

ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR
Magyar szavak és todalékok eredete

A MAGYAR NYELV KÉZIKÖNYVEI XII.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

*Nyelvünk ősi és modern,
erdei, mezei és városi, ázsiai és európai.*

József Attila

ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR

Magyar szavak és toldalékok
eredete

Főszerkesztő

Zaicz Gábor

A szavak szócikkeit készítették
A–F: TAMÁS ILDIKÓ
G–J: DOLOVAI DOROTTYA
K–R: JANKOVICSNÉ TÁLAS ANIKÓ
S–ZS: SIPŐCZ KATALIN

A toldalékok szócikkeit készítette
T. SOMOGYI MAGDA

A szavak szócikkeinek szerkesztésében közreműködött
DOLOVAI DOROTTYA, FALK NÓRA és TEMESI VIOLA

A szavak szócikkeit lektorálta
T. SOMOGYI MAGDA

A toldalékok szócikkeit lektorálta
HORVÁTH LÁSZLÓ

A szavak és a toldalékok az első írásos előfordulásuk sorrendjében
és A szavak eredet szerinti csoportosítása
KISS GÁBOR összeállítása

A Szakifejezések lexikona
DOLOVAI DOROTTYA ÉS SIPŐCZ KATALIN munkája

ISSN 1589-4371
ISBN 963 7094 01 6

© TINTA Könyvkiadó
© Dolovai Dorottya, Jankovicsné Tálás Anikó, Kiss Gábor,
Sipőcz Katalin, T. Somogyi Magda, Tamás Ildikó, Zaicz Gábor

Kiadja a TINTA Könyvkiadó, Budapest
Első kiadás: 2006

Minden jog fenntartva
A mű sem részleteiben, sem egészében nem reprodukálható
semmilyen eljárással a jogtulajdonosok engedélye nélkül

A kiadásért felelős: a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Tipográfia és borítóterv: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Heiszer Csaba
Technikai munkatárs: Heiszer Erika
Számítástechnikai munkatárs: Kiss Márton
Nyomás és kötés az Akaprint Nyomda munkája
Felelős vezető: Freier László igazgató

TARTALOM

BEVEZETŐ	8
ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRAINK ÁTTEKINTÉSE	8
A MAGYAR SZÓKINCSEK EREDET SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA	10
CÉLKITŰZÉS	11
AZ EGYES SZÓCIKKEK FELÉPÍTÉSE	11
IRODALOMJEGYZÉK	13
A JELENTŐSEBB MAGYAR NYELVEMLÉKEK	17
A HANGJELÖLÉS	20
A, Á	22
B	62
C	103
Cs	115
D	135
Dzs	161
E, É	162
F	188
G	228
Gy	250
H	257
I, Í	300
J	322
K	332
L	421
Ly	448
M	450
N	499
Ny	512
O, Ó	520
Ö, Ő	534
P	541
S	634
Sz	674

T	719
Ty	770
U, Ú	771
Ű, Ū	779
V	783
X	811
Z	812
Zs	820
A SZAVAK ÉS A TOLDALÉKOK AZ ELSŐ ÍRÁSOS ELŐFORDULÁSUK SORRENDJÉBEN	826
A SZAVAK EREDET SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA *	844
SZAKKIFEJEZÉSEK LEXIKONA	861

BEVEZETŐ

Kiss Lajos emlékének

A magyar szavak eredete sokakat érdekel. Azonban jelen etimológiai szótárunk megjelenéséig nem volt olyan szakszerű egykötetes szófejtő szótárunk, amely az általános képzettségű nagyközönség igényeihez lett volna szabva.

A magyarországi nyelvtudomány doyenje, Benkő Loránd már 1976-ban felhívta a figyelmet szótárírásunknak a hiányosságára: „Igen valószínű, hogy a nagyközönségünk szívesen fogadna egy, a magyar etimológia kutatások mai szintjén álló, de *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [rövidítve TESz.] három köteténél lényegesen kisebb, népszerűsítő szótárt is. Etimológiai eredményeink kutatására egyébként is szükségesnek látszik az eddigénél nagyobb gondot fordítani. A nyelvi ismeretterjesztésben is több súlyt ajánlatos helyezni az etimológiai vizsgálatokkal kapcsolatos problémákra” (Nyelvtudományi Értekezések, 89. sz. 23. l.).

2000-ben Kiss Lajos akadémikus (1922–2003) hasonló szellemben nyilatkozott egy új magyar etimológiai szótárról, miután Zaicz Gábor főszerkesztő és Kiss Gábor kiadóvezető közösen ismertette vele egy egykötetes új szófejtő szótár körvonalait és tervezetét. Kiss Lajos véleménye szerint a sokkötetes, kilónyi súlyú, szakszavakkal, rövidítésekkel telezsúfolt etimológiai szótáraink csak a szakemberek kezébe valók. Hiányzik viszont egy egykötetes egyszerű, közérthető, rövidítések nélküli szövegezésű magyar szófejtő szótár, amelyet magával vihet a segédkönyvekkel mindig agyonterhelt tanár is a tanterembe, ott felolvashat belőle, és olvasmányos szövegét a tanulók is megértik.

A fenti gondolatokat figyelembe véve alakítottuk ki az *Etimológiai szótár* (rövidítve: EtSzt.) arculatát, és szerkesztése során a fenti gondolatokat mindvégig szem előtt tartottuk.

ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRAINK ÁTTEKINTÉSE

Az *etimológia* a latin tudományos nyelvi *etymologia* ’szószármaztatás, szófejtés, egy szó eredetének felkutatása és magyarázata’ szóra megy vissza, melynek alapja a görög *etimosz* ’való, igaz, eredeti’ főnév. E szó családjához tartozik az *etimologikus* ’szóelemző, szófejtő’, az *etimologizál* ’szóeredeztetéssel foglalkozik’, az *etimológus* ’az etimológia tudósa, szófejtő, szóeredet-kutató’ és az *etimón* ’egy szó őse, alapformája, amelyből levezethető’. Mindez Tótfalusi István Idegenszó-tárában (Budapest 2004. 274. l.) olvasható, és minden egyes szó mellett áll a jelzés: a nyelvtudomány szakkifejezése.

A 19. században Budenz József (1836–1892), a hazai finnugrisztika megalapozója világosan látta, hogy a nyelvrokonság bizonyításában meghatározó jelentőségűnek bizonyulhat egyfelől az alapszókinccs, másfelől az alaktani elemek ősi voltának kimutatása és rendszeres, monografikus feldolgozása. Egyik munkája, a *Magyar–Ugor Összehasonlító Szótár* (1873–1881), másik pedig *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* (1884–1894) címet viseli. Az *ugor* jelző – az akkori nyelvhasználatnak megfelelően – mindkét címben ’finnugor’ jelentésű. Az előbbi mű, a finnugor, ezen belül a magyar szókészlet első jelentős etimológiai szótára, 1000 magyar címszavú szócsaládot tartalmaz, melyek közül mintegy 630-at (azaz anyagának közel kétharmadát) mai tudásunk szerint is ősi elemként értékelünk. Budenz munkásságához fűződik a modern szófejtő vizsgálódás három alapvető követelményének – a hangtannak, a jelentéstannak és a képzéstannak – egyidejű figyelembevételére. Ő honosította meg Magyarországon az etimológiai kutatások tudományos módszerét, többek között azzal, hogy a szótörténet tanúságtételére is figyelmet fordított. Elsőként Budenz következtette ki az egybevetett rokon szavaknak ősi, finnugor alapnyelvi alakját, és hirdette azt, hogy a mai finnugor nyelvekbeli fejlemények hangalakjai ezekből a kikövetkeztetett, rendszerint csillaggal ellátott alakokból levezethető külön nyelvi fejlődések eredményeként magyarázhatók meg. Budenz rendszerint kizáró tényezőnek tekintette a szóhasonlításban a rokon nyelvi szavak közötti hangrendi eltéréseket, tudatosan vállalkozott a magas és a mély hangrendű ősi szóanyag elkülönítésére.

A Magyar Tudományos Akadémia 1904-ben pályázatot hirdetett egy magyar szófejtő szótárra. A próbadolgozatok és a szótár célkitűzései tekintetében az akadémiai bizottság egyhangúlag a turkológus, jól képzett finnugor nyelvész Gombocz Zoltán (1877–1935) és a szlavista Melich János (1872–1963) pályaművét ítélte a legalkalmasabbnak. A szerzők egy előzetes közleményben összegezték alapelveiket. A teljes magyar szókészletre kiterjedően, a források tömegét áttanulmányozva kívánták feldolgozni a régi nyelvi és a nyelvjárási szóanyagot. Szándékukban állt a szavak

valamennyi alakváltozatát szótárunkban közölni. Ugyanígy ősi elemeinknek rokon nyelvekbeli megfelelését, török és szláv jövevényszavainknak e nyelvcsaládokban ismert adatait. A szótörténeti és az etimológiai rész mellett a teljes szakirodalmat is közölni akarták minden egyes szócikk végén. A munkálatok megindultak, Gombocz és Melich *Magyar etymológiai szótár* című műve 1914-től kezdve füzetekben kezdett megjelenni. Ha – mint előre elképzelték – évenként négy füzetet adtak volna ki, akkor alighanem nyolc év alatt teljesen elkészülnek az anyaggal. Gombocz váratlan halálakor, azaz jó harminc évvel az első füzet megjelentetése után, mindössze 12 füzetet adtak ki. Melich ezek után egyedül folytatta a szótárírást, és öt füzetet jelentetett meg 1944-ig (a 17. füzet utolsó szócikke a *Geburnus*). Gombocz Zoltán és Melich János munkája torzóban maradt, de teljesítményük nyelvtudományunk legkiemelkedőbb szótártani eredményei közé tartozik.

Bárzsi Géza (1894–1975) középiskolai tanár, a későbbi híres magyar nyelvész 1941-ben *Magyar Szófejtő Szótár* címmel jelentetett meg kiadványt. Tájékoztatóját így kezdi: „Ez a szófejtő szótár nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól. Aligha képzelhető el ugyanis művelt magyar ember, kit nyelve múltja ne érdekelne, de különösen a magyar szókincs eredete tarthat számot a nem-szakember figyelmére. A történeti hangtan vagy mondattan pl. túlságos elmélyülést és igen alapos szakismeretet kíván ahhoz, hogy akár csak eredményeiben is élvezetes tanulmánnyá váljék. Az egyes szavak azonban eredetükkel és a hozzájuk kapcsolódó, sokszor színes művelődéstörténeti tanulságokkal, azon kívül, hogy szintén bepillantást engednek a nyelv múltjába s ezen keresztül a nemzetnek gyakran történeti adatok híján kódos előidőibe, mindenki számára érthető nyelven is tudnak beszélni.” A mű mintegy hatezer címszót és – a szócikken belül – ezek fontos származékait tartalmazza. A címszót követően közli a szó legrégebbi adatának, többnyire hely- és személyneveknek az évszámát. Szómagyarázatai, szófejtései tömörek, noha nem ritka a szótárban az új etimológia, illetőleg a magyar szókincs különféle jellegű újszerű megközelítése. Aligha jött volna létre a mű az idős Melich János bátorítása és pártfogása nélkül. Bárzsi szótára egy nemzedék számára jelentette a magyar szókincs eredetét, és hatására jöttek létre modern szótáraink.

Az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának határozata alapján a MTA Nyelvtudományi Intézete és a ELTE magyar nyelvtörténeti tanszéke közös etimológiai szótári munkálatot indított az 1960-as években. Ugyanakkor a finnugor osztály munkatársai – Budenz nyomdokán – nekiláttak nyelvünk finnugor elemeinek számbavételéhez.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára Benkő Loránd akadémikus főszerkesztésében, Kiss Lajos, Papp László, majd Kubinyi László szerkesztésében három testes kötetben jelent meg 1967-ben, 1970-ben és 1976-ban. A szótörténet és a szófejtés a szerkesztőség felfogása szerint egy és oszthatatlan, ennek tulajdonítható a munka címe. Ez a szófejtő szótár a magyar szókészlet valamennyi fontos elemének származásáról, történelmi fejlődéséről megbízható képet ad. Bekerültek a címszójegyzékbe a köz- és irodalmi nyelv szavai, a nyelvjárási szavak, az elavult és a régi nyelvi szavak is. Az egyes szócikkek élén szótörténeti adatok állnak, melyek a szó magyar nyelvi életútját mutatják be. Ezt követik a szakirodalom eredményeire támaszkodva az etimológiai magyarázatok. Végül a szócikk végi bibliográfia közli, hogy a szótörténet és a szófejtés milyen munkákon alapul. A szótár önálló szócikkeinek a száma – a vele azonos értékű alcímszavakkal együtt – közel 15000, ehhez járul több mint 10000 származék. A szócikkek alakváltozataink a száma mintegy 70000. A munka elsősorban a nyelvész szakemberek és nyelvészeti végzettségűek igényét igyekezett kielégíteni. Ez a hatalmas összegzés több évtizedes munka eredménye, melynek során a legkiválóbb magyar nyelvész kutatók kollektívája, Benkő Loránd irányításával gondosan megrostálta a felhalmozott roppant nagy tudományos anyagot, és felelősséggel állást foglalt a tőszavainkkal kapcsolatban. A szótár a magyar szókincsnek csupán a köznévi elemeit dolgozta fel, a magyar tulajdonnevek történeti-etimológiai feldolgozását tehát – a címszóanyagra vonatkoztatva – kirekesztették. Örömmel jelenthetjük, hogy a mű megjelenése után alig néhány évtizeddel két jelentős névtár megjelenését ünnepelhettük. Az egyik Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (I–II. Budapest 1988), a másik pedig Kázmér Miklós *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század* (Budapest 1993).

A finnugor nyelvészek az ELTE professzora, Lakó György (1908–1996) főszerkesztésében és Rédei Károly szerkesztésében *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* (I–III. Budapest 1967–1978) munkálatain fáradoztak. E szótár célja és feladata: az addigi szófejtések kritikai, tudományos igényű összeállítása. A magyar szókészlet ősi elemeink tára egyfajta rétegszótár, mely nyelvünk biztos vagy lehetséges szavait tartalmazza betűrendben. A szótár összesen 694 címszót tartalmaz, azaz a szerkesztőség szerint a magyarban ennyi uráli, finnugor, illetve ugor eredetű tőszó található. Amennyiben van a címszónak elfogadható szamojéd (például jurák vagy szelkup) megfelelése, akkor uráli kori; amennyiben valamelyik finnugor nyelvben (a finn-permi nyelvek közül a zürjénből, a votjából, a cseremiszből, a mordvinből, a finnből vagy az észtből, a lappból) van megfelelője, akkor finnugor kori; amennyiben pedig az ugor (a vogul és az osztják) nyelvekben, akkor ugor kori a szó. A Budenztől is megadott kikövetkeztetett rekonstrukciót ez a szótár is megadja. A megjelenés után Rédei Károly vezetésével folytatódott a munka az MTA Nyelvtudományi Intézetének finnugor osztályán: a célkitűzés egy uráli etimológiai szótár összeállítása volt, azaz egy olyan szótáré, mely az uráli és a finnugor kori, illetőleg a finnugorság szétválása

után egyfelől a finn-permi és finn-volgai kori, másfelől az ugor kori szóelemeket tartalmazza. Az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (I–II. Budapest–Wiesbaden 1986–1988) anyagát a kikövetkeztetett ősi alapalakok betürendjében adja meg. E kétkötetes szótár összesen 1864 szócsaládját természetesen számos esetben nem tartalmaz magyar megfelelőst (például az uráli vagy finnugor etimológiákban, illetőleg a finn-permi és a finn-volgai anyagban). A szótár a finnugor lexikográfia kimagasló eredménye.

Az 1980-as években, a TESz. megjelenését követően a nyelvészeti folyóiratokban számos szófejtés született, és magának e szótárnak bizonyos egyenetlenségei, következetlenségei is fel-feltűnedeztek. Mindamellet nem volt idegen nyelvű etimológiai szótárunk. Benkő Loránd irányításával megkezdődtek az intézet nyelvtörténeti osztályán az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (I–II. Budapest 1993–1995) munkálatai (szerkesztői: Gerstner Károly, S. Hámori Antónia, Zaicz Gábor). Ennek a szótárnak a TESz. a legfontosabb forrása. Annak anyagát egyrészt kritikailag dolgozta fel, figyelembe véve és hasznosítva a tekintélyes legújabb szakirodalmat, másrészt szigorú szerkesztési elvek érvényesítésével tömörítette a TESz. szócikkeit mindhárom szerkezeti egységben, azaz a szótörténeti, az etimológiai és a szakirodalmi részben. Az új szótár címszavainak száma közel kétezerrel elmarad a TESz.-étől, minthogy a legfiatalabb, túlnyomórészt csak a 19–20. századból adatolt népnyelvi és szaknyelvi szóelemek nem kerültek be a német nyelvű műbe. Ezzel szemben e szótár több száz olyan új címszót tartalmaz (például *diszko*, *hamburger*, *kóla*, *oláh*, *piti*, *szauna*), melyek nem kaphattak helyet a háromkötetes előzményben. A szócikkek szótörténeti és etimológiai megítélésében számos eltérés tapasztalható a két szótár egybevetésekor. Az utóbbiban többek között Ligeti Lajos főművének, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest 1986) a megjelenése a két régi török jövevényszóréteg újraértékelését tette szükségessé (időrendileg a harmadik, az oszmán-török réteg kevesebb problémával rendelkezik). A német nyelvű szófejtő szótár tudományos célokat szolgál, a készítőik és a rövidítési rendszert elsajátítók szerint könnyen kezelhető. Azonban némi igazságot foglal magában az egyik neves nyelvész véleménye: „még a németül tudók is csak nagy ügyel-bajjal használhatják, hiszen párját ritkítóan élvezhetetlen fogalmazástechnikája valósággal rejtjelkulcs használatát teszi szükségessé”.

A MAGYAR SZÓKINC S EREDET SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA

A nyelvrokonság bizonyítékai közé sorolandók elsősorban a nyelvtani-szókészlet, másodsorban a szerkezeti-tipológiai egyezések. Az anyagiak körébe tartoznak egyfelől a szókészlet, mindenekelőtt az alapszókincsbeli szóegyezések: a természet alapvető tárgyainak és jelenségeinek nevei, az élő és élettelen természetre utaló nevek, a rokonsági terminológia, a testrésznevek, a névmások, a legegyszerűbb cselekvések jelölésére szolgáló igék stb. Az anyagi egyezések másik csoportját az azonos eredetű alaktani elemek (ragok, jelek, képzők) alkotják.

A magyar szókészlet ősi és belső keletkezésű eredeti szavakból, jövevényszavakból és ismeretlen eredetű szavakból áll.

Az ősi szókincsbe tartoznak az uráli, a finnugor és az ugor együttélés korára visszavezethető, tehát legalább 2500 éves szóelemek. Ugor eredetű szavunknak kizárólag az obi-ugor nyelvekből, a finnugor eredetűnek legalább egy finn-permi, az uráli eredetűnek pedig legalább az egyik szamojéd nyelvből etimológiai megfelelője mutatható ki. Nyelvünkben összesen – mint láttuk – mintegy 700 uráli, finnugor és ugor eredetű tőszó található, melyeknek hozzávetőlegesen a fele a finnugor, egy-egy negyede pedig az uráli, illetőleg az ugor korra vezethető vissza. Adatolható ősi szavainknak ma 89%-a köznyelvi, 9%-a nyelvjárási, 2%-a pedig kihalt, illetőleg elavult szó. A magyarban hangtörténeti okokból nincsenek *c*, *dz*, *dzs*, *g*, *p*, *ty* és *zs* kezdetű ősi szóelemek.

A belső keletkezésű szókészlet három nagy csoportját a szóteremtéssel keletkezett szavak (hangutánzó és hangfestő szavak, indulatszavak), a szóalkotással keletkezett szavak (képzett és összetett szavak, valamint a szórövidüléssel, ragszilárdulással, elvonással, szóhasadással, szóvegyüléssel létrejött szavak) és a mesterségesen, azaz mesterséges szóalkotással (a nyelvújítás révén, manapság mozaikszó-alkotással) keletkezett szavak alkotják. Származékszavaknak számítjuk azokat a magyar szókészletbeli elemeket, amelyek nyilvánvalóan képzés nyomait őrzik, de tövük ma önállóan nem él, csak kikövetkeztethető. Ebbe a csoportba tartoznak nyelvünk fiktív vagy passzív tövű igéi is.

A magyar nyelv legfontosabb jövevényszórétegei a következők: az iráni, a kaukázusi, a török, a bizánci görög, a szláv, a német, a latin, a francia, a olasz, a román és egyéb kölcsönszavak (a legutóbbiak közé tartoznak a régebbi vándorszók és a modern nemzetközi szavak). A honfoglalás előtt jövevényszóanyagban az iráni kölcsönszavaknak több csoportja van. A kaukázusi elemek vizsgálata egy évszázada – Munkácsi Bernát óta – szünetel (ide tartozhat *gulya* és *réz* szavunk). A török nyelvekből származó szóanyag legjelentősebb rétege ugyancsak vándorlás kori.

Alapszókincsünknek mintegy 5–6%-a ismeretlen eredetű. Ezek túlnyomó többsége már a honfoglalás előtt meglehetősen nyelvünkben. Az azonban, hogy e szavak esetleg ősi örökségként őrződtek-e meg, vagy egy – azóta minden bizonnyal kihalt – ismeretlen nyelvből kerültek oda, alighanem rejtély marad.

A magyar szókincs eredetével sokan foglalkoztak. További részletek találhatóak Bárczi Géza *A magyar szókincs eredete* (2., bővített kiadás. Budapest 1958) című művében, illetve három kézikönyvben: Benkő Loránd összegezésében *A magyar nyelv története* című kiadványban (Budapest 1967. 259–351), Gerstner Károly elemzésében *A magyar nyelv kézikönyve* című enciklopédiában (Budapest 2003. 117–157) és Zsilinszky Éva összeállításában az új *Magyar nyelvtörténet* című tankönyvben (Budapest 2003. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823). A toldalékok eredetével D. Bartha Katalin foglalkozott, *A magyar szóképzés története* című jegyzetében (Budapest 1958). Emellett *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című többkötetes munkában (I. Budapest 1991. II/1–2. Budapest 1992–1995) is számos információhoz juthatunk, különösen, ha Mutatóját is megtekintjük (Budapest 1997).

AZ ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR ELÉ: CÉLKITŰZÉS ÉS JELLEG

Utolsó három szófejtő szótárunk (Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár*, Benkő Loránd (főszerkesztő): *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, Benkő Loránd (főszerkesztő): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*) eredményeit ezúttal egy egykötetes etimológiai szótárban foglaltuk össze. Elsődleges célunk az, hogy a magyar szókincs elemeire irányuló eddigi magas színvonalú etimológiai kutatásokat összegezzük a művelt nagyközönség igényeinek megfelelően egyetlen kötetben. Forrásként elsősorban *A magyar nyelv történeti etimológiai szótárát* és ennek német nyelvű változatát használtuk a szócikkek tartalmi részének összeállításában.

E szótár azonban nem pusztán a korábbi munkáknak a középiskolások, illetőleg a művelt közönség számára átdolgozott változata, hiszen a szócikkek felépítése lényegesen eltér a korábbi szótárakétól éppen a tudományszerűsítő jellegből adódóan. A szócikkek tartalma a lényeges pontokon természetszerűleg megegyezik a források tartalmával, hiszen ha ez nem így lenne, akkor nem felelne meg a korszerű tudományosság igényeinek.

Amennyiben a korábbi szótárak eredményeit a megjelenésük óta az újabb kutatások kiegészítették, akkor azokat a finomításokat, módosításokat a legújabb szakirodalom áttanulmányozását követően beépítettük szófejtő szótárunkba.

A címszavak kiválasztásakor törekedtünk arra, hogy a mai magyar nyelv szókincsének leggyakoribb, legfontosabb fő- és származékszavait tartalmazza az *Etimológiai szótár*. Ugyanakkor a kihalt, népies, a mai magyar nyelv szóképzésének nem szerves részét képező szavakat csak igen kis számban vettük be szótárunkba.

Szófejtő szótárunk újdonsága, hogy a magyar nyelvbe az utóbbi néhány évtizedben bekerült és ma már szervesen illeszkedő közel kétszáz olyan új szó etimológiáját is tartalmazza, melyek a korábbi etimológiai szótárakban nem voltak benne (*allergia, cunami, globalizáció, szkinhed, szupermarket* stb.).

A szótár címszavainak értelmezésében, a stíluskategóriák megállapításában rendszeresen felhasználtunk a magyar lexicográfia több új alapvető művét, így például az *Magyar értelmező kéziszótárt*, az *Új Magyar Tájszótárt* és az *Idegenszó-tárt*.

Az *Etimológiai szótár* – a magyar szótárirás történetében először – szótárszerű feldolgozásban közli a magyar toldalékok eredetét a közszavak ábécérendjébe besorolva. Így az eddigi szófejtő szótárakban hagyományosan szereplő köznévtár kiegészül a toldalékok történeti-etimológiai jegyzékével, mely a szócikkek számát hozzávetőlegesen háromszázzal megemeli. A toldalékok, azaz a képzők, a jelek és a ragok etimológiáját T. Somogyi Magda, a *Toldalékrendezésünk vitás kérdései* című munka szerzője (Budapest 2000) készítette el.

AZ EGYES SZÓCIKKEK FELÉPÍTÉSE

Szótárunk szóanyaga a magyar irodalmi és köznyelv, továbbá a köznyelv és a nyelvjárások határán álló szóképzés, valamint kisebb mértékben a szaknyelv elemeit és az elavult, régi nyelvi szókincs elemeit foglalja magában. Véleményünk szerint viszont valamennyi ősi (uráli, finnugor, ugor eredetű) szó, valamint honfoglalás előtti iráni és török jövevényszó akkor is bekerül szótárunkba, ha a szó ma nem köznyelvi, hanem például csak nyelvjárásainkban él. A magyar főszót és származékait, azaz a szó családját rendszerint egy szócikkben tárgyaljuk. A szócsalád tagjai majdnem minden esetben betűrendileg illenek a címszóhoz ezért utalószóval külön nem hívjuk fel az olvasó figyelmét az egyes származékokra.

A címszót a szó első előfordulásának évszáma követi. A nyelvtörténetből (régí szó esetén a nyelvemlékekből, a kódexekből) előkerült évszám szögletes zárójelben áll. Amennyiben forrása bizonytalan, a kérdőjeles után áll az első biztos adat. Minthogy a régi adatok között gyakoriak a tulajdonnevek (helynevek, személynevek), ezekre *tn.* rövidítéssel utalunk. A régi nyelvemlékek évszáma mellett olykor egy bizonyos évszámhoz kapcsolva az *e., k., u.* azt jelenti, hogy az emlék az előtte álló év előtti, körüli, illetve utáni időszakra vonatkozik.

A címszó értelemszerűen két esetben kap jelentésmagyarázatot. Ha egy másik címszóval azonos alakú, de eltérő jelentésű (szakszóval homonim) szó, vagy pedig nincs köznyelvi – széles körben ismert – jelentése. Azaz, ha a

címszó nem a magyar szókincs központi magjához tartozik, hanem ritkább, esetleg nyelvjárási, akkor felső vesszők között ('...') megadtuk magyarázatát.

Az etimológiai rész a szócikk kulcsmondatával, az etimológiai bevezető mondatmal kezdődik. Ez az első mondat mindig a címszóra vonatkozik. Valamennyi szó lehet 1. biztos, 2. valószínű, 3. bizonytalan eredetű. A legutolsó esetben a legvalószínűbb eredetet a „talán” határozószóval vezetjük be. Ezt követően gyakran állnak idegen nyelvi adatok, ezeknek a száma általában három, a vándorszóknál legfőljebb öt. Sem a nyelvekre, sem a nyelvjárásokra utaló megjelöléseket nem rövidítjük (tehát ha egy nyelvi adat után 'ugyanaz' áll, az azt jelenti, hogy jelentése a megelőző szóéval azonos). A nyelvjárás megjelölése sok esetben elmaradt a nyelv után, például a kis finnugor nyelvek (obi-ugor, permi és szamojéd nyelvek, cseremis, mordvin) esetében. A finnugor eredetű szavakban, a régi török és szláv jövevényszavakban gyakran csillaggal (*) jelezzük az eredeti, kikövetkeztetett finnugor alapalakot, illetve a török, szláv nyelvekből feltehetőleg átvett hangalakot, és néha a maitól eltérő eredeti jelentést is közöljük. Az írásjelek közül a cirillt (például az orosz, bolgár, szerb adatokkal kapcsolatban) eredeti formájában, majd latin betűkkel átírva is közöljük, a görög betűket pedig a kiejtés szerint latin betűkkel írjuk át. A cirill betűs nyelvi adatok kiejtését szögletes zárójelben adjuk meg. Amennyiben egy szó azonos a horvátban és a szerbben is – a régebbi szerb-horvát megjelölésből kiindulva – horvát-szerb elemként adjuk meg. Szótárunkban a rövid hangtani, jelentéstani magyarázat, illetőleg a párhuzamos jelenségekre történő utalás általánosnak mondható. Amennyire lehetséges, a szótár arra törekszik, hogy a szócikk „olvasmányos” – tehát mondjuk egy osztályteremben is felolvasható – legyen. Ezért tekintettel van az érdekes művelődéstörténeti vonatkozásokra, és többek között ezért emeli ki és értelmezi például az állandósult szókapcsolatokat, szólásokat és szóláshasonlatokat az azok jellemző alkotóelemeit tárgyaló szócikkekben. – A szócikkek végén gyakran áll valamiféle megjegyzés a szó elterjedtségével, társadalmi státusával, stílusértékével kapcsolatban. Ha a címszó nyelvjárási szó, de a köznyelvtől sem idegen, „szavunk ma a köznyelv és a népnyelv határán áll” -féle megjelölést alkalmazunk. Itt a helye a magyarból más nyelvekbe bekerült fontos, nemzetközivé vált szavainkat is megemlíteni (például *gulyás, huszár, paprika*), hiszen a hazai szlovénba (= vend), horvátba, erdélyi románba, kárpátukránba, szlovákba számtalan magyar szó átkerült.

Az *Etimológiai szótár* 8945 szócikket tartalmaz. A szócikkek közül 8670 a szavak etimológiáját fejt ki, 275 pedig a toldalékok eredetét ismerteti. A szavak etimológiáját ismertető szócikkekben a 8670 címszón túl további 11585 származékszó eredetét adja meg a szótár, így az érdeklődő szótárhasználó összességében 20530 nyelvi elem eredetéről kap tájékoztatást.

A tudománynak a szókincshez, a szófejtéshez tartozó legfontosabb kiadványait sorolja fel az *Irodalomjegyzék*. Az *Irodalomjegyzék*et követően közöljük a legjelentősebb magyar nyelvemlékek sorát a kezdetektől a 16. század végéig.

Az etimológiai ismeretek elmélyítését és a szótárban közöltek továbbgondolását segíti a függelékben közölt két mutató: *A szavak és a toldalékok az első írásos előfordulásuk sorrendjében* és *A szavak eredet szerinti csoportjai*. Az első mutató a 8700 címszót és a 300 toldalékot az első írásos előfordulás szerinti sorrendben közli a kezdetektől napjainkig. A második mutató a címszavakat etimológiai, eredet és származás szerinti csoportosításban adja közre.

A szótárban alkalmazott nyelvtudományi szakszavakat, kifejezéseket összefoglaljuk és magyarázzuk a *Szakkifejezések lexikona* alatt.

A szócikkeket Dolovai Dorottya, Jankovicsné Tálás Anikó, Sipőcz Katalin és Tamás Ildikó készítették. A toldalékok etimológiáját tartalmazó szócikkeket – mint már említettük – T. Somogyi Magda dolgozta ki. Szótárunknak ezt az újszerű részét Horváth László lektorálta. A szócikkeket a főszerkesztőn kívül Falk Nóra, Dolovai Dorottya és Temesi Viola ellenőrizte. A szerkesztés során számos esetben kaptunk értékes tanácsot Gerstner Károlytól, akinek ezúton is köszönjük javaslatait. Szótárunk közös munka, melynek érdemét egyfelől az *Etimológiai szótár* készítésében résztvevők odaadó szakszerű munkája, másfelől a korábbi alapművek biztosították.

Nagyon bízunk abban, hogy célkitűzésünknek megfelelően az *Etimológiai szótár* forgatása sokak számára nyújt izgalmas szellemi élményt, szolgáltat új művelődéstörténeti ismereteket és ad szakszerű betekintést a magyar szavak, toldalékok eredetének színes világába.

Zaicz Gábor

IRODALOMJEGYZÉK

- Abajev, V. I.: Istoriko-etimologiceskij slovar' osetinskogo jazyka. I–IV. Moskva–Leningrad 1958–1989.
- Bakos Ferenc: A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest 1982.
- Bakos József: Az egri régi szőlőművelés szókincse. Eger 1969. (Egri honismereti és helytörténeti füzetek 2.)
- Balassa József–Simonyi Zsigmond: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. Budapest 1895.
- Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral. Budapest 1971. (Nyelvészeti Tanulmányok 16.)
- Bárczi Géza: A magyar nyelv francia jövevényszavai. Budapest 1938. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 12fa.)
- Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest 1941.
- Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. 2., bővített kiadás. Budapest 1958.
- Bárczi Géza: A szótövek. Budapest 1958. (Magyar történeti szóalaktan I.)
- Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. 2., bővített kiadás. Budapest 1958
- Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest 1963.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Szerkesztette: Benkő Loránd. Budapest 1967.
- D. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Budapest 1958. (Magyar történeti szóalaktan II.)
- Battisti, Carlo–Alessio, Giovanni: Dizionario etimologico italiano. I–V. Firenze 1950–1957.
- Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Budapest 1957.
- Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980.
- Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Budapest 1984.
- Berneker, Erich: Slavisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Heidelberg 1908–1914.
- Bloch, Oscar–von Wartburg, W.: Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris 1964.
- H. Bottyánfy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária: Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Budapest 1976.
- Budenz József: Magyar–Ugor Összehasonlító Szótár. Budapest 1873–1881.
- Chantraine, Pierre: Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire de mots. I–IV. Paris 1968–1980.
- Cioranescu, Alejandro: Diccionario etimológico rumano. Fasc. 1–6. Tenerife–Madrid 1958–1961.
- Clauson, Gerard: An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford 1972.
- Collinder, Björn: Fenno-Ugric vocabulary. An etymological dictionary of the Uralic languages. Stockholm 1955. – 2., átdolg. kiadás: Hamburg 1977.
- Collinder, Björn: Comparative grammar of the Uralic languages. Stockholm 1960.
- Cortelazzo, Manlio–Zolli, Paolo: Dizionario etimologico della lingua italiana. I–V. Bologna 1991.
- Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Főszerkesztő: Paul Grebe. Mannheim 1963.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–. Szerkesztette: Szabó T. Attila [később tanítványai]. Bukarest [majd: Budapest] 1975–. – Eddig tizenkét kötete jelent meg.
- Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. I–III. Szerkesztő: Wolfgang Pfeifer. Berlin 1989.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest 1993–1995.
- Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. Budapest 1982. (Nyelvészeti Tanulmányok 21.)
- Fludorovits Jolán: A magyar nyelv latin jövevényszavai. Budapest 1937. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 12e.)

- Gombocz, Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 30.)
- Gombocz Zoltán–Melich János: Magyar etymologiai szótár. I. köt. I–X. füzet [*A–érdem*], II. köt. XI–XVII. füzet [*erdő–geburnus*]. Budapest 1914–1944.
- Grétsy László: A szóhasadás. Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében. Budapest 1962.
- Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungarica tempore stirpis Arpadianae. I.– Budapest 1963–.
- Györffy György: István király és műve. Budapest 1977.
- Hadrovics, László: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest 1985.
- Hajdú Péter: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
- Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest 1914.
- Honti, László: Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Budapest 1993.
- Horger Antal: Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye. Budapest 1924.
- Horváth Mária: Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Budapest 1978.
- Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerkesztette: Bakos Ferenc. Főmunkatárs: Fábíán Pál. Budapest 1973.
- Jacobsohn, Hermann: Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922.
- Janhunen, Juha: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Helsinki 1977.
- Joki, Aulis J.: Uralier und Indogermanen. Helsinki 1973 (Suomalais-Ugrilaisen Sauran Toimituksia 151.)
- Kakuk, Suzanne [Zsuzsa]: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise. Budapest 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 19.)
- Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben. Budapest 1970. (Nyelvészeti Tanulmányok 12.)
- Keresztesi Mária: A magyar matematikai műnyelv története. Debrecen 1935. (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Matematikai Szemináriumából 11.)
- Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest 1922.
- Kiss Jenő: Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései). Budapest 1984 (Nyelvészeti Tanulmányok 28.)
- Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. köt. A–K. II. köt. L–Zs. Budapest 1988.
- Kiss Lajos: Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. Budapest 1995. (Nyelvtudományi Értekezések 139.)
- Kiss Lajos: Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Válogatta és szerkesztette: Gerstner Károly és Kiss Gábor. Budapest 2004. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXVII.)
- Klemm Antal: Magyar történeti mondattan. Budapest 1928–1942. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve 2/6.)
- Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1–2. Budapest 1955.
- Kobilarov-Götza, Gudrun: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden 1972. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 7)
- Korenych Éva: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972.
- Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Budapest 1964. (Nyelvészeti Tanulmányok 6.)
- Kursinszky Kálmán: Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben. Gyula 1910. (A gyulai r. kath. Főgimnázium értesítője az 1909–1910. tanévről)
- Lakó, György: Proto Finno-Ugric sources of the Hungarian phonetic stock. Budapest 1968.

- Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest 1986.
- Lokotsch, Karl: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg 1927.
- Lytkin, V. I.–Guljajev, Je. S.: Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka. Moskva 1970.
- Machek, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha 1957.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Budapest 1972. – Újabb kiadás: Szerkesztette: Pusztai Ferenc. Budapest 2003.
- A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI. Szerkesztette: Deme László és Imre Samu. Budapest 1970–1977. – Mutató. Budapest 1980.
- Magyar nyelvtörténet. Szerkesztette: Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Budapest 2003. (Osiris tankönyvek)
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Szerkesztők: Kiss Lajos, Kubinyi László, Papp László. Budapest 1967–1976. – IV. Mutató. Budapest 1984.
- A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerkesztő: Benkő Loránd. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest 1991. – II. A kései ómagyar kor. 1. Morfematika. 2. Mondattan. Szöveggrammatika. Budapest 1992–1995. – Mutató. Budapest 1997.
- A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I–III. Főszerkesztő: Lakó György. Budapest 1967–1978. – Mutató. Budapest 1981.
- A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I–II. Szerkesztette: Tompa József. Budapest 1961–1962.
- Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest 1972.
- Márton Gyula–Péntek János–Vőő István: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest 1977.
- Mártonffy Mária: Német jövevényszavak a magyar konyhaművészetben. Budapest 1944.
- Mátray Ferenc: A magyar színelnevezésekről. Kalocsa 1910.
- Mägiste, Julius: Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki 1982–1983.
- Melich János: Szláv jövevényszavaink. I/1–2. Budapest 1903–1905.
- Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. Budapest 1929.
- Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Budapest 1956.
- Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest 1982. (Nyelvészeti Tanulmányok 23.)
- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította: Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs 1929. (Tudományos Gyűjtemény 30.)
- Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Sajtó alá rendezte: Kázmér Miklós. Budapest 1975.
- Partridge, Eric: Origins. A short etymological dictionary of modern English. London 1958.
- Pávó Elemér: Idegen–magyar műszaki szótár. Budapest 1938.
- A pesti tájszólás kis szótára. [Budapest] 1904.
- Räsänen, Martti: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki 1969. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1.)
- Rédei, Károly: Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien 1986. (Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung 16.)
- Rédei, Károly: Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–II. Budapest 1986–1988. – III. Register. Budapest 1991.
- Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerkesztette: Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest 1984.

- Révai nagy lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. I–XXI. Budapest 1911–1935.
- Sköld, Hannes: Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund–Leipzig 1925.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Budapest, 2000.
- Steinitz, Wolfgang: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–15. Berlin 1966–1993.
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3. Főszerkesztő: Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. Helsinki 1992–2000. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556.)
- Szamota István–Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest 1902–1906.
- Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. I–III. Budapest 1890–1893.
- Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. I–II. Budapest 1902–1908.
- Szinnyei József: Magyar tájszótár. I–II. Budapest 1893–1901.
- Szinnyei József: Magyar nyelvhasznítás. Budapest 1896. Hetedik kiadás: Budapest 1927.
- Szirmay István: A magyar tolvajnyelv szótára. Budapest 1924.
- Tamás, Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter). Budapest 1966.
- A tolvajnyelv szótára. Budapest 1911.
- Tótfalusi István: Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. Budapest 2004. (A Magyar Nyelv Kézikönyvei VIII.)
- Új magyar tájszótár. I.–. Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva. Budapest 1979–.
- Vasmer, Max: Russisches etymologisches Wörterbuch. I–III. Heidelberg 1953–1958.
- Veršinin, V. I.: Etimologiceskij slovar' mordovskih (erzjanskogo i mokšanskogo) jazykov. I.–. Joškar-Ola 2004–. – Az előreláthatólag négykötetes szótárból eddig két kötet jelent meg.
- Walde, A.–Hofmann, J. B.: Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3., átdolg. kiadás. I–II. + Registerband. Heidelberg 1938–1956.
- Wartburg, Walter von: Französisches etymologisches Wörterbuch. Eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes. I–XXV. Tübingen–Basel 1948–1990.
- Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Budapest 1937. — Második kiadás: Budapest 1994.

A JELENTŐSEBB MAGYAR NYELVEMLEKÉK A 16. SZÁZAD VÉGÉIG

- 910 k. Ibn Rusztafa: „A becses drágaságok könyve”
- 950 k. Konstantinos Porphyrogenetos: De administrando imperio
- 960 k. Liutprand: Antapodosis
- 1002 e., 1009 A veszprémvölgyi apácák adománylevele
- 1050 k. Gardízi: „A híradások ékessége”
- 1055 A tihanyi apátság alapítólevele
- 1080 k. Bakrí: „Az utak és országok könyve”
- 1138, 1329 A dömösi prépostság adománylevele
- 1150 k., 13–14. sz. Anonimus Gestája
- 1195 k. Halotti Beszéd és Könyörgés
- 1200 k. Anonymus: Gesta Hungarorum
- 1208–1235 Váradi Regestum
- 1290 k. Vatikányi Glosszák
- 1300 k. Ómagyar Mária-siralom
- 1315 k. Gyulafehérvári Sorok
- 1350 k. a Königsbergi Töredék szalagjai
- 1350 k. Königsbergi Töredék
- 1372 u. Jókai-kódex
- 1380 k. Königsbergi Szójegyzék
- 1390 k. Mondenseei Glosszák
- 1395 k. Besztercei Szójegyzék
- 1405 k. Schlägli magyar szójegyzék
- 1410 k. Marosvásárhelyi Glosszák
- 1410 k. Marosvásárhelyi Sorok
- 1416 u. Apor-kódex
- 1416 u. Bécsi Kódex
- 1416 u., 1466 Münchener Kódex
- 1430 k. Schlägli Glosszák
- 1435 k. Soproni magyar–latin Szójegyzék
- 1460 k. Jászói Glosszák
- 1470, 1500 Casanate Glosszák
- 1474 Birk-kódex
- 1476 k. Szabács viadala
- 1479 Dubnici Krónika, Magyar szitkozódás
- 1479 A pécsi Nyírkállai-kódex magyar glosszái
- 1486 Váradi Aladár levele
- 1490 k. Az Ábel-féle olasz–magyar szójegyzék
- 1490 k. Nagyvátyi Glosszák
- 1490 k. Soproni Virágénekek
- 1493 k. Festetics-kódex
- 1495 Guary-kódex
- 1495 Piry Hártya
- 1506 Winkler-kódex
- 1508 Döbrentei-kódex
- 1508 Nádor-kódex
- 1508 k. Simor-kódex
- 1510 Példák Könyve
- 1510 k. Krisztina-legenda
- 1512 k. Weszpémi-kódex
- 1513 Czech-kódex
- 1513 Nagyszombati Kódex
- 1514 Lobkowitz-kódex
- 1516 Gömör-kódex

- 1517 Domonkos-kódex
- 1518 k. Peer-kódex
- 1518 k. Sándor-kódex
- 1519 Cornides-kódex
- 1519 Jordánszky-kódex
- 1519 Lányi-kódex
- 1519 k. Debreczeni-kódex
- 1520 Pozsonyi Kódex
- 1520 Bod-kódex
- 1520 Gyöngyösi Glosszák
- 1520 Tomori Pál leltára
- 1522 Horvát-kódex
- 1522 Keszthelyi Kódex
- 1525 Miskolci Töredék
- 1525 Vitkovics-kódex
- 1525 k. Gyöngyösi Kódex
- 1525 u. Lázár-kódex
- 1526–1528 Székelyudvarhelyi Kódex
- 1526–1541 Kazinczy-kódex
- 1527 Érdy-kódex
- 1527 Hegendorf, Christophorus: Rudimenta grammatices Donati [nyomtatvány]
- 1529 e. Virginia-kódex
- 1529–1531 Érsekújvári Kódex
- 1531 Teleki-kódex
- 1531 Thewrewk-kódex
- 1532 Kriza-kódex
- 1532 Tihanyi Kódex
- 1533 Komjáti Benedek: Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen [nyomtatvány]
- 1533 Lexikon Joannis Murelli. Latin–magyar szójegyzék [nyomtatvány]
- 1536 Pesti Gábor: Ezópus fabulái [nyomtatvány]
- 1536 Pesti Gábor: Wy Testamentum magyar nyeluen [nyomtatvány]
- 1538 Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum [nyomtatvány]
- 1538 e. Székely István: Calendarium magiar nienwen [nyomtatvány]
- 1539 Kulcsár-kódex
- 1539 Sylvester János: Grammatica Hungaro-Latina [nyomtatvány]
- 1541 Sylvester János: Wy Testamentum Magyar nyelwen [nyomtatvány]
- 1541–1563 Batthyányi-kódex
- 1549 Dévai Bíró Mátyás: Orthographia Vngarica [nyomtatvány]
- 1550 Ritus explorandae eritas ...
- 1550 k., 1638 Csoma-kódex
- 1550 k. és 1577 Kolozsvári Glosszák
- 1551 A Bölts Salomon Kiralnac Könyuei ... magyar nyelven [nyomtatvány]
- 1552 Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról [nyomtatvány]
- 1553–1589 A budai pasák magyar nyelvű levelezése
- 1554 Tinódi Sebestyén: Cronica [nyomtatvány]
- 1558 Bornemisza Péter: Tragoedia Magiar nyelven [nyomtatvány]
- 1560 k. Gyöngyösi Szótártöredék [nyomtatvány]
- 1572 Zsélyi Szójegyzék
- 1574 Heltai Gáspár: Cancionale az az, Historias Enekes Könyv [nyomtatvány]
- 1575 Chronica az magyaroknak dolgairól ... Mellyet Heltai Gaspar Megirta Magyar nyeluen [nyomtatvány]
- 1577, 1582 Enyedi György: Gismunda és Gisquardus széphistóriája [nyomtatvány]
- 1577 k. XVI. Századi magyar orvosi könyv [nyomtatvány]
- 1578 Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek [nyomtatvány]
- 1578 Melius Péter: Herbarium Az Facnac Fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól [nyomtatvány]
- 1585 Calepinus Ambrosius Dictionarium decem Linguarum [nyomtatvány]
- 1590 Károlyi Gáspár: Szent Biblia (a Vizsolyi Biblia) [nyomtatvány]

- 1590 Szikszai Fabricius Balázs: Nomenclatura Dictionarium Latino–ungaricum [nyomtatvány]
1595 Verancsics Faustus: Dictionarium quinque ... linguarum [nyomtatvány]
1598 Baronyi Decsi János: Adagiorum Graeco Latino Vngaricorum chiliadex quinque [nyomtatvány]
1600 k. Brassói Latin–magyar Szótártöredék [nyomtatvány]

A HANGJELÖLÉS

Az *Etimológiai szótár* hangjelölése általában követi a forrásmunkák hangjelölését. A különféle nyelvcsaládokba tartozó, főképpen kisebb, irodalmi nyelvi hagyományokkal nem, vagy csak kevésbé rendelkező nyelvek adatai többnyire ún. mellékjeles betűket tartalmaznak. Ezek a mellékjelek azokat a hangokat jelölik, amelyeket a latin ábécé betűivel nem tudunk pontosan visszaadni. Ugyanezt a célt szolgálják némely esetben a görög ábécéből kölcsönzött betűk is. A különféle nyelvcsaládok és nyelvek lejegyzésében a mellékjelek alkalmazása nem teljesen egységes, ezért egy-egy mellékjeles betű hangértéke a nyelvi adattól függően változhat. Ennek ellenére a leggyakrabban alkalmazott betűk és mellékjelek hangértéke a nyelvtörténeti szakirodalomban következetes. Az alábbiakban a leggyakoribb betűk és mellékjelek értékét adjuk meg (a latin ábécé betűinek kivételével). A mellékjel minden esetben az „alaphang”-ot módosítja valamilyen módon, pl. \bar{a} hosszan ejtett *a* hang. A szócikkek cirill betűs adatainak olvasatát a nyelvi adat után zárójelben közöljük.

A mellékjelek

- a betűk felett a hosszúság jele (pl. \bar{a} , \bar{e} , \bar{i})
- magánhangzó felett a hang palatalizáltságát, azaz elől képzettségét jelöli (pl. \acute{a} = *a* és \check{a} között levő hang), magyar nyelvi adatban az *a* feletti pont a hang ajakkerekítés nélküli ejtését jelöli (pl. palóc *kápá*)
- mássalhangzó alatt az illető hang kakuminális (nyelvhegygel való) képzésére utal
- \check{a} magánhangzó és mássalhangzó felett az illető hang rövidségére utal (pl. \check{a} , \check{g})
- magánhangzó alatt hátul képzett ejtést jelöl (pl. \underline{e} = ún. veláris *e*)
- \grave{i} betű alatt azt jelöli, hogy az illető hang félhangzó, nem szótagalkotó (pl. \grave{i})
- magánhangzó fölött ajakkerekítéses ejtést jelöl (pl. \grave{a}), mássalhangzó alatt a szótagalkotó érték kifejezője (pl. \grave{n})
- > a betűk alatt azt jelöli, hogy a hang a szokásosnál előbbre képződik (pl. \grave{i} = az *i*-nél valamivel elülsőbb nyelvállású)
- < a betűk alatt azt jelöli, hogy a hang a szokásosnál hátrább képződik (pl. \grave{i} = az *i*-nél valamivel hátsóbb nyelvállású)
- ^ a betűk alatt azt jelöli, hogy az illető hang a szokásosnál zártabb ejtésű (pl. \grave{u} = az *u*-nál valamivel zártabb, felsőbb nyelvállású)
- v a betűk alatt azt jelöli, hogy az illető hang a szokásosnál nyíltabb ejtésű (pl. \grave{u} = az *u*-nál valamivel nyíltabb, alsóbb nyelvállású)
- ~ a betűk feletti hullámvonal rendszerint az orrhangúsítást jelöli (pl. \tilde{a} = orron keresztül ejtett *a*)
- ˘ a mássalhangzó felett vagy jobb felső sarkában a hangsúlyjel a mássalhangzó jésítését jelöli (pl. \acute{n} = *ny*, \acute{l} = *lj*)
- ◌ a két szomszédos magánhangzó alatt a diftongus, a kettőshangzó jele (pl. $\ddot{ö}$)

A gyakoribb betűk hangértéke

- a a veláris magánhangzók közös jele
- ä a palatális magánhangzók közös jele
- ä nyílt *e* hang (a magyar köznyelvi *e*-nél nyíltabb)

ɔ	redukált <i>e</i> hang
s	nem magyar nyelvi adatban <i>sz</i>
č	magyar <i>cs</i>
š	magyar <i>s</i>
ž	magyar <i>zs</i>
dʰ	törökségi adatban veláris <i>i</i> hang
ʃ	törökségi adatban <i>dzs</i>
ǰ	törökségi adatban a <i>g</i> hangnak megfelelő réshang
ʔ	a gégezárhang jele
D	zöngétlen <i>d</i> (a latin ábécének a szokásosnál kisebb nagybetűi a zöngés hang zöngétlen változatát jelölik)

A görög ábécéből kölcsönzött betűk hangértéke

ε	nyílt <i>e</i> hang (<i>ä</i> és <i>e</i> közötti hang)
η	hátral képzett nazális (mint a magyar <i>senki</i> szó <i>n</i> -je)
β	<i>w</i> -féle ejtésű bilabiális (két ajakkal képzett) zöngés réshang
φ	a <i>p</i> -nek megfelelő, zöngétlen bilabiális (két ajakkal ejtett) réshang
δ	a <i>d</i> -nek megfelelő, zöngés, dentális réshang
θ	a <i>t</i> -nek megfelelő, zöngétlen, dentális réshang
γ	a <i>g</i> -nek megfelelő, zöngés, hátral képzett réshang
χ	a <i>k</i> -nak megfelelő, hátral képzett zöngétlen réshang
λ	zöngétlen, réshangú <i>l</i>

Egyéb jelek

- * szó előtt állva azt jelenti, hogy a szó rekonstruált, azaz nem dokumentált, hanem csak kikövetkeztetett forma
- > származtató jel, a nyíl csúcsánál álló alak a nyíló szárok melletti formából származik.
- ~ két szó között a megfelelés (váltakozás) jele

A, Á

a [1416 u.] Az *az* névmás és névelő alakváltozata. Lásd ott.

-al-e¹ [1055] Kicsinyítő képző. Ósi eredetű toldalék, az uráli *-i-re vezethető vissza, amely a tövéghangzóval -a/-e/-i diftongust alkotott, majd -ál/-é/-vé egyszerűsödött, végül az ómagyar korban szabályosan -al/-e/-vé rövidült. A tihanyi apátság alapítólevelében a *Petrus* 'Péter' becéző változataként jelentkező *petre* szóalakban már kimutatható. Az ómagyar korban igen termékeny képző volt, különösen a mély hangrendű -a töltötte be a becéző funkciót magas hangrendű alapszavak mellett is, pl. *Fehéra*, *Szépa*. Köznevek képzésében is szerepet kapott, pl. *cica*. Személynevek becéző alakjában ma is él, pl. *Ila*, *Kriszta*, *Zsiga*.

-al-e² [12. század vége] Egyes szám 3. személyű igei személyrag. Az -al/-e ~ -jal/-je birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Az ómagyar kor elején, feltehetőleg még a Halotti Beszédben is -ál/-é formában jelentkezett: *odutta* (ejtsd: [aduttá]), majd csak ezt követően rövidült meg. Mai nyelvünkben is megjelenik a határozott (tárgyas) igeragozás egyes szám 3. személyű igealakjainak végén felszólító módban, illetőleg kijelentő mód múlt időben, pl. *lássá*, *kérje*, *látta*, *kérte*. Kijelentő mód jelen időben -jal/-i alakban jelentkezik.

-al-e³ [12. század vége]. Egyes szám 3. személyű személyrag. Az -al/-e ~ -jal/-je birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. A Halotti Beszédben többek között az *élnie* szóalakban található. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint az *ő* személyes névmás esetragos, illetve névutós szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *róla*, *vele*, illetve *utána*, *felette*.

-al-e⁴ [12. század vége] Az elbeszélő múlt jele. Az általános (alanyi) ragozás egyes szám 3. személyében mutatkozik ebben a formában. A Halotti Beszédben található *munda* 'monda', *vola* 'vala' igealakok még *mundá*-nak, ill. *volá*-nak olvasandók. Az -al/-e időjel az általános (alanyi) ragozási sor megfelelő helyén csak az ómagyar kor folyamán rövidült meg, és a korábbi -ál/-é változat ekkor rögzült a határozott (tárgyas) ragozás kifejezésére. Mai nyelvünkben az elbeszélő múlt már nem használatos, így ez a toldalék a régies vagy nyelvjárási nyelvhasználat eszköze. Vö. -ál/-é!

-al-e⁵ [1092] Névszóképző. Eredetere nézve az -ól/-ő folyamatos melléknéviigenév-képző változatának tekinthető. Feltehető, hogy -ai, illetőleg -ei kettőshangzóból -ál/-é/-vé fejlődött, majd a korai ómagyar kor végére megrövidült. Miután a folyamatos melléknévi igenév képzője -ól/-ő alakban rögzült, a megmaradt -al/-e képzős szóalakok szófajváltáson estek át, egy részük melléknévként élt tovább, pl. *furcsa*, *pörge*, jó néhány pedig főnévvé vált, pl. *hulla*, *penge*. Már teljesen elavult toldalék.

-al/-e ~ -jal/-je [1055] Egyes szám 3. személyű birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Az alapnyelvi 3. személyű *sš személyes névmásnak a birtokszóhoz tapadásával alakult ki egyes vélemények szerint már az uráli korban, mások szerint csak a magyar nyelv külön életében. Az s hang elnémulása szabályos hangváltozásnak tekinthető. Az ómagyar kor elején leggyakrabban az -ál/-é ~ -í változatok fordulhattak elő, amelyek abszolút szóvégi helyzetben már korán – a 12. század során – megrövidülhettek. A j-vel bővült változatok egyes magánhangzóra végződő szótövek után már az ómagyar kor kezdetétől jelentkeztek. A tihanyi apátság alapítólevelében erre is van példa: *megaia* 'mezsgyéje' (ejtsd: [megyájá]). Mai nyelvünkben az -al/-e és a -jal/-je váltakozása többnyire hangtani szabályokhoz van kötve, de a -jal/-je használata egyre jobban terjed. A két változatnak jelentésmegkülönböztető szerepe is lehet, pl. *az egyetem kara*, de: *az ember karja*.

á [1372 u.] Hangutánzó eredetű szó, mely önkéntelen hangkitöréssel keletkezett. Teljes szájnyílással ejtve eredetileg csodálkozást fejezett ki, tagadó és elhárító funkciója későbbi fejlemény. Ez az indulatszó szolgál többek között az *ájul*, *ámul*, *ásít* igeek alapjául.

-ál/-é¹ [12. század vége] Az elbeszélő múlt jele, amely a megfelelő személyragokkal komplex igeragokat alkot, pusztán alakjában pedig a határozott (tárgyas) ragozásban az egyes szám 3. személyt jelöli az elbeszélő múlt ragozási sorában. A finnugor korig visszavezethető *-j múltidő-jel a szóvégi magánhangzóval diftongust alkotott, ami az ősmagyar kor elején hosszú magánhangzóvá egyszerűsödve az elbeszélő múlt jelévé vált. Az elbeszélő múlt jelének kialakulását segítette a folyamatos melléknévi igenév képzőjének fejlődése is. Az igenévképző időjelölő szerepe megfigyelhető az egyszerű befejezett múlt idő -t jelének története során is. Mivel az egyes szám 3. személyben az általános és határozott ragozásban egyaránt -ál/-é forma jelentkezett, a nyelvtani homonímia elkerülésére a Halotti Beszédben a határozott (tárgyas) ragozású igealak hosszabb formában található: *mundoa* 'mondá', *tilutoa* 'tiltá'. A megrövidült -a/-e-nek az általános ragozásban való rögzülésével ez a megkülönböztetés feleslegessé vált. Mai nyelvünkben az elbeszélő múlt már nem használatos, így ez a toldalék a régies vagy nyelvjárási nyelvhasználat eszköze. A 19. századi művekben is gyakran találkozunk még vele, pl. *valék, feledél, ábrándozánk, felvirágozának, akarám, felhozád, lelé, teheték*.

-ál/-é² [12. század vége] Latívuszrag, az ősi háromirányúságban a hová? kérdésre felelő helyhatározórag. Előzménye elsősorban az uráli *-j latívuszrag lehetett, amely a tövégi magánhangzóval alkotott diftongusból alakult az ősmagyar korban -ál/-é-vé. Az ősmagyar korban nemcsak irányt jelölhetett, hanem elvontabb határozót is kifejezhetett. A Halotti Beszédben többek között a *hazoa* 'házául' (ejtsd: [házoá]) szóalakban található meg. Mai névszói ragrendszerünkben önállóan már nem mutatható ki, de e rag él tovább a -bal-be, a ral-re, a -vál-vé határozóragokban, valamint az *alá, fölé* típusú névutókban és néhány határozószóban, pl. *ide, soká, többé*.

abajgat [1662] 'zaklat, nyaggat' Származékszó, egy ismeretlen eredetű szótó -gat gyakorító képzős alakja. Elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelv is ismeri.

abál [1561] 'forró vízben párol' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *obariti*, szlovák *obarit'*, orosz *обварить* [obvárity]: 'abál'. A szláv nyelvekben az ősi **variti* 'főz' ige igekötős alakja. Nyelvünkben az eredetibb *abárol* formából *abárl* > *abáll* fejlődési fokon keresztül fejlődött az *abál* hangalak.

abcúg [1869] 'le vele!' Német jövevényszó, vö. *Abzug* 'elvonulás, visszavonulás; <kártyaműszóként> visszavonás, lehúzás', mely a német *abziehen* 'elvonul; lehúz' származéka. Eredetileg minden bizonnyal a hazafias pest-budai színházi közönség használta. A 20. századra a politikai nemtetszés kifejezőjévé vált. Elavulóban lévő szó.

ábécé [1510] Betűszó, amely a latin ábécé kezdőbetűinek összeolvasásából jött létre, vö. középkori latin *abcedarium* 'ábécé', hazai latin *abecedarium* 'ábécéskönyv'. A középkori latin szó mintájára alakult ki a német *Abc, Abece* 'ábécé', amely az egykori német hivatali nyelvi gyakorlat révén a magyar szó elterjedéséhez is hozzájárult.

abesszin [1573] 'etióp' Valószínűleg latin jövevényszó, mely nemzetközi szóként is nyelvünkbe került. A korai -us végződésű magyar alakok (*abisszinus, abisszenus*) egy hazai latin *Abissinus* 'abesszin' átvételei lehetnek. A 19. századtól kezdve jelentkező *abisszin, abesszin* változatokra [1856] vö. német *Abessinier*, francia *Abyssein, Abyssinien*, olasz *abissino*: 'ugyanaz'. Mindezek végső forrása az arab *habašī* 'abesszin', *Habaš(a)* 'Abesszinia'. Nyelvünkben elavulóban lévő szó.

ablak [1372 u.] Valószínűleg szlovén jövevényszó, vö. szlovén *oblok* 'ív'. Feltehetően az ósszláv **ob* előljáró és a **lokb* 'ív' főnév összetétele. Nyelvünkben eredeti jelentése 'kerék, íves ablak' lehetett. A szó ma több szláv nyelvből is kimutatható, de a velünk érintkezők egy részébe a magyarból visszakölcsönzéssel került, vö. horvát-szerb nyelvjárási *oblok*, szlovák nyelvjárási *oblok*: 'ablak'

abrak [1494–1495] 'takarmány' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *obrokъ* 'zsold, adó', horvát-szerb *obrok* 'adag, porció', szlovén *obrok* 'élelemadag, abrak'. A szót a régi horvát-szerb katonai nyelv terjeszthette el a török ellen vívott közös harcok során. Eredetileg általában az 'élelem' jelölésére szolgált. Mai, fokozatos jelentésszűküléssel kialakult 'szemes lótakarmány' jelentése először 1559-ben fordult elő.

abrakadabra [1788–1789] 'régi keleti varázsszó' Nemzetközi szó, vö. német *Abrakadabra*, angol *abracadabra*, francia *abracadabra*: 'abrakadabra'. E szavak a görög gyökerű, azonos jelentésű középkori latin *abracadabra* átvételei. Nyelvünkbe a ma főként 'értelmetlen, titokzatos irkafirka' jelentésben élő szó elsősorban a latinból került be, részben német közvetítéssel.

ábrándozik [1794] Származékszó, mely egy ismeretlen eredetű szótó -dozik gyakorító igeképzős származéka. Az ebből keletkezett *ábránd* főnév [1816] Szemere Pál nyelvújítás kori elvonása. Az utóbbi igekötős származékai a *kiábrándul* [1842] és a *kiábrándít* [1847].

ábrázol [1513] Származékszó, alapszava a régi nyelvi *ábráz* 'kép, alak' főnév [1372 u.], végződése az *-l* igeképző. Az *ábráz* jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *obrazъ* 'alak, kép, mód', horvát-szerb *obraz* 'arc, kép', szlovák *obraz* 'kép', ezek a szláv *razъ* 'vágás' tö *ob-* igekötős alakjára vezethetők vissza. Elképzelhető az is, hogy az *ábrázol* ige maga is szláv jövevényszó, vö. az említett szláv szótó igei fejleményeit: óegyházi szláv *obraziti* 'ábrázol', cseh *obraziti* 'ugyanaz'. A régi nyelvi *ábráz* főnévből szófajváltással keletkezett a mára elavult *ábráz* ige, ennek származéka az *ábrázat* [1519 k.]. Az *ábra* [1787] az *ábrázol* igéből vagy az *ábrázat* főnévből jött létre a nyelvújítás korában mesterséges szóelvonással.

abroncs [1467 tn., 1499] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *obroč*, szlovák *obruč*, orosz *обруч* [obrusz]: 'abroncs'. A szláv nyelvekben szóösszetétel, az összláv **ročъ* 'karkötő' főnévnek az **ob* igekötővel ellátott alakja. Az átvétel a magyarban megőrződött egykori szó belseji szláv *n* eleme alapján igen régen, a 10. század vége előtt bekövetkezett, vö. hasonlóképpen *bolond*, *donga*.

abrosz [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *obrus*, szlovák *obrus*, ukrán *обрус* [obrusz]: 'abrosz'. A szláv nyelvekben az összláv **o* igekötő és a **brusъ* 'fenőkő' összetétele. Szavunk régen 'térkép'-et is jelentett [1653], ami az azonos jelentésű latin *mappa* (*geographica*) nyomán alakult ki. A szintén elavult 'takaró, lepedő' jelentés pedig a tárgyak hasonlósága miatt névátvitellel keletkezett.

abszint [1870] 'ánizsból készült nagyon erős pálinka' Nemzetközi szó, vö. német *Absinth*, angol *absinth*, francia *absinthe*: 'fehérüröm, abszint'. Ezek alapja a görög eredetű latin *absinthium* 'üröm'. A párlatot eredetileg örömmel ízesítették, így válhatott e növénynév egy fajta ital megnevezésévé. A szót valószínűleg a francia terjesztette el, nyelvünkbe pedig elsősorban a német közvetítette.

abszolút [1579] 'teljes, tökéletes' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. latin *absolutus* 'önmagában lezárt, teljes, tökéletes'; vö. még: német *absolut*, francia *absolu*: 'abszolút'. E szavak alapja a latin *absolutus*, a latin *absolvere* 'felold, feloldoz, szabaddá tesz' ige igenévi származéka. Nemzetközi szóként nyelvünkben a német hatására honosodott meg. Az *abszolúte* 'tökéletesen, éppenséggel, teljességgel' határozószó [1619] a latin *absolute* 'ugyanaz' átvétele. Az *abszolút* főnévi származéka az *absolutizmus* 'önkényuralom' [1833], vö. német *Absolutismus*, angol *absolutism*, francia *absolutisme*: 'ugyanaz'. Az európai nyelvekben a francia terjesztette el, a magyarban a német hatására honosodott meg.

absztrakt [1835] 'elvont; a valóságtól elvonatkoztatott' Nemzetközi szó, vö. német *abstrakt*, angol *abstract*, francia *abstrait*: 'absztrakt'. E szavak alapja a latin *abstrahere* 'elhurcol, elrabol' ige. A magyar nyelvbe elsősorban német közvetítéssel került. A latin *abstractio* 'általánosítás, elvonatkoztatás; elvont fogalom' származékára vezethető vissza *absztrakció* szavunk [1786], melyet nyelvünkbe esetleg a német is közvetítetett, vö. német *Abstraktion* 'ugyanaz'. A latin főnév filozófiai műszóként már Boéthius római filozófus (480–524) munkáiban megjelent.

abszurd [1761] 'képtelen, lehetetlen' Latin jövevényszó, vö. latin *absurdus*, *-a*, *-um* 'rosszul hangzó, ésszerűtlen', mely a latin *absonus* 'rosszul hangzó, össze nem csengő' mintájára jött létre a *surdus* 'süket, néma' melléknévből. Első magyar adata *absurdus* volt, az *s*-ező szövégre vö. *március*. A 19. század közepétől kimutatható *abszurd* forma német hatást tükröz. A főnévi *abszurdum* 'képtelenség, esztelenség' [1806] a magyarban keletkezett a latin semlegesnemű *absurdum* melléknév főnevesülésével.

acél [1086 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *ocilj*, *ocel*, szlovák *ocel'*, ukrán nyelvjárási *оцил* [ocil]: 'acél'. A szláv szavak alapjául talán az ófelnémet *echil* 'ugyanaz' szolgált. Származékai az *acélos* [1335 tn., 1533], *acéloz* [1664].

achát [1604] 'színes kvarcféleség, féldrágakő' Vándorszó, vö. német *Achat*, angol *agate*, francia *agate*, olasz *agata*: 'achát'. Mindezek alapjául a középkori latin *agates*, illetve a hazai latin *achates* 'ugyanaz' szolgált. Végső forrása a görög. A római Plinius (23–79) írásai szerint egy szicíliai folyó nevéből eredeztethető, ugyanis ebben a folyóban találtak először achátot. Nyelvünkben a legrégebb *achátes*, *agátes* változatok közvetlen latin átvételre mutatnak; a két szótagúak közül az elavult *agát* [1766] mintája az ófelnémet *agat*, a ma ásványtani műszóként élő *achát-é* [1784] a német köznyelvi *Achat* lehetett.

ács [1222 tn. (?), 1395 k.] Honfoglalás előtti török jövevényszó, vö. türkmén *agačči*, szalár *aγašči*: 'ács, famunkás'. A különböző török nyelvi megfelelők alapja a régi törökségi **aγač* 'fa, faanyag'. A török *-či* képzős származékok azt fejezik ki, hogy valaki az alapszóval (itt a fával) kapcsolatos tevékenységet végez. A törökből átkerült szóalak az **aγači* lehetett.

A magyar hangalak úgy fejlődött, hogy kiesett a *ɣ* hang, és a szó eleji magánhangzó megnyúlt. A nyelvjárási *álcs* alak *l*-je másodlagosan alakult ki, vö. *bölcs*. A szó korai használatát figyelembe véve fokozatos jelentésszűkülés figyelhető meg, ugyanis a nomadizáló magyarok körében még mindenféle famunkát az *ács* névvel illetett mesterember végzett. A szó ma is érvényben lévő szűkebb jelentésköre a középkor végéig szilárdult meg.

acsarkodik [1645–1646] 'vicsorog; ellenségeskedik, ármánykodik' Származékszó: az *agyar* főnévnek a *-kodik* igeképzővel ellátott alakja. Az *agyar* alapszónak *agyarkodik* alakú, 'vicsorog' jelentésű származéka is van: a két származék között részleges szóhasadás ment végbe. A mai elvont 'ellenségeskedik, intrikál' jelentés az ősi, kifejezetten a fogakhoz, illetve azok látványához kötődő konkrét 'fogakat csattogat, vicsorog' jelentésből alakult; vö. még: mordvin *pej* 'fog' > *pejele-* 'fogakat mutogat; gúnyolódik'.

ács [1777] 'megállj!, hagyj abba!' Cigány jövevényszó, vö. cigány *āč*, *āči* 'megállj', mely a cigány *āč-* 'marad, időzik, lakik, van' ige egyes szám 2. személyű felszólító módú alakja.

ácsingózik [1833] 'sóvárog' Származékszó: egy önállóan is élő nyelvjárási *ácsing* 'sóvárog' alapszónak [1894] *-ózik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. Az *ácsing* hangutánzó-hangfestő szó, melynek alapja az *á* indulatszó és az *ácsorog*, *ásít* igék *á*-hangalakú, eredetileg a 'száját tátja' jelentésű igei töve, *-ing* eleme pedig gyakorító igeképző. A szó belseji *cs* azonos eredetű az *ásít*-ban található *s*-sel: gyakorító képzőelem. Az *ácsingózik* elsősorban a nyelvjárásokban használatos, de a köznyelv is ismeri.

ácsorog [1652] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. Az ige abszolút töve az *ácsingózik* ige tövével azonos eredetű. A szó belseji *r* és a szóvégi *g* gyakorító igeképző. A szó belseji *cs* valószínűleg az *s* gyakorító képzővel rokon, vö. *ásít*. A szó egykori jelentése: 'vigyorog; bámul; kíván valamit' mára elhomályosult, a ma élő 'tétlenül álldogál' úgy alakulhatott ki, hogy a nyelvérzék tévesen az *áll* ige családjába sorolta.

ad [12. század tn. (?), 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *ud-* 'etet, itat', mordvin *ando-* 'táplál', finn *anta-* 'ad'. A szó finnugor alakja **amta-* 'ad' lehetett. A finnugor **mt* > magyar *d* hangváltozásra vö. *tud*. Az *ad* igenek számos régi és újabb származéka is kimutatható: *adás* [1272 (?), 1372 u.], *adakozik* [1372 u.], *adomány* [1416 u.], *adózik* [1702], *adományoz* [1807] stb. A származékok egy része a 19. század első felében, a nyelvújítás korában nyerte el mai jelentését, de maga a szó jóval korábban adatható: *adat* 'adás' [1405 k.], *adalék* 'hagyomány' [1645]. Az *adag* [1831] nyelvújítás kori fejlemény.

-ad/-ed [1138 tn., 12. század vége] Igeképző. Az ősi *-d* gyakorító képző nyiltabb tövégi magánhangzóval kiegészült változata, mely már a korai ómagyar korban jelentkezik nyelvünkben. A Halotti Beszédben is megtalálható, pl. *engede*. Általában a cselekvés elkezdését jelentő igéket képezték vele. Származékai ma az *-aszt/-eszt* műveltető képzős alakokkal állíthatók párba, pl. *fárad* : *fáraszt*, *téved* : *téveszt*. Gyakori, de elavult képző.

-adal/-edel [1372 u.] Névszóképzőbóka. A *-d* gyakorító képző és az *-l* névszóképző kapcsolatából alakult feltehetően az ómagyar korban. Jelentheti a cselekvést, pl. *viadal* és a cselekvés tárgyát is, pl. *eledel*. Ritka, ma már teljesen elavult toldalék.

ádámcsutka [1845] Összetétel: előtagja az *Ádám* személynév, utótagja pedig a *csutka* főnév. Korábbi alakja az *ádám csutkája* birtokos jelzős szerkezet [1799], mely a régi nyelvi *ádám almája* kifejezés [1533] népnyelvi módosulata. Ez utóbbi a középkori latin *pomum Adami* 'Ádám almája' részfordításaként keletkezhetett, vö. még: német *Adamsapfel*, angol *Adam's apple*, francia *pomme d'Adam*: 'ugyanaz'. A latin kifejezés héber eredetije egy 'a férfi vagy ember almája' jelentésű szószervezet, amely arra a hagyományra utalhat, hogy az első ember torkán megakadt egy darab a tiltott gyümölcsből. A népi szemlélet szerint az *ádámcsutka* találó kifejezés a férfiak nyakán gyakran nagyon kiálló, kissé szögletes pajzsporcra.

ádámkosztüm [1886] 'meztelenség, pucérság' Német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Adamkostüm* 'ádámkosztüm'. A meztelenséget jelölő eufemisztikus kifejezést a bibliai történet ihlette, miszerint az első emberpár, Ádám és Éva nem viseltek ruhát bűnbeesésük és a Paradicsomból történt kiűzetésük előtt. A tréfás nyelvhasználatban, rendszerint az *ádámkosztümben* ragos alakban jelentkezik, a nyelvjárásokban pedig az előbbi mintájára keletkezett *ádámcivilben*, *ádámköntösben* formák is kimutathatók.

ádáz [1604] 'ártó szándékú, vad' Ismeretlen eredetű. Igeként korábban adatható, vö. *ádázik* [1533]. Ez azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék az *-áz* végződést igeképzőnek érzekelte, hasonló nyelvi jelenségre vö. *ábráz*. Az igei

használat később még az *-ik* végződéssel is megerősödött. Az ige 'dühöng' jelentésben elsősorban a kutyák veszettségével volt kapcsolatban. Az *ádáz* főnév az orvosi szaknyelvben alakult ki mint betegség- és növénynév a korábbi *ádázó bürök* [1780] 'mérgező növényfajta' kifejezésből, mely a német *Wutschierling* 'ugyanaz' (*Wut* 'düh, mérég' + *Schierling* 'bürök') orvosi szakszó tükrörfordításából keletkezhetett. Mai választékos köznyelvünkben csak melléknévként használatos.

-adék/-edék lásd **-dék ~ -adék/-edék**

adjunktus [1699] 'a felsőoktatásban a tanársegédnél magasabb beosztású oktató' Latin jövevényszó, vö. latin *adiunctus* 'kارتárs, kolléga, segítőtárs', tulajdonképpen 'kapcsolt', mely a latin *adiungere* 'kapcsol, köt, hozzátesz' igenévi származékának főnevesülésével keletkezett. Nyelvünkben eredeti jelentése 'beosztott, munkatárs' volt, újabban [1937] a felsőoktatásban működő oktatók hivatali minősítéseként használatos, a tanársegéd fölötti fokozatot jelöli a ranglétrán. A szóvégi *s*-ező ejtése a hazai latin kiejtési mintáját követi, vö. *ambitus, medikus*.

adjusztál [1717] 'kiállít, felszerel' Vitatott eredetű szó. 1. Képzőcserével jött létre az *adjusztíroz* [1795] forma alapján, ez német jövevényszó, vö. német *adjustieren* 'ellát; helyreigazít', ausztriai német 'felszerel'. A német szó forrása a középkori latin *adiustare* 'rá-, odatesz; összeilleszt'. Az *-ál* igei végződés kialakulására vö. *blamíroz* > *blamál, flangíroz* > *flangál* szópárokat. Az eredeztetést az teszi bizonytalanná, hogy a feltételezett *adjusztíroz* alapszó későbből mutatható ki, mint az *adjusztál*. 2. Latin jövevényszó, vö. középkori latin *adiustare* 'rá-, odatesz; összeilleszt', hazai latin 'elrendez, elkészít'. A latin szó a latin *ad* prefixumból és a *juxtare* 'elhelyez, odatesz' igéből jött létre. Ez a származtatás jelentéstani problémákba ütközik.

adjutáns [1651] 'hadsegéd, segédtsízt' Nemzetközi szó, vö. német *Adjutant*, francia *adjutant*, spanyol *ayudante*: 'adjutáns'. Mindezek forrása a latin *adiutare* 'segít'. Az európai nyelvekben a spanyolból terjedt el. Jóllehet a hazai latinból is kimutatható az *adiutans* 'segédtsízt', a szó nyelvünkbe feltehetően nem közvetlenül a latinból, hanem a német, illetve a francia közvetítésével került. A magyar szóvégi *s* latinosítás eredménye.

adminisztrál [1571] Latin jövevényszó, vö. latin *administrare* 'segít; szolgált; igazgat', ami a latin *minister* 'szolga, segéd' főnév igei származéka. Szavunk korai jelentése: 'szolgált', a ma ismert 'hivatali ügyet intéz' és a ritkán használatos 'hivatalt vezet' jelentés [1947] mintája az orosz lehetett, vö. orosz *администратороватъ* [adminisztrátorovaty] 'ugyanaz'. A latin *administrare* ige főnévi származékai is átkerültek nyelvünkbe: az *adminisztrátor* [1566] a latin *administrator* 'intéző, igazgató', az *adminisztráció* 'ügyintézés, az ezt végző hivatali szervezet' [1594] pedig a latin *administratio* 'segítés, szolgálat; igazgatás, intézés' átvétele. Az *adminisztrátor* legkorábbi jelentése a magyarban: 'tisztartó, intéző'; és az 1844–1847 közötti időszakban ez volt az ellenzékhez tartozó főispánok mellé kirendelt császári biztos hivatali megnevezése is. A latin gyökerű szócsalád kései, melléknévi tagja az *adminisztratív* [1848], mely elsősorban német közvetítéssel jutott a magyarba, vö. német *administrativ* 'ugyanaz'; vö. még: latin *administrativus* 'kivitelező; gyakorlati'.

admirális [1655] 'tengernagy' Nemzetközi szó, vö. német *Admiral*, francia régi nyelvi *admiral*, orosz *адмирал* [admiral]: 'admirális'. A szó végső forrása az arab *'amīr a 'ālī* 'parancsnok'. Nyelvünkbe elsősorban a németből, esetleg a franciából kerülhetett, a végződés latinosítás eredménye.

adó [1359 tn., 1416 u.] Szófaváltás eredménye: főnevesüléssel keletkezett az *ad* ige *-ó* képzős melléknévi igenevéből. A főnevesüléshez mintául szolgálhatott a hazai latinban már az Árpád-korban is ismeretes *datio, datium* 'adó, dézsma', mely a latin *dare* 'ad' ige származéka. Hasonló fejlemények a szláv nyelvekben is vannak, például a horvát-szerb régi nyelvi *dan* 'adó' az ósszláv **da-* 'ad' igére vezethető vissza. Származékai: *adós* [1359 tn.], *adósság* [1416 u.], *adózik* [1585].

adoma [1851] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Erdélyi János teremtette meg az *ad* igéből a mesterségesen létrehozott *-ma* névszóképzővel, a *gyúr* : *gyurma, játszik* : *játszma* típusú szópárok mintájára a nyelvújítás korában.

adoptál [1785] 'örökbe fogad' Latin jövevényszó, vö. latin *adoptare* 'kiszemel, kiválaszt; elfogad; örökbe fogad'. Ez utóbbi a latin *optare* 'kiválaszt, kíván' igére vezethető vissza.

adresszál [1797] 'címez' Képzőcserével keletkezett a korábbi *adresszíroz* [1789] igéből, vö. *blamíroz* : *blamál, flangíroz* : *flangál*. Az *adresszíroz* német jövevényszó, vö. német *adressieren* 'adresszíroz', a német szó pedig a francia *adresser* 'ugyanaz' átvétele. Az elavulóban lévő *adresszál* ma csak a bizalmas társalgási nyelvben használatos 'valaki ellen rosszálló célzást tesz' jelentésben.

adu [1799] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *adutt*, német *Atout* 'adu, tromf'. A német szavak francia eredetűek, vö. francia *atout* 'adu', mely az *í tout* 'mindenre' kifejezésre megy vissza. A magyar *adu* vagy a néma szóvégi *t*-vel ejtett német szó átvétele, vagy a szóvégi *t*-vel tárgyesetnek vélt alakból szóelvonással keletkezett.

advent [1470] 'a karácsonyt megelőző négyhetes időszak' Latin jövevényszó, vö. latin *adventus* 'eljövétel, megérkezés', mely a latin *advenire* 'megérkezik' ige származéka. A szóvégi latinus végződés – mely sok latin jövevényszavunkban megmaradt, vö. például *adjunktus* – itt lekopott; vö. még *angyal* < latin *angelus* 'angyal', *apostol* < latin *apostolus* 'apostol'.

affektál [1587] 'mesterkélt viselkedik' Latin jövevényszó, vö. latin *affectare* 'megfog, törekszik, vágyik valamire; színlel valamit', mely a latin *afficere* 'befolyásol' igére vezethető vissza. Az eredeti *-are* igevégződés a magyarban szabályosan *-ál* formában jelentkezik, vö. *akceptál*.

affér [1835] 'kellemetlen ügy' Francia jövevényszó, vö. francia *affaire* 'ügy, ügylet, kellemetlen ügy, üzleti ügy'; vö. még: német *Affäre* 'ügy, affér, ütközet, párbaj'. A francia *affaire* szóösszetétel, mely az *í faire* 'teendő' összeolvadásával jött létre. A magyar hangalak valószínűleg ausztriai német közvetítéssel szilárdult meg.

áfium [1546] 'ópium' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *afyon*, nyelvjárási *afyūn*, *afūn*: 'ugyanaz'. A szó alapjául az arab *afyūn* 'ugyanaz' szolgálhatott, melyet talán az újperzsa *afyūn* 'ugyanaz' közvetített az oszmán-törökbe. A szó végső forrása az újjörög. Az *áfium* hangalak Zrínyi Miklós szóalkotása a latinus *-ium* végződés mintájára, vö. Az török áfium ellen való orvosság című műve. Az irodalmi nyelv szava volt, az *ópium* szorította ki a használatból.

áfonya [1708] Román jövevényszó, vö. román *áfină*, *afină* 'áfonya(bogyó)', *áfin* 'fekete vagy kék áfonya(-cserje)', a román szó ismeretlen eredetű. A magyar köznyelvi használatba az erdélyi nyelvjárásokból került.

afrik [1893] 'törpepálma leveleinek rostjai' Német jövevényszó, vö. német *Afrik* 'afrik', mely a francia *crin d'Afrique* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'afrikai lószőr' kifejezésből ered, és kereskedelmi kapcsolatok révén került nyelvünkbe. A magyarosabb *afrikai fű* [1912] tükörfordítás nem terjedt el. Elsősorban a kárpitosipar műszava.

ág [1131–1141 tn. (?), 13. század eleje] Valószínűleg ősi eredetű szó, de rokon nyelvi megfelelései vitatottak. 1. Ugor kori szó, vö. vogul *taw* 'ág', osztják *jāyi* 'ághely, göb, mélyedés'. Az ugor alapnyelvben **ʒaŋz* alakban élhetett. Az ugor kori szó eleji **ʒ* a magyarban lekopott, vö. még *akaszt*, *ázik*. 2. Finnugor kori szó, vö. finn *hanka* 'ezevővilla, kampó'. Az alapnyelvi alak **šanka* lehetett. A finnugor származtatást gyengíti az a lehetőség, hogy a finn *hanka* talán germán jövevényszó, vö. ónorvég *hár* 'cövek', ami a germán **hangu* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. Az ősi szó belseji **ŋ*, **ŋk* a magyarban *g*-vé alakult, vö. *agg*. Származékai: *ágazik* [1510 k.], *ágazat* [1510 tn.].

-ag/-eg¹ lásd **-g¹**

-ag/-eg² lásd **-g²**

aga [1544] 'oszmán-török tiszt' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *ağa* 'úr, előkelőség', régi nyelvi *aga* 'katonai cím'. A török nyelvekben az *aga* feltehetően mongol jövevényszó, vö. mongol *aqa* 'idősebb testvér, előljáró'. Egykoron katonai címként használták a balkáni nyelvekben, vö. horvát-szerb régi nyelvi *aga* 'aga, török uralkodó, hűbérúr', román régi nyelvi *agă* 'aga, a városi őrség kapitánya, a gyalogság parancsnoka'. Nyelvünkben ma történettudományi szakszóként él.

ágál [1568] 'valami mellett érvel, valami ellen tiltakozik' Latin jövevényszó, vö. latin *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik', mely egy ősi indoeurópai szótőre vezethető vissza; vö. ír *aigim* 'vezet; játszik'. Nyelvünkben hangrendi kiegyenlítődés ment végbe: a magas hangrendű latin magánhangzó felcserélődött a mély hangrendű *á*-val. Eredeti jelentése 'pereskedik' volt, a mai 'erősen gesztikulálva, hadonászva beszél' talán a német *agieren* 'ugyanaz' hatására alakult ki.

agancs [1845] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, az *ág* főnévből *-ancs* névszóképzővel alkották meg a nyelvújítás korában a *bakancs*, *kullancs* típusú szavak alapján. Az egykor azonos jelentésben élt *koszorúzat* [1829], *tömszarv* [1841], *ágas szarv* [1903] kiszorult a használatból.

agár [1193 tn., 1395 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy nyugati szláv nyelvből, vö. cseh *ohař*, lengyel *ogar*: 'agár', szlovák *ohar* 'juhászkutya'. A szláv szavak talán török eredetűek, vö. kirgiz *igär*, teleut *änär*: 'agár'. E kutyafajta belső-ázsiai származása támogatja e feltevést. Nem zárható ki, hogy végső soron a magyar szó is török forrásra vezethető vissza, de közvetlenül valamely török nyelvből való származtatásának súlyos hangtani akadályai vannak. Származékai: *agarászik* [1568], *agarász* 'agarászó vadász' [1760].

ágaskodik [1566] Származékszó, mely az *ág*-ból képzett *ágas* 'ágakkal ellátott oszlop' főnévből alakult ki a *-kodik* igeképzővel. A szó jelentése eredetileg egy felemelt karokkal magasba nyújtózkodó emberre, valamint két lábra emelkedett, mellső lábait a levegőbe tartó állatra vonatkozott, ezek látványa ugyanis a fa, illetve az *ágas* (oszlop) alakjára emlékeztetett.

ág-bog [1522] Összetett szó, melynek előtagja az *ág*, utótagja a *bog* 'csomó, görcs' főnév. Az utótag kezdő hangja, az ajakkerekítéssel képzett *b* olykor olyan összetett szavak utótagjának kezdőhangja – vö. még: *csög-bog* –, melyek a valódi ikerszókra emlékeztetnek, vö. *irul-pirul*, *tarkabarka*.

ágens [1616] Latin jövevényszó, vö. latin *agens* 'ügyvivő, császári megbízott katonai és polgári ügyek felülvizsgálására', hazai latin 'ügynök, ügyvivő'. A latin *agens* a latin *agere* 'mozgásba hoz; üz, hajt; tesz, csinál, cselekszik' igére vezethető vissza. A magyarban régies, köznyelvi 'ügynök' jelentése elavulóban van, de a filozófiai, a kémiai és a nyelvtudományi szaknyelvben használatos: 'ható-, mozgatóerő; hatóanyag; a cselekvés végzője, végrehajtója' jelentésben.

agg [1315 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. cseremiszi *šon̄ḡ* 'öreg'. Az alapnyelvi alak **son̄s*, esetleg **son̄k̄s* 'öreg; öregszik' jelentésű igenvészó lehetett. A finnugor alapnyelvi szókezdő *s* a magyarban lekopott, vö. *öl* főnév, a szó belseji *g* pedig az alapnyelvi *ŋ*-ből kétféleképpen alakulhatott. Az egyik lehetséges fejlődési lánc a következő: **ŋ > *γ > g* (vö. *felleg*, *szege*), a másik: **ŋ > *ŋk > g* (vö. *ág*, *fogoly*). A ma már főleg csak összetételekben használt *ó* 'rég, öreg' és az *agg* szavunk valószínűleg ugyanarra a finnugor kori szóra vezethető vissza. Az *ó* esetében a **γ*-nak magánhangzói, az *agg* esetében pedig mássalhangzói folytatása van. A *g* megnyúlása az *agg* szavunkban másodlagos.

aggastyán [1536] Belső fejlemény, mely vagy a latin *Augustinus* személynévből származó *Ágoston* tulajdonnév köznévvé válásával keletkezett, vagy népetimológiával egy feltételezett hazai latin *augustinianus* 'Ágoston-rendi szerzetes' jelentésű szóból, vö. hazai latin *Augustiniani (eremita)* (többes szám) 'ugyanaz'. Az utóbbi esetben az 'öreg, idős férfi' jelentés kialakulása azzal magyarázható, hogy a remetéket általában idős, szakállas embereknek képelték el. Választékos szó.

aggódik [1578] Származékszó: az elavult *agg* ~ *aggik* 'törődik valamivel' [1577–1580] ige *-ódik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. A tőige a finnugor eredetű *agg* igenvészó igei folytatása. Az igének számos igei és névszói származéka ismeretes, például: *aggodalom* [1578], *aggodalmaskodik* [1854]. Ebben a szócsaládban szintén az elavult *aggik* igére visszavezethető származék az *aggaszt* [1541], *-szit* végződése műveltető igeképző, és az *aggály* [1823], mely a nyelvújítás korában keletkezett *-ály* névszóképzővel; ez utóbbi *-s* melléknévképzővel továbbképzett alakja az *aggályos* [1839].

agilis [1796 k.] 'serény, ügybuzgó' Latin jövevényszó, vö. latin *agilis* 'mozgékony', hazai latin 'félnemes'. A latin szavak az *agere* 'mozgásba hoz, tesz, csinál' ige származékai, erre vezethető vissza *ágál* szavunk is. Régen Magyarországon az olyan nemes embert neveztek így, aki nem származása, tehát születési előjoga, hanem házassága révén birtokolhatott nemesi jogokat.

agitál [1589] 'unszol, rábeszél' Latin jövevényszó, vö. *agitare* 'hajt, üz, mozdit'. A latin szó az *agere* 'mozgásba hoz, tesz, csinál' ige származéka, melyre *ágál* szavunk is visszavezethető. Ma a bizalmas társalgási nyelvben használatos. A politikai nyelvben 'politikai felvilágosító munkát végez' jelentésben él, egykoron a rosszálló 'izgat, lázít' értelemben is előfordult. A latin ige két névszói származéka is meghonosodott nyelvünkben: az *agitáció* [1708–1710], vö. latin *agitatio* 'mozdítás, mozgatás; tevékenység', és az *agitátor* [1822], vö. latin *agitor* 'kocsis, hajcsár'. Nyelvünkben az *agitáció* eredeti jelentése 'bujtogatás, izgatás' volt, ma 'az emberek (politikai) meggyőzésére irányuló tevékenység', a bizalmas nyelvhasználatban pedig 'rábeszélés' jelentésben él. Az *agitátor* eredeti jelentése az elavult 'lázító', ma 'agitációt, politikai felvilágosítást végző személyt' jelöl.

agresszió [1657–1658] Latin jövevényszó, vö. latin *agressio* 'támadás', mely a latin *agredi* '(oda-)megy, (neki-)megy, támad' befejezett melléknévi igenévi *agressus* alakjára vezethető vissza.

agresszor [1711] 'agressziót elkövető, agresszív politikát folytató állam' Nemzetközi szó, vö. német *Aggressor*, angol *aggressor*, francia *agresseur*: 'agresszor'; vö. még: latin *agressor* 'ugyanaz'. A szót a latin és a francia terjesztette el, nyelvünkbe a latin és a német közvetítette. Az *agresszív* melléknévi származék [1848] szintén nemzetközi szó, vö. német *aggressiv*, angol *aggressive*, francia *agressif*: 'agresszív'. Nyelvünkbe a franciából és a németből került. Elsősorban sajtónyelvi szó.

ágrólszakadt [1793] Összetett szó: előtagja az *ág* főnév *-ról* esetragos alakja, utótagja a *szakadt*, mely a *szakad* ige befejezett melléknévi igeneve. Az összetétel létrejöttében szerepet játszhatott a *mely ágról szakadt?* 'milyen családból vagy nemzetségből származik?' [1753] kifejezés. Az összetétel 'szegény, nyomorult' jelentése az ágaktól megtépett ruházatú, hontalan, szájalmat keltő ember látványa alapján, illetve ennek kapcsán keletkezhetett képzettársítással.

agronómus [1865] 'mezőgazdasági szakember, mezőgazdász' Nemzetközi szó, vö. német *Agronom*, francia *agronome*, orosz *агроном* [agronom]: 'agronómus'. Ezek alapja a latin *agronomus* 'földbirtokra felügyelő tisztviselő', mely eredetileg egy 'mezei, mezőn lakó' jelentésű görög szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a németből került át, szélesebb körben történő elterjedésére azonban az orosz volt hatással. Végződése latinosítás eredménye.

agy [1138 tn. (?), 1230 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *už* 'elülső raktár; elülső, első', cseremis *anzâl* 'elülső, első', finn *otsa* 'homlok'. A finnugor alapnyelvben a szó **onća* alakban 'elülső, első; elülső rész' jelentésben élhetett. A finnugor **ńć* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *agyar*, *ágyék*. Nyelvünkben az 'elülső rész, homlok' > 'koponya' árnyalatokon keresztül jelentésszűkülés következett be. Az *agy* kevésbé ismert 'kézi lőfegyver tusa' jelentése valószínűleg a hangalak szempontjából nagyon hasonló *ágy* 'ágyútalp' jelentésével hozható kapcsolatba. A *kiagyal* igei származék [1815] kialakulására talán a német *ausklügeln* 'kieszel, kigondol' volt hatással.

ágy [1276 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *al̄̄-t*, votják *val̄es*: 'ágy', *val̄-* '(szét)terít'. A finnugor alapnyelvben az **aδ̄ʒ* vagy **oδ̄ʒ* hangalak élhetett 'hálóhely, fekhely; ágyat vet' jelentésben. A finnugor *δ̄* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *hagy*. Mai használatától eltérően az *ágy* főnév eredetileg mindenféle fekhely megnevezésére szolgált. A másodlagos 'ágyútalp' és az 'ágyás' jelentés hasonlósági alapon és az azonos rendeltetés nyomán átvitt értelemben alakulhatott ki. Az *ágy* régebbi 'gabonát elterít, beágyaz' szórványos igei használata [1840] és a votják megfelelők arra utalnak, hogy szavunk eredetileg igenévszó lehetett. Az *ágy* főnévi származékai az *ágyas* [1490] és az *ágyás* [1720], igei származéka pedig az *ágyaz* [1693].

agyabugyál [1669] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán tréfás szóalkotásból keletkezett ikerszó. Elképzelhető, hogy az alapjául szolgáló előtag az *agy* szóra visszavezethető, 1779-től adatolt *agyal* 'üt, ver' jelentésű szó volt, viszont egy *agyal-bugyál* forma sehol sem mutatható ki. Leginkább igeötökkel használatos: *elagyabugyál*, *megagyabugyál*.

agyafúrt [1538] Összetett szó, melynek előtagja az *agy* főnév birtokos személyjeles, utótagja pedig a *fúr* ige befejezett melléknévi igenévi alakja. Az összetétel a mondatbeli funkcióváltás és a szólamhatár eltolódásának következtében alakult ki. Az *agya fúrt* (*ember*) kifejezés eredetileg a koponyalékeléssel állt kapcsolatban, melyet erős fejfájás, örület orvoslására, illetve a sámánok esetében az örület előidézésére alkalmaztak. A hasonló jelentésű és felépítésű *fejefúrt* [1538], *eszefúrt* [1748] szintén ehhez a hagyományhoz kapcsolhatók. Szavunk mai 'furfangos, ravasz' jelentése az eredeti 'örült' jelentéshez képest másodlagos, és feltehetőleg az örültek olykor megfigyelhető ravasz viselkedésével hozható kapcsolatba. Keletkezésében hasonló szemléletmódot tükröz az *agyalágyult* [1888] összetétel, mely mesterséges szóalkotás eredménye, és az *agylágyulás* [1889] orvosi műszóval van kapcsolatban: a 'gyengeelméjű' köznyelvi jelentés a betegség következtében fellépő szellemi leépülésre utal.

agyag [1205–1235 tn., 1395 k.] Iseretlen eredetű szó. Nyelvünkben igen régi lehet, de ugor kori eredeztetése téves.

agyar [1456 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *an̄s̄er* 'nagy fog', osztják *ān̄s̄ar* '(bórszíjon hordott) medvefog'. A finnugor alapnyelvi alak egy **onća-r̄s̄* 'agyar' jelentésű származékszó lehetett, amelynek töve *agy* szavunk finnugor kori előzményére vezethető vissza.

ágyék [1490] Ősi, ugor kori szótő magyar képzéssel, vö. vogul *on̄c̄i* 'far, hátsó'. Az ugor alapnyelvben **an̄c̄s̄* alakban élhetett. Az ugor **ńć* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *hagymáz*, *magyar*. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *fészek*, *lélek*. A rokon nyelvi megfelelők ma változatos jelentésekben élnek, ugyanis a finnugor, ugor alapnyelvben a testrészneveknél

gyakori volt a rész-egész azonos megnevezése. Az azonos eredetű testrésznevek jelentésbeli különbségeire vö. *segg, tomp*, vö. még vogul *šiš, sis* 'hát' ~ finn *häntä* 'farok, férfi nemi szerv'.

ágynemű [1748] Összetett szó, mely az *ágy* főnévből a *-nemű* képzőszerű utótaggal keletkezett, vö. *ruhanemű*. Az ágynemű eredetileg fekvőhelyet jelentetett, mai jelentése az 'ágyhoz tartozó, textilanyagból készült felszerelés' azután alakult ki, hogy az *ágy* szó kizárólag az ágyra mint bútordarabra lett használatos.

agyon [1551] 'halálra; eltúlózva' Szófajváltással keletkezett az *agy* főnév *-n* helyhatározóragos alakjából. Kezdetben kifejezeten az *üt, ver* és hasonló jelentésű igékkel használták, a fejsérülések súlyos következménye miatt később 'halálra' jelentést kapott. A konkrét tartalom fokozatos elhomályosulása után vált határozószóvá, majd igeikötővé. A 19. századtól kezdve átvitt értelemben is használatos, és a cselekvés ismétlődését, gyakoriságát, rendkívüli mértékét jelöli, vö. *agyondicsér, agyonhallgat, agyontanulja magát*.

ágyú [1456 k.] Bizonytalan eredetű, talán honfoglalás előtti török jövevényszó, vö. ujjur *altay* 'eszköz, csel', oszmán-török *aldak* 'hazugság'. A török szavak a törökségi **al* 'eszköz, csel' származékai. Szavunk idővel kizárólag olyan szerkezetre, eszközre utalt, melyet ostromoknál használtak. Az egyszerű harci szerkezet neve később a modernebb, puskaporos fegyver elnevezésévé vált.

ah [1519] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. Eredetileg általános érzelmkifejező indulatszó, melynek később elkülönült főbb funkciói: csodálkozás, türelmetlenség, óhajtás, szomorúság, elutasítás.

aha [1536] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett hangutánzó indulatszó. Eredetileg a hirtelen ráeszmélés képzetét érzékeltette, az igenlés és más további érzelmek kifejezése későbbi funkciómegoszlás eredménye.

áhit [1416 u.] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. A szótó azonos az *á* indulatszóval és így az *ájul* ige *á*-tövével, ami valaha 'száját tátja' jelentésben élhetett. Az *áhit* és az *ájul* eredetileg közös jelentéstartományára vö. az *áhitatos* ~ *ájtatos* rokon értelmű származékokat. Az *áhit* -*it* végződése műveltető képző ismétlő funkcióval. A szó belseji *h* hiátustöltő hang, mely a korai alakokban olykor kiesett, illetve *v*-vel, *j*-vel váltakozott. Az *áhit* származékai: *áhitat* [1416 u.], *áhitozik* [1456 k.].

ahol [1515 k.] Összetett szó. Az *az* mutató névmás és a *hol* határozószó tapadásával jött létre a tagmondatok határának elmosódásával a már korábban kialakult *aki, ami* stb. mintájára. Hasonló módon keletkezett összetételek: *amint* [1538], *amikor* [1568], *ahova* [1528], *ahogy* [1595], *ahonnan* [1597], *amíg* [16. század eleje].

-ai/-ei lásd **-i²**

aj¹ [1055 (?), 1224] 'völgy; nyílás' Ősi, uráli kori szó, vö. osztják *oη* 'száj, torkolat', zürjén *vom* 'száj, nyílás', mordvin *ovks* 'zabla', lapp *vuonäs* 'kötőfék, kötél a kutya szájkosarán', szelkup *āk* 'száj'. Az uráli alak **aηe* 'nyílás, bevágás, mélyedés' lehetett. A szó belseji **η*- az ősmagyarban kiesett, a hangűrt később a *j* pótolta. Az *áj* forma nyúlással keletkezett. Elavulóban lévő nyelvjárási szó.

aj² [1750] <indulatszó> Önkéntelen hangkitörésből keletkezett szó. Eredetileg általános érzelmkifejező szócska, később funkciói differenciálódtak (csalódás, öröm, fájdalom, gúny, csodálkozás stb.).

-aj/-ej [1585] Névszóképző. Elsősorban hangfestő-hangutánzó jellegű származékokban található, pl. *kacaj, zörej*. Bizonytalan eredetű, talán a finnugor deverbális *-j* névszóképzőből vezethető le, de lehet ettől független kései keletkezésű hangulati hatást keltő elem is. Ma már nem alkot új származékokat.

ajak [1228 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, az *aj¹* 'völgy; nyílás' főnévből *-k* kicsinyítő képzővel alakult. Mai 'száj' jelentése az alapszó jelentésszűkülésének eredménye.

ajándék [1138 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek önállóan nem adatható igei *aján-* alapszava az *ajánl* ige tövével azonos, végződése a *-dek* névszóképző. A *jándék* hangalak [1758] a névelőnek vélt szókezdő *a* elhagyásával jött létre, vö. latin *apotecha* > magyar *patika*. A címszó igei származéka az *ajándékoz* [1372 u.]

ajánl [1372 u.] Származékszó, melynek adatolatlan *aján-* alapszava az *ajándék* főnév tövével azonos, a szóvégi *-l* igeképző. Régi és mai köznyelvi 'javasol' jelentése mellett valaha elsősorban vallási használatban élt még az 'áldoz, ígér'

jelentés is. Az *ajánl* ige -t főnévképzővel keletkezett származéka az *ajánlat* [1416 u.], amelynek legkorábról ismert jelentése 'áldozat' volt. Mai 'ígéret, fogadás' jelentése a nyelvújítás korában alakult ki [1807], Baróti Szabó Dávid kezdeményezésére. Az *ajánl* nyelvújítási származékai közé tartozik még: *ajánlgt* [1802], *ajánlkozik* [1831], *ajánlatos* [1815].

ájer [1565] 'levegő' Latin jövevényszó, vö. latin *aer* 'az alsó levegőréteg, légkör; illat; időjárás; fuvallat', hazai latin *aër* 'levegő'. A latin szó a görögre megy vissza. A magyar szóalakban a *j* hiátustöltő. Szavunk régi 'gyógyító hatású folyadék' és 'bűz' jelentései egyaránt egyfajta csípős szagra utalhattak. Ma a bizalmas nyelvhasználatban fordul elő.

ajnároz [1825] 'kényeztet' Bizonytalan eredetű, talán kun jövevényszó magyar képzéssel, vö. kun *ayan-*, *ayana-* 'kímél'. A török nyelvekben csak szórványosan adatható, vö. például kirgiz *ayan-* 'ugyanaz; kíméli magát'. A származtatást nehezíti szavunk kései felbukkanása is. A török eredetetést támogatja viszont a szóföldrajz, az *ajnároz* ugyanis nyelvjárási szóként elsősorban kunok lakta vidékeken ismeretes. A szó végződése a -*roz* igei képzőbokr, vö. *toboroz*.

ajóka [1879] 'szardella' Származékszó, melynek alapszava az *ajl* 'völgy; nyílás', melyből a korábbi *ajók* alak a testrésznevekhez kapcsolható -*ók* képzővel keletkezett, vö. *pufók* 'nagy arcú', *szemők* 'nagy szemű'. Az *ajóka* az *ajók* -*a* kicsinyítő képzős formája. A szó 'szardella' jelentése az elsődleges 'vastag ajkú'-ból a hal felső állkapcsának feltűnően nagy mérete miatt alakulhatott ki. Választékos szó.

-ajt/-ejt lásd **-ít**

ájtatos [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *áhit* ige régi nyelvi *ájojtat* ~ *ájejtat* 'áhitat' jelentésű származéka. A szóvégi *s* melléknévképző. A végleges hangalak szóösszevonással jött létre. A szó 'áhitatos' jelentésárnyalata az alapige vallási használatához kapcsolódva, a 'szenteskedő' pedig gúnyos használatban alakult ki. Származékai az *ájtatosság* [1372 u.], *ájtatoskodik* [1531].

ajtó [1315 tn., 1372 u.] Szófajváltással jött létre: egy ősi, ugor kori igető igenévi származékának főnevesült alakja. Az igetőre vö. vogul *aj-* 'megszabadul valamitől, kiszabadítja magát', *ajt-* 'ki-, felold; meg-, kiszabadít'. Az ugor alapnyelvi alak az **ajz* 'kiszabadul, szabaddá válik' lehetett. Elképzelhető, hogy a -*t* műveltető igeképzős alak is ismert volt már az ugor korban. Az *ajt-* relatív tőhöz a folyamatos melléknévi igenév -*ó* képzője kapcsolódott, mely idővel főnevesült. Az *ajtó* megnevezést kezdetben a sátor, kunyhó bejárati nyílására alkalmazták, majd a funkcióazonosság miatt a fejlettebb építmény, a ház nyílászáró szerkezetére is átvivődött a szó használata. Kicsinyítő képzős származéka az *ajtócska* [1416 u.].

ajtófél [1512 k.] Összetett szó, mely az *ajtó* előtag és a *fél* utótag eredetileg birtokos jelzői alárendelt viszonyából alakult ki. Az összetétel utótagja, a *fél* vitatott eredetű: 1. Ősi, finnugor kori szó, vö. mordvin *päl* 'cövek', finn *pieli* 'egyenes oszlop', észt *peel* 'rúd, oszlop'. A szó a finnugor alapnyelvben **pēle* vagy **pele* alakban élhetett 'rúd, oszlop' jelentésben. 2. Talán a *fél* 'valaminek a fele' szóval azonos eredetű.

ájul [1559] Hangfestő eredetű szó. A szótó azonos az *á* indulatszóval és az *áhit* ige *á*-tövével, ami valaha 'száját tátja' jelentésben élhetett. A végződés visszaható igeképző, a szó belseji *j* hiátustöltő. Eredeti jelentése 'álmélkodik, bámul' lehetett, mai jelentésének kialakulását az *alél* ige is befolyásolta. Gyakorító képzős származéka az *ájuldozik* [1821].

ajz [1552] Származékszó, a régi *aj* 'völgy; nyílás' alapszóból, a -*z* igeképzővel keletkezett. Az ige eredeti jelentése 'nyílást csinál, nyílásba helyez' lehetett. A 'kipöcköl, kifeszít; felzaboláz, kinyit' jelentések az alapszóhoz köthető tevékenységgel hozhatók kapcsolatba, a 'megfeszít (íjat, ideget a lövés előtt)' pedig az ige eredeti 'nyílásba helyez (például nyílvevesszőt)' jelentésével. A 'felfokoz, felcsigáz (lelkiállapot)', valamint a 'hangszert hangol' jelentések névátvitellel, illetve képzettársítással alakultak ki. Ma a köznyelvben kizárólag *fel-* igekötővel használatos, de a *felajz* gyakran előfordul a régiségben is.

akác [1783] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *akà'z*, *agātβa*, *agādse* 'hamis akác, fehér akác', német *Akazie* 'ugyanaz, egyiptomi akác'. A német szavak alapja a latin *acacia* 'egyiptomi akác', mely görög eredetű, vö. görög *akakia* 'ugyanaz'. Az *akác* hangalak valószínűleg szóelvonás eredménye a régi *akáci*, *agáca* változatokból, mivel a nyelv valamilyen toldaléknak érzekelte a végződést. Származéka az *akácos* [1876].

akad [1252 tn., 1456 k.] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. Önállóan nem ismeretes *ak-* tövére vö. vogul *taχ-* 'megakad', osztják *toχən-* 'meg-, fennakad'. Az ugor alapnyelvi alak **akka* 'fenn-, meg-, összeakad; etlalál' lehetett. Az ugor szókezdő **g* hang a magyarban lekopott, vö. *ág*. A szó belseji **kk* > magyar *k* hangváltozásra vö. *csókol*. A szóvégi -

d gyakorító igeképző. A régiségben élt az *akad* [1400 tn., 1887] 'akadék, akadály' főnév is, az ige és a névszó közötti kapcsolat tisztázatlan. Az *akad* ige *-ly* névszóképzős származéka az *akadály* [1569]. Az ősi *ak-* igetőre visszavezethető igei származék még az *akaszt* [1192 tn., 1372 u.], ennek *-szt* végződése műveltető igeképző, és az *aggat* [1561], melynek *-gat* végződése gyakorító igeképző, a töben pedig teljes hasonulás ment végbe.

akadémia [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *Academia* 'filozófiai iskola, Platón filozófiai iskolája'. A latin szó a görögre vezethető vissza. Az Athéntól északnyugatra, a Kephisos folyó mentén elhelyezkedő, Akadémosz héroszról elnevezett ligetben tartotta előadásait Platón. A konkrét helynév később a filozófiai iskola megnevezőjévé vált. A latinból nemzetközi szóvá vált, vö. német *Akademie*, francia *académie*, olasz *accademia*: 'akadémia'. Ma elsősorban a tudományos és művészeti testületek legmagasabb fórumát jelöli, valamint magát az épületet, amelyben működik. Az *akadémikus* [1594 e.] szintén a latinból kerülhetett nyelvünkbe, vö. latin *Academicus* 'Platón és Ciceró iskolájának növendéke'.

akar [1295 k. tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó. Önállóan nem adatható töve talán ugor eredetű és összefügghet az *akad*, *akaszt* igék kikövetkeztethető tövével (a rokon nyelvi megfelelőket lásd az *akad* alatt). Az *-r* végződés gyakorító igeképző. A jelentések összefüggésére vö. a latin *nitor* 'támaszkodik, felegyenesedik; valamire törekszik' jelentéseit. Származékai az *akaratos* [1372 u.], *akaratlan* [1636], *akaratoskodik* [1675], *akaródzik* [1831], *akarnok* [1892].

akár [1372 u.] Szófajváltással keletkezett az *akar* ige egyes szám második személyű felszólító módú alakjából, a régiségben ugyanis ez az alak *-r* végű igék esetében gyakran egyezett az igetővel. Ez a fejlemény a feltételes mondat szerkezetekben alakulhatott ki, melyekben az *akár* először megengedő határozószói funkciót töltött be, majd választó és hasonlító kötőszó lett. Hasonló szófajváltásra vö. latin *velle* 'akar' > *vel* 'akár, vagy'.

akárcsak [1585] Mondattani tapadással keletkezett összetett szó, melynek előtagja az *akar* igére visszavezethető határozószó, utótagja a *csak* határozószó. Az *akárcsak* szóösszetételnek megengedő-hasonlító szerepe van a mondatban.

akármí [1575 e.] Mondattani tapadással keletkezett összetett szó, melynek előtagja az *akar* igére visszavezethető határozószó, utótagja a *mi* kérdő névmás. Az *akár-* előtagú szóösszetételek közül a legkorábbról ismert az *akármely* [1474]. Az *akármí*, valamint a vele hasonló módon létrejött összetett szavak, mint *akármely*, *akárhol* [1517], megengedő funkcióval bírnak. Effájta, 'akar' jelentésű igére visszavezethető összetételek más nyelvekben is találhatóak, vö. latin *quantumvis* 'akármennyi' (tulajdonképpen 'amennyit csak akarsz'), továbbá a szlovák *hocikto*, *hockto* 'akárki', melynek előtagja a szláv **chotěti* 'akar' igéből származik.

akceptál [1570] 'elismer, elfogad' Latin jövevényszó, vö. latin *acceptare* 'elfogad', ami a latin *accipere* 'kap, fogad' gyakorító képzős származéka. Nyelvünkben választékos stílusértékű szó.

akció [1589] Latin jövevényszó, vö. latin *actio* 'cselekvés; előadás; taglejtés; peres eljárás, vád', mely a latin *agere* 'üz, hajt; mozgásba hoz' származéka (vö. *ágál*).

aki [1372 u.] Összetett szó. A tagmondatok határának elmosódásával az *az* mutató névmás egybeforr a határozatlan, vonatkozó szerepű *ki* névmással. Hasonlóképpen keletkezett az *ami* [1372 u.] és az *amely* [1416 u.], vö. *Ez volt az, mit kértél?* > *Ez volt, amit kértél?*

akkora [1577 k.] Származékszó, az *az* mutató névmásból keletkezett a *-kora* képzőszerű utótaggal. A *kor* főnévből alakult, eredetileg csak életkort jelölt, és később vált mértékkifejező szóelemmé. Előfordul még az *ekkora* [1790], a *jókora* [1645] és a *mekkora* [1545] szavakban.

akkord [1802] <zenei műszó> Nemzetközi szó, vö. német *Akkord*, angol *accord*, francia *accord*, olasz *accordo*: '(zenei) akkord'. Eredetét tekintve megegyezik az *akkord* 'megegyezés' szóval [1626]. Jelentésanilag a 'hangok együtt hangzása', azaz a 'zenei akkord' jelentés kialakulásával kapcsolatban vö. latin *chorda* 'húr'. A szót az olasz és a francia terjesztette el, a magyarba elsősorban a németen keresztül került.

akkumulál [1725] 'felhalmoz, összegyűjt' Latin jövevényszó, vö. latin *accumulare* 'felhalmoz; földkupaccal körülvész; beborít'. A latin szó az *ad-* prefixum és a *cumulare* 'halmoz' ige összetételéből keletkezett elhasonulással. A latin ige névszói származékai közül átkerült nyelvünkbe az *akkumuláció* 'felhalmozódás' [1730] is, vö. latin *accumulatio* 'ugyanaz'. Ez a származék ma közgazdasági szakszó. Az *akkumulátor* [1890] főnév szintén nemzetközi szó, vö. német *Akkumulator*, angol *accumulator*: 'akkumulátor'. Ezek a latin *accumulator* 'gyűjtő, (fel-)halmozó' szóra mennek vissza. A *akku* [1958] rövidítés vagy a német *Akku* 'elem' szó átvétele, vagy az *akkumulátor* szóból keletkezett szóelvonással.

akkurátus [1758] 'körülmenyes, aprólékosan gondos' Latin jövevényszó, vö. latin *accuratus* 'gondos, pontos; szigorú', mely a latin *accurare* 'gondosan elintéz, gondoz' származéka. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. Az *akkuráte* forma [1720] a latin *accurate* 'gondosan, pontosan, szabatosan' határozószóra vezethető vissza, az *akkurát* [1810 k.] pedig a német *akkurat* 'ugyanaz' átvétele.

akna [1177 tn., 1222] Szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *okno* [okno] 'tetőablak; hordólyuk', horvát-szerb *okno* 'bányaakna; ablaktábla', szlovák *okno* 'ablak'. Az *akna* hangalakhoz a magyarban sok, a 'nyílás' képzetéhez kapcsolódó jelentés tartozik. Ezek közül a 'hordólyuk' valószínűleg a bolgár megfelelő mintájára jött létre. Az 'aknavető lövedéke' a német *Mine* 'bánya, robbanótöltet, gyutacs' szó hatására alakulhatott ki a katonai nyelvben. A 'robbanóanyaggal töltött föld alatti járat' jelentés pedig a *tűzakna* összetételből [1834] keletkezett a jelentés önállósulásával. Az *akna* hangalak elsősorban a 'bányavájt, tűzakna, vízbe vagy földbe helyezett robbanószerkezet' jelentésben használatos, míg a népies *akona* 'hordólyuk, nyílás; akolópálca' jelentésben él. A két hangalak jelentés szerinti elkülönülése nem mindig következetes. Származéka az *aknász* [1791].

akó [1226. k] 'kb. 50 literes űrmérték' Nyugati szláv vagy orosz jövevényszó, vö. cseh régi nyelvi *okov*, szlovák *okov*: 'akó, vasalt faedény', orosz *оковъ* [akov] 'akó'. E szavak alapja a szláv **o* igekötő + **ковъ* 'vasalás'. A 'mérőedény' és a 'rovátkás bot' jelentés az *akófa* összetételből [1570] keletkezett jelentéstepadással. Régi nyelvi szó.

akol [1086 tn., 1193] Szláv, feltehetően szlovén vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. szlovén *okol* 'karám, akol', horvát-szerb régi nyelvjárási *okol* 'disznókarám'. Az átvett 'karám' jelentésből az 'ól, istálló' jelentés már a magyarban alakult ki. A szó érdekes nyelvújítási származéka a *kiakolbólít* 'kihajt az akolból, kiközösít' [1858].

ákombákom [1609] 'olvashatatlan írás' Játékos szóképzéssel keletkezett ikerszó. Elő- és utótagjának egymáshoz való viszonya nem világos. Legkorábbi változatai *k*-val kezdődtek: *kákumbákkom*, *kákom-bák*.

akrobata [1840] Nemzetközi szó, vö. német *Akrobat*, angol *acrobat*, olasz *acrobata*: 'akrobata'. E szavak végső forrása egy 'lábujjhegyen járó' jelentésű görög szó. A szó később a franciából terjedt el. Nyelvünkbe elsősorban a németből és az olaszból került.

akt [1893] 'meztelen személy testhelyzete; meztelen személyt ábrázoló képzőművészeti alkotás' Német jövevényszó, vö. *Akt* 'akt'. A szó a 'tevékenység; eljárás' jelentésű latin *actus*-ra vezethető vissza.

akta [1613] Latin jövevényszó, vö. latin *acta* 'megtörtént dolgok; hatósági rendeletek; jegyzőkönyv, napló; hírlap' és hazai latin *acta (publica)* 'ügyiratok, akták'. E szavak a latin *agere* 'üz, hajt; cselekszik, megvalósít' ige befejezett melléknévi igenevének főnevesülésével keletkeztek.

aktív [1708–1710] Nemzetközi szó, vö. német *aktiv*, angol *active*, francia *actif*: 'aktív'. Ezek alapja a latin *activus* 'tevékeny', mely a latin *agere* 'üz, hajt; cselekszik, megvalósít' származéka. Az *aktív* nemzetközi szócsaládjába tartozik az *aktivitás* [1704], vö. német *Aktivität*, angol *activity*, francia *activité*: 'aktivitás'. A szócsalád igei tagja az *aktivizál* [1820], vö. német *aktivieren*, olasz *attivizzare*, orosz *активизировать* [aktívizirovaty]: 'aktivizál'. A szóvégi *-izál* gyakori végződés latin eredetű igeik esetében, vö. *humorizál*, *kollektivizál*. A szócsalád legfiatalabb tagja az *aktíva* 'cselekvő vagyron; egy szervezet vagy csoport legtevékenyebb tagjai' [1865], vö. német *Aktiva* (többes szám) 'tényleges vagyron, pénzkövetelés', francia *actif*: 'tényleges vagyron, pénzkövetelés', francia *active* 'tényleges létszám, állomány'; vö. még: francia *dette(s) active(s)* 'aktíva', tulajdonképpen 'aktív tartozások'. A szócsalád tagjai nyelvünkbe részben a latinból, főképpen pedig a németből és az oroszából kerültek.

aktuális [1708–1710] 'időszerű, mai, jelenlegi' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *actualis* 'tényleges, működésben lévő'. Az *actualis* a latin *actus* 'tett, cselekedet' főnév származéka. Nyelvünkben a szó 'időszerű' jelentése német mintára alakulhatott ki. A szóvégi *s* ejtése a hazai latin kiejtésnek megfelelően alakult, vö. *április*. Az *aktualitás* [1834] a latin *actualis* főnévi származékaként került át nyelvünkbe, vö. középkori latin, hazai latin *actualitas* 'valóság, realitás'.

aktus [1618] 'cselekedet, eljárás' Latin jövevényszó, vö. latin *actus* 'eljárás, tevékenység; előadás, felvonás', hazai latin 'tett, cselekedet, tevékenység'. A szó végső forrása a latin *agere* 'üz, hajt; cselekszik, megvalósít' ige.

akusztika [1845] 'hangtan; hangzás' Nemzetközi szó, vö. német *Akustik*, angol *acoustics* (többes szám): 'akusztika'. A szó végső forrása egy 'a hallásra vonatkozó, a halláshoz tartozó' jelentésű görög melléknév többes számának

semlegesnemű alakja, vö. görög *akuszthikór*. A francia terjesztette el. A magyar nyelvbe a németből került, a végződés a *grammatika, fizika* stb. mintájára alakult.

akvarell [1844] 'vízfestékkel készült festmény' Nemzetközi szó, vö. német *Aquarell*, olasz *acquarello, acquerello*: 'akvarell'. A szó az olaszban keletkezett az *acqua* 'víz' szóból. A szó szélesebb körű elterjedése a franciának köszönhető, nyelvünkbe elsősorban a németből került.

akvárium [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Aquarium*, angol *aquarium*: 'akvárium'. E szavak végső forrása a latin *aquarius* 'vizes' melléknév *aquarium* 'itató, vizeskorsó' főnévi származéka. A szó elterjedése a 19. században kialakult akvarisztika gyakorlatához kapcsolódik, vagyis a vízi életformák akváriumi megfigyeléséhez. Mindez a Kínából és Japánból származó aranyhalak tenyésztésével is összefügg. A magyarba főként a német közvetítette.

al [1219 tn., 1372 u.] 'alsó rész' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *jalē-k*, mordvin *al*, zürjén *ul*: 'alsó', finn *ala* 'hely', szelkup *il* 'alsó'. Az uráli alapnyelvben **ala* 'valami alatti hely; alsó' formában élhetett. A különböző korokból származó források különféle jelentésekkel használják az *alj* változatot [1550], mely az *alja* (*al* főnév + *ja* birtokos személyjel) visszaképzése, például 'mélyen fekvő terület; női szoknya; alsó rész; állati fekvőhely; maradék; üledék' jelentésekben. Ennek a származékai az *aljzat* [1879], *aljas* [1583]. Az *al* főnévként a legrégebbi időktől kezdve használatos, de elsősorban *alja* birtokos személyjeles formában. Melléknévként összetett szavak előtagjává vált, vö. *alföld, alperes, altiszt* stb.

-al/-el ~ -ál/-él [12. század vége] Főnévképző. Igei alapszavak mellett található, pl. *huzal, lepel, fedél, kötél*. A nyílt tövégéhangzónak az egyszerű ősi eredetű *-l* névszóképzőhöz tapadásával alakult ki. A hosszú magánhangzós változatok a magánhangzó nyúlásával jöttek létre, pl. *fonal ~ fonál*. A Halotti Beszédben a *halál* különböző szóalakjaiban többször is előfordul. Kevés származékból mutatható ki, ma már elavult toldalék.

ál [1215 tn. (?), 1416 u.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjgur *al* 'eszköz, mód, csel', oszmán-török *al* 'rászedés, csel'; vö. még: ujjgur *al čaviš bilig* 'ravasz, alattomos gondolat'. A származtatást bizonytalanná teszi az, hogy a török nyelvekben a szó főnévi jelentésben adatható, amire a magyarban nem utalnak egyértelmű jelek. Ha a magyarban mégis főnév > melléknév szófajváltás következett be, akkor az talán a főnév jelzőként való használata, vagy az *álság* származékszó alapján jöhetett létre. Ebből elvonással keletkezne az *ál* szó, amit a nyelvérzék feltehetőleg melléknévi jelentésű alapszóként fogott fel. Az is elképzelhető, hogy a török szó főnévi jelzőként melléknévi jelentésben került át nyelvünkbe. Igei származéka az *áltat* [1562].

-ál/-él² [1395 k.] Gyakorító igeképző. A nyílt és megnyúlt tövégéhangzónak az ősi eredetű *-l* igeképzőhöz tapadásával alakult ki az ómagyar korban. Kevés igei származékból mutatható ki, pl. *ugrál, dobál, metél*. Új szavakat már nem hoz létre.

alabárd [1550 k.] 'hosszú nyelű vágó- és szűrőfegyver' Vándorszó, vö. német *Hellebarde*, középfelnémet *helmbarte*, francia *hallebarde*, orosz *алебарда* [alebarda]: 'alabárd'. A szót a német terjesztette el, vö. középfelnémet *halm, helm* 'nyél, fogó' + *barde* 'bárd', tulajdonképpen 'nyeles bárd'. Nyelvünkbe elsősorban a németből került. Az *alabárd* hangalakra hatott a régebbi *bárd* 'balta, fejsze' szavunk is. Az *alabárd*-ból *-s* melléknévképzővel keletkezett az *alabárdos* [1575], mely főnévként is használatban volt 'alabárdal felszerelt katona' jelentésben. Történettudományi műszavak.

alabástrom [1416 u.] 'egy fajta kristályos gipsz' Latin jövevényszó, vö. latin *alabastrum* 'kenőcstartó edény'. A latin szó görög eredetű, és végső forrása valószínűleg az egyiptomi *Alabastron* városnév. A szó belseji *s* ejtésére vö. *áristom*.

alacsony [1211 tn. (?), 1456 k.] Származékszó: alapszava az 'alsó rész' jelentésű *al* főnév, amihez a *-cs* kicsinyítő képző és az *-n* (> *ny*) melléknévképző kapcsolódott. Az 'alul lévő, alsó' alapjelentésből vezethető le a melléknév konkrét, méretre, termetre vonatkozó jelentése, valamint a régiségben használt 'alávaló, alantas, alárendelt' átvitt értelmű jelentésárnyalatok is. Igei származékai a *lealacsonyodik* [1551–1565] és a *lealacsonyít* [1552], melyek kizárólag átvitt értelmű használatban élnek.

alagút [1835] Összetett szó: előtagja a 'pince, föld alatti üreg' jelentésű *alag* – mely Barczafalvi Szabó Dávid nyelvújítás kori alkotása az *al* főnévből *-g* névszóképzővel –, utótagja pedig az *út* főnév. Az *alag* szó hangalakjára valószínűleg hatott az *Alag* helységnév [1220] is. Hasonló nyelvújítási összetételek: *alagsor* [1854] és *alagsó* 'talajvíz elvezetésére alkalmas cső' [1860]. Az *alagsó* műszaki, illetőleg mezőgazdasági szakszó.

alak [1338 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű, talán származékszó, melynek önállóan nem adatható töve bizonytalan eredetű, a régiségben élt jelentése alapján talán kapcsolható az *ál* szóhoz. A *-k* végződés névszóképző. Az *alak* származékai

főleg a nyelvújítás korában keletkeztek, mint például *alakít* [1830], *alakulat* [1830 k.], *alakzat* [1831]. Eredeti jelentése 'baba, álarc' volt, de használták 'kedves' jelentésben is. Mai 'forma' jelentésében Kazinczy Ferenc terjesztette el.

alamizsna [1372 u.] 'csekély adomány' Latin jövevényszó, amely esetleg szláv közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *elemosyna* 'részvét, szánalom; támogatás; alamizsna', hazai latin *elemosyna* 'alamizsna'; vö. még: horvát-szerb régi nyelvjárási *almužno*, szlovén nyelvjárási *álmožna*: 'ugyanaz'. A latin szó görög eredetű. Az *alamizsna* azonos eredetű *elemózsia* szavunkkal.

alamuszi [1632 tn., 1788] 'alattomos, sunyi' Belső fejlemény, keletkezése azonban vitatott. 1. Tréfás szóképzéssel jött létre az *alszik* ige *al-* tövéből. Az *alamuszi* ~ *alamusza* [1767] alakváltozatok a *szuszimuszi* és a *lusta* szavak hatására alakultak ki. 2. Szövegyüléssel keletkezett: az *alamuszi* az *alszik* és a *szuszimuszi*, az *alamusza* pedig az *alamuszi* és a *lusta* keveredéséből. A nyelvjárási 'álomszuszik, mamlasz' jelentések kialakulására az *alszik* ige hatott.

alán [1559] 'iráni eredetű, a Kaukázus északi előterében élő nomád lovasnép az ókorban' Latin jövevényszó, vö. latin *Alani* (többes szám), *Alanus* (egyes szám) 'alán'. A latin szó görög eredetű. Történettudományi szakszó.

alany [1790] Latin mintára alkotott nyelvújítás kori származékszó, vö. latin *subjectum* 'alany, szubjektum; alátét', mely a latin *subicere* 'meghódít, leigáz' ige származéka. A magyar *alany* az *al* tö -*any* névszóképzős származéka, vö. még: *villany*, *zuhany*.

alap [1774] Származékszó: mesterséges szóalkotás az *al* szóból egy, talán a *talp* szó *p*-jének elvonásával kikövetkeztetett *-p* névszóképzővel. A szó kialakulására az *Alap* helynév is hathatott. Számos származéka él a köznyelvben: *alapos* [1787], *alapít* [1792], *alapszik* [1830], *alapítvány* [1830], *alapoz* [1832], *alapzat* [1832]. Az *alapján* [1912] megszilárdult ragos alakulat. Legtöbb származékával együtt nyelvújítás kori szó.

álarc [1809] Összetett szó, melynek előtagja a 'hamis, nem valódi' jelentésű *ál*, utótagja az *arc*. Az előtag az utótag minőségjelzője. A 'kísértet' jelentés az eredetibb 'maszk' jelentésből alakult ki, az 'ürtügy' pedig a tárgyi jelentés elhomályosulásával és az előtag jelentésének előtérbe kerülésével keletkezett. A mai *álarc* változat az irodalmi nyelvből terjedt el, és felváltotta a régies *álorca* [1520 u.] alakot.

alarm [1722] 'riadó' Vándorszó, vö. német *Alarm*, francia *alarme*, olasz *allarme*, horvát-szerb *alarm*: 'alarm'. A szó az olasz *all'arme* 'fegyverbe' kifejezés nyomán terjedt el mint katonai vezényszó. Nyelvünkbe főképpen a németből és az olaszból, esetleg a franciából került. Az *alarmíroz* 'riadóztat' [1848] igei származék a német nyelvből került át a magyarba, vö. német *alarmieren* 'alarmíroz'. Régi katonai műszavak.

alássan [18. század] 'alázatosan' Szörövidüléssel keletkezett az *alázatosan* határozóragos melléknévből. A szó már a 17. század közepétől használatban volt a nemesi levelezés jellemző szófordulataiban a *kér*, *jelent* igék mellett. A szó használata a 18. században teljesedett ki, és az alsóbb társadalmi rétegek tiszteletteljes szóhasználatának részévé vált. Az eredeti jelentés elhomályosulása és a szó rövidülése egymással párhuzamosan zajlott le. Kiveszőben lévő szó.

alászolga [1793] <egy fajta köszönés> Szörövidüléssel keletkezett az 1649 óta dokumentálható *alázatos szolgája* kifejezésből. Ez utóbbi a latin *servus humillimus* 'ugyanaz' fordítása, mely a 16. század óta volt használatos üdvözlési formaként. Eredetileg rangkülönbséget fejezett ki, de tiszteletteljes használatú stílusértékét már a 19. századra elveszítette. Kereskedők udvariaskodó köszönéseként élt legtovább, majd egyre inkább az elutasítás kifejezőjévé vált. Ma kizárólag tréfás értelemben használatos.

alatt [1367 tn., 1372] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *al* 'alsó rész' szóból *-t* (> *-tt*) helyhatározóraggal keletkezett. Hasonlóképpen jött létre az *alá* [1307 tn., 1372 u.], mely *-á* helyhatározóragot és egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelet tartalmaz, valamint az *alól* [1369] és az *alul* [1535 k.] *-l* helyhatározóragot tartalmazó névutó és határozószó, melyek között szóhasadás ment végbe. Ez a szóhasadás a 19. században vált általánossá az irodalmi nyelvben. Az elavult *alant* [1717 e.] *-n* és *-t* helyhatározóragos forma melléknévi származéka a ma átvitt értelemben használatos *alantas* [1832].

alattomban [1519] Származékszó, mely az *al* 'alsó rész' főnév *-t* és *-n* helyhatározóragos formájából, a 'lent' jelentésű *alattan*-ból jött létre a *-ban* helyhatározórag tapadásával. A helyhatározóragok ilyen típusú halmozása figyelhető meg *ittén* (< *itten*) és *ottan* (< *ott*) szavainkban is. Az *alattomban* 'titokban, ártó szándékkal' jelentése az alapszó 'alul, lent' jelentéséhez köthető és a 'lepel alatt, meglapulva' jelentésármályalon keresztül alakulhatott ki. Az *alattomos* [1792] származékszó az *alattan*-ból jött létre *-s* melléknévképzővel, és a *helyett* > *helyettes*, *felül* > *felettes* szavak képzési mintáját

követte. A hangtani szempontból nem szabályos $n > m$ hangváltozás valószínűleg az *alattomban* analógiás hatásának köszönhető.

alattvaló [1604] Összetett szó, mely az *alatt* szóból keletkezett a *-való* összetélteli utótaggal. Az összetétel tapadással válhatott ki a *felsőged alatt valók* típusú alárendelő mondat szerkezetből. Ilyen mondat szerkezetéről már korábbi adataink is vannak, például: „*papoc fedčlme alat valonac*” [1416 u.] A szó rosszalló ’alávaló’ jelentése abból a feudális szemléletből alakult ki, hogy az alacsonyabb társadalmi rang kisebbrendűséggel is párosul. Ma ’állampolgár’ értelemben a sajtónyelv szava.

alávaló [1416 u.] ’aljas; értéktelen’ Összetett szó, mely az *alá* szóból keletkezett a *-való* összetélteli utótaggal. A hasonló határozói előtaggal és *-való* utótaggal rendelkező melléknévi szerepű összetételek gyakoriak, vö. *idevaló*, *örökkévaló* stb. A szó eredeti jelentése, az ’alul lévő’ konkrét térbeli viszonyt fejezett ki, ebből alakultak ki átvitt értelmű jelentései: ’aljas, hitvány; alacsonyabb rangú; becstelen’, mivel az alapszó ’lent levő’ jelentéséhez általában negatív társítások kapcsolódnak; vö. még: *aljas*, *alantas*, *megaláz*.

aláz [1372 u.] Származékszó, mely az *alá* határozószóból *-z* igeképzővel alakult, vö. *előz*, *idéz*. Ma gyakoribb a *le-*, illetve *meg-* igekötős változatok használata, kivéve néhány régen megszilárdult szókapcsolatot, mint például a *porig aláz*. A ’hatalma alá vet, megszegyenít’ jelentés az ’alacsony helyzetbe juttat’ jelentésre vezethető vissza. A szónak több névszói és igei származéka él nyelvünkben: *alázat* [1372 u.], *alázatos* [1372 u.], *(meg)alázkodik* [1416 u.].

albán [1559] Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. latin *Albani* (többes szám), *Albanus* ’albán’; vö. még: német *Albaner*, angol *Albanian*, francia *Albanais*: ’ugyanaz’. A latin szó a görögre vezethető vissza. A magyar hangalak végződésére vö. *alán*.

albinó [1816] ’színezékhiány miatt fehéres hajú, bőru, szőrzetű, vöröses szemű (ember, állat)’ Nemzetközi szó, vö. német *Albino*, angol *albino*, orosz *альбинос* [aljbinosz]: ’albinó’. Végző forrása a portugál *albino* ’kissé fehér, fehéres’, mely a nyugat-afrikai partvidék lakóira használt portugál *negros albinos* ’fehéres négerek’ kifejezésből önállósult. Nyelvünkbe valószínűleg a németből került. Biológiai műszó.

album [1620] Nemzetközi szó, vö. német *Album*, angol *album*, francia *album*: ’album’. E szavak forrása a latin *album* ’hirdetmények, hivatalos feljegyzések céljára készült fatábla; névjegyzék’, újkori latin *album amicorum* ’nemzetségekönyv’. A szót elsősorban a német terjesztette el, nyelvünkbe a latinból és a németből került.

álca [1853] ’álarc’ Nyelvújítás kori származékszó, mely az *álorcá*-ból keletkezett szórövidüléssel (vö. *álarc*). Kialakulását elősegítették a *pálca*, *tálca* típusú szavak is. A szó ’lárva, báb’ jelentése [1884] a német *Larve* ’álarc, lárva’ hatására alakult ki, és vált állattani műszóvá. Igei származéka az *álcáz* [1855].

áld [1193 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, vö. osztják *alil-*, ’(el)határoz’, mordvin *alta-*, *alvta-* ’(meg-)ígér; felszentel; elátkoz’. A finnugor alapnyelvben **als-* alakban élhetett ’varázsszavakat mond, elátkoz’ jelentésben. A *-d* végződés gyakorító igeképző. Az *áld* eredetileg pogány kori áldozati szertartásokhoz kapcsolódik. Mai ’jóban részesít, megszentel’ jelentése a kereszténység századaiban, a ’szid’ jelentés pedig a szépitő-tréfás szóhasználatban alakult ki. Névszói származékai az *áldott* [13. század eleje], *áldás* [1493 k.], *áldatlan* [1824] és *áldásos* [1847].

áldomás [1200 k.] Származékszó az *áld* igéből a *-más* névszóképzővel, melyben az *m* elhomályosult mozzanatos igeképző. Eredetileg az ősmagyar áldozattal kapcsolatos lakomát jelölte. A jelentések az alapszó jelentésfejlődésének megfelelően alakultak: ’áldozat; pohárürítés; áldás’. A ’pohárköszöntő’ jelentés [1835] a nyelvújítás korában keletkezett. A szlovák *oldomas* és a román *aldămaş*: ’áldomás’ a magyar szó átvételei.

áldoz [1372 u.] Származékszó, az *áld* ige *-z* gyakorító igeképzős alakja. A szó eredetét tekintve a pogány szertartásokhoz kapcsolódik. Az *áldozik* változat [1456 k.] a vallási szóhasználatban gyökerezik ’megáldozik, úrvacsorát vesz’ jelentésben. A *leáldozik* ’lemegy a nap’ szóösszetétel [1774] kialakulása áttételesen az esti istentisztelethez kapcsolható, akár a nyelvjárási *napszentület*. Származékai az *áldozás* [1372 u.], *áldozat* [1416 u.], *áldozó* [1456 k.], *áldozatos* [1794].

alél [13. század közepe] ’elbágyad, ájul, rosszul érzi magát’ Származékszó: az *alszik* ige *al-* tövéből az *-ál/-él* gyakorító igeképzővel alakult, a képzésre vö. *dobál*, *metél*. A képzésmód elhomályosulása miatt elszigetelődött az *alszik* szócsaládjától.

alfa [1519] 'a görög ábécé első betűje' Latin jövevényszó, vö. latin *alpha* 'alfa', egyházi és hazai latin 'kezdet, első'. A latinban a szó görög eredetű, végső forrása azonban a héber *aleph* 'a héber ábécé első betűje'. A 'kezdet' jelentés a bibliai görögből ered, vö. „*En vagyok az alfa és az ómega, a kezdet és a vég*” (Jelenések könyve 1:8).

alföld [1244 tn., 1527] Összetett szó: előtagja azonos az *al* 'alsó rész' főnévvel, utótagja a *föld* főnév. Ehhez hasonló *al* előtagú főnév az *alvilág* [1798]. Ezekben az összetételekben az előtag megőrizte konkrét 'alsó, alsó rész' jelentését.

alga [1858] Latin jövevényszó, vö. latin *alga* 'moszat, hínár'. A szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. német *Alge*, francia *algue*: 'alga', norvég nyelvjárási *ulka* 'penész'. Növényteni műszó.

algebra [1708–1710] 'a matematika egy részterülete, mely az egyenletek megoldásával, a determinánsokkal, illetve a kombinatorikával foglalkozik' Nemzetközi szó, amelyet a középkori latin terjesztett el az európai nyelvekben. Nyelvünkbe a középkori latin *algebra* 'algebra' részben a német *Algebra* 'ugyanaz' közvetítésével is bekerülhetett. A szakszó arab eredetű, és a 9. században élt Al-Khwarizmi arab nyelvű mennyiségtani munkájának a címéből vált ismertté. Az arab (*'ilm*) *al-ğabr* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'az elválasztott részek helyreállítása' a részek megismerésének a tudományát jelölte.

alibi [1843] 'máshollét; ürügy, kibúvó' Nemzetközi szó, vö. német *Alibi*, angol *alibi*, francia *alibi*: 'alibi'. E szavak forrása a latin *alibi* 'másutt', mely a latin *alius* 'másik' és *ibi* 'itt, ott' szavakból keletkezett. Jogi szakszóként a franciából terjedt el, 'a büntett idején máshol tartózkodás' jelentésben. A magyarba főleg a németből került.

alig [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az 'alsó rész' jelentésű *al* főnévből keletkezett *-ig* határozóraggal. Korai jelentése tükrözi az alapszó jelentését: 'leig (vagyis: le az alsó fokig)'. Az *alig* és az *elig* alakváltozat egymáshoz való viszonya még tisztázatlan.

aligátor [1852] Nemzetközi szó, vö. német *Alligator*, angol *alligator*, francia *alligator*, orosz *аллигатор* [alligator]: 'aligátor'. E szavak forrása a spanyol *el lagarto (de Indias)* 'indiai gyík'. A szó az angol révén került az európai nyelvek többségébe, a magyarba főleg a német közvetítette.

alj [1550] Származékszó: elvonással keletkezett az ősi, uráli kori *al* 'alsó rész' főnév birtokos személyjeles *alja* alakjából. Az *alj* származéka az *aljas* [1583], melyben a szóvégi *-s* melléknévképző. A szó belseji *a*-ra az *al* alapszó *alja* birtokos személyjeles formája is hatással lehetett.

alkalom [1372 u.] Származékszó, a 'valamihez történő illeszkedés, alkalmazkodás' jelentésű *alk-* szótöből (vö. *alkot*) -*alom* névszóképzővel keletkezett. Nyelvünkben nagyon sok származéka alakult ki: *alkalmas* [1372 u.], *alkalmatlan* [1416 u.], *alkalmatos* [1533], *alkalmatoság* [1533], *alkalmaz* [16. század második fele], *alkalmatlankodik* [1604], *alkalmi* [1834], *alkalmazkodik* [1842], *alkalmazott* [1912]. Megszilárdult ragos alakulata az *alkalmasint* [1594].

alkat [1800] Származékszó, mely az *alk-* kikövetkeztetett töből *-at* névszóképzővel keletkezett. A szótőre vö. *alkot*. Nyelvújítás kori szó.

alkohol [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Alkohol*, angol *alcohol*, spanyol *alcohol*: 'alkohol'. E szavak forrása a középkori latin *alcohol*, *alcofol*: 'a szemöldök és a szempilla festésére használt antimonitpor'. Európában először alkímista műszóként terjedt el 'finom por' jelentésben. A szó ma is élő jelentése német nyelvterületen született meg és onnan is terjedt el a középkori latin *alcohol vini* 'borszesz' kifejezés alapján. Nyelvünkbe főképpen német közvetítéssel került. Az alapszó főnévi származékai: *alkoholista* [1894], *alkoholizmus* [1913].

alkonyodik [1573] Származékszó az *alk-* töből a *-modik* gyakorító-visszaható igeképzővel. A mai hangalak *m > n > ny* hangváltozás eredményeképpen jött létre. A szótőre vö. *alkot*. A szó jelentése a horizont látszólagos peremét érintő Nap látványához kapcsolható. Ez jelentéstani párhuzamban van a román *a se apune* 'lenyugszik (a Nap)' igével, mely a vulgáris latin *se apponere* 'hozzátévedik, illesztődik' igére vezethető vissza. A szónak két nyelvújítási származéka is él nyelvünkben: az *alkony* [1746], mely szóelvonással keletkezett az *alkonyodik* igéből, és az *alkonyat* [1746], mely az *alkony* főnévből keletkezett *-at* névszóképzővel.

alkot [1416 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *alt-* 'hozzáilleszt, told', osztyák *alt-* 'hozzáilleszt, rá-, odarak'. A szó az ugor alapnyelvben **als-* 'told, illeszt, (rá)illik' formában élhetett. Az *alk-* tö [1476 k.] a régiségben élt származékszó, a *-k* mozzanatos igeképző. Az *alk-* töből alakult ki az *alkot* *-t* mozzanatos képzővel.

Névszói származékai az *alkotás* [1416 u.], *alkotó* [1416 u.]. A román *alcătuí* 'alkot, összeállít, létrehoz' a magyar szó átvétele.

alkotmány [1560 k.] Származékszó, az *alkot*-ból *-mány* névszóképzővel alakult, jelentése a latin *constitutio regni* 'az állam alkotmánya', valamint *constitutio* 'összeállítás' mintájára jött létre. Az 'állam alaptörvényeinek összessége' jelentés [1780 k.] a nyelvújítás korából való. Jogi szakszó.

alkóv [1763] 'szobában elkülönített ablaktalan fülke' Nemzetközi szó, vö. német *Alkoven*, angol *alcove*, olasz *alcova*: 'alkóv'. E szavak alapja az arab *al-qobba* 'boltozat; sátor; mellékszoba; sírkápolna'. Az európai nyelvekbe a spanyol *alcoba* 'hálólhelyiség' révén került. A magyarba a német közvetítette. Változatai közül az *alcova* olasz, az *alkofen* pedig német hatást tükröz.

alkörmös [1626] 'fürtös virágú dísznövény, illetve ennek terméséből kivont liláspiros festék' Olasz jövevényszó, mely talán német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. északolasz *alchermes* 'piros festék; (bíbortetűvel színezett) ital; orvosság', német *Alkermes* 'alkörmös, festék'. Az olasz szó spanyol eredetű, vö. *alquermes* 'bíbortetű felhasználásával készített orvosság', és végső soron arab forrásra vezethető vissza, ahol valószínűleg az óind 'féreg, illetve féregből nyert vörös festék' jelentésű szó folytatásaként élt. A magyar *alkörmös* hangalak népetimológiával keletkezett tévesen a *körmös* (< *köröm*) szóból kiindulva. Növényteni műszó.

alkuszik [1474] Származékszó, az *alk-* tőből keletkezett gyakorító-visszaható igeképzővel. A szótőre vö. *alkot*. A jelentés alakulása a következő árnyalatokon keresztül történt: 'illeszkedik' > 'alkalmazkodik' > 'egyezkedik'. Az *alku* ~ *alkó* forma [1515 k.] az *alk-* alapszó igeneve, az *alkusz* [1840] pedig nyelvújítási elvonással keletkezett.

áll¹ [13. század eleje] 'lábára nehezdedve egy helyben marad' Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *susal-* 'áll, kerül valamibe', votják *sil-* 'áll, megnyugszik', cseremisiz *šaly-* 'áll'. A finnugor alapnyelvben **salks-* alakban élhetett 'áll' jelentésben. A finnugor szókezdő **s* a magyarban eltűnt, vö. *in, olvaszt*. A hosszú *ll* hasonulás eredményeképpen jött létre a **ly* fokon keresztül. A szónak a magyarban változatos jelentései alakultak ki: 'érvényes; függ valamitől; összetevődik; ér valamit'. Ez utóbbi kialakulására a latin *constare* 'kerül valamibe' lehetett hatással. Mindazonáltal összes jelentésének alakulása az első három, egymással szorosabb kapcsolatban lévő jelentésből levezethető: 1. 'valamilyen helyzetben van, tartózkodik valahol', 2. 'nem halad', 3. 'mered, magasodik'. Az *áll* ige származékai: *állás* [1260 tn., 1372 u.], *állhatatos* [1372 u.], *állhatatlan* [1495 k.], *álldogál* [1592], *állít* [1636], *állvány* [1792].

áll² [1405 k.] 'az arcnak a száj alatt levő kerekded része' Ósi, finnugor kori szó, rokon nyelvi megfelelései azonban vitatottak: 1. Vö. osztják *ōηpl* 'állkapocs', votják *anles* 'állkapocs, pofacsont', cseremisiz *oηḡlaš* 'áll, alsó állkapocs'. A finnugor alapnyelvben **oηls* vagy **oηs-ls* hangalakban létezhetett 'állkapocs, állkapocscsont' jelentésben. A finnugor szó belseji **ηl* magyarázhatja a magyar szókezdő *á* kialakulását úgy, hogy a nazális (*η*) beleolvadt az azt megelőző magánhangzóba, illetőleg a hosszú *ll* létrejöttét hasonlással. 2. Vö. vogul *oklč*, mordvin *ulo, ula*: 'áll(kapocs)', lapp *oalol* 'alsó állkapocs'. E példák alapján az alapnyelvi hangalak **ołs* lehetett. Ebben az esetben a szó belseji *l* nyúlásáról van szó, nehézséget jelent azonban, hogy a magyar régiségben a hosszú *ll*-es alakok ritkán fordulnak elő és meglehetősen kései.

állag [1837] Latin mintára alkotott származékszó a nyelvújítás korából, vö. latin *substantia* 'lényeg', mely a *substare* 'létezik, fennáll' származéka. A magyar szó az *áll* igéből keletkezett *-g* névszóképzővel, vö. *csillag, hézag*.

állam [1836] Latin mintára alkotott származékszó, vö. latin *status* 'állás, helyzet, állapot', középkori latin 'állam', hazai latin 'állás (a rendiségben)'. A szó nyelvünkben az *áll* igéből keletkezett *-m* névszóképzővel, vö. *hajlam* (< *hajt*), *szólam* (< szó). Származéka az *államosít* [1882] ige.

állandó [1519] Származékszó: az *áll* ige *-andó* képzős melléknévi igenevének melléknévesült alakja. Hasonló szemléletmódot tükröznek a következő idegen nyelvi példák: latin *constans*, német *ständig*, orosz *постоянный* [posztjojannij]: 'állandó', melyek szintén 'áll' jelentésű igékre vezethetők vissza. Igei származékai az *állandósít* [1779], *állandósul* [1882].

állapot [1513] Származékszó, mely a mára elavult *állapik* [1416 u.] igéből *-t* névszóképzővel keletkezett. Az *állapodik* igei származék [1562] szintén az *állapik* igéből keletkezett az *-odik* igeképzővel. Maga az *állapik* alapszó is származék. A szó belseji *-p* régi, mára elavult mozzanatos igeképző, vö. *csillapodik, ülepedik*. A címszó szócsaládjába tartozó egyéb származékok: az *állapít* [1569], mely *-ít* műveltető igeképzővel, az *állapotos* [1931], mely az *állapot* főnévből *-s* melléknévképzővel keletkezett.

álláspont [1813] Német mintára alkotott szóösszetétel a nyelvújítás korából: (az *áll* ige *-ás* névszóképzővel ellátott alakja + *pont*), vö. német *Standpunkt* 'álláspont'. (*Stand* 'állás' + *Punkt* 'pont').

állat [1372 u.] Származékszó: az *áll* igéből keletkezett *-t* névszóképzővel. A származék eredeti jelentése a létezéssel hozható kapcsolatba, először magát a cselekvést, később a cselekvés alanyát jelölte. A 'létező dolog' jelentésből 'élőlény' fokozatosan, jelentésszűküléssel alakult ki a mai jelentés. A régi szóhasználatban (többek között a bibliai nyelvvezetben) különféle jelzőkkel állva különböző jelentésekkel bírt, vö. *asszony(i) állat*, *lelkes állat*, *oktalan állat*. Ezek a szerkezetek a szó 'élőlény' jelentését mutatják.

allé [1752] 'fasorral szegélyezett egyenes út' Nemzetközi szó, vö. német *Allee*, angol *alley*, francia *allée*: 'allé'. A franciában alakult ki az *aller* 'megy, jár, halad' igéből. Nyelvünkbe elsősorban a németből került. Nyelvjárási szóként 'erdei földút' jelentésben [1905] is ismeretes. Kertészeti műszó.

alleluja [1416 u.] 'örömmujongás' Latin jövevényszó, vö. latin és egyházi latin *alleluja* 'alleluja'. A szó a bibliai görögön keresztül a héberre vezethető vissza, a bibliai héber *hallelūjah!* eredeti jelentése: 'dicséritek Jehovát [az Istent]'. Főleg a zsoltárokban használatos. A 16. századtól kezdve növénynevekben, elsősorban azok előtagjaként is adatható; az *allelujafű* [1583–1584] mint gyógynövény alighanem a gyógyítás isteni eredetére utal. Növénynevek egyéb egyházi szavakból is keletkeztek, vö. *angyélika*, *pünkösdi rózsza* stb.

allergén [1990 k.] 'allergiát előidéző anyag' Nemzetközi szó, vö. német *Allergen*, angol *allergen*, olasz *allergene*: 'allergén'. Nyelvünkbe az angoltól került, végső soron görög eredetű, ugyanazon szavakra vezethető vissza, mint *allergia* szavunk. Orvostudományi műszó.

allergia [19. sz.] 'túlérzékenység, a szervezet fokozott reagálása külső hatásokra; ellenszenv' Latin jövevényszó, később nemzetközi szó, vö. tudományos latin *allergia* 'allergia', vö. még: német *Allergie*, angol *allergy*, olasz *allergia*: 'allergia': ugyanaz. A szó végső forrása a görög *allérgeia* 'eltérő működés', tulajdonképpen az *allo* 'más' és az *ergon* 'működés' összetétele, melynek végződése az azonos eredetű *energia* mintájára alakult. A címszónak több származéka él nyelvünkben: *allergiás*, *allergiológia*. Az *allergikus* 'allergiás tüneteket mutató' a tudományos latin *allergicus* 'allergikus' átvétele.

állítmány [1792] Származékszó: nyelvújítás kori szóalkotás az *állít* igéből *-mány* névszóképzővel; vö. még: *ad* > *adomány*, *rak* > *rakomány*. A szó filozófiai jelentése, az 'ítéletben az a fogalom, mellyel annak alanyáról állítunk valamit, illetve rá vonatkoztatunk' a latinban alakult ki, vö. latin *praedicare* 'kinyilvánít, kijelent'. Ennek *praedicatum* 'állítmány' a származéka, melynek magyarítása Verseghy Ferentől származik. Ma elsősorban nyelvészeti szakszóként ismeretes: 'a mondatnak az alanyra vonatkozó, történést, minőséget, illetve más körülményt kifejező igei, névszói vagy igei-névszói egysége'.

állítólag [1803] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *állít* ige *állító* folyamatos melléknévi igenévi alakjából keletkezett a *-lag* módhatározóraggal. Nyelvújítás kori szó.

állkapocs [1809] Összetett szó, melynek előtagja az *áll* főnév, utótagja a *kapocs* főnév. Nyelvújítás kori szóalkotás az azonos jelentésű *állkapca* [1550 k.] helyettesítésére, mivel a *kapca* szót 'csizmában viselt, lábra tekert rongydarab' jelentése miatt ízléstelen kicsengésűnek érezték.

állomány [1784] Származékszó a nyelvújítás korából, melynek alapjául az *áll* ige szolgált, az *-omány* névszóképzővel, vö. *adomány* (< *ad*), *rakomány* (< *rak*). Az *állomány* mai, 'egy egységbe tartozó emberek, tárgyak, részek összessége' jelentése az alapszó 'összetevődik' jelentésével hozható kapcsolatba.

állomás [1829] Latin mintára, a nyelvújítás korában létrehozott származékszó, vö. latin *status* 'állás, állapot', *statio* 'állomás, megállóhely', melyek a latin *stare* 'áll <ige>' származékai. Nyelvünkben az *áll* igéből keletkezett *-más* névszóképzővel, vö. még *áld* > *áldomás*, *lát* > *látomás*. Igei származéka az *állomások* [1912].

allűr [1879] 'modoros viselkedés, szokás' Francia jövevényszó, vö. francia *allure* 'járásmod; sebesség; viselkedés, magatartás, modor', mely a francia *aller* 'megy, jár' származéka. Vö. még: német *Allüre* 'a ló járásmodja', *Allüren* (többes szám) 'viselkedés, modor'. A szó átvételénél az ausztriai német közvetítő szerepe is felmerülhet.

alma [1009 tn., 1225] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcak *alma*, csagatáj *alma*, csuvas *ulma*: 'alma'. A szó a mongol nyelvekben is megtalálható, és feltehetőleg igen nagy területen ismert vándorszó. Az *almás* [1009 tn., 1560 k.] az *alma* -s melléknévképzős alakja. A népnyelvben gyakran összetételei előtag, vö. *almásszürke*, *almásderes*. Ezekből a szóösszetételekből névátvitellel az *almás* 'alma alakú foltokkal tarkázott' előtagot önállóan is kezdték használni a lószínnév megjelölésére. A szónak főnévi jelentése is kialakult: 'almáskert'.

almanach [1613] 'irodalmi és ismeretterjesztő írásokat, esetleg naptárt is tartalmazó zsebkönyv, évkönyv' Vándorszó, vö. német *Almanach*, francia *almanach*, olasz *almanacco*, horvát-szerb *almanah*, cseh *almanach*: 'almanach'. E szavak alapja az arab eredetű középkori latin *almanac*, *almanach*, *almanacus*, *almanachus* 'naptár'. Nyelvünkbe elsősorban a latin, olasz, később pedig a német közvetítésével került.

almárium [1517] 'egy fajta szekrény' Latin jövevényszó, vö. latin *armarium*, hazai és középkori latin *almarium*: 'szekrény', mely a latin *arma* 'szerszám, felszerelés; fegyverzet, fegyveres erő; harc' származéka. Az *almárium* alak (a szót tévesen az *almá*-hoz kapcsolva) népetimológiával, elhasonulással keletkezett (*r-r > l-r*). Régi nyelvi szó.

álmélkodik [1495 e.] Hangfestő eredetű szó, alapszava az elavult *álmél* [1456 k.], mely az *ámul* igével azonos jelentésben és használatban élt. A szóvégi *l* gyakorító képző. A szó belseji *m* valószínűleg mozzanatos ige képző, esetleg egy hiátustöltő *β* hangra vezethető vissza, vö. *bámul*. A szó belseji *l* talán téves visszaütés eredménye. A *-odik* végződés gyakorító-visszaható képző.

álnok [1247 tn., 1372 u.] 'alattomosan gonosz' Valószínűleg származékszó, az *ál* főnévből *-nok* névszóképzővel keletkezett, vö. *pohárnok*, *bajnok*. Eredetileg főnév lehetett és tréfás embert, tréfamestert jelölt. Ma melléknévként, választékos stílusértékben használjuk. Származéka az *álnokság* [1372 u.]. A román *álnic*, szlovén nyelvjárási *jálnik*, horvát-szerb nyelvjárási *jálnik*: 'csaló' a magyar szó átvételei.

álóé [1416 u.] 'a liliommal rokon, húsos levelű növény' Latin jövevényszó, vö. latin *aloe*, *aloes* (birtokos eset) 'álóé; keserű íz, keserűség (átvitt értelemben is)', mely görög forrásra vezethető vissza. Az *s* végű formák, mint például *álóes* [1708], a hazai latin birtokos esetű alakra vezethetők vissza. A szó egyfajta hashajtó orvosság nevéként is elterjedt főleg nyelvjárásainkban, ugyanis a növény leveléből kivont nedvekből ilyen hatású szert állítottak elő. Növényteni szakszó.

alom [1531] 'állatoknak fekhelyül leterített szalma, avar' Ősi, ugor kori szó, vö. osztyák *ιλom*, *itom* 'szénából készült betét a lábbeliben'. Az ugor alapnyelvben **ala-ma* 'ugyanaz; alom' formában élhetett. Az alapszó az *al* főnévvel lehet azonos, és már az alapnyelvi alak tartalmaz egy ősi **-m3* névszóképzőt. A magyar nyelvben élő szinonimák igazolják az *al* tőből való származtatást, vö. nyelvjárási *ajjalás*, *ajjazat*, *ajjazó*. Igei származéka az *almoz* [1831].

áлом [1091 tn. (?), 1358] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *ōlam* 'alvás, álom', osztyák *otom* 'álmom', mordvin *udomo*, *udoma* 'alvás'. Mindezek a finnugor **oda-m3* 'alvás, álmom' szóra vezethetők vissza, amelynek szótöve *alszik* igénk finnugor előzménye, ehhez a finnugor korban kapcsolódott a **-m3* névszóképző. Az *álmom* főnév melléknévi származéka az *álmos* [1138 tn.] Az Anonymusnál előforduló *Álmos* személynév aligha tartozik ide, ennek valószínűleg az ótörök *Almdš* személynév az eredetije. Származékok: *álmodozik* [1416 u.], *álmatlan* [1493 k.], *álmodik* [1529 e.], *álmosít* [1772], *(el-)álmosodik* [1806], *álmata* [1875].

-alom/-elem [12. század vége] Névszóképzőbórok. A gyakorító *-l*-ből és a névszóképző *-m*-ből tapadt össze még az ősmagyar korban. Csak igei alapszó mellett fordulhatott elő. A Halotti Beszédben még *hotolm* 'hatalom', *nyugulm* 'nyugalom', *kegyilmel* 'kegyelmet' alakok találhatók. A toldalék mai hangalakja a kései ősmagyar korban alakult ki. A mássalhangzó-torlódás feloldására ejtéskönnnyítő magánhangzó toldódott be, valószínűleg ekkor rögzült a képzőegyesben a nyílt tövégi magánhangzó is. Új szavakat ez a formáns ma már nem hoz létre.

álomszuszek [1723] 'aluszekony természetű' Összetett szó: előtagja az *álmom*, utótagja a *szuszek* 'gabona- vagy lisztartó láda' jelentésű szavunk. A népnyelvben gyakran fejezik ki a rossz tulajdonságot valamilyen tárolóeszköz nevével alkotott szóösszetétellel, vö. *méregzsák*, *szentfazék*, *szeszakán*. Mivel a *szuszek* hangalakja hasonlít a 'szuszog' igére, népetimológián kialakult az *álomszuszi*, *álomszuszó* alakváltozat is, de ezek létrejöhetnek egyszerű becézés révén is.

alpakka [1860] 'réz, ezüst és cink ötvözet' Német jövevényszó, vö. német *Alpaka*, *Alpakka*: 'alpakka'. Eredetét tekintve osztrák márkánév, számos nyelvben elterjedt.

alpári [1790] 'közönséges; műveletlen, durva' Származékszó az *Alpár* helységnévből *-i* melléknévképzővel. Kis falvak *-i* melléknévképzős származékaihoz gyakran kapcsolódott a 'faragatlan, közönséges, elmaradott' jelentés, vö. *mucsai*. Az *alpári* szélesebb elterjedését az magyarázza, hogy a nyelvérzék az *al* 'alja valaminek', *aljas* stb. szócsaládjába sorolta, így a rosszalló jelentés is könnyebben megszilárdulhatott. A *megjárja az alpári táncot* kifejezés [1789] jelentése: 'elbánnak vele'.

alperes [1560] Összetett szó, melynek előtagja az *al*, utótagja pedig a *peres* főnév. Jelentésánál hasonló felépítésű *alfaj* szakszavunk [1838], melyben az előtag szintén átvitt értelmű jelentést hordoz és alárendelt viszonyt fejez ki.

alsó [1260 tn., 1405 k.] Származékszó, mely az 'alacsonyan fekvő terület, alsó rész' jelentésű *al* főnévből keletkezett a *-só* melléknévképző-bokkal. Az *arsó* változatra vö. *felső* ~ *ferső*, *belső* ~ *berső*. Gyakori összetételi előtag, vö. *alsóing* [1587].

alszik [1265 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *alalax* 'alszik', osztják *ála-* 'alszik, fekszik', mordvin *udo-*, lapp *oaddē-* 'alszik'. A finnugor alapnyelvben **oða-* 'alszik, fekszik' alakban élhetett. Vö. még: török **üdd*, **üdu-*, mongol *umta:* 'alszik'. A finnugor **δ* > magyar *l* hangváltozásra vö. *fal* 'függőleges síkú épületelem', *nyél*. Az *alszik* szóban az *-sz* gyakorító igeképző, néhány régi származékban csupán az *al* tö szerepel, vö. *alut* [1265 tn. (?), 1416 u.], *alvás* [1416 u.]. Melléknévi származéka az *aluszékony* [1550 k.].

alt [1802] 'a legmélyebb női énekhang; ilyen hangú (énekes), illetve erre a hangra írt (szólam)' Német jövevényszó, vö. *német Alt*, régi nyelvi *altus:* 'alt'. A német szó eredete az olasz régi nyelvi *alto* 'magas férfihang, mély női- vagy fiúhang'. E szavak végső forrása a latin *vox alta* 'magas hang'. Az olasz *alto* kettős jelentése azzal magyarázható, hogy a 18. század közepéig magas hangú férfiak énekelték az alt szólamokat. A szó ma a legtöbb európai nyelv szókészletében megtalálható. Zenei műszó.

által [1258] Megszilárdult ragos alakulat. Szótöve az *ált-* ősi, ugor kori szótó, vö. vogul *ülta*, osztják *uati:* 'át, keresztül'. Az ugor alapnyelvben **słts* 'ugyanaz' alakban élhetett. Mind az ugor alapszó, mind fejleményei tulajdonképpen a finnugor **u* ~ **o* ~ **a* névmási tövekből fejlődtek *-l* és *-t* helyhatározóragokkal. Az *által* az *ált-*ből ragisméltéssel, egy újabb *-l* ablátívuszrag tapadásával keletkezett a magyar nyelv külön életében. A konkrét helyviszonyt jelölő 'valamely helyen át' jelentésű határozószóból vált átvitt értelemben használatos névutóvá, vö. *a cég által jut kocsihoz* szerkezetet. Igekötőként is használatos volt, vö. régi nyelvi „*által mennék én a Tiszán...*”. Megszilárdult ragos alakulata az *általában* határozószó [1470], melléknévi származéka az *általános* [1769], ennek igei származéka az *általánosít* [1831].

általvető [1672] 'vállon átvette hordott tarisznya' Szófajváltással keletkezett származékszó: az *általvet* 'átvet, -dob valamin' ige [1585] folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesüléssel jött létre, úgy, hogy az eredetileg jelzői szerepű melléknévi igenévhez főnévi jelentés társult az *általvető tarisznya* [1784] típusú jelzős szerkezetek révén. Hasonló szemlélet alapján keletkezett melléknéves kifejezések más nyelvekben is előfordulnak, vö. orosz *перемётные сумы* [peremjotnie szumi] (többes szám) 'általvető tarisznya'. Elavulóban levő, nyelvjárási szó.

altiszt [1759] Német mintára létrejött tükörszó (*al* + *tiszt*), vö. német *Unteroffizier* 'altiszt' (*unter* 'al-, alsó' + *Offizier* '(katona)tiszt'). Szintén német mintára meghonosodott tükörszavaink: *alkirály* [1786], vö. német *Vizekönig* 'alkirály' és *aligazgató* [1786], vö. német *Unterverwalter* 'aligazgató'.

aluminium [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Aluminium*, angol *aluminium*, francia *aluminium:* 'alumínium'. E szavak végső forrása a latin *alumen* 'timsó'. Az *aluminium*-ot az angol nyelv terjeszthette el, ahová előbb a franciából került át az *alumine* 'tímföld' szó latinosított formája, vö. angol *alumina* 'ugyanaz'. Ebből H. Davy (1778–1829) alkotta meg az *aluminium* hangalakot, mely az 1855-ös párizsi világi kiállításnak köszönhetően vált ismertté szélesebb körben. Nyelvünkbe főleg a németből került.

alvad [1843] Származékszó, melynek alapszava az *alszik* *al-* tövével azonos, a szóvégi *-d* gyakorító igeképző. Az *alvaszt* [1883] származék *-szt* végződése műveltető igeképző. Mindkettő nyelvújítás kori szó.

-ály/-ély [1252] Főnévképző. Feltehetően az ősi **-j* igenévképző és az *-l* névszóképző *-ly* változatának összetapadásával alakult úgy, hogy a tövégi magánhangzó *-ai/-ei* diftongust alkotott az *-j*-vel, és ebből jött létre a képző *-ál/-é* eleme. Igei alapszóhoz járulva általában a cselekvés, történés alanyát vagy eredményét jelenti, pl. *aszály*, *akadály*. A névszói alapszó mellett előforduló *-ály/-ély* (pl. *személy*) a *-ly* névszóképző megnyúlt tövéghangzóval bővült változata. A régi nyelvben

kevés származékban fordult elő, a nyelvújítók kedvelték, igéből, névszóból is alkottak vele új szavakat, pl. *uszály, tartály, szentély, ünnepély*. A mai nyelvben elavult toldalék.

ám [1462 (?), 1604] Valószínűleg származékszó, az *a-* mutató névmási tőnek feltehetően az *-m* névmásképzővel ellátott alakja, a képzésre vö. *ím*. A szó belseji *á* nyúlását az *á* indulatszó is befolyásolhatta.

-am/-em [1808] Főnévképző. A különböző módokon létrejött *-am/-em* végű főnevek (pl. az *-m* képzős *folyam*, az elvonással létrehozott *kellem*) alapján a nyelvújítók mesterségesen alkották meg, igék és főnevek továbbképzésére egyaránt használták, pl. *roham, illem, jellem*. Ma már terméketlen toldalék.

amatőr [1833] 'műkedvelő' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *amateur* 'műkedvelő, dilettáns, amatőr', német *Amateur* 'amatőr'. A francia szó latin forrásra vezethető vissza, vö. latin *amator* 'valakit, valamit kedvelő férfi'.

amaz [1416 u.] Összetett szó: előtagja valószínűleg származékszó, mely az *a ám* változata, utótagja pedig az *az* névmás. Az *am-* önállóan nem, csak összetételekben fordul elő, például: *amolyan* [1604], *amoda* [1512 k.]; *amarra* [1558]; vö. még: *amott*. Az összetétel mondattani tapadással keletkezett. Mássalhangzóval kezdődő szavak előtt a kevésbé választékos vagy régies nyelvhasználatban az *ama* forma is előfordul, vö. *ez ama hely*.

amazon [1559] 'harcos nők államának tagja a görög mitológiában' Latin jövevényszó, vö. latin *Amazon*, középkori latin *Amasones* (többes szám): 'mitológiai harcos nő'. A latinba a görögből került.

ámbár [1540] Összetett szó, melynek előtagja a megengedő értelmű *ám*, utótagja a *bár* (< *bátor*) határozószó. A két szó a gyakori együttes használat révén vált összetétellé és megengedő értelmű határozószóvá. Az *ámbár* az *ámbátor*-ból [1551] keletkezett szórövidüléssel.

ambíció [1577–1598] 'becsvágy; buzgóság' Latin jövevényszó, vö. latin *ambitio* 'körbejárás; hivatalra pályázás, becsvágy', mely a latin *ambire* 'körbejár, körülvesz; kérelmez' származéka. A szócsalád másik névszói tagja, az *ambiciózus* [1768] szintén latin jövevényszó, vö. latin *ambitiosus* 'körbe járó; tisztségre vágyó; buzgó'. Az *ambicionál* [1840] ige viszont német jövevényszó, vö. német *ambitionieren* 'ambicionál'. A német szó a latinra visszavezethető német *Ambition* 'ambíció' származéka.

ámbitus [1510 k.] 'fedett folyosó' Latin jövevényszó, vö. latin *ambitus* 'körüljárás', amely az *ambire* 'körüljár' ige származéka. A főnév jelentése a középkori latinban 'oszlopos tornác' volt. Nyelvünkben eredeti jelentése elavulóban van, de a zenei szaknyelv használja 'hangterjedelem' jelentésben. A szóvégi *s* ejtése a hazai latin kiejtésre vezethető vissza, vö. *adjunktus*.

ámbra [1577 k.] 'egy cefajta váladékából nyert illatanyag' Vándorszó, vö. német *Ambra*, olasz *ambra*, horvát-szerb *ambra*: 'ámbra'. E szavak alapja a középkori latin *ambar*, *ambra* 'ugyanaz', és végső forrása az arab 'anbar 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a középkori latin és a német közvetítette.

ambrózia [1653] 'istenek eledele' Latin jövevényszó, vö. latin *ambrosia* 'ambrózia'. A latin szó görög eredetű. A szó belseji *z*-re vö. *bazilika*.

amely lásd **aki**

ámen [13. század eleje] Latin jövevényszó, vö. latin *amen* 'úgy legyen', középkori latin 'valóban, bizonyára; mindörökké', egyházi latin 'úgy legyen'. A szó végső forrása a héber *āmēn* 'valóban, bizonyára', a latinba a görög 'bizonyára; úgy legyen' jelentésű szó került.

ametiszt [1516] 'ibolya vagy rózsaszínű féldrágakő' Vándorszó, vö. német *Amethyst*, spanyol *amatista*, román *ametist*: 'ametiszt'; vö. még: latin *amethystus* 'ugyanaz'. A latin szó egy tulajdonképpen 'részegséget megakadályozó, részegség elleni védőszer' jelentésű görög szóra vezethető vissza. Az *ametiszt* köhöz ugyanis olyan hiedelem kapcsolódott, hogy az megvéd a részegségtől. Ennek alapja talán az lehet, hogy az *ametiszt* színe a felhígított, azaz nem részegítő vörösbor színére emlékeztet. Nyelvünkbe főleg a németből, egyes változataiban pedig a latinból került. Ásványtani műszó.

ami lásd **aki**

amíg, amint lásd ahol

-amlik/-emlik [1372 u.] Mozzanatos igeképzőbókok. A nyílt tövégi magánhangzóval bővült mozzanatos *-m* és mozzanatos *-l* kapcsolatából alakult az ősmagyar korban. Minden származéka ikes ragozású tárgyatlan ige. Elsősorban a cselekvés elkezdését fejezi ki, pl. *szólamlík, csuszamlík*. Az egész nyelvtörténetben igen kevés képzésben mutatható ki. A mai nyelvben teljesen elavult toldalék.

amnesztia [1611] '(köz)kegyelem' Latin jövevényszó, vö. latin *amnestia* 'elfelejtés, megbocsátás, kegyelem', mely egy 'elfelejtés', tulajdonképpen 'nem emlékezés' jelentésű görög szóra vezethető vissza. A szó számos nyelv szókészletének tagja, vö. német *Amnestie*, francia *amnistie*: 'amnesztia'. A szó belseji *sz* ejtése másodlagosan alakult ki a klasszicizálódo latin és a német nyomán, vö. még: *adminisztrátor, asztma*.

-amodik/-emedik [1416 u.] Mozzanatos igeképzőbókok. A nyílt tövégi magánhangzóval bővült mozzanatos *-m* és gyakorító *-d* kapcsolatából alakult az ősmagyar korban. Minden származéka ikes ragozású tárgyatlan ige. Elsősorban a cselekvés elkezdését fejezi ki, pl. *futamodik, iramodik*. A mai nyelvben teljesen elavult, de világosan kielemezhető toldalék.

ámokfutó [1925] 'beszámíthatatlan, dühödt idegállapotban gyilkoló' Német mintára, részfordítással alkotott összetett szó (*ámok + futó*), vö. német *Amokläufer* 'ámokfutó' (*Amok* 'ámok' + *läufer* 'futó'). Az előtaggal kapcsolatban vö. még: német *Amok* 'dühös gyilkolási vágy', angol *amuck* 'vad, dühös'. E szavak alapja a maláj *āmuk* szó, melynek jelentése 'dühöngő, tomboló'. Az *ámok* 'ámokfutó' [1893] valószínűleg egy régebbi átvétel a németből.

amott [1416 u.] Összetett szó: előtagja valószínűleg származékszó, amely az *ám* változata, utótagja pedig az *ott* határozószó. Az *amottan* változatban helyhatározórag-halmozás figyelhető meg, vö. *itt ~ itten, ott ~ ottan*.

amőba [1865] 'alakját változtató egysejtű állat' Nemzetközi szó, vö. német *Amöbe*, angol *amoeba, ameba*, olasz *ameba*, orosz *амёба* [amjoba]: 'amőba'. E szavak alapja az újkori latin *amoeba* 'ugyanaz', mely mint tudományos műszó a görög *ámoibé* 'változás, átváltás', illetve *ámoibósz* 'változó' szavakra vezethető vissza.

ámpolna [1405 k.] 'a misebor tárolására való kis kancsó' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *ampolina*, olasz *ampollina* 'szűk nyakú váza'. Ezek az olasz *ampolla* 'ampulla' szóra vezethetők vissza, vö. *ampulla*. A magyarban *ll > ln* elhasonulás ment végbe, mint például *kápolna* és *angolna* szavunkban is. A választékos nyelvezetben élt 'mécses, függőlámpa; virágtartó edény' jelentése is, mely német mintát tükröz, vö. német *Ampel* 'örökmécses, függőlámpa'. Első jelentésében a vallási élet szavaihoz tartozik, második jelentésében elavult.

ampulla [1685] 'szűk nyakú, leforrasztott gyógyszeres üvegcsé' Latin jövevényszó, vö. latin *ampulla* 'kétfülű, szűk nyakú palack', egyházi latin 'misedény'. Eredetét tekintve ugyanarra a görög forrásra vezethető vissza, mint a latin *amphora* 'korsó, amfora'. Az *ampulla* tulajdonképpen az *amphora* kicsinyített változata. A nyelvjárási *ampa* [1906–1907] 'kana, vödör' szó nyelvünkbe a bajor-osztrákból került, vö. bajor-osztrák *amper* 'vödör', és eredetét tekintve összefügg az *amforá*-val és az *ampullá*-val. Ma elsősorban orvosi műszóként használatos 'gyógyszert légmentesen tároló lezárt üvegcsé' jelentésben.

amputál [1804] 'végtagot levág, csonkol' Latin jövevényszó, vö. latin *amputare* 'levág, lenyes, megnyirbál; korlátoz'. A latin szó az *am(b)* 'körül' előtagból és a *putare* 'vág; tisztít; rendez' igéből keletkezett. Az *amputáció* [1796] főnév szintén latin jövevényszó, vö. latin *amputatio* 'levágás', hazai latin '(szőlő) metszés'. Orvosi műszó.

ámul [1456 k.] Hangfestő eredetű szó, mely a bámulás, csodálkozás hang- és mozgásképzetéhez kapcsolható. A szótőben jelentkező *á* eredetét tekintve indulatszó, és megegyezik a mára elavult *ámolyog* [1767] 'csodálkozik' *á*- tövével. Az *-ul* végződés visszaható igeképző, a szó belseji *m*-mel kapcsolatban vö. *álmélkodik*. A jelentésfejlődésre hatással volt az *alél* ige, ezzel magyarázható a szónak a régi nyelvben előforduló 'elbágyad' jelentése. Ma leginkább *el-* igekötővel használatos. Az *ámít* [1508] *-ít* végződése műveltető igeképző.

amulett [1690] 'talizmánként viselt apró tárgy, ékszer' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. latin *amulettum* 'amulett' (jelentés-elkülönüléssel a 'keményítőlisztből készült étel'-ből), mely a latin *amulum, amyllum* 'keményítőliszt; erő(sség)' szó származéka. Vö. még: német *Amulett*, angol *amulet*: 'amulett'. Nyelvünkbe mint nemzetközi szó elsősorban a németből és a franciából került.

-an/-en¹ [13. század közepe] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Az ősi eredetű *-n* határozórag nyílt tövéghangzóval rögzült változata, amely elsősorban mód- és állapothatározói funkciót fejez ki. Már az Ómagyar Mária-siralomban is megtalálható: *keserűen*. A mai nyelvhasználatban is eleven, mellék- és számnemekhez járul, pl. *lassan, ébren, huszan, kevesen*.

-an/-en² [1372 u.] Mozzanatos ige-képző. A nyílt tövéghangzónak az ősi eredetű *-n* mozzanatos képzőhöz tapadásával jött létre. Kevés kivétellel hangutánzó-hangfestő alapszóhoz járul. A szó belseji mássalhangzó megnyújtása erősíti a mozzanatos jelentést, pl. *koppán* (de: *kopog*), *dörren* (de: *dörög*). Előfordul újabb hangfestő-hangutánzó származékokban is.

anakronizmus [1844] 'a kornak nem megfelelő, elmaradott jelenség' Nemzetközi szó, vö. német *Anachronismus*, angol *anachronism*, olasz *anacronismo*, orosz *анакронизм* [anakronizizm]: 'anakronizmus'. E szavak végső forrása a görög. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette, a szó végződése *-izmus* végű szavainkhoz igazodott. Az *anakronisztikus* 'a kornak nem megfelelő' melléknévi alak [1883] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe. A szó végződése vagy latinosítás eredménye, vagy a *humorisztikus, humanisztikus* típusú szavaink mintájára jött létre.

analfabéta [1879] 'írni-olvasni nem tudó' Nemzetközi szó, vö. német *Analphabet*, olasz *analfabeta*: 'analfabéta'; vö. még: középkori latin *analphabeticus* 'ugyanaz', mely görög forrásra vezethető vissza, tulajdonképpeni jelentése: 'ábécé nélküli'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette, a végződés latinosítás eredménye. Az *analfabétizmus* származék [1935] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe, vö. német *Analphabetismus*, olasz *analfabetismo*: 'analfabétizmus', a szó végződése *-izmus* végű szavainkhoz igazodott.

ananász [1757] Nemzetközi szó, vö. német *Ananas*, angol *ananas*, portugál *ananas*: 'ananász'; vö. még: latin *ananas* 'ugyanaz'. E szavak forrása a brazíliai guarani indiánok *naná* 'ugyanaz' szava. A magyar nyelvbe főleg a németen keresztül került.

anarchia [1708–1710] 'zűrzavar, fejtelenség; rendezett irányítás nélküli állapot' Nemzetközi szó, vö. német *Anarchie*, angol *anarchy*: 'anarchia'; vö. még: latin *anarchia* 'ugyanaz'. E szavak végső soron görög forrásra vezethetők vissza. Nyelvünkbe főleg a középkori latin, de más nyelvek is közvetítették, részben latinosított végződéssel. Az *anarchizmus* [1833] szintén nemzetközi szó, vö. német *Anarchismus*, angol *anarchism*: 'anarchizmus'. Az *anarchia* névszói származékai: *anarchista* [1793], *anarchikus* [1846].

-and/-end [12. század vége] A jövő idő jele. Az *-amod/-emed* képzőbokorból vált időjellé az ősmagyar kor vége felé. A Halotti Beszéd *emdül* 'enni fogsz' igealakjában még az eredetibb hangalak mutatkozik, bár már a magánhangzó kiesett. Az *-and/-end* forma csak a kései ómagyar korból mutatható ki jövőidő-jelként. A magyar igeidőrendszerben valószínűleg sosem játszott fontos szerepet. Bár még Petőfinél is előfordult (pl. *követendi, leendünk*), a beszélt nyelvből már a középmagyar kor elején kihullott. A 18. századra az írott nyelvben is visszaszorult, és mesterséges életben tartása ellenére a 19. század második felében végképp eltűnt a nyelvhasználatból. Ma a beálló melléknévi igenév képzője (*-andó/-endő*) örzi.

andalog [1763] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tö ismeretlen eredetű és a mára elavult *antal* 'buta, ostoba' jelentésű régi szavunk [1552] tövével lehet azonos. A szóvégi *-og* ige-képző. Azonos töre vezethető vissza *andalodik* [1660] és *andalít* [1792] igeink is.

-andó/-endő [1372 u.] A beálló melléknévi igenév képzője. Az *-and/-end* jeles jövő idejű igealak *-ó/-ő* melléknéviigenév-képzős származékából feltehetőleg csak az ómagyar kor elején alakult ki a mai toldalék mind hangalakját, mind funkcióját tekintve. Elsősorban utóidejű cselekvés kifejezésére alkalmas. A tárgyas igéből alkotott képzések szenvedő értelműek, pl. *mondandó, követendő*, a tárgyatlan igéből képzettek cselekvő jelentésűek, pl. *forgandó, jövendő*. Elvileg ma is minden igei alapszóhoz hozzátehető, de jóval kevésbé termékeny, mint a többi melléknévi igenév képzője.

anekdota [1789] 'adoma; ismert személyről szóló történet' Nemzetközi szó, vö. német *Anekdote*, francia *anecdote*: 'anekdota'. E szavak végső forrása Prokopiosz (? – Kr. u. 562) *Anékdota* című posztumusz műve, melynek címe a görög *anékdotosz* 'kiadatlan, közzé nem tett' melléknév származéka. A szót főleg a francia terjesztette el. Nyelvünkbe elsősorban a németből és a franciából került, részben hanghelyettesítéssel. Az *anekdoton* változat görögösített, az *anekdotum* pedig latinosított forma.

angin [1785] 'sűrű szövésű vászon' Német jövevényszó, vö. bécsi német *angin* 'pamutszövet'. A szó végső soron esetleg összefüggésbe hozható a *Nanking* kínai helynévvel. Mai nyelvünkben elsősorban a párnatok anyagát jelöli.

anglikán [1684] 'az angliai protestáns államvallással kapcsolatos' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. középkori latin *Anglicanus* 'angol, anglikán', mely a latin *Anglicus* 'angol' származéka; vö. még: német *anglikanisch*, angol *Anglican*: 'ugyanaz'. Az *anglikánus* változat [1877] végződésére vö. *ámbitus*, az a végződésű *anglikana* pedig a latin nőnemű formát tükrözi, vö. *evangélikus* : régi nyelvi *evangélika* ~ *evangélika*.

angol [1791] Régi nyelvi alakja, az *anglus* 'angol' [1405 k.] latin jövevényszó, vö. latin *Anglus* 'angol'. Ez talán Angelnek, a Schleswig-Holstein északkeleti részének óangol *Angul* nevére vezethető vissza, melynek jelentése 'szögletes, horogszerű határvonalú terület'. A szóvégi *s*-re vö. *ámbitus*. Az *anglius* megnevezés [1859] szóvegyüléssel keletkezett az *anglus*-ból és az *angliai*-ből. Az *angol* forma a nyelvújítás korában keletkezett az *anglus*-ból.

angolna [1525 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *anguilla*, *aqwilla*: 'angolna', mely a latin *anguis* 'kígyó' származéka. A szó belseji *ln* elhasonulással keletkezett a hosszú *ll*-ből, vö. *kápolna*.

angóranýúl [1911] Nemzetközi mintára, részfordítással keletkezett összetett szó, melynek előtagja az *angóra*, utótagja pedig a *nyúl* főnév. Hasonló összetétel sok nyelvben található, vö. német *Angorakaninchen*, angol *Angora rabbit*, francia *lapin angora*: 'angóranýúl'. Az *angóra* Törökország fővárosának, Ankarának korábbi *Angora* megnevezésével van kapcsolatban, mely végső soron egy görög helynévre vezethető vissza. Az *angóra* 'egy fajta fonál, illetve abból készült szövet' [1844] gyakori összetételi előtag, vö. *angóraszőnyeg* [1851], *angórakecske* [1879], *angóramacska* [1789].

angyal [13. század vége] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *angelus* 'angyal', ami egy 'követ, küldött' jelentésű görög szóra vezethető vissza. A szó belseji *gy* a hazai latin kiejtési mintának megfelelően alakult, vö. *spongya*, *trágya*. A szó belseji *a* hangrendi kiegyenlítődéssel alakult. Az *-us* végződés hiányára vö. *advent*. A szó számos európai nyelvben megtalálható, vö. német *Engel*, olasz *angelo*: 'ugyanaz'. A régi magyar *Angyalos* személynév a latin mintára emlékeztet.

angyalbögyörő [1898] 'burgonyamélt' Összetett szó, melynek előtagja az *angyal*, utótagja a *bögyörő* főnév. Az előtag valószínűleg a tészta ízletességére vagy annak kicsi méretére utal, a népnyelvi *bögyörő* utótag jelentése: 'kiszűtött pénisz'. Ételek, különösképpen tésztafélék elnevezése gyakran alapul hasonlóságon, vö. *lúdgége*, *medvetalp*, *barátfüle*. Kicsinyítő szóhasználatban az *angyal* előtag más összetételekben is elterjedt, vö. nyelvjárási *angyalbakancs* 'disznókörm', *angyalhurka* 'vékony fonás'. A köznyelvbe is bekerült nyelvjárási szó.

angyalbőr [1790] 'katonaruha' Összetett szó, melynek előtagja az *angyal*, utótagja a *bőr* főnév. Az összetétel előtagja birtokos jelzői szerepű. Az összetétel talán népetimológiával keletkezett a *pantallér*-ből 'vállszíj, lóding' [1607], és létrejöttére hatással lehetett az *angyalbőr* régi 'tarka, fényes papiros' jelentése. A 'diszubbony, katonaruha' jelentés jelentésbővüléssel keletkezett a 'vállszíj, lóding' alapján.

angyalcsináló 'magzatelhajtással foglalkozó személy' [1811]. Német mintára alkotott összetett szó (*angyal* + *csináló*), vö. német *Engelmacherin* 'nevelőanya, aki elpusztítja a rá bízott gyermeket' (*Engel* 'angyal' + *Macherin* 'csináló').

angyélika 'angyalgyökér' [1516 k.]. Latin jövevényszó, vö. középkori latin *angelica* (*herba*) 'angyalfü' (< latin *angelicus*, *-a*, *um* 'angyal, angyal-'). A szó belseji *gy* az *angyal* szó hatására alakult.

ánizs [1378] Vándorszó, vö. német *Anis*, bajor-osztrák *aneis*, *anis*, francia *anis*, szlovák *aniz*: 'ánizs'. E szavak alapja a görög eredetű középkori latin *anisum*, *anisium* 'ugyanaz'. A szót a középkori latin terjesztette el. Nyelvünkbe főleg a középfelnémetből vagy az északolaszból kerülhetett.

-ánkl-énk [1527] Melléknévképző. Csak egytagú igékhez kapcsolódik. Általában állandó, szokásos tulajdonságot fejez ki, pl. *falánk*, *félénk*. Feltehetően a korai ómagyar korban alakult ki a finnugor eredetű *-*ij* igenévképző, valamint a szintén ősi névszóképző *-n* és *-k* összeolvadásával. Ritka, ma már teljesen elavult toldalék.

ankét [1868] 'értekezés, tanácskozás; körkérdés' Francia jövevényszó, vö. francia *enquête* 'nyomozás; értekezés; körkérdés; adatgyűjtés'. A francia szó alapja a vulgáris latin **inquaesita* 'nyomozás, hivatalos vizsgálat'. Vö. még: óprovenszál *enquesta* 'ugyanaz'. A magyarba az irodalmi nyelv révén került.

anorák [1941] 'szélvédő kabát' Nemzetközi szó, vö. német *Anorak*, angol *anorak*, francia *anorak*, svéd *anorak*: 'anorák'. A szó végső forrása a grönlandi eszkimó *anorâq* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'viharban használt öltözék', mely az eszkimó *anore* 'vihar' szó származéka. A szó a skandináv nyelvek közvetítésével terjedt el. Nyelvünkbe főleg a német révén került.

anorexia [1970 k.] 'kóros étvágytalanság, fogyási kényszer' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *anorexia* 'kóros étvágytalanság'. A szó végső forrása a görög *aorexisz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'étvágy nélküli', mely a görög *a(n)-nem* és az *orexisz* 'étvágy' összetétele. Orvostudományi műszó.

-ant/-ent [1372 u.] Mozzanatos igeképzőbókok. A mozzanatos *-n*-ből és a műveltető *-t*-ből az ősmagyar korban alakult *-nt* mozzanatos képzőbókok nyílt tövégi magánhangzóval bővült változata, pl. *pillant*, *füllent*. Funkcióját, eredetét tekintve azonos a ma gyakoribb, az *-ant/-ent*-et sok esetben felváltó mozzanatos *-int*-tel, pl. régi *hörpent*, ma *hörpint*.

antant [1911] 'az első világháborúban a központi hatalmakkal szemben álló és végül győztes szövetség' Nemzetközi szó, vö. német *Entente* 'megállapodás; az antant (hatalmak)', angol *entente* 'egyetértés, jó viszony (államok között)', francia *entente* 'jelentés; egyetértés; baráti viszony'; kifejezésekben: angol *the Entente* 'az antant hatalmak', francia *l'Entente cordiale* 'Nagy-Britannia és Franciaország egybehangolt vonalvezetése', román *Mica Antantă* 'kisantant'. A szó mint politikai műszó a franciából terjedt el a *l'Entente cordiale* kifejezés alapján, mely már Lajos Fülöp uralkodása idején (1830–1848) ismert volt, széles körű elterjedése azonban az 1904-es évhez köthető. Nyelvünkbe a franciából, a németből és az angolból egyaránt kerülhetett.

antenna [1893] Nemzetközi szó, vö. német *Antenne*, francia *antenne*, olasz *antenna*: 'antenna; csáp'; vö. még: tudományos latin *antennae* (többes szám) 'csáp'. A latinban hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki a latin *antenna* 'árbocfa' szóból. A szó mai, köznyelvi jelentésében a németen keresztül került nyelvünkbe.

antik [1793] Nemzetközi szó, vö. német *antik*, angol *antique*, francia *antique*: 'antik'. A szó a franciából terjedt el az európai nyelvekben. A franciában a szó forrása a latin *antiquus* 'rég, öreg'.

antikvárius [1752] Latin jövevényszó, vö. latin *antiquarius* 'az ókorra vonatkozó; a régi római irodalom ismerője, irodalmi művek másolója', mely a latin *antiquus* 'öreg; előző, egykori' melléknév származéka. A szóvégi *-s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. Korábban 'régiségkereskedő', 'régiséggyűjtő' értelemben is használták, ma már csak 'használtkönyvtár' jelentése él, ehhez kapcsolódik az *antikvárium* [1892] főnév is, amely valószínűleg belső fejlemény az *akvárium*, *gimnázium* típusú szavak mintájára.

antilop [1837] Nemzetközi szó, vö. német *Antilope*, angol *antelope*, francia *antilope*: 'antilop'; vö. még: középkori latin *antalopus*, *antholops* 'mesebeli állat', ennek végső forrása a bizánci görög. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

antipátia [1589] 'ellenszenv' Latin jövevényszó, vö. latin *antipathia* 'antipátia', melynek alapja a görög. Az *antipatikus* melléknév [1878] nemzetközi szó, vö. német *antipathisch*, francia *antipathique*, olasz *antipatico*: 'antipatikus'. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került, a végződés latinositás eredménye. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*.

antiszemita [1882] 'zsidóellenes' Német jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. német *Antisemit* 'antiszemita'; vö. még: angol *anti-Semite*, francia *antisémite*, orosz *антисемит* [antyiszemit]: 'ugyanaz'. A szó a németben keletkezett tudatos szóalkotás eredményeképpen a görög *antí* 'ellen' és a német *Semit* 'szemita' szavakból. Az *antiszemitizmus* [1893] szintén nemzetközi szóvá vált, vö. német *Antisemitismus* 'antiszemitizmus', vö. még: angol *anti-Semitism*, francia *antisémitisme*: 'ugyanaz'. Végződése *-izmus* végű szavainkhoz igazodott.

-any/-eny lásd **n ~ -ny**

-ány/-ény [1380 k.] Főnévképző. Igei alapszóhoz járul. Származékai elsősorban a cselekvőt (*növény*) vagy a cselekvés tárgyát (*kötény*) jelölik. A magyar nyelv külön életében alakult, *-á*, *-é* elemében feltehetően a finnugor **-j* igenévképző jutott lappangásba, *-ny* eleme az ősi névszóképző *-n* palatális változata. A régi magyar nyelvben nem volt túl termékeny, de a nyelvújítók több új származékot is alkottak vele, pl. *nyitány*, *hajtány*, *növény*, *vágány*. Ma már elavult képző.

anya [1181 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg egy ősi, uráli kori szótőre vezethető vissza. A töre vö. vogul *ānī* 'az apa testvérének a felesége', osztják *ānōki* 'idősebb testvér felesége; mostoha', zürjén *anī* 'feleség', *gīa* 'sógornó', mordvin *nizana* 'anyós', *anaka* 'idősebb nővér', lapp *viōnīe* 'idősebb testvér felesége', szelkup *onā*, *ono* 'ugyanaz'. A rokon nyelvi megfelelők eltérő jelentései névátvitellel magyarázhatók, vö. *ángy*. Hasonló hangalakú és jelentésű egyéb rokon, illetve nem rokon nyelvi példák is hozhatók, ezek azonban hangtörténeti szempontból nem kapcsolódnak *anya* szavunkhoz, vö. vogul *ānkw*, vót *enne*, ótörök *ana*, tunguz *ani*, *anī*: 'anya'. Mivel a szó hasonló hangalakban nagyon sok nyelvben megtalálható, gyermeknyelvi eredete sem zárható ki. Tekintettel arra, hogy a szó eredete teljes bizonyossággal nem

állapítható meg, a rokon nyelvi megfelelők is lehetnek külön, önálló fejlemények. Az *-a* végződés kicsinyítő képző vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel. Az *anyu* hangalak [1958] az *anyuka* [1905] vagy *anyuci* [1915] becézett formákból keletkezett elvonással. Az *anyóka* [1522 tn. (?), 1863] és az *anyó* [1787] eredeti 'anya' jelentésüket elveszítették, és ma 'idős néni; mesebeli öreg néni' jelentésben élnek.

anyag [1789–1790] Nyelvújítási származékszó. Latin mintára alkották, vö. latin *materia* 'anyag', ami a latin *mater* 'anya' származéka. Nyelvünkben alapszava az *anya*, a *-g* végződés névszóképző, a képzőre vö. *kéreg*, *közeg*. Melléknévi származékai: *anyagi* [1830], *anyagias* [1843].

anyakönyv [1806] Nyelvújítás kori szóösszetétel, melyet a latin *matricula* 'jegyzék, anyakönyv' mintájára, illetve annak megközelítő pontosságú fordítása alapján hoztak létre. Igei származéka az *anyakönyvez* [1895].

anyanyelv [1776] Nyelvújítás kori szóösszetétel. Mintája elsősorban a német *Muttersprache* 'anyanyelv' (*Mutter* 'anya' + *Sprache* 'nyelv'); vagy a középkori latin *materna lingua* 'ugyanaz'. Hasonló összetételek más nyelvekben is ismertek, vö. angol *mother tongue*, francia *langue maternelle*: 'ugyanaz'.

anyarozs [1790] Nyelvújítás kori szóösszetétel. Tükörfordítással hozták létre, vö. német *Mutterkorn* 'anyarozs' (*Mutter* 'anya' + *Korn* 'rozs'). Az összetétel előtagja arra utal, hogy a rozs magházán élő parazita gombából nyert anyag elősegíti a méhösszehúzódat.

anyaszentegyház [1470] Összetett szó, melynek előtagja az *anya*, utótagja a *szentegyház* főnév. Az előtag az egyház anyai szerepére utal. Az utótag, mely szintén összetétel, az egyházi latin *ecclesia sacra* 'szentegyház' alapján keletkezett [1372 u.]. Hasonló szemléletmódon történő elnevezéssel más nyelvekben is találkozunk, vö. francia *notre Sainte Mère l'Eglise*, olasz *la Santa Madre Chiesa*: 'anyaszentegyház'.

annyi [1372 u.] Származékszó, mely az *az* (vagy az *a*) mutató névmásból alakult a *-nyi* mértékképzővel, vö. *csipetnyi*. Az *annyi* hangalak kétféleképpen keletkezhetett: az *aznyi* formából hasonulással, vagy az *anyi* hangalakból az *ny* megnyúlásával.

anyós [1608] Származékszó, melynek alapszava az *any-* (*anya*), az *-ós* végződés kicsinyítő képző, vö. *após*. Eredeti jelentése sokkal általánosabb volt, 'idős anya' értelmű lehetett. Mai köznyelvi jelentése becéző megszólításból fejlődött. Az eredetileg tájnyelvi *anyós* szó a 19. században terjedt el az irodalmi nyelvben, és fokozatosan visszaszorította az azonos jelentésű finnugor, esetleg uráli eredetű *napa* szót.

apa [1055 tn.(?), 1395 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótőre vezethető vissza. A töre vö. vogul *up*, *op* 'após, sógor', osztják *up*, *op* 'após, após fia vagy testvére', cseremis *ow*, finn *appi*, lapp *vuop'pá*: 'após'. A finnugor alapnyelvi **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *apad*, *epe*. Mivel a rokon nyelvi adatokban nem szerepel az 'apa' jelentés és számos nem rokon nyelvi, hasonló hangalakú példa hozható – vö. koreai *aba* 'apa' – elképzelhető, hogy a szó gyermeknyelvi eredetű. Lehetséges, hogy az ősmagyarban az *ipa* és az *apa* szó párhuzamosan élt a nyelvben 'apa; sógor' jelentésben. Az *-a* végződés kicsinyítő képző vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel. Az *apu* hangalak [1934] az *apuka* [1892] vagy *apuci* [1910] becézett formákból keletkezett elvonással.

apáca [1256 tn., 1372 u.] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *opatěca*, szlovén *opatica*: 'apáca, apátnő'. A szláv nyelvekben az óbajor *appātissā* 'ugyanaz' hatására alakulhatott ki a horvát-szerb nyelvjárási *ňpat*, szlovén *opat*: 'apát' szavakból. 2. Német jövevényszó, vö. ófelnémet, óbajor *appātissā*, német *Ābtissin*: 'apátnő'. Ez utóbbi az egyházi latin *abbatissa* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza.

apacs [1909] 'alvilági fiatalember' Nemzetközi szó, vö. német *Apache*, angol *apache*, francia *apache*: 'apacs (indián); csaló, szélhámos'. E szavak forrása valószínűleg az indián *ápuchu* 'barát'. A szó a francia újságírói szaknyelvben terjedt el először. Kiveszőben lévő szó.

apad [1131–1141 tn. (?), 1510] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *šupal-* 'kiszárad', votják *šupal-* 'kiszárad, elszárad'. A szó a finnugor alapnyelvben **šopp3-* vagy **šapp3-* alakban élhetett 'szárad' jelentésben. A finnugor szó eleji **š* a magyarban lekopott, vö. *arat*, *ér*. A szó belseji finnugor **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *lép*, *epe*. A szóvégi *-d* gyakorító ige képző. Az *apaszt* forma [1399 tn., 1528] végződése műveltető ige képző. Az *apály* [1575] az *apad* ige tövéből keletkezett *-ly* névszóképzővel, ennek szélesebb körű elterjedése a nyelvújítás korához kötődik.

apanázs [1793] 'rendszeres pénzjuttatás' Nemzetközi szó, vö. német *Apanage*, angol *apanage*, francia *apanage*: 'apanázs'; vö. még: középkori latin *appanagium* 'életfogytig tartó ellátás; örökrész'. A szó a franciában alakult ki, ahol eredetileg a királyi ház és a hercegi családok kiskorú tagjainak évjáradékát nevezték így. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

apát [1180 tn., 1416 u.] Jövevényszó, az átható nyelv azonban vitatott. 1. Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *ňpat*, szlovén *opat*: 'apát'. Vö. még: cseh *opat*, lengyel *opat*: 'ugyanaz'. 2. Német jövevényszó, vö. ófelnémet, óbajor *appāt*, német *Abt*: 'apát'. A német szó alapja az egyházi latin *abbas* 'ugyanaz'. E szavak végső forrása mindkét magyarázat esetén az arameus *abbā* 'apa (megszólítás)'. A szó a bibliai görög közvetítésével terjedt el. Származéka az *apátság* [1810].

apátia [1790] 'közömbösség, fásultság' Nemzetközi szó, vö. német *Apathie*, angol *apathy*, francia *apathy*, orosz *анамия* [apatyia]: 'apátia'. E szavak alapjául a latin *apathia* 'szenvedélymentesség mint a sztoikusok erkölcsi alapelve' szolgált, a végső forrás azonban a görög. Nyelvünkbe a latinból került. Az *apatikus* 'fásult, közömbös' melléknévi származékokra [1825] vö. német *apathisch*, angol *apathetic*, francia *apathique*, orosz *апатичный* [apatyicsnij]: 'ugyanaz'. A melléknévi alakot nyelvünkbe főleg a német és a francia közvetítette, a végződés azonban latinositás eredménye.

apellál [1559] 'hivatkozik valakire, valamire; fellebbez' Latin jövevényszó, vö. latin *appellare*, hazai latin *ap(p)el(l)are*: 'felszólít; megkér; segítséget kér; fellebbez' ige, mely az *ad* előtagból és a *pellere* 'mozgásba hoz' igéből keletkezett. Az *apelláta* [1752] főnév forrása a hazai latin *ap(p)ellata* 'fellebbezés'.

ápol [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tö is ismeretlen eredetű, szókincsünk legrégebbi rétegébe tartozhat. A korábbi *apol* forma a 18. századtól kezdve fokozatosan kiszorult a használatból. Eredeti jelentése a 'csókol', melyből a 'dédelget' > 'szeretettel gondoz' jelentéseken át elsősorban a gyakorító képzős (vö. *ápolgat*) alakokban fejlődött ki a mai jelentés. Névszói származékai: *ápolás* [1493 k.], *ápolatlan* [1837].

áporodik [1588] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, egy önállóan nem adatolható tö származéka. A szótó ismeretlen eredetű, a szó belseji *r* talán gyakorító ige képző, a szóvégi *-odik* visszaható ige képző. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel, vö. ótörök *aprā-*, *oprā-* 'tönkre megy, elpusztul, elkopik'. A végződés visszaható ige képző, ami az átvételkor kapcsolódhatott a szóhoz. A származtatás hangtani nehézségekbe ütközik. Származéka az *áporodott* [1615].

após [1608] Származékszó, melynek alapszava az *ap-* (*apa*) -*ós* kicsinyítő képzős származéka, vö. *anyós*. A mai köznyelvi jelentés becéző, szeretetteljes megszólításból fejlődött. A 19. században szorította ki az addig általánosan használt *ipa* szót.

apostol [1217 tn. (?), 1372 u.] Latin jövevényszó, vö. egyházi és hazai latin *apostolus* 'apostol'. Az *s*-ező ejtésre vö. *árestál*, a szóvégi *-us* elhagyására vö. *advent*. Végső forrása a görög. Kultúrtörténetileg ide tartozhat az *Apostag* helynév [1217 (?)], mely az *Apostolok* többes számú formából keletkezett szabálytalan szórövidüléssel.

apparátus [1600] 'hivatali szervezet, gépezet' Latin jövevényszó, vö. latin *apparatus*, hazai latin *ap(p)aratus*: 'készülődés; eszköz, készülék; pompa, fény'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*.

aprehendál [1572] 'neheztel' Latin jövevényszó, vö. latin *apprehendere* 'megfog, birtokába vesz; (baj) meglep valakit; felfog, megért', hazai latin 'rossz néven vesz'. Az *-ál* végződés latin eredetű igéink esetében gyakori, vö. *kántál*.

április [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *Aprilis* 'április', mely valószínűleg az *aperire* 'nyit' ige melléknévi származékának főnevesülésével keletkezett; vö. még: *apricus* 'napos; derűs'. A szóvégi *s* ejtésére vö. *brutális*. A hónap egyéb régi elnevezései: *Szent György hava* [15. század], *Szent György-hó* [1489 k.], *kinyiló hó* [1539].

apró [1268 tn., 1281] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ofray* 'elhasznált ruha', ez a török **oprā-* 'feldarabol' alakra megy vissza. Végső soron talán azonos eredetű az *áporodik* igével. A magyarba **opraq* alakban kerülhetett át, a szóvég fejlődésére vö. *borsó*, *karó*. A magyarázat jelentéstani szempontból nem teljesen meggyőző. A régi melléknévi 'pici, kicsi' jelentése mellett az *aprópénz* összetételből történt elvonás révén a szónak főnévi jelentése is kialakult: a 'kisebb értékű pénz, leggyakrabban pénzérme' megjelölésére. Az *aprít* származékszó [1416 u.] az *apró* melléknévből *-ít* műveltető ige képzővel jött létre. Az *aprólék* főnévi származék [1519] az *apró* melléknévből *-lék* névszóképzővel alakult, vö. *kotyvalék*. Eredetileg 'gyerek' jelentésben használták, ma 'a

levágott állatok végtagjait, belső részei'-t értjük rajta. Egyéb származékok: *apróz* [1621], *aprólékos* [1643], megszilárdult ragos alakulata az *apránként* [1784] határozószó.

apró-cseprő [1598] Összetett szó, ikerszó, mely az *apró* és a *cseprő* szavakból vált összetétellé. Keletkezésmódjára vö. *csetepaté*, *csihi-puhi*. Az összetétel utótagja egy önállóan nem adatható tő származéka, ez 'serdülő ifjúság' jelentésben élhetett és valószínűleg azonos a *cseperedik* ige tövével. A szó belseji *r* gyakorító képző. Az utótag jelentésének alakulására hathatott az előtag, illetve a *csepp*, *csöpörödik*, *töpörödik* szavak is, vö. régi nyelvi *apró-csepp*, *apró-töprő*: 'kicsi'.

apród [1300 tn., 1416 u.] 'főurak szolgálatában álló ifjú; fegyverhordozó' Származékszó az *apró* alapszóból *-d* kicsinyítő képzővel. Eredetileg melléknév volt, főnévi használatban először 'gyermek' jelentésben adatható. Hasonló jelentésfejlődésre vö. magyar *gyermek* > lengyel *gierniek* 'apród'. Ebből a töből keletkezett osztóképzővel az *apródonként* határozószó [1526].

apropó [1706] 'erről jut eszembe; ürügy' Nemzetközi szó, vö. német *apropos*, angol *apropos*, francia *à propos*: 'apropó'. A szó a francia nyelvből terjedt el az *à* '-hoz, -hez, -höz' + *propos* 'téma, a beszéd tárgya' szó szerkezetből. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

ár¹ [1266 tn. (?), 1395 k.] 'áramló víztömeg' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *tūr* 'tó', osztják *lar* 'árterület', *tor* 'tó'. A szó az ugor alapszóból **araz* 'árterületen keletkezett tó' alakban élhetett. Lehet, hogy igenévszói jellege volt, bár ez csak a magyarból mutatható ki. Az *árad* [13. század eleje] gyakorító, az *áraszt* [1527] pedig műveltető ige képzős származék. További származékai az *áradat* [13. század eleje], *áradozik* [1770].

ár² [1395 k.] 'hegyes szerszám' Ósi, finnugor kori szó, vö. mordvin *uro*, *ura* 'hosszú, nagy ár', finn *ora* 'fűrőféle szerszám', lapp *viorre* 'ár'. A finnugor alapszóból **ora* 'ár' alakban élhetett mint jövevényszó egy ősrégi nyelvből, vö. óind *ārā*, nepáli *āro* 'ugyanaz'.

ár³ [1836] '100 m²-nek megfelelő területmérték-egység' Nemzetközi szó, vö. német *Ar*, angol *are*, francia *are*: 'ár'. A szó a francia nyelvből alakult ki a latin *area* 'sík tér, szérű; telek, udvar' alapján. Nyelvünkbe főképp a németből és a franciából került.

ár⁴ [1211 tn. (?), 1372 u.] 'áru értéke' Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *artal-* 'gondol; kiszámít', mordvin *ar'ce-*, *ar'se-* 'gondol', finn *arvo* 'érték', *arvaa-* 'értékel; gyanít, sejt'. A finnugor alapszóból alak **arβa* vagy **arγa* lehetett. Az alapszóból valószínűleg ősrégi kölcsönzés volt, vö. avesztai *arəja-* 'értékes', osztják *arγ* 'ár, érték'.

-ár/-ér [1055] Névszóképző. Igei alapszóból melléknévet és főnevet is hozhat létre. Általában a cselekvőt jelöli, pl. *búvár*, *vezér*, de jelentheti a cselekvés eredményét, pl. *fűzér* és eszközt, pl. *tölcsér*. Néhány származéka már elhomályosult, pl. *fehér*. A tihanyi apátság alapítólevelében a *feheruuru* 'Fehérvár' szóalakban jelentkezik. A magyar nyelv külön életben alakult ki, *-á*, *-é* elemében feltehetően a finnugor *-*i* igenévképző jutott lappangásba, *-r* eleme azonos lehet a denominális névszóképző *-r*-rel. A nyelvújítók kedvelték, nemcsak deverbális képzőként használták pl. *hordár*, *üzér*, hanem névszókhoz is illesztették pl. *bankár*, *tüzér*. Ma már elavult toldalék.

ara [1479] Ósi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *ār* 'anyai ágról rokon', osztják *orti*, *wortī* 'az anya fiatalabb fiútestvére, illetve annak férfi utódja'. Az ugor alapszóból alak **ar3* lehetett, ami valószínűleg ősrégi jövevényszó, vö. avesztai *brātar*, osztják *šrwadš* 'fiútestvér'. Az *-a* végződés kicsinyítő képző vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel. Az *ara* 'menyasszony' jelentését a nyelvújítás korában nyerte. Elavulóban lévő szó.

arab [1571] Latin jövevényszó, vö. latin *Arabes*, *Arabi* (többes szám), *Arabs* 'arab ember', *Arabus* 'arab (melléknév)'. E szavak végső forrása az arab 'arab' ugyanaz; beduin' és talán 'nomád'.

arabeszk [1793] 'arab díszítőelem' Nemzetközi szó, vö. német *Arabeske*, angol *arabesque*, olasz *arabesco*, francia *arabesque*, orosz *арабеск(а)* [arabeszk(a)]: 'arabeszk'. Az *arabeszk* olyan cikornyás díszítőelemeket jelöl, melyek főleg geometrikus alakzatokat, illetve növényi motívumokat foglalnak magukba, hiszen a Korán tiltja az állatok és emberek ábrázolását. A magyar hangalak és ejtés valószínűleg francia mintát követ.

áramlik [1820] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó az *ár* 'áramló víztömeg' alapszóból az *-aml* igeképzővel. A nyelvújítók alkották meg az *ár* alapszóval tévesen kapcsolatba hozott *háramlik* mintájára. Az *áram* [1858] szintén nyelvújítás kori szavunk, szóelvonással jött létre az *áramlik* igéből. Az *elektromos áram* kifejezés a korábbi *elektromos folyamat* megnevezést [1883] szorította ki a használatból.

aranka [1768] 'aransárga virágú kúszónövény' Származékszó, mely az *arany* főnévből keletkezett *-ka* kicsinyítő képzővel. Az elnevezés a virág és az arany színének hasonlóságán alapszik. A növény régebbi elnevezése: *aranyfonálfű* [1578]. Növénytani műszó.

arany [1075] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *tarəń*, osztják *lorńə*: 'réz'. Az ugor alapnyelvi alak **šarańa* < **sarańa* lehetett 'arany, réz' jelentésben. Az alapnyelvben középíráni átvétel lehet, vö. avesztia *zaranya-*, óperzsa *daraniya-*, középperzsa *zarin*: 'arany'. Az 'arany ~ réz' jelentéskülönbség onnan ered, hogy az egyes beszélők a különböző, de hasonló színű fémeket hol azonos, hol különböző megnevezésekkel illették, amikor ismerkedtek ezekkel, vö. még: *ón, vas*. Más-más időben, különböző iráni nyelvekből más finnugor nyelvek is átvették, vö. zürjén *zarni*, mordvin *sirńe, sirńä* 'arany'. Az ugor szó eleji **š* a magyarban lekopott, vö. *ág, ár*. Származékai az *aranyos* [1075] és az *aranyoz* [1372 u.].

arány [1750] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, szóelvonás eredménye az elavult *arányoz* igéből. Az *arányoz* származékszó [1527], melynek alapszava önállóan nem adatolható, az *-ány* névszóképző, vö. *sovány*, a *-z* pedig igeképző. A tö végző soron azonos az *iránt* tövével. Az *a ~ i* hangváltakozásra vö. *irt ~ arat*. Az *arányoz* és az *iránt* szócsaládjának tagjai a régiségben egymás alakváltozatai voltak azonos jelentésben, később szóhasadással elkülönültek egymástól. Az *arány* származékai: *arányos* [1789], *aránytalan* [1808], *aránylik* [1835], *aránylag* [1833].

aranyér [1742] Valószínűleg latin mintára létrehozott tükörszó (*arany + ér*), vö. tudományos latin *aurea vena* 'arany' + 'ér'. Az elnevezés alapjául az a vélemény szolgált, miszerint az említett ér kivérzése tisztító hatással van a szervezetre, ugyanis ilyenkor mérgeanyagok távoznak a testből. Korai magyar elnevezése: *aranyos ín* [1608].

aranyeső [1911] Német mintára alkotott tükörszó (*arany + eső*), vö. német *Goldregen* 'aranyeső' (*Gold* 'arany' + *Regen* 'eső'). Az elnevezés az aransárga színű, fűrtösen elhelyezkedő virágok látványán alapszik.

arasz [1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tōrəs*, osztják *sorəs*, cseremis *šorž* 'arasz'. A szó a finnugor alapnyelvben **sorə ~ *sorə-š* 'ugyanaz' alakban élhetett. A finnugor szókezdő **s* a magyarban lekopott, vö. *áll* 'lábára nehezedve egy helyben marad', *ujj* 'kéz, láb mozgatható nyúlványa'. Származékai: *arasznyi* [1531], *araszol* [1566].

arat [1211 tn., 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, vö. osztják *lōrt-* 'nyír, vág', zürjén *šj-nyír, lenyes*, jurák *tār-*, szelkup *taarna-*: 'oszt'. A szó az uráli alapnyelvben **šurə-* alakban, 'vág; oszt' jelentésben élhetett. A *-t* végződés műveltető igeképző, vö. *olt*. Az ősmagyarban 'metsz, vág, irt' jelentésben élt, vö. *irt*. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel, vö. oszmán-török *ora-* 'vág, sarlóval levág', csuvas *vir-* 'arat'. A *-t* végződés műveltető igeképző. A szó a régiségben párhuzamosan, azonos jelentésben élt az *irt* igével. Származékai az *aratás* [1211 tn., 1395 k.], *arató* [1405 k.].

arbitrázs [19. sz.] 'választóbíráskodás; döntőbírótság; egyfajta tözsdei művelet' Nemzetközi szó, vö. német *Arbitrage*, angol *Arbitrage*, francia *arbitrage*: 'arbitrázs'. A szó a franciából terjedt el. Végző forrása a latin *arbitrari* 'vél, ítélni'. Nyelvünkbe a németből és a franciából került. Közigazgatási, jogi műszó.

árboc [1470] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Talán a latin *arbos* 'fa, élőfa; árboc; evező; hajó; gerely' szóra vezethető vissza. A magyar eredeti és legáltalánosabb jelentés 'a hajótestből kiemelkedő, vitorlát tartó rúd'. Mint hajógyártásban használatos műszó nem valószínű, hogy a latinra megy vissza, inkább valamelyik neolatin nyelv lehet az átadó, vö. olasz *arbusto*, ófrancia *arbuste*, spanyol *arbusto*: 'fa, bokor'. Mivel a szó néhány olasz nyelvújításban a hajóépítésben használt faanyagok, illetve bizonyos hajórészek megnevezésére szolgált, és része volt a velencei és dalmát-olasz hajózási terminológiának, elképzelhető, hogy a szó északolasz jövevény, ezek a nyelvek ugyanis az adriai hajózás révén befolyással voltak a magyarra. Nyelvünkben korábban az *árbočfa* összetétel volt használatban [1533].

arc [1372 u.] Elhomályosult ősi szóösszetétel, melynek előtagja eredetileg az *orr*, utótagja a *szá* (a *száj* régies változata), vö. régi nyelvi *orca*. Az összetétel valószínűleg későn, már az ősmagyarban keletkezett. Hasonló szemléletmódon alapuló – az arc két különböző részére utaló – megnevezésre több rokon nyelvben is találunk példát, vö. vogul *ńol-tus*, zürjén *ńj-vom*, votják *im-ńj*: 'arc', tulajdonképpen 'orr-száj', a votjákban 'száj-orr'. Az *arc* hangalak úgy jött létre, hogy a szóvégi *á*

megrövidült, majd lekopott, mivel a nyelvérzék tévesen egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelnek fogta fel. Az *sz* affrikálódással vált *c*-vé. Származékai: *arcátlan* [1528], *arcátlanság* [1560], *arculat* [1565].

archaikus [1893] 'egy adott kultúra kezdeti szakaszához kapcsolódó; régieskedő' Nemzetközi szó, vö. német *archaisch*, angol *archaic*, francia *archaïque*: 'archaikus'. Az *archaizmus* 'régies kifejezés; régies elem, forma' [1806] szintén nemzetközi szó, vö. német *Archaismus*, angol *archaism*, francia *archaïsme*: 'archaizmus'. Ezek alapja a latin *archaismus* 'ugyanaz', mely a görög *arhaikosz* 'régieskedés, régies szóhasználat' szóra megy vissza. Idetartozik az *archaizál* 'régiesít' [1806] ige is. Ez nemzetközi szó, vö. német *archaisieren*, angol *archaize*, francia *archaïser*: 'archaizál'. Nyelvünkbe főleg a németből került.

archívum [1688] 'írási emlékek gyűjteménye' Latin jövevényszó, vö. latin *archium*, *archivum*, hazai latin *archivom*: 'akták, iratok gyűjteménye; ilyen gyűjtemény megőrzési helye'. A latin szó görög forrásra megy vissza, vö. görög *arheion* 'kormányépület; hatóság', *arheia* (többes szám) 'archívum'.

aréna [1550] Latin jövevényszó, vö. latin *arena* 'föveny; homokkal felszórt küzdőtér az amfiteátrumban', középkori latin 'kavics, homok', tudományos latin 'kőbetegség', a latin szó ismeretlen eredetű. A szó első adatolható jelentése a magyarban 'epe, vesekő (-betegség)' volt. Igei származéka az *aréna* [1972] az argóban keletkezett, jelentésére vö. *cirkuszol* 'jelenetet rendez'.

árenda [1562] 'haszonbér' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *arenda* 'bérbe adott földbirtok', hazai latin *ar(r)enda* 'haszonbér', melynek a katalán *renda* 'ugyanaz' lehet a forrása, végső soron pedig a latin *reddere* 'visszaad' igealakra vezethető vissza. Származéka az *árendás* [1673].

árfolyam [1832] Összetett szó, melynek előtagja az *ár* 'valaminek az ára', utótagja pedig a *folyam* főnév. Az utótag a latin *cursus* 'folyamat, lefolyás, menet' szó fordítása. Az összetétel kialakulására valószínűleg hatással volt a német régi nyelvi *preiskurant* 'árlista' is. A szó a nyelvújítás korában keletkezett. A szintén nyelvújítási *folyó ár* [1795] és *pénzfolyamat* [1823] kiszorultak a használatból.

argó [1904] 'tolvajnyelv, (szakmai) zsargon' Francia jövevényszó, vö. francia *argot* 'tolvajnyelv, zsargon', ami a francia *argoter* 'koldul, talpal' ige származéka.

argumentum [1569] 'érv' Latin jövevényszó, vö. latin *argumentum* 'érv, indok'. A rövidebb *argument* forma német hatást tükröz, vö. német *Argument* 'ugyanaz'. A szócsalád igei tagja az *argumentál* 'érvel' [1584], vö. latin *argumentari* 'érvel, megindokol'.

árgus [1786] 'gyanakvóan figyelő <szem>' Szó szerkezetekben használatos jelzői előtag, mely nemzetközi mintára jött létre, vö. német *Argusaugen*, francia *des yeux d'argus* 'árgus szemek', angol *argus-eyed* 'árgus szemű'. A szó a latin *Argus* személynévre megy vissza, mely a görög mitológiából ismert százszemű Argoszra utal. A monda szerint Héra istennő rá bízta a tehénné változtatott Ió őrzését. Az *árgus* szó ma önállóan nem használatos, csak olyan szó szerkezetekben, mint *árgus szemű*, *árgus szemekkel*.

árgyelus [1844] <nyelvi káromkodás> Személynévből keletkezett köznévi. Egy 16. századi széphistóriában szereplő *Árgirus* hős nevéből ered. Az *árgyelusát!* kifejezés, tulajdonképpen káromkodás, bosszúságot és csodálkozást egyaránt kifejezhet, és egyben tréfás-szépítő használata jellemző az *arkangyalát!* kifejezés helyett. A szó melléknévi 'kalandozó; bolondos' jelentése a mesehős jelleméhez kapcsolható, a főnévi 'rossz ember' jelentés pedig a káromkodásból vezethető le. Elsősorban nyelvjárásainkban él.

ária [1778] Olasz jövevényszó, vö. olasz *aria* 'szólóének; dal, dallam'. Az olaszban a szó elsődleges jelentése 'levegő', melyből a 'szólóének' jelentésselkülönüléssel jött létre. Mint zenei műszó, számos európai nyelvbe átkerült. Igei származéka az *áriázik* [1943].

áristom [1612] 'börtön, zárka' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *arrestum* 'valakinek a letartóztatása; vagyon lefoglalása', hazai latin *ar(r)estum* 'ugyanaz; fogház, fogság'. Az *s*-ező ejtésre, mely hazai latin kiejtési mintát követ, vö. *alabástrom*, *lajstrom*.

arisztokrata [1791] Nemzetközi szó, vö. német *Aristokrat*, angol *aristocrat*, francia *aristocrate*: 'arisztokrata'. E nemzetközi szócsalád tagja az *arisztokrácia* [1708–1710], vö. német *Aristokratie*, angol *aristocracy*, francia *aristocratie*: 'arisztokrácia'. Ezek a szavak a latin *aristocratia* 'ugyanaz' szóra mennek vissza. A szócsalád legfiatalabb tagja

nyelvünkben az *arisztokratikus* [1806], vö. német *aristokratisch*, angol *aristocratic*, francia *aristocratique*: 'arisztokratikus'. Mindhárom szó végső forrása a görög. A szócsalád tagjai nyelvünkbe különböző forrásokból kerülhettek át. A szavak végződése latinosítás eredménye.

árja [1857] 'indoiráni; germán, nem zsidó' Nemzetközi szó, vö. német *Arier*, angol *Aryan*, francia *Aryen*: 'árja'. E szavak végső forrása az óind *ārya* 'úr, főember; vendégszerető ember; az idegenek védelmezője; tiszteletre méltó'. Nyelvünkbe elsősorban a németből került. Ma főnévként használatos.

árkád [1853] Francia jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *arcade*, német *Arkade*: 'boltíves folyosó'. A szó a latin 'ív, ív alakú görbület' jelentésű *arcus* szóra megy vissza.

arkangyal [12. század vége] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *archangelus* 'arkangyal'. A szó végső forrása a görög. Az összetétel előtagjára vö. görög *arh(i)-* 'ősi; fő, fej', az utótagra vö. *angyal*. A szó belseji *k* hanghelyettesítés eredménye.

armada [1609] Olasz, közelebbről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *armada* 'hadsereg, hadiflotta'; vö. még: korai újfelnémet *armata*, *armada* 'ugyanaz'. Az olaszba a középkori latin *armata* 'hadsereg' került, mely a latin *armare* 'felszerel, felfegyverez' ige származéka. Az *ármádia* 'hadsereg' [1645] a *família*, *história* mintájára létrejött latinított forma, vö. hazai latin *armadia* 'ugyanaz'. A *győzhetetlen armada* jelzős szerkezet a középkori spanyol hajóhadra utaló történettudományi szakkifejezés.

ármális [1614] 'birtokadománnyal nem járó nemesi levél' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *armales* (többes szám), *arma* (többes szám) 'nemesi levél'. Az *s*-ező ejtésre vö. *brutális*, *aristom*. Történettudományi szakszó.

ármány [1804] 'fondorlat, cselszövés' Valószínűleg nyelvújítás kori elvonás az *ármányos* 'fondorlatos, elmés' melléknévből [1692], melynek elsődleges jelentése nyelvünkben: 'paraszt' volt. Az *ármányos* alak *-s* melléknévképzővel jött létre, vö. *kocsmáros*, a töve pedig német jövevényszó, vö. középfelnémet *arman*, *arman* 'koldus, szegény (ember)', melynek előtagja az *arm* 'szegény', utótagja pedig a *man* 'ember'. Nyelvünkben a török megszállás idején terjedt el a Magyarországon tartózkodó német katonák révén. Igei származéka az *ármánykodik* 'áskálódik, fondorkodik' [1827].

árnyék [1275 tn., 1395 k.] Valószínűleg származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, de talán kapcsolódik az *ernyő* tövéhez. Emellett szól a két szó funkcióegyezése is: mindkettő a napfény, illetve a csapadék ellen nyújtott védelmet. Hasonló jelentésfejlődés követhető nyomon az olasz nyelvben is, vö. olasz *ombra* 'árnyék' : *ombrello* 'ernyő'. A korai forrásokban gyakran fordul elő 'fészerszerű építmény' jelentésben. Az *-ék* végződés névszóképző, vö. *ágyék*, *fazék*. Az *árny* [1801] nyelvújítás kori elvonás az *árnyék* főnévből, Kazinczy Ferenc alkotása. Származékai is ekkortájt keletkeztek: *árnyal* [1815], *árnyas* [1815], *árnyalat* [1830].

árnyékszék [1508] Összetett szó: előtagja az *árnyék* 'lombsátor, fészer', utótagja a *szék*. Szépítő kifejezés a régiségben az illemhely jelölésére. Egyéb elnevezések: *árnyékház* [1395 k.], *kamaraszék* [1416 u.].

árok [1055] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ard'q*, kirgiz *ard'k*: 'árok, csatorna'. Mint vándorszó számos nyelvben megtalálható, vö. újperzsa *arīq* 'csatorna', orosz *арык* [arik] 'öntözőárok'. Valószínűleg a Kazár Birodalomból kölcsönzött szó, mely a birodalom védelmi rendszerével függhetett össze. Igei származéka az *árkol* [1575]. A horvát-szerb *jarak*, cseh nyelvjárási *járek*, erdélyi román *arác*: 'ugyanaz' a magyar szó átvételei.

aroma [1416 k.] 'valami illata és zamata' Latin jövevényszó, vö. latin *aroma*, *aromata* (többes szám) 'fűszer', hazai latin *aroma* 'ugyanaz; kellemes illat; kenőcs'. A szó végső forrása a görög.

árpa [950 k. tn., 1329] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *arpa*, csuvas *orpa*: 'árpa'. A törökségi nyelvekbe feltehetőleg az indoeurópaiból került. A korai alakok *a*-val kezdődnek. A 'szemháj daganatos betegsége' jelentés talán a tudományos latin *hordeolum* 'árpaszem (a szemén)' kifejezés tükörfordítása.

árt' [13. század második fele] 'tönkretesz, kárt tesz' Vitatott eredetű szó. 1. Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *árt-* 'elfárad', osztják *arj-* 'eltörik', zürjén *or-* 'szakad, szétmegy', votják *ur-* 'leszakít; gyomlál'. A szó a finnugor alapnyelvben **ars-* alakban 'szakad, leszakít, gyomlál' jelentésben élhetett. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ar-* 'becsap, rászed', *arda-* 'elpusztul, tönkre megy', teleut *arta-* 'ugyanaz'. Egyik magyarázat sem teljesen meggyőző. Azonban mindkét esetben egy régi *ár* alakváltozattal kell számolni, amely talán a nyelvjárási *árik* 'elromlik <étel>' igében él tovább, bár ez utóbbi a *vált* : *válik* analógiájára is kialakulhatott. A szóvégi *-t* műveltető képzőnek tűnik. Gyakori származékai az *ártatlan* [13. század második fele], *ártalmas* [1525], *ártalom* [1583], *ártalmatlan* [1832].

árt² [1512 k.] 'beleavatkozik' Szóhasadás eredménye: az *avat* ige egykori változatából, az *át*-ből alakult ki. A szó belseji *r* másodlagos fejlemény, mely az *árt* 'kárt tesz' ige hatását tükrözi. Elképzelhető, hogy a *márt* igével is kialakult egyfajta szóvegyülés, vö. *belemártja magát valamibe* [1598]. Ma elsősorban a *valamibe ártja magát* és a *beleártja magát* szerkezetekben használatos.

ártány [1217 tn., 1247] 'herélt sertés' Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ard't-*, türkmén *art-*, kirgiz *ard't-*: 'megtisztít; kiherél; tiszta lesz', ezek egy török **ard'*- szóra mennek vissza, a magyarba talán egy adatolatlan melléknévi igenévi forma került, az **artan* 'herélt' > 'herélt disznó' jelentésben. A végződésre vö. *boszorkány*, *tömény*. A szót valószínűleg egy már letelepült, esetleg félnomád életmódot folytató népcsoporttól vettük át, mivel a disznótartás nomád körülmények között nem lehetséges.

artézi [1832] Ma az *artézi kút*, *artézi víz* kifejezésekben használatos. Ezek német mintára keletkezett részfordítások, vö. német *artesischer Brunnen* 'artézi kút', *artesisches Wasser* 'artézi víz'. A németben francia eredetű, vö. francia *puits artésien* 'artézi kút', tulajdonképpen 'Artois-i kút'. Az első ilyenfajta kutakat ugyanis Franciaországban fúrták az Artois grófság területén.

articsóka [1585] 'olaszparéj, mediterrán főzeléknövény' Olasz jövevényszó, vö. északolasz nyelvjárási *arcicioc*, *articioc*, *articioco* 'articsóka', mely végső soron az arab *ardī* 'föld' + *šaukī* 'tüskés' összetételre megy vissza. Az *articsóka* alak népetimológiával jött létre a *csóka* alapján. A magyarban a szó az itáliai kertkultúra hatására honosodott meg, vö. *saláta*, *spárga*.

artikulál [1840] 'tagolt beszédhangokat képez; kifejti, megjelenít' Latin jövevényszó, vö. latin *articulare* 'tagol, artikulál', mely a latin *articulus* 'tag; csomó' igei származéka. Az *artikuláció* főnév [1843] szintén latin kölcsönzés, vö. latin *articulatio* 'tagolás, artikuláció'. Az *artikulálatlan* fosztóképzős származék [1865] *artikulálatlan* alakja egyszerejtéssel keletkezett.

artista [1789] 'cirkuszművész, mutatványos' Nemzetközi szó, vö. német *Artist* 'artista', francia *artiste*, olasz *artista*: 'művész'. E szavak alapja a középkori latin *artista* 'művészetekben, tudományokban jártas ember', ami a latin *ars* 'művészet, tudomány' származéka. A szót főleg a francia nyelv terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a németből került.

áru [1138 tn. (?), 1416 u.] Származékszó, mely az *ár* 'áru értéke' alapszóból jött létre *-u* névszóképzővel. A jelentésfejlődésre vonatkozóan vö. litván *prekė* 'ár; vétel' ~ *prekė* 'áru'. Gyakori származékai: *árus* [1237–1240 tn.], *árul* [1372 u.], *árulkodik* [1708], *árusít* [1808]. Az *áruló* [1416 u.] az *árul* ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével jött létre.

árva [1152 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *jėŋkurwi* 'árva; özvegy', mordvin *uroz* 'árva', finn *orpo* 'árva; kihalt', lapp *oarbes* 'árva; elhagyatott'. A finnugor alapnyelvben **orpa(sə)* vagy **orβa(sə)* alakban élhetett 'árva; özvegy' jelentésben, ez valószínűleg ősiráni kölcsönzés, vö. óind *árbha-*, *árbhaká-* 'kicsi, fiatal; gyenge; gyerek', latin *orbis* 'kihalt; árva; özvegy'. A finnugor kori **rp* > magyar *rv* hangváltozásra vö. *hervad*. A szóvégi *a* talán a tőhöz tartozott, de elképzelhető, hogy eredetileg egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel volt, mely az ősmagyarban összeolvadt a tővel. Igei (*el*)*árvul* származéka jóval későbbi fejlemény [1675 (?), 1816–1831].

árvácska [1642] Származékszó, mely az *árvá*-ból keletkezett *-cska* kicsinyítő képzővel. A szó eredeti jelentése: 'árva kisgyermek', mint virágnév először 1824-ből adatható. Növénynévként történő használata valószínűleg idegen példát követ, vö. horvát-szerb *sirotica* 'árvagyerek; árvácska(-virág)', *sirota* 'árva', szlovák *sirôtka* 'árvagyerek; árvácska(-virág)', *sirota* 'árva'. A virág más elnevezései a régi nyelvből: *Szentháromság violája*, *császárszakáll*, *árva viola*.

árványhaj [1585] 'egy fajta növény; ennek szálaiból kötött bokréta' Összetett szó, előtagja az *árvány*, mely szintén összetétel az eredetileg jelzői alárendelő viszonyban álló *árva* és *lány* tagokból, utótagja a *haj* főnév. Az elnevezés bizonyára tudatos szóalkotás eredménye, mely a fésületlen hajjal való hasonlóságon alapszik, vö. tudományos latin *Capillus Veneris* 'Vénusz haja'. A szó széles körű elterjedését Tompa Mihály és Petőfi Sándor költészete, valamint a vidéki népviseletben és a cserkészek körében kalapdíszként történő használata segítette elő.

árverés [1831] Nyelvújítás kori szóösszetétel, melynek előtagja az *ár* 'áru értéke', utótagja pedig a *verés* főnév (a *ver* ige származéka). Jelentésanilag kapcsolatba hozható a *felveri az árát valaminek* és az *arra felverő* [1708] kifejezésekkel. Egyéb nyelvújítás kori elnevezések, melyeket az *árverés* kiszorított a használatból: *árfelverés* [1803], *árper* [1807]. Az *árverés* szabálytalanul képzett igei származéka az *árverez* [1845].

árvíz [1395 k.] Összetett szó, előtagja az *ár* 'áramló víztömeg', utótagja a *víz* főnév. Az összetétel kialakulását a tagok hasonló jelentése segíthette elő, az utótagnak jelentésmegerősítő funkciója van.

arzén [1855] Nemzetközi szó, vö. német *Arsen*, angol *arsen*, olasz *arseno*: 'arzén'. E szavak végső forrása a középpertsza **zarnik* 'aranyos, arany-', mely a magyar *arany* szóval is kapcsolatban van. Az európai nyelvek többségében a latin *arsenicum* 'arzén' révén került, nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Az orvosi és gyógyszerészeti műszóként elterjedt magyar *arzenikum* [1577 k.] latin jövevényszó.

arzenál [1620] 'fegyverraktár; fegyvergyűjtemény' Nemzetközi szó, vö. német *Arsenal*, angol *arsenal*, olasz *arsenale*: 'arzenál'. E szavak végső forrása az arab *dār (eş)-şinā'a* 'hajókészítő hely', tulajdonképpen 'műhely'. A szó az olasz nyelvből terjedt el. A magyarba vagy a németből, vagy az olaszból került.

ás [1265 tn., 1395 k.] Ismeretlen eredetű szó, mely a magyar szókincs ősi rétegéhez tartozik. Származéka az *ásatag* 'régie geológiai korokban föld alá került és megkövült maradványokat tartalmazó kőzet' [1858], mely geológiai, ásványtani szakszó.

-ás/-és [1113] Főnévképző. Igei alapszóhoz járul. Elsősorban az igével megjelölt cselekvést, történést fejezi ki, pl. *futás*, *keresés*, ritkábban a cselekvés eredményét, pl. *tojás*. A magyar nyelv külön életében alakult ki, *-á*, *-é* elemében a finnugor *-*j* igenévképző jutott lappangásba, *-s* eleme azonos az ősi névszóképző *-*s*-sel. Gyakori, termékeny toldalék. Ma is egyike lelegeleveníbb képzőinknek, minden igéből hozhat létre cselekvés, történés jelentésű névszót, pl. *menedzselés*, *faxolás*, viszont a cselekvés, történés eredményének kifejezőjeként már nem tekinthető termékenynek.

ásít [1372 u.] Hangfestő szó, melynek töve az eredetileg 'szájtátva csodálkozik' jelentésű *á*-val azonos. A végződés mozzanatos-műveltető képző. A szó belseji *s* gyakorító képző, vö. *ácsingózik*, *ácsorog*. Gyakorító képzős származéka az *ásítózik* [1577].

áskálódik [1741] Származékszó, melynek töve a korábban azonos jelentésben használt *áskál* ige [1604], a végződés az *-ódik* visszaható ige képző. Az *áskál* az *ás* igéből keletkezett *-kál* gyakorító képzővel, vö. *járkál*. A 'föndorlatoskodik, intrikál' jelentés a konkrét 'ásogat, vájkál' jelentésből fejlődött, mely kapcsolatban van az *ás* igetővel és annak átvitt értelmű használatával a *vermet ás valakinek, valaki alá* szerkezetben történő használatával. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg az oroszban is, vö. *подкапываются* [podkapüvatyszja] 'áskálódik', tulajdonképpen 'valaki alá ássa magát; intrikál'.

aspirál [1563–1571] 'valamire pályázik, törekszik' Latin jövevényszó, vö. latin *aspirare* 'rálehel; pártol; törekszik, áhítózik'. Az *aspirál* szócsaládjába tartozó nemzetközi szavak: *aspiráció* 'törekvés; hehezet' [1806], *aspiráns* 'pályázó; tudósjelölt' [1806], *aspirantúra* 'fokozatra előkészítő képzés' [1951]. Az *aspiráció*-ra vö. német *Aspiration*, angol *aspiration*, francia *aspiration*: 'aspiráció'; vö. még.: latin *aspiratio* 'rálehelés; törekvés'. Az *aspiráns*-ra vö. német *Aspirant*, francia *aspirant*, orosz *аспирант* [aszpirant]: 'ugyanaz'; vö. még.: latin *aspirans* 'törekvő, áhítózó'. Nyelvünkbe az *aspiráció* és az *aspiráns* 'pályázó' jelentésben a latinból, az *aspirantúra* és az *aspiráns* 'tudományos pályára készülő kutató' jelentésben részben a latinból, de főképpen az oroszból került.

áspiskígyó [1372 u.] Összetett szó. Előtagja latin jövevényszó, vö. latin *aspis* 'vipera', mely a görög *aszpisz* 'mérgekígyó' szóra megy vissza, utótagja a *kígyó* főnév. Az *s*-ező ejtésre vö. *áristom*, *április*. Az utótagnak jelentésmegerősítő funkciója van.

ásvány [1055 (?), 1226 tn.] Származékszó az *ás* igéből *-vány* névszóképzővel. Legkorábbi 'árok; kút' jelentése miatt számos helységnév őrzi, például a régi nyelvi *Assowan* [1443]. A szó használata a régiségben nem volt túl gyakori, a nyelvújítás korában elevenítették fel ásványtani szakszóként.

ász [1804] 'kártyajátékban: a legnagyobb értékű lap; sportban: hatalmas ütés' Latin eredetű nemzetközi szó, vö. német *As*, angol *ace*, francia *as*: 'ász (kártyajátékban); bomba (teniszben)'. Kocka- és kártyajátékban használatos műszóként a francia, sportszakszóként elsősorban az angol terjesztette el.

-asz/-esz [1318] Névszóképző. Mind igei, mind főnévi alapszó mellett előfordul, elsősorban főneveket képez, pl. *eresz*, *dugasz*, *kopasz*. Eredetét tekintve visszavezethető arra az uráli *-*s* képzőre, amelyből a régi magyar gyakorító *-sz* képző is származik. A 18. századtól már nem tekinthető termékenynek, de újabban a magas hangrendű *-esz* illeszkedés nélkül is

részt vesz a játszi szóképzésben, illetőleg becéző-kicsinyítő szerepet tölt be, pl. *Karesz* 'Karcsi', *pálesz* 'pálinka', *pöresz* 'pörkölt', *lomesz* 'lomtalanítás'.

-ász/-ész [1055] Foglalkozásnév-képző. Az ősmagyar kor folyamán kialakult toldalék. Feltehetőleg a finnugor (uráli) eredetű *-sz* képző tövégi magánhangzóval bővült változata, így azonos eredetű az igeképző *-ász(ik)/-ész(ik)*-kel. Már a korai ómagyar korban kimutatható, A tihanyi apátság alapítólevelében a *luaszu* 'lovász' szóalakban olvasható. A nyelvújítás koráig csak főnevekhez járulhatott, pl. *halász*, *kertész*, de a nyelvújítók igei alapszóhoz is kapcsolták, pl. *építész*, *szülész*. Ma is élő névszóképző.

aszat [1597 ?, 1780] 'bogáncsszerű tüskés gyomnövény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *osat*, szlovák *oset*, orosz *ocom* [oszoj]: 'aszat'. Az *aszott* forma népetimológiával keletkezett az *aszik* ige hatására. Ma *acat* változata is ismeretes. Növényteni szakszó.

aszfalt [1577] Nemzetközi szó, vö. német *Asphalt*, angol *asphalt*: 'aszfalt'. E szavak alapja a latin *asphaltus*, középkori latin *asphalton*, *asphaltum*: 'földi szurok', mely görög eredetű. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

aszik [13. század közepe] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *tāš-* 'szárad', osztják *sos-* 'ugyanaz, száraz lesz'. A szó az ugor alapnyelvben **šas-* 'szárad, aszalódik' alakban élhetett, és esetleg óírani kölcsönzés lehetett. A szókezdő *š* a magyarban lekopott, vö. *ág*, *ázik*. Az *aszik* igei származéka az *aszal* [1275 tn.], az *aszály* [1252 tn. (?), 1414] főnév pedig az *-ály* névszóképzővel alakult, vö. *dagály*.

-ász(ik)/-ész(ik) [13. század közepe] Igeképző. Igei alapszó mellett gyakorító funkcióban jelentkezik, pl. *legelész(ik)*, *szaglász(ik)*, de megtaláljuk névszók mellett 'valaminek a gyűjtésével, szedésével foglalkozik' jelentésű igéket képezve, pl. *halászik*, *egerészik*. Az ősmagyar kor folyamán kialakult toldalék. Feltehetőleg a finnugor (uráli) eredetű *-sz* képző tövégi magánhangzóval bővült változata. Így azonos a névszóképző *-ász/-ész*-szel. Deverbális képzőként iktelenül is használatos. Ma már egyik funkciójában sem tekinthető termékenynek.

ászka [1878] 'pincebogár' Belső fejlemény. Tudatos szóalkotás eredménye, mely az *ászok* 'hordók alá helyezett gerenda, tartórúd' szóhoz kapcsolódik, jelezve a pincebogár leggyakoribb előfordulási helyét. Állattani szakszó.

aszkéta [1792] 'testét sanyargató, önmegtartóztató, életét vallási elmélkedéssel töltő ember' Nemzetközi szó, vö. német *Asket*, francia *ascète*, olasz *asceta*: 'aszkéta'. E szavak alapja az egyházi latin *asceta* 'ugyanaz', végső forrása pedig a görög. A szócsalád másik főnévi tagja az *aszkézis* 'a földi dolgoktól elforduló életfelfogás, önmegtartóztató életmód' [1792], vö. német *Askese*, francia *ascèse*, olasz *asceti*: 'aszkézis'. A szó az egyházi latin *ascetis* 'ugyanaz' szón keresztül görög forrásra megy vissza. A szócsalád melléknévi tagja az *asketikus* 'önmegtartóztató' [1792], vö. német *asketisch*, francia *ascétique*, olasz *ascetico*: 'asketikus'; vö. még: egyházi latin *asceticus* 'ugyanaz'. Végső forrása a görög. A szócsalád nyelvünkbe a latinból került.

aszó [1055] 'száraz völgy' Szófajváltással keletkezett származékszó az *aszik* ige *-ó* képzős folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével. A régiségben földrajzi nevekben fordul elő. Ma földrajzi műszó.

ászok [1480] 'hordók alá helyezett gerenda, tartórúd' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. modern ujjur *asqu* 'rúd, oszlop', tuvai *askd* 'akasztófa; kámpó', oszmán-török *askı* 'felfüggesztett tárgy'. A törökségi szavak az **as-* '(fel-)akaszt' igére mennek vissza. Nyelvünkbe 'rúd, gerenda, felfüggesztésre használt rúd' jelentésben került, a nomádok ugyanis a tejet és bort tartalmazó tömlőket rudakra függesztve tárolták. A honfoglaló magyaroknál még használatos volt ez a tárolási mód.

aszpik [1836] 'kocsonya, zselé' Nemzetközi szó, vö. német *Aspik*, angol *aspic*, francia *aspic*: 'aszpik'. Mint gasztronómiai szakszó a francia nyelvben keletkezett jelentéskülönüléssel az azonos hangalakú *aspic* 'mérgező kígyó' szóból, vagy az összetekeredett kígyó alakú öntőforma, vagy esetleg a szín hasonlósága alapján. Nyelvünkbe főképpen a németből és a franciából került.

aszpirin [1899] Német jövevényszó, vö. német *Aspirin* 'egy bizonyos fájdalom- és lázcsillapító szer'. A németben tudatos szóalkotás eredményeképpen jött létre az *Azetylsäure* 'ecetsav' és a *Spirsäure* 'szalicilszármazék' alapján a kémiai szaknyelvben gyakran használatos *-in(e)* végződéssel, vö. *kinin*, *lanolin*.

asszír [1416 u.] Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. latin *Assyrii* (többes szám), *Assyrius*: 'asszír'. A szó a görögbe megy vissza, és AsszírIA régi fővárosának nevéhez kapcsolódik. A várost az ősi akkád istenről, *Aššur*-ról nevezték el. Vö. még: német *Assyrer*, francia *Assyrien*, olasz *assiro*: 'ugyanaz'.

asszisztál [1623] 'segédkezik, közreműködik' Latin jövevényszó, vö. latin *assistere* 'melléáll, odaáll; rendelkezésre áll, ott van; segít, gyámolít', középkori latin *assistare* 'segít' (*ad* 'mellé' + *sistere* 'áll'). A latin eredetű szócsalád főnévi tagjai is átkerültek nyelvünkbe: *asszisztencia* [1682], vö. középkori latin *assistentia* 'segítség; jelenlét' és *asszisztens* [1768], vö. hazai latin *assistens* 'segítőtárs'. A szó belseji *sz-ez* ejtés a klasszicizáló hazai latin kiejtési mintát követi, vö. *eszencia*, *komisszió*.

asszó [1876] Francia jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *assaut* 'roham, ostrom; csörte, vívómenet', német *Assaut* 'vívómenet'. A szó alapja a vulgáris latin *assaltus* 'nekiiramodás, megrohanás'. Sportműszóként honosodott meg. Ma inkább a fiatalabb *csörte* [1940] szó használatos ebben a jelentésben.

asszociál [1879] 'fogalmat, gondolatot társít' Nemzetközi szó, vö. német *assoziiieren*, angol *associate*, olasz *associare*, orosz *ассоциировать* [asszocirovaty]: 'ugyanaz'. A szó korábról adathozható főnévi formája az *asszociáció* 'képzettársítás' [1865], vö. német *Assoziation*, angol *association*, olasz *associazione*, orosz *ассоциация* [asszociacija]: 'asszociáció'. Lélektani műszóként John Locke [1632–1704] filozófus terjesztette el. Az európai nyelvekbe főleg a latinból került, vö. latin *associatio* 'társítás; csatolás, kapcsolás' és latin *associare* 'társul ad; csatol, kapcsol'. 'Képzettársítás' jelentésben az angol *association of ideas* 'ugyanaz' kifejezés alapján terjedt el. A magyarba főként a latin közvetítette.

asszony [1150 tn., 12. század vége] Alán jövevényszó, vö. oszét *χsīn, śχsīn*: 'úrnő, hercegnő', mely az alán **χšai 9nī*- 'tisztelt uram' kifejezésre megy vissza. A honfoglalás előtt szorosabb kapcsolatok voltak a magyarok és az alánok között, ennek emlékét őrzi a hagyomány és a mondakör, mely szerint Hunor és Magor Dula alán fejedelem két lányát vette feleségül. Az 'úrnő' jelentést őrzi a *kisasszony* összetétel [1504 u.] eredeti 'fiatal úrnő' jelentése. Az *asszony* szó jelentésfejlődése során társadalmilag lefokozódott, mint jó néhány rangot jelölő kifejezésünk, vö. *kend*, *ténsúr*.

-aszt/-eszt [12. század vége] Műveltető igeképző. Elsősorban a cselekvés okozását fejezi ki, pl. *mulaszt*, *éleszt*. Ritkán előfordul névszói alapszó mellett is szintén kauzatív értelemben, pl. *lyukaszt*, *ébreszt*. Az ősmagyar korban vált képzőbokorra feltehetően a gyakorító *-sz* és a műveltető *-t* kapcsolatából. A Halotti Beszédben is megtalálható, pl. *zocoztia* 'szakasztja'. Az *-aszt/-eszt* képzős igék többnyire az *-ad/-ed* gyakorító képzős tárgyatlan igékkel állnak szemben, pl. *támaszt* : *támad*, *éleszt* : *éled*. A nyelvújítók még alkottak vele új származékokat, pl. *fagyaszt*, *növeszt*, de ma már elavultnak tekinthető.

asztag [1395 k.] 'gabonakévéből rakott kazal' Szláv jövevényszó, vö. szlovén *stog*, szlovák *stoh*, orosz *смог* [sztog]: 'ágasrúd köré rakott asztag, kazal'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *toga* 'toga', görög *στῆγο* 'befed, takar'.

asztal [1293 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *stolb* 'trón; szék', horvát-szerb *sto*, *stola* (birtokos eset), orosz *стол* [sztol]: 'asztal'. E szavak alapja a szláv **stel-* 'kiszélesít; kiterít; elterül'. Eredetileg egy fajta alacsony, kerek lapú, étkezésre szolgáló bútort jelölhetett, mint az alföldi nyelvjárási *asztalszék* 'közös tálból (bográcsból) való étkezésre szolgáló, középen lyukas asztal'. Az *asztalos* [1454 tn.] az *asztal* -s névszóképzős származéka. Alak- és jelentéstani szempontból vö. szlovák *stolár* 'asztalos' < *stol* 'asztal', német *Tischler* 'asztalos' < *Tisch* 'asztal'.

asztalnok [1382 tn., 1405 k.] Szláv, valószínűleg délszláv jövevényszó, vö. bolgár *столник* [sztolnyik], régi nyelvi szerb egyházi szláv *стольникъ* [sztoljnyik]: 'az étkezésre felügyelő főember', horvát-szerb *stolnik* 'étkező, felszolgáló'. E szavak alapja a szláv **stolb* 'asztal'. A szó eleinte magas rangú méltóságot jelölt, majd leértékelődött (vö. *bán*, *poroszló*), és 'étkező, felszolgáló' jelentésben állandósult. Ma történettudományi szakszó.

asztma [1695] 'légzési nehézséggel járó allergiás betegség; nehézlégzés, légszomj' Latin jövevényszó, vö. latin *asthma* 'nehéz légzés', tudományos latin *asthma (bronchiale convulsivum)* 'ugyanaz; szorongás'. A szó *asztmatikus* melléknévi származéka is [1865] latin kölcsönzés, vö. latin *asthmaticus* 'ugyanaz'. A szavak végső forrása a görög.

asztrakán [1807] 'bundaféle' Nemzetközi szó, vö. német *Astrachan*, angol *astrakhan*, spanyol *astracan*: 'asztrakán prém'. A szó eredete egy *Astrahán* (orosz *Астрахань* [Asztrahany]) nevű orosz városhoz kötődik, ezen a városon keresztül vezetett ugyanis az oroszul *каракуль* [karakulj]-nak nevezett prém kereskedelmi útvonala nyugat felé. A magyarba főként a német közvetítette.

aszú [1217 tn., 1416 u.] Származékszó, mely az *aszik* ige melléknévi igenévi alakjából keletkezett. Az *-ú* végződésre vö. *sanyarú*, *szomorú*. A szó jelentése eredetileg sokkal általánosabb volt: 'száraz; betegségtől, öregségtől aszott; megaszalódott gyümölcs', majd fokozatos jelentésszűkülés során alakult ki mai 'aszúszőlő, aszúbor' jelentése. Az *aszú* szó az *aszúszőlő bor* [1576], illetve *aszúbor* [1590] típusú összetételekből önállósult. Aszúbort már az ókori rómaiak is készítettek mesterségesen aszalt szőlőszemekből. A természetes rothadással nyert aszúszőlőt először Tokaj vidékén használták a borászatban a 17. században.

át [1519] Vitatott eredetű szó. 1. A régi nyelvi *ált* határozószó folytatása (vö. *által*). 2. Szórövidüléssel keletkezett a későbbi *által* szóból, mely eredetileg az *ált* határozóragos formája. Az *át* és az *által* eredetileg párhuzamos használata fokozatosan megszűnt, az *át* konkrét, az *által* pedig átvitt értelmű jelentésben szilárdult meg.

-at/-et¹ [1055] Az ősi eredetű *-t* képző és a szóvégi magánhangzóból alakult előhangzó összetapadásával az ősmagyar korban létrejött főnévképző. Eredetét tekintve valószínűleg összefügg a *-t ~ -tt* melléknéviigenév-képzővel. Az őmagyar korban előfordult előhangzó nélküli *-t* változatban is. A 16. századig elsősorban az igei alapszó által megjelölt cselekvést, történést fejezte ki. Már A tihanyi apátság alapítólevelében is megtalálható a *zakadat* 'szakadék' szóban. A későbbiekben e szerepében fokozatosan háttérbe szorult a mai *-ás/-és* képzővel szemben. Ma általában a cselekvés, történés eredményére vonatkozik, pl. *találat*, *igéret*. Gyakori toldalék, de már nem tekinthető termékenynek.

-at/-et² [12. század vége] Műveltető igeképző. Az egyszerű műveltető funkciójú *-t* képző nyílt tövégi magánhangzóval bővült változata. A Halotti Beszédben a *tumetivc* 'temetjük' (ejtsd: [tümetjük]) szóalakban is megjelenik. A mai köznyelvben is használatos toldalék elsősorban a cselekvés mással végeztetését fejezi ki, pl. *irat*, *küldet*.

-atag/-eteg [1193] Névszóképzőbókok. Főleg igei alapszavak mellett mutatható ki. Elemei a mozzanatos, illetve műveltető funkciójú *-t* és a névszóképző *-g*. Nyílt tövéghangzóval bővült alakban az őmagyar korban rögzült. A régebbi származékok között több főnevet is találunk, pl. *görgeteg*. Később azonban jellegzetes melléknévképzőként működött, a nyelvújítók is főként ebben a szerepben alkottak vele új szavakat, pl. *ingatag*, *életveg*, *álmatag*, *szörnyeteg*. Ma már elavultnak tekinthető.

átalány [1816] 'hozzávetőleges átlagos díj' Mesterséges nyelvújítási szóalkotás, mely az *általános*-ból jött létre elvonással.

átall [1416 u.] Származékszó egy önállóan nem adatható többől. A *tó* ismeretlen eredetű, a végződés igeképző. Származéka az *átallkodik* [1416 u.].

atavizmus [19. sz.] 'visszaütés, távoli ősök jellegzetességeinek megjelenése az átöröklődés során' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *atavismus* 'atavizmus', ami a latin *atavus* 'széppapa; ős', illetve az *avus* 'nagyapa' szavakra megy vissza. E latin szóra megy vissza az *atavisztikus* [1908] 'az ősökre visszaütő', amely nyelvünkben német jövevényszó, vö. német *atavistisch* 'atavisztikus'. Ez elsősorban biológiai, embertani műszó.

ateizmus [1752] 'Isten létét tagadó felfogás' Nemzetközi szó, vö. német *Atheismus*, angol *atheism*, francia *athéisme*: 'ateizmus'. E szavak forrása a tudományos latin *atheismus* 'ugyanaz'. Az *ateista* [1771] szintén tudományos latin gyökerű szó, vö. tudományos latin *atheista* 'ateista'. A szó végső soron a görög *a-theosz* 'istentelen' szóra megy vissza. Mint nemzetközi szó a franciából terjedt el, nyelvünkbe a latinon és a németen keresztül került.

-atik/-etik ~ -tatik/-tetik [13. század közepe] A szenvedő ige képzője. A műveltető *-at/-et*, illetőleg *-tat/-tet* képző ikés ragozású formája, amely azt fejezi ki, hogy az alany a mástól végzett cselekvést eltűri, elszenvedi. Az Ómagyar Mária-siralomban már adatható: *kinzatul* 'kínzatol', *veretül* 'veretel'. A kódexek korában az írott nyelvben meglehetősen gyakori volt feltehetően a latinból való fordítás következtében. A mai nyelvhasználatból egyre inkább kiszorult.

atilla [1833] 'zsinórozott férfikabát' Önállósult köznévi az *atillamente*, *atilladolmány* összetételek előtagjából. A szó személynév köznevesülésével jött létre *Atilla* (~ *Attila*) hun fejedelem (433–453) nevéből. Több nyelv kölcsönözte, vö. német *Attila*, francia *atilla*, horvát-szerb *atila* 'atilla'. Régius stílusértékű szó.

atka [1794] 'a pókok egyik rendje' Ismeretlen eredetű. A 'kavicsos homok' jelentésű *atka* [1792] szóval való összefüggése tisztázatlan. Állattani műszó.

átkoz [1372 u.] Bizonytalan eredetű szó, esetleg egy önállóan nem élő *tó* származéka. A *tó* talán finnugor eredetű és az *áld* ige tövével azonos. A végződés gyakorító igeképző, vö. *tudakozik*, *váltakozik*. A magyar *átkoz* jelentésfejlődésében

nyomon követhető 'perzsel, éget' ~ 'átkoz', illetve az 'áld' ~ 'átkoz' jelentések szembenállására más nyelvekben is akad példa, vö. finn *siuna-* 'éget, pörköl' ~ észti *siuna-* 'szid', latin *sacer* ~ francia *sacré*: 'szent; átkozott'. Az *átok* [1416 u.] valószínűleg szövevény az *átkoz* igéből. A szócsalád tagja még az *átkozott* [1416 u.], *átkozódik* [1416 u.], *átkos* [1583].

átlag [1851] Tudatos szóalkotás, mely az *át* szóból keletkezett *-lag* névszóképzővel, vö. *pamlag*. A *-lag* elem eredetét tekintve módhatározórag, vö. *aránylag*. Mértani műszó, melynek eredeti jelentése 'átló, átmérő'. A 'középérték' jelentést a németből vettük át, vö. *Durchschnitt* 'ugyanaz'.

-atlan/-etlen lásd **-talan/-telen**

atlasz¹ [1380] 'selyemkelme' Vándorszó, vö. német *Atlas*, román *atlasz*, oszmán-török *atlas*: 'atlaszkelme'. E szavak végső forrása az arab *atlas* 'sima selyemszövet', tulajdonképpen 'sima'. A szó főleg oszmán-török közvetítéssel terjedt el Európa nyelveiben. A közvetlen átdó nyelv nem határozható meg, lehetséges, hogy keletről, izraelita kereskedők révén került nyelvünkbe. A szó a legkorábbi adatokban *z, s* vagy *e* végű; a 18. század közepétől ismert *atlasz* forma német hatást tükröz. Textilipari műszó.

atlasz² [1692] 'térképgyűjtemény' Nemzetközi szó, vö. német *Atlas*, angol *atlas*, francia *atlas*: 'atlasz'. E szavak alapja a hazai tudományos latin *atlas* 'térképgyűjtemény, mappa', mely a latin *Atlas* személynévre vezethető vissza. *Atlasz* a görög mitológia óriása, aki vállán tartja a világot. A régi térképalbumok a földgolyót tartó *Atlasz* alakját ábrázolták, ezzel magyarázható az elnevezés. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

atléta [1636] Nemzetközi szó, vö. német *Athlet*, angol *athlete*, francia *athlète*: 'atléta'. E szavak forrása a görög eredetű latin *athleta* 'versenyző'. Nyelvünkbe elsősorban a németből került latinus végződéssel. Az *atlétika* főnév [1793] szintén nemzetközi szó, vö. német *Athletik*, angol *athletics*, francia *athlétique*: 'atlétika', melyek alapjául a latin (*ars*) *athletica* 'verseny' szolgált. Az *atletizál* igei származék [1899] a német *athletisieren* 'ugyanaz' hatására jött létre.

átló [1786] Nyelvújítás kori származékszó, mely szófajváltással, a tévesen igeinek tekintett *átal* (vö. *által*) -ó folyamatos melléknévképzős alakjának főnevesüléssel keletkezett. A szó mintájául szolgált a latin *diagonalis* 'átló', mely a görög *diagóniosz* 'átlós', tulajdonképpen 'a szögek között áthaladó' szóra megy vissza. Az *átló* a korábbi *átalló* formából keletkezett hangkieséssel. A rövidebb alakot Bolyai Farkas honosította meg.

atmoszféra [1757] 'a Föld légköre, a légnymás korábbi mértékegysége; hangulat' Nemzetközi szó, vö. német *Atmosphäre*, angol *atmosphere*, francia *atmosphère*: 'atmoszféra'. E szavak alapja a tudományos latin *atmosphæra* 'ugyanaz', végső forrása pedig a görög *atmosz* 'pára, gőz' + *szfeira* 'gömb', tulajdonképpen 'az égitestektől kiáradó és azokat körülvevő pára'. A szó a tudományos latinból terjedt el. Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

atom [1647] Nemzetközi szó, vö. német *Atom*, angol *atom*, francia *atome*: 'atom'. E szavak alapja a latin *atomus* 'ugyanaz' szó, mely a görög *atomosz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'oszthatatlan anyag' szóra megy vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítésével került. A szó igei származéka, az *atomizál* [1896] az angolban alakult ki, vö. angol *atomize* 'atomizál'; vö. még: német *atomisieren*, francia *atomiser*: 'ugyanaz'. Az igei alak szintén a német hatására honosodott meg nyelvünkben.

attrakció [1842] 'mutatvány, látványosság' Nemzetközi szó, vö. német *Attraktion*, angol *attraction*, francia *attraction*: 'attrakció'. E szavak a latin *tractio* 'vonzás' főnévre vezethetők vissza, mely a latin *trahere* 'vonz, odahúz' származéka. A szó mai jelentését az angolban nyerte, nyelvünkbe a mára elavult 'vonzás' jelentésben a latinból, 'látványosság' jelentésben pedig a németből került.

atya [1181 tn. (?), 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. mordvin *atá* 'nagyapa', *atü* 'ugyanaz, apa', finn *ati* 'após', tavgi *ía* 'ugyanaz'. A szó az uráli korban **atts* 'apa, nagyapa' formában élhetett. A szó meglétét az alapnyelvben a hangtani bizonytalanságokon túl az teszi kétségesé, hogy sok nem rokon nyelvben igen hasonló alakban él. Elképzelhető, hogy gyermeknyelvi eredetű, vö. *anya, apa*. A szó a rokon nyelvekben is önálló, későbbi fejleménynek tűnik. Az *-a* végződés kicsinyítő képző vagy egy eredetileg egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel. A 'pap, szerzetes; isten' jelentés a kereszténységben alakult ki az egyházi latin *pater* 'ugyanaz' alapján. Az ős- és ómagyar kori, kihalt *at(y)val* 'mostohaapa' összetétel [1395 k.] előtagja az *at(y)-* 'atya', az *atya* töve, illetve változata, utótagja, a *val* pedig *fél* 'valaminek a fele' szavunkkal van kapcsolatban. Hasonló szemléletmódot tükröző, a mostohaasági viszonyt a *fél* szóval kifejező rokon nyelvi összetételekre vö. cseremiszi *ača-wel*,

finn *isä-puoli*, lapp *ač'če-bšlle*: 'mostohaapa', tulajdonképpen 'fél-apa'. Az *atya* származékai az *atyai* [1372 u.], *atyáskodik* [1711], *atyus* [1788].

atyafi [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *atya*, utótagja a *fi* 'fiú'. A tagok eredetileg birtokos alárendelői viszonyban álltak. A 'testvér' fogalom hasonló szerkezettel történő kifejezése rokon nyelveink némelyikében is megtalálható, vö. vogul *jeṛpüw*, osztják *jěṛmpǎχ*, votják *ataj-pi* 'ugyanaz'. A 'felebarát', a 'szerzetes' és a 'vérokon' jelentések a középkori latin *frater* 'fűtestvér', *soror* 'nőtestvér' hatására jöhettek létre.

augusztus [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *Augustus* 'az Augustusról elnevezett hónap'. A latin *augustus* 'szent, fenséges, magasztos' jelző – melyet Octavianus császár is felvett Kr. e. 27-ben – az *augere* 'növel, előmozdít; növekszik, gazdagít' ige származéka. Az *s* ejtésére vö. *ámbitus*, az *sz* ejtésére pedig vö. *amnesia*. A hónap egyéb régi magyar elnevezései: *kisasszony hava* [1489 k.], *szőlőerlelő hó* [1539], *gyümölcsény, nyárutó, nyolcadhó, nyolcány* [1810 k.].

aula [1653] 'díszterem, előcsarnok; zsibongó' Latin jövevényszó, vö. latin *aula* 'udvar; a római ház csarnoka; palota; királyi udvar'. A szó végső soron a görögre megy vissza. A szó 'diákság' jelentése azzal magyarázható, hogy a diákok az aulában szoktak összegyűlni. A szó *aulikus* melléknévi származéka [1787] nyelvünkben szintén latin kölcsönzés, vö. latin *aulicus* 'királyi udvarhoz tartozó; udvarias'. Történettudományi szakszó.

autó [1909] Nemzetközi szó, vö. német *Auto*, francia *auto*, olasz *auto*: 'autó'. A szó a franciában keletkezett az *automobile* rövidülésével. Nyelvünkbe elsősorban a németből került. A hosszabb, régies *automobil* formát [1894] szintén a francia terjesztette el. Nyelvünkbe elsősorban a németből és a franciából került.

autóbusz [1906] Nemzetközi szó, vö. német *Autobus*, francia *autobus*, olasz *autobus*: 'autóbusz'. A szó a franciában keletkezett az *automobile* és az *omnibus* szavak vegyülésével. Nyelvünkbe elsősorban a németből és a franciából került.

autogram [1900] 'saját kezű aláírás' Német jövevényszó, vö. német *Autogramm* 'eredeti kézirat; saját kezű írás, aláírás'. A szó tudatos szóalkotással, görög mintára jött létre, vö. görög *autósz* 'saját maga, saját' + *grámma* 'betű, írás'.

automata [1822] 'önműködő (gép)' Nemzetközi szó, vö. német *Automat*, angol *automat*, francia *automate*: 'automata'. Vö. még: görög *autómaton* (többes szám) 'önműködő gép', mely főnevesüléssel keletkezett az *autómatosz* 'önműködő' semlegesnemű melléknévi alakból. A magyar *automata* forma a görög szó többes számú alakjával egyezik. A nemzetközi szócsalád többi tagja: *automatizmus* 'önműködő szerkezet; valaminek a beidegződése' [1879], *automatikus* 'önműködő, ösztönös' [1893], *automatizál* 'önműködő gépekkel felszerel', illetve 'működtet, irányít; elgépiesít' [1935], vö. német *Automatismus*, angol *automatism*, francia *automatisme*: 'automatizmus', német *automatisch*, angol *automatic*, francia *automatique*: 'automatikus', német *automatisieren*, angol *automatize*, francia *automatiser*: 'automatizál'. A szócsalád a franciából terjedt el, nyelvünkbe főleg német közvetítéssel került.

autonómia [1826] 'önkormányzat; önállóság' Nemzetközi szó, vö. német *Autonomie*, angol *autonomy*, olasz *autonomia*: 'autonómia'; vö. még: tudományos latin *autonomia* 'ugyanaz', mely végső soron a görögre vezethető vissza. A nemzetközi szócsalád melléknévi tagja az *autonóm* [1866], vö. német *autonom*, francia *autonome*, olasz *autonomo*: 'autonóm'; vö. még: görög *autónomosz* 'öntörvényű, öncélú'. Nyelvünkbe elsősorban a latinból és a németből került.

avagy [13. század közepe] Összetett szó: előtagja az *a-* mutató névmási tő, utótagja a *van* létige *vagy* (~ *vagyon*) alakja. Mondattani tapadással keletkezett, olyan kérdő mondatokban, amelyekben a főmondat mutató névmása az öt követő mellékmondatra utalt. Eredeti szerepében választó kötőszó volt.

avanzsál [1891] 'előlép' A régies *avanzsíroz*, *avanzsíroz* alakok képzőcserés módosulata. Latin eredetű *-ál* végződésű igéink esetében sok hasonló képzőcsere ment végbe, vö. *blamíroz* > *blamál*, *flangíroz* > *flangál*. Az *avanzsíroz* német jövevényszó, vö. irodalmi német *avancier*, ausztriai német *avanschieren*: 'avanzsíroz'. A német szavak előzménye a francia *avancer* 'előrevisz, előreremeg' ige. Elavulóban levő szó.

avar' [1485 tn., 1596] 'lehullott száraz lombréteg' Származékszó, melynek töve ősi, finnugor kori szó, és azonos eredetű az *avul* ige tövével (vö. *avik* 'öregszik, ócskává válik'). Az *-r* végződés denominális és deverbális névszóképző egyaránt lehet, vö. *tompör*, *hunyor*. Lehetséges, hogy a tő egy uráli kori igenévszóra megy vissza.

avar² [1559] <népnév> Latin jövevényszó, vö. középkori latin *Avari* (többes szám), *Avares* (többes szám) 'avar', mely görög forrásra vezethető vissza. A korábbi *avarus* forma a latin eredetű népneveknél gyakori *-us* végződéssel jöhetett létre. A rövidebb *avar* hangalakra vö. *dán*.

avas [1580] 'állásban megromlott <zsiradék tartalmú étel>' Származékszó, amelynek alapszava azonos az *avik* ige, illetve az *agg*, *ó* névszók tövével. Az *-s* képző vagy deverbális melléknévképző vagy kicsinyítő képző. Korábban a szó általában 'régi' jelentésű volt. Később csak 'elavult' értelemben használták, ebből vált ki jelentésszűküléssel a mai egyedüli 'romlott <étel>' jelentés. A szó igei származéka a *(meg)avasodik* [1585].

avat [1269 tn. (?), 1527] Származékszó, mely a többek között 'behatol' jelentésű, régi nyelvi *avik* ige *av-* tövéből keletkezett a *-t* műveltető igeképzővel. A tö eredeti jelentését őrzi a mai 'szövetet vízbe mártva sűrít' jelentés, *be-* és *fel-* igeekötőkkel pedig átvitt jelentésben használatos, pl. *beavat egy titokba*, *felavat egy tisztség viselésére* stb. Az *avatkozik* visszaható igeképzős származék [1649] főként a *bele-* igeekötővel együtt használatos.

avik¹ [1565 (?), 1573] 'behatol, beivódik; kisebb lesz, sűrűsödik' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tō-* 'bemeleg', osztják *lāṅa-* 'ugyanaz, belép', jurák *tū-* 'bemeleg', kamassz *šuu-* 'ugyanaz'. A szó az uráli alapnyelvben **soṅe-* 'belép, behatol' alakban élhetett. Az *avik* többi rokon nyelvi megfelelése nem tisztázott, vö. zürjén *sun-*, votják *zum-*, cseremis *šunjalta-*: '(alá-)merül'. Az uráli szókezdő **s* a magyarban lekopott, vö. *áll*, a szó belseji **ŋ* pedig *v-*-vé alakult, vö. *avul* (vö. *avik*). A szó második jelentése azzal magyarázható, hogy a vízbe mártott kelme összemegy.

avik² [1565 (?), 1652] 'öregszik; ócskává válik' Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. cseremis *šonṅo*, *šonṅo* 'öreg, agg'. A finnugor alapnyelvi alak **soṅs* vagy **soṅkš* 'öreg; öregszik' lehetett. A finnugor szó belseji **ŋ* > **ɣ* fokan keresztül két irányban fejlődhetett, vö. *agg*, *ó*. Az *ó* esetében a **ɣ*-nak magánhangzói, az *agg* esetében pedig mássalhangzói folytatása van. A finnugor szókezdő **s* a magyarban lekopott, vö. *ujj*. A szótó valószínűleg igenévszói eredetű. Az *avul* [1416 u.] *-ul* végződése visszaható igeképző. Az *avitt* 'elavult, ócska' [1598] eredetileg múlt idejű melléknévi igenévi alakja volt az *avik*, illetve az *avít* [1604] igének.

avokádó [1970 k.] 'Közép-Amerikából származó zöld, körte formájú gyümölcs' Nemzetközi szó, vö. német *Avocado*, angol *avocado*, spanyol *avocado*: 'avokádó'. A szó a spanyolból és az angolból terjedt el, végső forrása a nahua indián *aguacate* 'here'. Nyelvünkbe elsősorban az angol közvetítette.

az [12. század vége] Belső fejlemény, a feltehetően korábbi, az uráli korig visszavezethető *a* névmásnak *-z* névmásképzővel ellátott származéka. Az *a* az alapnyelvi **o ~ *u* 'az' névmásra vezethető vissza, vö. votják *ati* 'arra', cseremis *umpal* 'túlsó oldal', mordvin *oma* 'más', szelkup *aame* 'egy másik'. A rokon nyelvi megfelelők névmásképzős szavak. A képzés talán már a finnugor vagy az ugor alapnyelvben végbemehetett. A névmás korai származéka az *azon* [13. század eleje]. Megszilárdult ragos alakjai közé tartozik az *azért* [1372 u.] és az *azzal* [1474]. Valószínűleg az *az* névmásból – nem pedig az *a* változatból – hasonulással jöttek létre a következő megszilárdult ragos alakulatok is: *ahhoz* [12. század vége], *annak* [13. század eleje], *akkor*, *annál*, *arra*, *arról*, *attól*, *abból* [1372 u.], *abban*, *akként*, *avval* [1416 u.], *abba* [1495 e.]. Az *addig* az *az* alak *ad* változatának *-ig* ragos alakja lehet. Az eredetibb névmásból, szófajváltással keletkezett az *az* határozott névelő. E változás nyelvünkben a 13–14. században következett be, a névmás kijelölő jelzői használatában hangsúlyvesztés és nyomatékcsökkenés révén.

azaz [1372 u.] Összetett szó, előtagja és utótagja egyaránt az *az* mutató névmás. Az előtag eredetileg alanyi, az utótag állítmányi szerepben volt használatos. A tapadás azonosító jelzős szerkezetben, illetve azonosító mellérendelő mondatokban keletkezhetett a két, önálló mondatot képviselő névmásból.

azbeszt [1655] 'szürke vagy zöldes színű tűzálló ásvány' Nemzetközi szó, vö. német *Asbest*, angol *asbestos*, *asbest*, francia *asbeste*: 'azbeszt', tulajdonképpen 'ásványfajta; éghetetlen anyag'. E szavak alapja a középkori latin *asbestos*, *asbeston* 'ugyanaz', végső forrása pedig a görög *aszbesztosz lidosz* 'éghetetlen kő'. Nyelvünkbe tudatos alakváltoztatással a latinból, később a németből került.

ázik [1231 tn., 1510] Ősi szavunk, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak: 1. Ugor kori szó, vö. osztják *lāstə-* 'merít, öntöz, megnedvesít'. Az ugor alapnyelvi alak **šsčs-* 'vizes lesz' lehetett. A szókezdő **š* a magyarban lekopott, vö. *ág*, *aszik*, a szó belseji **č* pedig *z-*-vé alakult, vö. *hózzá*, *szűz*. 2. Finnugor kori szó, vö. vogul *tal-* 'vizes lesz', osztják *lāl-* 'nedves, vizes lesz', zürjén *sez-* 'nedves lesz'. A szó a finnugor alapnyelvben **šsšs-* 'vizes lesz' alakban élhetett. A szókezdő **s* a magyarban lekopott, vö. *áll*, *eszik*. Igei származéka az *áztat* [1386 tn. (?), 1510].

azonban [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava az *azon* 'az' névmás *-ban* helyhatározóraggal. Eredetileg időhatározó volt, később pedig a *de* kötőszóval való közös használatban szembenállást és ellentétet jelölő kötőszóvá vált, vö. *de azonban*. Jelentésfejlődésére vö. német *während* 'mialatt; ellenben'.

azonnal [1474] Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava az *azon* 'az' *-val* határozóraggal. Eredetileg társhatározói funkcióval bírt, később vált csak időhatározóvá, vö. *éjjel, reggel*.

azonos [1810] Származékszó, melynek alapszava az *azon* 'az' mutató névmás *-os* melléknévképzővel, hasonló szóképzésre vö. *különös, magános*. Eredetileg tudományos műszó volt. A nyelvújítás korában keletkezett. Származékai az *azonosít* [1831], *azonosság* [1834], *azonosul* [1860].

azték [1883] 'mexikói indián' Nemzetközi szó, vö. német *Azteke*, angol *Aztec*, francia *Aztèque*, spanyol *azteca*: 'azték'. E szavak végső forrása az indián *aztecatl* 'északi emberek' vagy 'a kócsagok földjén élő emberek'. A legtöbb európai nyelvbe a spanyolból került. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

azúr [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Azur*, angol *azure*, olasz *azzurro*: 'azúr'; vö. még: középkori latin *azzurum* 'ugyanaz'. Az európai nyelvekbe arab közvetítéssel került, vö. arab *lāzaward, lāzward* 'lazúrkő', végső forrása az újperzsa *lāzward* 'ugyanaz, lazúrkék'. A szókezdő *l* az újlatin nyelvekben maradt el, mivel azt tévesen határozott névelőnek fogták fel. Nyelvünkbe elsősorban a német révén került.

azután [1372 u.] Összetett szó: előtagja az *az* mutató névmás, utótagja az *után* szavunk. Olyan mondat típusban alakult ki, ahol a mellékmondatok időben egymás után következő történéseket fejeztek ki. Eredetileg időhatározó volt, majd kötőszóvá vált.

ázió [1842] 'értékkülönbözet, felár' Nemzetközi szó, vö. német *Agio*, angol *agio*, francia *agio*, olasz *aggio*: 'ázió'. Az olaszban keletkezett szóhasadással az *agio* 'kényelem; jólét' szóból. A végső forrás valószínűleg a görög. Nyelvünkbe főképpen a német és a francia közvetítésével került. A bizalmas társalgási nyelvben 'érték' jelentésben használatos.

azsúr [1843] 'szálhúzással és hímzéssel készült kézimunka' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német *í jour*, ausztriai német *ajour*: 'áttört kézimunka', mely elvonás az ausztriai német *Ajourarbeit* 'azsúrmunka' szóból. A szó a németben francia jövevény, a *travail í jour* 'ugyanaz' tükörfordítása. A régi nyelvi, 'lemaradás nélkül' [1891] jelentésű *azsúr* francia eredetű, esetleg német közvetítéssel, vö. francia (*être*) *í jour*, német *í jour (sein)*: 'ugyanaz'.

B

-ba/-be [12. század vége, 1372 u.] Elsősorban 'bent levő helyre' irányuló helyviszonyt kifejező önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében a **bele* 'bél' főnév és az *-é* határozórag kapcsolatából alakult ki a **belé* 'belsejébe, belülre' ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán elvesztette önállóságát, névutóvá lett, majd megindult raggá válása. Szóvégi hangsúlytalan helyzetben az őmagyar kor folyamán megrövidült. Így jött létre a *-be*, amely mellé a hangrendi illeszkedés miatt hamarosan kialakult a *-ba* is. A Halotti Beszédben még a hosszabb, illeszkedés nélküli változat található: *uruszágbelé* 'országba'. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *bele*.

bab [1211 tn., 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *bob*, szlovák *bób*, orosz *боб* [bob]: 'bab'. A szláv nyelvekben indoeurópai eredetű, vö. latin *faba* 'ugyanaz'. Nyelvünkben eredetileg a lóbabot jelölte, és a 16. századtól használatos az Amerikából származó közönséges *bab* megnevezésére. A közönséges babot régebben *borsó* alaptagú jelzős szerkezetekkel is megnevezték: *törökorsó* [1584], *fárafolyó borsó* [1708], *oláhborsó* [1767]. Ma növénytanilag szakszóként is a *bab* él, az Alföldön a *paszuly*, Erdélyben a *fuszulyka* elnevezés használatos. Származéka a *babos* [1232 tn., 1585].

báb [1055 tn. (?), 1516 u.] Hangutánzó eredetű gyermeknyelvi szó. Eredete valószínűleg összefügg *baba* szavunkkal, és attól szóhasadással különült el. Eredeti jelentése 'kislány' vagy 'csecsemő' lehetett. Hasonlóságon alapuló névátvitellel számos új jelentése is létrejött, ezek kialakulására azonban a latin *pupa*, német *Puppe*: 'kislány; játékbaba' hasonló jelentései is hatással lehettek. Ma elsősorban 'bábfigura; rovarok bábja; tekebáb; akarat nélküli ember' jelentései ismertek nyelvünkben.

baba [1138 tn. (?), 1591] Hangutánzó szó, hangalakja a csecsemő első artikulált hangjait ismétli. Hasonló alakú szavak számos nyelvben vannak, de ezek között etimológiai összefüggés nem feltétlenül áll fenn, vö. angol *baby*, albán *bébe*: 'baba, csecsemő'. A magyar *baba* összefügghet *báb* szavunkkal, melyhez hasonlóan névátvitellel alakultak ki eredeti 'csecsemő, kisgyermek' jelentéséből többek között a ma ismert 'játékbaba; próbababa; nő, valakinek a kedvese' jelentések is.

bába [1111 tn. (?), 1395 k.] 'szülésznő' Szláv jövevényszó, vö. ógyházi szláv *baba* 'dajka', bolgár *баба* [baba] 'nagyamama; javasasszony', szlovák *baba* 'vénasszony; szülésznő'. A szláv nyelvekben hangutánzó-hangfestő eredetű. A régi magyar 'vénasszony, nagyanya' és a köznyelvi 'szülésznő' jelentésében is szláv átvétel. A *boszorkány bába* szókapcsolatból [1633–1634] valószínűleg jelentéstapadással keletkezett az egykori 'boszorkány' jelentés, mely *vasorrú bába* alakban a népmesék gonosz boszorkányát jelöli, de 'házsártos vénasszony' jelentése is ismeretes.

babér [1552] Vándorszó, vö. cseh *vavřín*, lengyel *wawrzyn*: 'babér'; vö. még: német *Lorbeere*, francia *laurier*, olasz *lauro*: 'ugyanaz'. Ezek forrása a latin *laurus* 'babérfa'. Pontosan nem állapítható meg, melyik nyelvből került a magyarba. A magyar szókezdő és szó belseji *b* talán *v*-ből alakulhatott, vö. a cseh, illetve a lengyel szóalakokat. A *babér* mint gyógy- és fűszernövény régóta ismeretes hazánkban. A szó a középkorban, a kereskedelem révén került hozzánk, 'dicsőség' jelentése azzal magyarázható, hogy a babérlevelekből font koszorút az ókortól kezdve használták a dicsőség jelképeként.

babona [1533] Szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák *babona*, ukrán nyelvjárási *бабона* [babona]: 'babona'; vö. még: cseh régi nyelvi *bobonek* 'kuruzslás; varázsszer', lengyel *zabobon* 'babona'. Igei származéka a *megbabonáz* [1613].

babrál [1784] 'játsszogat valamivel; pizsmog' Valószínűleg hangfestő szó. A *babrál* és szócsaládja kapcsolatba hozható a magas hangrendű magánhangzókat tartalmazó *bibe*, *bibi*, *bibeldik* szavakkal. A szlovák *babrať* 'pepecsel, pizsmog' hatása is érezhető. Végződése az *-l* gyakorító képző. A *kibabrál* 'kitol valakivel' igekötős származék [1917] az argóban alakult ki. A *babra* [1878] főnévi alak szóelvonással keletkezett az igéből, ma a *babramunka* összetételben él.

bábu [1693] Hangfestő szó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg a *baba*, illetve *báb* szóra megy vissza. A *báb*-ból *-u* kicsinyítő képzővel keletkezhetett, vö. *anyu* (< *anya*), *apu* (< *apa*). Az is elképzelhető, hogy szóhasadással jött létre a *babá*-ból.

babusgat [1628] 'dédelget; hosszasan foglalkozik valakivel, valamivel' Származékszó, mely a *baba* főnév alapján keletkezett az *-s* kicsinyítő képzővel és a *-gat* gyakorító igeképzővel. Talán az is elképzelhető, hogy a *babuska* volt az alapszó, vö. *babuskál* 'babusgat' [1833].

bacilus [1883] Nemzetközi szó, vö. német *Bazille*, *Bazillus*, angol *bacillus*, francia *bacille*: 'bacilus'. E szavak alapja a tudományos latin *bacillus* 'pálcika alakú baktérium', mely a késői latin *bacillus* 'botocska, pálcika' szóra megy vissza. Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

bácsi [1787] Játékos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a *bács*, a *bátya* egyik változata, az *-i* végződés pedig kicsinyítő képző. Gyermekegyelvi keletkezésű szó. Rövidebb formája a *bá* [1833], ami személynévvel együtt használatos, például: *Feri bá*. A szlovák *báči* 'nagybácsi; idősebb férfi' a magyar szó átvétele.

badar [1803] 'ostoba, zagyva' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban tisztázatlan. A legvalószínűbb, hogy az ikerítéssel keletkezett *hadar-badar* igéből vonták el főnévi értelemben. Főnévi származéka a *badarság* 'ostoba dolog' [1844].

bádóg [1329] Ismeretlen eredetű. Változatos hangalakjai közül a szó belseji *d*-t és a szóvégi *k*-t tartalmazó alakok tűnnek eredetibbnek. Származékai a *bádogos* [1715], *bádogoz* [1900].

bagaria [1552] 'bőrfajta; ebből készült csizma' Talán oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *bulgarī*, *bulgari* 'orosz bőr', mely az oszmán-török *Bulgar* 'bolgár' jelentésű szóból származik, ugyanis a volgai bolgárok híresek voltak bőrművességükről. Hangtani szempontból nehézséget jelent az oszmán-török *ī*, *i* magyar *ia* megfelelése, ez esetleg a *bagazia* 'egy fajta vászon' [1544] mintájára alakult. Szaknyelvi szó, amely ma egy népi szólásban használatos: *összehúzza a bagariát* 'takarékosabban él'.

bagatell [1703] 'semmisség; apró-cseprő' Nemzetközi szó, vö. német *Bagatelle*, bajor-osztrák *bagatell*, angol *bagatelle*, francia *bagatelle*, olasz *bagattella*: 'bagatell'. A szó valószínűleg az olaszban keletkezett a *baca* 'bogyó' szóból; vö. még: latin *baca* 'ugyanaz'. A szó talán a franciából terjedt el, hozzánk főleg a németen és az olaszon keresztül jutott el.

bagázs [1788] 'szedett-vedett népség' Német jövevényszó, vö. német *Bagage* 'katonai poggyász; csöcselék'. A régebbi *bagázsia* alak [1644] 'katonai málha, csomag' jelentésben élt, a *bagázs* embercsoportra vonatkozó jelentése először 1834-ben fordul elő. Nyelvünkbe az osztrák katonai nyelvből került. A bizalmas nyelvhasználat szava.

bagó [1836] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *bago*, *bagu*, *bagolo*, *bagol*: 'pipadohány, bagó'. Az olasz szavak eredete tisztázatlan. Az északolasz területen állomásozó magyar katonák nyelvéből terjedt el. Igei származéka a *bagózik* [1877].

bagoly [1211 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű szó, számos alakváltozata között a *ly*-t tartalmazók tűnnek eredetibbnek. A szónak számos másodlagos jelentése alakult ki, ezek között némely a bagoly éjszakai életmódjával hozható kapcsolatba (például az: 'éjjelező'), mások babonás hiedelmekhez kapcsolódnak (például a: 'halálmadár').

bagzik [1283 tn. (?), 1519] 'párosodik' Származékszó, mely a *bak* 'bakkecske' főnévből keletkezett *-z* igeképzővel. A szó belseji *g* a *bak* szóvégi *k*-jának zöngésülésével keletkezett.

bágyad [1416 u.] Hangfestő eredetű szó. A végződés gyakorító igeképző. A *bágyaszt* [1508] *-sz*t műveltető képzős forma. A *bágyatag* [1881] *-atag* melléknévképzős származék.

baj [1138 tn. (?), 1365 k.] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *boj* 'bajvívás', szlovák *boj* 'harc, küzdelem'. Nyelvünkben az eredeti jelentések csak az összetételekben őrződtek meg: *párbaj*, *bajvívás*. Igei származéka a *bajlódik* [1493 k.].

báj [1365 k. (?), 1565] Jövevényszó, feltehetőleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *bay* 'kötés, szalag', kun *bav* 'bilincs', csuvas *py* 'kötél, zsinór'. Ezek a török **ba-* 'köt' igéből származnak. A magyarba az oszmán-török *bay* szó kerülhetett, melynek 'mágikus kötés, varázslás' jelentése is van. A *báj* a nyelvújítás korában kapta mai

'kellem' jelentését, talán nem függetlenül a francia *charme* 'varázslat; elbájoló szépség' szótól. Származékai: *bájos* [1387 tn. (?), 1508], (*el*)*bájol* [1456 k., 1787], *bájolog* [1958].

bajadér [1808] 'indiai táncosnő' Nemzetközi szó, vö. német *Bajadere*, angol *bayadere*, francia *bayadère*: 'bajadér'. Az angolban és a franciában a szó egy szövetfajtát is jelölt. A szó a franciából terjedt el, ahol a portugál *bailadeira* 'táncosnő' alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

bajnok [1215 tn., 1395 k.] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *bojnik* 'bajvivő'; vö. még: lengyel *bojownik* 'harcos, bajvivő'. Bár a *-nok/-nök* képző a magyarban is meghonosodott, az a magyarázat, hogy a *bajnok* a magyarban jött létre a *baj*-ból, kevésbé valószínű.

bajonett [1705] 'rövid szurony' Nemzetközi szó, vö. német *Bajonett*, angol *bayonet*, francia *bad'onette*, olasz *bajonetta*: 'bajonett'. A szó a francia *Bayonne* város nevéből származik, ahol először gyártották ezt a fegyvert. Nyelvünkbe német, francia és olasz közvetítéssel került. Régi nyelvi szó.

bajor [1213 tn. (?), 1538] <német népcsoport> Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák, középfelnémet *baer*, *bajjer*, korai újfelnémet *beier*, *payr*, német *Bayer*: 'bajor (ember)'. A szó végső soron a bójok nevére vezethető vissza, vö. latin *Boii* (többes szám) 'bójok, Galliából Csehország területére vándorolt kelták'. A rómaiak erről a népről nevezték el Csehországot *Boihameum*-nak (vö. *bohém*). Ezzel kapcsolatban vö. német *Böhmen* 'Csehország'.

bajtárs [1754] Nyelvújítás kori szóalkotás a *pajtárs*, *pajtás* szóból, a nyelvérzék ugyanis azonosította a *paj* és a *baj* szót.

bajusz [1522] Ismeretlen eredetű szó. A szlovák nyelvjárási *bajúz* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

bajvivás [1395 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *baj* 'bajvivás', utótagja a *vivás*. Az összetétel jelentését tekintve a *bajt viv* [1527] szókapcsolatra megy vissza. Más elnevezése: *bajviadal*. Tulajdonképpen szószaporító összetétel.

bak [1138 tn. (?), 1329] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *boc* 'bizonyos állatok hímje; faállvány; verőkos', bajor-osztrák *bock* 'kecskebak', német *Bock* 'ugyanaz; kocsiülés; fűrészbak; bukfenc; tornaeszköz'. A szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. újperzsa *buz* 'kecske (nőstény)', középiráni *bocc* 'bak'. Az *o > a* hangváltozásra vö. *bab*, *baj*.

baka [1799] Valószínűleg szóhasadással különült el a *boka* főnévtől. A *baka* eredetibb 'bocskor, bakancs' jelentésén keresztül érintkezésen alapuló névátvitellel jöhetett létre a bakancsot viselő 'gyalogos közkatona' jelentés.

bakacsin [1387] 'ravatalon használt fekete szövet' Északolasz jövevényszó, vö. északolasz nyelvjárási *bocassēn*, *bucassein*, *boccaccino*, *bocascino* 'finom len- vagy pamutszövet; ebből készült ruha'. Az olasz szavak oszmán-török eredetűek, vö. oszmán-török *boğası* 'barhent; ruhabélés'. Nyelvünkben jelentésszüküléssel alakult ki a 'gyászszövet' jelentés.

bakancs [1519] Származékszó, mely a *boka* főnévből keletkezett *-cs* névszóképzővel. A szó belseji *n* szervesen járulékhang. Hasonló jelentésfejlődésre és képzésmódra vö. latin *talus* 'boka' > *talaria* 'bokacipő'.

bakcsó [1820] 'a gémekek rendjébe tartozó madár' Hangutánzó eredetű szó, mely a madár jellegzetes *bakk ~ vakk*-féle hangját érzékelteti (vö. még: *vakkant*, *vakvarjú*). Végződése a *-csó* kicsinyítő képző. Hangutánzó madárnevek más nyelvekben is vannak, vö. horvát-szerb *bukovac* 'bölömbika', szlovén *bukač* 'gödény'. Nyelvjárásainkban és az állattani szaknyelvben él.

bakelit [1928] 'egy fajta préselhető műanyag' Nemzetközi szó, vö. német *Bakelit*, angol *bakelite*, francia *bakélite*: 'bakelit'. A szó a franciában keletkezett a belga-flamand vegyész, L. H. *Baekeland* nevének kiejtés szerinti változatából, ugyanis ő állított elő először bakelitot. Nyelvünkbe főleg a németből került.

bakfis [1869] Német jövevényszó, vö. német *Backfisch* 'serdülo lány; sült hal'. A szó eredetileg 'fiatal, sütsre alkalmas halat' jelentett, a 'fiatal lány' jelentés jelentésselkülönüléssel szilárdult meg. Hasonló szemléletet tükröz a *süldő* szavunk is.

bakkecske [1536] Összetett szó, előtagja a *bak*, utótagja a *kecske* főnév. A hasonló, utótagjukban állatnevet tartalmazó összetételek, mint *bakmacska* [1525 k.], *bakmedve* [1585], *bakpáva* [1792] a hímállat megnevezésére szolgálnak.

baklövés [1835] Összetett szó, előtagja a *bak*, utótagja a *lövés* főnév, mely utóbbi a *lő* igéből -és névszóképzővel keletkezett. Jelentésánál az összetétel kialakulására hatással volt a *bakot lő* 'nevetségessé teszi magát, kirívó hibát követ el' szólás [1796], mely német mintára alakult ki nyelvünkben, vö. német *einen Bock schießen* 'hibát követ el', tulajdonképpen 'bakot lő'. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *baki* 'botlás, hiba' [1958] a *baklövés* főnévből alakult szórövidítéssel és -i kicsinyítő képzővel.

bakó [1229 tn. (?), 1565] 'hóhér' Ismeretlen eredetű szó, mely a 18. századra elavult, de a nyelvújítók felelevenítették. Ma már régiesnek számít.

baksis [1618] Oszmán-török jövevényszó, melyet a magyar később még egyszer átvett a németből. Vö. oszmán *bahşiş*, *bakşiş*, *bāşiş* 'borraváló, valamilyen szolgáltatásért adott hálapénz'. Az oszmán-török alakváltozatok az újperzsa *baḡšīš* 'ugyanaz' szóra mennek vissza. A szó hosszú szünet után a 19. század második felében tűnik fel német hatásra az irodalmi nyelvben, vö. német *Bachsich*, *Baksich* 'ugyanaz'. Ma elavulóban lévő szó.

baktat [1659] Belső fejlemény, keletkezése azonban vitatott. 1. A *bukik* ige származéka, ahol *u > o > a* hangfejlődés következett be, vö. *cuppan*, *coppán*, *cappolódik* és *bagdácsol*, *bogdácsol*, *bukdácsol*. 2. Hangfestő eredetű szó, mely a lassú, cammogó haladás mozgásképzetét jeleníti meg, mint a *battyog* [1902]. A -*tat* végződés gyakorító értelmű képző.

bakter [1638 tn., 1728] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák, hazai bajor-osztrák *wachter*, *wächter*, német *Wächter*: 'őr; csósz; bakter'. A szó eleji *b* kialakulására vö. *bognár*, *bükköny*, a *ch > k* hangzöccserére vö. *sakk*, *hapták*.

baktérium [1883] Nemzetközi szó, vö. német *Bakterium*, angol *bacterium*, francia *bactérie*: 'baktérium'. E szavak alapja a tudományos latin *bacterium* 'ugyanaz', végső forrása pedig a görög *baktérion* 'botocska'. A magyarba a latin és a német közvetítette.

bal [1086 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. votják *pállán* 'bal', tulajdonképpen 'bal oldal' (*jan* 'oldal'). A feltehető finnugor kori alak **pals* 'bal'. Ez a magyarázat csak akkor fogadható el, ha feltételezzük, hogy a magyar szókezdő *b* a szó belseji *l* hatására zöngésülhetett. A származtatást a többi rokon nyelvből nem lehet megfélelőzőkkel igazolni. A 'hamis, téves' elvont jelentésre vö. latin *sinister* 'bal; kellemetlen, bosszantó'.

bál [1651] Német jövevényszó, vö. német *Ball* 'táncos ünnep, multság'. A szó a németben francia eredetű, vö. francia *bal* 'ugyanaz', ami az ófrancia *baller* 'táncol' származéka. A *bál* igei származéka a *bálozik* [1782].

bála [1355] 'gyapotból göngyölt csomag; bizonyos termékekre jellemző mértékegység' Német jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *ball*, német *Ballen*: 'csomó, köteg, göngyöleg'. A szó jelentéselkülönüléssel alakult ki a felnémet *bal*, *balle* 'labda, gömb' szóból. Az *a* végződésre vö. *cérna*. A magyar *bála* hangalak olasz hatást is tükrözhet, vö. olasz *balla* 'ugyanaz'.

balalajka [1854] 'háromszög alakú orosz népi pengetős hangszer' Orosz jövevényszó, vö. orosz *балалайка* [balalajka] 'ugyanaz', mely számos európai nyelvbe bekerült, vö. német *Balalaika*, angol *balalaika*, spanyol *balalaica*. A szó a szépirodalmi műveken keresztül vált ismertté.

baldachin [1626] Vándorszó, vö. német *Baldachin*, francia *baldaquin*, olasz *balzacchino*, lengyel *baldachin*: 'díszes sätormennyezet, kárpitmennyezet; templom kupola alakú oltármennyezete'; vö. még: középkori latin *baldaquinus*, *baldekinus* 'bagdadi selyemszövet', hazai latin *baldachinum* 'baldachin'. A szó az olaszból terjedt el, *Bagdad* városánk régi toszkánai *Baldacco* elnevezéséből. Nyelvünkbe főleg a németből és az olaszból került.

balek [1782] Valószínűleg oszmán-török jövevényszó, amely esetleg a bolgár közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *balık* 'hal; hamiskártyások áldozata', bolgár régi nyelvi, nyelvjárási *балѣк* [baluk] 'ugyanaz'. A jelentésfejlődés azzal magyarázható, hogy a „prédát” kereső hamiskártyást a halászhoz, a szerencsétlen áldozatot pedig a beszélni sem képes zsákmányhoz, a halhoz hasonlították. Magának a *hal* szónak is kialakult egyfajta 'balek' jelentése [1963] a budapesti zsargonban.

balerina [1867] 'balett-táncosnő' Nemzetközi szó, vö. német *Ballerina*, *Ballerine*, angol *ballerina*, olasz *ballerina*: 'balerina'. A szó az olaszban keletkezett a *ballare* 'táncol' igéből. Nyelvünkbe főleg az olaszból és a németből került.

balett [1791] Nemzetközi szó, vö. német, közelebbről ausztriai német *Ballett*, angol *ballet*, olasz *balletto*: 'balett'. A szó az olaszban keletkezett, a *ballo* 'tánc' kicsinyítő képzős származékként. Nyelvünkbe főleg az olaszból és a németből került.

balgatag [1372 u.] Származékszó, mely a *bolyong* ige *bolyg* ~ *bolyog* tőváltozata alapján keletkezett az *-atag* névszóképzővel. Képzésmódjára vö. *bágyatag* < *bágyad*, *lankatag* < *lankad*. Származékai a *balgatagság* [1372], *balgatagos* [1405 k.]. A *balga* [1777] szóelvonással keletkezett a *balgatag* szóból a nyelvújítás korában.

balhé [1862] 'veszekedés, botrány' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német (argó) *balhe* 'lárma; rajtakapás; baj'. A szó a jiddis *beholo* 'ugyanaz' szóra megy vissza, végső forrása a héber *behālā(h)* 'riadalom'. Az argóban kialakult még a szintén vulgáris *balhézik* [1911] igei származék is.

balítélet [1650] Összetett szó, előtagja a *bal* 'hamis, téves', utótagja az *ítélet*. A tagok jelzői szó szerkezetet alkotnak. Ugyanilyen alapon képzett összetételek a *balértelem* [1669], *balmagyarázat* [1750], *balszerencse* [1664], *balsors* [1695], *baleset* [1740].

balkezes [1801] Összetett szó, előtagja a *bal* 'hamis, téves', utótagja a *kezes* (a *kéz* -s melléknévképzős alakja). A tagok jelzői szó szerkezetet alkotnak. Ugyanilyen alapon képzett összetételek a *balkörmű* 'tolvaj' [1711], valamint a *balfász* [1787], *balfácán* [1958], *balfék* [1963]: 'mafla <személy>'. A *balfácán* és a *balfék* eufemisztikus összetételek, utótagjuk a durva jelentésárnyalatú *fász* helyett áll. A *balkézről* 'nem becsületes úton' [1880] összetétel megszilárdult ragos alakulat.

balkon [1788] 'erkély' Nemzetközi szó, vö. német *Balkon*, angol *balcony*, olasz *balcone*: 'balkon'. A szó az olaszban alakult ki a longobárd **balco* 'ugyanaz, gerendamennyezet, famennyezet' szóból. Nyelvünkbe elsősorban a német és az olasz közvetítette.

ballada [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Ballade*, angol *ballad*, francia *ballade*: 'ballada (irodalomban, zenében)'. A szó az angolból terjedt el, ahol francia, végső soron provanszál eredetű, vö. ófrancia *balade* 'táncdal', óprovanszál *balada* 'ugyanaz, tánc'. Nyelvünkbe főleg a német közvetítésével került. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*.

ballag [1504] Hangfestő szó, mely a lassú járás mozgásképzését fejezi ki. A hangfestés síkján összefügg a magas hangrendű *billeg* szóval. A végződés gyakorító ige képző. A *ballangó* 'ördögsekér' növénynév [1798] a *ballag* ige folyamatos melléknévi igenevének főnevesülésével keletkezett. A szó belseji *n* későbbi betoldás. Összetéti előtag is lehet, vö. *ballangófü*, illetve a köznyelvben jobban ismert *ballagófü* [1792]: 'ugyanaz'. A *ballag* főnévi származéka a *ballagás* [1585].

ballaszt [1845] 'a szükséges merülést, illetve egyensúlyt biztosító nehezek például hajón' Német jövevényszó, vö. német *Ballast* 'holtsúly, nehezek'. A szó a németben svéd jövevény, vö. svéd *ballast*, *barlast*: 'ugyanaz' (< svéd *bar* 'puszta, tiszta' + *last* 'teher, súly', tulajdonképpen 'súly érték nélkül').

ballon [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Ballon* 'léggömb; üvegballon; ballonszövet', angol *balloon* 'ugyanaz; léghajó', francia *ballon* 'ugyanaz; labda', olasz *pallone* 'ugyanaz'. Az olaszban keletkezett az olasz *palla* 'labda, gömb' *-one* nagyító képzős alakja. A szó az olaszból és a németből terjedt el az európai nyelvekben. Nyelvünkbe főleg német és francia közvetítéssel került. A *ballon* 'ballonkabát' jelentése a *ballonkabát* [1958] összetétel után, az anyagbeli egyezésnek köszönhetően alakult ki.

bálna [1538] Latin jövevényszó, vö. latin *balaena* 'bálna'. Korai adatai a nyelvjárási *balin* hatását mutatják, a *bálna* hangalak a nyelvújítás korában keletkezett tudatos szóalkotással, talán a *márna* mintájára.

baloldal [1840] 'a szocialista (és a kommunista) képviselők csoportja' Összetett szó, előtagja a *bal*, utótagja az *oldal*. A *bal* előtag politikai jelentését nemzetközi mintára vette fel, vö. angol *left* 'bal; baloldal', német *Linke* 'baloldal'. Ugyanilyen alapon képzett összetétel a *balközép* [1876] 'a baloldal mérsékeltbb csoportja'.

balta [1429 tn., 1572] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a kunból, vö. kun *balta*, oszmán-török *balta*, csuvas *pyrtō*: 'balta'. A szó a mongol és a tunguz nyelvekben is él. A kunból való eredetetés a szótörténeti alapokon túl azzal magyarázható, hogy azok az eszközevek, amelyek hasonló funkciójú szerszámot jelölnek, szintén kun jövevények, vö. *bicska*, *buzogány*, *csákány*.

bálvány [1001 tn., 1109] Jövevényszó, valószínűleg különböző szláv nyelvekből, vö. bolgár régi nyelvi *бавань* [balvany] 'szobor, bálvány', horvát-szerb *balvan* 'gerenda', horvát-szerb nyelvjárási *bolván* 'bálvány, szobor', szlovák *balvan* 'nagy kő, kőtömb, bálvány, idola'. E szláv szavak valószínűleg török jövevények, vö. török **balvan* 'sírkő, síremlék', ótörök **balbal* 'ugyanaz'. Nincs azonban kizárva, hogy a magyar és a szláv esetében egyaránt egy keleti nyelv volt az átadó. Származékai a *bálványos* [1001 tn., 1584], *bálványoz* [1508].

balzsam [1256 tn. (?), 1372 u.] Vándorszó, vö. német *Balsam*, olasz régi nyelvi *brlzam*, *brlžam*, spanyol *bálsamo*, horvát-szerb *balzam*: 'balzsam; balzsamcserje'. E szavak alapja a latin *balsamum* 'ugyanaz', végső forrása pedig a héber *bāšām* 'ugyanaz'. A szó az európai nyelvekbe a latinból került. A magyarba főleg a latin és a német, esetleg az olasz közvetítésével került.

bamba [1400 tn. (?), 1777] Származékszó egy önállóan nem adathozható töből. Végződése alapján eredetileg egy a *bávad* ige családjába tartozó igeformák folyamatos melléknévi igenévi alakja lehetett. A szó belseji *b* utólagos betoldás. Egyéb régi játsszi képzésű változatai: *bambuc* [1793], *bambusi* [1825].

bambusz [1794] Nemzetközi szó, vö. német *Bambus*, angol *bamboo*, francia *bambou*, portugál *bambu*, holland *bamboe*: 'bambusz'. E szavak forrása a maláj *bambu* 'ugyanaz'. A szó a hollandból terjedt el Európában, részben portugál tengerészek közvetítésével. A magyarba a német és a francia közvetítette.

bámul [1585] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, kapcsolatban áll a *bá* indulatszóval [1636], valamint az *ámul* szócsaládjával. Eredetileg a csodálkozás, szajátítás mozgását és hangját érzékeltethette. A *bámul* -ul visszaható igeeképzővel, a *bámít* 'csodálkozásra késztet' [1585] -ít műveltető képzővel, a *báméskodik* [1619] -szkodik gyakorító képzővel keletkezett. Az *m* hangfestő elem lehet. Az elavult *bávad* 'csodálkozik, bámul' [1577] *v* hiátustöltőt tartalmaz. A *bámész* 'bámoló' [1770] névszót elvonással alkották a *báméskodik* igéből.

bán¹ [1138 tn. (?), 1146] 'Magyarország déli tartományainak kormányzója' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *ban* 'bán, úr'; vö. még: cseh *bán*, bolgár *бан* [ban]: 'ugyanaz'. A horvát-szerbben a szó avar eredetű, és a 6. század második felében élt uralkodó, *Baján* avar kagan nevére vezethető vissza. A magyarban a köznevesült *bán* cím eleinte csak a horvát bánt jelölte. A *bán* a horvátoknál már a 9. században méltóságot jelölt. A magyarban mint régi személynév (vö. *Bahaan* [1138]) török eredetű, vö. mongol *bajan* 'gazdag, gazdagság'. Származéka a *bánság* [1405 k.].

bán² [1372 u.] 'fájlal, sajnál' Bizonytalan eredetű, jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *baɣd'n* 'kibékül', kirgiz *bagd'n* 'behódot, enged', csuvas *pəχəŋ* 'meghajol'. E szavak forrása a török **baq-* 'néz, vigyáz'. Nyelvünkbe talán **baɣd'n*- hangalakban kerülhetett. A szó belseji *ɣ* fejlődésére vö. *gyúr*, *gyűlik*. Az igének számos igei és névszói származéka él nyelvünkben, vö. *bánat* [1372 u.], *bánatos* [1372 u.], *bánkodik* [1372 u.].

-ban/-ben [12. század vége] Elsősorban belső helyviszonyt kifejező önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében a **bele* 'bél' főnév és az *-n* határozórag kapcsolatából alakult ki a **belen* 'belsejében' ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán elvesztette önállóságát, névutóvá lett, majd megkezdődött raggá válása. Szóvégi hangsúlytalan helyzetben megrövidült, így jött létre a *-ben*, amely eleinte hangrendi illeszkedés nélkül kapcsolódott a főnevekhez. A Halotti Beszédben még *paradisumben* 'paradicsomban', *milosztben* 'malasztban' található. Végül az ómagyar korban megjelent a mély hangrendű *-ban* is [1315]. A kései ómagyar korból származó adatok már a szabályos hangrendi illeszkedést mutatják. Mai főnévi ragrendszerünk tagja.

banális [1857] Nemzetközi szó, vö. német *banal*, angol *banal*, francia *banal*: 'banális'. E szavak alapja a francia *banal* 'hűbérúr; egy törvénykezési terület, falu lakosainak közös használatában álló', mely az ófrancia *ban* 'kényszer, hatalom; bírósági terület' szóra megy vissza. Vö. még: középkori latin *bannalis* 'kitiltó, számkivető'. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került. A végződés latinosítás eredménye.

banán [1795] Nemzetközi szó, vö. német *Banane*, angol *banana*, francia *banane*, portugál *banana*: 'banán'. E szavak forrása minden bizonnyal valamely afrikai nyelv, vö. például: manding *banāna* 'ugyanaz'. A szó portugál közvetítéssel terjedt el az európai nyelvekben. Nyelvünkbe a németből és az angolból került.

banda [1787] Olasz jövevényszó, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. északolasz *banda* 'csapat, csoport; katonák csoportja; zenészek csoportja; csöcselék'. E szavak végső forrása a gót *bandwa* 'jel, jelvény', mely számos más európai nyelvbe is bekerült, vö. német *Bande* 'csapat, zenekar', angol *band* 'ugyanaz; katonák csoportja', orosz *банда* [banda] 'banda, csapat'.

bandzsa [1792] Ismeretlen eredetű szócsalád tagja, az idetartozó szavak egymáshoz való viszonya is tisztázatlan. A *bandzsa* melléknév talán a korábbi adatolható *bandzsal*-ból [1781] keletkezett elvonással, de az is lehetséges, hogy a *bandzsa* volt az alapszó, és ennek származéka a *bandzsal*. A kétféle melléknévi hangalakra vö. *kancsal*, *sanda*. A *bandzsi* [1877] forma a *bandzsal*-ból keletkezett rövidüléssel és *-i* kicsinyítő képzővel. Igei származéka a *bandzsit* [1843].

bandita [1642] Olasz jövevényszó, vö. olasz *bandito* 'száműzött; rablógyilkos', mely az olasz *bandire* 'száműz' ige befejezett melléknévi igeneve. A szó végső forrása a gót *bandwjan* 'jelt ad'. Ugyanerre vezethető vissza a német *Bandit*, angol *bandit*, francia *bandit*: 'bandita' is.

bandukol [1850] Hangfestő szó, mely a hangfestés síkján a *baktat*, *ballag*, *barangol* igékkel van kapcsolatban. A végződés gyakorító igeképző.

bánik [1470] Szóhasadással keletkezett a *bán* igéből. Eredetileg a *bán* ige ikes ragozású párja volt, az iktelen forma tárgyas, az ikes pedig tárgyatlan-visszaható funkcióval bírt. Párhuzamként vö. *tör ~ török*.

bank [16. század eleje (?), 1541] Vándorszó, vö. német *Bank*, francia *banque*, cseh *banka*: 'pénzintézet; pénzügy (kártyajátéknál)', olasz *banca*, *banco* 'ugyanaz, a pénzváltó asztala'. A szó az olaszból terjedt el, ahol germán kölcsönzés, vö. óangol *benc* 'fekvőhely, ágynemű', óskandináv *bakki* 'fizetésemelés'.

banka [1702] 'búbos banka' Valószínűleg szóhasadás eredménye a *bamba* névszó *banqa* alakváltozatából, a népi megfigyelés és a közvélemény szerint ugyanis ez a madár a butaság megtestesítője. Hasonló képzetársításon alapuló elnevezésre más nyelvben is találunk példát, vö. francia *dupe* 'búbos banka; balek, könnyen becsapható ember', mely a francia *duper* 'becsap' ige származéka. A végződés talán a magyar *-ka* kicsinyítő képző hatását tükrözi. A madártani szaknyelvben a *búbos banka* jelzős szerkezet alaptagja.

bankett [1649] 'valamely esemény vagy személy tiszteletére rendezett ünnepség' Nemzetközi szó, vö. német *Bankett*, angol *banquet*, olasz *banchetto*, francia *banquet*: 'bankett'. A szó az olaszban jelentéskülönüléssel keletkezett a *banco* 'pad, asztal' szó *banchetto* 'kis ebédlőasztal' kicsinyítő képzős formájából. A szó elsősorban német és francia közvetítéssel került át az európai nyelvekbe, így a magyarba is.

bankár [1841] Korábbi *bankír* [1792] formájában német jövevényszó, vö. német *Bankier* 'banktulajdonos vagy -vezető'. A *bankár* alak a foglalkozásneveknél gyakori *-ár* végződés hatására jött létre, vö. *bognár*, *csaplár*.

bankó [1785] Jelentéstepadással, a *bankócédula* [1781] összetétel előtagjának önállóulásával keletkezett. Az összetett szó német mintára alakult ki, vö. német régi nyelvi *bankozettel* 'bankócédula', melynek alapja az olasz *cedola di banco* 'ugyanaz'. Egyéb elnevezései: *banknóta* [1821], ami német jövevényszó, és *bankjegy* [1833], ez pedig német mintára alkotott tükörszó; mindkettőre vö. német *Banknote* 'bankjegy'.

bankomat [1990 k.] 'bankkártyával működő pénzkidó automata' Nemzetközi szó, vö. német *Bankomat*, angol *bankomat*, francia *bankomat*: 'bankomat'. A *bank* és az *(aut)omat(a)* összetétele, nyelvünkbe az angolból került.

bánt [1138 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *bán* ige, végződése a *-t* műveltető igeképző. A *bántalom* főnévi származék [1510] élt már a kódexek korában is, majd a nyelvújítás idején újra felelevenítették. Gyakori származékok még: *(meg)bántódik* [1615], *bántalmaz* [1862]. A szlovén *bantovati* 'megsért, sérteget', a szlovák *bantovat* 'megzavar', a román *bîntui* 'kínoz, gyötör, terhel, zaklat' a magyar szó átvételei.

banya [1723] Téves tagolás eredménye a *jobanya* összetételből [1562], melynek előtagja a *job* (a *jó* melléknév középfoka), utótagja pedig az *anya*. A helytelen tagolás már a 17. század végétől adatolható, vö. *jó banya* 'nagyanya'. Hasonló melléknévi előtaggal képzett rokonságnévre vö. *szépanya*. A 'nagyanya' jelentést először a tágabb értelmű, 'idős asszony' jelentés váltotta fel, majd fokozatosan a negatív kicsengésű 'banya, boszorka' jelentésben terjedt el.

bánya [1217 tn., 1332] Jövevényszó egy nyugati szláv nyelvből, valószínűleg a szlovákból, vö. szlovák *baňa*, cseh régi nyelvi *báně*: 'bánya', ezek eredete tisztázatlan. Esetleg ide tartozik még az 1791-ből adatolható *banya* 'boglyakemence', illetve az 1838-tól ismert *banyakemence* összetétel, melynek jelentése: 'üreg, járat; fazekaskemence, boglyakemence', ezek hangalakját a *banya* szavunk is befolyásolhatta. Származékai a *bányász* [1362 tn.], *bányászat* [1655], *bányászik* [1789].

baptista [1808] Nemzetközi szó, vö. német *Baptist*, angol *baptist*, francia *baptiste*: 'baptista'. Mai köznyelvi jelentése, a 'protestáns felekezethez tartozó vallás; baptista személy' az angolban alakult ki. A szó alapja a görög eredetű egyházi latin

baptista 'keresztelést végző, keresztelő'. Nyelvünkbe a németből vagy az angolból kerülhetett, a végződés latinosítás eredménye.

bár¹ [1531 k.] 'noha' Szörövidüléssel keletkezett a *bátor* (vö. *ámbár*) határozószóból. A *bátor*-hoz hasonlóan eredetileg ráhagyó, óhajtó értelmű határozószó volt, csak később vált kötőszóvá. A horvát-szerb *bar* és a román *bar* 'ha csak, legalább' a magyar szó átvételei.

bár² [1834] 'mulatóhely' Nemzetközi szó, vö. német *Bar*, angol *bar*, francia *bar*: 'bár'. A szó az angolban eredetileg 'korlát; ivópult; kocsmá' jelentésekben élt, és az ófrancia *barre* 'gerenda, korlát' szóra megy vissza. Nyelvünkbe főképpen angol, esetleg német közvetítéssel került.

barack [1395 k.] Szláv, valószínűleg nyugati szláv jövevényszó, vö. cseh *broskev*, szlovák régi nyelvi *broskev*, *broskva*, lengyel nyelvjárási *brzoskiew*, *braskiew*, szlovén *breskev*, *breskva*: 'őszibarack'. A szláv szavak német kölcsönzések, vö. ófelnémet *phersih*, *phirsih*, *persih*: 'ugyanaz'; vö. még: vulgáris latin *persica* 'barack', latin *malum Persicum* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'perzsa alma'. A szó végső forrása a görög. A magyarba valószínűleg **brosky* hangalakban kerülhetett, még a tövégi rövid magánhangzók lekopása előtt, vö. *murok*, *retek*. A szó jelentésfejlődésében megfigyelhető, hogy az őszi- és a sárgabarackra is alkalmazták, sőt a gyümölcsöt termő fák megnevezésére is. A pontosabb megkülönböztetés érdekében később összetételei utótag lett a *sárga*- és az *őszi*- melléknevek mellett: *sárgabarack* [1588], *őszibarack* [1717–1758].

barakk [1738–1743] 'ideiglenes szállásnak, irodának készült <fa>épület' Nemzetközi szó, vö. német *Baracke*, angol *barack*, olasz *baracca*, spanyol *barraca*: 'ugyanaz'. A szó a spanyolban keletkezett a *barra* 'rúd, oszlop' vagy a *barro* 'agyag' szóból. A mai köznyelvi 'kunyhó' jelentés azzal magyarázható, hogy az építőanyag neve átvivődött az építményre is, így fokozatosan a más építőanyagból készült házakra is kezdték használni. Főként a spanyol terjesztette el, a magyarba a bajor-osztrák és az olasz közvetítette.

barangol [1786] Származékszó, melynek alapszava a mára elavult *barang* 'barangol' [1788 (?), 1800] ige, végződése pedig az *-l* gyakorisító igeképző. A *barang* szóhasadással jött létre a *bolyong* igéből, ahol *ly* > *l* depalatalizáció, illetve *l* > *r* hangcsere ment végbe.

bárány [1206 tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *baran*, cseh *beran*, orosz *баран* [*baran*]: 'kos'. A szláv szavak valószínűleg állathívogató szó származékai, vö. orosz *барбар*, *бырбар* <hívogató szó>. A *bari* hangalak [1833] szörövidüléssel és *-i* kicsinyítő képzővel keletkezett, vö. *cigaretta* ~ *cigi*, *csokoládé* ~ *csoki*.

bárányhimlő [1719] Német mintára keletkezett összetett szó (*bárány* + *himlő*), vö. német *Schafblattern*, *Schaffpocken* 'bárányhimlő'. Az előtag a betegség ártalmatlan voltára utal. Hasonló szemléletmódot követ az angol *chicken pox* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'csirkehimlő' elnevezés.

barát [1156 tn., 12. század vége] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *bratъ*, *bratrъ*, szlovák *brat*, orosz *брат* [*brat*]: 'barát, szerzetes'. A szó a szláv nyelvekben indoeurópai kölcsönzés, vö. óind *bhrātā* 'egy frátria tagja', latin *frater* 'testvér'. A közvetlen átadó nyelv bizonytalan, lehetséges, hogy a különböző jelentések más-más átadó nyelvből származnak. Az argóban kialakult *bratyi* 'haver' forma [1859] a szlovák *brate* 'testvér' vokatívuszi alakjára vezethető vissza. Gyakori származékai a *barátság* [1372 u.], *barátkozik* [1527], *barátságtalan* [1585].

barátfüle [1795 k.] 'derelye, töltött főtt tészta' Összetett szó, előtagja a *barát* 'szerzetes', utótagja a *fül* főnév birtokos személyjeles alakja. Az összetétel tréfás szóalkotás eredménye hasonlóságon alapuló névátvitellel, vö. még: *lúdgége*, *medvetalp*.

barátkeselyű [1881] Nemzetközi mintára létrejött összetett szó (*barát* + *keselyű*), vö. német *Mönchsgeier*, francia *vautour moine*, olasz *avvoltoio monaco*: 'barátkeselyű'. Az elnevezés a madár külsejével magyarázható, ugyanis kopasz nyakát a barátcsuklyára emlékeztető tollzat övezi. Régebbi elnevezése: *torkos madár* [1533].

barázda [1086] Szláv, közelebről valószínűleg szlovák vagy szlovén jövevényszó, vö. szlovén *brazda*, szlovák *brázda*, horvát-szerb *brazda*: 'barázda'. A szláv nyelvekben indoeurópai kölcsönzés, vö. óind *bhr̥ṣṭis* 'csúcs, szél, szegély, sarok', ófelnémet *burst* 'repedés'.

barázdabillegető [1585] 'hosszú farkú énekesmadár' Összetett szó, melynek előtagja a *barázda* főnév, utótagja a *billegető* folyamatos melléknévi igenév. Az elnevezés azzal magyarázható, hogy a madár a szántás barázdáin keresi táplálékát, az utótag pedig a madár hosszú farkának járás közbeni billegésére utal. Hasonló elnevezésre vö. francia *batterie*, olasz *batticoda* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'farokbillegető'.

barbár [1416 u.] Latin jövevényszó, amely később nemzetközi szavá vált, vö. latin *barbarus* 'külföldi, idegen; durva, műveletlen', melynek végső forrása a görög *bárbarosz* 'durván hangzó, érthetelen (nyelv); nem görög; műveletlen'; vö. még: német *Barbar*, *barbarisch* 'barbár', francia *barbare*, orosz *варвар* [varvar]: 'ugyanaz'. A magyar *barbár* hangalak kialakulására vö. *alán*. Főnévi származéka a *barbárság* [1841].

bárca [1819] 'cédula, jegy; prostituáltak hatósági bizonyítványa' Ismeretlen eredetű szó. A nyelvújítás korában vált köznyelvi szavá. A *bárcás* melléknév [1893] főnévi, 'prostituált' jelentése 1940-től adatható.

bárd¹ [1214] 'balta, fejsze' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *barte*, bajor-osztrák *part*, német *Barte*: 'széles fejsze, balta'.

bárd² [1788 u.] 'kelta dalmok' Nemzetközi szó, vö. német *Barde*, angol *bard*, francia *barde*: 'bárd'. E szavak alapja a latin *bardus* 'ugyanaz', végső forrása pedig az ókelta **bardo-s* 'énekes'. Nyelvünkbe angol és német közvetítéssel került, *bárdus* hangalakban [1799] pedig a latinból.

bárgyú [1792] Származékszó egy önállóan nem adathatótöbblől. A tö kapcsolatban lehet a *bágyad* szó családjával. A végződés valószínűleg folyamatos melléknéviigenév-képző. A szó kialakulásában szerepet játszhatott a *borjú* szó *borgyú* változata, a népi szemlélet ugyanis összekapcsolta az ostoba, bamba viselkedést az állat kinézetével, illetve viselkedésével.

barhent [1697] 'szövetfajta' Német jövevényszó, vö. német *Barchent*, újfelnémet *barchen*, *barchet*, *parchent*: 'barhent, gyapot, illetve flanel alapú szövet'. A német szavak a középkori latin *barrachanus*, *porchanus* 'gyapjúszövet', illetve az ófrancia *barragan* 'ugyanaz' szavakra mennek vissza. A szó végső forrása az arab *barrakan* 'teveszörből készült szövet, ruha'. Elavulóban lévő szó.

barikád [1832] 'utcai harcokban emelt torlasz' Nemzetközi szó, vö. német *Barrikade*, angol *barricade*, francia *barricade*, olasz *barricata*: 'barikád'. A szó a franciában alakult ki a *barrique* 'hordó' és a *barriquer* 'utat hordókkal eltorlaszol' szavak alapján. Nyelvünkbe elsősorban német, esetleg francia és olasz közvetítéssel került.

bariton [1838] 'közepes mélységű férfihang' Nemzetközi szó, vö. német *Bariton*, angol *barytone*, olasz *baritono*: 'bariton'. Mint zenei műszó az olaszban alakult ki. A szó visszavezethető a késői latin *barytonus* 'erősen hangzó; hangsúlyozott' szóra, végső soron pedig görög eredetű. Nyelvünkbe főképpen az olaszból, esetleg még a németből került. A *baritonista* 'bariton hangú énekes' [1879] valószínűleg a német *Baritonist* 'baritonista' hatására honosodott meg nyelvünkben.

barka [1636] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán szóhasadással különült el a *bárány* kicsinyítő képzős, becéző formájától, a *barika* szótól. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *cica*; német *Kätzchen*, francia *chaton*: 'cica; barka'. E magyarázat azért bizonytalan, mert a *barka* adatai jóval korábbiak, mint feltételezett alapszaváé. Bőripari szakkifejezésként 1826-tól adatható 'egyenlenség; szöroldal' jelentésben, mely jelentésselkülönüléssel vált el a növénynévtől.

bárka [1251] Valószínűleg olasz jövevényszó, amely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *barca* 'bárka, egyszerű uszályhajó evezővel vagy vitorlával'; vö. még: horvát-szerb *barka* 'bárka; haltartály'. Az olaszba a kései latin *barca* 'ugyanaz' került, melynek végső forrása az ugariti *br* 'tengeri hajó'.

barkács [1402 tn. (?), 1662] Valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *zberač* 'gyűjtő', mely a *zberať* 'gyűjt' ige származéka. A *barkács* szó a magyarban az irodalmi nyelven keresztül vált ismertté, leginkább összetételei előtagként: *barkácskészlet*, *barkácsszerszám*. A *barkácsol* igei származék [1776] a *barkács* alapszóból keletkezett *-l* igeképzővel.

barkochba [1922] Héber személynévből köznevesült szó, vö. héber *Bar-Kochba*. A szó az arám *Bar Kōxbā* személynévre vezethető vissza, melynek tulajdonképpeni jelentése 'csillagfia'. *Bar-Kochba*, a 2. században élt izraelita szabadságharcos egyik kémét a hagyomány szerint elfogták a rómaiak, majd kivágott nyelvvel küldték vissza. Kérdéseire így csak igen és nem választ kaphatott. A hazai közönség egy 1900-ban bemutatott daljáték révén ismerkedhetett meg a szóval.

barlang [1233 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *brlog* 'pocsolya; odú, vacok; szemétdomb', szlovák *brloh* 'barlang, üreg, lyuk', orosz *берлога* [berloga] 'medvebarlang'. A szláv szavak eredete vitatott: 1. a szláv **bbr-* 'medve' és a **logb* 'fekvőhely' szavak összetételéből; 2. a **bbrl-* 'alom, pizok' tőből keletkezett. A szó belseji *n* másodlagos betoldás. A szó hangalakjára hatással lehetett *parlag* szavunk is.

barna [1255 tn. (?), 1349] Német, közelebből erdélyi szász jövevényszó, vö. erdélyi szász *bron*, német *braun*: 'barna'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óind *babhrúh*, litván *beras*: '(vörös-) barna'. A szóvégi *a* vagy arra utal, hogy a szó egy német ragozott formának az átvétele, vagy az is lehetséges, hogy a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésére toldották a tőhöz. A régiségben a *sötét* szinonimájaként élt. Származékai a *barnás* [1604], *barnít* [1604], *barnul* [1784], *barnállik* [1788].

báró [1291–1294 tn., 1565] Latin, közelebből hazai latin jövevényszó, vö. középkori latin *baro* 'zsoldos, királyi szolga', hazai latin *bar-* (*r*)*o* 'báró, földesúr'. A szó forrása az ófrank **baro* 'hűbéres, vazallus; harcias férfi'. Nemesi címként a 16. században adományozták először.

barokk [1842] Nemzetközi szó, vö. német *barock*, *Barock*, angol *baroque*, francia *baroque*: 'barokk'. A szó végső forrása valószínűleg a portugál *barroco* 'szabálytalan gyöngy'. Művészettörténeti műszóként az olaszban kezdték el használni. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került.

barom [13. század eleje] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *bard'm*, ujjur *bard'm*, csagatáj *barim*: 'vagyon'. A törökségi szavak alapjául a *bar-* 'van, létezik' ige szolgált, hasonló szemléletű jelentésfejlődésre vö. *vagyon*. Az eredeti 'vagyon' jelentésből már a magyarban fejlődött ki a 'jóság' jelentés, ami azzal magyarázható, hogy az állatállomány nagysága és a vagyon, a társadalmi helyzet egymás függvényei voltak. A *barom* pejoratív értelmű használatára vö. *ökör*, *számár*. Származékai a *baromi* [1372 u.], *baromság* [1527].

barométer [1748] Nemzetközi szó, vö. német *Barometer*, angol *barometer*, francia *baromètre*: 'barométer'. A szó az angolban keletkezett a görög *bárosz* 'súly, nehézség; tehetetlenség' és a *métron* 'mérőeszköz; mérték' szavak alapján. Vö. még: tudományos latin *barometrum* 'nyomásmérő eszköz, barométer'. Nyelvünkbe főleg a latinból és a németből került.

baromfi [1519] Összetett szó, melynek előtagja a *barom*, utótagja a *fiú* főnév rövid változata 'valamilyen állat kicsinye, fia' jelentésben rögzült. Az összetétel tagjai eredetileg jelzői vagy birtokos alárendelő viszonyban álltak. A szó eredeti jelentése valószínűleg 'kis barom', tulajdonképpen 'a barom kicsinye' volt, ebből fejlődött ki később a tágabb 'jóság', majd a szűkebb 'háziszárnyas' jelentés, mellyel kapcsolatban vö. még: *aprómarha*, *aprójóság*: 'háziszárnyas'.

bársony [1221 tn., 1365 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, kipszak *barčdn* 'bársony', csuvas *pyrždn* 'selyem'. A szó végső soron iráni eredetű, vö. újperzsa *abršam*, *barēšam*, pamír *waršüm*: 'selyem'. A szó belseji *zs* dezaffrikációjára vö. *borsó*, *keselyű*.

basa [1490] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *paša*, *baša*: 'magas rangú katonai és polgári méltóság'. A török szó eredete nem tisztázott, de elképzelhető, hogy kapcsolatban áll az újperzsa *pādišāh* 'uralkodó, padisah' szóval. A zöngétlen zárhanggal kezdődő *pasa* szintén meghonosodott nyelvünkben. Igei származéka a *basáskodik* [1847].

baskír [1791] 'az Urál déli részén élő török nyelvű nép' Nemzetközi szó, vö. német *Baschkire*, angol *Bashkir*, francia *Bachkir*, orosz *башкиры* [baskir]: 'ugyanaz'. A szó török eredetű, vö. baskír *baškort*, *baškd'rt*, tatár *baškurt*, csuvas *pušk'rt*: 'ugyanaz'. Nyelvünkbe elsősorban a németen keresztül került. A *baskort* alakváltozat a baskírok saját önelnevezése.

bástya [1475] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *baštia*, olasz *bastia*: 'bástya'. Az olasz főnév a *bastire* 'épít' igéből ered, mely a germán **bastjan* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'hánccsal összeköt' szóra megy vissza.

baszik [1213 tn. (?), 1422 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *bas-*, oszmán *bas-*, csuvas *pus-*: 'nyom'. A szó megfelelői a mongolban is megtalálhatók. A 'közösül' jelentés későbbi fejlemény, a tatárból és a karacsájból adatható legkorábbról. Nyelvünkben a szó átvétele szépítő szándékkal történt, mivel az idegen szót nem érezték olyan durvának, mint a korábbi magyar megfelelőt. A gyakorító képzős *baszogat* ige [1782] ma 'korhol, zaklat' jelentésben használatos. A *basztikuli* tréfás szitokszó [1881] játékos szóalkotás eredménye. A szócsalád tagjai a mai nyelvhasználatban durva szavak.

baszk [1879] Nemzetközi szó, vö. német *Baske*, angol *Basque*, francia *Basque*, spanyol *vasco*: 'baszk'. E szavak forrása a latin *Vasco*, *Vascones* (többes szám) 'ugyanaz'. A szó a franciából és a spanyolból került át az európai nyelvekbe. A magyarba a német vagy a francia közvetítette.

basszus [1604] 'mély férfihang' Nemzetközi szó, vö. német *Baß*, angol *bass*, olasz *basso*: 'basszus'. E szavak alapja a tisztázatlan eredetű késői latin, hazai latin *bassus* 'mély'. Zenei műszóként az olaszban kezdték el használni. Nyelvünkbe a németből és az olaszból került. A *basszista* 'basszus hangú énekes' [1789] a német *Bassist* 'ugyanaz' átvétele latinositott végződéssel, vö. *bariton* ~ *baritonista*, *szóló* ~ *szólista*.

batár [1808] 'fedett hintó; régimódi, nagy kocsi' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *batarde* 'fedett, könnyű bécsi fogat', mely a francia *voiture bâtarde* kifejezés második tagjának átvétele. A kifejezés a bécsi francia nyelvhasználatban keletkezhetett, a franciából ugyanis nem mutatható ki.

batik [1893] 'kelme-, illetve bőrdíszítési mód' Nemzetközi szó, vö. német *Batik*, angol *batik*, francia *batik*, holland *batik*: 'batik'. A szó a hollandból került az európai nyelvekbe, végső forrása azonban a jávai *batik* 'pettyes, pettyezett kelme'. Nyelvünkbe a németből került. A *batikol* ige [1935] vagy a *batik* szóból képzett származék, vagy a német *batiken* 'a batik technikájával fest' átvétele. Textil- és bőripari műszó.

batiszt [1756] 'finom, sűrű szövésű kelme' Nemzetközi szó, vö. német *Batist*, angol *batiste*, francia *batiste*: 'batiszt'. A szó a franciában keletkezett egy *Baptiste* nevű, 13. században élt takács nevének köznevesülésével. Nyelvünkbe főképpen a németből került.

batka [1514] 'értéktelen aprópénz' Cseh jövevényszó, vö. cseh *babka* 'garas, fillér', mely a 'vénasszony' jelentésű *babka* szóból alakult ki. Ebből a magyar *batka* hangalak elhasonulással keletkezett. Magyarországon a *batka* a 16. században a cseh eredetű pénznemet jelölte. Régi nyelvi szó, ma a *fabatka* [1843] összetétel előtagjaként az aprópénz értéktelen voltára utal, innen a szólás: *fabatkát sem ér* 'értéktelen'. A horvát-szerb *batka* 'alacsony értékű pénzérme', a román *batcă* 'kis aransúly', erdélyi 'alacsony értékű pénzfajta' a magyar szó átvételei.

bátor [1086 tn. (?), 1290 k.] 'merész' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak *bahadur*, oszmán-török *bahadır*, *batır*: 'bátor, hős'. A szó megfelelői a mongol és a mandzsu nyelvekben is megtalálhatók. A magyarba **bahatur* alakban kerülhetett, hangalakjának fejlődésére vö. *ács*. A szóhasadással kialakult *bátor* határozószó [1495 e.] már csak megrövidülve él, vö. *bár!*. Igei származékai a *bátorít* [1290 k.], *bátorkodik* [1456 k.], névszói származékai: *bátorság* [1372 u.], *bátortalan* [1621]. A szlovén *batriv*, a horvát-szerb régi nyelvi, nyelvjárási *bítriv*: 'bátor' a magyar szó átvételei.

bátya [1271 tn. (?), 1416 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, több rokonságnevünkhöz hasonlóan gyermeknyelvi szóalkotás. Hasonló hangzású rokonságnevek számos nyelvben találhatók, vö. például: albán *bac*, *bácë* 'társ; idősebb fiútestvér', román *bade* 'társ, cimbora; idős férfi'. A *bátya* forma valószínűleg egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel tapadásával keletkezett, vö. *apa*, *ipa*. 2. Szláv, talán bolgár jövevényszó, vö. bolgár *баба* [bása] 'apa', *баба* [bátye], *баба* [bátyo], *баба* [bácsó] 'báty; bácsi', szlovák *bát'a* 'nagybácsi', ezek talán a szláv **bratrъ* 'fiútestvér' alakra vezethetők vissza, vö. *barát*.

batyu [1792] Vitatott eredetű. 1. Belső keletkezésű szó, mely egy önállóan nem adatható igető folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével keletkezett, vö. *szigorú*, *szomorú*. A tő hasonlóságot mutat a *bugyolál*, *bugyor* szavakkal, illetve a *bonyolít* ige szócsaládjával. 2. Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *batoh* 'köteg, csomag; táska', mely a szláv **batъ* 'bot, bunkósbot' szóra megy vissza. Vö. még: ógyházi szláv *batogъ* 'bot; ostorhegy, ostor', orosz *батога* [batog] 'bot, bunkósbot'. A 'bot' jelentésből a 'csomag, tarisznya' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett, a vándor ugyanis csomagját, batyuját botra akasztva vitte a vállán.

bauxit [1879] 'alumíniumérc' Nemzetközi szó, vö. német *Bauxit*, angol *bauxite*, francia *bauxite*: 'bauxit'. A szó a franciában keletkezett a *Les Baux* helynévből, ahol először bányásztak bauxitot, végződése a vegyészeti szaknyelvben gyakori *-it(e)*. Kémiai műszó. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

bámul [1585] Hangfestő szó, mely az *ámul* ige szócsaládjával és a *bamba* szóval függ össze. A szó belseji *m* eredetileg hiátustöltő hang volt. A *báméskodik* származék [1619] visszaható-gyakorító képzőbokkal keletkezett, a *bámész* [1770] pedig ebből szóelvonással jött létre.

bazalt [1783] 'szürke, kemény vulkáni kőzet' Nemzetközi szó, vö. német *Basalt*, angol *basalt*, francia *basalte*: 'ugyanaz'. E szavak alapja a tudományos latin *basaltus* 'vulkanikus kőzet', mely a korábbi latin *basanites* 'próbakő' szó helytelen helyesírásából jött létre. A szó a tudományos latinból került az európai nyelvekbe. A magyarba főképpen a német közvetítette.

bazár [1825] Nemzetközi szó, vö. német *Basar*, angol *bazaar*, francia *bazar*: 'bazár'. E szavak forrása az újperzsa *bāzār* 'piac, vásár'. A szó részint a kereskedelem és különböző útibeszámolók, részint oszmán-török közvetítéssel terjedt el, vö. oszmán-török *bazar*, *paazar* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a németből került.

bazilika [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *basilica* 'oszlopcsarnok, díszterem', egyházi és középkori latin 'főtemplom, katedrális', hazai latin *basil(l)ica* 'ugyanaz, kolostor-, plébániatemplom'. E szavak alapja a görög *basiliké (sztoá)* 'királyi oszlopcsarnok'. A szó belseji *z* ejtése a klasszicizáló latin kiejtési mintáját követi, vö. *ambrózia*.

baziliskusz [1372 u.] 'gyíkfejű' Latin jövevényszó, vö. latin *basiliscus*, hazai latin *basil(l)iscus*, *basillicus*: 'baziliskusz'. E szavak gyökere a görög *basziliszkosz* 'kigyófejű, baziliskusz', tulajdonképpen 'kis király', ugyanis a kigyó fején található mintázat koronára emlékeztet. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*. Állattani műszó.

bázis [1796] Latin jövevényszó, vö. latin *basis* 'alap(helyzet); talpzat; láb; faltó, alapfal; alapszó', mely a görög *bászisz* 'lépés, járás; láb; alap, talpzat; alaponvonal' szóra megy vissza. A szóvégi *s* ejtésre vö. *április*.

bazsalikom [1532] 'kerti fűszernövény' Latin jövevényszó, vö. késői latin *basilicon*, tudományos latin (*Ocimum*) *basilicum*: 'bazsalikom', mely a görög *baszilikón* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'királyi növény' átvétele. A szó belseji *zs* ejtése a hazai latin kiejtést tükrözi, vö. *eklézsia*, *elemózsia*. A nyelvjárási *bazsalik* rövidített forma úgy jött létre, hogy a nyelvérzék az *-om* végződést tévesen egyes szám 1. személyű birtokos személyjelnek fogta fel. Növénytani műszó.

bazsalyog [1873] Játékos szóalkotás, mely tréfás elferdítéssel keletkezett a *mosolyog* ige alapján, melyhez képest nagyobb kifejezőerővel bír. A szó hangalakjának kialakulására hatással lehetettek a *bandzsál*, valamint a *bazsalyít* 'mosolyogni kezd' [1873] szavak is.

bazsarózsa [1532] Szószaporító összetétel, melynek előtagja a *bazsar* [1470 k.], tulajdonképpen 'rózsa', utótagja a *rózsa* főnév. Az előtag déli szláv jövevényszó, vö. egyházi szláv *božurb* 'sáfrány', bolgár *божурп* [bozsúr] 'pünkösdi rózsa', horvát-szerb *božur* 'ugyanaz', ezek eredete tisztázatlan. A rövid *r*-rel ejtett *bazsarózsa* alak egyszerűsődéssel jött létre.

-bb [1225] A középfok jelölésére szolgáló képző, más felfogás szerint jel. Finnugor eredetű toldalék. Az alapnyelvi kiemelő szerepű **-mp* névmásképző több finnugor nyelvben a középfok kifejezőjévé vált. Az ősmagyar korban szabályos hangtani változással *-b*-vé vált képzőnek a magyarban a rokon nyelvektől függetlenül alakult ki mai funkciója. A legkorábbi adatokban rövid *-b* alakban jelentkezik, csak később nyúlt meg két magánhangzó között. Elsősorban tulajdonságot kifejező melléknemekhez és határozószavakhoz kapcsolódhat. Mai nyelvünkben a *-bb*, illetőleg kötőhangzóval illeszkedő változata az általános, pl. *dicsőbb*, *magasabb*, *közelebb*, *nagyobb*.

be¹ [1372 u.] 'befelé, belsejébe' Szórvilágulással keletkezett a *bele* határozószóból az *-e* végződés elhagyásával, vö. *el*, *fel*. A *bel* formából másodszeri rövidüléssel keletkezett. A *be* eredeti funkciója határozói volt, igekötővé mozgást jelölő igék mellett vált, vö. *ki*, *meg*. A *beljebb* [1470] a *bel* alakváltozat középfokú alakja.

be² [1610] 'mily nagyon!' Hangutánzó szó. Spontán hangkitörésből keletkezett indulatszó. A régi nyelv szava.

bébi [1816] 'kisgyerek, baba' Nemzetközi szó, vö. német *Baby*, angol *baby*, francia *baby*, *bébé*: 'bébi'. Gyermekeyelvi keletkezésű szó. Nyelvünkbe elsősorban az angol közvetítette. Az argóban 'fiatal nő' jelentésben használatos.

becsiccsent [1888] 'becsíp, berúg' Összetett szó. Előtagja a *be* igekötő, utótagja a *csiccsent* hangutánzó szó, mely a jóízű evés, illetve ivás során hallható, a nyelv keltette hangokat próbálja utánozni. A *csiccsent* ige töve a *csetten* tövével mutat hasonlóságot. Az *-nt* végződés mozzanatos igeképző. Egyéb változatai: *becsicsörint* [1891], nyelvjárási *becsüccsint*.

becsül [1416 e.] Származékszó, melynek ismeretlen eredetű alapszava esetleg azonos a *becs* főnévvel [1389 (?), tn.], a szóvég *-l* deverbális névszóképző. A *becs* egy ősi igenévszó névszói folytatása lehet, a szónak nyelvünkben számos származéka él, vö. *becses* [1550], *becsüs* [1582], *becstelen* [1626]. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *becs* az igéből keletkezett elvonással. A *becsül* relatív szótőre vezethetők vissza a *becsület* [1416 u.], *becsületes* [1456 k.],

becsületesség [1470] származékok. Az alapszó *-m* mozzanatos képzős származéka a *becsmérel* [1650], melyben a képzős alakhoz további gyakorító képzők kapcsolódtak. A szócsalád közös, ősi jelentéseleme az 'értékel, érték' lehetett.

beduin [1787] Nemzetközi szó, vö. német *Beduine*, angol *Bedouin*, francia *Bédouin*: 'beduin'. A szó elsősorban a franciából terjedt el, végső forrása pedig az arab *badawīn* 'styeppelakó', mely a *badw* 'styeppé' melléknévi származéka. A 'sivatagi nomád arab' jelentésen túl a szónak kialakult 'egy fajta női köpeny' jelentése is, talán német mintára, vö. *Beduine* 'arab viseletre emlékeztető női köpeny'. Nyelvünkbe főleg a francia és a német közvetítette.

befolyás [1755] Német mintára létrejött összetett szó, vö. *Einfluß* 'befolyás'; vö. még: középkori latin, tudományos latin *influxus* 'ugyanaz', *influxus physicus* 'a lélek testre gyakorolt hatása'. Származékai a *befolyásos* [1835], *befolyásol* [1878].

befőtt [1835] Jelentéstapadással, a *befőtt gyümölcs* jelzős szerkezet [1816] jelzőjének önállósulásával keletkezett. A *befőtt* befejezett melléknévi igenév, mely összetétel is egyben: előtagja a *be* igekötő, utótagja a *főtt*. Egyéb elnevezései: *befőzött gyümölcs* [1604], *befőzött* [1834].

bég [1476 k.] 'török főhivatalnok' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *bey, beg*: 'úr, herceg; gazdag, előkelő férfi'. A török szó bizonytalan eredetű, vagy iráni, vagy kínai kölcsönzés lehet, vö. óperzsa *baga* 'úr', ókínai *pek* 'előljáró'; vö. még: köktürk *bäg*, ujgur *bäg*, csagatáj *bäg*: 'úr, herceg'. Ma történettudományi szakszó. A régi nyelvi *bej* [1831] alakváltozat szintén ide tartozik, ez az oszmán-török *bey* alakra megy vissza.

béget [1292–1297 tn. (?), 1560 k.] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve a *bög* szóhoz hasonlóan keletkezett. Hangzásában a juh *be, bé*-szerű hangját próbálja utánozni. A *-get* végződés gyakorító-műveltető képzőbokor. A bárány bégetését számos nyelv hasonló hangszorral adja vissza, vö. például: német *blöken*, francia *béler*: 'béget'.

beglerbég [1542] 'főméltóság az Oszmán Birodalomban' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *begler begi, beglerbeg, begler-bey*: 'tartománykormányzó'. Az oszmán-törökben a szó tulajdonképpen 'bégek bégje' jelentést hordozott. A magyar hangalak utolsó szótagja a *bég* hatására alakulhatott. Történettudományi szakszó.

begy [1318 tn. (?), 1525 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg hangutánzó szó. Talán összefügg a *bögyörő*, a *biggyeszt* és a *ftyeg* szavak tövével. A *begy* szó talán egy igenévszó névszói folytatása, eredeti jelentése 'kidomborodó rész' lehetett. Származékai a *begyes* [1464 tn., 1668], *begyeskedik* [1795 k.].

behemót [1578] 'nagyon nagy termétű' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Behemoth* 'Behemót (tulajdonnév)', ez utóbbi héber eredetű, vö. héber *behēmō* (többes szám) 'víziló' (*behēmā* 'barom'). A szó az ószövetség révén került át a köznyelvbe.

bejgli [1899] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *beugel, beugl, beigel*: 'mákos vagy diós patkó', ami a német *beugen* '(meg)hajlít' származéka. A sütemény kerekded, összetekert formájáról kapta nevét. A magyar *-li* végződésre vö. *cetli, hecsedli*.

béka [1295 tn., 1395 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *bağa*, tatár *baka*: 'ugyanaz'. A török nyelvekben valószínűleg hangutánzó eredetű a szó. A magyar hangalak első szótagi magas hangrendű magánhangzója elhasonulással keletkezett. A szó 'daganat' jelentése [1577] azon a népi hiedelmen nyugszik, ami szerint bizonyos betegségeket állatok juttatnak az emberi szervezetbe, vö. *rák*.

békalencse [1577 k.] 'egy fajta vízinövény' Összetett szó, melynek előtagja a *béka* főnévvel azonos. A *béka* előtagú növénynevek általában olyan vízinövényt jelölnek, melyek a békák tartózkodási helyén fordulnak elő, illetve a békák küllemére emlékeztetnek; vö. még: *békanyál* [1664 e.]. A *békalencse* korábbi elnevezése a talán idegen mintára keletkezett *vizi lenche* [1405 k.], melyre vö. német *Wasserlinse*, francia *lentille d'eau*: 'vázilencse'. Növénytani műszó.

békaúszás [1876] Összetett szó, melynek előtagja a *béka* főnévvel azonos. A hozzá hasonló *békaúgrás* [1888] és *békaúgítás* [1958] összetételekkel együtt a béka mozgására hasonlító emberi mozgásformát jelöl.

békaperspektíva [1933] Nemzetközi mintára létrejött összetett szó, melynek előtagja a *béka* főnévvel azonos, vö. német *Froschperspektive*, francia *perspective de grenouille*: 'békaperspektíva (geometriában, fotózásban)'. A magyarban gúnyos 'beszűkült, kicsinyes szempont' jelentése is kialakult. Szintén idegen mintára keletkezett összetételünk a *békaember* [1958], vö. német *Froschmann*, angol *frogman*, francia *homme-grenouille*: 'búvár'.

béke [1086 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. A származékok figyelembe vételével eredeti jelentése 'nyugalom, lelki béke' lehetett. A 17–18. század fordulóján a *bék* hangalak élt inkább a köznyelvben, ami mesterséges elvonás eredménye, mivel a nyelvérzék az *-e* végződést tévesen egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelnak fogta fel. Gyakori származékai a *békesség* [1372 u.], *békél* [1474], *békétlen* [1495 k.], *békéltet* [1513], *békül* [1806], *békít* [1808], *békülékény* [1864].

béklyó [1395 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *bokaği*, baskír *bd'γau*: 'béklyó'. A szó megtalálható a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvekben is. A magyarba átkerült hangalak **bd'qay(u)* lehetett. A szótörténeti adatok alapján a *békó* forma volt használatban, a szó belseji *ly* másodlagos fejlemény. Igei származéka a *megbéklyóz* [1416 u.].

bekrepál [1935–1945] 'meghal; bedöglik' Összetett szó, előtagja a befejezettséget kifejező *be* igekötő, utótagja pedig az igekötő nélküli alakban nem adatható *krepał*, ami olasz eredetű szó, vö. olasz *crepare* 'elreped; megpukkad; megdöglik'. Az olasz szó a latin hangutánzó *crepare* 'zörög, zúg' folytatása. A szó meghonosodását elősegítette a német *krepiere*n 'elhull, megdöglik; felrobban' ige is. A katonai nyelvből került át az argóba, illetőleg a bizalmas társalgási nyelv durva szavai közé.

bél [1055 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *mijan pelsjn* 'belső rész', votják *poljn* 'belül, valaminek a belsejében'. A finnugor alapnyelvi alak **pälz* 'a belső' lehetett. A szókezdő *b* kialakulására vö. *bal*. A szónak 'gyümölcs belseje', tulajdonképpen 'gyümölcshús', valamint a 'kanóc' jelentései jelentésszűküléssel keletkeztek, a 'lélek' jelentés pedig azon a népi hiedelmen alapszik, hogy a lélek az ember belsejében lakozik. Igei származékai a *bélel* [1559] és a *kibelez* [1808].

bele [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat: a *bél* szó *bel* változatának *-é* helyhatározóragos változata. A szó korábbi hangalakja a személyragozási sor alapján *belé* volt, lásd: *belém, beléd, belé(je)*. A zárt, hosszú magánhangzó később megrövidült. Eredetileg határozószó lehetett. Névutói használata során az ómagyarban határozóraggá vált, vö. *vevlgbe* 'völgybe' [1372 u.]. Ma határozószóként és igekötőként is használatos.

béles [1395 k.] 'hajtogatott tésztából készült sütemény' Szófaváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *béles* melléknév főnevesülése. A *béles* a *bél* főnév *-s* melléknévképzős származéka. A szófaváltás igen korán megtörténhetett.

bélés [1395 k.] Származékszó, mely a *bél* főnév *-l* igeképzős származékának, a *bélel* igének [1559] régi nyelvi *béll* változatából keletkezett *-és* névszóképzővel.

belföld [1786] Összetett szó, melynek *bel-* előtagja tudatos szórövidítés eredménye a *belső* szóból. A *belső*-vel alakult jelzős szerkezetek a nyelvújítás koráig éltek a köznyelvben, majd fokozatosan kiszorultak a használatból, vö. *belső rész* [1525], *belső világ* [1804]. A *bel-* előtagú összetételekhez mintául szolgálhattak olyan magyar helynevek, mint *Belzud* [1192], *Belmezeő* [1597], valamint idegen, főleg német minták, vö. német *Binnenwasser* 'belvíz', *Inland* 'belföld', *Innenstadt* 'belváros'. Hasonló, nyelvújítás kori összetételek: *belzugoly* [1780], *belváros* [1787].

belga [1602] Latin jövevényszó, vö. latin *Belgae* 'belgák', középkori latin *Belga* 'Németalföld lakója'. A latin szó kelta eredetű, vö. ír *bolg* 'hólyag', gall *bulga* 'börzsák'. E szavak tulajdonképpeni jelentése 'a dühösek', illetve 'a büszkék' lehetett.

-beli [1372 u.] Melléknévképző. Önálló szói eredetű toldalék. Az ómagyar korban a *bél* főnév *-i* melléknévképzős alakjából keletkezett. A korszak elején főleg helynevekben szerepelt összetételi utótagként, és ezekben indulhatott meg a képzővé válás folyamata. A kései ómagyar korban már gyakori termékeny formáns volt, illeszkedő *-bali* változatban is megjelent. A 18. századtól kezdve azonban csak a *-beli* ~ *-béli* forma adatható. A mai nyelvben is élő képző, pl. *osztálybeli, írásbeli, történetbeli*.

bélpoklos [1416 u.] 'leprás; nagyevő' Összetett szó, melynek előtagja a *bél* főnév, utótagja a *poklos* 'leprás' melléknév. A *pokol* szó összetételi előtagként is előfordul súlyos, csúnya külső elváltozásokat előidéző betegségekben, vö. *pokolhólyag, pokolvar*. A régiségben élt a *bőrpoklos* megnevezés is [1585], mely mielőtt összeolvadt volna a *bélpoklos* szóval, attól elkülönülten élt. Bár mindkét összetétel leprás megbetegedést jelölt, a *bél-* előtagú a belső szerveket pusztító, a *bőr-* előtagú pedig a bőr- és izomszöveteket megtámadó kórra utalt. Miután a lepra eltűnt Magyarországról, a két szó keveredett egymással, vö. *bőr-bél-poklos* [1784]. A 'nagyevő' jelentés a 'lepra' jelentés elhomályosulásával és az előtag

jelentésének előtérbe kerülésével alakult ki, amelyet elősegítettek az egykori olyan – *pokol* szót tartalmazó – szó szerkezetek, mint: *pokol a béle* 'sokat eszik', *pokolbélű* 'telhetetlen'.

belső [1225 tn., 1372 u.] Származékszó, mely a *bél* 'belső rész' főnév *bel* hangalakú változatából keletkezett *-ső* névszóképzővel. Hasonló szóképzésre vö. *alsó, felső*. Gyakori származékok: *belsőség* [1696], *belsőleg* [1807].

belül [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *bél* 'belső rész' szó *bel* hangalakú változatából keletkezett *-l* helyhatározóraggal. A *belül* ~ *belől* eredetileg névutó volt, majd határozószóként is kezdték használni. A *belőle* származék [1372 u.] a *belől* alapszóból keletkezett *-e* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel (vö. *belőlem, belőled, belőle*).

bélyeg [1263 tn. (?) 1436] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott: 1. Egy szláv nyelvből, vö. egyházi szláv *beleg* 'jel', szlovén *bileg, beleg* 'ismertető jegy', orosz nyelvjárási *белѣж* [beljog] 'jel; folt'. A szláv szavak török eredetűek. 2. Egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *bälgü*, csagatáj *bēlgü*, kazah *belgä*: 'jel, ismertetőjegy'. Ezek török eredetűek, vö. ujjur *belik* 'jel'. Nyelvünkbe **beligü* vagy **beligü* hangalakban kerülhetett. Származékai a *bélyegez* [1470], *bélyegző* [1560 k.].

béna [1372 u.] Valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *biedny, -a, -e* 'szegény; satnya; szenvedő', ez a szlovák *bieda* 'ínség, nyomorúság' származéka, vö. még: horvát-serb *bedan*, orosz *бедный* [bednij]: 'szegény'. A magyarba a szlovák nőnemű melléknévi alak kerülhetett. A származtatás hangtani és jelentéstani nehézségekbe ütközik, ugyanis a *dn-t* tartalmazó hangalakok a magyarban igen későiek, vö. *bédnitott* [1727]. Az ifjúsági nyelvben a szónak 'ügyetlen, buta' jelentése is kialakult. Származékai: *bénít* [1604] és *bénul* [1566]. Igei származékai a *bénul* [1566], *bénít* [1604].

bencés [1852] Származékszó, melynek alapszava a *Bence* személynév, az *-s* végződés melléknévképző. Az alapszó eredetileg a *Vince* név becéző formája lehetett, amit a nyelvérzék kapcsolt össze a *Benedek* személynévvel. Korábbi elnevezés: *Benedictinus* [1602], ami latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Benedictini* (többes szám), hazai latin *Benedictini monachi* (többes szám) 'Benedek-rendi szerzetes'.

bendő [1398 tn. (?), 1585] Bizonytalan eredetű, esetleg német jövevényszó, vö. középfelnémet *wambe* 'bendő; állatbőr hasi része', német *Wamme* 'has (állaté), pocak'. A német szavak germán eredetűek, vö. angol *womb* 'anyaméh', norvég *vomb* 'has, bendő'. Az eredetét hangtani nehézségek teszik bizonytalaná. A szókezdő *v, w > b* hangváltásra vö. *bakter, bognár*. A szó belseji *d* elhasonulással keletkezett, a szóvégi *ő* pedig hangrendi kiegyenlítődéssel.

benn [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a *bél* főnév *bel* alakváltozata, az *-n* végződés helyhatározórag. A szóvégen *ln > nn* hasonulás történt. A *benső* származék [1808] nyelvújítás kori szóalkotás. A *benne* hangalak [13. század eleje] *-e* egyes szám harmadik személyű személyrag tapadásával keletkezett. A *bent* [1808] az *alant* és a *lent* mintájára alakult ki. A *benn* határozószó *ben* változata az ősmagyar korban névutóként is élhetett, bár erre nincs adatunk. Helyhatározóraggá azonban ennek alapján válhatott, valószínűleg még az ősmagyarban, vö. *milofiben* 'malasztban' [12. század vége].

benneteket [1573] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a *benn* határozószó, a szótőhöz csatlakozó *-tek* többes szám második személyű személyrag, a *-t* végződés a tárgyeset ragja. Hasonló módon vezethető le a többes szám első személyű személyragot tartalmazó *bennünket* forma [1542]. Kezdetben mindkét szó részelő jelentésű volt, azaz 'közületek' és 'közülünk' jelentésben élt. A 'titeket' és 'minket' jelentés is minden bizonnyal kialakult már az ősmagyarban.

bennfentes [1873] Összetett szó, melynek előtagja a *benn* határozószó, utótagja a kizárólag ebben az összetételben használt *fentes* 'ravasz, csalárd' melléknév [1456 k.], alaktani felépítésére vö. *jártas*. Az utótag vagy a *fen* igének, vagy a nyelvjárási *fantet* 'láb alatt van; valahová tart; kószál' igének a származéka.

benzin [1868] Nemzetközi szó, vö. német *Benzin*, angol *benzine*, francia *benzine*: 'benzin'. A szó a németben keletkezett tudatos szóalkotással a középkori latin *benzoe* 'benzoéfa, -gyanta' alapján, végződése a kémiai szaknyelvben gyakori *-in(e)*. Végső forrása az arab *lubān ġawī* 'jávai tömjén'. A szó a *benzol* korábbi elnevezése a németben. Nyelvünkbe a németből került.

benzol [1879] 'egy fajta folyékony szénhidrogén' Nemzetközi szó, vö. német *Benzol*, angol *benzol*, francia *benzol*: 'benzol'. A szó a német nyelvben keletkezett, J. Liebig (1803–1873) kémikustól ered, forrása tulajdonképpen azonos a *benzin* szó forrásával. Magát az anyagot korábban *benzinnak* hívták. Nyelvünkbe német közvetítéssel került.

bér [1121 tn. (?), 1416 u.] Jövevényszó, a közvetlen átadó nyelv azonban vitatott: 1. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *paru* 'adó'; vö. még: oszmán-török *vergi* 'adó, tartozás'. A törökségi szavak a **bēr-* 'ad' igeiő szarmazékai. Nyelvünkbe **berü* alakban kerülhetett, a *bér* hangalak a tövégi magánhangzó lekopásával és az első szótag magánhangzójának pótlónyúlásával fejlődött. 2. Délszláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *бур* [bir], horvát régi nyelvi *bir*: 'adó', szerb régi nyelvi *bir* 'egyházi adó'. A szláv szavak valószínűleg török eredetűek. A nyelvújítás korában számos származéka keletkezett: *bérel* [1416 u.], *bérlet* [1795], *bérlemény* [1808], *bérenc* [1835]. A román *bir* 'bér, adó' a magyar szó átvétele.

berber [1842] 'Afrika északnyugati részén élő, a hamita nyelvcsaládba tartozó népcsoportok' Nemzetközi szó, vö. német *Berber*, angol *Berber*, francia *Berber*, *Berbčre*, spanyol *bereber*: 'berber'. A szó eredete bizonytalan, talán a *barbár* szóhoz kapcsolódik. A spanyolból jutott az európai nyelvekbe, ahová a latin közvetítésével az arab eredetű *al-Barbar* 'a berber', *barbarī* 'berber' szavak kerültek át. Nyelvünkbe a német közvetítette.

bérc [1262 e.] Jövevényszó, valószínűleg egy déli szláv nyelvből, esetleg a horvát-szerbből, vö. horvát-szerb nyelvjárási, régi nyelvi *brdec*, bolgár *бръдце* [bridge], szlovén *brdce*: 'domb'. E szavak forrása a szláv **brdo* 'ugyanaz'; vö. még: *borda*. A szláv szavak és a magyar szó hangalakja közötti kapcsolat nincs tisztázva.

berek [1193 tn., 1395 k.] Vitatott eredetű szó: 1. Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *breg*, cseh *břeh*, orosz *берег* [bereg]: 'part, emelkedő'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. 2. Ősi, finnugor kori szó, magyar képzéssel, vö. zürjén *pereb* 'erdei tó partja', votják *pera* 'puha, fekete sár'. A finnugor kori alak **perz* 'sár, mocsár' lehetett. A szókezdő *b* kialakulására vö. *bal*. A -*k* végződés névszóképző, vö. *ének*, *lélek*.

berill [1395 k.] 'berilliumot tartalmazó ásvány'. Vándorszó, vö. német *Beryll*, francia *béryl*, *béril*, olasz *berillo*, horvát-szerb *berilij*: 'berill'; vö. még: latin *beryllos*, *berullus*, középkori latin *berillus*: 'ugyanaz'. A szó végső forrása a páli *vēluriya* 'ugyanaz'. A latinból jutott át az európai nyelvekbe. Nyelvünkbe *berill* hangalakban a németből, egyéb változataiban az olaszból, illetve a latinból került.

berkenye [1055] 'az almafélék családjába tartozó cserje' Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *брѣкѣня* [brékinya], szlovén *brekinja*, horvát-szerb *brekinja*, szlovák *brekyňa*: 'berkenye, madárberkenye'. E szavak alapja a szláv **berkb*, **berka* 'ugyanaz'.

bérmál [1519] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *bérmati*, *birmati*, szlovén *birmati* 'bérmál'. A szláv szavak alapja a középfelnémet *firmen* 'hitében megerősít' vagy a latin *firmare* 'ugyanaz'. A *bérmál* igéből elvonással keletkezett *bérma* szó összetételi előtagként él, például: *bérmalevél* [1806], *bérmaanya* [1868]. A szó és származékai a katolikus egyházzal kapcsolatban használatosak.

berreg [1787] Hangutánzó szó, mely morgást, mély, pergő hangot jelenít meg. Töve valószínűleg az elavult *berbitél* 'morog' ige tövével [1544] van kapcsolatban. A -*g* végződés gyakorító igekepző. A 'párzik (juh)' jelentés kialakulására vö. *búg*.

berzenkedik [1566] Hangfestő szócsalád tagja, melynek a töve a *borzad*, *borzong* igék szócsaládjával a hangrendi párhuzam alapján függ össze. Végződése a -*kedik* gyakorító-visszaható képző. A szó a szörzet, illetve a tollak felborzolásával járó borzongást, félelmet jeleníti meg.

besenyő [1138 tn., 1808] 'Magyarországon letelepült nomád török nyelvű nép' Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, bár a népnév a török nyelvekben nem mutatható ki. Megtalálható viszont a középkori arab, görög és szláv forrásokban, vö. arab *Pačanāk*, orosz *печенеж* [pecsenyeg]: 'besenyő'. Ezek alapján a török nyelvekre kikövetkeztethető alapalak: **bācānāk* 'ugyanaz', ami talán a **Bācā* személynév -*nāk* kicsinyítő képzős származéka. A szó belseji *č* dezaffrikálódására, illetve a szóvég vokalizálódására vö. *borsó*, *keselyű*.

bestia [1507] Latin jövevényszó, vö. latin *bestia* 'állat, vadállat; bestia', hazai latin 'ugyanaz, marha'. A szó talán indoeurópai eredetű, vö. óír *dāsacht* 'düh', litván *dvasių* 'ész'. A szó melléknévi származéka, a *bestiális* [1769] szintén a latinból került nyelvünkbe, vö. latin *bestialis* 'állatias'. A szó belseji és szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *áristom*, *brutális*.

beszéd [1138 tn. (?), 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *besěda* 'beszélgetés; szó', horvát-szerb *beseda* 'beszéd', szlovák *beseda* 'beszélgetés', orosz *беcедa* [beszeda] 'ugyanaz, eszmecsere'. A szláv szavak forrása az ószláv **bez* 'kint'+ **sěda* 'ülés, hely'. A magyar hangalak úgy jött létre, hogy a magyar nyelvérzék a szóvégi *a*-t birtokos

személyjelnek gondolta, így elhagyta, vö. *kolbász, lapát*. Igei származéka a *-l* képzővel keletkezett *beszél* [1372 u.]. A mai hangalak hasonulással, majd a szóvég rövidülésével keletkezett *beszéd* > *beszéli* fokozatokon keresztül. A *beszélget* származék [1584] *-get* gyakorító igeképzővel jött létre.

beteg [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán egy önállóan nem adathozható tő származéka. A szótó ismeretlen eredetű. A szóvégi *-g* névszóképző lehet, az alaktani felépítésre vö. *hideg, meleg*. Gyakori származékai: *betegség* [1372 u.], *betegít* [1416 u.], *(meg)betegedik, (meg) betegszik* [1495 e., illetve 1758], *beteges* [1506], *betegeskedik* [1536]. A román *beteag*, a szlovén régi nyelvi *beteg*, a szlovák nyelvjárási *bet'ah*: 'beteg' a magyar szó átvételei.

betlehem [1801] 'a bibliai betlehemi istállót ábrázoló makett; betlehemes játék' Tulajdonnév köznevesülésével keletkezett a *Betlehem* helynévből, ami nyelvünkbe a latinból került, és a 13. század elejétől adathozható, vö. egyházi latin *Bethlehem*. A szó végső forrása a héber *Bēt-lehem* helynév, tulajdonképpen 'az élelem háza'. Hasonló köznevesülés figyelhető meg jó néhány európai nyelvben, vö. francia nyelvjárási *bétiem* 'gyermekszínház, ahol csak Krisztus születését mutatják be', horvát-szerb nyelvjárási *betlem*, szlovák *betlehem*: 'betlehem'. Származékai a *betlehemes* [1828], *betlehemez* [1844].

beton [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Beton*, francia *béton*, orosz *бетон* [beton]: 'beton'. A szó a franciában keletkezett az ófrancia *betun* 'kátrány; habarcs; iszap' szóból, mely a latin *bitumen* 'földiszurok, aszfalt' folytatása. Nyelvünkbe a német közvetítette. Igei származéka a *betonoz* [1891].

betű [1416 u.] Török jövevényszó, vö. türk *bitig*, oszmán-török *bitik*: 'írás', ami a török **biti-*, **bit-* 'ír' ige származéka. Megfelelői megtalálhatók a mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben. Ha az átvétel a honfoglalás előtt történt, akkor az átvett hangalak **g*-re végződhetett, fejlődésére vö. *seprő*. Egy esetleges későbbi átvétel esetében a szóvég **v* lehetett, alakulására vö. *posztó, zsidó*. Igei származéka a *betűz* [1645].

betyár [1744] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *bečar* 'agglegény; gazember, lump'. A szó török eredetű, vö. oszmán-török *bekār* 'csavargó, vándor; agglegény'. Végső forrása az újperzsa *bīkār* 'csavargó, vándor'. Származékai a *betyárkodik* [1759], *betyáros* [1791]. Magyar közvetítéssel a szó meghonosodott a németben és a szlovákban is, vö. német régi nyelvi *betjare*, szlovák *betár*: 'útonálló, zsvány'.

bezzeg [1219 tn. (?), 13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. A tő ismeretlen eredetű. A végződés az ősi *-k* helyhatározórag (latívuszrag) zöngés párja, vö. *leg-, viszontag* (< *viszont*). A tő valószínűleg összefügg a régi nyelvi *beze* 'valóban' határozószóval [1833].

biankó [1865, 1927] 'üres, kitöltetlen (ürlap)' Német prepozíciós szerkezetek, illetve összetett szavak alapján meghonosodott szó, vö. német *in blanko* 'üres, kitöltetlen', *Blankoscheck* 'kitöltetlen csekk', *Blankowechsel* 'üres váltó'. E szavak olasz eredetűek, vö. olasz *in bianco* 'üres', *assegno in bianco* 'kitöltetlen csekk', *cambiale in bianco* 'üres váltó'.

bibe [1578] 'a virágport felfogó képződmény' Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. E szó alapszava önállóan nem adathozható; a képzett alak talán egy folyamatos melléknévi igenévi alak főnevesülése. A tő hangfestő eredetű és összefügghet a *bibelődik* ige tövével. Elképzelhető, hogy szóhasadással különült el a *bibi* szótól. A 'forradás, sebhely' jelentés a tudományos latin *stigma* 'heg' alapján és a *bibi* szóval összekapcsolva keletkezhetett. A botanikai jelentés szintén a latin *stigma* alapján alakult ki: a termőnek a virágpor felvételére szolgáló része hegedő sebhez hasonlít.

bibelődik [1698] Származékszó egy önállóan nem élő tőből. A szó belseji *l* gyakorító igeképző. Az ige a hangfestés síkján valószínűleg összefügg a *bibe* és *bibi* szavakkal, valamint a *babrál* ige szócsaládjával.

bibi [1566] Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett a gyermeknyelvben. Egy önállóan nem adathozható szótó folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülése lehet. A tő hangfestő eredetű és összefügghet a *bibelődik* ige tövével. Elképzelhető, hogy szóhasadással különült el a *bibe* szótól. Származéka a *bibis* [1807].

bibic [1430 k.] 'madárfajta' Hangutánzó szó, ami éles, sikoltozó madárhangot jelenít meg. Az azonos jelentésű *libuc* [1219 tn. (?), 1577] hangalakokkal rokon. A *kébic* forma valószínűleg a szintén hangutánzó német megfelelő hatását tükrözi, vö. német *Kiebitz* 'bibic'.

bibircsók [1788] Származékszó, alapszava a nyelvjárási *bibircs* [1570–1580]. Ennek szótöve önállóan nem adatható. A szó belseji *r* eredetileg gyakorító igeképző. Alaktani felépítésében az alapszó a *buborék*-kal mutat rokonságot, és alaktani kapcsolatban van a *búb* szóval is, mely egy ma már ki nem mutatható igenévszó főnévi folytatása. A szövegi *-cs* névszóképző, vö. *tekercs*, *vakarcs*. A nyelvjárási *bibircsó* [1577] és a *bibircsók* hangalak kicsinyítő képzővel jött létre.

biblia [1513] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *biblia* (többes szám) 'a kereszténység szent iratai'. A szó végső soron a görög *biblia* (többes szám) 'papirusztekercs' szóra megy vissza. A görög szó a föníciai *Byblos* városnévből ered, ahol egyiptomi papiruszokat vásároltak fel a különféle országokból érkezett kereskedők. A 'kártya' jelentés az *ördög bibliája* jelzős szerkezetből [1878] ered.

bibliotéka [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *bibliotheca* 'könyvtár; könyvtartó', mely a görög *bibliothéké* 'könyvtartó, könyvgyűjtemény' szóra megy vissza. Német közvetítéssel a nemzetközi szókincsből is honosodtak meg nyelvünkben *biblio-* előtagú összetételek, vö. *bibliográfus* 'bibliográfiával foglalkozó szakember' [1817], *bibliográfia* 'könyvészet, könyvlista' [1828].

bíbor [1181 tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava talán a *búb*, végződése pedig névszóképző, vö. *tompör*. A szóban elhasonulás történhetett (**búbör* > *bíbor*). Eredeti jelentése, a 'finom lenszövet' a *búb* szóhoz köthető, mely a *len* „búbos” termésére utal. Mai, köznyelvi 'tűzpiros' jelentése valószínűleg úgy alakult ki, hogy gyakran szerepelt együtt a vörös szövetet jelölő *bársony* szóval. A magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a szónak nem adatható első szótagi *u-t* tartalmazó változata. Származéka a *bíboros* [1392 tn., 1508], ez később főnévvé válva 'kardinális' [1836] jelentésben szilárdult meg.

biceg [1776] Hangfestő eredetű szócsalád tagja, mely a *bizgat*, másfelől a *ficamlik*, *fickándozik* szavak családjával lehet rokon. A szövegi *-g* gyakorító igeképző. A *bice* tő, mely leginkább a nyelvjárási *bicebóca* 'sánta' [1874–1876] ikerszóból ismert, talán folyamatos melléknévi igenévi származéka egy ma már ki nem mutatható hangfestő tőnek. A *biceg* tövének *-nt* mozzanatos képzős származéka a *biccent* [1767].

bicikli [1891] Német jövevényszó, vö. német nyelvjárási *bizykel*, *bicycle* 'bicikli'. A német szó angol eredetű, vö. angol *bicycle* 'ugyanaz'. A magyar *-li* végződésre vö. *cetli*. A *bicaj* [1932] forma játékos szórövidítéssel és kicsinyítő képző tapadásával keletkezett. Származékai: *biciklista* [1897], *biciklizik* [1942].

bicsaklik [1564] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. A tő bizonytalan eredetű, valószínűleg hangfestő szó. A végződés gyakorító igeképző. A *bicsak* 'bicska' szóból való eredeztetése téves.

bicska [1522 tn. (?), 1750] Vitatott eredetű szó. 1. Belső fejlemény, ami a *bicsak* 'bicska' [1408 tn. (?), 1505 k.] szóból alakult ki hangátvetéssel. A *-ka* végződés az azonos hangalakú kicsinyítő képző hatását tükrözi. 2. Török jövevényszó, vö. ujjur *bičju* 'kés', csagatáj *bički* 'fűrész', oszmán-török *biçki* 'ugyanaz, suszterkés'. E szavak a török **bd'č-* ~ **bič-* 'vág' ige származékai. Hangtani szempontból az átadó nyelv a kun lehet, mivel a kun *d'* a magyarban *a*-vá fejlődött, vö. *dara*, *káka*, bizonytalanná teszi azonban ezt a magyarázatot a magyar szó késői adathatósága. Származékai a *bicskás* [1782], *bicskáz* [1786].

bifláz [1885] 'magol' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *Biffln*, német *büffeln* 'magol', tulajdonképpen 'erőlködve dolgozik, mint egy bivaly', ami a német *Büffel* 'bivaly' származéka. A szó végső forrása a görög *bubalosz* 'bivaly; gazella'. Elavulóban lévő diáknyelvi szó.

bifsztek [1818] 'marhasült' Nemzetközi szó, vö. német *Beefsteak*, angol *beefsteak*, francia *beefsteak*: 'ugyanaz'. A szó az angoltól származik, ahol a *beef* 'marhahús' és a *steak* 'sütnivaló szelet, rostélyos' szavak összetétele. Nyelvünkbe elsősorban a németből és az angoltól került.

bigámia [1763] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *bigamia* 'kétszeri házasodás', hazai latin 'kétnejűség, kétférjűség'. A szó a latin *bigamus* 'kétszer házasodott' származéka. Végső forrása a görög *digamosz* 'ugyanaz'.

bige [1783–1791] 'egy fajta játékszer' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű. Az *-e* végződés kicsinyítő képző lehet, esetleg folyamatos melléknévi igenévi végződés. Az utóbbi esetben szófajtváltás következett be. Az argóban használatos 'lány' jelentésű *bigé* szóval [1965] való kapcsolata nincs tisztázva. Származéka a *bigézik* [1792].

bigott [1766] 'vakbuzgó' Német jövevényszó, vö. német *bigott* 'bigott'. A német szó francia eredetű, vö. francia *bigot* 'ugyanaz'.

biggyeszt [1636] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó bizonytalan, esetleg hangfestő eredetű és a *fityeg*, *pitted* igék szócsaládjával, valamint a *begy* szóval van kapcsolatban. A végződés az *-szt* műveltető igeképző. Ugyanezen szótó *-d* visszaható képzős származéka a *biggyed* [1808].

bigyó [1930] Belső fejlemény, talán szóhasadással keletkezett a *bogyó* szóból. Az eredeti 'valami apróság, izé' jelentés a bogyó apró méretével lehet kapcsolatban. A nyelvjárási 'éjjeliedény' jelentés [1936] talán a *bili* szó hatására jött létre.

bika [1138 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *buga*, oszmán-török *boğa*: 'bika'. A szó megfelelői megtalálhatók a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvekben is. A magyarba valószínűleg **bd'qa* hangalakban került. A szó belseji *d'* talán csuvasos típusú átadó nyelvre utal, vö. *béklyó*.

bikavér [1851] 'egy fajta vörösbor' Jelentéskülönüléssel keletkezett a *bikavér* 'a bika vére' összetételből [1787]. Bornévvé válása a bikavér mélybordó színével való hasonlóságon alapszik, a bort ugyanis színe miatt az erő szimbólumának tartott bika véréhez hasonlították. A magyar összetétel mintájára a bornév a németben és a szlovákban is meghonosodott, vö. német *Stierblut*, szlovák *býčia krv*: 'bikavér, (magyar) vörösborfajta'.

bikfic [1843] 'kölyök; ostoba, tapasztalatlan' Ismeretlen eredetű. Talán kapcsolatban van a régi nyelvi *bikcis* 'semmirekellő beszéd vagy dolog' [1621] és a nyelvjárási *bikec* 'bikfic' [1838] szavakkal.

bikini [1962] Nemzetközi szó, vö. német *Bikini*, angol *bikini*, spanyol *bikini*: 'bikini'. A szó az angol *bikini suit* 'bikini (ruha)' alapján terjedt el, melynek előtagja Bikini szigetének, a Marshall-szigetek egyikének nevét őrzi. Később a *bikini* első elemének vélt *bi* 'kettő' szónak a *mono* 'egy' szóra való felcserélésével született a *monokini* 'egyrészes (felsőrész nélküli) fürdőruha' kifejezés [1976].

biléta [1748] Nemzetközi szó, vö. német *Billett*, angol *billet*, francia *billet*: 'menetjegy, belépőjegy; cédula, levélke'. A szó a franciában jelentéskülönüléssel keletkezett az ófrancia *billete*, *bullete* 'pecsét; medál; igazolvány' szóból, mely utóbbi a latin *bullā* 'gömbölyű dísz; talizmántok; pecsét' szóra megy vissza. Nyelvünkbe a németből került, a végződés latinositás eredménye.

bili [1875] Szórövidüléssel keletkezett a nyelvjárási *serbli* ~ *serbelli* ~ *serbeli* ~ *serbedli* szó [1791] első szótagjának elhagyásával. Gyermeknyelvi szó, mely játékos szóalkotás eredménye.

billiárd [1693] Nemzetközi szó, vö. német *Billard*, régi nyelvi *biliard*, angol *billiards*, francia *billard*, olasz *biliardo*: 'billiárd'. A szó a franciában keletkezett az ófrancia *bille* 'bunkósbot; fatörzs' szóból. Nyelvünkbe elsősorban a németen és az olaszon keresztül került.

bilincs [1558] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, esetleg szláv közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. csagatáj *biläkcä*, oszmán-török *bilekçe*: 'rablánc', oszmán-török *bilezik*, kirgiz *bilezik*: 'karperec'; vö. még: bolgár nyelvjárási *белциг* [belcsig], horvát-szerb nyelvjárási *beñčug*: 'fémkarika, gyűrű'. A törökségi szavak a török *biläk* 'csukló' származékai; vö. még: mongol *biličeg* 'ugyanaz'. A magyarba a szláv és a mongol szavak tanúsága alapján egy **biličäk* hangalak kerülhetett. Az *n* utólagos betoldás. A *bilincs* hangalak a többesjelnek vélt végződés elhagyásával alakult ki, vö. *csárda*.

billeg [1565] Hangfestő szó, mely eredetileg magas hangrendű párja a *ballag* igének. A *-g* végződés gyakorító igeképző. Azonos töből *-n* mozzanatos igeképzővel keletkezett a *billen* [1716], ennek nyelvújítás kori származéka a *billentyű* [1807].

billió [1795] 'milliószor millió' Német jövevényszó, vö. német *Billion* 'billió'. A német szó francia eredetű, vö. francia *billion* 'milliárd', régi nyelvi 'billió', mely mesterséges szóalkotás a latin *bis* 'kétszer' és a francia *million* 'millió' szavak alapján. A magyar hangalak végződése a *millió* mintájára alakult.

bim-bam [1846] Vitattott eredetű szó. 1. Belső fejlemény, hangutánzó eredetű ikerszó. Hasonló szóképzésre vö. angol *ding-dong*, orosz *бум, бом* [bim, bom]: 'bim-bam'. 2. Német jövevényszó, vö. német *bimbam* 'bim-bam'. A német származtatás alapja a feltűnően egyező hangalak és a szó késői felbukkanása.

bimbó [1456 k.] Szófaváltással keletkezett egy olyan származékszóból, melynek alapszava ismeretlen eredetű, valószínűleg a *bont* ige családjával függ össze. A szó egy folyamatos melléknévi igenévi alak főnevesülésével keletkezett, vö. *aszó*, *rigó*. A szó belseji *b* másodlagos betoldás eredménye, vagy pedig elhasonulással fejlődött egy korábbi, hosszú *m*-et tartalmazó alakból. Az eredeti jelentés a 'rügy, bimbó'. A szó 'mellbimbó' jelentése hasonlóságon alapuló jelentésátvitellel alakult. Igei származéka a *bimbózik* [1508].

biológia [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Biologie*, angol *biology*, francia *biologie*: 'biológia'. A szó a görög *biosz* 'élet' és a görög *logia* 'tudomány, tan' alapján keletkezett. Tudományos műszóként a franciából terjedt el és J.-B. A. de Lamarck (1744–1829) nevéhez fűződik. A *biológus* [1910] végső soron szintén görög eredetű, vö. görög *biológosz* 'az élet leírója, ábrázolója'; vö. még: német *Biologie*, francia *biologie*: 'biológus'.

bír [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *buyur-* 'parancsol, uralkodik', kun *buyur-* 'parancsol, rendelkezik', kazár *buyd'-* 'parancsol'. E szavak végső forrása az ótörök **buy(-)* 'szükséglet, gond; rászorul, gondoskodik'. A magyarba átkerült hangalak **bd'yd'-* lehetett, hasonló hangfejlődésre vö. *kín*. A származtatás hangtani és jelentéstani nehézségekbe ütközik. Névszói származéka a *bírás* [1372 u.], *birodalom* [1416 u.], a *birtok* [1524], ami alapja a *birtokos* főnévnek [1763] és a *birtokol* igének [1776–1821].

birizgál [1833] Hangfestő eredetű szó. A hangfestés síkján kapcsolatba hozható a nyelvjárási *bizgat* 'megérint' ige [1585] szócsaládjával. A végződés gyakorító igeképző.

birka [1347] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a nyelvjárási *ber*, *brr* állatterelő szavakkal összefüggésbe hozható alapszó származéka, vö. *berreg*. Végződése a *-ka* kicsinyítő képző. 2. Cseh jövevényszó, vö. cseh (morva) *birka*, *burka* 'juh'; vö. még: szlovák *birka* 'rövid gyapjas juh', orosz nyelvjárási *бырка* [birka] 'bárány; báránybőr'. A szláv szavak valószínűleg egy állathívogató-állatterelő szóból alakultak ki, vö. orosz *бырбыр* [birbir] 'juhot hívogató szó', ukrán nyelvjárási *бур* [bur] 'juhot terelő szócska'.

birkózik [1669] Származékszó, melynek alapszava a *bír* ige, végződése a *-kózik* visszaható képző. Jelentésanilag és hangtanilag idetartozik még *birok* szavunk [1846], mely a *birokra kel*, *birokra megy* szó szerkezetekben használatos. A *birok* vagy a *bír* alapszó *-k* névszóképzős származéka, vagy az igéből jött létre szóelvonással.

bíró [1306 tn., 1372 u.] Szófaváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *bír* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja, amely aztán főnevesült. Eredeti jelentése 'hatalommal bíró' lehetett. Származékai a *bíróság* [1372 u.], *bírált* [1591], *bíráskodik* [1792], *bírálat* [1813–1815]. Nyelvünkben átkerült a hazai latinba és egyes szláv nyelvekbe, vö. hazai latin *byro*, szlovén nyelvjárási *birou*: 'bíró'.

birsalma [1395 k.] Összetett szó, melynek előtagja az ismeretlen eredetű *birs*, utótagja az *alma* főnév. A források tanúsága szerint az eredeti forma *bis* lehetett, az *r* későbbi járulékhang. Hasonló hangbetoldásra vö. *hárs*, *nyers*. Az előtag önálló szóként is használatos azonos jelentésben. Hasonló összetétel a *bírskörte* [1667]. A gyümölcs más népetimológias elnevezései: *béresalma*, *büdösalma*.

bírság [12. század vége] Származékszó, melynek alapszava a *bír* ige 'hatalma van, képes valamire' jelentésben, végződése a *-ság* névszóképző (vö. még: *bíró*). Nyelvünkben átkerült a hazai latinba és egyes szláv nyelvekbe, vö. hazai latin *birsagium*, horvát-szerb *biršag*: 'ugyanaz'. A szó igei származéka a *bírságol* [1552].

bisztró [1936] Nemzetközi szó, vö. német *Bistro* 'kiskocsmá, falatozó, gyorsbüfé', angol *bistro* 'kiskocsmá', francia *bistrot*, *bistro* 'vendéglátó kisüzem, kocsmá; vendéglős'. A szó a franciában keletkezett. Nyelvünkbe a francia és a német közvetítette.

bitang [1456 k.] 'gazember' Német jövevényszó, amely esetleg cseh közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. kései középfelnémet *biutunge* 'préda, prédaszerzés, cserebere (prédával)'; vö. még: cseh régi nyelvi *bitunk* 'préda, prédaosztás'. A szó végső forrása az alnémet *būte* 'préda, prédaszerzés'. A szót a huszita zsoldosok terjesztették el szélesebb körben a 15. században. Rosszalló jelentése a magyarban alakult ki, tükrözve a feudális társadalom ellenszenvét az e rendszer ellen fellépő huszitákkal szemben. Igei származéka az *elbitangol* [1519]. A horvát-szerb *bitanga* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

bitó [1293 tn. (?), 1772 k.] 'akasztófa' Bizonytalan eredetű szó, esetleg egy önállóan nem adathatózó származéka, mely szófaváltáson ment keresztül. A szóvégi *-ó* eredetileg a folyamatos melléknévi igenév képzője volt, hasonló főnevesülésre

vö. *bimbó*. A szótó talán a *bitorol* ige nyelvjárási *bitol* alakjának tövével azonos eredetű. Származékszó, melyet a nyelvújítás korában alkottak meg.

bitorol [1831] Nyelvújítás kori származékszó a korábbi azonos jelentésű, nyelvjárási *bitol* igéből [1790]. A *bitol* egy önállóan nem élő *-l* képzős származéka lehet. Eredetét tekintve azonos a *bitó* szó tövével.

bitumen [1757] 'egy fajta kátrányszerű anyag' Nemzetközi szó, vö. német *Bitumen*, angol *bitumen*, francia *bitume*: 'bitumen'. E szavak alapja a latin *bitumen* 'földiszurok, aszfalt', így szavunk összefügg a *beton* főnévvel is. A *bitumen* az európai nyelvek szókészletébe főleg a franciából jutott be. Nyelvünkbe ásványtani műszóként a tudományos latinból került.

bivaly [1193 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg déli szláv eredetű, vö. bolgár *бивола* [bivol], horvát-szerb *bivo*, *bivola* (birtokos eset), nyelvjárási *bivol*, szlovák *byvol*: 'bivaly'. A szó végső forrása a vulgáris latin **bualus* 'ugyanaz', mely a latin *bubalus* 'ugyanaz' alakváltozata. A déli szláv származtatást erősíti a hazai bivalytenyésztő helyek földrajzi elhelyezkedése. A mai köznyelvi *bivaly* hangalak a 19. század második felében alakult ki.

bizarr [1790] 'szokatlan, szeszélyes' Nemzetközi szó, vö. német *bizarr*, angol *bizarre*, francia *bizarre*, olasz *bizarro*: 'bizarr'. A szó az olaszban keletkezett, ahol talán a *bizza* származéka. Nyelvünkbe a németből került.

bízik [1138 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű, a források tanúsága szerint igen régi szavunk. Számos származéka alakult ki, például: *bizakodik* [1460 k.], *biztat* [1519]; a nyelvújítás korából származik a *bizottság* [1771] és a *bizomány* [1804]. A *bizalom* [1683] szórövidüléssel keletkezett a korábbi *bizodalom* [1372 u.] alakból.

bizmut [1757] 'vörösesfehér fémfényű kémiai elem' Nemzetközi szó, vö. német *Wismut*, angol *bismuth*, francia *bismuth*: 'bizmut'; vö. még: tudományos latin *bismutum*, *bisemut(h)um*, *vismuthum* 'ugyanaz'. A szó a németből terjedt el, végső forrása azonban tisztázatlan. Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

bizony [1057 tn., 13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava a *bízik* ige töve, a korábbi alakok *-n*, illetve a mai hangalak *-ny* végződése névszóképző, hasonló képzésmódra vö. *vagyon*. A szónak nagyon sok származéka alakult ki nyelvünkben, például: *bizonyosság* [13. század eleje], *bizonyít* [1372 u.], *bizonyul* [1372 u.], *bizonyos* [1456 k.], *bizonytalan* [1456 k.], *bizonygat* [1645], *bizonyítvány* [1830], *bizonylat* [1830], *bizonyíték* [1833], megszilárdult ragos alakulatai pedig a *bizonynyal* [1372 u.] és a *bizonyára* [1513].

biztonság [1846] Származékszó a *bizton* [1535] alapszóból *-ság* névszóképzővel. Az alapszó megszilárdult ragos alakulat, mely a *bízt* (~ *bízott*) befejezett melléknévi igenévi alakból jött létre *-n* módhatározóraggal.

biztos [1563] Származékszó, melynek alapszava a *bízik* ige, a szó belseji *t* névszóképző, a szóvégi *-s* pedig melléknévképző. A szó származékai főleg a nyelvújítás korában jöttek létre: *biztosít* [1824], *biztosíték* [1833], *biztosító* [1833]. Ez utóbbi főnévi jelentésben 1838-tól adatható.

bizvást [1546] Megszilárdult ragos alakulat, amely a *bízik* ige *-va* határozói igenévképzős alakjából jött létre az *-st* módhatározóraggal.

bizserég [1792] Hangfestő eredetű szó, melynek töve a *pezsdi*l ige szócsaládjával függhet össze. A végződés a *-reg* gyakorító igeképző. Ugyanezen *tő* műveltető- gyakorító képzős származéka a *bizserget* [1888].

bizsu [1816] 'divatészer, csecsebecse' Francia jövevényszó, vö. francia *bijou* 'bizsu'. A francia szó kelta eredetű, vö. breton *bizou* 'drágaköves gyűrű'.

blabla [1930 k.] 'halandzsa, mellébeszélés' Valószínűleg francia jövevényszó, vö. francia *blabla*, *blablaba*: 'blabla, halandzsa'. A francia argóban feltehetőleg a spanyol *hablar* 'beszél' alapján keletkezett játékos ikerítéssel. A *bla* elem felhasználásával az olasz nyelv is képzett hasonló jelentésű szavakat, vö. olasz *blatetare* 'fecseg, locsog', *blaterone* 'fecsegő, locsogó'. A *blabla* és a német *blabbern* 'habog' kapcsolata vizsgálatot kíván. A bizalmas társalgási nyelv szava.

blamál [1876] Képzőcserével keletkezett a korábbi *blamíroz* [1844] igéből, amely német jövevényszó, vö. német *blamieren* 'szégyent hoz valakire, nevétségessé tesz valakit'. A németben a szó francia jövevény, vö. francia *blâmer* 'megrő, dorgál'. Az *-íroz* > *-ál* képzőcserére vö. *adrezzál*, *flangál*. A *blama* [1932] elvonással keletkezett a *blamál* formából.

blanketta [1860] 'ürlap' Német jövevényszó, vö. német *Blankett*, régi nyelvi *blankette*, ausztriai német *Blankette*: 'ürlap', tulajdonképpen 'aláírással ellátott üres lap', mely a német *blank* 'fehér, üres' származéka. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*.

bliccel [1885] Bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *blitzen* 'megszökik a fizetés elől', ez jelentéskülönüléssel keletkezett a német *blitzen* 'villámlik, villan' igéből. Vö. még: német *abblitzen* 'megszökik, kereket old; kudarcot vall'.

blokád [1681] Német jövevényszó, vö. német *Blockade* 'ostromzár', mely a német *blockieren* 'körülzár' ige származéka. A *blokád* hangalak ausztriai német kiejtési mintát tükröz.

blokk [1796] 'jegyzetömb; árcédula; háztömb; tömb' Német jövevényszó, vö. német *Block* 'farönk, tőke; tömb; őrház; tömeg; háztömb'. A német szó germán eredetű, vö. holland *blok* 'gerenda; kolonc', svéd *block* 'kolonc; blokk'. A *blokk* igei származéka a *blokkol* [1959].

blőd [1937] 'ostoba, idéetlen' Német jövevényszó, vö. német *blöde* 'blőd', ez utóbbi az ófelnémet *blodi* 'gyenge, erőtlen' alakra vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

blöff [1921] 'üres vagy félrevezető kijelentés' Nemzetközi szó, vö. német *Bluff*, angol *bluff*, francia *bluff*: 'blöff'. A szó az angolban keletkezett az angol *bluff* 'megdöbbenő, zavarba ejtő módon viselkedik' igéből. Nyelvünkbe az angoltól vagy a németből került. Igei származéka a *blöfföl* [1958]. A bizalmas nyelvhasználat szava.

blúz [1839] Francia jövevényszó, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *blouse* 'munkaköpeny, munkakabát; matrózbóluz'; vö. még: német *Bluse* 'egyenruha; női blúz'. Mai 'női ingerű ruhadarab' jelentése a magyarban csak 1900-tól adatható.

boa [1825] Nemzetközi szó, vö. német *Boa*, angol *boa (constrictor)*, francia *boa*: 'óriáskígyó'. E szavak alapja a latin *boa* 'vízikígyó'. Ebből a szóból származtatható a franciából kiinduló 'női nyakprém' jelentésű szó is, amely nyelvünkbe német közvetítéssel került, vö. francia *boa*, német *boa* 'ugyanaz'.

bóbitskol [1792] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó talán hangfestő eredetű és a *bókitól*, *bólogat* igékkel van kapcsolatban. A végződés a játékos szerepű *-kol* gyakorító ige képző.

bóbita [1647] 'búbszerű tollcsomó' Származékszó, melynek alapszava a *búb* főnév, az *-(i)ta* végződés kicsinyítő képző. Hasonló képzésmódra vö. *bokréta*. A 'fészkes virágzatú növények termésén található, ernyő formájú repítő képződmény' jelentés a nyelvújítás korában alakult ki.

boci [1795] Játékos szóalkotás eredménye, mely a nyelvjárási *bec*, *bece* 'kisborjú' [1786] mely hangrendű párjából keletkezhetett *-i* kicsinyítő képzővel. Eredetileg a *borjú* szóhoz kapcsolódik, talán a kisborjú hívószava volt.

bocs [1792] 'a medve kölyke' Ismeretlen eredetű. Az erdélyi szász *botsch* 'koca, disznó' szóval való kapcsolata jelentéstan okból nem világos. Eredetileg az erdélyi nyelvjárás szava volt.

bocsánat [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava, a régi nyelvi *bocsán(ik)* [1508] ige jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *boşan-*, csuvas *pyşan-*, tatár *buşan-*: 'kiürül; megszabadul', ezek eredetére vö. *bocsát*. Végződése az *-at* névszóképző. A szó belseji eredeti *s* affrikálódására vö. *bölcső*, *búcsú*.

bocsát [12. század vége] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *boşat-*, csuvas *pyşat-*: 'kiürít; elenged, megszabadít'. A török szavak alapja az ótörök **boşa-* 'ürül', ami a **boş* 'üres' melléknév származéka. A végződés a *-t* műveltető ige képző. Származéka a *bocsátkozik* [1508].

bocskor [1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *botschuo*, *botschuoch* 'nagy lábbeli', középfelnémet, felnémet *botschō* 'ugyanaz', újfelnémet *botschuch* 'rövid szárú csizma'. E szavak a középfelnémet *bot* 'rövid szárú csizma' és *schuoch* 'cipő' szavak összetételéből keletkeztek. A származtatást hangtani nehézségek teszik bizonytalanná. A cseh *bačkora* és az ukrán nyelvjárási *боцкору* (többes szám [bocskori]) 'bocskor' a magyar szó átvételei.

bódé [1792] 'utcai árusításhoz használatos építmény' Német jövevényszó, vö. német *Bude* 'egyszerű, szegényes építmény'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. középiráni *both* 'viskó, bódé', litván *būtas* 'ház'. Ez az eredeztetés hangtanilag nem meggyőző. Idetartozik a nyelvjárási *butyka* 'révház, piaci bódé' [1839], mely a szlovák *búdka* 'bódé, házikó' átvétele.

bodega [1854] 'egy fajta italmérés' Nemzetközi szó, vö. német *Bodega* 'pince, borkimérés; kikötői áruraktár', német régi nyelvi *bottega* 'bódé; kávézó', olasz régi nyelvi *bottega, botega, botiga* 'üzlet, bolt; műhely', spanyol *bodega* 'pince; hajófenék; áruraktár'. A szó a spanyolban keletkezett, tulajdonképpen a latin *apotheca* 'éléskamra, borospince' folytatásaként, vö. *patika*. Nyelvünkbe a német közvetítette.

bódít [1493 k. (?), 1584] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótő ismeretlen eredetű, talán a *bódorog* ige tövével függ össze. Az *-ít* végződés műveltető igeképző. A *bódít* szócsaládjának alapszava talán szóhasadással különült el a *bolydít, bolydul* igék tövétől. A *bódul* [1531] végződése visszaható képző.

bodnár [1388 tn., 1584] 'kádár, pintér' Szláv jövevényszó, vö. szlovén *bednjar*, nyelvjárási *bednár*, szlovák *debnár*, nyelvjárási *bednár, bodnár*, ukrán nyelvjárási *боднар* [bodnar]: 'kádár'. A szláv szavak alapja a szláv **бѣдѣнь* 'hordó, kád'; vö. még: *bödön*. A 'kerékgyártó' jelentés kialakulását a hasonló hangalakú *bognár*, a 'kulcsár' jelentést pedig a román *butar* 'kádár; pincemester' segítette elő. Régi nyelvi szó.

bodor [1090 k. tn. (?), 17. század második fele] 'göndörödő' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótő ismeretlen eredetű, az *-r* végződés talán deverbális névszóképző, vö. *fodor*. A *bodor* és a *fodor* valószínűleg szóhasadással különült el egymástól. A *bodor* eredetileg igenévszó lehetett, melynek igei tagja ugyan nem adatható, de a *Bodrog* helynév őrzi az emléket. Névszói származékok: *bodros* [1222 tn. (?), 17. század második fele], *bodri* [1790]. Igei származékai közül a *bodorít* [1784] műveltető képzővel, a *bodorodik* [1810] pedig visszaható igeképzővel alakult.

bódorog [1648] 'kódorog' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg egy önállóan nem adatható tövű származéka, mely a *bódít* tövével lehet azonos. A végződés gyakorító igeképző. Elképzelhető az is, hogy a *bodor* főnév *-g* igeképzős származéka.

bodza [1192 tn., 1337] Délszláv jövevényszó, vö. bolgár *бъзе* [bze], nyelvjárási *бъзбе* [bzse], *бъзие* [bzsie], szlovén nyelvjárási *bâzje, bezjč*: 'bodza(bogyó)'. A szláv szavak forrása a szláv **бъзъ* 'ugyanaz'. A magyar hangalak fejlődése a következőképpen történt: *bujza* > *bojza* > *bozza* > *bodza*.

bog [1138 tn. (?), 1522] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *põхlip* 'gomb', osztják *похлп* 'összefagyott hócsomó', zürjén *bugil'* 'púp, golyó', mordvin *pokol'* 'csomó, rög', finn *punka* 'kövér ember', lapp *bug'ge* 'daganat, göröngy, púp'. A szó a finnugor alapnyelvben **pun̄ka* vagy **pon̄ka* 'csomó, daganat' alakban élhetett. A szókezdő *b* kialakulására vö. *bal*, a finnugor **ṛk* > magyar *g* hangfejlődésre vö. *dug, mag*. Igei származéka a *bogoz* [1792].

bogánacs [1248 tn. (?), 1500 k.] Származékszó, mely a *bog* 'göb, csomó' szóból keletkezett *-cs* névszóképzővel, amely valószínűleg kicsinyítő szerepű. A szó belseji *n* másodlagos betoldás, vö. *bakancs*.

bogár [1138 tn., 1395 k.] Belső fejlemény. Talán származékszó, amelynek alapszava a *búg* hangutánzó szó, ezt a feltételezést a korábbi, *u*-t tartalmazó alakváltozatok is támogatják, az *-ár* végződés névszóképző. Az *ú ~ o* hangváltakozásra vö. *bong*. Hasonló képzésmódra vö. *sugár*. Hasonló szemléleten alapuló megnevezések más nyelvekben is élnek, vö. orosz *жук* [zruk] 'bogár' < *жужжамъ* [zszuszsaty] 'rezeg'. Származékai: *bogaras* [1706 k.], *bogarászik* [1799]

boglár [1505 k.] 'ötvösmunkával díszített ékítmény, ékszer' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *buckelŕre, buggeler*, újfelnémet *buckler*: 'köldökös pajzs', mely a középfelnémet *buckel* 'fémveretes pajzsköldök' származéka. A németben a szó francia jövevény, vö. ófrancia *boucle* 'ugyanaz', végső forrása pedig a latin *buccula* 'felfűjt arc'. A német *-ŕr(e)* > magyar *-ár* hangfejlődésre vö. *bognár, csaplár*. A szó a magyarban olyan tárgyakat – fegyvereket, ékszereket – jelölt, melyek a gombos pajzs díszítéséhez hasonlóan voltak kiképezve. Az átvétel a szó első előfordulása előtt körülbelül száz évvel már megtörténhetett, erre utal hangtani fejlődése és a kultúrtörténeti adatok egyaránt. A *-ka* kicsinyítő képzővel eláttott *boglárka* alak [1643] virágnévvé válása a virág német *Goldknöpfunghen* 'aranygomb' elnevezésével hozható kapcsolatba.

boglya [1291 tn. (?), 1561] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *bog* 'göb, csomó' szó származéka *-l ~ -ly* és *-a* névszóképzővel, vö. *szuklya* (< *zug*). 2. Jövevénytörök egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *boγol*, teleut *pul*, jakut *buγul*: 'szénakazal, boglya'. A szó a mongol nyelvekben is megtalálható. A származtatást hangtani nehézségek teszik bizonytalanná. A horvát-szerb *baglja* 'boglya' a magyar szó átvétele.

bognár [1392 tn., 1716] 'kerékgyártó' Német, közelebről hazai bajor-osztrák jövevénytörök, vö. hazai újfelnémet *wagner*, hazai bajor-osztrák *bōgno*, *wogner*, német *Wagner*: 'bognár'. A szókezdő *b* a bajor-osztrák alak gyenge szókezdő ajakhangjának megerősítésével, illetve annak helyettesítésével jött létre, vö. *bükköny*. A szó belseji *-á* hangrendi kiegyenlítődéssel alakult ki.

bogrács [1703 k.] Oszmán-török jövevénytörök, amely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *bakraç* 'bográcsszerű rézűst', horvát-szerb *bakrač* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó a *bakır* 'réz' és az *ağaç* 'fa' szavak összetételéből keletkezett.

bogyó [1505 tn. (?), 1525] Ősi, finnugor, talán uráli kori szó magyar képzéssel, vö. vogul *pol* 'bogyó', zürjén *pul*, finn *puola*: 'vörösfőny'; vö. még: szelkup *palkong* 'törpemálna, Rubus chamaemorus'. A szó az alapnyelvben **pola* 'bogyó' alakban élhetett. Az (*l >*) *ly > gy* hangfejlődésre vö. *fagy*, *meggy*. A szókezdő *b* kialakulására vö. *bal*. A szóvégi *-ó* kicsinyítő képző, vö. *csomó*, *mogyoró*.

bohém [1885] 'a formáságokkal nem törődő, kedélyes (művész)ember' Francia jövevénytörök, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *bohème* 'cseh (ország); cigány; bohém; bohém életmód, bohém férfi', német *Boheme* 'bohémvilág'. A francia szó a középkori latin *bohemus* 'Bohémiaiba való, Bohémia területén lakó' szóra megy vissza, és 'cigány' jelentése azzal magyarázható, hogy a 16. században Franciaországot kényszerből elhagyó cigányok Csehországot tartották hazájuknak. Mai köznyelvi jelentése is a cigányokhoz, a kötöttség nélküli, szabad, vándorló életmódjukhoz kötődik.

bohó [1575] 'mókás, nemtörődöm' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó valószínűleg a *bolyong* ige tövéhez és szócsaládjához kapcsolódik. A szóvégi *-ó* a folyamatos melléknévi igenév végződése. A korai alakok szó belseji *-t* tartalmazzak, az *l > ly > j > h* hangváltásra vö. *csalán* ~ nyelvjárási *csolán* 'csalán'. A 'kóborló, tévelygő' > 'buta, együgyű, balga' jelentésfejlődésre vö. *balgatag*, *tévelyeg*; vö. még: latin *errare* 'bolyong, eltéved; hibázik', német *irren* 'ugyanaz'. Melléknévi származéka a *bohókás* [1578], nyelvújítás kori főnévi származékai a *bohózat* [1825] és a *bohóc* [1835].

bója [1865] Német jövevénytörök, vö. német *Boje* 'bója'. A szó a németben holland eredetű, vö. középholland *boye* 'ugyanaz'. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*.

bojár [1486 tn., 1529] 'orosz, illetve román feudális főnemes' Német és román jövevénytörök. *Bojár*, *bajár* formában és 'orosz hűbérúr' jelentésben német jövevénytörök, vö. német *Bojar* 'ugyanaz'. A német szó orosz eredetű, vö. orosz *боярин* [*bojarin*] 'földesúr'. A *boér*, *bojér* nyelvjárási alakváltozatok román eredetűek, vö. román *boier*, régi nyelvi *boiarin*, *boiaren*, *boiaru* 'földbirtokos nemes'. E szavak alapja az óegyházi szláv *bolárinъ* 'nemes, főméltóság'. Történettudományi szakszó.

bojkott [1895] 'kiközösítés, kizárás' Nemzetközi szó, vö. német *Boykott*, angol *boycott*, francia *boycott*: 'ugyanaz'. A szó az angolban keletkezett a bérlőit sanyargató Ch. C. Boycott írországi angol jószágigazgató nevének köznevesülésével. Nyelvünkbe az angolból és a németből került. Igei származéka a *bojkottál* [1900]. A politikai és a sajtónyelv szava.

bojt [1181 tn. (?), 1327] Ismeretlen eredetű szó. Melléknévi származéka a *bojtos* [1211 tn. (?), 1327].

bojtár [1621] 'a pásztor munkáját segítő legény' Vitatott eredetű szó. 1. Belső fejlemény, valószínűleg a *bujt* 'bujtogat' ige *-ár* névszóképzős származéka. Eredeti jelentése 'állatterelő, -hajtó' lehetett. 2. Német, közelebről bajor-osztrák jövevénytörök, vö. bajor-osztrák *wachter*, *woχta(r)* 'örzö; csösz'. A német *χt* hangkapcsolat a magyarban szabályosan fejlődött *jt*-vé, az *e* felcserélődése *o*-val hangrendi átcsapás eredménye. A szó eleji *b* kialakulására vö. *bognár*, *bükköny*. Igei származéka a *bojtárokodik* [1756].

bojtorján [1237–1240 tn., 1395 k.] 'egy fajta gyomnövény' Jövevénytörök egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *baldd'ryan*, oszmán-török *baldran*, csuvas *pυldōran*: 'bojtorján'. A magyarba került ótörök szó belsejében

lévő *lt* hangkapcsolat *xt* fokon keresztül *jt*-vé alakult. Hasonló hangfejlődésre vö. török *altd'n* 'arany' > magyar *Ajtony* <személynév>.

boka [1193 tn. (?), 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *bakay* 'a birka sípcsontja', kirgiz *bakay* 'a pata feletti csontok'. A szó kimutatható a mongol és a mandzsu nyelvekben is. Az ótörök szóvégi *aj* szabályos folytatása a magyarban *a*, vö. *búza*. Az első szótagi *o* elhasonulás eredménye, hasonló hangváltozásra vö. *pogácsa*, *pogány*. Igei származéka, a *bokázik* 1806-tól adatható 'táncol' jelentésben.

bóklászik [1877] 'meg-megállva járkál' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó bizonytalan, esetleg hangfestő eredetű, és a *bókol*, *bólogat* igék tövével van kapcsolatban, mivel ezek az igék is eredetileg hajlongással járó mozgást neveznek meg. Végződése gyakorító igeképző.

bókol [1778] 'bókot mond; hajlong' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó bizonytalan, esetleg hangfestő eredetű, és a *bólogat*, *bóbiskol* igék tövével van kapcsolatban. A *bók* [1813] nyelvújítás kori elvonás a *bókol*-ból.

bokor [1055] Ismeretlen eredetű. Hangfelépítése alapján gyanítható, hogy belső fejlemény. Alaktanilag talán összefügg a *csokor*, *csoport* szavakkal. Származékai: *bokros* [1451 tn., 1584], *bokrosodik* [1580 k.]. A horvát-szerb *bokor* 'bokor' a magyar szó átvétele.

bokréta [1585] Származékszó, alapszava a *bokr*- <a bokor töv változata>, *-(é)ta* végződése kicsinyítő képző. Hasonló képzésmódra vö. *bóbita*.

boksz¹ [1780] 'ökölvívás' Nemzetközi szó, vö. német *Box* (összetételek előtagja, vö. *Boxkampf* 'ökölvívó mérkőzés', *Boxhandschuh* 'bokszkesztyű', *Boxring* 'szorító'), angol *box*, francia *boxe*: 'bokszt'. A szót az angol terjesztette el, esetleg germán eredetű, vö. német *pochen*. Igei származéka, a *bokszol* [1873] szintén nemzetközi szó, vö. német *boxen*, angol *box*, francia *boxer*: 'boksztol'.

boksz² [1896] 'elkülönített fülke' Nemzetközi szó, vö. német *Box* 'láda, szekrény; elkülönített lóállás; gépkocsiszín', angol *box* 'doboz, tok, rekesz; elkülönített lóállás', francia *box* 'fülke; elkülönített lóállás; gépkocsiszín; gyermekjáróka'; vö. még: középkori latin *buxis*, latin *pyxis*: 'láda, doboz'. A szót az angol terjesztette el, nyelvünkbe a németből és az angoltól került.

boksz³ [1906 (?), 1921] 'lábbelinek való borjú- vagy marhabőr; cipőkenőcs' Német összetétel előtagjának átvétele, vö. *Boxhalf* 'borjú-, bokszbőr', ez utóbbi az angol *boksz-calf* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza.

-ból/-ből [12. század vége] A külső helyre irányuló helyviszonyt kifejező önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében a *bele* 'bél' főnév és az ősi *-l* határozórag kapcsolatából alakult ki a **beleül* 'belsejéből, belülről' ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán elvesztette önállóságát, majd a korai ómagyar kor végére kialakult mély hangrendű *-balól* párja is. A rag rövidülése már ekkor elkezdődött, a hosszú és rövid alakok használata sokáig ingadozást mutat, a folyamat a 15. század körül fejeződhetett be. A Halotti Beszédben még a hosszabb, hangrendileg nem illeszkedő alakot találjuk: *timnicébeleül* 'tömlőcéből'. Mai főnévi ragrendszerünk tagja.

boldog [1193 tn. (?), 12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg egy önállóan nem adatható töv származéka. A szótó ismeretlen eredetű, de talán kapcsolatba hozható a *bódít*, *bolyong* igék tövével. A szóvégi *-g* névszóképző, vö. *csillag*, *részeg*. A szó belseji *l* késői járulékhang. Származékai: *boldogtalan* [1372 u.], *boldogság* [1405 k.], *boldogít* [1518 k.], *boldogul* [1519], *megboldogult* [1531].

bólé [1854] 'borból, gyümölcsből, cukorból készült ital' Német jövevényszó, vö. német *Bowle* 'bólé; bóléhoz való edény'. A német szó angol eredetű, vö. angol *bowl* 'edény, ivócsésze'. A magyar hangalakra hatott a *lé* főnév. Nyelvünkbe irodalmi átvétellel került.

boleró [1838] 'spanyol tánc; női ruhadarab' Nemzetközi szó, vö. német *Bolero*, angol *bolero*, francia *boléro*: 'boleró', spanyol *bolero* 'ugyanaz; kerek női kalap'. A szó a spanyolban keletkezett, a spanyol *bola* 'golyó, labda' szóból. Nyelvünkbe főleg a német és a spanyol közvetítette.

bolgár [1138 tn., 1527] Bolgár jövevényszó, vö. bolgár *българин, българин* [bulgarin, bulgari] (többes szám) 'bolgár(ok)'; vö. még: cseh *Bulhar*, orosz *болгарин* [bulgarin]: 'ugyanaz'. A szó végső forrása valószínűleg az ótörök *bulgar* 'keverék'.

Az európai nyelvek többségébe a latin közvetítette (vö. középkori latin *Bulgarus* 'ugyanaz'), és a bolgár-szlávokat értik rajta. Az elnevezés eredetileg azokra a bolgár-török törzsekre vonatkozott, akik a 7. században a Duna alsó folyása és a Balkán-hegység között húzódo területen államot alapítottak, majd idővel átvették az ott élő szláv lakosság nyelvét, és beolvadtak. A *bolgár* változat a Bulgária országnév hatására alakult ki.

bolha [1200 k. tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *buha, buva*, szlovák *blcha*: 'bolha; egy fajta játék', szlovén *bolha* 'ugyanaz; a szőlőprés egyik alkatrésze'. Ezek indoeurópai eredetűek, vö. görög *fūlla*, örmény *lu*: 'ugyanaz'. Igei származékai: *bolház* [1573], *bolhászcodik* [1702], melléknévi származéka a *bolhás* [1228 k. tn.].

bólogat [1783] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó bizonytalan eredetű, talán hangfestő szó lehet, mely a *bókol*, *bóbiskol* igék tövével van kapcsolatban. A *-gat* végződés gyakorító igeképző. A *bólint* származékszó [1831] *-int* végződése mozzanatos igeképző.

bolond [1200 k. tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *blōdъ* 'paráznság', horvát-szerb *blud* 'feslettség', szlovén régi nyelvi *blōd* 'hiba, tévedés; kéj, gyönyör', szlovák *blud* 'tévelygés', orosz *блуд* [blud] 'fajtalanság'. Nyelvünkben a szó eredeti jelentése 'tévedés, tévelygés', a melléknévi használat későbbi fejlemény. A magyar régi nyelvi *beléndes* [1380 k.] szintén szláv átvétel, amely más tőhangzóval fejlődött, és a keleti szláv nyelvekben megszilárdult 'parázna' jelentésben élt. A *bolondgomba* összetételben [1803] az előtag az egyes gombafajták bódító, „bolondító” hatására utal. Származékai: *bolondos* [1200 k. tn], *bolondul* [1372 u.], *bolondság* [1456 k.], *bolondozik* [1490], *bolondít* [1527], *bolondéria* [1845].

bolsevik [1907] Nemzetközi szó, vö. német *Bolschewik*, angol *Bolshevik*, francia *bolchévik*, orosz *большевик* [boljszevik]: 'bolsevik'. A szó az oroszban keletkezett az orosz *больше* [boljsze] 'több' szóból. Az elnevezés az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt első, 1903-ban tartott kongresszusához fűződik, amikor V. I. Lenin politikai irányvonalának a hívei szereztek meg a szavazatok többségét. Nyelvünkbe főleg az orosz és a német közvetítette. Származékai szintén nemzetközi szóként kerültek nyelvünkbe: *bolsevizmus* 'a marxizmus-leninizmus elmélete és gyakorlata' [1917], *bolsevista* 'bolsevik' [1919].

bolt [1211 tn (?), 1416 u.] 'boltív; üzlethelyiség' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *volto* 'boltozat', olasz *volta* 'ív, bolthajtás'. E szavak alapja a latin *voltus* 'ív, bolthajtás'. A szó eleji *b* szabályosan fejlődött, vö. *börzsöny*. *Boltozat* 'íves kiképzésű mennyezet' származéka 1561-től adatható. A *bolt* 'üzlethelyiség' jelentésének az az alapja, hogy a középkori árusítóhelyiségek bolthajtásosak voltak.

boly [1213 tn (?), 1536] Ismeretlen eredetű szó. Valószínűleg a magyar szókincs ősi rétegéhez tartozik és igenévszói eredetű. Talán összefügg a *bódít*, *bolyong* igék szócsaládjával.

bolyh [1561] Ismeretlen eredetű szó. A *bohoj*, *bohaj* formák régebbi változatok, melyekből a mai alak hangátvetéssel (*h* : *ly* > *ly* : *h*), majd a második szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett, alaktani felépítésére vö. *kályha*, *pehely*. Származéka: *bolyhos* [1793].

bolyong [1343 tn (?), 1552] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, talán a *bódít*, *bódorog* igék tövével lehet kapcsolatban. Származékai: *bolygó* [1343 <folyamatos melléknévi igené>], 1838 'égitest'], *bolygat* [1416 u.], *bolydít* [1493 k. (?), 1794], *bolydul* [1601].

bomba [1685 k.] Vándorszó, vö. német *Bombe*, francia *bombe*, olasz *bomba*, orosz *бомба* [bomba]: 'bomba'; vö. még: hazai latin *bomba* 'ugyanaz'. A szó mint katonai műszó az olaszban keletkezett a korábbi *boombo* 'ugyanaz' alakból, és végső soron a latin *bombus* 'moraj' szóra megy vissza. Nyelvünkbe elsősorban a német és az olasz közvetítette. Korábbi megnevezése *tüzes labda* volt [1651]. A *bomba* igei származéka a *bombáz* [1704].

bombaszt [1806] 'fellengzős szólam, üres kifejezés' Német jövevényszó, vö. német *Bombast* 'bombaszt'. A szó a németben angol eredetű, vö. angol *bombast* 'ugyanaz', végső forrása pedig a középperzsa *pambak* 'gyapot'. A *bombasztikus* melléknévi származék [1856] valószínűleg a magyarban keletkezett, de az sincs kizárva, hogy valamelyik európai nyelvből vettük át, vö. német *bombastisch*, angol *bombastic*, olasz *bombastico*: 'bombasztikus'. A választékos irodalmi nyelv szava.

bon [1865] 'kötelezvény, utalvány' Nemzetközi szó, vö. német *Bon*, francia *bon*, lengyel *bon*: 'bon'. A szó a franciában keletkezett a *bon* 'jó' melléknév főnevesülésével. A 17. század végén, Saint-Simon utópista művei alapján vált pénzügyi,

kereskedelmi szakszavá. Nyelvünkbe főleg a német és a francia közvetítette. A köznyelvben a *bón* hosszú magánhangzós ejtészváltozat használatos.

bonbon [1845] Nemzetközi szó, vö. német *Bonbon*, angol *bonbon*, francia *bonbon*: 'bonbon'. A szó a franciában keletkezett a *bon* 'jó' melléknév kétszer ejtésével. Nyelvünkbe főleg a német, közelebről bajor-osztrák, valamint a francia közvetítette.

bonc [1786] 'buddhista pap' Német jövevényszó, vö. német *Bonze* 'buddhista pap; valamely nézet fanatikus híve; magas beosztású szakszervezeti vagy pártbürokrata'. A német szó francia eredetű, vö. francia *bonze* 'bonc', végső forrása pedig a kínai *fan-seng* 'vallásos személy'. Az európai nyelvekben 'buddhista pap' jelentésben a japán régi nyelvi *bonzō* 'ugyanaz' nyomán honosodott meg.

boncol [1675] Származékszó, melynek alapszava a *bont* ige, eredeti *-szol* végződése gyakorító igeképző. A szó belseji *c* a *t* és az *sz* összeolvadásával jött létre a képző elavulását követően, hasonló jelenségre vö. *hurcol*. A *boncolás* névszó [1843] nyelvújítás kori elvonás a *boncol*-ból. A főnév összetételi előtaggá vált, vö. *boncmester* [1800], *bonctudomány* [1828], *bonckés* [1833], *boncterem* [1841].

bong [1554] Hangutánzó eredetű szó. Eredetileg a méhek, darazsak hangját jelenítette meg. Előfordul *bung* változata is [1838]. A szóvégi *-g* a hangutánzó igék körében gyakori, vö. *bög*, *büg*, *cseng*, *kong*, *zsong*.

bont [1337 tn. (?), 1476 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatos. Töve ismeretlen eredetű, és valószínűleg összefügg a *bimbó* tövével. Végződése a *-t* műveltető képző, alaktani felépítésére vö. *hint*, *szánt*. Ugyanebből a töből *-l* gyakorító-visszaható képzővel keletkezett a *bomlik* [1508]. A *bont* ige származéka a *bontakozik* [1533], amely leggyakrabban a *ki-* igekötővel használatos. A *bomlik* származékai: a *bomladozik* [1694] gyakorító-visszaható képzővel és a *bomlaszt* [1792] műveltető igeképzővel.

bonviván [1799] 'jó megjelenésű, könnyed modorú, szerelmes szerepeket alakító színész, énekes' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. francia *bon vivant* 'életművész, világfi, élvhajhász'; vö. még: német *Bonvivant* 'ugyanaz'. Az eredeti francia szó összetétel (*bon* 'jó' + *vivant* 'élő'). Színházi műszóként él 'hösszerelmes' jelentésben.

bonyolít [1533] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. osztják *põn-* 'gombolyít, bepólyál, begöngyöl', votják *biñ-* 'összegöngyöl, összehengerít, összezecsavar, összegombolyít', cseremis *üip-põniem* 'hajfonat', finn *puna* 'csavarás, csavart', lapp *bõdnjá* 'fon, csavar, sodor'. A feltehető finnugor kori alak **puña* 'gombolyít, összegöngyöl'. A finn adat tanúsága szerint a finnugor szó igenévszói természetű lehetett. A magyar szó eleji *b* hangra vö. *bal*. A szóvég *-l* gyakorító és *-ít* műveltető igeképzőből áll. A *bonyolódik* [1792] a *bonyol-* relatív töből, *-ódik* visszaható igeképzővel, illetve a nyelvújítás kori *bonyodalom* [1843] a *bony-* abszolút töből a *-dalom* névszóképzővel jött létre.

bor [1086 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *bor*, kun *bor*, kipcsak *bor*: 'bor'. A szó végső forrása a középperzsa *bõr* 'ugyanaz'. Vö. még: ujjur *borluq*, kun *borla*, karaim *borlaldx*: 'szőlőskert'. A szőlőtermeléssel valószínűleg a 8–9. században ismerkedtek meg őseink, bár a bort már korábban is ismerték. A *borász* származék [1840] a nyelvújítás korában keletkezett.

bór [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Bor*, francia *bore*, orosz *бop* [bor]: 'bór'. A szó a németben alakult ki, vö. korai ófelnémet *borros* 'bórax', ez a középkori latin *borax* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

bóra [1717 e.] 'északkeleti száraz bukószél az Adriai-tengeren' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *bora*, régi nyelvi *borea* 'északi szél az Adriai-tengeren', mely a latin *boreas* 'északi szél' szóra vezethető vissza, végső forrása azonban a görög *boréasz* 'ugyanaz'. Elsősorban meteorológiai és hajózási műszó.

bórax [1757] 'a bór színtelen, kristályos vegyülete' Nemzetközi szó, vö. német *Borax*, angol *borax*, francia *borax*: 'bórax'; vö. még: középkori latin *boracum*, *borax* 'ugyanaz'. A szó végső forrása az újperzsa *būrāh* 'ugyanaz', ami arab közvetítéssel került a latinba, vö. arab *būraq*, *baurāq* 'ugyanaz'. A latin terjesztette el, nyelvünkbe főleg a latinból és a németből került.

borbély [1393 tn., 1480] Vándorszó, vö. német (középfelnémet) *barbier*, korai újfelnémet *barbir*, francia *barbier*, román *barbér*, *barbir* 'felcser; borbély'. A francia terjesztette el, ahol a *barbe* 'szakáll' szó is megvan. A magyar *ly* szövégi elhasonulás eredménye, vö. *erkély*, *kvártély*. Nyelvünkbe a német vagy az olasz közvetítette.

borbolya [1522 tn. (?), 1583] 'sóska' Bizonytalan eredetű, esetleg latin jövevényszó, vö. középkori latin *barbaris*, tudományos latin *Berberis vulgaris*: 'ugyanaz'. A latin szó tisztázatlan eredetű. A szövégi magyar *a* talán a *Barbara* személynév hatását tükrözi.

borda [1355 tn., 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *brdo*, szlovák *brdo*, orosz *бѣрдо* [bjordo]: 'takácsborda'. A szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. német (ófelnémet) *bort* 'hajófedézet', lett *birde* 'szövőállvány'. Származékai a *bordás* [1355 tn., 1759], *bordáz* [1801], *bordázat* [1869].

bordély [1405 k.] 'nyilvánosház' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *bordel*, *burdell*, olasz *bordello*: 'bordély'. A szó az olaszban francia jövevény, vö. ófrancia *bordel* 'deszkakunyhó, nyilvánosház', végső forrása azonban az ófrank **borda* 'deszka'.

bordó [1885] Összetett szó előtagjának önállósulásával keletkezett, vö. *bordóvörös* 'borvörös' [1897]. A *bordóvörös* a német *bordeauxrot* 'ugyanaz' részfordítása. A német szó előtagja a francia *bordeaux* 'egy fajta sötétvörös bor' átvétele, mely pedig a boráról ismert franciaországi *Bordeaux* város nevének köznevesülése.

borissza [1434 tn., 1582] 'borkedvelő ember' Szófajváltással keletkezett, egy összetett szó főnevesülésével. Előtagja a *bor* főnév, utótagja az *iszik* igéből *-a* melléknéviigenév-képzővel alakult, a képzésre vö. *csúszik* : *csusza*, *hullik* : *hulla*. Tréfás megnevezés ugyanúgy, mint ellentéte, a *nem* tagadószó betoldásával keletkezett *bornemissza* 'bort nem ivó ember' [1434 tn., 1548].

borít [1456 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel. A tőhöz vö. csagatáj *buru-* 'befed, betakar', oszmán-török *bur-* beborít, befed'. A magyarba átkerült török igealak **buru-* lehetett. A magyar szó végződése az *-ít* műveltető igeképző. Ugyanebből a török tőből *-ul* visszaható igeképzővel alakult a *borul* ige [1512 k.], *-gat* gyakorító képzővel a *borogat* [1584], *-ng* igeképzővel pedig a *borong* [1668]. A *ború* főnévi származék [1647] elvonással keletkezett a *borul*-ből. Régi származékai a *borító* [1578] és a *boríték* [1590].

borjú [1211 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *p̄ru*, ujjgur *buzan*, oszmán-török *buzagı*: 'borjú'. A szó a mongol nyelvekben is megtalálható. A magyarba került szóalak a **buzan* lehetett, melyből *burej* változaton keresztül alakult ki a mai hangalak, hasonló hangfejlődésre vö. *gyapjú*. Származékai a *borjas* [1231 tn., 1462], *borjazik* [1548].

bornírt [1846] 'korlátolt' Német jövevényszó, vö. német *borniert* 'korlátolt', ez utóbbi a francia *borné* 'ugyanaz' átvétele a szövégi németes átformálásával.

boróka [1791] 'örökzöld cserjeféle' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *borievka*, szlovák nyelvjárási *borovka*, *borovka*: 'boróka, borókabogyó'; vö. még: lengyel *borówka*, orosz *боровка* [borovka]: 'áfonya'. A szlovák szó a *bor* 'fenyő' származéka. Származéka a *borókás* [1858].

borona [1481] 'talajművelő eszköz' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *brana*, szlovák *brána*, orosz *борона* [borona]: 'borona'. Alakváltozatainak tarkasága alapján több szláv nyelvből is átvehettük. A 'gerenda, deszkakerítés' jelentésű nyelvjárási *borona* [1406] ugyancsak szláv eredetű, de egy másik, az említettől független szócsaládra vezethető vissza, vö. óegyházi szláv *brъvno*, horvát-szerb *brvno*, orosz *бревно* [brevno]: 'gerenda'.

borosta [1347 tn. (?), 1531] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. erdélyi szász *bōrst*, *būršt*, bajor-osztrák *burst*, német *Borste*: 'sörte, tüskés haj', német *Bürste* 'kefe'. A szó indoeurópai eredetű, vö. orosz *бору* [borscs]. A *borosta* hangalak a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával, a szövégen pedig hanghelyettesítéssel fejlődött. Melléknévi származéka a *borostás* [1799].

borostyán¹ [1282 tn., 1395 k.] 'örökzöld kúszónövény' Jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg a horvát-szerbből, vö. horvát-szerb nyelvjárási *břšćan*, *břšćan*, *břštan*; vö. még: szlovén *bršćel*, szlovák *brečtan*: 'repkény, borostyán'. A szláv nyelvekben valószínűleg egy ige származéka.

borostyán² [1803] 'ékkőfajta, őskori fenyők megkövesedett gyantája' Német jövevényszó, vö. német *Bernstein*, régi nyelvi *bornstein* 'sárga, tulajdonképpen tűzben olvadó gyanta', mely a holland *bernstēn* 'ugyanaz' átvétele, ez utóbbi a holland *bernen* 'éget' és a *stēn* 'kő' főnév összetétele. A magyar hangalak a *borostyán* növénynevét népetimológiai hatását tükrözi.

boroszlán [1783] 'bogyótermésű dísz- és erdei növény' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *brstan*, *bersljan* 'borostyán, repkény'; vö. még: szlovén *bršljan*, lengyel régi nyelvi *brzestan*, *brzostan*: 'ugyanaz'. A szó belseji szláv *st* folytatása nyelvünkben *szl*; vö. még: *poroszló*, *zászló*.

borotva [1332 tn., 1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *britva*, szlovák *britva*, orosz *бритва* [britva]: 'borotva', horvát-szerb *britva* 'ugyanaz, zsebkés'. A szláv szavak a szláv **bri-* 'nyír, vág' igeire vezethetők vissza. A *borotva* és a *bērēva* alakváltozatok párhuzamosan keletkezettek. Igei származéka a *borotvál* [1416 u.] és a *borotválkozik* [1519].

borovicska [1794] 'borókapálinka' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *borovička* 'borovicska'. A szlovák szó alapszava megegyezik *boróka* szavunk szlovák eredetijének alapszavával.

borravaló [1620] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján, melynek előtagja a *-ra* határozóraggal ellátott *bor* főnév, utótagja pedig a főnevesült *való* melléknévi igenév. Alaktanilag hasonló módon keletkezett összetételek mintájára alakulhatott, vö. *útravaló*, *lábravaló*. Hasonló jelentésű szavak gyakran más nyelvekben is az iváshoz kapcsolódnak, vö. angol *drinkmoney*, német *Trinkgeld* 'borravaló'. A régiségben használatos korábbi megnevezései: *innya való pénz* [1540], *italpénz* [1569].

bors [1075 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török nyelvjárási *burç*, csuvas *pārās*: 'bors'. A török szavak iráni eredetűek, vö. szogd *marč*, pamíri *mərč*: 'ugyanaz'. A szóvégi deaffrikáció más török eredetű szavunkban is megfigyelhető, vö. *kos*, *kőrís*. A szó a kereskedelem révén jutott el nyelvünkbe. Származékai a *borsos* [1333 tn.], *borsoz* [1540 k. (?), 1779 e.], *borsika* [1783].

borsó [1229 tn (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *burčaq*, oszmán-török *burçak*, csuvas *pārza*: 'borsó'. A szó a mongol nyelvekben is megtalálható. Nyelvünkbe **burčaq* alakban kerülhetett, hangalakjának fejlődésére vö. *koporsó*, *orsó*. Igei származéka a *borsódzik* [1647], amely leginkább a *borsó(d)zik a háta* kifejezésben él.

borsóka [1783] 'a galandféreg betokozódott lárvája' Származékszó, a *borsó* főnév *-ka* kicsinyítő képzős alakja. Az elnevezés formái hasonlóságon alapszik. Orvostudományi műszó. Származéka a *borsókás* [1799].

borvirág [1735] Összetett szó, melynek előtagja a *bor*, utótagja pedig a *virág* főnév. Az előtag hasonló, 'bortól létrejött, bor okozta színeződés vagy képződmény' jelentésére vö. a *borkő* 'mustlerakódás' összetételt [1525 k.]. A *borvirág* magyar szemlélet alapján létrejött összetételnek látszik, a *borkő* valószínűleg latin mintára keletkezett tükörszó, vö. latin *lapis vinei* 'borkő'. A *borvirág* kései, *-s* melléknévképzős származéka a *borvirágos* [1846].

borvíz [1655] 'szénsavas ásványvíz' Összetett szó, melynek előtagja a *bor*, utótagja pedig a *víz* főnév. Az előtag hasonló, 'savanykás, bor ízére emlékeztető' jelentésére vö. a nyelvjárásainkban élő *borkút* 'savanyúvízforrás' [1244] szavunkat.

borz [1131–1141 tn., 1395 k.] Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *borsuq*, tatár *bursāk*, altaji *porsuq*: 'borz'. Nyelvünkbe **bors* alakban került. A szóvégi *s > z* zöngésülés szokatlan, valószínűleg *borzad* szavunk hatására következett be.

borzad [1516 k.] Hangfestő eredetű szó. Töve a *bozót* tövével függ össze, melynek magas hangrendű párja a *berzenkedik* ige és családja. A szó belseji *r* másodlagos járulékhang. Végződése a kezdő szerepű *-d* gyakorító igeképző. Ugyanennek a tönek az *-s* melléknévképzővel, illetőleg az *-alom* főnévképzővel ellátott származéka a *borzas* [1568] és a *borzalom* [1814]. A *borzadály* [1823] és a *borzalmas* [1834] a nyelvújítás korában keletkezett a *borzad*, illetve a *borzalom* származékaként. További származékai: *borzaszt* [1585], *borzong* [1789], *borzol* [1843].

bosnyák [1389 tn., 1693] 'Bosznia délszláv lakói' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *Bošnjak* 'bosnyák', ami a *Bosna* 'Bosznia' országnév származéka; vö. még: szlovák *Bosniak*, orosz *босняк* [bosznyak]: 'ugyanaz'.

boszorkány [1552] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. üzbég nyelvjárási *basdʒʁan* 'boszorkány'; vö. még: csagatáj *basdʒʁan-*, oszmán-török *basırǧan-*: 'lidércnyomása van'. A törökségi szavak a török **bas-* 'nyom' igeigetre vezethetők vissza. Az eredeti 'lidérc' jelentésből valószínűleg már a törökben fejlődött az 'ártó szellem', majd később a 'boszorkány' jelentés. A *boszorkány* hangalak kialakulására vö. *bojtorján*. A *boszorkány*-ból elvonással keletkezett az azonos jelentésű, irodalmi nyelvi *boszorka* [1798], mely újabban, tréfásan 'hamis fiatal nő' értelemben használatos. A szlovák *bosorka*, és az erdélyi román *bosorcăie*: 'boszorkány' a magyar szó átvételei.

bosszant [1416 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel. A tőhöz vö. ujjur *busan-* 'elszomorodik, nyugtalanodik', tatár *busan-* 'bosszankodik, elkeseredik'. A törökségi szavak alapja a török **bus-* 'nyugtalanít, elszomorít' ige, valószínűleg ugyanez a forrása a *bosszú* főnévnek is. A szóvégi *-t* műveltető igeképző. Ugyanebből a török tőből *-odik* visszaható igeképzővel alakult a *bosszankodik* [1470].

bosszú [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *busanč* 'bánat, szomorúság', ujjur *busyaq* 'szorongás'. A török szavak a török **bus-* 'nyugtalanít, elszomorít' igére vezethetők vissza, ugyanúgy, mint a *bosszant* ige. Nyelvünkbe valószínűleg **busuq* 'nyugtalanítás, bánat' formában kerülhetett. A szóvégi alakulására vö. *apró, ocsú*. A származtatás jelentéstani nehézségekbe ütközik. Ugyanennek a török szótónek igei származéka a *bosszul* [1495 e.], névszói származéka a *bosszúság* [1372 u.], *bosszús* [1575].

bot [1131 tn (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Törökségi megfelelői nem adathozhatóak, vö. azonban a következő származékszavak kikövetkeztethető szótóvét: türk *butiy* 'faág', középtörök *butd-* 'leverli a gallyakat', *butan-* 'ágaitól megfosztatik', oszmán-török *buda-* 'ágot nyese', *budak* 'ág'. A szó megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatóak. Eredeti jelentései nyelvünkben 'ág, ág-bog; csomó a növényen; tuskó, bunkó' lehettek. Származékai a *botos* [1211 tn.], *botol* [1566], *botoz* [1604].

botanikus [1664] 'növény-; növénytani' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *botanicus* 'botanikus'. Ugyanennek a latin szónak nőnemű alakjára vezethető vissza *botanika* 'növénytani' szavunk [1778], vö. tudományos latin (*scientia*) *botanica* 'botanika'. A latin szavak a velük megegyező jelentésű görög *botanikósz*, illetve *botaniké* átvételei. Ezekkel végső soron azonos eredetű a választékos stílusértékű *botanizál* 'növényeket gyűjt' [1790], mely a német *botanisieren* 'ugyanaz' átvétele, alaktani felépítésére vö. *flangál*.

botfűlű [1900 k.] Összetett szó, előtagja a *bot* főnév, utótagja a *fűl* főnév *-ű* melléknévképzővel ellátott alakja. Az előtag tompaságot, ügytelenséget, nehézkességet és hozzá nem értést fejez ki; vö. még: *boteszű* 'lassú felfogású, tompa eszű', *botlábú* 'esetlen mozgású', *botnyelvű* 'hibás beszédű, nehézkes nyelvű'.

botlik [1508] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adathozható. A szótó ismeretlen eredetű, a *botránkozik* ige tövével függhet össze. Végződése az *-l* gyakorító képző. A *botorkál* ige [1692] ugyanebből a kikövetkeztetett *bot-* tőből alakult az *-r* és a *-kál* gyakorító képzőelemekkel. A *botladozik* [1792] a *botlik* ige alapján fejlődött gyakorító képzővel.

botor [1504 tn (?), 1613] 'balga, meggondolatlan' Elvonással keletkezett a *botorkál* vagy a vele azonos jelentésű, korábbról adathozható, ma nyelvjárásainkban élő *botorkázik* [1585] igéből, alakulását a *botránkozik* is befolyásolhatta. Jelentésének fejlődésére vö. német *stolpern* 'megbotlik; megtéved; megbotránkozik'. Származéka a *botorság* [1792].

botránkozik [1506] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adathozható. Gyakorító *-r* képzős relatív töve a *botorkál* ige tövével azonos, abszolút töve a *botlik* tövével függ össze. Végződése az *-(n)kozik* gyakorító-visszaható képzőbokr. Jelentésének fejlődésére vö. *megütközik valamin*, német *sich stoßen* 'beleütközik valamibe': *Anstoß nehmen* 'megbotránkozik valamin', latin *offendere* 'beleüt valaminbe; megbotránkozik valamin'. Régi származéka a *megbotránkoztat* [1525]. A *botrány* főnév [1834] a nyelvújítás korában keletkezett, és valószínűleg Szemere Pál alkotása. Ennek származéka a *botrányos* [1837–1843].

bóvli [1920] 'silány áru' Német jövevényszó, vö. német *Bovel, Bofel, Bafel* 'bóvli, értéktelen áru', mely a jiddis *bowel* 'rossz áru, értéktelen holmi' szóra vezethető vissza, végső forrása pedig a héber (talmudi) *babel, bafel* 'ugyanaz'. A *-li* végződés a *celli, hecsedli* típusú szavak mintájára alakult.

bozontos [1779 e.] Szóhasadással keletkezett a *bozót* főnév *-s* melléknévképzővel ellátott *bozotos* 'bozóttal benőtt' származékából [1783]. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A mai bizalmas nyelvhasználatban 'sűrű, kócos haj' jelentésű *bozont* főnév [1831] elvonás eredménye a *bozontos*-ból. Mindkét szó a nyelvújítás korának terméke.

bozót [1731 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Töve összefügg a *borzad* ige tövével, *-ót* végződésében a *-t* névszóképző kereshető. Származéka a *bozotos* [1783].

bő [1138 tn. (?), 13. század második fele] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *beg*, oszmán-török *bey*: 'herceg, nemes úr', ennek végső forrása talán a kínai *po* 'száz ember vezetője'. Nyelvünkbe **beg* formában kerülhetett, a szóvég alakulására vö. *seprő*. Eredeti jelentése 'vezér, törzsfő' lehetett, ebből fejlődött később a 'hatalmas, előkelő', majd a 'gazdag' jelentés, végül a jelenlegi 'tág, bő' jelentésben szilárdult meg. Hasonló jelentésváltozás követhető nyomon a *dús* szónál. Származékai a *bőség* [13. század második fele], *bővit* [1416 u.], *bővelkedik* [1416 u.], *bőviül* [1416 u.]. A *bővitmény* [1813] a nyelvújítás korában keletkezett.

bödön [1214 tn. (?), 1561] Jövevényszó a horvát-szerbből és a szlovénből, vö. horvát-szerb *badanj* 'kád, dézsa; odvas fatörzs, melyen át a vízimalom kerekére ömlik a víz', horvát-szerb nyelvjárási *bedenj* 'kád, dézsa', szlovén *bedenj* 'ugyanaz; odvas, kivájt fatörzs; méhköpű, a kút gödrének kibélelésére használt odvas fatörzs; egy fából kivájt csónak'. A szláv nyelvekben a szó germán kölcsönzés, vö. német (ófeltnémet) *butin* 'csöbör, kád; puttony', angol (óangol) *byden* 'kád, hordó'. Végső soron ugyanerre a germán forrásra vezethető vissza *puttony* szavunk. A román *budăi* 'sajtár; vajköpülő' a magyar szó átvétele.

böfög [1577 k.] Hangutánzó eredetű szó. Töve összefügg egyrészt a *bufog* 'tompá, mély, öblös hangot ad', másrészt a *pöfög* ige családjának tövével. Végződése a *-g* gyakorító igekepző. Ugyanebből a *töböl*, mozzanatos igekepzővel keletkezett a *böffent* 'böfög egyet' [1577 k.] és az azonos jelentésű *böffen* ige [1800].

bög [1251 tn.(?), 1474] Hangutánzó eredetű szó. Szorosan összefügg a *béget* ige *bég* tövével, közöttük részleges szóhasadás ment végbe. Ide kapcsolható a *bong* ige is. A szóvégi *-g* gyakorító igekepző. A *bő-* *töböl*, műveltető, illetve visszaható igekepzővel keletkezett a ma főleg *el-* igekeötős összetételben használatos *bödít(i magát)* [1666]. A *bödül* [1668] melléknévi származéka a *bödületes* [1876].

bögöly [1550 k.] Vitatott eredetű: 1. Belső fejlemény, származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* hangutánzó eredetű és a *bög* ige családjának tövével függ össze. A *-ly* szóvég névszóképző, vö. *sirály*. A rovar szintén hangutánzó eredetű nyelvjárási elnevezései: *bagócs*, *dongó*. 2. Jövevényszó egy török nyelvből, vö. csuvas *pōvan* 'bögöly', teleut *pökön* 'szúnyog'; vö. még: oszmán-török *büvelek*, baskír *bögelek*: 'bögöly', a török szavak hangutánzó eredetűek lehetnek. A nyelvünkbe átkerült eredeti szóalak **bögen* vagy **bögel* lehetett.

bögre [1577 k.] 'füles (cserép) ivóedény' Ismeretlen eredetű szó. Több törökségi nyelv szavával is megpróbálták egyeztetni, de további vizsgálatok szükségesek a szó származásának tisztázására.

bögyörő [1481 e.] 'kisfiú hímvesszője' Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatható, végződése az *-ő* melléknéviigenév-képző. A szó relatív töve a nyelvjárási *bögyörődik* 'magához tér; hajtani kezd; domborodik' ige [1856] tövével azonos, az abszolút *tő* pedig a *begy* főnévvel és a *biggyeszt* ige családjának tövével egyezik meg. Szavunk használatos a tréfás szóalkotással keletkezett, rendszerint 'burgonyamélt' értelmű *angyalbögyörő* [1898] utótagjaként.

böjt [1181 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg német, közelebről feltnémet jövevényszó, vö. ófeltnémet *bijht* '(hit)vallás; bíróság előtti vallomás', középfeltnémet *bīht*, *bīhte* 'gyónás', német *Beichte* 'ugyanaz'. Mindezek alapja az ófeltnémet *bijehan* 'beismer, bíróság előtt kimond'. A *böjt -jt* végződése *χt* fokan keresztül alakult ki. Származékai a *böjtös* [1211 (?), tn., 1568], *böjtöl* [1372 u.], *böjtölés* [1372 u.].

bök [1198 tn. (?), 1673] Ismeretlen eredetű, alaktani felépítése arra utal, hogy ősi szavunk lehet. Gyakorító képzős származéka a *bökös* [1770].

bőkezű [1513] Összetett szó, melynek előtagja a *bő* 'tágas, széles' melléknév, utótagja a *kezű*, a *kéz -ű* melléknévképzővel ellátott alakja. Hasonló képzettársításon alapuló kifejezés számos nyelvből kimutatható, vö. angol *large-handed* 'bőkezű', tulajdonképpen 'nagy, széles kezű', francia *avoir la main large* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'széles keze van', olasz *aprire le mani* 'bőkezűen ad', tulajdonképpen 'kinyitja a kezeit'. Vö. még: *szükmarkú*.

bökkenő [1616] Szófajváltással keletkezett, a ma nyelvjárásainkban is elavulóban lévő *bökken* 'tántorog, billeg' ige [1611] *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakjának főnevesülése. Maga a *bökken* egy *-en* mozzanatos képzőelemet tartalmaz, és önállóan nem adatható töve vagy a *bukik* ige magas hangrendű párja, vagy hangfestő eredetű.

bölc [1211 tn. (?), 13. század eleje] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *büyci*, oszmán-török *büyücü*, gagauz *büjü*: 'varázsló'. A törökségi szavak alapja a török **büyü* 'varázs, varázslat'. A szó a mongol nyelvekben is kimutatható. Nyelvünkbe **büyci* alakban kerülhetett, a hangalak fejlődésére vö. *ács*, az *-l* másodlagos járulékhang. Eredeti jelentése 'varázsló, sámán' lehetett, mai értelmét a pogány hitvilág háttérbe szorulása után nyerte el. Származékai a *bölcsesség* [1372 u.], *bölcselkedik* [1536]. A *bölcselet* [1830 k.] és a *bölcsész* [1838] a nyelvújítás korában keletkeztek.

bölcső [1262 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *beşik*, kipcsak *beşik*, oszmán-török *beşik*: 'bölcso'. Nyelvünkbe **beşik* alakban kerülhetett. A török szóvégi mássalhangzó spirantizálódott, majd zöngés mássalhangzó lépett a helyébe, végül magánhangzóvá alakult, vö. *gyeplő*, *szőlő*. A szó belseji török *š* > magyar *cs* hangváltozásra, vö. *bocsát*, *búcsú*. Az *l* járulékhang betoldása későbbi fejlemény, vö. *gyümölcs*. A *bölcsőde* szó [1857] mesterséges szóalkotás eredménye a nyelvújítás korából.

bövény [1211 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. altaji *bulan*, baskír *bülen*: 'jávorszarvas', csuvas *pölan* 'szarvas'. A magyarban meghonosodott alak a törökségi nyelvekben ritkább magas hangrendű változat átvétele lehet, vö. *gödény*. Az állatok megnevezésének jelentéskeveredésére vö. a szláv **velbqdb* 'teve' szót, amely eredetét tekintve azonos a görög *éléfasz* 'elefánt' szóval.

böllér [1405 k.] 'disznó leölésére vállalkozó férfi' Német, közelebből hazai német jövevényszó, vö. korai újfelnémet, bajor-osztrák *peler*, *peller* 'belső- és húsfeldolgozó, húsfüstölő; kolbászárú; nem tanult hentes'. Ez utóbbi a korai újfelnémet *pel*, *pelle* 'belső részek' származéka, a szótó esetleg *bél* szavunk átvétele lehet. Elsősorban a népnyelvben használatos, de a köznyelv is ismeri.

bölobbika [1643] 'gémféle madár' Összetett szó. Előtagja a *bölob*, a *bövény* játékos szóalkotással keletkezett változata, utótagja a *bika* főnév. A *bika* utótag a madár himjének jellegzetes hívóhangjára utal, amely hasonlít a bika hangjára. A *bölobbika* hangalak megszilárdulását segítette a *bömböl* ige is. Hasonló szemléletmódon alapul a madár régi nyelvi *ökörbika* elnevezése [1604]. Számos más nyelv is 'bika' jelentésű szót használ e madár elnevezésében, vö. angol *bull-of-the-bog* <tulajdonképpen> 'mocsári bika', francia *taureau des étangs* <tulajdonképpen> 'tavi bika', olasz *tarabuso* <tulajdonképpen> 'bikavércse'.

bömböl [1456 k.] Hangutánzó eredetű szó, mely hosszú ideig tartó, erős, mély és tompa hangot jelenít meg. Végződése, a *-böl* gyakorító igeképző, vö. *dörömböl*. Hasonló hangalakú és jelentésű szó más nyelvekben is található, vö. görög *bombein* 'tompán hangzik, zúg, dong', román *bombăni* 'morog'.

böngészik [1759] Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Vagy a *bog* ige magas hangrendű *bög* változatának [1767], vagy a nyelvjárási *böng* 'látás; bogyó, ágon, tőkén felejtett gyümölcs' [1791] főnévnek *-ész* igeképzővel ellátott alakja. Képzéstani szempontból vö. a *hever* igére visszavezethető *heverész(ik)*, illetőleg az *eper* főnévből keletkezett *eprész(ik)* igeiket. A *böngészik* szó belseji *n*-je másodlagos járulékhang. Származéka a *böngészde* 'antikvárium' [1959].

bőr [1372 u.] Ósi, uráli kori szó, vö. osztyják *pěr* 'vöröses hámréteg a nyírhéj belső részén', jurák *pīr?* 'ugyanaz; a bendő nyálkahártyája; kenyérhéj', kojbál *pere* 'kéreg'. A szó az uráli alapnyelvben **perz* 'kéreg; bőr' alakban élhetett. A magyar szó eleji *b* kialakulására vö. *bal*. Származékai: *böröz* [1585], *börödzik* [1770 (?), 1789], *börke* 'szalonnabőr' [1800], *börösödik* [1805].

böreger [1788] 'denevér' Összetett szó, melynek előtagja a *bőr*, utótagja az *eger* főnév. A jelzői szerepű előtag az állat küllemére, csupasz bőrszárnyaira utal, utótagja pedig az egérrel való külső hasonlóságra. A denevér hasonló elnevezése más nyelvekben is megfigyelhető, vö. angol *flutter-mouse* <tulajdonképpen> 'repdeső egér', lett *pell-ahda* 'böreger', mordvin *ked' mimilav* <tulajdonképpen> 'börpillangó'. Elavulóban lévő szó.

börönd [1786] Szóelvonással keletkezett a korábbi *börönde* alakváltozatból, melynek szóvégi *e* hangját birtokos személyjelnek vagy kicsinyítő képzőnek érezhették. A *börönde* nyelvújítás kori mesterséges szóalkotás eredménye a *bőr* főnévből *-(n)de* képzővel, vö. *bölcső* : *bölcsőde*.

börtön [1261] Ismeretlen eredetű. Jelentése kezdetben 'hóhér; porkoláb' volt, a ma ismert 'fogház' értelem valószínűleg a korábbi *börtönház* 'a porkoláb háza' [1675] összetétel előtagjának önállósodásával, jelentéstapadással fejlődött, alapja az volt, hogy az elítélteket a porkoláb házában őrizték.

börze [1793] 'tőzsde' Német jövevényszó, vö. német *Börse* 'erszény; tőzsde'. A német szó holland eredetű, vö. holland *beurs* 'erszény; pénzeszsák'. A 'tőzsde' jelentés még a hollandban alakult ki: a 15. században a flandriai Brugge városában a kereskedők rendszeresen egy bizonyos *van de Borse* nevű tekintélyes kereskedőcsalád háza előtt gyülekeztek üzletkötés céljából. A család címere három erszényt ábrázolt. A *börze* igei származéka a *börzézik* [1882].

bőszít [1784] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, a végződés az *-ít* műveltető képző. Ugyanebből a töből *-ül* visszaható képzővel alakult a *fel-* igekötővel használatos *bőszül* igénk [1784]. A *bősz* 'dühödő' melléknév [1816] nyelvújítás kori elvonás eredménye az igékből. Választékos stílusértékű szavak.

bőszörmény [1246 tn., 1395 k.] 'izmaelita <mohamedán bolgár>' Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török nyelvjárási *müsülman*, *müsürman*, kirgiz *busulman*, *busurman*: 'muzulmán, mohamedán'. A szó forrása az arab *muslim* 'az iszlám követője', mely átkerült az újperzsába, és onnan terjedt el, vö. újperzsa *musalmān* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a szó **büsürman* vagy **büsürmen* alakban kerülhetett. Valószínűleg már a 10. századtól átfogó elnevezése a Dél-Magyarországon megtelepedő izmaelitáknak. Történettudományi szakszó.

brácsa [1771] 'mélyhegedű' Német jövevényszó, vö. német *Bratsche* 'mélyhegedű, brácsa', ami jelentéstapadással önállósult a korábbi *Bratschgeige* 'ugyanaz' összetételből. Ez utóbbi az olasz *viola da braccio* 'ugyanaz' részfordítása. A szavégi a kialakulására vö. *cérna*. Származékai: *brácsás* [1877], *brácsázik* [1959].

brancs [1848] 'gyülekezés népség; baráti csoport' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *branche* 'faág; elágazás, folyóág; kar <tárgyon>; családi ág; szak, szakma'; vö. még: német *Branche* 'szakma; üzletág'. A bizalmas társalgási nyelvben használatos.

bravó [1787] Olasz jövevényszó, vö. olasz *bravo!* 'bravó!'. A szó az olasz operával párhuzamosan került át nyelvünkbe és más európai nyelvekbe is. Az olasz *bravo* 'bátor, ügyes, derék' szóra vezethető vissza, mint végső soron a régi nyelvi, mára elavult *brávó* 'bérgyilkos' szavunk is.

bravúr [1790] Nemzetközi szó, vö. német *Bravour*, angol *bravura*, francia *bravoure*, olasz *bravura*: 'bátorság, vitézség, bravúr'. A szó az olaszban a 'bátor, ügyes, derék' jelentésű *bravo* melléknév főnevesülésével keletkezett. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került. Származékai: a *bravúros* [1851] és a *bravúroskodik* [1900].

brekeg [1815] Hangutánzó eredetű, a béka hangját adja vissza. Korábbi alakja *rekeg* [1536] volt, a *brekeg* hangalak feltehetőleg a szépirodalomban keletkezett a görög *brekekész* <brekegést utánzó indulatszó> hatására. A *-g* végződés gyakorító igeképző. A *brekeke* [1811] szintén hangutánzó eredetű.

bricsesz [1904] 'lovaglónadrág' Angol jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *breeches* 'bricsesz', német *Breeches* 'ugyanaz'. Az angolban a *breech* 'hátlója valaminek' főnév többes számú alakjából keletkezett. Elavulóban van.

bricska [1820] 'egy fajta lovas kocsi' Szláv, valószínűleg lengyel jövevényszó, vö. lengyel *bryczka*; vö. még: szlovák *brička*, orosz *брычка* [bricska]: 'bricska'. A lengyel a szót a németből vette át, vö. német régi nyelvi *barütsche*, *birütsche* 'ugyanaz', ami az olasz *baroccio*, *biroccio* 'kétkerékű kordé, taliga' szóra vezethető vissza. A szót a többi szláv nyelvben is a lengyel terjesztette el. Használata egyre inkább visszaszorul.

bridzs [1902] 'kártyajáték' Nemzetközi szó, vö. német *Bridge*, angol *bridge*, francia *bridge*: 'bridzs'. A szót az angol terjesztette el, eredete tisztázatlan. Nyelvünkbe is elsősorban az angolból került. Igei származékai a *bridzsel* [1928], *bridzsézik* [1928].

brigád [1707] Olasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *brigata*, *brigada* 'dandár; csapat'; vö. még: német *Brigade* 'ugyanaz; katonai egység'. Az olaszban a *briga* 'viszály, harc, küzdelem' szóból keletkezett, végső soron azonos eredetű a *brigadéros* és a *briganti* szavainkkal. 'Munkacsapat' jelentése az orosz hatására fejlődhetett.

brigadéros [1705] 'dandárparancsnok; brigádvezető' Német jövevényszó, részben magyar képzéssel. A tőhöz vö. német *Brigadier* 'brigadéros', ez a francia *brigadier* 'ugyanaz; altiszt' átvétele. Az *-s* mesterségnevekben gyakran előforduló névszóképző, vö. *kocsmáros*, *mészáros*. Nyelvünkben eredetileg 'dandárparancsnok' jelentésben élt. Alapszava, a mára elavult *brigadér* 'ugyanaz' [1786] is használatos volt a magyarban. A *brigadéros* mai jelentésében tréfás jelentésárnyalatú.

briganti [1865] 'útonálló; gazember' Olasz jövevényszó, vö. olasz *brigante, briganti* (többes szám) 'briganti, lázadó'. Az olaszban eredetileg a *briga* 'fáradtságos munka; viszály, harc' származéka. Nyelvünkbe valószínűleg az olasz szó többes számú alakja került. Elavulóban lévő szó.

brikett [1891] 'szénporból készült hasáb vagy tojás alakúra sajtolt fűtőanyag'. Nemzetközi szó, vö. német *Brikett*, angol *briquet, briquette*, francia *briquette*: 'brikett'. A szó a franciában keletkezett a *brique* 'tégla, cserép' szóból. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette.

briliáns [1759] Nemzetközi szó, vö. német *brillant, Brillant*, angol *brilliant*, francia *brillant*: 'briliáns'. A szó a franciában keletkezett a *briller* 'ragyog, fénylik' ige folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével. A magyar végződés latinosítás eredménye. Nyelvünkbe a német és a francia közvetítette.

brillíroz [1808] 'remekel' Német jövevényszó, vö. német *brillieren* 'ragyog, fénylik', ami az azonos jelentésű francia *briller* átvétele.

brindza [1546] 'egy fajta juhsajt' Vándorszó, vö. román *brînză*, horvát-szerb *brenca*, szlovák *bryndza*, ukrán *бринза* [brinza]: 'brindza'. A szót a román terjesztette el, ahol bizonytalan eredetű, eredetileg a vlach pásztorkultúra szókincsének eleme. Nyelvünkbe főleg a románból, de más nyelvekből is átkerült. Elsősorban nyelvjárási szó, de a köznyelv is ismeri.

bringa [1924] Bizonytalan eredetű. Talán játékos szóalkotás, szóösszerántás eredménye, esetleg a *bricska* és az *inga* 'ingó' szavakból.

bríós [1921] Nemzetközi szó, vö. német *Brioche*, angol *brioche*, francia *brioche*: 'bríós'. A szó a franciában keletkezett a francia *brier* 'kenyértésztát dagaszt' igéből. Nyelvünkbe elsősorban a bécsi németből került.

brit [1793] Német jövevényszó, vö. német *Brite* 'brit'. A német szó latin eredetű, vö. latin *Brit(t)io, Britones* (többes szám) 'kelta-brit (ember)'. A szó végső forrása a kelta (ókelta) **Britto, *Brittones* (többes szám) 'rendbontó; harcos'. Vö. még: walesi *Brython* 'nyugat-angliai kelta'.

brokát [1688] 'egy fajta fényes, sűrű szövet' Vándorszó, vö. német *Brokat*, francia *brocart*, olasz *broccato*: 'brokát', az olasz terjesztette el, ahol az olasz *broccare* 'hímez, selyemszövetet arannyal átsző' ige származéka. A magyarba főleg a német, továbbá az olasz közvetítésével került. Nyelvünkben korábban jelentkezett a mára elavult *brokatell* 'félselyem damaszt' [1620], mely ugyancsak vándorszó, és közvetlen átadója elsősorban az olasz nyelvjárási *brocadello*, valamint a német régi nyelvi *brocadell*: 'ugyanaz' lehetett.

brokkoli [1805] 'főzeléknövényfajta' Olasz jövevényszó, vö. olasz *broccoli* (többes szám) 'spárgakel', ami az olasz *brocco* 'hajtás, rügy' kicsinyítő képzős származéka. A szó végső forrása a latin *broccus* 'előre álló fogú', ami a *brokát* és a *bróker* szavaink előzménye is.

bróm [1833] 'barnászörös, kellemetlen szagú halogén elem' Nemzetközi szó, vö. német *Brom*, angol *brome*, francia *brome*, olasz *bromo*: 'ugyanaz'. A szó mesterséges szóalkotás eredménye a görög *brómosz* 'bűz, kellemetlen állatszag' alapján. A szót a francia terjesztette el, miután A. J. Balard francia vegyész felfedezte a brómot. A nyelvújítás korában a bróm megnevezésére alkották meg a *büzeny* [1865] főnevet, ami a *bűz* származéka, ez azonban nem terjedt el.

bronz [1785] Nemzetközi szó, vö. német *Bronze*, angol *bronze*, francia *bronze*, olasz *bronzo*: 'bronz'. A szó eredete tisztázatlan, az olasz terjesztette el, nyelvünkbe a német közvetítésével került.

bross [1848] 'melltű' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *broche* 'nyárs; ár, fűrőtű; bross'; vö. még: német *Brosche* 'bross'. A francia szó a vulgáris latin **brocca* 'hegyes tárgy' szóra vezethető vissza, mely utóbbi a latin *broccus* 'hegyes, kiálló <állat foga>' szóból eredeztethető.

brosúra [1791] 'rövid, politikai tartalmú, esetleg ismeretterjesztő kiadvány' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *brochure* 'könyvkötészetű fűzés; fűzött könyvív, vékony fűzött könyv; röpirat'; vö. még: német *Broschüre, Broschur* 'röpirat, brosúra, pamflet, füzet'. A francia szó a francia *broche* 'tű; (női) melltű, bross' származéka, azonos eredetű tehát *bross* szavunkkal, végső soron pedig *brokát* szavunk eredetijével is összefügg. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye.

br [1794] Hangfestő eredetű. Önkéntelen hangadásból keletkezett indulatszó, mely a lúdbőrözés, undor, irtózat, hidegtől való borzongás és hasonló negatív érzések kísérője, illetve kifejezője. Ugyanezzel a hangkapcsolattal, hasonló érzelmkifejező indulatszóként sok más nyelvben is találkozhatunk, vö. német *brr*, francia *brrr*, szlovák *br*, *brr*.

brummog [1900] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a medve mély hangját jeleníti meg. A *brummog* ige a *brum(m)* alapszóból [1863] -g gyakorító igeképzővel keletkezett. Mivel az ige viszonylag későn bukkan fel, gondolhatunk a német *brummen* 'brummog' hatására is.

brutális [1790] 'állatiasan durva' Latin jövevényszó, vö. latin *brutalis* 'állatias; okatlan, értelmetlen, ostoba', ami a latin *brutus* 'nehézkés, érzéketlen' szóra vezethető vissza. A magyar szó megőrizte a latinos végződést, az *s*-ező ejtésre vö. *aktuális*, *fatális*. A *brutalitás* főnév [1810] valószínűleg szintén latin jövevényszó, vö. középkori latin *brutalitas* 'ostobaság', hazai latin 'durvaság'. A német *Brutalität* 'brutalitás' átvétele és visszalatinosítása sem zárható ki.

bruttó [1834] 'a kiadások levonása nélküli' Német jövevényszó, vö. német *brutto* 'teljes, egész, nyers <súly, bevétel>'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *brutto* 'bruttó', végső forrása pedig a latin *brutus* 'nehéz, súlyos, ostoba'.

bú¹ [1138 tn. (?), 13. század közepe] 'bánat' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *buñ*, középtörök *muñ*, oszmán-török *bun*: 'bánat, gond'. A szó megfelelői megtalálhatók a mongol nyelvekben is. A szóvégi szabályos hangmegfelelés és a törökben meglévő $\eta > \gamma$ hangváltozás alapján a magyarba került hangalak **buγ* formában rekonstruálható, ezt a szóalakot azonban nem lehet kimutatni. Szókészletünk igen ősi eleme. Melléknévi származéka a *bús* [1138 tn. (?), 1416 u.], igei származékai a *búsít* [1416 u.], *búsul* [1416 u.], *búsong* [1577] és a *búslakodik* [1624].

bú² [1833] <bögést utánzó szó> Hangutánzó eredetű indulatszó. Az eredetileg a szarvasmarha hangjának utánzására szolgáló hangutánzó szó csúfolódást, megvetést kifejező indulatszóvá is vált a gyermeknyelvben. Számos nyelv hasonlóképpen utánozza a tehén hangját, vö. német *muh*, szlovák *mú*, lengyel *mu*.

búb [1138 tn. (?), 1510 e.] Hangfestő eredetű szó, mely szóhasadással különült el a vele párhuzamosan használt *púp*-tól. A *búb* valószínűleg egy ősi igenévszó névszói folytatása, az igei tagra vö. *buborék*. Származéka a *búbos* [1485 tn., 1556].

bubi [1843] 'fiú; bubifrizura' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pueb*, *puben* (többes szám) 'fiúgyermek, kisfiú', német *Bube* 'ugyanaz; gazember; kártyafigura', *Bubi* 'kártyafigura'. A német szavak germán eredetűek, vö. angol *baby* 'csecsemő', holland *boef* 'gazember'. A szóvégi *i*-re vö. *gázsi*, *módi*. A 'rövidre vágott női frizura' jelentés a *bubifrizura* összetételből [1927] önállósult jelentéstapadással.

buborék [1560 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö *-r* gyakorító igeképzőt tartalmaz, és kapcsolatba hozható a *bibircsók* szó családjával. Az abszolút tö annak az egykori igenévszónak 'dudorodik' jelentésű igei folytatása, melynek névszói tagja *búb* főnevünk. Szavunk *-ék* végződése névszóképző. A 'buborék' jelentésű szó számos nyelvben hasonló hangalakban él, vö. például angol *bubble*, szlovén *brbunek*, szlovák *bublina*.

buci [1898] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény: a régi nyelvi, mára elavult 'lábszár, comb' jelentésű *bonc* főnév [1193 tn. (?), 1512 k.] *buc* változatából keletkezett *-i* kicsinyítő képzővel. 2. Német jövevényszó, vö. *Butzen*, *Butze* 'dudor, egyenletlenség, csomó', hazai német 'cipő, zsemle', ez utóbbi az alnémet *butt* 'rövid és vastag; tompa' szóra vezethető vissza. A 'zsemle, péksüteményféle' jelentések a kerekded tárgyakhoz való formai hasonlóságból vezethetők le.

bucka [1795 k.] Származékszó, mely a régi nyelvi, mára elavult 'lábszár, comb' jelentésű *bonc* főnév *buc* változatából keletkezett *-ka* kicsinyítő képzővel, vö. *buci*. Az elnevezés formai hasonlóságon alapszik, és eredetileg a comb, illetve lábszár középső, gömbölyded formájára, később ezekhez hasonlító alakzatokra utal.

búcsú [950 k. tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *bošuy* 'felmentés, elbocsátás', középtörök *bošuy* 'a követ kihallgatása és a neki adott ajándék', kun *bošaq* 'bűnbocsánat', *bošov* 'felmentés', a törökségi szavak eredetét ld. a *bocsát* alatt. A nyelvünkbe került eredeti szóalak **bošaq* vagy **bošuy* lehetett. A szóvégi hosszú magánhangzó alakulására vö. *apró*, *ocsú*. A *š* affrikációjára vö. *bölcső*, *gyümölcs* (az *l* későbbi betoldás eredménye). A szó eredeti jelentése nyelvünkben 'felmentés, engedély' volt, melyből két irányban történt jelentésváltozás: 1. > 'engedély a távozásra' > 'köszönés távozáskor' > 'búcsú'; 2. (vallási vonatkozásban) > 'bűnbocsánat céljából történő zárandoklat' > 'templomszentelési ünnep, emlékűnnep, illetve az ünnephez tartozó multság'. Ez utóbbi jelentést hordozza a *búcsú* néhány összetétel előtagjaként, vö. *búcsújárás* 'kegyhelyre való zárandoklás', *búcsújáró*

'zarándok', *búcsúfia* 'búcsúban vásárolt ajándék' (ez utóbbi összetétellel kapcsolatban vö. még: *vásárfia*). A *búcsú* igei származékai: *búcsúztat* [1510], *búcsúzik* [1512] és *búcsúzkodik* [1842]. A román *bilci* 'ünnepnapon tartott vásár' a magyar szó átvétele.

buddhizmus [1856] Nemzetközi szó, vö. angol *Buddhism*, német *Buddhismus*, *Buddhismus*, francia *bouddhisme*: 'buddhizmus'. A szó az angolban keletkezett a *Buddha* tulajdonnévből a görög-latin eredetű *-ismus* (*-izmus*) képzővel. Hasonlóképpen alakult ki a *buddhista* szavunk [1872] az előzővel azonos eredetű *-ista* képzővel; a nemzetközi szóra vö. német *Buddhist*, *buddhistisch*, angol *buddhistic(al)*, francia *bouddhiste*. Az átadó nyelv nem határozható meg pontosan. Főképpen tudományos műszók.

budi [1878] Valószínűleg német jövevényszó, vö. középfelnémet *buode*, újfelnémet *Bude* 'bóde'. Az *i* végződésre vö. *gázsi*, *módi*. A bizalmas nyelvhasználatban élő 'árnyékszék' jelentés a magyarban fejlődött, eufémikus megnevezés eredményeként.

búg [1552] 'turbékoló hangon szól <galamb>' Hangutánzó eredetű, amelynek alapszava a tehén hangját megjelenítő *bú*, -*g* végződése gyakorító igeképző. Hangtanilag kapcsolatba hozható az *n* betoldásával keletkezett *bong*-gal. A *-gat* gyakorító képzős *búgat* 'búg' 1593-tól adatolható. A *búg* tövel hoznak kapcsolatba néhány alakilag eltérő, a galamb hangadását kifejező igét: *bulikol* [1748], *burikol* ~ *buokol* ~ *burukkol* [1792]. A *búg* 'párizsi időszakban van, párizik' jelentése másodlagosan alakult ki, néhány más hangutánzó igéhez hasonlóan, vö. *berreg*, *bóg*.

bugris [1833] 'alpári, faragatlan' Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, amelynek alapszava valószínűleg összefügg a német eredetű *buger* 'paraszt' [1742] szóval, *-s* végződése melléknévképző.

bugyborék [1575] 'légbuborék' Szövegyüléssel keletkezett a *buborék* főnévből és a *bugyorog* (*bugyog*) igéből. A keveredés valószínűleg a jelentésbeli hasonlóságnak köszönhető. Igei származéka a *bugyborékol* [1697].

bugyelláris [1666] 'erszény' Latin jövevényszó, vö. latin *pugillares* (többes szám), *pugillaria* (többes szám), *pugillar*, *pugillaris* 'írotábla', hazai latin *pugillaris*, *pugillares* (többes szám) 'írotábla; tárca, bugyelláris'. A szó belseji *gy* kialakulására vö. *angyal*, a szóvégi *s*-ező kiejtésre vö. *brutális*. A szó eleji *b* zöngésülés eredményeként keletkezhetett. Kezdetben 'jegyzetfüzet, jegyzőkönyv' jelentésben használták, 'erszény' értelme [1789] a magyarban fejlődött. Régiés árnyalatú, nyelvjárási szó.

bugyi [1873] Szórövidüléssel és játékos szóalkotással keletkezett az azonos jelentésű, mára elavult *bugyogó* [1657] alapján, végződése az *-i* kicsinyítő képző. A *bugyogó* a *bugyog* ige főnevesült *-ó* melléknéviigenév-képzős alakja.

bugylibicska [1878] Összetett szó, melynek előtagja a *bugyli* 'zsebkés', utótagja pedig a *bicska* főnév, az összetétel tehát szószaporító jellegű, felépítésére vö. *kondorkeselyű*, *micisapka*. Az előtag bizonytalan eredetű, esetleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *kudla*, *kudly* (többes szám) 'zsebkés, bugylibicska', mely a cseh *kudla* 'ugyanaz' átvétele. A szó végső forrása a latin *cultellus* 'kiskés'. A szó eleji *k > b* hangváltozás hasonlással magyarázható a *bicska* utótag hatására.

bugyog [1565] Hangutánzó eredetű szó, hangalakja a víz forrását, a levegő kiáramlását utánozza. Végződése a *-g* gyakorító képző. A hangutánzás síkján kapcsolatba hozható a *buborék* szóval. Hasonló hangalakú és hasonló jelentésű szavak több finnugor nyelvben találhatók, vö. zürjén *pol'*, finn *pulli*: 'hólyag (bőrön)'. Ugyanebből a tőből *-n* mozzanatos képzővel alakult ki a *buggyan* ige [1577 k.], melyből *-t* műveltető képzővel keletkezett a *(ki)buggyant* [1577 k.] származék. A *bugyog* névszói származékai: *bugyogós* [1565], *bugyogó* [1657] (vö. még: *bugyi*). A *buggy* főnév [1777] szóelvonással keletkezett az igei alakokból. Melléknévi származéka a *bugyvos* [1879].

bugyolál [1791] Származékszó, mely az azonos jelentésű, nyelvjárási *bugyol* [1792] alapszóból keletkezett *-ál* gyakorító igeképzővel. Az alapszó egy önállóan nem adatolható szó származéka, ez a szótó bizonytalan, esetleg hangfestő eredetű és a *bugyor* tövével azonos, de összefügghet a *bonyolít* tövével is.

bugyor [1594] 'batyú; a pokol bugyrai <az irodalmi nyelvben>' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható, végződése az *-r* névszóképző. A szótó bizonytalan, talán hangfestő eredetű és a *bugyol* (*bugyolál*) tövével azonos.

buja [1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *bujb* 'balga, dőre', horvát-szerb nyelvjárási *bűj* (hímnem), *bűja* (nőnem) *bűje* (semlegesnem) 'kövér, gazdag; termékeny; kéjelgő', cseh (ócseh) *buj* 'bolond, balga', orosz régi nyelvi *буй* [buj] 'vad, vakmerő; erős'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óind *bhūyās* 'több, nagyobb, erősebb', avesztia *baoyō* 'hosszabb'. A magyarba a szláv szó nőnemű alakja kerülhetett át. Származékai a *bujálgodik* [1416 u.], *bujaság* [1456 k.], *bujaságos* [1456 k.].

bújik [1138 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *puke-* '(fel-)öltöztet', észt *puge-* 'mászik; bújik'. A szó a finnugor alapnyelvben **puke-* 'mászik' alakban élhetett. A szó eleji *b* kialakulására vö. *bal*. A szó belseji *j*, illetve a *búvik* változat *v*-je vagy egy feltételezett szövégi ősmagyar *γ* hangból fejlődött, vagy hiátustöltő hangként keletkezett. Származékai nagy számban jöttek létre: *bujdosik* [1138 tn. (?), 1372 u.], *bujdosó* [1138 tn. (?), 1416 u.], *bujdokol* [1577], *bujkál* [1636], *bújócska* [1792], *bújócskázik* [1792], *kibúvó* [1848].

bujt' [1416 u.] 'növényi hajtást gyökereztet' Származékszó, amely a *bújik* igéből keletkezett *-t* műveltető képzővel. Származékai: *bujtás* [1510 k.], *bujtatás* [1664].

bujt' [1532] 'bujtogat' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az alapszó ismeretlen eredetű, és talán összefügg a *bolyong* ige szócsaládjának tövével. Végződése a *-t* műveltető igeképző. Leginkább a *felbujt* igekötős változata használatos [1780], illetve a gyakorító igeképzőt tartalmazó *bujtogat* forma [1724]. Eredeti, mára elhomályosult jelentése 'megy, mozog' volt. Mozgást, járást jelölő igék esetében kialakulhat a 'valamire való készítés, ösztönzés' jelentés, vö. *buzdít* (< *buzog*), *indít* (*valamire*).

bukfenc [1574] Belső fejlemény, keletkezés módja azonban bizonytalan. Esetleg a *bukik* igével lehet kapcsolatban. A nyelvjárási *bakfinc*, *bakfitty* alakok népetimológiával jöttek létre a *bak* szó alapján, a jelentések összefüggésére vö. a nyelvjárási *kecskebuk* [1808], *kecskebuka* 'bukfenc' szavakat. Igei származéka a *bukfencezik* [1807].

bukik [1211 tn. (?), 1604] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'lefelé esik' volt, ennek alapján fejlődött az 'alámerül', illetve a 'vereséget szenved', 'csödbe jut', 'megbukik', 'elbukik'. Származékai: *bukdosik* [1064], *bukkan* [1762], *bukdácsol* [1824] és *bukott* [1835].

buksi [1793] Származékszó, amely játékos szóalkotással keletkezett, a *bukik* igéből jött létre a *-si* melléknévképzővel, hasonló képzésmódra vö. *kapzsi*, *vaksi*. Eredeti jelentése 'nagy (fej)', tulajdonképpen 'kisgyerek nagy méretű feje'. A szó később jelentéstapadással főnevesült.

buksza [1783] 'pénztárca' Német jövevényszó, mely valószínűleg szlovák közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *Buchse* 'szelence, doboz, persely'; vö. még: szlovák *bukša* 'bádogdoboz; pénzgyűjtő persely; pénztárca'. A német szó latin eredetű, vö. középkori latin *buxis* 'szelence, doboz'. Nyelvjárásainkban élő szó.

bukta [1795 k.] 'töltött sütemény kelt tésztából' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *buchta*, *buchty* (többes szám) 'bukta'. A szlovák szó a szláv **buch-* 'dagaszt' igéből ered.

buldog [1848] Angol jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *bulldog* 'buldog, bikaterelő kutya'; vö. még: német *Bulldogge* 'ugyanaz'. A szó az angolban keletkezett a *bull* 'bika' és a *dog* 'kutya' szavak összetételéből.

buldózer [1966] 'földtológép, tolólemezes gép' Nemzetközi szó, vö. német *Bulldozer*, angol *bulldozer*, olasz *bulldozer*: 'buldózer'. Az amerikai angolban keletkezett a *bulldoze* a 'megfélemlít, kényszerít' ige származékaként, eredeti jelentése 'pisztoly; kényszerítő eszköz' volt. Nyelvünkbe az angolból és a németből került.

buli [1942 e.] 'kártyajáték egy köre; szórakozás, zenés-táncos baráti összejövetel' Német jövevényszó, vö. német *Poule*, német nyelvjárási *boule*: 'tét', mely a francia *poule* 'tyúk; tét <szerecszejátékban>' átvétele. A ma az ifjúság nyelvében ismert 'szórakozás' jelentés névátvitellel alakult.

bulla [1389 tn., 1495 e.] 'függő pecséttel ellátott oklevél' Latin jövevényszó, vö. latin *bulla* 'buborék; gömbölyű dísz; talizmántok, arany tok vagy bulla; pecsét', hazai latin 'függő, pecsét; ónpecsét'. Történettudományi szakszó.

bulvár [1840] 'körü; főút' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *boulevard* 'sánc, bástya; fával beültetett utca, főút, sétány'; vö. még: német *Boulevard* 'körü'. A francia szó

holland eredetű, vö. középholland *bolwerc* 'sánc, gát'. Az 'utca, sétatűt' jelentés a franciában alakult ki a 18–19. században, amikor Párizsban lerombolták a bástyákat és a helyüket fákkal szegélyezett utakká alakították. Ma elsősorban a *bulvárlap* 'pletykalap', *bulvársajtó* 'szenzációéhes, igénytelen újságok összessége' összetételekben használatos.

bumeráng [1879] 'görbe hajítófegyver, mely megfelelő szögben elhajtva visszarepül az elhajtóhoz' Nemzetközi szó, vö. német *Bumerang*, angol *boomerang*, francia *boumerang*: 'bumeráng', az amerikai angolban és a franciában 'visszafelé elsült mesterkedés vagy próbálkozás' jelentése is van. A szó az angoltól terjedt el, végső forrása azonban az ausztrál bennszülött *wo-mur-rāng* 'ugyanaz'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

bumfordi [1705] Összetett szó, amely játékos szóalkotással keletkezett. Az összetétel elemei önállóan nem fordulnak elő, az előtag a *bamba* tövével függhet össze, az utótag pedig a *szeleburdi*, *hebehurgya* szavak utótagjaival hozható kapcsolatba. A végződés a *-di* kicsinyítő képző, vö. *oktondi*.

bumli [1888] 'fárasztó ide-oda utazgatás' Német jövevényszó, vö. német *Bummel* 'kószálás, bumlizás'. A német szó hangutánzó-hangfestő eredetű. A *-li* végződésre vö. *cetli*. Igei származéka a *bumlizik* [1888]. A bizalmas nyelvhasználat szava.

bunda [1723] Bizonytalan eredetű, esetleg szófajváltással és szóhasadással keletkezett a német eredetű, régi nyelvi és nyelvjárási *bonta* 'fekete-fehér csíkos vagy foltos' [1321 tn., 1342] melléknévből. A 'szörmekabát' jelentés részben talán a középfelnémet *bunt* 'tarka prémkészítmény' hatására alakult ki. A horvát-szerb *bunda*, a szlovén *bunda* és a cseh *bunda*: 'ugyanaz' a magyar szó átvételei.

bunker [1912] 'fedezék, óvóhely' Német jövevényszó, vö. német *Bunker* 'széntartály, széntároló (hajón); betonfedezék, óvóhely'. A német szó angol eredetű, vö. angol *bunker* 'ugyanaz'.

bunkó [1585] 'botvég; faragatlan fickó' Ismeretlen eredetű. Alaki és jelentéstani hasonlóság alapján összefügghet a hangfestő eredetű, nyelvjárási *butyó* és *bütykő* 'csomó, furkósbot' szavainkkal.

bunyevác [1704] 'bácskai és baranyai horvát' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *Bunjevac* 'bunyevác'. A szó eredete talán a hercegovinai *Buna* folyó nevéhez kapcsolható.

bunyó [1917] 'verekedés, ökölvívás' Valószínűleg olasz jövevényszó, vö. olasz *pugno* 'ököl, ökölcsapás'. Az olaszban a latin *pugnus* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. Nyelvünkbe az olasz sportnyelvből került. A bizalmas nyelvhasználat szava.

búr [1899] 'dél-afrikai holland telepesek és utódaik elnevezése' Nemzetközi szó, vö. német *Bure*, angol *Boer*, francia *boer*: 'búr'. E szavak forrása a holland *boer* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'földműves'. A dél-afrikai hollandok megnevezéseként az 1899–1900-as angol–búr háború idején terjedt el, főleg az újságok révén. Nyelvünkbe elsősorban a németből került, ma már csak történettudományi szakszóként él.

burgonya [1803] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Talán kapcsolatban lehet a francia *bourgogne* 'burgundi bor' és az olasz nyelvjárási *burgogna* 'egy fajta tölgy', illetve *borgogna* 'burgundi bor' szavakkal. A francia és az olasz szavak a *Burgundia* helynév francia és olasz megfelelőjének származékai. A 'krumpli' jelentés az említett nyelvekben nem mutatható ki. A francia, illetve olasz származtatást támogatja a magyar nyelvjárási *burgundia* 'burgonya' szó is. A *burgonya* eredetileg Baranya megyében élő nyelvjárási szó volt, a nyelvújítók terjesztették el.

burgundi [1782] Tudatos szóalkotás eredménye, képzőcserével keletkezett a német eredetű *burgunder* *-er* végződésének a magyar *-i* melléknévképzővel történő helyettesítésével, vö. német *Burgunder* 'burgundi bor'. A főnévi jelentés jelentéstapadással keletkezett a *burgundi bor*, illetve a *burgundi répa* jelzős szerkezetek melléknévi tagjának önállósulásával.

burjánzik [1831] Származékszó, melynek alapszava a nyelvjárási *burján* 'buján növő gyomnövény' [1343 tn. (?), 1568]. A *burján* jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg a bolgárból vagy a horvát-szerbből, vö. bolgár *бурен* [buren], nyelvjárási *бурян* [burjan] 'gaz; gyógynövény', horvát-szerb *burjan* 'földi bodza'; vö. még: szlovák *burina*, nyelvjárási *buran*, *buran* 'gaz'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A *-zik* végződés igeképző.

burját [1750] 'mongol nyelvű nép' Nemzetközi szó, vö. német *Burjäte*, angol *Buryat*, francia *Bouriate*, orosz *бурят* [burjat]: 'burját'. A szó végső forrása a burját *burjat* 'ugyanaz'; vö. még: mongol *burijad* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe régebben főleg a németből, újabban pedig az oroszból került.

burkus [1645] 'mesebeli gazdag néphez tartozó' Szörövidüléssel keletkezett. A német eredetű, régi nyelvi *brandenburgus* 'brandenburgi, porosz' szó [1610 u.] második felével azonos, vö. német *brandenburgisch* 'ugyanaz'. A 'porosz' jelentés azzal magyarázható, hogy a porosz fejedelemség a porosz hercegség és a brandenburgi örgrófság egyesítésével keletkezett 1618-ban. A *burkus* kiválását az segíthette elő, hogy alakilag majdnem egybeesett a régi nyelvi *burkos* 'árnyékos' [1560 k.] és a nyelvjárási *burgus*, *burkus* 'lombos, bozontos, kócos' szavakkal, ez utóbbiból lett a *Burkus* kutyanév. Elavulóban lévő szó, ma leginkább a népmesék szókincsének részeként ismerjük egy mesebeli ország megnevezéseként.

burleszk [1788] 'vaskos komikumra építő bohózat' Nemzetközi szó, vö. német *burlesk*, *Burleske*, angol *burlesque*, francia *burlesque*, olasz *burlesco*: 'burleszk'. A szó az olaszban keletkezett az olasz *burla* 'gúny, tréfa, csíny' származékaként, végső forrása a késői latin *burrae* 'gyerekes bolondság; vaskos tréfa'. A francia terjesztette el. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került.

burnusz [1854] 'arab és berber hosszú, csuklyás viselet' Nemzetközi szó, vö. német *Burnus*, angol *burnous*, francia *burnous*: 'burnusz'. E szavak forrása a latin *birrus* 'bő köpeny csuklyával'. Végső soron azonban a görög *birrosz* 'felsőruha' és az arab *burnus*, *burnūs* (többes szám) 'burnusz' szavakra vezethetők vissza. Az európai nyelvekben főleg a francia terjesztette el. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

burok [1132 tn. (?), 1405 k.] Származékszó, melynek alapszava valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből. A *tő* a *borít* ige szócsaládjával rokonítható. A szóvégi *-k* névszóképző. Címzavunk származékai zömmel a nyelvújítás korában keletkeztek: *burkol* [1784], *burkolat* [1792], *burkolózik* [1834].

burzsoá [1835] Nemzetközi szó, vö. német *bourgeois*, angol *bourgeois*, francia *bourgeois*: 'burzsoá'. A szó a franciában keletkezett a francia *bourg* 'város; piac' szóból; vö. még: latin *burgus* 'vár, kastély'. A *burzsoázia* [1843] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe, vö. német *Bourgeoisie*, angol *bourgeoisie*, francia *bourgeoisie*: 'burzsoázia'. A szlengben, illetve a bizalmas társalgási nyelvben használatos, tréfás vagy gúnyos stílusármalátú *burzsuj* 'gazdag' [1919] az orosz *буржуй* [burzsuj] 'burzsoá' átvétele.

busa [1138 tn. (?), 1542] 'vastag, erős, zömök; buta' Ismeretlen eredetű. 'Nagy fejű, zömök testű növényevő hal' jelentésben [1966] állattani műszó. Melléknévi származéka a *busás* [1762], mely ma 'bőséges, gazdag' jelentésben él.

busz [1859] Vitatott eredetű. 1. Nemzetközi szó, vö. német *Bus*, angol *bus*, francia *bus*: 'omnibusz, autóbusz'. A *bus* forma az angolban keletkezett szóelvonással az angol *omnibus* 'ugyanaz' főnévből, és onnan is terjedt el. 2. Belső fejlemény: a magyarban francia eredetű *omnibusz*-ből keletkezett szóelvonással.

buta [1199 tn. (?), 1577] Ismeretlen eredetű. A szó eredeti jelentései konkrét értelműek voltak, mint például: 'kajla, tompa, vaskos'. A ma is élő elvont jelentés később alakult ki. Származékai: *butáskodik* [1668], *butul* [1708], *butít* [1784], *butácska* [1837] és *butus* [1900]. A szlovén *butast* és a román nyelvjárási *butác*: 'tompá; buta' a magyar szó átvételei.

bután [1893] 'egy fajta gáz' Nemzetközi szó, vö. német *Butan (gas)*, angol *butane*, olasz *butano*: 'bután'. Alapszava a latin *butyrum* 'vaj' szóból szóelvonással nyert *but-*. Ez azzal magyarázható, hogy a *butadién* nevű telítetlen szénhidrogén nátrium hatására kaucsukszerű, vajszerű anyaggá alakul. Az *-án* végződés a többi szénhidrogén elnevezésének hatására jött létre, vö. *metán*, *propán*.

butik [1831] 'divatárut árusító kisebb bolt' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *boutique* 'bolt, bódé, butik'; vö. még: német *Boutique* 'divatáru-kereskedés', német nyelvjárási *butike*, *budike* 'bolt, csapszék'. A franciában a latin *apotheca* 'raktár, lerakat' szóra megy vissza.

bútor [1786] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. Szóhasadással keletkezett a *bugyor* alakváltozataként. 2. Déli vagy keleti szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *batara*, *batar*, *batura* 'vesszőkosár', szlovén *butara*, *butora* 'köteg', orosz nyelvjárási *бумор* [butor], *буморь* [butorj] 'cókmók, betyárbútor', ukrán nyelvjárási *бумора* [butora], *бумра* [butra] 'balyu; elemózsia'.

butykos [1669] Jelzős szerkezet melléknévi tagjának önállósulásával keletkezett, vö. *bugyogós korsó* [1604], *bugykos korsó* [1618]. A *bugyogós* és a *bugykos* a *bugyog* ige *-s* melléknévképzővel ellátott származékai. Az elnevezés azzal magyarázható, hogy a szűk nyakú, öblös üvegből bugyogva, bugyborékolva ömlik ki a folyadék.

búvár [1533] Származékszó. A *bújik* ige *bív-* tőváltozatából keletkezett *-ár* névszóképzővel. Igei származéka a *búvárkodik* [1604], melynek átvitt értelmű 'kutat' jelentése a nyelvújítás korában alakult ki. További származékai a *búvárol* [1832] és a *búvárlat* [1862].

búza [1138 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *pārj* 'tönköly', ujjur *buḡday*, kun *boḡday*, *buḡday*, *boday*, oszmán-török *buḡday*: 'búza'. Nyelvünkbe **buḡday* vagy **buḡzay* alakban kerülhetett. A szó belseji *γ > z* hangváltozásra vö. *túzok*, a szóvégi *aj > a* hangfejlődésre pedig vö. *boka*.

búzavirág [1578] 'fészkes virágzatú, kék virág' Összetett szó. Előtagja a *búza*, utótagja a *virág* főnév. Az elnevezés a virág előfordulási helyére, a búzatáblára utal. Ez a szemléletmód tükröződik a virág megnevezésében néhány germán nyelvben is, vö. német *Kornblume*, angol *cornflower*, holland *korenbloem*: 'búzavirág', tulajdonképpen 'gabona' + 'virág'. A mára elavult 'legfinomabb fehér liszt' jelentésben a *búzavirág* eredetileg birtokos jelzős szerkezet volt, amelyben a *virág* a liszt legfinomabb részeire utal. Ez a szemlélet is megtalálható más nyelvekben, vö. olasz *fior di farina*, francia *fleur de farine*: 'legfinomabb fehér liszt', tulajdonképpen 'a liszt virága'.

buzeráns [1896] 'homoszexuális' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Buserant* 'homoszexuális'. Az ausztriai német szó olasz eredetű, vö. olasz *buggerone*, régi nyelvi *buzzerone*: 'szodomita', mely az olasz *buggerare* 'irritál; erkölcsstelenséget folytat' ige származéka. A szó végső soron a késői latin *Bulgari* (többes szám), *Bugeri* (többes szám) 'bolgár' szóra megy vissza. A 'bolgár' > 'eretnek' > 'szodomita' jelentésváltozás a bolgárok között terjedő úgynevezett patarén eretnekséggel van kapcsolatban. A *buzi* [1932] szórövidítéssel és becézőképzővel keletkezett a *buzeráns*-ból. A fiatalok nyelvében összetételi utótagként 'örült, valaminek a megszállottja' jelentésben is él, vö. például: *zenebuzi*, *footballbuzi*. Idetartozik még *buzerál* 'fogdos, zaklat' igénk is [1886].

buzog [1327 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. vogul *pāsγ-*, osztják *pasəγ-*: 'csepeg'. A szó az ugor alapnyelvben **pəcə-* vagy **p!sə* 'csepeg, csorog' alakban élhetett. A szó eleji *b* alakulására vö. *bal*. A szó belseji mássalhangzók nem fejlődtek szabályosan, ami talán e szavak hangutánzó-hangfestő jellegével magyarázható. Származékai: *buzgó* [1327 tn., 1460 k.], *buzgólkodik* [1775], *buzgalom* [1813], valamint *(fel)buzdul* [1531] és *buzdít* [1621].

buzogány [1424] Jövevényszó, amely különböző török nyelvekből került nyelvünkbe. A *d* hangot nem tartalmazó alakok, mint a címszó és néhány régi nyelvi, illetve nyelvjárási változat, kun eredetűek. A magyarba került hangalak **buzγan* 'verő, pusztító' folyamatos melléknévi igenév lehetett, mely egy ősi török **buz-* összetör, elpusztít' igetőre vezethető vissza. A töre vö. türk *buz-*, ujjur *buz-*, kun *buz-*: 'ugyanaz'. A *buzogány* alak a korábbi *buzgan*-ból a magyarban fejlődhetett, talán a *buzog* ige hangalakjának hatására. A *d*-t tartalmazó régies változatok, mint a *bozdogan*, *buzdogány*, oszmán-török jövevényszavak, melyek valószínűleg déli szláv közvetítéssel is a nyelvünkbe kerültek, vö. oszmán-török *bozdoğan* 'vasbuzogány'; vö. még: bolgár *боздоган* [bozdugan], horvát-szerb *buzdohan*, *buzdovan*: 'buzogány'. A cseh *buzogan*, *buzdygan*, szlovák *buzogaň*, *buzogáň* 'ugyanaz' esetleg a magyar szó átvételei.

bűbáj [1476 tn. (?), 1565] Összetett szó, ikerszó. Előtagja a *bűvöl* ige *bű* 'varázlás, boszorkányság' alapszava, utótagja az azonos jelentésű *báj*. Hasonló mellérendelő összetételekre vö. *búbánat*, *perpatvar*, *szóbeszéd*. A későbbi, negatív jelentésárnyalattól mentes 'elbűvölő kedvesség' jelentés az utótag erősebb hangsúlyozottságával magyarázható. A *bűvös-bájjos* összetétel [1519] talán a *bűbáj* származéka, de attól függetlenül is kialakulhatott: a *bűvös* és a *bájjos* melléknévek összetapadásából.

büdös [1135 tn. (?), 1416 u.] Származékszó. Alapszava a *bűz* főnév, *-s* végződése melléknévképző. A *büdös* a *bűzös* alakváltozata. A többeli *z ~ d* hangváltakozásra vö. *íz* : *édes*, *víz*: nyelvjárási *vides*. Származékai a *büdösít* [1604] és a *büdösödik* [1767].

büdöske [1775] 'bársonyvirág' Származékszó, melynek alapszava a *büdös* melléknév, *-ke* végződése kicsinyítő képző. A névadás a növény kellemetlen, erős szagán alapszik.

büdzsé [1796] 'költségvetés' Nemzetközi szó, vö. német *Budget*, angol *budget*, francia *budget*: 'büdzsé'. A szó az angoltól terjedt el, ahol francia eredetű, vö. ófrancia *bougete* 'zsákocska, táska'. A szó az angol parlamentáris nyelvben kapta mai jelentését. Nyelvünkbe főképpen a francia és a német közvetítette.

büfé [1810] Nemzetközi szó, vö. német *Büffett*, ausztriai német *Büffett*, *Büffet*: 'tálaló, falatozó; vegyes hideg ételek', angol *buffet* 'tálaló, büfé', francia *buffet* 'pohárszék, kredenc; edénykészlet; büfé'. A szó a franciából terjedt el. Nyelvünkbe főképpen a francia és a német közvetítette.

bükk [1086 tn., 1193] Valószínűleg jövevényszó, az átdó nyelv azonban ismeretlen. A bükkfa elterjedési területe a Kalinyingrádot (a régi Königsberget) a Duna torkolatával összekötő vonaltól nyugatra fekszik, vagyis a magyarság csak azután vehette át a szót, miután erre a területre érkezett. A *bükkfanyelvű* 'magyarul rosszul tudó, idegen nyelvet beszélő' összetétel [1890 k.] sokkal későbbi fejlemény. Előtagja a *bükkfa* összetétel, utótagja a *nyelv* főnév -ű melléknévképzős alakja. Az előtag a bükkfa keménységére, merevségére utal. A *bükkfa* becsmérlő jelentésű használatára vö. nyelvjárási *bükkfagatás* 'esetlen paraszt beszédű', *bükkfanadrág* 'durva csepűvászonból készült nadrág', *bükkfa-ember* 'faragatlan ember'.

bükköny [1549] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *wicken*, német *Wicke*: 'bükköny'. A szó végső forrása a latin *vicia* 'ugyanaz'. A szó eleji *b* alakulására vö. *bognár*, a szóvégi *ny*-re vö. *furmány*.

bűn [12. század vége] Ismeretlen eredetű. Korábbi hangalakja *büün* lehetett. Származékai: *bűnös* [13. század eleje], *bűntelen* [13. század közepe], *bűnhődik* [1416 u.], *bűnözik* [1508] és *bűntetés* [16. század u.]

bűnbak [1863] Német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Sündenbock* 'bűnbak' (*Sünde* 'bűn' + *Bock* 'bak'). Az elnevezés az ótestamentum szövegén alapszik. Hasonló szemléletmódon alapuló elnevezésre vö. még: angol *scapegoat* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'menekülő bak', olasz *capro espiatorio* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'engesztelő kecskebak'.

bürokrata [1826] 'hivatalnok' Nemzetközi szó, vö. német *Bürokrat*, angol *bureaucrat*, francia *bureaucrate*: 'bürokrata'. A szócsalád másik két tagja, a *bürokrácia* [1839] és a *bürokratikus* [1841] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe. Az előbbire vö. német *Bürokratie*, angol *bureaucracy*, francia *bureaucratie*: 'bürokrácia'. Az utóbbira vö. német *bürokratisch*, angol *bureaucratic*, francia *bureaucratique*: 'bürokratikus'. A három szó a franciából terjedt el, és a francia *bureau* 'íróasztal; iroda, hivatal' származéka. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

bürök [1357 tn. (?), 1405 k.] 'mérgező gyomnövény' Ismeretlen eredetű.

büszke [1594 e.] Származékszó, melynek alapszava a *büz* melléknév, *-ke* végződése kicsinyítő képző. A 'büdös' > 'kevély' jelentésváltozás azzal magyarázható, hogy a kellemetlen szag és a kevélység egyaránt eltaszítja, illetve távol tartja az embereket. Igei származéka a *büszkélkedik* [1784].

bütyök [1531] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tö ismeretlen eredetű, de valószínűleg összefügg a nyelvjárási *butykó* 'csomó; furkósbot' szavunkkal [1604], esetleg annak magas hangrendű és azzal párhuzamosan használt párja. A *bütyök* *-k* végződése és a *butykó*, illetve a *bütykó* alakok *-kó* és *-kő* végződése egyaránt kicsinyítő képző.

büvész [1829] Származékszó, amely mesterséges szóalkotással keletkezett. Alapszava a *büvöl* ige *büv-* töve, az *-ész* végződés névszóképző, vö. *erdész*, *művész*. Származékaival együtt nyelvújítás kori alkotás: *büvészet* [1829], *büvészkedik* [1890].

büvöl [1416 u.] Jövevényszó egy török nyelvből magyar képzéssel. A töre vö. ujjur *bögü*, csagatáj *büyü*, oszmán-török *büyü*, kun *bügü*: 'varázslat', a kunban 'okos (ember)' is. Az *-l* végződés igeképző. Ugyanennek a tönek korábbi, *-s* melléknévképzős származéka a *büvös* [1138 tn. (?), 1405 k.]. A kikövetkeztetett *büv-* tövel több nyelvújítás kori összetétel is keletkezett, vö. *büvszer* [1835], *büvkör* [1841].

büz [1233 tn. (?), 1268] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. Az 'íz' jelentésű *íz-büz* ikerszó [1527] önállósult eleme. Az *íz-büz*, *íz-bíz*, *ízetlen-büzetlen* összetételek az *íz* ikerítéséből keletkeztek játékos szóalkotással. A 'rossz szag' jelentésszűküléssel fejlődhetett a korábbi, általános 'szag, illat' jelentésből. 2. Iráni jövevényszó, vö. oszét *būd* 'tömjénfűst', középperzsa *bōd*, beludz *bōd*, *bōz*: 'szag, illat'. A származtatás főleg hangtani nehézségekbe ütközik. Származékai a *büzös* [1233 tn. (?), 1268] és a *büzölög* [1673].

C

c [1878] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. A leginkább kettőzötten kiejtett *c* hang egyfelől a csodálkozás, meglepetés, másfelől a lekicsinylés, becsmérlés kifejezője lehet.

-c [1351] Névszóképző. Az *-sz* névszóképző változata, amely a régi nyelvben is csak ritkán fordult elő elsősorban kicsinyítő jelentésárrnyalattal, pl. *gombóc*, *gömböc*. A nyelvújítók is alkottak vele néhány új származékot, pl. *bohóc*, *élc*, *jegec*. Ma már teljesen elavult toldalék.

cafát [1831 (?), 1837] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az alapszó valószínűleg a *cáfol* ige tövével hozható kapcsolatba. A szó végződése vagy névszóképző, vagy melléknéviigenév-képző, az utóbbi esetben főnevesülés történt. Elsődleges jelentése 'a ruhára tapadt sár' lehetett, a 'foszlány' a sáros, elrongyolódott ruhaalrhoz való hasonlóság alapján fejlődhetett ki. A *cafatos* melléknévi alak [1831] talán a *cafát* -os melléknévképzős származéka. Az is lehetséges, hogy a *cafatos* a korábbi fejlemény, mely közvetlenül a (mára elavult) *töböl* keletkezett játékos szóalkotással, és a *cafát* ebből jött létre elvonással.

cafka [1775] Belső fejlemény, esetleg hangutánzó eredetű szó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Feltehetőleg a nyelvjárási *cafog* 'lucokban, sárban jár' ige [1831] -a melléknéviigenév-képzős származékának főnevesülése, amely a második nyílt szótagi magánhangzó kiesésével fejlődött. A szóvég alakulására a *-ka* kicsinyítő képző is hatással volt. Elképzelhető azonban az is, hogy a *cafog* tövének kicsinyítő képzős alakjával van dolgunk. A szótó a *caplat* családjával függ össze, vö. még *cáfol*. A *cafka* alaktani felépítésére vö. *csacska*, *locska*.

cáfol [1577] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* bizonytalan eredetű, talán hangutánzó-hangfestő szó, mely az iszapban és a sárban való járás lucsogó hangját utánozza, vö. *cafrang*, *caplat*, végződése az *-l* gyakorító ige képző. Eredeti jelentése 'csatangol, sárban cammog' lehetett, ebből fejlődhetett az irodalmi szövegek révén köznyelvvé vált 'helytelennek bizonyít' jelentés (vö. például a *sárba tipor* kifejezés képletes használatát).

cafra [1790] 'szajha' Szófajváltással keletkezett. Egy önállóan nem adatható **cafar* ~ *cafor* relatív *tő* származéka. Eredetileg *-a* végződésű folyamatos melléknévi igenév, mely később főnevesült, hasonló szófajváltásra vö. *csigolya*, *hulla*. A szó abszolút töve a *cáfol* tövével azonos, relatív töve pedig a *cafrang*-éval. Nyelvjárási szó.

cafrang [1380 k.] 'cifraság, sallang <lószerszámon>; sár, lucsok' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív *tő* *-r* végződése gyakorító ige képző. Az abszolút *tő* a *cáfol* tövével azonos. A *-g* végződés névszóképző. A szó belseji *n* későbbi betoldás eredménye. A horvát-szerb *caprag*, az orosz *чепрак* [cseprak], a német *Schabracke*, francia *chabraque*, oszmán-török *çaprak*: 'nyeregtakaró, lótakaró' valószínűleg a magyar szó átvételei.

cakk [1844 (?), 1877] 'fogazás ruhadarab, terítő vagy más tárgyak szélén' Német jövevényszó, vö. német *Zacke*, nyelvjárási *zack*: 'kiálló rész, csúcs, fok; ág; ruhaszegély csipkézése'. A német szó germán eredetű, vö. angol *tack* 'szeg; cövek'. A nyelvjárási *cakni* változat [1807] végződésére vö. *fecni*, a *cakli* változat [1891] *-li* végződésének keletkezésére pedig vö. *cetli*. A *cakli*-ből a *cakkpakk* és a *cakompakk* hatására keletkezett vulgáris ikerszó a *caklipakli* 'mindenestől, összesen; holmi, cökmök'. Származékai a *cakkos* [1877], *cakkoz* [1884].

cakó [1394 tn. (?), 1565] 'gólya' Szófajváltással keletkezett, egy önállóan nem adatható *tő* származéka alapján. Eredetileg *-ó* végződésű folyamatos melléknévi igenév volt, mely később főnevesült, hasonló szófajváltásra vö. *bimbó*, *rigó*. A *tő* valószínűleg hangutánzó eredetű. Ma már elavult. Az állattani műszóként használatos *cankó* 'hosszú csőrű és lábú, gerle nagyságú madár' [1895] szóhasadással keletkezett a *cakó*-ból. A szó belseji *n* későbbi betoldás eredménye.

cakompakk [1858] 'cókmók' Német jövevényszó, vö. német (*mit*) *Sack und Pack* 'minden holmijával, mindenestül'. A rövidebb *cakppakk* [1903] német mintára keletkezett ikerszó, vö. német *Sack-Pack* 'cókmók; csöcselék' (német *Sack* 'zsák' + *Pack* 'csomag'). Bizalmas stílusértékű szó.

cammog [1588] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő bizonytalan eredetű, esetleg hangfestő szó lehetett. Valószínűleg összefügg a nyelvjárási *cankózik* 'kószál, baktat' igével [1660]. Végződése a -g gyakorító képző.

cápa [1794] Valószínűleg szóhasadással keletkezett az elavult *capa* 'sagrenbőr' [1529] szóból, a sagrenbőrt ugyanis cápapőrből készítik. Az is lehetséges, hogy a 18. század végén tudatos állattani műszói alkotásként keletkezett. Eredeti, 'ragadozó tengeri hal' jelentése alapján hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett az 'öreg matróz', illetve a 'kíméletlen kizsákmányoló' jelentése.

caplat [1848] '(sárban gázolva) cammog' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tő -l végződése gyakorító igeképző. Az abszolút tő a *cafát* és a *cafól* szavak tövével azonos. A *caplat* végződése műveltető igeképző. Igénk a *caflat* [1848] változatával együtt egy hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád tagja. Hangalakja a sárban járás hangját, illetve mozgásképzetét jeleníti meg. A hangutánzás síkján összefügg a *cuppan*, *cuppog*, a hangfestés síkján pedig a *cafrang*, *cammog* szavakkal.

cár [1555] 'orosz, egy időben bolgár és szerb uralkodó' Vándorszó, vö. német *Zar*, francia *tsar*, szlovén *car*, lengyel *car*, orosz *царь* [*carj*]: 'cár'. A szót az orosz terjesztette el. A szláv nyelvekben a gót *kaisar* 'császár' szóra vezethető vissza, végső forrása pedig a görög; vö. még: *cézár*. A *cár* szócsaládjának tagja a *cárevics* 'a cár fia, trónörökös' [1893] és a *cárizmus* [1905].

cech [1614] '(vendéglői) számla (összege)' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *zech*, német *Zeche*: '(vendéglői) számla'. Ugyanerre a német szóra vezethető vissza *céh* szavunk is. A *k* végződésű alakváltozatok, mint *cek*, *cekk* a német χ hang helyettesítésével jöttek létre, vö. *pech*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

cécó [1722 (?), 1859] 'zajos mulatozás; fölösleges parádé' Ismeretlen eredetű. A nyelvjárási *hajcécó* 'hühó' összetétel olyan típusú alakulat, mint a *hajcihő* 'csetepaté': az előtag indulatszó, az utótag pedig talán hangutánzó-hangfestő eredetű szó.

céda [1566 tn. (?), 1626–1627] 'feslett erkölcsű; ringyó' Ismeretlen eredetű. Melléknévi jelentései között a 'csintalan' lehet az eredeti. Főnévi használatban 1838-tól adatható 'erkölcstelen nőszemély' jelentésben. Az irodalmi nyelv szava.

cédrus [1395 k.] 'melegebb éghajlatot kedvelő fenyőfajta' Latin jövevényszó, vö. latin *cedrus* 'gyalogfenyő; cédrus; cédrusolaj'. A szó végső forrása a görög, vö. *kédrosz* 'cédrus; cédrusolaj'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*.

cédula [1517] Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *cedula* 'papírlapocska, cédula'. A latin szó a *schedula* 'ugyanaz' középkori latin fejleménye, ami a latin *scheda*, *scida* 'papiruszcserje darabja, melyből a papír készül; papírlap' szavakra megy vissza. Ez utóbbi forrása a görög *szkhéde*, *szkhide* 'szálka'. Származékai: *céduláz* [1708], *cédulka* [1818].

cefet [1874] 'ringyó; elhanyagolt külsejű, gyalázatos' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható, a *cafát* magas hangrendű párja. Az abszolút tő a *cefre* tövével azonos. A -t végződés vagy befejezett melléknéviigenév-képző, vagy névszóképző. Határozói származéka a *cefetül* 'rosszul' [1906], mely leginkább a *cefetül érzi magát* kifejezésben használatos. Ikerszó is keletkezett belőle, vö. *cefet-cafat* 'rongyos' [1873]. A köznyelvben vulgáris melléknévi jelentése él.

cefre [1792] 'a pálinkafőzés céljára erjedő gyümölcs' Szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adatható tő származékából. A *cafra* magas hangrendű párja. Eredetileg -e végű folyamatos melléknévi igenév volt, mely később főnevesült, hasonló jelenségre vö. *penge*. A szó relatív töve a *cafrang* tövének magas hangrendű párja, abszolút töve a *cefet* szótövével azonos.

cég [1853] Szólvonással keletkezett a *cégér* főnévből a nyelvújítás korában, hasonló elvonásra vö. *gyökér* > *gyök*. A mesterséges szóalkotásnak társadalomtörténeti alapja van: a tőkés vállalkozások létrejöttéhez kapcsolódik, melyek felváltják a korábban cégérral jelölt kisebb műhelyeket és kereskedéseket. A 19. századi kereskedelmi törvény kimondja, hogy a cégnek tulajdonosa után nevet kell adni, és a *cég* 'az a név, amelyet a kereskedő aláírásként használ, és amely néven üzleteit lebonyolítja'.

cégér [1470] Német, közelebbről középnémet jövevényszó, vö. hazai újfelnémet *czeger*, középfrank *zēgēr*: 'mutató; mutatóújj; útjelző; vendégfogadó kiakasztott táblája; ismertetőjel általában; óramutató', szász *zēgar* 'a kézműves iparának jele a házon vagy a ház előtt', német *Zeiger* 'mutató'. A német szavak a német *zeigen* 'mutat' származékai. Az *-ér* végződésre vö. *sintér*. Melléknévi származékának, a *cégéres* [1568] szónak pejoratív 'hírhedt' jelentése a régi büntetőjog emlékét őrzi, a vétkesnek ugyanis a bűnjelet akasztották a nyakába, vagy pedig egy szégyentáblát, amire felírták, mit követett el, vö. még: *cégéres gazember*.

céh [1466] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *zeche*, *zech*, hazai német *zech*: 'ugyanazon társadalmi állásúak összessége, többek egyesülése közös célra, közös költségen, összejövételük helye; pénzbeli hozzájárulás a közös fogyasztáshoz; a lakoma számlája', ugyanezen forrásra vezethető vissza a későbbi *cech* szavunk is. A szó végső soron germán eredetű, vö. óangol *tiahh* 'nem; banda, társaság', óskandináv *tē* 'határozat'. A $\chi > h$ hangváltozás és a magánhangzó megnyúlása a magyarban történt.

cékla [1322 tn. (?), 1405 k.] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *цвекло* [cveκλο] 'répa', horvát-szerb *cvekla*, szlovén nyelvjárási *cvikla*: 'cékla'; vö. még: szlovák *cvikla* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög, vö. *szeuklon* 'ugyanaz'. A magyar szó hangalakja a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult, vö. *cérna*.

cél [1456 k.] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középnémet régi nyelvi *zel* 'célpont; rendeltetés, szándék; határidő, időpont; határ, sorompó, vég', hazai újfelnémet *ziel* 'határ', német *Ziel* 'cél; célpont'. A szó germán eredetű, vö. gót *tils* 'ráillő, megfelelő', óangol *til* 'jó'. Származékai: *céloz* [1639], *célzás* [1702], *célzat* [1776] és *céltalan* [1807].

celebrál [1592] '(ünnepélyes) misét mond' Latin jövevényszó, vö. latin *celebrare* 'többedmagával látogat; ünnepel, ünnepélyesen véghezvisz', középkori és egyházi latin 'végbevisz; misét mond'. A latin ige a latin *celeber* 'látogatott; ünnepélyes' melléknév származéka.

cella [1372 u.] 'zárka' Latin jövevényszó, vö. latin *cella* 'szűk szoba; éléskamra; templom belső része; zárka; kalitka; lépcső', középkori latin 'éléskamra; szerzetesi cella'. A latin szó ismeretlen eredetű.

cellulóz [1883] 'a növényi sejtek falát alkotó szerves vegyület' Nemzetközi szó, vö. német *Zellulose*, angol *cellulose*, francia *cellulose*: 'cellulóz'. A szó a franciában keletkezett a francia *cellule* 'sejt' szóból a kémiai szaknyelvben a vegyületek cukor voltára utaló *-ose* képzővel. Az elnevezés A. Payen (1795–1871) francia vegyészről származik. A *celluloid* 'egy fajta rugalmas, átlátszó műanyag' [1901] szintén nemzetközi szó, vö. német *Zelluloid*, angol *celluloid*, francia *celluloid*: 'celluloid'. Ez mesterséges szóalkotás az angol *cellulose* 'cellulóz' alapján a kémiai műszavakra jellemző *-id* képzővel. A szó tulajdonképpeni jelentése 'cellulózszerű', és az amerikai Hyatt-fivérek találták fel 1869-ben. Nyelvünkbe a németből került.

celofán [1928] 'cellulózból gyártott átlátszó műanyag hártya' Nemzetközi szó, vö. német *Zellophan*, angol *cellophane*, francia *cellophane*: 'celofán'. A szót a francia terjesztette el. A franciában mesterséges szóalkotással keletkezett a *cellulose* 'cellulóz' és a görög *fenósz* 'áttetsző, átlátszó' összevonásából. Nyelvünkbe a németből került.

célszerű [1832] Valószínűleg német mintára keletkezett összetett szó, amely mesterséges szóalkotással jött létre a nyelvújítás korában. A *cél* főnévből keletkezett a *-szerű* utótaggal, vö. német *zweckmäßig* 'célszerű'. Származékai a *célszerűtlen* [1839], *célszerűség* [1839].

cement [1778] Német jövevényszó, vö. német *Zement* 'cement, malter'. A németben francia eredetű, vö. ófrancia *ciment* 'ugyanaz', végső forrása pedig a latin *caementum* 'fejtett kő, falazókő'. Igei származéka a *cementez* [1798].

centenárium [1893] 'százéves jubileum' Német jövevényszó, vö. német *Zentenarium* 'centenárium'. A német szó a latin *centum* 'száz', *centenarius* 'százát tartalmazó, százból álló' melléknévi származékának semlegesnemű alakjából keletkezett.

centi [1876] Jelentéstepadással önállósult összetételi előtag, a *centiméter* összetételből [1883]. Az összetett szó nemzetközi mintára jött létre, vö. német *Zentimeter*, angol *centimeter*, francia *centimètre*: 'centiméter'. E szavak előtagjának alapja a latin *centi-* 'száz-' és a latin *centum* 'száz'; vö. még: latin *centiceps* 'százfejű', *centimanus* 'százkezű'. Hasonló összetételek még: *centiliter* [1878], *centigramm* [1893].

centrális [1757] 'központi' Latin jövevényszó, vö. latin *centralis* 'középen lévő', mely a latin *centrum* 'középpont' származéka. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *brutális*. A *centralizál* [1811] 'központosít' nemzetközi szó, vö. német

zentralisieren, angol *centralize*, francia *centraliser*: 'centralizál'. A szót a francia terjesztette el. A *centralizáció* [1838] és a *centralizmus* [1887] szintén nemzetközi szóként került a magyarba. Mindhárom nemzetközi szó német közvetítéssel került nyelvünkbe. A *centrálé* 'körátmérő' [1857], 'villamos erőmű' [1938] német jövevényszó, vö. német *Zentrale* 'centrálé'.

centrifuga [1831] Nemzetközi szó, vö. német *Zentrifuge*, angol *centrifuge*, francia *centrifuge*: 'centrifuga'. A szócsalád igei tagja a *centrifugál* [1937]. A *centrifugális* melléknév [1865] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe, vö. német *zentrifugal*, angol *centrifugal*, lengyel *centryfugalny*: 'centrifugális'. A szó a francia *centrifuge* 'centrifugális' mintájára a németben keletkezett mesterséges latinos szóalkotással, vö. latin *centrum* 'középpont' és latin *fugere* 'fut'; vö. még: újkori latin *vis centrifuga* 'centrifugális erő'. Nyelvünkbe a németből került, az *-is* szóvég latinositás eredménye.

centrum [1653] 'középpont; középész' Latin jövevényszó, vö. latin *centrum* 'a kör középpontja, centrum', hazai latin 'ülés'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *kéntron* 'ugyanaz'. Latin származékai: *centrizmus* [1948], *centrista* [1951]. A *centrum* német, a *centrista* pedig orosz közvetítéssel került nyelvünkbe.

cenzára [1586] 'sajtótermékek, filmek stb. tartalmát előzetesen ellenőrző intézmény' Latin jövevényszó, vö. latin *censura* 'cenzori hivatal; szigorú vizsgálat; ítélet', középkori latin 'fegyelem; erkölcsi szigor'. A latin szó a latin *censere* 'megbecsül (vagyont); vélekedik' származéka. Szintén ennek az igének a származéka a *cenzor* [1698]. A korai adatok *s* betűje *zs* hangot jelöl, ami a hazai latin kiejtést tükrözi, a *z-s* változatok később alakultak ki a klasszikus latin, illetve a német ejtőmód hatására, vö. *izraelita*, *konzul*. Elsősorban történettudományi szakszók.

ceremónia [1416 u.] 'szertartás' Latin jövevényszó, vö. latin *caerimonia*, *caeremonia* 'tisztelet; szentség; ünnepélyes szertartás', középkori latin *ceremonia* 'áldozat', *cerimonia* 'ünnep, egyházi ünnep'. A latin szavak eredete tisztázatlan.

cerkófmajom [1897] 'hosszú farkú, karcsú testű majom' Összetett szó, melynek előtagja a *cerkóf*, utótagja a *majom* főnév. Az előtag tudatos szóalkotás az állat latin *cercopithecus* 'cerkófmajom' nevéből. A latin elnevezés görög eredetű, a görög *hérhosz* 'fark' és *pítekosz* 'majom' szavakból keletkezett. Állattani műszó.

cérna [1413 tn., 1519] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet, felnémet *zwirne*, *zwirn*, középnémet régi nyelvi *zwerne*, *zwerne(vaden)*, hazai újfelnémet *zwirn*, német *Zwirn*: 'két szálból sodort fonál, cérna'. A szó végső soron germán eredetű, vö. angol *twine* 'ugyanaz', óskandináv *tvinnr* 'kettős, kétszeres'. A magyar szó hangalakja a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult, vö. *cikkely*, a szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *kályha*.

ceruza [1771] Latin jövevényszó, vö. latin *cerussa* 'ólomfehér, ólomkarbonát', hazai latin *cerussa*, *caerusa* 'gyertyakorom'. A latin szavak görög eredetűek, vö. görög **kérussza* 'viasszal bevon, viaszból készít'. Az ólomfehér a fehér festék alapanyaga, ezt használták például a görög és római nők arcuk kifestéséhez, valamint az iskolákban író-, illetve rajzeszközként. Nyelvünkbe a latin nyelvű oktatás elterjedésével került.

cet [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *cetus*, *cetos*, *cete*, középkori latin *ceta*: 'cet', hazai latin *cet(h)us* 'ugyanaz; tengeri szörny; harcsa'. A latin szó görög eredetű, vö. *ketosz* (*kítosz*?) 'cet'. A magyarban a bibliafordítások terjesztették el.

cetli [1722] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *ze'dl*, tiroli *zette*, német *Zettel*: 'papírdarabka, cetli'. A németben latin eredetű, vö. *cedula* 'ugyanaz', végső forrását tekintve tehát összefügg *cedula* szavunkkal. A *-li* végződés a szóvégi mássalhangzó-torlódás elkerülése végett alakult ki, vö. *hecsedli*.

cézár [1802] Latin jövevényszó, vö. latin *caesar* 'római császár', középkori latin, hazai latin 'ugyanaz; uralkodó'. A szó Caius Julius Caesar (Kr. e. kb. 100–44) nevének köznevesülésével keletkezett. A szó méltóságnévként történő használata már az ókori latinban gyakorlattá vált. A *Caesar* tulajdonnév talán etruszk eredetű. Nyelvünkbe az irodalmi nyelv útján került.

-ci [1795] Kicsinyítő képzőbokor. A kicsinyítő *-c* és *-i* összekapcsolódásával keletkezett feltehetően már a középmagyar korban. Eleinte személynevek csonkított tövéhez kapcsolódva fordult elő pl. *Berci*, *Marci*, *Lonci*. Később egyre nagyobb szerepet kapott a játszi szóképzésben köznevek csonkított tövéhez társítva, pl. *foci*, *zaci* 'zálogház'. Mai nyelvünkben a bizalmas társalgási nyelvben és az ifjúsági nyelvben eleven, pl. *föci* 'földrajz', *ruci* 'ruha', *naci* 'nadrág' *tünci* 'tündér'.

cián [1865] Német jövevényszó, vö. német *Zyan*, *Cyan* 'cián'. A német szó a latinra, illetve végső soron a görögre visszavezethető francia *cianogène* 'cián' átvétele; vö. még: latin *cyanus*, görög *küanosz*: 'búzavirág; lazúrkő'. Az elnevezés alapja egyes cián alapú vegyületek kékes színe. Kémiai műszó. Származéka: *ciános* 'ciánnal feregtelenít' [1940].

cibál [1615] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö eredete bizonytalan, esetleg hangfestő szó lehetett, és a nyelvjárási *csimbalkodik* 'csimpaszkodik' ige tövével hozható kapcsolatba, vö. *csimpaszkodik*. Az ige -ál végződése gyakorító igeképző.

cibere [1475 tn. (?), 1527] 'gyümölcsből főzött savanyú leves' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, egy önállóan nem adatható szótó -e melléknéviigenév-képzős alakjának főnevesülése. Az -r gyakorító képzőre végződő relatív szótó a *cefre* szóhasadással létrejött változata, az abszolút szótó pedig a *cefet* családjába tartozik. 2. Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *cibara, cibora*, szlovén *cibara, cibora*: 'kőkényszilva', ezek talán a bajor-osztrák *zeibern* 'ugyanaz' szóra vezethetők vissza. Ez utóbbi esetben a *ciberelekvár*-féle összetételek jelzőjének önállósodásával, jelentéstapadással keletkezhetett 'félíg főtt híg lekvár, különösen szilvalekvár' jelentése [1903], ez később egyre általánosabbá vált, így fejlődött a 'savanyú mártásféle' [1763], illetve a 'savanyú levesféle' [1527]. Nyelvjárásaink és a köznyelv határán élő szó.

cibetmacska [1796] 'macskaszerű afrikai ragadozó' Német mintára alkotott összetett szó, vö. német *Zibetkatze* 'cibetmacska' (*Zibet* 'a cibetmacska pézsmaszagú váladéka' + *Katze* 'macska'). A német összetétel előtagja az arab *zabād* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza.

cic [1745 k.] Hangutánzó eredetű állathívó szó. Kisebb állatok, egér hangját utánozza, és azonos a *cica, cincog* szavak tövével.

cica [1639] Származékszó, mely a *cic* alapszóból keletkezett -a kicsinyítő képzővel. Nyelvjárási változatai különféle kicsinyítő képzőkkel jöttek létre, vö. *cicke, cicka, cicó*. Összetételek előtagjává is vált, vö. a *cicamaca* 'valakinek a kedvese; cica; barka' [1669] ikerszót, illetve a *cickafark* [1826] és a *cickóró* [1790 k.] növényneveket, mely utóbbiak hasonlóságon alapuló összetételek. A címszó kicsinyítő képzős származéka a *cicus* [1702], 'pajkosan enyeleg' jelentésű igei származéka pedig a *cicázik* [1794].

cici [1838] Hangutánzó eredetű gyermeknyelvi szó. A csecsemő szopása közben, a beszívott levegővel képzett *ci*-szerű hangsor ikerítésével keletkezett.

cickány [1800] 'egérszerű rovarevő állat' Valószínűleg német jövevényszó, vö. tudományos német *dshilkissitskan* 'csíkos egér', *dschilkis-tsitskan* 'kard alakú egér'. A szó török eredetű, vö. csagatáj *sičqan*, kirgiz *sd'škan*: 'egér'. Nyelvünkbe a német tudományos irodalom révén kerülhetett. A *cickány* hangalak kialakulásában szerepet játszhatott az egérfarkkóró népnyelvi *cickafark* elnevezése is.

cicoma [1762] 'fölsleges, ízléstelen díszítés, cifraság' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szó végződése kicsinyítő képző. A hangalak létrejöttében talán szerepet játszott a *cicamaca* 'barka' összetétel. A *cicoma* főnévből -z igeképzővel keletkezett a *cicomáz* származék [1628]. Amennyiben az igei alak lenne a szócsalád korábbi tagja, az játékos szóalkotás eredménye lehet, a főnév pedig ebből elvonással jött létre, ez azonban nem bizonyítható.

cidri [1908] 'fázás, reszketés' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zidri*, német *zitterig*: 'reszketős, reszketeg', mely utóbbi a német *zittern* 'reszket, remeg, didereg' származéka. Először a magyar argóban volt használatos, később elterjedt a bizalmas társalgási nyelvben is. Igei származéka a *cidrizik* [1924].

cifra [1518 k.] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *cifra, ziphra* 'nulla, számjegy; titkos jel', hazai latin *ziphra, ziffra* 'jel; számjegy', *cifra* 'nulla; titkos jel'. A szó végső forrása az arab *šifr* 'zéró; számjegy; titkos írásjel'. A szó eredeti, latinból átvett jelentése a 'nulla; számjegy' és a 'rejtjel' volt. Ez azzal magyarázható, hogy a rejtjeles írásban gyakran alkalmaztak számokat, vö. még: *sifriroz* [1900] 'titkosírással ír, rejtjelez'. A szó mai 'dísz, pompa; díszes' jelentései már a magyarban, az igei származékok megjelenésével alakultak ki. Egyes mesterségekben a nulla jele, a kör gyakran szerepelt díszítő elemként. A jelentésváltozás a következőképpen zajlott: *cifráz (cifrál)* 'köröcskével díszít' [1552] > 'díszít'. Az igtét később a képzőművészeti díszítés mellett a zenei motívumok díszítésére is kezdték használni. A *cifrálni* származék [1568] visszaható igeképzővel jött létre. A *cifra* a matematikai szaknyelv közvetítésével került nyelvünkbe.

cigány [1370 tn. (?), 1476] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, esetleg román közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. bolgár *циганин* [ciganin], *цигани* [cigani] (többes szám), horvát-szerb *Ciganin, Cigani* (többes szám), szlovén *cigan*: 'cigány'; vö. még: román *țigan* 'ugyanaz'. A déli szláv nyelvekbe a bizánci görögből került, és eredetileg egy 9. századi kis-ázsiai törzs neve lehetett. A szó valószínűleg a 14. század második felétől, a cigányok tömeges bevándorlását követően került a magyarba. Jelentésszűküléssel keletkezett a szó 'cigányzenész' értelme (1787) a cigányok jellegzetes foglalkozása

alapján. Nyelvünkbe **cigani* (többes szám), esetleg **ciganь* alakban kerülhetett. Az anyanyelvükön beszélő cigányok magukra a *roma* 'cigány' szót használják, ami a cigányból elsősorban a magyar sajtónyelvbe került be. Származékai a *cigányság* [1566], *cigánykodik* [1577], *cigányoz* [1586], *cigányos* [1756].

cigányútra [1843] 'nem a nyelvcsőbe, hanem a légcsőbe (került étel)' Megszilárdult ragos alakulat, eredetileg a *cigányút* összetétel határozóragos formája: előtagja a 'hamis, rossz' jelentésű *cigány*, utótagja az *út* főnév. Ebben és néhány hasonló összetételben a *cigány* szó régi, melléknévi jelentései őrződtek meg, ezek a régen a cigányokra jellemzőnek tartott tulajdonságokra utalnak. A címszó a *cigányútra megy* szólásban használatos. Néhány hasonló szemléletmódon alapuló nyelvjárási összetétel: *cigánygomba* 'bolondgomba', *cigányhit* 'vadházasság'.

cigaretta [1856] Német jövevényszó, vö. német *Zigarette*, régi nyelvi *cigaretto*: 'cigaretta'. A német szó a francia *cigarette* 'ugyanaz' átvétele, mely a francia *cigare* 'szivar' szó származéka. A szóvégi *a*-ra vö. *cérna*. A *cigi* [1898] szóelvonással és *-i* kicsinyítő képzővel keletkezett. A *cigaretta* igei származéka a *cigarettazik* [1877].

ciha [1752] 'párna-, dunyahuzat' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *ziach*, *zihã*, déli német, ausztriai német *Zieche*: 'párna-, dunyahuzat'. Ezek a középkori latin *theca* 'tartó, tok' szóra vezethetők vissza, ugyanúgy, mint *téka* szavunk is. A *ciha* szóvégeinek fejlődésére vö. *cérna*, *kályha*. Nyelvjárásaink és a köznyelv határán élő szó.

cihelődik [1650 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az abszolút tő bizonytalan eredetű, alaki és jelentésbeli jellemzői alapján talán hangutánzó-hangfestő eredetű szó, amely a nehézkes mozgást ábrázolja. A relatív tő *-l* végződése gyakori, a címszó *-(ö)dik* végződése visszaható igekepző.

cikázik [1700 k. (?), 1706] Származékszó. Alapszava a 'cicajáték, kergetőzés' jelentésű, mára elavult *cika* [1787] főnév, *-z* végződése igekepző. A *cica* főnév *cikázik* származékának egy alakváltozata. Eredeti jelentése 'kergetőzik, cica módjára játszik' lehetett, és később vált bizonytalan irányú vagy zerguzogosan tört vonalú mozgás jelölőjévé.

cikcakk [1778] Német jövevényszó, vö. német *Zickzack* 'cikcakk', amely a francia *zigzag* 'ugyanaz' átvétele. A németben eredetileg katonai műszó volt, és az ostromok előtt készült megközelítő árkok vonalvezetését jelölte. Korábban elsősorban jelzőként volt használatos.

ciki [1965] Szófajváltással és szóhasadással keletkezett a német eredetű *cvikli* 'szorult helyzet' [1959] szóból, a szó belseji *v* és *l* kiejtésével. A főnévi használatot fokozatosan felváltotta a melléknévi, bár a *ciki*-nek *-s* melléknévképzős változata is kialakult: *cikis* 'kellemetlen' [1985]. Igei származéka a *cikiz* 'kellemetlenkedik, piszkálkodik' [1975]. A bizalmas nyelvhasználat szava.

cikkely [1528] 'törvénycikk, paragrafus' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet, újfelnémet, bajor-osztrák *zwickel*, hazai újfelnémet *zwickel*, német *Zwickel*: 'ék; ruhadarab ék alakú része, betoldása'. A német szavak a német *Zwick* 'szög; cövek' főnév származékai. A szóvégi *ly* alakulására vö. *fertály*. A *cikk* [1636 ?, 1786] elvonással keletkezett a *cikkely*-ből, igei származéka a *cikkezik* [1880].

ciklámen [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Zyklamen*, angol *cyclamen*, francia *cyclamen*: 'ciklámen'. E szavak alapja a tudományos latin *Cyclamen* 'ugyanaz', mely a latin *cyclaminos*, *cyclaminum* 'ugyanaz' szóból keletkezett. A szó végső soron görög eredetű, a 'kör' jelentésű *küklosz* kicsinyítő képzős származéka. A virág valószínűleg kerek leveleinek köszönhetően kapta ezt a nevet. Nyelvünkbe a szó a latin és a német közvetítésével került.

ciklon [1893] Nemzetközi szó, vö. német *Zyklon* 'ciklon; porszivó berendezés', *Zyklone* 'alacsony légnyomású légtömeg', angol *cyclone*, francia *cyclone*: 'ciklon'. A szó az angolban mesterséges szóalkotással keletkezett, a latin *cyclus* 'kör, időköz, periódus' alapján. Meteorológiai műszó. Nyelvünkbe a németből került.

ciklus [1592] Latin jövevényszó, vö. latin *cyclos* 'kör, időköz, periódus'. A latinban görög eredetű, vö. görög *küklosz* 'karika, gyűrű, kör; mondakör'. A *ciklikus* [1816] szintén latin jövevényszó, vö. latin *cyclicus* 'kör alakú', latin *poeta* (*scriptor*) *cyclicus* 'a görög hősmondakör valamely költője', melyek az azonos jelentésű görög *küklikoi* (többes szám) szóra vezethetők vissza. A szóvégi *s* ejtése a hazai latin kiejtést tükrözi, vö. *ámbitus*.

cikória [1544] 'a katáng nemzetségbe tartozó növény; ennek gyökértörzséből készült pótkávé' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *cicoria*, *cichorea*, hazai latin *cicorea*: 'cikória'. A latin szavak a görög *kihóron* 'ugyanaz' átvételei. Ma elsősorban 'pótkávé készítéséhez használt gyökértörzs', illetve 'pótkávé' értelemben használatos.

cikornya [1565] 'cifra, kacskaringós díszítés' Szóhasadással keletkezett. Alapszava a *cikória* növénynév *cikornya* alakváltozata. A jelentés azzal magyarázható, hogy a *cikória* csipkézett, sallangos levele gyakran szerepelt díszítő motívumként. Általában rosszalló értelemben használatos a túlzott díszítésre. Melléknévi származéka a *cikornyás* [1565].

cilinder [1792] Német jövevényszó, vö. német *Zylinder* '<matematikai és műszaki> henger; kürtőkalap; lámpaüveg'. A német szó a tudományos latin *cylindrus* 'henger, henger alakú idom' szóval függ össze, ami görög eredetű, vö. görög *külindrosz* 'ugyanaz'. Ma elsősorban 'kürtőkalap' jelentésben él.

cím [1780 k.] Elvonással keletkezett mesterséges szóalkotás a *címer*-ből. Nyelvújítás kori szavunk. Származékai: *címez* [1786], *címzetes* [1798], *címlet* [1833] és *címke* [1842].

cimbalom [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *cymbalum* 'cintányérféle ütőhangszer', középkori latin 'harangjáték; kolostorok ajtajára felfüggesztett csengő, amely a szerzetesek összehívására szolgált'. A szó végső forrása a görög *himbalon* 'cintányér', ami a görög *himb* 'ivókehely, tál; medence' származéka. Nyelvünkben egyházi szövegek révén terjedt el. Származékai a *cimbalmos* [1518 k.], *cimbalmozik* [1585].

cimbora [1509] Román jövevényszó, vö. román *sîmbră*, *sîmbra* 'közösség, szövetkezés, társulás', *sîmbrăș* 'társ a közös munkában'. A román szó szláv eredetű, vö. horvát-szerb régi nyelvi *sûprug* 'fogat; társ, lelki testvér; lelki testvérség'. A szó belseji mássalhangzó-torlódás a magyarban feloldódott. A szóvégi *-a*-ra vö. *áfonya*. Igei származéka a *cimborál* [1563].

címer [1326] 'valamely közösség megkülönböztetésére használt alakos, színes jelvény' Vándorszó, vö. német *Zimier*, francia *cimier*, lengyel régi nyelvi *cymer*: 'címer; jelvény'. A szót a francia terjesztette el, ahol a francia *cime* 'csúcs' származéka.

cimpa [1288 tn., 1470 k.] Ismeretlen eredetű. Talán összefügg *cimbók* szavunkkal. Elsősorban a fül és az orr lecsüngő, puha húsú részét jelöli.

cin [1644] 'ón' Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. újfelnémet *zinn* 'cin', bajor-osztrák *zin* 'ugyanaz; ónedény', német *Zinn* 'ón, cin'. A német szavak germán eredetűek, vö. holland *tin*, óangol *tin*: 'ugyanaz'. A magyarba valószínűleg ötvösművészeti szakszóként került az *ón* szinonimájaként.

cincál [1763] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő bizonytalan eredetű, esetleg hangutánzó-hangfestő szó, erre mutat hangtani, alaktani és jelentéstanilag hasonlósága a *cibál* igével. Az *-ál* végződés gyakorító igeképző, a szó belseji *n* valószínűleg későbbi betoldás eredménye, vö. *cincog*.

cincér [1845] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. A tő a *cincog* tövével azonos, az *-ér* végződés névszóképző, vö. *fizér*. A nyelvújítás korában keletkezett. A névadás alapja a cincérekre jellemző cincogó hang, vö. az egyéb elnevezéseit: *cicinbogár* [1794], *cinabogár* [1865].

cincog [1593] Hangutánzó eredetű szó. A szótő a *cic* szóval azonos, a végződés gyakorító igeképző. A szó belseji *n* későbbi betoldás eredménye, de a mára elavult *cinég* 'csipog, cincog' ige hatásával is magyarázható. A hangutánzás síkján összefügg a *cincér*, *cinége*, *cinke* szavakkal.

cinége [1300 tn., 1533] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. Eredetileg a régi nyelvi *cinég* 'csipog, cincog' ige [1761] *-e* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakja, ami később főnevesült; vö. *cinégő madár* 'cinége' [1836].

cingár [1790] Ismeretlen eredetű. Feltehetően jövevényszó, de megfelelőinek egyeztetése további vizsgálatokat igényel. Eredetileg három szótagból állhatott, mai alakja a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével fejlődött. A nyelvújítás korában került be a nyelvjárásokból a köznyelvbe, illetve az irodalmi nyelvbe is. Eleinte rosszalló értelmű jelző volt, mely a vékony termeten kívül jelentéktelenséget is jelentett.

cinikus [1604] 'kiábrándult, kiégett, hitevesztett, gúnyolódó' Latin jövevényszó, vö. latin *cynicus* 'cinikus; cinikus (azaz a cinizmus filozófiai irányzathoz tartozó) filozófus', mely az azonos jelentésű görög *künikósz* szóra vezethető vissza, ennek

tulajdonképpen jelentése 'kutyaszerű, kutyához hasonló'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. Származéka a *cinizmus* [1805] nemzetközi szó, vö. német *Zynismus*, angol *cynism*, francia *cynisme*: 'cinizmus'. E szavak alapja a latin *cynismus* 'cinizmus; cinizmus mint filozófiai irányzat'. A cinizmus filozófiájának megalapítója Antiszthenész (Kr.e. kb. 445–365) volt, őt és követőit illették a 'kutyafi' jelentésű gúnynévvel. A modern köznyelvi jelentések a németben alakultak ki. Nyelvünkbe a német közvetítette.

cink [1777–1783] Német jövevényszó, vö. német *Zink* 'cink', mely a német *Zinke* 'csúcs, orom' szóra megy vissza. Nyelvújítóink azonos jelentésű szóalkotása a *horgany* [1829].

cinke [1345 tn., 1787] Hangutánzó eredetű szó, keletkezés módja azonban bizonytalan. Talán a *cinégé*-ből keletkezett a második szótagi *e* kiesésével. Az is elképzelhető, hogy az elavult *cinég* 'csipog, cincog' ige tövéből keletkezett *-ke* kicsinyítő képzővel, képzésmódjára vö. *lepke, fecske*.

cinkos [1342 tn., 1613] Valószínűleg német, közelebről felnémet jövevényszó magyar képzéssel, vö. középfelnémet *zinke*, régi nyelvi *zink*: 'ötszemes kockalap, kockajáték', ezek a francia *cinq* 'ugyanaz; öt' szóra vezethetők vissza. Vö. még: német argó *zink, zinke* 'titkos jel, cinkostárs'. A szóvégi *s* melléknévképző. A magyarba átkerült szóalak a következő jelentésváltozáson mehetett keresztül: 'kockás' > 'kockajátékos' > 'játékos; csaló'.

cinóber [1621] 'egy fajta ásvány; ebből készült piros festék' Vándorszó, vö. német *Zinnober*, francia *cinabre*, olasz *cinabro*, cseh *cinobr*: 'cinóber'; vö. még: latin *cinnabari* 'ugyanaz', ennek forrása a görög *kinnábari* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a németből került.

cintányér [1887] Összetett szó, amely valószínűleg tudatos szóalkotással keletkezett. Az előtag hangutánzó eredetű és a *cincog* ige tövével azonos. Az utótag a hangszer tányér alakjára utal.

cinterem [1372 u.] 'templom körüli temető' Latin jövevényszó, vö. latin *coemeterium* 'temető; nyughely', középkori latin *coemeterium, cimeterium, cimiterium* 'ugyanaz; templomudvar, templom körüli védett hely', hazai latin *cinterium* '(a templom körül található) temető'. A latin alakok végső forrása a görög. A *cinterem* alak népetimológiás hatásra fejlődött: a szóvéget a nyelvérzék a *terem* főnévvel kapcsolta össze. Ugyanez magyarázza a késői 'kastély lovagterme' jelentés [1882] megjelenését is, vö. *cimerterem*. Elavulóban lévő szó.

cipekedik [1792] Szóhasadással keletkezett a régi nyelvi *szepelkedik* 'fáradozik, iparkodik' [1569] igéből. A *cipel* [1792] talán a *cipekedik*-ből származik rövidüléssel.

cipellő [1650 k.] Elvonással keletkezett a korábbi *cipellős*-ből [1380 k.] a szóvégi *s*-nek a melléknévképzővel való téves azonosítása alapján. A *cipellős* valószínűleg latin jövevényszó, vö. középkori latin *zipellus, zepellus* 'egy fajta lábbeli', ennek forrása pedig az olasz nyelvjárási *zoppel* 'fapapucs'. A magyarázatot a magyar szóvég tisztázatlan alakulása teszi bizonytalanná. Elavulóban lévő szó.

cipó [1211 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg olasz jövevényszó, vö. olasz *zeppo* 'teli, tömött', ami az olasz *zappare* 'teletöm' származéka. A származtatást bizonytalanná teszi, hogy az olaszban nincs a szónak 'kenyér' vagy ehhez közel álló jelentése, vö. azonban olasz *zeppola* 'pogácsaféle', hazai latin *zippula* 'lepény'. A horvát-szerb *cipov*, és az erdélyi román *tipău*: 'cipó' a magyar szó átvételei.

cipő [1577 (?), 1744] Rövidüléssel keletkezett a *cipellő*-ből. A *pipő* [1862] játékos szóalkotással létrehozott gyermeknyelvi szó. Származéka a *cipész* főnév [1767].

ciprus [1508] Latin jövevényszó, vö. latin *cypros* 'henna(gyökér)', hazai latin *cyprus* 'tövistelen fagyalfajta; ciprus'. A latin szavak az azonos jelentésű görög *küpros* szóra vezethetők vissza. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. A *citrus* alakváltozatra [1783] vö. latin *citrus* 'citromfa'.

cipszer [1479 tn., 1711] 'a szepességi szász <népesség>, illetve ehhez tartozó, ezzel kapcsolatos' Német jövevényszó, vö. német *Zipser*, szász *zëpser*: 'szepesi német'. Ezek a német *Zips*, német nyelvjárási *Zëps* 'Szepesség' helynév származékai. A német helynevek a magyar *Szepes* helynévre [1200 k.] vezethetők vissza, a magyar név pedig a *szép* melléknév származéka. A *cipszer* történelmi megnevezés.

cipzár [1930] Német, közelebbről ausztriai német, illetve angol mintára keletkezett összetett szó, vö. ausztriai német *Zippverschluss*, angol *zip-fastener*: 'cipzár'. A szó alapja az amerikai angol *zipper* 'ugyanaz' márkanév, ez az angol *zip* 'fűtül, süvít; reccsen' származéka.

ciráda [1695] 'kacsaringós díszítmény' Német jövevényszó, vö. német *Zierde* 'dísz, ék(esség)'; vö. még: német *Zierat* 'díszítmény, ciráda'. A magyar hangalak a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával és szóvégi hanghelyettesítéssel jött létre, vö. *cérna*. Származéka a *cirádás* [1789].

cirbolya [1793] 'fenyőfajta' Német jövevényszó, vö. német *Zirbel* 'cirbolyafenyő'. A *cirbolya* hangalak alakulására hatással volt *borbolya* szavunk is.

cirill [1845] 'több szláv és néhány más nyelv írásrendszeréhez tartozó' Német eredetű jövevényszó, mely a *Cirill ~ Kirill ~ Kürillosz* névre vezethető vissza. Az elnevezés alapja az a feltételezés, mely szerint *Cirill ~ Kürillosz* (kb. 826–869) alkotta meg a cirill írásrendszert. Cirill valójában a glagolita írás létrehozója volt. Német szókapcsolatok fordításával honosodott meg nyelvünkben, vö. *zyrillisches Buchstabe* : *cirill betű* [1845], *zyrillisches Schrift* : *cirill írás* [1893], *zyrillisches v. kyrillisches Alphabet* : *cirill ábécé* [1959].

ciripel [1820] Szóhasadással keletkezett a szintén hangutánzó *csiripel* ige alapján. A szó eleji *c* ejtésére hatott a német *zirpen* 'ciripel, csiripel' is.

cirka [1698] 'körülbelül, mintegy' Latin jövevényszó, vö. latin *circa* 'körül, környékén; (egy időpont) táján; körülbelül', ami a latin *circum* 'körül, környékén' származéka.

cirkál [1479] 'ellenőrzés, megfigyelés céljából végigjár, körbejár' Latin jövevényszó, vö. latin *circare* 'valamit megkerül, körbejár; egy helyet vizsgálva bejár; örködve körüljár'. Ez a latin *circus* 'kör, körív' származéka, a *cirkál* ige tehát eredetét tekintve összefügg a *cirkusz* főnévvel.

cirkalmaz [1552] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *cirkalom* 'körző, kör, abroncs' [1528] főnév, végződése a *-z* igeeképző. Az alapszó latin jövevényszó, vö. latin *circulus* 'kör, délkör, <csillagászati> körpálya; földkerekség; karika, abroncs; társaság' középkori latin 'kör; versenypálya; abroncs; körző'. A latin szó a latin *circus* 'kör, körvonal' kicsinyítő képzős származéka. A *cirkalom* a latin szó tárgyesetének (*circulum*) az átvétele, a szóvég fejlődését az *-alom* végű főnevek befolyásolhatták. Hasonló átvételre vö. *paradicsom*.

cirkulál [1706] 'körforgásszerű mozgást végez' Latin jövevényszó, vö. latin *circulare* 'körülkerít, kör alakot formál; körbejár', hazai latin 'körülvesz'. Ez a latin *circulus* 'kör, körpálya; földkerekség; karika', végső soron pedig a *circus* 'kör, körív' származéka, összefügg tehát *cirkál* és *cirkusz* szavainkkal.

cirkusz [1769] Latin jövevényszó, vö. latin *circus* 'kör, körív; kör alakú versenypálya; cirkusz', ennek forrása a görög *kirkosz* 'kör, körív'. A szóvégi *sz* ejtése a klasszikus latin, illetve a német kiejtést mutatja, vö. *himnusz*. A jelenlegi 'cirkusz mint szórakoztató üzem' jelentés a 18. század elején alakult ki a londoni és párizsi cirkusztársulatok létrejöttével. Igei származéka a *cirkuszosz* 'lármát csap, jelenetet rendez' [1961].

cirmos [1768] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az *-s* végződés melléknévképző. Jelentésének alapeleme a piszkosság lehetett, a 'csikos' jelentés kifejlődése a piszok csikokban, foltokban való elkenődése alapján érthető. Korábban farkas, juh, kecske jelzője is lehetett, ma elsősorban macskával kapcsolatosan használjuk.

cirógat [1766] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó bizonytalan eredetű, talán hangutánzó-hangfestő szó lehetett. Valószínűleg gyermeknyelvi keletkezésű szó, ezt valószínűsíti a játékos szóalkotással keletkezett, gyermeknyelvi *ciróka-maróka* ikerszó [1791]. Az ige végződése a *-gat* gyakorító igeeképző. Egyes nyelvjárásokban ismert a szintén gyakorító igeeképzővel keletkezett *cirókál* változat is [1702].

cirok [1465] 'magasra növe pászitfűféle' Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *sirak*, *sirajak*, horvát-szerb nyelvjárási *sirok*, szlovén *sirek*, *serka*: 'cirok'. A szláv nyelvekbe az olaszból került, vö. olasz *sorgo*, olasz nyelvjárási *sérek*: 'ugyanaz'. Végső forrása a latin **suricum* 'ugyanaz', *syricum* (*granum*) 'ugyanaz', tulajdonképpen 'szíriai gabona'. A szlovák *cirok* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

cisztercita [1770] 'francia eredetű tanítórend; cisztercita szerzetes' Mesterséges szóalkotással keletkezett a középkori és hazai latin *cisterciensis* 'Cisterciumba való, cisterciumi; cisztercita' szóból, mely a latin *Cistercium* helynév származéka.

Végződése a *jezsuita*, *karmelita* rendnevek végződéséhez igazodott. Nyelvújítás kori alkotás. A *ciszterci* [1760] és a *ciszter* [1856] változatok elvonással keletkeztek.

ciszterna [1792] 'vízgyűjtő medence' Latin jövevényszó, vö. latin *cisterna* 'föld alatti víztároló; esővízgyűjtő'. Ez a latin *cista* 'kosár, láda, tartály, tok' szó származéka, ennek pedig a görög *kiszte* 'ugyanaz' a forrása. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*.

citadella [1680] 'fellegrvár' Vándorszó, vö. német *Zitadelle*, francia *citadelle*, olasz *cittadella*, cseh *citadela*: 'citadella'; vö. még: középkori latin *cittadella*, hazai latin *citadella*: 'ugyanaz'. A szót az olasz terjesztette el, ahol a régi nyelvi *cittade* 'város' kicsinyítő képzős származékából jött létre. Nyelvünkbe a latinból, olaszból és németből egyaránt átkerülhetett.

citál [1580] 'idéző' Latin jövevényszó, vö. latin *citare* 'mozgásba hoz; megidéz; hivatkozik', amely a latin *ciere* 'mozgat, mozdít' származéka. A *citátum* [1835], ami a latin *citatum* 'idézet' átvétele, nyelvünkben elavulóban van.

citera [1230 k.] 'húros pengetőhangszer' Latin jövevényszó, mely olasz közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *cithara*, *citera* 'négyhúros hangszer, lant, citera'; vö. még: olasz nyelvjárási *zitera*, *zétara* 'citera', a latin szó forrása a görög, vö. görög *kithára* 'ugyanaz'. Származéka a *citerázik* ige [1626].

citrom [1538] Latin jövevényszó, vö. latin *citrum* 'citrusféle', középkori latin 'citrom (fa és gyümölcs)'. Ez a latin *citrus* 'citromfa' szóval függhet össze, ami valószínűleg a latin *cedrus* 'cédrus, cédrusolaj' változata.

civakodik [1662] Hangutánzó eredetű szó. Szótöve valószínűleg a *cseveg* ige tövével hozható kapcsolatba. Végződése a *-kodik* gyakorító-visszaható igeképző. Az *-odik* képzővel létrejött rövidebb, egy kissé választékos alakja a *cívódik* [1662].

civil [1816] 'polgári' Német jövevényszó, vö. német *zivil* 'polgári, civil'. A német szó a latin *civis* 'polgár' szó *civilis* 'polgári' származékára vezethető vissza.

civilizál [1771] 'polgárosít' Nemzetközi szó, vö. német *zivilisieren*, angol *civilize*, francia *civiliser*: 'civilizál'. A szócsalád tagja a *civilizáció* [1793], vö. német *Zivilisation*, angol *civilization*, francia *civilisation*: 'civilizáció'. Mindkét szót a francia terjesztette el, ahol a francia *civil* 'civil' származékaiként keletkeztek. Nyelvünkbe a német közvetítette. A *civilizált* melléknévi származék 1790-től adatható.

civis [1589] 'mezőváros (elsősorban Debrecen) őslakos, jómódú polgára' Latin jövevényszó, vö. latin *civis* 'polgár', a latin szó indoeurópai eredetű, vö. litván *šeimr* 'család'. A szövegi *s* ejtésére vö. *április*. Történettudományi szakszóként, illetve történelmi megnevezésként használatos.

cizellál [1885] 'fémét véséssel megmunkál, díszít' Képzőcserével keletkezett a korábbi *cizellíroz* alakból [1844]. Hasonló képzőcsere történt *flangál* és *blamál* szavainkban is. A *cizellíroz* a német *ziselieren* 'cizellál' átvétele, melynek forrása a francia *ciseler* 'ugyanaz' ige.

co [1558] Hangutánzó eredetű. Állatúzó szó, főleg ló és kutya nógatására használták. A régi nyelvi *coki* összetétel [1566] használata emberre is vonatkozott 'hordd el magad, takarodj' jelentésben. A szlovák *coky* 'kuss!' a magyar szó átvétele.

-cő [18. század vége] Kicsinyítő képzőbeker. A kicsinyítő *-c* és kicsinyítő *-ó* összekapcsolódásával létrejött újabb keletkezésű toldalék. Előfordul személynevek csonkított töve mellett, pl. *Fecő*, *Jocó*, *Jucó*, valamint terjed a bizalmas társalgási, valamint az ifjúsági nyelvben köznévi alapszavak mellett is esetenként a *-ci* képzővel váltakozva, pl. *kecő* (< *kérő* 'lakás'), *naci* ~ *nacó* 'nadrág'.

coboly [1763] Vándorszó, vö. német *Zobel*, francia *salbe*, szlovák *sobol'*, orosz *соболь* [szobolj]: 'coboly'; vö. még: középkori latin *sabelum*, hazai latin *zobolus*: 'ugyanaz'. A szó az oroszból terjedt el, ahol tisztázatlan eredetű. Nyelvünkben a 18. század közepéig a *nyuszt* volt az állat megnevezése.

coca [1831] Hangutánzó eredetű állathívogató szó, illetve ennek főnevesülése. Főleg a sertést hívják, illetve nevezik meg vele. A *c*-féle hangokkal alakult indulatszavak gyakran az evés, csámcsogás hangját utánozzák.

cókmók [1704] Játékos szóalkotással keletkezett ikerszó. Előtagja, a *cók* 'ráadás, pótlék' [1838], ismeretlen eredetű. Utótagja, a *mók*, más összetételekben is felbukkan, vö. *szórmók*. Hasonló típusú ikerítésre vö. *csigabiga*.

colstok [1833] 'mérővessző' Német jövevényszó, vö. német *Zollstock* 'colstok', a német szó a régi hossz mértéket jelölő *Zoll* 'hüvelyk, col' és a *Stock* 'bot, pálca, vessző' szavak összetétele.

comb [1407 tn., 1538] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'vastag húsdarab' lehetett. Az erdélyi román *fiimp* 'comb' a magyar szó átvétele.

copf [1769] Német jövevényszó, vö. német *Zopf* 'copf, hajfonat; maradiság'. A szó germán eredetű, vö. óskandináv *toppr* 'csúcs, hegy; összekötött haj', angol *top* 'csúcs; (haj)köteg'. A kevésbé elterjedt 'maradiság', illetve 'maradi ember' jelentések alapja az, hogy a *copf* mint férfi hajviselet a francia forradalom idején a maradiság kifejezője volt. Származéka a *copfos* [1792].

cölöp [1590] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *stǫpъ*, horvát-szerb *stúp*, szlovén *stólp*, orosz *столп* [sztolp]: 'oszlop'. Eredete valószínűleg azonos *oszlop* szavunkéval. A szó eleji szláv *s* > magyar *c* hangváltozásra vö. *cirok*, a *cölöp* hangalakja hangrendi átcsapással jött létre. A nyelvújítás idejéig nyelvjárási szó volt, ekkor került be az irodalmi nyelvbe.

cövek [1346 tn. (?), 14. század] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *zwec* 'ék, szeg; célpont; kúp', korai újfelnémet *zweck* 'cél, tábla közepébe vert csapszeg; célpont', német *Zweck* 'cél; értelem', *Zwecke* 'lapos fejű acélszeg', a német szavak eredete tisztázatlan. A szó eleji mássalhangzó-torlódás a magyarban feloldódott.

cucc [1956] 'holmi, cókмок' Bizonytalan eredetű, esetleg hangutánzó-hangfestő szó. Eredetileg nyelvjárási szó volt, onnan került át a bizalmas társalgási nyelvbe. Töve talán összefügg a nyelvjárási *cucolék* 'holmi', *cucaj* 'cókмок, motyó' szavak tövével.

cucli [1796] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zuzel* 'cucli', a német szavak hangutánzó-hangfestő eredetűek. A *-li* végződésre vö. *cetli*. Igei származéka a *cuclizik* [1883].

cudar [1348 tn. (?), 1647] 'hitvány, alávaló' Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. Szótöve összefügghet a nyelvjárási *condra* 'rongyos, piszkos ruha' tövével. A szóvégi *r* névszóképző, alaktanilag vö. *fodor*, *komor*.

cúg [1732] 'léghuzat' Német jövevényszó, vö. német *Zug* 'húzás, vonás; léghuzat; fogat, vonat; menet, katonai szakasz', ami a német *ziehen* 'húz, von' ige származéka. Ma elsősorban a bizalmas társalgási nyelvben használatos 'léghuzat' jelentésben. Származéka a *cúgos* [1884].

cukor [1546] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zucker*, *tsukko*, német *Zucker*: 'cukor'. A német szó az olaszból származik, vö. olasz *zucchero* 'ugyanaz'. Végző forrása az óind *sarkarā*, *sakkara* 'szemcsés cukor', ami arab közvetítéssel terjedt el. A *cukroz* [1763] *-z* ige képzővel, a *cukrász* [1830] pedig a nyelvújítás korában gyakori *-ász* névszóképzővel alakult. A játékos szócsonkítással, *-i* kicsinyítő képzővel létrejött *cuki* főnévi, 'cukrászda' jelentésben 1898-tól, melléknévi, 'aranyos, bájos' jelentésben pedig 1933-tól adatolható.

cumi [1907] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan, vö. sziléziai német *zummel*, *zuml*, cseh nyelvjárási *cumel*, szlovák *cumel'*: 'cumi', ezek mindegyike hangutánzó szó, de egymáshoz való viszonyuk tisztázatlan. 2. Belső fejlemény. Egy önállóan nem adatolható, hangutánzó eredetű szó származéka. A *tő* a *cuppant* ige tövével függ össze. A szóvégi *i* kicsinyítő képző lehet.

cunami [2005] 'tenger alatti földrengéskor keletkező, nagy sebességgel haladó tengeri szökőhullám' Nemzetközi szó, vö. német *Zunami*, angol *tsunami*, orosz *цунами* [cunami]: 'cunami'. Alapja egy japán összetétel, vö. *cunami* 'ugyanaz', melynek elemei a *cu* 'kikötő' és a *nami* 'hullám'. Az angol terjesztette el, nyelvünkbe is az angol révén került.

cuppant [1652] Hangutánzó eredetű szó. A *tő* hangtanilag a *csobban* ige tövével van kapcsolatban. Az *-nt* végződés mozzanatos-műveltető ige képző. A szócsalád másik két tagja a *cuppan* [1787], ami mozzanatos, és a *cuppog* [1792], ami gyakorító ige képzővel alakult.

curukk [1600 k.] 'hátra, vissza' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zruk*, tiroli *zrugg*, német *zurück*: 'vissza (a kiindulóponthoz)'. A mai magyar nyelvben állatot, főleg lovat hőköltető, hátrálásra készítő szó. A magyarban elsősorban az osztrák katonai nyelv révén terjedt el. Igei származéka a *curukkol* [1709].

cvekedli [1891] 'kockatészta' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zweckerl*, ausztriai német *Zweckerl*: 'cvekedli'. A németben a *zwicken* 'csíp' származéka. Az elnevezés arra utal, hogy a szó eredetileg kézzel szaggatott tésztára vonatkozott. A szóvég alakulására vö. *nokedli*. Elavulóban lévő szó a bizalmas társalgási nyelvben.

Cs

-cs [1211] Névszóképző. Kimutatható igei és névszói alapszavak mellett is. Feltehetőleg az uráli *-*ts* képzőre vezethető vissza, így azonos eredetű a kicsinyítő és melléknévképző *-s*-sel, valamint a gyakorító *-s*-sel. A névszói származékokban kicsinyítő szerepe van, pl. *kövecs*, az igei származékok, pl. *habarcs*, *tekercs* viszonylag későn jelentkeznek. Lehet, hogy tréfás szóalkotás eredményeképpen a felszólító módú alak (*puffants*, *lebbents*) főnevesült a *puffancs*-, *lebbencs*-féle képzésekben. A nyelvújítók mind a kicsinyítő, mind a deverbális *-cs* képzőt kedvelték, pl. *labdac*, *szögecs*, *uracs*, illetve *gyutacs*, *töme**cs*, *szivacs*. Ma már nem tartozik a termékeny toldalékok közé.

-csal/-cse [1055] Kicsinyítő képzőbeker. Az ősi kicsinyítő funkciójú denominális *-s* és *-a* kapcsolatából alakult még az ősmagyar korban. A legkorábbi adatokban szerepel *-sa/-se* változatban is, pl. A tihanyi apátság alapítólevelében: *ursa*. Később a *-csal/-cse* alak a jellemző, pl. *tolvajcsa* [1416 u.], *gyermekcse* [1508]. A nyelvújítók is alkottak vele egy-két származékot, pl. *szemcse*, *üveg**cse*. A mai köznyelvben teljesen elavultnak számít, főleg elhomályosult származékokban, pl. *tócsa*, *vércse*, *szárcsa*, valamint néhány keresztnévünk becéző alakjában őrződött meg, pl. *Julcsa*, *Borcsa*.

csábít [1540] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* bizonytalan, talán hangfestő eredetű, és a *csámpás*, illetve a *csámborog* igék tövével rokon. A végződés az *-ít* műveltető igeképző. Azonos *tőből* keletkezett a visszaható igeképzős *csábul* ige [1603], mely leggyakrabban az *el-* igekötővel használatos. Lehetséges az is, hogy az igék alapszava a nyelvjárási *csába* [1611] 'bamba'. A *csábít*, *csábul* igék jelentéseinek fejlődését a *kábít*, *kábul* szavak jelentése is befolyásolta. A *csáb* főnév elvonással keletkezett a nyelvújítás korában, ennek származéka a *csábos* [1832].

csacsi [1791] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó a *csacsog* ige tövével azonos eredetű. A szó végződése az *-i* kicsinyítő képző. Származékai a *csacsiség* [1895] és a *csacsiskodik* [1958].

csacska [1723] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán a *csacsog* ige *-a* végű folyamatos melléknévi igenévi alakjából keletkezett a második szótagi magánhangzó kiesésével. A hangalakra valószínűleg hatott a *-ka* kicsinyítő képző is. Elképzelhető az is, hogy a *csacsog* ige tövéből keletkezett a *-ka* kicsinyítő képzővel, hasonló képzésmódra vö. *cinke*, *csirke*.

csacsog [1456 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja elsősorban madárhangot jelenít meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző.

csahol [1570 k.] Hangutánzó eredetű, hangalakja a kutyaugatás hangképzetét kelti. Végződése gyakorító igeképző. A hangutánzás síkján kapcsolatba hozható a *csihol* ige szócsaládjával.

csaj [1900] 'nő, lány' Cigány jövevényszó, vö. cigány *čai* 'lány, lánygyermek'. Ez a cigány *čavo* 'fiú, fiúgyermek' nőnemű párja. A hímnemű alak is bekerült nyelvünkbe; vö. *csávó* 'fiú, fiatalember' [1862]. A szó indoeurópai eredetű, vö. óind *śāva-* 'fiatal'. A német argóban is ismert, vö. német *tschai* 'betörésnél segédkező, kémkedő lány'. Nyelvünkben az argó szavai.

csajka [1792] 'étkezésre használt tábori fémfedény' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *šálka* 'csésze', (*poľná*) *šálka* '(katonai) evőcsésze'. A szó a szlovákban német eredetű, vö. német *Schale* 'csésze; mérlegserpenyő'. Elavulóban lévő szó.

csak [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Eredetileg megszorító határozó volt. Ebből előbb fokozó, nyomatékosító és óhajtó határozóvá, majd összetett mondatban ellentétes és óhajtó kötőszóvá vált.

csákány [1395 k.] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Egy török nyelvből, vö. csagatáj *čaqaŋ*, modern ujjur *čaqaŋ*: 'csatabárd'; vö. még: szeldzsuk *Čakan* <személynév>, kirgiz *Čakan* <személynév>. A törökségi szavak a török **čaqa-* 'üt, ver' ige-tőre vezethetők vissza. A török átadó nyelv a besenyő vagy a kun lehetett. 2. Egy szláv nyelvből, vö. szlovén *čakan* 'a disznó agyara', cseh *čakan*, *čekan* 'harc csákány; mintaverő tüske', orosz, egyházi szláv *чекань* [csekany] 'csatabárd; lapos kövágó csákány'. A szláv nyelvi szavak részben török eredetűek, de egy részük a magyarból is származhat. Szavunk szövégi jésülésére vö. *boszorkány*, *bárány*.

csáklya [1288 tn. (?), 1506] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, szófajtváltással jött létre egy adatolatlan relatív töből. Eredetileg *-a* végű folyamatos melléknévi igenév lehetett, ami később főnevesült, vö. *csigolya*, *hulla*. Az abszolút tő a *csákó* tövével azonos. 2. Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. felnémet *stakel*, *stackel*, *steckel* 'a hajó ellökésére szolgáló rúd', német *Stake* 'rúd, hegyes bot'. A német szó germán eredetű, vö. angol *stake*, svéd *stake*: 'ugyanaz'. A szövégi alakulására vö. *rokolya*, *saroglya*. A *csáklya* igei származéka a *csáklyáz* [1792].

csákó [1291 tn. (?), 1594] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tő ismeretlen eredetű. Az abszolút tő a *csáklya* tövével azonos. A szó végződése valószínűleg folyamatos melléknéviigenév-képző volt. A *csákó* elsődleges jelentése 'szétálló, felfelé görbülő (szarv)' volt, az 'egy fajta süveg' jelentés a *csákósüveg* [1721], *csákós süveg* [1729] kifejezésekből jelentéstapadással alakult ki. E fejedő behasított és lelógó karimája volt a *csákó*.

csal [1165 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Eredetileg igenévszó lehetett. Az igenévszó folytatása egy 'ámít, becsap' jelentésű ige, melynek számos származéka jött létre, például: *csalárd* [1372 u.], *csalatozik* [1416 u.], *csalóka* [1453 k. tn.], *csalogat* [1508], *csali* [1566], *csalódik* [1723]. Az igenévszó névszói folytatására vö. *csalfa*. A *csal* magas hangrendű párja a *csele*.

-csál/-csél [1598] Gyakorító ige-képzőbokor. A *-csoll/-csöl* gyakorító képzőbokor alakváltozata. Mai köznyelvünkben már csak néhány származékban (pl. *rágcsál*, *farigcsál*) jelentkező elavult toldalék.

család [1113 tn., 1493 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *čeládb* 'háznép', horvát-szerb *čeljad* 'háznép; fehérszlovák *čelad* 'család; cselédség, háznép; a fiatalok'. Ezek a szláv **čelo* 'nyáj, csorda; nem, ivar' szóra vezethetők vissza. Szótörténetileg azonos a *cseled* szóval, annak mély hangrendű párja. A két szó között szóhasadás ment végbe a 19. században. Melléknévi származékai a *családos* [1519] és a *családiás* [1853].

csalafinta [1598] Valószínűleg játékos szóalkotással keletkezett összetett szó. Az előtag a *csele* szóval lehet kapcsolatban, erre utalnak a korábbról adatolható *cselefende* és *cselefeni* alakváltozatok. Az utótag feltehetőleg egy ismeretlen eredetű tő származéka. Lehetséges, hogy a *csalafinta* alak kialakulását befolyásolta a *csal* ige, illetve a 'ferde, tettető' jelentésű *finta* [1116–1131] melléknév.

csalamádé [1857] Ismeretlen eredetű. A *csalamálé* alakváltozat [1891] népetimológia eredménye: a 'kukorica' jelentésű, nyelvjárási *málé* szó hatására jöhetett létre. Az ukrán nyelvjárási *чоломада* [csolomada], a román nyelvjárási *ciolomádă* 'zöldtakarmánynak való kukorica' a magyar szó átvételei.

csalán [1214 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *čalaŋan*, kirgiz *čalqaŋ*, altaji *čalkan*: 'csalán'. Ezek a török **čal-* 'csap' ige származékai. A magyarba került szóalak a **čalaŋan* lehetett. A szó belseji *γ* alakulására vö. *ács*.

csalé [1788] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó, melynek előtagja az állatterelő *csá*, utótagja pedig az *elé* határozószó lehet. Keletkezésére vö. a nyelvjárásainkban élő *hi elé*, *hű elé*, *hajj előre* kifejezéseket. Állatterelő szóként nyelvjárási szó, 'ferdén álló' jelentésében [1934 e.] a köznyelv is ismeri.

csalfa [1429 tn., 1582] Összetett szó. Előtagja a *csal* igenévszó 'csapda' jelentésű névszói tagja (az igei tagra vö. *csal*), utótagja valószínűleg a *fa* főnév. Eredetileg a vadászat, madarászat szakszavaként a csapdával ellátott, vagy a tör, háló rögzítésére használt fát jelölte. Melléknévi értelme feltehetőleg később fejlődött.

csalinkázik [1792] Belső fejlemény, valószínűleg hangfestő eredetű szó. A tő a hangfestés síkján a *cseleŋg* ige tövével van kapcsolatban, annak mély hangrendű párja. A nyelvjárásokban *csalinkál*, *csalingál*, *cseleŋkáz* változatai is megtalálhatóak.

csalit [1552 (?), 1644] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből, vö. oszmán-török *çalı*, nyelvjárási *çalı*: 'csalit, bozót, tüskés bozót, akácos', gagauz *čald'* 'bokor', üzbég *čald'* 'bozotos'. A magyarba **čald'k* vagy **čald'* alakban kerülhetett be. Időrendi és szóföldrajzi okokból feltételezhető, hogy az átadó nyelv valószínűleg a kun lehetett. Nyelvjárási szó volt, amely a nyelvújítás idején került be a köznyelvbe dallamos hangzása miatt. Származéka a *csalitos* [1760].

csalogány [1784] Származékszó, amely mesterséges szóalkotással keletkezett. Alapszava a *csal* ige -g gyakorító képzős származéka, végződése az -ány, a nyelvújítás korában kedvelt névszóképző. Kazinczy Ferenc alkotása a poszáta elnevezésére, a 'fülemüle' jelentés később alakult ki. Szintén a nyelvújítás korában keletkeztek a madár más elnevezései is: *csattogány* [1841], *dalabáj* [1841].

csámborog [1875] 'kóborol, csatangol' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Töve a *csábít* és a *cammog* tövével lehet kapcsolatban. Végződése a -rog gyakorító képzőbokor. A népnyelv és a köznyelv határán álló szó.

csámcsog [1641] Hangutánzó eredetű szó. Hangalakja a nyitott szájjal való hangos evés keltette zajt adja vissza. A -csog végződés gyakorító igeképző. Magas hangrendű változata, a *csemcseg* [1587], ami a *csemege* szóval van kapcsolatban.

csámpás [1645] Vitattott eredetű. 1. Olasz jövevényszó magyar képzéssel, a töre vö. olasz nyelvjárási *ciampa* 'marhaláb, lóláb', *šampa* 'macskatalp', ezek az olasz *zampa*, *gamba* 'láb' szóból keletkeztek szóhasadással. A szóvégi -s névszóképző. 2. Származékszó, melynek alapszava csak régi tulajdonnevekben fordul elő, vö. *Champam* <személynév> [1237–1240], *Champa* <helynév> [1310]. Az alapszó egy -a képzős folyamatos melléknévi igenév főnevesült alakja lehet, melynek abszolút töve a *csábít* és a *csámborog* tövével rokon. Végződése az -s névszóképző.

csángó [1400 tn., 1533] Származékszó. Alapszava a régi nyelvi *csáng* 'ide-oda kereng' ige [1795 k.], -ó végződése folyamatos melléknéviigenév-képző. A *csángó* mint népcsoport-elnevezés kialakulása összefügghet a csángók tömeges kiköltözésével Erdélyből.

csap¹ [1213 tn., 1372 u.] 'üt, vág' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *čapki-* 'dob; csütörtököt mond (fegyver)', votják *čapki-* 'üt, tapsol', mordvin *čapa-* 'tapsol', lapp *čuop'pá-* 'vág, levág, darabol'. A szó a finnugor alapnyelvben **čapps-* 'vág, tapsol' formában élhetett. A finnugor szó belseji **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *apad*, *napa*. A származtatást a szó hangutánzó jellege teszi bizonytalanná. A *be-* igekötős, átvitt értelmű *becsap* 1881-től adatható. Szintén elvont jelentésben használatos az ige a *csapja a szelet* 'udvarol' [1898] szólásban. Származékai a *csapó* [1213 tn., 1359], *csapás* [1372 u.], *csapdos* [1416 u.], *csapkod* [1577 k.], *csapódik* [1702].

csap² [1181 tn. (?), 1395 k.] 'folyadékeresztő cső' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középelnémet *zapf*, *zapfe* 'dugasz, dugó; sörös- vagy boroshordó oldalának dugasza; kimérés', bajor-osztrák régi nyelvi *zapf*, *zopf* 'ugyanaz; folyadékeresztő cső', korai újfelnémet *zapff* 'dugasz, dugó; csap alakú tárgy', német *Zapfen* 'a hordó oldalának dugója; toboz'. A német szavak germán eredetűek, vö. angol *tap*, holland *tap*: 'dugó'. A szó eleji *z* > *cs* hangváltozás arra utal, hogy a szó átvétele a 12–13. században történt meg, ekkor a szókezdő *c* hang még nem volt elterjedve a magyarban, ezért *cs-*vel helyettesítették. A szóvégi *p* szintén hanghelyettesítő. Származékai a *csapos* [1199 tn. (?), 1546], *csapol* [1583 u.].

csáp [1799] Mesterséges szóalkotás eredménye, amely a *csap* főnév alapján keletkezett. Hangalakjának fejlődését a *csápol* ige is befolyásolta. A nyelvújítás korában keletkezett állattani műszó.

csapadék [1842] Mesterséges szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Alapszava a *csap* ige, melyhez a cselekvés eredményét jelölő névszóképző járult, hasonlóképpen keletkeztek *hulladék* (< *hull*) és *töredék* (< *tör*) szavaink. A főnév 'üledék' jelentésében vegytani szakszó.

csapat [1703] Származékszó. Alapszava a *csap* ige, melyhez az -at főnévképző járult. Nyelvjárási eredetű szó, ami a nyelvújítás korában került a köznyelvbe.

csapda [1799] Származékszó. Alapszava a *csap* ige. A végződés egyéb -da végű nyelvújítási szavainkhoz igazodott, vö. *járda* (< *jár*), *nyomda* (< *nyom*). Eredetileg állatcsapdát jelentett, átvitt értelmű használata későbbi fejlemény. A megnevezés alapja az lehetett, hogy a csapda rácsapódik az elfogott állatra.

csaplár [1400 tn., 1519] 'italmérő' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *zaphenare*, *zaphencre* 'bormérő'. Ez a középfelnémet *zaphe* 'dugó' származéka; vö. még: német régi nyelvi *zapfler* 'kocsmáros'. A szókezdő *cs-*re vö. *csap* 'folyadékerezető cső'. A foglalkozásneveknél gyakori *-ár* végződésre vö. *boglár*, *bognár*. Régi nyelvi szó. Származéka a *csapláros* [1726].

csapodár [1630 k.] 'csélcsap, állhatatlan' Származékszó. Alapszava a *csap* ige *-d* gyakorító képzős *csapod* származéka, *-ár* végződése cselekvőt jelölő névszóképző. Hasonló képzésmódra vö. *búvár*, *futár*.

csápol [1791] 'hadonászik' Bizonytalan eredetű, talán származékszó. Alapszava a *csáp*, a *csap* ige régi nyelvi változata, végződése az *-l* gyakorító igeképző lehet. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

csapong [1617] Származékszó. Alapszava a *csap* ige, *-ng* végződése gyakorító képzőbokr. Keletkezése az alapszó 'hirtelen irányt változtat' jelentésén alapul.

csappan [1592] Származékszó. Alapszava a *csap* ige, *-n* végződése mozzanatos képző. Az igekötős *megcsappan* 'csökken, soványodik' jelentése a *csap* ige 'csapófával lesimit' jelentése alapján magyarázható. A *csappant* származék [1583 u.] *-nt* végződése szintén mozzanatos képző, vö. *pillant*.

csapszék [1560 ?, 1581] 'kocsma' Összetett szó: előtagja a *csap*, utótagja a *szék* főnév. A *szék* itt régi, 'valaminek az alja, tartója' jelentésében szerepel, a *csapszék* ugyanis eredetileg azt az állványfélélt jelenthette, amelyre a hordót tették, amikor csapra verték. Régi szó. Hasonló jelentésű és hasonló szemléletmódon alapuló összetétel a *pohárszék* [1546].

csapzott [1773] Származékszó. Alapszava a *csap* ige elavult *csapózik* 'összefonódik, összekuszálódik' visszaható képzős származéka [1792]. A *-tt* végződés befejezett melléknéviigenév-képző. Eredeti alakja *csapózott* volt, ebből a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével fejlődött mai alakja.

csárda [1606] Vándorszó, vö. oszmán-török *çardak* 'erkély, emeleti tornác', bolgár *чардак* [csardak] 'tornác, kiosk', horvát-szerb *čardak* 'katonai őrtorony; erkély; góré'. E szavak forrása az újkörög *tszardák* 'erkély, tornác'. A balkáni nyelvekben a török terjesztette el. Nyelvünkbe főképpen a horvát-szerbből, de közvetlenül az oszmán-törökből is kerülhetett. A magyarban a szóvégi *k* lekopása azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék tévesen a többes szám jelének érzékelte. Az *-s* névszóképzővel alakult *csárdás* származék 'egy fajta tánc' jelentésben 1835-től adatolható, és bekerült több európai nyelvbe is, vö. német *Tschardasch*, angol *czardas*, olasz *ciarda* 'csárdás'.

csarnok [1585] Ismeretlen eredetű. Jövevényszónak tűnik, megfelelői azonban nem mutathatók ki. Hosszú időn keresztül csak szótárakból volt adatolható, a nyelvújítás hozta újra használatba. Ekkor kapta mai köznyelvi 'nagy terem' jelentését. A 'vásárcsarnok' jelentés a *vásárcsarnok* összetétel [1876] kialakulása után terjedt el. E két jelentés megjelenésére a német *Halla* 'tágas helyiség, terem' is hatott.

császár [1233 tn. 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *česarъ* 'király, uralkodó', horvát-szerb *cesar*, cseh *císař*, orosz *цесарь* [ceszar]: 'császár'. A rangjelölő elnevezés Caius Julius Caesar nevére vezethető vissza. A szó eleji szláv *c* > magyar *cs* hanghelyettesítésre vö. *csép*, *cser*. Származéka a *császárság* [1510 k.].

császármadár [1585] Összetett szó, előtagja a *császár*, utótagja a *madár* főnév. Az előtag ebben az összetételben az utótag kiváló voltára, jó minőségére, „uralkodóhoz méltó” jellegére utal. Az előtag hasonló jelentésén alapuló összetételek: *császárkörte* [1664], *császárszemle* [1867], *császármorzsa* [1868], *császárhús* [1942].

császármetszés [1782] Német mintára keletkezett összetétel, vö. német *Kaiserschnitt* 'császármetszés' (*Kaiser* 'császár' + *Schnitt* 'metszés'). A németben a tudományos latin *sectio caesarea* 'császármetszés' tükörfordítása. A megnevezés alapja az a hagyomány, amely szerint Caesart műtéttel segítették a világra. A *Caesar* név a latin *caedere* 'üt; vág, metsz' igére vezethető vissza.

császkál [1807] Szóhasadással keletkezett a *csúszkál* igéből. Hangalakját befolyásolta a *mászkál* ige, mely utóbbival ikerszót is alkot, vö. nyelvjárási *császkál-mászkál* [1881].

csat [1138 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Török jövevényszó, vö. oszmán-török *çatu* 'összekapcsolás; a bolthajtás egy íve, tetőszerkezet', azerbajdzsán *çatu* 'kötél', üzbég *çat* 'boltozat, borda'. A török származtatás jelentéstani nehézségekre

ütközik. 2. Szóelvonással keletkezett a *csatol* igéből. Ez a magyarázat csak abban az esetben fogadható el, ha a magyar a török szócsalád igei tagját vette át.

csata [1532] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *četa* 'csapat, osztag', ez tisztázatlan eredetű szó, vö. még: bolgár *чета* [cseta] 'ugyanaz', orosz *чета* [cseta]: 'egy pár'. A magyar hangalak hangrendi kiegyenlítődség eredménye. Nyelvünkben a török hódoltság korában honosodott meg mint katonai szó. A horvát-szerb szó egyik származékának átvétele a *csetnik* 'a második világháborúban nacionalista szabadcsapat tagja' [1838]. A *csata* igei származékai a *csatáz(ik)* [1559] és a *csatározik* 'kisebb harci tevékenységet folytat' [1801]. A szlovák *čata* 'csapat; szakasz <mint katonai egység>', a lengyel *czata* 'járőr; őrség; tábori őrs' a magyar szó átvételei.

csatakos [1783] 'piszkos, vizes' Származékszó, mely a *csatak* 'sár, nedvesség' [1802] alapszóból keletkezett -s melléknévképzővel. A *csatak* egy adatolatlan tő származéka, -k végződése névszóképző. A tő minden bizonnyal összefügg a *csatangol* ige tövével. Elképzelhető az is, hogy a *csatakos* jött létre az abszolút tőből, a *csatak* pedig későbbi elvonás eredménye. A népnyelv és a köznyelv határán álló szó.

csatangol [1772] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Az elnevezés a sárban való lépdelés hang- és mozgásképzését jeleníti meg. A tő a *csatakos* és a *csattan* szavak tövével hozható összefüggésbe. A -*gol* végződés gyakorító igekepzőbórok.

csatlós [1634] Származékszó. Alapszava a *csatló* [1587], a *csatol* ige főnevesült folyamatos melléknévi igenévi alakja. Végződése az -s névszóképző. A rosszalló, 'elvtelen, szolgálalkú követő' jelentés a 19. századi politikai sajtóban szilárdult meg, és a *csatló* 'kantárszj' jelentése alapján magyarázható.

csatol [1527] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy török nyelvből, magyar képzéssel. A tőre vö. csagatáj *čat-*, oszmán-török *çat-*, azerbajdzsán *çat-*: 'érintkezik, találkozik; összeköt'. 2. A *csat* főnév származéka. Ez a magyarázat csak akkor fogadható el, ha a magyarba a török szócsalád névszói tagja került át. Mindkét eredeztetés esetén a szóvégi -l igekepző. Származékai a *csatló* [1587], *csatlakozik* [1832].

csatorna [1261 tn. (?), 1347] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *čatrnja* 'ciszterna'. A horvát-szerb szó az olasz *cisterna* 'ciszterna', régi nyelvi *citerna* 'ugyanaz' változatának az átvétele. Származéka a *csatornáz* [1796].

csattan [1456 k.] Hangutánzó eredetű. Az ige *csatt-* töve az éles hangokat, kemény tárgyak összeütődését idézi fel, az -n szóvég mozzanatos igekepző. Ugyanezen szótó származékai többek között a *csattog* [1512 k.] és a *csattant* 'csattanó hangot kelt' [1604], melyek -g gyakorító képzős, illetve -nt mozzanatos-műveltető képzős alakulatok. Feltehetőleg a fenti igeékből történt elvonás eredménye a csattanás hangjára utaló *csatt* indulatszó [1550]. Idetartoznak még a *csitteg-csattog* [1831] és *csitt-csatt* [1851] indulatszavak is.

csavar [1456 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A szótó ismeretlen eredetű, az -r végződés gyakorító igekepző. Ugyanennek a tőnek származékai a *csavarodik* [1553], ami visszaható képzős, valamint a *csavarint* 'egyed csavar' [1704], ami mozzanatos képzős alakulat. A *csavar* főnév az ige nyomán a nyelvújítás korában keletkezett mesterséges szóalkotás.

csavarog [1489 tn., 1544] Származékszó. Alapszava a *csavar* ige, -g végződése gyakorító igekepző. Hasonló szóképzésre vö. *nyomorog*, *sanyarog*. A folyamatos melléknévi igenévi *csavargó* [1489 tn.] alak korán főnevesült, jelentése rosszalló értelmű.

cseber [1219 tn. (?), 1395] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *čabar*, horvát-szerb nyelvjárási *čeber*, szlovén *čeber*, szlovák *džber*, lengyel *ceber*: 'faveder, dézsa'. A szláv nyelvekben eredeti szóelem. Szavunk elsősorban a *cseberből vederbe (kerül)* 'egyik bajból a másikba jut' szólásban él.

csecs [1224 tn. (?), 1405 k.] 'női mell' Valószínűleg hangutánzó eredetű. A hangalak a csecsemő szoptatásakor keletkező hangot jeleníti meg. Hasonló jelentésű és hangalakú szavak a rokon és nem rokon nyelvekben egyaránt találhatóak, vö. vogul *čüčü* 'tej <gyermeknyelvben>', cseremisz *сечэ*, lapp *čičž* 'csecs, mell'; vö. még: német *Zitze* 'csecs', cseh *cec*, *cecek* 'mellbimbó'. A *csöcs* alakváltozatnak a köznyelvben való használata durva.

csecse [1513 tn. (?), 1662] 'szép, díszes' Valószínűleg származékszó. Alapszava a mára elavult *csécs* 'egy fajta díszítés' [1598], -e végződése kicsinyítő képző. A *csicsa* valószínűleg a címszó vegyes hangrendű változata, de lehet elvonás is a *csicsás* melléknévből. Gyermeeknyelvi szó.

csecsebecse [1783] Játékos szóalkotással keletkezett ikerszó. Alapszava a *csecse* 'szép, díszes'. Keletkezésmódjára vö. *csigabiga, csonkabonka*.

csecsemő [1512 k.] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján. Előtagja a *csecs*, utótagja az *emő* 'szopó', ami a régi nyelvi *emik* 'szopik' ige folyamatos melléknévi igenévi alakja. Ide tartoznak a *csecsszopó, emlőszopó (gyermek)* összetételek, ezek azonban nem főnevesültek. Hasonló szemléletmódon alapuló, azonos jelentésű összetételekre más nyelvekből is hozhatók példák, vö. német *Säugling, Brustkind* <tulajdonképpen> 'szopós gyermek, mellgyermek', francia *enfant à la mamelle* <tulajdonképpen> 'csecsre való gyermek'.

cseh [1075 tn. (?), 1405 k.] Cseh jövevényszó, vö. cseh *Čech* 'ugyanaz', ez a szó tisztázatlan eredetű. Valószínűleg a cseh nyelvből került át a *cselák* 'cseh (ember)' [1918] változat, vö. cseh *Čechák* 'cseh (lekicsinylő értelemben)', mely a *Čech* származéka. A magyar hangalakra hatott a *melák*.

csekély [1580] Származékszó. Alapszava a *csökken* ige töve, melyhez *-ély* névszóképző tapadt, a képzésre vö. *veszély*. Eredetileg talán főnév volt. A melléknévi jelentések között a 'sekély, zátonyos' tűnik eredetibbnek. Szóhasadással elkülönült változata a *sekély*. Származéka a *csekélység* [1708].

csekk [1832] Nemzetközi szó, vö. német *Scheck*, angol *cheque*, amerikai angol *check*, francia *chèque*: 'csekk'. A szó az angoltól terjedt el. Nyelvünkbe az angol és a francia közvetítette.

csel [1291 tn. (?), 1560 k.] Szóhasadással keletkezett, a *csal* magas hangrendű párja. A *csal* igével való szótörténeti azonosság alapján valószínű, hogy eredetileg igenévszói szerepű volt. A régi nyelvben vadászati és katonai műszó volt, és leginkább a *cselt vet* szókapcsolatban és a *cselvetés* összetételben használták. Származékai a *cseles* melléknév [1808] és a *cselez* ige [1862].

csélcsap [1562] 'csapodár, megbízhatatlan' Szófajváltással keletkezett egy összetétel alapján. Előtagja a *csel* főnév, utótagja a *csap* ige, az előtag tárgyi szerepű, eredeti jelentése 'csapdát állít valakinek' lehetett. A jelentés később elvonttá vált, vö. 'bohóckodik' [1548], az ige pedig főnevesülhetett. Az is elképzelhető, hogy a *csélcsapó* folyamatos melléknévi igenévi alakból [1565] keletkezett szóelvonással.

cseléd [1548] Szláv jövevényszó. A *család* szóval azonos eredetű, annak a magyarban keletkezett magas hangrendű párja, a szláv nyelvekből kimutatható megfelelőit is lásd ott. A két szó jelentésánál csak a 19. században különült el egymástól.

cselekedik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adható. A tö is ismeretlen eredetű, a *-kedik* végződés gyakorító-visszaható képzőbokr. A *cselekvés* [1750] és a *cselekmény* [1841] névszói származékok nyelvújítás koriak.

cselleng [1549] Belső fejlemény, valószínűleg hangfestő eredetű. A tö a *csalinkázik* tövével rokon, annak magas hangrendű párja. A szóvégi *-g* gyakorító ikeképző, a szó belseji *n* másodlagos betoldás.

cselló [1844] Német jövevényszó, vö. német *Cello* 'cselló'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *violoncello* 'ugyanaz'. A *csellista* származék [1900] szintén német átvétel, vö. német *Cellist* 'csellista'. A végződés az *anarchista, artista* típusú szavakéhoz igazodott. Igei származéka a *csellózik* [1927].

csembaló [1893] 'a zongorához hasonló régi hangszer' Olasz jövevényszó, vö. olasz *cembalo* 'csembaló'. A szó az olaszban a *clavicembalo* 'spinét, zongorához hasonló régi hangszer' összetétel utótagjának önállósulásával keletkezett.

csemege [1211 tn., 1395 k.] Szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adható ige folyamatos melléknévi igenevéből. Az abszolút tö hangutánzó-hangfestő eredetű, a *csámcsog* ige *csemcseg* magas hangrendű változatának tövével azonos. A feltehető **csemeg* ige *-g* gyakorító képzővel jött létre, az *-e* igenévképzős alak főnevesülésére vö. *penge*. Igei származéka a *csemegézik* [1701].

csemete [1211 tn. (?), 1416 u.] Valószínűleg olasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *cimette* (többes szám), *cimeta, cimete*: 'ág hegye'. A olasz szavak az olasz *cima* 'hegy; csúcs, ág vége' kicsinyítő képzős származékai. Eredeti jelentése 'növényi hajtás; fiatal fa', a 'gyermek' jelentés a magyarban keletkezett.

csempe [1708] Ismeretlen eredetű. Igei származéka a *csempéz* [1940].

csempész [1839] Nyelvújítás kori szóalkotás. A régi, ismeretlen eredetű *csempesz* 'csalárd; csempész' [1221 tn. (?), 1702] felújításával került a köznyelvbe. Továbbképzett alakja a *csempészet* [1793] korai megjelenése azzal is magyarázható, hogy ez egy 'dugáru' jelentésű, a nyelvújítóktól elvont *csemp* [1808] tő származéka. A *csempészik* [1843] a *vadász* > *vadászik*, *halász* > *halászik* mintájára alakult nyelvújítás kori ige.

csen [1138 tn. (?), 1628] Ismeretlen eredetű. Feltehető, hogy szókészletünk ősi tagja.

csencsel [1933] 'csereberél' Angol jövevényszó, vö. angol *change* 'cserél; csere'. Az angolban francia eredetű, vö. ófrancia *changer* 'csereberél'. Az angolból átvett tőhöz az *-l* igeképző kapcsolódik. A szó elterjedése az 1933. évi gödöllői nemzetközi cserkésztalálkozóhoz kapcsolódik. Ma pejoratív értelemben használatos.

csend [1748] Szóelvonással keletkezett a *csendes*-ből. A *csendes* melléknév [1416 u.] ismeretlen eredetű. Eredeti hangalakja *csendesz* volt, az *-s* végződés vagy a *-ség* képzős származékban fejlődött, vagy az *-s* végű melléknevek hatását mutatja. A *csendes* származékai a *csendesség* [1416 u.], *csendesít* [1416 u.], *csendesül* [1416 k.], *csendesedik* [1519].

csendélet [1840] Német mintára keletkezett összetett szó (*csend* + *élet*), vö. német *Stilleben* 'csendélet'. A német szó a holland *stilleven* 'ugyanaz' tükörfordítása, mely a *stil* 'csend, csendes' és a *leven* 'élet' szavak összekapcsolódásával keletkezett.

csendőr [1833] 'falusi fegyveres testület tagja 1945-ig' Mesterséges szóalkotással keletkezett alárendelő összetétel. Előtagja a *csend*, utótagja az *őr* főnév. Elterjedését elősegíthette a *zsandár* szóval való hasonlósága. Nyelvújítás kori szóalkotás. Ma sajtónyelvi szó, főleg külföldi (osztrák, olasz) vonatkozásban.

csenevész [1138 tn. (?), 1663] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, és a *senyved* ige tövével lehet kapcsolatban. A szövégi *-ész* névszóképző.

cseng [1295 tn. (?), 1506] Hangutánzó eredetű. A hangalak tiszta, éles és magas hangot jelenít meg. A szövégi *-g* gyakorító igeképző. Származékai közül a *csenget* [1422 tn., 1519] műveltető igeképzővel, a *csengettyű* [1519] *-(t)tyű* névszóképzővel, a *csendül* [1490 k.] visszaható, a *csendít* [1500 k.] műveltető igeképzővel alakult.

cseng-bong [1772] Összetett szó (ikerszó): előtagja a *cseng*, utótagja a *bong* ige. Hasonló típusú ikerszó, mint a *dül-fül* vagy a *für-farag*. A *bong* utótaggal keletkezett még a szintén hangutánzó eredetű *zeng-bong* ikerszó is [1648].

csépel [1409 tn., 1416 u.] Származékszó. Alapszava a mára elavult *csép* [1138 tn. (?), 1395 k.] 'magnak a kalászból vagy hüvelyből való kiverésére használt eszköz' főnév, végződése az *-l* igeképző. A *csép* szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *cep* 'csép; bot, husáng', cseh *cep* 'csép; (huszita) harci csép, vascsép', orosz *чен* [cep] 'csép'. A szláv *c* > magyar *cs* hanghelyettesítésre vö. *császár*, *cser*. A bizalmas nyelvhasználatban 'sűrűn ütve páhol, ver', illetve 'unos-untalan ismételt valamit' jelentésben is él.

cseperedik [1781] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tő *-r* végződése gyakorító igeképző, a *-d* gyakorító vagy kezdő képző. Az abszolút tő ismeretlen eredetű.

cséphadaró [1395 k.] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján. Előtagja a mára elavult *csép* főnév, utótagja a *hadaró*, a *hadar* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja, vö. *csépel*. Ennek az igének a régi nyelvben 'kavar, csapkod' jelentése is volt, és számos adatunk van a cséplés fogalomkörében való használatára.

csepp [1257 tn. (?), 1493 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótő részben magyar képzéssel. A töre vö. votják *ćop* 'csepp', cseremisz *čeve-* 'csepeg', lapp *cahpa-* 'csepeget'. A származtatást a szavak hangutánzó jellege teszi kétségtelenné. A *csepp* főnév egy korai igenévszó névszói folytatása lehet. Származékai közül a *csepeg* [1353] gyakorító igeképzővel, a *cseppen* [1405 k.] mozzanatos képzővel, a *csepereg* [1721] pedig gyakorító igeképzőbokkal alakult.

cseppfolyós [1843] Összetett szó, amely esetleg német mintára keletkezett. Előtagja a *csepp* főnév, utótagja a *folyós* melléknév, vö. német régi nyelvi *tropfbarflüssig* 'cseppfolyós'. Nyelvújítás kori szóalkotás.

cseppkő [1757] Német mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Tropfstein* 'cseppkő' (*Tropf* 'csepp' + *Stein* 'kő'). A német összetétel előtagja latin mintára jött létre, vö. tudományos latin *stalactites*, *stalagmites* 'cseppkő'. A cseppkő régi nyelvi elnevezései: *csepegés köve* [1808], *csepegő kő* [1838].

csepű [1138 tn. (?), 1430 k.] 'len, kender gereblyézésekor keletkező kóc' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *čöbik* 'piszok, maradék', tatár *čübak* 'csepű'. A törökségi szavak egy ótörök **čöp*, *čöb* 'szemét' szóra vezethetők vissza. A szöveg alakulására vö. *gyűszű*. Igei származéka a ma inkább átvitt értelemben használatos *csepül* 'szid; ver' [1609].

csepűrágó [1857] 'vásári komédiás; rossz színész, ripacs' Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján. Előtagja a *csepű* 'kenderkóc' főnév, utótagja a *rágó*, a *rág* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja. A vásári komédiások kedvelt mutatóanyagára több, hasonló elnevezés is utal, vö. *kóceví* [1855], *kócrágó* [1863].

cser [1193] 'cserfa; cserzőanyag' Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *чep* [cer], horvát-szerb *cer*, szlovén *cer*: 'cserfa'. A szláv szavak forrása a balkáni latin *cerrus* 'ugyanaz'. A szó eleji szláv *c* > magyar *cs* hanghelyettesítésre vö. *császár*, *csép*. Vö. még: *cserbenhagy*. Származékai a *cseres* [1237–40 tn. (?), 1550 k.], *cseresz* [1632], *cserzett* [1767].

csér [1296 tn. (?), 1860] 'sirályféle vízimadár' Valószínűleg hangutánzó eredetű. Töve megegyezik a *csirke* és a *csiripel* szavak tövével. A madár hasonló hangalakú, ugyancsak hangutánzó eredetű megnevezésével találkozunk néhány uráli nyelvben, vö. például: vogul *čará*, zürjén *čirak*, szelkup *sār*, *sār*: 'sirály'.

cserbenhagy [1611] Összetett szó, mely a *cserben hagy* szólásból vált összetétellé. Előtagja a cserfa kérgéből készült, a tímármesterségben használt cersavat jelöli, vö. *cser*. Ha a nyers bőr túl sokáig marad a cersavas lében, tönkremegy. Ez a konkrét jelentés jellemezte a *cserben marad* 'tönkremegy, értéktelenné válik' szólást [1563], melynek átvitt értelmű 'szégyent vall' használata is kialakult. A *cserbenhagy* másodlagosan, az előbbi szólás átvitt értelmű jelentésének kialakulásával jött létre.

cseré [1255 tn. (?), 1456 k.] Valószínűleg orosz jövevényszó, vö. orosz *чepэд* [cserjod], régi nyelvi *чepэд* [cseréd]: 'sorrend; következmény', nyelvjárási *чepэд* [csered], *чepедá* [csereda] 'fizetési mód a pásztorok közötti elszámolásnál'. A magyarba **čeredb* 'változás, átalakulás' formában kerülhetett, talán a honfoglalás előtti időben, a *cseré* hangalak a kicsinyítő képzőnek értelmezett szövégi *d* elhagyásával alakult, vö. *jegenye*. Igei származéka a *cserél* [1456 k.].

cserebere [1580] Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó). Előtagja a *cseré* főnév, utótagja pedig ennek játékos továbbalakításával a *bere*. Hasonlóképpen keletkezett, mint a *csigabiga*, *csínja-binja* ikerszók. Igei származéka a *csereberél* [1621].

cserébogár [1550 k.] Népetimológias szóalkotással keletkezett a régi nyelvi, mára elavult *cserébüly* alapján. A *cserébüly* 'cserébogár' [1395 k.] ismeretlen eredetű. A végleges hangalakra hatott *bogár* szavunk.

cseremisz [1757] 'a Volga nagy kanyarja táján élő finnugor nyelvű (nép)' Nemzetközi szó, vö. német *Tscheremisse*, francia *Tchéremisse*, orosz *чepемисз* [cseremisz]: 'ugyanaz'. A szó az oroszból terjedt el, ahol csuvas eredetű, vö. csuvas *šarmās*, *šarmás* 'ugyanaz'. A cseremiszek belső elnevezése a *mari* [1937]. Nyelvünkbe főleg a németből, a tudományos szóhasználat révén került.

cserép [1248 tn., 1372 u.] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *чepен* [cserep] 'koponya', *чупен* [csirep] 'cserépdarab; kicsorbult cserépedény', horvát-szerb *crijep*, *crep* 'tetőcserép; cserépdarab, hulladék', szlovén *črep* 'cserépdarab; cserépedény; koponya; tetőcserép'. Vö. még: szlovák *črep* 'ugyanaz, kályhacsempe', a szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *scirbi* 'cserép; tál'. Származékai a *cserepez* [1559] és a *cserepesedik* [1673] ige.

cseresznye [1256] Jövevényszó egy szláv nyelvből, közelebből esetleg déli szláv eredetű, vö. bolgár nyelvjárási *чpешня* [csresnja], *чepешня* [cseresnja], *чepешна* [cseresna], horvát-szerb *trešnja*, szlovén *črešnja*: 'ugyanaz'; vö. még: szlovák *čerešňa*, orosz *чepешня* [cseresnja]: 'ugyanaz'. A szláv szavak valószínűleg latin, végső soron pedig görög eredetűek, vö. *kéraszosz* 'cseresznyefa'. A magyar szó hangalakja hangrendi kiegyenlítődéssel, és elhasonulással fejlődött, az utóbbira vö. *csésze*.

cserfel [1772] 'nyelvel, pöröl' Hangutánzó-hangfestő eredetű. Töve a *csiripel* és a *csörög* igék tövével van kapcsolatban. Végződése az *-l* gyakorító igeképző, a szó belseji *f* valószínűleg egy *-p* mozzanatos képzőre vezethető vissza. A *cserfes* beszédes; nyelves, veszekedős melléknév [1829] azonos töből keletkezett *-s* melléknévképzővel. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló szavak.

cserge [1331] 'vastag, bojtos gyapjúsöttes' Vándorszó, vö. oszmán-török *çerge* 'sátor', román *cergă* 'takaró, pokróc', albán *tsergë* 'ugyanaz, rongysátor', bolgár *чeргa* [csergal] 'vastag gyapjúsöttes, szőnyeg; cigánysátor'. A szó végső forrása bizonytalan, esetleg a latin *serica* (többes szám) 'selyemkelme'. A magyarba elsősorban a románból kerülhetett át a vlach pásztorkultúra szavaként, régi nyelvi 'sátor' jelentésében az oszmán-törökből vagy a horvát-szerbből juthatott át.

cserje [1358 tn., 1789] Valószínűleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *cerje* 'cserfaerdő'. E szó a horvát-szerb *cer* 'cserfa' fejleménye; vö. még: *cser*. Származéka a *cserjés* [1789].

cserkész [1763] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö *-k* végződése mozzanatos képző. Az abszolút tö bizonytalan, esetleg hangutánzó eredetű, és kapcsolatban lehet a *csörög*, *csörtet* igék tövével. A szóvégi *-ész* névszóképző. Az 'ifjúsági szervezet tagja' jelentés a cserkészmozgalom hazai megszervezésekor keletkezett az angol *boy-scout* 'cserkész' (tulajdonképpen 'felderítő fiú'), illetve a német *Pfadfinder* 'cserkész' (tulajdonképpen 'ösvénykereső') mintájára. Származékai a *cserkészik* [1791], *cserkészet* [1860].

csermely [1621] Tulajdonnév köznevesülésével keletkezett, valószínűleg mesterséges szóalkotás révén. Az észak-magyarországi *Csermely* (régnyelvi *Csermelye*) patak nevéből köznevesült, ami jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. szlovén *Črmlja* helynév. Köznévi elterjedése a nyelvújítás korához kapcsolódik. A választékos irodalmi nyelv szava.

cserreg [1834] Szóhasadással keletkezett a *csörög* igéből a szó belseji *r* megkettőződésével. Madarak éles, csörgésszerű hangját jelöli.

csésze [1395 k.] Szláv, valószínűleg cseh jövevényszó, vö. cseh *číše*, régi nyelvi *čiešě*, óegyházi szláv *čása*, horvát-szerb *čaša*: 'kehely, serleg, ivóedény', a szláv szavak eredete tisztázatlan. A szó belseji *sz* az eredeti *s*-ből elhasonulással keletkezett, vö. *cseresznye*.

csetepaté [1531] Összetett szó (ikerszó). Az előtag és az utótag egyaránt hangutánzó eredetű, vö. *csetten*, *pattan*. Hasonló jelentésű és hangalakú a *csihi-puhi*. Az *-é* végződés vagy melléknéviigenév-képző, vagy egy eredeti *-ej* névszóképző módosulata, vö. *zörej*, *dörej*. Amennyiben az összetétel tagjai eredeti melléknévi igenevek, akkor főnevesüléssel is számolnunk kell.

csetlik-botlik [1617] Összetett szó (ikerszó). Előtagja a *csetel* ~ *csetlik* 'botladozik' [1792], utótagja a *botlik*. Hasonló típusú ikerszó, mint a *dül-fül*, *fűr-farag*. Az előtag valószínűleg hangutánzó eredetű, vö. *csettint*.

csettint [1831] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *csattan* tövének magas hangrendű párja. Végződése az *-int* mozzanatos képző. A szó családjába tartozó *csetten* [1635], *csetteg* [1742], *csetteget* [1794] nyelvjárási szavak.

cséve [1548] Szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *чeвa* [cevá] 'cséve; üreges szár, növény szára, cső; lőfegyver csöve', szlovák *cieva* 'ér, hajszálcső; cséve'. A szlávban eredeti szóelem, vö. még: lett *saiva* 'cséve; hajszálcső, csatorna', litván *šaivr* 'cséve'. A magyar hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. A szó eleji *c* > *cs* hanghelyettesítésre vö. *császár*, *csép*. Igei származéka a *csévél* [1792].

cseveg [1585] Hangutánzó eredetű. Töve a *civakodik* és a *csivitel* igék családjába sorolható. Végződése gyakorító igeképző.

-csi [1772] Kicsinyítő képzőbokr. Elemei a *-cs* és *-i* kicsinyítő képzők. Elsősorban személynevek becéző alakjában használatos ma is, pl. *Julcsi*, *Karcsi*, de a játszi szóképzésben igei alapszavak mellett is szerepet kap, pl. *röpcsi*, *turcsi*.

csibe [1757] Származékszó, keletkezés módja azonban bizonytalan. Alapszava a hangutánzó eredetű *csib-csib*, illetve *cib-cib* állathívogató szó. Töve a *cseveg*, *csipog* igék tövével van kapcsolatban. A szóvég vagy kicsinyítő képző, vagy folyamatos melléknéviigenév-képző, alaktani felépítésére vö. *pipe*. Az utóbbi esetben a szó főnevesült.

csibész [1834] Származékszó, melynek alapszava a *csibe*, végződése az *-ész* névszóképző. Eredeti 'csibeárus' jelentése elavult, a mai 'csintalan; gazember' jelentések kialakulására *csirkéfogó* szavunk volt hatással. Igei származéka a *csibészkedik* [1937].

csibor [1799] 'domború hátú, nagy fekete vízbogár' Szóösszerántással keletkezett. A nyelvújítás korában hozták létre a *csibogár* összetétel alapján. Állattani műszó.

csicsás [1771] 'túldíszített, izléstelen' Belső fejlemény, valószínűleg szóhasadás eredménye. Hangrendi átcsapással keletkezhetett a *csecse* főnév *csecsés* származékából. Eredeti jelentése 'szép; díszített' volt, később vált pejoratív értelművé.

csicsereg [1803] Hangutánzó eredetű szó, mely a kismadarak hangját jeleníti meg. Végződése gyakorító igeképző. A hangutánzás síkján kapcsolatban van a *cseveg*, *csipog*, *csivitel* igékkel.

csicseriborsó [1572] 'egy fajta hüvelyes növény' Összetett szó, előtagja a *csicseri*, egy korábbi *csicser* hangalak *-i* melléknévképzős népetimológiás származéka, utótagja a *borsó* főnév, kialakulása a 'Csicsér vidékéről származó borsó' értelmezéssel magyarázható. Az összetétel eredeti alakja *csicserborsó* volt [1395 k.], ami latin mintára keletkezett tükörszó, vö. a latin *cicerpisum* 'csicseriborsó' (*cicer* 'csicseriborsó' + *pisum* 'borsó') szószaporító (tautologikus) összetételt. A *cs*-vel ejtésre vö. *csízió*.

csicskás [1937] 'tisztiszolga' Származékszó. Alapszava a régi nyelvi *csicska* 'V-alakú piros paszomány a tisztiszolga zubbonyujjának elején' [1914 e.], *-s* végződése melléknévképző. Az alapszó vitatott eredetű: vagy belső fejlemény, a *csúcs* kicsinyítő képzős módosulata, vagy pedig ukrán jövevényszó, vö. kárpátukrán *чичка* [csicska] 'virág'. A katonai argóban volt használatos. A mai szlengben is él 'szolga' jelentésben.

csicsóka [1773] 'a napraforgóval rokon takarmánynövény; ennek ehető gyökérgumója' Származékszó. Alapszava a *csicsó* 'csicsóka' [1808], *-ka* végződése kicsinyítő képző. A *csicsó* a *csúcs* főnév *-ó* kicsinyítő képzővel és elhasonulással létrejött származéka. Az elnevezés a gyökérgumó göröngyös voltára utal. A horvát-szerb *čičoka*, *čičovka*, a szlovák nyelvjárási *čičovka*: 'csicsóka' a magyar szó átvételei.

csiga [1272 tn. (?), 1395 k.] Bizonytalan eredetű, talán szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatolható. Egy *-a* végű folyamatos melléknévi igenévi alak főnevesüléséről lehet szó, vö. *csusza*, *hulla*. A tő valószínűleg ótörök átvétel, vö. középtörök *čd'γd'* 'kerék', oszmán-török *çukruk* 'kútkerék, rokkakerék', tatár *čd'γdr* 'kerék'. Ezek talán a török *čd'γ- ~ čd'g- 'teker, csavar' alak származékai, a tő igei természetére vö. *csigolya*. A horvát-szerb *čigra*, nyelvjárási *čiga* 'emelőeszköz; játéksiga' és a román nyelvjárási *cigă* 'csiga; emelő, játéksiga' a magyar szó átvételei.

csigabiga [1536] Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó). Alapja a *csiga* főnév, keletkezés módjára vö. *csecsebecse*, *cserebere*.

csigolya [1211 tn. (?), 1549] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatolható. Egy *-a* végű folyamatos melléknévi igenévi alak főnevesüléséről lehet szó, vö. *csusza*, *hulla*. A 'teker; görbül' jelentésű relatív tő egy *-l* gyakorító képzőt tartalmaz. Az abszolút tő a *csiga* főnév tövével azonos eredetű.

csihi-puhi [1854] Összetett szó (ikerszó). A *csihi* előtag és a *puhi* utótag önállóan nem adatolható tövek származékai lehetnek. A tövek a *csihol*, *suhog* és a *puha*, *páhol* szavak tövével rokoníthatók. A szóvégi *-i* folyamatos melléknéviigenévképző, az összetétel keletkezés módjára vö. *tutyimutyi*.

csihol [1669] Hangutánzó eredetű. A hangalak a kovakő és az acél összekoccnásakor keletkező hangot jeleníti meg. Végződése az *-l* gyakorító igeképző.

csík¹ [1113 tn., 1395 k.] 'hengeres testű mocsári hal; metélt tészta' Valószínűleg hangutánzó eredetű, a csík levegővételenek éles, metsző hangját adja vissza. A tő a *csikar* és a *csikorog* igék tövével rokon. A hálnak más nyelvekben is megvan a hangutánzó eredetű elnevezése, vö. német nyelvjárási *piepaal*, szlovák nyelvjárási *sikavica* 'csík(hal)'. A 'metélt tészta' jelentés alaki hasonlóság alapján keletkezett. Származékai a *csíkászik* [1648] és a *csíkász* [1652]. A horvát-szerb *čikov*, nyelvjárási *čik* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

csík² [1763] 'sáv' Bizonytalan eredetű, talán jelentéskülönüléssel keletkezett a *csík* 'hengeres testű mocsári hal' szóból, ez a hal ugyanis hosszúka alakú és teste hosszanti sávokkal tarkított. Származékai a *csikos* [1763] és a *csiko* [1799].

csikar [1756] Hangutánzó eredetű. Töve a *csikorog* ige tövével azonos. A szóvégi *-r* gyakorító igeképző. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak a rokon nyelvekben is kimutathatók, vö. osztják *t'ikar-* 'csikorog', votják *žukirt-* 'rőfög, csikorog', mordvin *čikur*, *čikor* 'kereplő'.

csikk [1905 k.] 'cigarettaavég' Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan, vö. ausztriai német *Tschick*, ausztriai német argó *schick*, olasz *cicca*, francia *chique*: 'szivar- vagy cigarettaconk; rágódohány', szlovén *čik* 'szivarvég', cseh argó *čik* 'cigarettaavég'. A szó a franciából terjedt el, ahol a *chiquer* 'csámcsog' származéka.

csikland [1577 k.] 'csiklandoz' Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *csiklik* [1211 tn. (?), 1766] 'csikland' ige, az *-nd* végződés mozzanatos igeképző, vö. *örvend*. A *csiklik* maga is származékszó, ismeretlen eredetű alapszava önállóan nem adatható, végződése az *-l* gyakorító képző. A *csikland* származékai: *csiklandós* [1577], *csiklandoz* [1584]. A *csikland* irodalmi nyelvi szó.

csikló [1777] 'női szeméremtest része' Szófaváltással keletkezett a nyelvújítás idején egy származékszó alapján. Alapszava a *csiklik* ige [1211 tn. (?), 1766], ennek *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. Orvosi műszó.

csikó [1213 tn. (?), 1525 k.] Származékszó. Alapszava a csikó hívogatására és terelésére használt *csi*, illetve a *csitt* indulatszó (vö. *csítít*), *-kó* végződése kicsinyítő képző. Névszói származéka a *csikós* [1378 tn.], ami főnévként 1721-től adatható. A horvát-szerb *čikoš*, szlovák *čikós*, német *Tschikosch*: '(magyar) lópásztor' a magyar szó átvételei.

csikorog [1416 u.] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *csikar* ige tövével azonos. A *-g* ősi gyakorító képző. Névszói származéka a *csikorgás* [1493 k.], igei származékai a *csikorgat* [1416 u.] és a *csikordul* [1860].

csilingel [1845] Hangfestő-hangutánzó eredetű, a *cseng* tő megnyújtásával és *-l* gyakorító igeképzővel keletkezett. Játékos átalakításából ikerszó is keletkezett, vö. *csingilingi* [1858].

csillag [1373 tn., 1416 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tő a *csillog* ige szócsaládjának tövével azonosítható. A szóvégi *-g* névszóképző, hasonló szóképzésre vö. *harag*, *világ*. Lehetséges, hogy a *-g* képző eredetét tekintve azonos a *-g* gyakorító igeképzővel, és a *csillog* ige és a *csillag* főnév szóhasadással váltak el egymástól. A *csillag* 'este látható égitest (a Hold kivételével)' jelentésében a régi nyelvi *húgy* főnevet szorította ki a használatból. Származékai: *csillagos* [1527], *csillagzat* [1604], *csillagász* [1789], *csillagászat* [1800].

csillámlik [1585] 'meg-megvillan' Ősi, finnugor kori tő magyar képzéssel, a töre vö. *csillog*. A szó belseji *a > á* hangváltásra vö. *villámlik*. Az eredetibb *csillámik* hangalak [1585] mozzanatos igeképzővel keletkezett, a címszó ennek gyakorító képzős alakulata. A *csillám* főnév [1673] szóelvonással keletkezett valószínűleg a *csillámlik* igéből.

csillapít [1608] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az abszolút tő talán hangfestő eredetű, a relatív tő *-p* mozzanatos képzővel alakult. Ugyanezen tőből visszaható igeképzővel keletkezett a *csillapodik* [1669]. További igei származéka a *csillapul* [1806].

csillár [1831 e.] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. A tő a *csillog* ige tövével azonos. Végződése névszóképző, hasonló képzésre vö. *hordár* (< *hord*), *tanár* (< *tanít*).

csille [1285 tn., 1529] Valószínűleg német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *zille*, *zülle* 'folyami hajó, csónak', német *Zille* 'ladik, csónak'. A német szavak szláv eredetűek és szótörténetileg összefüggenek a magyar *csónak* szóval. A szó eleji *cs-*re vö. *csap*, *csaplár*. A magyarban legkorábban adatható jelentése 'könnyű kocsi; ennek rakománya', a 'csónak' jelentés későbből mutatható ki. Származéka a *csillés* [1464 tn., 1714].

csillog [1513] Ősi, finnugor kori tő magyar képzéssel. A töre vö. vogul *süly-* 'szikrázik, csillog', osztják *süap-* 'csillog', zürjén *žuljal-* 'fénylik', votják *čilal-* 'csillog', cseremis *čilyžža-* 'csillog', mordvin *čildor molé-* 'fénylik, csillog', karjalai *tsilketto-* 'fénylik, csillog'. A szó a finnugor alapnyelvben **čslk-*, vagy **člšk-* 'fénylik, csillog' formában élhetett. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Ugyanennek a tőnek *-n* mozzanatos képzős származéka a *csillan* [1822].

csimbók [1728] 'összetapadt haj' Származékszó, mely a *csomó* főnév *csimbó* [1651] ~ *csombó* [1792] tőváltozatából keletkezett *-k* kicsinyítő képzővel. Eredeti jelentése 'hajfonat'. A hangalak megszilárdulásában szerepet játszott a nyelvjárási *csimbalkodik* 'csimpszakodik' ige.

csim-bum [1896] Összetett szó (ikerszó). Előtagja a *csin* ~ *csim* hangutánzó szó, utótagja a *bumm* [1786] indulatszó. Az önállóan nem adatható előtag a *csinnadratta* alapján keletkezhetett szörövidüléssel. Az *n > m* hangváltozás vagy hasonulás eredménye, vagy a *bumm* hatására következett be.

csimpánz [1857] Nemzetközi szó, vö. német *Schimpanse*, angol *chimpanzee*, francia *chimpanzé*: 'csimpánz'. A szó a franciából terjedt el, ahol a kongói *chimpenzi*, *kimpenzi* 'embermajom' átvétele. A szó eleji *cs* talán helytelen olvasás következménye, de a *csimpaszkodik* ige hangalakja is befolyásolhatta. Nyelvünkbe a német és a francia közvetítette.

csimpaszkodik [1708 ?, 1790] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö -sz végződése gyakorító igeképző. Az abszolút tö esetleg a *csüing* ige tövével hozható összefüggésbe. A -*kodik* végződés gyakorító-visszaható képzőbeker. A köznyelvben kevésbé ismert *csimbalkodik* [1647] és *csimbalkózik* [1787] változatok relatív tövükben -*l* gyakorító képzőt tartalmaznak.

csinál [1372 u.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb régi nyelvi *činjati*, lengyel régi nyelvi *czyniac*: 'csinálgat, gyakran tesz'. Egyéb szláv nyelvekben csak igeiktős alakja mutatható ki, vö. orosz *учинять* [*ucsinyaty*] 'tesz, csinál'. A szláv szavak alapja az ósszláv **činiti* 'rendez, sorol, képez'. A magyar *csinál* szó belseji *n*-je depalatalizáció eredménye. Származékai a *csináltat* [1372 u.], *csináltmány* [1551], *csinálódik* [1794].

csincsilla [1893] 'rágcsálófélé' Nemzetközi szó, vö. német *Chinchilla*, angol *chinchilla*, spanyol *chincilla*: 'csincsilla'. A spanyol terjesztette el, a spanyolban, illetőleg az argentinai spanyolban használt *chinchá* 'görény' kicsinyítő képzős alakjából keletkezett, vagy egy indián nyelvből való átvétel. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Állattani és szőrmeipari műszó.

csinja-binja [1675] 'valami fortély' Játékos szóalkotással keletkezett összetétel (ikerszó). Alapszava a régi nyelvi *csin* 'rend; mód, fortély' egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott formája. Alakulásmódjára vö. *csigabiga*, *csonkabonka*.

csinján [1585] Szófajváltással keletkezett, megszilárdult ragos alakulat. A régi nyelvi *csin* 'mód' főnév [1181 tn. (?), 1619] egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjához tapadt hozzá az -*n* módhatározórag. Hasonló módon kialakult határozószóra vö. *módjával* [1598].

csinnadratta [1860] Német jövevényszó, vö. német *Tschintarata* 'hangos zene, csinnadratta', bécsi német *tschinnadra* 'ugyanaz', *tsching taratata* '<a fűvőszenekarok hangjának utánzása>'. Nyelvünkben a legrégebből kimutatható alakváltozat a *csindaratta* [1860]. A ma is használatos alakváltozat az első *t* zöngésülésével és hangátvetéssel keletkezett.

csinos [1604] Származékszó. Alapszava a régi nyelvi *csin* 'rend; mód' [1181 tn. (?), 1619], -*s* végződése melléknévképző. Igei származékai a *csinosít* [1604] és a *csinosodik* [1792].

csintalan [1273 tn., 1518 k.] Származékszó. Alapszava a régi nyelvi *csin* 'rend; mód, fortély' [1181 tn. (?), 1619], -*alan* végződése fosztóképző. Pajkos, fegyelmezetlen gyerek jellemzésére használatos. Igei származéka a *csintalankodik* [1604].

csiny [1594 e.] Szóhasadással keletkezett a régi nyelvi *csin* 'rend; mód, fortély' [1181 tn. (?), 1619] szóból, a szóvégi *n* palatalizációjával. Az -*n*, illetve az -*ny* végű formák a 19. századig egymás mellett éltek. A magas hangrendű magánhangzót tartalmazó, *ny* végű alak a 19. század második felében szilárdult meg. Rosszalló értelme mára enyhébb lett. Az *államcsiny* [1851] német mintára keletkezett összetétel, vö. német *Staatsstreich* 'államcsiny'.

csíp [1208 tn. (?), 1456 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *čepel'* 'csipet', *čepel'-t* 'csipetnyi, ujjhegynyi', votják *čepil'i* 'csípés', *čepil'-t* 'megcsíp', cseremisiz *čəwešte-* 'megcsíp'. A szó alakja a finnugor alapnyelvben **čəppə* 'csipet; megcsíp' lehetett. A rokon nyelvi adatok a szó igenévszói eredetére utalnak; vö. még: magyar nyelvjárási *csíp* 'egy csipet kender(mag)'. A származtatást a szavak hangfestő jellege teszi bizonytalanná. A *be-* igeiktővel létrejött *becsíp* 'kicsit berüg' jelentésben él [1838], a *ki-* igeiktővel pedig a *kicsípi magát* 'kicsinosítja magát' szókapcsolatban használatos [1841]. Címzavunknak számos igei és névszói származéka keletkezett: *csipdes* [1528], *csipked* [1577 k.], *csipet* [1636], *csipetnyi* [1749], *csipeget* [1710 k.], *csipesz* [1833], *csipetke* [1838], *csipkelődik* [1851].

csipa [1211 tn (?), 1532] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *çapak*, modern ujjur *çapak*, tarancsi *çapak*: 'csipa'; vö. még: középtörök *čəlpək*, kirgiz *čəlpəq*: 'ugyanaz'. A szó nyelvünkbe **çapaq* alakban kerülhetett. A török szóvégi mássalhangzó a magyarban lekopott, vö. *apró*. Az első szótagbeli *i* elhasonulással keletkezett, vö. *gyertya*.

csip-csup [1713] 'jelentéktelen' Összetett szó (ikerszó). Játékos szóalkotás eredménye. A *csip* előtag feltehetőleg a *csepp* alakváltozata. Az összetétel alakulásmódjára vö. *csigabiga*, *csonkabonka*. A címszó szócsaládjába tartozik a nyelvjárásainkban használt *csipegve-csupogva* 'apránként' és *csipeg-csupog* 'lassan csepeg'.

csiperke [1228 tn., 1707] Valószínűleg déli szláv jövevényszó, mely a szlovákból is nyelvünkbe kerülhetett, vö. bolgár *печурка* [pecsurka], nyelvjárasi *чепурка* [csepurka], horvát-szerb *pečurka*, szlovén *pečarka*, szlovák *pečiarika*: 'csiperkegomba', ezek a szláv *pek- 'süt' szóra vezethetők vissza. A szó eleji *cs* a magyarban hangátvétellel, a *p* és a *cs* hang felcserélésével alakult ki, vagy pedig a *cs* kezdetű bolgár nyelvjárasi alakra vezethető vissza. A későbből datálható, *p*-vel kezdődő nyelvjárasi alakok, mint a *pecsérke*, *pacsirta* szlovák átvételre utalnak. A *pacsirta* népetimológias alakulat, mely a *pacsirta* madárnév hatására keletkezett.

csipke [1535] 'mintás, áttört szövődék' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Szóelvonással keletkezett a *csipked* igéből, a megnevezés alapja az lehetett, hogy a lyukacsos csipke úgy néz ki, mint kicsipkedték volna az anyagot. 2. Jelentésselkülönüléssel keletkezett a *csipke* 'csipkerózsa, vadrózsa' főnévből. A mai köznyelvi jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel alakulhatott ki, a tövis és a hegyes, cakkos ruhaszegély formai hasonlóságára utalva. Hasonló névátvitel figyelhető meg a németben és a franciában, vö. német *Spitze* 'csúcs, hegy; csipke', francia *point* 'szúrás; öltés; csipke'. Származékai a *csipkés* [1535] és a *csipkéz* [1604]. A bolgár nyelvjárasi *чипка* [csipka], horvát-szerb *čipka*, szlovák *čipka*: 'csipkedész' a magyar szó átvételei.

csipkebokor [1246] 'vadrózsabokor' Összetett szó. Előtagja valószínűleg bolgár vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *шипка* [sipka] 'csipkebokor, csipkebogyó', szlovák *šipka* 'csipkebogyó'; vö. még: óegyházi szláv *šipьkь* 'csipkerózsa', ezek a szláv *šipь* 'tövis, túske; nyíl' alakra vezethetők vissza. A szó eleji *s* > *cs* hangváltozás szláv jövevényszavaink esetében nem jellemző. A szláv szavak egy 'tövis, túske; nyíl' jelentésű töre vezethetők vissza. Utótagja a *bokor* főnév.

csipog [1536 ?, 1621] Hangutánzó eredetű. A hangutánzás síkján rokon a *cseveg* és a *csibe* szavakkal. A szóvégi -g gyakorító igeképző. Hasonló hangalakú és jelentésű hangutánzó szavak más finnugor nyelvekben is kimutathatók, vö. például: zürjén *čipestni* 'csipogni kezd', votják *čipsini* 'csipog'.

csipő [1211 tn (?), 1550 k.] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *csip* ige -ő képzős folyamatos melléknévi igenévi alakjából. Hasonlóképpen főnevesült szavaink például a *kendő*, *tető*. A régi nyelvben használatos volt a *csipely* alak is [1846]. Az elnevezés alapja anatómiai, ugyanis a csipőcsont mintegy „becsipi” a forgócsontot. A *csipő*-vel képzett összetétel a *csipőcsont* [1577 k.].

csíra [1400 tn (?), 1577 k.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *šark*, *šírka* 'csíra'. A szó az ugor alapnyelvben *čírэ vagy *čírкэ alakban, azonos jelentésben élhetett. A származtatásnak hangtani nehézségei vannak. A szóvégi *a* eredete kétséges: vagy névszóképző, vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel. Igei származéka a *csírázik* [1577 k.].

csiribiri [1708] 'jelentéktelen, kicsi' Valószínűleg olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárasi *ciribicñcola*, *ciribigola*, *ciribiricoccola* 'ostoba, tökfílkó', *ciribęccola* 'fecsegő ember, szószátyár', *ciribiribin* <hangutánzó-hangfestő szó (régii kezdő refrén)>. Hasonló hangfestő szavak a rokon és nem rokon nyelvekben is találhatóak, vö. például: vogul *širä-pirä* 'kicsi; kacat, holmi', német *tschurimuri* 'hebeburgya'. Nyelvünkben olasz komédiások révén terjedhetett el. Eredeti jelentése 'ostoba; kicsi' volt.

csiricsaré [1764 e.] 'izléstelenül színes, tarka; jelentéktelen' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény: összetett szó (ikerszó). Az elő- és utótag önállóan nem adatolható tövek származékai, a *cserreg*, *csiripel*, illetve a nyelvjárasi *csárog* 'károg; lármáz' hangutánzó igék töveiből alakultak. A szóvégi -i, illetve -é melléknéviigenév-képzők, vö. *csetepaté*, *csihipuhi*. 2. Szlovén vagy szlovák jövevényszó, vö. szlovén *čirečare*, szlovák *čiry-čary*: 'irkafirka'. Az összetétel eredeti jelentése 'fecsegés, pletyka' lehetett. A 'kicsi, jelentéktelen' melléknévi jelentés a *csiribiri* hasonló jelentésének hatását tükrözi.

csiripel [1527] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *csírke* főnév tövével azonos, végződése az -l gyakorító igeképző. Hasonló hangzású hangutánzó szó számos nyelvben található, vö. finn *sirkutta-*, német *zirpen*: 'csiripel'. A *csirip* hangutánzó szó [1804] szóelvonással keletkezett a *csiripel*-ből.

csiriz [1647 ?, 1673] 'ragasztószer' Oszmán-török jövevényszó, mely valószínűleg a horvát-szerbből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *çiriş*, horvát-szerb *čiriš*, *čiriš*: 'cipész ragasztószere'. Az oszmánban a szó újjerzsa eredetű,

vö. újperzsa *sirīs* 'ugyanaz'. A szlovák *čiris*, cseh nyelvjárási *čiriz*, ukrán nyelvjárási *чупуз* [csiriz]: 'csiriz' a magyar szó átvételei.

csirke [1322 tn (?), 1568] Hangutánzó eredetű szó, keletkezés módja azonban bizonytalan. Talán egy adatolatlan relatív tő *-e* végű folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése. Ez a relatív tő valószínűleg egy *-g* gyakorító képzőelemet tartalmazott, az abszolút tő a *csiripel* ige tövével azonos. A szóvég a *-ke* kicsinyítő képzős származékok mintájára alakulhatott. Az is elképzelhető, hogy az abszolút tőhöz közvetlenül a *-ke* kicsinyítő képző csatlakozott, alaktani felépítésére vö. *lepke, fecske*.

csirkefogó [1843] Összetett szó, mely szófajváltással főnevesült. Előtagja a *csirke* főnév, utótagja a *fog* ige *fogó* folyamatos melléknévi igeneve. A csibészek megnevezésére a 19. században többféle változat létezett, ezek közül a *csirkefogó* őrződött meg a használatban, vö. még: *csirkeelő* [1804], *csirkekergető* [1895].

csiszol [1476 tn., 1517] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A tő a *csoszog* *csosz-* tövével rokon. Az *-l* végződés gyakorító ige képző. Melléknévi származékai a *csiszolt* [1851] és a *csiszolatlan* [1861].

csitít [1572] Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. A tő a *csi!* 'pszt!, hallgass!' indulatszóval függ össze. A végződés műveltető ige képző. A *csitt* [1693] valószínűleg szóelvonással keletkezett az igealakból. A *csitt* 'csend!' jelentésére hatással lehetett az angol *whist* 'csendes, csend; csitít'. A szócsalád másik igei tagja a *csitul* [1839], mely főleg az *el-* ige kötővel használatos. Vö. még: *csicsikál*.

csitri [1774] 'serdülő lány' Származékszó egy önállóan nem adatható töből. A tő bizonytalan eredetű, talán hangutánzó-hangfestő szó lehetett, mely a *csetlik* ige tövével rokonítható. A végződés eredetileg folyamatos melléknévi igenev-képző lehetett. A szó eredeti jelentése 'rövid hajú' volt, melyből egy 'rövid hajú (lány)' közbülső jelentésen keresztül, érintkezésen alapuló jelentésváltozás eredményeképpen alakult ki a 'serdülőkorban lévő (lány)' jelentés.

csivitel [1815] Hangutánzó eredetű, hangalakja elsősorban a madarak éles, csipogó hangját jeleníti meg. A tő a *civakodik* és a *cseveg, csipog* igeik tövével hozható kapcsolatba. Végződése az *-l* gyakorító ige képző.

csitt-csatt [1851] Összetett szó (ikerszó). Hangutánzó eredetű. Elő- és utótagja a *csattan, csettint* szavak családjába tartozik. Hasonló jellegű ikerszók: *durr-durr, puff-puff*.

csíz [1193 tn. (?), 1538] 'pintyféle kis madár' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *čiž*, szlovák nyelvjárási *číž*, orosz *чиуж* [csizs]: 'csíz, kis csíz'. A magyar szó hangalakja elhasonulással keletkezett.

csizió [1538 e.] 'egy fajta naptár' Latin, közelebről középkori latin jövevényszó, vö. középkori latin *cisio* 'huszonnégy hexameter az állandó ünnepek és a naptári szentek neveivel', ami az egyházi latin *Circumcisio Domini* 'az Úr (Jézus) körülmetélése' kifejezésből vált ki. A szó eleji *cs* a magyarban keletkezett lágyulással. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*. A címszó azért vált a verses naptárszöveg megnevezésévé, mert abban mindig az első helyen szerepelt. Egyházi szövegek esetében gyakori egy szövegnek a kezdőszóval történő megnevezése, vö. *hiszekegy*. Ma az *érti a csiziót* 'kiismeri magát, járatos valamiben' szólásban [1892] használatos.

csizma [1492] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *čizma* 'csizma'. A horvát-szerbben oszmán-török eredetű, vö. oszmán-török *çizme* 'ugyanaz'. A szlovák *čizma*, cseh nyelvjárási *čizma*, lengyel régi nyelvi *ciżma*: '(magyar) csizma' a magyar szó átvételei.

csizmadia [1577] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *čizmčđija* 'csizmadia'. A horvát-szerbben oszmán-török eredetű, vö. oszmán-török *çizmeci* 'ugyanaz'.

-cska/-cske [1372 u.] Kicsinyítő képzőbokor. Az azonos szerepű *-cs* képző és *-ka/-ke* képzőbokor összetapadásával a kései ómagyar korban keletkezett. Ma a legtermékenyebb kicsinyítő-becéző funkciójú toldalékunk, pl. *nyulacska, kezecke*.

csobban [1663] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. A tő a *cuppan* tövével rokon, a végződés az *-n* mozzanatos ige képző. A *csobb* [1628] valószínűleg szóelvonással keletkezett az igeből. A szócsalád igei tagjai: *csobbant* [1662] műveltető képzővel és *csobog* [1706] gyakorító ige képzővel.

csócsál [1808] 'majszol; péppé rág (csecsemő számára)' Hangutánzó eredetű szó. Hangalakja a cuppogást, csámcsogást jeleníti meg. A végződés az *-ál* gyakorító igeképző. A *csócsa* 'pép' [1829] szóelvonással keletkezett. A népnyelv és a köznyelv határán álló szó.

csoda [1138 tn. (?), 13. század eleje] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *čudo* 'rendkívüli jelenség vagy esemény, csoda', horvát-szerb *čudo* 'csoda; rengeteg, nagyon sok', szlovák *čudo* 'csoda; kísértet, rém; különö'. E szavak alapja az ószláv **cu-* 'észlel, érzékel'. Származékai többek között: *csodál* [13. század eleje], *csodálat* [13. század eleje], *csodálkozik* [1495 k.].

csóka [1138 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű: 1. Belső fejlemény, szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava egy önállóan nem adatható hangutánzó szótó. Végződése az *-a* melléknéviigenév-képző, a melléknévi igenév főnevesülésére vö. *csusza*, *hulla*. 2. Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. bolgár *чавка* [csavka], horvát-szerb *čavka*, szlovák *čavka*: 'csóka'. A szláv szavak hangutánzó eredetűek. A román *ciocă*, *ceucă* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

csókol [1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *сокол-* 'ugyanaz'. A szó ugor alapnyelvi alakja **čukk3-(l3-)* 'ugyanaz' lehetett. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző, ami még az ugor korban járulhatott a tőhöz, az első szótag *ó* hangja a hangsúly hatására vált hosszúvá. A származtatást a szó hangutánzó jellege teszi bizonytalanná. A *csók* [1533] szóelvonással keletkezett a *csókol*-ból. A *csókol* származékai a *csókolás* [1372 u.], *csókolódik* [1752], a *csók* származékai a *csókos* [1764], *csókdos* [1811].

csokoládé [1699] Vándorszó, vö. német *Schokolade*, olasz *cioccolata*, spanyol *chocolate*, orosz *шоколад* [sokolad]: 'csokoládé'. A szó a spanyolból terjedt el, ahol azték jövevényszó, vö. azték *chocolaia* 'csokoládéital'. Nyelvünkbe elsősorban az olasz és a német közvetítésével került. A *csoki* [1932] szóelvonással és *-i* kicsinyítő képzővel keletkezett.

csokor [1570 tn. (?), 1591] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Lehetséges, hogy a *csuk* ige származéka, de az is elképzelhető, hogy ennek valamelyik igei származéka alapján jött létre szóelvonással, vö. *hunyor*. A szótó eredetileg igenévszó lehetett, 'tömeg, köteg, csomó; összeszorít, egy tömegbe gyűjt' jelentéssel. 2. Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *čuker* 'rakás; nyáj, csoport', *čukert-* 'gyűjt'. A finnugor alapalak **čukk3-(r3)* 'rakás, csoport' lehetett. Az *-r* névszóképző valószínűleg már a finnugor alapnyelvben a szótóhoz járult. A szó belseji finnugor **kk* > magyar *k* szabályos hangváltozásra vö. *csókol*, *csuk*. Eredetileg nyelvjárási szó, csak a 18. század végén került át az irodalmi nyelvbe. A *csokréta* hangalak [1890] a *csokor* és a *bokréta* vegyülésével keletkezett.

-csol/-csöl ~ -zsol/-zsöl [1581] Gyakorító igeképzőbokor. Feltehetően már az ómagyar korban keletkezett a gyakorító *-s* és *-l* összeolvadásából az eredetibb *-sol/-söl* képzőbokor, ez azonban alig maradt meg (pl. *kuksol*), az *s* rendszerint *cs*-vé vagy *zs*-vé változott, pl. *roncsol*, *szürcsöl*, *horzsol*, *dörzsöl*. Ritka, elavult toldalék.

csomag [1844 ?, 1846] Származékszó, mely mesterséges szóalkotás eredménye. Alapszava a *csomó* főnév kikövetkeztetett töve, *-g* végződése névszóképző, alaktani felépítésére vö. *csillag*, *harag*. Nyelvújítás kori szó. Igei származéka a *csomagol* [1868].

csomó [1211 tn. (?), 1495 e.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. mordvin *šulmo*, *šulma* 'csomó, köteg', *šulma-* 'köt, csomóz', finn *solmu*, *solmi* 'csomó', *solmi-*, *solmea-*, *solmia-* 'köt, csomóz', lapp *čuol'bmâ* 'csomó'. A szó a finnugor alapnyelvben **čolme* 'csomó, köteg; köt' formában élhetett. A szó belseji finnugor **lm* > magyar *m* hangváltozásra vö. *szem*. A rokon nyelvi adatok tanúsága alapján a szó eredetileg igenévszó lehetett. A szóvég *-ó* kicsinyítő képző vagy folyamatos melléknéviigenév-képző. Az utóbbi esetben főnevesülés történt, mint például a *gumó*, *gubó* esetében is. Származékai a *csomós* [1211 tn. (?), 1559], *csomózik* [1527], *csomósodik* [1527 (?), 1604]. A horvát-szerb *čom* 'kis csomag, köteg' a magyar szó átvétele.

csónak [1217 tn., 1357] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *čunak*, *čunjak*, szlovén *člnok*, orosz *челнок* [cselnok]: 'csónak; vetélő'. A szláv szavak az ószláv **čьlnъ* 'csónak' szóra vezethetők vissza. A magyar hangalak mássalhangzó-kieséssel és pótlónyúlással keletkezett. Származékai a *csónakos* [1360 tn., 1544], *csónakázik* [1788].

csonka [1208 tn. (?), 1264] Olasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *cionco*, *cionca* 'csonka, megcsonkított'. Az olasz szó tisztázatlan eredetű. A *csonk* főnév [1838] nyelvújítási szóelvonással keletkezett. Igei származékai: *csonkul* [1553] és *csonkít* [1594 e.], a *csonkol* [1838] a *csonk* főnév származéka.

csont [1138 tn. (?), 1416 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, megfelelői azonban vitatottak: 1. A tőhöz vö. *csomó*. A *csom-* tőhöz csatlakozott a *-t* névszóképző, hasonló képzésmódra vö. *nyest*. Hasonló jelentésváltozás következett be a németben, vö. német *Knoten* 'csomó': *Knochen* 'csont'. 2. Vö. lapp *čutta* 'bokacsont'. A finnugor alapnyelvi alak **čutte* 'ugyanaz' lehetett. A szó belseji *n* másodlagos fejlemény, vö. *csüng, ránt*. A 'bokacsont' > 'csont' jelentésváltozásra vö. finn *kontti* 'lábszár', észt *kont* 'csont'. Származékai a *csontos* [1334 tn., 1532], *csontosodik* [1786], *csontozat* [1832]. A szlovén *čonta* 'csont', román nyelvjárási *ciont* 'csont; láb' a magyar szó átvételei.

csoport [1382 tn (?), 1536] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó a nyelvjárási *csuporít* 'összehúzó, összeszorító' [1796] tövével függhet össze, a relatív tő *-r* gyakorító képzőre végződik, a szóvégi *-t* névszóképző. Származékai a *csoportos* [1516 tn., 1576], *csoportosít* [1775], *csoportosul* [1793]. A horvát-szerb *čopor*, román *ciopor*: 'nyáj, sereg, csoport' a magyar szó átvételei.

csór [1890] Cigány jövevényszó, vö. cigány *tšör-* 'lop'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, vö. óind *corayati* 'ugyanaz', hindu *čōr*: 'tolvaj'. Elsősorban az argóban él.

csorba [1227 tn., 1518 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *ščrba*, szlovák régi nyelvi *štrba*, orosz *щербѧ* [sčerba]: 'csorbaság, foghíj', végső soron indoeurópai eredetű, vö. ófelnémet *scirbi* 'darab, cserép'. A szó jelzői használata révén melléknevesült a magyarban, vö. *bolond, gonosz*. Igei származékai a *csorbul* [1594 e.] és a *csorbít* [1651].

csorda [1282 tn. (?), 1291] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *črēda* 'sor, sorrend; csorda, nyáj', bolgár *чърда* [čerda] 'csorda', szlovák *črieda* 'nyáj, csorda'. Ezek a szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. óind *sárdha-h* 'nyáj, sereg'. Származéka a *csordás* [1400 tn., 1585].

csóró [1602 tn (?), 1650] 'szegény, nincstelen; ember' Cigány jövevényszó, vö. cigány *čor(r)o* 'szegény, szűkölködő'. A *csóré* hangalak vagy a cigány vokatívuszi alak átvétele, vagy a *purde* hatását tükrözi. A szó eredeti jelentése 'meztelen' volt.

csorog [950 k. ?, 1416 u.] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *čork-* 'folyik, csorog', osztják *sári-* 'folyik, csörgedezik', finn *soro* 'csepp', *sorotta-* 'csöpög, csorog', jurák *šulnā-* 'fut', kamassz *šuur-* 'ugyanaz'. A szó az alapnyelvben **čor3-* 'fut, csorog' alakban élhetett. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A származtatást a szó hangutánzó jellege teszi bizonytalanná. Igei származékai: *csorgat* [1584], *csordogál* [1761], *csordít* [1764], *csurran* [1794]. A *csordultig* [1456 k.] a *csordul* [1456 k.] ige megszilárdult ragos alakulata.

csoroszlya [1395 k.] 'ekevas; vénasszony' Szláv jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *чрѣсло* [csreszlo], *чрѣсло* [cserjaszlo], szlovák *čerieslo*, orosz nyelvjárási *черецло* [csereszlo]: 'ekevas'. A rosszalló jelentésárnyalatú 'vénasszony' jelentés az éles ekekés és a kellemetlenkedő öregasszony közötti képzettársításból vezethető le.

csoszog [1529 e.] Hangutánzó eredetű szó. *Cszosz* töve a hangfestés síkján rokonítható a *csúszik, csiszol* igék tövével, hangalakja a súrlódás keltette zörejt jeleníti meg. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban a *csosz* is önálló igeként élt [1602], illetve más származékai is kialakultak: *csosszant* [1838], *csosszan* [1841]. A címszó végződése a *-g* gyakorító igeképző.

csótány [1792] 'svábbogár' Ismeretlen eredetű. Eredeti hangalakja *csótán* lehetett. Állattani műszó.

csóvál [1512 k.] Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a suhintással, forgatással járó hangbenyomást érzékeltette. A *suhog* ige családjával függ össze. A szóvégi *-ál* gyakorító igeképző. A *csóva* [1220 k. tn. (?), 1555] az igéből szóelvonással keletkezett. A szó eredeti jelentése 'szalmacsutak, tűzgyújtáshoz használt szalmaköteg' volt, az 'üstökös farkcsóvája' jelentés hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

cső [1262 tn. (?), 1544] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *чѣв* 'cséve; üreges szár, növényi szár; cső; lőfegyver csöve', horvát-szerb *cev* 'cső; lőfegyver csöve; cséve', szlovén *cev* 'ugyanaz; sipcsont'. A szó eleji *c* > *cs* hanghelyettesítésre vö. *császár, csép*. Szótörténetileg szorosan összefügg *cséve* szavunkkal. Származékai a *csöves* [1513 tn. (?), 1544], *csövecske* [1577 k.], *csövez* [1937]. Megszilárdult ragos alakulata a *csőstül* [1735], mely mára elvesztette konkrét, kukoricára vonatkozó jelentését, és 'bőségesen' értelemben használatos.

csőcselék [1613] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, a *-lék* végződés névszóképző. Az első szótag *ő* hangjának megnyúlása a *csődül* hatására következhetett be. A *csőcselék* melléknévi jelentése jelzői használat következménye.

csőd [1837] Mesterséges szóalkotás eredménye. A *csődül*, illetve *csődít* igékből keletkezett szóelvonással a nyelvújítás idején. A megnevezés alapja az lehetett, hogy a csőd eljárásnál a hitelezőket összecsődtették. A *csőd* 'anyagi tönkremenetel' és 'pályázat' jelentései német mintára alakultak ki, vö. német *Konkurs* 'csőd', régi nyelvi 'pályázat'. A szónak átvitt értelmű 'kudarcc' jelentése is kialakult.

csődör [1247 k. tn (?), 1521] 'a ló hímje' Bizonytalan eredetű, talán török jövevényszó, vö. csagatáj *čaudur* 'csődör'. A csagatáj szó származékának látszik, vö. csagatáj *čav* 'hang'.

csődül [1629] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, az *-ül* végződés visszaható igeképző. Azonos töből, *-ít* műveltető képzővel keletkezett a *csődít* [1787], a *csődül* névszói származéka a *csődület* [1833].

csökken [1456 k.] Származékszó, melynek alapszava a nyelvjárási *csökik* [1198 tn. (?), 1519] 'alábbhagy, fogy'. Végződése az *-n* mozzanatos képző. Az alapszó jövevényszó egy török nyelvből, a *töre* vö. uigur *čök-*, oszmán-török *čök-*, altaji *čök-* : 'leereszkedik, lehanyatlak, süllyed, összeomlik'. Nem dönthető el, hogy a szó honfoglalás előtti jövevényszó, vagy később, a kun-besenyő érintkezések révén került át nyelvünkbe. Származékai a *csökkött* 'visszamaradt, fejletlen' [1469 tn. (?), 1838] és a nyelvújítás idején keletkezett *csökevény* [1881].

csökkönyös [1808] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A nyelvjárási *csökik* (*csökken*) ige régi nyelvi *csökön* 'hamar megijed' származékából keletkezhetett *-s* melléknévképzővel.

csömör [1135 tn. (?), 1553–1561] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, szóhasadással keletkezett a *sömör* alapján. A szó eleji *cs* : *s* mássalhangzók szembenállásával kísért szóhasadás következett be a *csekély* és a *sekély* esetében is. Eredetileg a gyomorrontás következményeképpen a szájon keletkező hólyagot jelölte. Az étellel összefüggő 'undor' ebből a jelentésből könnyen levezethető. Átvitt értelmű használata is kialakult. 2. Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *čemer* 'keserűség, epe; bánat', szlovák *čemer* 'véralvadással járó betegség', orosz nyelvjárási *чeмep* [csemer] 'fejfájás, hasfájás (embereknél); butacsíra (az agyvelő megbetegedése lovaknál)'. Ezek a szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. óind *kámalam* 'lótusz'. A származtatás jelentéstani nehézségekre utközik. A *csömör* igei származéka a *csömörlik* [1558].

csőr [1821] Mesterséges szóalkotás eredménye, szóösszerántással keletkezett a *cső* és az *orr* főnevekből. Nyelvújítás kori szó.

csörlő [1405 k.] Szófajváltással keletkezett, a *csévé*l ige *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakjának *csöllő* > *csörlő* változatából főnevesült. A szó hangalakjára a *cső* főnév is hatással volt, ami 'cséve' jelentésben is élt.

csörög [1193 tn., 1536] Hangutánzó eredetű. A tő a *csörömpöl* és a *csörtet* ige tövével azonos. A hangutánzás síkján rokon a *csorog* igével is, annak magas hangrendű, párhuzamosan használt párja. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A hangutánzó töből számos származék keletkezett: *csörget* [1372 u.], *csördít* [1372 u.], *csördül* [1506], *csörgedezik* [1585], *csörren* [1825].

csöröge [1565] 'forgács alakúra csavart, zsírban kisütött sütemény' Származékszó szófajváltásával keletkezett. A *csörög* ige *-e* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. A megnevezés alapja valószínűleg az lehetett, hogy a zsíradékban kisülő tészta csörgő hangot ad. Párhuzamosan jött létre a nyelvjárási *csörge* 'töpörtű' [1611] szóval.

csörömpöl [1796] Hangutánzó eredetű. A tő a *csörög* és a *csörtet* ige tövével azonos. Végződése az *-l* gyakorító igeképző.

csörte [1940] 'asszó' Szóelvonással keletkezett, mesterséges szóalkotás eredménye. A régi nyelvi *csörtöl*, *csertel* 'fegyvert összeüt, összezördít' [1784] alapján hozták létre az *asszó* magyarítására. A *csörtöl*, *csertel* ugyanazon tő származéka, mint *csörtet* igénk. A *csörte* a sportnyelv műszava.

csörtet [1756] Hangutánzó eredetű. A tő a *csörög* és a *csörömpöl* ige tövével azonos. A *-tet* végződés műveltető igeképző, ami a mozgást jelentő tőhöz járulva gyakorító szerepű.

csősz [1192 tn., 1560 k.] Valószínűleg besenyő jövevényszó, vö. középtörök *čavuš* 'a csatarendet irányító tiszt', csagatáj *čavuš* 'felügyelő; rendőri szolgáló; kapuőr', oszmán-török *çavuş* 'a parancsot kikiáltó személy; futár; altiszt', a törökségi szó tisztázatlan eredetű. A magyarba került szóalak **čäuš* lehetett, elképzelhető, hogy a törökben zajlott le hangrendi átcsapás, de vö. *csődör*. A szóvégi *sz* a *cs* elhasonító hatására keletkezett. A szóvégi török *š* > magyar *sz*, *z* hangváltozásra vö. *csiriz*. A szó eredetileg valamilyen királyi tisztséget jelölhetett, valószínűleg a király állatállományával foglalkozó személyre vonatkozott. Igei származéka a *csőszködik* [1788].

csúcs [1305 tn., 1536] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. mordvin *ćocána* 'csúcs, tető'. A feltehető finnugor alak **ćuca* 'csúcs'. Eredetileg igenévszó lehetett, vö. *csucsorodik*. A származtatás bizonytalanságát az okozza, hogy a szó a nyelvcsaládnak mindössze két, viszonylag távoli nyelvéből mutatható ki. Származékai a *csúcsos* [1452 tn. (?), 1536] és a *csúcsosodik* [1784].

csucsujgat [1585] 'halk dünyögéssel csitítva kisgyermeket ringat' Hangutánzó eredetű. Hangalakja az ajkakkal, illetve az ujjakkal végzett csettintést utánozza. A szó *csucsul* 'alszik' [1792] változata a hangrendi párhuzam alapján összefügg a *csücsül* igével. A végződés gyakorító igeképző. Elsődleges jelentése 'csetteg <ló biztatására, indítására>' volt, a 'dédelget, altatgat' jelentés később alakult ki. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

csúf [1403 tn. (?), 1456 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *çuff*, *çuf*, *çiuf* 'hitvány, megvetésre méltó ember', olasz *çiuffo* 'hajfűrt a homlokokon vagy a tarkón; paróka, melyet a gonosztevők viseltek'. A vásári színjátszás, vagy az udvari mulattatás műszavaként kerülhetett be a magyarba, eredetileg főnévként, 'mulattató' jelentésben. Melléknévként a *csúfol* igei származékból [1456 k.] való elvonással jöhetett létre, 'csúnya, rút' jelentésének fejlődését a *csúnya* szavunk is befolyásolta. Származékai a *csúfolás* [1470], *csúfit* [1490 k.], *csúfolkodik* [1529 e.], *csúfolódik* [1536].

csúfondáros [1575] Származékszó, mely játékos szóalkotással keletkezett. Alapszava a *csúf*, végződése névszóképzőbokor. A hangalakra hatással volt a *fondorkodik* ige, illetve a *fondoros* melléknév.

csuha [1494–1495] 'szerzetesi öltözet' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *çuha* 'gyapjúkelme', oszmán-török nyelvjárási *çoka* 'gyapjúkabát', ezek talán az újperzsa *čūhā* 'gyapjúruha' alakra vezethetők vissza. A szó kereskedelmi úton a török hódítás előtt is nyelvünkbe kerülhetett. A -s melléknévképzős *csuhás* [1604] származék főnévi, 'pap' jelentésben 1917-től adatolható.

csuhé [1830] 'a kukoricacső héja' Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, egy -é végű folyamatos melléknévi igenév főnevesülése, alaktani felépítésére vö. *fene*, *csusza*. A tő kapcsolatban lehet a *suhog* ige szócsaládjával.

csuk [1720 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, vö. jurák *takal-* 'elrejt, eldug', szelkup *čaқача-* 'becsuk, elzár', kamassz *taktə-* 'zár, becsuk'. A szó az uráli alapnyelvben **čukka-* 'zár, becsuk' alakban élhetett. A szó belseji **kk* > magyar *k* hangváltozásra vö. *akaszt*, *gyökér*. A származtatást a magyar ige késői adatolhatósága és a szó eleji szabálytalan (*s* helyetti) hangváltozás teszi bizonytalanná, bár a szó eleji *cs* ~ *s* váltakozás megfigyelhető a magyarban, vö. *csekély* ~ *sekély*. Származéka a *csukódik* [1780].

csuka [1152 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *štuka*, nyelvjárási *ščuka*, szlovák *štuka*, orosz *у́йка* [scsuka]: 'csuka'. A szláv nyelvekben tisztázatlan eredetű. Hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött a bizalmas nyelvhasználatban élő 'cipő' jelentése.

csuklik [1279 tn., 1405 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tő bizonytalan eredetű, esetleg a csuklással járó izomrándulást és hangot megjelenítő hangutánzó-hangfestő szó lehet, végződése az -l mozzanatos képző. A csuklást hasonló hangalakú szóval adja vissza például a német és a szlovák, vö. német *schlucken*, szlovák *čikútkat'*: 'csuklik'.

csukló [1647] Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *csuklik* 'ficamodik' ige [1804] főnevesült folyamatos melléknévi igeneve. A *csuklik* a *csuk* ige régi nyelvi *csukik* 'meghajlik, ficamodik' származékának továbbképzett alakja. A *csukló* testrésznévi jelentése viszonylag késői jelentésszűkülés eredménye. Az 'evezőtartó csap a csónakon; alkatrészek fordulást lehetővé tevő kapcsolódási helye' hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Származéka a *csuklós* [1767].

csuklya [1468 tn., 1508] Latin jövevényszó, vö. latin *cuculla* 'fejlapel, kapucni', középkori latin *cuculla (ecclesiastica)* 'egyházi ünnepeken használt papi süveg vagy lepelszerű fejtakaró', a latin szó tisztázatlan eredetű. A szó eleji *cs* elhasonulás eredménye lehet, de a *csuha*, *csuk* szavak is hathattak rá. A szó belseji *l > ly* hangváltozásra vö. *fáklya*. Származéka a *csuklyás* [1468 tn., 1560 k.].

csuma [1138 tn. (?), 1456 k.] 'magház' Valószínűleg olasz jövevényszó, vö. olasz *cima* 'hegy, csúcs'. Az olasz szó latin eredetű, vö. latin *cyma* 'ág vége, hajtás'. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

csúnya [1221 tn. (?), 1604] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsek *čonaq* 'vágott fülű', kazah *čunaq*, *šunaq* 'megcsontított, torz'. A törökségi szavak tisztázatlan eredetűek. A magyarba került szóalak **čunaγ* lehetett. A szóvégi *a* kialakulására vö. *csipa*. Egy feltehető 'torz, deformált' alapjelentésből vezethető le minden későbbi jelentés: 'rút', 'durva', 'vad'. Igei származékai a *csúnyít* [1645–1646] és a *csúnyul* [1708].

csupa [1416 u.] Ismeretlen eredetű. Kezdetben melléknév lehetett, ami határozói szerepkörben vált megszorító határozószóvá, ez a fejlődés jellemző az 'üres', 'csupasz' jelentésű szavak ragos alakjai esetében, vö. *pusztán*. Megszilárdult ragos alakulata a *csupán* [1584].

csupasz [1786] Szövegyülés eredménye a *csupa* és a *kopasz* szavakból. Eredetileg nyelvjárási szó, az irodalmi nyelvbe a nyelvújítás korában került. Igei származéka a *csupaszodik* [1792].

csupor [1321 tn., 1570] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. zürjén *čib'leg* 'nyírkéregből készült ivóedény', *čipjš* 'nyírhéjből készült sótartó'. A szó alapnyelvi alakja **čuppz* 'nyírkéregből készült ivóedény' lehetett. A szóvégi *-r* névszóképző.

csuromvíz [1819] Összetett szó. Előtagja az önállóan nem adatható *csurom* ~ *csuron* 'csordultig teli', utótagja a *víz*. Az előtag a *csurog*, *csorog* szócsaládjába tartozik, végződése pedig módhatározórag.

csusza [1794] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *csúszik* ige régi nyelvi *-a* képzős folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése, hasonló szófajváltozásra vö. *hulla*, *inga*. Az elnevezés a tészta csúsztatására utal.

csúszik [1360 tn. (?), 1508] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A *csoszog* ige családjával függ össze, alaktani felépítése alapján igen régi igénk lehet. Szócsaládjá igen népes: *csuszamlik* [1508], *csúsztat* [1560 k.], *csúsztós* [1604], *csúszkál* [1760], *csusszan* [1784], *csúszda* [1856].

csuszka [1787] 'madárfajta' Származékszó. A *csúszkál* igéből keletkezett elvonással. Az elnevezés alapja a madárak az a tulajdonsága lehetett, hogy a fa törzsén úgy mozog, mintha csúszna. Állattani műszó.

csuszpájz [1816] 'főzelék' Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Zuspeise*, ausztriai német *Zuspeis*, nyelvjárási *tsušpais*: 'főzelék, húshoz való körítés'. A német szó a *Speise* 'étel' főnévnek a '-hoz' jelentésű *zu* előjárószóval ellátott alakja alapján jött létre. A bizalmas nyelvhasználatban él.

csutka [1381 tn. (?), 1604] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö ismeretlen eredetű, a *-ka* végződés kicsinyítő képző. A *csutak* [1552] szintén kicsinyítő képzős alakulat, ennek igei származéka: *csutakol* [1792].

csutora [1700 tn., 1703–1704] 'kulacs; a pipaszár szopókája' Vándorszó, vö. olasz *ciotola* 'csupor, köcsög', román *ciutură* 'kulacs', szlovák *čutura* 'kulacs; a pipaszár szopókája', horvát-szerb *čutura* 'kulacs'. A szó a románból és az olaszból terjedt el. Nyelvünkbe a román és a horvát-szerb közvetítette.

csuvas [1783] 'a Volga középső folyásánál élő török nyelvű (nép)' Nemzetközi szó, vö. német *Tschuwasche*, francia *Tchouvache*, orosz *чывау* [csuvas]: 'ugyanaz'. E szavak forrása a csuvas *šəvəš* 'ugyanaz', mely a tatár *džyvaš* 'nyugodt, szerény, békés' melléknévvel függ össze. A szót az orosz terjesztette el. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

csúz [1542] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *schuß* 'lövés; hirtelen jelentkező <többnyire reumatikus> szem-, fog-, illetve fejfájás'. Ez a német *schießen* 'lő' ige származéka. A jelentés változása azon a germánok körében élő hiedelmen alapul, hogy a fájdalmat gonosz démonok, boszorkányok lövése okozhatja, vö. német *Hexenschuß*

'lumbágó, a deréktáji izmoknak heves fájdalommal járó betegsége', tulajdonképpen 'boszorkánylövés'. A magyarban lejátszódott szó eleji *s* > *cs* hangváltozásra vö. *csipkebokor*, *csűr*.

csúzli [1876] Bizonytalan eredetű, esetleg német jövevényszó, vö. felnémet *schusser* 'agyaggolyó (játékként)', ami a német *Schuss* 'lövés, lövedék, hajtás' származéka. A magyar jelentés érintkezésen alapuló jelentésátvitellel keletkezett. A szó eleji *cs* hangra vö. *csipke*, a szóvégi *-li* a *celli*, *hecsedli* szavak mintájára alakult.

csücsök [1782] Származékszó. Alapszava a régi nyelvi, illetve nyelvjárási *csűcs* 'csűcs; kis csűcs' [1672] hangrendi átcsapás eredménye, a *csűcs* főnév magas hangrendű párja, végződése kicsinyítő képző.

csücsörít [1806] Szóhasadással és hangrendi átcsapással keletkezett az elavult *csucsorít*-ből [1803]. A szó a köznyelvben a szájjal kapcsolatos mozdulatra utal, jelentése a mély hangrendű alakokhoz képest finomabb, könnyedebb mozgásra, „kicsűcsosodásra” vonatkozik.

csücsül [1792] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, a *csucsul* 'alszik' ige párhuzamos használatú, magas hangrendű párja, vö. *csucsujgat*. Eredeti jelentése 'alszik', az 'ül' jelentés az *ül* ige hatására jött létre. Gyermeeknyelvi szó.

csüd [1165 k. tn. (?), 1559] 'emlősállat lábának része' Ismeretlen eredetű. A magyar szókinccs igen régi elemének tűnik, a finnugor nyelvekből azonban nem mutathatók ki megfelelői. Az állattani szaknyelvben is él 'madár lábán az ujjak és a lábszárcsont közötti rész' jelentésben.

csüggeszt [1416 u.] Származékszó, alapszava a *csügg*, a *csüng* alakváltozata, *-szt* végződése műveltető képző. Ugyanennek a tőnek *-d* mozzanatos képzővel létrejött alakulata a *csügged* [1550]. A *csüggeteg* melléknévi származék [1823] az *-eteg* melléknévképzővel keletkezett a nyelvújítás korában.

csülök [1620] Ismeretlen eredetű. Eredetibb hangalakja a *csűrök* lehetett. A szó belseji *r ~ l* váltakozás a magyarban gyakori, vö. *tülok*. Eredeti jelentése 'csontdarab' lehetett, a mai köznyelvi jelentése elsősorban 'sertécsülök'.

csüng [1416 u.] Ismeretlen eredetű. A *csüng* forma a korábbi *csügg* alakból keletkezett elhasonulással. Eredeti jelentése a ma is jellemző 'függ, lóg', a 'függ valamitől', jelentés kialakulására hathatott a latin *pendere* 'csüng': *dependere* 'függ valamitől' ige. A 'ragaszkodik' jelentés is él a köznyelvben, leginkább a *csüng valakin* kifejezésben.

csűr [1416 u.] Német, közelebről középnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *schür*, *schür*, német *Scheuer*, hazai újfelnémet *schewer*: 'pajta, csűr'. A szó végső soron indoeurópai eredetű; vö. óind *skunāti* 'befedett'. A szó eleji affrikációra vö. *csúz*.

csűr-csavar [1602] Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó). Előtagja az önállóan nem használatos *csűr* 'csavar, forgat' [1836] ige, utótagja a *csavar*. Keletkezésmódját tekintve osztódásos ikerszó, mely a *csavar* igéből jött létre, vö. *irul-pirul* (< *pirít*), *izeg-mozog*. Eredeti hangalakja a *csűr-csavar* volt. Az *ű*-t tartalmazó forma hangrendi átcsapás eredménye lehet a *csűr*l ~ *csüll* (a *csűr*lő töve alakváltozatainak) hatására.

csüördögölő [1886] 'gyors ütemű székely tánc' Összetett szó, előtagja a *csűr* főnév, utótagja a *dögöl* ige folyamatos melléknévi igeneve. A szó eredetileg egyfajta munkatáncot jelölt, melynek rendeltetése a csűr vagy ház földes padlójának keményre dögölése volt. A tánc eredeti célja feledésbe merült, az összetétel elhomályosult, így keletkezhetett például a *csüördögölő* alakváltozat.

csürhe [1767] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'disznófalka'. A mai köznyelvi 'fegyelmezetlen emberek csoportja' jelentés ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett. Pejoratív értelemben vulgáris használatú.

csütörtök [1206 tn., 1405 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *четвъртък* [csetvurtuk], horvát-szerb *četvrtak*, szlovén *četrtak*, óegyházi szláv *četvrtьkь*: 'csütörtök', ezek a szláv **četvrtь* 'negyedik' alakra vezethetők vissza. A *csütörtököt mond* 'fegyver nem sül el; <vállalkozás> nem sikerül' szólás [1792] az azonos jelentésű, hangutánzó eredetű *csöttöt mond* [1829] szólás *csött* szavának játékosan *csütörtök*-kel való népetimológias helyettesítésével keletkezett.

D

-d¹ [950] Főnévképző. Ősi eredetű toldalék, a finnugor (uráli) **-nt-re* vezethető vissza ugyanúgy, mint a gyakorító *-d* képző. Eredetileg kicsinyítő-becéző funkciója lehetett, ebből fejlődött ki személynévképzői, majd helynévképzői szerepe. Az ómagyar korban gyakori, termékeny toldalék volt. A régi adatok között gyakran még toldalékvégi magánhangzóval *-di* formában is megtalálható pl. A tihanyi apátság alapítólevelében is: *holmodi* 'halmocska'. Már elavult toldalék, főleg helynevekben őrződik, de előfordul egy-két személynévben, valamint egyéb származékokban, pl. *Cegléd, Fonyód, Ónod*, illetve *Árpád, Ond, apród, gyengéd*.

-d² [12. század vége] Gyakorító igeképző. Ősi eredetű toldalék, a finnugor (uráli) **-nt* gyakorító képzőre vezethető vissza. A pusztán *-d* megtalálható elhomályosult származékokban is, pl. *mond, kezd*. A gyakorító jelleget jól tükrözi a néhány középzárt tövégi magánhangzót mutató származék, pl. *bököd, tapod*. A nyílt tövégi magánhangzóval összeforrt változata, az *-ad/-ed* a mai nyelvhasználatban külön toldalékként jelentkezik. Új képzések alapjául már egyik formájában sem szolgál.

-d³ [13. század közepe] Egyes szám 2. személyű igei személyrag. Önálló szói eredetű toldalék. Már az uráli alapnyelvben kialakultak az egyes számú igei személyragok az ősi személyes névmások agglutinálódásával. A 2. személyben a *tš* 'te' kapcsolódott az igetőhöz. Az ősmagyar kor elején az egyes szám 2. személyű igerag minden módban és időben *-tš/-tš* lehetett. Mivel ez az alak több igeképzővel is egybeesett, a grammatikai homonímia elkerülésére a zöngés *-ds/-dš* változata kiszorította az eredeti *-tš/-tš*-t. Az általános (alanyi) és a határozott (tárgyas) ragozás ősmagyar kori szétválásakor a határozott (tárgyas) ragozási sorban rögzült. Ma is ebben a funkcióban használatos a jelen idejű kijelentő, felszólító és feltételes módú, valamint a múlt idejű igealakokban, pl. *tudod, kéred, tudjad, kérjed, tudnád, kérnéd, tudtad, kérted*.

-d⁴ [13. század közepe] Egyes szám 2. személyű személyrag. A *-d* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint a *te* személyes névmás esetragos, illetve névutós szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *veled, rólad, feletted, utánad*.

-d⁵ [13. század közepe] Egyes szám 2. személyű birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Az alapnyelvi *tš* 'te' személyes névmásnak a birtokszóhoz tapadásával alakult ki egyes vélemények szerint már az uráli korban, mások szerint csak a magyar nyelv külön életében. A zöngés *-ds/-dš* változat már az ősmagyar kor elején megjelenhetett az igei személyragozásban jelentkező *-ds/-dš* raggal párhuzamosan. Minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz hozzákapcsolható, pl. *anyád, kedvesed*.

-d⁶ [1372 u.] Törtzámnévképző. Ősi eredetű toldalék. Ugyanarra a finnugor (uráli) **-nt* képzőre vezethető vissza, mint a főnévképző és a gyakorító *-d*. Eredeti sor- és törtzámnévképző funkciója alapnyelvi örökség. A sorszámnévi jelentés őrződik a *harmadnapra-*, *ötödéves-*féle szóösszetételekben. A pusztán *-d* ezt a szerepét akkor veszítette el, amikor a kései ómagyar korban a sorszámnevek mellett rögzült az *-ik* kiemelő jel. Ma csak törtzámnevek képzésére használatos termékeny képző.

-da/-de [1787] Főnévképző. Mesterségesen létrehozott névszóképző. A nyelvújítók feltehetőleg a *kaloda, csárda* szavak végződését elevenítették meg, majd tömegesen alkottak vele új szavakat leggyakrabban igei alapszóból a cselekvés helyének megnevezésére, pl. *tanoda, gyűlde*, de főnévhez is illesztették, pl. *csillagda* 'csillagvizsgáló', *zenede*. Az ortológusok szabálytalanak ítélték és kíméletlenül irtották az ilyen képzéseket. Ennek ellenére számos származéka megmaradt, pl. *fonoda, fogda, öntöde, bölcsöde*, de a *-da/-de* képző visszaszorult. Teljesen nem avult el, a mai nyelvhasználatban újra termékenyvé kezd válni. Újkeletű képzések pl. *kajálda, másolda, napozda* 'szolárium'.

dac [1363 tn. (?), 1560] Ismeretlen eredetű szó. Igei származéka, a *dacol* [1638] a *dac* alapszóból *-l* gyakorító igeképzővel jött létre. A *dacára* [1832] megszilárdult ragos alakulat, mely az *-a* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel és a *-ra* határozórag tapadásával keletkezett a nyelvújítás korában.

-dácsol/-décse [1527] Gyakorító igeképzőbokor. Azonos funkciójú ősi elemi képzőkből alakult képzőbokorra az ómagyar korban. Elemei a gyakorító *-d*, az *-s* affrikálódott *-cs* változata, valamint az *-l*. Kevés származékban fordul elő, pl. *kotkodácsol*, *szökdécse*. Ma már teljesen elavult toldalék.

-dad/-ded [1283] Melléknévképző-bokor. A mai nyelvben elsősorban hasonlóságot kifejező ’-féle, -szerű’ jelentést hordoz, pl. *tojásdad* ’tojás alakú’. Feltehetően már az ősmagyar korban kialakult elemisméltéssel a *-d* kicsinyítő képzőből. Ennek megfelelően eredetileg kicsinyítő-becéző funkciója volt. A 19. század óta elavult toldalék. A főnévi értékben is használt *kisdéd* ’kicsike, kicsiny’ szóalakot a nyelvújítók tévesen szóösszetételként értelmezték, így a 19. századi adatokban *ded* ’gyermek’ önálló szót is találunk.

dada [1585] Hangutánzó eredetű szó. Hangalakja a kisgyermek első tagolt hangjait jeleníti meg. A hangutánzás síkján rokon a *dadog* ige tövével. Hasonló jelentésű és hangalakú szavak számos nyelvben találhatóak, vö. például: oszmán-török *dađı*, *dada* ’néni; dajka; anyuka’, szlovák *dada* ’pesztonka, dajka’.

dadog [1585] Hangutánzó eredetű szó. Hangalakja a beszédhiba vagy zavart lelkiállapot miatt akadozó beszédet jeleníti meg. A tő azonos eredetű *didereg* szavunk tövével. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző.

dagad [1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A töre vö. zürjén *duđı-*, *tunđı-* ’dagad, megdagad’. A szó a finnugor alapnyelvben **toŋs-* vagy **taŋs-* ’ugyanaz’ alakban élhetett. A szó eleji *t* a szó belseji zárhang hatására zöngésült, vö. *dug*. A magyar szó belseji *g* a finnugor **ŋ* hangból **ŋk* fokozaton keresztül jöhetett létre, vö. még: *fogoly*. A szóvégi *-d* gyakorító igeképző. Ugyanennek a tőnek *-szt* műveltető képzővel keletkezett alakulata a *dagaszt* [1456 k.]. A *dagi* származék [1953] szőrövidüléssel és *-i* kicsinyítő képzővel keletkezett a *dagad*-ból, vagy a *dagadt* [1585] melléknévi igenévből.

dagály [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótő a *dagad* ige tövével azonos. A szóvégi *-ly* névszóképző, vö. *akadály* (< *akaszt*), *aszály* (< *aszik*). Eredeti jelentése ’gög, kevélység’, ez a *dagad* ’gögösen viselkedik’ értelmével függ össze. Mai használata ’a tengervíz emelkedése’ és a ’fellengzős stílus’ jelentésben a nyelvújítás idején jelent meg. Származékai a *dagályos* [1416 u.], *dagályosság* [1456 k.], *dagályoskodik* [1456 k.].

daganat [1531] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tő *-n* végződése mozzanatos igeképző, az abszolút tő a *dagad* ige tövével azonos. A szóvégi *-at* névszóképző.

dajka [1359 tn. (?), 1380 k.] Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. bolgár *дојка* [*dojka*] ’dajka’, horvát-szerb *dojka* ’emlő; tőgy’, cseh régi nyelvi *dojka* ’dajka’, szlovák *dojka*: ’ugyanaz; fejőstehén’. Ezek a szavak a szláv **doj-* ’szopik’ alakra vezethetők vissza. Igei származéka a *dajkál* [1519 k.].

dák [1692] ’az ókorban Erdély területén lakó, trák eredetű nép’ Latin jövevényszó, vö. latin *Daci* (többes szám), *Dacus* ’dák’. A szó végső soron talán egy ’farkas’ jelentésű dák szóra vezethető vissza. A *dák* hangalakkal kapcsolatban vö. *dán*.

dákó [1704] ’a biliárdgolyó lökésére szolgáló rúd’ Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *dako* ’dákó’. A bajor-osztrák szó spanyol átvétel, vö. spanyol *taco* ’ugyanaz’.

dal [1211 tn. (?), 1556] Hangutánzó eredetű. Valószínűleg szócsaládjának alapszava, de az is lehet, hogy a *dalol* igéből [1604] keletkezett szóelvonással. Amennyiben a *dal* az alapszó, a *dalol* ige gyakorító képzővel keletkezett származék. Az is elképzelhető, hogy a szó igenévszói eredetű, melynek főnévi folytatása a *dal*, igei folytatása pedig a *dalol*. A szócsalád néhány fontosabb tagja: *dalnok* [1823 e.], *dalárda* [1844], *dallam* [1844].

-dal/-del [1416 u.] Gyakorító igeképzőbokor. Az ősi eredetű elemi gyakorító *-d* és *-l* kapcsolatából alakult feltehetően a korai ómagyar korban. Többnyire egytagú alapszóhoz járul. Kevés, de világosan elemezhető származékban fordul elő, pl. *szabdal*, *lépdel*. Megtalálható hosszú magánhangzós változata is, pl. *harapdál*. A mai nyelvben már teljesen elavult képző.

dalia [1545] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *delija* ’merész fickó, fenegyerek; harcos, hős, katona; (török) testőr’. A horvát-szerb szó oszmán-török eredetű, vö. oszmán *deli* ’esztelen, örült; vad, heves; a nagyvezér albán vagy

bosnyák testőre'. A *dalia* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Nyelvünkben a címszóból összetétel is keletkezett, vö. *daliacsizma* 'rövid szárú csizma', *daliaruha* 'pompás öltözet'. Melléknévi származéka a *daliás* [1695].

dália [1844] 'kerti dísznövény fajta' Nemzetközi szó, vö. német *Dahlie*, angol *dahlia*, francia *dahlia*: 'dália'. Vö. még: tudományos latin *Dahlia pinnata* 'ugyanaz', ami mesterséges szóalkotás eredménye a svéd botanikus, A. Dahl neve alapján. Nyelvünkbe elsősorban a tudományos latinból került, esetleg a németből szóvégi hanghelyettesítéssel.

dalmát [1405 k.] Latin jövevényt, vö. latin *Dalmatae, Delmatae* (többes szám), vulgáris és hazai latin *Dalmata*: 'dalmát ember; az ókori Dalmácia illír lakói'. A latin szó a görög *Dalmátai* (többes szám) 'ugyanaz' átvétele.

-dalom/-delem [13. század eleje] Főnévképzőbokr. Az ómagyar kor folyamán kétféleképpen is kialakulhatott, a *-d* gyakorító képző és az *-alom/-elem* főnévképző, illetve a *-dall/-del* gyakorító képző és a névszóképző *-m* összetapadásával. Az *-alom/-elem* képzőhöz hasonlóan általában elvont cselekvést jelöl, pl. *aggodalom, késedelem*. A nyelvújítók még alkottak vele új származékokat, pl. *forradalom, irodalom*. Ma már a terméketlen képzők közé tartozik, bár előfordul egy-egy új képzésben is, pl. *köpedelem*.

dáma [1662] Német jövevényt, vö. német *Dame* 'úrnő; szajha, szerető; hölgy; dáma mint kártyalap'. A németben olasz eredetű, vö. olasz *dama* 'úrnő; dámajáték'. Elavulóban lévő szó.

damaszt [1533] Vándorszó, vö. német *Damast*, francia *damas*, olasz *damasco*, horvát-szerb *damast*: 'damaszt'; vö. még: hazai latin, középkori latin *Damascus (albus)* 'ugyanaz'. A szó a Damaszkusz városnévből keletkezett, a *damaszt* szövet ugyanis onnan származik. A szót az olasz terjesztette el. Nyelvünkbe a latinból került olasz, német és francia közvetítéssel.

dámvad [1533] 'szarvasféle' Német mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Damwild* 'dámvad' (német régi nyelvi *dam* 'dámvad' + *Wild* 'vad'). A német szó előtagja latin eredetű, vö. latin *damma*, késői latin *dama*: 'dámszarvas, őz, gazella'.

dán [1559] Latin jövevényt, vö. latin *Dani* (többes szám), *Danus* 'dán'. A szó végső forrása az óskandináv *danir* (többes szám) 'dán, <tulajdonképpen> erdőlakó'. A magyar *dán* hangalak a latin szótól átvételével magyarázható, ezt erősítette meg a magyar többes számú *dánok* (< latin *Dani*) alakból való szóelvonás, valamint a más idegen nyelvi megfelelők tőalakjai.

dandár [1544] 'nagyobb katonai egység' Oszmán-török jövevényt, amely horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *dümdār* 'hátvéd', horvát-szerb régi nyelvi *dündar* 'embertömeg', nyelvjárási, régi nyelvi *dondár* 'sereg; derékhad; zászló'. A szó az oszmánban perzsa eredetű, vö. újperzsa *dum-dār* 'hátvéd'.

dara [1522 tn. (?), 1545] Török, valószínűleg kun jövevényt, vö. kun *tari*, csagatáj *tard'γ*, tatár nyelvjárási *dard*: 'köles', csuvas *td'ra* 'kenyér; mag, gabona'. A törökségi szavak alapjának az ótörök **tard-* 'megművel' ige látszik. A nyelvünkbe került alak **dard'* vagy **tard-* lehetett. A szóvégi *a* kialakulására vö. *bicska, káka*. Nyelvünkben eredeti jelentése 'köles' volt, a 'hódara; porlasztott közet' jelentések hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Igei származéka a *darál* [1565].

darab [1270 tn., 1395 k.] Szláv, valószínűleg szlovén vagy szlovák jövevényt, vö. szlovén *drob* 'darabka, törmelék; zsigerek, belsőség', szlovák *drob* 'darabka, apró rész', *droby* (többes szám) 'belsőség, aprólék', cseh régi nyelvi *drob* 'darabka, törmelék; aprólék'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, vö. óskandináv *draf* 'darab'. A magyarba 'darabka, apró rész, törmelék' jelentésben került, a 'példány, egy önálló rész; színdarab, zenedarab; ügydarab; munkadarab' jelentések a német *Stück* hasonló jelentéseinek mintájára alakulhattak ki. A *darabol* ige [1372 u.] lehet a *darab* igei származéka, de lehet közvetlen szláv átvétel is, vö. óegyházi szláv *drobiti*, horvát-szerb *drobiti*, szlovák *drobit'*: 'darabol'.

darabont [1439] 'gyalogos katona; fegyveres őr' Német, közelebről felnémet jövevényt, mely cseh közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *Trabant* 'testőr; mellékbolygó', korai újfelnémet *drabant* 'gyalogos katona, börtönőr', cseh *drabant* 'testőr; törvényszolga, börtönőr'. A németben a szó bizonytalan eredetű, talán a holland *Brabant* tartomány nevével függ össze. Eredeti jelentése nyelvünkben a 'gyalogos katona', a későbbi 'csendőr, csatlós, hajdú' jelentések ebből levezethetők. A 'mellékbolygó' jelentés a latin *satelles* 'csatlós; mellékbolygó' és a német *Trabant* 'ugyanaz' jelentései alapján jött létre. Ma már történettudományi műszóként él.

darázs [1389 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. Hangalakja alapján jövevényszó lehet. A szóvégi *zs* eredetileg *s*-nek hangozhatott.

dárda [1553] Olasz jövevényszó, vö. olasz *dardo* '(hajító)dárda'. Az olaszban francia eredetű, vö. francia *dard* 'ugyanaz'. A szó végső forrása az ófrank **daroŕ* 'ugyanaz'. A szóvégi *a* hang alakulására vö. *pálya*, *spárga*. Olasz eredetű katonai eszköznevek átvételére vö. még: *lándzsa*. Néhány szláv nyelvbe talán a magyar is közvetíthette, vö. horvát-szerb *darda*, cseh *darda*: 'dárda'.

dáridó [1590] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a *dal* lehet, melyből játékos szóalkotással keletkezhetett. A *dáridó* hangalak egy korábbi *dalidó* formából alakulhatott ki, hasonló *l > r* hangváltozásra vö. *harisnya*, *virág*. Igei származéka a *dáridózik* [1857].

daróc [1349] 'durva, nemezserű posztó' Bizonytalan eredetű, talán német, közelebből felnémet jövevényszó, talán a következő szerkezetek jelzőjével függ össze: korai újfelnémet *grabes tuechs*, hazai újfelnémet *grobs tüech*: 'durva posztó, daróc'. Vö. még: bajor-osztrák *grobs* 'szürke'. A származtatást a feltételezett szó eleji *g > d* hangváltozás teszi bizonytalanná. A horvát-szerb *darovac* 'durva posztó, daróc; ebből készült ruha' a magyar szó átvétele.

daru [1283 tn., 1395 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tarə-w*, osztyák *tarəŕ*, zürjén *turi*, votják *turi*: 'daru(madár)'. A szó a finnugor alapnyelvben **tars-ks* vagy **tarkš* 'daru' alakban élhetett. A szó eleji finnugor **t >* magyar *d* hangváltozásra vö. *domb*, *dug*. A szó belseji finnugor **rk* hangkapcsolat alakulására vö. még: *fordít*, *féreg*. A származtatást elsősorban a madárnév hangutánzó jellege teszi bizonytalanná. A szó 'emelődaru' jelentése részben hasonlósági alapon, részben pedig idegen nyelvi mintára jött létre, vö. olasz *gru* 'darumadár; emelődaru', német *Kranich* 'darumadár': *Kran* 'emelődaru'.

darvadozik [1750] 'szállingózik, ögyeleg' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, a végződés pedig a *-doz(ik)* gyakorító-visszaható képző, a képzésre vö. *hajladozik*, *ingadozik*. A nyelvérzék a *daru* főnév származékának vélte, ezért fejlődtek azok a jelentései, melyek e madarak viselkedésére, életmódjára utalnak: 'búsan gubbaszt' [1825], illetve '<madár> csapatba verődve kurrog' [1860]. A nyelvjárásokon kívül ma elsősorban a választékos nyelvhasználatban él 'betegesen vagy szomorúan gunnyaszt' jelentésben.

datolya [1823] Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, mely horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *drtolo*, horvát-szerb *datula*, *datulja*: 'datolya'. Az olaszba a latinból került, vö. középkori latin *datahus*, *datilis* 'ugyanaz', végső forrása a görög *dáktülosz* 'ugyanaz'. A szó belseji *ly* kialakulására a *nadragulya*, *naspolya* típusú szavaink hatottak.

dátum [1529] Latin jövevényszó, vö. hazai latin *datum (li(t)erarum)* 'dátum', ami a *dare* 'ad' ige *datum (est)* 'adatott' igenevére vezethető vissza. A *datál* igei forma [1652] szintén latin jövevény, vö. középkori latin *datare* 'datál'.

dauerol [1934] 'hullámossá tesz <haját>' Német jövevényszó, közelebből egy német kifejezés névszói előtagjának *-l* igeképzős származéka, vö. német *Dauerwellen machen* 'tartós hullámot csinál a hajban'. A *dauer* [1953] szóelvonással keletkezett a *dauerol*-ból.

de¹ [12. század vége] <kötőszó> Valószínűleg szófajváltással keletkezett a *de²* bizonygatást kifejező indulatszóból. Ellentétet kifejező mondatokban vált megszorító, fokozó, illetve ellentétes mondatok kötőszavává.

de² [1560 k.] 'milyen nagyon, mennyire' Hangutánzó eredetű, csodálkozást, meglepetést kísérő spontán hangkitörésből keletkezett indulatszó. Megerősítő szerepű határozószóként való használata másodlagos.

debella [1792] 'nagy testű nő' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *debeo* (hímnem), *debela* (nőnem), *debelo* (semlegesnem) 'kövér; sűrű; vastag; nagy'; vö. még: óegyházi szláv *debelbstvo* 'kövérség'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, óizlandi *dapr* 'nehéz, homályos, borús'. Nyelvünkbe a horvát-szerb nőnemű (esetleg a semlegesnemű) alak került át. Rosszalló értelemben használatos szó.

december [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *December* 'december', ami a latin *decem* 'tíz' szó származéka. A szó eredetileg a márciussal kezdődő tíz hónapos év utolsó hónapját jelölte, ezzel magyarázható a 'tizedik (hónap)' elnevezés. A később a január és a február betoldásával tizenkét hónaposra kiegészített évben megmaradt az utolsó hónap megnevezéseként. Nyelvünkben a hónap számos megnevezése élt, melyek közül a legismertebbek a *karácsonyhó* [1489 k.], *karácsony hava* [15. század], *vígán lakó hó* [1539], *télelő* [1810 k.] és a *véghó* [1810 k.].

deci [1876] Német jövevényszó, vö. német nyelvjárási *dezi* 'deci', ami a német *Deziliter* 'deciliter' összetétel előtagjából jelentéstapadással önállósult. A szó végső soron a latin *decimus* 'tizedik' szóra vezethető vissza. Az is lehetséges, hogy a *deciliter* [1878] átvétele után az előtag önállósulása a magyarban a némettől függetlenül történt. Ugyanezen előtaggal alakult összetétel a *deciméter* [1883]. A tizedes mértékrendszer használatát hazánkban 1874-ben vezették be.

dédanya [1685] Összetett szó, melynek előtagja a *déd*, utótagja az *anya* főnév. Az előtag szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *dědy*, horvát-szerb *ded*, *djed*, szlovák *ded*: 'nagyapa'; a szláv szavak hangutánzó eredetűek. A *dédanya* és más *déd*-előtagú összetételeink eredetileg jelzős szerkezetek voltak. A *déd* eredeti jelentése nyelvünkben is 'nagyapa' volt, és kezdetben más felmenő ági rokonságneveink előtt jelzőként használhatták. A jelzős szerkezetek összeolvadása után az eredeti 'nagyapa' jelentés elhomályosult, és fokozatosan felcserélődött 'a harmadízig való (rokoni kapcsolat)' jelentéssel. Egyéb *déd*-előtagú összetételek: *dédapa* [1834], *dédunoka* [1851]. A *dédszülő* [1880] mesterséges szóalkotás eredménye a *dédanya* és *dédapa* mintájára. A *déd* előtag önállóan kicsinyítő képzős, becéző változatban él, vö. *dédi*, *dédike* 'dédnagyamama'.

dédelget [1591] Származékszó. Alapszava, a régi nyelvi *dédél* [1621] 'csalogat; becéz' valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szó, melynek töve a *gödölye* és a *gida* szavak töveivel hozható kapcsolatba, és eredetileg állathívogató szó lehetett, vö. nyelvjárási *gedel*, *gedél*, *gedelget*. Az *-l* és a *-get* végződés gyakorító igeképző.

dedikál [1567] 'ajánlással lát el' Latin jövevényszó, vö. latin *dedicare* 'kinyilvánít; felszentel (templomot), ajánl (írásművet)', ami a latin *dicare* '(ünnepélyesen) kinyilvánít; felajánl; felszentel' igére megy vissza. A *dedikáció* főnév [1692] szintén latin jövevényszó, vö. latin *dedicatio* 'felavatás, felszentelés (templomé)', hazai latin *dedicatio* 'szentelés, ajánlás', ami a latin *dedicare* származéka. Az 'ajánl, ajánlással lát el' jelentés talán német hatásra fejlődött. A latin *-are/-ere* végű igék *-ál* igeképzővel való átvételére vö. *affektál*, *destruál*.

dedős [1877] 'óvodás' Származékszó, melynek alapszava a *dedő* 'óvoda' [1845], *-s* végződése melléknévképző. Az alapszó a *kisdedővő* 'óvoda' összetétel [1847] helytelen tagolásával létrejött *dedővő* utótagjának rövidülésével keletkezett.

defekt [1807] '<gépkocsi, kerékpár> üzemzavara; gumiszakadás' Német jövevényszó, vö. német *defekt* 'hiányos, sérült', *Defekt* 'hiba, kár, sérülés, defektus'. A német szó latin eredetű, vö. latin *defectus* 'hiba, hiány'. A latin *defectus* szó nyelvünkbe közvetlenül is átkerült, vö. *defektus* '(szellemi vagy erkölcsi) fogyatékoság' [1556], ami a tudományos és a választékos nyelvezetben használatos, valamint orvosi műszó.

deficit [1797] 'hiány' Német jövevényszó, vö. német *Defizit* 'deficit'. Végső soron latin eredetű szó, vö. latin *deficit* 'hiányzik', melyet a francia közvetített a németbe, vö. francia *déficit* 'ugyanaz'.

definiál [1588] 'meghatároz' Latin jövevényszó, vö. latin *definire* 'el- vagy körülhatárol, határt szab, meghatároz', hazai latin *def(f)inire* 'meghatároz, megmagyaráz'; a latin igék a latin *finis* 'határ' származékai. A *definíció* [1789] szintén latin jövevényszó, vö. latin *definitio* 'meghatározás, megmagyarázás'. Mindkét szó filozófiai műszóként, az irodalmi nyelv közvetítésével került nyelvünkbe.

degenerált [1659] 'elkorcsosult, elfajzott' Német jövevényszó, vö. német *degeneriert* 'degenerált', ami a német *degenerieren* 'elfajul, degenerálódik' befejezett melléknévi igeneve. A szó végső soron latin eredetű, vö. latin *degenerare* 'elfajzik, elkorcsosodik'.

degesz [1785] 'teli, tömött' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható, a nyelvjárási *deged* 'dagad' [1794] tövével azonos. A *deged* hangrendi párhuzam alapján a *dagad* igével függ össze. Az *-esz* végződés névszóképző, vö. *rekesz*. A szó főként a *degeszre eszi magát* kifejezésben használatos.

degradál [1559] 'lefokoz' Latin jövevényszó, vö. latin *degradare* 'méltóságától megfoszt, lefokoz'. A latinban a latin *gradus* 'fok, fokozat' származéka. A magyar *-ál* beillesztő képző a latin *-are* megfelelője, vö. *dedikál*.

dehonestál [1782] Latin jövevényszó, vö. latin *dehonestare* '(meg)gyaláz, szid(almaz)', hazai latin 'ugyanaz; elront, elcsúnyít'. Ezek a latin *dehonestus* 'meg- vagy lealázó; illetlen, tisztességtelen' származékai. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*.

-dék ~ -adék/-edék [1416 u.] Főnévképzőbokor. Általában a cselekvés eredményét jelölő származékokat hoz létre igei alapszóból, pl. *hulladék*, *ajándék*. A *-d* gyakorító képző és az *-ék* névszóképző összetapadásával jött létre az ómagyar korban. A régi nyelvi adatok között a *-dék* gyakran váltakozott egy *-dok* változattal, pl. *szándék* ~ *szándok*, *ajándék* ~

ajándok, szurdék ~ szurdok, nyomdék ~ nyomdok. A nyomdok kivételével minden esetben az -é-s forma maradt meg, de ma már ez sem képez új származékokat.

dekagramm [1891] Német jövevényszó, vö. német *Dekagramm* 'dekagramm'. A német szó a francia *décagramma* átvétele; az összetétel előtagjára vö. görög *deka* 'tíz'. A *deka* [1876] – talán idegen (elsősorban német) mintára – a *dekagramm* előtagjából jelentéstapadással önállósult. Vö. még: *deci*.

dekadencia [1854] 'hanyaglás' Nemzetközi szó, vö. német *Dekadenz*, angol *decadence*, francia *décadence*, olasz *decadenza*: 'dekadencia'. A nemzetközi szócsalád melléknévi tagja a *dekadens* [1893], vö. német *dekadent*, angol *decadent*, francia *décadent*, olasz *decadente*: 'dekadens'. Mindkét szó latin eredetű, vö. középkori latin *decadentia* 'leesés; süllyedés', és a francia nyelv terjesztette el. Művészeti irányzat megnevezésévé Paul Verlaine (1844–1896) *Fáradtság* című versének első sora nyomán vált: „A romlás vagyok, a hanyatlásvégi (la fin de la *décadence*) Róma”.

dékán [1272 tn. (?), 1519] 'egyetemi, főiskolai kar vezetője' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *decanus* 'tíz ember, tíz katona előljárója; a halottvivők főnöke', hazai latin 'ugyanaz; céhmester', egyházi latin 'esperes'. A latin szavak a latin *decem* 'tíz' származékai. 'Egyetemi kar vezetője' jelentésben 1796-tól adathozható. A szóvégi *-us* lekopására vö. *smaragd*.

deklarál [1573] 'kinyilatkoztat, elmagyaráz' Latin jövevényszó, vö. latin *declarare* '(ki) nyilvánít; (világosan) megmagyaráz'. A latin szó alapja a *clarus* 'hangos; világos'. A *deklaráció* [1583] szintén latin jövevényszó, vö. latin *declaratio* 'kinyilvánítás; megnyilatkozás; megmagyarázás'. A magyar ige *-ál* végződése beillesztő képző, vö. *affektál*.

dekorál [1606] 'díszít' Latin jövevényszó, vö. latin *decorare* 'díszít; magasztal'. A latin szó a latin *decus* 'ékeség, díszítmény' főnévre vezethető vissza. A magyar ige *-ál* végződése beillesztő képző, vö. *affektál, degradál*.

dekoráció [1792] 'díszítés, díszlet' Nemzetközi szó, vö. német *Dekoration*, francia *décoration*, olasz *decorazione*: 'dekoráció'. E szavak alapja a latin *decoratio* 'díszítés'. A *dekoratív* [1875] szintén nemzetközi szó, vö. német *dekorativ*, angol *decorative*, francia *décoratif*: 'dekoratív'. A szavakat a francia terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a németből került.

dekrétum [1548] 'határozat, végzés' Latin jövevényszó, vö. latin *decretum* 'döntés, határozat, végzés, utasítás', ami a latin *decernere* '(el) határoz, (el)dönt' ige főnevesült származéka.

dél [1237–1240 tn. (?), 1405 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *tüš*, modern ujjur *tüš*, kirgiz *tüš*: 'dél (mint napszak és világtáj)'. A szó az ótörökben valószínűleg igenévszó volt, melynek igei folytatása lehet a *döl* ige. A szó a mai csuvasban nincs meg, de a csuvas *l* és a köztörök *š* hangmegfelelés, valamint a magyar hangalak alapján feltételezhető, hogy egy csuvasos jellegű török nyelvből vettük át. A magyarba került szóalak a **dül* lehetett; vö. még: *döl*. Melléknévi származéka a *déli* [1405 k.], igei származéka a *delel* [1532].

délceg [1377] 'magas, arányos termetű, szép tartású' Ismeretlen eredetű. Legkorábbi adathozható jelentése 'szilaj, féktelen' [1377 (?), 1552], mai jelentésének kialakulását talán a *deli* is befolyásolta. A választékos nyelvhasználat szava.

delegátus [1671] 'képviselő, megbízott' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *delegatus* 'kirendelt (bíró), követ'. A latin szó eredetére vö. latin *lex* 'törvény'. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*. A szócsalád többi tagja, a *delegál* [1688] és a *delegáció* [1818] is latin jövevényszavak, vö. latin *delegare* 'utasít, megbíz', valamint latin *delegatio* 'utasítás, parancs', hazai latin 'kiküldés, kirendelés'.

delej [1836] 'vonzerő' Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó. Előtagja a *del*, a *dél* alakváltozata, utótagja pedig az *éj*. Az utótag 'észak' jelentésben került az összetételbe, vö. *észak*. Az elnevezés a föld mágneses pólusaira utal, ezt igazolja az összetétel eredeti jelentése, a 'mágnes' is. Az '(emberi) vonzerő; hipnotizáló képesség' jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki. A nyelvújítás korában hozták létre tudományos műszóként, de a tudomány nyelvéből hamarosan kiszorult. Származékai a *delejes* [1840], *delejez* [1845].

delfin [1533] Latin jövevényszó, vö. hazai latin *delphin*, latin *delphinus* 'delfin'. Ez a görög *delfisz ~ delfin, delfilosz* (birtokos eset) 'ugyanaz' átvétele. A *delfinárium* 'tengeri állatok, főleg delfinek bemutatására való, tengervízzel megtöltött medence' szintén latin jövevényszó, vö. tudományos latin *delphinarium* 'ugyanaz', amely a latin *aquarium* mintájára jött létre.

deli [1522 tn. (?), 1532] Oszmán-török jövevényszó, mely talán horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *deli* 'esztelen, örült; szilaj, heves', régi nyelvi 'a nagyvezér bosnyák vagy albán testőre'; vö. még: horvát-szerb régi nyelvi *děli* 'bátor, merész', az oszmán-török szó törökségi eredetű, vö. tatár *tilo* 'buta'. Nyelvünkben a szó eredeti jelentése a 'bátor' és a 'katona' volt. A 'délceg' jelentés az utóbbiból vezethető le. A mára elavult 'rövid szárú lábbeli vagy csizma' jelentés a török katonák jellegzetes lábbelijére vonatkozott.

délibáb [1562] 'sík vidéken meleg időben a távoli tárgyakat a horizonton megfordítva láttató léghőjelenség' Összetett szó. Előtagja, a *déli*, valószínűleg a *dél* -i melléknévképzős alakulata, és arra utal, hogy ez a tünemény déli irányban, délidőben látható legjobban. Utótagja a *báb*, mely feltehetőleg a *bába* szóval azonos. Erre utal a *bába* 'látszat, tünemény' jelentése, ami összetételi előtagok esetében is adatható, vö. például: nyelvjárási *bábaszarka* 'nem igazi szarka', *bábatyúk* 'kukorékoló tyúk, nem igazi tyúk', *bábaszilva* 'ehetetlen, elfajzott, nem igazi szilva'; vö. még: *hajnali baba* 'hajnali délibáb'. Az is elképzelhető, hogy a *báb* utótag a tünemény gyakran ember formájára utal.

delikát [1753] 'finom' Nemzetközi szó, vö. német *delikat*, angol *delicate*, francia *délicat*: 'ízletes, finom; kényes, érzékeny'; vö. még: latin *delicatus* 'kecses, bájos, kellemes'; melynek alapja: latin *delicere* 'csábít, gyönyörködtet'. A szó korábbi, régi nyelvi változata a *delikátesz* [1789], vö. német *Delikatesse* 'inyencfalat, csemege; gyengédség, tapintat', amerikai angol *delicatessen* (többes szám) 'csemegeáru, csemegeüzlet', francia *délicatesse* 'gyengédség, tapintat; könnyedség, ügyesség; finnyáság, kényesség'. A szót a francia terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a franciából és a németből került. Kiveszőben lévő szó, a választékos nyelvhasználat szava.

delikvens [1708] 'tettes; szóban forgó személy' Latin, közelebbről hazai latin jövevényszó, vö. hazai latin *delinquens* 'delikvens', ami a latin *delinquere* 'hibát ejt, vétkezik' ige származéka. A magyar hangalak a mássalhangzó-torlódás megszüntetésével, a szó belseji *n* kiesésével jött létre. A szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*. Korábban jogi műszó volt, ma a bizalmas társalgási nyelv eleme.

delírium [1836] 'a tudat elhomályosulásával, érzéki csalódásokkal járó állapot' Latin jövevényszó, vö. latin *delirium* 'örültség, téboly', ami a latin *delirus* 'téves, tévelygő, zavarodott' származéka. Orvosi műszó.

délkör [1784] 'hosszúsági kör' Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja a *dél*, utótagja a *kör* főnév, vö. német *Mittagskreis* (*Mittag* 'dél' + *Kreis* 'kör'), régi nyelvi *mittagszirkel*: 'délkör'. A német összetétel alapjául a latin *circulus meridianus* 'ugyanaz' jelzős szerkezet szolgált. Nyelvújítás kori szó.

delta [1794] 'többágú folyótorkolat; a görög ábécé negyedik betűje' Nemzetközi szó, vö. német *Delta*, angol *delta*, francia *delta*: 'delta'; vö. még: latin *delta* 'ugyanaz'. E szavak alapja végső soron a héber *dāleth* 'az ábécének a *d* hangot jelölő betűje'. A szót a görög terjesztette el. A 'Nílus torkolata' jelentést csak a 19. században váltotta fel a 'többágú folyótorkolat' értelem. Nyelvünkbe a görögből, latinból, és a németből került. Földrajzi szakszó. A *deltás* 'erős' [1954] a korábbi *deltaizom* [1893] összetétel előtagja alapján keletkezett.

deltoid [1870] 'négyyszög, melynek két-két szomszédos oldala egyenlő, átlói pedig merőlegesek egymásra' Nemzetközi szó, vö. német *Deltoid*, angol *deltoid*, francia *deltod'de*: 'deltoid', az angolban és a franciában 'deltaizom' jelentésben is használatos. A szó a franciában mesterséges szóalkotással a görög *delto-eidész* 'delta alakú' alapján keletkezett és onnan is terjedt el. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Mértani műszó.

demagóg [1791] 'felelőtlen ígéretgő, népámító' Nemzetközi szó, vö. német *Demagoge*, angol *demagogue*, francia *démagogue*: 'demagóg'; vö. még: görög *demagogosz* 'népvezér' (*demosz* 'nép' + *agogosz* 'vezető'). A *demagógia* 'tetszetős, de hazug ígéretés, valaki vagy valami elleni felelőtlen hangulateltetés' [1825] szintén nemzetközi szó, vö. német *Demagogie*, angol *demagogy*, francia *démagogie*: 'demagógia'. Mindkét szó a franciából, illetve a németből terjedt el. Nyelvünkbe főképpen a németből került. A sajtónyelv, illetve a politika műszavai.

demarkációs [1912] 'fegyverszünet alkalmával kijelölt, ideiglenes (határvonal)' Nemzetközi szó magyar képzéssel, az alapszóra vö. német *Demarkation*, angol *demarcation*, spanyol *demarcación*, francia *démarcation*: 'demarkáció, elhatárolás, határmegvonás'. A szó a spanyolból került át a franciába, majd onnan terjedt el; a spanyol *demarcar* 'területet felmér; határt megállapít' származéka. A magyar *demarkációs* szó valószínűleg a *demarkáció* -s melléknévképzős származéka, de az is elképzelhető, hogy a régi nyelvi *demarkacionális*-ból keletkezett képzőcserével. A *demarkációs vonal* szó szerkezet [1912] a német *Demarkationslinie* 'demarkációs vonal' összetétel mintájára keletkezett. Ez utóbbi nemzetközi kifejezéscsalád tagja, vö. angol *line of demarcation*, olasz *linea di demarcazione*: 'demarkációs vonal'.

demizson [1904] 'vesszőfonattal borított, füles, öblös üveg' Nemzetközi szó, vö. német *Demijohn*, angol *demijohn*, francia *dame-jeanne*: 'demizson'. A szó a franciában játékos vagy népetimológias névadás eredménye a francia *dame Jeanne* 'Janka asszony' alapján, és a tengerésznyelvből terjedt el; vö. még: francia régi nyelvi *jane* 'üveg'. Hasonló szemléletmódot tükröz az üveg magyar nyelvjárási *vörös gyurkó* és *mihók* megnevezése. A magyarba az angolból és a németből került.

demokrácia [1612] Nemzetközi szó, vö. német *Demokratie*, angol *democracy*, francia *démocratie*: 'demokrácia'; vö. még: latin *democratia* 'népuralom, néphatalom'. A szó végső forrása a görög *demokratía* 'ugyanaz', ez a *démosz* 'nép' és a *krátosz* 'hatalom, erő' összetétele. A szócsalád következő tagjai szintén nemzetközi szavak: *demokratikus* [1790], vö. német *demokratisch*, angol *democratic*, francia *démocratique*: 'demokratikus'; *demokrata* [1791], vö. német *Demokrat*, angol *democrat*, francia *démocrate*: 'demokrata'; *demokratizmus* [1791], vö. német *Demokratismus*, angol *democratism*, francia *démocratisme*: 'demokratizmus'. A francia terjesztette el a francia forradalom idején. A magyarba a latin, illetve a német és a francia közvetítette.

démon [1605] 'ártó, rossz szellem' Latin jövevényszó, vö. latin *daemon* '(gonosz) szellem', hazai latin *daemon, doemon* 'ugyanaz, ördög'. A szó végső soron görög eredetű, vö. *daimon* 'isten, istennő, isteni hatalom, szellem'. Melléknévi származéka a *démoni* [1845].

demonstráció [1577] 'szemléltető bemutatás; tüntetés' Latin jövevényszó, vö. latin *demonstratio* 'mutatás, kimutatás; bebizonyítás'. A latin szó a latin *monstrum* 'intő jel' származéka. A szócsalád következő tagjai szintén latin jövevényszavak: *demonstrál* [1583], vö. latin *demonstrare* 'megjelöl, mutat; megmutat, kimutat, előad; bizonyít'; *demonstrátor* [1794] '(1952-től) egyetemen tanszéki munkára alkalmazott hallgató', vö. latin *demonstrator* 'kimutató, megmutató, szemléltetéssel bizonyító személy'. A politikához köthető jelentések angol, az oktatással kapcsolatosak német hatást mutatnak.

demoralizál [1832] 'bomlaszt, zülleszt' Német jövevényszó, vö. német *demoralisieren* 'erkölcsileg megront, önbizalmától megfoszt', ez a francia *démoraliser* 'ugyanaz' átvétele; vö. még: hazai latin *demoralisatus* 'erkölcstelenné vált'. Az *-ál* végződés a latin eredetű igék mintájára alakult, vö. *apellál, asszisztál*. A *demoralizálódik* [1832] visszaható képzős származék.

dénár [1541] Vándorszó, vö. bizánci görög *denáron*, oszmán-török *dinar*, német *Denar*, olasz *denaro*, olasz nyelvjárási *denar*: 'dénár'; vö. még: latin *denarius* 'római ércpénz, ezüstérme; egy dukát értékű aranyérme', ezek a latin *denarius* 'tíz darabból álló' alakra vezethetők vissza. Nyelvünkbe a latinból, a németből, és talán az olaszból került.

denaturált [1898] 'emberi fogyasztásra alkalmatlanná tett (só, víz, szesz)' Latin jövevényszó magyar képzéssel. A befejezett melléknévi igenévi alak alapszava a régi nyelvi *denaturál* 'elfajzik, természetes tulajdonságaitól megfoszt' ige [1865], vö. latin *denaturare* 'természetes tulajdonságaitól megfoszt'. A szó szélesebb körű elterjedése a 19. századra tehető. Ma elsősorban a *denaturált szesz* 'spiritusz' szókapcsolatban él.

denevér [1395 k.] Ismeretlen eredetű. Számos alakváltozatának viszonya nem állapítható meg. A *denevér* régi nyelvi megnevezései a *tünik* és a *tündér* népetimológias hatását mutatják, vö. *tündevény* [1792], *tündemény* [1808]: 'denevér'.

depó [1810] 'építési és faanyagok raktára, lerakata' Német jövevényszó, vö. német *Depot* 'letét, őrzemény; raktár, lerakodóhely', ausztriai német 'ugyanaz; pótserg, pótcsapat'. A német szavak a francia *depot* 'ugyanaz' alakra vezethetők vissza. Ma elsősorban a szakzsargonban él.

deportál [1796] 'távoli vidékre száműz, szállít' Nemzetközi szó, vö. német *deportieren*, angol *deport*, francia *déporter*: 'deportál'. Vö. még: latin *deportare* 'elvisz, elszállít; messzi vidékre száműz', ami a *portare* 'visz, szállít' ige származéka. A szó a franciából terjedt el mint politikai műszó az 1789-es forradalom után. Nyelvünkbe a latinból, a németből és a franciából került. Végződése a jövevényigékre jellemző *-ál* beillesztő képző. Származéka a *deportált* [1796].

dér [1234 tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű. A *deres* melléknévi származék [1291 tn.] lószínnévvé, a szürke lovak elnevezésévé vált. A *deres* igei származéka a *deresedik* 'öszül(ni kezd)' [1786].

dereglye [1627] 'nagymeretű csónakszerű vízi jármű' Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Valószínűleg összefügg a nyelvjárási *taroglya* 'egy fajta szállítóeszköz, hordágy; létra' [1553] szóval, melynek hangrendi átcsapással és szó eleji zöngésüléssel keletkezett fejleménye lehet. A horvát-szerb *dereglija* 'nagy csónakféle' a magyar szó átvétele.

derék [1291–1296 tn. (?), 1400] Bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *dreĕk* 'lőcs; kocsiderék ponyvával ellátva', *drik* 'kocsiderék', szlovák *driek* 'a test törzse, dereka; fatörzs; középső rész; ruhaderék', szlovák nyelvjárási *drik* 'folyó', kárpátukrán *ðpik* [drik] 'derék, törzs'. A származtatást az teszi bizonytalanná, hogy a szó csak a szomszédos szláv nyelvjárásokból mutatható ki, és csak olyan jelentésekben, melyek a magyarban is megtalálhatók. Ezért elképzelhető az is, hogy a magyarból került át a szláv nyelvekbe, és ebben az esetben a magyarban ismeretlen eredetű. Jelentései közül az 'emberi vagy állati test törzse' és a 'fatörzs' a legrégebbek. Későbbi jelentései egyre elvontabbak, de az eredeti jelentésből levezethetők: 'törzs, derék' > 'fő, igazi, valódi' > 'erős' > 'jól megtermett' > 'becsületos, jóra való' > 'helyes, elismerésre méltó'. Az utóbbi két jelentésben használatos a *derekas* melléknévi származék [1307 tn., 1604]. A román *dric* 'kocsiderék; időszak közepe' esetleg a magyar szó átvétele.

derékalj [1400] 'vastag, puha, a fekvést kényelmesebbé tevő ágynemű' Összetett szó, előtagja a *derék* 'emberi test vagy felsőtest', utótagja az *alj* főnév.

derelye [1736] 'egy fajta főtt tészta' Ismeretlen eredetű. A *dereglye* főnévből való származtatása valószínűtlen.

deres [1743] 'az a pad, melyen a botbüntetésre ítélteteket megbotozták' Jelentés-elkülönüléssel keletkezett a *dér* szó *deres* melléknévi származékából, ami a szürke lovak elnevezésévé vált. A 'büntetőpad' jelentés játékos-tréfás névátvitel eredménye, vö. hasonlóképpen *bak*. Állványszerű tárgyak négy lábú állat nevével való megnevezése természetes jelenség, vö. olasz *cavalletto*, francia *chevalet*: 'állvány, fűrészbak', tulajdonképpen 'lovacska'. A horvát-szerb régi nyelvi *dereš*, szlovák *dereš* 'büntetőpad' a magyar szó átvételei.

derít [1585] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű. Az *-ít* végződés műveltető igeképző. A *derül* [1615] ugyanebből a tőből keletkezett visszaható igeképzővel. A *derű* főnév [1780 (?), 1817] és a *dereng* ige [1814] nyelvújítás kori szóalkotás. Az előbbi szóelvonás eredménye a *derít*-ből vagy a *derül*-ből, az utóbbi pedig *-ng* gyakorító képzős alakulat. A *derű* főnév származéka a *derűs* [1839].

dermed [1577 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tő *-m* mozzanatos képzőt tartalmaz, alaktani felépítésére vö. *futamik* (< *fut*). Az abszolút tő ismeretlen eredetű. Az *-ed* végződés kezdő-gyakorító képző. Ugyanezen relatív szótó műveltető képzős származéka a *dermeszt* [1635].

derogál [1583] 'nincs ínyére valakinek valami, amit méltóságon alulnak érez' Latin jövevényszó, vö. latin *derogare* 'elkér, elvesz; kisebbít; (törvényt) módosít, visszavon'. A latinban jogi műszó volt. A latin *rogare* 'kér, indítványoz' származéka. A magyarban eredeti jelentése: 'kisebbit'.

dérrel-dúrral [1550] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a régi nyelvi *dérdúr* [1579] 'haragos méltatlankodás, zúgolódás' összetétel [1579], ami játékos szóalkotással keletkezett hangutánzó eredetű ikerszó. Utótagja a *durrog* ige *durr* tövével azonos. Hasonló keletkezésmódra vö. *diribdarab*, *nyimnyám*. A címszó végződése a *-val*, *-vel* határozórag.

dervis [1549] 'mohamedán szerzetes' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *derviş* 'mohamedán kolduló szerzetes'. A szó végső soron újperzsa eredetű, vö. újperzsa *darweš*, *dārviš* 'szegény, koldus; dervis'. Történettudományi műszó.

design [1982] 'ipari formatervezés, formatervezés kivitelezése' Nemzetközi szó, vö. német *Design*, angol *design*, francia *design*: 'design'. A szó az angoltól terjedt el, végső forrása a latin *designare* 'ábrázol, elrendez'. Nyelvünkbe az angoltól került, kiejtése az angol [dizájn] ejtést imitálja.

despota [1594] 'zsarnok; uralkodó' Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *Despota (Serviae)* 'Szerbia középkori fejedelme'. A szó végső soron görög eredetű, vö. *deszpóte*, *deszpóta* (megszólító eset) 'családfő, úr'. A szó belseji *s* ejtésére vö. *árisztom*. A latin alapszó származékai, a *despotizmus* [1790] és a *despotikus* [1870] nemzetközi szavak, vö. német *Despotizmus*, angol *despotism*, francia *despotisme*: 'despotizmus', illetve német *despotisch*, angol *despotic*, francia *despotique*: 'despotikus'. Ezeket az angol és a francia terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a franciából és a németből kerültek, latinosított végződéssel. Történettudományi műszavak.

destruál [1588] 'bomlaszt, rombol' Latin jövevényszó, vö. latin *destruere* 'lebont, lerombol'. A szó a latin *struere* 'épít' ige származéka. A szócsalád főnévi tagja a *destrukció* 'bomlasztás' [1619] szintén latin jövevényszó, vö. latin *destructio* 'lebontás, lerombolás'. A 'bomlasztó, romboló' jelentésű *destruktív* melléknév azonban német jövevényszó, vö. német *destruktiv* 'ugyanaz', a németben a francia *destructif* 'ugyanaz' átvétele, a szavak végső forrása a latin *destructivus* 'ugyanaz'. A magyar *-ál* igevégződés szokásos beillesztő képző, vö. *dedikál*.

deszka [1469 tn., 1498] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *dska* 'asztal; deszka, tábla', horvát-szerb *daska* 'deszka, tábla', szlovák *doska*, orosz *doszka*: 'ugyanaz'. A szláv szavak germán eredetűek, vö. ófelnémet *tisc*, óangol *disc*: 'asztal; tál', végső forrásuk a görög *dískosz* 'hajítókorong'. Származékai a *deszkás* [1469 tn., 1522], *deszkáz* [1560 k.].

desszert [1795] 'nyalánkság, csemege' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Dessert* 'desszert'. A német szó francia eredetű, vö. francia *dessert* 'desszert; utolsó fogás', ami a francia *desservir* 'leszedi a terítéket, asztalt bont' származéka. A bécsi finom sütemények szakkifejezéseként került át a magyarba.

desztillál [1570 k.] 'lepárol' Latin jövevényszó, vö. latin *destillare, distillare* '(le)csepeg', ami a latin *stillare* 'csepeg', végső soron pedig a *stilla* 'csepp' származéka. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*, a szóvégi *-ál* képzőre vö. *dedikál*.

detektív [1877] 'nyomozó' Nemzetközi szó, vö. német *Detektiv*, angol *detective*, francia *déetective*: 'detektív'. A szó az angoltól terjedt el, miután a *detective policeman* 'nyomozó rendőr' kifejezésből önállósult és főnevesült. Nyelvünkbe elsősorban az angoltól és a németből került.

dettó [1600] 'szintén, ugyanúgy' Olasz jövevényszó, mely valószínűleg német, közelebről ausztriai német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *detto* 'mondott, fent említett'; vö. még: német *dito*, ausztriai német *detto*: 'ugyanúgy, ugyanaz, szintén'. Az olasz szó a latin *dictum* 'mondott' alakra vezethető vissza. A kereskedelmi levelezés nyelvéből terjedt el, ahol az ismétlődő tételek megnevezésére szolgált. A bizalmas nyelvhasználat szava.

dévaj [1678–1679] 'pajkos, pajzán' Ismeretlen eredetű. Valószínűleg valamelyik dunántúli nyelvjárásból került át az irodalmi nyelvbe. Igei származéka a *dévajkodik* [1763].

deviza [1788] 'nemzetközi elszámolásban használt fizetési eszköz' Francia jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *devise* 'jelmondat, jelige, mottó; deviza'; vö. még: német *Devise* 'ugyanaz'. A francia szó a francia *deviser* 'feloszt' származéka, címertani műszó volt, pénzügyi jelentésének fejlődése tisztázatlan. A magyar szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye.

dezertál [1748] 'átáll, átszökik az ellenséghez' Nemzetközi szó, vö. német *desertieren*, francia *désertes*, orosz *дезертировать* [dezertyirovaty]: 'dezertál'; vö. még: középkori latin *desertare* 'elhagy'. A szó a franciából terjedt el mint katonai műszó. Nyelvünkbe a latinból és talán a németből került. A *dezertőr* [1707] szintén nemzetközi szó, vö. német *Deserteur*, francia *déserteur*, orosz régi nyelvi *дезертир* [dezertyir]: 'dezertőr'. A magyarba a német közvetítette. A szóvégi *-ál* igeképző a jövevényigék szokásos beillesztő képzője.

dézsza [1558] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *deža* 'fejősjátár; zsírosbödön; méhkas; dagasztóteknő', szlovák *dieža* 'dagasztóteknő, kád; dézsza', orosz nyelvjárási *дежа* [dzejza] 'dagasztóteknő'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. örmény *dizanim* 'felhalmozódik, gyűlik'.

dézsma [1261 tn., 1416 u.] 'tized mint egy fajta adó, szolgáltatás' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *džima, džima*: 'tized, dézsma'. E szavak forrása a főnevesült latin *decimus* 'tizedik' sorszámnév *decima*, illetve *decimae* többes számú alakja. A magyar *dézsma* (meg)dézsma*l* igei származéka [1416 u.] az irodalmi nyelv terméke, és a köznyelv ma is élő szava. Címzavunk ma történelemtudományi műszó.

diadal [1710] Szórövidüléssel keletkezett a korábbi *diadalom* [1372 u.] alakból, valószínűleg a *viadal* szó mintájára. Az alapszó egy önállóan nem adatolható, ismeretlen eredetű fő származéka, *-dalom* végződése névszóképző, vö. *aggodalom, birodalom*. Eredeti jelentése 'harc' volt, a 'győzelem' jelentés érintkezéssel alapuló névátvitellel fejlődött. A köznyelvben élő származékai: *diadalmas* [1518 k.], *diadalmaskodik* [1653].

diadém [1527] 'párta alakú drágaköves ékszer' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *diadema* 'diadém'; vö. még: ausztriai német *Diadem* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög *diadéma* 'ugyanaz', tulajdonképpeni jelentése: 'amivel a perzsa király turbánja körül van kötve'.

diagnózis [1831] 'kórisme, kórmeghatározás' Latin jövevényszó, ami később nemzetközi szóvá vált, vö. tudományos latin *diagnosis* 'diagnózis'. A szó végső forrása a görög *diagnószisz* 'felismerés, megállapítás'. Származékai: *diagnosztika* 'a betegséget azonosító orvos', *diagnosztika* 'a betegségek megállapításának tudománya', *diagnosztizál* 'diagnózist állít fel'. A szócsalád tagjai orvostudományi műszók.

diagram [1947] 'több tényező összefüggését szemléltető ábra, grafikon' Nemzetközi szó, vö. német *Diagramm*, angol *diagram*, olasz *diagramma*: 'diagram'. A szó végső forrása a görög *diagramma* 'ábra, rajz; asztrológiai tábla; hanglétra' (tulajdonképpen a *dia* 'át' és *gramma* illetve *graph-ma* 'írás, rajz' összetétele). Ugyanezen görög összetett szó utótagjára vezethető vissza *gramm* szavunk is. Nyelvünkbe elsősorban az angolból került. Tudományos műszó.

diák [1237–1240 tn., 1416 u.] Bolgár vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *ѡѡ* [djak] 'diákgyerek; diakónus', horvát-szerb *đak* 'tanuló, egyetemi hallgató', régi nyelvi *dijak* 'írnok'; vö. még: óegyházi szláv *dijakъ* 'ugyanaz; diakónus, pap'. A szláv szavak végső soron bizánci görög eredetűek, vö. bizánci görög *diákosz* 'diakónus'. A szó eredeti jelentése nyelvünkben a 'diakónus' lehetett. A 'tanult ember', 'tanuló' jelentések kialakulása az eredeti jelentésből az egyház művelődésben betöltött szerepével magyarázható. Az előzőekhez kapcsolható a címszó melléknévi, 'latin' jelentése is, mely csak a 19. században kezdett visszaszorulni. A valaha párhuzamosan használt *deák* és *diák* szavak között részleges szóhasadás ment végbe, a *diák* megmaradt a köznyelvi használatban, míg a *deák*, főleg történelmi munkákban, 'tanult ember, írnok' jelentésben maradt fenn.

diakónus [1416 u.] 'katolikus és görögkeleti egyházban: szerep; protestáns egyházakban: egyházi szolgálatot végző nem papi személy' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *diaconus* 'egyházi szolga; diakónus'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. A szó nőnemű párja a *diakonissza* [1747] szintén latin jövevényszó, vö. egyházi latin *diaconissa* 'diakonissza'. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *asszisztál*. A latin szavak görög eredetűek, vö. görög *diákonosz*. Pál apostol levelei alapján a diakónusok már az első századi kereszténységben fontos szerepet töltek be. A *diakónus* szótörténetileg összefügg *diák* szavunkkal. A *diakonissza* viszonylag késői elterjedése részben azzal magyarázható, hogy a latin szó akkor kelt újra életre, amikor Theodor Fliedner német evangélikus lelkész 1836-ban megalapította az első protestáns diakonisszaintézetet.

dialektika [1559] 'a fejlődést az ellentétek küzdelmében és meghaladásukban látó bölcséleti felfogás; vitakészség' Latin jövevényszó, vö. latin *dialectica* 'a vitakozás mestersége; a filozófiának ezt tanító ága'. A szó melléknévi származéka, a *dialektikus* [1604] szintén latin jövevény, vö. latin *dialecticus* 'dialektikai, vitázó; a vitázás mestere'. E szavak végső soron görög eredetűek, és a *dialeptomai* 'beszélget' görög ige származékából jöttek létre. Ezekre a görög szavakra vezethetők vissza *dialógus* és *dialektus* szavaink is. A *dialektika* az eleai Zénón (kb. Kr.e. 490–430) óta filozófiai műszó, Arisztotelész szerint Zénón volt a dialektika feltalálója.

dialektus [1749] 'nyelvjárás' Nemzetközi szó, vö. német *Dialekt*, angol *dialect*, francia *dialecte*: 'dialektus'; vö. még: latin *dialectos*, újkori és hazai latin *dialectus*: 'ugyanaz'. E szavak végső soron görög eredetűek, vö. görög *diálektosz* 'beszélgetés; beszédmodor; tájnyelv', ez annak a görög *dialeptomai* 'társalog' igének a származéka, amely *dialektika* szavunk forrása is. A *dialektológia* 'nyelvjárás' [1893] szintén nemzetközi szó, vö. német *Dialektologie*, angol *dialectology*, francia *dialectologie*: 'dialektológia'. A *dialektológia* a diszciplína megnevezéseként először a franciában fordul elő, a 19. században innen terjedt el mint tudományos műszó. A francia szó mintájára a német mintára keletkezett *biologie* 'biológia', *géologie* 'geológia' stb. szolgált. A *dialektus* a latinból, a *dialektológia* pedig latinított szóvéggel főleg a németből került a magyarba.

dialógus [1552] 'párbeszéd' Latin jövevényszó, vö. latin *dialogus* 'filozófiai párbeszéd; dialógus'. A szó görög eredetű, vö. görög *diálogosz* 'dialógus', és szótörténeti kapcsolatban áll *dialektus* és *dialektika* szavainkkal. A címszó az ókorban Platón (Kr. e. 427–347) párbeszédes formában írt művei alapján terjedt el. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*.

dicsér [1372 u.] Származékszó, melynek igei alapszava önállóan nem adatható. A szótő ismeretlen eredetű, az *-r* végződés gyakorító igeképző. Ugyanennek a tőnek számos alakulata fejlődött ki nyelvünkben: gyakorító-visszaható képzőbokkal jött létre a *dicsekedik* [1372 u.], folyamatos melléknévi igenévi *-ő* végződéssel a *dicső* [13. század eleje], további származékok: *dicsőség* [13. század eleje], *(meg)dicsőül* [1372 u.], *dicsőít* [1416 u.], *dicséret* [1372 u.], *dicsekvés* [1838]. A *dics* [1760] a nyelvújítás korában szóelvonással keletkezett a *dicső*-ből vagy a *dicséret*-ből, ma már csak származéka él, illetve összetett szavak előtagjaként fordul elő, vö. *dicstelen* [1806], *dicsfény* [1838], *dicshimusz* [1959].

didaktika [1835] 'az oktatás módszereivel foglalkozó tudomány' Nemzetközi szó, vö. német *Didaktik*, francia *didactique*, olasz *didattica*: 'didaktika'; vö. még: tudományos és hazai latin *didactica* 'ugyanaz'. Melléknévi származéka, a *didaktikus* [1804] szintén nemzetközi szó, vö. német *didaktisch*, angol *didactic*, francia *didactique*: 'didaktikus'; vö. még: tudományos és hazai latin *didacticus* 'ugyanaz'. Mindkét szó végső forrása a görög, vö. görög *didaktiké (téchné)* 'a tanítás művészete, oktatás', *didaktikosz* 'didaktikus'. A *didaktika* a latinból és németből, a *didaktikus* pedig latinított szóvéggel főképpen a franciából került a magyarba.

didereg [1508] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Hangalakja a fázó, reszkető ember ajkának, fogainak összekoccanását, összeverődését jeleníti meg. A szótó a *dadog* ige tövével rokon, a végződés gyakorító igeképző.

diéta¹ [1557] 'országgyűlés' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *dieta*, *diaeta* 'egynapi út; napidíj; gyűlés, gyülekezet; jogszolgáltatásra kijelölt nap', hazai latin 'országgyűlés, gyűlés; gyülekezet'. A latin szavak a latin *dies* 'nap' származékai. Történettudományi szakszó.

diéta² [1585] 'meghatározott étrend' Latin jövevényszó, vö. latin, hazai latin *diaeta* 'megszabott életmód, diéta; tartózkodási hely, lakószoba'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *diaita* 'ugyanaz'. Származékai a *diétás* [1793] és a *diétázik* [1953].

differencia [1563–1571] 'különbség, különbözet' Latin jövevényszó, vö. latin, hazai latin *differentia* 'különbség, eltérés, különbözés', ami a latin *differens* 'különbözőség' melléknév származéka. Mindkét latin főnév a *differere* 'széthord; szétválaszt; különbözik' igére vezethető vissza. A rövidített *difi* 'különbség; probléma' [1958] szócsonkítással és *-i* kicsinyítő képzővel jött létre a *differenciá*-ból a *cigi*, *csoki* stb. mintájára.

diftéria [1865–1866] 'torokgyík' Tudományos latin jövevényszó, vö. tudományos latin *diphtheria* 'diftéria', mely mesterséges szóalkotás eredménye a görög *diftéra* 'megnyúzott és kikészített állatbőr; pergamen' alapján. A névadás azzal magyarázható, hogy a betegség a légutakat támadja meg, hártyszerű duzzanatokot okozva. A betegség elnevezése P. F. Bretonneau (1778–1862) francia orvos nevéhez kötődik.

digó [1835 k.] 'olasz ember' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *digo* 'mondom; hé!, hallja csak!'; vö. még: olasz *dico* 'mondom' (a *dire* 'mond' ige egyes szám első személyű ragozott alakja). A szó nyelvünkbe többszörös átvétellel került, olasz katonák, kubikusok, cukrászok révén, népi érintkezés útján. A gyakran hallott magyarázó, illetve figyelemfelhívó *digo* egy idő után az olaszok megnevezésévé vált a nép körében. Eredetileg nyelvjárási szó, mely később a szleng és a tréfás nyelvhasználat elemévé vált.

dij [1510] Ismeretlen eredetű szó. Hangalakja kezdetben *dí* lehetett, a szóvégi *j* eredetileg a toldalékos alakok hiátustöltő hangja volt, hasonló fejlődésre vö. *ij*. Eredeti jelentése 'dolog, holmi értéke' lehetett. Igei származéka a *díjaz* [1823].

-dik [1416 u.] Sorszámnévképző. Az ősi eredetű sor- és törtszámnévképzői funkciót is betöltő *-d* képzőnek és az *-ik* kiemelő jelnek az összetapadásával keletkezett. A *-dik* és a puszta *-d* közötti funkciómegoszlás a kései ómagyar korban rögzült, ekkortól tarthatjuk számon a *-d* törtszámnévképzővel szemben a *-dik* sorszámnévképzőt. Ma is eleven, a puszta *egy*et és *kettő*t kivéve minden tőszámnévhez kapcsolható egyalakú formáns, pl. *harmadik*, *tizenegyedik*, *századik*, *ezerkettedik*.

diktál [1575] 'tollba mond; parancsol, előír' Latin jövevényszó, vö. latin *dictare* 'mondogat; tollbamond; fogalmaz, diktálva készít; parancsol, megszab; előimádkozik', középkori latin 'beszédet, levelet szerkeszt; előimádkozik; hirdet', hazai latin 'előír, parancsol, rendel', ezek a latin *dicere* 'mond, megállapít' származékai. Az *-ál* igevégződésre vö. *affektál*, *desztillál*. A *diktátum* [1807] szintén latin jövevényszó, vö. latin *dictatum* 'előírás, szabály', *dictata* (többes szám) 'tanulóknak lediktált feladatok, szabályok; vívőgyakorlaton kiállt vezényszavak'.

diktátor [1559] 'korlátlan hatalmú államfő' Latin jövevényszó, vö. latin *dictator* 'korlátlan hatalommal felruházott római főtisztviselő'. A latin szó a latin *dictare* 'mondogat; tollbamond; fogalmaz, diktálva készít; parancsol, megszab; előimádkozik' származéka, így szótörténetileg kapcsolatban áll *diktál* szavunkkal. A *diktatúra* [1763] szintén latin jövevényszó, vö. latin *dictatura* 'diktatori méltóság', hazai latin 'ugyanaz; írásmód'. A *diktatúra* melléknévi származéka a *diktatórikus* [1932].

dilemma [1784] 'két lehetőség közötti választás gondja' Latin jövevényszó, vö. latin *dilemma* 'kettős tétel', hazai latin 'szarvasokoskodás, egy fajta logikai következtetés'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *dilemma* 'kétértelmű tétel, állítás'. Ma a választékos társalgási nyelv eleme.

dilettáns [1789] 'szakutadás nélküli műkedvelő; ilyentől származó műalkotás' Nemzetközi szó, vö. német *Dilettant*, angol *dilettante*, francia *dilettante*: 'dilettáns'. A magyar hangalak latinosított végződéssel szilárdult meg. A szó az olaszból terjedt el, az olasz *dilettarsi* 'gyönyörködik' ige származékaként. A *dilettantizmus* [1835], mint *-izmus* végződésű szavaink, nemzetközi szó, vö. német *Dilettantismus*, angol *dilettantism*, olasz *dilettantismo*: 'dilettantizmus'. Nyelvünkbe német közvetítéssel került.

dilinós [1894] 'ütődött' Cigány jövevényszó magyar képzéssel. A töre vö. cigány *dylino, dilino*: 'ostoba, bolond; örült', ez indoeurópai eredetű, vö. óind *diná* 'gyenge, szegény'. Az -s végződés melléknévképző. A *dili* [1908] szóelvonással keletkezett a *dilinós*-ból, a *dilis* [1908] pedig a *dili* -s melléknévképzős alakulata. Nyelvjárási és argó szavak.

dimenzió [1835] 'térbeli kiterjedés; méret' Latin jövevényszó, vö. latin, hazai latin *dimensio* 'mérés, méret, terjedelem', ami a latin *dimetiri* 'fel-, ki-, lemér' ige *dimensus* igenevéből keletkezett.

dinamika [1835] 'mozgástan, erőtan' Nemzetközi szó, vö. német *Dynamik*, angol *dynamics* (többes szám), francia *dynamique*: 'dinamika'; vö. még: latin *dynamice*, hazai latin *dynamica*: 'ugyanaz'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *dinamikosz* 'erős, erőteljes, hatékony'. A *dinamizmus* [1841], mint -izmus végződésű szavaink, nemzetközi szó, vö. német *Dynamismus*, angol *dynamism*, francia *dynamisme*: 'dinamizmus'. A *dinamikus* melléknévi származékra [1865] vö. német *dynamisch*, angol *dynamic*, francia *dynamique*: 'dinamikus'. A fenti szavak a franciából terjedtek el. A *dinamika* nyelvünkbe a németből került latinosított szóvéggel.

dinamit [1869] Nemzetközi szó, vö. német *Dynamit*, angol *dynamite*, francia *dynamite*: 'dinamit'. A szó mesterséges szóalkotás eredményeképpen jött létre a görög *dinamisz* 'erő, képesség, hatalom' főnév alapján, a kémiai szaknyelvben gyakori -it(e) képzővel. Az elnevezés a svéd kémikus, A. Nobel (1833–1896) nevéhez fűződik, aki 1867-ben fedezte fel a dinamitot. Nyelvünkbe a német közvetítette.

dinamó [1883] Nemzetközi szó, vö. német *Dynamo*, angol *dynamo*, francia *dynamo*: 'dinamó'. A szó közvetve a német fizikus, W. von Siemens (1816–1892) nevéhez fűződik, tőle származik a német *dynamoelektrische Maschine* 'dinamoelektromos gép' megnevezés. A német *dynamo*- 'öngerjesztéses' mesterséges szóalkotás a görög *dinamisz* 'erő, képesség, hatalom' alapján, vö. *dinamit*. A címszó a német szószerkezet angol megfelelőjéből, az első tag önállósulásával és főnevesülésével keletkezett. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Műszaki szakszó.

dinasztia [1792] 'nemzedék; uralkodócsalád' Nemzetközi szó, vö. német *Dynastie*, angol *dynasty*, francia *dynastie*: 'dinasztia'; vö. még: középkori latin *dynastia* 'uralkodó nemzetség', hazai latin 'hatalom'. A *dinasztikus* melléknévi származék [1875] szintén nemzetközi szó, vö. német *dynastisch*, angol *dynastic*, francia *dynastique*: 'dinasztikus'. Mindkét szó végső soron görög eredetű, vö. görög *dinaszteia* 'uralom, hatalom; arisztokrácia'. Nyelvünkbe a *dinasztia* a latinból, a *dinasztikus* pedig főleg a németből és a franciából került latinosított végződéssel.

dínomdánom [1660 k.] 'nagy multság' Játékos szóalkotással keletkezett, hangutánzó eredetű összetett szó (ikerszó). Előtagja a *dínom*, utótagja a *dánom*. Az előtag töve a *dalol* ~ *danol* ige tövével hozható kapcsolatba, az -(o)m talán egyes szám 1. személyű igei személyrag. Az ikerszó keletkezésmódjára vö. *ipiapacs*, *nyimnyám*. Az összetétel eredetileg indulatszó volt, mely keletkezésmódját tekintve a táncos-énekes multság alkalmával a dalszöveg részei közé bekiabált táncszavak közé sorolható, mai jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. A szlovák *dínom-dánom* '<tánc közben kurjongatott indulatszó>', és az erdélyi román *dinum-dánom* 'tivornya' a magyar szó átvételei.

dinsztel [1810] '(ételt) párol' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *tinst'n*, hazai bajor-osztrák *dinstn*, német *dünsten*: 'dinsztel'. A német szavak a német *Dunst* 'pára, gőz' főnév igei származékai.

dinnye [1086 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. szerb-horvát *dinja* 'sárgadinnye', szlovák *dyňa* 'dinnye', nyelvjárási 'tök', orosz *дыня* [dinja] 'sárgadinnye'. Valószínűleg származékszó a szláv nyelvekben, alapszava a szláv **du-* 'felfűj'. A magyar hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel és a szó belseji *ny* megnyúlásával jött létre. Összetételi utótagként vö. *görögdinnye*, *sárgadinnye*.

dió [1200 k. tn., 1264] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *yaɣaq*, toboli tatár *yaŋaq*, modern ujjur *yaŋaq*: 'dió'. A szó megfelelői megtalálhatók a mongol nyelvekben is. A magyarba bekerült szóalak a köztörök nyelvek adatai alapján kikövetkeztethető **jiɣaq* vagy **jaɣaq* lehetett, hangalakjának fejlődésére vö. *ács*, *apró*. A magyar *dió* hangalak szó eleji depalatalizációval és szó belseji *d' > i* hanghelyettesítéssel jött létre, vö. *disznó*.

dioptria [1883] 'a fénytörés mértékegysége' Nemzetközi szó, vö. német *Dioptrie*, francia *dioptrie*, cseh *dioptrie*, olasz *diottria*: 'dioptria'. E szavak végső forrása a görög *dioptria* 'szintezésre, magasságmérésre használt műszer'. Modern műszóként történő használata talán a franciához kötődik, ahol a francia *dioptrique* 'dioptrika, sugártöréstan' szóból jöhetett létre elvonással. Nyelvünkbe a német vagy a francia közvetítette, a szöveg azonban latinosítás eredménye. Elsősorban orvosi, optikai műszó.

diploma [1614] Latin jövevénytör, vö. latin *diploma* 'két összehajtott lapra írott oklevél; hivatalos kézirat, okirat, diploma, pátenst'. A latin szó a görögből származik, vö. görög *diploma* 'a kettős, a kétszeres; nyílt levél, ajánlólevél, oklevél'. Származéka a *diplomás* [1759].

diplomácia [1791] 'a külügyek, államközi kapcsolatok intézése' Nemzetközi szó, vö. német *Diplomatie*, angol *diplomacy*, francia *diplomatie*: 'diplomácia'. A *diplomátikus* [1796] szintén nemzetközi szó, vö. német *diplomatisch*, angol *diplomatic*, francia *diplomatique*: 'diplomátikus'. A szó a franciában jött létre az újkori latin *diplomaticus* 'oklevelekkel kapcsolatos' alapján, ez utóbbi a latin *diploma* 'oklevél' származéka. A *diplomata* nemzetközi szóra [1832] vö. német *Diplomat*, angol *diplomat*, francia *diplomate*: 'diplomata'. E szavak a franciából terjedtek el. Nyelvünkbe latinisított szóvéggel, főleg a németből és a franciából került.

direkt [1843] 'közvetlen, egyenes' Német jövevénytör, vö. német *direkt* 'direkt, egyenes(en), közvetlen(ül)'. A német szó a latin *directus* 'egyenes irányú' melléknévre, végső soron pedig a latin *dirigere* 'irányít; egyenes irányba helyez' igére megy vissza. Választékos szó. A műszaki zsargonban használatos *direkt* főnév a *direkt sebesség* szókapcsolatból önállósult jelentéstapadással. E szó családjába tartozik az elavulóban levő *direkte* 'közvetlenül; teljesen' [1563–1571], ami a latin *directe* 'egyenesen, egyenest' átvétele.

direktor [1555] 'vezető, igazgató' Latin jövevénytör, vö. latin *director* 'vezető, (ügy)intéző, igazgató', ami a latin *dirigere* 'irányít; egyenes irányba helyez' igére megy vissza. A *diri* '(iskola)igazgató' [1907] a *direktor* rövidítésével és a kicsinyítő, illetve becéző *-i* képzővel jött létre. Elavulóban levő szó.

direktórium [1761] 'igazgató testület' Latin jövevénytör, vö. hazai latin *directorium* 'kormányzás, igazgatás', egyházi latin *directorium divini officii* 'útmutató a mise és a breviáriumolvasás rendjére az év minden napján'; vö. még: latin *directorium* 'meghatározott irány', ami a latin *dirigere* 'irányít; egyenes irányba helyez' igére megy vissza. Az 'igazgató testület' jelentés fejlődését a latin *director* 'vezető, (ügy) intéző, igazgató' is befolyásolta. Elavulóban van, részben történettudományi szakszó.

diribdarab [1372 u.] Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó. Az ikerszó a *darab* főnévből jött létre, keletkezés módjára vö. *dínomdánom*.

dirigál [1559] 'irányít, vezényel' Latin jövevénytör, vö. latin *dirigere* 'irányít; egyenes irányba helyez'. A *dirigens* főnévi származék [1795] szintén latin jövevénytör, vö. latin *dirigens* 'rendező; vezető, irányító'. Az ige *-ál* végződésére vö. *ágál*, a főnév szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*. A *dirigál* 'zenekart vezényel' és a *dirigens* 'karmester' jelentése a németből származik.

dirmeg-dörmög [1862] Összetett szó (ikerszó), ami a *dörmög* igéből alakult osztódással. Hasonló ikerszók: *diribdarab*, *dínomdánom*, *zireg-zörög*.

dirr-durr [1719] Hangutánzó eredetű összetett szó (ikerszó). Az osztódásos összetétel alapszava a *durr* utótag, mely a *durrog* ige családjába tartozik. Szoros kapcsolatban áll a *dérdúr*-ral, vö. *dérrel-dúrral*.

diskurál [1618] 'beszélget' Latin jövevénytör, vö. latin, hazai latin *discurrere* 'szétfut, szétszóródik; ide-oda rohan; valamin átfut; közöl valamit, beszél valamiről'. A szó végződésére vö. *ágál*. A *diskurzus* 'beszélgetés' főnév [1584] szintén latin jövevénytör, vö. latin *discursus* 'szétszóródás; futkározás; közlés, szólás, értekezés'. Mindkét latin szó alapja a latin *currare* 'fut' ige.

disputál [1517] 'vitatkozik, felel' Latin jövevénytör, vö. latin *disputare* '(számadást) tisztába hoz, leszámol; alaposan megfontol; szóban kifejti, vitatkozik, értekezik'. A szó végződésére vö. *affektál*. A latin ige filozófiai műszóvá vált. A *disputa* 'hitvita; szóváltás' [1806] szórövidüléssel keletkezett a *disputál*-ból. Régies szó, a bizalmas társalgás eleme.

dísz [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Származékai: *díszes* [1372 u.], *dísztelen* [1506], *díszít* [16. század második fele], *díszlet* [1604 (?), 1843], *díszeleg* [1813–1815].

diszciplína [1474] 'tudományág; (ön) fegyelem' Latin jövevénytör, vö. latin *disciplina* 'tanítás, tudomány; fegyelem, fenyték', egyházi latin 'korbáccsal való fenytés, vezeklés; rendtartás', melynek alapja a latin *discipulus* 'tanítvány' főnév. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*. Ma elsősorban 'tudományág, szakterület' jelentésében él tudományos műszóként.

diszkó [1985] 'zenés, táncos <ifjúsági> szórakozóhely' Nemzetközi szó, vö. német *Disco*, amerikai angol *disco*, francia *disco*: 'ugyanaz'. A szó az amerikai angoltól terjedt el, ahol a *discothèque* 'ugyanaz; hanglemezyűjtemény' alapján keletkezett elvonással. Nyelvünkbe az angoltól és a németből került, a 70-es évek első felében.

diszkosz [1809] 'hajítókorong' Nemzetközi szó, vö. német *Diskus*, angol *discus*, francia *disque*: 'diszkosz'; vö. még: latin *discus* 'ugyanaz'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *diszkosz* 'hajítókorong'. Nyelvünkbe a latinból és a németből került, görögösített szóvéggel.

diszkréció [1639] 'titoktartás; tapintat' Latin jövevényszó, vö. latin *discretio* 'elkülönítés, elválasztás', középkori latin 'ítélőképesség', hazai latin 'megkülönböztetés; belátás'. A *diszkrét* [1672] szintén latin jövevényszó, vö. latin *discretus* 'elkülönített, elválasztott', középkori latin 'olyan, aki képes a megkülönböztetésre'. A *diszkréció* hangalakjának fejlődését idegen nyelvi megfelelők befolyásolták, vö. német *Diskretion*, francia *discretion* 'diszkréció'.

disznó [1055 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *sd'sna* 'disznó', a csuvas szó tisztázatlan eredetű. A szó az ócsuvasban **jd'snaγ*, a köztörökben pedig **yasnaγ* 'ugyanaz' lehetett. Ennek megfelelően a magyarban sokáig *gyisznó* alakban élt. Hasonló, szó eleji *gy > d* változás következett be *dió* szavunk esetében. A disznó már a honfoglalás előtt a magyarok háziállata lett. A mára elavult 'egy fajta kártyajáték' jelentés onnan ered, hogy a régi kártyában az egyik nagy ütőerejű lap vaddisznót ábrázolt. Szintén régi jelentés a 'nagyon nagy', vö. *disznó szerencséje van*, melynek kialakulása azzal magyarázható, hogy nagy testű állatok nevét szokás fokozószóként használni, vö. *marha*. Igei származéka a *disznólkodik* [1791].

diszpécser [1951] 'munkairányító' Orosz jövevényszó, vö. orosz *диспетчер* [*gyiszpetscer*] 'diszpécser'. Az orosz szó az angol *dispatcher* 'ugyanaz' átvétele.

disszertáció [1620] 'tudományos fokozat elérése érdekében benyújtott dolgozat' Latin jövevényszó, vö. latin *dissertatio* 'fejtegetés, megbeszélés'. A szócsalád igei tagja, a *disszertál* 'disszertációt készít vagy megvéd' [1787] szintén latin jövevényszó, vö. latin *dissertare* 'részletesen kifejti, taglal valamit', ami a latin *disserere* 'részletesen kifejti' gyakorító képzős származéka. A szó belseji *sz* ejtésére, valamint a *disszertál* ige *-ál* végződésére vö. *asszisztál*. Elsősorban tudományos műszó, ez a jelentés a német hatására fejlődött.

disszidens [1656] 'hazája törvényeinek megsértésével külföldre távozó; menekülő' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *dissidens* 'különböző, eltérő', egyházi latin, hazai latin *dissidentes* (többes szám) 'más vallású, hitű ember; szakadár'. A latin szavak a latin *dissidere* 'különbözik, eltér, nem ért egyet' származékai. Erre a latin igeire megy vissza a *disszidál* ige is [1904], amely valószínűleg a magyarban keletkezett. Az ige végződése az *asszisztál*, *delegál*, a főnévé pedig az *evidens* típusú, *s*-ező ejtésű latin jövevényszavaink mintájára alakult. A 'hazájából elszökik', illetve a 'hazájából elszökő' jelentés az *emigrál* és *emigráns* szavak tudatos elkerülésére irányuló szándék eredménye. A rendszerváltás előtti (1948–1990) magyar politikai élet szava.

disztingvál [1618] 'különbséget tesz' Latin jövevényszó, vö. latin *distinguere* 'jellel ellát, megjelöl; megkülönböztet, különválaszt', ez a latin *stinguere* 'szűr, dőf' ige származéka. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*. A címszó melléknévi származéka a *disztingvál* 'választékos, finom' [1864]. A *disztingvál* 'megtisztel, kitüntet' jelentése a németből származik, vö. német *distinguieren* 'megkülönböztet; megtisztel, kitüntet'. Az *-ál* igevégződés beillesztő képző, vö. *dedikál*.

-dít [1372 u.] Műveltető igeképzőbokor. Az *-ít* képzőnek egy kezdő értelmű *-d* elemmel bővült változata, amely feltehetően még az ősmagyar kor folyamán kialakult a *-dül/-dül* visszaható képzővel párhuzamosan. Általában egytagú hangutánzó-hangfestő eredetű tövekhez járul és korrelációt alkot nemcsak a *-dül/-dül*-lel, hanem a *-g* gyakorító képzővel is, pl. *fordít* : *fordul* : *forog*, *csendít* : *csendül* : *cseng*.

díva [1879] 'ünnepelt színésznő' Nemzetközi szó, vö. német *Diva*, angol *diva*, olasz *diva*: 'díva'. A szó az olaszból terjedt el a 19. század második felében, vö. olasz *diva* 'istennő; ünnepelt színésznő'. A 'színésznő' jelentés hasonlóságon alapul, egyes színésznőket ugyanis istennőnek kijáró hódolattal, imádatlal vettek körül. Nyelvünkbe az olaszból került, esetleg német közvetítéssel is. Régius szavunk.

divány [1577–1598] 'ülésre és fekvésre alkalmas kárpitozott bútor' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *divan* '(török) államtanács; tanácskozás; kerevet; verseskötet'. A törökben újperzsa közvetítésű arab jövevényszó, vö. újperzsa *divān*, arab *dīwān* 'állami számadáskönyv; verses kötet; kormányzó hivatal; államtanács'. A 'kerevet, szófa' jelentés az oszmán-törökben alakult ki, eredetileg a tanácskozó terem szőnyeggel és párnákkal díszített ülőhelyeit nevezték így. Nyelvünkbe is ezzel a jelentéssel került; 'államtanács; tanácskozás' jelentésben történettudományi szakszó.

divat [1611] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Az alapszó a *div*, a *dij* alakváltozata lehet, erre utal a szó legkorábbi, 'érték' jelentése. Mai köznyelvi jelentése a nyelvújítás korában keletkezett, a korábbi 'bőség, kelendőség' alapján. A *-t* végződés névszóképző, vö. *sziget*. A *dívik* ige [1808 (?), 1843] származékszó, mely mesterséges nyelvújítás kori szóalkotás *ik-es* igéink mintájára a *div* tőből. A *divat* származékai a *divatos* [1788], *divatozik* [1830].

diverzáns [1952] 'kártevő, felforgató elem' Orosz jövevényszó, vö. orosz *диверсант* [gyíverszant] 'diverzáns'. Az orosz szó az orosz *диверсия* [gyíverszija] 'elterelő harccselekmény; felforgató cselekmény' főnévből alakult az orosz *аспирант* [aszpirant] 'aspiráns', *эмигрант* [emigrant] 'emigráns'-féle nemzetközi szavakból elvont *-ant* képzővel. A szó végső soron a latin *diversio* főnévre, *diverzió* 'eltérés; manőver; szabotázsselekmény' [1854] szavunk átadó nyelvi alakjára vezethető vissza.

diverzió [1854] 'aknamunka, bomlasztó tevékenység' Latin jövevényszó, mely talán német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *diversio* 'le-, ki-, eltérítés; eltérés'; vö. még: német *Diversión* 'eltérés, irányváltás, elhajlás; váratlan oldal- vagy hátbatámadás; szabotázsselekmény'. A latin szó a latin *divertere* 'elfordít' ige *diversus* igenevéből keletkezett. Eredeti jelentése az 'eltér(it)és', ebből fejlődött a '(katonai) elterelő hadmozdulat'. A 'szabotázs, felforgató tevékenység' jelentés az oroszból származik, vö. *diverzáns*.

dizőz [1912] 'énekesnő (bárban)' Francia jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *diseuse* 'előadóművésznő, énekesnő'; vö. még: német *Diseuse* 'ugyanaz'. A szó a franciában a *dire* 'mond' származékaként keletkezett. Elavult szó.

dob¹ [1138 tn. (?), 1405 k.] 'egy fajta ütőhangszer' Valószínűleg hangutánzó eredetű szó. Hangalakja a hangszer, illetve más üreges test ütügetésével keletkező hangot jeleníti meg. Töve azonos lehet a *dobog* ige tövével. Igei származéka a *dobol* [1271 tn., 1476 k.].

dob² [1211 tn. (?), 1621] 'hajít' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *tāmp*- 'verődik', *pisāl' tāmpi* 'puskával lö'. A magyar és a vogul szavak egy feltételezett ugor kori **tšmp3-* 'dob, hajít, üt, ver' alakra vezethetők vissza. A szó eleji ugor **t* a magyarban *d*-vé, vö. *domb*, a szó belseji **mp* hangkapcsolat pedig *b*-vé alakult, vö. *eb*, *hab*. Származékai a *dobál* [1783], *dobálódzik* [1807].

dobhártya [1782] Latin mintára keletkezett összetett szó (*dob* + *hártya*), vö. tudományos latin *membrana tympani* 'dobhártya', tulajdonképpen 'a dob <hangszer> hártyája'. Hasonlóságon alapuló tudatos névátvitellel vált anatómiai szakszóvá. Nyelvújítás kori szóalkotás. Hasonló összetételek más nyelvekben is megfigyelhetők: finn *rumpukalvo* 'dobhártya'.

dobog [1430 tn., 1519 k.] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *dob* főnévvel lehet azonos. Hangalakja elsősorban az üreges tárgyak ütődésekor keletkező tompa, mély hangot jeleníti meg. A *-g* végződés gyakorító igeképző. A *dobbant* [1526] és a *dobban* [1531] mozzanatos igeképzővel létrejött alakulat. A *dobog* főnevesült folyamatos melléknévi igenévi származéka a *dobogó* 'emelő, pódium' [1430 tn., 1798], melynek eredeti jelentése 'fahíd, gyaloghíd' volt. A régi és a mai jelentés egyaránt a fához ütődő léptek keltette zaj és a konkrét tárgy társításával jött létre.

dobostorta [1896] Összetett szó, előtagja a *Dobos* személynév, utótagja a *torta*. A torta Dobos József (1847–1924) cukrászmesterről kapta a nevét. Hasonló típusú összetételre vö. *jonatánalma*, *székelygulyás*. Az ausztriai német *Dobostorte*, a horvát-szerb *došoštorta*: 'ugyanaz' a magyar szó átvételei.

doboz [1075 tn. (?), 1528] Bizonytalan eredetű szó, talán szóhasadás eredménye: a *toboz* hangalakilag és jelentésben elkülönült párja. Jelenlegi jelentése a nyelvújítás korához köthető, az eredetileg nyelvjárási jelentés ekkor került az irodalmi nyelvbe.

docens [1848] 'az adjunktusnál magasabb beosztású egyetemi vagy főiskolai előadó' Német jövevényszó, vö. német *Dozent* 'docens', melynek forrása a latin *docens*, *docentis* (birtokos eset) 'oktató (személy)', ez utóbbi a latin *docere* 'oktat' ige származéka. Az *-ns* végződés latinosítás eredménye, vö. *briliáns*.

-dogál/-degél/-dögél [1475] Gyakorító igeképzőbokr. Azonos funkciójú ősi elemi képzőkből alakult háromalakú képzőbokorra az ómagyar kor végén. Elemei a gyakorító *-d*, a *-g*, valamint az *-l*. A hosszú magánhangzó az *l* előtti másodlagos nyúlás eredménye. Főleg egytagú igékhez járul, pl. *sírdogál*, *mendegél*, *üldögél*. A 18. századig meglehetősen gyakori volt, ma sem tekinthető teljesen elavultnak.

dogma [1573] 'hittétel; mereven kötelező érvényűnek tekintett tétel' Latin jövevényszó, vö. latin *dogma* 'vélemény, nézet; filozófiai tantétel', egyházi latin 'hittétel'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *dóγμα* 'ugyanaz'. Nyelvünkben a *dogma* népes szócsaládjának minden tagja latin jövevényszó. A *dogmatizál* igére [1791] vö. latin *dogmatizare* 'tantételeket ad elő, tantételeket tanít', a *dogmatizmus*-ra [1813] vö. középkori latin *dogmatismus* 'fejtegetés, tételekbe foglalás; előadásmód'. A *dogmatiká*-ra [1816] vö. egyházi latin *dogmatica* 'rendszeres teológia'. Végül a *dogmatikus* melléknévre [1830] vö. *dogmaticus* 'dogmával kapcsolatos, dogmára vonatkozó'. A címszó, illetve a szócsalád egyes tagjainak rosszálló jelentése a németből és talán a franciából származik.

doh [1214 tn. (?), 1456 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *duchъ* 'szellem; lehelet, lélegzet; fuvallat', horvát-szerb *dah* 'lehelet, lélegzet; fuvallat; szájszag', szlovák *duch* 'szellem; lélek'. A szó a szláv nyelvekben indoeurópai eredetű, vö. görög *θεόςz* 'isten'. A *doh* 'kellemetlen szag' jelentésben ma inkább a *dohszag* összetételben [1826] él, de származékai a köznyelvben jelenleg is használatosak: *dohos* [1456 k.], *dohosság* [1495 e.], *dohosodik* [1750].

dohány [1647] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török régi nyelvi *duhan*, *duxān*, *duhān* 'füst; dohány'. A törökben újperzsa közvetítésű arab jövevényszó, vö. újperzsa *dux(χ)ān*, arab *dux(χ)ān*: 'ugyanaz'. A magyar *dohány* 'péncz' jelentése az argóban alakult ki. Igei származéka a *dohányzik* [1669]. A szlovák nyelvjárási *dohán*, román nyelvjárási *dohán*: 'dohány' a magyar szó átvételei.

dohog [1785] Hangutánzó eredetű. Hangalakja tompa, morgó, fújtatáshoz, levegőrezgéshez hasonló emberi, természeti vagy tárgyak keltette hangot jelenít meg. A tő a *duhaj* szó tövével van kapcsolatban, a szóvégi -g gyakorító igeképző. A legkorábbi adatolható 'morgó, elégedetlenkedik' jelentés másodlagosan alakulhatott ki.

dokk [1840] 'hajók javítására, festésére alkalmas kikötői medence, víztelenítő úszómű' Nemzetközi szó, vö. német *Dock*, angol *dock*, francia *dock*: 'dokk'. A szó eredete és elterjedésének útja nincs tisztázva. A legtöbb nyelvbe az angol közvetítette, ahová valószínűleg a hollandból került. A szó a 16–18. században az északi-tengeri hajózás szakszava volt. Nyelvünkbe valószínűleg az angolból vagy a németből került.

-dokol/-dekel/-dököl [1416 u.] Gyakorító igekepzőbokor. Különböző funkciójú ősi elemi képzőkből alakult képzőbokorra az ómagyar korban. Elemei a gyakorító *-d*, a mozzanatos *-k*, valamint a szintén gyakorító *-l*. Kevés származékban fordul elő, minden esetben egytagú igeikhez járul, pl. *fuldokol*, *nyeldekel*, *öldököl*. Ma már teljesen elavult toldalék.

doktor [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *doctor* 'tanító, tanítómester', középkori latin 'teológus; jogtudós', hazai latin 'tanító, tanítómester; doktori ranggal felruházott; orvos'. A latin szó a latin *docere* 'tanít' származéka. A szócsalád további tagjai szintén latin jövevények. A *doktorál* igére [1760] vö. középkori és hazai latin *doctorare* 'doktori fokozatot nyer'. A *doktorátus*-ra [1788] vö. középkori latin *doctoratus* 'doktori fokozat', hazai latin 'jeles tudósság, tanárság'. A *doki* 'orvos' [1972] szörövidüléssel és *-i* kicsinyítő képzővel létrejött alakulat.

doktrína [1851] 'tudományos tétel' Nemzetközi szó, vö. német *Doktrin* 'tantétel, elmélet; a valóságtól elvonatkoztatott elmélet; hittan, hitoktatás', angol *doctrine*, orosz *доктрина* [doktrina]: 'tantétel, elmélet'. A nemzetközi szócsalád másik tagja a *doktriner* 'elvonatkoztatott elméleti szabályokhoz, merev (politikai) gondolatokhoz ragaszkodó; ilyen személy' [1847], vö. német *doktrinär* 'tudós; merev gondolkodású', *Doktrinär* 'tudományos politikus, egy politikai párt tagja', angol *doctrinaire*, orosz *доктринер* [doktrinor]: 'doktriner, elméleti tudós'. E szavak alapja a latin *docere* 'tanít, oktat, gyakoroltat', ebből a *doctrina* 'tan, elmélet' származék a klasszikus latinban jött létre. A *doktriner* a franciában keletkezett származék, vö. francia *doctrinaire* 'doktriner'. Nyelvünkbe a *doktrína* a politikai, jogi latin műnyelv révén, a *doktriner* pedig német, esetleg francia közvetítéssel került.

dokumentum [1597] Latin jövevényszó, vö. latin *documentum* 'bizonyíték, bizonyosság, tanújel, intő példa, figyelmeztetés', hazai latin 'oklevél, bizonyító levél, okirat'. A latin szó a latin *docere* 'tanít' származéka.

dokumentál [1803] Nemzetközi szó, vö. német *dokumentieren*, angol *document*, francia *documenter*: 'dokumentál'; vö. még: latin *documentare* 'ábrázol, bemutat; figyelmeztet', hazai latin 'oklevelekkel bizonyít; oktat'. A szóvégi *-ál* végződés beillesztő igekepző, vö. *ágál*, *dedikál*. A szócsaládhoz tartozó *dokumentáció*-ra [1937] vö. német *Dokumentation*, angol *documentation*, francia *documentation*: 'dokumentáció'; vö. még: latin *documentatio* 'ábrázolás, bemutatás; figyelmeztetés'. Nyelvünkbe ezeket a szavakat a német közvetítette, a *dokumentáció* végződése latinosság eredménye.

dolina [1869] 'tölcsér alakú mélyedés mészkőhegység fennsíkján' Nemzetközi szó, vö. német *Doline*, angol *dolina*, francia *doline*: 'dolina'. E szavak forrása a szlovén (*kráška*) *dolina* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'karszti völgy'. Nyelvünkbe irodalmi úton, valószínűleg a német földrajzi szaknyelv révén került.

dollár [1753] Nemzetközi szó, vö. német *Dollar*, angol *dollar*, francia *dollar*: 'dollár'; vö. még: angol régi nyelvi *daller*, *doler* 'tallér'. A szó az angolból terjedt el, ahol eredetileg alnémet jövevényszó, vö. alnémet *dāler* 'tallér'. A magyarba különböző nyelvek közvetítették. Végső soron a magyar *tallér* szóval azonos eredetű.

dolmány [1405 k.] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török régi nyelvi *dolaman*, *dolman* 'a janicsárok posztóruhája; piros posztóköpeny', mely az oszmán-török *dola-* 'körülteker' ige névszói származéka. A szó megfelelői a balkáni nyelvekben is megtalálhatók. Nyelvünkbe katonai ruhadarab megnevezéseként került. A német *Dolman*, angol *dolman*, olasz *dolman*, orosz *доламан* [*doloman*], finn *dolmaani*: '(huszár)dolmány' a magyar szó átvételei.

dolog [1372 u.] Szláv, talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *dug* 'adósság, kötelesség', óegyházi szláv *dlъgъ* 'tartozás, adósság', szlovák *dlh* 'ugyanaz; kötelezettség'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, vö. gót *dulgs* 'adósság', ír *dligid* 'kötelesség'. Nyelvünkben a 'munka; ügy, eset' jelentések a legrégebbiek. Származékai: *dolgos* [1470], *dolgozik* [1560 k.], *dolgozó* (melléknévi igenév) [1560 k.], (főnév) [1803], *dologtalan* [1723], *dologi* [1807], *dolgozat* [1829].

dolomit [1865] 'mész és magnézium tartalmú ásvány' Nemzetközi szó, vö. német *Dolomit*, angol *dolomite*, francia *dolomite*, *dolmie*: 'dolomit'. A szó a franciából terjedt el, az elnevezés a dolomit első kutatójának, Déodat de Gratet Dolomieu-nak a nevéből jött létre az ásványtanban szokásos *-it(e)* végződéssel. A magyarba a franciából vagy a németből került. Ásványtani műszó.

dóm [1693] Vándorszó, vö. német *Dom*, francia *dôme*, olasz régi nyelvi, nyelvjárási *domo*, cseh *dóm*, szlovák *dóm*: 'dóm, katedrális'. A szó az olaszban keletkezett a latin *domus* (*Dei*) '(Isten) háza' alapján. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

domb [1307 tn., 1329] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *tōmp* 'domb', *tump* 'sziget', *tāmp* 'orr, pofa (állaté)'. A szó az ugor alapnyelvben **tsmps* 'valami kiemelkedő (domb, sziget)' alakban élhetett. A szó eleji ugor **t* > magyar *d*, és a szó belseji **mp* > *b* hangváltozásokra vö. *dob*. Származéka a *dombos* [1379 (?) tn., 1560 k.]. A román *dîmb* 'domb; földhányás' a magyar szó átvétele.

domború [1193 tn. (?), 1578] Származékszó, melynek abszolút töve a *domb* főnévvel lehet azonos. Feltehető, hogy eredetileg igenévszó volt. Az *-r* gyakorító igeképző, a szóvégi *-ú* eredetileg folyamatos melléknéviigenév-képző volt. A *dombor* 'ívelt, domború' [1789] mesterségesen kialakított tövel a nyelvújítás korában összetétel is keletkezett, vö. *dombormű* [1818]. A relatív tö további származékai: *domborodik* [1577 k.], *domborít* [1778], *domborul* [1792].

dominál [1584] 'uralkodik, fölényben van' Latin jövevényszó, vö. latin *dominare* 'ural valamit; uralkodik; önkényuralmat gyakorol', középkori latin 'valaminek ura; valamit birtokosként használ', hazai latin 'ugyanaz; túlerőben van'. Ezek a latin *dominus* 'úr; a ház ura; uralkodó; valaminek a birtokosa' származékai. A magyar ige *-ál* végződésére vö. *ágál*, *dedikál*. A szócsalád melléknévi tagja, a *domináns* 'dominál, uralkodó' [1854] szintén latin jövevényszó, vö. latin *dominans* 'uralkodó'. Hasonló típusú latin eredetű szavaink szóvégi *s-ez*ó ejtésére vö. *evidens*.

dominikánus [1602] 'Domonkos-rendi' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Dominicanus* 'dominikánus, Domonkos-rendi; a Domonkos-rend tagja', ami az egyházi latin *Dominicus* 'Domonkos, <tulajdonképpen> az, aki az Úr napján (vasárnap) született' tulajdonnév származéka; vö. még: *dies dominicus* 'az Úr napja'. Az elnevezés a rendet alapító Szent Domonkos (1170–1221) nevéhez fűződik, a rend Magyarországon 1221-től létezik. A szóvégi *s-ez*ó ejtésre vö. *ámbitus*, *habitus*.

domínium [1584] 'földbirtok' Latin jövevényszó, vö. latin *dominium* 'hatalom valami fölött; birtoklás; uralkodói hatalom', hazai latin 'ugyanaz; birtokjog, tulajdonjog; földbirtok, uradalom; ország; királyság'. A latin szó a latin *dominus* 'úr; a ház ura; uralkodó; valaminek a birtokosa' származéka. Történettudományi műszó.

dominó [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Domino*, angol *domino*, francia *domino*, olasz *domino*: 'dominójáték; <angolban és franciában> dominókő'. A szó a franciában alakult ki a *jeu de dominos* 'dominójáték', tulajdonképpen 'urak játéka' szóból, és az olaszból terjedt el. A régi nyelvi *dominó* 'álarcos báli selyemruha; kámszás köpeny' [1788] ugyanezen etimológiához tartozik, végső soron mindkét szó a latin *dominus* 'úr; a ház ura; uralkodó; valaminek a birtokosa' szóra

vezethető vissza, és szótörténetileg összefügg *dominál*, *dominium* szavainkkal. A *dominó* igei származéka a *dominózik* [1855].

domonkos [1570] 'dominikánus' A *Domonkos* tulajdonnév köznevesülésével keletkezett. A személynév latin eredetű, vö. egyházi latin *Dominicus* 'Domonkos', mely tulajdonképpen a dominikánus rendet alapító Szent Domonkos (1170–1221) neve. A *domonkos* olyan jelzős szó szerkezetekből önállósulva köznevesült, mint *domonkos barát* [1570], *domonkos apáca* [1893]. A *domonkos* mellett a régi nyelvben élt a *dömés* elnevezés is [1873], ami a *Döme* személynév (a Domonkos becéző alakja) származéka.

dong [1230 k. tn. (?), 1520 k.] Hangutánzó eredetű szó. Szótöve összefügg a *dunnyog* ige tövével. Végződése a -g gyakorító igeképző. Melléknévi igenévi származéka a *dongó* [1230 k. tn. (?), 1520 k.], mely főnévi jelentésben 1616-tól adatolható.

donga [1233] 'hordó, dézsa oldalát alkotó deszka' Szláv, talán délszláv jövevényszó, vö. bolgár *дуга* [duga] 'ív, körív; donga', horvát-szerb *duga*, szlovén *doga*, szlovák *duha*: 'donga; szívárvány'. Ezek szláv eredetűek, vö. még: litván *dangūs* 'égbolt'. A szó belseji *n* arra utal, hogy az átvétel még a 10. század előtt bekövetkezett, vö. *abroncs*, *bolond*. A 'hordó' jelentés érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Számos összetétel előtagjává vált, melyben a *donga* 'ív alakú, hordószerű' jelentésben szerepel, vö. *dongaboltozat*, *dongacserép*, *dongafa*, *dongaláb*. A *duga* főnév ugyanezen szláv eredetű szótól későbbi, a horvát-szerbből átvett alakja, amely ma elsősorban a *dugába dől* 'megsemmisül, kudarcba fullad' [1750] szólásban él.

donzsuán [1868] 'hódításairól közismert férfi, szoknyavadász' Nemzetközi szó, vö. német *Don Juan*, francia *Don Juan*, orosz *донжуан* [donzsuan]: 'szoknyavadász'. A szó forrása a 14. századi spanyol mondahős, Don Juan de Tenorio neve. A szó elterjedése az irodalom és a színház közvetítésének, többek között Molière Don Juan című vígjátékának és Mozart Don Giovanni című operájának köszönhető. Nyelvünkbe főképp a németből és a franciából került. Elavulóban van, a választékos nyelv ma a *donhuán* változatot [1893] használja.

dopping [1910] 'ajzószerrel való serkentés' Nemzetközi szó, vö. német *Doping*, angol *doping*, francia *dopping*: 'dopping'. A szó az angoltól terjedt el, ahol a *dope* 'sűrű folyadékkal beken; belakoz; kábítószerrel ad be valakinek; érzéstelenít; kuruzsol; lovat doppingol' ige főnevesült melléknévi igeneve, az angol szó a holland *dopen* 'megmárt; megnedvesít; átítat' alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe az angoltól került, a szó belseji *p* megnyúlása magyar fejlemény. Igei származéka a *doppingol* [1927].

dór [1784] 'ókori görög törzs, illetve vele kapcsolatos' Nemzetközi szó, vö. német *Dorer*, *Dorier*, angol *Dorian*, francia *Dorien*: 'dór'; vö. még: latin *Dores* (többes szám) 'ugyanaz'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *dorieisz* 'dórok'. A *dór* hangalak az idegen nyelvi megfelelők többszámú, vagy a latin többes számú *Dores*-re visszavezethető *dórok* (többes szám) alak rövidülése.

dorbézol [1568] Bizonytalan eredetű, talán származékszó. Az alapszó a *tor* 'lakoma, vendégség' lehet, a származék keletkezés módja azonban nem világos. Talán játékos szóalkotás eredménye. Eredeti hangalakja a *torbézol* 'halotti toron részt vesz' volt. Pejoratív értelme későbbi fejlemény.

dorgál [1495 e.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. cseremisiz *torle-* 'dorgál, szidalmaz', mordvin *tu're-*, *tu're-* 'harcol, verekszik', finn *tora* 'harc, veszekedés, civódás', *toru-* verekszik; viszálykodik, szid', lapp *doarro* 'harc, csata, küzdelem', *doarro-* 'döf, harcol', jurák *tāro-* 'birkózik', szelkup *tjaar* 'harc, veszekedés'. A szó az uráli alapnyelvben **torə* 'harc, veszekedés; harcol, verekszik' formában élhetett. Mivel ezek a szavak hangutánzó-hangfestő eredetűek lehetnek, összetartozásuk bizonytalan. Végződése a -gál gyakorító igeképző. A szó eleji uráli **t* > magyar *d* hangfejlődésre vö. *daru*.

doromb [1577] 'egy fajta népi hangszer' Belső fejlemény, valószínűleg elvonással keletkezett. Alapszava talán a nyelvjárási *doromblya* [1468 tn., 1707] 'egy fajta népi hangszer', melynek elhagyott -lya végződését névszóképzőként, vagy névszóképző és birtokos személyjel kapcsolataként fogták fel. A *doromblya* szláv, talán szlovák jövevényszó, vö. szlovák *drumbl'a* 'doromblya'. Elképzelhető az is, hogy a szóelvonás alapja a *dorombol* ige volt.

dorombol [1641] Hangutánzó szó. A *tő* a hangutánzás síkján összefügg a *durmol* és a *duruzsol* tövével. A végződés gyakorító igeképző. A 'hízeleg' jelentés a doromboló macska magatartása alapján jött létre.

dorong [1291–1294 tn. (?), 1519] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *drogv* 'furfósbot', horvát-szerb régi nyelvi *drug* 'rúd', szlovák *drúk*, orosz nyelvjárási *дрюк* [drjuk]: 'ugyanaz; furfósbot'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óskandináv *drangr* 'a földből kiálló kő'. A szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés a 10. század vége előtt történt, vö. *abroncs*. Igei származéka a *dorongol* [1808].

-dos/-des/-dös [1416 u.] Gyakorító igeképzőbokor. Azonos funkciójú ősi elemi képzőkből alakult képzőbokorra az ómagyar korban. Elemei a gyakorító *-d* és *-s*. Egytagú igékhez járul. A régi nyelvben gyakori volt, több származékból ma is kielemezhető, pl. *nyaldos*, *verdes*, *lökdös*, de már új szavakat nem hoz létre.

dosszié [1900] Nemzetközi szó, vö. német *Dossier*, angol *dossier*, francia *dossier*: 'doszsié'. A szó a franciában keletkezett az eredetileg 'háttámla' jelentésű *dossier*-ből, ami a francia *dos* 'hát' származéka. A 'doszsié' jelentés kialakulása azzal magyarázható, hogy a címfelirat az iratokat tartalmazó karton hátára került. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

dosztig [1669] 'bőségesen' Valószínűleg megszilárdult ragos alakulat a *doszt* 'bőségesen' [1806] alapszóból *-ig* határozóraggal, vö. *untig*. A *doszt* szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *dosta* 'elég, eleget; eléggé, jócskán', szlovák *dost* 'ugyanaz', orosz *достима* [doszita] 'jóllakásig, eleget', ezek a szláv *do* előjárósó és a **syt-* 'jóllakás, telítődés' összetételéből keletkeztek. Az is elképzelhető, hogy a *doszt* a *dosztig*-ből keletkezett szóelvonással, ebben az esetben a *dosztig* a szláv alakok részleges tükörfordításaként is létrejöhetett.

dotál [1693] 'díjaz, fizet' Latin jövevényszó, vö. latin *dotare* 'kiházásít, kelengyével ellát', mely a latin *dos* '(menyasszonyi) hozomány; adomány' származéka. A *dotáció* főnév [1787] szintén latin jövevényszó, vö. középkori és egyházi latin *dotatio (ecclesiae)* '(egyházi) javadalom', hazai latin *dotatio* 'kiházásítás, férjhezadás; adományozás'. A latin *dotatio* szintén a latin *dotare* származéka. Az *-ál* végződésre vö. *dedikál*.

-doz(ik)/-dez(ik)/-döz(ik) [1527] Gyakorító igeképzőbokor. Azonos funkciójú ősi elemi képzőkből alakult képzőbokorra az ómagyar kor végén. Elemei a gyakorító *-d* és *-z*. Gyakori, ma is eleven toldalék. Újabban jelentkező, a tárgyatlanságot hangsúlyozó *-ik* végződése másodlagos, analógiás fejleménynek tekinthető, nem alkot valódi ikes igéket, pl. *hajladoz(ik)*, *tümedez(ik)*, *lődöz*.

dózis [1735] 'adag' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *dosis* 'dózis', hazai latin 'ugyanaz; ajándék; gyógyszeradag', tudományos latin *dosis (toxica, lethalis)* '(mérgező, halálos) mennyiség', ez végső soron görög eredetű, vö. görög *dószisz* 'adag, dózis'. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*, a szóvégi *s-re* vö. *április*.

dózse [1785] 'az egykori velencei köztársaság államfője' Olasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *dófe*, *doxe* [x=ž], olasz *doge*: 'dózse'. Az olasz szavak alapja a latin *dux*, *ducem* (tárgyest) 'vezető, vezér'.

döbben [1736] Hangutánzó eredetű. Alapszava a *dobog* ige tövének magas hangrendű párja. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A címszó szócsaládjába tartozik a *dübbörög* és a *düböög* ige. Az *ü-t* és *ö-t* tartalmazó formák között részleges szóhasadás ment végbe, az előbbieket használata konkrét, az utóbbiaké pedig elvont jelentésben szilárdult meg. Származékai: *megdöbbent* [1742], *döbbenet* [1823], *döbbenetes* [1914].

döcög [1577 k.] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Hangalakja rázkódással, kisebb ütődésekkel járó lassú mozgást jelenít meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Azonos töből keletkezett *-n* mozzanatos képzővel a *döccen* [1755].

dödölle [1725–1764] 'tejfölös, túrós galuska vagy gombócszerű étel' Ismeretlen eredetű. A 'derelye' jelentés a *derelyé*-vel való keveredés eredménye. A szó a népnyelvből a köznyelvbe is eljutott.

döf [1566] Ismeretlen eredetű. Feltehetőleg a magyar szókincs legrégebbi elemei közé tartozik, erre utal, hogy képző nélküli tőigének tűnik. Gyakorító képzős származéka a *döfköd* [1833].

dög [1086 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése valószínűleg 'betegség, járvány' volt, ebből alakult ki az 'állattetem' jelentés. Átvitt értelmű, rosszalló és durva jelentései is fejlődtek, vö. 'élő állat <főleg kutya, ló>' [1786], illetve 'alávaló ember' [1790]. Fontosabb származékai: *döglök* [1517], *döglődik* [1768], *dögleszt* [1791].

döghalál [1493 k.] 'pestis' Összetett szó, előtagja a *dög* 'betegség, járvány', utótagja a *halál* főnév. Az elnevezés azzal magyarázható, hogy a gyakori pestisjárványt nehezen tudták megfékezni a középkorban, és e megbetegedés halálos kimenetelű volt.

dögönyöz [1628] 'ütöget, püföl' Származékszó. Alapszava a régi nyelvi *dögöny* 'bunkósbot' [1673], -z végződése igeképző. Eredeti jelentése 'bunkósbottal üt' lehetett. Az alapszó elvonás a szintén régi nyelvi *dögönyeg* [1577] 'bunkósbot, buzogány' jelentésű oszmán-török eredetű szóból.

dől [1432 tn., 1508] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *tüš-*, kun *tüš-*, oszmán-török *düş-*: 'esik, összeomlik; meghal'. A szó az ötörökben esetleg igenévszó volt, melynek névszói folytatása lehet a *dél*. A csuvas *l* és a köztörök *š* hangmegfelelés alapján feltételezhető, hogy egy csuvasos jellegű török nyelvből vettük át. A magyarba került szóalak **dül* lehetett. Eredeti jelentése valószínűleg 'esik, omlik' volt. Származékai: *dülöng* [1577], *düledzik* [1597], *düledék* [1760], *dülöngél* [1780].

dölyfös [1520 k.] Valószínűleg származékszó. Az alapszó talán a *dülled* ige tövével hozható kapcsolatba, a szó belseji *f* szerepe tisztázatlan, az -s végződés névszóképző. A *dölyf* [1793] nyelvújítás kori elvonás a *dölyfös*-ből.

dömping [1929] 'tömeges kínálat' Nemzetközi szó, vö. német *Dumping*, angol *dumping*, francia *dumping*: 'dömping'. A szó az angoltól terjedt el, ahol az amerikai angol *dump* 'zuhan; ledob, leejt; lerak, lezúdit; áron alul exportál' ige főnevesült igeneve. Nyelvünkbe a németből vagy az angoltól került.

döng [1509 tn., 1585] Hangutánzó eredetű szó, a *dong* magas hangrendű párja. Töve a *dünnög* ige tövével függ össze, végződése a -g gyakorító igeképző. Származéka a *döngicsél* [1814].

döngöl [1244 tn., 1708] Származékszó, alapszava valószínűleg a *döng*, -l végződése műveltető igeképző, hasonló szóképzésre vö. *aszal* (< *aszik*). Ugyanebből a töből keletkezett -t műveltető igeképzővel a *dönget* [1719 (?), 1761]. Eredeti jelentései: 'zörög, dörömböl', ezekből hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a 'valamivel veregetve egyenget'.

dönt [1330 tn., 1416 u.] Származékszó, alapszava a *dől*, -t végződése műveltető igeképző. A szó belseji -n a *bont*, *ont* típusú igék hatására jött létre. Származékai: *döntés* [1330 tn., 1885], *döntetlen* [1839], *döntő* (melléknévi igenév) [1848], (főnév) [1903].

dőre [1604] 'oktalan, meggondolatlan' Bizonytalan eredetű, talán német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *töre*, *tör*, korai újfelnémet *dore*, német *Tor*: 'örült, tébolyodott'; vö. még: német *töricht* 'balga, dőre, bolondos'. A szó germán eredetű, vö. óangol *dysig* 'balga, dőre, bolondos'. Az egyeztetést az teszi bizonytalanná, hogy mély hangrendű változatok a magyarban nem mutathatók ki, a magyar alak hangrendi átcsapás eredménye lehet. A nyelvjárásokból került át az irodalmi nyelvbe.

dörmög [1763] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *dörög*, *dörömböl* szócsaládjába tartozik. A -g végződés gyakorító igeképző. Játékos szóalkotással ikerszó is keletkezett belőle: *dirmeg-dörmög* [1862].

dörög [1257 tn., 1513] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *dörmög*, *dörömböl* szócsaládjába tartozik. A -g végződés gyakorító igeképző. A *dörej* [1811] a *röhej* (< *röhög*), *zorej* (< *zörög*) típusú szavak mintájára keletkezett főnévi származék. További származékok: *dörgölődik* [1533], *dörgedelem* [1844], *dördül* [1532], *dördít* [1565], *dörren* [1796].

dörömböl [1645] Hangutánzó eredetű szó. Töve a *dörög*, *dörmög* szócsaládjába tartozik, végződése az -l gyakorító képző.

dörzsöl [1562] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán a *tör* ige származéka, végződése a -szöl gyakorító képzőbokr. Korai alakváltozatai *t*-vel kezdődnek, a szó elején *t > d* zöngésülés következett be, vö. *töm*. A *töröl* és a *dörzsöl* ige jelentései közötti átfedés is alátámasztja ezt a származtatást. A *tö* lehet hangutánzó-hangfestő eredetű is, ez esetben a nyelvjárási *döröcköl* 'ver, gyúr, gyömösöl' [1415 tn. (?), 1565] ige tövével hozható kapcsolatba. Ez a származtatás jelentéstani nehézségekbe ütközik. Származékok: *dörzsolódik* [1616 (?), 1784], *dörgöl* [1577 k.], *dörgölő(d)zik* [1759].

dőzsöl [1552] Német, közelebről erdélyi szász jövevényszó, vö. erdélyi szász *děžoln* 'lármáz, zajong', ami a középfelnémet *diezen* 'hangot ad; zúg, zörög' szóra megy vissza; vö. még: frank *deischelen* 'zajong'. A magyarban

elsőként adatható 'mulatozik, tivornyázik' jelentés [1552] érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett a német szó jelentése alapján.

drága [1208 tn., 1372 u.] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *drag*, *-a*, *-o*, szlovén *drag*, *-a*, *-o*, cseh *drahý*, *-á*, *-é*, szlovák *drahý*, *-á*, *-é*, óegyházi szláv *drago*, *-a*, *-o*: 'értékes; kedves, szeretett'. A szó szláv eredetű, vö. még: lett *dārgs* 'drága; kedves'. Nyelvünkbe a szláv melléknév nőnemű (esetleg semlegesnemű) alakja került. A címszó származékai: *drágáll* [1560 k.], *drágul* [1569], *drágít* [1611].

drágakő [1518 k.] Összetett szó, előtagja a *drága* 'értékes' melléknév, utótagja a *kő* főnév. Az összetétel keletkezéséhez idegen nyelvi minták is hozzájárulhattak, vö. horvát-szerb *dragi kamen*, latin *lapis pretiosus*: 'drágakő'.

drágalátos [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó, melynek előtagja a *drága* 'kedves, értékes, becses' melléknév, utótagja a *lát* ige származéka, a végződés az *-s* melléknévképző. Az utótag alakulásmódjára vö. *tilos*, nyelvjárási *iszos* 'gyakran ivó, részeges'. Az összetétel eredeti jelentése 'értékes, látni érdemes, szép' volt.

dragonyos [1583 tn., 1704] 'díszes tarajos sisakú lovaskatona' Származékszó, alapszava a *dragony*, *-s* végződése melléknévképző. A *dragony* [1621] vándorszó, vö. korai újfelnémet *dragon* 'könnyű tűzfegyver; egy fajta gyalogos katona', francia *dragon* '(tűzokádó) sárkány; egy fajta gyalogos, majd katona; a régi nyelvben: zászló', olasz régi nyelvi *dragone*, cseh *dragoun*: 'dragonyos', horvát-szerb *dragon* 'ugyanaz; pánt a kabát hátán'. A szó végső forrása a görög *drákon* 'sárkány'. Később a franciából terjedt el. Nyelvünkbe a németből, olaszból, esetleg a franciából került.

drákói [1792] 'könyörtelen' Származékszó, alapszava a latin *Draco* tulajdonnév, *-i* végződése melléknévképző. Az alapszó végső soron görög eredetű, és hangalakjában megegyezik a 'sárkány' jelentésű köznévvvel, vö. görög *drákon*. Drákon az első athéni törvénykönyv szerkesztője, aki Kr.e. 621-ben gyűjtötte össze a szokáson alapuló törvényeket. Ma elsősorban a *drákói szigor*, *drákói ítélet* szerkezetekben él.

dráma [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Drama*, angol *drama*, francia *drame*: 'dráma'; vö. még: latin *drama* 'ugyanaz'. E szavak végső soron a görög *drama* 'tett, cselekedet; tennivaló, kötelesség; üzlet; színpadi cselekmény, dráma' szóra mennek vissza. A címszó igei származéka, a *dramatizál* [1794] szintén nemzetközi szó, vö. német *dramatisieren*, angol *dramatize*, francia *dramatiser*, olasz *drammatizzare*: 'dramatizál'. Az ige az angolból és a franciából terjedt el, nyelvünkbe a német és az olasz közvetítette.

dramaturgia [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Dramaturgie*, angol *dramaturgy*, francia *dramaturgie*: 'dramaturgia'. E szavak alapja a görög *dramaturgía* 'drámai szerkesztés; színpadi cselekmény'. A nemzetközi szócsalád másik tagja a *dramaturg* [1817], vö. német *Dramaturg*, olasz *drammaturgo*, francia *dramaturge*: 'dramaturg'. Ezek alapja a görög *dramaturgós* 'színpadi szerző'. A görög összetételek előtagja azonos *dráma* szavunk forrásával, utótagja pedig az *energia* eredetijével függ össze. Nyelvünkbe valószínűleg mindkét szót a német közvetítette.

drapéria [1790] 'redőzött textilanyag' Nemzetközi szó, vö. német *Draperie*, angol *drapery*, francia *draperie*: 'drapéria'. A szó a franciából terjedt el, alapszava a francia *draper* 'posztónak készít ki szövetet; posztóval bevon; redőz, ráncol', ami a francia *drap* 'posztó' származéka. A magyar hangalak szóvégi *a*-ja hanghelyettesítés eredménye. Nyelvünkbe a német közvetítette.

drapp [1768] Vitatott eredetű. 1. Nemzetközi szó, vö. német *Drap* 'egy fajta gyapjúszövet', angol *drab* 'halvány sárgás vagy szürkésbarna; ilyen színű szövet', francia *drap* 'posztó, szövet; takaró; ponyva'. E szavak forrása a késői latin *drappus* 'szövetdarab, rongy'. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette. 2. Belső fejlemény, jelentéstapadással önállósult a német mintára keletkezett *drappszín* összetételből [1807], vö. német *drappfarbig* 'drapp (színű)'.

drasztikus [1831] 'erőszakos, kíméletlen; erős hatású' Nemzetközi szó, vö. német *drastisch*, angol *drastic*, olasz *drastico*: 'drasztikus'; vö. még: tudományos latin *drasticus* 'erősen ható (orvosság)'. A latin szó a görög *drasztikós* 'hatékony' átvétele. A magyar szó 'erős hatású gyógyszer' jelentésben a latinból, 'durva, közönséges' jelentésben pedig a németből származik.

draszé [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Dragée*, angol *dragée*, francia *dragée*: 'draszé'. A szó a franciából terjedt el, és talán a latin *tragemata* 'csemege, nyalánkság' alakra vezethető vissza, végső soron azonos eredetű *trágya* szavunkkal. Nyelvünkbe főleg a németből került.

dressz [1880] 'mez; fürdőruha' Angol jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. angol *dress* 'öltözék, ruha; női ruha'; vö. még: német *Dreß* 'sportöltözet, különleges célú öltözet'. Az angol főnév a (*to*) *dress* 'elkészít, megigazít; felöltöztet; feldíszít' igéből keletkezett. Az angolban francia jövevény, vö. francia *dresser* 'ugyanaz', végső forrása pedig a vulgáris latin *directiare* 'kiegyenesít' ige.

dresszíroz [1796] 'idomít; formáz' Német jövevényszó, vö. német *dressieren* 'idomít, fegyelmez, keményen nevel', ez a francia *dresser* 'idomít, irányít, felszerel' ige átvétele. A magyar ige végződése szokásos beillesztő képző, vö. *studíroz*. A *dresszúra* 'állatidomítás' [1835] szintén német eredetű, vö. német *Dressur* 'idomítás, fegyelmezés'. A szó elterjedését az ausztriai német katonai nyelvezet is elősegítette. A szóvégi *-a* latinosítás eredménye.

drogéria [1854] 'egészségügyi és kozmetikai vegyszerek boltja; illatszerbolt' Nemzetközi szó, vö. német *Drogerie* 'drogéria', bécsi német 'ugyanaz; parfüméria', francia *droguerie* 'festékárú, vegyszerárú, háztartási cikkek; ezek boltja', lengyel *drogeria* 'parfüméria; drogéria'. A *drogista* 'drogéria tulajdonosa vagy alkalmazottja' [1854] szintén nemzetközi szó, vö. német *Drogist* 'drogista', francia *droguiste* 'ugyanaz; vegyszerárú', lengyel *drogista* 'drogista; parfümárú'. E szavak a franciából terjedtek el, alapjuk a francia *drogue* 'vegyi anyagok'. Nyelvünkbe főleg a németből került, a szóvég latinosítás eredménye.

dromedár [1619] 'egyipúpu teve' Vándorszó, vö. német *Dromedar*, francia *dromadaire*, olasz *dromedario*, horvát-szerb *dromedar*, szlovák *dromedár*: 'dromedár'; vö. még: középkori latin *dromedarius* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

drót [1532] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *drât, dröt* 'sodrás, csavarás; sodort fonal', hazai újfelnémet *drot, drad* 'fémhuzal', német *Draht* 'ugyanaz; táviró; telefon'. Ez a német *drehen* 'forgat, sodor, teker' származéka. A fémhuzalok készítését a 14. században Nürnbergben találták fel, ezért kerülhetett a szó nyelvünkbe már 'dróthuzal' jelentésben. A 'telegráf, drótposta' jelentések vagy német eredetűek, vagy a *drótposta* összetétel [1858] alapján jöttek létre jelentéstapadással. Származékai a *drótos* [1679], *drótoz* [1782].

drukkol [1877] 'szorong; szurkol' Német jövevényszó, vö. német *drücken*, felnémet *drucken*: 'nyom, nyomtat, szorít; ránehezedik, nyomasztóan hat', *sich drücken* 'eloston, lopva távozik'. A szó indoeurópai eredetű, vö. lett *traukt* 'üt, ver'. A *drukk* [1888] szintén német eredetű, vö. német *Druck* 'nyomás, szorítás; teher; szorongás, szorultság'. A *drukker* 'szurkoló' [1932] a hazai német városi polgárság nyelvében keletkezett, hasonló képzésre a sportnyelvben vö. *ziccer*.

drusza [1741] 'azonos keresztnevű' Ismeretlen eredetű. Szláv hangzása ellenére szláv eredete nem bizonyítható. A szlovák *drusa* 'névrokon, barát' valószínűleg a magyar szó átvétele.

dublé [1893] 'mindkét oldalán más színű kelme; nemesfémvel bevont fém; valódi felső és hamis alsó részből álló drágakötánzat' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *dublé* 'megkettőzött, kettős; bélelt; nemesfémvel futtatott fém'; vö. még: német *Doublet, Dublee* 'nemesfémvel futtatott fém; drágakötánzat'. Az azonos eredetű *doublet* 'másodpéldány, hasonmás' [1645] vö. francia *doublet* 'kettős szövésű szövet; drágakötánzat'; vö. még: német *Doublet* 'két példányban meglévő dolog; másodpéldány'. A francia szavak a francia *doubler* 'megkettőz' ige származékai.

dúc¹ [1631 (?), 1792] 'támasztófa; galambdúc' Ismeretlen eredetű. Eredetileg nyelvjárási szó, mely a nyelvújítás korában került a köznyelv szókincsébe. Eredeti jelentése valószínűleg a '<főként alátámasztásra szolgáló> faoszlop', a 'galambház' jelentés ennek alapján, érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődhetett. Igei származéka a *dúcol* [1862].

dúc² [1708] 'gyürke, kidudorodás; idegdúc' Valószínűleg szóelvonással keletkezett a *duzzad* igéből. A *z > c* hangváltozás szokatlan. Eredeti jelentésében tájszó, 'idegdúc' jelentésben pedig orvosi műszó.

duci [1786] Játékos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a *dúc²* 'gyürke, kenyéren lévő kidudorodás', végződése az *-i* kicsinyítő képző. Az elnevezés a kenyér, kalács gömbölyű vége és a kövér emberre jellemző gömbölyű formák közti hasonlóságon alapul.

duda [1086 tn. (?), 1590 k.] Vitattott eredetű. 1. Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *duda* 'síp, füttyülő; furulya, tilinkó', szlovák nyelvjárási *dudy* (többes szám) 'duda', orosz régi nyelvi, nyelvjárási *ду́да* [duda] 'síp, furulya; duda'. A származtatást a szó hangutánzó jellege és a szláv nyelvekben való késői felbukkanása teszi kétségesé. 2. Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tó* a *dúdol* ige családjához kapcsolható, az *-a*

végződés folyamatos melléknéviigenév-képző. Amennyiben ez utóbbi származtatás a helyes, a tő a magyarból is átkerülhetett a szláv nyelvekbe.

dudli [1891] 'cucli' Német jövevényszó, vö. bécsi német *dudl* 'női mell', hazai bajor-osztrák *tuttl* 'mellbimbó', *tuttln* 'szopik', tiroli német *tutts*, *tuttn* 'emlő, mell'; vö. még: német nyelvjárási *tuttel* 'cucli; emlő, mell'.

dúdol [1565] Hangutánzó eredetű. A szócsalád tagjainak egymáshoz való viszonya bizonytalan. Amennyiben a címszó az alapszó, a nyelvjárási *dúd* 'dallam' [1585–1621] szóelvonás eredménye lehet. Ha a *dúd*-ot tekintjük alapszónak, akkor a *dúdol* ennek igei származéka, és az *-l* végződés gyakorító igeképző. A szócsalád gyakorító igeképzős tagja a *dudorászik* [1791] is.

dudorodik [1785] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatosítható. A relatív tő *-r* végződése gyakorító igeképző, vö. hasonlóképpen: *hever*, *habar*. Az abszolút tő valószínűleg hangutánzó eredetű, és a *dundi* tövével függ össze. A *-dik* végződés gyakorító visszaható képzőbokor. Azonos töből *-it* műveltető képzővel jött létre a *dudorit* [1813]. A *dudor* főnév [1831] valószínűleg elvonás az igékből. Az is elképzelhető, hogy a *dudor* az abszolút tő névszóképzős származéka, hasonló keletkezés módra vö. *fodor*.

dudva [1509 tn. (?), 1542–1549] 'gyom, gaz' Ismeretlen eredetű. A nyelvújítás korában vált nyelvjárási szóból irodalmi, illetve köznyelvi szóvá.

duett [1799] 'két énekhangra, illetve két hangszerre írt zenedarab' Nemzetközi szó, vö. német *Duett*, angol *duet*, francia *duetto*, olasz *duetto*: 'duett'. A nemzetközi szócsalád másik tagja a *duó* [1842], vö. német *Duo*, angol *duo*, francia *duo*, olasz *duo*: 'duó'. Mindkét szó az olaszból terjedt el, ahol a *due* 'kettő' (régnyelvi *duo* 'ugyanaz') származéka; vö. még: latin *duo* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe az olaszból és a németből került.

dug [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tokr-* 'töm, megtöm', mordvin *tongo-* 'bedug', finn *tunke-* 'nyom, benyom; nyomul, hatol'. A szó az alapnyelvben **tunke-* alakban élhetett. A szó eleji **t > d* zöngésülés valószínűleg az ősmagyarban a szó belseji zárhang hatására történt, vö. *dagad*, *dob*. A szó belseji finnugor **ŋk > magyar g* szabályos hangváltozásra vö. *bog*, *mag*. Származékai: *dugasz* [1519], *dugaszol* [1519], *dugdós* [1585], *dugul* [1655], *dugattyú* [1843], *dugvány* [1843], *dugványoz* [1877], megszilárdult ragos alakulata a *dugig* 'zsúfolásig telve' [1874].

duhaj [1869] 'féktelen, kicsapongó' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatosítható. A szótó a *dohog* tövével rokon, az *-aj* végződés névszóképző, vö. *zördül* : *zörej*, *robog* : *robaj*. Eredeti jelentése 'tolvaj' lehetett. A melléknévi jelentés a tolvajok, zsványok gyakran veszekedő, lármázó viselkedésével lehet összefüggésben. Igei származéka a *duhajkodik* [1881].

dukál [1838] 'megillet valakit; illik' Bizonytalan eredetű, talán olasz, közelebből északolasz jövevényszó, mely horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *toccare*, olasz nyelvjárási *tucá*, *tuká*: 'érint, illet valamit; üt, nyom; jut, ér valahová; illet valakit'; vö. még: horvát-szerb nyelvjárási *túkati* 'ugyanaz'. A szó eleji *d-re* vö. *dörzsöl*.

dukát [1429] 'aranypéNZ' Valószínűleg olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *ducrt*, *ducrtt*, *duchct*, olasz *ducato*: 'régny ezüst- vagy aranytallér'. Az olasz szavak az olasz *duca* 'herceg; dózse' főnévre vezethetők vissza. Ilyen ezüst-, később aranypénzeket verettek a középkori olasz városállamokban, többek között a velencei hercegségben. Történettudományi műszó.

dúl [1358–1359] Ismeretlen eredetű. Minden bizonnyal a magyar szókincs ősi eleme. Gyakorító igeképzős származéka a *dulakodik* [1583].

-dul/-dül [1372 u.] Visszaható igeképzőbokor. Az *-ul/-ül* képzőnek egy kezdő értelmű *-d* elemmel bővült változata, amely feltehetően még az ősmagyar kor folyamán alakult ki a *-dít* műveltető képzővel együtt. Általában egytagú hangfestő-hangutánzó eredetű tövekhez járul és nemcsak a *-dít*-tel fordul elő párhuzamosan, hanem a *-g* gyakorító képzővel is, pl. *mozdul* : *mozdít* : *mozog*, *rezdül* : *rezdít* : *rezeg*.

dúl-fúl [1519] Összetett szó (ikerszó). Előtagja a *dúl* 'pusztít', utótagja a *fúl* 'fullad' ige. Hasonló keletkezésű forradásos ikerszóra vö. *csetlik-botlik*, *fúr-farag*. Az elnevezés arra utal, hogy a feldühödött ember szinte megfullad haragjában, és rombol maga körül.

duma¹ [1893] 'tanácskozó testület a cári Oroszországban' Nemzetközi szó, vö. német *Duma*, angol *duma*, francia *douma*, olasz *duma*: 'duma', orosz *дума* [duma] 'gondolat, töprengés; (régeli nyelvi) tanácskozó szerv, tanács, országgyűlés'. Az oroszól terjedt el. Történettudományi műszó.

duma² [1897] 'beszéd' Cigány jövevényszó, vö. balkáni, csehországi, hazai cigány *duma* 'hang; beszéd'. A cigányban szláv eredetű, vö. orosz *дума* [duma] 'gondolat, töprengés; tanács, országgyűlés'. A *dumál* [1888] vagy a *duma -l* igeképzős származéka, vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *dūmati* 'beszél; gondolkodik'. A vulgáris nyelvhasználat szava.

dundi [1786] 'pufók' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adható. A tő a *dudorodik* ige szócsaládjának alapszavával rokon, az *-i* végződés kicsinyítő képző.

dunaszt [1879] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Dunst* 'pára, gőz, füst; sejtlem; gőzölés'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óegyházi szláv *duchъ* 'szellem, lélegzés, lehelet'. A *dunasztom sincs* kifejezésben élő 'sejtlem', továbbá az 'élelmiszer tartósítására végzett gőzölés' jelentések a hazai németből származnak, a 'borogatás' jelentés pedig a német *Dunstumschlag* 'párakötés, borogatás' részfordításával és jelentéstapadással jött létre. Igei származéka a *be-* igekötővel is használatos *dunasztol* [1880].

dunya [1458] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *dunja*, régi nyelvi *duhna*, szlovén nyelvjárási *dunja*, cseh *duchna*, szlovák *duchna*: 'dunya'. Ezek a szláv **duchъ* 'lélegzés, lehelet' szóra vezethetők vissza. A magyar szó hangalakja hangátvétéssel fejlődött.

dunyyog [1708] 'motyog' Hangutánzó eredetű. Tőve a *dong* ige tövével rokon, *-g* végződése gyakorító igeképző. Magas hangrendű párja a *dūnnyög*.

dupla [1515] Latin jövevényszó, vö. latin *duplus*, *-a*, *-um* 'kétszeres, kettős', középkori latin *duppla* 'aranypénz', hazai latin *dup(p)la* 'kettős; kettős szövet, dublészövet'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *dvitā* 'kétszeres, dupla'. Igei származéka a *(meg)dupláz* [1651]. Az azonos eredetű *duplum*-ra 'másodpéldány' [1613] vö. latin *duplum* 'kettős', középkori latin 'kettős ár', hazai latin 'másodpéldány'.

durák [1863] 'egy fajta kártyajáték; a vesztes ebben a játékban' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *durák* 'ostoba ember; egy fajta kártyajáték'; vö. még: horvát-szerb nyelvjárási *dūrāk*, lengyel régi nyelvi, nyelvjárási *durak*: 'egy fajta kártyajáték; a vesztes ebben a játékban'. A szlovákban az orosz *дыраки* [duraki] (többes szám) 'egy fajta kártyajáték' átvétele. Kártyanyelvi műszó.

durcás [1633–1634] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a *dúc²* 'gyürke, kidudorodás; idegdúc', *-s* végződése melléknévképző. A szó belseji *rc* egy korábbi feltehető *cc*-ből alakult elhasonulással. A szó eredeti jelentése az alapszó jelentéséből kiindulva konkrét lehetett, olyan testi elváltozást – például a fej lehajtásával meggyűrődő tokát vagy a fej hátravetésével kidomborodó ádámcsutkát – jelölhetett, amely jellemző volt a dacoskodó emberre, hasonló jelentésváltozásra vö. *gőgős*. Igei származéka a *durcáskodik* [1633–1634].

durmol [1870] Hangutánzó eredetű szó. Tőve a *durrog* és a *duruzsol* igék tövével azonos, végződése az *-l* gyakorító igeképző. A 'szundikál, alszik' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki, utalva a horkolásra. Az eredetileg nyelvjárási szó elterjedéséhez hozzájárulhatott a német argóban használatos *durmen*, *dürmen*, *dormen* 'alszik' ige is.

durrog [1327 tn. (?), 1651] Hangutánzó eredetű szó. Tőve a *durmol* és a *duruzsol* igék tövével azonos, végződése a *-g* gyakorító igeképző. Ugyanennek a tőnek mozzanatos képzős alakulata a *durran* [1760], ebből a *durrant* [1785] műveltető képzővel jött létre. A *durr* [1786] valószínűleg szóelvonás eredménye, de lehetséges az is, hogy a *dérdúr* (vö. *dérrel-dúrral*) ikerszó utótagjával azonos.

duruzsol [1814] Hangutánzó eredetű szó. Tőve a *durrog* és a *durmol* igék tövével azonos, végződése a *-csol/-csöl* gyakorító képzőbokr *-zol* változata, vö. *horzsol*, *dörzsol*.

durva [1588] Ismeretlen eredetű szó. Származékai: *durváskodik* [1748], *durvul* [1766], *durvít* [1784].

dús [1519 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *dòs*, *dös*, *duxe* (*x = ž*), *doxe*, olasz *doge*: 'az egykori Velencei Köztársaság választott államfője'. A magyarba került szóalak **duž* lehetett. A szóvégi *zs*-re vö. *pajzs*,

*ríz*s. A szóvégi *s* későbbi fejlemény, valószínűleg zöngétlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok mellett alakult ki. Kezdetben a magyarban is főnév volt, eredeti jelentése 'dózsse'. Ma élő melléknévi jelentése a dózsék gazdagsága alapján fejlődött. Igei származéka a *dúsít* [1838].

dúskál [1650 k.] Származékszó: alapszava a *duska* 'valakinek az egészségére üritett pohár, áldomás; tivornya, dáridó; gazdag, dús' [1522 tn. (?), 1552], *-l* végződése igeképző. Az elavult *duska* a szlovén nyelvjárási *dúška* 'lélegzetvétel; hörpintés, korty' átvétele. A hosszú *ú* a *dús* szó hatását tükrözi, ennek alapján később tévesen a *dús*-t tartották az alapszónak, melyből *-kál* igeképzővel jött volna létre a *dúskál*. Ebben szerepet játszhattak a *mázkál*, *úszkál* típusú szavaink is.

dutyi [1867] 'börtön' Belső fejlemény, a nyelvjárási *dutyán* 'kis sötét kamra' [1646] rövidítésével és *-i* kicsinyítő képzővel létrejött alakulat. A *dutyán* horvát-szerb eredetű, vö. horvát-szerb *dučan* 'bolt, bódé'. Alakulásmódjára vö. *bari* < *bárány*, *pajti* < *pajtás*. Tréfás hangulatú szó.

dúvad [1856] 'ragadozó állat; durva ember' Mesterséges szóalkotással létrejött összetétel. Előtagja a *dú* 'pusztító, rabló', ami elvonással keletkezett a *dúl* igéből, utótagja pedig a *vad* főnév. Az előtag csak régi nyelvi összetételekből adatható, vö. *dúméh* 'rablóméh' [1822], *dúhajó* 'rablójó' [1844]. Nyelvújítás kori szó. Ma a választékos nyelvhasználat eleme.

duzzad [1508] Valószínűleg hangfestő eredetű szó. Hangalakja eredetileg térfogatnövekedést, emelkedést, növekedést jelenít meg. Töve a nyelvjárási *dúz* 'felhúzza (az orrát); haragszik, dúl-fúl; duzzad' igével azonos [1647]. A régi nyelvi *dúz* 'kidudorodás, daganat' főnév [1808] nyelvújítás kori elvonás az igéből. A szócsalád további igei tagjai a *duzzaszt* [1575] és az elavulóban lévő *duzzan* [1777]. Az előbbi műveltető, az utóbbi pedig mozzanatos képzővel jött létre.

duzzog [1697] Származékszó, alapszava a nyelvjárási *dúz* 'felhúzza (az orrát); haragszik, dúl-fúl; duzzad' [1647], végződése a *-g* gyakorító igeképző. Az alapszó hangfestő eredetű, és azonos a *duzzad* ige tövével. A mai általánosan ismert 'durcáskodik, csendesen morgolódik' jelentés az eredeti 'duzzad' lelki jelenségre vonatkoztatásával alakult ki.

dübörög [1773] Hangutánzó eredetű. Alapszava a *dobog* ige tövének magas hangrendű párja. A szóvégi *-rög* gyakorító igeképző. Azonos többől *-g* gyakorító igeképzővel keletkezett a *dübög* [1731]. A címszó szócsaládjába tartozik a *döbben* ige és származékai. Az *ü*-t és *ö*-t tartalmazó formák között részleges szóhasadás ment végbe, az előbbieket használata konkrét, az utóbbiaké pedig elvont jelentésben szilárdult meg.

düftin [1931] 'egy fajta szövet' Nemzetközi szó, vö. német *Duveline*, angol *duvetine*, francia *duvetine*: 'düftin'. A szó a franciából terjedt el, ahol eredetileg a *duvet* 'pihe, finom toll; molyhosság' főnév származéka. Nyelvünkbe a francia és a német közvetítette. Textilipari műszó.

düh [1251 tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű. A nyelvújítás korában vált nyelvjárási szóból az irodalmi nyelv elemévé. Eredeti jelentése valószínűleg 'állati veszettség' volt, mai jelentése ennek alapján hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. Származékai: *dühös* [1251 tn. (?), 1456 k.], *dühödtség* [1405 k.], *dühödik* [1456 k.], *dühösség* [1470], *dühösít* [1495 e.], *dühösödik* [1527], *dühít* [1784], *dühöng* [1800 k.].

dülled [1566] Származékszó, alapszava a *döl* 'elterül, valamilyen irányba elnyúlik; ferde helyzetbe kerül', a *-d* gyakorító igeképző. Azonos többől *-szt* műveltető képzővel keletkezett a *dülleszt* [1680], illetve a *-szkedik* visszaható képzővel a *düllesztkedik* [1750]. Hasonló alakképzésre vö. *éled* (> *él*), *fülleszt* (> *fűt*), *akaszodik* (> *akad*).

dülő [1254] 'külön névvel ellátott határrész' Szófajtváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *dül* ~ *döl* 'elterül, valamilyen irányba elnyúlik' ige *-ő* végződésű folyamatos melléknévi igenevének főnevesült változata.

düne [1865] 'tengerparti homokdomb, fövényhalom' Nemzetközi szó, vö. német *Düne*, angol *dune*, francia *dune*: 'düne'. A szó végső eredete vitatott. A 13. században került a franciába a középhollandból és a középalnémetből, a francia pedig az olaszba és az angolba közvetítette; nyelvünkbe a németből kerülhetett. Földrajztudományi műszó.

dünyög [1777] Hangutánzó eredetű szó. A *dunnyog* ige magas hangrendű párja. Töve a *döng* igével áll rokonságban. A *-g* végződés gyakorító igeképző.

dürög [1860] Szóhasadással keletkezett, a *dörög* elkülönült alakja. A szó belseji *ü*-t tartalmazó alakváltozat a fajdkakas párzáskor kiadott hangját jelölte. Hasonló jelentések más hangutánzó igéknél is megfigyelhetők, vö. *bög*, *büg*. Ma elsősorban a vadászati szaknyelvben használatos.

Dzs

dzsem [1914] 'darabos gyümölcsíz' Angol jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *jam* 'dzsem'; vö. még: német *Jam* 'ugyanaz'. Az angol főnév talán hangutánzó eredetű, vö. angol *(to) jam* 'zsúfol, présel; zúz'; vö. még: angol nyelvjárási *cham, champ* 'harap; ropogtat, csámcsog'.

dzsentri [1831] Angol jövevényszó, vö. angol *gentry* 'nemesség, középnemesi osztály'. Az angolban francia eredetű, vö. középfraancia *genterise, gentelise* 'ugyanaz'. A 'magyar középnemesi réteg', illetve 'a magyar középnemességhez tartozó' jelentések a magyarban fejlődtek. Elavulóban van.

dzsessz [1926] Nemzetközi szó, vö. német *Jazz* 'dzsesszzene', angol *jazz* 'ugyanaz; láрма, zenebona', amerikai angol *jazz*, francia *jazz*: 'dzsesszzene, dzsesszzenekar'. A szó az amerikai angoltól terjedt el, eredete tisztázatlan. Nyelvünkbe elsősorban a német és az angol közvetítette.

dzsida [1607] Oszmán-török jövevényszó, amely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török régi nyelvi *cida* 'hajítódárda', vö. még: horvát-szerb régi nyelvi *džida* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó törökségi eredetű, vö. csagatáj *jida*, altáj *jd'da*: 'ugyanaz'. Származéka a *dzsidás* [1751].

dzsinn [1848] 'keleti mesék gonosz vagy pajkos szelleme' Nemzetközi szó, vö. német *Dschinn*, angol *jinn, jinni, jinnee*, francia *djinn*, olasz *ginn*: 'dzsinn'. E szavak forrása az arab *ǧinn* '(sok) démon'. A két szótagú alakok az arab *ǧinnī* 'démoni (lény)' szóra vezethetők vissza. Főleg az Ezeregyéjszaka meséinek fordításával terjedt el. A magyar szó közvetlen forrása nem mutatható ki.

dzsungel [1893] 'trópusi őserdő' Nemzetközi szó, vö. német *Dschungel*, angol *jungle*, francia *jungle*: 'dzsungel'. E szavak forrása a hindu *jaṅgal* 'pusztaság; erdő'; vö. még: óind *jānalah* 'megműveletlen, parlagon heverő föld'. A szó az angoltól terjedt el. A magyar szó forrása a német és – főleg irodalmi művek révén – az angol.

E, É

e [1372 u.] <kérdőszócska> Az *ez* mutató névmás alakváltozata.

-e [1372 u.] <kérdőszócska> Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett. Közre mutató névmásból vált kérdésőszócskává, alakja az *ez* névmás *e* változatával függ össze. A szófajváltás olyan szerkezetekben következhetett be, melyekben a mutató névmás határozószók, névszók, névmások, igék után állva a kérdő jelentés hangsúlyozására szolgált.

-é [1372 u.] Birtokjel. Egyalakú, funkcióváltással kialakult toldalék. Valószínűleg még a korai ősmagyar korban a *hová?* kérdésre felelő ősi **-j* latívuszragból vált a birtokot jelölő elemmé. A **-j* latívuszrag a magyarban *-á/-é* formában vált a korai ragrendszer tagjává. Állítmányi szerepkörben 'felé' '!' 'neki' '!' 'övé' fejlődéssel megjelent az eredeti irányjelölő funkció mellett a tulajdonítás kifejezése is. A birtokjelnek feltehetően a funkcióhasadás miatt nem alakult ki mély hangrendű párja. Mai nyelvünkben is illeszkedés nélkül kapcsolódhat minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz, pl. *kutyáé, embereké, másé, senkié*. A középmagyar kortól kezdve több birtok esetén az *-i* birtoktöbbsítő jel társulhat hozzá, pl. *Ezek az egerek a macskáméi*.

eb [1138 tn., 1372 u.] 'kutya' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *āmp*, osztják *āmp*: 'kutya'. A szó az ugor alapnyelvben **āmpz* vagy **empz* alakban élhetett. Az ugor szó belseji **mp* magyar *b* hangváltozásra vö. *dob* (ige), *hab*.

ebadta [1636] Összetett szó. Előtagja az *eb* főnév, utótagja az *adta*, az *ad* ige befejezett melléknévi igenevének egyes szám 3. személyű személyragos alakja. A 'kutya' jelentésű *eb* számos régi és nyelvjárási összetétel előtagjaként előfordul rosszalló értelemben, 'hitvány, rossz, semmirekellő' jelentésekben. A címszó tréfás-szépítő elferdítése lehet az *ebugatta* 'mihaszna, semmirekellő' [1703] összetétel, mely enyhe káromkodás kifejezésére is alkalmas, vö: *az ebugattát!* [1703].

ebéd [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *obědъ* 'étkezés; reggeli', horvát-szerb *obed* 'étkezés; ebéd', szlovák *obed*, orosz *обед* [objed]: 'ebéd'. A szláv szavak eredeti jelentése az étkezés lehetett, a jelentésszűkülés eredményeképpen létrejött reggeli, illetve ebéd jelentés az étkezések konkrét időponthoz való igazodásával magyarázható. A magyarban eredeti jelentése nincs tisztázva. A 'déli étkezés', 'déli étkezésre készített ételek' jelentések akkor alakulhattak ki, amikor a két főétkezés (délelőtt és délután) szokását felváltotta a három étkezés. A *délebed* [1761], *estebéd* [1840] összetételekben utótagként 'étkezés' jelentésű. Származékai: *ebédel* [1372 u.], *ebédlő* (melléknévi igenév) [1372 u.], (főnév) [1803].

ében [1551] 'forró égővi fafajta' Vándorszó, vö. német *Ebenbaum*, *Ebenholz*, francia *ébène*, olasz *ebano*, horvát-szerb *eban*, *eben*, cseh *eben*: 'ében(fa)'; vö. még: hazai latin *ebenus*, *habenus* 'ugyanaz'. A szó végső forrása az óegyiptomi *hbnj* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe részben a latinból, részben a németből és az olaszból került. Összetételi előtagként az *ébenfa* szóban él.

ebihal [1600] Összetett szó. Előtagja az *eb* 'kutya' főnév *-i* melléknévképzős származéka, utótagja a *hal* főnév. Az *eb* előtag, akárcsak más összetételeiben, rosszalló jelentésű. Néhány nyelvjárásban a békalárva elnevezése hasonló szemléletmód alapján a *kutyahal*. Eredeti jelentése, a 'lápi póc' a latin *umbra canina* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'kutyahal' hatására jött létre. A latin kifejezés a hal ragadozó voltára utal, ezen a szemléleten alapul a szótárakban feltűnő 'cápa' jelentés, amely olasz hatást tükröz, vö. olasz *pesce cane* 'cápa', tulajdonképpen *pesce* 'hal' + *cane* 'kutya'.

ébred [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Töve önállóan nem adatható, és ismeretlen eredetű. A szóvégi *-n* módhatározórag. Ugyanezen tövből *-d* mozzanatos, illetve *-szt* műveltető igeképzőkkel keletkezett az *ébred* [1416 u.] és az *ébreszt* [1508] származék. Az *éber* melléknév [1636] elvonás eredménye.

ecet [1416 u.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *ocьtь*, horvát-szerb nyelvjárási *ñcat*, *océt*, szlovák *ocot*, orosz régi nyelvi, nyelvjárási *оцет* [ocet]: 'ecet'. E szavak forrása a latin *acetum* 'ugyanaz' vagy a gót *akeit* 'ugyanaz'. A magyar *ecet* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődött. Származéka az *ecetes* [1430 k.].

echó [1588–1589] 'visszhang' Latin jövevényszó, vö. latin *echo* 'visszhang'. A szó végső forrása a görög *έχθό* 'hang(zás), visszhang', mely azonos az egyik nimfa nevével. A *k*-val írott *ekhó* 'kocsi-, illetve szekérponyva' [1833] jelentéskülönülés eredménye, *-s* melléknévképzős származéka jelzői szerkezetekben él, vö. *ekhós kocsi* [1844], *ekhós szekér* [1845]. Az elnevezés alapja az a megfigyelés lehet, hogy a ponyvával fedett szekéren felerősödnek a hangok.

ecset [1480 tn. (?), 1533] Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. szlovén *ščet* 'kefe; cölöpzet', *scset* 'ecset', szlovák *štet* 'sörte; gereben', orosz nyelvjárási *щеть* [scsety] 'sörte; palánk, cölöpkerítés', a szláv szavak eredete tisztázatlan. A szó eleji szláv *šč* magyar megfelelője a *cs*, vö. *csáva*, *csuka*. A magyar szó eleji *e* talán ejtéskönnyítő funkcióval jött létre, vö. *iskola*. Igei származéka az *ecsetel* [1590].

édeleg [1805] 'mesterként enyeleg' Mesterséges szóalkotással keletkezett származék. Alapszava az *édes*, illetve ennek kikövetkeztetett *éd* töve. A *-leg* gyakorító igeképző, vö. hasonlóképpen *szédeleg*, *tévelyeg*. Nyelvújítás kori alkotás.

éden [1551] Héber jövevényszó, mely latin, közelebbről egyházi latin közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. héber 'ēden 'édenkert, paradicsom'; vö. még: egyházi latin *Eden*, *Edem*, hazai latin *Eden*: 'ugyanaz'. A héberben jelentéstapadással önállósult a *Gan 'ēden* 'édenkert' szókapcsolatból. A magyarban a protestáns bibliafordításokban jelent meg először. Az *édenkert* összetételben [1760] is él.

edény [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Az 'élő szervezetben nedvet továbbító csövecske' szaknyelvi jelentés [1577 k.] a tudományos latin *vas* 'véredény, nyirokedény' alapján keletkezett. Az 'eszköz' jelentés [1590 (?), 1604] a protestáns bibliafordításokban a megfelelő héber szó többértelműségén alapulhat, vö. héber *kēlī* 'eszköz, szerszám', arámi *mān* 'edény; eszköz; anyag'.

édes [1138 tn. (?), 13. század közepe] Származékszó. Alapszava azonos eredetű az *íz* főnévvel, *-s* végződése melléknévképző. Az *édes* (~ *ézes*) szóhasadással különült el az *ízes* 'jóízű' melléknévtől. A *z > d* hangváltozásra vö. *büdös*, illetve a nyelvjárási *vides* 'vizes'. Eredeti jelentése 'jóízű' volt. Fontosabb származékai: *édesség* [1372 u.], *édesded* [1416 u.], *édesget* [1508], *édeskés* [1799].

édesanya [1572] Összetett szó, előtagja az *édes* melléknév, utótagja a *anya* főnév. Hasonló típusú összetétel az *édesatya* [1527] és az *édesapa* [1591 k.]. Az összetételekben az előtag 'vérrokon, nem mostoha' jelentésben él.

édesgyökér [1577 k.] Összetett szó, előtagja az *édes* melléknév, utótagja a *gyökér* főnév. Hasonló típusú összetétel az *édesfa* [1525 k.] és az *édeskömény* [16. század vége]. Az összetételekben az előtag 'édeskés ízű' jelentésben él.

édesvíz [1290 tn., 1395 k.] Összetett szó, előtagja az *édes* melléknév, utótagja a *víz* főnév. Hasonló típusú összetétel az *édespaprika* [1937] és az *édestej* [1937]. Az összetételekben az előtag 'nem sós, só nélküli, édeskés ízű' jelentésben él.

edz [1531] Vitatott eredetű. 1. Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *štamkēr* 'megezdett vas', osztják *ät-* (*it-*) 'edz (vasat)'. A szó az ugor alapnyelvben **äts-* vagy **äitts-* '(vasat) edz' alakban élhetett. A magyar *edz* hangalak az ugor szó belseji **t* esetén affrikálódással fejlődhetett **ez* alakból, ugor **tt* esetén pedig egy korai magyar **etsz* formából, zöngésüléssel, itt az *-sz* gyakorító igeképző. 2. Belső fejlemény. Alapszava az *ömt* ige *et ~ öt* változata, *-sz* végződése gyakorító igeképző. Mindkét származtatás hangtani problémákat vet föl, főleg a legkorábbról kimutatható *gy-*s hangalakok miatt. Származékai: *edzett* [1531], *edződik* [1785], *edzés* [1790], *edző* [1792].

ég¹ [1211 tn. (?), 1372 k.] 'lángol, parázslík' Valószínűleg ósi, finnugor kori szó, vö. osztják *jänlöl-* 'tűzön pörköl (íjkészítéskor fenyőfát)', zürjén *in* 'láng, *injal-* 'lángol'. A szó a finnugor alapnyelvben **änš* 'tűz; ég' alakban élhetett. A származtatás hangtanilag bizonytalan: a magyar szó eleji *é* mindig zárt, a nyelvjáráásokban pedig *i*-vel váltakozik, ez esetleg levezethető egy korábbi *-ä* hangból. A szó belseji finnugor **ŋ >* magyar *g* hangváltozásra vö. *dagad*. Az *ég*, gyakran *leég* 'szégyenben marad, felsül' ige [1960] átvitt értelmű, az argóban élő jelentés a düh, illetve tehetetlenség okozta arcpírhoz kapcsolódhat. Származékai: *éget* [1211 tn. (?), 1222 tn.], *égés* [1252 tn.], *éghetetlen* [1783].

ég² [13. század eleje] 'égbolt' Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *šined* 'meleg pára szabadban, kigőzölgés; levegő', finn *sää* 'időjárás'. A szó a finnugor alapnyelvben **säne* 'levegő' alakban élhetett. A magyar szókezdő *é* hang valószínűleg

korábbi *e-ből fejlődhetett a tövégi magánhangzó lekopása után, hangsúlyos helyzetben való megnyúlással. A szó belseji finnugor *η > magyar g hangváltozásra vö. *dagad*.

egér [1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tänkar*, osztyák *lönkar*, zürjén *šir*, votják *šir*, mordvin *čever*, *šejer*, finn *hiiri*: 'egér'. A finnugor alapalak *šine-re 'ugyanaz' lehetett. A magyar első szótagi magánhangzó nyíltabbá válása az ugor korban kezdődhetett meg. Hangalakjának fejlődésére vö. *apad*, *jég*. Igei származéka az *egerészik* [1561].

éger [1067 k. tn., 1234] 'vízparton élő nyírfaféle' Ismeretlen eredetű. Eredeti hangalakja *eger* volt. Az *éger* és a *j*-vel kezdődő változatok népetimológiával keletkeztek. Gyakran szerepel vízparti települések nevéként, az azonban nem bizonyítható, hogy eredeti jelentése 'mocsár' lett volna.

egérút [1694] Összetett szó, mely talán oszmán-török mintára jött létre. Előtagja az *éger*, utótagja az *út* főnév. Elsődleges 'akna, aknajárat' jelentése oszmán hatást tükröz, vö. oszmán-török *siçanyolu* 'akna' (< *siçan* 'egér; patkány' + *yol* 'út'). A 'menekülési, előnyyszerzési lehetőség' jelentés [1774] ettől függetlenül alakulhatott ki, célozva az egér ügyes menekülésére. Főleg a *nyer*, *keres*, *kap* igékkel alkotott szókapcsolatokban fordul elő.

egész [13. század második fele] Bizonytalan eredetű, esetleg alán jövevénytörzs, vö. oszét *šgas*, *igas* 'egész, teljes; egészséges; eleven'. A származtatás hangtani szempontból nem teljesen meggyőző, ugyanis a második szótagi magánhangzó a szabályosan várható nyílt *ē helyett é. Az 'ép; egészséges' jelentés az alánból levezethető. Származékok: *egészség* [13. század második fele], *egészséges* [1513], *egészségtelen* [1585], megszilárdult ragos alakulata az *egészen* [1372 u.].

éghajlat [1788] Mesterséges szóalkotással létrejött összetett szó, melynek előtagja a birtokos jelzői szerepű *ég*² 'égbolt', utótagja a *hajlat* főnév, a *hajol* ige származéka. Létrejöttében szerepet játszott a görög *klíma* 'éghajlat' szó is, melynek eredeti jelentése 'hajlat'. A nyelvújítás korában keletkezett. Korábbi elnevezésekre vö. *égnék hajlása* [1673], *éghajlás* [1794].

égisz [1774] 'védnökség' Latin jövevénytörzs, vö. latin *aegis* 'Jupiter és Minerva pajzsszerű hatalmi jelvénye; menedék, oltalom'. Végső forrása a görög, vö. görög *aigisz* '(lenyúzott) kecskebőr (mint asszonyi viselet); Zeusz és Pallasz Athéné pajzsszerű(en viselt) hatalmi jelvénye, mely a monda szerint kecskebőrből készült'. A szóvégi *sz-ez*0 ejtésre vö. *circusz*. A szó általában a *valakinek vagy valaminek az égíse alatt* 'valaki vagy valami pártfogása alatt' kifejezésben használatos.

egoizmus [1791] 'önzés' Nemzetközi szó, vö. német *Egoismus*, angol *egoism*, francia *égoïsme*: 'egoizmus'; vö. még: tudományos latin *egoismus* 'ugyanaz'. A nemzetközi szócsalád másik tagjára, az *egoista* 'nagyon önző' melléknévre [1793] vö. német *Egoist*, angol *egoist*, francia *égoïste*: 'egoista'. A szavak a franciában keletkeztek a latin *ego* 'én' alapján mesterséges szóalkotással. Nyelvünkbe a német vagy a francia közvetítette.

égöv [1807] Mesterséges szóalkotással létrejött összetett szó, melynek előtagja az *ég*² 'égbolt', utótagja az *öv* főnév. Az összetétel alapjául a görög *dzóné* 'ruhaöv; égöv' szolgált, de lehet a német *Himmelsstrich* 'égöv' tükröfordítása is. A nyelvújítás korában keletkezett.

egres [1395 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevénytörzs, vö. olasz nyelvjárási *agrest* 'éretlen, savanyú szőlőfajta; savanyú gyümölcsle', olasz *agresto* 'egresszőlő, ebből nyert ízesítésre használt lé'. A szó végső forrása a latin *agrestis* 'mezei, vadon termő, vad'. A szóvégi *t* lekopása azzal magyarázható, hogy azt a nyelvérzék tárgyagnak érzékelte. Az első szótagi *a* > *e* hangváltozás hangrendi kiegyenlítődés eredménye. Eredeti jelentése nyelvünkben is 'éretlen, savanyú szőlőfajta', a 'köszméte, piszke' jelentés [1577 k.] névátvitellel jött létre a gyümölcs savanykás íze miatt. A román *agrișă* 'egres', horvát-szerb *egres* 'ugyanaz; éretlen szőlő' a magyar szó átvételei.

égtáj [1792] Német mintára létrejött összetett szó, előtagja az *ég*² 'égbolt', utótagja a *táj* főnév, vö. hasonlóképpen német *Himmelsgegend* 'égtáj, világtáj'. Az összetétel végső forrása a latin *regio caeli* 'ugyanaz'.

egzaltált [1811–1820] '(érzelmileg) szertelen, elragadtatott' Német jövevénytörzs, vö. német *exaltiert* 'egzaltált', ami a francia *exalter* 'dicsőít, magasztal, föllelkesít' átvételéből keletkezett, és nyelvjárásból került a német irodalmi nyelvbe. A szó végső forrása a latin *exaltare* 'magasít, nagyobbít; felmagasztal, felemel'.

egzecíroz [1728] 'gyakorlatozik, gyakorlatoztat' Német jövevénytörzs, vö. német *exerzieren*, bécsi német *eksötšion*: 'ugyanaz'. A szó végső forrása a latin *exercere* 'mozgásba hoz, hajt; valamit gyakorol; zaklat, gyötör'. A magyarba

elsősorban az ausztriai német katonai nyelv révén került. Végződésére vö. *dresszíroz*, *studíroz*. Ma elsősorban a *-tat* műveltető képzős *egzotizáló* 'főlényes parancsolgatással irányít' [1797] származéka él a bizalmas nyelvhasználatban.

egzisztencia [1791] 'lét, létezés; megélhetés' Latin jövevényszó, vö. latin *existentia* 'lét, létezés'. A latin szócsaládból származik az *egzisztál* 'éledgel, megél valahogy' [1793], vö. latin *existere* 'kilép; napvilágra jön; létezik'. A latin szó alapja a *stare* 'áll' ige.

egzotikus [1806] 'tengerentúli, forró égövi; különleges' Latin jövevényszó, vö. latin *exoticus*, *-a*, *-um* 'külföldi, idegen'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *egzotikosz* 'ugyanaz'. Az *egzotikum* 'az egzotikus jegyek összessége' [1790] a magyarban a latin semlegesnemű alak főnevesülésével jött létre.

egy [12. század vége] Belső fejlemény, keletkezés módja azonban vitatott. 1. Megszilárdult ragos alakulat, mely a közelre mutató *e* névmástöből *-l* helyhatározóraggal keletkezett. Az *egy* hangalak az *l* lágyulásával, majd affrikációjával jött létre. Az *e-* névmástöb megfelelőjének a rokon és nem rokon nyelvekben is található számnévi származéka, vö. osztják *it* 'egy; az', finn *ensi* 'első', latin *unus*, német *ein*: 'egy'. Hasonló alaktani és jelentéstani fejlődésre vö. *más*. 2. Származékszó, melynek alapszava az *ez* mutató névmás *e-* töve, *-gy* végződése névszóképző. Hasonló alakokra a rokon nyelvekben vö. *így*. Származékai: *egyed* [1237–1240 tn. (?), 13. század közepe], *egység* [1470], *egységes* [1645], *egyke* [1806], *egységesít* [1873], *egységesül* [1891], megszilárdult ragos alakulatai az *egyik* [1372 u.], *egyszer* [1416 u.], *egyszerre* [1781].

egyaránt [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *egy* számnév, utótagja az eredetileg helyviszonyt kifejező *aránt* névutó, az *iránt* alakváltozata. Hasonló szemléletmódon alapuló összetételek, melyekben az *egy* nyomósító funkcióban szerepel: *egyáltalában* [1585], *egyáltalán* [1616].

egyéb [1138 tn. (?), 13. század eleje] Megszilárdult középfokjeles alakulat. Alapszava a névmási szerepű *egy*, a szóvégi *-b* a középfok jele. Megszilárdult ragos alakulatai: *egyébként* [1416 u.], *egyebünnen* [1416 u.], *egyebütt* [1510], *egyebüvé* [1517].

egyed [1237–1240 tn. (?), 13. század közepe] 'az egyedüli, az egyetlen' Származékszó, alapszava az *egy* számnév, végződése a *-d* névszóképző. Kiavult a nyelvből, csak az *egyedül* szóalak őrizte meg. Ennek alapján elevenítették fel a nyelvújítók 'valamely fajta egy képviselője; egy bizonyos létező dolog; egyén' jelentésben [1790]. Melléknévként 'egyedüli' értelemben az *egyeduralom* szóösszetételből elemezhetjük ki.

egyedem-begyedem [1863] Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó). Alapszava a régi nyelvi *egyem* 'persze; mondom, úgymond; izé' [1528], illetve ennek *-d* kicsinyítő képzős származéka, az *egyedem*. Hasonló típusú és keletkezésű ikerszó, mint a *csecsebecse* vagy a *csónkabonka*.

egyedül [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a régi nyelvi *egyed* 'az egyedüli, az egyetlen' [1237–1240 tn. (?), 13. század közepe] főnév, illetve melléknév, *-ül* végződése mód- vagy állapotározórag. A régi nyelvi *egyed* az *egy* számnév *-d* névszóképzős származéka. A 'magányosan, egymagában; kizárólag' jelentések mind levezethetők a régi nyelvi *egyed* 'egyetlen; egyedülálló; magányos' jelentéseiből. A címszóból fokozó értelmű ikerítésben is megjelenik: *egyes-egyedül* [1639]. Melléknévi származéka az *egyedüli* [1831].

egyelőre [1734] Összetett szó, előtagja az *egy* számnév, utótagja az *előre* határozószó. Hasonló szemléletmódon alapuló, ma már nem használt összetételek, melyekben az *egy* fokhatározói funkcióban szerepel: *egyelőben* [1570], *egyelőször* [1570].

egyén [1815] Mesterséges szóalkotással keletkezett szóösszetétel, melynek előtagja az *egy* számnév, utótagja az *én* személyes névmás. A nyelvújítás korában keletkezett. Származékai: *egyéni* [1829], *egyéniség* [1831].

egyenes [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *egyen*, az *egy* *-n* módhatározóragos származéka, *-es* végződése melléknévképző. Azonos alapszóból *-etlen* melléknévképzővel jött létre az *egyenetlen* [1536], *-ít*, illetve *-get* ige képzővel keletkezett a ma már nem használt *egyenít* 'kiegyenlít' [1508], valamint az *egyenget* [1519 k.]. A címszó származékai: *egyenésít* [1416 u.], *egyenésül* [1416 u.], *egyenesség* [1491 e.], *egyenésedik* [1519 e.].

egyenlő [1319 tn. (?), 1405 k.] Származékszó, alapszava az *egyen*, melynek *-l* ige képzős alakjából *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzővel jött létre. Azonos alapszóból *-etlen* melléknévképzővel keletkezett a ma már nem használt *egyenletlen* 'egyenlőtlen, különböző' [1527], *-ít* műveltető ige képzővel az *egyenlít* [1685]. A címszó származékai:

egyenlőség [1405 k.], *egyenlőtlen* [1645], *egyenlősít* [1645], *egyenlősdi* [1951]. Az *egyenlet* [1784] és az *egyenleg* [1843], illetve az *egyenlítő* [1685 (?), 1757] és az *egyenletes* [1795 k.] a nyelvújítás korában keletkeztek.

egyenruha [1836] Összetett szó, melynek *egyen-* előtagja mesterséges elvonás eredménye az *egyenlő*-ből, utótagja a *ruha* főnév. Az *egyen-* előtagú összetételek hatására és a német *Uniform* 'egyenruha' mintájára jött létre, vö. latin *uniformis* 'ugyanaz'. Korábbi, mára elavult elnevezések: *egyöltözet* [1711], *formaruha* [1790]. A nyelvújítás korában keletkezett.

egyensúly [1808] Összetett szó, melynek *egyen-* előtagja mesterséges elvonás eredménye az *egyenlő*-ből, utótagja a *súly* főnév. Az összetétel idegen mintára jött létre, vö. német *Gleichgewicht* 'egyensúly' (< *gleich* 'egyenlő, egyen-' + *Gewicht* 'súly'). Hasonló típusú, német mintára keletkezett összetételek: *egyenérték* [1833], vö. német *Gleichwert* 'egyenérték' és *egyenjogú* [1841], vö. német *gleichberechtigt* 'egyenjogú'. A nyelvújítás korában keletkeztek.

egyed [1138 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *egy* számnév, *-s* végződése melléknévképző, alaktani szempontból vö. *kettes* (< *két*), *hármass* (< *három*). Származékai: *egyesség* [1372 u.], *egyedül* [1372 u.], *egyedület* [1813]. A legutóbbi származék korábban is élt 'kötés, kapcsolat' jelentésben, de a 17. századra használata visszaszorult, és a nyelvújítás korában élesztették fel mai jelentésében.

egyetem [1805] Szóelvonás eredménye az *egyetemben* megszilárdult ragos alakulatból. Az 'együttélés, együttlét; mindenség' jelentések Versey Ferenc, a mai köznyelvi 'felsőoktatási intézmény' jelentés pedig Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik. Nyelvújítás kori szó. Származékai: *egyetemés* [1811], *egyetemista* [1933].

egyetemben [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava az *egy* számnév, melyhez *-t*, *-n* és *-ben* helyhatározóragok csatlakoztak, alaktani szempontból vö. *alattomban*.

egyetlen [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *egy* számnév, *-tlen* végződése fosztóképző, ennek nyomatékosító, megerősítő funkciója van. Alaktanilag és jelentésánál vö. *számtalan*, *töméntelen*.

egyedik [1528] Származékszó, melynek alapszava az *egy* számnév, *-z* végződése igeképző. A címszóból műveltető igeképzővel jött létre az *egyedtet* [1585]. A nyelvújítás korában több származéka keletkezett: az *egyedség* [1817–1835], az *egyedkedik* [1833] és az *egyedmény* [1833].

egyfajta [1857] Összetett szó, előtagja az *egy*, utótagja a *fajta* képzőszerű utótag. Az előtag ebben és a *sokfajta* összetételben [1907] kijelölő, illetve mennyiségjelzői szerepben áll.

egyhangú [1790] Összetett szó, előtagja az *egy* 'egyező, azonos' jelentésben, utótagja a *hangú*, a *hang* főnév *-ú* melléknévképzős származéka. A 'monoton, unalmas' jelentés a görög *monótonosz* és a német *eintönig*: 'egyhangú, monoton' hatására alakult ki. A nyelvújítás korában keletkezett.

egyház [1193 tn., 1372 u.] Összetett szó, amely talán török mintára keletkezett. Utótagja a *ház*, előtagja a mára elavult *egy* 'szent' (vö. *igy*), vö. kun *yix-öv*, kipcsak *ixov*, *idxov*: 'templom, egyház', tulajdonképpen 'szent ház'. A magyarban ma már csak elhomályosult összetételekből vagy származékokból elemezhető ki, vö. *ünnep*.

egyívású [1662] 'azonos korosztályba, nemzedékbe tartozó; azonos gondolkodású, azonos felfogású' Összetett szó, előtagja az *egy* számnév, utótagja az *ívású*, az *ívik* 'hal szaporodási tevékenységét végzi' ige névszói származéka. Az 'azonos gondolkodású, azonos felfogású' jelentés az utótag jelentésének elhomályosulásával jött létre.

egyke [1806] 'egyszülött, egyetlen gyermek' Származékszó, alapszava az *egy* számnév, *-ke* végződése kicsinyítő képző. A Dráva alsó folyásának vidékéről, illetve délkelet-dunántúli nyelvjárásokból került a köznyelvbe.

egykedvű [1829] Német mintára alkotott összetett szó (tükröszo), előtagja az *egy* számnév, utótagja a *kedv -ű* melléknévképzős származéka, vö. német *gleichmütig* 'egykedvű', tulajdonképpen 'egyforma kedélyű'. A nyelvújítás korában keletkezett. Hasonló nyelvújítási összetétel az *egyenmű* és az *egyvéleményűség*, melyekben az előtag jelentése 'egyforma'.

egylet [1841] 'egyesület' Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava az *egy* számnév, *-let* végződése névszóképző, alaktanilag vö. *címlet*, *többlet*. A nyelvújítás korában keletkezett. Elavulóban lévő szó.

egymás [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *egy* 'az egy(ik)', utótagja a *más* 'a más(ik)'. Az előtag eredetileg alanyi szerepben állt, az utótag pedig a tárgy, határozó, vagy ezek bármelyikének birtokos jelzője volt. Az összetétel az egymás mellé került mondatrészek összeolvadásával keletkezhetett, és korán, még a határozott névelő elterjedése előtt megszilárdulhatott. Hasonló jelentésű és szerkezetű összetétel, illetve szó szerkezet más nyelvekben is előfordul, vö. német *einander*, francia *l'un l'autre*: 'egymás'.

egyöntetű [1838] 'egységes, egyhangú' Német mintára keletkezett összetett szó, vö. német *aus einem Gusse sein* 'egységes, zárt egységet alkot', tulajdonképpen 'egy öntésből való'. A németben eredetileg szaknyelvi szó, olyan öntvényre használták, amelyen nem látszottak a hegesztés nyomai, vagyis amely egységesnek hatott. Nyelvünkben csak elvont jelentéssel él.

egyre [1577] Megszilárdult ragos alakulat, alapszava az *egy*, melyhez *-re* helyhatározórag járult. Jelentéseit tekintve mód-, állapot-, eredmény-, illetve időhatározói funkciókat is ellát. 'Ugyanarra (az eredményre, célra)' jelentése ma már csak az *egyre megy* szó szerkezetben él.

egyre-másra [1587] 'gyors egymásutánban' Összetett szó (ikerszó), előtagja az *egy*, utótagja pedig a *más -re*, illetve *-ra* helyhatározóragos alakulata. Mondatban keletkezett mellérendelő összetételből. Hasonló szerkezetű és keletkezésű ikerszók az *egyet-mást* [1456 k.] és az *egy-más* [1570].

egyszeregy [1577] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján. A szorzótábla megtanulását segítő mondóka (*egyszer egy az egy*) első szavaiból vált főnévi értékű összetétellé.

egyszersmind [1495 e.] Összetett szó, három tagja: *egyszer* + *s (és)* + *mind*. Mondatbeli tapadással keletkezett. A jelentés az előtag 'egyszerre' és az utótag 'mind együtt' jelentése alapján jött létre. Hasonló típusú összetétel, mint az *ugyanakkor*. Általában két tagmondatot vagy mondatot foglal egybe, gyakran kötőszóként használatos. Választékos stílusértékű szó.

egyszerű [1595] Származékszó, az *egy* számnévből jött létre a *-szerű* képzőszerű utótaggal. A régi nyelvben más számnéveket is összekapcsoltak a *-szerű*-vel, vö. *kétszerű* [1595], *háromszzerű* [1528], *négyszzerű* [1585], *többszerű* [1650]. A címszó eredeti 'egy részből álló' jelentéséből fejlődött a 'nem bonyolult' és a 'disztelen' jelentés. Származékai közül az *egyszerűsít* [1831] valószínűleg Széchenyi István szóalkotása.

együgyű [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *egy* számnév, utótagja az *ügy -ű* melléknévképzővel ellátott származéka. Eredeti jelentése 'egyszerű, jámbor', tulajdonképpen 'egy ügyre tekintő' lehetett.

együtt [1495 e.] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *egy* számnévből keletkezett *-t* határozóraggal. Az ugyanebből az alapszóból különféle, irányjelölő helyhatározóragokkal keletkezett az *együnnen* [1508] ~ *együnnét* [1575] és az *együvé* [1519]. A címszó nyelvújítás kori származéka az *együttes* [1842].

egyveleg [1648] Megszilárdult ragos alakulat. Az *elegyt* ige rokonságába tartozik. A *-leg* végződés módhatározórag. A latin *una, unacum* 'együtt, egyszer' magyarártására keletkezhetett, eredetileg határozószó volt, 'vegyesen' jelentéssel, főnévi jelentésének kialakulására vö. *gombolyag, göngyöleg*.

eh [1416 u.] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. Harag, méltatlankodás, elégedetlenség, elkeseredettség kifejezésére használatos.

éh [1138 tn. (?), 13. század második fele] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava az *e-*, az *eszik* ige töváltozata, melyhez egy korai *-y* igenévképző járult, így eredeti jelentése 'evő' lehetett. A szóvégi *n* vagy a *-y* képző folytatása, vagy pedig a vokalizálódott *-y* előtt jelent meg hiátustöltő hangként. Az 'eszik' > 'éhes' jelentésváltozás érintkezésen alapuló névátvitellel magyarázható, vö. latin *edere* 'eszik': *esurire* 'éhezik, koplal'. Az *éh* ma elsősorban nyelvjárásainkban él, illetve összetételi előtagként, vö. *éhhálál, éhbér, éhgyomorra*. Származékai: *éhezik* [13. század második fele], *éhező* [13. század második fele], *éhség* [1372 u.], *éhes* [1435 tn. (?), 1522 tn.], megszilárdult ragos alakulata az *éhen* [1416 u.].

éhenkórász [1787] Összetett szó, előtagja az *éh -n* módhatározóragos alakulata, utótagja a ma önállóan már nem használt *kórász* 'kutató, böngésző' [1787]. Nyelvjárási szó volt, a nyelvújítás korában vált az irodalmi nyelv szavává.

éhkoppon [1918] Megszilárdult ragos összetétel, előtagja az *éh*, utótagja a *kopp* (< *koppant*). Az összetételhez *-n* módhatározórag járult. A *-val* eszközhatározóraggal jött létre a mára elavult *éhkoppal* [1719]. Az *éhkopp* [1788] elvonás eredménye.

ej [1669] Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. A harag, méltatlankodás, elégedetlenség, bosszankodás kifejezésére használatos. Ritkábban a hirtelen elhatározás, valamint – főleg népdalainkban – az öröm kifejezője is lehet.

éj [1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *jī*, osztják *ěj*, zürjén *voj*, *oj*, votják *uj*, mordvin *ve*, finn *yö*, lapp *iggjá*: 'éj'. A szó a finnugor alapnyelvben **eje* vagy **üje* 'ugyanaz' alakban élhetett. Az *éjjel* és az *éjszaka* kiszorították a használatból, bár a nyelvújítás korában megpróbálták újra elterjeszteni. Származéka az *éji* [1405 k. (?), 1416 u.].

éjfél [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *éj* 'éjjel', utótagja a *fél* névszó. A szó tulajdonképpeni jelentése 'az éjszaka fele'. Ugyanez a szemléletmód tükröződik számos nyelv azonos jelentésű szóösszetételében, vö. finn *puoliyö*, lengyel *pólnoc*, orosz *полночь* [polnocs]: 'éjfél'; vö. még: latin *media nox*, angol *midnight*, olasz *mezzanotte*: 'ugyanaz'. Származéka az *éjféli* [1476 e.].

ejha [1710] Összetett szó, előtagja az *ej*, illetve *eh*, utótagja pedig az *a*, *ha* indulatszó. Eredeti funkciója a vidámság, öröm kifejezése volt. Ma inkább csodálkozást, meglepődést, illetve rosszallást fejez ki.

éjjel [1364 tn., 1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *éj*-ből keletkezett a *-vel* eszközhatározóraggal. Hasonló keletkezésmódra vö. *nappal*, *reggel*. Eredetileg időhatározó volt, főnévi használata későbbi fejlemény.

ejnye [1604] Összetett szó, előtagja az *ej* indulatszó, utótagja pedig a *ne* (*nesze*) figyelemfelhívó szó. Általában az *ej* helyett használható, további funkciója pedig a csodálkozás, helytelenítés, bosszúság kifejezése.

éjszaka [1416 u.] Összetett szó, előtagja az *éj*, utótagja a *szak* 'darab, szakadás' *-a* latívuszragos alakja. A régi nyelvi *éjszaka* jelentése 'egész éjen át végig, szakadatlan'. Igei származéka az *éjszakázik* [1763].

ejt [1416 u.] Származékszó, alapszava az *esik es-* töváltzata, *-t* végződése műveltető igeképző. A szó belseji *j* és az *s* váltakozása szokatlan, vö. azonban *fejt* : *feslik*.

ejtőzik [1833] 'evés után pihen, emészt' Származékszó, alapszava az *éh eh* alakváltozata, melyhez a *-t* műveltető és az *-őzik*, *-ődzik* visszaható igeképző járult. A visszaható igeképzőben a *z* ~ *dz* hangváltakozásra vö. *kérőzik*, *csókolózik*, *kergetőzik*, a szó belseji *ht* > *jt* változásra vö. *ájtatos*. A szó hangalakjának és jelentésének alakulására hatással volt az *ejt* ige is.

ék [1213 tn. (?), 1508] 'hegyesszöget bezáró síklapokkal határolt eszköz' Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *tüŋkəl* 'dugó, dugasz', osztják *jõŋk*, *łõŋk* 'faszög, ék'. A szó ugor alapnyelvi alakja **ǵŋŋ* lehetett. A származtatás csak akkor fogadható el, ha feltételezzük, hogy az ugor **ŋ* vokalizálódott, vö. *ág*. A szóvégi *-k* ebben az esetben korai névszóképző. Származékai: *ékez* [1585], *ékezet* [1791], *ékel* [1806] és *ékelődik* [1894]. A román nyelvjárási *ic* 'ék' a magyar szó átvétele.

-ék¹ [1138] Főnévképző. Általában a cselekvés eredményét vagy eszközét jelentő származékokat létrehozó egyalakú toldalék, pl. *keverék*, *játék*, *boríték*. Vitatott eredetű. Lehet, hogy a hosszú magánhangzóban a finnugor (uráli) **-i* igenévképző lappang, *-k* eleme pedig azonos mind a denominális névszóképző *-k*-val, mind a mozzanatos *-k* képzővel, így az uráli **-kk*-ra vezethető vissza. Lehet azonban az is, hogy az *-ék* formánsban csak a *-k* a képzőelem, ami nem más, mint az ősi eredetű elemi *-k* névszóképző. Ez utóbbi esetben az *-é* a képzőhöz tapadt *-a/-e* tövégi magánhangzó megnyúlásával, illetve elhasonulásával jött létre. Elavult toldalék.

-ék² [15. század vége] Többes számot kifejező képzőszerű jel. Az *-é* birtokjel és a *-k* többesjel összekapcsolódásával keletkezett az ómagyar korban. Összetartozó csoport jelölésére személyt jelentő tulajdon- és köznevekhez járulhat, pl. *Kovácsék*, *apámék*. Ma is eleven egyalakú toldalék.

ekcéma [1880] 'viszkető hólyagocskákkal járó bőrbetegség' Latin, közelebről tudományos latin jövevényszó, vö. tudományos latin *eczema* 'ekcéma'. Ez a görög *ekdzema* 'forróság, nap okozta kiütés a bőrön' átvétele. A magyar hangalak *c*-je és *é*-je valószínűleg német hatással magyarázható, vö. német *Ekzem* 'ugyanaz'. Orvostudományi műszó.

eke [1331 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *aga* 'eke', ami a csuvas *ak-* 'vet' ige származéka. Vö. még: ujjur *äk-*, oszmán-török *ek-*: 'megműveli a földet, vet, szánt'. A nyelvünkbe került alapalak **äkäk* vagy **äkäg* lehetett. A szóvég szabályosan fejlődött tovább *äkäg* > *ekö* ~ *eké* > *eke*, vö. *bölcső, seprő*.

ékes [1213 tn. (?), 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, talán származékszó, melynek alapszava az *ék*, *-s* végződése pedig melléknévképző. Az *ékes* eredetileg 'fába metszett ékekkel díszített' faragványt jelenthetett, így jelentésfejlődése megegyezik a *cifra* szavunkéval. A magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a feltételezett eredeti jelentés nem adathozható. Ugyanezen tőből *-telen* fosztóképzővel keletkezett az *éktelen* [1416 u.], melynek eredeti jelentése feltehetőleg 'díszítés nélküli, csúnya' volt. A 'dísz' jelentésű *ék* [1777] nyelvújítás kori elvonás az *ékes*-ből. Az *ékes* származékai: *ékesít* [1372 u.], *ékesül* [1372 u.], *ékességű* [1416 u.], *ékességes* [1495 e.], *ékeskedik* [1618]. Az *éktelen* származékai: *éktelenség* [1416 u.], *éktelenül* [1430 k.], *éktelenkedik* [1578]. Az *ék* származékai: *ékít* [1777], *ékítmény* [1834].

eklézsia [1559] 'protestáns gyülekezet' Latin jövevényszó, vö. latin *ecclesia* '(összehívott) népgyűlés', egyházi és hazai latin 'keresztény gyülekezet, egyházközség; templom (mint a gyülekezet helye)'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *ekkleszia* 'népgyűlés; keresztény gyülekezet'. A szó belseji *zs* ejtésére vö. *bazsalikom*. Főképpen a protestáns szóhasználatra jellemző.

-ékony/-ékeny [1416 u.] Melléknévképző-bokor. Állandó, szokásos tulajdonságot jelöl igei alapszó mellett, pl. *törékeny, hajlékony*. Feltehetően a korai ómagyar korban alakult ki. Elemei a lappangó finnugor (uráli) **-j* igenévképzőt tartalmazó *-é*, a kicsinyítő *-k* és az ugyancsak kicsinyítő funkciójú *-ny* képző. Ma sem tekinthető teljesen elavult toldaléknak.

ekrazit [1893] 'pikrinsavas robbanószer' Nemzetközi szó, vö. német *Ekrasit*, angol *ecrasite*, francia *écrasite*: 'ekrazit'. Az első világháború idején kezdték használni az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének katonai műszavaként. A szó a franciából terjedt el, ahol tudatos szóalkotás eredménye a francia *écraser* 'összezúz; tönkretesz' igéből a kémiai műszavakban gyakori *-it* névszóképzővel, vö. *dinamit*. Vegytani műszó.

ékszer [1833] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó. Előtagja az *ék* 'dísz' (vö. *ékes*), utótagja a *szer* 'felszerelés, eszköz' főnév. A *műszer, muzsikaszó* típusú szavak mintájára jött létre. A nyelvújítás korában keletkezett. Származéka az *ékszerész* [1843].

eksztázis [1806] Latin jövevényszó, vö. latin *ecstasis* 'elragadtatás, önkívület', egyházi latin *ecstasis, extasis* 'vallásos elragadtatás, önkívület'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *eksztaszisz* 'eltávolítás; elragadtatás'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *április*. Főképpen a választékos stílus szava, de orvosi-lélektani műszóként is használatban van.

el [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. Az *elő* 'először' névszó *el-* tövátalakításából keletkezett *-é* helyhatározóraggal. Az eredeti *elé* hangalakból – ami megegyezik az *elé* határozószóval és névutóval – a szóvégi magánhangzó rövidülésével, majd lekopásával keletkezett az *el* alakváltozat. Eredetileg előre irányulást kifejező határozószó volt. Később eltávolodást, illetve a cselekmény előre irányulását, megkezdődését, felerősödését, befejezését, célon túli folytatását kifejező igekötővé vált.

él [1131–1141 tn. (?), 12. század vége] 'létezik, van' Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *ilt-* 'meggyógyul', osztják *jilpat-* 'feltámad', zürjén *ol-*, votják *ul-*: 'él, létezik, van', cseremis *ole-* 'él, lakik', finn *elä-* 'él', lapp *šlle-* 'él, létezik', jurák *jīle-* 'él, lakik', szelkup *ilj-* 'él', kamassz *jīli-* 'feléled'. A szó uráli alapnyelvi alakja **elä-* 'él' lehetett. A magyar szó eleji *ē* eredetileg zártabb volt, az *é* ebből másodlagos nyúlással keletkezett. Néhány származékban ez a szó eleji *ē* nyíltabbá is válhatott, vö. *eledel, eleség, eleven*. Fontosabb származékai: *éleszt* [12. század vége], *élő* [13. század második fele], *éltes* [1347 tn. (?), 1602 tn.], *élet* [1372 u.], *éltet* [1372 u.], *élemedik* [1416 u.], *éled* [1423 k.], *éledgel* [1585], *élesztő* [16. század második fele], *élesztiget* [1669], *éledezik* [1724], *élősködik* [1759], *élődsi* [1823], *élenkít* [1833], *élenkül* [1846]. Az *élenk* [1801] és az *élmény* [1769] nyelvújítás kori származék.

él² [1138 tn. (?), 1348] 'valaminek az éle' Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *ilmət*, *ēlmi* 'él (késé)'. A szó az ugor korban **els* 'ugyanaz' alakban élhetett. Ez a magyarázat akkor fogadható el, ha a vogul adatok szó belseji *m* hangja nem a szótó eleme, hanem névszóképző. Származékok: *éles* [1138 tn. (?), 1416 u.], *élű* [1395 k.], *élesít* [1416 u.], *életlen* [1527], *élez* [1779], *élesedik* [1864].

élc [1847] 'humoros mondás, vicc' Származékszó, valószínűleg tudatos szóalkotás eredménye. Alapszava az *él²* 'valaminek az éle', *-c* végződése névszóképző. A német *Witz* 'elmésség, szellemesség; tréfa' magyarázatára keletkezett. A

hangalak megszilárdulásában *vicc* szavunk is szerepet játszott. Hasonló jelentésfejlődés a franciában is megfigyelhető, vö. francia *pointe* 'csúcs, hegy; csattanó, poén'. Nyelvújítás kori szó. Származéka az *élcélődik* [1882]. Régiés, illetve választékos használatú szavak.

eldorádó [1801] 'a bőség mesebeli országa' Nemzetközi szó, vö. német *Eldorado*, angol *El Dorado*, spanyol *El Dorado*: 'eldorádó'. A szó a spanyolból terjedt el, vö. spanyol *el (pais) dorado*: 'az aranyozott (ország)' (< spanyol *dorar* 'bearanyoz'). Nyelvünkbe a német közvetítette.

elébe [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *elé* alapszóból keletkezett egyes szám 3. személyű *-i* (~ *-e*) birtokos személyjellel és a *-be* helyhatározóraggal. Korábbi hangalakja az *eleibe* volt, melyben *ei* > *é* hangváltozás ment végbe.

eledel [1372 u.] Származékszó. Alapszava az *ele-*, az *él* 'valamiből fenntartja magát, táplálkozik' ige töváltozata, végződése névszóképző. Hasonló keletkezésmódra vö. *viadal* (< *vív*). Az *él* ige tövéből keletkezett, szintén 'ennivaló' jelentésű származékok még például az *eleség* és az *élelem*.

elefánt [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *elephantus* 'elefántcsont, -agyar; elefánt', ami a latin *elephas, elephans* 'ugyanaz' alakokra vezethető vissza, a latin szó végső forrása a görög, vö. görög *éléfasz* 'ugyanaz'. A szó végződésére vö. *advent*.

elefántcsonttorony [1908] Francia és német mintára keletkezett összetett szó, vö. francia *tour d'ivoire*, német *Elfenbeinturm*: 'elefántcsonttorony (a l'art pour l'art szimbóluma)'. Modern értelmét a franciában nyerte az egyházi latin *turris eburnea* 'ugyanaz' alapján, ami a középkori költészetben Szűz Mária egyik, tisztaságát szemléltető neve volt. A szó végső forrása a bibliai Énekek Éneke. Választékos szó.

elég [13. század második fele (?), 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult ragos alakulat, ami az *elő* *el-* töváltozatából keletkezett *-ég* ~ *-ig* határozóraggal, alaktani szempontból vö. *alig*. A magyarázatot bizonytalanná teszi az, hogy az *elég* nem adatolható igei állítmány mellett álló határozóként. Eredetileg a melléknév fokhatározója lehetett. Az *elegendő* származék [1588] egyszerejtéssel keletkezett a korábbi *elegendendő* [1525] alakból. További fontosabb származékai: *elégséges* [1372 u.], *elégtelen* [1372 u.], *(meg)elégedik*, *(meg)elégszik* [1372 u.], *(ki)elégít* [1372 u.], *elégedetlen* [1416 u.], *(ki)elégül* [1517], *elégedetlenkedik* [1835], megszilárdult ragos alakulata az *eléggé* [1416 u.].

elegáns [1745] 'választékosan izléses' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *elegans* 'válogató; előkelő, finom'; vö. még: német *elegant* 'választékos, elegáns, divatos'. Az *elegancia* [1804] hasonló eredetű, vö. latin *elegantia* 'választékosság, finomság'; vö. még: német *Eleganz* 'elegancia'. A szó végső forrása a latin *eligere* 'válogat, kiválaszt' ige. A szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*.

elégia [1604] 'disztichonokban írt, borongós hangulatú költemény' Latin jövevényszó, vö. latin *elegia* 'elégikus költemény; gyászdal', ami a görög *elegeia* 'disztichonban írt (bármilyen témájú) költemény' átvétele. Az *elégikus* [1869] az *elégiá-*ból keletkezett latinositott szóvéggel a német *elegisch* 'elégikus' alapján a *mágikus, polemikus* típusú szavak mintájára.

elegyít [1416 u.] 'kever, vegyít' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A szótó ismeretlen eredetű, a végződés az *-ít* műveltető képző. Elképzelhető az is, hogy az alapszó az *egy* *-l* igeképzős alakja, az *elegyít* ez esetben metatézissel jött létre. Az *elegy* [1508] szóelvonással keletkezett az igéből. A szócsalád további tagjai: *elegyül* [1416 u.], *elegyedik* [1416 u.].

eleinte [1527] Megszilárdult ragos alakulat, ami az *ele-* alapszóból, az *elő* töváltozatából keletkezett *-i* egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel és az *-n*, *-t*, és *-e* helyhatározóragokkal. Alaktani szempontból vö. *régente*.

elektromos [1799] Latin jövevényszó magyar képzéssel, a töre vö. latin *electrum* 'arany és ezüst ötvözet; borostyánkő', ami a görög *elektron* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza; vö. még tudományos latin *electricus* 'elektromos'. A latin jelentés azzal magyarázható, hogy elektromos jelenséget elsőként a borostyánkő dörzsölésével idéztek elő. A szóvégi *-s* melléknévképző. Főnévi származéka az *elektromosság* [1803].

elektromotor [1844] Nemzetközi mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Elektromotor*, francia *électromoteur*, olasz *elettromotore*: 'elektromotor'. Hasonló, *elektro-* előtagú idegen mintára keletkezett összetételek: *elektromágnes* [1880], vö. német *Elektromagnet*, francia *électromagnète*, olasz *elettromagnete*: 'elektromágnes'; *elektrotechnikus* [1883], vö. német

Elektrotechniker, francia *électrotechnicien*, olasz *elettrotecnico*: 'elektrotechnikus'. Az önállóan nem adatolt első tagra vö. latin *electrum* (vö. *elektromos*).

elektron [1912] 'negatív töltésű elemi részecske' Nemzetközi szó, vö. német *Elektron*, angol *electron*, francia *electron*: 'elektron'. E szavak forrása a tudományos latin *electricus* 'elektromos', illetve a latin *electrum* 'arany és ezüst ötvözet; borostyánkő' (vö. *elektromos*). Származékai: *elektronika*, *elektronikus*.

élelem [1644] Származékszó, mely az *él* igéből keletkezett az *-elem* névszóképzővel, alaktani szempontból vö. *értelem* (< *ért*), *félelem* (< *fél*). Igei származéka az *élelmez* [1835].

élelmes [1772] Származékszó, alapszava az *élelem* főnév, *-s* végződése melléknévképző. Az *élelmes* mai köznyelvi 'ügyes, életrevaló' jelentése valószínűleg a nyelvújítás korában alakult ki, és az *élelem* 'létfenntartás; valamivel való élés' mára elavult jelentéseivel lehet összefüggésben.

élelmiszer [1839] Tudatos szóalkotással, talán német mintára keletkezett összetétel, előtagja az *élelem* *-i* melléknévképzős származéka, utótagja a *szer* 'anyag, eszköz', vö. német *Lebensmittel* 'élelmiszer'. Nyelvújítás kori szó.

elem [1808] Tudatos szóelvonás eredménye: a latin eredetű *elementum* 'elem' [1558] magyarításaként jött létre, a latin szóra vö. *elementáris*. A szó alaktani és jelentéstani alakulására az *elő el-* töve lehetett hatással. A nyelvújítás korában keletkezett. Származékai az *elemi* [1818], *elemez* [1840], *elemista* [1898].

elementáris [1757] 'elemi erejű, viharos' Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *elementaris* 'elementáris'. Ez utóbbi forrása a latin *elementarius* 'az alapelemekhez tartozó, azokkal kapcsolatos'. Az *elementáris* jelentésének fejlődésére a régi nyelvi *elementum* 'természeti erő, elem' is hatással volt. A latin szócsalád alapja a latin *elementum* 'elem, alapanyag', ez talán a feltehető latin **elepantum* 'elefántcsont betű' alakra vezethető vissza. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *április*. Választékos szó.

elemózsia [1585] 'útravaló élelem, ennivaló' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *elemosyna*, hazai latin *elemosyna*, *elemosina*, *elymosina*: 'alamizsna' (vö. még: *alamizsna*). A szó belseji *zs* ejtésére vö. *bazsalikom*. Az *-ia* végződés az *ekezsia*, *plébánia* vallási kifejezések mintájára jött létre. A mai köznyelvi 'útravaló, élelem' jelentés [1858] valószínűleg a diáknyelvből terjedt el. A bizalmas nyelvhasználat szava.

eleség [1266 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *él* ige *éle-* ~ *ele-* töve, *-ség* végződése névszóképző. Hasonló keletkezésmódra vö. *eledel*, *élelem*.

eleve [1055 (?), 12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat, alapszava azonban bizonytalan. Valószínűleg az *elő* ősmagyar *eleβ* alakjából jött létre *-é* helyhatározóraggal. Az alapszó lehet azonban az *elő el-* töve vagy az *elé* határozószó. Ez utóbbi esetben az *-é* határozórag előtt a *v* hiátustöltő hang, mely *β* fokon keresztül alakult ki. Eredetileg helyet jelölő határozószó volt, a régiségben igekötőként is élt.

eleven [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *elő* folyamatos melléknévi igenév szó belseji *β*-t vagy *γ*-t tartalmazó töváltozatából jött létre *-n* módhatározóraggal. A szó belseji *v* vagy a *β* folytatója, vagy hiátustöltő hang a vokalizálódott *γ* előtt. Határozószó melléknévvé válására vö. még: *hirtelen*, *mezelen*. Származékai: *(meg)elevenül* [1372 u.], *(fel-, meg)elevenít* [1416 u.], *(meg)elevenedik* [1416 u.], *elevenség* [1495 e.].

elévül [1820] Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja az *el-* igekötő, utótagja az *évül* ige, amely az *év* főnév önállóan nem adatolható származéka, vö. német *verjähren* 'elavul'; vö. még: német *Jahr* 'év'. Elterjedését elősegítette a hasonló jelentésű *elavul* ige, ennek magas hangrendű párjaként kezelték. Nyelvújítás kori szó. Származéka az *elévülhetetlen* [1861].

elfogódik [1690] Összetett szó, mely az *el-* igekötőből és a *fog'* ige visszaható képzős *fogódik* származékából keletkezett. A '(szív) összeszorul, megilletődik' jelentésekre vö. *döbben*, *remeg*. Az utóbbi jelentés kialakulásában szerepet játszott a német *befangen* 'megilletődik' is. Származéka az *elfogódott* [1765].

elfogulatlan [1829] Német mintára keletkezett származékszó, az eredetileg önállóan nem adatolható *elfogul* igéből, az *elfogódik* képzőcserés alakulatából jött létre. Nyelvújítás kori szó; vö. még: német *unbefangen* 'tárgyilagos; megilletődés

nélküli'. Az ellentétes jelentésű *elfogult* [1830] azonos alapszóból *-t* befejezett melléknéviigenév-képzővel jött létre a nyelvújítás korában, az *elfogul* [1834] ez utóbbi alapján elvonással jött létre.

elit [1854] 'válogatott, kiváló' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *élite*, német *Elite*: 'elit'. A franciában az *élire* 'kiválaszt' melléknévi igenévéből keletkezett.

éljen [1645] Szófajváltással keletkezett az *él* ige felszólító módú egyes szám 3. személyű alakjából. Az *éljen* forma először önállósulással indulatszóvá vált, majd főnevesült, vö. származékait: *éljenez* [1833], *éljenzés* [1834].

elkámpicsorodik [1795] 'elkedvetlenedik; sírásra görbül' Összetett szó, mely az *el-* igekötőből és a *kámpicsorodik* igéből jött létre. Az utótag önállóan nem adatható, és valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Az 'elszontyolodik' jelentés lelki jelenségre vonatkoztatás eredménye az eredeti 'elferdül'-ből, vagy az *elkámpicsorodik a szája* 'sírásra görbül a szája' szó szerkezetből vált ki jelentéstapadással.

elképed [1822] Összetett szó, mely az *el-* igekötőből és a *képed* igéből jött létre. Az utótag a *kép* főnév önállóan nem adatható *-d* visszaható igeképzős származéka. Hasonló összetétel az *elképeszt* [1893], mely az *el-* igekötőből és a *kép* főnév *-szt* műveltető igeképzős származékából keletkezett. Eredeti jelentése 'elsápad' lehetett, amiből komplikációs jelentésváltozással jött létre a 'megdöbben' jelentés.

elkövet [1583] Összetett szó, mely az *el-* igekötőből és a *követ* igéből jött létre. Az utótag régen 'tesz, csinál' jelentésben is élt, ezért az *elkövet* igét jó és rossz tettekkel kapcsolatban egyaránt használták. A 'rosszat tesz' jelentés azzal magyarázható, hogy az előtag és az utótag egyaránt alkalmas rosszallás kifejezésére, vö. *elfajul, elszab*; vö. még: „*mit tettél?*”, tulajdonképpen 'mit követtél el?, mi rosszat tettél?'.

ellát [1529 e.] Összetett szó, mely az *el-* igekötőből és a *lát* igéből jött létre. A 'teljesít, betölt; gondoskodásban vagy szükséges kellékekben részesít' jelentések a német *versehen* 'ugyanaz' alapján magyarázhatók. Nyelvújítás kori származéka az *ellátmány* [1843]. Az *ellátja a baját* szólás a köznyelvben 'elbánik valakivel' jelentésben használatos.

ellen [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *elő- el- ~ ele-* tőváltozatából jött létre *-n* helyhatározóraggal. A szó belseji *ll* magánhangzóközi nyúlás eredménye. Eredetileg helyviszony jelölője volt, majd valamilyen mozgással szemben irányuló cselekedetek kifejezésére kezdték használni. Az eredeti jelentés elhomályosulásával vált 'valami ellen irányuló' jelentésű körülményhatározóvá. A nyelvújítás kora óta igekötőként is használatos. Melléknévi, jelzői használata is előfordul. Fontosabb származékai: *ellenség* [1372 u.], *ellenéz* [1519], *ellenző* [1519], *ellenkezik* [1559], *ellenségeskedik* [1700], megszilárdult ragos alakulatai az *ellenében* [1517], *ellenére* [1673], *ellenkezőleg* [1770]. Az *ellenzék* [1792] és az *ellenzéki* [1829] nyelvújítás kori származék.

ellenben [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *ellen* alapszóból keletkezett *-ben* helyhatározóraggal. Eredetileg helyviszony jelölője volt, majd valamilyen mozgással szemben irányuló cselekedetek kifejezésére kezdték használni. Az eredeti jelentés elhomályosulásával vált ellentétet kifejező határozóvá. Ellentétes mondatok kötőszavaként is használatos.

ellenfél [1750] Német mintára keletkezett összetétel: előtagja az *ellen*, utótagja a *fél* főnév, vö. német *Widersacher* 'ellenfél'. Szintén német mintára jött létre az *ellenszél* [1757], vö. német *Gegenwind*; *ellenpárt* [1794], vö. német *Gegenpartei*; *ellenmérég* [1801], vö. német *Gegengift*; *ellensúly* [1808], vö. német *Gegengewicht*; *ellenforradalom* [1846], vö. német *Gegenrevolution*. Ezek az összetételek *anti-* és *contra-* előtagú latin és nemzetközi szavak mintáját is tükrözik, például *ellenszenv* [1829], vö. latin *antipathia*, olasz *antipatia*: 'antipátia'. Nyelvújítás kori összetételek.

ellenvetés [1569] Összetett szó, előtagja az *ellen*, utótagja a *vetés*, a *vet* ige főnévi származéka. Az előtag határozói funkcióban szerepel az összetételben. Hasonló típusú határozói és tárgyas összetételek, melyek kialakulására hathattak a latin *contra-* és *anti-* 'ellen-' előtagú összetételek: *ellenmondás* [1416 u.], *ellenállás* [1585], *ellentartás* [1519], *ellentétel* [1655], *ellenállhatatlan* [1794]. Ezek az összetételek olyan szövegkörnyezetben keletkezettek mint: „*ellent neked mondand*” (1372 u.); vö. még: latin *contradictio* 'ellentmondás', *antithesis* 'ellentétel'. Az *ellent-* előtagú összetételek későbbiek: *ellentmondás* [1618], *ellentállás* [1682].

ellik [1177 k. tn. (?), 1416 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *sod-* 'szaporodik, gyarapodik', finn *synty-* 'születik, keletkezik'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **sente-* 'szaporodik; születik' lehetett. Ez a származtatás akkor helytálló, ha az 1177 körülről adatható női név (*Edelelmes*) ide tartozik. Ebben az esetben az igető **ed* lehetett, melyhez *-l* műveltető képző járult. Az **edl* tőből hasonlással keletkezett az *ell* hangalak, ami csak jóval később vált ikes igévé.

ellipszis [1802] Latin jövevényszó, vö. latin *ellipsis*, hazai latin *elipsis* 'elhagyás, kihagyás (szóé)'. A szó végső forrása a görög *elleipsisz* 'hiányzik, távol van' ige származéka. Kezdetben a stilisztika műszava volt, geometriai-csillagászati műszóként J. Kepler (1571–1630) óta használatos. A tudományos elnevezés alapja az ellipszis görbületének a köréhez viszonyított hiányossága, fogyatékosága.

elliptikus [1892] Nemzetközi szó, vö. német *elliptisch*, angol *elliptic(al)*, francia *elliptique*: 'elliptikus'. E szavak alapja az újkori latin *ellipticus* 'ugyanaz', ami a görög *elleiptikosz* 'hiányos, fogyatékos' átvétele. Nyelvünkbe a német és esetleg a francia közvetítette. A szóvég latinositás eredménye a *szimmetrikus*, *szimpatikus* típusú szavaink mintájára.

elme [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatos. Az *-e* végződés eredetileg folyamatos melléknévi igenév képzője lehetett, vö. *csöröge*, *penge*. A fő ismeretlen eredetű, a relatív fő az *emlékezik* ige tövével hozható kapcsolatba. E feltételezés szerint a töben *ml* > *lm* hangváltozás ment volna végbe, ez azonban alakitanilag nehezen bizonyítható. Fontosabb származékai: *elmésség* [1416 u.], *elmélkedik* [1517], *elmélet* [1815]. Ez utóbbi a nyelvújítás korában keletkezett.

elnök [1831] Szóösszevonással keletkezett tudatos szóalkotás a korábbi *előülnök* összetételből [1787]. Ez utóbbi összetétel nemzetközi mintára jött létre, vö. német *Vorsitzender*, angol *president*, francia *président*: 'elnök', tulajdonképpen 'előülnök'. Szavunk a nyelvújítás korában keletkezett. Származékai: *elnökség* [1833], *elnöki* [1840], *elnököl* [1840].

elő [1055 (?), 1372 u.] Ősi, finnugor, talán uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *il*, *ēla*, osztják *ilə* 'előre', finn *esi*, *eden* (birtokos eset) 'elő-'; vö. még: jurák *jirt²*, *ir²* 'egyenes; szemközt', szelkup *čirj* '-ba,-be; fölé, fölött', karagasz *irjadu* 'előre'. A szó a finnugor (? uráli) alapnyelvben **eðe* alakban élhetett. A szó belseji finnugor **ð* > magyar *l* hangváltozásra vö. *alszik*, *fal* 'függőleges síkú épületem'. A szóvégi *-ő ~ ü ~ é* (< finnugor **m*) valószínűleg névszóképző. Néhány korai származéka az *el-* ~ *ele-* tövekből jött létre, újabbak a nyelvújítás korában keletkeztek, vö. *előleg* (határozószó) [1803], (főnév) [1854], *előlegez* [1807], *előke* [1833], *előny* [1843 e.], *előnyös* [1847], *előnytelen* [1854]. Megszilárdult ragos alakulata az *először* [1372 u]. Elsősorban szóösszetételekben és származékaiban él.

előadás [1569] Összetett szó, előtagja az *elő*, utótagja az *adás* főnév. Az előtag ebben és néhány hasonló, deverbális utótagú összetételben határozói-igekötői szerepű, vö. *előmenetel* [1577], *előmozdítás* [1669]. Az összetételek alapjául szolgálhatott néhány *pro-*, illetve *prae-* előtagú latin összetétel, vö. például latin *progressio* 'haladás, előmenetel', *promovere* 'előre mozgat; előmozdít, elősegít', hazai latin *praescriptio* 'előírás'.

előd [1801] Tudatos köznevelés eredménye az *Előd* [1200 k.] személynévből, Elődnek a magyarok egyik vezérét hívták a honfoglalás előtt. A nyelvújítás korában keletkezett.

előhegy [1418] Összetett szó, előtagja az *elő*, utótagja a *hegy* főnév. Az előtag jelentése: 'elől elhelyezkedő, valami előtt lévő'; vö. még: *előkötő* 'kötény' [1493].

előítélet [1775] Német mintára keletkezett összetétel, előtagja az *elő*, utótagja az *ítélet*, vö. német *Vorurteil* 'előítélet'. Hasonló, német mintára keletkezett összetételek: *előkészület* [1784], vö. német *Vorbereitung*; *előfizetés* [1785], vö. német *Vorbestellung*; *elővigyázat* [1795], vö. német *Vorsicht*; *előfeltétel* [1794], vö. német *Vorbedingung*. Az előtag jelentése ezekben az összetételekben képletes, illetve időhatározói értelmű.

előkelő [1644] Összetett szó, előtagja az *elő* (pontosabban az *elől*), utótagja a *kelő*, a *kel* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az elnevezés alapjául az szolgált, hogy egy adott társadalom legmegbecsültebb tagja megelőzi a többieket, azaz előttük jár; vö. még: *előljáró*. Az eredeti *előkelő* [1416 u.] alakból az *előkelő* az *l* kiesésével és az *ö* pótlónyúlásával keletkezett. Hasonló szerkezetű összetételek más nyelvekben is kifejlődtek, vö. latin *antecedere*, *praecedere* 'elől jár, példát mutat', *antistes* 'előljáró', tulajdonképpen 'elől álló', német *vornehm* 'előljáró', tulajdonképpen 'előre vett'.

elől [1372 u.] Szóhasadással keletkezett az *elől*-ből (vö. *előtt*). A címszó lokatívuszi, az *elől* pedig ablatívuszi funkcióban lett használatos. Hasonló funkcióelkülönülésre vö. *belül*. Származéka az *elülső* [1372 u.].

előljáró [1390 tn., 1519] Összetett szó, előtagja az *elől*, utótagja a *járó*, a *jár* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az elnevezés alapjául az szolgált, hogy egy adott társadalom legmegbecsültebb tagja megelőzi a többieket, azaz előttük jár; vö. még: *előkelő*. Hasonló szerkezetű összetételek más nyelvekben is kifejlődtek, vö. latin *praetor* 'vezető tisztviselő az ókori Rómában', tulajdonképpen 'az, aki elől megy', német *Vorsteher*, *Vorstand* 'előljáró', tulajdonképpen 'elől álló'. Megszilárdult ragos alakulata az *előljáróban* [1650].

előszoba [1742] Német mintára keletkezett összetétel, előtagja az *elő*, utótagja a *szoba*, vö. német *Vorzimmer* 'előszoba'. Hasonló, német mintára keletkezett összetételek: *előjel* [1768], vö. német *Vorzeichen*; *előváros* [1793], vö. német *Vorstadt*. Az előtag jelentése ezekben az összetételekben konkrét értelmű: 'első, korai, kezdő; külső'.

előtt [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *elő el-* töváltozatából keletkezett *-tt* helyhatározóval. Azonos alapszóból keletkezett *-é* helyhatározóval az *elé* [1372 u.] és *-ő* helyhatározóval az azonos szerkezetű *elő* 'elül; előre' [1416 u.]. Határozói és igekötői használatuk is kialakult. Származékok: *elébbi* [1416 u.], *előbbi* [1416 u.], *előz* [1460 k.], *előzmény* [1786], *előzetes* [1835], *előzékeny* [1843]. Az *elé* megszilárdult ragos alakulata az *elébb* [1372 u.], az *elő* megszilárdult ragos alakulata az *előbb* [1562] és az *előzőleg* [1803], az *elől* [1416 u.] megszilárdult ragos alakulata pedig az *előlről* [1785].

elpasszol [1848] 'elszalaszt; elad' Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja az *el* igekötő, utótagja a *passzol* ige, vö. német *verpassen* 'elszalaszt, elmulaszt'. Ma elsősorban az 'elszalaszt, elmulaszt', illetve az '(áron alul) elad' jelentésekben él. Bizalmas stílusértékű szó.

elpatkol [1708] 'eltávozik; meghal' Összetett szó, előtagja az *el* igekötő, utótagja a *patkol* ige. Eredeti jelentése a lovon történő szökésre, menekülésre vonatkozott. A tréfás 'meghal' jelentés kialakulásához hozzájárulhatott a *Szent Mihály lova* 'négy lábú, koporsót tartó állvány' kifejezés és az *elnyargal* ige nyelvjárási 'meghal' jelentése.

első [1211 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, alapszava az *elő el-* töváltozata, *-ső* végződése melléknévképző. Hasonló keletkezésmódra vö. *alsó*. Származékai: *elsőség* [1585], *elsőbbség* [1766], *elsős* [1822], *elsődleges* [1899], megszilárdult ragos alakulata pedig az *elseje* [1808].

eltökél [1519 k.] Összetett szó, előtagja a cselekvés befejezettségét jelölő *el* igekötő, utótagja az önállóan nem használatos 'tesz, csinál, elhatároz valamit' jelentésű *tökél* ige. Eredeti jelentése 'elvégez' volt. Származéka az *eltökélt* [1585].

eltussol [1877] 'színlag elintéz; elködösít' Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja az *el* igekötő, utótagja a *tussol* ige, vö. német *vertuschen* 'eltussol, eltakar, elködösít; elhallgat'. Elterjedését elősegíthette a *tus* 'fekete festék' szó korábbi megléte a köznyelvben. Elsősorban a sajtó nyelvében használatos.

elv [1815] Mesterséges szóalkotás eredménye, szórövidítéssel keletkezett a mára elavult *elev* 'magyarázat, következtetés tárgya; alapelv' [1784] szóból. Az *elev* az *eleve* szóból keletkezett elvonással. Nyelvújítás kori szó. Melléknévi származéka az *elvtelen* [1839], megszilárdult ragos alakulata az *elvíleg* [1842].

élv [1821] 'élvezet, öröm' Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava az *él* ige, végződése névszóképző. Hasonló, tévesen kikövetkeztetett *-v* főnévképzővel jött létre *érv* és *terv* szavunk is. Nyelvújítás kori, elavult irodalmi nyelvi szó. Származékai: *élveteg* [1842], *élvez* [1834], *élvezet* [1836].

elvégre [1528] Összetett szó, előtagja az *el* határozószó, utótagja a *végre*. A 'végeredményben, végül' jelentés kialakulásával kapcsolatban vö. *végre*, *végtére*.

elvétre [1788] Belső fejlemény, valószínűleg szófajtváltással keletkezett. Eredetileg határozói igenév volt, korábbi, elavult hangalakjai: *elvéltre* [1613], *elvélte* [1650]. Ezek alapszava a régi nyelvi *elvélt* 'vélt(ekedik), gondol' [1630] igekötős ige. Az *elvéltre* hangalak a *vét* ige hatására alakult ki.

elvont [1772] Latin mintára keletkezett összetett szó, előtagja az *el* igekötő, utótagja a *von* ige befejezett melléknévi igeneve, vö. latin *abstractus* 'elvont, absztrakt', ami a latin *abstrahere* 'elhurcol, elrabol, elvon(szol)' ige származéka.

elvtárs [1837] Mesterségesen alkotott összetett szó, előtagja az *elv*, utótagja a *társ* főnév. Eredeti jelentése 'elvbarát, azonos elvet valló', ebből jelentésszűküléssel alakult ki a 'kommunista vagy a szociáldemokrata párt tagja' jelentés. A 19. században az ellenzéki politikusok és az 1848-as forradalom hívei alkalmazták haladó gondolkodású társaikra vonatkozóan. A 20. századi munkásmozgalomban az *elvtárs* hivatalos megszólítássá vált. Nyelvújítás kori szó.

ember [12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó. Elemei a magyar nyelv ősi rétegéhez tartoznak. Előtagja valószínűleg az *emse* 'nöstény' szó alapszavával rokon, utótagja az eredetileg 'férfi' jelentésű *férj* szó alakváltozata. Hangtani és alaktani szempontból ez a magyarázat nem egészen kielégítő, hasonló struktúrájú, 'nő' és 'férfi' jelentésű szavakból képzett 'ember' jelentésű összetételre vö. azonban osztják *nenyuj* 'ember', tulajdonképpen 'nő-férfi'.

Származékai: *emberke* [1372 u.], *emberség* [1395 k.], *emberséges* [1527], *embertelen* [1535 k.], *megembereli magát* [1644], *emberiség* [1645], *emberiesség* [1843].

emberfajta [1805] Összetett szó, előtagja az *ember*, utótagja a *fajta* képzőszerű utótag. Az utótag jelentése ebben és néhány hasonló szerkezetű összetételben: 'egy fajhoz, egy csoporthoz tartozó, ugyanabból származó'; vö. még: *lófajta* [1915], *szőlőfajta* [1947], *állatfajta* [1960], *borfajta* [1958].

emberöltő [1846] Összetett szó, előtagja az *ember*, utótagja az *öltő*, az *ölt* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az utótag jelentése valószínűleg az egymást követő öltések és az emberek egymást követő nemzedékei párhuzamba vonásával magyarázható. A szó Arany János révén terjedt el az irodalmi és köznyelvben egyaránt.

embléma [1641] 'jelképes rajz, jelvény' Latin jövevényszó, vö. latin *emblema* 'domborműves fémdíszítmény; mozaik(munka); festmény', hazai latin 'jelképes díszítmény (pl. könyvborítón)'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *emblema* 'domborműves fémdíszítmény; mozaik(munka)', tulajdonképpen 'beillesztés, behelyezés'.

embrió [1752] 'a fejlődés kezdeti szakaszában levő magzat' Latin jövevényszó, vö. késői, tudományos latin *embryo*, középkori latin *embryon*: 'magzat, embrió'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *embriion* 'ugyanaz'. Természettudományi műszó.

emel [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *äl̄m-* 'emel, visz', osztják *äl-* 'visz', *äl̄m-* 'emel', jurák *jilā-* 'emel, fölemel', szelkup *ila-* 'felemel, ringat', kamasz *žilde-* 'magasba emel'. A szó uráli alapnyelvi alakja **äl̄s-* 'emel, visz' lehetett. A származtatás csak akkor helytálló, ha a magyar hangalak szóvégi *-l*-je nem képző, hanem eredetileg a szótó eleme, mely hangátvétellel került a szó végére: vagyis ha az ősmagyarban **elm-* > **eml-* tövátváltozás ment végbe. Fontosabb származékai: *emelget* [1372 u.], *emelkedik* [1372 u.], *emelet* [1416 u.], *emelvény* [1839].

émelyeg [1521] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tő ismeretlen eredetű. A végződés valószínűleg *-ly* (< *-l*) + *-g* gyakorító képzőbórok, alaktani felépítésére vö. *tévelyeg*. Melléknévi származéka az *émelygős* [1604]. Ugyanezen tőből *-ít* műveltető képzővel keletkezett az *émelyít* [1640].

emészt [1405 k.] Származékszó, alapszava azonban bizonytalan. Az *emik* 'szopik' (vö. *emlő*) vagy az *eszik* ige *e-* tövéből keletkezett *-szt* gyakorító-műveltető képzővel. A szó belseji *m* mozzanatos képző lehet. Az evés és az emésztés jelentéstani összekapcsolódása megfigyelhető más nyelvekben is, vö. német *verzehren*, cseh *trávití*, lengyel *trawić*: 'eszik; emészt'. A román *mistui* 'emészt' a magyar szó átvétele.

emigráció [1720] 'kivándorlás; elköltözés' Latin jövevényszó, vö. latin *emigratio* '(el)költözés, (ki)vándorlás'. Az *emigráns* főnévre [1720] vö. hazai latin *emigrans* 'kiköltöző, emigráns'. A latin szócsalád alapja az *emigrare* 'kiköltözik, elköltözik', ennek magyar megfelelője az *emigrál*. A szócsalád tagjai mint politikai műszavak a francia forradalom idején terjedtek el. 1990 után ismét megjelentek a magyar sajtónyelvben is.

eminencia [1662–1664] <bíborosok megszólítása> Latin jövevényszó, vö. latin *eminentia* 'kiemelkedés, kiválóság', középkori latin, egyházi latin *eminentia (vostra)* '(uralkodók megtisztelő címeiként) fő magasságod; (bíborosok megtisztelő titulusaként) eminenciád'. Az *eminens* 'kitűnő, kiváló; elsőrendű' névszóra [1736] vö. latin *eminens* 'kiemelkedő, kimagasló, kiváló'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *evidens*. Mindkét latin szó a latin *eminere* 'kimagaslík, kitűnik' főnévi származéka.

emitt [1586] 'ezen a másik helyen' Összetett szó, előtagja az *íme em-* alakváltozata. Hasonló összetételek keletkeztek az *im-* és *am-* alakváltozatból is, vö. *imígy-amígy* [1575], *imitt-amott* [1868]. Hasonló keletkezésű, *em-* előtagú összetételek: *emez* [1628], *emígy* [1669]. Ezek az összetételek olyan szószervezetekből jöttek létre, mint az *im ez*, *im így*.

emlékezik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A relatív tő *-l* gyakorító képzőt tartalmaz, és esetleg összefügg az *elme* szótövével, az abszolút tő ismeretlen eredetű. A *-kezik* végződés visszaható igeképző. Azonos tőből *-ít* műveltető igeképzővel jött létre az *említ* [1372 u.], és *-get* gyakorító képzővel az *emleget* [1527] származék. Az *emlék* [1794] nyelvújítás kori elvonás az *emlékezik*-ből vagy a műveltető képzős *emlékeztet*-ből [1552].

emlő [1198 tn., 1395 k.] Származékszó, alapszava a mára elavult *emik* 'szopik' ige [1198 tn., 13. század eleje] *em-* töve, végződése névszóképző. Az *emik* ősi, uráli kori szó, vö. osztják *em-*, finn *ime-*, jurák *nimíe-*, *ñamā-*, szelkup *ñem-*,

kamassz *nīmēr-*, *emēr-*: 'szopik'. A szó alapnyelvi alakja **ime-* vagy **eme-* 'szopik' lehetett. Az igei származékok ma már nem használatosak, a szótó a *csecsemő* [1512] főnév és az *Emőke* név elemeként őrződött meg. Az *emlő* származéka az *emlős* [1800].

én [13. század közepe] Belső fejlemény, talán összetett szó. Előtagja az *e* (*ez*) mutató névmással azonos. Az utótag vitatott eredetű, talán ősi, uráli kori személyes névmás, vö. osztják *mä*, zürjén *me*, cseremis *mən*, mordvin *mon*, finn *minä*, *mä*, lapp *mon*, *mun*, jurák *mań*, szelkup *man*, *mat*, kamassz *man*: 'én'. A szó az uráli alapnyelvben **mš* 'én' alakú lehetett, vö. még: *mi*. Az ősmagyarban **ēme* 'íme, én!' formában élhetett, a tövégi magánhangzó később szabályosan lekopott. Lehetséges azonban az is, hogy az utótag az egyes szám I. személyű birtokos személyjellel azonos, a szóvégi *m > n* hangváltozásra vö. *hiszen*, *talán*. Elképzelhető végül az is, hogy az utótag megegyezik az *-n* névmásképzővel. Ezt a névmásképzőt őrzik *ezen*, *azon*, *minket*, *ön* szavaink is. A feltehetőleg ősmagyar kori *engem* származék *g* eleme szintén névmásképző, a szóvégi *m* pedig az egyes szám első személyű birtokos személyjel.

encián [1520 k.] 'hegyvidéki, kék virágú növény, tárnics' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *encia*, *encian*, német *Enzian*: 'encián'. A szó végső forrása a latin, vö. latin *gentiana* 'ugyanaz'.

enciklopédia [1653] 'a tudományoknak, ismereteknek többnyire lexikonszerű összefoglalása' Nemzetközi szó, vö. német *Enzyklopädie*, angol *encyclopedia*, francia *encyclopédie*: 'enciklopédia'; vö. még: középkori, hazai latin *encyclopaedia* 'a tudományok és művészetek rendszerszerű összefoglalása'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *egküklopaideía* 'a tudományoknak és művészeteknek mint ismereteknek az a köre, mely még ifjú korban elsajátítandó'. A nemzetközi szócsalád *enciklopédista* [1865] tagjára vö. német *Enzyklopädist*, angol *encyclopedit*, francia *encyclopédiste*: 'enciklopédista'. Az *enciklopédikus*-ra [1877] vö. német *enzyklopädisch*, angol *encyclopeditic*, francia *encyclopédique*: 'enciklopédikus'. E szavak a franciából terjedtek el. Nyelvünkbe a német vagy esetleg a francia közvetítette. A szóvég latinosság eredménye.

ének [1277 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. finn *ääni*, lapp *jiedná*: 'hang, zaj'. A szó a finnugor alapnyelvben **āne* 'ugyanaz' alakban élhetett. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *lélek*, *torok*. Fontosabb származékok: *énekes* [1277 tn.], *énekel* [1372 u.], *éneklés* [1372 u.].

energia [1627] Latin jövevényszó, vö. latin *energia* 'működés, hatásosság', hazai latin 'hatóerő, tetterő'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *enérgeia* 'működés, tevékenység'. Származéka az *energikus* [1830] nemzetközi szó, vö. német *energisch*, angol *energetic*, francia *énergique*: 'energikus'. Nyelvünkbe a német és a francia közvetítette. A szóvég latinosság eredménye.

enged [12. század vége] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel. A töre vö. középtörök *äg-*, altaji *en-*, csuvas *av-*: 'hajlít, görbít, lehajlít'. A nyelvünkbe került hangalak *eng-* lehetett. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *tengely*, *tenger*. A szóvégi *-ed* gyakorító-mozzanatos igeképző. Ugyanezen tőből keletkezett *-eszt* műveltető és *-l* gyakorító igeképzővel az *engesztel* [1416 u.]. Az *enged* fontosabb származékai: *engedelem* [1372 u.], *engedelmesség* [1372 u.], *engedetlen* [1495 e.], *engedetlenség* [1495 e.], *engedékeny* [1750], *engedmény* [1804], *engedély* [1823], *engedélyez* [1842]. A horvát-szerb nyelvjárási *engedovati* 'enged, elenged' és a román *îngădui* 'enged; engedelmeskedik; vár' a magyar szó átvételei.

enzim [1900] 'biokémiai folyamatokat gyorsító fehérje' Nemzetközi szó, vö. német *Enzym*, angol *enzyme*, *enzym*, francia *enzyme*: 'enzim'. A szót a német fiziológus W. Kühne (1837–1900) alkotta a görög *en* 'benne' és *dzümé* 'kovász' alapján. Nyelvünkbe valószínűleg a német közvetítette. Biológiai, vegytani műszó.

enyeleg [1602] 'évdik, kötekedik' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö ismeretlen eredetű, a *-leg* végződés gyakorító igeképző.

enyém [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *én* személyes névmás *en* alakváltozatából keletkezett *-é* birtokjellel és egyes szám első személyű *-m* birtokos személyjellel. A szóban *n > ny* lágyulás következett be az *é* hatására.

enyészik [1342] 'megsemmisül' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö ismeretlen eredetű, az *-ész(ik)* végződés valószínűleg gyakorító igeképző. Leginkább az *el-* igekötővel használatos. Származékai: *enyészet* [1519], *elenyésző* [1890]. Az irodalmi nyelv szava.

enyhe [1639] Szófajváltással keletkezett egy *-e* képzős folyamatos melléknévi igenév alapján. Az *enyh* [1330 k. tn., 1519 k.] alapszó ismeretlen eredetű, valószínűleg igenévszó lehetett, melynek igei folytatásából jöhetett létre az *enyhe* igenév. Eredeti alakja *ehny* lehetett, a töben *hny* > *nyh* hangváltozás mehetett végbe, vö. *konyha*. Ugyanezen töből keletkezett *-ít* műveltető és *-ül* visszaható igeképzővel az *enyhít* [1372 u.] és az *enyhül* [1531] származék.

ennyi [1372 u.] Származékszó. A közelre mutató *e ~ ez* névmásból keletkezett a *-nyi* mennyiséget kifejező képzőbokkal. A szó belseji hosszú *ny* vagy nyúlással vagy hasonulással keletkezett. Megszilárdult ragos alakulata az *ennyire* [1490].

enyv [1226 k. (?), 1470] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *iləm*, osztják *ejəm* : 'enyv'. A szó az ugor alapnyelvben **äδ'3-m3* vagy **äδ'm3* 'ugyanaz' alakban élhetett. Az ugor alapnyelvi **δ'* szabályos folytatása a magyarban *j* vagy *gy*, ezért a szó belsejében a magyarban egy **j* vagy **gy* > *ny* hangváltozást kell feltételeznünk, vö. *hajít*, *kígyó*. Az *enyv* hangalak a ragozott alakokból (*enyvet*) vagy valamely származékból (*enyves*) elvonással jött létre, vö. *kedv*, *nyelv*.

ép [1490 k.] 'sértetlen' Ismeretlen eredetű. Vö. még: *épit*.

epe [1416 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *tāp*, zürjén *sep*, votják *sep*, mordvin *sepe*, *sāpā*, finn *sappi*, lapp *sap'pe* 'epe'. A finnugor alapalak **sāppā* 'ugyanaz' lehetett. A szó eleji **s* lekopására vö. *ég*², a szó belseji *p*-re vö. *lep*. A magyar eredeti hangalak **ep* lehetett, a szóvégi *e* pedig egy elhomályosult egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, vö. *vese*, *zúza*. Igei származéka az *epéskedik* [1634 e.].

eped [13. század közepe] 'sóvárog; gyötrődve vágyik' Bizonytalan eredetű, talán származékszó. Alapszava az *epe*, *-d* végződése igeképző. Ugyanezen alapszóból keletkezett *-szt* műveltető igeképzővel az *epeszt* [1565], *-kedik* visszaható képzővel pedig az *epikedik* [1634]. Az *eped* eredeti jelentése 'epévé válik', azaz 'keserűvé válik' (vö. *keserű*). Ma inkább elvont jelentésben él. A származtatást az teszi bizonytalanná, hogy az elvont jelentések a származékoknál korábbról adatolhatóak, mint az *epe* alapszó esetében.

epidurális [1980 k.] 'a gerincvelő külső burka mellé adott (érzéstelenítő injekció)' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *epiduralis* 'epidurális'. A szó végső forrása a görög *epidura* (*mater*) 'ugyanaz' összetétel (tulajdonképpen *epi* 'rá, kívülre' és *dura* 'a gerincvelő és az agy külső burka'). Orvostudományi műszó.

epigon [1860] 'nagy alkotót eredetiség és tehetség nélkül szolgálai utánzó utód' Nemzetközi szó, vö. német *Epigone*, angol *epigone*, olasz *epigono*: 'epigon'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *epigonosz* 'utód'. A görög mitológiában a Théba falai alatt megölt hét argoszi hős fiait nevezik *epigonok*-nak. Az *epigonizmus* a különböző irányzatok elnevezésére jellemző *-izmus* végződéssel jött létre, jelentése: 'olyan irányzat, amely egy korábbi mintát szolgálai utánzó'; vö. még : tudományos latin *epigonismus* 'ugyanaz'. Az *epigon* nyelvünkbe a németből került.

eper [1177 tn., 1395 k.] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *äpə-rjek*, *äpə-rjēχ*: 'földieper'. A szó az ugor alapnyelvben **äpp3-r3-k3* 'ugyanaz' alakban élhetett. A ugor kori *-r3-k3* névszóképző. A szóvégi ugor **k* az ősmagyarban **γ*-vé, majd *j*-vé alakult, később lekopott. Származékai: *eperjes* [1177 tn], *epres* [1777], *eprész* (*ik*) [1797]. Legkorábbi származéka ma már csak a felvidéki *Eperjes* városnévben őrződött meg.

epigramma [1789] 'szellemes, tömör, rendszerint disztichonban írt költemény' Nemzetközi szó, vö. német *Epigramm*, francia *épigramme*, olasz *epigramma*: 'epigramma'; vö. még: latin, hazai latin *epigramma* 'felirat; verses felirat; disztichonban írt, rövid, szellemes költemény'. E szavak végső forrása a görög, vö. görög *epigramma* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a latin és a német közvetítette.

epikus [1604] 'elbeszélő' Latin jövevényszó, vö. latin *epicus*, *-a*, *-um*, hazai latin *epicus*: 'epikus'. Az *eposz*-ra [1810] vö. latin *epos* 'eposz', hazai latin 'vers, ének'. Az *epiká*-ra [1862] vö. latin (*poesis*) *epica* 'epikai költészet'. E szavak végső forrása a görög, vö. görög *eposz* 'szó; beszéd; <hexameterbe foglalt> hősköltemény; epikus költemény'.

epilál [19. század] 'szörtelenít' Nemzetközi szó, vö. német *epilieren*, francia *épiler*, olasz *pelare*: 'epilál'. A franciában keletkezett a latin *e(x)* 'ki' és *pilus* 'szőr' alapján. Nyelvünkbe a németből került.

epilepszia [1842] 'egy fajta idegrendszeri betegség, nyavalyatörés' Latin jövevényszó, vö. latin, hazai latin, orvosi latin *epilepsia* 'epilepszia'. Az *epileptikus*-ra [1847] vö. latin, hazai latin, orvosi latin *epilepticus* 'epileptikus'. E szavak végső forrása a görög, vö. görög *epilepszia* 'nyavalyatörés'. Orvosi műszó.

epilógus [1631] 'utóhang; befejező mozzanat' Latin jövevényszó, vö. latin *epilogus* 'zárszó, utószó', hazai latin 'ugyanaz; befejező beszéd'. Végső forrása a görög, vö. görög *épilogosz* 'zárszó <színjáték végén>'. A szövégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. Irodalomtudományi műszóként terjedt el.

episztola [1416 u.] 'költői levél' Latin jövevényszó, vö. latin *epistula, epistola* 'levél, üzenet', egyházi latin 'apostoli levél', hazai latin '(apostoli) levél'. A szó végső forrása a görög *épisztolé* 'küldemény, levél'. A szó belseji *sz*-re vö. *amnesztia*.

épit [1372 u.] Ismeretlen eredetű, a szócsalád tagjainak egymáshoz való viszonya is tisztázatlan. Ha az *ép* az alapszó, akkor az *épit* -*ít* műveltető képzős származék. Ugyanezen tőből -*ül* visszaható képzővel jött létre az *épiül* [1372 u.]. Az *épit* származékai közül a legkorábbiak az *épités* [1372 u.], *épitő* [1416 u.], *épitmény* [1565], az *épitkezik* [1825] és az *épitész* [1834] a nyelvújítás korában jöttek létre. Az *épiül* származékai: *épiület* [1519 k.], *épiületes* [1666].

epizód [1788 u.] 'mellékes esemény' Nemzetközi szó, vö. német *Episode*, angol *episode*, francia *épisode*: 'epizód'; vö. még: újkori latin *episodium* 'mellékes rész, részlet', hazai latin *episodion* 'pótlás; közjáték'. E szavak végső forrása a görög, vö. görög *épeiszodion* 'közjáték'. A szó a franciából terjedt el. Nyelvünkbe főleg a németből és a franciából került.

épkézláb [1739] Összetett szó, előtagja az *ép*, utótagja a *kézláb* (*kéz* + *láb*). A *kéz* és a *láb* azért szerepel együtt az utótagban, mert a fizikai munkában és általában a mozgásban a végtagoknak van a legfontosabb szerepük. Hasonló típusú összetétel a *mezítláb*, *négykézláb*.

éppen [1573] Szófajváltással keletkezett az *ép* -*n* módhatározóragos alakulatából. A szó belsejében nyúlás következett be: *p* > *pp*. Az *épp* [1804] szóelvonással keletkezett az *éppen*-ből. Nyomatékosító határozóvá más határozókkal, illetve a mutató névmásokkal való együttes használata révén vált, vö. *éppen olyan*, *éppen ott*.

ér¹ [13. század közepe] 'ér valamit' Jelentéstapadással különült el az *ér²* 'elér' igéből. Az 'elér' valahová, valameddig' jelentésből mértékbeli összehasonlítás alapján alakult ki az 'eléri valaminek a nagyságát, mértékét' > 'ér valamit' jelentés. Származékai: *érték* [1527], *értékes* [1604], *értéktelen* [1643], *érvény* [1831], *érvényes* [1831], *értékesít* [1832], *érvénytelen* [1839], *érvényesít* [1844], *érvényesül* [1857], *értékel* [1858]. Az *érvény* és a nála későbbi származékok a nyelvújítás korában keletkeztek.

ér² [1416 u.] 'elér' Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *är-*, csagatáj *ir-*, oszmán-török *er-*: 'elér'. A magyarba került hangalak **er-* lehetett. Nagyon korai jövevényszó, nyelvünk legősibb elemei közé tartozik, az átvétel talán már az uráli korban megtörtént. A szó eleji *e* > *é* hangváltozásra vö. *érdem*. A származtatásnak hangtani nehézségei vannak. Származéka az *érkezik* [1527].

ér³ [1055] 'keskeny patak, csermely' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, az *ér⁴* 'véredény; növény erezete; bányaér' főnévből keletkezett jelentéskülönüléssel. Jelentésanilag vö. latin *vena*, német *Ader*: 'vérér, vízer, bányaér'. 2. Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *šor* 'keskeny patak', votják *šur* 'ugyanaz; folyó, folyam'. A szó a finnugor alapnyelvben **šerš* vagy **šärš* 'patak' formában élhetett. A szókezdet alakulására vö. *egér*.

ér⁴ [1244 tn., 1405 k.] 'véredény; növény erezete; bányaér' Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tār* 'gyökér', osztják *ler* 'vonal, csík; gyökérrost', votják *vir-ser*, cseremisiz *šär*: 'vérér'. A szó a finnugor alapnyelvben **šärš* 'véredény; gyökér' formában élhetett. A szókezdet alakulására vö. *egér*. Származéka az *erezet* [1770].

éra [1828] 'időszak, korszak; rezsim' Latin jövevényszó, vö. késői latin *aera* 'egy adott szám, melyből a számolás kiindul; valamely fontosabb esemény időpontja', középkori latin 'az évszámlálás kezdőpontja', hazai latin 'ugyanaz; kor(szak)'. Ez a latin *aes, aeris* (genitívusz) 'rézpénz' többes számú alakja.

érc [1372 u.] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *erze, erz* 'érc; fém, bronz', korai újfelnémet *erz* 'ugyanaz; rézérme', hazai újfelnémet *erz* 'fémtartalmú ásvány', német *Erz* 'ugyanaz'. A német szó végső forrása esetleg a sumér *urud* 'réz'. A szó eleji *e* > *é* hangváltozásra vö. *ész*. Valószínűleg a bányavárosok német nyelvéből került a magyarba. Származéka az *érces* [1372 u.].

érdekel [1453 tn., 1611] Származékszó, alapszava az *ér²* 'elér', -*dekel* végződése gyakorító igeképző. Alaktani felépítésére vö. *esdekel*. Az *érdek* [1825] főnév nyelvújítás kori elvonás az igéből. Származékok: *érdekeltség* [1836], *érdeklődik* [1858], illetve *érdekes* [1825], *érdektelen* [1831].

érdem [1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ärdäm*, kun *ärdäm*: 'férfiasság, erő, erény'. A szó a török nyelvekben az ótörök **er*, **är* 'férfi' származéka. A magyarba került szóalak **ärdäm* lehetett. Származékok: *érdemel* [1372 u.], *érdemes* [1372 u.], *érdemtelen* [1604], *érdemleges* [1839].

érdemrend [1788] Német mintára keletkezett összetett szó (tükörszó). Előtagja az *érdem*, utótagja a *rend* főnév, vö. német *Verdienstorden* 'érdemrend'.

érdes [1793] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava az *érdekel* ige tövével azonos, végződése az *-s* melléknévképző. Alaktani felépítésére vö. *teljes*, *téves* (vö. *tévelyeg*). A nyelvújítás korában keletkezett.

erdő [1138 tn., 1372 u.] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. Az *ered* ige *eredő* folyamatos melléknévi alakjának főnevesülése. Az *erdő* hangalak a szó belseji *e* kiesésével jött létre. Jelentése az *ered* ige 'sarjad' jelentéséből alakult ki. Az eredetileg csak fiatal, sarjadó erdőt jelölő szó később jelentésbővüléssel vált általánosan az erdőt jelölő szóvá. Származékai: *erdős* [1211 tn.], *erdőség* [1339], *erdei* [1402 tn.], *erdész* [1825].

ereget [1256 tn., 1771] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *tärt-* 'ereszt, bocsát', osztják *lerämt-* 'kiterít, tereget', zürjén *šerged-* 'látni enged, mutogat'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **šärä-* 'ereszt; kiterít' lehetett. A szóvégi *-get* gyakorító igeképző. Ugyanezen alapszóból *-d* kezdő-gyakorító képzővel keletkezett az *ered* [1372 u.], *-sz* műveltető képzővel az *ereszt* [1383 tn., 1416 u.], *-sz* gyakorító és *-kedik* gyakorító-visszaható képzővel az *ereszkedik* [1500 k.]. Az *ered* származékai: *eredendő* [1549], *eredeti* [1604], *eredeztet* [1791], *eredmény* [1835], *eredménytelen* [1838], *eredményez* [1845], *eredményes* [1864]. Az *eredeztet*, valamint az *eredmény* és annak származékai a nyelvújítás korában keletkeztek.

ereklýe [1489 k.] 'becses tárgyi emlék' Valószínűleg olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *relechia*, *lerequia*, *relequia*, *ariquile*, olasz *reliquia*: 'ereklye'; vö. még: egyházi latin *reliquia* (többes szám) 'maradék, maradvány'. A nyelvünkbe került alapalak **erequile* lehetett.

erély [1798] 'akaraterő' Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a képzett szónak felfogott *erő* kikövetkeztetett *er-* töve, végződése névszóképző, vö. *fogoly*, *személy*. Nyelvújítási szó.

érem [1847] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava az *ér*¹ 'ér valamit', *-m* végződése névszóképző, vö. *elem*, *szellem*. Azonos alapszóból *-me* névszóképzővel keletkezett az *érme* [1848], vö. *eszme*, *kelme*. Nyelvújítási szavak.

erény [1770] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a képzett szónak felfogott *erő* kikövetkeztetett *er-* töve, *-ny* végződése névszóképző, vö. *kemény*, *vékony*. A szóalkotás alapja a latin *virtus* 'férfiasság; erény; bátorság' téves származtatása a latin *vis* 'erő' főnévből. Nyelvújítási szó.

eresz [1541] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó az *ereget* ige szócsaládjának alapszavával azonos, az *-sz* végződés névszóképző, vö. *rekesz*, *válasz*. A szó eredeti jelentése 'kieresztés; kieresztkezés' volt; 'a háztetőnek a fal síkján túl terjedő része' jelentés az *ereszt* ige (vö. *ereget*) 'hagy, enged' és 'csurgat' jelentéséből vezethető le.

eretnek [1375 tn., 1456 k.] Olasz vagy francia jövevényszó, vö. olasz *eretico*, olasz nyelvjárási *eretic*, francia *hérétique*: 'eretnek'. E szavak alapja a latin *haereticus* 'ugyanaz', ami a görög *airetikósz* 'választható, választandó' átvétele. A magyar *eretnek* hangalak *-nek* ~ *-nök* képzővel jött létre, vö. *fegyvernek* (~ *fegyvernök*). Származéka: *eretnekség* [1456 k.].

érez [1211 tn. (?), 13. század közepe] Származékszó, alapszava az *ér*² 'elér', végződése gyakorító igeképző. A címszó jelentése az alapszó 'valamit érint, valamihez hozzáér' jelentéséből alakult ki, jelentésfejlődése megfelel az érzékelési folyamatok egymásra épülésének. Származékai: *éret* [1372 u.], *érzelem* [1416 u.], *ézés* [1456 k.], *érzékenység* [1506], *éreztet* [1516], *érezék* [1529 e.], *érzékeny* [1572], *érzékenykedik* [1766], *éződik* [1778], *érezéki* [1800], *érezékel* [1803], *érzeleg* [1820], *érzület* [1843].

érik [1329] Szóhasadással keletkezett az *ér*² 'elér' igéből *-ik* végződéssel. A 'valahová ér, eljut' jelentésből a 'megfelelő fejlettségi fokot elér, megéri' jelentés megfelelő szövegkörnyezetben alakult ki. Származékai: *éretlen* [1331], *érett* [1372 u.], *érettség* [1416 u.], *érlel* [1508], *érettségi* [1842].

érint [1604] Származékszó, alapszava az *ér*² 'elér', végződése az *-int* mozzanatos igeképző. Származékai: *érintő* [1820], *érintetlen* [1822], *érintkezik* [1833].

erjedezik [1797] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava az *erő*, végződése gyakorító-visszaható igeképző, vö. *gyökerezik*. A szó belseji *j* szervesen járulékhang, a *gerjed*, *sarjú* szócsaládjainak hatására jelent meg, vagy vö. *eper*, *fürj*. Azonos alapszóból *-d* gyakorító igeképzővel keletkezett az *erjed* [1820] (vö. *terjed*) és műveltető igeképzővel az *erjeszt* [1888] (vö. *terjeszt*).

erkély [1412] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *ärkēr* 'várfalból, városfalból, házfalból kiemelkedő építmény'; vö. még: hazai újfelnémet, bajor-osztrák *eriker*, *erker* 'ugyanaz', német *Erker* 'erkély'. A német szó ófrancia jövevényszó. A magyar szóvégi *ly* elhasonulás eredménye.

erkölcs [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Származékai: *erkölcsös* [1405 k.], *erkölcstelen* [1510].

ernyed [1803] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből magyar képzéssel. A töre vö. ótörök *ärü-*, jakut *ir-*: felvontat'; vö. még: ujjur *ärin-*, oszmán-török *erin-*: 'rest, anyag <ige>'. A nyelvünkbe került alapalak **erin-* lehetett. A szó belseji *n > ny* hangváltozásra vö. *csúnya*, *szúnyog*. A szóvégi *-d* gyakorító igeképző. Azonos alapszóból *-szt* műveltető képzővel keletkezett az *ernyeszt* [1831]. A származtatást az ige késői felbukkanása teszi bizonytalanná.

ernyő [1539] Bizonytalan eredetű, talán szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek szótöve önállóan nem adatható. Eredeti szófaja folyamatos melléknévi igenév lehetett. A szótó ismeretlen eredetű, esetleg az *árnyék* szóval hozható kapcsolatba, ezt a feltevést azonban bizonytalanná teszi a szavak eltérő hangrendje. A horvát-szerb *arnjevi* (többes szám) 'kocsitető' és a román nyelvjárási *arnéu* 'kocsitető; napernyő' a magyar szó átvételei.

erotikus [1803] Nemzetközi szó, vö. német *erotisch*, angol *erotic*, francia *érotique*: 'erotikus'; vö. még: latin *eroticus* 'szerelmi, a szerelemmel kapcsolatos'. Az *erotika* szóra [1869] vö. német *Erotik* 'érzékiség; szerelmi költészet', angol *erotic* 'erotikus költemény, szerelmes vers', olasz *erotica* 'érzékiség'; vö. még: latin *carmina erotica* 'szerelmi költemények'. Mindkét szó végső forrása a görög, vö. görög *érotiká* 'szerelmi történetek', ez a görög *erosz* 'szerelem; vágy, a szerelem tárgya' származéka. A francia terjesztette el, nyelvünkbe az *erotikus* a latinból, az *erotika* elsősorban a németből került.

erő [1086 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *ärk* 'erő, hatalom', csuvas *irək* 'kény, akarat; szabadság'. A szó megfelelői a mongol nyelvekben is megtalálhatók. A magyarba került alapalak **ärük* vagy **ärük* lehetett. A szóvég alakulására vö. *bölcső*, *szőlő*. Származékok: *erős* [1211 tn.], *erőtlen* [1331 tn. (?), 1372 u.], *erősödik* [1372 u.], *erőlködik* [1416 u.], *erősítés* [1416 u.], *erőtlet* [1416 u.], *erőtlenedik* [1566], *erősködik* [1756], *erőtletett* [1759], *erődítmény* [1852], *erőd* [1858].

erőszak [1519] Összetett szó, előtagja az *erő*, utótagja a *szak* 'darab, rész'. Az utótag a *szakad* ige tövével azonos. Eredeti jelentése 'ereje egy részével, erővel' lehetett. Származékai: *erőszakos* [1585], *erőszakoskodik* [1645], *erőszakol* [1766].

érsek [1389 tn., 1405 k.] Vitatott eredetű. 1. Francia jövevényszó, vö. ófrancia *arcevesque*, francia *archevêque*: 'érsek'. A francia szó az egyházi latin *archiepiscopus* 'ugyanaz' átvétele, végső forrása pedig a görög. *arhiepiszkoposz* 'ugyanaz'. A magyar szó hangalakja a második nyílt szótag magánhangzójának, majd a szó belseji *v* hangnak a kiesésével, illetve hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődött. 2. Belső fejlemény: az ófelnémet eredetű *Aschericus* tulajdonnév köznevesülése. *Astrik* (*Aschricus*–*Anastadius*) volt 1000 körül Magyarország első érseke. Az eredeti hangalak **asrik* lehetett, melyből hangátvetéssel (**arsik*), majd hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre az *érsek* szóalak.

erszény [1380 k.] Ismeretlen eredetű. Származéka: *erszényes* [1540 k.].

ért [1372 u.] Származékszó. Alapszava az *ér*² 'elér', végződése mozzanatos igeképző. Eredeti jelentése 'megérint' lehetett, melyből elvonatkoztatással jött létre az 'értelmileg felfog' jelentés. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *fog*¹, *fogalom*; vö. még: finn *käsittä-*, latin *concipere*, német *begreifen*: 'megért, felfog', tulajdonképpen 'megragad, kézbe vesz'. Fontosabb származékai: *értelem* [1372 u.], *értelmes* [1372 u.], *megértet* [1416 u.], *értekezik* [1416 u.], *értetlen* [1470], *értelmetlen* [1510 k.], *értekezés* [1585], *értetődik* [1755], *értésít* [1807], *értelmez* [1822], *értésül* [1831], *értelmiség* [1833], *értésítő* [1833], *értekezlet* [1845].

-ért [12. század vége] Az ok- és célhatározó ragja. Önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében az ismeretlen eredetű, feltehetően 'hely' jelentésű egykori **ér* főnév és a *-t* helyhatározórag kapcsolatából alakult ki az **ért*, *éret* 'valami helyett, cserében' ragos névszó. Raggá válásának folyamata az ómagyar korban hosszan elhúzódott, sokáig élt névutóként is, ez magyarázza a mai toldalék egyalakúságát. Annak meghatározását, hogy az *-ért* mikortól tekinthető ragnak, nehezíti, hogy sosem mutatott hangrendi illeszkedést. Nemcsak a Halotti Beszédben szerepel különírva: *lelic ert* 'lélekért', *lilki ert* 'lelkéért', hanem sokszor még a kései ómagyar korban is. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Vö. *érte*.

érte [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava az *ért*, *-e* végződése egyes szám 3. személyű személyrag. Eredeti hangalakja *erete* volt, melyből a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével jött létre az *érte*. Az *ért* [1195 k.] szintén megszilárdult ragos alakulat, alapszava talán egy ismeretlen eredetű, 'hely' jelentésű főnév, *-t* végződése helyhatározórag. Az *ért* eredetileg névutó volt, mely helyettesítést, cserét, majd a cselekvés okát és célját kifejező határozóraggá vált.

értékpapír [1858] Német mintára alkotott összetett szó (tükörszó), előtagja az *érték*, utótagja a *papír* főnév, vö. német *Wertpapier* 'értékpapír'. Hasonló felépítésű szavak más nyelvekben is találhatók, vö. francia *papiervalueur* 'ugyanaz'. Kereskedelmi, pénzügyi szakszó.

érv [1816] Tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Alapszava az *érik* ige töve, végződése az *elv-*, *nyelv*-féle *v* tövű főnevek alapján kikövetkeztetett *-v* névszóképző, hasonló keletkezés módra vö. *élv*. Igei származéka az *érvel* [1871].

és [12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó. Az eredetileg nyomatékösítő szerepű *s* előtt másodlagosan jelent meg az *ez* mutató névmás *i ~ ě* alakváltozata, szintén megerősítő funkcióban, eredeti jelentése tehát 'is, szintén' lehetett. Hozzáoldó kötőszói jelentése alapján mellérendelt mondatrészek közötti helyzetben fejlődött általános kapcsoló kötőszói használata: *én is, te is > én és te*. Az *és* és az *is* alakváltozatok közötti jelentésmegoszlás már az irodalmi nyelvben történt meg. A választékos nyelvhasználatban és az erdélyi nyelvújításban a mai napig él az *s* alak is.

esd [1372 u.] Származékszó, alapszava az *esik* ige töve, *-d* végződése gyakorító ige képző. Szintén az *esik* ige tövéből keletkezett *-dez(ik)* gyakorító képzőbokkal az *esedezik* [1416 u.]. E két ige jelentése az alapige 'könyörög, esedezik' jelentése alapján alakult ki. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg például a németben, vö. német *jemandem zu Füßen fallen* 'leborul valaki előtt; < régi nyelvben > leborul valakinek a lábai előtt', tulajdonképpen 'valakinek a lábai elé esik'.

esdekel [1695] Származékszó: alapszava a mára elavult *esdek* 'valamin csüng; könyörög' ige, *-l* végződése gyakorító ige képző. Az *esdek* [1536] töve az *esik* ige tövével azonos, a szóvégi *-dek* gyakorító ige képző. A 'vagyakozik valamire' jelentés az alapige 'könyörög, esedezik' jelentése alapján alakult ki.

eseng [1805] Származékszó, alapszava az *esik* ige töve, *-ng* végződése gyakorító ige képző. Korábbi hangalakja *esekedik ~ esenekedik* volt, hasonló alakváltozásra vö. *szoronkodik* : *szorong*, *töprenkedik* : *töpreng*. A nyelvújítás korában keletkezett.

esernyő [1787] Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja az *esik* ige töve, utótagja az *ernyő* főnév, vö. német *Regenschirm* 'esernyő'. A nyelvújítás korában keletkezett. Korábbi elnevezései: *esőtartó* [1781], *esővéd* [1807].

esetleg [1837] Megszilárdult ragos alakulat, amely tudatos szóalkotással jött létre. Az *eset* alapszóból keletkezett *-leg* módhatározóraggal. Alaktani felépítésére vö. *névleg*, *részleg*. Eredetileg határozószó volt, hasonló szófajváltás következett be több más *-leg* módhatározóragos alakulat esetében is, vö. *előleg*, *főlöleg*. A nyelvújítás korában keletkezett.

esik [1138 tn. (?), 1372 k.] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *is-* 'leereszkedik', osztják *ěsəl-* 'ereszt, enged; elhagy', zürjén *us-*, votják *us-*: 'esik, hullik', szelkup *ās-* 'esik', kamassz *uzur-*, *əəə-* 'ugyanaz; leszáll; imádkozik, kér'. A szó az uráli alapnyelvben **ec3*-esik alakban élhetett. Az uráli **c* > magyar *s* hangfejlődésre vö. *hős*, *ős*. A magyar igei és névszói származékok alapján eredetileg igenévszó lehetett. Származékai közül az *esedékes* [1834], az *eshetőség* [1846] és az *esély* [1855] nyelvújítás kori alkotás. További származékok: *esés* [1372 u.], *eset* [1474], *esetlen* [1539], *esendő* [1560 k.] és *esemény* [1700].

esküszik [1372 u.] Származékszó, alapszava az *esik*, *-sz* végződése ige képző. A szó belseji *-k* mozzanatos ige képző. A jelentésfejlődés a következőképpen történhetett: 'esik' > 'térde esik, leborul' > 'a felsőbb hatalmak leborulással való kérése' > 'esküt tesz'. Az *eskü* [1787] valószínűleg nyelvújítás kori elvonás az igéből. Azonos alapszóból keletkeztek a

következő származékok: *eskiüt* [1438], *esküvés* [1519], *esküvő* [1533]. Az *esik* ige *-t* igeképzős származéka az *esket* [1395 k.].

eső [1416 u.] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján: az *esik* ige folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése, vö. *erdő*, *fedő*. Igei származéka az *esőzik* [1508].

esperes [1405 k.] 'egyházmegyei területet vezető pap' Vándorszó, vö. német *Erzpriester*, középfelnémet *erz-priester* 'esperes', francia *archiprêtre*, ófrancia *arcepreste* 'főpap', olasz nyelvjárási *arsepret*, *arsiprete* 'esperes, főpap'; vö. még: egyházi latin *archipresbyter* 'főpap'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *árhipreszbüterosz* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe valamelyik neolatin nyelv vagy pedig a német közvetítette. A szó végződése a *peres* szó mintájára alakult ki.

est [1372 u.] Származékszó, alapszava az *esik* ige, *-t* végződése névszóképző. Az *este* [1372 u.] az *est*-ből *-é* > *-e* határozóraggal keletkezett. Az *esik* ige és az *est*, illetve *este* főnév és határozószó jelentéstanai kapcsolata azzal magyarázható, hogy a régi nyelvben a nap lenyugvását gyakran az *esik* igét tartalmazó szókapcsolatokkal fejezték ki, vö. például: *húsvét napjának estén* [1519 k.], *napestén* [1584]. Az *est* származékai az *esti* [1416 u.], *estike* [1797 k.], az *este* származéka az *esteledik* [1493 k.].

estély [1838] Mesterséges szóalkotás eredménye. Jelentéselkülönüléssel keletkezett az *estély*-ből [1815], az *este* nyelvjárási alakváltozatából a szó belseji *v* kiesésével. Hasonló jelentésfejlődésre vö. francia *soir* 'este' > *soirée* 'estély'.

ész [1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *äs*, kun *äs*, csuvas *as*: 'ész, értelem; emlékezet'. A magyarba került szóalak magánhangzója eredetileg *ë* volt, a hangnyújtó *ész* ~ *esz* tőváltakozás későbbi fejlemény. Származékai: *esz* [1380 k.], *esztelen* [1519], *eszölös* [1590].

észak [1405 k.] Összetett szó, mely talán török mintára jött létre. Előtagja az *éj é* tőváltozata, utótagja a *szak* 'darab, rész', vö. csuvas *šar jenni*, tatár *tön jak*: 'észak', tulajdonképpen 'éj' + 'oldal'. A világtájak napszakokkal való megnevezésének mitológiai gyökerei vannak. Hasonló kettős jelentés – 'napszak; világtáj' – figyelhető meg *dél* szavunknál; vö. még: latin *meridies* 'dél mint napszak; dél mint égtáj'. Származéka az *északi* [1536].

eszécjg [1879] 'evőeszköz, evőeszközök' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. *Eßzeug* 'eszécjg' (< *Eß* 'étkezési' + *Zeug* 'eszköz'). Az evőeszközök gyűjtőnévét Ausztriában alkották meg a 19. század első felében. A familiáris köznyelv szava, már elavulóban van.

eszencia [1707 k.] Latin jövevényszó, vö. latin, egyházi és hazai latin *essentia* 'valaminek a lényege'. Ez a latin *esse* létige származéka és a görög *oiszia* 'a létező; lét, valóság' tükörfordítása. Az *eszencia* 'lényeg' jelentésben a választékos nyelv szava, 'növényi vagy állati anyagokból nyert tömény kivonat' jelentésben vegyészeti műszó.

eszeveszett [1456 k.] 'esztelen, meggondolatlan' Összetett szó, előtagja az *ész* egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakja, utótagja a *veszik*, *vész* ige befejezett melléknévi igeneve. Az *elvész az esze* [1519], *esze vész* [1557] típusú szerkezetekből vált összetétellé. Hasonló szerkezetű és jelentésű összetételek: *fejefordult* [1617], *eszeficamodott* [1750].

eszik [1138 tn. (?), 12. század vége] Ósi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a *tőre* vö. vogul *tī-, tāj-*, osztják *li-*, zürjén *šoj-*, votják *ši-, šiā-*, finn *syö-*: 'eszik'. A szó a finnugor alapnyelvben **seβe-* vagy **seye-* 'eszik' alakban élhetett. Az *eszik* *-sz* gyakorító képzőt tartalmaz, az eredeti *e-* *tőre* vö. *ettem*, *etet*. A nyelvjárási eredetű *ét* főnév [1138 tn. (?), 1372 u.] a nyelvújítás korában került be a köznyelvbe, és főleg összetételi előtagként őrződött meg, vö. *étlap*, *éterem*. Az elavult *étkezik* igét is [1533] a nyelvújítás korában élesztették fel. Az *ét*, illetve az *e-* tő fontosabb származékai: *étek* [1211 tn. (?), 1372 u.], *etet* [13. század eleje], *étel* [1372 u.], *evés* [1416 u.], *étlen* [1519], *ehető* [1585], *ehetetlen* [1754], *eszeget* [1792], *étkező* [1855], *étkezde* [1911], *evészet* [1936 e.], megszilárdult ragos alakulata az *eheték* [1790], melyhez birtokos személyjel járul, például: *ehetékem van* 'éhes vagyok'.

eszkából [1773] 'összetétel' Származékszó, mely a nyelvjárási *eszkába* 'fémlemez, vaskapocs' [1348] alapszóból keletkezett *-l* gyakorító képzővel. Az alapszó szláv eredetű, vö. horvát-szerb *skoba* 'vaskapocs; retesz', szlovák *skoba* 'vaskapocs', orosz *скоба* [szkoba] 'ugyanaz; fogantyú'. A szláv nyelvekben indoeurópai eredetű, vö. norvég *hempa* 'kötés; horog'. Az 'összetétel' jelentés az eredeti 'vaskapocsal megerősít; teknőt vaslemezzel foltoz' jelentésekből alakult ki. A bizalmas köznyelv szava.

eszkimó [1780] Nemzetközi szó, vö. német *Eskimo*, angol *Eskimo*, dán *eskimo*, francia *Esquimau*: 'eszkimó'. A szót a dán terjesztette el. A szó végső forrása az algonkin indián *eskimantsic*, *ashkimeq* 'nyershúsevő'. Az eszkimók önmagukra az *innuit* elnevezést használják (tulajdonképpen 'az emberek'). Nyelvünkbe a németből került.

eszköz [1395 k.] Ismeretlen eredetű. Igei származéka az *eszközöl* [1774].

észlel [1792] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Az *ész* alapszóból keletkezett *-lel* műveltető igeképzővel az *érlel* típusú igék mintájára. Nyelvújítás kori szó.

eszmefuttatás [1845] Mesterséges szóösszetétel. Előtagja az *eszmél* igéből elvont *eszme*, utótagja a *futtatás*. Használata kiszorította a régi *elmefuttatás* 'rövid elmélkedés' [1624] összetételt, amely valószínűleg az *elméjét futtatja* 'gondolkodik, elmélkedik' [1723] szó szerkezetből alakult ki. A nyelvújítók még számos összetételt alkottak *eszme* előtaggal. Ezekből ma is ismert: *eszmecsere* [1845], *eszmétársítás* [1864].

eszmél [1372 u.] Származékszó, mely az *ész* főnév *esz* töv változatából keletkezett *-m* mozzanatos és *-l* gyakorító képzővel. Az *eszme* főnév [1815] nyelvújítás kori elvonás az igéből. Fontosabb származékok: *eszmélet* [1783], *eszméletlen* [1836], illetve *eszmeiség* [1839].

eszmény [1812] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeképpen keletkezett a nyelvújítás korában. Alapszava az *ész* főnév *esz* töv változata, végződése pedig a korábban csak deverbális névszóképzőként használt *-mény*, vö. *előzmény*, *eredmény*. A szó eleji *é > e* rövidülés az *ész* származékainak, például az *eszés*, *eszél* szavaknak a mintájára következhetett be. Eredeti jelentése 'bölcsekedés; axióma' volt, ma már csak 'mintakép, példakép' jelentésben használatos. Igei származéka az *eszményít* [1843].

eszperantó [1897] Nemzetközi szó, vö. német *Esperanto*, angol *Esperanto*, francia *espéranto*, lengyel *esperanto*: 'eszperantó'. Írói álnévből keletkezett, ugyanis az eszperantó nyelv megalkotója, L. Zamenhof lengyel orvos (1859–1917), Dr. *Esperanto* ('reménykedő doktor') néven tette közzé e mesterséges nyelv első tankönyvét 1887-ben.

eszpresszó [1940] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Espresso* 'gépben készített erős kávé'. A szó végső forrása az olasz, vö. olasz *espresso* 'ugyanaz'. A *presszó* [1947] játékos szóelvonás az *eszpresszó*-ból.

észrevesz [1683] Összetett szó, előtagja az *ész* főnév *-re* határozóragos alakja, utótagja a *vesz* ige. A hasonló jelentésű és felépítésű szó szerkezetekre vö. *észbe kap*, *észébe vesz*, *észhez tér*. Származékai az *észrevétel* [1755], *észrevétlen* [1780 k.].

esszé [1831] Nemzetközi szó, vö. német *Essay*, angol *essay*, francia *essai*: 'esszé'. A szó a franciában jelentéskülönüléssel keletkezett az *essai* 'kísérlet, próba' szóból, ami a latin *exagium* 'súlypróba, megmérés' átvétele. Irodalomtudományi műszóvá M. E. Montaigne *Essais* (1580) című írása által ihletett, azonos című F. Bacon-tanulmány (1597) által vált. A szó az angoltól terjedt el, nyelvünkbe főképpen a németből és a franciából került. Az *esszéista* származék [1880] latinosított szóvéggel jött létre.

észt [1783] Német jövevényszó, vö. német *Este* 'észt ember'. A szó valószínűleg germán eredetű, vö. óskandináv *Eistir*, óangol *Estum* (többes szám részes eset): 'a Baltikum lakói'. Az *észt* elnevezés latin forrásra vezethető vissza, Tacitus *Germania* című művében bukkan fel először *Aestii*, *Aesti* (többes szám) alakban Kr. u. 98. körül. Ekkor bizonyára a balti népeket jelölte. Az észtek csak a 19. század óta használják, vö. *eesti* 'észt', *Eesti* 'Észtország'.

esztendő [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja az *ez* mutató névmás *ezten* ~ *eszten* alakváltozata, utótagja pedig az *idő*. Az utolsó előtti szótag magánhangzójának kiesésével jött létre az *esztendő* hangalak. Az összetétel eredeti jelentése 'az idő folytatása addig, míg ugyanez az időpont, nap stb. tér vissza'. Az *eszten* más szavakkal együtt is előfordult a régi nyelvben 'szabályos időszak, például egy hét után visszatérő ugyanezen nap' jelentésben, vö. *harmad eszten csütörtökig* 'három hét múlva csütörtökig' [1527]. Származékai az *esztendei* [1416 u.], *esztendő*s [1425 tn., 1528].

esztergál [1595] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *empyzap* [sztrugar], horvát-szerb *strugar*, szlovén *strugar*: 'esztergályos', szlovák régi nyelvi *struhár* 'ugyanaz; fafaragó'. Az alapszó, a régi nyelvi *esztergár* 'esztergályos' főnév [1243] kiveszett, az *esztergál* alak elhasonulással fejlődött. Az *esztergályos* [1435] az *esztergál* -s névszóképzős alakulata, vö. *kocsmáros*, *mészáros*. Az *eszterga* főnév [1585] az igéből keletkezett szóelvonással, összetételi előtagként vö. még: *esztergapad* [1879].

esztétika [1787] Nemzetközi szó, vö. német *Ästhetik*, angol *aesthetics* (többes szám), francia *esthétique*: 'esztétika'; vö. még: tudományos latin *Aesthetica* 'ugyanaz'. Az *esztétikus*-ra [1792] vö. német *ästhetisch*, angol *aesthetic*, francia *esthétique*: 'esztétikus'; vö. még: görög *aisztétikosz* 'észlelő, érzékelő' (melléknév). Az *esztéta*-ra [1932] vö. német *Ästhet*, francia *esthète*, spanyol *esteta*: 'esztéta'; vö. még: görög *aisztonomai* 'észlelő, érzékelő' (főnév). Nyelvünkbe a németből kerültek latinósított szavakkal.

éter [1757] Latin jövevényszó, vö. latin *aether* 'a legfelső levegőréteg; levegőég', hazai latin 'ég, levegőég', tudományos latin 'altatószerként használatos illanó folyadék'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *aithér* 'felső, finom, tiszta levegőréteg'. 'Folyadék, etiléter' jelentésben vegytani műszó, 'a világűrűt kitöltő anyag' jelentésben [1780] a rádiózással kapcsolatban él, vö. az *éter hullámain* kifejezést, végül az 'égboltozat, legfelső levegőréteg' jelentésben [1793] a szépirodalom szava.

eternit [1910] 'azbesztcement pala' Nemzetközi szó, vö. német *Eternit*, francia *éternit*, olasz *eternit*: 'eternit'. A szó a németből terjedt el márkanévként. Az elnevezés alapja az azbesztcement pala tűzálló tulajdonságaira utaló latin *aeternus* 'örök, örökké tartó' szó. Az *eternit*-et egy osztrák feltaláló, L. Hatschek állította elő a 20. század elején. A szóvégi *-it* vegytani műszavak jellegzetes végződése, vö. *dinamit*, *ekrazit*. Építészeti, műszaki szakszó.

etika [1623] 'erkölcsstan; erkölcsi szabályok összessége' Latin jövevényszó, vö. latin *ethica* 'erkölcsstan'. Az *etikus* 'erkölcsös' melléknévre [1865] vö. latin *eticus* 'etikus'. Mindkét szó végső forrása a görög, vö. görög *éthika* 'erkölcsstan', *éthikosz* 'etikus'. Az *etika* eredetileg filozófiai műszó.

etikett [1789] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Etikett* 'címké', *Etikette* 'ugyanaz; az illemszabályok rendszere'. A németben az azonos jelentésű francia *étiquette* átvétele. A magyarba a bécsi irodalmi nyelvből került.

etimológia [1580] 'szófejtés' Latin eredetű szócsalád, mely részben a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *etymologia* 'etimológia', hazai latin 'szófejtés, a nyelvtan alaktani része'. Az *etimológus* [1835] forrása vagy a latin *etymologos*, hazai latin *etymologus*: 'etimológus, szófejtéssel, etimológiával foglalkozó személy', vagy a német *Etymologe* 'ugyanaz' latinósított végződéssel. Az *etimológizál* [1807] német jövevényszó, vö. német *etymologisieren* 'etimológizál', melynek forrása a késői latin *ethymologizare*, *etymologizare* 'ugyanaz'. Az *etimon*-ra [1847] vö. német *Etymon* 'valamely szó alapformája, gyökere, melyből származik'. E szavak végső forrása a görög, vö. görög *étimologia* 'szószármaztatás, a szó igazi jelentésének kutatása'. Nyelvtudományi műszavak.

etióp [1760] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, elvonással keletkezett a magyar *Etiópia* helynévből [1416 u.]. A tulajdonnév a latinon át a görögre megy vissza, vö. görög *Aitíópia* 'ugyanaz'. Alaktanilag vö. *norvég*. 2. Latin jövevényszó, vö. latin *Aethiopes* (többes szám), *Aethiops* 'etiópai, etióp', ami a görög *Aitíopesz* (többes szám), *Aitíopsz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'ember napbarnított arccal' átvétele. Az *etióp* forma a többes számú alakból elvonással keletkezett, a szóalakra valószínűleg idegen nyelvi megfelelőik tőváltozata is hatással volt, vö. német *Äthiopier*, francia *Éthiopiens* 'etióp'.

etnográfia [1851] 'népraiz' Nemzetközi szó, vö. német *Ethnographie*, angol *ethnography*, francia *ethnographie*: 'etnográfia'. Az *etnográfus* főnévre [1854] vö. német *Ethnograph*, francia *ethnographe*, olasz *etnografo*: 'etnográfus'. A szócsalád mindkét tagja görög eredetű, a görög *etnosz* 'tömeg, nép', és *-grafia* '(le)írás', valamint a görög *-gráfosz* 'leíró' alapján alkotott műszavak. Nyelvünkbe valószínűleg a német közvetítette. Tudományos műszók.

etruszk [1880] 'az ókori Etruria (a mai Toscana) lakója' Nemzetközi szó, vö. német *Etrusker*, angol *Etruscan*, francia *Étrusque*: 'etruszk'; vö. még: latin *Etrusci* (többes szám), *Etruscus*: 'ugyanaz'. Ez utóbbiak a latin *Etruria*, korábbi formájában **Etrusia* tulajdonnév származékai. Az *etruszk* formára vö. *baskír*. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette.

étvágy [1813] Német mintára keletkezett összetétel, előtagja az *ét* 'evés, étel' főnév (vö. *eszik*), utótagja a *vágy*, vö. német *Eßlust* 'étvágy' (< német *Eß* 'étkezés' + *Lust* 'vágy'). A nyelvújítás korában több *ét*-előtagú összetétel keletkezett, többnyire a német *Speise*-előtagú szavak mintájára: *étlap* [1828], vö. német *Speisekarte*; *éterem* [1835], vö. német *Speisesaal*; *étrend* [1843], vö. német *Speisefolge*. Az *ét* főnév vagy a nyelvújítás korában került be a köznyelvbe valamelyik nyelvjárásból, vagy szóelvonással alkották meg az *étel*-ből.

etyepetye [1717] 'fecsegés; szerelmeskedés' Hanguatánzó eredetű összetett szó (ikerszó). Az *etye* előtag, illetve a *petye* utótag egyaránt azt a hangot jeleníti meg, amely a nyelv és a szájpapírszövet gyakori egymás utáni érintkezésekor keletkezik. Az effajta szájmozgáshoz az evés és a gyors beszéd, fecsegés képzelet társul, ez mutatkozik meg az összetételhez tapadó jelentésekben is. A mára elavulttá vált, evéssel kapcsolatos jelentés kialakulásához az *eszik* ige *gy*-s tövű alakjai is

hozzájárultak, például: *egyél, egyék*. Az 'üres fecsegés, pletykálás' jelentés volt az alapja valószínűleg a 'szerelmi enyelgés' jelentés kialakulásának. A fecsegés gúnyolására használatos *etyele-petyele* [1960] játékos továbbképzéssel jött létre. A bizalmas nyelvhasználat szavai közé tartozik.

eunuch [1692] 'herélt ember; háremőr' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is a nyelvünkbe került, vö. latin *eunuchus* 'eunuch'; vö. még: német *Eunuch*, angol *eunuch*, francia *eunuque*: 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *eunuchosz* 'kiherélt férfi, háremőr', ez az *euné* 'fekvőhely, hálóhely' és az *uchosz* 'valaminek az őrzője' összetétele. Nyelvünkbe mint nemzetközi szó főképpen a németből került.

év [1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. cseremiszi *i, ij*, mordvini *ije*, lapp *jákke*: 'év', finn *ikä* 'kor, életkor'. A finnugor alapalak **ikä* vagy **jikä* 'kor, év' lehetett. A magyarban eredeti alakja **é, *i* lehetett, az *év* a teljes tö *v*-jének az alapszóba vonásával jött létre. Az *év*-et az *esztendő* a 16. századra kiszorította a használatból, csak bizonyos alakjai éltek tovább szótári vagy nyelvjárási szóként, mint *ezéven* [1604], *ezévi* [1604]. A nyelvújítás korában került vissza a köznyelvbe. Származékai: *évi* [1372 u.], *éves* [1834], *évelő* [1835].

évad [1506] Bizonytalan eredetű, talán összetett szó. Előtagja az *éj é ~ i* töváltozata, utótagja a *vad* 'erdő, vadon'. Az elnevezés eredetileg az éjszaka legsötétebb, legkomorabb óráira vonatkozott, a 'valaminek az ideje' jelentés az *éjnek évada* 'legmélyebb éjszaka' [1506] kifejezés alapján fejlődött. Az összetétel eredeti jelentésének elhomályosulásával a hibásnak tartott *idény* szó helyettesítésére a nyelvújítás korában terjesztették el.

evangélium [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *euangelium* 'az Új Testamentum első négy könyvének megnevezése', hazai latin *evangelium* 'ugyanaz; krisztusi tanítás'. Ez a görög *evangelion* 'üzenet, jóhír, örömhír' átvétele. Az *evangélista* főnévre [1372 u.] vö. egyházi latin *euangelista*, hazai latin *evangelista*: 'evangélista, valamelyik evangélium írója'. Az *evangelizál* igére [1416 u.] vö. egyházi latin *euangelizare*, hazai latin *evangelisare*: 'evangéliumot hirdet, magyaráz'. Végül az *evangélikus* melléknévre [1570] vö. latin *euangelicus*, *-a, -um*, hazai latin *evangelicus*: 'evangéliumi, az evangéliumot illető'. Ez utóbbi vallásfelekezetre vonatkozóan M. Luther (1483–1546) óta használatos, vö. még: *lutheránus*. A latin eredetű szócsalád minden tagja görög forrásra megy vissza.

evez [1395 k.] Bizonytalan eredetű, talán ósi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. finn *evä* 'evezőlappát, uszony (halé)'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **eβä* 'uszony' lehetett. A *-z* végződés denominális igeképző, vö. *kínoz, fejez*. A származtatást az teszi bizonytalanná, hogy a magyar szó megfelelése a rokon nyelvek közül csak a viszonylag távoli finnben mutatható ki, a feltehető finnugor kori jelentésnek pedig nincs nyoma. Származékai az *evező* [1395 k.], *evezős* [1405 k.], *evezés* [1405 k.].

évfolyam [1856] Szóelvonással keletkezett a nyelvjárási *évfolyamat* főnévből, valószínűleg a *folyam* főnév hatására. Az *évfolyamat* [1823] német mintára alkotott összetett szó, előtagja az *év*, utótagja a *folyamat*, vö. német *Jahrgang* 'évfolyam' (< német *Jahr* 'év' + *Gang* 'folyás, járás'), tulajdonképpen 'az év folyása'. Nyelvújítási szó.

evickél [1585] Származékszó, mely az *evez* alapszóból keletkezett *-kél* gyakorító igeképzővel. Hangalakja a később hozzá kapcsolódó hangutánzó jelleg és az alapszó elhomályosulása miatt változhatott meg.

evidens [1717] 'nyilvánvaló; igazolásra nem szoruló' Latin jövevényszó, vö. latin *evidens* 'szembetűnő, világos, nyilvánvaló', ami a latin *evideri* 'megjelenik, megmutatkozik' igeneve. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ágens, delikvens*. Filozófiai műszó.

évődik [1645] Származékszó, mely az *eszik* ige *ev-, év-* töváltozatából keletkezett *-ődik* gyakorító-visszaható képzőbokkal, alaktani felépítésére vö. *gyötrődik*. Az 'emésztí magát' jelentés az *eszik* ige alapjelentéséből vezethető le, miként a gyakoribb '(tréfásan) kötekedik' jelentés is: a kötekedők tulajdonképpen 'egymást eszik'.

ex [1898] <az egész pohár ital felhajtására buzdítás> Latin jövevényszó, vö. latin *ex, e* '-ból, -ből, ki-'. A latinban igekötőként, összetételi előtagként (prefixumként) használatos *ex* indoeurópai gyökerű, vö. óiráni *ess-*, óperzsa *es-, is-*, óegyházi szláv *iz-, is-*: 'ugyanaz'. A bizalmas társalgási nyelvben az *exet iszik* 'poharát egy hajtásra kiüríti' szókapcsolatban él.

ex- [1786] Előképző. Idegen (latin) nyelvből kölcsönzött szóelem, amely magyar méltóságnevek és családi kapcsolatot kifejező főnevek mellett összetételi előtagszerűen 'egykori, hajdani, volt' jelentésben a 18. század óta jelentkezik, pl. *exminiszter* [1792], *exjezsuita* [1786], *exispán* [1805], *exkirály* [1857], *exférj* [1871]. Ma is előfordul főleg a bizalmas nyelvhasználatban, pl. *exbarátnő*.

exhumál [1891] 'kihantol' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *exhumare* 'kiföldel, kiás (halottat)'. A latin szó a latin *humus* 'föld' származéka. A címszó származéka az *exhumálás* [1906].

exkuzál [1548] 'mulasztásért menteget' Latin jövevényszó, vö. latin, tudományos latin *excusare* 'menteget; igazol; megbocsát', hazai latin 'ugyanaz; vádat elhárít'. A latin szó alapja a *causa* 'ok, ügy'. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*.

expediál [1569] 'útnak indít, kiad' Latin jövevényszó, vö. latin, *expedire* 'bilincstől megszabadít (lábat); elold; (el)készít'. A latin szó a *pedica* 'bilincs' szóra megy vissza, melynek alapja a *pes* 'láb'. Az *expedíció* [1575] főnévre vö. latin *expeditio* 'intézkedés; katonai vállalkozás'. A mai köznyelvi jelentések kialakulásában német hatás figyelhető meg, vö. német *Expedition* 'felfedező út; hadjárat'.

export [1796] '(áru)kivitel' Nemzetközi szó, vö. német *Export*, angol *export*, lengyel *eksport*: 'export'. Az *exportál* igére [1877] vö. német *exportieren*, angol *export*, francia *exporter*: 'exportál'. A szó az angoltól terjedt el, ahol latin eredetű, vö. latin *exportare* 'kivisz, kihord'. Nyelvünkbe főképpen a német és talán az angol közvetítette. Az *-ál* igevégződés szokásos beillesztő képző.

expressz [1704] Nemzetközi szó, vö. német *express* 'sürgős, expressz; kifejezett', angol *express* 'nyílt, világos; sürgős; megállás nélkül', francia *exprés* 'kifejezett, határozott; célzatosan, egyenesen'; vö. még: latin *expressus* 'kifejezett, határozott'. E szavak alapja a latin *exprimere* 'kinyom; kifejez' ige. Összetételi előtaggá is vált, vö. *expresszlevél* [1870], *expresszvonat* [1887]. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

extra [1722] 'az átlagtól eltérő, különleges' Nemzetközi szó, vö. német *extra* 'rendkívüli, különleges', angol *extra* 'ugyanaz; elsőrendű, külön-', francia *exprés* 'ugyanaz; rendkívüli dolog vagy személy'. A szó a németből terjedt el, ahol a német *extraordinär* 'rendkívüli' melléknévből vonódott el jelentéstapadással. E szavak végső forrása a középkori latin *extraordinarius* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

ez¹ [12. század vége] <mutató névmás> Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *in* 'most', osztják *in, it* 'most, rögtön', zürjén *etaję* 'ez', *esiję* 'az (ott)', votják *iče, ōče* 'ilyen', mordvin *eŕe* 'ez', *eše* 'az, az ott', *esa* 'itt, ott', finn *että* 'hogya, azért hogy', *ell-* 'ha ... nem', jenyiszeji *eke, eko* 'ez itt', kamassz *diə* 'ez, az, ez itt, az ott'. A szó az uráli alapnyelvben **i* 'ez' alakban élhetett. Az *ez* mutató névmás eredeti alakja *e* lehetett, a *-z* névmásképző, mely a finnugor vagy az ugor korban csatlakozott a tőhöz. Az *ez* névmás *z* nélküli *e* alakváltozata [1372 u.] magyar fejlemény vagy elvonás az *ennek, erről, ettől* ragozott alakokból. Az *ezen* [13. század eleje] *-n* nyomatékösítő névmásképző tapadásával jött létre. Az *ehhez* [1416 u.] megszilárdult ragos alakulat, mely vagy az *e* tőből keletkezett a *h* szó belseji nyúlásával, vagy az *ez* tőből tővégi hasonlással. További származékok: *erre* [1372 u.], *erről* [1372 u.], *ebben* [1416 u.], *eddiglen* [1416 u.], *ennek* [1416 u.], *ettől* [1416 u.], *ebbe* [1416 u.], *ennél* [1495 e.], *evvel* [1495 e.], *eddig* [1512 k.], *ekkor* [1528], *ekként* [1532]. Megszilárdult ragos alakulatok: *ezért* [1416 u.], *ezzel* [1525 k.].

ez² [13. század közepe (?), 1372 u.] <névelő> Az *ez* mutató névmásból keletkezett szófajtváltással: kijelölő jelzői szerepe mellett kialakult – magas hangrendű szavakkal kapcsolatban – határozott névelői funkciója is, vö. *az, a*. Régi nyelvi szó.

ezer [1372 u.] Iráni, közelebről valószínűleg alán jövevényszó, vö. oszét *šrzs* 'rengeteg, töméntelen', avesztai *hazanrəm, újperzsa hazār, hezār*: 'ezer'. Az iráni szó indoeurópai eredetű, vö. óind *sa-hásram* 'ezer'. A nyelvünkbe került alapalak **ezēre* vagy **ezire* lehetett. Származékai: *ezred* [1527], *ezredes* [1551], *ezredik* [1585], *ezres* [1635], *ezrelék* [1858].

ezerjő [1790] 'egy növénynemzetség' Jelentéstapadással önállósult az *ezerjőfű* összetételből. A későbbi, 'egy magyar szőlőfajta' jelentés [1869] valószínűleg az *ezerjő szőlő* jelzős szerkezetből [1859] származik. A szőlőnemesítők szaknyelvéből terjedt el.

ezerjőfű [1395 k.] 'egy fajta gyógynövény' Összetett szó, előtagja az *ezerjő* 'nagyon, „ezerszer” jó', utótagja a *fű*. Az előtag szintén összetétel: *ezer* + *jó*, keletkezésmódja azonban nem tisztázott. Az *ezer* előtagú összetételekben az előtag fokozó szerepű, vö. *ezermester, ezereszű*. Vö. még: német *Tausendguldenkraut* 'ezerjőfű', tulajdonképpen 'ezeraranyfű', latin *centaureum* 'ugyanaz'.

ezermester [1635] Összetett szó, előtagja az *ezer* számnév, utótagja a *mester* főnév. Az *ezer* előtagú összetételekben az előtag fokozó szerepű, vö. *ezerjő, ezerjőfű*; vö. még: német *Tausendküntsler* 'ezermester' (< német *tausend* 'ezer' + *Künstler* 'művész').

ezüst [1372 u.] Valószínűleg ősspermi jövevényszó, vö. zürjén *ez-ış*, votják *azves*: 'ezüst'. A permi szavak valószínűleg elhomályosult összetételek, előtagjuk bizonytalan, talán iráni eredetű szó, utótagjuk a magyar *vas* szóval függhet össze. Ősi, finnugor kori eredete a hangtani nehézségeken kívül azért sem valószínűsíthető, mert az ezüstöt nemigen ismerhették a finnugor korban. A magyar hangalak szóvégi *t*-jének eredete nincs tisztázva. Származéka az *ezüstöz* [1416 u.].

F

fa [1055] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *sállpā* 'hársfa', zürjén *pu*, votják *pu*, cseremis *pu*, finn *puu*: 'élő fa, száraz fa', jurák *pā* 'ugyanaz; bot, tuskó', szelkup *pō* 'fa', kamassz *pa* 'ugyanaz; erdő'. A szó az uráli alapnyelvben **puʃe* 'élőfa, száraz fa' alakban élhetett. A szó ősmagyar kori alapalakja **fāγā*, később **fāγ* lehetett. A mai hangalak talán a toldalékos alakokban jött létre, vö. **fāγāk* > **fāāk* > *fāk*. Ez utóbbiból az egyes számú alak elvonással jöhetett létre: *fāk* > *fā* > *fā* > *fa*. Származékai a *fās* [1221 tn., 1519], *fāsít* [1560 k.], *fāsul* [1560 k.].

fabatka [1843] 'értéktelen pénz' Összetett szó, előtagja a *fa*, utótagja a *batka* 'kis értékű pénz' főnév. A *batka* utótag a régi nyelvben önállóan is élt, a *fa* előtag nyomatékosító szerepet tölt be az értéktelenség erőteljesebb kifejezésére, vö. például: *fajankó* 'ostoba, esetlen ember'. Hasonló szerkezetű és jelentésű összetételek: *fapénz* [1613], *fagaras* [1820]. A *fabatka* ma csak a *fabatkát sem ér* kifejezésben használatos.

fabrikál [1577–1598] 'aprólékos munkával (kontár módon) készít' Latin jövevényszó, vö. latin *fabricare* '(mesterségszerűen) készít, gyárt valamit', ez a latin *faber* '<főleg kemény anyaggal dolgozó> kézműves, különösen kovács, ács' származéka. A szintén latin eredetű, régi nyelvi *fabrika* 'műhely, gyár' [1620] szót kiszorította a nyelvújítás korában keletkezett *gyár* főnév. A *fabrikál* a bizalmas nyelvhasználat szava.

fabula [1536] 'állatmese' Latin jövevényszó, vö. latin *fabula* 'elbeszélés, mese, rege'. Ez a latin *fari* 'tudtul ad, elmond, elbeszél' ige származéka. Irodalomtudományi műszó.

fácán [1395 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *fazā* [*z = dz* vagy *c*], *fasàn*, olasz *fagiano*: 'fácán'. Az olasz szavak a latin *phasianus* 'ugyanaz' átvételei, végső forrásuk azonban a görög, vö. görög *phaszianósz* 'fácán'. Az *sz > c* hangváltozás (affrikáció) valószínűleg a magyarban következett be, de már az olaszban is végbemehetett.

facér [1788] 'állástalan; éppen szabad; magányos' Valószínűleg német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *fāziərə*□*d*, bécsi német *fazirert*, német régi nyelvi *vazierend*: 'alkalmazás, munka nélkül lévő'. A németben a latin *vacare* 'üresen áll, gazdátlan; mentes valamitől; ráér' alapján keletkezett. Szótörténetileg összefügg a magyar *vakáció* szó eredetijével. A bizalmas társalgási nyelv szava.

facsar [1495 e.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *posər-* 'keblére szorít', zürjén *pižirt-* 'ugyanaz; kifacsar', finn *puserta-* 'nyom, szorít'. A szó a finnugor alapnyelvben **pučə-rə-* '(ki)nyom, (ki)présel' alakban élhetett. A **rə-* igeképző a finnugor korban csatlakozott a tőhöz. Származékai: *facsarodik* [1604], *facsari* [1838].

faggat [1508] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő a *fakad* ige családjának tövével azonos, -*gat* végződése gyakoriságát igeképző. A szó belseji *gg* hasonlással fejlődött. Származéka a *faggatózik* [1789].

fagott [1799] 'mély hangú fafűvös hangszer' Nemzetközi szó, vö. német *Fagott*, angol *fagotto*, olasz *fagotto*: 'fagott'. A szó az olaszból terjedt el, nyelvünkbe az olasz és a német közvetítette.

fagy [1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *pāl-* 'megfagy', osztják *poj* 'vastag jégréteg', *pājət-* 'fagy, megfagy', mordvin *palo-* 'ég; fázik, megfagy', finn *pala-* 'ég, lángol', *palale-* 'fázik, fagy', lapp *buolle-* 'ég', *buoláš* 'fagy'. A finnugor **palá* 'fagy, megfagy' igenévszó lehetett. A szó belseji finnugor **l'* > magyar *gy* hangváltozás szabályos, vö. *meggy*. A rokon nyelvi megfelelők ellentétes 'ég; fagy' jelentései azzal magyarázhatók, hogy a nagyon hideg és a nagyon

forró hasonló fiziológiai érzetet kelt. Szavunk máig megőrizte igenévszói jellegét. Származékai *fagyás* [1560 k.], *fagyaszt* [1786], *fagyos* [1517 tn. (?), 1560 k.], *fagyoskodik* [1577].

fagyal [1395 k.] 'az orgonával rokon cserje' Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *bad'*, votják *bad'*, finn *paju*, lapp *puajá*: 'füzfa', jurák *þew* 'a füzfa belső kérge', szelkup *pę, pęę* 'fakéreg', kamassz *po* 'hársfa hánca; füzfaág'. Az alapnyelvi alak **pajz* 'füzfafajta' lehetett. Az uráli **j* > magyar *gy* hangváltásra vö. *kígyó*. A szóvégi *-l* névszóképző. A *fagyal* magyar nyelvi jelentése még a honfoglalás előtt, az ősmagyar korban alakulhatott ki, mikor a magyarság a Fekete-tenger térségében tartózkodott, névátvitellel fejlődött a *fagyal* egyes füzfafajtákhoz való hasonlósága alapján.

faggyú [1345 tn. (?), 1405 k.] Ősi, valószínűleg ugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. osztják *pol'* 'zsír', *pu'* 'ugyanaz; faggyú'. Az ugor kori alapalak **pɬlész* 'zsír, faggyú' lehetett. A szó belseji ugor **l'* affrikációjára vö. *meggy*. A szóvégi *-ú* kicsinyítő képző lehet. Származéka a *faggyvas* [1345 tn. (?), 1560].

fagyöngy [1590] Összetett szó: előtagja a *fa*, utótagja a *gyöngy* főnév. Az előtag jelentése: 'fán élő(sködő)', vö. hasonlóképpen a *famoha* összetétel [1520 k.] első elemét.

fagylalt [1788] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *fagy* ige *-lal* műveltető képzős származékának *-t* befejezett melléknéviigenév-képzős főnevesült alakulata, alaktani felépítésére vö. *sült*. Származékai: *fagylaltos* [1815], *fagylaltozik* [1844]. A cukrászmesterség műszavaként jött létre.

fahéj [1395 k.] Összetett szó, előtagja a *fa*, utótagja a *héj* főnév. Az előtag jelentése ebben és a *falevél* [1533] összetételben: 'a fa része, a fához tartozó'. Az eredetileg 'fakéreg' jelentő *fahéj* mint fűszernév sok más nyelvben is megtalálható, vö. cseh *skořice*, szlovák *škoricca*: 'fahéj mint fűszer', tulajdonképpen 'kis fakéreg'.

fahíd [1343 tn., 1590] Összetett szó, előtagja a *fa*, utótagja a *híd* főnév. Az előtag ebben és még néhány hasonló típusú összetételben 'fából készült, fa anyagú' jelentésben használatos; vö. még: *faláb* [1405 k.], *fakép* 'faszobor; kapufélfa, kapubálvány; kifejezéstelen arc' [1536], *fatál* [1544], *fatányér* [1544], *fakanál* [1548], *fajankó* 'ostoba; fabáb' [1698], *fakutya* [1808]. Bizonyos esetekben az eredeti, anyagnevet jelölő *fa* előtagnak hitványságot, haszontalanságot kifejező jelentése is kialakult, vö. például: *fajankó* 'ostoba, esetlen ember' jelentésben, illetve a *fakép* összetétel a *faképnél marad* [1618] és *faképnél hagy* [1699] szólásokban. Ezek a szólások a *fakép* 'kapufélfa' jelentéséhez kapcsolódnak, ugyanis a sietve távozó látogató, illetve a kapuban folyó beszélgetést udvariatlanul megszakító legény is a kapufélfánál hagyta az őt kikísérő háziakat, vagy azt a lányt, akivel meg akarta szakítani a kapcsolatot.

faj [12. század vége] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, mely az ősmagyarban a *fiu* alakváltozatoként élt, és attól szóhasadással különült el. A *faj* hangalak kialakulása toldalékos környezetben mehetett végbe, vö. **fojá* > *foá* > *fojá*. Ez utóbbiból a *faj* szóelvonással jött létre. A *fiu* és a *faj* eredeti jelentésazonosságára és közös eredetére vö. *fias* : *fajos*, *fiazik* : *fajzik*. Származékai: *fajos* [1345 tn. (?), 1553], *fajtalan* [1351 tn. (?), 1527], *fajzat* [1405 k.], *fajtalanság* [1493 k.], *(el)fajul* [1533], *fajzik* [1565], *faji* [1833].

fáj [1482 tn. (?), 1510] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *pol'* 'forgács, szilánk, szálka', zürjén *pel'* 'rész', *peld'* 'elválik, széthasad', votják *pi'* 'széthasít, szétválaszt, szétmetsz', lapp *bqđ'đi* 'szétszed, felbont, szétválaszt'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **poδ'z* 'szilánk; szétszed' lehetett. A szó belseji finnugor **δ'* > magyar *j* hangváltás szabályos, vö. *ujj*. A '(szét)hasít' > 'fáj' jelentésváltozásra vö. *hasít*, *hasogat*; *szaggat*; vö. még: finn *särke-* 'széttör; fáj', német *reißen* 'szétfajt, szétbont; fáj'. Származékai a *fájás* [1482 tn. (?), 1519], *fájdalom* [1510], *fájlal* [1519 u.], *fájdalmas* [1525], *fájós* [1655], *fájdít* [1832], *(meg)fájdul* [1838].

fajansz [1786] 'ónmázás cserép' Nemzetközi szó, vö. német *Fayence*, angol *faience*, francia *fad'ence*: 'fajansz'. A szó a franciában keletkezett: a *vaisselle de Fad'ence* 'fajansz', tulajdonképpen 'faenzai edény' jelzős szerkezetből jelentéstapadással önállósult. A szó végső soron az olasz *Faenza* városnévre megy vissza. Nyelvünkbe főképpen a német közvetítette.

fajd [1280 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *pal'ā* 'nyírfajd, siketfajd', zürjén *bajdeg* 'hófajd'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **paδ'ɬ* lehetett. A szó belseji finnugor **δ'* > magyar *j* hangváltás szabályos, vö. *fáj*, a szóvégi *d* a *t* zöngésüléssel keletkezett.

fájin [1600] 'finom; kiváló' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *fein* 'finom; kitűnő'. Ez az ófrancia *fin* 'finom' átvétele. A *fájintos* származék 'ugyanaz' [1878] -s melléknévképzővel és egy *t* járulékhang betoldódásával jött létre. Korábban köznyelvi szó volt, ma főleg a nyelvjárásokban él.

fájl [1987] 'névvel ellátott számítógépes adatállomány' Nemzetközi szó, vö. német *File*, angol *file*, francia *file*: 'fájl'. A szó végső soron latin eredetű, vö. latin *filum* 'szál', és francia közvetítéssel került az angolba, ahol informatikai műszóvá vált. A francia *fil* 'fonal, szál' jelentésmódosulása az angolban a következőképpen zajlott: 'fonal' > 'iratfüző zsinag' > 'iratköteg, dosszié' > 'adatállomány'. Nyelvünkbe az angol közvetítésével került.

fajta [1615] Származékszó, melynek alapszava a *faj*, -*ta* végződése kicsinyítő képző, alaktani felépítésére vö. *pacsirta*, *bóbita*. Képzőszerű utótagként is gyakori, vö. *kutyafajta* [1791], *emberfajta* [1805], *szőlőfajta* [1947], *sokfajta* [1907], *másfajta* [1900].

-fajta [1857] Melléknévképző. Önálló szói eredetű, fiatal toldalék. A mai nyelvben is létező *fajta* főnévnek összetélteli utótagként az előtaghoz tapadásával keletkezett 'valamilyen, illetőleg valahány fajtájú, minőségű' jelentéssel. Képzővé válása a *fajta* főnév eredeti jelentésétől való eltávolodásával és melléknévképző funkciójának kialakulásával csak a legutóbbi századokban következett be. Származékai nem jelzős szóösszetételek, hanem melléknevek pl. *rosszfajta*, *sokfajta*. A mai nyelvhasználatban gyakori, termékeny formáns.

fakad [1416 u.] Ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *pākəp-* 'áradni kezd; kitör; <nap> előbukkan', *päxl-* 'ugyanaz, megreped, kihasad', osztják *pāγ-* 'reccsen, durran', *paγon-* 'felfakad <a kelés>, felkel <a nap>', finn *pakku-* 'megreped, szétpukkan'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pakka-* 'megreped, felfakad' lehetett. A finnugor szó belseji **kk* a magyarban megrövidült, vö. *csuk*, *gyökér*. A szó hangutánzó eredetű, és valószínűleg magas hangrendű párja is létezett a finnugor korban. A magyar részben megőrizte ezt a hangrendi kettősséget, vö. *feked* 'fakad' [1416 u.], *fekély*. A szóvégi *d* gyakorító ige képző. Azonos töből -*aszt* és -*ajt* műveltető képzőkkel jöttek létre a *fakaszt* [1508] és a *fakajt* 'fakaszt' [1788] igeik. Az -*ajt* műveltető ige képzőt fokozatosan felváltotta az -*it* képző, vö. *szakajt* : *szakít*. Származékai: *fakadozik* [1416 u.], *fakadék* 'kelésből kifakadó nedv' [1573] (ez utóbbira vö. *fekély*).

fakír [1804] 'csodatevőnek hitt kolduló hindu aszkéta és bűvész' Nemzetközi szó, vö. német *Fakir*, angol *fakir*, francia *fakir*: 'fakír'. E szavak forrása az arab *fakīr* 'szegény; mohamedán kolduló szerzetes; aszkéta'. Az európai nyelvekbe az angol és a francia közvetítésével 'indiai aszkéta, fakír' jelentésben jutott. A magyarba főképpen a németből, és esetleg a franciából került.

fáklya [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *facula* 'fáklya', ami a latin *fax* 'ugyanaz' kicsinyítő képzős származéka. A magyar és a latin hangalak megfelelésére vö. *tábla*, *tégla*.

fakó [1324 tn. (?), 1536] Származékszó. Alapszava a *fa* főnév, -*kó* végződése kicsinyítő képző, vö. *pejkó*, *tuskó*. Eredeti jelentése 'fából való' volt, ebből alakult ki a 'fához hasonló színű', majd pedig a 'jellegtelen, egyszerű' jelentés. A 'kutya' és a 'világos színű ló' jelentések a *fakó kutya*, *fakó ló* összetételekből jelentéstapadással váltak ki. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *szürke*, *vércse*. Igei származéka a *fakul* [1831].

fakszimile [1831] 'valamely irat hasonmása' Nemzetközi szó, vö. német *Faksimile*, angol *facsimile*, francia *fac-similé*: 'fakszimile'. A szó az angolból terjedt el, ahol a latin *fac simile!* 'készíts hasonlót!' alapján keletkezett. Nyelvünkbe elsősorban a németből vagy a franciából került.

fakszni [1871] 'szeszély(eskedés)' Német jövevényszó, vö. német *Faxe*, *Faxen* (többes szám) 'hóbort, szeszély; bolondságok'. A német szó forrása a német nyelvjárási *fickfacken* 'ide-oda futkos, mozog' vagy az újfelnémet *fatzen* 'gúnyolódik, csúfolódik' ige. A magyarba a többes számú német alak került, a -*ni* végződésre vö. *kaszni*, *spulni*. A bizalmas nyelvhasználatban él.

faktor [1570] 'tényező' Latin jövevényszó, vö. latin *factor* 'készítő, alkotó; préselő', középkori és hazai latin 'ügyintéző, sáfár', tudományos latin 'együttható, tényező'. Ez a latin *facere* '(meg)csinál, (meg)tesz' ige származéka. Jelentésének fejlődése német hatást mutat, ma főként 'matematikai tényező' értelme használatos.

faktum [1566] 'tény, tett' Latin jövevényszó, vö. latin *factum* 'tett, tény', középkori latin 'hivatalos kiadvány', újkori latin 'szorzat'. A latin szó a latin *facere* '(meg)tesz, (meg)csinál' származéka.

fakultás [1593] 'egyetemi, főiskolai kar' Latin jövevényszó, vö. latin *facultas* 'lehetőség; testi, szellemi képesség', középkori latin 'rokon tudományágak oktatóinak testülete', hazai latin 'egyetemi kar'. A latin szavak előzményei a latin *facilis*, ókori latin *facul*: 'könnyű; tehetség, hajlam'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *humanitás, kapacitás*. Elavulóban lévő szó.

fakultatív [1880] 'nem kötelező, szabadon választható' Nemzetközi szó, vö. német *fakultativ*, angol *facultative*, francia *facultatif*: 'fakultatív'. A szó a franciából terjedt el a francia *faculté* 'képesség, adottság; egyetemi fakultás' alapján; vö. még: *fakultás*. Nyelvünkbe a német közvetítette. Ugyanerre a szóra vezethető vissza a *fakultatíve* határozószó [1910].

fal¹ [950 k. tn. (?), 1395 k.] '<mohón> eszik' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pōl* 'darab, falat', osztják *puł* 'darab, falat, falás', *puļi*- 'elnyel, felfal', zürjén *palak* 'réteg, rög, csomó', cseremis *pultāš* '<kenyér-, hús-> falat', mordvin *pal* 'darab; hús', finn *pala* 'falat, darab, morzsa', lapp *buola* 'darabka, falat', jurák *pālē*- 'felfal, elnyel', szelkup *poli*- 'felfal', kojbal *pooldola* 'csuklás'. A szó az uráli alapnyelvben igenévszó lehetett, alakja **pala* 'fal; falat' volt. Származékai: *falat* [1395 k.], *falatozik* [1604]. A *falánk* származék [1829] a nyelvújítás korában került be a nyelvjárásokból az irodalmi nyelvbe.

fal² [1372 u.] 'függőleges síkú épületelem' Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *pāl* 'halfogó rekeszték', finn *pato* 'gát', lapp *buoddo* 'gát, töltés; halfogó rekeszték'. A szó a finnugor alapnyelvben **paēš* 'ugyanaz' alakban élhetett. A finnugor szó belseji **δ* hang folytatása a magyarban *l*, vö. *alszik, nyél*. A rokon nyelvi adatok szerint a szó eredeti jelentése 'halfogásra alkalmas eszköz' lehetett, ez a jelentés azonban a magyarban elavult. A 'vesszőfonadékból készült halfogó rekeszték' jelentésből hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a '<kezdetben vesszőfonatból, majd erősebb anyagokból készült > függőleges térhatároló építmény' jelentés. Hasonló jelentésváltozás követhető nyomon a németben is, vö. német *winden* 'fon' > *Wand* 'fal'. Származékok: *falas* [1416 u.], *falaz* [1587]. A *falaz* származék 'bünténynél segítkezik, cinkos módon segít valakinek' jelentése az argóban alakult ki. Hasonló, átvitt értelmű jelentése alakult ki a címszónak a *falhoz állít* 'sarokba szorít' és a *falból dolgozik* 'látszatomunkát végez' szó szerkezetekben.

falanszter [1843] 'utópisztikus elképzelés egy közös termelésen és fogyasztáson alapuló társadalomról; elgépiesedett társadalom' Nemzetközi szó, vö. német *Phalanstère*, angol *phalanstery*, francia *phalanstère*: 'falanszter'. A szó a franciából terjedt el, ahol F. M. Ch. Fourier (1772–1837) filozófus alkotta a görög *fálanasz* 'csatarend' főnévből a francia *monastère* 'kolostor' mintájára. A magyarban szélesebb körben Madách Az ember tragédiája című művéből terjedt el.

falka [1251 tn. (?), 1508] Származékszó. Alapszava annak az eredeti igenévszónak 'darab, rész' jelentésű névszói tagja, melynek igei tagja a *fal*¹, *-ka* végződése kicsinyítő képző. A szó régi, 'rész, darab; falat' jelentései elavultak, a köznyelvben 'egy fajta állatból kisebb csapat' jelentésben használatos. Vö. még az azonos szócsaládba tartozó *fol*t jelentéseit.

valu [1214 tn., 1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor vagy finnugor kori szó, vö. vogul *pawəl* 'valu', osztják *puwol* '<osztják típusú> valu'; vö. még: finn *palva*- '<helynevekben, például> *Palvala*, karjalai *palvi* 'lakóhely'. A szó ugor (vagy finnugor ?) alapnyelvi alakja **pals-γs* vagy **palγs* 'valu' lehetett. A **γ ~ *β* alapnyelvi névszóképző lehet. Az előbbi folytatása a magyarban a szóvégi *ú > u*, az utóbbié a relatív töben megmaradt *v*, vö. *falvak*. Származékai: *falusi* [1410 tn., 1590], *falus* [1435 k.], *falusias* [1838].

fáma [1585] 'híresztelés, szóbeszéd' Latin jövevényszó, vö. latin *fama* 'kiáltás; hír, híresztelés, szóbeszéd', hazai latin 'ugyanaz; közvélemény; hírnév'. A latin szó forrása a latin *fari* 'beszél, mond' ige.

familia [1571] 'család' Latin jövevényszó, vö. latin *familia* 'háznép, család', ez a latin *famulus*, illetve az ókori latin *famul* 'szolga' szavakkal van kapcsolatban (vö. *famulus*). A *familiáris* melléknév [1631] szintén latin jövevényszó, vö. latin *familiaris* 'a házhoz, háznéphez tartozó; bizalmas, barátságos', *familiares* (többes szám) 'a ház, a család bizalmasai', hazai latin *familiaris* 'bizalmasa valakinek'. A szóvégi *s*-re vö. *brutális*.

famulus [1820] 'szolga' Latin jövevényszó, vö. latin *famulus* 'szolga'. A latin szó eredete vitatott. A szóvégi *-s* ejtésére vö. *ámbitus*. A magyarban a diáknyelv terjesztette el. Ma elsősorban pejoratív értelemben használatos 'asszisztens, állandó segítő' jelentésben.

fanatikus [1710 k.] 'vakbuzgó' Nemzetközi szó, vö. német *fanatisch, Fanatiker*, angol *fanatic*, francia *fanatique*: 'fanatikus'; vö. még: latin *fanaticus* 'valamely istenség szentélyéhez tartozó; valamely istenségtől elragadtatott, önkívületi állapotba jutott (személy)'. A latin szó a latin *fanum* 'szentély, templom' származéka. A nemzetközi szócsalád további tagjai: *fanatizmus* [1789], vö. német *Fanatismus*, angol *fanaticism*, francia *fanatisme*: 'fanatizmus'; *fanatizál* [1842], vö. német *fanatisieren*, angol *fanatise*, francia *fanatiser*: 'fanatizál'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette, a végződés latinosság eredménye.

fancsali [1789] 'kedvetlen, unott' Származékszó, alapszava a nyelvjárási *fancsal* 'fondorlatos, kaján; kancsal' [1522 tn. (?), 1568], *-i* végződése kicsinyítő képző vagy melléknévképző. Az alapszó a *fancsalog* 'görbül; tekeredik' igéből [1647] elvonással jött létre. A *fancsalog* egy önállóan nem adatolható tö származéka, melynek relatív töve *-cs* gyakorító képzőt tartalmaz és a *fon* igével hozható kapcsolatba.

fanfár [1865] 'harsonaszó, kürtjel' Nemzetközi szó, vö. német *Fanfare* 'harsona; harsonaszó', angol *fanfare* 'harsonaszó, kürtjel', francia *fanfare* 'ugyanaz; rézfúvós zenekar'. A szó a franciából terjedt el, valószínűleg hangutánzó eredetű. Nyelvünkbe a német, a francia és az olasz is közvetíthette.

fánk [1500 k.] Német, közelebről erdélyi szász jövevényszó, vö. hazai újfelnémet *fankuch*, erdélyi szász *fõηkoχ*, *paηkoχ*: 'tojásrántotta; serpenyőben sült tészta', német *Pfannkuchen* 'tojásrántotta, omlett; fánk' (< német *Pfanne* 'serpenyő' + *Kuchen* 'kalács, sütemény'). Az eredeti magyar hangalak **fánkoh* > *fánkó* lehetett, a *fánk* alak a kicsinyítő képzőnek értelmezett végződés elhagyásával jött létre. A szlovák *fánka* 'fánk' a magyar szó átvétele.

fantasztikus [1630] Latin jövevényszó, vö. latin *phantasticus*, *-a*, *-um* 'képzeltbeli', melynek forrása a görög *fantasztikosz* 'a képzelet világába tartozó'. A *fantasztika* [1697] szintén latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *phantasta* 'nagyzó ember', ennek forrása a görög *fantasztész* 'ugyanaz'. A *fantasztikum* 'fantasztikus dolog' [1872] szófajváltás eredménye. A latin semlegesnemű *phantasticum* 'képzeltbeli' melléknév főnevesülésével jött létre. Hasonló szófajváltásra vö. *fizikum*, *komikum*.

fantázia [1512 k.] 'képzelet' Latin jövevényszó, vö. latin *phantasia* 'gondolat; ötlet', középkori és hazai latin 'vízió; fantázia'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *fantasztia* 'megjelenés; képzelődés; képzelőerő'. Igei származéka a *fantáziál* [1583].

fantom [1795] 'kísértet, ijesztő látomás' Nemzetközi szó, vö. német *Phantom*, angol *phantom*, francia *fantôme*: 'fantom'; vö. még: tudományos latin *phantom* '(szemléltető) váz'. A szó a franciában keletkezett az óprovanszál *fantauma* 'kísértet' alapján. A szó végső forrása a görög, vö. görög *fantasztma* 'tünemény; kísértet'. Nyelvünkbe főképpen a német, és esetleg a francia közvetítette.

fanyalog [1416 u.] Származékszó. Valószínűleg a *fon* igéből jött létre az *-l* és a *-g* gyakorító ige képzővel. Ugyanezen alapszóból az *-l* gyakorító és az *-odik* visszaható ige képzővel keletkezett a *fanyalodik* származék [1520]. A *fanyalog* és a *fanyalodik* igék jelentései a *fon* igéhez kapcsolódó sodrás, tekerés, csavarás mozzanataiból alakultak ki. A mára elavult 'összeesküszik' jelentés a *fon* ige *fonal* származékának 'felkelés, lázadás' jelentésével függ össze.

fanyar [1593] Szóelvonással keletkezett a *fanyalog* 'savanyú képet vág' ige *fanyarog* alakváltozatából. Származéka a *fanyarkás* 'enyhén fanyar' [1803].

far [1211 tn. (?), 1395 k.] Ősi, ugor, talán uráli kori szó, vö. osztják *pir* 'valami mögött lévő; háttér'; vö. még: jurák *purdā* 'hátrafordul', szelkup *pāran-* 'megfordít, visszafordít', kamassz *pār-* 'visszafordul, megfordul'. Az ugor, esetleg az uráli alapnyelvi alak **purz* 'hátsó rész' lehetett. A finnugor nyelvekben magas hangrendű alakok találhatók, ezek arról tanúskodnak, hogy az uráli alapnyelvben egy magas és egy mély hangrendű alak is élhetett. Magas hangrendű finnugor megfelelőekre vö. vogul *pārɔw* 'vissza', zürjén *ber* 'hát; háttér; vissza', mordvin *pra* 'fej; csúcs, tető', finn *perä* 'hátsó rész, alsó rész'. A kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi alak **perä* 'hátsó rész'. Igei származéka a *farol* [1575].

fárad [13. század közepe] Ősi, ugor kori tö magyar képzéssel, a töre vö. vogul *powrɔmat-* 'elfárad'. A szó az ugor alapnyelvben **psrɔ-rɔ-* vagy **psrkɔ-* 'elfárad' alakban élhetett. A magyar szóvégi *-d* gyakorító-kezdő képző. Származékai: *fáradt* [1416 u.], *fáradtság* [1456 k.], *fáradás* [1456 k.], *fáradtság* [1506], *fáradozik* [1512 k.], *fáradtságos* [1525 k.], *fáradékony* [1636]. A *fáradst* származék [1416 u.] azonos alapszóból *-st* műveltető képzővel keletkezett alakulat.

farag [1357 tn., 1416 u.] Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *pār-* 'baltával kiváj <csónakot>', szelkup *pōrkāw-* 'bört, szíjat vág', kamassz *pārgɔ-* 'vakar, farag, vág'. A szó az uráli alapnyelvben **parz-* 'valamilyen szerszámmal kapar' alakban élhetett, és valószínűleg hangutánzó eredetű. A szóvégi *-g* gyakorító ige képző. Származékai: *faragó* [1357 tn.], *faragvány* [1416 u.], *faragatlan* [1510], *faragcsál* [1570]. A horvát-szerb *varagovati* 'lehánt, levág, lekapar' a magyar szó átvétele.

faramuci [1874] 'nyakatekert, gyanúsán bonyolult' Ismeretlen eredetű. Népetimológias hatást tükröz néhány régi, mára elavult főnévi jelentése, mint például az 'ülep'. Ez azzal magyarázható, az első szótag alapján a nyelvérzék tévesen a *far* főnév családjába sorolta. Az irodalmi nyelvben a melléknévi használat terjedt el.

fáraó [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Pharao, Pharaon* 'óegyiptomi uralkodó', hazai latin *Pharao, farahon* 'ugyanaz; cigány (bandavezér)'. A latinba a héber *parō* 'fáraó' görög közvetítéssel került. A szó végső forrása az óegyiptomi *per-a'a* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'nagy ház'. Egykori 'cigány' jelentése [1881] azzal függ össze, hogy a cigányok egyiptominak vallották magukat, vö. angol *gipsy* 'cigány', tulajdonképpen 'egyiptomi'.

farizeus [1495 e.] 'álszent, képmutató' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Pharisaei* (többes szám) 'farizeus', hazai latin *Pharisaeus* 'ugyanaz; képmutató, kétszínű'. A latinban görög eredetű. A szó végső forrása az arámi *p ʿrīšaiyā* 'a kiválasztottak, az elkülönültek'. A szó elterjedése elsősorban az Újszövetségnek köszönhető. A szó belseji *z*-re vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re pedig vö. *ámbitus*. 'A vallási törvények betűjéhez vakbuzgón ragaszkodó ókori zsidó szekta tagja' jelentésében történettudományi, illetve vallási műszo, a köznyelvben pejoratív értelmű választékos szó.

farkas [1086 tn., 1372 u.] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *farok* szóból képzett *farkas* melléknév főnevesülése, amely a *farkas állat* jelzős szerkezetből vonódhatott el.

farkasfog [1516 u.] Összetett szó: előtagja a *farkas*, utótagja a *fog*² főnév. Ebben és még néhány hasonló szemléletmódot tükröző összetételbe a *farkas* előtag fizikai vagy más jellegű hasonlóság alapján került; vö. még: *farkastorok* [1840], *farkaséhség* [1787], *farkaséhes* [1847], *farkasszem(et néz)* [1792]. Hasonló jelentésű és szerkezetű összetételek más nyelvekben is kialakultak, vö. német *Wolfshunger* 'farkaséhség', angol *wolfish hunger* 'ugyanaz'.

farkasordító [1786] Összetett szó: előtagja a *farkas*, utótagja az *ordító* folyamatos melléknévi igenév. Az összetétel érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki, eredeti jelentése: 'olyan hideg, amikor a lakóhelyek közelébe merészkedő farkasok üvöltését hallani'.

farkasvakság [1938] Összetett szó: előtagja a *farkas*, utótagja a *vakság* főnév. Ebben és még néhány hasonló szemléletmódot tükröző összetételben az előtag valamilyen betegség súlyos vagy rosszindulatú voltára utal; vö. még: *farkasseb* [1510], *farkasvar* [1533], *farkashályog* [1577 k.], *farkasbetegség* [1631], *farkasfene* [1792].

farmer [1793] 'farm gazdálkodó tulajdonosa' Nemzetközi szó, vö. német *Farmer*, angol *farmer*, francia *fermier*: 'farmer'. A szó a franciában keletkezett jelentésselkülönüléssel az ófrancia *fermer* 'szerződésileg megerősít, rögzít' igéből, illetve ennek származékából, a *ferme* '(föld)bérlet' szóból. Végső forrása a latin *fīrmare* 'megerősít, lerögzít'. A *farm* [1840] szintén nemzetközi szó, vö. német *Farm*, angol *farm*, francia *ferme*: 'farm'. Mindkét szó az angol gazdasági szakirodalom közvetítésével terjedt el. A 'farmerruha, -nadrág' jelentés a *farmeröltözet* [1860], *farmernadrág* [1972] összetételekből vált ki jelentéstapadással.

farok [1202–1203 k. tn, 1372 u.] Származékszó, alapszava a *far*, *-k* végződése névszóképző. Jelentései hasonlóságon alapulnak. A 'pénisz' jelentésre [1577] vö. latin *cauda* 'állat farka; hímvessző; táblatorlásra használt farokdarab'. Származékai: *farkas* [1604], *farkatlan* [1604], *farkinca* [1838–1845].

farsang [1363 tn., 1495] Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. hazai német, bajor-osztrák *faschang*, bajor-osztrák régi nyelvi *vaschanc*, *vassang*, német *Fasching*: 'karnevál, farsang'. A magyar hangalak szó belseji *ss > rs* elhasonulás eredménye, vö. *hárs*, *tarsoly*. Igei származéka a *farsangol* [1575].

fasíroz [1862] 'vagdal, darál (húst)' Német, közelebből ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *faschieren* 'ugyanaz', ez a francia *farcir* 'teletöm' átvétele. A *fasírozott* [1862] a magyarba beillesztett igéből származik, a *fasírt* [1894] az ausztriai német *Faschiertes* 'vagdalt hús' átvétele.

fasizmus [1922] 'totalitárius szélsőjobboldali mozgalom és politikai rendszer' Nemzetközi szó, vö. német *Faschismus*, angol *fascism*, francia *fascisme*, olasz *fascismo*: 'fasizmus'. A szó az olaszban keletkezett az olasz *fascio* '(vessző)köteg, nyaláb <mint hatalmi jelvény is>; csoportosulás' szóból, ennek előzménye a latin *fascia* 'köteg, nyaláb'. A *fasisztá*-ra [1922] vö. német *Faschist*, angol *fascist*, olasz *fascista*: 'fasiszta'. Mindkét szó az olasz politikai nyelvből terjedt el. Nyelvünkbe főleg az olasz és a német közvetítette. A *nácizmus*, tulajdonképpen *nemzeti szocializmus* elnevezéssel szemben szovjet mintára a *fasizmus* és *fasiszta* szavakat a németekre is kiterjesztették.

fásli [1742] 'kötözőpólya' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *fätschel*, hazai német nyelvjárási *fätsch'l*, bécsi német *fäsch'n*, ausztriai német *Fasche*: 'fásli'. A szó forrása az olasz *fascia* 'ugyanaz'. A *-li* végződésre vö. *cetli*. Igei származéka a *fäsliz* [1796].

fasz [1370–1380 k. tn., 1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. lapp *buoččá* 'ember vagy ló pénisz'. A feltehető finnugor kori alak **pacš* 'pénisz'. Ez a származtatás egyrészt hangtani nehézségek miatt kifogásolható, másrészt azért, mert csak két távoli rokon nyelvből mutathatók ki a szó megfelelői. A finnugor **č* < magyar *sz* hangváltozásra vö. *keszeg*. Tréfás vagy gúnyos nyelvhasználatban 'ember, férfi' jelentésben is él [1590 k.]. A durva szavak közé tartozik. Származékai a *faszú* [1370–1380 k. tn.] és a tréfás megszólításként is használatos *fashi* [1900]. A *fasha* melléknév [1910] szófajváltással keletkezett a *fasz* szó *-a* birtokos személyjeles alakja alapján, alaktani felépítésére vö. *moha*.

fatális [1630] 'végzetes, végzetszerű' Latin jövevényszó, vö. latin *fatalis* 'végzetes, sorsszerű', hazai latin 'ugyanaz; balszerencsés; veszedelmes'. Ez a latin *fatum* 'sors, végzet' származéka. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *brutális*.

fatalista [1794] Nemzetközi szó, vö. német *Fatalist*, angol *fatalist*, francia *fataliste*: 'fatalista'. A *fatalizmus* [1809] szintén nemzetközi szó, vö. német *Fatalismus*, angol *fatalism*, francia *fatalisme*: 'fatalizmus'. Mindkét szót a francia terjesztette el. Nyelvünkbe elsősorban a német és a francia közvetítette, a szóvég latinosítás eredménye.

fater [1628] Német jövevényszó, vö. német *Vater* 'apa, atya'. A szó indoeurópai eredetű, vö. latin *pater* 'ugyanaz'. A bizalmas nyelvhasználatban él, 'öreg, öregember' jelentésben pejoratív értelemben is, megszólításként is előfordul.

fátum [1618] 'sors, végzet' Latin jövevényszó, vö. latin *fatum* 'mondás, nyilatkozat; jóslat; sors, végzet', hazai latin 'ugyanaz; balsors; veszedelem'. A latin szó a latin *fari* '(meg)mond, beszél' ige származéka. Választékos kifejezés.

fátyol [1250 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *faciñla*, *faciñl*, olasz *fazzuolo*: 'gyapjú- vagy selyemkendő; palást'. Az olasz szó forrása a késői latin *faciolum* 'kis kendő', ami a latin *facies* 'arc' származéka. Az olasz *č* > magyar *ty* hangváltozás szokatlan.

fattyú [1138 tn. (?), 1456 k.] Ismeretlen eredetű. Hangalakja alapján elképzelhető, hogy egy főnevesült folyamatos melléknévi igenév, az igei tö azonban nem mutatható ki. A *fattyaz(ik)* 'házasságon kívüli gyermeket szül; fattyúhajtást hajt' [1561], *fattyaz* 'fattyúhajtástól megtisztít' [1805] igei származékok közül az utóbbi mezőgazdasági műszó.

faun [1707] 'szarvval és patával ábrázolt erdei pogány isten; nöcsábász férfi' Nemzetközi szó, vö. német *Faun*, angol *faun*, francia *faune*: 'faun'; vö. még: latin *Fauni* (többes szám) 'bak formájú erdei démonok'. A latin szó a mitológiai *Faunus* alakjához kapcsolódik, aki Latium mondabeli királya volt, és halála után az erdők és mezők jóságos istene lett. A nevet és az alakot később *Pan*-nal, a pásztorok istenével azonosították. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

fauna [1865] 'egy adott terület állatvilága' Nemzetközi szó, vö. német *Fauna*, angol *fauna*, francia *faune*: 'fauna'; vö. még: tudományos latin *fauna* 'ugyanaz; egy meghatározott terület állatvilága'. A szó a latin *Fauna* tulajdonnévre vezethető vissza. *Fauna* a mitológiai *Faunus* lánya vagy hitvese volt, vö. *faun*. Tudományos műszóként a svédből terjedt el, K. Linné (1707–1778) svéd természettudós *Fauna Suecica* [Svédország állatvilága] című műve nyomán. Nyelvünkbe a tudományos latinból került, biológiai műszó.

favágó [1435 tn., 1538] Összetett szó, előtagja a *fa*, utótagja a *vág* ige *-ó* képzős folyamatos melléknévi igeneve. Az előtag ebben és még néhány hasonló típusú összetételben egy bizonyos tevékenységhez, mesterséghez kapcsolódó alapanyagot, munkaanyagot jelöl, vö. még: *faműves* [1550 k.], *fanyeső* [1577].

favorizál [1698] 'előnyben részesít' Nemzetközi szó, vö. német *favorisieren*, francia *favoriser*, orosz *фаворизировать* [favorizirovaty]: 'favorizál'. A *favorit* 'kedvenc, esélyes (sportban)' főnévre [1700] vö. német *Favorit*, francia *favori*, *favorite*, olasz *favorito*, *favorita*: 'favorit'. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette.

fazék [1296 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *pōt* 'lábás, üst', osztják *put* 'üst', cseremis *pat* 'ugyanaz; réz- vagy vasedény', finn *pata* 'lábás', lapp *batte* 'fazék; katlan'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pata* 'üst, lábás' lehetett. A szó belseji finnugor **t* a magyarban *z*-vé alakult, vö. *fűz*^l, *száz*. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *szándék*. Származéka a *fazekas* [1347 tn., 1416 u.].

fázik [1495 e.] Ósi, ugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *put* 'jégkéreg', osztják *pot* 'magas, fagyott hó- vagy vízréteg', *pat*- 'fagy, megfagy'; vö. még: jurák *parā*- 'ég (tűz vagy bőr)', szelkup *porūka*-, *pore*- 'ég', kamassz *puuri*-, *pəra*- 'tapad; összesül'. A szó az ugor (vagy az uráli) alapnyelvben **psts* 'jégkéreg, hóréteg' alakú lehetett. A szamojéd szavak hangtanilag problematikusak, jelentésánál is viszont azért kapcsolhatók ide, mert a nagyon hideg és a nagyon forró hasonló fiziológiai érzetet kelt, vö. *fagy*; vö. még: mordvin *palo*- 'ég; fázik', latin *pruina* 'dér, zúzmara' : latin *pruna* 'parázs'. A szó belseji alapnyelvi **t* > magyar *z* hangfejlődés szabályos, vö. *fazék*, *száz*. Melléknévi származékai: *fázékony* [1532], *fázós* [1864].

fázis [1794] 'folyamatnak valamely szakasza, mozzanata' Latin jövevényszó, vö. újkori latin *phasis* 'az égitestek láthatóságának fényváltozáson alapuló szakasza, fázisa', hazai latin *phasis* 'ugyanaz; valamely folyamat, történet egy adott szakasza, mozzanata', a latin szavak forrása a görög, vö. görög *fázisz* 'az égitestek (fényének) megjelenése'. A szó belseji *z*-re vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re vö. *április*. Választékos stílusértékű szó, továbbá csillagászati és meteorológiai műszó.

fazon [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Fasson*, francia *façon*, orosz *фаçon* [faszon]: 'fazon'. A francia terjesztette el, ahol a latin *factio* (tárgyeset: *factionem*) 'cselekvés' szóra vezethető vissza a szócsalád. Nyelvünkbe a szót a német és a francia közvetítette.

február [1416 u.] Latin jövevényszó, mely később a németből is nyelvünkbe került, vö. latin (*mensis*) *Februarius* 'a tisztulás hónapja, a 12 hónapos év utolsó hónapja', középkori, hazai latin 'a 12 hónapos év második hónapja'; vö. még: német *Februar* 'február'. A latin szó forrása a latin *februa* (többes szám) 'az év utolsó hónapjában tartott évenkénti tisztulási ünnep'. A hónap régi, magyar elnevezései: *böjt elő hó* [1489 k.], *gyertyaszentelő hó* [1527], *fagyhó* [1539], *másodhó* [1810 k.], *télutó* [1810 k.].

fecni [1924] 'cédula, papírdarab' Német jövevényszó, vö. német *Fetzen* 'rongy, cafat'. A német szó germán eredetű, vö. óangol *febel(s)* 'öv'. A *-ni* végződésre vö. *lokni*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

fecseg [1577] Hangutánzó eredetű. Töve a *fecsérel* ige tövével van kapcsolatban, -g végződése gyakorisító igeképző.

fecsérel [1640] Hangutánzó eredetű szó. Hangalakja eredetileg a fröcskölés, szétfecskendezés hangját jelenítette meg. Eredeti jelentése 'fröcskölve szétszór' lehetett.

fecske [1333 tn., 1372 u.] Hangutánzó eredetű, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg a *fecseg* ige *-e* képzős folyamatos melléknévi igenevének főnevesült alakulata, melyből a második nyílt szótagi magánhangzó kiesett, a végződésben pedig *g > k* hangesere történt a *-ke* kicsinyítő képző hatására. Az is elképzelhető, hogy a *fecseg* ige tövéből közvetlenül jött létre a *-ke* kicsinyítő képző tapadásával. Alaktani felépítésére vö. *cinke*, *lepke*. A *fecske* hangutánzó eredetű szóval történő megnevezésére a rokon nyelvekben is akadnak példák, vö. votják *poski*, *pōški*, mordvin *pežgun*, *pežgata*, finn *pääsky*, *pääskynen*: 'fecske'.

fecskendő [1490] 'egy fajta szívó-nyomó készülék' Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava, a mára elavult *fecskend* 'fröcsköl, fecskendez' [1490] ige hangutánzó eredetű, hangalakja a fröcskölés hangját jeleníti meg. Töve a *fecseg*, *fecsérel* igék tövével azonos. A szóvégi *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képző, ez a származék később főnevesült. Azonos alapszóból keletkezett a *fecskendez* igei származék [1626].

fed [1211 tn., 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *pänt*- 'becsuk', osztják *pent*- 'befed, bezár (ajtót)', zürjén *ped*- 'becsuk, bezár', votják *pod*- 'ugyanaz'. A szó a finnugor alapnyelvben **pent3*- 'becsuk, bezár' alakban élhetett. A finnugor **nt* > magyar *d* szabályos hangváltozásra vö. *lúd*, *véd*. Fontosabb származékai: *fedés* [1372 u.], *fedez* [1416 u.], *fedezet* [1416 u.], *fedetlen* [1585], *fedezetlen* [1624], *fedezék* [1837].

fedd [1372 u.] Ismeretlen eredetű. A korábbi *fegy* hangalakból depalatalizációval, majd az így létrejött *d* megnyúlásával keletkezett. Származékai: *feddés* [1416 u.], *feddhetetlen* [1474].

fedél [1395 k.] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *kwäl-päntël*, *kälpäntël* 'házfedél' (*kwäl*, *käl* 'ház'). A szó ugor alapnyelvi alakja **pents-l3* 'valamely tárgy teteje' alakban élhetett. Az *-l* névszóképző még az ugor korban csatlakozhatott a *fed* alapszó akkori előzményéhez. A 'fedél' jelentés más nyelvekben is összefügg a *fed* igével, vö. német *decken* 'fed' > *Dach*, *Deck* 'fedél'. A *fedél* származékai a *fedeles* [1405 k.], *fedelez* [1688], *fedélzet* [1713].

fegyelem [1372 u.] Származékszó. Alapszava a *fedd* ige eredetibb *fegy* változata, *-elem* végződése névszóképző. Elavulóban lévő, régi szóként a nyelvújítás korában elevenítették fel. Származékai: *fegyelmetlen* [1474], *fegyelmetlenség* [1474], *fegyelmez* [1495 e.], *fegyelmi* [1708].

fegyenc [1835] Német mintára megalkotott származékszó, vö. német *Züchtling* 'fegyenc' (< *Zucht* 'fegyelem'). A magyar szóalak a *fegy* alapszóból *-nc* névszóképzővel alakult, vö. *kegyenc*, *lelenc*. Nyelvújítás kori szó.

fegyház [1808] Német mintára alkotott összetett szó, melynek előtagja a *fegy*, utótagja a *ház*, vö. német *Zuchthaus* 'fegyház'. A magyar összetétel előtagja elvonás a *fegyelem* szóból. A címszó mintájára jöttek létre a *fegyintézet* [1843] és a *fegyőr* [1845] összetételek is, ezek közül a *fegyintézet* ma inkább a jogi és hivatalos nyelv szava. Nyelvújítás kori összetételek.

fegyver [1211 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *federstre*, *fedeler*, korai újfelnémet *vedrer*: 'kőhajító gép'. A német szavak forrása a latin *petraria* 'ugyanaz'. A szó belseji *d* > *gy* hangváltozásra (palatalizációra) vö. *frigy*, a *d-t* tartalmazó alakok késői adatai teszik bizonytalanná a magyarázatot. Származékai: *fegyveres* [1211 tn.], *fegyverkedik* [1372 u.], *fegyvertelen* [1416 u.], *fegyverkezik* [1495 e.], *fegyverez* [1600 k.], *fegyverzet* [1813].

fegyvernők [1213 tn., 1864] 'fegyverhordozó' Származékszó: alapszava a *fegyver* főnév, *-nök* (~ *-nek*) végződése névszóképző. Az *asztalnok*, *bajnok* típusú szavak mintájára keletkezett, alakítani szempontból vö. még: *tárnok*. A szót a nyelvújítás korában elevenítették fel. A 20. századtól elavult, ma főképpen helynevekben él, vö. *Fegyvernek*.

fehér [1055 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a *tőre* vö. lapp *bšggjo-* 'fehéren fénylik', *pāju* 'fehér'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pājs* 'fehér; fehéren fénylik, csillog' lehetett. A finnugor szó belseji **j* néhány magyar változatban tetten érhető, vö. *fejér*, *fejír*, továbbá *Fejér megye*. A magyar szó belseji *h* valószínűleg hiátustöltő hangként került a *j* kiesésével keletkezett *feér*, *feír* hangalakokba. A szóvégi *-r* névszóképző, vö. *egér*, *gyökér*. A származtatás nehézsége, hogy a távoli lapon kívül nem találunk rokon nyelvi megfelelőket. A *fehérje* származék [1838] mesterséges szóalkotás eredménye egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel. További származékok: *fehérül* [1416 u.], *fehérít* [1416 u.], *fehéredik* [1423 k.], *fehérség* [1493 k.], *fehéres* [1585], *fehérlík* [1585].

fehérenemű [1724] Összetett szó, előtagja a *fehér*, a *-nemű* pedig képzőszerű utótag. Elképzelhető, hogy német mintára keletkezett, vö. német *Weiβwaren* 'fehéremű'. Az előtag jelentése ebben és néhány hasonló szemléletmód alapján létrejött összetételben 'fehér színű, tiszta'; vö. még: *fehérpecsenye* [1545], *fehérlenyer* [1586].

fehérnép [1700] 'a nők összessége; nő' Összetett szó, előtagja a *fehér*, utótagja a *nép* főnév. A *fehér* előtag ebben és néhány hasonló szemléletmód alapján létrejött összetételben arra utal, hogy a nők régen festetlen, fehér vászonból készült ruhát hordtak; vö. még: *fehércseléd* [1589], *fehérszemély* [1770]. Elsősorban nyelvjárási szó, a köznyelvben rosszálló és tréfás használata él. Hasonló elnevezés a nőkre vonatkozóan más nyelvekben is található, vö. szlovák *biele pohlavie* 'fehérnép', tulajdonképpen 'fehér nem'.

fehérorosz [1572] Szláv mintára keletkezett összetett szó (tükörszó), előtagja a *fehér*, utótagja az *orosz*, vö. cseh *Belorus*, lengyel *białoruski*, orosz *белорус* [bjelorusz], ukrán *білорус* [bilorusz]: 'fehérorosz'. Mivel a magyar szó először egy Krakkóban nyomtatott kalendáriumból adatható, valószínű, hogy a lengyel alak szolgált mintaként.

fej¹ [1395 k.] 'állat tőgyéből tejet nyom ki' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, a rokon nyelvi megfelelések azonban vitatottak: 1. Vö. mordvin *peda-* 'szűr; fej'. A finnugor alapalak ez esetben **pāδ'a-* 'fej' lehetett. Ez a származtatás a mordvin szó belseji *d'* tisztázatlan eredete miatt bizonytalan. A finnugor *δ'* > magyar *j* hangváltozásra vö. *fáj*, *fajd*. 2. Vö. finn *piimä* 'sűrű aludttej', észt *piim* 'tej'. A finnugor kori szó hangalakja ez esetben **pije-* 'fej' lehetett. A származtatásnak alakítani és jelentéstani akadályai is vannak. A finnugor kori alapszó 'fej' jelentése nem igazolható kétséget kizáróan. Alaktani szempontból a finnségi megfelelőkben található *-mä*, *-m* képzőelem jelent nehézséget. Mindkét esetben finnugor kori iráni jövevényszóval számolhatunk, vö. a veszta *payō-* 'tej'. Származéka a *fejős* [1551].

fej² [1009 tn., 1055] 'a koponyát, arcot magában foglaló testrész; forrás, kezdet' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pāñ* 'fej', zürjén *pon* 'vég; kezdet; valaminek a hegye', votják *puñ* 'vég; határ; valaminek a hegye', mordvin *pe* 'vég', finn *pää* 'fej, fő', lapp *bagne* 'rénszarvasagancs legvastagabb része a fejnél', jurák *pá-* 'elkezd', jenyiszeji *pə?* 'ugyanaz', tavgi *feai*, *feae* 'vég; csúcs; külseje valaminek'. A szó uráli alapnyelvi alakja **pāne* 'fej' lehetett. A *fő* ~ *feje* tőváltozatok az ősmagyar

**fej̥s* > ómagyar *feȳ* alak különböző fejlődési irányának következményei. A *fej* hangalak a *fejem*, *fejed* stb. birtokos személyjeles formákból elvonással keletkezett, és a 16–17. századtól adatolható. Származékai: *fejes* [1279 tn., 1500 k.], *fejű* [1372 u.], *fejez* [1513], *kifejez* [1520 k.], *fejel* [1521], *befejez* [1527], *fejetlen* [1535 k.], *fejetlenség* [1547], *fős* [1833].

fejdísz [1835] Német mintára keletkezett összetett szó (tükörszó), vö. német *Kopfputz* 'fejdísz'. A magyar összetétel előtagja a *fej*, utótagja a *dísz* főnév. Szintén német mintára keletkezett, *fej* előtagú összetételek: *fejhang* [1838], vö. német *Kopfstimme*; *fejhossz* [1840], vö. német *Kopflänge*; *fejkendő* [1844], vö. német *Kopftuch*; vö. még: *fejléc* [1902], vö. német *Kopfleiste*; *fejvadász* [1902], vö. német *Kopffäger*; *fejhallgató* [1937], vö. német *Kopfhörer*.

fejedelem [1372 u.] Származékszó. Alapszava a *fej* főnév, *-delem* végződése névszóképző, vö. *hiedelem*, *sokadalom*. Származékai: *fejedelemkedik* [1416 u.], *fejedelemség* [1416 u.], *fejedelmi* [1500 k.].

fejezet [1416 u.] Származékszó, a *fej* főnév *fejez* igei származékából keletkezett *-et* névszóképzővel. Mai köznyelvi jelentésének kialakulásában szerepet játszott a középkori latin *capitulum* 'írásmű egy szakasza; oszlopfő', tulajdonképpen 'fejecske'.

fejfa [1795] Összetett szó, előtagja a *fej*, utótagja pedig a *fa* főnév. Az elnevezés alapja egyrészt az a tény, hogy a fejfát a koporsó fej felőli végéhez helyezik el, másrészt pedig az, hogy a sírfejfák egyik típusa stilizált emberfejet ábrázolt. Egyéb elnevezései: *főtől való kő* [1799], *fejkő* [1844].

fejsze [1395 k.] Vitattott eredetű. 1. Belső fejlemény, szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. Alapszava egy feltehetően ugor vagy finnugor eredetű *tő -sz* gyakorító képzős *fejsz* származéka, a *tő* a *fejt* tövével azonos. Ennek *-e* végű folyamatos melléknévi igenévi alakjának főnevesülésével jött létre a *fejsze* főnév. 2. Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a *tőre* vö. vogul *päct*, szelkup *pittje*, *pīci*, *pedš*: 'fejsze, balta'. A szó uráli alapnyelvi alakja **pšjčz* 'ugyanaz' lehetett. A végződés névszó-, esetleg kicsinyítő képző. A származtatásnak hangtani nehézségei vannak.

fejt [1372 u.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó magyar képzéssel, a *tőre* vö. vogul *pišt-* 'elold', *pēsəml-* 'elválík', osztják *päci-* 'szétbont', *pěčäǰəl-* 'leszakad (gomb)', lapp *piütseket* 'meglazul'. A szó ugor (? finnugor) alapnyelvi alakja **päčz-* 'elválík, bomlik' lehetett. A *fejt* szó belseji *j* hangja és az azonos *tőből* keletkezett *feslik* [1416 u.] *s* hangja már az ősmagyar korban megvolt, hasonló *tőváltakozásra* vö. *esik* : *ejt*. A *fejt -t* végződése műveltető igeképző. A *feslik*, *fejlik* [1794] származékok gyakorító-visszaható képzővel jöttek létre, az olyan ige párok mintájára, mint *bont* : *bomlik*. További származékok: *(meg)fejthetetlen* [1372 u.], *fejteget* [1527], *feslés* [1416 u.], *feslett* [1495 e.], *fejetlen* [1810], *fejleszt* [1826], *fejlődik* [1826], *fejlemény* [1832], *fejlett* [1833].

fejtörés [1627] Összetett szó, előtagja a *fej*, utótagja a *törés* főnév. Az összetétel a *töri a fejét valamin, valamiben* kifejezés [1583] alapján jöhetett létre. Hasonlóképpen keletkezett a *fejtörő* összetétel [1831], melynek utótagja a *tör* ige folyamatos melléknévi igeneve.

fék [1215 tn. (?), 1380 k.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *peχ* 'egyszerű fék', *behch* 'kantár', osztják *päk* 'fék (lóé), kantárszár (rénszarvasé)'. A szó ugor alapalakja **päkkz* 'fék, kantár' lehetett. A szó belseji ugor **kk* > magyar *k* hangváltásra vö. *akaszt*, *fekély*. A *fék* néhány más lőtartással kapcsolatos szavunkkal együtt a magyar nyelv ősi rétegébe tartozik, vö. még: *ló*, *nyereg*, *ostor*. A 'mozgás megállítására szolgáló szerkezet' jelentés érintkezéssel alapuló névátvitel eredménye. Származékai: *fékes* [1395 k.], *fékez* [1585], *féktelen* [1806].

fekély [1456 k.] Ősi, ugor kori szó magyar képzéssel, vö. vogul *päčəp-* 'kinyílik, felfakad; kezd kiömleni', *päxl-* 'ugyanaz; megreped, kihalad'. A szó ugor alapnyelvi alakja **pekkz-* 'megreped, kiszakad' lehetett. A szó belseji ugor **kk* > magyar *k* hangváltásra vö. *fekete*, *gyökér*. Az alapszó valószínűleg hangutánzó eredetű; mély hangrendű megfelelője is a finnugor korból származik, vö. *fakad*. A szóvégi *-ly* (~ *-l*) névszóképző, vö. *aszály*, *kötél*. Származékai a *fekélyes* [1497], *fekélyesedik* [1552].

fekete [1055] Valószínűleg ősi, ugor kori szó magyar képzéssel, a *tőre* vö. osztják *pěγə*, *puti* 'fekete'. A szó ugor alapnyelvi alakja **pškkz* 'fekete' lehetett. A szó belseji ugor **kk* > magyar *k* hangváltásra vö. *fék*, *fekély*. A szóvég egy *-t* + *-é* (~ *-ő*) elemekből álló névszóképzőbokr. Elképzelhető, hogy a névszóképző már az ugor korban a *tőhöz* tapadt, az alapnyelvi alak ez esetben **pškkz-tsz* alakban rekonstruálható. Származékai a *feketít* [1470], *feketedik* [1495 e.], *feketéllik* [1531], *feketézik* [1874].

feketeleves [1661] 'a dolog kellemetlen része' Belső fejlemény, jelentésselkülönüléssel keletkezett a *fekete leves* jelzős szerkezetből [1584]. Összetétellel valószínűleg a *hátra van még a feketeleves* szólásban vált. A *fekete leves* eredetileg az egykor étkezések végén tálalt, vérből készült leves volt; később tévesen a kávéval is összefüggésbe hozták. A jelenlegi jelentés kialakulásához a *lé* és *leves* más összetételekben élő átvitt értelmű 'szerencsétlenség, baj' jelentései is hozzájárulhattak, vö. *nyakleves, megissza a levét*.

feketelista [1921] 'bizonyos személyekről készült névsor' Német mintára alkotott összetett szó, vö. német *schwarze Liste* 'feketelista'. A magyar összetétel előtagja a *fekete* melléknév, utótagja a *lista* főnév. Szintén német mintára keletkezett, *fekete-* előtagú összetételek: *feketekönyv* [1665]; vö. német *Schwarzbuch* 'feketekönyv', *feketelajstrom* [1790], vö. német *schwarze Liste* 'feketelajstrom'.

feketepiac [1945] 'spekulánsok adásvétele' Német mintára alkotott összetett szó, vö. német *Schwarzmarkt* 'feketepiac'. A magyar összetétel előtagja a *fekete* melléknév, utótagja a *piac* főnév. A *fekete* előtag jelentése 'illegális', vö. még *feketefuvar* [1941].

fekhely [1808] Összetett szó, előtagja a *fekszik* ige csonka töve, utótagja a *hely* főnév. Főleg az írott nyelvben és a hivatalos stílusban használatos. Nyelvújítás kori szó.

fekszik [1211 tn (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *puk-*, *pukal-*, votják *puk-* 'ül'. Az alapnyelvi alak **päkkz-* 'ugyanaz' lehetett. A rokon nyelvi megfelelők első szótagi magánhangzójának eredete tisztázatlan. A *fekszik* -sz eleme gyakorító igeképző, ami egy feltehető *fek-* tőhöz járult. Az -ik végződés későbbi fejlemény. Alaktani felépítésére vö. *alszik*. Az 'ül' és a 'fekszik' jelentések közötti különbség érintkezésen alapuló névátvitellel magyarázható. Fontosabb származékai: *fektet* [1532], *fekvés* [1536].

fel [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a *föl* 'felső rész, felület' főnév *fel* változata, eredetibb alakja pedig az -é helyhatározóragra végződött. A *fel* forma igekötői szerepben fejlődött az *é* rövidülésével, majd a második nyílt szótagból való kiesésével, alakulásmódjára vö. *el, meg*. Eredeti szófaja határozószó volt, ennek alapján fejlődött igekötői használata. Származéka a *feljebb* [1372 u.], ennek keletkezésére vö. *beljebb*.

fél¹ [1138 tn (?), 13. század közepe] 'nyugtalanodik, szorong' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pił'*, osztják *pěl-*, zürjén *pol-*, votják *puwi-*, mordvin *pele-*, finn *pelkä-*, lapp *bállä-*, jurák *pīlū-*, szelkup *pitj-*, kamassz *pim-*: 'fél'. Az uráli alapalak **pele-* 'ugyanaz' lehetett. A *félsz* főnévi származék [1655] az ige egyes szám 2. személyű alakjának főnevesülése, vö. *mersz*. A *féltékeny* [1742], *félős* [1783], *(meg)félemlít* [1784], *félelmetes* [1799], *féltékenykedik* [1832] származékok a nyelvújítás korában keletkeztek. További köznyelvi származékok: *félt* [1227 tn.], *félelem* [1372 u.], *félenk* [1536].

fél² [1138 tn (?), 12. század vége] 'valaminek, valakinek a része; oldal; társ' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pāl'* 'valaminek a fele; oldal', osztják *pełok* 'fél', *pěl* 'oldal', zürjén *pel* 'egy pár fele; oldal', votják *pal* 'ugyanaz; fél; világtáj; napszak', cseremisiz *pel, wel* 'oldal', *pelə* 'egy párból az egyik', mordvin *pel', pāl', pelé* 'ugyanaz', finn *suupiel* 'szájszöglet', *pielos, pielus* 'valaminek a széle', lapp *bšlle* 'oldal; fél; egy párból az egyik', jurák szamojéd *pele* 'valaminek a fele, egy része', szelkup *päläk* 'fél; oldal', kamassz *pjel, pěl* 'egy párból az egyik; oldal'. A szó a uráli alapnyelvben **pälä* 'oldal; fél; egy párból az egyik' alakban élhetett. Származékai: *feles* [1138 tn (?), 1541], *felényi* [1604], *felez* [1708].

felcser [1570 tn (?), 1708] 'borbély; tábori orvos' Német jövevényszó, vö. német *Feldscher* 'tábori seborvos', ennek forrása az újfelnémet *feldscherer* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'tábori borbély'. A szó elsősorban az ausztriai német katonai nyelv révén honosodott meg.

-féle [1372 u.] Melléknévképző. Önálló szói eredetű toldalék. A *fél* névszó -é > -e latíuszragos alakja összetételi utótagként tapadt hozzá egyes szavakhoz, majd a 'valamihez vagy valakihez hasonló' jelentést felvéve már a 14. század végén megindult a képzővé válás útján. Főnevekhez, számnevekhez, névmásokhoz járul, pl. *ruhaféle, kétféle, efféle*. A mai nyelvhasználatban gyakori, termékeny formáns.

felebarát [1495 k.] Összetett szó, előtagja a *fél²* főnév -e egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakulata, utótagja a *barát* főnév. Az előtag a régi 'embertárs, felebarát' jelentéssel került az összetételbe. Hasonló jellegű régi nyelvi összetételek: *feleszolda* 'szolgatárs' [1416 u.], *feletanítvány* 'diáktárs' [1416 u.], *felemás* '(házas)társ' [1689].

felejt [1516] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö ismeretlen eredetű, a *-jt* végződés műveltető igeképző. Származékai: *felejtkezik* [1575], *felejthetetlen* [1770]. Ugyanezen töből keletkezett *-d* gyakorító-kezdő képzővel a *feled* [12. század vége], ennek származékai: *feledkezik* [1416 u.], *feledékeny* [1474], *feledékenység* [1474], *feledhetetlen* [1794].

felekezet [1519 k.] 'szervezett vallási közösség' Származékszó, alapszava a régi nyelvi *felekezik* 'társul, szövetkezik', amely a *fél* 'társ' jelentéséből jött létre visszaható képzővel. Az *-et* végződés névszóképző. Melléknévi továbbképzése a *felekezeti* [1826].

felel [1372 u.] Származékszó. Alapszava a *fél* 'embertárs, felebarát' főnév, *-l* végződése igeképző. Az ige eredeti jelentése 'beszélgetésben félként, társként viselkedik', ebből alakult ki a 'törvény előtt, peres ügyben válaszol' > 'vállalja, hogy számot ad (hogy felel) valamiért' > 'számot ad' jelentésláncolat. Származékai: *felelet* [1372 u.], *felelés* [1372 u.], *feleltet* [1581], *felelős* [1835], *felelőtlen* [1899]. Az utolsó két származék valószínűleg a nyelvújítás korában keletkezett.

felemás [1472] 'hozzá nem illő párja van; határozatlan' Összetett szó, előtagja a *fél* főnév *-e* egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakulata, utótagja a *más* 'eltérő, különböző'. A jelzői szerepű melléknév kialakulásának útja a következő lehetett: *ez öltözet fele más* > *ez öltözet felemás* > *ez felemás öltözet*.

feleség [1405 k.] Származékszó: a *fél* főnév *-ség* névszóképzős alakulata. Az elnevezés alapjául az alapszó 'párosan összetartozó dolgok egyike; társ, feleség' jelentései szolgáltak. Hasonló szemléletmódot tükröző elnevezések más nyelvekben is kimutathatók, vö. finn *puoli* 'fél' > finn *puoliso* 'feleség, házastárs', latin *socius* 'társ; részes, szövetséges' > középkori latin *socia* 'feleség'.

felesel [1589] Származékszó, melynek alapszava a *feles* 'társ', *-l* végződése gyakorító igeképző. Jelentésében eredetileg a párbeszéd, a feleletadás volt meghatározó, rosszalló érteleme később alakult ki, vö. *felel*.

felette [1372 u.] 'nagyon' Megszilárdult ragos alakulat. A *felett ~ fölött* 'valamin túl' névutóból jött létre *-e* egyes szám 3. személyű személyraggal. A *felettebb* [1372 u.] a címszó középfokjeles alakja. Az irodalmi nyelv szavai.

felettes [1783 (?), 1837] Származékszó, amely tudatos szóalkotással jött létre a nyelvújítás korában. Alapszava a *föl ~ fel* 'felső rész, felület' főnév *-t* helyhatározóragos alakja, végződése pedig az *-s* melléknévképző. Eredeti szófaja melléknév volt, később jelzős szerkezetek jelzőjének önállósodásával és jelentéstapadással főnevesült.

felhang [1803] Német mintára alkotott összetett szó, előtagja a *fel*, utótagja a *hang*, vö. német *Oberton* 'felhang'. Az összetételt valószínűleg Márton József alkotta meg a nyelvújítás korában. A *felhang* akusztikai 'egy hang megszólaltatásakor keletkező, de külön nem hallható magasabb hang(ok)' jelentése a németből származik.

félhold [1405 k.] Összetett szó, előtagja a *fél* 'valaminek az egyik része', utótagja a *hold*. További összetételek, melyekben a *fél* előtag jelentése 'nem egész, nem teljes': *féleszű* [1588], *félbolond* [1793], *félvallról* [1808], *félnótás* [1888].

felhőkarcoló [1913] Német mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Wolkenkratzer* 'felhőkarcoló' (< *Wolke* 'felhő' + *Kratzer* 'karcolás'). A német összetétel az angol *sky-scraeper* 'ugyanaz' mintájára keletkezett. A magyar összetétel előtagja a *felhő* főnév, utótagja pedig a *karcol* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja.

feljebbvaló [1456 k.] Előtagja a *feljebb* határozó, utótagja a *való* összetételi utótag. A főnévi jelentés tapadással válhatott ki a *valaki felett való* típusú alárendelő mondat szerkezetből. Elterjedésében szerepet játszhatott az ellentétes jelentésű *alattvaló* is.

fellebbez [1636] Származékszó, mely a *feljebb* alapszóból keletkezett *-z* igeképzővel, alaktanilag vö. *aláz, előz*. Az alapszó a *fel ~ föl* határozószó középfokjeles alakja. A szó belseji *ll* depalatalizáció eredménye a korábbi *lly*-ből. A 'felsőbb igazságszolgáltatási szervhez fordul' jelentés a nyelvújítás korában alakult ki [1843]. Főnévi származéka a *fellebbezés* [1808].

felleg [1493 k.] Ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. osztják *pālŋ*, zürjén régi nyelvi *pil*, votják *pilēm*, cseremis *pəl*, mordvin *pel', pejel'*, finn *pilvi*, lapp *bâl'vâ*: 'felhő'. A szó a finnugor alapnyelvben **pilβe* 'ugyanaz' alakban élhetett. A magyar szó belseji *ll* hasonulással jött létre a finnugor alapnyelvi **lβ* hangkapcsolatból. A végződés

névszóképző, és valószínűleg az ősmagyar korban csatlakozott a tőhöz: $*\beta > * \gamma > g$. A *felhő* [1519] azonos tőből keletkezett ($*l\beta > lh$), végződése szintén ősmagyar kori névszóképző ($*-\beta > -\delta$). Származékai: *felhős* [1572], *felhősödik* [1585], *felhőzet* [1604], *felhőtlen* [1604].

fellengző [1788 k.] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó: a régi nyelvi *felleng* 'magasan repül; emelkedetten gondolkodik' alapszó [1785] -z gyakorító képzős alakulatának -ő végű folyamatos melléknévi igeneve. Az alapszó nyelvújítási szó, mely a *fel* igekötőből és a *leng* igéből jött létre. A címszó szintén a nyelvújítás korában jött létre. A köznyelvben elsősorban a *fellengzős* melléknévi származék [1833] használatos.

felől [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat. A *fél* 'oldal, rész, fele valaminek' főnévből keletkezett -l helyhatározóraggal. A *felé* [1372 u.] azonos alapszóból -é helyhatározóraggal jött létre. Határozószókhöz, illetve igekötőkhöz kapcsolódva az ige által kifejezett cselekvés befejezetlenségének jelölésére is szolgál, például *jön befelé*.

felperes [1517] 'a keresetet indító fél' Összetett szó, előtagja a *fel*, utótagja a *per* főnév -s képzős származéka. Az előtag jelentése átvitt értelmű, vö. *alperes*.

félre [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *fél* 'oldal' főnévből keletkezett -re helyhatározóraggal. Határozóragos főnévből vált helyhatározószóvá a szölamhatár eltolódásával. Jelentésfejlődése a következőképpen alakulhatott: 'oldalra' > 'oldal' > 'nem egyenes irányban' > 'hibásan, helytelenül'; vö. még: *alá, benne*.

felsál [1588] 'marhacomb felső részéből való hús' Német, közelebről bajor-osztrák mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Oberschale*, bajor-osztrák *oberschäl*: 'felsál'. A magyar összetétel utótagja önállóan is élt a régi nyelvben *sály ~ sál* 'lapockacsont' [1565] formában. Ez a középelnémet *schal, schäl* 'combhús (főleg marhái)' átvétele.

felség [1372 u.] Származékszó. Alapszava a *fel* (~ *föl*), -ség végződése névszóképző. A 'felsőbbrendűség' > 'uralkodó címe, megszólítása' jelentésfejlődés más nyelvekben is kimutatható, vö. latin *eminentia* 'kiemelkedés; valami kitűnő volta' > középkori latin 'uralkodó, főpap megtisztelő címe', latin *maiestas* 'fenség, méltóság; a császár megtisztelő címe', angol *majesty, Your Majesty* 'felség, felséged'. Származéka a *felséges* [1372 u.].

felső [1256 tn., 1416 u.] Származékszó, alapszava a *fel* 'felső rész, valaminek a felülete' főnév, -ső végződése melléknévképző, alaktani felépítésére vö. *alsó, belsej*. Főnévi 'kártyafigura' jelentése [1720] német eredetű, vö. német *Ober* 'felső (a kártyában)'. A 'felsőruha, felsőkabát' jelentés [1840] jelentéstapadással keletkezett a *felsőruha* [1507] összetételből. Melléknévképzős származéka, a *felső* [1956] főnevesült, elsősorban 'felső tagozatos iskolás' jelentésben él.

felsül [1785] 'kudarcot vall' Összetett szó: előtagja a *fel*- igekötő, utótagja a *sül* ige. Az ige a fegyver elsütésével lehet kapcsolatban. Hasonló, átvitt értelmű, negatív jelentésárnyalattal szerepel a *fel*- igekötő a *felhagy* (*valamivel*) és a *felad* 'beletörődik' igékben.

felszarvaz [1865] Nemzetközi mintára keletkezett összetett szó, vö. német *jemandem Hörner aufsetzen*, francia *planter des cornes à quelqu'un*, olasz *far le corna a qualcuno*: 'felszarvaz'. A megcsalt férj homlokára helyezett gondolatbeli szarvak képzetének, így magának az elnevezésnek az alapja talán a szarvat viselő állatok – ökör, kos – jámborságával, butaságával és türelmével hozható kapcsolatba. A magyar összetétel előtagja a *fel*- igekötő, utótagja a *szarvaz* 'szarvakkal ellát' ige.

félszeg [1469] Összetett szó, előtagja a *fél*, utótagja a *szeg* 'szöglet' főnév. Olyan típusú összetétel, mint a *félszem, félláb*. A szó eredetileg főnév volt 'az, aminek hiányzik néhány szeglete' jelentésben, melléknévvé jelzői használat révén vált. Eredeti jelentése 'csonka; béna; ferde' volt, a 'gyámoltalan' jelentés elterjedése a nyelvújítás korához kapcsolódik, és kapcsolatban lehet a német *einseitig* 'egyoldalú; félszeg' szóval.

félszemű [1490 k.] Összetett szó, előtagja a *fél* 'valaminek egyik része', utótagja a *szemű*, a *szem* -ű melléknévképzős alakja. További összetételek, melyekben a *fél* előtag jelentése 'egy párból az egyik': *félkez* [1585 k.], *félkezű* [1883], *félláb* [1604], *féllábú* [1808], *félfülű* [1679], *félkarú* [1844]. Ezek az összetételek a természetes kettes szám, a duális emlékét őrizhetik.

felszín [1780] Latin vagy német mintára keletkezett összetétel, előtagja a *fel*, utótagja a *szín*, vö. latin *superficies*, német *Oberfläche*: 'felszín'. A nyelvújítás korában keletkezett.

félteke [1604] Latin mintára keletkezett összetétel, előtagja a *fél*² 'valaminek az egyik része', utótagja a *teke* 'gömb, labda'; vö. még: latin *hemisphaerium* 'félteke'. Hasonló, idegen mintára keletkezett összetételek, melyekben az előtag jelentése 'valaminek a fele': *félvér* [1831], vö. német *Halbblut*, angol *half-blood*: 'félvér'; *félkör* [1835], vö. német *Halbkugel*, angol *half-circle*: 'félkör'.

feltétel [1645] Latin mintára keletkezett összetett szó (tükörszó), vö. tudományos latin *propositio* 'tétel, föltétel' (tulajdonképpen 'előre helyezés'), latin *propositum* 'szándék, terv; tétel, valamely írásműnek, beszédnek a tárgya' (tulajdonképpen 'az, amit előre helyeztek'). A magyar összetétel előtagja a *fel*- igekötő, utótagja pedig a *tétel* főnév. Származékai: *feltételes* [1792], *feltételez* [1837–1843], *feltétlen* [1840]. Ez utóbbi tudatos, nyelvújítás kori rövidítés lehet a *feltételekten*-ből, vö. *okvetlen*.

felület [1786] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeképpen keletkezett a nyelvújítás korában. Alapszava maga is származékszó, a *föl* ~ *fel* 'felső rész, felület' főnév *-l* helyhatározóragos alakja, végződése a *-t* névszóképző. Barczafalvi Szabó Dávid alkotta meg a *körület* analógiájára. Származékai a *felületes* [1811–1898] és a *felületesség* [1834–1863].

felvég [1600] 'községnek magasabban vagy északabbra fekvő része' Összetett szó, előtagja a *fel*, utótagja a *vég*. Jelzős szerkezetből forrott össze. Az előtag jelentése 'fentebb, magasabban lévő', vö. *felház* [1508], *fel föld* [1469 tn., 1542], *felvidék* [1868]. A *felvég* és a *felház* nyelvjárási szavak.

felvonás [1778] Német mintára keletkezett összetett szó, előtagja a *fel*, utótagja pedig a *vonás*, vö. német *Aufzug* 'felvonás'. A német szó jelentése a német *aufziehen* 'felhúz, felfelé húz' ige konkrét jelentéséből vezethető le. A nyelvújítás korában keletkezett. Hasonló, nyelvújítási vagy későbbi, német mintára keletkezett, a konkrét igei tartalomból átvitt jelentésűvé vált összetételek: *felvilágosodás* [1789], *fel fogás* [1815], *felvágás* [1960]; vö. még: *felvilágosítás* [1793], *felvilágosult* [1831], *fel fogható* [1833–1842], *fel foghatatlan* [1865].

fém [1804] Mesterséges szóalkotás eredménye. Szörövidítéssel keletkezett a *fénylik* ige *fémlik* változatából. Alaktani szempontból vö. *áram*, *csillám*, eredeti jelentése 'fény' volt, a 'fém' hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. Nyelvújítás kori szó.

fémjелеz [1912] 'nemesfémeket vizsgálat alapján hitelesítő jelzéssel lát el; valamely alkotás értékét tekintélyével biztosítja' Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó. Előtagja a *fém* főnév, utótagja a *jелеz* 'jellel ellát' ige. A szó első jelentése egy 1868-ban hozott törvénnyel van összefüggésben, miszerint a nemesfémekből készült tárgyakra jelzést kell bélyegzővel beütetni, amely a hitelességet és a nemesfém finomságát jelzi. Második, ma elterjedtebb jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett. Nyelvújítás kori szó.

fen [1223 tn. (?), 1550 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *p̄ñl-* 'fen', votják *penon* 'köszörűkő'. A szó finnugor alapnyelvi alakja a **p̄ñz* 'köszörű; köszörül' lehetett. Igenévszói eredetű. Az ómagyarban még névszói használata is kimutatható (1211 tn. (?), 1395 u.), ez már csak összetett szavak előtagjaként őrződött meg, vö. *fenkő*.

fene [1236 tn. (?), 1372 u.] Származékszó. A *fen* ige *-e* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakulata, vö. *fürge*, *lenge*. Eredetileg főleg dühös, támadásra készülő, fogait fenő vadállatokra használt melléknévi jelző volt, majd jelentéstapadással főnevesült, vö. *fene farkas* 'feldühödött farkas' [1506]. Eredeti jelentése elhomályosult, ma elsősorban szitokszóként, tagadást kifejező szóként, illetve nyomósító szóként használatos. Származéka a *fenesség* 'baj, bökkenő' [1416 u.].

fenék [1269 tn. (?), 1339] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. Az alapszó valószínűleg igei természetű, eredete azonban ismeretlen. A szóvégi *-ék* névszóképző. Származékai: *feneketlen* [1531], *megfeneklik* [1636], *fenekel* [1757].

fenevad [1506] Összetett szó, előtagja a *fene* 'vad, iszonyú', utótagja pedig a *vad* 'vadállat'. A melléknév és a főnév a gyakori együttes jelzői használat következtében forrt össze.

fenn [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *fel* szóból keletkezett *-n* helyhatározóraggal (*felen* > *fen* > *fenn*). A *fent* [1525] a *fen* alakváltozatból *-t* helyhatározóraggal jött létre. A *fenn* eredetileg helyhatározó, egyes kapcsolataiban igekötőként is használatos, például: *fennáll*, *fennmarad*. A címszó származékai: *fenső* [1820], *fensőbbség* [1829], megszilárdult ragos alakulatai: *fennen* [1372 u.].

fennhéjáz [1575] Összetett szó, előtagja a *fenn*, utótagja a *héjáz*. A *héjáz* utótag eredete és jelentése vitatott: vagy a régi nyelvi *héj* 'padlás, tető' igei származéka, e magyarázat szerint a szó eredeti jelentése arra vezethető vissza, hogy az volt nagyravágyó, aki a házát kevélységből minél magasabbra építette; vagy pedig a *héja* madárnév igei származéka. Jelentése tehát arra utal, hogy valaki a madárhoz hasonlóan magasán szárnyal. Az első magyarázat művelődéstörténeti, az utóbbi pedig nyelvtörténeti szempontból bizonytalan.

fennkölt [1774] Nyelvújítás kori összetett szó. Az előtag irányhatározói szerepű igekötő, az utótag pedig a *kel* 'fölkel, emelkedik, keletkezik' ige *-t* képzős befejezett melléknévi igenévi alakváltozata. Az előtag határozói funkcióban és elvont jelentésben szerepel. Származéka a *fennkölttség* [1848].

fenség [1772] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a *fenn*, *-ség* végződése névszóképző. Jelentéseit többnyire a *felség* jelentéseiből lehet levezetni. Az 'uralkodócsalád tagjainak megtisztelő címe' jelentés a német *Hoheit* 'ugyanaz' alapján jött létre. A nyelvújítás korában keletkezett. Melléknévi származéka a *fenséges* [1791].

fény [1075 tn. (?), 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. *fehér*, továbbá a szó indoeurópai megfelelőinek párhuzamos jelentésfejlődését, például olasz *bianco* 'fehér'; <régi nyelvi> 'fényes'. Végződése valószínűleg az *-n* ~ *-ny* névszóképző, vö. *gyertyán*, *sovány*. Származékai: *fényes* [13. század eleje], *fénylik* [1372 u.], *fényesít* [1416 u.], *fénytelen* [1788–1789], *fényez* [1802].

fenyegget [1372 u.] Származékszó, valószínűleg a *fén* igéből keletkezett *-get* gyakorító képzővel. A szó eredeti jelentése 'fenegeti a fogát valaki ellen' lehetett. Hasonló jelentésváltozás követhető nyomon az *acsarkodik* ige esetében. Származékai: *fenyegetés* [1372 u.] és *fenyegetőzik* [1585]. Azonos töből, *-ít* műveltető képzővel jött létre a *fenyít* ige [1416 u.]; ennek származéka a *fenyíték* [1474].

fénykép [1822] Német mintára keletkezett összetett szó, melynek előtagja a *fény*, utótagja a *kép* főnév, vö. német *Lichtbild* 'fénykép'. Nyelvújítás kori szó. Származékai a *fényképez* ige [1854] és a *fényképész* főnév [1860].

fenyő [1211 tn., 1231] Ősi, finnugor kori szó, magyar képzéssel. A töre vö. zürjén *ponel'* 'fiatal lucfenyő', votják *pumel'* 'fiatal hajtás, fiatal fa', cseremisiz *pən* 'lucfenyő'. A zürjén és a votják szavak idetartozása hangtani okokból bizonytalan. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pšns* 'ugyanaz' lehetett. A finnugor **n* > magyar *ny* hangváltozásra vö. *hány*. A szóvégi *-ő* névszóképző, vö. *felhő*, *tüdő*. A *fenyves* származék [1211 tn., 1055 k.] a *fenyves erdő* jelzős szerkezetből jelentéstapadással önállósult. A horvát-szerb *venja* 'boróka' a magyar szó átvétele.

fényűzés [1793] Mesterséges szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori összetétel, előtagja a *fény*, utótagja az *űz* ige főnévi származéka. Hasonlóképpen keletkezett a *fényűző* összetétel [1793], előtagja a *fény*, utótagja az *űz* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja. E szavak létrejöttében szerepet játszott a latin *luxus* 'pompa, fényűzés' és a *luxuria* 'ugyanaz' is, melyek a latin *lux* 'fény' származékai.

fér [1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *pir-* 'bemegey, belép', votják *pir-* 'bemegey, bejut, betér', cseremisiz *pāre-* 'bemegey, belép, befér'. A szó a finnugor alapnyelvben **pšr-*, esetleg **pur-* 'bemegey, belép' alakban létezhetett. A származtatást a rokon nyelvi megfelelők eltérő magánhangzói teszik bizonytalaná. Származéka: *férkőzik* [1519].

fércel [16. század vége] Német, közelebből felnémet jövevényszó, vö. német, korai újfelnémet *fitzen* 'fércel, ráncol', régi nyelvi *zusammenfitzen* 'fércel, nagyjából összevarr'. A német szavak a német *Fitze* 'mating, pászma; vacakság' származékai. A szó belseji *cc* > *rc* elhasonulásra vö. *sarcol*. A *férc* főnévi származék [1794] elvonással keletkezett a *fércel-*ből, alaktanilag vö. *sarc*.

ferde [1313 tn. (?), 1791] Származékszó, a *fürdik* ige *fered* alakváltozatának *-e* képzős folyamatos melléknévi igenévi alakjából keletkezett, alaktani felépítésére vö. *kerge*, *lengé*. Az alapszó eredeti jelentése 'fordul' lehetett; vö. még: *fordít*. Származékai a *ferdül* [1832] és a *ferdít* [1836].

féreg [1152 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *pēr̄k* 'féreg, kukac, rovar', zürjén *perk* 'tetű'. A finnugor alapalak **perkks* vagy **perkš* 'féreg' lehetett. A magyar szóvégi *g* (< *k*) és a finnugor megfelelők *k* hangja, amennyiben a tőhöz tartozik, a finnugor szó belseji **rk(k)* hangkapcsolat folytatója, de az is lehet, hogy egy finnugor korig visszavezethető kicsinyítő képző. A szó elvont jelentése más nyelvekben is kialakult, vö. angol *worm* 'féreg; hitvány alak', oszmán-török *qurt* 'féreg; farkas'. Származékai: *férges* [1228 tn.], *férgesedik* [1585].

ferences [1838] Származékszó, a szerzetesrendet alapító Szent Ferenc nevéből keletkezett *-s* melléknévképzővel. Alakulásmódjára vö. *bencés*, *dömés*. Magyarországon az első ferences rendi kolostort 1220 körül alapították. Hasonló elnevezésekre vö. *ferencbarát* [1559], *ferenciek* [1793], *ferencszerzetes* [1835].

férfi [1372 u.] Összetett szó, előtagja a *férj*, utótagja pedig a *fiú* főnév *fi* változata. Az összetétel feltehetőleg az előtag 'házastárs' jelentésének kialakulása előtt jöhetett létre a szóvégi *j* kiesésével. Az utótaggal való kapcsolat elhomályosult, erre utalnak a magas hangrendű ragokkal ellátott alakok is, vö. *férfivel*, *férfinek* stb. Fontosabb származékai: *férfiúság* [1495 e.], *férfiúi* [1519], *férfias* [1595].

férj [1395 k. (?), 1416 u.] Összetett szó, előtagja a *fi* (a *fiú* változata), utótagja az önállóan nem adatható *er(j)*, vö. *ember*. Az utótag ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *erjo* 'fiú, valakinek a fia', finn *yrkä* 'legény, kérő', *yrkö* 'férfi'. A szó a finnugor alapnyelvben **irkä* vagy **ürkä* 'férfi, fiú' alakban élhetett. A magyar szóvégi *j* vagy a finnugor **k* > ősmagyar *γ* folytatása, vagy kicsinyítő képző. Bár a cseremisizben is él hasonló szerkezetű összetétel (vö. *fiú*), a szó valószínűleg a magyar nyelv külön életében alakult ki. Származékai a *férjes* [1585], *férjezett* [1884].

fertály [1367] 'negyedóra; negyedév; település valamely negyede' Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet, hazai újfelnémet *vierteil*, *viertel* 'negyedrés, negyed; töredék, darab; egy fajta ür- és területmérték', német *Viertel* 'negyedrés, negyed; negyedóra; városnegyed; holdnegyed'. A német szó magyar közvetítéssel a szláv nyelvekbe is átkerült. Régi nyelvi szó.

fertő [1055] 'mocsaras hely; erkölcsi szenny' Szófajváltással, a *fertő* folyamatos melléknévi igenév főnevesülésével keletkezett, vö. *erdő*, *kendő*. A relatív *tő -t* műveltető képzőt tartalmaz. Az abszolút *tő* a *fordít* ige alapszavának magas hangrendű megfelelője. A szó eredeti jelentése 'fetrengő, fürdőhely (elsősorban állatok számára)' volt, ebből jött létre a 'mocsaras hely, ingovány', majd a *bűn fertője* típusú szókapcsolatokból az átvitt értelmű jelentés. Fontosabb származékok: *fertőz* [1372 u.], *fertőző* [1470], *fertőzés* [1493 k.], *fertőződik* [1568], *fertőtlenít* [1890].

fess [1836] 'jó alakú, csinosan öltözött' Német, közelebbről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *fesch* 'szemrevaló, csinos, divatos'. Ennek forrása az angol *fashionable* 'divatos' szó. A bizalmas társalgási nyelv elavulóban levő szava.

fest [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. lapp *pie^{dt}'sad* 'folt (például az állatok szőrén)'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pščz* 'festék; fest' lehetett. A származtatást bizonytalanná teszi a rokon nyelvi megfelelések nagyfokú hiánya. A finnugor szó belseji **č* > magyar *s* hangfejlődésre vö. *fiist*. A *-t* végződés valószínűleg műveltető, esetleg mozzanatos képző. Származékai: *festék* [1372 u.], *festő* [1416 u.], *festői* [1604], *festmény* [1786], *festészet* [1833].

fésű [1400 tn. (?), 1527] Szófajváltással keletkezett egy ugor, esetleg finnugor kori szótó származéka alapján. Főnevesült folyamatos melléknévi igenév, alaktani felépítésére vö. *csengettyű*, *seprű*. A *tő* a *feslik* ige tövével azonos. Származékai: *fésül* [1518 k.], *fésületlen* [1577], *fésülködik* [1772].

fészek [1298] Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *piŋ* 'fészek', osztják *pěl* 'ugyanaz (madaré, vidráé)', zürjén *poz* 'ugyanaz', votják *puz* 'herezacskó, here; tojás', cseremisiz *pžäš* 'fészek, lakás', mordvin *piza*, *pize* 'madárfészek', finn *pesä* 'fészek', lapp *bšsse* 'ugyanaz; kezdetleges lakóhely', jurák *pidē*, szelkup *pitz*, kamassz *phidä*: 'ugyanaz'. A szó az uráli alapnyelvben **pesä* 'fészek' alakban élhetett. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *ének*, *lélek*. Származéka: *fészkel* [1723].

fészker [1786] 'félfedeles kisebb gazdasági épület' Összetett szó, előtagja a *fél*² 'két részre osztott dolog egyik része; páros dologból az egyik', utótagja pedig a *szer* 'sor, oldal'. A *fészker* a régi nyelvben 'féloldal, pár nélküli' jelentésben élt. A raktárépület általában a szomszéd ház falához van hozzáépítve, ezért teteje csak egy irányban lejt. Hasonló szemléleten alapuló, de a címszóval közelebbről összefüggésbe nem hozható kifejezéseket a rokon nyelvekben is találunk, vö. osztják *χot-peļək* 'félig zárt kunyhó', *kat-peļək* 'föltetős kunyhó'. A *fészker* hangalak a szó összetétel voltának elhomályosulásával jött létre.

fészkelődik [1650] Származékszó. A *fészek* alapszóból keletkezett a valaminek a létrehozását jelölő *-l* és az *-ődik* visszaható igeképzővel, vö. *bibeldődik*, *ékelődik*, *csúfolódik*. A 'nyugtalanul ide-oda mozog' jelentés alapja az lehet, hogy a madár sokáig mozgolódik, mielőtt beleül a fészkébe.

feszt [1861] 'szilárdan, erősen; folyton, állandóan' Német jövevényszó, vö. német *fest* 'szilárd, erős, kemény, állandó; szilárdan, erősen, keményen, állandóan'. A német szó indoeurópai eredetű. A bizalmas társalgási nyelv elavulóban lévő szava.

fesztáv [1885] 'pillérek, oszlopok egymástól való távolsága; repülőgép szárnyvégeinek távolsága' Német mintára keletkezett összetett szó (tükörszó), előtagja a *feszés*, *feszít* szavak alapján kikövetkeztetett *fesz-*, utótagja a *távolság* nyelvújítási *táv* formája. A német mintára vö. *Spannweite* 'feszítáv' (*spannen* 'feszít' + *Weite* 'távolság'). A nyelvújítás korában keletkezett. A köznyelvben a később létrejött *fesztávolság* [1950] is használatos.

fesztivál [1948] Nemzetközi szó, vö. német *Festival*, angol *festival*, orosz *фестиваль* [fesztyivalj]: 'fesztivál'. Ezek a latinra vezethetők vissza; vö. középkori latin *festivals* 'ünnepi, ünnepélyes'. A szó az angoltól terjedt el, nyelvünkbe az orosz közvetítette.

feszül [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö ismeretlen eredetű, a végződés az *-ül* igeképző. Mind a konkrét, mind az absztrakt jelentések kialakulásában szerepe volt a latin *intendere* 'megfeszít, kinyújt; megerőltet, figyelmét fordítja valahová' és a német *spannen* 'feszít; feszül (ruha); lebilincsel, leköt' igének. A *feszület* származék [1372 u.] valószínűleg déli szláv minta alapján létrejött tükörfordítás, vö. szlovén *razpetje* 'keresztre feszítés; feszület' < *razpeti* 'keresztre feszít'. Másik származéka a *feszültség* [1781]. A címszóval azonos tőből keletkezett származékok: *feszít* [1416 u.], *feszés* [1536], *feszéget* [1573], *feszeng* [1645], *fesztelen* [1835]. Ez utóbbi, valamint a ma már nem használatos *feszély* 'feszélyeztettség' [1833 (?), 1844] nyelvújítás kori származék a mesterségesen kikövetkeztetett *fesz-* tőből (vö. *fesztávolság*). A *feszély* igei származéka a *feszélyez* [1853].

fétis [1826] 'bálvány, talizmán' Nemzetközi szó, vö. német *Fetisch*, angol *fetish*, francia *fétiche*: 'fétis'. A szó a franciából terjedt el, ahol a portugál *feitiço* 'bábj, bűvölet, igézet, talizmán' átvétele, végső forrása a latin. A nemzetközi szócsalád tagjai még a *fetisizmus* [1865] és a *fetiszizál* [1948], a főnévre vö. német *Fetischismus*, angol *fetishism*, francia *fétichisme*: 'fetisizmus', az igére vö. német *fetischisieren*, angol *fetishize*, francia *fétichiser*, orosz *фетишизировать* [fetyisizirovaty]: 'fetiszizál'. A főnevek nyelvünkbe a német vagy a francia közvetítésével kerültek, az ige pedig az oroszról.

fetreg [1508] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö a *fertő* szó tövével azonosítható, *-t* eleme műveltető igeképző. A szóvégi *-g* gyakortató igeképző. A *fetreg* hangalak hangátvétellel és a szó belseji *n* későbbi betoldásával keletkezett.

feudális [1791] 'hűbéri' Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *feudalis* 'ugyanaz', ennek forrása a középkori és hazai latin *feudum* 'hűbér'. A *feudalizmus*-ra [1851] vö. újkori és hazai latin *feudalismus* 'feudalizmus'. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *brutális*.

fiáker [1780] 'kétlovas bérkocsi' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Fiaker* 'fiáker; fiákeres'. A szó végső soron francia eredetű és Szent Fiacrius nevével azonos, vö. francia *Saint Fiacre*. A hagyomány szerint Párizsban az első bérkocsikat az ő képével díszített ház előtt lehetett fogadni. Kiveszőben lévő szó. Származéka a *fiákeres* [1844].

fiaskó [1844] 'kudarcc, felsülés' Nemzetközi szó, vö. német *Fiasko*, angol *fiasco*, olasz *fiasco*: 'fiaskó'. A szó az olaszról terjedt el a *far fiasco* 'megbukik' kifejezés alapján. Nyelvünkbe a németből és az olaszról egyaránt kerülhetett. Elavulóban lévő választékos stílusértékű szó.

Fiastyúk [1405 k.] 'csillaghalmaz a Bika csillagképben' Összetett szó, előtagja a *fias* 'fiúval, utóddal rendelkező', utótagja a *tyúk*. Hasonló felépítésű, a csillaghalmaz megnevezésére szolgáló összetételeket más nyelvekben is találunk, vö. orosz nyelvjárási *ymuoe ghezdo* [utyinoje gnyezdo], lengyel nyelvjárási *kwoczka z kurczetami*: 'Fiastyúk'. Egyéb elnevezései: *csibésytyúk* [1891], *fiascsillag* [1901].

fiatal [1302] Származékszó. Alapszava a *fiú* főnév *fi* változata, *-tal* végződése melléknévképző, mégpedig a *-talan* fosztóképző korábbi alakja. Alaktanilag vö. nyelvjárási *mezejtel* 'meztelen', *sajtal* 'sótlan'. A címszó eredeti jelentése 'idősebb fa gyökeréről nőtt hajtás'. A melléknévet eredetileg olyan fákra, élőlényekre alkalmazták, melyeknek még nem volt hajtása, „fia”, majd hasonlóságon alapuló névátvitellel emberekre is használni kezdték. Származékai: *fiatalos* [1585], *fiatalodik* [1792], *fiatalít* [1803].

ficamodik [1585] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, töve a *fickándozik* tövével azonos, a hangutánzás-hangfestés síkján a *biccent* ige családjával is kapcsolatba hozható. A végződés visszaható igeképző. Azonos töből műveltető igeképzővel keletkezett a *ficamít* [1585]. A *ficam* [1818] nyelvújítás kori szóelvonás az igékből.

fickándozik [1592] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, töve a *ficamodik* ige tövével azonos. Azonos töből *-l* gyakorító képzővel keletkezett a *ficánkol* [1807].

fickó [1621 tn. (?), 1633] Belső fejlemény, valószínűleg játékos szóalkotás eredménye. Alapszava a *fi* (a *fiú* rövid alakváltozata), *-kó* végződése kicsinyítő képző, vö. *fakó*, *tuskó*. A szó belseji *c* ugyancsak kicsinyítő képző.

ficsúr [1358–1359 tn. (?), 1570] 'piperkőc, nyegle fiatalember' Román jövevényszó, vö. román *fecior*, nyelvjárási *ficiór* 'legény, fiú; szolga'. A román szavak a latin feltehető **fetiolus* 'fiúcska', végső soron pedig a latin *fetus* 'magzat' alakra vezethetők vissza. A magyar *-úr* végződés az *úr* szavunk hatására alakult. A szó Erdélyből terjedt el. Pejoratív stílusértékű szó.

fidibusz [1789] 'összezsavart papírdarab vagy faforgács, amivel pipára, szivarra gyűjtanak' Német jövevényszó, vö. német *Fidibus* 'fidibusz', vö. még: hazai latin *fidibus* 'ugyanaz'. A német szó eredete tisztázatlan. Elavult szó.

fifikus [1857] 'agyafúrt, ravasz' Német jövevényszó, vö. német *Pfiffikus* 'furfangos ember, ravasz kópé'. A német szó a német *pfiffig* 'furfangos, ravasz' melléknév származéka. A *fifika* [1894] magyar fejlemény a *praktika* : *praktikus*, *taktika* : *taktikus* szavak mintájára. A bizalmas társalgási nyelv szava.

figura [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *figura* 'alak, alakzat; forma; beszédalakzat'. Ez a latin *figere* 'képez, alakít' származéka. A 'figura táncban, sportban, zenében, játékban' jelentés a németből származik, vö. német *Figur* 'figura'. Igei származéka a *figurázik* [1714].

figyelem [1416 u.] Származékszó, alapszava azonban vitatott, talán a *fedd* ige *fegy* ~ *figy* alakváltozatából keletkezett *-elem* névszóképzővel, ebben az esetben szóhasadással elkülönült változata a *figyelem*-nek. A figyelem és a feddés azonos jelölésére vö. latin *animadvertere* 'figyel, észrevesz; fenyít'. Elképzelhető az is, hogy a *fiul* főnév az alapszó, problémát jelent azonban az, hogy a végződés deverbális névszóképző. Származékai: *figyelmez* [1416 u.] *figyelmes* [1527], *figyelmeztet* [1611], *figyelmetlen* [1723]. A *figyel* [1808] nyelvújítás kori szőrövidítés eredménye.

-fikál [1835] Gyakorító jellegű igeképző. A latin *-ficare* végű igék a magyarba *-fikál* formában kerültek, pl. *glorifikál* 'dicsőít', *mortifikál* 'megöl'. Ezt a végződést néhány esetben magyar alapszó továbbképzésére is alkalmazták, pl. *sétafikál*. Ritka, terméketlen toldalék.

fikarcnyi [1847] 'nagyon kicsi (darab)' Származékszó. Alapszava, a *fikarc* [1655] ismeretlen eredetű, 'szál, fonal, rojt' jelentése elavult. A 'majdnem semmi, nagyon kevés' jelentése él tovább a címszóban.

fikció [1835] 'kitalált dolog; föltett jelenség' Nemzetközi szó, vö. német *Fiktion*, angol *fiction*, francia *fiction*: 'fikció'; vö. még: latin *factio* 'alakítás, formálás; kitalálás; feltevés', ez a latin *figere* '<valamely masszát> formáz, alakít; kifundál, kitalál valamit' származéka. A *fiktív* melléknévre [1891] vö. német *fiktiv*, angol *fictiv*, francia *fictif*: 'fiktív'. A szó a franciából terjedt el. A főnév nyelvünkbe a latinból vagy a németből került, a végződés latinosítás eredménye. A melléknév a németből került a magyarba.

fikusz [1861] 'kaucsukfüge mint szobanövény' Latin jövevényszó, vö. latin *ficus* 'füge; fügefafa', tudományos latin *Ficus elastica* 'kaucsukfüge, fikusz'. A szó a Földközi-tenger vidékének, illetőleg Kis-Ázsiának valamely antik nyelvére vezethető vissza végső soron. A szóvégi *-sz*-re vö. *circusz*. Maga a szobanövény Kelet-Indiából származik.

filagória [1604] 'kerti (fa)házikó, lugas' Ismeretlen eredetű. Hangalakja után ítélve jövevényszónak tűnik, idegen nyelvi megfelelői azonban nem ismertek. A latinból vagy az olaszból hangtani nehézségek miatt nem származtatható. Elavulóban lévő szavunk.

filc [1833] 'nemez' Német jövevényszó, vö. német *Filz* 'filc'. Végső soron germán eredetű szó, vö. még: óangol *felt*, holland *vilt* 'filc'.

filé [1862] 'szeletben kisütött hús' Nemzetközi szó, vö. német *Filet*, angol *fillet, filets* (többes szám), francia *filet*: 'filé'. Vö. még: francia *fil* 'szál, fonál'. A szó a franciából terjedt el, nyelvünkbe a németből és a franciából került. A *filé* 'hálósövet, egy fajta kézimunka' [1865] mint nemzetközi szó szintén a franciából ered, vö. francia régi nyelvi *filé* 'háló'.

filigrán [1685] Német jövevényszó, vö. német *Filigran* 'filigránmunka, finom arany- vagy ezüstsálakból készített ötvösmunka'. A szó végső forrása az olasz *filigrana* 'ugyanaz' (*filo* 'szál, fémszál' + *grana* 'szemcsézettség'). Ötvöskifejezőként számos nyelvben elterjedt, a mai magyar köznyelvben elsősorban 'törekeny, finom alkatú' jelentésben használatos, ez a jelentés hasonlóságán alapuló névátvitellel fejlődött.

filiszter [1842] 'nyárspolgár' Német jövevényszó, vö. német *Philister* 'filiszteus; nyárspolgár'. A Bibliából ismert népnév végső forrása a héber *פְּלִשְׁתִּים* 'a föníciai partokon lakó ókori filiszteusok'. A modern jelentés a német diáknyelvben alakult ki a zsidó–filiszteus ellentét diák–nemdiák ellentéttel való összevetése alapján. Kiveszőben lévő szó.

filkó [1792] 'felső <kártyában>' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *filko* 'ostoba fickó; felső mint kártyafigura'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *πάμφιλος* 'mindenkitől szeretett, mindenkinek kedves', innen irodalmi úton került a franciába. A franciából mint vándorszó elterjedt a szláv nyelvekben, és népetimológiával nyerte el azt a formát, amely átkerült a magyarba. Nyelvjárási szó, a köznyelvben a *tökfilkó* [1792] összetételben él.

fillér [1425] 'a forint századrésze (a 20. század végéig)' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *vierer* 'apró pénzdarab' (tulajdonképpen 'a négyes'), német *Vierer* 'ugyanaz'. A magyar hangalak elhasonulással és a szó belseji *l* megnyúlásával keletkezett, a végződésre vö. *sintér*.

film [1894] Nemzetközi szó, vö. német *Film*, angol *film*, francia *film*: 'film'. A szó az angoltól terjedt el, ahol jelentéskülönüléssel keletkezett, vö. angol *film* 'hártya'. A magyarba elsősorban német közvetítéssel került.

filológus [1620] Latin jövevényszó, vö. latin *philologus* 'a tudományok barátja; tudós; irodalmár', hazai latin 'filológus, nyelvész, irodalmár'. A latin a görögből vette át a szót. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. A *filológia* [1794] szintén latin jövevényszó, vö. latin *philologia* 'irodalmi és tudományos stúdium', hazai latin 'nyelv- és irodalomtudomány'. Mindkét szó végső forrása a görög, vö. görög *φιλολογία* 'a beszéd szeretete; a tudomány(osság), az irodalom kedvelése'.

filosz [1924] 'bölcészhallgató, filológus' Szórövidüléssel keletkezett a régi nyelvi *filozopter* 'bölcészhallgató' [1885 k.] alapján, a görög *φιλος* 'barát; valakinek, illetve valaminek a barátja' mintájára. A *filozopter* szóvegyülés eredménye, tudatos szóalkotással jött létre a *filozófus* és a *filiszter* szavak keveredésével, tréfás hangulatú, gúnyolódó szóként. A *filosz* a bizalmas szakmai nyelv szava.

filoxéra [1875] 'a szőlő gyökerén és levelén élősködő tetűfajta' Nemzetközi szó, vö. német *Phylloxera*, angol *phylloxera*, francia *phylloxéra*: 'filoxéra'; vö. még: tudományos latin *Phylloxera* (*vastatrix*) 'szőlőtetű mint a levéltetvek egy fajtája'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *φύλλον* 'levél, lomb' és *κсерός* 'száraz, hervadt'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Az elnevezés J. E. Planchon (1823–1888) francia botanikustól származik. Biológiai és szőlészeti műszó.

filozófia [1508] Latin jövevényszó, vö. latin *philosophia* 'bölcselet, filozófia', hazai latin 'ugyanaz; tudomány; teológia'. A szócsalád tagjai: *filozófus* [1512 k.], vö. latin *philosophus* 'filozófus'; *filozofikus* [1570], vö. latin *philosophicus* 'filozofikus' és *filozofál* [1619], vö. latin *philosophari* 'filozofál'. A szócsalád tagjainak végső forrása a görög, vö. görög *φιλοσοφία* 'a tudományosság, a bölcsesség kedvelése'. A szó belseji *z* alakulására vö. *bazilika*.

filter [1904] 'szűrő' Német jövevényszó, vö. német *Filter* 'filter'. A németben a középkori latin *filtrum* 'filcből készült szűrőberendezés' alapján, a német *filtern* 'szűr, átszűr' ige hatására jött létre.

finálé [1853] 'befejezés (zeneműé, színműé), zárójelenet' Nemzetközi szó, vö. német *Finale*, angol *finale*, olasz *finale*: 'vég, finálé'. Zenei műszóként az olaszból terjedt el, forrása a latin *finalis* 'valaminek a végét illető'. Nyelvünkbe a német közvetítette.

finánc [1753] 'pénzügyőr' Nemzetközi szó, vö. német *Finanzen* (többes szám), angol *finance*, francia *finances* (többes szám): 'pénzügy, pénzügyőr'. A nemzetközi szócsalád további tagjai: *financiális* [1796], vö. német *finanziell*, angol *financial*, francia *financier*, *financier*: 'pénzügyi, pénzügyi' és *finanszíroz* [1902], vö. német *finanzieren*, angol *finance*, *financier*, francia *financier*: 'pénzügyileg támogat, finanszíroz'. A szavak a franciából terjedtek el, az ófrancia *finer* 'célhoz ér; fizet' ige alapján. Nyelvünkbe a németből és a franciából került.

findzsa [1604] '(kávé)csésze' Oszmán-török jövevényszó, amely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *fincān, filcān* 'csésze, kávécsésze', vö. még: horvát-szerb *fldžan*, nyelvjárási *findžan* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az újperzsa *pingān* 'ugyanaz' átvétele, végső forrása az arab *finjān* 'porceláncsésze, kávécsésze'. A szóvégi *n* eltűnése azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék az *n*-es formát határozóragos alaknak vélte.

finesz [1790] 'fortély' Német jövevényszó, vö. német *Finesse* 'finomság; fortély; fufang'. Származéka a *fineszes* 'fortélyos' [1926]. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

fing [1258 tn., 1565] Ősi, uráli eredetű szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *põñkh-* 'fingik', *pon* 'fing', osztják *pān* 'ugyanaz', *ponm-* 'fingik', jurák *pe* 'fing', *pe-* 'fingik' kamassz *punore* 'ugyanaz'. A feltehető uráli alak **psn3* 'fing; fingik', ez hangutánzó eredetű szó lehetett. Mind az uráli szó, mint a *-g* képzős magyar forma igenévszói természetű, a képző több hangutánzó szavunk végződéséeként megfigyelhető, vö. *cseng, bong, peng*. Igei származéka a *fingik* [1538].

finis [1875] 'végküzdelem, hajrá' Nemzetközi szó, vö. német *Finish*, angol *finish*, francia *finis*: 'finis'; vö. még: latin *finis* 'vége valaminek'. Sportnyelvi szóként az angolból terjedt el. Származéka a *finisel* ige [1921]. Nyelvünkbe elsősorban angol és feltehetőleg német közvetítéssel került.

finn [1760] Nemzetközi szó, vö. német *Finne*, angol *Finn*, francia *Finnois*: 'finn'; vö. még: latin *Fenni* (többes szám) 'ugyanaz'. Végső forrása feltehetőleg az óskandináv *finnr, finnar* (többes szám) 'lapp'. A *finn* több korai forrásban szerepel a lappok megnevezéseként. A finnek önelnevezése a *suomalainen* (a finn *Suomi* 'Finnország' alapján). Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

finnugor [1864] Összetett szó, előtagja a *finn*, utótagja az *ugor*. Mesterséges szóalkotás eredménye. Az elnevezés mintájául a német *indogermanisch* 'indogermán, indoeurópai' szolgálhatott. Tudományos műszó.

finom [1585] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *finus, -a, -um* 'kiválóan jó'. A szó végső forrása a latin *finis* 'vége valaminek, cél'. A magyar szó a latin semlegesnemű alak átvétele a középkori latin *finum aurum* 'színarany, *finum argentum* 'színezüst' szókapcsolatok alapján. Származékai: *finomít* [1792], *finomkodik* [1819].

fintorog [1521] 'felhúzza az orrát, képeket vág' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív *tó -r* eleme gyakorító igekepző. Az abszolút töre vö. *fitogtat*. A szó belseji *n* későbbi betoldás, a szóvégi *-g* gyakorító igekepző. Ugyanezen töből képzett gyakorító képzős származék a *fintorget* [1666], a *fintorit* [1774] pedig műveltető képzővel jött létre. A *fintor* főnév [1799] nyelvújítás kori elvonás eredménye.

finnyás [1356 tn. (?), 1566] 'válogató, kényes' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tó* bizonytalan, talán hangfestő eredetű. Az *-s* végződés melléknévképző. A *finnyáskodik* származék [1566] visszaható igekepző-bokorral jött létre. A *fintorog* és a *fanyalog* igeek családjával közvetlen szótörténeti kapcsolat nem mutatható ki, jelentésánál azonban lehetséges az összefüggés.

fiók [1522 tn., 1602] Származékszó, alapszava a *fiú fi* alakváltozata, *-ók* végződése kicsinyítő képzőbokor, alaktani felépítésére vö. *csimbók*. A 'fiú; valamely állat kicsinye, madárfióka' jelentések az alapszóból levezethetők. A mai köznyelvi jelentések mint 'rekesz; nagyobb intézmény kihelyezett részlege' jelentések tárgyi hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre. Származéka a *fiókos* [1654]. A horvát-szerb *fioka*, a szlovák régi nyelvi, nyelvjárási *fiok* 'fiók' a magyar szó átvételei.

fióka [1556] Származékszó, alapszava a *fiú fi* alakváltozata, *-óka* végződése kicsinyítő képzőbokor, alaktani felépítésére vö. *pufóka*.

fiola [1683] 'gyógyszer, vegyszer tartására való, cső alakú üvegcsé' Latin jövevényszó, vö. latin *phiala* 'alul széles ivóedény', középkori latin *fiola* 'ampulla'. A szó végső forrása a görög, vö. görög *fiále* 'alul széles ivóedény; halotti urna'. Gyógyszerészeti műszó.

firhang [1645] 'függöny' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. hazai újfelnémet *fuerhanck*, bajor-osztrák *firhōn, fūrhang*, német *Vorhang*: 'függöny'. A magyarba többszörös átvétellel, főleg a hazai német városi polgárság nyelvéből került. A bizalmas nyelvhasználat kiveszőben lévő szava.

firkál [1577 k.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, az utótag önállósodásával keletkezett az *irkál-firkál* ikerszóból. 2. Latin jövevényszó, vö. latin *fricare* 'dörzsöl, ledörzsöl, súrol', végső soron indoeurópai eredetű, vö. óind *bhr̥nánti* 'megsebez'. A szó eleji *fri* > *fir* fejlődésre vö. *szilva*. Hasonló jelentésfejlődés történt más nyelvekben is, vö. angol *scrawl*, francia *gratter*: 'kapar; firkál'. A *firkant* származék [1804] *-nt* mozzanatos képzőt tartalmaz. Főnévi származékok: *firkász* [1793] és *firka* [1794]. Az előbbi *-ász* névszóképzővel, az utóbbi elvonással keletkezett. Ez utóbbiak nyelvújítás kori szóalkotások.

firma [1794] 'cég; kétes hírű személy' Német jövevényszó, vö. német *Firma* 'ügy; cég', régi nyelvi 'aláírás'. A német szó az olasz *firma* '(eredeti) aláírás' szóra vezethető vissza, ennek forrása a középkori latin *firma (manu sua)* '(saját kezű) megerősítés'. A szó 'cég' jelentésben nemzetközi szó; vö. még: angol *firm*, francia *firme*: 'cég'. Rosszalló jelentése a magyarban a *jó (kis) firma*-féle tréfás-gunyoros szókapcsolatokból származik.

firtat [1570] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* a *fitogtat* ige tövével hozható kapcsolatba. Végződése műveltető igeképző. A szó belseji *r* a *tővel* szintén összefüggő *fürkész* szó hatására toldódhatott be.

fitness [1990 k.] 'kondíció, erőnlét; erőnléti torna' Nemzetközi szó, vö. német *Fitness*, angol *fitness*, francia *fitness*: 'fitness'. A szó az angoltól terjedt el, és nyelvünkbe is az angoltól került. Az 'alkalmasság; helyesség; erőnlét, állóképesség' jelentésű *fitness* egy fajta sportág, illetve tömegeket megmozgató torna elnevezéseként vált nemzetközi szóvá, sportnyelvi műszó.

fitogtat [1708] Származékszó. A nyelvjárási *fitogat* 'fitogtat' [1578] másodlagos alakulata, mely alaktanilag a nyelvjárási *fitog* 'mozdul, mozog; dicsekvően viselkedik' [1791] ige fejleménye. Ez utóbbi eredete bizonytalan; egy adathozatlan, talán hangfestő eredetű *tő* származéka lehet, összefügghet a *fitos* tövével.

fitos [1198 tn. (?), 1604] 'piske (orrú lány)' Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* a *fitogtat* és a *fitorog* ige tövével hozható kapcsolatba. A szövegi *-s* melléknévképző.

fitt [1980 k.] 'ereje teljében lévő, munkabíró' Német jövevényszó, ami később angol közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *fit* 'fitt'; vö. még: angol *fit* 'alkalmas, illő; csatol, illeszt; fitt'. A szó végső soron óskandináv eredetű, vö. óizlandi *fitja* 'hozzáköt'.

fityeg [1577 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A *tő* bizonytalan, talán hangfestő eredetű. Közvetlenül rokon a *fityima* és *fityula* szavak tövével, továbbá a hangfestés síkján összefügghet a *biggyeszt* ige szócsaládjával. A szövegi *-g* gyakorító igeképző. Azonos *tőből* mozzanatos képzővel keletkezett a *fityien* [1590].

fityfene [1793] <tagadást kifejező tréfás (szitok) szó> Összetett szó, előtagja a *fitty* ~ *fity*, utótagja a *fene*. Az előtag hangutánzó-hangfestő eredetű, az utótag konkrét jelentést már nem hordozó szitokszó. Az összetételben az előtag szerepe a nyomósítás és a játszi hangulat felidézése.

fityíng [1846] 'nagyon kis értékű pénz; semmi' Belső fejlemény, valószínűleg a hangutánzó eredetű *fitty* 'ujjal való pattintás' [1531] *fity* változatának játékos szóalkotással keletkezett származéka. Főképpen az *egy fityínget sem ér* és az *egy fityíngje sincs* állandósult szókapcsolatokban használatos. A bizalmas társalgási nyelv szava.

fityisz [1951] 'ujjal mutogatott füge' Valószínűleg belső fejlemény, talán játékos szóalkotással keletkezett a hangutánzó eredetű *fitty* 'ujjal való pattintás' [1531] *fity* változatának a *csipisz* 'nulla, semmi; fityisz' [1831] hatására. Jelentése részben a *csipisz* 'ujjal mutogatott füge', részben a *fityiet hány* 'ügyet sem vet rá' szólás alapján jött létre. A szó minden bizonnyal régebbi, mint az első nyelvi adat.

fityima [1416 u.] 'a hímveszőre húzódó bőr' Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatható. Egy feltételezhető *-a* végű folyamatos melléknévi igenév főnevesülése, vö. *csusza*. A relatív *tő -m* mozzanatos képzőt tartalmaz. Az abszolút *tő* a *fityeg* ige tövével azonos.

fitymál [1780 k.] 'förlényeskedve rossznak nyilvánít' Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a *fityima*, végződése az *-l* igeképző. Ennek a magyarzatnak jelentéstanai nehézségei vannak. Elképzelhető, hogy nem a *fityima* származéka, hanem annak relatív *tőből* jött létre az *-ál* gyakorító képzővel. A *fityima* 'fitymáló' melléknévi jelentésben [1792] nyelvjárási szó.

fityula [1884] 'ápolónők, szobalányok, pincérmők haját elöl leszorító vászonszalag, dísz' Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A relatív tő *-ul* eleme gyakorító-visszaható képzőbokr. A szóvégi *a* az eredeti, folyamatos melléknévi igenévi alak végződése, a szó később főnevesült. Az abszolút tő a *fityeg* tövével azonos.

fiú [1138 tn., 13. század eleje] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *püw*, osztyák *pǎγ*, zürjén *pi*, votják *pi*: 'valakinek a fia; fiú', votják *pi* 'gyermek, fiú, legény, férfi', cseremisiz *püerγ* 'férfi, fiú' (*erγ* 'fiú, fia valakinek'), mordvin *bujo*, *pijo* 'unoka', finn *poika* 'valakinek a fia, fiú; ifjú'. A szó finnugor alapnyelvi alakja **pojka* 'valakinek a fia; fiú' lehetett. A magyar szó belseji *i* egy korábbi, veláris **j* hangra mehet vissza, a szóvégi *ú* előzménye pedig a **γ* (< finnugor kori **k*). A *fiú*: *fia* alakváltozatok az ősmagyar **foγ* és a **fojá* alakokra vezethetők vissza. A *fi* változat másodlagos elvonás eredménye, főként összetett szavak utótagjaként használatos. Származékai: *fiacska* [1372 u.], *fiadzik* [1697], *fiúcska* [1794] és *fial* [1888].

fivér [1813] Összetett szó, előtagja a *fiú* *fi* alakváltozata, utótagja a *vér*. Mesterséges szóalkotás a *testvér*, *nővér* alapján. Másfajta elnevezésre vö. *fitestvér* [1833]. Nyelvújítás kori alkotás. Választékos stílusértékű szó.

fixíroz [1806] 'feltűnően néz; rögzít; véglegesen megállapít' Német jövevényszó, vö. német *fixieren* 'megállapít, rögzít; fényképet rögzít; merően néz'. A *fix* 'állandó, rögzített' [1891] szintén jövevényszó, vö. német *fix* 'ugyanaz'. A szavak végső forrása a latin, vö. latin *fixus*, *fixum* 'tartós, állandó', ami a latin *figere* 'összefűz, megerősít' származéka. A *fixál* [1808] a *fixíroz* képzőcserés alakulata, vö. *blamál*, *flangál*. Mind az *-íroz*, mind az *-ál* jövevényigéink szokásos beillesztő képzői.

fizet [13. század eleje (?), 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. A *fűz'* ige *fiz* alakváltozatának *-t* műveltető képzős származéka, egyben a *fűzet* ige szóhasadásos párja. A szó igen régi lehet, és a halász-vadász életmód árucseres-kereskedelméhez kapcsolódhat. Áruátvétel alkalmával állatbőrökkel fizettek, melyeket felfűzve tároltak. Hasonló jelentésfejlődésre, illetve szóhasadásra más nyelvekben is akad példa, vö. latin *solvere* 'old; fizet', mordvin *pando*- 'foltoz; fizet'. 2. Iráni jövevényszó magyar képzéssel, a töre vö. oszét *fid-*, *fēd-* 'fizet'. A szó belseji *d > z* hangfejlődésre vö. *bűz*, *nemez*. A szóvégi *-t* valószínűleg mozzanatos igeképző. Az átadó nyelv közelebből nem határozható meg, szarmata vagy szkíta kereskedő népektől vehettük át. Származékai: *fizetés* [1495 e.] és *megfizethetetlen* [1585].

fizikus [1577 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *physicus* 'a természet kutatója; orvos'. A *fiziká*-ra [1644–1648] vö. latin *physica*, hazai latin *physice*, *physica*: 'fizika'. A latin szavak végső soron görög eredetűek, vö. görög *fisziké* 'természettan'. Az *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. A *fizikum* [1848] a latin *physicus* 'természeti, a természetet érintő' melléknév semlegesnemű formájának főnevesülésével keletkezett, vö. *komikum*.

fizimiska [1851] 'arc, ábrázat' Népetimológias szóalkotás eredménye. Alapszava a *fizinómia*, nyelvjárási *fizimónia*. Ez utóbbiak a *fiziognómia* 'az arcvonások összessége' [1787] játékosan képzett alakulatai. A szó második fele a *Mihály* személynév becéző formája. A *fiziognómia* latin jövevényszó, vö. tudományos, hazai latin *physiognomia* 'az arcismeret tudománya', az orvosi latinban 'arc kifejezés' jelentése is volt. A latinba egy görög összetétel került, vö. görög *fiszioznómia* 'az arcismeret tudománya'. A tréfás nyelvhasználat szava.

flamand [1793] 'Belgium lakosságának a hollandhoz közel álló nyelvet beszélő népcsoportja, illetve erre vonatkozó' Francia jövevényszó, vö. francia *Flamand* 'flamand'. Eredete azonos a *flamingó* szóéval. Nyelvünkbe irodalmi úton került.

flamingó [1801] Nemzetközi szó, vö. német *Flamingo*, angol *flamingo*, spanyol *flamenco*: 'flamingó'. A szó végső forrása a flamand *Vlaming* 'flamand ember'. A szó mint madárnév a spanyolban keletkezett tréfás-gúnyos névátvitellel a flamandok világos hajszínére és vöröses bőrére utalva. Nyelvünkbe a német közvetítette.

flanc [1898] 'jómódot fitogtató öltözködés vagy életmód' Német, közelebből bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *pflanz* 'hivalkodás, pipere, cicoma', német régi nyelvi *pflanz* 'ékeség, dísz'. A *flancol* [1898] szintén német jövevényszó, vö. bécsi német *pflanzeln* 'piperéskedik, cicomáskodik', német régi nyelvi *pflanzen* 'ugyanaz'. Rosszalló értelmű szó a bizalmas társalgási nyelvben.

flanell [1697–1698] 'mindkét oldalán bolyhos pamut- vagy gyapjúszövet' Német jövevényszó, vö. német *Flanell* 'flanell'. A szó a németben francia eredetű, végső forrása pedig a walesi *gwlanen* 'ugyanaz'.

flangál [1906] 'dologtalanul kószál' A *flangíroz* 'flangál' [1747] képzőcserés módosulata, vö. *blamál*. A *flangíroz* német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *flankieren* 'karját lóbálja; kóborol'. A bizalmas társalgási nyelv szava.

flaska [1490] 'palack' Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *flasca, flasco* 'palack'. A szó végső soron germán eredetű, vö. ófelnémet *flaska*, óangol *flasce*: 'ugyanaz'. A szó belseji *s* ejtésére vö. *instrukció*. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza *flakon* 'illatszeres üvegce' [1840], 'műanyag üveg' [1972] szavunk is. Elavulóban levő szó.

flastrom [1575] 'sebtapasz; gyógyír' Valószínűleg latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *plastrum* 'gyógytapasz; gipszpadozat, burkolat'. Ez a latin *emplastrum* 'gyógytapasz' szóra vezethető vissza. Végső forrása a görög, vö. görög *emplasztron* 'ugyanaz'. A szó eleji *pl* > *fl* hangváltozás hanghelyettesítés eredménye. A szó belseji *s* ejtésére vö. *instrukció*. Elavult szó.

flegma [1577 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *phlegma, flegma* 'nyúlós nedv, nyálka az emberi testben', hazai latin 'takony; kedélytelenség, érzéketlenség, hidegvérűség'. A latin szó a görög *flegma* 'a test egyik nedve, nyálka' tulajdonképpen 'hév; düh' alakra vezethető vissza. A *flegmatikus* melléknév [1592] szintén latin jövevényszavunk, vö. latin, hazai latin *phlegmaticus, flegmaticus* 'nyálkás', újkori latin, orvosi latin, hazai latin 'hidegvérű, közönyös'. A görögben lejátszódott 'hév' > 'sűrű testnedv' jelentésváltozás magyarázata az lehet, hogy bizonyos folyadékok melegítés hatására sűrűbbé válnak, nagyobb lesz a térfogatuk. A 'közönyösség, hidegvérűség', illetve a 'közönyös, hidegvérű' jelentések fejlődésének alapja az az egykori nézet, mely szerint az ember temperamentumát befolyásolja a szervezetében lévő testnedvek aránya, vö. *melankolikus*.

flekkén [1926] 'roston sült sertéshús' Német, közelebről erdélyi szász jövevényszó, vö. szász *flakn* 'vékony hússzelet; bőrhulladék; folt', *fliakn-brödn* 'egy fajta marha- vagy borjúhús', német *Flecken* 'folt, pecsét; foltozásra felhasznált bőr'. Ezek alapja a német *Fleck* 'folt; hely', ennek indoeurópai eredetéhez vö. például óegyházi szláv *pelena* 'fonálköteg; szövet'. Az erdélyi magyar nyelvjárásból feljegyzett első írásos adatánál már jóval korábban is közkeletű lehetett.

flór [1704] 'cérnázott, vékony, erősszálú pamutfonal' Német jövevényszó, vö. német *Flor* 'fátyol (szövet); gyászszalag; vékony, átlátszó szövet', ez a holland *floors* 'gyászfátyol; vékony szövet' szóra vezethető vissza, származását tekintve tehát összefügg a *velúr* etimológiai megfelelőivel. Eredeti jelentése a magyarban is 'fátyol' volt, a 'vékony fonal' jóval későbbi [1904].

flóra [1735] 'növényvilág' Latin jövevényszó, vö. újkori latin, tudományos latin, *flora* 'flóra'. Ez a latin *Flora* személynévre vezethető vissza, ami a tavasz és a virágok istennőjének neve volt, végső soron pedig a latin *flos* 'virág' származéka. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, vö. német *Flora*, angol *flora*, francia *flore*: 'flóra'. Biológiai műszó.

flóta [1725–1764] 'fuvola' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *flaute*, német *Flöte* 'flóta'. A német szó a franciából származik, vö. ófrancia *flaute*, francia *flüte* 'ugyanaz'. A szó belseji *ó* a kettőshangzó egyszerűsödésével, a szóvégi *a* pedig hanghelyettesítéssel fejlődött. Származéka, a *flótás* [1735] ma elsősorban a *szerencsétlen flótás* szerkezetben [1840] él.

flott [1842] 'ügyes, gyors; gondtalan, könnyed' Német jövevényszó, vö. német *flott* 'szabadon úszó vagy lebegő; szabad, fésztelen', ez az alnémet *flot* 'úszó <mint hajózási szakszó>' alakra vezethető vissza, származását tekintve tehát a *flotta* eredetijével függ össze. Elvont jelentése a német diáknyelvben fejlődött, vö. német *flott leben* 'fésztelenül, gondtalanul él'. Ma elsősorban a *flottul* 'gyorsan, könnyedén' szóalak él a bizalmas nyelvhasználatban.

flotta [1703] Nemzetközi szó, vö. német *Flotte*, francia *flotte*, olasz *flotta*: 'flotta'. Az ónorvég *floti* 'hajó(raj)' volt a forrása, a francia terjesztette el. A magyarba a német és az olasz közvetítette. Eredetét tekintve összefügg *flott* szavunkkal is. A hajózás, illetve a katonai szaknyelv műszava.

flörtöl [1857] 'kacérkodik, udvarol, udvaroltat magának' Nemzetközi szó, vö. német, ausztriai német *flirten*, angol *flirt*, francia *flirter*: 'flörtöl'. A szó jelentéselkülönüléssel keletkezett az angol *flirt* 'gyors, csapkodó mozdulatokat végez' igéből; vö. még: angol *flirt a fan* 'legyezővel játszik'. A *flört* nemzetközi szóra [1893] vö. német *Flirt*, francia *flirt*, olasz *flirt*: 'flört'. Mindkét szó az angoltól terjedt el, nyelvünkbe elsősorban az ausztriai német közvetítette. Az ige *-l* képzője a magyar beillesztő képzés eszköze.

fodor [1246 tn., 1405 k.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A tö ismeretlen eredetű. A szóvégi *r* valószínűleg deverbális névszóképző. Származékai: *fodorka* [1577 k.], *fodorít* [1585], *fodroz* [1775], *fodrosodik* [1790]. A *fodrász* származék [1832] tudatos szóalkotás eredménye, ami a német *Friseur* 'fodrász' (tulajdonképpen 'bodorító') hatására jött létre a nyelvújítás korában.

fodormenta [1577 k.] 'fodros levelű kerti növény' Latin mintára keletkezett összetett szó (tükörszó). Előtagja a *fodor*, utótagja pedig a *menta* főnév, vö. tudományos latin *mentha crispa* 'fodormenta'. A gyógyászatban is alkalmazott fűszernövényt más nyelvekben is a 'fodor, fodros' és 'menta' jelentésű szavak kapcsolatával jelölik, vö. német *Krauseminze*, francia *menthe crépue*: 'fodormenta'.

fog¹ [1138 tn., 13. század közepe] 'megragad' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *pow-*, *pūγ-* 'fog, megfog'. A szó ugor alapnyelvi alakja a **puŋz-* lehetett. A szó belseji **η* > magyar *g* hangfejlődésre vö. *fogoly*². Számos jelentésárnyalat figyelhető meg, melyek részben a rokon értelmű *vesz* és *tart* igék hatására alakultak ki. Származékai közül a *fogantyú* [1560] főnevesült folyamatos melléknévi igenév. További származékok: *fogó* [1138 tn., 1490 k.], *fogság* [1416 u.], *fogdos* [1416 u.], *fogás* [1416 u.], *fogós* [1441 tn., 1856], (*fel-*, *meg-*)*foghatatlan* [1456 k.], *fogócska* [1604], *fogódzik* [1645], *fogat* [1649], *fogódkodik* [1792], *fogódzó* [1800], *fogékony* [1812], *fogda* [1855].

fog² [1138 tn., 1372 u.] '<emberi, állati> rágásra használt szerv' Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *pāη*, osztják *pōηk*: 'fog', zürjén *piñ*, votják *piñ*: 'ugyanaz; valaminek a fogazata', cseremisiz *pü*, mordvin *pej*, *pev*, *peη*: 'fog', finn *pui* 'fog, pecek'. A szó a finnugor alapnyelvben **piηe* alakban élhetett. A magyar *o* a **p* labializáló és a **η* velarizáló hatására fejlődött. A finnugor **η* > magyar *g* hangfejlődésre vö. *egér*, *jég*. Származékai közül a *fogász* [1843] és a *fogászat* [1845] nyelvújítás kori szóalkotás eredménye. További származékok: *fogas* [1299 tn., 1405 k.], *fogatlan* [1405 k.], *fogazik* [1585], *fogaz* [1585].

fogad [13. század eleje] Származékszó. A *fog¹* igéből keletkezett *-ad* kezdőmozzanatos igeképzővel. Alaktani felépítésére vö. *éled*, *gyullad*. Származékai: *fogadott* [13. század eleje], *fogadás* [1372 u.], *fogadó* [1416 u.], *fogadatlan* [1518 k.], *fogadkozik* [1598], *fogadtatás* [1648], *fogadós* [1741], *fogadalom* [1832].

fogalom [1828] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. Alapszava a *fog¹* ige, *-alom* végződése névszóképző. Tudományos műszóként idegen minták hatására szilárdult meg, vö. latin *conceptus* 'fogalom', ami a latin *concupere* 'összefog' származéka, és német *Begriff* 'ugyanaz', ez a német *begreifen* 'felfog' származéka. A *fogalmaz* származék [1833] 'megszövegez' jelentése részben az alapszó tudományos műszóként értendő jelentéséből, részben pedig az *írásba foglal*, *szövegbe foglal* típusú kifejezések alapján jött létre. Melléknévi származéka a *fogalmi* [1843]. Nyelvújítás kori szavak.

fogamzik [1588] Származékszó, mely a *fogan* alapszóból keletkezett *-z* gyakorító képzővel. A szó belseji *n ~ m* hangcserére vö. *hint*, *int*. A hangalak megszilárdulásához a *nemz* ige is hozzájárulhatott.

fogan [1405 k. (?), 1416 u.] Származékszó, mely a *fog¹* igéből keletkezett *-an* mozzanatos igeképzővel, alaktani felépítésére vö. *dobban*, *pihen*. Eredeti jelentése 'fogad, befogad' lehetett. Származékai: *fogantat* [1405 k. (?), 1510 k.], *fogانات* [1416 u.], *fogاناتos* [1416 u.], *fogantatás* [1510 k.], *fogاناتosít* [1833].

fogas [1551] 'halfajta' Szófaváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *fog²* *-s* melléknévképzős *fogas* 'fogakkal rendelkező' főnevesült alakulata, keletkezésmódjára vö. *farkas*, *szarvas*. Az elnevezés alapja az, hogy a halfajta első fogai feltűnően nagyok és erősek. Eredetileg *fogas hal* [1657], *fogas süllő* szókapcsolatokban élt, majd a jelző jelentéstapadással önállósodott és főnevesült. A magyar szó átkerült néhány környező nép nyelvébe, vö. horvát-szerb *fogaš*, szlovák *fogaš*, bajor-osztrák *fogosch*: 'fogas'.

fogdmeg [1750 tn., 1785] Összetett szó, mely a *megfog* ige felszólító módú egyes szám 2. személyű alakjának főnevesülésével keletkezett. A régi nyelvben gunyoros színezettel a nyomozók, illetve a valakire ráuszított rendőrök, csendőrök megnevezésére is használták. Melléknévi jelentését jelzői használat során nyerte, vö. például: *fogdmeg legény* 'nehéz munkára segítségül hívott ember'.

fogház [1519] Mesterséges szóalkotással létrejött összetétel; előtagja a *fog¹* ige, utótagja pedig a *ház* főnév. Az előtag itt főnévi értékű, mely 'fogoly' vagy 'fogság' jelentésben lett összetételi előtaggá.

foghegyről [1851] 'főlényesen, gőgösen' Összetétel megszilárdult ragos alakulata. Keletkezésmódjára és alaktani felépítésére vö. *félvállról*. Az elnevezés azon a megfigyelésen alapul, hogy a beképzelt emberek egymás között mintegy a fogaik között szűrve beszélnek, nem artikulálnak tisztán. Hasonló szemléletmód alapján keletkezett ragos alakulatok: *foghegyen (beszél, eszik), fülhegyen (szól), fülhegyel (hallgat)*.

foglal [1372 u.] Származékszó, mely a *fog¹* igéből keletkezett a *-lal* gyakorító képzővel. Alaktani felépítésére vö. *kérlel, késlel*. Származékai: *foglalás* [1471], *foglalat* [1514], *foglaló* [1531], *foglalkozik* [1664], *foglalatoskodik* [1676], *foglalkozás* [1835].

foglár [1276 tn. (?), 1587] Származékszó: alapszava a *fogoly¹* 'rab' főnév, *-ár* végződése névszóképző, alaktani felépítésére vö. *búvár*. Keletkezésére az *-ár* végű, szláv eredetű foglalkozásnevek is hatással lehettek, vö. *kádár*.

fogoly¹ [1300 k.] 'rab' Származékszó, mely a *fog¹* igéből keletkezett *-l ~ -ly* névszóképzővel. Alaktani felépítésére vö. *aszály, fedél*. A szó eredeti jelentése 'fogás' volt, ebből a 'fogság' jelentésen keresztül érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre a 'fogva tartott személy' jelentés.

fogoly² [1395 k.] 'egy fajta madár' Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel, a töre vö. osztják *pěnk*, mordvin *povo, pov, povüä*, finn *pyy*, lapp *baggoi*, szelkup *pěke*, kamassz *puže*: 'fogoly'. A szó az uráli alapnyelvben **piŋe* vagy **piŋe* 'ugyanaz' alakban élhetett. A magyar első szótagi *o* az eredeti palatális magánhangzóból a szó belseji **ŋ* velarizáló hatására alakult. A finnugor kori **ŋ* > magyar *g* hangfejlődésre vö. *ég¹, fog²*. Az *-ly* végződés névszóképző, vö. *homály, zugoly*. Az Európa északkeleti és Szibéria erdős tájain honos madár megnevezését a magyarban egy délebbi területeken élő, hasonló madárfajra vitték át hasonlóságon alapuló névátvitellel.

fogva [13. század eleje] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján, a *fog¹* ige névutói szerepben elkülönült határozói igeneve. Ugyanígyen módon jött létre a *fogván* [1372 u.] és a *fogvást* [1595]. A *fogva* 'kezdve' jelentése másodlagos alakulat, eredetileg nyomatékosító szerepű szó volt.

fogy [1345 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *põča-*, *puće-* 'fogy, apad; csökken; elpárolg'. A szó finnugor alapnyelvi hangalakja **pučš-* 'fogy' lehetett. A finnugor **č* > magyar *gy* hangfejlődés ritka. Származékai: *fogyás* [1345 tn. (?), 1456 k.], *fogyatkozik* [1372 u.], *fogyatkozás* [1372 u.], *fogyhatatlan* [1527], *fogyaték* [1527], *fogyaszt* [1664], *fogyasztó* [1736], *fogyatékos* [1765], megszilárdult ragos alakulatai pedig *fogytig* [1531], *fogytára* [1533], *fogytán* [1695].

fohászkodik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *fúj* ige, illetve annak töváltozatai, *-szkodik* végződése gyakorító-visszaható képzőbokor. Alaktani felépítésére vö. *játszik, támaszkodik*. A szó belseji *h* hiátustöltő lehet. Az eredeti 'sóhajtozik' (tulajdonképpen 'fujkál') jelentésből érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki az 'istenhez sóhajt, imádkozik', illetve 'kér' jelentés. Főnévi származéka a *fohászkodás* [1372 u.]. A *fohász* főnév [1760] elvonással keletkezett a *fohászkodik*-ből, és nem azonos a régi nyelvi *fohász* igével [13. század közepe].

fojt [1416 u.] Ősi, finnugor kori töv származéka, a töv a *fül* 'fullad' ige tövével azonos, a *-jt* műveltető képző. A *fojt* : *fül²* 'fullad' alaktani összetartozására vö. *gyújt* : *gyúl, nyújt* : *nyúlik*. Származékai: *fojtogat* [1527], *fojtós* [1616].

fok¹ [1055] 'szárazföldnek a tengerbe nyúló kiszögellése' Vitatott eredetű: 1. Jelentéselkülönüléssel keletkezett a *fok³* 'tűnek, baltának az a vége, amelyen a lyuk van' alapján. Ez a magyarázat feltételez egy nem adatolható 'tompá vég; vágóeszköz hátoldala' jelentést, amelyből a kétféle jelentés elkülönülése már igen korán bekövetkezett. 2. Ősi, finnugor kori szó, melynek töve a *fakad* tövével azonos, így a *fok¹* és a *fakad* egy korábbi igenévszóra utalnak. Kifogásolhatóvá teszi ezt a származtatást azonban az, hogy a *fok* legkorábbi adatai szó belseji *u-t*, illetve *o-t* mutatnak, a *fakad* rokon nyelvi megfelelői alapján viszont a tételezhető fel.

fok² [1395 k.] 'hegynek, várnak meredeken kiugró része' Belső fejlemény, valószínűleg jelentéselkülönüléssel jött létre a *fog* főnév alapján. A megnevezést az a formai hasonlóság magyarázza, amely a természetes vagy épített tárgyak kiugró részei és az ember, vagy az állatok hegyes fogai között megfigyelhető. A szóvégi *k* alakulására a *fok¹* 'szárazföldnek a tengerbe nyúló kiszögellése' és a *fok³* 'tűnek, baltának az a vége, amelyen a lyuk van' szavak is hatást gyakoroltak, és a *k* megjelenése után következett be a szóhasadás.

fok³ [1402 tn., 1416 u.] 'tűnek, baltának az a vége, amelyen a lyuk van' Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *juntappop* 'tü foka' (*juntap* 'tü'), osztják *põγ* 'ugyanaz', *põw* 'kés nyele'. A feltehető finnugor kori alak **pukks*

'vágóeszköz <balta, kés> tompa vége'. Hangtani szempontból bizonytalan a vogul, illetve az osztják adatok szóvégi, illetve szó belseji mássalhangzóinak ugor **kk* hangra való visszavezetése az ugor **kk* > magyar *k* rövidülésre vö. *akad*, *fék*.

fok⁴ [1470] 'lépcsőfok; fejlődés szakasza; valaminek a mértéke' Belső fejlemény, valószínűleg jelentésselkülönítéssel keletkezett a *fog* főnév alapján. Alaktani fejlődésére a *fok*² 'hegynek, várnak meredeken kiugró része' szó is hathatott. Különböző jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődtek. A szóvégi *k* megszilárdulása után következhetett be a szóhasadás. Származékai a *fokoz* [1807], *fokozat* [1825], *fokozatos* [1840], *fokozódik* [1846].

fóka [1702] Latin jövevényszó, vö. latin *phoca*, *phoce*, hazai latin *phoca*: 'fóka'. A szó a latinban görög eredetű, vö. görög *fóka* 'ugyanaz'.

fokhagyma [1395 k.] Összetett szó, amely esetleg török mintára keletkezett, előtagja a *fog*² főnév, utótagja a *hagyma*, vö. csuvas nyelvjárási *šəloχra* 'vadhagyma', tulajdonképpen 'fog' + 'hagyma'. A szó a finnugor nyelvekbe hasonló szerkezetű összetételként általában szintén török kölcsönzés útján került, vö. cseremiszi *püän oxra*, *püj šoγan* (előtagjuk: *pü*, *püj* 'fog'), mordvin *pejčurka*, *päjnie čurka* (előtagjuk: *pej*, *päjnie* 'fog'): 'fokhagyma'. A magyar előtag hangalakja a 'valaminek a foka; gerezd stb.' jelentéssel is bíró *fok*¹ 'hegynek, várnak meredeken kiugró része' analógiás hatására jött létre, vö. *fokhagyma foka* [1690].

fokos [1567] '(népi) fegyver' Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *fok*³ 'tünek, baltának az a vége, amelyiken a lyuk van' melléknévképzős alakulatának főnevesülése. Alaktani felépítésére vö. *farkas*, *fogas*. Főnévi használata a *fokos balta* [1790] jelzős összetételből, jelentéstapadással vonódott el.

fókusz [1806] 'gyújtópont; központ' Latin jövevényszó, vö. latin *focus* 'tűz, tűzhely', újkori latin 'fénytani és mértani gyújtópont'. A latin szó tisztázatlan eredetű. A szóvég alakulására vö. *cirkusz*.

foldoz [1470] Származékszó, alapszava azonban bizonytalan, talán a *fal*¹ 'harap; darabol' ige. A *-doz* végződés gyakorító ige képző. A *fold* változat [1560 k.] azonos alapszóból, *-d* gyakorító képzővel keletkezett. A jelentés az alapige jelentéséből alakulhatott a következő módon: 'darabol' > 'feldarabol, darabolgat' > 'darabokat foltként alkalmaz'.

fólia [1950–1952] Német jövevényszó, vö. német *Folie* 'fólia'. A szó végső forrása a latin, vö. latin *folium* 'levél'. A magyar szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye.

folklór [1880] 'szellemi, szóban élő néphagyomány' Nemzetközi szó, vö. német *Folklore*, angol *folklore*, francia *folklore*: 'folklór'. A szó az angolban keletkezett tudatos szóalkotással a *folk* 'nép' és a *lore* 'tan' szavakból'. Nyelvünkbe a német vagy az angol közvetítette. A *folklorista* 'folklórral foglalkozó személy' [1892] latinosítás eredménye. A *folklorizmus* 'folklórelemek beépítése hivatásos művészek által' és a *foklorizáció* 'a hivatásos művészet motívumainak beépülése a folklórba' tudományos műszók.

folt [1152 tn. (?), 1416 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a *fal*¹ 'harap; darabol' ige, *-t* végződése névszóképző, vö. *ét*, *hit*. E felfogás szerint a *folt* a *falat* szóhasáddal elkülönült formája lehet. Eredeti jelentése 'rész' lehetett. Származékai a *foltos* [1361 tn., 1510] és a *foltos* [1533].

folyik [1295 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szó, vö. vogul *polčūt-*, *polšūt-* 'pancsol, lubickol', *päli-* 'kibuggyan (a víz)'. A szó ugor alapnyelvi alakja **psl3-* 'bugyogva folyik' lehetett. Származékai: *folyó* [1295 tn.], *folyamat* [1479], *folyam* [1526], *folyadék* [1565], *folyomány* [1774], *folyondár* [1793], *folyékony* [1800], *folyamodvány* [1842], *folyósít* [1881]. Megszilárdult ragos alakulata a *folyton* [1604].

folyóirat [1819] Tudatos szóalkotással létrejött összetétel, melynek előtagja a *folyik* ige *folyó* folyamatos melléknévi igeneve, utótagja pedig az *irat* főnév. Az összetétel valószínűleg a *folyó hónap* [1781], *folyó esztendő* [1803] típusú jelzős szó szerkezetek mintájára alakult. Ez utóbbiak bizonyára német hatást tükröznek, vö. német *laufender Monat* 'folyó hónap', *laufendes Jahr* 'folyó év'. A nyelvújítás korában keletkezett.

folyosó [1493] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *folyik* ige régi nyelvi *folyos* gyakorító képzős származékának *-ó* képzős melléknévi igenévi alakja főnevesült. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy ez a helyiség a ház hosszában fut végig.

folytán [1848] Szófajváltás eredménye. Toldalékos főnévből – a *folyik* ige *folyt* 'folyás' névszói származékának *-a* birtokos személyjellel és *-n* időhatározóraggal ellátott alakjából – keletkezett névutó. Eredeti jelentése időhatározói: a 'valami lefolyása alatt', a 'következtében' és az 'által' jelentések későbbi fejlemények. Hasonlóképpen keletkezett a *folyamán* névutó [1900 k.].

folytat [1559] Származékszó, a *folyik* ige *-tat* műveltető képzős alakja, vö. *áztat*. Származékai: *folytatódik* [1791] és *folytatólag* [1832]. Ez utóbbi nyelvújítás kori megszilárdult ragos alakulat, vö. *állítólag*.

fon [1121 tn., 1372 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pon-* 'fon', osztyák *ponəl-* 'sodor, cernáz', zürjén *pin-* 'fon', votják *pun-* 'fon, befon', cseremisiz *pəne-* 'sodor, cernáz; fon', mordvin *pona-* 'ugyanaz', finn *puno-* 'sodor, fon', lapp *bådne-*, *bəđne-* 'fon', jurák *paykāl-*, tavgi *fonú?a-*, szelkup *panpa-*: 'fon'. A szó az uráli alapnyelvben **puna-* 'fon, sodor' alakban élhetett. Származékai: *fonal*, *fonál* [1121 tn., 1395 k.], *fonat* [1405 k.], *fonódik* [1416 u.], *fonatos* [1565], *fonadék* [1736], *fonoda* [1854], *fonottas* [1855–1860].

fonák [1636] 'furesca, kínos' Származékszó. Alapszava bizonytalan, talán a *fon* ige, *-ák* végződése névszóképző. A származtatás jelentéstani nehézségekre ütközik, esetleg az 1527-ből adatolható *visszafont* 'hamis' kapcsolható ide.

foncsor [1836] 'higanynak valamely fémmelel való ötvözet; amalgám' Szóelvonással keletkezett a nyelvújítás idején a régi nyelvi *foncsorol* 'fémmelel és higanyt kever' alapján. Ez utóbbi egy önállóan nem adatolható szótó származéka, végződése gyakorító képzőnek látszik. A *foncsor* Bugát Pál alkotása, a vegyészeti szakszókincsébe tartozik. Legújabb igei származéka a *foncsoroz*.

fondor [1222 tn. (?), 1574] 'fondorlat; fondorlatos' Szóhasadással keletkezett a *fodor* szóból egy későbbi *n* járulékhang betoldásával. A címszó jelentését tekintve elvontabb irányba tolódott el, hasonló jelentésfejlődésre vö. *tekervényes*, *csavaros eszű*. Igei származéka a *fondorkodik* [1572], a *fondorlat* főnév [1832] pedig nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

fonetika [1865] 'az emberi hangok sajátágaival foglalkozó tudományág' Nemzetközi szó, vö. német *Phonetik*, angol *phonetics* (többes szám), francia *phonétique*: 'fonetika'. A *fonetikus*-ra [1865] vö. német *phonetisch*, angol *phonetic*: 'fonetikus'. Ezek mintája, az újkori latin *phoneticus* 'beszédhang szerinti', végső soron görög eredetű, vö. görög *fonetikosz* 'hanggal, beszéddel kapcsolatos'. A szó tudományos műszóként a franciából terjedt el. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette, a végződés latinosítás eredménye.

fonográf [1883] 'hangokat viaszhengerre rögzítő és róla lejátszó készülék' Nemzetközi szó, vö. német *Phonograph*, angol *phonograph*, francia *phonographe*: 'fonográf'. A szó a franciában keletkezett a görög *foné* 'hang' és *gráfosz* 'író' alapján, eredeti jelentése azonban 'a kiejtés szerinti helyesírás híve'. Jelenlegi jelentésében az angolból terjedt el. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

font [1416 u.] 'súlymérték (kb. 0,5 kg); pénznem, illetve pénzegység' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *phunt*, hazai újfelnémet *phundt*, német *Pfund*: 'súlymérték; a legnagyobb régi pénzegység'. A szó végső forrása a latin *pondus* 'súlymérték'. Származékai a *fontos* [1585], *fontol* [1604].

fontol [1604] 'gondolatban mérlegel' Jelentésselkülönéssel keletkezett a *fontol* 'mér' szóból [1604], a *font* származékából, melynek jelentése elvont irányba tolódott el. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *mérlegel*. Származéka a *fontolgat* ige [1775].

fontos [1616] Jelentésselkülönéssel keletkezett a *fontos* 'fontnyi súlyú, nehéz' [1585] alapszóból. Hasonló, elvont irányú jelentésfejlődésre vö. német *wichtig* 'súlyos, nehéz; fontos, jelentékeny'. Származéka a *fontoskodik* [1783].

fonnyad [1456 k.] Származékszó. Alapszava a *fon* ige, *-d* végződése gyakorító-visszaható képző, vö. *apad*, *dagad*. A szó belseji *n > ny* lágyulásra vö. *enyém*, *fenyveget*. Első, adatolható jelentése 'szárad, hervad', egyéb jelentései ennek alapján, érintkezésen alapuló névátvitellel alakultak ki. A *fonnyaszt* [1464] azonos alapszóból, *-szt* műveltető képzővel keletkezett. A címszó származékai: *fonnyadt* [1483 tn. (?), 1527], *fonnyadozik* [1750].

fordít [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *powrit-* 'hentereg', votják *porjal-* 'forog, kering', mordvin *puvrá-* 'forog, sodor, pödör', szelkup *puoldá-* 'megfordít'. A szó az uráli alapnyelvben **psrk3-* vagy **psrʒ3-* 'forog' alakban élhetett. A hangtani nehézségek talán a szó hangutánzó jellegével magyarázhatók. A szó belseji mássalhangzó-fejlődésre vö. *daru*, *féreg*. A szóvégi *-d* gyakorító-kezdő képző. Fontosabb származékai: *fordítás*

[1493 k.], *fordító* [1493 k.]. Az azonos töből keletkezett *fordul* [1372 u.] származékai: *fordulás* [1416 u.], *fordulat* [1416 u.], *forduló* [1416 u.]. A *forog* [1377 tn., 1474] származékai: *forgó* [1377 tn., 1405 k.], *forgandó* [1527], *forgolódik* [1533], *forgalom* [1842], *forgalmaz* [1857], *forgalmas* [1869], *forgalmista* [1908]. A *forogat* [1395 k.] származékai: *forogatag* [1395 k.], *forgattyú* [1717 e. (?), 1801].

forgács [1336 tn., 1470] Származékszó, alapszava azonban vitatott, a *forog* és a *farag* igékből is levezethető. A szóvégi *-cs* névszóképző. A *forog* igéből történő származtatás a forgács kerek vagy spirális formájából és annak forgó mozgásából következik. Származéka: *forgácsol* [1777].

forgósziel [1405 k.] Összetett szó: előtagja a *forgó*, a *forog* ige *-ó* képzős melléknévi igenévi származéka, utótagja pedig a *szél*. Jelzős alárendelő összetétel, alaktani felépítésére vö. *szökőkút*, *verőfény*. Hasonló szemléleten alapuló összetételek más nyelvekben is élnek, vö. finn *pyörreätuuli*, angol *whirlwind*: 'forgósziel'.

forint [1403 tn., 1481 e.] 'magyar pénznem az euróra való áttérésig' Vándorszó, vö. német *Florin*, korai újfelnémet *flōrīn*, *flōrēn*, holland *florijn*, francia *florin*, olasz *fiorino*: 'forint'; vö. még: középkori latin, hazai latin *florenus*, *floreni* (többes szám) 'ugyanaz'. E szavak forrása az olasz *fiore* 'virág', illetve a *fiorino* 'kis virág'. Eredetileg a firenzei ezüsből, majd aranyból vert, egyik oldalán liliomot ábrázoló pénz elnevezése volt. A magyar *forint* közvetlen forrása a német vagy a középkori latin lehet. A latin *-us* végződés elmaradására vö. *advent*. A szóvégi *t* lehet későbbi járulékhang is, vö. *rubint* (> *rubin*), *tulipánt* (> *tulipán*), de az olasz *fiorentino*, régi nyelvi *fiorintino* 'firenzei' hatására is gondolhatunk. Származéka a *forintos* [1403 tn., 1525].

forma [1519] 'alak' Latin jövevényszó, vö. latin *forma* 'forma, alak; modell, kép; kifejezési mód', hazai latin 'ugyanaz; öntőminta; jel(zés); mód; előírás', a latin szó tisztázatlan eredetű. Származékai: *formál* [1562], *formátlan* [1583], *formás* [1586], *formáz* [1766].

-forma [20. század] Melléknévképző. Önálló szói eredetű, fiatal toldalék. A mai nyelvben is létező *forma* főnévnek összetételi utótagként az előtaghoz tapadásával keletkezett 'formájú, a megnevezetthez hasonló' jelentéssel. Képzővé válása a *forma* főnév eredeti jelentésétől való eltávolodásával és melléknévképző funkciójának kialakulásával csak az újabb magyar korban következett be. Származékai nem jelzős szerkezetek, hanem melléknévek pl. *könyvforma*, *gyerekforma*. A mai nyelvhasználatban gyakori, termékeny formáns.

formalin [1894] 'a formaldehid nevű gáz 30-40%-os vizes oldata' Nemzetközi szó, vö. német *Formalin*, angol *formalin*, francia *formaline*: 'formalin'. A szó az angolban mesterséges szóalkotással keletkezett az angol *formaldehyde* 'formaldehid' szóból az *-in(e)* végződésű kémiai műszavak mintájára. Nyelvünkbe a német közvetítette. Kémiai műszó.

formális [1694–1709] 'látszólagos' Latin jövevényszó, vö. latin *formalis* 'formaszerű, a formához tartozó', hazai latin 'mintaként szolgáló; szabványos'. A szó a latinban a *forma* 'forma, alak; modell' alapszóból keletkezett. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *brutális*.

formalitás [1723] 'formaság, hagyományos külsőség' Nemzetközi szó, vö. német *Formalität*, angol *formality*, francia *formalité*: 'formalitás'. A *formalizmus* [1839] és a *formalista* [1865] szintén nemzetközi szóként került nyelvünkbe, ezekre vö. német *Formalismus*, angol *formalism*, francia *formalisme*: 'formalizmus' és német *Formalist*, angol *formalist*, francia *formaliste*: 'formalista'. A szavak a latin *forma* 'forma, alak; modell' főnévre vezethetők vissza.

formátum [1806] 'nyomdatermék megszabott alakja és mérete' Nemzetközi szó, vö. német *Format*, angol *format*, olasz *formato*: 'formátum'. A szó nyomdászati műszóként az olaszban jött létre az újkori latin *liber formatus* 'megformált könyv' alapján; vö. még: latin *formare* 'alakít, formál'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette, az *-um* végződés latinizálás eredménye.

formula [1570] 'állandósult szöveg, előírási minta' Latin jövevényszó, vö. latin *formula* 'forma; szabály, rendelkezés', hazai latin 'ugyanaz; szöveg'. A latinban a *forma* 'forma, alak; modell' alapszóból keletkezett.

forr [1181 tn. (?), 1416 u.] Szóhasadással keletkezett a *fordít* ige tövéből a szóvégi *r* megnyúlásával. A szó eredetileg a forrásból előtörő víz forgó, örvénylő mozgására utalhatott. Hasonló jelentésbeli kapcsolat áll fenn a görög *firo* 'kever' : *frear* 'forrás' szavak között. Származékai: *forró* [1181 tn. (?), 1246 tn.], *forral* [1508], *forráz* [1590], *forrong* [1833].

forradalom [1815] Mesterséges szóalkotás eredménye. Alapszava a *forr* ige 'nyugtalan mozgásban van, forrong' jelentésben, *-dalom* végződése névszóképző, vö. *birodalom*, *irodalom*. Mai, köznyelvi jelentése az angol *revolution*, francia *révolution*: 'forradalom' hatására alakult ki. Nyelvújítás kori szó. Származékai: *forradalmi* [1838], *forradalmár* [1845], *forradalmasít* [1907].

forrás [1113] Származékszó. Alapszava a *forr* a mára elavult 'forrásként előtör vagy előbuzog' jelentésben, *-ás* végződése névszóképző. Hasonló keletkezésre más nyelvekben is akad példa, vö. görög *frear* 'forrás' < *firo* 'kever; bugyog'; bolgár nyelvjárási *бpeлo* [brelo] 'forrás' < szláv **vbrět-* 'forr'. Az elvont 'valaminek a gyökere, kezdete' jelentés valószínűleg a latin *fons* 'forrás; kútforrás' hatására jött létre.

forraszt [1416 u.] Származékszó. Alapszava a *forr* ige, *-aszt* végződése műveltető igeképző. Azonos alapszóból, *-d* gyakorító-kezdő képzővel keletkezett a *forrad* származék [1416 u.]. A *forrasz* 'forrasztófém' műszaki szakszó [1835] nyelvújítás kori alkotás az *ereszt* : *eresz*, *rekeszt* : *rekesz* stb. mintájára.

forsziroz [1742] 'eröltet; firtat' Német jövevényszó, vö. német *forcieren* 'eröltet, erőszakol; (erőszakkal) birtokba vesz, bevesz; túlhajt', bajor-osztrák *forschieren* 'eröltet, erőszakol'. A németben francia eredetű, vö. francia *forcer* 'ugyanaz'. A bizalmas nyelvhasználatban él.

fortély [1548] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *vorteil*, *vortel*, *furtel* 'előre kiadott rész; előny, előjog; előny; mesterfogás', német *Vorteil* 'előny, haszon'. A németben a *vor* prepozíció és a *Teil* 'rész, hányad' összetételéből keletkezett.

fortyan [1325 tn. (?), 1613] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A szótó a *fordít* ige szócsaládjának tövével rokon. A szó belseji *ty* a hangutánzás játékos eleme, a szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Azonos alapszóból, *-g* gyakorító igeképzővel keletkezett a *fortyog* származék [1603]. A szó a hangutánzás síkján összefügg a *horthyog* ige szócsaládjával.

fórum [1646] 'nyilvánosság' Latin jövevényszó, vö. latin *forum* 'piactér, köztér', hazai latin 'piactér; törvénytevő hely'. Ez valószínűleg indoeurópai eredetű szó, vö. középanyol *barre* 'törvénytevő hely'. A magyar hivatali nyelv szava, továbbá tudományos szakszó.

fos [1156 tn. (?), 1490 k.] 'hig széklet' Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *poś*, osztják *pät*, finn *paska*, lapp *bá'iká*: 'fos', illetve vogul *poś-*, osztják *pöt-*, cseremis *päškeä-*, mordvin *pškiže-*, *peškiže-*: 'fosik'. A szó a finnugor korban **pučka* vagy **pačka* 'fos; fosik' alakban élhetett, és egy hangutánzó-hangfestő eredetű igenévszó volt. Igei folytatása a *fosik* [1560 k.]. Mindkét szó durva stílusértékű.

foszfát [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Phosphat*, angol *phosphate*, francia *phosphate*: 'foszfát'. A szó a franciában keletkezett a *phosphore* 'foszfor' tövéből a kémiai szaknyelvben a valamely savval alkotott sók megnevezésére használt *-at(e)* képzővel. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

foszfor [1757] Nemzetközi szó, vö. német *Phosphor*, angol *phosphor*, francia *phosphore*: 'foszfor'; vö. még: tudományos latin *phosphorus* 'ugyanaz', ez a görög *foszforosz* alakra vezethető vissza. A *foszforeszkál* nemzetközi szóra [1891] vö. német *phosphoreszieren*, angol *phosphoresce*, orosz *фосфорецировать* [foszforeszcirovaty]: 'foszforeszkál'; vö. még: tudományos latin *phosphorescere* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe a latinból és a németből került.

foszlik [1343 tn.(?), 1416 u.] Valószínűleg ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *posl-* 'elkopik, lyukas lesz', osztják *l'opi pus* 'kopott felsőruha' (*l'opi* 'bunda, felsőruházat'), votják *pošt-* 'nyű, elnyű, elrongyolódik'. A szó az ugor (? finnugor) korban **pušə* 'rongy, cafát; elrongyol' alakban élhetett. Eredetileg hangfestő eredetű igenévszó lehetett. A címszó *-l* gyakorító igeképzőt tartalmaz. Származékai: *foszlás* [1416 u.], *foszlat* [1416 u.], *foszlány* [1785 (?), 1798], *foszladozik* [1829], *foszlós* [1867]. Azonos töből, *-t* műveltető igeképzővel jött létre a *foszt* [1395 k.], ennek származékai: *fosztás* [1416 u.], *fosztogat* [1456 k.].

fotel [1848] Nemzetközi szó, vö. német *Fauteuil*, angol *fauteuil*, francia *fauteuil*: 'fotel'. A szó a franciából terjedt el, ahol az ófrank **faldistól* 'összehajtható nyugszék' alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe elsősorban a német, és talán a francia közvetítette. A szóvégi *l* az írott forma alapján honosodott meg, a francia kiejtést megőrző *fofój* változat [1854] a nyelvjárásokban fordul elő.

fotográfia [1844] Nemzetközi szó, vö. német *Photographie*, angol *photography*, francia *photographie*: 'fotográfia'. A *fotográfus* [1862] és a *fotó* [1910] szavakra vö. német *Photograph*, angol *photograph*, francia *photographe*: 'fotográfus', és német *Photo*, angol *photo*, francia *photo*: 'fotó'. A nemzetközi szócsalád alapja az angol *photography* 'fényképezés' összetétel, melyet J. Herschel (1792–1871) angol fizikus alkotott a görög *fosz*, *fotosz* 'fény' és *grafia* 'írás' jelentésű szavakból. Ezek a szavak nyelvünkbe elsősorban német közvetítéssel kerültek. A *fotográfia* és a *fotográfus* végződése latinosság eredménye. A *fotografál* igealak [1894] szintén latinositott szóvéggel jött létre.

foxi [1918] 'kutyafajta' Német jövevényszó, vö. német *Fox* 'foxi'. A németben a *Foxterrier* 'foxterrier, foxi' megrövidülésével keletkezhetett, ami az angol *fox-terrier* 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'rókára vadászó kutya') átvétele.

foxtrott [1921] 'egy fajta társastánc' Nemzetközi szó, vö. német *Foxtrott*, angol *fox-trot*, francia *fox-trot*: 'foxtrott'. A szó az amerikai angoltól terjedt el, és eredetileg 'rókaügetést' jelent. A tánc elnevezéseként 1914 óta használatos Európában. Nyelvünkbe főképpen a német és az angol közvetítette.

fő¹ [1416 u.] '<étel> készül' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *p̄j-* 'fő, főz', zürjén *pu-*, *puv-* 'főz, forral', mordvin *pije-*, *pide-* 'megfő', jurák *pī-*, *pīrē-* 'megfő, főz', szelkup *piri-* 'sül', kamassz *pu-* 'érik, érlelődik; megfő'. A szó az uráli korban **peje-* 'fő, főz' alakban élhetett. A szó belseji *j* vokalizálódására vö. *fú*, *sün*. A *főn*, *fől*, *főj* régi nyelvi, illetve nyelvjárási alakok ragos alakulatokból keletkeztek elvonással, vö. *nő*, *ri*. Származékai: *főz* [1416 u.], *főzet* [1416 u.], *főzelék* [1527], *fővetlen* [1531], *főtlen* [1590], *főzőcske* [1896].

fő² [1138 ?, 1416 u.] 'legfontosabb' Szófajváltás eredménye. A *fej² fő* alakváltozatából melléknevesült. Keletkezésének szemléleti alapja a *fej* mint a legfelül elhelyezkedő testrész kitüntetettsége. Az ily módon keletkezett 'legfelső rész' jelentésből a többi, elvontabb jelentés levezethető. Megszilárdult ragos alakulatai: *főbb* [1588], *főként* [1800] és *főleg* [1834].

főangyal [1470] Összetett szó, előtagja a *fő²*, utótagja az *angyal* főnév. Ebben és a következő összetételekben az előtag jelentése 'valamilyen hierarchia csúcsán álló, vezető', az utótag pedig élőlényt jelölő főnév, vö. *főpohárnok* [1495 e.], *főkapitány* [1506 k.], *főhadnagy* [1519 k.], *főbíró* [1585], *főorvos* [1585].

főbenjáró [1560 k.] Összetett szó: előtagja a *fej* főnév *fő²* alakváltozatának *-ben* helyhatározóragos alakja, utótagja a *jár* ige folyamatos melléknévi igenévi származéka. A 'halálbüntetéssel járó' jelentés és maga az összetétel létrejöttéhez a *feje vesztében jár* szókapcsolat [1854] szolgált alapul. Hasonló szemléletmódot tükröző szavak más nyelvekben is találhatók, vö. latin *capitalis* 'főbenjáró, halált hozó' < *caput* 'fej'.

födém [1784] Mesterséges szóalkotással létrejött származékszó. Alapszava a *fed* ige *föd* alakváltozata, *-m* végződése névszóképző, alaktani felépítésére vö. *álmom*, *öröm*. Nyelvújítás kori szó.

főkötő [1500 k.] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján, melynek előtagja a *fej* főnév *fő²* alakváltozata, utótagja a *köt* ige folyamatos melléknévi igenévi alakja, mely főnevesült. A *főkötő* és a feleség, asszony között a népies nyelvhasználatban jelentéstani kapcsolat van, erre utalnak a *főkötő alatt* 'asszonyként' és a *főkötő alá (kerül)* 'férjhez megy' névtűs szerkezetek, illetve a *bekötik a fejét* 'férjhez megy' kifejezés.

föl [1219 tn., 1395] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pält* 'hosszúság, távolság', osztják *pēt* 'magas', finn *pitkä*, *pitempi* (középfokú alak) 'hosszú', jurák *pirce* 'magas', szelkup *pirgä* 'ugyanaz'. A feltehető uráli kori alak **piđe* vagy **piđe-kä* 'magas, hosszú'. A *-*kä* uráli kori képző lehet. A finnugor *-*δ* > magyar *l* hangváltozásra vö. *fal*, *velő*. A szó belseji magánhangzó a magyarban eredetileg *ē* volt, ez a vogul, illetve osztják hangok szabályos megfelelője. A különböző jelentések közötti viszonyra vö. osztják *num* 'felső, fent levő' ~ 'magas', zürjén *vil* 'felső rész' ~ *vilī* 'magas, a magasban <repül>'. Eredeti jelentése 'magasabban fekvő vidék', ebből érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött a 'tej felszínén megsűrűsödő réteg', illetve a 'valaminek a felső része'. Az utóbbi alapján jelentek meg a 'maradék' és a 'valaminek a színe-java' elvontabb jelentések. Származékai a *fölös* [1391 tn., 1525] és a *fölöz* [1527].

föld [1086 tn., 13 század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó. Alapszava a *föl* 'valaminek felső része, fölseje, teteje', végződése az eredetileg kicsinyítő jelentésű, majd személy- és helynévképzőként, illetve nagyító képzőként használatos *-d* névszóképző, a képzésre vö. *fú* > *fiod*, *gyenge* > *gyengéd*. Jelentéstani szempontból nem kifogástalan ez a magyarázat, hiszen a *föld* jelentéskörét a tudat nem a 'felső rész', hanem inkább az 'alsó rész, alap' jelentéshez köti. A különböző jelentések fejlődésére vö. latin *terra* 'a föld mint anyag és elem; szárazföld; szilárd talaj; ország, tartomány;

égitest', angol *earth* 'a föld mint égitest; szárazföld; talaj, szántóföld', német *Erde* 'földgolyó; földfelszín; talaj; szántóföld; a világ, amelyben élünk'. Származékai a *földes* [1193 tn., 1511], *földi* [1372 u.], *földel* [1576].

földesúr [1511] Összetett szó, melynek előtagja a *földes* melléknév, utótagja pedig az *úr* főnév, az előtag jelzői szerepű. Hasonló szemléleten alapul a német *Gutsherr*, angol *landlord*: 'földesúr', tulajdonképpen 'a földbirtok ura, tulajdonosa'.

földhözragadt [1739] Összetett szó, amely latin, közelebről hazai latin mintára keletkezett, vö. latin *adscripticii* (többes szám) 'szolgák, cselédek', tulajdonképpen 'a földhöz kötöttek', hazai latin *adscripticius glebae* 'röghöz kötött'. Hasonló szemléleten alapul a francia *serf attaché à la glèbe* 'röghöz kötött jobbágy'. Ez egy latin jogi kifejezés mintájára keletkezett, és a jobbágságnak a szabad költözködés jogától való megfosztottságára utal.

földrajz [1803] Latin mintára keletkezett összetett szó (*föld* + *rajz*), vö. latin *geographia* (*geo* 'föld' + *graphia* 'leírás, rajz'). A nyelvújítás korának terméke.

földrész [1818] Német mintára keletkezett összetett szó (*föld* + *rész*), vö. német *Erdteil* 'földrajz' (*Erd* 'föld' + *Teil* 'rész'). A nyelvújítás korában jött létre.

földszint [1827] Szófajváltással keletkezett, tudatos szóalkotással hozták létre a nyelvújítás korában. Az eredetileg határozószói szerepű *földszint* 'a föld színén' [1636] vált főnévvé. A *földszint* határozószó megszilárdult ragos alakulat, a *föld* főnév és a *szin* 'felszín' -*t* helyhatározóragos alakjának összetapadásával fejlődött. A főnévvé válás folyamata a -*t* végződés helyhatározói jelentésének elhomályosulása után olyan kifejezésekben mehetett végbe, mint a *földszint lakik* 'földszinten lakik'. Származékai a *földszinti* [1827] és a *földszintes* [1857].

fölny [1853] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Alapszava a *föl* 'valaminek a felső része; valaminek a színe-java' főnév, végződése pedig az -*ény* névszóképző, a képzés módjára vö. *erény*, *regény*. Valószínűleg Jósika Miklós író alkotta meg a francia *ascendant* 'befolyás, erkölcsi tekintély' magyar megfelelőjeként. Eredeti jelentése a 'felsőbbség', a 'lekicsinylő magatartás', ennek alapján, érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. Származéka a *fölnyes* [1892].

fölösleg [1673] Megszilárdult ragos alakulat, a *föl* 'valaminek a felső része' *fölös* 'túláságosan sok' származékának -*leg* módhatározóragos alakjából jött létre. Alaktani felépítésére vö. *közösleg*, *állítólag*. Főnévvé válása a nyelvújítás korában történt meg, hasonló fejlődésre vö. *előleg*. Melléknévi származéka a *fölösleges* [1754].

fölül [1359] Megszilárdult ragos alakulat, a *föl* 'valaminek a felső része' főnév -*l* helyhatározóragos alakja alapján keletkezett. Eredetileg honnan? kérdésre válaszoló határozó volt, jelentésének megváltozására vö. *belül*, *elől*, *mögül*. Szintén a *föl* főnév megszilárdult ragos alakulata a *fölött* [1372 u.], amelynek végződése a -*t* hol? kérdésre válaszoló helyhatározórag, valamint a *fölé* [16. század közepe (?), 1754], ami a hová? kérdésre válaszoló -*é* ragot tartalmazza.

főmérnök [1801] Német mintára keletkezett összetett szó (tükrőszó), előtagja a *fő*², utótagja a *mérnök* főnév, vö. német *Oberingenieur* 'főmérnök'. Ebben és a következő összetételekben az utótag élőlényt jelölő főnév: *főhős* [1818], vö. német *Hauptheld* 'ugyanaz'; *főpincér* [1835], vö. német *Oberkellner* 'ugyanaz'. Nyelvújítási szavak.

főnév [1790] Német mintára keletkezett összetett szó (tükrőszó), előtagja a *fő*² melléknév, utótagja a *név* főnév, vö. német *Hauptwort* 'főnév'. Hasonlóképpen keletkezett a *főpróba* [1793], vö. német *Generalprobe* 'ugyanaz'; a *főoltár* [1823], vö. német *Hauptaltar* 'ugyanaz'; a *főszerep* [1832], vö. német *Hauptrolle* 'ugyanaz' és a *főnyeremény* [1851], vö. német *Hauptpreis* 'ugyanaz'. Nyelvújítás kori szavak.

főnök [1834] Német mintára alkotott származékszó, vö. német *Hauptling* 'törzsfő; főnök' (< német *Haupt* 'fej'). A magyar szó alapszava a *fej*² főnév eredetibb *fő*² változata, -*nök* végződése névszóképző, vö. *mérnök*, *ülnök*. Nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

förgeteg [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható, keletkezésmódja bizonytalan. A relatív tö -*g* gyakorító képzőt tartalmaz. Az abszolút tö a *fordít* ige tövének magas hangrendű változata. Az -*eteg* végződés névszóképző. A címszó a *forogat* magas hangrendű párja. Származéka a *förgeteges* [1575].

förmed [1803] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö -*m* mozzanatos képzőt tartalmaz. Az abszolút tö a *fordít* ige tövének magas hangrendű változata. A -*d* végződés gyakorító-kezdő képző. Eredeti jelentése

'elmérgesedik, gennyesedik', a mai 'indulatosan rászól valakire' későbbi fejlemény. Hasonló jelentésváltozásra vö. *fertő*, *förtelem*. Származéka: *förmedvény* [1895]

förtelem [1495 e.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö *-t* műveltető képzőt tartalmaz, és a *fertő* tövével azonos. Az *-elem* végződés névszóképző, vö. *kérelem*, *szerelem*. Eredeti jelentése a *fertő*-ével azonos 'sáros hely, ahol az állatok hemperegnek'. A 'sár' > 'tisztátalanság, erkölcsi mocsok' jelentésfejlődésre vö. *fertő*. Származékai: *förtelmes* [1495 e.], *förtelmesség* [1495 e.].

fösvény [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Hangtani felépítése alapján *-vény* névszóképzővel keletkezett származékszó lehet. Származéka a *fösvénység* [1372 u.]

főváros [1416 u.] Összetett szó, előtagja a *fő*², utótagja a *város* főnév. Ebben és a következő összetételekben a *fő* előtag 'kiemelt, központi, legfelső' jelentésben szerepel, az utótag pedig élettelen dolgot jelölő főnév, vö. *főhely* [1416 u.], *főfal* [1519], *főiskola* [1604].

főveg [1585] 'férfi fejedő' Téves olvasaton alapuló szó. Calepinus szótárának 1585-ös kiadásába a *söveg* főnév (*süveg* szavunk változata) elírás következtében *főveg* formában került. Ezt a formát aztán más szótárak és lexikonok is átvették, a *fej*² főnév *fő*² alakváltozatának értelmezték, így bekerült a köznyelvi szóhasználatba.

főveny [1055] 'finom szemcséjű homok' Valószínűleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö névszói természetű, de eredete ismeretlen. A szóvég *-n* > *-ny* névszóképző, alaktani felépítésére vö. *gyertyán*, *kemény*. Származéka a *fővenyes* [1055]. A 'homokkal leszórt küzdőtér' jelentés a latin *arena* 'ugyanaz' alapján jött létre.

frakció [1577] Latin jövevényszó, vö. *fractio* 'törés', újkori latin 'törtszám', ez a latin *frangere* 'tör' ige származéka. A politikai jelentés a németből került nyelvünkbe, vö. német *Fraktion* 'párton belüli csoport, elkülönülés'.

frakk [1789] Német jövevényszó, vö. német *Frack* 'frakk'. A szó végső forrása a francia, vö. ófrancia *froc* 'szerzetesi kámza'.

franc [1440 tn. (?), 1501] 'fészkes fene' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Jelentéskülönüléssel jött létre a franciáknak régebben nyelvünkbe került *franc* népnévből [1386 tn. (?), 1525]. Valószínűleg a *franc betegség* 'vérbaj' szókapcsolatból önállósult jelentéstapadással, ugyanis az európai népek a francia katonáknak tulajdonították a szifilisz elterjesztését. A betegség először a 15. században bukkant fel VIII. Károly francia király (1483–1498) seregeiben. Hasonló szemléletmódon alapuló elnevezésre vö. latin *morbus Gallicus* 'vérbaj', tulajdonképpen 'gall betegség'. A betegségnév > szitokszó jelentésváltozásra vö. *frász*, *nyavalya*. Alacsony stílusértékű szó.

francia [1413] Tulajdonnév köznevesülésével keletkezett. A régi nyelvi *Francia* 'Franciaország' [1372 u.] szóból keletkezett. Földrajzi névből úgy vált melléknévvé, hogy az 1533-tól adatható tautologikus *Franciaország* összetétel előtagját népnévként fogták fel a *Csehország* : *cseh*, *Magyarország* : *magyar* stb. mintájára.

franciakulcs [1882] Német mintára keletkezett összetett szó: előtagja a *francia*, utótagja a *kulcs*, vö. német *französischer Schlüssel* 'franciakulcs'. Műszaki szakszó.

franciskánus [1571] 'a ferences rend tagja' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *franciscanus* 'franciskánus'. A latinban tulajdonnév köznevesülésével keletkezett, a szerzetesrendet alapító Assisi (Szent) Ferenc (1182–1226) nevéből, vö. *Franciscus*. Az *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*. A ferences rend már 1230 körül megjelent Magyarországon.

frank¹ [1575] 'kora középkori germán nép (törzsek)' Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *Francus (orientalis)* 'frank', *Francus (occidentalis)* 'francia'. A szó végső forrása az ófrank, vö. ófrank **frank* 'merész, vakmerő'. A magyar *frank* hangalak kialakulására vö. *dán*.

frank² [1698] 'egykori – például francia – pénznem, illetve pénzegység' Nemzetközi szó, vö. német *Franc*, *Frank*, angol *franc*, francia *franc*: 'frank'. A szó a franciából terjedt el, ahol a latin *Francorum rex* 'a frankok királya' pénzfelirat alapján jött létre. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

frankó [1780] Német jövevényszó, vö. német *franko* 'bérmentesítve, költségmentesen'; vö. még: német *frank* 'szabad, független, egyedülálló (ember)', az argóban 'becsületes, feddhetetlen', a német szavak a francia *franc* 'szabad' alakra

vezethetők vissza. Határozószói jelentésben postaforgalmi és kereskedelmi szó, a köznyelvben leginkább az argóban a melléknévi 'kiváló, remek' jelentésben használatos.

fránya [1799] 'bosszantó, idegesítő' Ismeretlen eredetű. Hangtani felépítése alapján elképzelhető, hogy jövevényszó. Jelentése a *fene* és a *franc* szavakéval vethető össze. A dunántúli nyelvjárásokból került a köznyelvbe. A bizalmas társalgási nyelv szava.

frappáns [1803] 'találó; meglepő' Német jövevényszó, vö. német *frappant* 'frappáns'. A német szó francia eredetű, vö. francia *frappant* 'meglepő'. A magyar -s végződés latinositás eredménye.

frász [1806] 'egy fajta betegség; fészkes fene' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *frais, fraisen* (többes szám) 'görcsroham, egy fajta gyermekbetegség'. Hasonló, betegségnévből kialakult szitokszóra vö. *franc, nyavalya*. Ma elsősorban szókapcsolatokban használatos: *kitöri a frász, frászt kap* 'megijed', *töri érte a frász* 'odavan érte'. Bizalmas stílusértékű szó.

frászkarika [1930] Összetett szó, előtagja a *frász* mint betegségnév, utótagja a *karika*. Az elnevezés arra utal, hogy a görcsös rohamokkal járó gyermekkori betegség babonás gyógyítása során olyan peracet vagy más kör alakú süteményt használtak, melyen át lehetett bújtatni a csecsemő fejét. Ez a rítus az újjászületés és a betegségtől való szabadulás szimbóluma volt. Az eredeti jelentés elhomályosulásával vált indulatos tagadást kifejező szóvá.

fráter [1372 u.] 'egyszerű szerzetes' Latin jövevényszó, vö. latin *frater* 'fűtestvér; társ; barát', egyházi latin 'laikus szerzetes, barát'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *bhráta* 'fűtestvér'. A többnyire becsmérlő jelzővel álló 'férfi; személy; alak' jelentés játékos névátvitel eredménye.

frázis [1588] 'közhely' Latin jövevényszó, vö. latin *phrasis* 'szónoki kifejezés', hazai latin 'szólásmód'. A latinba a görögből került, vö. görög *frászisz* 'beszélés; beszéd; kifejezés'. A magyarban a szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re pedig vö. *április*. 'Üres szólám' jelentésben választékos stílusértékű szó, 'zenei mondat' jelentésben pedig zenei műszó.

fregoli [1920] 'ruhaszárító szerkezet' Tulajdonnév köznevesülésével keletkezett mesterséges szóalkotással: Leopoldo Frégoli (1867–1936) nevének köznevesülése. A híres olasz átváltozó művész igen gyorsan tudta öltözetét változtatni, s egy-egy jelenetben több személyt alakított. A szó eredeti 'átváltozó művész' jelentése elavult, a 'felfüggeszhető ruhaszárító' és a 'kifordítva is viselhető kabát' jelentések a városi nyelvben alakultak ki. A bizalmas társalgási nyelv szava.

freskó [1857] 'falfestmény' Nemzetközi szó, vö. német *Fresko*, angol *fresco*, olasz *fresco*: 'freskó'. A szó olasz eredetű, a *dipingere a fresco* 'freskót fest' és a *colorire a fresco* 'freskót színez' szókapcsolatokban alakult ki. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *freskófestő* [1794] és a *freskófestés* [1812] összetételek német mintára keletkezett tükörszók.

fricska [1748] 'valakinek az orrára adott poccentés' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *frčka* 'fricska', *morálna frčka* 'megszégyenítés', tulajdonképpen 'erkölcsi fricska'. A szlovákban hangfestő szó. Származéka a *fricskáz* [1807].

fridsider [1938] 'jégszekrény' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Frigidaire* 'fridsider'. A németben a francia *frigidaire* 'ugyanaz' átvétele. Régi márkanévként az angoltól terjedt el. A szó belseji *dzs* ejtés az ausztriai németből ered, a *zs*-s ejtés francia hatást tükröz.

fríg [1804] 'az ókori Frígia lakója' Latin jövevényszó, vö. latin *Phryges* (többes szám) 'fríg'. A latinban görög szó átvétele, vö. görög *frügesz* 'frigok'. A magyarba a többes számú latin forma átvételéből *frígek* alakult, a szóvégre vö. *avar*². Főként történettudományi, illetve 'a dūr-skála harmadik fokáról indító hétfokú hangsor' jelentésben zenetudományi műszó.

frigid [1908] 'nemi vonatkozásban érzéketlen (nő)' Nemzetközi szó, vö. német *frigid, frigide*, angol *frigid*, francia *frigide*: 'frigid'. A szavak alapja a latin *frigidus* 'hideg; érzéketlen'. A franciából és a latinból terjedt el. Nyelvünkbe a németből került.

frigy [1395 k.] 'szövetség, szerződés; házasság' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *vride, vrit* 'fegyverszünet; nyugalom, védelem, biztonság; büntetés békeszegésért', hazai újfelnémet *frid, fryde* 'ugyanaz; szövetség',

német *Frieden, Friede* 'béke; békekötés, békesség'. Ez a szó indoeurópai eredetű, vö. óind *prítī-* 'öröm, béke'. A 'házasság' jelentés a magyarban alakult ki [1820]. Választékos stílusértékű szó.

friss [1437] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet, korai újfelnémet *vrisch, frisch* 'új; fiatal; gyors, fürge; erőteljes, kemény; hetyke', német *frisch* 'hűvös; üde, új; élénk, fürge; nyers'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óangol *fersc* 'új, hűvös, élénk'. A magyar hangalak *ss* végződése intervokális helyzetben bekövetkezett nyúlás eredménye. Származékok: *frissít* [1604], *frissül* [1693], *frissesség* [1698].

frivol [1795 k.] 'könnyelmű, léha, felelőtlen; illemsértő, pikáns' Nemzetközi szó. vö. német *frivol*, angol *frivolous*, francia *frivole*: 'frivol'. A szó a franciából terjedt el, végső soron pedig latin eredetű, vö. latin *frivolus* 'törékeny, értéktelen'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Választékos stílusértékű szó.

fríz¹ [1559] 'az Északi-tenger partvidékén és szigetein élő germán nyelvű népcsoport tagja' Latin jövevényszó, mely később német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. középkori latin *Frisii* (többes szám), *Frisones* (többes szám) 'fríz', német *Friese* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a fríz régi nyelvi *frīsa, frēsa* (többes szám) 'ugyanaz'. Az elnevezés a fríz régi nyelvi *frisle* 'hajfűrtök' szóval hozható kapcsolatba, és a népcsoport hajviseletére utalhat. A magyar *fríz* hangalak német átvételre mutat.

fríz² [1894] 'párkánydíz' Nemzetközi szó, vö. német *Fries*, angol *frieze*, francia *frise*, olasz *fregio*: 'fríz'. A szó a franciából terjedt el, végső soron pedig latin eredetű, vö. középkori latin *frisium* 'hímzett díszítés'. Nyelvünkbe főként a németből és az északolasz nyelvjárásokból került. Építőművészeti szakszó.

frizura [1777] Német jövevényszó, vö. német *Frisur* 'frizura'. A mára elavult *frizíroz* 'frizurát készít' [1764] és a *frizőr* 'fodrász' [1785] szintén német eredetű, vö. német *frisieren* 'frizíroz', *Friseur* 'frizőr'. A német szavak a franciából származnak, vö. francia *friser* 'frizurát készít', *frisure* 'frizura', *friseur* 'fodrász'. A magyar *frizura* végződése latinosítás eredménye.

frocliz [1904] 'ugrat, bosszant' Német, közelebről felnémet eredetű, vö. felnémet, bajor-osztrák *frotzeln* 'frocliz'. A németben feltehetőleg belső keletkezésű szó. A bizalmas nyelvhasználat szava.

front [1746] Nemzetközi szó, vö. német *Front*, angol *front*, francia *front*: 'homlokzat; arcvonal; időjárási front'. A szó a franciából terjedt el, végső soron pedig latin eredetű, vö. latin *frons*, tárgyeset *frontem* 'homlok, arcvonal'. Nyelvünkbe a német közvetítette. A *frontális* melléknévre [1900] vö. német *frontal*, angol *frontal*, francia *frontal*: 'frontális'. A magyar végződés latinosítás eredménye.

frottír [1932] 'egy fajta vastag pamutszövet' Jelentéstepadással önállósult a *frottírszövet, frottírkendő* összetételekből. Ez utóbbiak részfordítással, német mintára keletkeztek, vö. német *Frottierstoff* 'frottírszövet', *Frottiertuch* 'frottírkendő', ezen összetételek előtagja a német *frottieren* 'dörzsöl' igei származéka, ez utóbbi a francia *frotter* 'ugyanaz' átvétele. Ezekből a *frottír* mint anyagnévi jelző önállósult.

fröcsög [1823] Hangutánzó eredetű. A hangutánzás síkján a *fecskend* és a *fecsérel* igék szócsaládjával rokon. A szóvégi -g gyakorító igeképző. Azonos töből -n mozzanatos képzővel jött létre a *fröccsen* [1833] és -köl gyakorító képzővel a *fröcsköl* [1854]. A *fröccs* [1890] elvonással keletkezett az igékből a bécsi német *spritzer* 'fröccs' hatására.

frufru [1886] 'a homlokra fésült, egyenesre nyírt haj' Jövevényszó, valószínűleg a németből és a franciából, vö. francia *frou-frou* 'suhogás, zizegés (szöveté)', német *Froufrou* 'alsószoknya suhogása'. A szó jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel a magyarban alakult ki.

fruska [1803] 'virgonc serdülő lány' Tulajdonnév köznevesülése. A *Fruzsina Fruska* becéző alakváltozatából vált köznévvé. Tulajdonnevek közszóvá válására vö. *pali*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

früstök [1395 k.] 'reggeli' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. kései középfelnémet *vruostücke, vriestüc*, korai újfelnémet *fruhstuck*, hazai újfelnémet *fruestukh*, bajor-osztrák *frustuck*, német *Frühstück*: 'reggeli' (tulajdonképpen 'reggel fogyasztott kenyérdarab': *früh* 'reggel' + *Stück* '(kenyér)darab'). Származéka a *früstököl* 'reggelizik' [1784]. Ma elsősorban a nyelvjárásokban jelentkezik.

fuccs [1808] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pfutsch*, német *futsch*: 'oda van!, vége!', 'fuccs'. A németben hangutánzó eredetű. Kártyajátékban (a huszonegyesben) használt kifejezés, valamint a bizalmas társalgási nyelv szava.

fuga [1892] 'hézag, ereszték' Német jövevényszó, vö. német *Fuge* 'hézag, rés, illesztés, fuga', ami a *fügen* 'hozzáilleszt' ige származéka. A magyar hangalak szóvégi magánhangzója hanghelyettesítés eredménye. Elsősorban az építőipari nyelv szava. Származéka a *fugáz* [1941].

fúga [1817] 'zenei műfaj, amelyben a téma szabályosan váltakozva valamennyi szólamon végigvonul' Olasz jövevényszó, vö. olasz *fuga* 'fúga'. Végző soron latin eredetű, vö. latin *fuga* 'futás, menekülés'.

fuj [1566] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó. Elsősorban az undor és az irtózás kifejezője. A *pfuj* hangalakra [1668] hatással lehetett a német *pfui* és a latin *phui*: 'fuj'.

fúj [1372 u.] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *pow-*, osztyák *põγ-*: 'fúj', cseremis *pue-* 'ugyanaz; megfúj', mordvin *puva-* 'fúj, elfúj, ráfújással gyógyít', jurák *pū-* 'megfúj, fúj', szelkup *puuwa-* 'megfúj', kamassz *puu²-* 'ugyanaz; liheg'. A szó az uráli korban **puβs-* vagy **puγs-* alakban élhetett, és hangutánzó eredetű. A szóvégi *j* hiátustöltő a **β* helyén. Származékai: *felfuvalkodik* [1372 u.], *fuvall* [1372 u.], *fuvallás* [1372 u.], *fívó* [1405 k.], *fíjtat* [1416 u.], *fíjodik*, *fívódik* [1585 (?), 1635], *fíjtató* [1586], *fíjdogál* [1592], *fuvallat* [1645], *fívós* [1795], *fívóka* [1817].

fukar [1522] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *fucker* 'nagykereskedő, uzsorás', hazai újfelnémet *fückerer* 'uzsorás'. A németben tulajdonnév köznevesülésével keletkezett, az augsburgi *Fugger* kereskedőcsalád nevéből. A magyarban és több más nyelvben is pejoratív értelmű közszóvá vált.

fukszia [1857] 'cserepes és kerti dísznövény' Nemzetközi szó, vö. német *Fuchsie*, angol *fuchsia*, francia *fuchsia*: 'fukszia'; vö. még: tudományos latin *Fuchsia* 'ugyanaz'. A növényt L. Fuchs (1501–1566) német botanikusról nevezték el. A latinos végződésre vö. *dália*. Nyelvünkbe a latinból, illetve a németből került.

fúl¹ [1342 tn. (?), 1372 u.] 'szúr, döf' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *pulp* 'dugó', osztyák *pul-* 'dug, bedug, lök, tol', *putap* 'dugó, dugasz'. A szó az ugor korban **puls-* 'dug, lök' alakban élhetett. A szó mára elavult, csak a *fullánk* származék örzi.

fúl² [1342 tn. (?), 1416 u.] 'fullad' Ósi, finnugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. osztyák *pikim* 'rothadt, romlott (hal, hús)', zürjén *ped-* 'megfullad', votják *ped-* 'rothad, büzt terjeszt', *pedi-* 'megün; légszomja van', mordvin *pova-*, *puva-* 'megfojt', észt *po-* 'felakaszt', lapp *buv'vu-* 'megfullad'. A szó a finnugor alapnyelvben **puβs-* vagy **puγs-* 'megfullad' alakban élhetett. A magyar szóvégi *-l* gyakorító képző. Származékai: *fullad* [1536], *fullaszt* [1572], *fulladozik* [1577 k.], *fuldokol* [1668].

fullajtár [1481] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *vorreiter*, *vurreiter*, *varreiter*, *verreiter* 'nagyúr kocsija előtt lovagló, illetve a hatos fogat első lován ülő lovas', német *Vorreiter* 'éllovas' (< *vor* 'elő, előtt' + *Reiter* 'lovas'). A magyar hangalak elhasonulással jött létre, vö. *fillér*. A 'küldönc' jelentés úgy keletkezett, hogy a *fullajtár*-t a nyelvérzék a *futtat* igehez kapcsolta.

fullánk [1348 tn., 1430 k.] Származékszó. Alapszava a mára elavult, 'szúr, döf' jelentésű *fúl* ige, *-k* végződése névszóképző, vö. *fonák*, *szilánk*. A szó belseji *n* későbbi járulékhang, valószínűleg az *-ánk* melléknévképző hatására toldódott be, vö. *falánk*, *nyalánk*.

fundál [1372 u.] 'alapít' Latin jövevényszó, vö. latin *fundare* 'megalapoz, megerősít; alapít'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óskandináv *botn* 'alap'. A magyarban elavult szó. Az igeiktős *kifundál* [1708] viszont a bizalmas és a tréfás nyelvhasználat szava. A *fundamentum* 'alap(zat)' [1416 u.] szintén latin jövevényszó, vö. latin *fundamentum* 'valaminek az alapja, alapzata (átvitt értelemben is)'.

funkció [1586] 'működés; tisztség' Latin jövevényszó, vö. latin *functio* '(el)végzés, (el)intézés; tisztség', újkori latin 'matematikai függvény'. A latin szó a *fungi* 'elvégez, elintéz valamit' származéka.

funkcionál [1872] 'működik, dolgozik' Nemzetközi szócsalád tagja, vö. német *funktionieren*, francia *fonctionner*, orosz *функционировать* [funkcionyirovaty]: 'funkcionál'. A szócsalád további tagjai a *funkcionárius* [1878] és a *funkcionális* [1910], ezekre vö. német *Funktionär*, francia *fonctionnaire*, orosz *функционер* [funkcionyer]: 'funkcionárius', és német

funktionell, francia *fonctionnel*, orosz *функциональный* [funktionalnijnj]: 'funkcionális'. Valamennyi szó végső soron a latin *functio* főnévre megy vissza (vö. *funkció*). E szavak a franciából terjedtek el, nyelvünkbe a német közvetítette. Az ige -*ál* beillesztő képzővel került nyelvünkbe. A *funkcionárius* és a *funkcionális* végződése latinosítás eredménye.

fúr [1181 tn. (?), 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *porę* 'ár (szerszám)', osztják *pör*, zürjén *pir-nól*: 'fűrő', zürjén *pirēd-* 'átvés', votják *pir* 'át, által, keresztül', *piriča* 'vájó véső', finn *pura* 'véső; fűrő', *puraa-* 'lyukaszt', lapp *párrē*, jurák *porə?*, kamassz *pərijaŋ, pə'raŋ*: 'fűrő'. A feltehető uráli alak **pura* 'fűr; fűrő'. 2. Belső fejlemény. Szóhasadásal keletkezett a 'szúr, döf' jelentésű *fül'* igéből. Az *l > r* hangváltozásra vö. *világ > virág*. Származékok: *fűrő* [1181 tn. (?), 1395 k.], *fűrás* [1478 tn. (?), 1531], *furat* [1508], *furdal* [1533], *furdancs* [1622], *furkál* [1774], *furakodik*, *furakszik* [1792, 1891], *fűrődik* [1840].

furcsa [1424 tn., 1575] Származékszó, amely képzőhelyettesítéssel keletkezett. A *fura* kicsinyítő képzőként értelmezett -*a* végződése helyett jelent meg a -*csa* képző. A *fura* [1522 tn. (?), 1704 e.] maga is származékszó, a *für* 'izgat, nyugtalanít, zaklat' ige -*a* melléknéviigenév-képzős alakja, morfológiai felépítésére vö. *finta*, *kajla*. E magyarázatot bizonytalanná teszi az, hogy a *für* alapszó említett jelentése későbből adatolható, mint a *fura* első adatai, a jelentésváltozásra vö. azonban német *spitz* 'hegyes; ravasz'. A *furcsa* igei származéka a *furcsáll* [1855 (?), 1878].

furfang [1565] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *furfant*, *forfant* 'csirkefogó, kópé; furfangos', olasz *furfante* 'ugyanaz'. E szavak a régi olasz *furfare*, *forfare* 'megsért; meglöp' igére mennek vissza. A szó nyelvünkbe valószínűleg kettős szófajisággal kerülhetett az olasz mintájára, de az is elképzelhető, hogy a melléknévi használat jelzős kapcsolatokból vált ki. A szóvégi *t > g* hangváltozás szokatlan. Származéka a *furfangos* [1788]. A címszó mai köznyelvi 'fortély, ravaszság' jelentése a *furfangos* melléknév jelentéséből vonódott el, vö. hasonlóképpen *harag* : *haragos*, *méreg* : *mérges*.

fúr-farag [1668] Ikerszó. A *tesz-vesz*, *ázik-fázik* típusú forradásos alakulatok mintájára keletkezett. Az ikerszó tagjai alaki és jelentésbeli kapcsolatban vannak egymással. A címszó konkrét jelentésén túl mindenféle barkácsmunkával kapcsolatban használatos.

furgon [1948] 'teherautófajta' Nemzetközi szó, vö. német *Fourgon*, angol *fourgon*, francia *fourgon*: 'furgon'. A szó a franciából terjedt el, ahol a francia *fourgon* 'hosszú vasrúd' alakra vezethető vissza, nyelvünkbe is a francia közvetítette.

fúria [1585] 'veszekedő nő' Latin jövevényszó, vö. latin *furia* 'dühöngés, örvöngés', hazai latin 'ugyanaz; indulat, szenvedély', latin *Furia*, hazai latin *Furiae* (többes szám) 'a bosszú istennője'. A latin szó a *furere* 'dühöng' ige származéka, elsősorban mitológiai és irodalmi szóként terjedt el az európai nyelvekben. Ma a köznyelvben leginkább 'házsártos asszony, rosszindulatú, veszekedő nőszemély' jelentésben él.

furikázik [1953] 'ide-oda kocsikázik' Származékszó. A nyelvjárási *furik* 'talicska, taliga' [1818] szóból keletkezett a -*z* igeképzővel. Az alapszó szlovák eredetű, vö. szlovák *fúrik*, *furik* 'ugyanaz' (< szlovák *fúra* 'fuvar, teherszállító kocsis').

furkó [1495 k. tn., 1514] 'bot végén lévő bunkó' Bizonytalan eredetű, talán latin jövevényszó, vö. latin *furca* 'kétágú villa; állvány'. A latin szó tisztázatlan eredetű. A magyar szóvégi *ó* valószínűleg a *bunkó*, *karó* szavak végződésének mintájára alakult. Eredetileg katonai kifejezés volt 'gránithajító villás bot' jelentésben. A 'bot, bunkós- vagy furkósbot' jelentés a *furkósbot* [1685] összetételből alakult ki.

furmányos [1635] 'fuvaros' Származékszó, mely a mára elavult *furmány* 'fuvaros' szóból [1620] keletkezett -*s* melléknévképzővel. Az alapszó német jövevényszó, vö. német *Fuhrmann* 'fuvaros' (< *Fuhre* 'fuvar' + *Mann* 'ember, férfi'). A magyar 'furfangos, ravasz' jelentés a *furfangos* hatására keletkezett. Régi nyelvi szó.

furmint [1623] 'szőlőfajta; ebből készült bor' Francia jövevényszó, vö. ófrancia, középfrancia *fromentel* 'champagne-i szőlőfajta; ebből a szőlőből nyert bor'. A francia szó a 'búza' jelentésű ófrancia *fourment*, *froment*, *forment*, *frumint*, illetve a francia *froment* kicsinyítő képzős származéka. Az elnevezés alapjául az szolgált, hogy a szőlőfajtát szétterített búzaszalmán aszalták a cukortartalom növelése érdekében, és csak ezután sajtolták.

furnéroz [1809] 'nemes faanyagból készült lemezzel borít' Német jövevényszó, vö. német *furnieren* 'furnéroz'. A német szó francia eredetű, vö. francia *fournir* 'gondoskodik a szükségéről: ellát, elszállít, nyújt, ad'. A *furnér* [1820] nyelvünkben szintén német jövevényszó, vö. német *Furnier* 'borítólemez, furnér'.

furulya [1643] Román jövevényszó, vö. román *fluier, fluieră* 'pásztorsíp, furulya'. A román főnév eredete ismeretlen. A magyar szövégi a kialakulására vö. *áfonya*. Igei származéka a *furulyázik* [17. század].

furunkulus [1865] 'kelés' Latin jövevényszó, vö. latin *furunculus* 'tolvajocska; dudor alakú kinövés a szőlőrügy mellett, (vér)kelés', tudományos és hazai latin '(vér)kelés'. Ez a latin *fur* 'tolvaj' szó származéka. A szövégi -s-ezű ejtésre vö. *ámbitus*.

fuser [1564] 'kontár' Német, közelebről középnyémet jövevényszó, vö. középnyémet *fuscher*, német *Pfuscher*: 'fuser'. A németben hangutánzó-hangfestő eredetű szó. A *fuserál* 'kontárkodik' származék [1884] a *kunyerál, macerál* típusú igék hatására alakult ki. A *fusi* 'feketén végzett munka' [1957] szőrövidüléssel és -i kicsinyítő képzővel keletkezett, vö. *csoki, diri*.

fuszekli [1788] 'harisnya, zokni' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *fußsockl* 'zokni'; vö. még: német régi nyelvi *fußsocke* 'ugyanaz' (< német *Fuß* 'láb' + *Socke* 'zokni'). A -li végződésre vö. *celli*. Elavulóban lévő szó.

fut [1247 tn., 1300–1320] Ősi, uráli kori szó, vö. *pot-* 'elfut, elmenekül', cseremisiz *pokte-* 'hajt, üz, üldöz', szelkup *pakta-* 'ugrik; fut, szalad, siet', kamassz *baktə-* 'jön'. Az uráli alapalak **pukta-* 'ugrál, fut' lehetett. A szó belseji **kt > t* hangváltozásra vö. *két*. A magyar szó és a cseremisiz megfelelő jelentéskapcsolatára vö. vogul *oji* 'menekül' : zürjén *vojil-* 'fut', *vojledni-* 'üz, hajt' : finn *aja-* 'ugyanaz'. A 'szalad; jár' jelentés uráli örökség, a szó egyéb jelentései, például 'időben folyik; iparkodik; benő (növény)' a magyar nyelv külön életében alakultak ki. Fontosabb származékai: *futás* [1247 tn.], *futó* [1439 tn., 1775], *futtat* [1548], *futamodik* [1550 k.], *futkos* [1590], *futkároz* [1621], *futam* [1780], *futár* [1831], *futólagos* [1832]. Megszilárdult ragos alakulata a *futólag* [1577].

football [1869] 'labdarúgás' Angol jövevényszó, vö. angol *football* 'futball' (< angol *foot* 'láb' + *ball* 'labda'). A *futballozik* igei származék nyelvünkben 1911 óta adatolható. A *foci* [1901] szőrövidülés eredménye a *futball*-ból, a -ci kicsinyítő képzőre vö. *naci* 'nadrág'. A magyarban ma elsősorban a *labdarúgás* összetétel [1900] használatos.

futballista [1906] Belső fejlemény. A *football* alapszóból keletkezett a nemzetközi szavak végződéseként gyakran előforduló -ist(a) képzővel, alaktani felépítésére vö. *zongorista*. Hasonló származékok más nyelvekben is keletkeztek, vö. olasz *footballista*, román *fotbalist*: 'futballista'.

futrinka [1800] 'hosszú lábú, gyorsan futó bogár; serény (lány)gyermek; katicabogár' Játékos szóalkotással létrejött származékszó. A *fut* igéből keletkezett az eredeti funkcióját tekintve kicsinyítő képzőként használatos -ika ~ -inka képzővel, vö. *Katinka*. A szó belseji *r* talán a jelentésükben közel álló *ugribugri* és *ugrifüles* szavak hatására toldódott be. A címszó valamennyi jelentése a 'futkosó, futkározó' jelentésből vezethető le.

futurizmus [1910] 'a lendület, a gyorsaság, az erő kultuszát hirdető irodalmi és képzőművészeti irányzat a 20. század elején' Nemzetközi szó, vö. német *Futurismus*, angol *futurism*, olasz *futurismo*: 'futurizmus'. A *futurista* 'a futurizmus elveit követő, tükröző' nemzetközi szóra [1910] vö. német *Futurist*, angol *futurist*, olasz *futurista*: 'futurista'. E szavak az olaszból terjedtek el az olasz *futuro* 'jövő' származékaiként, ezek a latin *futurum* 'ugyanaz' alakra vezethetők vissza. Nyelvünkbe elsősorban a németből és az olaszból került. A címszó végződése latinosság eredménye.

fuvar [1585 k.] Német, közelebről felnyémet jövevényszó, vö. bajor-osztrák *vuor, fuar, fuar* 'út, utazás; rakomány; fuvar, szállítás', hazai újfelnyémet *fuer* 'rakomány, fuvar', német *Fuhre* 'ugyanaz'. A magyar hangalak a német kettőshangzó megszüntetésével, a hiástülszó *v* betoldásával keletkezett. Származékok: *fuvaroz* [1633], *fuvaros* [1784].

fuvola [1787] Tudatos szóalkotás eredményeként létrejött származékszó. Alapszava a *fúj* ige *fív-* tőváltozata, eredeti végződése pedig a névszóképzőnek felfogott -ora, vö. *zongora*. A szó belsejében később *r > l* hangváltozás történt. A nyelvújítás korában keletkezett. Származéka a *fuvalázik* [1835].

fúzió [1856] 'egyesülés, egybeolvadás' Nemzetközi szó, vö. német *Fusion*, angol *fusion*, francia *fusion*: 'fúzió'. A szó a franciából terjedt el, ahol a latin *fusio* 'öntés' szóból (< latin *fundere* 'önt') származik. A *fuzionál* igére [1870] vö. német *fusionieren*, francia *fusionner*, spanyol *fusionar*: 'fuzionál'. Nyelvünkbe elsősorban a németből és az olaszból került. A címszó végződése latinosság eredménye.

fű [1217 tn. (?), 1372 u.] Ősi, ugor kori szó, vogul *pom, pum*, osztják *pam, pum*: 'fű, széna'. A szó az ugor alapnyelvben **pimz* 'fű' alakban élhetett. Az ugor szó belseji **m* az ősmagyar kori *β*-n keresztül vokalizálódott, hasonló hangváltozásra vö. *hó', jó'*. Származékai: *fűves* [1217 tn. (?), 1234 tn.], *fűvész* [1780], *fűvesít* [1960].

fű-fa [1604] 'mindenki, mindenféle dolog' Összetett szó, ikerszó. Előtagja a *fű*, utótagja a *fa* főnév. Hasonló típusú és keletkezésű összetételre vö. *ág-bog*. Eredetileg egyfajta poláris kifejezés, mely a 'növény' fogalmát a legkisebb és a legnagyobb növényfajta megnevezésével fejezi ki. Hasonló, összefoglaló összetételeket más finnugor nyelvekben is találunk, vö. votják *pis-pujos-no turimjos* 'növények', tulajdonképpen 'fák és füvek', zürjén *t'sužis puisturinjis* 'fából-füből létrejött lény'. A 'mindenféle dolog, mindenféle ember' jelentés jelentésváltozása eredménye az olyan kifejezésekben, mint *fűben-fában bízok, fűhöz-fához kapkod*.

füge [1395 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *figa, fighe* (többes szám), *figo*, olasz *fico*: 'füge'. A szó az olaszban latin eredetű, vö. latin *ficus* 'ugyanaz'. Az *i > ü* hangváltozás valószínűleg a szó eleji labiális mássalhangzó hatására következett be, vö. *fül, füst*, de a *fűg* ige analógiás hatásával is számolhatunk. A 'fityisz' jelentés [1725–1764] az olasz *far le fiche* 'fügét mutat' hatására jött létre.

fűgg [1211 tn. (?), 13. század második fele] Ismeretlen eredetű. A szóvégi *-g > -gg* talán gyakorító képző. Eredeti jelentése 'lóg', de átvitt jelentései is kialakultak. Származékai: *fűggő* [13. század második fele], *fűggeszt* [1416 u.], *fűggeszkedik* [1577 k.], *fűggetlen* [1645], *fűggetlek* [1790], *fűggőleges* [1790], *fűggöny* [1817], *fűggetlenít* [1831], *fűggvény* [1832].

fül [1009 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *pil'*, osztják *pěl*, zürjén *pel'*, votják *pel'*, cseremis *pəlaš*, mordvin *pilé, pilä*, lapp *bšl'lje*: 'fül'. A szó a finnugor alapnyelvben **peljä* 'fül' alakban élhetett. A magyarban az *i* magánhangzót tartalmazó *fil* alak az eredeti. Származékai: *füles* [1138 tn., 1416 u.], *fületlen* [1351 tn.], *fülel* [1416 u.], *fülü* [1462 tn. (?), 1560 k.], *fülesz* [1883].

fülbemászó¹ [1577] 'egy fajta rovar' Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján, előtagja a *fül* *-be* helyhatározóragos alakja, utótagja pedig a *mászik* ige *-ó* képzős folyamatos melléknévi igeneve. Az elnevezés alapja az a hiedelem, hogy a rovar bemászik a fülbe. Hasonló szemléleten alapuló elnevezéssel más nyelvekben is találkozhatunk, vö. angol *earwig* 'fülbemászó', tulajdonképpen 'fülféreg', francia *perce-oreille* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'fülfürő'.

fülbemászó² [1633–1634] 'kellemes (dallam, zene)' Összetett szó, előtagja a *fül* helyhatározóragos alakja, utótagja pedig az itt átvitt értelemben, 'behatol, beférkőzik' jelentésben használt *mászik* ige folyamatos melléknévi igeneve. Hasonló szemléletmódon alapuló elnevezéssel más nyelvekben is találkozunk, vö. olasz *oerccchiabile* 'fülbemászó, kellemes' (< *orecchio* 'fül').

fülbevaló [1628] Szófajváltással keletkezett egy összetett szó alapján, előtagja a *fül* *-be* helyhatározóragos alakja, utótagja pedig a létige folyamatos melléknévi igeneve. A *fülbe való násfa-*, *fülbe való gyémánt*-féle szerkezetekből keletkezett, de esetleg számolhatunk a latin *inaures* (többes szám) 'fülbevaló' hatásával is. Hasonló alárendelő szerkezetből létrejött, jelentéstapadás útján főnévvé vált összetételekre vö. *borravaló, útravaló*. Egyéb, elavult régi nyelvi elnevezései: *fülbevető* [1508], *fülönfüggő, fülbenfüggő* [1621].

fülemüle [1395 k.] 'csalogány' Latin jövevényszó, vö. latin *philomela*, hazai latin *phylomela*: 'ugyanaz'. A szó végső soron görög eredetű, vö. görög *filomela* 'ugyanaz', Pandion athéni király lányának nevéből köznevesült, akit a monda szerint az istenek úgy mentettek meg az üldözőjétől, hogy madárrá változtatták. A magyar hangalak ajakkerekítéssel képzett magánhangzóval és a magánhangzó-harmónia érvényesülésével jött létre.

fülke [1649] Származékszó, alapszava a *fül* főnév, *-ke* végződése kicsinyítő képző, vö. *szürke, tőke*. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban magának a *fül* alapszónak is volt 'mélyedés a falban, vakablak, rejtékely' jelentése.

füllett [1611] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő bizonytalan, talán hangutánzó-hangfestő eredetű, és a *billeg* szó családjával lehet rokon. Az *-nt* végződés mozzanatos igeképző. Jelentésánál vö. *lódít*.

fürdik [1256 tn., 1389] Származékszó, melynek alapszava talán ősi, uráli kori szó. A tő hangrendi párhuzamba vonható a *fordít* szócsaládjának alapszavával. A *-d* gyakorító igeképző. Azonos alapszóból, *-szt* műveltető képzővel keletkezett a *füröszt* származék [13. század eleje]. A címszó eredeti jelentése 'forgolódik' lehetett, ebből alakult ki a 'vízben forgolódik', majd a 'fürdik' jelentés. Származékai a *fürdő* [1256 tn., 1395 k.], *fürdősz* [1434 tn., 1500 k.], *fürdés* [1474], *fürdet* [1818].

fűrész [1211 tn. (?), 1456 k.] Ismeretlen eredetű. Származékai: *fűrész* [1538], *fűrészelt* [1578]. A román nyelvjárási *firez* 'fűrész' a magyar szó átvétele.

fürge [1693] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A relatív tö -g eleme gyakorító igeképző, az abszolút tö a *fordít* szócsaládja alapszavának magas hangrendű változata. A szóvégi -e folyamatos melléknéviigenév-képző, vö. *ferde, lenge*.

fürj [1138 tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó. Hangalakja a kis madár hangadását jeleníti meg. A szóvégi *j* szervesen járulékhang. Származékai: *fürjész* [1211 tn., 1808], *fürjészik* [1510].

fürkész [1720] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tö bizonytalan, talán hangutánzó-hangfestő eredetű, és a *firtat* szócsaládjának alapszavával van kapcsolatban. A szóvégi -sz gyakorító igeképző, a szó belseji -k valószínűleg mozzanatos képző, vö. *cserkész*. A *fürkész* [1789] névszói alkalmazása a *halász, vadász* típusú igei-névszói párok mintájára jött létre.

füröszt [13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava esetleg ősi, uráli kori szó. A szótó a hangrendi párhuzam alapján a *fordít* családjával függ össze. Végződése az -sz-t műveltető képző. Ugyanezen szótónek -d gyakorító-visszaható képzős alakja a *fürdik* [1256 tn., 1395 k.]. Eredeti jelentése 'fordít', illetve 'forgolódik' lehetett, ebből fejlődött a 'vízben fordít' és a 'vízben forgolódik'. Származékai a *fürdő* [1256 tn., 1389 tn.], *fürdős* [1434 tn., 1500 k.], *fürdés* [1474], *fürdet* [1818].

fürt [1416 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótó vö. votják *per, pur* 'fürt (szőlőé, ribizlié)'. A feltehető finnugor kori alak **pörz* 'ugyanaz'. Ez a származtatás alakotani szempontból kifogásolható, a végződés feltehetőleg a -t névszóképző, a képzésre vö. *füst, menyét*. Eredeti jelentése a 'fürt alakú virágzat, termés', ennek alapján hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a 'hajtincs', illetve a 'tömött csoport <emberekből, állatokból>'. Származéka a *fürtös* [1504 tn. (?), 1566].

füst [1240] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *pošem, posim*, osztják *poson*: 'füst'. A feltehető ugor alak **pičz* vagy **picz* 'füst'. A szó belseji *č > magyar s hangmegfelelésre vö. *fest*. Végződése a -t denominális névszóképző, vö. *fürt, nyest*. Származékai a *füstös* [1388 tn. (?), 1418 tn.], *füstöl* [1395 k.], *füstölög* [1416 u.]. A *füstike* 'szántókon, kapásokban gyakori, hosszú, pirosló, fürtös virágú növény' [1806] nyelvújítás kori származékszó, a *füst* főnévnek a növényneveken gyakran alkalmazott -ike képzős alakja, a képzésre vö. *estike, kenderike*. A tudományos latin *fumaria* 'füstike' mintájára alkották meg, ez a latin *fumus* 'füst' származéka. Növénytan szakszó.

fűszer [1554] Összetett szó, melynek előtagja a *fű* főnév, itt 'növényi, növényféle' jelentésben, utótagja pedig a *szer* 'eszköz, kellék'. A megnevezés alapja az volt, hogy az ételek ízesítésére használt anyagok többnyire növényi eredetűek. A nyelvújítás koráig jóval gyakoribb volt ebben a jelentésben a *fűszerszám* összetétel [1544], melynek utótagja a *szerszám* főnév. A *fűszer* származékai a *fűszeres* [1554] és a *fűszerez* [1775].

fűt [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava a *fül(ik)* ige, végződése a -t műveltető képző. A *fül(ik)* [1541] '<szárazságban, erős napon a vetemény> kiszárad, kiég; melegszik, hevül' ősi, ugor kori szó, vö. vogul *pält-, pilaw-t* 'meggyújt', *pāl-* 'ég'. A feltehető ugor kori alak **pils* 'ég'. Ma elsősorban a *nem fülük a foga hozzá* szólásban használatos, származékai a *fülled* [1810 k.] és a *fülleszt* [1835]. A *fűt* talán a *hül* > *hűt* mintájára jelent meg. Származékai a *fűtő* [1449 tn., 1585] és a *fűtetlen* [1772].

fűtykös [1792] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban tisztázatlan. Esetleg a *fűtykös bot* jelzős szerkezet jelzőjének önállóodásával, jelentéstapadással jött létre, de gyengíti e magyarázatot, hogy a jelzős szerkezet adatai későbből valók, mint a *fűtyköséi*. A címszó minden bizonnyal -s melléknévképzővel jött létre, alapszava bizonytalan. Talán a *fityeg* vagy a *fityül* szótóvével függhet össze.

fűtyül [1621] Hangutánzó eredetű, töve valószínűleg a *fitty* 'rá se hederít; nagy hűhóval' [1531] és a kihalt *fittyfirittyel* 'a fürj dalol' [1702] tövével függ össze. Végződése az -l gyakorító képző. A 'kevésre vagy semmire becsl' jelentés [1885] valószínűleg német mintára fejlődött, vö. német *pfeifen auf etwas, auf jemanden* 'fűtyül valamire vagy valakire'. Származékai közül a *fűty* főnév [1725–1764] elvonással jött létre az igék alapján. További származékai a *fűtyent* [1711], *fűtyöget* [1762], *fűtyörész* [1763], valamint a *fűtyülős* [1809].

fűz¹ [1246 tn., 1518 k.] 'egymáshoz erősít' Ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *piðä-*, *piða-* 'köt, fűz, csomóz'. A feltehető finnugor kori alak **pits-* 'köt, fűz'. A szó a finnugor alapnyelvben esetleg igenévszó lehetett, vö. *fűz²*. A szó belseji finnugor **t* > magyar *z* hangváltozásra vö. *ház*, *kéz*. Származékai közül a *fűzér* [1246 tn., 1642] hosszú ideig nyelvjárásainkban élt, a nyelvújítás terjesztette el a köznyelvben is. További származékai a *fűzet* [1527], *fűző* [1512–1526], *fűzet* [1639] és a *fűződik* [1660].

fűz² [1001 tn., 1251] 'barkás virágzatú fa vagy bokor' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, megfelelői azonban vitatottak: 1. Megfelelői azonosak a *fűz¹* ige rokon nyelvi megfelelőivel, ebben az esetben a szó a finnugor alapnyelvben egy 'köt, tűz; fűzfa' jelentésű igenévszó lehetett. A névszó eredeti 'fonadék' jelentése 'fonásra, kötözésre szolgáló vessző', illetve 'fűzfavessző' jelentéseken keresztül nyerte el 'fűzfa' értelmét. 2. A permi nyelvekből valók a megfelelői: zürjén *pacá* 'a fűzfa ágai <takarmány>; fűzfa', votják *pućj*, *pući* 'rügy, bimbó, fakadó barkavirágzat; kecskefűz'. A feltehető finnugor kori alak **pecz* 'fűzfa'. Származéka a *fűzes* [1221 tn., 1539].

fűzfapoéta [1636] Összetett szó, előtagja a *fűzfa* főnév, utótagja pedig a *poéta*, az előtag jelzője az utótagnak. A *fűzfa* jelzői szerepű előtagként az utótag értéktelen, hitvány, hiábavaló voltára utal, vö. *fűzfakatoná* 'rossz, gyenge katona' [1723], *fűzfadiák* 'rossz diák' [1782]. A megnevezés alapja az, hogy a fűzfa a többi fafajánál rosszabb minőségű. Választékos kifejezés, gúnyos értelemmel.

G

-g¹ (-og/-eg/-ög) [1171] Gyakorító igeképző. Ősi eredetű toldalék, a finnugor *-*nik* képzőre vezethető vissza, származását tekintve azonos a névszóképző -g-vel. Elsősorban középzárt magánhangzóval kapcsolódik a szótőhöz, csak néhány nagyon régi származékban található meg pusztá formában vagy nyílt magánhangzóval, pl. *zúg, zeng, kacag, ballag*. Az egész magyar nyelvtörténet során termékenynek bizonyult, elsősorban hangutánzó-hangfestő tövek mellett, pl. *motyog, brekeg*. Néhány tárgyias igéből tárgyatlan származékot hoz létre, pl. *tekereg, kavarog, csavarog*. Ma csak a hangutánzó-hangfestő jellegű igeképzésben számít elevennek.

-g² [1018 k.] Névszóképző. Jellemzően igei alapszó mellett fordul elő. A származékok egy részének esetében nem zárható ki, hogy az eredeti -k képző zöngésült. Ez a hangváltozás azonban csak esetleges lehetett. A deverbális névszóképző -g ősi eredetű toldalék, a finnugor *-*nik* képzőre vezethető vissza, származását tekintve azonos az ige képző -g-vel. Elsősorban nyílt magánhangzóval kapcsolódik a szótőhöz, pl. *csillag, meleg*. Kimutatható megnyúlt, valamint középzárt magánhangzóval is, pl. *világ, virág*, illetve *boldog*. Egyszerű, elemi képzőként már az ómagyar korban terméketlenné vált.

-g³ [13. század közepe] Névmásképző. Az *engem* és a *téged* szóalakban mutatható ki. Valószínűleg egy ősi *-*nik* képzőre vezethető vissza. Feladata feltehetően csupán a szó hangalakjának testesítése volt. Ma már teljesen elhomályosult szóelem.

-g⁴ lásd **-k⁴**

gabalyít [1755] Származékszó. Önállóan nem élő *gab-* töve egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó igei tagja; a névszói tag a *gomb* főnév. Az abszolút tőhöz -l ~ -ly, a *gabaly*-hoz -ít műveltető képző járul. A szó eredeti jelentése 'hevenyészve összetakol, nyomorúságosan épít' volt [1755], mai 'összekuszál, összekever' jelentésének [1893] kialakulására valószínűleg hatott a *göngyölít, gubancos* szócsalád jelentése is. Ugyanezen tő származéka *gabalyodik* [1841]. A bizalmas társalgási nyelvben – a *bele-* igekezővel – ma 'beleszeret valakibe' jelentésben is él.

gabona [1405 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *gobino* 'bőség, gazdagság', horvát-szerb régi nyelvi *gobino* 'búzafajta'. A szláv szócsalád a gót *gabein* 'gazdagság' átvétele. A magyarba egy feltehetőleg 'termény' jelentésű szó került át, vö. orosz régi nyelvi *гобина* [gobina] 'bőség, bő termés'. Névszói származéka a *gabonás* [1456].

gácsér [1678] 'hím kacsá' Szlovák jövevényszó, vö. *káčer* 'hím kacsá', keleti szlovák *kačur* 'ugyanaz'. A nyugati szláv nyelvekben (vö. még: cseh, lengyel) ismeretes származékszó. A szlovákban alapszava a *kača* 'kiskacsá' szó, amelyből a magyar *kacsá* származik. A *k > g* zöngésülés több szláv elemünkben is megfigyelhető: *gerezna, guzsaly*. A köznyelv határán álló, az állattani szaknyelvbe is bekerült, nagy elterjedtségű nyelvjárási szó.

gacsos [1647] 'csámpás' Származékszó. Alapszava egy 'görbület; meggömbül' jelentésű igenévszó lehet; e szócsalád névszói tagja *kacs* szavunk. Az -s deverbális vagy denominális melléknévképző. A szó eleji *k > g* zöngésülésre vö. *gerezna, guzsaly*. Eredeti 'görbe (kezü)' jelentéséből [1647] az 'erővel összegörbített (kezü)' jelentésen keresztül fejlődhetett 'erős kezü' jelentése [1668]. Nyelvjárási szó.

gádor [1416 u.] 'pítvar; pince torka; gödör' Német jövevényszó, vö. középfelnémet, korai újfelnémet *gater* 'rács, kerítés', bajor-osztrák *gōdar, gatter* 'ugyanaz; rácsos ajtó mögötti helyiség', német *Gatter* 'rács, kerítés, keretes fűrész'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óind *gádhya-h* 'fogva tart, megfog', óangol *geador* 'együtt'. A nyelvjárásainkban élő szó jelentéseinek kialakulása nincs minden részletében tisztázva. A 'pítvar, tornác, előrész' és a 'pince torka' jelentés talán a bajor-osztrák szó 'rácsos ajtó mögötti helyiség' jelentéséből ered. A 'gödör, árok' jelentés minden bizonnyal a 'pince torka' jelentésből jött létre, hasonlóságon alapuló névátvitellel. A nyelvjárások szava.

gágog [1585] Származékszó. Alapszava valószínűleg egy 'kiáltás, láрма; kiált, lármázik' jelentésű igenévszó lehetett, melynek névszói alakja a *gég*. A *gég*, *gógös*, *gógicsél* hangutánzó-hangfestő szócsalád mély hangrendű párja. Végződése a gyakorító -g képző. Hasonló hangzású hangutánzó szavak más, rokon és nem rokon nyelvekben is előfordulnak: *voják gagákt-*, *lapp gakke-*, német *gackern*: 'gágog'.

gagyog [1725] Hangutánzó szó, hangalakja a beszélni kezdő gyermek gügyögését utánozza. A *gügyög* mély hangrendű változata. A szó végződése a gyakorító -g képző. Más képzőbokkal, de ugyanebből a töből alakult az elsősorban nyelvjárási *gagyarász* 'összevissza gagyog'.

gajdesz [1911] 'beteg, félrészeg halott; hulla; halál' Ismeretlen eredetű. A 'félrészeg' jelentés a nyelvjárási *gajdos* 'ugyanaz' hatására keletkezett. Elavulóban lévő nyelvjárási szó. Az argóbeli *gajdeszbe küld* 'megöl' állandósult szókapcsolatban 'halál' jelentésben él.

gajdol [1604] 'csúnyán énekel, kormyikál' Hangutánzó szó, töve a *kajdász*, *kiált* szavak családjába tartozik, végződése a -g gyakorító igeképző. Ugyanebből a töből képzett melléknév a nyelvjárási *gajdos* 'ittas, lármás' [1792]. A nyelvújítás korában szintén e töből hozták létre elvonással a *gajd* 'gajdolás; tréfás dal, jókedvű láрма' szót [1805 (?), 1864] is, mely mára elavult.

-gál/-gél ~ -igál [1416 u.] Gyakorító igeképzőbókok. Kialakulása már valószínűleg az ősmagyar korban elkezdődött, de egységes képzőbókokorrá válása a korai ómagyar korra tehető. Elemei az ősi gyakorító -g és -l. Az -i-vel bővült változata zárt tövégi magánhangzót tartalmaz. Kevés származékban mutatható ki, pl. *szaladgál*, *nevetgél*, *hajjigál*. Az elavulóban levő toldalékok közé tartozik.

gála [1699] Német jövevényszó, vö. német *Gala* 'díszruha, díszelőadás'. A német szó a spanyol *gala* 'díszruha, ünnepi ruha' átvétele, mely számos más európai nyelvbe is bekerült: angol *gala* 'díszelőadás', francia *gala* 'ugyanaz, díszruha', lengyel *gala* 'ugyanaz'.

galacsin [1560 k.] Ismeretlen eredetű. Korábbi jelentése 'parittyalövedék <kő, agyaggolyó>' lehetett. A nyelvújítás korában e szóból hozták létre elvonással az azóta elavult *galacs* 'golyó, pirula' [1834] szót.

galád [1213 tn. (?), 1372 u.] 'alávaló, becstelen' Valószínűleg latin jövevényszó, vö. középkori latin *goliardus*, *gallardus*, *gal(li)ardus* 'vándor klerikus, jokulátor'. Vö. még: olasz *goliardo*, *gogliardo* 'vándordíák, jokulátor'. E szavak a bibliai *Goliat* (középkori latin *Goliat*, *Golias*) személynévből keletkeztek, de a nyelvérzék a középkori latin *gula*, olasz *gola*: 'torok' szavakkal is kapcsolatba hozta. A középkorban Góliát alakja az Isten ellen való lázadást jelképezte, s a vándordíákokat, jokulátorokat az ő nemzetségéből eredeztették, a torkosságot pedig különösen jellemző tulajdonságuknak tartották. A jokulátorság és a jellembeli hitványság jelentésbeli összefüggése több más szavunk esetében is megfigyelhető, vö. *csélcsep*, *igric* stb. A választékos irodalmi nyelv szava.

galagonya [1327] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *глогина* [glogina], nyelvjárási *глогиня* [gloginya] 'galagonyacserje, e cserje gyümölcse', horvát-szerb *gloginja* 'a galagonya gyümölcse'. Megfelelői megvannak a csehben és a szlovákban. Összláv alapszava: **glogъ* 'a galagonya gyümölcse'. A magyarba valószínűleg a **gloginja* alak került be 'a galagonya gyümölcse' jelentéssel, ebből a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása és hangrendi kiegyenlítődés eredményeképpen jött létre a mai *galagonya* alak. Magas hangrendű nyelvjárási változata a *geleginye*.

galaktika [1965] 'a Tejútrendszer; idegen csillagrendszer' Latin jövevényszó, ami nemzetközi szóvá vált, vö. latin (*via*) *galactica* 'tejes (út)', melynek forrása a görög *galaktiké* (*hodosz*) 'ugyanaz'. Vö. még : német *Galaktisch*, angol *galactic* stb.: 'tejüti, galaktikus'. A csillagászat szakszókincsébe tartozik, de a tudományos-fantasztikus irodalom, filmművészet hatására szélesebb körben is elterjedt. A *galaktika* nyelvünkben a latin szó átvétele.

galamb [1138 tn. (?), 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *golъbъ* 'galamb', horvát-szerb *golub* 'ugyanaz', orosz *голубъ* [golub] 'ugyanaz, galambom <férfiak kedveskedő megszólítása>'. A szó szláv alapalakja **golъbъ* 'világoskék' lehetett. A szó belseji *m* arra mutat, hogy az átvétel igen régi, és a 10. század vége előtt megtörtént, ugyanúgy, mint a *csombor*, *gomba* szavak esetében. Származékai a *galambos* [1165 k. tn., 1519] és a *galambi* [1372 u.].

galand [1627] 'keskeny szalag' Német jövevényszó, vö. német *Galon*, német régi nyelvi, nyelvjárási *gal(l)one* 'pasmány, szegély'. A németbe a franciából került át: francia *galon* 'ugyanaz'. Számos európai nyelvben megtalálható: angol *galloon*, lengyel *galon*: 'ugyanaz'. A *galand* alak szóvégi mássalhangzója olyan szeretlen járulékhang, mint amely

a *rozmarina* szavunkban is előfordul. Nyelvjárási szó, a köznyelvben elsősorban a *galandféreg* összetétel [1798] előtagjaként él.

gáláns [1769] Nemzetközi szó, vö. német *galant* 'udvarias, lovagias', angol *gallant* 'merész, bátor, udvarias, szerelemért versengő', francia *galant* 'udvarias; szerető', a régi németben és angolban 'elegáns' jelentésben is élt. Francia közvetítéssel terjedt el, a franciában pedig az ófrancia *galer* 'szórakozik, vidám életmódot folytat' igenévi származéka. Vagy közvetlenül a franciából került a magyarba, vagy a német közvetítésével. A szó végződése latinosság eredménye, vö. *dilettáns*, *frappáns*. Ma választékos stílusértékű szó, 'bőkezű' és 'előzékeny' jelentésben.

galéri [1900] 'garázda társaság, banda' Német jövevényszó, vö. német *Galerie* 'képgyűjtemény, folyosó', ausztriai német 'alvilág', ausztriai német argó *gallerie* 'tolvajbanda'. A *galéria* nemzetközi szócsaládjának tagja. A német szó eredeti jelentése 'képgyűjtemény', a *Galerie schöner Männer* 'bűnözők albuma' (tulajdonképpen 'szép emberek gyűjteménye') kifejezés alapján alakult ki a mai magyarban is használatos pejoratív jelentése.

galéria [1711] Nemzetközi szó, vö. német *Galerie*, angol *gallery*, francia *galerie*, olasz *galleria*: 'galéria'. Ezek alapja a középkori latin *gal(l)eria* 'fedett járda, folyosó, árkád', amely szó végső soron talán a latin (egyházi) *Galilaea* földrajzi névre vezethető vissza, és a középkorban a templomok tornácának megnevezésére használták. Olasz közvetítéssel terjedt el az európai nyelvekben. A magyar *galéria* vagy latin eredetű, vagy a német, esetleg a francia szó latinosítása.

galiba [1484 tn., 1552] 'baj, bonyodalom' Ismeretlen eredetű. A magyarból került át több szomszédos nép nyelvébe, vö. horvát-szerb nyelvjárási *gřliba*, szlovák *galiba*: 'kellemetlenség, összevisszaság'. Eredeti jelentése 'bajszerezés, helytelen magatartás' volt [1552], és a régiségben 'gonosz, feslett erkölcsű' [1604], majd 'izgága' melléknévi jelentése [1653] is kimutatható. Mai jelentésében [1589] bizalmas stílusértékű.

gálickő [1391 tn. (?), 1516 k.] 'gálic' Összetett szó, bajor-osztrák mintára keletkezett részfordítás, vö. bajor-osztrák *gřlitz-n-stao* 'gálickő'. Az összetétel előtagja valószínűleg a Spanyolország északnyugati részén található történelmi vidéknek, Galiciának német *Galicien* névvel azonos, utótagja pedig a német *Stein* 'kő' szó. A *gálic* előtag önállóan is állhat [1807]. A *gálickő* nyelvjárásainkban 'rézgálic' jelentésben él.

gall [1559] <népnév> Latin jövevényszó, vö. latin *Galli* (többes szám) 'az ókori gallok', *Gallus* 'gall ember'. A latinban a szó bizonytalan eredetű, esetleg a latin *Volcae* (többes szám) szóalakra vezethető vissza, ez egy kelta törzs neve volt. A latinból bekerült számos más nyelvbe is: angol *Gallic*, *Gaul*, olasz *gallo*: 'ugyanaz'. A régi magyar nyelvben a *gallus* változat is használatos volt, ennek *-us* végződése a *március* végződésével azonos. Ma kifejezések jelzői elemeként 'francia' jelentésben él az irodalmi nyelvben, vö. *gall kakas* <a francia nemzet jelképe>.

gallicizmus [1802] 'a francia nyelvre jellemző kifejezés' Nemzetközi szó, vö. német *Gallizismus*, angol *gallicism*, francia *gallicisme*: 'ugyanaz'. A szó a franciában keletkezett a középkori latin *Gallicus* 'francia' szó alapján. A magyarba elsősorban a német közvetítésével került át. Nyelvészeti műszó.

gallér [1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *goller*, *koller* 'a páncél nyakrésze, férfi vagy női ruházat nyakrésze, lovak vállhámja', német *Koller* 'gallér'. A német szó a középkori latin *collarium* 'a páncél nyakrésze' átvétele lehet, de a svájci szóalakra a francia *collier* 'nyakék; gallér' is hatással lehetett.

galóca [1783] 'egy fajta gomba' Bizonytalan eredetű, esetleg szlovén jövevényszó, vö. szlovén *golobica* 'galambgomba', a szlovén szó pedig a nőstény galamb megnevezésére megy vissza: *golobica* 'nőstény galamb'. A szlovén és a magyar szó jelentésbeli eltérése teszi kétségesé a szlovén eredetet. Ma elsősorban *gyilkos galóca* formában, növénytanai műszóként él.

galopp [1786] Német jövevényszó, vö. német *Galopp* 'vágta, vágatás, gyors ütemű körtánc'. A németbe a francia *galop* 'galopp' került, a francia alak végső forrása pedig az ófrank **wala hlaupit* 'jól ugrik' lehetett. A francia főnév több európai nyelvbe is bekerült: olasz *galoppo*, orosz *галоп* [galop]: 'ugyanaz'. A magyarban elsősorban katonai műszóként honosodott meg, de egy ideig 'gyors ütemű körtánc' jelentésben is élt.

galoppíroz [1663–1711] 'vágat, vágtazik' Német jövevényszó, vö. német *galoppieren* '<ló> vágtazik, vágat', mely a francia *galoper* 'ugyanaz' átvétele. A francia szó az ófrank **wala hlaupit* 'jól ugrik' kifejezésre vezethető vissza. Nyelvünkben a képzőcserével létrejött *galoppozik* eredeti jelentése mellett 'galoppot táncol' jelentésben is élt a régiségben. Ma mindenképp az *elgaloppírozza magát* 'túlló a célon' kifejezésben, a bizalmas nyelvhasználatban jelentkezik.

galuska [1683] Lengyel jövevényszó, vö. lengyel nyelvjárási *galuszka* 'golyó; gombóc (étel)'. E szó a 'golyó, daganat' jelentésű lengyel *gala* szóra vezethető vissza, és ismeretes még ukrán, szlovák nyelvterületeken, de az oroszban is megtalálható: szlovák *haluška*, ukrán *галушка* [galuska], orosz *галушка* [galuska]: 'galuska'. A magyar nyelvjárási *haluska* alak [1788] ugyanebből a szóból származtatható, de az átvétel a szlovákból történt.

galvánelem [1892] 'egy fajta áramforrás' Összetett szó, részfordítás nemzetközi minták alapján, vö. német *galvanisches Element*, angol *galvanic battery*, olasz *batteria galvanica*: 'galvánelem'. A *galván-* előtag személynévi eredetű: L. Galvani (1737–1798) olasz fizikus nevéből származik. Nyelvünkbe más fizikai műszók is hasonlóképpen, részfordítással kerültek be, idetartozik például a régi nyelvi *galvánérő* 'galvánáram' [1818], régi nyelvi *galvántűz* 'villamosság' [1835] és a ma is ismert *galvánáram* [1894].

galvanizál [1804] 'egy tárgyat fémmel bevon' Valószínűleg latin jövevényszó, vö. újkori, hazai latin *galvanisare* 'galvanizál', melyet a *galvanisatio* 'galvanizálás' főnévből vontak el. Mindezek tudatos alkotásként keletkeztek az újkori, hazai latin *galvanismus* 'kémiai hatásra létrejött elektromosság' alapján, melyet L. Galvani (1737–1798) olasz fizikus nevéből képeztek. A latin szó számos európai nyelvből kimutatható: német *galvanisieren*, francia *galvaniser*, olasz *galvanizzare*: 'galvanizál'. Szavunk a német ige beillesztő képzős átvétele. A mai műszaki nyelvben ritkábban használatos *galvánóz* 'ugyanaz' [1802] a *galvanizál* kikövetkeztetett alapszavának *-z* igeképzővel ellátott alakja. A régi műszaki nyelvben a *galvanizáció* 'galvanizálás' [1910] is élt.

gálya [1241] Olasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *galia*, 'nagy, evezős vitorlás hajó'. Az olasz szavak latin forrásra vezethetők vissza, vö. középkori latin *gal(l)ea* 'gálya'. Az olaszból vagy a középkori latinból több európai nyelv is átvette: angol *galley*, francia régi nyelvi *gal(l)ee*, horvát-szerb *galija*: 'ugyanaz'. A szó olaszból való közvetlen kölcsönzése a középkori szoros kereskedelmi és hajózási kapcsolatoknak tulajdonítható.

gally [1595] Szláv, valószínűleg szlovén jövevényszó, vö. szlovén *gol* 'legallyazott fiatal fatörzs', *goli* (többes szám) 'apró tűzifa, levágott gallyak'; vö. még: szlovák régi nyelvi *hól'* 'bot, pálca', orosz régi nyelvi *голь* [golj] 'ág, gally'. A szó valószínűleg az ósszláv alapnyelvben jött létre.

gáncs [1495 k. tn., 1565] Magyar fejlemény, valószínűleg szóhasadással jött létre. Egy eredeti 'görbület, meggörbül' jelentésű igenévszóra vezethető vissza, melynek névszói alakja *kacs* szavunk is. A *gáncs* és a *kacs* alakok párhuzamosan keletkeztek, majd jelentésmegoszlás ment végbe közöttük. A szó eleji *g* a szócsaládba tartozó más szavaknál is megfigyelhető: *gacsaly*, *gacsos*. Szó belseji *n*-je másodlagos fejlemény, a *kancsal* és a *kuncsorog* alakok is hasonlóképpen fejlődtek. A szó eredeti jelentése 'görbület', 'valamit akadályozó horgas, görbe tárgy' lehetett, további jelentései, köztük a köznyelvi 'valakit elbuktató lábmozdulat, akadály' és 'hiba, rosszállás', ebből keletkeztek. Igei származéka a *gáncsoskodik* [1708] és a *gáncsol* [1779]. A *gáncstalan* 'feddhetetlen' [1750] *-talan* fosztóképzővel ellátott származék ma a szépirodalomban használatos jelző.

ganéj [1138 tn., 1372 u.] 'ürülék, trágya, trágyadomb' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *gnojь* 'trágya, genny', *gnoji* (többes szám) 'kelések, rothadás', horvát-szerb *gnoj* 'genny, trágya', szlovák *hnoj* 'trágya', nyelvjárási 'trágyadomb'. A szláv nyelvek szavai a **gnej-* 'rothad' töre vezethetők vissza. A *ganéj* ~ *ganaj* ~ *gané* alaki megoszlás *paraj* és *taraj* szavainknál is megfigyelhető. Különböző alakváltozatokban vö. *ganaj*, *gané* nagy területen élő, a köznyelvben sem ismeretlen nyelvjárási szó.

gang [1767] 'függőfolyosó, nyitott folyosó' Német jövevényszó, vö. német *Gang* 'menés, járás, menet; járat, folyosó, tornác'. A német szó a *gehen* 'menni' igéből származik. Megfelelései: horvát-szerb nyelvjárási *gank*, lengyel *ganek*: 'tornác, pitvar'. Ma a kevésbé igényes nyelvhasználatban jelentkezik.

gangos [1493 tn. (?), 1636] 'büszke, hetyke' Valószínűleg származékszó. Önállóan nem adatható töve ismeretlen eredetű, végződése feltehetően az *-s* melléknévképző, vö. *kor* > *koros*, *lap* > *lapos* stb. Nyelvjárási szó. A népi nyelvből ismert *gangos csizma* jelzős szerkezet 'díszes ünnepi csizma' jelentésű.

gányol [1560 u.] 'kuszál, összekuszál, összehány' Származékszó, töve a *gamó* 'kampó, kampós végű bot, mankó' [1055 tn. (?), 1604] szóval függhet össze, végződése pedig az *-l* gyakorító képző. A szótó maga is származékszó, bizonytalan eredetű töve valószínűleg a *kanyarít* családjába tartozik. A *gányol* eredeti jelentése 'gyengén, rosszul körülkerít, összetákol' lehetett. A bizalmas nyelvhasználat szava, főleg az *össze-* igekötővel fordul elő.

garaboly [1664 (?), 1739] '(kézi)kosár' Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *krabijь* 'ládáska, kosárka', horvát-szerb *krbulja* 'hánckosár, kéregkosár', orosz nyelvjárási *коробуля* [korobulja] 'fakéregből készült kosár'. A szláv adatok a **korbь* 'kosár' szóra vezethetők vissza, ez pedig összefügg a latin *corbis* 'ugyanaz' szóval. Megfelelései más európai nyelvekben is megtalálhatók: bajor-osztrák *körbl*, olasz *corbello* 'ugyanaz'. A szó szláv származtatása nem bizonyos, az egyeztetésnek hangtani és szótörténeti nehézségei vannak, de mellette szól a *kas* és a *kosár* szavak eredete. Szláv jövevényszavainkban a szóvégi *a* gyakran lekopik, vö. *beszéd*, *kolbász*. A szó az alföldi nyelvjárásokból ismeretes.

garaboncia [1621] 'ördöngösség, bűbájosság' Olasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *gramanzèa* 'boszorkányság', *scaramanzèa* 'megbabonázás', nyelvjárási *scaramansèa* 'ugyanaz; boszorkányság'. Ezek a szavak az olasz *negromanzia* 'boszorkányság' szóra vezethetők vissza. A *garaboncia* szó valószínűleg közvetlenül az olaszból származik, de nem lehet teljesen kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a *garabonciás* [1519] alakból keletkezett elvonással. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

garancia [1706] Nemzetközi szó, vö. német *Garantie*, angol *guarantee*, francia *garantie* 'garancia'. Megfelelője a latinban is megvan: középkori latin, hazai latin *garantia* 'ugyanaz; kezesség'. Ezek alapja a francia *garant* 'kezes, jótálló'. A magyarba valószínűleg a németből került át, latinositott végződéssel, a szó belseji *c* miatt ausztriai német közvetítés is lehetségesnek tűnik.

garantál [1891] 'szavatol, jótáll' A régi nyelvi *garantíroz* 'ugyanaz' [1732] képzőcsérés módosulata, vö. *balmál*, *fixál*. A *garantíroz* német jövevényszó, vö. német *garantieren* 'kezeskedik, jótáll, szavatol'. A német szó alapja a francia *garantir* 'ugyanaz', mely nemzetközi szóvá vált: angol *guarantee*, orosz *гарантировать* [garantirovaty]: 'ugyanaz'. Mind az *-íroz*, mind az *-ál* jövevényigéink beillesztésére használatos képző.

garas [1460 k.] 'néhány krajcár, kevés pénz <a régiségben>' Vándorszó, vö. középfelnémet *gros*, *grosse*, ófrancia *gros*, olasz régi nyelvi *grosso*, *gross*, cseh *groš*, lengyel *grosz*: 'egy fajta ércpénz, garas'. E szavak alapja valószínűleg a latin *grossus* 'ugyanaz', amely a *denarius grossus* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'vastag dénár' szókapcsolatból vált önálló szóvá. A magyarba valószínűleg a csehből került át, ugyanis a cseh garas (*grossus Bohemicales*) már a 14. század végén ismert volt Magyarországon. Igei származéka a *garasoskodik* 'krajcároskodik' [1896].

garat [1540] 'malomgarat; garat <testrés>' Szláv jövevényszó, közelebről valószínűleg a horvát-szerbből vagy a szlovénből, vö. horvát-szerb nyelvjárási *grôt* 'malomgarat', szlovén *grot* 'ugyanaz; a szőlőprés kosara; a szénapadlás nyílása; mélység'. Megfelelői szlovák és ukrán nyelvjárásokban is megtalálhatók, eredete a szláv nyelvekben azonban nincs tisztázva. A magyarba a molnármesterség műszavaként került át, anatómiai jelentése pedig tudatos szóalkotással keletkezett a *felönt a garatra* 'leissza magát, ittas lesz' szólás alapján, amely eredeti jelentésében szintén a molnármesterség kifejezése volt.

garázda [1375 tn., 1519] Ismeretlen eredetű. Igei származéka a *garázdálkodik* [1519].

garázs [1909] Nemzetközi szó, vö. német *Garage* 'garázs', angol *garage* 'ugyanaz, hajókitérő', francia *garage* '<vasúti> kitérő, garázsírozás, kocsiszín, garázs'. A franciában keletkezett a *garer* 'tolat, rendez, pihenőkikötőbe visz, parkol' szóból. A magyarba valószínűleg a németen keresztül, esetleg közvetlenül a franciából kerülhetett be. A szócsalád tagja a *garázsíroz* 'garázsos' [1937], mely az ausztriai német *garagieren* 'garázsba beállít' átvétele.

garda [1327 tn. (?), 1525 k.] 'halfajta' Bizonytalan eredetű. Talán a *kard* szóval függhet össze, ezt támasztja alá az, hogy e halfajta megnevezésére más nyelvekben is vágóeszközzel utaló kifejezés szolgál, vö. tudományos latin *Pelecus cultratus* 'garda', tulajdonképpen 'kés formájú bárd', francia *rasoir* 'gardahal', tulajdonképpen 'borotva'. A *k > g* zöngésülés a régi nyelvi *gacsaly* 'szőlőkacs' [1263 tn. (?), 1590] és a *gazdag* szavakban is megfigyelhető.

gárda [1663–1711] Nemzetközi szó, vö. német *Garde* 'testőrség, elit csapat', francia *garde* 'őrség, testőr; védelem', olasz *guardia* 'őrség, őr, oltalom'. A francia *garder* 'őríz, megóv' igéből terjedt el. A francia szó forrása az ófrank **warda* 'őrség'. Vö. még: középkori latin *garda*, *guarda*, *warda*, hazai latin *guardia*: 'őrség, oltalom, őr'. A magyarba többszörös közvetítéssel jutott. A szócsalád tagja *gárdista* szavunk [1765] is, amely német jövevényszó, vö. német *Gardist* 'gárda tagja, testőr'. Az *-ista* végződés az *anarchista*, *artista* szavak végződésével azonos.

gardedám [1708] Német jövevényszó, vö. német *Gardedame* 'kísérő hölgy, társalkodónő'. Összetett szó, melynek elő- és utótagja egyaránt francia szó: *garde* 'felügyelő' + *dame* 'hölgy', de az összetétel a franciában ismeretlen. Valószínűleg Bécsben keletkezett a francia *garde-bois* 'erdőőr', *garde-malade* 'betegápoló' mintájára. A 20. század elején rövidült változata, a *garde* 'ugyanaz' is használatos volt. Elavulóban lévő szó.

gardíroz [1790] Német jövevényt, vö. német régi nyelvi *gardieren* 'öriz, oltalmaz'. A német szó a francia *garder* 'öriz, oltalmaz' igére vezethető vissza. Elavulóban lévő szó.

gardrób [1793] 'ruhatár; ruhásszekrény; valaki valamennyi ruhája' Nemzetközi szó, vö. német *Garderobe*, angol *wardrobe*, régi nyelvi *garderobe*, francia *garde-robe*, *garderobe*: 'gardrób'. Vö. még: középkori latin *garderoba*, *guardaroba*, *guarderoba* 'ugyanaz'. A 13. században keletkezett a franciában a *garde* 'örzés, oltalom' és a *robe* 'ruházat, ruha' formák összetételeként. A magyarba feltehetően német közvetítéssel került be.

gargarizál [1577 k.] Latin jövevényt, vö. latin *gargarizare* 'gargarizál'. A latin szó forrása egy görög hangutánzó szó. Megfelelői más európai nyelvekbe is bekerültek: német *gargarisieren*, francia *gargariser*: 'ugyanaz'.

garmada [1621] 'halom, kupac <régen a gabonával kapcsolatban>' Szláv jövevényt, vö. szerb egyházi szláv *gramada* 'farakás', horvát-szerb *gromada* '(hegy)tömb', szlovák *hromada* 'rakás, halom, csomó, tömeg'. A szláv nyelvek szavai indoeurópai eredetűek. Vö. még: latin *gremium* 'egy öl(nyi)'.

garníroz [1757] '<ételt> körít' Német jövevényt, vö. német *garnieren* 'díszít, ékesít'. Ugyanígy keletkezett *garnírun* 'körít' [1865] szavunk is, ez a német *Garnierung* 'peremdíszítés, szegély, szegélydísz' átvétele. E német szavak a francia *garnir* 'valamivel ellát' szóra vezethetők vissza. Megfelelőik megtalálhatók a csehben, valamint a lengyelben is.

garniszálloda [1877] 'kétes hírű szálló' Összetett szó, részfordítás francia vagy német minta alapján, vö. francia *hôtel garni* 'szerény szálló éttermi szolgáltatás nélkül'; német *Hotel garni* 'ugyanaz'. Később *garniszálló* alakban is megjelent [1918]. Elavulóban lévő szavak.

garnitúra [1750] Német jövevényt, vö. német *Garnitur* 'felszerelés, készlet, berendezés'. A németbe a franciából került át: francia *garniture* 'ugyanaz; dísz'. A szó megfelelői az angolban és az olaszban is megtalálhatók. A szóvégi *a* hang latinosítás eredménye.

garnizon [1685] 'helyőrség; helyőrségi laktanya' Német jövevényt, vö. német *Garnison* 'csapat állomáshelye; maga a csapat'. A németbe a franciából került át: francia *garnison* 'helyőrség, állomáshely'. A francia szó más európai nyelvekbe is eljutott: angol *garnison*, lengyel *garnizon*: 'ugyanaz'.

garral [1693] Megszilárdult ragos alakulat, önállóan nem adatható töve ismeretlen eredetű. Végződése az instrumentális *-val* rag. Ugyanennek a tőnek *-s* melléknévképzős alakja a nyelvjárási *garos* 'fennhéz, gőgös' [1811]. A *nagy garral* 'nagy hangon, hangoskodva' kifejezés erdélyi, székely írók révén került be az irodalmi és a köznyelvbe.

garzon [1835] 'legényember; garzonlakás' Francia jövevényt, talán német közvetítéssel, vö. francia *garçon* 'fiú, fiatal ember, nőtlen ember; szolga; pincér'. Vö. még: német *Garçon* 'fiatal ember, aglegény; pincér'. A francia szó talán az ófrank **wrakkjo* 'alacsony állású személy; szolga; kópé' alakra vezethető vissza. A franciából több európai nyelvbe, például az olaszba és a lengyelbe is bekerült.

gát [1138 tn. (?), 1256] Jövevényt egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. horvát-szerb *gat* 'vízelvezető árok; duzzasztógát; töltés, gát', szlovén *gat* 'ugyanaz', szlovák *hať* 'gát, töltés; akadály; kerítés'. A szláv nyelvek szavainak forrása nincs még tisztázva. Vö. még: lengyel *gać* 'rözsényaláb gát készítéséhez, rözsegát', orosz *затъ* [gaty] 'dorongút, rözseút'. Gyakori származékai a *gátol* [1559], *gátlás* [1577], *gátlásos* [1937], *gátlástalan* [1951].

-gat/-get [1256] Gyakorító igeképzőbokor. Elsősorban tárgyias igei alapszóhoz járul. Kialakulása már valószínűleg az ősmagyar korban elkezdődött, de egységes képzőbokorra válása a korai őmagyar korra tehető. Elemei az ősi egyelemű gyakorító *-g* és az előhangzóval bővült, műveltető *-at/-et* képző. Bár eredetileg a gyakorító *-g* képzős igékből műveltető jellegű származékok jöttek létre, a későbbiekben a gyakorító jelleg került előtérbe. Az igés képzések analógiájára néhány esetben megtalálható névszói vagy egyéb szófajú alapszó mellett is, pl. *édesget*, *igazgat*, *bizonygat*, *jajgat*. A toldalék az egytagú alapszókhoz rendszerint kötőhangzóval kapcsolódik (*halogat*, *lépeget*, *kötöget*). Ebben a formájában háromalakúnak tekinthető. Deverbális funkciójában ma is élő, termékeny, gyakori képzőbokor. A vele alkotott származékok esetenként pejoratív értelmet is hordozhatnak, pl. *igérget*, *tanulgat*.

gatya [1334 tn. (?), 1530] Horvát-szerb jövevényt, vö. horvát-szerb *gaća* 'gatyás tyúk', *gaće* (többes szám) 'parasztgatya; alsónadrág'. Vö. még: cseh régi nyelvi *hácě* (többes szám) 'alsónadrág; öv', orosz nyelvjárási *зачу* (többes

szám) [gácsi] 'lábszár; nadrág, nadrágszár'. A szó belseji horvát-szerb *ć* magyar megfelelője *kótyavetye* szavunkban is *ty*. Igei származéka a *gatyázik* 'piszmoz, pepecsel' [1847], képzője a *-z* igeképző, jelentésének fejlődése nincs tisztázva.

gavallér [1628] Vándorszó, vö. német *Kavalier*, francia *cavalier*, olasz *cavaliere*, orosz *кавалер* [kavaler]: 'lovag, gavallér'. Vö. még: középkori latin *caballarius* 'lovaskatona, lovász', mely szó a latin *caballus* 'ló, paripa' alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe többszörös közvetítéssel jutott el. Valószínűleg a magyarban kapta 'bőkezű' jelentését. Származéka a *gavalléria* 'testőrség, lovasság bőkezűség' [1705].

gaz [1200 k. tn., 1512 k.] Jövevényszó, az átdó nyelv azonban vitatott: 1. Egy szláv nyelvből származik, vö. bolgár régi nyelvi *гозд* [gozd] 'erdő', szlovén *gozd* 'ugyanaz', alsószerb régi nyelvi *gozd* 'száraz talajú erdő, erdővel borított hegy', lengyel régi nyelvi *gozd* 'sűrű erdő'. A szláv nyelvekben a szó indoeurópai eredetű, vö. német *Quaste* 'csomó, nyaláb; bojt, pamacs'. A magyar szó *-z* végződése a kicsinyítő képzőként értelmezett *-d* elhagyásával jött létre, vö. *jegenye, medve*. 2. Oszét jövevényszó, vö. *gad, gād* 'fa, erdő'. Az oszét szó eredete ismeretlen. A szóvégi oszét *-d >* magyar *z* megfelelés *bűz* szavunkban is megfigyelhető. Az egyeztetést megnehezíti az, hogy az oszét szó rokonsága ismeretlen, és így az átvétel ellentétes irányban is elképzelhető. Mindkét feltevés problematikus, hiszen a magyarban eredetinek feltételezhető 'erdő, erdővel borított hegy' jelentés csak a 19. századból mutatható ki. Gyakori származéka a bizalmas stílusárnyalatú *begazol* [1621] 'nagyon megijed, megrémül'. A román nyelvjárási *goz* 'polyva; gaz, gyom' magyar jövevényszó. A *gaszág* [1621] a szónak *-ság* főnévképzővel ellátott származéka.

gáz [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Gas*, angol *gas*, flamand *gas*, francia *gaz*: 'gáz'. A szó a flamandban keletkezett tudatos szóalkotás eredményeképpen. J. B. van Helmont (1577–1644) flamand vegyész alkotta meg vagy a latin *chaos* 'káosz', vagy a flamand *geest* 'gőz, pára' szóból. A magyarba német közvetítéssel került be. A nyelvújítás idején megpróbálták létrehozni a szó magyar megfelelőjét, a *gőzszesz* [1803], *levegő-szesz* [1823], *légszesz* [1832] szavak közül azonban egyik sem terjedt el.

gazda [1177 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó, valószínűleg egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *gospoda* 'szállás, vendégfogadó', horvát-szerb *gospoda* <gyűjtőnév> 'urak, uraságok', cseh régi nyelvi, nyelvjárási *hospoda* 'házigazda; vendéglő, kocsmá'. A szláv nyelvekben a szó tisztázatlan eredetű. A magyar szó ugyanolyan módon alakult, mint a *vajda*, bár az a tény, hogy a magyarban nincs meg a szó három szótagú változata, bizonytalanabbá teszi az egyeztetést. A horvát-szerb *gazda* 'házigazda; nagyparaszt', a szlovák *gazda* 'gazdálkodó, birtokos' és a román *gazdă* 'házigazda; szállás' magyar átvételek, részben esetleg visszakölcsönzéssel. A szó gyakori igei származéka a *gazdálkodik* [1456 k.], főnévi származékai közé tartozik a *gazdaság* [1544] és a *gazdász* 'mezőgazdasági szakember' [1845].

gazdag [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. keleti oszét *qāzdyg*, nyugati oszét *γāzduq*, horezmi *γāzdaq*: 'gazdag'. E szavak forrása az iráni **γāzd* 'gazdagság'. Vö. még: digor *γāzdā* 'ugyanaz'. Átdó nyelvként elsősorban az alánt vehetjük számításba, de a szó horezmi eredete sem zárható ki teljesen. A szó eleji mássalhangzó a magyarban valószínűleg a *gazda* szó hatására vált zöngéssé. Származékai: *gazdagság* [1372 u.], *gazdagodik* [1510 k.] és *gazdagít* [1416 u.].

gazella [1794] Nemzetközi szó, vö. német *Gazelle*, angol *gazelle*, francia *gazelle*, spanyol *gacela*: 'gazella'. Vö. még: újkori latin *gazella* 'ugyanaz'. Valószínűleg a spanyolból vált nemzetközi szóvá, a spanyol szó pedig arab eredetű. A magyarba német közvetítéssel jutott el.

gazember [1611] Összetétel, előtagja a *gaz* 'aljas, alávaló, rossz' jelentésű melléknév, utótagja pedig az *ember* főnév. Hasonló szemléleten alapuló összetétel a *gazi nép* 'alávaló, hanyag nép' [1549] és a nyelvjárási *gyimgyom ember* 'alávaló ember', valamint a köznyelvi *rongy ember*.

gázol [1493 tn., 1517] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *газя* [gazja], horvát-szerb *gaziti*, szlovén *gaziti*: 'gázol, lábol; összetapos, tipor'. E nyelvekben ismeretlen eredetű. Vö. még: orosz egyházi szláv *изгазиту* [izgazityi] 'tönkretesz, elpusztít'. Az ige főnevesült igei származéka, a *gázló* 1590 óta mutatható ki.

gázsi [1707] 'előadóművész fizetése, illetve fellépti díja' Német jövevényszó, vö. német *Gage* 'fellépési díj; fizetés; zálog'. A német szó a francia *gage* 'zálog, biztosíték' szó átvétele. A szóvégi *i* a bajor-osztrák kiejtés hatását mutatja, ugyanúgy, mint a *bubi* és a *módi* szavaknál. A mára már elavult *gázs* [1875] 'zsold, bér' szó a francia *gage* kiejtésének felel meg. 'Fellépési díj' jelentésében az előadóművészet szakmai nyelvének bizalmas használatú szava.

gebe [1566] Valószínűleg szófajtváltással keletkezett egy önállóan nem adatható *geb-* töből, az *-e* melléknéviigenév-képzős alak főnevesülése révén. A *tő* megegyezik a *gebéd* tövével, a főnevesült igenévképzős formákra vö. *cinége, penge*.

gebéd [1604] 'meghal, megdöglik; megdermed' Származékszó, egy önállóan nem adatható *geb-* *tő -d* igeképzős alakja. A *tő* bizonytalan, talán hangutánzó eredetű, és azonos a *gebe* tövével. A *bele* és a *meg* igekötőkkel használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

gébics [1793] 'egy fajta madár' Hangrendi átcsapással keletkezett, az azonos jelentésű, régi nyelvi *gábos*-ból [1585] származó *gábics* magas hangrendű változata. A *gábos* személynévi eredetű madárnév: a latin *Gabriel*-re visszavezethető *Gábor* keresztnév becéző formája.

gebin [1959] Német jövevényszó, vö. német *Gewinn* 'nyereség, haszon'. Az átvétel részletei nincsenek tisztázva, ám a német *w*-nek megfelelő magyar *b* bajor-osztrák közvetítésre utal. A magyar szó keletkezésében valószínűleg a Budapesten beszélt bajor-osztrák színezetű német nyelv is szerepet játszhatott.

geci [1841] 'ondó' Belső fejlemény, valószínűleg a *Gergely* tulajdonnév *-ci* képzős becézett formájának köznevesülésével jött létre. Hasonló módon keletkeztek nyelvjárási *jancsi* 'hímvesző' és *palkó* 'fing' szavaink is, de más nyelvekben, például az oroszban is megfigyelhető ilyen fejlődés, vö. *Малафеѹ* [Malafej] 'tulajdonnév' > nyelvjárási *малафеѹка* [malafejka] 'geci'. Csak vulgáris nyelvhasználatban fordul elő.

gége [1493 k.] Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó eredetű. Egy eredeti 'kiáltás; kiált' jelentésű igenévszóra vezethető vissza, amely különböző madarak, főként a ludak hangját utánozta. Ennek névszói alakja a ma már önállóan nem élő *gég* 'gége(fő)' [1075 tn. (?), 1575] igei alakja pedig *gágog*, *gógicsél*. A *gége* alak szóvégi *-e*-je talán birtokos személyjel lehetett, hasonló fejlődés más testrészmegnevezéseknél is megfigyelhető, vö. *epe*, *vese*. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a *gége* alak forrása az igenévszó igei formája, ebben az esetben az *-e* képzős melléknévi igenévi alak főnevesülésével van dolgunk. Ilyen módon jött létre *csibe* és *göbe* szavunk. Származékai: *gégész* [1884], *gégészet* [1902].

gejzír [1875–1878] Nemzetközi szó, vö. német *Geiser*, *Geysir*, angol *geyser*, *geysir*, francia *geyser*, *geiser*: 'gejzír'. Angol közvetítéssel vált nemzetközi szavá, végső forrása egy izlandi forrásnév, vö. izlandi *geysa* 'önt, lövell'. A magyarba a németből került át. A geológia szaknyelvébe tartozó szó.

gém [1138 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése a 'golyánál kisebb, szürke színű gázlómadar' [1395 k.], ebből metaforikusan, a madár testrészeinek alakjához és mozgásához való hasonlóság alapján fejlődött ki 'felvonóhíd, sorompó' [1522], 'emelőgép' [1528] és 'kútgém' jelentése [1688]. Származéka a *gemes* [1476], amely ma elsősorban a *gémeskút* [1688] összetételben él.

gémberedik [1577] Származékszó, egy önállóan nem adatható *geb-* *tő -r* gyakorító igeképzős alakja. A *tő* bizonytalan, talán hangutánzó eredetű, megegyezik a *gebe* és a *gebéd* tövével. A szó belseji *m* valószínűleg másodlagos betoldás eredménye. A relatív *tő* egyéb igeképzős származékai: *gémberít* [1617], *gémberég* [1662].

gemkapocs [1948] Szó rövidüléssel keletkezett a „*Gem*” *iratkapocs* összetételből. Az összetett szó angol részfordítás, vö. angol *GEM paper clips* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'drágakő iratkapcsok'. Az angol *gem* 'csiszolt drágakő' vált márkanévvé. Magyarországon az 1920-as–30-as években árusított angol gyártmányú kapcsok dobozának felirataként terjedt el. A *gemkapocs* változat népetimológia révén jött létre.

gén [1939] 'öröklődő tulajdonságok hordozója' Nemzetközi szó, vö. német *Gen*, angol *gene*, francia *gène*: 'gén'. Tudatos szóalkotással keletkezett egy görög 'ivar; származás, eredet' jelentésű szóból, majd német közvetítéssel vált nemzetközi szavá, a magyarba is a németből került át. A biológia szakszókincsébe tartozik, de az utóbbi időben az irodalmi nyelvben is terjed.

generáció [1789] Latin jövevényszó, vö. latin *generatio* 'nemzés', középkori latin 'nemzetség', egyházi latin 'generáció', hazai latin 'ugyanaz; nemzés; nemzedék'. A latin főnév a latin *generare* 'nemz; létrehoz' ige származéka, a Vulgátán keresztül aztán számos európai nyelvbe bekerült 'nemzedék' jelentésben.

generális¹ [1540] 'általános, egyetemes' Latin jövevényszó, vö. latin *generalis* 'általános, általános érvényű'. A latin szó a latin *genus* 'nem, faj' származéka, számos európai nyelvbe bekerült, és szócsaládok kiindulópontja lett. A *generalizál* alak [1865] német jövevényszó, vö. német *generalisieren* 'általánosít', ennek forrása a francia *généraliser* 'ugyanaz'. A *generáló* '<járművet> nagyjavításnak vet alá' forma [1953] pedig a *generáljavítás* összetétel előtagjának önállósult

származéka. Az összetett szó német vagy angol összetétel részfordításaként jött létre, vö. német *Generalüberholung*, angol *general overhaul*: 'ugyanaz'. A *generalizál* filozófiai, a *generáló* pedig műszaki szakszóként használatos.

generális² [1568] 'tábornok; rendfőnök' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin (középkori, hazai latin) *generalis* 'hadvezér', (egyházi, hazai latin) *generalis ordinis* 'rendfőnök'; vö. még: német *General* 'legmagasabb rangú tiszt'. Újabb jelentésének kialakulása is a latinban ment végbe: a középkori latin *generalis* 'nemhez, nemzetséghez tartozó' melléknév a *dux generalis* 'fővezér, hadvezér' és az egyházi, hazai latin *abbas generalis ordinis* 'rend főnöke' kifejezésekben vált főnévvé. Számos európai nyelvben megtalálható. Nyelvünkben a régi katonai nyelv szava, illetve vallási műszó. A *generalissimus* [1621] 'ugyanaz' a latin eredeti felsőfokú alakjából főnevesült.

generátor [1833] Nemzetközi szó, vö. német *Generator*, angol *generator*, francia *générateur*: 'generátor', az angolban és a franciában 'vmi gyártója' is. Vö. még: latin *generator* 'előállító, alkotó', ez a szó a latin *generare* 'nemz, terem; szül; alkot, előállít' származéka. A *generatív* [1957] szintén nemzetközi szó, vö. német *generativ*, angol *generative*, francia *génératif*: 'generatív', az angoltól terjedt el és vált a nyelvtudomány szakkifejezésévé.

gengszter [1928] Nemzetközi szó, vö. német *Gangster*, angol (amerikai) *gangster*, francia *gangster*: 'gengszter'. Az amerikai angolban keletkezett a *gang* 'csapat, banda' szóból, innen vette át a többi nyelv, köztük a magyar is.

génusz [1619] 'rendkívüli tehetség; védőszellem' Latin jövevényszó, vö. latin *genius* 'védőszellem, nemtő; tulajdonképpen (éltető) szellem', hazai latin 'szellemi erő; védőisten'. A latin szó a latin *gignere* 'nemz; szül; létrehoz' ige származéka, számos más nyelvben is megtalálható. Választékos stílusárnyalatú.

genny [1763] Származékszó, a nyelvújítás korában elvonással keletkezett a *genyett* [1456 k.] szóból, melyet a nyelvérzék melléknévi igenévként fogott fel. A *genyett* forma eredete tisztázatlan, esetleg jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *gniti*, horvát-szerb *gnjiti*, szlovák *hniť*, orosz *жнуть* [gnyity] 'rothad, korhad, poshad'. A szláv szó végső soron indoeurópai eredetű. Ez a magyarázat azért problematikus, mert a szláv nyelvekből az igenévi forma nem adatolható, és tárgyatlan igéből szenvedő jelentésű igenév egyébként is csak kivételesen képezhető, de vö. cseh régi nyelvi *ohnítý peň* 'korhad fatönc'. A jelentés viszont ezt a feltételezést támasztja alá. *Ganěj* szavunk is a szó rokonságába tartozik. A *gennyed* [1805] ige is az igenévként értelmezett *genyett* (*genyedt*) alakból jött létre elvonással. Későbbi származékok a *gennyeszt*, *gennyé(d)zik* igék [1853–1854].

geometria [1575] Latin jövevényszó, vö. latin *geometria* 'földmérés, mértan'. A latin szó görög eredetire vezethető vissza. Tudományos szakkifejezésként számos nyelv ismeri.

gép [1807 e.] Származékszó, a nyelvújítás korában elvonással keletkezett a *gépely* szóból [1475], a *cikkely* > *cikk* szóhoz hasonlóan. A *gépely* német jövevényszó, vö. német (bajor-osztrák) *göppel*, (irodalmi) *Göpel* 'emelőgép <bányában>; járgány'. A német szó valószínűleg nyugati szláv eredetű, vö. cseh régi nyelvi *hýbadlo* 'közlekedési eszköz'. Megfelelői a szomszédos nyelvekben is megtalálhatók. A szó elterjesztésében fontos szerepet játszottak a felső-magyarországi és az erdélyi német nyelvjárások. Gyakori származékai a *gépész* [1838], *gépezet* [1840], *gépel* [1876], *gépesít* [1942].

gépkocsi [1900] Összetett szó, tudatos szóalkotással jött létre az *autó*, *automobil* magyarítására. Mintaként szolgálhattak azok az összetett szavak, melyek előtagja, a *gép*- szintén jelzői funkciót töltött be 'gépi, géppel működtetett' jelentésben, vö. *gépágyú* [1894], *gépakna* [1894].

géppuska [1892] Összetett szó, mely német mintára jött létre, vö. német *Maschinengewehr* 'automata gyors lőfegyver'. Hasonló összetételek más nyelvekben is vannak, vö. angol *machine-gun* 'ugyanaz'. A *gépfegyver* összetétel [1908] szintén német mintára keletkezett.

gereben [1294 tn. (?), 1405 k.] 'növényi rostok fésülésére, tisztítására való fogazott eszköz' Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. bolgár *гребен* [greben] 'fésű gereben; kakastaréj; hegygerinc', horvát-szerb *greben* 'ugyanaz; szirt; <ló> marja', szlovén *greben* 'ugyanaz; vasfogakkal ellátott kinzószerszám', szlovák *hřebeň* 'fésű; gereben; kakastaréj; stb.'. A szó a szláv **greb-* 'kapar, ás' igréve vezethető vissza, a *gereblye* is ehhez az etimológiához tartozik.

gereblye [1319 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. bolgár nyelvjárási *гребѝа* [graba] 'gereblye', *гребѝли* [grabli] (többes szám) 'gereben', horvát-szerb *grablje* (többes szám) 'gereblye', szlovák *hrable* (többes szám) 'ugyanaz; úsztatott fák felfogására készített kerítésféle'. A szó megfelelői a többi szláv nyelvben is megtalálhatók, és egy **grab-* 'kapar, ás' igréve vezethetők vissza. A magyarban hangrendi kiegyenlítés útján jöttek létre a

gereblye ~ nyelvjárási *garáblya* alakok, a *cseléd* ~ *család* szavakhoz hasonló módon. Igei származékai a *gereblyél* [1560 k.] és a *gereblyéz* [1834].

gerely [1395 k.] Német jövevényszó, vö. német (középfelnémet) *grel* 'villa hal felszúrására; dárda, lándzsa', német *Ger* 'hajítódárda; sportszer', *Gehre* 'haldárda'. A német szó végső soron indoeurópai eredetű. Ma elsősorban a sportnyelvben használatos.

gerencsér [1018 k. tn. (?), 1588] 'fazekas' Jövevényszó egy szláv, esetleg egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár *грѣчар* [gruncsar], horvát-szerb *grnčar*; vö. még: óegyházi szláv *grъnъčarъ*, szlovák *hrnčiar*, orosz *гончар* [goncsar]: 'fazekas'. A szó a szláv **grъnъcъ* 'kis fazék' főnévre vezethető vissza. A gyakori *gelencsér* változat elhasonulással fejlődött. Legrégibb *Gelencsér* helyneveink még a szláv névadás maradványai lehetnek.

gerenda [1320 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *grenda*, szlovák *hrada*, orosz régi nyelvi *грѣда* [grjada]: 'gerenda'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, vö. litván *grindės* 'deszkapadló'. A szó belseji *n* azt mutatja, hogy az átadó nyelvekben a szó nazális magánhangzót tartalmazott, ugyanúgy, mint az *abroncs*, *bolond* szavak megfelelőiben. 'Tornaszer' jelentése a német *Schwebebalken* 'tornaszer', tulajdonképpen 'lebegőgerenda' szó hatására alakulhatott ki.

gerezd [1395 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *грозд* [grozd] 'szőlő(fürt)', nyelvjárási *грезд* [grezd] 'csap a hordón', horvát-szerb *grozd* 'szőlő(fürt)', szlovén *grozd* 'ugyanaz', óegyházi szláv *grozdbъ* 'ugyanaz'. A szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. német (ófelnémet) *gras* 'fű'.

gerezna [1395 k.] 'szőrme állatbőr' Szláv jövevényszó, vö. szerb (egyházi szláv) *krъzno* 'szegélyes kabát', horvát-szerb *krzno* 'szörme, szörmeáru', szlovák régi nyelvi *grzno* 'ugyanaz', orosz régi nyelvi *корзно* [korzno] 'kabátfajta'. A szláv szó talán egy keleti nyelvből származhat. A szó eleji *k* ~ *g* megfelelésre vö. *guzsaly*. Ma elsősorban a bőr- és a szörmeipar szakszókincsében él.

gerilla [1832] Nemzetközi szó, vö. német *Guerilla* (nőnemben) 'szabadcsapat, gerillaharc', *Guerilla* (hímnemben) 'szabadcsapat tagja', angol *guer(r)illa* 'ugyanaz', francia *guérilla* 'ugyanaz; szabadcsapat', spanyol *guerilla* 'szabadcsapat'. Spanyol eredetű szó, a spanyol *guerra* 'háború' kicsinyítő képzős alakja, jelentése kezdetben 'kis háború, melyet szabadcsapatok vívnak'. Francia közvetítéssel terjedt el, a magyar szó közvetlen forrása nem ismert.

gerinc [1373 tn. (?), 1575] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Töve ismeretlen eredetű, összefügg a *gernye*, *girhes*, *görnved* szavak tövével. Végződése a *-c* kicsinyítő képző lehet, vö. *girbic*, *gömböc*. A szó belseji *-n* feltehetően másodlagos, ugyanúgy, mint a *barlang*, *bogáncs* szavakban. Származékai, a *gerinces* [1373 tn. (?), 1585], *gerinctelen* [1857] biológiai szakszóként is élnek.

gerjed [1372 u.] Származékszó, melynek töve ismeretlen eredetű. Végződése a gyakorító, illetve kezdő jelentésű *-d* képző. Műveltető képzős származéka a *gerjeszt* [1416 u.]. Alaktani szempontból hasonló igéink a *marad* és az *apad*. Eredeti jelentése, a '<tüzet> gyújt, lángra lobbant', napjainkra háttérbe szorult, ma elsősorban átvitt értelmű jelentésben használatos.

gerlice [1372 u.] 'gerle' Jövevényszó egy szláv, esetleg déli szláv nyelvből, vö. bolgár *грлица* [gerlica], horvát-szerb *grlica*, szlovén *grlica*, óegyházi szláv *grlica*: 'gerlice, gerle'. A szláv szó végső soron egy **grldlo* 'torok, nyak' alakra vezethető vissza. A *gerle* forma [1830] valószínűleg a *gerlice* összevonásával keletkezett. A 'kedvesem, galambom <becéző megszólításként>' jelentés a *galamb* hasonló jelentésének hatására alakult ki.

germán [1800] Nemzetközi szó, vö. német *Germane*, angol *German*, francia *Germain*: 'germán'; vö. még: latin (középkori latin, hazai latin) *Germani* (többes szám) 'germánok', *Germanus* 'germán'. A szó végső forrása ismeretlen, eredetileg is népnévként használták: a Rajna bal partján élő német népességet jelölte. A magyarba elsősorban a német közvetítette, részben latinos végződéssel. Gyakran előforduló származékai a *germanizmus* [1806] és a *germanista* [1846].

gésa [1899] Nemzetközi szó, vö. német *Geisha*, angol *geisha*, francia *geisha*, *gesha*: 'gésa'. A japánban keletkezett, vö. japán *geisha* 'énekesnő mint társasági hölgy', a *gei* 'művészet' és az önállóan nem élő *-sha* 'valamivel foglalkozó személy' összetételeként. Az angolon keresztül vált nemzetközi szavá, elterjedéséhez nagyban hozzájárult Sydney Jones angol zeneszerző A gésák című operettje. A magyar szó közvetlen forrása nincs tisztázva, a szó belseji *é* francia, illetve német ejtőváltozatra utalhat.

gesztenye [1244 tn., 1364] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. német (ófelnémet) *kestina* 'szelidgesztenye', (középfelnémet, bajor-osztrák régi nyelvi) *kestene* 'ugyanaz', (bajor-osztrák) *kést-n* 'szelid- és vadgesztenye', (hazai bajor-osztrák) *kesten* 'ugyanaz', német *Kastanie* 'szelid-, vadgesztenye <termés, fa>'. A német szó végső soron görög eredetire vezethető vissza. A szókezdő *k ~ g* megfelelésre vö. *gallér, gitt*. A szót a 13. században Magyarországra érkező bajor telepések terjesztették el.

gesztikulál [1828] Nemzetközi szó, vö. német *gestikulieren*, angol *gesticulate*, francia *gesticuler*: 'gesztikulál'. Vö. még: latin *gesticulare* 'mimikával, gesztusokkal fejez ki', ez a szó a *gesticulus* 'gesztus, kifejező kézmozdulat', illetve a *gestus* 'gesztus' származéka. A magyarba a latinból és a németből került be.

gesztus [1620] Latin jövevényszó, vö. latin *gestus* 'mozdulat, taglejtés; testmozgás', hazai latin 'ugyanaz; tett, tevékenység'. A szó a latin *gerere* 'hord; visel' származéka. Megfelelői számos nyelvben megtalálhatók.

gettó [1843] Nemzetközi szó, vö. német *Getto, Ghetto*, angol *ghetto*, francia *ghetto*, olasz *ghetto*: 'gettó'. A szó végső forrása esetleg a héber *ghet* 'elkülönülés, elválasztás'. Az olaszból vált nemzetközi szóvá, először a velencei zsidónegyed neveztek így. A magyar szó közvetlen forrása nincs tisztázva.

géz [1883] Nemzetközi szó, vö. német *Gaze*, angol *gauze*, francia *gaze*: 'géz'. Vö. még: latin (középkori latin) *garza, gazzatum, gazze* 'leheletfinom szövetfajta'. Forrása valószínűleg az újperzsa *kāž, gāž* 'nyerselyem', esetleg arab közvetítéssel. A magyarba a németből vagy a franciából kerülhetett be, helytelen angolos ejtéssel.

gezemice [1470 k.] 'kotyvalék, zagyvalék' Belső fejlemény, valószínűleg játékos szóalkotás útján keletkezett ikerszó. Az önállóan nem adatható, ismeretlen eredetű *geze* tőből jöhetett létre, hasonló módon, mint a *csigabiga, csonkabanka*. Eredetileg gyom-, illetve gyógynövényfajtát jelölt. Bizalmas stílusértékű szó.

gézungúz [1594] 'rakoncátlan kölyök' Belső fejlemény. Játékos szóalkotással keletkezett ikerszó, melynek önállóan nem adatható *gúz* alapszava ismeretlen eredetű. Az összetétel első tagja *-n* határozóragos alak, vö. nyelvjárási *fánton-fánt* 'szeget szeggel; mindenáron' [1521].

giccs [1909] Német jövevényszó, vö. német *Kitsch* 'művészietlen munka; álművészet'. A német szó a nyelvjárási *kitschen* 'mázol; (az utca sarát) összekapar' igére vezethető vissza. Mai jelentésének kialakulását az magyarázza, hogy az összecsapott, sikerületlen festményt a szétmázolt sárhoz hasonlították, vö. német *Gekitschtes* 'szétmázolt sár'. A szó eleji *g* délnémet közvetítésre utal. Melléknévi származéka a *giccses* [1936].

gida [1211 tn. (?), 1613] Származékszó, melynek töve állathívogató szó, vö. magyar nyelvjárási *gid* <disznók hívására szolgál>, végződése pedig kicsinyítő képző. Hasonló, állathívogatókra visszavezethető állatnevek más nyelvekből is kimutathatók, vö. német *Kitz* 'gida, gödölye'. Ugyanezen tő más kicsinyítő képzővel létrejött változata a nyelvjárási *gedi ~ gidi* 'kecske; gida' [1816].

gigász [1547] 'óriás' Latin jövevényszó, vö. latin *Gigas, Gigantis* (birtokos eset), hazai latin *gigas, gigans* 'gigász; nagyra nőtt ember'. A latin szó görög eredetre vezethető vissza, és számos európai nyelvbe bekerült. Az ugyanebbe a szócsaládba tartozó *gigantikus* 'óriási' [1878] német jövevényszó, vö. német *gigantisch* 'ugyanaz', végződése pedig latinositással magyarázható. A választékos irodalmi nyelv szavai.

gigerli [1892] 'piperkőc' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német (ausztriai német) *Gigerl* 'ugyanaz.; divatmajom'. Jelentéskülönüléssel jött létre a német (ausztriai német) *gigerl* 'kakas' főnévből. A *-li* végződés azonos a *hecsedli, cetli* szavak végződésével. Kiveszöben lévő szó.

gikser [1844] 'baklövés; hiba' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német (ausztriai német) *Gickser* 'hangbicsaklás éneklésnél', nyelvjárási *kickser* 'hibás lövés a biliárdban'. A német alakok végső forrása a német nyelvjárási *gicksen* 'egyet kiált; megdöf, meglök; megbicsaklik <hang>' hangutánzó ige. A bizalmas társalgási nyelv szava.

giling-galang [1877] Hangutánzó-hangulatfestő ikerszó. Tagjai önállóan nem élnek, a magasabb hangú harangok, csengők hangját érzékelteti. GyermeKNyelvi szó.

giliszta [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *glista* 'földigiliszta; bélféreg', szlovák *hlísta* 'ugyanaz.', orosz *гличма* [gliszt], *гличма* [gliszta] 'bélféreg', nyelvjárási 'földigiliszta'. A szó végső soron indoeurópai eredetű.

gimnázium [1616] Latin jövevényszó, vö. latin *gymnasium* 'sporttér; a filozófusok gyülekezőhelye', középkori latin 'egy fajta középiskola', hazai latin 'gyakorlóhely; (közép)iskola'. A *gimnazista* alak [1877] szintén latin jövevényszó, vö. latin, közelebről hazai latin *gymnasia* 'középiskolás'. A 'középiskola; középiskolás' jelentések a humanizmus korában jelentek meg, és a németből terjedtek el más nyelvekben is. A szócsalád végső soron görög eredetű, közismert tagja még *gimnasztika* szavunk [1793] is.

gímszarvas [1860] Összetett szó, előtagja, a ma önállóan már nem élő *gím* 'nöstény szarvas, őz, rőt vad' [1113 tn., 1395 k.], ismeretlen eredetű. A *gím* jelentése a 18. századra fokozatosan elhalványult, ezt jelzi, hogy később 'hím szarvas' jelentésben is használatos volt. Állattani szakszó.

gipsz [1604] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. latin *gypsum*, hazai latin *gypsum*, *gypsus* 'gipsz'; vö. még: német *Gips* 'vízartalmú kénsavas mész'. A latin szó a görögből származik, és számos európai nyelvbe bekerült. Orvosi jelentése a *gipszkötés* összetett szó [1912] előtagjának önállósulásával alakult ki.

girhes [1322 tn., 1561] 'vézna, cingár' Belső fejlemény, talán származékszó. Önállóan nem adatolható töve ismeretlen eredetű, a *gerinc*, *görnyed* szavak tövével függhet össze. A szó belseji *h* igekezítőnek tűnik, a szóvégi *s* pedig melléknévképző. Bizalmas stílusértékű.

girland [1793] 'virágfűzér' Nemzetközi szó, vö. német *Girlande*, angol *garland*, francia *guirlande*, olasz *ghirlanda*: 'ugyanaz'. Vö. még: latin (középkori latin) *garlanda* 'koszorú, (virág)fűzér'. Az olasz terjesztette el, a szó végső forrása talán az ófrank **wiara* 'aranszálakból készült dísz, szegélydíszfajta'. A magyarba a franciából vagy a németből kerülhetett.

gitár [1803] Nemzetközi szó, vö. német *Gitarre*, angol *guitar*, francia *guitare*: 'gitár'. A görög *kitára* 'citera, húros hangszer' jelentésű szóra vezethető vissza (eredetét tekintve tehát a *citerá*-val azonos), mely arab közvetítéssel jutott el a spanyolba, vö. spanyol *guitarra* 'ugyanaz', majd onnan a franciába, innen vette át a többi nyelv. A magyar szó közvetlen forrása a német vagy a francia lehet. Igei származéka a *gitároz* [1807].

gitt [1807] 'krétaporból készült kötőanyag' Német jövevényszó, vö. német *Kitt* 'gitt'. A németben indoeurópai eredetű. A szókezdő *g* délnémet közvetítésre utal. Egyes szakmák szaknyelvében *kitt* alakváltozatban él.

glasznoszty [1989] 'a politika és tájékoztatás nyíltsága' Orosz jövevényszó, vö. orosz *гласность* [glasznoszty] 'nyilvánosság', ez az orosz *гласный* [glasznij] 'nyilvános' melléknévre, végső soron pedig az orosz *голос* [golosz] 'hang' főnévre vezethető vissza. Történettudományi szakkifejezésként nemzetközi elterjedésű, a Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben Gorbacsov orosz elnök által meghirdetett elv megnevezése.

glazúr [1783] 'üvegszerű máz' Német jövevényszó, vö. német *Glasure* 'ugyanaz', ez pedig a német *Glas* 'üveg' szónak az *-ur* latinizáló képzős származéka.

gleccser [1793] Német jövevényszó, vö. német *Gletscher* 'ugyanaz'. Ez a szó a latin *glacies* 'jég' szó származéka, melynek az alpesi neolatin nyelvjárásokban (német, francia, olasz) fejlődött ki 'gleccser' jelentése. Számos más nyelvbe bekerült. A 18. század óta geológiai szakszó.

gléda [1743] 'rend, egyenes sor' Német jövevényszó, vö. német *Glied* 'az egész része; a test mozgó része; egymás mellett állók sora'. A német szó indoeurópai eredetű. A magyar szó szóvégi *a*-ja esetleg latinizáció eredménye, mint a *garancia* és a *garnitúra* szavakban. Katonai szakszóként került nyelvünkbe, ma elsősorban a *glédában áll* [1779 u.] és a *glédába állít* szó szerkezetekben használatos.

glicerin [1865 (?), 1877] 'egy fajta szerves vegyület' Nemzetközi szó, vö. német *Glycerin*, angol *glycerine*, francia *glycérine*: 'glicerin' A franciában keletkezett, tudatos szóalkotás eredménye. Egy görög 'édes' jelentésű szót láttak el a kémiai szaknyelvben igen gyakori *-in(e)* képzővel. A magyar szó közvetlen átadója valószínűleg a német.

globalizáció [1992] 'az az újkeletű jelenség, hogy a gazdaság, a pénzügyek és a távközlés műveleteinek hatóköre az egész földkerekségre kiterjed' Angol jövevényszó, vö. angol *globalisation*, mely az angolban keletkezett a *global* 'világméretű, az egész földkerekségre kiterjedő' szó alapján, és végső forrása a latin *globus* 'golyó, földgömb'. Ez utóbbi közvetlenül is bekerült nyelvünkbe, vö. *glóbusz*.

glóbusz [1531] 'a föld(golyó)' Latin jövevényszó, vö. latin *globus* 'golyó', újabban: 'földgolyó; bolygó', hazai latin 'golyó, kör'. A latin szó indoeurópai eredetű, számos nyelvben megtalálható. Elavult írás- és ejtismódja: *glóbus*. Választékos szó. Származéka a *globális* 'átfogó, az egészre vonatkozó' nemzetközi szó [1938], vö. német *global*, angol *global*, francia *global*: 'ugyanaz'. A franciából terjedt el, a magyarba elsősorban a német közvetítette, esetleg a franciából is bekerülhetett. Végződése latinositás eredménye. A sajtónyelvben használatos.

glória [1557] 'dicsfény, fénykoszorú' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *gloria* 'dicsőség', hazai latin 'ugyanaz; örök élet; dicsőítő ének'. A latin szó eredete nincs tisztázva. Több európai nyelv is átvette. Jelentése a szentek képi ábrázolásának hatására alakult ki.

glossza [1372 u.] 'jegyzet; rövid (ironikus hangú) újságcikk' Latin jövevényszó, vö. latin *glos(s)a* 'magyarázatra szoruló, elavult vagy idegen szó', középkori latin 'magyarázat', hazai latin *glossa* 'szó; nyelv; magyarázat'. A latin szó végső soron egy 'nyelv, beszéd; nyelvjárás, nyelvjárás szó' jelentésű görög szóra vezethető vissza. Származéka, a *glosszárrium* [1818] szintén latin jövevényszó, vö. latin *glos(s)arium* 'magyarázó szójegyzék', hazai latin 'Biblia-magyarázatokat tartalmazó könyv'. Mindkét szó bekerült számos európai nyelvbe. A sajtó, valamint a nyelv- és irodalomtudomány szakszavai.

gnóm [1824] 'torz, törpe (testű ember)' Nemzetközi szó, vö. német *Gnom*, angol *gnome*, francia *gnome*: 'gnóm'. Vö. még: újkori latin *gnomus* 'manó'. A szó eredete tisztázatlan, elsőként Paracelsus (1493–1541) műveiben fordult elő. A franciából terjedt el, a magyarba valószínűleg a németből, esetleg a franciából kerülhetett be. Választékos stílusértékű szó.

góbé [1617] 'csavaros eszű (székely) ember' Ismeretlen eredetű. Esetleg összefüggésbe hozható a *kópé*-vel, annak szóhasadással létrejött változata lehet. Mind a *g ~ k* (*gunyhó ~ kunyhó*), mind a *b ~ p* (*lombos ~ lompos*) hangmegfelelésekre számos hasonló példa hozható.

gobelin [1822] 'szőtt falikárpit, illetve az azt utánzó hímzés' (ejtsd: [goblen]) Nemzetközi szó, vö. német *Gobelin*, angol *Gobelin* (*tapestry*), francia *gobelin*: 'gobelin' A franciából vált nemzetközi szóvá. Tulajdonnévi eredetű szó: a 15. századi híres kélmefestő, Gille Gobelin nevéből származik. A magyar a németből és a franciából vette át. A képzőművészet műszava.

góc [1792] Ismeretlen eredetű. Többféle jelentésben is használjuk: 'gyűjtőpont' jelentése [1835] metonímiával keletkezett az eredeti 'kemence' jelentésből [1792], 'közép-, kiindulópont' [1855 k.], illetve 'betegség fészke' jelentése [1882] pedig a 'gyűjtőpont' jelentésből jött létre metaforikus úton. Egy székely nyelvjárásból származik, a nyelvújítás korában vált köznyelvi szóvá. Választékos stílusértékű, az orvostudomány és a sajtó nyelvében is használatos szó.

goj [1829] 'nem zsidó' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *goj* 'nem zsidó'. A jiddis szó héber eredetire vezethető vissza, vö. héber *goj*, *goyim* (többes szám) 'nép; pogányok'. Megfelelői számos nyelvben megtalálhatók, többnyire azok argó rétegében. Elavulóban van.

gól [1879] Nemzetközi szó, vö. német *Goal*, angol *goal*, francia *goal*: 'gól; kapu <sportnyelvi>'. Az angol terjesztette el. Az angol szó eredeti 'határ, határvonal' jelentéséből fejlődött ki a 'cél', majd ebből a szó mai sportnyelvi jelentése. A magyarba valószínűleg az angoltól került, de esetleg a német is szóba jöhet átadó nyelvként.

golf [1878] Nemzetközi szó, vö. német *Golf*, angol (skót) *golf*, francia *golf*: 'golf'. Az angoltól terjedt el, végső soron a gael *gouf* 'ütés, csapás' szóra vezethető vissza. A magyarba az angoltól került be, vagy esetleg a németből. Igei származéka a *golfozik* [1921].

gólya [1333 tn. (?), 1585] Valószínűleg belső fejlemény, esetleg hangutánzó eredetű. Talán a madár hangjának utánzásával keletkezett, a szó szerkezete azonban nem világos. Nem zárható ki az sem, hogy *csusza* és *hulla* szavainkhoz hasonlóan egy *-a* képzős melléknévi igenév főnevesült alakja. 'Újjonc, elsőéves egyetemista' jelentése a gólyának azzal a tulajdonságával magyarázható, hogy költöző madárként minden tavasszal „újoncként” jelenik meg. Gyakori *gólya*-előtagú összetételek: *gólyahír* [1807], *gólyaláb* [1833].

golyó [1629] Valószínűleg olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárás *cogiñn* 'here; ostoba, tökfílkó', *coio* 'ugyanaz', régi nyelvi *coglione* 'here'. Az olasz szó a késői latin *coleo*, *coleonem* (tárgyeset) 'here' alakra vezethető vissza. A magyarban az olasz alakok szövégi *n*-jét helyhatározói végződésékként értelmezték, így elhagyták a szó végéről. Eredeti jelentése a 'here' volt, mai általánosabb 'gömb, golyó' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. 'Töltény, lövedék' jelentése pedig a *puskagolyó* összetételből önállósult. Igei származéka a *golyózik* 'golyókat gurít' [1835], mely igekötővel ellátott, iktelen *kigolyóz* alakjában [1866] átvitt értelemben használatos.

golyóbis [1493] 'golyó' Latin jövevényszó, vö. latin *globus* 'golyó', ugyanazon alakra vezethető tehát vissza, mint a *glóbusz* 'a föld(golyó)'. A különböző alakváltozatok a mássalhangzó-torlódás eltérő módon történt feloldásával és az *l* palatalizálásával jöttek létre. A latin *us* > magyar *is* ~ *ics* végződésre vö. *grádiscs*. A *golyóbis* alakot napjainkra a *golyó* szinte teljesen kiszorította a nyelvhasználatból.

golyva [1228 tn. (?), 1527] 'duzzanat a nyakon' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *glěva*, *gljěva* 'golyva', ez a horvát-szerb *gljiva* '(levél)gomba' jelentésű szóra vezethető vissza. Vö. még: szlovén nyelvjárási *glíva* 'gennyes daganat a mandulán, golyva'.

gomb [1138 tn. (?), 1230 k.] Bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó, és egy eredeti 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó névszói tagja, melynek szóhasadással létrejött párja a *gömb*. E szócsaládba tartozik a *gombolyag* és *gümmő* is. Eredeti jelentése 'csomó, bog' lehetett, mai jelentése ebből fejlődött. A *gomb* régi származékai: *gombos* [1211 tn.], *gombol* [1489 tn. (?), 1565].

gomba [1138 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *goba* 'szivacs; gomba', szlovén *goba* 'ugyanaz; gomba; tapló', szlovák *huba* 'gomba; szivacs'. A szó végső soron indoeurópai eredetű. A szó belseji *m* arra utal, hogy az átvétel a 10. század előtt már megtörtént, ugyanúgy, mint a *csombor*, illetve a *galamb* szavak esetében. Igei származékai: *gombásodik* [1655], *gombázik* [1771].

gombóc [1296 tn. (?), 1577] Származékszó, alapszava önállóan is élő *gomb* szavunk, végződése pedig a *-c* vagy az *-óc* kicsinyítő képző. A képzés módjára vö. *gömböc*. Ugyanebből a töből más kicsinyítő képzőkkel jöttek létre a *gombóca* [1784] és a *gombica* [1882] alakok is.

gombolyag [1405 k.] Származékszó, egy adatolatlan *gomboly-* relatív igetőnek *-g* névszóképzővel ellátott származéka. Ugyanebből a töből, *-ít* műveltető, illetve *-odik* visszaható igeképzővel jött létre a *gombolyít* [1533] és a *gombolyodik* [1784]. A kikövetkeztetett igető *-l* ~ *-ly* gyakorító igeképzőt tartalmaz, és a *gömbölyű* melléknév mély hangrendű párja. A szó abszolút töve egy ősi, 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó igei folytatása lehet; névszói folytatása mai *gomb* szavunk.

gomolya [1577] 'sajtszerű tejtermék' Jövevényszó egy szláv, valószínűleg a horvát-szerb vagy a szlovén nyelvből, vö. horvát-szerb nyelvjárási *gñmolja* 'egy fajta juhsajt', szlovén *gomolja* 'gömbölyű csomó', *gomolja sira* 'egy fajta juhsajt; egy egész sajt'. Mind a 'gömbölyű csomó', mind az 'egy fajta juhsajt' jelentés származhat az átadó nyelvből, de nem zárható ki a *gomolyít* 'gombolyít' [1513] hatása sem. A mai köznyelvben elsősorban a *gomolyatúró* összetétel előtagjaként használatos.

gomolyag [1736] Származékszó, a nem adatolható *gomoly-* relatív igető *-g* névszóképzős alakja. A szó abszolút töve egy 'kerek; kerekedik' jelentésű, ősi igenévszó igei tagja lehet; a nomenverbum névszói tagja *gomb* szavunk. A *gomolyog* [1784] szintén ugyanennek a tönek *-g* gyakorító igeképzős származéka, a *gomoly* 'felhőnek, füstnek elkülönülő tömege' [1788] pedig a nyelvújítás korában tudatos szóelvonással keletkezett. A szócsalád rokonságába tartozik *gombolyag*, *gömbölyű*, *guba*^{1,2} és *gubó* szavunk is.

gond [1273 k. tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Jelentéseinek egymáshoz való viszonya szintén tisztázatlan, de származékai alapján a 'gondoskodás, törődés' [1273 k. (?), 1474], illetve az 'ügy, dolog' [1565] jelentéseket tarthatjuk eredetinek. Gyakori származékok: *gondos* [1273 k. tn., 1585], *gondoskodik* [1540], *gondatlan* [1581], *gondtalan* [1708], *gondnok* [1840], *gondoz* [1847].

gondol [1372 u.] Származékszó, a *gond* főnév *-l* igeképzős alakja. A *gond* a régiségben 'gondolat' jelentésben is élt [1525]. A képzés módjára vö. *ének* > *énekel*, *szó* > *szól*. Régi származékai: *gondolat* [1372 u.], *gondolkodik* [1416 u.] ~ *gondolkozik* [1590].

gondola [1612] 'velencei csónak' Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. olasz (velencei) *gondola* 'ugyanaz'. Az olasz szó eredete ismeretlen.

gondviselő [1506] Összetett szó, melynek előtagja a *gond* főnév, utótagja pedig a *visel* ige melléknévi igeneve. Az összetétel szófajváltással, a *gondot visel* szerkezet [1540] alapján keletkezett. Erre a szókapcsolatra vezethető vissza a *gondviselés* összetétel [1507] is.

gong [1853] Nemzetközi szó, vö. német *Gong*, angol *gong*, francia *gong*: 'gong'. Forrása a maláj *egung* 'vas- vagy sárgarézlemez', mely hangutánzó eredetű. Az angolon keresztül terjedt el, a magyarba elsősorban a német vagy az angol közvetítette.

gonosz [1211 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *gnus* 'mocsok, undorító dolog', szlovák *hnus* 'undor, utálat', orosz (egyházi szláv) *гнусь* [gnusz] 'mocsok, undorító dolog'. A szláv szó végső soron valószínűleg indoeurópai eredetű. Szavunk a magyarban melléknevesült, miként a *bolond*, *csorba*. Régi igei származéka a *gonoszkodik* [1416 u.].

górcső [1836] 'mikroszkóp' Összetett szó, melynek előtagja a nyelvjárási *gór* 'nagy, hosszú' melléknév, utótagja a *cső* főnév. Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában: Bugát Pál alkotta meg, minden bizonnyal a ma nyelvjárásainkban élő *górkakas* 'nagy tarajú kakasfajta' [1595], *górtyúk* 'nagy testű tyúkfajta' [1598] mintájára. E szavak *gór* eleme ismeretlen eredetű. A nyelvújítók által létrehozott többi *gór*- előtagú összetétel ma már nem él, vö. *gór-üveg* 'nagyítóüveg' [1868], *gór-ugrány* 'óriás kenguru' [1873]. A címszó is elavult szavunk, csak a *górcső alá vesz* 'alaposan megvizsgál' szólásban él.

gordonka [1835] 'cselló' Származékszó, a ma zenetudományi műszóként használatos *gordon* 'nagybőgő; erős, mély (hang)' [1771] *-ka* kicsinyítő képzős alakja. A *gordon* szó bizonytalan eredetű, esetleg északolasz jövevényszó, vö. olasz *bordon*, régi nyelvi *bordone*: 'mély hangú, tamburinszerű hangszer; basszus'. Az olasz szó hangutánzó eredetű. Az egyeztetés nehézségét az okozza, hogy a szókezdő északolasz *b* ~ magyar *g* hangmegfelelés nem magyarázható. A *gordonka* igei származéka a *gordonkázik* [1871], névszói származéka a *gordonkás* [1843].

góre¹ [1565] 'kukorica raktározására szolgáló építmény' Ismeretlen eredetű. Jövevényszónak tűnik, de sem hangalakját, sem jelentését tekintve nem sikerült megfelelőit kimutatni. Eredetileg őrhelyül szolgáló, magaslaton elhelyezkedő deszkaépítményt jelölhetett. A köznyelv határán álló nyelvjárási szó.

góre² [1920] 'főnök' Cigány jövevényszó, vö. cigány (lengyelországi) *goro* 'paraszt, gazda', (angliai) *geero*, *gueri* 'ugyanaz; a ház ura; nem cigány'. A cigány szó az óind *gaccha* 'család', *gārhya* 'házi' névszókra vezethető vissza. Argó nyelvi szó.

gorilla [1881] Nemzetközi szó, vö. német *Gorilla*, angol *gorilla*, francia *gorille*: 'gorilla' Vö. még: újkori latin *gorilla* 'afrikai emberszabású majom', mely görög eredetű. Állattani szakszóként terjedt el a 19. században, és nyelvünkbe a latinból vagy talán a német közvetítésével került. Az argóban használatos 'civilruhás testőr' jelentése [1972] hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre, egyrészt a férfiak testi erejére, másrészt a külső megjelenésükre utal.

goromba [1456 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *grōbъ*, *-a*, *-o* 'egyszerű, műveletlen, tudatlan', horvát-szerb *grub*, *-a*, *-o* 'durva, neveletlen', szlovák *hrubý*, *-á*, *-é* 'vastag, nem finom; udvariatlan, neveletlen; nagy'. A szó indoeurópai eredetű, vö. német (ófelnémet) *krampf* 'görcs'. A szó belseji *m* azt mutatja, hogy az átvétel még a 10. század előtt megtörtént, miként *galamb*, *gomba* szavunkban is. A magyar szó a szláv melléknév nőnemű alakjának az átvétele lehet. Gyakori igei származékok: *gorombáskodik* [1600 k.], *legorombít* [1873].

gót [1351 tn. (?), 1527] Latin jövevényszó, vö. latin *Gothi* (többes szám), *Gothus*, középkori latin, hazai latin *Gotthi* (többes szám): 'gót'. A latin szó a gót *Gut-piuda* 'a gót nép' átvétele. Nyelvünkben a latin szó töve gyökeresedett meg, vö. *arab*, *dán*.

gótika [1798] Nemzetközi szó, vö. német *Gotik*, angol *Ghotic*, francia (*style*) *gothique*, olasz (*arte*) *gotica*: 'gótika'. Szintén nemzetközi szó az ugyanebbe a szócsaládba tartozó *gótikus* [1790], vö. német *gotisch*, angol *Ghotic*, francia *gothique*, olasz *gotico*: 'gót'. Ezek az elnevezések a *gót* népnév latin előzményének származékai, és arra utalnak, hogy a középkori építészeti stílust, illetve az akkori szögletes betűtípust az emberek a gótoknak tulajdonították. Szavaink ma elsősorban a művészettörténet szakszókincsében élnek.

göcsörtös [1763] 'csomós; göröngyös' Származékszó, a *göcs* főnévnek (a *görcs* alakváltozatának) *-r* igeképzővel, *-t* névszóképzővel és *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A *göcsör*- és *göcsört*- relatív tövek a nyelvjárási *göcsöre* 'sovány; göcsörtös' [1808], *göcsörít* 'görbít, hajlít' [1864], illetőleg a nyelvjárási *göcsört* 'göröngy, rög' [1838] szavakból mutathatók ki. Elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

gödény [1138 tn., 1620] 'nagy testű vízimadár, pelikán' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. jakut *kütän* 'daru nagyságú madárfajta', csagatáj *gotan* 'pelikán', modern ujjur *godan* 'hattyú'. Nyelvünkbe **kütän*, esetleg **küädän* alakban kerülhetett be. A szó eleji török *k* ~ magyar *g* megfelelésre vö. *görény*, *güzü*. A köznyelvben leginkább az *iszik, mint a gödény* szóláshasonlat [1781] elemeként él. Madártani műszo.

gödölye [1349 tn. (?), 1519] 'kecskegida' Származékszó, melynek alapszava azonos a *gida* tövével. Végződése a kicsinyítő-becéző elemekből álló *-l > -ly* (vö. *fogoly¹*, *fogoly²*, *személy*) + *-e* képzőbókor.

gödör [1251 tn., 1254] Ismeretlen eredetű. A *gidres-gödörös* ikerszó [1858] az *-s* melléknévképzővel alakult *gödörös* származékból [1611], játékos szóalkotással keletkezett.

gögicsél [1708] Származékszó, alapszava egy eredeti 'kiáltás, rikoltás; kiáltozik, rikolt' jelentésű igenévszó igei tagja lehetett; a nomenverbum névszói tagja *gége* szavunk eredetibb *gég* alakja. Ugyanezen igenévszó mély hangrendű származéka a *gágog*. A *gögicsél* végződése a *-csél* gyakorító ige képző. Szavunk a beszélni tanuló kisgyerek hangjára utal.

gögös [1219 tn. (?), 1456 k.] Származékszó, *gége* szavunk eredetibb *gég* alakjának *gög* változatából az *-s* melléknévképzővel jött létre. Az elnevezés arra utalhat, hogy a fennhéjázó, gögös ember általában felemelt fejjel jár, így a gégefője jól látható. A mai köznyelvi *gög* [1456 k.] feltehetőleg elvonás a *gögös*-ből, de esetleg a *gég*-ből is keletkezhetett szóhasadással.

gömb [1476 tn. (?), 1571] Bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó, és egy eredetileg 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó névszói folytatása, melynek szóhasadással párhuzamosan létrejött párja a *gomb*. E szócsaládba tartozik a *gombolyít*, a *gomolyag* és a *gümbö* is.

gömböc [1351 tn. (?), 1479] 'dundi' Származékszó, alapszava a *gömb* főnév, végződése pedig a *-c* kicsinyítő képző. A *gömböc* főnév magas hangrendű párja. Tréfás stílusértékű szó; a nyelvjárásokban számos más jelentésben is ismeretes.

gömbölyű [1529 e.] Származékszó, egy ősi igenévszó adatolatlan igei *gömb* 'kerekít, gömbölyít' tagjának *-l* ~ *-ly* gyakorító ige képzővel és *-ű* igenévképzővel ellátott alakja, mely melléknévi igenévből igen korán melléknevesült. A *gömbölyít* [1577 k.] és a *gömbölyödik* [1592] ugyanannak az – ugyancsak adatolatlan – *gömböly* igei tőnek *-ít*, illetve *-ödik* ige képzőkkel alkotott származékai.

gönc [1833] 'limlom, kacam; ócska ruha' Elvonással keletkezett a ma elavulóban lévő *göncöl* 'gyömöszöl, összegyűr' igéből [1815]. Ez utóbbi származékszó, melynek adatolatlan főnévi töve a *göngyölít* ige igenévszói tövével azonos. E szócsalád rokonságába vonható *gömb* és *gomb* szavunk is. Nyelvjárási eredetű, a köznyelvben főleg 'ócska, elnyűtt ruha' jelentésben él a bizalmas társalgási nyelvben.

Göncölszekér [1790] 'a Nagymedve csillagkép' Összetett szó, előtagja a *Göncöl* személynév [1200 k.], utótagja a *szekér* főnév. A *Göncöl* a német *Künzel* ~ *Günzel* keresztnévnek, a *Konrad* becéző alakjának átvétele. A *Göncölszekér* összetételnél korábbról adatolható a ma nyelvjárásainkban élő *Göncöl szekere* birtokosjelzős szerkezet [1560 k.]; vö. még: *Szent Péter szekere* 'ugyanaz' [1564]. Az elnevezés indítéka nem világos. A csillagkép régi magyar neve a *Csillaghúgy* összetétel [1405 k.]. Ennek utótagja az önállóan már nem élő *húgy* 'csillag' szavunk, mely ma nyelvjárásainkban a *Kaszahúgy* 'az Orion csillagkép' összetételben jelentkezik.

göndör [1341 tn. (?), 1770] Hangrendi átcapással és a szó eleji *k* zöngésülésével keletkezett a nyelvjárásainkban és a szépirodalomban ismeretes *kondor* 'göndör' melléknév [1075 tn. (?), 1704] *gondor* változatából [1748]. A *kondor* jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár nyelvjárási *кѣдър* [kudur] 'göndör(hajú)', szlovén *koder* 'göndör hajfűrt; uszkár'. A szláv nyelvek mindhárom csoportjában ismeretes névszó eredete nincs tisztázva; feltehető azonban, hogy összefügg *guzsaly* szavunk eredetijével. A *göndör* igei származéka a *göndörít* [1775] és a *göndörödik* [1802].

göngyölít [1416 u.] Származékszó, egy adatolatlan *göngyöl-* ige tőnek *-ít* műveltető ige képzővel ellátott származéka. Ez utóbbi relatív tő az *-l* gyakorító ige képzőt tartalmazza. A szó abszolút töve annak az ősi, 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszónak az igei folytatása lehet, melynek névszói folytatása mai *gomb* szavunk. A *göngyöleg* főnév [1529 e.] *-g* névszóképzővel, a *göngyölget* ige [1529 e.] pedig *-get* gyakorító ige képzővel ellátott alakja ugyanannak a relatív tőnek.

görbe [1214 tn. (?), 1372 u.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *гѣрба* [gurba] 'púp', horvát-szerb *grba* 'ugyanaz; púpos ember', szlovén *grba* 'púp; hát; ránc, redő'. A szó végső soron indoeurópai eredetű. Nyelvünkben

legkorábbi változata a mély hangrendű *gurba* volt, melyből hangrendi átcsapással jött létre a mai köznyelvi alak. Régi igei származékai a *görbít* [1416 u.] és a *görbül* [1508]. A *görbe* a játékos szóalkotással keletkezett *girbegörbe* ikerszó [1756] utótagjaként is ismeretes. A *görbül* nyelvújítás kori továbbképzése a *görbület* [1802].

görcs [1232 tn. (?), 1533] Jövevényszó egy szláv, valószínűleg déli szláv nyelvből, vö. bolgár nyelvjárási *гръч* [grucs] 'görcs', horvát-szerb *grč* 'ugyanaz', régi nyelvi *grča*, *grčo* 'csomó a fában', szlovén *krč* 'görcs', *grča* 'csomó a fában; zsinór összekuszálódása, csomó'. A szláv szó végső soron indoeurópai eredetű. Származékai: *görcsös* [1478 tn. (?), 1560 k.], *görcsöl* [1818].

görény [1221 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *küzen*, kirgiz *küzön*, hakasz *küzen*: 'görény'. Vö. még: mongol *kürene* 'ugyanaz'. A török szó **kürän* alakban kerülhetett nyelvünkbe. A szó eleji török *k* ~ magyar *g* megfelelésre vö. *gödény*, *güzü*.

görnyed [1773] Származékszó, egy adatolatlan *görny*- relatív tőnek *-d* gyakorító képzős alakja. Ugyanennek a tőnek *-szt* műveltető igeképzős származéka a *görnyeszt* [1794]. Ezen igeék *-ny* eleme mozzanatos igeképzőnek látszik. A szó abszolút töve ismeretlen eredetű, és összefügg a *gerinc* tövével.

görög¹ [1193 tn., 1405 k.] '(nehezen) gördül' Hangutánzó szó. Töve a *göröngy* tövével lehet azonos, és egyben a mély hangrendű *gurigál*, *gurít* igeék tövének magas párja, miként az ugyancsak idetartozó *dörög* szavunk is. A *görög*, illetőleg a *gördül* [1416 u.], *gördít* [1604], *görget* [1639] igeék *-g*, *-dül*, *-dít*, *-get* elemei különféle igeképzők.

görög² [1156 tn. (?), 1395 k.] <népnév> Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy az oroszából, vö. bolgár *грук* [gruk], horvát-szerb *Grk*, orosz *грек* [grek]: 'görög'. A szláv szó a latin *Graecus*, *Graeci* (többes szám) 'görög' átvétele, és végső soron a görögre vezethető vissza. A szóvégi *g* a szó eleji *g* hatására végbement hasonulás eredménye. A *görögdinnye* összetétel [1395 k.] előtagjaként e dinnyefajta bizánci származási helyére utal. A *görögtűz* [1794] nemzetközi minták alapján keletkezett összetett szó, vö. német *griechisches Feuer*, francia *feu grégeois*: 'ugyanaz'. Az elnevezés onnan ered, hogy a bizánci görögök az ellenséges hajók ellen effajta gyújtóanyagot használtak.

göröngy [1332–1337 tn. (?), 1395 k.] Származékszó, töve azonos lehet a *görög¹* '(nehezen) gördül' ige tövével, végződése a *-gy* névszóképző; a szó *n* eleme másodlagos járulékhang. Először mély hangrendű változatai jelentkeztek nyelvünkben, ezekből a későbbi magasak talán hangrendi átcsapással jöttek létre. Származéka a *göröngyös* [1604].

göte [1602 tn. (?), 1792] 'gyíkszerű állat' Ismeretlen eredetű. Nem függ össze a 'kárókatona' jelentésű, ugyancsak ismeretlen eredetű nyelvjárási *göte* madárnévvel [1899].

göthös [1750] 'betegségében sokat köhögő' Valószínűleg hangutánzó eredetű, hangalakja a köhögést utánozza, vö. hasonlóképpen a *köhög* igét. Végződése vagy melléknévképző, vagy gyakorító igeképző. Bizalmas stílusértékű szó.

gőz [1364 tn. (?), 1552] Ismeretlen eredetű. Gyakori igei származékai: *gőzöl* [1578], *gőzölög* [1578]. A *gőzös* melléknévi származék [1585] későbbi 'gőzös hajó' jelentésében [1836] valószínűleg a *gőzös hajó* jelzős szerkezetből [1805] önállósult, de a német *Dampfer* 'gőzhajó, gőzös' is hathatott rá.

grabanc [1910] 'gallér' Bizonytalan eredetű, esetleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *grabac* 'zsákmány', ami a horvát-szerb *grabiti* 'elfog, megragad' származéka. Az egyeztetés nehézségét a horvát-szerb és a magyar szó jelentése közötti igen nagy különbség okozza, nem zárható ki azonban a két jelentés közötti metonimikus összefüggés, vö. *elkapja* vagy *megfogja a grabancát*. A szó horvát-szerb eredete mellett szól az is, hogy a déli nyelvjárásokból került be a bizalmas nyelvhasználat szókincsébe.

grácia [1527] 'kegyesség, jóindulat, pártolás' Latin jövevényszó, vö. latin *gratia* 'kellem, báj; kegyesség, jóindulat', *Gratiae* (többes szám) 'a kellem, báj istennői', hazai latin 'kegyesség; hála; megbocsátás; kellem', ami a latin *gratus* 'tetszetős, kellemes, hálás' származéka. Szavunk ma régies hatású, a *három grácia* 'három nő együttese' kifejezés elemeként viszont tréfás stílusárnyalatú.

grádics [1416 u.] 'lépcső(fok)' Latin jövevényszó, vö. latin *gradus* 'lépés; lépcsőfok; fok, fokozat', hazai latin 'ugyanaz; méltóság, rang', ami a latin *gradi* 'lép(ked), halad' származéka. A szóvégi latin *-us* ~ magyar *-is* ~ *-ics* megfelelésre vö. *golyóbis*. A köznyelvben is ismert népnyelvi szó.

graffiti [1990 k.] 'falfirka, falba karcolt, olykor falra vagy járműre festékszóróval festett kép, illetve felirat' Nemzetközi szó, vö. német *Graffiti*, angol *graffiti*, olasz (többes szám) *graffiti*: 'graffiti'. Az angol terjesztette el, ahol az olasz *graffito* 'falba karcolt írás, kép' többes számú alakjának átvétele. Ez utóbbi az olasz *graffiare* 'kapar, karmol, karcol' ige származéka, végső forrása pedig a görög *graphó* 'ír'. Nyelvünkbe a szó elsősorban az angolból került.

grafika [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Grafik*, *Graphik*, angol *graphics* (többes szám), francia *graphique*: 'grafika'. A *grafikus* [1894] szintén nemzetközi szó, vö. német *grafisch*, *graphisch*, angol *graphic*, francia *graphique*: 'grafikus', a németben még: *Grafiker*, *Graphiker* 'rajzoló' jelentése is van. Mindezek a latin *graphicus* 'az írással kapcsolatos' melléknévre vezethetők vissza, mely a görög *grafikósz* 'ugyanaz' átvétele. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a végződése latinositás eredménye. A *grafikon* [1894] tudatos szóalkotással keletkezett a görög *grafikón* (semlegesnem) 'ugyanaz' alapján.

grafit [1860] Német jövevényszó, vö. német *Graphit* 'feketésszürke ásvány'. A német szó tudatos szóalkotással jött létre a görög *gráfo* 'ír' ige alapján, végződése az ásványtani szakkifejezések körében gyakori *-it* képző. Az elnevezésnek az az alapja, hogy a grafit nyomot hagy a papíron.

gramm [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Gramm*, angol *gramme*, francia *gramme*: 'gramm'. Ezek alapja a latin *gramma* 'írásjel, betű, kicsi súly', mely egy azonos hangalakú görög szóra vezethető vissza. A francia terjesztette el, a magyarba a francia, illetve a német közvetítette.

grammatika [1533] Latin jövevényszó, vö. latin *grammatica (ars)* 'nyelvtan', hazai latin 'helyes beszéd- és írásmód'. A *grammatikus* [1536] 'nyelvész, nyelvtudós' a latin *grammaticus* 'ugyanaz' átvétele. Mindkét latin szó görög eredetű. A magyar *grammatikus* s-ezű végződésére vö. *filozófus*. Nyelvtudományi szakszavak.

gramofon [1894] 'felhúzó szerkezetű lemezjátszó' Nemzetközi szó, vö. német *Gramophon*, angol *gramophone*, francia *gramophone*: 'gramofon'. A műszaki szaknyelvben keletkezett, a görög *grámma* 'bevésett; írás' és *foné* 'hang' alapján, esetleg az angol *phonogram*, illetve a német *Phonogramm* 'hangfelvétel' összetételek elemeinek megfordításával. Az angol terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette. Kiveszőben lévő szó.

gránát [1520] 'egy fajta féldrágakő' Vándorszó, vö. német *Granat*, francia *granat*, román *granat*, horvát-szerb *granat*, orosz *гранат* [granat]: 'gránát'. Vö. még: latin (középkori latin) *(lapis) granatus* 'ugyanaz', ami a latin *granum* 'mag, szem' származéka. Az elnevezés a féldrágakőnek a gránátalma színére emlékeztető élénkpiros színére utal, és mintája a latin *pomum granatum* 'gránátalma' típusú szerkezet lehetett. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Ásványtani műszó.

gránát [1643] 'robbanó lövedék' Vándorszó, vö. német *Granate*, francia *grenade*, olasz *granata*, horvát-szerb *granata*, szlovák *granát*: 'gránát'. Az olaszban keletkezett, vö. olasz régi nyelvi *granata* 'gránátalma <sokmagú gyümölcs>'; vö. még: latin *malum granatum* 'ugyanaz'. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Származéka a *gránátos* [1810].

gránátalma [1604] Összetett szó, olasz mintára keletkezett részfordítás, vö. olasz nyelvjárási *pomograná*, *pom granat*, *pom graná*, régi nyelvi *pomo granato*: 'gránátalma'. Az olasz szó a középkori latin *pomum granatum* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A részfordítás a korábbról adatolható, de idegenszerűnek érzett, elavult *pomagranát* [1470 k.] 'gránátalma' olasz jövevényszó fordításaként is létrejöhetett, esetleg a német *Granatapfel* 'ugyanaz' mintájára.

grandiózus [1854] 'nagy szabású' Nemzetközi szó, vö. német *grandios*, angol *grandiose*, francia *grandiose*, olasz *grandioso*: 'grandiózus'. Az olasz terjesztette el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a latin *grandis* 'nagy' alapján, a latin *gloriosus* 'dicsőséges' mintájára. A magyarba a német, esetleg az olasz vagy a francia is közvetítette. Az *us* végződés latinositás eredménye. Választékos stílusárnyalatú.

gránit [1791] Német jövevényszó, vö. német *Granit* 'nagyon kemény kőzetfajta'. A német szó az olasz *granito* 'gránit' (tulajdonképpen 'szemcsés kőzet') alakra vezethető vissza, vö. olasz *grana* 'szemcse', melyhez az ásványtani terminusokban előforduló *-it* képzőelem kapcsolódik.

grasszál [1588] 'feltűnést keltve járkál' Latin jövevényszó, vö. latin *grassari* 'lépked, kóborol; dühöng', ami a latin *gradi* 'lépked, halad' származéka. Nyelvünkben eredeti jelentése 'pusztít <járvány>' lehetett. A magyar *-ál* végződés beillesztő ige képző, vö. *ágál*, *dedikál*. Bizalmas stílusértékű, rosszzalló színezetű szó.

gratulál [1599] Latin jövevényszó, vö. latin *gratulari* 'örömét mutatja; szerencsét kíván', és ez a latin *gratus* 'jószágos; kellemes; köszönetet érdemlő; hálás' származéka. A *gratuláció* [1742] szintén latin jövevényszó, vö. latin *gratulationis* 'örömmenyilvánítás; szerencsekívánat', mely pedig a latin *gratulari* igeire vezethető vissza.

griff [1395 k.] 'egy fajta mesebeli madár' Vándorszó, vö. német (korai újfelnémet) *griff*, *gryph*, francia *griffon*, olasz nyelvjárási *griff*, *griffo*, cseh *grýf*, orosz *гриф* [grif]: 'griff'. Végső soron görög eredetű, mely az egyházi latin *griphus* 'griff' közvetítésével került be számos európai nyelvbe. A magyar szó közvetlen forrása vagy a német, vagy az olasz lehetett. A honfoglalás előtti időkben a magyarság díszítőművészetének tipikus motívuma volt a griffmadár alakja, a griffnek a minden bizonnyal keletről hozott régi magyar neve azonban nem mutatható ki.

grill [1947] 'hússütő rács, rostély' Nemzetközi szó, vö. német *Grill*, angol *grill*, francia *gril* 'ugyanaz'. Az angol terjesztette el, ahol a francia *gril* 'ugyanaz' átvétele. Ennek forrása talán a latin *cratis* 'vesszőfonadék' későlatin kicsinyítőképzős *craticula* 'ugyanaz' alakja. Igei származéka a *grillez*. Konyhaművészeti műszó. A magyarban német és angol eredetű lehet.

grillázs [1904] 'olvasztott cukornak és például mogyorónak megkeményedett keveréke' Német, közelebből ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Grillage* 'ugyanaz'. A német szó a francia *grillage* 'pörkölés; rostos sütés; rácsos dísz tészta; megpörkölt gyümölcs vagy más étel' alakra vezethető vissza. Cukrászati szakszó.

grimasz [1797] 'fintor' Nemzetközi szó, vö. német *Grimasse*, angol *grimace*, francia *grimace*: 'grimasz'. A szó germán eredetű; vö. óangol *grīma* 'álarc, maszki; sisak; kísértet'. A francia révén terjedt el Európában. Nyelvünkbe elsősorban a francia, illetve a német közvetítette. A bizalmas stílusértékű *grimaszol* 'grimaszt vág' [1805] nem a *grimasz* származéka, hanem a régi magyar *grimasszíroz* 'grimaszol' [1792] képzőcsere módosulata. Az utóbbi a német régi nyelvi *grimassieren* 'ugyanaz' átvétele, ez pedig a francia *grimacer* 'ugyanaz' igeire megy vissza.

grimusz [1924] 'lárma, fölfordulás' Ismeretlen eredetű. Jövevényszónak látszik egy közelebből meghatározhatatlan nyelvnek talán az argójából. A bizalmas társalgási nyelv eleme.

gríz [1765] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Grieß* 'szemcsés massa; daraliszt'. A német szó germán eredetű, vö. óangol *grēat* 'durva szemcséjű, nagy', óizlandi *grautr* 'durva dara'. A magyarban a szóvégi mássalhangzó zöngésült.

gróf [1358 tn. (?), 1393] Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *grāf*, *grābe* 'a királyi bíróság feje', bajor-osztrák *grāf* 'gróf', hazai német, bajor-osztrák *grōf* 'ugyanaz'; vö. még: német *Graf* 'ugyanaz'. A német szó a középkori latin *gravius* 'a királyi bíróság feje' alakra vezethető vissza. Ugyanez a végső forrása a német nyelv erdélyi szász nyelvjárásából átvett régi nyelvi *geréb* 'falusi bír' szavunknak [1364], vö. erdélyi szász *greeb* 'ugyanaz, falusi tanító'. A *grōf* bajor-osztrák származtatását történelmi tények is megerősítik.

groteszk [1815] 'egy fajta művészi ábrázolásmód' Nemzetközi szó, vö. német *grotesk*, *Groteske*, *Grotesk*, angol *grotesque*, francia *grotesque*, olasz *grottesco*: 'furcsa, torz; nevetséges; betűtípus', a franciában 'bizarr; nevetséges alak', többes számban még 'groteszk'; vö. még: német *Groteske* 'ugyanaz'. Az olaszban keletkezett az olasz *grotta* 'barlang' származékaként, és innen terjedt el. Nyelvünkbe ez utóbbi olasz szó is bekerült: a régi, irodalmi nyelvi *grotta* 'kisebb barlang' [1657] forrása ugyanaz a görög eredetű latin szó, mint *kripta* szavunké. Az elnevezés alapjául bizonyos antik barlangfestmények stílusa szolgált. A magyar szó közvetlen átdója elsősorban a német lehetett.

grund [1813] Német jövevényszó, vö. német *Grund* 'alap; talaj, föld; alapozás'. A német szó germán eredetű, vö. angol *ground* 'talaj, föld', ónorvég *grunnr* 'grund'. Napjainkban elsősorban az igénytelen stílusárnyalatú 'beépítetlen városi telek' jelentésben [1901] ismert, korábban azonban különböző szakmák szakszókincsében is előfordult.

grúz [1900] Származékszó, szórövidítés vagy elvonás eredménye, alapja a mára már elavult *gruzin* 'grúz' [1894], esetleg a *Grúzia* helynév [1816]. A *gruzin* alak a németből, vagy valószínűleg az oroszból is származó jövevényszó, vö. német *Grusiner*, orosz *грузин* [gruzin]: 'ugyanaz', ezek a grúz régi nyelvi *gurz* 'ugyanaz' alakra vezethetők vissza.

guanó [1844] Nemzetközi szó, vö. német *Guano*, angol *guano*, *guana*, francia *guano*, *guana*, spanyol *guano*: 'guanó'. A dél-amerikai spanyolban keletkezett az indián *wánu* 'ürülék; trágya' átvételeként, és innen terjedt el. A magyarba esetleg a német közvetítette.

guba' [1321 tn. (?), 1387] 'posztó felsőkabát' Származékszó, alakulásmódja azonban nem világos. Alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó lehet, melynek névszói folytatása *gomb* szavunk. A szóvégi *-a* vagy a jelen idejű melléknévi igenév képzője, vagy esetleg kicsinyítő képző, miként például a *hinta*, illetőleg az *apa* főnévben. Jelentését az magyarázhatja, hogy a gubát olyan anyagból készítették, melybe bolyhosított gyapjút szőttek. A horvát-szerb *guba*, a szlovák *guba* és a román nyelvjárási *gúbă*: 'guba' a magyar szó átvételei.

guba² [1342 tn. (?), 1525 k.] 'ételfajta; pénz' Származékszó, keletkezési módja azonban nem világos. Egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó alapszavából a 'posztó felsőkabát' jelentésű *guba'* főnévvel párhuzamosan fejlődött. A szóvégi *-a* igenévképző vagy talán kicsinyítő képző, vö. *guba'*, illetve *anya*. Különböző jelentései az eredeti 'gubacs'-ból hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre, közülük a ma legismertebb 'ételfajta' [1833] és az argónyelvi 'pézn' [1898] egyaránt késeiek.

gubacs [1067 k. tn. (?), 1604] Származékszó, melynek alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó névszói folytatása lehet, vö. *gomb*. Végződése a *-cs* kicsinyítő képző, vö. *kövecs* (< *kő*), *alacsony*.

gubancos [1622] Származékszó, melynek alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó névszói tagja lehet, vö. *gomb*. Végződése a *-c + -s* névszóképzőkből álló képzőbokr, morfológiai felépítésére vö. *lobancos* 'bozontos' [1848]. A szó belseji *n* másodlagos járulékelem. A *gubanc* [1792] elvonás a *gubancos*-ból.

gubbaszt [1824] Származékszó: alapszava egy eredetileg 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó igei tagja lehet (a névszói tag *gomb* szavunk), végződése az *-aszt* műveltető igeképző. A szócsaládnak a nyelvjárási *gubbaszkodik* 'gubbaszt' [1772], a régebbi nyelvhasználatból pedig a *gubbad* 'kuporog; görnyed' [1831] tagja is ismeretes.

guberál [1879] 'hulladékban turkál' Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. német (argó) *kuberieren*, *koferieren* 'fizet'. A német szó vagy a német argó *chauf*, *keif*, *kofes* 'adósság, adós; vendéglői számla; drága', vagy esetleg a német argó *kab(b)ern* 'elás, elrejt' származéka. Nyelvünkben 'pénzt nehezen szed elő; <kártyázáskor> nehezen fizet' jelentése az elsődleges. Ma a bizalmas stílusban használatos, gyakran az igekötős *kiguberál* alakban, ebben és 'szemétből előkotor' [1900] jelentésében.

gubó [1619] Származékszó, alakulásmódja azonban tisztázatlan. Alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű igenévszó lehet, melynek névszói tagja a *gomb*. Végződése az *-ó* melléknéviigenév-képző vagy a kicsinyítő *-ó* képző; szavunk alakitani felépítésére vö. *gumó*, *kacsó*. Igei származéka a *gubózik* [1853].

guggol [1548] Valószínűleg származékszó: a mára elavult *gugg* 'guggol' igéből [1708] az *-l* gyakorító képzővel jöhetett létre, bár alapszava csak másfél évszázaddal későbből adatolható. A feltehetőleg hangfestő eredetű *gugg* szorosan összefügg a *kuksol* ige tövével.

gúla [1760] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *goglia*, *gùglia*, *gùlia* 'torony; csúcs; obeliszk; piramis formájú épület', régi nyelvi *guglia* 'ugyanaz; díszítő épületelem'. Vö. még: olasz *guglia* 'gúla alakú építmény vagy készítmény'. Az olasz szavak latin eredetűek, vö. középkori latin *aculea*, *agulia* 'csúcs, tető'. A magyarban eredeti jelentése 'obeliszk' volt, ma használatos matematikai [1835] és sportnyelvi [1863] jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel jöttek létre.

gulya [1138 tn. (?), 1561] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy kaukázusi nyelvből, vö. dargva *gula* 'nagy hízómarha, marha'. A kaukázusi nyelvekben a szó etimológiájának tisztázatlan volta és a honfoglalás előtti magyar–kaukázusi nyelvi kapcsolatok feltáratlansága (vö. még *réz*) teszi kétségesé e magyarázatot.

gulyás [1886] 'ételfajta' Jelentéstepadással keletkezett különböző szóösszetételek előtagjának önállósodásával, vö. *gulyáshús* [1787], *gulyásétel* [1826], *gulyástokány* [1838–1845]. Az összetételek előtagja a *gulya* főnév *-s* melléknévképzős származéka, utótagjai pedig a *hús*, *étel*, *tokány* főnevek, s a gulyások jellegzetes ételét, a bográcsgulyást jelölik. Nyelvünkben számos európai nyelvbe bekerült, nemzetközi szóvá lett, vö. angol *goulash*, francia *goulache*, finn *gulašši*: 'gulyás'. A 'gulyát őrző pásztor' jelentésű *gulyás* [1587 tn. (?), 1588] eredetét tekintve nem ide, hanem a *gulya* főnévhez tartozik, annak a származéka.

gumi [1519] Latin jövevényszó, de később a németből is bekerülhetett nyelvünkbe. Vö. latin *commi*, *cummi*, népi latin *gummi*, *gumma* 'mézga', hazai latin 'ugyanaz; ragacsos folyadék; gumi'. A latin szó a görög *kómmi* 'fanedv' átvétele. Vö. még: német *Gummi* 'gumi'. Nyelvünkben először 'fanedv, mézga' jelentésben adatolható. Mai köznyelvi jelentése jóval későbbi [1835], és elsősorban a német hatására utal.

gumó [1807] Származékszó, kialakulása azonban bizonytalan. Alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű, adatolatlan igenévszó igei folytatása lehetett (a névszói folytatás a *gomb*). Az -ó végződés vagy a melléknévi igenév képzője, vagy kicsinyítő képző; az utóbbira vö. például *apa* szavunkat. Magas hangrendű párja a *gümő*. A *gumó* egykor nyelvjárási szó volt, és a nyelvújítás korában került be az irodalmi nyelvbe. Származéka a *gumós* [1807].

gúnár [1525 k.] Német, közelebről középnyelvi jövevényszó, vö. középnyelvi *ganner*, *gunert*, szépeességi *gōnār*, *gānr* 'gúnár'; vö. még: német irodalmi nyelvi *Ganser*: 'gúnár'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óangol *gandra*, *ganra* 'ugyanaz'.

gúnya [1388 tn., 1586] Szlav jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *gúnj* 'takaró, pokróc', *gúnja* 'ugyanaz; posztóruha', szlovák *huňa* 'ugyanaz; birkabőrrel készült felsőruha', orosz (nyelvjárási) *гуня* [gunja] 'rongyos ruhadarab'. A szlav nyelvek szavai vagy óiráni, vagy latin eredetűek.

gunnyaszt [1645] '(gyengélkedve) gubbasztó' Származékszó, de töve nem mutatható ki. Ez a kikövetkeztethető *gunny-*, mely talán az azonos jelentésű *kornyadoz* ige tövével függ össze. Végződése az -aszt műveltető igeképző, vö. *halaszt*, *mulaszt*.

gúnyol [1585] Származékszó, egy ismeretlen eredetű, nem adatolható névszótó -l igeképzős származéka. A *gúny* [1804] és a kihalt *gunyor* 'szatíra' [1786], mely ma *gunyoros* 'enyhén gúnyos' [1838] származékában él, nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredményei. A *gúny* elvonással keletkezett, a *gunyor* pedig a kikövetkeztetett névszótóhoz illesztett -r névszóképzővel az egyéb -or végű szavak mintájára, vö. *tompor*, *komor*.

gurít [1792] Hangutánzó szó, melynek töve a *gurigázik* tövével azonos, és a görög^l 'nehezen gördül' tövének mély hangrendű megfelelője. Végződése az -ít műveltető igeképző. A *gurul* [1807] ugyanebből a töből, az -ul visszaható igeképzővel alakult.

gurgulázik [1796] Hangutánzó szó. Ugyanazon hangjelenség visszaadására szolgál, mint *gargarizál* szavunk végső görög forrása. Végződése az -l (vö. a kihalt *gurgál* igét [1785] azonos jelentésben) és a -zik gyakorító képzőbokr. Hangalakjának létrejöttében a német *gurgeln* 'gargarizál' és talán a nyelvjárásainkban élő *gurgula* 'görgő; guriga' [1644] is szerepet játszhatott.

gurigázik [1792] Hangutánzó szó, melynek töve megegyezik a *gurít* tövével. A *guriga* főnév [1838] elvonással keletkezett a *gurigázik* ~ *gurigál* [1792] igepárból.

gurni [1848] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *gūrni*, német irodalmi nyelvi *Gurt*: 'szövetből vagy bőrből készült széles szalag'. A németben a *gürten* 'övez, övvel ellát' ige származéka. Szavunk -ni végződésére vö. *fecni*. Elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él.

gusztál [1847] 'vágyakozva nézeget' Német jövevényszó, vö. német *gustieren* 'megízlel'. A német szó a latin *gustare* 'megízlel, elfogyaszt' átvétele. Végződése latin eredetű igéink mintájára alakult. Az igénytelen beszédben használatos *gusztá* 'gusztusos; csinos' [1904] valószínűleg elvonással keletkezett a *gusztál*-ból.

gusztus [1719] Latin jövevényszó, vö. latin *gustus* 'ízlelés, ízlés'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. gót *kustus* 'próba'. A magyarban a szóvégi -s-re (-sz helyett) vö. *klérus*. Szavunk új melléknévi származékai a *gusztusos* [1895] és a *gusztustalan* [1928].

guta [1215 tn. (?), 1546] 'szélütés' Latin jövevényszó, vö. latin *gutta* 'csepp', hazai latin 'ugyanaz; szélütés'. A latin szó ismeretlen eredetű. Az elnevezés alapja az a régi vélekedés lehetett, hogy a szélütést az agyról leváló cseppek okozzák. A bizalmas nyelvhasználatban él.

guvad [1793] 'kidagad, düled' Származékszó, egy ismeretlen eredetű, nem adatolható igei tö -d gyakorító igeképzővel ellátott származéka, a képzésre vö. *dagad*, *marad*. A nyelvjárásokban az -szt műveltető igeképzővel alakult *guvaszt* 'felületi réteget leválaszt, hántol' [1799] is él. Eredetileg mindkét szó a székely nyelvjárásban volt használatos.

guvat [1795 k.] 'egy fajta hosszú csőrű mocsári madár' Hangutánzó szó, a madár hangját jeleníti meg. Állattani műszó.

gúzs [1211 tn. (?), 1230 k.] 'egy fajta kötél' Szláv jövevényszó, vö. szlovén *gož* 'a csépnyelet a hadaróval összekötő szíj; a jármot a rúddal összekötő szíj; gúzs', cseh nyelvjárási *houž* 'gúzs; vesszőfonadék', orosz *гуж* [guzs] 'a hámgát a kocsirúddal összekötő szíj, kötél; kötélből alkotott hurok az evező rögzítésére; fogatos szállítás'. A szó végső soron valószínűleg indoeurópai eredetű. Ma elsősorban a *gúzsba köt* kifejezésben [1841] használatos.

guzsaly [1346 tn. (?), 1405 k.] 'egy fajta fonáshoz használatos eszköz' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *kūželj* 'az a megfonandó szősz- vagy gyapjúcsomó, amelyet a guzsalypálcára tekernek', szlovén *koželj* 'guzsaly; malomrúd; szálvas', szlovák *kužel'* 'kúp; buzogány mint tornaszer; guzsaly'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A szó eleji szláv *k* ~ magyar *g* megfelelésre vö. *gácsér*. Néprajzi szakszó.

gügyög [1575] Hangutánzó szó, a *gagvog* elavult *gugvog* változatának [1784] magas hangrendű párja. Végződése a -g gyakorító igeképző. Töve a *gügye*, *gyüge* 'ügyefogyott, féleszű' [1214 tn. (?), 1837] tövével azonos, melynek végződése az -e jelen idejű melléknéviigenév-képző, a képzésre vö. *fürge*, *penge*.

gümő [1751] 'kóros góc, beteg sejtek halmaza' Származékszó, kialakulása azonban bizonytalan. Alapszava egy 'kerek; kerekedik' jelentésű, adatolatlan igenévszó igei tagja lehetett (a névszói tag a *gömb*). Végződése, az -ő vagy a melléknévi igenév képzője, vagy kicsinyítő képző, az utóbbira vö. *pempő*. Mély hangrendű párja a *gumó*. A *gümő* eredetileg nyelvjárási szó volt, és a nyelvújítás korában került be az irodalmi nyelvbe. Ma orvosi és anatómiai szakszóként él.

gümőkór [1855] Tudatos szóalkotással keletkezett szóösszetétel. A nyelvújítás korában hozták létre a *gümő* és a *kór* főnevekből a tudományos latin *tuberculosis* 'tüdőgümőkór, gümöbetegség' magyarítására.

gürcöl [1873] Bizonytalan eredetű, talán származékszó. Igei természetű, adatolatlan töve ismeretlen eredetű, végződése gyakorító igeképzőnek látszik, e képzőre vö. *harcol*, *hurcol*. Az újabb, bizalmas stílusértékű *gürizik* 'gürcöl' [1930] a *gürcöl* alapján, -z gyakorító igeképzővel keletkezett.

güzü [1198 tn. (?), 1395 k.] 'egy fajta mezei rágcsáló' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *köse*, *kösö* 'patkány'. Vö. még: ujjur *küskü* 'egér, patkány'. A magyarba került szóalak **küsiük* vagy **küsiük* lehetett, a szóvég fejlődésére vö. *gyúszú*, *üri*. A szó eleji török *k* ~ magyar *g* megfelelésre vö. *gödény*, *görény*. Szavunknak a köznyelv és a népnyelv határán álló származéka a *güzül* 'élelmesen és kitaróan gyűjtöget' [1873]. A *güzü* állattani műszó.

Gy

gyagya [1792] 'gyengeelméjű, ostoba' Hangutánzó eredetű szó, keletkezésének módja azonban bizonytalan. Vagy madár hangját, vagy a szellemileg fogyatékos ember gyakran nehezen érthető beszédét tükrözi. Számolhatunk azonban azzal is, hogy származékszó, melynek töve a hangutánzó eredetű *gagyog* tövével függ össze, végződése pedig az *-a* melléknéviigenév-képző, vö. *csusza*, *hulla*. Főnévi és melléknévi jelentése egymással párhuzamosan fejlődött. Ma elsősorban melléknévi jelentésben él a bizalmas nyelvhasználatban.

gyakorol [1372 u.] Származékszó, a nyelvjárási *gyakor* 'számos, gyakori' [1269 tn., 1339] melléknévből keletkezett, végződése az *-l* igeképző, vö. *drágáll*, *sokall*. Leggyakoribb származékai a *gyakorlatos* [1372 u.], *gyakorlatlan* [1585], *gyakorlat* [1800] és a *gyakorlatozik* [1902]. A *gyakorlat* a nyelvújítás korában jött létre elvonással a *gyakorlatos* alakból.

gyakran [1527] Megszilárdult ragos alakulat, a ma nyelvjárási *gyakor* 'számos, gyakori' [1269 tn., 1339] *-an* határozóragos alakja. A *gyakor* ősi, finnugor eredetű tő ősmagyar *-r* névszóképzővel ellátott alakja. A tőhöz vö. zürjén *juk* 'rakás', finn *joukko* 'rakás, tömeg, gyűlés', a kikövetkeztethető alapalak **joβkkə* 'csomó, rakás, halom'. A magyarban is főnév lehetett eredetileg, amely a gyakori használat miatt válhatott melléknévvé. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg a németben is: *Haufen* 'csomó, tömeg, csoport' > *häufig* 'gyakori, gyakran'. A *gyakor* származéka a *gyakori* [1774], igen régi, megszilárdult ragos alakja a *gyakorta* [1372 u.], nyelvújítás kori fejleménye pedig a *gyakornok* [1834].

gyaláz [1372 u.] Valószínűleg jövevénytörök egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időkből. Alapszava csak török nyelvelmélekből adatható: középtörök *jala-* 'rágalmaz, gyanakszik', kun *yala* 'rágalmazás, rágalom'. A mongolban is vannak hasonló hangalakú szavak. Az átvett török alak **jala-* lehetett. Az ige töve a régi magyarból nem adatható, végződése a gyakorító *-z* képző. Gyakori származékai: *gyalázat* [1416 u.], *gyalázkodik* [1730].

gyalog [1371 tn., 1416 u.] Ősi, finnugor eredetű tő magyar képzéssel. A tőhöz vö. cseremisiz *jal*, finn *jalka*, lapp *juol'ge*: 'láb', a kikövetkeztethető alapalak **jalka* 'láb'. Végződése a *-g* névszóképző, vö. *felleg*, *kéreg*. Határozói funkciója valószínűleg ragtalan határozóként való használata során alakult ki, vö. *épkézláb*, *mezítláb*. Köznyelvi származékai: *gyalogol* [1566], *gyalogos* [1597], *gyalogság* [1662].

gyalogfenyő [1450] 'borókafenyő' Összetett szó, előtagja a *gyalog*, utótagja pedig a *fenyő* főnév. Az előtag jelentése, 'a rendesnél, szokásosnál kisebb, alacsonyabb' feltehetőleg az eredetibb 'gyalogosoknak szolgáló' jelentésből fejlődhetett, vö. *gyalogút*. A *gyalog-* előtag hasonló jelentésben él még néhány összetételben: *gyalogborsó* 'nem kúszó borsófajta' [1765], *gyalogbab* 'bokorbab' [1795], *gyalogbodza* 'földi bodza' [1783], nyelvjárási *gyalogszék* 'számolyszék' [1566].

gyalogposta [1600] 'gyalogos kézbesítés' Összetett szó, előtagja *gyalog* szavunk, utótagja a *posta* főnév. Az előtag 'gyalogos' jelentése a *gyalog* melléknévi használatából közvetlenül jött létre. Hasonló összetételek még a régi nyelvi *gyalogember* [1590] és a *gyalogkövet* [1846]. Az ilyen típusú összetételek egy részében pejoratív jelentésfejlődést figyelhetünk meg, mely egyrészt a gyalogos embernek a lóháton közlekedővel szembeni kedvezőtlenebb megítélésén (vö. *gyalogbetyár* 'nem lovon járó, kisstilú betyár' [1851]), másrészt a gyaloglásnak, járkálásnak a dologtalansággal, pletykahordással való összekapcsolásán alapul (vö. *gyaloglátán* 'házasságközvetítő öregasszony' [1804]).

gyalogszerrel [1694] 'gyalogosan' Összetett szó, melynek előtagja a módhatározói értelmű *gyalog* szó, utótagja pedig a *szer -vel* ragos 'valamilyen úton, módon' jelentésben megszilárdult *szerrel* alakja. Régebben a szó *gyalogszerben* [1596] formában is ismeretes volt. A *gyalogszerrel* a nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

gyalogszán [1732] Összetett szó, melynek utótagja a *szán* főnév. A *gyalog-* előtag 'kézi, kézzel húzott' jelentésű, hasonló értelemben számos további összetételben is megfigyelhető, vö. *gyaloghintó* [1793], *gyalogszekér* [1847]. Elavult szavak.

gyalogút [1320 tn., 1435] Összetett szó, melynek utótagja az *út* főnév. A *gyalog-* előtag 'gyalogosoknak szolgáló' értelmű. Ugyanebben a jelentésében használatos a *gyaloghíd* [1519] és a *gyalogösvény* [1569] összetételekben is.

gyalu [1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *jar* 'színlóvas', *jark-* 'vakar, gyalul'. A kikövetkeztethető ugor alapalak **jʳz* 'színlóvas, gyalu; vakar, gyalul'. Ez a magyarázat feltételezi az ugor **r* > magyar *l* hangmegfelelést. A szó eleji ugor **j* > magyar *gy* hangváltásra vö. *gyalog*. Igei származéka a *gyalul* [1416 u.].

gyámolít [1456 k.] Származékszó, melynek *gyámol* töve belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott: 1. Származékszó, töve ismeretlen eredetű, végződése pedig deverbális vagy denominális névszóképző, keletkezésének módjára vö. *fogoly*, *fonál*. 2. Szóhasadással jött létre a *zsámoly* szóból. E fejlődés hangtani alapja egy szó eleji *ʒ* lehetett. A magyarázatot az a tény is alátámasztja, hogy a bibliafordításokban a szó gyakran fordul elő a *zsámoly* szinonimájaként. Végződése az *-ít* műveltető képző. A *gyámol* ige [1616] szófajváltás eredménye. A *gyám* [1787] tudatos szóalkotással, elvonással jött létre a nyelvújítás korában. A címszó származéka még a *gyámoltalan* [1553], és a *gyámolkodik* [1843].

gyanánt [1519] Belső fejlemény, valószínűleg a *gyanánt* 'valakinek a feltevése szerint' ragozott főnévből keletkezett szófajváltással. A szó töve a *gyanú* szavunk *gyanó* változata, ehhez járult az *-a* egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, valamint az *-n* és a *-t* helyjelölő ragok, melyek közül az utóbbinak megerősítő, nyomatékosító funkciója van. Birtokos szerkezetekben válhatott névutóvá, jelentése a következő módon fejlődhetett: 'valaki másnak a feltevése szerint' > 'mást gyanítva, véelve' > 'más helyett, más képben'.

gyanta [1213 tn. (?), 1500 k.] Vándorszó, vö. német régi nyelvi *kentner*, bolgár *янтар* [jantar], cseh *jantar*, ukrán *янтар* [jantar], orosz *янтарь* [jantar]: 'gyanta'; vö. még: középkori latin *gentarum* 'ugyanaz'. Orosz közvetítéssel elterjedt balti eredetű szó, vö. litván *gintāras*, *giñtaras*, *geñtaras*, lett *dzītars*, *dzintars*: 'ugyanaz'. A magyar szó közvetlen átadó nyelve tisztázatlan. Eredeti alakja *gyantár* volt, ennek ragozott formáiból az *r* kiesésével jött létre ma használatos változata. Származékai a *gyantás* [1542] és a *gyantáz* [1604].

gyanú [1233 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Leggyakoribb származékai a *gyanakodik*, *gyanakszik* [1372 u.], *gyanít* [1416 u.], *gyanakodás* [1456 k.], *gyanúság* [1474], *gyanúsít* [1649], *gyanútlan* [1792], *gyanakvás* [1863].

gyanúper [1614] Latin mintára keletkezett összetett szó (*gyanú* + *per*), vö. középkori latin *causa suspicionis* 'gyanúper' (tulajdonképpen 'gyanúval kapcsolatos per, peres ügy'). Ennek a kifejezésnek kétféle jelentése is volt: egyrészt az elfogultsággal gyanúsítható bírákkal szemben a felsőbb bíróság ítéletének kérése, másrészt a pusztán gyanú alapján történő vádolás. A magyarban is élt mindkét jelentés, később azonban jelentésszűkülés ment végbe. Ma már csak a *gyanúperrel él* szólásban használatos.

gyapjú [1332–1337 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán *yapađi*, *yapak*, baskír *yabađa*, kirgiz *žabagđ*: 'birkagyapjú'. Ez a török **yap-* 'befed, betakar' ige származéka. A magyarba átkerült alapalak **japađu* lehetett, hangtani fejlődése *borjú* szavunkéhoz hasonló. Gyakori származéka a *gyapjas* [1470 tn., 1522].

gyapot [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Török megfelelője csak nyelvemlékekből adatható: középtörök *yapđut* 'párnába való gyapjú- vagy szőrcsomó, ez a török **yap-* 'befed, betakar' ige származéka. Vö. még: oszmán *yapık* 'lótakaró', régi nyelvi *yapađ* 'gyapjú'. A magyarba átkerült alak **japđut* lehetett. Az etimológia a török szó gyér adathalmozása miatt bizonytalan.

gyár [1830] Elvonás eredményeképpen keletkezett a nyelvújítás korában a *gyárt* igéből. Gyakori származéka a *gyáros* [1833].

gyarapodik [1518 k.] Származékszó, melynek alapszava, a *gyarapik* [1527] maga is képzett szó. Az abszolút tö bizonytalan, esetleg ötörök eredetű, talán a *gyárt* tövével függ össze, de ez a magyarázat elsősorban a jelentéstani nehézségek miatt kétséges. A *gyarapik* végződése mozzanatos, a *gyarapodik* végződése pedig gyakorító-visszaható igeképző. A *gyarap-* tö műveltető képzős származéka a *gyarapít* [1548], a *gyarapul* [1770] pedig szintén visszaható képzővel alakult. A *gyarapodik* ~ *gyarapszik* töváltozatokra vö. *cselekedik* ~ *cselekszik*, *dicsekedik* ~ *dicsekszik*.

gyarló [1456 k.] Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Törökségi megfelelői török nyelvelmékekből adathatók: középtörök *yarld'γ*, kun *yarld'*, *yārli*, tatár *yarld'*: 'szegény, nyomorult'. Ezek talán a török **yar* 'üresség' alakra vezethetők vissza. A magyarba átkerült kikövetkeztethető alapalak **jarliġ* lehetett. A szóvégi török *ġ* a magyarban először spirantizálódott (*γ*), majd magánhangzóvá vált, ugyanúgy, mint a *tarló*, *tiló* esetében. A szó jelentése egy feltehető korai török 'szerencsétlen, boldogtalan' jelentés alapján magyarázható meg. Névszói származéka a *gyarlóság* [1474].

gyarmat [1795] Különböző szóösszetételek utótagjának önállósodásával jött létre. A nyelvújítás korában a *Fehérgyarmat* [1619], *Füzesgyarmat* [1635] típusú összetett helynevek -*gyarmat* utótagjának tévesen 'gyarmat, kolónia' jelentést tulajdonítottak, s ezek alapján, elvonással keletkezett. A *gyarmat* valójában a hét honfoglalás kori magyar törzs egyikének nevét őrzi, eredete bizonytalan, esetleg a honfoglalás előtti időből származó török jövevényszó. Igei származéka a *gyarmatosít* [1832].

gyárt [1322 tn., 1506] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *śurat-*, türk *yarat-*, tatár *yarat-*: 'teremt'. Ezek a török **yara-* 'illik, megfelel' ige -*t* műveltető képzős származékai. A magyarba **jarat-* alak kerülhetett át, a szó eleji csuvas *ś* ~ köztörök *y* ~ magyar *gy* megfelelést *gyom* és *gyűrű* szavaink is mutatják. Az eredeti *gyarat* forma ragozott alakjaiból a második szótag magánhangzójának kiesésével és az első szótagbeli magánhangzó megnyúlásával lett *gyárt*, ugyanúgy, mint a *pajta* és a *sárkány* esetében. Igen régi származéka a *gyártó* [1322 tn., 1395 k.], a *gyártmány* [1845] pedig a nyelvújítás korában keletkezett.

gyász [1416 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Megfelelői török nyelvelmékek alapján adathatók: középtörök *yās* 'kár; halál', *yas* 'bánat kár', oszmán-török *yas* 'gyász'. A törökségi szavak talán visszavezethetők az arab *ya's* 'kétségbeesés' alakra. A magyarba átkerült kikövetkeztethető alapalak **jas* lehetett. Igei származéka a *gyászol* [1416 u.].

gyászruha [1724] Német mintára keletkezett szóösszetétel (*gyász* + *ruha*), vö. német *Trauerkleid* (*Trauer* 'gyász' + *Kleid* 'ruha'). Ugyanílyen típusú összetételek még: *gyásznap* [1783], *gyászfátyol* [1787], *gyász hír* [1790], *gyászbeszéd* [1832], *gyászszerzetartás* [1832], *gyászjelentés* [1863].

gyászvitéz [1836] 'szánalmasan gyáva férfi' Szóösszetétel, amely a magyarban keletkezett. Előtagja a *gyász*, utótagja pedig a *vitéz* főnév. Thuróczy János krónikájának egy tévesen értelmezett adata alapján alkották meg. A krónikák arról számolnak be, hogy az augsburgi vereség után hazatérő magyar harcosokat „*Mogor et Gok*” vagy „*Magiar et gyak*” néven emlegették, ez Thuróczyznál „*margyorkak et gvoz*” alakban szerepel. Ezt a *gvoz* szót értelmezték a 19. században *gyász*-nak. Pejoratív jelentésű szó.

gyatra [1713] Ismeretlen eredetű. A nyelvújítás korában került be az irodalmi nyelvbe.

gyaur [1542] Oszmán-török jövevényszó, mely horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *kāfir*, *gāvur* 'hitetlen, nem muzulmán ember'. Vö. még: horvát-szerb nyelvjárási *ćifir*, *đrur*, *krur* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az újperzsa *kāfir* 'hitetlen' alakra vezethető vissza, ez utóbbi pedig arab eredetű.

gyáva [1725] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése: 'együgyű, ostoba'.

gyehenna [1508] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *gehenna*, hazai latin *Geenna*, *Gehenna* 'pokol'. A latinba görög közvetítéssel került, végső forrása a héber *gēhinnōm* 'a kínszenvedések helye', késői héber 'pokol'. A Biblia révén számos európai nyelvbe eljutott. A szó eleji *gy* a korabeli hazai latin kiejtést tükrözi, hasonlóképpen alakult *gyömbér* szavunk is.

gyékény [1219 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Megfelelői török nyelvelmékek alapján adathatók: középtörök *yikān*, kun *yegān*, baskír *yekān*: 'gyékény'. A magyarba került alapalak **jikān*, esetleg **jekān* lehetett. Az első szótag magánhangzójának megnyúlását valószínűleg a hangsúly okozhatta, a második szótag magánhangzója pedig hasonult hozzá, alakulásmódjára vö. *sárkány*.

gyémánt [1493 k.] Német jövevényszó, vö. német (középfelnémet) *diamant*, *diemant*, bajor-osztrák *demant*, német *Diamant*: 'gyémánt'. A német szó a francia *diamant* 'ugyanaz' átvétele, végső forrása a görög. Megfelelői latin közvetítéssel több európai nyelvbe bekerültek.

gyenge [1282 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Gyakori névszói származékai a *gyengeség* [1416 u.] és a *gyengéd* [1513], igei származékai pedig a már elavult *gyengéll* [1584], a *gyengít* [1585], a *gyengül* [1630], illetve a *gyengélkedik* [1650 k.].

gyep [1212 tn. (?), 1257] Ismeretlen eredetű. A *gyepű* főnévvel való hangtani és jelentéstani hasonlósága miatt nem lehetetlen, hogy e két szó párhuzamosan, szóhasadással jött létre. A *begyepesedik* [1791] a *gyepes* melléknév [1212 tn. (?), 1590] igeikötős igei származéka, melynek elvont, 'a gondolkodásban visszamarad' jelentése [1798] gyorsan követte elsődleges konkrét, 'gyepesít' jelentését [1791].

gyeplő [1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *yiplik*, oszmán-török *iplik*, türkmén *yüplük*: 'fonál, cérna'. A magyarba került alapelak **jplik* 'fonál, kötél' lehetett, másodlagos jelentése, 'a zablához erősített szíj, mellyel a ló mozgását irányítják', jelentésszűküléssel keletkezett. Kifejezésekben, szólásokban 'irányító, fegyelmező erő, hatalom' jelentéssel is szerepel: *kezébe került a gyeplő, szorosra fogja a gyeplőt*.

gyepmester [1803] Német mintára keletkezett szóösszetétel (*gyep* + *mester*), vö. német *Wasenmeister* 'gyepmester' (*Wasen* 'pázsit; sintér' + *Meister* 'mester'). A hivatalos nyelv szava.

gyepű [1212 tn. (?), 1225] 'a középkori Magyarországon a birtokhatárokat védő járhatatlan területsáv' Ismeretlen eredetű. Talán a *gyep* főnévvel párhuzamosan alakult ki. Történettudományi műszó.

gyér [1291 tn. (?), 1645] Ismeretlen eredetű. Az erdélyi nyelvújásból a nyelvújítás korában vette át az irodalmi nyelv. Igei származékai a *gyérül* [1772] és a *gyérít* [1792].

gyere [1490 k.] Ismeretlen eredetű. Egyes szám 2. (*gyere*), illetve többes szám 1. és 2. (*gyerünk, gyertek*) személyben használjuk a *jön* felszólító módú alakja helyett. Eredetibb alakja *jerj* lehetett, a szó eleji *gy* a *jön* nyelvújási *gyön* változatához hasonlóan alakulhatott, a szóvégi *j* eltűnésére vö. *eper, szeder*.

gyermek [13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *sarmök, samrök* 'fiatal; fiú, gyermek'. Vö. még: tatár *Jermäk*, baskír *Jermäk*: <személynév>. Az egyeztetés legfőbb nehézségét az okozza, hogy közszóként a török nyelvek közül egyedül a csuvasban használatos. Igen gazdag szócsalád alapja: *gyermekség* [1416 u.], *gyermekded* [1416 u.], *gyermektelen* [1559], *gyermekes* [1571], *gyermekeskedik* [1585], *gyerkőc* [1678]. A *gyermeteg* [1847] a nyelvújítás korában keletkezett. A ma általánosan használt *gyerek* alakváltozat létrejöttének módja tisztázatlan. A magyarra vezethető vissza a lengyel régi nyelvi *giernek* 'apród'.

gyertya [1372 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *surta* 'gyertya', altájji *yarta* 'a halászatnál használt fáklya'. A törökségi szavak a török **yar-* 'fénylik' tő származékai. A magyarba került alapelak **jarta* vagy **jdrta* lehetett. A szó eleji csuvas *s*, török *y* ~ magyar *gy* megfelelésre vö. *gom, gyűrű*. A szó belseji *e* esetleg elhasonulás eredménye lehet, mint a *béka* szóban. A jövevényszavakban előforduló szó belseji *t* a magyarban gyakran vált lággyá, vö. *hártya, kártya*. A szó eredetileg fából hasított világító szilánkot jelölhetett. 'Függőlegesen magasba rúgott labda' jelentése valószínűleg német hatásra jöhetett létre hasonlóságon alapuló névátvitellel, a szintén német mintára keletkezett *gyújtógyertya* összetétel [1929] utótagjának önállósodásával alakult 'gyújtógyertya <motorban>' jelentése.

gyertyán [1225] Származékszó, melynek töve a *gyertya* főnév, végződése pedig az *n ~ ny* névszóképző, amely a *kemény, vékony* végződéseként is kimutatható. Az elnevezés egyrészt a gyertyánfa egyenes törzse és a gyertya között fennálló formai hasonlóságon alapulhat, másrészt azon, hogy a gyertyán vékony ágait gyakran használták világításra. Származéka a *gyertyános* [1261].

gyertyaszentelő [1527] Jelentéstapadással, a *Gyertyaszentelő Boldogasszony napja* szövszerkezet jelzőjének önállósodásával keletkezett. Az elnevezés arra utal, hogy a katolikus liturgia szerint február 2-án megszentelik a gyertyákat. Hasonló szemléleten alapuló elnevezések más európai nyelvekben is megtalálhatók: angol *Candlemas*, francia *Chandeleur*, olasz *Candelaria, Candelara*: 'gyertyaszentelő'.

gyí [1818] Hangutánzó eredetű szó, mely akaratlan hangkitörésből keletkezhetett, a ló elindítására, nógatására használatos. Esetleg a magyarra vezethető vissza a horvát-szerb *đi* '<a ló hívására szolgáló szó>.

gyík [1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg szóhasadás eredménye. Talán a *csík* 'halfajta' főnévvel párhuzamosan fejlődött, a *cs* ~ *gy* váltakozásra vö. *csömöszöl* ~ *gyömöszöl*. A csík és a gyík mozgásának hasonlósága alátámaszthatja ezt a magyarázatot. A *gyíkleső* 'rövid kard, szurony' szóösszetétel [1787] tréfás, gúnyos névadás eredményeként jött létre, az elnevezés arra utal, hogy ezt a fegyvert nem tartották harcra alkalmasnak.

gyilkos [1356 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, egy ismeretlen eredetű szótó -s névszóképzős alakja, a végződésre vö. *lakos*, *tilos*. Tövéből tudatos szóalkotással hozták létre a *gyilkol* igét [1770] a gyakorító -l képzővel. A régi irodalmi nyelvi *gyilok* [1792] elvonással keletkezett a nyelvújítás korában vagy a *gyilkol* igéből, vagy a *gyilkos* névszóból.

gyógyszer [1828] Német mintára alkotott összetett szó (*gyógy* + *szer*), vö. német *Heilmittel* 'gyógyszer'. Ebből az időből való a *gyógyszertár* összetétel is [1829], mely nem mutat idegen mintára. A *gyógyszer*-hez hasonlóan tükörfordítással keletkezett a *gyógynövény* [1836], *gyógymód* [1832], *gyógyvíz* [1837], vö. német *Heilpflanze*, *Heilverfahren*, *Heilwasser*. Az önállóan nem adatható *gyógy*- tövet a nyelvújítás korában alkották meg elvonással a *gyógyít* ~ *gyógyul* igék tövéből, összetételi előtagként a *gyógyító* melléknévi igenevet helyettesíti. Ma csak összetételi utótagként – vö. például *belgyógyász* [1863] – használatos a *gyógyász* 'orvos' [1827], mely tudatos szóalkotással, az -ász névszóképzővel keletkezett ugyanebből a tövből.

gyógyul [1372 u.] Származékszó, melynek töve a *jog* (rég. nyelvi *jóg*) 'jó, jobb <kéz, szem>; jobb kéz', végződése pedig az -ul igeképző. Ugyanezen tö -ít műveltető képzős származéka a *gyógyít* [1493 k.]. A szó eleji *j* > *gy* hangváltozás megfigyelhető például *gyalog*, *gyere* szavainkban. A szó belseji *g* pedig a szó eleji *gy* hatására válhatott *gy*-vé. Eredeti jelentése, a 'javul, javít' szűkülése eredményeként korlátozódik ma használata az egészségi állapot javulásának kifejezésére. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg néhány rokon nyelvben is, vö. finn *paras* 'legjobb', *parempi* 'jobb' > *para-*, *parantu-* 'gyógyul', *paranta-* 'gyógyít'.

gyolcs [1372 u.] Német jövevényszó, vö. német (középfelnémet) *golsch*, *kölsch* 'kölni kelme', bajor-osztrák *golisch*, *kälisch* 'vászonfajta', tiroli *golsch* 'ugyanaz', *ggölsch* 'ágyneműnek való kelme'. A német szavak Köln város nevére vezethetők vissza. A magyarba feltehetőleg délnémet közvetítéssel került, erre mutatnak az eredetibb *g*-s szókezdetű alakok. A szokatlan *g* > *gy* hangváltozás magyar fejlemény.

gyom [1456 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *śum* 'burján, gyom', altáji *yōŋ* 'fü', baraba *yōŋ* 'a szántásnál felvetett fücsomó'. A magyarba került alapalak **jom* lehetett. A szó eleji csuvas *ś* ~ köztörök *y* ~ magyar *gy* hangmegfelelésre vö. *gyöngy*, *gyűrű*, a szó végi csuvas *m* köztörök *ŋ* ~ magyar *m* megfelelésre pedig vö. *szám*. Első adata a *gyomlál* [1456 k.] származékban jelentkezik. A *gyimgyom* ikerszó [1779] játékos szóalkotással keletkezett a *gyom*-ból.

gyomor [1252 tn. (?), 1405 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipszak *yumur*, oszmán-török *yumur*: 'a kérődzők egyik gyomra'. A szó a török **yum-* 'összenyom' ige származéka. A magyarba került alapalak **jumur* lehetett, valószínű, hogy eredetileg a magyarban is csak az állatok gyomrát jelölte. Igei származéka a *gyomroz* [1647].

gyónik [1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *śōvōn-*, tatár *yuvd'n-*: 'mos, mosakodik', ezek a török **yu-*, **yuv-*: 'mos' ige származékai. A magyar **juvun-* alakban vehette át. A szó eleji csuvas *ś* ~ köztörök *y* a magyarban *gy*-nek felel meg, vö. *gyom*, *gyűrű*, a szó belseji *v* kiesésére vö. *öröl*, *szór*. A szó eredeti, konkrét jelentése a magyarban a következő módon fejlődhetett: 'megtisztítja lelkét a bűnöktől' > 'a bűnök beismerése, meggyónása által tisztítja meg lelkét'. Igen régi névszói származékai a *gyóntató* [1372 u.], *gyónás* [1493 k.], *gyónó* [1495 e.], régi igei származéka pedig a *gyóntat* [1578].

gyopár [1222 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti korból, vö. türk *yd'par* 'mósusz, illat', oszmán-török *ipar* 'mósusz', nyelvjárási 'gyopárféle, sárgás színű hegyi virág'. A szó a török **yd'*, vö. *yid* 'illat, szag', *yidi-* 'illatozik' tövekre vezethető vissza, a magyar **jd'par* alakban, 'erős illatú növény; gyomnövény' jelentéssel vehette át. A szó eleji *j* > *gy* hangváltozásra vö. *gyöngy*, *gyűrű*.

gyors [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Főnévi származéka a *gyorsaság* [1470], gyakori igei származékai pedig a *gyorsul* [1522] és a *gyorsít* [1585].

gyök [1780 u.] Szóelvonással keletkezett az ősi, ugor kori *gyökér* tőből. A nyelvújítás korában valószínűleg Benyák Bernát alkotta meg, elterjesztése Dugonics András nevéhez fűződik. Megteremtésének alapja az lehetett, hogy a 'gyökér' jelentésű szavaknak más nyelvekben is fejlődött hasonló jelentése. Ma elsősorban matematikai műszóként használatos, korábban a vegyészetben és a nyelvészetben is szakszóként élt.

gyökér [12. század tn. (?), 13. század eleje] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *jēkar* 'kidőlt fagyökér földestül'. A kikövetkeztethető alapalak **jēkkə-rə* 'gyökér' lehetett, a szó eleji **j > gy* hangváltozásra vö. *gyalog*. A *-rə* ugor kori névszóképző. A 'gyökér' jelentésű szavak átvitt értelmű használatára más nyelvekben is van példa, vö. latin *radix* 'növény gyökere; valaminek alsó része; eredet; származás', angol *root* 'gyökér, gyökérzet; fog, haj gyökere; eredet, forrás; gyök a matematikában'. Gyakori származékai a *gyökeres* [1450], a *gyökerezik* [1493 k.], a *gyökértelen* [1749] és a *gyökérzet* [1864].

gyömbér [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *zingiber*, hazai latin *zingiber, gingiber*: 'gyömbér'. A latin szó a görögől származik, végső soron pedig óind eredetű. A *gyömbér* forma kialakulására *gyöngy* szavunk is hatott.

gyömöszöl [1585] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, és a nyelvjárásainkban élő *csömöszöl, csomoszol* 'nyomkod, gyömöszöl' tövével függhet össze. Végződése a *-szöl* gyakorító igeképző.

gyöngy [1164 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak *jünjü*, oszmán-török *inci*: 'gyöngy', a magyarba **jünjü* alakban kerülhetett be. A szó végső soron kínai eredetű, vö. kínai *čen cü* 'valódi gyöngy'. Igen régi, Európába főképpen a törökök által közvetített vándorszó.

gyöngytyúk [1780] Szóösszetétel (*gyöngy + tyúk*), valószínűleg német mintára keletkezett tükörfordítással, vö. német *Perlhuhn* 'gyöngytyúk'. Ez az elnevezés az állat fehér pettyes tollazatára utal. Mivel a név mintájául szolgáló német szóösszetétel maga is csak 1750-ből adatható, arra is gondolhatunk, hogy a magyar kifejezés ettől függetlenül keletkezett azonos szemlélet alapján.

gyönyörű [1121 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek relatív töve önállóan nem adatható. A szó abszolút töve ismeretlen eredetű, a relatív tő ebből az *-r* gyakorító igeképzővel alakult, hasonlóan az *ismer, kever* szavainkhoz. Végződése az *-ű* folyamatos melléknéviigenév-képző. Ugyanezen relatív tő másik, *-kodik* gyakorító képzős származéka a *gyönyörködik* [1416 u.]. A *gyönyör* főnév [1805] a nyelvújítás korában tudatos szóalkotás eredményeként jött létre a *gyönyörű* alakból történő elvonással.

gyötör [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti korból, vö. csuvas *šətar-*, ujjur *yitür-*: 'elveszít'. A magyarba **jütür-* alakban kerülhetett be, a szó eleji **j > gy* hangmegfelelésre vö. *gyöngy*. Ezzel a magyarázattal szemben jelentéstani kifogások merülhetnek fel. A magyarban feltételezhetően eredeti 'kínoz, bánt, fájdalmat okoz' jelentés talán 'kínozza elpusztít' jelentésen keresztül fejlődhetett. Ebből a 'büntet' jelentés a latinhoz hasonlítva érthető meg, vö. latin *poena* 'vérdíj; büntetés; kín, veszedelem'. Gyakori származékai a *gyötres* [1372 u.], a *gyötrelm* [1372 u.], a *gyötör* [1416 u.] és a *gyötördik* [1520 k.]

győz [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Származékai közül a *győzelem* [1693] a korábbi *győzedelem* [1372 u.] alak rövidülésével keletkezhetett, a *győztes* [1804] pedig a nyelvújítás korában jött létre. Szintén gyakori származéka még a *győzhetetlen* [1416 u.] és a *győzköd(ik)* [1548].

gyufa [1840] Összetett szó, mely tudatos szóalkotás eredménye a nyelvújítás korából. Német mintára keletkezett tükörfordítás, vö. német *Zündholz* 'gyufa'. A magyarban előtagja a *gyú* alak, amely a *gyújt* rövidítésével jött létre, itt melléknévi igenévi értelemben használjuk. Ez a forma számos, azóta már elavult összetétel előtagja is volt, vö. *gyúanyag* 'gyújtóanyag' [1847]. Az utótag a *fa* főnév. Szintén a nyelvújítás korában a *gyúl, gyújt* igék kicsinyítő képzős névszói származékaként keletkezett a *gyutacs* 'robbanási folyamatot megindító apró fémtok' [1848].

gyújt [1372 u.] Ismeretlen eredetű szócsalád műveltető képzős tagja. Alaktani jellemzői alapján következtethetünk arra, hogy nyelvünknek igen régi elemei közé tartozik. Gyakori származékai a *gyújtó* [1456 k.], a *gyújtás* [1495 e.] és a *gyújtós* [1889]. Az azonos tőből *-l* képzővel keletkezett *gyúl* [1470] származékai pedig a *gyullad* [1470], a *gyulladt* [1493 k.] és a *gyúlékony* [1800].

gyujtoványfű [1672 k.] Összetett szó. Előtagja a régi nyelvi *gyujtovány* 'hideglelés, lázas betegség' [1531], mely a *gyíjt* ige -vány névszóképzős származéka, utótagja pedig a *fű* főnév. Az elnevezés hasonló a nyelvjárási *köszvényfű*-höz, arra utal, hogy ezt a növényt a láz gyógyítására használták.

gyula [950 k.] 'a legfőbb bíró vagy hadvezér' Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. dunai bolgár *доуло* [doulo] <nemzetségnév>, besenyő *Yd'la* <törzsnév>. A törökségi szavak a török **yula* 'fáklya' alakra vezethetők vissza. A magyarba a **jula* forma kerülhetett be. A szó eleji *j* > *gy* hangváltásra vö. *gyöngy*, *gyűrű*. A méltóságnév a kazárból származhat, ahol a *gyula* a tényleges uralkodó megnevezésére szolgált. A 9. században a magyaroknál kazár mintára szakrális fejedelemség alakult ki. A *gyula* ma már csak tulajdonnévként él.

gyúr [1213 tn., ?, 1495 e.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti korból, vö. csuvas *sôr-*, ujjgur *yoγur-*, oszmán-török *yoğur-*: 'gyúr'. A magyarba a **joγur-* alak kerülhetett be. A szó eleji **j* > *gy* hangváltásra vö. *gyöngy*, a szó belseji **γ* kiesésére vö. *ács*, *ól*. Gyakori származéka a *gyúró* [1213 tn. (?), 1594], mely újabban főnévként a sportnyelvben is megjelent [1934]. A *gyurma* főnév [1828] a nyelvújítás korában keletkezett.

gyurgyalag [1525 k.] 'egy fajta színpompás madár' Belső fejlemény, valószínűleg egy önállóan nem adatható tö származéka. A hangutánzó eredetű **gyur-gyur* tő a madár hangjára utal, a végződés pedig névszóképző. Állattani műszóként is él.

gyújt [1372 u.] Származékszó, melynek töve a *gyűl(ik)*, ez valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Végződése a *-t* műveltető képző, az *lt* > *jt* hangváltásra vö. *bojtorján*, *fojt* szavainkat. Gyakori származékai a *gyújtés* [1416 u.], a *gyújtő* [1416 u.] és a *gyújtemény* [1546].

gyülik [1355 tn., 1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti korból, vö. ujjgur *yd'ɣdl-*, oszmán-török *yüɣil-*: 'összegyülik', ezek az alakok a török **yd'ɣ-* 'összegyűjt' formára vezethetők vissza. A magyarba a **jd'ɣdl-* alak kerülhetett, ebből a szó belseji *γ* kiesésével alakult a *gyűl(ik)*, vö. *ács*, *gyúr*. A törökből átvett, eredetileg mély hangrendű forma vagy hanghelyettesítéssel, vagy hangrendi átcsapással vált magas hangrendűvé. A szó eleji *j* > *gy* hangváltásra vö. *gyöngy*, *gyűrű*. Gyakori származékai a *gyülevész* [1355 tn., 1519], a *gyülekezik* [1372 u.], a *gyülekezés* [1372 u.], a *gyülekezet* [1372 u.] és a *gyülés* [1519 k.].

gyüöl [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A feltehetőleg névszói természetű szótó ismeretlen eredetű, a végződés pedig az *-l* igeképző. Gyakori származékai a *gyüöltség* [1372 u.], a *gyüölködik* [1571] és a *gyüöllet* [1750].

gyümölcs [12. század vége] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šimas*, ujjgur *yemiš*, oszmán-török *yemiš*: 'gyümölcs', ezek a török **yē-* 'eszik' származékai. A magyarba a **jimiš* vagy a **jemiš* alak kerülhetett be. A szó eleji **j* > *gy* megfelelésre vö. *gyöngy*, a szó belseji török *š* > magyar *lcs* megfelelésre pedig vö. *bölcső*. Gyakori származékai a *gyümölcsös* [1327 tn., 1395 k.] és a *gyümölcsözik* [1416 u.].

gyúr [1586] Bizonytalan eredetű, esetleg hangrendi átcsapással keletkezett a *gyúr* magas hangrendű változataként. Ez a megnevezési mód a *gyúr* által jelölt cselekvés kisebb intenzitására utalhat, ugyanúgy, mint a *csattan* ~ *csetten*, vagy a *szortyog* ~ *szörtyög* párok esetében. Igei származékai a *gyürkőzik* [1792] és a *gyűrődik* [1814].

gyürke [1792] 'kenyéren levő kidudorodás' Származékszó, melynek töve a tisztázatlan eredetű *gyűr* 'domb, bucka; karéj, szelet' [1300 tn. (?), 1807].

gyűrű [1232 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *sōra*, oszmán-török *yüzük*: 'gyűrű', ezek a török **yüz* 'íz, tag; ujjjüzet' származékai. A magyarba került alapalak **jűrük* lehetett. A szó eleji **j* > *gy* megfelelésre vö. *gyöngy*, a szóvég a *bölcső*, *csepű* szavakéhoz hasonlóan alakult. Az első magánhangzó megnyújtására vö. *árpa*, *káka*. Sportnyelvi jelentése a *gyűrűhinta* összetétel [1894] előtagjának önállósulásával jött létre. **gyűszű** [1528] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *yüksük*, oszmán-török *yüksük*, nyelvjárási *yüssük*: 'gyűszű', ezek a török **yük* 'varrás, varrat' töre vezethetők vissza. A magyarba **jüksük* alakban kerülhetett be, a szóvég alakulására vö. *bölcső*, *csepű*.

H

-h [12. század vége] Igeképző, feltehetően egy ugor *-χ-ra vezethető vissza, de nem zárható ki a finnugor *-k előzmény sem. Névszói alapszavak mellett elemi képzőként már az ómagyar korban elavult, csupán néhány képzőbokban (pl. -*hadl/-hed*, -*hasztl/-hesztl*, -*hodikl/-hedikl/-hōdik*) őrződött meg, de ezek a képzőbokok sem termékenyek a mai nyelvben. A Halotti Beszéd *helyhezje* 'helyezze' szavában adathozható legkorábban.

ha [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat, melynek töve a *hogy* tövével azonos, végződése pedig az -*á* latívuszrag. Eredeti alakja *há* lehetett, melynek magánhangzója megrövidült, ugyanúgy, mint a *fa* és a *ma* esetében. Kezdetben határozószó volt, később vált az időhatározói, majd a feltételes mondatok kötőszavává. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a németben is, vö. *wann* 'mikor, amikor' és *wenn* 'ha'.

hab [1221 tn., (?), 1395 k.] Ósi, uráli eredetű, vö. vogul *kop* 'hullám', zürjén *gib-* 'úszik, lubickol, játszik <hal>', mordvin *komba* 'kis domb, halom a mezőn', finn *kumpu* 'domb, magaslat', lapp *kåbbå* 'ugyanaz', nyenyec *χāmpa* 'hullám'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kumpa* 'hullám'. A szó nyelvi bizonyítéka annak, hogy az uráli alapnyelvet beszélő nép települései folyók közelében lehettek. A szó belseji **-mp-* > magyar *-b-* megfelelés megfigyelhető például az *eb* szóban is. Jelentése eredetileg a magyarban is 'hullám' volt, ebből érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött mai jelentése. Származéka a *habos* [1395 k.].

habar [1550 e.] Származékszó, melynek töve egy ősi igenévszó 'tajtézkik, habzik' jelentésű igei tagja lehetett, végződése gyakorító igeképző. Az igenévszó névszói tagja a *hab*. Nyelv- és kézmozgást kifejező jelentései párhuzamosan fejlődtek, hasonlóképpen, mint az orosz *болтать* [boltaty] 'kever, felkever; fecseg, cseveg' ige esetében. Származékai a *habarcs* [1636] és a *habarodik* 'veszekedik, vitatkozik' [1716], 'beleszeret valakibe' [1885].

habitus [1693] 'lelkialkat; magatartás' Latin jövevényszó, vö. latin *habitus* 'külső megjelenés; állapot; öltözék; egyéni sajátosság', hazai latin *habitus*, *abitus* 'ugyanaz; barátság; szokás', tudományos latin *habitus* 'testalkat, külső megjelenés'. A latin *habere* 'neki van, birtokol valamit' származéka. Megfelelői több európai nyelvben megtalálhatók. A szóvégi *s* ejtése a hazai latin kiejtést tükrözi, vö. *ámbitus*. Választékos stílusárnyalatú szó.

habog [1680] Hangutánzó eredetű szó, a *hebeg* mély hangrendű párja. Végződése a -g gyakorító igeképző.

habókos [1873] 'hóbortos' Származékszó, melynek alapszava egy eredeti igenévszó 'tajtézkik, habzik' jelentésű igei folytatása (névszóként vö. *hab*), ebből *-kol* gyakorító képzővel keletkezett a *habókol* ige [1659], s ennek legkorábbról adatolt 'fickándozik' jelentése alapján jött létre a *habókos* -s melléknévképzővel. A 'szeszélyes, hóbortos' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött, hasonló fejlődésre vö. *hebrencs*.

háborgat [1372 u.] Származékszó, melynek töve önállóan nem adathozható. A relatív tö *-r* gyakorító képzős alakja azonos a *háború* tövével. Valószínűleg a *habar* szóhasadással keletkezett, azzal párhuzamosan fejlődött párja. Végződése a -gat gyakorító igeképző. Töve alapja a visszaható képzős *háborodik* [1372 u.], a szintén gyakorító képzős *háborog* [1405 k.] és a műveltető képzős *háborít* [1416 u.] igéknek is. Névszói származéka például a *háborgás* [1405 k.] és a *háborítatlan* [1585].

háború [1138 tn. (?), 13. század második fele] Szófajváltással keletkezett, egy önállóan nem adathozható tö *-ú* melléknévképzős alakjának főnevesülésével. Relatív tövének *-r* gyakorító képzős alakja a *háborgat* szócsaládjának tövével azonos. A főnévi és a későbből adathozható melléknévi jelentések egy eredetibb 'tomboló' jelentésből fejlődtek. Származékai a *háborúság* [13. század második fele], a *háborús* [1604], a *háborúskodik* [1790] és a *háborúzik* [1822].

habozik [1423 k.] Származékszó, töve a *hab*, végződése pedig a gyakorító *-z* igeképző. Eredeti jelentése 'hullámzik' volt, ebből fejlődött átvitt értelmű 'tétovázik' jelentése, melynek kialakulására a latin *fluctuare* 'hullámzik, hányódik; tétovázik' ige jelentései is hatással lehettek. A *habozik* és a *habzik* alakok között jelentésmegoszlás ment végbe: a *habozik* inkább átvitt értelemben használatos, míg a *habzik* konkrét jelentésben.

habzsol [1663] Származékszó, töve egy ősi igenévszó 'tajtékzik, habzik' jelentésű igei tagja lehetett, melynek névszói tagja a *hab*. Végződése gyakorító igeképző. A szó keletkezését az magyarázhatja, hogy a mohó evés a nyál habzásával jár együtt. A választékos nyelvhasználatban kialakult elvontabb, 'mértéktelenül kiélvez valamit' jelentése is, például *habzsolja az életet*. Nyelvjárási *habzsi* 'mohó' származéka [1769 tn.] játékos szóalkotás eredménye.

hacacaré [1893] Származékszó, melynek önállóan nem adatható töve a *hancúrozik* szócsaládjának tövével függhet össze. Játékos hangulatú végződésére vö. *hoppáré*. Szófaját tekintve eredetileg indulatszó lehetett, főnévi jelentésének kialakulása a *hűhó*, *hajcihő* főnevekéhez hasonlóan történhetett.

hacuka [1474] Német jövevényszó, vö. középfelnémet, korai újfelnémet *husecke*, korai újfelnémet *hoseke*, magyarországi német, korai újfelnémet *hazigk*, felső német *huseck*: 'egy fajta köpeny'. A német szó az ófrancia *houce* 'ugyanaz' és a középfelnémet *sege*, *segi* 'egy fajta kabát <női>' összetételéből keletkezett. A szövegi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*, *ciha*. A német *s* > magyar *c* hangváltásra vö. *kacor*, *pecér*. Ma elsősorban 'viselt vagy ódivatú ruha' jelentésben él a bizalmas nyelvhasználatban.

had [1055] Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *χōnt* 'háború, had', osztyák *χāntə* 'osztyák, ember', mordvin *koñdä*, *kuñdä* 'barát', finn *kunta* 'község, gyülekezet', lapp *bērárhgōdte* 'a család, a rokonság'; vö. még: jenyiszeji *kode* 'törzs, nemzetség'. A kikövetkeztethető finnugor (esetleg uráli) alapalak **kunta* 'nemzetség, nagycsalád'. A szó belseji **nt* > magyar *d* hangváltozás az *ideg*, *fed* szavakban is megfigyelhető. Eredeti jelentése feltehetőleg a magyarban is 'nemzetség, nagycsalád' lehetett, a nemzeti rendszerben vívott háborúk emlékét tükrözi a 'hadsereg' jelentés kialakulása, amelyből érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött a 'háború'. A 'csapat, sokaság' keletkezésére a középkori latin *exercitus* 'hadsereg; az előkelők, az udvari emberek hada; vadállatok csapata' és a német *Heer* 'hadsereg; sereg, sokaság, tömeg' is hatással lehetett. A szó igen régi származékai a *hadi* [1372 u.] és a *hadakozik* [1395 k.]. A nyelvújítás korának alkotása a *hadászat* [1845]. A régi nyelvi, ma tréfás árnyalatú *hadastyán* 'kiszolgált katona; rokkant' [1843] szintén ebben az időben született: a *had* és az *aggastyán*-ból tévesen elvont *-astyán* összetételeként.

-had/-hed [1405] Mozzanatos igeképzőbokor. Feltehetően még az ősmagyar korban alakult ki a *-h* denominális igeképző és a kezdő értelmű *-d* gyakorító képző kapcsolatából. Ritka, korán elavult toldalék. Csak néhány származékban mutatható ki, pl. *rothead*, *korhad*, *poshad*.

hadar [1395 k.] Hanguvánzó eredetű szó, töve a *hadonászik* szócsaládjának tövével azonos. Végződése gyakorító igeképző *-r*. Jelentésének fejlődése a *habar*-ra hasonlít, nyelv- és kézművességet kifejező jelentései párhuzamosan alakultak.

hadonászik [1664] Hanguvánzó eredetű szó, melynek töve megegyezik a *hadar* tövével. Végződése gyakorító igeképző.

hadd [1372 u.] Szófajaváltással keletkezett a *hagyd* egyes szám 2. személyű felszólító módú igealakból. A *hadd* alak a *gyd* hangkapcsolat hasonulásával jött létre. Eredetileg különböző összetett mondatok beleegyezést kifejező főmondataként volt használatos: *hagyd, hogy menjen!* > *hagyd! menjen!* > *hadd menjen!*

haddelhadd [1767] 'szidás, verés, összetűzés' Összetett szó, amely egy mondat, a *hadd el, hadd* főnevesülésével keletkezett. Valószínűleg úgy jött létre, hogy a bántalmazott ember ezzel a felkiáltással kért kegyelmet kínzójától: *hagyd el! hagyd!* 'hagyd abba!'. Ma tréfás stílusárnyalatú szóként használjuk. A magyarban több más, hasonló típusú igealak főnevesült, például *nemulass*, *fogdmeg*, de a jelenség más nyelvekben is megfigyelhető: német *Stelldichein* 'találka, légyott' (tulajdonképpen 'jelenj meg!'), francia *rendezvous* 'találka, légyott' (tulajdonképpen 'legyen ott, legyetek ott').

hadilábon [1790] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *hadi* jelző és a *láb* főnév *-on* helyhatározóragos alakjának összetételével keletkezett. Létrejöttéhez egy német kifejezés szolgált mintául, vö. német *auf Kriegsfuß stehen* 'hadilábon áll valakivel, valamivel'. Eredetileg 'hadilétszám, háborús készség' jelentésben használták, értelme később elvontabbá vált. Ma elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él a *hadilábon áll valakivel vagy valamivel* kifejezésben. Alaktani és jelentéstanai szempontból a *szabadlábon*, *szabadlábra* szavakhoz hasonló.

hadnagy [1213] Összetett szó, melynek előtagja a *had* 'hadsereg' főnév, utótagja pedig a 'vezető ember' jelentésű *nagy* szó, vö. *násznagy*, *várnagy*. Eredeti jelentése 'hadseregpárancsnok, hadvezér' lehetett, ebből már korán kifejlődött az általánosabb 'előjáró' jelentés. Ma a köznyelvben elsősorban katonai rendfokozat jelölésére szolgál, ebben az értelemben ugyanolyan értékcsökkenésen ment keresztül, mint német megfelelője, a *Leutnant* 'hadnagy', amely a latin *locum tenens* 'helytartó' alakra vezethető vissza.

hág [1323 tn., 1372 u.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó, vö. vogul *χānχ-* 'mászik, fölmászik', osztják *χonχ-* 'ugyanaz; fölmeleg <dombra>, ár, víz ellen halad'; vö. még: zürjén *kaj-* 'fölmeleg, fölmászik, mászik, emelkedik'. A kikövetkeztethető ugor, esetleg finnugor alapalak **kaŋs-* vagy **kaŋks-* 'mászik, felfelé halad'. A finnugor **ŋ* > magyar *g* hangváltozásra vö. *ég*, *mag*. Választékos stílusárnyalatú.

hágcsó [1395 k.] Belső fejlemény, keletkezési módja azonban vitatott. 1. Származékszó, mely szófajváltással főnevesült egy önállóan nem adatható, a *hág* családjába tartozó tö -ó képzős folyamatos melléknévi alakjából. A relatív tö a *hág* ige -s gyakorító képzős alakja lehetett (**hágos*). Ebből a *hágcsó* a második szótagi nyílt magánhangzó kiesésével és az *s* > *cs* affrikálódással fejlődött (**hágosó* > *hágcsó*), az alakulásmódra vö. *lépcső*. 2. A *hágó* 'lépcsőfok' főnév képzőcserés módosulata, a szóvégi -ó-t kicsinyítő képzőként értelmezték, ezt helyettesítették a -csó képzővel, vö. *fura* > *furcsa*.

hágó [1428 tn., 1503] Belső fejlemény, különböző összetett szavak (például *Meszesrehágó*) utótagjának önállósulásával keletkezett. Ez az utótag a *hág* ige -ó folyamatos melléknévi igenévi alakja. Nyelvünkben számos olyan szó található, amely különböző mozgást jelentő igék folyamatos melléknévi igenévi alakjából főnevesült, és térszíni formák megnevezésére szolgál, például *dűlő*, *forduló*, *lejtő*.

hagy [1211 tn. (?), 1372 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *kōl'* 'elhagy', osztják *kāj-* 'hagy valahol, hátrahagy', zürjén *kol'* 'marad, megmarad; hátrahagy', cseremisiz *koðe-* 'hagy, hátrahagy, elhagy', mordvin *kado-* 'ugyanaz', finn *katoa-* 'elvész, eltűnik, elmúlik', lapp *guodde-* 'abbahagy, hátrahagy, elhagy', jurák *χāje-* 'hagy, hátrahagy, elhagy', szelkup *kuetja-* 'elhagy, hátrahagy'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kaδ'a-* 'hagy, marad'. A finnugor **δ* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *ágy*. Eredeti jelentése az 'elhagy' lehetett, ebből fejlődött a többi. Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekből is kimutatható, vö. angol *leave* 'elhagy, hátrahagy, otthagyni; hátramarad; rábíz, átad, örökölni; elhagy, cserbenhagyni', francia *laisser* 'hagy, ott hagyni (ahol van); elhagy, otthagyni; ott felejt; magára hagyni; lemond valamiről; valamit valakire rábíz; átenged, enged, örökölni; megenged'. Gazdag szócsalád alapja lett: *hagyomány* [1416 u.], *hagyás* [1470], *elhagyatott* [1585], *hagyományos* [1694], *hagyakozik* [1731], *hagyatkozik* [1892]. A *hagyaték* származékszó [1784] a nyelvújítás terméke.

hagyján [1550 k.] Összetett szó, amely a régi nyelvi *hadd járjon! hagy járjon!* 'legyen!' szerkezet összevonásával keletkezett. Előtagja a *hadd*, utótagja pedig a *jár* ige egyes szám 3. személyű felszólító módú *járjon* alakjából rövidült le, hasonló rövidülés figyelhető meg a *lám* esetében is. A szó belseji *gy* lágyítás eredménye, vö. *frigy*. Hasonló szemléletet tükröz a *megjárja* kifejezés [1839] is, de más nyelvekben is találhatunk efféléket: angol *that is passable* 'az még megjárja', francia *laissez faire*, *laissez passer* 'menjen a dolog a maga útján'.

hagyma [1211 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szótó, valószínűleg magyar képzéssel. A szótóhoz vö. vogul *košam* 'egy vadon termő, hagymaszerű növény, hagyma', zürjén *komiž* 'hagymaféle', votják *kumiz* 'fokhagyma'. A kikövetkeztethető finnugor alapalak **kočmš* vagy **kačmš* 'hagymaféle növény'. Finnugor *č* ~ magyar *gy* hangváltozásra vö. *hegy*, *vigyáz*. Az -a végződés feltehetőleg névszóképző, esetleg kicsinyítő képző lehetett. Névszói származéka a *hagymás* [1211 tn.].

hagymáz [1530] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó, amelynek sem előtagja, sem utótagja nem adatható önállóan. A *hagy* előtag feltehetőleg ősi szavunk, megfelelői azonban vitatottak. 1. Ugor kori szó, vö. vogul *χoš*, *χos* 'gyerekek gyomorbetegsége', osztják *kaní-* 'betegeskedik'. A feltehető ugor alak **ksńčš* 'lázal járó betegség; lázas, betegeskedik'. Az ugor **ńč* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *ágyék*, *magyar*. 2. Finnugor kori szó, vö. vogul *k_oólnšjər* 'tisztátlan szellem <szitokszóként is>' (*nšjər* 'fejedelem'), zürjén *kul'* 'ördög <ezzel a szóval szidják a nők a férjüket>', finn *kolja* 'óriás'. A kikövetkeztethető finnugor alak **kolja* 'rossz szellem'. A finnugor **lj* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *négy*. A -máz utótag bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *mos* 'lyuk <például csónakon>, <testi> fogyatkozás, sérülés', osztják *mčč* 'kár', votják *miz* '<isten büntetésekként> támadt betegség', cseremisiz *mžž* 'betegség'. A feltehető finnugor alak **mučš* 'valamilyen betegség'. Ez a magyarázat a szóvégi *z* szabálytalan megfelelése miatt bizonytalan. A szóösszetétel eredeti jelentése az előtag egyeztetésétől függően vagy 'lázal járó betegség', vagy 'gonosz

szellemtől okozott betegség' lehetett. Ma elavulóban van, az irodalmi nyelvben 'tífusz, önkívületi állapottal járó lázas betegség' jelentésben él.

hahaha [1552] Hangutánzó eredetű szó, hangalakja a kacagás, hangos nevetés kifejezője. A leggyakoribb, három szótagos alak mellett két, illetve több szótagos változatokban is előfordulhat. Hasonló hangutánzó szavak más nyelvekben is gyakoriak, vö. latin *hahaha*, német *ha ha ha*, orosz *xa-xa-xa* [ha-ha-ha]: 'ugyanaz'. A *hahaha* eredeti hangutánzó funkciója mellett kárörömöt, ráismerést vagy felháborodást kifejező indulatszóként is használatos, ez utóbbi szerepe részben a *ha* és a *hah* hatására fejlődött. Magas hangrendű változatai a *hehehe* [1792] és a *hihihi* [1833].

hahó [1755] Hangutánzó eredetű indulatszó. Leggyakrabban hangos hívójelként használatos, de előfordul a kitörő öröm kifejezőjeként vagy állatterelő funkcióban is. Hasonló alakú hangutánzó szavak más nyelvekben is megfigyelhetők, vö. német *hoiho* <elsősorban tengerészkiáltás>, szlovák *hahó*, *hahoj* <indulatszó>.

hahota [1517] Elvonás eredményeként keletkezett a már elavult *hahotal* igéből [1508]. Ez utóbbi jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. szlovén *hohotati* 'hahotázik', nyelvjárási 'buzog, forr', szlovák *chachotal' sa*, orosz *xoxomam'* [hohotaty]: 'hahotázik'. A szláv nyelvek szavai hangutánzó eredetűek. Származéka a *hahotázik* [1585].

haj¹ [1211 tn. (?), 1395 k.] 'az emberi fejbőrt borító képződmény' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *χāj* 'haj'. A feltehető ugor alapalak **kajš*. Igen régi származéka a *hajás* [1382 tn. (?), 1533], a *hajzat* [1791] pedig a nyelvújítás korának terméke.

haj² [1429 tn., 1456 k.] <indulatszó> Hangutánzó eredetű szó, mely valószínűleg önkéntelen hangkitörésből jött létre. Nem zárható ki azonban az sem, hogy az eredetileg kizárólag hangutánzó szerepű szó töve végső soron a *kiált* tövével függ össze. Ezt a feltevést a szó igei használatát mutató régi nyelvi adat és talán igei származéka is alátámasztja, vö. *hajgat* [1429 tn.]. Indulatszóként eredetileg az akarat kifejezője, érzelmkifejező funkciója ezzel párhuzamosan fejlődhetett.

háj [1211 tn. (?), 1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. votják *kej* 'szalonna, zsír, faggyú; zsíros, kövér', cseremis *koja* 'zsír', mordvin *kujā*, *kujä* 'zsír; zsíros', finn *kuu* 'faggyú, zsír'. A feltehető finnugor alapalak **kujē* 'zsír'. Igen régi származéka a *hájás* [1382 tn. (?), 1559].

hajadon [1429 tn., 1514] Belső keletkezésű szó. Valószínűleg megszilárdult ragos alakulat, mely a *haj* főnévből jött létre, a *-d* névszóképző, az *-n* pedig valószínűleg módhatározórag. A *-d* képző feltehető eredeti, valamivel való ellátottságot kifejező funkciójára vö. a *Füred* és a *Mogyoród* helyneveket. A *hajadon* tehát eredetileg határozó lehetett 'fedetlen hajjal' jelentéssel, feltehetőleg jelzői használata alapján fejlődött melléknévi jelentése. A 'férjhez nem ment' jelentés kialakulásának alapja az, hogy a férjes asszonyok régen kendőt hordtak (vö. a *bekötik a fejét* 'férjhez megy' szólást). A *hajadon* főnévi jelentése a *hajadon lány* szerkezet jelzőjének önállósodásával keletkezett.

hajadonfőtt [1863] 'fedetlen fejjel' Megszilárdult ragos alakulat, melynek összetett szó az alapja. A szóösszetétel előtagja a 'fedetlen <fej>' jelentésű *hajadon* melléknév, utótagja pedig a *-t* határozóraggal ellátott *fő* ~ *fej* névszó. Hasonló módon keletkezett a *hajadonfővel* alak [1533] is, melynek végződése a *-vel* határozórag. Ez utóbbinak a régi nyelvben 'leányként' jelentése is volt.

hajbókol [1815] Belső fejlemény, valószínűleg szövegyülés eredményeként keletkezett a *hajol* és a *bókol* igék alapján.

hajcihó [1772] 'hühó; veszekedés' Összetett szó, melynek tagjai a *haj*, a *ci* és a *hő* (~ *hej*) állatterelő, állathívogató szavak. Eredetileg indulatszó lehetett, arra a hangzavarra utal, ami nyáj vagy csorda terelésénél hallható. Hasonlóképpen indulatszóból főnevesült szavaink még a *dinomdánom* és a *hejhejja*.

hajcsár [1772] 'olyan személy, aki a munkában másokat kíméletlenül sürget, hajszol' Származékszó, melynek töve a *hajt²* 'kerget, hajszol, terel' ige, végződése pedig az elsősorban foglalkozásneveket létrehozó *-ár* névszóképző, vö. *búvár*. A szó belseji *cs* funkciója tisztázatlan, morfológiai elemnek tűnik, a képzés módja esetleg a *tölcser*-ére hasonlít. Eredeti jelentése 'szarvasmarhát vagy más állatot terelő, hajtó személy' volt, a mai nyelvben elsősorban pejoratív értelmű.

hajcsi [1854] Vitatott eredetű szó. 1. Német jövevényszó, vö. *heitschi* <elaltatásra szolgáló indulatszó>, mely hangutánzó-hangfestő eredetű. 2. Belső fejlemény, összetett szó, melynek előtagja a *haj* indulatszó, utótagja pedig a *csi* 'pszt!', hallgass' [1585]. A gyermeknyelv szava. A *haj*-hoz hasonló hangalakú szavak más nyelvekben is előfordulnak elaltatással kapcsolatos jelentésben, vö. szlovák *haju*, *hajušky* <gyerekek elaltatására>. Igei származéka a *hajcsizik* [1953].

hajdan [1527] Belső keletkezésű szó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Az alapszó valószínűleg a *ha*, végződése pedig az *-n* határozórag. A szó belseji *j* funkciója tisztázatlan. A *-d* feltehetőleg a *-t* határozórag zöngésülésével alakult, vö. *hajdú*, *majd*. A *hajdanában* [1604] és a *hajdanán* [1767] a *hajdan* *-a* birtokos személyjellel és a *-ban*, illetve az *-n* határozóraggal ellátott alakjai.

hajdina [1495] 'pohánka; a sóskával rokon, lisztes magjáért termesztett növény' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *hajdina* 'pohánka', ez nyelvjárási eredetű, végső soron pedig a bajor-osztrákra vezethető vissza. Dunántúli nyelvjárásainkban és a köznyelv peremén él.

hajdú [1500–1510 tn., 1514] Szóhasadással keletkezett a *hajt* ige folyamatos melléknévi igenévi alakjából, a *hajtó*-ból. Problémát jelent azonban az, hogy a feltételezett *jt* > *jd* zöngésülésre nagyon kevés adat található, vö. *hajdan*, *majd*. A szóvégi *ó ~ ú* hangváltozásra vö. *háború*, *nyomorú*. Az eredeti 'marhapásztor, marhahajcsár' jelentésből fejlődött a 'gyalogos katona', azon az alapon, hogy a pásztorok felfegyverezve végezték munkájukat. Történettudományi műszóként a Bocskai István erdélyi fejedelem által saját birtokain letelepített katonákat jelöli, akik a földért cserébe katonai szolgálattal tartoztak. A magyar *hajdú* elterjedt vándorszóvá vált, vö. német *Heiduck* 'hajdú; egyenruhás szolga', francia *hed'duque* 'magyar gyalogos; egyenruhás szolga, hajdú', orosz *зайдук* [gajduk] 'egyenruhás szolga, lakáj; balkáni szabadságharcos, felkelő a török időben', oszmán-török *haydut* 'rabló'.

hajhász [1652] Származékszó, alapszava a *haj*² indulatszó, végződése pedig gyakorító igeképző. A *hajhász* főnév [1792] az azonos alakú ige alapján az igenévszókhoz hasonlóan jött létre, vö. *vadászik* : *vadász*, *halászik* : *halász*. Főnévként a mai nyelvben elsősorban összetett szavak utótagjaként él, vö. *élvhajhász*, *pénzhajhász*.

hajít [1372 u.] Vitatott eredetű szó. 1. Ósi, finnugor kori szótó származéka. A tőhöz vö. zürjén *koj-* 'önt, kiönt', votják *kujal-* 'hány, elhány, szór, lapátol', mordvin *kaja-* 'odadob, belerak, kiönt, levet <ruhát>'. A feltehető finnugor alapalak **kaja-* 'dob'. A *hajít* végződése mozzanatos igeképző. 2. Belső keletkezésű szó, a *hagy* származéka. A szó belseji *gy ~ j ~ ny* (vö. nyelvjárási *hanyít*) váltakozásra vö. *kigyó*, *megyek ~ mejek ~ menyek*. A 'hagy' > 'hajít' jelentésfejlődés megfigyelhető az oroszban is: *бросать* [broszaty] 'hagy, felhagy valamivel; hajít'. A *hajint* [1681] ugyanezen tő *-int* mozzanatos képzővel, a *hajigál* [1416 u.] *-igál* gyakorító képzővel alakult származékai. Főnévi származéka a *hajítás* [1416 u.], ebből fejlődött a *hajításnyi* melléknév [1416 u.].

hajkurász [1799] Származékszó, valószínűleg játszi szóalkotással keletkezett a korábbi *hajkász* igéből [1770]. Ez utóbbi a *haj*² <indulatszó> gyakorító igeképzős származéka.

hajlék [1231 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *hajol* ige, végződése pedig az *-ék* névszóképző, vö. *ágyék*, *fazék*. Eredeti jelentése 'hajlat, görbület' lehetett, ebből 'fedél, tető' jelentésen keresztül fejlődhetett a 'szállás, menedék', a jelentésváltozásra vö. *bolt*, *fedél*. Hasonló szemlélet más nyelvekben is megfigyelhető, vö. latin *tegere* 'fed, takar' : *tectum* 'fedél, ház', német *wölben* 'görbít, beboltoz' : *Gewölbe* 'boltzat, bolthelyiség'.

hajnal [1372 u.] Ósi, finnugor, esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *khaj* 'hajnal', osztják *kuñal* 'vörösség az égen', zürjén *kja* 'pirkadás', finn *koi* 'ugyanaz'; vö. még: jenyiszjeji *kāja* 'nap', szelkup *kuetj* 'hőség'. A feltehető finnugor, esetleg uráli alapalak **koje*. A *hajnal* végződése az *-n* + *-l* névszóképzőbokr, amely szerkezetét tekintve megfelel az osztják *kuñal* alaknak, amely az ősosztják **kujnəl* formára vezethető vissza. A magyar és az osztják szó párhuzamosan is fejlődhetett, ugor kori egyidejű létezésük nem igazolható. A *hajnal* származékai a *hajnalodik* [1784] és a *hajnalka* [1793].

hajó [1181 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Származékszó, melynek töve ósi, uráli eredetű, vö. vogul *kēl'*, cseremisiz *kuji*, finn *koivu*, jurák *χο*, *kujku*: 'nyírfa'. A feltehető uráli alapalak **kojβa* 'ugyanaz'. A szó belseji **jβ* > magyar *j* hangváltozásra vö. *táj*. A szóvégi *ó* névszóképző. A szó eredeti jelentése a magyarban 'fakéregből kivájt, fatörzsből készült edény' lehetett. Hasonló, a 'nyírfa' > 'fakéregből kivájt, fatörzsből készült edény' > 'hajó' jelentésfejlődésre más nyelvekben is találhatunk példákat, vö: finn *haapa* 'nyírfa' > *haapio* 'nyírfakéregből készült csónak'. A jelentésváltozás alapja az, hogy az uráli korban a csónak fakéregből vagy kivájt fatörzsből készült. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *qayuuq* 'hajó', oszmán-török *kayık* 'csónak'. A szó eleji török *q* > magyar *h* hangfejlődés alapján a szó a magyar nyelv legrégebbi török jövevényszórétégebe sorolható. Végződésére vö. *apró*, *karó*. Problémát jelent azonban az, hogy az ötörökben csak kevés példát találunk a szó előfordulására. A két etimológia viszonya tisztázatlan, esetleg egy igen régi, keleti, nagy területen ismert vándorszóról lehet szó. A *hajó* származékai a *hajós* [1338 tn.], *hajócska* [1416 u.], *hajózik* [1531], *hajókázik* [1585].

hajrá [1832] Összetett szó, melynek előtagja a *haj* indulatszó, utótagja pedig a *rá* határozószó. Elsősorban indulatszóként használjuk, de főnévként is él. Hasonlóképpen főnevesült indulatszavaink még: *hajsza*, *hejehuja*, *hűhó*. Származéka a *hajrázik* [1851]. A *huj*, *huj*, *hajrá* változat [1905] viszonylag késői, ösztönzést kifejező indulatszó.

hajszol [1794] Származékszó, alapszava azonban vitatott: az lehet a *haj* indulatszó, vagy pedig a nyelvjárásainkban élő *hajsz* állatterelő szó [1566]. Végződése az *-l* gyakorító igeképző. A *hajsza* főnév [1802] feltehetőleg a *haj* indulatszóból alakult a *-sza* nyomatékosító elemmel, ez utóbbi van meg a *nosza* mondatzóban is. A *hajszol*, a *hajsz* és a *hajsza* viszonya nem világos. A *hajsz* terelészó eredetét tekintve a *hajszol* igéből elvonásnak, illetőleg a *hajsza* főnévből rövidülésnek valószínűbbnek látszik, mint önkéntelen hangkitörés eredményének.

hajt' [1364 tn. (?), 1372 u.] 'behajlít, elferdít' Származékszó, melynek töve ősi, ugor kori szó, vö. vogul *χojt-* 'hajlít'. A kikövetkeztethető ugor alapalak **kajs-* 'hajol'. Végződése a műveltető vagy a mozzanatos *-t* igeképző. A *hajt* tárgyatlan jelentései arra mutathatnak, hogy a *-t* képző mozzanatos jelentése került előtérbe, vagy pedig a *hajol* jelentései alapján keletkeztek. A *hajol* [1372 u.] ugyanezen igető *-l* gyakorító képzős származéka. Mind a *hajt*, mind a *hajol* gazdag szócsalád alapja lett: *hajtás* [1372 u.], *hajtogat* [1490], *hajthatatlan* [1585], illetve *hajlandó* [1519], *hajlékony* [1595], *hajlong* [1635], *hajlat* [17. század], *hajlít* [1792], *hajlam* [1829].

hajt² [1364 tn. (?), 1416 u.] 'menésre készlet, kerget, hajszol, terel' Vitatott eredetű. 1. Származékszó, melynek töve ősi, ugor kori szó, vö. vogul *χujt-* 'izgat, unszol'. A feltételezhető ugor alapalak **kujz-* vagy **kajs-* 'kerget, hajszol'. A tö végző soron összefüggésbe hozható a *haj* indulatszóval, ennek bizonyítéka a *haj* 'jajgat, jajveszékelt' szó. A jelentések kapcsolatát az magyarázza, hogy az emberek kiáltozással hajtották fel a vadat. A *hajt* végződése műveltető igeképző. Eredeti jelentése 'kerget, hajszol' lehetett, ebből érintkezésen alapuló jelentésátvitellel fejlődhetett a 'mozgat, mozgásban tart'. 2. Belső fejlemény, jelentésselkülönüléssel alakult a *hajt'* 'behajlít, elferdít' alapján. Ebben az esetben mind a 'kerget, hajszol', mind a 'mozgat, mozgásban tart' jelentés a *hajt'* ige 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít' jelentéséből fejlődhetett. Ezt a magyarázatot alátámasztja az is, hogy a címszó első előfordulása a *hajt'* alakhoz is tartozhat. A '<járandóságot> beszéd' jelentés kialakulása azon alapul, hogy valamikor élőállat leadásával történt az adók, büntetések megfizetése, a '<hasznot> jövedelmez' pedig azzal függhet össze, hogy a gazdagodás az állatállomány növekedését jelentette. Származékai a *hajtó* [1364 tn. (?), 1604], és a *hajtány* [1891].

hajt³ [1668 ?, 1750] '<növény> virágot, levelet, új ágat növeszt' Jelentésselkülönüléssel jött létre a *hajt²* 'kerget, hajszol, terel' alapján. A szó 'növekedni készlet' jelentése a 'mozgásban tart, mozgat' jelentésből fejlődhetett, hasonló jelentésváltozásra más nyelvekben is akad példa, vö. német *treiben* 'üz, kerget' > 'rügyezik, kihajt'. A tárgyvas igék tárgyatlan használatára vö. *nyit*. Származéka a *hajtás* [1784].

háklis [1893] 'szeszélyes; finnyás' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó származéka. A tőhöz vö. bajor-osztrák *haekli*, német *heikel*: 'kényes, érzékeny, válogatos'. Végződése az *-s* melléknévképző. 'Szeszélyes, bolondos' jelentése a hazai németben fejlődhetett. Bizalmas stílusértékű.

hal' [1138 tn., 12. század vége] 'életét veszti' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *kāl-*, osztják *kāla-*, zürjén *kul-*, cseremisiz *kole-*, mordvin *kulo-*, finn *kuole-*, jurák *χā-*, szelkup *qū-*: 'meghal'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kola-* 'ugyanaz'. Gazdag szócsalád alapja lett: *halál* [1138 tn., 1195 k.], *holt* [12. század vége], *halott* [1214 tn., 1372 u.], *halandó* [1416 u.], *halhatatlan* [1493 k.], *haldokol* [1700].

hal² [1138 tn., 1230 u.] 'vízben élő kopolyús, gerinces állat' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *kōl*, osztják *kul*, cseremisiz *kol*, mordvin *kal*, finn *kala*, lapp *guolle*, jurák *χālē*, tavgi *kole*: 'hal'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kala* 'ugyanaz'. Származékai a *halász* [1192 tn.], *halas* [1217 tn.], *halászik* [1396 tn.], *halacska* [1416 u.].

hál [1214 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kōl-*, osztják *kal-*, votják *kel-*: 'hál, éjszakázik'. A feltehető finnugor alapalak **kals-* 'ugyanaz'. A szó *háló* alakú főnévi származéka [1803] a nyelvújítás korában keletkezett, Dugonics András alkotta meg különböző *háló-* előtagú összetett szavak alapján, pl. *hálószoza*, *hálóhely*.

hála [1211 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár *хвала* [hvala] 'dicséret, dicsőség', horvát-szerb *hvala* 'dicséret, köszönet', szlovén *hvala* 'ugyanaz'. A déli szláv nyelvekben a szó ismeretlen eredetű. Előtagként szerepel a nyelvjárásainkban élő *háládatos* 'hálás' szóösszetételben [1531], melynek tulajdonképpeni jelentése 'hálát adó'; vö. a *hálát ad* szó szerkezetet [1372 u.]. Az összetétel második eleme, az önállóan nem adatható *adatos* 'adó, adakozó' az *ad* igére visszavezethető, a régi nyelvben 'adás' jelentésben élt *adat* főnév [1405 k.] *-s* melléknévképzős származéka. A *hála* további gyakori származékai: *hálátlan* [1372 u.], *hálátlanság* [1456 k.], *hálalkodik* [1762].

halad [1138 tn. (?), 1372 u.] Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, vö. osztják *kɔɣɔl-* 'lép, lépésben halad', zürjén *kilal-* 'sodródik <az árral>', mordvin *kolge-* 'csöpög, folyik, szivárog', finn *kulke-* 'halad, utazik, vándorol', jurák *χülä-* 'viszi <az ár>'. A feltehető uráli alapalak **kulke-* 'mozog, megy <földön és vizen>'. A szó végződése a *-d* igeképző. A 'halad' jelentésű ige átvitte értelemben való használata más nyelvekben is megfigyelhető, vö. latin *progredior* 'előremegy; valamiben előre jut, halad, előmenetelt tesz', angol *progress* 'előrehalad; előre jut; <idő> múlik; fejlődik'. A *halad* gyakori származékai a *haladó* [1138 tn. (?), 1585] és a *haladék* [1372 u.]. A *hal-* igeből *-gat* gyakorító képzővel alakult a *halogat* [1456 k.], az *-aszt* műveltető képzővel pedig a *halaszt* [1416 u.], mely utóbbi maga is szócsalád alapjává vált: *halasztás* [1456 k.], *halaszthatatlan* [1770].

halandzsa [1913] Mesterséges szóalkotás eredménye, de keletkezésének körülményei nem egészen világosak. Először a New York kávéházban, tréfaképpen hangozhatott el egy hadaró ügynök szájából egy vélt irodalmi szenzáció bejelentésekor. Karinthy Frigyes írói munkássága terjesztette el a bizalmas nyelvhasználatban. Ma elsősorban hasonló stílusértékű igei származéka, a *-z(ik)* igeképzővel keletkezett *halandzsázik* [1924] használatos.

halánték [1712] Származékszó, mely a *hal* igéből a feltehetőleg *-n*, *-t* (~ *-d*) és *-ék* képzőkkel alakult. E képzők kapcsolódási rendjére vö. a nyelvjárásainkban 'ferde' jelentésben élt *haránték* melléknevet [1549], melynek töve a *hárít* igével azonos; vö. még a *növendék* főnevet. A régi nyelvben az azonos jelentésű, *-ánk* névszóképzős *halánk* főnév [1627] is ismeretes volt, melynek képzését tekintve vö. *fullánk* szavunkat. A *halánték* és a *halánk* eredeti jelentése 'halódó, törékeny, romlandó <dolog>' lehetett. A jelentésváltozás azzal magyarázható, hogy a halánték a fej legtörékenyebb része. A *halánték* a nyelvjárásokból előbb az orvosi szaknyelvbe került be [1742], majd onnan a köznyelvbe.

halihó [1906] 'hahó!' Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *hali* elem, utótagja pedig a *hó* indulatszó. A *hali* összefügghet 'a vadászat végét jelző kúrtszó' értelmű *halali*, *hallali* vadászkiáltó-szóval [1872] és a köznyelvi *halló* mondatzóval. Az előbbi német eredetű, vö. német *halali* 'vadászkiáltás'.

halina [1785] 'vastag, durva gyapjúból szőtt posztó' Jövevényszó, valószínűleg a horvát-szerbből vagy a szlovákból, vö. horvát-szerb *haljina*, nyelvjárási *rljina* 'férfi vagy női kabát, zeke; női ruha', szlovák *halena*, nyelvjárási *haliena* 'zeke', nyelvjárási 'nemezelt gyapjuszövet'. A horvát-szerb szó török, végső soron újperzsa eredetű, a szlovák pedig valószínűleg déli szláv jövevényszó. Elavulóban lévő szó.

halk [1449 tn., 1577] 'csendes' Ismeretlen eredetű. A nyelvújítás korában kezdték el újra használni, ezzel magyarázható igei származékainak késői adathatósága: *halkul* [1842], *halkit* [1847].

hall' [12. század vége] 'hangot füllel érzékel' Valószínűleg két ősi szó, az azonos jelentésű régi *hal* és az 'odafigyel, figyelemmel követ; valamiről értesül' jelentésű valamikori *hadl* ige összeolvadásával keletkezett. A *hal* finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. osztják *kɔl-*, zürjén *kil-*, cseremis *kola-*, finn *kuule-*, lapp *gullá-*: 'hall'; vö. még: jurák *χā*, kamassz *ku*: 'fül'. A feltehető finnugor, esetleg uráli alapalak **kule-* 'hall', ? 'fül'. A *hadl* ugor, esetleg finnugor kori szó származéka. A tőhöz vö. vogul *kantāl-* 'hallgatódik, fülel', osztják *kunɣɔl-* 'hall'; vö. még: finn *kuuntele-* 'hallgat, kihallgat, tudakozódik'. A következtethető ugor, esetleg finnugor alapalak **kunta-ls-* 'hall, hallgat'. A szó belseji **nt* szabályos magyar *d* fejleményére vö. *lúd*. A szó végződése az *-l* gyakorító igeképző. A *hall* hangalakja az első igéből mássalhangzónyúlással, a másodikból *dl* > *ll* hasonulással keletkezett, az utóbbira vö. a korábban *padló* hangalakú *palló* főnevet. Szavunk régi származékai közé tartozik a *hallomás* [1280 tn., 1372 u.], a *hallás* [1405 k.], a *hallhatatlan* [1416 u.], a *hallatlan* [1456 k.], a *hallat* [1508] és a *hallatszik* [1805].

hall² [1840] 'előcsarnok' Nemzetközi szó, vö. angol *hall* 'nagy terem, csarnok; vidéki kastély; székház, palota; előcsarnok, nagy előszoba', német *Hall*, francia *hall*: 'előcsarnok, bejárati csarnok'. Indoeurópai eredetű szó, melyet az angol terjesztett el, a magyarba is közvetlenül az angoltól került be. Szavunknak '(rendszerint ablak nélküli) lakóhelyiség' jelentése [1889] másodlagosan, a magyarban keletkezett.

hallgat [1372 u.] Származékszó, melynek töve a *hall* ige, végződése pedig a *-gat* gyakorító igeképző, amely itt a cselekvés tartós voltára utal, vö. *olvas* ~ *olvasgat*. A 'beszédnek enged, szót fogad' és a 'nem beszél; nem tesz említést, nem nyilatkozik' jelentések érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődtek az eredeti 'beszédre, egyéb hangmegnyilvánulásra odafigyel' jelentés alapján. Gyakori származékai a *hallgatás* [1416], a *hallgató(d)zik* [1635], a *hallgatóság* [1673], a *hallgatag* [1832] és a *hallgatólagos* [1833].

halló [1751] Német jövevényszó, vö. német *hallo*, *halloh* 'halló, hé, figyelem; halló <telefonban>', *Hallo* 'hallózás, láрма, üdvözlés'. Telefonálás való használatában nemzetközi szó, melyet az amerikai angol terjesztett el, vö. angol,

amerikai angol *hello*, francia *allô*, lengyel *halo*, finn *halloo*: 'halló'. Meghonosodását a magyarban elősegítette hangalakjának a *hall* igéhez való hasonlósága is.

hallucinál [1810/1896] Latin jövevényszó, vö. latin *alucinari*, *hallucinari* 'fecseg, álmodozik', hazai latin *hallucinari* '<gondolatilag> tévelyeg; tétovázik'. A *hallucináció* [1854] a latin szó származékának, a latin *alucinatio*, *hallucinatio* 'fecsegés, álmodozás', hazai latin *hallucinatio* 'gondolkodásbeli tévelygés, tétovázás' főnévnek az átvétele. Az ige -*ál* végződése beillesztő képző, vö. *dedikál*. A latin szavak végső soron a görögre vezethetők vissza. Az orvosi latinnak köszönhetően több európai nyelvben is megtalálható.

halmaz [1785 k.] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, szóelvonás eredménye az azonos jelentésű *halmazat* főnévből [1757], mely ma a jogászati szaknyelvben 'bűnhalmazat' értelemben használatos [1878]. A *halmazat* származékszó: a *halom* főnév -*z* igeképzős *halmaz* ~ *halmoz* alakjából -*at* névszóképzővel jött létre.

háló [1267] 'lyukacsos szövedék' Ősi, uráli kori szótő származéka, valószínűleg magyar szóképzéssel. A tőhöz vö. vogul *χuləp*, osztyák *kaləw*, zürjén *kulem*, finn nyelvjárási *kalin*, jenyiszeji *kuodese?*, *kuorese?*: 'háló'. A feltehető uráli alapalak **kals* 'ugyanaz'. Végződése az -*ó* névszóképző. A finnugor rokon nyelvi megfelelések hangalakja alapján nem lehetetlen, hogy e képzőnek *-*p* vagy *-*m* alakú előzménye már a finnugor vagy az ugor korban kialakult, és egy alapnyelvi **kals-mə* származékszóval számolhatunk. Régi származékai a *hálós* [1267], a *hálóz* [1474] és a *hálózat* [1474]. A *háló* kissé bizalmas használatú 'internet, világháló' jelentése egészen új fejlemény.

halom [1055] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *chlъmъ*, horvát-szerb *hum*, szlovák *chḷm*, orosz *холм* [holm]: 'kis domb, halom'. A szláv szó valószínűleg germán eredetű, 'rakás, kupac' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. A magyar szóalak a mássalhangzótorlódás feloldásával és az első magánhangzó nyíltabbá válásával jött létre. Igei származéka a *halmoz* [1456 k.]

halva [1836] 'törökméz <édes keleti csemege>' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *hṛlva*, *rlva* 'törökméz'. A horvát-szerb szó oszmán-török eredetű, az pedig végső soron az arabból származik.

halvány [1485 tn., 1518 k.] Származékszó, melynek töve a *hal'* 'életét veszti' ige, végződése pedig a -*vány* névszóképző, vö. *ásvány*. Eredeti jelentése 'holt folyóág' lehetett, melléknévi jelentései jelzői használata során alakultak ki. Jelentésének fejlődésére az alapszó jelentése is hatást gyakorolhatott. Gyakori származékai a *halványít* [1636], a *halványodik* [1594 e.] és a *halványul* [1790].

hályog [1430 k.] Ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *χaləp* 'a nyírfakéreg fehér hártája', osztyák *kālī* 'ótvar, kiütés <a fejen>; bőrbetegség <a hajnövekedést akadályozza>', zürjén *kil'* 'korpa <a fejen>', finn *kalvo* 'vékony bőr; hályog a szemén'. A feltehető finnugor alapalak **kalβə* 'korpa <fejen>; hártya'. Végződése a kicsinyítő -*g* képző, vö. *balog*.

hám [1366] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. ófelnémet *chamo*, középfelnémet *cham*: 'zabla, kantár', korai újfelnémet *hame* 'nyakörv egy állat vezetéséhez'. A német szó forrása a latin. A magyar *hám* átvétele a horvát-szerb *ham*, a cseh *chamy* (többes szám), a román *ham*: 'lószerszám'. Származéka a *hámos* [1391 tn. (?), 1551–1570].

hamar [1198 tn., 13. század eleje] Ismeretlen eredetű. Eredetileg melléknév lehetett, határozóként való használata során alakult ki határozói jelentése. Régi származékai a *hamarság* [1372 u.], a *hamarkodik* [1508], megszilárdult ragos alakulatai a *hamarjában* [1627] és a *hamarább* [1791].

hamburger [1985] Nemzetközi szó, vö. amerikai angol *hamburger*, francia *hamburger*, olasz *hamburger*: 'hamburger'. A szó a német Hamburg város nevéből származik. Az elnevezés alapja az volt, hogy a Hamburg és Amerika között közlekedő hajókon ezzel a könnyen elkészíthető, olcsó étellel etették a kivándorló utasokat. Az amerikai angol terjesztette el, a magyarba is közvetlenül az angolból került be.

hamis [12. század vége] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, egy önállóan nem adathozható igei szótő -*s* névszóképzős alakja, a képzésre vö. a *lak(ik)* ige *lakos* származékát. Töve összefügghet a *hámoz* családjának tövével. Eredeti jelentése talán 'más külszint mutató' lehetett, párhuzamként vö. a 'felület' jelentésű *szín* szavunk igei *színlel* származékát. 2. Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. késői középfelnémet *hamisch*, *homsch* 'rosszindulatú, álnok, alattomos', bajor-osztrák *hämisch* 'bizalmatlan, alattomos, kárörvendő', német *hämisch* 'ugyanaz'. A német szó a középfelnémet *ham*, *hame* 'lepel, ruha' származéka. Mindkét

magyarázat problémákat vet fel: a belső fejleményként való értelmezésnek jelentéstanai nehézségei vannak, német jövevényszó volta ellen szől viszont a magyar szó korai előfordulása, és a német hangtörténet adatai. Származékai a *hamisság* [1372 u.], *hamisít* [1495 e.], *hamiskás* [1795].

hamm [1856] Hangutánzó eredetű, általában kettőzve előforduló indulatszó. Hasonló, főként a gyermeknyelvre jellemző indulatszavak más nyelvekben is előfordulnak, vö. német *hamham*, cseh *ham*: 'ugyanaz'. Ezek mindegyike az evésnek, a száj gyors becukásának a hangját utánozza, ez magyarázza a hasonlóságukat.

hámoz [1416 k.] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *nērkaṃtul* 'dióhéj' (*nēr* 'dió'), zürjén *komel'* '<gyümölcs, főzelékféle, burgonya> héja, hüvelye', cseremis *kom* '(kenyér-, gyümölcs)héj', finn *kamara* 'börkéreg', jurák *sāw, sém* 'pikkely', szelkup *qām* 'halpikkely'. A feltehető uráli alapalak **kama* 'fedő réteg, héj, kéreg'. A magyar szóvégi *-z* a névszói tőhöz járuló igeképző. A *hámlik* ige [1527] ugyanennek az igetőnek *-lik* igeképzős származéka. A *hánt* [1551] a feltehetően igenévszói természetű szó igei tövéből jöhetett létre a *-t* műveltető igeképzővel. A *hám* főnév [1807] tudatos, nyelvújítás kori szóelvonás eredménye a *hámoz*, *hámlik* igékből.

hamu [12. század vége] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *kōlām*, osztják *χοζοm*; vö. még: mordvin *kulov* 'hamu'. A kikövetkeztethető ugor, esetleg finnugor alapalak **kuδ'mə* 'ugyanaz'. Végződése az *-u*, illetve a *-v* névszóképző, mindkettő a korábbi *-β*-re vezethető vissza. A választékossá vált *hamv* alakváltozat [1807] elsősorban a *valakinek a hamvai* 'az (elhunyt) porai; holtteste', *az ifjúság hamva* 'a fiatalok tisztasága' és a tréfás *hamvába holt* 'kudarca iránt' kifejezésekben használatos. Gyakori származékai a *hamvas* [1314 tn., 1519], a *hamvaz* [1510], a *hamvad* [1770] és a *hamvaszt* [1832].

hamupipőke [1787] 'agyondolgoztatott lány' Összetett szó, melynek előtagja a *hamu*, utótagja pedig az önállóan nem adatolható *pipőke*. A *hamu* előtag itt 'szerény; szürke, jelentéktelen' értelmű. A *pipőke* valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *popelka* 'hamupipőke', ez utóbbi a szlovák *popol* 'hamu' származéka. A *hamupipőke* tehát azon szószaporító (tautologikus) összetett szavaink közé tartozik, amelyek egy fogalmat két rokon értelmű szó összetételével fejeznek ki, mint a *szóbeszéd*, *köszikla*. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, vö. cseh *popelka*, angol *Cinderella*, francia *Cendrillon*: 'hamupipőke', és a magyar Hamupipőkéhez hasonlóan a mesehős neveként is ismeretesek.

hancúrozik [1792] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-z(ik)* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Tőve valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, és a *hacacaré* tövével függ össze. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang, melynek létrejöttéhez a *hengerít*, *hentereg* igék *n*-je is hozzájárulhatott.

hánacs [1588] Származékszó, egy ősi, uráli kori szótónek talán az *-s ~ -cs* kicsinyítő képzős alakja; képzéstanai szempontból hasonló lehet, mint *kő* szavunk irodalmi nyelvi *kővecs* 'kavics' származéka. Tővéhez vö. a *hámoz* igét.

handabanda [1789 ?, 1835–1858] 'szájhősködés; nagy felhajtás' Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó), melynek előtagja önállóan is élhetett, vö. igei származékait, a régi nyelvi *handálgat* 'hív, kiált' [1667] és a nyelvjárási *handáz* 'hadonászva harcol' [1807] igéket. A *handa* egy régi *-a* melléknéviigenév-képzős igealak főnevelülésének látszik. Az igenévképzőre vö. *furcsa*, *kajla* szavunkat. Ennek igei alapszava összefügg a *hadar* ige tövével. A *handabandázik* ige [1804] a *handabanda* főnév *-z(ik)* gyakorító igeképzős származékának látszik, de az sem zárható ki, hogy elvonás történt, és a főnév keletkezett az igéből.

handlé [1845] 'őszeres' Jiddis jövevényszó, vö. *hanglā* '(zsidó) házaló; a házaló kiáltása a házak udvarában'. Ez a szó a jiddis *handlen* 'kereskedik' alakból származik.

handzsár [1527] 'rövid, kardszerű keleti fegyver' Oszmán-török jövevényszó, mely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán *hançer*, régi nyelvi *hancar*, *hançar*: 'handzsár'; vö. még: horvát-szerb *handžar*, *andžar* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó újperzsa eredetű, annak végső forrása pedig az arab. Történettudományi szakszó.

hanem [13. század eleje] Összetett szó, melynek előtagja a *ha* feltételes kötőszó, utótagja pedig a *nem* tagadószó. Feltételes mondatokban, a tagmondatok határainak az elmosódásával keletkezhetett. Eredeti jelentése a megkülönböztetés lehetett, a 16. század környékén vált ellentétes jelentésű kötőszóvá, miután elemeinek önálló jelentése elhomályosult.

hang [1086 tn. (?), 1416 u.] Valószínűleg származékszó, egy ősi, önállóan nem adatolható szótónek *-g* névszóképzővel ellátott alakja. Tőve feltehetően hangutánzó eredetű; a hangjelenségre vö. a *kong* igét. Szókészletünknek igen régi eleme, így elképzelhető, hogy a *hang* szókezdő mássalhangzója eredeti *k*-ra megy vissza, miként a *hangya*, *hón*, *huny* szavaink

esetében. A főnév esetleges egykori igenévszói természetére utal a régi nyelvre kikövetkeztethető, -g gyakorító igeképzővel keletkezett *hang* 'hangzik' ige [1533], mely olyan származékokban mutatható ki, mint az egykori irodalmi nyelvi *hangicsál* '<madár> trillázik' [1533]. A főnév és az ige viszonyára vö. *csillag* és *csillog* szavainkat. A *hang* főnév gazdag szócsalád alapja lett: *hangos* [1286 tn. (?), 1416 u.], *hangosság* [1456 k.], *hangol* [1604], *hangzik* [1604], *hangzó* [1604], *hangoskodik* [1621], *hangzat* [1690], *hangoztat* [1755].

hanga [1293 tn., 1430] 'rózsaszín virágú örökzöld törpecserje' Ismeretlen eredetű. Régi származéka a *hangás* [1430]. A *hanga* ma elsősorban botanikai műszóként él.

hangár [1880] 'repülőgépeket tároló csarnok' Nemzetközi szó, vö. német *Hangar*, angol *hangar*, francia *hangar*: 'hangár'. A szó frank eredetű, és a francia terjesztette el. A magyarba német közvetítéssel került be. Nyelvünkben előbb 'csűr, pajta, fészter' jelentésben adatható, majd a repülési technika 20. század eleji kifejlődésével nálunk is megjelent mai műszaki jelentése [1911].

hangsúly [1835] Összetett szó, melynek előtagja a *hang*, utótagja pedig a *súly* főnév. Azonos jelentésben *hangnyomat* alakban is élt [1834], melynek utótagja 'nyomaték' értelemben szerepelt. A *hangsúly* kialakulásának szemléleti alapja az lehetett, hogy általában valamilyen súlyos tárgyat szokás nyomatékként használni. A nyelvújítás korában keletkezett. Gyakori származéka a *hangsúlyoz* [1845].

hangszer [1796 ?, 1807] Német mintára keletkezett összetett szó (*hang* + *szer*), vö. német *Musikinstrument* 'ugyanaz' (*Musik* 'zene' + *Instrument* 'szerszám, eszköz'). Hasonlóképpen alakultak: *hangsor* [1802], *hangverseny* [1833], *hanglejtés* [1834], *hangmagasság* [1851], *hangfelvétel* [1937], vö. az ezekkel azonos jelentésű német *Tonfolge*, régi nyelvi *tonkampf*, *Tonfall*, *Tonhöhe*, *Tonaufnahme* összetételeket. Valamennyi idetartozó szavunk a nyelvújítás korában keletkezett.

hangulat [1830 k.] Német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Stimmung* 'hangulat', mely a német *stimmen* 'hangol' ige -*ung* névszóképzős származéka. Nyelvünkben az azonos jelentésű *hangol* ige *hangul* alakváltozatához járult a némethez hasonló funkciójú -*at* névszóképző; a képzést illetően vö. *indul* : *indulat*. Kialakulása azon a szemléleten alapul, hogy a jól hangolt hangszer hangja kellemes, érzelmes kedélyállapotot idézhet elő. A nyelvújítás korában keletkezett.

hangya [1313] Ősi, finnugor kori szótó, esetleg magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *künš-kaškēj* (*kaškēj* 'hangya'), zürjén *kožul*, votják *kužilī*, finn *kusiainen*, *kusilainen*: 'hangya'. A feltehető finnugor alapalak **kuńice* vagy **kuće* 'ugyanaz'. A szó belseji finnugor *c* ~ magyar *gy* fejlődésére vö. *agy*, *vigyáz*. A szóvégi -*a* feltehetően finnugor vagy ősmagyar kori névszóképző. A szó belseji *n* másodlagosnak tűnik, ezt a szó esetleges rokonsága a *húgy* szóval is megerősítheti. Származékai a *hangyás* [1313] és a *hangyász* állattani műszó [1787].

hant [1211 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg származékszó, melynek alapszava azonban vitatott eredetű. 1. Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *khāmšēl* 'zsombék, láphalom', *χāmēs mā* 'hoporc' (*mā* 'föld'), osztják *χōmās* 'aránylag száraz, zsombékos, fákkal benőtt sziget, domb a mocsárban'. A feltehető ugor alapalak **kšmš* 'zsombék, domb'. Ez a magyarázat csak abban az esetben tartható, ha a magyar szóvégi -*t* névszóképző, és a szó belseji *n* egy korábbi **m*-ből levezethető hasonulással, vö. *hámoz*. 2. Belső fejlemény, jelentéskülönüléssel keletkezett a 'mocsár, láp, ingovány' jelentésű *hany* főnév *han* alakváltozatából. Végződése valószínűleg a -*t* névszóképző, vö. *menyét*, *sziget*. Származékai a *hantos* [1211 tn. (?), 1585] és a *hantol* [1784].

hantál [1917] 'hetet-havat összehord; lódit' Belső fejlemény, képzőcserével keletkezett a korábban azonos jelentésben élt, elavult *hantíroz* igéből [1782], hasonlóra vö. *blamál* : *blamíroz*, *flangál* : *flangíroz*. A *hantíroz* német eredetű, vö. német *hantieren* 'foglalatoskodik', régi nyelvi '(vándor)kereskedést folytat', nyelvjárási 'lármáz'. A német szó az ófrancia *hanter* 'gyakran ellátogat, újra felkeres' alakra vezethető vissza. Az argóban használatos *hanta* [1917] elvonás eredménye a *hantál* igéből, ugyanúgy, mint a *blama* a *blamál*-ból. A szó legújabb származékai a *hantázik* [1930] és a *hantás* [1930].

hany [1075 tn. (?), 1584] 'mocsár, láp, ingovány' Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, vö. vogul *χantnə* '-hoz', *kšl χantnə* 'a falhoz', osztják *kanəη* 'part, széle valaminek', zürjén *kan* 'valaminek az oldala', jurák *χīna* 'mellét', szelkup *koné* 'fel <a partról az erdőbe, a partra>'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kanš* 'széle valaminek, part'. E magyarázat csak akkor tartható, ha a magyarban feltételezzük a 'part' > 'mocsaras part' > 'mocsár' jelentésfejlődést. A feltételezést alátámasztja, hogy a szó régi helynevek elemeként legtöbbször folyóparti, holtágak menti mocsarakat jelöl. Nyugati nyelvjárásaink őrizték meg. Régi származéka a *hanyság* [1654].

hány¹ [1416 u.] 'dobál' Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *kōn-* 'mer, <ételt az üstből vagy a tálból> szed', osztják *kīn-* 'ás', zürjén *kundī-* 'beás, elás, bekapar'. A feltehető finnugor alapalak **kans-* 'szór, önt, dob, (ki)ás', ez utóbbi jövevényszó lehet egy ósírani nyelvből, vö. óind *khan-*, óperzsa *kan-*: '(ki)ás'. A szó belseji *n* a magyarban palatalizálódott a *fenyő* és a *mony* szavainkhoz hasonlóan. Újabb jelentései, a 'dicsekszik, felfuvalkodik' [1508], a 'felhánytorgat' [1527], a 'megfontol' [1536] átvitt értelműek, illetve a 'magából kivet, kilök <tüzet, szikrát>' [1539] és az 'ételt kihány' [1577 k.] hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Az ehhez hasonló jelentésfejlődés megfigyelhető más, nem rokon nyelvekben is, vö. latin *vomere* 'kihány (ételt); füstöt, tüzet szór, zúdit; kidob', francia *vomir* 'ételt kihány; <tűzhányó, ágyú> tüzet hány; sértéseket zúdit, ont'. Gyakori származékai a *hányás* [1493 k.], a *hányódik* [1541], a *hánytorgat* [1568], a *hánykódik* [1577 k.], a *hányadék* [1604] és a *hánykolódik* [1754]. Melléknévi igenévi származéka, a *hányó* [1508] ma elsősorban szóösszetételek utótagjaként fordul elő: *tűzhányó* [1850], *meddőhányó* [1950].

hány² [1416 u.] 'mennyi?' Belső fejlemény, valószínűleg származékszó egy ősi, uráli eredetű tőből. A szótó rokon nyelvi megfelelőire vö. *hogyl* <kérdőszó>. Ehhez feltehetőleg az *-n* névszóképző jésített *-ny* fejleménye járulhatott. Gyakori származékai a *hányad* [1527] és a *hányadik* [1585], megszilárdult ragos alakulatai: *hányszor* [1416 u.] és a *hányadán* [1706]. A *hányados* [1812] a nyelvújítás korának terméke, tudatos szóalkotással hozta létre Pethe Ferenc a tudományos latin *quotiens* 'ugyanaz' mintájára. Ez utóbbi a latin *quotie(n)s* 'hányszor; ahányszor' alakra vezethető vissza.

hanyag [1808] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, és alapszava a *hagy* ige adatolatlan, de kikövetkeztethető *hany* alakváltozata; az *ny* ~ *gy* megfelelésre vö. *ágyú* ~ régi nyelvi *ányó* [1527], *mogyoró* ~ régi nyelvi *monyorú* [1055]. Végződése a *-g* névszóképzőnek látszik, vö. hasonló helyzetben: *beteg*, *boldog*. Jelentéstanai szempontból vö. zürjén *enolt-* 'elhagy; elhanyagol'. Gyakori származéka az *elhanyagol* [1835].

hanyatlik [1551] Származékszó, melynek töve a *hanyatt* határozószó, végződése pedig a gyakorító-visszaható jelentésű *-l(ik)* képző, vö. *hátrál* (< *hátra*), *ismétel* (< *ismét*). Eredeti jelentése 'dől, esik' volt, ebből hasonlóságon alapuló jelentésátvitel útján keletkeztek 'romlik, visszafejlődik', illetve '<nap> lemenőben van' jelentései.

hanyatt [1493] 'háton, hátára' Ósi, finnugor kori szótó megszilárdult ragos alakja. A tőhöz vö. vogul *kanā-w* 'hanyatt, hátra', osztják *χōŋča* 'háton, hátra', mordvin *kuntst* 'háton'. A feltehető finnugor alak **kons* (képzővel ellátva) 'hátra(felé)'. Végződése a hol? kérdésre felelő *-t* határozórag, mely másodlagosan megnyúlt. Előtagként szerepel a *hanyatt-homlok* 'fejvesztett sietséggel' összetételben [1493 k.], melynek eredeti jelentése 'estében forogva' lehetett, és az esés hátrafelé, illetőleg előre történő volta lehetett a szemléleti alapja. A *homlok* utótag jelöltségére vö. *tegnap*, *négykézláb*.

hányaveti [1787] 'nyegle; hanyag' Összetett szó (ikerszó), melynek előtagja a *hány* igének *hányá* hangalakú, utótagja pedig a *vet* igének *veti* hangalakú igenévi alakja. A folyamatos melléknévi igenév *-a* képzőjére vö. *furcsa*, játékos szerepű *-i* képzőjére vö. *játszi*, *lesi(puskás)*. Az összetétel felépítéséhez vö. *hebehurgya*. A toldalék nélküli, 'dobál' alapjelentésű *hány-vet* ikerszó [1508] is előfordul hasonló, 'kérdedik' értelemben [1566].

hapci [1885] Hangutánzó szó. A tüszentés hangjának visszaadására más nyelvekben is hasonló hangzású szavakat találunk: német *hatschi*, francia *atchim*, szlovák *hapči*: 'hapci'.

hápog [1772] Hangutánzó szó, melynek töve összefügghet a nyelvjárási *habog* 'hebeg' [1680] tövével. Végződése a *-g* gyakorító képző.

happol [1911] 'szerez, megkaparint' Német jövevényszó, vö. német *happen* 'szájával valami után kap, harap egyet', ez az alak egy alnémet hangutánzó szóra vezethető vissza. Ma elsősorban *el-* igekötős alakja használatos, a bizalmas társalgási nyelvben.

hapsi [1924] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. 1. Játékos szócsonkítás eredménye a *haver* főnévből a *-si* kicsinyítő képzővel, vö. hasonlóképpen: *buksi*, *vak* > *vaksi*. 2. Szóvegyüléssel keletkezett a *haver* és a *pasi* szavakból.

hapták [1872] 'vigyázz(állás)' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *habt acht!* 'vigyázz! <vezényszóként>', *Habtachtstellung* 'vigyázállás'. A szóvégi *t* a magyarban lekopott, a német *ch* helyett pedig a magyarban gyakran áll *k*, vö. *bakter*. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének német szolgálati nyelvéből származik. Ma elsősorban a *haptákba vágja magát* [1879] és a *haptákban áll* [1897] kifejezésekben használatos.

harácsol [1659] Származékszó, a régi nyelvi *harács* 'adó; zsákmány' [1600] főnévnek *-l* igeképzővel ellátott alakja, a képzésre vö. *gát* > *gátol*, *orvos* > *orvosol*. Alapszava, a *harács* oszmán-török jövevényszó, mely talán a horvát-szerb

közvetítésével is bekerült nyelvünkbe, vö. oszmán *haraç* 'a nem mohamedán népektől szedett adó egyik fajtája'; vö. még: horvát-szerb *harač, arač* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az újperzsából származik, végső soron pedig arab eredetű. Mai 'mohón, erőszakkal elvesz' jelentése a török adóbehajtók kegyetlenkedéseinek nyelvi emléke, jelentéstani szempontból vö. *dézmál, prédál*.

harag [1177 tn., 12. század vége] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótóhoz vö. vogul *çor-* 'civakodik, perlekedik', *khōrj-* 'haragszik, megharagszik, dühös lesz', osztják *kāram-* 'megharagszik, bosszankodik', mordvin *kor* 'harag, düh, bosszúság'. Végződése a -g névszóképző, vö. *csillag, boldog*. A szó tövének kikövetkeztethető finnugor kori alakja **kurz* 'harag; haragszik', de az is lehetséges, hogy az eredeti jelentés 'nyúz; lehánt' volt, ugyanis az obi-ugor megfelelők valószínűleg összefüggenek a vogul *kor-* 'lehúz <nyárfakérget, fahéjat>, lehánt', illetve az osztják *kōr-* 'nyúz' szavakkal. Származékai már igen korán jelentkeznek: *haragszik* ~ *haragudik* [12. század vége], *haragosság* [1456 k.], *haragvás* [1539] és *haragút* [1560].

harakiri [1872] Nemzetközi szó, vö. német *Harakiri*, angol *harakiri, hari-kari*, olasz *carachiri*: 'harakiri'. A japán *harakiri* 'hasfelmetszés' szót az angol terjesztette el, a magyarba is valószínűleg angol, esetleg német közvetítéssel jutott el.

harákol [1801] Hanguutánzó szó, melynek töve összefügg a *hákog, krákog* igék tövével. Végződése az -l gyakorító képző.

haramia [1547] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *haramija, aramija* 'útonálló, rabló', régi nyelvi 'egy fajta (horvát) gyalogos katona', ez pedig az 'útonálló, rabló' jelentésű oszmán-török *harami* átvétele. Az utóbbi forrása az arab *harām* 'az, ami tilos', melyre *hárem* szavunk is visszavezethető. Az oszmán *harami* főnév nyomát őrzi viszont végső soron a 'török martalócsapat vezére' jelentésű régi nyelvi *harámbasa* [1539]. Ez a horvát-szerb közvetítésével átvett és kizárólag a történettudományi szaknyelvben fennmaradt szó az azonos értelmű oszmán-török *harami başı* jelzős szerkezetből származik, melynek tulajdonképpeni jelentése: 'a rablók feje'.

harang [1211 tn., 1395 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, a megfelelősei azonban vitatottak: 1. Vö. középtörök *kongragu*, kun *koḡrov*. 2. Vö. csagatáj *qazan*, csuvas *çuran*. A magyar *ng* szóvég létrejötté a kikövetkeztethető török **ŋ-*ből nagyon kérdéses. Szavunk mindenesetre igen régi átvétel lehet, mert felfedezhető benne az ősi elemeinkben szokásos szó eleji *k > ç > h* mássalhangzó-változás; vö. még: *hattyú*.

haránt [1814] 'ferde; ferdén' Tudatos szóelvonással keletkezett az azonos jelentésű, elavult *haránték* [1549], *harántos* [1603] melléknévekből. Nyelvújítás kori fejlemény, ma választékos stílusértékű szó. A *haránték* és a *harántos* egy ősi, valószínűleg uráli kori tő származékai lehetnek. A töre vö. osztják *çor* 'folyóvonal', votják *kiriž* 'görbe, horgas; ferde, ravasz', jurák *çara* 'görbe, ferde; folyóhajlat; bűn', kamasz *kara-* 'tekeredik, csavarodik'. Az uráli alapalak **kurz* 'görbe; elgörbit' jelentésű igenévszó lehetett.

harap [1427] 'fogával tépve eszik' Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. zürjén *kurći-*, votják *kurtći-*: 'harap', a feltehető finnugor alak **karz-* vagy **korz-* 'ugyanaz'. A magyar szó végződése az igen régi -p mozzanatos képző, vö. régi nyelvi *állapik* 'áll valahová', *hagyap* 'köp'. Ez a magyarázat csak abban az esetben fogadható el, ha a zürjén és a votják adatok szó belseji *ćc*-je, illetve *ćj*-je igeképző. Származékai a *harapdál* [1531], *harapós* [1604].

harapódzik [1629] Származékszó, alapszava azonban bizonytalan. Valószínűleg a *harap* ige fejleménye, végződése pedig az -ódzik visszaható igeképző, az utóbbira vö. *lop > lopódzik*. A tűz és a híresztelés gyors elterjedésének hasonlósága alapján azonban talán a székely nyelvjárásban ismert az 'avar; leégett cserjés' jelentésű *harap* főnév is szerepet kaphatott a *harapódzik* elterjedésében, legalábbis Erdélyben.

haraszt [1220 k. tn., 1225] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *hrast* 'tölgy', szlovák *chrast* 'cserjés, bozót'. Szavunk számos régi jelentése között különböző szláv nyelvekből származnak például a következők: 'kocsányos tölgy', 'cserjés, bozót', 'nagy, széles levél; zöld lomb'. A ma leggyakoribb 'avar' jelentés [1613 ?, 1844] talán nyelvünkben jött létre, de az azonos jelentésű cseh régi nyelvi *chrast* hatása is elképzelhető. A *haraszt* növényntani műszóként német mintára keletkezett tükörfordítás, vö. a német *Farn(kraut)* 'páfrány' szaknyelvi jelentését, *Farn* hangalakban.

harcol [1476 k.] Valószínűleg származékszó, töve a régi nyelvi *harzsol* 'tusakodik, harcol' [1405 k.] és többek közt a *horzsol* ige tövével azonos. A tő finnugor eredetű, vö. a rokon nyelvi megfelelőket a *horzsol* alatt. Végződése gyakorító

igeképző, vö. *hurcol*. A *harc* főnév [1487 tn. (?), 1519 k.] valószínűleg elvonás a *harcol* igéből. Származékai a *harcos* [1487 tn. (?), 1560 k.], *harci* [1700], *harcias* [1835].

harcsa [1193 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. A tréfás *harcsabajusz* 'kétoldalt lelógó hosszú bajusz' összetételnek előtagja.

hardver [1971] 'a számítógép mint mechanizmus, annak tartozékai és alkatrészei' Angol jövevényszó, vö. angol *hardware* 'hardver', tulajdonképpen 'vasáru, fém szerszámok', a *hard* 'kemény' és a *ware* 'áru' szavak összetétele. Számítástechnikai műszó.

hárem [1693] Nemzetközi szó, vö. német *Harem*, angol *hare(e)m*, francia *harem*: 'hárem'. A szó az arabra vezethető vissza, vö. arab *ḥaram*, *ḥarām*, *ḥarīm* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'az, ami vagy aki idegennek tilos', az arabban a *ḥarama* '(meg)tilt' szó származéka. A balkáni nyelvekben a török fennhatóság alatt terjedt el, a nyugat-európai nyelvekbe azonban az irodalmi nyelv közvetítette. A magyar szó közvetlen forrása elsősorban a német.

hárfa [1560 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet, korai felnémet *harfe*, német *Harfe*: 'egy fajta pengetős hangszer'. A szó végső soron germán eredetű, vö. angol *harp*, izlandi *harpa*: 'ugyanaz'. A szóvégi *a* hanghelyettesítéssel alakult (vö. *cérna*, *dáma*), de népetimológia is befolyásolhatta fejlődését (*fá*).

haris [1395 k.] 'egy fajta költöző madár' Hangutánzó szó, szorosan összefügg a *harsad* igével és annak szócsaládjával. Hasonló alakú hangutánzó szavak más finnugor nyelvekben is előfordulnak, vö. vogul *karskan*, zürjén *gerskan*, *gerčkan*: 'haris', azonban ezek etimológiai kapcsolata a magyar szóval nem valószínű.

harisnya [1470] Ukrán jövevényszó, vö. ukrán nyelvjárási *холоши* [holosni] (többes szám) 'vastag, fehér posztóból készült, télen viselt parasztnadrág', ez az ukrán *холоша* [holosa] 'nadrágszár' származéka. A *harisnya* alak hangrendi kiegyenlítődéssel, *l > r* hangváltozással és a középső magánhangzó elhasonulásával fejlődött, ez utóbbi változásra vö. *karima*.

hárít [1552] Ősi, valószínűleg uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. osztják *χor* 'folyóvonal', zürjén *kirišen* 'sanda szemmel, gyanakvoan <néz>', votják *kiriž* 'görbe, horgas; ferde, ravasz', jurák *χara* 'görbe, ferde; folyóhajlat; bűn', szelkup *ḱarengdel* 'görbe', kamasz *kara-* 'tekeredik, csavarodik'. A feltehető uráli alapalak **kurz* 'görbe; elferdít' Végződése az *-ít* műveltető igeképző. Ugyanebből a tőből, más igeképzőkkel alakult: régi nyelvi *hárint* 'osztályrészüll juttat' [1519 k.], valamint a *háramlik* 'osztályrészüll jut' [1527] és a *hárul* [1604].

harkály [1323 tn. (?), 1560 k.] Ősi, ugor kori szótó valószínűleg magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *karkāj*, *χōrχaj*, osztják *χāχraj*, *χāra*: 'harkály'. Ugor kori alakja **karz* lehetett. Végződése feltehetőleg a *-k + -ly* képzőbokor, amely az ősmagyar, esetleg már az ugor korban a tőhöz járulhatott.

harmat [1355 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. zürjén *gjer* 'dér; hamv(asság)', votják *ger* 'ugyanaz; jégvirág; jégcsap', finn *kuura* 'dér; hamv(asság)', szelkup *kurə* 'finom hó; dér', kamasz *kuro* 'dér; fagy'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kura* 'dér; finom hó'. A szó belseji *-m* morfológiai szerepe a magyarázat legnagyobb nehézsége. Végződése az *-at* névszóképző, vö. *másol > másolat*. Származékai a *harmatozik* [1493 k.], *harmatos* [1540].

harminc [1405 k.] Belső fejlemény, kialakulásmódja azonban bizonytalan. Talán elhomályosult összetétel, melynek előtagja a *három* számnév eredeti *harmu* alakváltozata. Az önállóan nem adatható utótag feltehetően a vándorláskori ősmagyar és permi alapnyelvi kapcsolatok eredményeként, ősspermi jövevényszóként került nyelvünkbe, vö. zürjén *-mīs*, votják *-mīs*: 'tíz' (a permi nyelvekben csak összetett szavak utótagjaként szerepel, vö. zürjén *ek-mīs* 'kilenc', votják *ukmīs* 'kilenc'). A magyarázatnak jelentésbeli és alaktani nehézségei is vannak. Származékai a *harmincad* [1416 tn., 1416 u.], *harmincadik* [1538], *harmincas* [1763].

harmónia [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *harmonia* 'összhangba hozás; (zenei) összhang', hazai latin *harmonisare* 'összhangban van valamivel; hangzatokat szerkeszt'. A szó végső soron a görögre vezethető vissza. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, vö. angol *harmony*, német *Harmonie*, francia *harmonie*: 'ugyanaz'. A *harmonikus* [1756] és a *harmonizál* [1794] szintén latin jövevényszó.

harmonika [1810] Német jövevényszó, vö. német *Harmonika* 'harmonika', régi nyelvi 'üvegharmonika', *Zieharmonika* 'húzó harmonika', *Mundharmonika* 'szájharmonika'. Az angolban keletkezett, tudatos szóalkotással hozták létre a latin *harmonicus* 'a harmóniát illető' nőnemű alakjából, vö. angol *harmonica* 'üvegharmonika; (száj)harmonika'. Megfelelői több európai nyelvben is megtalálhatók.

harmónium [1882] 'egy fajta billentyűs, fújtató hangszer' Nemzetközi szó, vö. német *Harmonium*, francia *harmonium*, olasz *armonio*: 'harmónium'. A franciából származik, 1840-ben alkotta meg egy francia hangszerépítő, A. D. Debain (1809–1877) a francia *harmonie* 'harmónia' alapján.

három [1055] Ósi, finnugor eredetű szó, vö. vogul *kōrəm*, osztják *kōləm*, zürjén *kujim*, votják *kviń*, cseremisiz *kōm*, mordvin *kolmo*, finn *kolme*: 'három'. A feltehető finnugor alapalak **kolme* vagy **kulme* 'három'. Az *l > r* változás minden bizonnyal igen régi: a vogul alapján elképzelhető, hogy ugor kori, de az is lehetséges, hogy az ősmagyarban következett be, mint a *világ > virág* esetében. A számnév a *háromszög* összetételben [1560 k.] előtagként szerepel (*három + szög*), mely mint matematikai műszó a latin *triangulum* tükörfordításával keletkezett. Származékai: *hármás* [1211 tn. (?), 1320 tn.], *harmad* [1355 tn., 1372 u.], *harmadol* [1590].

hárpia [1570] 'madártestű istennő; sólyomféle ragadozó madár' Latin jövevényszó, vö. latin *Harpyia*, hazai latin *Harpyiae* (többes szám) 'hárpia'. Végző soron görög eredetű. A mitológia és a madártan szakszókincsében is él, a bizalmas társalgási nyelvben 'házsártos nőszemély' jelentésben [1791] használatos.

hárs [1086 tn., 1220 k.] Ósi eredetű szó, alakulásmódja azonban bizonytalan. 1. Finnugor, esetleg uráli kori, vö. osztják *kjiił* 'a fa <fenyő, nyírfá> kérge alatti nyálkás réteg', zürjén *kač* 'a fenyőfa kérgének belső rétege <kenyeret készítenek belőle>', finn *kosku*, *koskus* 'vastag fakéreg'; vö. még: tavgi *kasu* 'fakéreg'. A kikövetkeztethető finnugor (esetleg uráli) alapalak **końčk* vagy **kočk* 'faháncs, fakéreg'. A szó belseji **čk > magyar s* hangváltozásra vö. *sas*. 2. Annak az alapnyelvi igenévszónak a főnévi tagja lehet, melynek igei tagja a *hasad*; vö. még: *háncs*. A *hárs* alak feltehetően a 15. században jött létre elhasonulással a *háss* alakváltozattól, mely az eredeti *hás* forma ragozott alakjaiban jelentkezett. Az elhasonulásra vö. *farsang*, *tarsoly*.

harsan [1508] Hangutánzó eredetű szó. Töve szorosan összefügg *haris* szavunkkal, és a nyelvjárási *hersen* 'suhintásszerű hangot ad' igének [1717 e.] mély hangrendű változata. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A nyelvjárási *harsad* 'harsogó hangot ad' [1508] a *-d*, a *harsog* [1508] pedig a *-g* gyakorító igeképzővel alakult. A *harsány* melléknév [1616] az igék alapján, az *-ány ~ -ény* névszóképzővel keletkezett, vö. hasonlóképpen: *kötény*, *serény*. A *harsona* főnév [1835] a nyelvújítás korában, tévesen kikövetkeztetett képzővel jött létre, elsősorban a *harsan* ige mintájára.

hárslevelű [1744] Horvát-szerb mintára keletkezett összetett szó (*hárs + levelű*), vö. horvát-szerb *lipolist* 'egy fajta szőlő: fehér Mosel-vidéki, fehér tramini vagy fehér wippachi' (*lipa* 'hárs' + *list* 'levél'). Az elnevezés alapja az lehetett, hogy egy bizonyos szőlőfajta levele hasonlított a hárs levelére, a név később azonban más szőlőfajták megnevezésére is szolgált.

hártya [1513] Vándorszó, vö. görög (bizánci) *hartēon*, *hartēa* (többes szám) 'egyiptomi sásból készült, írásra alkalmas anyag, papirusz', latin *charta*, *carta* 'papirusz, írás, irat, levél', középkori latin, hazai latin 'pergamen, papír', óegyiptomi szláv *chartija* 'papirusz, papír', horvát-szerb *hartija* 'papír'. A görög és a latin terjesztette el, a görögben valószínűleg óegyiptomi eredetű. Származéka a *hártyásodik* [1751].

has [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Gyakori származékai a *hasas* [1380 tn., 1570], *hasal* [1416 u.]. A *hasból* 'kellő ismeretek hiányában, felkészültség nélkül' megszilárdult ragos alakulat a *hasból beszél* [1851] kifejezésben él.

hasáb [1527] Származékszó, egy önállóan nem adatható többől talán a *-b (~ p)* névszóképzővel alakulhatott, a képzőre vö. *nyaláb*. A szótó ugor kori eredetű, azonos a *hasad* tövével. Az eredeti jelentés 'hasított darab' lehetett.

hasad [1278 tn., 1416 u.] Ósi ugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *künkašmāt*, *künkašl*- 'reped, szakad, hasad <szántalp, gerenda, ágy>', *elχašmāt*, *elχašl*- 'leválik, elhull'. (A *kün-* és az *el-* igeekötők.) A feltehető ugor alapalak **kačs-* 'reped, szakad'. A tő eredetileg igenévszói természetű lehetett, erre utal esetleges összetartozása a *háncs* és a *hárs* szavakkal. A szó belseji **č > magyar s* hangváltozásra vö. *hős*, *les*. Végződése a *-d* mozzanatos képző. A *hasogat* [1456 k.] *-gat* gyakorító, a *hasít* [1522] *-ít* műveltető igeképzővel alakult ugyanebből a többől.

hasé [1845] Német jövevényszó vö. német *Haschee* 'vagdalt hús'. Ez a szó a francia *hacher* 'összevág, felaprít' igenévi származéka, mely a francia *viande hachée* 'vagdalt hús' szerkezetből önállósult.

hasis [1847] Nemzetközi szó, vö. német *Haschisch*, angol *hashish*, francia *hachich*: 'hasis'. Az arab *ḥašīš* 'száritott fű, széna; indiai kender' szó a francia, illetve az angol közvetítésével jutott el az európai nyelvekbe, így a magyarba is.

hasonlít [1577] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *hasonol* 'hasonlóvá tesz, egybevet, színlel, elválaszt' ige [1372], végződése az *-ít* műveltető igeképző. A szótó maga is származékszó, a *hason -l* igeképzővel ellátott alakja. Ez utóbbi abszolút töve a *hasad* tövével azonos eredetű, *-n* végződése pedig deverbális névszóképző, vö. *vagyon, haszon*. A *hason* ma elsősorban összetett szavak előtagjaként él, a *hasonol* pedig gazdag szócsalád alapja lett, vö. *hasonlat* [1372 u.], *hasonlatos* [1372 u.], *hasonlik* [1508], *meghasonlik* [1519], *hasonló* [1416 u.], *hasonlíthatatlan* [1585]. A *hasonlít* [1822–1823], illetve a *hasonul* [1857] tudatos szóalkotással jöttek létre a nyelvújítás korában.

hasonmás [1807] Összetett szó, melynek előtagja a *hason*, utótagja pedig a *más* főnév. A *hason* előtagot a nyelvújítás korában alkották meg elvonással a *hasonlít* tövéből, jelentése itt 'hasonló'. Ugyanílyen módon keletkeztek a *hasonszörű* [1813] és a *hasonnevű* [1834] melléknevek is.

haszon [1193 ?, 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi eredetű szó magyar képzéssel, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak. 1. Finnugor kori, vö. cseremisiz *kuška-*, mordvin *kaso-*, finn *kasva-*: 'növekszik, nő'. A feltehető finnugor alak **kasβa-* 'ugyanaz'. Első adathozható 'terméshozam; haszonállatok hozama' jelentése egy feltehető 'növekedés' jelentésből alakulhatott, ebből fejlődhetnek további 'előny', 'jövedelem', 'valaminek a foganatja, jó hatása' jelentései. E magyarázat azért problematikus, mert a szó belseji finnugor **sβ* > magyar *s* hangfejlődésre más ismert példa nincsen. 2. Uráli kori, vö. zürjén *kožin* 'a menyasszony ajándékai a vőlegény rokonainak <legtöbbször ruhafélék>', votják *kužim* 'ajándék, adomány', cseremisiz *kuzōk* 'hozomány', jurák *χāsū* 'a varázslónak adott bér', jenyiszjeji *kasu* 'ugyanaz'. A feltehető uráli alak **kacš* 'ajándék; ajándékoz'. A magyar szó jelentései nem illenek az egyeztetéshez. A szóvégi névszóképzőre vö. *bizony, vagyon*. A horvát-szerb *hasan*, román *hasnă*: 'előny' alakok forrása a magyar. Gazdag szócsalád alapja lett: *hasznos* [1265 tn., 1416 u.], *használ* [1372 u.], *használat* [1372 u.], *használatos* [1456 k.], *haszontalan* [1456 k.], *használatlan* [1513], *használt* [1514], *hasznosít* [1636], *használható* [1766], *használhatatlan* [1790].

-haszt/-heszt [1608] Műveltető igeképzőbokr. Feltehetően még az ősmagyar korban alakult ki a *-h* denominális igeképző és az *-szt* műveltető igeképzőbokr kapcsolatából. Ritka, korán elavult toldalék. Csak néhány származékban mutatható ki, pl. *rothaszt, korhaszt, poshaszt*.

hasztalan [1750 k.] Szórövidítéssel keletkezett, esetleg tudatos szóalkotás eredményeként a *haszontalan* alakból. Alakulására talán a nyelvjárási, régi nyelvi *hasznatlan* 'haszontalan' is hatással lehetett. Nem bizonyos, hogy a nyelvújítás terméke, de az akkori irodalmi nyelv terjesztette el.

hat¹ [1372 u.] <ige> Ősi, uráli kori szó, vö. osztják *χāt-* 'megy <máshová>', szelkup *qatj-* 'valahová hatol'. A feltehető uráli alak **kattĕ-* 'valahová eljut, valahová, valameddig hatol; megy <máshová>'. A szó belseji **tt* > magyar *t* hangváltozásra vö. *hát*. Eredeti jelentése a magyarban csak az *-l* igeképzővel alakult *hatol* igében [1585] maradt fenn, ahogyan az ennek alapján létrejött 'képes valamire' jelentés is csak származékaiban mutatható ki, vö. *hatalom, hatóság*. Ez utóbbi jelentés lehetett az alapja a szó igen korán jelentkező hatóképzői funkciójának is. Gazdag szócsalád alapja lett: *hatható* [1416 u.], *hathatós* [1562], *hatás* [1585], *meghatódik* [1662], *megható* [1759], *hatékony* [1834], *hatástalan* [1837], *hatásos* [1841].

hat² [1138 tn. (?), 1368] '6' Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kat*, osztják *kut*, zürjén *kvał*, cseremisiz *kut*, mordvin *koto*, finn *kuusi* (*kuute-*), lapp *gut'tá*: 'hat'. A feltehető finnugor alak **kutte* 'ugyanaz'. A szó belseji **tt* magyar *t* hangváltozásra vö. *hat¹*, *öt*. Gyakori származékai a *hatos* [1138 tn. (?), 1368], *hatod* [1211 tn. (?), 1416 u.], *hatodik* [1416 u.].

-hat/-het [12. század vége] A ható ige képzője, önálló szói eredetű toldalék. Az uráli eredetű *hat* ige már az ősmagyar korban felvett egy 'bír valamit' jelentésárnyalatot, és ebben a jelentésben mint segédige járult a főigéhez. Az így létrejött szerkezet a cselekvésre való képességet, illetve a cselekvés lehetőségét fejezte ki. Ebből összetételszerű kapcsolatokon át fejlődhetett a *-hat/-het* képzővé. A Halotti Beszédben a *mulchotia* 'mulaszthatja' igealakban fordul elő. Az ősmagyar korra már gyakori, termékeny igeképzővé vált, amely minden igéhez kapcsolódhatott. Gyakorisága, termékenysége mai nyelvünkben is százszázalékos, az ikés ragozású ható igék (pl. *lakhatik, tűnhetik*) azonban már régiesnek minősíthetők.

hát¹ [1109 tn., 1351] <főnév> Ósi uráli kori szó, vö. vogul *χūtāi* 'mögé', osztják *juw kutəLnə* 'a fa árnyékában' (*juw* 'fa'), szelkup *qottä, qott* 'hanyatt'. A feltehető uráli alapalak **kuttz* 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete'. A szó belseji **tt* > magyar *t* hangváltozásra vö. *hat², lát*. A 'földhát', 'valaminek a fonáka' és a 'támla' jelentései hasonlóságon, illetve érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. Gyakori származékai: *hátú* [1393], *hátulsó* [1536], *hátrál* [1748], valamint a nyelvújítás korában tudatos szóalkotással létrehozott *hátsó* [1828], *hátralek* [1848], *hátrány* [1850]. A *hátra* határozószó [1416 u. ?, 1490], mely igekötőként is használatos, és a *hátul* határozószó [1462] megszilárdult ragos alakulatok.

hát² [1474] <határozószó> Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult ragos alakulat. A *ha* eredetibb, *há* alakváltozatának *-t* helyhatározóragos alakjából keletkezhetett. Eredetileg helyhatározói jelentésű határozószó lehetett, ebből fejlődhetett időhatározói értelme. Hasonló jelentésfejlődés figyelhető meg a *ha* szó esetében is.

hatalom [12. század vége] Származékszó, melynek alapszava a *hat¹* 'képes valamire' ige, végződése pedig az *-alom* névszóképző, vö. *rágalom, siralom*. Eredeti jelentése a 'cselekvési képesség; cselekvési jog', további jelentései ebből fejlődtek. Gyakori származékai a *hatalmas* [1237–1240 tn. (?), 1372 u.], a *hatalmasság* [1495 e.], a *hatalmasságos* [1495 e.], a *hatalmaskodik* [1519] és a *hatalmi* [1813].

hatály [1831] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában a *hat¹* 'képes valamire' ige alapján. Végződése az *-ály* névszóképző, vö. *apály, aszály*. Melléknévi származékai a *hatályos* [1840] és a *hatálytalan* [1843].

határ [1086] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava az 'előremegy, előrehatol' jelentésű *hat¹* ige. Végződése az *-ár* névszóképző, vö. *búvár*. E magyarázatot bizonytalanná teszi az, hogy a deverbális *-ár* névszóképzővel képzett főnevek általában a cselekvőt jelölik, passzív használatuk ritka, de vö. a képző magas hangrendű változatával alakult *fűzér, tölcser* szavakat. A *határoz* származék [1519 k.] jelentésének fejlődésére vö. latin *definire* 'elhatárol; meghatároz'. Egyéb származékai: *határos* [1265 tn., 1532], *határol* [1546], *határozó* [1585], *határozatlan* [1585], *határozat* 'horizont' [1604], 'elhatározás' [1796], *határozott* [1604], *határtalan* [1604]. A horvát-szerb *hatar*, román *hotar*: 'határ' a magyarból származik.

hatóság [1831] Származékszó, mely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre a nyelvújítás korában. Alapszava a *hat¹* ige *ható* melléknévi igenévi alakja, végződése pedig a *-ság* névszóképző.

hatvan [1075 tn., 1405 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *hat²* számnév, utótagja az önállóan nem adatható *van*. Ez utóbbi valószínűleg ősi, finnugor eredetű szó, vö. vogul *näl̄mən* 'negyven' (*näl* 'négy'), zürjén *kom̄n* 'harminc' (*ko-*, *kujim* 'három'), votják *kwam̄n* 'harminc' (*kwa-*, *kwin* 'három'), *m̄nda* 'bizonyos mennyiségű', finn *moni* 'némely', lapp *moanák* 'több mint kettő, jó sok'. A feltehető finnugor alapalak **mone* vagy **mune* 'bizonyos mennyiség, sok'. Nem lehet kizárni azt sem, hogy a finnugor szó ősi rokonságban áll indoeurópai megfelelőivel, vö. óírán *menice* 'gyakori, gazdag', óegyházi szláv *m̄nodyn* 'sok'. A szó belseji **m* > magyar *v* hangváltozásra vö. *név, nyelv*. A *hatvan* eredeti jelentése a magyarban 'hat tíz', esetleg 'hatszor tíz' lehetett, alaktani felépítésére vö. (a rokon nyelvi megfelelőkhöz hasonlóan) *hetven, kilencven, negyven, nyolcvan, ötven*. Az ilyen összetett számnévek kialakulása a tízes számrendszer megjelenéséhez kapcsolódik, mely a finnugor kornál későbbi időben történhetett, az ugor vagy a finn-permi korig vezethető vissza. Származékai a *hatvanad* [1075 tn.], *hatvanadik* [1538], *hatvanas* [1577].

hatvány [1832] Származékszó, mely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre a nyelvújítás korában. Alapszava a *hat¹* ige, végződése a *-vány* névszóképző, ez utóbbira vö. *ásvány, kiáltvány*. Igei származéka a *hatványoz* [1847].

hattyú [1282 tn., 1395 k.] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *kota·η, χotəη*, osztják *kötəη, χötəη*: 'hattyú'. A feltehető ugor alak **kottzηs* 'ugyanaz'. Az ugor alapnyelvben ez a szó jövevényszó egy ótörök nyelvből, vö. csagatáj *qotan* 'pelikán', ujjur *godan* 'vizityúk', jakut *kütän* 'hattyú'. A szó mai alakja az ugor alapalakból kiindulva a következő alakotani változásokon ment át: **χotay* > **χotau* > **χotəu*.

hattyúdál [1814] 'valamely művésznek halála előtt készült utolsó műve' Német mintára keletkezett szóösszetétel (*hattyú + dal*), vö. német *Schwanengesang* 'hattyúdál'. Az elnevezés azon az ókori hiedelmen alapul, amely szerint a hattyú halála előtt megható, panaszos éneket énekel. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatóak.

haver [1862] Jiddis jövevényszó esetleg német közvetítéssel, vö. jiddis *χawər, chaw(w)er* 'barát, társ'; vö. még: német argó *chawer, chabber* 'barát, cinkostárs'. A jiddis szó forrása a héber *hāβēr* 'barát, társ'. Megtalálható a finnben is, vö. *kaveri* 'haver'. Igei származéka a *haverkodik* [1940].

ház [1193 tn., 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *kat*, zürjén *ker-ka* 'ház, lakóház, szoba' (*ker* 'gerenda'), cseremisz *kuđđ* 'cseremisz nyári kunyhó', finn *kota* '(lapp) sátor', lapp *goatte* 'sátor'. A feltehető finnugor alapalak **kota* 'sátor, kunyhó, ház'. A finnugor alapnyelvi szó óárja vagy korai ósárja jövevényszó, vö. óind *kuti-* 'kunyhó', újperzsa *kad* 'ház'. Igen ősi vándorszó lehet, vö. török *kota* 'ház', tamil *kuṭi* 'ház, kunyhó'. A finnugor korban a szó állatbőrökből vagy fakéregből készült sátor vagy földkunyhót jelölhetett. A szó belseji finnugor **t* > magyar *z* szabályos megfelelésre vö. *kéz*, *száz*, *víz*. Jelentésének fejlődésére hatással volt a latin, vö. latin *domus* 'ház, a család lakóhelye; tartózkodási hely; haza, hon; háznép, család, háztartás', valamint a német, vö. német *Haus* 'ház, otthon; háztartás; háznép, család; nemzetség; uralkodóház; kereskedőház, cég; országház, képviselőház; színházi nézőtér; állat odúja; tok, hüvely, védődoboz'. Gazdag szócsalád alapja lett: *házas* [1303 tn., 1456 k.], *házi* [1405 k.], *házikó* [1595], *házal* [1754], *házias* [1842].

haza¹ [1372 u.] <főnév> Szófajváltással keletkezett, a *haza²* határozószó főnevesülésének eredményeként. A szófajváltás akkor történhetett meg, mikor a szóvégi *-a* helyhatározói szerepe már elhomályosult. Gyakori származéka a *házai* [1416 u.].

haza² [1416 u.] <határozószó> Megszilárdult ragos alakulat, a *ház* eredetibb *ház* alakjának *-a* latívuszragos formája. Származéka, a *házulról* [1640] ugyanezen tö ablatívuszragos alakjából raghalmozással keletkezett az eredeti *házul* [1527] ablatívuszi értelmének elhomályosulása után.

házafi [1638] Összetett szó, melynek előtagja a *haza¹* főnév, utótagja pedig a *fiú* főnév *fi* alakváltozata. Az eredetibb jelölt birtokos szerkezet (*házafia* [1607]) a birtokviszony elhomályosulása után válhatott jelöletlenné, de vö. a korábról adatolható *atyafi*, *világfi* szavakat is. Gyakori származékai a *házafiság* [1704], a *házafiatlan* [1789] és a *házafias* [1809].

hazard [1627] Német jövevényszó, vö. német *Hasard* 'véletlen; hazardjáték'. A német szó és családja a franciából származik, vö. francia *hasard* 'a véletlen; szerencse', ennek végső forrása pedig az arab *az-zahr* 'kockajáték'. A *hazardíroz* ige [1811] szintén német jövevényszó, vö. német *hasardieren* 'kockáztat, hazardíroz', a *hazardjáték* [1790] pedig német mintára keletkezett szóösszetétel, vö. német *Hasardspiel* 'hazardjáték'.

házas [1416 u.] Származékszó jelentésének elkülönülésével keletkezett. A *ház* főnévből képzett *házas* 'házzal rendelkező' melléknév konkrét jelentésének elvonttá válása igen korán bekövetkezhetett, esetleg ótörök mintára, vö. ótörök *āv* 'ház, sátor' > csuvas *avlan-*, tatár *ōjlen-*, oszmán-török *evlen-*: 'házasodik'. Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekben is megfigyelhető, vö. bolgár *дом* [dom] 'ház' > nyelvjárási *задомявам се* [zadomjavam sze] 'házasodik', olasz *casa* 'ház' > *accasarsi* 'házasodik', és azzal függ össze, hogy az új pár új házba költözött. Gyakori származékai a *házasság* [1416 u.], a *házasulandó* [1474], a *házasít* [1507], a *házasul* [1513] és a *házasodik* [1550].

háztűznéző [1856] Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatolható *háztűz* 'otthon', utótagja pedig az *-ő* melléknéviigenév-képzővel ellátott *néz* ige. A *háztűz* előtag maga is összetett szó (*ház* + *tűz*), jelentése pedig tulajdonképpen 'otthon; család'. Hasonló szemléletre vö. csuvas *kil-vut*, *kil-vot* 'családi tűzhely, család', szó szerint 'háztűz', jakut *jiä-uot* 'lakás, ház a tartozékaival, gazdaság', szó szerint 'háztűz'. Hasonló kifejezés más finnugor nyelvben is megfigyelhető, vö. mordvin *pečurka vanomo* 'háztűznéz', szó szerint 'kemencét néz'.

hazug [1057 tn., 1395 k.] Belső fejlemény, valószínűleg egy olyan önállóan nem adatolható tö származéka, melynek eredete ismeretlen. Végződése feltehetőleg a *-g* névszóképző, vö. *harag*, *szalag*. Főnévi származéka a *hazugság* [1416 u.]. A tö igei származékai a *hazudik* [1416 u.]. Ez, valamint származékai a *hazudozik* [1456 k.] és a *hazudtol* [1561] a *-d* gyakorító képzővel alakultak, vö. *marad*, *mond*. A *hazudik* ige melléknévi származéka a *hazudós* [1833 (?), 1894].

házsártos [1389 tn., 1405 k.] Származékszó, melynek alapszava a mára már elavult *házsárt* 'kockajáték; veszekedés' [1405 k.]. Ez utóbbi azonos eredetű a *hazard* főnévvel, az átvétel azonban korábbi, a közvetítő nyelv pedig a középfelnémet, vö. középfelnémet *hasart*, *haschart* 'kockajáték'. A 'veszekedés' jelentés kialakulásának az alapja az lehetett, hogy a kockajátékosok között játék közben gyakori volt a veszekedés, kötekedés. A szó végződése az *-s* melléknévképző. Igei származéka a *házsártoskodik* [1585].

hé [1420 k.] Hangutánzó eredetű indulatszó, mely önkéntelen hangkitörésből keletkezett. Összefügg a *he*, *hej*, *hű* indulatszavainkkal. Legrégibb és ma is legfontosabb funkciója a figyelem felkeltése és a megszólítás, de ilyen használata udvariatlan. Nyelvjárásainkban állatterelő szóként is megfigyelhető. Hasonló hangutánzó eredetű indulatszavak más, nem rokon nyelvekben is gyakoriak, vö. latin *heus*, német *he*, francia *hé*: <figyelemfelkeltő indulatszó>.

hebeg [1619] Hangutánzó eredetű szó, a *habog* magas hangrendű változata. Végződése a gyakorító *-g* igeképző.

hébe-hóba [1584] Összetett szó, melynek előtagja a *hő* főnév régi nyelvi *hé* alakváltozata, utótagja pedig a *hó'* 'egy fajta téli csapadék' főnév. Az összetétel mindkét tagjának végződése az időhatározói értelmű *-ba/-be* latívuszrag. Alakulásmódjára vö. *fű-fa*, *hetet-havat*. Eredeti jelentése 'hőségben-hóban', azaz 'mindig' volt, később alkotó elemeinek jelentése elhomályosult a *gizgaz*, *mendemonda* ikerszavakhoz való hasonlósága miatt, így fejlődhetett mai 'néha' értelme.

hebehurgya [1531] Összetett szó, melynek önállóan nem adatható előtagja származékszó, a *hebeg* ~ *habog* tövének *-e* melléknéviigenév-képzős alakja lehet. Az utótag is képzett szónak tűnik, a *bumfordi*, *szeleburdi* szavak utótagjával függhet össze, hangalakjának fejlődését azonban a nyelvjárási *hurít* 'ordít' is befolyásolhatta. Az összetett szó alakulásmódjára vö. *hányaveti*.

héber [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Hebraei* (többes szám) 'zsidók', *Hebraeus* 'zsidó ember'. A szó végső soron a héber *-ibrī* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza, melynek tulajdonképpeni jelentése 'túloldali'. Az elnevezés alapja talán az lehetett, hogy a zsidók az Eufrátesz másik oldaláról vándoroltak be Palesztinába. A szó megfelelői számos nyelvben megtalálhatók.

hebrencs [1872] 'meggondolatlan, hebehurgya személy' Származékszó, melynek töve az ősi, igenévszói eredetű *habar* tövének magas hangrendű párja. A képzés módja a *puffancs*-hoz hasonló. Eredeti jelentése 'hebegve, hadarva beszélő' lehetett. A bizalmas nyelvhasználatban fordul elő.

hecc [1779] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *hetz* 'tréfa, csíny; zajos multság', német *Hetze* 'hajsza, üldözés; hajtóvadászat; izgatás, uszítás; sietség, kapkodás; zajos multság; tréfa, ugratás'. A német főnevek elvonással keletkeztek a *hetzen* 'hajszol, üldöz; uszít, izgat, ingerel; siet, rohan' igéből. Igei származékai az *-l* igeképzővel alakultak: *heccel* [1816], *heccelődik* [1900].

heccsedli [1847] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *hötscherln*, ausztriai német nyelvjárási *hetscherl*, bécsi német *hedscherl*: 'vadrózsa; csipkebogyó, csipkebogyólevár'. Ezek az alakok a bajor-osztrák *hetschepetsch* 'ugyanaz' rövidült és kicsinyítő képzős alakjai. A magyar forma szó belseji *-d* hangja a *-dli* végű német jövevényszavainkhoz hasonlóan alakult, vö. *karmonádli*, *nudli*. A *-li* végződésre vö. még: *cetli*.

hederít [1842] Származékszó, melynek alapja egy önállóan nem adatható relatív tő. Ez a *hadar* magas hangrendű változata lehet, végződése pedig az *-ít* műveltető képző. Ma elsősorban tagadószóval, a *rá se hederít* 'ügyet sem vet valakire, valamire' kifejezésben él a bizalmas nyelvhasználatban.

heged [1544 ?, 1604] Származékszó, melynek ismeretlen eredetű töve önállóan nem adatható. Végződése a *-d* gyakorító-visszaható igeképző. Műveltető *-eszt* igeképzős származéka, a *hegest* [1805] a *fárad* ~ *fáraszt*, *téved* ~ *téveszt* típusú igepárok analógiájára jöhetett létre. A *heg* főnév [1831] az igék alapján elvonással keletkezett ugyancsak a nyelvújítás korában.

hegedű [1394 tn., 1405 k.] Belső fejlemény, valószínűleg egy melléknévi igenév főnevesülésével keletkezett. Önállóan nem adatható relatív tövének végződése a *-d* gyakorító igeképző lehet, a tő ismeretlen eredetű. Az *-ű* melléknéviigenév-képzőre vö. *fésű*, *seprű*. Gyakori származékai a *hegedűs* [1394 tn., 1490 k.] és a *hegedül* [1519 k.]. Szóösszetételek előtagjaként is használatos, például *hegedűszólam* [1876].

hegy [1055] Valószínűleg ősi eredetű szó, megfelelői azonban vitatottak. 1. Finnugor kori szó, vö. finn *kasa* 'valami kiemelkedő, sarok', lapp *gæčče* 'vége valaminek, pont, valaminek a hegye, valaminek a teteje, csúcsa'. A feltehető finnugor alapalak **kač'a* 'vége valaminek; valaminek a csúcsa'. 2. Uráli kori szó, vö. jurák *χοj* 'hegyhát <vízválasztó>', jenyiszeji *kuiju* 'hegyhát', tavgi *koaja* 'ugyanaz', szelkup *ķee* 'magas part, domb'. A kikövetkeztethető uráli alapalak **kaδ'a* 'hegy'. Mindkét magyarázatnál nehézséget okoz az, hogy a magyar szó rokon nyelvi megfelelői csak távoli rokon nyelvekből mutathatók ki. A szó belseji magánhangzó eredetileg mély hangrendű lehetett, csak később, a szó belseji lágy mássalhangzó (a finnugor **č*, esetleg az uráli **δ*) hatására vált magas hangrendűvé, vö. *here*, *hős*. A szó belseji mássalhangzó fejlődésére vö. *vigváz*. Gyakori származékai a *hegyesség* [1470], a *hegyez* [1490], a *hegyecske* [1493 k.] és a *hegység* [1626].

hegyibe [1748] 'föle, tetejére' Megszilárdult ragos alakulat. A *hegy* főnév *-i* ~ *-e* birtokos személyjellel és *-be* határozóraggal ellátott alakjából keletkezett. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

hej [1438 tn., 1590 k.] Hangutánzó eredetű szó, önkéntelen hangkitörésből keletkezett. A *haj*² indulatszó magas hangrendű alakváltozata. Összefügg a *he*, *hé* szavainkkal. Az öröm, sóvárgás, szánalom kifejezésére szolgáló indulatszóként él a köznyelvben, de a nyelvjárások ismerik megszólító és állatterelő funkcióban is. Ez utóbbi szerep különösen a *hő* alakváltozatra jellemző, amely tulajdonképpen a *hó*³ indulatszó magas hangrendű variánsaként keletkezhetett.

héj [1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *kōj* 'fejbőr <rénszarvasé>', finn *koja* 'fakéreg'. A feltehető finnugor alapalak **koja* 'kéreg, héj'. A magyarban a *hé* alak lehetett az eredeti, a *haj* ~ *héj* változatok kialakulására vö. *taraj*, *paraj*. A szóvégi *j* a birtokos személyjeles alakok hiátustöltő hangja volt, amely a szótóhoz tapadt. Származékai a *héjaz* [1416 u.] és a *héjazat* [1416 u.].

héja [1395 k.] Származékszó. Alapszava a *hej* indulatszó, mely egyrészt a héja hangját utánozza, másrészt madárhessegető szerepű is lehet. Végződése az *-a* kicsinyítő képző.

hejehuja [1598] Összetett szó (ikerszó). Eredetileg a *haj*² indulatszó *haja* és a *huj huja* alakváltozatainak összetételéből keletkezett, mai hangalakjának kialakulására a *hej* is hatással volt. Indulatszavak hasonló főnevesülésére vö. *hűhó*. Igei származéka a *hejehujáz* [1754].

hékás [1838] Származékszó. Alapszava a mára már elavult *héka* [1846], végződése pedig az *-s* melléknévképző lehet, de alakulását a *pajtás* szavunk is befolyásolhatta. Az alapszó maga is származékszó, a *hé* *-ka* kicsinyítő képzős alakja. A bizalmas nyelvhasználatban él, többnyire kedélyes megszólításként.

hektár [1816 (talán nem magyar), 1865] Nemzetközi szó, vö. német *Hektar*, angol *hectare*, francia *hectare*: 'hektár'. A nagy francia forradalom idején keletkezett tudatos szóalkotás eredményeként, onnan került át más nyelvekbe is. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

hektika [1735] 'tüdőbaj' Latin jövevényszó, vö. középkori, tudományos, hazai latin *hectica* 'tüdőbaj', hazai latin 'mindenapi hideglelés'. A latin szó a középkori latin *febris hectica* 'a tüdőbajjal járó láz' kifejezésből önállósult, végső forrása pedig a görög. Melléknévi származéka, a *hektikus* 'tüdőbajos' [1760] szintén latin jövevényszó, vö. tudományos latin *hecticus* 'ugyanaz'. Megfelelői számos nyelvben megtalálhatók.

hektó [1913] Összetett szó előtagjának önállósulásával keletkezett, a *hektoliter* [1893] szóból. Ez utóbbi francia mintára alakult szóösszetétel, vö. francia *hectolitre* 'hektoliter'. Az összetétel megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók.

hekus [1914] Származékszó, melynek alapszava a mára már elavult, de korábban az argóban élt *hé* 'rendőrség, rendőrkapitányság' [1900]. Ez utóbbi német jövevényszó, vö. német (argó) *heh*, *hōh* 'rendőrség', bécsi német (argó) *hemann* 'rendőr'. A német szó a német (argó) *hebe* 'rendőrség', *hefen* 'örizetbevétel, letartóztatás, elzárás' alakokból keletkezett rövidüléssel. Forrása a németországi cigány, vö. *cheb*, *chew* 'lyuk, nyílás; odú, barlang; gödör; börtönzárka'. A magyar *hekus* alak a *laikus* típusú szavak mintájára jöhetett létre, használata tréfás árnyalatú.

helikopter [1923] Nemzetközi szó, vö. német *Helikopter*, angol *helicopter*, francia *hélicoptère*, orosz *геликоптер* [gelikoptyer]: 'helikopter'. A franciában keletkezett tudatos szóalkotás eredményeként, onnan terjedt el más nyelvekbe is. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

helvét [1578] 'svájci' Latin jövevényszó, vö. latin *Helvetii* (többes szám) 'az ókori kelta helvétek', középkori latin, hazai latin 'a svájciak', latin *Helvetius* 'helvét'. A latin szó ismeretlen eredetű.

hely [1055] Ismeretlen eredetű. A valószínűleg eredetibb *hel* alakváltozat ma is széles körben elterjedt nyelvjárási szó. Különböző jelentései, a 'helység', a 'hatóság; székhely', a 'szakasz, rész <írásműben>', a 'sorrendi helyzet' és a 'helyzet' az eredeti, 'a földfelszín egy része' jelentés alapján keletkezettek. Ma is élő származékai a *helyecske* [1372 u.], a *helység* [1511], a *helyez* [1511 (?), 1763], a *helyezkedik* [1808], a *helyzet* [1815] és a *helyiség* [1833]. A román nyelvjárási *hei* 'gazdasági épület, melléképület' a magyar szó átvétele.

helyes [1211 tn., 1527] Származékszó, melynek alapszava a *hely* főnév, végződése pedig az *-s* melléknévképző. Eredeti jelentése 'akinek telke van', ebből fejlődött a 'valóságnak megfelelő'. Hasonló szemlélet figyelhető meg az oroszban is, vö. orosz *место* [meszto] 'hely' > *уместный* [umesznij] 'alkalmas, megfelelő, helyénvaló'. Érintkezésen alapuló jelentésátvitellel alakult 'csinos, tetszetős' jelentése, erre vö. *helyre*. Gyakori származékai a *helyesbít* [1796] és a *helyesel*

[1835–1858]. Melléknévi származéka, a *helytelen* [1585] a *-telen* fosztóképzővel alakult a *képes : képtelen, okos : oktalan* szópárok mintájára, s maga is szócsalád alapja lett: *helytelenkedik* [1763], *helytelenít* [1784].

helyett [1500 k.] Megszilárdult ragos alakulat, a *hely* főnév *-tt* lokatívuszragos alakja. A *helyt* alakváltozat a második szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett, vö. *között : közt*. Eredeti jelentése 'helyben, (e)helyütt'. A 'hely' jelentésű szavak más nyelvekben is gyakran kapnak szerepet a helyettesítés kifejezésében, vö. angol *in place of*, francia *au lieu de*, orosz *вместо* [vmeszto]: 'helyett'. Származékai a *helyettes* [1786], *helyettesít* [1837].

helyrajz [1840] Német mintára keletkezett szóösszetétel (*hely + rajz*), vö. német *Ortsbeschreibung* 'helyrajz'.

helyre [1749] 'csinos, ügyes' Megszilárdult ragos alakulat, a *hely* főnév *-re* határozóragos alakja. A megnevezés alapja az lehetett, hogy valaki vagy valami a maga helyén megfelel az elvárásoknak, hasonló szemlélet alapján jött létre a *helyes* melléknév, illetve a *helytáll* ige [1592] is. A szó keletkezési módja alapján határozószó, de elsősorban melléknévként használatos.

helytartó [1538] Latin mintára keletkezett szóösszetétel (*hely + tartó*), vö. középkori, hazai latin *locum tenens* 'helytartó'. Hasonlóképpen latin mintára alakult szóösszetételünk még a *helyszín* [1830] (*hely + szín*² 'felület, külső'), vö. középkori, hazai latin *facies loci* 'helyszín'.

hempereg [1708] 'hentereg' Származékszó. Alapszava egy önállóan nem adatható relatív tő, mely az *-r* gyakorító igekezésre végződik. Az abszolút szótő valószínűleg hangutánzó eredetű, és összefügg a *hömpölyödik* és talán a *hengerít*, *hentereg* szavak tövével is. Végződése a *-g* igekező. Ugyanezen tő *-get* gyakorító igekezős származéka a *hemperget* [1720].

hemzseg [1786] Valószínűleg hangutánzó eredetű szó. Eredetileg a nyüzsgés zajának utánzására jöhetett létre. Végződése a *-zseg* gyakorító igekező.

henceg [1803] Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Töve összefügghet a *hettyeg* tövével, és a magas és mély hangrendű változatok párhuzamossága alapján a *hacacaré*, illetve a *hancúrozik* szócsaládjával is. Végződése a *-g* gyakorító igekező. A szó belseji *-n* másodlagos fejlemény.

hendikep [1860] Angol jövevényszó, vö. angol *handicap* 'hátrány <versenyben induláskor>; adott előny <esélytelen versenytársnak>; esélykiegyenlítés'. Az angol *hand in cap* 'kéz a sapkában' kifejezésből keletkezett. Megfelelői számos nyelvben megtalálhatók, a magyarba közvetlenül az angoltól kerülhetett be.

hengerít [1416 u.] Származékszó. Alapszava egy önállóan nem adatható relatív tő, végződése az *-ít* műveltető igekező. Az abszolút tő valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, összefügg a *hentereg*, és talán a *hempereg*, *hömpölyödik* szócsaládjainak tövével. Ehhez a tőhöz az *-r* gyakorító igekező járul. Ugyanezen relatív tő *-get* gyakorító igekezővel alakult származéka a *hengerget* [1519], *-g* igekezővel alakult a *hengereg* [1562], *-z* igekezővel a *hengergőzik* [1799], illetve *-d* igekezővel a *hengeredik* [1585]. A *henger* főnév [1784] az ige alapján elvonással keletkezett a nyelvújítás korában. Ennek *-l* igekezős származéka a *hengerel* [1836].

hentereg [1651] Származékszó. Alapszava egy önállóan nem adatható relatív tő, végződése a *-g* gyakorító igekező. Az abszolút tő valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, összefügg a *hengerít* tövével. Ehhez a tőhöz az *-r* gyakorító igekező járul. Ugyanezen ige *-get* gyakorító képzős származéka a *henterget* [1753], a *henteredik* [1770 u.] pedig az *-edik* igekezővel alakult.

hentes [1548 tn., 1565] Vitatott eredetű. 1. Cseh jövevényszó, vö. cseh régi nyelvi *hunteř*, *hunteř* 'falusi hentes, aki a városban árulja a húst; kontár', ez a cseh régi nyelvi *hunt* 'kisméretű szállítókosci <bányában>; szakképzetlen hentesként való munka' szó származéka, aminek a német a forrása, vö. korai újfelnémet *hunt* 'kisméretű szállítókosci bányában' (tulajdonképpen 'kutya'). Az elnevezés arra utalhatott, hogy a falusi hentesek kis kézikocsival szállították árujukat a városba. A cseh *u* > magyar *e* hangmegfelelés esetleg a régi nyelvi *hentellér* 'hentes' [1569] hatásával magyarázható. 2. Belső fejlemény, szőrövidüléssel alakult a régi nyelvi *hentellér* 'hentes' alakból, végződése pedig az *-s* foglalkozásnévképző, vö. *csapos*, *mészáros*.

henyél [1461 tn., 1575] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *hniť* 'rothad, tétlenkedik, henyél'. Ez az alak talán *genny* szavunk szláv forrásaival kapcsolható össze, vö. óegyházi szláv *gniti*, horvát-szerb *gnjiti*, szlovák *hniť*, orosz *гниль*

[gnyity]: 'rothad, korhad, poshad'. A szláv szó végső soron indoeurópai eredetű. Az *-l* beillesztő képző vö. *kapál*. A szó eredetibb alakja *henyel* lehetett, a mai alakváltozat a *mendegél, üldögél, metél* igék hatására alakulhatott. A *henye* melléknév [1585] elvonás eredményeként jött létre a *henyel* alapján, vö. *sántál* > *sánta*.

heon [12. század vége] 'csupán, kizárólag' Megszilárdult ragos alakulat, a *hiú* eredeti *he* alakváltozatának *-n* határozóragos formája. Az 'üres' jelentésű szavak határozóragos alakjának határozószóvá válására vö. *csupán, pusztán*. A *hiú* egyéb alakváltozatainak *-n* ragos formái is határozószóvá válhattak, vö. *hiján*. Kihalt szó.

hepciás [1854] 'izgága, kötekedő' Bizonytalan eredetű, esetleg egy önállóan nem adathozható szótól származéka. A szótól ismeretlen eredetű, a végződés az *-s* melléknévképzőnek tűnik. Gyakori származéka a *hepciáskodik* [1854]. Bizalmas stílusértékű szavak.

hepehupás [1647] 'gidres-gödrös, buckás' Összetett szó. Eredeti alakja *hátahupás* 'dimbes-dombos, egyenetlen' volt, ami a *hát* főnév birtokos személyjeles alakjának és a *hupás* 'görcsös, egyenetlen' melléknévnek az összetétele. A *hupás* szó csak ebben az összetételben fordul elő, a *huppan* ige *-a* melléknéviigenév-képzővel és *-s* melléknévképzővel ellátott formájának látszik. A szó eredetileg a földfelszín egyenetlenségére utalt. A *hátahupás* előtagja először hasonult az utótaghoz (*hápahupás*), majd a *huppan* magas hangrendű *heppen* 'esik, pottyan' [1833] változatának hatására alakulhatott ikerszóvá. A *hepehupa* főnév [1816] elvonás eredményeként jött létre.

herbárium [1578] Latin jövevényszó, vö. latin *herbarium* 'fűvészkönyv', újkori latin *Herbarium* 'száritott növények gyűjteménye'. A latin alakok származékszavak, a latin *herbarius* 'a füvekkel kapcsolatos' melléknévből alakultak. Megfelelői más európai nyelvekben is előfordulnak.

herbatea [1701 (talán nem magyar), 1704] 'gyógytea' Latin jövevényszó, vö. hazai, tudományos latin *herba the, herba theae* 'tea, teafű'. A kifejezés a latin *herba* 'fű, gyógynövény', illetve újkori latin *the, thee, tea* 'tea' alapján a hollandban keletkezett, vö. holland régi nyelvi *herba thee* 'herbatea'. A magyarban a patikákban használt latin gyógyszerészeti szaknyelv terjesztette el.

herceg [1201 tn. (?), 1405 k.] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. német *Herzog*, középelnémet *herzog*: 'herceg'. A német szó germán eredetű, vö. óskandináv *hertogi*, angol (óangol) *heretoga*: 'herceg', tulajdonképpen 'hadvezér'. A germán alak végső soron valószínűleg görög eredetire vezethető vissza. A magyar szó hangalakja hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődött. Magyarországon elsőként az Esterházy-család kapta meg a hercegi címet a Habsburgoktól. Származéka a *hercegség* [1405 k.].

hercehurca [1817] 'sok huzavona' Elvonással keletkezett a *hercehurcál* 'meghurcol; ide-oda hurcol' igéből [1790]. Ez utóbbi játékos szóalkotással létrehozott ikerszó, melynek alapja a *hurcol* ige, alakulásmódjára vö. *ihog-vihog, irul-pirul*.

hercig [1859] Német jövevényszó, vö. német *herzig* 'kedves, helyes, bájos'. A német szó a *Herz* 'szív' főnév származéka. A bizalmas nyelvhasználatban él.

herdál [1833] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A *hord* ige *-ál* gyakorító igeképzős alakja lehet, a képzőre vö. *dobál, ugrál*. A szó belseji *e* elhasonulással alakult, vö. *gyertya, hernyó*. Ma elsősorban az *el-* igekötővel használatos.

here [1326] Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *kēr* 'hím; rénbika', osztják *kar* 'ugyanaz', zürjén *kij* 'kankutya', finn *koira* 'kutya', *koiras* 'hím <állat>', jurák *χora* 'hím; vad rénbika; bika; csődör; kos; a hal teje', szelkup *kor* 'bika'. A feltehető uráli alapelak **koje-ra* vagy **koj-ra* 'hím'. A szóvégi *-r* már az uráli alapnyelvben névszóképző lehetett. Az uráli **koje* 'férj' szóra vö. vogul *χoj* 'hím', osztják *ku* (*kuj-*) 'férj, férj', lapp *kijj* 'férj', jurák *χājūpā-* 'férjhez megy'. Erre az alapszóra vezethető vissza a magyar *hím* és valószínűleg a *hús* szó is. Az eredetileg mély hangrendű szó a magyarban a szó belseji **j* hatására válhatott magas hangrendűvé, vö. *hegy, mese*. Ez a hang már az ősmagyarban lekopott. Végződése valószínűleg egy elhomályosult jelentésű birtokos személyjel, vö. *epe, vese, zúza*, esetleg kicsinyítő képző. Származékai a *herél* [1395 k.] és a *herélt* [1395 k.].

hergel [1784] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, melynek töve a *herreg* 'morog' tövével azonos. Végződése az *-l* gyakorító igeképző. Ma leggyakoribb 'ingerel, mérgesít' jelentése érintkezésen alapuló jelentésátvitellel fejlődött, a félingerelt kutya morgását utánzó szerep alapján.

hérics [1784] 'sallangos levelű mérges gyógynövény' Ismeretlen eredetű, növényteni szakkifejezés.

hering [1518] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *hšrinc*, magyarországi német, korai újfelnémet *haring*, *hering*, német *Hering*: 'hering'. A német szó nyugati germán eredetű, vö. angol *herring*, holland *haring*: 'ugyanaz'.

herkentyű [1855] Ismeretlen eredetű. Hangalakjából ítélve talán a *csengettyű*, *dugattyú* szavak mintájára jöhetett létre. Nyelvjárásokban zsírban sült, pereg alakú süteményt jelöl, a tréfás köznyelvben 'furcsaság, olyan dolog, ami nem létezik' jelentésben él.

herkópáter [1784 k.] Összetett szó, amely megszólításból keletkezett. Előtagja a *Herkó* tulajdonnév, utótagja pedig a papok, szerzetesek megszólítására használt *páter* főnév. A *Herkó* név valószínűleg a *Hirkó* változata, ezt a nevet egy katolikus pap viselte a 17. században, aki ismert protestánsüldöző volt. Eredeti jelentése 'félelmetes, rettegett személy' volt, később alakult ki a tagadás erősítésére szolgáló, illetve enyhébb szitokszóként való használata.

hermelin [1757] Német jövevényszó, vö. német *Hermelin* 'hölgyeményét, hermelin'. A német szó az ófelnémet *harmoni* 'menyét' *-lin* kicsinyítő képzős származéka.

hernyó [1300 k.] Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltás eredményeként keletkezett egy finnugor kori szótövből. Főnevesült melléknévi igenév, végződése az *-ó* melléknéviigenév-képző. A tőhöz vö. *hornyol*. A szó belseji *e* elhasonulással alakult, vö. *gyertya*. Az alapszó jelentése 'vés, rovátkol', a megnevezés alapja a hernyó rovátkolt, csíkos volta lehetett. A *hernyótalp* szóösszetétel [1937] előtagjaként is használatos.

heroin [1969 k.] 'diacetilénmorfin, erős hatású kábítószer' Angol jövevényszó, vö. angol *heroine* 'heroin', német *Heroin*: 'heroin'. Ez az angolban keletkezett a latin *hero(icus)* 'igen erős hatású' melléknév alapján, ami a latin *heros* 'hős' származéka. A *heroin* végződése a kémiai vegyületek megnevezésében gyakori *-in* képző.

herold [1790] 'középkori tisztségviselő a királyi udvarban' Német jövevényszó, vö. német *Herold* 'herold'. A német szó a francia (ófrancia) *héralt* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza, ez utóbbi pedig az ófrank **heriwald* 'a hadsereghez tartozó tisztségviselő' szóból származik.

hérosz [1718 e.] 'félisten; rendkívül erős' Nemzetközi szó, vö. német *Heros*, angol *hero*, francia *héros*: 'hérosz'. Vö. még: latin *heros* 'félisten, feddhetetlen ember'. Végső forrása a görög. A magyarba elsősorban a latin közvetítette. Származékai szintén nemzetközi szavak: *heroizmus* 'hősiesség' [1794], *heroikus* 'hősies' [1804]. Választékos irodalmi nyelvi szó.

herpesz [1854 (talán nem magyar), 1895] 'lázkiütés' Nemzetközi szó, vö. német *Herpes*, angol *herpes*, francia *herpès*: 'herpesz'. Vö. még: latin *herpes* 'fertőző kelés; hólyagos bőrkiütés; csúszómászóféle', tudományos latin 'kiütéseket okozó vírusos betegség'. Végső forrása a görög. A tudományos latin terjesztette el orvosi szakkifejezésként, a magyarba is elsősorban innen került be.

herreg [1629] 'morog' Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Töve azonos a *hergel* tövével, és szorosan összefügg a *hörög* szócsaládjával is. Végződése a *-g* gyakorító ige képző.

herseg [1795] 'serceg, sistereg' Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. A szótó a magas és mély hangrendű alakok párhuzamossága alapján összefügg a *harsan* tövével. Végződése a *-g* gyakorító ige képző. Ugyanezen tő további származékai a *hersen* [1717 e.], *hersent* [1833].

hervad [1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor vagy uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. mordvin *kurva-* 'lángol, lobogva ég', finn *korpea-*, *korventa-* 'pörköl, perzsel, eléget', lapp *guor'bá-* 'megperzselődik <a tűz közelében>', szelkup *kuurra-* '<fát> éget, perzsel'. A feltehető finnugor vagy uráli alapalak **korpe-* 'ég, megég, megperzselődik'. A magyar szó belseji *e* elhasonulás eredménye, a szó belseji **rp* > magyar *rv* hangfejlődésre vö. *árva*. Végződése a *-d* gyakorító ige képző. A 'megég, megperzselődik' > '<a hőségtől> elhervad' jelentésfejlődésre vö. vogul *pēl-* 'meggyullad, tüzet fog' > *pēlaml-* 'megsárgul'. A magyarázat azért bizonytalan, mert a feltehető jelentésfejlődést a magyar szó korai adatai nem támasztják alá, azok jelentése inkább 'halvány szín, sápadtság', illetve a 'betegség, lankadság látszata' volt. Ma is élő származékai az *-szt* műveltető képzővel alakult *hervaszt* [1478], valamint a *hervadt* [1460 k.], a *hervadhatalan* [1519] és a *hervadoz* [1700]. A *hervatag* [1813] a nyelvújítás korának terméke.

hess [1598] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, önkéntelen hangkitörésből keletkezett. Hasonló hangalakú szavak más, nem rokon nyelvekben is gyakoriak, vö. német *hsch*, *husch*, szlovák *heš*: <hessegető szóként>. A magas és mély hangrendű

alakok párhuzamossága alapján összefügg a *huss* [1725–1764] indulatszóval is. Igei származékai a *hesseget* [1794] és a *hessent* [1879].

hét¹ [1067 tn. (?), 1200 k.] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *sāt, sāt*, osztyják *lāwət, tápət*: 'hét (számnév); egy heti időtartam'. A feltehető ugor kori alak **ǰāptʰ* (< *sāptʰ*) 'hét'. Az ugor szó feltehetőleg jövevényszó egy óiráni nyelvből, vö. óind *saptá* 'ugyanaz'. Az ugor nyelvek népköltészetében a szó gyakran fordul elő a sokaság, nagy mennyiség számnévi jelölőjeként. A szókezdő *h* feltehetőleg a *hat²* analógiájára jelent meg. Ma is élő származékai a *hetes* [1220 k. tn. (?), 1559], a *heted* [1372 u.] és a *hetedik* [1416 u.]

hét² [1067 k. tn. (?), 1405 k.] 'egy fajta naptári időegység' Jelentéskülönüléssel keletkezett a *hét¹* számnév alapján. A jelentésváltozás esetleg már az ugor korban megtörténhetett, erre utal az, hogy a *hét¹* az obi-ugor nyelvekben is kettős jelentésben található meg. Az idő hétnapos szakaszokra osztása igen régi, valószínűleg keleti eredetű, s az ilyen időtartamnak a 'hét' jelentésű számnévvél való megnevezése sok más nyelvben is megfigyelhető, vö. latin *septimana* 'hét <időtartam>' < *septem* 'hét <számnév>'. Származéka a *hetes* [1220 k. tn (?), 1405 k.].

hétalvó [1792] 'álomszuszék' Német mintára alakult összetett szó, vö. német *Siebenschläfer* 'álomszuszék; nagy pele' tulajdonképpen 'hét alvó'. A német szó egy legenda alapján keletkezett, mely szerint Decius római császár a 3. században hét ifjút befalaztatott egy barlangba, s azok ott évszázadokon keresztül aludtak. Hasonló kifejezések más nyelvekben is megtalálhatók, ám 'álomszuszék' jelentésük nem alakult ki.

hetéra [1808] 'kéjnök' Nemzetközi szó, vö. német *Hetäre*, angol *hetaera, hetaira*, francia *hétad'ra*: 'hetéra'. Vö. még: latin *hetaera* 'ugyanaz'. A szó végső soron a görögre vezethető vissza. A francia terjesztette el, a magyarba elsősorban a latin közvetítette, esetleg a német. Kiveszőben levő szó, csak történettudományi szakszökeént él.

hetet-havat [1790] Összetett szó, különböző változatainak egymáshoz való viszonya azonban vitatott. Amennyiben a *hetet-havat* az eredetibb változat, akkor előtagjának a *hét²* 'egy fajta naptári időegység' főnév, utótagjának pedig a *hó²* 'hónap' főnév tárgyragos alakja tekinthető. Ez esetben a kifejezés egésze bizonytalan időtartamra utal. Ha viszont a *hevet-havat* változatot tartjuk eredetibbnek, akkor előtagja a *hő* főnév *hév* alakváltozata, utótagja pedig a *hó¹* 'téli csapadék' főnév, szintén tárgyragos alakban. Ekkor a szó olyan valakit jelölhetett, aki egymással ellentétes, össze nem függő dolgokat beszél.

hétfő [1221 tn., 1405 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *hét²* főnév, utótagja pedig a *fej* eredetibb *fő* alakváltozata. Eredeti jelentése 'a hét kezdete'. Ez az elnevezés arra az időszámítási módra utal, amely a vasárnap utáni első naptól kezdte el a hét napjait számolni, ez a szláv szemléletet tükrözi, vö. horvát *prvi den* 'hétfő', melynek mintája a latin *primus dies* 'első nap' lehetett. Vö. még: *kedd*. A naptárhasználatban feltehető szláv hatásra vö. még: *csütörtök, péntek*. A keresztény országokban az is megfigyelhető volt, hogy a vasárnapot tartották a hét kezdő napjának, a *hétfő* szónak korábbi 'vasárnap' jelentése is kimutatható [1405 k.]. Hasonló szemléletre utal a vogul *sāt-puŋk-χātəl*, osztyják *Lápət-ok-kātəl*: 'vasárnap', tulajdonképpen 'a hét fő napja'.

hétköznap [1519] Összetett szó, alakulásmódja azonban vitatott. 1. Előtagja a *hét²* főnév, utótagja pedig a régi nyelvi *köznap* 'munkanap' [1604]. Ez utóbbi maga is összetett szó, a *köz* 'közönséges, megszokott' és a *nap* főnevek alapján jött létre. Hasonló szemléletre utal a német *Wochentag*, angol *week-day*: 'hétköznap, a hét napja'. 2. Előtagja a régi nyelvi *hétköz* 'két vasárnap közötti idő', utótagja pedig a *nap¹* főnév.

hétszilvafás [1833] Összetett szó, előtagja a *hét¹* számnév, utótagja pedig a *szilvafa* főnév -s melléknévképzővel ellátott alakja. A *szilvafa* maga is összetett szó (*szilva* + *fa*). Tekintettel arra, hogy a szilvafa nem különösebben értékes, a kifejezés a szegénységre utalhat, ahogyan a *hét¹* számnév is a csekély mennyiséget jelzi. A szlovák *sedmoslivkar* 'hétszilvafás nemes' magyar mintára keletkezett tükörfordítás.

hetven [1405 k.] Összetett szó, előtagja a *hét¹* számnév *het* alakváltozata, utótagja pedig az önállóan nem adatolható *-ven*. Az utótag eredetére vö. *hatvan*. A *kilencven, negyven, nyolcvan, ötven* számnevek is ugyanezzel az utótaggal jöttek létre. Keletkezésének ideje bizonytalan, a tízes számrendszer elterjedésével lehet összefüggésben. Származékai a *hetvened* [1416 u.] és a *hetvenedik* [1604].

hetvenedik [1577 (?), 1808] 'kétkedik, dicsekszik' Származékszó. Alapszava bizonytalan; a *hetven* számnévből való eredeztetése jelentéstan szempontból nem magyarázható. Nem zárható ki az sem, hogy alakulására népetimológia lehetett hatással. Végződése a *-kedik* gyakorító igeképző.

hetyeg [1890–1906] 'komoly szándék nélkül enyeleg valakivel' Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Eredeti szerepe különböző magas, félbeszakított hangok visszaadása volt. A szótó összefügg az *etyepetye* előtagjával és a *henceg* tövével is. Végződése a -g gyakorító képző. A bizalmas nyelvhasználat szava.

hetyke [1645] 'förlényes' Származékszó, a *hegy* főnév *-ke* kicsinyítő képzős alakja. A képzőre vö. *büszke*, *szürke*. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a büszke ember gyakran felemelt fejjel, magát kihúzva jár. Hasonló szemléletet tükröz a *gógös* melléknév, illetve a *fenn hordja az orrát*, *magasan hordja az orrát* szólások keletkezése is.

heveder [1395 k.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'szíj, amellyel a nyeret felcsatolják a lóra' lehetett.

hevenyében [1565] 'hirtelen' Megszilárdult ragos alakulat, a *hő* főnév *hev-* alakváltozatának *-n* határozóraggal ellátott formájához birtokos személyjel és a *-ben* határozórag járult. A szó belseji *n > ny* hangváltozásra vö. *annyi*, *enyém*. A 'forróság' > 'hirtelen cselekvés, valaminek új volta' jelentésváltozásra vö. (*azon*) *melegében*. Hasonló jelentésváltozások más nyelvekben is megfigyelhetők, vö. német *brühwarm* 'azon melegében', francia *une nouvelle toute chaude* 'friss (tulajdonképpen: egészen meleg) hír'. A nyelvújítás korában tudatos szóalkotással, elvonással jött létre a *heveny* 'forróság; akut' [1750], majd ebből a *vadász* : *vadászik*, *halász* : *halász(ik)* mintájára a *hevenyész* [1836], mely eredetileg névszó is lehetett, mai nyelvünkben már csak igeként él, és melléknévi származéka a *hevenyészett* [1840].

hever [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg egy önállóan nem adathatózó tő származéka. A tő ismeretlen eredetű, végződése pedig az *-r* gyakorító ige képző. Eredeti jelentése '(tétlenül) fekszik' lehetett. Melléknévi igenévi származékának, a *heverő*-nek [1439 tn., 1585] 'pamlag' jelentése a *heverő ágy* szókapcsolat [1708] jelzőjének önállósulásával, jelentéstepadással jött létre. Gyakori származékai még a *heveredik* [1513] és a *heverészik* [1578].

hévíz [1214 tn., 1327] Összetett szó, melynek előtagja a *hő* főnév *hé* vagy *hév* alakváltozata, utótagja pedig a *víz* főnév. Ma elsősorban helynevekben él, 'meleg vizű forrás' jelentésében pedig a geológia és a földrajz műszava.

hézag [1456 k.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Töve feltehetőleg a *hiú* szó *hé-* alakváltozata lehet. Végződése a -g névszóképző, vö. *balog*, *kéreg*. A szó belseji *z* szerepe nem világos. Ma is élő származéka a *hézagos* [1585].

hiába [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *hiú* szó *hi-* ~ *hé-* töv változatának *-ba* határozóragos alakja. A szó belseji *a* (*ja*) birtokos személyjel lehet, esetleg *-á* latívuszrag. Hasonló szemléletre vö. latin *cassus* : *incassus*, francia *vain* : *en vain*: 'üres' : 'hiába'.

hiányos [1513] Származékszó, a *hiján* alakból alakult az *-s* melléknévképzővel. A szó belseji *n > ny* hangváltozásra vö. *enyém*, *hevenyében*. A *hiány* főnév [1758] a nyelvújítás korában keletkezett elvonással. Hasonló alakulásmódra vö. *által* : *átalány*, *magán* : *magány*. Igei származéka a *hiányol* [1833].

hiba [1560 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. szlovén *hiba* 'fogyatékoság, hiba', szlovák *chyba* 'hiba, tévedés, fogyatkozás, mulasztás', ukrán *xuđa* [hiba] 'hiba, hiányosság', nyelvjárási 'fogyatékoság'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. óind *kṣōbhas* 'megingás, megrendülés', újperzsa *āšōb* 'zűrzavar, tumultus'. Gyakori származékai a *hibázik* [1630], a *hibás* [1655] és a *hibáztat* [1770].

hibban [1621] 'billen, zuhan; megbolondul' Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Feltehetőleg a megbillenés, megcsúszás hanghatását adja vissza. Végződése az *-an* mozzanatos ige képző. Ma elsősorban a *meg-* ige kötővel 'megbolondul' jelentésben használatos [1865].

hibrid [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Hybride*, *hybrid*, angol *hybrid*, francia *hybride*: 'hibrid'. Vö. még: latin *hybrida*, *ibrida* 'hibrid egyed'. A szó tisztázatlan eredetű. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

híd [1009 tn., 1183] Alán jövevényszó, vö. oszét *χīd*, *χēd* 'híd'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óind *sētū-* 'töltés, híd, sorompó', izlandi *seiðr* 'szalag, kötel' Az átvett alak **χīd* lehetett. A *híd*, amint toldalékolása ma is mutatja (*hidra*, *hidat*), mély hangrendű szóként került be a magyarba; ez azzal is magyarázható, hogy az átvétel idején a szó eleji *χ* mély hangrendű szavakban fordult elő. Jelentései közül a 'rögzített fogpótló készítmény', illetve az 'egy fajta testhelyzet a tornában és a birkózásban' német mintára alakult. Származékai a *hidas* [1208 tn., 1556], az (*által-*, *át-*)*hidal* [1590] és a *hidász* [1827].

hideg [1138 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg egy önállóan nem adatható relatív tő származéka. E relatív tő végződése a *-d* gyakorító képző lehetett. Az abszolút szótó ismeretlen eredetű, összefügghet a *hiedelem*, *hűl*, *hűvös* szavak töveivel. Végződése a *-g* névszóképző, vö. *beteg*, *meleg*. Jelentései közül az 'alacsony hőmérsékletű' lehetett az eredeti, a hőérzés kifejezéséből a lelkiállapotra utaló jelentés kialakulására vö. *hűvös viszony*, *meleg fogadtatás*. Ez a jelentésfejlődés más nyelvekben is megfigyelhető, vö. német *kalt* 'hideg; részvétlen, érzéketlen', francia *froid* 'hideg; hidegség, a hideg; tartózkodó, kimért; hűvös magatartás'. Gyakori származékai a *hidegség* [1372 u.], a *hidegül* [1416 u.] és a *hidegedik*, *hidegszik* [1517].

hideglelés [1474] Összetett szó, előtagja a *hideg* melléknév, utótagja pedig a *lel* 'talál' ige származéka. Az összetétel a *hideg leli* 'láza van' szókapcsolat [1416] alapján keletkezett. Végződése az *-és* névszóképző. A *lel* ige használata ebben a szerkezetben azzal a pogánykori hiedelemmel magyarázható, hogy az ember akkor betegszik meg, ha a betegség szelleme megtalálja.

hidegvérű [1757] Német mintára keletkezett összetett szó (*hideg* + *vérű*), vö. német *kaltblütig* 'hidegvérű', ez a *Kaltblut* 'hidegvérű ló', régi nyelvi 'nyugalom, szenvedélymentesség' származéka. Megfelelői más nyelvekben is kimutathatók. Állattani szakkifejezésként is használatos.

hidra [1602] 'egy fajta vízi állat; víziszörny <a mitológiában>' Latin jövevényszó, vö. latin *hydra* 'vízikígyó, víziszörny <a mitológiában>; a Hidra csillagkép', újkori latin *Hydra (vulgaris)* '(közönséges) hidra, édesvízi polip'. A szó végső forrása a görög, a Héraklész által legyőzött lernai víziszörny neve volt. Megfelelői számos nyelvben előfordulnak.

hidrogén [1798] Nemzetközi szó, vö. német *Hydrogen*, angol *hydrogen*, francia *hydrogène*: 'hidrogén'. Az elnevezés L.-B. Guyton de Morveau francia vegyészről származik, ő alkotta meg a görögre visszavezethető *hidro-* töből a vegyészben gyakori *-gen(e)* képzővel. A francia terjesztette el számos nyelvben; a magyarba elsősorban a német vegyészeti szakirodalomból került át.

hiedelem [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A tő ismeretlen eredetű, összefügghet a *hideg*, *hűl*, *hűvös* szavak töveivel. Végződése a *-delem* névszóképző, vö. *fejedelem*, *veszedelem*. Eredeti jelentése valószínűleg 'hűvösség, hideg' volt, ebből fejlődött egyrészt a 'felüdülés, enyhülés', másrészt az 'ármék', majd az 'időjárás ellen védelmező hely' és 'védelem, oltalom' alapján a 'bizodalom; valakiben való hit'. A 'hit' és a 'vélemény' jelentések alakulását már a *hisz* ige is befolyásolta. Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekben is kimutatható, vö. latin *frigus* 'hűvösség': *refrigerium* 'lehűtés; felüdülés, vigasztalás'. Régi származéka a *hiedelmez* [1416 u.].

hiéna [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *hyaena*, *yaena*, hazai latin *hyaena*: 'hiéna'. A latin szó végső soron görög eredetű. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók.

híg [1510] Ismeretlen eredetű. Első adatható jelentései 'hajlékony' és 'csaknem folyékony, lágy <anyag>', a 'tartalmatlan' ebből hasonlóságon alapuló jelentésátvitellel fejlődhetett. Igei származékai a *hígít* [1560 k.] és a *hígul* [1592].

higany [1828] Származékszó, mely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre. Töve a *híg*, végződése pedig az *arany* szó alapján feltett *-any* névszóképző, vö. *horgany* 'cink' [1829]. Bugát Pál alkotta meg a nyelvújítás idején. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a higany szobahőmérsékleten folyékony halmazállapotú.

higgad [1544] Származékszó, alapszava a *híg* melléknév, végződése pedig a *-d* igeképző, vö. *víg*: *vigad*. A szó belseji *g* megkettőződése két magánhangzó közötti helyzetben gyakran bekövetkezik. Eredeti jelentése 'tisztul, leülepedik <folyadék>', 'lehül', 'hígul' volt, ma leggyakoribb 'ideges, izgatott állapota szűnőben van, megnyugszik' jelentésének kialakulása magyarázható azzal, hogy a vízre vagy más folyadékra vonatkozó kifejezéseket sokszor használjuk különböző lelkiállapotok jellemzésére is, vö. *felháborodik*, *kedélyhullámszás*, *forr benne a méreg*.

hiján [1507] Megszilárdult ragos alakulat, a *hija* *-n* határozóragos alakja, amely már korán állandósult névutói szerepben. A *hija* [1527] relatív tő a régi nyelvi *hiu* 'üresség' *hé- ~ hí-* tövének birtokos személyjeles alakja.

hím [1093–1095 tn. (?), 1395 k.] 'nem nőstény; férfi' Ósi, uráli eredetű szó, vö. vogul *kom* 'férfi', zürjén *komi* 'komi' <a zürjének saját elnevezése>, szelkup *kup*, *kum* 'ember'. A feltehető uráli alapalak **koje-m3* 'ember, férfi'. A **-m3* uráli kori névszóképző lehetett, a szótőre a megfelelőket vö. *here*. A *hím* eredetileg mély hangrendű szó volt, az ősmagyar **i* >

ómagyar *i* hangváltozás eredményeképpen vált magas hangrendűvé, de toldalékolásában egészen a 17. századig ingadozás figyelhető meg: mind a magas, mind a mély hangrendű toldalékokra vannak példáink.

hím² [1093–1095 tn. (?), 1296] '(kivarrt) díszítés, minta' Ismeretlen eredetű. Gyakori származékai az *-s* melléknévképzővel alakult *hímes* [1200 k. tn., 1479], és a *-z* igeképzővel létrejött *hímez* [1584].

himbál [1748] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. A *tő* ismeretlen eredetű, azonos a *hinta*, *hintó* tövével. Végződése a *-bál* gyakorító igeképző, vö. *kiabál*, *lóbál*. Gyakori származéka a *himbáló(d)zik* [1748]. A *himba* 'gép kiegyensúlyozó mozgású alkatrésze' főnév [1792] elvonással keletkezett a *himbál* ige alapján. A műszaki szaknyelvben használatos, ezenkívül nyelvjárásaink is ismerik 'libikóka' jelentésben.

hímez-hámoz [1566] Összetett szó. Eredeti alakja *ímez-ámoz* lehetett, ennek előtagja az *íme* indulatszó *ím* változata, utótagja pedig az *ám* nyomatékosító indulatszó, vö. *ímmel-ámmal*. Mindkét tag végződése a *-z* igeképző. Jelentése 'ímet-ámot mond' lehetett, ebből fejlődhetett a 'kertel'. A szó eleji *h* megjelenését a népetimológia magyarázhatja, az ikerszó tagjait a *hím²* '(kivarrt) díszítés, minta', illetve a *hámoz* szavak származékainak vélték. Az abszolút *tő* azonos a *hint* tövével, relatív töve *-l* igeképzőre végződik.

himlő [1470 k.] Származékszó, amely szófajváltással keletkezett. A régi nyelvi *himlik -ő* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy az ilyen betegségek tünete a bőrön elszórtan megjelenő kiütések kialakulása. Az ehhez hasonló szemléletű megnevezések más nyelvekből is adathatók, vö. orosz *сыпаль* [szipaty] 'szór, hint' > *очна* [oszpa] 'himlő'.

himnusz [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *hymnus*, középkori latin *hymnus*, középkori latin, hazai latin *ympnus*, egyházi latin, hazai latin *ymnus*: 'dicsének'. A latin szó forrása a görög. Megfelelői számos más nyelvben is megtalálhatók. A magyar nemzeti himnusz szövegét 1823-ban Kölcsey Ferenc írta, zenéjét 1844-ben szerezte Erkel Ferenc.

himpellér [1505] 'csirkefogó; kontár' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *himpler*, *hümpeler*, *hümpelre* 'lassan dolgozó, lusta személy; (céhen kívüli) kontár; semmirekellő, mihaszna fickó', bajor-osztrák *himpler* 'kontár'. Ezek a német régi nyelvi *humpelen*, *hümpelen* 'nehézkésen jár, botorkál; dolgát rosszul végzi, kontárkodik' ige származékai. Régi nyelvi szó.

hímpor [1794] 'virágpor; természetes szépség' Összetett szó, mely tudatos szóalkotás eredményeképpen jött létre a nyelvújítás korában. Előtagja a *hím'* 'nem nőstény, férfi' főnév, utótagja pedig a *por* főnév. Ma elsősorban 'a lepkék hártás szárnyát fedő finom pikkelyek' jelentésében [1843] él biológiai műszóként.

hínár [1367 tn., 1560 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg egy önállóan nem adatható *tő* származéka. A *tő* ismeretlen eredetű, végződése az *-ár* névszóképzőnek látszik.

hindu [1851] Nemzetközi szó, vö. német *Hindu*, angol *Hindu*, *Hindoo*, francia *Hindou*: 'hindu'. Az újperzsából terjedt el, vö. újperzsa *hindu* 'indiai', ez utóbbi az újperzsa *Hind* 'India' helynév származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Ide kapcsolható a *hindi* 'a legelterjedtebb indiai nyelv' [1852] is, ami szintén nemzetközi szó, vö. német *Hindi*, angol *Hindi*, francia *hindi*: 'hindi'.

hint [1372 u.] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. A *tő* ismeretlen eredetű, azonos a *himlő* abszolút tövével, és esetleg összefügg a *hinta*, *hintó* tövével. Végződése a *-t* műveltető igeképző. A szó belseji mássalhangzó eredetileg *m* lehetett, vö. *romlik* : *ront*, *bomlik* : *bont*.

hinta [1405 k.] Származékszó, szófajváltással keletkezett. Töve az a *hint* 'himbál, ringat' ige (vö. *himbál*), melynek szó belseji magánhangzója *i* volt, végződése pedig az *-a* melléknéviigenév-képző. Alaktani felépítésére vö. *csusza*, *hulla*. Gyakori származéka a *hintázik* [1566 ?, 1708].

hintó [1494 (?), 1500 k.] Belső fejlemény, valószínűleg egy jelzős szerkezet jelzőjének önállósulásával keletkezett, vö. *hintó szekér* [1405 k.]. A *hintó* ebben az esetben a *hint* 'himbál, ringat' ige (vö. *himbál*) *-ó* melléknéviigenév-képzős származéka. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy az ilyen kocsinak eredetileg szíjakon függő, himbálózó ülése volt. Nem zárható ki teljesen az sem, hogy a *hintó* közvetlenül a melléknévi igenévi alak főnevesülésével keletkezett, ebben az esetben feltehető, hogy a *hinta* szóhasadásos párja. A horvát-szerb *hintov*, szlovák *hintov*, román nyelvjárási *hinteu*: 'hintó, kocsi' a magyar szó átvételei.

hír [1211 tn. (?), 13. század eleje] Ismeretlen eredetű. Igen régi származékainak nagy száma alapján arra következtethetünk, hogy szókincsünknek régi eleme, vö. *hirdet* [1372 u.], *hirhedik* [1372 u.], *hirdetés* [1405 k.], *híres* [1416 u.], *híresség* [1416 u.]. A nyelvújítás korában újabb származékai keletkeztek: *híresztel* [1792], *hírmők* [1795], *hírlík* [1846] és *hírhedt* [1836], az utóbbi később pejoratív értelművé vált.

hírforrás [1804] Összetett szó, melynek előtagja a *hír*, utótagja pedig a *forrás* főnév. Kialakulásához a német is mintául szolgálhatott, vö. német *Nachrichtenquelle* 'hírforrás' (*Nachricht* 'hír' + *Quelle* 'forrás'). Hasonló típusú összetett szavaink még a *hírlap* [1808] és a *hírközlés* [1836]. Ez utóbbiak fejlődésére is hatással lehetett a német, vö. német *Nachrichtenblatt* 'hírlap' (*Nachricht* 'hír' + *Blatt* 'lap') és *Nachrichtenübermittlung* 'hírközlés' (*Nachricht* 'hír' + *Übermittlung* 'közlés').

hírharang [1616] 'hírhordó, pletykás személy' Összetett szó, melynek előtagja a *hír* főnév, utótagja pedig a *harang* főnév. Az elnevezés alapja az, hogy a múltban a harang a kommunikáció egyik legfontosabb eszköze volt. Hasonló szemléletet tükröz a német régi nyelvi *glocke* 'pletykás személy'. Pejoratív értelmű szó.

hirig [1888] 'verekedés' Jiddis jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *hariga*, *harige* 'gyilkosság'; vö. még: német argó *harigo*, *harige* 'ugyanaz'. A jiddis szó a héberből származik. Az első szótag *i* hangja talán hasonulással magyarázható. Vulgáris használatú szó.

hírmondó [1527] Összetett szó, melynek előtagja a *hír* 'újdonság, hír' főnév, utótagja pedig a *mond* ige -ó melléknéviigenév-képzős alakja. Ma már elavulóban van, elsősorban a *hírmondója sem maradt* 'senki, illetve egy sem maradt' kifejezésben él. Szerkezetét tekintve hasonló típusú összetételek a *híradó* [1781] és a *hírvivő* [1823].

hírnév [1519 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *hír* 'jó hír' főnév, utótagja pedig a *név* 'tisztesség, becsület' szó. A *perpatvar*, *hadsereg*, *szóbeszéd* és a *rabszolga* szavainkhoz hasonlóan itt két rokon értelmű kifejezés összetételéről van szó.

hirtelen [1278 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a *hír* főnév *-telen* fosztóképzővel ellátott alakja. Az eredeti 'hír, tudomás nélkül(i)' jelentés alapján fejlődött a mai 'váratlan(ul), gyors(an)'. Igen régi származéka a *hirtelenkedik* [1416 u.] és a *hirtelenség* [1416 u.].

história [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *historia*, hazai latin *istoria*: 'hír, tudomás valamiről; történet, történelem; történelmi mű'. A latin szó végső forrása a görög. Származéka, a *historikus* [1559] szintén latin jövevényszavunk, vö. latin *historicus* 'történeti, történelmi; történetíró'.

hisz [1220 tn., 1372 u.] 'a valósággal egyezőnek tekint' Ismeretlen eredetű, korai előfordulása és származékainak nagy száma arra enged következtetni, hogy ősi szavunk, rokon nyelvi megfelelői azonban nem mutathatók ki. Különböző jelentéseinek fejlődésére vö. latin *credere* 'valakire valamit bíz, rábíz; valakiben bízok, valakinek hisz; valamit igaznak tart; vél, gondol', francia *croire* 'hisz, elhisz; valakinek hisz, valamiben, valakiben hisz; gondol, vél, feltételez'. Korai származékai közül ma is él a *hivő* [1267 tn. (?), 1416 u.], a *hihetetlen* [1372 u.], a *hitetés* [1416 u.] és a *hihető* [1527]. A *hiszékeny* [1781] a nyelvújítás korának terméke.

hiszen [1519] Szófajváltással keletkezett, egy ragozott igealak alapján, a *hisz* ige kijelentő módú, jelen idejű, egyes szám 1. személyű *hiszem* alakjából. A szóvégi *m > n* hangváltozásra vö. *talán*. Kezdetben tárgyas alárendelő összetett mondatok főmondata volt, a mondatátár eltolódásának következményeként vált kötőszóvá, hasonlóképpen, mint a *hadd* és a *lám*. A *hisz* 'hiszen' [1808] szórövidüléssel jött létre.

hisztéria [1811] Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *hysteria* 'méhbaj, egy fajta idegbetegség'. A szó végső forrása a görög. A *hisztérika* [1793] és a *hisztérikus* [1855] szintén latin jövevényszavaink, vö. tudományos latin (*passio*) *hysterica* '(méhbajjal összefüggésbe hozott) idegbántalom, hisztéria', illetve tudományos latin *hystericus* 'méhbajban szenvedő, hisztériás'. A *hisztérika* eredeti jelentése 'méhbaj, hisztéria' volt, később jelent csak meg a ma leggyakoribb 'hisztériás nőszemély', melynek fejlődésére a *medika*, *tragika* szavak is hatással voltak. Elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él. Újabb származéka a szórövidüléssel és az *-i* játszi képzővel alakult *hiszti* [1930]. A képzőre vö. *cigi*, *csoki*. A *hiszti* szó maga is szócsalád alapja lett: igei származéka a *hisztizik* [1930], melléknévi pedig a *hisztis* [1959].

hit [1057 tn., 1372 u.] Származékszó. Alapja a *hisz* ige *hi-* tőváltozata, végződése pedig a *-t* névszóképző, ez utóbbira vö. *eszik > ét*, *tesz > tét*. Gazdag szócsalád alapja lett: *hites* [1138 tn. (?), 1506 k.], *hitű* [1211 tn. (?), 1416 u.], *hitetlen* [1372 u.], *hitelenség* [1372 u.], *hitetlenkedik* [1416 u.], *hiteget* [1519].

hitbizomány [1833] Tudatos szóalkotással keletkezett szóösszetétel, mely a nyelvújítás korában jött létre. Alapja a *hitre bizomány* kifejezés volt, ez utóbbi latin mintára alkotott szószerkezet, vö. tudományos latin *fidei commissum* 'hitbizomány', azaz 'valakinek a hitére, hűségére bízott dolog'. Ma a történelem szakszókincsébe tartozik.

hítel [1493 k.] Származékszó, alapszava a *hisz* ige *hi-* töváltzata, végződése pedig a *-tel* névszóképző, vö. *eszik* > *étel*, *vesz* > *vétel*. Eredeti jelentése 'valaminek az elhívése, hit' volt, ebből fejlődött 'bizalom', majd 'megbízhatóság', s végül 'pénzelőlegetés, kölcsön' jelentése. Ez utóbbit a nyelvújítók hozták vissza a nyelvhasználatba, s ők alkották meg a *hitelez* igét [1787] is. Korábbi származékai a *hiteles* [1519] és a *hitelesít* [1640].

hitvány [1138 tn. (?), 13. század eleje] 'csekély értékű; jellemtelen' Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'sovány' lehetett. Igen régi származéka a *hitványság* [1372 u.]. A román nyelvjárási *hitiön* 'sovány' magyar átvétel.

hitves [1589] Származékszó. Alapszava a *hit* 'becsület, becsületszó, eskü' főnév, végződése pedig az *-s* melléknévképző. A szó belseji *v* vagy az eredeti tövéghangzó nyoma, vagy esetleg névszóképző lehetett. A szó már igen korán főnévvé vált.

hiú [1214 tn. (?), 1372 u.] Belső keletkezésű szó, szófajváltással és jelentésselkülönüléssel jött létre a ma már csak nyelvjárásainkban élő *hiu* 'üresség, ür' [1519 k. (?), 1538] főnévből. Ez utóbbi szavunk vitatott eredetű: 1. Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *χōm* 'felborított csónak alatti tér', cseremisiz *palkom* 'ég(bolt)' (*pəl* 'felhő'), finn *komi*, *komo* 'üres, üreges; üreg'. A feltehető finnugor alak **ksm₃* 'üres, üreges; üreg'. A magyar *hiu* alak *o* > *i* > *i* és *m* > *β* > *u* hangváltásokkal fejlődött. Ez a magyarázat azért kérdéses, mert az ennek alapján eredetinek tartható 'üreg, hézag' jelentés a magyarban csak későn jelentkezik. 2. Belső fejlemény, szóhasadással jött létre a *hěj* szóból. A *hiu* 'padlás, padlástér' jelentése könnyen összefüggésbe hozható a *hěj* jelentésével, hiszen a tetőt régen fakéregből készítették, ennek a magyarázatnak azonban hangtani nehézségei vannak. A *hiú* melléknévi jelentése igen korán, már az ősmagyar korban kifejlődhetett. Származékai: *hiúság* [1372 u.], (*meg*)*hiúsul* [1829], (*meg*)*hiúsít* [1829].

hiúz [1395 k.] Ismeretlen eredetű. A magyar szókincsnek igen régi eleme lehet.

hív¹ [1372 u.] 'magához szólít, megszólít' Bizonytalan eredetű, esetleg ősi uráli kori szó, vö. jurák *χān-* 'hív valahová, kér valamit', jenyiszjeji *kaŋa-* 'ugyanaz', szelkup *kuera-* 'hív', motor *kagnam* 'kérem'. A feltehető uráli alapalak **kan₃-* vagy **kaŋ₃-* 'hív'. A magyar *v*, illetve a szamojéd adatokban előforduló *n*, *ŋ*, *Ř* és *g* esetleg visszavezethetők ugyanazon nazális hangra, a szó belseji **m* > *v* változásra, vö. *hatvan*, *név* szavainkat. E magyarázat bizonytalanságát az okozza, hogy a szó megfelelői csak a legtávolabbi rokon nyelvekből adathatóak. Származékai a *hivat* [1372 u.], a *hívás* [1416 u.], a *hivatlan* [1416 u.], a *hívhatatlan* [1456 k.], a *hívogat* [1508], a *hivatott* [1595], a *hivatás* [1783], a *hivatkozik* [1803] és a *hivatásos* [1905].

hív² [1372 u.] 'valakinek a követője' Szófajváltással és szóhasadással keletkezett, a *hű¹* 'hűséges, bizakodó' melléknév *hív* alakváltozatának főnevesülésével. Csak többes számú alakban vagy birtokos személyjellel ellátva fordul elő.

hivalkodik [1416 u.] Származékszó, alapszava a *hiú* 'üres', végződése pedig a *-lkodik* képzőbokor. A képzés módjára vö. *társ* > *társalkodik*, *úr* > *uralkodik*. Eredeti jelentése 'haszontalanul, hiábavalósággal tölti az idejét; tétlenkedik' volt, ez a *hiú* 'üres' jelentésének elavulása következtében változott meg. Régi származéka, a *hivalkodó* [1495 e.] esetében is kimutatható ez a jelentésváltozás: 'haszontalan, hiábavaló' [1495 e.], 'tetszelgő, kérkedő' [1733].

hivatal [1211 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *hív¹* 'magához szólít, megszólít' ige, végződése pedig a *-tal* névszóképző. A képzés módjára vö. *hoz* > *hozatal*, *iszik* > *ital*. Jelentésének fejlődésére vö. a német *Ruf* 'hívás' > *Beruf* 'hivatás, foglalkozás'. A 'tiszttség, méltóság' és a 'közügyekkel foglalkozó intézmény' jelentések kialakulására a német *Amt* 'tiszttség; közügyeket intéző intézmény' is hathatott. Származékai a *hivatalos* [1372 u.] és a *hivatalnok* [1833].

hizelkedik [1456 k.] Származékszó, melynek töve önállóan nem adatható. Az alapszó ismeretlen eredetű, a végződés pedig a *-lkedik* igeképzőbokor. A képzés módjára vö. *fésű* > *fésülködik*, *les* > *leselkedik*. A *hizeleg* változat [1816] a nyelvújítás korában keletkezett képzőhelyettesítéssel, hasonlóképpen, mint az *incselkedik* > *incseleg*.

hízik [1211 tn. (?), 1416 u.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *kōt*, *χūt* 'hízik', osztják *katəm* 'zsíros, kövér', *χottə-* 'hízik'. A feltehető ugor alapalak **kats-* 'hízik'. A szó belseji **t* > magyar *z* hangváltozásra vö. *ház*, *űz*. A szótó *i* magánhangzója eredetileg mély hangrendű volt, ezt a tőhöz járuló toldalékok hangrendje bizonyítja. Származékai a *hizlal* [1416 u.] és a *hizékony* [1820].

hó¹ [1138 tn. (?), 1372 u.] 'egy fajta téli csapadék' Ősi, uráli kori szó, vö. votják *kjm* 'vékony, friss hó', jurák *ɣaw?* 'puha havon képződő, vékony, kemény hóréteg', kamassz *kamo* 'ugyanaz'. A feltehető uráli alapalak **kums* 'vékony hó'. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *fű, lé* szavainkat. Régi származékai a *havas* [1200 k. tn., 1231], a *havasi* [1469 tn. (?), 1560 k.] és a *havazik* [1708]. A *havas* 'majdnem mindig hóborította (fátlan) hegy' szófajtváltással jött létre a *hó* melléknévi származékából. Hasonló fejlődésre más nyelvekben is található példa, vö. horvát-szerb *snežnik*, cseh régi nyelvi *sněžnik*: 'ugyanaz'.

hó² [1152 tn. (?), 1372 u.] 'hónap' Ősi, uráli kori szó, vö. osztják *ɣǎw* 'hónap', mordvin *kov, koŋ* 'hold, hónap', finn *kuu* 'ugyanaz', tavgi *kīlada* 'hónap'. A feltehető uráli alapalak **kuŋe* 'hold, hónap'. A szó belseji uráli **ŋ* > magyar *Ŕ* hangváltozásra vö. *nő², vő* szavainkat. Származékai a *havas* [1416 u.] és a *havi* [1560 k.].

hó³ [1558] <indulatszö> Hangutánzó eredetű szó, mely akaratlan hangkitörésből keletkezhetett. Összefügg a *haj* és az egykori irodalmi nyelvi *ha* [1479] indulatszavakkal, az utóbbival pedig nyelvjárásainkban összetételt is alkot: *hóha* 'állj!' (ritkán megszólításként is használatos) [1702]. A köznyelvben gyakran fordul elő kettőzött alakban is: *hóhó* [1558]. Egyrészt érzelmeket tükrözhet, mint például a csodálkozás, öröm vagy az iszony, másrészt alkalmas az akarat (megállítás, megszólítás) kifejezésére is. Hasonló, hangutánzó eredetű indulatszavak más, nem rokon nyelvekben is találhatóak.

hobby [1946] Angol jövevényszó, vö. angol *hobby* 'veszőparipa, hóbort, passzió, kedvenc időtöltés', régi nyelvi 'kis hátasló, póniló'. Az angol szó a *Robin* személynév becéző *Hobby* alakjának köznevesüléséből származik. A *Robin* nevet gyakran adták munkára használt lovaknak. A 'póniló' jelentésből a 'játékló, vesszőparipa', majd később a 'játékos időtöltés' jelentéseken keresztül fejlődött a legtöbb nyelvben általános 'kedvenc foglalatosság'. A *lovagol* ige bizalmas nyelvhasználatban gyakori 'makacsul hangoztat, ismételtet valamit' jelentése is hasonló módon fejlődhetett a *vesszőparipa* hatására.

hóbortos [1803] Származékszó, egy önállóan ki nem mutatható szótó *-s* melléknévképzős alakja. A szótó maga is származékszó, melynek adatolatlan töve feltehetőleg a *habog* tövével függ össze, végződése pedig az *-r* gyakorító igeképző, a képzés módjára vö. *hőbörög*. A szó belseji *t* szerepe nem világos. A *hóbort* főnév [1821] valószínűleg elvonással keletkezett.

hoci [1863] Összetett szó, melynek előtagja a *hoz* ige felszólító módú alakja (*hozd*), utótagja pedig az önállóan nem adatható *-sza, -sze* nyomatékosító szócska, amely a *nesze, nosza*, nyelvjárási *addsa* 'add ide!' utótagjaként is megfigyelhető. A *hoci* alak fejlődését a nyelvjárási *hocc ide!* 'hozd ide!' szerkezet is befolyásolhatta. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

hód [1138 tn., 1236] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *koitól, kuitól, ɣuntal'* 'hód'. A feltehető ugor alapalak **kumts* vagy **kuntz* 'hód', ez jövevényszó lehet egy ótörök nyelvből, vö. ujjur *qunduz*, oszmán-török *kunduz*: 'ugyanaz'. A szó belseji **nt* > magyar *d* hangfejlődésre vö. *ad, had*. A szó belseji magánhangzó megnyúlása már a magyarban történt.

hodály [1770] Jövevényszó, valószínűleg a román nyelvből, vö. román *hodaie, odaie* 'szoba; juhakol'. A román szó oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *oda* 'szoba, kamra' régi nyelvi 'janicsárkaszárnya'. Bár a magyar szó megfelelői több balkáni nyelvben is megtalálhatók, a románból való származtatást támasztja alá a szóföldrajz, illetve az a tény, hogy ez a szó a juhászorkodás szóincsébe tartozik. Ma elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él 'nagy, rideg épület, helyiség' jelentésben [1846].

-hodik/-hedik/-hődik [1372 u.] Igeképzőbokor. Általában főnévi alapszóból visszaható jellegű, 'valamilyenné lesz, válik' jelentésű származékokat képez. A *-h* denominális igeképző és a kezdő értelmű *-d* gyakorító képző kapcsolatából keletkezett feltehetően még az ősmagyar kor végén. Kevés régies használatú szavunk őrizte meg, inkább melléknévi igenévi továbbképzésben mutatható ki, pl. *hírhedt, büzhödt, vénhedt*. A *bűnhődik*-ben a hosszú mássalhangzó feltehetően másodlagos nyúlás eredménye. Teljesen elavult todalék.

hódol [1470] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *holden* 'jóindulatúvá, hajlandóvá, szolgájává, alattvalójává tesz; szolgai hűséget fogad; (tisztelettel) adózik', német *huldigen* 'hódol'. A német szavak a középfelnémet *hulde* 'jóindulat, hűség, szolgálatkészség, hódolat' főnév származékai. Régi származéka a *hódoltság* [1642]. A *hódít* [1650 k.] a *hódol* alapján jött létre a *csendül* > *csendít, feszül* > *feszít* típusú igepárok mintájára.

hodzsa [1575] 'mohamedán hitoktató' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *hoca* 'mohamedán pap, hitoktató'. A török szó a perzsából származtatható, vö. újperzsa *hwāja* 'ugyanaz'. Ma a történettudomány szakszókincsébe tartozik.

hogy¹ [12. század vége] <kérdőszó> Belső fejlemény, alakulásmódja azonban bizonytalan. Származékszó, melynek alapszava egy ősi, uráli eredetű kérdő-vonatkozó névmástő, vö. vogul *kōn* 'mikor?', osztyák *kot* 'hol?', zürjén *kjź* 'hogyan?', mordvin *kona* 'melyik?', finn *kussa* 'hol?', jurák *χūna* 'hol?', szelkup *kuu* 'hová?'. A feltehető uráli alak **ku-* (~ **ko-*) 'ki?', 'melyik?', 'mi?'. Fejlődésének menetére többféle magyarázat is van: 1. A névmástő *-l* ablatívuszragos alakja szilárdult meg, az *-l* először palatalizálódott (*l* > *ly*), majd réshanggá vált (*ly* > *gy*). Az ablatívuszragos alakra vö. *hol*. 2. A *-gy* névmásképzővel alakult származékszó, vö. *így*, *úgy*. Ez esetben a *hogy* eredetileg névmás lehetett, és határozói használatban válhatott határozószóvá. Kezdetben mód-, illetve állapothatározóként használták, vonatkozó kötőszói használata összetett mondatokban, a mondathatár eltolódásával alakult ki. Hasonló fejlődésre más nyelvekben is találunk példákat, vö. latin *quomodo*, német *wie*, orosz *как* [kak]: 'hogyan?', 'amint', 'ahogy'. Származéka a *hogyan* [1724].

hogy² [12. század vége] <kötőszó> Szófajtváltással keletkezett a *hogy* 'hogyan, mennyire' alapján jelentéskülönüléssel. Alárendelő mellékmondatokban homályosult el módhatározói jelentése, és így vált az egyik leggyakrabban használt kötőszavunkká.

hóhányó [1946] Vitatott eredetű. 1. Cigány jövevényszó, vö. cigány *chochano*, *hohano*, *choheno* 'hazudós, csaló; hazug, szélhámos'. A magyar nyelvérzék a *hó* és a *hányó* összetételének érzékelt, vö. *hóhányó* 'hólapátoló' [1895]. 2. Német mintára keletkezett összetett szó (*hó* + *hányó*), vö. német argó *Schneeschaufler* 'fehérmémitolvaj' (tulajdonképpen *Schnee* 'hó' + *Schaufler* 'lapátoló').

hóhér [1426 tn., 1493 k.] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák régi nyelvi *hāher*, *hōhər*, középfelnémet *hāhsre*, magyarországi korai újfelnémet *hacher*: 'halálos ítélet vagy kínzóbüntetés végrehajtója'. A német főnevek a középfelnémet *hāhen* 'akaszt' ige származékai. A 'vérengző ember' jelentés [1755] hasonlóságon alapuló jelentésátvitellel fejlődött.

hóka [1709 tn., 1764] Származékszó, alapszava a *hó* 'hold' főnév, végződése pedig a *-ka* kicsinyítő képző. Hasonló szemléleten alapul a nyelvjárási *hódas* ~ *hódos* 'fehér foltos homlokú <ló>' megnevezés kialakulása, valamint az a tény is, hogy *csillag* szavunknak is él 'ló, szarvasmarha homlokán levő kerekded fehér folt' jelentése. Ez a szemlélet más nyelvekben is megfigyelhető, vö. német *Stern*, angol *star*, orosz *звездочка* [zvezdocska]: 'csillag; ló homlokán levő folt'.

hokedli [1864 k.] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bécsi német *hockerl* 'kis, támlátlan szék'. Ez a német *Hocker* 'ugyanaz' kicsinyítő képzős származéka. A *-dli* végződés kialakulására vö. *karmonádli*, *nokedli*. Elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él.

hoki [1900] Nemzetközi szó, vö. német *Hockey*, angol *hockey*, francia *hockey*: 'hoki'. Ismeretlen eredetű szó, az angolon keresztül terjedt el. A *jéghoki* [1937] német vagy angol mintára keletkezett összetett szó (*jég* + *hoki*), vö. német *Eishockey* 'jéghoki' (*Eis* 'jég' + *Hockey* 'hoki'), illetve angol *ice-hockey* 'jéghoki' (*ice* 'jég' + *hockey* 'hoki'). A bizalmas nyelvhasználat szava.

hókuszpókusz [1725–1764] Német jövevényszó, vö. német *Hokuspokus* <bűvészkedés közben használt varázsigé>. A német szó tisztázatlan eredetű, megfelelői más nyelvekben is megtalálhatók, vö. angol *hocus-pocus*, román *hocus-pocus*: 'ugyanaz'. Bűvészek, vándormutatványosok terjeszthették el.

hol [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat, a *hogy¹* kérdőszó tövének *-l* ablatívuszragos alakjából keletkezett. Az eredeti kérdő névmási használat mellett határozatlan helyhatározói, illetve vonatkozó névmási funkciója is volt, kötőszói szerepe a legújabb keletű.

hold¹ [1211 tn. (?), 1372 u.] 'Földünk mellékbolygója' Származékszó, alapszava a *hó* 'hold, hónap' főnév, végződése pedig a *-d* kicsinyítő képző. A szó belseji *l* utólagos betoldás eredménye, vö. *ács* ~ nyelvjárási *álcs*, *boldog*. Származéka a *holdas* [1211 tn. (?), 1510].

hold² [1367] 'egy fajta területmérték' Jelentéskülönüléssel keletkezett a régi nyelvi *holdá* 'másnapra, holnap' [1416 u.] főnév alapján. Ez utóbbi megszilárdult ragos alakulat, mely a *hold* 'reggel, hajnal' főnév *-á* latívuszragos alakjából jött létre. A *-d* e szó esetében is kicsinyítő képző, a *hol* 'ugyanaz' szótó mai nyelvünkben a *holnap* szóban él. A 'területmérték' jelentés kialakulása azzal magyarázható, hogy egy igával egy nap alatt ekkora területet lehetett felszántani. Hasonló

jelentésfejlődés más nyelvekben is előfordul, vö. német *Morgen*, horvát-szerb *jutro*: 'reggel; egy fajta földterület-mérték, hold'. A szlovák *hold* és a román *holdă*: 'egy fajta területmérték' átvételek a magyarból.

holdkóros [1826] Német mintára alkotott összetett szó (*hold* + *kóros*), vö. német *mondsüchtig* 'alvajáró, bolond' (*Mond* 'hold' + *süchtig* 'beteg'). A német szó a kései latin *lunaticus* 'ugyanaz' alapján jött létre. Az elnevezés alapja az a feltételezés lehetett, hogy az ilyen betegség és a holdfény között összefüggés van. Nyelvújítás kori szó.

holland [1533] Idegen nyelvű tulajdonnév köznevesüléséből keletkezett szavunk, vö. német *Holland* (földrajzi név), francia *Hollande* (földrajzi név), olasz *Olanda* (földrajzi név): 'Hollandia'. Az ország megnevezése a holland grófság nevére, a holland régi nyelvi *Holdland*, *Holtlant* 'fás, erdős vidék' szóra vezethető vissza. A *holland* szó alakulásában a magyar *Hollandia* [1533] földrajzi névből való elvonás is szerepet játszhatott. Ez utóbbi forrása a latin, vö. latin *Holandia* 'ugyanaz'.

holló [1220 tn. (?), 1395 k.] Ósi, uráli kori szó. A tőhöz vö. vogul *kolā-k*, osztyják *кәләк*, jurák *χṽlī*, szelkup *kulé*: 'holló'. A feltehető uráli alak **kuls(-k3)* 'ugyanaz', hangutánzó eredetű lehetett. A **-k3* képző az ugor, vagy esetleg már az uráli korban a szótőhöz járulhatott, ennek folytatója a magyar *-ó* végződés is. A szó belseji *l* két magánhangzó közötti helyzetben hosszúvá vált. Származékai a *hollós* [1220 tn. (?), 1336] és a *hollócska* [1416 u.].

holmi [1584] Összetett szó, előtagja a *hol* 'valahol', utótagja pedig a *mi* 'valami' névmás. Határozatlan névmásból vált főnévvé.

holnap [1416 u.] Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *hol* 'reggel, hajnal', utótagja pedig a *nap* főnév. A *hol* előtag ősi, uráli kori szavunk, vö. vogul *kol* 'reggel', osztyják *χōtnə* 'holnap, reggel', szelkup *kar* 'a reggel'. A feltehető uráli alak **kuōs* 'reggel'. A 'reggel' > 'holnap' jelentésfejlődésre vö. horvát-szerb *jutro* 'reggel': *sutra* 'holnap', német *der Morgen* 'a reggel': *das Morgen* 'a holnap'. Az időt kifejező főnevek gyakran válnak határozószóvá. Származéka a *holnapi* [1416 u.]

holott [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja a *hol*, utótagja pedig az *ott*. Az utótag szerepe eredetileg csupán nyomatékosítás volt. Az összetételt kezdetben helyhatározószóként használták a *hol*-hoz hasonlóan. Vonatközi értelmű használata alapján fejlődött időhatározói alárendelő kötőszói funkciója, majd megengedő kötőszói szerepe.

holtrészeg [1789] Összetett szó, melynek előtagja a *holt*, a *hal* ige melléknévi igenévi alakja, utótagja pedig a *részeg* melléknév. Az előtag jelentése itt 'egészen, teljesen'. Hasonló összetételek még: *holtfáradt* [1897], *holtsápadt* [1897], *holtbizonyos* [1908] és *holtbiztos* [1942 e.]. Az ilyen összetett szavak kialakulását német minta is befolyásolhatta, vö. német *totenbleich* 'holtsápadt' (*toten* 'holt' + *bleich* 'sápadt') és *totenmüde* 'holtfáradt' (*toten* 'holt' + *müde* 'fáradt').

holtverseny [1860] Összetett szó, előtagja a *hal* ige *holt* melléknévi igenévi alakja, utótagja pedig a *verseny* főnév. A *holt* előtag jelentése itt 'eldöntetlen, eredmény nélküli'. Hasonló összetételek még: *holtpont* [1900], *holtjáték* [1914]. Ezek létrejöttében német mintának is szerepe lehetett, vö. német *totes Rennen* 'eldöntetlen verseny' (*totes* 'holt' + *Rennen* 'verseny') és *Totpunkt* 'holtpont' (*Tot* 'holt' + *Punkt* 'pont').

holtsúly [1883] 'vágott állat súlya a belső részek, a fej és az alsó lábszárak nélkül' Összetett szó, előtagja a *holt*, a *hal* ige melléknévi igenévi alakja, utótagja a *súly* főnév. Az előtag jelentése itt 'használatlan, haszontalan'. Hasonló összetételek még: *holtteher* [1895], *holtszezon* [1903], *holttér* [1914]. Az ilyen összetételek kialakulását német minta is befolyásolhatta, vö. német *tote Saison* 'holtszezon' (*tote* 'holt' + *Saison* 'szezon').

hólyag [1456 k.] Valószínűleg belső fejlemény, esetleg egy önállóan nem adatható tő származéka. A tő ismeretlen eredetű. Végződése a *-g* névszóképző lehet, vö. *balog*, *kéreg*. A szó belseji mássalhangzó eredetileg *j* lehetett, az *ly* másodlagosan jelenhetett meg a *hályog*-hoz, illetve a *halyag*-hoz való hasonlóság alapján. A bizalmas nyelvhasználatban 'ostoba, üresfejű ember' jelentésben is él.

homály [1372 u.] Ósi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *sēŋkiγ χomχatas* 'ködös lett <az idő>', zürjén *kjmer* 'felhő', mordvin *kovol* 'ugyanaz'. A feltehető finnugor alak **kum3* 'felhő'. Végződése az *-l* ~ *-ly* névszóképző, vö. *fial*, *fogoly*². Régi származékai a *homályos* [1372 u.], *homályosság* [1372 u.], *homályosul* [1416 u.], *homályosít* [1456 k.], *homályosodás* [1493 k.].

hombár [1608] Oszmán-török jövevényszó, mely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *ambar*, nyelvjárási *hambar*: 'raktár, magtár; hajóraktár'; vö. még: horvát-szerb *ambar* 'fából épült magtár, göré; gabonatarató láda'. Az oszmán-török szó az újperzsából származik, vö. újperzsa *ambār* 'raktár, magtár'.

homlít [1519] 'szőlőt bujt' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* igeképzővel ellátott alakjából. Végződése az *-ít* műveltető igeképző. A szótó maga is származékszó, és azonos a *homlok* szavunk tövével. Ez utóbbi egy ősi, uráli kori igenévszó lehetett, vö. vogul *χam-* 'felborít', osztják *komtaγ* 'arccal a föld felé', votják *kjmes* 'homlok', finn *kumo* 'felfordított helyzet', *kumoa-* 'felborít, megfordít', szelkup *qamt, qamiittä* 'arccal lefelé'. A feltehető uráli alak **kuma* 'hajlított, felfordított helyzet; hajlik, hajol'. Nyelvjárásainkban ma is élő jelentése jelentésszűküléssel fejlődött.

homlok [1249 tn., 1379] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* igeképzős alakjából. A szótó maga is származékszó, és azonos a nyelvjárási *homlít* tövével. Ez utóbbi ősi, uráli kori igenévszó, vö. rokon nyelvi megfelelőit a *homlít* alatt. Végződése a *-k* névszóképző, vö. *ajándék, fazék*. Származékai a *homlokos* [1405 k.] és a *homlokzat* [1792].

homok [1055] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *qumaq*, altaji *qumaq*, jakut *kumaχ*: 'homok'. Ezek a szavak a török *-k* képzős alakok, az alapszóra vö. ujjur *qum* 'ugyanaz'. A magyarba **qumaq* vagy **χumaq* alakban kerülhetett be. Ha a szó eleji mássalhangzó **q* volt, akkor a *harang*-hoz hasonlóan ótörök jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik; ha ez a hang **χ* volt, akkor az jóval későbbi átvételre utal, vö. *hattyú*. A szavégi mássalhangzó fejlődésére vö. *árok, tűzok*. Származékai a *homokos* [1469 tn., 1585] és a *homoki* [1522 tn., 1807].

homokos [1957] 'homoszexuális' Játékos szócsonkítással keletkezett a *homoszexuális* melléknévből, eufémikus utalással a *homok* főnév *-s* melléknévképzős származékára. A *homoszexuális* [1910] az orvosi latin *homosexualis* 'ugyanazon nemű személyekhez vonzó' átvétele. A *homokos* a bizalmas nyelvhasználatban él.

homorú [1193 tn., 1556] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ú* melléknéviigenév-képzős alakja. A szótó maga is származékszó, végződése az *-r* gyakorisító képző, vö. *facsar, kotor*. Ez utóbbi abszolút töve a *homlít* és a *homlok* tövével azonos. Az *-r* képzős tö további származékai a *homorul* [1508], a *homorodik* [1585] és a *homorít* [1784].

hon [1211 tn. (?), 1372 u.] Belső fejlemény, szófajtváltással keletkezett a *honn* 'otthon, itthon' határozószóból. Hasonló főnevesülés történt *haza* szavunk esetében is. A *honn* szavunk a 18. századra már elavult, a nyelvújítók hozták vissza a használatba, s régi származéka, a *honos* [1211 tn. (?), 1792] mellett ekkor jelentkeztek az újabbak, a *honol* 'van valahol' [1820] és a *hontalan* [1820].

hónalj [1435 k.] Összetett szó, melynek előtagja a mára elavult *hón* 'a kar öve alatt levő üreg' [1435 k.], utótagja pedig az *al ~ alj* főnév. Az előtag ősi, finnugor, esetleg uráli kori szavunk, vö. vogul *kalnā* 'hónalj', osztják *kunəŋ pētə* 'ugyanaz' (*pētə* 'valaminek a feneke'), zürjén *kun-les* 'az ing hónalji része' (*les* < **ules* 'alsó rész'), votják *kun-ul* 'hónalj' (*ul* 'alsó rész'), finn *kainalo* 'hónalj'; vö. még: jurák *sāl?* 'ugyanaz', szelkup *qālōni* 'ugyanaz'. A feltehető finnugor, esetleg uráli alak **konə* vagy **kana* lehetett, és az is elképzelhető, hogy már ekkor összetett szót alkotott az **ala* 'alsó rész' utótaggal. A magyar szó eredeti alakja *hónal* lehetett, később, a gyakran használt *hónalja* birtokos személyjeles alakból vonódott el a *hónalj*.

hónap [1372 u.] Összetett szó, előtagja a *hó²* 'hónap', utótagja pedig a *nap* főnév. Kezdetben 'holdperiódus, holdhónap' jelentése volt, mivel az időszámítási rendszer a hold mozgásához igazodott. Hasonló szemléleten alapuló megnevezés más nyelvekben is előfordul, vö. finn *kuukausi* 'hónap', tulajdonképpen 'a hó tartama, ideje'. A régebbi *hó²* szót azért szoríthatta ki, mert annak alakja egybeesett a *hó¹* 'egy fajta téli csapadék' főnévével.

honn [1372 u.] 'otthon, itthon' Megszilárdult ragos alakulat, alapszava azonban vitatott: vagy a *hogy¹* kérdő-vonatkozó névmás tövével azonos, vagy pedig a *ház* főnévével. Végződése az *-n* helyhatározórag, mely szóvégi helyzetben megnyúlt. A szó jelentése az utóbbit valószínűsíti. Régi nyelvi szó.

honnét [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, a *hogy¹* kérdő-vonatkozó névmás tövének *-n* és *-t* helyhatározóragokkal ellátott alakja. Ugyanezen töből kétszer kitett *-n* helyhatározóraggal jött létre a hasonló jelentésű *honnan* [1416 u.]. Az *-n* helyhatározórag eredeti funkciója a hol? kérdésre való válasz, itt a honnan? kérdésre válaszoló ragként szerepel. Hasonló funkciómódosulásra vö. *innen (innét), onnan (onnét)*.

honorárium [1582] Latin jövevényszó, vö. latin *honorarium* 'tisztetből juttatott adomány'. Ez a latin *honor* 'becsület tisztességadás' származéka. Ugyanezen latin szótó igei származéka a *honorare* '<zsoldot, napi bért> kifizet', amelyre

honorál [1842] igénk vezethető vissza. Ez utóbbi esetében a német közvetítés sem zárható ki, tekintettel a szó késői megjelenésére; vö. német *honorieren* 'díjaz, honorál'.

honvéd [1821] Német mintára keletkezett összetett szó (*hon* + *véd*), vö. német *Landwehr* 'a (porosz) haderő tartalékállománya, népfelkelés; <az Osztrák-Magyar Monarchiában> a magyar honvédséghez hasonló osztrák haderő' (*Land* 'ország, haza' + *Wehr* 'védelem'). Ezt a szóösszetételt Kisfaludy Károly alkotta meg a nyelvújítás idején az akkoriban felelevenített *hon* 'haza' és a *védelem*, *védelmez* alapján elvont *véd* 'védő, védelem' szavakból. Az 1848. március 19-én felállított hadsereg katonáinak megnevezésére Kiss Mihály hadtudományi író javaslatára kezdtek használni. A nyelvújítás korában tudatos szóalkotással keletkeztek származékai is, a *honvédelem* [1831] és a *honvédő* [1832]. A német *Honved*, a szlovák *honvéd*, a lengyel *honwed* és a román *honved*: 'honvéd' a magyar szó átvételei.

hópénz [1540] 'egyhavi zsold vagy fizetés' Latin mintára keletkezett összetett szó (*hó*² 'hónap' + *pénz*), vö. latin *pecunia menstrua*, hazai latin *pecunia mensualis*: 'egy hónapra járó zsold vagy fizetés'.

hopmester [1408] 'udvarmester, szertartásmester' Német mintára keletkezett részfordítás, vö. középfelnémet *hovemeister* 'udvarmester', német *Hofmeister* 'ugyanaz; házitanár, nevelő' (középfelnémet *hof* 'udvar' + *meister* 'mester'). Elavult szó.

hopp [1552] Hangutánzó-hangfestő eredetű indulatszó, összefügg a *huppan* szócsaládjával. Hangalakja a lehuppanás, toppantás hangját utánozza, így alakult ki a ma is leggyakoribb, ugrással, gyors mozdulatokkal kapcsolatos jelentése. Indulatszóként a kellemes meglepetés kifejezésére is alkalmas. Tánckurjantásként is előfordul, ebből a használatból főnevesülhetett 'esküvő' jelentésben, ennek emlékét őrzi az *egyszer hopp, máskor kopp* szólás. Származéka, a *hoppáré* [1876] játékos szóalkotás eredménye, a képzőre vö. *hacacáré*.

hoppla [1881] Német jövevényszó, vö. német *hoppla* 'hopp, hoppla'. Vö. még: francia *hop-lí*, cseh *hopla*: 'ugyanaz'. A németből való átvétel mellett szól a szó kései megjelenése, valamint az a tény is, hogy nyelvjárásainkban alig adatható.

hopsza [1725–1764] Német jövevényszó, vö. német *hopsa*, *hopsasa* 'hopsza'. A szlovénben, szlovákban és csehben található megfelelői szintén német jövevényelemek. Régi nyelvi szó.

hord [1300 k. tn., 1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *kart-*, *χart-* 'húz'. A feltehető ugor alak **kurz-* 'húz, von, cipel'. Ez a magyarázat feltételezi azt, hogy a vogul alakok *-t*-je képző. A magyar igealak szóvégi *-d*-je gyakorító képző, alaktani felépítésére vö. *kérd*, *mond*. A 'húz' ~ 'hord' jelentések összefüggésére vö. *húz*, *hoz*; vö. még: angol *draw* 'húz, von, vonszol' ~ német *tragen* 'hord, visz', angol *hale* 'húz, von' ~ német *holen* 'hord, visz'. A *hord* jelentésképződéséhez hasonló folyamat más nyelvekben is történt: latin *ferre* 'visz, hord, emel; szíve alatt hord <magzatot>; eltűr, elszenved', francia *porter* 'hord, visz; hord <ruhát>, visel; kihord <magzatot>; elvisel'. Származékai a *hordoz* [1372 u.], a *hordalék* [1832] és a *hordár* [1843].

horda [1613] 'nomád népek harci és közigazgatási szervezete' Vándorszó, vö. német *Horde*, korai újfelnémet *horda*, francia *horde*, lengyel *horda*, ukrán *opda* [orda], oszmán-török *ordu*: 'horda'. Forrása egy kipszak típusú török nyelv, vö. csagatáj *orda* 'palota, a kán sátra', tatár *ordu* 'tábor; hadsereg'. A szó eleji *h* a régi ukránban jelent meg, a szót a lengyel terjesztette el a többi nyelvben. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szóvégi *a* hanghelyettesítő szerepű. 'Nomád nép (vonuló) serege, csoportja' jelentése pejoratív értelemben is használatos, 'embercsoport, társadalmi egység az ősközösség korszakában' jelentésben pedig a történettudomány szak kifejezéseként is él.

hordó [1391] Származékszó szófajtváltásával keletkezett, a *hord* ige *-ó* melléknéviigenév-képzős alakja főnevesült. Eredeti jelentésében olyan tárgyra vonatkozhatott, amiben valamit szállítottak. A román *hirdău* 'hordó' és a horvát-szerb régi nyelvi *hordov* 'ugyanaz' a magyar szó átvételei.

horgad [1416 u.] 'lefelé hajlik' Származékszó, melynek alapszava maga is képzett szó, egy önállóan nem adatható szótőnek a gyakorító *-g* képzős alakja. A szótő a *horzsol* tövével azonos. A *-g* képzős tő ugyanolyan módon áll kapcsolatban a *horog* főnévvel, mint a *csillog* a *csillag*-gal. A *horgad* végződése a visszaható *-ad* képző. Ugyanezen tő *-aszt* műveltető képzős származéka a *horgaszt* 'lehajt <fejet>' [1416 u.].

horgony [1829] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *horog* névszótőnek az *-ony* képzős alakja. A képzőt a nyelvújítás idején a *szigony* szó alapján következtették ki, s ugyanezzel hozták létre *mozdony*, *sodrony*, *szurony* szavainkat is.

horhos [1275 tn., 1833] 'vízmosta mélyút; hegyoldalban vízmosta mélyedés' Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *kor* 'üreg, vájat <fában>', finn *kuru* 'mély barázda', a feltehető finnugor alak **kurs* 'mélyedés, mélyút, szoros, hágó'. Végződése az *-s* névszóképző. Nyelvjárási szavunk.

hórihorgas [1598] Játékos szóalkotás eredményeként létrejött ikerszó, a *horgas* 'görbült, hajlott' melléknév ikerítésével keletkezett. Alakulásmódjára vö. *diribdarab*. Jelentését az magyarázhatja, hogy a magas, sovány emberek testtartása gyakran hajlott, görbe.

horizont [1581] Nemzetközi szó, vö. német *Horizont*, angol *horizon*, francia *horizon*: 'horizont'. A szó végső forrása a görög, elsősorban a francia terjesztette el, a magyarba a német közvetítette. Melléknévi származéka, a *horizontális* [1789] szintén nemzetközi szó, vö. német *horizontal*, angol *horizontal*, francia *horizontal*: 'horizontális'. A magyar *horizontális* latinositás eredménye, vö. hazai latin *horizontalis* 'ugyanaz'.

horka [942 tn. (?), 950 k.] 'a magyar törzsszövetségben törzsi méltóságú személy' Ismeretlen eredetű. Jelentése alapján ótörök származása jöhet számításba, e török szócsalád nyomai azonban a török nyelvekből nem mutathatók ki, csak következtetni lehet meglétére, vö. ótörök **qarya* 'vérkeverő'. A *kündü* és a *gyula* mellett ez volt a harmadik méltóságot jelölő szó a honfoglalás és a kalandozások idején. A köznyelvben mára elavult, csak a történettudomány szakszókincsében él.

horkant [1789] Hangutánzó eredetű szó. Töve azonos a *hortyog* szótóvével. Végződése a *-k*, illetve az *-nt* mozzanatos képzőkből létrejött képzőbokor. Ugyanezen tő más képzőkkel alakult származékai a *horkan* [1794] és a *horkol* [1803].

hormon [1911] Nemzetközi szó, vö. német *Hormon*, angol *hormone*, francia *hormone*: 'hormon'. Az angolban keletkezett tudatos szóalkotással egy görög szó alapján, E. H. Starling (1866–1927) fiziológus alkotta meg. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A biológia szakszókincsébe tartozik.

hornyol [1522] 'horonnyal lát el valamit' Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. cseremisiz *kornó* 'út, csik', régi nyelvi *korno* 'barázda, út, csik', finn *kuurna* 'sörfőzésnél használt, csatorna alakú szűrő; csatorna'. A feltehető finnugor alak **kurná* 'bevágás, barázda'. A szótó azonos lehet a *horol* tövével. Az egyeztetés hangtani szempontból azért vitatott, mert ez az egyetlen olyan szavunk, amely finnugor kori szó belseji **rń* hangkapcsolatra utal. A magyar adat alapján a finnugor szó igenévszó lehetett, főnévi jelentése mellett az igei 'bevág' is feltételezhető, erre vö. a *hernyó* szó tövét. A *hornyol* végződése az *-l* igeképző. A nyelvújítás korában keletkezett származéka a *horony* [1795]. Mind a *hornyol* ige, mind a *horony* főnév műszaki szakkifejezésként él.

horog [1075/1217 tn., 1395 k.] Finnugor kori szótó származéka. A tő a *horgad*, *horpasz* abszolút tövével azonos, eredetét lásd a *horzsol* alatt. Végződése a *-g* névszóképző, vö. *csillag*, *harag*. Származékai a *horgas* [1075/1217 tn., 1519], a *horgászik* [1560 k.], a *horgász* [1585] és a *horgol* [1604].

horoszkóp [1835–1858] Nemzetközi szó, vö. német *Horoskop*, angol *horoscope*, francia *horoscope*: 'horoszkóp'. A középkori latin *horoscopus* 'az évszakokat, órákat, különösen valaki születésének az óráját figyelő; a csillagok helyzete valaki születésének az órájában' alapján terjedt el, végső forrása a görög. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

horpasz [1408 tn., 1666] 'horpadás' Származékszó, melynek alapszava egy önállóan nem adatható szótó. Ez utóbbi maga is származékszó, alapszava a *horog* tövével azonos (melynek eredetét lásd a *horzsol* alatt), végződése pedig a *-p* mozzanatos képző. A *horpasz* végződése az *-sz* névszóképző, melyre vö. *szakasz*, *támasz*. Ugyanezen tő *-szt* műveltető képzős származéka a *horpaszt* [1566], a *horpad* [1575] pedig a *-d* visszaható képzővel alakult.

horror [1960] Nemzetközi szó, vö. német *Horror*, angol *horror*, francia *horreur*: 'rettegés, iszonyat, borzalom'. E szavak forrása a latin *horror* 'ugyanaz', ami a latin *horrere* 'borzad, irtózik' származéka. Nyelvünkbe az angoltól és a németből került.

hortenzia [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Hortensie*, angol *hortensia*, francia *hortensia*: 'hortenzia'. A franciában keletkezett, tudatos szóalkotással hozta létre Ph. Commerson (1727–73), francia botanikus a *Hortense* személynév alapján, mely a latin *hortus* 'kert' szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye.

hortyog [1405 k.] Hangutánzó eredetű, töve azonos a *horkant* tövével. A szó belseji *ty* a hangutánzás játékos elemeként jelenik meg, ugyanúgy, mint *fortyan* szavunkban. Végződése a *-g* igeképző. Ugyanezen tő további származékai a *hortyant* [1666] és a *hortyan* [1793].

hórukk [1900] Német jövevényszó, vö. német *hau ruck, ho ruck* 'hórukk; <egyidejű erő kifejtés irányítására használt vezényszó>'. A német szó a *rucken* 'mozdít, tol, hirtelen meglök' igére vezethető vissza. Vö. még: német *Hauruck* 'útépítő munkás, pályamunkás; előmunkás'.

horvát [1138 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg a horvát-szerbből, vö. horvát-szerb *Hrvat*, szlovén *Hrvat, cseh Charvát*: 'horvát'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. Mivel az államszervezés időszakában több szláv népcsoport is ezen a néven volt ismeretes, az átvétel helye és ideje nem állapítható meg egyértelműen. A horvát-szerb nyelvjárási *Horvat*, a szlovák *Chorvát*, illetve a román régi nyelvi *horvát*: 'horvát' magyar jövevényszavak.

horzsol [1792] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *karšol-* '<horoggal kaparva> tapogat; <merítőhálót a tóban> húz, a vizet felzavarja <például halászat előtt>', zürjén *kural-* 'összegereblyél, kikapar', *kuran* 'gereblye', votják *kurjal-* 'lekapar, levakar <például a saruról a sarat, vagy a katlan fenekéről az odaégett kását>'. A feltehető finnugor kori alak **korz-* 'vakar, kapar, horzsol', hangutánzó eredetű lehetett. A szótó azonos a *hornyol* tövével. A *horzsol* végződése a *-sol* > *-zol* gyakorító képzőbokr, a képzés módjára vö. *morzsol*. A 19. század elején nyelvjárási szóból vált köznyelvvé.

hospitál [1803] Latin jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *hospitari* 'vendéggént tartózkodik valahol', hazai latin *hospitari, ospitari, hospitare* 'ugyanaz'; vö. még: német *hospitieren* 'hospitál'. A latin szó a *hospes* 'jövevény, vendég' származéka. A szó belseji *s* hangra vö. *áristom*, a szóvégi *-ál* beillesztő képző.

hosszú [1086] Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. vogul *košə-w* 'hosszú', zürjén *kuž* 'hosszú; hossz', cseremis *kužə* 'hosszú', kamassz *kunzu* 'hosszában, -nál; valaminek a közelében'. A feltehető uráli alak **kočə* vagy **końcs* 'hosszú'. A szó belseji *sz* fejlődésére vö. *messze, össze*. Végződése valószínűleg az *-ú* melléknévképző. Gazdag szócsalád alapja lett: *hosszas* [1386 tn., 1577 k.], *hosszúság* [1416 u.], *hosszabbít* [1416 u.], *hosszít* [1416 u.], *hosszában* [1416 u.], *hosszabbodik* [1577 k. (?), 1619], *hosszúkás* [1664], *hosszat* [1772], *hosszadalmas* [1750–1771], *hosszanti* [1864]. A *hossz* [1780 k.] a nyelvújítás korában keletkezett a *hossza*, azaz a *hosszú* birtokos személyjeles alakja alapján elvonással.

hotel [1831] Nemzetközi szó, vö. német *Hotel*, angol *hotel*, francia *hôtel*: 'hotel'. Vö. még: ófrancia *hostel, ostel* 'ház, hajlék, szállás, vendégfogadó', ez utóbbi a latin *hospitale* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A francia terjesztette el, a magyarba is a francia vagy a német közvetítette.

hottentotta [1757] Nemzetközi szó, vö. német *Hottentotte*, angol *Hottentot*, francia *Hottentot*: 'hottentotta'. A hollandban keletkezett a holland *hotentot* 'dadogó, hebegő' alapján. Az afrikaans terjesztette el a hottentották külső, gúnyos értelmű megnevezéseként, akik saját magukat a *Khoi-Khoi* 'emberek' néven emlegetik. A magyarba német közvetítéssel jutott el.

hova [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *hogy*¹ kérdő-vonatkozó névmás tövének *-á* helyhatározóragos alakja alapján jött létre, alakulásmódjára vö. *bele, haza*². A szó belseji *v* a két magánhangzó közötti hangúr kitöltésére szolgál.

hovatovább [1578] 'idővel egyre inkább' Összetett szó, előtagja a mára elavult *hova* 'minél, mennyire' [1486 k.], utótagja pedig a *tovább* határozószó. Hasonlító szerkezetekben, az összetett mondat határainak eltolódásával keletkezett.

hoz [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg szóhasadással jött létre. A *húz* ige jelentéselkülönüléssel alakult változata lehet. Hasonló jelentéselkülönülés figyelhető meg a *hord* és a *hurcol* esetében is, de más nyelvekben is találkozunk vele: német *holen* 'hoz' ~ angol *hale* 'húz'. Származékai a *hozat* [1519 k.], *hozatal* [1621], *hozomány* [1645], *hozakodik* [1728], *hozadék* [1798], *hozam* [1900], megszilárdult ragos alakulata a *hozomra* [1878].

-hoz/-hez/-höz [12. század vége] Külső helyviszonyt kifejező, a hová? kérdésre felelő határozórag. Önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében az ugor kori **kučə* alapalakra visszavezethető 'valaminek az oldala, széle' jelentésű ősmagyar **hoz* főnév és az *-á* határozórag (latívuszrag) kapcsolatából kialakult ragos névszó az ómagyar kor elejére elvesztette önállóságát, névutóvá lett, majd megkezdődött raggá válása. A hangsúlytalan szóvégre került *-á* latívuszi

elem korán lekopott, és a rag már a korai ómagyar korban megindult a háromalakúság felé. A Halotti Beszédben még zártabb formában található: *ozhuz* 'ahhoz'. Mai főnévi ragrendszerünk tagja.

hozzá [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. A szótó ősi, ugor kori szó, vö. osztják *kū'əŋ* 'közelség, hely valami mellett', *χō'sá* '-hoz'. A feltehető ugor alak **kučə* 'valaminek az oldala, széle'. A szó belseji **č* > magyar *z* hangfejlődésre vö. *fűz*², *szűz*. Végződése az *-á* helyhatározórag. A *hozzá* alak szóvégi *á*-ja a hasonló alakú birtokos személyjelet is tartalmazza. A *zz* a *zj* hangkapcsolat hasonulásával alakult. A *hozzá* határozószóból az ősmagyar korban egy névutó is keletkezett, amely még a 12. század előtt határozóraggá vált, vö. *-hoz/-hez/-höz*.

hossanna [1276 tn., 1416 u.] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *osanna*, *hosanna*, hazai latin *hosanna*, *hosianna*, *osanna*: '«Istent dicsőítő felkiáltásként» üdv!'. A latin szó a görögbe vezethető vissza, ennek végső forrása pedig a héber. Az egyházi latin számos más nyelvben is elterjesztette. A szó belseji *zs* ejtésére vö. *bazsalikom*.

hő [1200 k. tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Kétféle alakváltozatban adatható, a *hő* és a *hév* szóalakok meglete azzal magyarázható, hogy az ősmagyar korban a szóvégi hang még *β*, azaz bilabiális ejtésű *v* lehetett. Alaktani viselkedésére vö. *hó*, *kő*. A két változat között jelentésmegoszlás történt: míg a *hő* elsősorban konkrét jelentésű, a *hév* átvitt értelem kifejezésére vált alkalmassá. Ez a kétféle jelentés más nyelvek hasonló jelentésű szavainál is jelentkezik, vö. latin *aestus*, *calor*, angol *heat*, német *Wärme*: 'hőség, forróság; érzések heve, indulat, gerjedelem'. Származékai: *heves* [1203 tn., 1578], *hévség* [1372 u.], *hőség* [1528], *hevül* [1416 u.], *hevit* [1508].

hőbörög [1833] Hangfestő eredetű. A szótó azonos a *hóbortos* magas hangrendű *hőbörtös* változatának tövével, és összefügghet a *hebeg* szavunkkal is. Végződése a *-g* gyakorító képző. Mai nyelvünkben elsősorban 'izgágáskodik, felelőtlenül hangoskodik, lázít' jelentésében használatos.

hőköl [1513] Származékszó, melynek alapszava a *hej* indulatszó *hő* alakváltozata, végződése pedig gyakorító és műveltető képzőkből álló képzőbokr. A *hökken* [1650 k.] a *hőköl* alapján jött létre mozzanatos ige képzővel.

hölgy [1217 tn. (?), 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kal'* 'nöstény', osztják *kōjəŋ* 'ugyanaz <különösen coboly, róka>', lapp *gādfe* 'kisebb prémes állat nösténye'. A feltehető finnugor alak **kaδ'βa* 'nöstény'. A finnugor **δ*' az ősmagyarban *l'* lett, ebből fejlődött a *gy*, *lgy*, vö. *hagy*. A szó eleji finnugor **k* ~ magyar *h* szabályos hangváltozás mély magánhangzó előtt ment végbe, vö. *ház*, *holló*, *húsz*, tehát a szó eredetileg mély hangrendű volt, a szó belseji **δ*' hatására vált magas hangrendűvé. Eredeti jelentése a 'nő, nöstény' lehetett, és már igen korán kialakult 'menyétféle prémes állat' jelentése is. Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekben is kimutatható, vö. olasz *bellula*, *donnola*, francia *belette*, óangol *fairy*: 'menyét' (tulajdonképpen 'nő, szépasszony; szépecske, asszonyka'). Az ilyen jelentésváltozások alapja az a régi európai mesemotívum is lehet, amely szerint a menyét tündérré, varázserejű nővé képes átváltozni. Mára már elavult *hőgyész* 'menyétvadász' származéka [1275 k. tn.] gyakran fordul elő helynevekben. A *hölgy* a 18. századra elavult, a nyelvújítók elevenítették fel.

hőmérő [1807] Összetett szó, amely a nyelvújítás korában, tudatos szóalkotás eredményeképpen keletkezett. Előtagja a *hő* főnév, utótagja pedig a *mér* ige *mérő* melléknévi igenévi alakja. Jelentéstani mintául szolgálhatott a latin *termometrum* 'hőmérő'. A *hőmérséklet* [1833] szavunkat szintén a nyelvújítás idején alkotta meg Bugát Pál, a *hő* előtag itt valószínűleg a *hőmérő* mintájára jelenik meg, az utótag pedig latin minta alapján alakult, a *mérsékel* 'mér' igéből képzett *mérséklet* főnév a latin *temperatura* '(helyes arányú) keverék; hőmérséklet' magyaráítására szolgált. Az utótagra vö. *vérmérséklet* [1830] szavunkat.

hőmpölyödik [1531] 'áramlik' Származékszó, melynek alapszava egy önállóan nem adatható szótó. Ez utóbbi egy hangfestő eredetű, a *hempereg* tövével összefüggésben lévő szótó *-l* ~ *-ly* gyakorító képzős származéka. Végződése a *-d* visszaható képző. Ugyanezen tö gyakorító képzős származékai a *hőmpölyget* [1585] és a *hőmpölyög* [1604].

hőrcsög [1138 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *hrčak* 'hőrcsög', nyelvjárási 'kucsmagomba', szlovén *hrček* 'hőrcsög', nyelvjárási 'disznóormány; fenyőtoboz', cseh *křeček* 'hőrcsög; hőrcsögprém; kapzsi ember; méregzsák, pukkans', szlovák *chrček* 'hőrcsög; méregzsák'. A szláv szavak hangutánzó eredetűek, vö. szláv **čvrk-* 'horkol, hörög'.

hörög [1574] Hangutánzó eredetű szó. A szótó szorosan összefügg a *hergel* és a *hörpint* tövével, valamint a hangrendi párhuzam alapján a *horkant*, *hortyog* töveivel is. Végződése a *-g* gyakorító képző. Ennek *-ő* melléknévi igenévi származéka

a *hörögő* [1786], melyet 'a légsőnek két, majd több ágra váló része' jelentésben is használunk [1857]. A nyelvújítás idején erre a jelentésre hozták létre a *hörög* alakot [1828], de ez ma már csak a *hörghurut* összetétel [1877] előtagjaként él.

hörpint [1508] Hangutánzó eredetű szó. A szótó szorosan összefügg a *hörög* tövével, a szó belseji *p* pedig vagy hangutánzó elem, vagy mozzanatos *-p* képző. Végződése az *-nt* mozzanatos képző. Ugyanezen tő különböző gyakorító képzőkkel alakult származékai az elavult *hörpöget* [1577 k.] és a *hörpöl* [1585].

hős [1138 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg ősi, uráli kori szó, vö. vogul *χūs'* 'munkás, szolga', szelkup *kođš, kadš, keęčə, keeč'* 'munkás, szolga, jobbágy, száműzött'. A feltehető uráli kori alak **kača* 'fiatal, nőtlen férfi'. Az eredeti mély hangrendű magánhangzó az utána álló lágy mássalhangzó hatására vált magas hangrendűvé, ugyanúgy, mint *mese, here* szavainkban. A szó belseji **č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *les, ős*. Eredeti jelentése 'ifjú' volt, a jelentésfejlődést, ahogyan sok más nyelvben is, a fiatal férfiakra általában jellemző tulajdonságok, körülmények befolyásolták, vö. óangol *cnih* 'gyermek, fiatalember, szolga, harcos, vitéz' ~ német *Knecht* 'szolga, zsoldos, legény'. A 18. századra használata visszaszorult, a nyelvújítók elevenítették fel, ekkor jelent meg az 'irodalmi mű központi alakja' jelentése is. Ma is élő származékai a *hősies* [1848] és a *hősködik* [1848].

hözöng [1946] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. A szótó talán a mára már elavult *hözboz* ~ *hözböz* 'hirtelen haragra gerjedő' ikerszó [1816] előtagjával azonos. Végződése az *-ng* gyakorító képző. A nyelvjárások szókincsébe tartozott, és csak a 20. században került be a köznyelvbe.

hú [1725–1764] Hangutánzó eredetű szó. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett, szerepe az öröm, a meglepetés és a borzongás kifejezése. A nyelvjárásokban állatterelő szóként is használatos. Összefügg a *huj* indulatszóval.

húg [1131–1141 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Jelentése kezdetben 'nőtestvér' volt, ebből a jelentéskör szűkülésével fejlődött a mai nyelvünkben használatos 'fiatalabb nőtestvér'. Származéka a *húgocska* [1569].

hugenotta [1575] 'francia református <a 16–17. században>' Vándorszó, vö. német *Hugenotte*, francia *huguenot*, spanyol *hugonote*, olasz *ugonotto*, orosz *гугенот* [gugenot]: 'hugenotta'. A francia terjesztette el, a francia szó a genfi francia *eyguenot* 'a függetlenségi párt tagja' szóra vezethető vissza, ennek végső forrása pedig a svájci német *Eidgenöß* 'szövetséges társ, frigyártás'. Ezt a kifejezést a protestánsok gúnyneveként használták. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

húgy¹ [1131–1141 tn. (?), 1538] 'vizelet' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *košwē-t'* 'vizelet' (*wē-t'* 'víz'), *końc-* 'vizelet; csip <a hangya>', osztják *χōs* 'vizelet', *χōs-* 'vizelet', votják *kiž'* 'vizelet', *kižal-* 'vizelet, lehugyoz', cseremis *kāž-wət* 'vizelet' (*wət* 'víz'), *kāža-* 'vizelet', finn *kusi* 'vizelet', *kuse-* 'vizelet', tavgi *kunsə* 'vizelet', kamassz *kənze* 'vizelet', *kənzə-* 'vizelet'. A feltehető uráli alak **kuńce* vagy **kuće* 'vizelet; vizelet'. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *össze, vessző*. A magyar nyelvjárásokban a *húgy* megőrizte eredeti igenévszói természetét. Származékai a *hugyos* [1171 tn., 1577] és a *hugyozik* [1552].

húgy² [1130–1141 tn. (?), 13. század eleje] 'csillag' Ősi, uráli eredetű szó, vö. vogul *kōńs'*, osztják *χus*, zürjén *kožul*, votják *kižil'i*, szelkup *kīška*: 'csillag'. A feltehető uráli alapalak **kuńcə* vagy **kućə* 'csillag'. A *húgy¹* 'vizelet' főnévvel való azonos alakja miatt a *csillag* már a 16. századra kiszorította a használatból. Ma már csak nyelvjárásainkban él néhány kifejezésben, vö. *Kaszahúgy* 'Kaszáscsillag, az Orion csillagképe', *Kaptárhúgya* 'Fiastyúk', *hugyozik a szemé* 'hamisan ragyog a szemé'.

huhog [1625] Hangutánzó eredetű szó. A szótó összefügg az *uhog* tövével, végződése a *-g* gyakorító képző. Hasonló alakú hangutánzó szavak más, nem rokon nyelvekben is előfordulnak, vö. német *heulen, uhuen*, angol *hoot, ululate*, orosz *ухать* [uhaty]: 'huhog'. Pejoratív jelentése, a 'várható bajokról beszél, ilyeneket jóslgat' azért alakulhatott ki, mert a néphiedelem szerint a bagoly a szerencsétlenség, a halál jelképe, vö. *halálmadár* 'bagoly; rossz hírt hozó hírnök'.

huj [960 k.] Hangutánzó eredetű, valószínűleg önkéntelen hangkitörésből keletkezett, de mivel ennek az indulatszónak az első adatai csatakiáltások, az sem zárható ki teljesen, hogy a farkasok üvöltését utánzó csatakiáltásként jött létre. Összefügg a *hú* és valószínűleg a *haj²* indulatszavakkal. Ma leggyakoribb szerepe az öröm, a meglepetés, a tetszés kifejezése, de sportolók buzdítására is használatos a *huj, huj, hajrá!* szerkezetben. Igei származéka a *hujjogat* [1619].

huligán [1914] Német jövevényszó, mely valószínűleg jiddis közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *Hooligan* 'huligán'; vö. még: jiddis *χuligān* 'semmiházi, huligán'. A német szó az angol *Hooligan* családnévből származik. Megfelelői több európai nyelvben is megtalálhatók. Csak a 20. század 50-es éveiben vált köznyelvi szóvá.

hull [1055 tn. (?), 13. század közepe] Ősi szó, megfelelői azonban vitatottak: 1. Ugor, esetleg finnugor kori: vogul *χol-* 'leválik <a fa kérge>'; vö. még: zürjén *gjal-* '<szálanként, darabonként> leesik, lehull, kihull; szétszóródik, széthull'. A feltehető ugor (esetleg finnugor) alak **kuls-* 'leválik, kihull'. A zürjén szó eredetére van más lehetséges magyarázat is. 2. Finnugor kori: vogul *kol-* 'megszűnik, eltűnik, elvész', osztják *kōla-* 'megszűnik, véget ér', finn *kulu-* 'elkopik, elhasználódik, foszlik'. A feltehető finnugor alak **kuls-* 'elhasználódik, elmúlik, megszűnik, befejeződik'. Ez a magyarázat jelentéstani szempontból nem kielégítő, a kikövetkeztethető finnugor kori jelentésből nem teljesen meggyőző a magyar szó elsődleges jelentésének levezetése. A szó belseji *l* hosszúvá válására vö. *holló*. Gyakori származékai a *hullat* [1395 k.], *hullatás* [1395 k.], *hullás* [1416 u.], *hulladék* [1508], *hullajt* [1720].

hulla [1843] Származékszó, mely szófajváltással keletkezett a *hull* ige *-a* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjának főnevesülésével. Hasonló főnévvé válás történt *csusza* és *inga* szavaink esetében is. Esetleg nyelvjárásainkból kerülhetett a köznyelvbe, és a nyelvújítók terjesztették el.

hullám [1764] Származékszó, amely esetleg tudatos szóalkotással keletkezett. A *hull* ige *-m* névszóképzős alakja, a képzés módjára vö. *álm*, *öröm*. A szó belseji *á* a *csillám*, *villám* szavak, vagy a régi nyelvi *hullámodik* 'hull, süllyed; csügged' [1660] hatására jelenhetett meg. Az elnevezés alapjául a hullámzó víz le- és felfelé való mozgása, vagy a hullámozást előidéző vihart kísérelő hirtelen hulló eső is szolgálhatott. Fizikai szakszóként való használata a 'térben terjedő rezgő mozgás, illetve a hullámmozgású közeg részecskéinek az adott pillanatban egymáshoz viszonyított helyzete' jelentésben német mintára jöhetett létre, vö. német *Welle* 'hullám <fizikai szakkifejezés>'. Eredetileg a Balaton környéki nyelvjárás szókinésébe tartozott, a nyelvújítás terjesztette el a köznyelvben is. Korábban a 'hullám' jelentésben a *hab* volt használatos. A *hullám* igei származéka a *hullámozik* [1792].

humanitás [1792] Latin jövevényszó, vö. latin *humanitas* 'emberiség, magasabb műveltség'. A szóvégi magyar *s* hangra vö. *fakultás*, *ámbitus*. A latin szó a *humanus* 'emberi' származéka, végső soron mindkét szó a latin *homo* 'ember' szóra vezethető vissza. A magyar *humánus* [1795] szintén latin jövevényszó. A latin szócsaládnak vannak azonban nemzetközi szóvá lett tagjai is, amelyek szintén megtalálhatók a magyarban is: a *humanizmus* [1841], vö. német *Humanismus*, angol *humanism*, francia *humanisme*, olasz *umanismo*: 'humanizmus', és a *humanista* [1862], vö. német *Humanist*, angol *humanist*, francia *humaniste*, olasz *umanista*: 'humanista'. Mindkettőt a francia, illetve az olasz terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette. A *humán* melléknév [1891] valószínűleg német jövevényszó, vö. német *human* 'humán', jelentése a *humán tagozat*-féle szerkezetek jelzőjének önállósodásával fejlődött.

humbug [1852] 'csalás, szélhámosság' Angol jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *humbug* 'szélhámosság, ámtás'; vö. még: német *Humbug* 'ugyanaz'. Az angol szó tisztázatlan eredetű, esetleg összetett szó, melynek előtagja a *hum* 'szemfényvesztés; átejtés', utótagja pedig a régi nyelvi *bug* 'kísértet, rémkép'. Megfelelői számos más nyelvben is megtalálhatók: francia *humbug*, cseh *humbuk*, lengyel *humbug*: 'humbug'. A bizalmas nyelvhasználat szava.

humor [1577 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *humor, umor* 'folyadék, nedvesség', orvosi latin, hazai latin *humor* 'nedv'. Ez a latin *humere, umere* 'nedvesít, nedvedzik' ige származéka. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, vö. angol *humour*, francia *humeur, humour*: 'hangulat; humor', német *Humor* 'hangulat; testnedv'. A 'testnedv' > 'temperamentum' jelentésfejlődés azzal a középkori orvosi nézettel magyarázható, amely szerint az ember temperamentumát a testnedvei határozzák meg. A mai magyar 'humor' jelentés az angoltól terjedt el, a magyarba francia vagy német közvetítéssel jutott el. A latin szó gazdag szócsalád alapja lett, származékai közül a *humorista* [1748] nemzetközi szó, vö. német *Humorist*, angol *humorist*, francia *humoriste*: 'humorista'. A magyarba a német közvetítette, latinositott végződéssel honosodott meg. A *humorizál* [1839] származékszó, alapszava a *humor* főnév, végződése pedig az *-izál* ige képző, a képzés módjára vö. *detronizál, urizál*. A szócsaládba tartozó *humoreszk* [1848] német jövevényszó, vö. német *Humoreske* 'humoros hangulatú karcolat, kisebb zenedarab'. Ez a szó a németben származékszó, a *groteszk, burleszk* mintájára keletkezett. Megfelelői több nyelvben az irodalom- és a zenetudomány szakszókinésébe tartoznak.

humusz [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Humus*, angol *humus*, francia *humus*: 'humusz'. A latin *humus* 'föld, földfelszín' szóra vezethető vissza, talajtani szakszóként a francia terjesztette el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

hun [1550] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *Hun(n)i* (többes szám), *Chunni* (többes szám), *Hunnus* 'hun', hazai latin *hvmni* (többes szám), *Hun(n)us* 'ugyanaz <az ősmagyarokkal kapcsolatban>'. A latin szavak egy olyan görög népnévre vezethetők vissza, mely több nép, például a magyar, avar megnevezésére is szolgált. Ezeknek a szavaknak a végső forrása feltehetőleg az egykori hunoknak a saját népneve lehetett, a hunok nyelvét azonban nem ismerjük. A magyar *hun* alak valószínűleg a többes számú *hunok* szóból jött létre elvonással. A középkori krónikákban a *hun* számos ázsiai népcsoport neve volt, a legtöbb krónika a honfoglalás kori magyarokat is így nevezte. Mivel a 19. századig a magyarok őstörténetéről nagyon kevés ismeret állt rendelkezésre, széles körben elterjedt az a vélemény, mely szerint a magyarok a hunok utódai.

huncut [1642–1660] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *hundsfiut* 'gyáva személy, alávaló ember', bajor-osztrák *hundsfiud* 'ugyanaz', bécsi német *hundsfiutt* 'szélhámos, csaló', német *Hundsfiott* 'gazember, csirkefogó'. A német szó a *Hund* 'kutya' és a *Fotze* 'nő vagy nöstény emlős állat nemi szerve' szavak összetételéből alakult. A magyarban a német katonai nyelv terjesztette el szitokszóként. Az erdélyi nyelvjárásból adatható 'párbaj' jelentés arra utal, hogy ezzel a szóval tiszték között párbajt lehetett provokálni. Mai 'furfangos; pajos' jelentései a magyarban fejlődtek. Származéka, a *huncutka* [1769] 'a homlokba hulló kis bodor női hajfűt' elavulóban van.

hungarocell [1960 k.] 'szilárd polisztirolhab, igen könnyű hőszigetelő anyag, formába öntve ütésálló csomagolás' Tudatos szóalkotással keletkezett, márkanévként alkották meg a latin *Hungarus* 'magyar' és a *cella* 'fülke, sejt, üreg' szavak összetételeként. A vegyészet és az építőipar műszava.

hunyt [1211 tn. (?), 1490 k.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *koñ-* 'pislog, szemet hunyt', osztják *kõñ-*, zürjén *kuñ-*, mordvin *koña-*: '<a szemét> becsukja', jurák *χajem-* 'hunyorog'. A feltehető uráli kori alak **kuña-* 'szemet hunyt; pislog'. Származékai a *hunytó* [1211 tn. (?), 1693], a *hunyorog* [1519], a *hunyorgat* [1533] és a *hunyorít* [1590].

hunyaszkodik [1634] Származékszó, alapszava a *hunyt* ige, melyhez az *-ász* gyakorító és a *-kodik* visszaható képző járul. Eredetileg feltehetően konkrét testi jelenségeket, például a szem lesütését, a fej lehajtását, összekuporodást jelölhetett, később vette fel az e jelenségeket kiváltó érzés, magatartás jelentését. Ma elsősorban a *meg-* igekötővel ellátott alakja él.

hunyor [1395 k.] 'boglárféle növény' Származékszó, melynek alapszava a *hunyt* ige, végződése pedig az *-r* névszóképző, a képzőre vö. *csokor*, *fodor*. Ez az *-r* képző azonos a gyakorító jelentésű *-r* képzővel, melyet csak nagyon ritkán használtak névszó képzésére. Az elnevezés alapja a növény altató hatása lehetett. A botanika szakszókincsébe tartozik.

hupikék [1669] 'rikítóan élénk kék' Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *hupi*, utótagja pedig a *kék*. Az előtag egy önállóan ki nem mutatható tö származéka, ez a tö a *huppan* tövével függ össze. Végződése az *-i* kicsinyítő képző, a képzésre vö. *csacsi*, *locsi-pocsi*. A *hupikék* eredeti jelentése 'csihi-puhi kék' lehetett, tehát az ütés következtében megjelenő kék foltok színére utalt. Az előtag jelentése azonban később elhalványult, és megerősítő, fokozó értelműnek fogták fel, így jelenhetett meg más összetételekben is, vö. *hupipiros* [1862], *hupiszőke* [1942].

huppan [1566] Hangutánzó-hangfestő eredetű, töve a *hopp* indulatszóval függ össze, végződése mozzanatos-gyakorító képző. Származékai elsősorban a nyelvjárásainkban élnek: *hupog* 'potyog, pufog' [1612], *hupál* 'püföl' [1813], *huppol* 'vereget, ütöget' [1838].

húr [1405 k.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'bél' lehetett, a bélhez való hasonlóság, illetve a bél felhasználási lehetőségei következtében alakultak további jelentései. A *tyúkhúr*, *libahúr* összetételek utótagjaként ezen növények szárának a tyúk, illetve a liba beléhez hasonlított hosszúságára, hajlékonyságára utal. Származéka a *húros* [1405 k.].

hurcol [1577] Származékszó, alapszava a *hord* ige, végződése pedig a *-col* gyakorító képző, a képzésre vö. *boncol*, *vonszol*. Jelentésének fejlődésére vö. *hoz*, *húz*, illetve vö. még: német *schleppen* 'hurcol, húz, vonszol; cipel; ruhát agyonvisel'. Származéka a *hurcolkodik* [1606].

huri [1836] 'a mohamedánok szerint a paradicsomban élő gyönyörű nő, az igazhitű férfi túlvilági jutalma' Nemzetközi szó, vö. német *Huri*, angol *hour*, francia *hour*: 'huri'. Forrása az újperzsa, az európai nyelvekben a francia terjesztette el. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Irodalmi nyelvi szó.

hurka [1330 tn. (?), 1490] Származékszó, melynek alapszava a *húr* 'bél' főnév, végződése a *-ka* kicsinyítő képző, a képzés módjára vö. *borsóka*, *hóka*. A dél-dunántúli nyelvjárásban a szó eleji *h* helyett *cs* áll: *csurka*.

hurok [1526] Jövevényszó egy török nyelvből. A szó története alapján valószínű, hogy a magyar ezt a szót magánhangzóval kezdődő alakban vette át, vö. ujjur *uruq* 'kötél', altaji *uruq* 'hurokkal ellátott bot vagy szíj a ló megfogására'. A magyarba valószínűleg **uruq* alakban került át. Első adata még *urok* alakot mutat, később a *húr* szóval való hangalaki és jelentésbeli hasonlóság alapján jelenhetett meg a szó eleji *h*. Az sem zárható ki, hogy a magyar mássalhangzóval kezdődő török szóalakot vett át, vö. kirgiz *quruq* 'hurok', ez esetben a szó eleji mássalhangzó fejlődésére vö. *hattyú*, *homok*. Igei származéka a *hurkol* [1695].

hurrá [1807] Nemzetközi szó, vö. német *hurra*, régi nyelvi *hurrah*, angol *hurrah*, francia *hour(r)a*: 'hurrá'. A németből származik, a középfelnémet *hurren* 'rohan' felszólító módú alakja. A különböző nyelvekbe a német terjesztette el, a magyarba is innen került. A *hip hip hurrá* alak [1886] szintén nemzetközi szó, vö. német *hipp hipp hurra*, angol *hip hip hurrah*: 'hip hip hurrá'. A *hurrá* igei származéka a *hurráz* [1840].

hurrog [1584] Hangutánzó eredetű szó. A szótó azonos a nyelvjárási *hurít* 'ordít' [1558] tövével, annak családjából egy fajta szóhasadással különült el. Végződése a -g gyakorító képző. Ma elsősorban a *le* igekötővel fordul elő '<valakit vagy megnyilatkozást> indulatos kiáltozással elhallgattat' jelentésben.

hurut [1519 k.] Hangutánzó eredetű szó, töve azonos lehet a nyelvjárási *hurít* 'ordít' [1558] szótövével. Eredetileg igenévszó volt, igeként ma már csak nyelvjárásaink ismerik, de az igei forma korábról adatolható, mint a főnévi [1372 u.]. Az igenévszói jelleg alapján arra következtethetünk, hogy ősi szavaink közé tartozik, de rokon nyelvi megfelelőit nem sikerült kimutatni. A ma leggyakoribb 'nyálkahártyának fokozott nyálkatermeléssel járó (enyhe) gyulladása' jelentése [1578] érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre az eredetibb 'köhögés' alapján. Származéka a *hurutos* [1531].

hús [1211 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. jidga *γuš*, *γūš*, paracsi *γūš*, afgán *gwaša*: 'hús'. A szó iráni eredetű, vö. középperzsa *gōšt* 'ugyanaz'. Ez a magyarázat hangtani okok miatt bizonytalan, a magyar szó eleji *h* szokatlan ebben a helyzetben. A 'gyümölcs ehető része' jelentés [1578] hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre, erre a jelentésfejlődésre más nyelvekben is van példa, vö. angol *flesh*, francia *chair*: 'hús; a gyümölcs húsa'. Származéka a *húsos* [1395 k.].

husáng [1769] 'botszerű, vastag ág' Származékszó, melynek töve önállóan nem adatolható. Az eredeti *suháng* alak szótöve a *suhog* ige tövével egyezik meg, a *husáng* alak hangátvétellel jött létre. Végződése névszóképző. Botanikai szaknyelvi 'sziklás lejtőkön élő, sárga ernyős virágzatú növény' jelentése [1894] tudatos szóalkotás eredménye, a latin *ferula* 'bot, pásztorbot; sárga virágú magas kóró, botfű' mintájára hozták létre.

húshagyókedd [1544] Összetett szó, melynek előtagja a *húshagyó* 'a farsang utolsó (három) napja', utótagja pedig a *kedd* főnév. Az előtag horvát-szerb vagy szlovén mintára keletkezett szóösszetétel (*hús* + *hagyó*), vö. horvát-szerb *mesopust* (*meso* 'hús' + *pustiti* 'elhagy') 'húshagyókedd, farsang', szlovén régi nyelvi *mesopūst* (*meso* 'hús' + *pustiti* 'elhagy, hagy') 'ugyanaz'. Ezek a déli szláv összetett szavak a latin *carne[m] laxare* 'a húst elhagyni' kifejezés mintájára jöttek létre.

húsvét [1211 tn., 1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja a *hús* főnév, utótagja pedig a *vesz* ige -t névszóképzős főnévi származéka, a *vét* 'vétél, vevés'. Az elnevezés alapja az volt, hogy a böjt időszaka után húsvétól lehet ismét húst enni. A magyar szó alakulását déli szláv szavak is befolyásolhatták, vö. horvát-szerb nyelvjárási *vīzám*, *vazán*, *vuzem*, szlovén nyelvjárási *vīzem*: 'húsvét (tulajdonképpen: 'vétél, vevés')'. A magyar *hús* előtag megfelelője azonban a déli szláv szavakban nem szerepel, ezért a szó nem tartható tükörfordításnak. Melléknévi származéka a *húsvéti* [1470].

húsz [1211 tn. (?), 1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kos*, *χus*, osztyák *kos*, *χus*, zürjén *kjž*, votják *kjž*: 'húsz'. A feltehető finnugor alak **kojčs* 'ugyanaz'. A finnugor nyelvek számnévei csak 1-től 6-ig közösek, ezért feltehető, hogy a finnugor kori szóalak nem számnévi jelentésű, hanem konkrétabb értelmű volt, jelölhetett húsz ujjat, vagy húszas csomót, köteget (például mőkusbőrből). A finnugor alak talán az uráli **koje* 'ember, férfi' (vö. magyar *here*, *hím*) főnév és a determináló értelmű **če*, **či* mutató névmás összetételével keletkezett. Az 'ember' és a 'húsz' számnévi jelentés közötti összefüggés alapja az, hogy az embernek összesen húsz ujjja van. A jelentésváltozás már a finnugor korban megtörténhetett. Származékai a *húszas* [1391 tn. (?), 1604], a *huszad* [1416 u.] és a *huszadik* [1538].

huszár [1378] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *husarъ* 'rabló'. Ez a horvát-szerb régi nyelvi *husa* 'rablás' származéka. Vö. még: orosz régi nyelvi *хусаръ* [huszarj] 'tengeri rabló, kalóz'. A magyarban elsőként kimutatható 'egy fajta szolgáló nép tagja' [1378] és a 'könnyű fegyverzetű lovas katona' [1481] jelentések az eredeti 'rabló' alapján fejlődtek, a 'rabló' és az 'egy fajta katona' jelentések párhuzamosságára vö. *hajdú*, *martalóc*. A 'könnyű fegyverzetű lovas

katona' jelentésű *huszár* a magyarból vált vándorszóvá, több európai nyelvben is megtalálható, vö. német *Husar*, olasz *ussaro*, orosz *гусар* [guszar]: 'huszár'. Ebben a jelentésben a horvát-szerb *husar* 'ugyanaz' is a magyar szó visszakölcsönzése. Származékai a *huszárság* [1789] és a *huszáros* [1791].

huszonöt [1416 u.] Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *huszon*, utótagja pedig az *öt* számnév. Az előtag a *húsz* számnév -n helyhatározóraggal ellátott alakja. Az összetétel eredeti jelentése tehát 'húszon (felül) öt'. Lehetséges, hogy ez a képzési mód a 10 és 20 közé eső számok neveinek mintájára alakult, vö. *tizen-*. A *huszon-* előtagú összetételek a 15. századból adathatók, vö. például *huszonegy* [1490 k.], *huszonkettő* [1490 k.].

huszita [1620] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *Hussita*, hazai latin *hussita*, *husita*: 'huszita, Husz János követője'. A latin szó a cseh Jan Hus (1370 k.–1415) reformátor neve alapján keletkezett. A történettudomány szakszókincsébe tartozik.

huta [1296–1313] '(kisebb) kohó, olvasztókemence' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *hutte*, *hütte* 'sátor; kunyhó, bódé; a fémét érceiből kiolvasztó üzem', korai újfelnémet *hütte* 'ugyanaz', hazai német, bajor-osztrák *hutzen* (többes szám) 'kohó(mű), olvasztó', német *Hütte* 'ugyanaz; egyszerű kis ház'. A német szó végső soron indoeurópai eredetű. A magyar szavégi *a*-ra vö. *cérna*, *ciha*. Ma elsősorban 'üveghuta' jelentésben él.

húz [13. század közepe] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *kât-*, *çat-* 'szakít, ránt', osztják *köpítä-* 'darabol, szétbont, kiold'. A feltehető ugor alak **kups-tä-* 'húz; ránt, szakít'. A magyarban és a vogulban a szó belseji **p* először réshanggá, majd magánhangzóvá vált (*pt > ßt > t*), a szó belseji **t >* magyar *z* hangváltozásra pedig vö. *száz*, *víz*. A 'ránt, szakít' és a 'húz' jelentések viszonyára vö. votják *kjisk-* 'húz, von' és 'rácigál, tép', német *ziehen* 'húz' : *zucken* 'megrándul, rángatózik' : *zücken* 'kiránt'. Származékai közül a *huzam* főnevet [1566 e.] a nyelvújítás korában elevenítették fel, s ekkor alkották meg tudatos szóalkotással a *huzal* főnevet is [1847]. A *huzat* [1792] nyelvjárásainkból került be a köznyelvbe, 'légvonathoz' jelentésének megjelenésére [1899] a német *Zug* 'húzás, vonulat, vonat; légvonat' is hatással volt. További származékai a *huzakodik* [1566], a *húzódik* [1585], a *húzódozik* [1585], a *huzamos* [1651], a *húzgál* [1791], a *huzigál* [1811] és a *húzkod* [1836].

huzavona [1735 u.] Származékszó szófajváltásával keletkezett. Alapszava a *húz-von* 'szétcibál, megoszt; sanyargat, zsarol' [1621] ikerszó, ezen ikerszó tagjainak az *-a* melléknévi igenévi alakja főnevesült. A 'valamely ügy elintézésének halogatása; aktatologatás' jelentés fejlődésére vö. orosz *волокута* [volokita] 'aktatologató ügyintézés', ez a *волочить* [volocsity], *волочь* [volocsj] 'húz, von' ige származéka.

hű¹ [1138 tn., 13. század eleje] 'hűség, bizakodó' Származékszó, a *hisz* ige *hi-* töv változatának *-ű* melléknéviigenévképzővel ellátott alakja. Alaktani felépítése tehát megegyezik a *hívő* szóéval. A *hű* esetében a tőhöz tartozó *i* ejtése ajakkerekítésessé vált, és az igenévképzővel összeolvadt *-ű*-vé, a *hívő* esetében pedig két magánhangzó közötti helyzetben egy *v* hang jelent meg: *híven*. A *hű* eredeti jelentése 'hívő' volt, később a *hisz* ige családjától való elkülönülése tette lehetővé, hogy a jelentés megváltozzon: 'hívő' > 'ragaszkodó, hűség' > 'a valósághoz ragaszkodó, a valóságnak megfelelő'. Hasonló jelentésfejlődés más nyelvekben is megfigyelhető, vö. francia *fidèle* 'hűség, pontos; hívő'. Származékai a *hűség* [1334], a *hűséges* [1372 u.] és a *hűtlen* [1565].

hű² [1598] <indulatszó> Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett, magas hangrendű megfelelője a *hű* indulatszónak, de összefügg a *hé* és a *hej* indulatszavakkal is. Leggyakrabban érzelm kifejező szerepben használjuk, csodálkozást, meglepetést, meghökkenést, vagy haragot, fájdalmat fejezhet ki. Nyelvjárásainkban állatterelő szóként is él.

hübelebalázs [1808] Összetett szó, mely a *hű²* indulatszó, a *bele* határozószó és a *Balázs* tulajdonnév összekapcsolódásával jött létre, ezek a *hű*, *bele*, *Balázs*, *lovat ad Isten* 'fogj hozzá bátran, majd megsegít Isten' szólás kezdő szavai. A *hű* és a *bele* szavak egy hangsúlyt kaptak az összetételben, így eredeti jelentésük elhomályosult, s a beszélők a *Balázs* személynév 'hebehurgia, hirtelen' jelentésű jelzőjének érzékelték. Keresztnevek előfordulására hasonló kifejezésekben vö. *satra-kata*, *szapora-margit*, *szél-gábor*, *vihar-jóska*: 'szeles, kapkodó ember'. Ma elsősorban a *hübelebalázs* módjára él, dolgozik, fog hozzá kifejezésekben használjuk. Arany László A délibábok hőse című művének főszereplője a Hübele Balázs nevet kapta, ennek is szerepe lehetett abban, hogy a szó *hübele* előtagját sokak nyelvérzéke családnévként tartja.

hübér [1832] Összetett szó, mely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Előtagja a *hű* melléknév, utótagja pedig a *bér* főnév. A megnevezés alapja az volt, hogy a hűbérek fogadalmat tettek arra, hogy hűségesen fogják

szolgálni hűbérurukat, ezért kaptak földadományt. A *bér* szó utótagként való felhasználását a német *Lehn, Lehen* 'hűbér' is befolyásolhatta, hiszen ez utóbbi a német *leihen* 'kölcsonöz, nyújt' igére vezethető vissza. Származékai a *hűbéri* [1832], a *hűbéres* [1835] és a *hűbériség* [1848]. A történettudomány szakszókincsébe tartozik.

hűhó [1815–1817] Összetett szó, amely két indulatszó összetapadásával jött létre, az előtag a *hű*, az utótag pedig a *hó*. Indulatszói jelentése az előtag és az utótag jelentésére épül, a csodálkozást, a bámulatot, az örömet fejezi ki. Mai nyelvünkben sokkal gyakrabban fordul elő azonban főnévként. A 'túlzó, fölösleges hangoskodás; nagy felhajtás' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött az indulatszói jelentés alapján. Indulatszó főnevesülésére vö. *hejehuja*.

hűl [13. század közepe (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, összefügg a *hideg, hiedelem, hívös* töveivel. Végződése az *-l* mozzanatos képző. Ugyanezen tö *-t* műveltető képzős alakja a *hűt* [1506]. A szótó származékainak egy része egy *v*-re végződő tőváltozat alapján magyarázható, de lehetséges az is, hogy egyetlen *v*-s tő létezett, ez esetben a *hűl* és a *hűt* a szó belseji *v* kiesésével fejlődött.

hüledezik [1783] Származékszó, melynek alapszava a *hűl* ige, végződése pedig a *-dez* gyakorító képző, a képzésre vö. *csörgedezik*. A megnevezés alapja az lehet, hogy a kellemetlen meglepetés, a meghökkenés érzése gyakran jár együtt hidegérzettel, ezt mutatja az *elhűl* ige 'csodálkozik, meghökken, megdöbben' jelentése is, vagy a *végigfut a hideg a hátán* 'megborzad, megrémül' kifejezés.

hüllő [1792] Származékszó, mely szófajváltással, tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett a nyelvújítás idején. A *hűl* ige *-ő* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja vált főnévvé. A szó belseji *l* kettőződésére két magánhangzó közötti helyzetben vö. *düllő* (*dülő*), *üllő*. Barczafalvi Szabó Dávid alkotta meg. Az elnevezés alapja az volt, hogy az ilyen állatok vére a környezetük hőmérsékletének csökkenése hatására hidegebb lesz.

hülye [1792] Származékszó, alapszava a *hűl* ige, végződése az *-e* melléknéviigenév-képző, a képzőre vö. *kerge, szüle*. A szó belseji *l* ~ *ly* váltakozásra vö. *bélyeg, kölyök*. Eredeti jelentése valószínűleg 'mindenen elhülő, lépten-nyomon hüledező', vö. *hüledezik*, ebből fejlődött mai értelme. Hasonló szemléletet mutat a latin *stupere* 'mozdulatlan, merev; elkábul, megdöbben; bámul', *stupidus* 'kábul, ámult; ostoba'.

hüm [1792] Hangutánzó-hangfestő eredetű indulatszó. Valószínűleg vele párhuzamosan keletkezett a *-g* gyakorító képzős *hümmög* [1808], és ebből *-t* műveltető képzővel alakult a *hümmöget* [1761]. Az indulatszó legfontosabb szerepe a tépelődés, töprengés ábrázolása, de alkalmas csodálkozás, gúny és kérdés kifejezésére is. Hasonló indulatszavak más, nem rokon nyelvekben is találhatók: német *hm*, régi nyelvi *hem, hum, hüim*, francia *hem, hom, hum*, orosz *эм* [gm]: 'hüm'.

hüppög [1786] Hangutánzó-hangfestő eredetű, töve a hangrendi párhuzam alapján összefügg a *huppan* tövével. Hangtani és jelentéstani szempontból vö. *heppen*. Végződése a *-g* gyakorító képző.

hüvely [1380 k.] Származékszó, melynek alapszava egy önállóan nem adatható szótó. A valószínűleg névszói természetű tő ismeretlen eredetű. Végződése az *-l* ~ *-ly* névszóképző, vö. *lapály*. Eredeti jelentése a 'hosszú, lapos, egyik végén nyitott tok kardpenge, kés tartására', ebből a 'növényi termésnek hosszú, több magvat tartalmazó tokja' hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött. Anatómiai jelentése a latin *vagina* 'hüvely' mintájára jelent meg. Származéka a *hüvelyes* [1455 tn., 1544].

hüvelyk [1405 k.] Származékszó, a *hüvely* főnév *-k* kicsinyítő képzős alakja, a képzőre vö. *farok, lélek*. A jelentésfejlődés alapja az lehetett, hogy a régi magyarok nyilazáshoz egy hüvelyhez hasonló ujjvédőt viseltek a hüvelykujjukon. Érintkezésen alapuló névátvitel történt, vö. a régi nyelvi *hüvelykes ujj* [1527] kifejezést. Hosszmértékként is használatos volt, egy hüvelyk a férfi hüvelykujj átlagos vastagságának megfelelő (25–27 mm) hosszúság. Ma elsősorban a *hüvelykujj* összetételben [18. század] él.

hűvös [1211 tn. (?), 1470] Származékszó, melynek alapszava egy önállóan nem adatható szótő. Ez a fő ismeretlen eredetű, és összefügg a *hideg*, *hiedelem*, *hűl* töveivel. Végződése az *-s* melléknévképző, a képzőre vö. *kegyes*, *szoros*. A szó belseji *v* az eredeti főből is származhat. Jelentései közül a 'börtön' érintkezésen alapuló tréfás névátvitel eredménye, hasonló jelentésre vö. német argó *Kühle*, cseh *chládek*: 'börtön', tulajdonképpen 'hűvös hely'. Származékai közül a *hűs* [1748] összevonással keletkezhetett, eredetileg nyelvjárási szó volt, a nyelvújítók terjesztették el a köznyelvben is. További származékai a *hűvösség* [1470] és a *hűvösödik* [1585], a *hús* származékai pedig a *hűsít* [1778], a *hűsítő* [1778] és a *hűsöl* [1792].

I, Í

-i¹ [1193] Melléknévképző. Valószínűleg még az ősmagyar korban keletkezett funkcióváltással. A hová? kérdésre felelő ősi **-j* lativuszragból fejlődött a tulajdonítást kifejező *-é* birtokjel. Az *-i* ennek zártabb változatából vált alaki és funkcionális elkülönüléssel 'valahová, valamihez tartozást' kifejező képzővé, pl. *egri, anyai, régi*. Gyakori, ma is eleven toldalék, minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz hozzákapcsolható.

-i² [12. század vége] Birtoktöbbsesítő jel. Alapnyelvi eredetű toldalék. Előzménye a finnugor (uráli) **-j* többsesjel, amelynek folytatása több rokon nyelvből is kimutatható. Birtoktöbbsesítő szerepe a magyar nyelv külön életében alakult ki. Az *-a/-e* az egyes szám 3. személyű alakok hatására a birtoktöbbsesítő *-i*-hez viszonylag későn, az ómagyar kortól kezdve kapcsolódott. Ez a forma csak lassan vált általánossá, a nyelvemlékekben mind magánhangzóra, mind mássalhangzóra végződő szótól után gyakran csupán a pusztán *-i* szerepelt, ami sokszor csak egyszerűen a birtokjelölésre szolgált. Ezzel kapcsolatos az a vélemény, amely szerint a birtoktöbbsesítő jel eredetében azonos az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel, és csak későbbi alak- és jelentéshasadással vált el tőle. A Halotti Beszédben mutatkozó ingadozó használat a többsesjeltől származtatást támasztja alá, pl. *feleim, bratim*. A *j*-vel bővült *-jai/-jei* változatokkal csak a kései ómagyar kortól számolhatunk. Mai nyelvünkben a több birtok kifejezésének grammatikai eszközeként minden számban és személyben használatos, a több birtokra utaló birtokos személyjelezés alapmorfémája. Mássalhangzó után *-ai/-ei ~ -jai/-jei* módosulathoz illeszkedik a személyt jelölő végződés elé, pl. *lábaim, kezeid, hajói, karjaink, kertjeitek, padjaik*. A birtokjellel kifejezett birtokviszonyban is az *-i* jelöli a birtok többes számát, pl. *macskáéi*.

-i³ [1360] Kicsinyítő képző. A mai képző valószínűleg több formáns egybeesésének köszönhető. Az ómagyar kori nyelvemlékekben ritkán előforduló kicsinyítő-becéző *-i* az ősi **-j* képzőből fejlődött, és tulajdonképpen az *-a/-e* kicsinyítő képző alakváltozatának tekinthető. A 16. század végétől egyre gyakrabban felbukkanó *-i* végű személynevek és személyt jelölő köznevek *-i*-je részben nevek rövidülése, pl. *Mari, Juli*, részben német jövevénynevek, pl. *Betti, Frici* révén alakult ki, de a játszi szóképzés is teremthetett *-i* képzős becéző jelentésű származékokat, pl. *néni, bácsi*. A mai nyelvhasználatban rendkívül termékeny, főleg a bizalmas társalgási nyelvben a csonkított szótövek mellett burjánzik, pl. *vacsi, doki, üzi*.

-i⁴ lásd **-ja/-i**

iá [1786] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó, a számár hangját utánozza. Hasonló alakú hangutánzó szavak más, nem rokon nyelvekben is vannak: német *iah* 'iá', *iahen* 'iázik', francia *hi-han*, cseh *ia, ija*: 'iá'.

iafia [1519] 'valakinek a gyermeke' Összetett szó, alakulásmódja azonban vitatott: 1. Játszi szóalkotással keletkezett a *fiú* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakja alapján. Alakulásmódjára vö. *icipici, irkál-firkál*. 2. Az önállóan nem adatolható, mára elavult *i* 'leány' és a *fiú fi-* tőváltozatának egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakjainak összetétele. Az előtag ősi, ugor kori szó, vö. vogul *āw, āγi*, osztják *ōγi, ewə*: 'leány, valakinek a leánya'. A feltehető ugor alak **ākz, *āγz* vagy **āβz* 'ugyanaz'. Az **i* alak hangtani szempontból nem szabályos megfelelője a rokon nyelvi szavaknak, de mind ez a szabálytalanság, mind a szó mély hangrendje magyarázható a *fia* utótag hatásával. A 'leány, leánya valakinek' és a 'fiú, fia valakinek' jelentésű szavak összetétele a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint már az ugor korban megtörténhetett, vö. vogul *āwpü-w, āγipiγ* 'gyermek', osztják régi nyelvi *evi-pox* 'utód, gyermek', *ōγilāmən pāγolāmən* 'család', az utóbbi esetben mindkét tag birtokos személyjeles alak. Az utótagok mindegyik példában a *fiú* rokon nyelvi megfelelői.

ibolya [1340 tn., 1578] Szóhasadással keletkezett a *viola* alapján. Az eredeti *ivola* alak hangcserével vagy a szó eleji *v* elnémulásával jöhetett létre, a szó belseji *v* ekkor a két magánhangzó közötti hangúr kitöltésére jelent meg. A *v > b* hangmegfelelésre vö. *bakter*. A 'viola' és az 'ibolya' jelentést egészen a 19. század második feléig nem különböztették

meg egymástól következetesen, a kétféle jelentés megoszlása a kétféle alak között csak a botanikai szaknyelv kialakulásának köszönhetően történt meg. Színnévi jelentése érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

ibrik [1585] 'csésze, csupor' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *ibrík*, régi nyelvi *ibrik*: 'szűk nyakú, korsószerű edény'. Az oszmán-török szó az újperzsára vezethető vissza, végső soron pedig arab eredetű. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

-ica [19. század eleje] Kicsinyítő képzőbeker. Elemei a kicsinyítő *-i* és *-ca*. Újabb keletkezésű toldalék, elterjedésére hathatott a hasonló szláv képző is. Főleg női nevek becéző alakjában szerepel, pl. *Ágica, Katica*. Ritkán előfordul személyek kedveskedő említésére, megszólítására használt köznévből képzett szóalakokban is, pl. *hugica, tubica*. Nem tekinthető teljesen elavultnak, a játszi szóképzésben is megjelenik, pl. *rókica* 'kisiróka', *nyakica* 'nyakacska'.

icce [1395 k.] 'körülbelül 8 dl-es űrmérték' Bizonytalan eredetű, talán latin, közelebből középkori latin jövevényszó, vö. középkori latin *justitia*, **jutia*, **jotia* 'kisebb űrmérték, borospohár', *jocia* 'aprópénz, váltópénz'. Ezek a latin *justus* 'helyes, jó, megfelelő, jogszerű' származékai. Vö. még: középkori latin, hazai latin *justa mensura* '(pontos, szabályos) folyadékmérték-fajta; borospohár'. A magyar szóalak fejlődése hangtani szempontból nem világos, vö. azonban: *juhar ~ ihar*. Elavulóban van.

icipici [1838] Ikerszó, amely játszi szóalkotással keletkezett a *piciny* és a családjába tartozó szavak alapján. Alakulásmódjára vö. *hórihorgas, ipiapacs, dínomdánom, nyimnyám*. Az alakváltozatok sokfélesége az utótag hangfestő eredetével magyarázható. Kis méretet, értéktelenséget kifejező további ikerszavaink az *apró-cseprő* és az *encsembencsem*. A címszó származéka az *icike-picike* [1874].

ide [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *ez* mutató névmás *-é > -e* helyhatározóragos alakja. A szó eleji magánhangzó eredetileg *i* volt, az *i > ě* nyiltabbá válás valószínűleg már az ősmagyar korban megtörtént. A szó belseji *d* fejlődésére vö. *büdös, édes*. Jelentése eredetileg helyhatározói volt, később ennek alapján fejlődött időhatározói, majd állapothatározói értelme. Igekötőként is használatos. Származékai az *idebb* [1495 e.] és az *idáig* [1784]. Az utóbbi esetben a szó belseji *á* feltehetőleg az *oda* hatására jelent meg.

idea [1585] 'eszme, ötlet' Latin jövevényszó, vö. latin *idea* 'eszme', amely görög eredetire vezethető vissza. Megfelelői több európai nyelvben megtalálhatók, vö. német *Idee*, francia *idée*: 'idea'. A latin szó származékai pedig nemzetközi szavakká váltak, ilyenek az *idealista* [1792], vö. német *Idealist*, angol *idealist*: 'idealista'; az *ideális* [1793] és az *ideál* [1794], vö. német *ideal*, *Ideal*, angol *ideal*, francia *idéal*: 'ideális, ideál'; az *idealizál* [1803], vö. német *idealisieren*, angol *idealize*, francia *idéaiser*: 'idealizál'; és az *idealizmus* [1806], vö. német *Idealismus*, angol *idealism*, francia *idéalisme*: 'idealizmus'. Ezeket a nemzetközi szavakat a francia terjesztette el. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szavak egy része latinositott végződéssel honosodott meg.

ideg [1138 tn. (?), 1395 k.] Ősi, uráli kori szótó, esetleg magyar képzéssel. A töre vö. vogul *jantəŋ*, osztják *jəntəŋ*, cseremisiz *jəđän*, finn *jänne*, jurák *jən*, tavgi *jenti*: 'ín, kötél, ideg'. A feltehető uráli alak **jante* 'ugyanaz'. A szó belseji **nt >* magyar *d* hangváltozásra vö. *fed, köd*. A magyar szó eleji *i* fejlődésére vö. *szik, ívik*. A végződés a *-g* névszóképző, vö. *balog*. Elképzelhető, hogy a képzés már az ugor vagy a finnugor korban megtörtént, vö. *felleg, keszeg*. A szó eredeti jelentése 'új húrja' volt, ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődött az 'élő szervezetben ingerkövetítő pálya; idegrendszer' jelentés [1757], mely a nyelvújítás korában terjedt el. Származékai: *ideges* [1450 tn., 1621], *idegzet* [1833], *idegeskedik* [1859], *idegesít* [1862]. Az *ideges* eredeti jelentése 'ideggel ellátott', a 'nyugtalan' jelentés jóval későbbi [1838]. Jókai használta 'izmos' értelemben is.

idegen [1295 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Származékai az *elidegenül* [1416 u.], az *elidegenít* [1456 k.], az *idegenség* [1456 k.], az *elidegenedik* [1557] és az *idegenkedik* [1751].

idei [1474] Származékszó, alapszava az *idő* főnév *ide-* töváltzata, végződése pedig az *-i* melléknévképző, a képzésre vö. *holnapi, mai*. Jelentése az *ez idei* szerkezet alapján fejlődhetett.

ideiglenes [1830] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeképpen keletkezett a nyelvújítás korában. A régi nyelvi *ideiglen* 'egy időig, egy időre' alapszóból hozták létre az *-s* melléknévképzővel. A képzés mintájául szolgált a *nyilvános*, illetve az *önkéntes*.

idén [1549] Megszilárdult ragos alakulat, az *idő* főnév *ide-* ~ *idé-* töváltozatának *-n* időhatározó-ragos alakja, jelentése az *ez idén* szerkezet alapján fejlődött.

idény [1856] Szófajtváltással keletkezett, a nyelvújítás idején tudatos szóalkotással hozták létre. Az *idén* határozószó főnevesülésével és a szóvégi *n* lággyá válásával fejlődött a *magány*, *hiány* mintájára.

ideológia [1813] Nemzetközi szó, vö. német *Ideologie*, angol *ideology*, francia *idéologie*, spanyol *ideologia*: 'ideológia'. A spanyolban keletkezett, tudatos szóalkotás eredményeként, végső forrása a görög. Hasonlóképpen nemzetközi szó az *ideológia* származéka, az *ideológus* is [1834], vö. német *Ideologe*, angol *ideologue*, francia *idéologue*: 'ideológus'. Mindkét szót a francia filozófiai szaknyelv terjesztette el, a magyarba a német közvetítette őket, de esetleg a francia nyelvű tudományos-politikai szakirodalomból is bekerülhettek. A végződéseket az átvételkor latinositottuk.

idétlen [1430 k.] Származékszó, alapszava az *idő* főnév *idé-* töváltozata, végződése pedig a *-tlen* fosztóképző, a képzés módjára vö. *nevetlen*, *vizetlen*. Eredeti jelentése 'koraszülött' volt, ez mára már elavult, napjainkban elsősorban pejoratív értelemben, 'ügyetlen, ostoba' jelentésben fordul elő. A jelentésfejlődés alapja az a megfigyelés lehetett, amely szerint a koraszülöttek különböző képességei kortarsaikhoz képest fejletlenebbek. Származéka az *idétlenkedik* [1777].

idéz [1512–1526] Származékszó, alapszava az *ide* határozószó, végződése pedig a *-z* igeképző, a képzés módjára vö. *aláz*, *előz*. Eredeti jelentése feltehetőleg az 'ide (ismert, közeli helyre) hív' volt, a mai nyelvben használatos jelentései ennek alapján fejlődtek. Származékai az *idézés* [1519] és az *idézet* [1564].

idill [1788] Nemzetközi szó, vö. német *Idyll*, *Idylle*, angol *idyll*, francia *idylle*: 'idill'. Vö. még: latin *idyllium* 'pásztorokltemény', ennek forrása a görög. Az *idill* származéka, az *idillikus* [1869] szintén nemzetközi szó, vö. német *idyllisch*, angol *idyllic*, francia *idyllique*: 'idillikus'. A szó végződése latinositott. Mindkét szót a francia terjesztette el, a magyarba főként a német vagy a francia nyelvű irodalom közvetítette.

idióta [1723] 'gyengeelméjű; ostoba' Latin jövevényszó, vö. latin *idiotes* 'tájékozatlan ember', *idiota* 'ugyanaz', tudományos latin 'gyengeelméjű ember'. Végső forrása a görög. Származéka, az *idiotizmus* [1787] szintén latin jövevényszó, vö. latin *idiotismos* 'egyéni beszédmód, nyelvjárási kifejezőmód', hazai latin *idiotismus* 'ugyanaz'. A magyar *idiotizmus* orvosi szaknyelvi használatának fejlődésére 'gyengeelméjűség' értelemben nemzetközi minta is hatással lehetett.

idomtalan [1784] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem mutatható ki, végződése pedig a *-talan* fosztóképző. Ugyanezen tö *-s* melléknévképzővel alakult, mára elavult származéka az *idomos* 'alkalmas; erkölcsös; rendes; arányos' [1780 k.], mely szóhasadással keletkezett, a mára szintén elavulóban lévő, választékos jelentésárnyalatú *ildomos* 'illendő' alapján különült el. A szó belseji *l* kiesett. A szó eleji *i* eredetileg hosszú magánhangzó lehetett. Főnévi származéka, az *idom* [1787], mely matematikai, illetve műszaki szakkifejezőként is él, a nyelvújítás korában keletkezett, a melléknévek alapján Benyák Bernát alkotta meg elvonással. További származékai az *idomít* [1823], az *idomul* [1830] és az *idomár* [1841].

idő [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből, a honfoglalás előtti időkből, vö. türk *öd* 'idő', további megfelelői török nyelvmélekekből adathatók: középtörök *ōd*, *öd*: 'ugyanaz'. A magyarba feltehetőleg **ödäk* > **ideγ* 'idő' alakban kerülhetett be, a szó belseji *d*, illetve a szóvégi *k* egyaránt török kicsinyítő képzők, az utóbbi a csuvasos típusú elemeinkre jellemző. A szóvégi hangok fejlődésére vö. *bölcső*, *erő*. Az *ü* > *i* hangváltozás már a magyarban történt meg. Eredeti jelentése az 'időtartam, időpont', többi jelentése magyar fejlemény. Származékai az *idős* [1416 u.], *idei* [1474], *időtlen* [1552], *idősödik* [1577 k.], *idült* [1806], *időzit* [1892]. Régi megszilárdult ragos alakulata az *ideiglen* [1416 u.].

időjárás [1787] Összetett szó, előtagja az *idő* főnév, utótagja pedig a *járás* főnév. Az *idő járása* kifejezésből [1781] vonódott össze.

idus [1708] 'hónap közepe' Latin jövevényszó, vö. latin *idus* (többes szám) 'március, május, július, október 15., a többi hónap 13. napja'. A latinban a szó eredete tisztázatlan. Számos európai nyelv átvette: német *Iden*, francia *ides* (többes szám): 'idus az ókori római naptárban'. A szóvégi *s* hang ejtésére vö. *ámbitus*. Elsősorban a *március idusa* szókapcsolatban él, amelyben eredetileg Julius Caesar meggyilkolásának napját jelölte, 1848-tól azonban a magyar forradalom és szabadságharc kezdőnapját is így nevezik.

ifjú [1320 tn. (?), 1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *i ~ é* 'kicsiny, fiatal', utótagja pedig a *fiú* főnév. Az előtag nyelvjárásainkban más összetett szavakban is előfordul: *ilán, ileány* 'kislány'. Ez ősi, ugor kori szó, vö. osztják *áj, aj* 'kicsi, fiatal'. A feltehető ugor alak **ájz* 'kicsi, fiatal'. Eredeti jelentése valószínűleg 'fiatal, kicsiny fiú'. A szó összetétel volta mára elhomályosult, ma már melléknévként is használjuk. Származékai az *iffúság* [1372 u.], *iffúdad* [1416 u.], *iffúcska* [1416 u.], *iffodik* [1560 k.], *iffonc* [1786], *iffonti* [1808]. Az elsősorban a sport szaknyelvében élő *ifi* [1922] szintén az *iffú* származéka, szórövidüléssel és az *-i* kicsinyítő képzővel alakult.

-ig [1372 u.] Határvető rag. A hová? kérdésre felelő külső helyviszonyt kifejező toldalék. A két ősi uráli eredetű latívuszrag, a **-j* és a **-k* összeforrásából raghalmazással jött létre az ősmagyar korban. A raghalmazásnak egyrészt megerősítő szerepe lehetett, másrészt az így alakult új rag alkalmassá vált a cselekvés térbeli vagy időbeli határainak jelölésére, pl. *házig, holnapig*. A rag mai alakja a *-k* zöngésüléssel magyarázható. A nyelvemlékekből az *-ig* mellett kimutatható az eredetibb *-ik* változat is. Mai főnévi ragrendszerünk tagja.

iga [1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg a szlovénből, vö. szlovén *igo* 'járom, iga', óegyházi szláv *igo* 'ugyanaz', szlovák nyelvjárás *iho* 'ugyanaz', orosz *uzo* [igo] 'elnyomás, szolgaság', régi nyelvi 'járom'. A szláv szó indoeurópai eredetű. Az 'elnyomott állapot, szolgaság' jelentés hasonlóságon, illetve érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. Származékai az *igás* [1508 tn., 1585] és az *igáz* [1604].

-igál lásd **-gál/-gél**

igaz [13. század közepe] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, alapszava feltehetőleg a *jog* főnév egy régi nyelvi változata lehet. Végződése a *-z* névszóképző, a képzésre vö. *ravasz, száraz*. A szó eleji *jo > i* hangváltozásra vö. *inkább, irgalom*. A 'jobb (kéz felőli)' és az 'igaz' jelentések más nyelvekben is kapcsolódnak ugyanahhoz a szóhoz, vö. német *recht* 'jobb (felőli); helyes, helyénvaló; igaz; valódi, igazi', angol *right* 'jobb (oldali), jobb felőli; igazságos, becsületes, helyes; igazi, valódi', francia *droit* 'egyenes, őszinte, helyes; jobb, jobb oldali'. Gazdag szócsalád alapja lett: *igazság* [1372 u.], *igazít* [1372 u.], *igazul* [1416 u.], *igazgat* [1456 k.], *igazgató* [1456 k.], *igazgatás* [1493 k.], *igazságos* [1495 e.], *igazodik* [1506], *igaztalan* [1522], *igazol* [1560], *igazságtalan* [1750], *igazi* [1763], *igazándi* [1791], *igazolvány* [1845]. Az *igazán* [1372 u.] és az *igazában* [1788] régi megszilárdult ragos alakulat.

ige [13. század második fele] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, megfelelői azonban a törökségi nyelvekből nem adathatók, csak a mongolból, vö. mongol *üge* 'szó, beszéd'. A szövegi *e* hangra vö. *serke, ürge*. A magyarban 'szó, varázsszó' lehetett az eredeti jelentése, vö. *igéz*, a 'szó' jelentés ennek alapján igen korai jelentésszélesedéssel fejlődött. Az 'Isten szava' jelentés mintája a latin *verbum* 'ugyanaz' volt, nyelvtani szakkifejezésként való használata pedig tudatos szóalkotás eredménye.

igen [1266 tn (?), 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult ragos alakulat. Töve esetleg az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* alakja. Végződése az *-n* módhatározórag lehet, vö. *hogyan, így*. A szó belseji *g* esetleg időhatározórag, amely a *míg*, és talán a *leg-* végzéseként is megfigyelhető. Eredeti szerepe a megerősítés lehetett. Származékai az *igenel* [1647] és az *igenlő* [1821].

igény [1816] Tudatos szóalkotás eredménye, keletkezésmódja azonban tisztázatlan. Helmeczi Mihály alkotta meg a nyelvújítás idején, valószínűleg az *igen* alapján a *magány, idény* mintájára. Az is elképzelhető azonban, hogy az *ige* főnév *-ny* névszóképzős alakja, mely a német *Anspruch* 'igény' mintájára keletkezett. Származékai az *igénytelen* [1830], *igényes* [1833], *igényel* [1837–1843].

igér [1138 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. osztják *ikər-* 'átkozódik, szitkozódik, káromkodik', *enħər-* '(el) átkoz'. A feltehető ugor alak **enħə-rə-* 'varázsszót mond; esküszik'. A **-rə* igeképző már az ugor korban a tőhöz járulhatott. A szó belseji ugor **ħk > magyar g* szabályos hangváltozásra vö. *bog, dug*. A jelentésváltozásra vö. *ige, igéz*. Származékai az *igéret* [1416 u.] és az *igérkezik* [1527].

igéz [1456 k.] Származékszó, alapszava az *ige* főnév, mely itt feltehető eredeti 'varázsszó' jelentésében figyelhető meg, végződése pedig a *-z* igeképző, a képzése vö. *kínoz, nevez*. Származéka az *igézés* [1498 e.].

iglice [1500 k.] 'lilás virágú, tövises réti törpe cserje' Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *iglica* 'kis tű; gólyaorr', szlovén *iglica* 'kis tű; szeg, gólyaorr', cseh *jehlice* 'tű; tülevél; iglice', szlovák *ihlica* 'ugyanaz; járomszeg'. Ezek a szláv **igla* 'tű' származékai. Ma elsősorban növényntani szakszóként él.

iglu [19. század] 'jégkunyhó, kupola alakú eszkimó hókunyhó' Nemzetközi szó, vö. angol *igloo*, német *Iglu*, francia *igloo*: 'iglu'. Az angol terjesztette el, ahol az eszkimó *igdlu* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'hóház' átvétele. Nyelvünkbe is az angoltól került.

igric [1244 tn., 1405 k.] 'középkori énekmondó' Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. szlovén nyelvjárási *igṛc* 'játékos; zenész, muzsikus', cseh *herec* 'énekmondó, igric', orosz régi nyelvi *узр̣ѣу* [igṛc] '(népi) zenész, muzsikus'. Ezek a szláv **igr-* 'játsszik' igetőre vezethetők vissza. Ma már csak művelődéstörténeti szakszóként él.

igy [13. század közepe] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. Töve az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* alakváltozata. Fejlődésére a következő magyarázatok lehetségesek: 1. Megszilárdult ragos alakulat, végződése az *-l* helyhatározórag. Ez az *l* először palatalizálódott, majd affrikálódott: *l > ly > gy*, vö. esetleg *hogy*, *úgy*. Alaktani szempontból hasonló felépítésű az *ily*. 2. Származékszó, melynek végződése a *-gy* névmásképző, vö. *egy*, esetleg még: *hogy*, *úgy*. Hasonló fejlődésre a rokon nyelvekben is van példa: zürjén *tad'ž*, *tad'žen* 'így, ezen a módon', ez a zürjén *ta* 'ez' származéka. A szó eleji *i* a hangsúly hatására vált hosszúvá. Származéka, az *igyen* [1416 u.] megszilárdult ragos alakulat, végződése az *-n* módhatározórag.

igyekezik [1372 u.] Származékszó, alapszava az *ügy* 'dolog; figyelem' főnév, végződése a *-kezik* igeképzőbokor, a képzésre vö. *ellenkezik*, *fegyverkezik*. A szó belseji *sz-t*, *v-t* tartalmazó töv változatok a *cselekedik*, *törekedik* mintájára keletkeztek. Eredeti jelentése 'saját ügyében fáradozik, saját ügyét intézi', ebből magyarázható az 'iparkodik, törekszik', majd jelentésszűküléssel a 'sietősen valahova, valamerre halad'. Származékai az *igyekezés* [1372 u.] és az *igyekezet* [1470].

ihaj [1791] Összetett szó, melynek előtagja az *ih*, utótagja pedig a *haj* indulatszó. Elsődleges szerepe a hangos öröm, jókedv kifejezése, gyakori a lakodalmi kurjantások szövegében. Az *ihaj-csuhaj* [1860] és az *ihaj-tyuhaj* [1894] indulatszavak előtagjaként is él, ezen összetételek utótagjai önállóan is előfordulnak.

ihlet [1474] Származékszó, melynek alapszava a ma már elavult *ihel* ige [1372 u.], mely maga is származékszó, egy hangutánzó eredetű szótó *-l* gyakorító képzős alakja. Ugyanezen alapszó igei származéka az *ihlet* [1585], mely feltehetőleg a műveltető *-et* képzővel alakult. A tréfás jelentésárnyalatú *ihlik* [1934] mind az igei, mind a névszói alakból létrejöhett az *ikes* ígék mintájára.

ihog-vihog [1541] 'nevetgél' Játszi szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó), mely a *vihog* alapján jött létre az *illeg-billeg*, illetve az *irul-pirul* mintájára. Elavult kifejezés.

ihol [13. század eleje] 'itt' Összetett szó, melynek előtagja az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* alakváltozata, utótagja pedig a *hol* 'valahol' határozószó. Összetett mondatokban jöhett létre a mondathatár eltolódásával, hasonlóképpen, mint az *íme*, *azaz*. Ma elsősorban nyelvjárássainkban él.

ij [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. vogul *jāwt*, osztják *joʒol*, cseremis *janjež*, mordvin *jonks*, finn *jousi*, lapp *juoksa*, jurák *nin*, *in*, kamassz *in*: 'ij mint fegyver'. A feltehető uráli kori alak **jonsz* vagy **jonksz* 'ugyanaz'. A rokon nyelvek vadászattal kapcsolatos szókincsének közös eredete szintén alátámasztja ezt a magyarázatot, nehézséget okoz azonban az, hogy a rokon nyelvek szavainak a magyarban mély hangrendű lenne a szabályos megfelelője, az *ij* korai adatai azonban magas hangrendű toldalékokkal vannak ellátva. A szó eleji hangok feltehető fejlődésére vö. *inkább*. Régi származéka az *ijas* [1449 tn., 1495], az *íjász* főnév [1788] pedig a nyelvújítás korában keletkezett.

ijeszt [1362 tn., 1416 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű. Végződése a műveltető *-sz* képző, a képzésre vö. *áraszt*. Ugyanezen szótó alapján a *-d* gyakorító képzővel alakult az *ijed* [1372 u.]. Mind az *ijeszt*, mind az *ijed* alaknak vannak további származékai: *ijesztő* [1362 tn., 1527], *ijedt* [1372 u.], *ijedez* [1577]. Az *ijed* megszilárdult ragos alakulata az *ijedtében* [1536].

-ik' [13. század közepe] Egyes szám 3. személyű igei személyrag az *ikes* ragozás kijelentő mód jelen idejű ragozási sorában. Eredetét tekintve azonos a névmásra visszavezethető többes szám 3. személyű igeraggal (mai *-ják/-ik*). Mai funkciója a nyelvtani szerkezet átértékelődésével jött létre az ősmagyar korban. A jelöletlen tárgyú *Fa török* 'A fát török' szerkezet a határozott tárgy megjelenésével szenvedő értelművé vált, és így az *-ik* igerag az egyes szám 3. személyt kezdte jelölni. A *ikes* ragozás a magyar nyelv története folyamán fokozatosan háttérbe szorult, mai nyelvünkben a leginkább éppen az *-ik* végződés őrzi. A szabályos *ikes* ragozási sorban az elbeszélő múltban, valamint a felszólító és a feltételes módban is megjelenik az *-ik* az egyes szám 3. személyű igealakokban a megfelelő jellel összeolvadva, pl. *evék*, *válják*, *laknék* 'ő lakna'.

-ik² [1372 u.] Kiemelő jel. Általában fokozott melléknevek végén állva egyedítésre, megkülönböztetésre, kiemelésre szolgál. Bizonytalan eredetű. Talán a többes szám 3. személyű birtokos személyjel *-ik* alakváltozatának (mai *-uk/-ük*, régi *-ok/-ök ~ -ök*) átértékelődésével keletkezett. Kialakulása az ősmagyar kor végére vagy az ómagyar kor elejére tehető, de terjedni csak a kései ómagyar korban kezdett. Előfordul névmásokon, pl. *melyik, egyik, másik*, de ezekben már a szótest részének tekinthető. Beépült a *-dik* sorszámnévképzőbe, amely ma egységes formánsnak számít. Eleven, önálló toldalékként ma már csak a fokozott melléknevekhez kapcsolódva működik, pl. *szebbik, legnagyobbik*.

-ik³ lásd **-ják/-ik**

-ika/-ike [1208 u.] Kicsinyítő képzőbokor. Az *-i* kicsinyítő képző és a *-ka/-ke* kicsinyítő képzőbokor összeolvadásával jött létre az ómagyar korban, de gyakorivá csak újabban, az *-i-s* becéző alakok elterjedésével vált, pl. *őzike, ládika, pálcika*. Ma is eleven, elsősorban személynevek becézésére használatos, pl. *Klárika, Erzsike*, de dajkanyelvi szavakban is gyakori. Esetenként a *-cska/-cske*-vel váltakozhat, pl. *húsocska ~ husika, szemecske ~ szemike*.

-ikál/-ikél lásd **-kál/-kél**

iker [1095] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből, a honfoglalás előtti időkből, vö. csuvas *γḡḡar* 'kettős; iker', oszmán-török *ikiz* 'iker'. Ezek a török *iki, eki* 'kettő' szóra vezethetők vissza. A magyarba az **ikir* 'iker' alak kerülhetett be. A 18. századra már elavulóban volt, a nyelvújítók terjesztették el újra a köznyelvben. Származéka az *ikres* [1243].

-ikó [1595] Kicsinyítő képzőbokor. Az *-i* kicsinyítő képző és a *-kól/-kő* kicsinyítő képzőbokor összeolvadásával jött létre az ómagyar korban. Gyakoribbá csak később, az *-i-s* becéző alakok elterjedésével vált, pl. *házikó, ládikó, Anikó*. Magas hangrendű *-ikő* párja csak az újabb keletkezésű *Enikő* névben mutatkozik. A mai nyelvben új képzésekre már nem használatos, főleg dajkanyelvi szavakban fordul elő, pl. *ágyikó, lábikó, hasikó*.

ikon [1808] 'bizánci stílusú szentkép' Nemzetközi szó, vö. német *Ikone*, angol *icon*, francia *icône*, orosz *икона* [ikona]: 'ikon', vö. még: kései latin *icon* 'képmás; hasonlat', középkori, újkori latin *icona, iconia* 'kép'. A szó végső forrása a görög. Főként az orosz terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette.

ikra¹ [1405 k.] 'a hal petéje' Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *ikra*, szlovák *ikra, ikry* (többes szám), orosz *икра* [ikra]: 'ikra'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. újperzsa *igār* 'máj; szív', latin *iecur* 'máj' (vö. még: *ikra²*). Ilyen módon *ikra¹* szavunk eredetét tekintve azonos a *zsiger* szóval. Származéka az *ikrás* [1585].

ikra² [1565] 'lábikra' Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. bolgár nyelvjárási *úkra* [ikra], szlovák nyelvjárási *ikra, ikro*, orosz *ukpa* [ikra], *укра* [ikru] (többes szám): 'a lábszár vastag húsa, lábikra'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. iráni *orca*, lett *ikri* (többes szám): 'ugyanaz'. Az *ikra¹* 'a hal petéje' és az *ikra²* 'lábikra' indoeurópai etimológiai megfelelői összefüggenek egymással, a hal testében egy csomóban összeálló ikra és az ember lábszárán látható izomcsomó hasonlósága alapján. Hasonló szemléletet tükröz a holland *kuit* 'a hal petéje; lábikra' szó is.

iksz [1610] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *Ix* 'a latin ábécé 21., *cs* [k + sz], *gs* [g + z] hangkapcsolatot jelölő *X, x* betűjének elnevezése'; vö. még: német *x* [iks] 'x betű; ismeretlen vagy meghatározatlan mennyiség', *X* 'ismeretlen személy'. Az *x* betű előfordulására a magyar írásbeliségben 1208 óta vannak adataink. A bizalmas nyelvhasználatban élő 'évtized' jelentés fejlődésének alapja az volt, hogy az *X* római számként a tízest jelölte. Az 'ismeretlen vagy meghatározatlan mennyiség' jelentés megjelenése pedig azzal magyarázható, hogy R. Descartes (1596–1650), francia filozófus és matematikus a *Géométrie* című 1637-ben megjelent könyvében az ismeretlen számokat *x, y*, és *z* betűkkel jelölte. Származéka az *ikszedik* [1958].

iktat [12. század vége] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. mordvin *jaka-* 'megy, körüljár, vándorol'. A feltehető finnugor alak **jakka-* 'megy; ér, jut, érkezik, kerül, esik'. A szó belseji **kk* > magyar *k* hangváltozásra vö. *fakad, rokon*, a szó eleji *i* alakulására vö. *inas, inkább, juh*. Végződése a műveltető *-tat* képző. A magyarban 'valahová megérkeztet, eljuttat' lehetett az eredeti jelentése. Ma elsősorban a hivatalos nyelvben él '(ügyiratot) iktatókönyvbe vezetve sorszámoz' jelentésben, illetve a választékos köznyelvben 'valahová tagul befogad valakit' értelemben. Származéka az *iktatás* [15. század].

iktelen [1817] 'nem ikes' Származékszó, mely a nyelvújítás korában keletkezett tudatos szóalkotás eredményeként. Az alkalmilag főnévként használt *-ik* egyes szám 3. személyű igerag *-telen* fosztóképzővel ellátott alakja. Ugyanezen szótó *-s* melléknévképzős alakja az *ikes* [1829]. Mind az *ikes*, mind az *iktelen* nyelvtani szakszó.

ildomos [1416 u.] 'illendő' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből, magyar képzéssel. A szótőre vö. kirgiz *ildam*, türkmén *ydldam*, altaji *d'ltam*: 'gyors, ügyes'. Ezek a török **yd/l-* 'siklik, csúszik' igére vezethetők vissza. A magyarba az **d'ldam* 'gyors, ügyes' kerülhetett be az -s melléknévképzővel ellátva. Ez a magyarázat azonban sem alaktani (vö. *bűvös*, *orvos*), sem jelentéstani szempontból nem teljesen kielégítő. Első előfordulásainak jelentése 'okos, ésszerű', ebben a jelentésben újították fel a nyelvújítók. Az *illedelmes* melléknévvvel való hangzásbeli hasonlósága alapján jelent meg 'illendő' jelentése. Ma a választékos, illetve a kissé gúnyos nyelvhasználatban fordul elő.

illa [1558] Származékszó szófajváltásával keletkezett, az *illan* ige mára elavult *illik* 'eltűnik, elszalad' alapszavának az -a melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja főnevesült. Az igenévképzőre vö. *hinta*, *hulla*. Ma elsősorban szólásokban fordul elő, ezek közül az *illa berek* [1790] a leggyakoribb, mely hirtelen eltűnést, szökést fejez ki.

illan [1748] Származékszó, melynek alapszava a mára már elavult *illik* 'eltűnik, elszalad; illatozik' [1522 tn. (?), 1724]. Ez az alapszó belső fejlemény, valószínűleg maga is származékszó, töve az a régi nyelvi *ir-* 'fut, rohan', amely ma *iramlik* szavunkban él. Végződése az -l gyakorító képző, a képzésre vö. *omlik*, *rejlik*. Az *r > l* hangváltozásra vö. *abál*. Az *illan* végződése az -n mozzanatos képző. Az igtét ma elsősorban az *el-* igekötővel használjuk.

illat [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *illik* 'eltűnik, elszalad' [1522 tn. (?), 1724], végződése pedig a -t névszóképző, a képzésre vö. *áradat*. Az elnevezés azzal magyarázható, hogy az illatok gyorsan terjednek a levegőben és gyorsan el is tűnnek. Eredeti jelentése 'szag' volt, ebből jelentésszűküléssel fejlődött a mai 'kellemes szag'. Ma is élő származékai az *illatú* [1416 u.], *illatozik* [1474], *illatos* [1493 k.].

illegget [1660] Származékszó, melynek alapszava az *illik* 'megfelel', végződése pedig a -get gyakorító képző. Rövidebb, -g gyakorító képzős alakja, az *illeg* [1792] elsősorban ikerszavakban él, vö. *illeg-billeg*. Jelentésének fejlődését ilyen módon a *billeg* is befolyásolta.

illet [13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava a mai *illik* ige eredeti 'hozzáakad, hozzátapad, hozzáér' jelentésében használt alakja, végződése pedig az -et műveltető képző. A képzésre vö. *kéret*. Jelentése kezdetben konkrét volt ('érint'), majd ennek alapján jelentésbővüléssel fejlődött a 'valakire tartozik, vonatkozik'. Régi származékai az *illethető* [1456 k.], *illetlen* [1474], *illető* [1529 e.]. Újabb származékai a nyelvújítás korában keletkeztek: *illeték* [1645], *illetmény* [1791], *illetőség* [1807], *illetve* [1826–1827], *illetékes* [1845], *illetéktelen* [1848], megszilárdult ragos alakulata az *illetőleg* [1808].

illik [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Megfelelői török nyelvmélekekből adathatók: középtörök *il-* 'csatlakozik valamihez', kun *il-* 'függ', vö. oszmán-török *il-* köt valamihez; hozzáér, hozzátapad valamihez'. A magyar feltehetőleg **il-* 'hozzáakad, hozzátapad' alakban vette át, és a jelentés később elvontabbá vált. Legtöbb származéka már a másodlagos jelentésű alakból jött létre: *illendő* [1495 e.], *illetlen* [1528], ugyanígy nyelvújítás kori származékai is: *illeszt* [1792], *illedelmes* [1831], *illeszkedik* [1836], *illem* [1840].

illír [1692] 'délszláv' Latin jövevényszó, vö. latin *Illyrii* (többes szám) 'illírek', *Illyrius*, *Illyricus* 'illír'. A szó végső soron görög eredetű. A magyar *illír* alak esetleg elvonással keletkezett az *Illiria* országnév [1604] alapján, ez utóbbi szintén latin eredetű, vö. latin *Illyria* 'Illíria'. Lehetséges azonban az is, hogy a latin szó más európai nyelvekben található megfelelői – elsősorban a német – is befolyásolták a magyar szóalak fejlődését, vö. német *Illyrer*, francia *Illyrien*: 'illír'. A megnevezés alapja az volt, hogy a déli szláv népek egy része az ókori Illíria területén, a Balkán-félsziget nyugati részén él.

illuminál [1788] 'kézzel fest, kiszínez' Latin jövevényszó, vö. *illuminare* 'kivilágít; tisztáz, megvilágít', középkori latin 'fest, illusztrál'. Ezek a latin *lumen* 'fény, világosság' főnév igei származékai. Az *illuminál* ma elsősorban művelődéstörténeti szakszóként él, sokkal gyakoribb használatú azonban a -t melléknéviigenév-képzővel ellátott származéka, az *illuminált* [1807], amelyet főként pejoratív értelemben, 'ittas, részeg' jelentésben használunk. Ez a jelentés a német *illuminiert werden* 'lerészegedik, illuminált állapotba kerül' kifejezés mintájára jött létre. A magyar ige szóvégi -ál képzője szokásos beillesztő képző, vö. *dedikál*.

illusztrál [1683] Latin jövevényszó, vö. latin *illustrare* 'megvilágít, kitüntet'. A latinban ez a szó a *lustrare* 'megvilágít, tisztáz' ige *in-* igekötős alakjára vezethető vissza. Az *illusztrál* a latin igék magyarba kerülésekor szokásos -ál beillesztő képzőt kapta, vö. *dedikál*. Származékai szintén latin jövevényszavak: *illusztráció* [1831], vö. latin *illustratio* 'szemléletesség, szemléltetés'; *illusztrátor* [1841], vö. latin *illustrator* 'az, aki megvilágít valamit'; *illusztris* [1865], vö. latin *illustris* 'fényes, szembetűnő; tekintélyes, előkelő'. A latin szót és származékait több európai nyelv is átvette, vö. német *illustrieren* 'illusztrál', *Illustration* 'illusztráció', *Illustrator* 'illusztrátor', *illuster* 'illusztris'.

illúzió [1657–1658] Latin jövevényszó, vö. latin *illusio* 'gúny, irónia; megtévesztés, hiú képzelgés'. A latin szó az *illudere* 'játszva odavet, gúnyolódik; megtéveszt' igére vezethető vissza, ez utóbbi pedig a *ludere* 'játszik' származéka. Az *illuzórikus* [1912] szintén latin jövevényszó, vö. latin *illusorius* 'az illúzióhoz tartozó', a szó belseji *k* az *-ikus* végű szavak mintájára jelent meg, vö. *notorius* ~ *notórikus*.

ily [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* változatának *-l* helyhatározóragos alakjából. A rag itt módhatározói jelentésű, vö. *mely, oly*. Az *-l* rag palatalizálódására vö. *mely, tavalý*. Eredetileg melléknévi jelzők mellett állt fokhatározói szerepben, az ilyen jelzős szerkezetek alapján vált melléknévi, majd főnévi névmássá. Az *ilyen* [1372 u.] *-n* végződése névmásképző, vö. *azon, ezen*. Az *ilyetén* származékban [1372 u.] a névmásképző előtt egy elhomályosult funkciójú *-t* helyhatározórag is van.

ilyenféle [1510] Összetett szó, előtagja az *ilyen* mutató névmás, utótagja megszilárdult ragos alakulat: a *fél*^p főnév *-é > -e* helyhatározóragos formája. Hasonló összetételek: *olyféle* [1588], *olyanféle* [1762], *ilyféle* [1810].

imád [12. század vége] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, a végződés valószínűleg a *-d* gyakorító képző. Első adata a szó elején *v-t* is tartalmaz, a szó eleji *vi > i* változásra vö. *ibolya, iszák*. Feltehetőleg a pogány kor szellemi örökségébe tartozik, bár rokon nyelvi megfelelőit eddig még nem sikerült kimutatni. Eredeti jelentése 'varázsol, varázsigét mond' lehetett, ebből fejlődhetett a 'varázsigével könyörög valamiért', a 'valakihez könyörög', majd az 'istenként tisztel'. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *áld*. Az *ima* [1787] elvonással keletkezett az *imád* alapján, Barczafalvi Szabó Dávid alkotta meg a nyelvújítás korában. Régebbi származékai az *imádság* [12. század vége], *imáadás* [1372 u.], *imádkozik* [1372 u.], *imádkozás* [1372 u.], *imádságos* [1495 e.].

imám [1692] 'mohamedán pap' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *imām* 'mohamedán gyülekezeti imavezető'. Az oszmán-török szó az arabból származik, vö. arab *imām* 'ugyanaz'.

imbolyog [1794] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó az *indít* és az *inog* tövével függ össze. Végződése a *-log ~ -lyog* gyakorító képző, vö. *ámolyog, támolyog*. A szó belseji *b* utólagos betoldás eredménye, esetleg a *bolyong, tébolyog* mintájára jelent meg. Nyelvjárásainkból került be a köznyelvbe.

íme [1372 u.] Összetett szó, előtagja az *im*, utótagja pedig az *e* (*ez*) mutató névmás. Az előtag valószínűleg származékszó, melynek alapszava az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* alakváltozata, végződése pedig a feltehetőleg nyomatékosító szerepű *-m* névmásképző.

imént [1585] Megszilárdult ragos alakulat, az *im* mutatószónak a mára elavult *-ént ~ -int* módhatározóraggal ellátott alakjából, a raga vö. *alkalmasint, szerint*. A jelentés fejlődésére vö. *ezenel, hol, itt*.

imitál [1577–1598] Latin jövevényszó, vö. latin *imitari* 'utánoz', ez a latin *imago* 'kép' származéka. A latin szó származékait nyelvünk szintén átvette: *imitáció* [1620], vö. latin *imitatio* 'utánzás, utánzat'; *imitátor* [1790], vö. latin *imitator* 'utánzó'. A latin szó több európai nyelvbe is bekerült, vö. német *imitieren* 'imitál', *Imitation* 'imitáció', *Imitator* 'imitátor'.

immár [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja az *íme* módosítószóban is előforduló *im* előtag, utótagja pedig a *már* határozószó. Az előtag nyomatékosító szerepű. Az összetétel összetett mondatokban keletkezett a tagmondatok közötti határ eltolódásával. Hasonló összetett szavak még: *imhol* 'íme, itt' [1510], *imígy* 'az imént jelzett módon' [1512 k.]. Az ilyen összetett szavak egy része ma ikerszavakban él, például nyelvjárási *imígy-amígy* 'hanyagul'.

immel-ámmal [1620] Összetett szó (ikerszó), előtagja az *im -vel* eszközhatározó-ragos alakja, utótagja pedig az *ám* szintén eszközhatározó-raggal ellátott alakja. Úgy keletkezhetett, hogy az, aki kibúvót, kifogást keresett valamely munka elvégzése alól, gyakran használhatta az *im* és az *ám* határozószókat.

imperialista [1706] Nemzetközi szó, vö. német *Imperialist*, angol *imperialist*, francia *impérialiste*: 'imperialista; császárpárti'. A francia terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette, végződése latinosított. Származéka, az *imperializmus* [1865] szintén nemzetközi szó, vö. német *Imperialismus*, angol *imperialism*, francia *impérialisme*: 'császári uralom, császárpártiság; imperializmus'. Ez utóbbit az angol terjesztette el, de nyelvünkbe szintén a német közvetítette.

impérium [1539] 'a legfőbb római katonai hatalom' Latin jövevényszó, vö. latin *imperium* 'parancs; (legfőbb) hatalom; birodalom', ez a latin *imperare* 'parancsol, uralkodik' származéka. Ugyanerre az igére vezethető vissza a latin *imperator* '(legfelsőbb) parancsnok; császár' is, amelyet a magyar szintén átvett *imperátor* [1559] alakban. A magyarban

művészettörténeti szakkifejezésként élő *empire* 'antik formákat utánzó, 19. század eleji művészeti stílus' [1894] az *impérium* francia megfelelőjéből származik, vö. francia *empire* 'császárság, birodalom; uralom, hatalom'.

impertinens [1744] 'kihívóan illetlen, pimasz' Nemzetközi szó, vö. német *impertinent*, angol *impertinent*, francia *impertinent*: 'szemtelen, arcátlan'. Vö. még: latin, középkori latin *impertinens* 'nem odaillő, nem helyénvaló, alkalmatlan', hazai latin 'szemtelen, pimasz'. Ez a latin *pertinere* 'kiterjed, elnyúl; valakit vagy valamit illet' ige *in-* fosztó jelentésű igekötővel ellátott alakjára vezethető vissza. A tudományos latin és a francia terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette, a végződését latinositottuk.

imponál [1605] 'tekintélye van valaki előtt' Latin jövevényszó, vö. latin *imponere* 'meghagy, parancsol', a latin alakhoz vö. latin *ponere* 'állít, helyez'. A magyar szó *-ál* végződésére vö. *ágál*. Eredeti jelentése a magyarban is 'meghagy, parancsol' volt, ma is élő 'tisztetletet parancsol' jelentésének fejlődésére vö. német *imponieren*, francia *imposer*: 'imponál valakinek'.

importál [1577] Latin jövevényszó, vö. latin *importare* 'behoz, bevisz; magával hoz, okoz', ez a latin *portare* 'hord, szállít' *in-* igekötős alakja. Megfelelői több európai nyelvben is előfordulnak, vö. német *importieren*, francia *importer*: 'importál'. Származéka, az *import* [1854] nemzetközi szó, vö. német *Import*, angol *import*, orosz *импорт* [import]: 'import'. Kereskedelmi szakkifejezésként az angol terjesztette el, a magyarba valószínűleg a német közvetítette. Az *-ál* igevégződés beillesztő képző, vö. *dedikál*.

imposztor [1659] 'gézenгүй, kópé' Latin jövevényszó, vö. kései latin, középkori latin, hazai latin *impostor* 'csaló', ez a latin *imponere* 'rászed' származéka. Ma elsősorban tréfás jelentésárnyalatú.

impozáns [1791] Nemzetközi szó, vö. német *imposant*, francia *imposant*, orosz *импозантный* [impozantnűj]: 'impozáns'. A franciában keletkezett a francia *imposer* 'imponál' ige alapján, onnan is terjedt el, a magyarba a német is közvetítette. A magyar szóvégi *s* latinosítás eredménye, vö. *adjutáns*, *frappáns*.

impregnál [1815] 'anyagot vízhatlanná, tűzállóvá vagy tartósabbá tételére végett vegyi anyagokkal telít, átítat' Nemzetközi szó, vö. német *imprägnieren*, angol *impregnate*, francia *imprégner*: 'telít, átítat, impregnál'. Vö. még: latin *impraegnare* 'teherbe ejt, megtermékenyít', ez a latin *praegnans*, *praegnas* 'terhes, vemhes' származéka. Eredeti jelentése elavult, ma a műszaki szaknyelvben él. Az igevégződésre vö. *dedikál*.

impresszió [1621] 'benyomás, érzés' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóvá vált, vö. latin *impressio* 'benyomás', ez a latin *imprimere* 'megnyom, nyom' ige származéka. Megfelelői más európai nyelvekben is megtalálhatók, vö. német *Impression*, francia *impression*, angol *impression*: 'impresszió'. A számos nyelvben művészeti szakszövegekben élő *impresszionista* [1895] és *impresszionizmus* [1904] nemzetközi szavak, vö. német *Impressionist*, angol *impressionist*, francia *impressioniste*: 'impresszionista', illetve német *Impressionismus*, angol *impressionism*, francia *impressionisme*: 'impresszionizmus'. Ezek a franciában keletkeztek, Claude Monet festőművész (1840–1926) Napkelte impressziója című képe alapján. A magyarba a franciából vagy a németből kerülhetett be.

ín [1211 tn. (?), 1350 k.] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *tēn* '(vér)ér, ín; inrostokból készült cérna', osztyák *lan* 'ín, ér', zürjén *sgn* 'ugyanaz', cseremis *šün* 'ín', mordvin *san* 'ugyanaz, ér', finn *suoni* 'ín, ér', szelkup *čęn* 'ín', kamasz *ten* 'ín, ér'. A feltehető uráli alak **sgne* vagy **sōne* 'ín, ér'. A szó eleji uráli **s* magyarban való eltűnésére vö. *epe*, *ujj*. A nyelvelméleinkből és nyelvjárásainkból kimutatható 'lábszárín, lábszár' jelentés ma már csak az *inába száll a bátorsága* szólásban figyelhető meg. Származéka az *inas* [1211 tn. (?), 1519].

inal [1693] Származékszó, alapszava a 'lábszárín, lábszár' jelentésű *ín* főnév, végződése pedig az *-l* igeképző, a képzésre vö. *kaszál*, *kezel*. Eredeti jelentése 'szedi az inát' lehetett. Az *ín* alapszó maga is előfordul szökéssel, elmeneküléssel kapcsolatos szólásokban, vö. például *elhordja az inát*, *viszi az inát*.

inas [1524] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, amely származékszó szófajváltásával keletkezett, az *ín* főnév *-s* melléknévképzővel alakult *inas* származékának főnevesülésével. A jelentés fejlődésére vö. *inaskor* 'pubertás, serdülőkor', azaz tulajdonképpen 'az izmok, ínák megerősödésének ideje'. 2. Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *junoša*, bolgár *юноша* [junosa], horvát-szerb régi nyelvi *junoš*, szlovák *junoš*: 'ifjú'. Ez a szó a szláv **junь* 'fiatal' alakra vezethető vissza. A magyar szó eleji *i* fejlődésére vö. *juh* ~ *ih*, *juhar* ~ *ihar*. A magyarázat azért nem teljesen kielégítő, mert az *inas* szónak *ju-* kezdetű alakváltozata egyáltalán nem mutatható ki. A szláv szóvégi *a* kiesésére vö. *beszéd*, *kolbász*. Jelentéstani szempontból nehézséget jelent az is, hogy a 'fiatal, ifjú' jelentés nyelvelméleinkből nem adatható, és ez is

valószínűbbé teszi a belső fejleményként való eredeztetést. A horvát-szerb régi nyelvi, nyelvjárási *inaš* 'fegyverhordozó, apród, szolga' a magyar szó átvétele (esetleg visszakölcsönzése).

incifinci [1667] Összetett szó, ikerszó, mely játszi szóalkotás eredményeként keletkezett. Az önállóan nem adatolható *cince* ~ *cinci* alapján jöhetett létre, alakulásmódjára vö. *csecsebecse*. A *cince* ~ *cinci* valószínűleg hangutánzó eredetű szótó származéka, a *tő* a *cincog* tövével lehet azonos.

incselkedik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A szótó tisztázatlan eredetű, esetleg az *inger*, *int* tövével lehet azonos. Végződése gyakorító képző, a szó belseji *cs* igen régi képző lehet. Jelentése az említett szótövek 'mozgat' értelme alapján magyarázható. Régi származéka az *incselkedés* [1372 u.]. A ma már ritka *incseleg* 'incselkedik' [1824] a nyelvújítás korában keletkezett.

ind [1573] Latin jövevényszó, amely később nemzetközi szóvá vált, vö. latin *Indi* (többes szám) 'India lakói, az indek', *Indus* 'indiai ember; etióp; arab'. A latin szó a görögből származik, végső forrása a perzsa. A régi nyelvi *indus* alakváltozat szóvégi *s* hangjának ejtésére vö. *ámbitus*. Az *ind* alak fejlődésére vö. *alán*. Ma a nyelvtudomány szakszavaként az indoeurópai nyelvek árja csoportjának elő-indiai ágát jelöli, melybe többek között a szanszkrit, a hindi és az urdu nyelv is tartozik, a történettudományban pedig az ezeket a nyelveket beszélő népeket.

inda [1585] 'hosszú kapaszkodó hajtás' Ismeretlen eredetű. Növényteni műszó.

index [1592] Latin jövevényszó, amely később nemzetközi szóvá vált, vö. latin *index* 'feljelentő személy; mutatóujj; jegyzék, lajstrom', középkori latin, hazai latin 'mutató'. Ezek a latin *indicare* 'felfed, megmutat' származékai. Megfelelői más nyelvekből is kimutathatók, vö. német *Index*, angol *index*, francia *index*: '(betűrendes) mutató, jegyzék; mutatószám'. Jelentései közül a köznyelvben a 'menetirányjelző' a leggyakoribb, a 'leckekönyv' a diáknyelvből származik, a történettudomány szaknyelvben pedig 'tiltott könyvek (és írók) jegyzéke' jelentésben is él.

indián [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Indianer* 'indián', angol *Indian*, francia *Indien*: 'indián; ind'. Vö. még: kései latin *Indianus* 'indiai'. A szó a latin *India* országnévből származik, végső forrása a görög. A magyarba a latinból kerülhetett be, az *indián* alak fejlődésére vö. *baskír*. A nagy földrajzi felfedezések idején azért nevezték el Amerika őslakóit India neve alapján, mert Kolumbus azt hitte, hogy nyugat felé hajózva Indiába jutott el.

indigó [1708] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz régi nyelvi *indigo*, velencei *indegó*, itáliai *indaco*: 'indigófesték, indigókék'; vö. még: német *Indigo*, régi nyelvi *indig*: 'indigófesték'. Az olasz szó latin eredetű, vö. latin *indicum* 'indigófesték', végső forrása a görög. A megnevezés alapja az volt, hogy az indigófestéket Indiából szállították Európába. A 'másolópapír' jelentés az *indigópapíros* [1914], illetve az *indigópapír* [1937] összetételek előtagjának önállósulásával, jelentéstapadással jött létre.

indít [1372 u.] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *jām-*, *jam-*, *jōm-* 'megy', jurák *jām-* 'elindul <sátorbontás után a költözködő karavánnal>'. A feltehető uráli alak **joms-* 'megy, indul'. E magyarázat alapja az, hogy a magyar szó belseji *n* uráli **m*-re vezethető vissza, amely esetleg részben hasonult az utána álló *d*-hez, vö. *bont*, *omlik*. A szó eleji hangok fejlődésére vö. *inkább*, *irgalom*. Végződése a műveltető *-dít* képző, vö. *fordít*, *mozdít*. Ugyanezen igező visszaható *-dul* képzős származéka az *indul* [1372 u.], vö. *fordul*, *mozdul*. A két ige további származékai az *indítvány* [1829], *indítványoz* [1829], *indíték* [1886], illetőleg az *indulás* [1416 u.], *indulat* [1416 u.].

indok [1831] Szóösszevonás eredménye, amely tudatos szóalkotással jött létre a nyelvújítás korában az *indító ok* szerkezet alapján. Ez a kifejezés német mintát tükrözhet, vö. német *Beweggrund* 'indítóok, indíték'. Hasonló módon jött létre az *indóház* [1844] 'állomás' szavunk is, amely az *indító ház* szerkezetből vonódott össze.

indonéz [1953] Szóelvonással keletkezett az *Indonézia* [1897] országnév alapján, amely az angol *Indonesia* országnévre vezethető vissza. Ez utóbbi tudatos szóalkotás eredményeként jött létre az angol *Melanesia* 'Melanézia', *Polynesia* 'Polinézia' országnevek mintájára, ahol az utótagok egy 'sziget' jelentésű görög szóból származnak. A magyar *indonéz* alak fejlődését a más nyelvekben megfigyelhető megfelelőik is befolyásolhatták, vö. német *indonesisch*, francia *indonésien*: 'indonéz'.

infámis [1597] 'aljas, becsstelen' Latin jövevényszó, vö. latin *infamis* 'rossz hírű; gyalázatos', ez a latin *fama* 'beszéd; hír, híresztelés' főnévnek a fosztó jelentésű *in-* előtaggal ellátott származéka. Jogi szakkifejezésként terjedt el. A szóvégi *s* ejtésére vö. *április*. Elavulóban van.

infláció [1895] Nemzetközi szó, vö. német *Inflation*, angol *inflation (of the currency)*, francia *inflation*: 'pénzhígítás, infláció'. A latinból származik, vö. orvosi latin *inflatio* 'felfúvódás', ami a latin *inflare* 'belefúj' ige származéka. Közgazdasági jelentése az amerikai angolban keletkezett, a megnevezés alapja a forgalomban lévő pénz mennyiségének felfújott voltára vonatkozó elképzelés volt. Az amerikai angol terjesztette el, a magyarba főként a német közvetítette, részben latinosított végződéssel.

influenza [1791] Nemzetközi szó, vö. német régi nyelvi *influenza*, angol *influenza*, francia *influenza*, olasz *influenza*: 'náthaláz, influenza'. Az olaszban 'befolyás, kihatás; égitestek hatása' jelentésben is ismert. Az olasz terjesztette el, itt latin eredetű, vö. középkori latin *influentia* 'befolyás, áradás'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

információ [1556] 'tájékoztatás; értesülés' Latin jövevényszó, vö. latin *informatio* 'formálás; oktatás, tájékoztatás', ez a latin *forma* 'forma, alak' származéka. Az *informál* ige [1577] szintén latin jövevényszó, vö. latin *informare* 'formál; oktat, tájékoztat', az *-ál* végződésre vö. *ágál*. A latin szavak számos más nyelvbe is bekerültek, vö. például német *Information* 'információ', német *informieren* 'informál'.

ing [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. középiráni *yāmag, yamak* 'ruha', kurd *yūma* 'durva, vastag szövet'. Az iráni szavak tisztázatlan eredetűek. A magyarázat hangtani szempontból nem teljesen kielégítő, bár a magánhangzók hasonló fejlődésére van példa, vö. *bűz, vért*. A szó eleji hangok fejlődésére vö. *juhar*. A szó eredeti alakja kétszótagos volt, vö. nyelvjárási *imeg ~ ümög*, az *ing* forma ragozott szóalakokban keletkezett, az *m > n* hangváltozásra vö. *hint, romlik*.

-ing lásd -ng

inga [1836] Származékszó szófajváltásával, tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Az *inog* ige *ing* alakváltozatának *-a* melléknéviigenév-képzős alakja főnevesült, vö. *csusza, hinta*. Igei származéka az *ingázik* [1964].

ingerel [1456 k.] Származékszó, melynek alapszava a ma már elavult *inger* ige [1372 u.], végződése az *-l* gyakorító képző. Az alapszó maga is származékszó, a tisztázatlan eredetű szótó önállóan nem adatolható, az *int* és az *incselkedik* tövével azonos. Végződése az *-r* gyakorító képző, a szó belseji *-g* szintén gyakorító képzőnek tűnik. Ugyanezen igező származékai az *ingerkedik* [1508] és az *ingerül* [1825]. Az *inger* főnév [1790] az említett igék alapján szóelvonással keletkezett a nyelvújítás korában. Az igék további származékai az *ingerlés* [1456 k.], *ingerlő* [1495 e.], *ingerlékeny* [1826], *ingerült* [1825], *ingerület* [1887].

ingó-bingó [1506] Összetett szó (ikerszó), amely játssi szóalkotással keletkezett az *inog* ige *ingó* melléknévi igeneve alapján. Alakulásmódjára vö. *csigabiga, tarkabarka*.

ingovány [1372 tn., 1405 k.] Származékszó, alapszava az *inog* ige *ing* alakváltozata, végződése pedig a *-vány* névszóképző, a képzésre vö. *állvány*. A megnevezés alapja a mocsaras, lápos területek talajának nem szilárd, ingó volta. Hasonló szemléletet tükröz a *reng* ige *rengeteg* származéka is, melynek eredeti jelentése szintén 'ingoványos terület' volt.

ingyen [1372 u.] Szóhasadás eredményeként keletkezett az *igy* határozószó *ígyen* módhatározóragos alakjából. A szó belseji *n* utólagos betoldás. Eredetileg nyomatékosító szerepű határozószóként használták a *nem, sem, majd* mellett. A tagadással betöltött megerősítő funkciója lehetett az 'ok, cél nélkül, hiába' jelentés fejlődésének alapja, majd ebből származott az 'ellenszolgáltatás nélkül'. Származéka az *ingyenes* [1636]. A ma is gyakran hallható *ingyért* forma [1872] raghelyettesítéssel jött létre.

injekció [1865] Latin jövevényszó, vö. latin *injectio* 'bedobás; befecskendezés; (orvosi) beöntés', orvosi latin 'belövellés, befecskendezés'. Ez a szó a latin *injicere* 'bedob, belevet' származéka. A latin szót más európai nyelvek is átvették, vö. például német *Injektion*, francia *injection*: 'injekció'. Az orvosi szaknyelv terjesztette el.

inka [1854] 'Peruban és Dél-Amerika északnyugati partvidékén élő indián nép, illetve vele kapcsolatos' Nemzetközi szó, vö. német *Inka*, angol *Inca*, francia *inca*, spanyol *inca*: 'inka'. Ezek az indián *inka* 'úr, király, uralkodó; királyi vérből származó férfi, királyi sarj' szóra vezethetők vissza. A spanyol terjesztette el, a magyarba főként a német közvetítette.

inkább [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult középfokjeles alak. Alapszava a *jó* melléknév lehet, végződése a középfok *-bb* jele. A szó belseji mássalhangzók szerepe nincs tisztázva. Eredetileg melléknév lehetett, amit időnként határozószóként is használtak, így válhatott 'jobban' jelentésű határozószóvá.

inkognitó [1699] 'kilétünk eltítkolása' Nemzetközi szó, vö. német *inkognito*, *Inkognito*, angol *incognito*, francia *incognito*: 'rangrejtve, inkognitó', olasz *incognito* 'ismeretlen; ismeretlenség', *in incognito* 'rangrejtve, inkognitóban'. Az olasz terjesztette el, ott latin eredetű, vö. latin *incognitus* 'ismeretlen'. A magyarba főként a német közvetítette.

inkvizíció [1570] Latin jövevényszó, vö. latin *inquisitio* 'vizsgálat, kutatás', egyházi latin *Inquisitio* 'egyházi törvényszék', ez a latin *inquirere* 'kivizsgál, kutat valami után' ige származéka. Az *inkvizitor* [1570] szintén latin jövevényszó, vö. latin *inquisitor* 'vizsgáló, fürkésző; vizsgálóbíró', egyházi latin 'inkvizitor'. Mindkét latin szót több európai nyelv is átvette, vö. például német *Inquisition* 'inkvizíció', *Inquisitor* 'inkvizitor'.

innét [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *e* (*ez*) mutató névmás eredeti *i* alakváltozatának *-n* és *-t* helyhatározóragokkal ellátott alakja. A szó belseji *n* két magánhangzó között vált hosszúvá, vö. *honnét*. Az is elképzelhető azonban, hogy az alapszó esetleg az *ez* mutató névmás *id* alakváltozata volt, vö. *ide*, *oda*, ebben az esetben a szó belsejében *dn > nn* hasonulás történt, vö. esetleg *onnét*. Hasonló módon magyarázható az *innen* [1416 u.] keletkezése is, itt a szótőhöz *-n* és *-n* helyhatározórag járult. Ennek származéka az *innenső* [1524].

inog [1327 tn., 1416 u.] Származékszó, melynek alapszava ősi, uráli kori szó, a töre vö. *indít*. Végződése a *-g* gyakorító képző. Eredeti alakja *ing* volt, a szó belseji *o* a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *három*, *titok*. Származékai az *ingó* [1327 tn., 1506], *ingatlan* [1612], *ingatag* [1717 e.].

ínség [1456 k.] Származékszó, alapszava a régi nyelvi *in* 'szolga' főnév [1077–1083], végződése pedig a *-ség* névszóképző. A szótő valószínűleg már az ómagyar korban elavult, ma már csak ebben a főnévben él. Az *ínség* eredeti jelentése 'szolgaság' volt, ebből érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött a ma élő 'nagy nélkülözés, nyomor' jelentése. Választékos kifejezésnek számít. Származéka az *ínséges* [1618].

inspektor [1620] 'felügyelő; uradalmi intéző' Latin jövevényszó, vö. latin *inspector* 'szemlélő, vizsgáló, felügyelő', ez a latin *inspicere* 'ránéz, megszemlél' származéka. Az *inspekcio* 'ügyelet; szemle' [1626] szintén latin jövevényszó, vö. latin *inspectio* 'ránézés, szemlélés, vizsgálat'. Mindkét latin szót számos európai nyelv átvette, vö. például német *Inspektor* 'inspektor', *Inspektion* 'inspekcio'.

inspirál [1796 k.] 'ihlet; ösztönöz' Latin jövevényszó, vö. latin *inspirare* 'belehel, belélegez; lelkesít', ez a latin *spirare* 'lehel, fűj' származéka. Az *inspiráció* 'ihlet; ráhatás' [1839] szintén latin jövevényszó, vö. latin *inspiratio* 'belehelés, belélegzés; sugallat'. Mindkét latin szó bekerült több európai nyelvbe is, vö. például német *inspirieren* 'inspirál', *Inspiration* 'inspiráció'. A jelentések összefüggésére vö. *lélegzik*, *lélek*.

installáció [1981] 'telepítés; műtárgyakból, más tárgyakból (illetve személyekből) elrendezett együttes mint posztmodern műalkotás' Nemzetközi szó, vö. német *Installation*, angol *installation*, francia *installation*: 'beiktatás; bevezetés, felszerelés'. Ezek a középkori latin *installatio* 'beiktatás' alakra vezethetők vissza. Az *installáció* nyelvünkbe a németből és az angoltól került. Igei származéka az *installál*. Ma elsősorban számítástechnikai műszóként használatos, illetve a képzőművészet szakkifejezése.

instancia [1582] 'kérvény' Latin jövevényszó, vö. latin *instantia* 'jelenlét, közvetlen közelség; szorgalom; sürgető kérés', középkori latin 'bíróági eljárás, kereset', hazai latin 'kérelem, folyamodvány; törvényszék'. Ez a latin *stare* 'áll' származéka. Az *instál* 'esedezve kér valamit' [1620] szintén latin jövevényszó, vö. latin *instare* '(mozdulatlanul) áll; közvetlen közelében van; kitarotán üldöz; nyomtatékosan kér'. Mindkét szó a jogi szaknyelvbe tartozott, ma már elavulóban vannak.

instrukció [1549] 'utasítás' Latin jövevényszó, vö. latin *instructio* 'beleillesztés, elrendezés; oktatás', ez a latin *instruere* 'beleilleszt, elrendez; tanít, oktat' ige származéka, melyet a magyar szintén átvett a latinból: *instruál* 'házitanítóként tanít; politikailag tájékoztat' [1591]. Az *instruktor* 'házitanító; politikai összekötő' [1789] is latin jövevényszavunk, vö. latin *instructor* 'főlszerelő, fölkészítő', középkori és hazai latin 'házitanító'. A latin szócsalád tagjait több európai nyelv is átvette, vö. például német *Instruktion* 'instrukció', *instruieren* 'instruál', *Instruktor* 'instruktor'.

int [1193 tn. (?), 12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg egy ősi, uráli szótő származéka. A töre vö. *indít*. Végződése a *-t* műveltető képző. A szó belseji mássalhangzó eredetileg *m* lehetett, az *mt > nt* hasonulásra vö. *hint*, *romlik*. Származékai az *intő* [1193 tn. (?), 1416 u.], *inveget* [1577], *intelem* [1816].

-int [13. század közepe] Mozzanatos igeképző. A mozzanatos *-n*-ből és a műveltető *-t*-ből az ősmagyar korban alakult *-nt* mozzanatos képzőbokr zárt tövégi magánhangzóval bővült változata. Funkcióját, eredetét tekintve azonos a ma ritkább -

ant/-ent-tel. Az ómagyar korban létezett *-üint* változata is, pl. *tekunched* 'tekintsed' (ejtsd: [teküncsed]) alak szerepel az Ómagyar Mária-siralomban.

intelligencia [1615] 'felfogóképesség; értelmiség' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóvá vált, vö. latin *intelligentia* 'megismerő képesség, értelem', ez a latin *intelligere* 'felfog, megért' ige származéka. Megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, vö. német *Intelligenz*, angol *intelligence*, francia *intelligence*: 'intelligencia'. Az 'értelmiség, értelmiségi réteg' jelentés valószínűleg a német mintájára fejlődött. Az *intelligens* 'értelmes, tanult, tanulékony' [1815] nemzetközi szó, vö. német *intelligent*, angol *intelligent*, francia *intelligent*: 'intelligens'; vö. még: latin *intelligens* 'értelmes'. A magyarba elsősorban a latinból kerülhetett be.

intendáns [1807] 'állami színház főfelügyelője' Nemzetközi szó, vö. német *Intendant*, angol *intendant*, francia *intendant*: 'intendáns'. A francia *surintendant*, régi nyelvi *superintendant* 'főfelügyelő' szavakra vezethető vissza, ezek végső forrása a középkori, egyházi latin *superintendens* 'ugyanaz'. A francia terjesztette el, a magyarba a német közvetítette. Latinosított végződésére vö. *adjudtáns*, *impozáns*.

interjú [1880] Nemzetközi szó, vö. német *Interview*, amerikai angol *interview*, francia *interview*: 'interjú'. Az amerikai angol a francia *entrevue* 'találkozó, megbeszélés találkozás' szót vette át, majd terjesztette el. A magyar szó közvetlen átdó nyelvét nem tudjuk meghatározni, a szó belseji *v-t* tartalmazó változat, az *inervjú* az angol kiejtést tükrözi. Az *interjú* alak a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. Származéka az *interjúvol* 'interjút készít' [1880].

internacionális [1841] 'nemzetközi' Nemzetközi szó, vö. német *international*, angol *international*, francia *international*: 'internacionális'. Az angolban keletkezett az angol *inter-* 'közi, közötti' és az angol *national* 'nemzeti' összetételével. Az angol összetett szó mindkét tagja latin eredetű, vö. latin *inter* 'között', illetve latin *natio* 'nemzet'. Az *internacionális* származékai szintén nemzetközi szavak: *internacionalista* 'a nemzetköziség híve' [1872], vö. német *Internationalist*, angol *internationalist*, francia *internationaliste*: 'internacionalista', illetve *internacionalizmus* 'nemzetköziség' [1872], vö. német *Internationalismus*, angol *internationalism*, francia *internationalism*: 'internacionalizmus'. Az *internacionálé* [1871] olyan nemzetközi szó, amely egy szervezet nevéből önállósodott, vö. német *Internationale Arbeiterassoziation* 'Nemzetközi Munkásszövetség', a német megnevezés az angol *International Working Men's Association* 'ugyanaz' fordítása. Mind az *internacionális* melléknevet, mind származékait a magyarba elsősorban a német közvetítette, részben latinosított végzésekkel.

internál [1852] 'politikailag veszélyesnek nyilvánított személyt őrizetben tart, táborban helyez el' Nemzetközi szó, vö. német *internieren*, angol *intern*, francia *interner*: 'internál'. Az ige a francia *interne* 'belső, benti' származéka, ez pedig a latin *internus* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. A francia terjesztette el, a magyarba a franciából is bekerülhetett, de esetleg a német is közvetítette.

internátus [1893] 'bentlakásos iskola, diákokthon' Német jövevényszó, vö. német *Internat* 'internátus'. A német szó vagy a német *intern* 'belső, benti' származéka, vagy a francia *internat* 'internátus' átvétele. Ezek mindegyike a latin *internus* 'belső, benti' szóra vezethetők vissza. A magyar szó *-us* végződése latinosítás eredménye.

internet [1990 k.] 'számítógépes világháló' Nemzetközi szó, vö. angol *internet*, német *Internet*, orosz *интернет* [intjernet]: 'internet'. Az angolban keletkezett az összetételi előtagként igen gyakori, latin eredetű *inter* 'között' és az angol *net* 'háló' összetételeként. Nyelvünkbe közvetlenül az angoltól kerülhetett.

interpellál [1583] Latin jövevényszó, vö. latin *interpellare* 'közbeszól, ellenvetést tesz; kéréssel, kérdéssel ostromol', ez a latin *pellere* 'üt, ver; elűz, elkerget' származéka, az *-ál* végződésre vö. *ágál*. Az *interpelláció* [1848] szintén latin jövevényszavunk, vö. latin *interpellatio* 'közbeszólás; megzavarás'. A latin szavak megfelelői számos európai nyelvben megtalálhatók, a franciában váltak a parlamentarizmus szakkifejezéseivé. Mindkét szavunk politikai műszó.

intéz [1474] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a régi nyelvi *int* 'kedv, ízlés; irány' [1527] főnév lehetett, végződése pedig a *-z* igeképző, a képzés módjára vö. *fejez*, *kedvez*. Eredeti alakja *intez* lehetett, az *ě > é* hangváltozás esetleg a *tetéz*, *idéz* mintájára következhetett be. Jelentése kezdetben 'valaminek tart, becsül', illetve 'véghezvisz' volt. Származékai az *intézet* [1649], *intéző* [1794], *intézmény* [1829], *intézkedik* [1829].

intim [1835] 'bizalmas; bensőséges' Nemzetközi szó, vö. német *intim*, francia *intime*, olasz *intimo*: 'meghitt, bizalmas, intim', a franciában és az olaszban 'legbenső' jelentése is van; vö. még: latin *intimus* 'legbenső, legbensőbb', ez a latin *interior* 'bensőbb, bizalmasabb' felsőfokú alakja. Az *intimitás* [1864] szintén nemzetközi szó, vö. német *Intimität*, angol *intimty*, francia *intimité*: 'intimitás'. A magyarba mindkét szót a német közvetítette.

intrikál [1657–1658] 'ármánykodik' Latin jövevénytől, vö. latin *intricare* 'összekuszál, bonyolít', ez a latin *tricae* 'tréfa, esztelenség' származéka. Az *intrika* 'cselszövés' [1714] francia jövevénytől, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *intrigue* 'fondorkodás, cselszövés; meseszövés, bonyodalom; szerelmi ügy'; vö. még: német *Intrige* 'cselszövés'. A francia főnév elvonással keletkezett a francia *intriguer* 'cselt sző, fondorkodik' ige alapján, de fejlődését az olasz *intrigo* 'ármánykodás; bonyodalom' is befolyásolhatta. A szó belseji magyar *k* az *intrikál* ige hatását mutatja. Az *-ál* igevégződés beillesztő képző. Az *intrikus* 'cselszövő' [1845] a magyarban keletkezett a *fizika* : *fizikus*, *komika* : *komikus* szópárok mintájára.

invalidus [1783] 'rokkant' Latin jövevénytől, vö. latin *invalidus* 'gyenge, erőtlen, beteg (ember)', ez a latin *valere* 'ereje van, jól van, egészséges' származéka. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*. Régi nyelvi szó.

invitál [1657–1658] 'meghív' Latin jövevénytől, vö. latin *invitare* '(udvariasan) felkér, meghív'. Az ismeretlen eredetű latin szó számos európai nyelvbe bekerült.

inzultus [1704] 'sértés vagy tetteges bántalmazás' Latin jövevénytől, vö. latin, középkori latin, hazai latin *insultus* '(meg)támadás', orvosi latin 'roham'. Az *inzultál* 'durván megsért' [1763] szintén latin jövevénytől, vö. latin *insultare* 'felugrik, ráugrik; kicsúfol, kigúnyol'. Mindkét latin szó a latin *insilire* 'felugrik, ráugrik, nekiugrik' változata, illetve a *salire* 'ugrik' származéka. A magyar szavak szó belseji *z* hangja a német hatását mutatja, a szóvég *s*-ező ejtésére vö. *ámbitus*.

íny [1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *an, piń-an* 'foghús' (*piń* 'fog'), votják *an* 'íny, szájpaplás', finn *ien, ikenen* (birtokos eset) 'foghús'. A feltehető finnugor alak **ikenš* vagy **ikens* 'szájpaplás, iny; foghús', a *-ńš* vagy *-nš* végződés valószínűleg finnugor kori képző. A zürjén, illetve a votják szavak szó eleji magánhangzójának fejlődését feltehetőleg a zürjén *an* 'állcsont' és a votják *an* 'ugyanaz' alakok befolyásolták. A finnugor szó belseji **k* a magyarban *γ* réshanggá vált, majd kiesett. Az egymás mellé került két magánhangzó először kettőshangzót alkotott, majd ebből hosszú magánhangzó fejlődött, vö. *nyúl*.

inyenc [1844] Származékszó, amely tudatos szóalkotással jött létre az *iny* alapszóból. Végződése az *orbánc, kolonc* szavak alapján elvont *-nc* képző, a képzés módjára vö. *kegyenc, kedvenc*. A nyelvújítás korában alkották meg a német *Gastronom* 'inyenc' megfelelőjeként.

ion [1893] 'villamos töltésű anyagi részecske' Nemzetközi szó, vö. angol *ion*, német *Ion*, francia *ion*: 'ion'. Az angolban keletkezett tudatos szóalkotás eredményeként, M. Faraday (1791–1867) kémikus-fizikus alkotta meg a görög 'megy' ige melléknévi igenévi alakjából. A megnevezés alapja az elektromos töltésű részecskék mozgása volt. Származéka az *ionizál* 'ionná változtat' [1937].

ipa [1380 k.] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *ip* 'após' főnév [1138 tn. (?), 1380 k.]. Végződése, az *-a* vagy kicsinyítő képző, vagy pedig birtokos személyjel, vö. *apa, anya*. Az alapszó ősi, finnugor kori szavunk, megfelelőit lásd az *apa* címszónál. A szó eleji *i* ősmagyar kori **i-n* keresztül fejlődött a finnugor **a*-ból. Ma már csak birtokos személyjelekkel ellátott alakjai élnek nyelvújításainkban.

iparkodik [1611] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható, végződése a *-kedik* visszaható képző, a képzésre vö. *emelkedik, leselkedik*. A szótó maga is származékszó, ismeretlen eredetű alapszava összefügghet a nyelvújítási *iperedik* 'felserdül, erőre kap', *iperkedik* 'ágaskodik' szavakkal. Végződése az *-r* gyakorító képző. Eredeti jelentése 'igyekszik, törekszik' volt. Az *ipar* [1823] szóelvonással keletkezett a nyelvújítás korában, jelentése kezdetben 'iparkodás' volt. Mai legismertebb jelentése 'a gazdaságnak a természeti kincsek, nyersanyagok kitermelésére és (üzemszerű) feldolgozására, illetve különféle szolgáltatások nyújtására kiterjedő önálló ágazata', ez nemzetközi minták hatására fejlődött, vö. német *Industrie*, angol *industry*, francia *industrie*: 'ipar'. Korábban a magyarban is latin jövevénytől, az *indusztria* [1793] fejezte ki ezt a fogalmat. Az *ipar* származékai az *iparos* [1835], az *ipari* [1837] és az *iparosít* [1936].

ipiapacs [1905] Játszi szóalkotással keletkezett összetétel (ikerszó), amely a régi nyelvi *apacs* [1896] 'egy fajta bújócska' főnév alapján jött létre, alakulásmódjára vö. *diribdarab, icipici*. Az alapszó elvonással fejlődött a *(le)apacsol* 'letorkol, megcségyenít' [1901], 'az apacs játékban háromszor kézzel a célpontra, köre, fára, padra üt' [1912] igéből, amely bajor-osztrák jövevénytől, vö. bajor-osztrák *ápatschen* 'leapacsol'; vö. még: német *abpatschen* 'ugyanaz'.

ipse [1649] '(a szóban forgó) férfi' Latin jövevénytől, vö. latin *ipse* '(ő) maga, ő'. A latin alak tisztázatlan eredetű. A szó belseji *s* ejtésére vö. *instrukció*.

ipszilon [1610] Latin jövevényszó, vö. latin *ypsilon* 'az y betű elnevezése', végső forrása a görög. A nyelvújítás korában keletkezett származéka az *ipszilonista* 'a kiejtés szerinti helyesírás követője' [1809].

ír¹ [1372 u.] '<beszédet> látható alakban rögzít, feljegyez' Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šir-* 'ír; fest', oszmán-török *yaz-* 'ugyanaz'. Ez a magyarázat hangtani szempontból problematikus, bár a szó eleji köztörök y kiesése a magyarban az *író* esetében is megfigyelhető. 2. Azonos lehet az *irt* szótövével, megfelelőit lásd az *arat* szónál. Ezzel a származtatással szemben elsősorban jelentéstani kifogások merülhetnek fel. Ha elfogadjuk, akkor ez azt is valószínűsíti, hogy a magyarság kezdetben, még a honfoglalás előtt török eredetű rovásírást használhatott, vö. ehhez az *irdal* 'bevágásokkal lát el' jelentését. Korai származékai az *írás* [1372 u.], az *író* [1392], az *irat* [1416 u.], az *iratos* [1418] és az *irkál* [1585]. A nyelvújítás korában keletkeztek az *íromány* [1784], az *írnok* [1794] és az *iroda* [1843] szavaink, valamint szóösszevonás eredményeként az *íron* 'ceruza' [1837] az *író ön* jelzős szerkezet alapján, alakulásmódjára vö. *jármű, láthatár*.

ír² [1321 tn. (?), 1395 k.] 'gyógykenőcs; gyógyító hatás' Ismeretlen eredetű. Kezdetben '(gyógyító, ritkábban rontó hatású) kenőcs vagy folyadék' jelentésben volt használatos, később különböző gyógynövények megnevezésére is használták jelzős szerkezetek utótagjaként. Mára elavulóban van. A román nyelvújári *ir* 'sebkenőcs, pomádé' magyar jövevényszó.

ír³ [1742 (?), 1821] 'ír ember' Német jövevényszó, vö. német *Ire* 'ír ember'. A német alak az angol *Irish* 'ugyanaz' átvétele, ennek végső forrása az ír régi nyelvi *eriu* 'ugyanaz'. Vö. még: német *Irland* 'Írország'.

iramlik [1611] Származékszó, melynek alapszava az *iramik*, végződése pedig a *-l(ik)* mozzanatos képző. A mára elavult *iramik* alapszó maga is származékszó, mely az 'irány; egy irányba mozog, fut, rohan' igenévszó igei tagjának, a régi nyelvi *ir* igének *-m* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. Az igenévszó főnévi tagjához vö. *iránt*. Az *iramik* ige más, *-d* mozzanatos képzővel alakult származéka az *iramodik* [1644]. Az *iram* főnév [1786] ezen igék alapján elvonással keletkezett a nyelvújítás korában.

iramszarvas [1798] 'rénszarvas' Összetett szó, amely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre. Előtagja az *iramlik*, *iramodik* igék alapján elvont *iram*, utótagja pedig a *szarvas* főnév. Keletkezését befolyásolta a német *Rentier* 'rénszarvas' alak, melynek skandináv eredetű *Ren-* előtagját tévesen a német *rennen* 'fut, rohan, iramodik' ige származékának vélték. Nyelvújítási szavunk, mely kiveszőben van.

iránt [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, alapszava egy ősi, 'irány; egy irányba mozog, fut, rohan' jelentésű igenévszó főnévi tagja, melynek igei tagja az *iramlik*, *iramodik* igék alapszava. Ez az igenévszó ősi, ugor kori szavunk, vö. vogul *or* 'oldal, tájék, irány, ok; mód', *ur* 'valaminek a széle, szegélye; mód', osztják *ur* 'szegély, szél', *wur* 'mód, ok'. A feltehető ugor kori alak valószínűleg **ur3* 'szegély, oldal, irány' lehetett. A magyar névszói természetű alapszó esetleg a nyelvújári *ir* 'irány', vagy ennek *-á* helyhatározóval ellátott származéka, az *irá* 'rajta!, gyerünk!', de az is lehetséges, hogy ez utóbbiak keletkeztek szóelvonással az *iránt* alapján. Az *-nt* végződés helyhatározórag, vö. *imént*, *mint*. Eredetileg helyhatározói jelentésű névutó volt.

irány [1584] Származékszó, melynek alapszava az *iramlik* vagy az *iránt* alapszavával lehet azonos. Végződése az *-ány* névszóképző, vö. *fosztlány*, *kötény*. Ez a szavunk és származékai tulajdonképpen az *arányoz* családjába tartoznak, szóhasadással jöttek létre. Eredeti jelentései a 'mozgás útvonala' és a 'cél', az 'arány' másodlagos, feltehetőleg az *arányú* hatására fejlődött. Származékai az *irányú* [1584], az *irányoz* [1645], az *irányít* [1667], az *irányzat* [1781] és az *irányul* [1835–1858].

irdal [1600 k.] '(párhuzamos) bemetszésekkel lát el' Származékszó, melynek alapszava az *irt* ige, végződése pedig az *-l* gyakorító képző. A szó belseji *t > d* hangváltozás a *furdal*, *vagdal* típusú szavak mintájára következhetett be. A 'bevágdos' jelentés kialakulása azzal magyarázható, hogy egy-egy erdő rész kiirtása előtt a kivágandó fákat bevágásokkal jelölték meg. A nyelvújítások és a köznyelv határán álló szó.

irdatlan [1861] 'roppant nagy' Származékszó, alapszava azonban bizonytalan. Talán az *irt* ige *-atlan* fosztóképzővel ellátott alakja, a képzés módjára vö. *járatlan*, *szokatlan*. Eredetileg nagy, elvadult erdőt jelölhetett, elvont jelentése csak később alakult ki. A *t > d* hangváltozás esetleg az *irdal* mintájára következhetett be.

irgalom [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó magyar képzéssel. A szótövhöz vö. vogul *jork_o-l* 'elfelejt', osztják *járət-* 'ugyanaz', votják *jiromi-* 'téved, megtéved, eltéved', jurák *jūrā-* 'elfelejt', szelkup *yrga-* 'eltéved' stb. A feltehető uráli kori alak **jsr3-* 'eltéved'. Ez a magyarázat feltételezi azt, hogy a szó

belseji -g képző, vagyis nem a szótőhöz tartozik. A magyarban a mára kihalt *jorgat* alakban fordult elő először [a 12. század előtt], a szó eleji *jo > i* változás *iktat*, *inkább* szavainkban is megfigyelhető. A -t végződés műveltető vagy gyakorító igeképző. Az *irgalom* végződése az -alom névszóképző. A magyarázat jelentéstani okokból bizonytalan, mivel a feltételezett 'elfelejt' > 'hibát, bűnt elfelejt, megbocsát' > 'irgalmaz, megkönyörül' jelentésváltozás nem igazolható. Származékai az *irgalmaz* [1372 u.], az *irgalmas* [1372 u.], az *irgalmasság* [1372 u.], az *irgalmasságú* [1416 u.], az *irgalmazás* [1493 k.], az *irgalmasságos* [1493 k.] és az *irgalmatlan* [1527].

irha [1395 k. (?), 1405 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *irch*, *ërch*, bajor-osztrák *irch*: 'timsós cserzésű fehér bőrfajta, főleg zerge, szarvas vagy őz bőréből'. A német szavak végső forrása a latin *hircus* 'kecskebak'. A szövegi *a* eredete tisztázatlan: vagy ejtéskönnyítő szerepű hang, vagy pedig az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel azonos. A 'fejlettebb gerinctelenek és a gerincesek bőrének kötőszöveti rétege' jelentése tudatos szóalkotás eredménye, az anatómia szakszókincsébe tartozik.

irigy [1138 tn. (?), 1380 k.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Az ismeretlen eredetű szótő esetleg névszói természetű lehetett. Végződése a -gy kicsinyítő képző, vö. *jobbágy*. Névszói származéka az *irigység* [1380 k.], igei származékai pedig az *irigyel* [1495 e.] és az *irigykedik* [1495 e.].

írisz [1664] 'nőszírom; szivárványhártya' Latin jövevényszó, vö. latin *iris* 'nőszírom; szivárványos kvarc, íriszkő', hazai latin 'szivárvány; nőszírom'. A latin szó végső soron a görögre vezethető vissza. A 'szem szivárványhártyája' jelentésében az orvosi szakszókincsbe tartozik.

irka [1806] 'füzet' Származékszó, amely elvonással jött létre az *irkál*, az *ír* ige -kál gyakorító képzős alakja alapján. Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, alakulásmódjára vö. *csuszka* (*csúszkál*), *vizsga* (*vizsgál*). Elavulóban lévő szó.

irkál-firkál [1665] Összetett szó (ikerszó), melynek alakulásmódja tisztázatlan. Feltehetőleg játszi szóalkotással keletkezett az *irkál* igéből, hasonlóképpen, mint a *cserebere* vagy a *csigabiga*. De az is lehetséges, hogy az *irkál* és a *firkál* igék összetételéből jött létre. Az *irkafirka* főnév [1791] elvonás eredménye, alakulásmódjára vö. *ugrabugra* (*ugrabugrál*).

irmag [1781] 'az utolsó példány' Összetett szó, melynek előtagja a mára elavult 'gyökér' jelentésű *ír*² főnév [1525 k.], utótagja pedig a *mag* főnév. Az összetétel típusára vö. *finnugor*, *hírnév*. A szó eredetileg növényre vonatkozhatott, később fejlődött általánosabb érvényű jelentése. Ma elsősorban az *irmagja sem maradt* 'semmi sem maradt belőle' szólásban él.

író [1395 k.] 'a vaj köpülésekor keletkező savanykás folyadék' Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Megfelelője azonban csak a baskírból mutatható ki, egy összetett szó utótagjaként: baskír *may yađū* 'vaj' (*may* 'vaj, zsír', *yađū* 'köpül'). A baskír szó a feltehető török **yad-* 'ver, köpül' töre vezethető vissza. A magyarba **íraq* alakban kerülhetett be, a szövegi hangfejlődésre vö. *apró*, *borsó*.

irodalom [1832] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre. Alapszava az *ír* ige, végződése pedig a -dalom névszóképző, a képzés módjára vö. *forradalom*, *nyugodalom*. Keletkezésére a német is hatással lehetett, hiszen a német *Schrifttum* 'irodalom' is a *Schrift* 'írás, irat' származéka. Valószínűleg Szemere Pál alkotta meg a nyelvújítás korában, korábban a latin eredetű *literatúra* 'irodalom' [1729] volt használatos ebben a jelentésben. Származéka az *irodalmár* [1856].

írónia [1613] Latin jövevényszó, vö. latin *ironia* '(rejtett) gúny, gúnyolódás, ironia'. A latin szó végső soron a görögre vezethető vissza. Az *ironikus* [1843] és az *ironizál* [1831] nemzetközi szavak, vö. német *ironisch*, angol *ironic*, francia *ironique*: 'ironikus', illetve német *ironisieren*, angol *ironize*, francia *ironiser*: 'ironizál'. A magyarba elsősorban a német közvetítette, de a latinból is bekerülhetett.

-íroz ~ -éroz [1705]. Igeképző. Az -ieren képzős igék -ír igevégződésének magyar -z igeképzővel való kiegészítésével jött létre a német jövevényszavak beillesztésére, pl. *kommandíroz*, *brillíroz*. A 19. században magyar szavak mellett is használták, pl. *bolondíroz*, *mulatíroz*. Ma már csak korlátozottan termékeny, főleg idegen igék nyelvünkbe illesztésére alkalmazzuk, pl. *treníroz*, *tupíroz*.

irredenta [1882 k.] Olasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *irredenta* 'az Osztrák-Magyar Monarchia olaszok által lakott része; ennek felszabadítására törekvő mozgalom'; vö. még: német *Irredenta* 'egy fajta politikai mozgalom'. Az olasz szó az *Italia irredenta* 'a fel nem szabadított Itália' kifejezésből

származik, ez volt az 1870 körül működő felszabadítási mozgalom jelszava. Az *irredentizmus* főnév [1904] nemzetközi szó, vö. német *Irredentismus*, angol *irredentism*, francia *irredentisme*, olasz *irredentismo*: 'irredentizmus'. Az olasz terjesztette el, a magyarba elsősorban a német közvetítette.

irt [1271] Vitatott eredetű: 1. Ősi, uráli kori szó magyar képzéssel. Urali megfelelőit lásd az *arat* szónál. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel. Törökségi megfelelőit szintén lásd az *arat* szónál. Végződése a műveltető *-t* igeképző. A szó eredetileg két szótagos volt, a szó belseji magánhangzó kieséses szóhasadást idézett elő az *irt* és az *arat* között. Eredeti jelentése 'kivág, levág, kiirt, kigyomlál' lehetett. Származékai az *irtvány* [1271] és az *irtás* [1454].

irtózik [1506] Származékszó, melynek alapszava valószínűleg az *irt* ige, végződése pedig az *-ózik* visszaható igeképző, a képzés módjára vö. *ejtőzik*, *nyújtózik*. Kezdetben jelentése 'gyöttrődik' lehetett, hasonló szemléletet mutat, mint az *emészt* : *emésztődik*, *tép* : *tépelődik*, *tör* : *törődik* igepárok visszaható képzős tagjai, azt fejezi ki, hogy az ember fájdalmas, kínos élmények hatására mintegy pusztítja, emészti magát. A magyarázat jelentéstani szempontból nem teljesen elfogadható, mert a 'gyöttrődik' > 'irtózik' jelentésfejlődés nem adatolható. Származékai az *irtózat* [1683], az *irtózatoss* [1694] és az *irtóztató* [1719].

is [12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg szóösszetétel. Az eredetileg nyomatékosító funkciójú *s* előtt megjelent egy *i* ~ *ē* elem, az *ez* mutató névmás eredeti alakváltozata. Ez az összetétel a kiemelt mondatrészek utáni helyzetben a nyomatékosító szerep mellett kapcsoló funkciót is kapott. Az általánosabb kapcsoló szerepre vö. *és*. Hasonló fejlődés figyelhető meg az orosz *u* [i] 'és, is' esetében is.

isa [12. század vége] 'íme; bizony' Bizonytalan eredetű, talán összetett szó, melynek előtagja az *is* 'és', utótagja pedig az *az* mutató névmás *a* alakváltozata. Az előtag összekapcsolása az *is* vagy az *és* kötőszavakkal azért bizonytalan, mert ezek mindegyike más alakban szerepel ebben a nyelvemlékben. Mivel ez a szó csak a Halotti Beszédben fordul elő, jelentését nem lehet pontosan meghatározni.

isiász [1865] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. orvosi latin *ischias* 'az ülőideg zsábája'; vö. még: német *Ischias* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög.

iskola [1495 e.] Latin jövevényszó, vö. latin *schola*, *scola* 'szabadidő, pihenő; beszélgetés valamely tudományos témáról; oktatás; az oktatás helye; szekta'. A latin szó végső soron a görögre vezethető vissza. A magyar szó eleji *i* a mássalhangzótorlódás feloldására jelent meg, vö. *istálló*, *istápol*. A szó belseji *s* ejtésére vö. *aristom*. A szitkozódó jelentéssel előforduló *az iskoláját* kifejezés az *istenfáját* további enyhítésével keletkezett (vö. még: *az istállóját*).

isler [20. század] 'omlós tésztából készült lekváros, csokoládés sütemény' Német jövevényszó, vö. német *Ischler* 'isler'. A német főnév Bad Ischl ausztriai fürdőhely neve alapján keletkezett.

ismer [13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg egy önállóan nem adatolható szótól származéka. Az alapszó ismeretlen eredetű, a végződés az *-r* gyakorító igeképző, a szó belseji *m* pedig mozzanatos képzőnek tűnik. Eredeti jelentése valószínűleg 'megtud, kitapasztal' lehetett. Származékai az *ismeret* [1372 u.], az *ismeretes* [1372 u.], az *ismeretlen* [1372 u.], az *ismeretlenség* [1372 u.], az *ismeretlenül* [1372 u.], az *ismerős* [1413], az *ismerkedik* [1506] és az *ismertet* [1508]. Az elsősorban összetett szavak utótagjaként élő *isme* [1806], vö. *kórisme* 'diagnózis' szóelvonással keletkezett a nyelvújítás idején, alakulásmódjára vö. *eszmél* > *eszme*.

ismérv [1842] 'ismertetőjegy' Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. Alapszava az *ismer* ige *ismér* alakváltozata, végződése pedig a *nyelv*, *elv* főnevek alapján tévesen névszóképzőnek tartott *v*, a képzés módjára vö. *élv*. Alaktani és jelentéstani viselkedésére az *érv* is hatással lehetett.

ismét [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja az *is* kötőszó eredetibb *ēs* alakváltozata, utótagja pedig a 'megint, újra' jelentésű *meg* határozószó, esetleg a *még* határozószó. Ennek megfelelően a legkorábbi adatokban *esmeg* alakban jelentkezik. Összetett mondatokban keletkezett, a mondathatár eltolódásával. A ritkán előforduló szóvégi *g* > *k* > *t* hangváltozás csak azután következett be, hogy a beszélők számára már nem volt felismerhető az összetétel. Származéka az *ismétel* [1795].

ispán [1269 tn., 1282 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *županъ* 'tartományfőnök', horvát-szerb *župan* 'megyefőnök, ispán', szlovák *župan* 'ugyanaz'. A szláv nyelvek szavai tisztázatlan eredetűek. Az átvétel folyamata sem egészen világos hangtani szempontból. Eredeti jelentése '(királyi) főtisztviselő, aki egy királyi

vármegye élén állott, a várhoz tartozó csapatoknak volt a parancsnoka', a későbbi 'gazdasági intéző' kialakulása egyrészt a címek, méltóságnevek értékcsökkenési folyamatával függ össze, vö. az *asszony* szavunk jelentésének változását, másrészt azzal is magyarázható, hogy a királyi ispánoknak gazdasági feladatokat is el kellett látniuk a közigazgatás mellett. A német *Gespan* 'magyar közigazgatási hivatalnok' valószínűleg a magyar szó átvétele. Származéka az *ispánság* [1314].

ispotály [1372 u.] 'kórház' Vándorszó, vö. német *Hospital, Spital* 'kórház', régi nyelvi 'zarándokszállás, aggod háza, szegényház', francia *hôpital* 'kórház', régi nyelvi 'szegényház', olasz *ospedale*, régi nyelvi *ospitale, spedale* 'kórház'; vö. még: középkori latin *hospitale* 'vendégszoba (kolostorokban); menedékhely, szegényház, betegek háza'. A latinban keletkezett, vö. latin *hospitalis* 'vendégszerető, vendéglátó', ez utóbbi a latin *hospes* 'jövevény, vendég' származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A szó eleji *i* szerepe a mássalhangzó-torlódás feloldása, vö. *iskola, istálló*. Ma már csak a nyelvjáráásokban van nyoma.

-ista [1562] Névszóképző. Főleg idegen szavakhoz járuló latin eredetű mellék- és főnévképző. A 17. század óta magyar szavakat is továbbképez. Fő jelentései: 1. 'valamilyen felfogás, irány híve', pl. *kálvinista*. 2. 'valamivel foglalkozó, valamiben jártas, pl. *zongorista, egyetemista*. Ma is eleven, termékeny toldalék.

istálló [1266 tn., 1291] Északolasz jövevénytörzs, vö. északolasz *stála, štála, štalla* 'istálló', *stallo* 'szoba, lakhely', irodalmi olasz *stalla* 'istálló'. Az olasz szó germán eredetű, vö. óangol *steall* 'állás, hely, istálló'. Vö. még: latin *stabulum* 'tartózkodási hely'. A szó eleji *i* a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *iskola, ispotály*. A szövegi *ó* fejlődésére vö. *kagyló, szittyó*.

istápol [1849] 'gyámolít, segít' Származékszó, melynek alapszava a mára elavult *istáp* 'bot, pálca; segítség, támasz; mankó' [1356 tn., 1372 u.], végződése pedig az *-l* igeképző. Az alapszó német, közelebbről felnémet jövevénytörzs, vö. felnémet *stap* 'bot, vessző; jogar, püspöki pásztorbot, <bizonyos szókapcsolatokban> támasz, gyámolító személy', német *Stab* 'bot, karó, vessző, pálca, rúd; <bizonyos szókapcsolatokban> valakinek a támasza'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óízlandi *stafr* 'bot, támasz'. A magyar szó eleji *i* szerepe a mássalhangzó-torlódás feloldása, vö. *iskola, ispotály*. A választékos nyelvhasználat szava, elavulóban van.

isten [12. század vége] Valószínűleg származékszó, melynek alapszava az *ős* régi nyelvi *is* alakváltozata lehet. Végződése a *-t* és az *-n* kicsinyítő képzők, vö. *nőstény*. Eredeti alakja feltehetőleg három szótagos volt, ehhez vö. a Halotti Beszéd *isemucut* 'ösünket' adatát. Mai, két szótagos alakja az *ise* tövégi magánhangzójának lekopásával fejlődött. Jelentése kezdetben 'apácska, atyácska' lehetett, és a pogány magyarok hitvilággal kapcsolatos szókincsébe tartozott. Hasonló szemléletet tükröz a latin *pater* 'apa' > *Jupiter* <istennév> és a finn *ukko* 'öregember' nyelvjárási 'apa' > *Ukko* <istennév>. Újabbán a magyar szót az irániból származtatják. Származékai az *istenség* [13. század közepe], az *istenes* [1360 tn., 1506], az *isteni* [1372 u.], az *isteniség* [1405 k.] az *istentelen* [1426 tn., 1550], az *istenéges* [1470] és az *istenít* [1649].

istenadta [1531] Összetett szó, melynek előtagja az *isten* főnév, utótagja pedig az *ad* ige *-a* egyes szám 3. személyű személyranggal ellátott melléknévi igenévi alakja. Ebben az összetételben az *isten* előtag alanya az *adta* melléknévi igenévnék. Hasonló típusú összetétel még az *istenverte* [1789].

istenfáját [1899] Összetett szó, melynek előtagja az *isten* főnév, utótagja a *fa* főnév *-ja* birtokos személyjellel és *-t* tárgyraggal ellátott alakja. Szitokszóként használatos, a *fa* főnév használata a szitkozódás enyhítését szolgálja, vö. *az iskoláját!, az istállóját!*

istenhozzád [1748] Összetett szó, amely összevonással keletkezett az *isten hozzád legyen irgalmas* kifejezés alapján. Hasonló módon jött létre az *istenuccse* szavunk is [1760], az *isten úgy segítjen* szerkezet alapján.

istenigazában [1636] Összetett szó, melynek előtagja az *isten* főnév, utótagja pedig az *igaz* főnév *-ban* határozóragos alakja. Ez az összetétel tulajdonképpen megszilárdult ragos alakulat. Ebbe a típusba tartozik még az *istenigazából* [1925].

istenkáromló [1456 k.] Összetett szó, melynek előtagja az *isten* főnév, utótagja pedig a *káromló* folyamatos melléknévi igenév. Az előtag a melléknévi igenévi alak tárgyi bővítője. Hasonló típusú összetételek még az *istenkisértő* [1495 e.], az *istenfélő* [1519], az *istentagadó* [1771], az *istenhívó* [1838] és az *istenimádó* [1844].

istennyila [1578] Összetett szó, melynek előtagja az *isten* főnév, utótagja pedig a *nyíl* főnév *-a* birtokos személyjellel ellátott alakja. Az előtag és az utótag között birtokviszony van. Hasonló típusú összetételek még az *istenítélet* [1613], az *istencsapás* [1847] és az *istenverése* [1883].

istráng [1493] 'a hámot a hámfával összekötő kötél' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. tiroli német *strang* 'kötél', bajor-osztrák *strang* 'kötél; hámiráng', német *Strang* 'ugyanaz'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óizlandi *strengr* 'ugyanaz'. A magyar szó eleji *i* szerepe a mássalhangzó-torlódás feloldása, vö. *iskola*, *ispotály*.

iszák [1405 k.] 'általvető' Vándorszó, vö. bizánci görög *viszákki* 'általvető, iszák', újjörög nyelvjárási *viszákki* (többes szám), *diszákki* (többes szám) 'ugyanaz', francia *besace* 'ugyanaz', horvát-szerb *bisage* (többes szám) 'ugyanaz'. A szó végső forrása a latin *bisaccium* 'kettős zsák'. A magyarba vagy a bizánci görögből, vagy egy nyugati szláv nyelvből kerülhetett be. A szó eleji *v* elmaradására vö. *imád*, *visel*.

iszákos [1786] 'részes ember' Származékszó, melynek alapszava a mára már elavult *iszák* 'részes ember' [1560 k.] főnév, végződése pedig az *-os* melléknévképző. Az *iszák* alapszó a *boriszák* 'bortömlő' szóösszetétel [1560 k.] utótagjának önállósulásával jött létre. A 'részes ember, nagyívó' jelentés kialakulására vö. *borzsák*, *boroshordó*, de az *iszik* ige is befolyásolhatta a fejlődését.

iszalag [1500 k.] 'fehér virágú liánszerű kúszónövény' Jövevényszó egy szláv, valószínűleg déli szláv nyelvből, megfelelőit és azok eredetét lásd a *szulák* szónál. A szó eleji *i* a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *iskola*, *ispotály*. Többféle növény neveként használták, például 'madárberkenye', 'jerikói lonc'. Ezek abban hasonlítanak egymásra, hogy mindegyik csavarodó, kúszó szárú növény. A botanika szakszókincsében él és nyelvjárásaink is ismerik.

iszamodik [1585] 'csúszik, siklik' Származékszó, melynek alapszava a mára elavult *iszamik* 'csúszik' ige [1456 k.], végződése az *-odik* visszaható ige képző. Az alapszó hangutánzó eredetű szó, a csúszás, surranás hangját adja vissza. Maga is származékszó, melynek töve azonos az *iszkol* ige tövével, végződése pedig az *-m* mozzanatos képző. Származékai közül ma már csak a nyelvjárási *iszamodik* ige [1585] és az *iszamos* 'csúszós, nedves' melléknév él.

iszap [1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. cseh *jesepe* 'homok- vagy kavicszátony folyókanyarban vagy folyótorkolatban', lengyel régi nyelvi *isepe* 'homoksziget, zátony; folyópart', nyelvjárási 'hóbucka; fővenyhalom, homokhordalék folyóparton; megművelt föld <folyó közelében>; bozótos folyópart, legelő'; vö. még: egyházi szláv *исърънь* 'homokos', orosz (egyházi szláv) *исъръньи* [iszopnij] 'sekély (vizű)'. A szláv szavak a szláv **iz* (igekötő) + **ърънь* 'öntés, szórás' töre vezethetők vissza. Az *iszap* származéka az *iszapos* [1395 k.].

iszik [1055] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *aj-*, *aj-*, zürjén *ju-*, votják *ju-*, cseremiszi *jüä-*, finn *juo-*, lapp *jukkâ-* 'iszik'. A feltehető finnugor kori alak **juye-* vagy **juke-* 'iszik'. A magyar szó eleji *ju* > *i* hangváltozásra vö. *ihar* (vö. *juhar*), *ihász* (vö. *juhász*). A különböző tőváltozatok közül a szóvégi *v* finnugor kori szó belseji mássalhangzóra vezethető vissza, a *j* és a *h* másodlagosak, két magánhangzó közötti helyzetben jelentek meg. A tövégi *sz* eredetileg gyakorító képző volt, vö. *eszik*, *lesz*. Gazdag szócsalád alapja lett, származékai az *ital* [1237 tn., 1416 u.], az *ivó* [1416 u.], az *itat* [1416 u.], az *ivás* [1422 tn. (?), 1516], az *ittas* [1456 k.], a *megittasul* [1456 k.], az *iddogál* [1585], az *ivogat* és *iszogat* [1611], az *italos* [1658], az *ivódik* [1772], az *itatós* [1780] és az *itóka* [1785].

iszkol [1840] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható, azonos az *iszamodik* tövével, valamint a nyelvjárási *isz* kutyaűző szóval. Végződése a *-kol* gyakorító képző. A bizalmas nyelvhasználatban élő *iszkiri* indulatszó [1852], amely a gyors távozás, menekülés kifejezésére használatos, szintén ennek a tőnek a származéka, játsszi szóalkotással jött létre a nyelvjárási *iszki* kutyaűző szóból [1838].

iszlám [1615] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *islam*, *islām* 'iszlám'. Az oszmán-török szó az újperzsából származik, vö. újperzsa *islām* 'iszlám', ennek végső forrása pedig az arab, vö. arab *islām* 'iszlám', tulajdonképpen 'önátadás, odaadás'. Megfelelői számos más nyelvben is megtalálhatók.

iszonyodik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *iszamik* 'csúszik, siklik' ige, végződése pedig az *-odik* visszaható képző. Az alapszó jelentése az 'iszonyattól, rémülettől elcsúszik, elsiklik, elesik' jelentésen keresztül fejlődött, a jelentésváltozást pedig az *m* > (*n* >) *ny* hangváltozás is kísérte, így tulajdonképpen szóhasadás történt. Az eredetileg konkrét jelentésű szavak pszichikai folyamatok leírására való használatára vö. *indít*, *rémül*, *reszket*. Származékai az *iszonyú* [1372 u.], az *iszonyatos* [1590] és az *iszonytató* [1792]. Az *iszonyat* [1753] és az *iszony* [1793] szóelvonással keletkeztek a szócsalád korábbi tagjai alapján.

-ít ~ -ajt/-ejt [12. század vége] Igeképző. Elsősorban igehez és melléknévhez járul. Ősi többemű képző, finnugor (uráli) *-*kt*-re vezethető vissza, amelynek elemei a mozzanatos *-*k* és a műveltető *-t*. A magyarban szabályos hangtani fejlődéssel előbb *-xt*, majd *-xt*, végül *-jt* alakú lett. Az *-j* kettőshangzót, diftongust alkotott az előtte álló tövégi magánhangzóval, így

alakult ki a képző egyes régies vagy nyelvjárási szavakban ma is meglévő *-ajt/-ejt* változata (pl. *hullajt, veszejt*), majd a diftongus *-i*-vé egyszerűsödésével a mai köznyelvi *-ít* formáns. Igei alapszavak mellett leggyakrabban műveltető jellegű képzőként található meg, de általában már nem fejez ki valódi műveltetést, csupán tárgyassá teszi az alapigét, a műveltetéshez ki kell egészíteni a *-tat/-tet* képzővel, pl. *szállít+-tat, térít+-tet, tanít+-iat, fészít+-tet*. Gyakran alkot párt a visszaható *-ul/-ül* képzővel, pl. *szorít : szorul, szédít : szédül*. Hangutánzó-hangfestő származékokban is előfordul, ezekben mozzanatos jellegű, pl. *visít, nyerít*. Melléknévből elsősorban 'valamilyenné tesz' jelentésű származékokat képez, pl. *bátorít, kerekít*. A nyelvújítás korában számtalan új szót hoztak vele létre elsősorban melléknévből és főnévből, pl. *alakít, egyénít, egyenlít, kicsinyít*, de alkalmazták határozószók továbbképzésére is, pl. *hamarít, továbbít, távolít*. Deverbális képzőként már nem termékeny, de névszókból – különösen melléknevekből – ma is hozhat létre új szavakat.

-itek lásd **-játok/-itek**

ítél [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava az *üt* régi nyelvi *it* alakváltozata lehetett, végződése az *-él* gyakorító képző, a képzés módjára vö. *metél, vetél*. Kialakulása a bírói pálcá használatával lehet összefüggésben, eredeti jelentése 'pálcával megüt, ütlegel' lehetett. Hasonló fejlődés jellemző a *sújt* igére is, vö. *fegyházzal, bírsággal, halállal sújt*. Származékai az *ítélet* [1372 u.], az *ítélés* [1416 u.] és az *ítélkezik* [1887]. A nyelvújítás korában alkották meg elvonással az *ite* 'ítélőbíró; ítélet' főnevet [1808], amely mára kikopott a nyelvből, származéka, az *ítész* 'kritikus' [1846] korlátozott használatban azonban ma is él.

itt [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *e* mutató névmás eredetibb *i ~ ë* alakváltozatának *-t* helyhatározóragos alakja. A *t* megnyúlása két magánhangzó közötti helyzetben következett be, vö. *ott*. Származékának, az *itten* alaknak [1416 u.] a végződése az *-n* helyhatározórag.

itthon [1499–16. század eleje] Összetett szó, előtagja az *itt* határozószó, utótagja pedig a *honn* 'otthon' határozószó. Ugyanezt a szerkezetet mutatja az *otthon* szavunk is. Az utótag különböző alakváltozatai, vö. nyelvjárási *itthol*, a *hol* kérdőszó hatására utalnak. Hasonló szemléleten alapul a német *daheim* 'ugyanaz' szó is.

ív [1653] Szóhasadással keletkezett az *ij* főnévből. A jelentésváltozás alaki hasonlóságon alapul, és a magyaron kívül más nyelvekben is megfigyelhető, vö. latin *arcus* 'íj; ív', német *Bogen* 'ugyanaz'. Elképzelhető, hogy a latin, illetve a német hatással volt a szó fejlődésére. Az *ij* és az *ív* elkülönülésének folyamata viszonylag későn fejeződött be, csak akkor ért véget, amikor az *ij* szavunk toldalékaival vegyes hangrendű lett. Származéka az *ível* [1828].

ivar [1837] Tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett a nyelvújítás korában. Az *ivadék* főnév megrövidítésével és a *vihar, agyar* típusú szavak alapján tévesen képzőnek vélt *-ar* végződéssel alkotta meg valószínűleg Pólya József (1802–1873) orvos és természettudós. Hasonló módon hozták létre *jogar* és *szivar* szavainkat is. Az *ivar* szóval a latin *sexus* 'nem' magyar megfelelője jött létre, erre a *nem* szó többféle jelentése miatt volt szükség.

ívik [1538] '<hal> ikrát rak, szaporodási tevékenységét végzi' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *juokse* 'fut, folyik, előrehalad, megalszik <tej>, felgerjed', lapp *juk'sá-* 'elér, utolér, eltalál'. A feltehető finnugor kori alak **jokse-* 'fut; felgerjed, párosodik'. Az egyeztetés azért nem fogadható el teljes mértékben, mert az eredeti 'fut' jelentés megléte a magyarból nem adatolható. A 'fut' ~ 'üzekedik' jelentések összefüggésére vö. *üz > üzekedik*; vö. még: vogul *χajt-* 'fut; üzekedik'. A magyar szó eleji *jo > i* fejlődésre vö. *irgalom, iszik*. Származéka az *ivadék* [1611].

íz¹ [950 k. tn. (?), 1372 u.] 'a nyelven keltett érzet' Ősi, uráli kori szó, vö. osztyák *ewəl* 'szag, íz', zürjén *is (isk-)* 'bűz, szag', cseremis *üps* 'szag', mordvin *opos* 'szag; szimat', lapp *hák'se-* 'szagol', *hapsa, haksá* 'réntárgya nyáron', jurák *ηapt* 'szag', szelkup *āpte* 'ugyanaz'. A kikövetkeztethető alapnyelvi alak **ipsz* vagy **ipsš* 'szag, íz'. A magyar szó belseji *z* fejlődése szokatlan. Az *izlés* szónak és származékainak jelentése valószínűleg az eredeti jelentésből fejlődött a latin *gustus* 'ízlelés; izlés' vagy a német *Geschmack* 'íz; izlés' hatására. Származékai az *izes* [1372 u.], az *izesül* [1372 u.], az *izlés* [1456 k.], az *izetlen* [1456 k.], az *izetlenség* [1460 k.], az *izetlenkedik* [1575], az *izesít* [1586], az *izel* [1598], az *izlik* [1793], az *izletes* [1793], az *izléstelen* [1807], az *izléses* [1841] és az *izelítő* [1867].

íz² [1416 u.] 'ízület, tag' Ősi szavunk, megfelelői azonban vitatottak. 1. Ugor kori, vö. osztyák *jöt* 'ízület; ághely', *jēt* 'ízület; ághely, időtartam', *jit* 'ízület'. A feltehető ugor kori alak **jstz* 'ugyanaz'. 2. Finnugor kori, vö. zürjén *jez* 'nép, emberek', *jez* 'ízület', votják *joz* 'íz, ízület; bütyök, bog, csomó <a szalma szárán>', cseremis *ježen* 'ízület; csomó a növényekben', finn *jäsen* 'ízület, tag'. A feltehető finnugor kori alak **jäsne* vagy **jäsne* 'ízület, tag'. A szó belseji finnugor **s > magyar z* fejlődés szokatlan, de vö. *ázik*. Származékai az *izelt* [1828], az *izül* [1838], az *izület* [1838], az *izületi* [1900], megszilárdult ragos alakulatai az *izben* [1519] és az *iziben* [1527].

-izál [1416 u.] Jövevény igeképző. A 17. században került át nyelvünkbe a középlatin *-izare* igeképző magyarításával. Származékai változatos jelentésárnyalatúak, pl. *politizál* 'politikával foglalkozik', *memorizál* 'memóriájába vés', *urizál* 'urakat utánoz, urak módján viselkedik'. Meghonosodott idegen névszók igésítő képzőjeként gyakori, pl. *terrorizál*, *szinkronizál*, magyar alapszó mellett ma már elavult.

izé [1604] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A szótőre vö. vogul *ut* 'holmi, valami, mi', osztják *ot* 'dolog, izé', finn *asia* 'dolog', lapp *ättä* 'dolog, izé'. A feltehető finnugor kori alak **ats* 'dolog, izé'. A magyar szó eleji *i* finnugor **a*-ból fejlődött, korábban *i* volt. A szó belseji finnugor **t* > magyar *z* hangváltozásra vö. *ház*, *fazék*. A szóvégi *-é* képző. Származéka az *izél* [1762].

izeg-mozog [1693] Összetett szó (ikerszó), mely játszi szóalkotással keletkezett a *mozog* igéből. Alakulásmódjára vö. *ihog-vihog*, *irul-pirul*.

izgága [1636] Jövevénytő egy szláv nyelvből, vö. szlovén *zgaga* 'gyomorégés; ünneprontó, elkedvetlenítő személy', nyelvjárási *izgága* 'ugyanaz', *izgago delati* 'valakinek bosszúságot okoz', lengyel *zgaga* 'gyomorégés; bánat, bosszúság, rossz érzés; érzékeny ember, nebánsvirág; összeférhetetlen, kellemetlenkedő ember', orosz nyelvjárási *uzzaa* [izgaga] 'gyomorégés'. A szláv szavak az ősszláv **iz* (igekötő) + **gaga* 'kiégés' alakra vezethetők vissza. Eredeti jelentése a magyarban is 'gyomorégés' lehetett, ennek alapján fejlődött a 'gyomorégésben szenvedő ember módjára viselkedő', majd a 'civódó, veszekedős'. Származékai az *izgágalkodik* [1645] és az *izgágaskodik* [1800].

izgat [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava az *izzik* ige, végződése pedig a *-gat* gyakorító képző, melynek itt műveltető jelentése van, vö. *forogat*, *mozgat*. Régi származékai az *izgatás* [1470] és az *izgatott* [1838]. A nyelvújítás korában jöttek létre az *izgékony* [1831], az *izgalom* [1835] és az *izgul* [1857]. Az *izgalom* ma gyakran használt fejleménye az *izgalmas* [1848].

izmaelita [1580] Latin jövevénytő, vö. latin *Ismaelitae* (többes szám), *Ismaelites*, hazai latin *Ismaelita*, *Hismaelita*: 'izmaelita, böszörmény, szaracén'. A latin szó forrása a görög, végső soron a héber *Yišma'-'él* személynévre (tulajdonképpen: 'meghallgat az Isten') vezethető vissza. A névadás azzal magyarázható, hogy a hagyomány szerint az arabok Ismael leszármazottai. A magyarban a 10. század óta így nevezték a Magyarországot elfoglaló iszlám hitű népeket. Ma elsősorban a történettudomány szakszókincsében él.

izmos [1645] Valószínűleg származékszó, melynek alapszava az *íz*² 'ízület, tag' főnév, végződése az *-s* melléknévképző. A szó belseji *m* szintén képzőnek tűnik, de szerepe nincs tisztázva. Igei származéka az *izmosodik* [1780]. Az *izom* főnév [1816] a nyelvújítás korában elvonással jött létre. Ez utóbbi származéka az *izomzat* [1844].

-izmus [17. század] Jövevény főnévképző. A 17. században került át a latinból a magyarba. Származékai elsősorban az alapszóban megnevezett tan, irányzat, felfogás, magatartás követését fejezik ki, pl. *pozitivizmus*, *liberalizmus*. Főleg idegen szavak képzőjeként terjedt el. Elvértve magyar alapszóval is előfordult, pl. *betyárizmus*, de ebben a szerepében már főleg csak tulajdonnevekhez kapcsolható alkalmilag, pl. *kádárizmus* < *Kádár*. Meghonosodott idegen szavak mellett azonban ma is gyakori és eleven toldalék, pl. *huliganizmus*, *banditizmus*, *kARRIERIZMUS*.

izotóp [1924] Nemzetközi szó, vö. német *Isotop*, angol *isotope*, francia *isotope*: 'izotóp'. Tudatos szóalkotás eredménye, Fr. Soddy (1877–1956) angol kémikus hozta létre a görög 'hasonló' és 'hely' jelentésű szavakból, és az angol terjesztette el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

izraelita [1416 u.] 'zsidó' Latin jövevénytő, vö. latin *Israelitae* (többes szám), *Israelita*, *Israelites* 'izraelita személy'. A latin szó görög eredetű, az pedig a héber *Yišrā-'él* személynévre vezethető vissza, ami Jákob pátriárka másik neve volt.

izzad [1560 k.] Származékszó, melynek alapszava az *izzik* ige, végződése pedig a gyakorító-mozzanatos *-d* képző, vö. *marad*, *virrad*. Eredeti jelentése 'hevül' volt, ebből érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött a 'verejtékezik'. Származékai az *izzadt* [1560 k.], az *izzadság* [1762] és az *izzadság* [1772]. Az *izzik* ige műveltető képzős származéka az *izzaszt* [1578], mely a 'verejtékeztet' jelentésben használatos.

ízzé-porrá [1793] Összetett szó, ikerszó, amely raghelyettesítéssel keletkezett az eredetibb, mára elavult *ízre-porrá* alakból. Ez utóbbi az *íz*² 'ízület, tag' és a *por* főnevek *-ra* helyhatározóragos alakjainak összetétele, az utótag esetében a rag a *-vá* eredményhatározó-rag is lehet. Ennek hatására cserélődhetett ki az előtag ragja is.

izzik [1582] Ismeretlen eredetű. Származékai az *izzó* [1582] (melléknévi igenév), [1953] (főnév) és az *izzás* [1835]. A nyelvújítók megalkották a műveltető képzős *izzít* alakot is 'izzóvá tesz, okozza, hogy izzék' jelentésben.

izsóp [1165 k. tn. (?), 1395 k.] 'sötétkék virágú félcserje, fűszer- és gyomnövény' Latin jövevényszó, vö. latin *hyssopus*, középkori latin *ysopus* 'izsóp'. A latin szó a görögből származik, ennek végső forrása pedig a héber *ēzōb* 'ugyanaz'. A latin *us* végződés eltűnésére vö. *advent*. A szó eleji *h* kiesésére vö. *óra*, *ostya*, a szó belseji *zs* fejlődésére vö. *bazsalikom*. Elsősorban a botanika szakszókincsében él.

J

-j [12. század vége] A felszólító mód jele. Ősi eredetű toldalék. Feltehetőleg az alapnyelvi *-k felszólítómód-jelből alakult ki az ősmagyar korban $k > \gamma > j$ hangváltozással. Más vélemény szerint a szintén alapnyelvi eredetű *-j kicsinyítő képzőből származtatható. A Halotti Beszédben a *helyhezje* 'helyezze', *ileszje* 'élessze' szóalakokból már egyértelműen kielemezhető. A módjelnek a különböző mássalhangzóra végződő tövekhez való közvetlen csatlakozása a hangváltozások és hangtörvények következtében különféle összeolvadásos módosulatokat is létrehozott. Ezek egy részét helyesírásunk ma is jelöli, pl. *láss*, *higgy*. A történeti fejlődés eredményeképpen a mai igeragozási rendszerben a felszólító módú igealakokban a módjel a személyragokkal komplex toldalékot alkot. Az általános ragozási sorban az egyes szám 1. személyben *-jak/-jek* (pl. *adjak*, *kérjek*), 3. személyben *-jon/-jen/-jön* (pl. *adjon*, *kérjen*, *jöjjön*), többes szám 1. személyben *-junk/-jünk* (pl. *adjunk*, *kérjünk*), 2. személyben *-jatok/-jetek* (pl. *adjatok*, *kérjétek*), 3. személyben *-janak/-jenek* (pl. *adjanak*, *kérjenek*) formában jelenik meg. Egyes szám 2. személyben gyakoribb a személyrag nélküli pusztá *-j* használata (pl. *adj*, *kérj*), de szabályos az *-l* személyragos hosszabb *-jáll/-jél* alak is (pl. *adjál*, *kérjél*). A határozott (tárgyas) ragozási sorban az egyes szám 1. személyben *-jam/-jem* (pl. *adjam*, *kérjem*), 3. személyben *-jal/-je* (pl. *adja*, *kérje*), többes szám 1. személyben *-juk/-jük* (pl. *adjuk*, *kérjük*), 2. személyben *-játok/-jétek* (pl. *adjátok*, *kérjétek*), 3. személyben *-ják/-jék* (pl. *adják*, *kérjék*) formában jelenik meg. Egyes szám 2. személyben gyakoribb a pusztá *-d* személyragnak a tőhöz kapcsolása (pl. *add*, *kérd*), de szabályos a hosszabb *-jad/-jed* alak is (pl. *adjad*, *kérjed*).

ja [1619] 'igenlést kifejező szó' Német jövevényszó, vö. német *ja* 'igen, igenis; nos, hát, igen ám, bizony, voltaképpen; sőt, hiszen, ugyan; feltétlenül, okvetlenül'. A német szó germán eredetű, vö. gót *ja* 'igen, úgy'.

-ja/-i [12. század vége, 13. század eleje] Az egyes szám 3. személyű igei személyrag a határozott (tárgyas) ragozás kijelentő mód jelen idejű ragozási sorában. Önálló szói eredetű toldalék. A 3. személyű személyes névmásból kialakult *-i rag kettőshangzót alkotott a tövégi magánhangzóval. Először egységesen *-i*-vé egyszerűsödött, később a mély hangrendű igék mellett *-á*-vá vált, majd ez utóbbi az elbeszélő múlt jelével való alaki egyezés miatt egy *-j* elemmel bővült, végül a ragpár mindkét tagjának magánhangzója megrövidült. A mai hangalak (pl. *várja*, *nézi*) kialakulása az ómagyar korra fejeződött be.

-ja/-je lásd **-a/-e** ~ **-ja/-je**

jacht [1694] 'szórakozásra és sportcélokra használt kisebb vitorlás vagy motoros hajó' Német jövevényszó, vö. német *Jacht* 'jacht'. A szó a németben keletkezett, a korábbi *Jachtschiff* 'gyorshajó, üldöző hajó' összetétel előtagjának önállósodásával. A német összetett szó pedig a holland *jageschip* 'üldöző hajó' alakra vezethető vissza. Sportnyelvi szakkifejezésként való elterjedésében az angol is szerepet játszott, vö. angol *jacht* 'jacht'.

jácint [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *hyacinthus* 'egy fajta ibolyakék színű virág; ilyen színű drágakő'. A latin szó végső forrása a görög. A szó eleji *h* kiesésére vö. *izsóp*, *óra* szavainkat.

jáger [1645] 'egy fajta gyalogos katona; vadász' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *jágo*, bécsi *jaga* 'vadász', német *Jäger* 'vadász, egy fajta gyalogos katona'. Ezek a német *jagen* 'üz, hajszol, vadászik' ige származékai. Elavult szó.

jaguár [1799] Nemzetközi szó, vö. német *Jaguar*, angol *jaguar*, francia *jaguar*: 'jaguár'. A Brazíliában beszélt tupi indián nyelvből származik, és G. L. Buffon (1707–1788) francia természettudósna köszönhetően terjedt el. A magyar szó közvetlen forrása a német.

jaj [1416 k.] Hangutánzó eredetű. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett, összefügg a *juj* indulatszóval. Valószínűleg a legkorábbi érzelmeke kifejező indulatszavaink közé tartozik. Leggyakoribb származékai a *jajgat* [1456 k.], *jajgatás* [1456 k.], *jajdul* [1529 e.], *jajong* [1816].

jajveszékel [1787] Származékszó, melynek alapszava a kihalt *jajveszék* 'jajgatás' [1495 e.] főnév, végződése pedig az *-l* igeképző. Az alapszó szeretlen szóösszetétel, előtagja a *jaj* indulatszó, utótagja a *veszék*.

-ják/-ik [1456 k.; 1372 u.] A többes szám 3. személyű igei személyrag a határozott (tárgyas) ragozás kijelentő mód jelen idejű ragozási sorában. Az egyes szám 3. személyű *-ja/-i*-nak a többes számot kifejező *-k* elemmel való kiegészülése. Elterjedése a *-ja/-i* rögzülése után következett be. Csak a 14., 15. századból van rá adat, pl. *gondolják*, *kezdik*.

jakobinus [1792] Nemzetközi szó, vö. német *Jakobiner*, angol *Jacobin*, francia *Jacobin*: 'a nagy francia forradalom idején a legradikálisabb politikai csoport tagja, jakobinus'. Franciaországban a Domonkos-rendi szerzeteseket nevezték „jakabosoknak”, mivel Párizsban a Szent Jakab utcában volt a kolostoruk. Ebben a kolostorban tartotta üléseit a forradalom idején az a politikai csoport, melynek tagjait aztán később éppen ezért nevezték el jakobinusoknak. A magyarba latinus végződéssel került be valószínűleg a németből.

jámbor [1275 tn., 1372 u.] Szóösszevonással jött létre a *jó ember* jelzős szerkezetből [1251]. Hangalakjának átalakulása arra enged következtetni, hogy a két szó összetapadása már igen korán megtörtént. Hasonló szemléletre utal a középkori latin *boni homines* (többes szám) 'fogott bírák; a középkori Firenze közigazgatásának élén álló férfiak; szerzetesek; <Angliában> családos városi és falusi férfiak', illetve a középfelnémet *guote liute* (többes szám) 'tekintélyes, tiszteletre méltó emberek, alázatos, bűnhődni kész bűnösök'. Származékai a *jámbortalan* [1416 u.], *jámborság* [1495 e.].

jampec [1928] 'feltűnősködő, léha fiatalember' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *jampec*, *jampec* (többes szám) 'bolond, kretén'. A jiddis szó a nyomósító szerepű jiddis *jam* 'tenger' főnév, illetve a *poz*, *pez* (többes szám) 'hímvessző; ostoba ember' összetétele. A 'nagyos buta' > 'divatfi, divatbolond' jelentésképződés már a magyarban történt. Kiveszőben lévő szó.

janicsár [1448] Oszmán-török jövevényszó, mely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. oszmán-török *jeniçeri* '1329-től 1826-ig fennállott török gyalogsági csapatneme, melynek tagjai eleinte keresztény szülők elrabolt vagy adó fejében elszedett gyermekeiből kerültek ki; ebben a csapatnemben szolgáló katona, janicsár'; vö. még: horvát-szerb *janičar*, *janjičar*, *jenjičar* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó a *yeni* 'új' és a *çeri* 'sereg' összetétele. A magyar alak mély hangrendű volta miatt feltételezhető a horvát-szerb közvetítés. A történettudomány szakszókincsébe tartozik.

január [1416 u.] Latin jövevényszó, melyet később a németből is átvettünk, vö. latin (*mensis*) *Januarius* 'a 12 hónapos naptári év 1. hónapja, január', tulajdonképpen 'Janushoz tartozó'. Janus annak az óitáliai istennek a neve, aki az évkezdést istene volt. A magyarban többféle alakváltozatban élt, a *január* alak [1810 k.] viszonylag késői, német hatásra terjedt el, vö. német *Januar* 'ugyanaz'. Az év első hónapjának megnevezésére a régi nyelvben, illetve nyelvjárásainkban más szavak is megtalálhatók: *Boldogasszony-hó* [1489 k.], *főhó*, *erős hó* [1539], *évfő*, *télhó*, *újév hó* [1810 k.], *előhó* [1865].

japán [1757] Tulajdonnév köznévvé válásával keletkezett a magyar *Jápon* [1757] illetve *Japán* [1793] 'Japán' helynevek alapján. Ez a helynév számos más nyelvben is megtalálható nemzetközi szó, vö. német *Japan*, francia *Japon*: 'ugyanaz', forrása pedig a kínai *Žd'-pen-kuo* 'Japán', tulajdonképpen 'a napkelte országa'. A ritkán előforduló *Nippon* 'Japán' alak ugyanezen kínai szó japán olvasatára vezethető vissza. A helynév köznevesülése más nyelvekben is megtörtént, vö. német *Japaner*, angol *Japan*, francia *Japonais*: 'japán <ember>'.
Japán [1757] Tulajdonnév köznévvé válásával keletkezett a magyar *Jápon* [1757] illetve *Japán* [1793] 'Japán' helynevek alapján. Ez a helynév számos más nyelvben is megtalálható nemzetközi szó, vö. német *Japan*, francia *Japon*: 'ugyanaz', forrása pedig a kínai *Žd'-pen-kuo* 'Japán', tulajdonképpen 'a napkelte országa'. A ritkán előforduló *Nippon* 'Japán' alak ugyanezen kínai szó japán olvasatára vezethető vissza. A helynév köznevesülése más nyelvekben is megtörtént, vö. német *Japaner*, angol *Japan*, francia *Japonais*: 'japán <ember>'.

jár [12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, megfelelői azonban vitatottak: 1. Két finnugor kori szó vegyülésével keletkezhetett, vö. egyrészt osztják *jõwer-* 'köröz, kanyarodik', lapp *jõr'-go-* 'fordít, kifordít, fenekével fölfelé fordít', a kikövetkeztethető finnugor alak itt **jorkz* 'csavar, teker'; másrészt lapp *jõrrá-* 'körbe megy, körbe fut', *jõrri-*, *jõrre-* 'gurul, gördül; körbefut, körben mozog', ezek feltehető finnugor alapalakja **jorz-* 'gurul, gördül'. A jelentés fejlődéséhez vö. *csavar* > *csavarog*, *teker* > *tekereg*, finn *kiertä-* 'teker' > *kiertele-* 'valamit megkerül, csavarog'. 2. Szóhasadással is létrejöhetett a *gvalog* töve alapján, mely eredetileg talán ige névszó lehetett, vö. *láb*. Ez esetben az ige névszó igei tagjában az ősmagyar korban *l* > *r* hangváltozás történhetett, ugyanúgy, mint a *világ* ~ *virág* esetében. Gazdag szócsalád alapja lett: *járás* [1372 u.], *jártat* [1372 u.], *járatta* [1416 u.], *járhatalan* [1456 k.], *járul* [1493 k.], *járatlan* [1493 k.], *jártas* [1519], *járat* (főnév) [1527], *járat* (ige) [1554], *járáható* [1585], *járkál* [1604], *jártányi* [1636], *járatos* [1756], *járukék* [1828], *járda* [1837].

járgány [1825] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *řrgan*, nyelvjárási *jargan*: 'emelőcsörlő, horgonycsörlő'. A horvát-szerb szó az olaszból származik, vö. olasz *argano* 'emelőcsörlő, horgonycsörlő; (mezőgazdasági) járgány', végső forrása pedig a görög. A 'vasúti hajtány' jelentés a magyarban alakult ki, annak eredményeképpen, hogy a szót a nyelvérzék a *jár* ige családjába tartozónak érezte.

jármű [1835] Német mintára alkotott összetett szó (*jár* + *mű*), vö. német *Fahrzeug* 'jármű, közlekedési eszköz'. Az előtag a *jár* ige töve, itt folyamatos melléknévi értelemben ('járó') használatos. Hasonló módon keletkezett a *járőr* [1843] is, a német régi nyelvi *streifwache* 'járőr', tulajdonképpen 'portyázó őrség' alapján. Mindkét szavunk a nyelvújítás terméke.

járom [1217 tn. (?), 1416 u.] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár *ярем* [jarem], horvát-szerb *jaram*, szlovén *jarem*: 'járom, iga'. A szláv nyelvek szavai indoeurópai eredetűek, vö. óindiai *arás* '(kerék)küllő'.

járvány [1615] Származékszó, alapszava a *jár* ige töve, végződése pedig a *-vány* névszóképző, vö. *ásvány*, *halvány*. Eredetileg melléknév volt, főnévvé válása a *járvány betegség*, *járvány nyavalya* jelzős szerkezetek jelzőjének önállósodásával, jelentéstapadással történt.

jáspis [1519] 'finom szemcséjű kvarc, illetve ebből készített féldrágakő' Latin jövevényszó, vö. latin *iaspis*, *hiaspis*, hazai latin *iaspis*: 'jáspis'. A latin szó a görögre vezethető vissza, de más keleti nyelvekben is megtalálható, vö. héber *yāšpēh*, akkád *jašpu*: 'ugyanaz'. A szó belseji, illetve a szóvégi *s* ejtésére vö. *aristom*, *április*.

jász [1318] 'alán eredetű, magyarrá vált néptörzs' Orosz jövevényszó, vö. orosz *яс* [jasz], régi nyelvi *ясинь* [jaszin], *яси* [jaszi] (többes szám): 'az alánok egyik ágát alkotó jászok közé tartozó személy'. Az orosz szó törökségi eredetű, vö. csagatáj *as* 'a régi alánok neve, melyet a kipcakok terjesztettek el'. A török szavak végső forrása valamelyik iráni nyelv, vö. avesztai *āsu-* 'gyors', újperzsa *āhū* 'gazella'. A *jász* eredetét tekintve azonos a nyelvünkbe más úton bekerült *oszt*-tal. A horvát-szerb régi nyelvi *Jasi* (többes szám) 'egy alán törzs tagja' szintén az oroszból származik, magyar közvetítéssel. A valamelyik törökségi nyelvből magyarított *Eszlár* ~ *Oszlár* helyneveink is ehhez az etimológiához tartoznak. Származéka a *jászság* [1618].

jászol [1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. óegyházi szláv *jasli* (többes szám) 'jászol', horvát-szerb *jasle* (többes szám), *jasli* (többes szám): 'ugyanaz', szlovák *jasle* (többes szám) 'ugyanaz; bölcsőde; Jézus születésének helyét ábrázoló papír- vagy faépítmény, betlehem'. A szláv szavak az **ed-* 'eszik' ige származékai. A magyarba **jasli* alakban kerülhetett be még a tővégi magánhangzók lekopása előtt. A szó belseji *o* a *hatalom* ~ *hatalma* típusú szótövek viselkedése hatására jelent meg.

jassz [1900] 'az alvilághoz tartozó fiatalember' Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. német (argó) *jasser* 'kabáttolvaj', ez utóbbi a német (argó) *jass* '(téli) kabát' származéka. A magyar alak a szóvégi német *-er* képző elhagyásával alakult. Kiveszőben lévő szó.

játék [1198 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. mordvin *jofta-*, *jofta-* 'mond, jelent, elmesél, vázol, megállapít, magyaráz, értelmez', finn *juttele-* 'beszél, mesél'. A feltehető finnugor kori alak **jukta-* 'beszél, mesél'. A magyarázat bizonytalanságát hangtani és alaktani problémák okozzák, egyrészt nem szabályos a finnugor **u* > magyar *a* fejlődés, másrészt a *játék* szó korai adatai alapján a szótó is tisztázatlan. A szó belseji finnugor **kt* > magyar *t* hangváltozásra vö. *fit*, *két*. Végződése az *-ék* névszóképző, vö. *maradék*, *szakadék*. Ugyanezen tö igei származéka az *-sz* gyakorító igekepzővel alakult *játszik* [1372 u.], melynek eredeti jelentése 'mesél' lehetett, s ebből elképzelhető a 'szerepet játszik, bemutat' > 'játszik' jelentésfejlődés. Hasonló jelentésváltozást más nyelvek is mutatnak, vö. csuvas *kala* 'beszél, mond; játszik valamely eszközzel', latin *iocus* 'tréfa, időtöltés; játék' ~ ófelnémet *jehan*, *gehan* 'mond, beszél'. A *játék* származéka a *játékos* [1527], a *játszik* származékai pedig a *játszódik* [1416 u.] és a *játszma* [1862].

játékszín [1750] Összetett szó, mely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre. Előtagja a *játék* 'színdarab, előadás' főnév, utótagja pedig a *szín* 'fedett, oldalról nyitott építmény'.

-játok/-itek [12. század vége, 1372 u.] A többes szám 2. személyű igei személyrag a határozott (tárgyas) ragozás kijelentő mód jelen idejű ragozási sorában. Az egyes szám 3. személyű *-jal/-i*-nak a többes szám 2. személyt kifejező személyraggal való kiegészülése. Elterjedése feltehetőleg csak a többes szám 3. személyt kifejező *-ják/-ik* rögzülése után következett be. A Halotti Beszédben még zártabb magánhangzóval fordul elő: *lájjátuk*. A kései ómagyar korban már rögzült a ragpár mai hangalakja, pl. *várjátok*, *teszitek*.

jatt [1958] 'kézfogás; borraivaló' Jiddis (német) jövevényszó, vö. jiddis (német) *jad* 'kéz', ez a héber *yād* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. Vö. még: német argó *Jad, Jat* 'ugyanaz'. A 'borraivaló' jelentés, amely a mai magyarban a leggyakoribb, érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött. A bizalmas nyelvhasználatban él. Származéka a *jattol* 'kezet ad; fizet' [1960]. Argónyelvi szavak.

javadalom [1807] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Alapszava a *jó* 'szükségletek kielégítésére alkalmas dolog, érték' főnév *jav-* ~ *jav-* tőváltozata, végződése pedig a *-dalom* képző, a képzés módjára vö. *társadalom, uradalom*.

javall [1551] Származékszó, melynek alapszava a *jó* melléknév *jav-* ~ *jav-* tőváltozata, végződése az *-l* ~ *-ll* igeképző. A képző jelentése 'valamilyennek tart, minősít', vö. *helyesel, rosszall*. A szó eredeti jelentése tehát 'jónak tart', ebből fejlődött a 'tanácsol'. Származéka, a *javallat* [1804] a nyelvújítás korában keletkezett.

javas [1392 tn., 1739] Származékszó, melynek alapszava a *jó* melléknév *jav-* ~ *jav-* tőváltozata, végződése pedig az *-s* névszóképző. Eredeti jelentése 'jót magával hozó' volt, főnévi használatában összefügg a *jós* főnévvel is. A két jelentés közötti kapcsolat azzal magyarázható, hogy a mágusok, varázslók, kuruzslók jövendőmondással is foglalkoztak. A mai magyarban elsősorban a *javasasszony* összetétel [1796] előtagjaként él.

javasol [1670] Származékszó, melynek alapszava a *jó* melléknév *jav-* ~ *jav-* tőváltozata, végződése az *-l* igeképző. A szó belseji *-s* melléknévképző; a szó alaktani felépítésére vö. *jósol*. Eredeti jelentése 'jónak tart valamit' lehetett. Főnévi származéka, a *javaslat* [1807] a nyelvújítás korában keletkezett.

jávorszarvas [1800] 'nagy termetű szarvasfajta' Összetett szó, melynek előtagja, a *jávor* a régi nyelvben 'egy fajta szarvas; bölény' jelentésű volt, utótagja pedig a *szarvas* főnév. A *jávor* szó bizonytalan eredetű, esetleg német jövevényszó, vö. német *Auer* 'üstulok', *Auerochs* 'ugyanaz', de ez a magyarázat hangtani szempontból vitatott.

jázmin [1664] Vándorszó, vö. német *Jasmin*, régi nyelvi *jelsemin*, francia *jasmin*, olasz *gelsomino*, horvát-szerb *jasmin*, cseh *jasmin*: 'jázmin'. Vö. még: középkori latin *jasminum* 'ugyanaz'. Forrása az újperzsa *yāsāmūn, yāsāmīn* 'ugyanaz', melyet az arab is közvetített, vö. arab *yāsāmīn* 'ugyanaz'. A spanyol és az olasz terjesztette el, a magyarba részben a latinból, részben a németből kerülhetett be.

jé [1781] Vitatott eredetű: 1. Belső fejlemény, hangutánzó-hangfestő szó, mely meglepetést, csodálkozást vagy haragot kifejező önkéntelen hangkitörésből keletkezett. Hasonló hangutánzó-hangfestő szavak más nyelvekben is megfigyelhetők, vö. cseh *jé*, szlovák *je* <meglepetést kifejező indulatszó>. 2. Német jövevényszó, vö. német *je* <rémületet, szánakozást vagy kételkedést kifejező indulatszó (elsősorban az *ach je, o je* szerkezetekben)>.

jég [1156 tn. (?), 1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *jǭŋk*, osztyák *jōŋk*, zürjén *ji*, votják *je*, cseremiszi *i*, mordvin *ej, ev, en, jāj, aj*, finn *jää*, lapp *jiēŋā*: 'jég'. A feltehető finnugor kori alak **jāne* 'ugyanaz'. A szó belseji finnugor **ŋk* > magyar *g* szabályos hangváltozásra vö. *egér, fogoly*. Származékai a *jegel* [1638] és a *jegec* [1228 tn. (?), 1510]. A *jegec* 'kristály' [1842] a nyelvújítás korában keletkezett, tudatos szóalkotás eredménye, de a *kristály* szót nem tudta kiszorítani. A *jegeces* [1843] szintén elavult, csak a *jegecesedik* 'kristályosodik' él a választékos stílusban.

jege nye [1239] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *jagnjed, jagnjeda* 'rezgő nyárfa, fekete nyárfa', nyelvjárási *jagned, jagnjet* 'fekete nyárfa', szlovén *jagned*, nyelvjárási *jagnjed* 'ugyanaz'. A horvát-szerb, illetve a szlovén szavak a szláv **agnę* 'bárány' szóra vezethetők vissza, az elnevezés a nyárfa bárányszörfhöz hasonló pelyhes virágzatára utal, vö. *barka*. Vö. még: cseh *jehněda*, nyelvjárási *jehněd* 'barkavirágzat', orosz *ягнядие* [jagnjagyije] 'fekete nyárfák'. A magyar *jege nye* alak hangrendi kiegyenlítődéssel és magánhangzó-betoldással fejlődött. A kicsinyítő képzőnek érzékelt szóvégi *d* lekopására vö. *medve*.

je ger [1927] 'gyapjú alsónemű' Jelentéstapadással összetett szó előtagjának önállósodásával keletkezett a *je ger ing* [1886] alapján. Ez az előtag Gustav Jäger (1832–1917) német higiénikus nevéből származik, aki a gyapjúból készült ruhaneműk viselését tartotta egészségesnek. Ma elsősorban a *je gersaló* összetételben él.

je gy [1156 tn. (?), 13. század eleje] Szóhasadással jött létre, a *jel* főnév elkülönült alakja. A szóvégi *l* először palatalizálódott (> *ly*), majd affrikálódott (> *gy*). Hasonló hangfejlődés figyelhető meg esetleg a *hogy, így* szavak esetében is. Eredeti jelentése ugyanúgy 'nyom', mint a *jel* szóé. Származékai a *je gy es* [13. század eleje], a *je gy ez* [1372 u.], a *je gy ész* [1416 u.], a *je gy zet* [1416 u.], a *je gy ző* [1544] és a *je gy zék* [1780 k.].

jel [1416 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *jäyöl* 'díszítés, díszítmény', finn *jälki* '(láb)nyom'. A feltehető finnugor kori alak **jälke* 'nyom, folt'. A szó belseji **lk* > magyar *l* hangfejlődésre vö. *halad, válik*. Legrégibb kimutatható jelentése az 'ismertetőjegy, megkülönböztető jelzés' lehet, de alapjelentése minden bizonnyal a *jegy* szónál adatható 'nyom'. A *jel* és a *jegy* jelentései között sok a hasonló, a *jel* azonban gazdagabb elvont jelentésekben. Hasonló jelentéseket mutat a német *Spur* 'nyom, csapás, jel, ismertetőjegy' is. Származékai a *jelez* [1770], a *jelöl* [1772], a *jelölt* [1780], a *jelzet* [1835], a *jelvény* [1835] és a *jelző* [1845].

jelszó [1783] Összetett szó, melynek előtagja a 'jelölés, jegy' jelentésű *jel*, utótagja pedig a *szó* főnév, az összetétel előtagja jelzői szerepű. Hasonló típusú összetételek még a *jelkép* [1790] és a *jelige* [1831]. Mindegyik a nyelvújítás korában keletkezett, valószínűleg belső fejlemények, de nem zárható ki német minta hatása sem.

jelen [1156 tn. (?), 1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, a *jel* 'ismertetőjegy, valaminek a megnyilvánulása' főnév *-n* módhatározóragos alakja. Eredeti jelentése a 'láthatóan' lehetett, melléknévi jelentése jelzői használatában alakult ki. Főnévi jelentése a *jelenkor* szóösszetétel [1813] előtagjának önállósodásával, jelentéstapadással fejlődött. Származéka a *jelenség* [1372 u.], megszilárdult ragos alakulata a *jelenleg* [1829].

jelenik [13. század eleje] Szófajváltással alakult a *jelen* határozószóból, ige funkcióját az *-ik* végződés hangsúlyozza. A határozószó > ige fejlődést elősegítették az *-n* mozzanatos képzős igék is, vö. *cseppen, fogan*. Származékai a *jelenet* [13. század második fele], *jelenés* [1495] főnevek, a *megjelentet* ige [1901].

jelenlét [1561] Összetett szó, melynek előtagja a *jelen* határozószó, utótagja pedig a *lét* főnév, és az előtag jelzői szerepű. Gyakran fordul elő a *lélekjelenlét* összetétel [1831] utótagjaként is, ez német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Geistesgegenwart* 'bajban megőrzött higgadság, nyugodt lelkiállapot' (*Geist* 'szellem, lélek' + *Gegenwart* 'jelenlét').

jelent [1372 u.] Származékszó, a *jelenik* ige *-t* műveltető képzős alakja. Eredeti jelentése 'jelenlővé tesz, megjelentet', többi jelentése ennek alapján fejlődött jelentésbővítéssel. Származékai a *jelentget* [1372 u.], a *jelentés* [1405 k.], a *jelentős* [1793 (?), 1815], a *jelentkezik* [1830], a *jelentőség* [1833–1842], a *jelentéktelen* [1842–1846] és a *jelentékeny* [1843]. Késői származékai a nyelvújítás korában keletkeztek.

jeles [1341 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *jel* főnév, végződése pedig az *-s* melléknévképző. Eredeti jelentése valószínűleg 'jellel ellátott' volt, bár e jelentésben a biztos adatok későiek. A nyelvújítás korában felelevenítették, további jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődtek. Származékai a *jelesség* [1372 u.] és a *jeleskedik* [1416 u.], megszilárdult ragos alakulatai pedig a *jelesül* [1476 k.] és a *jelesen* [1508].

jelleg [1843] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett. Alapszava a *jel* 'ismertetőjegy, valaminek a megnyilvánulása' főnév, végződése pedig a *-g* névszóképző, a képzés módjára vö. *anyag, lényeg*. A szó belseji *l* megnyúlására vö. *jellem, szellem*. Jósika Miklós és Bajza József alkották meg a nyelvújítás korában. Céljuk az volt, hogy a *jellem* szó mellett legyen egy olyan főnév is, amely nem személyek, hanem tárgyak, élettelen dolgok jellemző tulajdonságait jelöli. Gyakori származéka a *jellegzetes* [1887].

jellem [1812] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeként jött létre. Alapszava a *jel* 'ismertetőjegy' főnév, végződése pedig az *-m* névszóképző, a képzés módjára vö. *elem, szellem*. Valószínűleg Szemere Pál alkotta meg a nyelvújítás korában, és a *jelleg* főnévvel ellentétben elsősorban személyekre használták. Származékai a *jellemes* [1840], a *jellemtelen* [1841] és a *jellemző* [1843].

jelmez [1846] Szóösszetétel, amely tudatos szóalkotással keletkezett. Előtagja a *jel* 'ismertetőjegy' főnév, utótagja pedig a *mez* 'ruházat, viselet', az előtag jelzői szerepű. Nyelvújítás kori szó.

jenki [1831] 'jellegzetes amerikai polgár' Angol jövevényszó, vö. angol *Yankee* 'jenki, Új-Anglia lakosa'. Az angol szó a holland *Janke* szóra vezethető vissza, ami a *Jan* keresztnév becézett formája. Eredetileg Észak-Amerika holland lakosainak gúnyneveként használták, később kiterjesztették az ott élő angolokra is. A magyarban is rosszálló vagy gúnyos jelentésáramlata van.

jérce [1445 tn. (?), 1533] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. bolgár *ярица* [jarica], nyelvjárási *эрица* [erica] 'fiatal tyúk, amelyik még nem tojik', horvát-szerb *jarica* 'fiatal kecske', régi nyelvi 'egyéves tyúk vagy kecske', szlovén *jarica* 'növendék tyúk, jérce', szlovák *jarica* 'tavaszi keltetésű fiatal tyúk, amelyik még nem tojik'. Ezek a szláv **jarь* 'tavasz' származékai. A magyar szóalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével és az első

szótagban pótlónyúlással fejlődött. Mély, illetve egyes hangrendű szláv jövevényszavaink magas hangrendűvé válására vö. *pöszméte, rekettye*.

jerke [1590] 'fiatal nőtény juh vagy kecske' Szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák *jarka* 'fiatal nőtény juh, amelyik még nem ellett', nyelvjárási 'tenyésztésre még nem használt fiatal üszőborjú, jerkebárány', ukrán *ярка* [jarka] 'fiatal nőtény juh, amelyik még nem ellett'. A szláv szavak eredetét lásd a *jerce* szónál. A hangrendi átcsapásra vö. *pöszméte*.

jezsuita [1559] Latin jövevényszó, vö. középkori latin, újkori latin *jesuita* 'jezsuita'. A latin szó végső soron a *Jesus* tulajdonnév származéka. A középkori elnevezés a Loyolai Ignác által 1534-ben alapított Jézus Társaság tagjainak gúnyneveként keletkezett. A szó belseji *zs* ejtésére vö. *bazsalikom*.

jiddis [1905] 'a közép-európai zsidóság egy részétől beszélt (nyelv)' Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *jidisch* 'zsidó; a jiddis nyelv', *jiddisch* 'ugyanaz'; vö. még: német *jiddisch* 'zsidónémet'. A jiddis szó a középfelnémet *jüdisch* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A késői átvétel azzal magyarázható, hogy egészen a 20. század elejéig a *zsidónémet* szó [1918] volt használatos a *jiddis* helyett.

jó¹ [1079 (?), 12. század vége] 'megfelelő, kellemes, jószívű' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *jomā-s, joməs, joms, jomas*, osztják *jēm, jim*: 'jó'. A feltehető ugor kori alak **jomə* vagy **jamə* 'jó'. A *v*-re végződő és a *v* nélküli tőváltozatok kialakulása az ősmagyar **joʃs, *jaʃs* különböző fejlődési irányjaival magyarázható. A szó belseji **m* kiesésére a magyarban vö. még *fű, hó*. A *v*-s tövű alakváltozatok konkrétabb jelentésűek, általában anyagi javakra vonatkoznak, míg a *v* nélküli változatok elvont jelentéseket hordoznak. Eredeti jelentése 'derék, becsületes; kedvező, hasznos, megfelelő'. A további, főnévi jelentések fejlődésére vö. latin *bonus* 'jó, derék, kedvező, hasznos, alkalmas' > *bonum* 'a jó; haszon, jólét, jóság, birtok, gazdaság', *bona* 'javak'. Származékai a *jóság* [1493 k.], a *javul* [1562], a *javít* [1585], megszilárdult ragos alakulatai pedig a *jól* [1372 u.], a *java* [1476 k.], a *javában* [1598] és a *jócskán* [1686].

jó² [1200 k. tn., 1365] 'folyó' Ősi, uráli kori szó, vö. zürjén *ju* 'folyó', votják *ju-šur* 'ugyanaz' (*šur* 'patak, folyó, folyam'), finn *joki* 'folyó, folyam', lapp *joĸká* 'folyó', jurák *jaĵā* 'ugyanaz', szelkup *kí* 'ugyanaz'. A feltehető uráli kori alak **joke* 'folyó'. A szó belseji **k* kiesésére a magyarban vö. *ró*. A mai magyarban csak helynévként vagy helynevek utótagjaként él, vö. *Sajó, Berettyó*, az ómagyar korban a nyelvterület egyes részein még közsóként is használták. Elavult szó.

jobb [1372 u.] Megszilárdult középfokú melléknévi alak, a *jó¹* melléknév *-b* (> *-bb*) középfokjellel ellátott formája. A szó belseji *ó* a szóvégi *b* megnyúlása után rövidült meg. Eredetileg melléknévként használták, főnévi jelentése jelzős szerkezetek, például a *jobb kéz, jobb oldal* jelzőjének önállósodásával, jelentéstapadással fejlődött. Származékai a *jobbul* [1416 u.] és a *jobbít* [1519 k.], megszilárdult ragos alakulatai a *jobban* [1372 u.], a *jobbára* [1615] és a *jobbadán* [1784].

jobbágy [1127–1131] Származékszó, melynek alapszava a *jobb* középfokú melléknév, végződése a *-gy* kicsinyítő képző, a képzőre vö. *Füzegy, Somogy* nyelvjárási *ormágy* 'földhát' (< *orum*). Eredeti jelentése 'valamilyen néposztály legkiválóbbjaihoz tartozó személy'. A 'jó' melléknév fokozott alakjainak más nyelvekben is kialakult hasonló jelentése, vö. latin *optimates* 'előkelők, főrendiek', orosz régi nyelvi *лучи* [lucsiji] 'jobb; előkelő, főrangú'. A jelentésváltozás a középkori feudalizmus társadalmi viszonyaival magyarázható, illeszkedik a címek, méltóságnevek értékcsökkenési folyamatába is, vö. *asszony, úr*. A horvát-szerb nyelvjárási *jñbađi* (többes szám) és a román *iobag*: 'jobbágy' a magyar szó átvételei. Származéka a *jobbágyág* [1525 k.].

jód [1845] Nemzetközi szó, vö. német *Jod*, francia *iode*, orosz *юд* [jod]: 'jód'. A franciában keletkezett, J.-L. Gay-Lussac (1778–1850) fizikus és kémikus alkotta meg a görög *ioeidész* 'ibolyaszínű' alapján. Az elnevezés alapja az volt, hogy a felhevített jód ibolyaszínű gőzzé alakul. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

jódl [19. század] 'alpesi népek sajátos énekstílusa, a mellhang és a fejhang csuklásszerű gyors váltogatása' Német jövevényszó, vö. német *Jodel* 'jódl', ez a hangutánzó eredetű német *jodeln, joheln* 'kurjongat' származéka. A *jódl* igei származéka a *jódlizik*. Zenei szakkifejezés.

jóféle [1762] 'finom; kétes erkölcsű' Összetett szó, előtagja a *jó* melléknév, utótagja megszilárdult ragos alakulat: a *fél* főnév *-é* > *-e* helyhatározóragos formája. Hasonló összetétel: *nagyféle* [1577].

jóformán [1536] Összetett szóból keletkezett megszilárdult ragos alakulat. Előtagja a *jó* melléknév, utótagja az *-n* határozóraggal ellátott *forma* főnév. Eredeti jelentése 'jó formában' lehetett. Nyelvünk korábban több hasonló szerkezetet is használt, vö. *minemű formán* [1590], *micsoda formán* [1603].

jog [1326 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *jó* melléknév, végződése pedig a *-g* névszóképző, a képzés módjára vö. *balog*, *kéreg*. Eredeti alakjában az *ó* hosszú volt, esetleg a *jobb* mintájára rövidülhetett meg. Jelentése kezdetben 'jó, jobb' volt, főnévi és melléknévi jelentései ennek alapján fejlődtek. A nyelvtörténet folyamán elavult, a nyelvújítók elevenítették fel a hazai latin *jus* 'törvény, jog' magyarítására. Azért választották ezt a szót, mert más nyelvekben is összefüggés van a 'jobb' és a 'jog' jelentésű szavak között, vö. német *Rechte* 'jobb kéz', *Recht* 'jog, igazság', angol *right* 'jobb <kéz, oldal>; jog'. Ma is élő származékai szintén a nyelvújítás korában keletkeztek: *jogos* [1832], *jogász* [1833], *jogtalan* [1833], *jogosít* [1840], *jogosul* [1851], *jogosítvány* [1853].

jóga [1895] Nemzetközi szó, vö. német *Joga*, angol *yoga*, francia *yoga*: 'jóga'. Forrása az óind *yugá-m* 'járom <amelybe a test mintegy be van fogva>'. Az angol terjesztette el, a magyarba a német közvetítette, de bekerülhetett az angoltól is. Igei származéka a *jógázik* [1958].

jogar [1837] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett, alapszava a *jog* főnév, végződése pedig a tévesen képzőnek értelmezett *-ar*, vö. *szivar*, *ivar*. Valószínűleg Bajza József alkotta meg a nyelvújítás korában a latin *sceptrum* 'jogar' magyarítására a túlságosan hosszúnak tartott *királyi pálca*, *kormányzópálca* helyett.

jogcím [1933] Német mintára alkotott összetett szó, melynek előtagja a *jog*, utótagja pedig a *cím* főnév, vö. német *Rechtstitel* (*Recht* 'jog' + *Titel* 'cím') 'jogcím'. A nyelvújítás korában alkották meg, több, hasonló szerkezetű összetett szóval együtt: *jogrend* [1840], *jogállam* [1875], *jogalap* [1837], *jogrendszer* [1840] és *jogerő* [1853].

jogging (ejtsd: [dzsoging]) [1973] 'kocogás, testedző lassú futás' Angol jövevényszó, vö. angol *jogging* 'kocogás', ami az angol *jog-trot* 'ló lassú, enyhén dobáló ügetése' szóra vezethető vissza (ebben a *jog* jelentése: 'dobál, bökdös'. A magyarban érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött 'kocogáshoz használt ruha' jelentése. Igei származéka a *joggingol*.

joghurt [1706] Oszmán-török jövevényszó, amely később a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *yoğurt* 'savanyított aludttej', ez az oszmán-török *yoğur-* 'dagaszt, gyúr' ige származéka. Vö. még: német *Joghurt* 'joghurt'. A szó belseji pusztá *g*-t tartalmazó alakváltozatok (*jogurt*) az oszmán-törökre, a *gh*-t mutatók a németre vezethetők vissza.

jóllehet [1372 u.] Összetett szó, amely egy mondat összetapadásával, megszilárdulásával jött létre. Előtagja a *jó* melléknév *-l* módhatározóragos alakja, utótagja a *lehet* ige, az előtag módhatározói szerepű. Összetett mondatokban keletkezett a mondatathár eltolódásával. Eredetileg alanyi mellékmondatok főmondataként volt használatos, fejlődését a latin *licet* 'lehet' is befolyásolhatta.

jómadár [1788] 'csibész' Összetett szó, melynek előtagja az ironikus, gúnyos értelmű *jó* melléknév, utótagja pedig a *madár* főnév. Hasonló szemléleten alapuló kifejezések más nyelvekben is megfigyelhetők, vö. német *sauberer Vogel* 'jómadár' (szó szerint: 'rendes, tiszta madár'), francia *bel oiseau* 'jómadár' (szó szerint: 'szép madár').

jonatán [1882] Amerikai angol jövevényszó, vö. amerikai angol *jonathan* 'egy fajta alma'. Ez a megnevezés az angol *Jonathan* személynévből származik, és Jonathan Hasbrouck nevére utal, aki 1830 körül nemesítette és termelte ezt az almafajtát. A magyar alak ejtésére és helyesírására a magyar *Jonatán* keresztnév is hatással volt.

jonh [1221 tn. (?), 13. század közepe] 'szív; lélek' Összetett szó, melynek tagjai önállóan nem adathatók. Előtagja a *jo* 'belső rész', utótagja pedig a *hon* 'has'. Az előtag ősi, ugor kori szó, vö. vogul *jüw* 'be, otthon', *jün* 'otthon', osztják *joy* 'haza', *jöχ* 'ugyanaz; vissza'. A feltehető ugor kori alak **ju* 'belső rész'. Az utótag szintén ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *kön*, zürjén *kjñem* 'has'. A kikövetkeztethető finnugor kori alak **kuns* 'ugyanaz'. Az összetétel az ősmagyarban **juχuns* alakú lehetett. Eredeti jelentése 'belső rész', érintkezésen alapuló névátvitellel alakult 'epe', 'gyomor', 'máj' jelentése. A 'szív; lélek' jelentés azzal a hiedelemmel magyarázható, amely a lelket a test részeként képzelte el. Régi nyelvi szó.

jós [1274 tn. (?), 1544] Szófajváltással és szóhasadással keletkezett a *javas* alapján a szó belseji *v* kiesésével. Eredetileg melléknévként használták, jelentésváltozására vö. *javas*. Származékai a *jósol* [1708] és a *jóslat* [1811].

jóság [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *jó* 'vagyon, anyagi javak' jelentésű főnév, végződése pedig a *-ság* névszóképző *-ság* alakváltozata, vö. *ország*. A *jóság* szóhasadással elkülönült változata. Eredeti jelentése 'vagyon, javak' volt, ebből jelentésszűküléssel keletkeztek 'állatállomány, háziállat', 'földbirtok', illetve 'dolog, holmi' jelentései. Hasonló jelentésváltozás történt *marha* szavunk esetében is. Származéka a *jóságos* [1405 k.].

jótevény [1806] Összetett szó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Előtagja a *jó* főnév, utótagja pedig az önállóan nem adatható *tékony* 'tevő'. Ez a szavunk a *kártékony* mintájára jött létre, annak ellentétéként. Eredeti jelentése 'gyakran, szokásszerűen jót tevő'. Alakulására vö. még: latin *beneficus* 'jótevő', német *wohltätig* 'ugyanaz'.

jotta [1416 u.] 'a görög ábécé egy betűje; ez mint a jelentéktelenség jelképe' Latin jövevényszó, vö. latin *iota* <a görög ι, I betű megnevezése>, egyházi latin, hazai latin *iota, jota* 'semmi (ség)'. A latin szó a görögből származik, de végső forrása a héber *yōdh* <a héber ábécé egy j-szerű hangot jelölő betűjének a neve>. A <betűnév> és a 'semmisség' jelentések összefüggését az magyarázza, hogy az ezzel a szóval jelölt betű általában csak egy függőleges vonásból áll. Nyelvújítás kori származéka, a *jottista* [1805] a helyesírásban a szóelemzés elveit vallók megnevezése lett. A szó mai nyelvünkben *jottányi* származékában [1937] él, mely tagadó kifejezésekben használatos. Hasonló szerkezetek más nyelvekben is megfigyelhetők, vö. német (*um*) *kein Jota nachgeben* 'egy jottányit sem enged'. A *jotta* régi nyelvi szó.

joviális [1793] 'derűs, vidám, kedélyes' Nemzetközi szó, vö. német *jovial*, régi nyelvi *jovialisch*, angol *jovial*, francia *jovial*: 'joviális'. Vö. még: középkori latin *Jovialis* 'Jupiterhez tartozó', hazai latin 'joviális, vig'. A latin szó a *Jupiter* genitívuszi *Jovis* alakjára vezethető vissza. A megnevezés alapja az a középkori hiedelem, mely szerint a Jupiter bolygó jegyében született emberek általában jó kedélyűek, derűsek. A francia terjesztette el, a magyarba a hazai latinból kerülhetett, illetve német közvetítéssel.

józan [1401 tn., 1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg belső fejlemény. Származékszó lehet, melynek alapszava talán a *jó* melléknév, végződése pedig az *-n* névszóképző, vö. *gyertyán*. Ebben az esetben eredetileg melléknév lehetett. Lehetséges azonban az is, hogy a végződés az *-n* módhatározórag, ekkor eredeti határozószóval kell számolnunk, amely jelzői használaton keresztül vált melléknévvé. A szó belseji *z* szerepe tisztázatlan. Származékai a *józanul* [1416 u.], a *józanodik* [1621] és a *józanít* [1636].

jön [1372 u.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó, vö. vogul *ji-, jāj-, jūw-* 'jön', osztják *jō- (jōγ-)* 'ugyanaz, megjön'; vö. még: finn *jää* 'marad', észt *jää-* 'marad, megmarad, lesz, keletkezik'. A feltehető ugor (esetleg finnugor) kori alak **jɜŋɜ-*, **jɜɜɜ-* vagy **jɜkɜ-* 'jön'. A magyarban eredeti tőalakja *jāβ ~ jōū* lehetett, mai tőváltozatai ezekből alakultak eltérő irányú fejlődéssel. A rövid *ō*-t tartalmazó alakok képzett, illetve ragozott formákban jelentek meg, vö. *jőni* > *jönni*, *jőnek* > *jönnék*. A *jön* alak a *jönnék* alapján elvonással keletkezett. Származékai a *jövendő* [1372 u.], a *jövés* [1372 u.], a *jövetel* [1416 u.], a *jövevény* [1416 u.], a *jövedelem* [1474], a *jövendő* [1566], a *jövedék* [1801] és a *jövedelmez* [1808].

jövő [1798] Szófajváltással keletkezett egy származékszó alapján. A *jön* ige *jöv-* tőváltozatának *-ő* melléknéviigenév-képzős alakja főnevesült, alakulásmódjára vö. *erdő, eső*. A főnevesülés a *jövő hét, hónap, esztendő, év* típusú szerkezeteken keresztül mehetett végbe. Hasonló szemléleten alapul a német *zukommen* 'jön, időben következik' > *Zukunft* 'jövő', francia *venir* 'jön, közeledik, időben következik' > *avenir* 'jövő'.

jubileum [1730] Latin jövevényszó, vö. latin *jubilaeum* 'ujjongás, örvendezés', egyházi latin, hazai latin 'feloldozással egybekötött jubileumi időszak, búcsúév'. A latin szó a görögből származik; vö. még: héber *yōbel* 'az 50. évfordulón használt kürt'. A *jubilál* [1759–1767] és a *jubiláns* [1805] szintén latin jövevényszavak, vö. latin *jubilare* 'ujjong, örvendezik', hazai latin '<hosszabb hivatali szolgálat után> nyugállományba helyez', illetve latin *jubilans* 'örvendező', hazai latin 'nyugállományba lépő'. Megfelelői más európai nyelvekben is megtalálhatók.

júdás [1535] 'eszmét, barátot eláruló személy' A Júdás személynév [1416 u.] köznevesülésével keletkezett. Ez utóbbi latin eredetű, végső forrása a héber *Jahūdā* személynév, amelynek jelentése 'az ünnepelt, a híres'. Összetett szavak előtagjaként is használatos, vö. *júdáscsók* [1750], *júdásfa* [1865].

jugoszláv [1876] 'az egykori Jugoszláviához tartozó, vele kapcsolatos (személy)' Horvát-szerb mintára keletkezett részfordítás, összetett szó, vö. horvát-szerb *Jugoslaven, Jugosloven* 'délszláv ember' (*jug* 'dél' + *Slaven* 'szláv ember'). A horvát-szerb terjesztette el az európai nyelvekbe, miután 1929-ben *Jugoslavija* 'Jugoszlávia' lett az első világháború után megalakult délszláv állam neve. A *jugó* 'délszláv' [1972] rövidüléssel keletkezett a *jugoszláv* alapján.

juh [1198 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Kultúrtörténeti ismeretek alapján arra lehet következtetni, hogy nagyon régi szó lehet. A szó eleji *ju ~ jo ~ i* váltakozásra vö. *iktat, inkább*. Származéka a *juhász* [1332 tn., 1550 k.]

juhar [1232] Jövevényszó egy vagy több különböző szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *javor* 'hegyi juhar', nyelvjárási *jaor, jahor* 'hegyi juhar', szlovák *javor* 'juhar', orosz *явор* [javor] 'hegyi juhar'. A szláv nyelvek szavai germán jövevényszavak, vö. ófelnémet *āhorn* 'juhar'. Az alakváltozatok többfélesége miatt többszöri átvételre is gondolhatunk, vagy a magyarban keletkezettek különböző hangváltozások eredményeképpen. A nyelvjárási *ihar* változat fejlődésére vö. *iktat, inkább*.

juhászdik [1769] 'megszelidül' Származékszó, amely képzőhelyettesítéssel keletkezett a *juházik* 'megnyugszik' [1628] alapján. Ez utóbbi szintén származékszó, ám alapszava és képzési módja vitatott. Lehetséges, hogy az alapszó a *jonh* 'szív; lélek' *juh ~ joh* töváltozata, a végződés feltehetőleg a *-z* igeképző, vö. *bimbózik, virágozik*. Ez a magyarázat azért nem meggyőző, mert a *-z* képző 'valamivé lenni' jelentése nem adatolható. Azzal is számolhatunk azonban, hogy az alapszó a *jó* melléknév, a végződés az *-ász* képző, vö. *halászik*. A szó belseji *h* a két magánhangzó közötti hangűr betöltésére jelent meg, de elképzelhető, hogy ez is igeképző. A *juhászdik*, illetve a *juhászkodik* alakok fejlődését a népetimológia is befolyásolta, amely a *juhász* szóval kapcsolta össze.

juj [1725–1764] Hangutánzó eredetű szó. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett. A funkciói tulajdonképpen azonosak a *faj* indulatszónál leírtakkal, a szó belseji *u* elterjedését a német *juch* <örömkialtás> befolyásolta. Gyakran jelentkezik ismételt alakban: *jujujujuj* [1834], *jujuj* [1880].

-juk/-jük¹ [12. század vége] A többes szám 1. személyű igei személyrag a határozott (tárgyas) ragozás kijelentő mód jelen idejű ragozási sorában. A határozott és az általános ragozás elkülönülése során az ősmagyar korban alakult ki. Eredetét tekintve ebben a ragban nincs személyre utaló elem, a *-k* a többes számot fejezi ki, egyértelműen a többesjelre vezethető vissza. Mivel pusztán *-k* már szerepelt személyragként az általános ragozás egyes szám 1. személyében (pl. *látok, kérek*), a funkció megkülönböztetésére a határozott ragozás más ragjaiban (*látja, látjátok, látják*) már meglévő *j* elem belekerült a toldalékba. Az így létrejött *-juk/-jük* rag már a Halotti Beszédben is megtalálható: *tumetívc* 'temetjük' (ejtsd: [tümetjük]).

-juk/-jük² lásd **-uk/-ük ~ -juk/-jük**

július [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *Julius* 'július'. A hónap neve Julius Caesar császár neve alapján keletkezett, megfelelői számos európai nyelvben elterjedtek. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*. A július hónap korábbi megnevezései a magyarban: *Szent Jakab hava* [1489 k.], *hőhó, aratóhó* [1539], *hetedhó, hetény, nyárhó* [1810 k.].

június [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *Junius* 'június', tulajdonképpen 'a római Juno istennőnek szentelt hónap'. Megfelelői a legtöbb európai nyelvben megtalálhatók. A magyarban a június hónap megnevezésére korábban használatos volt a *Szent János hava* [a 15. század], a *Szent Iván hava* [1506], a *kaszálóhó* [1539], *félév, kaszalat, nyárelő* [1810 k.], *hatodhó* [1854].

jurátus [1644] 'joggyakornok' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *juratus* 'esküdt; esküt tett hivatalnok'. A latin szó a *jurare* 'esküt tesz' ige származéka. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*. A magyarban ezt a szót a felesketett, de jogi vizsgát még nem tett joggyakornokok megnevezéseként használták.

juss [1560 u.] 'törvény adta jog' Latin jövevényszó, vö. latin *jus* 'jog; törvényesség'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *yoh* 'boldogulás, szerencse'. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*, megkettőződése valószínűleg birtokos személyjeles alakokban történt meg.

juszt [1865] '<dacolás, ellenszegülés nyomatékos kifejezésére> azért is!' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *just* 'éppen; csak azért is', *just nicht* 'azért sem!'. A német szó a latin *juste* 'igazán, jogosan' alakra vezethető vissza.

jut [12. század vége] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *jokt-, joxt-*: 'jön', osztják *jōɣt-, jōχt-* 'ugyanaz; megérkezik'. A feltehető ugor kori alak **juktz-* 'jön'. A szó belseji **kt* > magyar *t* hangváltozásra vö. *fut, két*. Eredeti, 'jön' jelentése mellett elvont jelentések is kialakultak, ezek között anyagi részesedéssel, bevételekkel kapcsolatos is van. A jövést, érkezést kifejező igék gyakran kapnak efféle jelentéseket, vö. *jövedelem* (< *jön*), illetve német *kommen* 'jön', *bekommen* 'kap', *Einkommen* 'jövedelem'. Származékai a *jutalom* [1372 u.], a *juttat* [1493 k.], a *jutalmaz* [1522], a *jutányos* [1833] és a *jutalék* [1835].

juta [1879] 'kelet-indiai hársféle növény, illetve ennek rostja mint textilipari nyersanyag' Német jövevényszó, vö. német *Jute* 'juta'. A német szó az angolból származik, végső forrása a hindi *jhuta*, *jhuto* 'göndör'. A megnevezés alapja az lehetett, hogy a jutanövény gyökerei göndörödök.

K

-k¹ [12. század vége] Többes szám 3. személyű igei személyrag. A *-k* többesjeltől vált igei személyraggá az ősmagyar korban. Ma már nem választható külön a komplex (számot, személyt, időt, módot, tárgyra irányultságot kifejező) igeragokból. Pl. *-nak/-nek* (látanak, néznek), *-ják/-ik* (látják, nézik), *-ják/-jék*, (lássák, nézzék), *-nák/-nék* (látják, néznek), *-tak/-tek* (láttak, néztek), *-ták,-ték* (látták, nézték), *-ák/-ék* (láták, nézik).

-k² [12. század vége] Névszóképző. Ősi eredetű toldalék. Finnugor (uráli) **-kk-*ra vezethető vissza. Azonos eredetű az igeképző *-k-*val. Igei alapszó mellett gyakoribb *-ék* változatban, pl. *vakarék*. Névszói alapszó mellett is ritka, esetenként *-g-*vé zöngésült. Származékai elhomályosultak, pl. *burok*, *balog*. Idetartozik a Halotti Beszéd *lelik* 'lélek' szava is. Vö. *-ék*¹.

-k³ [12. század vége] A többes szám általános jele. Ősi eredetű toldalék. A finnugor alapnyelvben is egyféle többesjel funkciót töltött be, ez örökölt meg a magyarban. Eredetének ugyan van egy másik magyarázata, mely szerint finnugor (uráli) **-kk-* gyűjtőnévképzőből fejlődhetett többesjellel az ősmagyar korban, de ezt a feltételezést nem lehet meggyőzően bizonyítani. A névszóragozásban a többes számot a birtoktöbbsítés kivételével mindenütt a *-k* jelöli, pl. *kutyák*, *esetek*. Történetileg minden többes számot jelölő személyragnál (pl. *-unk/-ünk*, *-tok/-tek/-tök*, *-nak/-nek*) is kielemezhető, de többes számot kifejező eleven toldalékként csak mint névszójel működik.

-k⁴ [13. század közepe] Az egyes szám 1. személyű általános (alanyi) ragozású igei személyrag. Funkcióváltással alakult ki az ősmagyar kor második felében. A legvalószínűbb, hogy az ősmagyar **-k* mozzanatos képző vált igei személyraggá. Más vélemények szerint a *-k* többesjellel azonos, abból értékelődött át az egyes szám 1. személyű igeraggá. Az általános és határozott (tárgyas) ragozás szétválásakor az általános ragozási sorban rögzült. Ez a rag van jelen a mai igeragozási rendszerben a jelen idejű egyes szám 1. személyű igealakoknál a kijelentő, a feltételes és a felszólító módban, pl. *látok*, *látnék*, *lássak*.

-k⁵ [1372 u.] Mozzanatos igeképző. Ősi eredetű toldalék. Finnugor (uráli) **-kk-*ra vezethető vissza, eredetére nézve azonos a névszóképző *-k-*val. Az ősmagyar korra egyszerű képzőként már teljesen elavult, csak elhomályosult származékokból elemezhető ki mozzanatos jelleggel, pl. *reszket*, *serken*, *sikolt*, illetve képzőbokokban él tovább, pl. *-koll/-köl*, *-kod/-ked/-kőd*, *-dokoll/-dekel/-dököl*.

-ka/-ke [1285] Kicsinyítő képzőbokor. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-a/-e* összetételéből keletkezett az ősmagyar korban. Az általános kicsinyítés-becézés (pl. *egérke*, *Gyurka*) mellett a *-ka/-ke* kifejezhet valamire jellemzőt, valamihez hasonlót, pl. *otthonka*, 'otthoni ruha', valamint *-ól/-ő* képzős melléknévi igenévhez járulva jelölheti az alapszóban kifejezett cselekvés eszközét, helyét is, pl. *fűvőka*, *ülőke*, *járóka*. Ma is eleven toldalék.

kába [1512 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-a* melléknéviigenév-képzős alakja. A szótó bizonytalan, talán hangulatfestő eredetű. A képzőre vö. *hulla* szavunkat. A *kábít* [1519] és a *kábul* igék [1519 k.] vagy a *kába* melléknév *-ít* műveltető igeképzős, illetve *-ul* visszaható igeképzős származékai, vagy pedig a *kába* melléknévvvel egyidejűleg közvetlenül a szótóból alakultak ki.

kabala [1619] Vándorszó, vö. német *Kabbala* 'zsidó misztikus tan', francia *cabbale* 'ugyanaz', *cabale* 'ugyanaz; szellemidézés; titkos szövetkezés, cselszövés', olasz *cabala* 'misztikus tudomány; cselszövés, fondorlat', horvát-szerb *kabala* 'zsidó misztikus tan; cselszövés', cseh *kabala* 'zsidó misztikus tan'. A szó végső forrása a rabbinikus héber *quabbālāh* 'elfogadott (szóbeli) hagyomány, Istenre és a világmindenségre vonatkozó tan'. A *kabala* köznyelvi 'szerencsét hozó tárgy' jelentése [1888] magyar fejlemény.

kabar [1257 tn. (?), 1575] 'az ősmagyarokhoz csatlakozott és később a magyarságba beolvadt török néptörzs' Ismeretlen eredetű. A szó belseji *b* másodlagos járulékhang, mely a bizánci görög *β* téves olvasatán alapszik. A *kabar* névvel három olyan kazáruul beszélő törzset jelöltek, akik a 9. században fellázdattak a kazárok uralma ellen, és a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakoztak. Nyelvüket körülbelül a 11. századig megőrizték a Kárpát-medencében. Történettudományi műszó.

kabaré [1909] Nemzetközi szó, vö. német *Kabarett* 'kabaré', angol *cabaret* 'kabaré, kabaréprogram', francia *cabaret* 'ívó, kis kávéház', *cabaret artistique* 'művészkararé, orfeum'. A franciából terjedt el. A francia szó a középholland *cabaret*, *cabret* 'ívó, olcsó vendéglő' főnévre vezethető vissza. A magyarba a francia és a német közvetítette.

kabát [1751 u.] Nyugati szláv, talán szlovák jövevényszó, vö. szlovák *kabát* 'felöltő, kiskabát, zakó', cseh *kabát* 'ugyanaz', lengyel *kabát* 'kabát, zeke'. A szláv szavak végső forrása az újperzsa *qabā* 'egy fajta köpeny' főnév.

kábel [1867] Nemzetközi szó, vö. német *Kabel*, angol *cable*, francia *câble*: 'szigetelt huzal, vezeték; drótkötél'. A franciából terjedt el. A francia szó a középkori latin *capulum* 'hurkos végű köté, pányva' főnévre vezethető vissza, mely a latin *capere* 'kap' ige származéka. A mai műszaki nyelvben élő 'szigetelt huzal' jelentés a 19. század második felében alakult ki. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kabin [1834] Nemzetközi szó, vö. német *Kabine*, angol *cabin*, francia *cabine*: 'kajüt, fülke, kabin'. Az angoltól terjedt el. Az angol szó az ófrancia *cabane* 'kunyhó, sátor' főnévre vezethető vissza. A francia szó forrása a középkori latin *cabanna*, *capanna* 'csöszkunyhó'. A magyarba a német és az angol közvetítette.

kabinet [1666] Nemzetközi szó, vö. német *Kabinett*, angol *cabinet*, francia *cabinet*: '(kisebb) szoba; múzeumi gyűjtemény; kormányzat', a franciában 'illemhely' is. A franciából terjedt el. A francia szó a francia régi nyelvi *cabine* '(játék)szoba' főnévre vezethető vissza. A 'kormány, kormányzat' jelentés [1767] az 'uralkodó dolgozó-, különszobája' > 'ez mint a miniszterek, az államtanács tanácskozó helye' > 'maga az egész kormányzótestület' jelentéseken keresztül alakult ki. A magyarba a francia és a német közvetítette. Elsősorban politikai műszóként használatos.

kabóca [1791] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *kobilica* 'kis kanca; sáska', szlovén *kobilica* 'sáska'. A horvát-szerb szó a horvát-szerb *kobila* 'kanca', a szlovén pedig az azonos jelentésű szlovén *kobila* főnévre vezethető vissza. Az elnevezés alapja az, hogy a sáska, szöcske feje hasonlít a lóéhoz, vö. német *Heupferd* 'sáska, szöcske' (tulajdonképpen *Heu* 'széna' + *Pferd* 'ló'). A magyar szó a második szótag magánhangzójának kiesésével fejlődött, eredetileg csupán a nyelvjárásokban élt, ma állattani műszóként használatos 'hártyás szárnyú, nagyokat ugró szipókás rovar' jelentésben.

kacabajka [1851] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kacabajka* 'egy fajta női kabát', szlovák *kacabajka*, *kacabaja* 'testhez simuló rövid kabátka mint népviseleti ruhadarab nők és férfiak részére', lengyel nyelvjárási *kacabajka*, *kacabaja*, *kacabaj*, *kucbajka* 'lajbi', ukrán nyelvjárási *кацабійка* [kacabajka] 'egy fajta kabát'. A szláv szavak végső soron a német nyelvjárási *kutzboi* 'egy fajta durva szövet; ebből készült ruha' főnévre vezethetők vissza, mely a német *Kotze* 'pokróc' és a német *Boy* 'egy fajta szövet' összetétele. A *kacabajka* a magyarban elsőként 'egy fajta női kabát' jelentésben adatható. Napjainkban a szó '(hirtelen felöltött) ócska vagy rítkó ruhadarab' jelentésben [1928] a bizalmas társalgási nyelv szava.

kacag [1528] Hangutánzó eredetű. Eredetileg a kuncogó, vihorászó nevetés hangját jeleníthette meg. A szótó a *kuncog* ige szótövével függ össze. A szóvégi -g gyakorító igeképző. A *kacaj* [1613] -j névszóképzővel, a *kacarász* [1816] pedig -rász gyakorító igeképzővel alakult a *kacag* igéből.

kacagány [18. század első fele] 'vadállat bőréből készült, a (bal) vállra vetve hordott ruhadarab' Vándorszó, vö. középfelnémet *kasagân* 'lovaglókabát', bajor-osztrák régi nyelvi *kasegehn* 'férfi házikabát', francia régi nyelvi *casaquein* 'rövid köpeny; kis női blúz', olasz *casacchino* 'kis női kabát', orosz régi nyelvi *казакин* [kazakin] 'kaftánszerű férfi felöltő; női felsőruhaféle'. Talán a franciából vagy az olaszból terjedt el. A francia szó a francia *casaque* 'úti köpeny, zubbony', az olasz szó pedig az olasz régi nyelvi *casacca* 'a felső testet fedő, bő ruhadarab; egy fajta katonai zubbony' főnévvel függ össze. A magyarba a német közvetítette. Történettudományi műszó.

kacat [1829] Ismeretlen eredetű. A *kacat* főnévből ikerítéssel keletkezett *kicitkacat* [1865] játékos szóalkotás eredménye. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kacér [1334 e. tn. (?), 1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *katzer*, *ketzer* 'eretnek; bűnös, elvetemült ember; szodomita', felső német *katzer* 'eretnek', német *Ketzer* 'eretnek'. A német szó a középkori latin *Cathari* (többes szám)

tulajdonnévre vezethető vissza. Ez egy újmanicheus szekta neve volt, melynek neve a görög *katharosz* 'tisza' melléknévből vezethető le. A szekta egészen a 14. századig jelentős vallási mozgalmat képviselt. A *kacér* mai köznyelvi 'tetszeni vágyó' jelentése [1791] az 'eretnek' > 'buja, parázna' jelentéseken keresztül alakult ki. Névszói származéka a *kacérság* [1495 e.].

kacifántos [1882] Belső fejlemény, valószínűleg összetett szó. Tisztázatlan eredetű előtagja a nyelvjárási *kacki* 'kackiás' [1787] szó családjával függhet össze. Utótagja önállóan ugyan nem él, de megtalálható *bakafántos* melléknévünkben is. Elsőként 'szépségének tudatában rátarti, hiú' jelentése adatható. Ma elsősorban 'nyakatekert, bonyolult' jelentésben [1957] használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

kackiás [1810] 'hetyke, nyalka' Belső fejlemény. A tisztázatlan eredetű szótó összefügghet *kacifántos* melléknévünk *kaci* előtagjával. A szóvégi -s melléknévképzőnek látszik. A nyelvjárások és a köznyelv határán élő szó.

kacs [1138 tn. (?), 1565] 'hajlott tárgy; kúszóinda' Bizonytalan eredetű, talán hangfestő szó. Feltehetőleg egy 'görbület; meggörbül' jelentésű ősi igenévszó főnévi tagja. A *kunyerál* ige szócsaládjával lehet rokon. Hangfestő eredetére hangtani sokfélesége és kiterjedt rokonsága utal, vö. *kacsó*, *kancsal* szavainkat.

kacsa [1333 tn. (?), 1548] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *kača* 'kiskacsa'. A szlovák szó hangutánzó eredetű, a szlovák *kač*, *káč* állathívogató szóból ered. A *kacs*a főnév 'valótlan hír' jelentése [1855] nemzetközi mintára alakult ki, vö. francia *canard* 'kacsa; valótlan hír'. Igei származéka a *kacsázik* [1842].

kacsint [1584] Származékszó, a szótó egy 'görbület; meggörbül' jelentésű ősi igenévszó igei tagja lehet, melynek főnévi párja *kacs* szavunk. A szóvégi -nt mozzanatos igeképző. Igénk eredeti jelentése 'ferdén, félre néz' lehetett. A bizalmas társalgási nyelvben 'lopva valahova pislant' jelentése is ismert [1584]. Gyakorító képzős származéka a *kacsingat* [1708].

kacska [1756] 'elnyomorodott (kezü)' Származékszó, a 'görbe, meggörbült' jelentésű *kacs* főnév -ka kicsinyítő képzős alakja. A képzőre vö. *tarka* szavunkat. A *kacska* főleg a népnyelvben él, de a köznyelv is ismeri.

kacsaringós [1786] Összetett szó: előtagja a 'görbe, meggörbült' jelentésű *kacs* főnév, utótagja pedig a *karingós* 'kanyargós, tekervényes' melléknév [1702]. Az utótag a *kering* ige *karing* alakváltozatából képzett *karingó* főnév -s melléknévképzővel ellátott alakja. A *kacsaringós* melléknév és a *kacsaringó* [1789] főnév szószaporító összetételek.

kacsó [1211 tn. (?), 1750 k.] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó egy 'görbület; meggörbül' jelentésű ősi igenévszó lehetett, melynek főnévi megvalósulása *kacs* szavunk. A szóvégi -ó vagy melléknéviigenévképző, vagy pedig kicsinyítő képző, vö. *csomó*, *gubó*. Az elnevezés a tenyér hajlatára, illetve az ujjak begörbülésére utal. Kedveskedő kifejezés.

kád [1395 k.] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *káда* [kada], horvát-szerb *kada*, horvát-szerb régi nyelvi *kad*, szlovén *kad*, szlovák *kad'a*, orosz régi nyelvi *кадь* [kagy]: 'kád; egy fajta régi ürmérték'. A szláv szavak a görög *kádion* 'kis edény, veder, korsó' főnévre vezethetők vissza, melynek forrása a héber *kad* 'faveder'. Névszói származéka a *kádas* [1470 tn., 1574].

kádár¹ [1255 tn, 1570] 'hordókat, kádakat készítő iparos' Valószínűleg déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. horvát-szerb *kadar*, szlovén *kadar*, szlovén nyelvjárási *kadár*, szlovák régi nyelvi *kadár*: 'kádár, bodnár'. A szláv szavak előzménye a szláv **kadb* 'kád' lehetett. A *kádár* szó semmiképp sem lehet a *kád* főnév származéka, hiszen a szóvégi -ár képző nyelvújítás kori szavainkra jellemző.

kádár² [1788] '(bírói, papi) tisztség viselője <a hun-magyar mondákban>' Tulajdonnévből keletkezett köznév. A bizonytalan eredetű *Kadar* személynévre [12. sz.] vezethető vissza. A hunok történetével foglalkozó középkori krónikákból megismert *Kadar* nevet a 18. század végén méltóságnévnek fogták fel, és köznévként kezdték el használni. A 19. században az irodalmi nyelv szava volt, ma történettudományi műszó.

kadarka [1780] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *skadarka* 'kadarka szőlő'. A szőlőfajta neve az albániai Shkodër város horvát-szerb *Skadar* nevéből ered. Nyelvünkben a mássalhangzó-torlódás elkerülése érdekében elmaradt a szókezdő első mássalhangzója, miként például *toklász* szavunkban is.

kádencia [1782] 'zenei zárlat' Nemzetközi szó, vö. német *Kadenz* 'zenei zárlat; rím', francia *cadence* 'ritmus, ütem (zenei zárlat; rím)', olasz *cadenza* 'ugyanaz'. Végső forrása a népi latin *cadentia* 'esés, lejtés', mely a latin *cadere* 'esik'

igére vezethető vissza. Az európai nyelvekben az olaszból, illetve a franciából terjedt el, a magyar alak a latinból származik. Elsősorban zenei műszó.

káder [1885] 'párt vagy szervezet, illetve üzem tevékeny tagja, munkatársa' Német jövevényszó, vö. német *Kader* 'katonai törzskeret; valamely párt, intézmény vezető magjához tartozó személy'. A német szó a hasonló jelentésű francia *cadre* főnévre vezethető vissza. Végső forrása a latin *quadrum* 'négyyszög'. A szó 'pártkáder' jelentése [1934] az oroszról való. A 'politikai, szakmai minősítés' jelentés [1960] a *káderjelentés* [1953], *káderlap* [1953] típusú összetételek előtagjának önállósulásával keletkezhetett. Politikai, történettudományi műszó.

kadét [1732] 'hadapród' Német jövevényszó, vö. német *Kadett* 'kadétiskolás'. A német szó a francia *cadet* 'a család fiatalabb tagja, fiatalabb ember', illetve a francia régi nyelvi *cadet* 'fiatal nemes, katona' főnévre vezethető vissza. A francia szó végső soron a középkori latin *capitellum* 'fejecske, oszlopfő' főnévből eredeztethető. Történettudományi műszó.

kádi [1558] '(mohamedán) bíró' Oszmán-török jövevényszó, mely a horvát-szerbből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *kadi*, oszmán-török nyelvjárási *kazi*, *gazi*: 'mohamedán bíró'; vö. még: horvát-szerb *kadija* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az újperzsa *qāzī* 'bíró' átvétele. Az újperzsa szó az azonos jelentésű arab *qāḍī* főnévre vezethető vissza. Történettudományi műszó.

kaffog [1782] Hangutánzó eredetű. Hangalakja azt a vakkantásszerű hangot jeleníti meg, mely a nyitott száj hirtelen becsukásával keletkezik. A szótó a *kap* ige szócsaládjával függhet össze. A szóvégi -g gyakorító igeképző. A *kaffant* [1845] -nt műveltető-mozzanatos igeképzővel alakult.

kaftán [1571] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török régi nyelvi *kaftan* 'hivatalos alkalmakkor használt díszruha'. Az oszmán-török szó az újperzsa *haftān* 'páncél alatt viselt mellény; páncél' alakra vezethető vissza. Történettudományi műszó.

kagyló [1549 (?), 1700 k.] Bizonytalan eredetű. Talán olasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *cocchiglia*, *cochilla* 'puhatestű állat, kagyló; csiga; kagylóhéj; csigaház', északolasz *cochiglia* 'kagyló; csiga'. Az olasz szó az azonos jelentésű francia *coquille* átvétele, mely a görög *konkhūlion* 'kagyló; csiga' főnévre vezethető vissza. Az olaszról való átvételt megerősíti, hogy nyelvünkben a szó eredetileg három szótagos alakban élt. A szó belseji *gy* kialakulása nem világos. A szóvégi *a* a magyarban *ó* hanggá alakult, miként *kunyhó* szavunkban is.

kajak [1799] Nemzetközi szó, vö. német *Kajak*, angol *kayak*, francia *kayak*, *kayac*: 'kajak'. Végső forrása az azonos jelentésű eszkimó *q'ajaq*, *kajakka*. A nyugat-európai nyelvekbe néprajzi vonatkozású szóként került, sportnyelvi műszóként a 20. század végétől [1979] használatos.

kajál [1862] Cigány jövevényszó, vö. német cigány *chhaiawa* (jövő idő, egyes szám 1. személy), francia cigány *haiav* (jövő idő, egyes szám 1. személy), olasz cigány *khava* (jövő idő, egyes szám 1. személy), hazai cigány *cháyom* (jelen idő, egyes szám 1. személy): 'eszik' A cigány szó indoeurópai eredetű, vö. hindi *khānā* 'ugyanaz'. A magyarba talán egy, a szó hosszabb tőalakját használó cigány nyelvjárásból került át -el ragos alakban. A szóvégi *l*-et nyelvünkben igeképzőnek vélték. A *kajál* ige 'valamit elhisz' jelentésben is él [1963], a jelentésfejlődésre vö. *beveszi a maszlagot* kifejezést. A *kaja* főnév [1911] szóelvonás eredménye. A *kajál* és a *kaja* bekerültek a bizalmas használatú köznyelvbe.

kaján [1621] 'kárörvendő, csúfondáros, irigy' Tulajdonnévi eredetű. A *Kain* ~ *Kaján* bibliai személynévből vált közzszóvá, vö. egyházi latin *Cain* (személynév). A *kaján* alak a *j* hiátustöltő elem betoldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett. A szó feltehetően a 16–17. században vált köznévvé. A Biblia szerint Káin irigységből testvérgyilkos lett, s az Isten ezért megbélyegezte.

kajla [1332 tn. (?), 1577] Származékszó, valószínűleg a régi nyelvi *kajol* ~ *kajlik* 'hajlik, görbül' ige [1800] -a melléknéviigenév-képzős alakja. A *kajol* ~ *kajlik* egy önállóan nem adatható szótó -l gyakorító igeképzős származéka. A '(be)hajlít, (el)fordít' jelentésű *hajt* igével függhet össze, melyből szóhasadással keletkezhetek a *kajol* és *hajol* igék, a szó eleji *h* ~ *k* váltakozásra vö. *huny*.

kajszibarack [1604] Összetett szó, előtagja a *kajsi* 'sárgabarack', utótagja pedig a *barack* főnév. Az előtag oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *kāyısı*, *kaysı* 'kajsi'. A törökségi nyelvekben nincs megfelelője, az újperzsa *qaisd* 'ugyanaz' alakkal hozható kapcsolatba. A *kajszibarack* szószaporító összetétel, vö. *lucfenyő*.

kajtat [1779 u.] 'keres, kutat, kószál' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-tat* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A szótó *kajla* szavunk tövével azonos. A 'hajlít, görbül' > 'keres, kutat; kószál' jelentésváltozásra vö. *tekereg*, *csavarog* szavainkat. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kajüt [1789] 'hajókabin' Nemzetközi szó, vö. német *Kajüte*, holland *kajuit*, francia *cajute*: 'hajókabin'. A hollandból terjedt el. A holland szó az ófrancia *cahute* 'hitvány kunyhó' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német és az olasz közvetítette.

káka [1138 tn. (?), 1500 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből, vö. tatár *kakd* 'egy fajta mocsári növény', baskír *qaqd* 'ugyanaz', kazah *qoqa* 'nádfajta'. Ezek előzménye a török **qaq* 'mocsár' lehetett. A magyarba feltehetőleg **qaqa* vagy **qaqd* alakban került, a szöveg alakulására vö. *bika*. Az átadás ideje nem világos.

kakadu [1693] Vándorszó, vö. német *Kakadu*, holland *kakatoe*, francia *cacatoës*, *cacatois*, portugál *cacatua*, *cacatu*, orosz *какаду* [kakadu]: 'kakadu'. Végső forrása a feltehetően hangutánzó eredetű maláj *kakaturwa* 'egy fajta papagáj a Maláj-szigeteken'. Az európai nyelvekben részben a portugálból, részben pedig a hollandból terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kakál [1536] Latin jövevényszó, vö. latin *cacare* 'kakál'. A latin szó hangutánzó eredetű. A *kaka* [1552] szóelvonással keletkezett a magyar igéből. A szócsalád másik főnévi tagja, *kaki* szavunk [1900] a *kaka* főnévből jött létre *-i* kicsinyítő képzővel. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

kakaó [1757] Vándorszó, vö. német *Kakao*, angol *cocoa*, *cacao*, francia *cacao*, spanyol *cacao*, orosz *какао* [kakao]: 'kakaó'. Végső forrása az azték *cacaua atl* 'kakaóbab'. Az európai nyelvekben a spanyolból terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kakas [1138 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *kokošь* 'tyúk', horvát-szerb *kokoš* 'ugyanaz', szlovák nyelvjárási *kokoš* 'kakas; lobbanékony, verekedős ember', ukrán nyelvjárási *кóкою* [kokos] 'kakas; lőfegyver kakasa'. A szláv szavak hangutánzó eredetűek, vö. szláv **kokotati* 'kotkodácsol'. A nyelvjárásokban használatos, de a köznyelvben is ismert (*vörös*) *kakas* 'tűzvész' jelentésre [1817] vö. német *roter Hahn* 'tűzvész' (tulajdonképpen 'vörös kakas'). A 'lőfegyver kakasa' jelentés [1783] idegen nyelvi mintát tükröző, hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

kakastej [1838] 'valami nagyon finom' Valószínűleg görög vagy latin mintára keletkezett összetétel (*kakas* + *tej*), vö. görög *órnithógalon* 'sárma', *órnithon gala* 'finom enniváló', tulajdonképpen 'madarak: kakasok vagy tyúkok teje', latin *lacte gallinaceum* 'valami nagyon finom', tulajdonképpen 'tyúktej'. Hasonló szemléletre vö. *madártej* szavunkat. A *kakastej* elsősorban a nyelvjárásokban használatos. A *Kakastejjel süt valamit* 'nagyon finom kalácsot, kenyeret süt' szólás a köznyelvbe is bekerült.

kakasülő [1597] 'kakasgerenda; karzat' Összetett szó. Előtagja a *kakas* főnév, utótagja pedig az *ülő* melléknévi igenév. Az összetétel szófajtváltással főnevesült. A szó eredeti 'keresztgerenda' jelentését az magyarázza, hogy régen a csirkék, tyúkok, kakasok nem a tyúkolban, hanem a ház vagy istálló padlásán lévő keresztgerendán aludtak. A tréfás 'színházi karzat' jelentés [1793] a színházi karzatok magasságára utal.

kaktusz [1787] Nemzetközi szó, vö. német *Kaktus*, angol *cactus*, francia *cactus*: 'kaktusz'; vö. még: latin *cactus* 'tüskés articsóka', tudományos latin *cactus* 'kaktusz'. Forrása a görög *káktosz* 'egy fajta tüskés növény'. A mai jelentés úgy jött létre, hogy az elnevezést az Amerikából származó tövises, húsos szárú növényre vonatkoztatták. A magyarba részben a tudományos latin, részben pedig a német közvetítette.

kakukk [1335 tn., 1395 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a madár sajátos hangját jeleníti meg. A madár nevét számos más nyelvben is hangutánzó eredetű hangsorral jelölik, vö. latin *cuculus*, német *Kuckuck*: 'kakukk'.

kakukkfű [1395 k.] Összetett szó. Előtagja a *kakukk*, utótagja pedig a *fű* főnév. Eredetileg különféle illatos gyógynövények megnevezésére használták, majd jelentésszűküléssel 'az ajakosak családjába tartozó illatos növény' jelölőjévé vált. Az elő- és az utótag jelentéstanai összefüggése nem világos, de a *kakukk* más összetett növénynevű előtagjaként is ismert, vö. *kakukkvirág* 'egy fajta mérgező növény; oroszlanászaj' [1578], *kakukkborsó* 'vadborsó' [1838].

-kál/-kél [1527] Gyakorító igeképzőbokor. A mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásából alakult az ősmagyar kor végén. A *-koll/-köl* képző alakváltozatának tekinthető. Csak kevés származékból elemezhető ki, pl. *szurkál*, *járkál*,

szemerkél. Ma már elavultnak tekinthető, de a *-kal-ke* kicsinyítő képzővel való hangzásbeli hasonlósága miatt újabb dajkanyelvi szavakban is előfordul, pl. *alukál, csucsukál, eszikél, szopikál*.

kalács [1370 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kolač* 'cukrászsütemény, házi sütemény; egy köteg abroncs; halászháló kerek nehezéke', horvát-szerb nyelvjárási 'ünnepi alkalmakra süített kerek kenyér'; szlovák *koláč* 'sütemény, sült tészta; lepény alakú tárgy', orosz *калач* [kalacs], orosz régi nyelvi *колáч* [kolacs] 'lakat alakú fehér cipő; fehér búzakenyér'. A szláv szavak előzménye a szláv **kolo* 'kerék' lehetett.

kaláka [1630] 'önkéntes segítőtársakból összeállt munkaközösség' Román jövevényszó, vö. román *clacă* 'közös önkéntes munka; az ezt követő mulatság', román régi nyelvi 'robot'. A román szó déli szláv eredetű, vö. bolgár *тлака* [tlaka] 'közös önkéntes munka; esti összejövetel'. A magyar hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. A szóvégi *a* hang kialakulására vö. *áfonya* szavunkat. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kalamajka [1817] Ukrán jövevényszó, vö. ukrán *коломийка* [kolomijka] 'kárpátukrán népdal; gyors ütemű kárpátukrán néptánc'. Az ukrán szó az ukrán *Коломия* [Kolomija] városnévre vezethető vissza. A *kalamajka* elsőként nyelvünkben is 'egy fajta gyors tánc' jelentésben adathozható, de napjainkban elsősorban 'zűrzavar, kavargás' jelentésben használatos [1899], mely a szó egy korábbi 'társas összejövetel, mulatság' jelentéséből vezethető le [1882]. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kalandozik [1668] Származékszó, egy önállóan nem adathozható toldalékolt alapszó *-z* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó az *-n* mozzanatos és a *-d* gyakorító igeképzők összekapcsolódásával jött létre. Az önállóan szintén nem adathozható abszolút fő régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' igénk tövével (vö. *kallódik*) lehet azonos. A szócsaláddal tartozó *kalandor* főnév [1685] ugyanebből a főből keletkezett *-r* főnévképzővel. A *kalandozik* elsősorban a választékos társalgási nyelvben, a *kalandor* pedig rosszálló értelemben ismeretes. A napjainkban leggyakrabban használatos *kaland* főnév [1805] szóelvonással jött létre a nyelvújítás korában Verseygy Ferenc alkotásaként.

kalap [1598 k.] Jelentéstapadással, a régi nyelvi *kalapsüveg* összetétel [1559] előtagjának önállósulásával keletkezett. Az összetett szó a német régi nyelvi *klappmutse, klappmütze* 'sapka lehajtható csappantyúval (simlivel)' részfordítása. A magyar *kalap* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett.

kalapács [1413] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *klepač* 'kaszakalapács', szlovén nyelvjárási '(a malomkő vágásához használatos) kővágó csákány', cseh *klepáč* régi nyelvi 'vízimalom; porolóállvány', nyelvjárási 'húsvéti gyerekkereplő', szlovák *klepáč* 'poroló', szlovák nyelvjárási 'fakereplő mint gyermekjáték', ukrán nyelvjárási *кленів* [klepacs] 'kaszafésítéshez használt kis üllő', kárpátukrán nyelvjárási 'kalapács'. A szláv szavak előzménye a szláv **klepa-* 'ver, üt; kopácsol' lehetett. A *kalapács* szó eredetileg a szénagyűjtés fogalomkörébe tartozott 'kaszaverő kalapács' jelentésben. Később mindenféle kalapáló szerszámot jelölt, és lassan kiszorította az azonos jelentésben használt korábbi *verő* főnevet. Az anatómiában használatos 'kalapács alakú hallócsontocská' jelentés [1757] a tudományos latin *malleus* 'ugyanaz' hatására jelent meg. A szó sportnyelvi használata [1879] idegen mintákra alakult ki, vö. német *Hammer*, angol *hammer*, francia *marteau*: 'kalapács (sporteszköz is)'.

kalapál [1527] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *klepati* '(kaszát) kalapál; barkácsol', szlovák *klepat'* 'kopog; kalapál; kopácsol; zakatol', orosz *клетать* [klepaty] 'szegecsel, összekalapál'. A szláv szavak hangutánzó eredetűek. A magyar *kalapál* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel, valamint *-ál* beillesztő igeképzővel keletkezett. A szó tréfás 'üt, ver' jelentésére vö. a lengyel *klepac'* 'ütöget, paskol; locsog; kalapál' igét.

kaláris [1458] 'korallból készült nyaklánc' Latin jövevényszó, vö. latin *corallis* 'egy fajta drágakő'. A latin szó az azonos jelentésű görög *korallisz* átvétele. A magyar szóvégi *s* a hazai latin ejtésmódot örizte meg, vö. *április*. A *kaláris* forma hangátvetéssel jött létre, *kláris* alakváltozata az első szótag magánhangzójának kiesésével fejlődött. Elsősorban a nyelvjárásokban használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

kalász [1211 tn. (?), 1416 u.] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *клас* [klas] 'kalász; a kukorica virága, címere', horvát-szerb *klas* 'kalász', horvát-szerb nyelvjárási 'kukoricacső, kukoricacsutka', szlovén *klas* 'kalász', szlovén nyelvjárási *koruzni klas* 'kukoricacső', szlovák *klas* 'kalász'. A szláv szavak előzménye a szláv **kolъ* 'cölöp, karó' lehetett. A *kalász* szó nyelvünkben elsőként 'szálka, halszálka' jelentésben adathozható. Ez a jelentés a magyarba átkerült eredeti 'a gabonafaj szálkája, bajusza' alapján metaforikusan fejlődött. Napjainkban elsősorban 'gabonafej' jelentésben él [1533].

kalauz [1380 tn., 1538] Kun jövevényszó, vö. csagatáj *qolavuz* 'útmutató, vezető', oszmán *kilavuz* 'ugyanaz', oszmán régi nyelvi *kalaguz*, *kulavuz* 'ugyanaz; parancsnok, előljáró'. A török szó bizonytalan eredetű, valószínűleg jövevényszó. A magyarba **qd'lavuz* vagy **qd'layuz* hangalakban került. A szó meghonosodásában az oszmán, illetve egyes déli szláv nyelvek is szerepet játszhattak. Igei származéka a *kalauzol* [1668].

kalendárium [1474] Latin jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. latin *calendarium* 'tartozások, adósok jegyzéke', középkori latin, egyházi latin 'naptár'; vö. még: német *Kalender* 'naptár'. A latin szó a latin *calendae* (többes szám), *Kalendae* (többes szám) 'a hónap első napja' főnévre vezethető vissza. A *kalendárium* szót eredeti jelentésében a *naptár* főnév szorította ki nyelvünkéből. Napjainkban elsősorban 'folyóiratnak naptárral ellátott vegyes tartalmú évkönyve' jelentésben használatos.

káli [1829] 'kálium (ot tartalmazó vegyi anyag)' Német jövevényszó, vö. német *Kali* 'kálisó; káliumhidroxid'. Ez a német *Alkali* 'az alkáli fémek hidroxidja' főnévre vezethető vissza. Az ismertebb *kálium* [1855] a német *Kalium* 'egy fajta alkáli fém' átvétele, mely az azonos jelentésű tudományos latin *kalium* főnévre megy vissza. Végző forrása az arab *al-qalī* 'növényhamu, fahamu, hamuzsír'. Vegyészeti műszók.

kaliber [1711] Német jövevényszó, vö. német *Kaliber* 'belső méret (csőé, furaté); méret, idomszer; minőség; kapacitás'. A német szó a francia *calibre* 'fegyver csövének átmérője' főnévre vezethető vissza. Végző forrása a görög *kalopódion* 'kaptafa', tulajdonképpen 'falábacska'. A szó az arab *qālib* 'kaptafa; öntőforma' közvetítésével terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba harcászati műszóként került.

kalifa [1757] 'mohamedán egyházfő és világi uralkodó' Nemzetközi szó, vö. német *Kalif*, angol *caliph*, francia *calife*: 'kalifa'. Forrása az arab *ḫalīfa* 'Mohamed próféta utódja', tulajdonképpen 'hátrahagyott utód, helyettes'. A franciából terjedt el. A magyarba latinos formában kerülhetett. Történettudományi műszó.

kalimpál [1838] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó játékos gyakorító képzéssel keletkezett alakja, vö. *csörömpöl* (< *csörög*). A szótó a régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' (vö. *kallódik*) igénk tövével függ össze. A bizalmas társalgási nyelvben ismert a szó 'hamisan, hozzáértés nélkül zongorázik' jelentése is [1876], melynek kialakulását valószínűleg a német *klimbern* 'rosszul zongorázik' ige is befolyásolta.

kalitka [1268 tn. (?), 1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *klětka*, *klětka* 'cella', horvát-szerb *klijetka*, *kletka* 'házika a szőlőben, préház; kamra', szlovák *klietka* 'kalitka, ketrec, ehhez hasonló tárgy, eszköz', orosz *клетка* [kletka] 'kalitka; kocka papíron, szöveten'. A szláv szavak előzménye a szláv **klětb* 'kamra, kis szoba' lehetett. A magyar hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. A *kalicka* alakváltozat szó belseji *c* hangjára vö. *lapocka*.

káliz [1111] 'horezmi (kihalt iráni nép és nyelv)' Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Eredete egy igen régi népnév, vö. bizánci görög *Khaliszioj* (többes szám), szír *ḫwālis*: 'horezmi'. A népnév valószínűleg iráni eredetű; eredetére vö. óperzsa *Uvārazmiya*- 'Horezmia'. A kálizok az Árpád-korban eljutottak Kelet-Európából a Kárpát-medencébe is. A 12. és a 13. században jelentős szerepük volt Magyarországon, ők voltak a királyi vámszedők, adószedők és pénzváltók.

kalkulál [1633] 'számol, tervez' Latin jövevényszó, vö. latin *calcularē* '(ki)számít, összeszámol'. Ez a latin *calculus* 'kövecske; számvető a számolótáblán; számolás, számítás' származéka, mely a latin *calx* '(mész)kő' főnévre vezethető vissza. A szócsaládhoz tartozó *kalkuláció* főnév [1854] szintén a latin *calculus* származéka. Közgazdaságtani műszók.

kallantýú [1792] Szófaváltás eredménye. A régi nyelvi *kallant* 'átfordít' ige [1861] -*ú* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából főnevesült. A *kallant* a régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' ige [1224 tn. (?), 1340] -*nt* mozzanatos igeképzős alakja lehet.

kallódik [1792] Származékszó, a régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' ige [1224 tn. (?), 1340] -*ódik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. A *kall* szintén származékszó, egy önállóan nem adatható, 'ide-oda csapódva hozzáütődik' jelentésű szótó - *l* gyakorító igeképzős alakja. A *kallódik* eredeti jelentése '(szövet) kallózás során tömörebbé válik' lehetett [1818], ebből alakult ki a napjainkban használatos '(tárgy) ide-oda hányódik, vetődik; (személy) hányatott életet él' jelentés [1881], a jelentésfejlődés az alapszó eredeti értelmén kívül a *kalandozik* hatásával is magyarázható.

kálmánkörte [1636] Összetett szó. Előtagja az elavult *kármány* népnév, utótagja pedig a *körte* főnév. A *kármány* előtag arra utal, hogy a kálmánkörte a dél-anatóliai Karaman vidékéről terjedt el, vö. az oszmán-török *Karaman* helynevet. A *kálmánkörte* alak népetimológiával jött létre a *Kálmán* személynév beleértésével.

kalmár [1304] 'kereskedő' Német, közelebről hazai német jövevényszó, vö. hazai bajor-osztrák régi nyelvi *kramar*, *kramär*, *krōmar*, *krōmār* 'vásároló kiskereskedő, szatócs', német *Krämer* 'kiskereskedő'. A német szó az ófelnémet *crām* 'vásári bódé' főnévre vezethető vissza. A magyar *kalmár* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és *r > l* hangcserével keletkezett. Elsősorban rosszálló értelemben használatos.

kaloda [1492] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vagy a szlovákból, vö. bolgár nyelvjárási *κλάδα* [klada] 'erdőben kidőlt fa súlyos törzse', horvát-szerb *klada* 'fatönk, tuskó', *klade* (többes szám) 'kaloda', szlovén *kalada* 'ugyanaz; fatönk; aljgerenda', szlovák *klada* 'fatönk; kaloda', szlovák nyelvjárási 'a daráló fakterete', vö. még: óegyházi szláv *glada* 'kaloda'. A magyar *kaloda* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával a *kalada* hangalakon keresztül alakult ki. Történettudományi műszó, de a műszaki szaknyelv is ismeri 'több elemet, illetve a zsaluzatot összetartó szerkezet' jelentésben.

kalória [1895] Nemzetközi szó, vö. német *Kalorie*, angol *calorie*, francia *calorie*: 'a hő mennyiségének mértékegysége; az élelmiszerek tápértékének mértékegysége'. A franciából terjedt el. A francia szó tudatos szóalkotás a latin *calor* 'hő, meleg' főnévből. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szöveg latinisítás eredménye. A szó 'élelmiszerek tápértéke' jelentése [1939] a *kalóriaérték* összetétel [1935] előtagjának önállósulásával keletkezett.

kalóz [1585] Szóhasadással keletkezett a *kalauz* 'útmutató, vezető' főnév alapján. Kialakulása azzal magyarázható, hogy a török hódoltság idején útmutatásra felfogadott kalauzok közt sok gazember, rabló is akadt. A *kalóz* szó eredeti jelentése tehát 'rabló'; a napjainkban használatos 'tengeri rabló' jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki [1838].

kalpag [1653] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *kalpak* 'szőrméből készült süveg'. Az oszmán-török szó török eredetű, vö. tatár *qalpaq* 'egy fajta fejfedő'. A szóvégi *k > g* változásra vö. *köpönyeg*, *maszlag*. A régiségben 'karimátlan szőrme fejfedő' jelentésben élt, napjainkban a kalap tréfás megnevezéseként használatos.

kalucsni [1857] 'sárcipő' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *gálotsch-n* (többes szám) 'facipő, fatalpú cipő', *kalosche* 'sárcipő', bécsi német *gälloschen* (többes szám), *kalōšn* (többes szám) 'sárcipő', német *Galosche* 'ugyanaz'. A német szó a francia *galoche* 'fatalpú cipő, fapapucs; sárcipő' főnévre vezethető vissza.

kálvária [1656] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Calvaria* 'az a domb, amelyen – az evangéliumok szerint – Krisztust keresztre feszítették, Golgota', hazai latin 'ugyanaz; búcsújáró domb'. A latin szó a latin *calva* 'koponya' származéka, az arameusból származó egyházi latin Golgota értelmi megfelelője. A *kálvária* 'szenvedések sorozata' jelentése [1891] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Vallási műszó.

kálvinista [1594 e.] 'református' Latin jövevényszó, vö. újkori latin, hazai latin *Calvinista* 'a kálvinizmus követője'. Ez Kálvin János francia származású protestáns vallásreformátor nevének latin *Calvinus* változatára vezethető vissza. A *kálvinizmus* főnév [1602] az újkori és hazai latin *Calvinismus* 'a református vallás' főnév átvétele. A magyar szó belseji *s* (*sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg. Vallási műszó.

kályha [1498 tn. (?), 1549] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *kachel*, *kachele*, *kachle* 'cserépedény, kályhacserép, fazékfedő', bajor-osztrák *koχl* 'kályhacserép, csempe', szász *koχl* 'ugyanaz', német *Kachel* 'ugyanaz'. A német szó a népi latin *cacculus* 'tégely, serpenyő' főnévre vezethető vissza. A magyar *kályha* alak hangátvétellel fejlődött, a szóvégi *a* hangrendi kiegyenlítődség eredménye.

kalyiba [1451 tn. (?), 1496] Vándorszó, vö. újjörög *kaliva*, oszmán *kulibe*, oszmán nyelvjárási *goliba*, román *colibă*, horvát-szerb *koliba*, szlovák *koliba*: 'kunyhó, kalyiba; bódé'. A magyarba különféle szláv nyelvek közvetítették. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kamara [1198 tn., 1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *camera*, *cam(m)ara* 'bolthajtás, (ritkán) szoba', középkori latin *camera*, *camara* 'ház, szoba, kamra; kincstartó hely, királyi kincstár, illetőleg annak legfőbb igazgatási szerve, császári vagy királyi kúria, pénzverde; épületeknek az a része, ahol a mesteremberek dolgoznak; társalgószoba a kolostorban'. A latin szó a görög *kamára* 'bolthajtás, boltíves szoba; ponyvás kocsi; mennyezetes ágy' főnévre vezethető vissza. A középkori latin szó jelentésfejlődését az magyarázza, hogy a középkorban még nem választották szét az udvartartást és az államigazgatást. A királyi rezidencia legbiztonságosabb helyisége ugyanis hálószoba és kincstár is volt egyben. A kamara elsőként nyelvünkben is 'királyi kincstár, illetőleg annak igazgatási szerve' jelentésben adatolható. Politikai műszóként való használata a franciából terjedt el [1754]. Nyelvünkben a *kamara* elsősorban 'azonos hivatásúak érdekképviseleti szervezete' jelentésben ismeretes [1797].

kamaraénekesnő [1842] Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*kamara* + *énekesnő*), vö. német *Kammersängerin*, olasz *cantatrice di camera*, orosz *камерная певица* [kamernaja pevica]: 'kamaraénekesnő'. Az előtag megegyezik *kamara* főnevünkkel, és jelentése olyan zenedarabokra utal, melyeket kisebb koncerttermekben adnak elő. Az *énekesnő* utótag szintén összetett szó (*énekes* + *nő*). Hasonlóképpen alakultak ki *kamarazene* [1844], *kamarahangverseny* [1891] összetételeink is.

kamarilla [1844] 'az uralkodó politikáját a háttérből irányító titkos kör, tanács' Német jövevényszó, vö. német *Kamarilla* 'kamarilla'. A német szó a spanyol *camerilla* 'a király magánszobája', tulajdonképpen 'kamrácska' főnévre vezethető vissza, mely a spanyol *camora* 'szoba' származéka. A szó átvétele idején elsősorban a bécsi kamarillát jelölte. Történettudományi műszó.

kamásli [1789] 'posztó bokavédő' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *kamaschen* (többes szám), bécsi német *gamasch 'n* (többes szám), német *Gamasche* 'lábszárvédő; bokavédő'. A német szó a francia *gamaches* (többes szám) 'gombolós lábszárvédő' főnévre vezethető vissza. Végső forrása az arab (*ǧild*) *ǧadāmasī* 'Gadámeszből való bőr'. A líbiai Gadámesz-oázisban ugyanis préselt mintákkal és festéssel díszített bőrt készítettek. A *kamásli* alak a német többes számú szóból származik, a szó eleji *k ~ g* váltakozásra vö. *giccs*, a szóvégre vö. *fecni*, *cetli*. Átvételében az osztrák-magyar katonai nyelv játszott szerepet. Kiveszőben van.

kamasz [1237–1240 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. Eredetileg egy nagy növésű kutyafajtának lehetett a neve. A napjainkban használatos 'serdülőkorban lévő fiú vagy lány' jelentés [1828 (?), 1837] kialakulása azzal magyarázható, hogy kutyanevek emberre alkalmazásával ellenszenvesnek tartott tulajdonságokat szoktunk kiemelni, vö. *tacskó*, *kölyök*.

kamat [1596] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kamata* 'kamat'. A horvát-szerb szó a bizánci görög *kámaton* 'nehéz munka, kimerültség, keresmény' főnévre vezethető vissza. A birtokos személyjelnek vélt szóvégi *a* elhagyására vö. *kolbász* szavunkat.

kamatyol [1816] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótól *-tol* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó eredete bizonytalan, talán hangutánzó-hangfestő eredetű. A képző *t > ty* hangváltozása feltehetőleg a szótó hangutánzó eredetével magyarázható. Eredeti jelentése 'hány-vet' lehetett. A ma legáltalánosabb 'közösül' jelentés [1841] valószínűleg a 'piszkít; sárral beken' jelentésből alakult ki [1855–1860] a 'megszeplesít, megbecstelenít' jelentésáramlatokon keresztül, vö. még: *kettyint* (< *ketyeg*). A bizalmas társalgási nyelvben népnyelvi eredetű, tréfás használatú szó.

kaméleon [1578] Latin jövevényszó, vö. latin *chamaeleon* 'kaméleon; színeváltó levelű növény'. A latin szó az azonos jelentésű görög *khamajléon* összetételre vezethető vissza (görög *khamáj* 'a földön, a földre' + *léon* 'oroszlán'). A kaméleon állat és a növény is a fényerősségnek és izgalmi állapotának megfelelően változtatja színét.

kamélia [1837] 'egy fajta díszcserje' Nemzetközi szó, vö. német *Kamelie*, angol *camellia*, francia *camélia*: 'kamélia'. Forrása a Linné-alkotta növénytan latin *Camellia (japonica)* 'ugyanaz'. A latin szó tudatos szóalkotás eredménye a morva származású jezsuita botanikus G. J. Kamel nevének latinosított *Camellus* alakjából. A magyarba a tudományos latin vagy a német közvetítette.

kámfor [1558 k.] Vándorszó, vö. német *Kampfer*, bajor-osztrák *gaffer*, francia *camphre*, olasz *canfora*, orosz *камфора* [kamfora]: 'kámfor'. Végső forrása az óind *kapūram* 'ugyanaz', mely az azonos jelentésű arab *kāfir* közvetítésével jutott be az európai nyelvekbe. A magyarba a németből került.

kamilla [1813] Német jövevényszó, vö. német *Kamille* 'kamilla'. A német szó a középkori latin *camomilla* 'kamilla' főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *a* hangzócserevel került a német *e* helyére, miként *cérna* szavunkban is.

kamion [1959] Nemzetközi szó, vö. svájci német *Camion*, angol *camion*, francia *camion*: 'teherautó'. A franciából terjedt el. A francia szó az azonos jelentésű *camion automobile* szókapcsolat első tagjának önállósulásával keletkezett. Az első tagra vö. ófrancia *chamion* 'kordé'. A magyarba is elsősorban a francia közvetítette.

kampány [1796] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. francia *campagne* 'síkság, nyílt vidék, mező; hadjárat, kampány'; vö. még: német *Kampagne* 'hadjárat, kampány'. A francia szó az olasz *campagna* 'város környéke, határ, hadjárat' átvétele, mely a latin *campus* 'síkság, mező' főnévre vezethető vissza. Nyelvünkben a *kampány* eredeti jelentése 'táborozás; hadjárat' volt, ma 'rövid időtartamú, lendületes, alkalomszerű munka' jelentésben használatos [1893].

kampec [1848] Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó, vö. német argó *kap(p)ores* 'halott, vége, odavan'. A német szó a jiddis *kappora* 'engesztelés' átvétele, mely a héber *kapparoth* 'engesztelő áldozat' főnévre vezethető vissza. A szó belseji *m* másodlagos járulékhang lehet, a szóvégi *sz ~ c* váltakozásra vö. *matrac, párdúc*.

kampó [1643] Belső fejlemény. Valószínűleg szóhasadással keletkezett az elsősorban nyelvjárásainkban ismeretes *gamó* főnévből a szó eleji *g* hang *k*-vá alakulásával, és a szó belseji szervesen *p* betoldásával.

kámzsa [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *camisa, camisia* 'ing, alsóing; papi ruha, miseruha; kelméből való burok, burkolat', kései latin 'katonák és papok által viselt ing', hazai latin 'ing, papi ruha, papi ing'. A latin szó eredete tisztázatlan. A magyar *kámzsa* hangalak a középkori latin *camisa* alakból a szó belseji *s* zöngésülésével és a második szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett.

kan [1138 tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű. A szónak a köznyelvben is ismeretes 'igen nagy' melléknévi jelentése [1840] a hímnemű egyednek nagyobb, egyes állatfajtaikat tekintve értékesebb voltán alapul. Főnévi származéka a *kanász* 'disznópásztor' foglalkozásnév [1131–1141 tn. (?), 1589], mely a bizalmas társalgási nyelvben használatos a durva 'erős nemi ösztönű férfi' jelentésben is [1435 (?), 1865], ennek igei származéka a *kanászodik* [1863].

kán [1554] 'török, illetve mongol fejedelmi cím' Jövevényszó az oszmán-törökből vagy a tatárból, amely később nemzetközi szóvá is vált, vö. oszmán-török *hān* 'uralkodó, fejedelem; tatár hercegi cím; a mindenkori török szultán apja', tatár *qan* 'herceg'; vö. még: német *Khan*, angol *khan*, francia *kan, khan*: 'kán'. Az oszmán-török és a tatár szó az újperzsa *hān* 'uralkodó, fejedelem, nemes; az egykori Khotan, illetve a Tatár Birodalom uralkodói címe' főnévre vezethető vissza. A krími tatár szót elsősorban az erdélyi magyar nyelvjárások vették át. Nemzetközi szóként a magyarba a német és az angol közvetítette. Történettudományi műszó.

kanál [1395 k.] Ismeretlen eredetű. A *kanál* ~ nyelvjárási *kalán* egymáshoz való időrendje tisztázatlan. A köznyelv igen későn állapodott meg a *kanál* hangalak mellett.

kanális [1665] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *canalis* 'cső, vízlevezető, csatorna'; vö. még: német *Kanal* 'csatorna'. A latin szó a latin *canalis* 'cső alakú' melléknévre vezethető vissza, mely a latin *canna* 'nád, csövecske' főnév származéka. A magyar szóvégi *s* (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot örizte meg.

kanapé [1736] Német jövevényszó, vö. német *Kanapee* 'kanapé', német régi nyelvi 'mennyezetes ágy; ágy mennyezete; szardellás szendvics'. A német szó a francia *canapé* 'kanapé; pirított kenyérszelet' főnévre vezethető vissza. Kiveszőben van.

kanári [1791] Jelentéstapadással önállósult a *kanári madár* [1629], *kanári pinyt* [1800], *kanári veréb* [1821] szószerkezetek jelzőjéből. A szószerkezetek latin mintára jöttek létre, vö. újkori latin *Fringilla canaria* 'kanárimadár', tulajdonképpen 'kanáripinyt', hazai latin *Canariae Aviculae* 'kanárimadarak'. A latin szószerkezetekben lévő *canarius* 'a Kanári-szigetéről való' jelentésű melléknév a Kanári-szigetek latin *Canariae insulae* nevének első tagjára vezethető vissza, s végső soron a latin *canis* 'kutya' származéka. A kanárikultusz a Spanyolországon keresztül zajló madárkereskedelem révén terjedt el Európában.

kanavász [1581] 'színes fonalból szőtt len- vagy pamutvászon' Olasz, közelebbről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *canavazz, canavaza, canovasa* 'kanavász, durva kendervászon; (a 17. századtól) arany- és ezüstbrokát'. Textilipari műszó.

kanca [1435 tn. (?), 1508] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. cseh régi nyelvi, nyelvjárási *konice*, ukrán régi nyelvi *коница* [konyica]: 'kanca'. Ezek előzménye a szláv **końь* 'ló' lehetett. A magyar szó első szótagi *a* hangja a 13. század vége előtti átvételre utal, a második nyílt szótag magánhangzója szabályosan kiesett, vö. *málna*. A *kanca* '(főleg nemi szempontból tekintett) nő' jelentése [1508] a 'nöstény ló' [1584] > 'nöstény állat' [1627] jelentéseken keresztül alakulhatott ki, vö. *szuka, tyúk*.

kancellár [1519 k.] 'a királyi rendeleteket és okmányokat szerkesztő és kiadó udvari tisztviselő' Latin jövevényszó, vö. latin *cancellarius* 'ajtónálló; iroda-, hivatalvezető'. Ez a latin *cancelli* (többes szám) 'rács, rostély; az, ami el van kerítve; küzdőtér' származéka. A szócsalád szintén latinból átvett *kancellária* 'a kancellár hivatala' [1538] és *kancellista* 'kancelláriai hivatalnok' [1708] tagjai végső soron a középkori és hazai latin *cancellarista* 'íródeák, kancelláriai hivatalnok' főnévre vezethetők vissza. Történettudományi műszók.

kancsal [1498] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó egy 'görbület; meggörbül' jelentésű igenévszó lehetett, melynek főnévi tagja *kacs* szavunk. A szóvégi *-l* a *huzal* szavunkban is megtalálható névszóképző. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A *kancsal* eredeti jelentése 'ferdén néző' lehetett. A jelentésfejlődésre vö. *kacsint* szavunkat. A *kancsi* [1803] *-i* kicsinyítő képzővel alakult.

kancsó [1361 tn. (?), 1585] Ismeretlen eredetű.

kancsuka [1684] 'szíjból font, rövid nyelű korbács' Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a krími tatárból, vö. csagatáj *qančuya*, *qančuga* 'bőrszíj', oszmán-török *kanciğa*, *kančuğa* 'szügyelő', kazah *qanjđ'ya* 'nyereghez való málhaszíj'. A török szavak a mongol *qanjuga* 'nyeregszíj' főnévre vezethetők vissza. Krími tatár kölcsönzésre utal, hogy szavunk gyakran a *tatár kancsuka* szó szerkezetben szerepelt [1723-tól].

kandalló [1478 tn. (?), 1720] Valószínűleg olasz, közelebbről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *caldan* 'parázzsal telt fazékszerű edény fémről vagy cserépből; kézmelegítő; parázstartó', *caldana* 'tűz', *candola* 'nagy vízmelegítő fazék'. Az északolasz szavak az olasz *caldo* 'meleg' melléknév származékai. A *kandalló* hangalak feltehetőleg már a magyar nyelvben keletkezett hangátvétéssel. Kialakulását az olasz régi nyelvi *candela* 'gyertya; fény, világítás' főnév is befolyásolhatta.

kandeláber [1832] 'oszlopos törzsű világítóeszköz' Nemzetközi szó, vö. német *Kandelaber*, angol *candelabrum*, *candelabra* (többes szám), francia *candélabre*: 'karos gyertyatartó', a franciában 'lámpaoszlop' is. Végző forrása a latin *candelaber*, *candelabrum* 'gyertyatartó', mely a latin *candela* 'gyertya' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német és a francia közvetítette.

kandidátus [1645] 'kutató, aki megszerezte az első akadémiai tudományos fokozatot' Latin jövevényszó, vö. latin *candidatus* 'hivatalra, tisztségre pályázó, s ennek jeléül fehér tógába öltözött ember'. Ez a latin *candidus* 'ragyogóan fehér, makulátlan' melléknévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *s* (*sz* helyett) a hazai latin ejtőmódot örizte meg. A *kandidátus* nyelvünkben elsőként 'jelölt, pályázó' jelentésben adatolható, napjainkban használatos jelentése orosz mintára alakult ki, vö. orosz *кандидат* [kangyidat] 'jelölt, pályázó; tudományos fokozattal rendelkező személy'. A szócsalád igei tagjára, a *kandidál* igeikre [1650] vö. a hazai latin *candidare* 'kandidál, hivatalra jelöl' igt. Hivatali műszó.

kandikál [1660] Származékszó, egy önállóan nem adatolható *kan-* szótó *-kál* gyakorító ige képzővel ellátott alakja. A *-d* szintén gyakorító ige képző. Az abszolút szótó *kanyarít* igeik szótóvével azonos. A *kandi* 'kíváncsi, leskelődő' melléknév [1832] játszi szóalkotás eredménye.

kandíroz [1758] 'cukorral átítatva tartósít' Német jövevényszó, vö. német *kandieren* 'cukorral bevon'. A német szó a francia *candir* 'cukrot kristályosít, cukorba főz, cukorral bevon' és az olasz *candire* 'cukrot finomít, cukorszirupban kifőz és eltesz, cukorral bevon' igeikre vezethető vissza. A magyar *kandíroz* részint a bécsi, részint a hazai városi németből származik. Konyhaművészeti műszó.

kandiscukor [1801] 'zsinegre kristályosított cukor' Német mintára, részfordítással keletkezett összetett szó (*kandis* + *cukor*), vö. német *Kandiszucker* 'kandiscukor' (*Kandis* 'kandis' + *Zucker* 'cukor'). A német szó előtagja az óind *khaṇḍa* 'tört cukor' főnévre vezethető vissza, mely az arab *qandī* 'a cukornád megkeményedett leveléből való' közvetítésével került a németbe.

kandúr [1745 k.] Ismeretlen eredetű. Tréfásan 'heves vérű nöcsábász' jelentésben is él [1791].

kánikula [1540–1550] Latin jövevényszó, vö. latin *canicula* 'a Sirius mint a Nagy Kutya csillagkép fő csillaga, amellyel a nyár legmelegebb szakaszát, a nyári hőséget hozták összefüggésbe', tulajdonképpen 'kiskutya'. Ez a latin *canis* 'kutya' származéka.

kankalin [1783] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az önállóan nem adatolható szótó egy eredeti 'görbület; meggörbül' jelentésű igenévszóval függhet össze, vö. *kacs*, *konyul*. A *kankalék* alakváltozat szóvége az *-ék* névszóképző, vö. *keverék*, *főzelék*, a ma gyakoribb *kankalin* hangalak kialakulását *kököröcsin* szavunk is befolyásolhatta. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a kankalin virágja a száron mintegy kámpószerűen meghajolva csüng.

kánkán [1846] Francia jövevényszó, vö. francia *cancan* 'kánkán', francia régi nyelvi 'a francia négyes zárófigurájának egy fajta táncolási módja, stílusa'. A francia szó eredete tisztázatlan. Divatszóként terjedt el, napjainkban főként a 19. század végi Párizst idéző regények, filmek elevenítik fel.

kankó [1795] 'egy fajta nemi betegség' Bizonytalan eredetű. Talán német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *kanker* 'rákos daganat fákon, emberi testen', lotaringiai német *khancker* 'szájpenész'. A német szó kétféle előzményre vezethető vissza, egyrészt a latin *cancer* 'rák; rákbetegség', másrészt az előgermán **gongro-* 'kinövés a fán' hatott kialakulására. A német eredetű azonban hangtani nehézségekbe ütközik, ugyanis a magyarban nem adatható a *kanker* hangalak.

kanna [1500 k.] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *kanne*, szász *kon* 'kanna', német *Kanne* 'ugyanaz', német régi nyelvi, nyelvjárási 'egy fajta úrmérték'. A német szó a latin *canna* 'nád, káka, nádszár' főnévre vezethető vissza. Végző forrása a sumér-akkád *gin* 'nád'. A latin szó ősi vándorszóként került a germánba. Az egyes germán nyelvekben 'kifolyócsővel ellátott agyagedény' jelentése révén különféle folyadék tartó edények megnevezéseként használták. A magyar szövegi *a* hangzócserevel került a német *e* helyére, vö. *cérna*.

kannibál [1559] Vándorszó, vö. német *Kannibale*, francia *cannibale*, olasz *cannibale*, spanyol *canibal*, cseh *kanibal*: 'emberevő; barbár, vad ember'. A spanyolból terjedt el az európai nyelvekben. A spanyol szó egy dél-amerikai indián nyelvből ered, vö. guarani *cariba*, *caniba* 'karib emberek az Antillákról'. A szócsaládhoz tartozó *kannibalizmus* főnév [1865] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Kannibalismus*, angol *cannibalism*, francia *cannibalisme*: 'kannibalizmus'. A magyarba mindkét szót elsősorban a német közvetítette.

kanóc [1528] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *knote*, *knöden* 'lámpabél, kanóc', korai újfelnémet *knot*, *conoten* (többes szám) 'ugyanaz', német *Knoten* 'csomó, bog; konty'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. litván *gnūtulas* 'csomó'. Nyelvünkben a szó legkorábbi hangalakja *kanót* lehetett. A szövegi *t > c* hangváltozásra vö. *kalitka* ~ *kalicka* szavunkat.

kánon [1559] 'egyházi jogszabályok összessége; szabály, törvény' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *canon* 'szabály, irányelv, törvény', hazai latin 'lista'. A latin szó a görög *kanón* 'mérőrúd; szabály, előírás' főnévre vezethető vissza. A *kánon* zeneművészeti műszóként 'egy fajta (énekes) zenemű' jelentésben is él [1854]. Ez az elnevezés arra utal, hogy az egyes szövegek bizonyos szabályok szerint, azonos módon ismétlődnek.

kanonok [1405 k.] 'a káptalanhoz tartozó magasabb rangú pap' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *canonicus* 'kanonok', tulajdonképpen 'az, aki a szabályoknak megfelelően él'. Ez a latin *canonicus* 'szabályszerű' melléknévre vezethető vissza, mely a latin *canon* 'szabály, irányelv, törvény' főnév származéka, vö. *kánon*. A magyar *kanonok* hangalak megszilárdulását az *asztalnok*, *bajnok* szavak hangalakja is elősegíthette, a latin szövegi *-us* kiesésére vö. *angyal*. Vallási műszó.

kántál [1519 k.] 'elnyújtva, csúnyán énekel' Latin jövevényszó, vö. latin *cantare* 'énekel'. Ez az azonos jelentésű latin *canere* igére vezethető vissza. A magyar *-ál* végződés beillesztő képző, vö. *dedikál*. A *kántál* nyelvünkben eredetileg rosszalló értelem nélkül, 'énekel' jelentésben élt. A néprajzban használatos a szó 'alamizsnát gyűjt <gyermek>' jelentése [1787], mely arra a régi szokásra utal, hogy bizonyos ünnepekkor a gyerekek ünnepi jókívánságukért cserébe kisebb ajándékokat kaptak. Ehhez a szócsaládhoz tartozik a *kántáta* főnév is [1891], amely zenei műszóként az olaszból terjedt el, vö. olasz *cantata* 'kantáta'.

kantár [1571] Jövevényszó egy török nyelvből, vö. csagatáj *qantar* 'rövid gyeplő', *qantar-* 'rövid gyeplőre fogja a lovat', üzbég nyelvjárási *qantar* 'kantár'. A török szavak eredete tisztázatlan. Hangtani és alaktani okok miatt, illetve a szó kései felbukkanása okán a *kantár* átadásának ideje a honfoglalás utánra tehető, esetleg kun közvetítésre is gondolhatunk. A szó valószínűleg a magyarból került a németbe, vö. német *Kandare* 'feszítővas és álladzólánc', illetve a lengyelbe, vö. lengyel *kantar* 'kantár'.

kantin [1858] Német jövevényszó, vö. német *Kantine* 'laktanyában, hajón szeszes italt is mérő bolt, büfé'. A német szó a francia *cantine* 'kantin; iskolai, kórházi étkező', francia régi nyelvi 'borosüvegeket tároló pince' főnévre vezethető vissza, mely az olasz *cantina* 'föld alatti üreg; borosüvegeket tároló pince; bormérés, kantin' átvétele. A *kantin* szó az osztrák-magyar katonai nyelvből terjedt el. Kiveszöben lévő szó.

kántor [1314 tn. (?), 1527] 'az énekes szertartásokat énekszóval és orgonán kísérő egyházi alkalmazott' Latin jövevényszó, vö. latin *cantor* 'énekes', egyházi latin 'kórusvezető', hazai latin 'énekes; kántor; énektanár'. Ez a latin

canere 'énekel' ige származéka. Vallási műszó. Az iskolai oktatás 20. század közepi államosításáig a katolikus népiskolákban egyúttal kántorként működő tanítók is dolgoztak, erre utal a *kántortanító* összetétel [1878].

kánya [1138 tn. (?), 1470] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *kanja* 'kánya, ölyv', lengyel *kania* 'kánya', ukrán *кня* [kanya] 'egerészölyv'. A szláv szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. ófelnémet *huon* 'tyúk'. A *kánya* több tréfás értelmű szólásban előfordul, vö. *vigye el a kánya* [1789].

kanyarít [1636] Származékszó, a régi nyelvi *kanyar* 'kanyarodik, félkörben megfordul' ige [1808] *-ít* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A *kanyar* ige egy önállóan nem adatható szótó *-r* gyakorító igeképzős származéka. Szótöve összefügg *konyul* igénc szótövével. A *kanyar* ige kiterjedt szócsalád alapja. A *kanyarodik* [1767] *-odik* visszaható igeképzővel, a *kanyarog* [1802] *-g* gyakorító igeképzővel alakult. A *kanyar* főnév [1807] szóelvonással keletkezett az igékből.

kanyaró [1567] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *qaramuq*, oszmán-török *karamuk*, kirgiz *qaramdʒ*: 'egy fajta kiütéses betegség'. Ezek előzménye a török **qara* 'fekete' lehetett. A magyarba **qaramuq* vagy *qaramdʒ* alakban került. A *kanyaró* hangalak hangátvétellel keletkezett, talán éppen a *kanyarít* ige szócsaládjának mintájára, a szóvégi *ó* hangra vö. *apró*, *borsó*. Eredeti jelentése 'fekete himlő' lehetett. Napjainkban 'piros kiütéssel járó, járványos betegség' jelentésben él orvostudományi műszóként [1567 (?), 1835].

kaolin [1854] 'fehér, földszerű kőzet, a porcelán alapanyaga' Nemzetközi szó, vö német *Kaolin*, angol *kaolin*, francia *kaolin*: 'kaolin'. A franciából terjedt el az európai nyelvekben. Végső forrása a kínai *Kao-ling* tulajdonnév, tulajdonképpen 'magas hegy', amely egy porcelánföldben gazdag észak-kínai hegynek a neve. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

káosz [1791] Latin jövevényszó, vö. latin *chaos* 'a végtelen tér; az alakatlan őanyag, melyből a világmindenség létrejött', egyházi latin, hazai latin 'zűrzavar, összevisszaság'. A latin szó a görög *kháosz* 'a végtelen tér; az alakatlan őanyag, melyből a világmindenség létrejött' főnévre vezethető vissza, mely a görög *khájno* 'üresen tátong' ige származéka. A szócsaládhoz tartozó *kaotikus* 'az őállapotot illető; zűrzavaros' melléknév [1866] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *chaotisch*, angol *chaotic*, francia *chaotique*: 'kaotikus'. A melléknév elsősorban a németből került a magyarba, a szavégg latinosság eredménye.

kap [1237 tn. (?), 1513] Valószínűleg hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a hirtelen becsukódó száj által keltett zajt jelenítette meg. A szótó a *koppant* ige szócsaládjával függ össze; lehetséges, hogy ezen szócsalád tagjai a *kap* ige származékai. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más finnugor nyelvekben is előfordulnak, vö. vogul *χāplīn suj* 'kopogó zaj', finn *kopaa*- 'könyvedén felcsap; felugrik; recseg, ropog', *kopista*-, *koputta*- 'kopog; felugrik'. Származékai a *kapdos* [1553], *kapat* [1660 k.], *kapkod* [1768]. A *kikapós* származék [1776] a *kikapó* 'kicsapongó' melléknévi igenéből [1695] alakult *-s* melléknévképzővel. Megszilárdult ragos alakja a *kapásból* [1887]. A *kapóra jön* állandósult szókapcsolatban [1870] is használatos.

kapál [1456 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kopati* 'ás, kapál; kaparja, rugdossa a földet', szlovák *kopať* 'ás, kapál; rúg', orosz *копать* [kopaty] 'ás'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. litván *kapóti* 'kapál'. A *kapá* főnév [1138 tn. (?), 1395 k.] elvonás az igéből.

kápa [1138 tn. (?), 1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *cappa* 'egy fajta fejfedő', középkori latin, hazai latin *cap(p)a* 'köpeny, csuha, kámzsa'. A latin szavak eredete tisztázatlan. A magyar szó a hazai latin *sellicappa* 'nyeregkápa', tulajdonképpen 'a nyereg süvege' részfordításaként keletkezhetett. Szavunk a régiségben elsősorban a *nyeregkápa* összetételben [1395 k.] fordult elő. Zenei műszóként 'hegedűvonó egy része' jelentésben használatos [1912].

kapacitás [1662] 'befogadóképesség, teljesítőképesség' Latin jövevényszó, vö. latin *capacitas* 'befogadóképesség <szellemileg is>'. Ez a latin *capax* 'befogadóképes' melléknévre vezethető vissza, mely a latin *capere* 'fog, megfog' származéka. A szóvégi *s* ejtésére vö. *fakultás*. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *kapacitál* ige [1788] előzménye a hazai latin *capacitare* 'igyekszik rábíri valakit valamire'.

kapar [1566] Származékszó, a *kap* 'megfog' ige *-r* gyakorító igeképzős alakja, a képzésre vö. *csavar*. Eredeti jelentése 'megragad, megfog' lehetett. Mai jelentése szavunk korábbi 'karcol' [1566], 'kotor' [1616] jelentései, illetve a *karcol* ige hangalakjának mintájára jött létre. Származékai a *kaparász* [1720], *kapargál* [1788], *kaparint* [1834].

kapaszkodik [1520 k.] Származékszó, a *kap* 'megfog, megragad; valami után nyúl' ige -sz gyakorító és -*kodik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. Kialakulását a korábbi adatolható *ragaszkodik*, *támaszkodik* igék hangalakja is befolyásolhatta. A választékos 'ragaszkodik valamihez, valakihez; támaszt keres valakiben, valamiben' jelentés az eredeti 'fogózkodik' jelentésből alakult ki. Származéka a *kapaszkodó* [1818].

kapatos [1832] Származékszó, képzésmódja azonban bizonytalan. A szótó a műveltető igeképzős *kapat* 'elfogat; szoktat' (< *kap*). A képző pedig vagy az -s melléknévképző, mely *tilos* szavunkban is megtalálható, vagy pedig az -ós melléknévképző, melyben az -ó melléknéviigenév-képző, vö. *pirítós* (< *pirít*). A magyarázatot megnehezíti az is, hogy a *kapat* és a *kapatos* között nincs jelentéstanai összefüggés. Az alapszónak azonban létezik italozással kapcsolatos jelentése, vö. *bekap* '(szesz italból) iszik' [1850].

kapca [1380 k.] 'harisnya helyett viselt, lábfejre tekert ruhadarab' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *kopitca* (többes szám) 'egy fajta lábbeli', horvát-szerb nyelvjárási *kŕpica* 'nemezsből készült harisnyaféle; lábszárvédő kapca', *kopitica* 'kis pata', szlovák nyelvjárási *kopytce* (többes szám) 'gyapjú szárharisnya, bocskorkapca gyapjúból', orosz régi nyelvi *копытыце* [kopityce] 'egy fajta lábbeli'. A szláv szavak előzménye a szláv **kopyto* 'pata' lehetett. A *kapca* kiveszőben van, ma elsősorban a *szorul a kapcája* 'szorongatott helyzetben van' kifejezésben használatos.

kapcabetyár [1869] 'csirkefogó, kisszerű gazember' Összetett szó, melynek előtagja a *kapca* 'rongy', utótagja pedig a *betyár* főnév. A lekicsinylő értékű előtag feltehetőleg az egykori betyártársadalom iránti megvetést fejezi ki.

kapiskál [1900] Olasz jövevényszó, vö. olasz *capisco*, északolasz *capisso*, *capisciu*: 'értem'. Ez az olasz *capire* 'felfog, megért' ige egyes szám 1. személyű alakja. A magyar szó belseji *s* jelenlétét a szó északolasz nyelvjárásokban élő hangalakja magyarázza. A *kapiskál* valószínűleg a Lombardiában szolgáló katonák közvetítésével kerülhetett a magyarba, és meghonosodásában minden bizonnyal szerepet játszott a latinból származó régi nyelvi *kapial* 'ért, megért' ige is [1759]. A *kapiskál* a bizalmas társalgási nyelv szava.

kapitalista [1794] Nemzetközi szó, vö. német *Kapitalist*, angol *capitalist*, francia *capitaliste*: 'tőkés, kapitalista'. A németből terjedt el az európai nyelvekben. A német szó a német *Kapital* 'tőke' főnév származéka. A szócsalád másik nemzetközi tagjára, *kapitalizmus* szavunkra [1884] vö. német *Kapitalismus*, angol *capitalism*, francia *capitalisme*: 'tőkés társadalmi rendszer, kapitalizmus'. Ez a franciából terjedt el. A francia szó a francia *capital* 'tőke' származéka. Végző soron mindkét szó a latin *caput* 'fej' főnévre vezethető vissza. Közgazdasági és politikai műszók.

kapitány [1458 u.] Vándorszó, vö. német *Kapitän*, középfelnémet *kapitän* francia *capitaine*, olasz *capitano*, cseh *capitán*: 'százados; hajóskapitány; <sportnyelvben> csapatkapitány'. Forrásuk a középkori latin *capitaneus*, *capitanus*, *capitanus* 'kapitány', mely a latin *caput* 'fej' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban az olasz és a német közvetítette. A magyarban elsőként 'katonai alakulat parancsnok' jelentésben adatolható, napjainkban főként 'hajóparancsnok' [1585] és 'csapatkapitány' [1884] jelentésekben használatos.

kapituláció [1615] 'fegyverletétel' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *capitulatio* 'fejezetek jegyzéke', hazai latin 'egyezkedés; várfeladás'. A szócsalád igei tagja a *kapitulál* [1703]. Eredetére vö. középkori latin *capitulare* 'fejezetekre oszt; egyezményt, szerződést köt', hazai latin 'meghódo!'. A latin szavak a latin *capitulum* 'szakasz, fejezet' főnév származékai.

káplán [1254 tn. , 1517] 'segédlelkész' Vándorszó, vö. német *Kaplan*, francia *chapelain*, olasz *cappellano*, szlovén *kaplan*, cseh *kaplan*: 'káplán'. Forrásuk az egyházi és középkori latin *cap(p)ellanus* 'Szent Márton palástjának őrzője; egyéb ereklyék őrzője, udvari pap, írnok, titkár'. A magyarba különböző nyelvek közvetítették. Vallási műszó.

káplár [1664 (?), 1665] 'tizedes' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *koprŕl*, német régi nyelvi *capral* 'káplár'. A német szó az olasz *caporale* 'ugyanaz; felügyelő', olasz régi nyelvi 'parancsnok, főtisztviselő' főnévre vezethető vissza, mely az olasz *capo* 'fej; főnök' származéka. A magyar *káplár* hangalak hangátvetéssel alakult. A régi katonai műnyelv szava.

kapli [1884] 'a cipőfelsőrész elülső, kemény része' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *káppm* 'sapka', tiroli *kappl* 'ugyanaz; a kemény fedele; a cipő orrát merevítő bőr', bajor-osztrák régi nyelvi és nyelvjárási *kappen* 'bőrből való könyökvédő a ruhán; cipő orrát erősítő bőr'. A bajor-osztrák szó a német *Kappe* 'sapka; kupak, fedél, bura' főnévre vezethető vissza. A magyar -li végződésre vö. *celli* szavunkat. Ipari műszó.

kapocs [1395 k. (?), 1450 k.] Belső fejlemény, amely esetleg elvonással keletkezett a *kapcsol* ige alapján [1551]. Ez utóbbi származékszó, alapszava a *kap* ige, végződése pedig gyakorító képző, a képzésre vö. *kuksol*, *roncsol*. Elképzelhető azonban az is, hogy a *kapocs* főnév jött létre korábban a *kap* igetőhöz járuló *-cs* névszóképzővel, vö. *habarcs*. Ebben az esetben a *kapcsol* a *kapocs -l* igeképzős származéka. A *kapcsol* elsőként 'zsákmányul ejt; eltulajdonít' jelentésben adatolható. Mai, igen kiterjedt köznyelvi használata egy 'megkap, belekap valamibe' > 'egymásba akaszt, összefűz' jelentésváltozás alapján értendő.

kápolna [1270 tn., 1372 u.] 'istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület, épületrész' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin *cap(p)ella* 'Szent Márton köpönyege; e köpönyegnek mint ereklyének az őrzőhelye, kápolna'. Ez a latin *cappa* 'egy fajta fejfedő, köpeny (eredetileg csuklyás köpeny)' főnévre vezethető vissza. A magyar hangalak *ll* > *In* elhasonulással keletkezett, vö. *angolna*. A *capella* jelentése a középkori latinban sokáig ingadozott.

kapor [1329 tn. (?), 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *kopръ*, horvát-szerb *kopar*, szlovák *kôpor*, ukrán *кпун* [krip], *кпону* [kropu] (birtokos eset): 'kapor'. A szláv szavak eredete tisztázatlan.

káposzta [1336 tn., 1395 k.] Szlovén vagy szlovák jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *kapûsta*, *kapûszta*, szlovák *kapusta*: 'káposzta'. A szláv nyelvekben a középkori latin *composita* 'savanyú káposzta', tulajdonképpen 'az, ami össze van rakva' és az őfelnémet *chapuz* 'fejes káposzta' keveredésével keletkezhetett. Névszói származéka a *káposztás* [1336 tn., 1524–1526].

kappan [1347 tn. (?), 1405 k.] 'herélt kakas' Német jövevényszó, középfelnémet *kappân*, német *Kapaun*: 'herélt kakas'. A német szó a népi latin **cappo*, **capponem* (tárgyeset) 'ugyanaz' vagy a francia *capon* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A szó a gúnyos (*vén*) *kappan* 'nök körül legyeskedő idősebb vagy nemileg erőtlen férfi' kifejezésben is használatos.

káprázik [1666] Ismeretlen eredetű. A szöveg valószínűleg képző, de az alapszó nem világos. A 'képződik' jelentés [1830] jelentésváltozással keletkezett az eredeti 'vibráló képek jelennek meg előtte' jelentésből.

kapri [1548] 'egy fajta fűszer' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *crîppero*, *crîpperi* (többes szám), *capper*, *cîpari* (többes szám), *caparo*: 'kapri, kápri <fűszer>'. Az északolasz szó a görög *kápparisz* 'a kapri cserje bimbója' főnévre vezethető vissza. Fűszernek a növény még ki nem nyílt bimbóját gyűjtötték. A magyarba az olasz többes számú alak került. A szó az adriai kereskedelem révén került a magyarba. Ma a *kapribogyó* összetétel használatos.

kapric [1794] 'szeszély; kispárna' Német jövevényszó, vö. német *Kaprice* 'szeszély', ausztriai német *Kapriz* 'ugyanaz'. A német szó a francia *caprice* 'ugyanaz; durcáskodás; furcsa ötlet; múló rajongás, futó szerelem; capriccio <zenei műszóként>' átvétele, mely az olasz *capriccio* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a bécsi németből került. A *kapric* 'kispárna' jelentése [1904] a régi nyelvi *kapricpárna* 'kispárna' [1909] előtagjának önállósulásával keletkezett. A *kapricpárna* az azonos jelentésű ausztriai német *Kaprizpolster* 'ugyanaz' részfordítása. Kiveszőben van.

kapszli [1803] 'gyutacs' Német jövevényszó, vö. német *Kapsel* 'tok, tartó, hüvely, gyutacs'. A német szó a latin *capsula* 'tartó' főnévre vezethető vissza, mely az azonos jelentésű latin *capsa* származéka. Az osztrák-magyar hadsereg révén terjedt el a magyarban. Ma a bizalmas társalgási nyelv szava, de műszaki műszóként 'kupak' jelentése is használatos.

kapta [1430 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kopito* 'pata; kaptafa', szlovák *kopyto* 'ugyanaz', orosz *копыто* [kopito] 'pata'. A szláv szavak előzménye a szláv **kop-* 'ás; kapál' lehetett, vö. *kapál*, és tulajdonképpen azt a testrészt jelöli, mellyel a ló kaparja a földet. A 'kaptafa' jelentés hasonlóságon alapul, a magyarban elsőként ez a jelentése adatolható. A szó 'minta, sablon' jelentése későbbi [1598]. Napjainkban elsősorban a *kaptafa* összetételben használatos.

káptalan [1372 u.] 'tanácsadó papi testület' Latin jövevényszó, vö. latin *capitulum* 'rövid részlet felolvasása a Bibliából; az a hely, ahol a szerzetesek és kanonokok összegyűlnek, gyűlés, zsinat, káptalan'. Ez a latin *caput* 'fej' származéka. A szó egyházi jelentései azzal függnek össze, hogy a szerzetesek, kanonokok gyűlésének elején fel szoktak olvasni a Bibliából és a regulákból egy-egy fejezetet. A magyar *káptalan* hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett. A szó végződésének megszilárdulását a *-talan* fosztóképző befolyásolta. A *káptalan* történeti 'hiteles hely' jelentése [1458 u.] a magyarországi káptalanok és konventek jogszolgáltató tevékenységének nyelvi nyoma. A középkori Magyarországon ugyanis magánsemélyek az elidegenítést tartalmazó jogügyletre való szándékukat a káptalan vagy konvent előtt szóban adták elő, és az ügyletről az adott ki oklevelet. A *káptalan* a szólásokban a tudás jelképeként fordul elő [1790], vö. *nem káptalan a feje* 'nem tarthat észben mindent'.

kaptár [1264 tn., 1357] Német jövevényszó, vö. ófelnémet *chaftsre*, *chafteri* 'kaptár, méhkas', középnémet *käftter* 'kis kamra, alvófülke; rekesz'. A német szó a latin *captorius* 'fogásra alkalmas; vadászatra idomított' főnév átvétele. A magyar szó belseji *p* hangzöcserével jött létre. A szó a 11–13. században német telepesek révén került a nyugati középnémet nyelvjárásokból a magyarba.

kaptat [1762] Származékszó, a *kap* ige *-tat* műveltető igeképzővel ellátott alakja, a képző gyakorító funkciót tölt be, mint más, mozgást jelentő igéken is, vö. *vágtat*. A *kaptat* elsőként 'szoktat' jelentésben adatható, napjainkban 'meredek úton fölfelé kapaszkodik' jelentésben használatos [1767]. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó. Névszói származéka a *kaptató* [1792].

kapu [1009 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *qapu*, hvárezmi *qapu*, *qapuy*, oszmán régi nyelvi *kapu*: 'kapu'. A török szavak előzménye a török **qap-* 'bezár' ige lehetett. A *kapu* eredetileg az egykori határvédelmi rendszer átkelőhelyeit jelentette, majd ezek megszűnésével általánosabb jelentést nyert.

kapucíner [1869] Német, közelebbről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *kapuziner* 'kevés tejjel kevert feketekávé'. A német szó az olasz *cappuccino* 'ugyanaz; kapucinus' átvétele. A 'szerzetes' > 'sötét kávé' jelentésfejlődésnek az az alapja, hogy a kevés tejjel kevert kávénak olyan a színe, mint a kapucinusok sötétbarna ruhájának. A német eredetű szó kiveszőben van. Helyette az utóbbi évtizedekben a *kapuccsínó* terjedt el, mely közvetlenül az olaszból származik.

kapucinus [1602] 'a ferencesek egyik ágához tartozó szerzetes' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Ordinis Capucinatorum* 'a kapucinusok rendjéből való, kapucinus', *Cappucini* (többes szám) 'csuklyás barátok', hazai latin *patres capucini* 'ugyanaz'. A latin szó az olasz *cappuccino* 'kapucinus barát' főnévre vezethető vissza, mely az olasz *cappuccio* 'csuklya' származéka. A kapucinusok viselte hegyes csuklya alakjára és színére utal a *kapucinusmadár* [1902] és a *kapucinusvirág* [1932] összetételek előtagja.

kapucni [1520] Német jövevényszó, vö. német *Kapuze*, német régi nyelvi *kapuz*, tiroli *kapütz*: 'csuklya, kapucni', régi nyelvi 'lehajtható lebernyegekkal ellátott utazókalap'. A német szó az olasz *cappuccio* 'csuklya, kámsza; sapka; fedő, kupak' főnévre vezethető vissza. A *-ni* végződésre vö. *fecni*, *lokni*.

kapzsi [1506 k.] Származékszó, a *kap* 'zsákmányol' ige *-si* melléknévképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *buksi*. A képző *s* mássalhangzója később zöngésült, vö. *tömzsi*. A *kapzsi* elsőként a főnévi 'zsákmány' jelentésben adatható, eredetileg mégis 'mohón anyagi javakat gyűjtő' jelentésű melléknév lehetett [1705], főnévi jelentése pedig másodlagosan alakult ki.

kar¹ [13. század eleje] 'kórus' Latin jövevényszó, vö. latin *chorus* 'körtánc, táncoló és éneklő csoport; sereg, csoport; építőkövek helyzete', középkori latin, egyházi latin 'az énekesek helye a templomban; sereg, csoport'. A latin szóvégi *-us* nyelvünkben lekopott, vö. *advent*. A *kar* nyelvünkben elsőként 'összesség <angyaloké>; testület' jelentésben adatható, és ma elsősorban iskolai műszóként használatos. A *karzat* szó [1830] nyelvújítás kori származék.

kar² [1254 tn. (?), 1372 u.] 'felső végtag' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *qar* 'kar', kirgiz *qard* 'ugyanaz', csuvas *χur* 'két rőf'. A magyarba **qar*, vagy talán **qard*, **qaru* hangalakban kerülhetett. A *kar* 'valamely tárgynak, szerkezetnek kinyúló része, támla' jelentése [1585] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A *karol* nyelvújítás kori szó [1814].

kár [1370 tn. (?), 1372 u.] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *kvar* 'elromlás, megromlás; kár, veszteség', horvát-szerb régi nyelvi 'mezei kár', szlovén *kvar* 'kár, hátrány'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A mássalhangzó-torlódás feloldására a szláv szó belseji *v* nyelvünkben kiesett, vö. *szent*. A *károsít* származék [1522] *-ít* műveltető igeképzővel, a *károsul* [1750] pedig *-ul* visszaható igeképzővel alakult.

karabély [1627] 'egy fajta fegyver' Vándorszó, vö. német *Karabiner*, francia *carabine*, olasz régi nyelvi *carabina*, spanyol *carabina*, cseh *karabina*: 'karabély'. A franciából terjedt el. A francia szó a francia régi nyelvi *carabin* '(rövid csövű puskával felszerelt) katona' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német és az olasz, esetleg a francia közvetítette. A szóvégi *l* (*ly*) megjelenése elhasonulással magyarázható, vö. *lengyel*. Katonai műszó.

karácsony [1138 tn. (?), 1450 k.] Déli szláv, valószínűleg bolgár jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *кравун* [kracsun] 'némelyik vidéken a Gergely-naptár szerinti június 21-e, másutt egy karácsony körüli nap mint a nyári, illetve a téli

napforduló ünnepe’, macedón nyelvjárási *крачун* [kracsun] ’karácsony’. A szláv szavak előzménye a szláv **korč-* ’lép, átlép’ lehetett, a jelentéskéjlődés ’lépő, átlépő’ > ’fordulónap, napforduló’ lehetett. A magyarba a keleti egyház műszavaként került a Balkánról.

karácsonyfa [1846] Német mintára keletkezett összetétel (*karácsony* + *fa*), vö. német *Weihnachtsbaum* ’karácsonyfa’ (*Weinacht* ’karácsony’ + *Baum* ’fa’). A karácsonyfa-állítás szokása a 19. században német mintára terjedt el, elsőként a felsőbb társadalmi rétegekben.

karaj¹ [1517 tn., 1519] ’szelet’ Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *krajb* ’valaminek a széle, partja, vége; ország, terület’, horvát-szerb *kraj* ’szegély, szél; vég; vidék, táj, ország’, szlovák *kraj* ’valaminek a széle, vége; vidék, táj; haza’, orosz *край* [kraj] ’valaminek a széle, pereme; vidék, táj, ország’. A szláv szavak eredetére vö. szláv **krojiti* ~ **krajati* ’vág, szeg’. Nyelvünkben a *karaj* elsőként ’valaminek a széle, kertülete’ jelentésben adatolható, napjainkban elsősorban ’(kenyér)szelet’ jelentésben használatos [1792]; *karéj* alakban is ismert, vö. *paraj*. Ez eleinte a patkó alakban lemetszett (kenyér)szeletre vonatkozhatott. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

karaj² [1912] ’egy fajta hús’ Jelentéskülönüléssel keletkezett a *karaj*¹ ’szelet’ főnévből. Az elnevezés az így jelölt húsféle jó szeletelhetőségével és alakjával magyarázható, de létrejöttében a német *Karree* ’(sertés)karaj’ magyarázásának szándéka is szerepet kaphatott. A német szó a francia *carré* ’négyzet; karaj’ átvétele.

karakán [1800 k.] Szóhasadással keletkezett a *kolokán* ’egy fajta szúrós vízínövény’ főnévből. Az elnevezés alapja a növény tulajdonságainak és a karakán ember jellemvonásainak hasonlósága lehetett, emberi tulajdonságot jelölő szó a növénynévből keletkezett *mimóza* is.

karakter [1577] ’jellem’ Latin jövevényszó, vö. latin *character* ’bélyegző, bélyeg; sajátosság, jelleg’, hazai latin ’tiszt, hivatal’. A latin szó a görög *καρκτήρ* ’véső, metsző szerszám; nyomat, bélyeg’ főnévre vezethető vissza. A *karakter* nyelvünkben elsőként ’szám; betű; írásjel’ jelentésben adatolható, mely jelentés – elsősorban angol hatásra – mára a számítástechnika műszavává vált. A *karakter* ’jellem, jellemvonás’ jelentése későbbi [1771]. A *karakter* kiterjedt szócsalád alapja lett, a sajtónyelvi *karakterizál* ’jellemmez’ [1795] a középkori és a hazai latin *characterizare* ’leír, jellemmez’ átvétele. A *karakterisztikus* ’jellegzetes, jellemző’ melléknév [1796] eredetére vö. hazai latin *characteristicus* ’jellemző, tipikus’. A választékos társalgási nyelv szavai.

kárál [1510 k.] Hangutánzó eredetű. A szótó hangalakja elnyújtott, éneklő jellegű állati és emberi hangokat jelenít meg. A tő a *karaityol*, *károgo* szavak szótövével azonos. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. A *kárál* nyelvünkben elsőként ’örül, örvend’ jelentésben adatolható, ez a jelentés névátvitellel keletkezett a ’(tyúk) rekedtes, elnyújtott hangot hallat’ jelentésből [1604]. Szavunk rosszálló értelemben ’folyton (panaszkodva) fecseg’ jelentésben [1808] is használatos.

karalábé [1664] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *kehrerabi*, *kehrarawi*, bécsi német *kohlerrabi*, *kholarami*, hazai bajor-osztrák *kalarabi*, német *Kohlrabi*: ’karalábé’. A német szó az azonos jelentésű olasz *cavolo rapa*, olasz nyelvjárás *cauliravi* ’ugyanaz’ főnévre vezethető vissza. A magyar *karalábé* hangalak hangátvétellel jött létre. A szlovák *kaleráb*, román nyelvjárás *călarabă*: ’karalábé’ a magyar szó átvételei.

karám [1620] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Török jövevényszó, vö. baraba tatár *qoram* ’udvar; udvar, amelyben állatokat tartanak’, tatár nyelvjárás *qurum* ’náddal, vesszővel körülkerített, fedetlen hely a legelő háziállatok védelmére’. Ezek előzménye a török **qord-* ’körülvesz <védekezés céljából>, óv’ lehetett. A magyarba **qoram* alakban kerülhetett. A szót feltehetőleg az állattenyésztéssel kapcsolatos kifejezésként vettük át. E magyarázat ellen szól viszont, hogy nyelvünkben a *karám* legkorábbi ’házikó, kunyhó’ jelentése nem utal állattartásra. 2. Német vagy szlovák jövevényszó, vö. korai újfelnémet *kram* ’szerszámós bódé, kunyhó’; szlovák *krám* ’szatócsbolt; limlom’, szlovák régi nyelvi, nyelvjárás ’bányászok, favágók, szénégetők által készített alkalmi szálláshely’. A német szó tisztázatlan eredetű, a szlovák szó a német átvétele. A magyar hangalak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldására jött létre. E szerint a magyarázat szerint a *karám* a ’házikó, kunyhó’ jelentésű szóból vált állattenyésztési műszóvá.

karambol [1845] Nemzetközi szó, vö. német *Karambol* ’vörös biliárdgolyó’, német régi nyelvi ’karambol <a biliárdjátékban>’, bécsi német *karambol* ’ugyanaz; összeütközés, közlekedési karambol’, francia *carambole* ’vörös biliárdgolyó’, spanyol *carambola* ’karambol; vörös biliárdgolyó; zürzavar; hazugság’. A szó a spanyolban jött létre a spanyol *carambola* ’a <Kelet-Indiában honos> karambolfa gyümölcse’ főnévből. A franciából terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

karamell [1834] 'égetett cukor; az ebből készült édesség' Nemzetközi szó, vö. német *Karamel*, francia *caramel*, portugál *caramelo*: 'karamell'. A portugálban jött létre a portugál *caramelo* 'jégcsap' főnévből, mely a középkori latin *calamellus* 'csövecske, nádacska' szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Az 'égetett cukorból készített cukorka, édesség' jelentésű *karamella* [1932] szintén nemzetközi szó, mely olasz közvetítéssel került a magyarba. Elterjedésére vö. német *Karamelle*, olasz *caramella*, román *caramela*: 'karamella'.

karaoke [1994] 'amatőr énekesek műsora, akik népszerű dalokat adnak elő rögzített kísérezőzenére' Japán jövevényszó, vö. *karaoke* 'ugyanaz'. A japán szó a japán *kara* 'üres' melléknév és az *oke(sutora)* 'zenekar' főnév összetétele. Az összetétel utótagja az angol *orchestra* 'zenekar' átvétele. Az angol szó a görög *orkhésztra* 'az énekeket és táncokat előadó kórus helye az ókori attikai színházban' főnévre vezethető vissza, mely a 'táncol' jelentésű görög *orkheomai* ige származéka. A japán szó tulajdonképpen 'csupán a zenekar' jelentéssel bír. A *karaoke* zenei műszó.

kárász [1199 tn. (?), 1395 k.] 'apró, magas hátú édesvízi hal' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *karaš*, horvát-szerb nyelvjárási *karas*, szlovák *karas*, orosz *караш* [karaszj]: 'kárász'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. Mivel a déli szláv adatok viszonylag későiek, elképzelhető, hogy a szót a déli szláv nyelvek a magyarból vették át.

karát [1558] 'egy fajta súlyegység' Vándorszó, vö. német *Karat*, francia *carat*, olasz *carato*, cseh *karát*, orosz *карам* [karat]: 'karát'. Végső forrása a görög *kerátion* 'szarvacska; a szentjánoskenyérfa szarv alakúan hajlott termése; kis súly'. Az elnevezés alapja az, hogy az igen kis súlyok mérésére a szentjánoskenyér magvait használták. A Földközi-tenger térségében az arab *qīrrāt*, *qīrāt* 'drágakövek és arany mérésére szolgáló súlyegység' közvetítésével terjedt el. A magyarba elsősorban a német, vagy talán az olasz közvetítette. Ékszeripari műszó. Gyakori származéka a *karátos* [1558].

karattyol [1456 k.] Hangutánzó eredetű. A szótó hangalakja elnyújtott, éneklő jellegű állati és emberi hangokat jelenít meg. A tő a *kárál* és a *károg* igék tövével azonos. A szöveg játssi gyakorító igeképző. A bizalmas társalgási nyelv szava.

karaván [1778] Nemzetközi szó, vö. német *Karawane*, francia *caravane*, olasz *carovana*, olasz régi nyelvi *caravana*: 'karaván'. Az olaszból terjedt el. Az olasz szó az újperzsa *kārwan* 'vonuló tevesor; kereskedelmi utazók vonuló csoportja' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

karbantart [1918] Összetett szó, melynek előtagja a *kar*² főnév *-ban* határozóragos alakja, utótagja pedig a *tart* ige. Ebben az összetételben a *kar*² főnév 'állapot, helyzet' jelentésű [1456 k.]. A szó a *jó karban hagy* [1629], *jó karban van* [1630] kifejezések alapján jött létre.

karbid [1895] 'egy fajta vegyület' Német jövevényszó, vö. német *Karbid* 'fémek szénvegyülete; kalciumkarbid'. A német szó tudatos szóalkotással keletkezett a latin *carbo* 'szén' szóból a vegyészeti szaknyelvben általános *-id(e)* képzővel. Vegyipari műszó.

karbunkulus [1513] 'egy fajta drágakő' Latin jövevényszó, vö. latin *carbunculus* 'kis darab szén, parázs; vörös színű drágakő; szétterjedő tüzes kelevény', tudományos latin 'csoportos furunkulus, darázsfészek'. Ez a latin *carbo* 'szén' származéka. A *karbunkulus* 'vörös színű drágakő' jelentésben elsősorban a nyelvjárásokban használatos, de a köznyelv is ismeri. Orvosi műszóként 'több tályogból összeálló kelés' jelentésben [1533] ismeretes.

karcol [1550 k.] Német jövevényszó, vö. német, középfelnémet, korai újfelnémet *kratzen*, hazai bajor-osztrák *krötsn* 'karcol'. A német szó germán eredetű, vö. svéd *kratta* 'ugyanaz'. A magyar *karcol* hangalak hangátvétéssel keletkezett, talán a *harcol*, *hurcol* féle szavak mintájára. Az elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelvben is ismert *karcos* 'ki nem forrott bor' [1702] a *karcol* igéből jött létre a *dacol* : *dacos* féle szópárok mintájára. Az ásványtani műszóként is használatos *karc* [1805 (?), 1809] nyelvújítás kori elvonás eredménye.

karcsú [1574] Ismeretlen eredetű. A szóvégi *-ú* talán melléknéviigenév-képző. A *karcsú* melléknév a *karcsú*, *mint a nádszál* szóláshasonlatban is használatos.

kard [1319 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy iráni nyelvből, valószínűleg az alánból, vö. oszét *kard* 'kés, szablya, kard'; vö. még középperzsa *kārd* 'kés'. Az oszét szó indoeurópai eredetű, vö. óind *kartari* 'vadászkész'. Szavunk tulajdonképpen keleti vándorszó. A *kard* sportnyelvi 'kardvívás' jelentése [1904] a *kardvívás* összetétel előtagjának önállósulásával keletkezett. Származékai a *kardos* [1319 tn., 1560 k.], *kardoskodik* [1573]. A román *coardă*, régi nyelvi *cordă*: 'kard, szablya' a magyar szó átvétele.

kardigán [1953] Nemzetközi szó, vö. angol *cardigan*, francia *cardigan*, olasz *cardigan*: '(ujjas vagy ujjatlan) kötött mellény vagy zakó; kötött női kosztümkabát'. Az angoltól terjedt el, ahol tudatos szóalkotás eredménye J. Th. Brudenell, *Cardigan* grófjának [1797–1868] nevéből. A magyarba elsősorban az olasz és a francia közvetítette.

kardinális¹ [1372 u.] 'bíboros' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *cardinalis (episcopus)* 'bíboros', tulajdonképpen 'fő püspök', középkori latin, hazai latin *cardinalis* 'kardinális'. Ez a latin *cardinalis* 'fő, sarkalatos' melléknévre vezethető vissza, vö. *kardinális* 'sarkalatos'. A magyar szó szövégi *s*-ének ejtésére vö. *ámbitus*. Ma a *bíboros* szó az elterjedtebb. Vallási műszó.

kardinális² [1708] 'sarkalatos' Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *cardinalis* 'fő, sarkalatos', tulajdonképpen 'a sarkalatos pontot képző'; vö. még: német *kardinal* 'fő, kiváló'. A latin szó a latin *cardo* 'sarokvas, ajtósarok; sarokpont, fordulópont' főnévre vezethető vissza. A szövégi *-s* ejtésére vö. *brutális*. A választékos társalgási nyelv szava.

karfiol [1664] Német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *karfiol*, alemán *kardifiol*, *karifiol*, német régi nyelvi *cavolifiorsamen*, ausztriai német *Karfiol*: 'karfiol'. A német szó az azonos jelentésű olasz *cavolfiore*, tulajdonképpen 'kelvirág' főnévre vezethető vissza.

karhatalom [1838] Német mintára keletkezett összetétel (*kar²* 'felső végtag' + *hatalom*), vö. német *Brachialgewalt* 'karhatalom'. A német szó a német *brachial* 'testi, kézzel fogható, a karhoz tartozó' és a német *Gewalt* 'nyers erő' főnevek összetétele. A német szó előtagja a latin *brac(c)hialis* 'a karhoz tartozó' átvétele.

kárhozik [1372 u.] Latin mintára keletkezett származékszó, vö. latin *damnare* 'elítél, bűnösnek mond, kárhozott', *damnari* 'elítéltetik, bűnhődik, kárhozatra jut'. A latin szó a latin *damnum* 'veszteség, kár; bírság, bűnhődés' főnévre vezethető vissza. A magyar *kárhozik* a *kár* főnév *-hozik* igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *szomjúhozik*. A szó belseji *z* hangot a régiségben *sz*-nek is ejtették. Főnévi származéka, a *kárhozat* [1372 u.] *-at* főnévképzővel alakult, további származékai a *kárhozott* [1372 u.], *kárhozotat* [1416 u.], *kárhozatos* [1495 e.]. Elsősorban a szépirodalomban használatos szavak.

karika [1357 tn., 1416 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótőnek talán kicsinyítő képzős alakja. A szótő *kerül* igénk szótővének mély hangrendű párjával azonos, vö. *karingós* (< *kacsaringós*). A szó alaki felépítése és a képző szerepe tisztázatlan. A horvát-szerb *karika*, és a román nyelvjárási *cărică*: 'kőr, karika' a magyar szó átvételei.

karikacsapás [1762] Összetett szó, melynek előtagja a *karika*, utótagja pedig a *csapás* főnév. Az összetétel keletkezése egy 19. század végi gyermekjátékra vezethető vissza, ennek során ugyanis a gyerekek gyengéd ütésekkel, csapásokkal hajtották a karikát. Szavunk elsősorban a *megy, mint a karikacsapás* szóláshasonlatban használatos.

karikatúra [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Karikatur*, angol *caricature*, olasz *caricatura*: 'torzkép'. Az olaszban 'erőltettség, mesterkedtség; megrakás, felrakás <hajóba, kocsiba>' jelentése is van. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *caricare* 'megterhel; eltúloz' származéka. A *karikaturista* főnév [1902] szintén a szócsalád tagja. Elterjedésére vö. német *Karikaturist*, francia *caricaturiste*, olasz *caricaturista*: 'karikaturista'. A magyarba elsősorban az olasz vagy a német közvetítette, a szöveg latinisítás eredménye. Művészeti szakkifejezés.

karima [1545] Nyugati vagy keleti szláv jövevényszó, vö. felsőszorb *kroma* 'szél, perem, szegély', lengyel *kroma* 'nagy karéj <kenyér>', ukrán nyelvjárási *крома* [kroma] 'válaszfal, közfal'. A szláv szavak talán indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *rama* 'oszlop'. A magyar *karima* hangalakja *o > i* elhasonulással keletkezett, vö. *harisnya*.

karmantyú [1708] 'karvédő' Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, alapszava *kar²* 'felső végtag' főnevünk lehet. A szó alaktani felépítésére hatással lehetett *sarkantyú* szavunk. A *karmantyú* elsőként 'hosszú ruhaujj a kesztyű szerepében' jelentésben adatolható. Ma elsősorban történettudományi műszóként 'lovagi öltözéken a kart védő lemez' [1810] és műszaki szakszóként 'csőnek a másik cső beillesztését megkönnyítő kitáguló része' [1929] jelentésben használatos.

karmazsin [1458] 'kissé kékes árnyalatú élénkpiros szín' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *carnesèn, carnagion, carmascinu*, olasz *chermisi*: 'karmazsin; karmazsinvörös'. Az olasz szó az arab *qirmizi* 'karmazsinvörös' melléknévre vezethető vissza. Ma vegyészeti műszóként él.

karmelita [1559] 'egy fajta szerzetesrend' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *Carmelitae* (többes szám) 'karmeliták', hazai latin *Carmelitae (calceati)* (többes szám) '(sarus) karmeliták', *Carmelitae (discalceati)* (többes szám) '(sarutlan)

karmeliták', *carmelita* 'karmelita barát'. A latin szó a történelmi Palesztinában levő Karmel-hegy latin *Carmelus*, *Carmel* nevére vezethető vissza. Itt telepedett le tíz társával Berthold kalábriai szerzetes lovag, a rend alapítója, 1156-ban.

kármin [1784] 'egy fajta piros' Vándorszó, vö. német *Karmin*, holland *karmijn*, francia *carmin*, olasz *carmin*, orosz *кармин* [karmin]: 'kármin'. Forrásuk az azonos jelentésű középkori latin *carminium*, *carminum*, mely szövegyüléssel keletkezett az arab *qirmiz* 'karmazsin' és a latin *minium* 'hegyi cinóber, természetes minium' alapján. A magyarba az olasz és a német közvetítette.

karmol [1749] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -l gyakorító igekepzővel ellátott alakja. A szótó bizonytalan, esetleg hangutánzó-hangfestő eredetű, és összefügghet *karistol* és talán *korhad* igénk tövével. A szó belseji *m* mozzanatos igekepző. A *karom* nyelvújítás kori elvonás az igéből [1835].

karnevál [1799] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *carnevale*, északolasz *karnevál*: 'farsang, karnevál'; vö. még német *Karneval* 'ugyanaz'. Az olasz szó az olasz régi nyelvi, nyelvjárási *carnelevare*, *carnelevale* 'a húsétel elhagyása <bőjti időszakban>' főnévre vezethető vissza, a népetimológia egy latin *Carne vale!* 'Hús(étel), isten veled!' mondatot érthetett bele. Nyelvünkben a szó Csokonai Dorottyája révén válhatott népszerűvé. A választékos társalgási nyelv szava.

karnis [1789] Német jövevényszó, vö. német *Karnies* 'párkány, párkányzat, koszorúállvány <az építészetben>, perem, díszítőlécz, pártázat <az asztalosiparban>', német régi nyelvi *kornis* 'ugyanaz', ausztriai német *Karniese* 'függönytartó rúd', ausztriai német nyelvjárási *karnische* 'ugyanaz'. A német szó az olasz *cornice*, északolasz *cornise*: 'keret, ráma; perem, szegély; párkány' főnévre vezethető vissza. A *karnis* szó többszörös átvétellel került a magyarba.

karó [1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *qaznuq*, oszmán-török *kazık*, tatár *qazd'q*: 'karó'. Ezek előzménye a török **kaz-* 'ás' lehetett. A magyarba **qaruq* vagy **qard'q* alakban került. A szóvégi török *q* a nyelvfejlődés során nyelvünkben magánhangzóvá vált, vö. *apró*. A *karó* az iskolai nyelvben 'elégtelen érdemjegy' jelentésben is használatos.

káró [1787] 'a francia kártya piros négyzettel jelzett színe' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *carreau* 'kis négyszög, kocka; káró'; vö. még: német *Karo* 'ugyanaz'. A francia szó a népi latin **quadrellum* 'kis négyzet' főnévre vezethető vissza, mely a latin *quadrum* 'négyzet' származéka. A magyar szó belseji *á* a német szó ejtémódját követve alakulhatott ki. Kártyanyelvi műszó.

károg [1585] Hangutánzó eredetű. Hangalakja elsősorban a varjú és a holló rekedtes hangját jeleníti meg. A szótó azonos *kárál* és *karattyol* igénk szótövével, a szóvégi -g gyakorító igekepző. Hasonló hangalakú és hasonló jelentésű szavak más nyelvekben is vannak, vö. latin *crocare*, német *krächzen*, *krähen*: 'károg'. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló *károg* szavunk 'vészt jóslóval beszél' jelentésben is használatos [1759].

kárókatona [1519] 'egy fajta vízimadár' Bizonytalan eredetű. Talán török jövevényszó, vö. török **qara qatna* 'egy fajta madár'. A szerkezet első tagja a török *qara* 'fekete' melléknévre vezethető vissza. Esetleg vö. még: csagatáj *gotan* 'pelikán', modern ujjur *godan* 'hattyú', ezek a *gödény* eredetije lehetnek. A magyarázatot az nehezíti meg, hogy a török nyelvekben nem mutatható ki ilyesféle összetétel, a **qatna* szóból pedig nehezen vezethető le hangtanilag a magyar összetett szó utótagja.

káromol [1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -l kezdő-mozzanatos igekepzővel ellátott alakja. A szótó bizonytalan, talán hangutánzó-hangfestő eredetű, esetleg összefügghet *károg* igénnel. A szó belseji *m* szintén kezdő-mozzanatos igekepző lehet. A *káromkodik* [1470] vagy ennek a szótónek -*kodik* gyakorító-visszaható igekepzős származéka, vagy pedig a *káromol* igéből keletkezett a szó belseji *l* elhagyásával és a -*kodik* gyakorító-visszaható képzővel.

karosszéria [1929] Nemzetközi szó, vö. német *Karosserie*, angol *carrosserie*, francia *carrosserie*: 'kocsiszekrény', a franciában 'kocsigyártás, kocsigyártó műhely' is. A franciából terjedt el, ahol a francia *carrosse* 'fogat, kocsi' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német közvetítette, a szóvég latinosság eredménye.

-károz(ik)/kérez(ik) [1621] Gyakorító igekepző. Elemei a mozzanatos -*k* és a gyakorító -*r* és -*z*. Ómagyar kori eredetű, ritka, a mai nyelvben teljesen elavult toldalék. Csak egy-két származékban fordul elő, pl. *futkároz*, *sütkérez(ik)*.

kárpit [1395 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *carpita* 'a régi viselethez tartozó női szoknya; ágyterítő; durva, bolyhos gyapjuszövet', *carpéta* 'szoknya'. Az olasz szó eredete tisztázatlan, talán a középkori latin *carpita* 'bolyhos, tömöttre szőtt kelmefajta' közvetítésével került az olaszba. A tévesen birtokos személyjelnek vélt szövégi *a* elhagyására vö. *kolbász*.

karrier [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Karriere* 'vágatás; életpálya', francia *carrière* '(ló- vagy kocsiverseny-) pálya; életpálya', olasz *carriera* 'ugyanaz'. Az olaszból és a franciából terjedt el. A francia szó az óprovanszál *carriera, carreira* 'pálya, út' főnévre vezethető vissza, mely a kései és középkori latin (*via*) *carraria* 'kocsival járható (út)' átvétele. A magyarba a francia és a német közvetítette. A szócsalád tagja *karrierista* [1951] és *karrierizmus* [1951] főnevünk is. A *karrierista* elterjedésére vö. német *Karrierist*, olasz *carrierista*, orosz *карьерист* [karjeriszt]: 'karrierista'. A *karrierizmus* elterjedtségére vö. német *Karrierismus*, olasz *carrierismo*, orosz *карьеризм* [karjerizsm]: 'karrierizmus'. Mindkét főnév német és talán orosz közvetítéssel került nyelvünkbe.

karszék [1565] 'karosszék' Összetett szó, melynek előtagja a *kar* 'karfa', utótagja pedig a *szék* főnév. Az előtag jelentése tulajdonképpen 'karfával ellátott'. Egyéb elnevezésére vö. *karosszék* [17. század]. Hasonló szemléletű elnevezésekre vö. német *Armsessel* 'karfás szék', *Armstuhl* 'ugyanaz', francia *siège à bras* 'ugyanaz'. A *karszék* ma már kissé régies szó.

karszt [1884] Német jövevényszó, vö. német *Karst* 'kopár, vízben szegény mészkőből, gipszből álló hegység; karsztvidék'. A német szó a Dinári-hegység északi részét alkotó, túlnyomóan karsztos mészkőből felépült Karszt-hegység német *Karst* nevéből köznevesült. Földtani műszó.

kartács [1607 (?), 1649] 'egy fajta lövedék' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *cortatschen* (többes szám), bajor-osztrák *kartätschn*, német *Kartätsche*: 'golyókkal és vasdarabokkal töltött, vékony tűzéri lövedék'. A német szó az angol régi nyelvi *cartage* 'lövedékhüvely' átvétele. Végző soron a latin *charta* 'papír; levél' szóra vezethető vissza. A katonai jelentés kialakulásának az az alapja, hogy a kartáctöltést eleinte papírhüvelybe helyezték. Katonai műszó.

kartárs [1845] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melynek előtagja a *kar* 'kórus; testület' főnév, utótagja pedig a *társ* főnév. Az összetétel tulajdonképpeni jelentése 'társ ugyanabban a testületben'. Nyelvújítás kori szó.

kártékony [1607] Összetett szó, melynek előtagja a *kár* főnév, utótagja pedig a *tékony* 'elvégző, művelő' melléknévi igenév. A csupán összetételekben előforduló *-tékony* származékszó, a *tesz* ige *te-* töváltózatának *-ékeny* melléknévképzővel ellátott alakja. A szó kialakulását a latin *damnificus* 'kárt okozó' szó is befolyásolhatta.

kartell [1807] Német jövevényszó, vö. német *Kartell* 'valamely iparág vállalkozóinak szövetsége; pártszövetség, választási blokk; egyezmény, egyezség', német régi nyelvi *cartel(l)* 'lovagi torna rendjét szabályozó írott egyezmény; párbajra hívó levél; hadifoglyok, szökevények kicserélésére vonatkozó megállapodás'. A német szó a francia *cartel* 'ugyanaz; vállalatok szövetsége' átvétele, mely az olasz *cartello* 'ugyanaz; feliratos tábla; nyilvános hirdetmény, plakát' kölcsönzése. Végző soron a latin *charta* 'papír; írás, irat, levél; könyv' főnévre vezethető vissza. A *kartell* nyelvünkben elsőként adatolható jelentése 'párbajra kihívó levél'; napjainkban 'valamely iparág vállalatának szövetsége' jelentésben használatos [1891]. Közgazdaságtani műszó.

karthauzi [1816] 'egy fajta szerzetesrend' Német jövevényszó, vö. német *Kartause* 'karthauzi kolostor', ez az azonos jelentésű középkori latin *Cartusia* átvétele. A latin szó a franciaországi Mészkő-Alpok egy csoportjának nevére, a *Chartreuse* földrajzi névre vezethető vissza. Szent Brunó reimsi kanonok itt alapította meg 1084-ben a rendet. A szó magyar *karthauzi* hangalakja szövégi *e > i* hangzócserevel jött létre. A napjainkban használatos 'karthauzi rend; karthauzi szerzetes' jelentés [1839] úgy alakulhatott ki, hogy a szövégi *i*-t tévesen képzőnek vélték. Vallási műszó.

kártol [1606] 'csomós nyersanyagot fellazít, szálakra bont' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *karten*, német *karden*: 'kártol'. A német szó a német *Karde* 'mácsonya (bogáncsféle gyomnövény), ennek vacokpelyvái mint kártoló eszköz; pamutkártoló gép' főnév származéka, végző soron a latin *carduus* 'bogáncs' főnévre vezethető vissza. Textilipari műszó.

karton [1612 (?), 1736] 'egy fajta pamutszövet' Német jövevényszó, vö. középnémet, schleswigi *kartun*, szász *kartō'n*: 'karton', német *Kattun* 'egy fajta pamutszövet'. A német szó a holland *katoen* 'ugyanaz; gyapot' főnévre vezethető vissza, ennek forrása az arab *qūṭn, qūṭun*, spanyolországi arab *qoṭon*: 'gyapot'. Az arabok a 9. században terjesztették el a gyapot termesztését és felhasználását Andalúziában és Szicíliában. Textilipari műszó.

karton² [1800 (?), 1808] 'kartonpapír' Német jövevényszó, vö. német *Karton* 'kéreg(papír); papírdoboz; (fal)festmény vázlata; pótlap <könyvben>'. A német szó az azonos jelentésű francia *carton* átvétele, mely a latin *charta* 'papír; írás, irat, levél; könyv' főnévre vezethető vissza.

kartoték [1917] Nemzetközi szó, vö. német *Kartothek*, francia *cartothèque*, olasz *cartoteca*: 'adatnyilvántartó (rendszer), kartoték'. Az olaszban 'térképtár' jelentése is van. Forrása a görög *karthotéke* 'irattartó' összetétel (*kártész* 'papírlap' + *théke* 'tartó'). A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kártya [1495 k.] Vándorszó, vö. német *Karte*, francia *carte*, olasz *carta*, horvát-szerb *karta*, orosz *карта* [karta]: 'karton(papír); játékkártya; térkép'; vö. még: latin *charta*, *carta* 'papirusz; ügyirat, akta; levél', középkori latin, hazai latin 'pergamén; papír'. A latin szó a görög *kartész* 'papirusz, papiruszlap' főnévre vezethető vissza. A 'játékkártya' jelentés az olaszban jött létre az azonos jelentésű *carte da gioco* szó szerkezetből. A magyar szó belseji *ty* a *hártya* szó mintájára alakult ki. A magyarba a latin, az olasz és a német közvetítette.

karvaly [1222 tn., 1395 k.] Jövevényszó, talán török eredetű, vö. kun *qdr̄nyly*, oszmán-török *karğı*: 'karvaly'. Ezek előzménye a török **qdr̄* 'szürke' melléknév lehetett. A magyarba a szó **qdr̄nyly* alakban kerülhetett. A török *d'* a magyarban *a* hanggá alakult, vö. *sajt*. A török *y* magyarban való *l*, *ly* hanggá alakulása nem világos. Az írásos adatokban a *karvaly* szó számos alakban előfordul, ami arra utal, hogy a török szót többször – esetleg a honfoglalás előtt is – átvette nyelvünk. A román *corol* 'karvaly' a magyar szó átvétele.

kas [1131 tn. (?), 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *košb* 'kosár', horvát-szerb *koš* 'ugyanaz, papírkosár; varsa; fonott kukoricakas', szlovák *kôš* 'kosár; méhkas', orosz nyelvjárási *косу* [kos] 'kúp alakú kosár, mellyel halat és madarat fognak'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *qualum* 'fonott kosár', *quasilus* 'kosárka'. Nyelvünkben a *kas* elsőként 'varsaszerű halászeszköz' jelentésben adatható. Napjainkban elsősorban 'méhkas' jelentésben él [1131 (?), 1468], de a nyelvjárásokban 'nagyobb kosár' [1405 k.], a bányászatban pedig 'szállítókos' jelentésben is használatos [1891]. Régi származéka a *kaska* [1152 tn., (?), 1797].

kása [1138 tn. (?), 1510 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kaša* 'liszthabarék; pép, erősen szétfőtt valami; dara', szlovák *kaša* 'kása; habarék; sűrűn folyó anyag', orosz *каша* [kasa] 'ugyanaz; zúrzavar', orosz régi nyelvi 'katonák ebédje, illetve ebédlőhelye'. Ezek szláv eredetűek; vö. még: litván *košti*: 'szűr'. Tréfásan a *fújja a kását* 'horkol' szólásban is használatos. Származéka a *kásás* [1388 tn. (?), 1529].

kaskavál [1683] 'egy fajta sajt' Román jövevényszó, vö. román *cașcaval*: 'kemény juhsajt'. A román szó az azonos jelentésű oszmán-török *kaşkaval* átvétele, mely az olasz *caciocavallo* 'körte alakúra sajtolt délolasz tehénsajt', tulajdonképpen 'ló alakú sajt' főnévre vezethető vissza. Kereskedelmi műszó.

kasmír [1810] 'finom gyapjúszövet' Nemzetközi szó, vö. német *Kaschmir*, angol *cashmere*, francia *cachemire*: 'kasmír'. Forrásuk az India és Pakisztán közötti *Kashmir* tartomány neve (ma *Jammu and Kashmir*). Egykoron itt készült a kasmírkecske pehelyszőréből a híres és drága kasmírszövet, amely a 19. század elején került Európába. A szó a franciából terjedt el, de tisztázatlan, hogy a magyarba melyik nyelv közvetítette.

kastély [1263 tn., 1416 u.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *kaštěl*, *castěl*, *castel*, olasz *castello*: 'vár; kastély'. Az olasz szó a latin *castellum* 'ugyanaz; erőd' főnévre vezethető vissza. A magyar *Keszthely* városnév ugyanehhez az etimológiához tartozik.

kasza [1138 tn. (?), 1395 k.] Szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *kosa* 'kasza', horvát-szerb *kosa* 'ugyanaz; kaszavas mint szücsszerszám', orosz *коса* [kosza] 'kasza'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A *kasza* szó eredetileg a szénagyűjtés szakszókincséhez tartozott. A gabonaféléket korábban sarlóval aratták, ezt a kasza csak a 19. században szorította ki. Származékai a *kaszál* [1330 tn. (?), 1510], *kaszálás* [1330 tn. (?), 1590], *kaszás* [1336 tn. 1510], *kaszáló* [1533].

kaszabol [1770] Származékszó, az elavulóban lévő *kaszab* 'mészáros' [1520 tn., 1693] főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *kaszab* oszmán-török eredetű szó, mely talán a horvát-szerbből is nyelvünkbe került. Eredetére vö. oszmán-török *kasap*, oszmán-török régi nyelvi *kasab* 'ugyanaz'; vö. még: horvát-szerb *kasap* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az azonos jelentésű újperzsa *qaşşāb* átvétele, mely az arab *qaşşāb* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A *kaszabol* a tréfás 'vág, vagdal' jelentésben is él.

kászalódik [1575] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ódik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szótó tisztázatlan eredetű. A szó belseji *l* gyakorító igeképző. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kaszárnya [1704] 'laktanya' Vándorszó, vö. német *Kaserne*, bajor-osztrák *kasarm*, francia *caserne*, olasz *caserma*, horvát-szerb *kasarna*: 'kaszárnya'. A franciából terjedt el, a francia szó a középkori francia *caserne* 'őrszoba' folytatása, mely végső soron a népi latin **quaderni* (többes szám) 'négyesével, négyenként; együtt, összesen négy' számnévre vezethető vissza. A magyarba az olasz és a bajor-osztrák közvetítette, a szlovéni *a* német átvételre utal, vö. *cérna*. Kiveszőben van.

kaszinó [1791] Nemzetközi szó, vö. német *Kasino*, francia *casino*, olasz *casino*: 'kaszinó'. Az olaszból terjedt el. Az olasz szó jelentéskülönüléssel keletkezett az olasz *casino* 'kis vidéki ház, villa; bordély; gyűlés' főnévből, ez a 18. század második felében az olasz klubházak szokásos elnevezése volt. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Kártyanyelvi műszóként 'egy fajta kártyajáték' jelentésben is használatos [1854].

kaszni [1813] 'szekrény; láda' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *kástl* 'szekrény; láda', bécsi német *kästn* 'szekrény', német *Kasten* 'láda; doboz; szekrény; börtönzárka; kocsiszekrény'. A német szó germán eredetű, vö. gót *kas* 'edény, tartály'. A szlovéni mássalhangzó-torlódás feloldására vö. *cetli* szavunkat. A *kaszni* nyelvjárási *kasztli* változatának igei *bekasztliz* 'bebörtönöz' származéka [1911] elsősorban a tolvajnyelvben használatos.

kassza [1704] Vándorszó, vö. német *Kasse*, francia *caisse*, olasz *cassa*, szlovén *kasa*, orosz *касса* [kaszsa]: 'kassza'. Az olaszból terjedt el, ahol a latin *capsa* 'tartó, tok, láda, szekrény' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német és talán az olasz közvetítette. A kiveszőben lévő *kasszíroz* 'pénzt beszéd, behajt' [1796] az azonos jelentésű német *kassieren* átvétele.

kaszt [1806] 'szigorúan elkülönült társadalmi csoport' Nemzetközi szó, vö. német *Kaste*, francia *caste*, portugál *casta*: 'kaszt'. A portugálból terjedt el, ott jelentéskülönüléssel keletkezett a portugál *casta* 'faj, rokonsági ág, kaszt' főnévből. A nemzetközivé vált jelentés úgy alakult ki, hogy a szót az indiai merev társadalmi tagozódásra vonatkoztatták. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

katakomba [1694] 'őskeresztények föld alatti titkos temetkezési helye' Latin jövevényszó, vö. kései latin *catacumba* 'sírbolt, kripta', hazai latin 'föld alatti rejtékely'. A latin szó a görög *katá* '-nál, -nél; alatt' és a latin *tumba* 'sír' összetétele. Történettudományi műszó.

katalán [1573] 'spanyolországi népcsoport' Latin, közelebből középkori latin jövevényszó, vö. középkori latin *Catalanus* 'katalán ember'. A latin szó eredete tisztázatlan. Nyelvünkben a latin szótó honosodott meg, miként *dán* szavunk esetében is.

katalógus [1559] 'jegyzék, katalógus' Latin jövevényszó, vö. latin *catalogus* 'felsorolás, lista', hazai latin 'lajstrom, jegyzék'. A latin szó az azonos jelentésű görög *katálogosz* főnévre vezethető vissza. A szlovéni *-s* ejtésére vö. *ámbitus*. A szócsalád igei tagja, *katalogizál* igénk [1842] a német *katalogisieren* 'jegyzékbe vesz, katalogizál' átvétele. A német ige görög mintára jött létre a német *Katalog* 'katalógus' főnévből. A tudomány nyelvében használatos szó.

katáng [1395 k.] 'egy fajta kórós növény' Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsák *katayan* 'vad cikória, salátakatáng', vö. még: türkmén *qatanjir* 'egy fajta növény'. Ezek előzménye a török **qat* 'bogyó' *-yan* névszóképzős alakja lehetett. A szlovéni *g* másodlagos járulékhang, vö. *puszpáng*. Elsősorban a *katángkóró* összetételben [1585] fordul elő.

katasztrális [1787] '1600 négyszögöl' Nemzetközi szó, vö. német *Katastral*, francia *cadastral*, olasz *catastale*: 'katasztrális'. Az olaszból terjedt el, ahol a bizánci görög *katasztikhon* 'lajstrom, lista', tulajdonképpen 'sorról sorra' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette; a szlovéni latinizáció eredménye. Államigazgatási műszó a szócsalád főnévi tagja, *kataszter* '(községi) telekkönyv, a földadó nyilvántartási könyve' szavunk [1843]. Ennek elterjedésére vö. német *Kataster*, francia *cadastre*, olasz *catasto*, olasz régi nyelvi *catastro*: 'kataszter'. Az európai nyelvekben szintén az olaszból terjedt el. A magyarba a német közvetítette.

katasztrófa [1815] Latin jövevényszó, vö. latin *catastrophā* 'fordulat, fordulópont a cselekményben', hazai latin *catastrophā*, *catastrophe* 'fordulat; rosszra fordult dolog'. A latin szó a görög *katasztrófē* 'fordulat, fordulópont a cselekményben' főnévre vezethető vissza. A szócsalád melléknévi tagja, *katasztrófális* melléknevünk [1924] a német

katastrofal 'végzetes, félelmetes' melléknév átvétele. A német melléknév a német *Katastrophe* 'katasztrófa' főnév származéka. A szóvégtől a magyarban latinizálódott.

katedra [1517] 'tanári dobogó' Latin jövevényszó, vö. latin *cathedra* 'ülöhely, (karos)szék', egyházi latin 'szék; tanszék; szószék', hazai latin 'szék, szószék; katedra'. A latin szó a görög *kathédra* 'ülöhely, (karos)szék' főnévre vezethető vissza. Iskolai műszó.

katedrális [1888] 'székesegyház' Belső fejlemény. A régi nyelvi *katedrális templom* szókapcsolat jelzőjének önállósulásával keletkezett. A szókapcsolat latin mintára létrejött részfordítás, vö. középkori latin, egyházi latin *ecclesia cathedralis* 'katedrális', tulajdonképpen 'püspöki székhely'. A választékos társalgási nyelv szava.

kategória [1723] Latin jövevényszó, vö. latin *categoria* 'állítás, állítmány, meghatározás', hazai latin 'osztály, faj'. A latin szó a görög *katēgoría* 'szemrehányás, feddés, vád; állítás, állítmány, meghatározás' főnévre vezethető vissza. A kiterjedt szócsalád tagja *katēgorikus* 'ellentmondást nem tűrő' melléknévünk is [1796]. Ez a latin *catēgoricus* 'a kategóriához tartozó' átvétele. A *katēgorizál* 'osztályoz, kategóriákba sorol' ige [1891] nemzetközi szó; elterjedésére vö. német *katēgorisieren*, angol *katēgorize*, francia *catēgoriser*: 'katēgorizál'. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A választékos társalgási nyelvben és a tudomány nyelvében használatos szavak.

katékizmus [1553] 'hittani ismereteknek kérdés-felelet formájában való rövid összefoglalása' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *catechismus* 'hittankönyv', hazai latin 'hitoktatás'. A latin szó a görög *katēkhiszmōsz* 'tanítás, tan' főnévre vezethető vissza. A *katékizmus* rövidebb elnevezése a *káté* főnév [1802], mely szórövidüléssel keletkezett a *katékizmus* főnévből. Vallási műszók.

katicabogár [1861] Összetett szó, melynek előtagja a *Katalin* személynév becéző *Katica* változata, utótagja pedig a *bogár* főnév. Más, nyelvjárási változatokra vö. *katibogár* [1843], *katalinkabogár* [1865], *katica* [1894].

katlan [1521] Szláv, valószínűleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kotlina* 'nagy üst; völgykatlan', szlovák *kotlina* 'völgykatlan', szlovák nyelvjárási 'kazánüreg', ukrán nyelvjárási *kitлина* [kitlina] 'völgykatlan'. A szláv szavak előzménye a szláv **kotьlь* 'üst' lehetett. A magyar *katlan* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel és a birtokos személyjelnek vélt szövégi *a* elhagyásával jött létre, vö. *beszéd*. A *katlan* 'egy fajta sütésre használatos eszköz' jelentése [1521] a népnyelvben él, de a köznyelv is ismeri. Földtani jelentései későbbiek: 'tűzhányó krátere' [1835], 'hegykatlan, völgykatlan' [1806].

katolikus [1570] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *catholicus* 'egyetemes; katolikus'. A latin szó a görög *katholikōsz* 'egyetemes, általános' melléknévre vezethető vissza. A latin szó Szent Ágoston óta vonatkozik az egész világra kiterjedő, ezért 'egyetemes', római központú egyházra. A kiterjedt szócsalád tagja választékos *katolizál* igénk [1766] is, mely a német *katholisieren* 'katolikus hitre tér vagy térít' átvétele. A *katolicizmus* 'a katolikus vallási tanok összessége' [1823] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Katholizismus*, angol *catholicism*, francia *catholicisme*: 'katolicizmus'; vö. még: egyházi és hazai latin *catholicismus* 'ugyanaz'.

katona [1273 k. tn., 1436] Valószínűleg olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *cattano* 'várúr, kisebb hatalommal rendelkező hűbérúr'. Az olasz szó az azonos jelentésű középkori latin *cataneus* átvétele, mely a latin *capitaneus* 'nagyságban kiemelkedő' szó származéka. A rövid *t-t* tartalmazó magyar hangalak az északolasz ejtémódot tükrözi. A *katona* nyelvünkben elsőként 'helytartó' jelentésben adatható, napjainkban elsősorban 'fegyveres erő rendfokozat nélküli tagja' jelentésben használatos [1844], a rangok megnevezéseinek leértékelődésére vö. *hadnagy, úr*. A lengyel *katan, katana* 'öreg katona' a magyar szó átvétele.

kátrány [1661] Oszmán-török jövevényszó, mely a horvát-szerbből és a románból is nyelvünkbe került, vö. oszmán *katran* 'kátrány', vö. még: horvát-szerb *katran* 'ugyanaz', román *catran* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó az újperzsa *qatṛān* 'kátrány; gyanta' főnévre vezethető vissza, mely az arab *qatṛān* 'kátrány' átvétele.

kattog [1673] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a tárgyak, eszközök, szerkezetek gyors egymáshoz ütődésének hangját, a zakatoló hangjelenségeket jeleníti meg. A szótól a *kotor* és a *kutat* igék szótövével függ össze. A szövégi -g gyakorító igeképző. A kiterjedt szócsalád *kattant* [1810] tagja -nt mozzanatos igeképzővel, a *kattan* [1865] -n mozzanatos igeképzővel, a *kattint* [1960] pedig -int mozzanatos igeképzővel alakult.

kátyú [1421] Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadással keletkezett a nyelvjárási *kotú* 'pocsolya' [1408 tn. (?), 1768] főnévből. A szó belseji *t > ty* hangváltozásra vö. *csengettyű* szavunkat.

kaucsuk [1826] Német jövevényszó, vö. német *Kautschuk* 'kaucsukfa tejszerű nedve; a gumigyártás alapanyaga'. A német szó az azonos jelentésű francia *caoutchouc* főnévre vezethető vissza. A francia szó forrása egy dél-amerikai indián nyelv, vö. kecsua *cáuchuc* 'bizonyos trópusi növények tejszerű nedve'.

káva [1057 tn. (?), 1535] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Alán jövevényszó, vö. oszét *kaw*, *kawš* 'sövénykerítés'. Az oszét szó eredete tisztázatlan. 2. Latin jövevényszó, vö. *cavea* 'bekerített, védett terület; tartó, kalitka, méhkas; kerítés, sövénykerítés'. A latin szó a középkori latinban keveredhetett a latin *cava* 'mélyedés; vájat mint határjel' főnévvel. A latin szavak a görög *kojlosz* 'üres, üreges' melléknévre vezethetők vissza. Mindkét magyarázat hangtani nehézségekbe ütközik. A *káva* eredeti jelentése nyelvünkben 'kerítés' lehetett. Ma elsősorban 'kútkáva' jelentésben használatos [1235–1270].

kavar [1669] Származékszó, egy önállóan nem adathozható szótó *-r* gyakorító igeképzővel ellátott alakja, a képzésre vö. *csavar*. A szótó ismeretlen eredetű, a hangrendi párhuzam alapján összefügghet a *kever* igével. Jelentései a *kever* ige jelentéseinek mintájára keletkeztek, de részben a *csavar* és a *zavar* igék jelentései is befolyásolták. Származéka a *kavarog* [1669].

kávė [1628] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *kahve* 'kávė'. Az oszmán-török szó az azonos jelentésű újperzsa *qahwe* átvétele, mely az arab *qahwa*, arab nyelvjárási *qahwe*: 'kávė; bor' főnévre vezethető vissza. Végso forrása a kávécserje őshazájának, az Abesszınia délnyugati részén fekvő *Kaffa* vidéknek a neve. Ugyanazén szócsaládba tartozik a *koffein* főnév [1882], amely a német *Koffein* 'ugyanaz' átvétele.

kávėház [1709] Összetett szó, melynek elótagja a *kávė*, utótagja pedig a *ház* főnév. Az összetétel kialakulását a német *Kaffeehaus* 'kávėház' főnév is befolyásolta.

kaverna [1880] 'barlang; kóros üreg a szervezetben' Nemzetközi szó, vö. német *Kaverne*, angol *cavern*, francia *caverne*: 'barlang; üreg a szervezetben'; vö. még: latin, hazai latin *caverna* 'barlang, lyuk', tudományos latin 'kóros üreg a szervezetben'. A latinból terjedt el. A latin szó a latin *cavus* 'üreges, barlangos' melléknév származéka. A magyarba szintén a latin közvetítette. Ma elsősorban orvostudományi műszóként használatos.

kaviár [1783] Nemzetközi szó, vö. német *Kaviar*, angol *caviar*, olasz *caviare*, olasz régi nyelvi *caviaro*: 'kaviár'. Az olaszból terjedt el. Az olasz szó az azonos jelentésű oszmán-török *havyar* főnévre vezethető vissza, mely az újperzsa *hāvayār* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'halikrát hordó' átvétele. A kaviár a levantei kereskedők révén került Európába. A szót a magyarba elsősorban a német közvetítette.

kavics [1211 tn. (?), 1565] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Hangrendi átcapással keletkezett a *kó* főnév *kövecs* származékából. 2. Származékszó, a *kova* főnév *-cs* kicsinyítő képzős alakja. Mindkét magyarázat alaktani és hangtani nehézségekbe ütközik. Eredeti alakja *kovacs* lehetett, a második szótág *i* hangjára vö. *golyóbis*, *hamis*. Származéka a *kavicsos* [1211 tn. (?), 1792].

kazah [1816] 'közép-ázsiai sztyeppelakó, török nyelvű nép' Nemzetközi szó, vö. német *Kasache*, francia *kazakh*, orosz *казах* [kazah]: 'kazah'. A szó forrása egy török nyelv lehetett, vö. kirgiz *qazaq* 'ugyanaz', tulajdonképpen szabad, független ember; nomád'. Az oroszából terjedt el az európai nyelvekben.

kazal [1330 tn. (?), 1463] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *kozol* 'szalma- vagy szénakazal'. Ez a szlovák *kozol* 'kecskebak' főnévre vezethető vissza. A 'takarmányrakás' jelentés a 'kecskebak' > 'szárítóállvány' jelentéseken keresztül fejlődött.

kazamata [1613] 'erődítések pincészerű helyisége' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. északolasz *casamatta* 'kazamata; várbörtön; bunker'; vö. még: német *Kasematte* 'kazamata; <hadihajón> páncélozott lövegállás', korai újfelnémet 'sötét barlang'. Az olasz szó eredete bizonytalan, talán népetimológias szóalkotással keletkezett az olasz *casa* 'ház' és *matta* 'hamis' szavak összetételével. Történettudományi műszó.

kazán [1615] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *kazan* 'üst; zárt terű fémtartály <gőzgépeknél>', tulajdonképpen 'ami ki van vájva'. Ez az oszmán-török *kaz-* 'ás, kiváj' ige származéka.

kazár [1200 k. tn., 1805 e.] 'népvándorlás kori, török nyelvű népcsoport' Vándorszó, vö. ujjur *qasar*, újperzsa régi nyelvi *hazar*, bizánci görög *Kházaroj* (többes szám), középkori latin *Chazari* (többes szám), *Chaziri* (többes szám), orosz régi nyelvi *козапе* [kozape]: 'kazár'. A szó bizonytalan eredetű, talán a görög *kajszar* 'császár', illetve a latin *Caesar* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyarok már a honfoglalás előtt ismerték a *kazár* népvét, mely később elavult. Ma történettudományi műszóként használatos.

kazetta [1570] Talán olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *kaşéta* 'ládikó', *casetta* 'dobozka, kazetta', *caseta* 'ugyanaz'. Az olasz szó az olasz *cassa* 'kassza' kicsinyítő képzős származéka. Nyelvünkben a *kazetta* elsőként '(olvasztó)tégely' jelentésben adatható, ma elsősorban 'tárolódoboz <filmeké, hang- és videoszalagoké>' jelentésben használatos [1963].

kázus [1577] 'ügy, eset' Latin jövevényszó, vö. latin *casus* 'esés; eset; nyelvtani eset'. Ez a latin *cadere* 'esik' származéka. Nyelvészeti jelentése görög mintára alakult ki [1604], vö. görög *ptószisz* 'eset; esés; nyelvtani eset'. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re vö. *ámbitus*. Szaknyelvi jelentése mellett a bizalmas köznyelvben használatos; vö. *kázust csinál valamiből* 'felfújja'.

kebel [1186 tn. (?), 12. század vége] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'valaminek a belseje, zárt része' lehetett, ebből fejlődött a szó elsőként adatható '(szűkebb) közösség', illetve a szépirodalmi 'szív <mint az érzések jelképes helye>' [1527] jelentése. Napjainkban elsősorban 'mell' jelentésben [1372 u.] használatos. A *bekebelez* igei származék [1645] valószínűleg Geleji Katona István tudatos szóalkotása. Választékos irodalmi nyelvi szó.

kebelbarát [1840] Német mintára keletkezett összetétel (*kebel* + *barát*), vö. német *Busenfreund* 'kebelbarát' (*Busen* 'kebel' + *Freund* 'barát'). Napjainkban elsősorban bizalmas vagy gúnyos értelemben használatos szó.

kecmereg [1774] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -g gyakorító igeképzővel ellátott alakja, vö. *kavarog*. A szótó maga is származékszó, mely -r gyakorító igeképzővel alakult, vö. *kever*. Az abszolút tő talán hangfestő eredetű, melynek hangalakja a nehézkes, esetlen mozgást, késedelmeskedést, tétlenkedést jeleníti meg. A szó belseji *m* mozzanatos igeképző lehet. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kecsege [1395 k.] 'egy fajta édesvízi hal' Bizonytalan eredetű, talán vándorszó, vö. román *cegă*, bolgár *чуца* [csiga], szlovén *čiga*, lengyel *czeczuga*, orosz nyelvjárás *чечуга* [csecsuga] 'kecsege'. A vándorszó etimológiája is tisztázatlan. A hal neve a Duna vidékéről, talán egy szláv nyelvből terjedhetett el.

kecsegtet [1741] Származékszó, amely a régi nyelvi *kecseget* 'babusgat; csalogat' [1577] ige alapján keletkezett -tet műveltető igeképzővel. A *kecseget* hangutánzó eredetű, hangalakja a hívogatóra, csalogatóra alkalmazott nyelvcsettintést jeleníti meg. A szóvégi -get gyakorító-műveltető igeképző. A szótó a *ketyeg* ige szócsaládjával függhet össze. A *kecsegtet* a választékos társalgási nyelv szava.

kecses [1810] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, a régi nyelvi *kecs* [1791] -s melléknévképzővel ellátott alakja. A *kecs* szóelvonással keletkezett a *kecsegtet* 'vonz, bájol, csalogat' igéből [1741]. Nyelvújítás kori szavak.

kecske [1278 tn., 1395 k.] Vitattott eredetű. 1. Honfoglalás előtti török jövevényszó, vö. oszmán-török *keçi*, modern ujjur *käcki*, csuvas *kačaka*: 'kecske'. A törökben állathívogató szóból keletkezhetett, vö. modern ujjur *čigä čigä, či či či* <kecskehívogató szó>. A magyarba **käčkä* alakban kerülhetett át. 2. Belső fejlemény. Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -ke kicsinyítő képzős alakja. A régi nyelvi *kecseget* ige szótővével azonos szótó eredetileg állathívogató szó lehetett. A *kecske* szó más nyelvekben is állathívogató szóból jött létre, vö. német nyelvjárás *kitz, kitze, kitzi* 'kecske'.

kecskebéka [1632] Összetett szó, melynek előtagja a *kecske*, utótagja pedig a *béka* főnév. Az elnevezés alapja vagy a béka ugrándozó kecskére emlékeztető szökkenése, vagy a kecske és a béka hangja közötti hasonlóság lehetett.

kedd [1057 tn. (?), 1405 k.] Származékszó, a *két* számnév *ket* alakváltozatának -d sorszámnévképzővel ellátott alakja. A *kedd* hangalak a *keted* alakváltozathoz keletkezett a második magánhangzó kiesésével és *t* > *d* zöngésüléssel. A *kedd* eredeti jelentése 'a második nap' volt. A jelentésfejlődés talán szláv mintára következett be, vö. lengyel régi nyelvi *wtóry* 'második' > *wtorek* 'kedd'.

kedély [1829] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *kedv* főnévnek, illetve a főnév *ked* alakváltozatának *-ély* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőre vö. *erély*, *szentély*. A német *Gemüt* 'kedély, kedv, érzelem, lélek' magyarosítására alkották meg a nyelvújítás korában.

kedv [1219 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, ugor kori szótó feltehetőleg magyar képzéssel, vö. vogul *känt*, *kant*, osztják *kěnt*, *kānt*: 'harag'. Ezek előzménye az ugor **kěnts* 'kedv, hangulat' lehetett. A szó belseji **nt* > magyar *d* hangváltozásra vö. *fed*. A szóvégi *v* eredete tisztázatlan. A *kedv* eredeti jelentése 'tetszés, kívánság' lehetett. Származékai a *kedvel* [1219 tn. (?), 1372 u.], *kedvez* [1262 e. tn. (?), 1456 k.], *kedves* [1449 tn., 1456 k.], *kedvetlen* [1522], *kedveskedik* [1531], *kedvenc* [1804], *kedvezmény* [1832], megszilárdult ragos alakulata a *kedvéért* [1372 u.].

kefe [1552] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *kefe* 'lőszórból készült, zacskóhoz hasonló lóápoló eszköz; kefe'. Az oszmán-török szó eredete tisztázatlan. Nyelvünkben eredetileg a lóápolás fogalomkörébe tartozhatott. A *kefél* igei származék [1790] *-l* gyakorító igeképzővel alakult. Elsőként 'korhol, ócsárol' jelentésben adatható, de napjainkban elsősorban 'kefével tisztít' jelentésben használatos [1795]. Az argónyelvi 'közösül' jelentés [1923] német mintára alakult ki, vö. német *bürsten* 'kefével tisztít; káromkodik, üt; közösül'. A horvát-szerb nyelvjárási *kefa* és a szlovák *kefa*: 'kefe' a magyar szó átvételei.

kefir [1895] Nemzetközi szó, vö. német *Kefir*, angol *kefir*, francia *kéfir*: 'kefir'. Forrása talán egy kaukázusi nyelv lehetett, vö. mingrel *kipuri* 'tömlőben készített aludttej, savanyú tej', oszét *k'spu*, *k'spy* 'ugyanaz; ennek baktériumkultúrája'. A magyarba egy nyugat-európai világnyelv közvetítette.

kégli [1908] 'lakás' Német jövevényszó, vö. német nyelvjárási *kegel* 'egy fajta geometriai test; kuglibábu; a kocsmá előtti söntés jele; kocsmá', német argó 'lakás'. A német szó germán eredetű, vö. holland *keg* 'ék'. A magyarban elsőként 'rablóbarlang' jelentésben adatható, az argóból a bizalmas társalgási nyelvbe 'lakás' jelentésben [1908] került.

kegyed [1684] 'ön, maga <különösen nőhöz szólva>' Szóösszevonás eredménye. A régi nyelvi *kegyelmed* megszólításból [1479–1490] keletkezett. A szócsaláddhoz tartozik még a szintén régi nyelvi *kelmed* [1549 (?), 1557] és a *kend* [1549 (?), 1553] is. Ezek mindegyike írásbeli rövidítésforma volt. Eredetileg a magasabb társadalmi helyzetben állók megszólítására szolgáltak, később veszítettek értékükből, és végül lekicsinylő árnyalatúvá váltak. A *kend* és a *kelmed* mára elavultak, a *kegyed* kiveszőben van.

kegyelem [12. század vége] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-elem* névszóképzővel ellátott alakja. A szótó ismeretlen eredetű, kezdetben igenévszó lehetett, kiterjedt szócsalád alapja: a *kegyes* [a 13. század második fele] *-s* melléknévképzővel, a *kegyetlen* [1372 u.] *-tlen* fosztóképzővel alakult, mindegyik szónak további származékai jöttek létre: *kegyelmes* [1372 u.], *kegyelmesség* [1372 u.], *kegyelmez* [1416 u.], illetve *kegyesség* [13. század második fele], *kegyeskedik* [1747] *kegyetlenség* [1372 u.], *kegyetlenkedik* [1456 k.]. A *kegy* [1604] szóelvonással keletkezett a *kegyelem* főnévből a nyelvújítás korában, ennek származékai a *kegyel* [1808], *kegyenc* [1808], *kegyelet* [1841].

kehely [1416 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *kelch*, *kelech*, hazai korai újfelnémet *kelich*, német *Kelch*: 'kehely'. A német szó a latin *calix* 'ugyanaz; serleg' főnévre vezethető vissza. A magyar *kehely* hangalak a *kelyeh* alapján keletkezett hangátvétellel. A *kehely* 'a virág csészelevelei' jelentése [1790–1795] a tudományos latin *calix* 'ugyanaz' átvétele.

kehes [1533] Származékszó, a *keh* 'köhögés; igavonó állat egy fajta betegsége' [1550 k.] *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A *keh* hangutánzó eredetű, melynek hangalakja a köhögés hangját jeleníti meg. A *kehes* elsősorban 'kehben szenvedő <ló>' jelentésben használatos, de a bizalmas társalgási nyelv 'köhögős <ember>' jelentésben is ismeri [1533].

kéj [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kaj-* 'dűrög <nyírfajd>; bájol, varázsdalt énekel', osztják *kěj-* 'dűrög', *koj-* 'sorsot vet, jövendöl, varázsdalt énekel', zürjén *koj-* 'dűrög', lapp *gikká-* 'ugyanaz'. Ezek előzménye a finnugor **keje* vagy **kějʝ* 'dürgés; dűrög' lehetett. Nyelvünkben az ősi igenévszó főnévként él tovább. A *kéj* elsőként 'akarati; önkéntes hajlandóság' jelentésben adatható, mely a napjainkban használatos 'gyönyör' jelentésből [1611] alakult ki, vö. *kény*. A *kéjes* [1805], *kéjeleg* [19. század eleje], *kéjenc* [1835] származékok a nyelvújítás korában keletkeztek.

kék [1216] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *kök*, kun *kök*, csuvas *kōvak*: 'ég; kék, zöld'. Ennek továbbképzett származékaiból való a *kökény* és a *kököröcsin* növénynev. Az átvett török nyelvi alak **kōik* lehetett, melyből elsőként a *kēik*, majd a *kék*, illetve a ma nyelvjárásainkban használatos *kik* hangalak fejlődött. Főnévi

jelentésének kialakulására vö. *fehér, fekete*. Származékai közül a *kéklík* [1268] *-l* gyakorító igeképzővel, a *kékít* [1585] *-it* műveltető igeképzővel alakult. A *kékítő* [1807] nyelvújítás kori származék.

kékharisnya [1837] 'a művészetekbe, tudományokba belekotnyeleskedő tudálékos nő' Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*kék* + *harisnya*), vö. német *Blaustrumpf*, angol *bluestocking*, francia *bas-bleu*: 'kékharisnya'. Az angoltól terjedt el. A tréfás szóalkotás 1750 körül keletkezett, annak alapján, hogy egy alkalommal Benjamin Stillingfleet botanikus a szokásos fekete helyett kék gyapjúharisnyát viselt Elizabeth Montague irodalmi szalonjában. A magyarba az angol és a német közvetítette.

keki [1908] Nemzetközi szó, vö. német *Khaki*, angol *khaki, khakee*, francia *kaki*: 'sárgásbarna szövet', a német kivételével 'keki színű' is. Az angoltól terjedt el, ahol a hindusztáni *khākī* 'poros, földszínű' melléknévre vezethető vissza. Végző forrása az újperzsa *hāk* 'por, föld'. A magyar *keki* hangalak az angol szó helytelen kiejtésére vezethető vissza, lehetséges azonban, hogy a *kaki* főnévvel való hasonlóságot elkerülendő jött létre. A magyarba a német és az angol közvetítette.

kéknyelű [1833] 'szőlőfajta' Szófajtváltással főnevesült összetétel. Előtagja a *kék*, utótagja pedig a *nyelű* melléknév, a *nyél* főnév *-ű* melléknévképzővel ellátott alakja. Az összetétel a szőlőfajta fürtjének kékespiros szára utal. Hasonló összetétel *hárslevelű* szőlőfajtánk neve is. Elsősorban a *badacsonyi kéknyelű* szókapcsolatban fordul elő.

keksz [1873] Német jövevényszó, vö. német *Keks* 'száraz aprósütemény'. A német szó az angol *cakes* (többes szám) 'torta, sütemény; kalács' főnévre vezethető vissza.

kékszakáll [1844] 'hírhedt, kíméletlen nőcsábász' Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*kék* + *szakáll*), vö. német *Blaubart*, angol *Bluebeard*, francia *Barbe-Bleue*: 'kékszakáll'. A franciából terjedt el, Charles Perrault francia meseíró figurájának neve, aki hat feleségét megölte, s miután hetedik felesége megtalálja elődei holttestét, őt is meg akarja gyilkolni, az asszonyt azonban testvérei megmentik. A magyarba minden bizonnyal a francia, illetve a német szépirodalom közvetítésével került.

kékvérű [1842] 'főnemesi származású' Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*kék* + *vérű*), vö. német *blaublütig*, angol *blue blooded*, francia *du sang bleu*: 'kékvérű', vö. még: spanyol *sangre azul* 'kék vér'. A spanyolból terjedt el, Spanyolországban *sangre azul* kifejezéssel illeték a nyugati gót származású nemeseket, mivel a mórokkal ellentétben az ő fehér bőrükön az erek kékesen tetszettek át. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Választékos kifejezés.

kel¹ [1193 tn., 1372 u.] 'felemelkedik' Ősi, ugor vagy talán finnugor kori szó, vö. vogul *käl-* 'felkel, partra ér, kiköt', osztják *kül-* 'feláll, partra száll', vö. még: zürjén *kel-* 'átgázol, bolyong', cseremis *kelä-* 'ugyanaz', lapp *galle-* 'ugyanaz'. Ezek előzménye az ugor **kälä-* 'felemelkedik, feláll', esetleg a finnugor **kälä-* 'átgázol, bolyong' lehetett. Ha a finn-permi szók idetartoznak, akkor a magyarban 'vízben gázol' > 'partra száll' > 'felemelkedik, felkel' jelentésféjlődés zajlott le. A *kel* nyelvünkben elsőként 'a helyét változtatja, jön, megy' jelentésben adatható. Napjainkban elsősorban igekötőkkel használatos, vö. *felkel* [1372 u.]. A szó mai köznyelvi jelentései közül a legtöbb már az ősmagyar korban ismert volt. Származékai a *kelt* [1264 tn., 1372 u.], *kelet* [1295 tn., 1416 u.], *keltés* [1416 u.], *kelendő* [1416 u.].

kel² [1770] 'kelkáposzta' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *köl, keel* 'kelkáposzta', német *Kohl* 'káposzta'. A német szó a latin *caulis* 'szár, inda, torzsa; káposzta' főnévre vezethető vissza. A *kel* elsősorban a *kelkáposzta* összetételben fordul elő [1774].

kelekótya [1846] Belső fejlemény. A nyelvjárási *kelekóla* 'szeleburdi, eszelős' [1831] melléknév népetimológias módosulata a *kótyagos* melléknév hatására. A *kelekóla* szóelvonással keletkezett a szintén nyelvjárási *kelekólál* 'jár-kelel, kószál; tántorog' igéből [1813], ez pedig összetett szó, ikerszó, előtagja a *kel* ige *-e* melléknéviigenév-képzős alakja, utótagja a nyelvjárási *kólál* 'kószál, kóborol'.

kelengye [1592] Vitattott eredetű. 1. Belső fejlemény. Szófajtváltással keletkezett a *kell* 'szükséges' *kel* alakváltozatának *-nde* (~ *-ndő*) melléknéviigenév-képzős származékából. A *d* > *gy* hangváltozásra vö. *mezsgye* szavunkat. Eredeti jelentése 'szükséges holmi' lehetett. 2. Latin jövevényszó, vö. középkori latin *clenodia* (többes szám) 'kincs, drágaság', hazai latin 'hozomány'. A latin szó talán a görög *klejnódion* 'kincs, érték' főnévre vezethető vissza.

kelepce [1213 tn. (?), 1560 k.] 'csapda' Szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *klepec* 'csapda, ravasz cselofogás', szlovák nyelvjárási *klepce* (többes szám) 'csapda', lengyel nyelvjárási *klepiec, klepce* (többes szám) 'csapda,

madártör'. Ezek előzménye a szláv **klepъ* 'csapda', tulajdonképpen 'bekattanó, becsukódó eszköz'. A *kelepce* napjainkban csak a *kelepcebe esik*, *kelepcebe csal* kifejezésekben fordul elő [1598].

kelepel [1566] Hangutánzó eredetű. A szótó a *karattyol* ige szócsaládjával függhet össze. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. A *kelepel* elsőként 'fecseg, locsog' jelentésben adatható, a '<golya> csőrét összeverve hangot ad' jelentés későbbi [1585]. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is előfordulnak, vö. német *klappern* 'csörömpöl, zörög; <golya> kelepel'.

kelés [1405 k.] 'gennyes gyulladás, furunkulus' Származékszó. A *kel!* 'felemelkedik; keletkezik; nő' ige *-és* névszóképzővel ellátott alakja. Az elnevezés a gennyes tályog bőrből való kinövésére utal. Származéka a *keléses* [1405 k.].

kelet¹ [1539] 'az egyik égtáj' Jelentéstapadással keletkezett a régi nyelvi *napkelet* összetétel utótagjából [1405 k.]. Az összetétel eredeti jelentése a 'nap felkelése' volt, ebből érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre a 'nap felkelésének helye, iránya' jelentés. Alaktani felépítésére vö. *nyugat*. Hasonló szemléleten alapul a csuvas *χəveltuχəš* 'kelet', tulajdonképpen 'a nap felkelése'.

kelet² [1630] 'kelendőség' Származékszó, a *kel!* 'felemelkedik, jár, forgalomban van <pénz, árukészlet>' ige *-et* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőre vö. *gyülekezet* (< *gyűlik*). Elsősorban a *valaminek nagy keletje van* kifejezésben fordul elő.

kelet³ [1806] 'keltezés, dátum' Származékszó, a *kel!* 'felemelkedik' ige *-t* névszóképzővel ellátott alakja. A *kel* ige *kelt ~ költ* alakja már a középkor óta szerepelt a levelek keltező formulájának kezdőszavaként. Ennek jelentése kétféleképpen is értelmezhető: 'keletkezik <írás>' > 'íratik', illetve 'útnak indul' > 'újtára bocsáttatik'.

keletkezik [1779] Származékszó, a *kel!* 'felemelkedik, jár, megy; létrejön' ige *-kezik* visszaható igeképzővel ellátott alakja, vö. *jelentkezik*. A szó belseji *t* talán mozzanatos igeképző. A *keletkezik* elsőként 'megy, halad' jelentésben adatható. Napjainkban 'létrejön' jelentésben használatos [1799 (?), 1831].

kelevény [1489 k.] 'kelés' Származékszó, a *kel!* 'felemelkedik, keletkezik; nő' ige *-vény* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőre vö. *sövény* szavunkat. A választékos társalgási nyelvben 'nagyobb gennyes kelés' jelentésben használatos.

kelevéz [1273 tn. (?), 1395 k.] 'dárdaszzerű fegyver' Ismeretlen eredetű. Történettudományi műszó.

keljfeljancsi [1915] Összetett szó. Előtagja a *felkel* igeikötős ige felszólító módú *kelj fel!* alakja, utótagja pedig a *János* keresztnév becézett *Jancsi* változata. Az előtag arra utal, hogy e játékszer az aljába rejtett súly hatására fektéből mindig felegyenesedik. Az utótag tréfás hangulatot kelt, miként *paprikajancsi* szavunkban is. Hasonló elnevezés más nyelvekben is előfordul, vö. német *Stehauf* 'keljfeljancsi', tulajdonképpen 'kelj fel!', *Hanselmann* 'keljfeljancsi', tulajdonképpen 'jancsiember'.

kell [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *kol-* 'kell', cseremisiz *kel-* 'kell, szükséges', lapp *gál'gá-* 'kell, szükséges'. Ezek előzménye a finnugor **kelke-* 'kell, szükséges, muszáj' lehetett. A magyarban **lk* > **ly* > *ll* hangváltozás zajlott le, vö. *váll*. Származékai közül ma is él a *kelletlen* [1416 u.], és a *kellet* [1508], a *kellék* [1837–1843] nyelvújítás kori származék, melynek eredeti jelentése 'olyasmi, aminek meg kell lennie' lehetett.

kellemes [1270 tn. (?), 1533] Származékszó, a *kell* 'szükséges; kellemes' ige *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A szó belseji *m* mozzanatos igeképző, vagy névszóképző. A *kellemetlen* [1519] *-tlen* fosztóképzővel alakult. A *kellem* [1787] nyelvújítás kori elvonás a melléknévekből.

kelme [1801] Ismeretlen eredetű. Korábban szűk területen használt székely nyelvjárási szó volt, mely a nyelvújítás korában terjedt el az irodalmi nyelvben, majd a köznyelvben is. Elsőként 'anyag' jelentésben adatható, napjainkban 'textilanyag' jelentésben [1838] használatos a választékos társalgási nyelvben.

kelta [1623] Latin jövevényszó, vö. latin *Celtae* (többes szám) 'kelták', mely a görög *keltoj* (többes szám) 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. A magyarban a szó elején *c-t* és *k-t* is ejtettek. A szókezdő *k* megszilárdulását a klasszikus latin ejtést tükröző nemzetközi minták is befolyásolhatták. A *kelta* forma szóelvonás eredménye is lehet a magyar többes számú *kelták* alakból.

kém [1138 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése '(titokban) megfigyelő, fürkésző, puhatolózó személy' volt, amit *kémlel* igénk őrzött meg [1541]. Ma elsősorban 'olyan személy, aki állami, katonai titkokat kifürkész és más államnak kiad' jelentésben használatos [1527]. Igei származéka még a *kémkedik* [1700].

kemence [1156 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kamenica* 'köedény, kőbánya', szlovák *kamenica* 'köedény; kőház', szlovák nyelvjárási 'kőbánya; kőkocka, kőlap', orosz nyelvjárási *каменница* [kamenyica] 'kőből rakott kemence az északi oroszok gőzfürdőjében'. Ezek előzménye a szláv **kamen-* 'kő' lehetett. A magyaráztatnak jelentéstani nehézségei vannak, ugyanis a szláv nyelvekben nem található meg a szó legkorábbi adathoz, a mai köznyelvben is használatos 'tűzhelyféle' jelentésének közvetlen előzménye, a szó hangalakja ennek ellenére szláv kölcsönzésre utal, a jelentés-összefüggés pedig talán hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló névátvitellel magyarázható.

kemény [1211 tn. (?), 1372 u.] Ósi finnugor, esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. mordvin *keme* 'kemény, szilárd', finn *kämä* 'merev, nem hajlítható állapot', *kämeä* 'vastag, erős', vö. még: kamasz *komdä-* 'keményít, edz'. Ezek előzménye a finnugor, esetleg uráli **kämä* 'kemény, szilárd' lehetett. A szóvégi *-ny* névszóképző, vö. *sovány*. Eredeti jelentése 'szilárd, merev' volt [1405 k.]. Az átvitt jelentések kialakulására vö. angol *hard* 'kemény, szilárd; fáradtságos, keserves, nehéz <út, feladat>; kitartó, elszánt <küzdelem>; rideg, szigorú; zord <időjárás>'. A *kemény* a magyarban kiterjedt szócsalád alapja: a *keményít* [1372 u.] *-ít* műveltető igeképzővel, a *keményiség* [1372 u.] *-ség* névszóképzővel, a *keménykedik* [1490] *-kedik* visszaható igeképzővel alakult. Ez utóbbi napjainkban az ifjúság nyelvében használatos 'kakaskodik, szigorúnak mutatja magát' jelentésben.

kémény [1273 tn. (?), 1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *kāmīn*, *kēmīn* 'kemény, tűzhely', német *Kamin* 'nyitott tűzhely a lakótérben; kémény; sziklahasadék'. A német szó a latin *caminus* 'kemence, tűzhely, kémény' főnévre vezethető vissza. A *kémény* elsőként 'kandallószerű tűzhely' jelentésben adathozható, de mai jelentése is igen régi [1405 k.].

keménykötésű [1876] Összetett szó, melynek előtagja a *kemény* melléknév, utótagja pedig a *kötés* főnév *-ű* melléknévképzős alakja. Az elnevezés alapja az a szemlélet, hogy egy erős, jó felépítésű embernek kemény, feszes izmai vannak.

kémia [1728] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *chimia* 'alkímia, az aranycsinálás mestersége', hazai latin *chimia*, *chemia* 'kémia'. A latin szó az arab *kīmīyā* 'kémia, alkímia; elixír; bölcsök köve' főnévre vezethető vissza. A *kémikus* főnév [1694] szintén latin eredetű, vö. hazai latin *chymicus* 'kémikus'. A történettudományi műszóként használatos *alkímia* 'az aranycsinálás mestersége' [1895] az azonos jelentésű német *Alchimie* latinus átvétele, mely a névelővel ellátott arab *al-kīmīyā* főnévre vezethető vissza.

kemping [1957] Nemzetközi szó, vö. német *Camping* 'kemping, táborozás', angol *camping* 'ugyanaz', francia *camping* 'ugyanaz; táborhely kirándulóknak és autósoknak'. Az angoltól terjedt el. Az angol főnév az angol *camp* 'táborban elszállásol, táboroz' ige származéka, végső forrása a latin *campus* 'mező'. A magyarba elsősorban az angol, esetleg a német közvetítette. A *kemping* 'táborhely' jelentése [1959] a *kempingtábor* összetétel [1958] előtagjának önállósulásával keletkezett. Igei származéka a *kempingezik* [1967].

ken [1138 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. A történettudományi és vallási műszóként használatos igekötős *felken* [1416 u.] az avatási szertartás egyik mozzanatán, az olajjal való felszentelésen alapul. Ide kapcsolódik a *kenet* származék is [1372 u.]. A szintén igekötős *elken* 'ügyet, bajt, hibát' elsimit' [1524] a *ken* egy korábbi 'töröl; dörgöl' jelentéséből [1416 u.] alakult ki. A *kence* [1802] nyelvújítás kori származék.

kén [1416 u.] Ismeretlen eredetű.

kende [930 k.] 'Levédiában és Etelközben az ősmagyar törzsszövetség feje' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, valószínűleg a kazárból, vö. kazár *Kündäc* tn., *Kündäčik* tn.; vö. még: lebed *Kündü* 'tisztelet, udvariasság; a második legmagasabb hivatal'. A török szavak a mongol *kündü* 'súlyos, tekintélyes; tisztelt, becsület' szóra vezethetők vissza. A kazár szó méltóságnévként került a magyarba, Ibn Ruszta 10. századi arab történetíró említi először a magyar törzsszövetség fő fejedelmének megnevezésére. Így hívták a honfoglaló vezérek egyik törzsének vezérét is, vö. *Cundu* [1216 tn. (?)]. Napjainkban történettudományi műszó.

kender [1192 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *kändir*, oszmán *kendir*, csuvas *kandōr*: 'len, kender'. A törökben esetleg indoeurópai jövevényszó. A magyarba a **kändir* alak került. A kendert a magyarok már a 9. században is természetették rostjai és olajos magva miatt.

kenderike [1538] 'egy fajta énekesmadár' Származékszó, a *kender* főnév *-i* és *-ke* kicsinyítő képzőkkel ellátott alakja. Az elnevezés alapja az, hogy a *kenderike* kizárólag magvakkal, így többek között kendermaggal táplálkozik. Hasonló elnevezés más nyelvekben is előfordul, vö. német *Hanf* 'kender' : *Hänfling* 'kenderike'.

kendermagos [1787] Származékszó, a *kendermag* összetétel (*kender* + *mag*) [1548] *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. Az elnevezés arra utal, hogy az általa jelzett szürkés vagy fehéres foltokkal tarkított tárgy olyan, mintha kendermaggal volna behintve. Napjainkban elsősorban a *kendermagos csibe* [1861], illetve a *kendermagos tyúk* [1893] szó szerkezetekben fordul elő.

kendő [1237 tn. (?), 1558] Szófajváltás eredménye, a régi nyelvi *kend* 'töröl' ige (vö. *ken*) *-ő* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. A régiségben gyakran a *kendő keszkendő* 'törlőkendő' [1558] szó szerkezetben használták. A *kendőz* [1613] *-z* igeképzővel alakult.

kenéz [1055 tn., 1406] 'középkori telepés község előljárója, bírása' Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *кнез* 'egy vagy több falu választott előljárója Bulgária északnyugati részén, falusi bíró', horvát-szerb *knez* 'fejedelem; herceg', *seoski knez* 'falusi bíró', horvát-szerb régi nyelvi *kněz* 'kormányzó; rektor; úr; a vlach pásztortelemek feje', szlovén *knez* 'fejedelem; herceg'. A szláv szavak előzménye a germán **kuningaz* 'fejedelem; herceg', így a szláv szavak eredetükre nézve azonosak a német *König* és angol *king* 'király' szóval. Történettudományi műszó.

kenguru [1801] Nemzetközi szó, vö. német *Känguruh*, angol *kangaroo*, francia *kangourou*: 'kenguru'. Az angoltól terjedt el. Az angol szó az ausztráliai *kangooroo*, *kanguru* 'minden négy lábú állat <a kutyát kivéve>' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német, illetve az angol szépirodalom nyelve közvetítette.

kengyel [1075 tn., 1380 k.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, a régi nyelvi *kégy* 'kör, karika, abroncs' főnév [1213 tn. (?), 1456 k.] *kegy* alakváltozatának *-l* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőre vö. régi nyelvi *fial* szavunkat. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. Az elnevezés a honfoglaló magyarok hurok alakú kengyelére utal. Hasonló szemléletre vö. a német *Stegreif* 'kengyelvas, karika a lóra való felszálláshoz'. A *kengyel* szó az orvostudományban 'kengyel alakú hallócsontocska' [1757], a műszaki nyelvben 'félkör alakú szerkezeti elem' [1789] jelentésben használatos.

kengyelfutó [1497] 'ura (hintója) előtt futó szolga, kísérő' Szófajváltás eredménye, a *kengyelfutó* összetételből főnevesült, melynek előtagja a *kengyel* főnév, utótagja pedig a *futó* melléknévi igenév. Eredeti jelentése 'kengyel mellett futó ember' lehetett. Az elnevezés arra utal, hogy a magas rangú urak lova mellett egykor egy szolgának kellett futnia. Történettudományi műszó.

-ként [1372 u.] Határozórag. Önálló szói eredetű egyalakú toldalék. A finnugor eredetű *kěj* ~ *kény* 'akarát, tetszés' jelentésű főnév *-t* határozóragos alakja a kései ómagyar kortól kezdve gyakori szókapcsolatokban (pl. *mi ként*) önállóságát fokozatosan elvesztve raggá vált. Késői keletkezése miatt nem alakult ki mély hangrendű párja. Elsősorban a 'valamilyen minőségben', illetve 'valakihez, valamihez hasonló módon' értelmű állapot- és módhatározó ragjaként vesz részt a névszóragozásban, pl. *tanárként*, *szélvészként*.

kentaur [1604] 'felül férfi, alul ló testét viselő mitológiai lény' Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *Centaurus*, hazai latin *Centauri* (többes szám) 'kentaur'; vö. még: német *Zentaur*, *Kentaur* 'ugyanaz'. A latin szó a görög *kéntauros* 'kentaur' főnévre vezethető vissza.

kenter [1860] 'rövid, könnyű galopp, vágta' Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *canter* 'rövid vágta', *win in a canter* 'kenterben győz'; vö. még: német *Kanter* 'rövid vágta', *im Kanter gewinnen* 'könnyedén, fölényesen győz'. Az angol szó az angol régi nyelvi *canterbury gallop* 'könnyű, kényelmes vágta', tulajdonképpen 'a Canterburybe tartó zarándokok lovagló tempója' szó szerkezetre vezethető vissza. Sportnyelvi szó, de a bizalmas társalgási nyelvben is használatos *kenterben* 'fölényesen <győz>' [1892] megszilárdult ragos alakulata. A *kenterben* angol, illetve német mintára jött létre.

kenu [1816] Nemzetközi szó, vö. német *Kanu*, francia *canoë*, spanyol *canoa*: 'kenu'. A spanyoltól terjedt el, ott pedig az indián (karib) *canaoa*, *canaua*, *canoao* 'fából készült csónak, fatörzsből vajt kenu' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a francia, illetve a német közvetítette. A magyar kiejtés az angolt tükrözi.

kény [1322] Szóhasadás eredménye, a *kěj* 'akarát, hajlam' főnév alapján keletkezett. A szóhasadást a nyelvújítás korában mesterségesen is igyekeztek irányítani, megerősíteni. A *kénye-kedve* szókapcsolatban [1584] a *kény* korábbi 'tetszés'

jelentése [1584] él. A *kény* kiterjedt szócsalád alapja: a *kénytelen* [1322] *-telen* fosztóképzővel, a *kényes* [1578] *-s* melléknévképzővel, a *kényeztet* [1636] *-z* igeképzővel és *-tet* műveltető igeképzővel alakult.

kényelem [1813–1815] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, mely a *kény*, illetve *kéj* főnév *-elem* névszóképzővel ellátott alakja. A nyelvújítás idején jött létre, ekkor még nem zárult le a *kéj* és a *kény* főnevek között a szóhasadás folyamata, így jelentésének kialakulását mindkét szó jelentése befolyásolta.

kenyér [1138 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó, valószínűleg átvétel a permi alapnyelvből, vö. votják *kenjir*, *kenjer* 'dara, darakása, derce'. A permi szavak ismeretlen eredetűek. A permi **η* hanghelyettesítéssel alakult a magyarban *ny* hanggá. A *kenyér* eredeti jelentése 'kásaféle, darából készült ételféleség' lehetett. A *kenyér* szükséges és fontos voltát számos kifejezés megőrizte. A *kenyér* 'szokás, tulajdonság' jelentésben él a *nem kenyere valakinek* szókapcsolatban [1668]. A *-z* igeképzős *kenyerez* 'kenyeret eszik' [1666] ma elsősorban igekötővel használatos, vö. *lekenyerez* 'megveszteget' [1937], melléknévi származéka a *kenyeres* [1327 tn., 1636].

kenyértörés [1793] Összetett szó, melynek előtagja a *kenyér*, utótagja pedig a *törés* főnév. Keletkezésének alapja az a szokás volt, hogy az eredetileg közös háztartásban élő, de tovább együtt megmaradni nem tudó emberek kettétörtek egy kenyeret, ezzel fejezve ki, hogy útjaik szétválnak, élelmükről ezentúl külön-külön gondoskodnak. A *törés* utótag arra utal, hogy a régi lepényszerű kenyeret nem késsel vágják, hanem törtek belőle egy-egy darabot. A *kenyér* mint a közösen való élés szimbóluma számos más kifejezésben is megmaradt, vö. a régi nyelvi *egy kenyéren vagyok vele* kifejezést [1541]. A *kenyértörés* ma elsősorban a *kenyértörésre kerül a sor* vagy *dolog* szókapcsolatban fordul elő [1867].

kényszerít [1416 u.] Származékszó, a régi nyelvi *kész* 'ösztönöz, sarkall' ige [1372 u.] *-ít* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *r* talán gyakorító igeképző. A szó belseji *n* (*ny*) szerepe tisztázatlan, talán a *kénytelen* származék mintájára került a szóba. A szótó kiterjedt szócsalád alapja: a *kényszeredik* [1659] *-edik* visszaható igeképzővel, a ma gyakrabban használatos *kényszerül* [1661] *-ül* visszaható igeképzővel alakult. A *kényszer* [1795] nyelvújítás kori szóelvonással az igékből.

kép [1138 tn. (?), a 13. század második fele] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. haksz *kip*, csuvas *kap*: 'minta, forma; képmás; kaptafa'. A török szó a magyarba valószínűleg **kep* vagy **kēp* alakban került. A *kép* eredeti jelentése 'forma, alak' volt, napjainkban elsősorban 'festmény, rajz, ábrázolat' [1372 u.] jelentésben használatos. A horvát-szerb *kip* 'szobor', szlovén *kip* 'ugyanaz', román *chip* 'arc; kép' a magyar szó átvételei.

képes [1388 tn. (?), 1456 k.] Származékszó, a *kép* főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. Elsőként 'alakított, formált' jelentésben adatható, napjainkban elsősorban 'alkalmas, kellő tehetséggel, rátermettséggel rendelkező' jelentésben használatos [1750]. Ez utóbbi jelentés kialakulása talán a *kép* főnév 'mód' jelentéséből magyarázható. A *képes* német mintára létrejött összetételek utótagjaként is él, vö. *fizetőképes* [1853], *munkaképes* [1854]. A *képtelen* [1456 k.] *-telen* fosztóképzővel alakult, a *képesség* [1456 k.] *-ség* névszóképzős alakulat, a *képesít* ige [1508] *-ít* képzője műveltető képző.

képest [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, a *képes* 'hasonló' melléknév módhatározói szerepű, hol? kérdésre válaszoló *-t* határozóraggal ellátott alakja. Elsősorban 'hasonlóan; viszonyítva' jelentésű névutóként kapcsolódik *-hoz ~ -hez ~ -höz* ragos névszókhöz. Jelentése korábbi hasonlító szó szerkezetekben jött létre.

képez [1506] Származékszó, a *kép* 'forma, alak' főnév *-z* igeképzővel ellátott alakja. A *képez* elsőként 'képez; vél' jelentésben adatható, ma elsősorban a német *bilden* 'alkot, képez, létesít; kiképez, kiművel' ige mintájára létrejött 'tanít, művel' jelentésben használatos [1807]. Származékai a *képző* [1636], *képzet* [1649], *képződik* [1669].

képlékeny [1871] 'könnyen gyúrható, alakítható' Tudatos szóalkotás eredményeként létrejött származékszó, a *képel* 'alakít, formál' ige [1825] alapján alkották meg a nyelvújítás korában *-ékeny* névszóképzővel, a képzőre vö. *feledékeny*. A napjainkban elsősorban *fel-* igekötővel használatos *képel* német mintára alakult származékszó, a *kép* főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja, vö. német *bilden* 'alakít, alkot, képez' (< *Bild* 'kép').

képlet [1815] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, a *kép* főnév alapján hozták létre a nyelvújítók a *-let* névszóképzővel, a képzőre vö. *címlet*. Kialakulását a német *Gestalt* 'forma, kép' főnév is befolyásolhatta. A *képlet* nyelvünkben elsőként 'alak, forma' jelentésben adatható, ma elsősorban 'matematikai, fizikai stb. formula' jelentésben használatos [1841]. Ez utóbbi a latin *formula* 'forma, szabály' főnév mintájára keletkeztetett, ami a latin *forma* 'forma, alak; kép' jelentésű latin főnévre vezethető vissza.

képmás [1794] Összetett szó, melynek előtagja a *kép* főnév, utótagja pedig a *más* főnév, a nyelvújítás kori *-más* utótagú összetett szavakra vö. *arcmás, hasonmás*. A *képmás* a *képnek mása* 'egy kép hasonmása' [1748], *képe mása* 'másolat' [1787] típusú szó szerkezetekből alakulhatott ki, de a német *Ebenbild* 'képmás' összetétel hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

képmutató [1527] Összetett szó, melynek előtagja a *kép* főnév, utótagja pedig a *mutató* melléknévi igenév. Az előtag jelentése 'arc mint a lélek tükré'. Az utótag eredetileg a *mutál* ige melléknévi igeneve volt, ez népetimológias hatásra cserélődött ki. Az összetétel eredeti 'képváltoztató' jelentése arra utal, hogy a szóval jelölt személy nem az igazi arcát mutatja.

-képp(en) [13. század eleje] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Fő jelentései: 'valamilyen módon', pl. *kellőképpen*, illetőleg 'valami gyanánt' pl. *példaképpen*. A *-képpen* az ómagyar korban még új névutó volt. A *-beli, -féle* típusú képzőkhöz hasonlóan előbb összetételi utótaggá vált főleg névmások mellett, pl. *azonképpen, semmiképpen*. Csak ezután lett olyan kötött morfémává, amely ma határozószó-képzőnek tekinthető. Az, hogy a *kép* főnév mely raggal társult e toldalékunk előzményeként, vitatható. Lehet, hogy az *-n* ragos alakban nyúlt meg a *p*, de lehet, hogy a *-ben* határozórag toldalékképző *b*-je hasonult a szóvégi *p*-hez. A rövidüléssel létrejött *-képp* változat csak az újmagyar kortól kezdve jelentkezik. A mai nyelvhasználatban mind a hosszabb, mind a rövidebb forma jelen van, pl. *másképp ~ másképpen*.

képviselő [1744] Összetett szó, melynek előtagja az itt 'jelkép' jelentésű *kép* főnév, utótagja pedig a *viselő* melléknévi igenév. Az összetétel szófajtváltással főnevesült, a régi nyelvi *képét viseli* 'valakit képvisel', tulajdonképpen 'valakinek a jelképét viseli' szó szerkezetre [1505] vezethető vissza. Igei származéka a *képvisel* [1794].

képzél [1645] Származékszó, a *kép* főnév *-l* ige képzővel ellátott alakja. A képző a *mézel, tüzel* szavak mintájára kapcsolódott a szóhoz. Hasonló szemléletre vö. francia *se figurer* 'képzél' : francia *figure* 'kép, alak, forma'. A *képzélet* [1764] *-et* névszóképzővel alakult.

kér [1138 tn. (?), 13. század eleje] Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *kor-* 'kér, követel, hív, meghív', votják *kur-* 'kér, eseng', finn *kerä-* 'gyűjt', *kerjää-* 'koldul, könyörögve kér'. Ezek előzménye a finnugor **kerä-* 'kér' lehetett. Eredeti jelentése a magyarban 'óhajt fejez ki; kíván; könyörög valamiért; cselekvésre felszólít; feleségül kér' volt, későbbi 'követel' jelentése [1416 u.] jelentésszűküléssel jött létre az előbbiekből. Legkorábbi származéka a *kérő* főnév [1138 tn. (?), 1395 k.], további származékai a *kérelem* [1372 u.], *kérés* [1372 u.], *kéret* [1416 u.], *kérlel* [1456 k.], *kérlelhetetlen* [1456 k.], *kéredzkedik* [1709]. A *kérelmez* [1834] és a *kérvény* [1845] a nyelvújítás korában keletkeztek.

kerámia [1895] Belső fejlemény, amely tudatos szóalkotás eredménye a görög *kerameja* 'agyagművesség' főnév alapján. A szócsalád másik tagja, *keramikus* szavunk [1958] a *fizika* : *fizikus, komédia* : *komikus* típusú képzések mintájára alakult ki. A szócsaládhoz tartozik még a ritkán használatos *keramika* főnév [1882], ez nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *Keramik*, angol *ceramics* (többes szám), francia *céramique*: 'keramika, agyagművesség'. A franciából terjedt el, ahol tudatos szóalkotással keletkezett a görög *keramiké (tékhné)* 'agyagművesség' főnévből, ami a görög *kéramosz* 'fazekasagya, cserépedény' származéka.

keramit [1891] 'egy fajta útburkolati anyag' Tudatos szóalkotás eredménye, márkanévként keletkezett a görög *kéramosz* 'fazekasagya, agyagáru' főnévből a kémiai szaknyelvben használatos *-it* képzővel, a képzőre vö. *bauxit*. Az elnevezés a sárga burkolókocka nyersanyagára és előállítási módjára utal, a keramitkockát Rost Ferenc mérnök találta fel 1875-ben, elsőnek a Kőbányai Kerámiai Gyárban készítették.

kérd [1164 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, valószínűleg a *kér* ige *-d* gyakorító ige képzős alakja, a képzésre vö. *esd*. A *kérd* választékos társalgási nyelvben használatos 'kérdés' jelentése [1372 u.] a szó eredeti 'kér' jelentéséből alakult ki a *tanácsot, véleményt, magyarázatot kér* típusú szókapcsolatokban. Hasonló jelentésfejlődésre vö. angol *ask* 'kér; kérdez'. A *kérd* kiterjedt szócsalád alapja, a *kérdés* [1372 u.] főnév *-és* névszóképzővel, a *kérdez* [1416 u.] *-z* gyakorító ige képzővel alakult.

kerecsen [1209 tn. (?), 1651] 'súlyomféle madár' Orosz jövevényszó, vö. orosz régi nyelvi *кречень* [krecseny], orosz nyelvjárási *кречинь* [krecsiny]: 'kerecsensúlyom'; vö. még: orosz *кречет* [krecset], orosz régi nyelvi *кречать* [krecsaty], *кречеть* [krecset]: 'ugyanaz'. Az orosz szó előzménye a szláv **krek-* 'krárog, nyög, rekedten felnyög', az elnevezés a kerecsensúlyom hangjára utal. A vadászsúlyomfajta neve kereskedelmi vagy dinasztikus kapcsolatok révén honosodott meg nyelvünkben *krecset* alakban. Napjainkban a *kerecsen* elsősorban a *kerecsensúlyom* összetételben [1904] használatos.

kéreg [1211 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a régi nyelvi *kér* 'kéreg' főnév [950 k. (?), 1230 k.] -g névszóképzős alakja, a képzőre vö. *balog*. A *kér* főnév ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kēr* 'kéreg, (fa)hég', osztyák *kār* 'ugyanaz, hég, var', *kir* 'jégkéreg <a havon>', zürjén *kor* 'vastag fakéreg', cseremis *kār* 'hársfaháncs', finn *keri* 'nyírfaháncs'. Ezek előzménye a finnugor **kere* 'kéreg' lehetett. A *kéreg* 'cipő, csizma sarok feletti kemény része' jelentése [17. század vége] hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre.

kerek [1055] Származékszó, egy ősi, finnugor kori szótó -k névszóképzős alakja. A töre vö. vogul *kir-* '<valamit oldalt> körüljár; elmegy, eltűnik; forog', finn *kierä, kiero* 'tekert, görbe', *kiertä-* 'megfordít; körüljár, megkerül', lapp *gierre* 'sodor, teker', a szótőre vö. *keres, kerül*, a képzőre vö. *lélek*. A *kerek* napjainkban is használatos 'határozott <beszéd>' [1575], 'valamilyen szempontból teljes szám' [1590] jelentései az eredeti 'kör alakú, körhöz hasonló' jelentésből alakultak ki. Származékai a *kerekés* [1372 u.], *kerekded* [1495 e.], *kerekít* [1561], *kerekedik* [1577 k.].

kerék [1211 tn. (?), 1395 k.] Szófaváltás eredménye. A *kerek* melléknév szóhasadással elkülönült, majd főnévvé vált párja. Eredeti jelentése 'kerék, kör alakú dolog' lehetett. Néhány magyar nyelvújrásban még ma sem fejeződött be a szóhasadás folyamata. Névszói származéka a *kerekes* [1211 tn. (?), 1585 k.].

kerekedik [1527] Származékszó. A *kel'* 'felkel' ige -*kedik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *l* > *r* hangváltásra vö. *kelepel*. A *kerekedik* elsősorban 'keletkezik, támad' jelentésben használatos [1613], vö. *vihar kerekedik*. Az igekötős *felkerekedik* 'hirtelen fölkel, útnak indul' [1527] a nyelvújrások és a köznyelv határán álló szó.

kerékpár [1883] Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó, melynek előtagja a *kerék*, utótagja pedig a *pár* főnév. A *bicikli* és a régi nyelvi *velocipéd* 'kerékpár' [1883] magyarosítására jött létre, kialakulását a német *Zweirad* 'kétkerekű bicikli' is befolyásolhatta. A vasúti nyelvben használatos 'egy tengelyen lévő két kerék' jelentésű *kerékpár* [1885] az azonos jelentésű német *Räderpaar* mintájára jött létre. Származékai a *kerékpáros* [1883] és a *kerékpározik* [1883].

keres [1372 u.] Származékszó, egy ősi, finnugor kori szótó -s gyakorító igeképzős alakja, a töre vö. vogul *kir-* '<valamit oldalt> körüljár; elmegy, eltűnik; forog', finn *kierä, kiero* 'tekert, görbe', *kiertä-* 'megfordít; körüljár, megkerül', lapp *gierre* 'sodor, teker', a képzőre vö. *olvas*. Az elnevezés a halászó-vadászó finnugor népek életmódjára, illetve élelemkereső bolyongásukra, körbe-körbe járásukra utalhat. Hasonló jelentésfejlődésre vö. latin *circare* 'körbe jár' > francia *chercher* 'keres'. Származékai a *keresés* [1372 u.], *kereső* [1416 u.], *keresget* [1456 k.], *keresgél* [1604]. Az alapszó azonos a *kerek* és a *kerít, kerül* igék tövével.

kereskedik [1416 u.] Származékszó, a *keres* ige -*kedik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'körbejár, körülkering' lehetett, a napjainkban is használatos, elsőként adatható 'árut ad-vez' jelentés kialakulásának az lehet az alapja, hogy a vándorkereskedők helyről helyre jártak áruikkal. Hasonló jelentésfejlődésre vö. cseh *obchoditi* 'körbejár' > cseh *obchod* 'kereskedelem'. Származékai a *kereskedés* [1416 u.], *kereskedő* [1416 u.], *kereskedelem* [1842].

kérész [1570 k.] 'rövid életű rovarfajta' Ismeretlen eredetű. A nyelvújítás korában válhatott nyelvújrási szóból biológiai műszóvá. A választékos társalgási nyelvben a *kérészéletű* 'nagyon rövid életű, illetve tartamú' [1873] melléknévben használatos, ez az összetétel a *kérészek* csupán néhány óráig tartó életére utal.

kereszt [1075/1217 tn., 1248] Déli szláv vagy orosz jövevényszó, vö. bolgár *кръст* [kruszt] 'kereszt; ilyen alakú jel, tárgy; szenvedés, gyöttelelem; derék, keresztcsont', horvát-szerb *krst* 'kereszt; gabonakereszt, kalangya', *krsta* 'derék, keresztcsont', horvát-szerb régi nyelvi *Krst* tn. 'Krisztus', orosz *крест* [kreszt] 'kereszt; ilyen alakú jel, tárgy; szenvedés, gyöttelelem'. A szláv szó a gót **krist* 'kereszt' főnév vagy a **Krist* 'Krisztus' tulajdonnév átvétele. A szó végső soron a görög *Χριστός* 'Krisztus', tulajdonképpen 'a fölkent' személynévre vezethető vissza. A görög név a héber *mašēh* 'a felkent' tükörfordítása. A *kereszt* szó a keleti keresztény egyház műszavaként került a nyelvünkbe. Származékai a *keresztes* [14. század tn., 1434], *keresztvez* [1659], *keresztződik* [1864].

keresztel [1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *krъstiti* 'keresztel', horvát-szerb *krstiti* 'ugyanaz; elnevez', szlovák *krstit'* 'ugyanaz; vízzel hígít; korhol, dorgál', orosz *крестить* [kresztyity] 'keresztel; keresztanyja vagy keresztapja valakinek; keresztet vet valakire; elnevez; kihúz, áthúz; üt, ver'. A szláv szavak előzménye a szláv **krъstъ* 'kereszt'. A *keresztel* tréfásan '<bort> titkon vízzel hígít' jelentésben is használatos [1696]. Ez a jelentés azzal függ össze, hogy a keresztelés víz ráöntésével történik. Származékai a *keresztelkedik* [1416 u.], *keresztelés* [1495 e.], *keresztelő* [1519 tn., 1659].

keresztény [1263 tn. (?), 1372 u.] Szláv, valószínűleg horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *kršćanin*, *krstijan* 'keresztény', szlovén *kristjan* 'ugyanaz', óegyiptomi szláv *kr̥stijanimъ* 'ugyanaz', szlovák *kresťan* 'ugyanaz', orosz *крестьянин* [kresztjanyin] 'paraszt', orosz régi nyelvi *крестьянь* [kresztjany] 'ugyanaz; keresztény'. A szláv szavak a görög *Khristianosz* 'keresztény' és a latin *Christianus* 'ugyanaz' főnévre vezethetők vissza. A magyarba talán a nyugati kereszténység műszavaként került egy déli szláv nyelvből. Az eredeti *keresztényen* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. A 18. század végétől a *keresztény* alak a katolikus, a *keresztényen* változat pedig a protestáns szóhasználatban él. A szétválást a *keresztény* szó régi nyelvi 'római katolikus vallású személy' jelentése [1907] magyarázza. Főnévi származéka a *kereszténység* [1456 k.].

keresztfiú [1415] Összetett szó, melynek előtagja a *kereszt*, utótagja pedig a *fiú* főnév. Az előtag a keresztelkedés során rokonságba került személyekre utal, hasonló összetételre vö. *keresztanya* [1527], *keresztapa* [1566]. A ma gyermeknyelvi *kereszt* 'keresztanya; keresztapa' főnév [1904–1906] jelentéstapadással keletkezett a *keresztapa*, illetve a *keresztanya* összetétel előtagjának önállósulásával.

kereszttség [1416 u.] 'keresztelés' Szláv, valószínűleg horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó magyar képzéssel. A töre vö. horvát-szerb *krst* 'kereszttség, keresztelő', szlovén *krst* 'ugyanaz; névadás'; cseh *křest* 'ugyanaz', szlovák *krst* 'ugyanaz; hajók keresztelő ünnepe'. A szláv szavak előzménye a szláv **kr̥stiti* 'keresztel'. A szóvégi *-ség* névszóképző, melynek használata egyrészt a *szentség* szó hatását mutatja, másrészt pedig azt a törekvést tükrözi, hogy az alapszót megkülönböztessék a *kereszt* főnévtől. Vallási műszó.

keresztül [1529 e.] Megszilárdult ragos alakulat a *kereszt* főnévből és az *-l* helyhatározóragból, vö. *fölül*. Kezdetben helyhatározószó volt, az eredeti 'keresztbe, keresztben' jelentésből [1560 k.] alakult ki idő-, majd mód- és körülményhatározó-szói szerepe. Névtűtővé a mondathangsúly eltolódásával olyan szó szerkezetekben vált, melyekben körülményhatározói szerepet töltött be mozgást kifejező igék mellett.

keresztül-kasul [1553] Összetett szó (ikerszó), melynek eredeti alakja *keresztül-kacsul* volt. Előtagja a *keresztül* névtűtő, utótagja pedig a *kacsul* 'akár egy görbe tárgy, egy kanyar' módhatározóragos főnév, ami önállóan nem adatható (*kacs* 'hajlott, görbe dolog, görbeség' + *-ul* módhatározórag). A *kasul* hangalak *cs > s* hangváltozással jött létre, vö. *csékely ~ sekély*.

keresztvíz [1462 k.] Összetett szó, előtagja a *kereszt*, utótagja pedig a *víz* főnév. A *kereszt* előtag azokra a dolgokra, fogalmakra vonatkozik, amelyek a keresztelkedés folyamatával függnek össze. Kialakulását befolyásolhatta a német *Taufwasser* 'keresztvíz' összetétel is. Hasonló összetételre vö. *keresztnev* [1527], *keresztlevél* [1792].

keret [1829–1836] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *kerül* ige szócsaládjának szótövével azonos szótő *-et* névszóképzővel ellátott alakja. Elsőként 'fényudvar' jelentésben adatható, de a köznyelvben 'valamit körülvevő foglalat, keret, vonal' jelentésben [1863] honosodott meg. Az irodalomtudományban 'formai, műfaji kötöttségek' [1891], a sportnyelvben 'a sportolóknak az a csoportja, amelyből a csapatot összeállítják' [1892] jelentésben él.

kerevet [1585] Vándorszó, vö. újjörög *krebbáti*, albán *krevát*, román nyelvjárási *crivát*, bolgár *креват* [krevat], horvát-szerb *krebet*: 'ágy, heverő'. Ezek az azonos jelentésű kései görög *kráb(h)atosz* főnévre vezethetők vissza. A magyarba az oszmán-török, illetve később a horvát-szerb közvetítette. A választékos társalgási nyelv szava.

kerge [1351 tn. (?), 1725–1764] Származékszó, a *kereng ~ kering* ige eredeti, talán szó belseji *n* nélküli alakváltozatának *-e* melléknéviigenév-képzős alakja, a képzőre vö. *fürge*. Az elnevezés a *kergekór* jellegzetes tüneteire utal: az állat egy irányban forog, hiszen elveszíti tájékozódását, egyensúlyérzetét. Az elsősorban *meg-* igekötővel használatos *kergül* [1838] *-ül* visszaható igeképzővel alakult.

kerget [1536] Származékszó, keletkezésmódja azonban vitatott. Vagy a *kerül* ige szócsaládjának tövével azonos, önállóan nem adatható *ker-* szótő *-get* gyakorító igeképzős alakja, vagy pedig a *kereng ~ kering* ige eredeti, talán szó belseji *n* nélküli alakváltozatából alakult *-t* műveltető igeképzővel. Ez esetben az eredeti *kerget* alakváltozathoz a második szótagi *e* kiesésével jött létre a *kerget* hangalak. A *kerget* 'üldöz' jelentése egy talán korábbi 'bekerít' jelentésből érthető, akár a vadászat, akár az állatterelés tárgyköréből indulunk ki. A *kergető(d)zik* [1600 k.] *-ő(d)zik* visszaható igeképzővel alakult.

kérkedik [1522] Származékszó, a *kér* ige *-kedik ~ -keszik* gyakorító-visszaható igeképzős alakja, a képzőre vö. *törekedik*. A *kérkedik* eredeti jelentése 'érdemeire hivatkozva kér' lehetett, ebből 'érdemeire hivatkozik' > '(létező vagy nem létező) érdemeit emlegeti' > '(valóságos vagy nem létező) érdemeit emlegetve önmagát dicséri' jelentéseken keresztül

jelentésszűküléssel alakult ki a 'dicsekszik' jelentés. Hasonló jelentésfejlődésre vö. latin *rogare* 'kér': *arrogans* 'önhitt, magáról sokat tartó'.

kérődzik [1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *kēralt-* 'öklendezik; kérődzik', zürjén *gorʒi-* 'hány'. Ezek előzménye a finnugor **kerz-* 'bőfög' lehetett. 2. Jövevényszó egy török nyelvből magyar képzéssel, vö. oszmán-török régi nyelvi *gevir-* 'rág, majszol', tatár *kebd'r-* 'rág'. Ezek előzménye a török **kew-* 'rág, majszol'. A magyarba **keβir-* alakban kerülhetett. A szóvégi *-ődzik* gyakorító-visszaható igeképző.

kert [1055 tn. (?), 1395 k.] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg szófajváltás eredménye, egy finnugor kori szótó *-t* melléknéviigenév-képzős származékából főnevesülhetett. A szótó a *kerül* ige szócsaládjának tövével azonos, az is lehetséges, hogy ugyanebből a szótóból jött létre *-t* névszóképzővel, vö. *hit*. Tulajdonképpen jelentése 'különkerített hely' és 'elkerítésre szolgáló készítmény, eszköz' lehetett. Származékai a *kertes* [1221 tn., 1533], *kertész* [1395 k.], *kertészkedik* [1553].

kertel [1851] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-tel* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó a *kerül* ige szócsaládjának tövével azonos, a képzőre vö. *zakatol*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kerub [1416 u.] 'a bibliai paradicsomot lángpallossal őrző angyal' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *cherub*, *cherubim* (többes szám), *cherubin* (többes szám) 'főangyal'. A latin szó az azonos jelentésű görög *kherúb*, *kherúbim* (többes szám), *kherúbín* (többes szám) átvétele, mely a héber *kerūβ*, *kerūβīm* (többes szám) 'lángoló kardot tartó angyal, angyalok' főnévre vezethető vissza. A magyarba a latin egyes számú és a többes számú alak is bekerült, a rövidebb forma német hatásra honosodott meg.

kerül [1332 tn. , 1416 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *kir-* '<valamit oldalt> körüljár; elmegy, eltűnik; forog', finn *kierä*, *kiero* 'tekert, görbe', *kiertä-* 'megfordít; körüljár, megkerül', lapp *gierre* 'sodor, teker'. Ezek előzménye a finnugor **kerš* 'kör, gyűrű; kerek, gördülő; forog, forogat' lehetett. A szótőre vö. *kerek*, *keres*. A szóvégi *-ül* gyakorító-visszaható igeképző. A szót még az ősmagyar korban is igenévszóként használhatták, névszói párja *körül* határozószavunk. A szócsaládhoz tartozó *kerít* [1364 tn., 1456 k.] *-ít* műveltető igeképzővel, a *kering* [1372 u.] pedig *-ng* gyakorító igeképzővel alakult. A *kerít* eredeti jelentése 'körülvesz, körülfog' volt, a vadászati-halászati kerítés [1536] szó szerint körülvétellel, körülfogással járt. A *keringő* 'nagy terem' [1479] > 'egy fajta tánc' [1814] főnév jelentésfejlődésére vö. német *walzen* 'forog, pörög' : *Walzer* 'egy fajta tánc', illetve *keringő német tánc* [1781].

kés [1138 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kāsi*, osztják *köčəy*, cseremis *kəzə*: 'kés'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **kečə* lehetett. A szó belseji finnugor **č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *fest*, *füst*. Igei származéka a *késel* [1789].

kese [1086 tn. (?), 1792] 'sárgásfehér szőrű' Ismeretlen eredetű. Az azonos jelentésű *kesely* [1407 tn. (?), 1495 k.], esetleg a *kese* származéka. Elsősorban a népnyelvben használatos, de a köznyelv is ismeri.

keselyű [1233 tn., 1372 u.] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *qučalaq* 'keselyű', *qujalaq* 'kánya'. A magyarba **küčäläk* alakban került. A szó belseji török *č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *borsó*. A szó belseji *l* nyelvünkben lágyabbá (*l* > *ly*) vált. A szóvégi török *q* magánhangzóvá alakulására vö. *bölcső*.

keserű [1138 tn., 12. század vége] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *kwāškertaxt-* 'valamit savanyúnak érez', *kwosertaxt-* 'erős, fanyar, keserű íze vagy szaga van'. Ezek előzménye az ugor **kščə-rə* 'valaminek keserű íze van' lehetett, mely az ugor **kščə* 'keserű' származéka. A szó belseji uráli *č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *hős*. A szóvégi *-ű* melléknéviigenév-képző. Az ősi szótó kiterjedt szócsalád alapja, a *keserít* [1416 u.] *-ít* műveltető igeképzővel, a *kesereg* [1470] *-g* gyakorító igeképzővel, a *keserül* [1493 k.] *-ül* visszaható igeképzővel alakult. A *keserves* melléknév [1506] szó belseji *v* hangja az *-ű* melléknéviigenév-képzőből jött létre még az ősmagyar korban. A szóvégi *-s* melléknévképző. A *keserv* főnév [1513] elvonás a melléknévből, ennek megszilárdult ragos alakulata a szitokszóként használatos a *keservét* [1847]. A *keserményes* [1645] melléknévben *-ny* névszóképző található, vö. *bizony*. A szóvégi *-s* melléknévképző. Az elvont jelentések kialakulására vö. *édes*.

keshedt [1807] 'nyeszlett, göthös; kopott, foszlott' Származékszó, a nyelvjárási *keshed* 'avul; hasad; fakul' ige [1825] *-t* melléknéviigenév-képzős alakja. A *keshed* valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *kańs-*

'soványodik, elsoványod', osztyják *känt*- 'lefogy'. Ezek előzménye az ugor **käńć* ~ **käć* 'sovány; lesoványodik' igenévszó lehetett. Az ugor szó belseji **ć* > magyar *s* hangváltozásra vö. *keserű*. A magyarban az ugor kori igenévszó feltehetőleg névszóként szilárdult meg, a *keshed* -*hed* végződése igeképző, vö. *bűnhődik*. A magyarban eredetileg 'sovány', illetve 'lesoványodik' jelentésű igenévszó lehetett, ebből a jelentésből alakult az ige elsőként adatolható 'avul; kopik' jelentése a 'vékonyodik' > 'kopik, vásik' jelentéseken keresztül. A szócsalád hosszú időn keresztül csupán nyelvújásainkban élt, de a *keshedt* melléknév már a köznyelv is ismeri.

késik [1138 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *kič*- 'késik, késlekedik'. Ez török eredetű. A szó belseji török *č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *borsó*. Származékai a *késő* [1138 tn. (?), 1372 u.], *késedelem* [1372 u.], *késletet* [1568], a *késlekedik* [1799] nyelvújítás kori származék. Középfokú alakja a *később* [1474].

keskeny [1075 tn., 1416 u.] Valószínűleg belső fejlemény, talán egy önállóan nem adatolható szótó származéka. Az alapszó a *keshedt* melléknév szócsaládjával függhet össze, a szóvégi -*ny* névszóképzőnek látszik, de a képzésmód szokatlan. A *keskeny* eredetileg három szótagú lehetett, ebből a mai hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett. A *keskeny* eredeti jelentése 'vékony, kis szélességű, sorvadtt' lehetett.

kész [1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, finnugor kori szó, vö. lapp *kisjuk* 'kész, készséges, hajlandó', *kissja*- 'ugyanaz'. Ezek előzménye a finnugor **kčć* 'kész, készséges, hajlandó' igenévszó lehetett. A magyarázat egyrészt hangtani nehézségekbe ütközik, másrészt az is bizonytalanná teszi, hogy nyelvi megfelelő csak egy nagyon távoli rokon nyelvben található. A *kész* igei 'készítet, buzdít; felkészít' jelentése [1372 u.] nyelvünkben mára elavult. A 'készséges' > 'alkalmas állapotban lévő, felkészült' > 'elkészült, befejezett' [1416 u.] jelentésképződésre vö. német *fertig* 'indulásra kész' > 'készülétként van' > 'elkészült, befejezett'. A *készlet* főnév [1843] 'valamiből felhalmozott, összegyűjtött mennyiség' jelentése a *kész* 'hasznavehető, alkalmas; alkalmas állapotban lévő' jelentéséből alakult ki. A *készlet* ige [1456 k.] -*tet* műveltető igeképzővel alakult a régi nyelvi *kész* igéből. További származékai a *készül* [1372 u.], *készít* [1416 u.], *készség* [1416 u.], *készülődik* [1793] és a *készülék* [1808].

készakarva [1604] Összetett szó, melynek előtagja a *kész* 'készséges' határozószó, utótagja pedig az *akar* ige -*va* határozói igenévképzős származéka. Szószaporító összetétel. Alakulásmódjára vö. *kisvártatva* [1857], *nagyisietve* [1985]. A *készakarva* eredeti jelentése 'önként, készségesen' volt, ma 'szándékosan' jelentésben [1693] használatos.

keszeg [950 k. tn. (?), 1405 k.] Ősi, finnugor kori szótó, valószínűleg magyar képzéssel, a töre vö. vogul *kāsə-η* 'koncérhal, piros szárnyú keszeg', zürjén *gic* 'kárász', finn *keso* 'egy fajta kis hal'. Ezek előzménye a finnugor **kečä* 'egy fajta hal' lehetett. A finnugor *ć* > magyar *sz* hangváltozásra vö. *rész*. A szóvégi -*g* névszóképző, mely az ősi -*kkz*- vagy a szintén ősi -*ŋs* képzőre vezethető vissza. Az utóbbi esetén a képző feltehetően már az ugor korban a tőhöz kapcsolódott. A *keszeg* 'vézna és suta mozgású ember' jelentése [1815] arra utalhat, hogy a keszeget soványsága, szálkás húsa miatt nem sokra becsülik.

keszkenő [1395 k.] Szófajváltás eredménye. Összetett szóból főnevesült, melynek előtagja a *kéz* főnév *kez* alakváltozata, utótagja pedig a *kenő* melléknévi igenév. Eredetileg kéztörőre, szalvétára, asztalkendőre vonatkozott, később kisebb méretű kendőre, így zsebkendőre is. Elsősorban a népnyelvben használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

keszon [1876] 'túlnyomásos légterű süllyesztőszekevény' Nemzetközi szó, vö. német *Caisson*, angol *caisson*, francia *caisson*: 'süllyesztőszekevény, keszon'. Az angolban és a franciában '(nagy) láda; lőszerláda' is. A franciából terjedt el, ott az óprovanszál *cassone* 'nagy láda' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a francia és a német közvetítette. Műszaki szakszó.

kézpénz [1517] Latin mintára keletkezett összetétel, az előtag azonban vitatott. 1. Az előtag a *kész* melléknév, utótagja a *pénz* főnév, vö. középkori latin, hazai latin *pecunia parata* 'kézpénz'. Ebben az esetben a magyar nyelvi előtag jelentése 'rendelkezésre álló, felhasználható'. A magyarzatot későbbi hangtani adatok erősítik meg. 2. Előtag a *kéz* főnév, utótag a *pénz*, vö. hazai latin *pecunia manualis* 'kézpénz', tulajdonképpen 'közvetlenül kézzel fizetett pénz'. Az összetételre vö. még: régi nyelvi *kézi pénz* [1539].

kesztyű [1395 k.] Szófajváltás eredménye, összetett szóból főnevesült. Előtagja a *kéz* főnév, utótagja pedig a *tesz* ige régi nyelvi *tēu* ~ *tē* 'tevő' melléknévi igenévi származéka. Eredeti jelentése vagy 'kezet formáló', vagy 'kézre tevő', vagy pedig 'a kéz tartója, tokja' lehetett. Elsőként a művelt társadalmi rétegek, lovagok, egyházi személyek használták.

két [1057 tn. (?), 1291] Ősi, finnugor, vagy talán uráli kori szó, vö. vogul *kit*, osztyák *kät*, zürjén *kik*, cseremisiz *kok*, mordvin *kavto*, finn *kaksi*, lapp *guok'të*; vö. még: szelkup *sitte*: 'kettő'. Ezek előzménye a finnugor vagy talán uráli **kakta* ~ *käktä* 'ugyanaz' lehetett. A szamojéd és ugor szavak hangrendje különbözik a finn-permi szavak hangrendjétől, ez a jelenség a számnevekben gyakori magánhangzó-ingadozással magyarázható, vö. *hat*. A magyar szóvégi *t* a **tt* hangon keresztül alakulhatott a finnugor **kt* hangkapcsolatból, vö. *tetem*. A szócsaládhoz tartozó *kettő* [1057 tn. (?), 1238] alakulásmódja vitatott. Az első magyarázat szerint ősi eredetű duálisjeles alakulat, illetőleg egy ilyen ugor kori duálisjeles alakulatnak magyar nyelvi folytatása lehet. Egy másik magyarázat szerint származékszó, a *két* számnév *ket* alakváltozatának a hová? kérdésre válaszoló *-é* helyhatározórag *-ő* alakváltozatával ellátott alakja, a szó belseji *t* másodlagosan megkettőződött. A *ketté* [1416 u.] *-é* határozóragos alakulat a gyakori használat következtében igekötővé vált.

ketchup [1996] 'fűszerezett paradicsomlé' Nemzetközi szó, vö. angol *ketchup*, német *Ketschup*, spanyol *ketchup*: 'fűszerezett paradicsomlé mint ételízesítő'. Az angol szó a maláj *kěchap* 'szójaszós' főnévre vezethető vissza. Nyelvünkbe az angolból került, kiejtése az angol [kecsap] kiejtést imitálja.

kétell [1372 u.] 'kéte

kétely [1824] Tudatos szóalkotás eredménye, szóelvonással keletkezett a nyelvújítás korában a *kéte*lke

kétes [1538 k.] Származékszó, a *kéte* 'kettő; kétség' névszó *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. Hasonló szemléltre vö. latin *ambo* 'mindkettő' : *ambiguus* 'ingadozó, habozó, kétséges, bizonytalan'. Rosszalló értelemben 'bizonytalanságot keltő, gyanús' jelentésben is használatos [1588].

kéteke

ketrec [1373] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *koterec*, szlovák nyelvjárási *kotrec*: 'az istállóban az állatok számára elkerített hely; szűk, sötét helyiség, lyuk'. A szlovák szó a bajor-osztrák *kotter* 'tébolyultaknak szánt kalitka; kutyaól; börtön' főnévre vezethető vissza. A magyar *ket*rec hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Nyelvünkben a *ket*rec szó elsőként a másodlagos 'vejsze' jelentésben adatható, eredeti és napjainkban is használatos jelentése: 'állatok tartására, szállítására való rácsos építmény' [1533].

kéteség [1372 u.] Származékszó, a *kéte* 'kettő; kéte

kéteszí

ketyeg [1799] Hangutánzó eredetű, hangalakja az óra tiktakolását, illetve az ehhez hasonló hangjelenségeket jeleníti meg. A szótó összefügg a *kotyog* ige szócsaládjával, a szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *ket*tyint [1834 (?), 1838] az *-int* mozzanatos igeképzővel alakult, ez elsőként 'pattint, csettint' jelentésben adatható, tréfásan, illetve durva jelentésárnyalatban 'nemileg közösül' jelentésben használatos [1930].

keve [1372 u.] Valószínűleg jövevényszó, de az átadó nyelv bizonytalan. A *ke*ve 'fénynyaláb' jelentése [1877] külső hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

kevély [1355 tn., 1372 u.] Valószínűleg belső fejlemény. Talán származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* > *-ly* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *személy*. A szótó ismeretlen eredetű, talán a *kövé*r melléknév tövével függ össze. Származékai a *kevélyke*dik [1372 u.], *kevély*ség [1372 u.].

kever [1138 tn., 1416 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-r* gyakorító igeképzős alakja, a képzőre vö. *hever*. A szótó eredete tisztázatlan, a hangrendi párhuzam alapján talán *kavar* igénnel függhet össze. Származékai a *keverő* [1138 tn.], *keverék* [1211 tn. (?), 1748], *keveredik* [1416 u.], *keverget* [1577 k.], *kevereg* [1651].

kevés [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor vagy esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. votják *kapči* 'könnyű, enyhe', finn *kepeä, keveä* 'könnyű, gyors', lapp *gsp'pád* 'könnyű<megetteni>; csekély, üres'; vö. még: jurák *sībī* 'könnyű'. Ezek előzménye a finnugor vagy talán uráli **kepä* 'könnyű' lehetett. A finnugor szó belseji **p* > magyar *v* hangváltozásra vö. *ravas*. A szóvégi *-s* kicsinyítő képző lehet, vö. *kékes*. A *kevés* eredeti jelentése 'könnyű' volt, ebből fejlődött a 'nem elegendő' jelentés [1372 u.]. Származéka, a *kevesell -l* igeképzővel alakult [1553]. Megszilárdult ragos alakulata a *kevéssé* [1372 u.] és a *kevésbé* [1493 k.].

kéz [1220 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kāi*, osztják *köt*, zürjén *ki*, cseremisiz *kit*, finn *käsi (käte-)* : 'kéz'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **käte* lehetett. A finnugor szó belseji **t* > magyar *z* hangváltozásra vö. *fűz*. A magyar szó szó belseji magánhangzója rövid nyílt *e* volt, majd a tövégi magánhangzó lekopása után megnyúlt. A *kezes* 'barátságos; engedelmes' [1456 k.] *-s* melléknévképzővel alakult. Az *-l* igeképzős *kezel* származék [1549] elsőként 'gesztikulál' jelentésben adatható, napjainkban használatos 'működtet, irányít; használ' jelentése a nyelvújítás korában jött létre [1793]. A *kézbesít* [1845] szintén a nyelvújítás korában keletkezett.

kezd [13. század eleje] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-d* gyakorító igeképzős alakja, a képzőre vö. *küzd, mond*. A szótó ismeretlen eredetű. A bizalmas társalgási nyelvben 'kapcsolatot létesít valakivel' jelentésben is használatos [1792], vö. *Csak nem kezdesz ilyen alakokkal?! A kezdet* [13. század eleje] *-et* névszóképzővel, a *kezdés* [1456 k.] *-és* névszóképzővel alakult.

kézenfekvő [1873] Összetett szó, előtagja a *kéz* főnév *-n* helyhatározóraggal ellátott alakja, utótagja pedig a *fekvő* melléknévi igenév. Az összetétel a *kézen fekszik* [1892] szókapcsolatra vezethető vissza, mely a német *es liegt auf der Hand* 'nyilvánvaló' szókapcsolat mintájára jött létre.

kézen-közön [1820] Összetett szó (ikerszó), melynek előtagja a *kéz* főnév *-n* módhatározóragos alakja, utótagja pedig az *-n* módhatározóragos *köz* főnév. Ez utóbbi jelentése talán 'viszony, kapcsolat' lehetett. A *kézen-közön* eredeti jelentése talán 'többek közvetítésével, és úgy, hogy többeknek is közük volt a dologhoz' volt. A 'valami úton-módon' jelentés kialakulásának az lehetett az alapja, hogy a többek által is kezelt dolgok útja legtöbbször homályban marad.

kezes [1372 u.] Szófajváltás eredménye, a *kéz* főnév *-s* melléknévképzővel ellátott *kezes* 'barátságos' származékából főnevesült. Keletkezésének az az ősi jogszokás lehetett az alapja, hogy amikor valaki jótállást vállalt valakiért, az egyezséget kézfogással pecsételték meg. A szó elterjedését szláv minták is befolyásolhat-ták, vö. orosz *pyka* [ruka] 'kéz' : *napyka* [paruka] 'kezeség'. Névszói származéka a *kezeség* [1493 k.].

ki¹ [12. század vége] 'ki?', kicsoda?' Ősi, finnugor, talán uráli kori szó, vö. zürjén *kin*, cseremisiz *kü*, finn *ken*; vö. még: jenyiszjei *sio, sie*: 'ki?'. A feltehető finnugor, esetleg uráli kori alak **ke* vagy **ki* 'ki'. A magyarban eredetileg kérdő névmás volt, ebből fejlődött határozatlan névmássá, majd vonatkozási értelmű összetett mondatokban kötőszói szerepű vonatkozó névmássá.

ki² [13. század közepe] 'kifelé' Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a régi nyelvi *ki* vagy *kiv* 'külső rész' főnév lehetett, ez ősi, ugor kori szó, vö. vogul *kün* 'ki, kifelé; kinn', osztják *küm* 'kifelé; külső rész', *köman* 'kint', *kömältä* 'kintről'. Ezek előzménye az ugor **ki(-ms)* 'külső rész' lehetett. A szóvégi *-i* a hová? kérdésre válaszoló *-é* helyhatározórag alakváltozata. A szó eredeti alakja *kié*, esetleg *kiþé* lehetett. A *ki* hangalak közvetlenül a *ki* alakváltozathból jött létre. Eredetileg zárt térből kifelé irányulást kifejező határozószó volt, ebből vált már az ómagyar korban kívülre irányulást, külsőségre kerülést, a cselekvés eredményességét, megszűnését, túlzott mértékét kifejező igekötővé.

kiadós [1896] Német mintára keletkezett származékszó, vö. német *ausgiebig* 'bő, szapora, jövedelmező, kiadós'. A magyar származékszó a *kiad* 'kitelik belőle valami, valamennyi' igekötős ige [1868] *-ó* melléknévi igeképzővel és *-s* melléknévképzővel ellátott alakja.

kiált [12. század vége] Hangutánzó eredetű, a szótó a *gajdol* igével és talán a *haj²* indulatszóval függ össze. A szóvégi *-t* mozzanatos igeképző. A szó belseji *-l* valószínűleg másodlagos járulékhang, de nem zárható ki gyakorítóképzői szerepe sem. A *kiált* első magánhangzója eredetileg *a* lehetett, ez elhasonulással fejlődött. A *kiabál* [1618] *-bál* gyakorító

igeképzővel jött létre a *kiált* alapján, vö. *lóbál*, kialakulásában szerepet játszhatott a régi nyelvi *kajál-bajál* 'kiabál' ikerszó is [1568]. További származékai a *kiáltás* [1372 u.], *kiáltoz* [1585], *kiáltvány* [1834].

kibernetika [1957] 'az automatikus vezérléssel foglalkozó tudomány' Nemzetközi szó, vö. német *Kybernetik*, amerikai angol *cybernetics* (többes szám), francia *cybernétique*: 'kibernetika', a franciában 'a kormányzás tudománya' jelentése is van. Az amerikai angolból terjedt el, ahol tudatos szóalkotással keletkezett a görög *khübernetiké (tékhné)* 'a kormányzás, irányítás mestersége' főnév alapján. N. Wiener amerikai matematikus *Cybernetics* című műve terjesztette el. A magyarba elsősorban az angol és a német technikatudományi szakirodalom közvetítette.

kibic [1885] 'a kártya- vagy más szerencsejáték nézője, aki illetéktelenül beleszól a játékba' Német jövevényszó, vö. német *Kiebitz*, bécsi német *kibiz*: 'kibic'. A német szó a német *kiebitzen* 'kártyajátékot néz' ige származéka. Ennek átvétele *kibicel* igéenk [1895]. A német ige az argó német nyelvi *kiebitschen* 'átvizsgál, átkutat, megmótoz' igére vezethető vissza. A magyarba elsősorban a bécsi németből került. Játéknyelvi műszó.

kicsi [1138 tn., 1538] Szörövidülés eredménye, a *kicsiny* [1215 tn. (?), 1372 u.] melléknév *kicsin* alakváltozatából rövidült, ugyanis a szóvégi *n*-t tévesen határozóragnak vélték. A *kicsiny* jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *kašon* 'kicsi; fiatal, kiskorú', tatár *kečkenä* 'kicsi, jelentéktelen'. A magyarba **kičün* alakban került. A *kicsiny* igei származékai a *kicsinyít* [1621] és a *kicsinyeskedik* [1858].

kicsoda [1515 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *ki* kérdő névmás, utótagja pedig a *csoda* főnév. Az utótag nyomósító szerepe *ki a csoda volt ott* típusú szó szerkezetekben alakult ki. Ilyen elhomályosult jelentésű, csupán nyomatékosító szerepű használata több más vallási vonatkozású szónak is van, vö. *hol a pokolban vagy?*

kiebrudal [1845] Összetett szó, melynek előtagja a *ki* 'kifelé' igekötő, utótagja pedig az önállóan nem adatható *ebrudal* 'kidob', tulajdonképpen 'rúddal kihajtja a kutyát' ige. Az *ebrudal* a régi nyelvi *ebrúdon kivet* [1598], *ebrúdon elüz* [1647] 'eltávolít, kiadja az útját' szókapcsolatok alapján jött létre. Az *ebrúd* arra a botra, dorongra utalhat, amellyel régen a kerítés lyukán átbújó vagy a konyhába behúzó kutyát a csintalan falusi sihederek messzire hajították.

kietlen [1259 tn., 1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-etlen* fosztóképzős alakja, a képzőre vö. *büntelen*. A szótó ismeretlen eredetű, névszói és igei természetű is lehetett. A szépirodalomban használatos *kies* 'kellemes látványt nyújtó; derűs' [1456 k.] ugyanezen szótó *-s* melléknévképzővel ellátott származéka. Nem zárható ki azonban, hogy a *kies* analógiás úton keletkezett a *kegyetlen*: *kegyes* szópárok mintájára.

kifli [1785] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Kipfel*, bajor-osztrák *kipf:l*, bécsi német *kipf:l*: 'kifli'. A német szó a német nyelvjárási *kipf* 'cölöp, karó; lőcs; hosszú, vékony formájú kenyér' származéka, mely a latin *cippus* 'cölöp, karó' főnévre vezethető vissza. A magyar szó a bécsi németből és a hazai városi németiség nyelvéből terjedt el.

kifog [1682] Összetett szó, melynek előtagja a *ki* 'kifelé' igekötő, utótagja pedig a *fog* ige. Az utótag jelentése 'valakit szorult helyzetbe hoz' lehet. Az összetétel jelentésfejlődése azonban tisztázatlan. A *kifog valakin* 'túljár az eszén; kigúnyol, megtréfál' [1708] szó szerkezet *-n* határozóragos használata az *uralkodik valakin* [1416 u.], *bosszút áll valakin* [1510] szó szerkezetek mintájára jött létre.

kifogás [1645] Latin mintára keletkezett összetétel (*ki* 'kifelé' + *fogás*), vö. latin *exceptio* 'kivétel, korlátozás; ellenvetés, kifogás; óvás az alperes részéről', hazai latin 'ellenvetés'. A latin szó a latin *excipere* 'kifog, kivesz, kivételt tesz, kifogást tesz' igére vezethető vissza. A *kifogás* a magyarban elsőként 'ellenvetés', később 'ürügy' [1767] jelentésben is adatható. Származékai a *kifogástalan* [1855 k.], *kifogásol* [1879].

kígyó [1086 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. votják *kij*, mordvin *kuj*, finn *kyj*; szelkup *šü, syj*: 'kígyó'. Ezek előzménye az uráli **kije* vagy **küje* 'kígyó' lehetett. Az uráli szó belseji **j* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *fagyal*. A szóvégi *-ó* kicsinyítő képző, vö. *csomó*. A magyarázatot kissé bizonytalanná teszi, hogy a régi nyelvi adatokban nem találkozunk mély hangrendű *i* hanggal, ami azt feltételezi, hogy a szó vegyes hangrendű formában terjedt el. A *kígyó* 'álnok, rosszindulatú személy' jelentése [1755] a kígyó veszedelmes voltának, és a Bibliában szereplő paradicsomi kígyó legendájának alapján alakulhatott ki. Származékai a *kígyós* [1086 tn. (?), 1595], *kígyózik* [1799].

kijebbb [1527] Megszilárdult középfokjeles alakulat. A *kívül* határozószó eredeti *kil* ~ *kül* alakváltozatából jött létre *-b* (> *-bb*) középfokjellel. A szó belseji *l* magánhangzóközi helyzetben *j*-vé alakult, vö. *beljebb*.

kikelet [1559] 'tavasz' Származékszó, a *kikel* 'kinő, kizöldül, nyílik' igekötős ige *-et* névszóképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'kizöldülés, kinövés, nyílás' lehetett. A 'tavasz' jelentés kialakulása a növények nyílásával és a mezei munkák tavaszi megkezdésével függ össze. A szépirodalomban használatos szó.

kikerics [1405 k.] 'hegyi réteken élő, lilás rózsaszín virágú mérgező növény' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kirgiz *kögürčkan*, oszmán *güvercin*: 'galamb'. A török szavak előzménye a török **köker*- 'kék, kékké válik' volt, vö. *kökörčsin*, eredeti jelentése 'valami kék dolog' lehetett. A magyarba **kökürč* vagy **kikirč* alakban került, de ennek a török előzményekhez való kapcsolódása nem világos. A magyar *kikerics* hangalak második *i* hangja a mássalhangzó-torlódás feloldására került a szóba.

kikosaraz [1792] Összetett szó, melynek előtagja a *ki*² 'kifelé' igekötő, utótagja pedig az önállóan nem adatható *kosaraz* 'valakinek kosarat ad' ige. A *kosarat ad* 'elutasítja valaki szerelmét' szó szerkezet [1725–1764] alapján jött létre, ez pedig német mintára keletkezett az azonos jelentésű német *jemandem einen Korb geben* szólás alapján. A német szó szerkezet arra a középkori szokásra utal, amikor a várkisasszony a neki nem tetsző kérést úgy utasította el, hogy egy lyukas vagy laza fenekű kosarat bocsátott le a lovagnak a várból.

kikupálódik [1906] Származékszó, a régi nyelvi, nyelvjárási *kikupállik* 'kifejlődik; betegségből kilábal' ige [1847] *-odik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. A *kikupállik* a nyelvjárási *kikupállik* ~ *kikopállik* 'héjából kifejlik' ige jelentésselkülönüléssel létrejött párja. Az ige előtagja a *ki*² 'kifelé'. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kiküszöböl [1770] Latin mintára keletkezett összetett szó (*ki*² 'kifelé' + *küszöböl*), vö. latin *eliminare* 'a küszöbön kivisz, kiküszöböli'. A latin szó a *limen* 'küszöb' főnévre vezethető vissza. Elsősorban sajtónyelvi szó.

kilenc [1378 tn., 1405 k.] Bizonytalan eredetű, talán belső fejlemény, a *kívül* eredeti *kil* ~ *kül* alakváltozatából keletkezhetett. A szó belseji *n* talán helyhatározórag, a szóvégi *c* pedig annak a 'tíz' jelentésű ősmagyar kori permi jövevényszónak a fejleménye lehet, amely *harminc* szavunk végződésében is megvan. A szó 'valamin kívül, valamit kivéve' jelentése arra utalhat, hogy a 10-es számot még nem értük el. Hasonló szemléletre vö. vogul *ántellâu* 'kilenc', tulajdonképpen 'oldal a tízhez'. Származékai a *kilenced* [1416 u.], *kilencedik* [1416 u.], *kilences* [1454 tn. 1604].

kilencven [1508] Összetett szó, melynek előtagja a *kilenc* számnév, utótagja pedig az önállóan nem adatható *ven*, vö. *negyven*, *ötven*. Az utótag a *hatvan* szavunkban is előforduló *van* magas hangrendű párja, eredetét és rokon nyelvi megfelelőit lásd a *hatvan* alatt. A *kilencven* szó eredeti jelentése 'kilenc tíz', tkp. 'kilencszer tíz' lehetett. Az összetétel kialakulása a tízes számrendszer elterjedésével kapcsolatos. Származéka a *kilencvenedik* [1538].

kilincs [1405 k.] Vitatott eredetű. 1. Francia, közelebről ófrancia jövevényszó, vö. ófrancia *clinche*, francia *clenche*: 'kilincs', ez az azonos jelentésű, hangfestő eredetű ófrank **klinka* főnévre vezethető vissza. A szóvégi *cs* 13. századi kölcsönzésre utal. 2. Belső fejlemény, egy önállóan nem adatható szótó *-cs* névszóképzővel ellátott származéka lehet, a képzőre vö. *habarcs*. A szótó *kallódik* igénk szócsaládjának tövével függhet össze, a kilincs hajlott, görbe alakjára, vagy elhajló, forduló mozgására utal. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang, vö. *barlang*. Mindkét magyarázat helytálló lehet, amennyiben a különböző eredetű szavak alakja később egybeesett.

kilogramm [1840] Nemzetközi szó, vö. német *Kilogramm*, angol *kilogramme*, francia *kilogramme*: 'kilogramm'. A franciából terjedt el, ahol a francia *kilo-* 'kilo-, ezer' és a *gramme* 'gramm' összetétele. Az összetétel a görög *khilioj* 'ezer' és *gramma* 'írásjel, írás; kis súly' alapján jött létre. A magyarba a német közvetítette. A szintén a *kilo-* előtaggal alakult *kilométer* '1000 méter' is nemzetközi szó, vö. német *Kilometer*, francia *kilomètre*: 'ugyanaz'. A szócsaládhoz tartozó *kiló* [1868] szintén nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Kilo*, francia *kilo*, olasz *chilo*: 'kiló'. Az sem zárható ki, hogy a *kiló* a magyarban jött létre a *kilogramm* összetétel előtagjának önállósulásával.

kímél [1476 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* igeképzővel ellátott alakja. A szótó ismeretlen eredetű. A szó belseji *é* a *metél* típusú szavak mintájára nyúlhatott meg. A *kímél* eredeti jelentése 'tartózkodik, vonakodik valamitől, sajnál valamit megtenni <rendszerint rá nézve hátrányos dolgot>' volt [1495 e.]. Napjainkban használatos 'óv' jelentése [1566] jelentésszűkülés eredménye. Származékai közül a *kíméletlen* [1476 k.] *-tlen* fosztóképzővel, a *kímélet* [1575] *-et* névszóképzővel alakult.

kimonó [1910] 'bő ujjú, hosszú japán köntös' Nemzetközi szó, vö. német *Kimono*, angol *kimono*, portugál *quimono*: 'kimonó'. A portugálból terjedt el az európai nyelvekben. Forrásuk a japán *kimono* 'ruha, köntös' főnév. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kín [1138 tn. (?), 12. század vége] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *qdyd'n*, csuvas *χən*: 'baj, kín, szenvedés'. Ezek előzménye a török **qdyd'*- 'megnyomorít <ütéssel, vágással>' lehetett. A magyarba **qdyd'n* vagy **qīn* alakban került. A török *d'* a magyarban *i* hanggá alakult, vö. *disznó*. Származékai közül a *kínoz* [12. század vége] -z igeképzővel, a *kínzás* [1372 u.] ebből -ás névszóképzővel alakult. A horvát-szerb régi nyelvi *kina* és a román *chin*: 'kín' a magyar szó átvételei.

kínafa [1794] 'egy fajta trópusi fa' Német mintára, részfordítással keletkezett összetett szó (*kína* + *fa*), vö. német *Chinabaum* 'kínafa' (*China* 'kína' + *Baum* 'fa'). A német összetétel előtagja egy Peruban honos cserje neve, vö. perui indián *quina* 'kéreg' és *quinaquina* 'kérges kérges', melyet a német népetimológia a *Kína* földrajzi névvel azonosított. Ugyanebből a perui szóból származik a *kinin* szó is [1854], ugyanis a kínafa kérgéből készítik a kinint. A magyar összetétel hangalakja szintén a *Kína* földrajzi név hangalakjának hatására fejlődött.

kínál [1510] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -ál gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó bizonytalan, esetleg hangutánzó eredetű, a *kiabál* ige szócsaládjával függhet össze. A szó belseji -n talán mozzanatos igeképző, vö. *sajnál*. E magyarázat szerint a *kínál* eredeti jelentése 'kiált; kiáltva valaminek az elfogadására kér' lehetett, talán az ősi pogány hitvilág emlékéét őrzi. A *kínál* a választékos társalgási nyelvben 'lehetőséget ígér' jelentésben is használatos [1520 k.]. Származékai a *kínálkozik* [1766], *kínálat* [1792].

kincs [1301 tn., 1372 u.] Valószínűleg iráni jövevényszó, vö. középkori perzsa *ganj* 'kincs; kincstár', kurd *genj* 'kincstár', hvárezmi *knj* 'kincs, ásványkincs', újperzsa *ganj* 'lelőhely; kincs'. Az iráni szavak az óind *ganjah* 'kincstár' főnévre vezethetők vissza. A magyar szó eleji *k* vagy egy iráni, vagy pedig nagyon korai magyar hangzócseré eredménye.

kinn [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *ki²* 'kifelé' családjához tartozó régi nyelvi *ki* 'külső rész' főnévből és az -n helyhatározóragból alakult. A *kinn* alak a helyhatározórag magánhangzóközi helyzetben való kettőződésével jött létre. A *kint* [1669] a *kinn* eredeti *kin* alakváltozatából jött létre -t helyhatározóraggal, vö. *fent*.

kintorna [1416 u.] Valószínűleg német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák régi nyelvi *kinterne* 'egy fajta pengető hangszer, citera', középfelnémet *qintërne* 'öthúros lant'. A bajor-osztrák szó eredete nem világos, talán a középkori latin *quinterna* 'egy fajta pengetős hangszer' főnévre vezethető vissza. A *kintorna* szó belseji *o* hangja magánhangzó-illeszkedés eredménye. Elsőként 'egy fajta pengető hangszer' jelentésben adatható. A korábban kihalt szó a nyelvújítás korában került ismét a köznyelvbe. Ma ismert 'verkli' jelentése [1780] elavulóban van.

kioszk [1818] Nemzetközi szó, vö. német *Kiosk*, angol *kiosk*, francia *kiosque*: 'kerti ház, pavilon; árusító bódé'. Az oszmán-törökből terjedt el, vö. *köşk* 'kerti ház, pavilon'. Az oszmán-török szó az újperzsa *kūšk*, *kušk* 'palota; oszlopcsarnok' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

király [1018 k.] Déli szláv, valószínűleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kralj*, bolgár *крал* [kral], szlovén *kralj*: 'király'. A szláv szavak az ófelnémet *Karl* ~ *Karal* személynévre, Nagy Károly frank uralkodó nevére vezethetők vissza. A *király* játéknyelvi 'sakkjáték legfontosabb figurája' [1650–1653], 'uralkodót ábrázoló kártyalap' [1720] és 'a legfontosabb kuglibábu' [1910 e.] jelentése részben a 'király' alapjelentésű német *König* 'a sakkjáték legfontosabb figurája; uralkodót ábrázoló kártyalap; középen álló kuglibábu' jelentéseinek mintájára jött létre. Származékai a *királyi* [1113 tn., 1350 k.], *királyság* [1405 k.].

királydinnye [1807] 'egy fajta gyomnövény' Összetett szó, melynek előtagja a *király*, utótagja pedig a *dinnye* főnév. Az összetétel mindkét tagja rosszálló értelemű. Ezt az magyarázza, hogy olykor valaminek vagy valakinek a hitványságát, haszontalan voltát tréfásan vagy gúnyosan úgy emeljük ki, hogy feldicsérjük, miként *jómadár* és *díszpinty* szavainkban is. Az utótag is ezt fejezi ki, a növény kicsi, tüskés, kerek termése ugyanis csak gúnyosan nevezhető dinnyének. Nyelvjárási szavunk, de a növénytani szaknyelv is használja.

kirándul [1657] Összetett szó, melynek előtagja a *ki²* 'kifelé' igekötő, utótagja pedig a *rándul* 'hirtelen távozik' ige. A *kirándul* eredeti jelentése 'kimegy, kifut' volt, napjainkban használatos 'kirándulást tesz' jelentése [1771] a nyelvújítás korában jött létre és terjedt el. A *kirándulás* [1823] -ás névszóképzővel alakult.

kirgiz [1794] 'közép-ázsiai, török nyelvet beszélő nép' Nemzetközi szó, vö. német *Kirgise*, francia *Kirghiz*, orosz *купрус* [kirgiz]: 'kirgiz'. Forrásuk egy török nyelv lehetett, vö. kirgiz *q'drgd'z* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'sztyeppe népe'. Valószínűleg az oroszból terjedt el. Korábban a mai kazahokat jelölték *kirgiz* névvel, míg a mai kirgizek neve *karakirgiz* 'fekete kirgiz' volt. A magyarba a német vagy az orosz közvetítette.

kis [1075/1217 tn., 1337] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türkmén *kiči* 'kicsi', kazah *kiši* 'fiatal, kiskorú'. A magyarba **kiči* alakban kerülhetett. A szó belseji török *č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *késik*. A *kissé* megszilárdult ragos alakulat [1793] -vé határozóraggal jött létre. A *kisebbít* [1416 u.] -bb fokjellel és -ít műveltető igeképzővel alakult.

kisded [1283 tn., 1372 u.] Származékszó, a *kis* 'kicsi; kevés' melléknév -ded kicsinyítő képzős alakja, a képzőre vö. *gyermekded*, *kicsinyded* [1495 e.]. A nyelvújítás korában ezt a képzőt önálló szóként is használták, vö. *ded* 'kicsi' [1806], 'kisgyermek' [1838]. A *kisded* eredetileg 'kicsi; kevés' jelentésű melléknév volt, később lett 'kisgyermek' jelentésű főnévként használatos [1354 (?), 1416 u.].

kísér [1474] Valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. osztyák *kōt-*, *kūs-* 'nyomon követ, az úton marad'. Ennek előzménye az ugor **kečz-* 'nyomon követ, üldöz' lehetett. A finnugor szó belseji **č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *keserű*. A szóvégi -r gyakorító igeképző lehet, vö. *dicsér*. A -get gyakorító igeképzővel ellátott *kísérget* [1510 k.] eredeti jelentése 'kísért, bűnre csábít' volt, napjainkban 'többször kísér' jelentésben használatos [1774].

kisérel [1772] Származékszó, a *kísér* ige -l gyakorító igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *tékozol*. Az egykor nyelvjárási szó a nyelvújítás korában került be az irodalmi nyelvbe. Eredeti jelentése 'kísér' volt, a napjainkban használatos 'kísérletet tesz, próbál' jelentés [1830] a *kísért* ige 'megkísérel, próbál' jelentése alapján jött létre. Származékai közül a *kísérlet* [1830] -et névszóképzővel, a *kísérletezik* [1857] -z igeképzővel alakult.

kísért [1372 u.] Származékszó, a *kísér* 'valakivel együtt megy; követ' ige -t műveltető (vagy talán mozzanatos) igeképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'kísér' volt, a napjainkban használatos 'bűnre csábít' jelentés [1372 u.] jelentésszűkülés eredménye. A 'halott szellem látható alakban megjelenik' jelentés [1801] a nyelvújítás korában keletkezett, ennek átvitt értelmű használata az '<elavult eszme> visszajár, érvényesül' jelentés [1789]. A *kísértet* 'kísértés' [1372 u.], 'szellem' [1800] főnév -et névszóképzővel alakult.

kiskapu [1633] Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig a *kapu* főnév. Az előtag 'a nagy melletti kicsi' jelentésben szerepel. A *kiskapu* eredeti jelentése 'a kapu mellett vagy a kapuban lévő ajtó' volt, ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a 'joghézag' jelentés [1972].

kiskirály [1405 k.] 'hatalmas birtokán korlátlanul hatalmaskodó feudális úr' Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig a *király* főnév. Az előtag 'fel nem nőtt' jelentése lekicsinylő értelemben szerepel. Hasonló összetételre vö. *kisasszony* [1533], *kispap* [1732] szavainkat. A *kiskirály* történettudományi műszó.

kismama [1807] Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig a *mama* főnév. Az előtag 'új, tapasztalatlan' jelentésben szerepel. Hasonló összetétel még *kiskatona* [1960] szavunk.

kismiska [1899] Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig a *Mihály* személynév becéző *Miska* alakja. A bizalmas társalgási nyelvben használatos 'valakihez, valamihez képest jelentéktelen, eltörpülő személy vagy dolog' jelentésű *kismiska* eredetileg csak személyekre vonatkozott.

kisöreg [1892] Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig az *öreg* főnév. Az előtag 'kedves' jelentésben, lekicsinylő értelemben szerepel. A *kisöreg* elsősorban megszólításként használatos. Hasonló összetételre vö. *kiskomám* [1949], *kisapám* [1956], *kisanyám* [1956], *kisöcsém* [1965] szavainkat.

kispolgár [1870] 'kisiparosokból, kiskereskedőkből stb. álló átmeneti társadalmi réteg; nyárspolgár' Összetett szó, melynek előtagja a *kis* melléknév, utótagja pedig a *polgár* főnév. Az előtag 'másodrangú' jelentésben értendő. Hasonló összetételre vö. *kisbéres* [1517], *kisbíró* [1535], *kisnemes* [1896] szavainkat. Az előtag ezen jelentésköréhez tartoznak még az elsősorban nyelvjárásainkban használatos *kisasszonynapja* 'Mária születésnapjának ünnepe' [1506] és *kiskarácsony* 'újév napja' [1493] összetételek, melyeket a köznyelv is ismer. A *kisasszonynapja* előtagja Szűz Mária második legnagyobb ünnepére utal.

kisüt [1550] 'kieszel, kitalál valamit' Jelentésselkülönülés eredménye, a *kisüt* konkrét 'sütéssel elkészít' jelentésére vezethető vissza. A jelentésváltozás alapja az igével kifejezett cselekvés eredményessége lehetett. Hasonló jelentésváltozás más főzéssel kapcsolatos szavaknál is előfordul, vö. *kiforral* 'kieszel, kitervel'. A jelentésváltozás kapcsolatban lehet a fegyverhasználattal is, vö. régi nyelvi *kisütének egy ágyút* [1575]. Hasonlóan, jelentésselkülönüléssel jött létre a *kisül* 'kiderül' ige [1669] is. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

kisze [1759–1762] 'telet jelképező szalmabábu, amelyet elégetnek' Szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *kysel* 'savanyú levesféle, cibere; bábu, amelyet téltemetéskor vízbe dobnak'. A szláv szavak előzménye a szláv **kyselъ* 'savanyú'. A *kisze* elsőként adatható 'egy fajta savanykás pép' jelentése az ukrán *куцинь* 'gyümölcsből, tejből készült kocsonyaszerű étel' átvétele. A néprajztudományban ismert savanyú böjti leves nevével jelölt szalmabáb [1899] vízbe vetése a télnek és a nagyböjtnak a temetését, illetve a húsos ételekhez való visszatérést jelképezi.

kivált [1667] Jelentéstapadás eredménye, a *kiváltképpen* összetétel [1506 k.] előtagjának önállósulásával keletkezett. A *kiváltképpen* a *kiválik* 'elkülönül' igekötős ige [1635] *-képpen* határozóraggal ellátott alakja. A *kiváló* [1845] a régi nyelvi *kiválóképpen való* 'különös, mástól különböző' szószervezetből jött létre. Kialakulását idegen nyelvi minták is befolyásolhatták, vö. latin *excellens*, német *hervorragend*: 'kiváló, kimagasló'.

kiváltság [1794–1795] Tudatos szóalkotás eredménye, a régi nyelvi *kivált* 'elkülönült' melléknév [1752] *-ság* névszóképzővel ellátott származéka. A nyelvújítás korában keletkezett, ugyanúgy, mint származéka, a *kiváltságos* [1835].

kíván [13. század eleje] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótőnek talán *-n* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *harsan*. A szótó eredete ismeretlen. A szó belseji *á* a *botránkozik*, *síránkozik* szavak mintájára jöhetett létre. Származékai közül a *kívánatos* [1372 u.] *-s* melléknévképzővel, a *kívánság* [1372 u.] *-ság* névszóképzővel alakult, a *kívánkozik* [1372 u.] visszaható képzős alakulat.

kíváncsi [1772] Játszi szóalkotás eredménye, a *kíván* ige *-csi* névszóképzővel ellátott származéka. Elsőként 'mohón vágyakozó, sóvár' jelentésben adatható, napjainkban 'valami iránt érdeklődő' jelentésben használatos [1787]. Nyelvújítás kori szó.

kívül [13. század közepe] Megszilárdult ragos alakulat. A régi nyelvi *ki* ~ *kiv* 'külső rész' főnévből és az *-l* helyhatározóragból keletkezett. A szó belseji *v* vagy hiátustöltő elem, vagy pedig az alapszó *v*-je maradt meg a szóban. A *kívül* eredetileg honnan? kérdésre válaszoló határozószó volt, de ez a jelentése korán elhomályosult és 'valamin kívül, valami mellett' jelentésű határozószóvá vált. Később birtokos szerkezetekben önállóságát veszítve névutóvá alakult. Napjainkban hol? kérdésre válaszoló helyhatározóként és átvitt értelemben állapothatározóként használatos.

klapec [1774] 'gyermek, kölyök' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *chlapec*, *chlapci* (többes szám) 'fiú, fiúgyermek', szlovák nyelvjárási 'legény, fiatalember; kedves, udvarló', vö. még: szlovák *chlap* 'férfi; férj'. Tréfás szó.

klappol [1902] 'rendben van, jól megy' Német jövevényszó, vö. német *klappen* 'sikerül, jól megy; rendben van; csattanó, kattán hangot ad'. A német szó germán eredetű, vö. óangol *clappian* 'üt; fecseg'. A bizalmas társalgási nyelv szava, csak az egyes szám 3. személyű alakja használatos.

klarinét [1776] 'egy fajta fafűvös hangszer' Nemzetközi szó, vö. német *Klarinette*, francia *clarinette*, olasz *clarinetto*: 'klarinét', a franciában 'klarinétos' jelentése is van. A franciából terjedt el, ott a provanszál *clarin* 'oboa' főnévre vezethető vissza. A magyarba a francia és a német közvetítette.

klassz [1908] Német mintára keletkezett, vö. német *das ist Klasse* 'kitünő, nagyszerű'. A német szószervezetet a német *das ist erster Klasse* 'ugyanaz <kereskedelmi árubeosztás osztályok szerint>' szószervezetre vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

klasszikus [1645] Latin jövevényszó, vö. latin *classicus* 'valamely néposztályt illető; az első néposztályhoz tartozó', (*scriptor*) *classicus* 'kiváló <író>'. Ez a latin *classis* 'osztály, csoport; sereg' származéka. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *abesszin*, a szóvégi *s*-re vö. *ámbitus*. A szócsaládkhoz tartozó *klasszicizmus* 'egy fajta szellemi, művészeti irányzat' [1837] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Klassizismus*, angol *classicism*, francia *classicisme*: 'klasszicizmus'. A franciából terjedt el, ahol a francia *classique* 'klasszikus' származéka. A magyarba elsősorban a német és talán a francia közvetítette.

klasszis [1620] Latin jövevényszó, vö. latin *classis* 'osztály, csoport; sereg'. A magyarban a *klasszis* elsőként 'iskolai osztály; csoport' jelentésben adatható. Napjainkban a 'minőségi fok' [1897] és a sportnyelvi 'kiemelkedő képességű sportoló' [1928] főnévi jelentésben használatos. Ez utóbbi kialakulásának a szó melléknévi 'első osztályú; első rangú' jelentése [1926] lehetett az alapja. A melléknévi jelentés a *prima klasszis* 'első osztály' [1897], *első klasszisú* 'első osztályú' [1860] szószervezetek alapján keletkezhetett. Az *s*-ező szóvégre vö. *április*.

klasztrom [1372 u.] 'kolostor' Latin jövevényszó, vö. latin *claustrum* 'zár, kilincs; lezárt, zárt tér; bástya', egyházi latin *claustrum* 'szerzetesek lakóhelye, kolostor', középkori latin *clastrum* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *claudere* 'zár, bezár' ige

származéka. A 'kolostor' jelentés a *claustrum monasterii* 'elzárt, a laikusok számára hozzáférhetetlen hely a kolostorban' szókapcsolatból fejlődött ki a korai középkorban. A köznyelvből a *kolostor* szorította ki.

klérus [1560 k.] 'a katolikus papság' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *clerus* 'papság', hazai latin 'ugyanaz; pap'. A latin szó a görög *klérosz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'sors; (kisorsolt) rész; örökrész, érték' főnévre vezethető vissza. A szócsaládhoz tartozó *klerikális* 'az egyház oldalán álló' melléknév [1851] az egyházi latin *clericalis* 'papi' átvétele. Az elnevezés arra az öskeresztény eljárásra utal, hogy a papi hivatalokat sorsolással osztották ki. Vallási műszó.

klezmer [1998] 'egy fajta jiddis zene' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *klesmer* 'a közép- és kelet-európai zsidó kultúra népi eredetű zenéje'. A jiddis főnév a jiddis *klezmorim* 'zenészek' származéka, mely a héber *klezēmer* (többes szám) 'hangszerek' főnévre vezethető vissza. A klezmer zenét kisebb hangszeregyüttessel, főként hegedűvel, klarinéttal, nagybőgővel és ütősökkel adják elő. Zenei műszó.

kliens [1718] Latin jövevényszó, vö. latin *cliens* 'védenc; patrícius védelme alá helyezkedő plebejus', hazai latin 'védenc; ügyfél <prókátoré, ügyvédé>'. A latin szó eredetére vö. (*in*)*clinare* 'hajlít'. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *evidens*.

klikk [1854] 'önző érdekeit érvényesítő zárt csoport' Nemzetközi szó, vö. német *Clique*, angol *clique*, francia *clique*: 'klikk' A franciából terjedt el, ott a francia régi nyelvi *cliquer* 'zörög, lármát csap' igeire vezethető vissza. A magyarba a francia és a német közvetítette. Rosszalló értelemben használatos.

klikkelés [1995] 'rákattintás' Származékszó, a *klikkel* 'rákattint' ige [1999] -és névszóképzővel ellátott alakja. A *klikkel* szintén származékszó, a *klikk* főnév [1998] -l igeképzővel ellátott alakja. A *klikk* pedig az angolból került nyelvünkbe, vö. angol *click* 'kattintás'. Az angol szó hangutánzó eredetű, hangalakja egyszeri, rövid magas hangot jelenít meg. Az angol szót nyelvünk az egér gombjának kattánását megjelenítve számítástechnikai értelemben vette át. Az írásos adatok sorrendje arra enged következtetni, hogy az összetett szóképzés egyidejűleg történt az idegenül hangzó angol *click* főnév magyarítására. Számítástechnikai műszó.

klíma [1740] Latin jövevényszó, vö. latin *clima* 'a Földnek az egyenlítőtől a pólusok felé való hajlata, görbülete; égtáj; a földrajzi helyzettel összefüggő időjárás, éghajlat'. A latin szó az azonos jelentésű görög *klíma*, *klímatosz* (birtokos eset) főnévre vezethető vissza. Napjainkban használatos még 'meghatározott hőfokot és páratartalmat fenntartó berendezés' jelentése is. A földrajztudományban használatos *klimatikus* 'éghajlattal kapcsolatos' [1841] melléknév nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *klimatisch*, angol *climatic*, francia *climatique*: 'klimatikus'. Az angolban keletkezett meteorológiai szakszóként. Létrejöttét a görög *klimatikosz* 'klimatikus' melléknév is befolyásolhatta. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A szóvég latinositás eredménye.

klinika [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Klinik* 'szakorvosi intézet; klinikai gyakorlat', angol *clinic* 'klinika; klinikai előadás', francia *clinique* 'klinika; klinikai gyakorlat'; vö. még: latin *clinice* 'a beteg ágyánál folytatott orvoslás mestersége', hazai latin *clinica* 'gyakorlati orvostudomány'. A latin szó a görög *kliniké* (*tékhné*) 'a beteg ágyánál folytatott orvoslás mestersége' főnévre vezethető vissza. Az orvostudományban használatos *klinikus* 'klinikai szakorvos' főnév [1865] szintén nemzetközi elterjedésű, vö. német *Kliniker* 'klinikus, szigorló orvos', angol *clinician* 'klinikus', francia *clinicien* 'ugyanaz'. Végző forrásuk a görög *klínikosz* 'fekvőbeteg; fekvőbetegét kezelő orvos' főnév. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A szóvég latinositás eredménye.

klisé [1891] 'sablon; frázis' Nemzetközi szó, vö. német *Klischee*, angol *cliché*, francia *cliché*: 'nyomódúc, klisé'. A franciából terjedt el, ott a francia *clicher* 'lemintáz, másol' ige származéka. A magyarba a német és a francia közvetítette. A *klisé* 'nyomódúc' jelentésében [1891] nyomdaipari, 'frázis' jelentésében [1932] nyelvtudományi műszó.

klónoz [1997] 'új, genetikailag azonos egyed nem ivari sejt osztódásra készítésével hoz létre' Származékszó, a *klón* 'vegetatív úton létrejött egyed; nem ivari sejt osztódása révén létrehozott, az eredeti lényel genetikailag azonos sejtekből álló új lény' főnév [1983] -z igeképzővel ellátott alakja. A *klón* nemzetközi szó, vö. angol *clone*, német *Klon*, spanyol *clon* 'klón'. A szó az angolból terjedt el, melyben a görög *klón* 'ágacska, hajtás' főnévre vezethető vissza, és nyelvünkbe is az angolból került. A *klónoz* ige 1997-től kezdve lett egyre gyakoribb a sajtónyelvben, amikor ezzel a régóta használatos genetikai eljárással egy emlőst sikerült szaporítani. A *klónoz* biológiai műszó.

klór [1829] Nemzetközi szó, vö. német *Chlor*, francia *chlore*, olasz *cloro*: 'klór'. A franciából terjedt el, ott tudatos szóalkotással keletkezett a görög *khlorosz* 'világoszöld; sárga' melléknév alapján. Kémiai műszóként 1813-ban a francia Gay-Lussac vezette be. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

klott [1912] 'egy fajta szövet' Német jövevényszó, vö. német *Cloth, Kloth* 'pamutból vagy félgyapjúból készült, egyik oldalán fénylő, sűrű kelme'. A német szó az angol *cloth* 'kelme, posztó; törölróuha, rongy' főnévre vezethető vissza. Textilipari műszó.

klozett [1865] Német jövevényszó, vö. német *Klosett* 'véce <elsősorban vízöblítéses>'. A német szó a német *Wasserklosett* 'vízöblítéses véce' összetétel utótagjából önállósult. A német összetétel részfordítással keletkezett az azonos jelentésű angol *water-closet* mintájára. A bizalmas stílusértékű *klotyó* [1969] játszi szóalkotással keletkezett a *klozett* főnévből.

klub [1790] Nemzetközi szó, vö. német *Klub* 'egyesület', angol *club* 'ugyanaz', francia *club* 'ugyanaz; politikai párt'. Az angoltól terjedt el. Az angol szó germán eredetű, vö. óészaki *klubba* 'bunkó, buzogány'. A 'bunkó, buzogány' > '(férfi)egyesület' jelentésváltozás arra az angol szokásra utal, hogy a tagokat egy buzogány átnyújtásával hívták meg az összejövetelekre. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

klumpa [1880] '(fa)cipő' Német jövevényszó, vö. középnyémet *klumpa* 'facipő, fapapucs'. A német szó a korai újfelnémet *klumpe* 'csomó, rakás; tuskó, tönk; összetömrült tömeg' főnévre vezethető vissza. Elsősorban nyelvjárási szó, de a köznyelv is ismeri.

-kól/-kő [1219] Kicsinyítő képzőbokor. Az egyszerű kicsinyítő *-k* és a szintén kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban. A régi nyelvben jóval gyakoribb volt, ma is előfordul személynevek becéző alakjában, pl. Lackó, Ferkó, Jankó, és kielemezhető néhány köznévből is, pl. *tarkó, szánkó, pejko*. Elhomályosult származékai közé tartozik a *fakó*, amelynek eredeti jelentése 'fából készült'. Új származékokat már nem hoz létre.

kobak [1340 tn. (?), 1723] Jövevényszó egy török nyelvből, vö. oszmán-török *kabak*, tatár *qabaq*: 'tök'. Ezek előzménye a török **qab* 'edény, tartály'. A szórványos szó belseji *a > o* hangváltozásra vö. *oroszlán* szavunkat. A *kobak* nyelvünkben elsőként 'lopótök; ennek terméséből készült edény' jelentésben adatható. Napjainkban a tréfás 'valakinek a feje' [1799] és a növénytan 'kúszónövények nagy, gömbölyded termése' [1833] jelentésben használatos.

kobalt [1745] 'egy fajta fém' Német jövevényszó, vö. német *Kobalt* 'szürkés, fehéres fényű fém'. A német szó germán eredetű, vö. germán **kubawalda* 'az istálló és a ház szelleme vagy az istálló és a ház gondozója'. Eredete azonos *kobold* szavunkéval, a középkorban ugyanis a bányászok azt hitték, hogy a föld alatti koboldok olykor gonoszkodásból ellopják az ezüstércet, és az akkoriban még értéktelennek tartott kobaltércet csempézik a helyére.

kobold [1835] 'csintalan szellem, manó' Nemzetközi szó, vö. német *Kobold*, angol *kobold*, francia *kobold*: 'kobold'. A németből terjedt el, ahol a germán **kubawalda* 'az istálló és a ház szelleme vagy az istálló és a ház gondozója' főnévre vezethető vissza. Eredete azonos *kobalt* szavunkkal. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kóborol [1470] Német jövevényszó, vö. középnyémet *koberen, koveren* 'megszerez; erőre kap; <vadászutya> fürkész, szimatol, keres; házardjátékokat játszik', korai újfelnémet *kobern* 'ugyanaz', bajor-osztrák *sich erkobern* 'meggyógyul, talpra áll'. A német szó valószínűleg a latin *recuperare* 'visszaszerez, visszakap' alapján keletkezett. A *kóborol* elsőként 'rabol, fosztogat' jelentésben adatható, napjainkban használatos 'csatangol' jelentése [1585 (?), 1755] abban a korban alakult ki, amikor a rablás, fosztogatás szoros kapcsolatban volt a kóborlással. A *kóbor* főnév [1480 tn. (?), 1751] és melléknév [1805] elvonással keletkezett a *kóborol* igéből, a *kóborog* ige [1774] a *düborog-*, *háborog*-féle igék alapján jött létre.

koboz¹ [1251 tn. (?), 1528] 'valakitől valamit elvesz' Valószínűleg belső fejlemény, talán származékszó, a *kopik* ige *-z* gyakorító igeképzővel ellátott alakja lehet. A szó belseji *p b*-vé zöngésült, vö. *terebélyes*. Lehetséges azonban az is, hogy a *kap* 'megragad' ige eredeti *kop* alakváltozata az alapszó. Elsőként 'rabol, zsákmányol' jelentésben adatható, napjainkban elsősorban *el-* igekötővel 'hatóságilag, ítélet alapján zár alá vesz; valakitől valamit elvesz' jelentésben használatos [1570]. Az *elkoboz* '<hatóság sajtóterméket> megsemmisítés céljából lefoglal' jelentése a nyelvújítás korában jött létre [1833].

koboz² [1193 tn. (?), 1620] 'rég Magyar pengetős hangszer' Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a kunból, vö. ujjgur *qopuz*, oszmán-török *kopuz*, tatár *qubdz*: 'lantszerű hangszer'. Mint török kultúr szó más szomszédos nyelvben is meghonosodott, vö. cseremis *koβz* 'doromb'. A szó belseji *b* az őstörök *p* kun nyelvben való zöngésülésére utalhat, vö.

kobak. Zenei műszó. A román *cobză* 'lant', a lengyel régi nyelvi *kobosa* 'cimbalom', cseh régi nyelvi *kobos* 'egy fajta húros hangszer' a magyar szó átvételei.

kobra [1808] 'egy fajta mérges kígyó' Nemzetközi szó, vö. német *Kobra*, francia *cobra*, portugál *cobra*: 'kobra'. Ezek forrása a portugál *cobra capello*, *cobra de capello* tulajdonképpen 'kalapos kígyó'. Az elnevezés a kobra azon tulajdonságára utal, hogy korongszerűen ki tudja szélesíteni teste elülső részét, s így bizonyos hasonlóságot mutat egy kalaphoz. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kóc [1588] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi és nyelvjárási *kúk*, *kúki* (többes szám) 'csepű', szlovák *klk* 'szál, bolyh', *klky* (többes szám) 'szál, bolyh; csepű', orosz *клок* [klok] 'kis nyaláb, csomó <haj, gyapjú, széna, fű>, rongydarab, cafát'. A magyarba **klъci* többes számú alakban került egy szláv nyelvből még a tövégi magánhangzók lekopása előtt. A *kóc* hangalak hangátvétéssel, a szó belseji *l* kiesésével és pótlónyúlással jöhetett létre. Textilipari műszóként 'csepű' jelentésben használatos [1588], a köznyelv 'összekuszált haj vagy szörzet' jelentésben ismeri [1794].

koca [1367 tn. (?), 1671] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Lehetséges, hogy a nyelvjárási állathívogató *koc* -a kicsinyítő képzős alakja lehet, vö. *cica*, de az is elképzelhető, hogy a régi nyelvi *koc* ige (vö. *kocog*) -a melléknéviigenév-képzős származéka, vö. *hulla*. A disznó, malac hívogatóására szolgáló alapszó mindkét esetben a disznó rőfögő hangját utánozza. Ha a *koca* eredetileg melléknévi igenév volt, akkor főnevesülés ment végbe. Hasonló hangutánzó eredetű szavakra vö. francia *coche* 'koca'. A *koca* eredeti jelentése 'disznó' lehetett, ebből jelentésszűküléssel jött létre a mai 'nőstény disznó' jelentés. Szavunk csak ritkán fordul elő 'ügyetlen' melléknévi jelentésben [1806], ennek kialakulása a disznó nehézkes mozgásán alapul.

kocavadász [1887] 'ügyetlen vadász' Összetett szó, melynek előtagja a *koca* 'ügyetlen' melléknév, vö. *koca*, utótagja pedig a *vadász* főnév. Az előtag lekicsinyítő jelentését az magyarázhatja, hogy gyakran állatok nevével, leginkább állatok nőstényének nevével fejezzük ki rosszallásunkat, megvetésünket, miként *barom*, *liba*, *tehén*, *szuka* szavainkkal is. Hasonló összetételre vö. *kocajátékos* 'gyakorlatlan, ügyetlen játékos, különösen kártyás', *kocaszónok* [1889].

kóceráj [1930] 'szegényes, elhanyagolt üzlet' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, származékszó, a *kóc* főnév -eráj végződéssel ellátott alakja. Ez a szöveg német jövevényszavak végződése alapján jött létre, vö. *kupleráj*, *puceráj*. 2. Jiddis jövevényszó, magyar képzéssel, vö. jiddis *chozer* 'udvar, tanya'. A jiddis szó az azonos jelentésű héber *cházér* főnévre vezethető vissza. A fenti módon keletkezett -eráj végződésnek itt névszóképző szerepe van. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kocka [1544] Nyugati szláv, valószínűleg cseh jövevényszó, vö. cseh *kostka* 'kocka <kockajáték kelléke; mértani test, szövetminta>', cseh régi nyelvi 'csontocska', cseh nyelvjárási 'csonthéjú mag', *küstka* 'csontocska, halszálla'; vö. még: lengyel *kostka* 'csontocska; játékkocka; boka'. Ezek előzménye a szláv **kostъ* 'csont'. A magyar *kocka* hangalak a szláv szó belseji *t* elhagyásával és az -sz affrikálódásával jött létre, vö. *barack*. A 'játékkocka' jelentés úgy alakult ki, hogy a kockázáshoz elsősorban állati csontból készült kockákat használtak. A magyarba ebben a jelentésben a katonák és Felső-Magyarország városi lakossága közvetítette. A *kocka* 'egy fajta szabályos mértani test' jelentése [1708] tudatos szóalkotás eredménye az eredeti 'játékkocka' jelentés alapján. Származékai a *kockás* [1585], *kockázik* [1677], *kockáztat* [1677], *kockázat* [1777]. A horvát-szerb *kocka*, szlovén *kocka*: 'kocka' és a román *coțcă* 'ugyanaz; svindli' a magyar szó átvételei.

kocog [1508] Származékszó, a régi nyelvi *koc* 'üt, koppint' ige [1554 tn. (?), 1609] -g gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A *koc* hangutánzó eredetű. Hangalakja a valamely vékony tárgyhoz való ütődés, összeverődés okozta zajt jeleníti meg. A *kocog* elsőként 'fogait összeütögeti' jelentésben adatható, napjainkban használatos 'lassan ügetve, illetve lépegetve szalad' jelentése [1620] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. A *kocant* [1636] -nt, a *kocan* [1644–1671] -n, a *kocint* [1784] pedig -int mozzanatos igeképzővel alakult.

kócsag [1469 tn., 1528] 'fehér tollazatú vízimadár' Ismeretlen eredetű. A történettudományi műszóként használatos 'sisakon, csákon kócsagtollból készült dísz' jelentés [1657–1658] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

kocsány [1642] 'virágnak vagy termésnek a nyele; levélnyel' Vándorszó, vö. újjörög *koszáni*, *thszokána* 'csutka, torzsa, növény szár; a gyümölcs szára', román *cocean* 'kukoricaszár, kukoricakóró; növénynek a szára; csutka, torzsa', bolgár *кочан* [kocsan] 'kukoricacső, kukoricacsutka', horvát-szerb *kočanj* 'kukoricacsutka; káposztatorzsa; kukoricacső', oszmán *koçan* 'torzsa, szár <salátáé, káposztáé>; kukoricacső'. A szavak eredete és egymáshoz való viszonya tisztázatlan. A magyarba a balkáni nyelvek közvetítették. A *kocsány* elsőként 'felesleges személy, dolog' jelentésben adatható. Tréfásan a *kocsányon lóg a szeme* 'sóvárogva néz valakit vagy valamit' kifejezésben is ismeretes.

kocsi [1494] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Szófajváltás eredménye. A *kocsi* 'Kocs községből való' melléknév főnevesülése. A *kocsi* melléknév a Komárom megyei *Kocs* község nevéből való, *Kocs* a Mátyás korában Buda és Bécs közötti kocsijáratnak egyik állomása volt, szekérgyártásáról és szekereseiről nevezetes hely. 2. Jelentéstepadással, a *kocsi szekér* szó szerkezet [1533] előtagjának önállósulásával keletkezett. A szó szerkezet előtagja szintén *Kocs* községre utal. A 15–16. századi külföldi és hazai történelmi adatok szerint a kerekeken gördülő, lóvontatású járműnek személyszállításra legalkalmasabb fajtája Magyarországon alakult ki, és innen terjedt nyugatra. A magyar kocsi a középkor végén könnyű, gyors járású, vékony fa vázánál vagy felfüggesztéses szerkezeténél fogva kényelmes, fedett jármű volt, két hátsó kereke nagyobb volt az elsőknél, szekrényrésze hátul magasodott, és általában három ló húzta. A *kocsi* 'autó' jelentése [1926] a tárgy történeti fejlődéssel együtt alakult ki. Származékai a *kocsis* [1524], *kocsizik* [1597], *kocsikázik* [1771]. A magyar szó nemzetközi elterjedésére vö. német *Kutsche*, angol *coach*, olasz *cocchio*, horvát-szerb *kočija*, oszmán-török *koçu*: 'kocsi'.

kocsmá [1405 k.] Szláv jövevényszó vö. horvát-szerb *krčma* 'italmérés, kocsmá', szlovén *krčma* 'ugyanaz', szlovák *krčma* 'ugyanaz', orosz régi nyelvi *корчма* [korcsma] 'ugyanaz, vendéglő; alkoholos ital'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. Az argónyelvi *kricsmi* 'kocsmá' [1908] a szlovák szó külön átvétele. A szlovák végződést az argónyelvben gyakori *-i* kicsinyítő képző cserélte fel.

kocsmáros [1389 tn., 1527] Szláv jövevényszó, magyar képzéssel, vö. horvát-szerb *krčmar*, szlovén *krčmar*, szlovák *krčmár*, orosz régi nyelvi *корчмаръ* [korcsmárj]: 'kocsmáros'. Ezek előzménye a szláv **krčьma* 'italmérés, kocsmá'. A szóvégi *-s* foglalkozásnevekhez kapcsolódó névszóképző, vö. *esztérgályos*. Feltehetőleg a horvát-szerb vagy a szlovén révén került nyelvünkbe.

kocsonya [1544] 'állat csontos, bőrös részeiből főzött étel, amit hidegen fogyasztanak, mikor a leve már áttetsző, rezgő anyaggá dermedt' Ismeretlen eredetű. A szó eredeti hangalakja *kosonya* lehetett.

-kod/-ked/-kőd [1577] Gyakorító igeképzőbokor. A mozzanatos *-k* és a gyakorító *-d* képző összekapcsolódásával jött létre feltehetően az ősmagyar kor végén. Más vélemény szerint a *-kodik/-kedik/-kődik* képzőbokorból fejlődött. Elsősorban a cselekvés ismétlődését fejezi ki. Csak egytagú igékhez kapcsolódik, pl. *lépked*, *csapkod*, *röpköd*, *csipked*, *nyomkod*, *dőfköd*. Világosan kielemezhető toldalék, de új származékokat ma már nem alkot.

kódex [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *codex*, *caudex* 'fatörzs; viasszal bevont írotábla; irat, könyv', hazai latin 'írotábla; Szent Írás; törvénykönyv'. A latin szó a latin *codere* 'ver, elkészít' ige származéka. A *kódex* elsőként 'törvénykönyv; szabálykönyv' jelentésben adatható, napjainkban főként 'régii, kézzel írott könyv' jelentésben használatos [1806].

-kodik/-kedik/-kődik [1372 u.] Igeképzőbokor. Igéhez és névszóhoz is kapcsolódik. Igéből elsősorban visszaható, illetőleg kölcsönös cselekvést kifejező származékokat képez, pl. *mosakodik*, *helyezkedik*, illetőleg *gyűlölködik*, *egyezkedik*. Névszói alapszó mellett általában azt fejezi ki, hogy 'valakinek vagy valaminek megfelelően vagy valamilyen minőségben működik vagy viselkedik', pl. *majomkodik*, *örködik*, *ügyeskedik*, *jótekonycodik*. A jelentés lehet pejoratív is, pl. *legénykedik*, *okoskodik*. Létrejött a *-k* mozzanatos képzőből és a *-d* gyakorító képzőből az ősmagyar kor végére vagy az ősmagyar kor elejére tehető. Az *-ik* végződés hozzákapcsolódása a visszaható funkció kialakulását tette lehetővé. A deverbális származékok analógiájára elterjedt főnevek, melléknevek továbbképzésében is. Ma is gyakori, főleg denominális funkciójában termékeny toldalék.

-kődik/-kődik [1372 u.]. Visszaható igeképzőbokor. A legvalószínűbb, hogy a *-kodik/-kedik/-kődik* megnyúlt magánhangzós alakváltozata. Kialakulásának menetére nincsenek megbízható támpontok, mivel régi helyesírásunk sokáig nem vagy csak következtetlennül jelölte a magánhangzók hosszúságát. Csak egy szótagú igei alapszavak mellett fordul elő közvetlenül a tőhöz kapcsolódva, pl. *rázkődik*, *veszkődik*. Ritka, elavult toldalék.

kódorog [1632] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-rog* gyakorító igeképzővel ellátott alakja, vö. *kujtorog*. Az önállóan nem adatható szótó maga is származékszó, az eredetileg 'csavarog, kószál' jelentésű, a régi nyelvi *kall* (vö. *kallódik*) és *koldul* igékkel összefüggő szótó *-d* gyakorító igeképzős származéka. A *kódorog* hangalak a szó belseji *l* kiesésével keletkezett, vö. *kószá*. A jelentésfejlődésre vö. *csavarog* igénket.

kofa [1531 k.] Ismeretlen eredetű, talán jövevényszó, azonban idegen nyelvi megfelelői hiányában ez egyelőre nem bizonyítható. Elsőként 'öregasszony, banya; javasasszony' jelentésben adatható, napjainkban elsősorban 'piaci árus <főként nő>' [1754], illetve a bizalmas társalgási nyelvben 'sokat fecsegő nőszemély' [1763] jelentésben használatos.

koffer [1757] Német jövevényszó, vö. német *Koffer* 'bőrönd', német régi nyelvi, nyelvjárási *kopfer, kuffer* 'láda, útiláda'. A német szó a középkori holland *coffer* 'koffer' átvétele. Végző forrása a görög *kófinosz* 'a kertész fűzfakosara'. Az argóban '(nagy) női fenék' jelentésben használatos [1917].

kohó [1582 (?), 1666] Szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *koh* 'kohó' [1395 k.] ragozott alakjaiból vagy a *kohol* igéből. A *koh* valószínűleg német jövevényszó, vö. középfelnémet, felnémet *kuche* 'konyha', hazai korai újfelnémet *choch* 'kovácsműhely; vaskohó'; német *Küche* 'konyha', német régi nyelvi 'pénzverde; gyapjűfűstők tűzhelye, katlana'. A német szó a népi latin *cocina* 'konyha' főnévre vezethető vissza. A magyaráztatnak jelentéstani nehézségei vannak. A *kohász* nyelvújítás kori szóalkotás [1838].

kohol [1608] Származékszó, a régi nyelvi *koh* 'kohó' [1395 k.] főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése '<ércet, fémeket> a kohóban megmunkál, kiválasztja belőle a fölösleges anyagot'. A napjainkban használatos '<valótlanságot, rágalmat> kiagyal' [1683] jelentésszűküléssel alakult ki egy korábbi másodlagos 'készít, alkot, teremt' jelentésből [1613]. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *tervet kovácsol*. A *kohol* a választékos társalgási nyelv szava. Származéka a *koholmány* [1790].

kókad [1693] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó egy 'görbület; meggörbül' jelentésű igenévszó lehetett, mely főnévként *kacs* szavunkban élt tovább. A szóvégi *-d* igeképző, vö. *árad*. A 'hervad, bágyad', illetve a 'fonnyad' jelentés a fő eredeti jelentéséből alakult ki, a jelentésváltozásra vö. *fonnyad*.

kokain [1882] 'egy dél-amerikai cserje leveleiből kivont alkaloid; az ebből készített kábítószer' Nemzetközi szó, vö. német *Kokain*, angol *cocaine*, francia *cocad'ne*: 'kokain'. Forrásuk az indián *cuca* 'kokacserje', mely az azonos jelentésű spanyol *coca* révén terjedt el. A *kokain* végződése a vegyészethen használatos *-in(e)* képző, vö. *aszpirin*. A magyarba a német és talán a francia közvetítette. A képző nélküli alapszó elsősorban összetételekben fordul elő, vö. *kocacserje* [1882], *kokakóla* [1957].

kokárda [1787] 'kör alakú, fodros szélű (nemzetiszínű) jelvény vagy szalagszokor' Nemzetközi szó, vö. német *Kokarde*, francia *cocarde*, olasz *coccarde*: 'kokárda'. A franciából terjedt el. A francia szó a francia *bonnet à la cocarde* 'rozettával díszített sapka', tulajdonképpen 'kakastaréj alakú dísszel ékesített sapka' szó szerkezetre vezethető vissza. A magyarba elsősorban az olasz közvetítette.

kokett [1771] 'kacér' Nemzetközi szó, vö. német *kokett*, angol *coquet*, francia *coquet*: 'kokett'. A franciából terjedt el, ahol a francia *coq* 'kakas' származéka. A szócsaládkhoz tartozó *kokettéria* 'kacérság' [1792] szintén nemzetközi szó; elterjedésére vö. német *Koketterie*, angol *coquetry*, francia *coquetterie*: 'kokettéria'. A magyarba a francia és a német közvetítette, a szóvég latinítás eredménye. A *kokettál* 'kacérkodik' [1897] képzőcserével keletkezett a *kokettíroz* 'ugyanaz' igéből [1810]. A *kokettíroz* német eredetű, a német *kokettieren* 'kacérkodik' átvétele. A német szó az azonos jelentésű francia *coqueter* igére vezethető vissza. Kiveszöben lévő szavak.

kokilla [1895] 'féméből készült öntőforma' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *coquille* 'kagylóhéj, csigahéj; tojásbéj, dióhéj; fém öntőforma, kokilla'; vö. még: német *Kokille* 'féméből készült öntőforma'. A francia szó a népi latin **caculium* 'kagyló' főnévre vezethető vissza, mely az azonos jelentésű latin *chonchylum* átvétele. A szóvégi *a* hangzócseréje eredménye. Kohászati műszó.

kókler [1629] Német jövevényszó, vö. német *Gaukler*, német régi nyelvi *gockler, kaukler*: 'bűvész, szemfényvesztő, vásári mutatványos, komédiás <átvitt értelemben is>'. A német szó a német *gaukeln* 'bűvészkedik, szemfényvesztést űz' ige származéka. Az adatok többszörös átvételre utalnak. A *kókler* elsőként 'szemfényvesztő, vásári mutatványos, komédiás' jelentésben adatható, napjainkban 'másokat szemfényvesztő fogásokkal ámitó, magának megnyerő személy' jelentésben használatos [1742]. Származéka a *kóklerkedik* [1783].

kokott [1872] 'könnyű erkölcsű, félvilági nő' Francia jövevényszó, vö. francia *cocotte* '<a gyermeknyelven> pipi, tyúk, csirke; félvilági nő, kokott'. Ez a francia *coq* 'kakas' főnévre vezethető vissza. Hasonló jelentésfejlődés ment végbe a szláv nyelvekben is, vö. *kurva*. Kiveszöben lévő szó.

koksz [1865] 'kőszénből gázosítással kapott, nagy fűtőértékű tüzelőanyag' Német jövevényszó, vö. német *Koks* 'egy fajta tüzelőanyag' A német szó az angol *cokes* (többes szám) 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza.

koktél [1877] Angol, közelebbről amerikai angol jövevényszó, vö. amerikai angol *cocktail* 'kevert szeszes ital'. Az amerikai angol szó az angol *cocktail* 'nem telivér versenyló, melynek farka olyan alakúra van vágva, mintha kakasfarok

(angol *cocktaile*) lenne' főnévre vezethető vissza. Az italféleség elnevezésének az volt az alapja, hogy csak keresztezésből származó lovak farkát vágják ilyen formájúra. A *koktél* 'koktélparti' jelentése [1951] a *koktélparti* összetétel [1949] előtagjának önállósulásával, vagy a *koktélt ad* szó szerkezetből [1947] keletkezett.

kókusz [1757] Német jövevényszó, vö. német *Kokos* 'kókuszpálma', *Kokosnuß* 'kókuszdió'. A német szó a spanyol *cocos* (többes szám) 'kókuszpálma; kókuszdió' főnévre vezethető vissza. A *kókusz* hangalak alakulását más növényneveink befolyásolhatták, vö. *fikusz*. A *kókusz* az argóban 'emberi fej' jelentésben is él [1924].

-kol/-köl [1415] Gyakorító ige képzőbókokor. A mozzanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásával alakult az ómagyar kor kezdetén. A régi magyar nyelvben is ritkán fordult elő, ma is csak néhány származékban található meg, pl. *tudakol*, *prüszköl*. Új szavakat már nem hoz létre.

kóla [1972] Jelentéselkülönülés eredménye. A *kokakóla* összetétel [1957] utótagjának önállósulásával jött létre. Az összetétel az amerikai *Coca-Cola* márkanevből keletkezett. Az elnevezés előtagjára vö. *kokain* szavunkat. Az utótag az angol *kola* 'kóladió' szóból származik. A szó eredetileg csak a *kokakóla*, később minden *-cola* utótagú üdítőital megnevezésére is szolgált. Egyes nyelvterületeken 'üdítőital' általános jelentése van, vö. *narancskóla*.

kolbász [1352 tn. (?), 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kobasa*, *klobasa*, szlovák *klobása*, szlovák nyelvjárási *klbása*, orosz *колбаса* [kolbasza]: 'kolbász; hurka' A szláv szavak eredete tisztázatlan. A *kolbász* hangalak a birtokos személyjelnek vélt szóvégi *a* elhagyásával keletkezett, vö. *beszéd*.

koldul [1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ul* visszaható ige képzővel ellátott alakja. A szótó maga is származékszó, alapszava régi nyelvi *kall* (vö. *kallódik*) szavunkkal függhet össze, a szó belseji *-d* pedig gyakorító ige képző. A *koldul* egy 'csavarog, kószál' jelentésű igéből alakult ki, jelentése a koldusok összevissza kószálására utal. A *koldus* [1416 u.] eredetileg 'koldulós, kéregetős' jelentésű melléknév volt, főnevesülésére vö. *tudós*.

kolera [1570] Latin jövevényszó, vö. latin *cholera* 'epe; epevérhas', hazai latin *cholera*, *col(l)era* 'epe; epebántalom; kolera', tudományos latin *cholera (asiatica, epidemica)* '(ázsiai, epidémikus) kolera'. A latin szó a görög *kholéra* 'epevérhas' főnévre vezethető vissza. A ma kiveszőben lévő *kolerikus* 'heves vérmérsékletű, lobbanékony' melléknév [1592] a latin *cholericus* 'epebajos', tudományos és hazai latin 'ugyanaz; hirtelen haragú, heves, kolerikus' átvétele. Az emberi vérmérsékletet jelölő jelentés kialakulása azon az elképzelésen alapul, hogy a különböző vérmérsékletek és a testnedvek egyensúlya között kapcsolat van, vö. *flegmatikus*, *melankolikus*, *szangvinikus*.

kolhoz [1934] 'mezőgazdasági termelőszövetkezet' Orosz jövevényszó, vö. *колхоз* [kolhoz] 'kolhoz' Az orosz szó tudatos szóalkotással keletkezett az orosz *коллективное хозяйство* [kollektivnoje hozjajsztvo] 'termelőszövetkezet' szó szerkezetéből. Történettudományi műszó.

kolibri [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Kolibri*, angol *colibri*, francia *colibri*: 'kolibri'. Forrásuk egy közép-amerikai indián nyelv, vö. karai indián *kolibris* 'ugyanaz'. Talán a franciából terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kólíka [1552] 'hascsikarás, gyomorgörcs' Latin jövevényszó, vö. tudományos és hazai latin *colica (passio)* 'hascsikarás'. A latin szó a görög *kóliké (nószosz, ódúné)* 'a bélre, illetve a belekre kiterjedő fájdalom, betegség' főnévre vezethető vissza. Elsősorban nyelvújásainkban él, de a köznyelv is ismeri. Melléknévi származéka a *kólikás* [1590].

kolléga [1572] Latin jövevényszó, vö. latin *collega* 'hivataltárs, kolléga', hazai latin 'ugyanaz; bajtárs, pajtás'. A latin szó eredetére vö. a latin *conlegare* 'meghagy, megbíz valakit; delegál'. A választékos társalgási nyelvben használatos *kollegiális* melléknév [1845] a latin *collegialis* 'testületi, kollégiumi' átvétele. A kiveszőben lévő *kollegina* [1941] valószínűleg német kölcsönzés, vö. német *Kollegin* 'kolléganő'. A szóvég latinosítás eredménye.

kollégium [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *collegium* 'közösség, testület', egyházi latin 'ugyanaz; főiskola', hazai latin 'ugyanaz; egy fajta főiskolai tanintézet, elsősorban protestáns kollégium'. Ez a latin *collega* 'hivataltárs, kolléga' származéka. A *kollégista* [1844] a *gimnazista* szó mintájára keletkezett a magyarban.

kollektív [1843] 'közös, társas, együttes' Nemzetközi szó, vö. német *kollektiv*, angol *collective*, francia *collectif*: 'közös, kollektív'. Ezek a latin *collectivus* 'összegyűlt' alapján keletkeztek. A magyarba a német közvetítette. A szócsalád tagja még *kollektívizmus* szavunk [1895]. Elterjedésére vö. német *Kollektivismus*, angol *collectivism*, francia *collectivisme*: 'a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló társadalmi rendszer, kollektívizmus'. Ezt a magyarba szintén a német

közvetítette. A *kollektivizál* [1934] elterjedésére vö. német *kollektivieren*, francia *collectiviser*, orosz *коллективизировать* [kollektivizirovaty]: 'szövetkezetté egyesít, kollektivizál'. A *kollektíva* [1948] elterjedésére vö. német *Kollektiv*, francia *collectif*, orosz *коллектив* [kollektiviv]: 'kollektíva, munkaközösség'. E két utóbbi szót az orosz közvetítette nyelvünkbe. Elsősorban politikai és sajtónyelvi műszók.

kollokvium [1577–1598] 'egyetemi, főiskolai vizsga' Latin jövevényszó, vö. latin *colloquium* 'beszélgetés, csevegés'. Ez a latin *colloqui* 'beszélget, tanácskozik' származéka. A *kollokvium* elsőként 'beszélgetés, csevegés' jelentésben adatolható, napjainkban használatos másodlagos jelentése [1893] német mintára alakulhatott ki. A *kollokvál* 'egyetemen, főiskolán félév végi vizsgát tesz' [1879] a *honorárium* : *honorál* típusú szópárok mintájára keletkezhetett. Jelentése német mintára alakult ki, vö. német *kolloquieren* 'kollokviumot tesz'.

kóló [1836] 'egy fajta déli szláv tánc' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kolo* 'kerék, kör; egy fajta népi tánc, kóló'. A horvát-szerb szó indoeurópai eredetű, vö. latin *colus* 'rokka'. A *kóló* korábban déli nyelvjárási szó volt, később néprajztudományi műszó lett, mára pedig szélesebb körben is ismertté vált.

kolomp [1604] Szóelvonással keletkezett a *kolompol* igéből. A *kolompol* [1621] hangutánzó eredetű. Hangalakja ütéssel, kopogással keltett hangmegnyilvánulásokat jelenít meg, a szótöve *kelepel* igénk mély hangrendű párja lehet. A szövégi -*pol* gyakorító igeképző. A szó belseji *m* valószínűleg másodlagos járulékhang.

kolonc [1792] 'nehezék a kútgém végén; teher' Német jövevényszó, vö. német *Klotz* 'tuskó, rönk; cölöp, amihez régen a foglyokat kötötték; teher, akadályozó körülmény, fajankó, fatuskó, faragatlan ember', német nyelvjárási 'puha csomó, göröngy'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. angol *clot* 'göröngy, rög'. A magyar *kolonc* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, és egy másodlagos *n* járulékhang betoldásával keletkezett. A *kolonc* eredetileg magát az egykor a hajózásban használt húzóvánkost jelenthette [1887]. Elsőként 'csimbók' jelentésben adatolható. Napjainkban 'kutyá nyakába akasztott fadarab, amely akadályozza a futásban' [1834], illetve a bizalmas társalgási nyelvben 'teher' [1821] jelentésben használatos. Ez utóbbira vö. *kolonc valaki vagy valami nyakán* 'terhes valaki számára'.

kolónia [1575] 'gyarmat' Latin jövevényszó, vö. latin *colonia* 'birtok, település'. Ez a latin *colonus* 'gazda, telepes' származéka, mely a latin *colere* 'gondoz, művel' ige származéka. A *kolonizál* 'gyarmatosít' ige [1847] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *kolonisieren*, angol *colonize*, francia *coloniser*: 'kolonizál'. Az angoltól terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Történettudományi műszó.

kolorádóbogár [1882] 'burgonyabogár' Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*kolorádó* + *bogár*), vö. német *Koloradokäfer*, angol *Colorado beetle*, francia *bête du Colorado*: 'burgonyabogár'. Az előtag az Egyesült Államok-béli *Colorado* nevű állam nevére vezethető vissza, ez ugyanis a bogár származási helye. A burgonyának ezt a veszedelmes kártevőjét Németországban a 19. század második felében, hazánkban a 20. század közepén észlelték először.

kolostor [1784] 'rendház' Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, a régi nyelvi *kalastorom* 'klastrom' főnévből a *monostor* mintájára. Nem zárható ki a német *Kloster* 'kolostor' hatása sem.

kolosszus [1757] 'embermagasságúnál sokkal nagyobb szobor' Latin jövevényszó, vö. latin *colossus*, *colossos* 'óriási, ember nagyságúnál sokkal nagyobb szobor', hazai latin *colossus* 'ugyanaz; oszlop, bálvány'. A latin szó a görög *kolosszós* 'óriási szobor <eredetileg Rodosz szigetén>'. A *kolosszus* 'hatalmas termetű ember' jelentése [1875] túlzó értelemben használatos. A választékos *kolosszális* [1805] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *kolossal*, angol *colossal*, francia *colossal*: 'kolosszális, óriási, hatalmas'. A magyarba a német közvetítette, a szöveg latinosítás eredménye.

kólint [1838–1845] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó -*int* mozzanatos-műveltető igeképzővel ellátott alakja. A szótó régi nyelvi *kall* (vö. *kallódik*) szavunkkal függhet össze. Napjainkban elsősorban a *fejbe kólint* 'nagyon meglepi vagy megdöbbeníti' szó szerkezetben használatos.

koma [1213 tn. (?), 1520] 'keresztszülő; barát, pajtás' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kum* 'keresztkoma, násznagy', horvát-szerb nyelvjárási 'atyafi, koma', *kuma* 'komaasszony; keresztlány', szlovák *kum*, *kumo* 'keresztkoma', *kuma* 'komaasszony', orosz *кум* [kum] 'keresztkoma', orosz régi nyelvi, nyelvjárási 'barát, koma, cimborá <idősebb férfiak megszólításaként>', *кума* [kuma] 'komaasszony', orosz régi nyelvi, nyelvjárási 'idősebb nő <megszólításaként>'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A magyar *koma* hangalak vagy a szláv hímnemű alakhoz tapadt birtokos személyjellel, vagy pedig a szláv nőnemű alakból keletkezett. A *koma* elsőként 'keresztkoma' jelentésben adatolható. A megszólításaként használatos 'barát, pajtás, cimborá' jelentés [1520] kialakulása azzal magyarázható, hogy az édes és keresztszülők között általában szoros barátság volt.

kóma [1854] 'önkívületi állapot, amiből a beteg erős ingerekkel sem ébreszthető fel' Nemzetközi szó, vö. német *Koma*, angol *coma*, francia *coma*: 'mély tudattalanság'. Ezek a tudományos latin *coma* (*somnolentum*) 'álmokór' alapján keletkeztek. A latin szó a görög *kóma* 'mély, tartós alvás; álmokorra való beteges hajlandóság' főnévre vezethető vissza. Orvosi műszóként terjedt el. A magyarba valószínűleg a tudományos latin közvetítette.

kombájn [1934] 'arató-cséplő gép' Orosz jövevényszó, vö. orosz *комбайн* [kombajn] 'arató-cséplőgép; bányakombajn'. Az orosz szó az angol *combine* 'arató-cséplőgép' főnévre vezethető vissza.

kombi [1958] 'hátsó ajtós, kisebb teher szállítására is alkalmas autó' Német jövevényszó, vö. német *Kombi* 'kombinált teher-és személyszállító autó'. A német szó az azonos jelentésű német *Kombiwagen* összetételből keletkezett. Hasonló szórövidülésre vö. *akkumulátor* : *akku*.

kombináció [1639] 'összekapcsolás, összeállítás' Latin jövevényszó, vö. latin *combinatio* 'egyesítés'. A magyarban elsőként 'összeállítás, kombinálás; következtetés' jelentésben adatható, a sportnyelvben 'tervszerű összjáték' jelentése [1902] is használatos. A *kombinál* ige [1763] a latin *combinare* '(kettőt) egyesít' ige átvétele. A matematikában 'kombinációt végez' jelentésben is ismert [1835].

kombinát [1939] 'egybekapcsolódó gyártási folyamatokat egyesítő vállalat' Orosz jövevényszó, vö. orosz *комбинат* [kombinat] 'kombinát'. Az orosz szó a latin *combinatus* 'egyesített' alapján keletkezett, mely a latin *combinare* 'egyesít' igeire vezethető vissza.

kombiné [1928] 'a felsőruhánál rövidebb, vállpántos női fehérnemű' Német, közelebbről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *kombinē* 'ingnadrág, kombiné'. Ez az azonos jelentésű német *Kombination* főnévre vezethető vissza, melynek kialakulását a francia *combiné* 'kombinált' befolyásolta, a *kombiné* olyan ruhadarabot jelölt, amely egyesítette az inget és a bugyit.

komédia [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *comoedia* 'vígjáték, komédia'. A latin szó a görög *komódia* 'komikus ének; komédia', tulajdonképpen 'az ünneplők víg menetének éneke' (görög *kómosz* 'vidám ünnepi felvonulás' + *ódé* 'dal, ének') összetételre vezethető vissza. A *komédia* a bizalmas társalgási nyelvben 'feltűnést keltő, zűrzavaros esemény' jelentésben is használatos [1743].

komfort [1831] 'kényelem' Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. angol *comfort* 'vigasz; jólét, kényelem; kényelmes berendezés'; vö. még: német *Komfort* 'jólét, kényelem; kényelmes berendezés'. Az angol szó az ófrancia *confort* 'segítség, támogatás, vigasztalás' főnévre vezethető vissza, mely az ófrancia *conforter* 'segít, támogat; vigasztal' ige származéka.

komikus [1559] 'nevetséges' Latin jövevényszó, vö. latin *comicus, comica, comicum* 'vígjátékhoz tartozó, vígjátéki, mulatságos', *comicus* 'vígjátékban játszó színész; vígjátékíró'. A latin szó a görög *komikósz, -é, -ón* 'komikus, vígjátékhoz tartozó' átvétele. A *komikum* 'vígjáték' [1807] 'nevetésre készítő visszasság' [1850] a latin semlegesnemű melléknév főnevesülésével, a *komika* 'vígjátéki szerepkörben játszó színész' [1874–1876] pedig a latin melléknév nőnemű alakjának főnevesülésével keletkezett.

komisz [1645–1646] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *kommiß* 'katonaság, hadsereg; kincstári holmi', német régi nyelvi *commisz* 'katonai, a katonaságnak szánt; durván készített, rossz minőségű áru', bajor-osztrák régi nyelvi *kommiß* 'a katonaság napi ételmezése', német *Kommiß* 'katonai szolgálat; a hadsereg anyagi felszerelése, készlete'. A német szó a középkori latin *commissa* (többes szám) 'valakire, valamire rábízott javak' főnévre vezethető vissza, mely a latin *committere* 'összehoz, egyesít; alkalmaz; rábíz valakire; megbíz' származéka. A *komisz* elsőként 'katonai felszerelés, készlet' főnévi jelentésben adatható, mely 'a katonaság számára készített <felszerelési tárgy, étel>' melléknévi jelentésből [1684] alakult ki. Napjainkban 'durva és rosszindulatú' [1834], illetve 'nagyon rossz, vásott <gyermek>' [1906] melléknévi jelentésben használatos.

komisszár [1790] 'parancsnok mellé kinevezett politikai biztos'. Német jövevényszó, mely az oroszából is nyelvünkbe került, vö. német *Kommissar* 'állami megbízott; rendőrhivatalnok'; vö. még: orosz *комиссар* [komisszár] 'politikai megbízott; politikai komisszár a hadseregben'. A *komisszár* nyelvünkben elsőként 'állami megbízott' jelentésben adatható, 'pártmegbízott; politikai megbízott a hadseregben' jelentése [1954] orosz hatásra politikai műszóként terjedt el. Történettudományi műszó.

komló [1086 tn., 1478] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *qolmaq* 'komló', csuvas *χəmla* 'ugyanaz'. Ósi vándorszóként került a török nyelvekbe, vö. középkori latin *humulus* 'komló'. A magyarba **qumlaq* alakban kerülhetett, a török szóvégi *q* magánhangzóvá válására vö. *apró*. A horvát-szerb *komlov* 'komló, sörélesztő' a magyar szó átvétele.

kommandó [1631] 'vezényszó; rohamcsapat, különítmény' Német jövevényszó, vö. német *Kommando* 'vezényszó; átmeneti szolgálat valamely más helyen, meghatározott célra összeállított katonai osztag; parancsnokság, főparancsnokság'. A német szó az olasz *comando* 'parancs' főnévre vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *kommandíroz* 'parancsol' [1645] a német *kommandieren* 'vezényel, parancsol, parancsolgat' átvétele. Szavaink az osztrák-magyar hadsereg vezényleti nyelvéből kerültek a magyarba.

kommentár [1620] 'hírmagyarázat; magyarázat' Latin jövevényszó, vö. latin *commentarius (liber)* 'feljegyzés, jegyzetomb, napló, jegyzőkönyv', *commentarium (volumen)* 'ugyanaz', hazai latin *commentarius* 'jegyzék; írásos magyarázat'. A *kommentál* 'magyaráz, értelmez' [1700] a latin *commentari* 'átgondol, (meg) magyaráz, fejteget' átvétele. A sajtó és a tudomány nyelvében használatos szavak, újabban a *kommentátor* 'hírmagyarázó' is elterjedt.

kommunista [1840] Nemzetközi szó, vö. német *Kommunist*, angol *communist*, francia *communiste*: 'kommunista'. A franciából terjedt el, ahol a francia *commun* 'közös' melléknévre vezethető vissza, mely a latin *communis* 'ugyanaz' átvétele. A *kommunizmus* [1842] szintén nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *Kommunismus*, angol *communism*, francia *communisme*: 'kommunizmus'. A magyarba a német és a francia közvetítette. A szóvég részben latinosítás eredménye.

kommün [1871] 'a párizsi forradalom 1871-ben' Nemzetközi szó, vö. német (*die Pariser*) *Kommune*, angol *the Commune (of Paris)*, francia *la Commune (de Paris)*: '(a párizsi) kommün'. A franciából terjedt el, eredetére vö. népi latin *communia* (többes szám) 'emberek) közössége', mely a latin *communis* 'közös' származéka. A magyarba a francia vagy a német közvetítette. Történettudományi műszó.

komócsin [1788] 'egy fajta pázsitfűfélé' Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből, vö. kun *qamdš*, oszmán-török *kamiş*: 'nád'. Ebből az alapszóból még a törökben egy *-n* névszóképzős származék keletkezett, nyelvünk pedig ezt a képzett formát vette át, a magánhangzók alakulására vö. *boszorkány*. Elképzelhető, hogy a kun nyelvből került a magyarba.

komód [1774] 'fiókos szekrény' Német jövevényszó, vö. német *Kommode* 'fiókos szekrény'. A német szó a francia *commode* 'ugyanaz' átvétele. Végző forrása a latin *commodus* 'kényelmes, illő, alkalmas'. A francia elnevezés arra utal, hogy a fiókos szekrény használata kényelmesebb, mint a korábban szokásos ládáé. A *komód* hangalak a bajor-osztrák ejtésmódot tükrözi. Újra elterjedőben van.

komoly [1788–1789] Szóhasadás eredménye, a *komor* melléknév elkülönült párja. A *komoly* 'felelősségteljes, megállapodott személy' jelentése [1788–1789] az eredeti 'vidámságra, tréfára nem hajló' jelentésből alakult ki. A *komoly* használatos még 'jelentős <dolog>; súlyos, veszélyes <baj, helyzet>' [1842] jelentésben is. Sokáig csak nyelvjárási szóként élt, a nyelvújítás korában került a köznyelvbe.

komondor [1454 tn. (?), 1519 k.] Kun jövevényszó, vö. kipcsak *Qumandur* <törzsnév>. A kun szó előzménye a török **quman* 'kun' főnév és a népnevekben gyakori *-*dur* névszóképző. Elterjedését elősegíthette a régi nyelvi *komondor eb* 'kun kutya' összetétel is [1605].

komor [1222 tn. (?), 1577] Származékszó, talán egy önállóan nem adatható szótó *-r* névszóképzővel ellátott alakja, a szótó ismeretlen eredetű. Lehetséges azonban az is, hogy a *komorodik* [1372 u.], *komorul* [1780] igékből keletkezett szóelvonással. Az igék ugyanezen szótó *-r* gyakorító képzős formájának *-odik* visszaható igeképzővel, illetve *-ul* visszaható igeképzővel ellátott alakjai.

komorna [1759–1787] 'női alkalmazott' Cseh vagy szlovák jövevényszó, vö. cseh *komorná*, szlovák *komorná* 'szobalány, komorna'. A szláv szavak a cseh, illetve szlovák *komora* 'kamra; kamara' származékai. Kiveszőben lévő szó.

komornyik [1495 e.] 'belső inas' Cseh vagy szlovák jövevényszó, vö. cseh *komorník* 'komornyik', cseh régi nyelvi '<a középkorban> bírósági kézbesítő', szlovák *komorník* 'komornyik', szlovák régi nyelvi 'kamarás', szlovák nyelvjárási 'kincstári birtokon lakást bérlő személy'. A szláv szavak a cseh, illetve szlovák *komora* 'kamra; kamara' származékai. Kiveszőben lévő szó.

komótos [1804] 'lassú, kényelmes' Származékszó, a régi nyelvi *komót* 'kényelmes; csinos' melléknév [1752] -s melléknévképzővel ellátott alakja, mely a *fontos*, *gondos* típusú szavak mintájára jött létre. A *komót* a német régi nyelvi és nyelvjárási *kommod* 'kényelmes, kellemes' átvétele. A bizalmas társalgási nyelv szava.

komp [1461] Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó, vö. középfelnémet *kump*, *komp* 'tál, csésze, edény, bödön <mint mérték>; a felülsapó malomkerék egy-egy rekesze; kaszakőtartó', sziléziai német *kump* 'kaszakőtartó; hordó', szász *qomp* 'ítatóvályú; zúzóteknő a csermalomban; a felülsapó malomkerék egy-egy rekesze; malomvályú, malomcsatorna'. A német szó a középkori latin *cumba* 'csónak, sarka; nagy, széles tál' főnévre vezethető vissza. A magyarázat bizonytalanságának jelentéstani okai vannak. Vegyük azonban figyelembe, hogy a német *Schiff* 'hajó' főnév 'edény' jelentésben, a magyar *edény* főnév pedig 'hajó' jelentésben is él, vö. még: *teknő*.

kompánia [1597] 'társaság' Vándorszó, vö. német *Kompanie*, francia *compagnie*, olasz *compagnia*, román *companie*, orosz *компания* [kompanyija]: 'katonai század; társaság'. Ezek alapja a kései latin *compania* 'társaság', illetve a középkori latin *companium* 'cimboraság, pajtás, társaság', mely a kései latin *companio* 'társ, bajtárs', tulajdonképpen 'kenyeres pajtás' főnévre vezethető vissza. A franciából és az olaszból terjedt el, a magyarba különböző nyelvek közvetítették. A szóvégi *a* hangzócsere, vagy latinosítás eredménye. Nyelvünkben elsőként '(gyalogos) század, csapat' jelentésben adatolható, napjainkban 'társaság' jelentésben használatos [1651]. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kompjuter [1968] 'számítógép' Nemzetközi szó, vö. német *Computer*, angol *computer*, olasz *computer*: 'számítógép'. Az angoltól terjedt el, ott az angol *compute* 'kiszámol, felbecsül' ige származéka. A magyarba elsősorban az angol közvetítette. Napjainkban elsősorban a *számítógép* összetétel [1973] használatos.

komplé [1928] 'azonos anyagból készült női ruha és kabát együttese' Francia jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *complet* 'öltöny, öltözet'; vö. még: német *Komplet* 'komplé'. A francia szó a francia *habit complet*, francia régi nyelvi *complet habit*: 'teljes, hiánytalan öltöny' szó szerkezetből keletkezett. Ruhai műszó.

komplett [1814] 'teljes, hiánytalan' Német jövevényszó, vö. német *komplett* 'teljes, egész'. A német szó a francia *complet*, *complète* (nőnem) 'teljes, bevezett, tele', ez pedig a latin *completus* 'ugyanaz' átvétele. A magyar szó 'szellemileg ép' jelentése [1969] névátvitellel alakult ki.

komplikál [1809] 'bonyolulttá tesz' Latin jövevényszó, vö. latin *complicare* 'összehajt, összegöngyöl; megsokszoroz'. Eredetere vö. latin *plicare* ~ *plecare* 'összehajtogat, összegöngyöl'. A *komplikál* elsőként 'beavat; összekuszál' jelentésben adatolható, napjainkban 'bonyolulttá tesz' jelentésben használatos [1810]. A szócsaládhoz tartozó *komplikáció* [1847] a latin *complicatio* 'összetekerés, összegöngyöklődés; megsokszorozódás' és az orvosi latin 'szövődmény' átvétele. Orvosi műszóként 'szövődmény valamely betegségben' jelentésben használatos [1882].

komposzt [1495] 'egy fajta szerves trágya' Német jövevényszó, vö. német *Kompost* 'keverék trágya', korai újfelnémet *kompost* 'befőtt; savanyú káposzta', hazai korai újfelnémet *kompest* 'befőtt'. A német szó a népi latin *compositum* 'befőtt', illetve a francia *compost* 'keverék trágya' főnévre vezethető vissza. Végső soron ugyanezen szóból eredeztethető *kompót* szavunk is. A *komposzt* elsőként adatolható 'befőtt; savanyúság' jelentése már a 16. században elavult. Napjainkban mezőgazdasági műszóként él [1854].

kompót [1845] 'cukros lében főtt, gyümölcsből készült étel' Nemzetközi szó, vö. német *Kompott*, angol *compote*, francia *compote*: 'kompót'. A franciából terjedt el, ott a népi latin **composita* 'különböző összetevőkből összeállított étel' folytatása, ami végső soron a latin *componere* 'összerak, elkészít' igére vezethető vissza. A magyarba a német és a francia közvetítette.

kompozíció [1569] 'összeállítás, összetétel' Latin jövevényszó, vö. latin *compositio* 'összetétel, megszerkesztés <irományé>, elrendezés, megformálás'. Ez a latin *componere* 'összetesz, összeállít; megszerkeszt; elrendez, kitalál' ige származéka. Ennek a szónak az átvétele *komponál* igénk [1584]. Eredetere vö. még: hazai latin *componere* 'összetesz, összeállít; alkot, költ; kitalál'. A latin ige a latin *con* igekötő és a *ponere* 'állít, tesz' ige összetétele. A szócsaládhoz tartozó *komponista* [1792] főnévhez vö. középkori latin, hazai latin *componista* 'az énekkar vezetője', a hazai latinban 'zeneszerző' is.

kompromisszum [1535 k.] 'kölcsonös engedményekkel járó megegyezés' Latin jövevényszó, vö. latin *compromissum* 'kölcsonös ígéret, megegyezés (pereskedő felek között)'. Ez a latin *compromittere* 'kölcsonösen ígéretet tesz, megállapodik' származéka.

kompromittál [1806] 'rossz hírbe hoz; lejárát' Latin jövevényszó, mely valószínűleg a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *compromittere* 'kölsönösen ígéretet tesz, megállapodik'; vö. még: német *kompromittieren* 'nevetségessé tesz, zavarba hoz'. A latin szó a latin *con* igekötő és a *promittere* 'hosszú ideig növeszt; megígér, engedélyez' ige összetétele.

konc [1181 tn. (?), 1519] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kus* 'íz(érzet); darab, falat', szlovák *kus* 'darab, rész', orosz régi nyelvi, nyelvjárási *кус* [kusz] '(nagy) darab; falat'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. görög *knószón* 'a vadászlándzsa hegye'. A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt végbement, vö. *abroncs*. A szöveg affrikálódására vö. *párduc*. A *konc* 'zsákmány, préda' jelentése [1568] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Igei származéka a *koncol* [1519] elsősorban a *fel-* igekötővel használatos.

koncert [1753] Nemzetközi szó, vö. német *Konzert*, francia *concert*, olasz *concerto*: 'hangverseny, koncert'. Az olaszból terjedt el, ott az olasz *concertare* 'megbeszél valamit; zenekarra ír, hangszerel, összehangol' ige származéka. Az olasz szó eredetére vö. latin *concertare* 'versenyez'. A *koncert* nyelvünkben elsőként 'zaj, láрма' jelentésben adatolható, mely az eredeti 'hangverseny' jelentésből [1783] tréfás névátvitellel jött létre. A magyarba a német közvetítette.

kondás [1546] 'disznópásztor' Ismeretlen eredetű. Tisztázatlan, hogy a *konda* 'disznócsorda' [1801] főnévből keletkezett-e -s névszóképzővel, vagy esetleg ez utóbbi jött létre szóelvonással a *kondás* főnévből. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kondér [1334 tn. (?), 1560 k.] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kondir*, horvát-szerb nyelvjárási *kñndijer* 'kupa, serleg; korsó'. A horvát-szerb szó a bizánci görög *krüöntérion*, *krüótérion* 'italhűtő edény' főnévre vezethető vissza. A magyarban elsőként 'hordóféle, csobolyó' jelentésben adatolható, napjainkban elsősorban 'üst, nagy fazék' jelentésben használatos [1594].

kondíció [1524] 'testi, egészségi állapot; feltétel' Latin jövevényszó, vö. latin *conditio*, *condicio* 'megegyezés; helyzet, állapot, feltétel'. Ez a latin *condere* 'összetesz, megalapoz' ige származéka. A magyarban elsőként 'feltétel' jelentésben adatolható, napjainkban elsősorban 'testi, lelki állapot, erőnlét' jelentésben használatos [1854]. A *kondicionál* [1882] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *konditionieren*, francia *conditionner*, olasz *condizionare*: 'feltételhez köt; szabályoz'. Az ige legkorábban a franciában jelent meg, a magyarba elsősorban a német közvetítette. A *kondicionál* elsőként 'állásban van; szolgálatban áll' jelentésben adatolható, ma a műszaki nyelvben 'légkondicionálást végez' [1957], illetve az iparban 'alapanyagot megfelelő kezeléssel további feldolgozásra alkalmassá tesz' jelentésben [1882] használatos. A *kondi* [1965] szórövidülés eredménye; -i kicsinyítő képzővel jött létre a *kondíció* főnévből.

kondorkeselyű [1884] Összetett szó, melynek előtagja a *kondor* 'kondorkeselyű' [1799], utótagja pedig a *keselyű* főnév. Szószaporító összetétel, miként *kajszibarack*, *micisapka* szavunk is. A *kondor* előtag nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *Kondor*, angol *condor*, spanyol *cóndor*: 'kondorkeselyű'. A spanyolból terjedt el, ahol az indián (kecsua) *kúntur* 'ugyanaz' átvétele. A magyarba a szépirodalom közvetítésével kerülhetett.

konfekció [1593] 'készruha nagyüzemi készítése; az így készült ruha' Latin jövevényszó, vö. latin *confectio* 'elkészítés, befejezés; csinálmány', hazai latin 'elvégzés, megszerzés'. A latin szó a latin *conficere* 'elkészít, létrehoz' igére vezethető vissza. A *konfekció* elsőként 'beszerzés; beszerzett dolgok' jelentésben adatolható. A napjainkban használatos 'készruha' [1882] és 'ruhadarabok nagyüzemi készítése' [1891] jelentések német mintára alakultak ki, vö. német *Konfektion* 'elkészítés, összeállítás; készruha(ipar), konfekció'.

konferál [1551 (?), 1793] 'mint műsorközlő működik' Latin jövevényszó, vö. latin *conferre* 'összehord, hozzájárul; összegez, megbeszél valamit; összehasonlít'. Eredetére vö. latin *ferre* 'hoz, visz; előad'. Az -ál végződés hangrendi kiegyenlítődés eredménye, vö. *ágál*. A *konferanszié* 'műsorközlő' [1893] francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *conférencier* 'előadó; műsorközlő'; vö. még: német *Conférencier* 'műsorközlő'. A francia szó a francia *conférer* 'tanácskozik; megad; összehasonlít, egybevet' ige származéka.

konferencia [1683] 'tudományos vagy politikai tanácskozás' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *conferentia* 'megbeszélés, tanácskozás'. Ez a latin *conferre* 'összehord, összehasonlít, megbeszél' ige származéka. Elsőként 'tanácskozás, megbeszélés' jelentésben adatolható, ma 'nagyobb tudományos, politikai stb. rendezvény' jelentésben használatos [1930].

konfetti [1815] 'színes apró kerek papírdarabok' Nemzetközi szó, vö. német *Konfetti*, angol *confetti*, francia *confetti*: 'színes papírdarabok tömege'. Forrásuk az olasz *confetti* (többes szám) 'cukrozott gyümölcs, édesség, általában drázsé',

mely a latin *confectus* 'előállított' átvétele. A római, majd a nizzai karneválok az álarcosok ugyanis apró süteményeket, később ezek utánzásaként színes papírkorongokat dobáltak. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

konfirmál [1474] '<protestánsoknál> hitbeli megerősítésben részesül' Latin jövevényszó, vö. latin *confirmare* 'megerősít', egyházi latin 'bérmál'. Eredetére vö. latin *firmare* 'erősít, szilárdít'. A *konfirmáció* 'serdülők ünnepélyes befogadása az egyház teljes jogú tagjai közé' [1474] a latin *confirmatio* 'megerősítés', egyházi latin 'bérmálás' átvétele. Vallási műszók.

konfliktus [1620] 'összeütközés, összetűzés' Latin jövevényszó, vö. latin *conflictus* 'összeütés, összeütközés; veszekedés, harc'. Ez a latin *confligere* 'összeüt, összeütközik; veszekszik' származéka. A magyar szövégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *ámbitus*.

konflis [1900] 'egylovas bérkocsi' Szórvitítés eredménye, a régi nyelvi *komfortábilis* 'kényelmes' melléknévből [1900] keletkezett. A *komfortábilis* az azonos jelentésű régi nyelvi *komfortabel* [1857] latinositott alakja. A *konflis* kiveszőben lévő szó.

kongat [1290 k.] Hangutánzó eredetű. A szótó hangalakja a tompa hangokat jeleníti meg, a szövégi *-gat* gyakorító igeképző. A *tő* származékai közül a *kondít* [1423] *-ít* műveltető igeképzővel, a *kong* [1544] *-g* gyakorító igeképzővel, a *kondul* [1649] *-ul* visszaható igeképzővel alakult.

kongresszus [1648] 'nagy számú résztvevővel rendezett tudományos vagy politikai tanácskozás' Latin jövevényszó, vö. latin *congressus* 'összetalálkozás; összejövétel, társulás'. Ez a latin *congregari* 'összetalálkozik, összejön' igeire vezethető vissza. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *abesszin*, a szövégi *s*-re vö. *ámbitus*. A *kongresszus* 'némely államban <főként az Egyesült Államokban> törvényhozó testület' jelentésben is használatos [1854].

konkoly [1193 tn., 1405 k.] 'egy fajta mérgező gyomnövény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kukolj*, szlovák *kukol'*, orosz *кुकоль* [kukolj]: 'konkoly'. A szláv nyelvek szavai szláv eredetűek; vö. még: litván *kaikalas* 'harang', *kankalėjos* (többes szám) 'harangvirág'. A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század vége előtt végbement, vö. *abroncs*. A *konkoly* a fertőzés, egyenletlenség jelképeként is használatos [1527]. Ez a jelentés a szántó föld konkolyáról szóló bibliai példázatra (Máté 13: 24–43) vezethető vissza.

konkrétum [1837] 'kézzelfogható, tényszerű dolog' Német jövevényszó, vö. német *Konkretum* 'konkrét dolog; konkrét főnév'. A német szó a latin *concretus, concreta, concretum* 'összesűrűsödött, megkeményedett' szóra vezethető vissza, mely a latin *concrecere* 'összesűrűsödik, megkeményedik' ige származéka. Végző soron ugyanezen latin szavakra vezethető vissza *konkrét* melléknévünk is [1861], mely a német *konkret* 'valóságos, kézzelfogható, konkrét' átvétele. A szócsaládhoz tartozó sajtónyelvi *konkretizál* 'kézzelfoghatóvá tesz' ige [1927] a német *konkretisieren* 'konkrétá tesz, konkretizál' ige kölcsönzése.

konkurál [1700] 'versenyez, verseng' Latin jövevényszó, vö. latin *concurrere* 'összefut, összetalálkozik; összeütközik, verseng'. A latin ige eredetére vö. latin *currere* 'fut, rohan, siet'. A magyar *-ál* szöveg hangrendi kiegyenlítődség eredménye, vö. *ágál*. A szócsaládhoz tartozó *konkurens* 'versenyző, konkuráló <személy, üzleti vállalkozás>' [1792] a latin *concurrere* 'összeütköző, versengő' átvétele, a szövégi *s* ejtésére vö. *evidens*; a *konkurencia* 'versengés; üzleti verseny; versenytársak összessége' [1807] pedig a latin *concurrentia* 'versengés, vetélkedés' átvétele.

konnektor [1932] 'elektromos hálózati csatlakozó, dugaszoló aljzat' Német jövevényszó, vö. német *Konnektor* 'csatlakozó'. A német szó az angol *connector* 'összekötő cső, csőtoldal, előtét <vegyészetben>; dugós csatlakozó, a dugós csatlakozó hüvelye, kapcsolóhüvelye' főnévre vezethető vissza.

konok [1628 tn., 1793] 'megátalkodottan makacs' Ismeretlen eredetű.

konspirál [1589] 'összeesküszik' Latin jövevényszó, vö. latin *conspirare* 'egybehangzik; együttműködik, összeesküszik'. A latin szó eredetére vö. latin *spirare* 'fűj, lélegzik, sóhajt; lelkesedik'. A *konspiráció* 'összeskűvés' főnév [1607] a latin *conspiratio* 'egybehangzás; együttműködés, összeeskűvés' átvétele. A szó belseji *s* ejtésére vö. *instrukció*, a szövégi *-ál* beillesztő képzőre vö. *dedikál*. A választékos társalgási nyelv szava.

konstatál [1867] 'megállapít, észlel' Képzőcserével jött létre a régi nyelvi *konstatíroz* 'megállapít' igéből [1844] a latinból származó *-ál* végű igeik, vö. *flangíroz* > *flangál* mintájára. A *konstatíroz* a német *konstatieren* 'megállapít' átvétele.

A német szó az azonos jelentésű francia *constater* igére vezethető vissza, ami a latin *constare* '(helyben) áll; (változatlanul) létezik; egybehangzik' folytatása. A *konstatál* kiveszőben van.

konstrukció [1718] 'szerkezet, felépítés, szervezet' Latin jövevényszó, vö. latin *constructio* 'összerakás, egybeillesztés, összeszerkesztés'. A szócsaládhoz tartozó *konstruál* ige [1765] a latin *construere* 'összerak, egybeilleszt, összeszerkeszt' átvétele. A latin ige eredetére vö. latin *struere* 'épít, összeilleszt, elkészít'. A sajtónyelvi *konstruktív* 'építő jellegű, szándékú' melléknév [1898] nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *konstruktiv*, angol *constructive*, francia *constructif*: 'konstruktív'. A műszaki nyelvben használatos *konstruktőr* 'gépeket tervező szakember' [1939] szintén nemzetközi szó, vö. német *Konstrukteur*, angol *constructor*, francia *constructeur*: 'konstruktőr'. Végső forrásuk a latin *constructeur* 'ugyanaz', középkori latin 'alkotó, építő'. A magyarba a német és a francia közvetítette.

kontár [1394 tn., 1525] Valószínűleg német jövevényszó, de német nyelvi megfelelői bizonytalanok. Talán a középfelnémet *kunter* 'nem tiszta, hamis <készítmény>; utánzás, valaminek a mesterséges volta' melléknévre vezethető vissza, ez a középfelnémet *conterfeit*, *kunterfei* 'nem tiszta, kevert, hamisított arany vagy más nemesfém' főnévből önállósult, mely az azonos jelentésű ófrancia *contrefait* átvétele. Lehetséges azonban az is, hogy a középfelnémet *kunter* 'szörnyeteg; állat; vulva; szar <erős kifejezésként>' átvétele, ennek eredete tisztázatlan. A magyarzatok nehézségét az adja, hogy a *kontár* magyar jelentései nem vezethetők le kielégítően a németből. A magyarban jelentésváltozás ment végbe. A *kontár* elsőként 'céhen kívüli iparos' jelentésben adatható, ma 'mesterségéhez nem eléggé értő iparos, valamely foglalkozást hozzáértés nélkül gyakorló személy' jelentésben használatos [1834]. A *kontárkodik* [1525] *-odik* visszaható igeképzővel alakult.

konténer [1950] 'szállítótartály' Nemzetközi szó, vö. német *Container*, angol *container*, francia *container*: 'szállítótartály'. Az angoltól terjedt el, ahol az angol *contain* 'tartalmaz, magában foglal' származéka, ez pedig az ófrancia *contenir* 'ugyanaz' igére vezethető vissza. Az ófrancia szó a latin *continere* 'összetart; tartalmaz' átvétele. A magyarba elsősorban az angol és talán a német közvetítette.

kontinens [1608] 'földrész, világrész' Latin jövevényszó, vö. újkori latin (*terra*) *continens* '(összefüggő) szárazföld'. Ez a latin *continere* 'összetart, egybefog' igére vezethető vissza. A földrajztudományban használatos *kontinentális* 'szárazföldi' [1835] nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *kontinental*, angol *continental*, francia *continental*: 'kontinentális'. A franciából terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szavéig latinositás eredménye.

kontó [1522 tn. (?), 1767] 'számla' Olasz jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *conto* 'számla'; vö. még: német *Konto* 'ugyanaz; követelés'. Az olasz szó a kései latin *computus* '(össze)számolás, számítás' átvétele, mely a latin *computare* 'összeszámol' igére vezethető vissza. A régiségben 'elszámolás, számla' [1522 tn. (?), 1767], illetve 'adósság; hitel, kölcsön' [1796] jelentésben élt, ma elsősorban a bizalmas társalgási nyelvben használatos a *valakinek a kontójára* 'számlájára; rovására; terhére' szó szerkezetben.

kontra [1338 tn. (?), 1704] 'ellenkezés, ellentmondás' Latin jövevényszó, vö. latin *contra* 'szemben, ellen', hazai latin 'ellenőr'. A latin szó a latin *cum* '-val, -vel' előjárósó alakváltozatából jött létre. Eredeti jelentése a jogban ma is használatos '<peres ügyben> ellen' [1854]. Elsőként a főnévi 'ellenőr' jelentésben adatható [1704]. A kártyanyelvben 'ellentmondás' jelentésben használatos [1720]. A zeneművészeti 'kísérőszólam' jelentés [1787] alapja a *kontrahang* [1802], a '<kerékpáron> a pedál hátranyomásával működő fék' jelentés pedig [1961] a *kontrafék* [1953] összetétel alapján jött létre. A *kontráz* [1585] ige a régi nyelvi *kontrál* [1556] igéből keletkezett a *-z* igeképzővel. Az ige elsőként 'ellentmond' jelentésben adatható, ma a bizalmas társalgási nyelvben 'állítását megerősíti, rádupláz' jelentésben használatos [1863].

kontraszt [1789] 'erősen kifejeződő ellentét, szembevető különbség' Nemzetközi szó, vö. német *Kontrast*, francia *contraste*, olasz *contrasto*: 'kontraszt'. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *contrastare* 'ellenáll, ellenszegül' ige származéka, mely a középkori latin *contrastare* 'ugyanaz' igére vezethető vissza. A magyarba a német vagy a francia közvetítette.

kontroll [1794] 'ellenőrzés' Nemzetközi szó, vö. német *Kontrolle*, angol *control*, francia *contrôle*: 'ellenőrzés, kontroll'. A franciából terjedt el, ahol a francia régi nyelvi *contrerole* 'ellenőrző lajstrom' főnévre vezethető vissza. A szócsalád igei, *kontrollál* tagjának [1806] nemzetközi elterjedésére vö. német *kontrollieren*, angol *control*, francia *controler*: 'ellenőriz, kontrollál'. A magyarba a német és a francia közvetítette.

kontúr [1793] 'körvonal' Nemzetközi szó, vö. német *Kontur*, francia *contour*, olasz *contorno*: 'körvonal', a franciában 'határvonal, szegély' az olaszban 'környék' jelentése is van. Az újlatin nyelvekben szóelvonással jött létre az egyes igékből, vö. francia *contourner*, olasz *contornare*: 'körülfog, körülvesz'. Ezek az igék az azonos jelentésű népi latin *contornare* igére vezethetők vissza. A választékos társalgási nyelvben használatos szó.

konty [1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg hangutánzó-hangfestő szó, a *kacs* főnév szóhasadással elkülönült párja lehet. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang, vö. *bogáncs*. A *cs* ~ *ty* hangváltozásra vö. *kuncsorog* ~ *kutyorog*. A *konty* eredeti jelentése a 'befont vagy összecsavart, a fej hátulján vagy a fejtetőn csomóban feltűzött hajzat' jelentés [1429], az elsőként adatolható 'női fejdísz, főkötő' jelentés másodlagosan alakult ki.

konvenció [1588] 'közsokás' Latin jövevényszó, vö. latin *conventio* 'összejövetel; megegyezés'. A latin szó eredetére vö. latin *venire* 'jön'. A szócsaláddhoz tartozik még a *konvencionális* 'megszokott, közkeletű' melléknév [1805], mely a latin *conventionalis* 'szerződéses' átvétele. A *konveniál* 'megfelel, alkalmas valaki számára' ige [1895] a latin *convenire* '(össze)találkozik, megegyezik' igére vezethető vissza. A választékos társalgási nyelvben használatos szavak.

konvent [1372 u.] 'a francia forradalom törvényhozó testülete' Latin jövevényszó, vö. latin *conventus* 'összejövetel, gyülekezet, egyesület', egyházi latin 'szerzetesrend, papi testület, rendház'. A latin szó a latin *convenire* 'összejön' igére vezethető vissza. A szóvégi *-us* elhagyására vö. *advent*. Elsőként 'papi gyülekezet, testület' jelentésben adatolható. Ma a francia forradalommal kapcsolatos történettudományi műszóként használatos [1794]. Vallási műszóként 'a magyar református egyház legfőbb kormányzó és végrehajtó szerve' jelentésben értendő.

konvoj [1846] 'zárt egységben haladó járművek csoportja' Nemzetközi szó, vö. német *Konvoj*, angol *convoy*, francia *convoi*: 'járműkaraván <korábban főként védőkísérettel>'. A franciából terjedt el. A francia szó a francia *convoyer* '(kereskedelmi hajót) kísér, oltalmaz' ige származéka. A magyarba elsősorban a német és talán az angol közvetítette.

konzekvencia [1575] 'következmény, következtetés' Latin jövevényszó, vö. latin *consequentia* 'következmény, konzekvencia'. A latin szó a latin *consequi* 'követ, következik' származéka. A *konzekvens* melléknév [1807] a latin *consequens* 'következő; következetes' átvétele. A szó belseji *z* ejtése a klasszikus latin, illetve a német ejtémódra vezethető vissza, vö. *cenzára*, a szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*.

konzervál [1622 k.] 'megőriz, megtart' Latin jövevényszó, vö. latin *conservare* 'megőriz'. A latin szó eredetére vö. latin *servare* 'őv'. A szó belseji *z* ejtése a klasszikus latin, illetve a német ejtémódra vezethető vissza, vö. *cenzára*, az *-ál* beillesztő képzőre vö. *konspirál*. A szócsaláddhoz tartozó *konzerv* [1872] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Konserve*, angol *conserves* (többes szám), francia *conserve*: 'konzerv'. A magyarba az angol vagy a francia közvetítette.

konzervatív [1843] 'a hagyományokhoz, szokásokhoz ragaszkodó' Nemzetközi szó, vö. német *konservativ*, angol *conservative*, olasz *conservativo*: 'a régihez, a hagyományokhoz ragaszkodó <ember>, konzervatív'. Ezek forrása a középkori latin *conservativus* 'az, aki megőriz, megtart valamit'. A latin szó a latin *conservare* 'megőriz' igére vezethető vissza. Politikai jelentése az angolban jött létre. A magyarba a német közvetítette. A szócsaláddhoz tartozó *konzervativizmus* 'konzervatív világfelfogás, magatartás' [1878] a német *Konservativismus* 'konzervativizmus' átvétele. A német főnév a német *konservativ* 'konzervatív' melléknév származéka.

konzervatórium [1644] 'felsőbb zeneiskola' Latin, közelebbről hazai latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. hazai latin *conservatorium* 'levéltár; tárház'; vö. még: német *Konservatorium* 'felsőbb zeneiskola'. A latin szó a latin *conservare* 'megőriz' igére, a német pedig az olasz *conservatorio* 'felsőbb zeneiskola' főnévre vezethető vissza. A magyarban elsőként a latinból származó 'levéltár' jelentésben adatolható, ma a német eredetű 'felsőbb zeneiskola' jelentésben használatos [1842].

konzílium [1619] 'orvosi tanácskozás' Latin jövevényszó, vö. latin *consilium* 'tanács, tanácskozás'. Ez a latin *consiliari* 'tanácskozik' igére vezethető vissza. A magyar szó belseji *z* ejtése a klasszikus latin, illetve a német ejtémódot követi, vö. *cenzára*. A *konzílium* elsőként 'tanácskozás' jelentésben adatolható, ma elsősorban 'orvosi tanácskozás' [1809], illetve a bizalmas társalgási nyelvben 'bizalmas kis tanácskozás' jelentésben használatos.

konzul [1533] 'külképviselőnél gazdasági és ütlelvélügyekkel foglalkozó legfőbb tisztviselő' Latin jövevényszó, vö. latin *consul* 'a köztársaság két vezetőjének az egyike'. Ez a latin *consulare* 'tanácsot ad, tanácskozik, konzultál' igére vezethető vissza. A magyar szó belseji *z* ejtése másodlagosan alakult ki a klasszikus latin és a német ejtémódot követve, vö. *cenzára*. Történettudományi műszóként '<az ókori római köztársaságban> legfőbb tisztviselő' jelentésben használatos [1533], mai 'külképviselőnél gazdasági és ütlelvélügyekkel foglalkozó legfőbb tisztviselő' jelentése másodlagosan alakult ki [1786]. A

szócsaládhoz tartozó *konzulátus* 'gazdasági és útlevelügyekkel foglalkozó külképviseleti hivatal' [1708] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Konsulat*, angol *consulate*, francia *consulat*: 'konzulátus'. Ezek forrása a latin *consulatus* 'ugyanaz, konzuli hivatal'. A magyarba a latin és a német közvetítette.

konzultál [1581] 'valamilyen kérdést szakértővel megbeszél' Latin jövevényszó, vö. latin *consultare* 'tanácskozik'. Ez a latin *consulere* 'tanácskozik, tanácsot kér' igére vezethető vissza. A szócsaládhoz tartozó *konzultáció* a latin *consultatio* 'tanácskozás' átvétele. A magyar szó belseji *z* ejtése a klasszikus latin és a német ejtémódot követi, vö. *cenzúra*, az *-ál* beillesztő képzőre vö. *konspirál*. Elsősorban a felsőoktatásban használatos szó.

konzumidióta [1997] 'esztelenül fogyasztó' Összetett szó. Előtagja a *konzum* 'fogyasztás' főnév [1968], utótagja pedig az *idióta* 'félkegyelmű; ostoba, nehéz felfogású ember' szó [1904]. A *konzum* előtag német eredetű, vö. német *Konsum* 'fogyasztás'. Ez a német *konsumieren* 'fogyaszt' származéka, mely a latin *consumere* 'használ, elfogyaszt' (*con-* 'össze' + *sumere* 'vesz, fog, magához vesz') igére vezethető vissza. Az *idióta* utótag a tudományos latin *idiota* 'gyengeelméjű ember' átvétele, mely a 'tudatlan, avatatlan ember, kontár' jelentésű latin *idiota* főnévre megy vissza. A latin szó forrása a görög *idiótész* 'tanulatlan műveletlen ember', tulajdonképpen 'magánember, aki távol áll a közéletől' főnév. A *konzumidióta* sajtónyelvi szó.

konyak [1815] Nemzetközi szó, vö. német *Kognak*, angol *cognac*, francia *cognac*: 'borpárlat, konyak'. A franciából terjedt el, ahol a francia *Cognac* város nevére vezethető vissza. A *konyak* eredetileg ott készített borpárlatot jelentett. A magyarba a francia és a német közvetítette.

konyha [1206 tn. 1395 k.] Szláv, talán horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *kuhinja*, *kujna*, horvát-szerb régi nyelvi *kuhina* 'konyha', szlovén *kuhinja* 'ugyanaz', szlovén nyelvjárási *kuhnja* 'egy fajta tűzhely', szlovák *kuchyňa* 'konyha'. A szláv szavak az ófelnémet *chuhhina* 'konyha' főnévre vezethetők vissza, melynek forrása a latin *coquina* 'ugyanaz'. A magyar *konyha* hangalak a második nyílt szótág magánhangzójának kiesésével és hangátvetéssel alakult ki, vö. *dunyha*. A *konyha* elsőként 'tűzhely' jelentésben adatható. Eredeti jelentése 'az a helyiség, amelyben ételeket készítenek' [1395 k.], melyből érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett 'az ételek elkészítésének módja' jelentés [1757].

konyul [1784] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ul* visszaható igeképzővel ellátott alakja. Az ismeretlen eredetű szótó talán *kanyarít*, *kunyerál* igéink szótóvével függ össze. Az sem zárható ki azonban, hogy végső soron a *kacs* főnév szócsaládjával áll kapcsolatban, ez utóbbi elképzelést alaktani és jelentéstani összefüggések is alátámasztják. A *konyul* 'lefelé görbül, hajlik' jelentése a szótó eredeti 'görbül, hajlik' jelentéséből keletkezhetett. A *konyít* [1792] *-ít* műveltető igeképzővel alakult. Elsőként 'lefelé hajlít, görbít, lógat' jelentésben adatható. Ma elsősorban a bizalmas társalgási nyelvben 'némileg ért valamihez' jelentésben használatos [1847], mely a 'bólint-, igent int'-féle jelentésekből alakulhatott ki.

kopáncs [1212 tn., 1795 k.] 'harkály' Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ács* névszóképzővel ellátott alakja. A szótó a *koppant* ige szótóvével azonos, a szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A magyarázatot kissé bizonytalanná teszi, hogy az eredeti *kopács* hangalak elvonás is lehet a *kopácsol* igéből, de a szótörténeti adatok nem támasztják alá ezt a feltételezést. A *kopáncs* önálló szóként csupán nyelvjárásainkban él, de a *fakopáncs* 'tarkaharkály' összetétel állattani műszóként használatos.

kopár [1418 tn., 1585] Származékszó, a *kopik* 'elhasználódik, elkopik' ige *-ár* névszóképzős alakja, a képzőre vö. *búvár*. A *kopár* elsőként 'kopasz, haj nélküli' jelentésben adatható, ma 'növényzet nélküli' jelentésben használatos [1598].

kopasz [1292 tn., 1430 k.] Származékszó, a *kopik* ige *-z* ~ *-sz* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *szakasz*. A szócsaládhoz tartozik még a *kopaszt* ige [1531], mely *-szt* műveltető igeképzővel alakult a *marad* : *maraszt* szópár mintájára. A *koppad* 'kopaszodik; elkopik' [1416 u.] ma már csak nyelvjárásainkban él.

kópé [1792] 'furfangos fickó, pajkos gyerek' Ismeretlen eredetű. Talán az ugyancsak ismeretlen eredetű nyelvjárási *góbé* főnévvel függ össze; lehetséges, hogy ennek szóhasadással elkülönült párja.

kópia [1607] 'másolat' Latin jövevényszó, vö. latin *copia* 'készlet; tartalék', középkori latin 'hasonmás, másolat'. A latin szó eredetére vö. latin *ops*, *opis* (birtokos eset) 'hatalom, vagyon; segítség'. A középkori latin szó jelentése a középkori latin *copiam describendi facere* 'másolatot készít' szó szerkezetben alakult ki.

kopik [1404 e. tn. (?), 1456 k.] Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, a szótó végső soron a *koppant* ige szótövével lehet azonos. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak más uráli nyelvekben is vannak, vö. mordvin *kuvo* 'kéreg, héj', jurák *kopa* 'állatbőr, írha; fakéreg'. Hasonló jelentést a *kopik* ige nyelvjárási *kopács* 'fakéreg' [1865] származékának jelentései között találhatunk. A *kopik* származéka a *kopás* főnév [1404 e. tn. (?), 1585].

kopiroz [1789] 'másol' Német jövevényszó, vö. német *kopieren* 'másolatot készít, lemásol; sokszorosít; utánoz'. A német szó a középkori latin *copiare* 'sokszorosít' igére vezethető vissza, mely a középkori latin *copia* 'másolat' főnév származéka.

kopja [1464] 'lándzsaszzerű szúrófegyver' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *kopije*, horvát-szerb *koplje*, horvát-szerb régi nyelvi *kopje*, szlovák *kopija*, orosz *копѣ* [kopjo]: 'döfőlándzsa, kopja'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. lett *kapāns* 'vágókés, vágóbárd'. A *kopja* elsősorban a székely nyelvjárásokban használatos 'fejfa' jelentésben [1543] is. A köznyelvben hasonló jelentésben a *kopjafa* összetétel fordul elő.

koplal [1530] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-lal* műveltető igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *hizlal*. A szótó *koppant* igének szótövével azonos. Eredeti jelentése 'hiába kapkod a szájával valami után' lehetett, ez a *kap* ige eredeti jelentésén alapszik, de a *kopog*, *kopik*, *koppant* szavakban is kifejlődött nemcsak az evéssel, hanem az éhezéssel, koplalással kapcsolatos jelentés is, vö. *felkopik az álla* [1663] és *kopog a szemé az éhségtől* [1609] szókapcsolatainkat.

kopó [1422 tn. (?), 1632] Szófajtváltás eredménye, a *kap* 'elkap' ige *kop* alakváltozatának *-ó* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja főnevesült, vö. *bíró*. A *kopó* eredeti jelentése 'elkapó, megfogó, megragadó' lehetett, az elnevezés azon alapszik, hogy a kopó jellegzetesen vadászkutya, amit az állatok megfogására képeztek ki, hasonló szemléletre vö. francia *chien courant* 'kopó'. A *kopó* gúnyos értelemben 'rendőrkopó, detektív' jelentésben is használatos [1817 (?), 1844] nyelvünkben. A horvát-szerb *kopov*, a szlovák *kopov* és a román *copoi*: 'kopó' a magyar szó átvételei.

kopoltyú [1395 k.] Szófajtváltás eredménye, egy önállóan nem adatható toldalékolt szótó *-ú* melléknéviigenév-képzős alakjának főnevesülése. A képzőre vö. *fogantyú*. A toldalékolt relatív szótó a *kap* ige *kop* alakváltozatának *-lt* mozzanatos igeképzős alakja, vö. *rikolt*. Az elnevezés arra utal, hogy a hal kopoltyúi mintegy bekapják, elnyelik a vizet, és az abban lévő levegőt.

koponya [1287 tn., 1405 k.] Valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *копѣ* [kopanja] 'kerek fatál', *копан'а* 'épitkezéseken használatos mész- és sárhordó deszkateknő; dagasztóteknő', horvát-szerb *kopanja* 'fából vajt teknő, vályú; dagasztóteknő', szlovén *kopanja* 'teknő, vályú; dézsa', szlovén nyelvjárási 'bödönhajó; a dió, gesztenye külső burka; kagylóhéj; kátyú'. A szláv szavak előzménye a szláv **kop-* 'ás' lehetett. A *koponya* elsőként 'merítőedény' jelentésben adatható, a ma használatos 'halálfej' [1529–1541], illetve 'az ember és az állat fejének csontos váza' [1533] jelentések az *agya koponyája* szó szerkezet második tagjából önállósultak. Az 'edényféle' > 'koponya' jelentésváltozásra vö. latin *testa* 'agyagedény; koponya'. Az 'ész', illetve az 'okos, értelmes ember maga' jelentés [1884] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

koporsó [1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *qapurčaq* vagy *qaburčaq* 'láda', kun *quburčiq* 'doboz', türkmén *qapdrjaq* 'ugyanaz, láda'. Ezek előzménye a török **qap-* 'befed, bezár' lehetett. A magyarba *qapurčaq* 'láda' alakban kerülhetett. A török szó vég magánhangzóvá válására vö. *apró*. A *koporsó* elsőként 'sír' jelentésben adatható, ez érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre az eredeti 'láda' jelentésből. A 'koporsó' jelentés [1565] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A 'láda' > 'koporsó' jelentésfejlődésre vö. német *Truhe* 'láda', német nyelvjárási 'koporsó'.

koppant [1561] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a kemény tárgyak egymáshoz ütődésének, koppanásának hangját jeleníti meg. A szótó *kap* igénnel függ össze, sőt lehetséges, hogy a szócsalád igéi ebből származtathatók. A szóvégi *-nt* mozzanatos igeképző. A hangutánzó szótó kiterjedt szócsalád alapja, a *kopog* [1566] -g gyakorító igeképzővel, a *kopácsol* [1615] -*csol* gyakorító igeképzővel, a *koppan* [1736] -*n* mozzanatos igeképzővel, a *koppint* [1789] pedig -*int* mozzanatos igeképzővel alakult. A *kopp* 'koppanás, kopogás hangjának utánzására' [1808] 'koppanás, kopogás; zaj' [1834] elvonás az igékből. A *kipp-kopp* ikerszó [1841] játsszi szóalkotással jött létre a *kopp* szóból.

kor [1057 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *qur* 'sor, sorrend, rang', oszmán-török régi nyelvi *kur* 'egykorú személy, dolog; osztály, fok, mérték', kirgiz *qur* 'idő; -szor'. Ezek előzménye a

török **qur* 'rendszerez; felajzza az íjat' lehetett. A magyarba **qur* alakban kerülhetett. Különböző határozóragos alakjait névutóként is használták, vö. *m'ndenkort* 'mindenkor' [1372 u.], ez a szerep volt az alapja határozóraggá válásának.

kór [13. század második fele] Nyugati szláv jövevényszó, vö. cseh *chory*, cseh régi nyelvi *chvorý*, lengyel *chory*: 'beteg, nyavalyás'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *sweran* 'fáj'. A *kór* elsőként 'beteg' melléknévi jelentésben adatható. Elsődleges főnévi jelentése 'beteg ember' [1474], a napjainkban használatos 'betegség' jelentés [1604] valószínűleg a nyelvújítás korában elterjedt *kórság* 'betegség' származék [13. század második fele] alapján keletkezett.

kórház [1806] Német mintára keletkezett összetétel (*kór* + *ház*), vö. német *Krankenhaus* 'kórház' (*Kranken* 'beteg' + *Haus* 'ház'). Hasonló összetételekre vö. még: *kórtünet* [1830 e.], *kórtörténet* [1837], *kórterem* [1840], *kórokozó* [1898] szavainkat, a német megfelelőkre vö. *Krankheitssymptom* 'kórtünet', *Krankheitsgeschichte* 'kórtörténet', *Krankensaal* 'kórterem', *Krankheitsreger* 'kórokozó'.

-kor [1372 u.] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Időpontot jelöl, a *kor* főnévből vált toldalékká az ómagyar korban elsősorban a határozóragos *koron*, *kort* névutószéri alakulatok lerövidülésével. A nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a folyamat névmások mellett indult el, pl. *azkoron* > *akkor*. A *-kor* egyalakúságát kései kialakulása indokolhatja. Csak időpontot kifejező vagy időfogalommal kapcsolatos főnevekhez, főnévi értékű számnemekhez és néhány névmáshoz járulhat, pl. *húsvétkor*, *őtkor*, *máskor*.

-kora [1545] Melléknévképző. Önálló szói eredetű toldalék. Általában valamilyen mérték jelölésére szolgál. A *jókora* kivételével kizárólag névmási alapszóhoz járul, pl. *mekkora*, *akkora*. Feltehetőleg a *-korú* szóalakból alakult ki a kései ómagyar korban. Miután eredeti jelentése elhomályosult, összetételi utótagból képzővé vált. Ritka, ma már elavult formáns.

korall [1533] Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *corallo*, északolasz *coral*, olasz régi nyelvi *corall*: 'korall'; vö. még: német *Koralle*, korai újfelnémet *korall*: 'ugyanaz'. Az olasz szó a kései latin *corallum* 'korall' továbbélése. Végső forrása talán az arab *ğaral*, illetve a héber *gōrāl*: 'kövecske'.

korán¹ [1787] 'a mohamedán vallás szent könyve' Nemzetközi szó, vö. német *Koran*, angol *Koran*, francia *Coran*: 'korán'. Ezek forrása az arab *qur'ān*, arab nyelvjárási *qor'ān* 'előadás, elszavalás, felolvasás', mely az arab *qara'a* 'előad, elszaval, felolvas' származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

korán² [1697] 'a vártnál korábban' Az *idejekorán* összetétel [1416 u.] utótagjának önállósulásával keletkezett. Az összetétel előtagja az *idő* főnév *-je* birtokos személyjeles alakja, az utótag pedig a *kor* főnév *-a* birtokos személyjeles alakjának *-n* időhatározó-raggal ellátott származéka. Az önállósulás szófajváltást is eredményezett, a *korán* időhatározó-szóvá vált. Ezen jelentés kialakulását olyan szószerkezetek is befolyásolták, amelyekben a *korán* névutóként szerepelt, vö. *ideje korán* 'időben' [1529 e.]. A *korán* jelzői szerepben vált határozószóból melléknévvé. A *kora* [1748] tudatos elvonás a *korán* szóból, melyet ragos melléknévnak vélték. A *korai* [1900] *-i* melléknévképzős származék napjainkban gyakrabban használatos.

korántsem [1594] Összetett szó, melynek előtagja a *korán²* 'a vártnál korábban', illetve a régi nyelvi *koránt* 'ugyanaz' [1650] határozószó, utótagja pedig a *sem* tagadószó. Az összetétel olyan tagadó mondatokban keletkezhetett, amelyeknek eredeti jelentése 'még a maga idejében sem' lehetett. A választékos társalgási nyelv szava.

korbács [1585] Oszmán-török jövevényszó, mely a horvát-szerbből is a nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *kirbaç* 'ostor, korbács'; vö. még: horvát-szerb *korbaç*, *krbaç* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó tisztázatlan eredetű.

korc [1730–1781] 'a nadrág, szoknya derekán levarrott szegély' Valószínűleg francia, közelebből ófrancia jövevényszó, vö. ófrancia *cors*, *corps* 'a felsőtesthez szorosan simuló, esetleg ujj nélküli női ruhadarab'. A francia szó a latin *corpus* 'test, törzs' főnévre vezethető vissza. A francia szóvégi *s* a magyarban *c* hanggá alakult, vö. *árboc*. A magyarba a 12–13. század fordulóján, a francia divat és öltözködésmód meghonosodásával kerülhetett. Eredeti jelentése 'egy fajta pruszlik' lehetett, ebből fejlődhetett a ma is használatos 'a nadrág, szoknya derekán levarrott szegély' [1786], ebből pedig az elsőként adatható 'női ruhadarab vállpántja' jelentés. Az iparban 'lemezáru behajlított széle, szegélye' jelentésben használatos. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló szó.

korcs [1358 tn. (?), 1560 k.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, valószínűleg hangfestő eredetű, talán szóhasadással keletkezett a *kacs* főnévből. A szó belseji *r* vagy másodlagos járulékhang, vagy pedig elhasonulás eredményeként jött létre. A *korcs* jelentését a *kacs* 'fattyúhajtás' jelentése magyarázza. 2. Szláv jövevényszó, vö. szlovén *křč* 'irtás, irtvány', szlovák nyelvjárási *křč* 'fatuskó, tönk', orosz *копч* [korcs] 'fatönk'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. Eredetileg az irtásokon növvő, elsatnyult cserjékre vonatkozhatott. A jelentésfejlődésre vö. *gaz*. Származékai a *korcsos* [1560 k.], *korcsosodik* [1630], *korcsosul* [1782].

korcsolya [1339 tn., 1510 k.] Valószínűleg olasz jövevényszó, vö. olasz, olasz régi nyelvi *chiocciola* 'kagyló, csiga; csigalépcső; vízkerek', olasz nyelvjárási *cociola* 'kagyló, csiga'. Az olasz szó a kései latin *clocea*, *cochlea* 'kagyló, csiga; csigaház; csavar' továbbélése, mely a görög *khokhliaz* 'kagyló, csiga; csigalépcső' főnévre vezethető vissza. Eszerint a *korcsolya* eredetileg egy olyan csúsztatópályát jelölhetett, amelyen a terheket egy csiga segítségével mozgatták. A *korcsolya* elsőként 'hordóknak ferde pályán való görgetésére használatos gerendaszerkezet' jelentésben adatolható, napjainkban használatos jelentése [1781 e.] a *korcsolyázik* igei származék 'boroshordók görgetésével foglalkozik' [1611] másodlagos 'jégen siklik' [1708] jelentéséből alakult ki.

kord [1915] 'bordázott, kopásálló szövet' Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *cord* 'kötél, zsinog; húr; bordázott szövet'; vö. még: német *Kord* 'bordázott szövet'. Az angol szó a francia *corde* 'húr, kötél, zsinog' főnévre vezethető vissza. Végső forrása a görög *khordé* 'bél, húr'. A szó elsősorban a *kordbárony* összetételben használatos [1928], mely a német *Kordsamt* 'zsinóryszerűen bordázott báronyszövet' tükörfordítása.

korda [1372 u.] 'kötél, kötés, madzag' Latin jövevényszó, vö. latin *chorda*, *corda* 'bél, húr, ideg, kötél'. A latin szó a görög *khordé* 'bél, húr' főnévre vezethető vissza. A szerzetesi életből származik a *korda* elsőként adatolható 'kötél, zsinór' jelentése, a szerzetesek ugyanis öv gyanánt kötelet viseltek. A *kordában tart* szókapcsolatban szavunk a fegyelem jelképeként van jelen [1843], korábban a szerzetesi fegyelemre utalt.

kordé [1808] 'kétkerékű taliga' Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó, a korai újfelnémet *kordewagen*, *koorde-wagen* 'erős kerékű, láda alakú kocsi; kettősfogat' összetétel előtagjának átvétele lehet. A német szó talán germán eredetű, vö. angol *cart* 'kordé'. A magyarázat hangtani nehézségekbe ütközik, ugyanis német jövevényszavainkra nem jellemző, hogy a német szóvégi *e* hosszú *é* hanggá alakul. Német összetétel előtagjának átvételére vö. *kubik*. A *kordé* elsősorban a nyelvjárássokban használatos, de a köznyelv is ismeri.

kordon [1757] 'terület elzárására kifeszített kötél, karhatalmi személyek sorfala' Nemzetközi szó, vö. német *Kordon*, angol *cordon*, francia *cordon*: 'örvonal, zárvonat'. A franciából terjedt el, ahol a francia *corde* 'kötél; húr' származéka. A magyarba a német katonai nyelv közvetítette.

kordul [1577 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a morgásra emlékeztető hangokat jeleníti meg. A szótó a *kurjongat* ige szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-dul* visszaható igeképző. A *korog* [1577 k.] *-g* gyakorító igeképzővel alakult.

korhad [1595] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-d* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó bizonytalan eredetű, esetleg hangutánzó-hangfestő szó, *karistol* igénk tövével függ össze. A szó belseji *h* denominális igeképzőnek tűnik, ez arra utal, hogy a szótó eredetileg igenévszó lehetett. A szócsalád többi tagja a *korhad* ige alapján jött létre: a *korhaszt* [1836] *-szt* műveltető igeképzővel, a *korhatag* [1834] pedig *-atag* névszóképzővel, ez utóbbira vö. *hervatag*.

korhely [1578] 'mulatozó, léha' Német jövevényszó, vö. német *Chorherr*, középfelnémet *kórhärre*: 'szerzeteskanonok'. A német szó a német *Chor* 'kórus; kör, emberek csoportja' és a *Herr* 'előljáró' főnevek összetétele. A német szóvégi *r* a magyarban *ly*-vé alakult, vö. *borbély*. A német főnév a reformáció idején a kanonokok életmódjára utalván rosszaló értelemben is használatos volt, becsmélésként, szidalomként alkalmazva kerülhetett a magyarba.

korhol [1290 k.] Szláv jövevényszó, vö. ógyházi szláv *koriti* 'szidalmaz, gyalázkodik', horvát-szerb *koriti* 'szemrehányást tesz', cseh *kořiti* 'megaláz', orosz *копумь* [kority] 'megdorgál'. A szláv szavak eredetére vö. szláv **копь* 'bántalmazás, szidás, káromkodás'. A *korhol* eredetileg a szó belseji *h* nélkül került nyelvünkbe, ez feltehetőleg a nyelvjárási *korhol* 'koptat, dörzsöl' ige szócsaládjának (vö. *korhad*) mintájára került a szóba. A választékos társalgási nyelv szava.

koriander [1533] 'egy fajta növény, fűszer' Vándorszó, vö. német *Koriander*, francia *coriandre*, olasz *coriandro*, cseh *koriandr*, orosz *кориандр* [koriandr]: 'koriander'. Ezek forrása a latin *coriandrum*, *coliadrum* 'ugyanaz', a latin szó az azonos jelentésű görög *koliandron*, *koriandron* főnévre vezethető vissza. A magyarba a latin és a német közvetítette.

kóricál [1650] 'kószál' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó játszi *-icál* igeképzővel ellátott alakja. A szótó összefügghet régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' igénnel [1224 tn. (?), 1340]. A *kóricál* jelentése a szótó eredeti 'ide-oda csapódva odaütődik' jelentéséből alakult ki. A *kóricál* elsősorban nyelvújásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

korifeus [1619] 'vezető, hangadó személyiség' Latin jövevényszó, vö. latin *coryphaeus* 'vezető, hangadó', hazai latin 'vezető, főnök'. A latin szó a görög *korüphájjosz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'valaminek az élén, elején álló' főnévre vezethető vissza, mely a görög *korüphé* 'csúcs, hegycsúcs' származéka. A magyar szövegi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *ámbitus*. Rosszalló értelmű 'főkolompos, hangadó' jelentése [1720] a magyarban alakult ki. Kiveszőben van.

korlát [1324 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. Elsőként 'körülkerített hely; karám' jelentésben adatható. Ma elsősorban 'teret elhatároló vagy valamit lezáró kerítésszerű építmény vagy így elhelyezett gerenda, deszka', illetve az átvitt értelmű 'valaminek mértéket szabó körülmény, tényező' [1624] jelentésben használatos. A sportnyelvben 'két párhuzamos vízszintes rúdból álló tornaszer' [1890] jelentésben ismert. A *korlát* származékai közül a *korlátos* [1764] *-z* igeképzővel, a *korlátlan* [1830] *-tlan* melléknévképzővel alakult. A *korlátolt* [1832] 'gyenge szellemi képességű' [1839] jelentése a *korlát* főnév átvitt értelmű jelentéséből alakult ki névátvitellel. A horvát-szerb *korlat* 'karám; jászol az istállóban' a magyar szó átvétele.

kormány [1323 tn., 1405 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *кърма* [kurma] 'hajófar; csónak- vagy hajókormány', horvát-szerb *krma* 'hajófar; kormány, kormánykerék', szlovén *krma* 'hajófar', óegyházi szláv *krъma* 'ugyanaz'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. görög *kormosz* 'tömb, tuskó, hasáb'. A magyar szöveg kialakulása tisztázatlan. A *kormány* napjainkban gyakran a névátvitellel kialakult 'az államhatalom központi végrehajtó szerve, rendszerint a miniszterek testülete' jelentésben [1723] használatos. Származékai a *kormányos* [1323 tn., 1450], *kormányoz* [1585], *kormányzó* [1757], *kormányzat* [1792]. A horvát-szerb *korman* 'kormánylapát' a magyar szó átvétele, talán visszakölcsönzése.

kormorán [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Kormoran*, angol *cormorant*, francia *cormoran*: 'kárókatona, kormorán'. A franciából terjedt el, ott az ófrancia *corp* 'holló' és a *marenc* 'tengeri' szavak összetétele. A magyarba elsősorban a francia, esetleg a német közvetítette.

kornyadozik [1560 k.] 'betegeskedik; gunnyaszt' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-z(ik)* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja, vö. *lábadozik*. A szótó bizonytalan, talán hangfestő eredetű, *karmol*, *korhad* igéinkkel függhet össze. A szó belseji *ny* igeképző lehet. A *kornyadozik* [1784] elsőként *kornyadoz* alakban, *-ik* végződés nélkül fordul elő. A *kornyadozik* elsősorban nyelvújásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

kornyikál [1559] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a kellemetlen, fülsértő kiáltozást, a gajdoló éneklést jeleníti meg. A szöveg játszi gyakorító igeképző. Eredeti hangalakja *tornyikál* lehetett, a mai hangalak kialakulását valószínűleg a *kordul*, *kurjongat* igék szócsaládjának hangalakja befolyásolta.

kóró [1200 k. tn., 1405 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *qovra* 'fűszár, gabonaszár, szalma; gyom, gaz', lebed *qoraq* 'egy fajta nagylevelű növény; nádsíp'. A magyarba **qobraq* alakban kerülhetett. A szó belseji török *β* a magyarban magánhangzóvá alakult, vö. *kóris*. A szövegi török *q* a magyarban szintén magánhangzóvá vált, vö. *apró*. A horvát-szerb *korov* 'gyom' a magyar szó átvétele.

korom [1211 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *qurum*, csuvas *χ̣ṛṃ*: 'korom'. A szó belseji török *u* a magyarban *o* hanggá alakult, vö. *gyomor*. Névszói származéka a *kormos* [1235 tn., 1508].

korona [13. század eleje] Latin jövevényszó, vö. latin *corona* 'virágkoszorú; koronaszegély; párkányzat, perem <falé>; hegykoszorú; napudvar; hallgatóság, gyülekezet', középkori latin 'tonzúra; a szentek feje fölé festett fénykör'. A latin szó a görög *koróné* 'minden, ami görbült; ajtókarika; korona' főnévre vezethető vissza. A *korona* az 1892-től 1926-ig használatos pénznem neve is volt [1539], ez az elnevezés azon alapul, hogy a régi pénzek gyakran az uralkodói hatalmat jelképező koronát ábrázolták. Igei származéka a *koronáz* [1416 u.].

koronatanú [1874] Német mintára keletkezett összetétel (*korona* 'az uralkodó hatalom jekepe' + *tanú*), vö. német *Kronzeuge* 'koronatanú' (*Kron* 'korona' + *zeuge* 'tanú'). A német szó az angol *King's (Queen's, State's) evidence* 'a vádhatóság tanúja', tulajdonképpen 'a király(nő), az állam tanúja' szó szerkezet alapján jött létre. Az angolszász jogban így nevezték azt a vádlottat, aki büntetlenség vagy enyhébb büntetés reményében kész volt bűntársai ellen vallani.

korong [1274] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *krōgъ* 'kör', horvát-szerb *krug* 'ugyanaz; korong, tárcsa', horvát-szerb nyelvjárási 'kútkáva; gomolyag', szlovák *kruh* 'kör; kör alakú dolog', *hrnčarsky kruh* 'fazekaskorong', orosz *крыж* [krug] 'kör; kör alakú térség; karika'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. umber *cringatro, krenkatrum* 'öv; vállpánt mint rangjelzés'. A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század előtt lezajlott, vö. *dorong*. A *korong* nyelvünkben elsőként 'kerek erdő' jelentésben adatható, napjainkban 'kerek lap vagy tányér alakú tárgy, tárcsa' [1828], illetve 'fazekaskorong' [1551] jelentésben használatos. A sportnyelvben 'a jégkorongozók kemény gumiból készült kis, lapos sporteszköze' jelentésben ismert [1936]. Származékai a *korongos* [1492 tn., 1783], *korongol* [1799], *korongozik* [1899].

korpa [1138 tn., 1538] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *krupa* 'apró szemű jégeső, jégdara', horvát-szerb nyelvjárási 'dara, kása', szlovák *krúpy* (többes szám) 'dara, derce', orosz *крупна* [krupa] 'dara, kása; hódara, jégdara'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ónorvég *hriúfr* 'érides, varas'. A magyar *korpa* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett, miként *szalma* szavunk is. A *korpa* 'a bőrről lehámló apró fehér pikkely' jelentésének kialakulására [1577 k.] vö. latin *furfur* 'a gabonaszem őrölt héja; a bőrről lehámló pikkely'. Származékai a *korpás* [1138 tn., 1577 k.] és a *korpásodik* [1958].

korrekt [1698] 'szabatos, helyes, pontos' Latin jövevényszó, mely később a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *correctus, correcta, correctum* 'javított, jobbított'; vö. még: német *korrekt* 'kifogástalan'. A latin szó a latin *corrigere* 'kiegyenesít, kiigazít, kijavít' ige származéka, végső soron ebből származik *korrigál* igénk is.

korrepetitor [1789] 'a korrepetálást végző szakember' Latin, közelebbről hazai latin jövevényszó, vö. hazai latin *correpetitor* 'tanár, instruktor, aki a feladott leckét ismételteti, gyakoroltatja'. A hazai latin szó a hazai latin *correpetere* '<tananyagot, leckét> ismételtet, gyakoroltat' ige származéka. Ennek az igének az átvétele *korrepetál* igénk [1792]. A hazai latin *correpetere* a latin *conrepetere* 'ismétel' igekötős igeire vezethető vissza. Zenei műszó.

korridor [1834] 'átjáró, összekötő földszáv <földrajzi és politikai értelemben>' Nemzetközi szó, vö. német *Korridor*, angol *corridor*, olasz *corridore*: 'folyosó, átjáró; összekötő földszáv'. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *correre* 'fut' ige származéka. Az 'átjáró, összekötő földszáv' jelentés 1919 után jött létre azzal kapcsolatban, hogy a Versailles-ban kötött békeszerződés Lengyelországnak a Balti-tengerhez való kijáratként a Gdańsk (Danzig) melletti földszávot jelölte ki. A magyarban elsőként 'párkány' jelentésben adatható, ma a fent említett 'átjáró, összekötő földszáv' jelentésben használatos a politika és a sajtó nyelvében [1932].

korrigál [1578] 'javít, helyesbít' Latin jövevényszó, vö. latin *corrigere* 'kiegyenesít, kiigazít, kijavít'. A latin szó a latin *con* igekötő és a *regere* 'vezet, irányít, meghatároz' ige összetétele. A magyar szövegi *ál* hangrendi kiegyenlítődség eredménye, vö. *ágál*. A kiterjedt szócsaládhoz tartozik *korrekció* főnevünk is [1584], mely a latin *correctio* 'helyesbítés, javítás' átvétele. A *korrektor* 'kefelevonatokat javító nyomdai, szerkesztőségi alkalmazott' [1645] eredetére vö. latin *corrector* 'helyesbítő, rendreutasító', hazai latin '<egy szöveg> javítója, kiigazítója'. A *korrektúra* 'kefelevonat; javítás a kefelevonaton' [1654] eredetére pedig vö. a középkori latin *correctura* 'tudósító hivatal' és a hazai latin 'korrektúra <nyomdában>' főnevet. A *korrigál* és a *korrekció* a választékos társalgási nyelv szavai, a *korrektor* és a *korrektúra* pedig nyomdaipari műszók.

korrumpál [1589] 'megveszteget; erkölcsileg megront' Latin jövevényszó, vö. latin *corrumpere* 'elront, tönkretesz; tévútra vezet, megveszteget'. A latin szó a latin *rumpere* 'eltör; megsebesít' ige igekötővel ellátott alakja. A szócsaládhoz tartozó *korrupció* főnév [1835] a latin *corruptio* 'romlottság, megvesztegetés, visszásság', a *korrump* melléknév [1865] pedig a latin *corruptus* 'megromlott, korrumpált' átvétele. A magyar *korrump* hangalak keletkezését a német *korrump* 'korrupt' melléknév is befolyásolta. Sajtónyelvi szók.

korsó [1344 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó, de az átadó nyelv bizonytalan. Szláv és török szavakkal függhet össze: szlovák *krčah* 'korsó', ukrán nyelvjárási *кору́ча* [korcsaga] 'szűknyakú agyagból készült pálinkás butykos', csagatáj *kolčak* 'hosszúkás csésze; ivóedény', altaji *kurčuk* 'tömlő'. A szláv és a török szavak egymáshoz való viszonya tisztázatlan. A szláv szavakból való eredeztetésnek hangtani, a törökből való származtatásnak pedig jelentéstani nehézségei vannak. A törökben csekély számú nyelvi megfelelő található. A horvát-szerb *koršov* 'korsó' a magyar szó átvétele.

kortes [1750] 'valaki párthíveként ügyködő személy' Spanyol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. spanyol *cortes* (többes szám) 'középkori tanácskozó-törvényhozó testület; modern államok törvényhozó testülete'; vö. még: német *Cortes* 'spanyol törvényhozó testület'. A spanyol szó a népi latin *cortis* 'udvar; törvényszék' főnévre vezethető vissza. A magyarban a *kortes* elsőként 'spanyol rendek, népképviselőt Spanyolországban' jelentésben adathozható. Ma rosszálló értelemben 'valaki párthíveként agitáló személy' jelentésben használatos [1841 (?), 1846]. Ez a jelentés a 19. század eleji spanyol forradalom szabadelvű eszméinek hatására alakult ki úgy, hogy az udvari érzelműek gúnynévként kezdték alkalmazni a liberális köznemesekre. Igei származéka a *korteskedik* [1841].

kortyant [1548] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a szűk téren áthaladó folyadék bugyborékoló, fortyogó hangját jeleníti meg. A szótó vagy a *kordul*, vagy pedig a *kotyog* ige szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-nt* mozzanatos igeképző. A szó belseji *ty* játszi hangutánzó elem, vö. *hortyog*. A *kortyol* [1792] *-l* gyakorító igeképzővel, a *kortyint* [1834] pedig *-int* mozzanatos igeképzővel alakult. A *korty* [1570] valószínűleg elvonás az igékből, de az sem zárható ki, hogy a *kortyol* ige ennek származéka.

kórus [1560 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *chorus* 'körtánc; táncoló, éneklő csoport', középkori latin, egyházi latin 'az énekesek helye a templomban'. A latin szó a görög *chorosz* 'körtánc; táncoló, éneklő csoport; tánc hely' főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtismódot örizte meg, vö. *ámbitus*.

korvett [1806] 'gyorsjáratú vitorlás hadihajó; kisebb cirkáló' Nemzetközi szó, vö. német *Korvette*, francia *corvette*, olasz *corvetta*: 'korvett'. A franciából terjedt el, ott a középkori holland *corf* 'egy fajta hajó', tulajdonképpen 'kosár' szóval függhet össze. A magyarba az olasz és a német, esetleg a francia közvetítette.

korvina [1891] 'Mátyás király könyvtárából származó díszes kódex' Tudatos szóalkotás eredménye, az újkori latin *Bibliotheca Corviniana* 'Corvin Könyvtár' alapján keletkezett. A *Corviniana* a latin *Corvinus* tulajdonnév nőnemű alakja, ami *Matthias Corvinus*, Hunyadi Mátyás király nevének állandó jelzője volt. Az elnevezés a latin *corvinus*, *corvina*, *corvinum* 'hollós' melléknévre vezethető vissza, ami a latin *corvus* 'holló' származéka. A Hunyadiak címere ugyanis gyűrűt tartó hollót ábrázolt, s Mátyás király köteteit a Hunyadiak címerével díszítették. A *korvina* irodalomtörténeti műszóként keletkezett.

korzó [1792] 'sétány, széles sétaút; séta' Olasz jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *corso* 'futás, folyamat, tengeri utazás; hosszú és széles városi utca, ahol kocsik haladnak és emberek sétálnak, kocsi-korzó, séta, sétáló emberek tömege'; vö. még: német *Korso* 'kocsi-korzó, olyan utca, amelyen a kocsi-korzó lezajlik; lovas nélküli lovak versenyfutása'. Az olasz szó a latin *cursus* 'futás, a mozgó test pályája, folyamat, életpálya, verseny, versenytér' főnévre vezethető vissza, ami a latin *currere* 'fut' ige származéka. A szó elterjedését a bécsi német is elősegítette.

kos [1061 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *koç*, türkmén régi nyelvi *qoç*: 'kos'. A magyarba **koç* alakban kerülhetett. A török szóvégi *ç* > magyar *s* hangváltozásra vö. *bors*. A *kos* a műszaki nyelvben 'cölöpverő eszköz' jelentésben használatos [1521].

kosár [1395 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *kouep* [koser] 'kaptár, méhkás', bolgár nyelvjárási *kouap* [koser] 'méhkaptár; méhcsalád', horvát-szerb *košara* 'kosár', szlovén *košara*, szlovén nyelvjárási *košár*: 'kosár'. A szláv szavak előzménye a szláv **košb* 'kosár' lehetett. A *kosár* a sportnyelvben 'találat a kosárlabdajátékban' [1926], illetve 'kosárlabdajáték' [1936] jelentésben használatos. Származéka a *kosaras* [1444 tn., 1590], 'kosárlabdajátékos' [1960].

kóser [1727] 'a vallásos zsidóság étkezési előírásainak megfelelő' Jiddis jövevényszó, vö. hazai jiddis *kōšer*, *kōšer* 'rituális szempontból tiszta, ehető', német jiddis *koscher* 'ugyanaz; helyes, illő, gyanún felül álló'. A jiddis szó a héber *kōšer* 'rituális szempontból tiszta, ehető <étel>' főnévre vezethető vissza. A *kóser* elsősorban vallási műszó. A bizalmas társalgási nyelvben a *nem kóser* 'gyanús, kifogásolható' szó szerkezetben használatos.

koslat [1560 k.] '<hím állat> nőtény után jár' Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, a *kos* főnév *-lat* igeképzővel ellátott alakja lehet. A magyarázat alaktani nehézségekbe ütközik, a *-lat* ugyanis deverbális igeképző. Elsősorban a nyelvjárássokban használatos, de '<férfi> nő után jár' jelentésében [1788] a köznyelv is ismeri.

kóstál [1844] 'valamilyen ára van' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *costar*, *costír*, olasz *costare* 'ér valamit, kerül valamibe'. Az olasz szó a latin *constare*, *costare* 'fennáll, érvényben van; valamin alapul; valamennyi pénzbe kerül' igeire vezethető vissza. Az itáliai vándorkereskedők nyelvéből került a magyarba. Ma elsősorban a nyelvjárássokban használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

kóstol [1416 u.] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *kosten* 'megízlel; megismer; megpróbál', bajor-osztrák *kχouštm* 'megízlel'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. görög *γεῦō* 'megízlel, élvez'. Névszói származéka a *kóstolō* [1533]. A horvát-szerb *koštati*, a cseh nyelvjárási *koštovat*: 'kóstol' a magyar szó átvételei.

kosz [1389 tn. (?), 1522] Bizonytalan, talán hangutánzó eredetű szó. Hangalakja eredetileg a fogdosás révén bekövetkező szennyeződésre, szemetelésre utalhatott, vö. *piszok*. A *kosz* egy ősi igenévszóból kialakult névszó, melynek igei párja a nyelvjárási *koszik* 'elkopik, elhasználódik' [1838] ige. Elsőként 'fonalgomba okozta bőrbetegség, var' jelentésben adatható, ma 'piszok, mocsok' jelentésben használatos [1748].

kósza [1522 tn. (?), 1578] Származékszó, egy önállóan nem adatható toldalékolt szótó *-a* melléknéviigenév-képzős alakja vö. *csusza*. A toldalékolt szótó *-sz* gyakorító igeképzővel alakult, vö. *alszik*, az abszolút szótó régi nyelvi *kall* 'tömörít, ványol' igénnel (vö. *kallódik*) függhet össze. A *kósza* 'kóborló, csavargó' jelentése a szótó eredeti 'ide-oda jár' jelentéséből alakult ki. A *kósza hír* szókapcsolatban a *kósza* 'bizonytalan eredetű, kétes' jelentésben használatos [1742]. A *kószál* [1645] *-ál* igeképzővel alakult a *kósza* tövéből. Az sem zárható ki, hogy a *kósza* elvonás az igéből.

koszmó [1346 tn. (?), 1405 k.] 'csecsemő arcán és fejbőrén keletkező lepedék' Belső fejlemény. Valószínűleg származékszó, a *kosz* főnév *-ó* kicsinyítő képzős alakja lehet. A szó belseji *m* talán névszóképző, vö. *izom*.

koszorú [1323 tn. (?), 1395 k.] Szófajváltás eredménye, egy önállóan nem adatható toldalékolt szótó *-ú* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. A képzőre vö. *dugattyú*. A relatív szótó *-r* gyakorító igeképzővel alakult. Az abszolút fő eredete ismeretlen. A választékos társalgási nyelvben 'körben elhelyezkedő tárgyak, személyek sora' jelentésben is használatos [1560]. Igei származéka a *koszorúz* [1677].

koszt [1525] 'étkezés; élelem' Német jövevényszó, vö. középfelnémet, korai újfelnémet *kost* 'ár; felhasználás; ellátás, étel', német régi nyelvi 'eledel', német *Kost* 'eledel, étel, étkezés, ellátás', *Kosten* (többes szám) 'költség, kiadás'. A német szó a középkori latin *costus*, *costa* 'költség' átvétele, mely a népi latin **costare* 'áll, fennáll; alapul valamin; kerül valamibe' igére vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kosztüm [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Kostüm*, francia *costume*, olasz *costume*: 'öltözék, viselet, jelmez, női kosztüm'. Az olaszban 'szokás, erkölcs' is. Az olaszban jött létre a latin *consuetudo* 'szokás' alapján. A magyarban elsőként 'öltözék' jelentésben adatható. Ma elsősorban 'azonos anyagból készült kabátból és szoknyából álló női öltözet' jelentésben használatos [1894]. Nyelvünkbe a francia és a német közvetítette.

kotkodácsol [1713] Hangutánzó eredetű. Az igében megkettőzve előforduló szótó hangalakja a tojását megtöjt vagy a megriadt, fészkeből fölvert tyúk rikácsoló, kiabáló hangját jeleníti meg. A szótó a *kotlik*, illetve a *kotyog* ige szócsaládjával függ össze. A szöveg gyakorító igeképző.

kotlik [1590] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a tyúk kotyogását jelenítette meg, a szótó *kodácsol* és *kotyog* igéink szócsaládjával függ össze. A szövegi *-l* gyakorító igeképző. A *kotlik* elsőként 'kotyogó hangot ad <tyúk>' jelentésben adatható, ebből alakult ki a ma is használatos 'költ; költeni készül' jelentés [1630]. A 'sokáig egy helyben, otthon ül' jelentés [1711] innen fejlődött tréfás hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitellel. Származéka a *kotlás* [1708].

kotnyeles [1635] Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható *koty ~ kotty*, utótagja pedig a régi nyelvi *nyeles* 'nyelves' melléknév. A *koty* a *kotyog* ige szótóvével azonos. A *nyeles* utótag a *nyelv* főnév régi nyelvi *nyel* alakváltozatának *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. Mindkét elem a sok felesleges beszéd fogalmát fejezi ki, eredeti jelentése 'kotyogó, nyelvess' lehetett. A bizalmas társalgási nyelv szava. Igei származéka a *kotnyeleskedik* [1808].

koton [1912] 'gumióvszer' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *koton* 'ugyanaz'. A bajor-osztrák szó a német *Kondom* 'férfiak használta gumióvszer' főnévre vezethető vissza. Ugyanezen német szóból származik orvosi nyelvi *kondom* szavunk [1912]. A *koton* a bizalmas nyelvhasználat szava.

kotor [1396 tn. (?), 1518 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-r* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó a nyelvjárási *kotonoz* 'járkál; keresgél; tesz-vesz' ige [1786] szótóvével azonos hangutánzó eredetű szótó, melynek hangalakja a mozgás közben egymásba ütköző szilárd tárgyak sűrűlődségének hangját jeleníti meg, és *kattog* igénnel szócsaládjával függ össze. A *kotor* a régi nyelvben felszólító módban 'kotródik, takarodik' jelentésben használatos [1585]. Származékai a *kotródik* [1775], *kotorék* [1860].

kotta [1538 e.] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *quota (pars)* 'hányad(rész)', hazai latin *quotta* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *quotus, quota, quotum* 'hányadik' származéka, mely a latin *quot* 'hány, mennyi' kérdőszóra vezethető vissza. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására vö. *kár*. A *kotta* nyelvünkben elsőként 'számjegy' jelentésben adatható, napjainkban elsősorban 'zeneművek leírására használatos jelrendszer' [1636], illetve 'hangjegykönyv; kottalap' jelentésben használatos [1789]. Zenei műszó.

kótyagos [1613] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -s melléknévképzővel ellátott alakja. A szótó maga is származékszó, mely az abszolút töből keletkezett -g gyakorító igeképzővel. Ez utóbbi valószínűleg hangutánzó eredetű, és *kotyog* igénk szócsaládjával függ össze. A *kótyagos* a bizalmas társalgási nyelv szava.

kótyavetye [1540] 'árverés' Horvát-szerb jövevényszó, a horvát-szerb *ko oće véce (dati)?* 'ki akar többet (adni)?' szó szerkezet alapján jött létre. A török uralom idején terjedt el a hadizsákmány árverésszerű felosztásának, értékesítésének kifejezéseként. Eredeti hangalakja *kótyevetye* volt. A *kótyavetye* hangalak úgy alakult ki, hogy az ikerszónak vélt alakulat első felében hangrendi kiegyenlítés ment végbe. Elavulóban lévő nyelvjárási szó, melynek rosszálló értelmű *elkótyavetyél* '(ár alatt) elad' [1704] származéka a köznyelvben is él.

kotyog [1474] Hangutánzó eredetű. Hangalakja egyrészt a buggyanással, loccsanással, ütődéssel járó szaggatott, tompább megnyilvánulásokat, másrészt a kotlóstyúk hangjával kapcsolatos hangjelenségeket jeleníti meg. A szótó a *kotyvalék* szó tövével azonos, és *kotlik, kutyl* szavaink szócsaládjával függ össze. A *keteg* ige mély hangrendű párja. A szóvégi -g gyakorító igeképző. A *kotyog* elsőként 'fecseg, locsog' jelentésben adatható, a konkrét '<üveg> bugyogó hangot ad' jelentés későbbi [1540]. A *kottyant* [1482] -nt mozzanatos igeképzővel alakult, és elsősorban *ki-* igekötővel 'fecseg, kibeszél' jelentésben fordul elő. A *kottyán* [1615] elsősorban a *meg se kottyán* szókapcsolatban használatos [1792]. A kifejezés arra utal, hogy olyan keveset eszik vagy iszik valaki, hogy még egy *koty* hangot sem ad a torka vagy a gyomra. A *kotty* [1786] elvonás az igékből.

kotyvaszt [1784] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -aszt műveltető igeképzővel ellátott alakja. A hangutánzó eredetű szótó *kotyog* igénk szótövével azonos, a tö hangalakja részben a kavargatás, részben pedig a fővés, rotogás hangját jeleníti meg. A szó belseji *v* valószínűleg szintén a hangutánzás játéki eleme. A szócsaláddhoz tartozó *kotyvalék* főnév [1792] a napjainkban csupán a nyelvjárásokban élő *kotyval* 'habzsol; kotyvaszt' ige [1649] nyelvjárási kori származéka. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kova [1138 tn. (?), 1533] Bizonytalan eredetű származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -a kicsinyítő képzős alakja, a képzőre vö. *apa, anya*. A szótó *kő* szavunk *köv-* tőváltozatának mély hangrendű párjával lehet azonos.

kovács [1193 tn., 1380 k.] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *ковач* [kovacs], horvát-szerb *kovač*, szlovén *kovač*, szlovák *kováč*, orosz régi nyelvi *ковачь* [kovacsj], orosz nyelvjárási *ковач* [kovacs]: 'kovács'. A szláv szavak előzménye a szláv **kov-* 'kovácsol' ige lehetett. Igei származéka a *kovácsol* [1527].

kóvályog [1577 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -lyog gyakorító igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *támolyog*. A szótó valószínűleg hangfestő eredetű, hangalakja eredetileg a görbülést, tekeredést, elhajlást jelenítette meg. A szótó régi nyelvi *kall* (vö. *kallódik*), közelebről *koldul* igénnel függ össze. A *kóvályog* ige keletkezését a ma nyelvjárási *kóvál* 'kóvályog' [1566] is befolyásolta.

kovász [1244 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *kvasъ* 'kovász; savanykás erjesztett ital', bolgár *квас* [kvasz] 'élesztő, kovász', szlovák *kvas* 'kovász; sár; erjedés', szlovák nyelvjárási 'lakoma, dáridó', orosz *квас* [kvasz] 'savanykás, erjesztett ital'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *caseus* 'sajt'. A *kovász* szó valószínűleg a bolgárból került közvetlenül a nyelvünkbe, ugyanis több, a kenyérsütés fogalmkörébe tartozó szavunk is bolgár eredetű, vö. *pemete, pest*. Származékai a *kovászos* [1416 u.], *megkovászosul* [1416 u.], *kovásztalan* [1551].

kozák [1530] 'katonai szervezetben élő keleti szláv paraszt' Ukrán jövevényszó, vö. ukrán *козак* [kozak] 'kozák; derék legény; hős; egy fajta tánc'. Az ukrán szó török eredetű, vö. oszmán-török *kazak* 'szabad, független ember; kalandor, csavargó'. A szó a keleti szláv nyelvekből vándorszóként terjedt el. Történettudományi műszó.

-kozik/-kezik/-közik [1372 u.] Igeképzőbókok. A *-kodik/-kedik/-kődik* képzőhöz hasonlóan igéből elsősorban visszaható, illetőleg kölcsönös jelentésű származékokat hoz létre, pl. *mutatkozik, törülközik*, illetőleg *ölelkezik, vitatkozik*. Néhány névszó alapszó mellett is kimutatható, pl. *barátkozik, fegyverkezik*. Létrejött a *-k* mozzanatos képzőből és a *-z* gyakorító

képzőből az ősmagyar kor végére vagy az ómagyar kor elejére tehető. Az *-ik* végződés hozzákapcsolódása a visszaható funkció kialakulását tette lehetővé. Deverbális toldalékként gyakori és eleven, névszók mellett ritka és elavult.

-kőzik/-kőzik [1519] Visszaható igeképző. A legvalószínűbb, hogy a *-kőzik/-kőzik/-kőzik* megnyúlt magánhangzós alakváltozata. Kialakulásának menetére nincsenek megbízható támpontok, mivel régi helyesírásunk sokáig nem vagy csak következtetlően jelölte a magánhangzók hosszúságát. Csak egy szótagú igei alapszavak mellett fordul elő közvetlenül a tőhöz kapcsolódva, pl. *zárkőzik, vetkőzik*. Ritka, elavult toldalék.

kozma [17. század] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak régi nyelvi *qasmaq ~ qazmaq* 'az ételnek az edényhez égett élvezhetetlen része', tatár *qasmaq* 'odaégett <kása>, fől, bőr <tej>'. A magyarba valószínűleg **qasmay* alakban került. A török szóvégi mássalhangzó a magyarban magánhangzóvá alakult, vö. *csipa*. A *kozma* napjainkban elsősorban származékaiiban használatos: a *kozmas* [1708] *-s* melléknévképzővel, a *kozmal* [1902] *-l* igeképzővel alakult.

kozmetika [1854] 'szépségápolás' Nemzetközi szó, vö. német *Kosmetik*, angol *cosmetics* (többes szám), francia *cosmétique*: 'kozmetika'. Ezek forrása a görög *koszmétikosz* 'a renchez, ékességhez, csinosításhoz tartozó' melléknévre vezethető vissza, mely a görög *kószmosz* 'ékszer, dísz, ékesség; (világ)rend' származéka. A szócsaládhoz tartozó *kozmetikus* 'kozmetikai' [1875], 'kozmetikával hivatásszerűen foglalkozó személy' [1937] szintén nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *Kosmetiker(in)*, *kosmetisch*, angol *cosmetician*, *cosmetic*, francia *cosmétique*: 'kozmetikus'. A magyarba elsősorban a német közvetítette, a szóvég latinosítás eredménye.

kozmpolita [1789] 'világpolgár, világpolgári' Nemzetközi szó, vö. német *Kosmpolit*, *kosmpolitisch*, angol *cosmpolite*, francia *cosmpolite*: 'kozmpolita'. Végző forrásuk a görög *kosmpolitész* 'világpolgár', mely a görög *kószmosz* '(világ)rend; univerzum' és a *polítész* 'valamely város polgára' összetétele. A szócsaládhoz tartozó *kozmpolitizmus* [1808] szintén nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *Kosmpolitismus*, angol *cosmpolitism*, francia *cosmpolitisme*: 'világpolgári meggyőződés, szemléletmód'. Mindkét szó a franciából terjedt el. A magyarba a német, esetleg a francia közvetítette, a *kozmpolita* végződése latinosítás eredménye.

kozmosz [1865] 'világegyetem, világűr' Nemzetközi szó, vö. német *Kosmos*, angol *cosmos*, francia *cosmos*: 'világegyetem, kozmosz'. Forrásuk a latin *cosmos* 'világ', és a középkori latin *cosmus* 'ugyanaz', mely a görög *kószmosz* 'ékszer, dísz, ékesség; (világ)rend; mindenség' főnévre vezethető vissza. A szócsaládhoz tartozó *kozmiikus* melléknév [1870] szintén nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *kosmisch*, angol *cosmic*, francia *cosmique*: 'kozmiikus'. Ezek forrása a latin *cosmicos* 'a világhoz tartozó' és a középkori latin *cosmicus* 'ugyanaz'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kő [1138 tn., 1055] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *küw* 'kő', zürjén *iz-ki* 'malomkő', tulajdonképpen 'kő-kő', cseremiszi *kü* 'kő', finn *kivi* 'kő'. Ezek előzménye a finnugor **kiβe* 'kő' lehetett. A *kő* 'drágakő' [1395 k. (?), 1516], illetve az orvostudományban használatos 'epékő, vesekő' [1525 k.] jelentése a *drágakő*, illetve az *epékő, vesekő* összetételekből önállósult. Származékai a *köves* [1055], *kövi* [1243 tn. (?), 1395 k.], *kövecske* [1416 u.], *kövez* [1416 u.], *kövület* [1800], *követ* [1845].

kőgyök [1794] Német mintára keletkezett összetétel (*kőb* + *gyök*), vö. német *Kubikwurzel* 'kőgyök' (*Kubik* 'kőb' + *Wurzel* 'gyökér'). Az előtag számtani értelemben szerepel. A három dimenzió és a harmadik hatvány összefüggésére vö. német *Kubus* 'kocka; harmadik hatvány'. Az utótag elvonás a *gyökér* főnévből. Nyelvújítás kori matematikai műszó.

kőből [1193 tn., 1395 k.] 'egy fajta úrmérték' Német jövevényszó, vö. ófelnémet *miluhchubilī* 'kis tejeskanna', középfelnémet *kübel* 'fából készült edény; ez az edény mint gabonamérő eszköz'. A német szó az óprovanszál *cubel* 'kis kád' főnévre vezethető vissza, ez utóbbi pedig a latin *cupa* 'dézsa, hordó' átvétele. A *kőb* 'harmadik hatvány' [1780] jelentésselkülönüléssel keletkezett az összetételnek vélt *kőből* főnévből a nyelvújítás korában.

kőbirtalom [1827] 'úrtartalom' Német mintára keletkezett összetétel (*kőb* + *tartalom*), vö. német *Kubikinhalt* 'kőbirtalom' (*Kubik* 'kőb' + *Inhalt* 'tartalom'). Az előtag úrmértéket jelöl, hasonló jelentésű előtag van *kőbméter* [1882], *kőbdeciméter* [1882], *kőbcentiméter* [1882] és *kőbmilliméter* [1895] szavainkban is. Nyelvújítás kori szavak. A *kőbirtalom* kiveszőben lévő matematikai műszó.

kőcsög [1750] Valószínűleg ősi, finnugor vagy talán uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *kosəm* 'nyírhéjből készült edény', osztják *kőčəm* 'egy fajta kéregből készült edény', mordvin *keče* 'merítőkánál'; vö. még: szelkup

kietä 'nyírhéjből készült kosár'. Ezek előzménye a finnugor, esetleg uráli **kičs* vagy **küčs* 'nyírfahéjből készült edény' lehetett. A magyar szó belseji *cs* (a szabályos *s* helyett) vagy ősi nyelvjárási különfejlődés emléke, vagy egy későbbi *s > cs* hangváltozás eredménye. A szóvégi *-g* névszóképző, vö. *jog*. A *köcsög* eredetileg nyirkéregből készült edényt jelölhetett, ebből fejlődött mai jelentése. A szó sokáig csupán nyelvjárásainkban élt.

köd [1405 k.] Ősi, uráli kori szó, vö. votják *kid* 'ész, értelem, bátorság', *čijkid* 'kőd', jurák *šun* 'gőz, füst', szelkup *symdš* 'füst'. Ezek előzménye az uráli **kints* vagy **künts* 'kőd; gőz; füst' lehetett. Az ősi szó belseji **nt* > magyar *d* hangváltozásra vö. *lúd*. A köd és a kedély, ész fogalma a természeti népeknél összefüggő, vö. *kedv*. A magyarban a *köd* elsőként 'felhő' jelentésben adatható, de az csupán másodlagosan fejlődött az ősi örökségként megőrzött, és ma is használatos 'a földfelszín közelében gomolygó páratömeg' jelentésből [1405 k (?), 1416 u.]. Származékai a *ködös* [1405 k.], *ködösít* [1775], *ködlík* [1787].

ködmön [1317 tn., 1416 u.] 'gyapjas birkabőről készült felsőkabát' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből. A török nyelvi megfelelők nem adathatók, az alapszóra vö. mégis: ujur *käd-*, oszmán *giy-*: 'felöltözik, felvesz valamit'. Ehhez kapcsolódik a törökben ruhanéveken használatos *-män* képző, a képzőre vö. *dolmány*. A feltételezett török szóalak egykori meglétét orosz adatok is alátámasztják, vö. orosz régi nyelvi *кѹгмань* [kudmanj] 'egy fajta szerzetesi felsőruha, palást', orosz nyelvjárási *когман* [kodman] 'kék színű női posztókabátka; kaftán'.

köhög [1552] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a légutak nyálkahártyáját izgató idegen anyagok által kiváltott reflexek zajjelenségeit érzékelteti, a szótó *kehes* szavunkkal függ össze. A szóvégi *-g* gyakorító ige képző. A származékok közül a *köhint* [1604] *-int* mozzanatos ige képzővel, a *köhécsel* [1767] pedig *-écsel* gyakorító ige képzővel alakult. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is vannak, vö. német *keuchen* 'szárazan köhög', finn *köhiä* 'ugyanaz'.

kökény [1184 tn. (?), 1577] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *kögen* 'kökény', nogaj *kögen* 'ugyanaz'. Ezek előzménye a török **kök* 'ég; kék' lehetett, melyre végső soron *kék* szavunk is visszavezethető. A magyarba **kükän* alakban kerülhetett. A horvát-szerb *kukinja* 'kökény' a magyar szó átvétele.

kököröcsin [1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kirgiz *kögürčön*, oszmán-török *güvercin*: 'galamb'. Ezek a török **köker-* 'kék; kékké válik' szóra vezethetők vissza, ami a török **kök* 'kék; ég' származéka. A török szó eredeti jelentése 'valami kék' lehetett. A 'galamb' jelentés kialakulására vö. orosz *голубой* [goluboj] 'égszínkék, világoskék' : *голубь* [golubj] 'galamb'. A növénynév ugyan nem mutatható ki a török nyelvekben, de a kököröcsin virágának színe miatt az elnevezés valószínűleg a török nyelvekben is megvolt, vö. *kökény*, *kikerics*.

kölcsön [1416 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *kivšen* 'hitelbe, kölcsön'. A csuvas szó a csuvas **kives* vagy **kivš* 'hitel, kölcsön' főnév származéka. A magyarba **külčen* alakban kerülhetett. Eredetileg a magyarban is határozószó volt, a határozószói rendszerbe való beilleszkedését *n* végződése tette lehetővé, vö. *nagyon*. Később határozószóból főnévvé vált, vö. *éjjel*. Származékai a *kölcsönöz* [1416 u.], *kölcsönös* [1456 k.].

köldök [1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a honfoglalás előtti időből, vö. ujur *kindik*, tatár *kendek*: 'köldök'. Ezek előzménye a török **kin* 'köldök'. A magyarba **kindik* vagy **kildik* alakban kerülhetett. Az *nd > ld* hangváltozás vagy már a törökben, vagy csak később, a magyarban zajlott le.

köles [1138 tn., 1395 k.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *kolas* 'húsból vagy halból készített liszt; liszt hozzáadásával készített híg kása'. Ennek előzménye az ugor **köls(-)čs* 'köles' lehetett. A szó az ugor nyelvbe egy ázsiai vagy egy indoeurópai nép nyelvéből került. Az ugor szóvégi **čs* vagy a szótó része, vagy névszóképző. Az ugor **č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *keseű*. A vadon termő kölest már az ugor ősnép is ismerhette. A földműveléssel nem foglalkozó vogulok nyelvében az összegyűjtött magokból készített liszt vagy kása megnevezése lett a növény neve.

kölni [1957] Jelentéstapadással keletkezett, a *kölni víz* [1833] szó szerkezet előtagjából önállósult. A *kölni víz* francia vagy német mintára keletkezett, vö. francia *eau de Cologne* 'kölnivíz', német *Kölnisches Wasser*, *Kölnischwasser* 'kölnivíz'. A jelzői előtag *Köln* német város nevére vezethető vissza. Ezt az illatszert az olasz Feminis állította elő 1695-ben, Kölnben pedig Farina illatszertkereskedő hozta forgalomba 1709-től kezdve. Az első kölni illatszergyárt Ferdinand Mühlens alapította 1792-ben. A *kölni* élőnyelvi használata évtizedekkel megelőzte az írásos adatokat.

költ! [1372 u.] 'költekezik' Származékszó, a *kel!* ige *köl* alakváltozatának *-t* műveltető ige képzős alakja. A ma használatos 'elfogyaszt <ételt>' [1416 u.], illetve 'kiad <pénzt>' [1372 u.] jelentések az ige eredeti 'megy; elmegy <pénz>; eltűnik'

jelentéséből alakultak ki. A származékok közül a *költség* [1372 u.] *-ség* főnévképzővel, a *költekezik* [1786] pedig *-kezik* visszaható igeképzővel alakult.

költ² [1395 k.] '<verset, zeneművet> alkot' Származékszó, a *kel* 'keletkezik, származik; kijön' ige *köl* alakváltozatának *-t* műveltető igeképzős alakja. A 'valótlanságot kohol' jelentés [1495 e.] a szó eredeti '<hírt> terjeszt' jelentéséből alakult ki. A több személy közvetítésével terjedő hír bizonytalan forrása és ellenőrizhetetlen volta miatt már régtől rosszalló árnyalat is tapadt a szó ezen jelentéséhez. A kitalálás és a szellemi alkotás folyamatának azonos mozzanatai révén már önmagában is magyarázható lenne a ma leggyakrabban használatos 'alkot' jelentés [1643], a régi adatok azonban arra utalnak, hogy olyan szövegszerkezetekből önállósult, mint *versköltő* és *verset költ*. A *költő* származék [1395 k.] *-ő* melléknéviigenév-képzővel alakult, majd főnévvé vált [1643]. További származékai a *költemény* [1621], *költészet* [1830].

költözik [1515] Származékszó, a *kel* 'megy, kijön' ige *köl* alakváltozatának *-z* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *-t* műveltető vagy mozzanatos igeképző, vö. *öltözik*. Visszaható képzős származéka a *költözködik* [1594].

kölyök [1165 k. tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak *köšäk*, csagatáj *köšäk*, oszmán *köšek*: 'fiatal teve'. A magyarba **kölik* 'emlősök, főként kutya, macska kicsinye' alakban kerülhetett. A szó 'gyerekember' jelentésének [1219 (?), 1793] kialakulása azzal magyarázható, hogy kutyanevek emberre alkalmazásával ellenszenvesnek tartott tulajdonságokat szoktak kiemelni, vö. *tacsó*, *kamasz*. Igei származéka a *kölykezik* [1566].

kömény [1405 k.] Vándorszó, vö. újjörög *kūminon*, középfelnémet *kūmīn*, horvát-szerb *kumin*, szlovén *kumina*, cseh régi nyelvi *kemín*: 'kömény'. Ezek közvetlen forrása a latin *cuminum* 'ugyanaz'. Végső forrásuk egy sémi nyelv, vö. héber *kammōn*: 'kömény'. Az újjörögből és a latinból terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba valószínűleg a német közvetítette, de a nyugati szláv kölcsönzés sem zárható ki.

kőműves [1395 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *kő*, utótagja pedig a régi nyelvi *műves* 'munkás, mesterember' főnév [1395 k.]. Elsőként 'kőfaragó' jelentésben adatható, ma 'falrakást, vakolást végző építőiparos, szakmunkás' jelentésben használatos [1516 (?), 1560 k.].

köntőrfalaz [1840] 'mellébeszél' Képzőcsere eredménye, a nyelvjárási *köntőrfarol* [1796] igéből keletkezett. A *köntőrfarol* összetett szó (ikerszó), melynek előtagja a régi nyelvi *köntöl* 'a kocsi hátulsó kereke lecsúszik az útról' [1808], utótagja pedig *farol* 'ugyanaz; hátrafelé megy'. Szószaporító összetétel. A *köntöl* ismeretlen eredetű, a *farol* a *far* származéka. A *köntőrfalaz* kialakulását a *falaz* ige is befolyásolhatta a népetimológián keresztül, az *r > l* váltakozásra vö.: *harisnya*, *világ*.

köntös [1372 u.] Jövevényszó, de az átdó nyelv vitatott. 1. Német jövevényszó valószínűleg magyar képzéssel, vö. középfelnémet *gewant* 'öltözék, ruha; felszerelés; ruhaanyag, kelme', hazai bajor-osztrák *gwant* 'öltözék, ruha', német *Gewand* 'kendő; ruha, díszöltözet'. A német szó germán eredetű, vö. holland *gewand* 'ruha, öltözék'. A szóvégi *-s* névszóképző. A magyarázatot problematikusá teszi, hogy csak a képzett alakra maradtak fenn adatok, az átvett szótőre nem. 2. Vándorszó, vö. román régi nyelvi *cónțaș*, *cónțoș*, *cónțuș* 'a bojárok ünnepi öltözéke', horvát-szerb nyelvjárási *kūntoš* 'prémes kabát, bunda', *kūntuš* 'egy fajta kabát, amelyet a tatár bégek viseltek', oszmán-török régi nyelvi *kontoș* 'ugyanaz'. Végső forrása talán a méd *kāndūsz* 'ujjas, perzsa felsőruha'. Az átdó nyelv bizonytalan. Mindkét magyarázatnak hangtani nehézségei vannak.

könny [1211 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. votják *šin-kjł'i*, finn *kynnel*, lapp *gánjál*, szelkup *saina-gai*, kamassz *kajól*, *kajil*: 'könny'. Ezek előzménye az uráli **kiñe(-lɜ)* vagy **küñe(-lɜ)* 'ugyanaz' lehetett. A magyarban a szótőhöz egy *-β* névszóképző kapcsolódott, ebből alakult ki az eredeti *könyű* alakváltozat, vö. *hamu*. A ma csak nyelvjárásainkban élő *könny* alakváltozat a 19. század közepéig az irodalmi nyelvben is használatos volt, ennek olyan toldalékolt formáiból jött létre a mai *könny* alak, melyekben *nyv > nny* hasonulás történt. Elterjedését a *könny* főnévvel való homonímia kiküszöbölése is elősegíthette. Származékai a *könnyes* [1372 u.], *könnyez* [1372 u.], *könnyezés* [1372 u.].

könnyelmű [1813] Tudatos szóösszevonás eredménye. A *könnyű elmű* 'felelőtlen <személy>' szövegszerkezetből alakult ki. A *könnyű elmű* (a *könnyű* melléknév és az *elme* főnév *-ű* melléknévképzővel) német mintára keletkezett, vö. német *leichtsinnig* 'elővigyázatlan, könnyelmű'. Nyelvújítás kori szó.

könnýű [1211 tn. (?), 1372 u.] Ősi, ugor kori szó, valószínűleg magyar képzéssel. A töre vö. vogul *kinə*, osztják *kenə*: 'könnýű'. Ezek előzménye az ugor **kšnə* vagy **kšne-γə* 'ugyanaz' lehetett. A szóvégi -ű kicsinyítő képző, mely talán már az ugor korban a szótőhöz kapcsolódott. A magyar szónak a régi nyelvben v-s tőváltozata is volt. Ennek háttérbe szorulását a *könný* és a *könnýv* szavakkal fennálló homonímia is elősegíthette. A szó belseji *nny* vagy a hangzóközi helyzetben lévő hang megnyúlásával, vagy pedig az *nny* hangkapcsolat hasonulásával keletkezett. Származékai a *megkönnýebbedik* [1416 u.], *megkönnýebbit* [1416 u.], *könnýűség* [1495 e.], *könnýít* [1508], *könnýebbség* [1508], *megkönnýebbül* [1510] és a *könnýed* [1528].

könyök [1246 tn. (?), 1395 k.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *köñni* 'könyök', votják *gür-pum* 'könyök', cseremisiz *kəñer* 'rőf, könyök', finn *kyynärä* 'rőf, könyök'. Ezek előzménye a finnugor **kinä* vagy **künä*, vagy talán **kinä* vagy **künä*: 'könyök' lehetett. A szóvégi -k kicsinyítő képző, vö. *farok*. Elsőként 'valaminek a könyökhöz hasonló görbülete' jelentésben adatolható. A *könyök* 'a ruha ujjának a könyököt fedő része' [1395 k. (?), 1405 k.] jelentése az eredeti 'az alsó és a felső kar találkozásának helye' [1405 k.] jelentésből érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki.

könyörül [1372 u.] Származékszó, talán a **könyör* 'kér; megszán valakit' -ül visszaható igeképzős alakja. A *könyör* bizonytalan eredetű, esetleg ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *kənyγ* 'bögg; nyöszörög', osztják *könəγ* 'alattomosan morog', *keñi-* 'morog <medve>' Ezek előzménye az ugor **kəns-* 'morog, ordít' lehetett. A *könyör* szóban lévő szóvégi -r gyakorító igeképző. A magyarázatot problematikussá teszi az obi-ugor szavak hangutánzó jellege és a magyar szó feltételezett alapjelentése közötti különbség, a jelentésváltozásra vö. mégis *ri* : *rimánkodik* : *rivall*. A *könyörül* alapjelentése 'kérésnek, rábeszélésnek enged' lehetett. A szócsaládhoz tartozó *könyörög* [1479] -g gyakorító igeképzővel alakult. A *könyörtelen* [1838] a nyelvújítás korában keletkezett -telen fosztóképzővel az igékből újonnan kikövetkeztetett *könyör* főnévből [1795].

könyv [1282 k. tn., 1372 k.] Vándorszó, vö. koreai *kwən* 'könyv', ujjur *küin* 'könyvtekerés', akkád *kunukku* 'pecsét', mordvin *koñov* 'papír', óbolgár *knuzə* [knyiga] 'könyv'. Végső forrása és a közvetlen átadó nyelv tisztázatlan. A szó régebbi változata *könyű*, *könyő* volt, a mai *könyv* hangalak elvonás a szabályosan létrejött v-s tőváltozatot tartalmazó toldalékos alakokból. Származékai a *könyves* [1282 k. tn.], *könyvecske* [1474], *könyvel* [1843], *könyvelő* [1892].

könyvmoly [1840] Német mintára keletkezett összetétel (*könyv* + *moly*), vö. német *Bücherwurm* 'könyvrágó moly, lárva; olvasni nagyon szerető, könyveket bújó személy' (*Buch* 'könyv' + *Wurm* 'féreg'). A német összetétel talán az azonos jelentésű angol *book-worm* alapján keletkezett.

kőolaj [1708] Latin mintára keletkezett összetett szó (*kő* + *olaj*), vö. latin *petroleum*, *petroleum* 'kőolaj'. Végső soron a latin *petra*, *petrae* (birtokos eset) 'szikla, kő', és az *oleum* 'olaj' jelentésű főnevekre vezethető vissza. Korábbi elnevezése 'kősziklából csöpögő olaj' volt [1604].

köp [1416 u.] Hangutánzó eredetű. Hangutánzó szavaink igen korai rétegébe tartozik, hiszen a hangutánzó hangsor képző nélkül vált igévé. A szótó a *pukkan* ige szótóvének magas hangrendű párja, eredeti hangalakja *pók* volt, amiből hangátvetéssel alakult ki a mai *köp*. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is vannak, vö. német *speien* 'köp'. A *köp* argó nyelvi 'vallomást tesz, vall; elárul' jelentésének [1906] kialakulását részben az ige korábbi 'mond, kimond' jelentése [1792], illetve a német *speien* 'köp'; német argó 'vall' ige befolyásolta. Származékai a *köpdős* [1515 k.], *köpköd* [1790 k.], *köpet* [1825].

köpcős [1509 tn. (?), 1560 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó -s melléknévképzővel ellátott alakja. A szótó eredete ismeretlen.

köpöly [1560 k.] 'pohárszerű kis bura, mellyel a bőrfelületen fokozzák a helyi vérbőséget' Német, közelebből szepesi szász jövevényszó, vö. szász *köppel*, *kepl* 'köpöly', bajor-osztrák *köpfeln* 'köpölyöz'. A szász szó a német *Kopf* 'fej; (régii nyelvi) koponya; ivóedény, pohár' főnévre vezethető vissza. A német szó forrása a kései latin *cuppa*, *cupa* 'pohár, kupa'. A *köpöly* régii orvosi műszó volt, a gyógyfürdőikért gyakran látogatott szepességi szász városok nyelvéből kerülhetett a magyarba.

köpönyeg [1489] Jövevényszó egy török nyelvből, vö. csagatáj *kepenek*, oszmán-török *kepenek*, kirgiz *kebenek*, *kemenek*: 'egy fajta kabát'. A török szó ótörök eredetű, vö. még: haksz *köbe* 'ruhaszegély'. A magyarba **kepenek* alakban kerülhetett. Nem világos, hogy a kölcsönzés a honfoglalás előtt, vagy utána zajlott-e le. A török szóvégi *k* magyar *g*

hangváltozásra vö. *tőzeg*. A *köpönyeg* kiveszőben lévő szó. A ma gyakrabban használatos *köpeny* [1769 e.] szóelvonással keletkezett a *köpényeg* alakváltozatból a névszóképzőnek vélt szóvégi -g elhagyásával. A *köpeny* nyelvújítás kori szó.

köpönyegforgató [1838] Összetett szó, melynek előtagja a *köpönyeg* főnév, utótagja pedig a *forgató* melléknévi igenév, illetve főnév. Az összetétel a *köpenyt* vagy *köpönyeget forgat* 'jellemtelen ember módjára változtatja az elveit' [1846] szószerkezetből alakult ki. Kialakulását a német *den Mantel umkehren* 'köpönyeget forgat' szószerkezet is befolyásolhatta. A *köpönyegforgatás* (*köpönyeg* + *forgatás*) összetétel későbből adatható [1843].

köpül [1405 k.] Származékszó, a nyelvjárások és a köznyelv határán álló *köpü* 'egy fajta köpülő' főnév [1405 k.] -/ ikeképzővel ellátott alakja. A *köpü* jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *köpi*, oszmán nyelvjárási *gübü*, baskír *köbe*, *köbö*, kazah *kübi*: 'vajkészítő edény, nagyobb faedény, fakád'. Ezek előzménye a török **küp* 'korsó' lehetett. A magyarba **küpek* alakban került. A szóvégi *ü* alakulására vö. *bölcső*. A szó a tejfeldolgozás műszavaként került nyelvünkbe.

kör [1592] Szóelvonás eredménye, a *körül*, *körülötte* határozószavakból keletkezett. A származékok arra utalnak, hogy a *kör* szótó valószínűleg már az ősmagyar korban igenévszóként élt. A geometriában való használata a 18. századtól adatható [1770]. A származékok közül a *köröz* [1592] -z ikeképzővel, a *körít* [1809] -ít műveltető ikeképzővel, a *köret* [1916] -et névszóképzővel alakult. A *körkörös* származék [1807] a régi nyelvi *körkör* 'ellipszis' [1807] főnévből keletkezett -s melléknévképzővel, nyelvújítás kori szó.

kör [1787] 'a francia kártyának piros szívvel jelölt sorozata' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *coeur* 'szív; szív a kártyajátékban'; vö. még: német *Coeur* 'szív a kártyajátékban'. A francia szó a latin *cor* 'szív' főnévre vezethető vissza. Kártyanyelvi műszó.

köris [1055] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *kavrâs*, *kavrârâs*, nogaj *küyriş*, karacsáj *kürüç*: 'köris'. A magyarba valószínűleg **käbriç* alakban került. A török szó belseji *β* a magyarban magánhangzóvá alakult, vö. *kóró*, a török szóvégi affrikáta pedig nyelvünkben *s* hanggá vált, vö. *bors*.

körisbogár [1604] Összetett szó, melynek előtagja a *köris*, utótagja pedig a *bogár* főnév. Az elnevezés arra utal, hogy ez a bogárfajta a fagyal- és orgonabokrokon kívül elsősorban a körisfákat lepi el tömegesen, és ezek lombján él. Hasonló elnevezésre vö. *burgonyabogár* szavunkat.

körmönfont [1787] Összetett szó, melynek előtagja a *köröm* főnév -n helyhatározóragos *körmön* alakja, utótagja pedig a *fon* ige -t melléknéviigenév-képzős származéka. A szó eredeti jelentése 'nem sodrott, hanem fonott <ostorszój>' volt [1788]. Az elnevezés arra utalt, hogy az így font madzag vagy ostor készítésekor az ágakra osztott szálakat keményen a bal kéz hüvelykujjának körméhez szoritották. A ma használatos 'furfangos, ravasz' jelentés [1787] hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki az elsődleges jelentésből.

környék [1366 tn., 1405 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -ék névszóképzővel ellátott alakja, vö. *fazék*. A toldalékolt szótó -ny névszóképzővel alakult, vö. *kemény*. Az abszolút szótó *körül* szavunk szócsaládjának szótóvével azonos. A származékok közül a (*meg*)*környékez* 'körülvesz' [1416 u.] 'igyekszik valamire rávenni' [1650] -z ikeképzővel alakult. A *környékez* a választékos társalgási nyelv szava; másodlagos jelentése rosszálló értelemben használatos.

környezet [1830 k.] Származékszó, a régi nyelvi *környez* 'körülvesz' ige [1780] -et névszóképzővel ellátott alakja. A *környez* tudatos szóalkotás eredménye, a régi nyelvi *körny* 'kerület; környék' [1783] főnévből keletkezett -z ikeképzővel, a képzőre vö. *köröz* szavunkat. Nyelvújítás kori szó, feltehetőleg Dugonics András alkotása.

köröm [1086 tn. (?), 1395 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -m névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *álm*. A szótó ismeretlen eredetű. A *körömöl* származék [1506] -l ikeképzővel alakult, a *körmös* [1086 tn. (?), 1905] pedig -s melléknévképzővel.

körömszakadtáig [1820] Megszilárdult ragos alakulat. A *körömszakadta*, illetve *körömszakadat* összetételekből keletkezett -ig határozóraggal. Az összetett szavak előtagja a *köröm* főnév, utótagja pedig a *szakadat* főnév -a birtokos személyjellel ellátott *szakadta* alakja. A elnevezés arra utal, hogy aki sok durva munkát végez, annak a körme repedezik, szakadozik.

körös-körül [1513] Tudatos szóalkotás eredménye, ikerszó, mely a *körül* határozószóból keletkezett. A keletkezésmódra vö. *egyes-egvedül, réges-régen*.

körözött [1942] Jelentéstapadással keletkezett, a *körözött liptói* 'fűszerrel elkevert juhtúró' [1902] szó szerkezet jelzőjéből önállósult. A *körözött* előtag a *köröz* 'körülvesz' ige -*t* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. Az elnevezés arra utal, hogy a körözöttet eredetileg úgy szolgálták fel, hogy a középre helyezett liptói vagy tehéntúrót körülvették a megfelelő fűszerekkel.

körte [1496–1499] Belső fejlemény, a ma nyelvjárási *körtvély* főnévből [1055] keletkezett a *körtéj* > *körtéj* > *körté* alakokon keresztül. A *körtvély* jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből magyar képzéssel. A töre vö. nogáj *kertpe*, karacsáj-balkán *kertme*: 'körte'. A török szó kaukázusi vagy iráni eredetű. A magyarba **kertβä* alakban került, és nemsokára ezután hozzákapsolódott az -*l* névszóképző, vö. *személy*. A *körte* eredeti jelentéséből hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a 'villanykörte' jelentés [1894].

körül [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, mely egy ősi, finnugor kori szótó magyar képzésű alakja alapján keletkezett. A szótőre vö. *kerül*, vö. még: *kör*. A szóvégi -*l* helyhatározórag eredetileg ablatívuszi szerepű volt, lokatívuszi jelentésére vö. *alul, fölül*. A *körülötte* [1530] a *körül* -*t* helyhatározóragos és -*e* birtokos személyjeles alakja. A *köré* [1770] ennek mintájára alakult ki a hová? kérdésre válaszoló -*é* helyhatározóraggal a nyelvújítás korában.

körülbelül [1689] Összetett szó, melynek előtagja a 'köröskörül, a közelben' jelentésű *körül* határozószó, utótagja pedig a *belül* határozószó. Kialakulását a régi nyelvi *körülbé, körülbe* 'köröskörül; megközelítve, körülbelül' határozószók [1551] is befolyásolhatták. Eredeti jelentése az elsőként adatható 'köröskörül', ebből alakult ki a ma használatos 'megközelítőleg' jelentés [1799], a jelentésváltozásra vö. latin *circa* 'köröskörül, körbe; körülbelül'.

körülmény [1780] Tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett a nyelvújítás korában. A *körül*, illetve ennek régi nyelvi *környül* alakváltozatából jött létre -*mény* névszóképzővel. A *körülmény* elsőként 'borítás' jelentésben adatható. A ma használatos 'valamely eseménnyel, állapottal együtt járó tény' jelentése [1786] a régi nyelvi *környül állás* 'ugyanaz' [1604] szó szerkezetet szorította ki. Névszói származéka a *körülményes* [1816].

kőszál [1411] Összetett szó, melynek előtagja a *kő*, utótagja pedig a 'felfelé nyúló, hosszú tárgy' jelentésű *szál* főnév. A *kőszál* azokra a sziklaképződményekre vonatkozott ugyanis, amelyeknek függőleges, felfelé nyúló formája volt, akár egy fatörzsnek, vö. *szálfa*. A *kőszál* a választékos társalgási nyelv szava, de -*i* melléknévképzővel ellátott *kőszáli* származéka [1787] köznyelvi kifejezésekben is gyakori, vö. *kőszáli sas, kőszáli kecske*.

köszön [1316 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *küsä-* 'kíván', karacsáj *küse-* 'vágyakozik', illetve kun *küsän-* 'kíván', tatár *kösen-* 'koldul'. A szóvégi *n* valószínűleg a törökből származik, de az sem zárható ki, hogy a magyarban megjelent képző. Nyelvünkben 'kíván' > 'jót kíván' jelentésváltozás zajlott le. A származékok közül a *köszönés* [1372 u.] -*és* névszóképzővel, a *köszönt* [1493 u.] -*i* mozzanatos ige képzővel alakult.

köszörű [1331 tn., 1395 k.] Szófajváltás eredménye, egy önállóan nem adatható toldalékolt szótó -*ű* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. A képzőre vö. *fésű*. A toldalékolt szótó -*r* gyakorító ige képzővel alakult az ősi, ugor kori abszolút szótóból, a töre vö. vogul *kēsīn ku* 'fenőkő'. A vogul szó előzménye az ugor **kšš-* 'élez, fen' lehetett. Az ugor kori szó hangutánzó eredetű. A *köszörűl* származék [1519 k.] -*l* ige képzővel alakult.

köszvény [1332 tn., 1380 k.] 'egy fajta ízületi betegség' Bizonytalan eredetű. Talán ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *kős-* 'szétszakít, széttör, szétrombol', zürjén *kos-* 'meghámoz, lehánt, tép, szakít', votják *kes-* 'tép, szakít, hasít, metsz'. Ezek előzménye a finnugor **kes-* 'tép, szakít' lehetett. A szóvégi -*vény* névszóképző, vö. *sövény*. Az eredeti 'tép, szakít' jelentésből a 'végtaghasogatást okozó betegség' jelentésen keresztül alakulhatott ki a mai jelentés. A tépést, szaggatást kifejező szavaknak a szaggató fájdalmakat okozó betegséggel kapcsolatos alkalmazására vö. *fáj, hasít, szaggat*.

köt [1086 tn. (?), 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *kät-* 'köt', votják *kītkī-* 'befog <lovat>, felhámoz', finn *kytke-* 'köt, megbilincsel, megköt'. Ezek előzménye a finnugor **kitke-* vagy **kūtke-* 'köt' lehetett. A szó belseji finnugor **tk* > magyar *t* hangváltozásra vö. *út*. Az ősi hitvilágban élt a *köt* ige név 'varázserővel megront, valamiben megakadályoz' jelentése [1519], ugyanis – rontás céljából – szörből, hajból összekötött csomókat rejtettek el a bölcsőben, párnahuzatban, küszöb alatt. A *kötve hisz* szólás [1566] eredetileg annyit jelentett, hogy 'csak ha szerződés, fogadás, írásos kötelezvény

van róla'. Származékai a *kötél* [1086 tn. (?), 1327], *köteles* [1138 tn., 1395 k.], *kötés* [1372 u.], *kötöz* [1372 u.], *kötelez* [1416 u.], *kötelék* [1416 u.], *kötődik* [1578].

kötekedik [1742] Származékszó, a *köt* ige *-kedik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szó jelentése úgy jöhetett létre, hogy civakodás közben a felek egymás beszédébe vágnak, az egyik a másik szavába ölti, köti a magáét, egyszerre hangzó beszédük egymásba fonódik, kötődik. Hasonló jelentésű, szintén visszaható képzős alakulat a *kötözködik* [1785]. Lehetséges, hogy a *köt* elvont használatú 'valahová erősít' jelentése volt a származékok kialakulásának a kiindulópontja.

köteles [1138 tn. (?), 1456 k.] Származékszó, a régi nyelvi *kötél* 'kötelezettség, feltétel' főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A jogi kötelezettség állapotával és az erkölcsi kötelességérzettel kapcsolatos jelentések kialakulhattak a magyarban is, de keletkezésükben és megszilárdulásukban a latin *obligo* 'hozzáköt, összeköt; kötelez, elkötelez, fogadással ígér; elzálogosít' és a latin *obligatio* 'kötöttség, kötelezettség, kötelezvény' jelentései is szerepet játszhattak. A *kötelez* ige [1372 u.] a *kötél* főnévből *-z* igeképzővel alakult. További, idekapcsolódó származékok a *kötelesség* [1528], *kötelező* [1585], *kötelezvény* [1832] és a *kötelezettség* [1835].

kötény [1673] Származékszó, a 'csomóz; hurkol; göngyöl, burkol' jelentésű *köt* ige *-ény* névszóképzővel ellátott alakja, vö. *növény*. Az elnevezés arra utal, hogy ezt a ruhadarabot különféle kötésre alkalmas eszközökkel rögzítették a testhez.

kötet [1659] Származékszó, a *köt* ige *-et* névszóképzővel ellátott alakja. Eredetileg a takácsmesterség műszava lehetett. Elsőként 'egy bizonyos fonalmennyiség, motring' jelentésben adatható, ma 'egy darabba fűzött, kötött könyv, írott műnek egy könyvet kitevő része' jelentésben használatos [1782].

kötözködik [1785] Származékszó, a *köt* ige *-z* gyakorító és *-ködik* visszaható igeképzőkkel ellátott alakja. A szó 'kötekedik' jelentése úgy jöhetett létre, hogy civakodás közben a felek egymás beszédébe vágnak, az egyik a másik szavába ölti, köti a magáét, egyszerre hangzó beszédük egymásba fonódik, kötődik. A *kötözködik* nyelvjárásainkban 'nyügösködik, nyafog' [1880] jelentésben is használatos.

kötvény [1792] Tudatos szóalkotás eredménye. Származékszó, a *köt* ige *-vény* névszóképzős alakja, a képzőre vö. *eresztvény*, *televény*. Elsőként '(bonyolult) szöveg' jelentésben adatható, ma 'állam vagy közület által kibocsátott, valamely értékről szóló kötelezvény' [1880] jelentésben használatos. Nyelvújítás kori szó.

kövér [1231 tn., 1395 k.] Valószínűleg belső fejlemény. Talán származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-r* névszóképzővel ellátott alakja lehet, a képzőre vö. *fehér*. A szótó eredete ismeretlen, talán *kevély* szavunkkal függ össze. Származékai a *kövérség* [1395 k.], *kövérit* [1416 u.], *kövéres* [1590], *kövérkés* [1863].

követ¹ [1372 u.] 'valaki után megy' Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *küj-* 'követ, üldöz', osztyák *köj-* 'futkos, szaglász', zürjén *kij-* 'fog'. Ezek előzménye a finnugor **kijš-* vagy *küjš-* 'üldöz, követ' lehetett. A szóvégi *-t* valószínűleg mozzanatos igeképző. A szó belseji *v* hiátustöltő elem az eredeti *j* helyett. A régiségben gyakrabban használatos *meg-* igekötős 'kiengesztel' jelentésű *követ* [1470] talán az egykori 'üldöz, nyomában jár' jelentésből egy 'kérésével zaklat' jelentésben keresztül alakult ki. Származékai a *követő* [1372 u.], *következik* [1416 u.], *következetlen* [1604], *következtet* [1778 k.].

követ² [1211 tn. (?), 13. század eleje] 'diplomata' Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótó azonos a *követ*¹ ige tövével, rokon nyelvi megfelelőit lásd ott. A szóvégi *-t* névszóképző lehet. Eredeti jelentése 'valakinek az útmutatása szerint cselekvő, valakinek a megbízása szerint eljáró', vagy 'egy kérést, követelést közvetítő', vagy pedig egy általánosabb 'úton járó' lehetett. Ma elsősorban 'valamely állam diplomáciai képviselőjének vezetője' jelentésben használatos [1771]. Származéka a *követség* [a 13. század eleje].

követel [1792] Származékszó. A *követ* 'követel' ige *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A nyelvújítás korában került az írott nyelvbe a hivatalos jellegű, per útján érvényesített kérés, igénylés fogalmának tudatosan választott műszavaként.

köz [950 k. tn., 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *kõt* 'köz', cseremis *kõdal* 'a test közepe, test, <két végpont közti> közép'. Ezek előzménye a finnugor **kütš* vagy **kütš* 'közép, köz' lehetett. Az ősi szó belseji **t* magyar *z* hangváltozásra vö. *ház*. Eredeti jelentése a 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz' főnévi jelentés volt. A ma a sajtónyelvben használatos 'közösség' jelentés [1791] a melléknévi 'közös, mindenkire vonatkozó' melléknévi jelentés [1456 k.] hatására jöhetett létre.

közakarát [1552] Összetett szó. Előtagja a *köz* 'társadalmi, nyilvános' melléknév, utótagja pedig az *akarát* főnév. Hasonló jelentésű előtagra vö. *közkincs* [1570], *közélet* [1776], *közügy* [1703], *köztársaság* [1789], *közvélemény* [1804] és *középület* [1806].

közben [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *köz* 'térköz; időköz' főnévből keletkezett *-ben* határozóraggal. A *közbe* [1416 u.] *-be* határozóraggal alakult. Mindkettő használatos igekötői szerepben is. A nyelvjárások és a köznyelv határán áll a *közbul* [1536], mely *-ből* ~ *-bül* határozóragos alakulat.

közeg [1834] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, a *köz* 'térköz; közösség' főnév -g névszóképzős alakja. A képzőre vö. *jelleg*. A hivatalos nyelvhasználatban 'hatósági ember, hivatalos személy' jelentésben is használatos [1862].

közél [1284 tn. (?), 1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *köz* 'térköz' főnévből keletkezett *-l* határozóraggal, vö. *belül*. A *közül* határozószó szóhasadással elkülönült párja. Eredetileg helyhatározószó volt, ebből fejlődött elvont időhatározószói [1416 u.], illetve 'megközelítőleg, majdnem' [1561] és 'egyáltalán <nem>' [1584] jelentése.

közép [1192 tn., 1372 u.] Ősi, valószínűleg ugor kori szó, vö. osztyák *kōtaw* 'közép', *kōtəpnə* 'középen', *kutəp* '<kötél, fa, út, folyó, tó> közepe; középső'. Ezek előzménye az ugor **kütəppə* vagy **kütəppə* 'közép, középső' lehetett, ez a *köz* főnév feltehető finnugor kori alakjának ugor képzős formája. A szó jelentésváltozására vö. német *Mitte* 'közép; közbeeső időpont; középút, (politikai) középpárt', *mittel* 'középső, közbülső; közepes, középszerű, átlagos'. Származékai a *középső* [1350 tn., 1513] és a *közepes* [1476 tn., 1801].

közepett [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *közép* főnévből keletkezett *-t* (>*-tt*) helyhatározóraggal, vö. *között*. Ma gyakrabban használatos *-e* birtokos személyjellel ellátott *közepette* alakváltozata [1416 u.].

középszerű [1585] Származékszó. A *szer* főnévből *-ű* melléknévképzővel alakult képzőszerű utótagnak a melléknévi értelemben használt *közép* főnévhez kapcsolódásával keletkezett. Hasonló jelentésű az előtag *középtermetű* [1673], *középmagas* [1812] összetételeinkben is. A későbbi (19. századi) összetételek keletkezését német minták is befolyásolták, vö. német *mittelhoch* 'középmagas'.

középút [1312] Összetett szó. Előtagja a jelzői értelmű *közép* 'kettő között levő, középső' melléknév, utótagja pedig az *út* főnév. Hasonló jelentésű előtagra vö. *középpont* [1645], *középkor* [1723], *középfok* [1784], *középkiskola* [1794] összetételeinket is. A későbbi (18. századi) összetételek keletkezését német minták is befolyásolhatták, vö. német *Mittelalter* 'középkor', *Mittelstufe* 'középfok', *Mittelschule* 'középkiskola'.

közfal [1583] Összetett szó. Előtagja a 'kettő között lévő' értelmű jelzői használatú *köz*, utótagja pedig a *fal* főnév. Hasonló jelentésű előtagra vö. *közhatár* [1604] szavunkat.

közhely [1815] Német mintára keletkezett összetétel (*köz* + *hely*), vö. német *Gemeinplatz* 'közhely' (*gemein* 'közös' + *Platz* 'hely'). Hasonló módon keletkeztek *közszellem* [1835], *közérzet* [1837] szavaink is. Nyelvújítás kori szavak.

közlekedik [1780 k.] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, a *közöl* 'rendelkezésre bocsát, megoszt, közössé tesz' ige *-kedik* visszaható igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *kételkedik*. Elsőként 'összeköttetésben van, érintkezik valakivel' jelentésben adatható, ma elsősorban 'közúton halad' jelentésben használatos [1838]. A fizikában '<folyadék a vezetékben> folyik, áramlik' jelentésben ismeretes [1844]. Névszói származéka a *közlekedés* [1780 k.].

köznap [1372 u.] Összetett szó. Előtagja a *köz* 'nagyobb közösség' melléknév, utótagja pedig a *nép* főnév. Hasonló jelentésű az előtag *közbeszéd* [1456 k.], *köznyelv* [1613], *köznyemes* [1535 k.], *közmondás* [1552] összetételeinkben is.

közöl [1416 u.] Származékszó. A *köz* 'térköz; közös' névszó *-l* igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *árnyékol*. Elsőként 'rendelkezésre bocsát; megoszt, közössé tesz' jelentésben adatható, ebből alakultak ki a ma használatos 'tudtára ad valakinek' [1524], illetve a 'kinyomtatva közzétesz' [1778] jelentések. A származékok közül a *közlendő* [1772], *közlekeny* [1831], *közlemény* [1832], *közöny* [1845] a nyelvújítás korában keletkezett.

közömbös [1787] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, a mára elavult *közömb* 'közömbös dolog; közöny' főnév [1787] *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A *közömb* szintén tudatos szóalkotással

keletkezett származékszó, a *köz* főnévből jött létre a *különb* képzésének mintájára, később a *közöny* kiszorította a használatból. Igei származéka a *közömbösít* [1838].

közönség [1372 u.] Származékszó. A régi nyelvi *közön* 'közös, megszokott, mindennapi, általános' határozószó *-ség* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *biztonság*. A *közönség* elsőként 'általánosság' jelentésben adatható, a napjainkban használatos 'publikum' jelentés [1785] a nyelvújítás korában jött létre. Származéka a *közönséges* [1372 u.].

közöny [1807] Belső fejlemény. Valószínűleg tudatos szóalkotás eredménye, szóelvonással keletkeztetett a *közönség* 'általánosság; megszokott dolog' főnévből, illetve ennek *közönséges* 'általános, megszokott' melléknévi származékából, a keletkezés módra vö. *magány*. A *közöny* elsőként 'általános' jelentésű melléknévként adatható, mai főnévi 'közömbösség' jelentése a régi nyelvi *közömb* 'közömbösség' [1787] főnév hatására alakult ki. Nyelvújítás kori szó. Származéka a *közönyös* [1831].

közös [1372 u.] Származékszó. A *köz* 'valakivel való kapcsolat, viszony; közös, együttes' szó *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A bizalmas társalgási nyelvben használatos 'közös vagyon' főnévi jelentés [1803] a *közös vagyon* szó szerkezetéből jött létre. Származékai a *közösül* [1416 u.], *közösség* [1456 k.] és a *közösködik* [1519].

között [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *köz* főnévből keletkezett *-t (>-tt)* helyhatározóraggal. A *közt* alakváltozat a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével jött létre. A szócsaláddhoz tartozó *közül* [1372 u.] *-l* honnan? kérdésre válaszoló helyhatározóraggal, a *közé* [1456 k.] pedig *-é* hová? kérdésre válaszoló helyhatározóraggal alakult. Ezek a névutók birtokviszonyt kifejező szerkezetekből alakultak ki. Eredetileg helyviszonyt fejeztek ki, de korán képes hely- és körülményhatározóvá váltak. A *közé* igeekötőként is használatos.

központ [1784] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Szórövidítéssel jött létre a *középpont* összetételből. A nyelvtudományban használatos *központosítás* 'írásjelezés' [1895] (*köz* 'térköz' + *pontosítás*) nemzetközi mintára jött létre, vö. latin *interpunctio*, német *Interpunktion*: 'központosítás'. További származékai a *központosít* [1825], *központosul* [1834].

közre [1525] Megszilárdult ragos alakulat. A *köz* főnévből jött létre *-re* határozóraggal. Elsőként 'a közösség céljaira; nyilvánosságra' jelentésben adatható. Legkorábban határozószóként élt, majd a *közre ad*, *közre bocsát* típusú szó szerkezeteken keresztül igeekötővé alakult. Ma már csak igeekötőként használatos.

község [1372 u.] Származékszó. A *köz* főnév *-ség* névszóképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'közösség' volt, melyből jelentésszűküléssel alakult ki a napjainkban használatos 'önkormányzati joggal felruházott település' jelentés [1541 (?), 1559].

közület [1787] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, a *köz* 'térköz' főnév *-ület* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőt tévesen vonták el az *egyeseület*, *arculat* típusú szavakból. A *közület* elsőként 'terület' jelentésben adatható. A ma használatos 'a közösség érdekeit szolgáló hivatalos intézmény' jelentés [1862] a *köz* alapszó 'közösség' jelentéséből magyarázható.

közvetve [1807] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. A *közvetlen* [1827] és a *közvetett* [1833] mellékevek mintájára alkották meg, ezek szóösszevonással jöttek létre a korábbi *közvetetlen* [1792], illetve *közbevetett* [1510 k.] szavak alapján. A szóösszevonással egyidejűleg a jelentések is elvonttá váltak, az eredeti *közbevet* összetétel [1585] jelentése ugyanis 'közé dob' volt.

közvetít [1837] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, az önállóan nem adatható, a *közvetlen*, *közvetett* alakokból elvont **közvet* 'közbevet' tőből hozták létre *-ít* műveltető képzővel. Eredeti jelentése 'továbbít', ez a *köz* alapszó 'térköz; vonatkozás, viszony' jelentése alapján magyarázható. A 'békéltet, egyeztet', illetve 'kapcsolatot létrehozni segít' jelentések alakulását a német *vermitteln* 'közvetít' jelentései befolyásolták.

krach [1869] 'gazdasági összeomlás' Német jövevényszó, vö. német *Krach* 'robaj, láрма; gazdasági összeomlás; veszekedés; civakodás'. A német szó a német *krachen* 'recseg, ropog; civódik, veszekedik' ige származéka. Elsőként 'viszály, veszekedés; szidás' jelentésben adatható, ma a közgazdaságtanban 'gazdasági válság' [1874–1876], a bizalmas társalgási nyelvben pedig 'váratlan csapás, baj' [1875] jelentésben használatos.

krajcár [1494–1495] 'a legkisebb rézpénz a 19. században' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *kriuzsre*, *kriuzer* 'a kereszt ábrájával ellátott pénzérme', hazai korai újfelnémet *kreuzer* 'koronként változó értékű régi váltópénz'; német

Kreuzer 'ugyanaz'. A német szó a középfelnémet *kriuze*, *kriuz* 'kereszt' főnévre vezethető vissza. A magyarba mindenekelőtt a bajor-osztrák közvetítette, az *-ár* szóvégre vö. *boglar*. A krajcár 1892-ig volt váltópénz az Osztrák-Magyar Monarchiában. Történettudományi műszó. Származékai a *krajcáros* [1687] és a *krajcároskodik* [1898].

krakéler [1882] 'kihívóan okvetetlenkedő, izgága ember' Német jövevényszó, vö. német *Krakeeler* 'kötekedő, veszekedő férfi'. Ez a német *Krakeel* 'lármás veszekedés, kötekedés' származéka. Rosszalló értelemben használatos.

krárog [1672] Hanguzó eredetű. Hangalakja eredetileg a varjú károgozását, illetve az ehhez hasonló hangokat jelenítette meg. A szótó *károg* szavunk szótóvével függ össze. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Elsőként 'károg' jelentésben adatható, ma 'erős, rekedtes hangot ad' jelentésben használatos [1734].

krampács [1889] 'egyik oldalán bunkós fejű csákány' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *krampáč*, *krompáč* 'csákány'. A szlovák szó a német *Krampe* 'ugyanaz; krampács' főnév szláv szerszámnevekben használatos *-áč* képzős alakja. A *krampács* a szlovák bányászok és vasútépítők nyelvéből került a magyarba. A gyakrabban használatos *krampácsol* 'zúzalékot vasúti talp alá ütöget, tömörít' ige [1917] *-l* igeképzővel alakult. Vasutas műszók.

krampusz [1842] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Krampus*, bécsi német *krampes*: 'mesékben a Mikulást kísérő virgácsos ördögalak'. A német szó ismeretlen eredetű.

krapak [1862] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *chlapík* 'férfi; derék fickó'. A szlovák szó a szlovák *chlap* 'férfi; férj' főnévre vezethető vissza, vö. *klapec*. A szó belseji *l > r* változásra vö. *harisnya*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kráter [1636] Latin jövevényszó, vö. latin *crater* 'borvegyítő edény; tűzhányó tölcser alakú nyílása', hazai latin 'ivókupa, serleg; kráter'. A latin szó a görög *kratész* 'borvegyítő edény; tűzhányó tölcser alakú nyílása' átvétele, mely a görög *keránnümi* 'kever, elegyít' származéka.

kreál [1597] 'létesít, teremt, létrehoz, megvalósít' Latin jövevényszó, vö. latin *creare* 'kiválaszt, megválaszt; alkot, teremt, létrehoz'. A szócsaláddhoz tartozó rosszalló értelmű *kreátúra* 'akit valaki azért juttatott álláshoz, hogy céljaira eszközként felhasználja' [1621] a latin *creatura* 'teremtés, teremtés', a *kreáció* 'leleménnyel létrehozott dolog' [1766] pedig a latin *creatio* 'kiválasztás, megválasztás; alkotás, teremtés' átvétele.

credenc [1647] Német jövevényszó, vö. német *Kredenz* 'tálalóasztal, pohárszék', német régi nyelvi 'a bor előkóstolása; a fogyasztásra előkészített borok edényei'. A német szó az olasz *credenza* 'hit, bizalom; pohárszék, kredenc, konyhaszekrény' főnévre vezethető vissza. Végső forrása a latin *credere* 'hisz, bízik' ige. A 'tálalóasztal, ebédlőszekrény, konyhaszekrény' jelentés az olaszban alakult ki a *far la credenza* 'hitet tesz' > 'étel, ital ártalmatlanságát előzetes kóstolással bizonyítja' szó szerkezet alapján.

krém [1804] Nemzetközi szó, vö. német *Creme*, *Krem*, angol *cream*, francia *crème*: 'krém' A franciából terjedt el, ahol szókeveredéssel jött létre a népi latin *crama* 'tejszín' és a latin *chrisma* 'kenőolaj' főnévből. A magyarba a francia és a német közvetítette. A *krémes* származék [1920] a *krémesleány* összetétel [1910] előtagjából önállósult.

krématórium [1895] 'halotthamvasztó' Nemzetközi szó, vö. német *Krematorium*, angol *crematorium*, francia *crématorium*: 'halotthamvasztó'. A németből terjedt el, ahol tudatos szóalkotás eredménye a latin *cremare* 'éleget, elhamvaszt', illetve a latin *crematio* 'elhamvasztás' alapján. Az első krématóriumot Gotha városban alapították 1878-ban. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kreol [1801] 'a fehérek leszármazottja' Nemzetközi szó, vö. német *Kreole*, francia *créole*, portugál *crioulo*: 'kreol, a gyarmatokon született fehér ember'. A portugálból terjedt el. A portugál szó a portugál régi nyelvi *cria*, *crioulo* 'az ura házában született néger rabszolga' főnévre vezethető vissza, mely a portugál *criar* 'teremt, nemz' származéka. A *kreol* ma melléknévként 'sárgásbarna, olajbarna' jelentésben is használatos [1858]. A magyarba elsősorban a német és talán a francia közvetítette.

krepedesin [1908] 'lágú tapintású vászonkötésű selyemszövet' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *crepe de Chine* 'selyemkötés'; vö. még: német *Crepe de Chine* 'ugyanaz'. A francia szó jelentése tulajdonképpen 'kínai krepp'. Textilipari műszó.

krepp [1818] 'kreppfonalból készült textilanyag' Nemzetközi szó, vö. német *Krepp*, angol *crape*, *crepe*, francia *crepe*: 'krepp'. A franciából terjedt el, ahol az ófrancia *crisp*, *crispe* 'göndör' szóra vezethető vissza, végső forrása a latin *crispus*

'ugyanaz' melléknév. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *krepp* összetételek előtagjaként más anyagokat is jelöl, vö. *krepp-papír* 'hullámos felületű csomagolópapír' [1918].

kréta [16. század közepe] Latin jövevényszó, vö. latin *creta* 'kréta; fehér agyag; iszap'. A latin szó eredete bizonytalan, talán a latin (*terra*) *creta* 'megrostált (föld)' szóra vezethető vissza, ami a latin *cernere* 'elkülönít, elválaszt, megrostál, szítál' ige származéka.

kretén [1818] 'visszamaradt személy; hülye' Nemzetközi szó, vö. német *Kretin*, angol *cretin*, francia *crétin*: 'kretén, hülye'. A franciából terjedt el, ahol a francia *chrétien* 'keresztény' származéka, ami a latin *christianus* 'ugyanaz' melléknévre vezethető vissza. Eredetileg a svájci Le Valais nyelvjárásának szava volt. A névadást a gyengeelméjűek iránti szánakozás magyarázhatja. Hasonló kifejezésre vö. olasz nyelvjárás *kristian* 'hülye', tulajdonképpen 'keresztény'. A magyarba a francia és a német közvetítette. A *kretén* a választékos társalgási nyelv szava, illetőleg orvosi műszó.

krigli [1871] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Krüggl*, bajor-osztrák *kriggl*: 'söröskorsó'. Ez a német *Krug* 'korsó' főnévre vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava. Kiveszőben van.

krikszkraksz [1848] 'értelmetlen vagy olvashatatlan írás' Német jövevényszó, vö. német *Kribskrabs* 'lim-lom; összevisszaság, zúrzavar; zagyva beszéd', német régi nyelvi 'hökuszpókusz, rejtélyes vagy értelmetlen ákombákom, irkafirka'. A német szó az alsó német *kribben* 'firkál' és *krabben* 'karcol, kapar' igék ikerítésével keletkezett. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kriminális [1588] 'bűnügyi, büntetőjogi' Latin jövevényszó, vö. latin *criminalis* 'bűncselekményt illető, bűnügyi', hazai latin 'főbenjáró'. A latin szó a latin *crimen* 'vád, bűncselekmény' származéka. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot örizte meg, vö. *április*. A *kriminális* elsőként 'főbenjáró <ügy, bűncselekmény>' jelentésben adatolható. Ma 'nagyon rossz, csapnivaló, szörnyű' jelentésben él a bizalmas társalgási nyelvben [1847]. A szócsaládhoz tartozó *krimi* [1965] a német *Krimi* 'krimi' főnévre vezethető vissza. A német szó szórövidüléssel keletkezett a német *Kriminalgeschichte* 'krimiörténet', *Kriminalroman* 'krimi <regény>', *Kriminalfilm* 'krimi <film>' összetételekből.

krinolin¹ [1840] 'abroncsszoknya' Nemzetközi szó, vö. német *Krinoline*, francia *crinoline*, olasz *crinolina*: 'krinolin'. A franciából terjedt el, ahol az olasz *crinolino* 'hímzővászón' főnévre vezethető vissza, mely az olasz *crino* 'szőr' és a *lino* 'len' összetétele. Az 'abroncsszoknya' jelentés a franciában jött létre. A magyarba elsősorban a német és talán a francia közvetítette.

krinolin² [1953] 'virsliszterű, de annál vastagabb kolbász' Jelentéstapadással keletkezett, a *krinlinkolbász* [1912] összetétel előtagjából önállósult. A *krinlinkolbász* a hazai német *Krinolinwurst* 'egy fajta kolbász' részfordítása lehet. Az előtag a *krinolin* 'abroncsszoknya' főnévvel azonos, az elnevezés a kolbászfajta vastag voltára utal. Nem zárható ki az sem, hogy a szó a magyarban keletkezett, és ezt fordították németre.

kripta [1692] 'sírbolt' Latin jövevényszó, vö. latin *crypta* 'fedett folyosó, föld alatti boltozat, barlang, üreg', egyházi latin 'sírbolt', hazai latin 'pince; föld alatti boltozat, kaverna; sír; altemplom'. A latin szó a görög *krúpté* 'fedett folyosó; bolthajtás, boltozat' főnévre vezethető vissza.

kristály [1416 u.] Vándorszó, vö. korai újfelnémet *crystall*, olasz *crystal*, horvát-szerb *kristal*, cseh *krystal*, lengyel *kryształ*: 'kristály(üveg)'. Az európai nyelvekbe a latin közvetítette, vö. latin *crystallus*, *crystallum* 'kristály (ívóedény)'. A latin szó a görög *krúsztallosz* 'jég, jegecesedés; (hegyi) kristály' átvétele. A magyarba elsősorban a latin közvetítette, de a *kristály* hangalak olasz kölcsönzésre is utalhat.

kritérium [1717] 'ismérv, ismertetőjegy; a megítélés alapja' Latin jövevényszó, vö. kései latin, hazai latin *criterium* 'megkülönböztető jel, ismérv'. A latin szó a görög *kritérion* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A választékos társalgási nyelv szava.

kritikus [1720] 'műbíráló; bíráló; válságos' Latin jövevényszó, vö. latin *criticus* 'a bírálathoz tartozó, bírálati; műbíráló', hazai latin 'vizsgáló; kritikai'. A latin szó a görög *kritikosz* 'a bírálathoz tartozó; műértő' szóra vezethető vissza. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot örizte meg, vö. *ámbitus*. A szócsaládhoz tartozó *kritika* [1748] szintén latin eredetű, vö. hazai latin *critica*, *critice* 'kritika, bírálat'. Ez a görög *kritiké* 'ugyanaz' átvétele. A *kritizál* ige [1778] valószínűleg német jövevényszó, vö. német *kritisieren* '(meg)bírál, kifogásol'. A német szó a francia *critiquer* 'bírál, bírálgat' igére vezethető vissza. A *kritizál* ige szóvége latin eredetű igéink *-ál* végződésének mintájára alakult, vö. *politizál*.

krizantém [1806] 'késő ősze nyíló, fehér vagy sárga színű virág' Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. latin *chrysanthemon* 'aranyvirágú növény, aranyvirág', újkori latin *chrysanthemum* 'krizantém'; vö. még: német *Chrysantheme*, *Chrysanthenum* 'ugyanaz'. A latin szó a görög *khriuszánthemon* 'aranyvirág' főnévre vezethető vissza, mely a görög *khriuszosz* 'arany' és *ánthemon* 'virág' szavak összetétele. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*.

krízis [1741] 'válság, válságos helyzet' Latin jövevényszó, vö. latin *crisis* 'döntés, ítélet, fordulópont, döntő fordulat', tudományos latin 'válságos állapot <súlyos betegségnél>'. A latin szó a görög *krízisz* 'döntés, ítélet, fordulat, fordulópont, döntő fordulat', tulajdonképpen 'elkülönítés, szétválasztás' főnévre vezethető vissza. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re vö. *április*.

croki [1844] 'színes, gyakran csattanós karcolat' Francia jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *croquis* 'vázlat <festőé, íróé>'; vö. még: német *Kroki* 'vázlatos rajz; terep- vagy térkép-vázlat; karcolat'. A francia szó a francia *croquer* 'vázol' ige származéka. Irodalomtudományi műszó.

krokodil [1578 e.] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *crocodilus*, népi latin *cocodril(l)us*: '(nílusi) krokodil'; vö. még: német *Krokodil* 'ugyanaz'. A latin szó a görög *krokódejlosz*, *krokódiilosz* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'kőféreg' főnévre vezethető vissza. A görög szó a görög *króké* 'kavics; tűzkő' és a *drilosz* 'féreg' összetétele.

króm [1802] Nemzetközi szó, vö. német *Chrom*, angol *chrome*, francia *chrome*: 'króm'. A franciából terjedt el, ahol tudatos szóalkotás eredménye a görög *khróma* 'valamely test felülete; a felület színe' főnév alapján. Az elnevezés a fém élénk fényére utal. A krómot Vauquelin francia kémikus fedezte fel, és az elnevezés is tőle származik. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

krónika [1517] Latin jövevényszó, vö. latin *chronica* (többes szám) 'évkönyv', középkori latin *chronica* (egyes szám) 'katalógus, leírás', hazai latin *chronica* 'krónika, krónikák'. A latin szó a görög *khronika biblia* 'évkönyvek, történetkönyvek' főnévre vezethető vissza. A görög főnév a görög *khronikósz* 'az idővel kapcsolatos, rá vonatkozó' származéka. A sajtónyelvben 'a fontosabb eseményeket naplószerűen közlő rovat' jelentésben él. Elsősorban történettudományi műszó.

krónikus [1796] 'idült, hosszan elhúzódó' Latin jövevényszó, vö. latin *chronicus* 'az idővel kapcsolatos, rá vonatkozó', orvosi latin (*morbus*) *chronicus* 'idült <betegség>'. A latin szó a görög *khronikósz* 'az idővel kapcsolatos, rá vonatkozó' főnévre vezethető vissza, mely a görög *khronosz* 'idő' származéka. Ma csupán orvostudományi műszóként használatos 'idült' jelentésben. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*.

krúgat [1850] '<daru> mély, túlkölésszerű hangot ad' Hangutánzó eredetű. Hangalakja a daru sajátos hangját jeleníti meg. A szóvégi *-gat* gyakorító igeképző. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is előfordulnak, vö. angol *cry*, francia *craquer*: 'krúgat'.

krumpli [1768] Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *grumper*, *krumber*, *krumpir*, hazai bajor-osztrák *krumpl*: 'burgonya'. Ezek a német régi nyelvi, nyelvjárási *grund-birne* 'ugyanaz' alakváltozatai. A *krumpli* tréfas 'rosszul járó (ócska) óra' jelentésének kialakulására [1898] vö. német *Kartoffel* 'nagy, széles zsebóra'.

kubikol [1869] 'földet termel ki' Származékszó, a régi nyelvi *kubik* főnév [1789] *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *kubik* német eredetű, a német *Kubikmeter* 'köbméter', *Kubikwurzel* 'köbgyök' összetételek előtagjának átvétele. A *kubikol* ige a *kubik* főnév 'kubikoláskor ásott gödör' [1886], 'kubikolás, földmunka' [1912] jelentéséből alakult ki. Ezek a jelentések a *kubikgödör* és a *kubikmunka* összetételek előtagjának önállósulásával keletkeztek. Az elnevezés alapja az, hogy a földmunkásokat a megmozgatott föld köbölben mért mennyisége arányában fizették. A szócsaládhoz tartozó *kubikos* főnév [1879] *-s* névszóképzővel alakult.

kuckó [1604] Szlovák, közelebből keletiszlovák jövevényszó, vö. keletiszlovák *kucik* 'kis sarok, zug, szeglet'. A *kuckó* hangalak vagy a magyar *-kó* kicsinyítő képző mintájára, vagy pedig a szlovák nyelvjárási *kutka* hangalakból alakult ki. A szláv *tk* ~ magyar *ck* megfelelésre vö. *kalitka*. A *kuckó* eredeti jelentése 'kemencezug, sut, kemencepadka' [1608] volt, elsőként pedig 'tűzhely' jelentésben adatható. Ma 'kis zug, szűk hely' jelentésben használatos [1898] a bizalmas társalgási nyelvben.

kucorog [1645] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -g gyakorító igeképzős alakja. A szótó maga is származékszó, melynek alapszava a 'gömbület; meggömbül' jelentésű ősi igenévszó igei tagja, melynek főnévi párja *kacs* szavunk. A szó belseji -r- gyakorító igeképző. Az is lehetséges, hogy a *kucorog* a *kuncsorog* ige szóhasadással elkülönült párja. A szócsalád másik tagja, *kucorodik* igénk [1702–1764] -dik gyakorító-visszaható igeképzővel alakult. Elsősorban nyelvjárásainkban használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

kucséber [1648 tn. (?), 1845] 'bazárút árusító vándorkereskedő' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *gottscheewer*, *kutschéber*: 'házaló kereskedést folytató gottscheei ember'. A német szó a Szlovénia délkeleti részén fekvő Kočevje városka német *Gottschee* nevére vezethető vissza. Gottscheeben 1941-ig német telepések laktak, akiknek egyik fő foglalkozása a vándorló, házaló kereskedés volt. A *kucséber* kiveszében lévő szó.

kucsma [1682] Szláv, talán ukrán jövevényszó, vö. ukrán *кучма* [kucsma] 'dús, bozontos csomó; kucsma', szlovén *kučma* 'prémsapka', szlovén nyelvjárási 'a madár bőbitája, tollbokrétája', lengyel régi nyelvi, nyelvjárási *kuczma* 'prémsapka'. A szláv szavak előzménye a szláv **kuka* 'horog, kampó' lehetett. Az ukrán eredeztetés mellett szóznak az időrendi adatok, és az a tény, hogy a szó családjá ott a legkiterjedtebb. A déli és a nyugati szláv megfelelőik esetleg a magyarból is származhatnak, talán visszakölcsönzéssel.

kudarc [1575] Valószínűleg német jövevényszó, vö. német, korai újfelnémet *kurz*, német nyelvjárási *korz*: 'rövid, kurta, sovány'. A német szó a latin *curtus* 'rövid' melléknévre vezethető vissza. A magyar szó jelentését a német *zu kurz kommen* 'megrövidül, rosszul jár', korai újfelnémet *einen kurz schieben* 'a rövidebbet húzza' szókapcsolatok magyarázhatják.

kufár [1523] 'nyerészkedő kereskedő' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. korai újfelnémet bajor-osztrák *kuaffer* 'kádár, bodnár; pincemester; felszolgáló a vendéglőkben, borházakban'. Ez a bajor-osztrák *kuaffē* 'dézsa, kád' főnévre vezethető vissza. A *kufár* ma elsősorban jelzőként, rosszálló értelemben használatos, vö. *kufár szemlélet* 'haszonleső látásmód'. Igei származéka a *kufárkodik* [1585].

kugli [1643] 'tekejáték' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. hazai bajor-osztrák *khugl* 'gömb, golyó, tekegolyó', német *Kugel* 'ugyanaz'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óind *gōla-h* 'golyó, tekegolyó'. A magyar szavégi *li* végződésre vö. *cetli*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kuglóf [1835] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Gugelhupf* 'kuglóf'. Ez a bajor-osztrák *gugel* 'csuklya, kapucni' és a *hēpfē* 'élesztő' összetételéből jött létre. A magyar szavégi *f* hanghelyettesítéssel alakult ki a német szavégi *pf* hangkapcsolatból, vö. *copf*.

kujon [1755] 'ravasz fickó; nőcsábász' Vándorszó, vö. német *Kujon* 'gazember, csirkefogó', francia *couillon* 'here(zacskó); gyáva (ember); tökfilkó', olasz *cuion* 'here; tökfilkó', horvát-szerb *kujon* 'kópé', cseh *kujón* 'ugyanaz'. Az olaszból terjedt el, ahol a népi latin **coleo* 'here; herélt' főnévre vezethető vissza, ami a latin *coleus* 'herezacskó' folytatása. A magyarba több nyelv közvetítésével került. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kujtorog [1786] Származékszó. A nyelvjárási *kajt* 'keres, kutat; kószál' ige [1816] -rog gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó *kajtat*, *kajla* szavaink szótóvével azonos. A 'hajlít, gömbül' > 'keres, kutat; kószál' jelentésváltozásra, vö. *tekereg*, *csavarog* szavainkat. A népnyelvben a *kujtorog* 'csavarog, kószál' jelentésben él. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kuka¹ [1198 tn. (?), 1745 k.] 'néma; mamlasz' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. Szófaváltás eredménye. Egy önállóan nem adatható szótó -ó ~ -a melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából főnevesült. A szótó *kukucsol* igénk szótóvével azonos. Eredeti jelentése 'makogó, rosszul beszélő' lehetett [1813]. A 'mafla, bamba' jelentés kialakulásának az az alapja, hogy a szellemi fogyatékosoknak gyakran dadogó, értelmetlen a beszéde. 2. Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *cuco*, olasz (*vecchio*) *cucco* 'ostoba; (vén) tökfilkó'. Az olasz szó hangutánzó eredetű. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó. Igei származéka a *megkukul* [1859].

kuka² [1958] 'szemétygyűjtő' Cseh jövevényszó, vö. cseh nyelvjárási *kuka* 'egy fajta szemétygyűjtő teherautó'. A cseh szó a német *KUKA* betűszóra vezethető vissza, mely a *Keller und Knappich Augsburg* gyár nevének kezdőbetűiből keletkezett. Ezt a szemétygyűjtő autótípust Csehországból importáltuk. A 'szemétygyűjtő autóhoz tartozó szemétygyűjtő tartály' jelentés [1964] a *kukatartály* típusú összetételek előtagjának önállósulásával keletkezhetett.

kukac [1713] Horvát-szerb jövevénytör, vö. horvát-szerb *kukac* 'rovar, bogár; körömméreg', horvát-szerb nyelvjárásí 'féreg'. A horvát-szerb szó eredete ismeretlen. Tréfásan 'kisfíú hímvesszője' jelentésben is használatos [1907]. Származékai a *kukacos* [1713] és a *kukacoskodik* [1953].

kukker [1803] 'látcső' Német jövevénytör, vö. német *Gucker* 'távcső, színházi látcső'. A német szó a német *gucken* 'néz, kandikál, kukucskál' ige származéka. A szó eleji német *g* ~ magyar *k* megfelelésre vö. *kalucsni*. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó. A bizalmas társalgás nyelvébe került *kukker* a nyelvjárásokban *gukker* hangalakban jelentkezik.

kukorica [1691] Vándorszó, vö. ausztriai német nyelvjárásí *kukuruz* 'kukorica', román nyelvjárásí *cucurúz* 'ugyanaz', *cucurúze* (többses szám) 'kukoricaföld; toboz; keserűlapu', bolgár *kukuruz* 'kukorica', horvát-szerb *kukuruz* 'kukorica', szlovén *koruza* 'kukorica'. Forrásuk tisztázatlan. A magyarba több nyelv közvetítésével került, de elsősorban mégis a horvát-szerb, és talán a román tekinthető közvetlen átadónak. A *kukoricázik* ige 'packázik valakivel' [1873] és 'tétovázik' [1880] jelentéseinek kialakulásmódja tisztázatlan.

kukorékol [1585] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a kakas hangját jeleníti meg. A szövégi *-l* gyakorító igekepző. Hasonló hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is vannak, vö. latin *cucurrere* 'kukorékol'. A *kukurikú* mondatszö [1791] azonos a hangutánzó hangsorral.

kuksol [1803] Származékszó. Egy önállóan nem adatolható szötö *-sol* gyakorító igekepzővel ellátott alakja, a képzöre vö. *visel*. A szötö szorosán összefügg *guggol* igénk szötövével. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kukta [1641] Szlovák jövevénytör, vö. szlovák régi nyelvi, szlovák nyelvjárásí *kuchta* 'szakácstanuló, kukta'. A szlovák szó valószínűleg szlovák eredetű, vö. szlovák *kuchyňa* 'konyha'. A szó belseji *k* vagy hasonulás, vagy pedig hanghelyettesítés eredménye, vö. *bukta*. A *kukta* 'kuktafazék' jelentésére [1972] vö. a *kuktaedény* [1963] összetételt. Igei származéka a *kuktaškodik* [1794].

kukucskál [1584] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A szövégi *-kál* gyakorító igekepző. Az eredetileg feltehetően hang- és mozgásjelenségeket kifejező jelentésből részben érintkezésen alapuló névátvitellel, részben a német *gucken* 'néz, kandikál, kukucskál' ige hatására fejlődhetett ki a nézés, látás körére utaló jelentés. A *kukkant* [1786] *-nt* mozzanatos igekepzővel alakult. A *kukk* főnév [1588] elsősorban az *egy kukk(ot) se(m)* szókapcsolatban használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

kulacs [1735] Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevénytör, vö. szlovén nyelvjárásí *koláč* 'bornak való facsutora, kulacs', hazai szlovén (vend) *kulacs* 'kulacs', szlovák *kulač* 'kulacs', kárpát-ukrán *колáč* [kolacs] 'vállra vetett zsinóron hordott, gyűrű alakú, pálinkának való cserépedény, pereckulacs'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A magyarázatot éppen a szláv szavak ismeretlen etimológiája teszi bizonytalaná.

kulák [1926] 'nagygazda' Orosz jövevénytör, vö. orosz *кулак* [kulak] 'nagygazda; nyereszkező, harácsoló, zsupori ember; üzér, kalmár, felvásárló'. Az orosz szó jelentéselkülönüléssel jött létre az orosz *кулак* [kulak] 'ököl' szöből. A jelentéselkülönülés magyarázata az lehet, hogy az ököl az erőszakosságig menő nyereségváagnak, kíméletlen haszonhajszásnak a jelképe. A magyarban az 1950-es években erősen rosszálló értelemben használták. Kiveszöben van.

kulcs [1220 k. tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevénytör, vö. óegyházi szláv *klučь* 'kulcs', horvát-szerb *ključ* 'ugyanaz; (katonai) kulcsállás; folyókanyar; szénavonó horog; billentyű <fűvös hangszeren>', szlovák *klúč* 'kulcs, csavarkulcs; valaminek a nyitja, megoldása; kulcs a hangjegyrásban', orosz *ключ* [kljucs] 'ugyanaz; kulcspon't'. A szláv szavak előzménye a szláv **kljuka* 'kampó'. A szó eleji mássalhangzó-torlódat a magyar hangátvetéssel oldotta fel. A *kulcs* 'valaminek a nyitja' [1416 u.], 'egy fajta szerszám' [1592], 'kulcs a hangjegyrásban' [1802], 'fizetési, elosztási arány' [1840] jelentései részben az azonos jelentésű német *Schlüssel* főnév hatására alakultak ki.

kulcsár [1361 tn., 1395 k.] Szláv, közelebből déli szláv jövevénytör, vö. bolgár *ключар* [kljucsar] 'a helyiségek kulcsainak őrzője, kezelője; lakatos', horvát-szerb *ključar* 'főúri háztartás vezetője, főkomornyik; egy fajta gazdasági alkalmazott, kulcsár; lakatos', szlovén *ključar* 'kulcsörző, kulcsár; lakatos'. A szláv szavak előzménye a szláv **ključь* 'kulcs' lehetett. A végződésre vö. *bodnár* szavunkat. Régi nyelvi szó, mely ma főként vezetéknevként él.

kulcsont [1782] Német mintára keletkezett összetétel (*kulcs* + *csont*), vö. német *Schlüsselbein* 'kulcsont' (*Schlüssel* 'kulcs' + *Bein* 'csont'). Az anatómiai műszö végső forrása a görög *klejsz*, *kléjsz* 'kulcs; kulcsont'. Ennek tükörfordítása a tudományos latin *clavicula* 'kulcsont', tulajdonképpen 'kulcsocska', melynek mintájára a német szó keletkezett.

kulcsol [1372 u.] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *ključiti* 'hajlít, görbít', szlovén *ključiti* 'ugyanaz', szlovák *klúčit'* '<kezet> imára kulcsol'. A szláv szavak előzménye a szláv **ključь* 'kulcs' főnév.

kuli [1852] 'kelet-ázsiai (teherhordó) napszámos' Nemzetközi szó, vö. német *Kuli*, angol *coolie*, portugál régi nyelvi *coles* (többes szám): 'kuli'. A németben 'rosszul fizetett és kihasznált alkalmazott' jelentése is van. A portugálból és az angolból terjedt el. Végső forrása valószínűleg egy újind nyelv, vö. bengál *kūlī* 'teherhordó, napszámos', urdu *quli, qūlī* 'ugyanaz'. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *kuli* elsőként egy nyugat-indiai néptörzs nevéként adatható. A 'kelet-ázsiai (teherhordó) napszámos' jelentés [1872] történettudományi műszó. Ebből alakult ki érintkezésen alapuló névátvitellel a bizalmas társalgási nyelvben és a sajtónyelvben használatos 'éhbérért robotoló dolgozó <személy>' jelentés [1953].

kulimász [1564] 'kocsikenőcs; zavaros helyzet' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kolomaz*, orosz nyelvjárási *коломазь* [kolomazj]: 'kocsikenőcs'. A szláv szavak előzménye a szláv **kolo* 'kerék' és a **mazь* 'kenőcs' szavak lehettek. A szó belseji *i* elhasonulás eredménye, vö. *harisnya*. A *kulimász* a magyarban elsőként 'kocsikenőcs' jelentésben adatható, ma 'silány kenőcs; ragadós maszat' [1812], illetve 'kínos, zavaros helyzet' [1961] jelentésben használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

kulináris [1788] 'az evéssel kapcsolatos' Latin jövevényszó, vö. latin *culinarius* 'a konyhával, főzéssel, evéssel kapcsolatos'. Ez a latin *culina* 'konyha; hordozható tűzhely; étel; ingyenség' származéka, melynek előzményére vö. latin *coquere* 'főz'. A szóvégi *s* (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot őrizte meg, vö. *április*. A választékos társalgási nyelvben elsősorban a *kulináris nyelv* 'konyhanyelv' szókapcsolatban fordul elő [1788]. Az 'étkezéssel kapcsolatos' jelentés a 19. század végéről adatható [1894].

kulipintyó [1875] 'kis házikó' Valószínűleg belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. A *kalyiba ~ kaliba* szó *kuliba* alakváltozatából keletkezhetett játszi szóalkotással. A bizalmas nyelvben fordul elő tréfás szóhasználat.

kulissza [1793] 'színpad, színházi díszlet' Nemzetközi szó, vö. német *Kulisse*, angol *coulisse*, francia *coulisse*: 'színpad; vezetőív, géptani kulissza'. A franciában 'tolóablak, tolóajtó' jelentése is van. A franciából terjedt el, ahol a francia *coulis, coulisse* (nőnem) 'befurakodó, áthatoló' melléknév nőnemű alakjának főnevesülése. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A szóvégi hangzócseréje eredménye.

kullancs [1565 tn. (?), 1615] 'vérszívó atka' Ismeretlen eredetű. A *kullancs* 'nehezen lerázható személy' jelentésben is használatos [1788 (?), 1793]. A sportnyelvben 'az ellenfél csatárát szorosan fedező középhátvéd' jelentése kiveszőben van. Állattani műszó.

kullog [1518] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó -g gyakorító ige képzővel ellátott alakja. A szótó *kall* (vö. *kallódik*), *koldul* igeink tövével függ össze. A bizalmas társalgási nyelv szava.

kultúra [1700] Latin jövevényszó, vö. latin *cultura* 'gondozás, művelés; gazdaság; szellemi képzés'. Ez a latin *colere* 'gondoz, művel' igeire vezethető vissza. A szócsalárhoz tartozó *kulturális* melléknév [1877] nemzetközi szó. Elterjedtségére vö. német *kulturell*, angol *cultural*, francia *culturel*: 'kulturális'. Legkorábban a franciából mutatható ki. A magyarba a német közvetítette, a szóvégi latinosság eredménye. A szócsalárhoz tartozik még a *kultúr-* összetételei előtag is, vö. *kultúrhistoria* [1872], *kultúrnép* [1873]. Ezek német mintára keletkezett összetételek, vö. német *Kulturgeschichte* 'kultúrtörténet', német *Kulturvolk* 'kultúrnép'.

kultusz [1693] 'istenítés' Latin jövevényszó, vö. latin *cultus* 'valaminek a megművelése, ápolása; tisztelet, imádat valami iránt'. Ez a latin *colere* 'gondoz, művel; tisztelettel van valami iránt' igeire vezethető vissza. A szóvégi -sz ejtése másodlagosan alakult ki a klasszicizáló latin, illetve a német kiejtés mintájára vö. *cirkusz*. A *kultusz* összetételek előtagjaként is használatos, vö. *kultuszminiszter* [1848], *kultuszminisztérium* [1877]. A választékos társalgási nyelv szava.

kumis [1851] 'savanykás szeszes ital' Nemzetközi szó, vö. német *Kumyß*, francia *koumis*, orosz *кумыс* [kumisz]: 'kancatejéből erjesztett savanykás ital'. Az oroszból terjedt el. Végső forrása egy törökségi nyelv, vö. tatár *qđmđz*, kirgiz *qđmđz*, csuvas *kəmđs*: 'ugyanaz'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kun [1138 tn. (?), 1527] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből. A népnév nem adatható török forrásokból, feltehető azonban, hogy a **qū* 'sárgás, szőke, fakó' melléknévből alakult ki -n gyűjtőképzővel. Eredeti alakja **quvan*

lehetett. Az első adat egy 12. századi arab írásban fordul elő, vö. arab *qūn* 'kun'. Az elnevezés a kunok haj- vagy arcszínére utalhatott.

kuncog [1767] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a viháncoló, kacarászó nevetés hangját jeleníti meg. A szótó a *kacag* ige szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Eredeti hangalakja *kucog* volt, a szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A *kuc-kuc* módosítószó <csecsemő altatására, nyugtatására használatos szó> [1838], <köhögést utánzó szó> [1865] jelentéseinek kialakulásában idegen mintáknak is szerepe lehetett, vö. bajor *kutz* 'köhögés', *kutz, kutz* <gyermek köhögését utánzó szó>.

kuncsaft [1798] 'üzletfél, vevő' Német jövevényszó, vö. német *Kundschaft* 'vevők, ügyfelek összessége; ismeret, tudomány, hír, hírszerzés'. Ez a német *Kunde* '(állandó) vevő' származéka. A szó a hazai városi német iparos-kereskedő polgárság nyelvéből, esetleg a bécsi németből kerülhetett a magyarba. Kiveszőben van.

kuncsorog [1791] 'csavarog, tekereg; rimánkodik, kunyerál' Származékszó. A szótó egy 'görbület; meggörbül' jelentésű ősi igenévszó igei tagja lehet, ennek főnévi párja *kacs* szavunk. A szóvégi *-rog* gyakorító igeképző. Eredeti hangalakja talán *kucsorog* lehetett. Az *n* ebben az esetben másodlagos járulékhang, vö. *gánacs*. Eredeti jelentése 'görbül, kunkorodik' lehetett [1796], ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki a ma nyelvújásainkban használatos 'kunyerál, rimánkodik' jelentés [1792]. A *kuncsorog* igét 'csavarog, kószál' jelentésében [1800] a köznyelv is ismeri.

kunhalom [1836] 'halomsír maradványa' Összetett szó (*kun* + *halom*). Előtagja azokra a népvándorlás kori temetkezési helyekre utal, amelyek legnagyobb számban a Nagykunságban találhatók. Ezek fölött a temetkezési helyek fölött mesterséges halmok emelkednek, melyekről azt hitték, hogy a mai kunok elődei készítették őket. A szó azonban valószínűleg az irodalomból került a köztudatba. Történettudományi műszó.

kunkorodik [1787] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó *-dik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szótó maga is származékszó, *-r* gyakorító igeképzővel keletkezett egy ősi 'görbület; meggörbül' jelentésű igenévszó igei tagja alapján. Az igenévszó főnévi tagja *kacs* szavunk. A *kunkor* 'egy fajta növény' [1807] tudatos szóelvonás az igéből. A *kunkori* melléknév [1838] valószínűleg az igéből keletkezett játéki szóalkotással.

kunszt [1644–1671] Német jövevényszó, vö. német *Kunst*, német régi nyelvi *konst*: 'művészet, tudomány, mesterség; mesterkedés, cselgóság; szivattyúmű, gépezet'. A német szó a német *können* 'tud, ért' ige származéka. A *kunszt* a magyarban elsőként 'papírból készült rajzminta' jelentésben adatható, ma 'ügyesség, fortély' jelentésben használatos a bizalmas társalgási nyelvben [1864].

kunyerál [1589] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Az eredetileg 'hajlik, görbül' jelentésű szótó a *kanyarít* ige szócsaládjával függ össze. A szó belseji *-r* gyakorító igeképző. Eredeti hangalakja *kunyorál* volt, melyből *o* > *e* elhasonulással jött létre a mai *kunyerál* hangalak. A szó eredeti jelentése 'hajladozva, meggörbülve jár' lehetett. A 'hajladozik, meggörnyed' > 'kéreget' jelentésfejlődésre vö. *esik* : *esd, esedezik*. A nyelvújítások és a köznyelv határán álló szó.

kunyhó [1565] Bizonytalan eredetű. Talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kuhinja* 'konyha', horvát-szerb régi nyelvi 'kunyhó'. A horvát-szerb szó eredete azonos *konyha* szavunkéval, az ófelnémet *chuhhina* 'konyha' főnévre vezethető vissza, melynek forrása a latin *coquina* 'ugyanaz'. A magyar szóvégi *ó* kialakulására vö. *kagyló*. A 'konyha' > 'kunyhó' jelentésfejlődés azokon a nyelvterületeken mehetett végbe, ahol a konyha általában nem a lakóházban, hanem külön álló kisebb udvari épületben található. A magyarizációt az teszi bizonytalanná, hogy a 'kunyhó' jelentés csak egyetlen forrásból adatható a horvát-szerbben, így az sem zárható ki, hogy a jelentésfejlődés a magyarban zajlott le, ebben az esetben a *kunyhó* főnév *konyha* szavunk szóhasadással elkülönült párja.

kúp [1713] Jövevényszó a horvát-szerbből és a szlovénből, vö. horvát-szerb *kup* 'halom, rakás; gyűlés, gyülekezet', *kupa* 'halom, rakás, puszkagúla; kúp mint mértani test', szlovén *kup* 'csomó, rakás'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *houf* 'rakás, halom'. A *kúp* 'kúp mint mértani test' jelentése [1800] tudatos műszói alkalmazás eredménye. Az orvostudományban használatos 'végbélkúp' jelentés a *végbélkúp* összetétel [1883] utótagjának önállósulásával keletkezett.

kupa [1229 tn. (?), 1395 k.] Olasz, közelebbről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *coppa* 'fatál', *kópa* 'bögre, fakupa', olasz, olasz régi nyelvi *coppa* 'ívóedény; régi ürmérték'. Az olasz szó a latin *cupa* 'kád, csöbör, hordó folyadék vagy száraz termés tárolására; sírbolt, kripta', latin *cuppa* 'bortartó edény, csöbör, ívóedény, serleg', középkori latin *cup(p)a* 'ugyanaz' fővevekre vezethető vissza. A tréfás *kupán üt* [1892], *kupán vág* [1900] szókapcsolatokban használatos

kupa szintén északolasz eredetű, de az északolasz *copa*, *cupa* 'nyak, tarkó', olasz régi nyelvi *cop(p)a* 'tarkó' átvétele. Az olasz szó szóhasadással különült el az olasz *coppa* 'ívóedény' főnévtől, ami *kupa* szavunk előzménye. A szókapcsolatokra vö. olasz *colpirgli uno alla cupa* 'a fejére üt egyet', tulajdonképpen 'leken valakinek egy nyaklevest', *dargli sulla cupa* 'ugyanaz'.

kupac [1791] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *kúpac* 'kis csomó, rakás'. Ez a horvát-szerb *kup* 'halom, rakás; gyűlés, gyülekezet' származéka. Erre megy vissza *kúp* szavunk is.

kupak [1774] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, a *kúp* 'csúcs' főnév *-k* kicsinyítő képzős alakja lehet. A magyarban elsőként 'mákgubó' jelentésben adatolható, az elnevezés a mákgubó csúcsos formájára utalhat. Ebből a jelentésből hasonlóságon alapuló névátvitellel alakulhatott ki a napjainkban használatos '(záró)fedél' jelentés [1784].

kupaktanács [1805] 'fontoskodó, de jelentéktelen tanácskozó testület' Összetett szó. Előtagja a 'pipakupak, a pipa fedele' jelentésű *kupak*, utótagja pedig a *tanács* 'tanácskozás, megbeszélés' főnév. Az összetétel eredetileg azokra a tanácskozásokra utalt, amelyeknek résztvevői hosszúszerű, kupakos pipák szívogatása közben hozták döntéseiket. Gúnyos értelemben használatos.

kupé [1831] 'fülke <vonatban>' Nemzetközi szó, vö. ausztriai német *Coupé*, angol *coupé*, francia *coupé*: 'fülke, kocsiszakasz; zárt hintó'. A franciából terjedt el, ahol az ófrancia *carosse coupé* 'kétüléses csukott kocsis' szókapcsolatra vezethető vissza. Tulajdonképpen a francia *couper* 'vág, hasít' ige melléknévi igenévi származéka. A magyarba a francia és a német közvetítette. Kiveszöben van.

kupec [1632] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *kupec* 'vevő, vásárló', szlovák régi nyelvi 'kereskedő'. Eredetire vö. szlovák *kúpit'* 'vásárol'. Eredeti 'vándorkereskedő; vásároló jószágkereskedő' jelentéséből [1668–1669] azzal magyarázható a másodlagos 'fortélyos, csaló ember' jelentés kialakulása [1632], hogy a kereskedőket ravasz, nyereszkedő embereknek tartotta a közfelfogás. Ma elsősorban rosszálló értelemben használatos.

kupica [1725–1764] 'egy fajta pálinkáspohár' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *kupica* 'kis kupa, serleg; köpölyöző üveg', horvát-szerb nyelvjárási 'ívópohár'. Ez a horvát-szerb *kupa* 'serleg, kupa' származéka. A bizalmas társalgási nyelvben 'féldecinél kisebb, nem talpas pálinkáspohár' jelentésben használatos [1854].

kuplé [1824] 'egy fajta műdal' Francia jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *couplet* 'versszak, strófa; alkalmi (tréfás vagy gúnyos) dal'; vö. még: német *Couplet* 'dal, gúnydal'. A francia szó a francia *couple* 'valamiből két darab, pár' származéka, mely a latin *copula* 'kötelék' főnévre vezethető vissza.

kupleráj [1896] 'bordélyház; rendetlenség' Német jövevényszó, vö. német *Kupplerei* 'nőknek erkölcsstelen életre való csábítása, közvetítése; kerítés'. Ez a német *Kuppler* 'házasságközvetítő, kerítő' főnév származéka. A *Kuppler* a német *kuppeln* 'házasságkötés céljából összeismertet; kerít' igére, végső soron pedig a latin *copulare* 'összeköt' igére vezethető vissza. A 'bordélyház' jelentés jelentésbővüléssel jött létre a magyarban [1896]. A *kupleráj* a rosszálló értelmű 'rendetlenség, felfordulás' jelentésben is használatos [1930] a bizalmas társalgási nyelvben. A *kupi* 'bordély' [1896], 'rendetlenség' [1964] szórövidüléssel keletkezett a *kupleráj* szóból *-i* kicsinyítő képzővel.

kuplung [1939] 'tengelykapcsoló' Német jövevényszó, vö. német *Kupplung* 'tengelykapcsoló'. Ez a német *kuppeln* 'összeköt, összekapcsol' szó származéka. Műszaki szakszó.

kupola [1802] Nemzetközi szó, vö. német *Kuppel*, francia *coupole*, olasz *cupola*: 'kupola'. Az olaszból terjedt el, ahol a középkori latin *cupula* 'kis bődön, hordócska, kehely; sírbolt' főnévre vezethető vissza, mely a latin *cupa* 'bortartó edény, csöbör, ívóedény, serleg; gabonamérték; sírbolt' származéka. Az elnevezés alapja a kupolának megfordított kehelyhez hasonló alakja lehetett. A magyarba részben az olasz, részben a középkori latin közvetítette.

kuporgat [1804] Származékszó. Egy önállóan nem adatolható szótó *-gat* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó maga is származékszó, *-r* gyakorító igeképzővel alakult egy tisztázatlan eredetű szótóból. Az abszolút tő *kuporodik* igénk szótövével függ össze. Az 'összehúzódik' > 'takarékoskodik' jelentésfejlődésre vö. a *zsugorodik* ige és a *zsugori* melléknév viszonyát.

kuporodik [1655] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó *-odik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szótó maga is származékszó, *-r* gyakorító igeképzővel alakult egy ismeretlen eredetű szótóból, ami *kuporgat* igénnel függ össze. A *kuporog* [1789] *-g* gyakorító igeképzővel alakult.

kurafi [1488] 'szoknyavadász; hitvány, alávaló férfi' Összetett szó. Előtagja a *kurva* főnév *kura* alakváltozata, utótagja a *fiú* főnév *fi* alakváltozata. A *kurva fia* birtokos jelzős szerkezetből jött létre. Hasonló összetételek más nyelvekben is vannak, vö. német *Hurensohn*, horvát-szerb *kurvine sine*: 'kurafi', tulajdonképpen 'kurva fia'. Elavulóban van.

kúrál [1550 e.] 'kúrával gyógyít, gyógykezel' Latin jövevényszó, vö. latin *curare* 'gondoskodik, ápol, gyógyít'. A latin szó eredete tisztázatlan. A szócsaládhoz tartozó *kúra* főnév [1654] a latin *cura* 'gondoskodás; betegápolás, gyógyítás' átvétele.

kurátor [1602] 'alapítvány gondnoka' Latin jövevényszó, vö. latin *curator* 'gondozó, megbízott, felügyelő'. Ez a latin *curare* 'gondoskodik, ápol, gyógyít' ige származéka. A *kuratórium* 'alapítvány gondnoki testülete' [1900] a középkori latin *curatorium* 'ház, a kurátorok székhelye' átvétele, mely a latin *curatorius* 'a kurátort érintő' melléknévre vezethető vissza.

kurázi [1663–1711] 'bátorság' Német jövevényszó, vö. német *Courage*, bécsi német *kuraschi*: 'bátorság, mersz'. A német szó az azonos jelentésű francia *courage* átvétele. A francia szó a latin *cor* 'szív' főnévre vezethető vissza. A magyarba a katonai nyelv szavaként került. A szövégi *i* bajor-osztrák kölcsönzésre utal, vö. *gázi*.

kurbli [1917] 'indítókar' Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Kurbel* 'forgattyú, hajtókar'. Ez a korai újfelnémet *kurbe* 'hajlított fogantyú' főnévre vezethető vissza, mely az ófrancia *corbe* 'görbe ág' átvétele. Végző soron a latin *curvus* 'görbe, hajlított' melléknév a forrása. A szövégi *-li* bajor-osztrák kölcsönzésre utal.

kurd [1637] 'egy fajta iráni nép' Oszmán-török jövevényszó, mely később nemzetközi szóként is nyelvünkbe került, vö. oszmán-török *Kürt*, oszmán-török nyelvjárási *kürd*, *kurd* 'kurd'; vö. még: német *Kurde*, angol *Kurd*, francia *Kurde*, *Kourde*: 'kurd'. Az oszmán-török szó az újperzsa *kurd* 'ugyanaz' átvétele, mely az arab *kurd* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyarba nemzetközi szóként az irodalomból került, és használata feltehetően a német közvetítésével éledt újjá.

kúria [1559] 'udvarház' Latin jövevényszó, vö. latin *curia* 'egy fajta társadalmi szervezet; ennek gyülekezési, tanácskozási helye, épülete', hazai latin *curia* 'tanácsház, udvarház; nemesi telek; királyi tábla'. Ez valószínűleg elhomályosult szókapcsolat a latin **co-viria* 'férfiak egyesülete' alapján. A *kúria* vallási műszóként, a *pápai* vagy *római kúria* szókapcsolatban 'szentszék' jelentésben [1882], történettudományi műszóként pedig 'az ókori Rómában a nemesség külön választott csoportja' jelentésben [1620] használatos.

kurjongat [1568] Hangutánzó eredetű. Hangalakja az éles, rikoltó kiáltozást jeleníti meg. A szótó *kurrog* igénnel szócsaládjával függ össze. A szövégi *-gat* gyakorító igeképző. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A *kurjongat* elsősorban 'többször egymás után kurjant' jelentésben használatos [1704]. A *kurjant* [1706] *-nt* mozzanatos igeképzővel alakult.

kurkász [1730] 'kotorász, turkál' Származékszó, egy önállóan nem adatható toldalékolt szótó *-sz* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A toldalékolt szótó *-k* mozzanatos igeképzővel alakult. Az abszolút tö eredete nem világos. A *kurkász* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

kurkuma [1550 k.] 'egy fajta trópusi növény' Vándorszó, vö. német *Kurkuma*, francia *curcuma*, spanyol *curcuma*, olasz *curcuma*, orosz *куркума* [kurkuma]: 'kurkuma'. A spanyolból terjedt el. Az indiai eredetű növény nevének forrására vö. arab *kurkum*, tudományos latin *curcuma*: 'kurkuma, sáfrány'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

kurrentál [1724] 'keres(tet) valakit' Latin, közelebről hazai latin jövevényszó, vö. hazai latin *currentare* 'körözölevéllel kerestet, nyomoz'. Eredetere vö. hazai latin *currentales* (többes szám) 'körözölevél'. A bizalmas társalgási nyelvben használatos. A szócsaládhoz tartozó *kurrens* 'folyamatban lévő' [1731] szintén hazai latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *currens* 'folyamatban lévő', hazai latin 'körözölevél; kisbetűs írás'; vö. még: német *kurrent* 'folyamatban lévő; tartós'. A latin szó a latin *currere* 'fut; folyik' igére vezethető vissza. A *kurrens* a választélos társalgási nyelv szava. A nyomdászatban használatos *kurzív* 'dőlt nyomtatott betű(vel szedett)' melléknév [1811] nemzetközi szó, elterjedésére vö. német *kursiv*, angol *course*, francia *course*: 'kurzív'. Forrása a középkori latin *scriptura* 'dőlt betűs írás'. A magyarba elsősorban a német közvetítésével került.

kurrog [1585] Hangutánzó eredetű. Hangalakja az éles, rikoltó, rekedtes, krákoló hangokat jeleníti meg. A szótó *kordul* és *kurjongat* igéink szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kurta [1771 tn. (?), 1227] Latin jövevényszó, vö. latin *curtus, curta, curtum* 'megrövidített, rövid, csonka; nem teljes, hiányos'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. iráni *cert* 'kicsi'. A *kurtít* ige [1536] a magyarban *-ít* műveltető igeképzővel alakult. A *kurta* és a *kurtít* a nyelvjárások és a köznyelv határán álló szavak.

kurtizán [1628] 'előkelő társaságban forgolódo félvilági nő' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *courtisan* 'udvaronc, hízelgő', *courtisane* 'félvilági nő'; vö. még: német *Kurtisane* 'előkelő félvilági nő', német régi nyelvi 'fejedelem szeretője', német régi nyelvi *cortisan, curtisan* 'udvaronc'. A francia szó az olasz *cortigiano*, olasz régi nyelvi, nyelvjárási *cortesán* 'udvaronc, hízelgő, civil' és *cortegiana* 'udvari dáma, félvilági nő, prostituált' főnevekre vezethető vissza. Az olasz szó az olasz *corte* 'udvar, királyi, főúri udvartartás' származéka. A *kurtizán* kiveszőben lévő, a választékos társalgási nyelvben használatos szó.

kuruc [1670] Bizonytalan eredetű. Talán belső fejlemény, a hazai latin *cruciatus* 'keresztes' szóval függhet össze. Ez a latin *crux* 'kereszt' főnévre vezethető vissza. A magyar szó bekerült a németbe, illetve az ausztriai németbe és a szlovákba is, vö. német, ausztriai német *Kuruzen* (többes szám), szlovák *kuruc*: 'Thököly és Rákóczi seregében a Habsburgok ellen harcoló <katona>'. Történettudományi műszó.

kuruttyol [1649] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a békák sajátos hangmegnyilvánulásait jeleníti meg. A szótó *kurjongat*, *kurrog* igéink szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. A tréfás 'hangosan fecseg, locsog' jelentés [1784] hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre.

kuruzsol [1599] 'babonás gyógyító eljárást alkalmaz; szakképzettség nélkül gyógyít' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kružiti* 'kering, köröz', szlovák *krúžit'* 'ugyanaz; valamivel körpályát ír le, köröket csinál', orosz *кружить* [kruzity] 'forgat; <madár, lepke> kering, köröz, körben mozog; bolyong'. Ezek előzménye a szláv **krōgь* 'kör' lehetett. Habár a 'varázsol' jelentés a szláv nyelvekből nem mutatható ki, kialakulása mégis nagy valószínűséggel feltehető. A varázslásban ugyanis mindig nagy jelentősége volt a bűvös körnek: például a varázsló kört szokott vonni maga köré. Névszói származéka a *kuruzsló* [1775].

kurva [1405 k.] 'prostituált, kéjné' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *kurva* 'szajha, prostituált', horvát-szerb nyelvjárási 'hitvány alak, semmirekellő; dáma mint kártyalap', szlovák *kurva* 'szajha, prostituált', orosz *кyрва* [kurva] 'ugyanaz'. A szláv szavak valószínűleg a szláv **kurь* 'kakas', illetőleg 'tyúk' jelentésű főnévre vezethetők vissza. A magyarban elsőként 'kuplerájt vezető nő' jelentésben adatolható, mely az eredeti 'szajha, prostituált' jelentésből [1405 k.] hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre. Újabban gyakori 'nagyon' jelentésű határozószóként, vö. *kurva meleg van*. Durva szó.

kurzus [1578] 'tanfolyam; árfolyam; politikai irányzat' Latin jövevényszó, vö. latin *cursus* 'futás; járat, menet; út, folyás'. Ez a latin *currere* 'fut' származéka. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejésmódot őrizte meg, vö. *ámbitus*. Elsőként 'az idő múlása' jelentésben adatolható, ma elsősorban 'tanfolyam' jelentésben használatos [1752], a politikai szaknyelvben 'irányzat' [1919] jelentésű.

kushad [1622] Belső fejlemény. Valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-had* igeképzővel ellátott alakja lehet, a képzőre vö. *korhad*. A szótó ismeretlen eredetű. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

kussol [1704] 'lapítva hallgat' Német jövevényszó, vö. német (*sich*) *kuschen* 'lefekszik <kutya>, meglapul, csendben marad'. A német szó a francia *se coucher* 'lefekszik', francia argó nyelvi 'meglapul, kussol' igére vezethető vissza, mely eredetileg vadászati kifejezés volt, a vadászerekre vonatkozott. A *kuss* állítmányi névszó [1706] a német *kusch* 'feküdj! <kutya>', illetve durvább, emberre vonatkozó jelentésében a német *kusch dich* 'hallgass!, maradj veszteg!' átvétele.

kusza [1757 (?), 1788] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, egy önállóan nem adatolható igei szótó *-a* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja lehet. A szótó ismeretlen eredetű. A szócsalárhoz tartozó *kuszál* [1789] ennek *-l* igeképzővel ellátott alakja lehet. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a *kusza* elvonás a *kuszál* igéből.

kúszik [1392 tn. (?), 1801] Ismeretlen eredetű. Egy ősi igenévszó igei folytatása lehet, melyhez később kapcsolódott a visszaható igében gyakori *-ik* végződés. Az ige hosszú ideig csak nyelvjárásainkban élhetett. Az ősi igenévszóból létrejött *kusz* főnév [1330 tn. (?), 1643] a *fakusz* madárnév összetételei utótagjaként fordul elő.

kút [1055] Ismeretlen eredetű. A magyar szókincs legősibb rétegébe tartozik.

kutat [1784] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó gyakorító szerepű *-tat* mozzanatos-műveltető igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a kereséssel, kutatással együtt járó zajokat jelenítette meg, *kattog*, *kotor*, illetve *kutyul* igéink szócsaládjával függ össze. A *kutat* szócsaládjába tartozik az orvostudományi műszóként használatos *kutasz* 'szonda' főnév is [1839].

kútfő [1193] Összetett szó. Előtagja a *kút*, utótagja pedig a 'kezdet, eredet' jelentésű *fő* főnév, az utótagra vö. *hétfő*. A *kútfő* elsőként 'forrás' jelentésben adatható. Ma elsősorban 'írott mű, melyből tudományos munkához anyagot merítenek' jelentésben használatos a tudomány nyelvében.

kutya [1305 k. tn. (?), 1511] Valószínűleg származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó feltehetően a *kuc-kuc* kutyahívogató szóval, illetve a *koc* 'üt, koppint' igével függ össze. A szóvégi *-a ~ -ó* kicsinyítő képző vagy melléknéviigenév-képző. Ha a szó eredetileg melléknévi igenév volt, akkor főnevesülés ment végbe. Hasonló hangalakú és jelentésű szavakra vö. vogul *kūtuw*, észt *kutsikas* 'kiskutya', olasz *cucciolo* 'kutyakölyök; tejfőlösszajú'. Nem valószínű, hogy ezek eredete azonos *kutya* szavunkéval, de nem is zárható ki. Eredeti jelentése feltehetőleg 'kiskutya' [1585] volt, a napjainkban használatos 'kutya' jelentés erre vezethető vissza [1585]. Elsőként 'hitvány ember' jelentésben adatható, vö. latin *canis* 'kutya; szemtelen, hízelgő, piszkos ember'. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *kutya se törődik vele* kifejezésben a *kutya* 'senki' jelentésben él [1789]. A *kutya* 'nagyon' jelentésű határozószóként is használatos [1851]. Igei származéka a *kutyagol* [1833].

kutyaszorító [1809] Összetett szó. Előtagja a *kutya* főnév, utótagja pedig a főnevesült *szorító* melléknévi igenév. Elsőként 'zsákutca' jelentésben adatható, ma a bizalmas társalgási nyelvben 'szorongatott helyzet' jelentésben használatos [1853]. Hasonló összetétel a *kutyafáját* [1894], mely a durva (*a*) *kutya faszát* szépítő célzatú elcsavarása. Hasonlóan jött létre az *istenfáját* kifejezés is. A *kutyafáját* a 20. századra elvesztette eredeti durva jelentését, és inkább tréfás kifejezéssé vált. Idetartoznak még a *kutyamarás* [1669], *kutyagumi* [1910] összetételek is.

kutyatej [1761] 'egy fajta gyomnövény; pitypang' Összetett szó. Előtagja a *kutya* 'rossz, értéktelen, hamis, hitvány; mérgező' melléknév, utótagja pedig a *tej* főnév. Az utótag a növény szárában lévő tejszerű nedvre, előtagja pedig ennek csípős, élvezhetetlen ízére utal. 'Kutya' jelentésű előtag más nyelvek növényneveiben is szerepel, vö. angol *dog-rose* 'vadrózsa'.

kutyul [1762] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a keverés, kavarás, illetve a vízben járás, pancsolás zaját jelenítette meg. A *kotyog*, *kotyval*, illetve *kutat* igék szócsaládjával függ össze. A szóvégi *-ul* gyakorító igeképző. Elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

kuvasz [1511] Bizonytalan eredetű esetleg jövevényszó egy török nyelvből, vö. kipcsak *qubas* 'egy fajta kutya'. Ez végső soron a török **gov-* 'vadászik' igére vezethető vissza. A magyarba **quβas* alakban került. A magyarázat bizonytalanságát a kevés török adat okozza. A szokatlan török *b >* magyar *v* hangmegfelelésre vö. *teve*. Elsőként 'hitvány ember' jelentésben adatható, eredeti jelentése 'egy fajta nagytestű házörző kutya' [1560 k.] lehetett.

kuvik [1793] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. Hangutánzó eredetű. Hangalakja a madár sajátos hangját jeleníti meg. Hasonló eredetű szóra vö. olasz *civetta* 'kuvik'. 2. Nyugati szláv jövevényszó, vö. cseh nyelvjárási *kuvik*, szlovák *kuvik*, lengyel régi nyelvi *kuwik*, *kuwiek*: 'kuvik'. A szláv szavak hangutánzó eredetűek. Mivel a *kuvik* szó a magyarban is és a szláv nyelvekben is hangutánzó eredetre vezethető vissza, a szláv és a magyar szavak összefüggése nem világos.

kübli [1839] 'veder; börtönben az emberi szükség végzésére való fedeles edény' Német jövevényszó, vö. német *Kübel*, bajor-osztrák *kibl*: 'vödör, kanna, bödön; árnyékszékcsöbör'. A német szó az óprovanszál *cubel* 'kis kád' főnévre vezethető vissza. Az óprovanszál szó a latin *cupa* 'dézsa, hordó' átvétele. A bizalmas társalgási nyelv szava.

küld [1372 u.] Származékszó. Egy önállóan nem adatható szótó *-d* gyakorító igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *mond*. A szótó ismeretlen eredetű. A *küld* eredeti 'felszólít valakit, hogy menjen' jelentéséből jelentésszűküléssel alakult ki

a 'delegál, megbízottak, küldöttnek hivatalosan kijelöl' [1526] jelentés. Származékai a *küldöz* [1518 k.], *küldemény* [1645], *küldetés* [1790], *küldött* [1796], *küldöttség* [1806], *küldönc* [1837–1841].

külföld [1585] Összetett szó. Előtagja a *kívül* helyhatározószó régi nyelvi *kül* alakváltozata, utótagja pedig a *föld* 'ország' főnév. Eredeti jelentése 'valamin kívül eső terület, ország' volt. Hasonló szemléletre vö. *külváros* [1781] szavunkat.

küllem [1846] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, az önállóan nem adatható *kül* szó *-em* névszóképzős alakja, a végződésre vö. *jellem*. Az alapszó elvonás *külföld*, *külön*, *külső* szavainkból. A szó belseji *ll* magánhangzóközi helyzetben nyúlt meg.

küllő [1211 tn. (?), 1395 k.] 'a kerékagyat a talppal sugarasan összekötő támasztórúd'. Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *kegyey*, tatár *kigi*, kazah *kegey*: 'küllő'. A magyarba a török szó *-lük*, *-lik* képzős származéka (**küyelük*) kerülhetett. A szóvégi *ő* fejlődésére vö. *bölcső*.

külön [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *kívül* határozószó *kül* alakváltozatából keletkezett a hol? kérdésre válaszoló *-n* helyhatározóval. Eredeti jelentése 'elkülönítve, más helyen' lehetett [1474]. Elsőként 'külön-külön, egyenként' jelentésben adatható. Melléknévként a 15. században bukkan fel 'különböző, eltérő' jelentésben [1456 k.].

különb [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A 'különböző, eltérő' jelentésű *külön* melléknévből keletkezett *-b* fokjellel. Eredeti jelentése 'eltérő, különböző' volt [1372 u. (?), 1416 u.], ebből alakult ki a 'többinél, másnál jobb' jelentés [1372 u.]. A *különözés* származék 'változat; változatosság' [1416 u.], másodlagos 'különbség' [1784] jelentése nyelvújítás kori fejlemény. További származékai a *különbözik* [1416 u.], *különbség* [1531], *különbözés* [1585].

különben [1474] Megszilárdult ragos alakulat. A *különb* melléknévből keletkezett *-n* módhatározóval. Elsőként 'másképpen' jelentésben adatható, ami az alapszó jelentéséből alakult ki. Ebből jöttek létre a napjainkban használatos 'ellenkező esetben' [1518 k.], 'egyébként is' [1577 k.] jelentések.

különc [1792 (?), 1798] Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Származékszó, a *külön* 'különböző, eltérő' melléknév *-c* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *bohóc*. Keletkezését befolyásolhatta a német *Sonderling* 'különc' főnév is.

külső [1216–1240 tn. (?), 1372 u.] Származékszó. A *kívül* helyhatározószó *kül* alakváltozatának *-ső* melléknévképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *felső*. A főnévi 'megjelenés' [1808] és 'külső felszín, oldal' [1819] jelentések a *külső forma*, illetve a *külső felszín* szó szerkezetekből alakultak ki jelentéstapadással.

külvilág [1794] Német mintára keletkezett összetétel (*kül* + *világ*), vö. német *Außenwelt* 'külvilág' (*Außen* 'külső' + *Welt* 'világ'). Az előtag 'kint' vagy 'valaminek a felületén' jelentésben szerepel. Hasonló összetételek *külalak* [1830 k.], *külpolitika* [1832], *külkereskedelem* [1844], *kültag* [1887] szavaink. Nyelvújítás kori szavak.

kürt [950 k., tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű. Talán a *tülök* eredeti régi nyelvi *türk*, *türök* alakváltozatával azonos eredetre vezethető vissza. Elsőként törzsnévként adatható. A régi magyar *Kürt* törzs ugyanis a szarvról és az ebből készített fúvós hangszerről kaphatta a nevét. A *kürt* és a *tülök* szavak később szóhasadással elkülönültek egymástól. Igei származéka a *kürtöl* [1508].

kürtő [1395 k.] Származékszó. A *kürt* főnév *-ő* kicsinyítő képzős alakja. Elsőként 'vejsze' jelentésben adatható, ma az építészetben 'füstelvezető csatorna, nyílás' [1533] jelentésben használatos.

kürtőskalács [1787] Összetett szó. Előtagja a *kürtő* 'kémény' főnév *-s* képzős alakja, utótagja pedig a *kalács* főnév. Az elnevezés alapja egyrészt a sütemény formája, másrészt pedig elkészítési módja volt. A kürtőskalácsot ugyanis kéménnyel ellátott nyílt tüzhelyen sütötték.

küszöb [1395 k.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi jövevényszó a permi alapnyelvből, vö. zürjén *kosp* 'köz', votják *kusip* 'ugyanaz', *gskusip* 'küszöb'. Ezek őspერი eredetűek, vö. zürjén *kos* 'köz, távolság', mely a finn-permi **keske* 'ugyanaz, közép' főnévre vezethető vissza. Az őspერი *s* ~ magyar *sz* hangmegfelelés kölcsönzésre, nem pedig ősi egyezésre utal. A magyarázatot bizonytalanná teszi, hogy a szó csak a votjákban van meg 'küszöb' jelentésben.

küzd [1395 k. (?), 1416 u.] Valószínűleg ősi, ugor, talán finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *kās-* 'versenyez', *kas* 'játék, verseny', osztják *kēs-* 'versenyez', finn *kisa* 'párizs, játék, láрма'. Ezek előzménye az ugor, esetleg finnugor **kšš* 'verseny, játék; versenyez, játszik' lehetett. A szóvégi *-d* gyakorító igeképző. A *küzd* eredeti hangalakja *küszödik* volt, melyben a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével az *sz* zöngésült, majd később lekopott az *-ik* végződés is. Eredeti jelentése 'versenyez', illetve 'bajvívásban részt vesz', ebből alakult ki az elsőként adatolható 'harcol' jelentés. A szócsaládhoz tartozik *küszködik* igénk is [1577 k.], mely *-ködik* visszaható igeképzővel alakult az ősi szótóból. Eredeti jelentése ennek is 'versenyez; bajt vív' volt, ma 'bajlódik, vesződik' [1735], illetve 'belső harcot vív önmagával' [1750–1771] jelentésben használatos. Származékai a *küzdés* [1395 k. (?), 1416 u.], *küzdelem* [1830].

kvadrát [1743] 'négyzet; négyzetméter' Német jövevényszó, vö. német *das Quadrat* 'négyzet', *der Quadrat* 'ürkitöltő négyzet a nyomdai szedésben'. A német szó a latin *quadratum* 'négyzet' főnévre vezethető vissza. Elsőként nyelvünkben is 'négyzet' jelentésben adatolható, ma már csak a nyomdászatban használatos 'a szedési hézagok kitöltésére való kis fémkocka' jelentésben [1897].

kvarc [1783] 'egy fajta vegyület' Német jövevényszó, vö. német *Quarz* 'egy fajta ásvány, szilíciumdioxid'. Ez a középnyémet *querch* 'törpe' főnévre vezethető vissza. A németben hasonló névátvitellel van dolgunk, mint a magyar *kobalt* szó esetében. Ásványtani műszó.

kvargli [1897] 'egy fajta sajt, pogácsasajt' Német, közelebből ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Quargel* 'kis, kerek sajt'. Ez a német *Quark* 'sajt' kicsinyítő képzős változata. A szóvégi *li* gyakori német jövevényszavainkban, vö. *cetli*.

kvártély [1583 u. (?), 1607] 'szállás, lakás' Vándorszó, vö. német *Quartier* 'lakás, szállás', francia *quartier* 'negyed; városnegyed; szállás', olasz *quartiere* 'szállás', horvát-szerb *kvartir* 'lakás, szállás', cseh nyelvjárási *kvartýr* 'szállás, lakás'. A franciából terjedt el, ahol a középkori latin *quarterium* 'negyedrés; városrész' átvétele, végső soron a latin *quartus* 'negyed' szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítésével került. A szóvégi *-ély* végződésre vö. *erkély*. Elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

kvaterkázik [1855] 'társalogva borozik' Származékszó. A nyelvjárási *kvaterka* 'kis folyadékmennyiség; negyedliter' főnév [1851] *-z* igeképzővel ellátott alakja. A *kvaterka* nyugati szláv, közelebből talán lengyel jövevényszó, vö. lengyel *kwaterka*, cseh régi nyelvi, nyelvjárási *kvaretko*, szlovák nyelvjárási, régi nyelvi *kvaterka*: 'negyedliter'. A szláv szó a latin *quartarius* 'a mértéknek negyed része' főnévre vezethető vissza. A magyarba valószínűleg a lengyel emigránsok nyelvéből került. Kiveszőben van.

kvitt [1828] 'nem tartozik a másiknak' Német jövevényszó, vö. német *quitt* 'kötetlen; kiegyensúlyozott; kész'. A német szó a francia *quitte* 'nem adós, tartozását megfizette' átvétele, ami a latin *quietus* 'nyugodt' szóra vezethető vissza. A *kvitt* ma a bizalmas társalgási nyelvben a *kvittek vagyunk* 'nem tartozunk egymásnak', *ezzel kvitt a dolog* 'az ügy el van intézve' kifejezésekben használatos.

kvóta [1684] 'hányad, arány; keret' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *quota (pars)* 'hányad(rész)', hazai latin *quotta* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *quotus, quota, quotum* 'hányadik' szóra vezethető vissza, mely a latin *quot* 'hány, mennyi' származéka. Történettudományi műszóként 'az Osztrák-Magyar Monarchia közös ügyeinek terheiből Magyarországra háruló rész' jelentésben használatos. A kiveszőben lévő szó az újságírás nyelvében elsősorban 'keret' jelentésében éledt újjá.

L

-l¹ [1198] Igeképző. Ősi eredetű toldalék, egy uráli *-l képzőre vezethető vissza, így azonos a névszóképző -l-lel. Igéből, névszóból, ritkán határozószóból is képezhet új igét, pl. *hatol, helyesel, hátrál*. Gyakran szerepel hangutánzó-hangfestő tövek mellett, pl. *csivitel, horkol, püföl*, valamint idegen eredetű szavak honosító képzőjeként, *dinsztel, landol*. Igei alapszó mellett gyakorító, műveltető és mozzanatos funkcióban is használatos volt. Gyakorító képzőként a pusztaság -l már csak elhomályosult származékokban mutatható ki, pl. *gyűlöl, tékozol, ül*. Idesorolhatók a későbbiekben ikessé vált *romlik-, rejlik*-féle igék is. Megnyúlt tövéghangzóval -áll/-él formában ma már külön toldalékként tartjuk számon. A pusztaság -l műveltető jellege néhány igében ma is érezhető, pl. *aszal, forral, növel*. Mozzanatos szerepében megkettőződött, az így létrejött -ll formáns is önálló képzővé vált. Az -l igeképző denominális származékainak alapszava lehet a cselekvés eszköze, pl. *szítál, dobol*, tárgya, pl. *ebédel, harmadol*, valamint számos más jelentéstartalmat is hordozhat, pl. *talpal, csodál, értékel, irigyel*. Melléknévi alapszó mellett -ll és -l(l)-ik változata alakult ki, amelyek külön tárgyalandók. Deverbális képzőként már teljesen elavult. Igésítő képzőként és denominális igeképzőként ma is eleven, képezzük vele új származékokat, pl. *menedzsel, faxol*.

-l² [12. század vége] Ablatívuszrag, az ősi háromirányúságban a honnan? kérdésre felelő helyhatározórag. Ősi eredetű toldalék, előzménye a finnugor *-ls/-lš helynévképző lehetett, amely az ugor korban vált határozóraggá. Az ómagyar korban nemcsak irányt jelölt, hanem elvontabb határozót is kifejezhetett. A Halotti Beszédben a *hármul* 'háromszor' szóalakban található meg. Mai névszói ragrendszerünkben önállóan már nem mutatható ki, de e rag él tovább többek között a *-böll-ből, -náll-nél, -röll-ről, -töll-től* határozóragokban, valamint az *alól, mellől* típusú névutókban és jó néhány határozószóban, pl. *kívül, belül, hátul*.

-l³ [13. század közepe] Az egyes szám 2. személyű általános (alanyi) ragozású igei személyrag. Ősi eredetű toldalék. Funkcióváltással, a gyakorító funkciójú -l igeképzőből vált személyraggá az ősmagyar korban. Eredetileg csak az ikés ragozási sorban szerepelt, majd az általános (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozás szétválásakor az általános ragozású igék szinte valamennyi ragozási sorában az egyes szám 2. személy kizárólagos ragja lett (pl. *tudtál, néztél, tudál, nézél, tudjál, nézzél, tudnál, néznél*). A kijelentő mód jelen időben azonban az iktelen igék mellett eredetileg az -sz igei személyrag volt a szabályos még a *z, sz, s* végűek mellett is. Így a mai *nézel, teszel* helyett még Petőfi is kizárólag *nézesz-t, teszsz-t* vagy *téssz-t* írt. Az ikés és iktelen ragok keveredésekor a jobb hangzás miatt az -l személyrag a *z, s, sz* végű igék mellől kiszorította az -sz személyragot. Ezzel párhuzamosan az ikés igék mellett is megjelent az -sz mint az egyes szám 2. személyű igei személyrag, pl. *laksz, törődsz*.

-l ~ -ly [1055] Névszóképző. Ősi eredetű toldalék, egy uráli *-l képzőre vezethető vissza, így azonos az igeképző -l-lel. Igei és névszói alapszó mellett egyaránt kielemezhető, de már régóta elavult toldalék. A pusztaság -l~-ly névszóképző mai nyelvünkben alig fordul elő, csak a palatális -ly változat őrződött meg egy-két szavunkban, pl. *fogoly, zugoly*. Különböző tövéghangzóval vagy egyéb képzőelemmel bővült változatait (-all-el ~áll-él, -ály/-ély) külön képzőkként tartjuk számon.

la [1552] 'nézz oda!, ni!' Szó rövidüléssel keletkezett a kijelentő módú *látod* vagy a felszólító módú *ládd* (*lásd ~ lássad*) igealakból. A szóvégi *á* rövidülése nem ritka jelenség; hasonló figyelhető meg a *fa* szó esetében is, amely a honfoglalás korában még *fá* alakban élt. A *la* főként nyelvjárássokban használatos, de a köznyelv is ismeri.

láb [1231 tn., 1267] Ősi, uráli kori szó, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak. 1. Vö. vogul *luw*, zürjén, votják *li*, cseremis *lu*, finn *luu*, jurák *lī*, kamassz *le*: 'csont', de a vogulban, a finnben, a votjákban, a zürjénben és a kamasszban 'láb' jelentése is van. Az uráli korban **luβe* 'csont' alakban élhetett. A szóvégi -b eredetileg képző értékű nyomósító elem lehetett, melynek uráli **-mp* előzményéből származik a magyar -b > -bb (vö. *jobb* ~ régi nyelvi *jób*) és az attól függetlenül kifejlődött osztják, finn és lapp középfokjel. 2. Vö. jurák *l'embe* 'az evező, lábfej, kézfej', szelkup *laamb* 'talp'. Ezek uráli előzménye az első szótagban mély magánhangzót tartalmazott: (**lsm̩p̩*), és 'a kéz, a láb felülete, szélessége' lehetett a

jelentése. Ez a magyarázat azonban jóval bizonytalanabb az előbbinél, mert megfelelések csak a távoli szamojéd nyelvrokonoknak is csupán két nyelvéből mutathatók ki, és a jelentéstani összefüggés sem kifogástalan. – Eredetileg igenévszó lehetett, melynek igei tagja a kihalt *lább* 'lával' [1261] szavunk. A szó 'versláb' jelentése 1600 körül jelenik meg, kialakulásában az alaki hasonlóság mellett a latin *pes* 'láb, lábfej, versláb' hatásával kell számolnunk. Származékai a *látatlan* [1267 tn., 1541], *lábás* [1376 tn., 1462], *lával* [1585].

láb [1527] 'úszik, folyik' Származékszó, a régi nyelvi *lább* 'lával' [1261] ige *-d* igeképzős származéka. A *lább* ige eredete vitatott. 1. Hangfestő eredetű. A *lobog* ige szócsaládjával összefüggő szótó hangalakja eredetileg a lebegő mozgást jelenítette meg. 2. Egy ősi igenévszó igei folytatása, melynek főnévi párja *láb* szavunk. A *láb* leginkább a *könnybe láb* kifejezésben használatos.

lábadozik [1585] Származékszó, a 'nem fekszik, fenn van' jelentésű *láb* szónak, esetleg az ige *lább* hangalakú alapszavának *-dozik* gyakorító igeképzővel ellátott származéka.

labanc [1672] Szóhasadással keletkezett a *lobonc* szóból. A Habsburg császári katonák hosszú fürtös parókája szolgáltatotta az alapot az eredetileg gúnyos elnevezésre. Hasonló elgondolásból származott a *hajás szomszéd* 'német' elnevezés [1666].

látatlankodik [1834] Származékszó, melynek alapszava a *láb* főnév. E főnév *-atlan* fosztóképzős melléknévi származékának *-kodik* visszaható igeképzős származéka. A *látatlan* szó a régi nyelvben 'ügyetlen' jelentésben is élt [1765]. A szó jelentésfejlődését olyan szó szerkezetek befolyásolhatták, mint a *láb alatt akadékoskodik*.

lábbeli [1519] Összetett szó. Előtagja a *láb* főnév, utótagja pedig a *-béli* származékszó. A *beli* a *bél* főnév *-i* melléknévképzővel ellátott alakja. A *beli* nem belviszonyt jelöl, hanem egy ősi metonimikus szemléletmódot őrzött meg. Az érintkezésen alapuló névátvitelre vö. a *fejébe nyomja a kalapot* szerkezetet. A mai 'öltözéknek a lábat védő része' főnévi használat jelentéstapadással alakult ki a régebbi 'lábszárat fedő; lábra való' melléknévi jelentésből [1527].

labda [1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *lopta* 'játéklabda, golyó', szlovák *lopta* 'játéklabda', orosz *лапта* [lapt] 'ütőjáték egy fajtája, ütőjátékos'. A szláv nyelvekben eredeti szó, és etimológiailag azonos *lapát* szavunk szláv előzményeivel. A magyarba a szó 'játéklabda', esetleg 'labdajáték' jelentésében került. A szó belseji *d* keletkezése nem világos. A bizalmas *laszti* [1917] a *labda* játszi hangulatú elferdítése.

labirintus [1578 e.] 'útvesztő' Latin jövevényszó, vö. latin *labyrinthos*, *labyrinthus* 'megtévesztő járatokkal ellátott építmény, tévút'. A latin szó a görög *labirintosz* 'ugyanaz, bonyolultság' átvétele, amely tulajdonnévi eredetű: Minosz krétai görög király hajdani knósszoszi palotájára utal. A szóvégi *-us* (*usz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *adjunktus*. A szót tudatosan próbálták magyarítani, így keletkezett a régi *baralintos* 'labirintus' főnév [1585], de ez ma már nem használatos.

laboda [1347 tn., 1395 k.] 'egy fajta gyomnövény vagy ezzel rokon kerti növény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *loboda*, szlovák *loboda*, orosz *лебеда* [lebeda] 'laboda'. Ezek a szláv szavak a szláv **olb-* 'fehér' tőből származnak. Az elnevezés alapjául talán a fehér levélmintázat szolgált. A növénytani szaknyelv szava.

laboratórium [1707] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *laboratorium* 'műhely', tudományos, hazai latin *laboratorium* '(kémiai) laboratórium'. Ez a szó a latin *laborare* 'dolgozik, fáradozik, tevékenykedik, szenved' szóból származik. A német *Laboratorium* 'laboratórium' is a tudományos latin átvétele. A latin ige tudományos és hazai latin *laborans* 'gyógyszertári vagy laboratóriumi segéderő' származékának átvétele *laboráns* szavunk [1848]. A szócsalád legifjabb tagja a bizalmas stílusértékű *labor* [1957], mely a német *Laboratorium* rövidüléséből alakult *Labor* 'labor' szó átvétele.

lábos [1585] Származékszó. A *láb* *-s* melléknévképzős alakja. Jelentéstapadással főnevesült különféle jelzős szerkezetekből, mint például *lábás serpenyő* [1548], *lábás fazék* [1560 k.]. A *lábás láb* szintagma [1750] arra utal, hogy a szót a 18. század közepén már láb nélküli edények megjelölésére is használták. Az *-s* előtti *o* hangra vö. *város*.

lacikonyha [1688] 'sátor vagy bódé, melyben sült húst vagy halat árulnak' Összetett szó, melynek előtagja a *László* tulajdonnév becéző alakja, utótagja a *konyha* főnév. Nyelvünkben nem ritkák az olyan becenevek, amelyek összetett szavak tagjaivá váltak, vö. *laci-* előtaggal: *lacipecsenye* [1899], a régi nyelvi *lacibetyár* 'csirkefogó' [19. század vége], más becenevi előtaggal: a nyelvjárási *jancsibankó* 'alacsony értékű vagy értéktelen papírpénz' [1895 e.].

láda [1086 tn. (?), 1494] Német jövevényszó, vö. német *Lade* 'doboz, tartó, koporsó, fiók', mely a német *laden* 'megrak' ige származéka. A magyar szóvégi *a* hanghelyettesítéssel került az *e* helyére, vö. *cérna*, *lárma*. Kicsinyítő képzős származékai a *ládika* [1786], *ládikó* [1855].

ládafia [1553] 'kis rekesz a ládában' Összetett szó, melynek előtagja a *láda* szó, utótagja pedig a 'fiók, rekesz, fülke' jelentésű *fi* (*fiú*) szó, amelyből a *fiók* is alakult. A szóvégi *-a* birtokos személyjel. Hasonló szerkezetű összetétel a nyelvjárási *asztalfia* 'asztalfiók' [1564] és a régi nyelvi *ablakfia* 'az ablakkeret üvegtáblája' [1673]. Szavunk ma elsősorban az *üres a ládafia* 'nincs pénz' kifejezésben használatos.

ladik [1475] Bolgár jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *ладушка* [lagyjka] 'kis, lapos csónak', vö. még: óegyházi szláv *aldi*, *ladi* 'ugyanaz, hajó', szlovák *lod* 'hajó', orosz *лодка* [lodka] 'csónak'. A bolgárban a *ладия* [lagyija] 'csónak' kicsinyítő képzős származéka. A szó eredetileg *ladika* formában élt, de a szó végén álló *-a* hangot birtokos személyjelnek tekinthették, ezért elhagyták, vö. *beszéd*, *kolbász*.

-lag/-leg [1372 u.] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Főleg mód- és állapotkifejező határozószavakban fordul elő már első ómagyar kori jelentkezésétől kezdve, pl. *keseűleg* 'keserűen', *végesleg* 'befejezésképpen'. Az *-l* ablátívuszragnak és egy *-g* nyomatékosító elemnek a kapcsolatából alakult ki. Elsősorban *-i* képzős melléknevekhez és folyamatos melléknévi igenevekhez kapcsolva mai nyelvünkben is eleven és gyakori toldalék, pl. *atyailag*, *házilag*, *kérdőleg*. A nyelvújítók szívesen alkottak vele új szavakat főnevekből és egyéb szófajokból is, pl. *szinleg*, *aránylag*, *esetleg*, *által*. Alkalmazták deverbális névszóképzőként is, pl. *ütleg*, *mérleg*. Ez utóbbi funkcióiban nem vált termékenyé.

láger [1759] Német jövevényszó, vö. német *Lager*, bajor-osztrák *logar*: 'terület lakóépületekkel; raktár; csapág'. A német szó a *liegen* 'fekszik' ige származéka. Nyelvünkben elsődleges jelentése 'katonai tábor' volt, később lett 'gabonátároló, tároló helyiség' jelentésében használatos [1880]. A mai köznyelvi 'hadifogoly-, koncentrációs tábor' jelentés a második világháború óta ismert [1944].

lagúna [1793] 'zárt tengeröböl' Nemzetközi szó, vö. német *Lagune*, angol *lagoon*, francia *lagune*, olasz *laguna*: 'lagúna'. A latin *lacus* 'tó, mélyedés' főnévnek *lacuna* 'mélyedés, bevágás, tavacska' származéka került a velencei olaszba, mely aztán elterjesztette a különböző európai nyelvekbe. Velencét az irodalmi nyelvben a lagúnák városának nevezik. A magyarba elsősorban az olaszból, esetleg részben német közvetítéssel is került.

lagzi [1753] Származékszó, az abszolút tő a *lakik* 'eszik, jóllakik' ige, relatív töve a *-z* gyakorító képzős *lakoz* szóalak, az *-i* kicsinyítő képző. Játékos szóalkotás eredménye. Eleinte '(mulatozással egybekötött) lakoma' jelentéssel bírt, mai 'esküvői lakoma' jelentése [1787] amiatt alakult ki, hogy a házasságkötéssel általában mulatozás jár együtt, vö. *lakodalom*.

lágý [1370–1380 k. tn., 1380 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *лаи́ца-η* 'meleg', osztyák *лаи́т'э* 'ugyanaz, langyos', lapp *loaž'žá* 'laza, bő'. Ezeknek a forrása a 'puha' jelentésű finnugor **lońca* lehetett. A szó belseji **ńc* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *magyar*. Az ősi 'puha' jelentésből a 'langyos' talán már az ugor korban kialakult. Ezután fejlődtek ki a más érzeteket, lelkiállapotokat jelölő jelentések, például 'lágý <víz, hang>' [1456 k.]. Ez a jelentésváltozás zajlott le például a *kemény* melléknév esetében is. A *lágý* régi igei származékai: *lágýit* [1416 u.], *lágýul* [1470]. Főnévként szavunk a *feje lágýa* 'a koponya része' szókapcsolatban él, mely elsősorban a bizalmas stílusértékű *benőt a feje lágýa* és *nem esett a feje lágýára* szólásokban használatos.

lágýék [1791] Származékszó, a *lágý* 'test lágý részei, feje lágýa' főnév [1405 k.] és az *-ék* főnévképző összekapcsolásával keletkezett, a képzésre vö. *ágyék*, *fazék*. Az alapszó főnévi jelentése a 'puha' jelentésű *lágý* melléknévből fejlődött ki. Ugyanez a jelenség zajlott le a németben is, vö. német *weich* 'lágý': német *Weiche* 'lágýék, hasi oldalrész'. A magyarban a *lágýék* korábban feltehetőleg nyelvjárási szó volt, mely mai jelentésében a nyelvújítás korában került be a köznyelvbe.

lagymatag [1405 k.] Származékszó, a *lágý* melléknévi alapszó *lagymad* 'langyosodik' származékának *-g* névszóképzővel ellátott alakja. Az önállóan nem élő *lagymad* tő *-m* névszó- és *-d* igeképzőt tartalmaz, a képzőkre vö. *orom*, *hamvad*. A *lagymatag* szóalak az *-atag* névszóképzős származékok (vö. *balgatag*, *hervatag*) hatására jött létre. Az eredeti 'langyos' jelentésből kialakult mai köznyelvi 'lanyha, közömbös' jelentéssel [1804 (?), 1811] párhuzamba állítható a *langyos* jelentésének alakulása.

laikus [1562] 'nem szakképzett, hozzá nem értő' Latin jövevényszó, vö. latin *laicus* 'a néphez tartozó, közönséges', egyházi latin 'nem egyházi, tanulatlan személy'. A latinba a görögből került, majd az egyházi latin révén terjedt el, melyben melléknévként is élt 'tanulatlan, világi' jelentésben. Nyelvünkben is a 'nem egyházi' jelentésből fejlődött a szó

'tanulatlan' jelentése, mely azzal hozható összefüggésbe, hogy a képzettséget, a tanultságot sokáig kizárólag a papsággal azonosították. A szó a mai köznyelvben 'nem szakképzett', a jogi szaknyelvben 'nem hivatásos', a katolikusok vallási szóhasználatában 'világi, nem papi' jelentésben él.

lajbi [1736] 'mellény' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *leibel*, bécsi német *leibl* 'mellény, fűzőfajta', mely a német *Leib* 'test, holttest', német nyelvjárási 'mellény' jelentésű szóból származik. A legkorábbi változatai nyelvünkben a *lajbl* és a *lajbli*. A szóvégi *i* a mássalhangzó-torlódás feloldásaként jött létre, vö. *celli*. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

lajhár [1604] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, de alakulásmódja bizonytalan. Talán az ismeretlen eredetű, 'puha, elpuhult, gyenge' jelentésű nyelvjárási *lajha* szóból [1645] alakult ki. Az *-ár* végződés az *-ár* képzőelemet tartalmazó melléknevek (*szikár, kopár*) mintájára kerülhetett a szó végére. 2. Német jövevényszó, vö. középfelnémet *leichsre* 'zenész; hazudozó', bajor-osztrák *laicher* 'kötekedő, csaló, hazudozó ember', mely a középfelnémet *leich* 'eljátszott dallam' származéka. E magyarázatnak az a fő nehézsége, hogy a németben csak a főnévi jelentése ismeretes a szónak, a magyarban pedig a mai köznyelvi 'lomha, tunya ember' főnévi jelentés [1780] az elsődleges 'tunya, rest' melléknévi jelentésből [1604] alakult. A főnévi jelentésből fejlődött aztán az emlősállat elnevezése [1798]; a jelentésváltozás az emlős lustaságából, lassú mozgásából vezethető le. Az állat tunyaságára utal a német *Faultier* 'lajhár' tulajdonképpen 'lusta állat', a francia *pareneux* 'ugyanaz' elnevezés és a 'nagyon lomha' jelentésű szóláshasonlatunk: *lusta, mint a lajhár*.

lajstrom [1516] 'lista, címjegyzék' Latin jövevényszó, vö. latin *regestum, regestrum* 'regiszter, katalógus, jegyzetfüzet', mely a *regerere* 'visszahord, behoz, feljegyez' ige származéka. Nyelvünk korai *legistrom* változatában [1532] a szó eleji *l* elhasonulás útján jött létre; hasonló *r > l* változásra vö. nyelvjárási *ler* 'a tűzhely sütője' [1878] < német (bajor-osztrák) *rçrl* 'ugyanaz'. Az első szótagban hangrendi kiegyenlítődéssel *a* hang került az *e* helyére. A mai alak a *lagyistrom > lajstrom* fokozatokon át alakult ki.

lajt [1379 (?), 1533] 'hosszúkás hordó, melyben víz, élő hal, bor szállítható' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *lait* 'élő hal szállítására szolgáló hordó', mely a német *leiten* 'vezet, átereszt' ige származéka. Nyelvünkben elsősorban a *lajtos kocsi* jelzős szerkezetben él.

lak [1086] 'lakóhely' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *lakka* 'födém, eresz, védőtető', észt *lakk* 'tető; padlás'. Az alapnyelvi **lakka* szóalak 'födém, tető' jelentésben élhetett. A magyarázatot az teszi némileg bizonytalanná, hogy a finn és az észt nyelv viszonylag távoli rokonságban áll a magyarral. A finnugor **kk* > magyar *k* hangváltozásra vö. *lyuk*. Már az ősmagyarban igei és főnévi jelentést egyszerre hordozó igenévszó lehetett, melynek igei folytatása a *lakik¹* 'él, huzamosan tartózkodik valahol'.

-lak/-lek [1372 u.] Egyes szám 1. személyű határozott (tárgyas) ragozású igei személyrag a 2. személyű tárgy jelölésére. Kialakulásának folyamata bizonytalan, feltehetően csak az ősmagyar kor utolsó szakaszában vált olyan raggá, amely a *téged* vagy *titeket* tárgyat fejezi ki. Elemei valószínűleg az *-l* gyakorító képző és az egyes szám 1. személyű *-k* igerag. Minden tárgyas igehez hozzákapcsolható, pl. *látlak, kérlek*.

lakáj [1560] 'libériás urasági inas, belső szolga' Német jövevényszó, vö. német *Lakai* 'hercegi vagy királyi szolga, talpnyaló', mely a francia *laquais* 'szolga' átvétele.

lakat [1405 k.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *lochcto, lochéto* 'lakat'. Az olaszban francia eredetű, vö. ófrancia *loquet* 'ugyanaz', ami az ófrancia *loc* 'kilincses ajtózár' származéka. A bizalmas társalgási nyelvben *lakat van a száján, lakatot tesz a szájára* 'titkot tart' kifejezésekben is él. A *lakatos* [1469 tn., 1548–1578] valószínűleg a *lakat* főnévből jött létre *-s* foglalkozásnév-képzővel, de az is lehetséges, hogy horvát-szerb mintára alkotott tükörszó, vö. horvát-szerb *lakotar* 'lakatos'.

lakik¹ [1198 tn., a 13. század eleje] 'él, huzamosan tartózkodik valahol' Belső fejlemény, a *lak* 'lakóhely' névszó igei párja. A *lak* főnév az ősmagyar korban igenévszó lett, és ennek igei folytatása az ikes ragozásúvá vált *lakik* ige. A *lakik* régi származékai közé tartozik a *lakos* [1198], *lakás* [1372 u.], *lakó* [1433 tn.]. A *lakosság* főnév [1807] és a *lakályos* melléknév [1847] nyelvújítás kori fejlemények.

lakik² [1481 tn., 1510] 'teleeszi magát' Bizonytalan eredetű, esetleg jelentésselkülönüléssel keletkezett az 'él, huzamosan tartózkodik valahol' jelentésű *lakik* igéből. Ez a jelentésváltozás azzal lehet összefüggésben, hogy a lakmározás, evés-ivás a korai időkben a letelepedéshez, illetőleg a hosszabb ott-tartózkodáshoz volt kötve. A szó eredeti jelentése 'lakmározik,

jóllakik' volt, ebből fejlődött a választékos 'lakomával megünnepel' [1788] jelentés, vö. *lakodalmát lakja*. A szó eredeti értelmében ma már csak a *jóllakik* kifejezésben használatos, illetve *be-* igekötővel, vö. *belakik* 'teleeszi magát'.

lakk [1783] Német jövevényszó, vö. német *Lack* 'lakk', mely az olasz *lacca* 'ugyanaz' átvétele. Végső forrása az óind *lākṣā* 'jel, folt, szúrásukkal a fából gyantás nedv kibocsátását kiváltó pajzstetvek serege', mely az arab *lakk* 'lakk' közvetítésével terjedt el Európában. A *lakkoz* ige [1824] a *lakk* főnév *-z* igeképzővel ellátott származéka. A magyarban korábban a *lakíroz* szó élt [1731], mely a német *lackieren* 'lakkoz' átvétele. A német szó olasz eredetű, vö. *laccare* 'ugyanaz'.

lakli [1885] 'hirtelen nőtt, hórihorgas' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *läckel*, *lagl* 'faragatlan ifjú; nagy kutya', *lackl* 'mamlasz alak'. A német szó eredete ismeretlen. Az *i* a mássalhangzó-torlódás feloldása végett került a szó végére, vö. *cetli*, *hecsedli*. A *lakli* kissé rosszalló értelmű szó a bizalmas nyelvhasználatban.

lakmározik [1598] Belső fejlemény, valószínűleg a 'teleeszi magát' jelentésű *lakik*² igéből származik. A szó belseji *m* elem talán mozzanatosságot fejez ki; végződése az *-ároz* gyakorító igeképző. Az igéből nyelvújítás kori elvonás eredményeként keletkezett a *lakoma* főnév [1815].

lakmusz [1788] 'zuzmókból készült színezőanyag, amely savas közegben piros, lúgosban kék' Német jövevényszó, vö. német *Lackmus* 'lakmusz'. Ennek forrása a holland *lakmoes* 'ugyanaz', mely a *lak* 'lecsepeget' és a *moes* 'pép' összetétele, és arra utal, hogy a lakmusz előállításakor az örölt zuzmókból álló pépnek lecsepegették a levét.

lakodalom [1506] Származékszó, a 'teleeszi magát' jelentésű *lakik* igéből alakult a *-dalom* névszóképzővel, a képzőre vö. *birodalom*. Eredetileg 'mulatozással egybekötött lakomát' jelentett, ebből alakult ki az 'esküvői lakoma, esküvő' jelentés [1579], hiszen ez az esemény mulatozással, evéssel-ivással jár együtt. Névszói származéka a *lakodalmas* [1584].

lakol [1526] Származékszó, egy ősmagyar kori igenévszóból keletkezett: vagy a már kihalt régi nyelvi, 'bűn' jelentésű *lak* főnévből [1490 k.], vagy a 'bűnhődik, lakol' jelentésű ugyancsak kihalt *lakik* ige eredetibb, iktelen változatából alakult *-l* igeképzővel. Ma a választékos *mevlakol* 'megbűnhődik' igekötős alakban ismeretes.

lakonikus [1821] 'velős, tömör' Latin jövevényszó, vö. latin *laconicus* 'ugyanaz'. Az eredetibb, 'lakóniai' jelentésű latin *Laconicus* a görögből származik. A lakóniai görögök szűkszavú emberek voltak, innen származik az elnevezés. Latin jövevényszavainkban gyakori a szóvégi *us* (*usz* helyett), vö. *kongresszus*.

laktanya [1834] Összetett szó, előtagja a 'lakóhely' jelentésű *lak* főnév, utótagja pedig az 'átmeneti szállás' értelemben használt *tanya* szó. A nyelvújítás korában kedvelt szóalkotási mód volt a *lak-* előtagú összetett szavak képzése. Ezek jórészt német mintára keletkeztek, vö. például a *laktér* [1808] és a *lakhely* [1838] összetételeket, melyek az azonos jelentésű német *Wohnungsmiete*, illetve *Wohnort* tükörfordításai.

-lal/-lel [1372 u.] Igeképzőbokor. Gyakorító (pl. *foglal*, *kérlel*) és műveltető (pl. *fájlal*, *érlel*, *hizlal*) jellegű származékokban is kimutatható. Feltehetően mindkét funkciójában elemismétléssel keletkezett, vagyis gyakorító *-l* gyakorító *-l*-hez, illetőleg műveltető *-l* műveltető *-l*-hez kapcsolódva alakult képzőbokorrá. Az a feltevés, amely szerint a műveltető képzőbokorban az első *-l* gyakorító funkciójú lehetett, nem zárható ki, de a gyakorító és a műveltető *-l* azonos eredetű, így valójában nincs jelentősége a kérdés eldöntésének. A nyelvújítók főnevekhez is illesztették, pl. *észlel*, *színlel*. Mai nyelvünkben már ritka, elavult toldalék.

-lál/-lél [1456 k.] Igeképzőbokor. Feltehetően az ómagyar korban keletkezett a denominális *-l* és a gyakorító *-áll/-él* igeképző összetapadásával. Mai nyelvünkben ritka, elavult toldalék. Csak néhány főnévhez kapcsolható, pl. *gyomlál*, *számlál*, *táplál*, *szemlél*. Eredetileg ebbe a sorba tartozott a *kémlel* [1541] is, melynek magánhangzója később rövidült meg.

lám [1416 u.] Szóösszevonással és szófajváltással jött létre a *lát* ige tárgyas ragozása, egyes szám első személyű *látom* igealakjából. A *látom* korábban egy 1513. évi nyelvemlékben módosítószóként is használatos volt, de ma már csak a *lám* formában (vö. *lám megmondtam*) hordozza ezt a jelentést. Hasonlóképpen összevonással keletkezett a *lássam* felszólító módú igéből az azonos alakú *lám* (például a *hadd lám!*) szóalak, mely ugyancsak felszólítást fejez ki.

láma¹ [1787] 'a tevével rokon dél-amerikai állat'. Nemzetközi szó, vö. német *Lama*, angol *lama*, francia *lama*, spanyol *llama*: 'láma'. Végső forrása a dél-amerikai kecsua (indian) *lama*, *llama* 'láma'. Európában a spanyol terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

láma² [1793] 'buddhista szerzetes' Nemzetközi szó, vö. német *Lama*, angol *lama*, francia *lama*: 'ugyanaz'. Forrása a tibeti *blama* 'buddhista szerzetes' (a tibetiben a szókezdő *b* néma). Az angol nyelv terjesztette el, a magyarba főként a németből került. A *dalai láma* 'tibeti főláma' [1792] szintén nemzetközileg elterjedt kifejezés; jelzőjének jelentésére vö. mongol *dalai* 'isten' (eredetileg 'tenger').

lamé [1934] 'fényes selyemszövet' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia (*satin*) *lamé* 'fémszálakkal átszőtt <szaténszövet>', *lamé (d'or)* '(arany)lamé', vö. még: német *Lamé* 'lamé'. A szó forrása a latin *lamina*, *lamna* 'lap, lemez'. Textilipari szakszó.

lamentál [1614] 'sopánkodik, siránkozik' Latin jövevényszó, vö. latin *lamentare*, *lamentari* 'ugyanaz'. A latinban indoeurópai eredetű, vö. például az örmény *lam* 'sír' igét. Az *-ál* végződés beillesztő képző, vö. *dedikál*. Elavulóban lévő szó.

lámpa [1585 k.] Valószínűleg szóelvonással keletkezett a *límpás* főnévből, melynek szóvégi *s*-ét melléknévképzőnek érezhették. Emellett idegen minták is megszilárdíthatták a *lámpa* szóalakot, vö. német *Lampe*, francia *lampe*, olasz *lampa*: 'lámpa'. A *límpás* [1372 u.] latin jövevényszó, vö. latin *lampas* 'fáklya, lámpa, világítótest', hazai latin *lampas* 'olajlámpás, lámpa'. A latinba a görögből került, melyben a görög *lampo* 'világít' jelentésű ige származéka. Régi latin elemeinkben a szóvégi *s* (sz helyett) igen gyakori, vö. *humanitás*. Ma leginkább a kissé régies stílusértékű *límpással kell keresni* 'nehezen található meg' szószerkezetben használatos.

lámpaláz [1845] Német mintára keletkezett összetett szó: előtagja a *lámpa* főnév, utótagja a *láz* szó, vö. német *Lampenfieber* 'izgalom, fellépéstől való félelem' (tulajdonképpen *Lampe* 'lámpa' + *Fieber* 'láz'). A szó keletkezése azon a tapasztalaton nyugszik, hogy a rivaldafény a színészeket egyfajta ideges, lázas állapotba juttathatja. A nyelvújítás korában jött létre.

lampion [1871] 'felakasztható, színes, világító papírgömb' Nemzetközi szó, vö. német *Lampion*, francia *lampion*, olasz *lampione*: 'lampion'. A francia terjesztette el az európai nyelvekben. A franciában olasz eredetű, ott pedig az olasz *lampa* 'lámpa' származéka. Hozzánk főként német közvetítéssel érkezett.

lánc [1405 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy nyugati vagy keleti szláv nyelvből, vö. szlovák nyelvjárási *lancuch*, cseh régi nyelvi *lancúch*, orosz régi nyelvi *лaнцyгa* [lancuga], ukrán *лaнцyг* [lancjug]: 'lánc'. A szláv nyelvekben eredete tisztázatlan. A *lánc* alak valószínűleg a kicsinyítő képzős formának felfogott korai *láncó* alakváltozatból [1553] rövidült a szóvégi *ó* elhagyásával. Szavunk a nyelvjárásokban hossz mértékként is ismeretes [1779]; ez arra utalhat, hogy valaha a földméréskor, földosztáskor láncot használtak mérőeszközkül.

landol [1932] 'leszáll, földet ér' Német jövevényszó, vö. német *landen* 'kiköt a parton <hajóval>, leereszkedik a földre <repülővel>'. A németben a 'föld, szárazföld' jelentésű *Land* főnév származéka. Nyelvünkben elsősorban repüléssel kapcsolatos szóként használatos.

lándzsa [1384] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *lance*, olasz *lancia* 'lándzsa'. Az olaszban a latin *lancea* 'ugyanaz' továbbélése. Az olaszból szó belseji *cs* hanggal került a magyarba, mely aztán *dzs*-vé zöngésült. A *lándzsa* ma elsősorban a választékos stílusértékű *lándzsát tör valaki vagy valami mellett* 'kiáll az érdekében' kifejezésben használatos. Az olasz *lancia* a kicsinyítő képzős északolasz *lançetta* 'kétélű kis orvosi kés' származéka, *lançetta* 'ugyanaz' alakban ugyancsak bekerült nyelvünkbe.

láng [1316 (?), 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, hangfestő szó. A lángnyelvek lobogását kísérő légmozgást és hangjelenséget jeleníthette meg. Talán névszói módosulata egy, feltehetőleg igenévszói természetű *lob* tőnek, melynek igei tagja ma *lobog* származékában ismeretes. 2. Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *lum* 'parázs', votják *lumjt* 'meleg, langyos', cseremis *lomž* 'hamu'. A 'hő; láng' jelentésű alapalak **lomš* vagy **lamš* lehetett. A magyar szóvégi *-g* névszóképző. A *láng* főnév eredetileg kétszótagú formában élt, de a második nyílt szótag magánhangzója szabályosan kiesett. Köznyelvi alapjelentéséből fejlődött az átvitt értelmű, választékos 'heves indulat' [1321 (?), 1416 u.] jelentés.

langaléta [1829] Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. német *lange Latte* 'magas, sovány személy' tulajdonképpen 'hosszú léc'. Bizonytalanra teszi a származtatást, hogy nyelvünkben nem mutathatók ki olyan, németből eredeztethető **langalété* vagy **langaléta* változatok, melyekből a *langaléta* hangátvétellel keletkezhetett volna. Amennyiben a szó német eredetű, akkor nem a magyarban legkorábbi 'félmeztelen' [1829], hanem a később kialakult és ma is használatos 'magas, sovány személy' [1838] jelentés az elsődleges.

lángész [1808] Összetett szó a nyelvújítás korából. Előtagja a *láng*, utótagja pedig az *ész* főnév. Tudatos szóalkotással keletkezett, miként más *láng-* előtagú összetételek is, vö. *lángelme* [1808], *lánglelkű* 'nemes eszmékért lelkesedő' [1816]. E szavak keletkezését a 'fény; fényességet, rendkívüli tehetséget árasztó személy' jelentésű latin *lumen* főnév is befolyásolta. Létrejöttükre hatással volt még a *láng* szó régi nyelvi 'valaminek a legjava' jelentése is [1506], vö. *lángliszt* 'a legfinomabb liszt'.

lángos [1709] 'tésztaféleség' Szófajváltással keletkezett, a *lángos* 'tüzes' [1316 (?), 1519] melléknévből főnevesült. Ez utóbbi a *láng* főnév *-s* képzős származéka. Az elnevezés azzal hozható összefüggésbe, hogy ennek a tésztának a sütéséhez régen olyan kemencét használtak, melyben a kenyér sütéséhez gyújtott tűz még lángolva égett.

langyos [1777] Származékszó, az elavulóban lévő *langy* 'langyos' [1764] *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A *langy* szóhasadással különült el a *lány* melléknévtől, szó belseji *n*-je másodlagos járulékhang. A szó 'mérsékelt, kellemes hőmérsékletű' [1813], illetve 'lagymatag, közömbös' jelentésben élt.

lanka [1217 tn., 1370] Szláv jövevényszó, valószínűleg a horvát-szerbből, vö. horvát-szerb *luka* 'tengeröböl, kikötő'; vö. még: szlovák *lúka* 'rét', orosz *лука* [luka] 'folyókanyarulat menti liget'. A szláv nyelvekben ősi szó. A magyar szó belseji *n* arra utal, hogy az átvétel már a 10. század előtt lezajlott, hangtani szempontból vö. *abroncs*, *parancsol*. A szó elsődleges jelentése a 'víz melletti rét' volt, ebből jelentésátvitellel fejlődött a mai 'szelíd lejtő' jelentés.

lankad [1456 k.] Származékszó: a régi nyelvi *lank* 'fárad, bágyad' [1522] ige *-d* gyakorító képzős alakja, a képzésre vö. *bágyad*, *hervad*. A *lank* maga is származékszó, egy önállóan nem élő, ismeretlen eredetű szótó *-k* mozzanatos igeképzős származéka. A ma választékos stílusértékű *lankad* ige elsődlegesen 'bágyad, fárad' jelentésében élt, később lett 'gyengül, csökken' [1575] és '<növény> hervad' [1779] jelentéseiben is használatos. Nyelvújítás kori származéka a *lankadatlan* melléknév [1839].

lanolin [1895] 'egy fajta kenőcsalapanyag' Nemzetközi szó, vö. német *Lanolin*, francia *lanoline*, olasz *lanolina*: 'tisztított gyapjúzsír'. Tudatos szóalkotással keletkezett a latin *lana* 'gyapjú' és *oleum* 'olaj' szavak összetételéből. A szóvégi *-in(e)* a vegyszeti szaknyelvben gyakran használt képző. Nyelvünkbe főként a németből került.

lant [1405 k.] Német jövevényszó, vö. késői középfelnémet *lute*, korai újfelnémet *laut*, német irodalmi nyelvi *Laute* 'lant'. A szó végső forrása az arab *al-ʿūd* 'fa; áloéfa; citera, lant' tulajdonképpen 'a fa'; a Földközi-tenger vidéki nyelvek terjesztették el Európában. A magyarba valószínűleg a bajor-osztrák nyelvváltozat közvetítette. Az eredeti *laut* hangalak kettőshangzója fokozatosan feloldódott, és kialakult a korai magyar *lant* alakváltozat [1427 tn.], melyből elhasonulás útján jött létre a ma is használt *lant* [1436 tn., 1565] szó. 1778-ban jelenik meg szavunk a 'költészet jelképe' jelentésben. Korai származéka a *lantos* [1427 tn., 1518 k.].

lanyha [1585] 'gyenge; enyhe; lomha, lusta; határozatlan' Ismeretlen eredetű szó. Talán *lomha* szavunkkal van összefüggésben. A szó belseji *m* hang *ny*-nyé alakulása eredményezte a két szó elkülönülését, a hangfejlődésre vö. régi nyelvi *iszamik* 'csúszik, siklik' > *iszonyodik*. Eredeti formája *lohnya* lehetett, ebből keletkezett hangátvetéssel a mai *lanyha*.

lap [1138 tn. (?), 1651] Vitatott eredetű. 1. Ősi, uráli kori szó. Egy **lappə* 'felület; lapos, sima; lapos lesz' jelentésű igenévszó névszói tagja lehet; vö. még: *lapos*. 2. Belső keletkezésű szó, szóelvonással keletkezett a *lapos* melléknévből. Nyelvünkben elsődleges jelentése 'kardlap' volt, csak a 18. század utolsó évtizedeitől kezdték el a ma is ismeretes 'könyv oldala' [1783], 'kártyalap' [1786], 'újság' [1808] jelentéseiben használni. A szót a nyelvújítók terjesztették el. Nyelvújítás kori származéka a *lapoz* [1835] ige.

láp [1113 tn.(?), 1604] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *lōpē* 'széltől kidöntött fa', zürjén *lep* 'uszadékfa, úszó szemét', cseremisiz *lōpō* 'uszadékfa, elsodort faanyag'. A feltehetőleg **lappə* hangalakú finnugor előzmény az első szótagban mély magánhangzót tartalmazott és 'kidöntött fa, uszadékfa, úszó törmelékfa' lehetett a jelentése. A finnugor **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *epe*. Elsődleges jelentése 'úszó törmelékanyag' lehetett, ebből metaforikusan fejlődött a mai köznyelvi jelentés.

lapály [1604 (?), 1617] Származékszó, *lapos* szavunk uráli kori **lappə* 'felület; lapos, sima; lapos lesz' jelentésű alapszavából jött létre az *-ály* névszóképzővel. Elsőként 'mélyedés' jelentésben adatolható, ma 'síkság; alacsonyan fekvő földterület' jelentésben használatos [1673].

lapát [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *lopata* 'lapát, ásó', horvát-szerb *lopata* 'lapát; evező lapátja', szlovák *lopata* 'lapát', orosz *лопата* [lopata] 'ugyanaz'. A szláv szavak szóvégi *a* hangzója úgy maradhatott el nyelvünkben, hogy birtokos személyjelnek fogták fel, vö. *beszéd, kolbász*.

lápisz [1811 e.] 'ezüstnitrát' Latin jövevényszó, vö. orvosi latin *lapis (infernalis)* '(pokol)kő'. A korábbi *pokolkő* elnevezés [1745] a latin *lapis infernalis* vagy a latinon alapuló német *Höllenstein* 'ugyanaz' tükörfordítása lehetett. Orvostudományi szakszó.

lapít [1560 k.] Származékszó, *lapos* szavunk uráli kori **lappš* 'felület; lapos, sima; lapos lesz' jelentésű alapszavából jött létre a valamilyenné válást, valamilyenné tevést kifejező *-ít* képzővel. Elsődleges jelentése 'lapossá tesz' volt, jóval később lett 'mehúzza magát' jelentésében használatos [1794], mely azzal magyarázható, hogy a környezetéből alig kiemelkedő élőlényt, tárgyat csak nehezen lehet észrevenni. A szótó legrégebbi igei származéka a mai nyelvjárási *lappan* 'meglapul' [1416 u.], de korai származékai még a *lappang* [1510], a *lappad* [1585] és a *lapul* [1702] igék is.

lapocka [1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovák *lopátka*, orosz *лопатка* [lopátka] 'kis lapát; lapocka'. Alapszavunk ősszláv előzménye a 'lapát' jelentésű **lopata* volt, mely *lapát* alakban került nyelvünkbe. A szláv szó belseji *tk* > magyar *ck* hangváltozásra vö. nyelvjárási *kalicka*. A *lapocka* főnév igen régről, 1493-tól 'lapát' jelentésben is kimutatható a magyarban.

lapos [1228 tn. (?), 1395 k.] Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö: osztják *лăпсəχ* 'lapos, alacsony', votják *lap* 'alacsony', mordvin *laps* 'lapos; lap', finn *lappea* 'lapos; lapos oldal', jurák *lapsā* 'széles és sima lap'. Az alapnyelvi **lappš* igenévszói jelentése 'lapos, sima; felület; lapos lesz' lehetett. Az alapnyelvi **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *epe*. A magyar szó ebből *-s* névszóképzővel jött létre. A szótó legrégebbi névszói származéka a ma nyelvjárási *laponya* 'lapály' [1269 tn. (?), 1784], későbbi fejlemény a *lapály* főnév [1604 (?), 1617].

lapp [1675] Szóelvonás eredménye a magyar *Lappia* 'Lappföld' helynévből [1653]. A *Lappia* latin jövevényszó, vö. középkori latin *Lappia* 'Lappföld'. A latin név forrása a svéd *lapp* 'lappföldi' melléknév. E szó 'rongy, cafat' alapjelentésű, és talán a lappokat lekezelő szemléletből keletkezett a népnév. A magyar tudományos szaknyelvben is él a lappok magukra használt saját elnevezése, a *számi*.

lappantyú [1799] 'rigó nagyságú madár, kecskefejű' Származékszó, szófajváltással főnevesült a **lapít* ige családjába tartozó *lappant* 'mehúzódik, lapul' ige [1519] *-ú* képzős folyamatos melléknévi igenevéből. Alaktani szempontból vö. *forgattyú, pattantyú*. Az elnevezés alapjául e madárfajta lappangó, rejtőzködő, nesztelen reptű táplálékszerzési szokása szolgált. Állattani szakszó.

lapu [1256 tn., 1395 k.] 'nagylevelű gyomnövény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *лпūh* 'nagy bojtortján, útilapu', szlovák *lopūch* 'ugyanaz', orosz *лопух* [lopuh] 'bojtortján'. A szláv nyelvekben ősi szó, és megvan a baltiakban is, vö. litván *lāpas* 'levél'.

lárifári [1786] 'hiábavaló beszéd; mesebeszéd' Német jövevényszó, vö. német *Larifari* 'üres fecsegés, ostobaság', *larifari!* 'ugyan!, mesebeszéd!'. A német szó forrása az olasz szolmizálás *la-re-fa-re* hangjainak neve lehetett.

lárma [1631] Német jövevényszó, vö. német *Lärm* 'hangos zaj, riadó', bajor-osztrák *lārm, larmə* 'hangos zaj'. Ezek forrása az olasz *all'arme* 'riadó' lehetett, melynek szó szerinti jelentése: 'a fegyverekhez, fegyverbe'. Nyelvünkbe a bajor-osztrák nyelvváltozathoz kerülhetett. A magyar szóvégi *a* hangzócsere révén került a bajor-osztrák *ə* helyére, vö. *cérna*.

lárva [1624] Latin jövevényszó, vö. latin *larva* 'kísértet; álarc', tudományos latin 'a rovarok egy fejlődési szakasza, álca'. Ez a latin *Lares* (többes szám) 'házi istenek' szó alakváltozata. Az 'álarc' jelentéssel úgy függ össze az 'álca' jelentés, hogy míg az álarc alatt az emberi arc rejtőzik, addig a rovarok álcájában maga a rovar. Nyelvünkben elsődleges jelentése 'álarc' volt; a ma ismert 'rovarok álcája' jelentésben állattani szakszó [1787].

lassú [1192 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó egy önállóan nem élő, ismeretlen eredetű tőből. A szóvégi *-ú* a melléknévi igenév képzőjének látszik. A szótőnek a névszói *lassú* mellett vannak igei származékai is: *lassít* [1512 k.], *lassul* [1592].

lasszó [1857] Nemzetközi szó, vö. német *Lasso*, angol *lasso*, spanyol *lazo*: 'pányva, lasszó'. Végző soron a latin *laqueus* 'kötél, hurok' szó alapján a dél-amerikai spanyolban keletkezett, és az angol révén került az európai nyelvekbe. A magyarba a német és az angol közvetítette.

lat [1441] 'régi súlymérték, a font harmincketted része: 1,75 dkg' Német jövevényszó, vö. német *Lot* 'mérőőn; régi súlymérték', középfelnémet *lôt* 'ólom'. A német szó germán eredetű, vö. angol *lead*, holland *lood*: 'ólom'. Nyelvünk a középfelnémet szó belseji hosszú *ô* hangot *a*-val helyettesítette. Elavult szó, ma már főképp csak a *latba vet* 'befolyást érvényesít' és a *sokat nyom a latban* 'jelentős' kifejezésekben használatos. Köznyelvi származéka viszont a ma is eleven *latolgat* 'mérlegel' [1853] ige.

lát [12. század vége] Valószínűleg ősi, uráli kori szó, vö. jurák *letampā*- 'véd, oltalmaz, őriz', jenyiszeji *litobiz* 'figyel'. E szamojéd származékszavaknak és a magyar *lát* igenek uráli előzménye az első szótagban mély magánhangzót tartalmazó **lsts-* 'lát' lehetett. A szó belseji uráli **tt* > magyar *t* hangváltozásra vö. *hat*². Némileg bizonytalanná teszi ezt a származtatást, hogy nyelvi megfelelőik csak nagyon távoli rokon nyelvekben találhatók. A magyar szó régi származékai közé tartozik a *látomás* [1211 tn., 1595] és a *látszik* [1416 u.]. A fontosabb újabb származékok: *látzat* [1723], *látvány* [1754], *látnok* [1815 e.], *láttaoz* [1818]. Mesterséges műszóalakítással keletkezett a *lát* 'látás, bemutatás <pénzügyi papíré>' főnév [1839], melyet ma a banki szaknyelvben használnak, például a *láttra szól* szókapcsolatban.

-lat/-let [1792] Főnévképzőbókor Az *-l* végű igékből továbbképzett *-at/-et* képzős főnevek analógiájára a nyelvújítók terjesztették el. Hozzáadték igéhez, névszóhoz, így jött létre pl. a *magaslat*, *távlat*, *egylet*, *értekezlet*, *készlet*, *körlet* és a *véglet*.

látcső [1807] Német mintára keletkezett összetett szó (*lát* + *cső*), vö. német régi nyelvi *sehrohr* 'látcső' (német *Seh-* 'látás' + *Rohr* 'cső'). Nyelvújítás kori alkotás, miként a következő *lát-* előtagú összetételek is: *láthatár* [1786], *látyszerész* [1834], *láttelel* [1838], *látkép* [1851]. Közöttük a *láttelel* a némettől függetlenül alakulhatott ki, a korábbi ilyen típusú összetételek alapján.

laticel [1958] 'habszivacs' Tudatos szóösszevonás eredménye, márkanévként alkották meg. Első eleme a *latex* 'a kaucsuknövény tejes nedve; kaucsuk és víz vegyülete' vegyészeti műszó, a második pedig *cella* szavunk. Az előtag a görög *látaz* 'folyadék' főnévre visszavezethető latin *latex* 'folyadék' átvétele. A *laticel* anyag nagyon puha, nyúlékony és vízlepergető.

latifundium [1862] 'nagybirtok' Latin jövevényszó, vö. latin *latifundium* 'nagybirtok'. A latinban összetett szó, melynek első tagja a 'széles' jelentésű *latus* melléknév, második tagja a *fundus* főnév, mely 'birtok'-ot jelent. Nyelvünkben elavulóban lévő szó.

latin [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *Latini* (többes szám) 'latin ember', *Latinus* 'latin ember; Latiumhoz tartozó, latiumi ember, latin'. A ma nyelvünkben élő *latin* változat [1792] a korábbi *latinus*-ból jött létre a latinos végződés elhagyásával. A tudományos nyelvben használatos *latinista* 'latinos' [1799] és *latinizmus* [1806] a latin alapszó középkori latin *latinista* 'latinul beszélő személy; latin', illetve hazai latin *latinizmus* 'latinos nyelvi sajátosság' származékának átvételei. A *lateiner* 'latin műveltségű, értelmiségi ember' [1844] a németből való.

látogat [1372 u.] Származékszó, a *lát* ige *-gat* gyakorító képzős származéka. A *meg-* igekötővel ellátott alapszó a régi nyelvben 'felkeres, meglátogat' jelentésben is élt. E jelentés kialakulása minden bizonnyal a középkori latin hatásával magyarázható, vö. latin *videre* 'lát, megnéz; meglátogat'. A *látogat* szó elsődleges jelentése a köznyelvben ma is használatos 'felkeres' volt, később alakult ki a 'valamiben részesít' jelentés [1500 k.] (vö. régi nyelvi *ajándékkal meglátogat* [1566]), mely alapul szolgál az igekötős *meglátogat* egykori vallásos '(Isten) megbüntet' [1526] jelentésének létrejöttéhez. Névszói származéka a *látogatás* [1372 u.].

lator [1276 tn., 1372 u.] 'gonosztevő' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *lot(t)er* 'mihaszna, mulattató, bohóc', német *Lotter* 'semmirekellő, léha fráter'. A német szó ugyanabból a germán szóból származik, mint *ledér* szavunk. A *lator* szóalak második szótagi *o*-ja hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre az eredeti *e*-ből. Elavulóban lévő, választékos stílusértékű szó.

latrina [1811 e. (?), 1882] 'tábori árnyékszék' Nemzetközi szó, vö. német *Latrine*, angol *latrine*, olasz *latrina*: 'árnyékszék'. Ezek a latin *lavatrina* 'ugyanaz' *latrina* változatára mennek vissza, mely a *lavare* 'mos, fürdik' származéka. A szót a magyarba a német vagy az olasz katonai nyelv közvetítette.

latyak [1792] Származékszó, melynek önállóan nem élő, hangutánzó eredetű *laty-* töve a *locsol*, *lotyog* szavaknak is az alapja. A szóvégi *-k* névszóképző.

láva [1786] 'vulkáni kőzetolvadék' Nemzetközi szó, vö. német *Lava*, angol *lava*, olasz *lava*: 'láva'. Az olasz terjesztette el az európai nyelvekben. Az olaszban a latin *labes* 'földcsuszamlás' továbbélése. A magyarba az olaszon kívül talán a német is közvetítette.

lavina [1812] 'hőgörgeteg' Német és olasz jövevényszó, vö. német *Lavine*, olasz *lavina*: 'a havasokban lezúduló hőtömeg'. E nyelvekben forrása a későlatin, 'földcsuszamlás' jelentésű *labina*.

lavíroz [1706] 'a széllal szemben vitorlázik' Német jövevényszó, vö. német *lavieren* 'széllal szemben cirkál; ügyesen túljut a nehézségeken'. A német szó a holland *laveren* 'ugyanaz' átvétele. A nyelvünkben elsődleges 'manőverezik, taktikázik' jelentéshez kapcsolódik a mai bizalmas társalgási nyelvben rosszálló értelemben is használatos 'ellentétes érdekek között igyekezik a nehézségeket elkerülni' jelentés.

lavór [1809] Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Lavor*, *Lavoir*, bécsi német *lawur* 'mosdótál'. A német forrása a francia *lavoir* 'mosóhely; ércmosó gép', régi nyelvi 'mosdótál' volt, mely a francia *laver* 'mos' származéka. Szavunk az ausztriai német nyelvváltozatból származhat, mert a francia szó 'mosdótál' jelentése már a 18. században elavult.

láz [1693] Bizonytalan eredetű, talán egy ismeretlen eredetű ősi igenévszó-család névszói alaptagja. A szócsalád igei tagja a régi nyelvi *lázat* 'szít, okoz' [1527] és a *lázad* 'zendül' [1531]. Az is lehetséges azonban, hogy a *láz* az említett igékből jött létre elvonással. Eredeti jelentése 'lázadás, zendülés' volt, a mai köznyelvi 'magas testhőmérséklet; lelkesedés' jelentés [1832] nyelvújítás kori fejlemény. A *láz* kései származéka lehet a *lázit* [1764] és a *lázong* [1813–1815].

laza [1607 (?), 1780] Bizonytalan eredetű szó. Talán egy ősi, ugor kori szótő magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *lacət* 'tág, bő'. Ennek ugor kori előzménye egy hangutánzó-hangfestő **lscə* 'széles, laza, tág' lehetett. A szó belseji ugor **c* > magyar *z* hangváltozásra vö. *szúz*. A szóvégi *-a* kicsinyítő képzőnek látszik. Az is bizonytalanná teszi e magyarázatot, hogy a szó csak viszonylag későn jelentkezik nyelvünkben. Igei származékai a *lazul* [1658–1663 (?), 1833], *lazít* [1833].

lazac [1544] 'északi tengerekben élő hal, amely iváskor folyókba vándorol' Nyugati szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *losos*, cseh *losos*, lengyel *losos*: 'lazac'. A nyugati szláv nyelvekben feltehetőleg indoeurópai eredetű, vö. német *Lachs* 'ugyanaz', tokhar *laks* 'hal'. A magyarban a szó belseji *sz* (> *c*) zöngésült, a szóvégi affrikálódott (*sz* > *c*).

lazúr [1584] 'azúrkék színű ásvány; áttetsző festék' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *lazur* 'lazúrkő, lazúrkék', hazai latin 'lazúrkék'. Forrása az újperzsa *lāzward* 'lazúrkő, lazúrkék', melyet az arab *lāzward* 'lazúrkő' közvetített az európai nyelvekbe. Eredetét tekintve összefügg *azúr* szavunkkal. Ma a művészettörténeti szaknyelv használja, 'a festményre vékonyan felrakott áttetsző festék' értelemben.

lazsál [1911] 'kényelmeskedik' Származékszó, a korábbi *lazsíroz* [1860] 'ugyanaz' ige képzőcserés módosulata. Alaktani szempontból vö. *avanzsál* ~ *avanzsíroz*, *blamál* ~ *blamíroz*. A *lazsíroz* német eredetű, vö. német régi nyelvi *lachieren* 'elenged, elindít', bécsi német *lashchir*'n 'nem üt <kártyában>'. A németnek a francia *lâcher* 'elereszt; <sportban>elhagy, kienged', *lâcher la main* '<kártyajátékban> nem üt, lazsál' volt a forrása. Mind az *-ál*, mind a korábbi *-íroz* végződés beillesztő képző, vö. *blamál*, *flangál*. Nyelvünkben a szót eleinte csak a kártyások használták, de jelentése igen gyorsan általánosabbá vált és a bizalmas társalgási nyelvbe is bekerült.

le [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *lɔwäl* 'alsó rész, alsó-', *lɔwəc* 'lentről'. Ennek előzménye a finnugor 'alsó-, alsó rész' jelentésű **lš* lehetett. A magyarázatnak két súlyos nehézsége van. Egyrészt valószínűbb, hogy a cseremisiz *lɔ-* tő hangátvetéssel keletkezett (<**əl-*>), így inkább *al* szavunkkal lehetne összefüggésben. A cseremisiz megfelelő másrészt arra is utal, hogy a szó egyszótagú volt az alapnyelvben. Ebben az esetben névmási eredet feltételezhető, *l*-lel kezdődő névmás azonban nincs nyelvünkben. Eredeti magyar alakja az *-é* hová? kérdésre felelő határozóragot tartalmazhatta, és e feltételezhető **leé* formából alakulhatott egy korábbi magyar *lé*, melynek magánhangzója aztán megrövidült. A szó elsődlegesen határozószó volt, de korán igeikötőként is használatos lett. Származéka a *lejjebb* [1791], mely a *beljebb*, *kijjebb* mintájára keletkezett.

lé [1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *lēm* 'leves; kása', zürjén *l'em* 'leves', votják *līm* 'édes lé', cseremisiz *lem* 'leves', mordvin *l'em* 'leves; zsír', finn *liemi* 'leves; kása', lapp *liebma* 'zöldségleves, halleves'. Ezek finnugor előzménye

a 'lé, leves' jelentésű **leme* vagy **lēme* lehetett. Nyelvünkben a szó *v* tövű (így a tárgyesete például *levet*), mely azzal magyarázható, hogy a finnugor **m* az ősmagyarban *w*-vé alakult, és az később hátrábbképzett *v* hanggá vált. A *lé* korai származéka a *leves* 'lédús' melléknév [1395 k.].

leander [1857] 'babérrózsa' Német jövevényszó, vö. bécsi német *leander* 'babérrózsa'. Ennek forrása az olasz nyelvjárási *leander* 'ugyanaz' lehet, mely az azonos jelentésű tudományos latin *oleander* szóra megy vissza. Egykoron élt nyelvünkben az *oleander* 'leander' [1664] is, mely közvetlen átvétel a botanikai latinból.

leány [1055] Valószínűleg összetett szó. Előtagja ősi, ugor kori szó, vö. vogul *läi* 'gyengéd, erőtlen, fiatal', melynek ugor előzménye a 'kicsi, fiatal' vagy 'gyenge, erőtlen' jelentésű **lsjə* lehetett. Az összetétel utótagja azonos lehet az *anya* szó tövével. Az összetétel legkésőbb az ősmagyar kor kezdeti szakaszában létrejött, és mint összetétel viszonylag korán elhomályosodhatott. A tréfás használatú *leányzó* [1519] egy elavult *leányoz*, *leányzik* 'fiatal lánnyá serdül' igei származék [1806] főnevesült igeneve.

lebbencs [1834 (?), 1840] 'levestésza' Származékszó, a 'könnyedén megmozdul, meglebeg' jelentésű *lebben* ige játszi hangulatú *-cs* névszóképzős származéka, vö. *puffancs*, *pukkancs*. Elsődlegesen 'palacsintaféleség'-et jelölt, a ma is ismert 'levestésza' jelentést [1840] a tészának a levesben való lebegése magyarázza. A köznyelvben elsősorban a *lebbencsleves* [1882] összetétel előtagjaként használatos.

lebeg [1458] Hangutánzó-hangfestő eredetű szó. Mély hangrendű párja a *lobog*. A *lebeg* töve megegyezik például *lebeny* és *lebzsel* szavaink tövével. Végződése a *-g* gyakorisító igeképző. Effajta hangfestő szavak a permi nyelvekben is előfordulnak, vö. zürjén *leb-*, votják *lob-* 'repül, lebeg', de ezeknek és a magyar megfelelőnek a rokonsága nem bizonyítható. Az is lehetséges, hogy szavunk töve eredetileg egy ősi igenévszó volt, melynek igei származéka a *lebeg*, névszói pedig a *lebeny* szó. Jelentése a hullámzó víz csillogásával kapcsolatban alakulhatott ki. A szótó irodalmi nyelvi származéka még a *lebbent* [1796] és a *lebben* [1813] ige.

lebeny [1577] 'testi szerv elálló része' Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek töve egy ősi igenévszó névszói tagja lehet, mely azonos a *leb* 'lebegés; lobogás; érzelmi lángolás; levegő' [1792] főnévvel. Ebből a töből a *lebeny* az *n ~ ny* névszóképzővel jött létre, a képzésre vö. *gyertyán*, *kemény*. Anatómiai műszó. A ma visszaszorulóban lévő *lebernyeg* 'a szarvasmarha álla alatt lelógó bőr; könnyű, bő köpeny' [1590] a *lebeny* főnév *-g* névszóképzős származéka, melyben a szó belseji *r* utólag betoldódott szervesen járulékhang.

lebuj [1808 tn.,1838] 'rossz hírű kocsma' Összetett szó, egy mondat főnevesülése. Első tagja a *le-* igeikötő, második tagja a *bújik* ige *bújj!* felszólító módú alakja, szerkezetét tekintve vö. a *Betekints* kocsmánévvvel [1841]. Elsődlegesen olyan kocsmát jelenthetett, mely pincében volt, így csak meggörnyedve lehetett bejutni.

lebzsel [1694] 'lustálkodik, tétlenkedik, ácsorog' Származékszó, egy önállóan nem élő igei tő ismétlődést kifejező *-zsel* képzős származéka. A képzésmódra vö. *dörzsöl*, *horzsol*, *perzsel*. A szótó hangutánzó-hangfestő eredetű, és azonos például a *lebeg* ige tövével.

léc [1399 tn. (?), 1416 u.] Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. középfelnémet *letze* 'egy város vagy egy kastély külső védelmi vonala; palánk', korai újfelnémet *letz* 'ugyanaz', bajor-osztrák *letz*, *letzen* (többes szám) 'deszkapalánk'. Ezeknek olasz előzménye a 'lovagi tornákat és a csatahelyeket körbevevő palánk' jelentésű *liccia*, *lizza* főnév volt. A *léc* köznyelvi jelentése onnan eredhet, hogy egyes számban valaha a palánk alkotóelemeinek megnevezésére használták.

lecke [1474] Latin jövevényszó, melyet esetleg a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. latin *lectio* 'olvasás, olvasmány', egyházi latin *lectio* 'episztola'; vö. még: középfelnémet *lécze*, *lecce* 'ugyanaz', bajor-osztrák *létzgen* 'könyvbéli feladat iskolás gyerekeknek'. Ezek az '(össze)olvas; kiválaszt; olvas' jelentésű latin *legere* igeire mennek vissza.

lecsó [1940] Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Vagy az elavult *lecs* 'szétfőtt zöldség' főnévnek [1903] kicsinyítő képzős származéka, vagy a nyelvjárási *lecseg* 'locsogva áramlik' igeinek [1832], a *locsog* magas hangrendű párjának főnevesült *-ó* képzős melléknévi igenévi alakja. Nyelvünkben számos más nyelvbe átkerült, részben konzervexportunk révén, vö. német *Letscho* 'paprikából és paradicsomból készült magyar étel'.

ledér [1400 tn.,1536] 'laza erkölcsű, csapodár' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *liederlich* 'kecses, könnyű, könnyelmű, léha, feslett', irodalmi német *liederlich* 'hanyag, lompos, könnyelmű, léha, feslett'. A német szó germán eredetű, vö. *lator*. A középfelnémet *ie* nyelvünkben *e*-vé alakult, vö. *fertály*. A *ledér* a választékos nyelvhasználat szava.

lednek [1471] 'vadborsó' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *l'adník* 'bükköny', mely talán az ősszláv **lędo* 'ugar' származéka. Más szláv nyelvek is ismerik, vö. pl. cseh régi nyelvi *ledník*, *lenník* 'egy fajta pillangósvirágú'. Növényteni szakaszó.

lefetyel [1838] '<elsősorban állat> iszik vagy eszik' Hangutánzó eredetű szó, mely a víz, leves habzsolása által keltett hangot jeleníti meg. A nyelvjárási *lafatol* 'lefetyel' [1792] magas hangrendű változata.

leffeg [1792] Hangutánzó-hangfestő szó. Az ide-oda fityegés hangját és mozgását jelenítette meg. Alaptagja rokonságban áll a *lebeg* szó tövével. A szóvégi -g ismétlődést kifejező képző. Nyelvjárási szó.

leffentyű [1807] 'lelógó, fityegő valami' Származékszó, szófajtváltással keletkezett a nyelvjárási *leffen* 'csüng, lóg' ige [1807] *leffent* műveltető igeképzős származékának folyamatos melléknévi igenévi alakjából. A *leffen*, valamint az ugyancsak nyelvjárási *leffeg* 'lépésenként ide-oda lendül' [1792] hangutánzó-hangfestő eredetűek, és összefüggenek a *lebeg* ige családjával.

leg- [1372 u.] Előképző. Vitatott eredetű. 1. Ősi, finnugor kori szó, vö. cseremis *løn* 'nagyon'. A rokon szavak forrása a finnugor **løn̥s* 'nagyon' lehetett. Az eredetileg szó belseji *g* egy ősi **ŋ* hangra vezethető vissza, és vagy egy **ŋk* hangkapcsolaton, vagy egy **γ* hangon keresztül alakult ki, vö. *nyugszik*. Eszerint a *leg-* elsődlegesen határozószókhöz járuló nyomatékosító szócska lehetett, és később vált a felsőfok jelévé. 2. Belső keletkezésű, megszilárdult ragos alakulat, mely a *le* határozószóból jött létre -*g* határozóraggal. Ez a rag a hová? kérdésre felelő finnugor *-*k* lativuszragból származtatható. E felfogás szerint szavunk 'lefelé' jelentésű helyhatározószóból fejlődött a felsőfok jelévé. Fokjelként korábban határozószókhöz, később melléknemekhez járult. A nyomatékos felsőfok vagy túlzófok jele a *legesleg-* [1792], mely a *leg-* felsőfokjel -*s* melléknévképzős régi nyelvi származékának (*leges-* [1686]) és a *leg-* szócskának összetételeként keletkezett.

lég [1813] Tudatos szóösszevonás eredménye a régi nyelvi *levegő ég* 'levegő' [1636] szó szerkezetből, melynek 'mozgó' jelentésű jelzője a *lebeg* ige *leveg* alakváltozatának -*ő* képzős melléknévi igeneve. A nyelvújítás korában, Kazinczy Ferenc szóalkotásaként keletkezett. Alaktani felépítésére vö. *csőr*. Névszói származéka a *légics* [1835].

legális [1835] Latin jövevényszó, vö. latin *legalis* 'törvényes', melynek előzménye a latin *lex* 'törvény' szó. A szóvégi *is* (*isz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *brutális*. A latin szócsalád több más eleme is bekerült nyelvünkbe, vö. *legalitás* 'törvényesség' [1835], *legalizál* 'törvényesít' [1865] az azonos jelentésű *legalitas*, illetve *legalisare* átvételei.

legátus [1517] 'pápai követ; református teológus mint alkalmi prédikátor' Latin jövevényszó, vö. latin *legatus* 'küldött, követ', melynek előzménye a latin *legare* 'követként kiküld' ige, ez pedig a *lex* 'törvény' főnévre megy vissza. A szóvégi *us* (*usz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *kórus*. Az egyházi szaknyelvben használatos.

légcső [1838] Német mintára keletkezett összetett szó (*lég* + *cső*), vö. német *Luftröhre* 'légcső' (*Luft* 'levegő' + *Röhre* 'cső'). A nyelvújítás kori *lég-* főnév számos összetétel előtagja lett a *levegő* (~ *lebegő*) igenévvvel alkotott korábbi jelzős szerkezetek *levegő hajó* 'léghajó' [1794], *levegő kör* 'légkör' [1818] helyett. Főleg a nyelvújítás korában jöttek létre *lég-* előtaggal összetett szavak: *légkör* [1830], *léghajó* [1831], *légvár* [1835], *léggömb* [1836]. Mindezek mintái a német *Lufkreis*, *Luftschiff*, *Luftschloß*, *Luftballon* főnevek. A *légvédelem* főnév [1928] későbbi alkotás, létrejöttéhez a nyelvújítás korában keletkezett szavak szolgáltak alapul. Melléknemek is születtek *lég-* előtaggal a nyelvújítás idején: *légüres* [1833], *légnemű* [1835], *légmentes* [1842].

legel [1386 tn., 1456 k.] Belső fejlemény, valószínűleg egy ismeretlen eredetű, önmagában nem adatolható szótő származéka. Az -*l* igeképzőnek látszik. A *legel* korai származéka a *legelő* [1386] főnév.

legenda [1372 u.] 'vallási tárgyú csodás történet' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *legenda* (többes szám) 'szentekről szóló elbeszélés', hazai latin *legenda* 'felirat'. Ezek előzménye a 'gyűjt, olvas' jelentésű latin *legere* ige. A nyelvünkben másodlagosan kialakult 'kitalált történet, mendemonda' jelentésnek [1823] az az alapja, hogy a szentek életéről szóló történetekben sok a csodás elem. A latin *legenda* származéka, az egyházi latin *legendarium* 'legendagyűjtemény' is bekerült nyelvünkbe; az azonos jelentésű *legendarium* [1865] ma az irodalomtudomány műszava.

legény [1138 tn.(?), 1245] Bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó magyar képzéssel, vö. oszét *lsg* 'ember, férfi'. Az alán szó átvétel egy kaukázusi nyelvből, vö. avar *lag* 'fogoly'. A magyar szóvégi -*ny* névszóképző lehet, vö. *kemény*, *sovány*. A *legénység* származék [1729] 'rendfokozat nélküli katonák összessége' jelentése 1782-től adatolható.

légió [1416 u.] 'római hadi egység; önkéntesekből álló hadsereg' Latin jövevényszó, vö. latin *legio* 'a legnagyobb csapategység, sereg', melynek előzménye az 'összegyűjt' jelentésű latin *legere* ige. A latin *legio* főnév *legionarius* 'egy légió katonája' származéka 1806 óta ismert nyelvünkben.

légó [1941] 'légoltalom' Szórövidüléssel keletkezett a *légoltalom* 'polgári tevékenység a légitámadások okozta károk megelőzésére' összetételből (*lég* + *oltalom*) [1936]. Ez a jelenség figyelhető meg *tulaj* 'tulajdonos' szavunkban is.

legott [1372 u.] 'azonnal' Összetett szó: előtagja a *leg-* nyomósító szócska, utótagja az *ott* (a korábban adathatározó *legottan* esetében az *ottan*) helyhatározószó. Eredetileg helyhatározószó volt, később vált időhatározó-szóvá. Ez a jelentésváltozás figyelhető meg *előbb*, *nyomban*, *mihelyt* szavainkban is. A *legott* és a *legottan* irodalmi nyelvi szavak.

légy [1138 tn.(?), 1395 k.] Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *lež*, votják *luž*: 'bögöly'. Ezeknek forrása a 'légy' jelentésű alapnyelvi **lsńcs* lehetett. Az ősi szó belseji **ńc* > magyar *gy* hangváltozásra vö. *húgy*' 'vizelet'. A finnugor szó első szótagjának mély magánhangzója a második szótagbeli magyar mássalhangzó-kapcsolat hatására már az ősmagyar korban magas hangrendűvé vált, vö. *hős*.

legyeskedik [1794] 'sokat forgolódik valaki körül' Származékszó, a *légy* szó *-skedik* igeképzős származéka; a képzésre vö. *kedveskedik*, *nyelveskedik*. Jelentése a légy kellemetlen, erőszakos viselkedésére utal. Bizalmas stílusértékű szó, melynek jelentése inkább játékos, mint rosszálló.

legyez [1395 k.] Származékszó, a *légy* főnév 'valamitől megszabadít' jelentésű *-z* igeképzős alakja, a képzést és a jelentést illetően vö. *bolház*, *tetvez*. Lehetséges, hogy a szó keletkezésére a latin *muscarium* 'legyező' (< latin *musca* 'légy') is hatással volt, hiszen nyelvünkben az ige egy időben jelentkezik *-ő* igenévképzős, főnevesült *legyező* származékával. Elsődleges jelentése 'a legyekről hessegetéssel megszabadul' [1533] lehetett.

legyint [1531] Származékszó, a *legyez* ige alapján keletkezett *-int* mozzanatos igeképzővel. Képzésmódjára vö. *emelint*, *érint*. Elsődleges jelentése 'üt' volt, csak 1825-től ismeretes a mai köznyelvi 'lekicsinylő kézmozdulatot tesz' értelemben.

légyott [1831 e.] 'találka' Összetett szó. Előtagja a *lesz* létige felszólító módú alakja, utótagja az *ott* helyhatározószó, szerkezetét tekintve vö. *fogdmeg*. Nyelvújítás kori szó, valószínűleg Kazinczy Ferenc magyarította a francia eredetű *rendevú* szó helyettesítésére. Kiveszében lévő választékos kifejezés.

léha [1690 (?), 1721] 'könnyelmű' Vitattott eredetű. 1. Belső fejlemény, származékszó, a hangutánzó eredetű régi nyelvi *leh* 'lehel' ige *-a* folyamatos melléknéviigenév-képzős származéka. A képzésre vö. *csusza*, *hulla*. 2. Nyugati szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *lichý* 'hibás, félrevezető; üres; megalapozatlan; helytelen'; vö. még: cseh *lichý* 'páratlan (szám); értéktelen; jelentéktelen', lengyel *lichy* 'nyomorúságos, szörnyű, rossz, gyenge'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek. Az sem lehetetlen, hogy mindkét magyarázat helyes, azaz két különböző eredetű, de hasonló hangalakú és jelentésű szó keveredett egymással.

lehel [1416 u.] Származékszó, a hangutánzó eredetű régi nyelvi *leh* 'lehel' ige [1416 u.] *-l* gyakorító képzős származéka. A *leh* szótő összefügghet a *líheg*, és hangrendi párhuzam alapján a *lohad*, *lohol* igék töveivel, vö. még *léha*.

léhűtő [1723] Összetett szó, mely szófajváltással főnevesült. Előtagja a *lé* főnév, utótagja pedig a *hűtő*, a *hűt* ige folyamatos melléknévi igeneve. Gúnyos elnevezés, olyan felesleges cselekvésre utal, mint például a magától is kihűlő lének a hűtése. Vö. *szórszálhasogató*, *zabot hegyez*, *falra borsót hány*.

lej [1882] 'román pénzegység' Román jövevényszó, vö. román *leu*, *lei* (többes szám) '1867 óta érvényes román pénzegység'. Ennek forrása az 'oroszlán' jelentésű román *leu* szó volt, mely a latin *leo* 'ugyanaz' továbbélése. Az elnevezés azon a szokáson alapszik, hogy a régi pénzérmékre egy oroszlán képét nyomták. Nyelvünkbe a gyakrabban használatos többes számú alak került.

lejt [1332 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A *le* 'lefelé' határozószó egykori *-jt* műveltető igeképzős származéka. A *-jt* képző későbbi módosulata az *-ít* igeképző, vö. *közelít*, *távolít*. A *lejt* ige korán főnevesült *lejtő* származékában adathatározó elsőként a magyarban.

lék [1269 tn.(?), 1557] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. finn *leikkaa-* 'vág, arat', jurák *lekā-* 'hasad, szétreped', jenyiszjeji *lekäs'* 'ugyanaz'. Ezeknek a finnugor és szamojéd szavaknak az előzménye a 'lyuk, hasadék; vág, hasít' jelentésű **lekka* igenévszó lehetett. A magyarázatnak az a nehézsége, hogy megfelelések csak távoli rokon nyelvekben találhatók. A *lék* 17. századi származéka a *lékel* ige [1642].

-lék [1456 k.] Főnévképzőbokr. Az *-l* igeképző és az *-ék* főnévképző összetapadásával keletkezett az ómagyar korban. Eredetileg főleg igékhez kapcsolódott, pl. *ázalék, főzelék, moslék*, de a nyelvújítók az alapszó szófajától függetlenül alkottak vele új szavakat, pl. *hátralék, jutalék, százalék, ezrelék*. Gyakori toldalék, de ma már nem tekinthető termékenynek.

lektor [1511] 'kéziratokat bíráló szakértő; külföldről meghívott nyelvtanár a felsőoktatásban' Latin jövevényszó, vö. latin *lector* 'olvasó, felolvasó', középkori latin *lector* 'írnok, tanító', egyházi latin *lector (canonicus)* 'lektor, olvasó <kanonok>'. Ezek előzménye a 'gyűjt; kiválaszt; olvas, felolvas' jelentésű latin *legere* ige. Elsődleges jelentése a magyarban is 'olvasó <kanonok>' volt, a mai köznyelvi 'külföldről meghívott nyelvtanár' [1882] és 'kéziratokat bíráló szakértő' [1926] jelentések német mintára alakulhattak ki. A szó kései, 20. századi származékai a *lektorátus* 'nyelvet oktató felsőoktatási intézmény' [1951] és a *lektorál* 'kéziratot bírál'.

lekvár [1783] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *lekvár* 'gyümölcsíz, lekvár'; vö. még: cseh *lektvar* 'lekvár; gyógyszer'. Ezeknek előzménye a 'pépes orvosság' jelentésű tudományos latin *electuarium* főnév.

lel [13. század eleje] 'talál' Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. finn *löytä-* 'talál, megtalál', észt *leida-* 'talál'. Ezek előzménye a 'talál' jelentésű finnugor **leβä-* lehetett. Az egyeztetés azért problematikus, mert egyrészt nyelvi megfelelések csak viszonylag távoli rokon nyelvekben találhatók, másrészt pedig a finn és az észt szavak származékszavak is lehetnek, és ebben az esetben alapszavuk *lő* szavunkkal áll rokonságban. Korai származékai a régi nyelvi *lelés* [1372 u.], *lelet* 'megtalálás' [1416 u.], *lelemény* [1560]. A *lelenc* [1835] a nyelvújítás korában keletkezett, és azóta ismeretes a *lelet* orvosi [1865] és régészeti [1871] műszóként. A köznyelvi *lel* választékos stílusértékű szó.

lélegzik [1395 k. (?), 1506] Származékszó, a 'lélegzet' jelentésű *lélek* főnév [-z igeképzős származéka. A *lélek* és a *lélegzik* szó összefügg egymással a rokon nyelvekben is, vö. osztják *lil* 'lélegzet; lélek', votják *lul* 'ugyanaz'. Más nyelvekben is találkozunk ezzel a szoros jelentésbeli kapcsolattal, vö. latin *spiritus* 'szellő; lélegzet; lélek, szellem', *spiro* 'lengedez, lélegzik'. Származékai a *lélegzet* [1506], *lélegzés* [1604].

lélek [12. század vége] Ősi, finnugor kori szó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *lël* 'lélek', zürjén *lol* 'lélegzet; szellem; élet; élőlény', finn *löyly* 'pára, gőz', lapp *liew'la* 'gőz, pára a szaunában'. Ezeknek előzménye a 'lélegzet; lehelet; lélek' jelentésű finnugor **leβls* lehetett. Az ősi szótó a magyarban képződött tovább *-k* kicsinyítő képzővel, a képzésre vö. *ének, torok*. Az alaptag talán *Lél* és *Lehel* tulajdonneveinkben őrződött meg [1075]. A szó korai származékai közé tarozik a *lelkes* [1372 u.] és a *lelketlen* [1527], de e szavak mai köznyelvi jelentései a nyelvújítás korától ismertek [1804, illetve 1813]. Kései származék a *lelkész* [1791], és alig néhány évtizede született a *lelkizik* [1972].

lélekszakadva [1705] Összetett szó, melynek előtagja a *lélek* főnév, utótagja a *szakadva*, a *szakad* ige határozói igeneve. A szó előzménye a *lélek kiszakad a testből* 'meghal' kifejezés volt [1520 k.]. Elsődleges jelentése 'nagyon, szörnyen, halálosan' lehetett. Mai jelentése úgy alakulhatott ki, hogy gyakran használták 'fut, szalad' jelentésű igékkel együtt.

lélekvesztő [1822] 'könnyen felboruló csónak' Összetett szó, mely különféle szószerkezetek jelzőjének önállósulásával keletkezett, vö. *lélekvesztő ladik* [1787], *lélekvesztő csónak* [1792]. Az összetétel előtagja a *lélek* főnév, utótagja a *veszt* ige *vesztő* folyamatos melléknévi igeneve. Más nyelvekben is előfordul, hogy a billenékeny csónakot a *lélek* főnév és egy 'elpusztít' jelentésű ige összetételével jelölik, vö. német *Seelentöter*, *Seelentränker*, orosz *дыуезыбка* [dusegubka]: 'lélekvesztő'.

lelkiismeret [1512 k.] Összetett szó, melynek előtagja a birtokos személyjeles *lélek* főnév (*lelke* ~ régi nyelvi és nyelvjárási *lelki*), utótagja az *ismeret* főnév. Eredetileg, egy *lelki ismereti* 'lelke ismerete' szószerkezetben mindkét szó birtokos személyjellel volt ellátva, de mivel az előtagon lévő személyjelet egy idő után képzőnek tekintették, a második tagról eltűnt a személyjel. A régi nyelvben ismeretes volt a szónak *lélekismeret* változata is [1636], de ez nem gyökerezett meg nyelvünkben.

leltár [1835] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melynek előtagját a *lel* ige alapján határozták meg, az utótagja a *tár* 'gyűjtemény' főnév. Mintája a 'leltár' jelentésű latin *inventarium* lehetett, mely a latin *invenire* 'rátalál' ige származéka. Hasonló alkotásmódú a *fekhely* és a *láthatár*. Nyelvújítás kori fejlemény.

lemez [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *lemeš*, szlovák *lemeš*, orosz *лемеу* [limes]: 'ekevas'. Ezek előzménye a 'tör' jelentésű ősi szláv **lom-* ~ **lem-* ige lehetett; a magyar szóvégi *z* létrejötté nem világos. Elsődleges jelentése a nyelvünkben 'ekevas' volt, a nyelvújítás korában lett [1807] 'lap' jelentésben használatos. Ebből származik a 'hanglemez' jelentés is [1894].

lemezlovas [1974] Angol mintára keletkezett összetétel (*lemez* + *lovas*). Téves fordítással keletkezett az angol *disc jockey* 'lemezkezelő' szókapcsolatból. Az angol *disc* 'korong, tárcsa, lemez' előtag a francia *disque* 'korong, hanglemez' átvétele. A francia szó a latin *discus* 'korong' főnév továbbélése, mely végső soron a görög *diskosz* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. Az angol szókapcsolat második tagja tulajdonnévi eredetű, az angol *jockey* 'hivatásos versenylovas' főnév az angol *Jack* keresztnév becéző *Jackey* formájából jött létre. A *lemezlovas* a bizalmas társalgási nyelv szava.

len [1181 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *lan*, szlovák *lan*, orosz *лѣн* [ljon] 'len'. A szláv nyelvekben talán indoeurópai eredetű, vö. latin *linum* 'len; lenvászón', gót *lein* 'lenvászón'.

lencse [1325 tn., 1395 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *лѣца* [lencia], horvát-szerb *leća*, szlovén *leča*: 'lencse'. A magyar szó belseji *n* hang jelenléte arra utal, hogy az átvétel már a 10. század vége előtt megtörtént. Elsődlegesen a növényt jelölte, később, német mintára alakult ki az anatómiában [1787] és az optikai szaknyelvben [1799] való alkalmazása.

leng [1508] Hangfestő eredetű szó. A szótó egyrészt a *lebeg*, másrészt a *reng* ige tövével van rokonságban. A *g-* gyakorító igeképző. Ugyanebből a töből származik a jóval később felbukkanó és más igeképzőkkel alakult *lendít* [1784] és *lendül* [1803]. A *leng* korai származéka a *lengedez* [1508], *lenge* [17. század], *lenget* [1787].

lengyel [1086 tn., 1395 k.] Óorosz jövevényszó, vö. óorosz **lędzъanъ* 'lengyel, az irtvány- vagy szűzföld lakója'. Az orosz szó és feltehető előzménye, a **lędo* 'irtvány, szűzföld' csupán bizánci görög és arab források adatai alapján következtethető ki. Nyelvünkbe már a honfoglalás előtt bekerült. A magyarban az átvett szó hangalakja hangrendi kiegyenlítődéssel előbb *lengyen*-né, majd *n : n > n : l* elhasonulással *lengyel*-lé fejlődött; az utóbbi változásra vö. latin *Antonius* személynév > magyar *Antal* személynév.

lénia [1560 k.] 'függőmérték; egyenes vonal; vonalzó' Latin jövevényszó, vö. latin *linea* 'mérőszinór; vonal, határvonal; út, ösvény'. Ennek forrása a 'len' jelentésű latin *linum* főnév volt. Szavunk legkorábbi alakváltozatai első szótagi *i* hangot tartalmaznak. Ma nyomdai műszóként él.

lent [1791] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *le* határozószó *-n* helyhatározóragos, elavult *len* 'lenn' [1808] alakjából jött létre a *-t* helyhatározóraggal. Középfoka a *lentebb* [1816]. A *lenn* [1821] az említett *len* *n*-jének megnyúlásával keletkezett.

lény [1790] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, a *le-* igetőnek (a *lesz* ige tőváltozatának) *-ny* névszóképzős származéka. A képzésmódra vö. a *tesz* ige *té*-tövéből alakult *tény* főnevet. A latin *ens* 'létező' mintájára keletkezett. Eredeti alakja a *lőny* volt, a mai alakot valószínűleg Helmezy Mihály formálta a nyelvújítás korában [1812].

lényeg [1832] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, a *lény* főnév *-g* névszóképzős származéka. A képzésre vö. *anyag, jelleg*. A *lény* alapszót 'valakinek egyénisége, valaminek legbensőbb valója' jelentése alapján Helmezy Mihály alkotta meg a nyelvújítás korában.

leopárd [1533] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. latin *leopardus* 'nagymacskaféle', vö. még: német *Leopard* 'leopárd'. A szó forrása az 'oroszlánpárduc' jelentésű görög *leopardosz* összetétel (*leon* 'oroszlán' + *pardosz* 'párduc'). A latin szóvég alakulásához vö. *angyal, mód* szavunkat.

lep [1456 k.] 'takar, elborít' Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *lip-* 'befed', votják *lip-* 'betakar', cseremis *leweä-* 'beborít', lapp *liehppa* 'egyszerű sátor, szél elleni menedék'. Ezeknek előzménye a 'tető; befed' jelentésű alapnyelvi **läpps* igenévszó lehetett. Az ősi finnugor **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *epe*. Nyelvünkben a szó sokáig megőrizte igenévszó jellegét. Az igénél korábról adatolható névszói tag, a 'takaró, lepedő' jelentésű *lep* főnév [1395 k.] azonban

háttérbe szorult és idővel kihalt, és helyette az azonos korú igei származék, a *lepedő* vált általánossá. Az ige ma elsősorban igekötős alakjaiban használatos: *ellep* 'előzönöl' [1456 k.], *meglep* 'rajtaüt, rajtakap' [1552], 'meglepetést kelt' [1813]. A *lep* alapszó *leped* hangalakú és 'betakar' jelentésű igei származékának [1527] továbbképzése az orvosi szaknyelv műszava, a *lepedék* 'hártyaszerű bevonat a nyelven' [1805 (?), 1899].

lép¹ [1372 u.] 'a járás egy mozdulatát végzi' Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *lāp-* 'helye van, elfér', osztják *lep-* 'helyet talál, bemegy; illik'. Ezeknek előzménye a 'bemegy, belép' jelentésű ugor **lāpp-* lehetett. Az alapnyelvi szó belseji **pp* > magyar *p* hangfejlődésre vö. *epe*. A szó korai származéka a *lépés* [1416 u.], mely a 20. században a sakkjátékban is használatossá vált [1937]. A *lépeget* [1785], *lépked* [1804], *lépdel* [1814] és a *lépték* [1834] nyelvújítás kori fejlemények.

lép² [1319 tn. (?), 1405 k.] 'a hasüregben lévő szerv' Ósi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. zürjén *lop*, votják *lup*, cseremisiz *lepə*; vö. még: jurák *rapšā*: 'lép'. Ezek előzménye a szintén 'lép' jelentésű alapnyelvi **lāpp-* lehetett. A szó belseji ősi **pp* > magyar *p* hangváltozásra vö. *epe*.

lép³ [1319 tn. (?), 1430 k.] 'fagyöngyből főzött madárfogó anyag, madárlép' Szlovén vagy szlovák jövevényszó, vö. szlovén *lep* 'csiriz, enyv', *ptičji lep* 'madárlép', szlovák *lep* 'csiriz, enyv', *lep na vtákov* 'madárlép'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *lēpas* 'kenőcs, mézszív', ófelnémet *leiba* 'maradék'. Szavunk a köznyelvben ma leginkább a *lépre csal* 'rászed' és a *lépre megy* 'furfang áldozata lesz' szókapcsolatban él.

lép⁴ [1319 tn. (?), 1490 k.] 'a méhek hatszög alakú viaszéptímenye' Belső fejlemény, valószínűleg szóhasadással keletkezett a kihalt, 'takaró, lepedő' jelentésű *lep* főnévből [1395 k.]. Elsődlegesen 'takaró, burok' jelentésű lehetett, később alakulhatott ki egy adatolatlan 'réteg, lemez, tábla' jelentés, majd ebből fejlődhetett a mai, 'a méhek viaszéptímenye' használat. Ez a szemlélet más nyelvek esetében is előfordul, vö. német *Scheibe* 'kerek lemez, tábla; lép', cseh *plástev* 'lemez, réteg; lép'.

lépcső [1604] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban bizonytalan. Talán a *lép* 'a járás egy mozdulatát végzi' ige *-cső* névszóképzős származéka, mely a *furcsa*, *hágcsó* stb. mintájára keletkezhetett. Az is elképzelhető azonban, hogy a *lépcső* a *lép* ige adatolatlan *-s ~ -cs* gyakorító igeképzős származékának főnevesült melléknévi igeneve; a képzőelemre vö. *lépcsel* 'lépked' [1585], illetőleg *keres*, *olvas*.

lepedő [1395 k.] Szófajváltással keletkezett, a régi nyelvi *leped* 'betakar' ige [1527] *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzős származékából főnevesült. A *leped* a *lep* 'takar, elborít' igének *-d* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A *lepedő* elsődleges jelentése 'takaró', ennek igen régi jelentésváltozata a szó mai köznyelvi jelentése. Legújabbban a bizalmas 'terjedelmes papírlap, kitöltendő űrlap' jelentésben is használatos [1961].

lepel [1269 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Vagy a régi nyelvi 'takaró, lepedő' jelentésű *lep* főnévből, vagy a 'takar, elborít' jelentésű *lep* igéből jött létre *-l* névszóképzővel. Szavunk nyelvújítás kori származéka a *leplez* ige [1793].

lepény [1395 k.] Ismeretlen eredetű szó. Régi nyelvi 'méhlepény' jelentése a latin *placenta* 'lepény; méhlepény' mintájára keletkezett. A horvát-szerb *lepinja* 'lepény' és több más nyelv hasonló szava magyar jövevényszó lehet.

lepényhal [1500] Összetett szó. Előtagja déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *lipan*, *lipen*, szlovén *lipan*, cseh *lipan*, szlovák *lipeň*: 'pénzes pér'. A szláv szavak eredete nincs tisztázva. Utótagja a *hal* főnév. A *lepényhal* szószaporító összetétel.

lépfene [1861] 'háziállatok fertőző betegsége' Összetett szó: előtagja 'a hasüregben lévő szerv' jelentésű *lép*² főnév, második tagja a 'fekély, gennyes seb' jelentésű *fene* főnév, jelentéstani szempontból vö. *rákfene*. A betegség során a lép megduzzad.

lepke [1467 tn. (?), 1673] Hangfestő eredetű szó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Feltehetőleg összevonással és szófajváltással főnevesült a *lebeg* ige *-e* folyamatos melléknéviigenév-képzős származékából (a képzőre vö. *cinége*, *fejsze*), a 'szállongó, lebegő' jelentésű, régi nyelvi *lebeke* szóból [1516–1518]. Erre utalhat a jóval később felbukkanó, azóta szintén elavult *lebke* 'lebegő; könnyű, légies' szóalak [1825]. Az sem zárható ki azonban, hogy szavunk a *lebeg* szócsalád kikövetkeztetett *leb-* tövének *-ke* kicsinyítő képzős származéka. Hasonlóképpen kétféle magyarázata lehet *cinke* és *fecske* szavunknak. Más uráli nyelvekben is megtalálhatók a *lepke* szavunk hangalakjára és jelentésére emlékeztető szavak, vö.

vogul *läpä-k*, cseremis *lapə*, finn *liippo*, *liipukka*: 'lepke'. Ezekkel a magyar szó csak hangfestő jellegében egyezik, eredetét illetően aligha.

lepra [1857] 'súlyos fertőző betegség' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *lepra* 'kiütés', ami a görög *lepra* 'kiütés; lepra' főnévre vezethető vissza. Nyelvünkben a szónak melléknévi jelentése is kialakult [1930], az argóban keletkezett a 'hitvány'.

lépten-nyomon [1823] Összetett szó (ikerszó): előtagja a *lép* ige *-t* névszóképzős, *-n* határozóraggal ellátott származéka, az utótagja a *nyom* főnév *-n* határozóragos alakja. A tagok jelentése között időbeli, illetve térbeli kapcsolat van. Ez a jelenség számos más ikerszó esetében is előfordul, vö. *hébe-hóba*, *nyakra-főre*.

les [1086 tn. (?), 1269] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *lác-* 'leselkedik', osztják *lāsi* 'leshely', *lāsi-* 'lesben áll'. Ezek forrása a 'leshely; leselkedik' jelentésű ugor **lácš* igenévszó lehetett. Az alapnyelvi szó belseji **č* > magyar *s* hangváltozásra vö. *hős*. A *les* megőrizte ősi igenévszói természetét, ma is használatos főnévként és igeiként egyaránt. Igei származéka a *leselkedik* [1416 u.].

lesipuskás [1863] 'orvvadász; a kedvező alkalmat kihasználó ember' Összetett szó. Előtagja a *les* ige játszi hangulatú *-i* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott származéka, utótagja pedig a *puska* főnév *-s* melléknévképzős alakja. A rosszálló jelentésű szó arra utal, hogy az ilyen vadász lesből, orvul tüzel. Szintén *-i* igenévképzős és hasonlóképpen lekezelő, illetőleg tréfás szerepű alakulataink közé tartozik például *rátarti* szavunk.

lestyán [1708] 'sárgás virágú gyógynövény, levescsík' Román jövevényszó, vö. román *leuștean*, román nyelvjárási *leuștén* 'lestyán'. A román szó az elavult magyar *levestikom* 'lestyán' [1405 k.] régi *lesten* alakváltozatának átvétele lehet. Eszerint a *lestyán* valószínűleg visszakölcsönzés. A népies gyógyászat és a szakácsmesterség szava.

lesz [950 k. tn., 12. század vége] Ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A tőhöz vö. zürjén *lo-* 'van, lesz, keletkezik, történik', votják *lu-* 'van, lesz; lehetséges', cseremis *liä-* 'ugyanaz; ellik', finn *lie-*: *lienen*, *lienet*, *lienee* 'szabad, lehet, talán lesz', lapp *lā-*, *lš-*, *lškke-* 'van, lesz, él, létezik'. Ezek forrása a 'van, lesz, él' jelentésű finnugor **le-* lehetett. A szóvégi *-sz* eredetileg gyakorító képző volt, mely később a jelen idő jelévé, végül pusztá töelemmé vált. A *lesz* régi adataiban előforduló hiátustöltő mássalhangzók (vö. például a *lévő* melléknévi igenév *v-jét*) valószínűleg még az ősmagyarban keletkeztek. Az ige korai származékai: *lehet* [13. század eleje], *lehetetlen* [1372 u.], *lehetetlenség* [1372 u.], *lehetséges* [1416 u.].

lét [1292–1297 tn., 1416 u.] Származékszó, a *lesz* ige *lě-* tövének *-t* névszóképzős származéka. Elsődleges jelentése 'szülött; ivadék' volt, de a 15. századtól a mai köznyelvi értelemben is használatos. A nyelvújítás korában kezdték el filozófiai szakkifejezésként, 'a tudattól függetlenül létező valóság' jelentésben alkalmazni [1826].

letargia [1804] 'fásultság, közöny' Latin jövevényszó, vö. latin *lethargia* 'álomkór, aluszékonyság', tudományos latin 'közöny, fásultság'. A latinba a görög *léthargia* 'álomkór' főnév került. A görög szó származékát is az orvosi latin közvetítette nyelvünkbe: a *letargikus* 'közönyös, fásult' melléknév [1835] a latin *lethargicus* 'ugyanaz' átvétele.

létige [1818] Német mintára keletkezett összetett szó (*lét* + *ige*), vö. német *Seinsverb* 'létige' (német *Sein* 'lét' + *Verb* 'ige'). A nyelvújítás korának terméke, miként a következő tükörszavak: *létfeltétel* [1848], *létkérdés* [1848], *létérdek* [1898], *létszükséglet* [1899], vö. német *Lebensbedingung*, *Lebensfrage*, *Lebensinteresse*, *Lebensbedürfnis* (vö. német *leben* 'él, létezik'). Az előbbieket mintájára létrejött *létszám* [1848] főnév első tagja a jelenlévő személyekre utal.

létra [1416 u.] Német jövevényszó, de nyelvünkbe valószínűleg egy szláv nyelv is közvetítette, vö. középfelnémet *leiter*, *leitere* 'létra; létraszerű szekéroldal', bécsi német *latter* 'létra', hazai korai újfelnémet *laitter* 'ugyanaz', irodalmi német *Leiter* 'létra; létraszerű szekéroldal'. Vö. még: horvát-szerb *lotra* 'ugyanaz', szlovén *lojtra* 'létra', szlovák nyelvjárási *lojtra* 'létra; létraszerű szekéroldal'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óangol *hlānan* 'támaszt'. Legkorábbi változata nyelvünkben *lajtra* lehetett, ebből alakulhatott a mássalhangzó-torlódás feloldásával egyfelől a *létra* alak [1653], másfelől a *lajtora* és ebből a ma főként nyelvjárásainkban használatos *lajtorja* [1498]. A nagyszámú alakváltozat alapján a szó többszörös átvétel eredménye is lehet. A 19. századtól kezdve elsősorban a *lajtorja* variánst alkalmazzák a 'magasra nőtt ember' megnevezésére [1825], és ma a köznyelvben is használatos az *égi lajtorja* 'hórihorgas személy' jelzős szerkezet.

lett [1801] 'Lettorszáiban élő, balti nyelvű nép' Nemzetközi szó, vö. német *Lette*, angol *Let*, francia *Letton*, *Lette*: 'Lettországban élő ember'. Vö. középkori, hazai latin *Lettus* 'lett'. Ennek forrása a lett *Late* folyónév Vilnius környékén. A népvét a német terjesztette el Európában, a magyarba is elsősorban innen került.

levegő [1651] Jelentéstepadással keletkezett a *levegő ég* 'levegő' [1636] jelzős szerkezet jelzőjének önállósodásával. Ez utóbbinak első eleme a 'mozog' jelentésű *lebeg* ige *leveg* alakváltozatának -ő képzős melléknévi igenévi származéka [1458], a második az *ég* főnév. Az *ég* jelölte valaha a 'levegő' fogalmát, mely szót különféle jelzőkkel egészítették ki attól függően, hogy az égboltra vagy a légrétegre vonatkozott-e; vö. régi nyelvi *csillagos ég*, *menny-ég*; *élő*, *lág*y, *híg ég*. A *levegő ég* elnevezés arra utal, hogy az ember érzékeli a körülötte lévő levegő mozgását. A *levegő* főnév a nyelvújítás korában vált köznévvé, illetve természettudományi szakszóvá.

levél [1067 k. tn., 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, egy önállóan nem adatható, de például a *lebeg* igében feltehető ige -l névszóképzős származéka. A képzésre vö. *fedél*, *kötél*. Ez a magyarázat arra utal, hogy a falevelet már a gyenge légmozgás is himbálja, meglebegteti. 2. Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *laptā* 'falevél', osztják *lijwət* 'ugyanaz', vö. finn *leve* 'szálka, pikkely, leveleske, pehely'. Ezek forrása a 'falevél' jelentésű ősi **lǝps*, leginkább **lep̥s* lehetett. A szó belseji alapnyelvi **p* > magyar *v* hangfejlődésre vö. *ravas*z. A szóvégi -l névszóképző. Nyelvünkben elsődleges jelentése 'falevél' volt, de a ma legáltalánosabb 'írásbeli közlés, küldemény' jelentés is kimutatható a 14. századtól. A *levelez* származéknak viszont sokáig csak 'főlös levelétől megfoszt' jelentése ismeretes [1565], a mai 'levelet vált' jóval később, a nyelvújítás korában alakult ki [1778].

levendula [1533] 'kék virágú gyógynövény' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *lavandula*, *lavendula*, hazai latin *levendula*, tudományos latin *lavandula* 'levendula'. Ezek forrása valószínűleg a 'mos' jelentésű latin *lavare* ige lehetett. Az elnevezés arra utal, hogy a növényt a mosdóvíz illatosítására használták.

levente [1568] 'vitész harcos' Vándorszó, vö. oszmán-török *levant*, *levend* 'önkéntes tengerész; dalia', horvát-szerb régi nyelvi *lǝvǝnta* 'török tengerész', román *levant* 'ugyanaz; dalia; önkéntes lovaskatona', olasz régi nyelvi *levǝnte* 'török tengerész; kalóz'. Végső forrása az újperzsa *lǝvǝnd* 'szabad, független; (önkéntes) katona'. Az oszmán-török révén terjedt el, a magyarba főként a horvát-szerb közvetítésével került. Elsődleges jelentése nyelvünkben is 'önkéntes török katona' volt, de hamarosan 'dalia, hős' jelentésben is használatos lett [1573 (?), 1590]. A két világháború között az archaizáló nyelvhasználat 'katonai előképző szervezetnek 13-21 éves tagja' jelentésben elevenítette fel. A szavunknál jóval régebb, Árpád-kori *Levente* személynév eredetét tekintve nem ide tartozik, hanem szláv jövevény, illetve némelyek szerint a *lesz* ige származéka.

leves [1577 k.] Szófajváltással keletkezett, a *lé* főnév *lev-* tőváltozatának -s melléknévképzős származékából [1395 k.] főnevesült. A szó kialakulását olyan szó szerkezetek segítették elő, mint a *leves kenyér* 'a folyékony ételben kenyér' [1395 k.], *leves étel* 'folyékony étel' [1577 k.].

lexikon [1626] 'betűrendes ismerettár' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *lexicon* 'szótár'. A latin főnév egy azonos hangalakú és jelentésű görög szó átvétele, melynek előzménye a görög *lekszikosz* 'a szóval kapcsolatos' (< görög *lekszisz* 'szó; beszéd'). A *lexikális* 'lexikonba illő, szókészlet, adatszerű <ismeret>' [1812] nemzetközi szó. Nyelvünkbe főleg a németből került, vö. német *lexikalisch* 'lexikális'. E melléknév az említett görög szó latinos származéka.

lézeng [1562] Belső fejlemény, valószínűleg hangfestő eredetű szó. Töve összefügghet a *rezeg* ige tövével, végződése a -g gyakorító ige képző. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang.

lézer [1950 u.] 'elektromágneses rezgéseltető és erősítő berendezés' Nemzetközi szó, vö. német *Laser*, angol *laser*, francia *laser*: 'lézer'. Az angol terjesztette el, mely a *light amplification by stimulated emission of radiation* 'fény erősítése indukált sugárzás kibocsátása révén' kifejezésből rövidült. A kiejtést figyelembe véve nyelvünkbe elsősorban magából az angolból került.

lezser [1853] 'hanyag' Német jövevényszó, vö. német *leger* 'könnyű; könnyelmű', bécsi német *leschér* 'kötetlen, fesztelen viselkedésű'. A németben forrása a 'könnyű, könnyelmű, jelentéktelen' jelentésű francia *léger*.

lián [1794] 'kúszónövény' Nemzetközi szó, vö. német *Liane*, angol *liana*, francia *liane*: 'lián'. Az Antillákon beszélt franciában keletkezett a 17. században, nyelvünkbe is elsősorban a franciából, irodalmi úton került. Növénytani szakszó.

liba [1193 tn (?), 1565] Származékszó, a *lib* hívogató-terelő hangsor [1832] *-a* kicsinyítő képzős származéka, alakulásmódjára vö. *cicc, koca*. A 19. század eleje óta, talán idegen mintára 'buta nő' jelentésben is használatos [1808], vö. német *Gans*, angol *goose*: 'liba; buta nő'.

libabőr [1801] Összetett szó, melynek első tagja a *liba*, a második a *bőr* főnév. Jelentése arra utal, hogy a fázó ember bőréből a szőrtüszők kiemelkednek, és az ember bőrét a libához teszik hasonlónak. Ugyanilyen szemlélet alapján, de egymástól többnyire függetlenül keletkezett összetételek számos nyelvből kimutathatók, vö. olasz *pelle d'oca*, német *Gänsehaut*, orosz *гусиная кожа* [guszinaja kozsa]: 'libabőr'.

libasorban [1900] Összetett szó megszilárdult ragos alakja. Előtagja a *liba*, utótagja pedig a *-ban* helyhatározóraggal ellátott *sor* főnév. Jelentése azon a megfigyelésen alapszik, hogy a libák általában egyesével egymás mögött haladnak. Egymástól függetlenül több nyelvben is kialakult a szó, vö. szlovák *husím pochodom*, orosz *гуськом* [guszkom]: 'libasorban'.

libatop [1807] 'egy fajta gyomnövény' Latin mintára keletkezett összetett szó, vö. latin *chenopodium* 'libatop'. A latinban tudatos műszóalkotás, a 'liba' és a 'lábacska' jelentésű görög szavak felhasználásával. A magyar összetétel is hasonló felépítésű: előtagja a *liba*, utótagja pedig a nyelvjárásainkban élő, hangutánzó eredetű *top* 'lábacska, lábfej alsó része' főnév [1211 tn. (?), 1585], mely a *dobog* ige tövével függhet össze. Az elnevezés arra utal, hogy a növény levele úgy néz ki, mint a liba talpa. Nyelvújítás kori fejlemény, ma növénytani műszó.

libeg [1754] Hangfestő eredetű szó, rokon a *lebeg* szócsaládjával. Ez a játékosabb hangalakú szó azonban kisebb intenzitású cselekvéseket fejez ki, ezáltal a két szócsalád között részleges szóhasadás jött létre. Mély hangrendű párja a *lobog*. A *libeg* egy önállóan nem adatható igei tö *-g* gyakorító igeképzős származéka. A *lib-* szótő származéka a *libben* [1795 e.] és a *libbent* [1816] ige is.

liberális [1645] 'szabadelvű' Latin jövevényszó, vö. latin *liberalis* 'a szabadságot illető; bőkezű'. Alapszava a 'szabad' jelentésű latin *liber* melléknév. A szóvégi *-s* (*sz* helyett) gyakori a régi latin átvételekben, vö. *április*. Elsődlegesen 'engedékeny' jelentésében élt. A 'szabadelvű' jelentés a franciában alakult ki, nyelvünk ebben az értelemben a 19. század elejétől használja [1807]. A *liberális* latinos származéka, a *liberalizmus* 'szabadelvűség' [1835 (?), 1841] nemzetközi szó, vö. német *Liberalismus*, angol *liberalism*, francia *libéralisme*: 'liberalizmus'. Az európai nyelvekben az angol terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

libéria [1622] 'inasok egyenruhája' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *liberie*, korai újfelnémet *liberei* : 'libéria'. Ezek forrása a 'libéria; cselédség; állatbőr, tollazat' jelentésű francia *livrée* volt. Eredeti jelentése 'német gyalogoskatonák egyenruhája' volt, de mai, elavulóban lévő jelentése is ismert a 17. századtól kezdve [1693].

libikóka [1838] 'mérleghinta' Bizonytalan eredetű, talán összetett szó (ikerszó). Előtagja a *libeg* ige tövéből keletkezett a játékos *-i* jelen idejű melléknéviigenév-képzővel, az utótag pedig esetleg a *kókad* ige tövéből a hasonló funkciójú *-a* igenév-képzővel. Szóba jöhet gyermeknyelvi eredete. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

liceum [1788] 'egy fajta középiskola' Latin jövevényszó, vö. latin *Lyceum* 'Arisztotelész Athén melletti tanítási helye'. A latin szó a görög *lykeion* 'egy Athén melletti tanítási hely' átvétele. Apollónnak, a nyájak védőistenének díszítő jelzőjéből főnevesült, és arra utalt, hogy az iskola Apollón templomának közelében volt. Nyelvünkben 1945 előtt olyan középiskolát, elsősorban felsőbb leányiskolát jelölt, melyben nem tanítottak latint. Erdélyben ma így hívják a 'gimnázium'-ot. Elavulóban lévő szó.

lichthof [1900] 'világítóudvar' Német jövevényszó, vö. német *Lichthof* 'nagyobb világítóudvar, szűk udvar'. A németben összetett szó, a 'fény' jelentésű *Licht* és az 'udvar' jelentésű *Hof* főnevekből alakult összetétel. A kevésbé választékos köznyelv szava.

licitál [1788] 'árverez; <kártyaműszó>' Latin jövevényszó, vö. latin *licitari* 'árverez', melynek az azonos jelentésű latin *liceri* ige volt a forrása. Nyelvünkben előbb 'árverez' jelentésében élt, később lett német hatásra 'licitál <a kártyában>' jelentésben használatos [1888], vö. német *lizitieren* 'árverez; licitál <kártyajátékban>'. A *licit* 'árverés; tét <kártyában>' [1887] belső fejlemény, elvonással keletkezett a *licitál* igéből. Másodlagos, kártyanyelvi jelentése a 20. század közepén alakulhatott ki [1958]. A *licit* a latin eredetű *licitáció* 'licitálás' [1788] főnevet váltotta fel, melynek latin *licitatio* hangalakú előzménye szintén a latin *liceri* ige származéka.

lidérc [1405 k.] 'gonosz szellem' Ismeretlen eredetű szó. A cseh régi nyelvi *lidotwarzec* 'hárpia; leány arcú sárkánykígyó' szóból való származtatása nem bizonyítható. A *lúdvérc* alak valószínűleg népetimológias hatással alakult.

lift [1876] Angol jövevényszó, vö. angol *lift* 'felemelés, emelkedés; felvonó', melynek forrása az angol 'megemel, a magasba emel' jelentésű *lift* ige. A szó elterjedésében a német is szerepet játszott.

liga [1570 k.] 'szövetség' Latin jövevényszó, vö. latin, középkori, hazai latin *liga* 'pénzötvözet; szövetség', melynek végső forrása a latin *ligare* 'köt' ige. Nyelvünkben elsődlegesen 'ötvözet', majd 'szövetség' [1621] jelentésben élt. Sportnyelvi, 'osztály, szervezeti keret' jelentése [1913] német mintára alakult ki, vö. német *Liga* 'szövetség; <sportban> osztály'. Szavunk ma 'szövetség' jelentésben politikai és történettudományi műszóként él.

liget [1121 tn., 1206] Ismeretlen eredetű szó. A szó kései, tréfás *lízse* alakváltozata [1911] franciás kiejtést követ. Régi származéka a *ligetes* [1337 tn., 1565].

lignit [1865] 'barnaszénfajta' Nemzetközi szó, vö. német *Lignit*, angol *lignite*, francia *lignite*: 'barnaszén, lignit'. A francián keresztül terjedt el, melyben a latin *lignum* 'szárazfa' és a kémiai szaknyelvben használatos *-it* képző összekapcsolásával keletkezett. Az elnevezés arra utal, hogy ebben a szénfajtában a növény eredeti szerkezete szabad szemmel is megfigyelhető. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítésével került.

liheg [1669] Hangutánzó eredetű szó, mely a gyors, szaggatott levegővételt jelöli. Töve szorosan összefügg a régi nyelvi *leh* 'lélegzik' igével [1416 u.], sőt a *liheg* talán éppen ennek az igenek a származéka. A *-g* gyakorító igeképző.

-lik ~ -lik [1333 tn., 1585] Igeképző. A denominális *-l* igeképzőből fejlődött. Az *-ik* végződés a 'valamilyennek látszik, mutatkozik' jelentésnek a mediális jellegét erősíti. Elsősorban szint jelentő melléknevekhez járul, ma is eleven toldalék, pl. *sárgállik, kéklík*.

likőr [1790] 'édes pálinkaféle' Nemzetközi szó, vö. német *Likör* 'likőr', angol *liqueur* 'ugyanaz', francia *liqueur* 'likőr; folyadék'. A francia terjesztette el, ebben a latin *liquor* 'folyadék' átvétele, mely pedig a latin *liquere* 'folyik' igrébe megy vissza. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

likvidál [1697] 'felszámol' Latin jövevényszó, vö. latin *liquidare* '(csepp)folyósít', középkori latin 'rendbe hoz, eligazít', hazai latin '<pénz> folyósít, felszámít'. A magyarban elsődlegesen 'kiegyenlít, megfizet' jelentésben élt, csak a 19. században lett 'felszámol' értelemben használatos [1856]. Ez utóbbinak legújabbban megjelent 'megöl, kivégez' [1961] jelentésárnyalata is.

lila [1795] Német jövevényszó, vö. német *lila* 'lila', *Lila* 'orgona'. Ez a francia *lilas* 'lila; orgona' átvétele. A szó végső forrása az óind *nīlī* 'indigó', *nīla* 'sötét, kék', ami az arab *lailak*, *līlak* 'orgona' közvetítésével került más nyelvekbe. Elsődlegesen nyelvünkben is 'orgona' jelentésben élt, de hamarosan megjelent szint jelölő melléknévi használata is [1807].

lile [1786] 'egy fajta gázlomadár' Hangutánzó eredetű szó, a lile hangját utánozza. Ismeretes 'kis kacska' jelentésben is [1906], ami azon alapszik, hogy a nyelvjárásokban a *lili*, *lili-lili* hangsor kacsahívogató szóvá lett. Egy másik, vadlibához hasonló madár neve a szintén hangutánzó *lilik* [1795 k.], mely a nálunk átvonuló szárnyas *klilik*, *klilik* hangját jeleníti meg. A *lile* és a *lilik* állattani szakszavak.

liliom [1252 tn., 1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *lilium* 'liliom'. A latinban bizonytalan eredetű, talán egy sémi nyelvre megy vissza.

liliomtipró [1926] 'leánygyermeken nemi erőszakot elkövető személy' Összetett szó: első tagja a szüzességet és ártatlanságot jelképező *liliom* főnév, második tagja a 'tapos' jelentésű *tipor* ige *-ó* melléknéviigenév-képzős származéka, vö. még: *liliomtiprás* [1937]. A liliom jelkép az ókori mitológiákból került a keresztény szimbolikába.

liliputi [1841] 'apró, parányi' Származékszó, a régi nyelvi *Liliput* 'hüvelyknyi törpék meseországa' tulajdonnév [1835] *-i* névszóképzős alakja. Az országnév az azonos jelentésű német *Liliput* vagy az angol *Lilliput* átvétele. Ezek forrása Jonathan Swift angol író *Gulliver utazásai* (1726) című műve.

limlom [1795] 'értéktelen; hasznavehetetlen kacat' Játszi szóikerítéssel keletkezett, melynek során a *lom* főnév osztódott, miként a *gizgaz*, *icipici* esetében. Jelzői szerepben fejlődött ki melléknévi jelentése. Főnévként 1843 óta ismeretes.

limonádé [1720] Nemzetközi szó, vö. német *Limonade*, francia *limonade*, olasz *limonata*: 'limonádé'. Az újlatin nyelvek terjesztették el, melyekben alapszava is megtalálható, vö. francia *limon*, olasz *limone*: 'citrom'. A magyarban számos alakváltozata közül több is francia, illetve olasz átvételt mutat, a mai alakot azonban a német közvetítette nyelvünkbe.

lincsel [1860] 'erőszakos önbíráskodást gyakorol' Angol jövevényszó, vö. angol, amerikai angol *lynch* 'lincsel'. Forrása valószínűleg William Lynch kapitány neve, aki az amerikai függetlenségi háborúban önhatalmúlag bírászkodott és ítélkezett. A *lincs* 'népbíráskodás, lincselés' főnév [1904] belső fejlemény, az igéből keletkezett elvonással.

lineáris [1865 (?), 1887] 'egyenes vonalú' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. latin *linearis* 'lineáris'; vö. még: német *linear* 'egyenes vonalú'. A latin *linearis* a latin *linea* 'mérőszinór; vonal, határvonal; út, ösvény' származéka, ez utóbbira vezethető vissza *lénia* 'függőmérték; egyenes vonal; vonalzó' szavunk. Szavunk a matematikai műnyelvben 'elsőfokú <egyenlet, függvény>' jelentésben használatos [1887].

link¹ [1862] 'megbízhatatlan, könnyelmű' Német jövevényszó, vö. német *link* 'bal', német argó 'hamis, kétes, gyanús, rossz'. A német szó indoeurópai eredetű. A jiddisben is megvan *link* alakban, 'hamis, rossz' jelentésben. Nyelvünkbe valószínűleg a hazai német argó közvetítésével került. Igei származéka a *linkel* [1917], névszói származéka a játékos szóképzéssel létrehozott *linkóci* 'meglehetősen link' [1924].

link² [1997] 'hipertext-ugrópont, kapcsolat, kapcsoló elem, ' Angol jövevényszó, vö. angol *link* 'kapcsolat, kapcsoló elem, összekötő kapocs' (a szó skandináv eredetű). Az angolban jelentéstapadással jött létre az angol *hyperlink* 'a képernyőn az a hely, melyre rákattintva további információkhoz juthatunk' összetételből. Számítástechnikai műszó.

linóleum [1882] 'lenolajból, gyantából és parafaliszttól préselt rugalmas padlóborító anyag' Nemzetközi szó, vö. német *Linoleum*, angol *linoleum*, francia *linoléum*: 'linóleum'. Az európai nyelvekbe az angol közvetítésével került. Az angolban tudatos szóösszevonással keletkezett a latin *linum* 'len' és a latin *oleum* 'olaj' főnevek alapján. A lenolaj fontos alkotóeleme a linóleumnak. A szó elsősorban német közvetítéssel került nyelvünkbe.

linzer [1945 e.] 'édes, omlós tészta' A *linzertorta* összetétel (*linzer* + *torta*) [1885] jelzőjének önállósulásából és főnevesüléséből keletkezett. Ez utóbbi az ausztriai német *Linzer Torte* 'egy fajta sütemény' részfordítása. A német szó szerkezet első tagja *Linz* városára utal, mely a 18. század elejétől ismertté tette ezt a különleges helyi édességet.

líra¹ [1527] '(érzelmi) költészet' Latin jövevényszó, vö. latin *lyra* 'hárfafele, lant; lírai költészet; dal' A latin főnév a görög *lira* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. Nyelvünkben a szó korai jelentése 'templomi dal', majd 'egy fajta pengetős hangszer' [1604] volt, később lett az irodalomtudományi szaknyelvben használatos [1814]. A latin *lyricus* 'a lantjátékhoz tartozó; lantos költő' melléknévnek az átvétele *lírikus* szavunk [1604], mely főnévként 'lírai költő' jelentésben ismert [1803].

líra² [1793] 'egykori olasz pénznem' Nemzetközi szó, vö. német *Lira*, angol *lira*, francia *lire*, olasz *lira*: 'líra'. Az európai nyelvekben az olasz terjesztette el. Az olasz szó a latin *libra* 'mérleg; súlymérték; vízmérték' főnévre vezethető vissza. Nyelvünkbe elsősorban az olaszból, de a német közvetítésével is kerülhetett. A mai olasz pénznem az *euro* 'euró'.

lista [1661] Vándorszó, vö. német *Liste*, francia *liste*, olasz *lista*, hazai latin *lista*, horvát-szerb *lista*, lengyel *lista*: 'jegyzék, lajstrom'. Az olasz révén terjedt el, melyben 'lajstromozáshoz való papírszalag' jelentésében élt a kereskedelmi nyelvben. Az olasz szó a középkori latin *lista* 'szegély' átvétele, ez utóbbi pedig germán eredetű, vö. ófelnémet *līsta* '(föld)sáv'. A szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin jövevényszavainkban, vö. *áristom*, de az is lehetséges, hogy a délnémet kiejtést követi. Nyelvünkbe a német, esetleg az olasz közvetítette.

liszt [1279] Bizonytalan eredetű szó, talán szófajtváltással főnevesült egy ősi, finnugor kori szótó *-t* befejezett melléknéviigenév-képzős alakjából. A tőhöz vö. finn *lese-* 'lisztet szítál, finomra öröl, rostál', észt *lese* 'az árpa héja', *listi-* 'leveleitől megfoszt; a gabonamagvakból a lisztet tartalmazó részt eszi'. Ezeknek forrása a 'levéltelenít, kihüvelyez' jelentésű finnugor **lesé-* vagy **liše-* lehetett. E hangtanilag nem kifogástalan magyarázat szerint a *liszt* egy 'öröl' jelentésű ige főnevesült alakja, vö. német *mahlen* 'öröl' ~ *Mehl* 'liszt', finn *jauha-* 'öröl' ~ *jauho* 'liszt' (tulajdonképpen 'örlemény').

litánia [1513] 'párbeszédes formájú, hosszú, könyörgő ima' Latin jövevényszó, vö. latin *litania* 'nyilvános, közösségi könyörgés', egyházi latin *litania*, *letania* 'könyörgés'. Ezek végső forrása a 'könyörgő' jelentésű görög *litaneüó* ige.

Nyelvünkben elsősorban vallási értelemben használatos, de újabban előfordul gunyoros, 'hosszú, unalmas felsorolás' jelentésben is [1806].

liter [1879] Német jövevényszó, vö. német *Liter* 'ürmérték', melynek végső forrása a görög, '12 uncia súly' jelentésű *litra* főnév. A szót a francia *litre* 'liter' terjesztette el és tette nemzetközi mértékegységgé. A bizalmas társalgási nyelvben használatos, tréfás stílusértékű *lityi* 'liter <szesz italból>' [1924] szócsonkítással és játszi szóképzéssel keletkezett.

literatúra [1729] '(szép)irodalom' Latin jövevényszó, vö. latin *litteratura* 'ábécé; nyelvtanítás; nyelvtudomány; nyelvtan', melynek alapszava a 'betű, írás' jelentésű latin *littera* főnév. A magyarban használatosak voltak, de idővel elavultak a latin szó származékainak átvételei: *literátor* 'irodalmár' [1789], *literátus* 'nagy irodalmi műveltségű (személy)' [1806]. A *literatúra* választékos stílusértékű szó.

litván [1692] 'Litvániában élő, balti nyelvet beszélő nép' Latin jövevényszó, vö. újkori latin *Litvani* (többes szám), *Lituanus* 'litván', melynek forrása a középkori latin *Litua* 'Litvánia' földrajzi név. Végső soron az eredetileg 'folyamvidék' jelentésű litván *Lietuvá* helynévből származik. Nyelvünkben a korai *litvánus* változatot felváltó *litván* alak [1835] elvonás lehet a *Litvánia* földrajzi névből [1575].

lízing [1992] 'kölesönbérlet' Angol jövevényszó, vö. angol *leasing* 'kölesönbérlet'. Az angol főnév a 'bérbe ad, bérel' jelentésű angol *lease* ige származéka, mely a francia *laisser* 'hagy, átenged' átvétele. A francia szó végső soron a latin *laxus* 'laza' melléknévre vezethető vissza. A *lízing* olyan kölcsönbérletet is jelöl, melyben a bérelt tárgy meghatározott idő alatt a bérebe vevő tulajdonába megy át. Közgazdaságtani műszó.

-lkodik/-lkedik/-lködik [1372 u.] Igeképzőbokor. Az *-l* denominális igeképző és a *-kodik/-kedik/-kődik* képzőbokor összetapadásával keletkezett az ómagyar korban. Névszói alapszavakhoz járul, általában azt fejezi ki, hogy 'valaki valaminek megfelelően vagy valamilyen minőségben működik vagy viselkedik' pl. *kutyáلكodik, büszkélkedik, erőلكödik*. Mai nyelvünkben gyakori, de új származékokat már nem hoz létre.

-ll [1416 u.] Igeképző. Az *-l* igeképző alakváltozata, amelyben a kettőződés másodlagos. Igei alapszavak mellett a mozzanatos jelentésárnyalatot fejezi ki, pl. *szókel, fuvall*. Ebben a funkciójában ritka és elavult toldalék. Melléknévi alapszavak mellett 'valaminek, valamilyennek tart' jelentéssel ma is gyakori és termékenynek tekinthető, pl. *drágáll, kevesell, javall*.

ló [1055] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *low*, osztják *loy* 'ló'. Ezek előzménye a szintén 'ló' jelentésű ugor **luβs* vagy **luys* lehetett. Az ugorban ez jövevényszó, az átadó nyelv azonban ismeretlen. Esetleg egy kaukázusi nyelvből származik, vö. avar *thah* 'csödör, mén'. Legrégibb származéka a *lovász* [1055], melynek szó belseji *v*-je a többi korai és későbbi származékkal együtt (*lovás* [1138 tn., 1245], *lovag* [1306 tn., 1395 k.], *lovagol* [1476 k.], *lovarda* [1843]) megőrizte az ősi formát.

lob [1829] 'gyulladás' Részben szóelvonással jött létre a *lobog, lobban* igéből, részben pedig szóhasadással a régi nyelvi *lobb* 'láng, lángolás' főnévből [18. század]. Nyelvújítás kori fejlemény, ma orvostudományi szakszó.

lóbab [1791] Összetett szó, melynek első tagja a *ló*, második tagja a *bab* főnév. Az ilyen előtagú összetétel az így jelölt növény – más esetben állat – szokatlanul nagy voltára utal. Szerkezetét tekintve vö. német *Pferdebohne* 'ugyanaz' (német *Pferde* 'ló' + *Bohne* 'bab'). Hasonló szemléletből egyéb összetételek is származnak, vö. *lómenta* [1500 k.], *lósóska* [1577 k.], illetőleg *lódarázs* [1525 k.], *lótetű* [1577].

lobbizik [1988] 'gazdasági vagy társadalmi csoport érdekeit igyekeznek érvényesíteni a törvényhozók befolyásolásával' Származékszó, a *lobbi* 'az a képviselői érdekcsoport, amelynek tagjai parlamenten kívüli (gazdasági, hatalmi) csoportok érdekében igyekeznek a törvényhozást befolyásolni' főnév [1988] -z igeképzővel ellátott alakja. A *lobbi* angol jövevényszó, vö. angol *lobby* 'fogadóterem az angol alsóházban, illetve az amerikai szenátus épületében, ahol a képviselők ügyfelekkel tárgyalhatnak'. Az angol szó a középkori latin *lobia* 'galéria' főnévre vezethető vissza, melynek forrása az ófelnémet *laubja* 'lugas'. A *lobbizik* politikai műszó.

lobog [1458] Hangfestő eredetű szó, mely a légmozgást és az így keletkező zajokat jeleníti meg. Feltehetőleg egy olyan ősi igenévszó igei folytatása, melynek névszói folytatása például *lomb* szavunk. Végződése a -g gyakorító igeképző. Korai származékai a *lobogó* főnév [1458], az igező -n mozzanatos igeképzővel ellátott származéka a *lobban* [1550], melynek továbbképzése, a *lobbanékony* melléknév a nyelvújítás korában keletkezett [1833].

lobonc [1848] 'bozontos' Származékszó: a *lobonc* 'bozontos haj' főnév [1848] -s melléknévképzővel ellátott alakja. A *lobonc* töve azonos a *lobog* igéével, végződése a játszi hangulatú *-nc* névszóképző. Szóhasadással elkülönült alakja a jóval korábbi adathoz *labanc* főnév.

lóca [1604] 'pad' Szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *lavica* 'pad; palló'; vö. még: cseh *lavice* 'pad', ukrán nyelvjárási *лавіця* [lavicja] 'ugyanaz'. Ezek alapszava az ősi szláv **lava* 'pad' volt. A magyar alak a második nyílt szótagi magánhangzó kiesésével keletkezett, a hangváltozásra vö. *málna, pálcá*.

locsol [1542 tn., 1558] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a szétfröcskölő víz, sár hangját jeleníti meg. A szóvégi *-l* gyakorító képző. Töve egy ősi igenévszó lehetett, melynek a *locs* [1551] 'sár, locspocs' a névszói folytatása, az *-l* gyakorító igeképzővel ellátott *locsol* pedig egyik igei folytatása. A *locsol* mai köznyelvi jelentése másodlagos [1604], az eredeti jelentés 'löttyögtet' volt. A szócsalád további igei tagjai többé-kevésbé megőrizték régi alapjelentésüket: *locsog* [1604], *locsan* [1608], *locsant* [1617].

locspocs [1551] 'híg sár' Összetett szó, melynek előtagja a *locsol* igének elsőként ebben az ikerszóban kimutatható *locs* alapszava, utótagja pedig a 'pocsolya' jelentésű, hangutánzó eredetű nyelvjárási *pocsaték* főnév [1456 k.] *pocs* töve.

loden [1788] 'vastag, bolyhos gyapjuszövet' Német jövevényszó, vö. német *Loden* 'ványolt gyapjuszövet vagy filc', *loden* 'lodenből készült'. A német szó germán eredetű, vö. óangol *lopa* 'kabát; takaró'. Textilipari szakszó.

-lódik/-lődik [1493 k.] Igeképzőbokor. Az *-l* igeképző és az *-ódik/-ődik* visszaható képző összetapadásával keletkezett az ómagyar korban. Igéhez és névszóhoz egyaránt járulhat, pl. *mozgolódik, forgolódik*, illetőleg *bajlódik, kínlódik, nyúglódik*. Képzőbokorként ma már elavult.

lófő [1487] 'kiváltságos székely' Összetett szó, melynek előtagja a *ló* főnév, utótagja pedig a 'fej' jelentésű *fő* főnév. Az elnevezés arra utal, hogy a gyalogos közsékelyekkel ellentétben a kiváltságosak lovon harcoltak. Történelemtudományi szakszó.

lófrál [1873] 'kóborol' Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *lauffern* 'futni van kedve'. A német szó a 'fut' jelentésű német *laufen* ige származéka. A szóvégi *-ál* a *flangál* típusú igék hatására alakulhatott ki. A származtatás kérdéses, mert a német ige személytelen.

-log/-leg/-lög ~ -lyog/-lyeg/-lyög [1372 u.] Gyakorító igeképzőbokor. A gyakorító *-l* és a gyakorító *-g* kapcsolatából keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban. Kevés származékban őrződött meg, pl. *támolyog, szédeleg, hömpölyög*. Elavult toldalék.

lóg [1409 tn. (?), 1578] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A tőhöz vö. vogul *k_än-loŋaj-* 'idő előtt szül', zürjén *lęd-* 'betol; kihajít; kimerít', cseremis *loŋa* 'rostál; (gabonát) lapátol', finn *luo-* 'teremt; ledob, kidob, kimer; elvetél'. Ezek forrása a 'dob; eltaszit' jelentésű finnugor **loŋe-* lehetett. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Nyelvünkben elsődleges jelentése a mai köznyelvben ismert jelentés volt, de 1841-től 'csavarog', 1898-tól 'adós, tartozik valakinek', 1930-tól 'mulaszt, hiányzik' jelentésben is használatos lett. Legrégebbi származéka a *lógat* [1578], későbbi a *lógós* [1744]. Ugyanebből a tőből származik a *lódít* [1641] és a *lódul* [1641], *lóbál* [1783] ige is.

logika [1517] Latin jövevényszó, vö. latin *logice, logica* 'gondolkodástan', melynek a 'szónoklattan; gondolkodástan' jelentésű görög *logike*, a *logosz* 'beszéd, szó' fejleménye a forrása. A magyar szó származéka a *logikátlan* [1831] melléknév. Nyelvünkben használatos a görög-latin szó származékának átvétele, a *logikus*, melynek elsődleges főnévi jelentése 'logikával foglalkozó filozófus' volt [1628]. Melléknévi jelentései között [1648] viszonylag kései a mai köznyelvi [1882], noha a latin *logicus* melléknévnek és a görög *logosz* 'beszéd, szó' főnévre visszavezethető görög *logikosz* szónak is megvan ez a jelentése.

logisztika [1975] 'a hatékony, pontos áruszállítás, áruelosztás érdekében kialakult szolgáltatás' Nemzetközi szó, vö. angol *logistics* (többes szám) 'munkaszervezés, az árubeszerzésnek, a termelési folyamatoknak és a késztermék értékesítésének összehangolása', német *Logistik* 'ugyanaz; hadtápszolgálat', francia *logistique* 'hadtápszolgálat; logisztika'. A szó nyelvünkbe a németből és az angolból került. A katonai műszóként használatos 'a hadi szállítással, a sereg élelmezésével és az utánpótlással foglalkozó fegyvernem' jelentés [1990] a franciából terjedt el, melyben a kései latin *logisticus* 'a pénzügyi hivatalokat érintő' szóra vezethető vissza, mely a görög *logistikosz* 'a számoláshoz kapcsolódó'

átvétele. A kereskedelmi értelemben használatos jelentés [1992] az angolból való, mely a francia *logistique* 'hadtápszolgálat' alapján jött létre.

lohad [1456 k.] Hangfestő eredetű szó, melynek töve a *lohol* ige tövével azonos. Végződése a *-d* gyakorító-kezdő igeképző. A gyulladt daganatok, sebek lappadási folyamatára utal, mely a tűz kialvása előtti utolsó lobbanására emlékeztet. Hasonló mozgásokat jelenít meg *lohol* igénk is. A *lohad* önállóan nem adatható tövének másik, később jelentkező származéka a *lohaszt* [1648] ige.

lóhalálában [1561] 'nagyon gyorsan' Összetett szó, melynek előtagja a *ló* főnév, utótagja pedig az *-a* birtokos személyjellel és a *-ban* határozóraggal ellátott *halál* főnév. Az összetétel a szinte halálra hajszolt, pihenés nélkül vágató ló képére utal.

lóhere [1326] Összetett szó, melynek előtagja a *ló*, utótagja pedig a *here* főnév. A *here* szó a növény leveleinek heréhez való hasonlóságára utal. Az a jelenség, hogy a növényeket állatok ivarszervéhez hasonlítják, számos nyelvjárási szavunk esetében előfordul, vö. *macskahere* 'repkény', *kutyatök* 'burgonya'. Ez a szemlélet más nyelvekből is kimutatható; például a zürjén *kas'-kel'* 'lóhere', melynek tulajdonképpeni jelentése 'macskahere'.

lohol [1554] Hangfestő eredetű szó, melynek töve a *lohad* ige tövével azonos. Végződése az *-l* gyakorító igeképző. A levegő- és vízmozgásokkal kapcsolatos hangokat jeleníti meg. Nyelvünkben elsődleges jelentése a viszonylag későn felbukkanó 'liheg' lehetett [1807], ebből fejlődhetett a mai köznyelvi 'lihegve siet' jelentés [1790].

lojális [1835 (?), 1845] 'hű, ragaszkodó, méltányos' Német jövevényszó, vö. német *loyal* 'hűséges a kormányhoz és az előjárókhöz'. Ez az azonos jelentésű francia *loyal* átvétele, mely a latin *legalis* 'törvényszerű' melléknévre megy vissza. A szóvégi *s* (*sz* helyett) latinositás eredménye, vö. *brutális*, *legális*. A *lojalitás* 'lojális magatartás' [1842] a német *Lojalität* 'ugyanaz' átvétele. A választékos nyelvhasználat szavai.

lokál [1835 (?), 1842] 'táncos éjszakai mulatóhely' Nemzetközi szó, vö. német *Lokal* 'hely, helyiség; vendéglő', angol *locale* 'hely, helyiség', francia *local* 'ugyanaz'. Ezek a szavak a francia 'helyi' jelentésű *local* melléknévre mennek vissza, és végső forrásuk a latin *localis* 'ugyanaz'. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. Korábban a magyarban is 'hely, helyiség' jelentésben élt, csak 1913 óta használatos 'éjszakai lokál' értelemben. E latin eredetű szócsalád igei származéka a *lokalizál* 'megakadályozza valaminek a terjedését' [1865], mely a német *lokalisieren* 'ugyanaz' átvétele.

lokni [1784] 'göndör hajfűrt, hajtincs' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *lock-n*, német *Locke* 'göndör hajfűrt'. A németben germán eredetű, vö. angol *lock*, svéd *lock*: 'ugyanaz'. A magyar szóvégi *-ni* a mássalhangzó-torlódás feloldásaként jött létre, vö. *cetli*, *hecsedli*.

lókötő [1833] 'csirkefogó' Összetett szó, melynek előtagja a *ló* főnév, utótagja pedig a *köt* ige főnevesült folyamatos melléknévi igeneve. Az összetétel arra utal, hogy a lótolvajok vagy a jászol mellől kötötték el a lovat, vagy a legelőn lévő k pányváját oldották el. Nyelvünkben elsődlegesen 'lótolvaj' jelentésében élt, 1844-től lett a mai köznyelvi értelemben használatos.

lom [1262 e. tn.(?), 1572] 'kacat' Szláv, talán szlovák jövevényszó, vö. szlovák *lom* 'törmelék, kőtörmelék'; vö. még: horvát-szerb *lom* 'törés; ágtörmelék', orosz *лом* [lom] 'törmelék; feszítővas'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ír *laim* 'fejsze'. A magyarban elsődlegesen 'száraz gally, rőzse' jelentésben élt, 1786 óta használatos ma ismert jelentésében.

lomb [1213 tn. (?), 1509] Hangfestő eredetű szó, mely egy ősi igenévszó egyik névszói folytatása (a másik: a *lompos* elavult alapszava), és melynek igei folytatásából a *lobog* ige keletkezett. A szó belseji *m* későbbi járulékhang. Eredeti jelentése 'lobogó, lengő valami' lehetett. A nyelvünkben elsőként jelentkező mai köznyelvi jelentés jelentésszűkülés eredménye, minthogy csak a növényi levélzethez kapcsolódik. A használatában visszaszorult szót a nyelvújítás korában felelevenítették. Ekkor keletkezett a *lombozat* származék is [1816].

lombfűrész [1895] Német mintára keletkezett összetett szó (*lomb* + *fűrész*), vö. német *Laubsäge* 'lombfűrész' (*Laub* 'lomb' + *Säge* 'fűrész'). Az elnevezés arra utal, hogy ezt a szerszámot eredetileg lomb alakú díszítmények kifűrészelésére használták.

lombik [1530–1586] 'szűk nyakú, hasas tűzálló edény' Vándorszó, vö. angol *alembic*, francia *alambic*, olasz *alambicco*, *lambicco*, spanyol *alambique*: 'lombik'; vö. még: középkori latin *alembicum* 'ugyanaz'. Az európai nyelvekben a névelős arab *al-anbīq* 'ugyanaz' terjesztette el, melyben görög eredetű. Nyelvünk elhagyta a szókezdő *a* hangot, melyet névelőnek tekintett. A magyarba főként a latin közvetítésével került.

lomha [1585 (?), 1611] 'nehézkés, lusta' Ismeretlen eredetű szó. Talán rokonságban áll a *lanyha* melléknévvel. Alakváltozatai közül a *luhma* és a *luhny*a látszanak eredetibbnek, ezekből hangátvétellel magyarázható a *lomha*. Régen 'étkes, nagyevő' jelentésben élt, ebből fejlődött a mai 'lusta'.

lompos [1211 tn. (?), 1613] 'rendetlen öltözötű' Származékszó, az elavult *lomp* 'buggyosan lógó ruharész; rongy' főnév [1211 tn. (?), 1621] -s melléknévképzős alakja. A *lomp* hangfestő eredetű. Összefügg a *lomb* főnévvel; a két szó között szóhasadás ment végbe. E szavak feltehetőleg azon ősi igenévszó névszói folytatásai, melynek az igei folytatásából keletkezett *lobog* szavunk. A *lomp* szó belseji *m*-je másodlagos fejlemény.

lonc [1578] 'illatos, kúszó cserje' Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentése 'meténg, télizöld'. A mai jelentés tudatos szóalkotással keletkezett, és az volt az alapja, hogy a *lonc* hangalakja az ezt jelentő tudományos latin *Lonicera* növény nevére emlékeztet. Növénytani szakszó.

lop [1086 tn. (?), 1519 k.] Ismeretlen eredetű szó. Szókincsünknek nagyon régi eleme, egy ősi tőige lehet. Köznyelvi származékai közé tarozik a *lopva* [1585], *lopószik* [1703] és a *lopakodik* [1788]. Az irodalmi nyelvi *loppal* 'titokban, lopva' [1546] a ma már csak nyelvjárásainkban élő -val határozói igenévképzővel jött létre.

lopikula [1930] '<tréfás elutasítás tagadás kifejezésére>' Összetett szó: első tagja a *ló* főnév, második tagja a 'fuvolánál kisebb fúvós hangszer' jelentésű *pikula* főnév [1825]. Szépítő, tréfás szó a durva *lófasz* [1653] kifejezésére; vö. még: *kutyafáját* [1894], *istenfáját* [1899]. Az elnevezés külső hasonlóságon alapul.

lopó [1789] 'borszívó' Az azonos jelentésben is élt *lopótök* összetétel [1716] előtagjának, a *lop* ige igenévi alakjának önállósulásával keletkezett. A lopót valaha a lopótök terméséből készítették.

lord [1793] 'angol főnemes' Angol jövevényszó, vö. angol *lord* 'lord, úr'. Ennek előzménye egy óangol összetétel, melynek tagjai a 'kenyér' jelentésű *hlāf* főnév és az 'őr' jelentésű *weard* főnév.

lornyon [1846] 'nyeles női szemüveg' Francia jövevényszó, de a német is közvetítette nyelvünkbe, vö. francia *lorgnon* 'nyeles szemüveg, cvikker'; vö. még: német *Lorgnon* 'lornyon'. A francia szó a 'sandít, kacsingat' jelentésű francia *lorgner* igére megy vissza. Kiveszőben lévő szó.

lórom [1395 k.] 'egy fajta gyomnövény' Ismeretlen eredetű szó. A növénytani szaknyelvben él.

lórum [1916] 'egy fajta kártyajáték' Ismeretlen eredetű szó. Minden bizonnyal jóval régebb, mint azt az első írásos adat dokumentálja.

lót-fut [1684] Összetett szó (ikerszó), melynek előtagja a 'fut, rohan' jelentésű régi nyelvi *lót* [1561], utótagja pedig a *fut* ige. Keletkezését illetően vö. *csetlik-botlik*, *fúr-farag*. A *lót* ige talán a *lóbál* és a *lóg* szavak rokonságába tartozik.

lottó [1787] 'egy fajta sorsjáték' Nemzetközi szó, vö. német *Lotto*, francia *loto*, olasz *lotto*: 'lottó'. Ezek előzménye a 'részesedés, örökség' jelentésű ófrank *lōt*, mely *lutri* szavunknak is végső forrása [1787]. Nyelvünkben e szerencsejáték megnevezésére elsőként a *lottéria* szót használták [1770], később terjedt el a ma is élő rövidebb *lottó* főnév. A *lottó* és a *lottéria* az olasz és a német közvetítésével került a magyarba.

lótusz [1642 u.] 'egy fajta tündérrózsa' Latin jövevényszó, vö. latin *lotos*, *lotus* 'egyiptomi lótuszvirág', hazai latin 'afrikai fafajta'. A latin szó a görög *lotosz* 'egyiptomi lótuszvirág' átvétele. A régi nyelvben a szó végén a hazai latin hagyományt követve *s* hangot ejtettek, a szóvégi *sz* használata másodlagosan alakult ki a klasszicizáló latin nyelvhasználat, illetve a német *Lotos* 'lótusz' szóvégi mássalhangzója alapján.

lotyó [1584] 'feslett erkölcsű nő' Szófajváltással keletkezett, a *lotyog* tövével azonos hangutánzó szótól -ó folyamatos melléknéviigenévképzős alakjából főnevesült. Egykori 'fecsegő személy' [1820] jelentése a *lotyog* 'fecseg' jelentésének felel meg.

lotyog [1705] 'loccsanó hang kíséretében mozog' Hangutánzó eredetű szó, mely az ide-oda mozgó folyadék hangját jeleníti meg. A *löttyög* ige mély hangrendű párja. Töve a *lotyó* tövével azonos. Végződése a -g gyakorító igeképző. Eredeti jelentése 'ide-oda mozog' volt, későbbiek a 'fecseg' és a '<folyadék> locsog' [1792]. Az ige további igei származékai a *lottyán* [1792] és a *lottyad* [1825].

loval [1788] 'ingerel, bujtogat' Belső fejlemény, valószínűleg jelentésselkülönüléssel keletkezett a *ló* főnév -l igeképzős alakja alapján. Eredetileg konkrét jelentése lehetett, vö. elavult *lovaltat* 'lóval ellát' [1804], *felloval* 'felültet a lóra' [1834]. Az egykoron 'lovagol' jelentésű *loval* [1666] ma már leginkább csak a *valaki ellen loval valakit* 'valaki ellen ingerel valakit' kifejezésben használatos. A mai 'felbuzgat' jelentésű *loval ad alá* szólás korábban 'loval ad valakinek' értelemben volt használatos. Az ige ma elsősorban igekezdős alakjaiban él, vö. *felloval*, *beleloval*.

lővé [1900] 'péNZ' Cigány jövevényszó, vö. cigány *love* 'péNZ'. A cigány szó indoeurópai eredetű lehet, vö. óind *lōhá-* 'pirosas fém', óizlandi *rauti* 'vörös vasérc'. Elsősorban argónyelvi szó.

lő [1211 tn., 1416 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *lä-, läw-* 'dob; lő', zürjén *lij-* 'ugyanaz', cseremiszi *lüe-* 'lő', finn *lyö-* 'üt, ver'. Ezek forrása a 'dob; lő' jelentésű finnugor **leβe-* lehetett. A vadászati és harci technikák fejlődésével még a finnugor alapnyelvben létrejöhetett a szónak 'dob' jelentéséből a 'lő' jelentés. Legrégibb származéka a régi nyelvi *lōvér* 'lövész' [1228 tn.], ma is használatos a *lōvöldöz* [1495 e.], a *lōvell* [1604], a *lōvész* [1799], a *lōvedék* [1805] és a *lōveg* [1844].

lőcs [1364 tn. (?), 1509] 'a szekér oldalsó, ívelt tartórúdja' Német jövevényszó, vö. stájer *lāšn* (többes szám), tiroli német *loisch*, felsőnémet *leuchse* 'a szekér oldalsó rúdja'. A kölcsönzés a 14. század végére lezajlott. Az *ő* valószínűleg a magyarban fejlődött az átadó nyelvi diftongusból, a szóvégi *cs* magyar affrikálódás eredménye, vö. *grádics*. A gúnyos használatú *lōcsláb* 'karikaláb' előtagjaként is használatos, melynek előzménye a *lōcslábú* 'karikalábú' összetétel [1604]. Származékai a *lōcsös* [1364 tn. (?), 1595], *rálōcsöl* [1878].

lődörög [1784] 'kőszál' Bizonytalan eredetű, talán egy, a *lóg* ige családjába tartozó, adatolatlan szótó -d és -r gyakorító képzős származéka. A szóvégi -g szintén gyakorító képző.

lök [1138 tn., 1585] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *lāk-* '<tűzfát> felrak', finn *lykkä-* 'tol, taszit'. Ezek forrása az azonos jelentésű finnugor **likk-* vagy **lökk-* lehetett. A szó belseji finnugor **kk* > magyar *k* hangfejlődésre vö. *fakad*. A *lök* sokáig csak a nyelvjárásokban élt. Kései származékai a *lōkdös* [1796] és a *lōket* [1865].

löncs [1831] 'villásreggeli' Angol jövevényszó, vö. angol *lunch* 'villásreggeli, könnyű déli étkezés'. Ennek forrása feltehetőleg a '(nagy) darab' jelentésű angol *lump* főnév volt. A szó belseji *ö* hang az angol szó helytelen olvasatából alakulhatott ki. A választékos nyelvhasználat szava. Legújában egyfajta vagdalt hús megjelölésére is használatos.

lőre [1514] 'silány bor' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *leure*, *liure* 'seprőből készült bor, silány bor', német régi nyelvi *leir*, *lüren* 'ugyanaz', német irodalmi nyelvi *Lauer* 'seprőből készült bor'. A németben forrása a 'vizezett bor' jelentésű latin *lora*, *lorea* főnév, mely a latin *lavare* 'mos, öblít' származéka. A népnyelv és a köznyelv határán élő szó.

lősz [1871] 'sárgás, üledékes közet' Német jövevényszó, vö. német *Löß* 'mész tartalmú agyagszemcse-lerakódás'. Ennek forrása a német nyelv alemann nyelvváltozatából kimutatható, 'laza' jelentésű *lösch* melléknév. Földtani szakszó, melyet K. C. von Leonhard német ásványkutató vezetett be a 19. században.

lőszer [1832] Német mintára keletkezett összetett szó (*lő* 'lövő' + *szer* 'eszköz'), vö. német régi nyelvi *schießbedarf* 'lőszer'. Az összetétel a korábbi *lōvő szer* igeneves szerkezet [1807] megrövidítésével a nyelvújítás korában keletkezett. Ekkortájt számos más hasonló összetétel is létrejött ily módon, például *lōpor* [1833], *lōrés* [1835], *lōfegyver* [1835], vö. német *Schießpulver*, *Schießscharte*, *Schießgewehr*.

löttyög [1698] Hangutánzó eredetű szó, mely az ide-oda mozgó folyadék hangját jeleníti meg. A *lotyog* ige magas hangrendű párja. Végződése a -g gyakorító igeképző. Elsődlegesen 'ténfereg, lődörög' jelentésben élt, mai jelentése egy évszázaddal későbből adatható [1784]. A szócsalád további igei tagjai a *löttyöl* [1802] és a *löttyen* [1838]. A *lötty* főnév [1832] ezekből keletkezett elvonással.

-lt [1135] Mozzanatos igeképzőbókok. Feltehetően ősi örökség a finnugor korból. Az elemi *-l* és *-t* képző már a finnugor alapnyelvben képzőbókokra kapcsolódhatott. Csak néhány hangfestő-hangutánzó jellegű származékban őrződött meg, pl. *sikolt, rikolt, üvölt, sívölt*. Korán terméketlenné vált, mai nyelvünkben ritka és teljesen elavult toldalék.

lubickol [1663] Hangutánzó eredetű szó, mely a vízben való evickélés, csapkodás hangját jeleníti meg. A szó végződése egy játszi hangulatú gyakorító képző. Korábbi, más képzős alakja a régi nyelvi *lopocskodik* 'lubickol' [1577 k.]. Tövének magas hangrendű változata a nyelvjárási *lepces* 'fecsegní szerető' melléknév [1766] önállóan nem adatható töve.

lucaszéke [1808] 'babonás céllal karácsonyig faragott szék' Összetett szó, melynek előtagja a *Luca* személynév, utótagja a *szék* főnév birtokos személyjeles alakja. A tulajdonnév arra utal, hogy a székét Luca napján, azaz december 13-án kell elkezdni faragni és azután minden nap kell rajta dolgozni annyit, hogy éppen karácsony napjára készüljön el. Szavunk ma elsősorban az *úgy készül, mint a lucaszéke* 'lassan készül el' szókapcsolatban él.

lucerna [1795] Német jövevényszó, vö. német *Luzerne* 'egy fajta takarmánynövény'. A német szó forrása az 'olajlámpás, mécs' jelentésű latin *lucerna* főnév, mely a latin *lux* 'fény' származéka. Az elnevezés arra utal, hogy a lucerna magvai fényesen ragyognak. A szóvégi *e* hang német jövevényszavainkban gyakran cserélődik *a*-ra, vö. *láda*.

lucfenyő [1255] Összetett szó, mely azonos jelentésű szavakból áll. Előtagja a 'fenyő' jelentésű *luc* főnév, utótagja a *fenyő* főnév. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban *lucs, lúcs* változatokban kimutatható előtag valószínűleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *luč* 'fáklya; fenyő'. A szláv nyelvekben indoeurópai eredetű, vö. latin *lux* 'fény'. Az elnevezés arra utal, hogy ebből a fajtából fáklyát készítettek. A *luc* téves olvasat eredménye, mivel a 16–17. században a *cz* betűs írásmód nemcsak *c*, hanem *cs* hangot is jelölhetett.

lucskos [1717] Hangutánzó eredetű. Töve összefügghet a *locsol* ige tövével. A szóvégi *-s* melléknévképző. A később jelentkező *lucskok* főnév [1791] szóelvonással keletkezhetett a melléknévből.

lúd [1211 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *lōnt* 'lúd', cseremis *lōdō* 'kacsa', finn *lintu* 'madár'. Ezek forrása a 'vadkacsa' vagy 'madár' jelentésű finnugor **lumta* lehetett. A szó belseji alapnyelvi **nt* > magyar *d* szabályos hangváltozásra vö. *fed*.

ludas [1396 tn. (?), 1517] 'csínytevésben részes' Származékszó, a *lúd* főnévnek a valamivel való ellátottságot jelölő *-s* képzős származéka. A szó jelentése valamilyen középkori szokásra utal. Lehetséges, hogy egy büntető eljárással függ össze, mely szerint az esküszegők nyakába egy döglött ludat akasztottak. A latin 'ludas' jelentésű *aucarius* jogi műszóval is kapcsolatban állhat, vö. latin *anca* 'lúd'. Nyelvünkben eleinte 'esküszegő' jelentésben élt, és jóval később alakult ki a mai jelentése [1791].

lúdtalp [1848] Összetett szó, melynek előtagja a *lúd*, utótagja pedig a *talp* főnév. A megsüllyedt talp libatalphoz hasonlóan széles, elterülő mivoltára utal. Hasonló szemléletből származnak például a *libabőr, tyúkszem* kifejezések is.

luft [1879] 'a labda mellé, a levegőbe való rúgás' Német jövevényszó, vö. német *Luft* 'levegő'. A német szó germán eredetű, vö. gót *luftus* 'ugyanaz'. Eredeti jelentése nyelvünkben is 'szellő; levegő' volt. A ma élő sportnyelvi jelentés a városi polgárság nyelvében alakult ki [1928].

luftballon [1793] 'játékszerű használatos léggömb' Német jövevényszó, vö. német *Luftballon* 'gázzal töltött léggömb' (*Luft* 'levegő' + *Ballon* 'léggömb'). A német jelentéssel egyező eredetiből a magyarban keletkezett a szó mai köznyelvi jelentése [1894]. Mai játékos, gyermeknyelvi jelölése a *lufi*.

lúg [15. század] Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *lug*, szlovén *lug*, szlovák *lúh*, lengyel *lug*: 'lúg'. Ezek az azonos jelentésű ófelnémet *louga* főnév átvételei lehetnek. Szavunk korai származékai a *lúgos* melléknév [15. század] és a *lúgoz* [1559] ige.

lugas [1284 tn., 1493] 'kúszónövénnyel befuttatott, kis kerti építmény' Olasz jövevényszó magyar képzéssel. A tőhöz vö. északolasz *lug, log, lugo, logo* 'vidéki ház, kertes villa; őrtorony; fa kerti építmény szőlővel és gyümölcsrel befuttatva; kerti ház, kéjlak', olasz irodalmi nyelvi *luogo* 'hely, terület'. Az olaszban előzménye az azonos jelentésű latin *locus* főnév. A szóvégi *-s* valamivel való ellátottságot jelöl, minthogy a szó gyakran olyan szókapcsolatokban élt, mint *lugas kert* [1567]. A szó a szőlőtermesztés Itáliából származó szakszókincséhez tartozik.

lump [1835] 'kicsapongóan mulató személy' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *Lump* 'szélhámos, hazudós ember', német 'korhely'. Ezek a 'rongy; ruha' jelentésű német *Lumpen* főnévre vezethetők vissza. A *lumpol* 'éjszakai mulatozásokban részt vesz' ige [1835] a német *lumpen* 'ugyanaz' átvétele. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

lurkó [1759 (?), 1770] 'pajkos fiú' Latin jövevényszó, vö. latin *lurco* 'nagyevő, tobzódó ember; korhely', hazai latin 'semmirekellő'. Ezek forrása a 'zabál' jelentésű latin *lurcare* ige volt. Nyelvünkben elsődlegesen 'gazfickó; semmirekellő' jelentésben élt, ma a bizalmas társalgási nyelvben, kedveskedő árnyalattal használatos [1857].

lusta [1219 tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű szó. Legkorábbi adata a lónak egy bizonyos járásmódját jelöli, de erre a jelentésre nincs több adat. Mai köznyelvi jelentése későbből adatható [1528].

lutheránus [1562] 'evangélikus' Latin jövevényszó, vö. újkori latin, hazai latin *Lutheranus* 'Luther követője; evangélikus'. A latin szavak forrása *Luther Márton* német reformátor családneve. A szóvégi *us* ejtése (*usz* helyett) gyakori régi latin jövevényszavainkban, vö. *református*. A szónak kialakult gunyoros, tréfás 'kétszínű; középutat kereső' melléknévi jelentése is [1841], mely arra utal, hogy az evangélikus vallás szertartási rendje a katolikus és a református liturgia között foglal helyet.

lutri [1787] 'lottó' Nemzetközi szó, vö. bajor-osztrák *lutrie*, angol *lottery*, holland *loterij*, francia *loterie*: 'lutri'. Ezek forrása a 'részesedés, örökség' jelentésű ófrank *lōt* volt, melyre *lottó* és *lottéria* szavunk is visszavezethető. Nyelvünkbe elsősorban a bajor-osztrák közvetítésével került. 1848 óta 'kockázatos dolog' jelentésben is használatos, vö. *kihúzza a lutrit* 'nagyon megjárja'. A bizalmas társalgási nyelv szava.

luxus [1593] 'fényűzés' Latin jövevényszó, vö. latin *luxus* 'buja termékenység; mértéktelenség; fényűzés'. A latin szó eredete nincs tisztázva. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin jövevényszavainkban, vö. *pulzus*.

lüke [1531] 'ügyefogyott, mafla' Belső keletkezésű szó, valószínűleg a 'barlang' jelentésű *lyuk* főnév magas hangrendű alakváltozatának *-i* melléknévképzős származéka. Az elnevezés arra a babonára utal, hogy a törpék valaha föld alatti barlangokban éltek. Legrégibbi változata *lūki* volt, később, a *gūgye*, *hūlye* szavak hatására alakult ki a *lüke* alak. Nyelvünkben elsődlegesen 'törpe, alacsony' jelentésében élt, később alakult ki mai melléknévi jelentése [1886] annak a felfogásnak a hatására, mely szerint a testileg fejletlen emberek szellemileg is elmaradtak. A bizalmas nyelvhasználat szava.

lüktet [1690] Származékszó, a *lök* ige *lūk* alakváltozatának *-tet* gyakorító-műveltető képzős alakja; a képzésre vö. *baktat*. Ugyanennek a tőnek *-g* gyakorító képzős alakja a nyelvjárásainkban élő *lūkög* 'lüktet' [1655].

lűszter [1793] 'fényes gyapjuszövet' Német jövevényszó, vö. német *Lüster* 'csillár; fényes gyapjuszövet; máz', ausztriai német *Luster* 'fali gyertyatartó, csillár', *Lüster* 'fényes gyapjuszövet'. Ezek forrása a 'fény, fényesség; máz; csillár' jelentésű francia *lustre* főnév. Eredeti jelentése nyelvünkben 'gyertyatartó; csillár' volt; ma textilipari szakszóként, 'fényes gyapjuszövet' jelentésben használatos [1868].

Ly

-ly lásd **-l ~-ly**

-lyog/-lyeg/-lyög lásd **-log/-leg/-lög**

lyuk [1055 tn., 1269] Bizonytalan eredetű, talán finnugor kori szó, vö. cseremisiz *lök* 'szöglet, házsarok; út, folyó hajlata', finn *loukko* 'szöglet; búvóhely, barlang', karjalai *loukko* 'nyílás, lyuk, barlang'. Ezek előzménye a 'lyuk, nyílás, barlang'

jelentésű finnugor **loβkk* lehetett. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *gyakor*, *ük*. Az *l* másodlagos lágyulására vö. *nyoszolya*. Eredetileg a magyarban is 'barlang, üreg' jelentésben élt, később alakult ki a mai köznyelvi 'nyílás' értelme [1395 k.]. Legrégebbi származéka a *lyukas* [1231 tn., 1521], de korán megjelentek más származékai is: *lyuggat* [1456 k.], *lyukaszt* [1506], *lyukad* [1531], *lyukacsos* [1585].

M

-m¹ [1055] Névszóképző. Az uráli *-m elemi képzőre vezethető vissza, így azonos eredetű a mozzanatos -m-mel. Elsősorban igei alapszó mellett mutatható ki. Egyszerű alakjában csak néhány régi főnév őrizte meg (*öröm, álom, folyam*). A tihanyi apátság alapítólevelében a *fidemsi* 'födémes, fedeles' a *fed* ige származéka. Névszóból eredő származékaiban képző volta már korán elhomályosult, pl. *alom, orom, him*. Mind deverbális, mind denominális funkciójában teljesen elavult toldalék.

-m² [12. század vége] Az egyes szám 1. személyű birtokost kifejező birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Az ősi egyes számú *mš* személyes névmásnak a birtokszóhoz való tapadásával alakult ki feltehetően már a magyar nyelv külön életében. A Halotti Beszédben többször is előfordul: *feleim, bratim* 'testvéreim, barátaim' Minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz hozzákapszolható. Kialakulására vö. -d^t.

-m³ [13. század közepe] Egyes szám 1. személyű igei személyrag. Önálló szói eredetű toldalék. Már az uráli alapnyelvben kialakultak az egyes számú igei személyragok az ősi személyes névmások agglutinálódásával. Az 1. személyben a *mš* 'én' kapcsolódott az ígétőhöz. Az általános (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozás ősmagyar kori szétválásakor a határozott ragozási sorban rögzült. Ma is ebben a funkcióban használatos a jelen idejű kijelentő, felszólító és feltételes módú igealakokban, pl. *tudom, kérem, tudjam, kérjem, tudnám, kérném*. A -t jeles múlt időben az általános ragozásban is megmaradt, pl. *vártam (valakit) ~ vártam (azt)*. Ezen kívül megőrződött még az ikés ragozásban ugyancsak egyes szám 1. személyű igei személyragként minden módban és időben, pl. *alszom, dicsekszem, aludjam, dicsekedném*.

-m⁴ [13. század közepe] Egyes szám 1. személyű személyrag. Az -m birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint az *én* személyes névmás esetragos, illetve névutós szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *élnem, írnom, valamint velem, rólam, illetve felettem, utánam*.

-m⁵ [1372 u.] Mozzanatos igeképző. Az uráli *-m elemi képzőre vezethető vissza, így azonos eredetű a névszóképző -m-mel. Általában elhomályosult származékokban található meg (*élemedett, folyamatt*), illetőleg egy-két képzőborkorban mutatható ki. Már a 17. századtól elavultnak tekinthető.

ma [1138 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult ragos alakulat. Feltehetőleg a *más* névmás egykori magánhangzós tövéből keletkezett -i latívuszraggal. Elsődleges alakja *ma_i* lehetett, ebből alakult a kettőshangzó egyszerűsödésével a *má*, majd pedig a *ma* forma. Eleinte helyhatározó volt, időhatározói használata később, 'eddig, ezalatt' > 'ezennel, ekkor' > 'most' > 'ma' jelentésképződéssel jöhetett létre. Korai származéka a *mai* [1416 u.].

-ma/-me [1815] Névszóképző. A nyelvújítók a -ma/-me végű szavak alapján mesterségesen következtették ki. Igéből, névszóból is alkottak vele származékokat, pl. *adoma, gyurma, játszma, érme, szőrme*. Ritka, ma már teljesen elavult toldalék.

maca [1647] 'szerető; <nőről>' Tulajdonnévi eredetű. A *Margit, Mária* személynevek becézett *Maca* alakjából alakult. Ugyanez a köznevesülés történt a nyelvjárási *böske* és a *kata*: 'szerető' szavak esetében is. Rosszalló kifejezés a bizalmas társalgási nyelvben.

macedón [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *Macedones* (többes szám), *Macedo, Macedon* 'macedóniai ember'. A latin szó forrása a 'szálas, magasra nőtt' jelentésű melléknévre visszavezethető görög *Makedón* 'ugyanaz', mely a görög *makednósz* 'szálas, magasra nőtt' melléknév származéka. Legkorábról az országnévre utaló *macedóniai* ismeretes [1416 u.]. A nyelvünkben jóval későbből adatolható *makedón* alakváltozat [1897] történelemtudományi szakszó, ami az ókori állam lakosait jelöli.

macerál [1709] 'gyötör, zaklat' Latin jövevényszó, vö. latin *macerare* 'áztat, pácol, puhít; gyötör, kínoz'. A latin szó eredete tisztázatlan. A bizalmas társalgási nyelv szava.

macesz [1875] 'pászka' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *mazze, mazo, mazzes* (többes szám) 'pászka'. A jiddis szó forrása az azonos jelentésű héber *מַצֵּה* volt. Nyelvünkbe a többes számú alak került, vö. *bricsesz, pajesz*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

macher [1878] 'csalafinta; szélhámos' Német jövevényszó, vö. német *Macher* 'ügyek titkos mozgatója, irányító személy', bajor-osztrák *mächar* 'hozzáértést színlelő személy'; vö. még: jiddis *macher* 'valamit előállító személy; főnök; család'. A német szó a 'csinál' jelentésű német *machen* igére megy vissza. A magyarba talán a jiddis közvetítette. Nyelvünkben korai jelentése: 'a tolvajlást megszervező személy'. Elavult szó, de a *nagy macher* 'agyafűrt ember' kifejezésben ma is használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

mackó [1838] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *macko* 'medve; tipegő'. A szlovákban a *Matej* személynév becéző *Macko* származékából köznevesült. A magyar tolvajnyelvben 'pénztárszekrény' jelentése is van [1924], mely a *Bär* 'medve' szó német argóbeli 'pénztárszekrény' jelentésének átvétele. A bizalmas társalgási nyelvben felbukkanó, de elavulóban lévő 'tréningruha, kezeslábas' jelentés [1935] arra utal, hogy az ilyen ruhát viselő személy mackóhoz hasonló.

maccs [1835] 'súlyos vereség <a kártyában, asztaliteniszben>' Német jövevényszó, vö. német *Matsch* 'teljes vereség a kártyában', *matsch* 'legyőzött; kimerült'. Ezek forrása talán a 'lusta, romlott' jelentésű olasz *marcio* melléknév. A szót nyelvünkbe a bécsi német közvetíthette. A *maccs* a társalgási nyelvben 'reménytelen helyzet' jelentésében is használatos [1930], különösen olyan kifejezésekben, mint például *kimászik a maccsból*.

mácsik [1550] 'egy fajta metélt' Valószínűleg összetett szó, melynek előtagja a *mák* főnév, utótagja pedig a 'metélt, tészta' jelentésű *csik* főnév. A szó belseji *k* hang azonban kieshetett, így az összetétel elhomályosult. Világosan felismerhető azonban az elő- és az utótag az elemek felcserélésével alakult, azonos jelentésű nyelvjárási *csikmák* szavunkban [1577 k.]. A *mácsik* a nyelvjárások egy részében él, de a köznyelv is ismeri.

macska [1249–1260 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mačka* 'macska; a kocsi vagy az eke egyik építőeleme; vasmacska', szlovák *mačka* 'macska; a kötélkomp futómacskája', ukrán nyelvjárási *мáчка* [macska] 'macska'. Nyelvünkben elsődleges jelentése a mai köznyelvben használatos 'macska' volt. A *vasmacska* főnév utótagjának önállósulásával jött létre 'horgony' [1807] jelentése. A macska a bizalmas társalgási nyelvben 'leány, fiatal nő' jelentésben is él [1891]. Legrégebbi származéka a *macskás* [1283] szó, mely helynévként élt. Az *(el)macskásodik* 'elzsibbad' [1792] ige későbbi származék.

macskaasztal [1858] 'vendégségben a gyerekeknek külön terített kis asztal' Német mintára keletkezett összetett szó (*macska* + *asztal*), vö. német *Katzentisch* 'macskaasztal' (*Katze* 'macska' + *Tisch* 'asztal'). Előtagja az utótag értéktelenségére utal, vö. *macskaarany* [1784], *macskaezüst* [1786], melyek egyaránt 'csillám' jelentésben éltek nyelvünkben, és a német *Katzengold*, *Katzensilber* tükörfordításai.

macskagyökér [1578] 'egy fajta gyógynövény, valeriána' Összetett szó, melynek előtagja a *macska*, utótagja pedig a *gyökér* főnév. Az előtag arra a jelenségre utal, hogy a macskagyökér illatanyaga bódító, narkotikus hatást gyakorol a macskákra. Vö. a *macskaméz* összetételt [1470 k.], mely ma nyelvjárásainkban 'mézga' jelentésben él.

macskaszem [1391 tn., 1585] Összetett szó, melynek előtagja a *macska*, utótagja pedig a *szem* főnév. Az előtag a szemnek a macskáéhoz való hasonlatosságára utal. A szó jelentései közül a 'zöldes-sárgás szem' az eredeti. Később ásványtani műszóként is élt mint 'egy fajta zöldesszürke ásvány' [1784]. Ma elsősorban 'a közlekedésben használt piros üvegkorong' megnevezésére használatos [1956]. Az a jelenség, hogy a *macska*- előtag különféle dolgoknak macskához vagy a macska testrészéhez való hasonlatosságát jelöli, számos más szó esetében is előfordul. Közéjük tartozik a *macskaköröm* [1759], mely eredetileg 'körömvirág' jelentésben egy növényt jelölt, és később alakult ki 'idézjel' jelentése [1868].

macskazene [1839] Német mintára keletkezett összetett szó (*macska* + *zene*), vö. német *Katzenmusik* 'macskazene' (*Katze* 'macska' + *Musik* 'zene'). Előtagja a zenét nyávogáshoz hasonlítja. Az a jelenség, hogy a *macska*- előtag különféle dolgoknak macskához vagy a macska tulajdonságaihoz való hasonlatosságát jelöli, számos más szó esetében is előfordul, vö. *macskaugrás* [1867], *macskacápa* [1893], *macskabagoly* [1901], *macskakő* [1933], valamint a tréfás *macskajaj* 'másnaposság' [1884].

mácsonya [1784] 'egy fajta gyomnövény' Szlovén jövevényszó, vö. szlovén *mačina* 'zsolovina <gyomnövény>'. Ez a szlovén *mačka* 'macska' főnév származéka. Az elnevezés a növény tüskés, karmoló voltára utal.

madám [1718] '(kórházi) szülésznő' Nemzetközi szó, vö. német *Madam* 'asszonyom; úrhölgy; szülésznő', angol *madam* 'asszonyom; úrhölgy', francia *madame* 'ugyanaz'. A franciából terjedt el, ahol az 'enyém' jelentésű, nőnemű *ma* névmás és a 'hölgy' jelentésű *dame* főnév kapcsolatából forrt össze. A magyarba a francia és a német közvetítette. Nyelvünkben eredetileg 'hölgy' jelentésben élt, későbből adathatók '(francia) nevelőnő' [1808], 'a bordélyház tulajdonosnője' [1835] és 'szülésznő' [1897] jelentései.

madár [1113 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. Gúnyosan 'jómadár, kifogásolható erkölcsű ember' jelentésben is használatos [1802], ez a jelentés német mintára jött létre, vö. német *loser Vogel* 'ugyanaz, szabad madár'. Régi köznyelvi származékai a *madaras* [1211 tn., 1722], *madarász* főnév [1291–1294 tn., 1416 u.], és a *madarászik* ige [1423 k.].

madárcseresznye [1825] 'apró szemű fekete vadcsereesznye' Összetett szó, melynek előtagja a *madár*, utótagja pedig a *cseresznye* főnév. Az elnevezés arra utal, hogy a cseresznye a vadon élő madár környezetében található, és a madárnak eleségül szolgál. Hasonló elgondoláson alapuló elnevezés számos más szó esetében is előfordul, vö. például a *madársóska* 'egy fajta gyomnövény' [1500 k.] vagy a ma nyelvújításainkban élő *madárköles* 'beléndek; gyöngyköles' [1395 k.] növényneveket.

madárijesztő [1787] Német mintára keletkezett összetett szó (*madár* + *ijeszt* ige -ő melléknéviigenév-képzős alakja), vö. német *Vogelscheuche* 'madárijesztő'. Az összetétel előtagja tárgyi szerepű, vö. *favágó*. A *madártávlat* [1845], mely a német *Vogelperspektive* 'madártávlat' tükörfordítása, előtagja az utótag birtokos jelzője. A gyakran a *kenyér* jelzőjeként használatos *madárlátta* [1791] is minden bizonnyal belső fejlemény, megszilárdult ragos alakulat, az összetétel típusára vö. *ebadta*, hasonló szemléletre utal a német *Hasenbrot* 'a vadászatról visszahozott kenyér', tulajdonképpen 'nyúlkenyér'.

madártej [1664] Összetett szó, melynek előtagja a *madár*, utótagja pedig a *tej* főnév. Az elnevezés egy hihetetlenül finom ételt jelöl, mely a valóságban ugyanúgy nem létezik, mint ahogyan a madárnak sincsen teje. Keletkezését idegen minták is befolyásolták, vö. latin *lacta gallinaceum* 'finom étel', tulajdonképpen 'tyúktej'. Korábban nyelvünkben is 'kivételesen finomnak gondolt, a valóságban nem létező étel' jelentésben élt [1759], és később lett a 'tojásból és tejből készült édesség' elnevezésére használatos [1834]. Az a jelenség, hogy a *madár*- előtaggal különféle dolgoknak a madár különféle testrészeihez, hangjához való hasonlatosságát jelöljük, számos más szó esetében is előfordul, vö. régi nyelvi *madársüveg* 'fagyal' [1405 k.], mai köznyelvi *madárnyelv* 'érthetetlen nyelv' [1578].

madeira [1836] 'borfajta; lyukacsos hímzés' Nemzetközi szó, vö. német *Madeira* 'madeirabor', *Madeirastickerei* 'madeirahímzés', angol *Madeira* 'madeirabor; madeirahímzés', francia *madère* 'madeirabor', *broderie de Madère* 'madeirahímzés'. Ezek forrása *Madeira* szigetének neve. Az elnevezés egyrészt a szőlőtermeléséről híres szigetre, másrészt a szigetről elterjedt hímzésfajta utal. Nyelvünkbe elsősorban a németből került.

madonna [1552] Olasz jövevényszó, vö. olasz *madonna* 'madonna, madonnakép'. Az olaszban a régi nyelvi, 'enyém' jelentésű, nőnemű *ma* névmásból és a 'nő, hölgy' jelentésű *donna* főnév kapcsolatából forrt össze. Nyelvünkben elsődlegesen '(olasz) nő' jelentésben élt, később lett a *Madonna* 'szent szűz' személynév főnevesülésével 'Szűz Mária <képen, szoborban> ábrázolva' [1844] értelemben használatos.

madrigál [1748] 'több szólamú kórusmű' Nemzetközi szó, vö. német *Madrigal*, angol *madrigal*, francia *madrigal*, olasz *madrigalo*: 'madrigál'. Az olaszból került más nyelvekbe, melyben a régi nyelvi *madregal*, *maregal* 'egyszerű; mesterkéletlen, tapasztalatlan; ártatlan' melléknévből alakult ki, ez pedig a kései latin *matricalis* 'anyaghoz tartozó; elemi, egyszerű' szóalakra megy vissza. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

madzag [1405 k.] Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó, vö. bajor-osztrák, korai újfelnémet *masseg*, *massig* 'a mérték kerületét bíró'. Ennek forrása a középfelnémetben 'mérték; hozzátartozó nagyság' jelentésű *māz* főnév volt. Nyelvünkben eredeti alakja eszerint *masszag* lehetett, melyben a két magánhangzó közé eső *ssz* *cc*-vé alakult, majd *dz*-vé zöngésült. A legkorábbi magyar adatok azonban nem nyújtanak biztos támpontot a szó belseji mássalhangzó hangértékére.

maffia [1895] 'magas fokon szervezett bűnszövetkezet, bűnbanda' Nemzetközi szó, vö. német *Maffia*, angol *maf(f)ia*, olasz *maf(f)ia*: 'maffia'. Az olasz terjesztette el, melyben a 'vakmerőség, felfuvalkodottság' jelentésű szicíliai olasz *mafia* az előzménye. Ez utóbbi az arab *mahyaş* 'hencegés, felvágás' átvétele. A szót a magyarba elsősorban az olasz irodalmi nyelv közvetítette.

mafla [1873] 'bamba' Valószínűleg német jövevényszó, vö. német nyelvjárási *moffel* 'vastag, lecsüngő ajkú'. A német szó forrása az 'elhúzza a száját' jelentésű középfelnémet *muffen* ige. A magyar *la* szóvég hanghelyettesítés eredménye lehet, vö. *bála*, *kamilla*.

mag [1086 tn., 13. század eleje] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *mig* 'a ruha ölrésze, az ing derékrésze', cseremis *moŋŋdr* 'törzs, test'. Ezek forrása a 'test' jelentésű finnugor **muŋka* szó lehetett. A szó belseji finnugor **ŋk* > magyar *g* hangváltozásra vö. *bog*. Elsődleges jelentése nyelvünkben is nyilván 'test' volt, bár erre nem utal írásos adat. Ebből alakulhatott a 'termékenyítő szerv; mag' jelentés. Némileg bizonytalanná teszi ezt a magyarázatot a tisztázatlan *v-s* tövű tóalakok létrejötte, vö. még a származékok között is: *magvas* [1604], *magvaz* (~ *magoz*) [1774]. Legrégebbi származéka a ma nyelvjárási *magló* 'szaporításra szánt <disznó>' [1086 tn., 1577]. A későbbiek közül köznyelvi még a *magzat* [13. század eleje] és a *magtalan* 'mag nélküli; gyermektelen' [1519].

maga [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat, a *mag* főnév *-a* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakja. Egy 'test' jelentésű szóra vezethető vissza, mely ilyen jelentésben a magyarból nem mutatható ki, de a rokon nyelvekből igazolható, vö. *mag*. Ez a jelentésváltozás más, például török és indoeurópai nyelvekben is lezajlott; vö. jakut *bájä* 'test' > *min bájäm* 'saját magam', ófrancia *cors* 'test' > *mes cors* 'én magam'. Nyelvünkben elsődlegesen vonatkozó névmás volt, később nyomósító szerepű határozószóvá is vált. A *maga* névmás *-ban* határozóragos alakja az 'egyedül; magának' jelentésű *magában* [1580]. A *magáz* ige kései származék [1821].

magán [1578] Megszilárdult ragos alakulat, a *maga* visszaható névmás *-n* állapothatározó-ragos alakja. Eredetileg határozószó volt, melléknévi szerepe – ma rendszerint összetételek eltagjaként – a *magán való* 'egyedüli, különálló, saját' szókapcsolatban [1588] fejlődött ki. Legrégebbi származéka a *magános* [1633–1634], és annak alakváltozata, a rokon értelmű *magányos* [1649]. Egy már kihalt *magánóz* 'egyedül él; magánosít' [1784] ige főnevesült melléknévi igeneve a manapság szintén elavulóban lévő *magánzó* 'foglalkozás nélküli, vagyonából vagy alkalmi jövedelméből élő személy' [1803].

magány [1804] Származékszó, szóelvonással keletkezett a *magán* szóból képzett *magányos* melléknévből a nyelvújítás korában, vö. *talányos* > *talán*.

magánhangzó [1777] Német mintára keletkezett összetett szó (*magán* + *hangzó*), vö. német *Selbstlaut* 'magánhangzó' (*Selbst* 'maga' + *Laut* 'hang'). A *hang* főnév *hangzik* származékának főnevesült igeneve önállóan is élt ugyanebben a jelentésben; vö. *hangzó* 'magánhangzó' [1783]. A nyelvújítás korában keletkezett. Egyidejűleg megjelent a ma nyelvészeti műszóként használatos *vokális* 'ugyanaz' is [1789], mely a latin *vocalis* 'ugyanaz' átvétele. Mindezek előzményeként a 16. században még például a *szótevő* (*szót tevő*) összetétel [1539] és a *szóló betű* jelzős szerkezet [1553] élt 'magánhangzó' jelentésben.

magas [1086 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán származékszó: a *mag* főnév *-s* névszóképzős alakja. E szerint egy 'test' jelentésű szóból alakulhatott ki, de ez az alapszó nyelvünkben nem adatható. A jelentések összefüggésére vö. a *test* főnevet és a *testes* származékot, a *terem* igére visszavezethető *termés* és *termet* főnevet, a rokon nyelvek közül pedig a zürjén *miger* 'test; termet' főnév *migera* 'termetes; felnőtt' származékát. Szavunk elsődlegesen 'magas' jelentésű melléknévként élhetett, a magyarban legkorábról kimutatható 'csúcs; magasság' jelentés főnevesülés eredménye lehet. Származékai közül korai a *magasság* [1372 u.] és a *magasságos* [1372 u.], a nyelvújítás korából származik a *magasodik* [1785] és a *magaslat* [1833].

magasztal [1372 u.] Valószínűleg származékszó, a régi nyelvi *magaszt* 'felemel; magasztal' [1372 u.] *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A *magaszt* ige talán a *mag* főnévre vezethető vissza, és műveltető funkciójú *-sz* igeképzőt tartalmaz; a jelentésfejlődésre vö. *magas* szavunk feltehető létrejöttét. A *magasztal* eredetileg a konkrét 'emel, épít' jelentésben élt, és a *magaszt* visszaszorulásával lett a mai köznyelvi, elvont értelemben használatos [1495 e.]. Ebből a *magasztal* igéből elvontak egy azóta elavult *magaszt* névszót 'magasztaló; magasztalás' jelentésben [1844]. A *magaszt* főnév *-s* melléknévképzős származéka lehet a nála korábról adatható, ma választékos stílusértékű *magasztos* melléknév [1787]. A jelentéssz összefüggésre más nyelvekből is hozhatók példák; vö. latin *altus* 'magas' > *exaltare* 'magasztal', német *erheben* 'felemel; magasztal'.

magazin [1693] Vándorszó, vö. német *Magazin* 'raktár; üzlet; képes folyóirat; történetár', angol *magazine* 'raktár; történetár; (képes) folyóirat', olasz *magazzino* 'raktár; üzlet; (képes) folyóirat', francia *magasin* 'raktár; üzlet; történetár', *magazine* '(képes) folyóirat', orosz *магазин* [magazin] 'raktár; üzlet; történetár'. Ezek forrása a 'raktáru, csűr, pajta,

fegyvertár' jelentésű, többes számú arab *maḥāzin* főnév. Európában az olasz terjesztette el, nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette. A magyarban eredetileg 'raktár' jelentésében élt, ma elsősorban 'folyóirat' [1808] jelentésben használatos.

mágia [1787] 'bűbájosság, varázslat' Latin jövevényszó, vö. latin *magia* 'a mágusok tudománya, varázslat'. Ennek forrása az azonos jelentésű görög *mageia* volt. A *mágikus* 'mágiával kapcsolatos; lenyűgöző' melléknév [1835] e görög szó *magikosz* 'varázslatos' származékára visszavezethető latin *magicus* 'ugyanaz' átvétele. A *mágikus* gyakran túlzó jelentésére vö. például a *mágikus hatás* kifejezést.

magisztrátus [1570] 'hivatalnok; hatóság' Latin jövevényszó, vö. latin *magistratus* 'vezető tisztviselő hivatala, méltósága; állami hivatalnok'. Ez a latin *magister* 'előljáró; tanító; mester' származéka, és végső forrása a 'nagy' jelentésű latin *magnum* melléknév volt. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *ciklus*, *vírus*. Nyelvünkben csak később jelent meg a latin *magister* szóra visszavezethető *magiszter* 'mester; tanító; valamely egyetemen tudományos fokozatot elnyert ember' főnév [1806], mert ezt a hivatalt korábban a *mester* szóval jelölték, mely utóbbi végül is ugyanennek a latin szónak a fejleménye. A *magisztrátus* 'római közhivatalnok' jelentésében történettudományi szakszó, a *magiszter* a régi iskolai nyelv eleme.

máglya [1487 tn. (?), 1515] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mogila* 'sírhalom; halom, földkupac', szlovák *mohyla* 'sírhalom, sír, síremlék', orosz *могила* [mogila] 'sírgödör, sírhalom'. A szláv nyelvekben ismeretlen eredetű. A magyarban elsődlegesen 'rakás, csomó, kupac' jelentésében élt, csak jóval később alakult ki ma ismert jelentése [1816].

mágnás [1705] 'nagybirtokos, főnemes' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin *magnas* 'a főemberek egyike'. Ennek alapszava a 'nagy' jelentésű latin *magnum* melléknév volt. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *fakultás*, *primás*.

mágnés [1577 k.] Latin jövevényszó, vö. latin (*lapis*) *Magnes* 'mágnés(kő)'. A latin szó forrása az azonos jelentésű görög *Mágnész* (*lithosz*) főnév volt. Az elnevezés Thesszália keleti partvidékére utal, melyet *Magnesia*-nak is neveztek, és ahol a kő lelőhelye található. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *móres*. A szó a régi nyelvben *mágnés* formában is élt. Köznyelvi származékai a *mágnéses* [1784] és a *mágnéses* [1791].

magnetofon [1957] Nemzetközi szó, vö. német *Magnetophon*, angol *magnetophone*, francia *magnétophone*: 'magnetofon'. Az angol terjesztette el, ahol a görög *mágnész*, *mágnétisz* (birtokos eset) 'mágnés' jelentésű szó birtokos esetű alakjának *magnet-* tövéből és a görög *fóné* 'hang' jelentésű szóból alkották. Nyelvünkbe a német és az angol közvetítette. A napjainkban jóval gyakoribb *magnó* változat [1958] belső fejlemény: szörövidüléssel keletkezett a *magnetofon*-ból.

magol [1843] 'szóról szóra gépiesen betanul valamit, bifláz' Származékszó, a *mag* főnév *-l* igeképzős alakja. Az elnevezés azon az elgondoláson alapul, hogy aki a tananyag összefüggéseit nem látja át, hanem szóról szóra bebilflázza, az hasonlóképpen cselekszik, mint a madár, ami szemenként szedi fel a magokat.

mágus [1416 u.] 'varázsló' Latin jövevényszó, vö. latin *magus* 'perzsa pap, bölcs; varázsló'. A görögökből származó latin szó végső forrása az óperzsa *Maguš* volt, mely egy papi feladatokat ellátó néptörzset jelölt. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *magisztrátus*, *pulpitus*. Eredetileg nyelvünkben is 'ókori perzsa gyógyító, jós' jelentésben élt, csak később lett 'varázsló' jelentésben használatos [1605].

magvaváló [1667] Összetett szó, mely a *mag* főnév egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott *magva* alakjának és a *válik* ige *váló* alakú folyamatos melléknévi igenevének főnevesült összetétele. A szó a *szilva magva váló* típusú szókapcsolatból alakult ki.

magyal [1193 tn., 1233] 'egy fajta fehér virágú örökzöld díszcserje' Ismeretlen eredetű. Az eredetileg 'molyhos tölgy' jelentésű szót Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel, a Magyar Fűvészkönyv szerzői látták el e ma is élő növénytani szaknyelvi jelentéssel.

magyar [870 k.] Valószínűleg összetett szó, melynek tagjai olyan szavak vagy elemek, melyek vagy kihaltak, vagy már régóta csak összetételek elemeként használatosak. Előtagja ősi, ugor kori szó, vö. vogul *mānīcī* 'vogul; kereszteletlen gyermek', *mānīs* 'a vogulok és az osztjások közös népneve', osztják *manī* 'az egyik osztják frátria neve'. Ezek forrása a 'férfi, ember; nem, törzs, frátria' jelentésű ugor **manīcs* lehetett. Utótagja a 'férfi' jelentésű ősi, a finnugor kori **irkā* 'férfi, fiú' főnévre visszavezethető *er* szó, mely önmagában nem fordul elő, de vö. *ember*, *férj*, *nember*. Néhány rokon nyelvi

megfelelője: cseremisz *erje* 'fiú', finn *yrkö* 'férfi'. Nyelvünkben az elsődleges *magyeri*, *magyer* alakból az összetétel elhomályosulása után, hangrendi kiegyenlítődéssel alakult ki a népnévvé vált *magyar* forma. Ezzel szemben a magas hangrendű *megyer* változat kizárólag törzsnévként élt tovább. A *magyar* köznyelvi származéka a *magyarság* [1508], *magyarkodik* [1662], *magyaros* [1663], *magyartalan* [1754], *magyarít* [1777], *magyarosodik* [1784], *magyarosít* [1792 e.]. A *magyarán* 'tisztán és világosan' megszilárdult ragos alak 1585 óta ismeretes, és leginkább a *magyarán megmondta* szókapcsolatban él.

magyaráz [1372 u.] Származékszó, a *magyar* szó *-z* igeképzős származéka, a képzésre vö. *gyaláz*, *vigyáz*. Eredeti jelentése 'magyarul mond' lehetett, jelentéstani szempontból vö. német *verdeutschen* 'németre fordít', mely a német *deutsch* 'német' melléknévre vezethető vissza. A *magyaráz* korai származékai a *magyarázat* [1372 u.], *magyarázás* [1456 k.] főnevek. A *magyarázodik* ige 1851-től adatolható.

mahagóni [1788] 'trópusi fa, és ennek faanyaga' Nemzetközi szó, vö. német *Mahagoni*, angol *mahogany*, francia *mahogani*: 'mahagóni'. Végső forrása feltehetőleg egy közép- vagy dél-amerikai indián nyelv volt. Az európai nyelvekben az angol terjesztette el. Nyelvünkbe az angol és a német révén került.

maharadzsa [1883] 'indiai uralkodó' Nemzetközi szó, vö. német *Maharadscha*, angol *maharaja*, *maharajah*, francia *maharajah*, *maharadjah*: 'maharadzsa'. Végső forrása a 'nagyherceg' jelentésű hindi *mahārājā*, mely a hindi *mahā* 'nagy' és *rājā* 'király' összetétele. Az angol terjesztette el. Nyelvünkbe a német és az angol révén került.

máj [1405 k.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *majət*, zürjén *mus*, *musk*, mordvin *makso*, finn *maksa*, jurák-szamojéd *mūd*: 'máj'. Ezek forrása az azonos jelentésű uráli **maks* lehetett. Ez az ősmagyar **maχ* fokon keresztül **má* alakúvá fejlődhetett és a birtokos személyjeles alakból alakulhatott ki (**má-ja* > *máj-a*) a *máj* hangalak, hasonló hangfejlődésre vö. *ij*, *ívik*. Ma olyan kifejezésekben, mint *eszi a máját* 'gyötrődik miatta', a *máj* bizonyos érzelmek és indulatok vélt székhelye [1700], mely a szerv epét kiválasztó tulajdonságával függ össze, vö. *epe* 'harag'.

majális [1654] 'májusi, általában a szabadban rendezett multság' Latin jövevényszó, vö. újkori latin, hazai latin *majalis* 'májusi, május havi'. A latin melléknév forrása a latin *maius* 'május' szó. A szóvégi *-s* (sz helyett) gyakori régi latin elemeinkben, vö. *brutális*, *április*. Nyelvünkben eredetileg melléknévként élt, a főnévi jelentés [1845] olyan szó szerkezetekből fejlődött, mint a *majális ünnep*.

majd [1495 e.] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban bizonytalan. Talán megszilárdult ragos alakulat, és alapszava a *ma* határozószó eredeti *maj* (*ma* + *i* határozórag) alakváltozatával azonos. Végződése feltehetőleg a zöngésült *-t* helyhatározórag; ez utóbbira vö. *hajdan* szavunk *d*-jét. A régies és választékos *majdan* [1372 u.] a *majd*-nak időhatározói szerepű *-n* helyhatározóraggal ellátott alakja.

majdnem [1816] Összetett szó: előtagja a 'szinte' jelentésű *majd* határozószó, utótagja pedig a *nem* tagadószó. Az összetétel kialakulását az tette lehetővé, hogy a *majd* eredeti 'szinte' jelentése elhalványult, emiatt a történetes bizonytalanságát a *nem* tagadószóval hangsúlyozni kellett, vö. *csaknem*.

májfolt [1791] Német mintára keletkezett összetett szó (*máj* + *folt*), vö. német *Leberfleck* 'májfolt' (*Leber* 'máj' + *Fleck* 'folt'). Ez utóbbi az azonos jelentésű újkori latin *macula hepatica* tükröfordítása. Az elnevezés alapjául a pigmentfolt barna, májéhoz hasonló színe szolgált.

majolika [1788] 'őnmázás égetett cserép, a fajansz egy formája' Olasz jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *maiolica* 'egy fajta fazekaságyag; ebből készült edény'; vö. még: német *Majolika* 'ugyanaz'. Az olaszban tulajdonnévi eredetű: előzménye egy azonos hangalakú kései latin névre visszavezethető olasz régi nyelvi *Maiorica*, mely a legnagyobb Baleári-sziget, *Mallorca* névével azonos, és az Itáliába szállított helyi spanyol fajansz emlékét őrzi.

majom [1334 tn. (?), 1395 k.] Vándorszó, vö. olasz régi nyelvi *maimone*, román *maimuță*, horvát-szerb *majmun*, arab *maimūn*: 'majom'. Az arab terjesztette el, melyben az újperzsa *maimūn* 'ugyanaz' átvétele. Nyelvünkbe talán a középkori Magyarországon élő muzulmán-bolgár izmaeliták révén került. A nyelvújítás korában keletkezett a szó rosszalló, 'majom módjára utánzó személy' jelentése [1787]. Közismert származékai a *majomkodik* [1568] és a *majmol* [1761].

majomszeretet [1723] Német mintára keletkezett összetett szó (*majom* + *szeretet*), vö. német *Affenliebe* 'majomszeretet' (*Affe* 'majom' + *Liebe* 'szeretet'). Az elnevezés alapjául az szolgált, hogy a majmok gyöngédek, kedvesek kicsinyeik iránt.

A *majom*- előtag számos német mintára létrejött összetétel előtagjaként ismeretes, vö. *majomkenyérfa* 'egy fajta trópusi fa' [1852], *majomsziget* 'nem táncoló fiatalemberek helye a táncterem közepén' [1885], *majomparádé* 'nevetségesen öltözködő személy' [1900].

majonéz [1847] 'tojás sárgájából és étolajból citromlével készült pikáns hideg mártás' Nemzetközi szó, vö. német *Mayonnaise*, angol *mayonnaise*, francia *mayonnaise*: 'majonéz'. A francia terjesztette el, melyben feltehetőleg tulajdonnévi eredetű: valószínűleg a spanyol *Mahon* helynévre, a Baleár-szigetek egyikén, Menorcán a legnagyobb település nevére megy vissza. Állítólag ezt a mártást először itt készítette el egy párizsi szakács 1756-ban, amikor a várost a franciák elfoglalták. Eredeti jelentése eszerint 'Mahonból való'. Nyelvünkbe a szót a német és a francia közvetítette.

major [1330 tn., 1332] 'gazdaságnak a határban lévő része a gazdasági épületekkel' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *meier*, *maier* 'a földesúr által kinevezett gazdaságvezető', *mair* 'gazdaság', német irodalmi nyelvi *Meier* 'intéző, földbérlő'. A szó végső forrása a latin, 'felügyelő' jelentésű *maior domus* jelzős szerkezetből elvont *maior* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'nagyobb'. A magyarban a ciszterciek honosíthatták meg, akik 1195-től érkeztek Alsó-Ausztriából Nyugat-Magyarországra. A latin *maior* melléknévvel függ össze régi katonai nyelvi *major* 'őrnagy' szavunk is [1749], mely nyelvünkben francia eredetű, de esetleg a német is közvetíthette, vö. francia *major* 'őrnagy, katonarvos'; vö. még: német *Major* 'őrnagy'.

majoránna [1516 u.] Latin jövevényszó, valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. középkori latin *majorana* 'egy fajta gyógynövény', hazai latin *maiorana*: 'majoránna'; vö. még: német *Majoran* 'majoránna'. A latin szó eredete tisztázatlan.

majszol [1649] Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Töve talán kapcsolatban áll a *maszat* szócsaládjának tövével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző.

május [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *Maius (mensis)* 'május'. A hónap Jupiterről kapta a nevét, vö. latin *deus Maius* 'a nagy isten <Jupiter>'. Az isten nevének végső forrása a 'nagy' jelentésű latin *magnus* melléknév. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori latin jövevényszavainkban, vö. *ciklus*, *március*. A hónapnév a régi nyelvben és nyelvjárásainkban számos alakban kimutatható, vö. *pünkösdi hava* [1506], *elő gyümölcsű hó* [1539], *ötödho* és *tavaszuó* [1810 k.].

mák [1274 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mak*, szlovák *mak*, orosz *мак* [mak]: 'mák'. A szláv nyelvekben valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. ófelnémet *maho* 'mák'. Nyelvünkben legrégebbi származéka a *mákos* melléknév [1395 k.], a nyelvújítás korában született az 'ópium' jelentésű *mákony* [1829].

makacs [1750] Ismeretlen eredetű. Legkorábról kimutatható jelentése a 'zárkózott, tartózkodó' volt, de ezzel közel egyidős a ma ismeretes 'önfejtő, nyakas' jelentés is [1767]. Igei származéka a *makacskodik* [1786].

makadám [1840] 'hengerelt zúzott kőből készült útburkolat' Angol jövevényszó, vö. angol *macadam* 'apró kavicsból készült útburkolat'. Az angolban tulajdonnévi eredetű, a skót *McAdam* családnévből főnevesült. J. L. McAdam [1756–1836] skót származású mérnök volt a zúzottkő-burkolat feltalálója.

makáma [1858] 'rímes prózában írt költői alkotás' Német jövevényszó, vö. német *Makame* 'makáma'. A németben forrása az arab *maqāma*, melynek eredeti jelentése 'tartózkodási hely, helyzet' volt, de ebből idővel kialakult a 'tudósok, filozófusok udvari összefüggése, vetélkedése', majd az 'egy fajta arab műpróza műfaj' jelentés. Ma főként irodalomtudományi műszó, de a magyarban és a németben is jelölnek ezzel a terminussal 'egy fajta arab zenei stílus'-t is [1930].

makaróni [1709] 'csótészta' Nemzetközi szó, vö. német *Makkaroni*, francia *macaroni*, olasz *maccheroni* (többes szám): 'makaróni'. Az olasz terjesztette el más európai nyelvekben; a szó eredete tisztázatlan. A magyarba elsősorban az olasz és a német révén került. Nyelvünkben újabban 'több nyelv szavait és nyelvtani alakjait is keverő írásmű' jelentésben nyelv- és irodalomtudományi szakszóként is ismeretes [1863]. Ennek a műfajnak első darabja a 15. században élt olasz Tifí degli Odasi: *Carmen macaronicum*, tulajdonképpen 'vegyes költemény' című műve volt.

makett [1951] 'épitménynek, gépnek kicsinyített térbeli mása' Nemzetközi szó, vö. német *Maket* '(nyomdai) mintapéldány; (könyvkötészeti) minta', francia *maquette* 'modell; (kicsinyített) díszlet; képvázlat', olasz *macchieta* 'apró vázlat <festészetben>'. Az olasz terjesztette el, melyben a 'folt, petty' jelentésű olasz *macchia* szóra megy vissza. Ez

utóbbi a latin *macula* 'folt, szégyenfolt' főnévnek – *makulátlan* szavunk végső alapjának – a továbbélése. A *makett* 'kicsinyített modell' jelentése a franciából, 'nyomdai mintapéldány, könyvkötészeti minta' jelentése pedig a németből származik.

maki [1799] 'egy fajta majom' Nemzetközi szó, vö. német *Maki*, angol *maki*, francia *maki*: 'ugyanaz'. Ezek forrása az azonos jelentésű madagaszkári malgas *máky* főnév. Európában az angol és a francia révén terjedt el. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

makk [1138 tn.(?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű. A szóvégi hosszú *k* talán másodlagos nyúlás eredménye. A 17. század óta 'a magyar kártya makk alakú ábrával jelzett színe' jelentésben is használatos [1666]. Korai származéka a *makkos* [1233 tn.(?), 1533].

makkegészséges [1908] Összetett szó, mely nyelvünkben belső fejleményként keletkezett az *egészséges, mint a makk* szóláshasonlat alapján [1808]. A makk úgy válhatott a duzzadó egészség jelképévé, hogy az egészséges makktermés kövér, piros és fényes, akárcsak az egészséges ember. A német *kerngesund* 'makkegészséges', tulajdonképpen 'mag-egészséges' jelentésű összetételnek a magyar alakulatok létrejöttében nemigen lehetett szerepe, ám létrejötté hasonló szemléleten alapulhat.

makog [1673] Hangu tánzó eredetű. Töve kapcsolatban áll *mókus* szavunknak, valamint a *mukkan* és a *vakkant* igék családjának tövével. Magas hangrendű párja a *mekeg*. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Korábban kisebb állatok hangját jelenítette meg, majd gúnyos értelemben az emberre vonatkoztatva is használatossá vált.

makrancos [1770] Ismeretlen eredetű szócsalád tagja. Talán az elavult *makranc* 'makacosság' főnévnek [1770–1780] *-s* melléknévképzős származéka, de az sem zárható ki, hogy a *makranc* szó keletkezett a melléknévből szóelvonással.

makrapipa [1793] 'rövid cseréppipa' Összetett szó, melynek előtagja az önállóan nem adatható, jelzői szerepű *makra*, utótagja a *pipa* főnév. Az előtag olasz jövevényszó, vö. olasz *magra* 'vörös cserép'. Ez az azonos jelentésű arab *magra* átvétele.

makulátlan [1621] 'tökéletesen tiszta; erkölcsileg feddhetetlen' Származékszó, a régi nyelvi *makula* 'erkölcsi szeplő' főnévnek [1518 k.] *-atlan* fosztóképzővel ellátott alakja. Az alapszó az ismeretlen eredetű latin *macula* 'folt, szégyenfolt' átvétele. A *makulátlan* választékos stílusértékű szó.

makulatúra [1796] 'hibásan nyomott ív; kiselejtezett papír' Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. kései középkori latin *maculatura* 'makulatúra', hazai latin 'koncepció, vázlat'; vö. még: német *Makulatur* 'hibásan nyomott ív; kiselejtezett papír'. A latin szó alapja a 'foltossá tesz, bemocskol' jelentésű *maculare* ige. Amennyiben nyelvünkbe a német közvetítette, akkor a szóvég latinisítás eredménye, ez utóbbira vö. *korrektúra*. Ma a kereskedelmi szaknyelvben használatos szó.

mál [1156 tn., 1395 k.] 'az állat hasi prémje' Ósi, finnugor kori szó, vö. votják *mel'a, mel'* 'mell, mellrész; ingmell'. Alapnyelvi hangalakja **msl3, *mslj3* esetleg **mslk3*, jelentése 'mell' lehetett. Azonos eredetű lehet *mell* szavunkkal, ennek mély hangrendű párja. A finnugor korra feltehető jelentésből a nyelvünkben legkorábról adatható 'hegyoldal', valamint 'az állatok hasi prémje, a madár begye' jelentés [1275] hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett, feltehetőleg az ősmagyar korban. Széles elterjedtségű nyelvjárási szó.

malac [1333 tn.(?), 1395 k.] Valószínűleg szlovén jövevényszó, vö. szlovén *mladec* 'fiatal férfi', szlovén nyelvjárási *mladci* (többes szám) 'szaporulat <például a disznóé>'. Vö. még: szlovén nyelvjárási *mládček* 'süldő'. E szavak a szlovén *mlad* 'fiatal' származékai. A magyarba feltehetőleg a többes számú alak került, melynek szóvégi *i* hangja lekopott. A *malac* alak a mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. Némileg bizonytalanná teszi a származtatást, hogy nincsenek régi szlovén adataink 'a disznó kicsinye' jelentéssel. A magyarban a 19. század eleje óta 'piszkos, rendetlen ember, gyerek' jelentésben is ismeretes [1818]. Ez is, származékai közül pedig a *malackodik* [1835] és a *malacság* [1867] napjaink bizalmas társalgási nyelvében használatos.

maláj [1808] 'főként Malajziában élő népcsalád' Nemzetközi szó, vö. német *Malaie*, angol *Malay*, francia *malais*: 'maláj ember'. Ezek forrása az azonos jelentésű maláj *malāyu* főnév. Az angol révén terjedt el, nyelvünkbe is elsősorban az angol közvetítette.

malária [1876] 'váltóláz, mocsárláz' Nemzetközi szó, vö. német *Malaria*, francia *malaria*, olasz *malaria* 'malária', az olaszban 'rossz levegő' jelentése is van. Az olasz terjesztette el, melyben az olasz *mala* 'rossz, kellemetlen' melléknév és az *aria* 'levegő' főnév összetétele. Az elnevezés alapjául az szolgált, hogy a betegség főleg mocsaras, rossz levegőjű helyen jelentkezik. A magyarba a szót a nemzetközi orvosi szaknyelv közvetítette.

malaszt [1138 tn., 12. század vége] 'isteni kegyelem' Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. horvát-szerb *milost* 'kegyelem, könyörület, kegy; szeretet', szlovén *milost* 'kegyelem, kegy', szlovák *milost'* 'ugyanaz, jóindulat'. Ezek forrása a 'kedves' jelentésű szláv **milb* lehetett. Egyházi szakszóként került a magyarba 'kegyelem' jelentésben, de szintén szláv hatásra világi fogalomként is ismertté vált 'kegy, jóindulat' értelemben [1416 u.]. Ma elsősorban egyházi szakszóként, a katolikus vallás keretein belül használatos.

maláta [1395 k.] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből vagy a szlovákból, vö. horvát-szerb nyelvjárási *mlāta* 'mesterségesen csíráztatott gabonamag', szlovén nyelvjárási *mlāta* 'malátaseprő', szlovák *mlāto* 'takarmánynak való malátaseprő, törköly'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *malz* 'maláta'. Elsődlegesen 'moslék, mosléknak való seprő' jelentésben mutatható ki, de mai köznyelvi jelentése is feltehetőleg szláv hatásra jött létre [1490].

málé [1600 k.] Román jövevényszó, amely esetleg ukrán közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. román *mālai* 'köles; kukorica; kukoricaliszt, kölesliszt; prósza (kukoricából, kölesből)', ukrán nyelvjárási *malāü* [malaj], *melāü* [melaj] 'köles; kukorica; kukoricakenyér, kukoricaprósza'. A román szó ismeretlen eredetű. A szó a magyarban elsődlegesen a 'köles' -t jelölte, de ezt kiszorította a ma nyelvjárási 'kukorica' [1686] és a nyelvünkben létrejött ugyancsak nyelvjárási 'kukoricakása, puliszka' [1692] jelentés. A mai köznyelvben elsősorban másodlagos melléknévi jelentésben él: 'mafla' értelemben [1805] jelentéstapadással jött létre a *málészájú* [1795] összetételből. Az összetétel a puha, széteső kásával teletömött szájra utal, mely tárgyú arckifejezést kölcsönöz.

málha [1405 k.] 'poggyász, csomag' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *malhe*, bajor-osztrák *malche* 'börtáska; utazózsák'. Ezek a szavak germán eredetűek, vö. óizlandi *malr* 'zsák'. A német szóvégi *e* hang *a*-vá alakulása gyakori német jövevényszavainkban, vö. *cérna*, *kályha*. A szó belseji *á* hang létrejött a *l* nyújtó hatásának és az átadó nyelvi első szótagi hangsúlynak tulajdonítható. A magyarban elsődlegesen '(bőr) utazózsák' jelentésben élt, később lett 'poggyász' jelentésben használatos [1590]. Ma a katonaság nyelvében is él 'a sereg után vitt szállítmány' értelemben [1870]. Kissé régies stílusértékű szó.

malíciózus [1793] 'gúnyos, rosszmájú' Latin jövevényszó, vö. latin *malitiosus* 'rosszindulatú, alattomos', melynek előzménye a 'rossz, gonosz' jelentésű latin *malus* melléknév. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) gyakori latin jövevényszavainkban, vö. *ámbitus*. A szó belseji *z* hang német hatásra alakulhatott ki, vö. német *maliziös* 'maliciózus'. A latin szócsalád főnévi tagjának átvétele *malícia* 'gúny, rosszmájúság' szavunk [1805], vö. latin *malitia* 'gonoszság, rosszindulat'. A *malíciózus* és a *malícia* a választékos nyelvhasználat elemei.

mállik [1779] Ismeretlen eredetű. Korai alakváltozata *márlík* volt; az *rl* > *ll* hasonulásra vö. *abál*. Az ige nyelvújítás kori származékai közé tartozik a *mállékony* [1835] és a *mállaszt* [1836].

málna [1366 tn., 1667] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *malina* 'málnabokor; málna; kövi szeder', szlovák *malina* 'málnabokor; málna', orosz *малина* [malina] 'ugyanaz'. A szláv szavak alapja a 'sötét, fekete' jelentésű **mal-* melléknévi tő. A magyar *málna* hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével (*i*) és az első szótagbeli *a* hang megnyúlásával keletkezett. Szavunk újabb, bizalmas nyelvhasználatú 'málnaszörp' jelentése [1957] a *málnaszörp* összetétel [1888] elötagjának önállósulásával, jelentéstapadással magyarázható.

malom [1075 tn. (?), 1666] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mlin* 'malom; daráló', szlovák *mlyn* 'malom, társasjáték', ukrán *млин* [mlin] 'malom'. E szavak végső forrása az azonos jelentésű kései latin *molina*, mely az ófelnémet *mulin* közvetítésével került a szláv nyelvekbe. Szavunk újabban használatos egyfajta társasjáték megnevezésére [1823] és sportnyelvi szakszóként 'a karok és a lábak körző mozgása' jelentésben [1863] is. Legrégibbi származéka a *malmos* melléknév [1358 tn., 1646]. Fiatal igei származéka: *malmozik* [1877] 'a hüvelykujjait egymás körül forgatja'

malter [1787] Német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *malter*, felnémet régi nyelvi *mortel*, *morter*, német irodalmi nyelvi *Mörtel*: 'habarcs, malter'. Ezek forrása a 'mozsár; a malter szétzúzására szolgáló edény; habarcs' jelentésű latin *mortarium* főnév.

mályva [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *malva* 'mályva'. A latin szó forrása egy Földközi-tenger melléki nyelv volt. A magyar *mályva* hangalak a szó belseji / palatalizálódásával jött létre, vö. *kályha*.

mama [16. század] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, hangutánzó szó, mely a kisgyermek első artikulált hangjait utánozza, vö. *baba*. 2. Vándorszó, vö. német *Mama*, francia *maman*, olasz *mamma*, horvát-szerb *mama*, lengyel *mama*: 'mama'. Vö. még: latin *mamma* 'anyamell; dajka, mama, nagymama', mely az azonos jelentésű görög *mamma*, *mammé* szó átvétele. A magyarba talán egy szláv nyelv révén kerülhetett. A szó újabban 'nagymama; öregasszony' értelemben is használatos [1815]. Becézett formája a *mami* [1806], melyben a szóvégi *-i* kicsinyítő képző. A *mama* és a *mami* a bizalmas társalgási nyelv szavai.

máma [1778] 'ma' Összetett szó, alakulásmódja azonban vitatott. 1. A régi nyelvi *má* 'ma' és a *ma* időhatározók összekapcsolódásából keletkezett nyomósító szerepű ismétléssel. 2. A *már* és a *ma* időhatározó-szók kapcsolódtak össze. A 'bizony, hát' jelentésárnyalatú előtagnak ezúttal is erősítő szerepe van. A bizalmas társalgási nyelv szava.

mámi [1787] 'öregasszony, néni' Valószínűleg német jövevényszó, vö. német régi nyelvi, nyelvjárási *mami* 'öregasszony, néni'. A német szóalak a német *Mama* 'mama' változata lehet, mely végső soron a görög *mamma*, *mammé* 'anyamell; dajka, mama, nagymama' főnévre megy vissza. Kissé gúnyos, a bizalmas társalgási nyelvben használatos szó.

mamlasz [1803] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *maml'as*, szlovák nyelvjárási *mamlas*: 'ostoba, semmirekellő'. A szlovák szó valószínűleg hangfestő eredetű. Főnévi, 'mulya, bamba ember' jelentése az eredeti, noha az nyelvünkben későbből adatható [1823]. A horvát-szerb *mamlaz* 'mamlasz' a magyar szó átvétele.

mammon [1416 u.] 'bálványként imádott pénz, gazdagság' Latin jövevényszó, vö. latin, egyházi latin *mam(m)ona*, középkori latin *mam(m)on*: 'mammon'. Ezek forrása a 'gazdagság, vagyon' jelentésű arameus *māmōn*, *māmōnā* főnév, mely a görög közvetítésével került a latinba. A bibliafordítások révén terjedt el. A magyarban elsődlegesen 'mammon, a gazdagság istene' jelentésében élt, és később lett 'pénz, kincs' jelentésben használatos [1785]. Ma már csak a szépirodalomban élő, rosszálló stílusértékű szó.

mámoros [17. század] Oszmán-török jövevényszó, magyar képzéssel, vö. oszmán-török *mahmūr*, oszmán-török régi nyelvi *māmūr*: 'mámoros, kábult, bódult'. A szó végső forrása a 'részezes' jelentésű arab *maḥmūr*. Egy ebből származó, azonos hangalakú, 'erősen bódult' jelentésű újperzsa melléknév került az oszmán-törökbe. Nyelvünkben a szó az *-s* melléknévképzővel honosodott meg, valószínűleg az *ittas*, *részezes* melléknevek mintájára. A *mámor* főnév a nyelvújítás korában [1794] szóelvonással keletkezett a *mámoros* melléknévből.

mamusz [1838] 'meleg házicipő, posztópapucs' Bizonytalan eredetű szó, talán jelentésselkülönüléssel keletkezett a 'sarkantyú' jelentésű, elavult *mamuz* főnévből [1651]. Ez utóbbi oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *mahmuz*, oszmán-török régi nyelvi *mamus*: 'sarkantyú' Az oszmán-törökben az azonos jelentésű, arab eredetű újperzsa *mahmīz* átvétele. A jelentésselkülönülés talán úgy jöhetett létre, hogy az ilyen típusú papucs sarka sarkantyúra emlékeztetett. Nyelvjárásainkból került be a bizalmas társalgási nyelvbe.

mamut [1678 (?), 1807] 'egy fajta óriási, az elefánthoz hasonló kihalt állat' Nemzetközi szó, vö. német *Mammut*, francia *tammoth*, orosz *мамонт* [mamont]: 'mamut'. Az orosz közvetítette más nyelvekbe, ahol a 'föld alatt élő' jelentésű jakut vagy tunguz *mamut* szóra megy vissza. A magyarba elsősorban a német révén került. Nyelvünkben újabban gyakran használatos 'óriás' jelentésben [1873], főként jelzőként alkalmazva, vö. *mamutbirtok*, *mamutcég*.

mancs [1837] Ismeretlen eredetű. A bizalmas nyelvben 'nagy, ügyetlen kéz' jelentése is használatos [1885].

mandarin¹ [1757] 'egykori kínai főrangú hivatalnok' Nemzetközi szó, vö. német *Mandarin* 'kínai mandarin', régi nyelvi *mandorin* 'ugyanaz; európai magas rangú hivatalnok', angol *mandarin* 'mandarin; konzervatív politikus, hivatalnok', francia *mandarin* 'mandarin; befolyásos ember', portugál *mandarin* 'mandarin'. A portugál révén terjedt el, melyben 'a herceg vagy a miniszter tanácsadója' jelentésű maláj *mantarī* főnév volt a forrása. A magyarba főként német közvetítéssel került. Történettudományi szakszó.

mandarin² [1845] 'déli gyümölcsfajta' Nemzetközi szó, vö. német *Mandarine*, angol *mandarine*, francia *mandarine*, spanyol *mandarina*: 'mandarin <gyümölcs>'. A szót ebben a jelentésben a francia és a spanyol terjesztette el az európai nyelvekben. Végső forrása a 'hercegi, miniszteri tanácsos' jelentésű maláj *mantarī* főnév, melyre 'kínai hivatalnok' jelentésű *mandarin* szavunk is visszavezethető. A gyümölcs elnevezése névátvitellel keletkezett, és valószínűleg azzal

magyarázható, hogy a kínai hivatalnokok ruhájának narancssárga színe és ennek a citrusfélének a színe megegyezett. A magyarba a szót elsősorban a német közvetítette.

mandátum [1510] 'képviselői vagy államelnöki megbízás' Latin jövevényszó, vö. latin *mandatum* 'parancs, megbízás', mely az 'átad, kézbesít; megbíz' jelentésű latin *mandere* igéből származik. Nyelvünkben eredeti jelentése szintén 'parancs, megbízás' volt, ma már csak 'képviselői megbízás' [1865] értelemben használatos. E jelentés kialakulására vö. német *Mandat* 'megbízás; képviselői mandátum'. A politikai életben használt szó.

mandolin [1837] 'domború hangtestű, négyhúrú pengetős hangszer' Nemzetközi szó, vö. német *Mandoline*, angol *mandolin*, francia *mandoline*, olasz *mandolino*: 'mandolin'. A szót az olasz terjesztette el. Alapszava az olasz *mandola*, olasz régi nyelvi *mandora* főnév. Ez olyan pengetős hangszert jelölt, mely egy oktávval mélyebb hangzású volt, mint a mai mandolin. A magyarba is elsősorban az olasz közvetítette.

mandula [1328 tn., 1395 k.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *míndola* 'mandula <gyümölcs>', olasz irodalmi nyelvi *mandorlo* 'mandulafa'. Az olasz szavak az azonos jelentésű kései középkori latin *amandola*, *amandula* származékai, melyek a görög *ámündalé* 'mandulafa' főnévre mennek vissza. Nyelvünkben a növényre és termésére utaló korai jelentések mellett a tudományos latin *amygdalae* 'mandula <szerv>' tükörfordításaként létrejött a szó 'torokban lévő, mandula alakú szerv' jelentése is [1690].

mandzsetta [1704] 'kézelő, karvédő' Német jövevényszó, vö. német *Manschette*, német régi nyelvi *manchette*: 'kézelő'. A német szó előzménye a francia *manchette* 'kézelő; ruhaujj', melynek végső forrása a latin *manus* 'kéz' főnév. A szó a magyarba *mancsetta* hangalakban kerülhetett; a szó belseji *cs* hang nyelvünkben *dzs*-vé zöngésült, vö. *lándzsa*. A szóvégi *e* helyett hanghelyettesítés eredményeként létrejött *a* hangra vö. *cérna*.

mandzsu [1798] 'Mandzsúriában élő, altaji nyelvet beszélő nép' Nemzetközi szó, vö. német *Mandschu*, angol *Manchu*, francia *Mandchou*: 'mandzsu ember'. Ezek végső forrása a tulajdonképpen 'tisza, világos' jelentésű mandzsu *manchu* törzsnév. Szavunk szó belseji *dzs*-je feltehetőleg a német írásképet követi.

mangalica [1791] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *mangulica*, *mangulac* 'zsírsertésfajta'. A horvát-szerb szó eredete nem világos.

mangán [1840] 'fémfajta' Német jövevényszó, vö. német *Mangan* 'ezüstfém, kemény és rideg fémfajta'. A német szó valószínűleg az azonos jelentésű, bizonytalan eredetű újkori tudományos latin *manganesium*, *manganesum* szavak megcsonkításával jött létre. Vegytani és ásványtani szakszó.

mángorol [1661] 'simító eszközzel (mángorlóval) puhít <mosott ruhát>' Német jövevényszó, vö. német *mangeln*, felnémet *mangen*, bajor-osztrák *mānga*: 'nyomással (és gőzzel) simít', melyeknek alapja a német *Mangel* 'vászonhoz való simítóhenger' főnév volt. A magyarba főként a bajor-osztrák nyelvváltozat közvetítette. Régi származéka a főnevesült *mángorló* igenév [1666]. A *mángorol* ige eredeti jelentésében visszaszorulóban van. Ma inkább a műszaki szaknyelvben használatos, 'két nyomólap között forgat <a fémiparban a megmunkálendő tárgyat>' értelemben.

mánia [1791] 'egy fajta elmebetegség; rögeszme' Latin jövevényszó, vö. latin *mania* 'dühöngés', tudományos latin 'egy fajta elmebetegség; rögeszme'. A latin szavak forrása a 'dühöngés, őrület' jelentésű görög *mánia* főnév. Nyelvünkben először 'egy fajta elmebetegség', majd nem sokkal később [1811] 'rögeszme, hóbort' jelentésben adatolható. Azonos, 'mániában szenvedő' jelentésű mellékneveink közül a *mániákus* [1800] a latin főnév *maniacus* 'hóbortos; mániában szenvedő' származékának átvétele, a *mániás* [1933] pedig a magyar főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A *mániákus* szóvégi *s*-ére (*sz* helyett) vö. *kémikus*.

manikűr [1904] 'körömápolás, kézápolás' Nemzetközi szó, vö. német *Maniküre* 'kézápolás; manikűrös', angol *manicure* 'ugyanaz', francia *manicure* 'manikűrös'. A francia terjesztette el. E nyelvben tudatos szóösszetétel eredménye a latin *manus* 'kéz' és a latin *cura* 'ápolás' főnevekből, valószínűleg a francia *pedicure* 'pedikűr' mintájára keletkezett. A magyarba a francia és a német közvetítette. Eredeti jelentése nyelvünkben 'manikűrös' volt, de hamarosan jelentkezett 'kézápolás' értelemben is [1917].

manipuláció [1788] 'valaminek a kezelése, bánásmód; ravasz mesterkedés' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *manipulatio* 'kezelés', melynek alapja a 'csomó, marék' jelentésű latin *manipulus* főnév. A magyarban eredeti jelentése 'mesterkedés' volt, később lett '(ügy)kezelés' jelentésében ismeretes [1816]. Szintén a sajtónyelvben és rosszálló

értelemben használatos igeként is: a *manipulál* [1833] a középkori latin *manipulare* 'kézenfogva vezet; kezel' átvétele, mely utóbbi ugyancsak a latin *manipulus* szóra vezethető vissza.

mankó¹ [1216 tn. (?), 1527] 'botszerű támasz' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *mánico* 'a kasza fogantyúja', olasz régi nyelvi *manico* 'különbéle dolgok, eszközök általában fából készült fogantyúja'. Az olasz szó a 'fogantyú, markolat' jelentésű középkori latin *manicus* szóra vezethető vissza, melynek forrása a latin *manus* 'kéz' főnév. Nyelvünkbe '(fa)támasz, mankó (fogantyúval)' jelentésben került. Elvont fogalomként, 'támasz, segítség' jelentésben a 19. századtól használatos [1848].

mankó² [1858] 'áruhiány, pénztári hiány' Nemzetközi szó, vö. német *Manko*, olasz *manco*, lengyel *manko*: 'ugyanaz'. Az olaszból terjedt el. A magyarba vagy az olasz, vagy pedig a német közvetítette. Kereskedelmi szakszó.

manna [1372 u.] 'a Biblia szerint égből hullott eledel' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *manna* 'mennyei eledel', hazai latin 'harmatkása'. Ezek közvetlen előzménye a 'mennyei eledel, manna' jelentésű görög *mánna*, *mán*, melynek végső forrása az azonos jelentésű héber *mān*. A bibliafordítások révén terjedt el. Vallási műszó.

manó [1679 (?), 1777] Valószínűleg szóhasadás eredménye, a régi nyelvi 'szerzetes' jelentésű *monoh* [1266 tn.] szótól különülhetett el. Eredeti jelentése 'rejtett erdei kolostorban lakó remete' lehetett, később ebből jöhetett létre a 'titokzatos, hosszú szakállas erdei törpe' jelentés. Ezt a magyarázatot kissé bizonytalanná teszi az, hogy a *monoh* főnév még a középkorban kihalt, a *manó* pedig látszólag későbből származik. A *manó* állattani műszóként az *ájtatos manó* 'imádkozó sáska' szókapcsolatban él [1800].

manőver [1790] 'hadmozdulat, hadművelet' Német jövevényszó, vö. német *Manöver* 'hadgyakorlat; mesterkedés; a hajó kedvező helyzetet kereső mozdulatai'. Ez a francia *manœuvre* 'művelet, kezelés; hadgyakorlat; furfang' főnévre vezethető vissza. A francia szó a latin *manus* 'kéz' és az *opera* 'tevékenység' szavak összetétele. Nyelvünkben a *manőver* a régi katonai nyelvben 'hadgyakorlat' jelentésben élt. Napjainkban a szó 'mesterkedés' jelentése [1793], illetve a 'járműnek (autónak, hajónak) kedvező helyzetet kereső mozdulatai' jelentése [1883] használatos a választékos társalgási nyelvben.

manusz [1900] Cigány jövevényszó, vö. cigány *manuš* 'cigány; férfi, ember'. A cigány szó indoeurópai eredetű, eredetére vö. a német *Mann* 'férfi, ember' szót. A szóvégi *sz* téves latinizálás eredménye lehet. Eredeti jelentése nyelvünkben 'valamely bűncselekmény áldozata' volt. Ma 'férfi, ember' jelentésben használja az argó.

manzárd [1793] 'megtört tető; padlástér szobákkal' Nemzetközi szó, vö. német *Mansarde*, angol *mansard*, francia *mansarde*: 'manzárd, padlástér szobákkal'. A franciából terjedt el a *comble à la mansarde* 'Mansard-féle tetőszerkezet' kifejezés alapján, mely F. Mansart francia építész nevét viseli. Nyelvünkbe a szót a német vagy a francia közvetítette. Építészeti műszó.

-mány/-mény [1372 u.] Főnévképzőbokor. Az *-m* mozzanatos képző és az *-ány/-ény* névszóképző összetapadásával keletkezett az ősmagyar korban. Régi nyelvünkben szinte kizárólag tárgyias igékhez járult, pl. *adomány*, *gyűjtemény*. Származékai elsősorban a cselekvés eredményét fejezték ki. Már az őmagyar korban kezdett elavulni, a nyelvújítók azonban újraélesztették, és számtalan új szót alkottak vele tárgyias és tárgyatlan igéből egyaránt, pl. *tanulmány*, *tünemény*, *bizomány*, *közlemény*, sőt főnévhez is illesztették, pl. *okmány*, *or(r)mány*. Ma is gyakori, de már természetlennek tekinthető, bár elvéve még alkothat egy-egy új szót, pl. *kiosztmány* (a *handout* magyarítására).

mappa [1603] 'iratgyűjtő, iratrendező' Latin jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe került, vö. latin *mappa* 'anyagdarab; asztalterítő, abrosz' középkori latin *mappa (mundi)* 'világtérkép', tulajdonképpen 'földabrosz', hazai latin *mappa (geographica)* 'térkép'; vö. még: német *Mappe* 'atlasz, (nagy) országtérkép; aktatáska, dosszié'. A latin szó a héber *m^enafā* 'legyező; libegő kendő' főnévre vezethető vissza. A magyarban a *mappa* eredeti jelentése 'abrosz, asztalterítő' volt, napjainkban 'irattartó' jelentése használatos [1712].

mar¹ [1138 tn., 1372 u.] 'fogával tép, harap' Valószínűleg ősi, uráli kori szó, vö. vogul *mor-* 'török', osztják *mōri-* 'harap, széttör', finn *murta-* '(szét)tör'. Ezek előzménye a feltehetőleg hangutánzó eredetű 'darab, morzsa; szétdarabol, széttör' jelentésű uráli **murə* igenévszó lehetett. A magyarban szintén 'széttör, szétdarabol' volt a jelentése, később alakulhatott ki a 'foggal, körömmel darabokra szaggat' [1416 u.] jelentés. Legkorábbi származéka, a *maró* [1138 tn., 1853] igenév ma a műszaki szaknyelvben él 'marógép' jelentésben [1953]. A *mar* igének ugyancsak kialakult a szaknyelvi, 'marógéppel megmunkál' jelentése [1953]. Igei származékai a *mardos* [1495 e.] és a *marakodik* [1621].

mar² [1570–1580 k.] 'a két első lapocka töve <lónál, szarvasmarhánál>' Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. votják *mures* 'mell, mellkas', jurák *marc* 'váll'. Ezek előzménye a 'kidomborodó, domború valami <testrészs>' jelentésű uráli **msrɜ* lehetett. Ebből az alapszóból mind a magyarban, mind pedig a rokon nyelvekben egymással érintkező testrészek nevei alakultak ki. A jelentésfejlődésre vö. *ágyék*.

már [1372 u.] Belső fejlemény, de keletkezésmódja bizonytalan. Szótöve talán azonos a *más* szó tövével. A szóvégi *r* szerepe tisztázatlan. A 'majdnem' jelentésű *már-már* a 17. századtól adatolható [1635].

marad [1138 tn., 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, vö. jurák *maré*- 'visszatart', kamassz *mári* 'sóvár, kapzsi'. A szamójéd szavak előzménye a 'visszatart' jelentésű uráli **msrɜ*- lehetett. A szóvégi *-d* gyakorisító igeképző. Bizonytalanra teszi a magyarázatot, hogy nyelvi megfelelők csak nagyon távoli rokon nyelvekben találhatók, illetve az alapszó jelentéséhez hasonló jelentés a magyarban nem mutatható ki. Nyelvünkben a *marad* eredeti jelentése 'visszatart, visszamarad' lehetett. Legrégibb származéka a *maradék* [1138 tn., 1372 u.], későbbiek a *maradás* [1493 k.] és a *maradvány* [1562]. A *maradi* melléknév [1843 tn., 1867] nyelvújítás kori származék, mely költött személynévből köznevesülhetett, vö. *Nyúzó, Igaházi*.

marasztal [1604] Származékszó, a régi nyelvi választékos *maraszt* 'tartóztat, marasztal' [1519] *-l* gyakorisító igeképzővel ellátott alakja. A *maraszt* ugyanannak az igei tőnek az *-szt* műveltető igeképzős származéka, mint a szócsalád másik tagja, a *marad*.

marcangol [1602] Származékszó, az elavult *marcong* 'marcangol' [1561] *-l* gyakorisító igeképzővel ellátott alakja. A *marcong* a *mar* 'fogával tép, harap' igéből a *-c* (<*-sz*) és *-ng* gyakorisító igeképzőkkel alakult, vö. *metsz, mereng*.

marcipán [1544] Olasz jövevényszó, vö. olasz *marzapane*, északolasz *marzipane*: 'mandulából készült édes massa'. Az olasz szó a 'porcelánváza, kehely' jelentésű arab *marṭabān* főnévre vezethető vissza, mely talán a porcelánmanufaktúrájáról híres hindi *Martaban* város nevéből köznevesült. Az elnevezésnek az volt az alapja, hogy ezt a masszát ilyen korszokban, tálakban tárolták.

március [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *Martius (mensis)* 'március'. A latin hónap *Mars*ról, a háború istenéről kapta a nevét. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot örizte meg, vö. *ciklus, május*. A hónapnév a régi nyelvben és nyelvjárásainkban számos alakban kimutatható, vö. *böjtmáshó* [1489 k.], *fűlhegy* [1539], *harmadhó, tavaszelő, változó* [1810 k.].

marcona [1456 k.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'tréfás <beszéd>' volt, ma 'zord' értelemben [1750] használatos. Jelentésének fejlődésére a *mar, marcangol* igék és a *mord* melléknév is hatással lehetnek.

márga [1774] 'mészke és agyag keverékéből álló kőzet' Latin jövevényszó, vö. latin *marga* 'fehéres, krétaszerű föld, talaj'. A latin szó bizonytalan eredetű, talán egy kelta nyelvből származik. Az anyag olyan szén-savas mészből és agyagból álló, szürke vagy sárgás kőzet, mely a cementgyártás alapanyaga. Ásványtani és földtani műszó.

margaréta [1541] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *margarita* 'gyöngy'; vö. még: német *Margerite* 'réti margitvirág'. A latin szó az azonos jelentésű görög *margaritesz* főnévre vezethető vissza. Növénynévvé a franciában vált. A magyarban a *margaréta* eredeti jelentése 'drágakő' volt, de a régi nyelvben 'gyöngy' [1649] jelentése is ismeretes. Virágnévként a 19. századtól használatos [1885].

margarin [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Margarine*, angol *margarine*, francia *margarine*: 'margarin'. A franciából terjedt el az európai nyelvekben. A francia szót a francia *acide margarique* 'margarin-, tulajdonképpen gyöngysav' szó szerkezetéből és a kémiai szaknyelvben általános *-in(e)* képzőből alkották. Az elnevezés alapja az volt, hogy a margarinsav gyöngyszínű. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

margó [1570] 'lapszél' Latin jövevényszó, vö. latin *margo* 'szél, szegély; határszél'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. gót *marka* 'határ; határ(szél)'.

marha [1358 tn., 1372 u.] 'szarvasmarha, főleg ökör vagy tehén' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ófelnémet *marchat* 'kereskedelem, piac; áru', középfelnémet *markt* 'piac; vásár, kereskedelem; áru; mezőváros', hazai korai újfelnémet *markht* 'piac', német *Markt* 'ugyanaz'. A német szó a 'kereskedelem, (éves) piac' jelentésű népi latin **marcatu*s főnévre vezethető vissza. A magyar hangalak a tévesen tárgyragnak érzett szóvégi német *t* elhagyásával

keletkezett. A *marha* eredeti jelentése '(kereskedéssel szerzett) vagyon' volt. Mivel a szarvasmarha volt a legfontosabb kereskedelmi árucikk, kialakult a szó állatnévi jelentése [1587]. Melléknévként 1721 óta lett használatos elsőként 'rendkívül nagy' értelemben. Később alakult ki a durva 'hülye' [1786] jelentés. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *marhaság* 'nagy ostobaság; mulatságos dolog' [1780 k.] főnév *-ság* főnévképzővel alakult. A horvát-szerb *marva* 'marha', a szlovén *márha* 'ugyanaz' és a román *marfă* 'áru' a magyar szó átvételei.

máriás¹ [1639] 'egykori ezüst váltópénz' Származékszó. Tulajdonnévi eredetű, a köznevesült *Mária* személynév *-s* névszóképzővel ellátott alakja. Az elnevezés arra utalt, hogy a pénzérme egyik oldalára egy Mária-kép volt nyomva. Történettudományi műszó.

máriás² [1787] 'egy fajta kártyajáték' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. bécsi német *marisch* 'máriás; házasság', német *Mariage* 'házasság; azonos színű király és dáma egy kézben'. Ezek a francia *mariage* 'házasság; találkozás; azonos színű király és dáma egy kézben' főnévre vezethetők vissza. A magyar kártyajátékban az azonos színű királynak és felsőnek kellett egy kézben lennie. Kiveszőben lévő szó.

máriaüveg [1820] Német mintára, a nyelvújítás korában keletkezett összetett szó (*Mária* + *üveg*), vö. német *Marienglas* 'átlátszó gipszkristály'. A német összetétel az azonos jelentésű újkori latin *glacies Mariae* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'Mária jege' szó szerkezet tükörfordítása. Az elnevezésnek az volt az alapja, hogy ezeket a kristálylapokat a szüzesség jelképeként tekintették, illetve ezzel fedték a Mária-képeket és a szentképeket.

márka¹ [1533] 'egykori pénznem' Vándorszó, vö. német *Mark* 'régii súlymérték; 1873 óta pénznem', francia *marc* 'régii súlymérték, egy fél font ezüst vagy arany', *mark* 'német márka', horvát-szerb *marka* 'ugyanaz', orosz *марка* [marka] 'ugyanaz'. A szavak germán eredetűek, vö. ófelnémet *marc* 'jel, bizonyíték'. A német pénznem elnevezése a 'jel; árujel' jelentésű német *Marke* szóból származik. A magyarba a középkori latin és a hazai latin közvetítette. Nyelvünkben eredetileg 'régii súly- és pénzegység' jelentésben élt, később lett a 'német és a finn pénznem' [1881] megnevezésére használatos. A 21. század elején váltotta fel a német *Euro* 'euró'.

márka² [1854] 'védjegy' Német jövevényszó, vö. német *Marke*, régi nyelvi *mark*: 'jel; védjegy; árujegy; áruminőség; bélyeg'. A német szó az 'árura rakott jegy; jelölés' jelentésű francia *marque* főnévre vezethető vissza. A magyar *márka* hangalak – esetleg a *márka* 'egykori pénznem' hatására – hangzócsera eredménye. A német jövevényszavainkban gyakori szóvégi *e* hang *a-ra* cserélődésére vö. *cérna*. A *márka* 'árujegy, védjegy' jelentése a 20. század elejétől adatható [1917]. A *markás* 'első osztályú' melléknév [1947] *-s* melléknévképzővel alakult.

markáns [1888] 'határozott, éles, élesen metszett' Német jövevényszó, vö. német *markant* 'feltűnő; élesen kirajzolódó'. Ez az azonos jelentésű francia *marquant* melléknévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *-ns* latinizálás eredménye, vö. *briliáns, frappáns*. A *markáns* a választékos társalgási nyelv szava.

márki [1658] 'örgróf' Nemzetközi szó, vö. német *Marquis*, angol *marquis*, francia *marquis*: 'márki'. A franciából terjedt el, melyben az ófrancia *marchis* 'örgróf' főnévre vezethető vissza. Az ófrancia szó az azonos jelentésű olasz *marchese* átvétele. A magyarba elsősorban a francia közvetítette.

markíroz [1802] 'kiemel, hangsúlyoz' Német jövevényszó, vö. német *markieren* 'megjelöl, jellemez, hangsúlyoz, színlel'. A német szó a francia *marquer* 'megjelöl' igére vezethető vissza. A *markíroz* a bizalmas társalgási nyelvben 'színlel, tettét' [1877] jelentésben él. Színházi műszóként 'a megjelenítés művészi mozzanatait csak jelzi' jelentése ismeretes.

markolat [1529] Származékszó, a *markol* [1529] ige *-at* névszóképzővel ellátott alakja. Képzését tekintve vö. *gondolat*. A *markol* ige *-l* gyakorító igeképzővel alakult a *marok* főnévből.

markotányos [1705] 'a katonai táborban ételt, italt árusító kereskedő' Származékszó, az elavult *markotány* 'markotányos' [1664] főnévből a foglalkozásnevekben gyakori *-s* névszóképzővel alakult, vö. *csapláros, mézárós*. A *markotány* német eredetű, vö. német régi nyelvi *markadant, marcodant*, német *Marketender* 'markotányos'. A német szó az olasz régi nyelvi *marcatande* 'kereskedő' átvétele. A *markotányos* régi nyelvi szó.

marmelád [1820] 'lekvár' Német jövevényszó, vö. német *Marmelade*, régi nyelvi *marmelad*: 'sűrűre főzött cukrozott gyümölcsbűs'. A német szó az azonos jelentésű francia *marmelade* főnévre vezethető vissza. Nyelvünkben ma 'gyárilag készített gyümölcsíz' jelentésben él. Elavulóban van.

márna [1590] 'pontyféle halfajta' Szláv, valószínűleg déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. horvát-szerb *mrena*, szlovén *mrena*; vö. még: szlovák *mrena*: 'márna'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A magyarban eredetileg *marina* hangalakban élt. A *márna* forma úgy jött létre, hogy a második szótagban lévő *i* hang kiesett, majd a szó belseji *a* hang megnyúlt.

marok [1237–1240 tn. (?), 1395 k.] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. osztyák *murəs* 'egy fajta mérték; a csukló és a kinyújtott hüvelykujj közé eső terület'. A feltehető ugor alak **mərɜ* 'tenyér, marok' lehetett. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *farok*. A magyarban elsődleges jelentése az ősi alapszóéval megegyező volt, és ez élt tovább a mai köznyelvben is. A testrésznevet azonban mértékegységként is használták 'learatott gabona ölben mért mennyisége' [1513], 'hosszmérték' [1604] jelentésben. Hasonló jelenségre vö. *arasz*, *hüvelyk*. A *markos* 'erős' melléknévi származék [1424] *-s* melléknévképzővel, a *markol* [1529] *-l* igeképzővel, a *maroknyi* [1585] pedig *-nyi* melléknévképzővel alakult.

mars [1676–1678] 'menet, menetelés' Német jövevényszó, vö. német *Marsch* 'menetelés, menet; induló', *marsch* 'előre!', bécsi német *marsch* 'hordd el magad!'. Ez a 'menet, lépés; menetelés' jelentésű francia *marche* főnévre vezethető vissza. A magyarba az ausztriai német katonai nyelvből került. A bizalmas társalgási nyelvben felszólításként is használatos.

marsall [1561] 'tábornagy; magas udvari tisztség viselője' Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *mareschall*, *marschalk*, *marschall* 'istállómeister; a lovasság legfőbb parancsnoka; vezető udvari tisztségviselő', német *Marschall* '<legfőbb katonai fokozat>'. A német szó az ófelnémet *marahscal* 'istállószolga, lovász' (*marah* 'ló' + *scal* 'szolga') összetételre vezethető vissza. Ennek hangalakját később a 'marsall' jelentésű francia *maréchal* szó is befolyásolta. A magyarban eredeti jelentése 'a lovasság vagy az egész hadsereg legfőbb parancsnoka; tábornagy' volt, ma katonai műszóként 'tábornagy' jelentésben használatos.

mart [1215 tn., 1395 k.] 'domb; meredek vízpart' Valószínűleg szófajtváltással keletkezett, a *mar^l* 'tép, harap' ige *-t* befejezett melléknévi igeneves alakjából főnevesült, vö. *kert*, *sült*. Eredetileg a vízáramlás által kimosott folyópartra utalhatott. A szépirodalomban használatos, nyelvjárási eredetű szó.

márt [1416 u.] Ősi, ugor eredetű szótó magyar képzéssel, vö. vogul *mōrs-* 'alámerül', *mur-* 'elsüllyed', osztyák *māra-* 'nedves lesz'. Előzményük az 'alámerül' jelentésű ugor **marɜ-* lehetett, mely *mer* 'merít' szavunk előzményével rokon. A szavak különválása már az ugor korban bekövetkezett, a *mer* előzménye a cselekvő felé irányuló, a *márt* előzménye a cselekvőtől távolodó mozgást jelölte. A szóvégi *-t* mozzanatos vagy műveltető igeképző, vö. *arat*, *foszt*.

martalék [1527] Származékszó, a *mar* 'fogával tép, harap' ige *-lék* névszóképzővel ellátott alakja, vö. *főzelék*, *ázelék*. A szó belseji *t* szerepe bizonytalan, ugyanúgy lehet melléknéviigenév-képző, mint a múlt idő jele. Hangalakját a *martalóc* 'útonálló' [1578] szó is befolyásolhatta. Eredeti jelentése 'egy darab hús' lehetett. Ma a választékos társalgási nyelvben 'áldozat' jelentésben ismeretes, vö. *a lángok martaléka lett*.

martalóc [1494] 'fosztogató katona; rabló' Oszmán-török jövevényszó, mely talán a horvát-szerbből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török régi nyelvi *martolos* 'keresztény katona a török hadseregben, keresztény dunai hajós a török szolgálatában'; vö. még: horvát-szerb régi nyelvi *martólos*, *martóloz* 'egy fajta török gyalogos katona; emberrabló'. Az oszmán-török szó forrása a 'tévelygő bűnös' jelentésű újgörög *amartolosz* főnév lehetett, melyben a tévelygő kifejezés a nem keresztény szolgálatra utalhatott. A magyar szóvégi *c* affrikálódás eredménye, vö. *párduc*, *lazac*. A *martalóc* nyelvünkben eredetileg 'török hadseregbe kényszerített keresztény' jelentésben élt. Mára ez elavult, elsősorban 'rabló, zsivány' jelentésben [1578] ismeretes.

mártás [1585] Származékszó, a *márt* ige *-ás* névszóképzővel ellátott alakja. A képző a cselekvés eredményére utal, miként *tojás*, *rakás* szavaink is. Eredetileg 'belemerítés, belemártás' jelentésben élt, mai köznyelvi jelentése a 17. századtól adatolható [1604].

martinkemence [1897] 'acélgyártásra használt kemence' Összetett szó. Előtagja az eljárást 1864-ben feltaláló Pierre Martin francia mérnök vezetéknevéből kialakult *martin* köznévvé, utótagja pedig a *kemence* főnév. Az előtag külön is használatos lett 'martinkemence; üzemrész, melyben martinacélt gyártanak' [1958] jelentésben. A kohászat műszava.

mártír [1335] 'vértanú; sok áldozatot hozó ember' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *martyr* 'vértanú'. A latin szó az azonos jelentésű görög *mártír* főnévre vezethető vissza. A magyarban eredetileg szintén 'vértanú' jelentésben élt, később lett 'önmagát feláldozó személy; sok áldozatot hozó ember' [1847] jelentésében használatos. Választékos stílusértékű szó, akárcsak a *mártíromság* 'vértanúság; súlyos szenvedés' [1495 e.], mely a régi nyelvi *mártírom* 'vértanú'-

nak [1495 e.] az elvont főnevek képzésére szolgáló *-ság* névszóképzővel ellátott származéka. Ez utóbbi a latin *martyr* gyakran használt többes szám birtokos esetben álló *martyrum* alakjának átvétele.

márvány [1417 tn., 1528] Vándorszó, vö. német *Marmor* 'egy fajta mészkő', bajor-osztrák *marwel*, *marmel* 'ugyanaz', bajor-osztrák régi nyelvi 'játékgolyó', francia *marbre* 'márvány', olasz *marmo* 'ugyanaz', horvát-szerb *mramor* 'ugyanaz', orosz *мрамор* [mramor] 'ugyanaz'. Forrásuk a 'kő, szikladarab; márvány' jelentésű görög *marmarosz* főnév volt. A szóvégi *ny* kialakulása nem ismert. A magyarba esetleg a német közvetíthette.

marxista [1897] 'a marxizmus híve' Nemzetközi szó, vö. német *Marxist*, angol *Marxist*, francia *marxiste*: 'marxista'. Ezek Karl Marx filozófus nevére vezethetők vissza. Elsőként a franciában jelent meg a szó. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *marxizmus* főnév [1899] a nemzetközi szócsalád magyar tagja.

más [1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *māt* 'második, másik', zürjén *mēd* 'ugyanaz', cseremisiz *molō* 'másik', finn *muu* 'ugyanaz'. Ezek előzménye a 'másik, ez, az' jelentésű finnugor **mu* lehetett. A szóvégi *-s* valószínűleg melléknévképző. Eredetileg mutató névmás lehetett, ebből alakult ki a melléknévi jelentés, vö. *az, egyéb*. Legrégibbi származéka a *másik* [1372 u.] melléknév, megszilárdult ragos alakulata a *másként* 1416 utánról, a *másképpen* 1495 előtről adatható. Későbbi származéka a *megmásít* [1595] ige.

-más/-més [1150 k.] Főnévképző. Az *-m* mozzanatos képző és az *-ás/-és* főnévképző összetapadásával keletkezett az ősmagyar korban. Igei alapszavakhoz járul. Csak néhány mély hangrendű szavunkban őrződött meg: *áldomás, hallomás, látomás, tudomás*. Feltehetően már az ómagyar korban terméketlenné vált.

másállapot [1693] Összetett szó. Előtagja a *más* 'másik' névmás, utótagja pedig az *állapot* főnév. Az ilyen típusú összetett szavakban a *más* szó jelzői funkcióban van, vö. *másvilág* [1416 u.]. Létrejöttében valószínűleg szerepet játszott az eredetileg szépítő értelemben használt német kifejezés: *in anderen Umständen sein* 'terhes', tulajdonképpen 'más állapotban van'.

másfél [1435 tn., 1507] Összetett szó. Előtagja a *más* 'az azt követő' névmás, utótagja pedig a *fél* főnév. Az előtag azonos jelentésére vö. *másnap* [1519]. A *másfél* egy ősi számolási mód emléke lehet, melyben az egész egységet mindkét kéz, ennek a felét pedig csak az egyik kéz felmutatásával jelölték. Az összetétel tehát 'a következő az fél' szó szerkezetből önállósult, vö. *harmadfél* 'két és fél' [1519], *ötödfél* 'négy és fél' [1527].

masina [1771] Német jövevényszó, vö. német *Maschine* 'erőátvivő mechanikai készülék; mozdony'. A német szó az azonos jelentésű francia *machine* főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *a* hang (*e* helyett) vagy latinizálás, vagy hangzócsera eredménye. Nyelvünkben elsődlegesen 'gép, gépezet' jelentésben él és élt. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *masinista* 'mozdonyvezető' főnév [1793] a német *Maschinist* 'gépész, gépkezelő' átvétele.

masíroz [1685] 'menetel' Német jövevényszó, vö. német *marschieren* 'ugyanaz'. A német szó az azonos jelentésű francia *marcher* igére vezethető vissza. Az ausztriai német katonai nyelv közvetítésével került a magyarba, ma a bizalmas társalgás eleme.

maskara [1558] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *mascara* 'maszk, smink', olasz régi nyelvi 'színházi maszk; kosztüm; kosztüms, kimaszkírozott személy'. Az olasz szó a 'boszorkány' jelentésű olasz nyelvjárási *masca* szóra vezethető vissza, mely a késői középkori latin *masca* 'szörny, boszorkány' főnév átvétele. A magyarba a szó az olasz komédiások nyelvéből került. Eredetileg 'álruhába öltözött személy' jelentésben élt, később lett 'álarc, álöltözet' [1645] jelentése használatos. Ez utóbbi jelentése a bizalmas társalgási nyelvben ismeretes, köznyelvi 'nevetséges öltözet' jelentése pedig rosszálló értelemben él.

masni [1651] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *maschn* 'hurok, kötés, csomó', hazai bajor-osztrák *māšn* 'ugyanaz', bécsi *masch'n* 'hurok', német *Masche* 'szem <kötés- vagy hálómintán>'. A szavak indoeurópai eredetűek, vö. lett *mazgs* 'csomó'. A szóvégi *ni* a mássalhangzó-torlódás feloldására került a szó végére, vö. *fecni*. A magyarban eredetileg egyfajta ékszert jelölt, mai köznyelvi jelentése a 18. századtól adatható [1787].

második [1416 u.] Származékszó, a *más* 'következő, második' névmás *-d* sorszámnévképzős alakjából [1372 u.] képződött az *-ik* kiemelő jellel. A *másod* korábban csakúgy sorszámnévként élt, mint ma a *második*, de ma már csak összetételek előtagjaként fordul elő, vö. *másodhang* 'szekund <zenében>' [1900].

másodperc [1817] Összetett szó. Előtagja a *másod* 'második' sorszámnev, utótagja pedig a *perc* főnév. Tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett a latin *pars minuta secunda* 'másodperc', tulajdonképpen 'a második kisebbített rész a hatvanas számrendszerben' szószerkezetből. Nyelvújítás kori szó.

másol [1416 u.] Származékszó, a *más* 'másik' névmás *-l* igeképzővel ellátott alakja. Eredetileg 'másít, változtat' jelentésben élt, mai köznyelvi '(szöveget) változtatlanul (több példányban) újra (le)ír' jelentése a 'mássá tesz' > 'másik, hasonló példányt készít' jelentésfejlődéssel a nyelvújítás korában alakult ki [1789]. A választékos nyelvben még mindig ismeretes 'utánoz valakit, valamit' jelentése [1790] is. Szintén nyelvújítás kori származéka a *másolat* főnév [1780 k., 1807].

mássalhangzó [1780 k.] Latin mintára keletkezett összetétel (*mással* + *hangzó*), vö. latin *consonans* 'mássalhangzó' (*con* igekötő + *sonare* 'csilingel, felcseng'). A latin összetétel az azonos jelentésű, többes számú görög *szűmfona* szóra vezethető vissza. A magyar összetétel előtagja a *más* 'másik' névmás *-val* eszközhatározóragos alakja, utótagja pedig a főnevesült *hangzó* melléknévi igenév. A *mássalhangzó* a régi nyelvben számos alakban kimutatható, vö. *mássalzengő* [1539], *süket betű* [1553], *együttzengő betű* [1648]. A nyelvészeti műszóként élő *konszonáns* [1549] szintén a latinból származik.

másutt [1495 e.] 'máshol' Megszilárdult ragos alakulat a *más* határozatlan névmásból *-t* (> *-tt*) helyhatározóraggal. Egy kissé régies, választékos stílusértékű szó.

maszat [1759 tn., 1792] Származékszó, valószínűleg elvonással keletkezett a *maszatol* igéből. Eredeti jelentése a napjainkban is használatos '(nedves) pizok, mocsok' lehetett [1820]. Nyelvjárási szó volt, a nyelvújítás korában került be a köznyelvbe.

maszatol [1791] Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó eredetű. A szótó kapcsolatban lehet a *majszol* és a *pizok*, *pizkál*, *pizmog* szavak szócsaládjával. A szóvégi *-tol* gyakorító igeképző, vö. *zakatol*. A *maszatol* 'babrál, pepecsel' jelentése a 19. század elejétől adatolható [1807]. Eredetileg nyelvjárási szó volt, a nyelvújítás korában került be a köznyelvbe.

maszek [1955] 'magánszektorba tartozó; magánszektorban dolgozó személy' Szóösszerántással keletkezett a *magánszektor* összetételből (*magán* + *szektor* 'munkaterület'). Kellér Dezső humorista és konferanszié terjesztette el. Az iskolai nyelvben jött létre 'nagyon jó' melléknévi jelentése [1968]. A *maszekol* 'különmunkát vállal, végez' ige [1960] *-l* igeképzővel alakult.

mászik [1214 tn., 1416 u.] Ismeretlen eredetű. Valószínűleg csak később került az ikes igék közé. Származéka a *mászkál* [1551] ige.

maszk [1764 k.] Német jövevényszó, vö. német *Maske* 'álarc'. Ez az azonos jelentésű francia *masque* főnévre vezethető vissza. A magyarban elsőként a napjainkban is használatos 'álarc' jelentésben adatolható. A *maszkíroz* ige [1795] a német *maskieren* 'áruhába öltöztet; (ki)maszkíroz' átvétele.

maszlag [1544–1546] Vándorszó, vö. oszmán-török nyelvjárási *maslık* 'beléndek; maszlag; indiánkender', bolgár *macлак* [maszлак] 'beléndek', horvát-szerb régi nyelvi *maslak* 'beléndek; harag; bosszúálló', lengyel régi nyelvi *masłok* 'mérgező gyomnövény', bajor régi nyelvi *maßlach* 'maszlag'. Forrásuk az azonos jelentésű arab *maşlūk* növénynev. A magyarba oszmán-török, esetleg horvát-szerb közvetítéssel került. Nyelvünkben elsőként 'méreg; mérgezett étel' jelentésben adatolható, 'a burgonya rokonságába tartozó mérges növény' jelentésű növénynevként a 17. századtól ismert [1664]. A *maszlag* a bizalmas társalgási nyelvben 'nagyhangú, hazug ámitás' jelentésben [1761], illetve a 'nem vagyok bolond' jelentésű *nem ettem maszlagot* szószerkezetben használatos.

massza [1578] 'alaktalan, formálható anyag' Latin jövevényszó, vö. latin *massa* 'tömeg, halmaz', hazai latin 'tészta, pép; tömeg, halmaz'. A latin szó az 'árpakenyér; gombóc' jelentésű görög *mássza* főnévre vezethető vissza. Ritkán 'tömeg, sok ember' jelentése is használatos [1788].

masszázs [1883] Francia jövevényszó, vö. francia *massage* 'masszázs'. Ez a francia *masser* 'masszíroz' ige származéka. A *masszőr* foglalkozásnév [1896] a francia *masseur* 'masszőr' átvétele. A *masszíroz* ige [1888] német eredetű; vö. német *massieren* 'masszíroz'.

masszív [1750] 'tömör, szilárd' Nemzetközi szó, vö. német *massiv*, angol *massive*, francia *massif*: 'erőtéljes; tömör, szilárd'. A franciából terjedt el, ahol a 'tömeg' jelentésű francia *masse* főnév származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

matador [1787] 'bikaviador' Nemzetközi szó, vö. német *Matador*, angol *matador*, francia *matador*, spanyol *matador*: 'bikaölő; ütőkártya'. A németben és a spanyolban 'nagyemester', a franciában 'hős, bajnok' jelentése is van. A spanyolból terjedt el, ahol a 'megöl; üt <kártyában>' jelentésű spanyol *mater* ige származéka. A magyarban legkorábról a *matador* 'legnagyobb ütőkártya' jelentése adatható. Napjainkban 'bikaölő' jelentésben használatos [1809].

matat [1784] Származékszó, a régi nyelvi *mat* 'tapogatva keresgél, motoz; pizsmog' [1211 tn., 1650 k.] ige *-t* gyakorító-műveltető igeképzővel ellátott alakja. A *mat* ige hangutánzó eredetű, hangalakja a kereső-kutató mozgás zaját jeleníti meg. A bizalmas társalgási nyelv szava.

matek [1918] Belső fejlemény, a *matematika* játékos rövidítésével keletkezett. Az iskolai életben használatos, bizalmas stílusértékű szó.

matematikus [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *mathematicus* 'matematikus, matematikai'. A latin szó a görög *mathematikós* 'matematikus', tulajdonképpen 'a megtanuláshoz tartozó; tanulni vágyó' főnévre vezethető vissza. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *május*. A *matematika* [1604] az azonos jelentésű latin *mathematica* átvétele.

matéria [1547] 'anyag' Latin jövevényszó, vö. latin *materia* 'anyag'. Ez a latin *mater* 'anya' származéka. A magyarban elsőként 'szövet' jelentésében adatható, később lett '(ös)anyag' [1570 k.], 'iskolai tananyag' [1800] jelentésében használatos. A *materiális* melléknév [1795] a latin *materialis* 'a matériához tartozó, anyagi', a *materialista* [1783] a latin *materialista* 'a materializmus híve, követője', a *materializmus* főnév [1794] pedig a latin *materialismus* 'anyagelvűség' átvétele. A két utóbbi származékot elsőként az angol Robert Boyle filozófus alkalmazta filozófiai szakszövegekben [1674]. A magyar nyelvben való azonos értelmű meghonosodásukat a német segítette elő.

matiné [1847] 'délelőtti műsoros előadás' Nemzetközi szó, vö. német *Matinee*, angol *matinée*, francia *matinée*: 'délelőtti műsoros előadás'. A franciából terjedt el, melyben a 'reggel' jelentésű francia *matin* főnév származéka. A magyarba a német vagy a francia közvetítette. Használata visszaszorulóban van.

mátka [1229 tn., 1508] Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *matka* 'anya', szlovák *matka* 'ugyanaz', szlovák régi nyelvi 'idősebb asszony, nagynéni; anyaméh; méhkirálynő', orosz *матка* [matka] 'anyaállat, nőtény; méhkirálynő'. A szláv szavak előzménye az 'anya' jelentésű szláv **mati* lehetett. A magyarban eredeti és ma is leginkább használatos jelentése 'jegyes <főként menyasszony>' volt. Kétségesen teszi ezt a magyarázatot, hogy a szláv nyelvekben nem fordul elő hasonló jelentés. Elsősorban a nyelvjáráásokban használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

matrac [1395 k.] Vándorszó, vö. középfelnémet *matraz*, francia *matelas*, olasz *mataraz*, horvát-szerb *madrac*, orosz *матрас* [matrasz], *матрац* [matrac]: 'matrac'. Ezek forrása a 'hely, ahová valamit ledobnak vagy elhelyeznek; matrac' jelentésű arab *maṭraḥ* főnév. Szicílián keresztül az olaszból terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba a német és az olasz közvetítette.

matrica [1865] Nemzetközi szó, vö. német *Matrize*, angol *matrices* (többes szám), francia *matrice*: 'matrica'. A franciából terjedt el, melyben a latin *matrix* 'anya; anyaméh; anyakönyv' főnévre vezethető vissza. A magyarba francia és német közvetítéssel került. A szóvégi *a* (*e* helyett) latinosítás eredménye. Nyelvünkben elsőként a *matrica* nyomdászati használatos 'anyaminta' jelentése adatható. A köznyelvben 'levonókép' jelentésben használatos [1900].

matring [1405 k.] 'meghatározott mennyiségű fonal gombolyagban' Jövevényszó, de az átadó nyelv vitatott. 1. Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *materig*, *matirg* 'anyag; tárgy'. A német szó talán a latin *materia* '(ös)anyag' főnévre vezethető vissza. 2. Szlovén jövevényszó, vö. *mataroga*, *motoroga* 'fonalmotolla'. A szlovén főnév feltehetőleg szintén latin eredetű, vö. latin *mataris* 'lándzsa'. A tévesen birtokos személyjelnek tekintett szóvégi szlovén *a* kiesett, vö. *beszéd*, *kolbász*. A szó belseji *n* hang eredete tisztázatlan. Hangtani nehézségek mindkét magyarázat esetében felmerülnek. A *matring* elsőként 'lazán tekerített fonál- vagy szörköteg' jelentésben adatható. Hasonló, 'meghatározott mennyiségű fonal karikába gombolyítva' jelentésben textilipari műszó, mely *motring* alakban is ismert. Textilipari szakszövegekben való használata bizonyosan szláv közvetítés eredménye, vö. *motolla*, *takács*.

matróna [1621] 'tisztos idős nő' Latin jövevényszó, vö. latin *matrona* 'tisztetben álló asszony; köztisztetben álló római nő'. Ez az 'anya' jelentésű latin *mater* főnév származéka. A választékos társalgási nyelv elavulóban levő szava.

matróz [1763] Német jövevényszó, vö. német *Matrose* 'tengerész'. A német szó az azonos jelentésű holland *matroos* főnévre vezethető vissza. A magyarba valószínűleg irodalmi úton, útleírások, fordítások révén került.

matt¹ [1833] 'fénytelen' Német jövevényszó, vö. német *matt* 'tompá, fénytelen, homályos; bágyadt'. A német szó talán a 'nedves; kedvetlen; részeg' jelentésű latin *mattus* melléknévre vezethető vissza. A magyarban elsősorban 'tompá <szín>, fénytelen, homályos <felület>' jelentésben használatos.

matt² [1843] '<sakkban>' Nemzetközi szó, vö. német *Matt*, angol *mate*, francia *mat*, spanyol *mate*: 'matt'. A spanyolból terjedt el. A spanyol szó a *jaque y mate* 'a király halott' szó szerkezetre vezethető vissza. Ez végső soron az azonos jelentésű arab (عش-) *šāh māh* átvétele. Nyelvünkbe a szót a német közvetítette. Az is lehetséges azonban, hogy a magyarban a *sakk-matt*-ből önállósult.

matuzsálem [1787] 'igen magas korú ember, aggyastyán' Tulajdonnévi eredetű. Végső soron a héber *Metuseláh* személynévre vezethető vissza. Metuseláh egy a Bibliában szereplő, 969 évet megélt pátriárka volt. A magyarba közvetlenül az egyházi latinból került, vö. egyházi latin *Mathusala*. A szó belseji *zs* ejtése (sz helyett) az egykori hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *baszalikom*. A köznévi jelentése 'nagyon idős ember'. Ennek *-i* melléknévképzős származéka, a választékos stílusértékű *matuzsálemi* 'rendkívül magas <életkor>', [1787] gyakoribb volt a régi nyelvben.

mátyásmadár [1860] 'szajkó' Összetett szó. Előtagja a nyelvjárási *mátyás* 'mátyásmadár' [1786] madárnév, utótagja pedig a *madár* főnév. A *mátyás* előtag minden bizonnyal hangutánzó eredetű, de hangalakjára *Mátyás* keresztnévünk is hatással lehetett. A *mátyásmadár* ugyanolyan szószaporító összetétel, mint például *micisapka* szavunk.

matyó [1809] Bizonytalan eredetű. Talán szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adatható tő származékából. A tő a *motyog* szócsalád tövével azonos; ennek *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja lehet *matyó* szavunk. A *matyó* eredeti jelentése 'gyámoltalan, alkalmatlan' volt. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a gyámoltalan, együgyű, járatlan ember motyog, érthetetlenül beszél, vö. *barbár, néma*. Napjainkban 'a Mezőkövesden és környékén élő néprajzi csoport tagjaihoz tartozó személy' [1834] főnévi, illetve a hasonló jelentésű melléknévi [1853] jelentésben használatos.

mauzóleum [1604] 'nagyobb építmény mint síremlék' Latin jövevényszó, vö. latin *Mausoleum* 'Mausolos király oszlopcsarnokos síremléke Halikarnasszoszban; díszes síremlék'. A latin szó végső forrása a görög *Mauszolosz* személynév. A szó belseji *z* ejtése (sz helyett) a hazai klasszicizáló latin kiejtést őrizte meg, vö. *bazilika*.

maximum [1830] Nemzetközi szó, vö. német *Maximum*, angol *maximum*, francia *maximum*: 'maximum'. Ezek forrása a latin *magnus* 'nagy' melléknév. A magyarba elsősorban a latinból került. A *maximum* határozószói jelentése [1900] a *maximum lehet* 'legfeljebb lehet; legfeljebb ha'-féle szókapcsolatból alakulhatott ki. A szócsalád *maximális* [1883], *maximál* [1915], *maximalista* [1919] tagjai szintén nemzetközileg elterjedt szavak, melyeket a magyarba a német és a francia közvetített.

máz [1490] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *maz* 'kenőcs; tapasztóanyag, mázolóanyag, máz <ételek>', szlovák *maz* 'ragasztóanyag, keményítő, csiriz', orosz *мазь* [maz] 'kenőcs'. Ezek előzménye a 'ken, beken' jelentésű szláv **maz-* lehetett. A magyarban elsődlegesen 'zománcszerű bevonat' jelentésben él. A *máz* 'bőr' jelentése [1961] a *loment a máz az orráról* tréfás kifejezésben ma is előfordul. Legrégibbi származéka, a *mázos ~ mázas* 'zománcos' melléknév [1490] -s melléknévképzővel alakult.

mázli [1882] 'szerencse' Jiddis jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *masel, masol, mazel* 'szerencse; csillagzat, szerencsecsillag; végzet', hazai jiddis *mazl* 'szerencse'. A jiddis szó újhéber eredetű. A szóvégi *li* a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *cetli, hecsedli*. A *mázlista* 'szerencsés fickó' főnév [1956] -*sta* névszóképzővel alakult. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

mázol [1522] Származékszó, a *máz* főnév *-l* ige képzővel ellátott alakja. A 'valamit elvégez' jelentésű képzőre vö. *énekel, szüretel*. Továbbképzett alakja a *mázolmány* [1866].

mazurka [1799] 'lengyel eredetű tánc' Nemzetközi szó, vö. német *Masurka*, angol *mazurka*, francia *mazurka* 'egy fajta lengyel tánc'. A lengyelből terjedt el, vö. lengyel *mazurek, mazurka* (birtokos eset) 'ugyanaz'. A lengyel szó a *Mazowsze*

helynévből kialakult *Mazur* néprnévre 'Lengyelország északkeleti részén lakó néprajzi csoport' vezethető vissza. Minden nyelv a szó birtokos esetű alakját vette át. A magyarba elsősorban német, talán lengyel közvetítéssel került.

mázsa [1255] Olasz jövevényszó, vö. északolasz régi nyelvi *massa* 'áruhalmaz, tömeg, halmaz; mértékegység <például fű>'. Az olasz szó a 'tészta; dolgok összessége, valaminek a tömege' jelentésű latin *massa* szó átvétele. Ez az 'árpalisztból készült étel' jelentésű görög *másza* főnévre vezethető vissza. A magyarban a *mázsa* eredetileg nehéz kocsirakomány mértékegysége volt. Napjainkban száz kilogramm értékű mértékegységként használatos [1255]. A 'nagy súlyok mérésére szolgáló eszköz' jelentés a 18. századtól adatható [1781]. Az argóban kialakult 'egy év börtönbüntetés' [1888] jelentése is. A *mázsál* [1588] -l igeképzővel alakult.

mazsola [1533] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *malvazëa, malvasëa* 'egy fajta édes bor; mazsolának való szőlőfajta'. Az északolasz szó az olasz *Malvasia* tulajdonnévre vezethető vissza. Malvasia a görög Spárta mellett terült el, és már az antikvitásban ismert volt az ott készült borról. A magyarban eredetileg *malazsa ~ malozsa* alakban élhetett, a *mazsola* hangalak hangátvetéssel keletkezett. Elsőként 'malváziai bor' jelentésében adatható, később lett az 'aszalt szőlőszem' [1544] és 'különféle szőlőfajták (szultána, korinta)' [1854] megnevezésére használatos. Az új keletű 'jelentéktelen sportoló; ügyetlen autóvezető' jelentés tréfás értelemben használatos [1936].

mecénás [1604] 'művészetek pártfogója' Tulajdonnévi eredetű. A latin *Maecenas* vezetéknevből keletkezett köznévi. A római C. Clinius Maecenas (Kr. e. 70 k.–Kr. e. 8) az irodalom bőkezű támogatója volt. A magyar szövegi *s* ejtése (*sz* helyett) az egykori hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *fakultás*. A választékos nyelvhasználat szava.

mechanika [1789] 'erőtan, erőműtan, mozgástan' Latin jövevényszó, vö latin *mechanica* 'erőműtan; gépezet, szerkezet'. A latin szó az azonos jelentésű görög *mechaniké (téchné)* főnévre vezethető vissza. A *mechanika* a fizikában 'a mozgás és a nyugalmi állapot törvényeinek vizsgálata', az iskolai nyelvben 'géptan' [1789], a műszaki szaknyelvben 'hajtómű' [1817] jelentésben használatos. A *mechanikus* 'gépész; gépies' [1778] a latin *mechanicus* 'a mechanikához tartozó, mechanikus; gépszerkesztő' átvétele. A *mechanizmus* 'gépiesség; mechanikus szerkezet' főnév [1789] pedig nemzetközi szó; elterjedtségére vö. az azonos jelentésű német *Mechanismus*, angol *mechanism*, francia *mécanisme*: 'ugyanaz' szavakat.

mécs [1211 tn. (?), 1532] Vándorszó, vö. francia *mèche* 'kanóc, lámpabél, gyertyabél', olasz *mecia* 'ugyanaz', spanyol *mecha* 'olajlámpás, lámpabél', portugál *mecha* 'kanóc, lámpabél'. A franciából terjedt el. A francia szó végső soron a görög *müsza* 'piszok a lámpabélen' főnévre vezethető vissza, de közvetlen előzménye a latin *myxa* 'gyertya-, lámpabél' főnév. A tévesen birtokos személyjelnek érzett szövegi magánhangzó elhagyására vö. *beszéd, kolbász*. A magyarba valószínűleg francia vagy olasz közvetítéssel érkezett. Elsőként 'gyertyabél, kanóc' jelentése adatható, napjainkban 'olajlámpás' jelentésben használatos [1551]. A *mécses* főnév [1604] a *mécses lámpa, mécses cserép* és a hozzájuk hasonló jelzős szószerkezetekből önállósult.

meccs [1879] Angol jövevényszó, vö. angol *match* 'partner, méltó ellenfél; házasság; verseny'. Ez talán az ószász *gimako* 'alkalmas' melléknévre vezethető vissza. A magyarban elsőként '<sport> verseny' jelentése adatható, napjainkban 'mérkőzés' jelentésben használatos [1894].

mecset [1578] 'mohamedán templom' Oszmán-török jövevényszó, mely talán a horvát-szerbből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *mesçit* '(kisebb) iszlám templom'; vö. még: horvát-szerb *mečet* 'ugyanaz'. Az oszmán-török szó végső forrása az azonos jelentésű arab *maszjid* főnév, mely az újperzsán keresztül került az oszmán-törökbe.

medál [1584] Vándorszó, vö. német *Medaille*, francia *médaille*, olasz *medaglia*, cseh *medaile*, lengyel *medal*: 'medál'. Ezek forrása az 'alacsony értékű pénzérme' jelentésű középkori latin *medalia, medalla, medallia* főnév. Nyelvünkbe részben a latin, részben a német, olasz és a francia közvetítette. Ugyanebből a forrásból származik, és szintén vándorszóként terjedt el az azonos jelentésű *medalion* főnév [1651], mely kissé régies, választékos stílusértékű szó.

meddig [1535] Megszilárdult ragos alakulat a *mi* 'valami' névmás *më-* töváltozatának *-ig* időhatározó-ragos alakjából. A szó belseji *d* (*dd*) valószínűleg névmásképző elem, mely az *addig, eddig* szavak mintájára alakult ki. Eredetileg kérdő névmás volt, vonatkozó kötőszói használata vonatkozó mellékmondatokban jött létre [1535].

meddő [1208 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szótó eredeti jelentése 'száraz vagy időnként kiszáradó' lehetett. A *meddő*

elsősorban 'terméketlen' jelentésű [1211 tn. (?), 1372 u.] melléknévként használatos. A bányászati szaknyelvben 'ásványt nem tartalmazó kő' főnévi [1891] jelentése is ismert.

medence [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *mědǫnica* 'pénzérme', horvát-szerb *medenica* '(réz)kolomp', szlovák *medenica* 'rézből készült (mosdó)tál'. A szláv szavak előzménye a 'rész' jelentésű szláv **mědb* lehetett. A magyar *medence* hangalak az *i* hang kiesésével és hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Nyelvünkben elsőként 'tálszerű edény mosdásra, mosogatásra' jelentése adatolható. Napjainkban 'folyadék tárolására való nagyobb mélyedés, építmény' jelentésben használatos [1843]. Földtani műszóként 'földfelszíni mélyedés' [1886] jelentése ismeretes. A *medence* anatómiai műszóként való használata a tudományos latin *pelvis* 'medence <anatómiai értelemben>', tulajdonképpen 'tálszerű edény' mintájára honosodott meg [1782].

meder [1788] Ismeretlen eredetű. A szóvégi *-r* névszóképző lehet, vö. *tompor*, *sömör*. Elsőként 'öblösség, tágasság' jelentése adatolható, napjainkban 'mélyedés, melyben víz folyik' jelentésben használatos [1792]. A sajtónyelv 'meghatározott irány, jelleg' jelentésben alkalmazza [1848], vö. *jó mederben folyik az ügy*.

medikus [1588] 'férfi orvostanhallgató' Latin jövevényszó, vö. latin *medicus* 'orvostudományi; gyógyító; orvos'. Ez a latin *mederi* 'orvosol' ige származéka. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) az egykori hazai latin ejtésmódot őrizte meg, vö. *május*. A *medikus* elsőként 'orvos' jelentésben adatolható. Jóval későbbi a bizalmas társalgási nyelvben használatos 'férfi orvostanhallgató' jelentés [1859]. A *medika* 'nő orvostanhallgató' [1789] a latin *medica* 'orvosnő' átvétele. Ez a magyarban eredetileg 'orvostudomány' jelentésben élt, ma ismert jelentése későbbi [1904].

medítál [1572] 'elmélkedik, töpreng' Latin jövevényszó, vö. latin *meditari* 'elmélkedik'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óiráni *midīur* 'gondolkozik, itél'. Az *-ál* beillesztő képző, vö. *dedikál*. A *meditáció* 'elmélkedés' főnév [1865] a latin *meditatio* 'elmélkedés' átvétele. A választékos társalgási nyelv szavai.

médiúm [1610] Latin jövevényszó, vö. latin *medium* 'közép, középpont; közvetítő', hazai latin 'középut'. A latin szó a 'középső' jelentésű latin *medius* melléknév származéka. A magyarban elsőként 'eszköz; közvetítő elem' jelentésben adatolható. A spiritizmusban 'közvetítő személy' jelentésben [1872], a lélektanban pedig 'hipnotizálható személy' jelentésben használatos. Napjainkban elsősorban 'kommunikációs eszköz' jelentése ismeretes [1973]. Még gyakrabban fordul elő a latin *medium* többes számú alakjának átvétele: a *média* 'telekommunikációs eszközök' [1908].

medúza [1708] 'kocsonyás testű, harang alakú csalánozó tengeri állat' Latin jövevényszó, vö. latin *Medusa* 'a mitológiai Gorgók egyike: kígyóhajú, ijesztő külsejű nőalak', tudományos latin *medusae* (többes szám) 'medúza'. A latin szó a görög mitológiai alak nevének átvétele. Állattani szakszóként való használata úgy jöhetett létre, hogy ezek a gomb alakú, kígyózó tapogatókkal rendelkező lények nagyon hasonlíthatnak a mitológiai lényre [1786].

medve [1138 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *medved* 'medve; nehézkes, morózus öregember', szlovák *medved'* 'medve; nehézkes, faragatlan férfi', orosz *медведь* [medvedj] 'ugyanaz'. A szláv szavak előzménye a szláv **medь* 'mész' és az **ěd-* 'eszik' szavak összetétele lehetett, tulajdonképpen 'mézevő'. A magyar *medve* hangalak a tévesen kicsinyítő képzőnek érzett szláv szóvégi *d* elhagyásával keletkezett, vö. *csere, jegenye*. Újabbán a *medve* tréfás 'morózus ember' jelentése is él [1836].

meg¹ [12. század vége] <igekötő> Megszilárdult ragos alakulat a ma nyelvjárási *mig* ~ *még* 'valami mögött lévő terület' főnév [1208 tn. (?)] *-é* helyhatározóragos alakjából. Eredeti hangalakja *migé* lehetett. Mivel azonban a szó általában egy ige előtt állt, a helyhatározórag *-é* hangja lekopott és kialakult a mai *meg* hangalak. Eredetileg 'vissza' jelentésű határozószó volt, és mozgást, helyváltoztatást jelölő igékkel állt kapcsolatban. Miután eredeti irányjelentése korán elhomályosult, a szó a cselekvés mozzanatosságát, befejezettségét, nyomósítását, konkretizálását jelölő igekötővé vált.

meg² [1474] 'de; azonkívül' Szófajváltás eredménye. A 'vissza' jelentésű *meg¹* helyhatározószóból vált 'megint, ismét' jelentésű időhatározóvá. Kötőszóvá összetett mondatokban való alkalmazásával alakult [1610], vö. *hogya* és *hol*.

még [1372 u.] Szóhasadás eredménye. Az 'ismét, vissza' jelentésű *meg²* határozószóból keletkezett a szó belseji *é* hang megnyúlásával. Kialakulására hatással lehetett a *meg²* kötőszó 'azonkívül, és' jelentése is. A szó idő-, körülmény-, mértékviszonyítást és fokozást fejez ki.

megannyi [1519] Összetett szó. Előtagja az 'ismét, vissza' jelentésű *meg²* határozószó, utótagja pedig az *annyi* névmás. Eredeti jelentése 'még egyszer ennyi' lehetett. Határozatlan 'számtalan' jelentése [1756] fokozást is kifejezhet.

meghitt [1589] Származékszó, mely a régi nyelvi *meghisz* 'hitelt ad valakinek, teljes bizalommal van valaki iránt' [1588] *-ti* befejezett melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A *meghisz* összetétel előtagja a *meg* igekötő, utótagja pedig a *hisz* ige. A *meghitt* mai köznyelvi jelentése 'bizalmas, bensőséges, intim'.

megint [1506] Megszilárdult ragos alakulat az 'ismét, vissza' jelentésű *meg*² határozószó *-int* módhatározóraggal ellátott alakjából, vö. *szerint*. Eredetileg *esmegint* alakban fordult elő, talán az *ismét* szó hatására.

mégis [1372 u.] Összetett szó. Előtagja a *még*, utótagja pedig az *is* határozószó. Az ilyen típusú, *még* előtagú összetételek mondattani tapadással keletkeztek, vö. *mégsem* [1372 u.], *mégpedig* [1650]. A *mégis* eredeti jelentése 'még (mindig); ismét' lehetett, ebből alakult az ellentétes kötőszói 'de' jelentés [1416].

meglehetős [1650] Származékszó, a *meglehet* 'megtörténhetik' [1527] igekötős ige *-ős* melléknévképzővel ellátott alakja, vö. *félős*. Eredeti jelentése 'lehetséges' volt, mai 'elégé' jelentése [1708] jelentésszűküléssel jött létre. Napjainkban elsősorban a *meglehetősen* alakulatban fordul elő, vö. *meglehetősen jól felelt*.

meglett [1774] Jelentéskülönüléssel és jelentésszűküléssel keletkezett a régi nyelvi *meglett* 'készen lett, bekövetkezett' [1531] jelentésű összetételből. A *meglett* a *meglesz* 'megtörténik, készen lesz' igekötős ige befejezett melléknévi igeneve. A *meglett* eredeti jelentése 'felőtt', ma inkább 'nem éppen fiatal, öreg' jelentésben használatos.

megvált [1456 k.] Összetett szó. Előtagja a *meg* igekötő, utótagja pedig a 'viszonzásként valamit ad; megment, felszabadít; kivált' jelentésű *vált* ige. A *megvált* 'bűneitől megszabadít' jelentése [1493 k.] az egyházi latin *redimere* 'megvált' ige hatására jött létre. A szó eredeti jelentése 'kötelességtől, teheről megszabadít' volt. Főnevesült igenévi származéka, a *Megváltó* 'Krisztus' [1493 k.] szintén az egyházi latin hatására alakult ki. A köznyelvben a *megvált* elsősorban '<menetjegyet, belépőjegyet> vált' jelentésben használatos [1884–1885].

megy [1055] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *miñ-* 'megy', zürjén *mun-* 'megy, utazik', cseremis *mie-* 'megy, jön', finn *mene-* 'megy', szelkup *menda-* 'elmegy valami mellett'. Az uráli szavak előzménye az azonos jelentésű uráli **mene-* lehetett. Gazdag szócsalád alapja, vö. *menés* [1372 u.], *menet* [1395 k.], *mendegél* [1495 e.], *meneszt* [1787], *menetel* [1559]. A *mehetnék* megszilárdult ragos alakulat [1826] elsősorban birtokos személyjellel ellátott alakban használatos: *mehetnéke támadt*. Összetételi tagként előfordul a *jön-megy* ikerszóban [1590] és az ezek tagjaiból *-t* igenévképzővel létrejött, majd főnevesült, rosszalló értelmű *jöttment* szavunkban [1779].

megye [1055] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *meda* 'mezsgye, határ; élő sövény', horvát-szerb régi nyelvi (*gradska*) *meda* 'megye', szlovén *meja* 'mezsgye, határ'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *medius* 'középső'. Nyelvünkben eredetileg szintén 'mezsgye' jelentésben élt. A 15. századtól 'egyházi igazgatási egység' [1405 k.] is. A mai értelemben vett közigazgatási egységként 1449-től adatolható.

meggy [1220 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *wirmex'* 'vörös ribiszke', zürjén *mol'* 'gyöngy', votják *mul'i* 'bogyó, fás héjú gyümölcs', cseremis *muðə* 'fekete áfonya'. Ezek előzménye a finnugor **mol'ə* vagy **mod'ə* 'valamilyen bokor bogyója' lehetett. A finnugor **o* a szó belseji palatális mássalhangzó hatására a magyarban és az osztjákban magas hangrendűvé vált, a szó belseji finnugor lágy **l'* pedig *gy-*-vé affrikálódott. A magyarban eredetileg különböző meggyféle gyümölcsöket jelölt.

méh¹ [1138 tn. (?), 1395 k.] 'egy fajta rovar' Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *moš*, votják *muš*, mordvin *mekš*, finn *mehiläinen*: 'méh'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **mekše* lehetett. Az ősi szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. óind *máksikā* 'méh'. Az indoeurópai származás csak az indoírani ágban mutatható ki, a kölcsönzés iránya azonban bizonytalan. A finnugor kori életmódnak megfelelően a méhészet csak a vadméhek mézének gyűjtésére vonatkozott. Korai származékai a *méhes* [1181 tn., 1560 k.], *méhész* [1237–1240 tn.], későbbi a *méhészik* ige [1613].

méh² [13. század eleje] 'anyaméh' Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. bolgár *мях* [mjah], *мех* [mjeh] 'tömlő, fűjtató; has, altest', szlovén *meh* 'állatbőr; fűjtató', szlovén nyelvjárási 'húgyhólyag', szlovák *mech* 'zsák', orosz *мех* 'szőrme', orosz régi nyelvi 'tömlő, fűjtató'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. norvég *meis* 'kosár, növényi rostból készült szállítóeszköz'. A származtatást némileg bizonytalanná teszi, hogy az 'anyaméh' jelentés a szláv nyelvekben, a 'zsák, tömlő' jelentés pedig a magyarban nem mutatható ki. Mivel azonban a déli szláv nyelvekben létezik 'has' és 'húgyhólyag' jelentése is, feltehető, hogy valamelyikükben megvolt az 'anyaméh' jelentés. A magyar régiségben a szót *χ*-val ejtették.

mekkora [1585] Összetett szó. Előtagja a *mi* kérdő névmás *mē* alakváltozata, utótagja pedig a *-kora* 'korú, idejű' megszilárdult ragos alakulat. A *-kora* a *kor* főnév egyes szám 3. személyű *-a* birtokos személyjellel ellátott alakja. Az eredeti 'milyen korú' jelentésből az életkor és a nagyságrend közötti kapcsolat alapján fejlődött ki a *mekkora* mértéket kifejező jelentése. A szó belseji *kk* az eredetibb *k*-ből az *akkora* [1577 k.], *ekkorá* [1578] mintájára alakult.

méla [1787] Ismeretlen eredetű. Főnévként és melléknévként is használatos volt. Eredetileg 'álmodozó' jelentésben élt, 'ábrándozó' [1793], 'mélabús' [1795] melléknévi jelentései csak később alakultak ki. A nyelvjárásokban ma is élnek 'tréfa' [1824] és 'tréfás' [1799] jelentései, melyekből az gyanítható, hogy a szó a nyelvújítás korában került a népnyelvből az irodalmi nyelvbe. Ma már leginkább csak a szépirodalomban használatos szó. Igei származéka a *méláz* [1787].

melák [1780] Valószínűleg tulajdonnévi eredetű. Egy német tulajdonnévből keletkezett köznévi lehet, vö. rajnai német, német régi nyelvi *Melac*, *Melak*: <kutyanevéként>. Ez feltehetően a francia tábornok, François Mélaac vezetéknévre vezethető vissza. Mélaac kegyetlenségéről volt híres, továbbá arról, hogy leginkább vérebeekkel jelent meg. A magyarban 'nagy mérsáros kutya' > 'otromba, esetlen ember' [1881] > 'mafla, bamba személy' [1838] jelentésfejlődéssel lehet számolni. A bizalmas nyelvhasználat szava.

melankólia [1577 k.] 'búskomorság' Latin jövevényszó, vö. latin *melancholia* 'búskomorság'. A latin szó a görög *melancholia* 'fekete epéjűség; búskomorság' jelentésű (*mélasz* 'fekete' + *cholé* 'epe') összetételre vezethető vissza. A *melankolikus* 'búskomor' melléknév [1577 k.] a latin *melancholicus* 'feketeepéjű; búskomor' átvétele.

melasz [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Melasse*, francia *mélasse*, spanyol *melaza*: 'a cukorgyártás édeskés, csípős ízű mellékterméke'. A franciából és a spanyolból terjedt el. Ezek forrása egy középkori latin **mellacea* (többes szám) 'cukorszirup' lehetett. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

meleg [1018 k. tn.(?), 1372 u.] Ósi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *māli*, osztják *meļok*: 'meleg'. Ezek előzménye az ugor kori **māls* 'meleg; melegsik' lehetett. A szóvégi *-g* névszóképző, vö. *beteg*, *hideg*. Legrégebbi származéka, a *melegség* főnév [1372 u.] *-ség* főnévképzővel alakult. A szónak német mintára kialakultak 'izgalmas, veszélyes' [1820], illetve 'homoszexuális' [1908] jelentései is.

melenget [1762] Származékszó. A *meleg* melléknévnek *-get* gyakorító képzős régi nyelvi *melegget* 'melenget' származékából [1577 k.] keletkezett a szó belseji *gg* > *ng* elhasonulásával, vö. *csügg* > *csüng*.

mell [1342 tn., 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *māwə-l* 'mell', votják *meļ* 'ember vagy állat melle', cseremis *mel* 'mell', lapp *miel'gā* 'mell <elsősorban állaté>'. Ezek előzménye a finnugor **mälke* vagy **mälve* 'mell' lehetett. Az eredeti szóvégi magánhangzó lekopott. Elsőként a szó az 'emberi törzs felső elülső része' jelentése adatható. Mai köznyelvi 'emlő' jelentése a 16. századtól ismert [1519 k.].

mellék [1329 tn., 1405 k.] Származékszó, a *mell* főnév *-ék* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőre vö. *tájék*, *környék*. Eredetileg egy helyre vonatkozhatott, elsődleges jelentése 'környék, valaminek a közelében lévő hely' volt, később jelentésbővüléssel más, nem fő helyen vagy valaminek az oldalán lévő tárgyakat jelölhetett: 'templom oldalhajója' [1792], 'melléklet' [1817], 'telefon mellékállomás' [1957]. Melléknévként a 15. századtól adatható [1405 k.]. Származékai közül a *mellékel* ige [1765] *-l* ige képzővel, a *mellékes* melléknév [1779] *-s* melléknévképzővel alakult. A *melléklet* főnév [1831] nyelvújítás kori szó.

melléknév [1777 u.] Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó. Előtagja a *mellék* 'mellékes, kiegészítő szerepű' melléknév, utótagja pedig a *név* 'névszói természetű szófaj' főnév. Az elnevezés arra utal, hogy ez a szófaj a mondatban leginkább egy főnévhez (vagy igehez) kapcsolódik. A latin *nomen adjektivum* 'melléknév', illetve a német *Beiwort* 'ugyanaz' magyarosításával keletkezett. A szó elterjedését a *főnév* szó megléte is elősegítette. A régi nyelvben számos elnevezése volt ismert, vö. *mással álló név* [1527], *hozzá tétethető* [1604]. Magyarosítására más kísérletek is történtek, de a *melléknévszó* [1777], *toldaléknév* [1781] szavak sem honosodtak meg nyelvünkben. Nyelvújítás kori szó.

mellény [1815 k.] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A *mell* főnév *-ény* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *erény*. Az elnevezés a mellkast borító ruhadarabra utal. Valószínűleg Barczafalvi Szabó Dávid szóalkotása.

mellesleg [1561] Megszilárdult ragos alakulat a *mell* főnév *-s* melléknévképzővel és *-leg* módhatározóval ellátott alakjából, vö. *közösleg*. Eredetileg 'oldalt' jelentésű helyhatározó volt. Helyhatározók alaptagjául gyakran szolgált a *mell* főnév, vö. *mellék*, *mellett*. A *mellesleg* 'mellékesen' jelentése a 18. századtól adatható [1781].

mellett [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat a *mell* főnév *-t* (> *-tt*) helyhatározóragos alakjából. Ugyanígy testrészek nevéből keletkeztek a szintén helyet jelölő *háttul*, *szemben* határozószavak. A *mellett* eredetileg konkrét helyviszonyt jelentő helyhatározószó volt, ebből fejlődött képes helyhatározói, majd körülmény- és állapothatározói, később pedig névutói szerepe. Ugyanez a jelentésfejlődés zajlott le a *mellé* [1372 u.] és a *mellől* [1410 k.] megszilárdult ragos alakulatok esetében is.

mellkas [1828] Német mintára keletkezett összetétel (*mell* + *kas*), vö. német *Brustkorb* 'mellkas', tulajdonképpen *Brust* 'mell' + *Korb* 'kosár'. Nyelvújítás kori szó.

mellőz [1706] Származékszó, a *mellé* határozószó *-z* igeképzős alakja. A képzőre vö. *aláz*, *előz*. Eredetileg *melléz* hangalakban élhetett, jelenlegi formája az *előz*, illetve *mellől* szavak hatására alakulhatott ki. Eredetileg 'kerül, megkerül' jelentésben élt, később lett a sajtónyelvi, illetve választékos 'valamilyen cselekvést nem hajt végre, valamit nem tart fontosnak' [1753] és a 'háttérbe szorít' [1759] jelentésekben használatos.

mellső [1808] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A *mell* 'elől lévő' főnév *-ső* névszóképzős alakja. A képző valahol létet, elhelyezkedést fejez ki, vö. *szélső*, *végső*. Nyelvújítás kori szó, melyet valószínűleg Sándor István alkotott. Eredetileg a konkrét 'szomszédos' jelentésben élt, később lett 'elülső' jelentésében használatos [1828].

meló [1877] Jiddis jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *melocho*, *melôche* 'munka; mesterség; mesterségbeli fortély', német argó *maloche*, *meloche* 'ugyanaz; nehéz testi munka; foglalkozás'. A jiddis szó a 'munka' jelentésű újhéber *me'lakāh* főnévre vezethető vissza. A *melózik* ige [1911] *-z* igeképzővel, a *melós* főnév [1924] *-s* főnévképzővel alakult. A bizalmas társalgási nyelv szava.

melódia [1608] 'dallam' Latin jövevényszó, vö. latin *melodia* 'ének, dallam'. A latin szó a görög *melodia* 'éneklés, énekmód, melódia, dal' főnévre vezethető vissza. A választékos társalgási nyelv szava.

méltán [1416 u.] 'jogosan, megérdemelten' Megszilárdult ragos alakulat a *méltó* melléknév *méltá* töváltozatának (vö. *bíró* : *bírák*) *-n* módhatározóraggal ellátott alakjából. A választékos társalgási nyelv szava.

méltányol [1820] 'elismer' Származékszó, a régi nyelvi *méltány* 'méltányosság, jogosság' [1831 (?), 1833] főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. Az alaptag tudatos szóalkotás eredménye. A nyelvújítás korában keletkezett, akárcsak származékszavai, vö. még: *méltányos* [1828], *méltánytalan* [1830]. Származékszóként való magyarázatukat bizonytalanná teszi, hogy a *méltány* alaptag főnévi használata csak megjelenésük után adatolható. A választékos nyelvhasználat szavai.

méltó [1211 tn.(?), 1372 u.] 'valamire érdemes' Származékszó, az elavult *mélt* 'illik' [1372 u.] ige *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakja. A *mélt* valószínűleg ősi ugor kori szótő magyar képzéssel, a töre vö. osztják *mel* 'belemegy <lábfej>', passzol <csizma>'. A feltehető alapszó a 'belemegy, helye van' jelentésű ugor **mšl3-* lehetett. A *mélt* szóvégi *t*-je mozzanatos igeképző. A jelentésfejlődés a következőképpen mehetett végbe: 'belemegy, belefér' > 'megfelel, alkalmas' > 'illik, illő, méltó'. A *méltó* és a többi származékszó (*méltóság* [1372 u.], *méltóságos* [1372 u.], *méltóztat* [1519]) ugor eredetű származékszóként való magyarázatát azonban bizonytalanná teszi a magánhangzó-harmónia hiánya. A *méltó* 'megérdemelt, jogos' [1416 u.] jelentésben a választékos társalgási nyelv szava, vö. *méltó jutalom*. A *méltat* [1624] igei származék *-at* műveltető képzővel, a *méltatlan* [1416 u.] melléknévi származék pedig *-atlan* fosztóképzővel alakult.

mely [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat a *mi* kérdő névmás *mē-* töváltozatának *l* (> *ly*) honnan? kérdésre válaszoló helyhatározóraggal (ablatívuszraggal) ellátott alakjából. Eredetileg a melléknevek fokozására szolgáló 'mennyire' jelentésű határozószó volt [1372 u.]. Kérdő névmássá különféle jelzős szerkezetekben válhatott, vonatkozó névmási használata vonatkozó mellékmondatokban alakult ki.

mély [1075 tn., 1372 u.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *mäl*, osztják *měl* 'mély'. Ezek előzménye az azonos jelentésű ugor **mels* lehetett. Elsőként 'alulra nyúló' jelentésű melléknévként adatolható. Szín- [1785] és hangérezetekkel [1806] kapcsolatos jelentései képzetkomplikáció alapján jöttek létre, de idegen nyelvi minták is befolyásolhatták az ilyen jelentések fejlődését, vö. német *tiefblau* 'mélykék', *tiefe Stimme* 'mély hang'. Átvitt értelmű használata már korán kialakult, vö. a 'mélyértelmű' jelentést [1372 u.]. A *mélység* [1372 u.] *-ség* főnévképzővel alakult. A *mélyed* [1742] *-d*, a *mélyít* [1779] *-ít*, a *mélyül* [1842] *-ül* igeképzős származék.

memória [1591] 'emlékezőtehetség' Latin jövevényszó, vö. latin *memoria* 'emlékezet, emlékezés'. Ez a latin *memor* 'valamire emlékező, jó emlékezőtehetségű' melléknév származéka. A számítástechnikában 'számítógépnek, önműködő berendezésnek az adatokat, utasításokat tároló szerkezeti egysége' jelentésben ismeretes [1972]. Az iskolai oktatásban használatos *memoriter* szó [1803] a latin *memoriter* 'könyv nélkül, kívülről' átvétele. Ma elsősorban 'könyv nélkül megjegyzendő szöveg' jelentésű főnévként fordul elő [1957].

mén [1138 tn. (?), 1395 k.] 'hím ló, csödör; paripa' Ismeretlen eredetű. A magyar szókincs nagyon régi eleme lehet. Régi származéka az -s gyűjtőnévképzővel ellátott *ménés* főnév [1138 tn., 1405 k.], mely egy ménhez (csödörhöz) csatlakozó kisebb lócsoportot jelölt.

mendemonda [1628] 'szóbeszéd, pletyka' Összetett szó (ikerszó). A régi nyelvi, múlt idejű *monda* 'mondta' ragozott ige ikerítéséből főnevesült. Eredeti alakja *monda-monda* lehetett. Az előtag magánhangzói elhasonultak. Eredetileg egy hír vagy elbeszélés többszöri ismétlésére vonatkozhatott.

menedék [1493] Származékszó, az elavult *menik* 'menekül' ige [1508] -*dék* névszóképzővel ellátott alakja, vö. *folydék*, *hulladék*. Elsőként 'nyugta, kötelezvény; kezesség, biztosíték' jelentésben adatolható, sokáig az adósság, kötelezettség teljesítésére kötelező, illetve teljesítését igazoló irat megnevezésére szolgált. Napjainkban 'védelmet nyújtó hely' jelentésben használatos [1604].

menedzser [1929] 'vállalkozások, bonyolultabb feladatok megszervezését és irányítását végző szakember, vezető' Angol jövevényszó, vö. angol *manager* 'igazgató, ügyvezető; előadóművészek, sportolók fellépéseit, szerepléseit szervező üzletember; főedző'. Az angol *manager* főnév az 'irányít, szervez, elintéz' jelentésű angol *manage* ige származéka. Ez az olasz *maneggiare* 'kezel, bánik valamivel' átvétele, mely végső soron a 'kéz' jelentésű latin *manus* főnévre vezethető vissza. A *menedzser* elsőként 'előadóművészek, sportolók fellépéseit, szerepléseit szervező üzletember' jelentésben adatolható, közgazdasági értelemben használatos jelentése későbbi [1991].

menekül [1841] Tudatos szóalkotás eredménye. A mára már elavult *menekedik* 'menekül, menti magát' igéből [1372 u.] jött létre, csakúgy, mint a *menekít* [1872] ige. A *menekedik* a szintén elavult *menik* ige [1508] -*kedik* folyamatos-visszaható ige képzővel ellátott származéka. A *menekül* lassan háttérbe szorította a *menekedik* használatát. Nyelvújítás kori szó. Névszói származéka a *menekvés* [1493 k.].

menhely [1831] Összetett szó. Előtagja a *menedék* főnévből [1493] jött létre szóelvonással, utótagja pedig a *hely* főnév. Korábban *menedékhely* alakban [1604] volt használatos. Az eredeti 'menedékhely' jelentésből alakult ki a ma már kiveszőben lévő 'gyermekmenhely' és a mind gyakrabban használatos 'hajléktalan szegények tömegszállása' [1843] jelentés. Nyelvújítás kori szó. Hasonló előtagú szóösszetétel a történettudományi műszóként használatos *menlevél* 'menedéklevel' [1867].

ménkű [1525 k.] 'mennydörgés' Összetett szó. Előtagja a *mén*, a *meny* alakváltozata, utótagja pedig a *kő* főnév. A *menykő* nyelvjárási, de a bizalmas városi nyelvben is használt alakja. A jelentése elhomályosult a *ménkű nagy* 'rendkívül nagy', *mi a ménkűt akarsz?* 'mit akarsz?' szerkezetekben.

menstruáció [1865] 'havivérzés' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *menstruatio*. A latin szó végső soron a latin *mensis* 'hónap; menstruáció' főnévre vezethető vissza. A szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtismódot követi, vö. *instrukció*. A *menstruáció* a régi nyelvben számos alakban élt, vö. *havi kórság* [1565], *hószám* [1588], *havi betegség*, *havi folyás* [1590], *asszonyi hó* [1604]. A *menstruál* ige [1891] a latin *menstruare* 'menstruál' átvétele.

ment [12. század vége] Származékszó, az elavult *menik* 'menekül' ige [1508] -*t* műveltető ige képzős alakja. Napjainkban elsősorban igekezőkkel használatos. Régi származéka a -*ség* főnévképzővel ellátott *mentség* [1372 u.] főnév. További származékai a *menthetetlen* [1519 k.], *mentegetőzik* [1806].

menta [1395 k.] 'egy fajta növény' Latin jövevényszó, vö. latin *ment(h)a*, *mintha* 'menta'. A latin szó az azonos jelentésű görög *míntha* főnévre vezethető vissza. Jellegzetes illatú növény.

mente [1543] 'prémes, bélelt, zsinóros rövid magyaros felsőkabát' Vándorszó, vö. német *Mantel*, ófrancia *mentill*, olasz *mantello*, szlovén *ménten*, orosz *ментеня* [mentyenia]: '(ujjatlan, rövid) köpeny'. Ezek forrása a latin *mantus* 'rövid kabát'. A magyarba esetleg az ófrancia közvetíthette.

menten [1531 k.] 'azonnal' Megszilárdult ragos alakulat a *megy* ige *mën-* töv változatának *-t* befejezett melléknéviigenév-képzővel, és *-n* módhatározóraggal ellátott alakjából, vö. *bizton*, *folyton*. A járást kifejező igéből keletkezett az 'azonnal, rögtön' jelentés irányába történő jelentésfejlődéssel a *mindjárt* határozószó is. A választékos társalgási nyelv szava.

mentes [17. század vége] Származékszó, az elavult *menik* ige [1508] *-t* befejezett melléknéviigenév-képzős régi nyelvi *ment* 'megmentett, megmenekült' alakjának [1508] *-es* névszóképzős származéka. A *mentesít* [1830] és a *mentesül* [1844] igék nyelvújítás kori származékok.

mentol [1897] Nemzetközi szó, vö. német *Menthol*, angol *menthol*, francia *menthol*: 'mentol'. A németből terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a latin *mentha* növénynev és a vegyészeten általános *-ol* képző összeillesztésével, vö. *benzol*. A magyarba is elsősorban német közvetítéssel került.

mentor [1790] 'pártfogó' Nemzetközi szó, vö. német *Mentor*, angol *mentor*, francia *mentor*: 'mentor'. A franciából terjedt el. A francia szó Odüsszeusz fia, Télemakhosz Mentor nevű barátjának és tanácsadójának nevéből köznevesült. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

mentő [1319 tn.(?), 1544] Származékszó, az elavult *menik* ige [1508] *ment* származékának *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A magyar mentőszolgálatot 1887-ben alapították, azóta ez a származék főként összetett szavak előtagjaként használatos, vö. *mentőköcsi* [1897], *mentőautó* [1926].

mentsvár [1798] 'menedék, oltalom' Összetett szó. Előtagja a *ment* ige főnevesült egyes szám 2. személyű felszólító módú *ments* alakja, utótagja a *vár* főnév. Az előtag csak összetételekben fordul elő, vö. *mentsbér* 'válságdíj' [1835]. Nyelvújítás kori szó, valószínűleg tudatos szóalkotás eredménye. A választékos társalgási nyelv szava.

menü [1875] Nemzetközi szó, vö. német *Menü*, angol *menu*, francia, *menu*: 'menü'. A franciából terjedt el, ahol jelentéskülönüléssel keletkezett a francia *menu* 'kicsi, apró; vékony' melléknévből. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Nyelvünkben a *menü* elsőként 'étlap' jelentésben adatolható, később alakultak ki 'étrend' [1877] és 'meghatározott étrend egységáron' [1888] jelentései.

menüett [1736] 'egy fajta tánc' Nemzetközi szó, vö. német *Menuett*, francia *menuet*, olasz *minuetto*: 'menüett'. A franciából terjedt el, ahol jelentése tulajdonképpen 'apró lépésekkel járt tánc'. Ez a francia *menu* 'kicsi, apró' melléknévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német és az olasz közvetítette. Táncművészeti és zeneművészeti műszó.

menza [1716] 'kedvezményes diákétkeztető' Latin jövevényszó, vö. latin *mensa* 'asztal, étel; fogás'. Ez a latin *metior* 'mér' ige származéka. Az elnevezés az étel szétosztására vonatkozott. A szó belseji *z* ejtése (*sz* helyett) német hatásra utal. Az iskolai nyelvben használatos szó.

meny [1354 tn. (?), 1372 u.] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *min'* 'a fiú felesége, meny', osztyák *men'* 'ugyanaz', zürjén *moń* 'ugyanaz', votják *iči-men'* 'fiatal nő, sógornő, menyasszony', finn *miniä* 'a fiú felesége, meny'. Ezek előzménye a 'fiú felesége, fiatal nő' jelentésű uráli **miniä* lehetett. Eredetileg nem rokonsági viszonyt jelölt, hanem csupán fiatal, házas asszonyra utalhatott. A magyarban elsőként 'szűz' jelentésben adatolható, ma 'fiunknak a felesége' jelentésben használatos [1380]. Nyelvünkben elsősorban birtokos személyjeles formáiban él, ahogyan más rokonsági kapcsolatokra utaló szavak is. Származéka a *menyecske* [1533].

menyasszony [1405 k.] Összetett szó. Előtagja a *meny* 'menyasszony', utótagja pedig az *asszony* 'nő, férjzett nő' főnév. Valószínűleg szószaporító összetétel, melynek második tagja nyomatékosító szerepű elem.

menyegző [1380 k.] Származékszó, mely szófajtváltással főnevesült a régi nyelvi *menyekerzik* 'házasodik <a férfi>' [1416 u.] *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából. A *menyekerzik* szintén származékszó, a *meny* főnév *-kerzik* igeképzős alakja. A képzés módjára vö. *ellenkerzik*, *fegyverkerzik*. Eredetileg *menyekerző* hangalakban élt, melyből a harmadik szótagban lévő *e* kiesett, a *k* pedig *g*-vé zöngésült. A választékos társalgási nyelv szava.

menyét [1230 k. tn. (?), 1395 k.] Származékszó, a *meny* 'szűz' főnév *-t* kicsinyítő képzős alakja, a képzőre vö. *evet*. A szó belseji *é* eredetileg rövid *e* hang volt. A *meny* > *menyét* jelentésfejlődésre vö. *hölgy*.

menny [12. század vége] Ósi, finnugor kori szó, vö. mordvin *meiel'* 'égbolt'. A feltehető finnugor alak az azonos jelentésű **mińis* lehetett. A magyar *menny* hangalak az eredeti *meny* forma szóvégi *ny* hangjának megkettőzésével keletkezett. Legkorábbi jelentése nyelvünkben is 'égbolt' [1416 u.] lehetett, ebből alakult ki a vallási értelemben vett 'hely, ahol Isten és az angyalok élnek' jelentés [12. század vége]. Gyakran a *mennyország* összetétel [1372 u.] előtagjaként használatos, illetve a *mennykő* 'villámcsapás' elemeként [1525 k.]. Igen réginek látszik az igei utótagú *mennydörög* összetétel [1513], melyhez hasonló szemléletű szókapcsolatok más rokon nyelvekben is vannak, vö. cseremiszi *jumo küöörtír* 'dörög az ég'.

mennyezet [1416 u.] Bizonytalan eredetű származékszó. Valószínűleg a *menny* 'égbolt' főnév *-zet* névszóképzővel ellátott alakja. A *-zet* képző általában igéből képez névszót, denominális használatára vö. azonban *nyelvezet*. Az sem zárható ki azonban, hogy a régi nyelvi *mennyezet* 'boltoz, tetőzettel ellát' [1625] ige *-et* névszóképzős alakulata. Ez utóbbi magyarázatot bizonytalanná teszi, hogy a *mennyezet* ige csak sokkal későbből adható, mint a *mennyezet* főnév. A főnév nyelvünkben elsőként az 'ágy tetőkárpitja és oldalfüggönye' jelentésben jelentkezik. Napjainkban elsősorban 'valamilyen födém belülről nézve' jelentésben használatos [1493 (?), 1517].

mennyi [12. század vége] Származékszó, a *mi* kérdő névmás *mē-* tőváltozatának *-nyi* melléknévképzős alakja. Eredeti jelentése 'amennyire' lehetett [1416 u.], ebből alakult ki kérdő névmási és vonatkozó névmási használata, vö. *mely*, *meddig*. Főnévi származéka, a *mennyiség* [1527] *-ség* főnévképzővel alakult.

meó [1956] 'minőségellenőrző osztály' Tudatos szóalkotással keletkezett. Betűszó, mely a *minőségi ellenőrző osztály* szó szerkezet kezdőbetűiből jött létre. Melléknévi származéka a *meós* [1956].

mer¹ [1340 tn., 1416 u.] 'merít' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *maréxt-* 'ismételten merül', osztják *mērət-* 'merül'. Ezek előzménye a 'lemerül' jelentésű ugor **mār₃-* lehetett, melynek mély hangrendű párja *márt* szavunk előzményével azonos. Korai igei származékai közül a *merül* [1372 u.] *-ül* visszaható igeképzővel, a *merít* [1416 u.] pedig *-ít* műveltető igeképzővel alakult. Névszói származékai a *merülés* [1372 u.], *kimeríthetetlen* [1506].

mer² [1372 u.] 'van bátorsága' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *mār-* 'hisz, megbízik valakiben'. Ennek előzménye az azonos jelentésű ugor **mār₃-* lehetett. Hasonló jelentésfejlődés zajlott le a finn *uskoa* 'hisz' és *uskaltaa* 'mer, merészel' igék esetében is. Származékai a *merész* [1416 u.], *merészség* [1476 k.] névszók, és a *merészkedik* [1416 u.], *merészel* [1519] igék.

mér [1372 u.] Vitattott eredetű. 1. Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *mēriti* 'mér, utánaszámol', szlovén *meriti* 'mér', cseh *měriti* 'ugyanaz', orosz *мерить* [merity] 'ugyanaz'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *māti* 'mér'. Ezt a magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a szláv nyelvekből kölcsönzött igék a *mer* igével ellentétben a magyarban általában *-l* igeképzőt kapnak, vö. *parancsol*, *vádol*. 2. Ósi, finnugor kori szó, vö. zürjén *murtal-* 'mér, kimér', votják *mertal-* 'mér, mérlegel'. Ezek előzménye a 'mér' jelentésű finnugor **mer₃-* lehetett. Ez a magyarázat csak akkor állja meg a helyét, ha a permi nyelvekben meglévő *t* nem a szótőhöz tartozik, hanem az igeképző része. Néhány korai származéka: *mérték* [1372 u.], *mérhetetlen* [1493 k.], *mértéktelen* [1528], *méret* [1659].

mérce [1395 k.] Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *merica* 'kis mérték; véka; puttony', szlovén *merica* 'mérő(edény), véka; malomvám', szlovák *merica* 'régii űrmérték, kb. 90 l; régi területmérték'. Ezek előzménye a szláv **mera* 'mérték' lehetett. A magyar *mérce* hangalak a szláv szavak második szótagjában előforduló *i* hang kiesésével, majd az *e* hang megnyúlásával keletkezett. Nyelvünkben elsőként 'egy fajta űrmérték, illetve ilyen nagyságú edény' jelentésben adható. Ma a vegyészetben 'mérőedény, mérőeszköz' [1720 (?), 1867] jelentésben használatos. A köznyelv elsősorban 'fokbeosztás' [1843] jelentését ismeri. Elvont 'igény, követelmény' jelentése a 20. század második felétől adható [1961]. Ez utóbbi a választékos társalgási nyelv szókinéséhez tartozik, vö. *megüti a mércét*.

mered [1508] Valószínűleg ósi, ugor kori szótó, magyar képzéssel. A tőre vö. vogul *mar-* 'beszorul, szűk lesz, elakad', osztják *mārem* 'szenvedés'. Ezek előzménye az ugor **mār₃-* vagy **mer₃-* 'présel, nyom, szorul' lehetett. A szóvégi *d* gyakorító igeképző. Nyelvünkben az alapszó 'szorul' jelentéséből először a konkrét 'megmerevedik, merev, egyenes lesz' jelentés [1577 k.] alakulhatott ki, és csak később az átvitt értelmű 'bámul' jelentés [1508]. A *mereszt* ige [1585] ugyanezen ugor kori tő *-szt* igeképzős származéka.

meredek [1436] Származékszó, valószínűleg a *mered* ige *-k* névszóképzővel ellátott alakja. Átvitt értelmű 'kockázatos' jelentése jóval későbbi [1972].

méreg [1275 tn., 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Alán jövevényt, vö. oszét *marg* 'méreg', újperzsa *marg* 'halál'. A magyarázat bizonytalanságát az okozza, hogy az alán szó mély, a magyar *méreg* szó pedig magas hangrendű, vö. mégis: *kincs, vért*. 2. Ősi, finnugor kori szó, vö. finn *myrkky* 'méreg', észt *mürk* 'ugyanaz, mérgező növény; acél'. Ezek előzménye a 'méreg' jelentésű finnugor **mirkkz* lehetett. A magyar szóvégi -g ebben az esetben a finnugor **rk* zárhangelemének szabályos hangfejlődéssel kialakult folytatása lehet. Az is lehetséges azonban, hogy csupán a szótó származik a finnugor korból, a szóvégi -g pedig egy ősmagyar névszóképző. A finnugor származtatás azért kérdéses, mert a finn *myrkky* szó a 'szag' jelentésű finn *myrkkä* főnév származéka is lehet.

mereng [1623] Származékszó, a *mer* 'merít' ige -ng gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Elsőként 'merülget, már-már elmerül' jelentésben adatható, 'elábrándozik' jelentése [1807] a nyelvújítás korában alakult ki. A választékos nyelvhasználat szava. Névszói származékai a *merengő* [1813], *merengés* [1825].

merénylet [1833 (?), 1834] Származékszó, az elavulóban lévő *merényel* 'mer, bátorsága van' ige [1831] -et névszóképzővel ellátott alakja. A *merényel* a *mer* 'merészel' *merény* származékának -l igeképzős alakja. Elsőként 'merész cselekedet', 'vállalkozás' jelentésben adatható [1834]. Napjainkban elsősorban 'támadás valaki ellen' jelentésben használatos. A *merénylő* [1835] a *merényel* ige -ő képzős melléknévi igenévi alakjának főnevesülése. Nyelvújítás kori szó.

merész [1416 u.] Származékszó, a *mer* 'van bátorsága' ige szokatlan -sz névszóképzővel ellátott alakja, vö. *kopasz*. Az sem lehetetlen, hogy a *merész* melléknév a *merészkedik* igéből [1416 u.] keletkezett szóelvonással. A *merészel* [1519] a *merész* melléknév -l igeképzős származéka.

merév [1778 (?), 1833] Szóelvonással keletkezett tudatos szóalkotás eredményeként. Valószínűbb, hogy a *merévedik* szócsaládjába tartozik, de az sem zárható ki, hogy a régi nyelvi *merő* 'merév' melléknév *merév-* tőváltozatának egy ragozott alakjából jött létre. Átvitt értelemben 'magatartásában rideg, feszes' jelentésben használatos [1861]. Nyelvújítás kori szó. Névszói származéka a *merévség* [1835].

merévedik [1527] Származékszó, a régi nyelvi *merő* 'merév' melléknév *merév-* tőváltozatának -edik visszaható igeképzővel ellátott alakja. Elsőként 'a hidegtől megdermed, merévvé válik' jelentésben adatható. Későbbi a 'megmerevedve valamivé válik' jelentés [1827], vö. *tanításai dogmává merevedtek*.

mérföld [1372 u.] Összetett szó. Előtagja az önállóan nem adatható *mél ~ mér* 'mérföld', utótagja pedig a *föld* főnév. Szószaporító összetétel, melynek előtagja német jövevényt, vö. középfelnémet *mīl, mīle* 'mérföld', német irodalmi *Meile* 'egy fajta hossz mérték'. A német szó a latin *mīlia* 'római mérföld' átvétele, mely a *mīlia passuum* 'ezer lépés' szó szerkezetre vezethető vissza. A *föld* utótag a *járó föld* 'bizonyos idő alatt bejárható út' [1518 u.] mintájára kerülhetett a szóba.

merinó [1828] 'finom gyapjút adó juh fajta' Nemzetközi szó, vö. német *Merino*, francia *mérinos* (többes szám), spanyol *merino*: 'merinójuh; merinógyapjú'. A franciából és a spanyolból terjedt el. A juh faj elnevezése egy berber törzs, illetve egy marokkói dinasztia (*Benī Merīn*) nevéből származik. A magyarba a német és a francia közvetítette.

mérgőzik [1789] Származékszó, a *mér* 'mér; összehasonlít' ige -kőzik visszaható igeképzővel ellátott alakja, vö. *férkőzik*. Eredetileg nyelvjárási szó lehetett, mely a nyelvújítás korában került a köznyelvbe.

mérleg [1823] Tudatos szóalkotás eredménye. Származékszó, a *mér* ige hibásan névszóképzőként kezelt -leg toldalékkal ellátott alakja. A képzőre vö. *egyenleg, ütleg*. Toldy Ferenc alkotta nyelvújítás kori szó. A nyelvújításkor több kifejezés is létrejött a *mérleg* megnevezésére, vö. *mércső* [1792], *mérettyű* [1808]. Származéka a *mérlegel* ige [1835], mely elsőként a mai hivatali nyelvben és a sportnyelvben is használatos konkrét 'mér' jelentésben adatható. Napjainkban elsősorban a kissé választékos 'fontolgat, latolgat' jelentés él [1867].

mérnök [1834] Származékszó, a *mér* ige -nök névszóképzővel ellátott alakja. Nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredménye.

merő [1341 tn., 1508] Származékszó, valószínűleg egy ugor kori szótó -ő folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szótó rokonságban lehet a *mered* ige szócsaládjával. Elsőként a konkrét 'szilárd, merév' jelentésben adatható. Ma elsősorban a gyakran túlzó értelmű 'csupa, tiszta' jelentése használatos [1575], vö. *inge merő vér volt*. Megszilárdult ragozó alakja a *merőben* [1695].

merőleges [1834] Származékszó, az elavult *merőleg* 'függőleges' melléknév [1839] -s névszóképzővel ellátott alakja. Nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredménye.

merre [1595] Megszilárdult ragos alakulat, a *mely* 'melyik irány, melyik hely' kérdő névmás -re határozóragos alakjából. Eredeti hangalakja *melyre* volt, aminek *ly* hangja elveszítette lágyágát, majd az így létrejött *lr* hangkapcsolat *rr* hangkapcsolattá hasonult. Esetleg az *arra* határozószó is befolyásolhatta kialakulását. A régiségben a 'merre' jelentést a *mely felé* névutós szerkezet fejezte ki [1551]. Ugyanennek a *mely* névmásnak -ról ragos alakja a *merről* [1787].

mérsékel [1585] Származékszó, a *mér* ige -*sékel* gyakorító igeképzőnek tekinthető toldalékkal ellátott alakja. A szó belseji *s* szintén gyakorító képző. Elsőként 'mér, mérlegel' jelentése adatható. A napjainkban használatos 'fékezi magát' [1622], 'enyhít, csökkent' [1754] jelentések későbbiek. Származékai a *mérsékelt* [1771] és a *mérséklet* [1771].

mersz [1842] 'bátorság' Szófajváltással főnevesült a *mer* 'van bátorsága' ige egyes szám 2. személyű *mersz* alakjából, vö. *félsz*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

mert [13. század eleje] Szóhasadással keletkezett a *miért* kérdő névmás elavult *meret* változatából. A rövidülés hangsúlytalan mondattani helyzetben ment végbe. Eredetileg vonatkozó névmás lehetett. Mai kötőszói jelentése a 'miért?' és az 'amiért' jelentéseken keresztül alakult ki. Okhatározó mellékmondatok kötőszava.

mértan [1827] Német mintára keletkezett összetétel (*mér* + *tan*), vö. német régi nyelvi *meßkunst* 'geometria, mértan'. A magyar összetétel előtagja a melléknévi igenévi jelentésű *mér* ige, utótagja pedig a *tan* 'tanítás, művészet' főnév. Nyelvújítás kori szó. A *mértan* mára már elavult nyelvújítás kori elnevezései voltak még a *mértudomány* [1779] és a *mértudalom* [1835] kifejezések.

mérv [1844] 'mérték, arány' Származékszó, a *mér* ige -v névszóképzővel ellátott alakja. Nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredménye, egyes főnevek v-s szótővét ugyanis tévesen képzőnek tekintették, vö. *elv*, *nyelv*. A *mérv* választékos, -ű képzős alakja, a *mérvű* 'mértékű' sajtónyelvi szó.

mesé [1333 tn., 1372 u.] Ősi, ugor kori szótő magyar képzéssel. A töre vö. osztják *maít* 'monda', *mant* 'mesét mesél'. Ezek előzménye a 'mesét mesél' jelentésű ugor **mańcs* vagy **macs* lehetett. A magyarázat feltételezi, hogy az ugor **č* hatására a szó belseji **a* magas hangrendűvé vált, bár erre nem található a magyarban más példa. Az alapszó egy igenévszó lehetett, így a szóvégi -e vagy kicsinyítő képző, vagy pedig folyamatos melléknéviigenév-képző. Ha ez utóbbiról van szó, akkor a *mesé* szófajváltással főnevesült. Nyelvünkben eredetileg 'parabola, rejtvény' jelentésben élt, később lett a mai köznyelvi értelemben használatos. Irodalmi műfajt jelölő szóként a 19. század óta ismert. A *mesél* származék [1585] -l igeképzővel alakult.

messiás [1416 u.] 'megváltó, üdvözítő' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *Messias* 'Isten küldötte, megváltó, felkent király'. A latin szó végső forrása 'a felkent' jelentésű héber *māšīah* főnév, de 'megváltó' jelentésben közvetlenül a bibliai görögből került az egyházi latinba. A magyar szó belseji és a szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést őrizte meg, vö. *passió*, *fakultás*. Az egyházi nyelvben és a szépirodalomban használatos szó.

mester [1181 tn., 1372 u.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *méster* 'mester'. Az északolaszban két különböző eredetű szó keveredett, vö. északolasz régi nyelvi *mastro*, *maistro*, *mestro* 'tanító, mester; kézművesmester; főnök; mesteri, ügyes' és az északolasz régi nyelvi *mestiero*, *mestiere*, *mestero* 'kézművesség; foglalkozás; szaktudás'. Az első a latin *magister* 'tanító, vezető, előljáró' főnévre vezethető vissza, a második pedig a latin *ministerium* 'szolgálat' főnévre. A *mester* szó valószínűleg a bolognai egyetemen tanuló magyar diákok révén került a magyarba. A magyarban elsőként 'előljáró' jelentésben adatható. A ma is használatos 'kézművesmester' [1456 k.] és 'nagy művész' [1490] jelentések a 15. században alakultak ki. A *mesterkedik* ige [1532] -*kedik* visszaható igeképzővel alakult, a *mesterkelt* melléknév [1806] nyelvújítás kori származék. A román *meşter* 'kézműves; mester', szlovák *mešter* 'mester' és a horvát-szerb *mešter* 'mester, előljáró; hóhér' a magyar szó átvételei.

mész [1200 k. tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Eredetileg a szó belseji *é* hang nyílt volt. A régi földrajzi nevekben a mészköre utal. Származékai a *meszes* [1200 k.], *meszel* [1416 u.], *meszelő* [1416 u.] és a *meszesedik* [1867].

mészáros [1395 tn., 1416 u.] Szláv jövevényszó, részben magyar képzéssel, vö. horvát-szerb *mesar* 'mészáros; húsevő', szlovák *mäsiar* 'mészáros', ukrán *м'ясарь* [mjaszar] 'ugyanaz'. A szláv szavak előzménye a 'hús' jelentésű szláv **mešo*

főnév. A magyar szóvégi *-s* foglalkozásneveket jelölő névszóképző, vö. *kocsmáros, esztergályos*. Eredetileg *menszáros* hangalakban élt. Az *-l* igeképzős *mészárol* [1536] elsősorban a *le-* igekötővel használatos.

mészárszék [1512 k.] Összetett szó. Előtagja a *mészár* 'mészáros', utótagja pedig a *szék* 'pad; állvány' főnév. Az utótag arra a tárgyra utal, melyen az állatot levágták és feldolgozták. A szó a *mészáros szék* szó szerkezetben [1597] is ismert volt.

messze [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, melynek szótöve ősi, finnugor kori szó, vö. finn *metsä* 'erdő', lapp *miehtijēn* 'távol, legmesszebb a sátor tűzhelyétől'. Ezek előzménye a 'széle, oldala valaminek' jelentésű finnugor **mečä* lehetett. A szóvégi *-e* helyhatározórag, a szó a két magánhangzó közötti *sz* nyúlásával, és az előtte álló *e* nyíltabbá válásával fejlődött. A *messze* eredetileg 'távol <térben és időben>' jelentésű határozószó volt, 'távoli <térben és időben>' melléknévi jelentései [1372 u.] jelzős szó szerkezetekben alakultak ki, vö. *közel, távol*. A *messze* szótövének további megszilárdult ragos alakulatai a *messziről* [1584] és a *messzire* [1604].

messzely [1495 k.] 'rég Magyar űrmérték' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák, régi nyelvi hazai bajor-osztrák *messel* 'űrmérték <gabona és bor mérésére>'. Ez a kései középfelnémet *maz* 'mérték' főnévre vezethető vissza. A bajor-osztrák szó hangalakja arra utal, hogy a kölcsönzés nem mehetett végbe a 14. század második fele előtt. Elavult szó.

mesztic [1802] 'indián és fehér ember utóda' Német jövevényszó, vö. német *Mestize* 'ugyanaz', német régi nyelvi *mestiz* 'ugyanaz; spanyol merinók és német fajtájú anyajuh utóda'. A német szó a spanyol *mestizo* 'mesztic' főnévre vezethető vissza, melynek forrása a latin *miscere* 'keveredik' ige.

méta [1653] 'rég labdajáték' Latin jövevényszó, vö. latin *meta* 'kúp vagy piramis formájú alakzat; csúcsos oszlop; célpont; határ'. A latin szó eredete tisztázatlan. A magyarban eredetileg 'határjel, célpont' jelentésben élt, a 'kifutójáték határa' jelentés a 18. századtól adatható [1795 k.]. Elavult szó.

metán [1883] 'a szén és a hidrogén egyik vegyülete' Nemzetközi szó, vö. német *Methan*, angol *methane*, francia *méthane*: 'metán'. Az angoltól terjedt el, melyben tudatos szóalkotás eredménye a *meth-* szótövből és a vegyészeti gyakori *-an(e)* képzőből. A képző a vegyület szénhidrogén voltát jelöli, vö. *propán, bután*. A szótó a görög *méthu* 'bor' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

metél [1395 k.] Származékszó, az elavult *met* 'kivág, vés' [1211 tn., 1405 k.] ige *-él* gyakorító igeképzős alakja. Elsőként 'sávolyan mintáz <szövetet>' jelentésben adatható. Ma 'vékony anyagot' csikokra vág' jelentésben használatos a választékos társalgási nyelvben [1405 k.].

métely [1470] 'egy fajta laposféreg' Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *метил* [metyil] 'májmetely', horvát-szerb *metilj* 'ugyanaz', szlovén *metilj* 'ugyanaz; a kergféreg hólyagférgé'. A szláv szavak előzménye a szláv **met-* 'dob' lehetett. Az állat neve valószínűleg a 'magát ide-oda dobálja; gyorsan mozog' jelentésen keresztül alakult ki. Állattani szakszó, de a szépirodalomban 'betegség, kór' [1577], a választékos társalgási nyelvben pedig 'ragályszerű erkölcsi rossz' [1577] jelentésben is használatos. Származékai a *mételyes* [1470] és a *mételyez* [1795 k.].

meteor [1822] Nemzetközi szó, vö. német *Meteor*, angol *meteor*, francia *météore* 'meteor'. Ezek végső forrása a görög *metéora* (többes szám) 'légtörési jelenségek' főnév. A *meteorit* 'meteortöredék' [1873] az angol *meteor* 'meteor' főnévből keletkezett a szaknyelvben általános *-it(e)* képzővel, vö. *bauxit, lignit*, és innen is terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Csillagászati műszók.

meteorológia [1806] Latin jövevényszó, vö. újkori latin, hazai latin *meteorologia* 'időjárással foglalkozó tudomány'. A latin szó a görög *meteorologia* 'a légtörési jelenségek és az égtestek tudománya' összetett főnévre (*metéoron* 'csillagászati, légtörési jelenség' + *logía* 'tan') vezethető vissza. A *meteorológus* foglalkozásnév [1809] az újkori latin *meteorologus* 'meteorológus' átvétele.

méter [1837] Nemzetközi szó, vö. német *Meter*, angol *metre*, francia *metre*: 'méter'. Az angolban és a franciában versemértéket és űtmetet is jelöl. A franciából terjedt el, melyben a latin *metrum* 'mérték, versemérték' főnévre vezethető vissza. A latin szó az azonos jelentésű görög *métron* folytatása. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

metró [1927] Nemzetközi szó, vö. német *Metro*, angol *metro*, francia *métro*, orosz *метро* [metro]: 'metró'. A franciából terjedt el. A szó a francia (*chemin de fer*) *métropolitain* 'föld alatti vasút' (tulajdonképpen 'fővárosi vasút') kifejezés

alapján jött létre. Ennek forrása a latin *metropolitanus* 'a nagyvárosokat érintő' melléknévi igenév. A magyarba elsősorban a francia közvetítette, de széles körű elterjedését 1945 után az orosz nyelv segítette elő.

metropolisz [1587] 'világváros' Latin jövevényszó, vö. latin *metropolis* 'gyarmatosokat kibocsátó anyaváros; a kolónia fővárosa'. A latin szó a görög *metropolisz* (*méter* 'anya' + *póliz* 'város') összetételre vezethető vissza. A szó mai kiejtése a klasszicizáló latin kiejtést követi. Nyelvünkben eredetileg 'nagyváros; főváros' jelentésben élt, ma a sajtónyelv elsősorban 'világváros' jelentésben használja.

metropolita [1792] 'főpap a görögkeleti és a katolikus egyházban' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin, hazai latin *metropolita* 'érsek; a főváros püspöke'. A latin szó a görög *metropolitea* 'a főváros polgára, a főváros püspöke' főnévre vezethető vissza. Egyházi műszó.

metsz [1211 tn., 1416 u.] Származékszó, a mára már elavult *met* 'kivág, vés' ige [1211 tn., 1405 k.] *-sz* gyakorító igeképzővel ellátott alakja, vö. *alszik, tesz*. A *metsz* felszólító módú *mesd, messe* alakjai a *met* ragozott formáinak maradványai.

mez [1770] Származékszó, elvonással keletkezett a *meztelen* melléknévből. Tudatos szóalkotás eredménye. Eredetileg 'takaró, lepel, öltözet' jelentésben élt. Ma elsősorban a sportnyelvben használatos 'sportöltözet' jelentésben [1931].

méz [1138 tn., 13. század közepe] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *ma* 'méz', mordvin *med'* 'ugyanaz', finn *mesi* 'ugyanaz'. Ezek előzménye a 'méz, mézből erjesztett ital' jelentésű finnugor **mete* lehetett. Az sem zárható ki, hogy az alapszó esetleg indoeurópai forrásra megy vissza, vö. óind *mádhu* 'édes ital, mézsör, méz'. A finnugor szó belseji **t* > magyar *z* hangváltozásra vö. *kéz*. Legrégebbi származéka a *mézes* [1280 tn., 1791] melléknév.

mézesmázos [1792] 'túlzottan kedves, hízelgő' Összetett szó. Előtagja a *mézes* 'hízelgő', utótagja pedig a *mázos* ~ *mázás* 'mázzal bevont', illetve 'álszent, képmutató' melléknév. A két szó alaki és hangulati hasonlóság miatt forrt össze, miként az *ágas-bogas, híres-neves* ikerszókból is. Más nyelvek is a mézhez kapcsolják a túlzott hízelgést, vö. angol *honeyed*, francia *mielleux*: 'mézesmázos'. Ma már ritkán használatos szó.

mézga [1560 k.] 'fagyanta' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mezga* 'gyanta; nyirok; növényi nedv', szlovák *miazga* 'fanedv; nyirok', orosz *mezga* [mezga] 'a fatörzs fiatal, lány része; pépes zúzalék'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. középfelnémet *meisch* 'cefre'. A magyar szóban lévő *é* hang valószínűleg a *méz* szó hatására nyúlt meg.

mezítláb [1529 e.] Szóelvonással keletkezett az elavult *mezítlábbal* 'mezítláb' [1519 k.] megszilárdult ragos alakulatból. A *mezítláb* összetett szó, melynek előtagja a *meztelen* melléknévből szóelvonással keletkezett, önállóan nem adatolható *mezt* 'meztelen' melléknév, utótagja pedig a *láb* főnév. Sportnyelvi műszóként 'a pálya elején lévő deszkát nem érintő dobás' jelentésben a tekejátékban is használatos.

mező [1055] Szófajváltással keletkezett egy ősi, ugor kori szótó származékszavából, vö. vogul *mäš-* 'ruházodik', *mas-* 'felöltözik'. Ennek előzménye az 'egy ruhát felvesz' jelentésű ugor **mecš-* vagy **mesš-* lehetett. Ennek a szótónek *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült a *mező* szó. A szó belseji ugor **ć* > magyar *z* hangfejlődésre vö. *ázik, laza*. Eredeti jelentése '(füvel) benőtt, (füvet) öltött <mező>' lehetett. A főnévi jelentés jelentéstapadással keletkezett, egyrészt azt a földterületet jelölte, mely takaróba szokott öltözni, másrészt azt a növényzetet, melyet a föld magára ölt. Származékai a *mezei* [1519] és a *mezőség* [1515 k.].

mezőgazdaság [1833] Német mintára keletkezett összetett szó (*mező* + *gazdaság*), vö. német *Landwirtschaft* 'mezőgazdaság' (*Land* 'föld' + *Wirtschaft* 'gazdaság'). Hasonló módon jött létre a *mezőgazdász* [1901], vö. német *Landwirt* 'mezőgazdasági szakember' összetétel is. A *mezőgazdaság* nyelvújítás kori szó.

mezőny [1860] 'valamely verseny résztvevői' Származékszó, a *mező* főnév *-ny* névszóképzővel ellátott alakja. Valószínűleg a *redőny* szó mintájára jött létre. Nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredménye, az angol *field* 'pálya, csapat' magyarosításának céljából keletkezett. Eredetileg nyelvünkben is 'valamely sporttevékenység színhelye' jelentésben élt, ma már csak 'valamely verseny résztvevői' jelentésben [1860] használatos. Sportnyelvi műszó.

mezőváros [1533] 'városi kiváltságokkal felruházott nagyobb falusias település' Összetett szó. Előtagja a *mező*, utótagja pedig a *város* főnév. A *mező* előtag földművelő tevékenységre utal. Történettudományi szakszó.

meztelen [1270 tn., 1372 u.] Származékszó, a *mező* főnév valószínűsíthető eredeti *mezey* változatának *-telen* fosztóképzővel ellátott alakja. Eredeti hangalakja *mezehtelen ~ meztelen ~ meztelen* volt, a mai forma a második szótagban lévő magánhangzó kiesésével, illetve összevonással keletkezett. Az sem zárható ki, hogy a szó közvetlenül a *mező* főnév *mez-* szótővéből jött létre. Eredetileg 'fedetlen testtel, ruhátlanul' jelentésű határozószó volt, csak később vált melléknévvé. Származékai a *meztelenít* [1372 u.], *meztelenség* [1372 u.] és a *meztelenül* [1372 u.].

mezsgye [1206 tn., 1294] 'határjelölő földcsík' Bolgár jövevényszó, vö. bolgár *межда* [mezsda] 'ugyanaz'. A bolgár szó indoeurópai eredetű, vö. latin *medius* 'középső'. Ez *megye* szavunk előzményével azonos. A szó belseji *d* hang nyelvünkben palatalizálódott, vö. *frigy*. A szóvégi *e* hangrendi kiegyenlítődes eredménye, vö. *cseléd*.

mi¹ [12 század vége] <személyes névmás> Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *mān*, zürjén *mi*, cseremisiz *mä*, finn *me*, szelkup *me*: 'mi'. Ezek előzménye az azonos jelentésű uráli **mš (-nš)* névmás lehetett. Eredeti, az ugor **η* névmásképzőből keletkezett (> *v* >) *ü* végződéssel ellátott alakja *miŷ* volt. Ez nyelvjárási szinten sokáig élt *mi*, *mü* hangalakban, de a köznyelvben felváltotta a rövid magánhangzóval végződő alak, esetleg a *mi*, *ki* kérdő névmások hatására.

mi² [12. század vége] <kérdő névmás> Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *mān* 'melyik?', votják *ma* 'mi?', cseremisiz *ma* 'mi?', melyik?', finn *mikä* 'milyen?', melyik?', szelkup *mī* 'dolog'. Előzményükben, az uráli alapnyelvben egy magas és egy mély hangrendű változata is lehetett a szónak. A nyíltabb magánhangzót tartalmazó tőváltozatok (*mē- ~ me-*) hangsúlyos, nyomatékosító szerepben fejlődhetnek. Kezdetben kérdő névmás volt, hangsúlytalan helyzetben való használata alapján fejlődött határozatlan névmássá. Vonatkozó névmási szerepét vonatkozó mellékmondatokból nyerte. Legrégebbi ragos alakulata a *miért* kérdő névmás [12. század vége], régi megszilárdult ragos alakulatai még a *miként* [1372 u.], *mire* [1372 u.], *mikor* [1416 u.], *minél* [1474] és a *minek* [1551] szavak.

miákol [1835] Hangutánzó eredetű szó, mely a macska nyávogását eleveníti meg. Szótöve kapcsolatban áll *nyávog* igénnk szótővével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző.

miatt [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat a *mi²* határozatlan névmás *-á* és *t* (> *tt*) helyhatározóval ellátott alakjából. Eredetileg helyhatározói jelentése volt, ennek alapján fejlődött eszközhatározói, majd ok- és célhatározói értelme.

miatyánk [1538] Összetett szó. Előtagja a *mi¹* személyes névmás, utótagja pedig az *-nk* birtokos személyjeles *atya* főnév. Latin mintára keletkezett az egyházi latin, hazai latin *Pater noster* imakezdő sor (Máté 6:9) tükörfordításaként. Vallási műszó.

micisapka [1927] 'lapos, ellenzós szövetsapka' Összetett szó. Előtagja a *mici* 'sapka' [1833], utótagja pedig a *sapka* főnév. Szószaporító összetétel, melynek előtagja német jövevényszó, vö. német *Mütze* 'sapka'. A német szó a középkori latin *almutium, almutia* 'a pap vállpalástja, körgallérja' főnévre vezethető vissza. A *mici* szó a bajor-osztrák nyelvváltozat révén került a magyarba. A szóvégi *i* (*e* helyett) hangzócsere eredménye, vö. *gázi, módi*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

micsoda [1372 u.] Összetett szó. Előtagja a *mi²* kérdő-vonatkozó névmás, utótagja pedig a *csoda* főnév. A *mi* (*a*) *csoda* az, *mi* (*a*) *csodát keresel ott* szó szerkezetekből alakult ki. Az utótagnak nyomatékosító szerepe van.

midőn [1410 k.] 'amikor' Összevonással keletkezett a *mi időn* szókapcsolatból, ami a *mi²* kérdő névmásból és az *-n* időhatározóval ellátott *idő* főnévből áll. A választékos nyelvhasználat szava.

mienk [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat a *mi¹* személyes névmás *-é* birtokjellel és az *-nk* többes szám első személyű birtokos személyjellel ellátott alakjából. A *mienk* hangalak az eredeti szó belseji *é* rövidülésével keletkezett.

miféle [1769] 'milyen' Összetett szó, előtagja a *mi²* kérdő névmás, utótagja megszilárdult ragos alakulat: a *fél²* főnév *-é* > *e* helyhatározóragos formája. Hasonló összetétel a *kiféle* [1803].

míg [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat a *mi²* kérdő névmás *-ég ~ -ig* időhatározóval ellátott alakjából. Eredeti jelentése 'meddig?', 'mennyi ideig?' lehetett, kötőszói jelentése vonatkozó mellékmondatokban fejlődött.

migrén [1705] 'görcsös, féloldali fejfájás' Nemzetközi szó, vö. német *Migräne*, angol *migraine*, francia *migraine*: 'migrén'. Ezek forrása az azonos jelentésű, görög *émikrania* 'migrén', tulajdonképpen 'agyfélteke' főnévre

visszavezethető, latin *hemigrania*, középkori latin *hemigranea*, *migranea*, *migrana*. A magyarba elsősorban a német és a francia közvetítette.

mihaszna [1783] Összetett szó. Az összetétel egy a régi és a mai nyelvben egyaránt gyakori kérdőmondat-típus első két szavának főnevesülésével keletkezett, vö. *mi haszna addig megkeresztelni* [1719]. Az előtag a *mi*² kérdő névmás, és az utótag pedig az *-a* birtokos személyjeles *haszon* főnév. Hasonlóképpen kérdő mondatból alakult a *mitugrász* összetétel is. Elsőként 'haszontalan dolog' jelentésben adatható, ma 'semmirekellő, haszontalan ember' [1789] értelemben használatos.

mihelyt [1518 k.] Összetett szó. Előtagja a *mi*² 'ami, amely' vonatkozó névmás, utótagja pedig a *hely* főnév megszilárdult *-t* ragos alakulata. Eredetileg helyhatározói funkciója volt [1492], később vált 'azonnal, nyomban' jelentésű időhatározói mondatok kötőszavává.

mikrokozmosz [1636] 'az ember (belső) világa; az atomok világa' Nemzetközi szó, vö. német *Mikrokosmos*, angol *microcosm*, francia *microcosme*: 'mikrokozmosz'. Tudatos szóalkotással keletkezett a görög *mikrosz* 'kicsi' melléknév és a görög *kozmosz* 'világmindenség' főnév összetételéből. A magyarba elsősorban a német révén került. Az 'atomok világa' jelentés 1961-től adatható. A választékos társalgási nyelv szava. Hasonlóképpen német közvetítéssel nyelvünkbe került, *mikro-* előtagú nemzetközi szók: *mikrométer* [1835], *mikroszkóp* [1847], *mikrofon* [1883], *mikroorganizmus* [1897], *mikrofilm* [1953].

mikulás [1856] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *Mikuláš* 'ajándékhozó Szent Miklós', *mikuláš* 'mikulásajándék'. Ez a szlovák *Mikuláš* 'Miklós' tulajdonnévre vezethető vissza. A Mikulás-napi (december 6.) szokások Magyarországon a 19. században honosodtak meg.

militarizál [1796] 'katonai rendszert, módszereket vezet be' Nemzetközi szó, vö. német *militarisieren*, angol *militarize*, francia *militariser*: 'militarizál'. A franciából terjedt el, ahol közvetlen előzménye a latin *militaris* 'katonai' melléknév, végső forrása pedig a latin *miles* 'katona' főnév. A magyarba elsősorban német és francia közvetítéssel került. Nyelvünkben is használatosak a szó nemzetközileg szintén elterjedt *militarizmus* 'a katonai szellem eluralkodása' [1880] és *militarista* 'militarizmussal kapcsolatos; a militarizmus híve' [1917] képzett alakjai. Politikai műszavak.

milliárd [1795] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. francia *milliard* '1000 millió'; vö. még: német *Milliarde* 'ugyanaz'. A franciában a *million* 'millió' szóból keletkezett képzőcserével, végső forrása a latin *mil(l)ia mil(l)ium* 'ezer(szer) ezer' szó szerkezet volt.

milliméter [1811] Német jövevényszó, amely esetleg francia közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *Millimeter* 'a méter egyezred része', francia *millimètre* 'ugyanaz'. A németbe a franciából került. A francia szó tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett a latin *mille* 'ezer' és a latin *metrum* 'mérték, versmérték' szavak összetételével. A súlymértéket jelölő *milligramm* 'a gramm egyezred része' [1865] is hasonlóképpen jött létre, vö. német *Milligramm*, francia *milligramme*: 'milligramm'.

millió [1708] Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *millio* 'ezerszer ezer'. A latin szó esetleg a francia *million* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. A magyar sajtónyelvben 'több millió ember' jelentésben használatos a szó többes számú *milliók* alakja.

milliomos [1808] Származékszó, a német eredetű régi nyelvi *milliom* 'millió, nagyon sok' [1640] tőszámnév *-s* névszóképzővel ellátott alakja. A szó létrejöttét esetleg a német *Millionär* 'nagyon gazdag ember' főnév is befolyásolhatta.

milyen [1748] Belső fejlemény. A *mely* névmásból jött létre az *ilyen*, *olyan* névmások mintájára. A hangalakját a *mi*² kérdő névmás is befolyásolhatta. A *milyen* eredeti formája *melyen* lehetett, ez talán a *mely* kérdő névmás *-n* névmásképzővel ellátott alakja. A szó a nyelvújítás korában terjedt el. Határozószóként 'milyen nagyon' jelentésben használatos [1790].

mímel [1811] 'színlel, tettet; színészkedik' Tudatos szóalkotás eredménye, melynek alaptagjául vagy a francia *mime* 'pantomimszínész; utánozó', vagy az azonos jelentésű német *Mime* főnév szolgált. Mindkettő a latin *mimus* 'színész' szóra vezethető vissza, aminek a görög *mimosz* 'színész; bohózat' a forrása. Ezt a szót látták el a nyelvújítás korában *-l* igeképzővel. A választékos társalgási nyelv szava.

mimika [1808] 'arcjáték' Nemzetközi szó, vö. német *Mimik*, angol *mimic*, francia *mimique*: 'mimika'. Előzményük a latin *mimicus* 'színészi, színészes' melléknév. A latin szó végső forrása a görög *mimosz* 'színész; bohózat' főnév. A magyar szóvég vagy a latin mintát követi, vagy későbbi latinizálás eredménye, vö. újkori latin (*ars*) *mimica* 'a színészet művészete'. A választékos nyelvhasználat szava.

mimóza [1787] 'egy fajta cserje' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *mimosa* 'mimóza'. A latin szó a latin *mimus* 'színész' főnévre vezethető vissza, mely a görög *mimosz* 'színész; bohózat' átvétele. Az elnevezés a növénynek arra a tulajdonságára utal, hogy érintésre levelei összecukódnak és lekonyulnak. A magyarban elsődlegesen növényteni szakszóként használatos, de a választékos nyelvhasználatban is ismeretes a kissé gúnyos 'túlérzékeny ember' [1895] jelentésben.

minaret [1798] 'mecsetek mellett álló magas, karcsú torony' Nemzetközi szó, vö. német *Minarett*, angol *minaret*, francia *minaret*: 'minaret'. A franciából terjedt el, melybe az oszmán-török közvetítette, vö. oszmán-török *minare* 'ugyanaz'. Végső forrása az arab *mināra* 'világítótorony; minaret'. A magyarba elsősorban német közvetítéssel került.

mind [12. század vége] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Feltehetőleg a *mi*² kérdő névmás *-n* névmásképzővel (vö. *azon, ezen*) vagy *-n* módhatározóraggal (vö. *mené, mennyi*) ellátott alakja. A szóvégi *-d* valószínűleg névszóképző, vö. *harmad, másod*. Eredetileg általános névmás lehetett, mely gyakran határozói szerepben állt. Később 'ugyanúgy, éppúgy' jelentésű határozószóból fejlődhetett páros kötőszóvá, vö. *mind, ... mind* [1470]. A *minden* [13. század eleje] *-n* módhatározóragos vagy *-n* névmásképzős megszilárdult alakulat.

mindegy [1603] Összetett szó. Előtagja a *mind* 'összes, ami csak van' névmás, utótagja pedig az *egy* névmás számnévi vagy pedig 'ugyanaz' jelentésben. Jelentése tulajdonképpen 'mindazok a dolgok, melyekről szó van, egységet képeznek egymással, azonosak egymással'. Eredeti jelentése 'ugyanaz, azonos' lehetett. A szót állítmányként használták.

mindenféle [1519] Összetett szó, előtagja a *minden* általános névmás, utótagja megszilárdult ragos alakulat: a *fél*² főnév *-é > -e* helyhatározóragos formája. Hasonló összetételek: *különbféle* [1533], *másféle* [1560 k.], *különbféle* [1835].

mindenható [1372 u.] Összetett szó. Előtagja a *minden* általános névmás, utótagja pedig a *hat* ige *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakja. A két szó alárendelő viszonyban áll egymással. Keletkezésére a latin *omnipotens* 'mindenható' szó is hatással lehetett. Hasonlóképpen jött létre a *mindentudó* [1618] összetétel is. Eredetileg melléknév volt, később vált szófajváltással főnévvé [1416 u.]. A vallási életben tulajdonnévként Istent jelöli.

mindenszentek [1867] 'az üdvözültek emlékének katolikus ünnepe' Összetett szó. Előtagja a *minden* névmás, utótagja pedig a *szentek* többes számú főnév. A *mindenszentek napja* [1789] szó szerkezet első tagjából önállósult tudatos szóalkotással a *mindszent* 'mindenszentek' [1500 k.] mintájára.

mindig [1772] Megszilárdult ragos alakulat a *mind* 'mindig' [1552] határozószó *-ig* időhatározó-ral ellátott alakjából, vö. *meddig*. A *mindig* szó megjelenésével a *mind* 'mindig' jelentése idővel kiszorult nyelvünkéből.

mindjárt [1531 k.] Összetett szó. Előtagja a *mind* 'folyton, egyre' határozószó, utótagja pedig a *jár* ige megszilárdult *-t* ragos alakulata. Eredeti jelentése 'minden utánajárással, mindenképpen' lehetett. Később alakulhatott ki 'azonnal' jelentése, hiszen ha valaki célja elérése érdekében mindent megtesz, hamar, azaz azonnal célhoz ér.

mindnyájan [1495 k.] Összetett szó. Előtagja a *mind* határozatlan névmás, utótagja pedig a *nyáj* 'emberek sokasága' főnév *-a* birtokos személyjeles alakja. A szóvégi *-n* határozórag a *kevesen, sokan* mintájára kerülhetett a szó végére. Eredeti jelentése 'ő és egész serege' lehetett.

minemű [1372 u.] 'milyenfajta?; amilyen' Összetett szó. Előtagja a *mi*² kérdő névmás, utótagja pedig a *-nemű* képzőszerű utótag. Eredetileg kérdő határozószó volt, vonatkozái kötőszóvá vonatkozái tartalmú összetett mondatokban vált. Elavulóban lévő szó.

mini [1967] Nemzetközi szó, vö. német *Mini, mini*, angol *mini*, francia *mini*: 'miniszoknya; nagyon kicsi'. Az angoltól terjedt el, melyben az angol *miniature* 'nagyon kicsi' melléknév származéka. A 'miniszoknya' jelentés a *miniszoknya* szóösszetétel [1967] előtagjának önállósulásával jöhetett létre. A magyarba az angol és a német közvetítette.

miniatura [1796] 'kis méretű képek festészete; díszes festett betű; kis méretű festmény' Olasz jövevényszó, vö. olasz *miniatura* 'miniatura'. Az olasz szó végső forrása a latin *minium* 'mínium, tartós, cinóberpiros festék' főnév. A

miniatúrával azonos jelentésű a magyarban francia eredetű *miniatűr* [1814–1829], vö. francia *miniature* 'miniatűr'. Ez utóbbinak nyelvünkben 'kicsi, apró' [1854 (?), 1876] melléknévi jelentése is él.

minimum [1843] Nemzetközi szó, vö. német *Minimum*, angol *minimum*, francia *minimum*: 'minimum'. Ezek forrása a latin *minimus*, *-a*, *-um* 'legkisebb' melléknév. A legkorábbi adatok az angolban találhatóak, talán az angoltól is terjedt el. A magyarban elsőként a főnévi 'valamiből a legkevesebb' jelentésben adatható. Főnévként talán a német közvetítette nyelvünkbe. Határozószói 'legalább' [1867] jelentése a latinból ered. A szócsaládkhoz tartozó, szintén nemzetközileg elterjedt *minimális* 'legkisebb, legkevesebb' melléknévet [1880] a magyarba a német közvetítette, de végződése latin hatást tükröz.

ministrál [1699] 'a szertartásban segédkezik' Latin jövevényszó, vö. latin *ministrare* 'szolgál', egyházi latin *ministrare* (*ad missam*) '(a misekor) ministrál'. A latin szó a latin *minister* 'segéd, szolga' főnévre vezethető vissza, mely *miniszter* szavunk előzményével is azonos. A magyarban eredeti jelentése szintén 'szolgál' volt, mai egyházi értelemben használatos jelentése a 18. századtól adatható [1796]. A *ministráns* [1845] az egyházi latin *ministrans* (*missae*) 'segédkező (a misénél)' átvétele, a szó belseji, illetve a szóvégi *s* ejtésére vö. *instrukció*, *evidens*. Egyházi műszók.

miniszter [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *minister* 'szolga, segéd', hazai latin 'vezető, különféle intézmények előljárója; evangélikus lelkész, prédikátor'. A latin szó a latin *minor* 'kisebb, csekélyebb' melléknév származéka. A magyar szó belseji *sz* ejtése a klasszicizáló latin kiejtést tükrözi az eredeti *s*-ező ejtés helyett, vö. *amnesztia*. Nyelvünkben elsőként 'vallási rend előljárója' jelentésben adatható. Napjainkban 'miniszter <a kormány tagja>' [1692] jelentésben használatos. Az államigazgatással kapcsolatos jelentések a franciában jöttek létre. A *minisztérium* [1606] a latin *ministerium* 'szolgálat, hivatal' főnév átvétele.

mínium [1585] 'ólmot tartalmazó vöröses ásvány' Latin jövevényszó, vö. latin *minium* 'cinóber'. A latin szó eredete tisztázatlan. Ásványtani műszó.

minorita [1620] 'a ferences szerzetesrend egyik önálló ága' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *minorita* '<a ferences rendiek egyik kevésbé szigorú csoportja>'. Ez a latin *minor* 'kisebb, csekélyebb' melléknév származéka. A ferencesektől hivatalosan 1517-ben különült el a minorita rend, Magyarországon pedig 1617-ben alapították első kolostorukat. Melléknévként 'minoritákhoz tartozó' jelentésben él [1695]. Egyházi műszó.

mint [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat a *mi²* kérdő névmás *-n* és *-t* határozóragos alakjából. Eredetileg kérdő névmás lehetett. 'Ahogy, amint' határozószói jelentése [13. század eleje] olyan összetett mondatokban jöhetett létre, melynek tagmondatai egymásra vonatkoztak, vö. *meddig*, *merre*. 'Ahogy, amint' jelentésű kötőszóvá hasonlító mellékmondatokban [1372 u.], 'minőségében, gyanánt' [1474] jelentésű kötőszóvá állapothatározói mellékmondatokban, 'mintha' [1648] jelentésű kötőszóvá pedig feltételes mellékmondatokban alakult.

mintá [1772] Tudatos szóalkotás eredménye. A 'pénzérme' jelentésű lapp *mintá* főnév alapján jött létre. Sajnovics János a norvégból származó lapp szót tévesen 'minta' jelentésűnek vélte, és *mint a* hasonlító szó szerkezetünkkel hozta összefüggésbe. A szó 'ismétlődő díszítő elem' jelentése a 20. századtól [1920] adatható. Származékai a *mintás* melléknév [1786, 1916] és a *mintáz* ige [1829]. A *mintá* nyelvújítás kori szó.

mintegy [1557] Összetett szó. Előtagja a *mint* kötőszó, utótagja pedig az *egy* határozatlan névelő. Hasonlító mellékmondatokban alakult ki a hangsúly eltolódásával, vö. *úgy mint* [1519]. Elsőként 'körülbelül' jelentésben adatható, 'úgyszólván' jelentése későbbi [1641]. A választékos nyelvhasználat szava.

mínusz [1577] Latin jövevényszó, vö. latin *minus* 'kevesebb'. Ez a latin *minor* 'kevesebb, csekélyebb' melléknév semlegesnemű alakja. Nyelvünkben eredetileg a hazai latin ejtőmintát követve *s*-ező szóvéggel ejtették, mai kiejtése a klasszicizáló latin kiejtést követi, vö. *circusz*. A tudományos nyelvben használatos szó, de a bizalmas nyelvhasználat német hatásra kialakuló, főnévi 'hiány' [1849] jelentését is ismeri.

minuta [1559] 'másodperc' Latin jövevényszó, vö. latin *minuta* (többes szám) 'apróság; rövid idő; másodperc', hazai latin, középkori latin 'egy írás eredetije', hazai latin 'másodperc'. A latin szó végső soron a latin *minuere* 'kicsinyít, csökkent' igére vezethető vissza. Ugyanezen előzményre tekint vissza a *minuta* szóval azonos jelentésű *minutum* [1743] főnév is. Elavulóban lévő szavak.

minyon [1854] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *mignon* 'kedves, kicsi; szerető, kegyenc', *mignonne* 'kolonel <betűméret>'; vö. még: német *Mignon* 'ugyanaz', német régi nyelvi 'szerető,

kegyenc'. A francia szó eredete tisztázatlan. A magyarban elsőként szintén 'szerető, kegyenc', illetve 'kolonel' [1897] jelentésben adatolható. A cukrászsütemény elnevezése magyar nyelvi fejlemény [1932]. A műszaki szaknyelvben és a kereskedelemben használatos 'kicsi izzófoglalat' jelentés [1940] német mintára jött létre, vö. német *Mignonfassung* 'kicsi izzófoglalat'.

mirelit [1955] 'mélyhűtött élelmiszer' Tulajdonnévből keletkezett köznévf. Forrása a magyar *Mirelit* Élelmiszeripari és Forgalmi R.T., illetve később *Mirelite* Mélyhűtő Vállalat nevének [1948] első tagja. A *Mirelit* összetett szó, melynek előtagja a *Mir*, a *Mezőgazdasági Ipari R.T.* név kezdőbetűiből keletkezett betűszó, utótagja pedig a 'kiváló' jelentésű *elit* melléknév.

mirha [1416 u] 'gumigyantából készült füstölő' Latin jövevényszó, vö. latin *myrrha, murrha* 'mirha'. A latin szó az azonos jelentésű görög *mύρρα* főnévre vezethető vissza. A végső forrás egy sémi nyelvből származik, melyben a szó egy akácfaéhoz hasonló fa gyantáját jelölte, vö. akkád *murru*, héber *mōr*. A bibliafordítások révén terjedt el. A magyarban a 18. századtól növények nevének előtagjaként is adatolható [1742], vö. *kerti mirhafű*.

mirigy [1513] Ismeretlen eredetű. Eredeti hangalakja *mirvivy* lehetett. Jelentése kezdetben 'fekély, daganat' [1517], illetve 'váladékot termelő szerv' [1538] lehetett. Az utóbbi a nyelvújítás korában, Bugát Pál révén vált orvostudományi műszóvá. Az első írásos adat 'pestis' jelentésben rögzíti.

mirtusz [1533] 'egy fajta cserje' Latin jövevényszó, vö. latin *myrtus* 'mirtusz, mirtuszfa'. A latin szó az azonos jelentésű görög *μύρτος* főnévre vezethető vissza. A magyarban eredetileg *s*-ező szóvéggel ejtették, ami a hazai latin kiejtési mintát követte, a mai *sz* végű hangalak a klasszicizáló latin ejtismódnak köszönhető, vö. *cirkusz*. Ebből az örökzöld cserjéből menyasszonyi koszorút, csokrot készítettek, ma ezeknek viaszból készült változatát is így nevezik.

mise [1372 u.] Vándorszó, vö. középfelnémet *messe, misse*, északolasz *missa*, óegyházi szláv *мѣша*, horvát-szerb *misa*, cseh *mše*: 'mise'. Ezek végső forrása az egyházi latin *ite, missa est* 'menjetek, a gyülekezet el van bocsátva' mondat. A magyarba azok a nyelvek közvetítették, melyekben szó belseji *i* és rövid *š* hang volt. A 19. századtól [1877] zenei műszóként is adatolható, egyébként egyházi műszó.

miskulancia [1664 e.] 'csalafintaság; olyan dolog, amit nem tudunk, nem akarunk megnevezni' Latin jövevényszó, vö. újkori latin, hazai latin *misculantia* 'keverék; mesterkedés'. Ez valószínűleg a középkori latin *misculare* 'kever' igére vezethető vissza. A magyar szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtismódot örizte meg, vö. *árestál*. Nyelvünkben elsőként 'vegyes saláta' jelentésben adatolható. Ma 'csalafintaság' jelentésben [1849] használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

mismásol [1875] Származékszó, a *mismás* 'zagyvalék' főnév [1776] *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *mismás* német eredetű, vö. német *Mischmasch* 'különböző dolgok összevisszasága, zagyvalék'. Elsőként 'lop' jelentésben adatolható. Ma elsősorban *el-* igekötővel, 'kertel, hímez-hámoz' jelentésben használatos [1900]. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

miszlikbe [1882] 'ezer darabba' Megszilárdult ragos alakulat a nyelvjárási *miszlik* 'kis darab' [1882] szó *-be* helyhatározóraggal ellátott alakjából. A *miszlik* szó bizonytalan eredetű, talán a nyelvjárási *misling* 'zölden levágott takarmánykukorica' [1856] szavunkkal van összefüggésben.

misszionárius [1757] 'hittérítő' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, középkori latin, hazai latin *missionarius* 'küldött, megbízott; misszionárius'. Ez a latin *mittere* 'küld' ige származéka. A szót eredetileg a hazai latin kiejtést követve szó belseji *s*-sel ejtették, a mai szó belseji *sz* ejtése a klasszicizáló latin ejtismódot tükrözi, vö. *abesszin*. A *misszió* 'misszió; a keresztény hit terjesztése' főnév [1791] a latin *missio* 'elbocsátás' átvétele. Elsősorban az egyház nyelvében használatos szavak, de a *misszió* főnév a választékos társalgási nyelvben is ismeretes 'hivatás, küldetés' jelentésben.

misztikus [1792] Latin jövevényszó, vö. latin *mysticus* 'misztika', egyházi latin 'a misztika híve'. A latin szó a görög *μυστικός* 'egy titokzatos tudományba beavatott', tulajdonképpen 'szemeit becsukó' jelentésű igenvre vezethető vissza. A magyar szó belseji *sz* a klasszicizáló latin kiejtést követi, a szóvégi *s* ejtése pedig a régiesebb hazai latin ejtismódot, vö. *ámbitus*. A *misztika* 'titok; isteni lényvel való lelki egyesülés hite' [1805] a középkori latin (*theologia*) *mystica* 'misztikus istentan mint a skolasztikus istentan ellentéte' átvétele. Filozófiai és egyházi műszavak.

mitesszer [1888] 'a bőr pórusait eltömő kis faggyúcsomó' Német jövevényszó, vö. német *Mitesser* 'mitesszer'. A német szó a középkori és tudományos latin *comedo* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'élősdí kukac' főnév tükörfordításaként keletkezett. Az elnevezés alapjául az a tény szolgált, hogy régen a kinyomott faggyúdugaszokat élősdí, a táplálékot az embertől elszívó élőlényeknek tekintették. A bizalmas társalgási nyelv szava.

mitológia [1789] Latin jövevényszó, vö. kései latin *mythologiae* (többes szám) 'mese, monda, példázat', hazai latin *mythologia* 'meseértelmezés'. A latin szó a görög *mūthologia* 'mese, monda; mesemondás; mítoszokkal foglalkozó tudomány' főnévre vezethető vissza. A magyarban elsőként 'a mítoszokkal foglalkozó tudomány' jelentésben adatható [1789], az 'egy nép mítoszainak összessége' [1791] jelentés későbbi. A tudományos nyelvben használatos szó.

mítosz [1805] Nemzetközi szó, vö. német *Mythos*, angol *myth*, francia *mythe*: 'mítosz'. Végső forrásuk a 'beszéd, monda; történet, elbeszélés' jelentésű görög *mūthosz* főnév. A franciából terjedt el. A magyarba a latinból került, vö. latin *mythos* 'fabula, monda, mítosz'. A *mitikus* melléknév [1888] német közvetítéssel érkezett nyelvünkbe, de ez is latinus végződéssel használatos.

mitugrász [1860] 'jelentéktelen, kotnyeles egyén' Összetett szó, mely a *mit ugrálsz?* kérdő mondat főnevesülésével keletkezett. Előtagja a *mi?* kérdő névmás *-t* tárgyraggal ellátott *mit* alakja, utótagja pedig az *ugrál* ige egyes szám 2. személyű *ugrálsz* ragozott formája. A gúnyos, tréfás elnevezés alapjául az szolgált, hogy egy túl elfoglalt, sürgő-forgó ember könnyen neveltségessé válik.

mixer [1928] Nemzetközi szó, vö. német *Mixer*, angol *mixer*, francia *mixeur*: 'bármixer; hangkeverő; egy fajta elektromos eszköz'. Az angoltól terjedt el, ahol az angol *mix* 'kever' ige származéka. A magyarba az angol és a német közvetítette. Nyelvünkben elsősorban 'bármixer' jelentésben él és élt, ritkán használatosak 'hangkeverő' [1942] és 'egy fajta elektromos eszköz' [1972] jelentései.

mizéria [1835] 'kellemetlenség, baj' Latin jövevényszó, vö. latin *miseria* 'ínség'. Ez a latin *miser* 'nyomorúságos, szegény' melléknév származéka. A szó belseji *z* ejtése (*sz* helyett) a klasszicizáló latin ejtémódot követi, vö. *bazilika*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

mobil [1997] 'mobiltelefon' Jelentéstapadással keletkezett a *mobil telefon* szókapcsolatból [1995], illetve a *mobiltelefon* (*mobil + telefon*) összetételből [1996]. Az 'elmozdítható' jelentésű *mobil* előtag német eredetű. Eredetire, vö. német *mobil* 'elmozdítható, mozgó'. A német szó az azonos jelentésű francia *mobile* átvétele, mely végső soron a latin *movere* 'mozgat' igeire vezethető vissza. A *mobil* főnév a bizalmas társalgási nyelv szava. Ugyanezen eredetre vezethető vissza *mobil* 'mozgó, elmozdítható; mozgékony' melléknévünk [1932], illetve a képzőművészetben használatos *mobil* 'mozgó, forgó, esetleg világító térbeli műalkotás' főnév is [1969].

móc [1614 tn., 1773] 'Erdélyi-érchegységbeli román' Román jövevényszó, vö. román *moț* 'ugyanaz'. A román szó jelentéskülönüléssel keletkezett az azonos hangalakú 'lokni, hajfűrt, copf' jelentésű szóból. Az elnevezés ezen népcsoport hajviseletére utal, akik homlokukon hajfűrtöt, illetve üstökszerű copfot viseltek.

moccan [1519] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-n* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. A szótó a *mozog* ige szócsaládjával rokon. A *moccan* szó belseji hosszú *cc* hangja az eredeti *z* hang megkettőződésével, zöngétlenülésével és affrikációjával keletkezett. Eredeti jelentése 'morog, fellázad' volt, mely a *morog* ige hatására alakult ki. Ugyanebből a szótóból származik a *-rog* gyakorító igeképzős *mocorog* ige [1838].

mocsár [1231 tn., 1320] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *моцар* [mocsur], horvát-szerb *močar*, szlovák *močiar*: 'mocsár'. Ezek előzménye a 'nedves' jelentésű szláv **mok-* lehetett. A választékos társalgási nyelvben a *mocsár* szó 'erkölcsi romlottság, züllöttség' jelentése is használatos [1683]. Korai származéka a *mocsaras* melléknév [1330 tn., 1539].

mócsing [1803] 'a hús inas, rágós része' Valószínűleg német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Wadschinken*, bajor-osztrák *wadschinke* 'marhalábszár húsa'. Ez a német *Wade* 'lábikra' és a német *Schinken* 'sonka' főnevek összetételére vezethető vissza. A magyar szókezdő *m* a bajor-osztrák szókezdő *w* (β) hangjának hangzócseréjével alakulhatott ki. Nyelvünkben elsőként 'mirigy' jelentésben adatható. Ma 'megrághatatlan, inas hús' jelentésben használatos [1808]. A származtatást kissé bizonytalanná teszi, hogy a szó 'marhalábszár' jelentése csak jóval későbből adatható [1893–1906].

mocsok [1233 tn. (?), 1550 k.] Valószínűleg belső fejlemény. Talán származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-k* névszóképzővel ellátott alakja lehet. A szótó eredete bizonytalan, talán hangutánzó eredetű és a *morcos* melléknév (vö. *murcos*, *murci*) szócsaládjával függ össze. A *mocsok* a bizalmas társalgási nyelvben 'aljas, erkölcstelen személy' jelentésben is használatos [1790]. A *mocsok* melléknév [1233] *-s* melléknévképzővel, a *mocsok* ige [1585] *-l* igeképzővel alakult.

mód [1323 tn. (?), 1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *modus* 'mérték, mennyiség; szabály, előírás, mód; forma, igemód'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *mímati* 'mér'. A latin szövegi *-us* elhagyására vö. *advent*, *angyal*. A magyarban elsőként '(szellemi vagy anyagi) lehetőség, állapot' jelentésben adatható. Ma elsősorban 'cselekvés rendje, formája' jelentésben [1519] használatos. Nyelvészeti, 'igemód' jelentésű műszóként a 18. századtól ismert [1763]. Nyelvújítás kori származékai: *módosít* [1783], *módosul* [1804], *módozat* [1837].

modell [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Modell*, angol *model*, olasz *modello*: 'modell'. Az olaszban létezik *modella* 'festőknek, szobrászoknak modellt álló nő' alakváltozata is. Az olaszból terjedt el, ahol a latin *modus* 'mérték; cél; mód' főnévre vezethető vissza. A magyarba a német és az olasz közvetítésével került. Elsőként 'forma; öntőforma' jelentésben adatható, későbbiek a 'példakép, minta' [1789] és a 'képzőművészeknek modellt álló személy' [1793] jelentések. 1900-tól tűnik fel 'eredeti tervezéssel készült ruhadarab' jelentésben, ma a *modell* az ezt a ruhadarabot viselő személyt is jelöli.

moderál [1592] 'méréskel, türtöztet' Latin jövevényszó, vö. latin *moderare*, *moderari* 'méréskel, korlátol'. Ez a latin *modus* 'mérték; korlátozás' főnév származéka. A bizalmas társalgási nyelv szava.

modern [1799] Német jövevényszó, vö. német *modern* 'korszerű, a kor ízlésének megfelelő'. A német szó az azonos jelentésű francia *moderne* melléknévre vezethető vissza. A *modernizál* ige [1839] a német *modernisieren* 'a korízléshez igazít, modernizál' átvétele.

módi [1695] 'divat' Német jövevényszó, vö. német *Mode*, bécsi német *modi*: 'szokás, korízlés'. A német szó a latin *modus* 'mérték; szabály, mód' főnévre vezethető vissza. A szövegi *i* hangzócsere eredménye, vö. *bubi*, *gázsi*. A bizalmas társalgási nyelv régies, elavulóban lévő szava.

modor [1815 u.] Származékszó, a *mód* főnév *-or* névszóképzővel ellátott alakja. Tudatos szóalkotással keletkezett, a képzőt a *fodor* szóból vonták el a nyelvújítók. Az *-s* képzős *modoros* melléknév [1830] ma kissé rosszalló értelemben használatos.

módszer [1803] Összetett szó. Előtagja a *mód* 'módszer', utótagja pedig a *szer* 'jelleg, mód' főnév, vö. *ékszer*, *lőszer*. Az összetétel az *annak rendje-módja szerint* szemléletét tükrözi. Nyelvújítás kori szó.

mogorva [1615] Ismeretlen eredetű. Elsőként 'komor, rosszkedvű' jelentésben, későbből pedig 'zord, kietlen' jelentésben [1836] is adatható.

mogyoró [1055] Származékszó, az elavult *mony* 'tojás' [1405 k.] főnév *-ó* kicsinyítő képzővel ellátott alakja. A szó belseji *r* talán szintén kicsinyítő szerepű névszóképző. Az *ny* > *gy* hangváltozásra vö. *megy*. Az elnevezés feltehetőleg a mogyoró és a tojás alaki hasonlóságán alapul. Régi származéka a *mogyorós* [1212 tn., 1238].

moha [1784] Származékszó, a régi nyelvi *moh* 'moha' [1270 tn., 1520 k.] főnév *-a* egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alakja, vö. *epe*, *zúza*. A *moh* szláv eredetű, vö. bolgár *мъх* [muh] 'moha; pihe', horvát-szerb *mah* 'penész', szlovák *mach* 'moha'. A *moha* a magyar argóban 'nő' jelentésben [1965] is ismert.

mohamedán [1757] Nemzetközi szó, vö. német *Mohammedaner*, angol *Mohammedan*, francia *mahométan*: 'muzulmán ember'. Forrásuk az arab *Muhammad* 'Mohammed, az iszlám vallás alapítója' személynév. A magyarba különböző nyelvekből került, de a jelenleg használatos *n-re* végződő hangalakját a német közvetítette.

moher [16. század eleje (?), 1549] 'angóramegke gypja; az ebből készült kelme' Vándorszó, vö. német *Mohär*, francia *mohair*, olasz *mohair*, orosz régi nyelvi *мухоар* [muhojar], oszmán-török *muhayyer*: 'szőrös gypjuszövet'. Az oszmán-török révén terjedt el. Az oszmán-török szó forrása az arab *muhayyar* 'kecskeszörböl készült szövet'. Textilipari szakszó.

mohikán [1836] 'kihalt észak-amerikai indián törzs tagja' Angol jövevényszó, vö. angol *Mohegan*, *Mohican* 'mohikán'. Az angol szó az azonos jelentésű mohikán *mo-hee-conneugh* törzsnévre vezethető vissza. Elsősorban J. F. Cooper,

amerikai író Az utolsó mohikán című regénye (1826, magyarul 1846) révén terjedt el. Átvitt értelmű, kissé tréfás 'valaminek az utolsó képviselője' jelentése is él [1848].

mohó [1594 e. (?), 1713] Származékszó, mely talán elvonással keletkezett a régi nyelvi *moh* 'mohó' melléknév [1380 k.] *mohón* határozóragos alakjából, de lehet ugyanennek az alaptagnak -ó kicsinyítő képzős alakja is, vö. *csomó*. A *moh* ismeretlen eredetű. Jelentése eredetileg a falánksággal volt kapcsolatos, később már a szellemi igényekből fakadó mohóságra is vonatkozott.

moholy [1807] 'pehely, pihe' Szóhasadással keletkezett a *bolyh* főnévből. Kialakulását a *moh* 'pehely, pihe' szó is befolyásolhatta. A *molyhos* 'finom, puha, rövid szőrzetű' [1807] szintén szóhasadás útján jött létre a *bolyhos* melléknévből. Nyelvújítás kori szavak, melyeket a köznyelv ma már viszonylag ritkán használ.

móka [1840] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *mñche* 'gúny', *moche* (többes szám) 'szórakozás, tréfás játék', *moca* 'csaló'. Ez az olasz régi nyelvi *moccare* 'valakit a legjobbnak tart; kinevet' igére vezethető vissza, mely végső soron valószínűleg hangutánzó eredetű. A magyarba az északolasz vándorszínészek közvetítésével kerülhetett. Köznyelvi származéka a *mókás* melléknév [1861].

mokány [1678] Román jövevényszó, vö. román *mocan* 'hegylakó, hegyi pásztor; fajankó, faragatlan ember; zömök hegyi állat; faragatlan'. Ez a román *moacă* 'dorong, husáng, bunkó' főnévre vezethető vissza. A magyarban eredetileg 'vlach román ember' főnévi jelentésben élt, mai köznyelvi 'zömök, szívós' melléknévi jelentése [1936] nyelvünkben alakult ki.

mokaszin [1818] 'indiánok bőrbocskora' Angol jövevényszó, vö. amerikai angol *moccasin*, *mocassin* 'az észak-amerikai indiánok lábbelije; puha, könnyű bőrcipő'. Forrása egy indián nyelv volt, vö. algonkin *mo-ckasin*, *ma-kisin* 'ugyanaz'.

mokka [1796] 'erős feketekávé' Német jövevényszó, vö. német *Mokka* 'egy fajta babkávét; nagyon erős feketekávé'. A német szó az angol *mocha coffee* 'egy fajta babkávét' átvétele, végső forrása a Vörös-tenger partján lévő arab *Muħa*, egy kávékereskedelemmel foglalkozó kikötőváros neve. A *mokka* eredeti jelentése 'egy fajta babkávét' volt, 'erős feketekávé' értelme a *mokkakávé* [1856] összetétel előtagjának önállósulásával, jelentéstapadással keletkezett.

mókus [1348 tn., 1668] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -us kicsinyítő képzős alakja, vö. *cicus*, *kutyus*. A szótó a hangutánzó *makog*, *mukkan* szavak szócsaládjával rokon. A szó belseji *ó* pótlónyúlás eredménye. Kedveskedő megszólításként is használatos [1702], vö. *kis mókusom*.

molekula [1858] 'az anyag legkisebb része, mely még őrzi annak vegyi tulajdonságait' Nemzetközi szó, vö. német *Molekül*, angol *molecule*, francia *molécule*: 'molekula'. A franciából terjedt el. A francia szó tudatos szóalkotás eredménye a latin *moles* 'súly, tömeg' főnévből kicsinyítő képzővel. A magyarba a francia és a német közvetítette. A fizikában és a vegyészetben használatos szakszó.

molesztál [1594] 'zaklat' Latin jövevényszó, vö. latin *molestare* 'terhel, háborgat'. Ez a 'teher, tömeg' jelentésű latin *moles* főnév származéka. A magyar szó belseji *sz* ejtése a klasszicizáló latin, illetve német ejtémódot követi, vö. *amnesia*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

molett [1884] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *molet*, *mollet* 'húsos, kövér', bécsi *mollert* 'húsos, kerek <nő>', német *mollig* 'puha, gömbölyded, kövér'. A szó végső soron talán a latin *mollis* 'puha, gyengéd' melléknévre vezethető vissza.

molnár [1275 tn., 1530] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mlinar*, szlovák *mlynár*, ukrán nyelvjárási *млинáп* [mlinar]: 'molnár'. Ezek előzménye a szláv **mьlynь* 'malom', vagy a latinból származó ófelnémet *mulināri* 'molnár' lehetett. Származéka az állattani műszóként ismeretes *molnárka* főnév 'egy fajta rovar' [1883].

móló [1796] 'kikötésre is alkalmas hullámtörő gát' Nemzetközi szó, vö. német *Molo*, *Mole*, angol *mole*, olasz *molo*: 'móló'. Az olaszból terjedt el, melyben végső forrása a latin *moles* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'tömeg, köhalmaz, nagy építmény' jelentésű főnév. Közvetlenül a bizánci görögből került az olaszba. A magyarba a német és az olasz közvetítette.

moly [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *molj*, szlovák *molá*, orosz *моль* [molj]: 'moly'. Ezek előzménye a szláv **mel-* 'fest' ige lehetett.

momentum [1621] 'mozzanat, részlet' Latin jövevényszó, vö. latin *momentum* 'mozgás, mozgatóerő; pillanat; fontos körülmény'. Nyelvünkben elsőként 'pillanat' jelentésben, később pedig '(fontos) körülmény; szemszög; mozzanat' [1806] jelentésben adatható. A választékos társalgási nyelv szava.

monarchia [1544] 'az uralkodó öröklődő személyi hatalmán alapuló államforma' Latin jövevényszó, vö. latin *monarchia* 'egyeduralom'. A latin szó az azonos jelentésű görög *monarhia* főnévre vezethető vissza. A *monarchikus* melléknév [1790] a latin *monarchicus* 'egyeduralmi, egyeduralkodói' átvétele. Politikai műszavak.

mond [12. század vége] Valószínűleg ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, vö. cseremisiz *mana-* 'mond', finn *mana-* 'sejt, kitalál', kamassz *ma-* 'ugyanaz, beszél'. Ezek előzménye az uráli **mon3-* 'mond' ige lehetett. A szóvégi *-d* gyakorító igekepző, de a szó képzett volta már az ősmagyarban elhomályosulhatott. A származtatást különféle hangtani tényezők teszik bizonytalanná, főként az első szótagban lévő magánhangzók változásai okozzák a problémát. Gyakori származéka a *-gat* gyakorító igekepzős *mondogat* ige [1495 e.] és az *-at* főnévképzővel létrejött *mondát* [1416 u.], illetve a melléknévi igenévből továbbképzett *-ka* kicsinyítő képzős *mondóka* [1650].

monda [1759] Tudatos szóalkotással keletkezett a *mendemonda* ikerszó utótagjának önállósításával. Keletkezését a német *Sage* 'monda, elbeszélés' főnév is befolyásolhatta. Nyelvünkben elsőként 'szóbeszéd, mendemonda' jelentésben adatható. Ma irodalomtudományi szakszóként használatos 'eseményhez, személyhez, helyhez fűződő, történeti és mesés elemeket tartalmazó elbeszélés' jelentésben [1794]. Nyelvújítás kori szó.

mondvacsinált [1760] Összetett szó. Előtagja a *mond* ige *-va* határozói igenévképzővel ellátott *mondva* alakja, utótagja pedig a *csinál* ige *-t* befejezett melléknéviigenév-képzős *csinált* származéka. Eredeti jelentése 'megrendelt <munka>' [1794] volt, melyet korábban a *mondva csináltat* 'szóbeli felszólításra elkészített' szószerkezet [1598] fejezett ki. Az első írásos adat 'kitűnő, jeles' jelentésben rögzíti, későbből adatható a 'mesterkél, kitalált' jelentése [1821].

mongol [1750] 'főként Mongóliában élő, altaji nyelvű nép' Vándorszó, vö. német *Mongole*, francia *Mongol*, olasz *mongolo*, cseh *Mongol*, orosz *монгол* [mongol]: 'mongol <ember>'. Ezek forrása az azonos jelentésű mongol *mongol* népnév. A magyarba különböző nyelvek közvetítették. Nyelvünkben eredetileg csak főnévként volt használatos, melléknévként későbből adatható [1780].

monitor [1869] Nemzetközi szó, vö. német *Monitor*, angol *monitor*, francia *monitor*: 'kis csatahajó', mely a németben és az angolban 'megfigyelésre szolgáló készülék' jelentésben is él. Az amerikai angoltól terjedt el, melyben egy *Monitor* elnevezésű kis páncélozott csatahajó nevéből köznevesült. A hajót az észak-amerikai államok használták a polgárháborúban. A hajó neve a 'felvigyázó, figyelmeztető' latin *monitor* főnévre vezethető vissza. A magyarban eredeti jelentése szintén 'kis csatahajó' volt, később jelent meg híradástechnikai 'televízió- és rádióadások megfigyelésére szolgáló készülék' jelentése [1958]. Ma leggyakrabban 'számítógépek képernyője' jelentésben használatos.

monogram [1847] 'személy- és családnevek kezdőbetűit tartalmazó jel' Nemzetközi szó, vö. német *Monogramm*, angol *monogram*, francia *monogramme*: 'monogram'; vö. még középkori latin *monogramma* 'ugyanaz', ez a görög *mónosz* 'egyedül' és *grámma* 'betű' szavak alapján keletkezett. Elsősorban a franciából terjedt el, a magyarba a német közvetítette.

monokli [1855] 'az egyik szemgödörbe szorítva viselt üveglencse; ütés sötét nyoma a szem környékén' Nemzetközi szó, vö. német *Monokel*, angol *monocle*, francia *monocle*: 'az egyik szemgödörbe illetve viselt kerek üveglencse'. A franciából terjedt el. A francia szó az 'egyszemű' jelentésű latin *monoculus* melléknévre vezethető vissza. A magyarba a német, és talán a francia közvetítette. A magyar szóvégi *li* a mássalhangzó-torlódás feloldására került a szó végére, vö. *cetli*. Nyelvünkben eredeti jelentésében kiveszőben lévő szó, de a tréfás nyelvhasználat megőrizte 'a szem környékén ütés sötét nyoma' értelemben.

monológ [1803] 'színpadi magánbeszéd' Nemzetközi szó, vö. német *Monolog*, angol *monologue*, francia *monologue*: 'monológ', mely a franciában 'monodráma' jelentésben is ismeretes. A franciában keletkezett tudatos szóalkotás eredményeképpen a görög *monológosz* 'magában beszélő' és *monológija* 'magánbeszéd' szavak alapján. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Nyelvünkben ismeretes még a szintén nemzetközileg elterjedt *monologizál* igei származék [1825], vö. német *monologisieren*, angol *monologize*, francia *monologuer*: 'monologizál'. Irodalomtudományi, színházi műszó, de a bizalmas társalgási nyelvben is használatos 'valakinek a magában való beszéde' jelentésben.

monopólium [1790] 'valamire való kizárólagos jog' Latin jövevényszó, vö. latin *monopolium* 'egyedárusítás'. A latin szó az azonos jelentésű görög *monopolion* főnévre vezethető vissza. A szócsalád *monopolizál* [1795], *monopolista* [1796] tagjai nemzetközi szavak, melyek a franciában jöttek létre a francia *monopole* 'monopólium' főnévből. Az angoltól

terjedtek el. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *monopólium* elsődleges, 'valamire való kizárólagos jog' jelentése a választékos társalgási nyelv szava. Közgazdasági szakszóként 'tőkés nagyvállalatok szövetsége' jelentésben [1893] ismeretes.

monostor [1219 tn., 1372 u.] 'kolostor' Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. egyházi latin, hazai latin *monasterium*, középkori latin *monasteria*, vulgáris latin *monisterium*: 'kolostor'; vö. még: német *Münster* 'apátság, dóm', ófelnémet *munistiri*, *monasteri* 'kolostor'. A latin szó a görög *monasztérion* 'a magány helye, remeteség' főnévre vezethető vissza. Nyelvünk a német hangalakot őrizte meg. A szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést követi, vö. *árestál*.

monoton [1806] 'egyhangú' Nemzetközi szó, vö. német *monoton*, angol *monotone*, francia *monotone*: 'monoton', késői latin, hazai latin *monotonus* 'ugyanaz'. Ezek végső forrása a görög *monótonosz* (*mónosz* 'magányos, egyedüli' + *tónosz* 'feszültség; hang, hangsúly') összetétel. A latin *monotonus* 'egyhangú' főnév révén terjedt el, a magyarba elsősorban a német közvetítette. A választékos társalgási nyelv szava.

monstrum [1552] 'szörnyeteg; idomtalanul óriási lény, tárgy' Latin jövevényszó, vö. latin *monstrum* 'természetellenes jelenség; szörnyeteg'. A magyar szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést őrizte meg, vö. *árestál*. Nyelvünkben elsőként a napjainkban választékos 'szörnyeteg' jelentésben adatható. Ma elsősorban a rosszálló értelmű 'hatalmas, idomtalan tárgy' [1854] jelentésében használatos.

monszun [1801] 'a tenger és a szárazföld között évszakonként változó irányú szél' Nemzetközi szó, vö. német *Monsun*, francia *mousson*, portugál *monção*: 'monszun'. A portugálból terjedt el, ennek forrása az arab *mausim* 'kedvező időjárás, kedvező évszak'. A magyarba elsősorban a német és az angol közvetítette. Meteorológiai szakszó.

monumentális [1860] 'méreteivel, arányaival lenyűgöző' Latin jövevényszó, vö. latin *monumentalis* 'emlékszerű, emlékeztető jelül szolgáló', hazai latin 'nagy szabású'. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést őrizte meg, vö. *április*. Nyelvünkben eredeti jelentése 'emlékeztető jelként szolgáló' volt, ma elsősorban 'nagy szabású' jelentésben használatos, aminek kialakulása német hatást mutat. A választékos társalgási nyelv szava. A szintén választékos *monumentum* 'emlékmű' főnév [1620] a latin *monumentum* 'emlékeztető jel; emlék(mű)' átvétele.

mopszli [1761] 'tömpe orrú, kerek fejű öleb' Német jövevényszó, vö. bécsi *mopsel*, bajor-osztrák *mopsli*: 'egy fajta kisméretű kutya', német *Mops* 'ugyanaz'. A német szavak germán eredetűek, vö. angol *mop* 'eltorzult arc'. A kutya fajta benyomott orrjáról kapta elnevezését. A *li* szóvégre vö. *cetli*, *monokli*. A magyarba a bécsi német nyelvváltozat közvetítette.

mór [1570] 'középkori arab népcsoport' Latin jövevényszó, mely később nemzetközivé vált, vö. latin *Mauri* (többes szám), *Maurus*, középkori latin *Morus* 'mór'. A latin szó forrása az azonos jelentésű görög *Mauros* népnév volt. A magyarba részben a latinból, részben pedig nemzetközi szóként német közvetítéssel került, vö. német *Mohr* 'néger', *Maure* 'Mauritánia lakója, mór'. A mórak a középkorban Észak-Afrikát és Spanyolországot is meghódították. Történelemtudományi szakszó.

morális [1620] 'erkölcsi, erkölcsös' Latin jövevényszó, vö. latin *moralis* 'szokásokat, erkölcsöt illető, morális'. Ez a latin *mos* 'szokás, erkölcs' származéka. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést őrizte meg, vö. *brutális*. A magyarban elsődlegesen melléknévi jelentésében élt, főnévként a 18. századtól adatható [1769]. A *moralizál* ige [1772] a középkori latin *moralizare*, egyházi latin *moralisare* 'erkölcsöt oktat' átvétele. A *morál* [1789] és a *moralista* [1789] névszók nemzetközi szavak; a *morál* főnév elsősorban német, a *moralista* melléknév pedig latin átvételre utal, vö. német *Moral* 'erkölcs', latin *moralista* 'erkölcssteológus, erkölcsstan'.

morc [1773] Szóelvonással keletkezett a hangutánzó *morcan* 'nyűgös, kedvetlen hangot ad' igéből. Keletkezését a *mord* melléknév is befolyásolta. Ma elsősorban 'komor, mogorva' [1773] jelentésű melléknévként ismeretes. A bizalmas társalgási nyelvben használatos, azonos jelentésű *morcos* [1810] -s melléknévképzővel alakult.

mord [1495 e.] Szóelvonással keletkezett a hangutánzó eredetű *mordul* igéből. Elsőként 'komor, mogorva' jelentése alakult ki, később lett 'csípős, keserű' [1725] és 'borús <idő>' [1935] jelentéseiben használatos. A választékos társalgási nyelv szava.

mordály [1165 tn., 1519 k.] '(régimódi) pisztoly, puska' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *mordäre*, *mordär*, *mordar* 'gyilkos, bűnöző', német *Mörder* 'ugyanaz'. Ezek a német *Mord* 'gyilkosság' főnévre vezethetők vissza. A szóvégi *ly* hang *r* > *l* hangfejlődésen keresztül, elhasonulással jött létre a

magyarban, vö. *borbély, erkély*. Nyelvünkben elsőként 'gyilkos; félelmetes, alattomos ember' jelentésben adatható, 'pisztoly' jelentése jóval később alakult ki névátvitellel [1763]. Ma a bizalmas társalgási nyelv szava.

mordvin [1783] Nemzetközi szó, vö. német *Mordwine*, francia *Mordve*, orosz *мордвин* [mordvin], *мордва* [mordva] (többes szám): 'mordvin ember'. Az oroszról terjedt el, a mordvin népnév iráni eredetű, vö. iráni **murta* 'ember'. A Volga vidékén élő finnugor nép önelnevezése *er'za* és *mokša*, mely szavak a két fő törzset, illetve nyelvjárást jelölik. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

móres [1591] 'illendőség, becsület' Latin jövevényszó, vö. latin *mores* (többes szám) 'szokások, erkölcsök'. Ma elsősorban a *móresre tanít* szókapcsolatban használatos.

morfium [1854] 'az ópium fehér, kristályos alkaloidja; az ezt tartalmazó fájdalomcsillapító, kábítószer' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *morphium* 'morfium'. A latin szó végső forrása a görög *Morfeusz* tulajdonnév. Morfeusz az antik mitológiában az álomisten egyik fiának a neve. Vegytani és orvostudományi szakszó. A *morfinizmus* [1888] nemzetközi szó, melyet elsősorban a német közvetített nyelvünkbe. A *morfinista* [1904] a német *Morphinist* 'morfinista' átvétele.

morfondíroz [1832] Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. német régi nyelvi *morfondieren* 'megfázik; megmerevedik, átfagy'. A német szó a francia *morfondre* 'ugyanaz, feleslegesen vár, lödörög' igére vezethető vissza. A magyarban elsődlegesen 'töpreng' jelentésben él. A magyar szó hangalakja egyértelműen német kölcsönzésre utal, de a származtatást bizonytalanná teszi, hogy a német és a magyar szó jelentései nehezen hozhatók összefüggésbe egymással. A bizalmas társalgási nyelv szava.

mórikál [1787] 'kényeskedve kelletti magát' Származékszó, a nyelvjárási *mórál* 'lófrál' ige [1552] játszi *-ikál* gyakorító képzős alakja, vö. *sántikál, kandikál*. Ma elsősorban a *mórikálja magát* szókapcsolatban él. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló szó.

mormol [1772] Hangutánzó eredetű szó, melynek szótöve megegyezik *morog* igének szótövével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző, a szó belseji *m* vagy mozzanatos igeképző, vagy csupán a hangutánzás egyik eleme. Ugyanebből a szótövből származik a *-g* gyakorító igeképzős *mormog* ige [1788] is.

mormota [1793] Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *Arctomys marmota*, *Marmota marmota* 'mormota'. A tudományos latin szó az azonos jelentésű latin *mus montanus*, *mus montis* szószerkezetből jött létre, melynek 'hegyi egér' a tulajdonképpeni jelentése. A magyar *mormota* hangalak létrejöttét *morog*, *mormol* hangutánzó igéink is befolyásolhatták. Főként állattani szakszó, de a bizalmas társalgási nyelv 'hétalvó' [1891] jelentésben is használja. A jelentés kialakulását az magyarázza, hogy a mormoták hosszú téli álmat alszanak.

morog [1290 tn., 1372 u.] Hangutánzó eredetű szó, melynek szótöve azonos *mormol* igének szótövével. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Származékai a *mordul* mozzanatos ige [1550] és a *moraj* főnév [1805].

morotva [1113 tn., 1256] 'holtág' Jövevényszó, melynek szláv szószerkezetek szolgáltak alapul, vö. horvát-szerb nyelvjárási *mrtva vñda* 'álló, lassú folyású víz', szlovák nyelvjárási *mrtvá voda* 'egy folyó mocsaras holtága', orosz nyelvjárási *мёртвая вода* [mjortvaja voda] 'állóvíz'. A szószerkezetek jelzője indoeurópai eredetű, vö. latin *mortuus* 'halott'. A magyarban eredeti jelentése a ma is földrajztudományi szakszóként élő 'holtág' [1499] volt, ebből alakultak ki 'halastó <elzáró berendezéssel>' [1604] és 'tengeröböl; lagúna' [1588–1589] jelentései, melyek lassan elavulnak és csupán helynevekben maradnak fenn.

morva [1575] 'cseh nyelvjárást beszélő népcsoport' A magyar *Morva* 'Morvaország' helynév köznevesülésével keletkezett, melynek forrása a *Morva* folyó [1200 k.] neve volt, vö. cseh *Morava*, szlovák *Morava* 'Morva folyó'.

morze [1941] '(rövidebb és hosszabb jelzésekből álló) távközlési rendszer' Belső fejlemény. A német eredetű *Morse-jel*, *Morse-írás* szókapcsolatok előtagjának köznevesülésével keletkezett, vö. német *Morsezeichen* 'morze-jel', *Morseschrift* 'morze-írás'. A *Morse* név az amerikai S. F. B. Morse, az elektromágneses távíró feltalálójának nevével azonos. Igei származéka a *-z* igeképzős *morzézik* [1961]. A távközlésben használatos szavak.

morzsa [1327 tn. (?), 1598] Származékszó. Valószínűbb, hogy elvonással keletkezett a *morzsol* ige *morzsalék* származékából [1372 u.]. Az sem zárható ki, hogy a *morzsol* ige alapján, vagy annak szótövéből keletkezett *-a* folyamatos

melléknéviigenév-képzős alakból főnevesült, vö. *csusza, hulla*. Származékai a *morzsál* [1600 k.] és a *morzsolódik* [1519] igék.

morzsol [1372 u.] Belső fejlemény, de keletkezésmódja vitatott. 1. Származékszó, a *mar* 'reszel, szétmorzsol' ige -l gyakorító igeképzővel ellátott alakja. 2. Hangutánzó eredetű szó, melynek szótöve azonos *mormol, morog* igéink szótövével. A szóvégi -l gyakorító igeképző. Elsőként 'apró darabokra dörzsöl' jelentésben adatható. A köznyelvben használatos még '<kukoricaszemeket a kukoricacsőről> dörzsöléssel leválaszt' jelentése is [1796].

mos [1214 tn., 13. század eleje] Ősi, uráli kori szó, vö. votják *mišk-*, mordvin *muške-*, észt *möske-*, szelkup *mysa-* 'mos'. Ezek előzménye az azonos jelentésű uráli **muške-* vagy **moške-* ige lehetett. Szabályos hangfejlődés eredménye, hogy az uráli **šk* hangkapcsolat a magyarban *s*-sé alakult, vö. *vas*. Legrégibb származéka a *mosdó* főnév [1260 tn., 1490] és a *mosdik* ige [1260]. Számos régi és újabb származéka használatos a köznyelvben: *mosdatlan* [1376], *mosogat* [1519], *mosatlan* [1604], *mosoda* [1872], *mosakodik* [1792], *mosakszik* [1948].

moslék [1510] Származékszó, a *mos* ige -*lék* névszóképzős alakja. Eredeti hangalakja három szótagból állt, melynek második szótagjából a magánhangzó kiesett, így jött létre a mai *moslék* hangalak. Elsőként 'piszkos fürdővíz' jelentésben adatható. Ma elsősorban 'főként disznók etetésére használt híg lé' jelentése használatos [1560].

mosolyog [1416 tn., 1508] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szó magyar képzéssel, vö. vogul *mus-* 'mosolyog'. Ennek előzménye az azonos jelentésű ugor **mučz-* ~ **mušz-* lehetett. A szó belseji *ly* -l (> -*ly*) gyakorító igeképzőnek tűnik, a szóvégi -g szintén gyakorító igeképző. Az sem zárható ki azonban, hogy a vogul és a magyar nyelvi megfelelők egymástól függetlenül, esetleg hangulatfestéssel alakultak ki. A relatív szótó származéka az -*odik* visszaható igeképzős *mosolyodik* ige [1519]. A *mosoly* főnév [1763] elvonással keletkezett az igékből.

mosómedve [1823] Német mintára keletkezett összetett szó (*mosó* + *medve*), vö. német *Waschbär* 'mosómedve' (*waschen* 'mos' + *Bär* 'medve'). A mosómedve kis mackóra hasonlító észak-amerikai ragadozó emlős, mely onnan kapta a nevét, hogy táplálékát először vízbe mártja és mintha megmosná, alaposan megtapogatja.

most [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat a 'most' jelentésű *ma* időhatározóból és az -*st* módhatározó ragcsoportból, mely eredetileg nyomatékosító funkciót látott el, vö. *örömost*. A *mostan* származék [1416 u.] -*n* helyhatározóraggal keletkezett. Régi megszilárdult ragos alakulata a *mostanában* [1510].

mostoha [1395 k.] Bolgár jövevényszó, vö. bolgár *mauxexa* [mascseha] 'mostohaanya; méhkirálynő, mely megtermékenyítetlen petéket rak le'. A magyar *mostoha* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Nyelvünkben eredeti jelentése 'mostohaanya' volt. A 'szeretetlen, rideg' melléknévi jelentés a 17. századtól használatos [1640]. Ez utóbbi jelentés kialakulása azt a felfogást tükrözi, hogy sok mostohaanya szívtelenebb, mint az édesanyák. Gyakori összetételei előtagként is, vö. *mostohaanya* [1470], *mostohafiú* [1533], *mostohaleány* [1533], *mostohaapa* [1538], *mostohagyermek* [1643].

moszat [1818] Szóhasadással keletkezett a *maszat* főnévből. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy az algával teli víz piszkosnak tűnik, illetve hogy a tömegesen úszkáló kisebb algák úgy néznek ki, mintha koszréteget alkotnának a vízfelszínen. A nyelvújítás korában vált növénytanai szakszóvá.

moszkító [1801] 'trópusi szúnyogfajta' Nemzetközi szó, vö. német *Moskito*, francia *moustique*, spanyol *mosquito*: 'trópusi szúnyogfajta, moszkító'. A spanyolból terjedt el, ahol közvetlen előzménye a spanyol *mosca* 'légy' főnév, mely az azonos jelentésű latin *musca* szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

motel [1958] 'olcsó, modern szálló' Nemzetközi szó, vö. német *Motel*, angol *motel*, francia *motel*: 'autópályák melletti hotel'. Az amerikai angoltól terjedt el, melyben az angol *motorists' hotel* 'autósok hotelje' összevonásával keletkezett. A magyarba az angol és a német közvetítette.

motívum [1583] 'indíték; díszítőelem' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *motivum* 'ok, indíték'. A latin szó végső forrása a latin *movere* 'mozgat, érint' ige. A magyarban elsőként 'indítóok' jelentésben adatható. A művészetet érintő, 'egy művészeti alkotás motívuma, jellemző vonása' [1826–1827], 'zenei motívum, jellegzetes visszatérő zenei egység' [1842] jelentései a franciában jöttek létre. A *motivál* 'megokol; díszítőelemekkel ellát' ige [1809] nemzetközi szó, mely a franciából terjedt el, a magyarba pedig elsősorban a német közvetítette.

motolla [1405 k.] 'fonalgombolyító eszköz' Jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg déli szláv eredetű, vö. bolgár *мортвила* [mortovila], orosz *мортвило* [mortovilo], szlovák *mortovidlo*: 'kerékszerű fonalgombolyító eszköz'. Ezek előzménye a szláv **motovi-* 'gombolyít' lehetett. Textilipari műszó.

motor [1857] Nemzetközi szó, vö. német *Motor*, angol *motor*, francia *moteur*: 'motor'. Ezek forrása a 'mozgató' jelentésű latin *motor* főnév, ami a latin *movere* 'mozgat' igére vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Elsőként 'hajtóerő' jelentésben adatható, 'erőgép' [1865] és 'motorkerékpár' [1924] jelentései későbbiek.

motoszkál [1847] 'halkan tesz-vesz, kotorász' Származékszó, a *motoz* 'keresgél' ige *-l* gyakorító képzős alakja. A bizalmas társalgási nyelvben a *valami motoszkál a fejében* 'valamely gondolat foglalkoztatja' [1880] kifejezésben használatos.

motoz [1585] Származékszó, az elavult *mat* 'keresgél, matat' ige [1211 tn., 1650 k.] *-z* gyakorító igekepzővel ellátott alakja. A *mat* hangutánzó-hangulatfestő eredetű szó. A *motoz* elsőként 'átvizsgál, keresgél' jelentésben adatható. Ma elsősorban jogtudományi műszóként, 'bűncselekmény tárgyi bizonyítékát keresve valakit átkutat' jelentésben használatos.

mottó [1791] 'jelmondat, jelige' Nemzetközi szó, vö. német *Motto*, angol *motto*, olasz *motto*: 'mottó'. Az olaszból terjedt el, melyben végső forrása a kései latin *muttire* 'megmukkan, sűg-bűg, bátortalanul beszél' ige. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A választékos társalgási nyelv szava.

motyó [1787] 'cókók' Valószínűleg belső fejlemény. Feltehetőleg szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adatható szótó származékából. A szótó összefügghet a *batyu* főnév szótóvével, melynek *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából főnevesülhetett a *motyó* szó. A bizalmas társalgási nyelv szava.

motyog [1786] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve összefügghet *matyó* szavunk szótóvével. A szóvégi *-g* gyakorító igekepző. Eredeti jelentése 'tesz-vesz, pizmog' volt, mely *matat* igének befolyását mutatja, így az sem zárható ki, hogy etimológiailag kapcsolatban állnak egymással. Ma elsősorban 'halkan, érthetetlenül beszél' jelentésben él [1808].

mozaik [1791] Nemzetközi szó, vö. német *Mosaik*, angol *mosaic*, olasz *mosaico*, *musaiico*: 'színes kövekből, üvegdarabokból összeállított kép, mozaik'. Az olaszból terjedt el. Az olasz szó a középkori latin *musaicus* 'összerakott' szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

mozdony [1840–1849] Származékszó, tudatos szóalkotással keletkezett a *mozdul*, *mozdít*, *mozog* igék szótóvéből *-ny* névszóképzővel. A nyelvújítók más szavakat is javasoltak, vö. *gőzszekér*, *műköny vontató* [1846]. Nyelvújítás kori szó.

mozi [1907] Belső fejlemény. Játszi szóalkotással keletkezett a *mozgóképszínház* összerakott [1914] első tagjából *-i* kicsinyítő képzővel, vö. *cigi*, *diri*. Hasonló szóalkotás eredménye a német *Kino* 'mozi' (< *Kinematograph* 'filmfelvevő') és az angol *movie* 'mozi' (< *moving picture* 'mozgó kép').

mozog [1416 tn.(?), 1416 u.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, uráli kori szó, vö. jurák *mančarā* 'inog, mozog; dolgozik', szelkup *mootja-*, *moottja-* 'hintázik'. Ezek előzménye a szintén 'mozog' jelentésű uráli **msńć3-* vagy **msć3-* lehetett. Ez a magyarázat csak egy uráli kori **ńć* > **ć* hangváltozás feltételezésével fogadható el. A magyar szó belseji *z* így **ć* hangból fejlődhetett, vö. *ázik*. Régi származékai a *mozdul* [1416 u.], *mozgat* [1416 u.], *mozdít* [1416 u.] igék. Nyelvújítás kori származékai a *mozgékony* [1828] és a *mozgalom* [1835] szavak.

mozzanat [1830] Latin mintára keletkezett származékszó, vö. latin *momentum* 'pillanat; indítóok; (fontos) körülmény'. A latin szó a latin *movere* 'mozgat' ige származéka, a magyar származék a *mozzan* 'moccan' ige *-at* névszóképzővel ellátott alakja. Elsőként 'apró változás, történés' jelentésben adatható. A köznyelvben 'fontos körülmény' jelentésben is használatos [1876].

mozsár [1405 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *morsār*, *morssr*, német *Mörser* 'mozsár mint zúzóeszköz és mint lövegfajta'. A német szó a latin *mortarium* 'mozsár (edény)', tulajdonképpen 'zúzásra alkalmas edény' főnévre vezethető vissza. Német hangtörténeti adatok alapján feltételezhető, hogy a kölcsönzés már a 14. században lezajlott. Katonai műszóként 'rövid csövű, meredeken tüzelő löveg' [1605] jelentésben is használatos.

mögött [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat a ma nyelvjárási *mög* 'valami mögött lévő terület' [1263] főnév *-t* helyhatározóragos alakjából. Eredetileg konkrét helyhatározó volt, majd névutós szó szerkezetekben szerepelt. A *mögé*

[1372 u.] ugyanennek a szótőnek *-é* helyhatározóragos, a *mögül* [1416 u.] *-l* helyhatározóragos megszilárdult ragos alakulata.

muci [1834] Származékszó, a *muc* állathívogató szó *-i* kicsinyítő képzős alakja. Ezzel a szóval a nyulakat és az őzet hívogatták. A *mucus* [1861] *-us* főnévképzővel alakult. A *mucuskám*, *mucikám* kedveskedő megszólítás a bizalmas társalgási nyelvben.

mucsai [1924] 'elmaradott, parlagias'. Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Az elmaradottságot, parlagiasságot jelképező *Mocsa* vagy *Mucsi* helynevek *-i* melléknévképzővel ellátott alakja lehet, vö. *alpári*. A szót valószínűleg már sokkal régebben használták, mint azt az első írásos adatok bizonyítják. Gúnyos értelmű szó.

muff [1851] 'a kezét melegen tartó, hengeres, végein nyitott ruhadarab' Német jövevényszó, vö. német *Muff*, bécsi *muff*. 'szőrméből készült, henger alakú kézmelegítő'. A német szó az azonos jelentésű holland *mof* főnévre vezethető vissza. A magyarba a bécsi német nyelvváltozat közvetítette. Kiveszőben lévő szó. Újabbban az argóban használják 'női nemiszerv; nő' értelemben.

mufti [1620] 'mohamedán főbíró' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *mufti* 'mufti'. Az oszmán-török szó az arab *mufti* főnévre vezethető vissza. A legkorábbi adatban a *fömufti* 'ugyanaz' összetétel [1613] utótagjaként szerepel, mely ma tréfásan 'főnök' jelentésben él.

mufurc [1900] Valószínűleg származékszó. Egy önállóan nem adatható, a mára elavult, hangutánzó eredetű *buffan* 'tompá, mély hangot ad' szócsaládjával rokon szótó *-rc* játszi névszóképzővel ellátott alakja lehet. Elsőként 'újonc' jelentésben adatható. Napjainkban elsősorban 'jelentéktelen, ügyetlen ember' [1921] főnévi, és 'morózus, morgós' [1907] melléknévi jelentésben használatos. A bizalmas társalgási nyelv szava.

muhar [1230 tn.(?), 1395 k.] 'egy fajta gyomnövény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *muhar*, szlovák *mohár*, orosz nyelvjárási *мохар* [mohar]: 'muhar'. A szláv szavak eredete ismeretlen.

muki [1927] 'fickó <tréfásan>' Tulajdonnévből keletkezett köznévi. A német *Nepomuk* keresztnév becézett bécsi német *Muki* alakja került a magyarba *Muki* személynévként [1819], majd ez köznevesült. Hasonlóan tréfás köznevekké váltak a *Maca* és a *Pali* becézett keresztnévek, vö. *maca*, *pali*. A bizalmas társalgási nyelv szava, melynek használata visszaszorulóban van.

mukkan [1780] 'megszólal' Hangutánzó eredetű szó, melynek szótöve összefügghet *makog* és *mokus* szavaink tövével. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Szó belseji *u* hangot tartalmazó hangalakjának kialakulásában szerepet játszhatott a német *mucken* 'megnyikkan; morog' ige is. A feltehetően ebből elvont *mukk* főnév [1803] bizalmas stílusértékű.

mulat [1212 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a *múlik* '<idő>'; valami mellett elmegy, valamit elkerül' ige *-at* műveltető igeképzővel ellátott alakja. Elsőként 'eltölti az időt' jelentésben adatható. Mai köznyelvi jelentésének [1456 k.] kialakulására hatással lehetnek az *időt jól*, *kellemesen*, *szórakozással mulat* szókapcsolatok. Legrégibb származéka a *mulató* [1212 tn., 1493 k.], mely csak a 18. századtól adatható főnévként [1776]. További származékai a *mulatás* [1456 k.], *mulatság* [1493 k.], *mulatozik* [1583], *mulattat* [1585] és a *mulatságos* [1636].

mulatt [1795] 'fehér és néger szülőkötől származó személy' Nemzetközi szó, vö. német *Mulatte*, portugál *mulato*, spanyol *mulato*: 'mulatt' A portugálból vagy a spanyolból terjedt el. A portugál és spanyol szó a mindkét nyelvben azonos hangalakú és jelentésű *mulo* 'öszvér' főnévre vezethető vissza, melynek előzménye az azonos jelentésű latin *mulus* főnév. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

múlik [12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *mal-* 'eltelik, elmúlik, befejeződik', mordvin *mole-* 'megy, odamegy, odajön', lapp *möllâ-* 'valami mellett elmegy'. Ezek előzménye a finnugor **muls-* 'valami mellett elmegy, elmúlik' lehetett. A nyelvújítás korából származik a *múlékony* melléknév [1805] és *múlt* főnevünk [1829] is, mely igenévként már 1495 előtről adatható. Ez utóbbi főnévi jelentésének kialakulása a *múlt idő*-, *múlt esztendő*-féle szerkezetek jelzőjének önállósodásával történt.

multiplex [1997] 'egy időben több film vetítésére alkalmas, többtermes mozi' Nemzetközi szó, vö. angol *multiplex*, német *Multiplex*, francia *multiplex*: 'nagy moziközpont, mely egyidejűleg több film vetítésére alkalmas'. Az angoltól terjedt el, melyben a latin *multi-* 'többszörös-, sok-, több-' jelentésű összetételi előtagból és a latin *komplex* 'összetett; többsikú,

sokréttű, szerteágazó' melléknév rövidült *plex* utótagból jött létre, és nyelvünkbe is az angolból került. A *multiplex* az informatikában 'több csatorna jeleit egy időben továbbító <eljárás vagy berendezés>' jelentésben használatos [1999].

múlva [1552] Szófajváltással keletkezett származékszó. A *múlik* ige *-va* határozói igenév képzős alakjából vált névutóvá. Korábról adatolható alakja a *múlván* [1525].

mulya [1171 tn. (?), 1834] Vándorszó, vö. latin *mula* 'nőstény öszvér', középfelnémet *müle* 'öszvér', olasz *mula* 'nőstény öszvér; fattyú', horvát-szerb *mula* 'öszvér', szlovák *mula* 'ugyanaz'. Ezek forrása bizonytalan, talán egy ázsiai nyelvből származnak. A magyarba több nyelv is közvetíthette. Nyelvünkben elsőként a ma már csak nyelvjárásainkban ismeretes 'öszvér' jelentésben adatolható. Napjainkban főleg 'mamlasz, bárgyú' melléknévi jelentésben használatos [1834]. A bizalmas társalgási nyelv szava.

múmia [1577 k.] Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *mum(m)ia* 'gyantás, erős illatú folyadék; bebalzsamozott holttest'. A latin szó forrása az arab *mūmiyya* 'aszfalttartalmú, gyantás massa; bebalzsamozott holttest', mely az újperzsa 'viasz' jelentésű *mūm* főnévre vezethető vissza. A magyarban elsőként 'gyógyszerként használt gyantás anyag, gyantás folyadék' jelentésben adatolható. Napjainkban mindenképp 'bebalzsamozott holttest' jelentésben használatos [1748].

mumpsz [1883] 'fültőmirigy-gyulladás' Angol jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *mumps* 'mumpsz', régi nyelvi 'mogorvaság, duzzogás'; vö. még: német *Mumps* 'fültőmirigy-gyulladás'. Az angolban a *mump* 'duzzog, rossz a kedve' alapján keletkezett. A mai kiejtést tükröző *mumsz* adat a 20. századból való [1930]. Orvostudományi műszó.

mumus [1796] Származékszó, a korábbi *mumu* 'mumus' [1786] *-s* kicsinyítő képzős alakja. A *mumu* gyermeknyelvi, hangutánzó eredetű szó, mely a gyermekek ijesztgetésére szolgáló fenyegető morgást utánozza. A bizalmas társalgási nyelvben 'félelmetesnek látszó dolog' megnevezésére is használatos.

mundér [1703] 'katonai egyenruha' Belső fejlemény, elvonással keletkezett a *mundéroz* 'egyenruhával ellát' igéből [1707], ez utóbbi német jövevényszó, vö. német *montieren* 'felszerel, felfegyverez; egyenruhával ellát', a német szó a francia *monter* 'felállít, berendez, ellát, felszerel' átvétele. A szót a bajor-osztrák katonai nyelv közvetítette nyelvünkbe. A *mundér* ma elsősorban a sajtónyelvi *a mundér becsülete* 'az egy szakmabeliek összetartása' birtokos jelzős szerkezet tagjaként él.

mungó [1883] 'a menyéthez hasonló állat Indiában' Latin jövevényszó, vö. újkori (állattani) latin *Mungos mungo* 'mungó'. A latin szó végső forrása az azonos jelentésű újind *mangūs*. Az európai nyelvekben a portugál és az angol honosította meg.

muníció [1558] 'lőszer;' Latin jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *munitio* 'erődítmény, erősség, vár, sánc', középkori latin 'élelmiszer', hazai latin 'lőszer'; vö. még: német irodalmi *Munition* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *munire* 'megerősít; ellát valamivel' igére vezethető vissza. A magyarban eredeti jelentése 'hadianyag' volt. Elavulóban lévő szó.

munka [1138 tn., 12. század vége] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *moka* 'kín, gyötrelem', horvát-szerb *muka* 'ugyanaz; gond, fáradtság', szlovák *muka* 'kín', orosz *мука* [muka] 'ugyanaz'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *mengan* 'összekever, összevegyít'. A magyar szó belseji *n* jelenléte arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század vége előtt lezajlott, vö. *abroncs, galamb*. Elsőként 'kín, gyötrelem' jelentésben adatolható. Ma a köznyelvben főleg 'tudatos, célszerű emberi tevékenység, dolgozás' jelentésben használatos [1372 u.]. Gyakori származékai a *munkás* [1138 tn., 1416 u.], *munkálkodik* [1416 u.], *munkálat* [1529 e.], *munkásság* [1673].

murci [1863] 'erjedő, zavaros újbor' Származékszó, a nyelvjárási *murc* 'piszok; must' [1832 (?), 1875] főnév *-i* kicsinyítő képzős alakja. A *murc* elvonással keletkezhetett a korábbi, ugyancsak nyelvjárási *murcos* 'sáros, piszkos' [1560 k.] melléknévből. A *murcos* egy olyan hangutánzó eredetű tőnek *-s* melléknévképzős származéka, melyből *mocsok* szavunk is származhat. A hangutánzó eredetű szót a zajló, forrásban lévő bor hangját jeleníti meg. Az elnevezés arra utal, hogy a murci egy kissé zavaros borfajta.

muri [1862] Német jövevényszó, vö. német argó nyelvi *muri* 'rablás, lopás', *more, mori* 'lárma, felhajtás'. A német szó végső forrása a héber 'félelem' jelentésű *mōrā* főnév, melyet a német argóba a jiddis nyelv közvetített. A magyarban elsőként 'lárma, veszekedés; botrányos jelenet' jelentésben adatolható. Ma a bizalmas társalgási nyelvben 'lármas mulatság' jelentésben használatos [1877]. E jelentés a 'félelem' > 'felfedezett rablás vagy lopás okozta félelem' > 'riadalom, zűrzavar, kavargás' > 'zajos jelenet' > 'zajos mulatozás, mulatság' jelentésfejlődéssel alakulhatott ki. Napjainkban gyakoribb -z igeképzős származéka a *murizik* 'veszekszik, lármát csap' [1862].

muok [1516 u.] 'egy fajta parlagi növény' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *mrkva* 'sárgarépa', szlovák *mrkva* 'ugyanaz', orosz *морковь* [morkov] 'ugyanaz'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A szó a magyarba a szóvégi magánhangzók lekopása előtt kerülhetett, vö. *jászol, retek*. A keleti nyelvjárásokban 'sárgarépa' jelentése is él [1577 k].

murva [1332 tn. (?), 1553] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *mrva* 'széna; darab', szlovák *mrva* 'széna-, szalmatörek', ukrán nyelvjárási *мєрва* [merva] 'széttaposott, használhatatlan szalma'. A szláv szavak előzménye a 'szétdörzsöl, (szét)morzsol' jelentésű szláv **mrviti* lehetett. A szó elsőként adatolható 'széna-, szalmatörek', illetve későbbi 'zúzottkő' [1786] jelentése ritka, jobbára már csak nyelvjárásainkban él. Ma elsősorban növényteni szakszövekként, 'fellevél, amelynek hónaljából virág nő ki' jelentésben [1807] ismeretes.

muskátlí [1858] Német jövevényszó, vö. német nyelvjárási *muskatl*, bajor-osztrák *muškatl* 'muskátlí'. A német szó a német *Muskat* 'szerecsendió' főnévre vezethető vissza. Az elnevezés alapjául a növény pézsmailata szolgált. Magyarosítani is próbálták *pézsmavirág* [1664] alakban. A *li* végződésre vö. *cetli, monokli*.

muskéta [1606] 'kanócos puská' Német jövevényszó, vö. német *Muskete* 'muskéta'. A német szó az azonos jelentésű olasz *moschetto* és francia *mousquet* főnevekre vezethető vissza. A magyar szóvégi *a* német jövevényszavainkban gyakori hangzócseré eredménye, vö. *cérna, ciha*. Névszói származéka a *muskétás* [1644].

muskotály [1540] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *müscâtel* 'édes itáliai borfajta', német régi nyelvi *muscatell* 'ugyanaz', hazai bajor-osztrák *muškätölla* 'fehér szőlőfajta', német *Muskateller* 'ugyanaz; édes borfajta'. Ezek az azonos jelentésű olasz *moscatello* főnévre vezethetők vissza. A magyarban elsőként a melléknévi 'különleges illatú, zamátú <gyümölcs, szőlő, bor, dohány>' jelentésben adatolható. Napjainkban elsősorban a 'muskotályszőlő' [1590] és az 'ebből készült bor' jelentésben használatos.

muslica [1395 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *мулица* [musica] 'kis légy', horvát-szerb *mušica* 'ugyanaz', *mušica octena* 'ecetlégy, ecetmuslica', szlovén *mušica* 'kis légy', *vinske mušice* (többes szám) 'ecetlégy'. A szláv szavak előzménye a 'légy' jelentésű szláv **mucha* lehetett. A magyar szó belseji *l* keletkezése tisztázatlan. Elsőként 'egy fajta kis kártevő rovar' jelentésben adatolható, ma elsősorban 'ecetlégy, ecetmuslica' [1708] jelentésben használatos.

must [1395 k.] Vándorszó, vö. középfelnémet *most*, bajor-osztrák *mošt*, ófrancia *most, must*, északolasz *múšt*, horvát-szerb *mošt*, szlovén *mošt*: 'must, kiszájtolt szőlőlé'. Forrása az azonos jelentésű latin *mustum*, mely jelentéstapadással önállósult a *vinum mustum* 'újbor' szókapcsolatból. A magyarba a német, az olasz, esetleg az ófrancia közvetítette.

mustár [1416 u.] Vándorszó, vö. középfelnémet *mostert, musthart* 'mustár <mint fűszer>', francia *moutarde* 'mustár <növény, fűszer>', északolasz *mustarda* 'mustár <növény, fűszer>', horvát-szerb *mustarda* 'fekete mustár', lengyel *musztarda* 'asztali mustár'. A franciából terjedt el. A francia szó a 'must' jelentésű ófrancia *most, must* főnévre vezethető vissza. Nyelvünkbe valószínűleg a francia vagy az olasz közvetítette. A magyarban a tévesen kicsinyítő képzőnek vélt szóvégi *da* lekopott, vö. *medve, jegénye*. A *mustár* eredetileg csupán a növényt jelölte, és csak később az ennek magjából készült ételízesítőt [1797].

mustra [1553–1559] 'áruminta; ellenőrzés, szemle' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *mustra* 'szemle (árué)', olasz *mostra* 'kiállítás, kirakat (árué)'. Az olasz szó az olasz *mostrare* 'mutat, elővezet' igére vezethető vissza. A *mustrál* 'vizsgálódva néz, szemlél' [1565] igei származékkal együtt egy kissé régies stílusértékű szó.

mušáj [1805] Német jövevényszó, a német *(es) muß sein* 'meg kell lennie, meg kell történnie' szó szerkezet átvétele. Ez az azonos jelentésű német *müssen* igére vezethető vissza. A 18. század végi irodalmi szövegekben a magyarul rosszul tudó németek gyakori szava.

muška [1538 tn. (?), 1559] 'oroszló' Összetett tulajdonnév előtagjának önállósulásával és köznevesülésével keletkezett a *Muskaország* 'Oroszország' [1559] alapján, vö. *Bécsország* 'Ausztria' [1538]. Ez az előtag tulajdonképpen az orosz

Moszkva város nevével egyezik meg, mely a Moszkva folyóról kapta nevét. Elavuló szó. Szintén Moszkva nevéből keletkezett a *moszkovita* [1787], ami nemzetközi szóvá vált, vö. német *Moskowiter*, angol *muscovite*, francia *moscovite* 'oros, moszkvai; ortodox kommunista'.

muszlin [1749] 'finom áttetsző kelme' Vándorszó, vö. német *Musselin*, olasz *mussolina*, francia *mousseline*, horvát-szerb *muslin*, lengyel *muślin*: 'muszlin'. A szó az olaszban keletkezett az arab Moszul város nevéből. Ezt a szövetet ugyanis Moszul városban állították elő először. A franciából terjedt el, a magyarba elsősorban a német, a francia és az olasz közvetítette. Textilipari szakszó.

mutál [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *mutare* 'megváltoztat, elmozdít'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. gót *maidjan* '(alá)merül, meghamisít'. A magyarban elsőként 'megváltoztat' jelentésben adathozható. Ma főként 'a hang mélyebb színezetűvé változik' jelentésben használatos [1891]. Az *-ál* végződés szokásos beillesztő képző, vö. *konspirál*.

mutat [1372 u.] Származékszó, a régi nyelvi *mut* 'mutat' ige [1218 tn.(?)], 13. század eleje] *-t* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A *mut* bizonytalan, talán finnugor eredetű szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. osztják *mujwotij* 'találás mese, sors', zürjén *mojd-* 'mese; mesél', cseremis *moa-* 'talál', finn *muista-* 'emlékezik, megért, ismer'. A feltehető finnugor alapszó **muja-* 'érint, tapint' lehetett, a szó belseji **j* vokalizálódására vö. *fú, úszik*. A magyarázatot bizonytalanná teszi a szó belseji *u* rövid volta, a *-t* műveltető képző ugyanis általában hosszú magánhangzókhoz kapcsolódik. A szóvégi *-t* műveltető igeképző. Eredetileg 'érint, tapint' jelentésű lehetett a szótó, azután 'felfog, ért, emlékezik' jelentése, majd 'tudomására ad, megértet, figyelmeztet', ebből pedig a mai 'mutat' jelentés alakulhatott ki. Ugyanennek a szótónek *-gat* gyakorító képzős származéka a *mutogat* ige [1470]. A nyelvújítás korából származnak *mutatvány* [1792] és *mutatós* [1875] szavaink.

muter [1840] 'anya; csavaranya' Német jövevényszó, vö. német *Mutter* 'gyermek anyja; csavaranya', bajor-osztrák *muədo* 'anya', hazai bajor-osztrák *muidə* 'ugyanaz'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. latin *mater*, angol *mother* 'ugyanaz'. Nyelvünkben az első írásos adatok 'csavaranya' jelentésben rögzítik műszaki szakszóként, mely a kézművesek nyelvében alakult ki. Ma 'anya' jelentésben is [1854] használatos a bizalmas, de kevésbé művelt társalgási nyelvben.

mutyi [1838–1845] '<kártyában, közös vállalkozásban> felezés; titokban, suttymban' Bizonytalan eredetű, talán francia jövevényszó, vö. francia *moitié* 'a fele valaminek'. A francia szó a latin *medietas* 'közép' főnévre vezethető vissza. A származtatásnak hangtani nehézségei vannak. A magyar hangalak kialakulását a *tutyimutyi* melléknév is befolyásolhatta. Elavulóban lévő szó; *mutyiban* 'felesben fizetve; suttymban' megszilárdult ragos alakja [1862] és a *mutyizik* 'a költséget megosztja' igei származék [1838–1845] a bizalmas társalgási nyelvben él.

múzeum [1634] Latin jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *museum, musium* 'a múzsák tartózkodási helye; könyvtár, akadémia', hazai latin 'tanulósoba'; vö. még: német *Museum* 'múzeum', német régi nyelvi 'dolgozósoba'. A latin szó a görög *muzion* 'múzsák temploma, a múzsák helye; hely, iskola a magasabb képzés számára' főnévre vezethető vissza. A szót a régi nyelvben *zs*-vel ejtették, a mai szó belseji *z* ejtése a klasszicizáló latin kiejtést követi, vö. *bazilika*. Nyelvünkben elsőként 'tanulósoba' jelentésben adathozható. Ma elsősorban 'megőrzésre méltó tárgyak gyűjtésével és kiállításával foglalkozó intézmény' jelentésben használatos [1788–1789]. A *muzeális* 'múzeumi' [1934] melléknévi származék valószínűleg a németből származik, vö. német *museal* 'a múzeumhoz tartozó', ami a magyarban latinos végződést kapott.

muzulmán [1530–1540] 'mohamedán' Vándorszó, vö. német *Muselman(n)*, francia *musulman*, horvát-szerb *musliman*, orosz régi nyelvi *музльман* [muzulman], oszmán-török *müslüman*: 'muzulmán ember'. Végző forrásuk az azonos jelentésű arab *muslim* főnév, mely az újperzsán keresztül került az oszmán-török nyelvbe. A magyarba különböző nyelvek, elsősorban az oszmán-török közvetítette. Nyelvünkben elsőként főnévként adathozható, és csak később melléknévként [1660–1661]. A régi nyelvben *moszlim* változata [1628] élt, melyet a nyelvújítás korától [1848] kezdtek melléknévként használni.

múzsza [1585] Latin jövevényszó, vö. latin *Musa* 'a mitológia kilenc múzsájának egyike; vers, dal, költemény'. A latin szó a görög *Múza* 'egy művészet vagy tudomány istennője' és a görög *múza* 'vers, dal, költemény' főnevekre vezethető vissza. A szó belseji *zs* ejtése a hazai latin kiejtést örökölte meg, vö. *bazsalikom*. Nyelvünkben elsőként 'dal, vers' jelentésben adathozható. Az 'alkotásra serkentő nóialak' jelentés későbbi [1604]. Ismeretes még kissé tréfás 'ihlet' [1787] jelentésben is, vö. *homlokon csókolta a múzsát*.

muzsik [1854] 'orosz paraszt <a cári időkben>' Orosz jövevényszó, vö. orosz *музыка* [muzsik] 'paraszt <főként a cári Oroszországban>'. Az orosz szó az orosz *муж* [muzs] 'fő, férfi' főnév származéka. A magyarba az orosz irodalmi alkotások révén került. Történettudományi szakszó.

muzsika [1549] 'zene' Latin jövevényszó, vö. latin *musica* 'zene', hazai latin 'ugyanaz, ének, éneklés, zenélés'. A latin szó a görög *muziké (tékni)* 'zenei művészet, különösen maga a zene' főnévre vezethető vissza. A szó belseji *zs* ejtése a hazai latin kiejtést őrizte meg, vö. *bazsalikom*. A *muzsikál* [1577 k.] *-l* igeképzővel, a *muzsikus* foglalkozásnév *-s* főnévképzővel [1594] alakult.

mű [1181 tn. (?), 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. jurák *mī-, mé-* 'csinál, elvégez <asztalosmunkát>, épít', szelkup *mē-, mī-* 'csinál'. Ezek előzménye a 'dolog; tett, cselekvés, munka; tesz, csinál, dolgozik' jelentésű uráli **meke* lehetett. A magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a magyar a szamojéd nyelvekkel csak távoli rokonságban áll. Az ősmagyar hangalak *mīγ* lehetett, ebből magyarázhatók a mai *v-s* tövű származékok. Nagyszámú régi és nyelvújítás kori származéka van: *művel* [13. század eleje], *műves* [1395 k.], *művelt* [1405 k.], *művelés* [1456 k.], *műveletlen* [1519], *művelet* [1776–1821], *művelődik* [1793], *műveltség* [1806], *művelődés* [1806], *működik* [1830], *művi* [1847].

müezzin [1859] 'mohamedán pap' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *müezzin* 'müezzin'. Ennek forrása az arab *mu'addin* 'ugyanaz' főnév. Vallási műszó.

műhely [1533] Összetett szó. Előtagja a *mű* 'munka, tevékenység', utótagja pedig a *hely* főnév. Az előtag jelzői szerepben áll az összetételben. Ugyanezen elv alapján keletkezett *műszer* főnevünk is [1538]. A *műtét* főnév [1833] szintén összetett szó, mely a *mű* névszóból és a *tesz* ige *-t* névszóképzővel ellátott *tét* alakjából keletkezett, vö. *betét, feltét*. Bugát Pál alkotta nyelvújítás kori orvosi műszó.

műszó [1806] Német mintára keletkezett összetett szó (*mű* 'szak-, szakmai'+ *szó*), vö. német régi nyelvi *kunstwort* 'szakszó'. Ugyanezen elv alapján keletkezett *műnyelv* 'szaknyelv' [1814] szavunk is. Nyelvújítás kori szavak. A *műegyetem* 'műszaki egyetem' főnév [1838] ezeknek a nyelvújítás kori szavaknak a mintájára jött létre. *Műemlék* [1839], *műértő* [1818], *műremek* [1832], *műkereskedő* [1832], *műkedvelő* [1832] szavaink szintén német mintára keletkeztek, de itt a *mű* előtag 'művészet' jelentésben szerepel. Ugyanerre a mintára jöttek létre *műfog* [1857], *műút* [1839], *műhold* [1958] összetételeink is, melyeknek előtagja a 'mesterséges' jelentésű *mű* névszó.

műt [1833] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *mű* 'cselekedet, tett' főnév *-t* igeképzővel ellátott alakja, vö. *fűt, fojt*. Az *operál* ige magyarosításaként keletkezett. *Műtő* [1833 (?), 1847] származéka eredetileg 'sebész' jelentésben élt, mai köznyelvi 'a hely, ahol a műtétet végzik' jelentése a 20. századtól adatható [1937]. Nyelvújítás kori szavak.

műtűrke [1953] 'haszontalan, kisebb dísz tárgy' Származékszó, egy önállóan nem adatható, feltehetőleg hangfestő eredetű szótó *-ke* kicsinyítő képzős alakja. Talán játszi szóalkotás eredménye. A szó belseji *r* névszóképző is lehet. Keletkezésében szerepet játszott *picurka* szavunk is. A bizalmas nyelvhasználat szava.

művész [1787] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *mű* főnév *műv-* tőváltozatának *-ész* névszóképzővel ellátott alakja. Elsőként 'kézműves' jelentésben adatható. Mai köznyelvi jelentése [1794] eredetileg csupán a képzőművészekre vonatkozott, később terjedt át más művészeti területeken alkotók megnevezésére is. Nyelvújítás kori szó.

N

-n¹ [1372 u.] Mozzanatos igeképző. Finnugor vagy uráli *-n-re vezethető vissza és azonos a névszóképző -n-nel. Igei alapszavak mellett már régen elavultnak számít, pl. *fogan*. Elsősorban képzőbokokban mutatható ki, pl. *-ant/-ent*, de a gyakorító -g párjaként a tövégi magánhangzóval bővült, már külön számontartott *-an/-en* új hangfestő-hangutánzó származékok képzésében ma is részt vesz.

-n² [12. század vége] Funkcióváltással alakult igei személyrag az egyes szám 3. személy jelölésére. A felszólító mód ragozása során az ősmagyar kori alakulása során az azonos tőből alakult egyes szám 3. személyű igealak és a folyamatos melléknévi igenév, valamint az igenévképzőből fejlődő folyamatos múltat kifejező igealak ugyanúgy hangoztak. Pl. a *vár*, illetőleg a *kér* ige esetében a megfelelő felszólító módú igealak **váray* és **kérey*, az igenév szintén **váray* és **kérey*, sőt a múlt idejű igealak ugyancsak **váray* és **kérey* lehetett. A legvalószínűbb feltételezés szerint a nyelv a zavaró hármas egybeesés kiküszöbölésére a felszólító módú szóalak végére a korszakban gyakori igevégződésként szereplő mozzanatos -n képzőt illesztette, amely ebben a funkcióban személyraggá értékelődött át: **várayon*>*várjon*, **kéreyen*>*kérjen*. Az általános és határozott igeragozás szétválásakor az -n személyrag az általános ragozási sorban rögzült. A Halotti Beszédben már ebben a szerepében található, pl. *jorgossum* 'irgalmazzon'. Ugyanez az -n megjelent még néhány ige kijelentő módjában is. A sajátos ragozású *tesz*, *lesz*, *vesz* igék jelen és elbeszélő múlt idejében is szabályossá vált az -n ragos alak az egyes szám 3. személyben, pl. *teszen*, *leszen*, *veszen*, illetőleg *tőn*, *lőn*, *vőn*. Ezek mintájára alakult a *megyen*, *vagyon* igealak is. Ma már csak a felszólító módban van meg az -n igei személyrag az általános ragozás egyes szám 3. személyű igealakjaiban, illetőleg a többes szám 3. személyű *-nak/-nek* igei személyragból elemezhető ki történetileg.

-n³ [1055] Határozórag. Előzménye a finnugor vagy uráli eredetű lokatívuszrag, az ősi háromirányúságban a hol? kérdésre felelő **-ns/-nš* helyhatározórag. Mai névszói ragrendszerünkben a helyjelölésen (pl. *falun*, *asztalon*, *szőnyegen*, *körön*) kívül időhatározói szerepben is gyakori (pl. *hétfőn*, *nyáron*). Ezekben a funkcióiban mássalhangzóra végződő főnevek, főnévi értékű szavak után mindig középzárt magánhangzóval kapcsolódik. Mód- és állapothatározó kifejezésére nyílt magánhangzóval, melléknevek után *-an/-en* formában jelentkezik. Ezt a változatot ma már külön toldalékként tartjuk számon.

-n ~ -ny [1265] Névszóképző. Ősi eredetű toldalék, egy uráli *-n képzőre vezethető vissza, így azonos a mozzanatos -n-nel. Igékhez és főnevekhez is kapcsolódhatott. Származékainak nagy része ma már elhomályosult képzésnek számít, pl. *haszon*, *bizony*, *gyertyán*, *sovány*, *vékony*. Pusztá alakjában köznevek képzőjeként feltehetően már az őmagyar korra elavult, ekkortól már csak néhány helynevet alkotott, pl. *Bakony*.

-na/-ne [12. század vége] A feltételes mód jele. Az általános (alanyi) ragozás egyes szám 3. személyében mutatkozik ebben a formában. A *-na/-ne* módjel az általános (alanyi) ragozási sor megfelelő helyén csak az őmagyar kor folyamán rövidült meg, és a korábbi *-nál/-né* változat ekkor rögzült a határozott (tárgyas) ragozás kifejezésére. Az őmagyar kor elején még az egyes szám 3. személy a két fő ragozási sorban megegyezett (természetesen az ikes ragozást nem számítva), csak a kései őmagyar korban jelentkezik az általános ragozási sorban a ma is használatos rövid magánhangzós *-na/-ne*, pl. *várna*, *kérne*.

-nál/-né [12. század vége] A feltételes mód jele. Feltehetően egy az uráli korig visszavezethető **-nš* módjel és a finnugor eredetű **-j* múltidő-jel kapcsolatából alakult ki. Más vélemény szerint az uráli **-nek* óhajtómód-jelből eredeztethető. Az ősmagyar kor elején már mai funkciójában **-naj* / *-nej* alakban feltételezhetjük. A Halotti Beszédben is még diftongusos formája található: *eneyc* (ejtsd: [eneik]) 'ő ennék'. A kettőshangzó (diftongus) egyszerűsödésével kialakult a *-nál/-né*. Mind az általános, mind a határozott ragozási sorban a legtöbb személyrag előtt ma is a *-nál/-né* jelöli a feltételes módot, sőt a többes szám 1. és 2. személyben azonos az általános és határozott ragozású forma (pl. *mi látnánk valamit* ~ *látnánk azt*, *ti kérnétek valamit* ~ *kérnétek azt*). Meg kell jegyezni, hogy a 14. századtól kezdve néhány évszázadon át a korabeli

nyelvelmékekben megtalálhatók a kijelentő mód mintájára alakult *várnája*, *kérnéje* igealakok a határozott ragozású feltételes módú egyes szám 3. személy kifejezésére. A határozott ragozásban jelentkező többes szám 1. személyű *-nók/-nők* (pl. *várnók*, *kérnök*) feltételes módú komplex (módot, időt, személyt kifejező) igei személyrag sajátos hangalakja többféleképpen is magyarázható. A bonyolultabb feltételezés szerint az *ó/ő*-ben egy időjel lappang, ami azért került a morfémába, hogy ne essen alakilag egybe a többes szám 3. személyű *-nák/-nék* (pl. *ők várnák*, *kérnék*) raggal. Viszont könnyen elképzelhető az is, hogy csupán a többes szám 1. személyű *-uk/-ük* személyrag magánhangzója olvadt össze a módjel magánhangzójával. Ma már a *-nók/-nők* elavultnak, de legalábbis régiesnek tekinthető, a határozott ragozásban is a *-nánk/-nénk* használatos az igényes köznyelvben.

nábob [1794] 'dúsgazdag ember, kiskirály' Nemzetközi szó, vö. német *Nabob*, angol *nabob*, francia *nabab*: 'nábob', melyeknek végső forrása a 'helytartó, kormányzó' jelentésű arab *nuwwāb* (többes szám) főnév volt. Az angol révén terjedt el, melybe a hindi nyelv közvetítette. A magyarba főként a németből került. Nyelvünkben eredetileg 'indiai kormányzó' jelentésben élt, a szépirodalomban használatos 'dúsgazdag ember' jelentése 1847-től adatolható bizonyosan.

náci [1936] 'nemzetiszocialista' Nemzetközi szó, vö. német *Nazi*, angol *Nazi*, francia *nazi*: 'német nemzetiszocialista'. Szörövidüléssel keletkezett a német *Nationalsozialist* 'nemzetiszocialista' szóból, és a német nemzetiszocialisták gúnyneveként került az 1930-as években néhány európai nyelvbe. A *nácizmus* nemzetközi származékszó 1948-tól adatolható nyelvünkben. A magyarba mindkét szót több nyelv is közvetítette. A politikai életben használatos szavak.

nacionalista [1802] 'a nacionalizmus híve' Nemzetközi szó, vö. német *Nationalist*, angol *nationalist*, francia *nationaliste*: 'nacionalista', melyek előzménye a latin *natio* 'születés; nemzet' főnév volt. A magyarba főként a német közvetítette, a szó végződése azonban latinositás eredménye. A *nacionalizmus* 'a független nemzeti állam megteremtésére törekvő politikai eszmerendszer' nemzetközi származékszó szintén latin forrásra megy vissza, nyelvünkben 1809 óta adatolható. A politikai életben használatos szavak.

nád [1121 tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. óiráni **nada* 'cső, nád', avesztai *naða* 'ugyanaz', melyek valószínűleg indoeurópai forrásra mennek vissza. A magyarba feltehetőleg a szarmatából került. A kölcsönzés elég későn, csupán a 11., illetve 12. században zajlott le. Nyelvünkben elsődleges jelentése a maival megegyező volt, de 'sás' jelentésben is adatolható [1560 k.].

nádméz [1493 k.] 'vadméhek nádszárba rakott méze' Összetett szó (*nád* + *méz*). Eredetileg 'cukor' jelentésben élt. Az előtag az Ázsiából származó cukornádra vonatkozik, melyből az ókorban nagyon drága cukrot nyertek. Az utótag arra utal, hogy a cukor megismerése előtt mézzel édesítették az ételeket. Ebben a jelentésben ma csupán a keleti nyelvjárásokban él; 'vadméhek nádszárba rakott méze' jelentésében csak ritkán használatos.

nádor [1784] 'a király után az első közjogi méltóság viselője' Jelentéstapadással keletkezett a régebbi *nádorispán* [1405 k.] összetett szó első tagjának önállósulásával. A *nádorispán* talán egy feltehető azonos jelentésű szláv **nadvъ-dvorъ-županъ* szó szerkezetre megy vissza, melynek tulajdonképpeni jelentése az 'udvartartás vezetője' volt. Történettudományi szakszó.

nadrág [1380 k.] Szláv, valószínűleg bolgár jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *nadragy* (többes szám), óegyházi szláv *надрагы* [nadragi] (többes szám): 'nadrág', melyeknek forrása a szláv **na* igekötő és a **dorgъ* ige összetételéből főnevesült, 'tartó, feszesre húzó valami' jelentésű szó lehetett. Nyelvünkben elsődleges jelentése a maival megegyező volt, de adatolható 'női és gyermek alsónemű' [1846] jelentése is.

nadragulya [1490 k.] 'a burgonyafélék családjába tartozó mérgező növény'. Vándorszó, vö. olasz *mandragola*, spanyol *mandragora*, német *Mandragora*, horvát-szerb *mandragora*, cseh *mandragora*: 'ugyanaz'. Nyelvünkbe több nyelv is közvetítette. A szó eleji *m > n* változás magyar nyelvi fejleménynek tűnik. Növénytani szakszó.

naftalin [1883] 'molyirtónak is használt, fojtó szagú, fehér, kristályos anyag' Nemzetközi szó, vö. német *Naphtalin*, angol *naphtaline*, francia *naphtaline*: 'naftalin'. Tudatos szóalkotással keletkezett a latin *naphta* 'finom perzsa kőolaj' főnévből és a vegyészeti szaknyelvben általános *-(l)in(e)* képzőből. Az elnevezés alapja az volt, hogy a régi nyelvi *nafta* 'nyersolaj, illetve annak párlatai' [1757] egy szénhidrogén vegyület, a *naftalin* pedig egy megkristályosult szénhidrogén lenne. Legkorábban a franciában és az angolban adatolható, a magyarba főként a német közvetítette.

nagy [1055] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *naž* 'büszke', *nač* 'egészen, teljesen', melynek előzménye a finnugor **nsičs* 'erős, kemény' lehetett. A magyarzatot a zürjén szóvégi mássalhangzó szabálytalansága

teszi bizonytalanná. Szabályos hangfejlődés eredménye azonban, hogy a szó belseji finnugor **níc* a magyarban *gy*-vé alakult, vö. *ágyék*. Hasonló jelentésfejlődés zajlott le az angolban, vö. óangol *big* 'erős, kemény' > angol *big* 'nagy'. Legrégőbbi származéka a *nagyos* szó [1247], személynévként is használatos volt. További származékai a *nagyság* [1372 u.], *nagyobbít* [1372 u.], *nagyít* [1470], *nagyol* [1555] és a *nagyzol* [1744].

nagyanya [1541] Összetett szó, (*nagy* + *anya*), melynek melléknévi előtagja 'idős, idősebb' jelentésű. Az előtagra vö. még: *nagyapa* [1585], *nagyszülő* [1713], *nagybátya* [1785].

nagykövet [1691] Összetett szó, (*nagy* + *követ*), melynek melléknévi előtagja 'vezető szerepű, tekintélyes, tiszteletre méltó' jelentésű. Az előtagra vö. még: *nagymise* [1518 k.], *nagyúr* [1590], *nagyasszony* [1730].

nagylelkű [1645] Összetett szó, (*nagy* + *lelkű*), melynek melléknévi előtagja átvitt értelemben szerepel. Az előtagra vö. még: *nagyszájú* [1759], *nagyképű* [1890].

nagypéntek [1412 tn., 1456 k.] Szláv mintára keletkezett összetett szó, (*nagy* + *péntek*), vö. óegyházi szláv *petъкъ velikyjъ*, horvát-szerb *Veliki petak*, lengyel *Wielki Piątek*: 'nagypéntek'. A szláv szavak görög eredetűek. Az összetételre vö. még: *nagyszombat* [1510], *nagyhét* [1519].

nahát [1659] Összetett szó, melynek elemei a *no* ~ *na* indulatszócscsa és a *hát* 'tehát' kötőszó. Elsődlegesen kötőszóként élt, ami a *hát* szó kötőszói funkciójából eredeztethető. Indulatszóként való használata [1659] a *na* szócska hasonló szerepével magyarázható.

naiv [1790] 'kevés élettapasztalattal rendelkező, hiszékeny' Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *nadř*, *nadřve* 'naiv ember; naiv', német *naiv* 'tapasztalatlan, együgyű'. A franciában a latin *nativus* 'született, eredeti' melléknév volt a forrása. A magyarban eredetileg 'gyermeteg; együgyű' jelentésben élt, de 1806-ból adatolható 'természetes' jelentése is. A *naivitás* [1836] nemzetközi szó, vö. német *Naivität*, angol *naivety*, francia *nařveté*: 'naivitás'. A francia terjesztette el, a magyarba a német közvetítette. A szócsalád harmadik tagja a színházi szaknyelvbe tartozó *naiva* 'drámai szende, ártatlan fiatal lány' [1877] német jövevényszó, vö. német *Naive* 'naiva'.

-nak/-nek¹ [12. század vége] Többes szám 3. személyű igei személyrag. Az ősmagyar kor elején mozzanatos képzőből kialakult egyes szám 3. személyű *-n²* igeragnak és a *-k* többesjelnek a kapcsolatából alakult ki még az ősmagyar kor folyamán. Az általános és határozott ragozási sor szétválásakor az általános ragozási sorban rögzült. Valószínű, hogy eredetileg csak az *-n²* ragos igealakok többes számaként jelent meg, és csak később terjedt át más paradigmákra. Az *-n²* személyraggal ellentétben a felszólító módon kívül nemcsak egyes sajátos ragozású igék (pl. *teszen*, *leszen*, *vagyon*) mellett rögzült, hanem szinte minden módban és időben, ezt mutatják a ma is használatos igealakok, pl. *látanak*, *kérnek*, *látának*, *kérének*, *lássanak*, *kérjenek*, *látának*, *kérnének*. A *-t* jeles múlt időben mutatkozó *lattanak*-féle alakok nem váltak általánossá, a szabályos *lattanak* alak lett.

-nak/-nek² [12. század vége] A részeshatározó, valamint a birtokos jelző ragja. Önálló szói eredetű toldalék. A magyar nyelv külön életében az uráli eredetű **nä* 'ez' névmás és az ősi *-k* latívuszrag kapcsolatából alakult ki a **nek* határozószó. Ez még az ősmagyar korban elvesztette önállóságát, előbb névutóvá, majd hamarosan raggá vált. Néhány szókapcsolatban ugyan kimutatható az eredeti irányhatározói szerep (pl. *fálnak megy*, *hegynek fordul*), de a raggá válás folyamata feltehetően a részeshatározói funkcióban következett be. Az ősmagyar kor elején már adatolható birtokos jelzői szerepe is. A Halotti Beszédben még nem illeszkedik, csak *-nek* változata fordul elő, pl. *puculnec*, *foianec* (ejtsd: [pukulnek, fojánék]). A következő nyelvemlékekben a mély hangrendű szavak mellett azonban már *-nak* (pl. *magannak*, *várasának*) olvasható. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *neki*.

-nál/-nél [13. század eleje, 1372 u.] Önálló szói eredetű határozórag. Elsősorban a hol? kérdésre válaszolva 'valaminek, valakinek a közelében' jelentésű külső helyviszonyt jelöl, pl. *mozinál*, *keresztelkedésnél*. A magyar nyelv külön életében az ugor **na-* 'közeliség' főnév és az ősi **-l* határozórag megszilárdult kapcsolatából keletkezett a **nařal* 'belsejéből, belülről' jelentésű határozószó. Ez még az ősmagyar kor folyamán elvesztette önállóságát, névutóvá lett, majd megkezdődött raggá válása. Eközben szabályos hangfejlődéssel kialakult a mai rövidebb *-nál* alak és az illeszkedő *-nél*. Feltehetően ez a folyamat még a korai ősmagyar korban befejeződött. Legkorábbi nyelvemlékeinkben a *-nál/-nél* előfordulására nem találunk biztos adatot. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *nála*.

nála [1372 k.] Megszilárdult ragos alakulat a 'nála, közelben' jelentésű, önállóan nem adatolható ősmagyar **nál* határozószóból és az *-a* egyes szám harmadik személyű személyragból. A *nál* szintén megszilárdult ragos alakulat,

melynek töve finnugor kori szó, vö. vogul *nupəl'* 'szemben, rá, hozzá', finn *naa, naat* 'ez, emez', lapp *nā, nāvt* 'mint ez'. E szavak egy finnugor **na* alakra vezethetők vissza. A magyar szóvégi *-l* helyhatározórag. Ebből a határozószóból még az ősmagyarban névutó, majd határozórag lett.

naná [1917] Összetett szó, melynek elemei a jiddis *nu* 'na, tehát, kérem szépen' és a jiddis *naa* 'nem' szavak. Ezek forrása a német *nun* 'tehát' és a *nein* 'nem' szavak voltak. Az összetétel valószínűleg már a jiddisben létrejött, de ez nem bizonyítható. A kevésbé művelt beszédre jellemző szó.

nap [12. század vége] Ismeretlen eredetű szó. Elsődlegesen az égitestet jelölte, ebből alakult ki érintkezésen alapuló névátvitellel a '24 órás időegység', illetve a 'napsütés' 'napsütötte hely' jelentés, határozói használata természetes jelenség az időszakot kifejező szavak esetében, de ragvesztéssel is fejlődhetett. Származékai a *napi* [1372 u.], *napos* [1449 tn., 1831], *napol* [1585], *nappalodik* [1784], *napozik* [1847], megszilárdult ragos alakulatai a *nappal* [1372 u.], *napjában* [1416 u.], *naponként* [1416 u.], *naponta* [1838].

napló [1807] Jelentéstapadással keletkezett a nyelvújítás korában a *napló könyv* [1792] szószerkezet első tagjának (*napol* + *ó* melléknévi igenévképző) önállósulásával. Keletkezését idegen nyelvi minták is befolyásolták, vö. német *Tag* 'nap': *Tagebuch* 'napló', francia *jour* 'nap': *journal* 'napló; újság'.

napfény [1462 tn., 1585] Összetett szó, (*nap* + *fény*), melynek birtokos jelzői értékű főnévi előtagja az égitestre utal. Az előtagra vö. még: *napkelet* [1405 k.], *napestig* [1519].

napszám [1551] 'a ledolgozott napok szerint fizetett munka' Összetett szó, (*nap* + *szám*), melynek előtagja az időegységre utal. A *napi szám* [1544] szókapcsolatból jött létre, melyben a *szám* főnévnek 'elszámolás' jelentése volt. Az előtagra vö. még: *naphosszat* [1841]. A *napítár* főnév [1787] tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában a *könyvtár* szó mintájára.

naplopó [1804] Német mintára keletkezett összetett szó, melynek elemei a *nap* főnév és a *lopó* folyamatos melléknévi igenév, vö. a német *Tagedieb* 'naplopó, semmittevő személy' (*Tag* 'nap' + *Dieb* 'tolvaj'). A munkakerülő, semmittevő emberek megjelölésére a 19. században más szavak is használatosak voltak, vö. *napölő*, *naplesi* [1835].

napraforgó [1787] Összetett szó, melynek elemei a *napra* 'nap felé' ragos alakulat és a *forgó* folyamatos melléknévi igenév. A *napraforgó virág* [1783] szószerkezet jelzőjének önállósulásával keletkezett. Az elnevezés alapja az volt, hogy ez a virágfajta mindig a nap felé fordítja virágát. A régiségben nevezték *nap után járó virágnak* [1664] és *naprafordulónak* [1714] is.

narancs [1481] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *narancia*, *narancio*, *naranza*, olasz *arancia*, *arancio*: 'narancs; narancsfa', melyek előzménye a spanyol *naranja* 'ugyanaz' szó volt. A spanyolba az arabból került, végső forrása azonban valószínűleg az óind *nāraṅgāḥ* 'narancsfa' jelentésű főnév lehetett.

nárcisz [1577 k.] Latin, illetőleg német jövevényszó, vö. latin *narcissus* 'nárcisz', német *Narcisse* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög *nárkisszosz* 'ugyanaz'. A magyarba kétszeres átvétellel került. A korábbi *narcissus*, *narcissos*, *narcis* alakok latin közvetítést mutatnak korabeli magyar *s*-ező ejtéssel, vö. *ámbitus*, *passió*. A 19. századtól [1824] bukkannak fel a maival megegyező alakok, melyek német hatásra kerültek nyelvünkbe.

narkó [1997] 'kábitószer' Szóelvonás eredménye. A *narkós* 'kábitószerrel élő; kábitószerrel élő személy' szóból keletkezett az *-s* melléknévképző elhagyásával. A *narkós* az orvostudományban használatos *narkotikum* 'érzéstelenítő vagy altatószer' főnévből jött létre. A *narkotikum* latin eredetű, vö. tudományos latin *narcoticum* 'kábitószer, bódító szer; érzéstelenítő vagy altató szer'. A latin szó végső soron a görög *narkaō* 'megmerevedik' igére vezethető vissza. A *narkózik* igei származék *-z* igeképzővel alakult [1996]. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

náspángol [1815] 'elver' Ismeretlen eredetű szó, melynek régi nyelvi változatai, a *náspáhol* [1803] és a *nádpáhol*: [1867] 'ugyanaz' a *páhol* igéből származnak. Régies szó.

naspolya [1395 k.] Vándorszó, vö. középfelnémet *mispel*, *nespel* 'naspolya', olasz *naspla* 'ugyanaz', *naspel* 'ugyanaz; naspolyafa', horvát-szerb *nespula* 'ugyanaz', szlovén *nešplja* 'ugyanaz', szlovák *mišpul'a* 'ugyanaz'. Ezek forrása a görög *meszpilon* 'naspolya' főnév. A magyarba az olasz és a szlovén révén került. Eredetileg csupán a gyümölcsöt jelölte, később lett a 'naspolyafa' [1667] megnevezésére is használatos.

nassol [1997] 'torkoskodik, nyalakodik' Német jövevényszó magyar honosító képzővel, vö. német *naschen* 'nassol'. A német szó hangutánzó eredetű, hangalakja a csámcsogással járó hangokat jeleníti meg. A *nassolás* származék *-ás* főnévképzővel alakult [1954]. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

nász [1395 k.] Ismeretlen eredetű szó. Eredetileg 'házassági szertartás' jelentésben élt, de ez ma már kissé régiesnek számít, és csak a szépirodalomban használatos. Szintén a szépirodalomban él 'testi egyesülés' [1853] jelentése is.

naszád [1479] 'könnyű kis hadihajó' Szláv, valószínűleg orosz jövevényszó, vö. orosz régi nyelvi *nacád* [naszad] 'lapos fenekű hajó magasított oldallal', *носадь* [noszad] 'kis hajó, csónak'. Forrása a szláv **na* igekötőből és a **sadъ* ige összetételéből keletkezett 'valamire való felülés' jelentésű főnév lehetett. A kölcsönzés feltehetőleg a 12–13. században zajlott le. Katonai szakszó.

násznagy [1395 k.] Összetett szó, melynek elemei a *nász* 'házasságkötés' főnév és a *nagy* 'vezető személy' főnév, vö. *hadnagy*. Az elnevezés arra utal, hogy a hagyományos esküvői szertartásban a násznagy irányító szerepet tölt be.

nátha [1533] Szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *nádcha* 'nátha', szlovén *naduha* 'asztma, légszomj', ukrán *натха* [natha] 'nátha', melyeknek forrása a szláv **na* előjáró és a **dvcha* 'légzés, lélegzet' szavak összetétele lehetett. A *náthás* származék 1533-tól adatolható nyelvünkben.

naturalista [1660–1661] Nemzetközi szó, vö. német *Naturalist* 'a naturalizmus képviselője; autodidakta művész; természetbúvár', angol *naturalist* 'ugyanaz', francia *naturaliste* 'ugyanaz; a naturalizmust érintő, azon nyugvó <irodalom, filozófia, művészet>'. A francia révén terjedt el, melyben forrása a latin *naturalis* 'természetes' melléknév volt, mely a latin *natura* 'természet' főnévre megy vissza. A magyarba főként a német közvetítette. Eredetileg 'természetbúvár; a filozófiai naturalizmus képviselője' jelentésében élt, a művészetre vonatkoztatva 1883 óta használatos. A *naturalizmus* 'mindent a természet törvényeivel magyarázó filozófiai irányzat; művészeti irányzat' nemzetközi szó 1765 óta adatolható nyelvünkben. A szócsalád tagjai latinosított szóvéggel illeszkedtek nyelvünkbe.

natúrszelet [1909] Német, közelebbről ausztriai mintára, részfordítással keletkezett összetett szó (*natúr* + *szelet*), vö. ausztriai német *Naturschnitzel* 'panírozás nélkül kisütött vékony hússzelet'. Az osztrák szó a német *Natur* 'természetes állapot' és a *Schnitzel* 'vékony sült hús-szelet' főnevek összetételéből jött létre. A konyhaművészetben használatos szó.

-nc lásd **-oncl-enc/önc**

-né [1376] Asszonynévképző. Önálló szói eredetű egyalakú toldalék. A *nő*² önálló főnév régi *né* alakváltozatából vagy birtokos személyjeles *neje* alakjából vált asszony-, illetőleg feleségnévképzővé (vö. *hő* ~ *hé*). Az ómagyar korból főleg még csak összetélt utótagként adatolható, de a 16. század folyamán már általánosan rögzült mai képzői funkciójában. A nyelvújítás során egy szélsőséges neológus törekvés megpróbálta a magyar nyelvben nem létező nőnem jelölésére használni, ez a kísérlet azonban kudarcba fulladt. Késői kialakulása miatt hangrendileg nem illeszkedik. Személyt jelölő főnevekhez járul, pl. *királyné*, *doktorné*, *Kissné*, *Rákócziné*. Ma is termékeny képző.

nebáncsvirág [1818] Összetett szó, szószaporító összetétel a *nebáncs* 'fájvirág' és a *virág* főnevekből. Az összetétel első tagja a *ne bánts!* egyes szám második személyű felszólító mondat főnevesülésével keletkezett, vö. *mitugrász*. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy ennek a növénynek termése érintésre felpattan és szétszórja magvait, virágát pedig elhullajtja. Hasonló szemléletet mutató megnevezésekre vö. angol *touch-me-not* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'ne érints engem'. A magyar szó eredetileg 'fájvirág' jelentésben élt, átvitt értelmű 'kényeskedő, sértődékeny személy' jelentése 1852-től adatolható.

nebuló [1847] 'kisdíák' Latin jövevényszó, vö. latin *nebulo* 'semmittevő, léhűtő ember'. Kedveskedő, régies használatú szó.

necc [1786] 'háló' Német jövevényszó, vö. német *Netz* 'háló'. Ma textilipari és kiveszőben lévő sportnyelvi műszó. Az ifjúsági nyelvben él *necces* származéka 'kockázatos' jelentésben.

nedv [1015 tn., 1490] Ismeretlen eredetű szó. A *nedv* és a *nedű* kezdetben ugyanazon tő változatai voltak, vö. *keserv* ~ *keserű*, mára szóhasadással elkülönültek egymástól. A *nedű* 'nemes ital' jelentésben használatos.

nefelejcs [1790] Német mintára keletkezett összetett szó, amely a *ne felejts!* egyes szám második személyű felszólító mondat főnevesülésétől jött létre, vö. német *Vergißmeinnicht* 'nefelejcs'. A virág a szerelmesek szimbóluma. A régiségben nevezték *engem ne felejts*-nek [1783] is.

negatív [1817] Nemzetközi szó, vö. német *negativ*, *Negativ*, angol *negative*, francia *négatif*, *négative*, olasz *negativo*, *negativa*: 'negatív, negatívum', vö. még: latin *negativus*, *-a*, *-um* 'tagadólagos, nemleges'. A latin szó előzménye a latin *negare* 'tagad' ige. A magyarba főként a német közvetítette. A *negatívum* [1860] főnévi származék a semlegesnemű latin *negativum* melléknév, esetleg a német *Negativum* 'hiba, fogyatékos, eredménytelenség' főnév hatására keletkezhetett.

negédes [1399 tn., 1495 e.] 'mesterkélt finomkodó' Ismeretlen eredetű, ma már csak a szépirodalomban használatos szó. Eredeti jelentése 'büszke, kevély' volt.

néger [1780] Német jövevényszó, vö. német *Neger* 'fekete; egy nagy író fizetett segédje', melynek előzménye az azonos jelentésű francia *negre* főnév volt. A magyarban elsődlegesen 'feketebőrű ember' jelentésben élt, de 1935-ből adatolható 'szellemi segédmunkás' jelentése is.

negligál [1548] 'elhanyagol' Latin jövevényszó, vö. latin *negligere*, *neglegere*, *neclegere* 'elhanyagol, nem vesz figyelembe', tulajdonképpen 'nem választ'. A latin ige a *nec* '(szintén) nem' és a *legere* 'gyűjt; kiválaszt' szavak összetételéből keletkezett. Választékos stílusértékű szó.

neglizsé [1789] 'pongyola, házi köntös' Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia (*costume*) *négligé*, német *Negligé*: 'neglizsé'. Választékos stílusértékű szó.

négus [1816] 'etióp császár' Nemzetközi szó, vö. német *Negus*, angol *Negus*, francia *négus*: 'Etiópia császára'. Forrásuk az amhara *negus* 'király, császár' főnév volt, valószínűleg a francia révén terjedt el. A magyarba főként a német közvetítette. Elavulóban lévő szó.

négy [1113 tn. (?), 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *níl'ī*, zürjén *nól'*, cseremisiz *nəl*, finn *neljä*: 'négy', melyeknek előzménye az azonos jelentésű alapnyelvi **neljä* lehetett. A magyar *gy* fejlődésére vö. *meggy*. A *negyed* törtszámnévként 1372 utántól adatolható, de a 'városnegyed' jelentésű főnévi származék [1863] a *városnegyed* összetétel [1840] utótagjának önállósulásával keletkezett. A *négyzet* főnév [1777] latin és német mintára jött létre a nyelvújítás korában, vö. latin *quadratus*, német *Quadrat*: 'négyzet'.

négykézláb [1528] Összetett szó, melynek előtagja a *négy* számnév, utótagja pedig a 'végtag' jelentésű *kéz + láb* szókapcsolat. Az összetétel arra utal, hogy aki négykézláb jár, mind a négy végtagjával érinti a földet. Azonos szemléletre vö. mordvin régi nyelvi *níl'ä kätšäpilkšə*, angol *on all fours*, német *auf allen vieren*: 'négykézláb'. Alaktani felépítésére vö. *épkézláb, meztláb*.

negyven [1251 tn., 1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja a *négy* 'négy' számnév, utótagja az önállóan nem adatolható *ven*, az utótagra vö. *hatvan*. Az előtagban lévő *ë* magánhangzó korán, a kódexek kora előtt *e* hanggá alakult, valószínűleg az utótag szó belseji *e* hangjának hatására. Származékai a *negyvened* [1495 e.], *negyvenedik* [1538].

néha [13. század közepe] Összetett szó (*né + ha*). Az előtag bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, mely azonos lehet a *ne* tagadószóval. Az azonosság a két szó nyomatékosító szerepe alapján feltételezhető. További, hasonló összetételekre vö. *némi* [1372 u.], *némely* [1372 u.], *némelyik* [1372 u.]. Azonos az előtagja a *nehány* összetételnek (*né + hány*) [1372 u.], amely sokáig főként az *egynéhány* elemeként szerepelt. Az *egynéhány* a határozatlan mennyiséget az 'egy' és a 'több' fogalmát jelölve fejezte ki. A *nehol* szintén összetett szó (*né + hol*) [1416 u.], mely eredetileg 'valahol' jelentésben adatolható. Ma 'némely helyen, nem sok helyen' jelentésben használatos [1506].

nehéz [1344] Ismeretlen eredetű szó. A szóvégi *-z* esetleg képző lehet. Korai származékai a *nehezék* [1344] és a *nehézség* [1372 u.] főnevek, illetve a *nehezít* [1416 u.] és a *neheztel* [1532] igék.

nejlon [1940] Angol jövevényszó, vö. angol *nylon* 'nejlon'. Az angolban tudatos szóalkotás eredménye; az amerikai du Pont vegyi gyár termékének márkanévéből keletkezett *-on* végződéssel. A végződésre vö. angol *cotton* 'pamut'.

neki [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat, az önállóan nem adatolható ősmagyar **nek* 'valamihez, valamivel szemben, valaminek az irányába' határozószó *-i* 3. személyű személyraggal ellátott alakja. A *nek* szintén egy megszilárdult

ragos alakulat, a tőhöz vö. vogul *-nā, -nā* <helyhatározórag>, zürjén *naja, naje* 'ők', cseremis *ninā* 'ezek, ők', finn *nämä* 'ezek', jurák *nān* 'hozzám, nekem', melyeknek előzménye az alapnyelvi **nā* 'ez' lehetett. A szövegi *-k* hová? kérdésre válaszoló finnugor kori esetrag, zöngésült magyar fejleményére vö. *míg*. A *nek* az ősmagyarban névutó lehetett, bár ez a funkciója nem adatolható. Az 1200 körül keletkezett forrásokban már névszói esetrag.

nekidurál [1706] Összetett szó, melynek előtagja a *neki* 'rá' igekötő, utótagja az önállóan nem adatolható *durál* 'nekilát valaminek'. Az utótag latin jövevényszó, vö. latin *durare* 'keményít, edz; kitart; megkeményíti, megmakacsolja magát', melynek előzménye a 'kemény, durva, merev' jelentésű latin *durus* melléknév. Leginkább a *nekidurálja magát* szó szerkezetben használatos.

nekiveselkedik [1838] 'elszántan nekilát valaminek' Összetett szó, melynek előtagja a *neki* 'rá' igekötő, utótagja a *veselkedik* 'erőlködik' [1792] ige. A *veselkedik* ige a *vese* főnév *-lkedik* igeképzővel ellátott származéka lehet, a képzőre vö. *erőlködik* (<erő). Hasonló szemléletet mutat a *neketi a hátát* kifejezés.

nektár [1771] 'virágméz; az istenek itala <a görög mitológiában>' Latin jövevényszó, vö. latin *nectar* 'az istenek itala; nemes bor; virágméz'. A latin szó a görög *nektar* 'istenek itala' főnévre vezethető vissza.

nélkül [1372 u.] Összetett szó, a *-náll/-nél* határozórag és a *kívül* névutó-határozószo régi nyelvi *kül* változatának összetételéből jött létre. Hangsúlyeltolódással keletkezhetett olyan szó szerkezetekből, melyekben a *kül* névutóként, a *-náll/-nél* pedig határozóragként szerepelt. Eredetileg feltehetően helyi elkülönültségre utalt, később állapotot, körülményhatározást kifejező névutóvá vált. A jelentés a következőképpen változhatott: *víznél kül* 'a víz hiányával, mellőzésével' > *víz nélkül* 'a víz hiányával, mellőzésével'. Kései származékai a *nélkülöz* [1824] ige és a *nélkülözhetetlen* [1832] melléknév.

nem¹ [12. század vége] 'nemi jelleg' Ismeretlen eredetű szó. A románban magyar eredetű, vö. román *neam* 'nemi jelleg; rokon, rokonság; generáció'. Származékai a *nemtelen* [1372 u.], *nemtelenység* [1416 u.] és a *nemi* [1793].

nem² [1138 tn., 12. század vége] <tagadószo> Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *nēmat* 'egy se' (*mat* 'valami'), osztják *nem χōjat* 'senki' (*χōjat* 'valaki'), votják *no-kiñ-no* 'senki' (*kiñ* 'ki'), melyeknek előzménye az ősi **ni* vagy **ne*, illetve **nims* vagy **nems* tagadószo lehetett. A magyarázatnak az a nehézsége, hogy az alapnyelvben a tagadást egy tagadóige, nem pedig tagadószo fejezte ki. A *nem* tagadószo és a *ne* tiltószo elkülönülése talán ősmagyar kori szóhasadás eredménye.

nemcsak [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja a *nem²* tagadószo, utótagja pedig a *csak*. A mondatátár eltolódásával keletkezett összetétel, mely kötőszóként használatos. Az összetételre vö. még: *nemhogy* [1527].

nemde [1372 u.] Összetett szó (*nem²* 'tagadószo' + *de*). A mondatátár eltolódásával keletkezett. Az összetétel a kérdést tagadással fejezi ki; nyomatékosító szerepe van. Az összetételre vö. még: *nemdebár* [1964].

nemrég [1846] Összetett szó, melynek előtagja a *nem²* tagadószo, utótagja a *rég*. A mondatátár eltolódásával keletkezett határozószo. Az előtag tagadja az utótag jelentését. Az összetételre vö. még: *nemigen* [1757], *nemkülönben* [1867].

néma [1220 tn. (?), 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *němъ, -a, -o*, horvát-szerb *nem, -a, -o*, szlovák *nemý, -á, -é*, orosz *нем(оу)* [nyem(oj)], *-a, -o*: 'néma'. A szláv nyelvekben valószínűleg hangutánzó eredetű. A magyar a nőnemű, esetleg a semlegesnemű alakot vette át. Származékai a *némul* [1416 u.], *némít* [1519].

némber [1416 u.] 'tiszteletreméltó női tulajdonságok nélküli nő' Összetett szó, a *nő²* főnév régi nyelvi *né* változatának és az *ember* főnévnek összetételéből jött létre. Azonos szemléletre vö: német *Frauenperson*, finn *nais[-]jähminen*: 'nőszemély, némber' (tulajdonképpen 'nő- vagy asszonyember'). Összetétel volta mára elhomályosult, rosszálló értelemben használatos.

nemes [1230 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a *nem¹* 'nemzetség' főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A szó jelentése valószínűleg a magyar társadalom fejlődésével változott. Eredeti melléknévi jelentése 'a nemzetséghez tartozó' lehetett, ebből jöttek létre a ma ismeretes 'a nemességhez tartozó személy' főnévi, és az 'erkölcsileg kiváló', 'sajátságosan finom <bor>' melléknévi jelentések. A jelentésfejlődésre vö. latin *generosus* 'nemes, előkelő' > *genus* 'nemzetség'.

német [1086 tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *Nemec* 'német', szlovák *Nemec* 'ugyanaz', orosz *немец* [nyemec] 'ugyanaz', régi nyelvi 'idegen'. A szláv nyelvekben eredetileg 'idegen' jelentésben élhetett. Előzményük a 'néma' jelentésű szláv **němъ* lehetett, így a szó tulajdonképpeni jelentése 'olyan ember, aki semmi érthető nyelven nem beszél'. A szó átvételének idején nem volt még *c* hang nyelvünkben, így a magyar nyelv a szláv szóvégi hangot *t* mássalhangzóval helyettesítette. Származékai a *németes* [1647], *németesít* [1801].

nemez [1395 k.] 'gyapjúból, (nyúl)szőrből tömörített vastag anyag' Iráni jövevényszó, vö. középperzsa *namad* 'durva kendő, szövet', újperzsa *nāmāδ* 'nemez, durva szövet; szőnyeg', oszét *nymst* 'nemez', melyeknek indoírani eredetük van. Az iráni szóvégi *d* a magyarban *z*-vé alakult, vö. *íz, búz*.

nemezis [1812] 'a sors büntetése' Latin jövevényszó, vö. latin *Nemesis* 'istennő mint az igazságosság megszemélyesítője', hazai latin *nemesis* 'a büntető igazságosság; felháborodás, bosszúállás'. A latin szavak a görög *nemesisz* 'igazságtalanságon való felháborodás, az ilyen felháborodás megszemélyesítője <mitológia>' főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtést követi, vö. *április*. Választékos stílusértékű szó.

nemtő [1585] 'védőszellem' Belső keletkezésű szó. A *nemző* főnévből jött létre. Calepinus szótárában (1585) a latin *genius* 'védőszellem, nemző', késő latin 'lángész, tehetség' szó fordításaként egy sajtóhiba következtében *nemző* helyett *nemtő* szerepelt. A hibás alakot más szótárak is átvették, mert a szótárirók hibásan a *nem*² '<tagadószó>' és a *tő* főnév összetételének vélték. Csak a szépirodalomban használatos szó.

nemulass [1853] Összetett szó, a *ne mulass* 'ne légy túl vidám!' mondat főnevesüléséből keletkezett (*ne*² '<tagadószó>' (vö. *nem*) + *mulat* (egyres szám második személy, felszólító mód)). A szerkezetre nézve vö. *haddelhadd, légyott*. Tréfás értelemben használatos.

nemz [13. század második fele] Származékszó, a *nem* 'nemi jelleg' főnév *-z* igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *kínoz*. Eredetileg 'nemzetséget alapít' jelentésben élhetett. A jelentésfejlődésre vö. latin *genere* 'nemz' > *gens* 'nemzetség; ivadék' > *genus* 'nemzetség, néptörzs, nép'. Korai származékai: *nemzet* [13. század második fele], *nemzetség* [1395 k.]. A *nemzeti* [1777], *nemzetiség* [1792], *nemzedék* [1834] származékok a nyelvújítás korában jöttek létre.

nemzetközi [1854] Összetett szó (*nemzet* + *közi*), tükörfordítással keletkezett nemzetközi minták alapján, vö. német *international*, angol *international*, francia *international*: 'nemzetközi'. Az angol révén terjedt el. A magyarban a *nemzet* főnév és az önállóan nem adatható *közi* melléknév összetétele. A *közi* utótag főként a nyelvújítás korában volt használatos: *földközi* [1791], *hegyközi* [1803].

néni [1395 k.] Belső fejlemény, de keletkezés módja bizonytalan. A *nő*² főnév *né* alakváltozatának játszi megkettőződésével keletkezett összetétel lehet, de az sem zárható ki, hogy a *né* szó *-e ~ -i* kicsinyítő képzővel vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott alakja. A második esetben a szó belseji *n* másodlagos járulékos elem vagy pedig névszóképző. Valószínűleg gyermeknyelvi szó volt.

neon [1900] 'a nemesgázok közé tartozó elem; neoncső' Nemzetközi szó, vö. német *Neon*, angol *neon*, francia *néon*: 'neon'. Az angol révén terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett az 'új' jelentésű görög *néon* melléknévből. A magyarba főként a német közvetítette. Elsődlegesen csupán 'egy fajta nemesgáz'-t jelölt, mai általánosabb 'neonfény' jelentése [1958] a *neonfény* [1937] összetétel előtagjából önállósult.

nép [1177 tn., 13. század második fele] Bizonytalan eredetű szó, esetleg összetétel. Az előtag talán a *nő* főnév *né* változata, az utótag talán a *fiú* főnév ősmagyar előzménye lehet. Az összetétel tagjai mellérendelő viszonyban állnak. Eredetileg férfiakból és nőkből álló közösséget jelölt. Származékai a *népes* [1575], *népség* [1626–1627], *népesség* [1780], *néptelen* [1786], *népies* [1835].

nerc [1334 tn., 1395 k.] Német jövevényszó, vö. német *Nerz*, korai újfelnémet *nerz, norz*: 'nerc', melyeknek előzménye az azonos jelentésű ukrán *норичья* [noricja]. A bizalmas társalgási nyelvben 'nercbunda' jelentésben is használatos.

nescafé [1962 tn., 1994] 'vízben gyorsan oldódó, szemcséssé sűrített kávé' Nemzetközi szó, tulajdonnévi eredetű német márkanév. A vízben azonnal oldódó kávékivonatot gyártó Nestlé cég nevének első három betűjéből és a francia *café* 'kávé' főnévből keletkezett összetétel. Nyelvünkben ritkábban a magyarosított *neszkávé* alakban is használatos [1979].

nesz [1608] Valószínűleg hangutánzó eredetű szó. Talán egy szócsalád első tagja, de az is lehetséges, hogy elvonással keletkezett a *neszel* [1548] vagy *neszez* [1710] igék valamelyikéből.

nesze [1566] Származékszó. A nyelvjárási *ne* 'itt van, fogd!, fogadd el!' módosítószó [1527] *-sze* nyomatékösítő elemmel ellátott alakja. A *-sze* az egyes szám 2. személyű *-sz* személyragból és az *ez* mutató névmás *e* tőváltozatából alakult. Lehetséges, hogy az *e* az *-e* kérdőszócskából jött létre. A *ne* módosítószó belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Szörövidüléssel keletkezett a *nézd* ~ *nēzd* felszólító módú igealakból. E magyarázatnak hangtani nehézségei vannak. 2. Hangutánzó eredetű. Hangalakja felszólítást fejez ki, vö. *no* szavunkkal. A *ne* módosítószónak eredetileg figyelemfelkeltő szerepe lehetett. A *nesze* a bizalmas társalgási nyelvben használatos.

netalántán [1372 u.] Összetett szó (*ne* 'nem', (vö. *nem*²) + *talán* + *tán*), melynek összetett utótagja (*talán* + *tán*) a tagadás megerősítését fejezi ki. Hasonló előtagú összetett szavakra vö. még: *netalán* [1512 k.], *nehogy* [1660–1661]. A *nehogy* módosítószó előtagja tiltást fejez ki.

netkávészó [2000] 'olyan kávéház, melyben internetes kapcsolat létesítésére alkalmas számítógépek vannak' Összetett szó. Előtagja a *net* 'internet, világháló', utótagja pedig a *kávészó* főnév. Az előtag nemzetközi szó, vö. angol *net*, német *Net*, francia *net*: 'internet, világháló'. Ez az angoltól terjedt el, melyben jelentéstepadással keletkezett az *internet* (*inter(national)* 'nemzetközi' + *net* 'háló') összetétel utótagjából. Nyelvünkben is angol mintát követ az összetétel. A *kávészó* utótag szófajváltás eredménye a *kávészik* ige -ó melléknévi igenév képzős alakjából.

nettó [1799] 'tisztá bevétel' Német jövevényszó, vö. német *netto* 'tisztá; levonás után vagy csomagolás nélkül', melynek előzménye az azonos jelentésű olasz *netto* szó. Az olasz szó latin forrásra megy vissza, vö. latin *nitidus* 'ragyogó, tisztá'. Főként kereskedelmi és pénzügyi szakszóként használatos.

név [1211 tn. (?), 13. század eleje] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *näm*, osztják *nem*, zürjén *nim*, cseremisiz *ləm*, finn *nimi*, szelkup *nim*: 'név', melyek előzménye az azonos jelentésű ősi **nime* lehetett. Az ősi szó belseji **m* > magyar *v* hangváltozásra vö. *nyelv*. Megszilárdult ragos alakulata a *névleg* [1863]. Származékai a *nevez* [13. század eleje], *nevű* [1372 u.], *nevezetes* [1416 u.], *neves* [1527], *névtelen* [1792], *névleges* [1867].

nevel [1156 tn., 1372 u.] Származékszó, a *nő* ige régi nyelvi *nev-* tőváltozatának *-l* műveltető igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *emel*, *forral*. Igen korai származéka a *nevelő* főnév [1156 tn., 1510], további származékai a *nevelkedik* [1551], *neveletlen* [1586].

nevet [1372 u.] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *mävə-nít-* 'nevet'. A vogul szó előzménye az azonos jelentésű ősi **mšks-* vagy **mšʒ-* 'nevet' lehetett. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *ró*. A magyar szóvégi *-t* mozzanatos igeképző. Származékai a *nevetés* [1372 u.], *nevetség* [1372 u.], megszilárdult ragos alakulata a *nevetében* [1604], *nevetheték* [1865].

névérték [1834] Német mintára keletkezett összetett szó (*név* + *érték*), melyet a nyelvújítás korában alkottak meg, vö. német *Nominalwert* 'névérték'. A *név* előtag arra utal, hogy az utótag jelölte fogalom csak névlegesen értendő. Hasonlóképpen jött létre *névházasság* [1958] összetételünk is.

névnap [1785] Német mintára keletkezett összetett szó, amelyet a nyelvújítás korában alkottak meg, vö. német *Namenstag* 'névnap'. Az összetétel előtagja a *név* főnév, utótagja pedig a *nap* főnév. Hasonlóképpen jöttek létre *névjegyzék* [1807], *névsor* [1832] összetételeink.

névszó [1783] Német mintára keletkezett összetett szó, amely a nyelvújítás korában jött létre, vö. német *Nennwort*: 'névszó'. A magyar összetétel előtagja a nyelvészeti értelemben vett *név*, utótagja pedig a *szó* főnév. Azonos módon jött létre *névmás* [1794] szavunk, amelynek mintája a latin *pronomem* lehetett. Nyelvtudományi szakszó.

néz [1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre nézve vö. vogul *näwl-* 'látható lesz, látható', votják régi nyelvi *naal-* 'utánanézés, néz, szemlél', mordvin *néje-* 'néz, megpillant', finn *näke-* 'néz, észrevesz', melyek előzménye a 'néz' jelentésű ősi **näke-* lehetett. Az ősi szó belseji mássalhangzó nyelvünkben szabályosan magánhangzóvá alakult, a hangváltozásra vö. *nyúz*. A magyar szóvégi *z* tartósságot kifejező gyakorító igeképző, a képzőre vö. *hoz*, *vonz*. Korai származékai a *nézés* [1372 u.] és a *néző* [1405 k.] főnevek. A *nézelődik* ige [1792] és a *nézet* főnév [1793] a nyelvújítás korában jöttek létre.

nézve [1561] 'valamit illetően' Szófajváltással vált névutóvá a *néz* ige *-ve* határozói igenévképzővel ellátott alakjából. A szófajváltás olyan szókapcsolatokban zajlott le, melyekben a határozói igenév *-ral/-re* ragos, vagy ritkábban *-t* tárgyragos főnevek után állt.

-ng [1416 u.] Igeképző. Elsősorban gyakorító értelmű származékokat képez, *bolyong*, *cselleng*, *hajlong*. A képzőegyüttes keletkezésének kérdése tisztázatlan. Feltehető, hogy kialakulása több egymástól eltérő forrásra vezethető vissza. Mivel egyetlen hangtörténeti adat sem támasztja alá, a legkevésbé valószínű, hogy a mai *-ng* a finnugor gyakorító **-ng* változatlan formában való megőrződése. A *-g* eleme azonos az ősi *-g* gyakorító képzővel, *-n* elemének eredete azonban vitatott. Kereshető benne a mozzanatos *-n*, de a *cseng* : *csendül-*, *peng* : *pendít-*, *kong* : *kondul*-féle hangutánzó-hangfestő igék tövégi *n*-je is hozzávonódhatott a *-g* képzőhöz. Valószínű, hogy néhány *-ng*-s ige elhasonulással jött létre, pl. *csügg* > *csüng*. Leggyakrabban igékhez és hangutánzó-hangfestő tövekhez kapcsolódik középzárt magánhangzós *-ong/-eng/-öng* formában, pl. *tátong*, *lézeng*, *örjöng*. Előfordul zártabb és nyíltabb magánhangzóval is, pl. *kering*, *lappang*. Megtalálható egy-két névszói alapszó mellett is, pl. *búsong*, *dühöng*. A nyelvújítók kedvelték, mai nyelvünkben már elavult toldalék.

ni [1548] <indulatszó> Belső fejlemény, de keletkezésmódja vitatott. 1. Szórövidüléssel keletkezett a *néz* ige egyes szám második személyű felszólító módú *nézd* ~ *nízd* alakjából. 2. Hangutánzó eredetű szó, mellyel a csodálkozást fejezték ki. Ebben az esetben a 'nézd csak!' jelentés másodlagosan fejlődhetett. Leginkább megkettőzve fordul elő nyomatékösítő szerepben: *nini* [1763]. Bizalmas stílusértékű szó.

-ni [12. század vége] A főnévi igenév képzője. Ősi eredetű egyalakú toldalék. Egy finnugor (uráli) névszóképző **-n* és a hová? kérdésre felelő **-i* latívuszrag kapcsolata értékelődött át igenévképzővé, amely az ősmagyar kor elején még **-nsi/-női* lehetett. A kettőshangzó egyszerűsödésével előbb *-ni* lett, majd az ómagyar kor elején a magánhangzó megrövidült. Mai nyelvünkben is ragszerűen termékeny: minden teljes ragozású igéből képezhető főnévi igenév, pl. *adni*, *tenni*, *bontani*, *küldeni*.

nikkel [1815] 'egy fajta fém' Nemzetközi szó, vö. német *Nickel*, angol *nickel*, svéd *nickel*: 'nikkel'. A svéd révén terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a német eredetű *kopparnickel* 'vörösnikkelérc' főnévből. A német *Kupfernickel* 'arzenikumot és nikkelt tartalmazó érc' összetétel (*Kupfer* 'réz' + *Nickel* 'gonosz manó, kobold') utótagja gúnynév, mely arra utal, hogy az ércből rézszíne ellenére nem lehetett rezet kinyerni. A svéd szó alapján alkotta meg a *nikkel* szót a fém felfedezője, Axel Frederic von Cronstedt svéd mineralógus. A magyarba főként a németből került. A régiségben *fattyúrész* [1784] elnevezést kapott a fém.

nikotin [1855] 'a dohányban található erősen mérgező alkaloid' Nemzetközi szó, vö. német *Nikotin*, angol *nicotine*, francia *nicotine*: 'nikotin'. A francia révén terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a francia régi nyelvi *nicotiane* 'dohány' főnévből és a vegyészeti szaknyelvben általános *-ine* képzőből. A szó végső soron Jean *Nicot* francia diplomata nevére megy vissza, aki először küldött dohányt Franciaországba 1560-ban Medici Katalin királyné részére.

nimbusz [1807] 'megbecsülés' Latin jövevényszó, vö. latin *nimbus* 'záporosó; fekete esőfelhő; az isteneket körülvevő köd(takaró)', egyházi latin 'glória, dicsfény'. A latin szavak indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *nebul* 'köd'. A szóvégi *sz* ejtésére vö. *cirkusz*. Választékos stílusértékű szó.

nimfa [1604] 'természeti erőt megszemélyesítő istennő' Latin jövevényszó, vö. latin *nympha* 'természeti erőt megszemélyesítő istennő; lány, menyasszony; rovarbáb', melynek előzménye a görög *Nümphe*, *Nümphe* 'vízitündér', *nümphe*, *nümphe* 'meny, menyasszony' volt. A mitológiában használatos szó.

nincs [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja a *nem* tagadószó, utótagja pedig az *és* ~ *s* nyomatékösítő-kiemelő szó, vö. *és*, *is*. Az összetétel olyan mondatokban jött létre, melyekben az állítmányi szerepben álló *nem* az *s* és *és* nyomatékösítő szócskákkal volt kiemelve. Az utótag nyomatékösítő szerepe lassan elhomályosult, és az összetétel tagadó igévé alakult. A *nincsen* alakváltozat a *nincs* többes számú *nincsenek* alakjából keletkezett elvonással, vö. *van*. Származéka a *nincstelen* [1874].

nirvána [1877] 'a tökéletes nyugalom állapota' Nemzetközi szó, vö. angol *nirvana*, német *Nirwana*, francia *Nirvána*: 'nirvána', melyek előzménye az 'ami el van fűjva; elfűvás, eloltás, kialvás <például gyertyaé>' jelentésű szanszkrit *nirvána* főnév. Az angol révén terjedt el, a magyarba a németből kerülhetett. A buddhizmusban használatos szó.

nitrogén [1865] 'a levegő fő alkotórésze, színtelen, szagtalan gáznemű elem' Német jövevényszó, vö. német *Nitrogen* 'nitrogén'. A német szó előzménye az azonos jelentésű francia *nitrogène*. A francia szó tudatos szóalkotással keletkezett a

latin *nitrum* 'természetes lúgsó' főnévből és a vegyészeten általános *-gen(e)* képzőből. A végződésre vö.: *hidrogén, oxigén*. A szót a nyelvújítás korában próbálták magyarítani: *salétromító* [1815], *légeny* [1843].

nívó [1808] 'színvonal' Francia jövevényt, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *niveau* 'szint; színvonal; szintező', német *Niveau* 'ugyanaz'. A francia szó előzménye a 'kis mérleg; vízmérték; vízszintes felület' jelentésű középkori latin *libella*. A magyarban eredetileg 'vízszint' jelentésben élt, mai köznyelvi 'színvonal' jelentése 1844-től adatolható.

-nk¹ lásd **-unk/-ünk¹**

-nk² lásd **-unk/-ünk²**

-nként [1416 u.] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. 'Az alapszóban megnevezett idő(szako)t, dolgot, személyt külön-külön számítva' jelentésű származékokat hoz létre, pl. *naponként, házanként, személyenként*. Önálló szóból származtatható egyalakú toldalék. Valószínű, hogy az ómagyar korban *-n²* ragos időhatározókhöz (*napon, koron*) csatlakozott a régi nyelvben még meglévő finnugor eredetű *kéd ~ kégy* 'kör, pálya, távolság, idő' jelentésű főnév. Az így létrejött értelmezőszerű **napon kéd, *koron kéd* szerkezetekből vonódhatott el a *-nkéd* rag. A 15. századtól adatolható toldalék eleinte időhatározó funkcióban fordult elő, csak fokozatosan alakult ki osztóhatározói (disztributívuszi) szerepköre. Mai hangalakja az első adatokban a *-nkéd* és *-nkét* változatokkal párhuzamosan jelentkezett, az egyidőben keletkezett kódexekben különböző alakok fordulnak elő, de esetenként ugyanabban a nyelvemlékben is található váltakozás. A *-nként* kialakulására hatással volt az ugyanekkor raggá váló *-ként* hangalakja. Már ekkor megfigyelhető, hogy a *-nként* toldalékos alakulatok a szövegben határozószóként viselkednek. Mai nyelvünkben a *-nként* már kétségtelenül határozószó-képzőnek tekinthető.

no [1430 k.] Hangutánzó eredetű szó. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett, mely eredetileg felszólítás, sürgetés, bátorítás, belenyugvás, kérés, kérdés, kérés bevezetésének kifejezésére szolgált. Csodálkozást, dicséretet, fenyegetést is kifejez. Ma leginkább a *na* alakváltozat terjedt el. A nyomatékos, megkettőzött *nono* [1805] és *nana* [1863] alakoknak főként figyelmeztető és rendreutasító szerepük van.

nógat [1476 k.] Származékszó, a *no* indulatszó *-gat* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Az első szótag *o* hangja a hangsúly miatt megnyúlt.

noha [1518 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *no* indulatszó, utótagja a *ha* kötőszó. Olyan összetett mondatokban jött létre, melyekben a *ha* megengedő mondatot vezetett be, a mondatátár pedig eltolódott. A jelentésfejlődésre vö. latin *etsi* 'bár, habár' (*et* 'és' + *si* 'ha'). A *noha* ma ugyanazt a szerepet tölti be, mint korábban a *ha* kötőszó egymagában.

-nok/-nök [1024] Foglalkozásnév-képző. Jövevény toldalék. A szlávból átvettük az *udvar* szót és származékát az *udvarnok* is, ennek alapján elvontuk a *-nok* képzőt, amellyel új származékokat hoztunk létre. Korán megjelent a magas hangrendű *-nök* változata is (vö. *fegyvernök*). Különösen a nyelvújítók kedvelték, az alapszó szófajától függetlenül tömegesen alkottak vele új szavakat nem csak foglalkozás megnevezésére, pl. *akarnok, elnök, mérnök, ügynök, védnök, zsarnok*.

-nók/-nök lásd **-nál/-né**

nokedli [1874] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényt, vö. bajor-osztrák *nockəl, nockerl* 'galuska', melynek előzménye a felsőnémet *nock* 'tömör, egyenetlen kőszikla' főnév. A magyar *li* végződésre vö. *hokedli*.

nomád [1801] 'vándorló életmódot folytató' Nemzetközi szó, vö. német *Nomade*, angol *nomad*, francia *nomade*: 'nomád', melyeknek végső forrása a görög *nomász, nomádesz* (többes szám) 'nyájjal kóborló' volt. A magyarba főként a németből került.

norma [1708] 'szabály, irányelv' Latin jövevényt, vö. latin *norma* 'szögmérő, zsinórmérő; irányvonal, szabály'. A latin szó ismeretlen eredetű. A *normális* melléknév [1786] szintén latin jövevényt, melyben a szóvégi *s* (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmintát követi, vö. *április*. A szócsaládkhoz tartozó *normatív* melléknév [1896] és a *normalizál* ige [1953] nemzetközi szók, vö. német *normativ*, angol *normative*, francia *normatif*: 'normatív'; német *normalisieren*, angol *normalize*, francia *normaliser*: 'normalizál'.

normann [1559] 'középkori skandináv nép' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *Normanni* (többes szám), *Normannus*: 'normann'. A latin szó forrása az azonos jelentésű (tulajdonképpen 'északi ember') óészaki germán *norðmaðr* főnév volt. A magyarban elmaradt a latin *us* végződés, vö. *dán*.

norvég [1757] Vitatott eredetű szó. 1. Belső fejlemény, szóelvonással keletkezett a magyar *Norvégia* földrajzi névből [1604]. Az országnév előzménye a középkori latin *Norvegia* 'ugyanaz' földrajzi név, melynek forrása az azonos jelentésű óészaki germán *Norvegr* (tulajdonképpen 'északi út') országnév volt. 2. Német jövevényszó, vö. német *Norweger* 'norvég', melynek előzménye a német *Norwegen* 'Norvégia' tulajdonnév.

nos [1793] Összetett szó, melynek előtagja a *no* indulatszó, utótagja az *s* kötőszó. Olyan összetett mondatokban jött létre, melyekben a *no* indulatszó az *s* kötőszóval kezdődő kérdő mondat előtt állt. Eredetileg kérdő mondatot vezetett be, ebből fejlődött kíváncsiságot, érdeklődést, sürgetést, ellenvetést kifejező szerepe.

noszogat [1615] 'nogat, unszol' Származékszó, a *nosza* indulatszó *-gat* gyakorító igeképzős alakja. A bizalmas társalgási nyelvben használatos.

nóta [1519] Latin jövevényszó, vö. latin *nota* '(ismertető) jegy, (magyarázó) jegyzet; szégyenfolt', középkori latin 'hangjegy', hazai latin *nota infidelitatis* 'hütlenség vétsége, felségsértés', melynek előzménye az 'ismer' jelentésű latin *noscere* ige. Az első szótagbeli *o* a magyarban hangsúlyos helyzetbe került, ezért megnyúlt. Eredetileg 'dallam' jelentésben élt, ma 'népies dal' jelentésben ismeretes.

nótafa [1891] 'sok régi dalt ismerő falusi ember' Összetett szó, melynek előtagja a *nóta*, utótagja pedig a *fa* főnév. Az elnevezés azon a szemléleten alapul, hogy az az ember, aki sok nótát ismer, hasonló a gyümölcsöstől roskadozó fához. Néprajztudományi szakszó.

notesz [1873] 'jegyzetfüzet' Nemzetközi szó, vö. angol *notes* (többes szám) 'jegyzet, feljegyzés', francia *notes* (többes szám) 'ugyanaz', horvát-szerb *notes* 'jegyzetfüzet'. A szó földrajzi (főként az Osztrák-Magyar Monarchiában való) elterjedtsége arra utal, hogy az ausztriai németből került a különböző nyelvekbe. Az ausztriai németben azonban nincs azonos alakú szó, csupán a 'feljegyzés' jelentésű *Notiz* főnév fordul elő, mely feltehetőleg az azonos jelentésű, többes számú francia *notes* főnév helytelen olvasatából keletkezett.

notórius [1585] 'megrögzött, hírhedt' Latin jövevényszó, vö. latin *notorius* 'közhírré tevő', hazai latin 'közismert; hírhedt'. A latin szó ugyanarra a szóra vezethető vissza, melyből *nóta* szavunk is keletkezett. A magyar szövegi *us* (usz helyett) a hazai latin kiejtési mintát követi, vö. *ámbitus*.

novella [1632] 'rövid, prózai elbeszélés' Latin jövevényszó, vö. latin *novella* (*lex, constitutio*) 'egy törvény kiegészítése vagy megváltoztatása', középkori latin *novella* 'újdonosság, hír', melyek közvetlen előzménye a 'friss, új, fiatal' jelentésű latin *novellus* melléknév. Rövidebb elbeszélést jelölő prózai műfaj értelemben először az olaszban volt használatos, a magyarban azonos jelentésű irodalomelméleti szakszóként 1824-től adatolható. A *novellista* [1787], *novellisztikus* [1881] származékok nemzetközi szavak, vö. német *Novellist* 'novellák írója', *novellistisch* 'a novellák stílusában', angol *novelist* 'regényíró; küldönc', *novelistic* 'regényszerű', olasz *novellista* 'novellista'. Az angoltól terjedtek el; a magyarba a németen keresztül latinus végződéssel kerültek.

november [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *November* 'november', melynek előzménye a 'kilenc' jelentésű latin *novem* számnév. Eredetileg a márciussal kezdődő év kilencedik hónapját jelölte. A régi magyar nyelvben *Szent András hava* [1506], *borlátogató hó* [1539], *őszutó, szélhó, végeledőhó* [1810 k.] nevekkkel jelölték.

nő¹ [1372 u.] 'növekszik' Ismeretlen eredetű szó, mely a magyar szókincs legrégebbi rétegéhez tartozhat. Különböző töv változatainak kialakulására vö. *fő* '<étel> készül', *sző*. Korai származékai a *növekedik* ige [1416 u.] és a *növendék* melléknév [1562]. A *növeszt* [1790] és a *növel* [1808] igei származékok a nyelvújítás korában keletkeztek.

nő² [1288 tn., 1372 u.] 'nőnemű (felöltt) személy' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *nī* 'nő', mordvin *ni* 'ugyanaz, feleség', lapp *njinjalás* 'nöstény', szelkup *neä* 'nő'. Ezek előzménye az uráli 'nő; nöstény' jelentésű **niñä* főnév lehetett. A szó belseji hangok fejlődésére vö. *tő*, *vő*. A magyar szövegi *ő* előzménye egy ugor kori **e* vagy nyílt **ä* hang volt, a különböző töv változatok fejlődésére vö. *fej* 'ember, állat testének az agyat és a fő érzékszerveket tartalmazó része'. A *né* 'feleség' alakváltozat korán főnévképzővé vált. Korai származéka a *nőtlen* [1539] melléknév. A nyelvújítás korában keletkeztek *nőies* [1848] és *nőietlen* [1853] mellékneveink és *nősül* [1823] igénk. A *nőzik* ige [1956] 20. századi származék.

nőstény [1416 u.] Származékszó, a *nő*² 'nőnemű felnőtt személy' főnév *s*, *t* és *n* kicsinyítő képzőkkel ellátott alakja. A képzőbokra vö. *nyest*, *isten*. A szó eredeti jelentése 'nő' volt, a jelentésfejlődésre vö. latin *femina* 'nő' > *femella* 'nőstény'.

nőszírom [1790 k.] Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó (*nő*² 'nőnemű felnőtt személy' + *szírom*). Az előtag 'termő' jelentésben élt a nyelvújítás kori növényteni szaknyelvben. Az utótag arra utal, hogy a növény bibéje, mely megtermékenyül – így a nő szerepét tölti be –, szíromszerűen kiszélesedik.

nővény [1807] Mesterséges szórövidítéssel jött létre a nyelvújítás korában a *nő*¹ ige *növ-* tőváltozatából *-vény* képzővel keletkezett *nővény* 'növekedő, fiatal' melléknévből [1735], mely főnevesült. Eredeti jelentése 'utód, sarjadék' volt, mai jelentése 1828-tól adatolható. Származéka a *nővényzet* [1833].

nővér [1602] Összetett szó (*nő*² 'nőnemű felnőtt személy' + *vér* 'vérrokon'). Az utótagra vö. *fivér*, *testvér*. Későbbi 'apáca' [1881] és 'ápolónő' [1942] jelentéseinek kialakulását más nyelvek is befolyásolhatták, vö. német *Schwester* 'lánytestvér; apáca; ápolónő', francia *soeur* 'lánytestvér; apáca', középkori és hazai latin *soror* 'ugyanaz'.

nudli [1894] 'burgonyamélt' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *nudl*, bécsi német *nud'l*, német *Nudel*: 'tojásos tésztaféle'. A német szó ismeretlen eredetű. A szöveg *li* végződésre vö. *cetli*.

nugát [1883] Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *nougat* 'mandulával vagy dióval készített édesség', német *Nougat*, *Nugat* 'ugyanaz'. A francia szó előzménye a 'diós sütemény' jelentésű provanszál *nougat* főnév volt, mely az azonos jelentésű vulgáris latin **nucatum* szóra megy vissza. Ennek forrása a latin *nux* 'dió' főnév.

nukleáris [1957] 'az atommag szerkezetével foglalkozó, azzal kapcsolatos' Nemzetközi szó, vö. német *nuklear*, angol *nuclear*, francia *nucléaire*: 'az atommagra vonatkozó, magreakción nyugvó', a franciában 'a sejtmagra vonatkozó' jelentése is van. A franciában tudatos szóalkotással keletkezett a 'mag' jelentésű latin *nucleus* főnévből. A magyarba a németből került, de végződése latinosítás eredménye.

nulla [1693] Latin vagy olasz jövevényszó, vö. latin *nulla* (többes szám, semlegesnem) 'semmi', melynek előzménye a latin *nullus*, *-a*, *-um* 'egy se, semmi(lyen)' szó volt. Vö. még: olasz *nulla* 'semmi; zéró', mely szintén latin eredetű. A 16. században a *cifra* szó jelölte ezt a számnevet. A sportnyelvben használatos *null* 'nulla <eredményben>' [1787] a német *Null* 'ugyanaz' átvétele, mely ugyancsak az olaszra vezethető vissza.

nutria [1879] 'egy fajta rágcsáló' Nemzetközi szó, vö. német *Nutria*, angol *nutria*, spanyol *nutria*: 'nutria'. A spanyol révén terjedt el, melyben előzménye a 'vidra' jelentésű vulgáris latin **nutria* főnév volt. Ez a főnév a 'vidra' jelentésű latin *lutra* alakváltozata. A magyarba főként a német közvetítette.

nüánsz [1802] 'árnyalat' Francia jövevényszó, amely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *nuance* 'finom árnyalat; elenyésző különbség', német *Nuance* 'ugyanaz; apróság'. A francia szó előzménye a 'felhőbe borul; beárnyékol' jelentésű francia *nuer* ige volt.

nünüke [1799] 'egy fajta bogár' Belső fejlemény, az azonos jelentésű *Isten ünükéje* (tulajdonképpen 'Isten tehénkéje', 'Isten borjacskája') szókapcsolatból keletkezett. Az *ünüke* a 'tehén' jelentésű *ünő* főnév *-ke* kicsinyítő képzős alakja. A szó a szóhatár eltolódásával, majd a második tag önállósulásával keletkezett. A névadást a nagy testű bogár esetlen alakja és nehézkes mozgása magyarázza.

Ny

-ny lásd **-n ~ -ny**

nyafog [1621] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve azonos *nyávog* szavunk tövével. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Eredetileg 'röfög <disznó>' jelentésben élt, mai 'nyüggösködve panaszkodik' jelentése a 18. századtól adatható. A *nyafka* melléknévi származék [1845] játékos szóalkotással, azonos *töböl*, *-ka* kicsinyítő képzővel keletkezett.

nyaggat [1733 e.] Hangfestő eredetű szó, melynek töve a *nyegek* szó tövének mély hangrendű párjával lehet azonos. A szóvégi *-gat* gyakorító-műveltető igeképző.

nyáj [1138 tn.(?), 1519] Ismeretlen eredetű szó. Másodlagos 'hívők; embercsoport' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult ki.

nyájas [1372 u.] Származékszó, a *nyáj* főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'együtt, közösségben élő' lehetett, ebből alakult ki a mai 'barátságos' jelentés. Választékos stílusértékű szó. Származékai a *nyájaskodik* [1372 u.], *nyájasság* [1372 u.].

nyak [1304 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, vö. szelkup *nukka, nug, nog* 'nyak'. Ennek előzménye az azonos jelentésű uráli **nškkz* lehetett. A szó belseji **kk* > magyar *k* hangváltozásra vö. *csókol*. A magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a magyarhoz hasonló szó csak egyetlen, nagyon távoli rokon nyelvből mutatható ki. Származékai a *nyakas* [1312 (?), 1660], *nyakaz* [1349 tn., 1416 u.], *nyakal* [1754].

nyák [1800] 'nyálka' Tudatos szóalkotással keletkezett valószínűleg a *nyálka* szó *nyáka* változatának megcsonkításával a nyelvújítás korában. A *nyáka* változat tévesen birtokos személyjelnek felfogott szóvégi *-a* hangját vonták el. Orvostudományi szakszó.

nyakas [1312 tn. (?), 1550 k.] Jelentéskülönüléssel keletkezett a *nyakas* 'hosszú vagy erős nyakú' melléknévből. A jelentéskülönülés talán úgy jött létre, hogy a feltűnően vastag, erős nyak nagy testi erővel, illetve makacssággal és hajlíthatatlan akaraterevel párosulhatott, vö. *vastagnyakú* 'csökönös'. A jelentésváltozásra vö. latin *cervix* 'nyak' > *cervicatus* 'nyakas, makacs'.

nyakatekert [1858] Összetett szó (*nyaka* + *tekert*), melynek előtagja a *nyak* főnév *-a* birtokos személyjellel ellátott alakja, utótagja pedig a *teker* ige *-t* ragos befejezett melléknévi igeneve. Az összetételre vö. *agyafűrt, eszeveszett*.

nyakleves [1786] Összetett szó (*nyak* + *leves*). Az utótag jelentése és eredete bizonytalan, esetleg a *lebeg* (~ *leveg*) szócsaláddal rokon. Talán 'futó érintés' jelentése lehetett. A *b* > *v* hangváltozásra vö. *lebegő* > *levegő*. Első írásos adatánál jóval régebbi lehet, erre utal népetimológiai hatással magyarázható változata, vö. *nyaklé* [1750], *leves* utótagú változata: *pofleves* [1791]. A bizalmas nyelvhasználat szava.

nyakló [1560] 'a ló nyakába vetett, alsó végén a kocsirúdhoz erősített szíj, lánc', 'fék, mérték' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán a *nyak* főnévből *-l* igeképzővel képzett, 'a nyaka köré teker' jelentésű, de önállóan nem adatható ige főnevesült *-ó* folyamatos melléknéviigenév-képzős származéka. Eredeti jelentése tehát 'nyakat körülfogó, nyak köré tekert, nyakba akasztott' lehetett. A *nyakló kendő, nyakló szíj* lószerszámokat jelölő szókapcsolatokból önállósulhatott. A testrésznévből létrejött lószerszámnévre vö. még: *állazó, hasló*. Ma csupán a *nyakló nélkül* 'mértéktelenül' szókapcsolatban él [1870].

nyakra-főre [1550 k.] 'fejvesztve; újra meg újra' Összetett szó (ikerszó) (*nyakra + főre*). Az előtag és az utótag *-ra*, illetve *-re* helyhatározóragos alak. Az összetételre vö. német *Hals über Kopf*, lengyel *na leb na szyję*: 'nagyon sietve'. Bizalmas stílusértékű szó.

nyal [1416 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *nālā-nt-*, zürjén *nul-*, mordvin *nola-*, finn *nuole-*, szelkup *nu-*: 'nyal', melyek előzménye az azonos jelentésű uráli **niōle-* vagy **niōle-* lehetett. A *nyal* egy ősi igenévszó igei tagja, melynek *nyál* szavunk a főnévi párja. A *nyalóka* főnévi származék [1621] eredetileg 'torkos, fontoskodó, semmittevő <ember>' jelentésben élt, a mai 'édességféle' jelentés 1962-től adatható. További származékai a *nyalakodik* [1495 e.], *nyalogat* [1518 k.], *nyalánk* [1527], *nyaldos* [1837].

nyál [1337 tn., 1405 k.] Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. mordvin *nołgo* 'takony', finn *nołki* 'ugyanaz, nyál', lapp *snuoł'gá* 'takony', melyek előzménye a 'nyál, nyálka, takony' jelentésű finnugor, esetleg uráli **niolke* lehetett. A finnugor szó belseji **lk* > magyar *l* hangváltozásra vö. *halad*. Elképzelhető, hogy a *nyál* egy olyan ősi igenévszó főnévi tagja, melynek igei alakja a *nyal*. Korai származéka a *nyálaz* ige [1566], viszonylag késői a *nyálka* névszó [1766].

nyaláb [1315 tn., 1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *nula* 'együtt', melynek előzménye a 'köteg, csomó' jelentésű ugor **nials* lehetett. A szóvégi *-b* talán névszóképző, vö. *közép, küszöb*. Származéka a *nyalából* ige [1590].

nyalka [1565] Származékszó, egy ősi igenévszó 'nyál, nyálka' jelentésű főnévi folytatásának (vö. *nyal, nyál*) *-ka* kicsinyítő képzős alakja. Eredeti jelentése 'tányérnyaló, hízelkedő' lehetett. A 'csinos, daliás' jelentés 1615-től adatható.

nyámmog [1645] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve megegyezik *nyimnyám* összetett melléknevünk utótagjával. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Bizalmas stílusértékű, kissé rosszálló értelemben használatos szó.

nyamvadt [1372 u.] 'gyenge, fejletlen testalkatú' Származékszó, a *nyom*² ige régi nyelvi *nyomvad* 'agyonnyomódik' származékának [1372 u.] *-t* befejezett melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szó belseji *v* egy ősi visszaható igeképző, mely még a 12. század végén is használatos volt. Eredeti jelentése 'összenyomott' lehetett. Bizalmas stílusértékű, rosszálló értelemben használatos szó.

nyanya [1806] 'öregasszony' Játszi szóalkotással keletkezett az *anya* főnév *-nya* tagjának megkettőzésével. Az sem zárható ki azonban, hogy a *nagyanya* szó *nagy-* tagjából jött létre a szó eleji *n-*nek a szóvégi *gy* hatására történő palatalizációjával. Gyermeznyelvi eredetű, a köznyelvben bizalmas vagy gúnyos értelemben használt szó.

nyápic [1663] Bizonytalan eredetű szó, esetleg egy önállóan nem adatható, talán hangfestő eredetű tő származéka. A szóvégi *-ic* játszi névszóképző. Az is lehetséges azonban, hogy a *nyápic* szóhoz csak másodlagosan járult a hangfestő jelleg.

nyár¹ [1113 tn., 1237] 'nyárfa' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *nēr* 'mocsár', zürjén *nur* 'mocsár, tőzeg', finn *noro* 'mocsaras völgy, patakocska', szelkup *njár* 'tundra', melyek előzménye a 'mocsár' jelentésű uráli **niors* lehetett. Eredeti jelentése nyelvünkben is 'mocsár' volt. A víznek, nedves talajnak és nedvességet kedvelő növénynek elnevezései gyakran összefüggenek egymással, vö. latin *palus* 'mocsár': német *Felber* 'fűzfa': litván *ezeras* 'tó'.

nyár² [1398 tn. (?), 1416 u.] 'a legmelegebb évszak' Vitatott eredetű szó. 1. Belső fejlemény. Jelentésselkülönüléssel fejlődött a *nyár¹* 'mocsár' főnévből. A 'mocsár' > 'nyár' jelentésváltozásra vö. osztják *lōŋ* 'nyár' > *lōŋim* 'hómentes hely', illetve finn *suvi* 'nyár; téli olvadás'. Ezt a magyarázatot az teszi bizonytalanná, hogy a rokon nyelvekben nincs 'nyár; tavasz' jelentésű megfelelés. 2. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šur* 'tavasz', türk *yaz* 'ugyanaz', ujjgur *yaz* 'ugyanaz', melyeknek eredete ismeretlen. A szó eleji *ny-*re vö. *nyereg*. Ez a magyarázat időrendi nehézségekbe ütközik. Korai származéka a *nyaral* ige [1398 tn., 1577].

nyargal [1541] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A *jár* igének *-g* és *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A *j* > *ny* hangváltozásra vö. *borjú* ~ *bornyú*. A szó belseji *á* > *a* változás szokatlan a magyarban. Eredetileg 'fel-alá járkál' jelentésben élt. A *nyargal valamin* 'makacsul ismételt' kifejezés 1845-től adatható.

nyárs [1395 k.] Ismeretlen eredetű szó. Eredeti hangalakja *nyás* lehetett, a szó belseji *r* az *s* hosszúvá válása után, elhasonulás útján keletkezett (*ss* > *rs*). Származéka a *nyársal* ige [1553].

nyárspolgár [1837–1843] Német mintára keletkezett összetett szó (*nyárs* + *polgár*), vö. német *Spießbürger* 'szúklátókörű ember' (*Spieß* 'lándzsa' + *Bürger* 'polgár'). Eredetileg a város védelmét ellátó fegyveres polgárok diáknyelvi gúnyneve volt a harcos lovagokkal szemben. A német *Spieß* 'kopja, dárda, lándzsa; nyárs' magyarításakor az előzmények ismeretének hiányában rossz szót választottak a szóalkotók.

nyavalya [1211 tn. (?), 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *nevol'a* 'ínség, szükség', horvát-szerb *nevolja* 'ínség; baj', szlovák *nevol'a* 'a szabadság hiánya; nyomor; baj', orosz régi nyelvi, nyelvjárási *невóля* [nyevojla] 'elnyomás; inség, szükség'. A szlávban összetett szó 'kényszerűség; nem akart dolog' jelentésben (szláv **ne* (tagadószó) + **volja* 'akarat'). A magyar *nyavalya* főnév hangrendi kiegyenlítődésként keletkezett. Eredeti jelentése nyelvünkben is 'ínség, nyomorúság; szükség' volt, ma nyelvjárási 'betegség' jelentése 1416 utántól adatható. A mai köznyelvben bizalmas stílusértékű, bántóan közönséges szó a *Hozd ide azt a nyavalyát!* és a *Tudja a nyavalya* kifejezésekben, vö. *fene, rosseb*.

nyávog [1742] Hangutánzó eredetű szó, mely a macska elnyújtott, nyivákoló hangját jeleníti meg. A szótó kapcsolatban áll a *miogat*, illetve *nyafog* igéink tövével.

nyegle [1816] 'hetyke, kérkedő' Valószínűleg belső fejlemény, esetleg tudatos szóalkotással keletkezett. Nyelvújítási szóalkotásnak tűnik, alakítani felépítése és alakulásmódja azonban nem világos.

nyekereg [1786] Hangutánzó eredetű származékszó, egy *nyaggat* és *nyög* szavainkkal rokon szótó *-k* mozzanatos, *-r* és *-g* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó az ember és az állat szagatott, nyögésszerű hangjait, illetve az ezekre emlékeztető kellemetlen hangjelenségeket jeleníti meg. Ma főként rosszálló értelemben használatos.

nyekken [1808] Származékszó, egy *nyaggat* és *nyög* szavainkkal rokon hangutánzó eredetű szótó *-k* és *-n* mozzanatos igeképzőkkel ellátott alakja. A szótó *nyí* igénnel lehet azonos, az ember és állat szagatott, nyögésszerű hangjait, illetve az ezekre emlékeztető kellemetlen hangjelenségeket jeleníti meg. A *nyekken* elsőként 'felnyög' jelentésben adatható, 'egyszeri, nyikorduló hangot ad' jelentése [1860] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A *nyekk* [1863] szóelvonással alakult az igékből.

nyel [1372 u.] Ósi, uráli kori szó, vö. osztják *niel-*, votják *nijl-*, cseremisiz *nelä-*, finn *niele-*, jurák *nälä-*: 'elnyel, elborít'. Ezek előzménye az azonos jelentésű uráli **niel-* vagy **nijl-* lehetett. Eredetileg 'elborít <víz, föld>' jelentésben élt, más jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődtek. Származéka a *nyeldekel* ige [1405 k.].

nyél [1380 k.] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *näl* 'nyél', mordvin *ned'* 'nyél, markolat', finn *nysi*, *lysi* (birtokos eset: *nyden*, *lyden*) 'fogantyú, kaszanyél', szelkup *nir* 'késnyél, fejszenyél'. Előzményük a 'fogantyú, nyél' jelentésű uráli **niē* vagy **nüē* lehetett. A szó belseji *n* > *ny* változás valószínűleg az ősmagyar korban zajlott le. A szó belseji *e* az ugor korban nyíltabbá vált, pótlónyúlása (> *é*) azonban igen későn ment végbe. Az uráli szó belseji **δ* magyar *l* hangváltozásra vö. *alszik*. Származéka a *nyeles* [1585] és a *nyeletlen* melléknév [1605].

nyelv [1367 tn., 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. osztják *nälom* 'nyelv <szerv>, beszélt nyelv', cseremisiz *jälmo* 'ugyanaz', lapp *njal'bme* 'száj'. Ezek előzménye a 'nyelv <szerv>' jelentésű finnugor **nälmä* lehetett. A szó a magyarban eredetileg magánhangzóra végződött, ami szabályosan fejlődött a finnugor szóvégi **m* hangból az ősmagyar *β* réshangon keresztül. A mai *nyelv* alak képzett, illetve személynag formákból alakult ki a képzők, illetve ragok elhagyásával. A 'nyelv <szerv>' > 'nyelv' jelentésfejlődésre vö. latin *lingua* 'nyelv <szerv>' > francia *langue* 'nyelv'. A *nyelvész* [1795] és a *nyelvéstet* főnevek [1832] a nyelvújítás korában keletkeztek.

nyelvjárás [1786] A nyelvújítás korában keletkezett szóösszetétel (*nyelv* + *járás*). Kialakulásában szerepe lehetett a *jár a nyelve* [1748] kifejezésnek. Az elnevezésre vö. *szójárás* 'kifejezésmód' [1538]. Nyelvtudományi szakszó.

nyer [1211 tn. (?), 1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *nir-*, osztják *ner-* 'szakít'. Ezek előzménye a 'húz, szakít, tép' jelentésű ugor **närs-* lehetett. A jelentésfejlődésre vö. *húz* '<bevétel> húz, szerez', francia *tirer* '(ki)húz; nyer'. Származékai: *nyereség* [1372 u.], *nyertes* [1559], a *nyerészkedik* [1790 k.] és *nyeremény* [1801] a nyelvújítás korában jöttek létre.

nyereg [1227 tn., 1380 k.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *näwrä*, osztják *nöjor* 'nyereg'. Ezek előzménye az azonos jelentésű ugor **närks*, ez az ugorban török jövevényszó lehet. A szó eleji *n* lágy *ny* hanggá alakulása az ősmagyar korban ment végbe. A szóvégi *g* vagy az ugor **k* hang szabályos folytatása, vagy pedig névszóképző, a szó felépítésére vö. *fereg*. A *nyereg* eredetileg a ló hátán rögzített málhát vagy ennek fából készült merevítőjét jelölhette.

nyerít [1510 k.] Hangutánzó eredetű szó, mely eredetileg az állatok panaszos, harsány, rikoltó hangját jelenítette meg. Töve rokonságban áll a *nyervog* és *nyirbál* igék tövével. A szóvégi *-ít* műveltető-gyakorító igeképző. Az sem zárható ki azonban, hogy a *nyerít* a nyelvjárási *nyí* ige származéka, ebben az esetben a szó belseji *r* gyakorító igeképző.

nyers [1395 tn. (?), 1416 u.] Ismeretlen eredetű szó. Eredetileg 'természetes nedvességet tartalmazó <növény>' jelentésben élt, ebből fejlődtek 'fővetlen, sületlen <étel>', 'megmunkálatlan <anyag>' és 'tehetséges, de kiműveletlen <személy>' jelentései. Erre a jelentésfejlődésre vö. óangol *hrēaw* 'véres, vértől nyirkos' > angol *raw* 'fővetlen, sületlen; feldolgozatlan, megmunkálatlan; éretlen; be nem hegedt; nedves, nyirkos <időjárás>'.

nyes [1395 tn., 1533] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *nēt* - 'kitép <füvet, tollat>, kopaszt <madarat>; vág <füvet késsel>', zürjén *neč* - 'tép, (ki)szakít'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **nečs*- vagy **niečs*- lehetett. A finnugor szó belseji **c* > magyar *s* hangváltozásra vö.: *hős*. A 'tép' > 'vág' jelentésfejlődés az osztjákban is végbement.

nyest [1212 tn. (?), 1231] Bizonytalan eredetű szó, esetleg a *nő* 'nőnemű felnőtt személy' főnév *ne* változatának *-s* névszóképzővel és *-t* kicsinyítő képzővel ellátott alakja. A képzőbokra vö. *nőstény*. A kecses mozgású prémes állatnak és a nőnek közös vagy egymással összefüggő jelölésére vö. *hölgy*, *menyét*. A szó kialakulására a *nyuszt* szó hangalakja is hatással lehetett. A magyarázat nehézségét az jelenti, hogy a *ne* változat csak birtokos személyjellel, illetve *v-s* töváltózatban fordult elő.

-nyi [12. század vége] Mértéket kifejező melléknévképző. A magyar nyelv külön életében kialakult toldalék. A nyelvjárásokból ismert *-ni*, *-nyi* latívuszi irányragból vált mértékképzővé. E szerepében már az ősmagyar kor folyamán is jelentkezhetett, de ez a funkciója csak később válhatott általánossá a magyar nyelv egészében, mivel még 15. századi nyelvemlékeink adatai között is akadnak olyanok, amelyekben eredetibb mértékhatózó értékben szerepel. Hangrendileg illeszkedő változata nem alakult ki. Elsősorban mérték kifejezésére alkalmas főnevekhez járul, pl. *tenyérenyi*, *pillanatnyi*. Ma is gyakori, termékeny képző.

nyihog [1755] Származékszó, a hangutánzó eredetű nyelvjárási *nyí* 'vonít' [1518 k.] ige *-g* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *h* hiátustöltő hang. Eredetileg az állatok nyuszítását, szűkülését jelölte, ma leginkább 'lő' vihogva nyerít' jelentésben él.

nyikhaj [1908] 'felelőtlen, megbízhatatlan férfi' Cigány jövevényszó, vö. cigány *nikai*, *níkai* 'sehol (sem)'. A cigány szó a cigány *ni* 'nem, ne, sem, se' és a *kai* 'hol, honnan, hová' szavakra vezethető vissza. A nem ellenőrizhető tartózkodási hely és a felelőtlen magatartás fogalmának összefüggésére vö. *semmiházi* és *jöttment* szavainkat.

nyikorog [1585] Hangutánzó eredetű szó. Eredetileg az embereknek vagy állatoknak sajátosan szaggatott, panaszos hangját jelenítette meg. A *nyikorog* szótöve rokonságban áll a *nyekereg* és a *nyí* szavak töveivel. A szóvégi *-rog* gyakorító igeképző. A szó belseji *k* mozzanatos igeképző. Eredetileg 'röfög <disznó>' jelentésben élt, a ma általános 'kellemetlen, fülsértő hangot ad' jelentése 1785-től adatható.

nyíl [1221 tn., 1395 k.] Ősi, uráli kori szó, vö. osztják *nal* 'nyíl', votják *nil* 'lapos nyíl', mordvin *nal* 'nyíl', finn *nuoli* 'ugyanaz', kamassz *nié* 'ugyanaz'. Ezek előzménye az azonos jelentésű uráli **nye* vagy **nö* lehetett. Történettudományi szakszóként 'nyílhúzással kisorsolt föld' jelentésben is él. Származéka a *nyilaz* ige [1416 u.].

nyilallik [1533] Származékszó, a *nyíl* főnév *-ll(ik)* igeképzővel ellátott alakja. Az elnevezés a hirtelen fájdalomérzet és a nyíllövés okozta fájdalom hasonlóságán alapul. A szemléletre vö. német *Hexenschuß* 'lumbágó' (tulajdonképpen 'boszorkánylövés').

nyilván [1372 u.] 'bizonyára' Származékszó, a *nyilik* ige *-ván* határozói igenévképzővel ellátott alakja, mely szófajváltással vált határozószóvá. Eredetileg 'nyitva' jelentésben élt, de gyakran hangsúlyos helyzetben állt, így kapta elvont 'bizonyára' jelentését. Származékai a *nyilvános* [1704], valamint a *nyilvánít* [1776–1821] és a *nyilvánul* [1832] igék.

nyimnyám [1792] 'pipogya, tehetetlen' Játékos szóalkotással keletkezett összetett szó (ikerszó). A *nyám* utótag valószínűleg a *nyámmog* igéből jött létre elvonással. Eredetileg a vontatott evést, beszédet kísérő szájmozgásra vonatkozhatott, vö. *nyimmel-nyámmal* 'fáradtságosan, nehézkesen <eszik>' [1713], régi nyelvi *ímeg-nyámmog* 'akadozva beszél' [1668]. Mai jelentésének kialakulására *nyamvadt* melléknevünk is hatással lehetett. Bizalmas stílusértékű szó.

nyír¹ [1211 tn. (?), 1416 u.] 'levág' Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor vagy uráli kori szó, vö. zürjén *níral-*, *nírt-* 'dörzsöl, vakar, csikar', votják *nírjal-* 'kapar, vakar, összeseper'; vö. még: jurák *níra-* '(meg)rág; kaparóvással gyalul'. Ezek előzménye a 'kapar, vakar' jelentésű finnugor vagy uráli **nír3-* lehetett. Ez a magyarázat csak akkor fogadható el, ha feltételezzük a '(valaminek a felületét egy eszközzel) kaparja, vakarja' > 'felületi réteget eltávolít' > '<haját, szörzetet, sűrű növényi hajtást, bolyhot> (ollóval) levág' jelentésképződést. Mély hangrendű toldalékolása másodlagosnak tűnik (a korai adatok ingadozóak, vö. *nyírő* ~ *nyíró*), a *bír*, *hív* igék mintájára alakulhatott. A szónak a magyar argóban kialakult 'megöl' jelentése is [1930] (vö. *kinyír*). Hasonló szemléletre vö. német *knipsen* 'levág' > *abknipsen* 'megöl'. Származékai a *nyíró* [1211 tn., 1416 u.], *nyírás* [1416 u.], *nyírat* [1541], *nyirbál* [1784], *nyiratkozik* [1895].

nyír² [1055 tn. (?), 1252] 'nyírfa' Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *nár* 'nád, vessző, ág', votják *ner* 'vessző, ág', cseremiszi régi nyelvi *nörga* 'sarj, hajtás'; vö. még: kamassz *narga* 'füzes'. Ezek előzménye a 'vessző, hajtás, fakadás' jelentésű finnugor, talán uráli **nír3* vagy **nír3* lehetett. Az ősmagyar korban egyfajta vékony ágú, vizes talajon növekvő fát jelölhetett.

nyirkos [1452 tn., 1645] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A szótó megegyezhetett a ma már teljesen elavult *nyír* 'mocsár, vizenyős hely' jelentésű főnévvel. A *-kos* névszóképző a *k* végű, *-s* melléknévképzővel ellátott szavak mintájára keletkezhetett, vö. *torkos*. A *nyirok* 'nedv' főnév [1784] elvonással jött létre a nyelvújítás korában. A *nyirok* biológiai szakszó.

nyiszál [1784] 'nagy nehezen vág' Hangutánzó eredetű szó, mely az egymással súrlódó, egymással érintkező kemény tárgyak élesen csikorgó, nyikorgó hangját jeleníti meg. Szótóve összefüggésben állhat a *nyüszít* és a *nyí* igék szótóvével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. A szó belseji *sz* feltehetőleg szintén gyakorító igeképző. Mozzanatos műveltető képzővel keletkezett a *nyisszant* ige [1882].

nyiszlett [1838] 'vézna' Származékszó, melynek szótóve a *nyiszál* ige magas hangrendű párja. A szóvégi *-tt* befejezett melléknéviigenév-képző. Az elnevezés arra utalhat, hogy a vékony ember úgy néz ki, mintha az alakjából levágtak volna.

nyit [1358–1359] Egy önállóan nem adatolható szótó származéka. A *nyi-* szótó ismeretlen eredetű. A szóvégi *-t* műveltető igeképző. Származéka a *nyitás* [1372 u.] és a *nyitány* [1843] főnév. Megszilárdult ragos alakulata a *nyitja* [1792]. A szótó *nyí-* alakváltozatának *-l(ik)* visszaható képzős származéka a *nyílik* [1416 u.]. Ennek továbbképzése a *nyílás* főnév [1416 u.] és a *nyilatkozik* ige [1463 u.].

nyivákol [1673] Származékszó, a nyelvjárási *nyí* 'vonít' ige *nyiv-* töváltózatának *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Eredetileg a macska elnyújtott, nyávogó hangját jeleníti meg, de rosszalló értelemben a kisgyermek sírását is ezzel a szóval jelölik.

nyolc [1405 k.] Ősi, ugor kori szótó, de végződése bizonytalan eredetű. A tőhöz vö. vogul *nálaw*, osztják *nijal* 'nyolc'. Ezek előzménye az azonos jelentésű ugor **nals* lehetett. A *nyol-* szótó talán rokonságban állhat a *nyaláb* főnévvel, hiszen az ősi vadászok, halászok gyakran 'köteg, csomó, nyaláb' jelentésű szavakkal jelölték a mókuszprémek, a szárított halak és egyéb elejtett és feldolgozott állatok bizonyos mennyiségét. Lehetséges, hogy az ugor korban is hasonló fogalommal jelölték ezt a számnevet. A szóvégi *c* a *kilenc* számnév végződésének mintájára keletkezhetett. Származékai: *nyolcad* [1416 u.], *nyolcadik* [1416 u.].

nyolcvan [1416 u.] Összetett szó (*nyolc* + *van*). Az utótag önállóan nem adatolható, de valószínűleg finnugor kori számnév, vö. *hatvan*, *negyven*.

nyom [1138 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg ősi szavunk, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak. 1. Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *nól-* 'nyom', osztják *nól-* 'dagaszt'. Ezek előzménye a 'nyom <főnév>; nyom <ige>' jelentésű ugor **nól3(-m3)* igenévszó lehetett. Ez a magyarázat csak akkor fogadható el, ha a szóvégi *m* nem tartozik a szótóhoz, hanem névszó-, illetve mozzanatos igeképző az ugor korból. A szó belseji **lm* > magyar *m* hangváltozásra vö. *csomó*. 2. Ősi, finnugor kori

szó, vö. zürjén *niamilt-* 'összenyom, kiprésel', cseremisiz régi nyelvi *niumorgé-* 'összenyomódik'. Ezek előzménye a 'nyom <főnév>; összenyom' jelentésű finnugor **nišmš* igenévszó lehetett. Ez a magyarázat azért nem fogadható el fenntartás nélkül, mert a finnugor szavak hangutánzó eredetűek, és az első szótag magánhangzói nem szabályosan változnak. A magyar nyelv ebben a szóban megőrizte az ősi igenévszói jelleget. Eredeti jelentése minden bizonnyal 'a földre a súlyával ránehezedik, azt nyomja', illetve 'a nehézkedés, nyomás eredménye, helye' lehetett. Névszói kiindulású származékai: *nyomoz* [1585], *nyomtalan* [1792], megszilárdult ragos alakulata: *nyomban* [1527]. – Igei folytatásának származékai: *nyomtat* [1416 u., 1533], *nyomaszt* [1565], *nyomás* [1575]. Nyelvújítás kori származékok: *nyomda* [1830], *nyomdász* [1846]. A *benyomás* főnév [1786] latin vagy német mintára keletkezett tükörfordítással; vö. latin *impressio*, német *Eindruck*: 'benyomás'.

nyomorék [1138 tn., 1395 k.] Származékszó, a *nyom*² ige *-r* gyakorító igeképzős, önállóan nem adatható alakjának *-ék* névszóképzős alakja. Eredetileg 'szánalmas, nyomorúságos' jelentésben élt. A *nyomorít* [1372 u.], *nyomorult* [1372 u.], *nyomorgat* [1416 u.], *nyomorúság* [1456 k.], *nyomorog* [1470] szavak mind ugyanennek az önállóan nem adatható szótőnek a származékai. A *nyomor* főnév [1577] elvonással keletkezett a régi nyelvi *nyomorú* 'szánalmas' [1456 k.] melléknévből.

nyoszolya [1215 tn. (?), 1230 k.] 'ágy' Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár nyelvjárás *ноцило* [noszilo] 'hordágy; halott vagy koporsó hordására alkalmas faváz', horvát-szerb *nosila* (többes szám) 'hordágy; saroglya', szlovén *nosila* (többes szám) 'hordágy; halottszállító eszköz'. Ezek a szláv **nosi-* 'hord, visz' igére mennek vissza. A magyar szó hangrendi kiegyenlítődéssel alakult ki. A déli szláv szó belseji *l* nyelvünkben *ly* hanggá lágyult. Könyvnyelvi szó.

nyoszolyólány [1568] 'koszorúslány' Összetett szó. Előtagja a régi nyelvi *nyoszolyó* 'a menyasszony körül segédkező asszony, lány' [1395 k.], utótagja pedig a *lány* főnév. A *nyoszolyó* a *nyoszolyóasszony*, *nyoszolyóleány* összetételek előtagjának önállósulásával keletkezhetett. A *nyoszolyó* előtag a régi nyelvi *nyoszolya* 'ágy' [1215 tn. (?), 1230 k.] szóhasadással elkülönült párja lehet. A *nyoszolyó* eredeti jelentése valószínűleg 'a menyasszonyi ágy körül tevékenykedő személy' volt. Az etimológiát némiképp bizonytalanná teszi, hogy a *nyoszolyólány* összetétel későbből adatható, mint *nyoszolyó* szavunk, illetve ez utóbbinak nem adatható 'menyasszonyi ágy' jelentése. A *nyoszolyólány* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

nyög [1372 u.] Hangutánzó eredetű szó, mely a szenvedő ember vagy állat felszakadó, panaszos hangját jeleníti meg. A szótó rokonságban állhat a *nyekeg* ige tövével. Származékai: *nyögés* [1372 u.], *nyögécsel* [1771].

nyöszörög [1756] Hangutánzó eredetű szó, mely az ember vagy állat fájdalmas, panaszos hangját jeleníti meg. A szótó a *nyüszít* és a nyelvjárás *nyi* 'vonít' igékkel rokon. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Az sem zárható ki, hogy a *nyüszít nyi* igénk származéka. Ebben az esetben a szó belseji *sz* és *-r* is gyakorító igeképző.

nyugalom [12. század vége] Származékszó, egy finnugor kori szótó *-alom* névszóképzővel ellátott alakja. A töre vö. *nyugszik*. A *nyugi* szó [1957] szőrővidüléssel keletkezett a *nyugalom* főnévből *-i* kicsinyítő képzővel.

nyugat [1789] A *napnyugat* összetétel utótagjának önállósulásával keletkezett. Az égtáj hasonló szemléletű elnevezésére vö. csuvas *χəvelanāš* 'nyugat' (*χəvel* 'nap'+ *anāš* 'bukás'), a *nyugat* szóalak a *nyugszik* ige tövével azonos ige névszói származéka. A 'Magyarországtól nyugatra fekvő országok' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel alakult ki. A *nyugatos* 'a Nyugat irodalmi folyóirat szemléletének követője' [1914] származék a Nyugat folyóirat nevéből jött létre.

nyugdíjpénztár [1989] Összetett szó, előtagja a *nyugdíj* [1847], utótagja pedig a *pénztár* [1786] főnév. A *nyugdíj* főnévben lévő *nyug-* előtagot a nyelvújítás korában vonták el a *nyugszik* igéből, és ekkor kezdték használni összetételei előtagként 'nyugalmat biztosító' értelemben, miként *nyugágy* szavunkban is. A *pénztár* utótag összetett szó (*pénz* + *tár*), mely a 'pénz ki- és befizetésére szolgáló részleg' jelentésben szerepel. A *nyugdíjpénztár* olyan intézményt jelöl, mely a nyugdíjas kor előtt befizetett járulékok fejében nyugdíjat folyósít. Magyarországon az első nyugdíjpénztárak 1995-ben alakultak meg.

nyugszik [1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *ногол-* 'pihen, alszik', mordvin *nuva-* 'bóbiskol, szundikál'. Ezek előzménye a 'pihen, nyugszik' jelentésű finnugor **niunš-* lehetett. A finnugor **ŋ* szabályosan változott a magyarban először **ŋk* vagy **γ* hanggá, majd pedig *g* zárhanggá. A hangváltozásra vö. *agg*. A szó belseji *-sz* gyakorító igeképző. A *nyug-* szótót a nyelvújítás korában újra életre kellették 'nyugalmat biztosító' jelentésben, és számos

összetétel előtagjaként használták: *nyugágy*, *nyugdíj* [1801]. Származékai: *nyugodt* [1372 u.], *nyughatatlan* [1416 u.], *nyugosztal* [1636], *nyugtat* [1664]. Megszilárdult ragos alakulata: *nyugton* [1808].

nyugta [1845] Származékszó, az elavult *nyugtatvány* 'nyugta' [1815] főnévből keletkezett elvonással a nyelvújítás korában. A *nyugtatvány* latin mintára keletkezett származékszó, vö. hazai latin *quietantia* 'nyugta', mely a latin *quietare* 'megnyugtat' ige származéka. A magyar szó tudatos szóalkotással jött létre a *nyugtat* igéből -*vány* névszóképzővel.

nyújt [13. század közepe] Ősi, finnugor eredetű szótó magyar képzéssel. A *nyúl*² ige tövével megegyező töre vö. zürjén *ńojd-* 'szétesik, összedől; elhasználódik <ruha>', *ńojkal-* 'tágul, nyúlik <ruha a használatától>', votják *nujt-* 'kihúz, széthúz, nyújt', *nujal-* 'kiterjed, nyúlik'. Ezek előzménye a 'kiterjed, szétterjed' jelentésű finnugor **ńsj3-* vagy **ńsj3-* lehetett. A szó belseji **j* okozta a magyar és a zürjén szó eleji **n* > *ny* változást. A szóvégi *-jt* az ősi *-*let* (vö. *-ít*) műveltető igeképző folytatása, vö. *szakajt* ~ *szakít*. A *nyújt* eredeti jelentése 'húz, kiszélesít, kitágít' volt. Származékai: *nyújtózik* [1506], *nyújtózkodik* [1803].

nyúl¹ [1086 tn., 1395 k.] 'hosszú fülű, rövid farkú mezei rágcsáló állat' Ősi, uráli kori szó, vö. zürjén *ńima-l*, mordvin *numolo*, lapp *njoammel*, szelkup *ńoma* 'nyúl'. Ezek előzménye az azonos jelentésű uráli **ńoma*, finnugor **ńoma-ls* lehetett. A finnugor nyelvekben lévő *l* hang arra utal, hogy már ebben az alapnyelvben képzett szó lehetett. A magyar szó belseji *u* az uráli szó belseji **m* réshanggá válásának eredményeképpen alakult ki, de létrejöttében a hangsúlyos szótag pótlónyúlása is szerepet játszhatott.

nyúl² [1372 u.] 'kezét valami felé nyújtja' Ősi, finnugor eredetű szótó magyar képzéssel. A szótó megegyezik a *nyújt* tövével, rokon nyelvi megfelelőit lásd ott. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Az *-ik*-kel bővült *nyúlik* változat a visszaható jelentésárnyalatot hangsúlyozza, vö. *oszol* ~ *oszik*. Eredetileg részben kézmozgással kapcsolatos tevékenységet jelölt, részben pedig 'kiterjed, elnyúlik' jelentésben élt.

nyúlgát [1862] 'rögtönzött földgát' Összetett szó, melynek előtagja a *nyúl*, utótagja a *gát* főnév. A *nyúl* előtag értelmezhető főnévként és igeként is. Az elnevezés a gát hosszan elnyúló alakjára, illetve annak gyors növekedésére is utalhat. Műszaki szakszó.

nyúlszáj [1808] Összetett szó, melynek előtagja a *nyúl*¹, utótagja a *száj* főnév. Az elnevezésnek az az alapja, hogy a szétnyílt ajkak a nyúl szájának formájára emlékeztetnek. Hasonló szemléletre vö. latin *labium leporinum*, német *Hasenscharte*: 'nyúlszáj'.

nyurga [1774] Bizonytalan eredetű, talán származékszó. A szótó a *nyúl*² 'nyúlik' ige lehetett. A szóvégi *ga* talán a *balga* szó mintájára jöhetett létre. Az *l* ~ *r* hangváltozásra vö. *botlik* ~ *botorkál*.

nyuszi [1866] Játszi szóalkotással keletkezett származékszó, a nyelvjárási *nyusz* <nyúlhívogató szó> *-i* kicsinyítő képzős alakja.

nyuszt [1229 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *ńoks* 'coboly', zürjén *ńíz* 'nyuszt', észt *nugis* 'nyuszt'; vö. még: jurák *noxo*, *noha* 'sarki róka'. Ezek előzménye a 'coboly, nyuszt' jelentésű finnugor, esetleg uráli **ńuksé* vagy **ńuks3-s3* lehetett. A magyarban eredeti hangalakja *nyusz* lehetett. Az ősi szó belseji **ks* > magyar *sz* hangváltozásra vö. *ősz*. A szóvégi *t* a *nyest* mintájára keletkezhetett. Az sem zárható ki azonban, hogy a *nyuszt* *-t* kicsinyítő képzős származékszó.

nyúz [1211 tn. (?), 1506] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótó rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak. 1. vogul *ńōj-* 'nyúz', votják *ńij-* 'leszakít, nyúz, lehasít <bört>'. Ezek előzménye a 'nyúz, lehasít <bört>', lefed' jelentésű finnugor **ńuj3-* lehetett. Ez a *t* talán a *nyújt* ige tövével rokon. 2. lapp *njuovvá-* 'megöl, lemészárol <fogyasztás céljából>; <késsel > lenyúz'. Ennek előzménye a 'nyúz' jelentésű finnugor **ńoβe-* lehetett. A szóvégi *-z* gyakorító igeképző, vö. *néz*, *vonz*. A szó belseji *ú* mindkét magyarázat szerint az ősmagyar korban vált hosszú magánhangzóvá.

nyű¹ [1138 tn. (?), 1416 u.] '<ruhafélét> viseléssel koptat' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *ńiüw-* 'tép, cibál', finn *nyki-*, *nykki-* 'cibál, szakít; szed, kopaszt; beleharap', szelkup *neker-*, *ńjakkan-* 'kopaszt <madarat>; gyomlál'. Ezek előzménye a 'tép,

kopaszt' jelentésű uráli **nük3-* vagy **nük3-* lehetett. Az uráli szó belseji **k* fejlődésére a magyarban vö. *jó²* 'folyó', *ró*. A *nyű* ige ma leginkább az *el-* igekötővel használatos.

nyű² [1067 k. tn., 1395 k.] 'legyek lábatlan lárvája' Ősi, ugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *nix* 'nyű', osztják *nink* 'ugyanaz, féreg', lapp *njiwnjá* 'kicsi, fehér vagy szürkésfehér rovar'; vö. még: szelkup *njénje*, *njeiju* 'csalétek <horgászati>', kamassz *nejme* 'ugyanaz'. Ezek előzménye a 'nyű, féreg' jelentésű ugor, esetleg uráli **ninɣ* vagy **niβɣ* lehetett. A magyar szó feltehető előzményének szó belseji **η* hangja és az obi-ugor **ηk* közötti eltérés talán ugor kori nyelvjárási különbséggel magyarázható, a magyar alak fejlődésére vö. *nő²*, *hó* 'téli csapadék'. A *nyű* eredeti 'féreg, tetű' jelentése ma már csak nyelvjárásainkban él. Leggyakrabban a bizalmas stílusértékű *annyi*, *mint a nyű* 'nagyon sok' kifejezésben használatos. Származéka a *nyüves* [1220 tn. (?), 1604].

nyűg [1510 k.] Ismeretlen eredetű szó. Szó belseji *i*-t tartalmazó változatai lehetnek eredetibbek. Származékai a *nyűgöz* [1565], *nyűgös* [1611].

nyüstöl [1790 k.] 'nyű, koptat' Belső fejlemény, keletkezés módja azonban vitatott. 1. Származékszó, a nyelvjárási *nyüst* 'a szövőszék egyik alkatrésze' [1405 k.] *-l* igeképzős alakja. A *nyüst* bolgár eredetű, vö. bolgár *nyuŭ* (többes szám) [nyiscsi] 'nyüst', mely a 'fonal' jelentésű bolgár régi nyelvi *nyuŭ* [nyity] szóra vezethető vissza. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a *nyüst* a szövőszék ide-oda mozgó, gyorsan járó része. A *nyüstöl* ige erre az eredetre utaló 'nyugtalanul járkál' jelentése már csak nyelvjárásainkban ismeretes. 2. Az önállóan elő nem forduló *nyüs-* szótó *-től* gyakorító igeképzős alakja. A szótó hangutánzó eredetű és *nyüzsög* igénkkel rokon.

nyüszít [1838] Hangutánzó eredetű szó, mely a kutya elnyújtott, panaszos hangmegnyilvánulásait jeleníti meg. A szótó a *nyöszörög* és a nyelvjárási *nyí* 'vonít' igékkal rokon. A szóvégi *-ít* gyakorító-műveltető igeképző. A szó belseji *-sz* gyakorító igeképző lehet.

nyüzsög [1634] Hangutánzó eredetű szó, mely eredetileg a hemzsegő, egymáshoz súrlódó emberi vagy állati sokaság mozgását, illetve az ezt kísérő hangjelenségeket jelenítette meg, később a mozgást kifejező hangfestő szavak csoportjába került. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző.

O, Ó

ó¹ [1055] 'ódon, ősi' Ősi eredetű szavunk, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak: 1. Finnugor kori szó, vö. cseremisiz *šonǵē* 'öreg'. Ennek előzménye az 'öreg; öregszik' jelentésű finnugor **šonǵ* vagy esetleg **šonǵz* igenévszó lehetett. Így azonos eredetű az *agg* melléknévvel, annak szóhasadásos párja, de az *ó* szóban az életkorral kapcsolatos jelentésváltozat helyett a '(nagyon) régi' jelentés kerülhetett előtérbe. 2. Uráli kori szó, vö. cseremisiz *ümašte* 'a múlt évben', mordvin *umok* 'régen, hajdanában', lapp *oames* 'öreg', motor *igomo* 'reggel'. Ezek előzménye az 'öreg' jelentésű uráli **oma* melléknév lehetett. Az *ó* melléknév ma csupán származékokban (vö. *ócska*, *ósdi*) vagy összetett szavak előtagjaként szerepel, pl. *óbor*, *ókor*, *ótestamentum*.

ő² [13. század közepe] <indulatszó> Hangutánzó eredetű szó. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett. Általános érzelmeket fejez ki; a szövegkörnyezettől függően fájdalmat, bánatot, csodálkozást, vágyakozást tükröz.

-ól/-ő¹ [950 k.] A folyamatos melléknévi igenév képzője. Több finnugor igenévképzői előzményből (**-k* és **-p*) alakult. Ezek az alapnyelvi képzők az ősmagyar kor végére *-γ*, illetve *-β* hangalakúvá váltak. A tihanyi apátság alapítólevelében és a Halotti Beszédben még ezeket a hangokat rögzítő adatokat találunk, pl. *azah*, *meneh*, *uolov*, *iarov*, *keneruv* (ejtsd: [aszaγ, meneγ, valoβ, jároβ, keserüβ]). Mindkét zöngés réshang még az ómagyar kor elején magánhangzóvá alakult, és az előtte álló tövégi magánhangzóval a legtöbb esetben *au*, *eü* kettőshangzót alkotott. Ezek egyszerűsödésével jött létre az igenévképző *-ól/-ő*, illetőleg *-úl/-ű* változata. Néhány szavunk őrzi a zártabb *-úl/-ű*-t, pl. *seprű*. A nyelv egységesülése során a nyíltabb *-ól/-ő* terjedt el a folyamatos melléknévi igenév képzőjeként. Ragszerűen termékeny, eleven toldalék, vagyis minden teljes ragozású igéhez hozzákapcsolható. Az így alakult melléknévi igenevek sok esetben melléknévvé, majd főnévvé váltak, pl. *mosdó*, *fürdő*, *szabó*, *festő*. Ezek mai nyelvünkben többszófajúnak számítanak.

-ól/-ő² [1222] Kicsinyítő képző. Ősi eredetű toldalék. Több ugor kori képzőre vezethető vissza, származását tekintve azonos a melléknévképző *-úl/-ű* ~ *-júl/-jű*-vel. Az ugor **-m* és **-p* előzményből az ősmagyar korra szabályosan *-β*, a szintén ugor **-k* és **-η*-ből pedig *-γ* fejlődött. Ezek a folyamatos melléknévi igenév képzőjéhez hasonlóan az ómagyar kor elején magánhangzóvá váltak, és az előttük álló szóvégi magánhangzóval kettőshangzót alkottak. Az így keletkezett *-aul/-eü -ól/-ő*-vé egyszerűsödött. Ez a változat mint kicsinyítő-becéző képző önállósult. A régi nyelvben gyakoribb volt, néhány közneveinkből világosan kielemezhető, pl. *apó*, *anyó*, másokban elhomályosult, pl. *mogyoró*. Ma sem tekinthető teljesen elavultnak, személynevek becéző alakjában fordul elő, pl. *Kató*, *Janó*, *Benő*, és kedveskedő megszólításként használt köznevekben újraéledni látszik, pl. *babó*, *nyuszó*, *bratyó*.

oázis [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Oase*, angol *oasis*, francia *oasis*: 'oázis'. Vö. még: latin *oasis* 'oázis', *Oasis* <a líbiai sivatagban lévő termékeny hely neve>. Az európai nyelvekben élő szavak előzménye az azonos jelentésű görög *Oasis* helynév, melynek végső forrása egy 'katlan, mélyedés' jelentésű óegyiptomi szó. A magyarba különféle nyelvekből került az irodalom közvetítésével.

óbéogat [1708] 'hangosan jajgat' Német jövevényszó magyar képzéssel, vö. német *auweh*, *o weh* <fájdalmat kifejező indulatszó>, melynek előzménye a 'jaj' jelentésű német *weh* szócska. A szóvégi *-gat* gyakorító igeképző. A magyar szó eleinte a német nyelvű jajveszékélést utánozhatta, majd később beilleszkedett a hasonló felépítésű hangutánzó *jajgat*, *nógat* típusú igék közé. A német szó belseji *w* > magyar *b* hangváltozásra vö. *bükköny*. Rosszalló értelemben használatos, bizalmas stílusértékű szó.

objektum [1752] 'tárgy, dolog' Latin jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. középkori latin, hazai latin *objectum* 'tárgy', tulajdonképpen 'ami a szem elé, szembe van állítva'. Vö. még: német *Objekt*, régi nyelvi *objectum* 'tárgy, objektum'. A latin szavak a latin *obicere* 'szembeállít' igére mennek vissza. Ugyanennek a latin igének

származéka a magyar *objektív* 'tárgyi, tárgyilagos' melléknév [1830]. Az *objektív* mint filozófiai műszó az angol révén került nyelvünkbe. Főnévi 'tárgylencse' jelentésben [1904] a műszaki nyelvben és a fényképészetben használatos szakszó.

obsit [1647] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. német (bajor-osztrák) *abschid, apschid, opschid* 'elválás; (katonai) szolgálatból való elbocsátás; elbocsátólevél', német *Abschied* 'ugyanaz'. A német szavak a német *abscheiden* 'eltávolodik; elhagy' igére mennek vissza. A szó az osztrák katonai nyelvből került a magyarba. Az *obsitos* főnévi származék [1762] az *obsitos ember* szókapcsolat [1763] jelzőjéből főnevesült.

obulus [1529–1541] 'ógörög váltópéNZ; Árpád-kori ezüstpéNZ' Latin jövevényszó, vö. latin *obolus* 'görög váltópéNZ: a drachma egyhatoda; súlymérték, egy nagyobb egység egyhatoda'. A latin szó a 'pénzérme; súlymérték' tulajdonképpen 'fizetőeszközként és súlymértékként használatos fémzáncika' jelentésű görög *obelosz* attikai *obolosz* változatára megy vissza. A szóvégi *s* (sz helyett) gyakori a latin jövevényszavakban, vö. *ámbitus*. Történettudományi szakszó.

óceán [1591] Latin jövevényszó, vö. latin *Oceanus, mare Oceanum* 'világtenger'. A latin szó a görög mitológia *Okeanos* 'a nagy ősvíz istene' nevéből származó 'a világot körülvevő folyam; világtenger' jelentésű görög főnévre megy vissza. A latin végződés elhagyására vö. *angyal*.

ócsárol [1416 u.] Valószínűleg származékszó, melynek alapszava az *olcsó* melléknév, végződése pedig az *-árol* igeképző. Az *ócsárol* ige jelenlegi hangalakja úgy jött létre, hogy az *olcsó* melléknév szó belseji *l* hangja kiesett (vö. *csónak*), majd a szó eleji rövid *o* hang megnyúlt. Elsőként 'vádol' jelentésben adatható, ma 'becsmérel' jelentésben használatos [1416 u.].

ócska [1581] Származékszó, az *ó* 'rég; elnyűt' melléknév *-cska* kicsinyítő képzős alakja. A *-cska* képzőnek nyomatékosító szerepe van. A képző szerepére vö. *jócskán*. Származékai: *ócskás* [1755], *ócskaság* [1808]. Bizalmas stílusértékű szó.

ocsmány [1560 k.] Ismeretlen eredetű szó. Lehetséges, hogy a hangalak az *adomány, hagyomány* szavak mintájára keletkezett.

ocsú [1211 tn., 1416 u.] 'a kicsévelt gabona szemetes alja' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kun *učux* 'pelyva', türkmén *ujuq* 'ocsú', tatár *oçoq* 'pelyva'. A török szavak a 'repül' jelentésű török **uč-* igére mennek vissza. A magyarba került alak **učuq* lehetett. A szóvég fejlődésére vö. *apró, borsó*.

ocsúdik [1508] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-d* gyakorító és *-ik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott származéka. A szótó ismeretlen eredetű. Eredetileg nyelvjárásainkban élt, Csokonai Vitéz Mihály szóhasználata révén került a köznyelvbe.

-od/-ed/-öd lásd **-d**²

oda [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *az* mutató névmás régi nyelvi *oz* változatának *-á* hová? kérdésre válaszoló helyhatározóraggal ellátott alakja. A szóvégi *á > a* hangváltozásra vö. *haza* (hová?). A szó belseji *d* fejlődésére vö. *addig, ide*. Az *(el)odáz* származék [1789] a nyelvújítás korában keletkezett.

óda [1602] Latin jövevényszó, vö. latin, hazai latin *ode*, középkori latin, hazai latin *oda*: 'dal, ének'. A latin szavak az azonos jelentésű görög *óde* főnévre mennek vissza.

-odik/-edik/-ödik [1372 u.] Igeképző. A középzárt magánhangzóval rögzült ősi *-d* igeképző a visszaható jelentést hordozó *-ik*-kel kiegészülve feltehetően már az ősmagyar kor végén jelentkezett elsősorban névszói alapszavak mellett, pl. *álmodik, betegedik*. Igék mellett is előfordul, pl. *takarodik, keveredik*. Világosan elemezhető származékai általában mediális jellegűek, ma is alkothatunk vele 'valamilyenné lesz' jelentésű igéket, pl. *soványodik, csendesedik, vörösödik*. Gyakori toldalék, de csak denominális képzőként számít termékenynek.

-ődik/-ödik [1416 u.] Mediális igeképző. A legelfogadottabb vélemény szerint az *-odik/-edik/-ödik* képzővel azonos eredetű, annak másodlagosan megnyúlt magánhangzója változata. Mai köznyelvünkben csak igék mellett fordul elő. Mediális, esetleg szenvedő értelmű származékokat képez, pl. *záródik, vetődik*. Gyakori, eleven toldalék.

ódon [1835] 'régimódi; a régmúlt hangulatát idéző' Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A nyelvújítás korában jött létre az *ó* 'ódon, ősi' melléknév alapján a *-don* névszóképzővel. A képző a *tulajdon* főnév tévesen képzőként

felfogott végződéséből származik, eredetileg talán fokozás szándékával alkalmazták. Az *ódon* az *ócska* melléknévvel ellentétben nem rosszálló, hanem szépítő értelmű. Választékos stílusértékű szó.

odú [1330 tn., 1519] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a tő eredete azonban vitatott. 1. Osztják *onət* 'üreg <fában>', votják *udur* 'a méhkas nyílása', mordvin *undo* 'üreg <fában>', finn *onsi*, *ontelo* 'üres; üreg', lapp *vuow'dâ* 'a vadkacsa fészke'. A finnugor szavak előzménye a 'barlang, üreg' jelentésű finnugor **onte* lehetett. 2. Vogul *ōntər* 'anyaméh', osztják *ont* 'belső rész; has, test', lapp *vuow'dâ* 'állati testben <mellben vagy hasban> lévő üreg'. Ezek előzménye pedig a '(hasban és mellkasban) lévő üreg' jelentésű finnugor **omte* lehetett. A finnugor szó belseji **nt* > magyar *d* hangváltozásra vö. *lúd*. A szóvégi *-ú* valószínűleg kicsinyítő képző.

-ódzik/-ődzik lásd **-ózik/-őzik**

ódzkodik [1855] 'vonakodik, húzódozik valamitől' Származékszó, az *oldoz* ige *ódz* változatának *-kodik* visszaható igeképzővel ellátott alakja. Népies stílusértékű szó.

óhajt [1416 u.] Hangutánzó eredetű szó, de keletkezés módja bizonytalan. Lehetséges, hogy az *óhajt* ige párhuzamosan keletkezett az *ó* indulatszóval, erre utal a korai adatok rövid szó eleji magánhangzója. Elképzelhető azonban az is, hogy az *ó* indulatszó *-ajt ~ít* műveltető igeképzővel ellátott származéka, a képző gyakorító szerepű. Származéka az *óhajtás* főnév [1416 u.] és az *óhajtozik* ige [1416 u.]. Az *óhaj* főnév [1844] az *óhajt* igéből keletkezett elvonással a nyelvújítás korában.

ohó [1610] Hangutánzó eredetű szó. Meglepetést, örömet, akaratnyilvánítást fejez ki. Az azonos jelentésű *ohohó* [1857] indulatszó a nyomaték fokozására szolgál.

ojjé [1791] Vitatott eredetű indulatszó. 1. Belső fejlemény, az *ó* és a *jé* indulatszavak összetétele. Főként a csodálkozás és meglepetés kifejezésére szolgál, de előfordul nyomatékosító szóként is. 2. Német jövevényszó, vö. német *o je*, bajorosztrák *oi je* <ijedtséget, csodálkozást kifejező indulatszó>.

ok [1138 tn. (?), 1372 u.] Belső fejlemény, a mára elavult *okik* 'okul, tanul' [1416 u.] ige alapján keletkezett a *lak* : *lakik-*, *szar* : *szarik*-féle szópárok mintájára. Az *okik* csak nyelvújásainkban élt, jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *uq-*, modern uigur *uq-*: 'megért, belát'; vö. még: középtörök *uqd't-*, *uqul-*, *uqtur-* 'megértet' *uquš* 'okosság'. Az *okik* ige régi származéka az *oktat* [1416 u.], a nyelvújítás korában keletkezett az *okul* [1748] és az *okit* [1839]. Az *ok* főnév nyelvújítás kori származékai az *okol* [1750], *okozat* [1781], *okmány* [1806] és az *okság* [1826].

-ókl/-ők [1343] Névszóképző. A kicsinyítő funkciójú *-ó/-ő* és az egyszerű kicsinyítő *-k* összetételéből keletkezett feltehetően még az ősmagyar korban. A kicsinyítő *-kól/-kő* fordítottja. A becézésen kívül a régi nyelvben, nyelvújításokban kifejezhetett nagyítást, sértő megnevezést, pl. *szemők* 'nagy szemű', *orrók* 'nagy orrú'. Mai köznyelvünkben a *pufók* szavunk örzi. Személynevek becéző képzőjeként is régies, illetőleg nyelvújításias, pl. *Erzsók*, *Istók*. Ritka, elavult toldalék.

okádik [1416 u.] Hangutánzó eredetű szó, mely a hányással járó öklendezést jelenítheti meg. A szótó a nyelvújítási *öklődik* 'hány, öklendezik' mély hangrendű párja. A *-d* gyakorító igeképző. Hasonló hangutánzó szavak más finnugor nyelvekben is megtalálhatók, vö. mordvin *uksondo-*, finn *oksenta-*: 'hány, okádik'. Származékai: *okadás* [1493 k.], *okádék* [1808]. Durva szó.

okirat [1814] Tudatos szóalkotással keletkezett összetett szó (*ok* + *irat*). Az *oklevél* összetétel mintájára hozták létre a nyelvújítás korában a *levél* főnév 'régii nyelvi irat, hivatalos irat' jelentésének elavulása után.

okker [1682] 'vas-oxidos, porszerű ásványi anyag' Német jövevényszó, vö. német *Ocker* 'ásványi málladék; sárgásbarna mázolófesték'. A német szó a 'sárgás festőföld' jelentésű latin *ochra* főnévre megy vissza. Más európai nyelvekbe szintén a latinból került, vö. angol *ochre*, francia *ocre*: 'okker'.

oklevél [1504 k.] Összetett szó, melynek 'bizonyíték' jelentésű *ok* előtagja hozzátapadt a *levél* 'irat, hivatalos irat' utótaghoz. 'Szakképesítést igazoló és a neki megfelelő munkakör betöltésére jogosító irat' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett.

okos [1138 tn., 1372 u.] Származékszó, alapszava az *ok* főnév, amely itt a feltételezhető eredeti 'értelem' jelentésében szerepel, végződése az *-s* melléknévképző. Ugyanezen szótó *-talan* fosztóképzős származéka az *oktalan* [1372 u.]. A

melléknevek képzésére vö. *ügyes* : *ügyetlen* (> *ügy*). Az *okos* további származékai az *okosság* [1372 u.], *okoskodik* [1493 e.] és a *megokosít* [1624], az *oktalan* származéka az *oktalanság* [1456 k.].

október [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *October* 'október'. A latin szó a 'nyolc' jelentésű latin *octo* számnévre megy vissza. Eredetileg a márciussal kezdődő év nyolcadik hónapját jelölte. Régi nyelvi elnevezései: *Mindszent hava* [1506], *borvetőhó* [1539], *őszhó*, *tizedhó*, *utószüret* [1810 k.].

oktondi [1666] 'együgyű' Játszi szóalkotással keletkezett származékszó, az *ok* 'értelem' főnév *-ndi* kicsinyítő képzős alakja. A képzőre vö. *pökhendi*. A szó belseji *t* kialakulására az *oktalan* melléknév *t*-je is hatással lehetett. Kedveskedő kifejezés.

okulár [1544] 'optikai műszer szemlencséje' Latin jövevényszó, amely részben német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. középkori latin *oculare* (*vitrum*) 'szemüveg; szemlencse', hazai latin *ocular*, *ocularia* (többes szám) 'ugyanaz'; vö. még: német *Okular* 'szemüveg <lencséje>'. A latin szó a latin *oculus* 'szem' főnév *ocularis* 'a szemhez tartozó, okulár' származékára megy vissza. Fizikai műszó. Az *okuláré* 'szemüveg' származék [1550] bizalmas stílusértékű.

ókumlál [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *oculare* 'látóvá tesz, megvilágít; felderít, tisztáz', hazai latin 'szemmérték szerint ítél'. A latin szó a latin *oculus* 'szem' főnév származéka. Az eredeti 'szemlél, nézeget; kifürkész' jelentésből a 'szemlélődéssel rájön valamire' jelentésáryalaton keresztül jött létre a ma használatos 'kitalál; kiagyal' jelentés [1804].

okvetlen [1668] Összevonással keletkezett a régi nyelvi *okvetetlen* 'okvetlen' [1498] összetételből (*ok* + *vetetlen*), az összevonásra vö. *közvetlen*. Keletkezésének alapjául a régi nyelvi *okot vet* 'ellenvetést tesz' [1567], a nyelvjárási *okul vet* 'mentségeként előad' szószervezetek és a régi nyelvi *okvetés* 'ellenvetés' [1531] összetétel szolgálhatott. Igei származéka az irodalmi nyelvi *okvetetlenkedik*.

ól [1192 tn. (?), 1297] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *aydl* 'karám', oszmán *ağēl* 'ugyanaz, istálló', tatár *avdl* 'falu'. A magyarba került török alak **aγul* lehetett, a szó belseji **γ* kiesésére vö. *szór*. A honfoglalás idején az *ól* és az *akol* szavak keveredhettek egymással.

oláh [1200 k.] 'román' Bolgár vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. bolgár *ѡлах* [vlah] 'román', horvát-szerb *Vlah* 'ugyanaz'. A szláv szavak germán eredetűek, vö. ófelnémet *walah*, *walh* 'idegen; kelta; román'. A germán szavak a latin *Volcae* kelta törzsnévre mennek vissza. A szláv szó eleji *v* hang a magyarban magánhangzóvá vált. Az *oláh* szó az 1848–1849-es szabadságharc óta visszaszorulóban van, ugyanis ettől az időtől kezdve a magyarországi románok kívánságára a hivatalos nyelvhasználat a *román* szóval illeti ezt a népcsoportot. Kiveszőben lévő szó.

olaj [1309 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *olěv*, szlovén *olje*, szlovák *olej*: 'olaj'. A szláv szavak az azonos jelentésű latin *oleum* főnévre mennek vissza, ami feltehetőleg az ófelnémet közvetítésével került a szláv nyelvekbe. Végső forrása egy ismeretlen földközi-tengeri nyelv lehetett. A magyar *olaj* hangalak hangrendi kiegyenlítődség eredménye. Származéka az *olajoz* [1577 k.] ige.

ólálkodik [1456 k.] Származékszó, a régi nyelvi *ólál* 'ólálkodik' [1470] *-kodik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A mára elavult *ólál* valószínűleg az *orv* szó eredeti *or* változatából jött létre *-l* igeképzővel. Az *r* > *l* hangváltozásra vö. *öklel*. A szó belseji *á* hang a *csodál*, *munkál* típusú szavak mintájára fejlődött.

olasz [1138 tn., 1372 u.] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *Vlah*, *Vlasi* (többes szám) 'román', horvát-szerb nyelvjárási 'olasz; latin; görög-keleti szerb', szlovén *Vlah*, *Vlasi* (többes szám) 'román; olasz; latin'. A szláv szavak germán eredetűek, vö. ófelnémet *walah*, *walh* 'idegen; kelta; román'. A germán szavak a latin *Volcae* kelta törzsnévre mennek vissza. A szó eredetére vö. *oláh*. A szláv szó eleji *v* hang a magyarban magánhangzóvá vált.

olcsó [1528] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, megfelelői azonban vitatottak. 1. középtörök *ušağ*, ujjur *ušağ*, modern ujjur *uššağ* 'kicsi, csekély'. A török szavak előzménye valószínűleg a 'szétzúz, darabokra török' jelentésű török **uša-* vagy **uvša-* ige lehetett. A magyarba **ušağ* alakban kerülhetett. A szóvégi *ğ* magánhangzóvá válására vö. *apró*. Ez az elmélet jelentéstani nehézségekbe ütközik. 2. csagatáj *učuz* 'olcsó', ujjur *učuz* 'értéktelen, nyomorult', oszmán *ucuz* 'olcsó, alacsony értékű'. E szerint az elképzelés szerint a török szavak előzménye a 'repül' jelentésű török **uč-* ige lehetett, vö. *ocsú*.

old [12. század vége] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *anə-* 'kiold <csomót>, eloldoz <szekeret>', mordvin *anksema* 'lék <jégben>', finn *avaa-* 'nyit, kiterjeszt'. A finnugor szavak előzménye az 'old, nyit, feltár' jelentésű finnugor **anə-* ige lehetett. A szóvégi *-d* gyakorító igeképző, a képzőre vö. *mond*. Az *l*-es forma másodlagos hangzóbetoldással keletkezett, hiszen az ómagyar *oβd* ~ *oud* alakból szabályosan *ód* hangalak jött volna létre. Létezik 'kötelezettség alól felszabadít; varázslattól, átoktól megszabadít' jelentése. Ez az ellentétes értelmű *köt* igeinek megfelelő jelentésáryalatával együtt az ősi hitvilágot idézi. Származékai: *oldoz* [1372 u.], *oldódik* [1806], *oldal* [1836].

oldal [1347 tn., 1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *ántə-l* 'borda', osztják *əntj* 'ugyanaz; oldal, a test oldala'. A finnugor szavak előzménye a 'test oldala; borda' jelentésű ugor **onʦ(-l)* főnév lehetett. A szóvégi *-l* névszóképző talán már az ugor korban a tőhöz járult. A magyarázat csak abban az esetben fogadható el, ha a szó eredeti hangalakja *ódal* volt, a szó belseji *l*-es változat pedig csak másodlagosan, szervesen hangbetoldással keletkezett. Származékai: *oldalal* [1398], *oldalaz* [17. század], *oldalsó* [1828]. Megszilárdult ragos alakulatai: *oldalt* [1520 k.], *oldalvást* [1772].

oldalog [1792] Származékszó, a régi nyelvi *oldall* 'oldalról közelít' [1618] ige *-g* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Az *oldall* az *oldal* főnévből alakult *-l* igeképzővel. Az *oldalog* ma főként *el-* igekezővel használatos.

olimpia [1926] Belső fejlemény, az *olimpiai játékok* 'Olimpia térségében játszott játékok <az antik Görögországban>' [1604] szókapcsolatból jött létre. Mintája a latin *Olympia* 'az olimpiai játékok színhelye' volt, mely az azonos, tulajdonképpen 'olümposzi vidék, tájék' jelentésű görög *Olümpia* szóra megy vissza. Az első újkori olimpiai játékokat 1896-ban rendezték Athénban. Az *olimpiász* 'újkori olimpiai játékok' [1559, 1895] főnév latin jövevényszó, melynek görög előzménye van. Az *olimpikon* 'az olimpiai játékok résztvevője; olimpiai győztes' [1924] főnév pedig tudatos szóalkotással jött létre a görög *Olümpikosz*, *-n*, *-ov* 'olimpiai' melléknévből, a képzésre vö. *grafikon*, *lexikon*.

olló [1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. üzbég nyelvjárási *orlaq* 'birkaolló', melynek előzménye a 'vág, arat' jelentésű török **or(d)la-* ige lehetett. A magyarba **orlaq* alakban kerülhetett. A szóvégi magánhangzó fejlődésére vö. *tarló*. 2. Belső fejlemény. Jelentésselkülönüléssel keletkezett a nyelvjárási *olló* 'öz, kecske vagy juh kicsinye' [1395 k.] főnévből. A gida hátsó lábai ugyanis *x* formában keresztbe állnak, mint a nyitott olló szárai. A jelentésselkülönülésre vö. *bak*.

ólmom [1490 k.] Valószínűleg ősi szavunk, rokon nyelvi megfelelői azonban vitatottak: 1. Finnugor kori szó, vö. osztják *olna* 'ólmom', *ser olno* 'ón' (*ser* 'szilárd, erős'), cseremisiz *wulnə* 'ón, ólmom'. Előzményük az 'ón' jelentésű finnugor **βolnə* főnév lehetett. Az 'ón' és az 'ólmom' jelentés csak később, a 19. században különült el. 2. Ugor kori szó, vö. vogul *wōlēm* 'ólmom', melynek előzménye az azonos jelentésű ugor **βslmə* lehetett. Ez a magyarázat a vogul nyelvi megfelelők gyér adatolhatósága miatt nem fogadható el feltétel nélkül. Az ólomot az ugor korban csak a kereskedelem révén ismerhették, hiszen Kelet-Európában nincsenek ólomlelőhelyek.

olt¹ [1278 tn., 1405 k.] 'más fáról származó hajtással nemesít' Vitatott eredetű. 1. Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *alt-* 'oda-, hozzátold, hozzátold', osztják *alt-* 'hozzátold, rátesz, megtold'. Előzményük a 'hozzátold, hozzáilleszt, megtold' jelentésű ugor **als-(ttə-)* lehetett. A szóvégi *-t* műveltető igeképző valószínűleg már az ugor korban a szóhoz járult. Az *olt* ige a 'hozzátold' > 'faágat egy másik fába beleilleszt' > 'növényt olt' jelentésfejlődésen mehetett keresztül. Hasonló jelentésfejlődés zajlott le az obi-ugor nyelvekben is, vö. vogul *əltəm jiw* 'folytatott fa, azaz olyan fa, melynek alsó része például nyárfá, felső része fenyő' (*jiw* 'fa'). 2. Belső fejlemény. A régi nyelvi *avik* 'behatol' [1565 (?), 1573] ige *ó* töváltózatának *-t* műveltető igeképzővel ellátott származéka, alaktani felépítésére vö. *avat*, *árt*. Az *l*-es forma másodlagos hangbetoldódással alakulhatott, ezt azonban nem támasztják alá az időrendi adatok. Ebben az esetben az alapjelentés a 'bejuttat' lehetett. Az *olt²* '<tűz, világítóeszköz> égését megszünteti' igével való azonos alakúság elkerülése érdekében a nyelvjárási *ojt* változat bekerült a köznyelvbe. Származéka: *oltvány* [1278 tn., 1405 k.].

olt² [1416 u.] '<tűz, világítóeszköz> égését megszünteti' Ősi, finnugor kori szó származéka. A szótó az *alszik*, *álmom* szavak szótóvének töváltózata. A szóvégi *-t* műveltető igeképző. Származéka: *olthatalan* [1518 k.].

-olt/-ölt lásd **-lt**

oltalom [1372 u.] Az *óv* ige *ó* változatának *-t* műveltető igeképzős tövének *-alom* névszóképzővel ellátott származéka. A képzőre vö. *ártalom*. A szó belseji *l* másodlagos járulékhang, vö. *boldog*. Eredeti jelentése 'védelmező' volt, ma 'védelem, menedék' jelentésben használatos. Igei származéka az *oltalmaz* [1372 u.].

oltár [13. század eleje] Vándorszó, vö. német *Altar*, ófelnémet *altari*, *altare*, olasz *altare*, óegyházi szláv *olbtarь*, horvát-szerb *oltar*: 'oltár'. Vö. még: latin *altare*, középkori latin, hazai latin *altar*: 'ugyanaz'. A szó a latin *adolere* 'áldozatot gyújt, éget' igéből jött létre, s így eredetileg az égő áldozatok oltárát jelölte. A magyarba több nyelv közvetítette.

olvas [1372 u.] Bizonytalan eredetű, ősi, talán finnugor vagy esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *low* 'tíz', *lowənt-* 'számol, olvas', zürjén *līd* 'szám, számolás', *līdji-* 'számol, számít, olvas', mordvin *lovo-* 'számol, számít, olvas', finn *luke-* 'ugyanaz', *luku* 'szám', jurák *lāḡnā-* 'beszél'. A finnugor szavak előzménye a 'szám, (darab)szám; számol, számít' jelentésű finnugor, talán uráli **luke* igenévszó lehetett. A szóvégi *-s* gyakorító igeképző, a képzőre vö. *keres*, *tapos*. Az ősmagyar hangalakot egy hasonló jelentésű és alakú ótörök szó befolyásolhatta, vö. csuvas *vula-*, csagatáj *oku-*: 'olvas; hív'. A 'számol' > 'olvas' jelentésfejlődésre vö. orosz *чумать* [csitaty] 'olvas' > *счумать* [szcsitaty] 'számol'. Származékai: *olvasás* [1372 u.], *olvasat* [1416 u.], *olvasmány* [1787]. Az *olvasó* 'rózsafüzér <imádkozáskor>' származék [1405 k.] eredeti jelentése 'számoló' lehetett.

olvaszt [1372 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *tal-* 'olvad', zürjén *sīl* 'nem fagyott, felolvadt', *sīl-* 'olvad', mordvin *sola-* 'olvad', *sola* 'nem fagyott', finn *sula* 'ugyanaz, puha, folyékony; csupa, csupán', *sulaa-* 'olvad; folyékonyra tesz'. A finnugor szavak előzménye az 'olvad; olvad' jelentésű finnugor **sula* igenévszó lehetett. A szó eleji finnugor **s* a magyarban elnémult, a hangváltozásra vö. *agg*. A magyar szó belseji *v* elhomályosult visszaható igeképző lehet. A szóvégi *-szt* műveltető igeképző. Az *olvad* [1416 u.] származék szóvégi *-d* képzője gyakorító-mozzanatos jelentésű, ez utóbbi származékai az *olvadoz* [1527], *olvadék* [1585], *olvadékony* [1645], az *olvatag* [1842] a nyelvújítás korában keletkezett, a *csüggeteg-*, *hervatag*-féle képzett alakok mintájára.

oly [12. század vége] Megszilárdult ragos alakulat. Az *a(z)* mutató névmás *u ~ o* változatából jött létre *-l* ablatívuszraggal. A ragnak ebben az esetben módhatározó szerepe van. Eredetileg fokhatározós szó volt jelzői szerepben, később nemcsak a melléknévi jelzőre, hanem a jelzős szó szerkezet egészére vonatkoztatták, így alakulhatott névmássá. Az *olyan* [1372 u.] származék *-n* névmásképzővel keletkezett, vö. *azon*. Megszilárdult ragos alakulata: *olykor* [1535 k.].

olyanfajta [1897] Összetett szó, előtagja az *olyan*, utótagja a *fajta* képzőszerű utótag. Az utótag ebben és néhány hasonló szerkezetű összetételben kijelölő jelzői szerepben áll, vö. még: *másfajta* [1900], *ilyenfajta* [1929].

ombudsman [1991] 'az állampolgári jogok országgyűlési biztosa' Nemzetközi szó, vö. német *Ombudsmann*, angol *ombudsman*, svéd *ombudsman*: 'ugyanaz'. A svédből terjedt el, melyben a svéd *ombud* 'képviselő, meghatalmazás' szóból származik. A svédben tulajdonképpen 'megbízott, meghatalmazott személy, jogi képviselő' jelentése van. Nyelvünkbe a német közvetítette a szót. Politikai műszó.

ómega [1709] Latin jövevényszó, vö. latin *omega* <a görög ábécé utolsó betűjének neve>, egyházi latin, hazai latin 'vég; valaminek a vége'. A latin szó a görög *o méga* 'omega', tulajdonképpen 'nagy o' szó szerkezetre megy vissza. Ez a görög *o mikron* 'omikron', tulajdonképpen 'kis o' ellentéte. A 'vég; valaminek a befejezése' jelentés a Bibliából terjedt el, vö. *alfa*. Választékos irodalmi nyelvi szó.

omlett [1848] Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *omelette* 'tojáslepény'; vö. még: német *Omelett*, ausztriai német *Omelette* 'ugyanaz'. A francia szó az ófrancia *lemel(l)e* 'penge, fémlemez' főnévre megy vissza. A szakácsmesterség révén terjedt el.

omlik [1309 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Ugyanezen szótó *-t* műveltető igeképzős származéka az *ont* ige [1495 e.], vö. *bomlik*: *bont*, *romlik*: *ront*. Az *omlik* ige származékai: *omlás* [1309 tn., 1372 u.], *omladozik* [1565], *omlaszt* [1780].

omnibusz [1839] 'lófogató társaskocsi' Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *omnibus* 'egy fajta társaskocsi'; vö. még: német *Omnibus* 'autóbusz', régi nyelvi 'egy fajta társaskocsi'. A francia szó a francia *voiture omnibus* '(zárt) társaskocsi', tulajdonképpen 'kocsi mindenki számára' szókapcsolatra megy vissza. Az *omnibus* a latin *omnes* 'mindenki' névmás részes esetű alakja. Régi nyelvi szó.

ón [1296 tn. (?), 1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *olna* 'ólom', *ser olnə* 'ón' (*ser* 'szilárd, erős'), cseremis *wulnē* 'ón, ólom'. Előzményük az 'ón' jelentésű finnugor **bolnə* főnév lehetett. Az *ón* és az *ólom* szó eredete azonos lehet, jelentésük csak később, a 19. században különült el. Az *ón* főnév hangalakja a szó belseji *l* hang magánhangzóvá válásával alakult ki. Származéka az *ónos* [1456 k.].

-on/-en/-ön lásd **-n³**

onánia [1792] 'önkielégítés' Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *onania* 'önkielégülés'. Orvosi műszóként keletkezett, a tulajdonképpen nem önkielégítést, hanem megszakított nemi közösülést végző bibliai *Onan* nevéből (Teremtés könyve 38:9). Orvosi műszóként való használata az angoltól terjedt el. Az *onanizál* ige [1926] képzőcserével keletkezett a régi nyelvi *onaníroz* igéből [1891]. Kissé választékos stílusértékű szó.

-onci/-enci/-önc [1786] Főnévképző. A nyelvújítóktól tévesen kikövetkeztetett toldalék. Nagy számban alkottak vele igékből, főnevekből, melléknévekből és kötött tövekből is személyt jelölő főneveket, pl. *küldönc*, *kedvenc*, *újonc*, *vadonc* 'vadember', *tanonc*, *különc*. Jónéhányuk mára gúnyos, lekicsinylő vagy rosszálló jelentésármánylatban használatos, pl. *bérenc*, *kéjenc*, *kegyenc*, *ifjonc*, *udvaronc*. Főleg ezzel a jelentéstartalommal keletkezhettek még egy-egy újabb származék, pl. *nyomoronc*.

ondó [1288 tn. (?), 1585] 'hím ivarmirigyek váladéka' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből, vö. tatár *onta*, *ontak* 'liszt', karakalpak *untaq* 'por; morzsa', baraba *undaq* 'finomra őrölt, finom szemű'. A török szavak előzménye a 'liszt' jelentésű ótörök **ün* főnév **unta-* '(lisztte) őröl' igei származéka lehetett. A magyarba **undaq* alakban kerülhetett. A szóvégi *q* szabályosan alakult a magyarban magánhangzóvá. A hangváltásra vö. *apró*. Eredeti jelentése 'köleskorpa, korpa' volt, a 'sperma' jelentés kialakulásának folyamata ismeretlen.

ondolál [1904] 'hajtat hullámosít' Nemzetközi szó, vö. német *ondulieren*, francia *onduler*, olasz *ondulare*: 'ondolál'. A francia révén terjedt el, melyben a 'hullámlás, ondolás' jelentésű francia *ondulation* főnévre megy vissza. A magyarba főként a francia és a német közvetítette.

-ong/-eng/-öng lásd **-ng**

onnan [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *a(z)* mutató névmás *o* változatából keletkezett az *-n* helyhatározórag ismétlődésével. Létrejöhett az *ad* tövváltozattól (vö. *addig*) is **odnan* > *onnan* hasonlással, vö. *innen*. Eredetileg hol? kérdésre válaszoló helyhatározó lehetett, ebből fejlődött honnan? kérdésre válaszoló helyhatározói szerepe, a jelentésváltozásra vö. *innen*.

opál [1562 (?), 1622] 'egy fajta ásvány' Vándorszó, vö. német *Opal*, francia *opale*, olasz *opale*, cseh *opál*, orosz *онал* [opal]: 'alakatlan kvarc; egy fajta féldrágakő'; vö. még: latin *opalus* 'ugyanaz', mely az azonos jelentésű görög *opalliosz* főnévre megy vissza. Végső forrása az óind *upalah* 'kő' főnév. A francia révén terjedt el. A magyarba elsőként *opályos* alakban került a latinból, a mai hangalakot a német közvetítette.

opera [1693] Olasz jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *opera* 'mű, alkotás; dalmű; dalszínház' vö. még: német *Oper*, régi nyelvi *opera* 'dalmű; dalszínház'. Az olasz szó a latin *opera* 'mű, alkotás; munka' főnévre megy vissza.

operáció [1577] Latin jövevényszó, vö. latin *operatio* 'munka, tevékenység, működés', tudományos latin 'sebészeti beavatkozás'. A latin szó a latin *opera* 'munka, működés, mű' főnévre megy vissza. Az *operál* ige [1577] a latin *operare*, *operari* 'működik, dolgozik, csinál' ige átvétele. Az *operatív* 'aktív; műtétí' [1910] melléknév nemzetközi szó, vö. német *operativ*, angol *operative*, francia *opératif*: 'cselekvő, működő; sebészi'. A francia révén terjedt el. A magyarba a németből került.

operatőr [1854] Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *opérateur* 'végheszivő; sebész; rádiós, filmoperatőr'; vö. még: német *Operateur* 'sebész', német régi nyelvi 'filmoperatőr'. A francia szó a késő latin *operator* 'dolgozó, létrehozója valaminek' főnévre megy vissza. A magyarban eredetileg 'sebész' jelentésben élt.

óperencia [1773] 'távoli <rendszerint elképzelt, mesebeli> tenger, <ritkábban> ország vagy hegy' Köznevesült német tulajdonnév, vö. német (ausztriai német, régi nyelvi) *Ober-Enns*, (*Österreich*) *ob der Enns* 'Felső-Ausztria'. A szóvégi *ia* az *Anglia*, *Dánia* típusú országnevek mintájára keletkezett. A nyelvünkben lezajló jelentésváltozásnak az lehetett az alapja, hogy az osztrák hadsereg magyar legénységű alakulatainak általában Felső-Ausztria volt a hazától egyik legtávolabb eső állomáshelye. A tengerre való vonatkoztatás csupán népmesei elem.

operett [1821] Nemzetközi szó, vö. német *Operette*, angol *operetta*, olasz *operetta*: 'operett'. Az olasz révén terjedt el, melyben előzménye az olasz *opera* 'zenemű' főnév volt. A magyarba a németből, esetleg az olaszból kerülhetett. A magyar hangalak valószínűleg az osztrák kiejtést tükrözi.

ópium [1577 k.] 'a mákfaj morfint tartalmazó fehér nedve' Latin jövevényszó, vö. latin *opium* 'máknedv, ópium'. A latin szó közvetlen előzménye az azonos jelentésű görög *opion*, mely a görög *ópósz* 'növénynedv' főnévre vezethető vissza. Az ópium korábbi elnevezése a *mákony* volt, ez a *mák* főnév származéka.

opponál [1575] '<értekezést> opponensként bírál' Latin jövevényszó, vö. latin, egyházi latin *opponere* 'szembeállít valamit valamivel, ellenszegül', mely a latin *ob* <igekező> + *ponere* 'állít, tesz' igére megy vissza. Az *-ál* végződésre vö. *ágál*. Szintén e szócsalád tagja a ma gyakrabban használatos *opponens* 'tudományos értekezés hivatalos bírálója' [1620] főnév, a szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*.

opportunist [1894] 'megalkuvó, elvtelenül alkalmazkodó személy' Nemzetközi szó, vö. német *Opportunist*, francia *opportuniste*, orosz *онпортунист* [opportunyiszt] 'opportunist'. Politikai műszóként terjedt el a franciából. A francia szó előzménye a francia *opportun* 'célszerű, alkalmas', mely a latin *opportunus* 'alkalmas; kedvező, előnyös' melléknévre megy vissza. A szócsalád tagja az *opportunizmus* [1900] is. A magyarba mindkét szó a német révén került, de szélesebb körben való használatát az orosz is befolyásolta.

optika [1786] 'fénytán; lencserendszer' Latin jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. középkori, tudományos, hazai latin (*ars*) *optica* 'a látással kapcsolatos tan, optika'; vö. még: német régi nyelvi *optica* 'optika'. A latin szó a görög *optikósz*, *-é*, *-ón* 'a látást illető' szóra megy vissza. Ugyanezen görög szó a forrása az *optikus* [1830] főnévnek is.

optimista [1796] 'derülátó' Nemzetközi szó, vö. német *Optimist*, angol *optimist*, francia *optimiste*: 'optimista'. Valószínűleg a francia révén terjedt el, melyben a latin *optimus* 'legjobb; a legjobb' melléknévre megy vissza. A szócsalád tagja az *optimizmus* [1813]. A magyarba mindkét szót a német közvetítette.

orja [1527] 'sertés hátgerince hússtul' Származékszó, az *orr* 'domb, magaslat' főnév *or* változatának *-ja* birtokos személyjellel ellátott alakja. Az állatok hátgerince és a hegygerinc közötti hasonlóság lehetett az elnevezés alapja. A szó a *háta orja* 'hátgerinc' [1527] szókapcsolatból jöhetett létre. A szóvégi *j* valószínűleg a birtokos személyjel része, de az sem zárható ki, hogy másodlagos járulékhang a *fürj* szavak mintájára.

óra [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *hora* 'idő; időegység; időpont; időmérő eszköz'. A latin szó előzménye a görög 'évszak; napszak; periódus; időpont' jelentésű *óra* főnév. A latin szó eleji *h* elnémulására vö. *ostya*. Származékai az *óranyi* [1519], *órás* [1522 tn., 1533], *órai* [1585].

orangután [1783] Nemzetközi szó, vö. német *Orang-Utan*, régi nyelvi *orangoutang*, angol *orang-outang*, *orang-utang*, holland *orang oetang*: 'orangután'. A holland révén terjedt el, melyben az azonos jelentésű maláj *orang utan* szóra megy vissza. Ennek szó szerinti jelentése tulajdonképpen 'erdei ember'. A magyarba a németből került.

oratórium [1646] 'operaszerű egyházi zenemű' Latin jövevényszó, mely nemzetközi szóvá vált, vö. középkori, egyházi latin *oratorium* (*templum*) 'imaház'. A latin szó a latin *oratorius* 'az imához tartozó' szóra megy vissza, melynek előzménye a latin *orare* 'beszél; kér; imádkozik' ige. Eredetileg a magyarban is 'imaház' jelentésben élt. Zeneművészeti szakszóként az olasz révén került más európai nyelvekbe.

orbánc [1505 u.] 'egy fajta fertőző bőrgyulladás' Ismeretlen eredetű szó. Jelentése és hangalakja alapján jövevényszó lehet, de a hasonló jelentésű és hangalakú szláv szavakhoz fűződő viszonya nem világos.

orca [1372 u.] Ósmagyar kori összetétel (*orr* + régi nyelvi *szá* 'száj'), vö. vogul *ńol-tus*, zürjén *ńjr-vom* 'arc' (tulajdonképpen 'orr-száj'). Mai *arc* szavunk előzménye. Az *orca* alak ma már elavult.

orchidea [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Orchidee*, francia *orchidée*, olasz *orchidea*: 'orchidea'; vö. még: tudományos latin *Orchideae* (többes szám) 'ugyanaz'. A latin szó a latin *orchis* 'here; here formájú gyökérrel rendelkező növény' főnévre megy vissza, melynek előzménye az azonos jelentésű görög *orchisz*. Valószínűleg a tudományos latin révén terjedt el. A magyarba latinos végződéssel a németből került.

ordas [1229 tn., 1350] 'farkas' Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentése 'feketesen pettyezett, csíkozott' volt. A 'csíkos' > 'farkas' jelentésfejlődésre vö. török *qariş* 'kevertnek, vegyesnek mutatkozik' > csuvas *kaşkar* 'farkas'. A szépirodalomban használatos.

ordinaré [1587] 'közönséges' Vándorszó, vö. német *ordinär*, francia *ordinaire*, olasz *ordinario*, cseh *ordinární*, orosz *ординарный* [orgyinarnij]: 'rendes, szokásos; közönséges'; vö. még: latin *ordinarius* 'rendes, szokásos, szabályos', ez a latin *ordo* 'rend, rang' származéka. A magyarba a németből és az olaszból került. Bizalmas használatú, rosszálló értelmű kifejezés, *ordenaré* alakban is ismert.

ordít [1416 u.] Hangutánzó eredetű szó. A torok mélyéről jövő, artikulálatlan kiáltást jeleníti meg. A szóvégi *-d* gyakorító-mozzanatos igeképző, a szintén szóvégi *-ít* műveltető-gyakorító igeképző. Az *ordibál* [1890] ige a *kiabál* ige mintájára keletkezett. Az *ordít* származékai: *ordítás* [1416 u.], *ordítózik* [1772].

ordré [1706] 'rendelet, parancs' Német jövevényszó, vö. német *Order*, *Ordre* 'rendelet, parancs'. A német szó a francia *ordre* 'rend, elrendezés, sorrend; parancs, rendelkezés' főnévre megy vissza, melynek előzménye a latin *ordo* 'sor, rend'. A magyar szóvégi *é* a franciás helyesírású német *Ordre* betű szerinti olvasatából jöhetett létre. Bizalmas stílusértékű.

orgánium [1784] 'beszéd- vagy énekhang' Latin jövevényszó, vö. latin *organum* '(zene) szerszám, eszköz', tudományos latin '(beszéd-, érzék-) szerv'. A latin szó az azonos jelentésű görög *organon* főnévre megy vissza. Választékos stílusértékű szó.

orgazda [1585] Összetett szó, melynek előtagja az *orv* 'tolvaj' főnév régi nyelvi *or* változata, utótagja pedig a *gazda* 'főnök, munkaadó' főnév. Ugyanezen előtaggal alkotott a mára elavult összetétel az *ormarha* [1550 k.] 'ellopott marha'.

orgia [1792] Latin jövevényszó, vö. latin *Orgia* (többes szám) 'Bacchus isten titkos, éjszakai ünneplése', hazai latin 'züllés, tobzódás'. A latin szavak előzménye a görög *orgia* 'ugyanaz'.

orgona¹ [1372 u.] 'egy fajta hangszer' Latin jövevényszó, vö. középkori latin (*musica*) *organa* '(zene)szerszám', (*hydraulica*, *pneumatica*) *organa* 'vízi, fűvő orgona'. A latin *organa* a latin *organum* 'szerszám' semlegesnemű többes számú alakja. A magyar *organista* [1620] főnév a latin *organista* 'organista' átvétele, a szó belseji *s* ejtésére vö. *áristom*. Az *orgona* származéka: *organálás* [1372 u.].

orgona² [1788] 'lila vagy fehér fürtös virágú kerti cserje' Jelentéskülönüléssel keletkezett az *orgona* 'egy fajta hangszer' főnévből. Az elnevezés alapja az lehet, hogy a növény ágaiból síp készíthető, vagy hogy virágai csövesek, esetleg az, hogy a virágzatban a sípszerű, csöves virágocskák az orgona sípjához hasonlóan állnak egymás mellett. Az elnevezésre vö. német régi nyelvi *pfeifenbaum*, *pfeifenstrauch* 'orgona(fa)', tulajdonképpen 'síp-fa, síp-bokor'.

orgyilkos [1823] Összetett szó, melynek előtagja az *orv* szó régi nyelvi *or* változata, utótagja pedig a *gyilkos* főnév. A nyelvújítás korában keletkezett az *orgazda* összetétel mintájára. Korábbi elnevezései: *orozgyilkos* [1785], *orozó gyilkos* [1803].

óriás [1275 tn., 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Orosz jövevényszó, vö. orosz *варяг* [varjag], óorosz *varjazi* (többes szám) 'az oroszországi északi népek egy csoportjának tagja'. Az orosz szavak az ónorvég **váringr* 'varég, normann' népnévre mennek vissza. A magyarba az óorosz többes számú alak került. A szóvégi *i* lehangyosítására, vö. *olasz*. Az óorosz *z* hang a magyarban *s* hanggá zöngétlenedett. A szó eleji *ó* az eredeti *β+a* hangkapcsolatból keletkezett, majd a hangsúlyos helyzetben megnyúlt. A 'varég' > 'óriás' jelentésváltozás a népcsoport magas testalkatával magyarázható, hasonló szemléletre utal a német *Hüne* 'óriás' (< *Hunne* 'hunok'). Ezt azonban bizonytalanná teszi, hogy az 'óriás' jelentés az oroszban nem adatolható, az a feltételezés pedig, hogy a jelentésváltozás a magyarban ment végbe, kultúrtörténeti tényekkel nem támasztható alá. 2. Az *Uriás* személynév köznevesülése. Uriás ótestamentumi hettita hős, aki minden bizonnyal nagyon erős és magas testalkatú volt, hiszen Dávid nem tudta legyőzni, ezért megölette. Ez a magyarázat indokolhatja az *Úrjások* változatot [1774], amely azonban csak ötszáz évvel később bukkan fel, mint az *ó* hangzóval kezdődő alakok, így ez az eredetetés sem teljesen meggyőző. A horvát-szerb *orijaš* 'óriás' és a román *uriaş* 'ugyanaz; óriási' a magyar szó átvételei.

orkán [1794] 'pusztító erejű szélvihar' Német jövevényszó, vö. német *Orkan* 'heves vihar, orkán'. A német szó az azonos jelentésű holland *orkaan* főnévre megy vissza, melynek végső forrása a Haiti szigeti taino nyelv *huracan* 'ugyanaz' szava. Ez a spanyol *huracán* 'förgőszél' közvetítésével került a hollandba. Eredetét tekintve idetartozik *hurrikán* szavunk is,

amely szintén német átvétel, vö. *Hurrikan* 'ugyanaz', és az eredetibb spanyol háromszótagos alakra vezethető vissza. A magyar *orkán* 'orkánkabát' [1972] az *orkánkabát* [1964] összetétel előtagjának önállósulásával keletkezett.

ormány [1805] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. Az *orr* főnév *-mány* névszóképzővel ellátott alakja. A képzésre vö. *okmány*, *körülmény*. A nyelvújítás korának terméke. Korábbi elnevezése: *orny* [1799].

ormótlan [1769] Származékszó, vagy az *orom*, vagy ezen főnév *ormó* 'hegycsúcs' [1281 tn.] származékának *-ltan* fosztóképzős alakja. Eredeti jelentése 'csúcs vagy oromzatos kiképzés nélküli' lehetett. Ezen formák viszonylagos esetlegessége, terpeszkedő hatása magyarázza a mai 'idomtalan, rossz formájú' jelentést.

orom [12. század tn. (?), 1405 k.] Származékszó, az *orr* főnév *or ~ ur* 'magaslat, kiemelkedés' változatának *-m* névszóképzővel ellátott alakja, a képzésre vö. *tetem*. A dunántúli *Ormánság* tájegység neve valószínűleg ugyanebbe a szócsaládba tartozik, a régi nyelvi *ormány* származék 'magasabb hely, domb, földhát' [12. század tn.] *-ság* névszóképzővel ellátott alakja lehet.

orosz [1086 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, vö. oszmán-török *urus*, kazah *orus*: 'orosz ember; orosz'. A török szavak előzménye az óorosz *Rusʿ* 'a kijevi birodalom' földrajzi név volt, ami végső soron északi germán eredetű. A török nyelvekben *r* nem állhat a szó elején, ezért jelent meg a szó eleji magánhangzó, vö. kun *dʾrds* 'hiúz (< orosz *pycʿ* [rűsz] 'ugyanaz'). Már a 9. században bekerülhetett nyelvünkbe.

oroszlán [1289 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjgur *arslan*, tatár *ardʿslan*: 'oroszlán'. A török szavak előzménye valószínűleg a török **arsdl* 'vörösessárga' melléknév. A magyarba **ardʿslan* alakban kerülhetett, hangtani fejlődésére vö. *boszorkány*. Az *oroszlány*, *oroszleány* változatok népetimológiás hatásra keletkeztek.

oroszlánrész [1866] Nemzetközi mintára keletkezett összetétel (*oroszlán + rész*), vö. német *Löwenanteil*, angol *lion's share*, francia *part du lion*: 'oroszlánrész'. Az elnevezés alapja az az ezópuszi mese, mely az oroszlán, a róka és a szamár közös vadászatáról szól. Ebben az oroszlán az erősebb jogán az egész zsákmányt magának követeli. Bár az ezópuszi mese a 16. század óta magyar nyelven is ismeretes volt, a szó kései előfordulása arra utal, hogy az *oroszlánrész* főnév idegen mintára jöhetett létre. Választékos stílusértékű szó.

oroz [1416 u.] 'lop' Származékszó, az *orv* 'tolvaj' főnév *or* változatának *-z* igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *őriz*. A 19. században élt az orosz 'tolvaj' főnév is. Az *oroz* ige származéka: *orozva* [1519 k.]. A szépirodalomban használatos.

orr [1055 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *wār* 'tűlevelű erdő', osztják *wor* 'hegy- vagy dombvonulat <part mentén>', zürjén *ver* 'erdő', finn *vuori* 'hegy', kamassz *bōr* 'ugyanaz, földhát'. A finnugor szavak előzménye a 'hegy' jelentésű finnugor vagy uráli **βere* vagy **βōre* lehetett. A finnugor szó eleji **β* a magyarban vokalizálódott, vö. *ón*. A szó belseji *r* a magyarban kettőződött meg. Az *orr* szó eredeti jelentése 'orom, magaslat' volt, ma testrésznév. A térszínformánév és a testrésznév összefüggésére vö. cseremis *ner* 'orr; domb; hegyfok'. Származéka: *(meg)orrol* [1554].

orsó [1405 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *agirčuk*, tatár *orčdʿq*, üzbég *určuq*: 'orsó'. A török szavak előzménye a 'fon' jelentésű török **agdʿr-* ige lehetett. A magyarba valószínűleg **ayurčuq*, esetleg **určuq* alakban került. A török szóvégi mássalhangzó szabályosan alakult a magyarban magánhangzóvá. A hangváltozásra vö. *apró*, *borsó*.

ország [1138 tn. (?), 12. század vége] Származékszó, az *úr* főnév régi nyelvi *uru* változatának *-szág* (~ *-ság*) névszóképzős alakja, a képzőre vö. *jószág*. A szó az *uraság* szóval rokon, melynek *uruság* változatából keletkezett az *ország* főnév a második nyílt szótagban lévő magánhangzó kiesésével. A hasonló szemléletre vö. horvát-szerb *gospodin* 'úr' > *gospodstvo* 'ország, birodalom'. Származékai az *országol* [1372 u.], *országos* [1527].

országgyűlés [1560] Összetett szó, melynek előtagja a 'kormányzati egység és annak lakossága' jelentésű *ország*, utótagja pedig a *gyűlik* igéből képzett *gyűlés* főnév. Az *ország* előtag a szó keletkezésének idején nem a király és a főurak, főpapok országlását jelentette, hanem a köznemesség megjelölésére szolgált. Egy ideig párhuzamosan élt a *diéta* 'országgyűlés' főnévvel. Hasonló összetétel: *országház* [1807].

országút [1594] Összetett szó, melynek előtagja az *ország* <mint földrajzi egység> főnév, utótagja pedig az *út* főnév. Az eredetileg jelölt birtokos jelzős *országuta* [1359] összetétel csak később vált jelöletlenné. Hasonló összetételek: *országjárás* [1793], *országvész* [1840].

ortodox [1606] 'valamely tanhoz, illetve vallási rítushoz mereven ragaszkodó; görög-keleti hitű' Latin jövevényszó, amely később a németből is bekerült nyelvünkbe, vö. latin, egyházi latin *orthodoxus*, *-a*, *-um* 'igazhitű, óhitű'. A latin szó a görög *ortódokszosz* 'helyesen gondolkodó; igazhitű' melléknévre megy vissza. Vö. még: német *orothodox* 'igazhitű; hitű; görögkeleti hitű'. A magyar 'görögkeleti hitű' jelentés a 19. századtól ismeretes.

orv [1131 tn.(?), 1372 u.] 'alattomos gonosztevőre jellemző' Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből, esetleg a kunból, vö. kun *oʻrd*, *oʻur* 'tolvaj', *ovrun* 'alattomos'; vö. még: ujjur *oʻrd*, *oʻur* 'tolvaj', *oʻurla*- 'lop'. A magyarba **uʻrd* vagy **uʻbrd* alakban kerülhetett, a magyar *r* után álló *v* alakulása nem világos, talán hangátvetéssel keletkezett (*vr* > *rv*). Megszilárdult ragos alakulata: *orvul* [1825]. Választékos stílusértékű szó.

orvos [1131 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. finn *arpa* 'sors, varázsvessző; követség, kihirdetés <egy bot körülkúldásával>', *arpele*- 'sorsol, jósol', lapp *vuor'be* 'végzet, sors; sorshúzáshoz használatos fadarabok, kövek'. Ezek előzménye a 'valamilyen varázsláshoz vagy igazmondáshoz használatos eszköz' jelentésű finnugor **arpa* lehetett. A jelentésösszefüggésre vö. orosz *врач* [vracs] 'orvos', bolgár *врач* [vracs] 'varázsló'. A szövégi *-s* névszóképző lehet. Származékai: *orvosság* [1372 u.], *orvosol* [1456 k.].

-ős/-ös [1529 e.] Névszóképzőbokor. Az *-ó/-ő* melléknéviigenév-képző és az *-s* melléknévképző összetapadásával alakult az ómagyar kor folyamán. Igei alapszavakhoz járul. Származékai a szokásos, állandó tulajdonsággá váló cselekvést fejezik ki leggyakrabban az alanyt (pl. *ragadós*, *nevetős*), illetőleg a cselekvés tárgyát jelölve (pl. *csavarós*, *kifejtős*). Sok származéka főnevesült, pl. *tudós*, *ismerős*. Gyakori, kis mértékben termékeny toldalék, egy-egy szót alkothatunk vele még ma is.

ósvi [1837 tn., 1838] Tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Az *ó* 'ódivatú, elhasznált' melléknév *-svi* kicsinyítő képzős alakja. A 19. század első felében a sajtónyelvben eredetileg a konzervatívok megnevezésére szolgált, de később a szó elvesztette politikai jelentését. Rosszalló értelemben használatos.

oson [1792 tn., 1835] Származékszó, egy önállóan elő nem forduló szótó *-n* mozzanatos igeképzővel ellátott származéka. A szótó bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó, mely egy fajta észrevétlen, menekülést kísérő mozgást jelenít meg. A rokon nyelvekben is található hasonló hangalakú hangutánzó eredetű szavak, vö. vogul *ūsəl*, finn *askel*: 'lépés'. Szókincsünk igen régi eleme lehet.

ostoba [1577] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *stumb*, középnémet *stompf*, felnémet *stump*: 'csonka, tompa; nem épelméjű, buta', szász *stomp* 'tompá', német *stumpf* 'éretlen, tompa <kés>, érzéketlen <érezkelés>'. A német szavak előzménye a német *Stumpf* 'csonk, fatönk'. A magyarba ragozott alakban kerülhetett a német szó, vö. szász *dr stompa* 'a csonk'. Az *ostoba* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. A szövégi *a* kialakulására vö. *cérna*. Kissé választékos stílusértékű szó.

ostor [1200 k. tn., 1380 k.] Ősi ugor, esetleg finnugor kori szó, vö. vogul *astɔ-r* 'ostor'; vö. még: cseremis *waštēr* 'hajtás, vessző; lombos ág, fürdőseprű, seprű'. A szavak előzménye az ugor, esetleg finnugor **očtɔ-rɔ* 'hajtás, vessző; ostor' lehetett. Azonban az is előfordulhat, hogy az ősi szavak indoeurópai forrásra mennek vissza, vö. óind *aštrā* 'az állat ösztökélésére alkalmas tüske', avesta *aštra* 'ostor'. Ha az *ostor* főnév ősi szó, akkor a szó belseji *r* egy alapnyelvi névszóképző, ha viszont indoeurópai eredetű, akkor a szótóhoz tartozik. A szó magyar és vogul nyelvi előfordulása mindenesetre arra utal, hogy őseink már az ugor korban foglalkoztak lótarással. A biológiában használatos 'flagellum, fonalszerű sejtnyúlvány' jelentés a latinból került a magyarba, vö. tudományos latin *flagellum* 'fonalszerű sejtnyúlvány'. Származékai az *ostoros* [1200 k. tn., 1604], *ostoroz* [1416 u.], *ostorozás* [1456 k.].

ostrom [1464] Német jövevényszó, vö. német *Sturm*, középnémet *storm*, hazai korai újfelnémet *stuerm*: 'roham; zűrzavar, kavargás; vihar'. A német szavak germán eredetűek, vö. angol *storm*, holland *storm*: 'ostrom', a magyar szó hangalakja a mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. Származékai: *ostromol* [1476 k.], *ostromlás* [1476 k.].

ostya [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *hostia* 'áldozat', egyházi latin (*sacra, consecrata*) *hostia* '(szent) áldozat, (szent) ostya'. A latin szavak ismeretlen eredetűek. A szó eleji *h* kiesésére vö. *óra*. A szó belseji *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtőmintát követi, vö. *áristom*, a *ty*-re vö. *sekrestye*.

ószeres [1708] 'használt holmikkal (házaló) kereskedő' Származékszó, a régi nyelvi *ószer* 'zsibvásár' [1708], esetleg 'ócska holmi' [1792] összetétel (*ó* 'régí' + *szer* 'eszköz') -s melléknévképzővel ellátott alakja. A régi nyelvi *ószer* szó vagy a zsibáru hasznátságára, jelentéktelenségére, vagy pedig az ócskapiac helyére utal. Régi nyelvi megnevezései az *ószerszámárus* [1708], *ószerszámos* [1643].

osztét [1816] 'kaukázusi népcsoport' Nemzetközi szó, vö. német *Ossete, Osse*, angol *Ossete*, orosz *осетин* [oszetin]: 'osztét'. Az orosz révén terjedt el. Az oroszban a grúz *os, oset'i* 'az osztétek országa' főnévre megy vissza. A magyarba főként a német közvetítette.

oszlop [1250 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *стълъпъ* 'oszlop, torony', horvát-szerb *stub* 'oszlop, pillér <átvitt értelemben is>', szlovák *stĺp* 'oszlop', orosz *столб* [sztolb] 'oszlop, pillér <átvitt értelemben is>; légoszlop, tűzoszlop'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óészaki *stolpi* 'oszlop', litván *stuĺbas* 'ugyanaz, pillér'. A magyar szó eleji *o* a mássalhangzó-torlódást oldotta fel, vö. *asztal*. A 'rendezett, tagozott alapzat, csapat' jelentés a német közvetítésével került a magyarba.

oszmán [1567 tn., 1617] 'oszmán-török' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török régi nyelvi *osman, usman* 'oszmán; oszmán ember'. Az oszmán-török szó az újperzsa *usman* 'a török szultán elődje; fiatal sárkány; kígyó' főnévre megy vissza, melynek előzménye az azonos jelentésű arab '*uṣmān*. Nyelvtudományi és történettudományi műszó.

oszt [1247 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. cseremis *ušaš* 'rész', *ušašla-* '(fel)oszt', finn *osa* 'rész, osztályrész', *osaa-* 'talál, ismer, ért', lapp *oažžje* 'hús'. A szavak előzménye a finnugor **oča* vagy *oiča*: 'rész, osztályrész; oszt' igenévszó lehetett. A szóvégi *-t* műveltető igeképző. Az *oszlik* ige [1372 u.] ugyanezen szótó *-l* gyakorító igeképzős származéka. Az *oszlik* ige csak későn alakult a korábbi *oszol* változathoz visszaható jelentésű ikes igévé. Az *oszt* ige származékai: *osztás* [1297], *osztogat* [1495 e.], *osztódik* [1688], *osztalék* [1785].

osztag [1844] Tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Az *oszt* ige *-g* névszóképzős alakja, a képzőre vö. *adag*. A *löveg* és *üte*g katonai szakszavak valószínűleg szintén szerepet kaptak az *osztag* főnév létrejöttében. A szót az *osztály* 'nagyobb katonai egység' [1746] és *hadosztály* 'ugyanaz' [1826] szavaktól való megkülönböztetésre irányuló törekvés hívta életre. Katonai műszó.

osztály [1426 tn., 1511] Származékszó, az *oszt* ige *-ály* névszóképzős alakja, a képzőre vö. *akadály*. Eredeti jelentése 'rész; osztályrész' volt, az 'iskolai osztály' jelentés 1833-tól adatható. Származékai az *osztályos* [1511], *osztályoz* [1807], *osztályzat* [1828 (?), 1807].

osztják [1750] 'egy az Urától keletre élő finnugor népcsoport neve' Nemzetközi szó, vö. német *Ostjake*, angol *Ostyak*, orosz *остяк* [osztjak]: 'osztják'. Az európai nyelvekben az orosz révén terjedt el. Az oroszban talán tatár eredetű, vö. tatár *istäk* 'baskír'. A magyarba a német vagy az orosz irodalom közvetítette. Nyelvünkben ismert az osztjákok saját magukra használt *hanti* megnevezése is.

osztrák [1808] Tudatos szóalkotással keletkezett az *Óstria* [1780], *Osztria* [1786] helynévből. Az *Austria* szó előfordul melléknévként, vö. *austria* 'osztrák' [1784]; ennek többes számú alakja pedig népnévként, vö. *osztriák* [1808], *austriak* [1809]: 'osztrák ember'. Ez utóbbi alakokat később a *bosnyák-*, *kozák-*féle népnevek mintájára értelmezték egyes számú szóként.

osztriga [1571] 'telepekben élő tengeri kagyló' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *nstriga*, olasz *ostrica*: 'osztriga'. Az olasz szó az azonos jelentésű latin *ostrea, ostreum* főnévre megy vissza, melynek előzménye a görög *osztreon* 'osztriga'.

óta [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *a(z)* mutató névmás *o* változatának raghalmozásos, *-l* honnan?, *-t* hol?, *-a* hová? kérdésre válaszoló helyhatározóragokkal ellátott alakja. Az *óta* időhatározó ugyanis az eredeti *olta* változat szó belseji *l* hangjának kiesésével keletkezett, vö. *ágyú*. A szó eredeti jelentése 'oda' lehetett, ebből alakult az időhatározói jelentés. A régi nyelvben az *óta fogva* 'óta' [1510] szó szerkezetben volt használatos.

otromba [1400 tn., 1416 u.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'durva, megmunkálatlan' lehetett, ebből alakult a 'durva, fáragatlan' és az 'aránytalanul nagy, esetlen' jelentés. 'Esztelen, balga' értelmének használatát az *ostoba* is befolyásolta. Származéka az *otrombaság* [1566].

ott [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *a(z)* mutató névmás *o* változatának hol? kérdésre válaszoló *-t* (> *tt*) helyhatározóragos alakja. Az *ottani* melléknév [1783] a népies *ottan* [1372 u.] helyhatározó származéka.

otthon [1416 u.] Összetett szó, az *ott* helyhatározó és a *honn* 'otthon' szó összetétele. Kezdetben csupán melléknévként élt, főnévvé válása a nyelvújítás korában zajlott le [1789]. Származéka: *otthonos* [1748].

ótvar [1556] Összetett szó. Az *olt* ~ *ót* előtag az *alszik* ige befejezett melléknévi igeneve, az utótag pedig a *var* 'gyógyuló seben képződő kerges bevonat' főnév. Az *ót* előtag a szó belseji *l* kiesésével és a szó eleji *o* hang megnyúlásával keletkezett. A tulajdonképpeni 'aludt var' jelentés azzal kapcsolatos, hogy a váladékozással járó ekcéma később beszárad, mintegy megalvad.

óv [1228 tn., 1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, de megfelelései vitatottak. 1. Vogul *wē-*, *waj-* 'lát', osztyák *wu-* 'ugyanaz'. A szavak előzménye az ugor **fsj3-* 'lát' lehetett. Ez az elképzelés azon a hangtani feltevésen alapul, hogy az ugor szó belseji **j* kiesett, és ennek helyére a magyarban egy hiátustöltő *β* (> *v*) került. Az alapnyelvi szó eleji mássalhangzó elhagyására vö. *ón*. Az *óv* ige szóvégi *v* hangja a ragos-képzős alakokból vonódott el. A 'lát' > 'véd, őriz' jelentésfejlődésre vö. latin *tueri* 'néz, szemlél, oltalmaz'. 2. Vogul *ūmōt5l-* '(meg)vár'. A vogul szó előzménye az ugor **sm3-* 'vár, óv' ige lehetett. A szó belseji **m* ~ *v* megfelelésre vö. *név, nyelv*. Az eredetetés jelentéstani alapját az a tény adja, hogy a *vár* ige rokon nyelvi megfelelői szintén hordozzák az 'óv' jelentést. A magyarizációt azonban bizonytalanná teszi, hogy csupán a vogul nyelv egyetlen nyelvújításában található nyelvi megfelelés. Származékai: *óhatatlan* [1636], *óvadék* [1831].

ovális [1714] Latin jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. késő középkori latin, hazai latin *ovalis* 'tojásdad'; vö. még: német *oval* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *ovum* 'tojás' főnévre megy vissza. A magyar szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot követi, vö. *április*.

óvatos [1807] Tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Az *óv* ige *-atos* melléknévképzővel ellátott alakja. Ugyanezen szótő származéka az *óvatlan* [1822] melléknév. A melléknévképzőkre vö. *járatos* : *járatlan*.

overall [1929] 'kezeslábas' Angol jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *overall* 'felöltő, esőkabát', *overalls* (többes szám) 'kezeslábas védő munkaruha', vö. még: német *Overall* 'ugyanaz'. Az angolban összetett szó (*over* 'fölött' + *all* 'egész, minden').

óvoda [1845] Tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori származékszó. Az *óv* ige *-(o)da* névszóképzővel ellátott alakja. A képzőt a *csárda, kaloda* típusú szavakból vonták el, ugyanis a szóvéget tévesen képzőnek vélték, és számos főnevet képeztek vele, vö. *iroda, tanoda*. Az *óvoda* elnevezés előzménye, a *kisdédóvó* főnév az 1980-as évek végéig az oktatásügyi szaknyelv része volt.

oxigén [1833] 'a lélegzéshez, égéshez nélkülözhetetlen színtelen, szagtalan elem' Nemzetközi szó, vö. német *Oxygenium*, angol *oxygen*, francia *oxygène*: 'oxigén'. Az európai nyelvekben a francia révén terjedt el. A franciában tudatos szóalkotással alkotta meg A. L. Lavoisier kémikus a görög *ozüz* 'éles, csipős, savanyú' jelentésű melléknévből a vegyészeti szaknyelvben általános *-gen(e)* képzővel. A képzőre vö. *hidrogén*. A tulajdonképpeni 'savképző' jelentés azzal a már megcáfolt nézettel függ össze, hogy a savak jellemző tulajdonságai oxigéntartalmukból származnak. A magyarba főként a német szakirodalom közvetítette.

-ozik/-ezik/-őzik lásd -z(ik)

-őzik/-őzik ~ -ódzik/-ődzik [1372 u.] Visszaható ige képző. Igei alapszavak mellett mutatható ki, pl. *hallgatózik, fenyvegőzik*. A toldalékban a tényleges képzőelem a *-z* ige képző, az *-ik* a visszaható jelentést erősíti. Az *-ó/-ő* másodlagosan alakult ki, vagyis a visszaható értelmű *-ozik/-ezik/-őzik* képző *o/ö* magánhangzója nyúlt meg feltehetőleg csak a kései ómagyar folyamán vagy még később. A folyamat idejének pontosítása a korabeli helyesírás hiányosságai miatt lehetetlen. A kódexekben pl. a mai *rejtőzik* még az eredetibb *rejtezik* formában adatható. A *z* affrikálódásával létrejött *dz-* alakok tetszőleges variánsok, sok ige egyaránt előfordulhat *-őzik/-őzik* képzővel vagy annak *-ódzik/-ődzik* változatával, pl.

vakarózik ~ vakaródzik, követelőzik ~ követelődzik. Mai nyelvünkben az *-ózik/-őzik* gyakori, de már nem tekinthető termékeny képzőnek.

ózon [1872] 'az oxigénnek jódszagú, háromatomos változata' Nemzetközi szó, vö. német *Ozon*, angol *ozone*, francia *ozone*: 'háromatomos oxigén'. Az európai nyelvekben a német révén terjedt el. A német szó tudatos szóalkotással keletkezett a görög *ózon* 'szagot adó' jelentésű melléknévi igenévből. A szó eleji *o* hang a magyarban a hangsúly hatására megnyúlt. Az ózont Chr. Fr. Schönbein fedezte fel 1839-ben, és ő javasolta az elnevezést is. A magyar szó forrása a német írott alak lehetett.

Ö, Ó

ő [12. század vége] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *tüw*, votják *so*, mordvin *son*, finn *hän*: 'ő'. A feltehető finnugor alapalak **sš-ŋš* 'ő'. A finnugor szó eleji **s* szabályosan elnémult a magyar szó elején, vö. *ősz*. Az *ő* névmás eredetibb formája a Halotti Beszédben előforduló *iv* volt, mely az ősi *iβ* hangalakot őrizte meg. Ennek *β* hangja az ugor **ŋ* névmásképzőre vezethető vissza, mely hangzóközi helyzetben *v* hanggá alakult, más helyzetekben pedig vokalizálódott.

öblít [1560 k.] Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó eredetű szó. Hangalakja az áramló, örvénylő víz vagy levegő buggyanó hangját jelenítheti meg. A szóvégi *-ít* gyakorító-műveltető igeképző. Ugyanezen hangutánzó eredetű igező származéka az *öblöget* ige [1645].

öböl [1508] Ismeretlen eredetű szó. Jelentése valószínűleg egy korábbi 'hajlat, domborulat, homorulat' jelentésre megy vissza.

öcs [1067 k. (?) tn., 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *icī* 'a fiútestvér; a leánytestvér lánya', osztják *it'aki* <kisfiú megszólítása>, votják *uzi* 'sógorasszony, a férj húga'. A finnugor szavak előzménye az 'öcs, hűg' jelentésű finnugor **ecš* lehetett. Az eredetibb, tágabb 'fiatalabb testvér vagy közeli rokon' jelentésből szűkült le a jelentés a férfiági rokoni viszony jelölésére. Származékai a játékos *öcsi* [1842] és *öcskös* [1886].

ödöng [1803] Származékszó, melynek alapszava egy önállóan nem adatosható szótó. Ez ismeretlen eredetű, az *őgyeleg* ige tövével lehet rokon. A szóvégi *-ng* gyakorító igeképző, a képzőre vö. *cseng*. A szó eleji *ő* eredetileg rövid volt. Kezdetben 'imbolyog, ide-oda dűl' jelentésben élt, ma 'tántorog, botorkál' értelemben használatos.

őfelsége [1476 k.] Összetett szó, melynek előtagja az *ő* személyes névmás, utótagja pedig a *felség* főnév *e* birtokos személyjellel ellátott alakja. Az összetétel olyan birtokos szószervezetből jött létre, melynek második tagja eredetileg tulajdonságot vagy állapotot jelölt. A birtokviszony később elhalványult, majd a szó udvarias megszólításként élt tovább. Hasonló összetételre vö. *őnagysága* [1416 u.], *őkegyelme* [1511], *őméltósága* [1792]. Ma leginkább az *őkegyelme* összetételből rövidült tréfás, gúnyos *őkelme* [1770] használatos nyelvünkben.

őgyeleg [1626–1627] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatosható. Ez a szótó ismeretlen eredetű, az *ödöng* tövével függhet össze. Végződése a *-leg* gyakorító igeképző, a képzésre vö. *szédeleg*. A szó eleji *ő* az *ödöng*-höz hasonlóan eredetileg rövid lehetett.

öklel [13. század közepe] Belső fejlemény, feltehetőleg az *ököl* főnév igei származéka. A szóvégi *-l* valószínűleg igeképző, a képzőre vö. *kezel*. Az *ököl* szóval úgy állhat összefüggésben, hogy ezt az eredetileg ököllel való, döfősszerű, szúrászerű ütésre utaló szót használták a fegyverrel, szarvval való szúrás, döfés, illetve a bajnívásbeli öklelés jelölésére. Később a 'szúr, döf' mozzanat került előtérbe a szó használatakor.

öklendezik [1643] Származékszó, egy önállóan nem adatosható szótó származéka. Az **ökl* szótó az *-r* (> *-l*) gyakorító igeképzővel jött létre. A továbbképzett **öklend* tő a trágár *okádik* ige magas hangrendű párja. A szóvégi *-z(ik)* gyakorító-visszaható igeképző.

ököl [1138 tn., 1405 k.] Valószínűleg belső fejlemény, feltehetőleg egy önállóan nem adatosható szótó származéka. A szótó ismeretlen eredetű. A szóvégi *-l* talán névszóképző.

ökör [1181 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *öküz*, oszmán *öktüz*, csuvas *vôġâr, mâġâr*: 'ökör; bika'. A magyarba **ökür* alakban kerülhetett. A magyar nyelvből korábban hiányzott az *ö* hang, így a szó legkorábbi magyar hanglakja **ükür* lehetett, vö. *kökény*. Durva nyelvi használata – emberre vonatkoztatva – a 17. századtól adatolható [1649]. Származéka az *ökrös* [1344 tn., 1572].

ökörnyál [1667] Összetett szó, melynek előtagja az *ökör*, utótagja a *nyál* főnév. Az *ökörnyál* a vándorpóknak ősszel a levegőben szállongó fonálát jelöli, mely az ökör kicsorduló nyálára emlékeztet. Hasonló szemléletre vö. német nyelvjárási *oxengâwa* 'ökörnyál'. A német szó előtagjának jelentése 'ökör', utótagja pedig a német *Geifer* 'nyál <főként állatoké>' nyelvjárási változata.

ökörsem [1525 k.] 'igen kicsi énekes madár' Német mintára keletkezett összetett szó (*ökör* + *szem*), vö. német *Ochsenauge* 'vihart keltő felhő; tükörtorjás; kerek (tető)ablak' (*Ochse* 'ökör' + *Ange* 'szem'), *Ochsenäuglein* 'királyka, ökörsem' (*Ochse* 'ökör' + *Äuglein* 'szemecske'). Az elnevezés a madárnak az ökör szeméhez való hasonlatosságát jelenti meg. Az építészetben ismeretes 'kisebb kerek vagy ovális ablak' jelentése is [1867].

öl¹ [13. század közepe] '<személyt, állatot> életétől megfoszt' Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *äl-* 'öl', osztják *wel-* 'ugyanaz; megfog', zürjén *vij-* 'agyonüt, öl', votják *vi-*, *vij-* 'ugyanaz'. A finnugor szavak előzménye az 'öl' jelentésű finnugor **beäs-* lehetett. A szó eleji hangváltozásra vö. *öt*, *össze*. Származékai: *ölés* [1323 tn., 1493 k.], *öldös* [1495 e.].

öl² [13. század eleje] 'az ülő ember combja és hasa közti tér; kitárt karok által átfogott távolság mint régi hossz mérték, kb. 1,9 m' Ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. vogul *täl* 'öl <mérték>', votják *sul* 'öl <mérték>', cseremis *šöl* 'öl <mérték>', finn *syli* 'ölelés; öl'; vö. még: szelkup *tii* 'öl <mérték>'. Ezek előzménye a finnugor, esetleg uráli **sile* vagy **süle* 'öl; öl <mérték>' lehetett. A finnugor szó eleji *s* a magyarban elnémult, vö. *ősz*. Az *öl* szó eredeti jelentése a 'két kiterjesztett kar, a köztük levő távolság, illetve a két behajlított kar' lehetett. Ebből alakult ki részben a 'hosszmérték', részben pedig a 'két kar által felnyalábolt mennyiség' jelentés. A szó mértékegységévé válása után zajlott le a 'területmérték', 'köbmérték' jelentésbővülés. Származékai: *ölnyi* [1535 k.], *öles* [1638].

ölel [1372 u.] Származékszó, az *öl²* főnév *-l* igeképzős alakja. A képzőre vö. *karol*, *markol*. Hasonló szemléletre vö. német *Arm* 'kar' > *umarmen* 'átkarol, átölel'. Származékai: *ölelés* [1372 u.], *ölelgetés* [1495 e.], *ölelkezik* [1717].

ölt [1560 k.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, az *illik* ige *-t* műveltető igeképzős származéka. A szó eleji magánhangzó ajakkerekítésessé válása a magánhangzót követő *lt* hangkapcsolattal magyarázható. E szerint az elképzelés szerint az *illik* ige 'hozzáad, hozzátapad, hozzáér' jelentéséből fakadnak a szó mai általános 'ruhadarabot felvesz' és '<tűt> valamibe beleszúr' jelentései. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, esetleg magyar képzéssel. A töre vö. középtörök *ilit-* 'hord, visz', *elit-* 'továbbvisz, vezet', oszmán-török *ilt-*, *ilet-* '(tovább)visz', tatár *ilt-* 'ugyanaz'. Ezeknek előzménye a török **il-* 'ugyanaz' ige. Vitatott azonban, hogy a szóvégi *-t* műveltető igeképző még a törökben vagy már a magyarban került a szó végére. E szerint a magyarázat szerint az ige eredeti jelentése 'összegyűjt, összehúz' lehetett. Egyik elképzelés sem ad azonban kielégítő magyarázatot az ige összes jelentésének kialakulására. Származéka a nyelvújítás kori *öltöny* főnév [1794].

öltözik [1372 u.] Származékszó, az *ölt* 'ruhadarabot' felvesz' ige *-z* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Származékai az *-ő* melléknéviigenév-képzővel ellátott *öltöző* [1410 k.], mely mai köznyelvi jelentésében főnévként a 19. századtól használatos [1864]. Az *öltözet* [1416 u.] *-et* főnévképzővel, az *öltözködik* [1723] *-kodik* visszaható igeképzővel, az *öltözék* [1843] *-ék* főnévképzővel alakult.

ölyv [1055] 'súlyomalkatú ragadozó madár' Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. mongol *eliye*, burját *eleä, ilē*: 'a sasok családjába tartozó ragadozó madár'. A magyarba az ócsuvas **äliγ* alakban kerülhetett. A szó eleji *e* a magyarban ajakkerekítésessé vált, vö. *öreg*. A régi nyelvi magyar *ölü, ölü, ölü* később beilleszkedett az olyan *v* tövű névszók csoportjába, mint *daru, tetű*. A román *uliu* 'ölyv' a magyar szó átvétele.

ön¹ [1372 u.] 'saját, tulajdon' Ősi, finnugor kori szótő származéka. A szótő az *ő* személyes névmás régi nyelvi *iβ* alakjának *β* nélküli *ö-* töváltozata. Ehhez kapcsolódott az *-n* névmásképző. A névmás jelentése eredetileg 'ő maga, saját maga' lehetett, a 'saját, tulajdon' birtokos névmási jelentés az *önmaga, önnön maga* szerkezetekben alakulhatott ki. Az *önnön* származék [13. század második fele] az *-n* névmásképző ismétlésével, majd a szó belseji *n* megkettőződésével jött létre. Nyelvújítás kori származékai: *önzés* [1829], *önzetlen* [1829], *önző* [1835].

ön² [1806] <megszólítás> Tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában az *önbelőle-*, *önmaga*-féle összetételek előtagjának önállósításával. Kialakulását befolyásolhatta a tévesen összetételként kezelt *önként* szó is. Eredeti jelentése 'ő' volt, megszólításként való használatát Széchenyi István gróf javasolta a német *sie* : *Sie* 'ti; Ön' és a francia *vous* 'ugyanaz' mintájára. Származéka az *önöz* [1840].

önmaga [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja az *ön*¹ 'saját, tulajdon' névmás, utótagja pedig a *maga* visszaható névmás.

önismeret [1790] Német mintára keletkezett nyelvújítás kori összetétel (*ön*¹ + *ismeret*), vö. német *Selbsterkenntnis* 'önismeret'. A magyar szó elő- és utótagja között birtokviszony van. Hasonló összetételre vö. még: *önérzet* [1812], *öntudat* [1831], *öngyilkosság* [1809], *önvédelem* [1825]. Az *öngyújtó* [1914], *önműködő* [1922], *önindító* [1952] szavaink elő- és utótagjai között határozói viszony van.

önként [1598] Megszilárdult ragos alakulat, az *ön*¹ névmás *-ként* módhatározóraggal ellátott alakja. Eredetileg összetett szó lehetett. A szó létrejötte előtt a *maga kéjén* [1603], *maga kényén* [1635] szószerkezetek voltak használatosak. Származéka: *önkéntes* [1787].

önkény [1645] Belső fejlemény, keletkezés módja azonban vitatott. 1. Összetett szó, melynek előtagja az *ön*¹ névmás, utótagja a *kény* főnév. A tagok között jelzői viszony van. 2. Szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *önkényén* [1520] 'önként' szóból. Nyelvújítás kori származékai: *önkényes* [1790], *önkényeskedik* [1806].

önt [1138 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. Eredeti hangalakja *öt* volt, a szó belseji *n* másodlagos járulékhangként került a szóba, valószínűleg a *bont*, *ront* igék mintájára. Az *ömlik* [1787] származék sokkal később jött létre az *ont* : *omlik* igepár képzésmódját követve. Az *önt* ige származékai: *öntés* [1416 u.], *öntöz* [1416 u.], *öntöde* [1846].

ör [1121 tn., 1399] Talán szóelvonással keletkezett az *öriz* ige alapján. Elképzelhető azonban az is, hogy az *öriz* ige volt az *ör* főnév származéka. A régiségben főként az *örön áll* [1538], *ört áll* [1585]féle szerkezetekben használták. A 14. századra elavult, a nyelvújítók elevenítették fel. Származékai az *örség* [1409 tn., 1800] és az *örködik* [1833].

ördög [12. század vége] Ismeretlen eredetű szó. Lehetséges, hogy eredetileg három szótagból állt, ebben az esetben a mai hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével fejlődött. A szóban lévő *d* és *g* képző lehet, de a bizonytalan eredet miatt ez nem igazolható. Az *ördögös* melléknévi származék [1295 tn., 1372 u.] szó belseji *n* hangja feltehetően másodlagos, vö. *bogáncs*. A régi nyelvben 'ördögtől megszállott' jelentéssel bírt, ami annak a babonás néphitnek alapján fejlődött ki, hogy egyes emberek szövetséget kötnek az ördöggel, és ezeket az ördög természetfeletti képességekkel ruházza fel. Ma ez a származék a bizalmas nyelvhasználatban 'nagyon ügyes és furfangos' jelentésben él.

ördögszekér [1775] <különbőféle száraz, szúrós gyomnövények széltől görgetett kórója> Összetett szó (*ördög* + *szekér*). Az előtag a szokatlan, gyors mozgás fogalmát az *ördög* főnévvel érzékelteti. Az utótag hasonlóságon alapuló névátvitellel (metaforikusan) utal a mozgó tárgyra.

öreg [1226 tn. (?), 1416 u.] Vitatott eredetű szó. 1. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *erig* 'erős, tartós', *erig ar* 'ravasz férfi'. Ezeknek előzménye a török **er-* 'elér' ige lehetett. Vö. még: ujgur *arik* 'erős, hatalmas'. A magyarba **erig* vagy **irig* alakban kerülhetett. 2. Egy másik elképzelés szerint ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *är* 'sok', osztják *är* 'ugyanaz', jurák *jīrī* 'nagyapa'. Ezek előzménye az uráli **erz* 'nagy, sok' lehetett. A szóvégi *-g* melléknévképző, a képzőre vö. *hideg*. Az 'idős, életes' jelentés a 'nagy(ra nőtt)' jelentésármalattól fejlődött. A jelentésváltozásra vö. latin *altus* 'magas' > *adultus* 'felnőtt'. A főnévi 'öreg ember' jelentés [1552] másodlagosan alakult ki. Származékai: *öregít* [1416 u.], *öregedik*, *öregszik* [1416 u.], *öregbít* [1526].

öriz [1211 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű szó, talán egy csuvasos típusú török eredetű szótó származéka. A töre vö. csuvas *avêr-* 'öröl; köröz', *arman* 'malom', azonos eredetű tehát a régi nyelvi *ör* 'öröl' igével (< *öröl*). A szóvégi *-z* gyakorító igeképző lehet, a képzőre vö. *öntöz*, *hordoz*. Az sem zárható ki, hogy az *öriz* ige az *ör* névszó származéka. Eredeti jelentése 'forog, köröz' lehetett, ebből alakult ki a 'körben járkal, kerülget', majd később a 'felügyel, őriz' jelentés. A jelentésváltozásra vö. *cirkál*. Származékai: *örző* [1211 tn., 1596], *örizet* [1416 u.], *örizkedik* [1416 u.].

örmény [1289 tn., 1395 k.] 'főként a Kaukázusban élő indoeurópai nyelvet beszélő nép' Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán *Ermeni*, tatár *ärmāni*, kumük *ermeli*: 'örmény ember; örmény'. Ezek összefüggésben állanak az óperzsa *Arminiya* 'Örményország' országnévvvel. A szóban lévő *e* hang ajakkerekítéses *ö* hanggá válására a régi nyelvi *örmény* 'örvény, malom, forgószél' [1211 tn. (?), 1577] főnév is hatással lehetett.

örmester [1803] Német mintára, tudatos szóalkotással keletkezett nyelvújítás kori összetett szó (*ör* + *mester*), vö. német *Wachtmeister* 'örmester'. A régi nyelvi *strázsamester* [1695] helyettesítésére jött létre. Az összetételre vö. *örház* [1784], *őrangyal* [1798]. Az *örmester* katonai műszó.

örnagy [1275 tn., 1327] Belső fejlemény. Összetett szó, melynek előtagja az *ör* 'ört álló személy' főnév, utótagja a 'vezető ember' jelentésű *nagy* főnév. Eredetileg 'az őrség vezetője, kapitány' jelentésben élt. Ebben a jelentésben a középkori magyar határőrség szakszókincséhez tartozott. Csak később, német mintára jött létre a régi nyelvi *főstrázsamester* [1703] szó helyettesítésére 'a századosnál magasabb, az alezredesnél alacsonyabb rendfokozatot viselő tiszt' jelentés. Katonai műszó.

örök [1086 tn. (?), 13. század második fele] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. jakut *örü, ürü* 'hosszan, állandóan, egészen'. Ennek a török **ür* 'régmúlt' lehetett az előzménye. A magyarba az ötörökben elszigetelődött **ürük* 'állandó, hosszan tartó' alakban kerülhetett. Származékai: *örökség* [13. század második fele], *örököl* [1416 u.], *örökös* [1495 e.], *öröklődik* [1866]. Megszilárdult ragos alakulatai: *örökké* [1372 u.], *örökre* [1779]. A román *uric* 'örökség' és a szlovák *na írek* 'örökre' a magyar szó átvételei.

öröl [1416 u.] Származékszó, a régi nyelvi *ör* 'öröl' ige *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Az *ör* [1211 tn. (?), 1470] jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *avör-* 'öröl; köröz', *armar* 'malom'. A magyarba **ävür-* 'forgat; öröl' alakban kerülhetett, ma nyelvújításainkban él. Származékai: *örlés* [1574], *örlemény* [1645].

öröm [1138 tn., 13. század közepe] Vitatott eredetű. 1. Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. lapp *árvuk* 'vidám, élénk, szellemes, jókedvű'. A lapp szó előzménye a finnugor **irfæ* 'vidám, jókedvű; örül' lehetett. Ezt a magyarázatot bizonytalanná teszi az, hogy nyelvi megfelelő csak egyetlen, viszonylag távoli rokon nyelvben található. 2. Egy török eredetű szótó származéka. A töre vö. csuvas *avör-* 'öröl; köröz', *arman* 'malom'. A gyors mozgás, forgás és az örvendés közötti fogalmi kapcsolatra vö. óind *pravá* 'röpködő, repeső', orosz *прымь* [primj] 'gyors futás'. A szóvégi *m* névszóképző, vö. *áalom*. Ugyanezen szótó származéka még az *örül* [1372 u.] és az *örvend* [1372 u.] *-l*, illetve *-nd* gyakorító igeképzős ige. Az *öröm* főnév megszilárdult ragos alakulata: *örömet* [1372 u.].

örs [1843] Tudatos szóalkotással keletkezett a törzsnévből eredeztethető *Örs* tulajdonnév [1055 helynév, 1200 k. személynév] köznevesítésével a nyelvújítás korában. A köznevesítésre vö. *előd*, *gyarmat*. A szó eleji *ő* megnyúlását és a szó jelentésének alakulását az *ör* 'ört álló személy' főnév is befolyásolhatta. Katonai műszó.

örül [1598] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, esetleg magyar képzéssel, vö. ujjur *äbril-* 'forog', *ävri-* 'megfordul, visszatér; gyűrűzik, fodrozódik; elutasít', középtörök *ävri-*, *ävri-* 'forog', csagatáj *ävri-* 'forgolódik'. Ezek a török igék már visszaható igeképzős származékok, a töre vö. *ör* 'öröl'. A magyarba **äbril-* alakban kerülhetett. A szóvégi *-l* igeképző alapján arra is gondolhatunk, hogy a török igeformához magyar képző csatlakozott. Az *örül* ige 'megbolondul' jelentése az elmebajban szenvedők keringő, szédelő, körbejáró mozgásán alapul, vö. *megkerüül*. Lehetséges, hogy a szó jelentése a sámánizmussal is kapcsolatban van: 'forog, kering' > 'a sámán a révület előidézése céljából kering' > 'révületbe esik' > 'megtévelyedik'. A rituális révület és az örültség kapcsolatára vö. *agyafürrt*. A nyelvújítás korában vált köznyelvi és irodalmi nyelvi szóvá az *örjöng* származékkal [1792] együtt. Az *örül* ige leginkább a *megörül* igeiktős alakban használatos. Származékai: *örült* [1645], *örület* [1808].

örv¹ [1211 tn. (?), 1495 k.] 'némely állat nyakán körbe futó sáv, csik' Ismeretlen eredetű szó, valószínűleg sokkal régebbi, mint az az írásos adatokból kiderül. Eredeti hangalakja *örü* lehetett, a mai *v-s* forma a toldalékos alakokból vonódott el, vö. *nyelv*. Eredetileg 'nyakba tett, nyakon hordott dísz, ékesség' jelentésben élhetett. Származéka: *örvös* [1211 tn. (?), 1536].

örv² [1456 k.] 'alkalom' Bizonytalan eredetű, esetleg jelentés-elkülönüléssel keletkezett az *örv¹* 'némely állat nyakán körbe futó sáv, csik' főnévből. Ennek eredeti 'nyakba tett, nyakon hordott dísz, ékesség' jelentéséből 'nyakba tett jelvény; funkciót, tisztséget jelölő dísz; fémgallér' jelentés fejlődött. Ma leginkább a választékos *örvén*, *örve alatt* 'látzatával, ürügyn' [1565] kifejezésben használatos, mely az ilyen díszszerű jelvény viselésével, ennek fedezetével elkövetett cselekvések jelölője volt. A hasonló szemléletre vö. latin *praetextus* 'ékesség; ürügy'.

örvény [1206 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *ägrim*, csagatáj *ëgrim*, oszmán *eğrim*: 'örvény'. A török szavak előzménye a török **ävür-* 'fordul' ige lehetett. E szerint a magyarázat szerint a szó eredeti hangalakja *örém* volt, melyből az *örvény* alak a *-vény* névszóképző hatására alakult ki. A szóvégi *m > n* változásra vö. *hiszen*. 2. Belső fejlemény, az *ör* 'fordul' ige *-vény* névszóképzővel

ellátott származéka. A szó eleji *ő* hang megrövidült. Más képzős származéka a régi nyelvi *örmény* 'vízforgás, mélyvíz; forgószerű' [1211 tn. (?), 1577]. Az is előfordulhat, hogy mindkét magyarázat helytálló, és a keletkezésmódok egybeolvadtak.

ős [1138 tn. (?), 12. század vége] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *ās* 'az anya apja', cseremis *azä* 'az apa öccse; báty', finn *isä* 'apa', *iso* 'nagy; apácska', szelkup *és*, *as* 'apa'. Ezek előzménye az uráli **icä* 'apa' lehetett. A magyar szóban lévő magánhangzó eredetileg rövid lehetett, a szóvégi magánhangzó lekopása után pótlónyúlással vált hosszúvá, vö. *út*. Az uráli szó belseji *ć* > magyar *s* hangváltozásra vö. *hős*, *les*. Származékai az *ősi* [1522 tn., 1565], *ősiség* [1798].

ősapa [1787] Német mintára keletkezett összetétel (*ős* + *apa*), vö. német *Urvater* 'ősapa' (*Ur* 'ős' + *Vater* 'apa'). Az *ős* előtagnak 'a családfán az első' jelentése van. Hasonló összetétel még: *ősanya* [1789].

őserdő [1833] Német mintára keletkezett összetétel (*ős* + *erdő*), vö. német *Urwald* 'őserdő' (*Ur* 'ős' + *Wald* 'erdő'). Az *ős* előtagnak 'természetes, primitív' jelentése van. Hasonló összetétel még: *őstermelés* [1880], *őstehetség* [1847].

őshaza [1787] Német mintára keletkezett összetétel (*ős* + *haza*), vö. német *Urheimat* 'őshaza' (*Ur* 'ős' + *Heimat* 'haza'). Az *ős* előtagnak 'első, eredeti' jelentése van. Hasonló összetétel még: *őskor* [1814], *ősbemutató* [1933], *őslény* [1835], *őseMBER* [1842].

őslakos [1793] Német mintára keletkezett összetétel (*ős* + *lakos*), vö. német *Ureinwohner* 'őslakos' (*Ur* 'ős' + *Einwohner* 'lakos'). Az *ős* előtagnak 'jogát vagy helyzetét tekintve az első' jelentése van. Hasonló összetétel még: *ősnemes* [1788].

ösvény [1222 tn., 1319] Ismeretlen eredetű szó. A második szótagban lévő magánhangzó eredetileg rövid lehetett, az *ösvény* alak a *-vény* névszóképzős származékok mintájára alakulhatott ki, vö. *kérvény*.

ősz¹ [1138 tn. (?), 1395 k.] 'fehér hajszin' Ismeretlen eredetű szó. Melléknévi jelentése korábban alakulhatott ki, mint főnévi 'őszhajú idős ember' jelentése. Származékai: *őszül* [1519 k.], *őszes* [1693].

ősz² [1211 tn. (?), 1416 u.] <évszak> Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tüks*, votják *sižl*, mordvin *sóks*, finn *syksy*, *syys*: 'ősz'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **sikše* vagy **sükše* lehetett. A finnugor szó eleji **s* szabályosan némult el a magyar szó elején, vö. *ő*. Az ősi szó belseji **ks* > magyar *sz* hangváltozásra vö. *nyuszt*. Megszilárdult ragos alakulata: *ősszel* [1416 k.].

őszinte [1561] Megszilárdult ragos alakulat, mely összetételből jött létre. Az összetétel az *ön* 'maga' és a *szín* 'felület, külső, arc' főnév *-t* módhatározóval és *-e* hová? kérdésre válaszoló helyhatározóval ellátott származékából keletkezett. Eredetileg határozószó lehetett, mely az 'ő saját színében, képében' jelentéssel bírt. A melléknévi 'nyílt, egyenes' jelentés jelzői szerepben alakult ki, vö. *közel*, *messze*. Származéka az *őszinteség* [1645], megszilárdult ragos alakulata az *őszintén* [1577 k.].

össze [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. A szótó ősi, uráli kori szó, vö. zürjén *vac* 'tökéletesen, teljesen', mordvin *vése*, *vesi*, *väsij* 'egész, minden, összes', kamassz *bušša* 'ép, egész'. Ezek előzménye az uráli **βeńcš* ~ **βecš* 'egész, minden' lehetett. A szóvégi *-e* hová? kérdésre válaszoló helyrag. A korai *össze* alakok szó belseji *v*-je feltehetőleg másodlagos járulékhang. A mai *ssz* hasonlással keletkezett. Az *össze* eredetileg határozószó volt, az ősmagyar korban névutóként is használták, határozóragos névszók mellett. Származékai az *összeg* [1770 k.], *összes* [1793], *összesség* [1793], *összesít* [1810] és az *összegez* [1857].

összevissza [1601] Összetett szó (*össze* 'egybe, összevissza' + *vissza* 'fordított; fordítottság'). Az összetétel jelentésének kialakulásában mindkét tag jelentése szerepet játszott.

ösztökél [1520] Származékszó, a nyelvjárási *öztöke* 'vasvégű bot az állatok biztatására' [1275 tn. (?), 1519] főnév *-l* igeképzős alakja. Az *öztöke* szláv, közelebbről keleti vagy nyugati szláv eredetű, vö. szlovák *styk*, ukrán *icmuk* [isztyik] 'eketisztító eszköz'. Ezek forrása a szláv **iz* igekötő és a **tykv* 'szúrás; lökés' főnév lehetett. Az *öztökél* eredeti jelentése 'igásállatot ösztökével vagy más eszközzel gyorsabb haladásra készítet' volt, később alakult ki a mai 'ösztönöz, biztat' köznyelvi jelentés.

ösztön [1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *ostъnъ* 'hegyes karó, hajtóbot, ösztöke', horvát-szerb *ostan* 'hajtóbot, ösztöke; ösztökélés', szlovák *osteň* 'szálka, tövis; hajtóbot, ösztöke', orosz nyelvjárási *осън* [oszyon] 'szálka, tövis; valaminek a hegye'. A szláv szavak előzménye a szláv **ostъ* 'hegy' lehetett. Eredetileg 'hajtóbot, ösztöke' jelentésben élt, a mai 'meghatározott magatartásra készítető inger vagy hajlam' jelentés kialakulására vö. latin *stimulus* 'hegyes karó, hajtóbot; inger, ösztön, sarkallás'. Származéka: *ösztönöz* [1513], *ösztönös* [1604].

ösztöndíj [1833] Összetett szó (*ösztön* + *díj*). Az *ösztön* előtag a régi nyelvi 'ösztönzés, biztatás' jelentést hordozza. A nyelvújítás korában ezt a fogalmat többféle összetétellel is jelölték: *ösztönfizetés* [1803], *ösztönpénz* [1834], *díjpénz* [1834], *segédpénz* [1835]. Származéka: *ösztöndíjas* [1835].

ösztövér [1177 tn., 1372 u.] 'terméketlen, sovány <föld>' Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentése 'sovány, gyenge <ember, állat>' lehetett. Ma főként a szépirodalomban használatos szó. Származékai az *ösztövérit* [1372 u.], *ösztövérség* [1395 k.], *ösztövéredik* [1495 e.].

öszvér [1395 k.] 'ló és szamar keresztezéséből származó állat' Ismeretlen eredetű szó. A székelységben ma is ismeretes *ösztövér* alakváltozat az *ösztövér* 'terméketlen, sovány <föld>' melléknévvvel való összetévesztéssel keletkezett.

öt [1067 k. tn. (?), 1372 u.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *ät*, zürjén *vit*, cseremisiz *wəc*, finn *viisi*: 'öt'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **bitte* lehetett. Az *öt* és a *hat* számnevek finnugor előzményei keveredhettek egymással, és kölcsönösen befolyásolhatták egymást. A finnugor szó eleji **β* a magyarban vokalizálódott, a hangváltozásra vö. *öl* ige. Az *ötöd* származéknak [1211 tn. (?), 1416 u.] a zenében használatos 'kvint' jelentése [1894] az *ötödhang* 'ugyanaz' [1823] összetétel előtagjából önállósult. Megszilárdult ragos alakulata: *ötször* [1416 u.].

ötlik [1372 u.] Származékszó, az *önt* ige régi *öt* változatának *-l* gyakorító igeképzős alakja. A képzőre vö. *bomlik*. A mai 'eszébe jut' jelentés a szó gondolattal, elmével kapcsolatban használt konkrét 'behatol' jelentéséből alakult ki. Ma leginkább az *eszébe ötlik*, *szemébe ötlik* kifejezésekben használatos. Leggyakoribb származékai, az *ötlet* [1792], és az *ötletes* [1835] a nyelvújítás korában keletkeztek.

ötöl-hatol [1787] Játékos szóalkotással keletkezett ikerszó. Az előtag valószínűleg hangutánzó eredetű, ami az akadozva beszélő ember *ö*-féle nyögésszerű hangját jeleníti meg. Az előtag szóvégi *-l* hangja gyakorító igeképző. Az előtag hangalakját az *öt* számnév is befolyásolta, ugyanis az *ötöl*-t az *öt* számnév származékának tekintették. Az utótag az előtag mintájára jött létre a *hat* számnévből *-l* gyakorító igeképzővel. Valószínűleg tréfásan folytatták a számsort, de az ikerszó létrejötte azzal is magyarázható, hogy az *öt* számos szólásban kapcsolódik a *hathoz*, illetve hogy a köntörfalazó, kertelő ember beszédmódját gyakran érzékelteti nyelvünkben ikerítés, vö. *hímez-hámoz* 'ötöl-hatol'.

ötven [1138 tn., 1405 k.] Összetett szó, melynek előtagja az *öt* számnév, utótagja az önállóan nem adatható, valószínűleg 'tíz' jelentésű *ven*, rokon nyelvi megfelelőit is lásd ott. A *ven* a *hatvan*, *nyolcvan* számnévben előforduló *van* magas hangrendű párja, a képzésre vö. *hetven*, *kilencven*. Származéka: *ötvenedik* [1538].

ötvös [1333–1335 tn., 1395 k.] Származékszó, az *önt* ige eredetibb *öt* változatának *-s* névszóképzővel ellátott alakja. A szó belseji *v* eredete és szerepe bizonytalan, lehet a tövéghangzó maradványa, de lehet névszóképző is, a képzőre vö. *híves*. Eredeti jelentése '(formába) öntő' volt. Az *ötvöz* származék [1846] a nyelvújítás korában keletkezett a tévesen kikövetkeztetett *ötv-* szótövből.

öv [1211 tn. (?), 1372 u.] Ósi, finnugor, esetleg uráli kori szó, vö. zürjén *veŋi*, cseremisiz *ə-*, finn *vyö*, lapp *âvve*: 'öv'; vö. még: szelkup *üne*, *ün* 'szíj'. Ezek előzménye az 'öv' jelentésű finnugor, esetleg uráli **βiŋä* vagy **βiŋä* lehetett. A magyarban eredetileg *ő* változatban élt, a mai *öv* hangalak később keletkezett elvonással a *v*-s tövű toldalékos formákból, vö. *hív*. Származékai: *övez* [1416 u.], *övezet* [1493 k.].

övé [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat az *ő* névmás eredetibb *iβ* ~ *öβ* ~ *üβ* töváltozatából *-é* birtokjellel.

öz [1138 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű szó. Származéka: *őzike* [1805].

özön [1138 tn. (?), 1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg kun vagy besenyő jövevényszó, vö. kipszak *özän* 'folyó', tatár *üzän* 'völgy, alacsony fekvésű vidék, folyómeder'. Ezek előzménye a török **öz* '(vizes) völgy' lehetett. A magyarban és a kipszak nyelvekben jelentkező jelentések közötti különbség valószínűleg azzal magyarázható, hogy a szűk völgyekben lévő kisebb vízfolyások tavasszal nagyon megáradhatnak. Igei származéka az *özönlik* [1815].

özvegy [1302 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. Jelentésszűküléssel keletkezett a ma leginkább uralkodó 'özvegyasszony' jelentés, mely a 16. századtól adatható [1525]. Származékai: *özvegység* [1416 u.], *(meg)özvegyül* [1763].

P

-p¹ [1517] Mozzanatos igeképző. Ősi toldalék, története feltehetően egészen az uráli korig vezethető vissza, egy alapnyelvi *-pp képzővel egyeztethető. Már az ómagyar kor végén sem volt termékeny formáns, ma csak elhomályosult vagy továbbképzett származékokból tudjuk kimutatni, pl. *harap*, *állapot*, *csillapodik*.

-p² [1219] Névszóképző. Ősi eredetű toldalék, bizonyosan egy ugor *-pp-re vezethető vissza. Kevés származékból elemezhető ki, feltehetően már az ősmagyar korban elavulttá vált. Igéhez és névszóhoz is járulhatott. Kialakult zöngés -b változata is. Mindkét formájában csak néhány szavunk őrzi: *közép*, *hasáb*, *nyaláb*. A nyelvújítók az általuk alkotott *alap*, *szerep* főnevek -p képzőjét az eredetileg mozzanatos -p¹-gyel alakult *telepedik*-, *ülepedik*-féle igékből elvont *telep*, *ülep* stb. főnevekből következtették ki. Mai nyelvünkben nem tartunk számon -p névszóképzőt.

pá [1791] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *ba*, bécsi *pa*, nyelvjárási *baba!* <gyermeknyelvi köszönőszó, illetve kézzel való intés>. Az ausztriai német szó hangutánzó eredetű. A magyar nyelvben a 19. század közepéig annyira választékosnak érezték, hogy a felsőbb társadalmi körökben és a divatos szépirodalomban stílusban egyenértékűnek gondolták a francia *adieu* 'Isten vele, veletek' üdvözléssel. Bármely korúak és neműek használták, később a nők és a gyermekek búcsúzó szavává vált. A mai nyelvhasználatban gyermeknyelvi szó.

paca [1872] Szóhasadással keletkezett a nyelvjárási *poca* 'disznó' [1838] szóból. A *poca* a *koca* szóhasadással elkülönült párja lehet. Hasonló szemléletre vö. német *Sau* 'nőstény disznó, koca; tintafolt, paca'.

pacák [1943] 'ember, férfi' Bizonytalan eredetű. Talán szóhasadás eredménye az argó *pacek* 'arc' [1924] szóból, mely az azonos jelentésű *pacef* [1888] főnévből jött létre a *balek* melléknév végződésének mintájára. A *pacef* jiddis jövevényszó, vö. jiddis *parcef* 'pofa', *parzuph* 'arc'. A szó végső forrása az 'arc; álarc, szerep; személy' jelentésű görög *prószópon* szó, ami az arámi révén került a jiddis nyelvbe. A *pacák* alak a *melák*, *pupák* szavak mintájára fejlődhetett. Bizalmas használatú, kissé rosszalló értelmű szó.

pacal [1355 tn. (?), 1613] Ismeretlen eredetű. Legkorábbi jelentése 'tisztított marha- vagy juhgyomor'; ma az ebből készült ételt jelöli. A túlzó *pacallá ázott* kifejezés a *pacal* melléknévi 'alaktalanul puha' jelentését örizte meg.

paci [1838] 'ló' Származékszó. Önállóan nem adatható *pac* alapszava állathívogató szó lehet. A szóvégi -i kicsinyítő képző. Gyermeknyelvi szó.

páciens [1564 k.] 'egy orvos betege' Latin jövevényszó, vö. tudományos, hazai latin *patiens* 'beteg, szenvedő'. A latin szó a latin *pati* 'tűr, szenved' igenévi származéka. A szóvégi *s* ejtése *sz* helyett a hazai latin kiejtésre vezethető vissza, vö. *evidens*. A latin melléknévi igenév a magyarban főnévvé vált.

packázik [1558] 'hatalmaskodón pimaszkodik' Valószínűleg származékszó. Alapszava a ma nyelvjárásainkban élő *packa* 'ütés, bot' [1539], melyből *-z(ik)* igeképzővel alakulhatott. A *packa* valószínűleg jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *packa* 'ág, bot; szíj; ostor', cseh *pac*, *packa* 'kézre ütés', szlovén *pacati* 'csattanó hangot hallatva üt', szlovák *packat* 'csapkod', a szláv szavak hangutánzó eredetűek. A packázik mai jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött.

pacni [1910] 'tintafolt' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Patzen* 'tintafolt', bécsi *bätz'n* 'szennyfolt'. Ezek előzménye a német *batzen* 'ragacsos, puha' melléknévi igenév. A -ni végződés fejlődésére vö. *fecni*. 'Folt' jelentésében főképp a bizalmas nyelvhasználatban él, de a képzőművészetben 'festményen' elnagyolt színfolt' jelentésben is használatos.

pácol [1690] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pâz-n, paissen*, hazai bajor-osztrák *pâttŝn*, német *beizen*: 'pácol'. A bajor-osztrák ige jelentés-eltéréssel keletkezett az ófelnémet *beizzen* 'csipőssé tesz; megpuhít' igéből. Ez pedig a szintén ófelnémet *bīzzan* 'harap' ige származéka. A *pác* főnév [1787] minden bizonnyal ugyanezen szócsalád főnévi tagjának az átvétele, vö. bajor-osztrák *pâz, paiß*, német *Beize*: 'pác'. Elterjedését elősegíthette, hogy a nyelvünkbe korábban bekerült igéből elvonással is létrejöhetett. A bizalmas nyelvhasználatban élő 'nagy baj, kellemetlen helyzet' jelentése (vö. *benne van a pácban*) szintén bajor-osztrák mintára alakult, vö. bajor-osztrák *Ich bin rehd in da Baz* '<jól> benne vagyok a pácban'.

pacsi [1791] 'tenyérbe csapás üdvözlésként' Német jövevényszó, vö. német *Patsch* 'csattanó ütés; tenyérbe csapás, pacsi', *Patsche* 'kacsó, kezecske'. A német főnevek a német *patschen* 'csattanó hangot hallat' igére vezethetők vissza, a magyarba valószínűleg ausztriai német közvetítéssel jutottak át. A szövégi *i* a bajor-osztrák kiejtésre vezethető vissza, vö. *gázsi*, de kialakulásában szerepet játszhatott a hasonló alakú magyar játszi kicsinyítő képző. Gyermekegyelvi szó.

pacsirta [1338 tn., 1525 k.] Származékszó, mely az azonos jelentésű, ma nyelvújásainkban élő *pacsir* főnévből [1409] -*ta* kicsinyítő képzővel keletkezett, a képzésre vö. *bóbita*. A *pacsir* alapszó hangutánzó eredetű főnév, a pacsirtafélék csicsergő, pittyegő hangját adja vissza.

pacsmagol [1787] 'ecsettel mázsol, ken' Származékszó egy önállóan nem adatható hangfestő-hangutánzó alapszóból, mely a *paskol* és a *pocsékol* tövével függ össze. Végződése gyakorító képzőbokr, melynek -*m* eleme eredetileg mozzanatos jelentésű volt. A nyelvújási *pacsmag*¹ 'ecset' [1792] elvonással keletkezett az igéből. A népnyelvben azonos hangalakban élő (homonim) 'szandál, papucs' jelentésű *pacsmag*² [1576] ezzel szemben oszmán-török jövevényszó, melyet talán a horvát-szerb is közvetített nyelvünkbe, vö. oszmán *başmak* 'szandál, papucs'; vö. még: horvát-szerb *pašmag* 'ugyanaz'.

pacsni [1887] 'nemezcipő; vesepecsenye széle; egy fajta péksütemény' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pâdschl* 'nemezcipő', *patschen* 'nagy has, pocak', hazai bajor-osztrák *pâttŝn* 'nemezcipő; nagy, alakatlan dolog'. Ezek a német *patschen* 'csattanó hangot hallat' igére vezethetők vissza. A szó különféle jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek feltehetően a 'nagy, alakatlan dolog' jelentés alapján. A szövégi *ni* a mássalhangzótorlódás feloldására jött létre, vö. *cetli*. Bizalmas stílusértékű szó.

pacsuli [1842] Német jövevényszó, vö. német *Patschuli*, régi nyelvi *patcholi* 'egy fajta növény, és az ebből készült illatszer'. A német szavak az azonos jelentésű francia *patchouli* főnévre mennek vissza. A szó végső forrása minden bizonnyal a tamil *pach, pachai* 'zöld' melléknév és az *ilai* 'levél' főnév összetétele. Az illatszer készítésére alkalmas növény neve angol közvetítéssel jutott Indiából Európába. A *pacsuli* szó a magyarban rosszálló értelmet kapott, 'erős szagú, olcsó illatszer' jelölésére használatos.

pad [1244 tn., 1405 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *nod* [pod] 'padló, padlózat', nyelvújási 'padlás', horvát-szerb *pod* 'útburkolat, kövezet; padló; emelet', szlovén *pod* 'padló; cséplő, nyomtató szerű'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *pât*, latin *pes*: 'láb'. Földtani műszóként 'közetréteg' jelentése is ismeretes, ami a német *Bank* 'több személy részére való ülőbútor; közetréteg' mintájára keletkezett tükörszó.

padisah [1617] 'perzsa uralkodó, török szultán' Vándorszó, vö. német *Padischah*, albán *padishah*, horvát-szerb *pađisah*, bolgár *padisax* [padisah], oszmán *pađisah*: 'perzsa vagy török uralkodó'. Végső forrása az újperzsa *pād-šāh* 'uralkodó' jelentésű főnév, mely az oszmán révén terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba elsőként az oszmán-törökből került a hódoltság korában. A mai magyar *padisah* azonban nem ennek a 17. században is ritkán használatos szónak a folytatása, hanem a németből való átvétel. Történettudományi szakszó.

padlás [1517] Származékszó, a *pad* főnév régi nyelvi *padol* 'padlóz, kideszkáz' [1552 (?), 1555] igei származékának -*ás* névszóképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'deszkázás', illetve 'deszkázat' lehetett, de a jelentés kialakulásában szerepet játszhatott a *pad* főnév 'padlás' jelentése is. A *szájpdlás* összetétel [1799] a *száj padlása* [1780] birtokos szerkezetből alakult.

padlizsán [1948] Bolgár, vagy talán román jövevényszó, vö. bolgár *патладжан* [patladzsan], nyelvújási *патлиджан* [patlidzsan] 'padlizsán'; vö. még: román *pătlăgea, pătlăgele* (többes szám): 'ugyanaz'. A bolgár és a román nyelvben az azonos jelentésű oszmán *patlıcan* átvétele, és végső forrása az újperzsa *bādingān* 'padlizsán'. A magyarban a zöldségfélék és a szót egyaránt a bolgár kertészek terjesztették el.

padló [1512 k.] Származékszó, mely szófajtváltással főnevesült a *pad* főnév ma nyelvjárási *padol* 'padlóz, kideszkáz' [1552 (?), 1555] igei származékának folyamatos melléknévi igenévi alakjából. A mai főnévi jelentés a *padlódeszka*-féle jelzős szerkezetekből alakulhatott ki jelentéstapadással.

paff [1823] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *baff (sein)*, bécsi *paff (sein)* 'elképedt, meglepett <állapotban van>', régi nyelvi <meglepődést kifejező indulatszó>, német *baff (sein)* 'elképedt, meglepett <állapotban van>'. A német szavak hangutánzó eredetűek. Ma főként a *paff vagyok* 'meghökken, tanácstalan vagyok' kifejezésben használatos a bizalmas nyelvhasználatban.

páfrány [1209 tn. (?), 1500 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *paprat*, szlovák *paprad'*, lengyel *paproc'*, orosz *nanopom'* [paporoty]: 'páfrányfélék'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *parnám* 'szárny, toll', ófelnémet *farn* 'páfrány, haraszt'. A *páfrány* hangalak valószínűleg a növényteni szaknyelv tudatos szóalkotása lehet egy *páprágy*-féle alak és a német *Farn* 'páfrány, haraszt' keveredéséből.

pagoda [1777] 'toronyszerű, jellegzetes alakú buddhista templom' Nemzetközi szó, vö. német *Pagode*, angol *pagoda*, portugál *pagode*: 'pagoda <mint templom, mint bálványszobor>'. A portugál révén terjedt el, melyben a dravida *pagōdi* 'templom, szentély' főnévre megy vissza. A magyarba elsősorban a német, illetve a francia közvetítette.

pagony [1268 tn. (?), 1780] 'fiatal, ritkás erdő' Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pogon* 'elűzés, elhajtás; hajtóerő, hajtómű; üzem, működés', szlovák *pohon* '(hajtó)vadász; hajsza, üldözés; a gépek mozgató ereje', orosz régi nyelvi, nyelvjárási *nozón* [pogon] 'üldözés, hajsza'. A szláv szavak a szláv **po* (igekötő) + **gonь* 'üldözés' összetételre mennek vissza. Ez a magyarázat jelentéstani szempontból nem teljesen meggyőző. Legkorábban 'erdő' jelentésben élt. A mai, az irodalmi nyelvben használatos jelentése a 19. század elejétől [1816] ismert.

páhol [1758] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a tompa, nagy felületű ütés zaját jeleníti meg. Korábbi alakja az azonos jelentésű *páhog* volt [1612]; ma a *páhog* 'liheg' jelentésben él a népnyelvben. A szótó összefügg a *pohos*, *puha* melléknevek tövével. A szóvégi *-l* és *-g* gyakorító igeképző. Ma leginkább az *elpáhol* igekötős igében fordul elő. Ritkán használatos szó.

páholy [1704] Ismeretlen eredetű. Legkorábbi jelentése 'csűr, pajta; raktár' volt, ebből alakult ki névátvitellel a mai köznyelvi 'a nézőtéren fallal elkerített hely' [1830] jelentés a nyelvújítás korában. A 'szabadkőművesek legkisebb szervezeti egysége' [1872] jelentés a német *Loge* 'páholy, szabadkőműves-páholy' tükörfordítása.

pajesz [1884] 'az ortodox izraelita férfiaknak a fül előtt lecsüngő hajtincse' Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *peiës* (többes szám), *pajess* (többes szám), hazai jiddis *pejës* (többes szám): 'halántéktincs, pajesz'; vö. még: német *Peies* (többes szám) 'ugyanaz'. A jiddis szó a héber *pē'āh* 'a fej, a haj, illetve a szakáll széle' főnévre megy vissza. Tréfásan 'oldalszakáll' jelentésben is használatos.

pajkos [1595] Ismeretlen eredetű. A régi nyelvben mind főnévként, mind pedig melléknévként használatos volt. Eredeti jelentése 'féktelen, zabolátlan' vagy 'féktelen, zabolátlan személy' lehetett. A régi nyelvben erősen rosszálló értelemben alkalmazták, csak később, a gyermekekre vonatkoztatva vált játékos, kedves hangulatúvá.

pajor [1759] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *pajed* 'lárva, pondró'. A szlovák szó összetétel (szláv **pa* <rosszálló igekötő> + **ědv* 'evés'). A magyar *pajor* hangalak hangrendi kiegyenlítődés eredménye. A szóvégi *r* talán a *bogár*, *rovar* szavak mintájára került a szó végére.

pajta [1363 tn., 1550] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *појата* [pojata], *паята* [pajata] 'juhakol, akol, karám', horvát-szerb *pojata* 'házikó, kerti házikó; istálló, szénapajta, csűr', szlovén *pojata* 'szín, kunyhó, barakk; csűr; istálló'. A szláv szavak ismeretlen eredetűek. A magyarban a második nyílt szótag magánhangzója kiesett, így jött létre a *pajta* hangalak. A szlovák nyelvjárási *pajta* 'csűr' és a kárpátukrán *náuma* [pajta] 'ugyanaz; dohánylevélszáritó helyiség' a magyar szó átvételei.

pajtás [1552] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *paydaş* 'az, aki társ valamiben, részes'. Az oszmán-török főnév az oszmán *pay* 'rész, részvétel' szóra megy vissza. A *pajti* [1797] származék szórövidüléssel keletkezett a játszi *-i* kicsinyítő képzővel.

pajzán [1643] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török régi nyelvi *payzen, pāzen* 'gályarab; semmirekellő, haszontalan'. Az oszmán-török szó az újperzsa *pāy-zan* 'rabszolga' főnév átvétele. Eredetileg a magyarban is főnévként, 'gályarab' jelentésben élt, mai 'frivol, pikáns' [1764] és 'csintalan, pajkos' [1835] jelentései a 18. századtól ismeretesek. Választékos szó. Igei származéka a *pajzánkodik* [1764].

pajzs [1372 u.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *pavese* 'pajzs; hajó első részének pajzsszerű kiképzése', velencei *pavēse* 'régii fegyverfajta, pajzs'. Az olasz szó az olasz *Pavia* földrajzi névből származik. Ez a város pajzsgyártásáról volt híres a középkorban. Az itt készült pajzs váza fából vagy vesszőből készült, kívülről bőrrrel volt bevonva. A magyarba az Anjou-korban vagy még előbb kerülhetett.

páka [1121 tn. (?), 1661] Valószínűleg szláv, közelebről talán szlovák jövevényszó, vö. szlovák *pálka* 'pálca; keskeny levelű gyékény, torzsa, torzsavirágzat'; vö. még: lengyel *palka* 'furkósbót, verőpálca; bugavirágzat, gyékény', ukrán *палка* [palka] 'bót, pálca, bütyök, gumó; toboz'. A szláv szavak egy tisztázatlan eredetű alapszó származékai. A magyarázat bizonytalanságának hangtani okai vannak. A magyarban a szó eredeti jelentése 'káka, nád, gyékény virága, buzogánya' volt, a mai köznyelvben és az iparban használatos 'forrasztópáka' jelentés [1894] német hatásra alakulhatott ki, vö. *Kolben* 'bunkós végű bót; bugavirágzat' > *Lötokolben* 'forrasztópáka'.

pákász [1326 tn. (?), 1607] 'lápos helyen élő, elsősorban halászattal foglalkozó ember' Származékszó. A *páka* 'gyékény vagy nád virága' főnév -sz névszóképzővel ellátott alakja. Az elnevezés arra utalhat, hogy a lápban élő emberek nádat és gyékényt is gyűjtöttek, majd taplónak, párnatölteléknek dolgozták fel, illetve a nádat seprűnek kötötték meg. A szó belseji *a* a *lovász, halász* foglalkozásnevek végződéseinek mintájára nyúlt *á* hanggá. Néprajzi műszó.

pakli [1765] 'kis csomag, rakás' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *packel*, hazai bajor-osztrák *pakkl*: 'kis csomag, köteg'. Ezek a német *Pack* 'csomag' szóra mennek vissza. A szóvégi mássalhangzó-torlódást feloldó *li* végződés gyakori német jövevényszavainkban, vö. *cetli*. A *paklizik* 'csal' igei származék [1875] ugyanezen német szótóból jött létre. A *pakli* és a *paklizik* a bizalmas nyelvhasználat szavai, főként a kártyanyelvben használatosak.

pakol [1787] Német jövevényszó, vö. német *packen*, hazai bajor-osztrák *pokka*: 'megragad, megfog; összerak; csomagol, becsomagol; rakodik'. A bizalmas társalgási nyelvben 'csomag, poggyász' jelentésben használatos *pakk* szavunk [1804] az említett német ige alapjának, a holland *pac* 'csomag' főnévre visszavezethető, vele azonos jelentésű német *Pack* szónak az átvétele. A *pakol* és a *pakk* is elsősorban a bajor-osztrák közvetítésével került a nyelvünkbe.

pákosztos [1661] 'torkoskodó' Szláv jövevényszó magyar képzéssel, vö. óegyházi szláv *pakostь* 'kár, csapás', horvát-szerb *pakost* 'gonoszság', szlovák *pakost* 'kellemetlenség, baj', orosz *пакость* [pakoszty] 'aljasság, ocsmányság'. A szláv szavak előzménye a szláv **paky* 'újra, vissza, szemben' határozó. Eredeti jelentésük 'visszásság' lehetett. A szóvégi -s melléknévképző. A magyar *Pákoztd* tulajdonnév valószínűleg ugyanerre a szláv szóra vezethető vissza, szláv névadás eredménye. A *pákosztos* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri. Származéka a *pákosztoskodik* [1791].

paksaméta [1799] 'iratcsomó' Játékos szóalkotás eredménye, a régi nyelvi *pakéta* '(levél) köteg, csomag, poggyász' [1656] főnévből tréfás szóalak-változtatással az ugyancsak elavult 'egy fajta tánc (zenéje)' jelentésű *paksaméta* főnév [1582] mintájára. A *pakéta* vándorszó, és ugyanarra a holland forrásra vezethető vissza, mint *pakol* és *pakk* szavaink. Nyelvünkbe elsősorban a német és az olasz közvetítette, vö. német *Paket*, olasz nyelvjárási *pacheto* 'csomag, poggyász'. A táncra, illetve annak zenéjére utaló régi nyelvi *paksaméta* is jövevényszó, az átadó nyelv itt is az olasz és talán a német lehetett, de a magyarnak megfelelő idegen nyelvi szóalak nem mutatható ki.

paktum [1606] 'egyezség, szövetkezés' Latin jövevényszó, vö. latin *pactum* 'egyetértés; szerződés, egyezés, megállapodás'. A latin igenév a latin *pacisci* 'megállapodik, szerződést köt valakivel' igére vezethető vissza. A rosszaló értelemben használatos 'titkon egyezkedik' jelentésű *paktál* ige [1704] az ugyanehez a latin szócsaládhoz tartozó *pactare* 'egyezséget köt' átvétele. A *paktum* főnév főként a sajtónyelvben használatos szó.

pakura [1874] 'nyersolaj; fűtőolaj' Román jövevényszó, vö. *păcură*, (szóvégi névelővel) *păcura* 'kocsikenőcs; nyersolaj, fűtőolaj'. A román szó a latin *picula* 'szurok' főnévre megy vissza. A magyar szóvégi *a* hanghelyettesítéssel (román *ă* > magyar *a*), vagy pedig a szóvégi névelővel ellátott román szó átvételével magyarázható. A magyar szóvégi *a* hangra vö. *áfonya*.

pala [1717 e.] 'lapokra váló (sötétszürke) kőzet; ebből hasított lemez' Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, és szófajváltással főnevesült a mai nyelvjárásokban 'út(öget)' jelentésben élő *pall* ige eredeti *palol* változatának [1513] -a melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából. A képzőre vö. *hulla*. A jelentések közötti összefüggést az adja, hogy a pala könnyen szilánkokra hasad.

palack [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *ploska* 'lapos kis palack', szlovák nyelvjárási *plosok* 'lapos korsó, kulacs', ukrán nyelvjárási *плоска* [ploszka] 'laposüveg'. A szláv szavak az ófelnémet *flaska* 'üveg, palack', vagy az azonos jelentésű bizánci görög *flaszki(on)* főnévre vezethetők vissza. A szláv szavak jelentését befolyásolta a szláv **ploskь* 'lapos' melléknév. A magyarba **plosky* alakban kerülhetett, melynek szóvégi *y* hangja tövéghangzóként kopott le. A szláv *sz* a magyarban *c* hanggá alakult, affrikálódott, vö. *barack*. Igei származéka a *palackoz* [1901].

palacsinta [1577] Román jövevényszó, vö. román *plăcintă*, (szóvégi névelővel) *plăcinta* 'béles, rétes', nyelvjárási 'lepény, lángos, palacsinta'. A román szó a latin *placenta* 'lepény; kalács' főnévre vezethető vissza. A magyarba a román szó szóvégi névelős alakja került, vö. *áfonya*. A románban eredetileg valamilyen tejjel készült lángos- vagy lepényfélélt jelölhetett, melyet hús mellé fogyasztottak. A *palacsinta* szó a magyarból átkerült a németbe, vö. ausztriai német *Palatschinke* 'palacsinta', és más szomszédos nyelvekbe, vö. horvát-szerb *palacinka*, cseh *palacinka*, szlovák *palacinka*: 'ugyanaz'.

palánk [1405 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *planke, plank* 'vastag deszka; gerenda', *plancken* (többes szám) 'cölöpökből készült védőfal; az ezzel körülvett erődítmény', német *Planke* 'vastag deszka; gerenda <hajóépítési műszökként is>'. A német szó közvetlenül a vulgáris latin **palanca* 'cölöp, dorong, fahenger' főnévre vezethető vissza, mely az azonos jelentésű latin *phalanga* folytatása. Végső forrása azonban a görög *phalangz* 'ugyanaz; csatasor' jelentésű főnév. A *palánk* szó többszörös átvétellel került a magyarba.

palánta [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *planta* 'növény, hajtás; palánta'. A latinban ismeretlen eredetű. Nyelvünkben a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg az első szótag *a* hangja, vö. *barát*. A latin szócsalád igei tagja a *plantare* 'palántáz' is bekerült nyelvünkbe, mégpedig a szó eleji *pl* hangkapcsolat megtartásával; a *plántál* [1372 u.] átvitt 'meggyökereztet, lelkileg megerősít' jelentése ma főleg a választékos stílusértékű *valakinek a szívébe plántál* kifejezésben használatos.

palást [1156 tn., 1372 u.] Bolgár vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. bolgár *пласт* [plast], horvát-szerb *plašt*: 'köpeny, palást'. Ezek eredete ismeretlen. Matematikai műszökként is használatos [1961]. Származéka: *palástol* [1510 k.].

palatinus [1611] 'nádor' Latin jövevényszó, vö. középkori, hazai latin (*comes*) *palatinus* 'nádor(ispán), tulajdonképpen palotagróf'. Ez a latin *palatium* 'palota; császári udvar' szóra vezethető vissza, mely voltaképpen a latin *Palatinum*, illetve *mons Palatinus* 'Palatinus-domb <Róma hét dombjának egyike>' tulajdonnévből származik. Történettudományi műszó.

pálca [1452 tn. (?), 1493 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *palica* 'bot, (uralkodói) pálca', horvát-szerb *palica* 'bot, pálca', szlovák *palica* 'ugyanaz'. A szláv szavak ugyanannak az ismeretlen eredetű szótőnek származékai, melyre *páka* szavunk is visszavezethető. A *pálca* hangalak úgy jött létre, hogy a magyarban kiesett a második nyílt szótag magánhangzója, majd az első szótagban lévő *a* hang megnyúlt. Származékai a *pálcika* [1594 e.], *pálcáz* [1604].

palette [1851] 'a festék kikeverésére szolgáló ovális lemez' Nemzetközi szó, vö. német *Palette*, angol *palette*, francia *palette*: 'lemez; festőpalette'. A 'festőpalette' jelentés a franciában jött létre, a francia *pale* 'evező; deszka, palló' főnévre vezethető vissza. A franciából is terjedt el. A magyar szóvégi *a* hangzócseré útján került az *e* helyére. A magyarba a francia és a német közvetítette. A képzőművészetben használatos szó.

pálfordulás [1905] 'vélemény, magatartás hirtelen megváltoztatása' Összetett szó, melynek előtagja a *Pál* személynév, utótagja pedig a *fordulás* főnév. Az előtag a bibliai Szent Pálra utal, az utótag 'megtér, jobb útra tér' jelentésben szerepel. Az összetétel az Apostolok cselekedetei 9. részében elbeszélte *Szent Pál fordulása* [1564] birtokos jelzős szerkezetből rövidült, mely az egyházi latin *conversio Sancti Pauli* tükörfordítása. A bibliai történet a kereszténygyűlölő Saul váratlan megtérését beszéli el, mikortól Krisztus követőjévé, a keresztény eszmék hirdetőjévé vált. Pál megtérését az egyház január 25-én ünnepli. Ma gyakran rosszálló értelemben használatos.

pali [1888] 'hiszékeny ember' Tulajdonnév köznevesülésének eredménye. A *Pál* keresztnév becéző formájából, a *Pali* személynévből alakult. Ma főleg 'becsap' jelentésben a szlengben élő *palira vesz* kifejezésben használatos. Ugyanitt, azonos értelemben fordul elő szavunk igeikötővel ellátott igei származéka, a *bepaliz* [1900].

pálinka [1572] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *pálenka* 'pálinka'. Ez a szlovák *pálit* 'éget' igére vezethető vissza. A jelentéstani párhuzamra vö. angol *brandy*. Nyelvünkben a *pálinka* szó eleinte minden bizonnyal más gyümölcs- vagy gabonafajtából készült szeszes italt jelölt, mint a korábbi *égett bor* szószerkezet [1544]. Igei származéka a *pálinkázik* [1790]. A román nyelvjárási *palinca* 'ugyanaz' a magyar szó átvétele.

pallér [1493] 'munkavezető kőműves, illetve ács' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pal(l)ier*, hazai bajor-osztrák *palier*, német *Polier*: 'pallér <főként a kőműves- és ácsszakmában>'. A bajor-osztrák szó a francia régi nyelvi *parlier* '(jól) beszélő (személy), szóvivő' szóra vezethető vissza, melynek forrása a kései latin *parabolare* 'beszél' ige.

palléroz [1510] 'finomít, művel' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *paliern*, *palliren* 'csiszol, fényesít, simít', német *polieren* 'ugyanaz', régi nyelvi 'finomít, kiművel'. A német szavak a latin *polire* 'simít, egyenget; meszel, fest; díszít, csinosít' igére vezethetők vissza, de kialakulásukra hatással volt az ófrancia *polir* 'ugyanaz; kiművel' ige is. Származéka: *pallérozatlan* [1727]. Választékos stílusértékű szó.

pállik [1560 k.] Származékszó. A *párol* igének az ikes igék egyes szám harmadik személyű végződésével ellátott alakja. Az *-ik* ragnak itt visszaható képzői szerepe van. A szó belseji *rl* hangkapcsolat *ll* hangkapcsolattá hasonult. A 'fülled, rothad; kisebesedik <bőr>' jelentések a *párol* igére vezethetők vissza; arra utalnak, hogy a pára és a nedvesség rothadást, sebeket okozhat.

palló [1478 tn., 1512 k.] 'keskeny, korlát nélküli kis híd' Szóhasadással keletkezett a *padló* főnévből. A szó belseji *dl* mássalhangzó-kapcsolat hasonulással alakult hosszú *ll*-lé. A *padló* és a *palló* szóalak sokáig egymás alakváltozata volt, jelentésük csupán a 18. század végére vált el véglegesen egymástól.

pallos [1575] Valószínűleg oszmán-török jövevényszó magyar képzéssel. A töre vö. oszmán-török *pala* 'nehéz kard; evező tolla'; vö. még: tarantcsi *palax* 'verésre használatos széles fadarab'. Ezek a szavak valószínűleg iráni eredetűek, vö. kurd *pola* 'acél'. A magyar szóvégi *s* névszóképző lehet, a képzőre vö. *botos*. A szó belseji *l* hang megnyúlására a régi nyelvi, ma nyelvjárási *pall* 'üt, ver' ige is hatással lehetett. A német *Pallasch* 'széles pengéjű kard', horvát-szerb *paloš*, szlovák *paloš*: 'ugyanaz' a magyar szó átvételei.

pálma [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *palma* 'nyitott kéz, tenyér; (datolya)pálma'. A latin szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. óiráni *lām* '(nyitott) kéz'. Az elnevezésnek az az alapja, hogy egyes pálmafajok legyezőszerű levélzete a nyitott tenyérhez hasonlít. A szó választékos, győzelmi jelképként való használata az ókorig nyúlik vissza, de ünnepi alkalmakkor a római és keleti egyházakban ma is pálmaágot hordoznak a diadal jelképeként.

palóc [1656] Szláv jövevényszó, vö. ócseh *plavci* (többes szám) 'kun', orosz *половцы* [polovci] (többes szám), óorosz *половци* (többes szám) 'kun; egy török-tatár törzs Dél-Oroszországban, Moldvában, Havasalföldön (1055–1235), akiket később a tatárok Magyarországra szorítottak'. E népnév a szláv *polъ* 'fakó' melléknévre vezethető vissza, nem világos azonban a palócok megnevezésének alapja. A magyarban a szó csak későn vált köznévvé, ami azt bizonyítja, hogy a *palóc* sokáig gúnynév volt.

pálos [1883] Származékszó. A *Pál* keresztnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja. A képzésre vö. *bencés*. A *pálos* melléknév a régi nyelvi *paulinus* 'pálos' [1658] magyarításaként keletkezett. A *paulinus* szó a hazai latin *paulinus* 'ugyanaz' átvétele. A rendet Magyarországon alapították közvetlenül a tatárjárás után (1241). A *pálos* elnevezés védőszentjükre, Tébai Szent Pál remetére utal.

palota [1279] Szláv, közelebről talán bolgár jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *полѣта* [polata] 'a ház felső emeletének terasza; csarnok, terem, tornác', *налѣта* [palata] 'nagy, szép épület közcéllra, valamilyen hivatal', óegyházi szláv *polata* 'palota', horvát-szerb *palata* 'ugyanaz', orosz régi nyelvi *полѣта* [polata] 'ugyanaz, udvarház, sátor'. A szláv szavak a bizánci görög *palátion* 'palota' főnévre vezethetők vissza, melynek forrása a *Palatium* földrajzi név. A *Palatium* egy ókori városrész és a császári palota neve, ami a római *Palatium* dombon állt. A *palotás* [1403 tn., 1641] főnév 'egy fajta udvari tánc' jelentése [1827] jelentéstapadással jött létre a *palotás tánc* szószerkezetből. A szlovák *palota* 'palota' a magyar szó átvétele.

pálya [1424 tn. (?), 1460 k.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *palio* 'a futóverseny győztesének adott szövetdarab', *pallio* 'jutalom, (verseny)díj', olasz régi nyelvi *pallio* 'értékes kendő vagy szövet'. Az olasz szavak a latin *pallium* 'köpeny, függöny, takaró' szóra vezethetők vissza. A régi olasz ünnepi játékokban ugyanis a versenyfutás győztese díszes köpenyt vagy kelmét kapott jutalmul. Az olasz szóvégi *o* szabályosan alakult a magyarban *a* hanggá, vö. olasz *drtolo* >

magyar *datolya*. A magyarba a *pálya* szó a lovagi játékokban használatos szóként 'versenydíj, győzelmi díj' és feltehetőleg 'verseny' jelentésben is átkerült. A 'versenypálya, küzdőtér' jelentés kialakulását a *pályát fut, pályafutó, pályafutás* [1585] kifejezések is befolyásolták. Nyelvújítás kori származékai a *pályázik* ige [1805] és a *pályázat* főnév [1838].

pályaudvar [1844] Német mintára keletkezett nyelvújítás kori összetétel (*pálya* + *udvar*). A szó a német *Bahnhof* (*Bahn* 'vasút' + *Hof* 'udvar') tükörfordítása.

pamacs [1747] Szóelvonással keletkezett a *pamacsol* [1784] igéből. A pamacsol valószínűleg szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pomočiti*, szlovák *pomočiť*, orosz *помочить* [pomocsity]: 'bemárt, beáztat, megnedvesít'. A szláv szavak a szláv **po* <igekötő> + **moč*- 'benedvesít' igekötős igére vezethetők vissza. A magyar *pamacsol* elsődleges 'mázol, ken' jelentése érintkezésen alapuló jelentésátvitellel alakulhatott ki a szláv szavakból.

pamflet [1796] 'gúnyirat' Nemzetközi szó, vö. német *Pamphlet*, angol *pamphlet*, francia *pamphlet*: 'gúnyirat, pamflet'. A szó az angolban jött létre a latin *Pamphilus* tulajdonnév köznevesülésével. Pamphilus egy 12. századi latin nyelvű szerelmi vígjáték címadó hőse volt. Köznévként a francia terjesztette el más nyelvekben; a 'gúnyirat' jelentés szintén a franciában jött létre. A magyarba főként a német közvetítette. Irodalomtudományi műszó.

pamlag [1787] Belső fejlemény, a nyelvújítás korában tudatos szóalkotással keletkezett származékszó lehet. A szótó ismeretlen. A szóvégi *lag* koholt névszóképző, mely eredetileg módhatározórag volt, a képzésre vö. *átlag*. Barczafalvi Szabó Dávid szóalkotása. Választékos stílusértékű szó.

pamut [1608–1621] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *pamuk*, régi nyelvi *panmuk*, *pambuk*: 'pamut'. Az oszmán-török szó az azonos jelentésű újperzsa *pambak*, *pambuk* főnévre vezethető vissza. Az oszmán-török szóvégi *k* a magyarban szokatlan módon *t* hanggá alakult, vö. mégis: *Szadmár* ~ *Szadmár*. A szlovák *pamuk* 'pamut' a magyar szó átvétele.

panama¹ [1877] 'könnyű nyári kalap; egy fajta könnyű (ing)anyag' Jelentéstepadással önállósult szó a *panamakalap* [1861] 'nyári kalap' szóösszetételből. A szóösszetétel előtagja Panama város nevével van összefüggésben, a pálmászerű anyagból készített kalapot Panamából hozták Európába. A panamakalap szövéséhez hasonló szövésű textilanyag *panama* elnevezése [1951] feltehetően a németből származik, onnan került a magyarba.

panama² [1895] 'közpénzzel való vesztegetés, nagyarányú sikkasztás' Német jövevényszó, vö. német *Panama* 'pénzügyi botrány, vesztegetés'. A német szó a francia régi nyelvi *panama* 'vesztegetés, bukás' főnévre, vagy pedig a német *Panama-Skandal* 'Panama-botrány' szó szerkezetre vezethető vissza. Végső forrása a közép-amerikai *Panama* kikötőváros, illetve a *Panama*-csatorna neve. A franciában vált először közzé. A köznevesülés alapja az, hogy a Panama-csatorna építésére alakult részvénytársaság 1889-ban megbukott, és a csődper során a francia képviselőházat és a kormányt is érintő megvesztegetések lepleződtek le. Származéka: *panamázik* [1901].

pánamerikai [1947] 'Dél- és Észak-Amerikára vonatkozó, összamerikai' Idegen minták alapján részfordítással keletkezett, nemzetközi elterjedtségű összetett szó (*pán* 'egész' + *amerikai*), vö. német *panamerikanisch*, angol *Pan-American*, francia *panaméricain*: 'pánamerikai'. A nyelvünkben kizárólag idegen szavak előtagjaként fellépő *pán*-elemmel alkotott, hasonló keletkezésű összetételekre vö. *pánszlávizmus* [1840], *páneurópai* [1937]. Az előtag az 'egész, teljes, mind' jelentésű görög *pász* melléknév semlegesnemű *pán* tagjára vezethető vissza. Politikai műszó.

panasz [1214 tn. (?), 1416 u.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg az óegyházi szlávból, vö. óegyházi szláv *ponosъ* 'szégyen, gyalázat, csúfság, szemrehányás', szlovén *ponos* 'büszkeség, szemrehányás', orosz *понос* [ponosz] 'hasmenés', régi nyelvi 'becsmérlés, szégyen'. Ezek előzménye a szláv **po* <igekötő> + **nos*- 'visz, hord' ige lehet. A *panaszol* ige [1372 u.] is hasonló eredetű lehet, vö. óegyházi szláv *ponositi* 'hord; szid, korhol', szlovák *ponositi* 'elhord, elhasznál', orosz *поносить* [ponoszity] 'hord, hordoz; ócsárol, lehord'. Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy a *panaszol* ige a *panasz* főnév -*l* igeképzős alakja. Lehetséges az is, hogy a *panasz* főnév keletkezett szóelvonással a *panaszol* igéből. A szlovák *ponosa*, régi nyelvi *ponos*: 'panasz' a magyar szó átvétele.

páncél [1354 tn., 1372 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *panzer*, *panzier* 'az altestet, illetőleg a törzset óvó burkolat <harci felszerelésként>, páncélruha; harci eszközök védőpáncélja; állat páncélzata', bajor-osztrák 'páncél; rövid fehér gyapjúkabát', hazai korai újfelnémet 'páncél', német *Panzer* 'ugyanaz; páncélzat; páncélautó'. Ezek az ófrancia *pancier(e)* 'az alsótestet védő páncélzat; vért' főnévre mennek vissza. A szóvégi *l* ~ *ly* hangra vö. *borbély*.

pancser [1930] 'kétbalkezes személy' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *panscher*, *pantscher* 'bort, sört vizező kocsmáros; ügyefogyott ember, kontár'. A német főnév a német *panschen* '<bort, tejet stb.> vízzel kever, hamisit; pancsol' igére vezethető vissza. Bizalmas használatú szó.

pancsol [1816] 'vizet pacskol; kotyvaszt' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pántsch* '<ételt, italt> összekever, <italt> felvizez, hamisit', osztrák *panschen* 'ugyanaz; a vízzel játszik, pancsol', hazai bajor-osztrák *pantšn* 'ugyanaz', német *panschen* 'ugyanaz'. A német szavak hangutánzó eredetűek. Az 'összekotyvasztott rossz ital, étel' jelentésű *pancs* főnév [1831] azonos eredetre vezethető vissza. Rosszalló értelemben is használatos szavak.

pandúr [1602] 'rendfenntartó fegyveres alakulat tagja a 19. században' Vándorszó, vö. német *Pandur* 'fegyveres magyar szolga <a 17–18. században>', angol *panmour*, *pandoor*, *pandur* 'fegyveres harcos Trenck báró szabadcsapataiban <Horvátországgal, Szerbiával, Magyarországgal kapcsolatban>', francia *pandour*, *pandoure* 'durva, goromba ember, martalóc', olasz régi nyelvi *panduro* 'osztrák katona', román *pandur* 'zsandár'. A magyarban a 17. század táján még rosszalló értelemben használták a szót. Történettudományi műszó.

panel [1953] Nemzetközi szó, vö. német *Paneel*, angol *panel*, orosz *панель* [panyel]: 'faburkolat, -tábla; keretes falrész; kapcsolótábla'; az oroszban 'előregyártott épületelem' jelentése is van. Ezek a szavak az ófrancia *panel* 'szövetdarab; valaminek a darabja' főnévre vezethetők vissza, melynek előzménye a latin *panellus* 'egy darabka szövet' főnév. A magyarba valószínűleg elsősorban az orosz közvetítette.

pang [1792] Bizonytalan, talán hangutánzó eredetű szó. A szóvégi -g gyakorító igeképző. Eredetileg üres, kongó tárgy ütődésével kapcsolatos, tompa hangjelenséget ábrázolhatott, majd érintkezésen alapuló névátvitellel 'üresen áll, kevesen vannak benne, hiányzik belőle valami' jelentést vett fel. A magyarázatot bizonytalaná teszi az, hogy a szó csak viszonylag későn bukkan fel az írásos adatokban.

pánik [1863] Nemzetközi szó, vö. német *Panik*, angol *panic*, francia *panique*: 'pánik'. Más nyelvekbe a franciából került, ahol a francia (*terreur*) *panique* 'páni <félelem, ijedelem>' melléknév főnevesülése. A francia melléknév az azonos jelentésű újkori latin *panicus* melléknévre vezethető vissza. Végső forrása azonban a görög *Pán* tulajdonnév, a görög mitológia pásztoristenének neve. Az ókori hiedelem szerint Pán félelmetes hangja egy egész hadsereget rémületbe ejthetett. Az irodalomtudományi szakszóként ismert *páni* melléknév [1832] ugyanennek a tulajdonnévnek az -i melléknévképzős alakja, felépítését tekintve vö. *drákói*.

paníroz [1904] Német jövevényszó, vö. német *panieren* '<húst stb.> lisztben, tojásban zsemlemorzsában megforgat'. A német szó az azonos jelentésű francia *paner* igére vezethető vissza. A bécsi konyha szaknyelvéből került a magyarba. Az -*iroz* végződés megfelel az -*ieren* végű német igék magyarba illesztő képzőjének, vö. *paríroz*.

pannon [1783] 'az ókori Pannónia lakója' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *Pannon* 'Pannónia lakója'. A latin szó a latin *Pannonia* tulajdonnévre, egy római provincia nevére vezethető vissza, ami a hazai latinban 'Magyarország' jelentéssel bír. A latin szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. óporosz *pannean* 'iszapforrás', óizlandi *fen* 'mocsár'. A névadás alapja a mai Kis-Balaton mocsaras vidéke lehetett. A *Pannónia* országnév a 16. században bukkan fel az írásos forrásokban [1559]. Történettudományi szakszó.

panoptikum [1883] 'híres emberek viaszfiguráinak gyűjteménye' Nemzetközi szó, vö. angol *panopticon* 'bemutatóhely látványosságok számára', német *Panoptikum*, svéd *panoptikon*, orosz *паноптикум* [panoptyikum]: 'viaszfigurák gyűjteménye, panoptikum'. Az angol révén terjedt el más európai nyelvekben. Az angolban a görög alapján tudatos szóalkotással keletkezett összetétel (görög *pán* 'minden, összes, egész' + görög *optikón* 'a látást illető'). Az angolban eredetileg optikai eszközt jelölt, később olyan (börtön)épületre utalt, melyet cellák vetek körül, és ahonnan minden cellát figyelni lehetett. A nemzetközi 'viaszfigurák gyűjteménye' jelentés ez utóbbiból fejlődött. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

panoráma [1822] '(kör)kilátás' Nemzetközi szó, vö. német *Panorama*, angol *panorama*, francia *panorama* 'körkép'. Az angol révén terjedt el más európai nyelvekben. Az angolban a görög alapján tudatos szóalkotással keletkezett összetétel (görög *pán* 'minden, összes, egész' + *örama* 'látás; látványosság'). A magyarba főként a német közvetítette.

pánt [1470] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pand*, *pant* 'szalag; kötés; abroncs', irodalmi német *Band* 'ugyanaz'. A német főnevek a német *binden* 'összeköt, összeilleszt' igére vezethetők vissza.

pantalló [1796] Német jövevénytör, vö. német *Pantalons* (többsz szám) 'egyenes szárú hosszúnadrág'. A német tör az azonos jelentésű francia *pantalon* főnévre vezethető vissza. Végső forrása az olasz *Pantaleone* ~ *Pantalone* tulajdonnév, a *commedia dell'arte* velencei kereskedő figurájának neve. A franciában *Pantalone* jellegzetes velencei ruházatát jelölték a szóval. Elterjedését és meggyökeresedését annak köszönhetette, hogy a francia forradalom idején a *pantalon*-nak nevezett ruhadarab az arisztokrata öltözködéstől való különbözés szándékával divatossá vált.

pántlika [1612] 'szalag' Származéktör, az azonos jelentésű, mára elavult *pántli* főnév [1607] *-ka* kicsinyítő képzős alakja. A *pántli* német, közelebről bajor-osztrák jövevénytör, vö. bajor-osztrák *bántl*, hazai bajor-osztrák *pantl*: 'szalag <díszként is>'. A bajor-osztrák tör az azonos jelentésű bajor-osztrák *pant* főnévre vezethető vissza.

pantomim [1783] 'színpadi némajáték' Nemzetközi tör, vö. német *Pantomime* 'pantomimjáték; pantomimszínész', francia *pantomime* 'ugyanaz', olasz *pantomima* 'pantomimjáték', *pantomimo* 'pantomimművész'. A francia és az olasz révén terjedt el más európai nyelvekben. A francia és az olasz szavak a latin *pantomimus* 'pantomimjáték; pantomimszínész' főnévre vezethetők vissza. A magyarba elsősorban a német, a francia és az olasz közvetítette.

panzió [1704] 'fogadó, vendégház, teljes ellátást nyújtó kisebb, családiás szálló' Nemzetközi tör, vö. német (ausztriai német) *Pension*, angol *pension*, francia *pension*: 'nyugdíj, évjáradék; teljes ellátás'. A francia révén terjedt el. Az európai nyelvekben található szavak a latin *pendere* 'mér, mérlegel; megfizet' igére vezethetők vissza. A 18. században még a magyar nyelvben is 'nyugdíj' jelentésben élt, a mai köznyelvi, 'teljes ellátást nyújtó, családiás hangulatú vendéglátóipari létesítmény' jelentés a 19. században lett általános [1854]. A magyarba a német közvetítette.

panyóka [1792] 'vállra vetett ruhadarab' Valószínűleg származéktör, *ponyva* szavunk *panyó* változatának *-ka* kicsinyítő képzős alakja lehet. A magyarázatot bizonytalanná teszi az, hogy a tör csak igen későn bukkan fel írásos formában, illetve az a tény, hogy a magyar *panyóka* tör a szláv **ponjavьka* 'kis ponyva' átvétele is lehet. Ma elsősorban olyan kifejezésekben használatos, mint például *panyókára vet* 'ujjas felsőruhát vállára vet' [1855]. A bizalmas társalgási nyelv szava, elavulóban van.

pányva [1086 tn., 1532] Ismeretlen eredetű tör. Eredetileg három szótagból állhatott, majd a második szótagban lévő magánhangzó kiesett. Ennek következtében a tör első szótagjában lévő *a* hang pótlónyúlással *á* hanggá alakult.

pap [1211 tn., 1372 u.] Szláv, valószínűleg déli szláv jövevénytör, vö. bolgár *non* [pop], horvát-szerb *pop*, óegyházi szláv *popь*, orosz *non* [pop], ukrán *nin* [pip]: 'pap'. A szláv szavak előzménye feltehetőleg az ófelnémet *pfaffo* 'világi pap' lehetett. A magyarba minden bizonnyal egy bizánci kereszténységű déli szláv nép nyelvének megfelelő szava került át. Az egész nyelvterületünkön elterjedt nyelvjárási 'a kereszt legfelső (néhol legalsó) kéréje' jelentés [1759] azzal függhet össze, hogy ezt a kérévet adták egykor a papi tizedbe.

papa [1712] Vitatott eredetű. 1. Belső keletkezésű, gyermeknyelvi eredetű. A tör a kisgyermek első artikulált hangjait utánozza, vö. *mama*. 2. Jövevénytör, közelebről valószínűleg német átvétel, vö. német *Papa* 'apa'. A német tör a hangutánzó eredetű, azonos jelentésű francia *papa* átvétele. Származékai a *papus* [1863], *papuska* [1883].

pápa [1372 u.] Latin jövevénytör, vö. latin *papa* 'apa', egyházi, középkori latin 'püspök; pápa'. A latin tör a görög *páp(p)as* 'apa' megszólító formájára, a görög *páppa!* 'apa!' alakra vezethető vissza. Származéka: *pápaság* [1517].

papagáj [1763] Vándorször, vö. német *Papagei*, francia régi nyelvi *papegai*, olasz *pappagallo*, horvát-szerb *papagaj*, *papiga*, orosz *nonьcau* [popugaj]: 'papagáj'. A tör forrása bizonytalan, valószínűleg egy afrikai nyelvből került az azonos jelentésű arab *babgā'*, *babgā'*, majd a bizánci görög *papagász* 'ugyanaz' közvetítésével az európai nyelvekbe. A magyarba elsősorban a németből került.

pápaszem [1585] 'szemüveg' Összetett tör, melynek előtagja a *pápa*, utótagja pedig a *szem* főnév. Ilyesfajta összetétel csak a magyarban fordul elő. A tör keletkezésének alapja az lehet, hogy X. Leo pápa (1513–1521) erős rövidlátása miatt szemüveget hordott. A 16. században magyar követek is sűrűn megfordultak a pápai udvarban, így láthatták a szemüveget viselő pápát. Származéka a *pápaszemes* [1791].

papi [1705] 'étel' Származéktör. Önállóan nem adatolható töve gyermeknyelvi eredetű, és *pép* szavunknak mély hangrendű párja. Végződése a játékos *-i* kicsinyítő képzör. Gyermeknyelvi tör.

papír [1595] Német jövevényszó, vö. német *Papier*, hazai korai újfelnémet *papír*: 'papiros; irat, iromány, okmány'. A német szó a latin *papyrus* 'papiruszcserje, papiruszháncs, papír' főnévre vezethető vissza. A szó meggyökeresedését a *papiros* főnévből való elvonás is elősegíthette.

papírmasé [1790] Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerült nyelvünkbe, vö. francia *papier mâché* 'vízbe áztatott papír és enyv keverékéből készült, jól formázható massa'; vö. még: német *Papiermaché* 'ugyanaz'. A franciában összetett szó (*papier* 'papír' + *mâché* (befejezett melléknévi igenév) 'megrágott, megrágcsált').

papiros [1508] Latin jövevényszó, vö. latin *papyrus* 'papiruszcserje, papiruszháncs, papír'. A latin szó az azonos jelentésű görög *papürosz* főnévre vezethető vissza. A latin szó egyfajta egyiptomi vízinövényre vonatkozik, melyből írásra alkalmas anyagot készítettek. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtémintát követi, vö. *ámbitus*. A történettudományi szakszóként ismert, azonos eredetű *papirusz* 'papírsás; ebből készült, írásra alkalmas anyag; ezen ránk maradt szöveg' főnév [1883] és a korábban átvett *papiros* jelentése szóhasadás következtében elvált egymástól.

paplan [1395 k.] Bizánci görög jövevényszó, vö. bizánci görög *páplóma* 'tűzdelt takaró, paplan'; vö. még: újjörög *páplóma* 'ugyanaz'. Ezek a görög *péplosz* 'szövött kendő, takaró' főnévre vezethetők vissza. A magyar hangalak a birtokos személyjelnek érzett szóvégi *a* elhagyásával jött létre, vö. *beszéd, kolbász*. A magyarba a szó az Árpád-kori magyar-görög dinasztikus kapcsolatok révén került.

papramorgó [1793] 'pálinka' Szófajváltással főnevesült összetétel. Előtagja a *papra* határozóragos főnév, utótagja pedig a *morgó* melléknévi igenév. A szó eredete a feudális időkre nyúlik vissza, mikor a jobbágy az urára, illetőleg papjára morgott a tized, az adók miatt. Elégedetlenségét általában bepálinkázott állapotban nyilvánította ki, így az eredetileg emberre vonatkozó *papramorgó* kifejezés a pálinkára vivődött át. Tréfás stílusértékű szó.

paprika [1748] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *paprika* 'paprika'. Ez a 'bors' jelentésű horvát-szerb *papar* főnévre vezethető vissza. A legtöbb nyelvben ugyancsak 'bors' jelentésű szóból alakult ki, vö. német *spanischer Pfeffer*, angol *red pepper*: tulajdonképpen 'piros bors'. A paprika növény Amerikából származik, és a Balkánon keresztül került hazánkba. Mivel a magyar konyha egyik legjellegzetesebb fűszerévé vált, a szó sok európai nyelvbe magyar közvetítéssel jutott el, vö. német *Paprika*, francia *paprika*: 'paprika', cseh *paprika* 'ugyanaz', vö. még: horvát-szerb *paprikaš* 'paprikával készült húsétel'.

paprikajancsi [1842] Összetett szó. Előtagja a *paprika* főnév, utótagja pedig a *Jancsi* keresztnév, mely a *János* személynév becéző formája. Előtagja minden bizonnyal a régi vásári bohócok és bábfigurák piros ruhájára, illetve sapkájára utal. Az utótag keletkezésében szerepet játszhatott a német *Hanswurst* 'ostoba szolga a régi német farsangi játékokban; komikus szereplő a 17–18. századi vígjátékokban; együgyű tréfacsináló (tulajdonképpen *Hans* 'János' + *Wurst* 'kolbász')' elnevezés is. Hasonló, a nemzetre jellemző ételt tartalmazó elnevezésre vö. francia *Jean Potage*, angol *John Pudding*: 'paprikajancsi'.

papsajt [1773] 'egy fajta gyomnövény' Összetett szó, melynek előtagja a *pap*, utótagja pedig a *sajt* főnév. A növény elnevezése a papi kalap és a növény termésének alakja közti hasonlóságra utalhat. A *pap*- előtagú, gyakran gúnyos színezetű összetételeink közé más növény- és állatnevek is tartoznak, vö. nyelvjárási *paptársoly* 'páosztortáska' [1578], illetve nyelvjárási *papmacska* 'egy fajta hernyó' [1590]. Hasonló szerepű a rendszerint *telhetetlen* jelzővel ellátott *papzsák* összetétel [1787], mely talán tükörfordítás eredménye lehet, vö. a német *der Pfaffensack hat keinen Boden* 'a papzsáknak nincs feneke' közmondást.

pápua [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Papua*, angol *Papuan*, holland *Papoea*: 'pápua'. Az európai nyelvekben a hollandból terjedt el, melyben az azonos jelentésű maláj *papuah* szóra vezethető vissza. Ez a maláj *pūah-pūah* 'göndör' szó származéka. Az elnevezés feltehetőleg Új-Guinea és a szomszédos szigetek bennszülöttjeinek göndör hajára utal. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

papucs [1559] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *pabuç*, régi nyelvi *pāpūš*, *papuç* 'kéreg nélküli lábbeli'. Az oszmán-török szó a 'félcipő, papucs' jelentésű újperzsa *pā-poš*, *pā-puš* főnévre vezethető vissza, melynek szó szerinti jelentése 'lábfedő'. A magyar 'papucsférj' jelentés [1829] idegen mintára keletkezett, vö. német *Pantoffel* 'házicipő, papucs; a nőuralom jelképe a házasságban'.

papundekli [1807] 'kéregpapír' Német jövevényszó, vö. német *Pappendeckel* 'könyv kötéstáblája, kéregpapír'. A német összetétel előtagja a német *Pappe* 'kemény kartonpapír, papírlemez', német gyermeknyelvi 'csiriz, pép, kása', utótagja

pedig a német *Deckel* 'fedő; könyvborító' főnév. A vastagabb kéregpapír elkészítésekor a könyvkötők csirizzel ragasztották össze a papírlapokat. A szöveg kialakulására vö. *cetli* szavunkat. Könyvkötészeti műszó.

pár [1419 tn. (?), 1565] Valószínűleg német jövevényszó, vö. német *paar* 'pár, egymáshoz tartozó', (*ein*) *paar* 'néhány', *Paar* 'két összetartozó személy, dolog, állat', ófelnémet, középfelnémet *pâr* 'ugyanaz'. Ezek az 'egyenlő, hasonló, megfelelő, fölértő' jelentésű latin *par* melléknévre vezethetők vissza. A *pár* szó határozatlan számnévként való használata feltehetőleg bajor-osztrák mintára alakult ki.

pára [1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *para* 'pára, lélegzet', nyelvjárási 'gőz, pára; lélek, állati lélek', szlovák *para* 'gőz, pára, lélegzet', orosz *пар* [par] 'gőz, pára'. E szláv eredetű szavak közvetlen forrása ismeretlen. Átvitt értelmű '(állati vagy emberi) élőlény' jelentése főként a *szegény* vagy *gonosz pára* szó szerkezetekben fordul elő. A *párolog* igei származék [1786] hangalakja a szónak a *párol* igével való szoros kapcsolatát mutatja. Melléknévi származéka a *párás* [1577 k.].

parabola [1614] 'egy fajta nyílt görbe vonal; példázat' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *parabola* 'hasonlat, példázat', középkori latin 'egy fajta görbe vonal <mértan>'. A latin szavak az 'egymás mellé dobás, összevetés, hasonlítás; hasonlat, példázat; geometriai parabola' jelentésű görög *parabolé* főnévre vezethetők vissza. A 'hasonlat, példázat' jelentés az egyházi görögben alakult ki. A fenti görög főnév származéka a *parabolikus* melléknév [1883] is, mely nemzetközi szó, vö. német *parabolisch*, angol *parabolic*, francia *parabolique* 'parabolikus'; vö. még: középkori latin, hazai latin *parabolicus* 'jelképes, példázatos'. A szó közvetlen előzménye az azonos jelentésű görög *parabolikósz* melléknév. A *parabolikus* melléknevet a magyarba a hazai latin és a német közvetítette.

parádé [1669] Olasz és német jövevényszó, vö. olasz *parata*, *parada* 'díszfelvonulás; készülődés', német *Parade* 'díszfelvonulás; díszszemle; a ló megállítása úgy, hogy a ló két hátsó lábára áll, a ló járásának rövidre fogása'. A német szó közvetlen előzménye az azonos jelentésű francia *parade*, de az olasz és a német szó is végső soron a spanyol *parada* 'megállás; megszakítás, díszfelvonulás' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban katonai kifejezésként került. Származékai a *parádés* [1786] és a *parádézik* [1785].

paradicsom¹ [12. század vége] 'mennysország' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *paradisus* 'édenkert; mennysország', középkori latin 'az édenkert kapuja; édenkertecske', hazai latin 'pompás, paradicsomi kert'. A latin szó a görög 'bekerített park; édenkert, mennysország' jelentésű *paradejszosz* főnévre vezethető vissza, mely az azonos jelentésű héber *pardēs* folytatása. A szó történetéhez hozzátartozik, hogy a perzsában hasonló hangalakú szóval jelölték a királyi, főúri vadaskerteket és díszparkokat, vö. középperzsa *pardēz* 'körülfalazás, körülkerítés'. A magyar *paradicsom* szó a latin *paradisus* szövegekben leggyakrabban használt tárgyragos alakjának átvétele, vö. *Egyiptom*. Származéka a *paradicsomi* [1767].

paradicsom² [1856] 'egy fajta konyhakerti növény' Összetételei előtag önállósulásával keletkezett, vö. *paradicsomalma* 'paradicsom <növény>' [1783]. Ez utóbbi összetétel (*paradicsom* + *alma*) német, közelebről ausztriai német mintára keletkezett, vö. ausztriai német *Paradeisapfel* 'paradicsom'. Ez a korai újfelnémet *paradeis* 'édenkert' és a német *Apfel* 'alma' összetételére vezethető vissza. A paradicsom növény a 16. században került Amerikából Európába. Sokáig csak dísznövényként ápolták, konyhakerti növényként Magyarországon a 19. század közepe tájától termesztik. Származéka a *paradicsomos* [1877].

parafa [1798] Tudatos szóalkotással keletkezett összetétel a nyelvújítás korából. Előtagja a *para* főnév, mely talán ősi eredetű szókincsünkhöz tartozik. Utótagja pedig a biztosan ősi eredetű *fa* főnév. A 'para' eredeti viszonylag későn adatolható jelentése 'húzóháló könnyű fából készült úszója' [1792]. Ebből fejlődött a 'parafa' jelentés, hiszen a paratölgy kérge is rendkívül könnyű. A *parafa* előfordul 'paratölgy' [1798] és a 'paratölgy kérge' [1817] értelemben is.

paragrafus [1616] 'szakasz, cikkely, bekezdés' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *paragraphus* '(törvény)cikkely; kézjegy', kései latin 'S-alakú, nyelvtani szövegtagoló jel'. Ezek a görög *paragrafosz* 'új gondolati egységet jelző, oldalra írt jel a könyvben' főnévre vezethetők vissza, melynek szó szerinti jelentése tulajdonképpen 'melléírt (vonás)'. A görögök egy a tetején ponttal jelölt függőleges vonalat használtak. A későbbi jel feltehetően a latin *subscripsi* 'aláírtam' formula két s betűjének kézjegyszerűen alkalmazott sajátos összekapcsolásával keletkezett. A szövegi s ejtésére vö. *ámbitus*.

paraj [1395 k.] 'spenót' Francia jövevényszó, vö. ófrancia *porrey* 'póréahagyma', *poree* 'póréahagymaleves; főzelék'. A francia szavak a latin *porrum* 'hagyma, póréahagyma' különféle származékaira vezethetők vissza. A szó a magyarba a 13. században, feltehetőleg francia szerzetesek közvetítésével került. A *paraj* alakváltozat 'főzeléknövény, különösen spenót' jelentése [1416 u.] másodlagos. A *paréj* alakváltozat 'gyom' jelentésben [1577] szóhasadással elkülönült.

parancsol [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *poručiti* 'átad, rábíz, eljegyez', horvát-szerb *poručiti* 'tudat, jelent; parancsot ad, parancsol; megtart', szlovák *poručit'* 'örökölni hagy, hagyományoz'; orosz *поручить* [porucity] 'megbíz, rábíz'. A szláv szavak a szláv **po* igekötőből és a **rčiti* 'kézbesít' főnévből álló összetételre vezethetők vissza. A szó belseji *n* megléte arra utal, hogy a szó már a 10. század vége előtt bekerült nyelvünkbe, vö. *abroncs*. A *parancs* főnévi származék [1580] elvonás az igéből, melyet a nyelvújítás korában elevenítettek fel. Korábban elavultnak számított, csak szótárakban volt felfedezhető. A *parancsnok* származék [1829] nyelvújítás kori képzés.

parányi [1621] Belső fejlemény. Valószínűleg származékszó, az oszmán-török eredetű *para* 'török váltópénz' [1683–1686 (?), 1687] főnévből alakult *-nyi* melléknévképzővel. A képzőre vö. *szemernyi*. A származtatást kissé bizonytalanná teszi az, hogy szavunk korábban fordul elő az írásos adatokban, mint *para* alapszava. Ez a pénznem a Török Birodalomban már a 17. században használatos volt. A ma leginkább a *csokoládés parány* 'egy fajta édesség' szó szerkezetben előforduló *parány* származék [1718] elvonással keletkezett a nyelvújítás korában.

paraszt [1291 tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *prostъ* 'együgyű, egyszerű, szabad, nyílt, őszinte', horvát-szerb *prost* 'egyszerű, közönséges, durva; mentes valamitől', szlovák *prostý* 'egyszerű, közönséges', orosz *прост(ой)* [prosz(oj)] 'egyszerű, szerény, természetes, őszinte; együgyű, naiv; közönséges, mindennapi; durva, silány minőségű'. Ezek a szláv **pro* igekötőből és a **stъ* 'álló' jelentésű igenévből álló igekötős összetételre vezethetők vissza. A magyarban a szó eredetileg kizárólag személyre vonatkozó melléknév volt, a főnévi jelentés csak később alakult ki. A jelentésváltozásra vö. latin *rusticus* 'falusi; otromba, gyámoltalan; egyszerű, őszinte; földműves'. A gyalog sakkfigurát a 19. századtól [1818] illetik a *paraszt* szóval. Ez a jelentés német mintára alakult ki, vö. német *Bauer* 'paraszt; gyalog mint sakkfigura'. Szintén a németből származik az argó nyelvi *prosztó* 'buta, neveletlen, paraszt' [1888], vö. német argó nyelvi *prosto* 'paraszt'. Származékai a *paraszttság* [1512 k.], *paraszti* [1522 tn., 1527], *parasztos* [1522 tn., 1650].

parázik [1997] 'nagyon fél, izgul' Bizonytalan eredetű származékszó, talán az orvostudományban használatos *paranoia* 'egyetlen téves eszmerendszerben megnyilvánuló elmebaj' főnévből keletkezett elvonással és *-z(ik)* igeképzővel. Ifjúsági nyelvi szó.

parazita [1833] 'élősködő' Nemzetközi szó, vö. német *Parasit*, angol *parasite*, francia *parasite*: 'parazita <személy>; élősködő <állat, növény>'; vö. még: latin *parasitus* 'evőtárs, vendég; élősködő', tudományos latin 'élősködő', *parasita* 'élősködő nő'. A latin szó a görög *parásitosz* 'evőtárs, vendég; tányérnyaló, élősdí' főnévre vezethető vissza. A magyarba vagy közvetlenül a latinból került, vagy a német közvetítette latinos végződéssel.

parázna [1372 u.] 'erkölcstelen' Jövevényszó, valószínűleg cseh átvétel, vö. cseh régi nyelvi *prázdná žena* 'örömlány, prostituált'; vö. még: óegyházi szláv *prazdnъ* 'üres, haszontalan', horvát-szerb *prazan, prazna, prazno* 'ugyanaz', lengyel régi nyelvi *dom próżny* 'bordélyház'. A cseh szó ismeretlen eredetű. A magyarba 'örömlány' jelentésű főnévként került, 'bujálkodó, erkölcstelen' melléknévi jelentése a 15. század elejétől adatható [1405 k.]. A magyarázat nehézségét az adja, hogy a csehben csak az idézett szókapcsolatban van meg a magyarral egyező jelentés. Választékos stílusértékű szó. Származékai a *paráználkodik* [1416 u.], *paráznaság* [1416 u.].

parázs [1521 (?), 1577 k.] Elvonással keletkezett a szláv eredetű, ma nyelvjárásainkban élő *parázzsol* 'pörkölni' igéből [1604]. Ez utóbbi a szláv nyelvekben hangutánzó eredetű igére vezethető vissza, vö. horvát-szerb *pražiti*, szlovák *pražit'*, orosz *пращить* [prjazity]: 'pörkölni'. A *parázs* főnév *-l* gyakorító igeképzővel ellátott ikes ragozású igei származéka a *parázslék* [1817].

párbaj [1806] Összetett szó. Előtagja a 'két ember együttese' jelentésű *pár* főnév, utótagja *baj* szavunk, mely eredeti 'harc, bajvívás' jelentésében szerepel. A *párbaj* szó keletkezésére hatással lehetett a német *Zweikampf* 'párbaj (zwei 'kettő' + *Kampf* 'harc')' összetétel is. Az előtag 'két ember együttese' jelentése más összetételekben is megfigyelhető, vö. *párviadal* [1832], *párbeszéd* [1837]. Nyelvújítás kori szó.

parcella [1854] 'földdarab nagyobb földterület felosztásából' Nemzetközi szó, vö. német *Parzelle*, angol *parcel*, francia *parcelle (de terrain)*: 'parcella'. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el, melyben 'részeske' jelentése is van. A franciában az azonos jelentésű vulgáris latin **particella* főnévre vezethető vissza, mely a latin *pars* 'rész' származéka. A magyarba a francia és a német közvetítette, részben latinos végződéssel.

pardon [1704] 'bocsánat, elnézést kérek' Nemzetközi szó, vö. német *Pardon*, angol *pardon*, francia *pardon*: 'kegyelem; bocsánat'. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el, melyben a francia *pardoner* 'megbocsát' ige származéka. Az ige

az 'át-, odaad; elenged valakinek valamit' jelentésű kései latin *perdonare* igére vezethető vissza. A magyarban eredetileg 'kegyelem' jelentésben élt, ma főként bocsánatkérésként használatos [1844]. Nyelvünkbe elsősorban a német közvetítette.

párduc [1405 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *pardus* 'párduc'. A latin szó az azonos jelentésű görög *párdosz* főnévre vezethető vissza. A latin szavévi *sz* ~ magyar *c* hangváltozásra vö. *árboc*.

parfé [1901] 'fagylaltszerű édesség' Francia jövevényszó, mely talán német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *parfait* 'fagylaltféleség'; vö. még: német *Parfait* 'ugyanaz; egy fajta fűszeres likőr'. A franciában jelentésselkülönüléssel keletkezett a *parfait* 'tökéletes' melléknévből, vö. *bonbon*.

parfüm [1792] Német jövevényszó, vö. német *Parfum, Parfüm* 'illatszer, parfüm'. A német szó az azonos jelentésű francia *parfum* főnévre vezethető vissza.

párhuzamos [1812] Összetett szó. Előtagja a 'párban' jelentésű *pár* határozószó, utótagja pedig a *húz* ige *huzamos* 'tartós' melléknévi származéka. Az összetételt Pethe Ferenc alkalmazta először matematikai-geometriai műszóként. A Bajza Józsefnél elsőként előforduló *párhuzam* főnév [1834] elvonással keletkezett *párhuzamos* szavunkból. Mindkettő nyelvújítás kori szó.

pária [1801] '(Dél-Indiában) kaszton kívüli, érinthetetlen ember; megvetett, kizsájtott, jogfosztott ember' Nemzetközi szó, vö. német *Paria*, angol *pariah*, francia *paria*: 'pária'. A szó végső forrása a tamil *paraiyar* (többes szám) 'dobosok' főnév. Indiában ezzel a szóval jelölték azokat az alacsonyabb társadalmi helyzetű személyeket, akik örökölt foglalkozásként az ünnepségeken doboltak. Később a mezőgazdasági munkások, napszámosok, majd a kaszton kívüliek megnevezésére használták. Az európai nyelvekben az angoltól terjedt el. A magyarban kezdetben a ma már csak a történettudományban és a néprajzban ismeretes 'kaszton kívüli indiai' jelentésben élt, mai 'kizsájtott, nyomorult ember' jelentése a választékos nyelvben használatos.

paripa [1528] Vándorszó, vö. görög *paripposz* 'mellette lovagló; vezetőkló', bizánci görög *paríppion, páripa* (többes szám) 'vezetőkló; hitványabb teherhúzó ló; paripa', középkori latin *parhippus* 'vezetőkló', hazai latin *parypus* 'ugyanaz', horvát-szerb *parip* 'közönséges ló <az arab lóval szemben>'. A szó az európai nyelvekben a görögből terjedt el, melyben a *pará* 'mellett' és az *ipposz* 'ló' szavak összetétele. A magyar *paripa* hangalak szavévi *a* hangja feltehetőleg a görög többes számú alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe valószínűleg egy délkelet-európai nyelv közvetítette.

paríroz [1808] 'engedelmeskedik' Német jövevényszó, vö. német *parieren* 'engedelmeskedik'. A német szó a latin *parere* 'ugyanaz; megjelenik' igére vezethető vissza. A szó már a 16. század közepe előtt létrejött, ma a bizalmas nyelvhasználat szava. Szintén német eredetű a sportnyelvben használatos *paríroz* '<ütést, szűrást, vágást> kivéd' ige [1835], mely azonban a francia *parier* 'kivéd' igéből származó, azonos jelentésű német *parieren* ige magyar nyelvi folytatása. Az *-íroz* igekepző a német jövevényigék beillesztő képzője, vö. *paníroz*.

parittyá [1416 u.] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *praća*, szlovén *prača*: 'parittyá'. Ezek az 'üt' jelentésű szláv **per-* ~ **por-* igére vezethetők vissza. A szó belseji szláv *ć* hang szabályosan alakult a magyarban *ty*-vé, vö. *gatya*. A szó belseji *i* elhasonulással fejlődött. Származékai a *parittyás* [1416 u.] és a *parittyáz* [1787].

parizer [1881] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *pariserwurst, pariser* 'finomra darált borjú- és disznóhússal töltött hentesáru'. Ez a német 'Párizsból származó' jelentésű *Pariser* és az egyfajta húsáru jelölő *Wurst* főnév összetételére vezethető vissza. Ez a felvágottféleség és a neve is az Osztrák-Magyar Monarchia területén jött létre. A magyarban a szó minden bizonnyal már évtizedekkel korábban megjelent, hiszen a régi nyelvi *párizsi kolbász* szó szerkezet [1859] korábbi, mint a *parizer*, vagy mint a szintén elterjedt *párizsi* elnevezés [1898].

park [18. század első fele] Nemzetközi szó, vö. német *Park*, angol *park*, francia *parc*: 'park'. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el, melyben a középkori latin *parricus, parcus* 'zárt terület, karám' folytatása. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *parkíroz* ige [1892] inkább a németből származhat, vö. svájci német *parkieren* 'karámba zár, összezsúfol, parkol'. Mivel azonban a németben a szó 'parkol' jelentése nem általános, így feltehető, hogy a magyarban jelentésváltozás zajlott le. A *parkol* ige [1936] *-l* igekepzővel alakult a *park* főnévből.

párkány [1295] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *parkan*, hazai korai újfelnémet *parchkant*: 'bekerített hely, kerítés, fal, sövény'. Ez a 'kerítés' jelentésű középkori latin **parcanus* főnévre vezethető vissza, mely a latin *parcus*

'karám' főnévvel áll összefüggésben. A szó belseji magánhangzók a magyarban nyúltak meg. A *párkány* szó a várépítés középkori szakszókincséhez tartozik, miként *erkély*, *kastély*, *torony* szavaink is.

parketta [1810] Német jövevényszó, vö. német *Parkett* 'parkett(padló); színházi földszint', ausztriai német *Parkette* 'parkettdeszka'. Ezek a francia *parquet* 'parkett(padló); elkerített hely' főnévre vezethetők vissza. A *parketta* szóvégi *a* hangzója hangzócserevel került a német szóvégi *e* hang helyére, vö. *cérna*. A fenti francia eredetű német szóból származik azonos jelentésű *parkett* szavunk [1817] is.

parlag [1223 (?), 1238] 'műveletlenül hagyott szántóföld' Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *прелог* [prelog] 'egy-két évig nem művelt szántóföld, ugar', horvát-szerb *prijelog* 'ugyanaz', szlovén *prelog* 'ugyanaz', szlovák *prieloh* 'ugyanaz'. Ezek a szláv **per* igekötőből és a **logb* 'fektetés' főnévből álló összetételre vezethetők vissza, melynek szó szerinti jelentése 'átfektetés', illetve 'átfektetett föld'. Ugyanez az alaptag található *zálog* szavunkban is. A magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel ment végbe. A köznyelvben leginkább a *parlagon hever* kifejezésben használatos. Származékai a *parlagi* [1577 k.], *parlagias* [1854]. A horvát-szerb *parlog* 'parlag' a magyar szó átvétele.

parlament [1612] Nemzetközi szó, vö. német *Parlament*, angol *parliament*, francia *parlement*: 'országgyűlés, parlament'. A szót és származékait az angol terjesztette el; Anglia volt a parlamenti kormányrendszer hazája. Az angolban a francia régi nyelvi *parlement* 'beszélgetés, tárgyalás; legfelső bíróság' átvétele, mely a francia *parler* 'beszél' származéka, és végső forrása azonos *parola* szavunkéval. A magyarba főként a német közvetítette. A *parlament* egy számos tagból álló szócsalád alapja; e család magyar tagjaira vö. *parlamentar* [1798], *parlamentáris* [1814], *parlamentarizmus* [1872].

parmezán [1544] 'kissé csípős, kemény sajt' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, mely talán német közvetítéssel is a nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *parmigiano*, északolasz *parmesan*: 'pármai személy, pármai; parmezánsajt'; vö. még: német *Parmesan*, német régi nyelvi *Parmasaner* 'ugyanaz', ausztriai német régi nyelvi *parmasan* 'ugyanaz'. Az olasz szó *Párma* város nevéből származik, ahol ezt a fajta sajtot először készítették.

párna [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *perina*, szlovák *perina*, orosz *перина* [perina]: 'dunyha'. Ezek a 'toll' jelentésű szláv **pero* főnévre vezethetők vissza. A magyar *párna* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel, a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével és az azt követő pótlónyúlással jött létre. Eredeti jelentése 'tollal töltött (dunyha, vánkos)' lehetett. Származékai a *párnás* [1433 tn., 1695], *párnáz* [1793].

paródia [1802] 'torzkép, karikatúra' Latin jövevényszó, vö. latin *parodia* 'ellendal, tréfás utánzás <szóban, éneklésben>'. Ez az azonos jelentésű görög *paródia* főnévre vezethető vissza. A *parodizál* ige [1809] képzőcserevel keletkezett a régi nyelvi *parodiroz* 'parodizál' igéből [1792]. Ez utóbbi német eredetű, vö. német *parodieren* 'ugyanaz'.

paróka [1661] Vándorszó, vö. német *Perücke*, német régi nyelvi *barucke*, *parucke* 'ugyanaz', bajor-osztrák *baroke* 'ugyanaz', olasz *parrucca* 'ugyanaz; maradi gondolkodású ember', francia *perruque* 'paróka', román *perucă* 'ugyanaz'. Az európai nyelvekben az olaszból és a németből terjedt el, de a szó végső forrása bizonytalan. Feltehetőleg egy 'papagáj' jelentésű galloromán szóból jött létre, vö. francia *perroquet* 'papagáj'. A magyarba a német és az olasz közvetítette.

parókia [1613] 'lelkészi hivatal, paplak' Latin jövevényszó, vö. egyházi, hazai latin *paroecia*, *parochia* 'egyházmegye, papi lakóhely, plébánia'. Ez a görög *paroikia* '(átmeneti) tartózkodási hely, település' főnévre vezethető vissza, melynek a bizánci görögben és az újjörögben 'templom, egyházközség' jelentése is van. Végső forrása azonban a görög *pár-ojkosz* 'határoló, szomszédos' igenév.

párol [1570 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pariti* 'melegít, leforráz', szlovák *parit* 'párol, gőzöl', orosz *парить* [parity] 'ugyanaz, gőzöléssel kipusztít <rovarokat>; fürdik, izzad <az orosz gőzfürdőben>'. Ezek a szláv **parb* ~ **para* 'gőz' főnévre vezethetők vissza, mely végső soron azonos *pára* főnevünk forrásával. Származéka a *párlat* [1837].

parolázik [1787] 'egyezség megerősítéséül parolát ad valakinek' Származékszó, a régi nyelvi *parola* 'becsületszó' [1644] -z igeképzős alakja. A *parola* olasz, közelebről északolasz jövevényszó, amely talán a németből is nyelvünkbe került, vö. olasz *parola* 'ígéret', *parla* 'ugyanaz; fogalom, szó', olasz régi nyelvi 'ugyanaz; jelszó, címszó'; vö. még: német *Parole* 'jelszó, címszó', német régi nyelvi '(adott) szó; beszéd'. Az olasz szó a középkori latin *parabola* 'egyezség kötésének jelképeként használt szó' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban olasz kereskedők révén került. A köznyelvben ismeretes, de ritkán használt 'lendületes, erőteljes kézfogás' jelentés [1718] annak a régi szokásnak alapján alakult ki, hogy az ígéretet kézfogással szentesítik.

paroli [1795] 'egyenruha hajtókáján fegyvernemet jelölő színes szövetdarab' Német jövevényszó, vö. német *Paroli* 'a tét megkettőzése a szerencsejátékban', német régi nyelvi 'a kártya sarkának behajtása a tét megkettőzésének jeleként', ausztriai német 'katonai egyenruha hajtókájára varrt, attól elütő színű szövetdarab'. Ezek a francia *paroli* 'a tét megkettőzése a szerencsejátékban' főnévre vezethetők vissza. A régi nyelvben kártyanyelvi kifejezésként terjedt el. A mai köznyelvben használatos jelentés az Osztrák-Magyar Monarchia katonai nyelvében alakult ki. A jelentésfejlődés alapjául az egyenruha hajtókája és a behajtott kártyasarkok közti alaki hasonlóság szolgálhatott.

part [1227 tn., 1372 u.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *pört* 'kikötő, öböl', *port* 'kikötő', olasz *porto* 'rév, kikötő'. Az olasz szavak a 'rév, kikötő; folyótorkolat; raktár' jelentésű latin *portus* főnévre vezethetők vissza. A szó a 12. század közepe táján, vagy a század második felében, a magyar gazdasági élet föllendülésével és a velencei köztársasággal való kereskedelmi kapcsolat létrejöttével egyidejűleg kerülhetett a magyarba több más áruszállítási, pénzgazdálkodási kifejezéssel együtt, vö. *bolt*, *rév*, *piac*. A szót eredetileg 'rév, kikötő' jelentésben vette át nyelvünk a *kelő*, *kelet* szavakkal jelölt gázlószerű vagy csónakos átkelőhelyekkel szemben. A *part* korszerűbben kiképzett kikötőhelyre utaló hajózási műszó lehetett. A mai köznyelvi 'a szárazföld vízmeder melletti szegélye' jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődött.

párt [1435 tn. (?), 1495 e.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *part*, *parte* 'rész, osztályrész, osztály, csoport, párt, fél; az osztott mező a címerben', bajor-osztrák *part* 'összetartozók tábora', német *Part* 'rész, színész szerepe'. Ezek előzménye a 'rész' jelentésű ófrancia *part*, mely a latin *pars* 'rész, földrész, vidék' és a többes számú *partes* 'párt, csoport' főnevekre vezethető vissza. A szó 'védelem, oltalom' jelentése [1559 (?), 1585] a *valakinek a pártját fogja* kifejezésben maradt fenn. Származékai a *pártos* [1435 tn. (?), 1551] és a *pártol* [1495 e.].

párta [1330 tn. (?), 1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *borte* 'szalag; foglalat, szegély', hazai újfelnémet *parten* (tárgyeset) 'szalag, amellyel valamit körülfognak', bajor-osztrák *porte* 'ugyanaz', német *Borte* 'korc, szegélydísz, paszomány', ausztriai német 'szalag, amellyel valamit körülfognak'. Ezek germán eredetűek, vö. óangol *borda* 'korc, szegélydísz'. A német szó belseji *a* a magyarban megnyúlt, a magyar szóvégi *a* hang pedig hangzócserevel került a német *e* hang helyére, vö. *cérna*. Szavunk a szüzesség, illetőleg a leányság jelképe volt egykor, ezt a jelképiséget a *pártában marad* kifejezésben örizte meg nyelvünk. A 'valamely bolygó körül elhelyezkedő meteoritgyűrű' [1800] és a 'virág szirmainak összessége' [1858] jelentések tudatos műszóalkotás eredményeként születhettek. A szlovák *parta*, szlovén nyelvjárási *pârta*: 'női fejdísz' a magyar szó átvételei.

pártfogó [1647] Összetett szó. Előtagja az 'oltalom' jelentésű *párt* főnév, utótagja pedig a *fog* ige -ó igenévképzős alakja. Az összetétel a *pártját fogja valakinek* szó szerkezet [1575] alapján keletkezett. A *pártfogás* főnév [1754] a *gondviselő* : *gondviselés* és hasonló szópárok mintájára jött létre.

parti [1789] '(előnyös) házasság; játszma; vendégség, estély' Német jövevényszó, vö. német *Partie*, német régi nyelvi *parthy*: 'darab, készlet, szakasz, rész; játszma; házasság, házassági lehetőség; házasulandó leány, aki házasság esetén partnerének anyagi előnyöket nyújthat'. A német szó a francia *partie* 'rész, csoport, játék' főnévre megy vissza. A 'kötetlen házi mulatság, társasági együttlét' jelentésű *parti* főnév [1854] az ugyanezen francia szóból származó angol *party* 'ugyanaz; párt, társaság' főnév átvétele.

partizán [1847] 'szabadharcos, ellenálló' Nemzetközi szó, vö. német *Partisan*, francia *partisan*, olasz *partigiano*, orosz *партизан* [partizan]: 'pártfél, valakinek, valaminek a híve, az ellenséges csapatokkal fegyveres harcot folytató, a rendes haderőn kívüli személy'. A szó a 'rész' jelentésű olasz *parte* főnévből jött létre, de az európai nyelvekben a franciából terjedt el. A magyarba elsősorban a német, de később az orosz is közvetítette.

partner [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Partner*, angol *partner*, francia *partenaire*: 'partner'. Az európai nyelvekben az angolból terjedt el. Az angolban a 'társ' jelentésű középkori angol *parcener* főnév és az angol *part* 'rész' főnév keveredésével jött létre. Végső soron a latin *partitio*, *partitionis* (birtokos eset) 'részleg, beosztás' főnévre megy vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

pártütés [1506 k.] Összetett szó. Előtagja a *párt* 'rész, csoport' főnév, utótagja pedig a 'valamilyen állapotba hoz, valamit létrehoz' jelentésű *üt* ige -és képzős főnévi származéka. Az összetétel a *pártot üt* 'ellenpártot alapít' szó szerkezet [1559] alapján keletkezett. Szavunk a *pártütő* főnévvel együtt [1506 k.] a választékos nyelvhasználat része.

partvis [1863] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *partwiß*, bécsi *bårtwisch*: 'kefeseprű'. Ez a német *Borste* 'sörte' és a *Wisch* 'csomó, köteg' főnevekből álló összetételből származhat. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pasa [1548] 'tartomány közigazgatási és katonai vezetője <az Oszmán Birodalomban>' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *paşa* 'magas méltóság viselője <az Oszmán Birodalomban>'. A szó forrása megegyezik *basa* szavunkéval, melynek eredete szintén bizonytalan, de talán az 'uralkodó' jelentésű újperzsa *pādišāh* főnévvel áll összefüggésben. Történettudományi műszó.

pasas [1897] Tréfás szócsonkítással jött létre a régi nyelvi *pasasér* 'személy, fickó' [1835] főnévből. A *pasasér* francia eredetű szó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. francia *passager*, német *Passagier*, német régi nyelvi *passaschiri* (többes szám): 'utas, utazó'. A francia szó az 'utazás' jelentésű francia *passage* főnév származéka; a német szó az olasz régi nyelvi *passagičro* 'utas, utazó' átvétele. A *pasi* főnév [1911] a *pasas* főnévből rövidült tréfás szócsonkítással. A bizalmas társalgási nyelv szava.

paskol [1474] Hangutánzó eredetű. Eredetileg az ütés hangját, csattanását jelenítette meg. A szótó a *pocsékol*, *pacsmagol* szavak családjába tartozik. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző.

passió [1512 k.] 'keresztút, Jézus kínszenvedésének és halálának története' Latin jövevényszó, vö. egyházi, középkori latin *passio* (*Christi, Domini*) 'Krisztus kínszenvedéseiről szóló evangéliumi rész' (tulajdonképpen 'Krisztus kínszenvedése'). Ez a latin *pati* '(el)szenved' ige főnévi származéka. A magyar szó belseji *s* ejtése (sz helyett) a hazai latin kiejtést követi, vö. *messiás*. A zenében a fent említett evangéliumi rész szövegére szerzett, oratóriumszerű zeneművet is jelöl [1855–1856].

pástétom [1601] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. korai újfelnémet, bajor-osztrák *pastetten*, bécsi *paschtein* 'pástétom; kellemetlenség', német *Pastete* 'hússal töltött tésztaféle'. Ez közvetlenül az azonos jelentésű középkori holland *pasteide* német nyelvi folytatása, mely végső soron a 'tészta, pép' jelentésű középkori latin *pasta* főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *-om* latinosítás eredménye.

pasziánsz [1841] Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *patience* 'türelem; egyszemélyes, kirakós kártyajáték; egy fajta aprósütemény'; vö. még: német *Patience* 'egyszemélyes kártyajáték'. A francia szó a 'türelem' jelentésű latin *patientia* főnévre vezethető vissza. Az elnevezés arra utal, hogy mind a kártyajátékhoz, mind pedig az aprósütemény elkészítéséhez nagy türelemre van szükség.

pászka [1574] 'macesz, a zsidó húsvétkor fogyasztott kovásztalan kenyérféle' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *pascha* 'a zsidók pászkaünnep; keresztény húsvét', hazai latin *pasqua* 'húsvét'. Ez az azonos jelentésű újszövetségi görög *pászha* átvétele, mely a 'tavaszi áldozat az Egyiptomból való menekülés emlékére, tavaszi (húsvéti) ünnep' jelentésű héber *pēsah* főnévre vezethető vissza. Végső forrása a héber *pāsah* 'át-, keresztülhúzó' ige. A 'vékony, kovásztalan tészta' jelentésű *páskakalács*, *páskakenyér* összetételek előtagjának önállósulásával keletkezett.

pászma [1398] 'fonalköteg' Szláv jövevényszó, vö. bolgár *nacmo* [paszmo] 'fonalköteg', szlovák *pásmo* 'ugyanaz; zóna, sáv, szakasz; öv', orosz *nacmo* [paszmo], *nacma* [paszma] 'csomag, köteg, fonalköteg'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ófelnémet *fāso* '(rost)szál'. Textilipari műszó.

passzátszél [1835] Német mintára, részleges tükörfordítással keletkezett összetétel, vö. német *Passatwind* 'állandó jellegű szél a trópusi égövben'. A német szó az azonos jelentésű holland *passaatwind* átvétele, mely a holland *passade wind* 'hajózásra alkalmas szél' szó szerkezetre vezethető vissza. A hajózási szó keletkezésének az lehetett az alapja, hogy ez az állandó, egyenletesen fújó szélfajta kiválóan alkalmas a hajózásra.

passzió [1789] 'kedvelt időtöltés; élvezet' Nemzetközi szó, vö. német *Passion*, angol *passion*, francia *passion*: 'passzió'. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el. A francia szó a 'fájdalom, szenvedés' jelentésű latin *passio* főnévre vezethető vissza, melyből *passió* szavunk is származik. A magyarba a német és a francia közvetítette, majd nyelvünk latinos végződéssel látta el.

passzíroz [1787] '(puha élelmiszert szítán) átnyom, áttör' Német jövevényszó, vö. német *passieren* 'áthalad, keresztülmegy valamin, megtörténik, megesik; áttör (étel)'. Ez az azonos jelentésű francia *passer* igére vezethető vissza. Az igevégződés beillesztő képző, vö. *paníroz*.

passzív [1812] 'tétlen, közönyös' Nemzetközi szó, vö. német *passiv*, angol *passive*, francia *passif*, *-ive*: 'passzív'; vö. még: latin *passivus* 'szenvedő'. Ez a latin *pati* 'szenved' ige származéka. A nemzetközi szócsalád magyar tagjaira vö. *passzivitás* [1848], és a kereskedelemben használatos *passzíva* 'tartozások összessége <könyvelésben, kereskedelmi mérlegben>' [1835]. A magyarba elsősorban a német közvetítette, részben latinosított végződéssel.

passzol' [1605] 'illik valamihez' Német jövevényszó, vö. német *passen* 'illik valahova, alkalmas, megfelelő; vár; kártyautést vagy labdát átad'. Csakúgy, mint az 'ad(ogat), <labdát, korongot> továbbít; passzt jelez <kártyajátékban>' jelentésű *passzol'* igénk előzménye, ez a német szó is az '(át)megy, jut, átkel; továbbad, <kártyában> ütést átad; <sportban> labdát átad' jelentésű francia *passer* igére vezethető vissza. A *passzít* igei származék [1881] a *passzol* igének *-ít* műveltető igeképzővel ellátott alakja, mely a *mozdul* : *mozdít* igepárok mintájára jött létre.

passzol' [1683] 'ad(ogat) <labdát, korongot>, továbbít; passzt jelez <kártyajátékban>' Német jövevényszó, vö. német *passen* 'vár; <kártyajátékban> nem vesz részt, ütést átad; <labdarúgásban> labdát átad; illik valamihez', német régi nyelvi 'megy, halad, célhoz ér'. Ez az '(át)megy, jut, átkel; továbbad, <kártyában> ütést átad; <sportban> labdát átad' jelentésű francia *passer* igére vezethető vissza. A *passz* főnév [1848] szintén német eredetű, vö. német *Paß* '<kártyában> ütést átadása, labdaátadás', bécsi német 'annak kifejezése, hogy rossz lapja van, nem tud tovább játszani'. Ez vagy a német *passen* 'kártyában ütésről lemond' ige elvonással keletkezett származéka, vagy a francia *passé* 'menet, haladás; <kártyában> az ütést átadása' átvétele. A sportnyelvben használatos '<labdarúgásban> labdát átad', illetve 'labdaátadás' jelentés az angoltól származik, vö. angol *pass* 'átmegy; labdát átad; labdaátadás'.

passzus [1573] 'írott szöveg részlete' Latin jövevényszó, vö. latin *passus* 'lépés, nyom', középkori latin 'írásmű egy részlete; szoros, keskeny út, hágó; az átkelésért fizetett adó', hazai latin 'útlevél; hágó, írásmű egy részlete'. Ezek a 'kinyit, kinyújt, szétterjeszt' jelentésű latin *pandere* szóra vezethetők vissza. A magyar szó belseji *sz* ejtése másodlagosan alakult ki a klasszicizáló latin, illetve a német kiejtést követve, vö. *asszisztál*. A szóvégi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin kiejtés mintájára alakult, vö. *ámbitus*. A választékos szókincshez tartozik.

paszta [1818] Nemzetközi szó, vö. német *Pasta*, *Paste* 'tésztaszerű, kenhető massa, éremlenyomat, drágakőutántazat', angol *paste* 'ugyanaz', francia *pâte* 'tészta; tésztaféleség; pép, kenőcs', olasz *pasta* 'tésztaféleség, édes pékáru, sütemény'; vö. még: középkori latin *pasta* 'nyers kenyér; pép, massa'. A latin szó a 'tészta, pép' jelentésű görög *paszté* főnévre vezethető vissza. Az európai nyelvekben elsősorban a középkori latinból terjedt el. A magyarba az olasz és a német közvetítette.

pászta [1648] 'sáv, csík' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *pōstāt* 'rend <aratásnál>', szlovák nyelvjárási *postat* 'a szántóföld azon részeinek egyike, melyekre munka közben felosztják a mezőt a munkások között', orosz nyelvjárási *nocmámь* [posztaty] 'szántóföld; a szántóföld egy sávja, melyet az arató egyszerre fog fel'. A szláv szavak előzménye a szláv **po* igekötőtől és a **statь* 'állás' jelentésű főnévből álló összetétel, melynek tulajdonképpeni jelentése 'felállítás' vagy 'meghatározott elrendezés'. A *pasztáz* ige [1832] a *pászta* főnév igei származéka.

pasztell [1788] 'lágú rajzkréta; ilyenlél készült rajz' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *pastello* 'pasztellkép; pasztellkréta', olasz régi nyelvi 'vízfesték; étellel teli szín', északolasz *pastel* 'pasztellszín, halvány szín'; vö. még: német *Pastell* 'pasztellrajz'. Az olasz szó végső soron a 'cipő' jelentésű latin *pastillum* szóra vezethető vissza. A pasztellfestészet Itáliában keletkezett a 15–16. században. Művészeti műszó.

paszternák [1600 k.] 'egy fajta növény' Latin, közelebről középkori latin jövevényszó, vö. középkori latin *pastinaca* 'pasztinák; tüskés rája', kései középkori latin *pasternata* 'ugyanaz'. Ezek a 'kétágú kapa' jelentésű latin *pastinum* szóra vezethetők vissza. A *pasztinák* alakváltozat növénytanai műszó 'petrezselyemhez hasonló ízű gyökeréért termesztett vagy vadon élő növény' jelentésben.

pasztilla [1797] 'korong alakúvá préselt gyógyszer' Nemzetközi szó, vö. német *Pastille*, angol *pastil*, *pastille*, spanyol *pastilla*: 'pasztilla'. Az európai nyelvekben a spanyolból terjedt el, melyben a 'tészta, lisztpép' jelentésű *pasta* származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A magyar szóvégi *a* hangzócserevel került az *e* helyére, vö. *cérna*.

pásztor [1086 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pastyrь* 'pásztor', szlovén *pastir* 'ugyanaz', *dušni pastir* 'lelkipásztor', szlovák *pastier* 'pásztor', *duchovný pastier* 'lelkipásztor', orosz *nacмырь* [pasztirj] 'pásztor <elsősorban a költői nyelvben>, lelkipásztor'. A szláv szavak vagy a 'pásztor' jelentésű latin *pastor* főnévre, vagy pedig a

szláv **pas-* 'nyáját őriz' igére vezethetők vissza. A magyarban a szó elsősorban népi foglalkozást jelölt, ezért nem valószínű, hogy nyelvünk közvetlenül a latinból vette át a *pásztor* főnevet. Igei származéka a *pásztorkodik* [1584].

pásztoróra [1818] Német mintára, tükörfordítással keletkezett nyelvújítás kori összetétel (*pásztor* + *óra*), vö. német *Schäferstunde*, *-stündchen* 'a szerelmesek órája' (tulajdonképpen '*pásztoróra*, *-órácska*'). A német szó az azonos jelentésű francia *heure de berger* kifejezés fordítása, mely a rokokóban kedvelt idillekre utal. Az sem zárható ki azonban, hogy a magyar szó keletkezésére a francia kifejezés közvetlen hatást gyakorolt. Az irodalmi nyelv 19. századi eleme.

pasztörizál [1883] '<bort, tejet> az ártalmas baktériumoktól mentesít' Nemzetközi szó, vö. német *pasteurisieren*, angol *pasteurize*, francia *pasteuriser*: 'pasztörizál'. Az európai nyelvekben a franciából terjedt el, melyben szóalkotás eredménye Louis *Pasteur* francia kémikus nevéből. A *pasztöröz* alakváltozat [1893] képzőcserével jött létre a *pasztörizál* igéből. A képzőcserével valószínűleg az ige tudatos magyarosítása volt a cél.

paszuly [1769] 'bab' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *pasulj* 'bab'. A horvát-szerb főnév az újjörög *faszoŭli* 'bab' szóra vezethető vissza. A *paszuly* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri. A *paszuly* gúnyos értelmű 'sovány, nyurga személy, különösen nő' jelentésben is használatos a *paszulykóró* 'ugyanaz' összetétel alapján alakult jelentéstapadás révén.

pát [1791] 'jól hasadó ásványfajta' Német jövevényszó, vö. német *Spat* 'egy fajta fénytelen, jól hasadó ásvány'. A német szó indoeurópai előzményre tekint vissza, vö. görög *szpáté* 'a takácsok egy fajta lapos fából készült eszköze; hosszú, széles kard'. A német szó eleji mássalhangzó-torlódást tudatosan oldotta fel Bugát Pál a nyelvújítás korában. A *pát* szó, miként *mészpát*, *földpát* szavainkban is, elsősorban összetételi utótagként fordul elő. Ásványtani műszó.

pata [1200 k. tn. (?), 1750] Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pęta* 'sarok', horvát-szerb *peta* 'ugyanaz', horvát-szerb régi nyelvi 'pata', szlovák *päta* 'sarok; tő; láb', orosz *nama* [pjata] 'sarok; láb', orosz régi nyelvi 'pata'. Ezek valószínűleg indoeurópai eredetre tekintenek vissza, vö. afgán *pūnda*, óporosz *pentis*: 'sarok'. A *pata* szó szláv eredetét az teszi bizonytalanná, hogy a magyar hangrendi kiegyenlítődésként inkább az *e* hang irányába volna várható, továbbá a szó köznévként csak későn bukkan fel. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a 'pata' fogalmat korábban a *kapta* főnév jelölte.

patak [1061 tn., 1135] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *potokъ*, horvát-szerb *potok*, szlovák *potok*, orosz *nomok* [potok]: 'patak'. A szláv szavak a szláv **po* előljáróból és az 'áramlás' jelentésű **tokъ* főnévből álló összetételre vezethetők vissza. Igei származéka a *patakszik* [1787].

patália [1708] 'haragos veszekedés' Vándorszó, vö. német régi nyelvi *bataille* 'csata, ütközet', német nyelvjárási 'veszekedés', bécsi *patali* 'ugyanaz', francia *bataille* 'csata; csatarend; harc; veszekedés', olasz *battaglia* 'csata, harc', cseh nyelvjárási *patálie* 'veszekedés; viszontagság'. A szó végső forrása a 'csata, ütközet' jelentésű középkori latin *battualia*, *battalia*. Elsősorban a franciából és az olaszból terjedt el, a magyarba az olasz és a német közvetítette. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pátens [1614] 'rendelet' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *patens (litera)* 'kinevezési (okmány)' tulajdonképpen 'nyílt (irat)', hazai latin *patens* 'nyílt parancs, rendelet'. Ezek a 'nyílt van, nyílt áll' jelentésű latin *patere* igenévre vezethetők vissza. A magyar szövegi *s* ejtése (*sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot követi, vö. *evidens*. Történettudományi szakszó.

patent [1832] Német jövevényszó, vö. német *Patent* 'szabadalom; kinevező okirat', német régi nyelvi 'nyílt parancs, rendelet', *patent* 'remek, kiváló, hasznavehető'. A német szó a 'nyílt (irat)' jelentésű középkori latin *patens (litera)* kifejezésre vezethető vissza, mely azonos *pátens* szavunk előzményével. A magyarban a szó legkorábban 'szabadalom' jelentésben adatolható, a ma leginkább ismert 'nyomógomb' jelentés [1935] feltehetőleg a *patentgomb*, *patentkapocs* összetételek előtagjának önállósulásával keletkezett.

páter [1585] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *pater* 'atyá'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. görög *patēr* 'ugyanaz'. Egyházi 'fölszentelt szerzetes' jelentésében a szó az egyházi latin *pater ordinis* 'szerzetes atya', *pater spiritualis* 'lelkiatya', *pater confessorius* 'gyóntató atya' szerkezetekből önállósult.

páternoszter [1372 u.] 'miatyánk' Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *Pater noster* 'miatyánk <a Máté evangéliumában (6:9) található ima kezdő szavai>', középkori latin, hazai latin *pater-noster*, *paternoster* 'a rózsafüzérnek a miatyánkot jelölő nagyobb szeméi közül egy, maga a rózsafüzér'. A *páternoszter* főnév nemcsak az egyházi étellel

kapcsolatosan, hanem műszaki szakkifejezésként is használatos 'végtelen szalagon futó, kanalas szállító berendezés' [1854] és 'folyamatosan működő, ajtó nélküli felvonó' [1928] jelentésben. A műszaki jelentések a 'rózsafüzér' jelentésből fejlődtek, mivel az állandóan mozgó, egymás után kapcsolt részekből álló szerkezet a körbe-körbe haladó rózsafüzér gyöngyeinek mozgására emlékeztet. Ezek a jelentések a németből kerültek nyelvünkbe, vö. német *Paternoster* 'miatyánk; a rózsafüzér nagy szeme, maga a rózsafüzér; folyamatosan működő szállítóberendezés, személyfelvonó'.

patetikus [1788] 'ünnepélyes, emelkedett, fennkölt' Latin jövevényszó, vö. latin *patheticus* 'szenvedélyes'. Ez a 'szenvedő; szenvedélyes' jelentésű görög *pathetikósz* átvétele. A szócsalád másik tagja, a magyar *pátosz* főnév [1794] előzménye a latin *pathos* 'szenvedély' szó, mely a görög *páthosz* 'szenvedés; szenvedély' folytatása. Végső soron mindkét szó a görög *paszhó* 'szenved' jelentésű igére vezethető vissza. A *patetikus* melléknév szóvégi *s* hangjának ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtésmintát követi, vö. *ámbitus*. A *pátosz* főnév szóvégi hangjának ejtése azonban másodlagosan alakult ki a klasszicizáló, illetve a német kiejtést követve, vö. *circusz*.

patika [1405 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *apotheca* 'raktár, lerakat', tudományos latin 'gyógyszertár', középkori latin *potheca*, *potecha* 'műhely, bolt', hazai latin *apotheca*, *apotheke*, *patica* 'éléskamra, éléstár; gyógyszertár'. Ezek a 'raktározó; elhelyez' jelentésű görög *apotíthémi* igéből származó *apothéké* 'raktár; lerakat' főnévre vezethetők vissza. A magyar hangalak részint a középkori latin és a hazai latin alakváltozatok átvételével, részint a névelőnek érzett szó eleji *a* hang elhagyásával jött létre. A *patikus* foglalkozásnév [1562] a *muzsika* : *muzsikus*-féle szópárok mintájára keletkezett.

patina [1876] 'nemesrozsda; régies színezet' Nemzetközi szó, vö. német *Patina*, angol *patina*: 'bevonat, patina', olasz *patina* 'ugyanaz; cipőkrem, bőrszír'. Az olaszból terjedt el, melyben a görög *patáne* 'tál' főnévből származó 'serpenyő, tál' jelentésű latin *patina* átvétele. A 'tál' > 'bevonat, patina' jelentésfejlődés nem világos, feltehetőleg a művészeti szaknyelvben ment végbe. Származéka a *patinás* [1943].

patkány [1138 tn. (?), 1395 k.] Vándorszó, vö. újjörög *poetikósz* 'égér, patkány', olasz nyelvjárási *pantegána*, *péntikárna* 'patkány', horvát-szerb nyelvjárási *pantígana* 'ugyanaz', szlovén *podgana* 'ugyanaz'. Ezek a 'patkány' jelentésű bizánci görög *mesz poetikósz* (tulajdonképpen 'pontosi égér') szó szerkezet második tagjára vezethetők vissza. Az olaszból terjedt el, a magyarba elsősorban a szlovén közvetítette. A cseh *potkan*, ukrán nyelvjárási *паткань* [patkany]: 'patkány' a magyar szó átvételei.

patkó [1342 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *potkov* 'vasalás, megpatkolás, patkó', *potkova* 'patkó', szlovák *podkova* 'ugyanaz; lábbelire való patkó; patkó alakú kalács'. A szláv szavak a szláv **podъ* előljáróból és a 'kovácsolás' jelentésű **kovъ* ~ **kova* főnévből álló összetételre vezethetők vissza. Nyelvünkbe **podkov* vagy **podkova* alakban kerülhetett. Származékai a *patkós* [1388 tn., 1536], *patkol* [1395 k.].

pátria [1795] 'szülőföld' Latin jövevényszó, vö. latin *patria (terra)* 'szülőföld, haza'. A latin szó az 'atya' jelentésű latin *pater* főnév *patrius* 'apai' melléknévi származékára vezethető vissza, mely megegyezik *páter* szavunk előzményével. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pátriárka [1372 u.] 'a zsidóság legendás ősatyjainak egyike' Latin jövevényszó, vö. latin *patriarcha* 'ősatya', egyházi latin 'főpap, főpüspök, érsek'. A latin szavak a 'nemzetségtő, ősatya' jelentésű görög *patriarkhész* összetételre (*patria* 'eredet, nemzetség' + *arkhósz* 'vezető, uralkodó') vezethetők vissza. Ugyanezen görög szóból ered a latin *patriarchalis* 'pátriárkai' melléknév, melynek magyar nyelvi átvétele *patriarkális* 'hagyományörző' [1694] melléknévünk, a szóvégi *s* ejtésére vö. *brutális*. Választékos stílusértékű szó.

patrióta [1787] 'hazafi' Latin jövevényszó, vö. latin *patriota* 'honfitárs, földi', hazai latin 'hazafi'. A latin szavak a 'honfitárs' (tulajdonképpen 'ugyanabból a törzsből, családból származó') jelentésű görög *patriótész* főnévre vezethetők vissza. A 'hazafi' jelentés valószínűleg a franciából származik.

patron [1765] Német jövevényszó, vö. német *Patrone*, német régi nyelvi *patron*: 'minta, sablon; töltéstartó, töltéshüvely'. A német szó a 'pártfogó; minta, sablon' jelentésű francia *patron* főnévre vezethető vissza. Az átvétel idején a szó a *patrontáska* összetételben [1765] fordult elő, mely részfordítással keletkezett az azonos jelentésű német régi nyelvi *patrontasche* mintájára. Ma leginkább 'szifonpatron' jelentésben [1957] használatos.

patronál [1668] Belső fejlemény. A régi nyelvi *patróna* 'női pártfogó' [1519 k.] főnév *-l* igeképzővel ellátott származéka, a képzőre vö. *pesztrál*. A *patróna* latin eredetű, miként *patrónus* 'pártfogó <férfi>' [1554] szavunk is, vö. latin *patrona* 'női pártfogó'; vö. még: latin *patronus* 'pártfogó <férfi>'. A magyarhoz hasonlóan, a latin *patrona* főnévből tévesen

kikövetkeztetett latin **patronare* igéből jött létre többek között a német *patronisieren* 'pártfogol' ige is. A *patrónus* és a *patróna* választékos stílusértékű szavak.

pattan [1519 k.] Hangutánzó eredetű. A szótó eredetileg a vékonyabb tárgyak hirtelen széttörésekor, szétrepedésekor hallható hangot érzékeltette. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Ugyanezen szótóból számos más ige is keletkezett a *csattan* : *csattog* : *csattint* szócsaládhoz hasonlóan. A *pattan* szócsaládjára vö. *pattant* [1566], *pattog* [1575], *pattogat* [1613], *pattint* [1838].

patyolat [1515] 'tisza fehér, makulátlan' Belső fejlemény, valószínűleg egy önállóan nem adatolható relatív szótó származéka. A relatív tö *-l* gyakorító igeképzővel alakult. Az önállóan nem adatolható abszolút tö a *bonyolít*, *bugyolál*, illetve a *batyu*, *pongyola* szavak szócsaládjával állhat rokonságban. A szóvégi *-at* névszóképző. A *patyolat* eredetileg a pólyáláshoz, fejedéshez használt fehér vásznat jelölhette. Ma főként a *patyolatfehér* összetétel előtagjaként használatos a választékos nyelvben.

pauza [1787] 'szünet, megszakítás' Latin jövevényszó, vö. latin *pausa* 'szünet', hazai latin 'szünetjel'. A latin főnév görög eredetű, a görög *pausz* 'megszűnés, abbamaradás' szóra vezethető vissza. A magyar szó belseji *z* ejtése a korábbi *zs* helyett a klasszicizáló, illetve a német ejtémódot tükrözi, vö. *bazilika*.

páva [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *pava* 'pávatyúk', *pavo* 'páva'. A latin szó ismeretlen eredetű, valószínűleg egy közelebről meghatározatlan keleti nyelvből kerülhetett a görögbe (vö. görög *paúsz* 'ugyanaz'), majd a latinba. Igei származéka a *pávaskodik* [1762].

pávián [1800] Német jövevényszó, vö. német *Pavian* 'egy fajta majom; visszataszító külsejű, ostoba ember'. A német szó az azonos jelentésű holland *baviaan* átvétele.

pavilon [1793] 'kisebb kerti épület' Német jövevényszó, vö. német *Pavillon* 'sátor(tető); kerti lak, ház; nagyobb épület (sátortetős) oldalszárnya; árusító bódé'. Ez a francia *pavillon* 'sátor; különálló épület, épületszárny; kerti lak, ház; zászló' főnévre vezethető vissza.

pazarol [1598] Jövevényszó, valószínűleg a horvát-szerbből, vö. horvát-szerb *pazariti* 'kereskedik, ad-vesz, elad, vásárol, cserél'. Ez a horvát-szerb *pazar* 'piac, vásár; kereskedés' főnév igei származéka. A horvát-szerb főnév a 'piac' jelentésű oszmán-török *pazar* főnévre vezethető vissza, melynek forrása az azonos jelentésű újperzsa *bāzār*. Tehát végső eredetüket tekintve *bazár*, *vásár* és *pazarol* > *pazar* szavunk összefügg. A magyarba a *pazarol* ige a mohácsi vész (1526) utáni szerb telepések, illetve a török csapatokban szolgáló szerb katonák révén került. A *pazar* 'pompás, remek' melléknév [1794] nyelvújítás kori elvonás eredménye.

pázsit [1303] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pažitb* 'legelő, rét', szerb egyházi szláv *pažitb* 'fü', szlovák *pažit* 'gyep', orosz régi nyelvi, nyelvjárási *пазитъ* [pazsity] 'marhalegelő'. A szláv szavak a szláv **pa* előjáróból és az 'élelmiszer' jelentésű **žitb* főnévből álló összetételre vezethetők vissza. A *pažsit* főnévnek létezett *pást* alakváltozata is, melyből jelentésselkülönüléssel keletkezett a sportnyelvben használatos *pást* 'az a szőnyeg, amelyen a vívók vívnak' főnév [1940].

pecázik [1839] Származékszó. A *peca* 'halászhorog' főnév [1825] -z igeképzővel ellátott alakja. A *peca* szófajváltással főnevesült a 'harapni kezdi <hal a csalétket>' jelentésű *pedz* ige *pec* alakváltozatának -e ~ -a melléknéviigenév-képzővel ellátott *peca* származékából, a szófajváltásra vö. *hulla*. A *pecázik* ige a bizalmas nyelvhasználat szava.

pecek [1405 k.] Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó *pedz* ige *pedz* ige *pedz* ige lehet. Mivel azonban szavunk jóval korábbról adatolható, mint alapszava, az is lehetséges, hogy a *pecek* szó szótöve ugyanazon ősi igenévszó főnévi megvalósulása, melynek *pedz* szavunk az igei tagja. A szóvégi -k főnévképző. A képzőre vö. *meredek*, illetve *ének*. A *pecek* 'valaminek szétfeszítésére, kitámasztására való rövid, erős fadarab' jelentése a *pedz* ige eredeti 'erint' jelentéséből származik. A *peckes* melléknévi származék [1427 tn. (?), 1668] eredetileg 'fennhordott <orr>' jelentésben élt, 'fesztes tartású, járású' jelentésére [1796] vö. a *mintha nyársat nyelt volna* szóláshasonlatot. Igei származéka a *peckel* [1664].

pecér [1209 tn., 1416] 'sintér' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *psar*, horvát-szerb régi nyelvi *psarъ* 'kutyagondozó', szlovák *psiar* 'ugyanaz, sintenyésztő', orosz *псарь* [pszarj], orosz régi nyelvi *псарь* 'vadászebek gondozója'. A szláv szavak a szláv **nъcb* 'kutya' főnévre vezethetők vissza. Szavunk magas hangrendű hangalakja arra utal, hogy még a 10. század vége előtt a magyarba kerülhetett. Nyelvünk feltehetőleg *nъcapъ* alakban vette át, melyből a magyarban egy **piszár*

hangalakú szó jöhetett létre. A mai *pecér* forma hangrendi kiegyenlítődéssel, továbbá az *sz* hang *c*-vé alakulásával (affrikálódásával) keletkezett. Nyelvjárási szó. A köznyelvben ma elsősorban a *szoknyapecér* összetétel utótagjaként él.

pecéz [1788] 'kiválaszt' Származékszó. A 'határpózna; jel' jelentésű nyelvjárási *pece* főnév [1800] -z igeképzővel ellátott alakja. A *pece* maga is származékszó, mely szófajváltással főnevesült a *pedz* ige *pec* töváltozatának -e melléknéviigenév-képzős alakjából. A *pece* főnév *peca* szavunk szóhasadással elkülönült párja. A *pecéz* elsősorban nyelvjárásainkban él. Napjainkban mindenekelőtt az igekötős, bizalmas stílusértékű *kipécéz* [1788] ismeretes a köznyelvben.

pech [1852] 'kellemetlenség, balszerencse' Német jövevényszó, vö. német *Pech* '(fenyő) szurok; balszerencse, baj'. A német szó a 'szurok, kátrány' jelentésű latin *pix*, *picis* (birtokos eset) főnévre vezethető vissza. A szó németben meglévő 'szurok' jelentése nem került be a magyarba. Szavunk átadója részint az ausztriai német, részint a hazai városi német lehetett. Bizalmas stílusértékű szó.

pecsenye [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pečenje*, szlovák *pečeňa*, ukrán *печеня* [pecsenja]: 'sült hús, pecsenye'. Ezek a 'süt' jelentésű szláv *pek- ige *pečen igenévi származékára vezethetők vissza. A magyarba a szó *pečenja vagy *pečenje alakban kerülhetett. A bizalmas nyelvhasználat a *maga pecsenyét süt(öget)i* 'csak a maga hasznáival törődik' kifejezésben is alkalmazza.

pecsét [1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pečatъ*, horvát-szerb *pečat*, szlovák *pečat'*, orosz *печать* [pecsaty]: 'pecsét'. A szláv szavak valószínűleg ugyanazon 'süt' jelentésű szláv *pek- igeire vezethetők vissza, melyből *pecsenye* szavunk is ered. A közvetlen előzményük feltehetőleg egy 'eszköz, mellyel valamilyen jelet lehet sütni valamire' jelentésű származék lehetett. A magyarba a jogi szakszókincs szavaként került, így átadó nyelvként elsősorban valamelyik déli szláv nyelv jöhet szóba. A 'folt' jelentésű [1791] hasonlóságon alapuló névátvitellel, a 'különféle árukra nyomott jegy' jelentésű [1793] pedig német mintára alakult, vö. német *Stempel* 'pecsét, különféle árukra, az ezüstbe stb. nyomott jegy'. Származékai a *pecsétel* [1416 u.] és a *pecsétes* [1453 tn., 1515].

pedagógus [1537] Latin jövevényszó, vö. latin *paedagogus* 'nevelő, tanár'. Ez a görög *paidagogosz* 'gyerekvezető, -kísérő (rabszolga); iskolamester, nevelő (tulajdonképpen *paidosz* (birtokos eset) 'gyermek' + *agogosz* 'vezető')' összetételre vezethető vissza. A magyar szóvégi *us* ejtése (a latin *usz* helyett) a régi hazai latin ejtismódot követi. A szócsalád másik tagja, a *pedagógia* főnév [1835] a szintén görög eredetű latin *pedagogia* 'neveléstudomány' átvétele.

pedál [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Pedal*, angol *pedal*: 'pedál', olasz *pedale* 'ugyanaz; lábítódészka; fatörzs töve'. Az európai nyelvekben az olaszból terjedt el, melyben a latin *pedalis* 'a lábhoz tartozó' szóra vezethető vissza. A 'pedál' jelentés az olasz *pedale dell'organo* 'orgonapedál, az orgona lábbal működtetett klaviatúrája' szerkezetben jött létre. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

pedáns [1790] 'pontos, rendszerető, alapos' Nemzetközi szó, vö. német *Pedant*, angol *pedant*: 'rend(szeresség)hez (túlzón) ragaszkodó, pedáns', olasz *pedante* 'ugyanaz; iskolamester'. Az olaszból terjedt el. Az olasz szó eredete bizonytalan, talán a 'láb' jelentésű latin *pes*, *pedis* (birtokos eset) származéka. A latinositott szóvégre vö. a *frappáns* szót. Szavunkat és a nemzetközi szócsalád másik magyar tagját, a *pedantéria* főnevet [1790] elsősorban a német közvetítette nyelvünkbe.

pedellus [1655] 'hivatalsegéd' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *bedellus*, középkori, hazai latin *pedellus*: 'altiszt, hivatalsegéd'. A latin szó germán eredetű, vö. óangol *bedul* 'kérvényező, kérelmező'. A magyar szóvégi *s* ejtése (a latin *sz* helyett) a régi hazai latin ejtismódot őrizte meg, vö. *ámbitus*. Iskolai nyelvi szóként élt a 20. század első feléig.

pedig [1498] Szóhasadással keletkezett a *kedig* határozó- és kötőszóból a szó eleji *k* hang *p*-vé változásával, az elhasonulásra vö. *köszméte* > *pöszméte*. A *pedig* nyomatékosító szerepű határozószó lehetett, ebből fejlődhetett kötőszói szerepe, mely egyrészt szembeállítás, illetve megengedést, másrészt hozzátoldást, fokozást, nyomósítást fejez ki. A régiségben ismert *pediglen* megszilárdult ragos alakulat [1511] a nyomatékosító *-len* elemet tartalmazza.

pedikúr [1904] 'lábápolás' Nemzetközi szó, vö. német *Pediküre* 'lábápolás; pedikűrös', angol *pedicure* 'ugyanaz', francia *pédicure* 'pedikűrös'. A franciából terjedt el. A francia szó tudatos szóalkotással keletkezett a latin *pes* 'láb' és a latin *cura* 'gondviselés, ápolás' szavak összetételéből. A magyarba a francia és a német közvetítette.

pedz [1792] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a könnyed érintéskor keletkező nesz hangját jelenítette meg. A szó összefügghet a *piszkál* ige szócsaládjával. A *pedz* ige minden bizonnyal sokkal régiebb, mint azt az első írásos adatok bizonyítják. Valószínű, hogy ugyanazon ősi igenévszó igei folytatása lehet, mint melynek főnévi tagja *pecek* szavunk.

Szavunk 'harapni kezdi <hal csalétket>' jelentéséből alakult a bizalmas 'kezd érteni valamit' jelentés [1835]. A jelentésváltozásra vö. *ért*.

pegazus [1604] 'az ógörög regék szárnyas paripája, a költői ihlet jelképe' Latin jövevényszó, vö. latin *Pegasus* 'mitológiai szárnyas ló, melynek patkója nyomán fakadt az ének és a költészet lelkesítő forrása'. Ez az azonos jelentésű görög *Pégaszosz* átvétele. A magyar szó belseji *z* ejtése másodlagosan alakult ki a klasszicizáló latin, illetve a német ejtémódot követve, vö. *bazilika*. A szóvégi *s* ejtése a régi hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *ámbitus*. A *pegazus* mint a költői ihlet jelképe a költészettel és a szépirodalommal kapcsolatban használatos.

pehely [1346 tn. (?), 1460 k.] Származékszó. A 'finom, apró pehelytoll' jelentésű nyelvjárási *pih* főnév [1513] *-l ~ -ly* kicsinyítő képzős alakja. A *pih* szó hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a kilégzés hangját jelenítette meg. Szókincsünk igen korai rétegébe tartozik, ugyanis egy ősi igenévszónak főnévi folytatása. Ugyanennek az igenévszónak igei tagja a régi nyelvi *pih* 'tollat foszt, tollal bánik' ige [1430 k.], melyből *piheg* szavunk származik. A *pihe* főnév [1566] is ugyanebből a szótöbblől alakult. A szóvégi *-e* kicsinyítő képző, esetleg megszilárdult birtokos személyjel lehet. A *pihe* szó jelentései úgy magyarázhatók, hogy a hangutánzó hangalak eredetileg a toll, szőr egyetlen lehelettel elfújható könnyű voltára utalt. Származékai a *peyhedzik* [1590] és a *peyhés* [1600 k.].

pej [1270] Ismeretlen eredetű. Eredetileg a 'barna' színt jelölte. A régi nyelvben számos összetétele élt, vö. *veres pej* 'vörösésbarna <ló>' [1488], *fehér pej* 'világosbarna <ló>' [1550]. Ezek a *pej* szín különféle árnyalataira utalnak. Konkrét színt jelölő, megkülönböztetésre alkalmas szóként lehetett a *Pejkó* tulajdonnév [1787 tn., 1852] alapja, mely köznevesülve jelentésbővülésen ment át: általában lóra utal.

pék [1519 tn., 1595] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *beck*, hazai bajor-osztrák *pekch*: 'pék'. Ezek a német *backen* 'süt' ige származékai. A bajor-osztrák szó belseji *e* a magyar hangsúlyos szótagban *é* hanggá nyúlt. Származéka a *pékség* [1838].

pelargónia [1842] 'muskáтли' Német jövevényszó, vö. német *Pelargonie* 'muskáтли, gólyaorr'. A német főnév végső soron az azonos jelentésű, görög eredetű tudományos latin *Pelargonium (zonale)* kifejezésre vezethető vissza. Az elnevezést L'Héritier francia botanikus alkotta meg 1787-ben. A magyar szó végződése latinosítás eredménye. Szavunk a választékos nyelvhasználatban él.

pélida [1372 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *bild*, *bilde* 'képzőművészeti alkotás; emberi kép, testalkat; alakítás, mintakép, példa, hasonlat', irodalmi német *Bild* 'sík vagy plasztikus képe valaminek; jel, jelkép; hasonmás; látvány; képzet'. A német szavak germán eredetűek. Eredetükre vö. ófríz *bild* 'kép', középkori holland *bilde* 'alak, példa'. A középfelnémet szó eleji *b* a magyarban *p* hanggá zöngétlenedett, vö. *pánt*. A magyar szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *kályha*. A szó belseji *é* valószínűleg az *i*-ző változatok mintájára alakult ki, vö. *cérna*. Származékai a *példás* [1382 tn. (?), 1723], *példáz* [1416 u.], *példázat* [1416 u.] és a *példány* [1790]. A román *pildă*, horvát-szerb nyelvjárási *peľda*: 'példa' a magyar szó átvételei.

példabeszéd [1416 u.] Összetett szó. Előtagja a jelzőszerű, 'közmondásos, példázatos' jelentésű *példa* [1519] névszó, utótagja pedig a *beszéd* főnév. Az összetétel azt fejezi ki, hogy eredetileg élőszóban előadott példázatról, bölcs mondásról van szó.

példakép [1776–1821] Összetett szó. Előtagja a '(követendő, kerülendő, tanulságul szolgáló) minta' jelentésű *példa* főnév, utótagja pedig a *kép* főnév. A *példa* előtag ugyanebben a jelentésben fordul elő *példamondat* [1839], *példatár* [1876], *példamutatás* [1776] összetételeinkben is. A *példamondat* és a *példatár* szavak keletkezésére a német *Beispielsatz* 'példamondat' és a *Beispielsammlung* 'példatár (tulajdonképpen 'példa' + 'gyűjtemény')' összetételek is hatással lehettek.

pele [1211 tn. (?), 1395 k.] 'egy fajta rágcásáló' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *puh* 'alvó pele', szlovén *polh* 'ugyanaz', cseh *plch* 'pele', cseh régi nyelvi 'cickány', szlovák *plch* 'mogyorós pele'. Ezek valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. lett *pele* 'egér'. A magyar hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre.

pelenka [1781 e.] Északi szláv, közelebről kárpátukrán, vagy talán cseh jövevényszó, vö. kárpátukrán *пеленка* [pelenka], cseh *plenka*, *plénka*, *plínka*: 'pelenka'; vö. még: ukrán *пелена* [pelena], cseh *plena*: 'ugyanaz; takaró'. Amennyiben a szó inkább népi átvételként, mint ipari termék, ruhaféle neveként honosodott meg nyelvünkben, úgy valószínűbb, hogy az ukránból származik.

pelerin [1835] 'körgallérszerű ruhadarab' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *pclerine* 'körgallér; nagy vállkendő'; vö. még: német *Pelerine* 'körgallér, pelerin'. A francia szó a 'zarándok, utazó, idegen' jelentésű francia *pclerin* származéka, mely az azonos jelentésű egyházi latin *pelegrinus* főnévre vezethető vissza. Ruházati műszó.

pelikán [1395 k.] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *pelicanus, pelecanus* 'pelikán'; vö. még: német *Pelikan*, középelnémet *pel(l)ikān* 'ugyanaz'. A latin szó görög eredetű, végső soron a görög *pélekosz* 'egy fajta bárd' szóra vezethető vissza. Az elnevezés a madár bárdhoz, fejszééhez hasonló csőrére utal.

pellengér [1519] 'szégyenoszlop' Német, közelebbről alnémet jövevényszó, vö. középkori alnémet *prenger* 'szégyenoszlop, pellengér'. Ez a középkori alnémet *prangen* 'nyom, présel' ige származéka. A szó belseji német *r* a magyarban *l* hanggá alakult, az elhasonulásra vö. *polgár*. A *kipellengérez* ige [1568] és a *pellengérré állít* kifejezés [1789] a nyilvános megszégyenítés, meggyalázás nyelvi emlékei. A *pellengér* főnév ma már csupán történettudományi műszó.

pelyva [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *plēva*, horvát-szerb *pljeva*, szlovák *pleva*, orosz régi nyelvi *пелева* [peleva]: 'pelyva'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *palea* 'ugyanaz'. Nem zárható ki, hogy *pelyva* szavunk már a honfoglalás előtt nyelvünkbe került *polova* ~ *peleva* formában. A szó leginkább az *annyi, mint a pelyva* 'nagyon sok' szóláshasonlatban él.

pemete [1549] 'pemetefű <egy fajta gyógynövény>' Bolgár jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *nómem* [pomet] 'kemencetisztító, kemencesepri; törülörongy'. Ez a szláv **metь* 'seprű' főnév **po* előjárás összetétele. Eredeti hangalakja a hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett *pemet* lehetett, melynek mély hangrendű párja is kialakult, a *pamat* 'köteg' [1804]. A *pemete* feltehetőleg elhalványult birtokos személyjeles alak. Nyelvjárásainkban még él a szó eredeti 'kemencesepri' jelentése. A 'pemetefű' [1578] és a 'lósóska' [1621] jelentések kialakulása azzal magyarázható, hogy e növényeket is használták kemencetisztításra. A *pemete* nyelvjárási szó, de szélesebb körben is használatos a *pemetefű* 'egy fajta gyógynövény' és a *pemetefű-cukorka* 'a pemetefű hatóanyagát tartalmazó, köhögés elleni cukor' összetételek előtagjaként.

pempő [1798] Származékszó, a *pép* főnévnek a játszi hangulatú -ő kicsinyítő képzős alakja. Játékos szóalkotás eredménye. A szó belseji *m* másodlagos járulékhang, vö. *gömb*. Szavunkhoz hasonló hangalakú, hangfestő eredetű szó a német *Pampe, Pampf, Pappe* 'pempő'.

pemzli [1550 k.] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *pemsel, pimsl* 'ecset', irodalmi német *Pinsel* 'ugyanaz'. A német szavak a latin *penicillus* 'ecset' főnévből származó, azonos jelentésű ófrancia *pincel* főnévre vezethetők vissza. Nyelvünkben a szót a hazai német festőiparosok terjesztették el.

pendely [1431 tn. (?), 1458] 'vászon alsószoknya; női ing' Német jövevényszó, vö. középelnémet, német nyelvjárási, német régi nyelvi *bendel* 'szalag, pántlika, kötő'. Ez a középelnémet *bant* 'szalag; bilincs; kötés' származéka. A német szó eleji *b* nyelvünkben *p* hanggá alakult, a zöngétlenülésre vö. német *Band* > magyar *pánt*. A *pendely* eredetileg 'ruhadarabot tartó' szalag, madzag <a korcban vagy vállpántként> jelentésben élt nyelvünkben. A 'hosszú női ing' jelentés jelentéstapadással keletkezett a régi nyelvi *pendelyes ing* [1604] szókapcsolat jelzőjének önállósulásával, majd az így létrejött *pendelyes* szóból elvonással. A *pendely* mindenekelőtt nyelvjárási szó, de a köznyelv is ismeri. Elavulóban van.

penderedik [1647] Származékszó. A *pödör* ige -*d* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *n* hang feltehetőleg a *peng* és származékainak hatására került az igébe, s így a *penderedik* szócsaládja szóhasadással elkülönülhetett a *pödör* ige *pödörödik, pödörít* származékaitól. A *penderedik* régi nyelvi 'csattan' jelentésében tovább megőrizte hangutánzó jellegét, mint a *pödörödik* ige, de ma már ez is csupán mozgásra utaló 'perdül, fordul' jelentésében [1792] használatos. A szócsalád másik tagja, a *penderít* ige [1647] -*ít* műveltető igeképzővel alakult; ma főként *kipenderít* 'kidob' igekötős formája [1789] ismeretes. A *penderül* 'perdül' ige [1792] -*ül* visszaható igeképzős származék. A szócsalád tagjai a nyelvjárások és a köznyelv határán álló szavak.

pendlizik [1939] '<színész, előadóművész > ugyanazon az estén két vagy több helyen fellép' Német jövevényszó, vö. német *pendeln* 'ing, ingamozgást végez, két hely közt rendszeresen ide-oda jár'. Az ige a német *Pendel* 'inga' főnév származéka. A szóvégi -*z* gyakorító igeképző, a képzőre vö. *bifláz*. A szó '<színész, előadóművész > ugyanazon az estén két vagy több helyen fellép' jelentése a budapesti színházi zsargonban alakult ki. A bizalmas nyelvhasználat szava.

penész [1211 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *plijesan, plesan, plisan*, szlovák *pleseň*, orosz egyházi szláv *плѣснь*, orosz *плесень* [pleszeny]: 'penész'. A szó végső soron indoeurópai eredetű, vö. óind *palitás* 'szürke'. A szláv

szó már a 10. század vége előtt bekerült a magyarba **plēsny* alakban. Ebből fejlődött a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és korai hangátvetéssel a mai *penész* hangalak. Származékai a *penészes* [1395 k.] és a *penészedik* [1519].

peng [1470] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a kisebb, vékonyabb fémtárgyaknak és a hangszerek húrjainak az érintése folytán keletkezett hangot jelenítette meg. Szótöve a *bong* ige magas hangrendű párja lehet. A szócsalád többi tagja ugyanezen szótövből jött létre; a *pendít* [1507] *-dít* műveltető, a *pendül* [1584] pedig *-dül* visszaható igeképzővel. A képzésre vö. *kong* : *kondít* : *kondul*. A *pendít* igenek 'mond, szól, megemlít' jelentése volt az elsődleges. A '<húrt, vékony fémtárgyat> rezgésbe hoz' jelentés a *pendül* ige hasonló jelentésének mintájára alakult ki. A *pendül* ige legtöbbször az *egy híron pendül* 'egy véleményen van, közösen csinál valamit <főként rosszálló értelemben>' [1668] kifejezésben fordul elő.

penge [1802] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, mely szófajváltással főnevesült a *peng* ige *-e* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából. Alakulásmódjára vö. *lenge*. A *pengő* főnév jelentésselkülönüléssel létrejött változata. Nyelvújítás kori szó.

pengő [1501 tn. (?), 1707] Származékszó, mely szófajváltással főnevesült a *peng* ige *-ő* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából. A szó eredetileg olyan szókapcsolatokban élt, mint a *pengő pénz* [1794], *pengő forint* [1833]: 'érme', tulajdonképpen 'csengő, pengő pénzdarab'.

penicillin [1947] Nemzetközi szó, vö. német *Penicillin*, *Penizillin*, az angol *penicillin*, francia *pénicilline*: 'penicillin'. Az angoltól terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a latin *penicillum* 'ecset' szóból származó tudományos latin *Penicillium* (*notatum*, *chrysogenum*) 'ecsetpenész (gombafajta)' főnévből a gyógyszernevekben általános *-in* képzővel. A magyarba az angol és a német közvetítette.

penitencia [1372 u.] 'bűnbánat, vezeklés' Latin jövevényszó, vö. latin *paenitentia*, *poenitentia* 'megbánás, bánat', egyházi latin 'bűnbánat, vezeklés'. Ez a latin *paenitere* 'megbán' ige származéka. Vallási műszó.

penna [1519 k.] 'író toll; lúdtoll' Latin jövevényszó, vö. latin *penna*, *pinna* 'szárnyasok tolla; író toll'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óbreton *etn-* 'madár'. A latinban lezajlott 'szárnyasok tolla' > 'író toll' jelentésfejlődés azzal magyarázható, hogy kezdetben a madarak tollát használták íróeszközként. A szót nyelvünk már 'író toll' jelentésben vette át. Régi nyelvi szó.

péntek [1138 tn., 1372 u.] Szláv, közelebről talán déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *петък*, horvát-szerb *petak*, szlovén *petek*, óegyházi szláv *petьkь*, szlovák *piatok*, orosz régi nyelvi *пјаток*: 'péntek'. Ez a szláv **petьkь* 'ötödik' sorszámnévre vezethető vissza. A szó a szláv nyelvekben '(a hét) ötödik nap(ja)' jelentésben élt. Már a 10. század vége előtt nyelvünkbe került; erre utal *péntek* szavunkban az *n* hang, miként *abroncs* és *dorong* szavainkban is.

péNZ [1211 tn. (?), 1229] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pěnězь* 'érme', horvát-szerb nyelvjárási *penez*, *pinez* 'pénzdarab, <többes számban> pénz', szlovák *peniaz* 'ugyanaz', orosz régi nyelvi *пѣнязь* [penjaz] 'pénzdarab, kis érme'. Ezek az ófelnémet *pfennig* 'a márka nevű pénz századrésze' főnévre vezethetők vissza, mely a latin *pondus* 'mérő súly, súly' szóból származik. A *péNZ* hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett. Származéka a *pénzel* [1780].

pénzügy [1823] Összetett szó. Előtagja a 'vagyon; érték' jelentésű *péNZ*, utótagja pedig az *ügy* főnév. Az előtag a fenti jelentésben van jelen *pénzember* [1839], *pénzarisztokrácia* [1844], *pénzintézet* [1874–1876] összetételeinkben is. A *pénzarisztokrácia* és a *pénzember* szavak keletkezésére a német *Finanzaristokratie* 'pénzarisztokrácia, a felső pénzvilág (tulajdonképpen 'pénzügy' + 'arisztokrácia')' és a *Geldmann* 'kapitalista (tulajdonképpen 'péNZ' + 'ember')' összetételek is hatással lehettek.

pénzváltó [1416 u.] Szófajváltással főnevesült összetétel. Előtagja a *péNZ* 'fizetőeszköz' főnév, utótagja pedig a *vált* ige *-ó* igenévképzővel ellátott alakja. Az előtag ugyanebben a jelentésben fordul elő a nyelvújítás kori *pénztár* [1786], *pénzszertő* [1585], *pénzéhez* [1808], *pénzsóvár* [1844] szavainkban is. A *pénztár* összetétel utótagja a régi nyelvi *tárház* szóból elvont *tár* főnév. Maga az összetétel a régi *kincses tár* [1715], *fegyver-tár* [1782] szó szerkezetek mintájára jött létre.

pép [1405 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a táplálékot fogyasztó gyermek szájában keletkező hangokat jelenítette meg, s később érintkezésen alapuló névátvitellel a rágást nem kívánó táplálékot jelölte. Hasonló jelentésű és hangalakú hangutánzó eredetű szavak más nyelvekben is előfordulnak, mint például a latin *pap(p)a* 'étel (gyermeknek)', német *Pappe* 'püré', cseh *papu* 'étel'. Származéka a *pépes* [1777].

pepecsel [1508] Származékszó. Önállóan nem adatható szótöve bizonytalan, talán hangfestő eredetű. Hangalakja az aprólékos mozdulatokkal végzett, főlegesen hosszadalmas tevékenységet jellemzi. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. A *pepecsel* ige a reformáció korában a bibliai szövegekben elő nem írt egyházi szertartások során végzett tevékenységekre, kézmozdulatokra, a cselekvés főlegesen részleteire utalt. Napjainkban is rosszálló értelemben használatos.

pepita [1857] Vitatott eredetű. 1. Német jövevényszó, vö. német *Pepita* 'apró sötét és világos kockákból álló minta, ilyen mintájú'. A német szó tulajdonnévi eredetű, a spanyol *Pepita* de Ortega táncosnő nevéből származik. A táncosnő kendőjének volt ilyen mintája. 2. Belső fejlemény. A spanyol *Pepita* (Pepita de Ortega) személynévből vált köznévvé. A táncosnő 1853-ban lépett fel Magyarországon. A szó kialakulásában szerepet játszhattak a *Pepita-szalag* [1853], *Pepita-frizura* [1853] szó szerkezetek is.

per¹ [1213 tn., 1395 k.] 'jogi vita' Szóelvonással keletkezett a *perel* igéből [1416 u.]. A szláv, valószínűleg horvát-szerb eredetű *perel* igehez vö. horvát-szerb régi nyelvi *prèti* 'vádol', *prèti se* 'pereskedik'; vö. még: óegyházi szláv *prvèti* 'veszekedik, ellentmond', *prvèti se* 'kétkelkedik, vitat', szlovák *priet' sa* 'civakodik', orosz nyelvjárási *npemь* [prety] 'ugyanaz, vitázik'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *spernere* 'visszautasít'. Az ige jogi műszóként került nyelvünkbe. A *perel* származéka a *perlekedik* [1613], a *per* származékai a *peres* [1213 tn., 1511] és a *pereskedik* [1810].

per² [1768] 'osztva valamivel' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerült nyelvünkbe, vö. latin *per* 'át, keresztül; -val, -vel, szerint'; vö. még: német *per Jahr* 'évente', *per Stück* 'darabonként'. A latinban indoeurópai eredetű, vö. óind *pári* 'körbe; valamin át kifelé'. A németben olasz mintát követve, főként a kereskedelem nyelvében terjedt el a szó, vö. olasz *per diritto* 'jog szerint', *dieci per volta* 'tízessel'.

perc [1742 u.] Szóelvonással keletkezett a hangutánzó *percen*, *perceg* igékből képzett *percegés*, *percenés* főnevekből. A *percen* szócsaládjához tartozó szavak a gyenge, kopogtatásszerű zörejeket jelentik meg. A *perc* főnév hangalakja eredetileg az óra ketyegését utánozta, de az elvonással egyidejűleg rövid, pillanatnyi időrészekkel kapcsolatban is alkalmazták. E jelentésében szavunk a nyelvújítás korától kezdve kiszorította a *minuta* [1559] és a *minutum* [1743] szavakat.

percen [1598] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a gyenge, kopogtatásszerű zörejeknek, illetve a halkabb kaparászásnak, seregésnek a hangját jelenti meg. Szótöve a *porcog* ige szótövének magas hangrendű párja. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Ugyanezen hangutánzó szótó *-g* gyakorító igeképzővel ellátott származéka *perceg* ige [1759]. A *percen* napjainkban már csak ritkán használatos.

percent [1832] 'százalék' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Perzent* 'százalék'. Ez az olasz *per cento* 'száz közül, százból' szókapcsolatra vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználat szava.

perec [1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *preze*, német régi nyelvi *bretze*, hazai bajor-osztrák *pretz*: 'perec', irodalmi német *Brezel* 'ugyanaz; perec alakú fonadék'. A szó végső soron a latin *brachium* 'kar' főnévből származó középkori latin *bracellus* 'összefont karokhoz hasonló sütemény' német nyelvi folytatása, de a közvetlen átdadó nyelv ismeretlen. A magyar *perec* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre.

pereg [1468 tn., 1558] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a guruló, forgó tárgyak mozgása közben keletkező hangokat jelenti meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Ugyanezen hangutánzó szótó *-get* gyakorító képzős alakja *perget* ige [1473 tn., 1590], *-dít* műveltető és *-dül* visszaható igeképzős származékai pedig a *perdít* [1600 k.] és a *perdül* [1604].

perem [1229 tn., 1372 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *brēm* 'szegély, valaminek a széle', középfelnémet bajor *prem* 'ugyanaz', német régi nyelvi *breme* 'ugyanaz; ruhaszegély; mezőt, szántót szegélyező fásor'; irodalmi német *Bräme* 'ugyanaz'. A német szavak eredete bizonytalan, talán germán eredetűek, vö. angol *brim* 'szél, szegély'. Ugyanezen német szavakra vezethető vissza *prém* szavunk is. A *perem* szó eredeti hangalakja *perém* lehetett, mely a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. A mai hangalak elvonással keletkezett a különféle toldalékos formákból (*peremet*, *peremes*). A szó eredeti, németből származó 'ruhaszegély' jelentése mára már elavult. A napjainkban ismeretes 'tárgy lapjának a széle' [1750], 'valamely terület széle' [1669] jelentések már a magyarban keletkeztek. Származéka a *peremes* [1229 tn., 1585].

pereputy [1532] 'családtag, rokonság, háznép' Ismeretlen eredetű. Legkorábbi jelentése 'család, rokonság' lehetett, ebből alakultak ki később a 'valakinek a társasága, fajtája' [1790], illetve a 'szegény vagy cigány család' [1838] jelentések. A bizalmas társalgási nyelv szava.

perfekt [1698] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerült nyelvünkbe, vö. latin *perfectus*, *-a*, *-um* 'befejezett, tökéletes'; vö. még: német *perfekt* 'ugyanaz'.

pergamen [1510] Latin jövevényszó, vö. latin *Pergamena*, *Pergamina* (*charta*) 'pergamen', középkori latin *pergamenum*, *pergamentum*, *pergaminum* 'ugyanaz'. A latin szó görög eredetű, végső soron a kis-ázsiai Mysia tartományában lévő *Pergamon* város görög nevére vezethető vissza. A különféle tárgyaknak, készítményeknek a gyártóhelyről való elnevezésére vö. *damaszt*, *muszlin*. A magyar *pergamen* hangalak a tárgyagnak érzett szóvégi *t* hang elhagyásával jött létre.

periféria [1721] 'valamely terület szélső része' Latin jövevényszó, vö. latin *peripheria* 'körvonal', középkori latin 'kerület; pereme, széle valaminek', hazai latin 'környék'. A latin szavak a 'körbemenés, körbemozgás; kerület, görbület' jelentésű görög *periférea* főnévre vezethetők vissza. Választékos szóelem.

periódus [1627] 'valamely jelenség szabályosan ismétlődő szakasza' Latin jövevényszó, vö. latin *periodus* 'periódus; körmondat'. Ez a görög *peri* 'körül' és az *odosz* 'út' szavakból álló *periodosz* 'körüljárás; körforgás <időé>; időszakonként való visszatérés <élettanilag>; körmondat' összetételre vezethető vissza. A szócsalád másik tagja, a *periodikus* 'szakaszosan ismétlődő' melléknév [1789] a latin *periodicus* 'periodikus; ideiglenes' átvétele. A főnév és a melléknév szóvégi *s* hangjának ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtésmód folytatása, vö. *ámbitus*.

perje [1245 tn. (?), 1500 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *pîrje* 'tarackbúza', szlovák nyelvjárási *pyrie* 'perje', orosz *пыреў* [pirej] 'tarackbúza'. A szláv szavak a szláv **pyro* 'köles' főnévre vezethetők vissza. A magyarba átkerült szó jelentése 'fű, fűféle növény' lehetett.

perjel [1556 e.] 'házfőnök, prior' Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *priel*, *priol*, bajor-osztrák *preiol*: 'előljáró'. A német szó a középkori latin *prior* (*officii*) '(hivatali) előljáró' és a középkori és egyházi latin *prior* (*claustralis*, *conventualis*) '(kolostori, szerzetesrendi) előljáró' szavakra vezethető vissza. A magyar hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. Vallási műszó.

perkál [1808] 'nyomással csikozott, mintázott pamutvászon' Nemzetközi szó, vö. német *Perkal* 'színes kartonszövet, perkál', angol *percale* 'ugyanaz', angol régi nyelvi 'Indiából importált szövetfajta', francia *percale* 'perkál'. A franciából terjedt el, de végső forrása az újperzsa *pargāle* főnév, melynek jelentése: 'könnyű vászon, ebből készült ruhadarab'. A magyarba főként a német közvetítette. Kiveszőben lévő textilipari szakszó.

permetez [1780] Származékszó, egy önállóan nem adatható szót többszörösen továbbképzett, *-z* gyakorító igeképzős származéka. A **perm* relatív tö maga is származékszó, egy ki nem mutatható abszolút szótó *-m* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. Az abszolút tö talán a *pereg* ige szócsaládjával állhat összefüggésben. A *permet* főnév [1808] a relatív tö származéka is lehet, de valószínűbb, hogy elvonással keletkezett a *permetez* igéből.

pernahajder [1720] 'semmirekellő, haszontalan személy' Német jövevényszó, vö. német *Bärenhäuter*, német régi nyelvi *perenheuter*, *berneheuter* 'naplopó, semmirekellő személy'. A német összetétel (*Bär* 'medve' + a *Haut* 'bőr' *Häuter* származéka) az *auf der Bärenhaut liegen* 'lustálkodik (tulajdonképpen medvebőrön hever)' szólásból ered. A magyar *pernahajder* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és a szó belseji *t* zöngésülésével (> *d*) jött létre. A szó eleji magyar *p-re* vö. *pánt*. A *pernahajder* elsősorban nyelvjárási szó, de a köznyelv is ismeri.

pernye [1416 u.] Szláv, közelebből nyugati szláv vagy orosz jövevényszó, vö. cseh régi nyelvi *pyřeni* 'izzó hamu', szlovák nyelvjárási *pyrina* 'hamu', lengyel *perzyna* 'parázs, pernye, zsarátnok', orosz nyelvjárási *пырынь* [piriny] 'szalmahamu, tőzeghamu'. A szláv szavak a szláv **pyr-* 'fűt; süt' jelentésű igére vezethetők vissza.

peron [1876] Német jövevényszó, vö. német *Perron* 'várakozóhely utasok számára; fel- és leszállásra való hely vonat- és villamoskocsik végén'. A német szó a francia *perron* '(nyitott) lépcső(feljárat)' jelentésű főnév átvétele. A jelentésfejlődés azzal magyarázható, hogy a vonat- és villamoskocsik két végén lévő peronok eredetileg nyitottak voltak.

peronoszpóra [1883] 'egy fajta kultúrnövény-penész(gomba)' Nemzetközi szó, vö. német *Peronospora*, angol *peronospora*, francia *péronospora*: 'peronoszpóra'; vö. még: újkori latin *peronospora* 'ugyanaz'. A latin szó tudatos szóalkotással keletkezett a görög *peróné* '(rögzítő) tű; csat, kapocs' és a *szporá* 'vetés; csíra, mag, spóra' főnevek összetételéből. A magyarba főként a német közvetítette.

perpatvar [1495 e.] Összetett szó. Előtagja a *per* 'jogi eljárás' főnév, utótagja pedig a 'perpatvar, veszekedés' jelentésű elavult *patvar* főnév [1393 k., 1552]. A két rokon jelentésű szó együttes használatával alakult ki a mellérendelő összetétel, miként *búbánat*, *szóbeszéd* szavainkban is. Az összetétel különféle szó szerkezetekben jött létre, vö. *pert*, *patvart indít* [1601].

persely [1536] Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. középfelnémet *purse* 'pénzeszacskó', német régi nyelvi *börsch* 'ugyanaz', bajor-osztrák *bürsch* 'ugyanaz'. A német szavak az azonos jelentésű középkori latin *bursa* főnévre vezethetők vissza. A német eredetét az teszi bizonytalanná, hogy a bajor-osztrákból nem mutatható ki **pörschel* vagy **pürschel* hangalakú, kicsinyítő képzős származék, melyből közvetlenül levezethető lenne a magyar *persely* hangalak. A műszaki nyelvben használatos 'a kerékagy vasbélése; csapágy cserélhető része' jelentés [1605] a rendszerint henger alakúra készített persely és a kerékagy formájának hasonlóságán alapul. Igei származéka a *perselyez* [1881].

persze [1737] Jövevényszó, mely egy latin szókapcsolat alapján keletkezett, vö. latin *per se* 'egyedül, önállóan, magától', hazai latin 'magából, magától'. A latin szó szerkezet a *per* előjárósóból és a *se* visszaható névmásból áll. A 'magától' > 'természetesen' jelentésfejlődés a 'magától értetődik' jelentésű latin *per se intelligitur* szerkezet alapján jöhetett létre, melyből csupán nyelvünkben alakult önálló szó.

perszóna [1598] Latin jövevényszó, vö. latin *persona* 'színészalarc; (jellem)szerep, jellem (színész); személy (nyelvtanilag is)', hazai latin 'személy'. A latin szó bizonytalan eredetű, talán az etruszk *persu* 'maszk, maszkkép felirata' jelentésű főnévre vezethető vissza. Nyelvünkben eredetileg 'személy' jelentésben élt, napjainkban már csak rosszálló értelemű 'nőszemély' jelentése [1679] használatos.

pertli [1813] Bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *perlt*, *bčrtl* 'szegélydísz, paszomány; szalag'. Ez a német *Borte* 'szegély; paszomány, szegélydísz' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyar szó *-li* végződésére vö. *celli*. A szó elsősorban a bajor-osztrák iparosok nyelvéből kerülhetett a magyarba. A bizalmas nyelvhasználat szava.

pertu [1798] Jövevényszó, mely valószínűleg egy hazai latin szókapcsolat alapján keletkezett, vö. hazai latin *per tu* 'tegezve, tegezően <megszólít>'. Ez a latin *per* 'át, keresztül; -val, -vel' előjárósóra és *tu* 'te' személyes névmásra vezethető vissza. Az eredeti határozószói jelentésből a mai melléknévi jelentés a *pertu barát-*, *pertu viszonyban van-*féle, a főnévi jelentés pedig a *pertuban van-* és *pertut iszik-*féle szó szerkezetekben alakult ki.

perverzitás [1845] 'visszásság <szexuális értelemben>' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *perversitas* 'fonákság, visszásság'; vö. még: német *Perversität* 'perverzitás'. A latin szó a latin *pervertere* 'el-, fel-, ki-, megfordít; ledönt' jelentésű ige származéka. A szóvégi *s* ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *fakultás*. A szócsalád másik tagjára, a *perverz* 'természetellenes <nemi értelemben> melléknévre [1865] vö. latin *perversus* 'elfordított, eltekert; fonák, helytelen', középkori latin (*mos*) *perversus* 'feslett (erkölcs)'; vö. még: német *pervers* 'perverz'.

perzsa [1526] Latin jövevényszó, vö. latin *Persae* (többes szám), *Persa* 'perzsa'. A latin szó az azonos jelentésű, többes számú görög *Pérszai* átvétele. A 'perzsaszőnyeg' jelentésű *perzsa szőnyeg* szó szerkezet [1858] előtagjának önállósulásával keletkezett.

perzsel [1429 tn., 1519] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a hús, zsír, szőr sülését, égését kísérő sercegő, ropogó hangjelenségeket jeleníti meg. Szótöve összefüggésben áll a *pörkök*, *pírít* igék szócsaládjával. A szóvégi *-zsel* gyakorító ige képző. Származéka a *megperzselődik* [1519].

pest [1061 tn. (?), 1401] 'olvasztókemence' Bolgár jövevényszó, vö. bolgár *neuy* [pest] 'kemence, olvasztókemence, kohó'; vö. még: óegyházi szláv *pešty* 'kemence; barlang, lyuk', szlovák *pec* 'kemence', orosz *печь* [pecsj] 'ugyanaz'. Nyelvünkben eredetileg 'mészégető kemence' jelentésben élt, a kohászatban használatos 'olvasztókemence' jelentés [1822] a nyelvújítás korában jött létre. Etimológiailag idetartozik a magyar főváros nevének *Pest* utótagja.

pestis [1554] Latin jövevényszó, vö. latin *pestis* 'fertőző betegség, járvány, pestis; egészségtelen időjárás; pusztulás', tudományos latin 'dögvész, döghalál, mirigyvész'. A latin szó tisztázatlan eredetű. A magyar szó belseji *s* ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *árestál*.

pezzimista [1810] 'borúlátó' Nemzetközi szó, vö. német *Pessimist*, angol *pessimist*, francia *pessimiste*: 'pezzimista'. A franciából terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a latin *pessimus* 'legrosszabb' melléknévből. A szócsalád

másik magyar tagjára, a *pesszimizmus* főnévre [1842] vö. német *Pessimismus*, angol *pessimism*, francia *pessimisme*: 'pesszimizmus'. Nyelvünkbe mindkét szót elsősorban a német közvetítette.

pesztonka [1709] 'gyermekgondozó nő' Szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák *pestúnka*, ukrán *нечтушка* [pesztunka]: 'gyermekgondozó nő'. Ezek a szláv **pestovati* 'gondoz, nevel' jelentésű ige származékai. Mivel kisgyermek gondozására rendszerint fiatal lányokat fogadtak fel, a régiségben használatos volt a szónak 'fejletlen lány' jelentése is [1791]. Elavulóban van.

pesztra [1799] 'gyermekgondozó nő' Valószínűleg déli szláv, közelebről szlovén jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *pęstrnja*, horvát-szerb *pestrnica*, *pestrnača*: 'gyermekgondozó nő'. Ezek a szláv **pest-* 'gondoz, nevel' ige származékai. A *pesztrál* ige [1909] -*I* igeképzővel alakult. A szócsalád elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelv is ismeri.

peták [17. század] 'egykori öt, illetve hét krajcár értékű pénzdarab' Szláv, közelebről talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *petāk* 'öt para értékű pénzdarab', szlovén *petak* 'ötös <pénz, életkor jelölésére>', szlovák régi nyelvi *piatka* 'öt egységnyi pénzdarab'. Ezek a szláv **petv* 'öt' jelentésű számnév származékai. A magyar *peták* szó ma folklórszövegekben és történeti szakszóként használatos. A bizalmas nyelvben az *egy petákom sincs* 'igen kevés pénzem van' kifejezésben ismeretes.

petárda [1605] Vándorszó, vö. német *Petarde*, francia *pétard*, olasz *petardo*, cseh *petarda*, orosz *немапда* [petarda]: 'petárda'. A franciában 'fenék; zenebona' jelentése is van. A franciából terjedt el, melyben a francia *péter* 'ropog, durran; fíngik' ige származéka. A magyarba elsősorban a német és az olasz közvetítette.

pete [1778] Bizonytalan eredetű. Talán a *Péter* keresztnév becéző alakjának, a *Pete* tulajdonnévnek [1138] köznevesülésével keletkezett. Becéző formák köznevesülésére vö. *jancsi* 'pénisz'. A *pete* főnévnek természetrajzi és anatómiai jelentései a nyelvújítás korában szilárdultak meg. A *petézik* igei származék [1833] -*z* igeképzővel alakult.

petrence [1663] 'szálas takarmányból két rúdon vihető kisebb rakás, csomó' Talán szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *petrenec*, *petrence* (többes szám) 'kis szénacsomó; más szálas takarmányból egybeállított csomó'. A szlovák főnév a szláv **pero* 'emelet; padlás; faállványzat' szóra vezethető vissza. A szlovák szó eredeti jelentése 'szénaszárító állvány' lehetett. Az eredetét elbizonytalanítja, hogy a szlovákban nem mutatható ki a szó 'szénaszárító' jelentése. A szénagyűjtés terminológiájában azonban több szavunk is szlovák eredetű, miként *kasza*, *kazal*, *villa* szavaink is. A *petrence* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

petrezselyem [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *petroselinon*, *petroselinum*, középkori latin *petrosillum*, *petrisellum*, középkori, hazai latin *petrosilium*: 'petrezselyem'. A latin szavak az azonos jelentésű görög *petroszélion* szóra vezethetők vissza, melynek tulajdonképpeni jelentése 'kövi zeller'. A *petrezselyem* szó a kolostori kertészetek megjelenésével egyidejűleg került nyelvünkbe. A szó belseji *zs* ejtésére vö. *bazsalikom*.

petróleum [1604] Vándorszó, vö. német *Petroleum*, német régi nyelvi *petrolium*, olasz *petrolio*, horvát-szerb *petroleum*, szlovák *petroleum*: 'kőolaj, petróleum'; vö. még: középkori latin *petroleum* 'ugyanaz'. Ezek végső soron a latin *petra*, *petrae* (birtokos eset) 'szikla, kő' és az *oleum* 'olaj' jelentésű főnevekre vezethetők vissza. A magyarba elsősorban a német, vagy talán a latin közvetítette.

petúnia [1883] Latin, közelebről tudományos latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. tudományos latin *Petunia* 'petúnia, tölcsérke'; vö. még: német *Petunie* 'ugyanaz'. A latin szót A.-L. De Jussieu francia botanikus alkotta 1789-ben a 'dohány' jelentésű francia *pétun* főnévből. Az elnevezés a két, egymással rokonságban álló növény hasonlóságán alapul.

petyhüdt [1645] 'összeesett; ernyedt' Származékszó. A régi nyelvi *petyhüszik* 'korhad; ernyed' ige [1808] *petyhüdik* változatának -*t* befejezett melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A *petyhüszik* maga is származékszó, egy önállóan nem adatható szótó gyakorító-visszaható igeképzős származéka. A töve bizonytalan, feltehetőleg hangutánzó-hangfestő eredetű, és a *pittyed*, *pötyög* igeik tövével függ össze. A *petyhüdt* eredetileg 'korhadt' jelentésben élt, napjainkban leginkább a 'rugalmasságát, feszességét elvesztett ernyed, fonnyadt <bőr, hús>' jelentésben [1785] használatos.

pettyeget [1602] '(pettyhez hasonló foltokat) fest' Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg az érintéskor keletkező hangjelenségekre utalt, majd a hangot előidéző mozgást jelenítette meg, végül az érintéssel járó pontszerű, foltszerű nyomokat hagyó színezés jelölője lett. Hasonló jelentésszösszefüggés van a latin *pungere* 'szúr' ige és a *punctum* 'pont, kis folt' főnév között. A *pettyeget* ige töve végső soron a *pötyög* ige tövével függ össze. A szóvégi -*get* gyakorító-műveltető

igeképző. A *petty* főnév [1788] talán elvonással keletkezett a *pettyeget* igéből, de lehetséges, hogy egy ősi igenévszó főnévi folytatása, melynek igei megvalósulása *pettyeget* szavunk. A *pöttyent* ige [1899] valószínűleg szintén a *pettyeget* ige származéka, mely *-nt* mozzanatos-műveltető igeképzővel alakult.

pezsdül [1577 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a forni kezdő folyadék buzgásának, a zsiradék sercegésének hangját jeleníthette meg, majd a nyüzsgésre, különféle folyamatok és tevékenységek élénkségére utalt. A *pezsdül* ige és szócsaládja a *pozsgo* ige családjának magas hangrendű párja. A szótó a *bizserél*, *pisil* igék tövével függ össze. A szóvégi *-dül* visszaható igeképző. Szavunk eredeti jelentése 'hevítve buzogni, sisteregni kezd' lehetett. A *pezsdít* [1600 k.] és a *pezseg* [1577 k.] ige a *pezsdül* ige szótővével azonos tőből alakult *-dít* műveltető, illetve *-g* gyakorító igeképzővel. A *pezseg* igéből származó *pezsgő* melléknévi igenév [1767] a 19. században főnevesült [1830], és lett 'egy fajta szeszes ital' jelölője.

pézsma [1504] Vándorszó, vö. középkori latin *bisamum* 'szagos kenőcs', német *Bisam* 'a pézsmapocok prémje', szlovén *pižem* 'átható szagú anyag', cseh *pižmo* 'ugyanaz', orosz *пюжма* [pizma] 'gilisztaűző varádcis; vajszerű cickafark'. A szó végső forrása *balzsam* szavunkéval azonos, a héber *bāšām* 'balzsamcserje' jelentésű szóra vezethető vissza. A magyarba különböző nyelvek közvetítésével került. A román *pejmă* a magyar szó átvétele.

pfuj [1668] Hangutánzó eredetű. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett az undorral kapcsolatos irtózás, megvetés kifejezésére. Rokonságába a *fuj* és a *pfű* tartozik. Hasonló hangalakú és jelentésű indulatszó a latin *phui*, német *pfui*: 'fuj'. A *pfujoz* [1958] *-z* igeképzővel alakult.

pfű [1541] Hangutánzó eredetű. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett az undorral kapcsolatos irtózás, megvetés, a kellemetlen meglepetés kifejezésére. Hasonló hangalakú és jelentésű indulatszó a latin *phy* 'fuj' és az olasz *fi* 'pfuj'.

piac [1372 u.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *piazza* 'tér; piac', olasz *piazza* 'ugyanaz'. Ezek a latin *platea* '(széles) városi út; tér, udvar' szóra vezethetők vissza. A magyar *piac* hangalak a birtokos személyjelnek érzett szóvégi *a* hang elhagyásával jött létre, vö. *kárpit*. A horvát-szerb *pijac* 'piac' a magyar szó átvétele.

piál [1862] Cigány jövevényszó, vö. hazai cigány *piel*, *pijel* 'iszik; dohányzik; szeszes italt iszik és dohányzik'. A cigány szó indoeurópai eredetű, vö. óind *pī-*, óiráni *piḅati* 'iszik'. A *pia* főnév [1862] elvonással keletkezett az igéből. A *piál* és a *pia* a bizalmas nyelvhasználat szavai.

pianinó [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Pianino*, angol *pianino*, olasz *pianino*: 'álló szekrényű kis zongora'. Az olaszból terjedt el, melyben jelentéstapadással keletkezett az olasz *pianoforte* 'zongora' főnévből. A magyarba szintén az olasz közvetítette.

piarista [1704] 'kegyesrendi' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *piaristae* (többes szám) 'kegyesrendi szerzetesek'. Ez az egyházi latin *Piar.*, a *Patres scholarum Piarum* 'kegyesiskolák páterei' szószerkezet rövidítésének átvétele. A rendet Kalazanci Szent József alapította 1597-ben Olaszországban, ahol megnyitotta az első ingyenes népiskolát, és ezt 'kegyes iskolá'-nak (*scholae piae*) nevezte. A szó belseji *s* ejtésére vö. *áristom*.

piciny [1569] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó játékos *-ny* melléknévképzővel ellátott alakja. A tő hangutánzó eredetű, melynek hangalakja a kicsinység képzetét érzékelteti, és összefügg a *pinurka*, *pirinyó* mellékevek szócsaládjával. A szócsalád többi tagja, a *pici* [1796] és a *picurka* [1837] melléknév ugyanebből a szótóból alakult a játsz- *i*, illetve *-ka* kicsinyítő képzővel.

picula [1858] 'régiszláv tízkrajcáros váltópénz' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz régi nyelvi *pizolo* 'csekély értékű pénzerme'; vö. még: északolasz *picul* 'ugyanaz'. Az olasz szóvégi *o* szabályosan alakult a magyarban *a* hanggá, vö. olasz *drtolo* > magyar *datolya*. Történettudományi műszó.

picsa [1405 k.] 'női szeméremtest; ülep, fenék' Valószínűleg déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. bolgár *пичка* [picska], szlovák *pička*, lengyel *piczka*: 'női szeméremtest'. Ezek a szláv *pik-* 'vizek' igére vezethetők vissza. A magyar hangalak egy tévesen kikövetkeztetett szláv alapszó eredményeképpen jött létre. A másodlagos 'ülep, fenék' jelentés [1897] névátvitellel keletkezett. Durva szó.

piff-puff [1786] Játékos szóalkotással keletkezett összetétel (ikerszó). A *puff* módosítószóból jött létre. Keletkezésmódjára vö. *durr-durr* és *kipp-kopp* szavainkat. A szó létrejöttében szerepet játszhatott a német *piff paff* szó. Előfordul, hogy szavunkhoz egy harmadik tag is kapcsolódik, mint például *pif-paf-puf* [1794] és *pif-puf-paf* [1804].

piha [1578] Összetett szó. Előtagja a *pfü* indulatszó *pi* alakváltozata, utótagja pedig a *ha* indulatszó. A *piha* az undor és az irtózás kifejezésére használatos a szépirodalomban, elavulóban van.

piheg [1669] Származékszó, a régi nyelvi *pih* 'tollat foszt; lélegzik' ige [1430 k.] -g gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A *pih* hangutánzó eredetű, melynek hangalakja eredetileg a levegő kifújásának hangját jelenítette meg. Ez az alapszó annak az ősi igenévszónak az igei tagja, melynek azonos alakú főnévi tagjából *pehely* szavunk származik. A *piheg* ige a választékos nyelvben használatos.

pihen [1536] Származékszó, a régi nyelvi *pih* 'tollat foszt; lélegzik' ige [1430 k.] -n mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. Szavunk eredetileg 'lélegzik, piheg' jelentésben élt; a köznyelvben használatos '<mozgás, fárasztó tevékenység után> nyugalmi állapotban van' jelentése [1590] azon az alapon fejlődött ki, hogy megerőltető testmozgás megszakításakor szapora, szagatott lélegzetvétel előzi meg a normális légzés helyreállítását. A katonai és a sportnyelvben használatos *piheni* vezényszó [1809] szófajtváltással főnevesült a *pihen* ige egyes szám 2. személyű felszólító módú alakjából.

pikáns [1787] Német jövevényszó, vö. német *pikant* 'kellemesen csípős ízű <étel>; enyhén erotikus'. A német szó a francia *piquant* 'szúró(s), csípős; pikáns' melléknévre vezethető vissza. Ugyanezen francia melléknév az előzménye a német *Pikanterie* 'pikantéria' főnévnek, melyből *pikantéria* szavunk [1857] származik. A *pikáns* melléknév szövegi *s* hangja latinosítás eredménye, miként *frappáns* szavunkban is. A *pikantéria* főnév végződése ugyancsak latinosítás eredménye.

piké [1785] 'kidomborodó és bemélyedő mintákkal díszített kettős pamutzövet' Nemzetközi szó, vö. német *Pikee*, angol *piqué*, francia *piqué*: 'piké'. A franciából terjedt el, melyben a francia *piquer* '(be)szúr, (ki)tűz' ige származéka. A magyarba a német közvetítette. Textilipari műszó.

pikét [1659] 'egy fajta kártyajáték' Vándorszó, vö. német *Pikett*, francia *piquet*, olasz *picchetto*, cseh *piket*, orosz *nukem* [piket]: 'egy fajta (francia) kártyajáték'. A franciából terjedt el, melyben a francia *pique* 'pikk' főnév származéka. A magyarba elsősorban a francia és a német közvetítette.

pikk [1749] 'stilizált fekete falevéllal jelölt kártyaszín' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *pique* 'pikk'; vö. még: német *Pik*, *Pique*: 'ugyanaz'. A francia szó jelentésselkülönüléssel keletkezett a francia 'pika, lándzsa' jelentésű *pique* főnévből, mely az azonos jelentésű középkori holland *pike* szóra vezethető vissza. A jelentésváltozás alapja az, hogy a kártyaszínt jelölő falevél a lándzsa, a pika hegyéhez hasonló.

pikkel [1904] Származékszó, az elavult *pikk* 'neheztelés, harag' [1835] főnév -l igeképzővel ellátott alakja. A *pikk* alapszó német eredetű, vö. német *Pik* 'harag', mely csak a 'pikkje van valakire, pikkel' jelentésű *einen Pik auf jemanden haben* szó szerkezetben fordul elő. A német szó a francia *pique* 'lándzsa, pika; harag' átvétele. A szó szerkezetre vö. *avoir une pique contre quelqu'un* 'pikkel' (tulajdonképpen 'lándzsája van valakivel szemben'). A jelentésváltozásra vö. magyar *szurkál* 'hegyes tárggyal megszúr; piszkál, bánt'. A *pikkel* a bizalmas nyelvhasználat szava.

pikkely [1635] Bizonytalan eredetű, talán német jövevényszó, vö. középfelnémet *bukkel*, német régi nyelvi *puckeln* (többes szám) 'félkör alakban kidomborodó fémveret, csúcs a pajzs közepén; kis, könnyű, félhold alakú pajzs; drágakő kúpja, csúcsa', bajor-osztrák *büchel* 'domborulat, púp, púpos hát, hát', irodalmi német *Bukkel* 'púp, kinövés, fémtárgyak kidomborodó díszítménye'. Ezek az ófrancia 'félkör alakban kidomborodó fémcsúcs a pajzs közepén' jelentésű *boucle* főnévre vezethetők vissza. A magyarázat nehézségét az adja, hogy a bajor-osztrákban, melynek közvetítésével a *pikkely* szó nyelvünkbe került, nem mutatható ki a magyarban eredeti 'ötvösművészeti tárgyon halpénzt utánzó díszítőelem' jelentés. A mai köznyelvben használatos 'főként a hal, ritkábban egyéb állatok testfelületén található, ívelt alakú vékony szarulemez' jelentés [1798] hasonlóságon alapuló névátvitellel alakult az eredeti jelentésből. Ugyanezt a szemléletet tükrözi a *halpénz* összetétel [1799].

piknik [1791] Nemzetközi szó, vö. német *Picknick*, angol *picnic*, francia *pique-nique*: 'piknik'. A franciából terjedt el, melyben a francia *piquer* 'szúr; csipeget' és a *niq*ue 'csekélység, semmiség; csúfolódás' szavak összetételéből alakult. A kifejezés ezen társasági összejövetel jellegére utal.

pikoló [1886] Olasz jövevényszó, mely ausztriai német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *piccolo* 'kicsi; kis adag <étel, ital>; gyerek', olasz régi nyelvi 'könnyű bor', olasz nyelvjárási 'szállodai pincér, kávéházi pincér'; vö. még: ausztriai német *Pikkolo* 'pincérfiú; bizonyos kis mennyiségű kávé, könnyű bor'. Az olaszban bizonytalan eredetű, talán az olasz *picca* 'valaminek a hegyes vége' főnévvel függ össze. A kereskedelemben használatos *pikoló* 'két deci sör' a *pikoló sör* szókapcsolat melléknévi tagjából keletkezett.

pikszis [1557] 'szelence, kis doboz' Latin jövevényszó, vö. latin *pyxis* '(puszpángfából készült) szelence, melyben sebkenőcsöt és más orvosszereket tartanak', középkori latin 'ostyatartó', hazai *pyxis, pixis* '(puszpángfából készült) doboz, edényke, persely'. A latin szó végső soron a görög *πίκσις* 'puszpángfa' főnévre vezethető vissza. A *pikszis* napjainkban elsősorban gúnyos értelemben, a *benne van a pikszisben* 'kegyben áll, becsben tartják' szókapcsolatban [1950] használatos.

piktor [1439 tn. (?), 1584] 'festő' Latin jövevényszó, vö. latin *pictor* 'festő; hímező'. Ez a latin *pingere* 'fest; hímez' ige származéka. A választékos nyelvben használatos *piktúra* 'festészet' főnév [1620] szintén latin eredetű, és az említett szó családjába tartozik, vö. latin *pictura* 'festés, festészet; kép, festmény'. A *piktor* főnév a bizalmas nyelvhasználat szava.

pikula [1825] 'egy fajta klarinét; furulya; okarina' Nemzetközi szó, vö. német *Pikkolo*, olasz *piccolo*, cseh *pikola*: 'fuvola'. Az olaszból terjedt el, melyben az olasz *flauto piccolo* 'fuvola (tulajdonképpen 'kis furulya')' szó szerkezetéből alakult. Ez a ma már népiesnek számító szó az Osztrák-Magyar Monarchiában a cseh fúvós zenészek révén terjedt el, nyelvünkbe is a cseh közvetítette. A zenében használatos *pikoló* 'kis fuvola' főnév [1870] részfordítással keletkezett a fenti olasz *flauto piccolo* jelzős kapcsolatból, majd jelentéstepadással önállósult. Igei származéka a *pikuláz* [1863], *pikulázik* [1884].

pilács [1786] 'gyengén világító fényforrás' Valószínűleg szóelvonás eredménye. A nyelvjárási *pilácsol* 'könnyezik; pislákol' [1786] igéből alakult. A *pilácsol* egy önállóan nem adatható szótó -*ácsol* gyakorító ige képzővel ellátott származéka. A szótó *pilla* és *pillant* szavaink szócsaládjával függ össze. A *pilács* elsőként 'könnyezés' jelentésben adatható, ma nyelvjárásainkban 'gyengén világító fényforrás' jelentésben használatos [1897].

piláf [1870] 'egy fajta török étel' Nemzetközi szó, vö. német *Pilau, Pilaf*, angol *pilau, pilaw*, francia *pilau, pilaf*: 'birkahúsból és rizsből készült török nemzeti étel'. A szó végső forrása az azonos jelentésű újperzsa *palav, pilav*, mely az oszmán *pilav*, oszmán nyelvjárási *pilaf* 'ugyanaz' közvetítésével került az európai nyelvekbe. A franciából és az angoltól terjedt el, a magyarba valamelyik világnyelv közvetítette. A konyhaművészetben használatos szó.

pilis [1405 k.] 'kenyér megszegésekor levágott darab' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát szerb *plis, pleš*, szlovén régi nyelvi *plēš*, cseh régi nyelvi *pleš*, lengyel régi nyelvi *plesz*: 'tonzúra'. A szavak szláv eredetűek. Eredetükre vö. még: lett *pliks* 'kopasz'. A *pilis* nyelvünkben elsőként 'tonzúra' jelentésben adatható, a napjainkban ismert 'kenyér megszegésekor levágott darab' jelentése [1797] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Nyelvjárási szó.

pilla [1784] Szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adatható tő származékából. A *pill-* szótó -*a* folyamatos melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült, a képzésre vö. *hulla*. A szótó a *pillant* ige tövével azonos. A *pilla* eredetileg 'szemhéj' jelentésben élt, a mai köznyelvi 'szempilla' jelentés [1785] érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre. Ebben a jelentésben korábban a *szeme szőre* szó szerkezet [1532] volt használatos.

pillanat [1813] Tudatos szóalkotással keletkezett a régi nyelvi *pillanik* 'hirtelen mozdulattal nyitódik, csukódik <szemhéj>' [1689] igéből -*at* főnévképzővel. A *pillanatnyilag* megszilárdult ragos alakulat [1841]. Nyelvújítás kori szavak.

pillangó [1548] Származékszó, a népies *pillog* ~ *pillang* ige [1552] -*ó* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. Szótöve hangfestő eredetű, melynek hangalakja a lebegő, rezgő mozgásra, illetve a meg-megvillanásra, csillogásra, fényvibrálásra utal. Eredetileg 'fém vagy gyöngyház ruhadísz' jelentésben élt. A 'lepke' jelentés a rovar lebegő mozgását festi le [1689 (?), 1702]. A sportnyelvben a *pillangó* szó 'pillangóúszás' jelentésben [1935] használatos.

pillant [1372 u.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a libegő-lobogó, ingadozó mozgást, illetve az ezzel járó levegőrezgés hangját jelenítette meg. A *pill-* tő azonos *pilla* szavunk szótövével, a szóvégi -*nt* pedig mozzanatos ige képző. A *pillantás* származék -*ás* [1372 u.] főnévképzővel alakult.

pille [1525 k.] Szófajváltással keletkezett egy önállóan nem adatható szótó származékából. A *pille* a *pill-* szótó -*e* melléknéviigenév-képzős alakjából főnevesült. Szavunk a *pilla* főnév magas hangrendű szóhasadásos párja. Szótöve

hangfestő eredetű; a *pille* főnév '(kisebbfajta) lepke' jelentése [1525 k.] a rovar lebegő mozgását festi le. A ritkán használatos '(hó)pehely' jelentés [1822] kialakulását a *pehely* főnév befolyásolta.

pilled [1825] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-d* mozzanatos visszaható igeképzővel ellátott alakja. Szótöve megegyezik a *pillant* ige szócsaládjának tövével. Az ingadozó mozgást megjelenítő *pill-* szótóból kialakult *pilled* ige a mozgás bizonytalanságában megnyilvánuló fáradtságra utal. *El* igekötővel fordul elő választékos nyelvhasználatban.

pillér [1866] Tudatos szóalkotással keletkezett nemzetközi mintára, vö. német *Pfeiler*, angol *pillar*, francia *pilier*: 'pillér'; vö. még: középkori latin *pillare* 'ugyanaz'. Szavunk hangalakja a *fillér*, *tallér* szavak mintájára, *-ér* névszóképzővel jött létre. A szót valószínűleg Henszlmann Imre művészettörténész alkotta.

pilóta [1694] '<repülőgép, autó> vezető' Nemzetközi szó, vö. német *Pilot*, angol *pilot*, olasz *pilota*, *piloto*: 'révkalauz; repülőgép-vezető, gépjárművezető'. Ezek a bizánci görög **pédótez* 'kormányos' főnévre vezethetők vissza, mely az 'evezőlapát' jelentésű *pédón* származéka. Az olaszból terjedt el, repülésszaknyelvi szóként való használata francia eredetű. A magyarba a német közvetítette.

pimasz [1781] Valószínűleg jövevényszó, talán cigány eredetű, vö. cigány *bimosko* 'szemtelen, arcátlan'. Ez cigány *bi-* 'nélkül' és a *mosko* 'arc; maszk' szavak összetételére vezethető vissza. A magyarzat nehézségét a cigány szó eleji *b* mássalhangzó *p* hanggá alakulása jelenti. A magyar *pimasz* hangalak a kicsinyítő képzőnek érzett cigány szóvégi *-ko* elhagyásával jöhetett létre.

pimpó [1590] 'egy fajta növény' Szóelvonással keletkezett a különféle gyomnövényeket jelölő nyelvjárási *pimpónya* főnévből [16. század eleje]. A *pimpónya* játshi szóalkotással jött létre a régi nyelvi *pimpinella* [1578] szóból, mely különféle gyógynövényeket jelölt. A *pimpinella* latin, közelebből középkori latin eredetű, vö. középkori latin *pipinella*, *pimpinella*, hazai latin *pimpinella*: 'pimpinella, földi tömjén; csabaíre'. A *pimpó* elsősorban növénytan szakszó, de a népies nyelvhasználatban ismeretes 'penész <a bor felületén>' jelentésben [1826] is.

pina [1199 tn. (?), 1794 k.] 'női szeméremtest' Ismeretlen eredetű, talán belső keletkezésű szó. Talán a *fan* '(nemi) szőrzet' szóhasadással elkülönült változata. A szóvégi *-a* birtokos személyjel vagy kicsinyítő képző lehet. Eredeti jelentése 'nemi szőrzet' lehetett, a 'szeméremtest' jelentés érintkezéses névátvitellel alakult. Durva szó.

pince [1255 tn., 1336] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pivnica* 'söröző; pince', szlovák *pivnica* 'pince; borkimérés', ukrán *пивниця* [pivnyica] 'söröző; (boros)pince'. Ezek a szláv **pivo* 'sör' jelentésű szóra vezethetők vissza. A magyar *pince* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel, a szó belseji szláv *v* hang és a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével jött létre, vö. *pözna*.

pincér [1786] Német mintára alkotott származékszó, vö. német *Kellner* 'éttermi pincér', német régi nyelvi 'pincemester'. A német szó a középkori latin *cellenarius* 'pincemester, főszakács' főnévre vezethető vissza. A *pincér* szó a magyarban a *pince* főnév származéka, mely az *-ár/-ér* végű foglalkozásnevek mintájára jött létre, vö. *kádár*, *böllér*; *pintér*. Nyelvújítás kori szó.

pincsi [1838] Német jövevényszó, vö. német *Pinscher* 'egy fajta kis öleb', német régi nyelvi *pintscher* 'ugyanaz', német régi nyelvi, nyelvjárási <más kis testű kutyák megnevezéseként>, bécsi, tiroli *pintsch* 'pincsi'. A német szavak tisztázatlan eredetűek. A magyar szóvégi *i* a bajor-osztrák ejtésmódot őrizte meg, vö. *gázi*.

pindurka [1838] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ka* kicsinyítő képzős alakja. A szótó hangfestő eredetű. A *pinduri* ugyanezen szótó *-i* kicsinyítő képzős származéka [1962]. Hasonló jelentésű, hangfestő eredetűek még *piciny* és *pirinyó* szavaink. Gyermekeyelvi szavak.

pingál [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *pingere* '(le)fest; hímez, díszít', hazai latin 'le-, megír'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *piṅktē* 'fest'. A latin *-ere* végződés szabályosan alakult a magyarban *-ál* végződéssé, vö. latin *agere* > magyar *ágál*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

pingpong [1901] Angol jövevényszó, vö. angol *ping-pong* 'asztalitenisz'. Az angol szó tudatos szóalkotással keletkezett az angol *ping* 'kopog; kopogás' és a *pong* 'csattanás' hangutánzó eredetű szavak ikerítésével. Hangalakja eredetileg a fákereire feszített pergamen lapú ütőnek a celluloid labda megütésekor keletkezett hangját jelenítette meg. A játékot James Gibb találta fel. Igei származéka a *pingpongozik* [1925].

pingvin [1801] Nemzetközi szó, vö. német *Pinguin*, angol *penguin*, francia *pingouin*, *pinguin*: 'pingvin'. Az angolból terjedt el, melyben vagy tudatos szóalkotással keletkezett a latin *pinguis* 'zsíros' szóból, vagy pedig a breton *penngwenn* 'fehérfej' szóval állhat összefüggésben. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

pint [1363 tn., 1525] 'régii ürmérték, kb. másfél liter' Német jövevényszó, vö. német *Pinte*, német régi nyelvi *pint*, *pinta*: 'régii ürmérték'. A német szó az azonos jelentésű francia *pinte* átvétele, mely a középkori latin *pincta canna* 'festett kancsó' szószerkezetre vezethető vissza. Az ürmértéket ugyanis a korsóra festett jellel hitelesítették. Hazánkban a *pint* a 19–20. század fordulójáig használatos ürmérték, melyet a 19. századtól fokozatosan a *liter* váltott fel.

pintér [1406 tn. (?), 1510] 'kádár' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *binder*, régi nyelvi *pinter*; vö. még: német *Binder* 'bodnár, hordókélesztő'. A német szó a német *binden* 'köt, megköt, összeköt; valamit valamivel körülvesz, körülköt' igére vezethető vissza. A szó azért válhatott foglalkozásnévvé, mert korábban a hordódongákat félbehástitott fűzfavesszőkkel kötötték össze. A *pintér* ma elsősorban vezetéknevként használatos.

pinty [1326 tn. (?), 1533] Hangutánzó eredetű szó. A szótó közvetlenül összefügg a *pityereg* ige szócsaládjának tövével. A tö olyan régi nyelvelem, mely egykor talán igenévszó jellegű lehetett. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. Azonos jelentésű, hangutánzó eredetű szavak a német *Fink*, az angol *finch*: 'pinty' is. A *pinty* kicsinyítő képzős származékai: *pintyő* [1590], *pintyőke* [1590].

pióca [1595] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *пиявица* [*pijavica*] 'pióca', szlovák *pijavica* 'ugyanaz; kizsákmányoló'. Ezek a szláv **pija-* 'iszik' igére vezethetők vissza. A 'kizsákmányoló' jelentés [1790] valószínűleg a magyarban jött létre. A jelentésfejlődésre vö. francia *sangsue* 'pióca; kizsákmányoló'. A *pióca* szó a 19. században került a nyelvjárásokból a köznyelvbe.

píp [1662] 'szárnyasok nyelvén támadt bőrkeményedés; bőrnývulvány' Vitatott eredetű. 1. Szóelvonással keletkezett a nyelvjárási *pipeg* '<madárfióka> csipog' igéből [1643]. Az elnevezés alapja a madárfiókák csipogása és a *píp* betegségben szenvedő szárnyasok sípoló légzése közötti hasonlóság lehetett. 2. Talán a *píp* főnévvel azonos jelentésű nyelvjárási *pípíte* szóból [1792] keletkezett szóelvonással. A *pípíte* jövevényszó, de az átadó nyelv tisztázatlan, vö. középkori latin *pipita*, német *Pips*, olasz *pipita*, bolgár *nunka* [*pipka*]: 'tyűkbetegség'. A szó indoeurópai eredetére vö. görög *piéroz* 'zsíros'. A *píp* nyelvjárási szó, de tréfás értelemben a (*mindjárt*) *pipet kapok* 'gyötör a szomjúság' kifejezésben a köznyelvben is él.

pipa [1672] Olasz jövevényszó, vö. olasz, olasz nyelvjárási *pipa* 'pipa; csó; hordócska', olasz régi nyelvi *pippa* 'pipa'. Ezek az azonos jelentésű francia *pipe* főnévre vezethetők vissza. Az argóban használatos 'furfangos személy' jelentésű *jópipa* [1898] szóelvonással keletkezett a *pipás* 'dühös' [1792] származékából. A *pipás* melléknév minden bizonnyal a *pipás ló* 'megvadult ló' szószerkezet előtagjának önállósulásával jött létre, ugyanis ezeket a lovakat egy pipa alakú eszközzel tartották féken. A *lepipál* 'valamiben felülmúl valakit' igekötős származék [1875] a pipagyűjtők azon szokására utal, hogy pipavásárláskor megpróbálták túllicitálni egymást. A *bepipul* 'dühös lesz' ige [1962] a *pipa* 'düh' [1916] jelentését örzi, vö. *nem lát a pipától* 'nagyon dühös' bizalmas társalgási nyelvbéli szólás.

pipacs [1252 tn. (?), 1525 k.] Hangutánzó eredetű. A *paskol* és a *pattan* szavakkal áll összefüggésben. A névadás alapja a száj elé vagy a tenyérre helyezett virágszirommal való csattogtatás, pattogtatás, esetleg a bimbónak a kézfejhez csattanása, mely gyermekjátékkul szolgált. Virágnevek hasonló elnevezésére vö. *pityang*. A *pipacs* hangutánzó eredetére vö. német *Klatschrose*, francia *coquelicot*: 'pipacs'.

pipere [1621] Szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *piperés* 'fűszeres; díszítés, cicoma' [1566] főnévből. A *piperés* latin jövevényszó magyar képzéssel. A szótőre vö. latin *piper* 'bors'. A *piperkőc* származék [1833] tudatos szóalkotással keletkezett a *gömböc*, *gyerkőc* szavak mintájára a nyelvújítás korában. A *pipere* a választékos nyelvben használatos.

pipi [1832] Összetett szó. Elemismétléssel jött létre a csirkék és tyúkok hívogatására használatos *pi* állathívogató szóból [1835]. A gyermeknyelvben 'csirke, tyúk; madár' jelentésű főnévként [1876] ismeretes.

pipiskedik [1838] Származékszó, a nyelvjárási *pipiske* 'pacsirta' [1630] *-d(ik)* igeképzővel ellátott alakja. A *pipiske* a szintén származékszó, *-ke* kicsinyítő képzővel alakult a nyelvjárási *pipis* 'pacsirta' [1486 tn., 1560 k.] főnévből. A *pipis* egy önállóan nem adatható hangutánzó eredetű szótó *-s* főnévképzővel ellátott alakja. A szótó a madár vékony, magas hangját jeleníti meg. A *pipiskedik* 'lábujjhegyre áll; kényeskedve jár' jelentésben a köznyelvbe is bekerült. Ezek a jelentések a *pipiske* 'kényeskedő, finomkodó fiatal nő' [1830 e.] hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett jelentésére vezethetők vissza.

pipitér [1409 tn. (?), 1745] 'a kamillához hasonló gyomnövény' Bizonytalan eredetű, talán játszi szóalkotással létrejött származékszó. Alapszava a *pip* főnév lehetett. A szóvég valószínűleg névszóképző. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy ezeknek a virágoknak a termő része félgömbszerűen kiemelkedik, kipúposodik a szíromlevelek közül. Hasonlóan játékos neve van a nyelvjárásainkban ismeretes *pipike*, *pipire* 'kamilla; pipitér' szavainknak.

pipogya [1799] 'gyenge akaratú, gyáva' Bizonytalan, talán hangfestő eredetű szó. A szótó hangalakja az ügyetlen, bátortalan viselkedésre utal. A testi és lelki, illetve jellembeli gyengeség közötti összefüggésre vö. *nyápic*. A szóvégi *-gya* valószínűleg kicsinyítő képző. Szavunk kezdetben csupán nyelvjárásainkban élt, viszonylag későn vált köznyelvvivé.

piramis [1752] Latin jövevényszó, vö. latin *pyramis*, *pyramidis* (birtokos eset) 'gúla, piramis mint egyiptomi sírépítmény; mint geometriai alakzat'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *πυραμίσζ* 'ugyanaz'. A magyar szóvégi *s* ejtése a hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *április*.

pirinyó [1792] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó játszi *-ó* kicsinyítő képzős alakja. A kicsinység, parányiség képzetét érzékeltető szótó hangfestő eredetű, mely összefügg a *pindurka* melléknév szótővével. A szó belseji *ny* feltehetőleg a *piciny* szavunkban is megtalálható kicsinyítő képző.

pirít [1271 tn., 1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ít* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a sülés, pörköltetés folyamatát kísérő pattogás, ropogás hangját jelenítette meg. A hangutánzó tő összefügg a *pirkad* és a *piros* szavak tövével. A *pirul* ige [1470] *-ul* visszaható igeképzővel alakult. A *pirít* és *pirul* igéknek érintkezéses alapon jelentéstágulással, illetőleg jelentésszűküléssel a lelki történésekre utaló, a pirossá válás testi jelenségeivel kísért 'megszégyenít', illetve 'szégyenkezik' jelentése is használatos. A *pirul* igéből játszi szóalkotással jött létre az *irul-pirul* ikerszó [1767]. A *pir* főnév [1783] nyelvújítás kori szóalkotás, elvonással keletkezett a *pirít* és a *pirul* igékből.

pirkad [1807] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-kad* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, mely összefügg a *pirít* ige és a *piros* melléknév szótővével. A szó belseji *-k* egy igen régi mozzanatos igeképző. A *pirkad* eredetileg 'pirosodik <főként gyümölcs>' jelentésben élt, köznyelvi '<hajnali ég> pirosodni kezd' jelentése [1838] jelentésszűküléssel jött létre. Származéka a *pirkadat* [1876].

pirók [1788] 'egy fajta énekesmadár' Származékszó, a *pir* főnév *-ók* kicsinyítő képzős alakja. Az elnevezés a hím madarak vörös tollazatára utal.

pirongat [1456 k.] Származékszó, a régi nyelvi *pirong* 'szégyenkezik' ige [1416 u.] *-gat* gyakorító-műveltető igeképzővel ellátott alakja. A *-g* gyakorító igeképzős *pirong* szótőve végső soron hangutánzó eredetű. Hangalakja a megszégyenülést, megszégyenítést kísérő arcpirulásra utal. A tő megegyezik a *pirít* és a *pirkad* ige, valamint a *piros* melléknév szótővével. A *pironkodik* ige [1508] *-kodik* gyakorító-visszaható igeképzővel alakult. Választékos stílusértékű szó.

piros [1237 tn., 1405 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-s* melléknévképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *szoros*. A szótó végső soron hangutánzó eredetű, megegyezik a *pirít*, *pirongat* és a *pirkad* igék szótővével. A *piros* eredeti jelentése 'sütés, pirítás következtében vörössé vált <étel>' lehetett, csupán később lett a szín neve. Származékai a *pirosul* [1405 k.], *pirosodik* [1519], *pirosít* [1577], *piroslik* [1582] és a *pirosító* [1645].

pirospozsgás [1634] Összetett szó. Előtagja a *piros* melléknév, utótagja pedig az 'egészséges (színű), telt' jelentésű *pozsgás* melléknév. A *pirospozsgás* szó kialakulásában az játszott szerepet, hogy a két melléknév gyakran került egymás mellé azokban a mondatokban, melyekben a kicsattanóan egészséges embert jelenítették meg.

pirula [1554] Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *pilula*, középkori latin *pillula* 'golyócska, labdac'. Ez a latin *pila* 'labda' főnév származéka. A magyar *pirula* hangalak elhasonulással keletkezett, vö. *kelepel* > *kerepel*.

pisil [1558] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a szűkebb részen kiáramló víz susogó hangját jeleníti meg. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Hasonló hangutánzó szavakra vö. német *pissen*, francia *pisser*: 'pisil'. A *pisi* főnév [1876] szóelvonással keletkezett az igéből. A bizalmas nyelvhasználat szava.

piskóta [1395 k.] Vándorszó, vö. ausztriai német *Biskotte* 'piskóta', francia *biscotte* 'kétszersült; keksz', olasz *biscotto* 'ugyanaz', szlovén *piškot* 'piskóta', cseh *piškot* 'ugyanaz'; vö. még: középkori latin *biscoctus*, *biscoctum* 'kétszersült'. A latinban a *bis* 'kétszer' és a *coctum* 'sült' szavak összetételével alakult. Az olaszból terjedt el; nyelvünkbe elsősorban a német és az olasz közvetítette.

pislog [1547] Hangutánzó eredetű. A *pillant* ige szócsaládjával szoros összefüggésben álló szótó hangalakja eredetileg a lebegő mozgást jelentette meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *pislog* szemre vonatkozó 'hunyorogtat' jelentéséből névátvitellel alakult ki a tűzre vonatkozó 'pislákol' jelentés [1736]. Ennek kialakulásában nyilvánvalóan szerepe volt a gyertya, a tűz világa lebegő mozgásának. A szócsaláddal tartozó *pislákol* ige [1647 (?), 1791] *-kol* gyakorító igeképzővel, a *pislant* ige [1792] pedig *-nt* mozzanatos igeképzővel alakult.

pisze [1757] Valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-e* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szótó összefügghet a *piszkál* és a *piszmog* ige szótóvével. A képzőre vö. *cinége*.

piszi [1793] 'kiskutya' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-i* kicsinyítő képzős alakja. A szótó hangutánzó eredetű, és a *piszseg* ige tövével azonos. Hangalakja a csendre intésre, figyelemfelhívásra szolgáló susogó-sziszegő hangokat jeleníti meg. A *piszi* 'kiskutya' [1832] és 'kismacska' [1861] jelentésének kialakulásában szerepet játszottak a *pici* melléknév, és a *picus*, *pecus* kismacskára vonatkozó szócskák, melyek a *cicus* ikerítései alapján jöttek létre. A *piszi* napjainkban elsősorban a *hiszi a piszi* 'nem hihető' (tulajdonképpen 'legföljebb csak a kiskutya hiszi el') jelentésű szólásban használatos. A bizalmas társalgási nyelv elavulóban lévő szava.

piszkafa [1793] Összetett szó. Előtagja az önállóan nem adatható *piszka* 'piszkáló eszköz', utótagja pedig a *fa* főnév. A *piszka* szóelvonással keletkezett a *piszkál* igéből. A *piszkavas* összetétel [1823] *vas* utótagja a tűzpiszkáló eszköz anyagára utal.

piszkál [1536] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-kál* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangfestő eredetű, mely összefügg a *piszmog* ige és a *piszok* főnév szótóvével. A bizalmas nyelvhasználatban 'kellemetlenkedik valakinek' [1611] átvitt értelemű jelentése is él. Származéka a *piszkálódik* [1626–1627].

piszke [1783] 'egres' Belső fejlemény, de keletkezésmódja vitatott. 1. Jelentéskülönülés eredménye. Talán a 'hegyes bot, ág, csáklya, kampós rúd' jelentésű *biszke* ~ *büszke* ~ *piszke* szóból [1825] jött létre, de a *piszkebokor* összetétel előtagjának önállósulásával is keletkezhetett. A *biszke* ~ *büszke* ~ *piszke* a *piszkál* igéből keletkezett igenév lehet. A magyarázatnak jelentéstani nehézségei vannak. 2. Szőrövidüléssel keletkezett a *ribiszke* szóból. A szőrövidítés alapja a két növény rokon volta, illetve bokrának hasonlósága lehetett. Ez a magyarázat földrajzi és időrendi nehézségekbe ütközik. A *piszke* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

piszlicsáré [1780] 'jelentéktelen' A *piszlicsár* melléknév [1780] játszi alakváltozata. A *piszlicsár* horvát-szerb eredetű, vö. horvát-szerb nyelvjárási *pišličar* 'szatócs; szatócskodó, kicsinyes ember'. Ez a bajor-osztrák *bissl* 'csekély, kevés' melléknév horvát-szerb nyelvi származéka. A horvát-szerb 'szatócs; szatócskodó, kicsinyes ember' jelentésű főnév a magyarban a 'kicsinyes, fukar' > 'jelentéktelen' jelentésváltozáson keresztül alakult melléknévvé. A bizalmas nyelvhasználat rosszálló értelmű szava.

piszmog [1630] Származékszó, egy önállóan nem adatható relatív szótó *-g* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A relatív fő maga is származékszó, egy önállóan nem mutatható, hangfestő eredetű szótóból alakult *-m* mozzanatos igeképzővel. Ez a szótó azonos a *piszkál* ige és a *piszok* főnév szótóvével. A *piszmog* ige a köznyelvben rosszálló értelemben használatos.

piszok [1577 tn. (?), 1748] Bizonytalan eredetű. Valószínűbb, hogy szóelvonással keletkezett a *piszokol* igéből. Az is elképzelhető azonban, hogy a *piszkál*, *piszmog* ige szótóvével azonos hangfestő eredetű szótó *-k* névszóképzővel ellátott alakja. A szótó eredetileg a fogdosás révén bekövetkező szennyeződésre, szemetelésre utalt. A *piszok* melléknévi 'becstelen' jelentéséből [1804] alakult ki 'nagyon' jelentésű jelzői használata [1964]. A *piszkozat* származék [1941] játékos szóalkotással keletkezett a *tiszta* melléknévből képzett *tisztázat* főnév mintájára. A *piszokol* ige [1650] a fenti hangfestő eredetű szótóból alakult *-kol* gyakorító igeképzővel. További származékai a *piszkos* [1748], *piszkít* [1808], *piszkoskodik* [1897] és a *piszkóság* [1911].

piszzent [1649] Származékszó, egy önállóan adatható szótó *-nt* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, mely a *pszt* indulatszóval függ össze. Hangalakja a csendre intésre, figyelemfelhívásra szolgáló hangokat jeleníti meg. Ugyanezen szótóból alakult a *-g* gyakorító igeképzős *piszzeg* ige [1693], az *-n* mozzanatos igeképzős *piszzen* [1713] és a *-get* gyakorító igeképzős *piszszeg* [1772]. A *piszz* indulatszó [1793] elvonás lehet az igéből, de lehetséges, hogy ezekkel egyidejűleg alakult ki.

pisztoly [1616] Vándorszó, vö. német *Pistole*, francia *pistole*, olasz *pistola*, horvát-szerb *pištola*, *pištolj*, cseh *pistole*: 'pisztoly'. A németből terjedt el, melyben a cseh régi nyelvi *pištala* 'pípa; pipaszár; cső; egy fajta könnyű kézi tűzfegyver' főnévre vezethető vissza. A huszita háborúk, majd a későbbi vallásháborúk során terjedt el. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

pisztráng [1261 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *pestroga*, *pestruga*, szlovák *pstruh*, ukrán nyelvjárási *пеструг* [psztrug]: 'pisztráng'. Ezek a szláv **psztrъ* 'tarka' melléknévre vezethetők vissza. A magyarba egy szláv nyelvi **psztrogъ* alak került át a 10. század előtt, majd *pisztrung* > *pisztrong* > *pisztrang* fejlődésen ment keresztül. A *pisztráng* alakváltozat korát nem lehet pontosan meghatározni, lehetséges, hogy modern helyesírásra való átírás eredménye.

pite [1598] Vándorszó, vö. újjörög *pítta*, *pítta* 'egy fajta sült tészta', oszmán *pide* 'kenyerlepény', albán *pite* 'tojásdad cipó', bolgár *numa* [pita] 'lepény alakú, általában kovásztalan lepény, kenyér, pite', horvát-szerb *pita* 'gyümölcsessel, sajttal készült sütemény'. Az újjörögből terjedt el, melyben a görög *πίκτῦ* 'sajt' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyarba a horvát-szerb, talán az oszmán-török és a román is közvetítette.

píti [1888] Valószínűleg francia jövevényszó, vö. francia *petit* 'kicsi; kicsinyes; értéktelen'. Ez a kései latin *pitinnus* 'kis; kislíú' szóra vezethető vissza. A magyar szóvégi *i* kialakulását *pici* melléknevünk befolyásolhatta. A *pitiáner* főnévi származék [1911] az ausztriai német eredetű elavult *börziáner* 'tözsds' [1862] és *indiáner* 'indiánfánk' [1882] szavak mintájára alakult ki. A *píti* és a *pitiáner* vulgáris kifejezések.

pitizik [1900] Német jövevényszó, vö. német *bitten* 'kér'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óskandináv *biđja* 'kér'. A magyar *-z* igeképző szokatlan az ilyen típusú német jövevényszavainkban. A *pitizik z*-je azzal magyarázható, hogy az egyes szám 1. személyű *bitte* 'kérek', vagy esetleg a felszólító módú *bitte!* 'kérj' alakot vettük át, a szó eleji *p*-re vö. *pánt*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

pitvar [1300 k.] Szláv, közelebről talán óegyházi szláv vagy szerb egyházi szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pritvorъ* 'csarnok, oszlopcsarnok', szerb egyházi szláv *pritvorъ* 'ugyanaz'; orosz *прѣвор* [pritvor] 'templom előcsarnoka'. A szláv szavak a bibliai görög *praitōrion* 'a római helytartó palotája' főnévre vezethető vissza, melynek forrása a latin *praetorium* 'ugyanaz; fővezéri sátor a táborban, főhadiszállás'. A magyar *pitvar* eredeti 'előcsarnok' jelentéséből alakult ki a nyelvjárásainkban használatos 'parasztház középső, konyhaként is használatos része' [1601] jelentés. A *pitvar* bonctani szakszóként 'bevezető nyílás', illetve 'a szív felső ürege' jelentésben [1801] is él. Ez a jelentés a latin *vestibulum* 'előtér, udvar, bejárat', tudományos latin 'bevezető nyílás' és a latin *atrium* 'csarnok', tudományos latin 'a szív előcsarnoka' szavak jelentésének mintájára jött létre. A szlovák *pitvor* 'pitvar' a magyar szó átvétele.

pitýereg [1527] Hangutánzó eredetű. Szótöve összefügg a *pötyög* ige szótövével. A *tő* hangalakja eredetileg különféle csipogó, selypegő hangjelenségeket érzékeltetett. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A szó belseji *-r* szintén gyakorító igeképző. Az is előfordulhat, hogy a *tő* egy ősi igenévszó igei tagja, a névszói tagra vö. *pinty*. Ugyanezen hangutánzó tőből alakult a *pitýeredik* ige [1669] *-edik* mozzanatos-visszaható igeképzővel. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pitýipalkó [1861] 'jelentéktelen személy; akárki' Összetett szó. Előtagja a *pitýi* 'magában sírdogáló' jelentésű igenév, utótagja pedig a *Pál* személynév becéző *Palkó* alakja. Az előtag önállóan nem fordul elő, valószínűleg a *pitýereg* ige tövével azonos szótőből alakult játszi *-i* folyamatos melléknévi igenév-képzővel. Tréfás jelentésárnyalatú szó.

pitýike [1800] 'füles, lapos fémgomb' Belső fejlemény, de keletkezésmódja vitatott. 1. Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-ke* kicsinyítő képzős alakja. A szótó hangfestő eredetű, a *pitýied* ige szócsaládjával függhet össze. Eszerint a *pitýike* eredeti jelentése 'kis fityegő tárgy' lehetett. 2. Származékszó, a *petty* főnév *-ke* kicsinyítő képzős alakja. Ebben az esetben a *pitýike* eredetileg 'pikkelyszerű képződmény növényen; halpikkely' [1801] jelentésű, illetve jelentéktelen dolog jelölésére [1848] használatos szó lehetett. A *-z* igeképzővel ellátott *pitýikéz* származék [1862] játéknyelvi műszó. Régi nyelvi szavak.

pitýimallik [1784] Valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatható relatív szótó *-llik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A relatív *tő* a *pislog* ige szócsaládjával rokon hangutánzó-hangfestő szótőből alakult *-m* mozzanatos igeképzővel. Szoros összefüggésben áll a régi nyelvi, hangutánzó eredetű *pitýog* 'halványan parázslík' [1792] igével is. A *pitýimallik* a nyelvújítás korában került az irodalmi nyelvbe.

pitýókos [1835] 'egy kissé ittas' Származékszó, játszi szóalkotással keletkezett egy önállóan nem adatható szótőből *-ókos* kicsinyítő képzővel. A játszi képzőre vö. *habókos*. A szótó összefügg a *pitýizál* igével. Gyakran előfordul *pitýókás*

alakban is, elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelv is ismeri. Az újabban előforduló *pityóka* 'szeszes ital, itóka' és a *pityókázik* 'iddogál, pityizál' is ebbe a szócsaládba sorolható.

pittypalatty [1777] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a fűj jellegzetes kiáltását jeleníti meg. Hasonló hangutánzó szóra vö. például észt *putpadadi* 'fűj'. A *pittypalattyol* ige [1786] -l gyakorító ige képzővel alakult.

pitypang [1798] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a gyermekláncfű azon tulajdonságát jeleníti meg, hogy virágának leszakításakor az üreges szár csattanó hangot hallat. Hangutánzó eredetű növénynévre vö. *pipacs*.

pittyed [1592] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -d gyakorító ige képzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó-hangfestő eredetű, mely összefügg a *biggyeszt*, *fityeg*, illetve a *petyhüdt* szavak szócsaládjával. A tő hangalakja eredetileg a laza, ernyedett ajakműködés hang- és mozgásképzését jelentette meg, de később elsősorban a mozgást érzékeltette. A *pittyeszt* ige [1791] -eszt műveltető ige képzővel alakult.

pizza [1992 tn., 1963] Olasz jövevényszó, vö. olasz *pizza* 'tetején paradicsommal, sajttal, gombával, hallal, hússal stb. kisütött lepényszerű kelt tészta', tulajdonképpen 'csipet'. Az olasz főnév a 'csíp' jelentésű olasz *pizzare* igeből ered. Jelentése arra utal, hogy a tésztára csipetnyit ebből, csipetnyit abból tesznek.

pizsama [1921] Nemzetközi szó, vö. német *Pyjama*, angol *pyjamas* (többes szám), francia *pyjama*: 'pizsama'. Az angoltól terjedt el, melyben a hindosztáni *pā-jāma*, *pāi-jāma* 'nadrág' főnévre vezethető vissza. Ennek végső forrása az újperzsa *pā-jāmah* 'nadrág (tulajdonképpen 'láb'+ruha, öltözk.)' összetétel. Indiában a mindkét nem öltözködésében elterjedt bő nadrágot nevezik így. A magyarba a francia és a német közvetítette.

placc [1641] 'hely, tér' Német jövevényszó, vö. német *Platz* 'hely, tér, küzdőtér, pálya'. Ez az azonos jelentésű ófrancia *place* főnévre vezethető vissza, végső forrása azonos *piac* szavunkéval. A *kiáll a placcra* 'síkraszáll' szókapcsolatban a ritkán használatos 'nyilvánosság' jelentésében szerepel. A bizalmas nyelvben 'árusító hely (a piacon)' jelentésben használatos.

plafon [1805] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *plafond* '(díszes) mennyezet; a hitel felső határa', bécsi *plafon* 'mennyezet'. Ezek az azonos jelentésű francia *plafond* főnévre vezethetők vissza. A bizalmas nyelvben a *fenn van a plafonon* 'ingerült, dühös' szókapcsolatban is használatos.

plajbász [1671] 'ceruza' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. szlovákiai német nyelvjárási *blaevaes*, *plaevaes* 'ólomfehér', német régi nyelvi 'ceruza'; vö. még: német *Bleiwieß* 'ólomkarbonát, ólomkarbonátból készült festék'. A német szó a *Blei* 'ólom' és a *Weiss* 'fehér szín' szavak összetétele. Nyelvünkbe a szó a bajor-osztrák közvetítésével került, vö. bajor-osztrák *plai* 'ólom', *waiss* 'fehér'. A szó eleji *p* hang alakulására vö. *pék*, a német *w* > magyar *b* hangváltozásra vö. *bakter* szavunkat. A *plajbász* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

plakát [1848] Német jövevényszó, vö. német *Plakat* 'falragasz, hirdetmény, plakát'. A német szó az azonos jelentésű holland *plakkaat* főnévre vezethető vissza.

plakett [1922] 'egyik oldalán domborművű kisplasztikai alkotás' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. francia *plaque* 'kis lemez; plakett, emléklap; kis füzet'; vö. még: német *Plakette* 'emléklap, érem'. A franciában a *plaque* 'lemez, lap, tábla' családjába tartozik. Művészeti szakszó.

pláne [1841] Latin jövevényszó, vö. latin *plane* 'simán; világosan; teljesen, egészen; valóban, kétségtelenül'. Ez a latin *planus* 'sima, világos' származéka. A latinhoz képest nyomatékosabb a magyar 'főként, különösen' határozószói jelentése. Az argóban keletkezett főnévi 'valaminek a fő érdekessége' jelentés [1900 k.] főként az *Az benne a pláne, hogy...* mondat szerkezetben fordul elő.

platán [1575] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is a nyelvünkbe került, vö. latin *platanus* 'platán'; vö. még: német *Platane*, német régi nyelvi *platan* 'ugyanaz'. A latinban az azonos jelentésű görög *plátanosz* főnévre vezethető vissza.

platina [1777–1783] Nemzetközi szó, vö. német *Platin*, német régi nyelvi *platina*, francia *platine*, spanyol *platino*, spanyol régi nyelvi *platina*: 'platina (tulajdonképpen 'ezüstöcske')'. A spanyolból terjedt el, melyben tudatos szóalkotással keletkezett a spanyol *plata* 'ezüst' főnévből. Végső forrása a középkori latin *plata* 'lap, fémlap; érme, ezüst'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

platni [1875] '(tűzhelyet fedő vas)lemez' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *plattn*, hazai bajor-osztrák *plättŋ*: 'lap, lemez', irodalmi német *Platte* 'lap, lemez, tál'; vö. még: német *Herdplatte* 'tűzhely főzőlapja'. Ezek a középkori latin *plat(t)a* 'fémlemez; tonzúra' jelentésű főnévre vezethetők vissza. A szóvégi *ni* gyakori német jövevényszavainkban vö. *fecni*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

plató [1832] 'fennsík, lapos hegytető' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *plateau* 'lap; síkság, fennsík', francia régi nyelvi 'medence; lapos csésze, tálka'; vö. még: német *Plateau* 'fennsík, sík vidék; tálca'. A francia szó az azonos jelentésű vulgáris latin **plattus* főnévre vezethető vissza. Földrajzi szakszó. Még 'szállítóeszköz (oldalfal nélküli) lapos rakterülete' jelentésben [1972] is használatos.

plázázik [1997] Származékszó, a *plaza* 'szolgáltatásokat és szórakozási lehetőségeket is kínáló üzletközpont' főnév [1994 tn., 1998] -z igeképzős alakja. A *plaza* angol jövevényszó, vö. angol *plaza* 'köztér', amerikai angol *plaza* 'téryszerű elrendezésű üzletmegyed'. Az angol szó a 'tér' jelentésű spanyol *plaza* átvétele. A spanyol *plaza* a népi latin *platea* 'széles városi út' főnévre vezethető vissza, melynek forrása a görög *platüsz* 'lapos' melléknév. A *plázázik* a bizalmas társalgási nyelv szava.

plébánia [1269] 'lelkészi hivatal; katolikus egyházközség' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin, hazai latin *plebania* 'plébánia, egyházközség'. Ez a latin *plebs* 'nép' főnév származéka. Ugyanezen latin főnév a végső forrása *plébános* 'a katolikus egyházközséget vezető pap' szavunknak [1405 k.]. Közvetlen eredetére vö. középkori, egyházi, hazai latin *plebanus* 'lelkipásztor, plébános'.

plebejus [1795] 'nem nemesi, köznépi; nem nemesi, köznépi személy' Latin jövevényszó, vö. latin *plebeius* 'nem patrícius; a plebsből való <személy>; közönséges'. Végső forrása a latin **ple-* 'megtölt; sokaság, tömeg' szó lehet. A magyar szóvégi *s* ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtémódot őrizte meg, vö. *ámbitus*. A *plebsz* 'köznép; tömeg' főnév [1848] szintén latin eredetű. Eredetére vö. az említett szócsaládhoz tartozó latin *plebs* 'a plebejusok; a köznép, a tömeg'. Mindkettő történettudományi szakszó.

plecsni [1924] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *blätschen*, *blädsch-n* 'nagy, széles növényi levél; formátlan, széles, lapos tárgy', bécsi *pledsch-n* 'saláta, káposzta nagy levelei; bőrelváltozások'. Ezek valószínűleg az óbajor *pletzo* 'folt, rongy, folt, pecsét' főnévre vezethetők vissza. A szóvégi *ni* gyakori német jövevényszavainkban vö. *fecni*. A szó nyelvünkben a bizalmas nyelvhasználatban él, így minden bizonnyal jóval régebbi, mint azt az írásos adatok mutatják. A 'széles, lapos tárgy' > '(nagy alakú) katonai kitüntetés' jelentésváltozás a katonai zsargonban ment végbe.

pléd [1832] Nemzetközi szó, vö. német *Plaid*, angol *plaid*, francia *plaid*: 'gyapjútakaró, nagykendő; köpeny'. Az angoltól terjedt el, melyben kelta eredetű, vö. gél-skót *plaid*, ír *ploid*: 'pokróc, takaró'. A magyarba az angol közvetítette, de az ausztriai németből is nyelvünkbe kerülhetett.

pléh [1490] 'bádóg' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *blēch* '(fém)lapocska; dísz a női ruhán', bajor-osztrák *blech* 'fémlap, bádóg; bádógedény; ruhaszegély', irodalmi német *Blech* 'lap, fémlap, bádóg'. Ezek indoeurópai eredetűek; eredetükre vö. óangol *blīcan* 'fénylik'. A magyarban a szó belseji *e* megnyúlt és a szóvégi *h* alapalakban és mássalhangzó előtt nem ejtendő, vö. *céh*, *méh*.

plénium [1865] 'teljes létszámú ülést tartó vezetőség' Nemzetközi szó, vö. német *Plenum*, angol *plenum*, francia *plenum*: 'plénium'; vö. még: középkori latin *plenum officium* 'nagy mise', újkori latin *plenum consilium* 'teljes ülés'. A latin szó a latin *plenus*, *-a*, *-um* 'teli, teljes' melléknévre vezethető vissza. A *plénium* elsősorban politikai műszóként használatos. A szócsalád másik tagja, a sajtónyelvi *plenáris* 'teljes (számú)' [1865] melléknév leggyakrabban a *plenáris ülés* szókapcsolatban fordul elő.

pletyka [1705] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *pletka* 'ármánykodás, szóbeszéd, pletyka, csip-csup, nevetséges dolog, semmiség', szlovák nyelvjárási 'kellemetlenség, patália'. Ez a szlovák *pliest* 'sző, fon' ige származéka. A *pletyka* 'petykás személy' jelentése az *-l* gyakorító igeképzővel alakult *pletykál* [1790] származék alapján keletkezett. A *pletyka* növény neve [1942] arra utal, hogy ez a növény úgy burjánzik, terjed, mint a pletyka. A *pletykálkodik* ige [1790] *-lkodik* visszaható igeképzővel alakult.

plezúr [1785] 'seb, horzsolás' Német jövevényszó, vö. német *Blessur* 'sebesülés; seb'. A német szó az azonos jelentésű francia *blessure* főnévre vezethető vissza. A szó az ausztriai német katonai nyelv közvetítésével került a magyarba. A *plezúr* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

pliszé [1884] 'berakás <női ruhán>' Német jövevényszó, vö. német *Plissee* 'pliszé'. Ez a francia *plissé* 'berakott, redőzött; berakás' szóra vezethető vissza, melynek végső forrása a latin *plicare* 'összehajt, hajtogat' ige. A szócsalád másik tagja, a *pliszíroz* ige [1891] a német *plissieren* '<kelmét> sűrű, levasalt redőkbe rak' ige átvétele.

plomba [1884] 'ólomzár; fogtömés' Bizonytalan eredetű, talán szóelvonással keletkezett a *plombál* igéből [1891]. Az sem zárható ki azonban, hogy a német *Plombe* 'ólomzár; fogtömés' főnév átvétele. A *plombál* ige a régi nyelvi *plombíroz* 'ólomzárral ellát' [1793] képzőcserés módosulata. A *plombíroz* eredetére vö. német *plombieren* 'ólomzárral ellát; fogat töm'. A német ige a francia *plomber* 'ólomzárral ellát' szóra vezethető vissza.

plömplöm [1908] 'bárgyú <személy>' Német jövevényszó, vö. német *plemplem* 'hibbant, ügyefogyott'. Ez a hangfestő eredetű ikerszó talán a német nyelvjárási *plampen* 'himbálózik, csüng' igére vezethető vissza. Néhány hasonló jelentésű szó a magyarban is az észbeli gyarlóság kifejezőjévé vált, vö. *bomlott*, *hibbant*, *ütődött*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

plusz [1577] Latin jövevényszó, vö. latin *plus* 'több'. Ez a latin **ple-* 'megtölt; sokaság, tömeg' szó származéka lehet; vö. még: latin *plerus (que)* 'néhány, sok', *plurimus* 'legtöbb; nagyon sok'.

plüss [1776] Német jövevényszó, vö. német *Plüsch* 'bolyhos felületű, bársonyszerű szövet'. A német szó az azonos jelentésű francia *peluche* főnév átvétele, mely a latin *pilus* 'haj, szőr' szóból alakult.

pocak [1469 tn., 1784] Származékszó, valószínűleg a régi nyelvi *poc* 'pocak' főnév [1469 tn. (?), 1792] *-k* kicsinyítő képzős alakja, a képzőre vö. *torok*. A *poc* szó ismeretlen eredetű. Talán belső fejlemény lehet, mely összefügghet a 'comb' jelentésű, ma csupán nyelvjárásainkban használatos *bonc* főnév [1193 k. tn. (?), 1512 k.] *boc* alakváltozatával. A *pocak* szó ma a bizalmas nyelvhasználatban él.

pocok [1519] Valószínűleg keleti szláv jövevényszó, vö. orosz *пачюк* [paszjuk] 'hombári patkány', orosz nyelvjárási *пачюкь* 'nagy barna házi patkány', ukrán *пачюк* [pacjuk] 'patkány; malac'. A szláv szavak valószínűleg hangutánzó eredetűek. Eredetükre vö. az orosz *пачю* [pacju] állathívogató szót. A magyarban *pocok* szavunk 'kis növésű gyerek, ember' jelentésben [1792] kedveskedő kifejezésként is él.

pocsékol [1702] Származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. Hangutánzó eredetű szótóve azonos a *pocskol* ige szótóvével. A szótó egy ősi igenévszó igei tagja lehet. A bizalmas nyelvhasználatban élő *pocsék* melléknév [1786] valószínűleg elvonással keletkezett a *pocsékol* igéből. Előfordulhat azonban, hogy elsőként a melléknév jött létre a szócsalád szótóvéből *-ék* névszóképzővel, és ennek származéka *pocsékol* igékn.

pocskol [1779] 'paskol, pacskol <vizet, sarat>' Hangutánzó eredetű. A szótó hangalakja a vízben, lucokban, sárban való csapkodás, csobbanás hangját jeleníti meg, és azonos *pocsékol* igékn szótóvével. A tő valószínűleg egy ősi igenévszó igei tagja, melynek főnévi tagja a nyelvjárásainkban élő *pocs* 'híg sár, pocsolya' jelentésű szavunk [1551]. A szóvégi *-kol* gyakorító igeképző. A *pocskol* a bizalmas nyelvhasználatban él. A nyelvjárásainkban 'pocsolya' jelentésben élő *pocséta* a *pocs* főnév kicsinyítő képzős származéka.

pocskondiáz [1787] Származékszó, a régi nyelvi *pocskondia* 'tréfa, csekélység' [1643] főnév *-z* igeképzővel ellátott alakja. A *pocskondia* szintén származékszó, mely valószínűleg tudatos szóalkotással alakult egy önállóan nem adatolható relatív tőből a latin *-ia* főnévképzővel. Az önállóan nem adatolható abszolút tő azonos *pocsékol* igékn szótóvével, melyből a relatív tő *-nd* gyakorító igeképzővel jött létre. A *pocskondiáz* ige 'gyaláz, piszkol' jelentésben a bizalmas nyelvhasználatban él.

pocsolya [1585] Szófajváltással főnevesült a *pocsol* 'pocskol, pancsol' ige [1792] *-a* folyamatos melléknéviigenévképzővel ellátott származékából. Az alapszó a *pocskol*, *pocsékol* igék szótóvével azonos hangutánzó eredetű tőből alakult *-l* gyakorító igeképzővel. A *pocsolya* ritkán 'erkölcsi fertő' jelentésben [1769] is használatos.

pódium [1795] Latin jövevényszó, vö. latin *podium* 'lábazat, (kiugró oszlop-, faltámasztó) talapzat; emelvény; erkély'. A latin szó a görög *pódion* 'talapzat' (tulajdonképpen 'lábacska') főnévre vezethető vissza. A *pódium* szó a magyarban 'előadói emelvény' jelentésben a választékos nyelvhasználatban él.

poén [1803] Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *pointe* 'hegy, csúcs; szeg, szög; kiugrás, felszökés <áraké, statisztikáé>; csattanó, poén'; vö. még: német *Pointe* 'csattanó, poén'. A francia szó a népi latin *puncta* 'szúrás; csúcs' főnévre vezethető vissza. A különféle játékokban használatos 'egy nyerő egység, pont <kockajátékban, billiárdban, kártyában>' jelentésű *poén* főnév [1855–1856] szintén francia eredetű, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett. Eredetére vö. francia *point* 'pont <a mértanban, a fizikában, írásjelként>; nyerő pont'; vö. még: német *Point* 'nyerő pont, poén <különféle játékokban>'. Ez a francia szó a latin *punctum* 'szúrás, pont' jelentésű főnévre vezethető vissza. Mindkét francia szó végső forrása a latin *pungere* 'szúr' ige.

poéta [1490] 'költő' Latin jövevényszó, vö. latin *poeta* 'alkotó; költő'. Ez az azonos jelentésű görög *poiétész* főnév átvétele, mely a görög *poiéō* 'tesz, csinál, létrehoz' igére vezethető vissza. Ez a görög szó egy kiterjedt szócsalád végső forrása, melynek latin eredetű magyar tagjai: *poézis* [1605], *poétika* [1653], *poétikus* [1789], *poéma* [1767]. Választékos kifejezésként élnek.

pofa [1490] Származékszó, de keletkezés módja bizonytalan. A szótó hangutánzó eredetű, mely talán egy ősi igenévszó lehetett. Ennek névszói tagjára vö. *pufók*, igei tagjára vö. a *puff* családját. A szótó összefügg a *pöfög* ige szócsaládjával. A *pofa* feltehetőleg szófajváltással főnevesült az igei tag *-a* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából, de elképzelhető, hogy a névszói tagból alakult birtokos személyjellel vagy kicsinyítő képzővel. A szócsaládhoz tartozó *pofoz* ige [1669] vagy az igei tag *-z* gyakorító ige képzővel ellátott származéka, vagy pedig a névszói tagból alakult *-z* ige képzővel. A *pofoz* [1636] az *-on* határozóraggal ellátott megszilárdult ragos alakulatból főnevesült [1793]. A *pofa* további származékai a *pofozik* [1636] és a *pofoatlan* [1846].

pogácsa [1345 tn. (?), 1395 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *nozava* [pogacs] 'kerek, lapos, kovász nélküli kenyér', horvát-szerb *pogača* 'kerek kenyér; torta, sütemény, lepény', szlovén *pogača* 'kalács, lepény'. Ezek az olasz *focaccia* 'pogácsa, formában sült édes tészta' jelentésű főnévre vezethetők vissza, a szó végső forrása pedig a latin *focus* 'tűz, tűzhely'. A mezőgazdaságban is használatos *pogácsa* 'pogácsa alakúra formált anyag, olajpogácsa' jelentésének kialakulását [1569] a német *Kuchen* 'kalács; kipréselt olajbogyók, szőlőfürtök tömege; ércmassza' szó befolyásolta.

pogány [1086 tn., 1526] Latin jövevényszó, mely talán valamelyik szláv nyelvből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. egyházi, középkori, hazai latin *paganus* 'falusi, vidéki (ember); polgári <nem katonáskodó> ember; durva; istentelen, nem keresztény (ember)'; vö. még: óegyházi szláv *poganь*, szlovén *pogan*, cseh *pohan*, orosz nyelvjárási *nozany* [pogany]: 'nem keresztény ember'. A latin szó a latin *pagus* 'falu, vidék, faluközösség' származéka. A 'falu' > 'nem keresztény' jelentésfejlődés a korai kereszténység időszakára tehető, amikor a kereszténység terjedése előtt a nem keresztény lakosság zárt faluközösségekbe tömörült.

pogrom [1916] 'nemzeti, vallási vagy faji csoportok ellen irányuló terrorcselekmény' Nemzetközi szó, vö. német *Pogrom*, angol *pogrom*, orosz *погром* [pogrom]: 'pogrom, üldözés, vérfürdő'. Az oroszból terjedt el, melyben szó szerinti jelentése 'pusztítás, megsemmisítés'. Az 1905–1906. évi oroszországi események révén került az európai nyelvekbe.

poggyász [1749] Ismeretlen eredetű. A szó hangtani és alaktani felépítése alapján jövevényszó lehet. A nyelvújítás korában emelkedett irodalmi szintre.

pohánka [1494] 'egy fajta, a sóskával rokon növény' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *pohánka* 'hajdina, tatárka'. Ez a szlovák *pohan* 'pogány' főnév származéka. Az elnevezésnek az az alapja, hogy ezt a növényt elsősorban a török és mongol népek hozták a Fekete-tenger vidékére, innen terjedt el Európában.

pohár [1346 tn., 1372 u.] Német, közelebről bajor jövevényszó, vö. óbajor *pehhari* 'serleg; kehely; áldozati csésze, tál; kancsó, üst, amelyben bort vízzel vegyítenek', irodalmi német *Becher* 'serleg'. Ezek az azonos jelentésű népi latin *bicarium*, *picarium* főnévre vezethetők vissza. A *pohár* szó eredetileg az egyházi és udvari nyelvben volt használatos. A szlovák *pohár*, román *pahar*, *păhar*: 'pohár' a magyar szó átvételei.

pohárnok [1395 k.] 'udvari személy, aki az italokról gondoskodik' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *pohár* főnév *-nok* névszóképzővel ellátott származéka. A foglalkozásnévre utaló képzőre vö. régi nyelvi *tálnok*. Ebben az esetben a szomszédos szláv nyelvi megfelelők a magyarból származnak. 2. Keleti szláv vagy román jövevényszó, vö. egyházi szláv *пахарник* [paharnyik], *пъхърник* [puhurnyik], román régi nyelvi *pahárníc*, *păhárníc*: 'pohárnok'. Ezek szótöve az ófelnémet *pehhari* 'serleg' jelentésű főnévre vezethető vissza, melyet a szláv nyelvekben képzővel láttak el. Ezt a méltóságot gyakran említik a korai szláv oklevelek. Történettudományi szakszó.

pohos [1561 tn. (?), 1770–1780 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -s melléknévképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, összefügg a *puha, puhatol* szavak szótóvével. A *pohos* eredeti jelentése 'puha, puffadt (hasú)' lehetett, mai 'pocakos' jelentése kissé gúnyos értelemben használatos.

pojáca [1829] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *pajazzo, paiazo*, olasz *pagliaccio*: 'bohóc, komédiás'. Ez az olasz *paglia* 'szalma' származéka, ugyanis az olasz *pagliaccio* eredeti jelentése 'szalmazsák' volt. A 'bohóc, komédiás' jelentés a régi olasz népi színjátszás nyelvében fejlődött ki, a bohócok szalmazsákra emlékeztető hosszú, bő köntösére utalt. A *pojáca* szó ma gúnyos értelemben, 'öltözködése, viselkedése miatt nevetséges személy' [1957] jelentésben használatos.

pók [1261 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pauk* 'pók', szlovák *pavúk* 'ugyanaz; élődi, parazita ember', orosz *пauк* [pauk] 'pók'. Ezek talán a szláv **pa* <előljáró> és az **okъ* 'horog' szavak összetételére vezethetők vissza. Az elnevezés a pók horog alakú lábaira utal. Az argóban élő 'pasas, alak' jelentés [1939] nyelvújásainkban már korábban is élt a *haspók* 'pocakos ember; nagy étkű, falánk férfi' [1784] összetételben. A 'pasas, alak' jelentés azonban az argóban is létrejöhett a *csodapók* 'különc alak, ember' összetétel [1920] utótagjának önállósulásával. Az összetétel eredetileg a pókszerűen maszkírozott vásári jósokra utalt [1900].

póker [1898] Nemzetközi szó, vö. német *Poker*, angol, amerikai angol *poker*, francia *poker*: 'póker'. Az amerikai angolból terjedt el a 19. század második negyedében. Az amerikai angol szó eredete tisztázatlan, talán a német *Poch* 'kopogós kártyajáték külön asztallal' szóból alakult. A magyarba az angol és a német közvetítette. Szavunk a *pókerezik* [1930] igei származékkal együtt a kártyanyelvben él.

pokol [12. század vége] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *pakao, pakla* (birtokos eset), horvát-szerb régi nyelvi *pkklъ, pakal*, szlovén *pekel*: 'pokol'. A szó indoeurópai eredetű, vö. latin *pix* 'szurok'. A szláv szavak eredeti jelentése szintén 'szurok' volt, a 'pokol' jelentés korábban csak a nyugati kereszténységű szlávok nyelvében élt. A *pokol* 'kín, szenvedés' jelentése [1748] más nyelvekben is megtalálható. A *poklos* 'leprás' melléknévi származék [1213 tn., 1234] a *pokol* elavult 'lepra' jelentésére utal [1372 u.], mely a *pokolvar* 'kelés, forradásos sebhely' összetételből [1519] keletkezhetett jelentéstapadással.

pokróc [1494] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pokrovac* 'lópokróc', szlovák *pokrovec* 'pokróc', kárpát ukrán *покровець* [pokrovec] 'ugyanaz; lópokróc'. Ezek a szláv **pokrovъ* 'tető, védelem, takaró' főnévre vezethetők vissza. A magyarban az átvett szláv szó toldalékos formáiban a második nyílt szótag magánhangzója kiesett, majd az ebben lévő magánhangzó megnyúlt. A *pokróc* 'nagyon durva ember' jelentése [1774] a (*durva, goromba*) *pokróc* kifejezésben él. Ez a jelentés a pokróc durvább szövésű anyagára utal.

polc [1177 k. tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *polica*, szlovák *polica*, orosz nyelvújrási *полѣца* [polica]: 'tárgyak elhelyezésére való polc'. Ezek a szláv **polъ* 'deszka' származékai. A magyar hangalak az átvett szláv szó második nyílt szótagi magánhangzójának kiesésével, és a birtokos személyjelnek érzett szóvégi *a* elhagyásával jött létre, vö. *kolbász* is. A szépirodalomban a *polc* 'hivatali méltóság, rang' jelentésben [1597] is használatos, vö. *magas polcra jut*. Származéka a *polcol* [1669].

polgár [1229 tn., 1372 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *purgsre* 'vár(os)lakó', korai újfelnémet *purger* 'városi pogár', hazai korai újfelnémet *purigär* 'ugyanaz', német nyelvújrási *burger* 'földműves, paraszt', szász *pürger* 'esküdt', irodalmi német *Bürger* 'polgár'. Ezek a középfelnémet *burc* 'város, vár, kastély' főnév származékai. A magyarban az átvett német szó belseji *r* mássalhangzója *l* hanggá változott, vö. *kalmár*. Származékai a *polgárság* [1519], *polgári* [1525].

polip [1602] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *polypus* '(tengeri) polip; orrpolip'; vö. még: német *Polyp* 'ugyanaz'. A latin szó az azonos jelentésű görög *polüposz* átvétele. Ennek eredeti jelentése 'soklábú'. A *polip* az orvostudományban 'nyálkahártyás testüregben támadt duzzanat' jelentésben [1835] él.

politika [1636] Latin jövevényszó, vö. latin *politice, (ars) politica* 'államtudomány', hazai latin *politica* 'ugyanaz'. A latin szó a görög *politiké (tékhné)* 'az államigazgatás művészete' főnévre vezethető vissza. Szavunk kiterjedt szócsalád tagja. A szócsaládhoz tartozó *politikus* [1693] szó a szintén görög eredetű latin *politicus* 'az államtudományhoz tartozó, politikus' melléknév átvétele, mely a hazai latinban főnévi 'politikus' jelentésben élt. Nyelvünkben élnek a szónak főnévi 'politikával foglalkozó közéleti személy', és melléknévi 'politikai; ravasz, fortélyos' [1770] jelentései is. A *politizál* ige [1724] német eredetű, vö. német *politisieren* 'politizál'.

politúr [1783] 'fénymáz' Német jövevényszó, vö. német *Politur* 'fényezés, fénymáz', bécsi 'pallérozottság, műveltség'. Ez a latin *politura* 'simítás, csiszolás; a beszéd, a modor finomítása' főnévre vezethető vissza. A *políroz* ige [1797] a német *polieren* 'fényez, fényesít, simít, egyenget, csiszol; palléroz, kiművel' átvétele, mely a latin *polire* 'simít, egyenget; meszel, fest; díszít, csinosít' igére vezethető vissza. A szócsalád az ausztriai németből és a hazai német iparosok nyelvéből került a magyarba. A szó tréfás 'emberi bőr' jelentésére vö. *lejött a kékérről a politúr*.

polka [1842] 'egy fajta tánc' Nemzetközi szó, vö. német *Polka*, angol *polka*, cseh *polka*: 'polka'. A csehből terjedt el, melyben azonos a cseh *Polka* 'lengyel nő' szóval. A népnévvel elnevezett táncokra vö. *polonéz, mazurka*. A magyarba elsősorban a német és talán a cseh közvetítette.

póló [1884] 'lovaspóló; vízilabda' Angol jövevényszó, vö. angol *polo* 'egy fajta labdajáték, póló'. Ez egy Tibetben használatos nyelv 'labda' jelentésű *polo* szavára vezethető vissza. A játék keleti eredetű. Az angolok Indiában ismerték meg, de Angliában csak 1871 óta játsszák. A sportnyelvben terjedt el. A köznyelvben használatos *póló* '(rövid ujjú) trikóing' [1992] a *pólóing* összetétel [1948] előtagjának önállósulásával jött létre.

poloska [1702] Cseh vagy szlovák jövevényszó, vö. cseh nyelvújrási *ploščka, ploška, ploštka* 'poloska'. Ez a cseh *ploský* 'lapos' melléknév származéka. A szlovákból csak az alapszó egy más képzős származéka mutatható ki, vö. szlovák *ploštica* 'poloska'. Ez a szlovák *ploský* 'lapos' melléknévre vezethető vissza. A 'lehallgatókészülék' jelentés [1985] a német *Wanze* és az angol *bug* szavak 'poloska; lehallgató készülék' jelentésének mintájára jött létre.

pólus [1589] Latin jövevényszó, vö. latin *polus* 'a Föld északi és déli sarka'. Ez a görög *pólosz* 'forgótengely; a Föld tengelye, ennek végpontjai' főnévre vezethető vissza. A magyar szövegi *s* ejtése a hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *ámbitus*. A földrajz, csillagászat, fizika és a villamossággal kapcsolatos szaknyelvekben terjedt el. A választékos nyelvben 'két ellentétes dolog valamelyike' jelentésben [1830] használatos. Szavunk kiterjedt szócsalád tagja, melynek tagjai: *poláris* [1776], *polarizál* [1879], *polaritás* [1879], *polarizáció* [1879].

pólya [1490 k.] Szláv jövevényszó, de a közvetlenül átvett alak bizonytalan, vö. horvát-szerb *povijalo*, szlovén nyelvújrási *povijalo*, szlovák *povijadlo*: 'pólya'. Ezek a szláv **po* <igekötő> és a **vi-* 'teker, csavar; összefon, összeköt' szavak összetételére vezethetők vissza. A magyar *pólya* hangalak keletkezése hangtanilag nehezen magyarázható. A *pólya* címetanban használatos 'címer mezőjében vízszintes sáv' jelentése [1796] az eredeti 'rendszerint csíkokból álló kötözőanyag' jelentésből származik. Az általában *be-* igekötővel használatos *pólyál* [1490 k.] és *pólyáz* ige [1590] *-l*, illetve *-z* igeképzővel alakult. A *pólyás* melléknévi származék [1773] a 19. század második felétől használatos 'néhány hónapos csecsemő' jelentésű főnévként [1879].

pomádé [1748] 'erős illatú hajkenőcs' Vándorszó, vö. német *Pomade*, francia *pommade*, olasz *pomata*, lengyel *pomada*, orosz *номада* [pomada]: 'pomádé'. Az olaszból terjedt el, melyben az olasz *pomo* 'almafa, gyümölcsfa; alma' főnév származéka; ez pedig a latin *pomum* 'gyümölcs' szóra vezethető vissza. Az olasz szó eredeti jelentése tulajdonképpen 'mézizű, illatos alma húásával készített kenőcs' volt. A magyarba a német és az olasz közvetítette.

pompa [1512 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *pompa* 'ünnepélyes felvonulás; fény, pompa, ragyogás'. Ez a görög *pompé* 'küldetés, küldés; kíséret; ünnepi felvonulás, processzió' jelentésű főnévre vezethető vissza. A *pompázik* ige [1575] *-z* igeképzővel, a *pompás* származék [1585] pedig *-s* melléknévképzővel alakult.

pondró [1564] 'lárva' Nyugati szláv vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. cseh *ponrava* 'csimasz, pajor', cseh régi nyelvi *ponrav, pondrav* 'féreg, pondró', szlovák nyelvújrási *pondrava* 'ugyanaz; hitvány ember', lengyel régi nyelvi *pandrow* 'rovarok, főleg a cserebogár lárvája', horvát-szerb *pundrav* 'orsóféreg, pondró'. Ezek a szláv **po* igekötő és a **norvъ* 'behatoló, elbújó, lebukó' igenév összetételére vezethetők vissza. A *pondró* 'megvetésre méltó ember' jelentésben [1808] is használatos.

pongyola [1788] Valószínűleg belső fejlemény, talán származékszó. Szótöve összefügghet a *bonyolít* és a *bugyolál* igék szótövével, de a szó keletkezés módja tisztázatlan. A szövegi *-a* talán folyamatos melléknéviigenév-képző. A *pongyola* eredetileg a beburkolás lazaságára utalhatott, főnevesülve pedig a feszes, fűzős ruhadarabokkal ellentétben a (főleg női) laza, bő, reggeli vagy házi öltözetet jelölte [1805]. A választékos nyelvben használatos 'egy kissé lompos <ruházat>' [1791] és 'henye, pontatlan <nyelvhasználat>' [1832] melléknévi jelentések szintén a 'lazaság, fesztelenség' fogalomkörébe tartoznak.

póni [1822] Angol jövevényszó, vö. angol *pony* 'egy fajta alacsony termetű ló'. Ez a középkori francia *poulenet* 'kiscsikó; fiatal kanca' jelentésű főnévre vezethető vissza.

pont [1513] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet középnyémet *pont*, korai újfelnémet felső német *punkt*, *punt*: 'pont; szakasz, artikulusz; pontum', német irodalmi *Punkt* 'pont'. Ezek a latin *punctum* 'szúrás; apró lyuk; petty, pontocska; darab, szelet' főnévre vezethetők vissza. A szó 'pontosan, pontban' határozói jelentése [1876] a *pontosan* határozószó '(pontosan) úgy van!, ez az!' jelentéséből alakult. A *pont* a sportnyelvben mint 'értékelési egység' a 18. század második felétől használatos [1767]. Származékai a *pontoz* [1585], *pontos* [1585], *pontatlan* [1808].

ponton [1663] 'hidat, kikötőt a víz felszínén tartó hajó vagy kikötött úszómű' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *ponton* 'hajóhid; állóhajó; teherszállító ladik, dereglye'; vö. még: német *Ponton* 'dereglye, úszómű'. A franciában a latin *ponto*, *pontonem* (tárgyest) 'komp, dereglye' szó továbbélése, mely a latin *pons* 'hid' főnévre vezethető vissza. A katonai nyelvben 'nagy üregű, lapos fenekű ladik' [1813 (?), 1854] jelentésben is él.

ponty [1403 tn., 1508] Ismeretlen eredetű. A szó belseji *n* későbbi hangbetoldás eredménye. A *ponty* régi neve a némely nyelvjárásunkban még mindig élő *pozszár* [1138 tn. (?), 1288]. A *ponty* főnév *poty* alakváltozatából *-ka* kicsinyítő képzővel alakult *potyka* származék [1549] szintén nyelvjárásainkban használatos.

ponyva [1429] Déli szláv vagy orosz jövevényszó, vö. horvát-szerb *ponjava* 'lepedő, ágytakaró, asztalterítő', szlovén *ponjava* 'lepedő; ponyva', orosz régi nyelvi *понава* [ponava], *понева* [ponyeva] 'vászon; takaró, függöny; alsószojnya', orosz nyelvjárási *пони́ва* [ponjava] 'takaró, borító, huzat; főkötő, fátyol', óegyházi szláv *по́нава* 'lepedő, vászon'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A magyar *ponyva* eredeti jelentése 'takaró' lehetett. A 'ponyvairodalom' jelentés [1852] jelentéstapadással jött létre a *ponyvai irodalom* szó szerkezet [1846] és a *ponyvairodalom* összetétel [1877] előtagjának önállósulásával. Az elnevezés alapja az, hogy régen a vásárokon ponyvasátrakban vagy leterített ponyvára rakva árulták a népek szánt könyveket.

pópa [1566] 'görögkeleti pap' Román jövevényszó, mely a horvát-szerb közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett, vö. román *popă*, *popa* 'pópa'; vö. még: horvát-szerb nyelvjárási *popa* 'ugyanaz'. A román szó az azonos jelentésű óegyházi szláv *popъ* főnévre vezethető vissza.

popó [1900] Német jövevényszó, vö. német *Popo*, bécsi *popo* 'ülep'. A német szó az azonos jelentésű német *Podex* előtagjának ismétlésével jött létre. Az azonos jelentésű *popsi* származék [1930] szócsonkítással alakult a játszi *-si* képzővel. A képzőre vö. *buksi*. Gyermeznyelvi szavak.

por [12. század vége] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. vogul *pors* 'szemét, hulladék, por', finn *poro* 'forró hamu, durva por, törmelék, omladék', motor *chura* 'homok, homokos part'. Ezek forrása a 'por, homok' jelentésű uráli **porz* lehetett. Az egyeztetés nehézségét a szabályostól eltérő finnugor **p* > magyar *p* hangfejlődés adja. A *porzó* származék eredetileg az 'írás tintájának szárítására használatos finom homok' jelentésben élt [1531 (?), 1554], de ma elsősorban növénytanilag szakszökevényként, 'a virág hím ivarszerve' jelentésben [1818] használatos. A *porzik* ige *-z* igeképzővel alakult [1717 e.]. Szavunk legkésőbbi származéka a műszaki szakszökevényként használatos *porlasztó* 'folyadék porlasztására való szerkezet' [1897].

pór [1211 tn. (?), 1380 k.] 'paraszt' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *bür*, bajor-osztrák *paur*, német irodalmi *Bauer*: 'földműves, paraszt'. Ezek a német *bauen* 'ültet, fásít; elültet' ige származékai. A *póru* megszilárdult ragos alakulat [1554] napjainkban csupán a *póru jár* 'felsül, megjárja' kifejezésben [1748] használatos. A mára már köznyelvié vált szólást Faludi Ferenc terjesztette el az irodalomban. A *pór* régies használatú szó.

póráz [1406 tn. (?), 1554] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *povraz* 'zsinór, kötél; fogantyú, valaminek a füle', szlovén *povraz* 'kötél', cseh *provaz* 'ugyanaz, zsinor, madzag', szlovák *povraz* 'kötél'. Ezek a szláv **po* <előljáró> és a **vorzъ* 'kötés' szavak összetételére vezethetők vissza. Valószínűleg vadászkiifejezésként került nyelvünkbe.

porc [1808] 'kemény, rugalmas szövet a gerinces állatok testében' Tudatos szóelvonással keletkezett a *porcogó* 'ugyanaz' [1405 k.] főnévből. Ma az anatómiában használatos nyelvújítás kori szó.

porcelán [1612] Vándorszó, vö. német *Porzellan* 'porcelán', francia *porcelaine* 'porcelán; porceláncsiga; egy fajta fehér színű indiai vászon', olasz *porcellana*, cseh *porcelán*, lengyel *porcelana*: 'porcelán'. Az olaszból terjedt el, melyben

jelentéskülönüléssel jött létre az olasz *porcellana* 'vénuszkagyló, porceláncsiga' főnévből. Ez utóbbi az 'emse' jelentésű olasz *porcella* származéka, mely végső soron az azonos jelentésű latin *porcella* szóra vezethető vissza. A 'porceláncsiga' > 'porcelán' jelentésfejlődés alapja az, hogy a porcelán fehér színe a kagyló héjához hasonló. A magyarba a szót a német, az olasz és a francia közvetítette.

porcika [1578] Származékszó, egy önállóan nem adathozható szótó *-ika* kicsinyítő képzős alakja. A hangutánzó eredetű szótó azonos a *porcog* ige szótövével. Hangalakja eredetileg az inas, porcós testrészeknek az ízületek hajlításakor hallatszó ropogását, illetve a rágott csontoknak, félkemény anyagoknak a törését, zúzódását kísérő hangjelenségeket jelenítette meg. A növényteni szakszóként ismert *porcika* 'egy fajta növény' [1807] valószínűleg inkább a *porcsin* főnév szócsaládjába tartozik.

porció [1564] Latin jövevényszó, vö. latin *portio* 'kimért (osztály)rész', hazai latin *portio contributivialis* '(köz)adórészlet'. Ezek a latin *pars* 'rész' származékai. A *porció* a népnyelvben 'adag' jelentésben, a történettudományban pedig 'egy fajta adó' jelentésben [1716] él.

porcog [1405 k.] Hangutánzó eredetű szó. A szótó hangalakja eredetileg az inas, porcós testrészeknek az ízületek hajlításakor hallatszó ropogását, illetve a rágott csontoknak, félkemény anyagoknak a törését, zúzódását kísérő hangjelenségeket jelenítette meg. A szótó a *percen* ige szótövének mély hangrendű párja. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *porcog* ritkán használatos szó.

póréhagyma [1838] Összetett szó. Előtagja a *póré* 'póréhagyma' [1783], utótagja pedig a *hagyma* főnév. A *póré* német eredetű, vö. német *Porree*, bajor-osztrák *pori*: 'párhagyma'. Ezek az azonos jelentésű középkori francia *poree* főnévre vezethetők vissza. A *póré* végső forrása azonos *paraj* szavunkéval.

porhanyít [1585] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Talán a *por* főnév *-ít* igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *-h* visszaható igeképző (vö. *bűnhődik*), a szó belseji *-ny* pedig névszóképző. A *porhanyós* melléknév [1664] az azonos jelentésű népies *porhanyó* melléknévből alakult [1577] *-s* melléknévképzővel. A *porhanyó* szóvégi *-ó* hangja névszóképző.

porkoláb [1297] Német jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *purcrāv*, *purcrāve*: 'várnagy; városbíró; eunuch; kamarás', német irodalmi *Burggraf* 'várnagy'. Ez a német *Burg* 'lovagszállás, erődítmény' és a *Graf* 'gróf' főnevek összetételére vezethető vissza. Szavunk eredetileg 'várnagy' jelentésben élt. A várnagyi tisztség kialakulása és szóföldrajzi bizonyítékok alapján a német szó átvétele országunk nyugati részén, a 13. század elején ment végbe. A *porkoláb* a másodlagos 'börtönőr' jelentésben [1570] a 20. század elejéig használatos volt.

porond [1530] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *prud* 'zátony, homokdomb', szlovák *prúd* 'ár, sodrás, áramlás', orosz *пруд* [prud] 'töltés, (mesterséges) tó, elárasztott hely'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. angol *sprint* 'rohan; teljes erővel evez'. A szó már a 10. század vége előtt nyelvünkbe került feltehetőleg 'homok; zátony' jelentésben. A választékos nyelvben használatos 'küzdőtér, aréna' jelentés [1804] azzal függ össze, hogy az amfiteátrumokban homokkal szórták fel a harc színterét. A jelentésösszefüggésre vö. latin *arena* 'homok; homokkal felszórt harcszíntér'. A köznyelvben elsősorban a 'cirkuszban az a kerek (homokos) tér, amelyen a mutatványokat végzik' jelentésben használatos.

poronty [1570] 'kisgyermek' Román jövevényszó, vö. román *prunc*, *prunci* (többes szám) 'kised, csecsemő; fickó'. A román szó eredete tisztázatlan. A román szóvégi *k* a magyarban szokatlan módon *t* hanggá alakult, vö. mégis: oszmán-török *pamuk* > magyar *pamut*. A *poronty* a bizalmas nyelvhasználat szava.

porosz [1527] Vándorszó, vö. német *Preuße*, *Borussus*, cseh *Prus*, lengyel *Prusak*, orosz *прусы* [pruszak], középkori, újkori latin *Prus(s)us*, *Pruzus*, *Borussus*, *Brussus*: 'porosz'. Ezek forrása az azonos jelentésű óporosz *prūsis*, mely eredetileg a balti nyelven beszélő óporoszokra vonatkozott. A magyar *porosz* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és talán az *orosz* szó hangalakjának mintájára jött létre. Nyelvünkbe a szót több nyelv is közvetítette.

poroszkál [1585] Származékszó, a népies *poroszka* 'poroszkálva haladó (ló)' [1222 tn. (?), 1395 k.] főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *poroszka* szintén származékszó, a régi nyelvi *porosz* 'ügető, illetőleg az azonos oldalon lévő két lábával egyszerre lépő ló' jelentésű főnévből [1234] alakult *-ka* kicsinyítő képzővel. A *porosz* szláv, közelebből talán cseh eredetű, vö. cseh régi nyelvi *prus* 'poroszkáló ló'. Más szláv nyelvekben az alapszó más jelentésben, és csak képzővel fordul elő, vö. horvát-szerb *prusac* 'ugyanaz', szlovén nyelvjárási *prusec* 'ugyanaz', orosz *прусы* [prusz] 'vándorsáska'. A

poroszkál eredetileg a ló és más állatok speciális járásfajtájára utalt; az emberre vonatkozó 'lassú, ütemben nehézkes mozgással halad' jelentés jelentésbővülés eredménye [1591].

poroszló [1200 k. tn., 1405 k.] 'törvényszolga; börtönőr' Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *npicmae* [prisztav] 'rendőrfőnök', bolgár nyelvjárási 'falusi cseléd, zsellér', horvát-szerb *pristav* 'bíróági segédtsízt, írnök; háziszolga, uradalmi segédtsízt, <általában> alárendelt személy; beosztott tisztviselő', szlovén *pristav* 'intéző, uradalmi segédtsízt'. Ezek a szláv **pri* <előljáró> és a **stavъ* 'állítás' szavak összetételére vezethetők vissza. A szó feltehetőleg a 11. században került a magyarba. A *poroszló* hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Az *sz* > *szl* hangváltozásra a szó belsejében vö. *zászló*. Történettudományi szakszó.

porta [1527] Latin jövevényszó, vö. latin *porta* 'kapu; ki-, bejárat', hazai latin *Porta Ottomanica (Fulgida)* '(fényes) Török Porta', *porta populosa* 'belső telek (a rajta élőkkel)'. A latin szó indoeurópai eredetű. Eredetere vö. az óind *píparti* 'átvezet' igét. Nyelvünkben a *porta* eredetileg 'kapu' jelentésben élt. A köznyelvben 'a portástól ellenőrzött bejárat; portásfülke' jelentésben [1822 (?), 1871], a történettudományban pedig 'a török szultán udvara, kormánya' [1541] jelentésben használatos. Származéka a *portás* [1610].

portéka [1400 tn., 1527] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *partēke*, német nyelvjárási *parteke*: 'darabka, rész; vándorló diákoknak adott kenyérszelet; alamizsna; mulandó javak'. A német szó a középkori latin *parthecca* 'kenyérszelet' jelentésű főnévre vezethető vissza. A latin szónak a bizánci görög *parathéké* 'odaadott' főnév a forrása. A német főnév eredeti 'kenyérszelet' jelentéséhez a magyar 'úti elemőzsia' [1553 u.] jelentés áll a legközelebb, így ez lehetett a legkorábbi. Szavunk a népnyelvben 'árucikk' [1763], a bizalmas nyelvhasználatban 'személy <nő, gyerek>' jelentésben élt. A szlovák *partéka*, *partieka* 'portéka' a magyar szó átvétele.

portó [1793] 'postai viteldíj; szállítási pótdíj' Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Porto* 'postai illeték'. Ez az olasz *porto* 'ugyanaz; szállítás, fuvardíj' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyarba feltehetően az ausztriai németből került.

portré [1758] Német jövevényszó, vö. német *Portrait, Porträt* 'arckép, képmás; jellemkép'. A német szó az azonos jelentésű francia *portrait* főnévre vezethető vissza. A *portré* 'jellemrajz, jellemkép <írói alkotásként>' jelentése [1851] az irodalomban használatos.

portugál [1453 tn., 1635] Tulajdonnévi eredetű, vö. német *Portugal*, olasz *Portogallo*, portugál *Portugal*: 'Portugália'. A portugálban *Porto*, a régi portugál város középkori latin *Portus Cale* nevének átvétele. A *Portugália* országnév [1533] a magyarban az *ia* végű országnevek mintájára keletkezett. Az országnevekre vö. *Arábia, Norvégia*.

portya [1590] Szóhasadással keletkezett a *porta* főnévből. A *portya* eredeti jelentése 'felderítő csapat; kalandozó fegyveres csapat' volt. Szavunk jelentése úgy függ össze a *porta* szó 'kapu' jelentésével, hogy a kapuőrök is részt vettek a portyázásokon. A sportnyelvi 'sportcsapat külföldi szereplése' jelentés [1933] a *portya* eredeti 'csatározás, portyázás' jelentéséből alakult. Igei származéka a *portyázik* [1604].

pórus [1658] Latin jövevényszó, vö. latin *porus* 'cső, csatorna az emberi testben', hazai, tudományos latin *porus sudoriferus* 'verejtékmirigy nyílása a bőr felületén'. A latin szó a görög *pórosz* 'átjárás; kijárat, nyílás <az emberi, állati test pórusai>' főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *s* ejtése (a latin *sz* helyett) a hazai latin ejtésmódot őrizte meg, vö. *ámbitus*.

poshad [1519] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-had* visszaható-mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. A hangutánzó-hangfestő eredetű szótó azonos *posvány* szavunk szótóvével. Hangalakja eredetileg a rothadással, puffedéssel járó hang- és mozgásjelenségeket jeleníthette meg. A *poshaszt* ige [1608] ugyanebből a szótóból alakult a *-h* visszaható és az *-aszt* műveltető igeképzővel.

posta [1512] Latin jövevényszó, vö. középkori, hazai latin *posta (statio, mansio)* 'meghatározott (tartózkodási) hely, állomás; (lovas) posta'. Ez a latin *positus* ~ *postus* melléknévi igenévre vezethető vissza, mely a 'helyez' jelentésű *ponere* ige származéka. Szavunk 'postai küldemény' jelentése a 18. századtól adatható [1786]. A *postás* melléknév [1512] a 18. század elején főnevesült.

posvány [1615] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-vány* névszóképzővel ellátott alakja. A cselekvés, történés eredményét jelölő képzőre vö. *irtvány*. A hangutánzó-hangfestő eredetű szótó azonos a *poshad* ige szótóvével. Hangalakja eredetileg a rothadással, puffedéssel járó hang- és mozgásjelenségeket jeleníthette meg. A köznyelvben

'mocsár' jelentésű *posvány* főnév a választékos nyelvben 'erkölcsi romlottság állapota' jelentésben [1792 e.] is használatos.

poszáta [1590] 'egy fajta énekesmadár' Valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *psota* 'nyomorúság; nyomorult teremtés'. E szó a szlovák *pes* 'kutya' származéka. A magyarban a szlovák főnév az átvételkor 'nyomorék, ügyetlen' jelentésű melléknévvé vált, majd a kicsisége, hitványsága miatt így nevezett madárra vonatkoztatva újra főnevesült.

poszméh [1786] 'dongó' Összetett szó. Előtagja az elavult 'szellentés, fing' jelentésű *posz* főnév [1604], utótagja pedig a 'mézgyűjtő rovar' jelentésű *méh* főnév. Az elnevezés arra utal, hogy a *poszméh* repülés közben jellegzetes berregő, brummogó hangot hallat. A rovar elnevezése más nyelvekben is hangutazó eredetű, vö. latin *bombus*, német *Hummel*: 'poszméh'. Nyelvjárásainkban él, illetve állattani műszó.

poszt [1722] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *post* 'harcászati fontos pont; harcálláspont; egy bizonyos állást elfoglaló katonai egység; katonai állomáshely; őrség; őrszem; tisztség, állás, beosztás', irodalmi német *Posten* 'örhely; őrszem'. A német szó az olasz *posto* 'hely; katonai állás, állomás; helység; helyszín, színhely' jelentésű, és a *posta* 'őr, őrség' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyarban a katonaság nyelvében még él szavunk 'örhely' jelentése [1722]. A bizalmas nyelvhasználatban 'fontos állás, tisztség' jelentésben [1789] használatos.

posztó [13. század eleje] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *пѣстав* 'szövet, posztó', cseh *postav* 'egy vég posztó, tekercs', orosz nyelvjárási *ночмѣ* [posztav] 'összecsavart (len)vászonarab'. A szláv szavak a szláv **po* <előjáró> és a **stavъ* 'állítás, helyezés' szavak összetételére vezethetők vissza. A 'szövet, posztó' jelentés kialakulása tisztázatlan, a felállítás mozzanata talán az anyag elkészítésére vagy tárolására vonatkozhat. A bizalmas nyelvhasználatban élő 'haszontalan, csintalan gyerek' jelentésű *rossz posztó* szókapcsolat [1885] összefügg a *rosszul hasad a posztó* 'nincs rendjén a dolog' és a *te is a legjobb végeből vagy a posztónak* 'jó firma vagy te is' szólásszerű kifejezésekkel.

potentát [1641–1718] 'nagy befolyású (önkényeskedő) vezető; hatalmasság' Német jövevényszó, vö. német *Potentat* 'hatalmasság, potentát'. A német szó a középkori latin *potentatus* '(fő)hatalom, tekintély; uralkodó (hatalmasság)' jelentésű főnévre vezethető vissza. A '(fő) hatalom' > 'ennek birtokosa' jelentésfejlődésre vö. latin *magistratus* 'egy fajta főhatóság' > '(fő)hatósági személy'. Nyelvünkben a *potentát* főnév a választékos nyelvben, rosszálló értelemben használatos.

pótol [1620] Ismeretlen eredetű szó. Eredetibbnek látszik, mint a *pót* 'kiegészítés, hozzátoldás' főnév [1621], mely csak összetételek előtagjaként használatos. Elképzelhető, hogy a *pót* az alapszó, ebben az esetben a *pótol* ennek *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *pótol* megszilárdult ragos alakulata a *pótlólag* [1833].

potom [1784] Horvát-szerb és szlovák jövevényszó, vö. horvát-szerb *potom*, szlovák *potom*: 'azután, aztán, majd'. Ez a szláv **po* <előjáró> és a **tomъ* <mutató névmás> ragozott formájának összetételére vezethető vissza. A szláv határozószó elsősorban hitelre való vásárláskor használatos. A magyar szó jelentéseinek kialakulása nem tisztázott, eredeti jelentése a 'hitelre (és soha meg nem fizetésre)' [1808] lehetett. Szavunk a köznyelvben elsősorban 'igen kis összegű, nevetségesen olcsó' melléknévi jelentésben [1833] használatos. A *potomság* 'nagyon csekély, jelentéktelen dolog' [1812] származék -*ság* főnévképzővel alakult.

potroh [1336 tn., 1456 k.] Orosz vagy ukrán jövevényszó, vö. orosz *но́пox* [potroh], *но́пoxa* [potroha] (többes szám), orosz régi nyelvi *но́пoxу* (többes szám), ukrán *но́пox*, *но́пoxу* (többes szám), *но́пыx* [potruh], *но́пыxу* [potruhi] (többes szám): 'belsőségek, zsigerek'. A szláv szavak a szláv **po* <előjáró> és a **trochъ*, **trocha* 'kevés' szavak összetételére vezethetők vissza. Szavunk eredeti 'nagy has, pocak' jelentése a *potrohos* 'pocakos' melléknévi származékban [1456 k.] él tovább. Az 'ízelt lábúak testének leghátsó része' jelentésben a *potroh* [1878] közismert állattani szakszó.

pótszer [1829] Német mintára keletkezett összetétel, vö. német *Ersatzmittel* 'pótszer'. Előtagja az önállóan nem adatható, 'valamit helyettesítő' jelentésű *pót* melléknévi igenév értelmű szó, mely elvonással jött létre a *pótol* igéből. Utótagja a *szer* főnév. Hasonló értelemben használt a *pót* elem *pótkötet* [1835], *pótkáv* [1870], *pótválasztás* [1871], *pótszék* [1880], *pótvizsga* [1899], *pótkerék* [1940], *pótmama* [1950] és *pótcselekvés* [1992] összetételeinkben.

potya [1842] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-a* folyamatos melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, a *pottyán* ige szótövével azonos. Hangalakja eredetileg a lehulló tárgyak odaütődésével járó tompa, lágyan puffanó zajokat jelenítette meg. Szavunk eredetileg melléknévként, 'lepotyogó, hulladék'-féle jelentésben élhetett, ebből alakult a köznyelvben használatos 'ingyenes' [1859] melléknévi, és az 'olyan alkalom, amikor ingyen lehet

valamihez hozzájutni' főnévi jelentés [1847]. A *potyára* 'hiába' határozószó [1832] *-ra* határozóraggal, a *potyán* 'potom áron' [1848] pedig *-n* határozóraggal alakult. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

pottyán [1552] Hangutánzó eredetű. A szótó hangalakja eredetileg a lehulló tárgyak odaütődésével járó tompa, lágyan puffanó zajokat jelenítette meg, és azonos *potya* főnevünk szótövével. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A *pottyán* hangutánzó szóból érintkezésen alapuló névátvitellel vált a mozgásképzet érzékeltetőjévé. A *potyog* [1754] *-g* gyakorító igeképzővel alakult. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

povedál [1795] '(idegen nyelven) gyorsan beszél' Szlovák jövevényszó, mely a horvát-szerb és a szlovén közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett, vö. szlovák *povedat* 'elmond, elbeszél'; vö. még: horvát-szerb *povedati* 'elmesél, beszél', szlovén *povedati* 'mond, kimond, kifejez, közöl'. Az eredetileg 'tudomására hoz' jelentésű szláv igék a **po* <igekötő> és a **vědati* 'tud' ige összetételére vezethetők vissza. Szavunk eredeti 'idegen nyelven beszél' jelentéséből alakult a másodlagos 'fecseg, gyorsan beszél' jelentés [1799]. A jelentésváltozásra vö. francia *parler* 'beszél' > német *parlieren* 'cseveg, gyorsan és élénken beszél'. A *povedál* a bizalmas nyelvhasználat szava, elavulóban van.

póz [1879] 'mesterkéltné tartás' Német jövevényszó, vö. német *Pose* 'mesterkéltné magatartás; (modell) beállítása, tartása <a képzőművészetben>'. A német szó a francia *pose* 'ugyanaz; felállítás, elhelyezés' főnévre vezethető vissza. A *póz* 'mesterkéltné módor' jelentése [1890] rosszálló értelemben használatos.

pozdorja [1416 u.] 'len, kender fás hulladéka' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *pozđerje*, szlovén *pazderje*, szlovák *pazderie*: 'pozdorja, len-, kenderhulladék'. Ezek előzménye a szláv **paz* ~ **poz* 'után' és a **der-* 'tép, szakít' szavak összetétele lehetett. A magyar *pozdorja* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Elsősorban nyelvjárásainkban ismeretes szó, de a köznyelvbe is bekerült a 'pozdorjából és műgyantából préselt, fát pótló anyag' jelentésű *pozdorjalemez* összetétel előtagjaként és a *pozdorjává zúz* 'apró darabokra tör' szó szerkezet [1800] elemeként.

pozíció [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *positio* 'helyezés, helyzet; téma, tétel', *positio (syllabae)* 'helyzet <rövid szótagé, mely hosszúnak számít egynél több szótagzáró mássalhangzó esetén>'. Ez a latin *ponere* 'helyez' ige származéka. Nyelvünkben a *pozíció* a sajtónyelvben '(hatalmi) helyzet', a harcászatban 'hadállás' [1790], a táncművészetben pedig 'a balett valamely alapállása' jelentésben használatos, de tréfás 'testhelyzet' jelentése is él.

pozitívum [1795] 'valóságos dolog; értékes tulajdonság, jelenség' Német jövevényszó, vö. német *Positivum* 'ténylegesen létező, (meg) határozott érték'. A német szó a latin *positivus*, *-a*, *-um* 'meghatározott, adott' jelentésű igenévre vezethető vissza. A szócsalád többi tagja nemzetközi szó. A *pozitív* melléknévre, illetve főnévre [1830] vö. német *positiv*, *Positiv*, angol *positive*, francia *positif*: 'pozitív; pozitív <kép>'. A *pozitivizmus* 'csak az úgynevezett pozitív tények pontos leírására korlátozódo polgári irányzat a filozófiában, a tudományokban' jelentésű főnévre [1884] vö. német *Positivismus*, angol *positivism*, francia *positivisme*: 'pozitivizmus'. A *pozitivizmus* a francia *la philosophie positive* 'pozitivistá filozófia' szó szerkezetből jött létre. A nemzetközi szavak elsősorban a német közvetítésével kerültek a magyarba.

pózna [1393 tn. (?), 1551] Szláv, közelebbről talán kárpát-ukrán jövevényszó, vö. kárpát-ukrán *позина* [pauzina] 'pózna', szlovén nyelvjárás *pavozina* 'bot, dorong', orosz nyelvjárás *позина* [pauzina] 'száraz ág a kazal védelmére, betakarására'. Ezek a szláv **pa* <igekötő> és az **pъ* 'kötés' főnév összetételére vezethetők vissza. A szó végső forrása azonos *gúzs* szavunkéval.

pozsgás [1551] 'egészséges (színű), telt' Származékszó, de az alapszó eredete bizonytalan. Talán a nyelvjárás *pozsg* 'forr; gyöngyözik' igéből [1557] jött létre. A *pozsg* ige származéka egy önállóan nem adatható, *-a* képzővel alakult **pozsga* melléknévi igenév, melynek *-s* melléknévképzővel ellátott alakja lehet a *pozsgás* melléknév. Szavunk eredeti jelentése 'bővérű, pezsgő vérű' lehetett. A növénytan szaknyelvben 'nagy víztartalmú, vastag, húsos <növény>' [1807] jelentésben is él.

pöce [1536 tn. (?), 1585] Német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *bütze*, *pütze* 'gödör, kút', tiroli *pitze* 'tócsa, pocsolya', *piz* 'mesterséges tavacska', szász *pätz-* 'kút-', német *Pfütze* 'pocsolya', német régi nyelvi 'ugyanaz; kút; ciszterna'. A német szavak a latin *puteus* 'ásott gödör, verem; kút, víztároló' főnévre vezethetők vissza. A szó 'tócsa, pocsolya' jelentésben [1788–1789] kerülhetett a magyarba. Elsősorban nyelvjárás szó, a köznyelvben a *pöcegödör* 'árnyékszék gödre; szennyvízgyűjtő gödör, személgödör' jelentésű összetétel [1838] előtagjaként ismeretes.

pöccint [1621] Származékszó, a *pedz* ige *pec* alakváltozatának *-int* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó-hangfestő eredetű, összefügg *pecázik*, *pecek* szavainkkal. Hangalakja eredetileg az érintés, érintgetés keltette

hang- és mozgásképzetet jelenítette meg. Ugyanezen szótóból alakult *-köl* gyakorító igeképzővel *pöcköl* 'ütöget, fricskáz' igénk [1604]. Ez utóbbi a köznyelvben is használatos nyelvjárási szó.

pöcs [1482 tn., 1533] 'férfi nemi szerv' Ismeretlen eredetű. Durva szó.

pödör [1759] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-r* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó valószínűleg hangutázó-hangfestő eredetű, melynek hangalakja eredetileg a forgó, sodró mozgás keltette hangot jeleníthette meg. Feltehető, hogy igénk szoros összefüggésben áll *bodor* szavunkkal. A *pödörödik* [1810] ugyanezen szótóból alakult *-öd(ik)* visszaható igeképzővel, a *pödörint* [1825] pedig ugyanennek *-int* mozzanatos igeképzővel ellátott származéka. A *pödörít* [1759] *-ít* műveltető igeképzővel alakult.

pöfeteg [1525 k.] 'egy fajta gomba' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-eteg* főnévképzővel ellátott alakja. A szótó azonos *püffed* igénk szótóvével. Az elnevezés a gombafaj duzzadtságára utal.

pöfög [1779] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-g* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutázó-hangfestő eredetű és azonos *pöfeteg* szavunk szótóvével; összefügg a *böfög* és a *püffed* töveivel is, a hangrendi párhuzam alapján pedig a *pofa* szócsaládjával. A *pöfékel* ige [1818] ugyanezen szótóból alakult *-kel* gyakorító igeképzővel.

pökhendi [1837] Játékos szóalkotással keletkezett származékszó. A *köp* ige *pök* alakváltozatának a játszi *-hendi* kicsinyítő képzős alakja. A *pökhendi* eredetileg mások megvetését, lekicsinylését fejezhetette ki. Napjainkban az enyhébb 'sértőn fölényes, szemtelen' jelentésben használatos.

pöre [1584 tn. (?), 1757] 'meztelen' Ismeretlen eredetű. Eredetileg vagy a melléknévi 'felsőruhával nem takart <alsóruha>' vagy pedig a főnévi 'alsóruha, pendely' jelentésben [1760] élt. Elsősorban a választékos nyelvben használatos [1794].

pörkök [1551] Hangutázó eredetű. A szótó hangalakja eredetileg a sülés, égés, illetve a sütés, égetés közben keletkező sercegés, ropogás hangjait jelenítette meg; összefügg a *perzsel*, és a *pirít*, *pirong* töveivel. A *pörkök* hangalakja már az ennek révén bekövetkező pirosásra, barnásra színeződésre utalt. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Az orvostudományban használatos *pörk* 'beszáradt seb' [1932] főnév elvonás a *pörkök* igéből. Származéka a *megpörkölődik* [1590].

pörkölt [1848] Szófajtváltással főnevesült a *pörkök* ige *-t* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakjából. Valószínűleg a *pörkölt hús* szó szerkezet [1795] jelzői szerepű előtagja önállósult, illetve főnevesült. A cseh *perkelt*, szlovák *perkelt*, német *Pörkelt*, *Pörkölt*: 'pörkölt' a magyar szó átvételei.

pöröly [1536] Német jövevényszó, vö. szász *pērol*, *pīrel*, hazai korai újfelnémet *pörhel*: 'nagykalapács, pöröly'. Ez a középfelnémet *bern* 'üt, ver, kopogtat' igére vezethető vissza. A szó a bányászok nyelvéből való átvétel. A *pöröly* napjainkban a kovácsolás egyik eszköze. Szavunk a választékos nyelvben a *pörölycsapás* 'súlyos csapás, ütés' összetétel előtagjaként használatos.

pörsen [1771] Származékszó, egy önállóan nem adatható relatív szótó *-n* mozzanatos igeképzővel ellátott alakja. A relatív szótó maga is származékszó, melynek *-s* képzője gyakorító igeképző. Az abszolút szótó hangutázó eredetű, mely azonos *pörkök* igénk szótóvével. Hangalakja eredetileg a kiütések, kiütéses bőrfelület pirosas színére utalt. A *pörsen* ige napjainkban elsősorban a *kipörsen* igekötős alakban fordul elő.

pösze [1780] Hangutázó eredetű. A szótó hangalakja a fogak és az ajkak sajátos használatával képzett pisszegő, selypítő hangokat jeleníti meg. A szótó összefügg a *pisszent* ige szócsaládjával. A szóvégi *-e* melléknéviigenév-képző, vö. *cinége*.

pöttöm [1808] Származékszó, a 'nagyon apró' jelentésű *petty* főnév *pött* ~ *pötty* alakváltozatának *-n* ~ *-m* kicsinyítő képzős alakja. A *pöttöm* eredetileg nyelvjárási szóként élt, csupán a 19–20. század fordulóján vált köznyelvévé. Kedveskedő kifejezésként él.

pötyög [1708] Hangutázó eredetű. A szótó hangalakja eredetileg a selypítő, gagyogó, csipogó, illetőleg a cuppanó, csettenő hangokat jelenítette meg. Összefügg a *pityereg* és talán a *pettyeget* igék szócsaládjával. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A bizalmas nyelvben 'kisgyermek' még csak kezd beszélni' [1755] és 'felnőtt' idegen nyelven gyengén beszél' jelentésben használatos. Az ige *pötyögtet* származéka 'egy ujjal ütöget zongorát, billentyűt' jelentésben ismert.

pracli [1854] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *bradzl* 'kis, szép formájú kéz', *brādn* '<tréfásan> nagy kéz', tiroli *pratzl* 'mancs; kéz'. Ezek a német *Pratze* 'mancs; nagy, erős kéz' kicsinyítő képzős származékai. A német jövevényszavainkban gyakori *li* végződésre vö. *cetli* szavunkat. Tréfás használatú szó.

praktikus [1577–1598] Latin jövevényszó, vö. latin, középkori latin *practicus*, *-a*, *-um* 'gyakorlati, a gyakorlatot illető'. Ez a görög *praktikósz* 'tevékeny, a tevékenységet illető, gyakorlati' melléknévre vezethető vissza. Végső forrása a görög *práásszó* 'tevékenykedik, cselekszik' ige. Ugyanezen görög igére vezethető vissza a magyarban latin eredetű szócsalád többi tagja is: *praktika* [1535 k.], *praxis* [1632], *praktizál* [1648]. A *praktikus* melléknév nyelvünkben eredetileg a mára már elavult 'mesterkedő, fortélyos' jelentésben élt, később lett a bizalmas nyelvben ismert 'leleményes, célszerű' jelentésben [1808] használatos. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*.

praliné [1929] 'csokoládéval bevont édesség' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Pralinee*, *Praliné*, német *Praline*: 'praliné'. Ez a francia *praline* 'pörkölt mandula' átvétele. A francia szó du Plessis-Praslin tábornagy nevéből származik, ugyanis az ő szakácsa készített először ilyen édességet.

precíz [1823] '<aprólékosan> pontos' Nemzetközi szó, vö. német *präzis*, angol *precise*, francia *précis*: 'precíz, pontos'. A franciából terjedt el, melyben a latin *praecisus* 'rövid, rövidre vágott; szakadozott; szabatos' szóra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német és talán a francia közvetítette. A szócsalád másik tagja, a *precizitás* főnév [1884] valószínűleg belső fejlemény. A *precíz* melléknévből keletkezett a *realitás*, *legalitás* szavak mintájára. A műszaki szaknyelvben használatos *precíziós* 'különleges pontosságú' melléknév [1941] a magyarban *-s* melléknévképzővel ellátott latin eredetű szó, vö. latin *praecisio* 'darab, szelet'. A *precíziós* elsősorban a *precíziós műszer* és a *precíziós eszköz* szószerkezetek jelzői előtagjaként fordul elő.

préda [1495 e.] Latin jövevényszó, vö. latin *praeda* 'zsákmány'. Ez a latin *prehendere* 'megragad, megfog' igére vezethető vissza. A *préda* a régiségben a mára már elavult 'kifosztott' [1585], nyelvjárásainkban pedig a 'tékozló, pazarló' melléknévi jelentésben [1772] élt, illetve él. Ez utóbbi jelentés arra utal, hogy a tisztességtelen úton, rablással, fosztogatással, nem pedig becsületes munkával megszerzett javakkal könnyelműen, pazarlóan bánik az ember. A szócsalád igei tagja, *prédál* igénk [1519 k.] szintén latin eredetű, a latin *praedari* 'zsákmányol, rabol, fosztogat' ige átvétele. Eredetileg nyelvünkben is '(ki)rabol, fosztogat' jelentésben élt, napjainkban 'tékozol, pazarol' jelentése [1784] használatos.

prédikáció [1372 u.] 'egyházi beszéd' Latin jövevényszó, vö. latin *praedicatio* 'nyilvános kihirdetés, közzététel', egyházi latin 'igehirdetés, hitszónoklat'. A szócsalád igei tagja, *prédikál* 'prédikációt mond' igénk [1372 u.] a latin *praedicare* 'kihirdet, közzétesz' és az azonos alakú egyházi latin *praedicare* 'igét hirdet, hitszónoklatot tart' ige átvétele. Az *-ál* igevégződésre vö. *ágál*, *dedikál*. Igénk a bizalmas nyelvben használatos '<valakit kioktatva> hosszasan beszél' jelentése a 17. századtól adathozható [1627]. A szócsalád harmadik tagja, a *prédikátor* 'egyházi szónok' főnév [1372 u.] szintén latin eredetű. Eredetére vö. az egyházi latin *praedicator* 'igehirdető, hitszónok, lelkész' szót. A szócsalád tagjai elsősorban vallási műszók.

prelátus [1520] 'katolikus főpap' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin *praelatus* 'főpap', tulajdonképpen 'mások elé, fölé helyezett; fölöttes'. Ez a latin *praeferre* 'előrevisz; előnyben részesít' igéből képzett melléknévi igenév főnevesülése. A magyar szóvégi *us* ejtése (a latin *usz* helyett) a hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *ámbitus*. Vallási műszó.

prém [1450 (?), 1635] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *prem* 'szegély; szörmeszegély', hazai korai újfelnémet *prem* 'szörme (szegély)', bajor-osztrák *präm* 'ugyanaz; szempilla'. A német szavak talán germán eredetűek, vö. az angol *brim* 'szél, szegély' szót. Ugyanezen német szavakra vezethető vissza *perem* szavunk is. A *prém* jelentése eredetileg a magyarban is szegély volt, de mivel ez a ruhák esetében gyakran szörmeből készült, kialakult mai jelentése. A *prém* és a *perem* szóhasadással vált ketté.

premier [1877] 'bemutató előadás' Nemzetközi szó, vö. német *Premiere*, angol *première*, francia *première*: 'premier'. A franciából terjedt el, melyben a francia *première représentation* 'első előadás' szószerkezet jelzői előtagjából önállósult. A magyarba a francia és talán az ausztriai német közvetítette.

prémium [1593] 'külön(leges) teljesítményért adott (pénz) jutalom' Latin jövevényszó, vö. latin *praemium* 'haszon, előny; jutalom', tulajdonképpen 'előre (ki)vett (zsákmányrész)'. A szó végső forrására vö. a latin *prae* 'előre' határozószót és az *emere* 'vesz' igét.

premontrei [1847] 'egy fajta fehér reverendájú szerzetesrendhez tartozó' Származékszó, a rend alapítóhelyének, a francia *Prémontré* tulajdonnévnek *-i* melléknévképzővel ellátott alakja. A főnévi 'premontrei szerzetes' jelentés csak későbből adatolható [1884].

preparál [1789] '<szerves anyagot> fizikai, vegyi eljárással tartósít' Latin jövevényszó, vö. latin *praeparare* 'előkészít, elkészít, felszerel'. A *preparál* eredetileg nyelvünkben is 'előkészít, felkészít' jelentésben élt, napjainkban használatos 'preparátumot készít' jelentése későbből adatolható [1879]. A szóvégi *-ál* beillesztő képző, vö. *ágál, dedikál*. A szócsalád főnévi tagja, *preparátum* szavunk [1792] pedig a tudományos latin *praeparatum* 'készítmény' átvétele, mely a latin ige igenévi származéka. Eredetileg 'készítmény' jelentésben élt, napjainkban 'gyógyszerkészítmény; oktatási, bemutatási céllal tartósított szerves anyag' jelentésben [1884] használatos a tudományos nyelvben.

prépost [1297 tn., 1405 k.] 'katolikus papi előjáró' Vándorszó, vö. latin *praepositus* 'előjáró', ófelnémet *probost* 'előjáró, prépost', ófrancia *prevost* 'ugyanaz', északolasz *preost* 'ugyanaz', cseh *probošt* 'prépost'. A latinban a *praepone* 'előbe, fölébe helyez' ige igenévi származéka. A magyarba a latinból vagy az olaszból került. Vallási műszó. A szlovák *prepošt* 'prépost' valószínűleg a magyar szó átvétele.

préri [1844] Angol jövevényszó, vö. amerikai angol *prairie* 'észak-amerikai nagy kiterjedésű, füves puszta a Sziklás-hegységtől keletre'. Ez a francia *prairie* 'rét' főnévre vezethető vissza. A *préri* nyelvünkben földrajzkönyvek, lexikonok, amerikai útleírások révén vált ismertté, és napjainkig földrajzi szakszó maradt. A bizalmas nyelvhasználatban 'városszéli beépítetlen terület' jelentése is kialakult [1964 (?), 1972].

prés [1557] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet bajor-osztrák *press* 'szőlőprés', német *Presse* 'tárgyak nyomással való alakítására használt gép, sajtó, nyomdagép, gyümölcs levének kisajtolására való készülék; a napilapok összessége'. A német szavak a középkori latin *pressa* 'erőszak, jogtalanság' főnévre vezethetők vissza. A szó nyelvünkbe – minden bizonnyal a szőlőműveléssel kapcsolatban – már a 13. század előtt átkerühetett. Napjainkban is elsősorban a szőlőprést jelöli.

presbíter [1469 tn. (?), 1650] 'a protestáns egyházközségi tanács tagja' Latin jövevényszó, vö. latin *presbyter* 'egy az öregek, vének közül; pap'. A szócsalád másik tagja, a 'protestáns egyházközségi tanács' jelentésű *presbitérium* szavunk [1650] pedig a latin *presbyterium* 'öregek tanácsa' főnév átvétele. A latin szavak végső soron a görög *preszbüz* 'öreg' melléknévre vezethetők vissza. A szócsalád tagjai protestáns vallási műszók.

presztízs [1876] 'tekintély, hírnév' Nemzetközi szó, vö. német *Prestige*, angol *prestige*: 'presztízs', francia *prestige* 'ugyanaz; varázslat, varázserő'. A franciából terjedt el, melyben a latin *praestigiae* (többes szám) 'szemfényvesztés, csalás; káprázat' főnévre vezethető vissza. A magyarba a francia és a német közvetítette.

prézli [1877] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Brösel*, bajor-osztrák *bresl*, hazai bajor-osztrák *prēzl*: 'zsemlemorzsa'. Ezek az azonos jelentésű német *Brosame* főnév kicsinyítő képzős származékai. A német jövevényszavainkban gyakori *li* végződésre vö. *kifli* szavunkat. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pribék [1484 tn., 1494] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *prebjeg* 'szökevény, az ellenséghez átpártoló személy'. Ez a horvát-szerb *pre* igekötő és a *beg* 'menekülés, futás' főnév összetételére vezethető vissza. A magyar régiségben az elsősorban a töröktől vagy a törökhöz átszökött embert jelentette szavunk. Napjainkban főként 'elnyomó hatalom szolgálatában kegyetlenkedő személy' jelentésben él, a szépirodalom nyelvében pedig a 'hőhér segédje' jelentésben használatos [1820].

priccs [1788] 'falécekből összerótt fekhely' Német jövevényszó, vö. német *Pritsche* 'priccs; állványzat, rakfelület, lapos lovaglónyereg'. A német szó az ófelnémet *britissa* 'keskeny deszka, lécs' főnévre vezethető vissza. Az ausztriai német katonai nyelvből került a magyarba.

prím [1802] 'a dallamot hordozó magasabb szólam; zenei alaphang' Nemzetközi szó, vö. német *Prim, Prime* 'prím; fejre mért csapás és ennek elhárítása <vívásban>', angol *prime* 'ugyanaz', francia *prime* 'ugyanaz'. Ezek a latin *primus* '(leg)első' sorszámnévre vezethetők vissza. A szó elterjedésében az olasz *prima voce* 'a dallamot hordozó szólam' és *prima violine* 'elsőhegedű' szó szerkezetek játszhattak szerepet. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Nyelvünkben zenei szakkifejezésként és a sportnyelvben használatos 'fejre mért csapás, ennek elhárítása <vívásban>' jelentésű [1888] szóként él.

prima [1199 tn. (?), 1474] Latin jövevényszó, mely a német közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett, vö. egyházi latin *prima (hora)* 'reggeli ima', tulajdonképpen 'első óra, reggeli imádságidő', latin *prima (classis)* 'első osztály'; vö. még: német *Prima* 'a két utolsó osztály egyike a felsőbb iskolában', *prima* 'elsőrendű, kitűnő'. A *prima* nyelvünkben eredetileg 'reggeli ima' és 'felsőbb iskola első osztálya' [1865] jelentésű főnévként élt, de napjainkban már csupán 'elsőrendű' jelentésű melléknévként használatos [1765].

primadonna [1835] 'főszerepet játszó színésznő, énekesnő' Nemzetközi szó, vö. német *Primadonna*, angol *prima donna*, olasz *primadonna*: 'primadonna'. Az olaszból terjedt el, melyben az olasz *prima* 'első' sorszámnev nőnemű alakjának és a *donna* 'úrnő' főnévnek összetételéből alakult. A magyarba elsősorban az olasz és talán a bécsi német közvetítette.

primás¹ [1570] 'főérek' Latin jövevényszó, vö. kései latin *primas* 'egy a legelső, legelőkelőbbek közül', egyházi latin 'főérek'. Ez a latin *primus* 'legelső' származéka, alakulásmódjára vö. *mágnás*. A szóvégi *s* ejtésére vö. *fakultás*. Magyarországon a primási címet az esztergomi érsek viseli, aki 1715-től 1945-ig hivatalosan *hercegprimás* [1795] is volt. A katolikus egyházzal kapcsolatban használatos szó.

primás² [1838] 'cigányprimás' Származékszó, a *prim* főnév *prima* alakváltozatának -s névszóképzővel ellátott alakja. Az elnevezés arra a muzsikusra utal, aki a cigányzenekarban hegedűn játsza a vezető dallamot. A német *Primas*, erdélyi román *primaș*, horvát-szerb *primaš*, szlovák *primaš*: 'cigányprimás' a magyar szó átvételei.

primer [1897] 'eredeti, elsődleges' Francia jövevényszó, mely a német közvetítésével is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *primaire* 'elsődleges, primer; elemi, kezdetleges'; vö. még: német *primär* 'eredeti, elsődleges'. A francia szó a latin *primarius* 'egy a legelsőek közül' szóra vezethető vissza, ami a latin *primus* 'első' sorszámnev származéka. Nyelvünkben a tudományos nyelvben, a fizikában, a vegyészetben és a villamossági szaknyelvben használatos.

primitív [1835] 'ősi, eredeti; kezdetleges, egyszerű' Nemzetközi szó, vö. német *primitiv*, angol *primitive*, francia *primitif*: 'primitív'. Forrásuk a latin *primitivus* 'első a maga nemében', ami a latin *primus* 'legelső' származéka. A magyarba a latin és a német közvetítette.

primőr [1904] 'első, korai termésű gyümölcs, zöldség' Francia jövevényszó, mely a német közvetítésével is nyelvünkbe került, vö. francia *primeur* 'a legkorábbi érés ideje; újdonság; korai zöldség, primőr'; vö. még: német *Primeurs* (többes szám) 'korai zöldség, gyümölcs, primőr'. A franciában a régi nyelvi *prime* 'első' származéka, ami az azonos jelentésű latin *primus* számnévre vezethető vissza.

primula [1855] 'egy fajta dísznövény' Latin, közelebről tudományos latin jövevényszó, vö. tudományos latin *Primula veris* 'primula', tulajdonképpen 'tavaszelső <növény>'. Ez a latin *primulus* 'legelső' sorszámnévre vezethető vissza, ami az azonos jelentésű latin *primus* származéka.

prior [1372 u.] 'házfőnök, kolostori eljáró' Latin jövevényszó, vö. latin *prior* 'előbbi, első', középkori latin, egyházi latin *prior (claustralis, conventualis)* '(kolostori, szerzetesi) eljáró', tulajdonképpen '(az apát utáni) első (szerzetes)'. Ez az ólatin *pri-* 'előtt, elől' szóra vezethető vissza.

privát [1662 u.] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. latin *privatus* 'elkülönített, magányos'; vö. még: német *privat* 'privát'. A latin szó a latin *privare* 'elkülönít' igére vezethető vissza, ami a latin *privus* 'egyes, magányos' származéka. A szócsalád másik tagja, a kiveszöben lévő *privatim* 'magánúton; bizalmasan' jelentésű határozószó [1583] pedig a latin *privatim* 'magányosan, magában' és a német *privatim* 'privátim' átvétele.

privilegium [1372 u.] 'kiváltság, előjog' Latin jövevényszó, vö. latin *privilegium* 'privilegium; kivételes rendelkezés', hazai latin 'kiváltságlevél'. A latin szó a latin *privus* 'egyedi, sajátos' és a *lex, legis* (birtokos eset) 'rendelet, törvény' szavak összetétele. A *privilegium* főnév származéka a szintén történettudományi műszóként ismeretes *privilegizál* 'privilegiumként élvez valamit' ige [1793].

prizma [1693] '(háromszög alapú) hasáb' Latin jövevényszó, vö. latin *prisma* 'három oldalú hasáb'. A latin szó a görög *príszma* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'elfűrészelt hasáb' jelentésű főnévre vezethető vissza. Szavunk a fizikában, a matematikában, a műszaki és mezőgazdasági szaknyelvben használatos.

próbál [1493 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *probare* 'megvizsgál, bizonyít'. Ez a latin *probus* 'kipróbált, megbízható' szóra vezethető vissza. A *próbál* napjainkban gyakran használatos 'megkísérel' jelentése a 16. század végétől adatolható

[1598]. A szócsalád másik tagja, a *próba* főnév [1559 tn. (?), 1577] a latin *proba* 'vizsgálat' átvétele. A *próbál* gyakorító képzős származéka a *próbálkozik* [1815].

probléma [1603] Latin jövevényszó, vö. latin *problema* 'kitűzött (megoldandó) feladat'. A latin szó a görög *probléma* 'ugyanaz', tulajdonképpen 'ami előre van vetve, előre áll' főnévre vezethető vissza. A szócsalád többi tagja, *problematikus* [1835] és *problematika* [1932] szavaink nemzetközi szók, vö. német *problematisch*, francia *problématique*, olasz *problematico*: 'problematikus'; német *Problematik*, francia *problématique*, olasz *problematica*: 'problematika'. A nemzetközi szókat nyelvünkbe a német közvetítette.

procc [1904] 'felfuvalkodott, beképzelt, felvágós' Német jövevényszó, vö. német *Protz* 'pöffeszkedő személy'. A szó jelentése a németben eredetileg 'béka' volt. A magyarban a *procc* a bizalmas társalgási nyelvben használatos.

produkál [1559] Latin jövevényszó, vö. latin *producere* 'előhoz, elővezet; színpadra állít; teremt, létrehoz'. A latin ige kiterjedt szócsalád alapja. A *produkció* főnév [1791] és a *produktív* melléknév [1842] nemzetközi szavak, vö. német *Produktion*, angol *production*, francia *production*: 'alkotás, produkció'; német *produktiv*, angol *productive*, francia *productif*: 'sokat termelő, alkotó; eredményes, produktív'. Végső forrásuk a latin *productio* 'előhozás; megnyújtás' főnév és a *productivus* 'megnyújtható, meghosszabbítható' igenév. A szócsalád tagjai a választékos társalgási nyelv szavai.

profán [1779] 'világi; kegyeletsértő, közönséges' Nemzetközi szó, vö. német *profan*, angol *profane*, francia *profane*: 'profán'; vö. még: latin *profanus* 'nem szent, közönséges', tulajdonképpen 'szent(elt) helyen (templomon) kívüli'. A latin szó a latin *pro* előljáró és a *fanum* 'istenségnek szentelt hely' főnév összetételére vezethető vissza. A magyarba a latin és a német közvetítette. A szócsalád igei tagja, 'lealacsonyít, megszenteltelenít' jelentésű *profanizál* szavunk [1806] a latinból átvett régi nyelvi *profanál* 'ugyanaz' [1789] képzőcserés módosulata.

professzor [1588] Latin jövevényszó, vö. latin *professor* 'nyilvános tanító'. Ez a latin *profiteri* 'nyilvánosan bevall; nyilatkozik' ige származéka. A régiségben szavunk 'középkorai tanár' jelentésben élt, napjainkban 'egyetemi, főiskolai tanár; orvos professzor' jelentésben [1832] használatos.

próféta [1405 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *propheta*, *prophetes* 'próféta'. A latin szó a görög *profétész* 'jövendőmondó, látnok, a jósmondat megfejtője' főnévre vezethető vissza. Szavunk kiterjedt szócsalád tagja. Ennek magyar elemeire vö. *prófétál* [1372 u.], *prófécia* [1416 u.]. Elsősorban a vallással kapcsolatban, a szépirodalomban, illetve történettudományi műszóként használatos szavak.

profi [1921] Vitatott eredetű. 1. Német jövevényszó, vö. német *Profi* 'hivatásos sportoló, profi'. Ez rövidítéssel keletkezett az azonos jelentésű német *Professional* főnévből. 2. Belső fejlemény. Szórövidüléssel alakult a *professzionista* 'valamely szakma hivatásos művelője' [1807] főnévből a szócsonk *-i* kicsinyítő képzős megtoldásával, a képzőre vö. *csoki* szavunkat. Valószínű, hogy *profi* szavunk keletkezésében és elterjedésében mindkét mozzanat szerepet játszott.

profil [1793] 'oldalnézet' Nemzetközi szó, vö. német *Profil*, angol *profile*, olasz *profilo*: 'oldalnézet; arcél; hosszsmetszet, szelvény; körvonal; idom; mintasablon'. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *profilare* 'körvonalaz; profilban ábrázol' ige származéka. A magyarba a német közvetítésével került. A közgazdaság-tudományban használatos *profilíroz* '<üzemet, intézményt> meghatározott tevékenység végzésére szakosít' ige [1951] német eredetű, a franciából átvett német *profilieren* 'profilban ábrázol, szelvényez; tagoz, üzemet, vállalatot meghatározott profilúvá alakít' igére vezethető vissza.

profit [1818] 'értéktöbblet; haszon' Nemzetközi szó, vö. német *Profit*, angol *profit*, francia *profit*: 'haszon, előny, nyereség, profit'. A franciából terjedt el, ahol a latin *profectus* 'előmenetel; előrehaladás; siker' főnévre vezethető vissza. A *profitál* 'haszonra tesz szert' ige [1900] képzőcserével alakult az azonos jelentésű régi nyelvi *profitíroz* igéből [1763] *blamál*, *flangál* szavaink mintájára. A *profitíroz* a német *profitieren* 'profitál' átvétele. A *profit* szót a német, esetleg a francia közvetítette nyelvünkbe.

program [1770] Nemzetközi szó, vö. német *Programm*, angol *program*, *programme*, francia *programme*: 'műsor, (munka)tervezet, program'. Végső forrásuk a görög *programma* 'írásos hirdetmény' főnév, ami a latinból került az európai nyelvekbe. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Igei származéka a *programoz* [1958].

prókátor [1418 tn., 1495 k.] 'ügyvéd' Szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *prokurátor* 'szószóló; ügyvéd' főnévből [1470]. A *prokurátor* a latin *procurator* 'gondviselő, ügyész, ügyvéd' átvétele, ami a latin *procurare* 'gondoskodik valamiről, elintéz valamit' igére vezethető vissza. A *prókátor* napjainkban már csupán a rosszalló értelemű *fogadatlan prókátor* 'kéretlen szószóló' kifejezésben használatos.

proletár [1806] '(kizsákmányolt) bérmunkás' Nemzetközi szó, vö. német *Proletarier*, angol *proletaire*, francia *prolétaire*: 'proletár'. Ezek forrása a latin *proletarius* 'vagyontalan polgár, aki adót nem, csak az utódaival fizet az államnak', ami a latin *proles* 'utód, ivadék' főnévre vezethető vissza. A franciából terjedt el az európai nyelvekben; a magyarba a német és a francia közvetítette. A *proletariátus* főnév [1843] szintén nemzetközi szó. A *proli* [1920] szórövidüléssel keletkezett a *proletár* szóból -i kicsinyítő képzővel.

prológus [1416 u.] 'bevezetés, előjáték, előhang' Latin jövevényszó, vö. latin *prologus* 'előszó, bevezetés; a prológus előadója'. A latin szó a görög *prólogosz* 'előszó' jelentésű főnévre vezethető vissza. A *prológus* az irodalomtudományban használatos műszó. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*.

prolongál [1621] 'határidőt meghosszabbít' Latin jövevényszó, vö. latin *prolongare* 'meghosszabbít'. Ez végső soron a latin *longus* 'hosszú' melléknévre vezethető vissza. Elsősorban a jogi nyelvben használatos szó.

promenáád [1795] 'sétány' Német jövevényszó, vö. német *Promenade* 'sétány, sétatér; séta', bécsi *promenad* 'ugyanaz', német régi nyelvi *promenad* 'kéjútazás'. Ezek a francia *promenade* 'séta; sétány' főnévre vezethetők vissza. A *promenáád* a köznyelvben elavult, de nyelvjárásainkban még használatos az elsőként adatolható 'sétány, sétatér; előkelő utca' jelentésben.

propagál [1620] 'terjeszt, népszerűsít' Latin jövevényszó, vö. latin *propagare* '<térben, időben> kiterjeszt'. A szócsalád másik latin eredetű tagja a *propaganda* főnév [1792]. Eredetére vö. egyházi latin *Propaganda* 'hitterjesztési kongregáció'. Ez az ellenreformációs céllal létrehozott *Congregatio* (vagy *Collegium*) *de propaganda fide* 'hitterjesztési kongregáció, testület' rövidebb elnevezése. A testületet XV. Gergely pápa hozta létre. A *propaganda* a francia forradalom idején vált politikai műszóvá. A politikával kapcsolatban használatos 'eszmék, tanok, nézetek terjesztésével, propagandával foglalkozó személy' jelentésű *propagandista* [1792] főnév nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *Propagandist*, angol *propagandist*, francia *propagandiste*: 'propagandista'. A franciából került az európai nyelvekbe, a magyarban pedig latinus végződést is kapott.

propeller [1858] Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. amerikai angol *propeller* 'hajócsavar, légszár; csavargőzös'; vö. még német *Propeller* 'hajócsavar, légszár'. Az angol főnév az angol *propel* 'előrehajt, mozgat' ige származéka, ami az azonos jelentésű latin *propellere* szóra vezethető vissza. A *propeller* nyelvünkben eredetileg a mára már kiveszőben lévő 'csavargőzös' jelentésben élt. Napjainkban a hajózással kapcsolatban 'hajócsavar' [1877], a repüléssel kapcsolatban pedig 'légszár' [1909] jelentésben használatos.

proponál [1535 k.] 'javasol' Latin jövevényszó, vö. latin *proponere* 'elébe tesz; előterjeszt'. Az -ál végződésre vö. *ágál*. A szócsalád főnévi tagja *propozíció* 'javaslat' szavunk [1565], ami a latin *propositio* 'előterjesztés; szándék; téma' főnév átvétele. A magyarban mindkét szó a hivatali nyelvben él. A *propozíció* főnév 'egy fajta eposzi kellék' jelentésben az irodalomtudományban is használatos műszó. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*.

prospektus [1662–1664] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *prospectus* 'pillantás; távlati kilátás'; vö. még: német *Prospekt* '<képes> ismertetés, tájékoztató; kilátás, homlokrajz'. A latin szó a latin *prospicere* 'távolba néz' származéka. A *prospektus* a magyarban eredetileg 'perspektivikus kilátás, panoráma' jelentésben élt, később lett a napjainkban ismert 'reklámfüzet' jelentésben használatos [1805]. A szóvégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*, a szó belseji *s*-re vö. *árestál*.

prostitúció [1718] Latin jövevényszó, vö. latin *prostitutio* 'morális (nemi) kiszolgáltatottság, prostitúció'. A szócsalád másik tagja, a *prostituál* [1708–1710] ige a latin *prostituere* 'prostituál' átvétele. A latin ige eredeti jelentése 'előreállít, odaállít, kiállít' volt. A szó belseji *s* ejtésére vö. *áristom*, az -ál végződésre vö. *ágál*. A *prostituál* ige származéka *prostituált* szavunk [1778].

proszтата [1884] 'dűlmirigy' Latin, közelebről tudományos latin jövevényszó, vö. tudományos latin *prostata* (*glandula*) 'proszтата (mirigy), dűlmirigy'. A latin szó az azonos jelentésű görög *prosztátész* főnévre vezethető vissza, melynek szó szerinti jelentése 'előlálló'. Anatómiai műszó.

protekcíó [1610] 'támogatás' Latin jövevényszó, vö. latin *protectio* 'fedezés, védelem, oltalom'. A választékos *protektor* főnév [1685] a latin *protector* 'fedező, védelmező, oltalmazó', a *protezsál* ige [1702] pedig a latin *protegere* 'fedez; véd, oltalmaz' átvétele. Az ige hangalakja a korábbi *protegal* franciás ejtésével jött létre.

protestál [1535 k.] 'tiltakozik' Latin jövevényszó, vö. latin *protestari* 'nyilvánosan bizonyít, kijelent', egyházi latin 'tiltakozik, ellentmond'. A *protestál* eredetére vö. *testamentum* szavunkat. A *protestál* a választékos nyelvhasználatban él. A szó belseji *s* ejtésére vö. *árestál*.

protestáns [1613] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, újkori latin *protestans* 'lutheránus, református'; tulajdonképpen 'tiltakozó, ellentmondó'. Az igenév a latin *protestari* 'ellentmond, tiltakozik' ige származéka. Az elnevezés alapja az, hogy a reformáció hívei a rájuk hátrányos határozatok ellen tiltakoztak az 1529-i speyeri birodalmi gyűlésen. A szó belseji *s* ejtésére vö. *árestál*, a szóvégi *s*-re vö. *evidens*. A *protestantizmus* 'a protestáns vallás, ennek rendszere' főnév [1807] szintén a latin *protestari* 'tiltakozik, ellentmond' származéka.

protézis [1865] 'gyógyászati segédeszköz, eltávolított testrészeket pótló készítmény' Latin jövevényszó, vö. latin *prothesis, prosthesis* 'a szó elejének megtoldása egy hanggal vagy egy szótaggal', tudományos latin 'pótlás'. A latin szó a görög *prótheszisz* 'előtétel, kirakás, hirdetmény; előljárószó', illetve *prósztheszisz* 'hozzátétel, rátétel, pótlék, függelék' szavak latin nyelvi keveredésére vezethető vissza. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*, a szóvégi *s*-re vö. *április*. Orvostudományi műszóként a franciából terjedt el.

protokoll [1568] 'nemzetközi tárgyalások jegyzőkönyve' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóvá vált, vö. középkori latin, hazai latin *protocollum* 'jegyzőkönyv, hiteles könyv'. A latin szó a bizánci görög *prótókollon* 'a papirusztekercsre ragasztott előzéklyap, mely a tekercs adatait: hivatalos megerősítését, keletkezési idejét rögzítette' (tulajdonképpen *prótoz* 'első'+ *kólla* 'enyv') jelentésű összetételre vezethető vissza. A szónak a diplomáciai étellel kapcsolatos használata a franciából terjedt el. A magyarba a *protokoll* 'a diplomáciai érintkezés formáságainak összessége' [1953] jelentését a német közvetítette.

prototípus [1809] 'mintapéldány, mintakép' Nemzetközi szó, vö. német *Prototyp*, angol *prototyp*, francia *prototype*: 'mintapéldány, prototípus'; vö. még: latin *prototypus* '(az) eredeti (forma, alak)'. Végső forrása az azonos jelentésű görög *prótótüpoz* melléknév, illetve a *prótótüpon* főnév. A magyarba a latinos forma került.

provinciális [1474] Latin jövevényszó, vö. latin *provincialis* 'tartományi', egyházi latin, hazai latin *provincialis* (*prior*) 'tartományi előljáró'. A latin szó eredete nem tisztázott. A *provinciális* nyelvünkben eredetileg 'tartományi előljáró' jelentésben élt, napjainkban 'vidéki; szüklátóköri' melléknévi jelentésben [1841] használatos a választékos nyelvben. A szócsalád másik tagja, *provincia* 'tartomány' [1565] jelentésű szavunk történettudományi műszóként ismeretes. A *provinciálisizmus* 'nyelvjárási sajátosság' jelentése [1793] a nyelvtudományban, 'vidékiesség, szüklátóköriesség' jelentése [1846] pedig a választékos nyelvben használatos.

provokál [1614] 'kihív, kihívó magatartást tanúsít' Latin jövevényszó, vö. latin *provocare* 'előhív, kihív; felingerel, felizgat'. A szócsaládhoz tartozó *provokáció* főnév [1835] a latin *provocatio* 'kihívás' átvétele. A választékos nyelvhasználat szavai.

próza [1533] Latin jövevényszó, vö. latin (*oratio*) *prosa* (~ *prorsa*) 'kötetlen beszéd- és írásmód'. A latin *prorsus* a latin *proversus* 'előre fordult, egyenesen haladó' igenévre vezethető vissza. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*. A *próza* 'hétköznapi, mindennapi valóság' jelentése a 19. századtól adatható [1809]. Származéka a *próza* [1811].

pruszlik [1696 u.] 'egy fajta női mellény' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *prustflek* '(férfi vagy női) parasztmellény; női mellkendő', német irodalmi *Brustfleck* 'a mellet takaró ruhadarab, mellény; bőrkötény mellédsze'. A német szó a német *Brust* 'mell' főnév és a *Fleck* 'hely, pont; folt' főnév összetételére vezethető vissza. A *pruszlik* elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelvben is ismert szó.

prücsök [1517] 'kisgyermek' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-k* kicsinyítő képzős alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja a tücsök jellegzetes cirpelését jeleníti meg. A *prücsök* 'tücsök' jelentésében nyelvjárásainkban él, tréfás 'kisgyermek' jelentésben [1878] azonban a köznyelvben is használatos.

prúd [1804] 'álszemérmes' Francia jövevényszó, ami a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *prude* 'szigorú illemcsős, szemérmeskedő, álszemérmes', francia régi nyelvi 'szigorú erkölcsű'; vö. még: német *prüde* 'túlzottan erkölcsös, finnyás; kényeskedő', német régi nyelvi 'merek tartású, tartózkodó'. A francia *prude* valószínűleg jelentésselkülönüléssel keletkezett az ófrancia *preux* 'bátor, alkalmas' melléknévből az 'óvatos, okos' jelentésű francia *prudent* hatására. A szócsaládhoz tartozó *prüderia* 'álszemérmes' főnév [1853] latinos végződéssel honosodott meg nyelvünkben.

prüszköl [1527] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a tüdőből hirtelen, robbanásszerűen előtörő és az ajkakat megremegtető levegő hangját jeleníti meg. A szótő összefügg a *tüsszent* igével. A szóvégi *-köl* gyakorító igeképző. A bizalmas társalgási nyelvben 'vonakodik, húzódozik' [1821] és 'bosszankodik' [1849] jelentésben is használatos. A szócsaláddhoz tartozó *prüsszent* ige [1533] *-nt* mozzanatos, a *prüsszög* [1565] pedig *-g* gyakorító igeképzővel alakult.

pszt [1792] Valószínűleg hangutánzó eredetű. Talán önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó, mely összefügghet a *pisszent* igével. Meglehet azonban, hogy a *pszt* tulajdonképpen a *pissz* módosítószó alakváltozata, hangalakja és írásmódja a német *pst*, *pscht* 'pszt' szó hatását tükrözi.

publikál [1572] 'közvetész' Latin jövevényszó, vö. latin *publicare* 'lefoglal a köz, az állam számára; közhasználatra ad; közhírré tesz'. A latin szó végső soron a latin *populus ~ poplus* 'nép; embercsoport' főnévre vezethető vissza, közvetlen előzménye az ebből képzett *publicus ~ poplicus* 'nyilvános; a közösséget illető; köz-' melléknév kiterjedt szócsalád alapja. Ennek magyar tagjaira vö. *publikum* 'közönség' [1619], *publikáció* 'közlés, közlemény' [1712], *publicista* 'jogtudós' [1797], 'közíró' [1826] szavainkat. Elsősorban az újságírással kapcsolatban használatosak.

pucc [1789] 'feltűnő öltözködés, öltözködés' Német jövevényszó, vö. német *Putz* 'cifraság, cicoma, cifrázkodás, cicomás öltözet, hivalkodó öltözködés'. Ez a német *sich putzen* 'felékesíti, csinósítja magát' ige főnévi származéka. A *puccos* 'cifrán öltözködő <nő>' származék [1803] *-s* melléknévképzővel alakult. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló, rosszálló értelemben használatos szavak.

pucér [1646] 'meztelen' Ismeretlen eredetű. Lehetséges, hogy a *pucér* összefügg a nyelvjárásainkban élő *puszi* 'csupasz madárfióka' [1792], *pucos* 'meztelen' [1880], *puckos* 'csupasz, tollatlan' [1891] szavakkal. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

pucéráj [1909] 'mosoda, ruhatisztító' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Putzerei* 'tisztító üzem'. Ez a német *putzen* 'tisztít, tisztogat' ige származéka. Kiveszőben lévő szó.

pucol [1816] Német jövevényszó, vö. német *putzen* 'tisztít, tisztogat; (falat) vakol; valamit eltávolít, eltüntet'. Ez a német *Butze* 'magház; alvadé, beszáradt váladék; megszenesedett gyertyabél' származéka. Szavunk tovajnyelvi 'megszökik' [1914] jelentése a német ige 'valamit eltávolít, eltüntet' jelentéséből alakult. Az igezőtő *bepucol* '<falat> vakol' jelentésben használatos [1940]. A bizalmas köznyelv szava.

puccs [1845] 'államcsíny' Német jövevényszó, vö. német *Putsch* 'zendülés, államcsíny'. A német szó a hangutánzó-hangfestő eredetű svájci német *Putsch* 'lökés, taszítás' főnévre vezethető vissza. A *puccs* az 1839-es zürichi puccs után vált politikai műszóvá.

púder [1713] Német jövevényszó, vö. német *Puder* 'púder, hintőpor', német régi nyelvi 'rizspor'. A német szó a francia *poudre* 'porrá tört anyag, por; puskapor; púder' főnévre vezethető vissza. A magyarban eredetileg 'hajpor, rizspor' jelentésben élt, napjainkban 'finom por alakú kozmetikai készítmény' jelentésben használatos [1791].

puding [1800] Nemzetközi szó, vö. német *Pudding*, angol *pudding*, francia *pouding*: 'puding', az angolban 'keveréssel lazított anyagból készült ételfajta' jelentése is van. A szó végső forrása bizonytalan, talán a francia *boudin* 'véreshurka, hurka-, kolbászféle' főnévvel függ össze. Az angoltól terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba az angol és részben a francia közvetítette.

pudli [1675 k.] 'uszkár' Német jövevényszó, vö. német *Pudel* 'uszkár, egy fajta göndör szőrű kutya'. Ez az azonos jelentésű német *Pudelhund* összetétel előtagjának önállósulásával keletkezett. Az előtag a hangutánzó eredetű német *pudeln* 'vízben pancsol' igére vezethető vissza, a *pudli* ugyanis eredendően vízi vadászatokon vett részt. A *pudli* szó a 19. század elején mint nyelvünkben „túrhetetlen” idegen kifejezés szerepel. Napjainkban kiveszőben van.

pudvás [1770] Bizonytalan eredetű. Feltehetőleg az *odvas* melléknévből jött létre. A szó eleji *p* a nyelvjárási *purhás*, *purzsás* 'morzsálódó, szemcsés' [1803], 'korhadé, pudvás' [1818] mintájára került a szó elejére. A *pudiva* [1789] elvonás lehet a *pudivás*-ból.

pufajka [1957] Orosz jövevényszó, vö. orosz *фужайка* [fufajka], orosz nyelvjárási *куфайка* [kufajka]: 'vattazubbony, kötött kabátka, mellény'. Az orosz szó ismeretlen eredetű. Szavunk a második világháború idején került a magyarba. Elterjedését és a *p-s* szókezdetet a szó *puffad*, *puffan* szavakkal való összekapcsolása is elősegíthette. A *pufajkás*

'félkatonai szervezet önkéntes tagja 1956-ban' jelentésű származék [1993] a *pufajkások* többes számú alakban vált politikai műszóvá.

puff [1855] Német jövevényszó, vö. német *Puff* 'tomba ütés; kockajáték, triktrak; buggy, ráncolás a ruhán; alacsony, párnázott, támla nélküli ülőke; hitel, adósság'. A német szó hangutánzó eredetű, melynek hangalakja eredetileg a tompa ütés, szélzúgás hangját jeleníthette meg. Hasonló jelentésű és hangalakú hangutánzó eredetű szavak más európai nyelvekben is megtalálhatók. A *puff* eredetileg nyelvünkben is ismeretes volt 'triktrakjáték' jelentésben. A napjainkban használatos 'női ruha felső ujjának buggyos része' [1857], illetve a 'támla nélküli párnázott ülőbútor' [1877] jelentések későbből adathatók. Ma már csak az utóbbi ismert általánosan.

puffad [1552] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a súlyos, duzzadt vagy puha tárgy leesésekor keletkező hangjelenséget, illetve a duzzadással, puffadással együttjáró mozgásképzetet jelenítette meg. A szótó azonos *pufók* szavunk szótövével, a szóvégi *-d* pedig gyakorító igeképző. Nem zárható ki az sem, hogy igeiként egy ősi ige névszó származéka, melynek főnévi tagjára vö. *pofo* szavunkat. A szótó kiterjedt szócsalád alapja. A *puffant* [1590] *-nt*, a *puffan* [1655] *-n* mozzanatos, a *puffaszt* [1590] *-szt* műveltető, a *pufog* [1720 k.] pedig *-g* gyakorító igeképzővel alakult. Az ütődés hangját utánzó *puff* indulatszó [1552] elvonás lehet az igeiképző.

pufók [1768] Származékszó. Alapszava egy ősi ige névszó lehetett, melynek igei tagja a *puffad* családjának szótöve, az esetleges névszói taghoz vö. a *pofo* főnevet. A szóvégi *-ók* nagyító melléknévképző. Kissé tréfás hangulatú kifejezés.

puha [1438 tn., 1560 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-a* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a tompa ütés zaját jelenítette meg, és azonos *puhatol* igeiként szótövével. A *puha* eredeti jelentése a későbből adatható 'lágy, a nyomásnak könnyen engedő' [1585] lehetett. Az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel (metaforikusan) kialakult 'elkényeztetett, gyenge, erőtlen' jelentés [1560 k.] rosszálló értelemben használatos. A *puhit* származék [1636] *-it* műveltető, a *puhul* [1643] pedig *-ul* igeképzővel alakult. A *puhány* [1833] nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

puhatol [1767] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-tol* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a tompa ütés zaját jelenítette meg, és azonos *puha* melléknéviigenév szótövével. A *puhatol* eredeti jelentése 'páhol' [1844] lehetett, ebből alakult az 'ütöget' > 'érint, tapogat' > 'óvatosan tapogatózva keres valamit' jelentéseken keresztül a napjainkban használatos 'óvatosan igyekszik megtudni valamit' jelentés. A jelentésváltozásra vö. a német *auf den Busch klopfen* 'puhatol' (tulajdonképpen 'a bokorra ütöget') kifejezést. Származéka a *puhatolódzik* [1836].

pukedli [1797] 'üdvözlő térdhajlítás' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Buckerl* 'meghajlás', bécsi *puckerl* 'gyermek bókoló meghajlása'. A német szó a középfelnémet *bucken* 'lehajol, meghajlítja magát' igére vezethető vissza. A szóvégi *-li* a *nokedli* szavunkban is előforduló, német eredetű szavainkban gyakori végződés. A *pukedli* kiveszőben lévő szó.

pukkan [1328 tn. (?), 1754] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a felfűjt, duzzadt tárgyak szétrepedésekor, szétszakadásakor keletkező hangokat jeleníti meg. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *pukkancs* [1897] származék *-cs* főnévképzővel alakult, ami eredetileg a felszólító mód jelével lehetett azonos. A hangutánzó eredetű szótó *-d* gyakorító igeképzős alakja *pukkad* [1799], *-aszt* műveltető igeképzős alakja *puffaszt* igeiként [1808].

puli [1765] Bizonytalan eredetű. Talán német jövevényszó, vö. felnémet *pu'ł* 'uszkár'. Ez a német *Pudelhund* 'uszkár, egy fajta göndör szőrű kutya' összetételre vezethető vissza. Végző forrása azonos *puđli* szavunkéval. Az 'uszkár' > 'puli' jelentésváltozás a két kistermetű kutya fajta külső jegyei, a hosszú, gubancolódásra hajlamos, legtöbbször fekete színű szőrzet hasonlósága alapján jöhetett létre. A *puli* valószínűleg nyugatról kerülhetett hozzánk a 18. században főként pásztorkutyaként. A kutya német eredetére utal a nyelvjárási *estreiber* 'puli' (tulajdonképpen 'ausztriai') elnevezés. A ma jellegzetesen magyar kutya fajtaként ismert *puli* elnevezését a német és az angol is a magyarból kölcsönözte. Az átvételre vö. német *Puli*, angol *puli*: 'puli'. A horvát-szerb *puđin* 'magyar pásztorkutya' szintén a magyar szó átvétele.

puliszka [17. század vége] 'kukoricakása' Bizonytalan eredetű. Talán latin jövevényszó magyar képzéssel. A töre vö. a latin *puls* 'sűrű pép, kása' vagy a latin *pollis* 'liszt' főnevet. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. görög *póltos* 'kása'. A szóvégi *-ka* talán kicsinyítő képző. A *puliszka* szó az erdélyi kollégiumok diáknyelvéből kerülhetett a magyarba. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló szó.

pullmankocsi [1897] Valószínűleg német mintára, részfordítással keletkezett összetett szó (*pullman* + *kocsi*), vö. német *Pullmanwagen*, angol *Pullman car*, francia *pullman-car*: 'különleges rugózású vasúti kocsi, pullmankocsi'. Az elnevezés G. M. *Pullman* (1831–1897) amerikai nagyiparos nevéből származik, aki 1864-ben az első szépen berendezett, kényelmes távolsági vasúti kocsit építette.

pulóver [1928] Nemzetközi szó, vö. német *Pullover*, angol *pull-over*, francia *pull-over*: 'pulóver'. Az angoltól terjedt el az európai nyelvekben. Az angol *pull* 'húz' és az *over* 'fel' szavak összetételéből jött létre, és azt a ruhadarabot jelölte, melyet a fején keresztül húz magára az ember. A magyarba elsősorban az angol és talán a német közvetítette. A *pulcsi* [1958] elvonással jött létre a *pulóver* főnévből -i kicsinyítő képzővel.

pulpitus [1541] 'szónoki, előadói emelvény' Latin jövevényszó, vö. latin *pulpitus* 'deszkaállvány, deszkaemelvény', középkori latin 'szószék'. A latin szó végső forrása tisztázatlan. A szóvégi *s* ejtése (a szabályos *sz* helyett) a hazai latin ejtémódot örizte meg, vö. *ámbitus* szavunkat. A *pulpitus* régi nyelvi szó.

pult [1789] Német jövevényszó, vö. német *Pult* 'ferde lapú deszkaállvány, bolti asztal', német régi nyelvi 'katedra, szószék'. Ez az azonos jelentésű középfelnémet *pulpit* főnévre vezethető vissza, ami a latin *pulpitum* 'deszkaállvány' átvétele. Nyelvünkben a szó elsőként 'kottatartó állvány' jelentésben adatható, ma a köznyelvben 'elárusító asztal' jelentésben használatos [1887].

pulzus [1560] Latin jövevényszó, vö. tudományos latin *pulsus (venarum)* 'érverés'. Ez a latin *pellere* 'üt, lök' igére vezethető vissza. Az orvostudományban használatos szó. A szóvégi *s*-ező ejtésre vö. *ámbitus*.

pulya [1525 k.] 'gyermek' Bizonytalan eredetű, talán román jövevényszó magyar nyelvi képzéssel, vö. román *pui* 'csirke; állat kicsinye, fióka; sarj, hajtás; kisgyerek'. A román szó a népi latin **pulleus*, **pullius* 'kölyök, csikó' főnévre vezethető vissza, ami a latin *pullus* 'állat kicsinye; csirke; csikó' folytatása. A szó eredeti hangalakja **pul* lehetett. A szóvégi *a* vagy kicsinyítő képző vagy pedig megszilárdult birtokos személyjel. A képzőre vö. *anya* és *apa* szavainkat. A *pulya* elsőként a melléknévi 'kicsiny, apró' jelentésben adatható, mely névátvitellel alakulhatott ki az eredeti 'gyermek' jelentésből. A *pulya* főnévi 'gyermek' jelentése [1565] elsősorban nyelvújásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

pulyka [1589–1591] Származékszó, a hangutánzó eredetű *puly* állathívogató szó [1817] -ka kicsinyítő képzős alakja. A pulyka házi tenyésztése Közép-Amerikából terjedt át Európába a 16. század első felében.

puma [1852] Nemzetközi szó, vö. német *Puma*, angol *puma*, spanyol *puma*: 'puma'. A spanyoltól terjedt el az európai nyelvekben. Végső forrása az azonos jelentésű perui indián *puma* főnév. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

pumi [1759] 'egy fajta kutya' Szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *pumli* 'pumi' főnévből [1756] -i kicsinyítő képzővel. A *pumli* német eredetű szó. Eredetere vö. bajor-osztrák *puməl* 'hosszú szőrű, hegyes fülű kis kutya' főnevet, ami a német nyelvújrási *pommer*, *pummer* 'kis kutya; pumi' szóra vezethető vissza.

pumpa [1887] Német jövevényszó, vö. német *Pumpe* 'szivattyú, pumpa'. A német szó az azonos jelentésű középkori holland *pompe* főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *a* hangzócserevel került a német *e* helyére, miként *cérna* szavunkban is.

pumpol [1868] 'pénzt kér (kölcson)' Német jövevényszó, vö. német *pumpen* 'kölcsonkér, kölcsonad'. A szó a német argóban, illetve diáknyelvben keletkezett, talán a német *Pumps* 'taszítás, lökés' főnévre vezethető vissza. E szerint a magyarázat szerint a német ige az argóban 'taszít' > 'lök' > 'odadug, lopva odaad, ad' jelentésváltozáson mehetett keresztül. A bizalmas társalgási nyelv szava.

pun [1604] 'föníciai eredetű karthágói' Latin jövevényszó, vö. latin *Poeni* (többes szám), *Poenus* (főnév), *Poenus*, *Punus* (melléknév): 'föníciai eredetű karthágói, pun'. A latin szó a görög *Phojniz* 'föníciai (ember)' szóra vezethető vissza. A *pun* nyelvünkben elsődlegesen melléknévként adatható, a főnévi jelentés később fordul elő [1757]. Történettudományi műszó.

punci [1888] 'női szeméremtest' Német jövevényszó, vö. német argó *punze* 'női szeméremtest, hüvely; prostituált', bajor-osztrák *punzen* 'tömzsi személy vagy tárgy; nagy mellű nő; női szeméremtest'. Ez a német *Punze* 'boncolótű; fémjel' főnévre vezethető vissza. A német szóban 'fémjel' > 'matrica' > 'öntőforma' > 'női szeméremtest' jelentésváltozás mehetett végbe. Nyelvünkben a szónak a 20. századtól 'prostituált' jelentése is adatható [1930]. A szóvégi *i* hangra vö. *gázszi*, *módi*. Szavunk a bécsi tolvajnyelvből kerülhetett a magyarba. Az argóban és a bizalmas nyelvhasználatban él.

puncs [1783] Nemzetközi szó, vö. német *Punsch*, angol *punch*, francia *punch*: 'puncs'. Az angolból terjedt el az európai nyelvekben, melyben talán a hindi *pāñch* 'öt' számnévre vezethető vissza. A hindi szó az italféleség öt alapanyagára utal. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

punktum [1611] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. latin *punctum* 'szúrás; lyukacska (szúrás helye); írt, festett pont(ocska), folt(ocska)', középkori latin 'szótag; artikulusz; szakasz, fejezet'; vö. még: német (*und*) *damit Punktum* 'és ezzel kész, vége'. A latin szó a latin *pungere* 'szúr' ige származéka. Nyelvünkben a *punktum* elsőként adatható 'töredék, szakasz' jelentése mára már elavult, napjainkban az 'ezzel kész, vége' jelentésű mondatzóként él [1789 (?), 1792] a bizalmas társalgási nyelvben.

púp [1408 tn., 1456 k.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A *búb* főnév szóhasadással elkülönült párja. Eredeti jelentése a 'valaminek kidomborodó része, csúcsa; rakás, halom' [1456 k.] lehetett. A napjainkban használatos 'kóros kinövés a hátán, a mellen' [1408 (?)] és a 'teve púpjá' [1643] jelentések jelentésszűküléssel jöttek létre.

pupák [1479 tn. (?), 1753] 'tehetetlen, mamlasz <személy>' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *pupák* 'taknyos kölyök; esetlen, modortalan ember; gyermek'. Ez talán a szlovák *púpä* 'bimbó; serdülő lány; báb, bábu' főnévre vezethető vissza. Nyelvünkben a bizalmas társalgási nyelvben él.

pupilla [1794] 'szembogár' Latin jövevényszó, vö. latin *pupilla* '(árva) lányka; szembogár', orvosi latin 'szembogár, pupilla'. Ez a latin *pupa* 'lányka; játékbábu' származéka. Az elnevezés arra utal, hogy az ember arca a néző szembogarában kicsi, bábunyi méretben tükröződik.

puplin [1841] 'egy fajta textiláru' Német jövevényszó, vö. német *Popelin*, *Popeline* 'finom, selymes fényű fonalból egyenletes mintájú szövessel készült textiláru'. A német szó az azonos jelentésű *popeline* főnévre vezethető vissza. A német szó belseji *o* a *moszlin* ~ *muszlin* mintájára cserélődött a magyarban *u* hangra. Textilipari műszó.

purdÉ [1568] 'cigánygyerek' Bizonytalan eredetű. Talán cigány jövevényszó, vö. cigány *phurde* (felszólító mód) 'fűjjad!'. A cigány szó indoeurópai eredetű. Eredetere vö. a 'fúj' jelentésű óind *phut-kri* igét. Ebben az esetben szavunk eredetileg parancs lehetett, mellyel a cigány kovácsok segédeiket szólították fel a tűz élesztésére. Lehetséges az is, hogy a *purde* a cigány *xurdo*, *khurdo*, *pchurdo* 'kicsi, fiatal, lány, szétmorzsolts' melléknév átvétele, mely szintén indoeurópai eredetű; vö. a hindusztáni *khurd* 'kicsi' szót. Ezekkel a magyarzatokkal szemben hangtani és jelentéstanai problémák merülhetnek fel. Tréfás kifejezés.

purgál [1550–1575] 'hashajtóval tisztít; meghajt' Latin jövevényszó, vö. latin *purgare* 'tisztít, tisztáz'. Az ige a latin *purus* 'tisztá' melléknévre vezethető vissza. Az *-ál* végződésre vö. *ágál*. Orvostudományi műszó.

purgatórium [1490 k.] 'tisztítóház, tisztítóhely' Latin, közelebbről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *purgatorium* 'tisztítóhely'. Ez a latin *purgare* 'tisztít' ige származéka. Vallási műszó.

puritán [1612] 'szigorú erkölcsű' Latin jövevényszó, mely nemzetközi szóvá vált, vö. középkori latin, egyházi latin *puritani* (többes szám), hazai latin *puritanus*: 'a puritán protestantizmus követője'. Ez az angol *Puritan* 'ugyanaz; puritánus (vallású); szigorú erkölcsű' melléknévre vezethető vissza, ami az angol *purity* 'tisztaság, erkölcsösség' származéka; vö. még: német *Puritaner*, *puritanisch*, francia *puritain*, olasz *puritano*: 'puritán'. A szó a latin *puritus* 'tisztaság' szóra megy vissza. A *puritán* főnévi, 'a puritán protestantizmus követője' jelentésében történettudományi műszóként használatos, 'szigorú erkölcsű' melléknévi jelentése későbből adatható [1859].

purparlé [1884] 'eszmecsere; szóváltás' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. francia *pourparler*, *pourparlers* (többes szám) 'tárgyalás, megbeszélés'; vö. még: német régi nyelvi *pourparler* '(nem hivatalos) diplomáciai eszmecsere; tárgyalás, megbeszélés'. A francia szó az ófrancia *porparler* 'megbeszél, megtárgyal' igeire vezethető vissza. Nyelvünkben a *purparlé* a bizalmas társalgási nyelv rosszálló értelemben használatos szava.

puska [1430 k.] Vándorszó, vö. német *Büchse* 'persely, takarékpersely, doboz, tégely', német régi nyelvi 'kézi tüzfegyver vagy löveg, <később> vont csövű fegyver, <ma főként> vadászfegyver', román *pușcă* 'fegyver', horvát-szerb *puška* 'ugyanaz', cseh *puška* 'ugyanaz', orosz *nyuka* [puska] 'ágyú, löveg'. A németből terjedt el, ahol a népi latin *buxis* 'puszpángfából készült doboz' főnévre vezethető vissza. A 'kézi löfegyver' jelentés kialakulásának alapja a puszpángfából készült orvosságos dobozok hengeres formája volt. A *puska* iskolai nyelvben használatos 'meg nem engedett segédeszköz' jelentése [1887] elvonással keletkezett a *puskázik* 'puskát használ' (tulajdonképpen 'felfegyverkezik') igéből [1790]. A *puska* szót a magyarba elsősorban a német és a szláv nyelvek közvetítették.

pusmog [1761] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -g gyakorító igekepzővel ellátott alakja. A szótó hangutánzó eredetű, hangalakja a suttogó, sustorgó hangokat jeleníti meg. A szó belseji *m* ősi mozzanatos igekepző. Tréfás vagy rosszálló értelemben használatos szó.

puszedli [1863] 'süteményfajta' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Busserl* 'csók; süteményfajta', bajor-osztrák *pusserl* 'csók'. Ez a hangutánzó eredetű középfelnémet *bussen* 'csókol, szerelmeskedik' igré vezethető vissza, miként *puszi* szavunk is. A -*dli* végződésre vö. *nokedli*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

puszi [1774 (?), 1848] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi, német nyelvjárási *buß* 'csók', tiroli *pus* 'ugyanaz'. Ez a hangutánzó eredetű középfelnémet *bussen* 'csókol, szerelmeskedik' igré vezethető vissza, miként *puszedli* szavunk is. A szóvégi *i* a bajor-osztrák kiejtést követi, de kialakulásában szerepet játszhatott a hasonló alakú magyar játszi -*i* kicsinyítő képző is. Igei származéka a *puszil* [1873].

puszpáng [1525 k.] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. karintiai *puksam* 'puszpáng', tiroli *pugspâmen* 'puszpángfából való, kemény, erős', hazai korai újfelnémet *puxpaumen* 'ugyanaz', német irodalmi *Buchsbaum* 'örökzöld cserje vagy kisméretű fa, bukszus'. A német szó a latin eredetű német *Buchs* 'bukszus, puszpáng' és a *Baum* 'fa' főnevek szószaporító (tautologikus) összetétele. A magyar szóvégi *g* szervetlen járulékhang, vö. *rozmaring*. Kertészeti műszó.

puszta [1306 tn., 1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *pustь*, -*a*, -*o*, horvát-szerb *pust*, -*a*, -*o*, szlovák *pustý*, -*á*, -*é*, orosz *nycm(où)*, [puszt(oj)] 'üres, puszta, kietlen'. A szó szláv eredetű. A magyarba a szláv szó semleges-, illetve nőnemű alakja került. Szavunk 'üres, elhagyott' melléknévi jelentése mellett 'nagy kiterjedésű füves síkság' főnévi jelentése [1416] is él. A *puszta* megszilárdult ragos alakulata a választékos társalgási nyelvben használatos *pusztán* 'csupán, kizárólag' szavunk [1416 u.]. Főnévi származéka a *pusztaság* [1416 u.].

pusztít [1398 tn., 1416 u.] Származékszó, a *puszta* 'üres, elhagyott' melléknév -*ít* gyakorító-műveltető igekepzővel ellátott alakja. A *pusztul* [1416 u.] az -*ul* gyakorító-visszaható igekepzővel alakult.

putri [1783] Ismeretlen eredetű. Eredetileg nem valamiféle 'nyomorúságos viskó' jelentésben élt, hanem földbe vajt odút, veremlakást jelölt.

puttony [1414] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *butten*, hazai korai újfelnémet *putten*, hazai bajor-osztrák *puttn*, német irodalmi *Butte*, *Bütte*: 'háton vagy vállon hordozható edény; tartóedény, csöbör, dézsa, hordó'. A német szó a görög eredetű középkori latin *butina* 'flaska, edény, hordó' főnévre vezethető vissza.

püffed [1590] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a duzzadással, puffadással együttjáró mozgásképzetet jelenítette meg. A szótó azonos a *püföl* ige szótövével, illetve összefügg a *pöfög* ige szócsaládjával. Szavunk a *puffad* ige magas hangrendű változata. A szóvégi -*d* gyakorító igekepző. Az azonos hangutánzó-hangfestő szótóból képzett *püffeszkedik* [1787] -*edik* visszaható igekepzővel alakult.

püföl [1835] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a súlyos, duzzadt vagy puha tárgy leesésekor keletkező hangjelenséget jelenítette meg. Szótóve azonos a *püffed* ige szótövével. A szóvégi -*l* gyakorító igekepző. Az elavult, 'ütés' jelentésű *püff* főnév [1844] elvonás az igréből. Napjainkban a *püff* az ütés tompa hangjának utánzására használatos módosítószóként [1865], illetve a *püff neki* szókapcsolatban [1877] a váratlan bosszúságot fejezi ki.

pümkösd [1138 tn., 1500 k.] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Olasz, közelebről északolasz eredetű, vö. északolasz *pentkñsti*, olasz *pentecoste*: 'pümkösd'. Az olasz szó az azonos jelentésű egyházi latin *pentecoste* főnévre vezethető vissza, ami a bibliai görög *pentekoszté (eméra)* 'ötvenedik nap (húsvét után); pümkösd' átvétele. 2. Német eredetű, vö. kései ófelnémet *pinkesten* (többes szám tárgyeset), középfelnémet *pfingesten* (többes szám részes eset): 'pümkösd'. Ennek végső forrása a fent említett 'ötvenedik nap' jelentésű görög főnév, mely a gót *paintëkustēn* (egyes szám tárgyeset) 'pümkösd' közvetítésével került a németbe. Bár a kultúrtörténeti adatok mindkét változatot valószínűsítik, hangtani okokból inkább az olasz eredeztetés fogadható el.

püré [1865] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *purée* 'péppé tört étel'; vö. még: német *Püree* 'ugyanaz'. A francia szó az ófrancia *purur* 'tisztít; szítál, rostál; passzíroz' igré vezethető vissza, melynek forrása a latin *purus* 'tisztá' melléknév.

püspök [1177 tn., 1372 u.] Vándorszó, vö. német *Bischof*, olasz *vescovo*, horvát-szerb *biskup*, cseh *biskup*, lengyel *biskup*: 'püspök'. Végső forrásuk a görög *ἐπίσκοπος* 'felügyelő', bibliai görög 'püspök', ami a latin *episcopus* 'ugyanaz; felügyelő' főnév közvetítésével került az európai nyelvekbe. Nyelvünkben a szó eredeti hangalakja *piskup* ~ *piskop* lehetett, ebből hangrendi kiegyenlítődéssel és hangátvetéssel jött létre a *püspök* alak. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Származékai a *püspöki* [1490], *püspökség* [1372 u.].

püspökfalat [1784] 'sült, főtt baromfi fara' Összetett szó, előtagja a *püspök*, utótagja pedig a *falat* főnév. Az előtag a lekopasztott baromfi fara és a püspöksüveg közötti hasonlóságra utal. Az elnevezésre vö. *barátfüle*. A szó keletkezését befolyásolhatta a francia *bonnet d'éveque* 'püspökfalat' szókapcsolat is. A bizalmas társalgási nyelv szava.

R

-r¹ [13. század közepe] Gyakorító igeképző. Ősi toldalék, finnugor *-r-re vezethető vissza. Elemi képzőként nyelvemlékeinkben is ritkán fordul elő, de képzőbokrokban gyakoribb. Mai nyelvünkben teljesen elavult. Már csak elhomályosult származékokban vagy továbbképzett szóalakokban lehet kimutatni, pl. *tipor, kapar, kever, kesereg*.

-r² [1397] Névszóképző. Ősi toldalék, finnugor vagy uráli *-r-re vezethető vissza, mint a gyakorító -r képző. Főnévi alapszavakhoz járult elsősorban kicsinyítő-becéző funkcióban. Már az ómagyar korban sem számított elevennek, ma csak elhomályosult származékokból mutatható ki, pl. *botor, sömör, tompor, odor* 'odúcska'. A nyelvújítók alkotta *kalandor, modor, tudor, vidor, tömör* képződmények mintái egyaránt lehettek a latin -or végződésű szavak (pl. *gladiátor* : nyelvújítási *viador*) és a magyar -r végű, de nem képzett szavak is (pl. *bátor, komor*). Mai nyelvünkben nem tartunk számon -r névszóképzőt.

rá [1055] Megszilárdult ragos alakulat, egy valószínűleg ősi, ugor kori szótó latívuszi -á hová? kérdésre válaszoló helyhatározóraggal ellátott alakja. A töre vö. vogul *raŋ* 'kívül', *raŋkā* 'félre, oldalt <egy külön rakásba>, a maga számára, külön'. Ugor kori hangalakja **raŋʒ* 'felszín' lehetett. Az eredeti *reá* hangalakból rövidüléssel jött létre a *rá* hangalak. Szavunk eredetileg határozószóként élt, később vált névutóvá, illetve határozóraggá. Igeköti szerepe is kialakult. A *rá* indulatszóként 'hajrá!' jelentésben is használatos [1915].

-ra/-re [1193] Elsősorban a hová? kérdésre felelő 'valaminek, valakinek a külsején, felszínén levő helyre' jelentésű külső helyviszonyt kifejező önálló szói eredetű toldalék, pl. *házra, mezőre*. A magyar nyelv külön életében az uráli eredetű **roy-* 'közelség' vagy az ugor eredetű **raŋʒ* 'felszín' főnév és az -á latívuszi helyhatározórag kapcsolatából alakult ki a **royá* vagy **rajá* ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán névutóvá vált. A szó belseji γ kiesésével és az első szótagbeli magánhangzó elhasonulásával jött létre a *reá*, amely még az ómagyar kor elején, A tihanyi alapítólevélben is névutó jelleggel adatható, pl. *hodu utu rea, cutarea* 'kútjáig, kútjára'. Megrövidült, ragként viselkedő -ra változata a 12. század végén mutatkozik először, a 13. századtól kezdve pedig már az illeszkedő magas hangrendű -re is megjelenik. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *rá*.

rab [1424 tn. (?), 1536] Délszláv, közelebből talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *rob* 'szolga, rabszolga', horvát-szerb régi nyelvi *rába* 'szolgáló', óegyházi szláv *rabъ, robъ* 'szolga, rabszolga', bolgár *paб* [rab] 'isten hű szolgálója; akarat nélküli szolga', *poб* [rob] 'rabszolga; leigázott ember vagy nép; rabja valakinek vagy valaminek', szlovén *rob* 'rabszolga'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *orbis* 'árva'. Nyelvünkben a szó a török hódoltság korában honosodhatott meg, mikor sokakat rabszolgaként hurcoltak el. Származékai a *rabság* [1500 k.] és a *raboskodik* [1682].

rabbi [1416 u.] Latin jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. egyházi latin *rabbi* 'mester, tanító', hazai latin 'törvénytárgyaló; zsidó pap'; vö. még: német *Rabbi*, korai újfelnémet, hazai korai újfelnémet *rabi*: 'rabbi'. A latin szó végső forrása a héber *rabh* 'mester, tanító' főnév, mely a bibliai görögön keresztül került a latinba. Vallási műszó.

rabiátus [1854] 'indulatos természetű' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *rabiatus* 'ugyanaz'. A szóvégi -e-ző ejtésére vö. *ámbitus*. Ez a középkori latin *rabiare* 'dühöng, tombol' ige igenévi származéka. A választékos társalgási nyelv szava.

rabicfal [1897] 'dróthálóra vert gipszes habarcsból épített vékony válaszfal' Német mintára, részfordítással keletkezett összetett szó, vö. német *Rabitzwand* 'rubicfal'. Az előtag Karl *Rabitz* berlini kőműves családnévvel azonos. Rabitz találta fel 1878-ban az újfajta fal készítményét.

rabol [1512 k.] Vitatott eredetű. 1. Német jövevényszó, vö. német *rauben*, bajor-osztrák *röbm*: 'erőszakkal elvesz, fosztogat'. A német szó germán eredetű, vö. gót *bi-raubōn* 'kirabol'. 2. Belső fejlemény. Származékszó, a *rab* főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. A német eredeztetésnek hangtani nehézségei vannak, de lehet, hogy az ige hangalakja a *rab* főnév hangalaki fejlődésének hatására alakult. Származékai a *rablás* [1535 k.] és a *rabló* [1571].

rabszolga [1647] Összetett szó. Előtagja a 'fogoly; rabszolga' jelentésű *rab* főnév, utótagja pedig a *szolga* főnév. Az előtag valószínűleg az utótag minőségjelzője, erre utal a régi nyelvi *fogoly szolga* szó szerkezet [1636]. Nem zárható ki azonban, hogy a *rabszolga* szó szószaporító (tautologikus) összetétel, miként *búbánat* szavunk is.

rác [1395 k.] 'magyarországi szerb' Tulajdonnévi eredetű. A régi nyelvi *Rácország* 'Szerbia' [1590] összetett tulajdonnév előtagjának köznevesülésével jött létre. A földrajzi név előtagja az ószerb *Rasъ* tulajdonnévre vezethető vissza. Ez a név a mai Novi Pazar közelében fekvő egykori vár neve. E vár köré egyesítette Nemanja István főzsupán az összes szerb tartományt, és itt alapította meg az önálló szerb birodalmat. A vár neve jelentésfejlődéssel egész Szerbia nevévé vált. A *rác* ma már csak elvétve használatos népnév, a későbből adatolható *szerb* az utóbbi évtizedekben szorította ki.

ráció [1577] 'valaminek ésszerű, célszerű volta' Latin jövevényszó, vö. latin *ratio* 'számolás; gondolkodás; ész, értelem, okosság'. A latin szó a latin *rerī* 'gondol, vél' igére vezethető vissza. A szócsalád többi tagja nemzetközi szó, melynek magyar tagjaira vö. *racionalizmus* 'egy fajta filozófiai, ismeretelméleti irányzat' [1826], *racionalista* 'a racionalizmus híve; a racionalizmus elveit valló' [1839], *racionális* 'okszerű, ésszerű' [1865]. Ezek legkorábban a franciában, illetve az angolban jelentek meg. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *racionalista* szó a magyarban latinus végződést kapott.

racka [1799] 'egy fajta juh' Ismeretlen eredetű. Összefügghet a nyelvjárási *raci* 'felemás, korcs' [1831], *racó* 'a parasztok gúnyneve' [1888], *raca* 'törvénytelen gyerek' [1901] szavakkal. Az összefüggésre az utal, hogy a nyelvjárásokban a *racka* 'korcs' melléknévi jelentése [1857] is él, továbbá, hogy a rackajuhot is két juhfajta keverékének tartják a leírások. Állattenyésztési műszó.

rács [1549] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *raʒ* 'a folyóöblön keresztül lécekből húzott rácsszerű kerítés <közepén varsával>; lécekből készült gyapjúverő szerkezet'. Ennek előzménye a finnugor **račs* 'rács, rács alakú halfogó rekeszték' lehetett. Az egyeztetést bizonytalaná teszi az, hogy nyelvi megfelelő csak egyetlen rokon nyelvben fordul elő.

raccsol [1865] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *radschn* 'raccsol, fecseg; zörög, kelepel', német irodalmi *ratschen* 'zörög; gágog, fecseg, locsog'. A német szó hangutánzó eredetű. Nyelvünk a bajor-osztrák szó jelentéseit vette át.

radar [1947] 'rádiólokátor' Nemzetközi szó, vö. német *Radar*, angol *radar*, francia *radar*: 'radar'. Az angolban 'rádiólokáció, rádiótávberés' jelentése is van. Az angoltól terjedt el, melyben az angol *radio detecting and ranging* 'rádió-felderítés és távolságmérés' kifejezés kezdőbetűiből jött létre. Eredeti jelentése nyelvünkben is 'rádió(táv)berés' volt [1951], ami arra utal, hogy a magyarba szintén az angol közvetítette.

radikalizmus [1827] 'gyökeres módszerek alkalmazása' Nemzetközi szó, vö. német *Radikalismus*, angol *radicalism*, francia *radicalisme*: 'radikalizmus'. Ezek forrása a kései latin *radicalis* 'a gyökérhez tartozó', ami a latin *radix* 'gyökér' főnév származéka. Az angoltól és a franciából terjedt el. A szócsalád másik tagja, 'gyökerekig ható; gyökeres módszerek alkalmazásának a híve' jelentésű *radikális* szavunk [1835] szintén nemzetközi szó, mely latinus végződéssel honosodott meg nyelvünkben. A magyarba mindkét szót elsősorban a német közvetítette.

rádió [1924] Nemzetközi szó, vö. német *Radio*, amerikai angol *radio*, francia *radio*: 'rádió'. A szó az amerikai angolban keletkezett a *radio-telegraphy* 'drót nélküli távírás, rádiótávírás' szó szerkezetéből, melynek első része a latin *radius* 'sugár' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A *rádió* főnév a *rádiótelefon* [1909] összetételben 'sugár-, sugárzás-' jelentésű összetételi előtagként szerepel, melyben az előtag az elektromágneses hullámokkal történő jelátvitelre utal.

radioaktív [1911] Nemzetközi szó, vö. német *radioaktiv*, angol *radio-active*, francia *radioactif*: 'radioaktív'. A szó tudatos szóalkotással keletkezett a radioaktivitás felfedezőjének, Antoine-Henri Becquerel francia fizikusnak az alkotásaként. Nyelvünkben a *radioaktivitás* főnév [1911] szintén nemzetközi szó.

radír [1900] Belső fejlemény. A *radírgumi* összetétel [1899] előtagjának önállósulásával keletkezett. A *radírgumi* német eredetű szó, vö. német *Radiergummi* 'törlőgumi, radír'. Ez a német *radieren* 'rézlemezbe karcol, rézkarcot készít; írást, rajzot kivakar, kitöröl' igére vezethető vissza.

radíroz [1806] Német jövevényszó, vö. német *radieren* 'rézlemezbe karcol, rézkarcot készít; írást, rajzot kivakar, kitöröl'. A német szó a latin *radere* 'karcol, vakar, kapar' igére vezethető vissza. A magyar ige végződése beillesztő képző, vö. *studíroz*. A *radíroz* ige eredetileg nyelvünkben is 'rézkarcot készít' jelentésben élt, napjainkban használatos '(írást, rajzot) gumival kitöröl' jelentése későbből adatolható [1865].

rádium [1904] 'uránércből gyártható radioaktív kémiai elem' Nemzetközi szó, vö. német *Radium*, angol *radium*, francia *radium*: 'rádium'. A szó a franciában keletkezett tudományos műszóként a latin *radius* 'sugár' főnévből. Az elnevezés a rádium radioaktív sugárzására utal. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

ráf [1813] 'fakerékre való vasabroncs; hajpánt' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor osztrák *raof, raif* 'pánt, karika, (hordó) abroncs', bécsi német *raf* 'pánt, abroncs', hazai német *roaf* 'ugyanaz', német *Reif* 'karika, gyűrű, pánt, abroncs, kötelék, hordóabroncs'. A német szó germán eredetű, vö. angol *rope*, svéd *rep* 'kötél, istráng'. Nyelvünkbe a szó a hazai német iparosok nyelvéből került. A bizalmas köznyelvben elsősorban a hajráf összetétel ismeretes.

rafia [1887] Nemzetközi szó, vö. német *Raphia*, angol *raphia, raffia*, francia *raphia*: 'rafia'. Végző forrása valószínűleg a madagaszkári *rafia* 'pálmafajta' főnév, mely a botanikai latin *Raphia ruffia* 'rafiapálma' szó szerkezet révén terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

rafinált [1875] Származékszó, a *rafinál* '(cukrot, kőolajat) tisztít, finomít' ige [1841] -t befejezett melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. Kialakulására hatással lehetett a német *raffiniert* 'ravasz, furfangos' igenév is. Az iparban használatos *rafinál* ige az azonos jelentésű régi nyelvi *rafiníroz* [1789] képzőcserés módosulata, vö. *fixál ~ fixíroz*. A *rafiníroz* német eredetű, eredetire vö. a német *raffinieren* 'tisztít <cukrot, kőolajat>, finomít, kifinomít, tökéletesít <ízlelést, stílust>' igét. A német szó az azonos jelentésű francia *raffiner* átvétele. A választékos társalgási nyelvben használatos *rafinéria* 'kifinomultság; körmönfonság' főnév [1835] szintén német eredetű, vö. német *Raffinerie* 'tisztító, finomító üzem <cukoré, kőolajé>'. A *rafinált* vegyipari szakszóként és a választékos társalgási nyelvben használatos szóként ismert.

rag [1808] Tudatos szóelvonással keletkezett a *ragad, ragaszt* igékből. Ezek kikövetkeztetett alapszavának főnévként való önállósításával alkotta meg Kresznerics Ferenc. A 'toldalék' jelentésű *rag* régi nyelvi elnevezéseire vö. *végezet* [1787], *toldalék* [1794]. A *rag* és a képző közötti különbség a 19. század közepétől figyelhető meg. A *rag* főnév származékai *ragtalan* [1839] és *ragos* [1887] mellékneveink, *ragozás* főnevünk [1844] és *ragoz* igénk [1839]. Nyelvújítás kori szavak.

rág [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, uráli kori szó, vö. vogul *rāgn-* 'rág', jurák *luŋkībā-, ruŋkīpo-* 'rág, rágsál'. Ezek előzménye az uráli **ruŋk3-* 'rágsál' lehetett. Az ősi szó belseji *ŋk* a magyarban *g*-vé alakult, a hangváltozásra vö. *bog*. A vogul szó idetartozása hangtani okokból, a szamojéd szóval való összetartozás pedig a távoli rokoni megfelelés miatt bizonytalan. A *rágás* származék [1470] -ás főnévképzővel, a *rágós* melléknév [1897] pedig -ós melléknévképzővel alakult. A *rágcsáló* főnév [1891] a *rágcsál* igei származék [1759] -ó igenévképzős alakjának főnevesülése.

ragad [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *ńula rōŋkamt-* 'összeilleszt, egymáshoz ragad', *rōŋki* 'jól ragadó <enyv>'. Ennek előzménye az ugor **rōŋk3-* 'ragad' lehetett. Az ősi szó belseji *ŋk* a magyarban *g*-vé alakult, vö. *bog*. A szóvégi -d kezdő-gyakorító igeképző. A tö jelentéstartalma lényegében 'erős vonzás, tapadás, megfogás' lehetett. A *ragad* eredetileg talán 'hirtelen nagy erővel megfog' [1416 u.], illetve 'hozzátapad valamihez' [1416 u.] jelentésben élt. Az ugor kori szótó kiterjedt szócsalád alapja. A *ragaszt* [1474] -aszt műveltető, a *ragaszkodik* [1510] pedig gyakorító-visszaható igeképzővel alakult. A *ragály* [1792] és a *ragacs* [1801] a kikövetkeztetett szótóból jött létre a nyelvújítás korában. A *ragtapsz* összetétel [1835] önállóan nem adatolható, 'ragadó, tapadó' jelentésű *rag* előtagja elvonás az igékből. Az *(el)ragadtatja magát* szó szerkezet [1779] tükörfordítással keletkezett a német *sich hinreißen lassen* 'elragadtatja magát' mintájára.

rágalom [1372 u.] Származékszó, a *rág* 'rágalmaz; gyötör, mar <fájdalom>' ige -alom névszóképzővel ellátott alakja. Hasonló szemléletet tükröz a *mar* ige, vö. még: latin *rodere* 'rág, harap; rágalmaz'. A -z igeképzős *rágalmaz* igei származék [1372 u.] jelentése eredetileg dühödtt állati támadásra utalt, s csak később emberi ellenségeskedésre. További származékai a *rágalmazás* [1456 k.] és a *rágalmazó* [1495 e.].

raglán [1904] 'egy fajta kabát' Angol jövevényszó, mely esetleg a németből és a franciából is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *raglan* 'raglán <férfi felsőkabát>'; vö. még: német *Raglan* 'ugyanaz', francia *raglan* 'ugyanaz'. Az angol szó Lord *Raglan* tábornok nevének köznevesülése. Az elnevezés arra utal, hogy a krími háborúban parancsnokló tábornok sajátos, a vállrésszel egybeszabott ujjú, bő felsőkabátot viselt, vö. *garbó, kardigán*.

ragu [1790] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *ragoût* 'apróra vágott húsból, erősen fűszerezett mártással készült ételfajta', francia régi nyelvi 'étvágygerjesztő étel'; vö. még: német *Ragout* 'ragu; zagyvalék'. A francia szó a francia *ragoûter* 'étvágyat csinál' ige származéka, ami végső soron a latin *gustus* 'ízletesség; ízlelés; élvezet' főnévre vezethető vissza.

ragya [1300 k.] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *rda*, szlovén *rja*: 'rozsa a fémeken; ragya mint növényi betegség'. Ez a szláv *rd* 'vörös' melléknévre vezethető vissza, végső forrása azonos *rozsa* szavunkéval. A *ragya* eredeti jelentése nyelvünkben is 'gombák okozta foltosodás a növények levelén' lehetett. Napjainkban elsősorban 'himlőhely a bőrön' jelentésben [1479] használatos. A kissé durva *üsse meg a ragya!* kifejezésben szavunk elhomályosult, 'fene, nyavalya' jelentése él.

ragyog [1582] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó -g gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó bizonytalan, esetleg hangutánzó eredetű. A 'pompázik, hivalkodik' jelentés [1795] kialakulásának a gazdagságra valló nemesfémek és drágakövek csillogása volt az alapja. Megszilárdult ragos alakulata az enyhe szitokszóként használatos (*azt) a ragyogóját!* [1865].

raj [1370] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *roj* 'méhraj', szlovák *roj* 'repülő rovarok nagy csoportja; emberek vagy tárgyak nagyobb csoportja', orosz *ро́й* [roj] 'raj, méhraj; tömeg, nagy mennyiség'. A szláv szavak előzménye a szláv **rei-* 'kitör, kiron' jelentésű ige lehetett. A *rajzik* származék [1620] -z igeképzővel alakult.

rája [1795] 'egy fajta tengeri hal' Latin jövevényszó, vö. latin *raia* 'rája'. A latin szó tisztázatlan eredetű. Nyelvünkben elsősorban állattani műszóként ismeretes.

rajcsúroz [1799] Származékszó, a nyelvjárási *rajcsúr* 'lovarda' [1799] főnév -z igeképzővel ellátott alakja. A *rajcsúr* német eredetű szó, melynek eredetére vö. a német *Reitschule* 'lovaglőiskola, lovarda' és a bécsi *reidschul* 'rendetlen szoba' szavakat. A német összetétel a *reiten* 'lovagol' igéből és a *Schule* 'iskola' főnévből keletkezett. A *rajcsúroz* eredeti jelentése 'lovat (lovardában) körbe futtat' volt. Az osztrák katonai nyelv közvetítette nyelvünkbe. Napjainkban 'rendetlenkedik' jelentésben él [1928] a bizalmas nyelvhasználatban.

rajkó [1768] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, az 'ivadék' jelentésű *raj* főnév [1666] -kó kicsinyítő képzős alakja lehet. A szó alakítani és jelentéstani alakulásmódjára hatással lehetett a cigány *raklo* 'fickó, szolgálgegy, fiú, ifjú' és az azonos jelentésű német tolvajnyelvi *racklo* főnév is.

rajong [1834] Német mintára, tükörfordítással keletkezett származékszó, vö. német *schwärmen* 'rajzik; lelkesedéssel beszél valmiről, rajong valakiért, valamiért'. Ez a német *Schwarm* 'raj' főnévre vezethető vissza. A magyar *rajong* ige a *raj* főnév -ong igeképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *zajong* szavunkat. Nyelvújítás kori szó, valószínűleg Szemere Pál szóalkotása.

rajta [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat, az önállóan nem adatható *rajt* 'azon a helyen' határozószó egyes szám 3. személyű -a birtokos személyjeles alakja. A *rajt* maga is megszilárdult ragos alakulat, alapszava a *rá* határozószó, a -t pedig hol? kérdésre válaszoló lokatívuszi helyrag, a szó belseji *j* ugor alapnyelvi **η* fejleménye. A *rajta* eredetileg helyhatározó volt, később igekötői szerepe is kialakult. A *rajt* 'rajta!, indulás!' mondatszó [1903] elvonással keletkezett a *rajta* indulatszóból. A *rajt* 'start, indulás <versenyen>' főnév [1931] ebből főnevesült. Ennek -l igeképzős származéka a *rajtol* [1937].

rajzol [1600 k.] Német jövevényszó, vö. német *reißen* 'tép, szaggat, szakít', német régi nyelvi 'vonalat húz, karcol, rajzol, ír, körvonalaz, kifarag', német argó 'lop, csal', bajor-osztrák *raiss'n* 'rajzol; nyereszkedik valamin, kifoszt valakit'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. örmény *ergicanem* 'széttép, széttör'. Az aranyműves, illetve az ötvösmesterség műszavaként került nyelvünkbe. A 'zsebmetszéssel foglalkozik' jelentés [1775] a tolvajnyelvből származik. A *rajz* főnév [1682] elvonás az igéből.

rak [1416 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *rakenta-* 'készít, elkészít, épít, kijavít', észt *rakenda-* 'kifeszít, befog, megerőltet; bekerít, foltoz', *rake* 'keret, szegély'. Ezek előzménye a finnugor **rakks-* 'készít, elkészít, épít, emel, felállít' lehetett. Az ősi **kk* nyelvünkben szabályosan *k*-vá alakult, vö. *fakad*. Az eredetét az teszi bizonytalanná, hogy csak távoli rokon nyelvekben találhatók nyelvi megfelelőik. A *rak* eredeti jelentése nyelvünkben 'épít', illetve 'egymásra, egymás mellé tesz' [1481] lehetett. Az elsősorban *el-*, illetve *meg-* igekötőkkel kialakult *elrak*, *megrak* 'elver valakit' jelentése [1780] a bizalmas nyelvben használatos. A *rakás* származék [1416 u.] *-ás* főnévképzővel, a *rakodik* ige [1519] *-odik* visszaható igeképzővel alakult. A *rakomány* [1808] és a *kirakat* [1840] nyelvújítás kori származékok.

raktár [1822] Tudatos szóalkotással keletkezett összetétel. Előtagja a 'tárolásra, rakodásra szolgáló' igenévi jelentésű *rak*, utótagja pedig a 'valaminek a tárolására, őrzésére használt helyiség' jelentésű *tár* főnév. Az összetétel létrejöttét a német *Lagerbestand* 'raktár' főnév is befolyásolta. A *rak* előtag 'tárolásra, rakodásra szolgáló' jelentésben a *rakpart* [1862], *akterület* [1947], *rakfelület* [1964] összetételek előtagjaként is él. A *raktár* és a *rakpart* nyelvújítás kori szavak.

rák [1199 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *rak* 'rák <állat és betegség>', szlovák *rak* 'rák <állat>', orosz *рак* [rak] 'rák <állat és betegség>'. A szláv szavak talán indoeurópai eredetűek, vö. óind *karkaṭas* 'rák'. A betegség nevének jelölése a *rák* főnévvel nyelvünkben is a latin *cancer* 'rák <állat és betegség>' szó jelentésfejlődésének mintájára jött létre. A *rákászik* ige [1395 k.] *-ász* igeképzővel alakult.

rakéta [1644] Olasz jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *racheta* 'rakéta, röppentyű'; vö. még: német *Rakete*, német régi nyelvi *rogeta*, *rachete*: 'ugyanaz'. Az olasz szó az olasz *rocca* 'rokka; guzsaly' főnévre vezethető vissza. Az elnevezés az orsó és a rakétatest alakjának külső hasonlóságára utalhat.

rakett [1831] 'teniszütő' Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *racket* 'teniszütő', *rackets* (többes szám) 'tenisz'; vö. még: német *Racket*, *Rakett* 'teniszütő'. Az angol szó a francia *raquette* 'ugyanaz; hótalp' főnévre vezethető vissza. Végső forrása a 'tenyér' jelentésű arab *rāḥat* főnév. Sportnyelvi szó.

rákfene [1778] Összetett szó. Előtagja a 'sejtek kóros burjánzásával járó betegség' jelentésű *rák*, utótagja a 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentésű *fene* főnév. A *rákfene* olyan szószaporító (tautologikus) összetétel, mint *búbánat* szavunk. A régiségben 'rosszindulatú daganat' jelentésben élt, napjainkban 'romboló, káros jelenség' jelentésben [1843] a sajtónyelvben használatos, vö. a *társadalom rákfeneje* kifejezést.

rakoncátlan [1748] Származékszó, a nyelvjárási *raconca* 'gát, korlát' jelentésű főnév [1611] *-atlan* fosztóképzővel ellátott alakja. A népnyelvi *raconca* 'egy fajta rúd' [1281 tn. (?), 1395 k.] horvát-szerb vagy szlovén eredetű, vö. a horvát-szerb *rukunica* 'nyél, fogantyú', *rukunice* (többes szám) 'kocsirúd' és a szlovén *rokunica* 'nyél, fogantyú' szavakat. A *raconca* elsődleges jelentése a nyelvjárásainkban napjainkban is használatos 'löcs, egy fajta görbe rúd' volt. A *rakoncátlanodik* [1833] *-odik* visszaható igeképzővel alakult a *rakoncátlan* melléknévből.

rali [1997] 'változatos terepen rendett tájékoztató autóverseny' Angol jövevényszó, vö. angol *rally* 'autós terepverseny, csillagtúra' tulajdonképpen 'összejövetel, gyülekezés'. Az angol szó a francia *rallier*, *reallier* 'összeverődik' igére vezethető vissza, mely a *re-* 'újra' igekötő és az *allier* 'egyesít, összeszed' ige összetétele. A francia *allier* ige latin eredetű, vö. latin *adligare* 'hozzáköt'. A francia ige tulajdonképpen arra utal, hogy a versenyzők újra találkoznak a célnál. Sportnyelvi szó.

ráma [1403 tn., 1493] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet *ram*, *rame* 'állvány; kárpád; szövéshez, hímzéshez használt keret', bajor-osztrák *rám* 'ugyanaz; <ablak-, kép-> keret', irodalmi német *Rahmen* 'szövéshez, kézimunkához való keret; ablak-, kép-, tükörkeret; különféle célokra szolgáló állvány, támasz'. Ezek indoeurópai eredetűek, vö. óind *rambhá-h* 'támaszték, karó'. A német szövégi *e* a magyarban *a* hangra cserélődött, vö. *cérna*.

ramaty [1877] 'gyenge, vacak' Valószínűleg cseh jövevényszó, vö. cseh nyelvjárási *ramotí* 'kacat, ócskaság'. Ez talán a cseh *chramostí* 'rözsé' főnévre vezethető vissza. Feltehetőleg a nyelvjárásokból került a pongyola köznyelvbe, melyben 'ócska, silány' jelentése él [1897].

ramazúri [1900] 'felfordulás, láрма' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Ramasuri*, *Remasuri* 'lármas felfordulás'. Ez a francia *ramasser* 'összeszed, halmoz' igére vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználat szava.

rámol [1579] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. korai újfelnémet *rāmen* 'helyet, tért ad; szabaddá tesz, megtisztít', hazai bajor-osztrák *rāmv* 'tisztává tesz, tisztít', irodalmi német *räumen* 'kiürít; rendez, rendezkedik; takarít'. Ezek a német *Raum* 'tér, térség, kiterjedés; hely' főnévre vezethetők vissza. A szó belseji német *au* a magyarban *á* hanggá alakult, vö. *puszpáng*. A magyar ige végződése beillesztő képző. A *rámol* a bizalmas nyelvhasználat szava.

rámpa [1898] 'rakodóhely' Német jövevényszó, vö. német *Rampe* 'rámpa, kocsifeljáró, töltésfeljáró; rivalda'. A német szó a francia *rampe* 'töltésfeljáró' főnévre vezethető vissza. A német szövégi *e* a magyarban *a* hangra cserélődött, vö. *cérna*.

ránc [1520] Valószínűleg szóelvonással keletkezett a *ráncol* igéből [1560 k.]. A *ráncol* belső fejlemény, talán származékszó lehet. Valószínűleg a *ránt²* 'erővel megragadva hirtelen húz' ige *rán-* tövének *-szol* gyakorisági ikeképzős alakja. A képzőre vö. *vonszol* szavunkat. A *ráncha szed* kifejezés eredetileg a konkrét 'ráncol' [1536] jelentésben élt, később alakult ki a napjainkban használatos 'megfegyvelmez' jelentés [1708]. Ez utóbbi arra utal, hogy a rakoncátlan személy megfegyvelmezése éppoly nehéz feladat, mint a házivászonból készült ruhadarabok kézzel végzett ráncolása, redőzése.

ráncigál [1575] Származékszó, a *ránt²* 'erővel megragadva hirtelen húz' ige *-gál* gyakorisági ikeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *c* szintén gyakorisági ikeképző, mely a *-t* és *-sz* képzők összeolvadásával keletkezett. Az *-sz* és *-gál* elemekből álló képzőbokr a cselekvés csekélyebb mértékű hatásfokát és szétaprózódását fejezi ki. Szavunk a bizalmas nyelvhasználatban 'kérésrel, feladatokkal zaklat' [1761 (?), 1845] jelentésben ismeretes.

randalíroz(ik) [1898] Német jövevényszó, vö. német *randalieren* 'lármázik, botrányt csap, szertelenül viselkedik'. Ez a német régi nyelvi *randal* 'zajongás, lármázás, botrányos viselkedés' származéka, mely valószínűleg a német nyelvjárási *rand* 'futás, csődület; tréfa, bohóckodás' és a 'botrány' jelentésű *Skandal* főnév keveredésével jött létre. A *randalírozik* feltehetőleg a német diáknyelvből került a magyarba. A bizalmas társalgási nyelv szava. A magyar ige végződése beillesztő képző, vö. *radíroz*.

randevú [1664] 'találka, légyott' Német jövevényszó, vö. német *Rendezvous* 'találkozó, találka', német régi nyelvi 'katonák gyülekezése háborúban'. A német szó a francia *rendez-vous* '(megbeszélte) találkozó; találka, légyott; találkozóhely' főnévre vezethető vissza, mely a francia *se rendre* 'megy valahová, ott lesz' jelentésű ige felszólító módú, többes szám második személyű alakjának főnevesülése. Eredetileg katonai műszóként terjedt el a harmincéves háború idején. A bizalmas *randi* [1932] rövidüléssel és *-i* kicsinyítő képző hozzátoldásával jött létre a *randevú* főnévből.

rang [1704] Német jövevényszó, vö. német *Rang* 'helyzet, fokozat, jelentőség; katonai, hivatali fokozat'. A német szó a francia *rang* 'sor, rend, rangsor, katonai rendfokozat' átvétele, mely végső soron az ófrank **hring* 'kör' szóra vezethető vissza. A *rang* 'hadsor' jelentésű katonai műszóként terjedt el a harmincéves háború idején. Származéka a *rangos* [1790].

ránt¹ [1234 tn. (?), 1430 k.] '<élelmiszert> lisztben, tojásban és zsemlemorzsában megforgatva zsiradékban kisüt' Ismeretlen eredetű. Eredetileg *rát* hangalakban élt. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang, feltehetőleg a *ránt²* 'erővel megragadva hirtelen húz' ige mintájára került a szóba. Szavunk eredetileg az edényben, zsírban való sütetést jelentette, napjainkban használatos jelentése jelentésszűküléssel, 'levest, főzeléket besűrit' jelentése [1774] pedig időbeli érintkezéssel alapuló névátvitellel jött létre. A *rántás* származék [1600 k.] *-ás* főnévképzővel alakult.

ránt² [1234 tn. (?), 1456 k.] 'erővel megragadva hirtelen húz' Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-t* mozzanatos ikeképzővel ellátott alakja. A szótó valószínűleg a *reng* szó családjával függ össze. A *rángat* [1506] *-gat* gyakorisági ikeképzővel, a *rándít* [1513] pedig *-dít* műveltető ikeképzővel alakult. A *-dul* visszaható ikeképzős *rándul* származék [1566] eredetileg a hirtelen helyváltoztatás képzetén alapuló '<gyors iramodással, hirtelen elhatározással> elindul, elmegy valahová' jelentésben élt. Napjainkban használatos '<testrés> rendes helyzetéből kimozdul' jelentése [1690] jelentésszűküléssel jött létre. A *ráng* [1835] nyelvújítás kori elvonás eredménye a visszaható ikeképzős *rángatózik* igéből [1776], megjelenésére hathattak a *csendül* : *csendit* : *cseng*-féle párhuzamos származékok.

rántotta [1548] Szófajváltással főnevesült a *ránt¹* '<élelmiszert> lisztben, tojásban és zsemlemorzsában megforgatva zsiradékban kisüt' ige *-t* befűezett melléknéviigenév-képzős alakjából. Eredetileg *rántott* hangalakban élhetett, a szövégi *a* talán birtokos személyjel lehet. Erre az elképzelésre vö. a *tyukmony rántottát* szószerkezetet [1742].

rapli [1897] 'rigolya, szeszély' Német jövevényszó, vö. német *Rappel* 'örjögési roham, hóbort, bolondéria, szeszély'. Ez az alnémet *rapen* 'kopog, zörög' jelentésű igére vezethető vissza. Az alnémet szó a 'kopog, zörög' > 'lármázik' > 'nincs észnél' jelentésváltozáson ment keresztül. Nyelvünkbe a szó ausztriai német közvetítéssel került. A szintén német eredetű

rapliz(ik) igére [1898] vö. a német *rappeln* 'zörög, lármázik; bolond módjára viselkedik' igét. Mindkét szó a bizalmas nyelvhasználat szava.

raport [1722] 'jelentéstétel, kihallgatás' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. francia *rapport* 'beszámoló, jelentés, tudósítás, katonai jelentéstétel; összefüggés, kapcsolat, vonatkozás'; vö. még német *Rapport* 'ugyanaz'. A francia szó a francia *rapporter* 'visszahoz; beszámol, jelentést ad, valamire vonatkoztat' igére vezethető vissza. Nyelvünkbe a katonai, illetve a hivatalos nyelv szavaként került. Régiészó, a köznyelvben leginkább a *valakit raportra rendel* szó szerkezetben használatos.

rapszódia [1789] Latin jövevényszó, vö. latin *rhapsodia* 'töredékes költemény, rapszódia', hazai latin 'ugyanaz; versgyűjtemény'. A latin szó a görög *rhapsodia* 'vándordalnok által előadott eposztöredék, hősköltemény-részlet' főnévre vezethető vissza. A görög összetétel a görög *rháptó* 'összevarr, összefoltoz' és a görög *ódé* 'dal' szavakkal függ össze. Nyelvünkben a *rapszódia* eredetileg töredékes költeményt jelölt, a későbből adathozható 'szenvédélyes hangú, csapongó gondolatmenetű óda' jelentés [1806] napjainkban az irodalomtudományban használatos. Szavunk 'fantáziaszerű hangszeres zenemű' jelentése [1897] zenei műszóként Liszt Ferenc rapszódiai révén terjedt el 1846 után. A *rapszodikus* 'hangulati szélsőségek között ingadozó' jelentésű melléknév [1835] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. a német *rhapsodisch*, az angol *rhapsodic*, *rhapsodical* és a francia *r(h)apsodique*: 'rapszodikus' szavakat. Legkorábban az angolban adathozható. A magyarba elsősorban a német közvetítette; a szóvége latinosság eredménye.

ráspoly [1564] Német jövevényszó, vö. német *Raspel*, felvidéki német *rošpl*: 'durva reszelő, fareszelő'. Ez a végső soron germán eredetű német *raspeln* 'reszel' igére vezethető vissza, melynek közvetlen előzménye a német régi nyelvi *raspen* 'reszel, ráspolyoz, karcol' ige. A magyar szó belseji *o* hangrendi kiegyenlítődés eredménye. A német szóvégi *l* nyelvünkben lágyabbá vált, vö. *cikkely*. A *ráspoly* elsősorban a faiparban használatos szó, de ritkán előfordul köznyelvi '(kőröm)reszelő' [1927] jelentése is.

rassz [1793] 'faj, fajta' Nemzetközi szó, vö. német *Rasse*, francia *race*, olasz *razza*: 'rassz'. Az olaszból terjedt el, melyben feltehetőleg az ófrancia *haraz*, *haras* 'ménés' főnévre vezethető vissza. A magyarba a francia közvetítette.

ráta [1708] 'arány, mérték' Német jövevényszó, vö. német *Rate* 'járulék, részesedés; részlet, ráta', német régi nyelvi *rata* 'számított rész, arány'. A német szó az azonos jelentésű olasz *rata* átvétele, ami a latin *rerī* 'gondol, vél' igére vezethető vissza. Szavunk eredetileg 'részlet' jelentésben élt, napjainkban elsősorban 'arány, mérték' jelentésű [1845] közgazdaságtani műszóként használatos.

rátarti [1802] 'önérzetes' Összetett szó. Előtagja a *rá* határozószó, utótagja pedig az önállóan nem adathozható *tarti* 'valamilyennek tartó, vélő' igenév. A *tarti* származékszó, a *tart* ige játszi *-i* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *játszi*, *facsari*. A *rátarti* szó kialakulására a nyelvjárásokban gyakran előforduló *rátartja magát* 'büszkélkedik, kényeskedik' [1527] és a *magát rátartó* 'kényeskedő, gögösködő' [1689] szókapcsolatok is hatással lehetnek.

ravasz [1055] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *ruć*, mordvin *řives*, finn *repo*: 'róka'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **repä(-č)* lehetett. Szavunk egy igen régi vándorszó, mely az alapnyelvben **-č* képzővel vagy anélkül is előfordulhatott. Az ősi **e* feltehetőleg az ezt követő **p* hatására még a korai ősmagyarban *a* hanggá alakult. A szó belseji alapnyelvi **p* nyelvünkben *v* hanggá fejlődött, vö. *levél*. A *ravasz* legkorábban 'róka' jelentésben fordul elő. A róka más népeknél is a furfangosság, ravaszság ősi jelképe; nem meglepő hát, hogy az állat neve a magyarban gyakran szerepel 'ravasz' értelmű jelzőként. E használat következtében szavunk lassan melléknévvé vált [1337 (?), 1527]. Napjainkban a *ravasz* elsősorban melléknévként használatos, főnévként 'puskán, pisztolyon az elsütő szerkezetet működésbe hozó billentyű' [1836 (?), 1851] jelentésben ismert. Származékai a *ravaszodik* [1550 k.] és a *ravaszdi* [1799].

ravatal [1810] Származékszó, a *ró* 'fából összeállít' ige *rav-* ~ *rava-* töv változatának *-tal* névszóképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'deszkaalkotmány, deszkaállvány' lehetett. Szavunk a nyelvújítás korában vált köznyelvvé. Igei származéka a *felravataloz* [1900].

ráz [1416 u.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a rázással, rezgéssel kapcsolatos hangokat és mozgást jeleníti meg. A *rezeg*, *reszket* igék szócsaládjával függ össze. A *ráz* valószínűleg képző nélküli ige, ami nagyon régi keletkezésre vall. Hasonló jelentésű és hangalakú hangutánzó eredetű szavak más rokon nyelvekben is előfordulnak, vö. vogul *räsk-* 'mozog <mint a puli szőre>'. A *(fél)ráz* 'lelkileg megmozgat, feléleszt, buzdít, készlet' [1578], a *(meg)ráz* 'lelkileg megrendít' [1803] és a *(le)ráz* 'megszabadul valakitől' [1784] igeekötős igék jelentései átvitt értelmű használatban alakultak ki. További származékai a *rázódik* [1416 u.], *rázás* [1416 u.], *rázódik* [1611] és a *rázós* [1795 k.].

razzia [1841] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *razzia* 'rablóportya, fegyveres fosztogatás'; vö. még: német *Razzia* 'rajtaütésszerű ellenőrzés, razzia'. A francia szó az északnyugat-afrikai (algériai) arab *gāziya* 'rablóportya, fegyveres fosztogatás' szóra vezethető vissza. A *razzia* nyelvünkben eredetileg 'csatározás, portya' jelentésben élt, napjainkban 'rajtaütésszerű ellenőrzés' jelentésben [1875] használatos.

reakció [1795] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *reactio* 'reakció', hazai latin 'visszahatás'. Elsősorban a tudomány nyelvében használatos 'ellenhatás, reagálás' jelentésben; 'a haladó erők visszaszorítására való törekvés' jelentésű [1837] politikai műszóként a franciából terjedt el, melléknévi származéka a *reakciós* [1900]. A *reagál* ige [1875] szintén latin eredetű, vö. a latin *reagere* 'reagál, visszahat' igét.

reaktív [1949] 'a fizikai reakció elvén működő' Nemzetközi szó, vö. német *reaktiv*, angol *reactive*, francia *réactif*: 'reaktív'. A szócsalád másik tagja, a *reaktor* főnév [1954] szintén nemzetközi szó. Mindkét a tudományban használatos szó közel azonos időben jelent meg az egyes nyelvekben. A szócsalád legkorábbi tagja a *reaktívál* [1790–1800].

realitás [1620] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *realitas* 'birtok', hazai latin 'ugyanaz; valóság'. Ez a latin *res* 'dolog' főnévre vezethető vissza. A latin *res* kiterjedt szócsalád alapja, melynek magyar tagjaira vö. a *realis* 'valóságos, reális' [1760], *realista* 'a realizmus elveit valló' [1760], *realizál* 'megvalósít' [1795] szavakat. Az elsősorban előtagként használatos *real* 'természettudományi' [1798], 'gyakorlati' [1848], 'valóságos' [1884] jelentésű melléknév német eredetű. Eredetire vö. a német *real* 'reális' melléknévet, mely az azonos jelentésű latin *realis* átvétele. Az irodalomtudományban, illetve a művészetekben használatos *realizmus* 'a valóság lényegének ábrázolására törekvő művészeti irány' [1856 (?), 1882] nemzetközi szó. Nyelvünkben először csak a tárgyi valóság létét és fontosságát hirdető filozófiai irányzatot jelölte [1839].

rebarbara [1577 k.] 'egy zöldségféle növény' Vándorszó, vö. német *Rhabarber*, francia *rhubarbe*, olasz *rabarbaro*, spanyol *ruibarbo*, horvát-szerb *rabarbar*, *rabarbara*, *rebarbara*; vö. még: középkori latin *rheu barbarum*, *rhabarbarum*: 'ugyanaz'. Ezek végső soron az azonos jelentésű görög *rhábárbaron* főnévre vezethetők vissza, melynek szó szerinti jelentése 'barbár, idegen növény; gyökér'. A Közép-Ázsiában őshonos növény kínai eredetű neve az újperzsából került a görögbe. Részben a latin, részben pedig az olasz révén terjedt el az európai nyelvekben. A magyarba a középkori latin és az olasz közvetítette. Maga a növény a 16. századtól ismeretes Európában.

rebben [1785] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a rezgésre, rezzenésre, moccanásra utaló hangokat és mozgásokat jelenítette meg. A szótó azonos a *rebeg* ige szótövével. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Szavunkban a mozgásjelenségek érzékeltetése vált uralkodóvá. A *rebben* elsődlegesen 'rezzen, rezdül; moccan, mozdul' jelentésben élt, de *fel-*, illetve *meg-* igekezőkkel kifejlődött 'ijed, felriad, megriad' jelentése is [1805]. A *szeme se rebben* kifejezés mind a mozgásra, mind pedig az ijedtségre utaló jelentést hordozza. A választékos társalgási nyelvben használatos *repes* [1562] ugyanazon hangutánzó-hangfestő szótó *-s* gyakorító igekepzős származéka, mint *rebben* szavunk.

rebeg [1410 tn., 1527] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a rezgésre, rezzenésre, moccanásra utaló hangokat és mozgásokat jelenítette meg. A szótó azonos a *rebben* ige szótövével. A szóvégi *-g* gyakorító igekepző. Szavunkban a hangjelenségek érzékeltetése vált uralkodóvá. Feltehetően eredeti '(beszéd közben) remeg, reszket, akadozik <nyelv, ajak, száj>' jelentése [1574 k.] azonban mind a hang-, mind pedig a mozgásképzetre utaló jelenségeket rögzíti. Napjainkban a *rebeg* a választékos társalgási nyelvben használatos '<meghatottságtól, felindultságtól> halkán vagy nehezen mond valamit' jelentésben [1752]. A *rebesget* [1584] azonos hangutánzó-hangfestő tőből alakult a *-get* gyakorító igekepzővel.

rebellis [1569] 'lázadó, felkelő' Latin jövevényszó, vö. latin *rebellis* 'lázadó, felkelő', *rebelles* (többes szám) 'lázadók, felkelők'. Ez a latin *re* 'vissza, hátra; ismét, újra' és a *bellum* 'harc, háború' szavak alapján keletkezett. A *rebellis* a régiségben elsősorban 'lázadó, zendülő' főnévi jelentésben élt, de elterjedt melléknévi 'engedetlenkedő, ellenszegülő' jelentése [1618 (?), 1644] is. Régi nyelvi szó.

rébusz [1844] 'rejtélyes kifejezés' Nemzetközi szó, vö. német *Rebus*, angol *rebus*, francia *rébus*: 'rébusz'. A franciából terjedt el, melyben a latin *res* 'dolog, tárgy' főnév többes számú eszközhatározói esete. A szó a diáknyelvben keletkezett. Kialakulásának az lehetett az alapja, hogy a közlendőt nem szóban (*verbis*), nem is írásban (*litteris*) adták elő, hanem „dolgokkal, tárgyakkal” (*rebus*) írták körül például képrejtvény, rejtvény esetén. A régiségben nyelvünkben is élt a *rébusz* 'rejtvény' jelentése. Szavunk a magyarba a német közvetítésével került. Ma a *rébuszokban beszél* szókapcsolat örzi.

rece [1553] Olasz jövevényszó, vö. olasz *rezza* 'halásháló', olasz régi nyelvi *reza* 'ugyanaz; hálószerűen szőtt ruhaanyag', északolasz *rizo* 'hajháló'. Az olasz szó a latin *rete*, *retia* (többes szám) 'háló' főnévre vezethető vissza. A magyar szóvégi *e* vagy hangrendi kiegyenlítődésként eredménye, vagy pedig annak a jele, hogy nyelvünk az olasz többes számú alakot vette át. A *rece* halászati műszóként került a magyarba. Napjainkban 'csomózással készült hálószerű kézimunka' [1580], és a *rece* csomói, szemei és a rovátkák, kiemelkedések közötti alaki hasonlóság alapján létrejött 'finom rovátkák vagy kiemelkedések sorozata' jelentésben használatos [1604].

réce [1211 tn.(?), 1395 k.] 'kacsa' Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. A szótó talán a *ruc* kacsaívogató szó nem adatolt magas hangrendű párja, a szóvégi *-e* pedig kicsinyítő képző lehet. Az is lehetséges, hogy szavunk a nyelvjárási *receg* 'hápog' ige [1643] szótövének *-e* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A két magyarzat tulajdonképpen nem zárja ki egymást, ha az állathívogató szó és az igető azonosak. A *réce* eredetileg *rece* hangalakban élt, de a szó belseji *e* a hangsúlyos helyzetben megnyúlt. Elsősorban nyelvjárási szóként él, de az állattani szaknyelvbe is bekerült, melyben főként különféle szókapcsolatokban fordul elő, vö. például *tőkés réce*.

recece [1908] Hangutánzó eredetű. Önkéntelen hangkitörésből keletkezett indulatszó a vidámság kifejezésére. Az azonos szerepű *recefice* [1957] játsszi szóalkotással jött létre a *recece* szóból. Kialakulását a régi nyelvi *recefice* 'fátyol, csecsebecse' [1770] főnév is elősegítette. Elavult szó.

recept [1787] Német jövevényszó, vö. német *Rezept* '(orvosi, konyha)recept'. A német szó a középkori és tudományos latin *receptum* 'orvosi rendelvény' főnévre vezethető vissza. A latin szó 'gyógyszerrecept' jelentése úgy jöhetett létre, hogy a gyógyszerész a rendelvény teljesítését, melyre az orvos a *recipe!* 'végy!' szóval utasította a gyógyszerészt, a *receptum (est)* 'vettem, elkészítettem' rávezetésével igazolta.

recseg [1723] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a kellemetlen zörejféle hangokat jeleníti meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *recsen* [1787] *-n* mozzanatos igeképzővel alakult.

redős [1550] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán a nyelvjárási *red* 'ránc' [1828] főnév *-s* melléknévképzővel ellátott alakja; de az is lehetséges, hogy a nyelvjárási *redel* 'ráncol' [1395 k.] ige önállóan nem adatolható szótövének származéka. A szó belseji *ő* vagy olvasási hiba alapján jött létre, vagy pedig a *tehetős*-féle melléknévek mintájára. A választékos társalgási nyelvben használatos *redő* [1763] elvonással keletkezett a melléknévből. A *redőny* [1835] tudatos szóalkotás eredménye: *-ny* névszóképzővel jött létre a nyelvújítás korában, vö. *erény*, *vékony*.

redukál [1684] 'csökkent, korlátoz' Latin jövevényszó, vö. *reducere* 'visszahúz, visszavezet', középkori latin '(kémiai) visszavezet, átalakít'. A 'visszavezet' > 'csökkent' jelentésváltozás azzal függhet össze, hogy a redukálás a részletek elhagyásával jár együtt. A *redukció* [1706] 'átalakítás egyszerűsítéssel, redukálással' főnév szintén latin eredetű. Eredetére vö. latin *reductio* 'visszahúzás, visszavezetés'.

redves [1497 tn. (?), 1754] 'korhadó' Belső fejlemény, talán szóhasadással keletkezett a régebbi *reves* 'korhadó' [1395 k. (?), 1541] szóból. A szó belseji *d* a hasonló jelentésű *odvas*, *pudvás* szavak mintájára alakult ki. Ritkán használatos a *redves* rosszálló értelmű 'visszataszító, ronda <személy>' jelentése is.

referál [1548] 'beszámol' Latin jövevényszó, vö. latin *referre* 'visszavisz, visszahoz; ismétel; értesít, jelent, tájékoztat', hazai latin *se referre* 'hivatkozik'. Eredetére vö. latin *ferre* 'hoz, visz'. A magyar igevégződés a latin jövevényigék szokásos beillesztő képzője, vö. *ágál*. A hivatali nyelvben használatos *referens* 'valamely (hivatalos) ügy előadója' [1789] szintén latin eredetű, vö. a középkori latin és hazai latin *referens* '(hivatali) előadó', a szóvégi *s* ejtésére vö. *evidens*. A sajtónyelvi *referátum* 'beszámoló, jelentés' főnév [1884] a német *Referat* 'előadás, beszámoló; ügkör' átvétele.

reflektál [1643] 'megjegyzést fűz valamihez' Latin jövevényszó, vö. latin *reflectere* 'visszafordít, visszahajlít', (*animus*) *reflectere* 'elmélkedik'. Ezek a latin *flectere* 'hajlít' igével függnek össze. A magyar ige végződésére, vö. *ágál*, *dedikál*. A szócsalád főnévi tagja, a választékos *reflexió* 'észrevétel, megjegyzés' [1704] szintén latin eredetű, vö. latin *reflexio* 'visszafordítás, visszahajlítás', hazai latin 'észrevétel, megjegyzés; gondolkodás, meggondolás'.

reflektor [1842] 'fényszóró' Nemzetközi szó, vö. német *Reflektor*, angol *reflector*, francia *réflecteur*: 'reflektor'. Az angoltól terjedt el, melyben az angol *reflect* 'visszaver, visszatükröz' ige származéka. Az angol szó a latin *reflectere* 'visszafordít' átvétele, melyből *reflektál* igénk is eredeztethető, a szóvégre vö. *ágál*, *dedikál*. A magyarba a *reflektor* főnevet elsősorban a német közvetítette.

reflex [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Reflex*, angol *reflex*, francia *réflexe*: 'reflex, reflex (mozgás)', az angolban és a németben 'visszaverődés, visszatükröződés' jelentése is van. Ezek forrása a latin *reflexus* 'visszafordított, visszafordítás' főnév. Fiziológiai jelentése olyan szókapcsolatokban alakult ki, mint a francia *mouvement réflexe* és az angol *reflex action*: 'reflexmozgás'. A magyarba a szót elsősorban a német közvetítette.

reformer [1827] 'a reformok híve, reformáló' Német jövevényszó, vö. német *Reformer* 'valaki, aki reformokat kezdeményez és keresztülviszi azokat'. Ez a német *Reform* 'jobbító, újító átalakítás' főnév származéka. A szócsalád többi tagja, a *reformista* 'újító, reformáló' [1832] és a *reform* 'újító átalakítás, reformálás' [1833] főnevek nemzetközi szók, elterjedtségükre vö. a német *Reformist*, angol *reformist*, francia *réformiste*: 'reformista' és a német *Reform*, angol *reform*, francia *réforme*: 'reform' szavakat. Ezek a franciában fordulnak elő először, ahol a latin *reformare* 'átalakít, megjavít' főnévre vezethetők vissza. A magyarba a szavakat elsősorban a német közvetítette. Politikai műszók.

reformál [1552] 'reformmal módosít, átalakít' Latin jövevényszó, vö. latin *reformare* 'átalakít, megjavít'. A magyar igevégződésre vö. *ágál, dedikál*. A kiterjedt szócsalád latin eredetű magyar tagjaira vö. *reformáció* 'átalakítás, reformálás; hitújítás' [1613], *református* 'kálvinista' [1620], *reformátor* '(hit)újító' [1650]. A *reformál, reformáció, reformátor* a protestantizmus valamennyi ágának kialakulására vonatkozik. A *református* eredetileg szintén minden protestáns felekezetet jelölt, de a protestáns felekezetek szétválása után csupán a svájci protestantizmusra és ennek követőire, a kálvinistákra utaló szóvá vált [1698]. A szövégi *s* ejtésére vö. *ámbitus*.

refrén [1827] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *refrain* 'ismétlődő sor, refrén'; vö. még: német *Refrain* 'ugyanaz'. A francia szó az ófrancia *refrait* '(ismétlődő) dallam-, beszéd(rész)' főnévre vezethető vissza. Hangalakja valószínűleg a *refraindre* '(ismételten) megtör, megállít; visszhangzik' ige hatására módosult. Az irodalomban és a zenében használatos műszó.

reggel [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, a régi nyelvi *reg* 'reggel' [1372 u.] *-vel* társhatározóval ellátott alakja. A *reg* ősi, ugor vagy talán finnugor kori szó, vö. vogul *räj* 'meleg, forró; hőség', osztyák *rëw* 'szellő', *rüw* 'meleg, forró'; vö. még: zürjén *regid* 'gyorsan, hirtelen, majd', votják *žog* 'forró; gyors'. Ezek előzménye az ugor **reṅs*, vagy talán a finnugor **reṅks* 'meleg, forró; meleg, forróság' lehetett, a szótó összefügg *révül* igénk tövével. A szó belseji **η*, illetve **ηk* a magyarban szabályosan *g*-vé alakult. A hangváltozásra vö. *ág*. A *reggel* eredetileg határozószó volt, csupán később vált főnévvé [1416 u.], vö. *nappal, éjjel*. A *reggeli* származék *-i* melléknévképzővel alakult [1500 k.], majd főnevesült [1792]. A *reggel* megszilárdult ragos alakulata a *reggelente* [1839].

rég [1406 tn. (?), 1416 u.] Szóhasadással keletkezett a régi nyelvi *reg* 'reggel' főnévből a szó belseji *e* hang megnyúlásával. Eredeti jelentése 'reggel' lehetett, majd a 'korán, korábban, előbb' jelentésen keresztül alakulhatott ki a 'régén' jelentés. A 'reggel' > 'régén' jelentésváltozásra vö. finn *aamu* 'reggel' > *aamut, ammoin* 'régén, hosszú ideje'. Korai származékai a *régi* [1406 tn. (?), 1413], *régiség* [1560 k.], a *régen* [1456 k.] és a *regente* [1495 e.] megszilárdult ragos alakulatok *-n*, illetve *-nte* határozóval jöttek létre. A *réges-régen* [1750] és a *réges-régi* [1578 (?), 1855] alakok *-s*, illetve *-i* melléknévképzővel keletkeztek. A *régész* főnév nyelvújítás kori származék [1861].

regatta [1793] 'vevőverseny' Jövevényszó, de az átadó nyelv bizonytalan. Valószínű, hogy olasz eredetű, vö. olasz *regata*, olasz régi nyelvi *regatta*: 'regatta'; de a német *Regatta* 'ugyanaz' átvétele is lehet. Az olasz szó közvetlen előzménye az olasz régi nyelvi *regatar* 'versenyez' ige, mely végső soron az azonos jelentésű népi latin **recaptare* szóra vezethető vissza. Nyelvünkben kiveszőben lévő sportnyelvi műszó.

rege [1240 tn. (?), 1613] Szóelvonással keletkezett a *regél* [1615] igéből. A *regél* a *regöl* szóhasadással elkülönült párja. Nem lehetetlen azonban, hogy a *rege* az ősi *reg* igenévszó (vö. *regös*) *-e* igenévképzős vagy *-e* kicsinyítő képzős alakja. Ebben az esetben a *regél -l* igéképzős származék lenne. A *rege* legkorábbi 'eszélős embertől származó beszéd' jelentésének kialakulása egyrészt a régi mulattatók, énekmondók elbeszéléseinek hangoskodással, kiáltozással járó elemeiben, másrészt a révületbe esett ember homályos, zavaros beszédén alapulhat. A *rege* egyfajta költészeti műfajt jelölő 'bizonytalan hitelű, csodás elemeket is tartalmazó elbeszélés' jelentése [1780] a 19. századi irodalomtudomány szaknyelvében alakult ki a szájhagyományon alapuló, történetileg hitelesebb mondától való elkülönítés szándékával. A *regél* napjainkban a bizalmas társalgási nyelvben 'mesél, mond, híresztel' jelentésben él.

regény [1826] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A *regös* szó tövéből képezték a nyelvújítás korában divatos *-ény* képzővel, a képzőre vö. *lény, igény* szavainkat. Valószínűleg Szemere Pál szóalkotása, de Jósika Miklós regényeinek révén terjedt el, melyek címlapján ez a műfajmegjelölés állt. Az új szó néhány év alatt kiszorította az azonos jelentésű, francia-német eredetű *román* főnevet. Nyelvújítás kori szó.

regiment [1548] Német jövevényszó, vö. német *Regiment*, német régi nyelvi *regement*: 'hadsereg egysége, ezred; vezetés, uralkodás, államvezetés'. A német szó a középkori latin *regimentum* 'vezetés, kormányzás, igazgatás' főnévre vezethető vissza, ami végső soron a latin *regere* 'vezet, igazgat, kormányoz' ige származéka. A *regiment* a régiségben 'ezred' jelentésű katonai műszóként élt, napjainkban tréfás 'sokaság, tömeg' főnévi és 'nagyon sok' melléknévi jelentésében használatos.

régimódi [1787] Német mintára keletkezett összetétel, vö. német *altmodisch* 'régimódi'. A magyar összetétel előtagja a *régi* melléknév, utótagja pedig a nyelvjárási és régi nyelvi *módi* 'divat, szokás; divatos, modern' szó. A *régimódi* melléknév akkor keletkezett, amikor a *módi* szót már melléknévként is használták.

régió [1644] 'vidék, tájegység' Latin jövevényszó, vö. latin *regio* 'irány, (határ)vonal; környék; tájék, vidék'. Ez a latin *regere* 'vezet, irányoz' ige származéka. A *regionális* 'egy bizonyos tájegységre, vidékre vonatkozó' melléknév [1897] a kései latin *regionalis* 'egy bizonyos vidékhez tartozó' igenévre vezethető vissza.

regisztrál [1527] 'lajstromoz; megállapít' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *registrare, regestrare* 'lajstromoz, jegyzékbe, írásba foglal'. Ez a középkori latin *registrum, regestrum* 'regiszter, katalógus, jegyzetfüzet' főnévre vezethető vissza. A *regisztrál* a hivatalos és a tudományos nyelvben használatos szó. Az *-ál* végződésre vö. *dedikál, redukál*. A köznyelvi *regiszter* 'jegyzék' [1602] a német *Register* 'ugyanaz' átvétele. A német szó forrása a középkori latin *registrum* főnév. A *regiszter* zenében használatos 'orgonaregiszter: azonos hangszínű sípok sora' [1865] jelentése azon alapul, hogy a listában, regiszterben egymás után következő tételek gyakran egyneműek. A szó belseji *sz* ejtésére vö. *amnesztia*.

reglama [1854] 'szolgálati szabályzat' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *règlement* 'rendszabály, rendtartás, szabályzat'; vö. még: német *Reglement* '(szolgálati) szabályzat, ügyrend, rendelkezés'. A francia szó a francia *régler* 'szabályoz, meghatároz' igére vezethető vissza. A magyar szó végződése a francia szó nazális *a* ejtésére megy vissza. A *reglama* napjainkban csupán a bizalmas használatú *tudja a reglamát* 'tudja, mit hogyan kell tenni' kifejezésben él.

regös [1211 tn., 1346] 'jelmezes fiú, énekmondó' Származékszó, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Az alapszó egy ősi igenévszó igei vagy főnévi megvalósulása. Ha az alaptag ige, akkor azonos lehet a nyelvjárási *reg* 'brekeg, kuruttyol' igével. Lehetséges azonban, hogy az alaptag a régi helységnevekben előforduló, tisztázatlan jelentésű *reg* főnév. A szóvégi *-s* melléknévképző. A *regöl* 'regőséneket mond' ige [1552] *-l* gyakorító igeképzővel vagy *-l* denominális igeképzővel alakult. A *regös* és a *regöl* a néprajztudományban használatos szavak.

regruta [1688] 'újonc katona' Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *rekrute* 'újonc katona', német *Rekrut* 'ugyanaz'. A német szó az ófrancia *recrute* 'sarjadék erdő; sarj, utánpótlás' főnévre vezethető vissza. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, miként *cérna* szavunkban is. A *regruta* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

regula [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *regula*, egyházi latin, népi latin *regla*: 'vonalzó; zsinórmérték; szabály; alapelv', egyházi latin *regula (ordinis)* '<rendi, szerzetesi> szabály (zat)'. Ez a latin *regere* 'vezet, irányoz' igére vezethető vissza. A *regula* napjainkban 'a szerzetes- és lovagrendek életét szabályozó törvény' jelentésű vallási műszó. A katonai műszóként használatos *reguláris* '<a partizánokkal ellentétben> sorozás útján, nyíltan szervezett <hadsereg>' melléknév [1704] a latin *regularis* 'szabályos, szabályszerű' átvétele.

rejt [1223 tn., 1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-t* műveltető igeképzővel ellátott alakja. A tisztázatlan eredetű szótó a *rekesz* és *rökönyül* szavak szótóvével azonos. A szó belseji *j* szabályosan fejlődött egy korábbi *k* hangból az utána álló *t* hatására. A *rejlik* ige [1833] a *nyújt* : *nyúlik*-féle igepárok mintájára jött létre. A szépirodalmi *rejtekek* származék [1223 tn., 1372 u.] napjainkban főként összetételi előtagként használatos, vö. *rejtekhely*. A *rejteget* származék [1519 k.] *-get* gyakorító igeképzővel alakult. A *rejtvény* [1766], *rejtély* [1823] főnevek nyelvújítás kori szavak.

rekamié [1936] 'egy fajta fekvőbútor' Tulajdonnévi eredetű köznévi. A francia Madame *Récamier*-ről, a párizsi szalonélet vezető egyéniségéről kapta a nevét. A hölgy párizsi szalonjában állt egy ilyen bútordarab. A szó elterjedését elősegítette, hogy J. L. David francia festő Mme Récamier-t egy ilyen empire stílusú heverőn ábrázolta.

reked [1416 u.] 'rekedtté válik' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Hangutánzó eredetű. Hangalakja a rekedt hangmegnyilvánulásokat jeleníti meg. A szótó azonos a nyelvjárási *rekeg* 'brekeg' [1536] ige szótóvével. A szóvégi *-d* kezdő szerepű gyakorító igeképző. 2. Szóhasadással keletkezett a *reked* 'megakad, útja elzáródik' igéből. Az összefüggést az magyarázhatja, hogy berekedéskor a bedagadt, elszorult torok akadályozza a hangképzést. A szó kialakulására ebben az esetben is hatással lehetett a *rekeg* ige. Származéka a *rekedt* [1585].

rekesz [1258 tn., 1506] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-sz* névszóképzővel ellátott alakja. A tisztázatlan eredetű szótó azonos a *rejt* és a *rökönnyül* szavak szótóvével, eredeti jelentése 'eltüntet, titkos helyre dug; megakadályoz; elkülönít' lehetett. Ugyanezen szótó *-d* gyakoriító igekepzős alakja a *reked* 'megakad, útja elzáródik' [1329 tn., 1493 k.]. A *rekeszt* [1341] *-szt* műveltető igekepzővel alakult. A *rekkenő* 'tikasztó, füledt <hőség>' melléknév [1568] az elavulóban lévő *rekken* 'elfojtódik, megfullad [1513]; befülled <meleg levegő>, fullasztóvá válik <levegő, hőség>' [1568] ige *-ő* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A *rekken* a fenti szótó *-n* mozzanatos igekepzős származéka.

rekettye [1181 tn., 1193] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *rakitje* 'rekettyés, füzes hely', szlovén *rakitje* 'rekettye'. Ezek a horvát-szerb *rakita*, illetve a szlovén *rakita* 'egy fajta fűz, főleg rekettyefűz' gyűjtőnévképzős alakjai. Gyűjtőnévképzővel ellátott szláv szavak átvételére vö. *cserje* és *bodza* szavainkat. Szavunk hangalakja hangrendi kiegyenlítődés eredménye, napjainkban elsődleges 'hüvelyesek családjába tartozó, sárga virágú félcserje' jelentése [1500 k.] külső hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

reklám [1860] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *réclame* 'hirdetés, reklám, reklámozás; végszó; őrszó (régii könyvekben a lap utolsó sora után)'; vö. még német *Reklame* 'hirdetés, hírverés, reklám'. A francia szó a középkori francia *reclamer* '(el)ismétel, újra elmond' ige-re vezethető vissza. Mai jelentése a 'figyelmeztető őrszó' > 'figyelmeztetés' > 'figyelemfelkeltés' jelentéseken keresztül alakult ki.

reklamál [1585] Latin jövevényszó, vö. latin *reclamare* 'hangosan tiltakozik, ellenvetést tesz', középkori latin '(vissza)követel'. A latin *clamare* 'hangosan kiált, kiabál' ige-re vezethető vissza. A magyar igevégződés a latin jövevényigék szokásos beillesztő képzője, vö. *ágál*, *redukál*. A szócsalád főnévi tagja, *reklamáció* szavunk [1796] pedig a latin *reclamatio* '(hangos) ellentmondás', középkori latin *reclamacio* 'visszakövetelés' átvétele.

rékli [1668] '<női> blúz, alsóruha' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *réckl* 'szoknya; kabátka <főként női viseletként>'. Ez a német *Rock* 'szoknya' főnévre vezethető vissza. A szövegí mássalhangzó-torlódást feloldó *li* végződés gyakori német jövevényszavainkban, vö. *cetli*. A köznyelvben a *rékli* ma elsősorban nem egy fajta női ruhadarabot jelöl, hanem 'csecsemők hátul nyitott kötött kabátkája' jelentésben használatos.

rekord [1886] Nemzetközi szó, vö. német *Rekord*, angol *record*, francia *record*: 'csúcseredmény, csúcsteljesítmény, rekord'. Az angol sportnyelvből terjedt el, melyben az ófrancia *record* 'tanúság, tanúsítvány' főnévre vezethető vissza. Az angolban a szónak 'feljegyzés, nyilvántartás, okmány' jelentése is van, sportnyelvi jelentésének pedig az az alapja, hogy a legjobb sportteljesítményeket, sporteredményeket nyilvántartásba veszik, hitelesítik. A magyarba az angol, esetleg a német közvetítette. A *rekorder* [1937] belső fejlemény, a *rekord* alapján keletkezett a sportnyelvben gyakori *er* végű szavak mintájára. A végződésre vö. *sprinter*, *tréner*.

rektor [1570] 'egyetem vezetője' Latin jövevényszó, vö. latin *rector* 'vezető, irányító, vezér', középkori latin *rector ecclesiae* 'egyházi vezető', *rector Academiae* '(felső)oktatási, tanulmányi vezető', *rector chori* 'karvezető, kántor', hazai latin *rector scholaris* 'iskolamester', *rector universitatis* 'egyetemi igazgató'. Ez a latin *regere* 'vezet, igazgat' ige-re vezethető vissza. A *rektor* nyelvünkben legkorábról adatható 'egyházi vezető' jelentése mára elavult, napjainkban 'egyetem vezetője' jelentése él [1570 (?), 1803].

rekviem [1570] 'gyászmise' Latin, közelebről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *requiem* 'gyászmise'. Ez a gyászmisében szereplő *requiem aeternam dona eis, Domine!* 'örök nyugalmat adj nekik, Uram!' szövegrész kezdő szavának önállósulása. Végső forrása tulajdonképpen a latin *requies* 'nyug(od)alom' főnév. Szövegkezdő szó önállósulására vö. *páternoszter*, *roráté* szavainkat. A *rekviem* 'gyászmise szövegére írt énekes zenemű' jelentésű zenei műszóként a 18. század végétől adatható [1796].

rekvirál [1576] 'hatósági úton igénybe vesz valamit' Latin jövevényszó, vö. latin *requirere* 'felkeres, felkutat; követel, igényel', középkori latin '(jogilag) megkeres; visszavásárol (ingatlant)'. Ez az azonos jelentésű latin *requaerere* alakváltozata. Az *-ál* végződésre vö. *ágál*. Az ige nyelvünkben eredetileg 'megkeres; megkér' jelentésben élt, napjainkban használatos jelentése a 17. századtól adatható [1614]. Jelentésénél fogva háborús időkre utaló, elavulóban lévő szó.

reláció [1748] 'viszony' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *relatio* 'viszony, vonatkozás'. Ez a latin *relatus* igenévre vezethető vissza, ami a *referre* 'visszavisz, visszahoz; ismétél; értesít, jelent, tájékoztat' ige származéka. A *reláció* elsősorban a tudomány nyelvében használatos. Szavunk kiterjedt szócsalád tagja. A választékos *relative* 'viszonylag, aránylag' [1835] határozószó szintén latin eredetű, a latin *relative* 'illetően, vonatkozva; viszonylag(osan)' átvétele. A szintén választékos *relatív* 'valamihez viszonyított, viszonylagos' melléknév [1814] és a *relativitás* 'viszonylagosság,

viszonyítottság' főnév [1835] nemzetközi szó, melyeket elsősorban a német közvetített a magyarba. A *relativitás* nyelvünkben latinos végződést kapott.

remeg [1708–1710] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a reszkető mozgásra utalt. A szótó azonos a *rémül* ige szótővével. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *remeg* a *reng* szóhasadással elkülönült párja. A választékos társalgási nyelvben használatos 'retteg, fél valakitől, valamitől' [1708–1710], illetve a ritkán használatos, vágyakozásra vonatkoztatható 'sóvárog érte' [1857] jelentések kialakulását a lelki folyamatokat kísérő remegés magyarázza.

remek [1395 k.] Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *remik* 'bőrből vagy más anyagból készült keskeny csik, szalag', lengyel *rzemyk* 'szíj', óorosz *remykb* 'ugyanaz', orosz nyelvjárási *рѣмох* [remoh] 'rongy'. A szláv szavak előzménye a szláv **remy* 'szíj' főnév lehetett. E magyarázat szerint a *remek* eredetileg a tímármesterség műszava lehetett. Szavunkat a bőrdarabokkal való, bőrből készült díszítéssel kapcsolatban használhatták. Legkorábról 'rész; valamely egésznek egy darabja, töredék' főnévi jelentése adathozható, később 'mestermű, remekmű' főnévi jelentése is kialakult [1643]. Ez a *mesterremek* összetétel [1532] utótagjának önállósulásával keletkezett '<a céhrendszerben> mesterdarab, mestervizsgára készített mintadarab' jelentésre [1621] vezethető vissza. Napjainkban elsősorban 'kiváló, nagyszerű' jelentésű [1790] melléknévként él, ez a jelentése jelzői használatban alakult ki. Igei származéka a *remekel* [1517].

remél [1416 u.] Származékszó, a *remény* főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. Eredeti hangalakja *reményl* lehetett, melyből *nyl* > *ll* (> *l*) elhasonulással jött létre a mai *remél* hangalak. A *reménykedik* származék [1416 u.] a *reményl* igealakból keletkezett az *l* hang kiesésével és a *-kedik* visszaható igeképzővel.

remény [1138 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Valószínűleg korábbi, mint azt az írásos adatok mutatják. A *-ség* főnévképzővel alakult *reménység* származék [1372 u.] használata jóval elterjedtebb volt a régiségben, mint alapszaváé. A *remény* csupán a nyelvújítás korában került be újra a köznyelvbe, amikor azt a nyelvújítók a *reménytelen* [1416 u.], *reménytelenül* [1416 u.], *reménytelenség* [1416 u.] származékokból elvonták.

remete [1237–1240 tn., 1405 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *remitta*, *remito*, olasz *eremita*, olasz régi nyelvi *remito*: 'remete'. Az olasz szó az azonos jelentésű, görög eredetű latin *eremita* főnévre vezethető vissza. A magyar *remete* hangalak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. Igei származéka a *remetésedik* [1754].

remíz [1815] 'kocsiszín villamos, trolibusz számára' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *remise* 'kocsiszín; vadak búvóhelye'; vö. még: német *Remise* 'ugyanaz'. A francia szó a francia *remettre* 'visszavezet, visszaszállít, átad, elhelyez' igére vezethető vissza, ami a latin *remittere* 'visszaküld, hátrahagy' folytatása. A közlekedéssel kapcsolatos műszó.

rémül [1416 u.] Származékszó, egy önállóan nem adathozható szótó *-ül* visszaható igeképzővel ellátott alakja. A hangutánzó-hangfestő eredetű szótó azonos *remeg* szavunk tövével. Eredeti jelentéséhez a legkorábról adathozható '(meg)reng, (meg)rendül' és az elavult 'remeg, reszket' [1516] jelentések állhatnak a legközelebb. A napjainkban használatos 'fél; nagyon megijed' [1416 u.] jelentés érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Azonos szótóból jött létre a *rémít* [1456 k.] *-ít* műveltető igeképzővel. A *rémiszt* [1788] *-szt* műveltető igeképzővel keletkezett a *borzaszt*, *ijeszt* szavak mintájára. A *rémlik* igét [1780 k.] valószínűleg a *rémül* alapján alkották *-l* visszaható igeképzővel a nyelvújítás korában. A *rém* főnév [1800] elvonással jött létre az igékből, ennek származékai a *rémiség* [1800], *rémiséges* [1818] és a *rémes* [1821].

rend [1248 tn. (?), 1456 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *ředь* 'sor, rend; osztály, csapat', horvát-szerb *red* 'rend, elrendezettség; államrend, rendszer; rend mint közösség; rendjel fokozata; sor', szlovén *red* 'rend, fegyelem; sor, sorrend; osztály, csoport; rend mint közösség', szlovén régi nyelvi 'emelet', szlovák *rad* 'sor, sorrend; meghatározhatatlan mennyiség valamiből; csoport, rendszertani egység; magas kitüntetés', *rad* 'szerzetesrend', orosz *ряд* [rjad] 'sor, sorozat, sorrend; közrend, jogszolgáltatás; szerződés'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek; vö. litván *rinda* 'sor, vonal'. Szavunk már a 10. század vége előtt a magyarba került, erre utal a szó belseji *n* hang, vö. *abroncs*. Legkorábbi származéka, a *rendel* ige [1506 k.] *-l* igeképzővel alakult. A *rendelő* származék ennek melléknévi igeneve [1560 k.], ami 'az, aki elrendez, eloszt' jelentésben főnevesült [1585]. A napjainkban használatos 'orvosi rendelésre berendezett helyiség' jelentés [1928] a *rendelő szoba* szó szerkezet [1888] előtagjából önállósult. Megszilárdult ragos alakulata a *-ben* helyhatározóragos *rendben* [1518] és a *-re* helyhatározóragos *rendre* [1570] határozószó.

rendkívül [1613] Latin mintára keletkezett tükörfordítás, vö. latin *extra ordinem* 'renden kívül, a szokástól eltérően'. A latin szó a latin *extra* 'kívül' határozószó és az *ordo* 'rend' főnév tárgyestének összekapcsolódása. A magyar összetétel

előtagja a *rend* főnév, utótagja pedig a *kívül* határozószó. A *rendkívüli* származék [1809] a nyelvújítás korában lépett a korábbi *rend kívül való* szó szerkezet [1585] helyébe.

rendőr [1823] Tudatos szóalkotással keletkezett összetétel. Előtagja a *rend*, utótagja pedig az *őr* főnév. Azonos utótaggal létrejött összetételre vö. *csendőr, ellenőr, járőr* szavainkat. A *rendőr* nyelvújítás kori szó.

rendszer [1784] Tudatos szóalkotással keletkezett összetétel. Előtagja a *rend* főnév, utótagja pedig a 'mód, eljárás; sor, rend' jelentésű *szer* főnév. Mintái a régi nyelvben gyakori *-szer* utótagú összetételek voltak, melyek főként a 16. századtól keletkeztek nagy számban, vö. *fűszer, módszer*. A *rendszeres* származék [1803] -s melléknévképzővel, a *rendszeres* [1831] pedig *-z* igeképzővel alakult. Nyelvújítás kori szó.

renegát [1783] 'áruló' Nemzetközi szó, vö. német *Renegat*, spanyol *renegado*, olasz *rinnegato*: 'renegát'. A spanyolból és az olaszból terjedt el az európai nyelvekben. Az újlatin nyelvekben a népi latin **renegare* 'megtagad' alapján keletkezett. Szavunk eleinte csak a vallási, később a politikai meggyőződés feladására is vonatkozott. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

reneszánsz [1848] Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *renaissance* 'újászületés, megújulás; a lélek megújulása a kegyelem által; a tavasz érkezése; a fák tavaszi újraéledése, a művészet, irodalom, tudomány újraébredése az antik műveltség hagyományai alapján'; vö. még: német *Renaissance* 'a reneszánsz kora; reneszánsz stílus'. A francia szó a francia *renaître* 'újászületik, feléled, újra virul' igére vezethető vissza, melynek forrása az azonos jelentésű latin *renasci* ige. A magyar szó eredetileg főnév volt, jelzői használatban fejlődött melléknévi jelentése.

reng [1230 tn., 1510 k.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a nagy erő hatására bekövetkező rázkódásszerű, remegtető mozgást, illetve a mozgás keltette tompa, erőteljes hangot jeleníti meg. A szótó összefügg *ring, leng, remeg* és *réműl* szavaink szócsaládjával. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *reng* tulajdonképpen a *remeg* szóhasadással elkülönült párja. Azonos szótóból alakult a *rendül* [1416 u.] *-dül* visszaható, a *rendít* [1608] pedig *-dít* műveltető igeképzővel. Az igekötővel használatos *megrendül* 'lélekben lesújtottá válik' [1870] és *megrendít* 'lelkileg megráz' [1843] lelki folyamatokra utaló jelentése névátvitellel alakult ki.

rengeteg [1759] Származékszó, a *reng* ige *-eteg* névszóképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'rengő talajú, ingoványos terület' lehetett, vagy pedig 'földindulás, földomlás következtében szakadékosná vált hely'-et jelölhetett. Az sem zárható ki, hogy szavunk szélben rengő, hajladozó növényzetre vagy széltől zúgó erdőre, hegyoldalra vonatkozott. A nagy kiterjedésű, sűrű erdőt jelölő szó [1766 (?), 1784] egyrészt a nagyméretűség és mennyiségbeli sokaság [1824], másrészt a sejtelmesség és félelmetesség kifejezőjévé vált, majd fokozószóvá alakult [1877]. A székely nyelvjárási szó Kisfaludy Sándor révén került az irodalmi nyelvbe a nyelvújítás korában.

renovál [1620] 'tataroz' Latin jövevényszó, vö. latin *renovare* 'felújít, megújít; helyreállít'. A latin szó végső forrása a latin *novus* 'új' melléknév. A magyar *-ál* igevégződésre vö. *ágál, redukál*.

rénszarvas [1882] Összetett szó. Előtagja a *ren* főnév, utótagja pedig a *szarvas* főnév. A *ren* előtag a germán eredetű német *Ren* 'szarvas, kos' átvétele. A magyar összetétel kialakulására az azonos jelentésű német *Rentier* (*Ren* 'rén' + *Tier* 'állat') is hatással lehetett.

renyhe [1782] 'lusta, tunya' Ismeretlen eredetű szó. A nyelvújítás idején került a keleti nyelvjárási szókincséből az irodalmi nyelvbe.

répa [1310 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *repa*, szlovák *repa*, orosz *pena* [repa]: 'répa'. A szó feltehetőleg ősi vándorszó, vö. latin *rapum, rapa*, ófelnémet *rouba, ruoppa*: 'ugyanaz'. Az első szótagban lévő magánhangzó a hangsúly hatására nyúlt meg a magyarban.

reparál [1620] 'javít' Latin jövevényszó, vö. latin *reparare* 'helyreállít; megújít, felújít'. Ez a latin *parare* 'elkészít; elrendez; rendelkezik; elsajátít' igével függ össze. A *renovál* igével ellentétben a *reparál* használatban elromlott tárgy, különösen szerkezet megjavítására vonatkozik. Elsősorban a bizalmas nyelvben használatos, kissé régies szavunk. Az *-ál* végződésre vö. *redukál*.

repce [1577 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *repica*, szlovák *repica*, ukrán *ripicja* [ripicja]: 'repce'. Ezek előzménye a szláv **rěpa* 'répa' lehetett. Szavunk végső forrása tehát megegyezik *répa* szavunkéval. A magyar *repce*

hangalak a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével és hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. A *repce* főnév eredetileg a gyógynövényként is használt keresztes virágú növények megnevezése volt, napjainkban a szűkebb 'olajos magváért termesztett, de vadon is élő, keresztes virágú növény' jelentésben él [1583].

reped [1508] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a széthasadás recsegő, ropogó hangját jeleníti meg. Szótöve a *ropog*, *roppan* igék szótövének magas hangrendű párja. A szóvégi *-d* kezdő szerepű gyakorító igeképző. A *repeszt* [1763] a *reped* alapján keletkezett *-szt* műveltető igeképzővel. A *repesz* [1916] szót *-sz* főnévképzővel alkották *rekesz* szavunk mintájára.

repetál [1587] Latin jövevényszó, vö. latin *repetere* '(meg)ismétel'. Nyelvünkben eredetileg 'ismételten belekezd' jelentésben élt, ma a bizalmas társalgási nyelvben 'ismételten fogyaszt <ételt>' jelentése [1917] használatos. A *repetá* [1903] az igéből keletkezett elvonással a *kapa* : *kapál*-féle szópárok mintájára.

repkény [1784] Belső fejlemény. Valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatolható szótó *-ény* névszóképzővel ellátott alakja lehet. A szótó *repül* igénc szótövével azonos. A szó belseji *-k* kicsinyítő képző lehet, vö. *röpke*. A *repkény* a nyelvújítás idején, Kazinczy Ferenc révén került az irodalmi nyelvbe.

replikáz(ik) [1810] 'csattanósan megfelel, visszavág' Képzőcserével keletkezett az azonos jelentésű *replikál* [1794 k.] igéből. A *replikál* latin eredetű, a latin *replacere* 'átgondol; ellenvetést tesz, replikázik' átvétele. Az sem zárható ki azonban, hogy szavunk a szintén latin eredetű *replika* 'csattanós viszonyválasz' [1644] *-z* igeképzős származéka. A *replikáz(ik)* a bizalmas társalgási nyelvben él.

reprezentál [1584] 'képvisel, megjelenít' Latin jövevényszó, vö. latin *repraesentare* 'megjelenít, kinyilvánít; bemutat, előad; utánoz'. A latin szó végső soron a latin *praesens* 'meglévő, jelen lévő' igenévre vezethető vissza. A magyar ige *-ál* végződésére vö. *ágál*, *dedikál*. A szócsalád főnévi tagja, *reprezentáció* szavunk [1779] a latin *repraesentatio* 'megjelenítés', hazai latin 'előterjesztés, képviselő' átvétele. A *reprezentatív* melléknév [1835] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. német *repräsentativ*, angol *representative*, francia *représentatif*: 'képviselési, mutató, reprezentatív'.

republikánus [1792] 'köztársaságpárti' Nemzetközi szó, vö. német *Republikaner*, *republikanisch*, angol *republican*, francia *républicain*: 'republikánus'; vö. még amerikai angol *Republican* 'a republikánus párt híve'. A szó a különféle nyelvekben egymástól függetlenül keletkezett. A franciában 1578-tól adatolható. A magyarba elsősorban a német közvetítette, szavunk végződése azonban későbbi latinositás eredménye. A szócsaládhoz tartozik a régi nyelvi *respublika* 'köztársaság' [1559] főnév is. Eredetére vö. a latin *res-publica* 'államhatalom, államszervezet, állam', tulajdonképpen 'nyilvános ügy, dolog, közügy' főnevet. Használatát *köztársaság* szavunk szorította ki.

repül [1372 u.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A szótó hangalakja eredetileg a szárnycsapásokat és a csapkodás keltette légmozgást jelenítette meg. A szótó összefügg a *rebeg* ige szótövével. Hasonló hangutánzó eredetű szótövek más finnugor nyelvekben is előfordulnak, vö. finn *räpyttä*- 'röpköd; ugrál; hunyorog, pislog'. A szóvégi *-ül* visszaható igeképző. A kiterjedt szócsaládhoz tartozó *repít* [1493 k.] *-ít* műveltető igeképzővel, a *röppent* [1748] *-nt* mozzanatos műveltető igeképzővel, a *reped* [1799] pedig *-ked* gyakorító igeképzővel alakult. A 'múlékony, futólagos' jelentésben használatos [1835] *röpke* [1820] vagy elvonással jött létre a *reped* igéből, vagy pedig tudatos szóalkotás eredménye. A *repcsi* [1921] a játszói *-csi* kicsinyítő képzővel alakult. A sportnyelvi *röpte* 'a földet nem ért labda visszaütése <teniszben>' [1757] tudatos szóalkotással jött létre *-t* főnévképzővel és *-e* birtokos személyjellel.

rés [1138 tn. (?), 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *rož*, cseremis *raž*, *raž*: 'lyuk'. Ezek előzménye az azonos jelentésű finnugor **racš* lehetett. Az ősi szó belseji **č s*-sé válása szabályos jelenség a magyarban, vö. *hős*. A finnugor szó első szótagjának mély magánhangzója a második szótagi palatális mássalhangzó-kapcsolat hatására már az ősmagyar korban magas hangrendűvé vált, vö. *hős*.

respektus [1600] 'tekintély; tisztelet' Latin jövevényszó, vö. latin *respectus* 'visszatekintés; tekintetbevétel'. Ez a latin *respicere* 'visszatekint, visszagondol; tekintetbe vesz' igére vezethető vissza. A *respektus* 'tisztelet, megbecsülés' jelentése német mintára alakult ki [1748]. A *respektus* kiveszőben lévő szó, de a szintén latin eredetű *respektál* 'tiszteletben tart' igénc [1631] napjainkban is használatos. A szó belseji *s* ejtésére vö. *instrukció*, a szóvégi *s*-re vö. *ámbitus*, az *-ál* igevégződésre vö. *redukál*.

rest [1380 k.] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *rest* 'maradék', *resto* 'maradék; ami kimaradt, nem kelt el'. Ezek az olasz *restare* 'marad' igére vezethetők vissza, ami az azonos jelentésű latin *restare* átvétele. A *restell*

származék [1456 k.] *-l* igeképzővel alakult. Az ige 'szégyell valamit' jelentése [1748 (?), 1845] a 'lusta valamire, vonakodik valamitől' jelentésből jött létre [1456 k.]. A választékos társalgási nyelvben használatos szavak.

restancia [1541] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *restancia*, hazai latin *restantia*: 'hátralék, maradék', tulajdonképpen 'hátramaradottak'. Végső soron a latin *restare* 'fennmarad, hátramarad' igére vezethető vissza. A *restancia* eredetileg 'hátralék' jelentésben élt nyelvünkben, ma a bizalmas nyelvhasználat 'felgyülemlett elintézetlen munka' jelentésben ismeri.

restaurál [1599] 'helyreállít; megújít' Latin jövevényszó, vö. latin *restaurare* 'ugyanaz'. A latin szó végső soron a görög *sztaüró* 'cöveket vagy karót bever' igére vezethető vissza. A *restaurátor* [1845] a latin *restaurator* 'helyreállító (épületé)' átvétele. A politikában és a történettudományban is használatos *restauráció* [1784] szóra vö. a latin *restauratio* 'helyreállítás; megújítás' főnevet. Elsősorban művészettörténeti műszók.

resti [1924] Szórövidüléssel jött létre a régi nyelvi *restaurant* 'vendéglő' főnévből [1900] *-i* kicsinyítő képzővel. A *restaurant* az azonos jelentésű német *Restaurant* átvétele, mely végső soron a latin *restaurare* 'helyreállít, megújít' igére vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználatban élő *resti* főnév tehát *restaurál* igénkkel azonos eredetű.

rész [12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *-ris', -räs'* <kicsinyítő képző>, zürjén *reć* 'darab, falat', cseremis *rezək* 'rész'. Ezek előzménye a finnugor **räcs* 'darab; falat; rész' lehetett. Az ősi *ć* szabályosan alakult nyelvünkben *sz* hanggá, vö. *keszeg*. A *részlet* [1807] és a *részvény* [1830] származékok a nyelvújítás korában jöttek létre. A *részleg* [1850] szófajváltással főnevesült a *részleg* határozószókból. A *rész* megszilárdult ragos alakulata a *részint* [1416 u.] és a *részben* [1834].

részeg [1086 tn. (?), 1380 k.] Származékszó, melynek alapszava bizonytalan eredetű. A szótó ugor vagy finnugor eredetű lehet, talán a *révül* ige tövével azonos. A szóvégi *-g* névszóképző. A szó belseji *sz* gyakorító igeképző lehetett, mely a szótó részévé vált. Szavunk eredetileg a révületbe esett sáman állapotára utalhatott. Származékai a *részeges* [1086 tn. (?), 1416 u.], *részegség* [1416 u.], *részegít* [1416 u.], *részegül* [1416 u.] és a *részegeskedik* [1508].

reszel [1456 k.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja az érdes fémesszközzel végzett dörzsölés, csiszolás hang- és mozgásképzését jeleníti meg. A szótó azonos *reszket* igénk szótövével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Nem zárható ki azonban, hogy a *reszel* a *ráz* ige önállóan nem adatosható magas hangrendű párjának származéka. A *reszel* származékai közül a *reszelő* főnév [1456 k.] *-ő* igenévképzővel, a *reszelős* [1783] pedig *-s* melléknévképzővel alakult. A *reszeli a torkát* kifejezésre [1899] vö. a *köszörüli a torkát* szókapcsolatot.

részére [1777] Szófajváltással keletkezett a *rész* főnév *-é* birtokos személyjeles és *-re* határozóragos alakjából. Határozószavunk a *rész* főnév 'osztályrész', illetve 'párt, felekezet' jelentéséből jött létre. Az előbbire vö. *az én részemre* [1517], az utóbbira pedig az *úrstennek részére* 'Isten pártjára' [1527] szókapcsolatot.

reszket [1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatosható szótó *-ket* igeképzővel ellátott alakja. A szóvég feltehetőleg gyakorító szerepű mozzanatos-műveltető igeképző. A szótó azonos *reszel* igénk szótövével, de míg ennek jelentésében a hangutánzás, addig *reszket* igénkben a reszkető mozgás kifejezése kerül előtérbe. Nem zárható ki az sem, hogy *reszket* igénk a *ráz* ige önállóan nem adatosható magas hangrendű párjának származéka. A *reszket* eredeti jelentése a konkrét '<ember, állat, testrés> remeg' volt [1456 k.], a félelemmel kapcsolatos 'remeg a félelemtől' [1372 u.], 'nagyon félt valakit' [1799 (?), 1809] jelentések kialakulására vö. *remeg* igénket.

reszkíroz [1791] 'kockáztat' Német jövevényszó, vö. német *riskieren* 'kockáztat, reszkíroz'. A német szó a francia *risquer* 'kockáztat, mer(észel)' igére vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava. Az *-íroz* igevégződésre vö. *radíroz*.

reszort [1854] 'ügykör, hatáskör' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *ressort* 'ügykör, hatáskör, munkakör'; vö. még: német *Ressort* 'ügykör, szak, hatáskör'. A francia szó a francia *ressortir* 'valakinek a hatáskörébe tartozik' származéka. A hivatalos nyelvhasználat szava.

reszelt [1889] 'pirított' Származékszó, a nyelvjárási *röstöl* 'pirít' ige [1600 k.] *resztel* alakváltozatának *-t* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A *röstöl* német, közelebbről bajor-osztrák eredetű, vö. bajor-osztrák *rösten*, *rest'n*, hazai német *reštŋ* 'pirít, pörkölt'. A német szó a német *Rost* 'rostély' főnévre vezethető vissza. A *reszelt* napjainkban a *reszelt máj*, *reszelt krumpli* szókapcsolatokban használatos.

részvét [1808] Német mintára, tükörfordítással keletkezett összetétel, vö. német *Teilnahme* 'részvétel, együttérés, figyelem'. A magyar összetétel előtagja a *rész* főnév, utótagja pedig a 'vétel' jelentésű *vét* főnév. Nyelvújítás kori szó.

rét¹ [1210 tn., 1225] 'kaszáló, legelő' Ismeretlen eredetű. Szavunk eredeti jelentése vagy a korábról adathozható 'kaszáló, legelő', vagy a későbbi 'sík terület, síkság' [1299] volt.

rét² [1528] 'összehajtogatott anyag egy-egy része' Jelentéskülönüléssel keletkezett a *rét* 'kaszáló, legelő' főnévből. Eredetileg 'réteg, sor, rend' jelentésű főnévként élt, ma elsősorban 'redőben, rétegben' jelentésű összetételei utótagként használatos [1818].

réteg [1792] Származékszó, a *rét²* 'összehajtogatott anyag egy-egy része' főnév -g névszóképzős alakja. A 'társadalmi csoport' jelentés [1848] érintkezésen alapuló képzetársítás alapján fejlődött.

reték [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *redkev*, szlovák *red'kev*, orosz *редька* [reggka]: 'reték'. A szláv szó valószínűleg különféle nyelvekből való átvétel, vö. latin *radix* 'gyökér', ófelnémet *retih* 'reték'. Szavunk magyar nyelvi előzménye **redky* lehetett, ami arra utal, hogy az átvétel a 11–12. században történt meg. A 'piszok' jelentés [1851] a *retkes* származékból [1425 tn., 1846] jött létre, melynek kialakulására vö. a *reték is kikelne a kezén* 'nagyon piszkos' [1851] kifejezést.

rétes [1549] Belső fejlemény. Valószínűleg szófajváltással főnevesült a *rét²*-nek a *rétes* 'réteges' melléknévi származékból. Az elnevezésnek az az alapja, hogy a rétes téstája rétegekben fogja körül a töltelékét. Kialakulását a *rétes béles* típusú szókapcsolatok [1590] is befolyásolhatták.

retesz [1308 tn. (?), 1395 k.] Szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *ret'az*, szlovák régi nyelvi, nyelvjárási *retüz*, *ret'ez*, cseh *řetěz*, orosz régi nyelvi *рѣтязь* [retjazj]: 'lánc'. A szláv szavak valószínűleg germán eredetűek; eredetükre vö. az azonos jelentésű ófelnémet *rahhinza* főnevet. A szlovák szó feltehetőleg már a 11. században bekerült nyelvünkbe. A *retesz* eredetileg a magyarban is 'lánc' jelentésben élt [1405 k.]. A napjainkban használatos 'rigli, tolózár' jelentés az eredeti jelentéssel úgy kapcsolódik össze, hogy záró szerkezetül láncot használtak. Szavunk elterjedését *rekesz* szavunk is befolyásolta. Az elsősorban *be-* igekötővel használatos *retesz* [1604] származék -l gyakorító igeképzővel alakult.

retikül [1817] Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *retikül*, *ridikül* 'kézimunkatársoly', bécsi német *riderkül* 'női kézitáska'. A németbe a franciából került, vö. francia *réticule*, *ridicule* 'kézitáska'. Ez a latin *reticulum* 'kis háló; hálóska, amelyben valamit visznek, tartanak' átvétele. A francia szó *ridicule* alakváltozatának kialakulását a francia *ridicule* 'nevetséges' melléknév népetimológiás hatása befolyásolta.

retirál [1644] 'visszavonul, meghátrál' Német jövevényszó, vö. német *retirieren* 'visszavonul, (meg)hátrál'. A német szó az azonos jelentésű francia *se retirer* vagy az olasz *ritirare* 'ugyanaz' ígére vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználat és a kártyanyelv szava.

rétoromán [1882] 'az Alpok vidékén beszélt újlatin nyelv, illetve a nyelvet beszélő személy' Német jövevényszó, vö. német *Rätoromane* 'rétoromán személy', *rätoromanisch* 'rétoromán'. A német szó tudatos szóalkotással keletkezett összetétel, mely előtagjának alapjául a latin *Rhaeti* 'a keleti Alpoknak a Rajna és a Duna között elterülő vidékén lakó nép' és ennek szócsaládja szolgált, utótagja pedig az 'újlatin' jelentésű *román* szó német nyelvi megfelelője. A *rétoromán* szót Th. Gartner osztrák nyelvész alkotta meg nyelvészeti műszóként.

retten [1372 u.] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a konkrét rezgéssel, reszketéssel kapcsolatos hang- és mozgásképzeteket jelenítette meg. A szóvégi -n mozzanatos igeképző. A lelki folyamatokra utaló jelentések a 'remeg' > 'remeg a félelemtől' > 'fél, megijed', 'remegtet' > 'megijeszt' jelentéseken keresztül alakultak ki. A *rettenet* főnév [1493 k.] -t névszóképzővel jött létre, az elsősorban igekötővel használatos *rettent* ige [1508] pedig -t műveltető igeképzővel. A *retteg* [1495 e.] a hangutánzó-hangfestő eredetű szótó -g gyakorító igeképzővel ellátott alakja.

retúr [1776] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *retour* 'vissza', *Retour* 'visszatérés, visszautazás, visszafuvarozás; menettérítési jegy'. Ez a francia *retour* 'visszatérés, hazatérés, visszautazás, visszaküldés, ismétlődés' főnévre vezethető vissza. A *retúr* eredetileg nyelvünkben is 'visszatérés' jelentésben élt, napjainkban elsősorban 'menettérítési jegy' jelentésben használatos [1958].

-rétű [1493] Melléknévképző. Önálló szói eredetű egyalakú toldalék. A 'réteg' jelentésű *rét* főnév *-ű* melléknévképzős származéka a 15. század végétől összetételi utótagként tapadt hozzá főleg számnevekhez, majd megindult a képzővé válás útján. Mai nyelvünkben is csak számnévi alapszó mellett fordul elő, pl. *egyrétű, sokrétű, többretű*.

retyerutya [17. század (?), 1791] Összetett szó (ikerszó). Előtagja a nyelvjárási *retyeg* 'brekeg; fecseg' önállóan nem adatható szótövének *-e* igenévképzővel ellátott alakja, utótagja pedig a *rotyog* igével összefüggő, önállóan szintén nem adatható szótó *-a* képzős igeneve. Az ikerszó kialakulására vö. *csetepaté* és *csiricsáré*. Nem zárható ki az sem, hogy szavunk azonos a hangutánzó eredetű nyelvjárási *retyerutya* 'fecsegés, pletykálás' ikerszóval [1832]. A *retyerutya* eredetileg 'cókómók, motyó' jelentésben élt, a napjainkban használatos 'rokon, hozzátartozó, családtag' jelentés [1791] a bizalmas nyelvhasználatban él.

reuma [1809] Latin jövevényszó, vö. latin *rheuma* 'folyás, áramlás (a testben); hurut; reuma'. A latin szó a görög *rheuma* 'folyó, folyás, áramlás, áradás; a testben áramló kóroanyag; csúz' főnévre megy vissza, mely a görög *rhéo* 'folyik' származéka. Az elnevezésnek az a felfogás az alapja, hogy a reumatikus fájdalom okozója a testben áramló kóroanyag. A *reumatikus* melléknév [1835] a latin *rheumaticus* 'reumatikus' átvétele.

rév [1192 tn., 1265] Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *rive* (többes szám) 'a Canal Grande és a lagúnák rakodópartjai, a gondolák kikötésére szolgáló lépcsőfeljáratok; part, rakodópart', olasz *riva* 'part'. A magyar *rév* hangalak a birtokos személyjelnek érzett szóvégi *a* hang elhagyásával jött létre, vö. *piac*. A szó belseji *i* > *é* hangváltozást az ómagyar kori *i* ~ *é* kettősségek nagy száma magyarázza, vö. *szíp* ~ *szép*. A választékos *révbe ér* kifejezésben a *rév* átvitt értelemben használatos.

reváns [1678] 'megtorlás; visszavágó mérközés' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *revanche* 'viszonzás, megtorlás, bosszú; visszavágó mérközés'; vö. még: német *Revanche* 'ugyanaz'. A francia szó a francia (*se*) *revancher* 'megtorol, bosszút áll, visszafizet, (szívességet) viszonz' ige származéka. A választékos *revanzsál* '<szívességet, ajándékot> viszonz' [1926] képzőcserével jött létre az azonos jelentésű *revanzsíroz* igéből [1837]. A *revanzsíroz* a francia eredetű német (*sich*) *revanchieren* 'revánsot vesz, megfizet valamiért, szívességet viszonz' ige átvétele. A *reváns* politikai és sportnyelvi műszó.

révén [1808] Szófajváltással keletkezett a *rév* főnév *-e* birtokos személyjeles és *-n* helyhatározóragos alakjából. Eredetileg konkrét szállításokra, a réven való átkelésekre vonatkozhatott. Absztrakt jelentését átvitt értelmű használatban nyerte, majd névutóvá vált, miként *után* szavunk is.

reverenda [1765] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin, hazai latin *reverenda* (*vestis*) 'papi ruha', tulajdonképpen 'tisztelre méltó, tisztelendő (ruha)'. Ez a latin *reverari* 'tisztel' igére vezethető vissza. Az elnevezés alapja a papi hivatás nagy tiszteletben tartása volt, hasonló szemléletre vö. *tiszteletes, tisztelendő*.

reverzális [1583] 'eltérő vallású jegyesek megállapodása születendő gyermekeik vallásáról' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *reversales* (*litterae*) '(írásos) kötelezvény, térítvény'. Ez a latin *reversus* 'visszafordított' igenév alapján tudatosan létrehozott jogi műszó. Az elnevezésnek az az alapja, hogy a reverzálisban foglaltak jogilag kötelező érvényűek (mintegy visszafordíthatók) a kibocsátóra.

revízió [1592] '(felül)vizsgálat' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *revisio* 'átnézés, átvizsgálás, számbavétel'. Ez a latin *revisere* '(ismét) megnéz' igére vezethető vissza. A hivatalos *revideál* '(újra) átnéz, átvizsgál' [1788] a latin *revidere* 'újra átnéz' átvétele. A *revizor* 'ellenőr' [1793] szintén latin eredetű. Eredetére vö. a hazai latin *revisor* (*librorum*) 'könyvvizsgáló' főnevet.

revolver [1858] Nemzetközi szó, vö. német *Revolver*, amerikai angol *revolver*, francia *revolver*: 'revolver, forgópisztoly; gépek forgódobja'. Az amerikai angoltól terjedt el, melyben a latin eredetű angol *revolve* 'forgat; forog' igére vezethető vissza. A szót valószínűleg Samuel Colt alkotta az általa feltalált forgópisztoly elnevezésére. Igei származéka a *revolverez* [1880].

revü [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Revue* 'folyóirat; látványos énekes-táncos színi előadás' német régi nyelvi 'katonai szemle', angol *revue* 'látványos énekes-táncos színi előadás', *review* 'katonai szemle; folyóirat', francia *revue* 'katonai szemle; látványos énekes-táncos színi előadás; folyóirat'. A franciából terjedt el, melyben jelentés-elkülönüléssel keletkezett a középkori francia *revue* 'ismételt szemle' szóból. A 'folyóirat' jelentés az angolban jött létre. A magyarba a német és a francia közvetítette.

révül [1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, ugor vagy finnugor kori szó magyar képzéssel. A tő talán a régi nyelvi *reg* 'reggel' [1372 u.] szóval függ össze. A *reg* ősi, ugor vagy talán finnugor kori szó, vö. vogul *räj* 'meleg, forró; hőség', osztják *rëw* 'szellő', *rüw* 'meleg, forró'; vö. még: zürjén *regid* 'gyorsan, hirtelen, majd', votják *žog* 'forró; gyors'. Ezek előzménye az ugor **reŋs*, vagy talán a finnugor **reŋks* 'meleg, forró; meleg, forróság' lehetett. A szó belseji *v* visszaható igeképző vagy hiátustöltő elem. A szóvégi *-ül* visszaható igeképző. Az eredeti 'meleg; forróság' jelentésből a hitvilágban jöhettek létre az 'önkívületbe esik', 'önkívületbe ejt' jelentések. A sámánizmus követőinek hite szerint ugyanis a táltosra az isten heve száll, illetve révületbe esését tűz mellett, gyakran a lángban füstölt kábítószerrel segítve idézték elő. A *réved* [1826] *-d* gyakorító igeképzővel, a *révedezik* [1744] *-dezik* gyakorító-visszaható igeképzővel alakult.

réz [1211 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű, talán kaukázusi jövevényszó, vö. avar *rez* 'sárgaréz'. A szó végső forrására vö. középperzsa *rōd* 'érc, sárgaréz öntvény'. A magyarazatot hangrendi problémák teszik bizonytalaná. Nem zárható ki az sem, hogy a magyarba és a kaukázusi avarba is valamely iráni nyelvből került a szó. A *be-* igekötővel használatos *berezel* [1873] a *réz* szó régi nyelvi 'ürülék' jelentésén [1629] alapul: szépitő kifejezésként jött létre külső hasonlóságon alapuló névátvitellel. A *kivágja a rezet* 'megteszi a tőle telhető legjobbat' kifejezés a *réz* 'rézpenz' jelentéséhez [1805] kapcsolódik.

rezeda [1793] Latin jövevényszó, vö. latin *reseda* '(fehér) rezeda', tudományos latin 'rezeda'. Ez a latin *resedare* 'csillapít, gyógyít' ige felszólító módú alakja, ami a latin *reseda, morbos reseda!* 'enyhítsd a baj(okat), enyhítsd!' ráolvasó kifejezésből önállósult. A kifejezést a gyulladásgátló hatású rezedafajta alkalmazásakor használták.

rezeg [1430 tn., 1531] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a rázással, rezgéssel kapcsolatos hangokat és mozgást jeleníti meg. A szótó a *reszel, reszket*, illetve a *ráz* igék szócsaládjával függ össze. Nem zárható ki, hogy a *rezeg* szótóve a *ráz* önállóan nem adatolható magas hangrendű párja. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A szótó kiterjedt szócsalád alapja, melynek tagjai közül a *rezzen* [1456 k.] *-n* mozzanatos, a *rezget* [1508] *-get* gyakorító, a *rezdül* [1849] *-dül* visszaható, a *rezdít* [1876] pedig *-dít* műveltető igeképzővel alakult.

rezervátum [1956] 'természetvédelmi terület; védett terület' Német jövevényszó, vö. német *Reservat* 'fenntartás, fenntartott terület, rezervátum'. A német szó a latin *reservatum* 'megőrzött, fenntartott' szóra vezethető vissza, ami a latin *reservare* 'megőriz, félretesz, megtart' ige származéka. A *rezervátum* latinus szóvéggel honosodott meg nyelvünkben.

rezidencia [1613] 'államfő, kormányfő vagy püspök állandó lakóhelyéül szolgáló épület' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, hazai latin *residentia* 'szálláshely, tartózkodási hely'; (papi) székhely'. Ez a latin *residere* 'hátramarad, tartózkodik valahol' igére vezethető vissza. A *rezidencia* tréfásan 'valakinek a lakása' jelentésben is használatos. A szó belseji *z* ejtésére vö. *bazilika*.

rezi [1841] Német jövevényszó, vö. német *Regie* 'jövedék, monopólium, ügykezelés, színpadi rendezés', ausztriai német *Regien* (többes szám) 'üzemköltségek'. Ez a francia *régie* 'jövedelemkezelés, jószágigazgatás; adóhivatal, jövedék, pénzügyi hatóság' főnévre vezethető vissza. A vállalati étellel kapcsolatos műszó. A bizalmas társalgási nyelvben 'fenntartási költség <lakásé>' jelentésben használatos.

rezsím [1865] 'kormányrendszer, illetve ennek vezetői' Nemzetközi szó, vö. német *Regime*, angol *regime*, francia *régime*: 'rezsím'. A franciából terjedt el, melyben a latin *regere* 'vezet, kormányoz, irányít' ige származékára, a *regimen* 'uralom, vezetés, uralkodás' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

rezsó [1897] Francia jövevényszó, mely az ausztriai németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *réchaud* 'melegítő, spiritusz-, gáz-, villanyfőző, perzselőlámpás'; vö. még: ausztriai német *Rechaud* 'gázfőző; melegítőlap'. A francia szó a francia *réchauffer* 'felmelegít' igére vezethető vissza. A magyarban elsődlegesen 'gázforraló; gáz-, villanyfőző' jelentésben [1900] használatos.

rézsút [1759] Belső fejlemény. Valószínűleg megszilárdult ragos alakulat, egy ismeretlen eredetű szótó *-t* helyhatározóraggal ellátott alakja. Korábban magas hangrendű lehetett, a egyes hangrendű alakok megjelenését a *-t* ragos formák *út*-tal kapcsolatos népetimológiája magyarázza. A műszaki nyelvben használatos *rézsű* 'töltés, bevágás lejtős oldala' [1897] elvonással keletkezett a mára elavult *rézsül* 'rézsútosan' határozószókból [1780].

rí [1416 u.] Hangutánzó eredetű. Összefügg a *riszál, rikolt* igékkel. Hangutánzó szavaink igen korai rétegébe tartozik, hiszen a hangsor képző nélkül vált igévé. Előzménye egy mássalhangzóra végződő forma lehetett. A *ri* eredeti jelentése

'üvölt, ordít' volt, a napjainkban használatos 'sír' jelentés [1493 k.] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Főleg a nyelvjárásokban használatos, de a köznyelv is ismeri.

rianás [1795 tn., 1808] 'állóvíz jegének nagy robajjal történő megrepedése' Származékszó, a *rian* 'zajjal megreped; harsan' ige [1801] *-ás* főnévképzővel ellátott alakja. A ritkán használatos *rian* szintén származékszó, a nyelvjárási *ri* 'ordít, bög; sír' igéből keletkezett *-n* mozzanatos igeképzővel.

riaszt [1456 k.] Származékszó, a nyelvjárási *ri* 'ordít, bög; sír' ige *-aszt* műveltető igeképzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'ráförmed' volt, a napjainkban elsődleges 'ijeszt' jelentés [1570] ebből alakult érintkezésen alapuló névátvitellel. Az elsősorban *meg-*, *fel-* igekötővel használatos *-d* gyakorító igeképzős *riad* [1495 e.] eredeti 'üvölt, sír' jelentéséből jött létre a mai 'megijed' [1704] jelentés.

ribanc [1767] Valószínűleg származékszó, egy önállóan nem adatható szótó játszi *-nc* névszóképzővel ellátott alakja. A szótó azonos lehet a nyelvjárási *ribál* 'rángat, tép, szaggat' [1832] ige tövével. A *ribál* horvát-szerb vagy szlovén eredetű szó. Eredetere vö. a horvát-szerb *ribati* 'tép, szaggat; kapar, reszel; elnyű' és a szlovén *ribati* 'tép, szaggat' igét. A *ribanc* eredetileg 'rongy' jelentésben élt, a napjainkban elsődleges 'ringyó' jelentés [1832] kialakulására vö. a *rongy* 'hitvány személy; züllött nő' jelentését.

ribillió [1844] Szóhasadással keletkezett az elavult *rebellió* 'lázadás, zendülés' [1598] főnévből. Eredete megegyezik a *rebellis* névszóval: a *re* 'vissza, hátra; ismét, újra' és a *bellum* 'harc, háború' összetétele. A bizalmas nyelvhasználat szava.

ribiszke [1790 k.] Származékszó, a régi nyelvi *ribesz* 'ribiszke' [1662] *ribisz* ~ *ribiz* alakváltozatának *-ke* kicsinyítő képzős alakja. A *ribesz* vándorszó, elterjedésére vö. a német régi nyelvi *riebs*, *riebsbeere*, olasz *ribis*, cseh *rybíz*, középkori latin *ribes*: 'ribiszke' szavakat. A *ribiszke* szó kialakulására más kicsinyítő képzős növénynevek, mint például az *aranka*, *büdöske* is hatással lehettek.

ribizli [1720] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *ribizl*, *riwisl*, tiroli *ribesl*, ausztriai német *Ribisel*, *Ribisl*: 'ribiszke'. Ez az azonos jelentésű német régi nyelvi, illetve német nyelvjárási *ribes* főnévre vezethető vissza. A német jövevényszavaikban gyakori *li* végződésre vö. *cetli*.

ricinus [1578] Latin jövevényszó, vö. latin *ricinus*, tudományos latin *Ricinus (communis)* 'ricinus <növény>', tulajdonképpen 'kártékony élősködő <kullancs, tetű>'. A latin szó tisztázatlan eredetű. Az elnevezés alapja az lehetett, hogy a vérrel teleshívódott kullancs a ricinusmagra emlékeztet. A ricinusmagból préselt olaj hashajtóként használatos.

ricsaj [1887] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *ryčaj* 'rikoltozás, ordítózás, ricsaj'. Ez a szlovák *ryčaj* 'bög, ordít; züg, morajlik' igére vezethető vissza. A szó nyelvünkben való meghonosodását megkönnyítette, hogy beilleszthető volt a *rikácsol-*, *rikolt*-féle hangutánzó eredetű szavak csoportjába. A bizalmas nyelvhasználat szava.

rideg [1581] Ismeretlen eredetű. Eredetileg a télen-nyáron szabadon tartott állatokra vonatkozott. Napjainkban elsősorban 'barátságatlan, elutasító' jelentésben [1784] használatos.

rigli [1786] Német jövevényszó, vö. német *Riegel* 'keresztgerenda; ajtó, ablak zárószervezet'. A német szó valószínűleg a latin *regula* 'léc; pálca; vonalzó; szabály' főnévre vezethető vissza. A német jövevényszavainkban gyakori *li* végződésre vö. *cetli*. Az elsősorban *be* igekötővel használatos *rigliz* [1863] a német *riegeln* 'retesz, bezár' átvétele. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

rigmus [1793] Szóhasadással keletkezett a 'verses forma, vers(sor)' jelentésű *ritmus* szóból. Ez latin eredetű, vö. például hazai latin *rhythmus* 'vers, ének'. A szokatlan *t > g* hangváltozás a *regös* szó hatását mutatja.

rigó [1193 tn. (?), 1395 k.] Szófaváltás eredménye. Egy önállóan nem adatható szótó *-ó* melléknéviigenév-képzős alakjának főnevesülése. A szótó a *rikácsol*, *rikít*, *rikolt* igékkel és szócsaládjukkal függ össze. Hasonlóan hangutánzó eredetű a 'sárgarigó' jelentésű olasz *rigogolo* főnév is. Nyelvünkben a *rigó* szó eredetileg 'feketerigó' jelentésben élt, de a két madárfaj hangjának hasonlósága miatt később a feketerigóval nem rokon 'sárgarigó' jelentésben [1702] is használatossá vált.

rigolyás [1762] Szóhasadással keletkezett a régi nyelvi *regulás* 'szabályos, szabályszerű' [1380 k.] melléknévből. A mai 'veszekedő, házsártos', illetve 'szeszélyes' [1872] jelentés a 'szabályokhoz túlságosan ragaszkodó' jelentésen keresztül jött létre. A *rigolyás* a bizalmas nyelvhasználat szava. A köznyelvi *rigolya* [1835] elvonással keletkezett a melléknévből.

rikácsol [1643] Hangutánzó eredetű. A szótó azonos *rikít* és *rikolt* igéink szótövével, illetve szorosan összefügg a *ri* igével. A szóvégi *-ácsol* gyakorító igeképző. Az is lehetséges azonban, hogy *rikácsol* igéink a *ri* ige származéka. Ebben az esetben a szó belseji *-k* mozzanatos igeképző.

rikít [1585] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A szótó azonos *rikácsol* és *rikolt* igéink szótövével, illetve szorosan összefügg a *ri* igével. A szóvégi *-ít* gyakorító-műveltető igeképző. Az is lehetséges azonban, hogy *rikít* igéink a *ri* ige származéka. Ebben az esetben a szó belseji *k* mozzanatos igeképző. Szavunk eredeti jelentése 'kiált, rikolt' volt, ebből fejlődött a 'túlságosan élénk színe miatt bántóan elüt környezetétől' jelentés [1849]. A jelentésváltozásra vö. a francia *couleur criarde* 'rikító szín' szókapcsolatot.

rikolt [1548] Hangutánzó eredetű. A szótó azonos *rikácsol*, *rikít* igéink szótövével, illetve szorosan összefügg a *ri* igével. A szóvégi *-lt* gyakorító igeképző. Az is lehetséges azonban, hogy *rikolt* igéink a *ri* ige származéka. Ebben az esetben a szó belseji *k* mozzanatos igeképző. A szótó kiterjedt szócsalád alapja, melynek *-nt* mozzanatos igeképzős származéka a *rikkant* [1554], *-n* mozzanatos igeképzős származéka pedig a ritkábban használatos *rikkán* igéink [1792]. A *rikkancs* [1775] ez utóbbiból jött létre a játszi *-cs* kicsinyítő képzővel.

rím [1808] Francia jövevényszó, vö. francia *rime* 'rím', *rimes* (többes szám) 'versek'. A francia szó az ófrank **rīm* 'sor', illetve az ófelnémet *rīm* 'sor; sorrend; szám' főnevekre vezethető vissza. Nyelvünkbe a szó tudatos átvétellel került a latin *cadentia* 'rím' helyettesítésére. Nyelvújítás kori átvétel.

rima [1804] Bizonytalan eredetű, talán latin jövevényszó, vö. latin *rima* 'rés, repedés, hasadék', tudományos latin *rima pudendi* 'szeméremrés'. A latin szó talán indoeurópai eredetű; eredetére vö. a lett *riewa* 'repedés, fahasadék; ránc' főnevet. Nyelvünkben a *rima* eredeti jelentése 'szeméremtest' volt, ebből alakult a szépirodalomban használatos 'szajha' jelentés [1808].

rimánkodik [1784] Származékszó, a *ri* ige *-kodik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. Kialakulására a *reménykedik* ige is hatással volt. Szavunk a nyelvújítás korában került a tájnyelvből az irodalmi nyelvbe.

ring' [1763] 'himbálódzik; hullámszik' Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja a kisebb erő hatására bekövetkező rázkódásszerű, remegő mozgást, illetve a mozgás keltette tompa hangot jeleníti meg. Szavunk a *reng* magas hangrendű párja. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *ring* *-at* műveltető igeképzős származéka a *ringat* [1763], ennek *-ódzik* visszaható igeképzős származéka pedig *ringatódik* igéink [1796].

ring² [1877] 'szorító <ökölvívásban>' Nemzetközi szó, vö. német *Ring*, angol *ring*, francia *ring*: 'a kereskedelmi árak irányítására létrehozott tőkés csoportosulás; szorító <ökölvívásban>; löversenyteri fogadóiroda'. Szavunk közgazdaságban használatos jelentése az amerikai angolból, sportnyelvi jelentése pedig az angolból terjedt el. Az angolban az angol *ring* 'gyűrű, karika, karima; személyek köre, csoportja; porond, küzdőtér' jelentésének továbbfejlődésével keletkezett. A magyarban a *ring* már csupán a sportnyelvben használatos [1911].

ringli [1884] 'szardellagyűrű' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. tiroli *ringl*, hazai bajor-osztrák *rīngl*, német *Ringel*: 'gyűrűcske, kis karika, gyűrű alakú tárgy'. Ez a német *Ring* 'gyűrű' főnév származéka. A *ringli* eredetileg 'kis fémkarika' jelentésben élt, ami valamely kézművesmesterség szakszavaként kerülhetett nyelvünkbe. A bizalmas társalgási nyelvben használatos 'szardellagyűrű' jelentés [1957] magyar nyelvi fejlemény, mely az ausztriai német *Sardellenringerl* 'olajos szardellagyűrűk' mintájára alakulhatott ki.

ringlispil [1845] 'körhinta' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *ringelspiel*, bécsi német *rin'lg'spüll*, német *Ringelspiel*: 'körhinta'. A német szó a német *Ringel* 'kis karika' és a *Spiel* 'játék' főnevek összetétele. Eredetileg olyan lovasjáték elnevezése volt, amelyben a kör alakú pályán futó lovasok egy felfüggesztett karikán dárdát hajítottak keresztül. A bizalmas nyelvhasználat szava.

ringló [1835] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Ringlotte*, német *Reineclaude*, *Reneklode* 'ringló'. Ez az azonos jelentésű francia *reine-claude*, tulajdonképpen 'Claude királyné' szóra vezethető vissza.

A gyümölcs neve Claude francia királynénak, I. Ferenc feleségének nevéből származik. A magyar *ringló* hangalak a tárgyragnak érzett német szövegi *t* hang elhagyásával jött létre.

ringyó [1761] Származékszó, a *rongy* főnév *-ó* névszóképzővel ellátott alakja. A szó belseji *i* hang kialakulására vö. a *ringy-rongy* 'értéktelen dolog, vacak' ikerszó [1786] előtagját. A kifejezés a szajha erkölcstelenségére utalhatott. Durva kifejezés.

rinocérosz [1626 u.] 'orrszarvú' Latin jövevényszó, vö. latin *rhinoceros* 'rinocérosz'. A latin szó a görög *rhinókerosz* ('orr' + 'szarv') összetételre vezethető vissza. A köznyelvben elsősorban az *orrszarvú* [1896] elnevezés használatos.

ripacs [1289 tn.,1649] Bizonytalan eredetű. Talán egy önállóan nem adatható szótó *-cs* névszóképzős származéka. A szótó tisztázatlan eredetű. Szavunk eredeti jelentése 'göröngy, egyenetlenség, érdesség' lehetett, ebből alakult a 'himlőhely, ragya' jelentés [1524 (?), 1763]. A napjainkban használatos 'olcsó hatásokra törekvő rossz színész' jelentés [1899] kialakulására vö. *pojáca* szavunkat.

ripakodik [1818] Származékszó, a *ri* ige *-kodik* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szó belseji *p* vagy a *tőhöz* tartozik, vagy pedig mozzanatos igeképző. A *ripakodik* ige gyakran *rá-* igekötővel használatos.

ripityára [1890] Megszilárdult ragos alakulat, a *ripacs* 'darab, törmelék' főnév *-ra* helyhatározóval ellátott alakja. A második szótagi *i* hasonulás eredménye. Szavunk a *ripityára ver* 'kegyetlenül elver, összever valakit' és a *ripityára törik* 'apró darabokra törik' szókapcsolatokban a bizalmas társalgási nyelvben használatos.

riport [1787] Angol jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *report* 'jelentés, beszámoló, riport'; vö. még: német *Report* 'ugyanaz'. Az angol főnév közvetlen előzménye az angol *report* 'tudósít, beszámol' ige, ami az ófrancia *raporter* 'ugyanaz, visszahoz' szóra vezethető vissza. A *raporter* főnév [1840] eredetére vö. az angol *reporter* 'tudósító, riportter' szót.

riposzt [1854] 'talpraesett válasz' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *riposte* 'gyors, találó válasz; visszavágás a vívásban'; vö. még: német *Riposte* 'gyors visszavágás vívásban'. A francia szó az olasz *risposta* 'válasz; gyors visszavágás' főnévre vezethető vissza. A *riposzt* a sportnyelvben 'visszavágás, visszaszúrás' jelentésben él [1884].

ripók [1835] 'faragatlan, pimasz személy' Bizonytalan eredetű. Talán egy önállóan nem adatható szótó *-ók* kicsinyítő képzős alakja. A képzőre vö. *pufók* szavunkat. A szótó tisztázatlan eredetű, talán azonos *ripacs* szavunk szótővével. A *ripók* a választékos társalgási nyelv szava.

ripsz [1848] 'bordázott szövésű kelmefajta' Nemzetközi szó, vö. német *Rips*, angol *rep, repp, reps*, francia *reps*: 'ripsz'. A szó elterjedésének útja és végső forrása tisztázatlan. A magyarba a német és a francia közvetítette. Textilipari műszó.

ripsz-ropsz [1713] Német jövevényszó, vö. német *ripsraps* 'gyorsan, sietve, hevenyében', bécsi német 'abban a pillanatban', német régi nyelvi, német nyelvjárási *rip rap* 'gyorsan, sietve', *ripsch rapsch* 'ugyanaz'. A német szó hangutánzó eredetű. Az átvett szó hangalakja alkalmas volt arra, hogy a *csitt-csatt-, dirr-durr*-féle hangutánzó-hangfestő jellegű ikerszavaink közé beilleszkedjék.

riska [1600] 'kis termetű, vörös(tarka) szőrű tehén' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák nyelvjárási *ryška* 'vörhenyes színű tehén'. A szó elsőként 'vörös, vörhenyes' jelentésű melléknévként adatható, ebből tréfás, hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a főnévi 'vörös, vörhenyes tehén' jelentés [1810 k.]. A *riska* elsősorban nyelvjárásainkban használatos, de a köznyelv is ismeri.

riszál [1708] Hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja az ide-oda mozgatás, csiszolás, nyiszálás hang- és mozgásképzését jeleníti meg. A szótó összefügg *reszel, reszket* szavaink szótővével. A szóvégi *-l* gyakorító igeképző. Az sem zárható ki azonban, hogy a *riszál* *ri* igénk származéka. Ebben az esetben a szó belseji *sz* gyakorító igeképző. Előfordulhat azonban, hogy szavunk létrejöttére mindkét keletkezési mód egyformán hatással volt.

ritka [1338] Szláv, talán déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *рѣдѣкъ* [rjad(u)k] horvát-szerb *rijedak, rijetka, rijetko*, szlovén *red (e)k, -a, -o*, óegyházi szláv *redькъ, -a, -o*, orosz *ред(о)к(уи)* [red(o)k(')]: 'nem sűrű, nem gyakori, ritka'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö. latin *rete* 'halászháló, vadászháló'. A *ritka szép látvány* kifejezésben

szavunk fokozószóként használatos [1761], ami 'nem gyakori' jelentéséből magyarázható, de német hatást is tükrözhet (vö. német *selten* 'ritka, ritkán; nagyon'). Igei származékai: *ritkul* [1531], *ritkít* [1585], főnévi származéka a *ritkaság* [1527].

ritmus [1531] Latin jövevényszó, vö. latin *rhythmus* 'szabályosság, ütemesség <mozgásban, beszédben, muzsikában>', hazai latin 'vers, ének'. A latin szó a görög *ῥυθμός* 'ütemes mozgás, szabályosság <mozgásban>; időmérték, taktus <táncban, zenében, beszédben>' átvétele. A szócsalád melléknévi tagja, *ritmikus* szavunk [1835] a latin *rhythmicus* 'ritmusos, ütemes', a zenében és az irodalomtudományban használatos *ritmika* főnév [1807] pedig a latin *rhythmicæ* 'ritmustan, ritmika' átvétele.

rítus [1656] Latin jövevényszó, vö. egyházi latin *ritus* (*religiosus, ecclesiasticus*) 'vallási, egyházi szokás, gyakorlat; ceremónia, rítus'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. az óind *ṛtúh* 'meghatározott, bizonyos idő' szót. A *rituális* melléknév [1786] a latin *ritualis* 'a vallási szokást, rítust illető' átvétele. Vallási műszók.

rittyent [1784] Hanguutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a valaminek nekicsapódó tárgyak csattanó hangját jelenítette meg. A szóvégi *-nt* mozzanatos-műveltető igekepző. A *rittyent* eredeti jelentése 'csattant' volt, ebben a jelentésében tájnyelvi szóként még ma is él. A köznyelvben tréfás értelemben használatos 'hirtelen készít, összecsap valamit; hirtelen felöltözik' jelentésre [1961] vö. a *vág* ige jelentéseit.

rivalda [1845] 'a színpadnak a nézőtér felőli pereme és a függöny közötti része' Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. északolasz *ribalta* 'színpad, rivalda', olasz 'csapódeszka; a színpad eleje'. A magyar *rivalda* hangalakot a népetimológia hatására úgy alakították, mintha a *rivall* ige *-da* képzős származéka lenne. Színházi műszó.

rivalis [1791] 'vetélytárs' Latin jövevényszó, vö. latin *rivalis* 'vetélytárs', tulajdonképpen 'ugyanannak a csatornának a közös vízhasználati jogával rendelkező birtokszomszéd'. Ez a latin *rivus* 'patak' főnévre vezethető vissza. A szócsalád igei tagja, *rivalizál* igénk [1835] nemzetközi szó. Elterjedésére vö. a német *rivalisieren*, angol *rivalize*, francia *rivaliser*: 'vetélkedik, rivalizál' igét. A franciából terjedt el, a magyarba elsősorban a német közvetítette. A választékos társalgási nyelv szavai.

rivall [1549] Származékszó, a *ri* ige *riv-* töváltozatának *-l ~ -ll* mozzanatos igekepzővel ellátott alakja. Eredetileg 'kiált, kurjant' jelentésben élt, napjainkban elsősorban 'valakire ripakodik' jelentése [1836] használatos.

rizibizi [1878] Német, közelebből ausztriai német jövevényszó, vö. német *Risibisi* 'ríz és zöldborsó keverékéből, apróra vágott sonkából készült velencei ételfajta', ausztriai német *Risipisi* 'ríz és zöldborsó keverékéből készült étel'. Ez az azonos jelentésű olasz nyelvjárási *risi e bisi* (*riso* 'ríz' + *biso* 'borsó') szókapcsolatra vezethető vissza.

rizikó [1788] 'kockázat' Német jövevényszó, vö. német *Risiko* 'kockázat'. A német szó az azonos jelentésű olasz régi nyelvi, illetve nyelvjárási *risico* főnévre vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

rizling [1833] Német jövevényszó, vö. német *Riesling*, német régi nyelvi *rießling*: 'rizling borszőlő; az ebből készült bor'. A német szó eredete tisztázatlan. A magyar szó belseji *z* ejtése (*sz* helyett) vagy a német ejtémódot követi, vagy pedig az *sz* nyelvünkben ettől függetlenül zöngésült.

rizottó [1878] Nemzetközi szó, vö. német *Risotto*, angol *risotto*, olasz *risotto*: 'feldarabolt zöldséggel és hússal kevert párolt rizs'. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *riso* 'ríz' főnévre vezethető vissza. A magyarba az olasz és a német közvetítette.

ríz [1493] Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. északolasz *rīz*, olasz *riso*: 'ríz'. A növény és elnevezése végső soron Indiából származik. Az indoeurópai eredetű szót Európában az arab és a görög nyelv terjesztette el, vö. arab *aruz*, *ruzz* 'ríz'. A szó indoeurópai eredetére pedig vö. például az afgán *wrize* (többes szám) 'ugyanaz' főnevet. A rizs az ókorban és a középkorban jelentős kereskedelmi cikk volt, de Európában csak fűszerként és orvosságként használták. Élelmiszerként a 15. század táján, a Pó-síkságon termesztették először. A magyarok a mediterrán kereskedelem révén ismerték meg a növényt és a szót is.

rizsma [1531] 'a papír mértékegysége' Olasz, közelebből északolasz jövevényszó, vö. északolasz *rišma*, *risma*, olasz régi nyelvi *risima*, *risma*: 'a papír mértékegysége, rizsma'. Az olasz szó az arab *rizma* 'csomag, köteg; papír-, ruhaköteg, csomó' főnévre vezethető vissza. Kereskedelmi műszó.

ró [1211 tn., 15. század] Ósi, finnugor kori szó, vö. osztják *roʒm-* 'egy darabot levág, vés, farag, átlukaszt', cseremis *roe-* 'ver, üt, vág, vés'. Ezek előzménye a finnugor **roks-* 'vág, vés' jelentésű ige lehetett. Az ősi szóvégi **k* szabályosan vált a magyarban magánhangzóvá, miként *jó* 'folyó' (< **joke*) szavunkban is. A *ró* eredeti jelentése 'vág, metsz' volt [1578]. Ebből alakult az 'adót kivet' jelentés [15. század], ugyanis az adók kivetése, az adósságok nyilvántartása fapálcákba vésett jegyek alapján történt. Az '<utcákat, helységeket> bejár' jelentés [1725] kialakulásának az adózók utcáinak szerint való felkeresése volt az alapja. Napjainkban elsősorban 'valakinek a vétségeként tart nyilván' [1794], illetve 'megszid' [1830] jelentésben használatos igénk. A *rovás* főnév [1392 tn., 1508] -*ás* főnévképzővel, a *rovott* 'fából összerótt' [1760], 'büntetett előéletű' [1870] -*tt* melléknéviigenév-képzővel alakult.

robog [1600 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a dobogó, morajló, pattogó hangjelenségeket jelenítette meg. A szótó összefügghet a *ropog*, *roppan* igék szócsaládjával. A szóvégi -*g* gyakorító ige képző. A *robog* napjainkban használatos '<robajjal> sebesen halad' jelentése [1833] a hangjelenséggel kapcsolatos jelentésből alakult érintkezéssel alapuló névátvitellel. A *robban* [1651] a hangutánzó tő -*n* mozzanatos ige képzős származéka. A választékos társalgási nyelvben használatos -*aj* névszóképzős *robaj* [1777] a nyelvújítás korában vált tájnyelvi szóból köznyelvvé.

robot¹ [1593] 'jobbágmunka; fárasztó munka' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *robot*, *robold*, német régi nyelvi *robot* 'úrdolga, robot'. Ez a cseh *robota* 'ugyanaz; (nehéz) munka' főnévre vezethető vissza. Szavunk eredeti 'úrdolga, jobbágmunka' jelentésében történettudományi műszó. Rosszalló értelemben 'kényszerből végzett gépies munka' [1799] jelentésben használatos. A *robotol* [1650] -*l* gyakorító ige képzős származék.

robot² [1921] 'gépmember' Cseh jövevényszó, vö. cseh *robot* 'gépmember, emberi munkát végző gép'. Ez a cseh *robota* 'nehéz munka, úrdolga' szóra vezethető vissza, melyre az azonos jelentésű német *Robot* is hatással lehetett. A cseh szó tudatos szóalkotás eredménye. Karel Čapek író R.U.R. című drámájában így nevezi azokat a gépmembereket, melyek annyira tökéletesedtek, hogy már mindent tudnak, amit az ember. A *robot* szó nyelvünkben való megszilárdulását nemzetközi elterjedtsége is befolyásolta. A *robot* összetételi előtagként való használatára vö. *robotgép* [1949] szavunkat.

robosztus [1854] Latin jövevényszó, vö. latin *robustus* 'keményfából, tölgyfából való; kemény; izmos, erőteljes (test)'. Ez a latin *robustus*, *robustus* 'keményfa, tölgyfa' főnévre vezethető vissza. A választékos társalgási nyelv szava.

ródlizik [1910] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *rodeln* 'szánkózik'. Ez talán a felső német *rodeln* 'görget, forgat' igére vezethető vissza. A *ródlis* főnév [1914] az ausztriai német *Rodel* 'sportszánkó' átvétele. A *ródlis* szó névátvitellel napjainkban már a sportágat is jelöli [1961].

-rog/-reg/-rög [16. század eleje] Ige képzőbókok. Azonos funkciójú elemekből, a gyakorító -*r* és -*g* képzőből keletkezett az ősmagyar kor folyamán. Korán elavult. Mai nyelvünkben elsősorban hangfestő, hangutánzó vagy elhomályosult tövek mellett mutatható ki, pl. *csikorog*, *csepereg*, *nyöszörög*.

rogyik [1585] Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *rät'i* 'rongy, cafat', *rät'amt-* 'elszakad, elrongyolódik', zürjén *raž-* 'eloldoz, kioldoz', cseremis *roñce-* 'szétszed, szétcsavar, felfejt', lapp *rut't'sēh* 'valamiféle elhasznált dolog <például fakéregből készült kosár>'. Ezek előzménye talán a finnugor **racš* 'rongy, cafat; szétrongyolódik, felfejt, eloldoz' jelentésű ige névszó lehetett. Az ősi szó belseji **c* szabályosan alakult a magyarban *gy* hanggá, vö. *hegy*. A szóvégi -*ik* képző megerősíti az ige visszaható szerepét. A *rogyik* megszilárdult ragos alakulata a *rogyásig* [1846]. A *roggyan* [1585] -*n* mozzanatos ige képzővel alakult.

rohad [1784] Belső fejlemény. Valószínűleg a *rohad* ige szóhasadással elkülönült párja. A szó belseji *t* hang kiesését befolyásolhatta régi nyelvi *roh* 'feketés, fekete' [1171 tn. (?), 1593] szavunk hangalakja is. Ugyanezen tő -*sz* műveltető képzős származéka a *rohaszt* [1792].

roham [1833] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A *rohan* ige szótővével azonos szótó -*m* névszóképzővel ellátott alakja, a képzőre vö. *folyam*. Nyelvújítás kori szó. Származéka a *rohamos* [1847].

rohan [1506] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a nagyobb tömegű, gyorsan mozgó tárgyak okozta zajokat jelenítette meg. A szóvégi -*n* mozzanatos ige képző. A *rohangál* [1938] -*gál* gyakorító ige képzős származék.

rojt [1211 tn. (?), 1430 k.] Bizonytalan eredetű. Talán a *rost* főnév szóhasadással elkülönült párja. Eredeti jelentése 'foszladék, szál, szálak' lehetett, melyből szavunk napjainkban használatos jelentései levezethetők.

róka [1353 tn. (?), 1519] Származékszó, egy ősi, finnugor kori szótó *-ka* kicsinyítő igeképzővel ellátott alakja. A töre vö. a zürjén *ruc*, mordvin *rives*, finn *repo*: 'róka' szót. A középkorban a róka megnevezésére elsősorban a *ravas* szót használták, ennek melléknévvé válása után került a *róka* szó a köznyelvbe.

rókázik [1808] Származékszó, a *róka* főnév *-z* igeképzővel ellátott alakja. Az elnevezés alapja a részeg ember hányásának és a rókának a szaga közötti hasonlóság lehetett. A *rókázik* ige előzményei a *rókát szaggat* [1548], illetve a *rókát nyúz* [1582] kifejezések voltak. A bizalmas nyelvhasználat szava.

rokka [1525 k.] Olasz, közelebről középolasz jövevényszó, vö. középolasz *rókka*, *rókka*, *rókka*: 'guzsaly, rokka'. Az olasz szó germán eredetű; eredetére vö. az azonos jelentésű angol régi nyelvi *rocke* főnevet. A *rokka* egy újfajta fonótechnika műszavaként terjedt el.

rokkan [1500–1550] Ősi, ugor kori szó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *räγ*, *räγät*- 'süllyed, apad', osztják *räγ*- 'a part lerogy; felborul a fa'. Ezek előzménye az ugor **rskkz*- 'összeesik, lerogy' jelentésű ige lehetett. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Az ősi szó belseji **kk* a magyarban először szabályosan *k* hanggá alakult, miként *fakad* (< **pakka-*) szavunkban is, majd újra megkettőződött. Származékai a *rokkant* [1510 k.] és a *rokkantság* [1843].

rokokó [1839] Nemzetközi szó, vö. német *Rokoko*, angol *rococo*, francia *rococo*: 'rokokó <stílus, korszak>'. A franciából terjedt el, ahol a francia *rocaille* '(kis kövekből álló) kőakás, kőhalmaz; mesterséges szikla; kagylódíszítés; rokokó stílusban (berakott kagylókkal, kavicsal) készült bútor; a rokokóra jellemző' szóra vezethető vissza. A *rokokó* szó a párizsi művészvilág nyelvében alakult ki a túldíszített, túlzottan cikornyás rokokó stílus gúnyneveként.

rokolya [1348] 'bő, ráncos szoknya' Német jövevényszó, vö. szépeességi német *rockele* 'női alsó ing, szoknya, alsószoknya'. A német szó a középfelnémet *roc* 'szoknya' főnévre vezethető vissza. A szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*. A *rokolya* ma elsősorban nyelvjárásainkban él, de a köznyelv is ismeri.

rokon [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Valószínűleg egy ősi, finnugor kori szótó *-n* helyhatározóraggal ellátott alakja. A töre vö. vogul *raw-* 'megközelít', *rōwnut* 'rokon', osztják *rāχ-* 'megközelít', *rāγam* 'rokon', finn *rakas*, *rakkaan* (birtokos eset) 'kedves, szerető; kellemes'. Ezek előzménye a finnugor **rakka* 'közeleli valami; közeledik' jelentésű igenévszó lehetett. A szó eredeti hangalakja *rakon* lehetett. Eredetileg 'közel' jelentésű [1416 u.] helyhatározó, majd 'rövidesen' jelentésű [1372 u.] időhatározó-szó volt, ezután jelzői helyzetben melléknévvé vált [1405 k.]. Szavunk 'felebarát; rokon' főnévi jelentése nagyon koránról adatolható [1372 u.]. Származékai a *rokonság* [1395 k.], *rokonít* [1821] és a *rokontalan* [1821].

rokonszenv [1829] Latin mintára keletkezett összetétel, vö. latin *sympathia* 'vonzalom, rokonszenv'. A magyar összetétel előtagja a *rokon* melléknév, utótagja pedig a *szenved* igéből elvont *szenv* főnév. Nyelvújítás kori tükörszó.

-ról/-ről [13. század eleje] Elsősorban a honnan? kérdésre felelő, 'valaminek, valakinek a külsején, felszínén levő helyről' jelentésű külső helyviszonyt kifejező önálló szói eredetű toldalék, pl. *háztól, mezőről*. A magyar nyelv külön életében az uráli eredetű **roγ-* 'közelség' vagy ugor eredetű **raγs* 'felszín' jelentésű főnév és az ősi *-l* ablatívuszi határozórag kapcsolatából alakult ki a **roγol* ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán névutóvá vált. A szó belseji *γ* kiesésével megrövidült *ról* elvesztette önállóságát, raggá vált. Már a korai ősmagyar korban megjelent illeszkedő magas hangrendű *-ról* párja is. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *róla*.

róla [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. Az önállóan nem adatolható ősmagyar *ról* '-tól, -től' határozószó egyes szám harmadik személyű *-a* birtokos személyraggal ellátott alakja. A *ról* határozószó maga is megszilárdult ragos alakulat. Töve azonos a *rá* határozószó szótövével, vö. vogul *raη* 'kívül', *raηkā* 'félre, oldalt <egy külön rakásba>', a maga számára, külön'. A szóvégi *-l* honnan? kérdésre válaszoló helyhatározórag. A szó belseji **η* az ősmagyar korban *γ* hanggá alakult. A *ról* hangalak az *γ* hang kiesésével vagy magánhangzóvá válásával jött létre. A határozószóból még az ősmagyar korban – bár ez írásos formában nem adatolható – névutó válhatott, és ebből a névutóból jöhetett létre a *-ról* helyhatározórag.

rolád [1842] Francia jövevényszó, mely talán az ausztriai németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *roulade* 'hústekercs; zenei futam'; vö. még: német *Roulade* 'ugyanaz', ausztriai német 'töltött sütemény vagy hústekercs; piskótatekercs'. A francia szó a francia *rouler* 'gurít, gördül, göngyöl' igére vezethető vissza. Nyelvünkben a *rolád*

elsőként 'zenei futam' jelentésben adatható, napjainkban konyhaművészeti műszóként, 'töltött hús vagy süteménytekercs' jelentésben él [1891].

roletta [1807] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *rollette* 'ablakredőny', német *Roulette* 'díszítőkerék, rulett', német régi nyelvi 'roló, redőny'. A német szó a francia *roulette* 'kerék, kerekecske, díszítőkerék, görgő, rulett' főnévre vezethető vissza. A német szóvégi *e* nyelvünkben *a* hanggá alakult, vö. *cérna*.

roller [1932] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Roller* 'kétkerekű, alacsony gyermekjármű'. Ez a német *rollen* 'gurul, gördül, gurít, gördít' igére vezethető vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

roló [1865] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Rollo, Rouleau* '(ablak)redőny, roletta'. A német szó a francia *rouleau* 'henger, tekercs, valami felgöngyölítésére szolgáló lécs, göngyöleg' főnévre vezethető vissza. A *roló* napjainkban elsősorban 'redőny' jelentésben él [1897 (?), 1924].

rom [1750] Valószínűleg tudatos szóelvonással keletkezett a *romlik* igéből. Nyelvújítás kori szó.

roma [1938] 'cigány' Cigány jövevényszó, vö. cigány *roma* (többes szám) 'cigány férfiak', cigány *rom* 'cigány férfi'. A cigány szó a prákrit *domasz* 'alacsony kaszthoz tartozó zenész' főnévre vezethető vissza. Sajtónyelvi szó, a magyarul beszélő cigányok nem használják.

román¹ [1705] <népnév> Román jövevényszó, vö. román *romîn*, (más helyesírással) *român*, román régi nyelvi, nyelvjárási *rumîn*: 'román'. Ez a latin *Romanus* 'római' főnévre vezethető vissza. A 16. század végétől a latin–román nyelvrokonság jegyében a *romîn* írásmód helyett a *român*-t kezdték használni. Nyelvünkben a *román* népnév 1848–49 után került a hazai románság kívánságára a közizgazgatás nyelvébe, majd a köznyelvbe.

román² [1838] 'kora középkori építészeti stílus' Francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe került, vö. francia *roman* 'román <stílus>; újlatin <nyelv>'; vö. még: német *romanisch* 'ugyanaz'. A francia szó az ófrancia *romanz, romans* 'újlatin népi (nem klasszikus) latin nyelvű elbeszélés' alaki módosulása, mely a népi latin **romanice* 'románosan', tulajdonképpen 'római módra' szóra vezethető vissza. A nyelvtudományban használatos *romanista* 'az újlatin nyelvek és irodalmak kutatója' [1890] a francia *romaniste*, illetve a német *Romanist*: 'romanista' átvétele.

románc [1748] 'irodalmi, illetve zenei műfaj' Nemzetközi szó, vö. német *Romanze* 'románc mint irodalmi, illetve zenei műfaj', francia *romance* 'ugyanaz', spanyol *romance* 'lovagregény; népdal; rövid, rímes elbeszélő költemény'. A szó a spanyolban keletkezett az ófrancia *romanz* 'újlatin népi (nem klasszikus) latin nyelvű elbeszélés' főnév alapján. A franciából terjedt el az európai nyelvekben, a magyarba a német és az olasz közvetítette. Irodalomtudományi és zenei műszó.

romantika [1822] Német jövevényszó, vö. német *Romantik* 'művészeti, filozófiai irányzat a 19. század elején; a regényesség, kalandosság iránti vonzódás'. A német szó a francia *romantique* 'regényes, vadregényes, romantikus' melléknévre vezethető vissza, de keletkezését az angol *romantic* 'költői, fantasztikus, hangulatos, festői' melléknév is befolyásolta. A magyar szóvégi későbbi latinosítás eredménye. A szócsalád többi tagja, *romantikus* [1822], illetve *romanticizmus* 'a romantika mint irodalmi, művészeti irányzat' [1835] szavaink szintén a németből valók. Elsősorban az irodalomtudományban és a művészettörténetben használatos szavak.

rombol [1621] Vitatott eredetű. 1. Szláv jövevényszó, vö. szlovén *robiti* 'beszeg; kidönt, vág, üt', szlovák *rubit* '(be)metsz; beszeg', orosz *рубить* [rubity] 'vág, kidönt; (meg)ácsol'. Ezek előzménye a szláv **robo* 'szegély; varrat' főnév lehetett. A *rombol* szó belseji *m*-je arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század vége előtt lezajlott, vö. *galamb*. A jelentésfejlődésre vö. *irt* szavunkat. 2. Belső fejlemény. Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó azonos *romlik* igénk szótóvével. A *rombol* igét nyelvérzékünk mindkét lehetőség figyelmbe vételével a *romlik* ige szócsaládjához tartozónak érzi.

romlik [1266 tn., 1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A szótó tisztázatlan eredetű, talán a *roncsol* ige tövével függ össze. Szavunk eredetileg összedőlésre, összeomlásra vonatkozó jelentésekkel bírt, napjainkban használatos 'kedvezőtlenebbé válik' [1770] és 'értékéből veszít' [1799] jelentései tér- és időbeli érintkezésen alapuló névátvitellel alakultak ki. A *-t* műveltető igeképzős *ront* [1372 u.] tövének *n*-je az *m* hasonulásának eredménye, vö. *bont, szánt*. A *romlik* származékai a *romlandó* [1456 k.], *romlatlan* [1531] és a *romlékony* [1630].

róna [1764] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *rovný, -á, -é* 'egyenes, egyenletes, sík, lapos', *rovina* 'síkság'. Ennek előzménye a szláv **orv-* 'egyenes, sík, lapos' melléknév lehetett. Nyelvünk átvehette mind a melléknév nőnemű alakját, mind pedig a főnevet, de lehetséges, hogy a szlovákból átvett melléknév a magyarban főnevesült. Elsősorban a szépirodalomban használatos szó. Származéka a *rónaság* [1793].

roncsol [1636] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-l* vagy *-sol* igeképzővel ellátott alakja. A szótó vitatott eredetű, összefügghet a *rogvik, rongy* szavak, illetve a régi nyelvi *roncos* 'rongyos' [1552] melléknév szótővével. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A szó belseji *gy > cs* hangváltozásra vö. például *acsarkodik*. Ebben az esetben a szóvégi *-l* az igeképző. Lehet azonban, hogy a szótó *romlik* igénk szótővével azonos. Ebben az esetben az *n ~ m* hang a tőhöz tartozik, az igeképző pedig *-sol (-csol)* képző lehet, vö. *kuksol, szürcsöl*. A *roncs* főnév [1801] tudatos szóelvonással keletkezett a *roncsol* igéből a nyelvújítás korában.

ronda [1631] Bizonytalan eredetű. Talán egy önállóan nem adatható szótó *-a* melléknéviigenév-képzős származéka. A szótó maga is *-d* gyakorisító igeképzővel alakult származék, melynek szótőve talán *romlik* igénk szótővével függ össze. A szó eredeti jelentése 'romladozó, rozoga' [1793] lehetett. Napjainkban elsősorban 'ocsmány, undorító' jelentésben [1783] használatos.

rondella [1634] 'körbástya' Német és olasz jövevényszó, vö. német *Rondell, Rundell*, német régi nyelvi *rondel, rundel*: 'kerek tárgy, körbástya, kör alakú szoba' és olasz *rondello* 'kör alakú tárgy', olasz régi nyelvi 'az erődítményeken az őrség körbenjárásának a helye'. Ezek a francia *rondelle* 'kerek tárgy' főnévre vezethetők vissza, aminek végső soron a latin *rotundus* 'kerek' melléknév a forrása. A magyar szóvégi *a* vagy az olasz származásra utal, vagy pedig későbbi latinosítás eredménye. Nyelvünkbe a *rondella* az Osztrák Birodalom hadmérnökei révén került, napjainkban építészeti műszóként használatos.

rondó [1873] 'hangszeres zenei tétel, melyben a (fő)téma többször visszatér' Nemzetközi szó, vö. német *Rondo*, angol *rondo*, olasz *rondò*: 'rondó'. Az olaszból terjedt el, ahol a francia *rondeau* 'kör; kör alakú hely, körtánc, kördal' főnévre vezethető vissza. A magyarba elsősorban az olasz közvetítette. Zenei műszó.

rongál [1519] Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. ógyházi szláv *rogati* 'kigúnyol; becsmérel', horvát-szerb *rugati* 'csúfolódik', szlovák *ruhat' sa* 'követelőzik; becsmérel', orosz *pyzamb* [rugaty] 'szidalmaz, becsmérel'. Ezek előzménye a szláv **rogb* 'gúny; gyalázat, szégyen; gúnyos szemrehányás' főnév lehetett. A magyar szóban lévő szó belseji *n* arra utal, hogy a kölcsönzés már a 10. század vége előtt lejajlott, vö. *abroncs*. Szavunk eredeti jelentése 'fedd, pirongat' volt, ma '(fokozatosan, apránként) ront' jelentésben él [1754]. Bár *rongál* igénk nem függ össze *romlik* szavunkkal, nyelvérzékünk mégis ezen igénk szócsaládjához kapcsolja.

rongy [1604] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *rät'j* 'rongy, cafat', *rät'amt-* 'elszakad, elrongyolódik', zürjén *raž-* 'eloldoz, kioldoz', cseremis *ronice-* 'szétszed, szétszavár, felfejt', lapp *rut't'sēh* 'valamiféle elhasznált dolog <például fakéregből készült kosár>'. Ezek előzménye talán a finnugor **racz* 'rongy, cafat; szétrongyolódik, felfejt, eloldoz' jelentésű igenévszó lehetett. Ennek főnévi tagja *rongy* főnevünk, igei tagja pedig *rogvik* igénk. Az ősi szó belseji **c* szabályosan alakult a magyarban *gy* hanggá, vö. *hegy*. A szó belseji *n* másodlagos járulékhang. A *rongy* eredeti jelentése 'bojt, rojt' volt, ebből jöttek létre a napjainkban használatos főnévi jelentések. A melléknévi jelentések jelzői használatban alakultak ki. A *rongyos* [1513 tn., 1604] melléknév *-s* melléknévképzős származék. Igei származéka a *rongyol* [1604] és a *rongyolódik* [1791].

rop [1579] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a gyors lábdobogás hangját jelenítette meg. Összefügghet az önállóan már nem élő *ropp* ige [1550] szócsaládjával. A képző nélküli puszta hangutánzó hangsor igei szerepe a keletkezés régiségére utal. Számos rokon nyelvben is található hasonló hangutánzó eredetű szó, vö. a finn *repi-* 'szétszaggat' igét. A *rop* napjainkban '<táncot> szenvedéllyel, tüzesen jár' [1668] jelentésben használatos.

roppan [1574 k.] Származékszó, a *rop* ige *-n* mozzanatos igeképzős alakja. A szótó összefügghet a *robog* ige szótővével, de lehetséges, hogy csak hangalakjuk és jelentésük hasonló. A *roppan* eredeti jelentése 'csattan <villám>, eldördül <fegyver, ég>; reccsen' [1560 k.] volt, napjainkban '(reccsenve) török, horpad, roskad' [1772] jelentése használatos. A *roppant* ige [1767] *-nt* mozzanatos-műveltető igeképzővel, a *ropog* [1560] pedig *-g* gyakorisító igeképzővel alakult. A dunántúli nyelvjárásokból az irodalmi nyelvbe került *ropaj* 'ropogás, zörej' [1695] főnév *zsvaj* szavunkhoz hasonlóan *-aj* névszóképzős származék, a köznyelv *robaj* alakját ismeri.

roppant [1575] 'nagyon, módfelett' Származékszó, a *roppan -t* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. Eredeti jelentése 'nehéz fegyverzetű, sűrű csatarendbe állított <sereg, derékhad>' lehetett, mely a *roppan* ige 'robajjal összecsap, megütközik <két sereg>' jelentésével rokon. A régiségben gyakori *roppant sereg* szókapcsolatot 'megütközött, csatába bocsátó sereg' jelentésben azonban nem lehet kimutatni. A szépirodalomban használatos 'lenyűgözően nagy' [1604] jelentés viszont e páncélos derékhadat jelölő szókapcsolat révén alakult ki. A *roppant* határozószóként való használata úgy jöhetett létre, hogy a *roppant nagy* egymás mellé rendelt jelzőként szerepelt a főnév előtt, majd a *roppant* a főnévtől függetlenül a *nagy* fokozását szolgálta, később a *nagy*-tól elszakadva is használatos lett.

roráté [1524] 'adventi hajnali mise' Latin, közelebbről egyházi latin jövevényszó, vö. egyházi latin *rorate* '(adventi) hajnali mise'. A latin szó a *rorate coeli desuper* 'harmatozzatok eget' adventi ének szövegének kezdőszavából önállósult. Vallási műszó.

rósejbní [1944] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *rohscheiben* 'sült burgonyaszetelek'. Ez a német *roh* 'nyers' és a *Scheibe* 'vékony szelet' szavak összetétele. A német jövevényszavainknál gyakori *ni* végződésre vö. *fecni*. Nyelvünkbe a szakácsmesterség műszavaként került.

roskad [1660 k.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-kad* gyakorító igeképzővel ellátott alakja. A szótó összefügghet a régi nyelvi *roshad* 'tönkremegy' [1510 k.] ige ősi, finnugor eredetű szótövével. A *roskasz* [1792] *-kasz* műveltető igeképzővel alakult. A *roskatag* [1834] nyelvújítás kori tudatos szóalkotás eredménye, az igékből elvont szótó *-atag* melléknévképzős származéka.

rosseb [1779 u.] Összetett szó. Előtagja a *rossz* melléknév, utótagja pedig a *seb* főnév. Eredeti jelentése 'vérbaj; fekélyes, gennyes, rákos betegség' volt. Az előtag a betegség rosszindulatú, gyógyíthatatlan voltára, utótagja a velejáráó gennyes, rákos fekélyekre utal. Szitokszóként való használata [1872] az eredeti jelentésből fejlődött a *fene*, *frász*, *nyavalya* jelentésfejlődéséhez hasonlóan.

rost¹ [1211 tn. (?), 1577 k.] 'az emberi, állati és növényi szövetek szálas, fonalszerű része' Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-t* névszóképzővel ellátott alakja lehet. A szótó összefügghet a régi nyelvi *roshad* 'tönkremegy' [1510 k.] ige ősi, finnugor eredetű szótövével. A képzőre vö. *menyét* szavunkat. A *rostos* [1585] *-s* melléknévképzős származék.

rost² [1490] 'vasrács, rostély' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *rauscht*, *roust*, német *Rost*: 'a tűzhely rácsa, rostélya'. A német szó tisztázatlan eredetű. A *rost* napjainkban csupán a *roston süit* és hasonló kifejezésekben használatos.

rosta [1395 tn., 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *rešeto* 'szórórosta, rosta', szlovák *rešeto* 'rosta', orosz *peuemo* [rešeto] 'ugyanaz'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A magyar *rosta* hangalak az átvett szláv szó második nyílt szótagi magánhangzójának kiesésével és hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. A *rosta* elvont 'a jónak a rossztól való elválasztására alkalmas eljárás' [1456 k.] jelentésének kialakulására vö. a szlovén *na rešeto dejati* 'vizsgál, nagyító alá vesz', tulajdonképpen 'megrostál' szókapcsolatot. A *rostál* [1416 u.] *-l* gyakorító igeképzővel alakult.

rostély [1508] Olasz, közelebbről északolasz jövevényszó, vö. északolasz *raštél* 'gereblye', *rostel* 'ugyanaz; rács <fából, vasból>', olasz *rastello* 'gereblye'. Ez a latin *rastellus*, *rastellum* (tárgyeset) 'kis gereblye' főnévre vezethető vissza, ami a latin *rastrum* 'gereblye, többszörösen horganyzott kapa' származéka. A *rostélyos* 'roston süit hús' [1834] főnév a *rostélyos peccsenye* [1749] szókapcsolat előtagjából önállósult jelentéstapadással.

rostokol [1703] Származékszó, a nyelvjárási *rostok* 'pihenőnap' főnév *-l* igeképzővel ellátott alakja. A *rostok* német eredetű; eredetére vö. a német régi nyelvi *rasttag* '(különösen katonai menetelés közben tartott) pihenőnap' főnevet. Ez a német *Rast* 'pihenő' és a *Tag* 'nap' főnevek összetétele. A *rostokol* a bizalmas társalgási nyelvben használatos.

rossz [1137 tn. (?), 1456 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *ruž mun-* 'elfárad, elgyengül, ellankad'. Ennek előzménye a finnugor **ročž* 'fáradt, gyenge, sovány' jelentésű melléknév lehetett. Az ősi szó belseji *č* szabályosan alakult a magyarban *sz* hanggá, vö. *messze*. A *rossz* eredeti jelentése nyelvünkben is 'gyenge, sovány, fáradt' lehetett, jelentésének fejlődésére vö. *hitvány*. Származékai a *rosszalkodik* [1597], *rosszabbodik* [1786] és a *rosszall* [1792].

rosszmájú [1851] Összetett szó. Előtagja a *rossz* 'egészségtelen' melléknév, utótagja pedig a 'szerv, melyben úgy vélték, hogy különféle érzelmek és indulatok lakoznak' jelentésű *máj* főnév *-ú* melléknévképzővel ellátott alakja. A jelentésfejlődésre vö. *rosszindulatú* [1835] és *rosszhiszemű* [1863] szavaink jelentését.

rothad [1405 k.] Származékszó, egy önállóan nem adathozható szótól *-had* igeképzővel ellátott alakja. A szótól tisztázatlan eredetű. A *rothaszt* [1577 k.] *-haszt* igeképzővel alakult.

rotyog [1577 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a tompa, bugyborékoláshoz hasonló hangokat jelenítette meg. A szótól valószínűleg összefügg a *rittyent* ige szótővével. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *rotyyan* [1873] *-n* mozzanatos igeképzővel jött létre.

rovancs [1843] 'pénztári vagy leltári ellenőrző vizsgálat' Tudatos szóalkotás eredménye. Származékszó, a *ró* ige *rov-* tőváltozatának *-ncs* képzős alakja, a végződésre vö. *rikkancs*, *puffancs*. A *rovancsol* [1851] a főnév *-l* igeképzős származéka. Lehetséges azonban, hogy a *rovancsol* a *ró -ncsol* gyakorító igeképzős származéka. Ebben az esetben a *rovancs* elvonás az igéből. A nyelvújítás korában létrejött kereskedelmi és pénzügyi műszók.

rovar [1829–1834] Latin mintára keletkezett származékszó, vö. tudományos latin *insectum* 'rovar', tulajdonképpen 'bevágott, bemetszett'. Ez a latin *insecare* 'bevág, bemetsz' ige származéka. A magyar szó a *ró* ige *rov-* tőváltozatának *-r* névszóképzővel ellátott alakja. Elsőként valószínűleg Pólya József alkalmazta kéziratos szótárában. Nyelvújítás kori szó.

rovat [1807] Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó, a *ró* ige *rov-* tőváltozatának *-t* névszóképzővel ellátott alakja. Hangalakja eredetileg *rovát*, jelentése pedig 'bevágás' lehetett. Az '<újságban, folyóiratban, egyéb kiadványban> egy tárgykörbe tartozó közlemények helye, összessége' jelentés [1842] kialakulásának alapja a könyvekbe bejegyzett anyag, az írott szöveg vonalakkal való elválasztása lehet. Az is előfordulhat azonban, hogy a régi üzleti könyvekben, feljegyzésekben az adósság bejegyzésére alkalmazott kis vonalak voltak a jelentés létrejöttének kiindulópontjai. A '<rádióban, televízióban> azonos tárgykörű, ismétlődő adások sora' jelentés [1972] névátvitellel alakult ki az előbbiből.

rozé [1997] 'kékszló-fajták gyors feldolgozásával nyert könnyű bor' Francia jövevényszó, vö. (*vin*) *rosé* 'rózsaszínű (bor)'. A francia szó a francia *rose* 'rózsa' származéka, mely a latin *rosa* átvétele. A latin szó az azonos jelentésű görög *rhodon* főnévre vezethető vissza. Szólészeti műszó.

rozmár [1798] Latin, közelebről tudományos latin jövevényszó, vö. tudományos latin *rosmarus* 'rozmár'. A latin szó az azonos jelentésű dán *rosmsr*, *rosmar* szó átvétele, ami az óskandináv *rosmhvalr* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyar *rozmár* hangalakban a latin szó alapelakja honosodott meg, miként például *cet* szavunkban is.

rozmaring [1533] Vándorszó, vö. német *Rosmarin*, francia régi nyelvi *rosmarin*, olasz *rožmarin*, román *rosmarin*, horvát-szerb *ruzmariin*: 'rozmaring'. A latinban keletkezett *rosmarinus*, *rosmarinum* 'rozmaring', tulajdonképpen 'tengeri harmat' jelentésű növénynév számos más nyelvbe bekerült. A rozmaring a Földközi-tenger vidékén honos illatos cserje, melynek virágját, olaját fűszerként és gyógyszerként használták. A *rozmaring* hangalak az olaszból származik, a mediterrán kereskedelem révén került nyelvünkbe. A szóvégi *g* hangra vö. *puszpáng*, *sing*.

rozzant [1784] Származékszó, a nyelvjárási *rozzan* 'leroskad' ige [1792] *-t* melléknéviigenév-képzővel ellátott alakja. A *rozzan* hangutánzó-hangfestő eredetű. Szótőve szorosan összefügg a *ráz* igével, és az sem zárható ki, hogy igeink ennek származéka. Hangalakja eredetileg tehát a rázással, rezgéssel kapcsolatos hangokat és mozgást jelenítette meg. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A *rozoga* [1836] a szintén nyelvjárási, *-g* gyakorító igeképzős *rozog* 'rázkódik' [1832] *-a* melléknéviigenév-képzős származéka. A választékos társalgási nyelv szavai.

rozs [1137 tn. (?), 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *raž*, szlovák *raž*, orosz *рожь* [rozsj]: 'rozs'. A szláv szó indoeurópai eredetű; vö. az azonos jelentésű óporosz *rugis* főnevet.

rózsa [1181 tn. (?), 1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *rosa* 'rózsa <bokor, virág>', *mea rosa* <kedveskedésként>'. A latin szó eredete bizonytalan, talán összefügg a görög *rhodon* 'rózsabokor' főnévvel. A szó belseji *zs* ejtése (*z* helyett) a hazai latin ejtémódra vezethető vissza, vö. *bazsalikom*.

rózsafüzér [1860] Német mintára keletkezett összetétel, vö. német *Rosenkranz* 'olvasó, rózsafüzér'. A német szó az azonos jelentésű latin *rosarium* szóra vezethető vissza. Az elnevezés a középkor rózsához fűződő jelképrendszerével függhet össze. A magyar összetétel előtagja a *rózsa*, utótagja pedig a *füzér* 'koszorú' főnév. Vallási műszó.

rózsaszínű [1416 u.] Összetett szó. Előtagja a *rózsa* főnév, utótagja a *szín* főnév *-ű* melléknévképzővel ellátott *színű* alakja. Az elnevezés alapja a vadrózsa színe lehetett, de keletkezését olyan idegen minták is befolyásolhatták, mint az olasz *color rosa* 'rózsaszínű'. Ezzel párhuzamosan keletkezhetett *rózsaszín* (*rózsa* + *szín*) melléknévünk [1513]. Korábban mindkét szín a piros rokon értelmű szava volt, napjainkban használatos jelentése, mely világosabb, pirosas színárnyalatot jelöl, a nyelvújítás korában rögződött. Megszilárdulását a német *rosenfarbig*, *rosenfarben* 'rózsaszínű' melléknévek is elősegíthették.

rozsdá [1416 u.] Bolgár jövevényszó, vö. bolgár *рѹзда* [ruzda] 'rozsdá a fémeken; ragya a növényeken'. Ennek előzménye a szláv **rьd-* 'piros' melléknév lehetett. A *ragya* főnév végső forrása azonos *rozsdá* szavunkéval, de nyelvünkbe a két szót egymástól függetlenül vettük át. Származékai a *rozsdás* [1519] és a *rozsdásodik* [1519].

rozsomák [16. század] 'torkos borz' Vándorszó, vö. német régi nyelvi *rosomak*, cseh *rosomák*, szlovák *rosomák*, lengyel *rosmak*, *rosomak*, orosz *рѹсомѧ* [roszomaha]: 'rozsomák'. Közép-Európában a lengyelből terjedt el, ahol eredete tisztázatlan. A magyarba is elsősorban a lengyelből, a szépirodalom közvetítésével került.

rőf [1243] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *reif* 'kötés; kötelék, bilincs; abroncs, gyűrű; kör', középfrank, alemán, rajnai német 'ugyanaz; egy fajta hossz mérték elsősorban vászonneműk mérésére', szász *rēf*, *rīf* 'gyűrű, kengyel', német *Reif* 'abroncs; nagy gyűrű'. A német szó germán eredetű, vö. angol *rope*, svéd *rep* 'kötél, istráng'. A *rőf* hangalak kései labializációval alakult ki. A *rőf* elsőként 'elsősorban vászonneműk mérésére használt hossz mérték' jelentésben adatható, 'mérőlúd' jelentése [1560 k.] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. A *rőfös* 'rőfnyi' melléknév [1604] *-s* melléknévképzővel alakult, majd 'méterárkereskedő' jelentésű főnévvé vált [1886]. Elavulóban lévő szavak.

röffen [1770] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a disznó mély, morgásszerű hangját jelenítette meg. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. Az *össze-* igekötővel átvitt értelemben is használatos *röffen* 'összetödul és (hevesen) tanácskozik' jelentése [1838] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A *rőfög* [1783] *-g* gyakorító igeképzővel alakult.

rög [1456 k.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'göröngy' lehetett. A szépirodalomban használatos 'föld, talaj' jelentés [1817] érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre. A *rögzít* [1872] és a *rögződik* [1886] igei származékok a nyelvújítás korában keletkeztek.

rögbi [1879] Nemzetközi szó, vö. német *Rugby*, angol *rugby*, francia *rugby*: 'rögbi'. Az angoltól terjedt el, melyben az angol *Rugby* helységnevre vezethető vissza, a játék ugyanis ebben a Birmingham mellett fekvő városban született. A magyar hangalak az angol szó téves kiejtésével jött létre. Nyelvünkbe a szót az angol közvetítette. Sportnyelvi műszó.

rögeszme [1843] Latin mintára keletkezett összetétel, vö. újkori latin *idea fixa* 'rögeszme'. A magyar szó előtagja a *rög*, utótagja pedig az *eszme* főnév. Az előtag a *rögzik* 'rögzül' [1527] ige csonkításával jött létre. Nyelvújítás kori szó.

rögtön [1800] Megszilárdult ragos alakulat, a régi nyelvi *reg* 'reggel' főnév *rög* alakváltozatának *-t* és *-n* helyhatározóval ellátott alakja. Eredeti jelentése 'reggel' lehetett, ebből jöhetett létre egy 'korán' jelentésen keresztül a mai 'azonnal' jelentés. A *rögtönöz* [1829] származék *-z* igeképzővel alakult. A *rögvest* [1876] talán tudatos szóalkotás eredménye, melynek végződése az *oldalvást* szó mintájára jött létre.

röhög [1416 u.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg az állatok, elsősorban feltehetőleg a disznó hangját jelenítette meg. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *röhej* [1838] *-ej* névszóképzővel alakult, vö. *dörej*. Enyhén durva szavak.

rökönödik [1708] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótó *-d* gyakorító-visszaható igeképzővel ellátott alakja. A ismeretlen eredetű szótó azonos *rejt* ige és *rekesz* főnévünk szótóvével. Eredeti jelentése a szótó 'eltüntet, titkos helyre dug; megakadályoz; elkülönít' jelentésével függhetett össze. A napjainkban használatos 'megdöbben, megijed' [1873] jelentés a 'befüled, megpenészedik' [1708], 'színét veszti' és 'elsápad' [1807] jelentéseken keresztül alakult ki.

römi [1928] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Rummy* 'römi kártyajáték'. Ez a tisztázatlan eredetű amerikai angol *rummy* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyar szó belseji *ö* ejtése az ausztriai német ejtémódot követi.

rönk [1876] Szóelvonással keletkezett a nyelvjárási *rönköly* 'rönk' [1876] főnévből. A *rönköly* jövevényszó, de az átadó nyelv bizonytalan. Talán román eredetű, vö. román *trunchi* 'törzs; fatörzs; rönk'. A román szó végső soron a latin *truncus* 'fatörzs; törzs' jelentésű főnévre vezethető vissza. A magyar szó hangalakja feltehetően a *törzs* szó hangalakjának mintájára jött létre. Lehetséges azonban, hogy *rönk* szavunk német, közelebbről középnémet eredetű, vö. a középnémet

strünkel 'kis káposztatorzs' főnevet. Ez a német *Strunk* 'fatörzs; torzsa; káposztatorzsa' főnévre vezethető vissza. A *rönk* szó vagy az erdélyi román, vagy pedig a szász fakitermelők nyelvéből került a magyarba. Faipari műszó.

röntgen [1900] Jelentéstapadással önállósult a *röntgensugár* összetétel [1899] előtagjából. Az összetétel az azonos jelentésű német *Röntgenstrahlen* (többes szám) részfordítása. A *Röntgen-* előtag W. C. *Röntgen* német fizikusnak, a röntgensugárzás felfedezőjének nevével azonos. A *röntgen* 'röntgenkészülék' [1928] jelentésének kialakulását a német *Röntgenapparat* 'ugyanaz' összetétel is befolyásolta.

röpgyűlés [1952] Összetett szó. Előtagja a *röpül*, *röppen* igékből elvonással keletkezett *röp*, utótagja pedig a *gyűlés* főnév. Az előtag az utótagban jelölt cselekvés rövidségére utal. Hasonló jelentésben fordul elő az előtag *röpdolgozat* [1972] szavunkban is.

röpirat [1839] Német mintára keletkezett összetétel, vö. német *Flugschrift* 'röpirat'. A magyar összetétel 'repülő' igenévi jelentésű előtagja szóelvonással keletkezett a *röpül*, *röppen* igékből, utótagja pedig az *irat* főnév. Hasonlóan német tükörfordítás *röplap* [1847], *röpcédula* [1915], *röppálya* [1958], *röpmagasság* [1964] összetételünk is.

röplabda [1948] Tudatos szóalkotással keletkezett összetétel (*röp* + *labda*). A *röp* előtag arra utal, hogy a játékban a labdának nem szabad a földre leesnie. Sportnyelvi szó.

rőt [1350] 'barnásvörös, vörhenyes' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet bajor-osztrák *röt* 'vörös; vér', német *rot* 'piros, vörös'. A német szó indoeurópai eredetű; vö. latin *ruber* 'piros, vörös'. A *rőt* a választékos társalgási nyelv szava.

rövid [1275 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, egy önállóan nem adathozható szótó *-d* kicsinyítő képzős alakja lehet. A szótó eredete tisztázatlan. A *rövid* 'tömény <szeszes ital>' [1959] jelentése jelentéstapadással keletkezett a *rövid ital* szó szerkezet előtagjának önállósulásával. A szó szerkezet az angol *short drink* 'tömény szeszes ital' tükörfordítása. Származékai a *rövidül* [1416 u.], *rövidít* [1416 u.], *rövidség* [1512 k.] és a *rövidítés* [1604]. Megszilárdult ragos alakulata a *rövidesen* [1837].

rözse [1769] Szlovén jövevényszó, vö. szlovén *rožje* 'egy csomó venyige'. A szlovén szó indoeurópai eredetű; vö. latin *restis* 'kis kötél'.

rubel [1725] 'orosz pénz' Vándorszó, vö. német *Rubel*, francia *rouble*, cseh *rubl*, lengyel *rubel*, orosz *рубль* [rublj]: 'rubel'. Az oroszból terjedt el, ahol az orosz *рубль* [rubity] '(le)vág, aprít' ige származéka. Eredetileg a középkori orosz pénzegységnek, körülbelül egy font súlyú arany- vagy ezüstdarabnak a levágott részét jelenthette. A *rubel* szó a magyarba részben a kereskedelem révén az oroszból, részben pedig irodalmi úton a németből került.

rubin [1478 tn., 1516] 'egy fajta vérvörös ékkő' Vándorszó, vö. középfelnémet *rubîn*, *robîn*, ófrancia *rubin*, *robin*, olasz *rubino*, horvát-szerb *rubin*, orosz *рубин* [rubin]: 'rubin'. Forrása az azonos jelentésű középkori latin és hazai latin *rubinus*, mely a latin *ruber* 'vörös, piros' melléknévre vezethető vissza. Az elnevezés alapja az ásvány vörös színe volt. A magyarba elsősorban a német közvetítésével került.

rubrika [1538] 'rovat' Latin jövevényszó, vö. latin *rubrica (terra)* 'vörös föld, kréta, íróanyag; vörössel írt törvénycím; törvénycikkely, törvényrovat'. Ez a latin *rubricus* 'vörös' származéka, mely az azonos jelentésű latin *ruber* szóra vezethető vissza.

ruccan [1832] Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Hangalakja eredetileg a hirtelen, gyors mozgást és az ezzel járó hangjelenségeket jeleníthette meg. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A *ruccan* ige napjainkban elsősorban *ki*-igekötővel használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

rúd [1327 tn., 1372 u.] Valószínűleg német jövevényszó, vö. középfelnémet *ruote*, középnémet *rūde*, felső német *rūt*: 'vessző; pózna; hossz mérték', német *Rute* 'vessző; hossz mérték; vadállat farka'. A német szó valószínűleg indoeurópai eredetű; vö. latin *retae* (többes szám) 'a folyó partján kimagasló fák'. Az eredetét bizonytalanná teszi az, hogy német jövevényszavaink szóvégi *t* hangja ritkán zöngésül, illetve a német szóvégi *e* elvételre tűnik el. A szóvégi *t* zöngésülésére vö. mégis *majd* szavunkat.

rúg [1213 tn. (?), 1456 k.] Bizonytalan eredetű, talán ősi, ugor kori szó, vö. osztják *runk-* 'gázol <vízben>'. Ennek előzménye az ugor **ršņks-* 'megrúg valakit' jelentésű ige lehetett. Az ősi szó belseji **ņk* a magyarban *g*-vé alakult, vö. *ragad*. Ugyancsak a szó belseji **ņk* hatására vált az ősi magas hangrendű magánhangzó mély hangrendűvé. A *berúg* összetétel [1847] jelentésének kialakulása tisztázatlan. A *rugó* főnév [1406 tn., 1762] és a nyelvújítás kori *ruganyos* [1809], illetve *rugalmas* [1829] melléknevek jelentése eredetileg az ellenállás tartalmi mozzanatára utalt, később az 'alkalmazkodni tudás' árnyalat került előtérbe jelentésükben. A melléknevek így válhattak a szellemi hajlékonyság kifejezőjévé.

ruha [1277 tn. (?), 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *ruho* 'ruha, öltözet', szlovák *rucho* 'ugyanaz <főként könyvnyelvi szóként>', orosz *pyxo* [ruho] 'ruha, öltözet'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. A *-z* igeképzős *ruház* [1372 u.] származék *megruház* 'megver' összetétele [1775] feltehetően a korábbi cigány eredetű *ruhi* 'ütés' [1782] főnév hatására jött létre. Hasonló származékokra vö. a német *Wams* 'egy fajta férfi felöltő' : *verwamsen* 'megver' szópárt. A *beruház* származék [1838] valószínűleg a latin *investire* 'felruház', illetve a német *investieren* 'befektet' mintájára jött létre.

rukkol [1750] 'megy, húzódik valahova' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *rucken* 'mozdul, vonul, húzódik', német *rücken*, német régi nyelvi *rucken* 'ugyanaz; hadba vonul'. A német szó germán eredetű, vö. svéd *rycka*, holland *rukken* 'húzódik valahova; szakít'. A *rukkol* a katonai étellel kapcsolatban került a magyarba. Napjainkban elsősorban a *be-* igeekötős *berukkol* 'katonai szolgálatra bevonul' [1874] és a *ki-* igeekötővel ellátott *kirukkol* 'valamivel előhozakodik' [1897] használatos. Elsősorban nyelvjárási szó, de a köznyelv is ismeri.

rulett [1818] Nemzetközi szó, vö. német *Roulett, Roulette*, angol *roulett*, francia *roulette*: 'rulett'. A franciából terjedt el. A francia szó a francia *rouelle* 'kis kerék' származéka, mely végső soron a latin *rota* 'kerék' főnévre vezethető vissza. A magyarba a francia, illetve a német közvetítette.

rum [1788] Nemzetközi szó, vö. német *Rum*, angol *rum*, francia *rhum*: 'rum'. Az angolból terjedt el, ahol talán az angol nyelvjárási *rumbullion* 'tumultus, zürzavar, felfordulás' főnév szórövidülékes alakja lehet. Az elnevezés alapja ebben az esetben a rumivással járó felfordulás lehetett. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

rumli [1897] 'kavarodás, felfordulás' Német jövevényszó, vö. német *Rummel* 'lármás nyüzsgés, emberforgatag'. Ez a német *rummeln* 'lármázik, dübörög' igéből ered. A német jövevényszavainkban gyakori *li* végződésre vö. *cetli*. Nyelvünkbe a szót az ausztriai, főként a bécsi német közvetítette. A bizalmas társalgási nyelv szava.

rusnya [1468 tn. (?), 1548] 'undorítóan csúnya; piszkos; alávaló' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *ruž(a)n, -a, -o* 'csúf, rút, idomtalan; rossz, gonosz, becsstelen, aljas'. Eredetére vö. a horvát-szerb *rug* 'gúny, csúfolódás' főnevet. A magyarba a horvát-szerb melléknév nőnemű vagy semlegesnemű alakja került. A *rusnya* napjainkban a nyelvjárások és a köznyelv határán élő szó.

ruszki [1917] Orosz jövevényszó, vö. orosz *pyckuū* [ruszszkij] 'orosz, orosz ember'. Ez az óorosz *Rusь* tulajdonnévre, a Kijevi Birodalom nevére vezethető vissza. A magyarba az első világháború idején került a szó, és elsősorban az orosz hadifoglyokra használták. Melléknévként csak 1980-tól adatható, ami a szó gúnyos, tréfás hangulatával magyarázható.

ruszli [1937] 'sós ecetben hagymával eltett heringféle hal' Jelentéselkülönüléssel keletkezett a városi nyelvben használatos *ruszli* ~ *ruszni* 'német csótány, muszka csótány' [1912] főnévből. A magyar szó eredetére vö. a német *Russe, Russen* (többes szám) 'német csótány, muszka csótány' főnevet. Az elnevezés alapja a rovarok származási helyének tekintett Németország, illetve Oroszország volt. A 'sós ecetben tartósított hal' *ruszli* szóval való jelölése az Oroszországból kereskedelmi árucikként forgalmazott halfélék korábbi elnevezésén alapul, vö. *muszka* [1895], *muszkahal* [1899].

rusztikus [1793] 'parasztos, faragatlan' Latin jövevényszó, vö. latin *rusticus* 'vidéki, falusi; egyszerű; nehézkes, esetlen'. Ez a latin *rus* 'vidék, falu' főnévre vezethető vissza. A szó eredeti kiejtése *rustikus* lehetett, a mai hangalak újabb klasszicizálás eredménye. A választékos társalgási nyelv szava.

rút [1441 tn., 1456 k.] Bizonytalan eredetű. Talán ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *rätök* 'törékeny, merev <fa>', cseremis *rot liješ* 'korhad, rothad <kötél, ruha>'. Ezek előzménye a finnugor **rsts* 'törékeny, merev, korhad' jelentésű melléknév lehetett. Ezek a szavak azonban hangulatfestő szavaknak látszanak, így az egyes nyelvekben egymástól függetlenül is kialakulhattak. A *rút* eredeti jelentése nyelvünkben 'undorító, mocskos' lehetett. Napjainkban 'nagyon csúnya; felháborító' jelentésben él a választékos társalgási nyelvben.

ruta [1395 k.] 'egy fajta félcserje' Latin és olasz jövevényszó, vö. latin, tudományos latin, hazai latin *ruta* 'egy fajta, a félcserjék családjába tartozó fűszer- és gyógynövény' és olasz *ruta* 'ugyanaz'. A latin szó az azonos jelentésű görög *rhuté* főnévre vezethető vissza, az olasz szó pedig a latin főnév átvétele. A ruta a mediterrán vidéken őshonos növény, melyet fűszerként és orvossággként is használtak. A *ruta* mint orvosságnév a tudományos latinból, fűszernövénynévként pedig a kereskedelem révén az olaszból került nyelvünkbe.

rutén [1575] 'kárpatukrán' Latin jövevényszó, mely később a német közvetítésével is nyelvünkbe került, vö. középkori latin, hazai latin *Rut(h)eni* (többes szám), *Rut(h)enus* 'a régi Oroszország lakói'; vö. még: német *Ruthene* 'kárpatukrán'. A latin szó tudatos szóalkotással keletkezett az óorosz *Rusь* 'Kijevi Birodalom' földrajzi névből, mely *ruszin* 'kárpatukrán' [1839] és *orosz* szavaink előzményének is tekinthető. Eredeti kiejtése *ruténus* lehetett, de napjainkban a nemzetközileg elterjedt kiejtés került előtérbe. A *rutén* kiveszőben lévő szó, melyet az *ukrán* melléknév szorít ki nyelvünkéből.

rutin [1844] Nemzetközi szó, vö. német *Routine*, angol *routine*, francia *routine*: 'gyakorlottság, jártasság, rutin', tulajdonképpen 'úttapasztalat'. A franciából terjedt el, melyben a francia régi nyelvi *roulin* 'ösvény' főnévre vezethető vissza. Ez a francia *route* 'út, utazás' származéka, ami a népi latin (*via*) *rupta* 'járt (tulajdonképpen 'tört') út' alapján keletkezett. A magyarba a francia és a német közvetítette.

rúzs [1854] Francia jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *rouge* 'piros, vörös; vörös szín; piros, vörös festék; rúzs'; vö. még: német *Rouge* 'vörös ajakfesték, vörös arcfesték, rúzs'. A francia szó a latin *rubeus* 'vörös' melléknévre vezethető vissza.

rücsök [1792] 'apró dudor' Származékszó. Talán a *rügy* főnév *-k* kicsinyítő képzős alakja. A szó belseji *gy > cs* hangváltásra vö. *acsarkodik* szavunkat. A *rücsök* szónak a *rügy* főnévvel való összefüggését az valószínűsíti, hogy mindkét szó jelentése a felület egyenetlenségére utal. A *rücsös* melléknév [1792] *-s* melléknévképzővel alakult.

rügy [1684] Ismeretlen eredetű. A *rügyezik* származék [1808] *-z* igeképzővel alakult.

rüh [1519] 'egy fajta bőrbetegség' Ismeretlen eredetű. A szóvégi *h* hangot eredetileg erős *h* hangnak ejtették, később az ejtőmód lággyá vált, vö. *pléh*. A bizalmas társalgási nyelvben használatos *rühell* 'restell; nem szívesen tesz valamit' [1838] *-l* igeképzővel alakult.

S

-s¹ [1055] Névszóképző. Ósi eredetű toldalék, feltehetően egy uráli *-c képzőre vezethető vissza, így származását tekintve azonos az igeképző -s²-sel, valamint a kicsinyítő -cs-vel. Az egész magyar nyelvtörténet folyamán változatos jelentésárnyalatokkal nagyszámú származék képzésére szolgált. Mai nyelvünkben leggyakrabban és legelevenebben főnévi alapszavakból elsősorban 'valamivel ellátott, valamivel rendelkező' jelentésű mellékneveket hoz létre, pl. *motoros, köves, talpas*, de kifejezhet 'valaminek megfelelő, valamire jellemző', pl. *törvényes, magyaros*, 'valamit okozó', pl. *káros*, vagy 'féle, szerű' értelmet is, pl. *férfias, gyerekes*. Melléknévképzőként ritkán igei alapszavak mellett is előfordul, pl. *lakos, tilos*, de ebben a szerepében már elavult. Elevennek tekinthető még foglalkozásnév-képzőként is, e funkciójában ma is hoz létre új főneveket, pl. *úrhajós, szoftveres*.

-s² [1150 k.] Gyakorító igeképző. Ósi eredetű toldalék, feltehetően egy uráli *-c képzőre vezethető vissza, így származását tekintve azonos a névszóképző -s¹-sel. A 16. századig valószínűleg még eleven volt, pl. Heltai Gáspárnál is olvasható *futos* 'futkos' igealak. A mai magyar nyelvben teljesen elavult, régi származékai is elhomályosult képzésűek, pl. *olvas, keres*. Egy-két továbbképzett szóban vagy képzőborkorban található még meg, pl. *rakosgat, kuksol*.

-sa/-se lásd **-csa/-cse**

sablon [1862] Német jövevényszó, vö. német *Schablone* 'kivágott) minta, idom, modell'. A szó a franciából a holland nyelven keresztül került a németbe, vö. francia *eschantillon* 'próba, minta', holland *schampelioen* 'ugyanaz'. Melléknévi származéka a *sablonos* [1888], melynek mai köznyelvi jelentése 'megszokott, gépiesen utánzó, unalmas'.

saccol [1835] 'számszerűleg becsül; vél' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schatzen* 'felbecsül, megítél, vél', német *schätzen* 'ugyanaz'. A bajor-osztrák, illetve német ige alapszava a német *Schatz* 'kincs, gazdagság'. E német szócsaládból származik *sarcol* szavunk is. Nyelvünkben nyelvjárási szóként a nyelvterület nyugati felén él, továbbá a bizalmas társalgási nyelvben is használatos.

sáfár [1345 tn., 1416 u.] 'anyagi javak felügyelője, gazdatiszt' Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schaffer* 'uradalmi intéző, gazdatiszt, felügyelő'. A mára elavult *sáf* 'fából készült edény, korsó' [1086 tn. (?), 1526] és a *seft* főnévhez hasonlóan a *sáfár* végső forrása is a német *schaffen* 'alkot' ige, mely a bajor-osztrákban 'intézkedik, parancsol' jelentésben is élt. Régi átvételre utal a szövegi német *-er* > magyar *-ár* fejleménye, mely korai német elemeinkben gyakori, vö. *boglár, csaplár*. Szavunk elavulóban van, ma szinte csak az irodalmi nyelvben él. A *sáfár* főnév *-kodik* igeképzős származéka a *sáfárkodik* 'valamilyen felelősséggel gazdálkodik' [1531]. Választékos szóelem, használata alapszaváénál jóval gyakoribb.

sáfrány [1395 k.] 'egy fajta növény' Vándorszó, vö. német *Safran*, francia *safran*, olasz *zafferano*, horvát-szerb *šafra*, cseh *šafra*: 'sáfrány'. A szó végső soron arab eredetű, vö. *za'ferān* 'sáfrány', a mediterrán vidékeken honos növényt és annak nevét Európában eleinte a katalán és az olasz nyelv terjesztette el a középkori kereskedelem révén. A magyarban szókezdő *sz*-et, esetleg *zs*-t, szó belseji *p*-t tartalmazó alakváltozata is létezett, ezek valószínűleg különböző idejű, illetőleg különböző nyelvekből történt átvételek eredményei. Pontosan nem állapítható meg, hogy a *sáfrány* melyik nyelvből került a magyarba, feltehetőleg az olaszból vagy a németből. Egyes szomszédos nyelvekbe a magyar is közvetíthette.

-ság/-ség [12. század vége] Névszóképző. Általában elvont fogalmat vagy gyűjtőnevet jelentő főneveket alkotó önálló szói eredetű toldalék, pl. *imádság, mentség, katonaság, főnökség, bátorság, szépség, távolság, ellenség*. Vitatott, hogy mely finnugor kori főnév vált a magyarban képzővé. A bizonytalan alapszó jelentése 'halom, domb' lehetett. Az, hogy igéhez, főnévhez, melléknévhez, határozószóhoz egyaránt járulhat, korai kialakulását bizonyítja. A legrégebbi nyelvemlékek adatainak tanúsága szerint minden bizonnyal ugyan korán megindult a képzővé válás, de a hangrendi illeszkedés nélkül

kapcsolódó alakok viszonylag kései jelentkezése alapján feltételezhető, hogy a folyamat hosszan el is húzódott. Névszói alapszavak mellett ma is termékeny, gyakori főnévképző, pl. *elektromosság, menedzserség*.

sah [1535 k. tn., 1555] 'perzsa (iráni) uralkodó' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *šāh* 'uralkodó, perzsa király, szultán, királynő, király a sakkjátékban'. A török szó forrása a perzsa *šāh* 'uralkodó, király'. A szó átkerült az európai nyelvekbe, és nemzetközi szóvá vált, vö. angol *shah*, német *Schach*, francia *chah, shah*.

saját [1344 tn., 1520] Ismeretlen eredetű szó. Eredetileg névmás lehetett, jelzős kapcsolatokban, jelentéstapadással alakult ki 'tulajdon' és választékos 'jellemző sajátság' jelentése. Melléknévképzős származéka a *sajátos* [1780 k.], melynek eredeti jelentése 'valakire, valamire jellemző', napjainkban azonban főképpen 'különös, különleges' értelemben használatos. *Sajátság* származékának [1577] korai jelentése 'tulajdon, birtok', mai 'egyéni tulajdonság' értelme a *saját* szó többi származékához hasonlóan nyelvújítás kori alkotás.

sajdít [1754] 'sajogni érzi valamijét' A *sajog* 'csillog, ragyog' ige *saj-* tövének *-dít* műveltető képzős származéka. Ugyanezen tö *-dul* visszaható képzőre végződő alakja a *sajdul* 'a sajgó érzés hirtelen jelentkezik' [1833]. Ezek az igei származékszavak a *mozog* : *mozdít*-, *mozdul*-féle igecsaldók analógiájára alakulhattak ki. A népnyelv és a köznyelv határán álló szavak.

sajka [1355] 'evezős csónak' Vándorszó, vö. oszmán-török *şajka*, bolgár *чајка* [csajka], horvát-szerb *šajka*, román *şaică*, lengyel *czajka*: 'hajó, csónak, sajka'. Vö. még: középkori latin *saettia, sagitia, sagitta, sagittea* 'ugyanaz', mely a latin *sagitta* 'nyíl' szóra vezethető vissza. A 'csónak' és 'nyíl' jelentés-összefüggés a kérdéses csónakfajta gyorsaságán alapulhat. A nyelvünkben jelentkező legkorábbi *sajta* változat az olaszból származik, vö. olasz régi nyelvi *saettea* 'sajka'. A nyelvjárásainkban ma is élő *sajka* forma talán oszmán-török vagy horvát-szerb átvétel eredménye. A szó széles körű elterjesztésében az olaszon kívül valószínűleg a magyar is szerepet játszott.

sajnál [1595] Származékszó, az ismeretlen eredetű és önállóan nem adatolható *saj-* ige tőnek az *-n* mozzanatos és az *-l* gyakorító ige képzőkkel ellátott alakja. A *saj-* tő talán azonos a *sajog, sajdit, sajdul* igék hasonló alakú alapszavával. A nyelvújítás korában a *sajn-* relatív tö *sajnit* származéka is élt 'sajnál, fájlal' jelentésben, melyből Verseggy Ferenc elvonással a rövid életűnek bizonyult *sajn* 'sajnálát, fájdalom' főnevet alkotta. E tö származékai közül ma is él a *sajnos* [1750], ami mesterséges szóalkotás eredményeként jött létre az *-s* melléknévképző hozzákapcsolásával. A bizalmas társalgási stílusban élő *sajna* [1820] valószínűleg szóelvonással keletkezett a *sajnál* igéből. Eredetileg főnévi 'sajnálát, sajnálkozás' jelentésben élt; módosítószói jelentése másodlagos.

sajog [1767] 'fáj' Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. 1. A *csillog* ige alakváltozataként adatolható *sajog* 'csillog, ragyog' [1248 tn., 1518 k.] igéből keletkezett jelentésselkülönüléssel. A jelentésfejlődés a fájdalmat gyakran kísérő látási zavaron alapulhat, de a fény és a fájdalom egyaránt fel-fellobbanó természete is alapul szolgálhatott. 2. Egy ismeretlen eredetű és önállóan nem adatolható *saj-* ige tőnek a *-g* gyakorító ige képzővel ellátott alakja. A *saj-* tő talán azonos a *sajnál, sajnos* hasonló alakú alapszavával. A jelentések összefüggését az alapszavak 'fájlal'-féle jelentése magyarázhatja. Igei származékai a *sajdit* [1754] 'sajogni érzi valamijét', illetve a *sajdul* [1833] 'a sajgó érzés hirtelen jelentkezik' a *mozog* > *mozdít*-, *mozdul*-féle igecsaldók mintájára alakulhattak. A *sajdit* nyelvjárási szó, a *sajdul* ma elsősorban a *bele*-, *meg*- ige képzőkkel használatos.

sajt [1368 tn., 1372 u.] Valószínűleg alán jövevényszó, vö. oszét *сʏт, ciğd* 'sajt'. Végső származását tekintve indoeurópai eredetű szó, vö. óind *tikta* 'keserű, erős'. A szó több kelet-európai nyelvben is megvan, például tatár nyelvjárási *čd'ɟt*, karaim *čd'ɟt*: 'sajt'. A magyarba átkerült alak feltehetőleg *čd'ɟt lehetett. A régi *cs* > *s* hangváltozás több honfoglalás előtti török jövevényszavunkban is végbement, vö. *saru, sátor, sereg*. Hasonlóképpen szabályos az első szótagi mély hangrendű *d'* nyíltabbá válása, vö. *karvaly* szavaink hasonló *d' ~ a* hangmegfelelését. A szóvég alakulására vö. *sajtár, selejt*.

sajtár [1214 tn., 1395 k.] 'fejőedény' Német jövevényszó, vö. középfelnémet *sächter, seihter* 'véka, folyadékmérték, (folyadékmérő) edény', német *Sechter* 'régii gabonamérték, kézi meritőedény'. A német szó forrása a latin *sextarius* 'egy fajta ürmérték (a római *congius* hatodrésze)'. A szó belseji *ht* hangkapcsolat szabályosan *jt*-vé alakult, vö. *sajt, selejt*. A régi német jövevényszavak *er* szóvége a magyarban rendszerint *ár*-rá változott a magánhangzó-illeszkedés miatt, vö. *sáfár, bognár*.

sajtó [1345 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán származékszó. Önállóan nem adatolható *saj-* töve valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. osztják *šǝɟa-* 'elsüllyed (vízben), lemegy (a hold)'. Az ugor alpalak *čajs- 'nyom, szorít' lehetett. Az igen régi szótőhöz a *-t* műveltető ige képző és az *-ó* melléknéviigenév-képző kapcsolódott. Az *-ó* képzős származék

ugyanúgy főnevesült, mint *ajtó* szavunk esetében. A magyarban a szó eredeti jelentése 'prés' volt, majd a *könyvnyomtató sajtó* szókapcsolatból [1560 k.] alakult ki a 'nyomdagép', s ebből pedig névátvitellel a 'sajtótermékek' jelentés (vö. még: *satú*).

sajtol [1532] Származékszó, vagy a *sajtó* szóból, vagy annak *sajt-* relatív tövéből alakult az *-l* gyakorító igeképzővel. Az előbbi esetben a szóvégi *ó* feltehetőleg az *-ol* végű igék analógiájára rövidült meg, vö. *lakatol, párol*.

sakál [1792] Nemzetközi szó, vö. német *Schakal*, angol *jackal*, francia *chacal*, olasz *sciaccallo*: 'sakál'. Ismert végső forrása az óind *śṛgālāḥ* 'ugyanaz', mely egy igen régi vándorszó átvétele lehet. Európába feltehetőleg oszmán-török, perzsa, esetleg még arab közvetítéssel jutott el a 17. században, és itt főként irodalmi úton, útleírások révén terjedt el, vö. oszmán-török *çakal*, perzsa *šagāl*, arab *šakāl*: 'sakál'. A magyarba a *sakál* elsősorban a német közvetítésével került. A 19. században a *törökróka* kifejezéssel kísérelték meg az idegen szót magyarítani [1807].

sakk [1405 k.] Vándorszó, vö. német *Schach*, francia *échec*, olasz *scacco*, spanyol *jaque*, orosz *uax* [sah]: 'sakk'; vö. még: középkori és hazai latin *scaci* (többes szám) 'ugyanaz'. A szó végső forrása az újperzsa *šāh* 'uralkodó, király'. Perzsiában így nevezték a játék fő figuráját, és a játékos a király megtámadásakor köteles volt *šāh!* felkiáltással figyelmeztetni ellenfelét. A sakkjáték terjedésének útját követte a szó terjedése is, mely elsősorban arab közvetítéssel került Európába, feltehetőleg több úton is, vö. arab *šāh* 'sakk'. A régészeti leletek szerint Kelet-Európában már a 9–10. században ismerték, Dél-Európában pedig a 11. századtól írásos dokumentumok utalnak meglétére. Egy 10. századi kijevi régészeti lelet szerint a magyarok esetleg már a honfoglalás előtt megismerkedtek a sakkjátékkal. Nyelvünkbe többszörös átvétellel került. A *sakk* forma a német szóvégi *ch* hang helyettesítésével alakult, mint például *hapták* szavunk esetében. A régi magyar *skak, skák* alakváltozatok a latin vagy az olasz hatását mutatják. Igei származéka a *sakkozik* [1783].

sakk-matt [1651] Vándorszó, vö. német *schachmatt*, angol *checkmate*, horvát-szerb *šah-mat*, cseh *šachmat*, vö. még: francia *échec et mat*, orosz *uax u mam* [sah i mat]: 'sakk-matt'. E szavak forrása az arab (*aš-*) *šāh māt(a)* '(a) király meghalt' kifejezés. E kifejezés szavai külön is elterjedtek, az 'és' jelentésű szót betoldó elnevezések – például a franciában és az oroszban – ezekből alakultak másodlagosan. A magyarban a kifejezés több alakváltozatban is élt, melyek különféle átadó nyelveket sejtetnek. A *sakk-matt* forma átadója a német volt, a *ch > k* hanghelyettesítésre vö. például *bakter*. A szónak a magyarban is használatos, átvitt értelmű 'reménytelen helyzet' jelentése több más nyelvben is megtalálható. Igei származéka a *sakk-mattol* [1845].

sakter [1782–1783] 'háziállatok rituális vágását, újszülött körülmetélését végző hitközségi alkalmazott: metsző' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schachten* 'háziállatot levág (az izraeli vallás rítusainak megfelelően)'. A szó a héber *šāḥaṭ* 'levág, leöl' alakra vezethető vissza; vö. még: német régi nyelvi *schachter*, mai német *Schächter*: 'sakter'. A magyar szó belseji *k* hanghelyettesítés eredménye, vö. például *sakk*. Zsidó egyházi, bizalmas stílusértékű szó, mely helyenként a nyelvjárásainkba is bekerült.

sál [1800] Német jövevényszó, vö. német *Schal* 'hosszú sál'. A német szó az angol *shawl* 'ugyanaz' átvétele. Végső forrása feltehetőleg az újperzsa *šāl*, 'sál, nyakbavaló kendő'. A szót az európai nyelvekbe főképpen az angol közvetítette a 18–19. században, vö. francia *châle*, orosz *uax* [sal]: 'sál'.

salabakter [1875] '(eltompult szellemű) öregember; iskolai puska; elavult könyv' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *scharwachter* 'divatjamúltan öltözködő férfi; régi, vastag, disznóbőr kötésű könyv', mely jelentés-elkülönüléssel alakult a középfelnémet *scharwahter* 'kisebb csapat öre' főnévből. A magyar szóban *r > l* hangváltozás történt, a szó belseji mássalhangzó-torlódás pedig magánhangzó betoldásával feloldódott. Az átadó alak *w*, illetve *ch* hangjait a magyarban *b*, illetve *k* hangokkal helyettesítették, vö. *bakter*. Szavunk 'öregember' jelentésében gúnyos, 'ócska könyv' jelentésében tréfás stílusértékű. Az utóbbi alapján metaforikusan keletkezett a már elavult, diáknyelvi 'iskolai puska' jelentés. A *salabakter* egykoron 'éjjeliőr' jelentésben is élt, melynek kialakulásában a *bakter* főnév is szerepet játszhatott.

salak [1522 tn., 1556] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *schlacke*, szepesi szász *šlok*, német *Schlacke*: 'az ércolvasztás mellékterméke'. E szó végső soron a német *schlagen* 'üt, ver, kalapál' igeire vezethető vissza. A német szót több szomszédos nyelv is átvette, vö. például horvát-szerb *šljaka*, lengyel *szlaka* 'salak'. A magyar szabályszerűen feloldotta a szó eleji mássalhangzó-torlódást, vö. *selejt*.

saláta [1500 k.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *salata, şalata, şalata* 'saláta <növényként és ételként is>'. Ez az olasz *salare, insalare* 'megsóz' igére vezethető vissza, és végső forrása a latin *sal* 'só' szó. Az olaszból több európai nyelvbe is átkerült, vö. például német *Salat*, cseh *salát*, lengyel *salata*: 'saláta'. A magyarban a szó az itáliai kertkultúra hatására honosodott meg, vö. *spárga, articsóka*.

salétrom [1490] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *salnitrum* 'salétrom'. A klasszikus latin *sal niri* 'ugyanaz' a *sal* 'só' és *nitrum* 'természetes sziksó, lúgsó' szavak összetétele, melyet más nyelvek is átvettek, vö. például olasz *salnitro*, spanyol *salitre*: 'salétrom'. A magyar *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége; vö. még: *sors, summa*.

sallang [1608] 'keskeny szíjából font lelógó dísz <elsősorban lószerszámon, dohányzacskón>; fölösleges cifraság' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schlank* 'rongy, foszlány, lecsüngő tárgy'. Ez a *schlanken* 'himbálózik' ige származéka, mely a német *schlingen* 'hurkol, fon' igével tartozik össze. A magyar szóban a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldódott. Mai, rosszálló stílusértékű 'fölszemes cifraság' jelentése metaforikus névátvitel eredménye elavulóban lévő eredeti jelentéséből.

sámán [1799] Nemzetközi szó, vö. német *Schamane*, angol *shaman*, francia *chaman, chamane*, orosz *шаман* [*saman*]: 'sámán'. Végső forrása a mandzsu-tunguz *šamān, samān*, mely talán a mandzsu-tunguz *šā-, sā-* 'tud' igére vezethető vissza. A jelentéskapcsolat alapja: a sámán a közösség kiválasztott, tudós, jóslóni képes embere. A szó az európai nyelvekbe az orosz közvetítésével került, a magyarba azonban elsősorban a német közvetítette tudományos szaknyelvi szóként. Hasonlóképpen a német tudományos irodalom révén került nyelvünkbe a szintén nemzetközi *sámánizmus* [1870] szó, vö. német *Schamanismus*, angol *shamanism*, francia *chamanisme*, olasz *sciamanismo*: 'sámánizmus'. E szavak a megfelelő 'sámán' jelentésű szó származékai.

samesz [1897] 'izraelita templomszolga; alárendelt szerepű munkaerő' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schammes* 'a zsinagóga szolgálója, hitközségi szolgáló'. A jiddis szó a rabbinikus héber *šammāš* 'segítő, szolgáló' átvétele, mely az arameus *šammēš* 'szolgáló' igére vezethető vissza. A jiddisből több más nyelvbe is átkerült, vö. német *Schammes*, amerikai angol *shammes*: 'a zsinagóga szolgálója'. A magyar szó 'alárendelt szerepű munkaerő, segéderő' jelentése magyar fejlemény, a bizalmas társalgási nyelvben használatos, tréfás jelentésárnyalattal.

sámfa [1767] Összetett szó, melynek utótagja a *fa* főnév. Előtagja, az önállóan is élt *sám* 'sámfa' [1784] ismeretlen eredetű. A *sámfa* a szószaporító (tautologikus) összetételek közé tartozik, mint például a *micisapka*.

sámli [1552] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schāml, schamerl* 'zsámoly, ülőke'; vö. még: német *Schemel* 'ugyanaz'. A német szavak forrása a középkori latin *scamellum* 'ugyanaz'. A németből több más nyelvbe is átkerült, vö. horvát-szerb *šamla*, szlovák *šamel', šamlík*: 'ugyanaz'. A magyar alak *li* végződésére vö. *cetli, kugli*. A magyar nyelvjáráskban *sámelli, sámedli* változatok is használatosak. Ezek a bajor-osztrák *schamerl* formára vezethetők vissza, de a szóvégi *dli* kialakulására hatással lehetett *hokedli* szavunk is. Nyelvjárási szó, de a bizalmas társalgási nyelvben is jelentkezik.

samott [1893] 'agyagból égetett tűzálló anyag' Német jövevényszó, vö. német *Schamotte*, ausztriai német *Schamott*: 'samott'. A német szó alapja, a nyelvjárási *scharm* 'égetett agyag, cserép', amely a német irodalmi nyelvi *Scherbe* 'cserép' megfelelője, olasz képzőt tartalmaz. A 18. századi türingiai porcelániparban olasz munkások is dolgoztak, és ők alkalmazhatták először e szóalakot. A német szó más nyelvekbe is átkerült, vö. francia *chamotte*, orosz *шамот* [*samot*]: 'samott'. A magyarba elsősorban az ausztriai német közvetítette.

sampinyon [1854] 'csiperkegomba' Nemzetközi szó, vö. német *Champignon*, angol *champignon*: 'ugyanaz', francia *champignon* 'gomba'. Ezek az ófrancia *champignuel* 'mezőn növe (növény)' közvetítésével végső soron a latin *campus* 'mező, rét, föld' szóra vezethetők vissza. A jelentésfejlődés útja 'mező' > 'mezei, mezőn növe' > 'mezőn növe növény' > 'gomba' lehetett. A szó Európában a franciából terjedt el, a magyar alak közvetlen átadója a német lehetett.

sampon [1937] 'hajmosószer' Német jövevényszó, vö. német *Schampon, Schampun* 'sampon'. A német szó forrása az angol *shampoo* 'ugyanaz, hajmosás', mely a hindusztáni *čampuā* 'nyom, masszíroz' ige felszólító módú *čampo* alakjának átvétele. Az angol szó eredetileg a fürdés utáni masszírozást jelölte, ebből fejlődött ki a 'fejmosás, hajmosás', majd pedig érintkezésen alapuló névátvitellel a 'hajmosószer' jelentése. Az angolból több más nyelvbe is átkerült, vö. olasz *sciampo*, orosz *шампунь* [*sampuny*]: 'sampon'.

sánc [1542] 'védelműl épített töltés, hosszú árok a kiásott földdel együtt, síugró sánc' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schanz* 'töltés, gát, erődítés', német *Schanze* 'ugyanaz; ugrósánc'. E szavak talán a frank *schanze* 'kosár' szóra vezethetők vissza, és a kosárszerű rőzsefonadékból épített gátak alapján alakultak ki a későbbi jelentések. A magyarba hadászati műszóként került, további jelentései metaforikus fejlemények. Az 'árok', illetve 'ugrósánc' jelentések jelentéstapadással jöttek létre a *sáncárok* [1585], illetve az *ugrósánc* [1896] összetételekből, melyek valószínűleg tükörfordítások a németből, vö. régi német *schanzgraben* 'sáncárok' és német *Sprungschanze* 'ugrósánc'. *Sáncol* 'sáncot épít' [1585] származéka *-l* igeképzős alakulat, és ma főképpen a sportnyelvben használatos (röplabda, sakk).

sanda [1713] 'kancsal, alattomos' Szóelvonás eredményeként jött létre a *sandal* 'ugyanaz, kancsalít' szóból [1481]. Ez utóbbi származékszó, melynek töve valószínűleg hangfestő eredetű, és kapcsolatba hozható a *somfordál*, *sompolyodik*, és talán *sunyi* szavainkkal. Ugyanezen ismeretlen szótó *-ít* igeképzős származéka a *sandít* 'oldalról, lopva néz, les' [1784]. A *sanda* rosszálló értelmű szó.

sansz [1854] 'a siker esélye' Nemzetközi szó, vö. német *Chance* 'szerencse, esély', angol *chance* 'szerencse, sors, esély', francia *chance* 'alkalom, lehetőség'. A szó a franciából terjedt el, és végső forrása a népi latin *cadentia* 'esés' szó. A magyarba a német nyelv közvetítette. A 'szerencse'-féle jelentések a kockajátékon alapulnak, melyben a szerencsét a kocka jó esése jelenti.

sánta [1367 tn., 1372 u.] Származékszó, mely szóelvonással keletkezett a *sántál* 'sántít' [1416 u.] igéből. Ez utóbbi a székely nyelvjárásokban használatos, és eredetét tekintve jövevényszó valamely nyugati vagy keleti szláv nyelvből, vö. cseh nyelvjárási *šatati* 'mozog', *šatať* 'lassan jár, csámborog', szlovák nyelvjárási *šatovať* 'siet', ukrán *uamamucia* [satatysizja] 'inog, mozog, dug, tesz, futkos'; vö. még: óegyházi szláv *šetati se* 'dühöng, lármázik, zúgolódik'. Korai – valószínűleg a 10. század első feléből való – átvétel, melyet a szó *n* hangot tartalmazó hangalakja mutat, mivel a szláv szavakban a szó belseji *n* a 11. századra eltűnt. Későbbi, már a denazalizálódás utáni déli szláv átvétel az ugyancsak erre a forrásra visszavezethető *sétál* igénk. A *sántál* ige tövének *-ít* igeképzős származéka a *sántít* [1591]. Ugyancsak a *sántál* származéka a *sántikál* [1549], melynek 'kissé sántít' jelentése mellett a bizalmas társalgási stílusban tréfás, illetve rosszálló stílusértékű 'valamit ravaszkodva tervez' jelentése is kifejldött.

sanzon [1854] Jövevényszó a franciából, a német nyelv közvetítésével is, vö. francia *chanson* 'dal, lírai költemény', német *Chanson* 'népszerű dal, kabarédal'. A francia szó forrása a latin *cantio*, *cantionem* (egyes szám tárgyeset) 'ének', ugyanez a forrása *kántál* igénknek is.

sanyarú [1513] 'nélkülözésekkel teli, keserves' Származékszó, a már kihalt *sanyar* [1522 tn. (?)] 'sanyargat' elhomályosult melléknévi igeneve. Ez utóbbi egy ismeretlen eredetű, és önálló alakban nem adatolható szótó származéka, mely talán a *senyved* szócsalád mély hangrendű párja. A *sanyar* ige lehet a szócsalád további igéinek is az alapszava (vö. *sanyargat* [1506], *sanyarit* [1519], *sanyarog* [1558], *sanyarodik* [1626–1627]), bár ez utóbbiak a forrásokban korábbi időkből adatolhatóak. A szóvégi *-r* gyakorító igeképző. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy a *sanyar* e korábról adatolható igéből keletkezett szóelvonással. A nyelvújítás korából főnévként adatolható [1805].

sáp [1846] 'tisztességtelen, jogtalan jövedelem' Német jövevényszó, vö. német argó *schab* 'kerítésből, tolvajlásból származó részesedés, hallgatási díj, a kerítő részese', bécsi argó *schaab* 'nyereség, haszon'. A német szó jiddis eredetű, vö. jiddis argó *schabb* 'a kerítő részese', részesedés a tolvajlásból'. A bizalmas társalgási nyelvben használatos, főképpen a *sápot húz*, *szed*, *vesz valamiből* kifejezésekben.

sápad [1785] Származékszó, egy ismeretlen eredetű – valószínűleg igei természetű – szótóból alakult a *-d* gyakorító képzővel. A *sápad* és a feltehető szótó további származékai (például *sápaszt* [1792], *sápatag* [1842]) a forrásokban való kései felbukásuk ellenére nyelvünk korai rétegéhez tartozhatnak. Eredetileg nyelvjárási szavak voltak, és a nyelvújítás korában Kazinczy és az északkeleti nyelvjárások hatása alatt álló írók révén terjedtek el a köznyelvben. A nyelvújítók a szóelvonással megalkotott *sáp* szótóvet is használták, vö. *sápkór*. A *sápatag* 'halovány' [1842] a *sáp*-nak az *-atag* melléknévképzős alakja. Ez az elsősorban a szépirodalomban használatos melléknév nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

sápítózik [1778] 'sopánkodik, siránkozó hangon beszél' Származékszó, a hangutánzó eredetű, és eredetileg a panaszos kiáltás hangmegnyilvánulásait érzékeltető, nyelvjárási *sápit* 'panaszodik, kiáltozik' [1647] igéből keletkezett a *-z* gyakorító-visszaható igeképzővel. Napjainkban a szó rosszálló értelmű.

sapka [1469 tn. (?), 1531] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *šapka* 'sapka', szlovák *čiapka* 'sapka; zárófedél', lengyel *czapka* 'sapka'. E szavak talán az ófrancia *chape*, *chapel* 'egy fajta fejfedő', és végső soron a latin *cappa* 'ugyanaz' szavakra vezethetők vissza. A szó több alakban is használatos a magyarban, a *sapka* forma horvát-szerb átvétel, a nyelvjárási *csapka* szlovák és lengyel eredetű lehet. A népnyelvi *sipka* elhasonulással keletkezett, a *sipak* alakban pedig az elhasonulás mellett hangátvetés is történt. A *satyak* játékos szóalkotás eredménye. A nyelvjárásokban fejlődött ki a szó 'zárófedél, védőburkolat' jelentése, hasonló jelentésfejlődésre vö. német *Kappe* 'egy fajta fejfedő; zárófedél'.

sápkór [1843] '<serdülő lányokon mutakozó> vérszegénység' Összetett szó, mely a német *Bleichsucht* 'vérszegénység fiatalabb nőknél' alak tükörfordításaként keletkezett a nyelvújítás idején. Valószínűleg Bugát Pál alkotása. Előtagja a szintén a nyelvújítók által a *sápad*, *sápaszt* igékből elvont *sáp* főnév, utótagja *kór* szavunk. Elavulóban lévő orvosi műszó.

sár [1055 tn. (?), 1372 u.] 'piszok, szenny' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből, a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šor*, *šyr*, tatár *saz*: 'mocsár, vizenyős terület'. A magyar szó egy **šār* alak átvétele. Lehetséges, hogy a *sár* szót tartalmazó korai földrajzi neveink egy részében a 'sárga' jelentésű, kihalt *sár* szavunk szerepel (például *Sár*, *Sárvíz*, *Sárpatak*), hiszen a vizeket nem csupán sáros voltukról, hanem sárga színükről is elnevezhették. Jelentéstani összefüggésük miatt ezen adatok tisztázására nincs mód.

sarabol [1831] 'sarabolóval sekélyen kapál, levág' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schrabben*, *schrappen* 'kapar, levakar', német *schraben* 'levakar, lekapar'. A magyarban a szó eleji mássalhangzó-torlódás magánhangzó betoldásával feloldódott, vö. *perec*, *selejt*. A 'levág' jelentés érintkezésen alapuló névátvitel eredménye a magyarban. A bizalmas társalgási stílusban a *sarabol* ma főképpen 'életlen eszközzel nyiszál' jelentésben használatos.

sarcol [1542] 'váltságdíjat, adót, szolgáltatást behajt, kizsákmányol' Német jövevényszó, vö. felsőnémet régi nyelvi *schatzen* 'pénzt gyűjt, adót, váltságdíjat behajt, adót fizet'. E szó alapszava a német *Schatz* 'kincs, gazdagság, (régi nyelvi) vételár, adó, beszolgáltatás'. A *sarcol* átdója valószínűleg a bajor-osztrák lehetett. Származását tekintve ebbe a szócsaládba tartozik *saccol* szavunk, mely ugyanennek a német igének későbbi átvétele. A szó belseji *rc* hangkapcsolat elhasonulás eredménye, vö. *fércel*. A *sarc* [1561] 'váltságdíj, a legyőzöttekre kivetett adó, szolgáltatás' bizonytalan eredetű szó, talán a *sarcol* igéből keletkezett szóelvonással, de nem zárható ki, hogy különösképpen 'váltságdíj, adó' jelentésében a német *Schatz* 'kincs, vagyon; (régi nyelvi) vételár, adó, beszolgáltatás' átvétele.

sárga [1360 tn., 1536] Vitatott eredetű szó. 1. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türk *sard'γ* 'sárga, sápadt', oszmán-török *sarı* 'sárga, sápadt, szöke', csuvas *šura* 'fehér, világos, szürke <haj>'. A magyar szó átdó alakja *šard'γ* 'sárga' lehetett. A szóvégi *γ > g* hangváltozásra vö. *felleg*, *keszeg*. 2. Származékszó, melynek alapszava a kihalt *sár* 'sárga' melléknév, végződése pedig a *-g* névszóképző, vö. *kéreg*, *lovag*. Mindkét feltételezés esetén valószínű, hogy a *sárga* másodlagos alakulat, eredeti formája a *sárig* [1416 u.] lehetett. Nyelvjárásokban máig él a *sárig* ~ *sárog* változat, melyből hangátvetéssel jött létre *sárga* szavunk. A *sárga* származékai a *sárgul* [1372 u.] és a *sárgít* [1585], *sárgás* [1585], *sárgállik* [1618].

sarjú [1364 tn. (?), 1533] 'másodkaszálású széna; újra kihajtott növény' Származékszó, egy ősi hangutánzó-hangfestő *sar-* ige tőnek az *-ú* képzős, elhomályosult melléknévi igeneve. Az alapige származását tekintve összetartozik a *sorol*, *sürög*, *sűrű* stb. szavainkkal, alakilag a *sűrű* mély hangrendű párja. A szó belseji *j* későbbi hangbetoldás eredménye (vö. *fürj*), mely egyes nyelvjárásokban szabályszerűen *gy* ~ *ny* változatokban jelentkezik: *sargyú*, *sarnyú* (vö. hangtanilag *borjú*). Szóelvonással keletkezett a választékos stílusértékű *sarj* 'fiatal hajítás, utód' [1600 k.] főnév, ez utóbbi igei származéka a *sarjad* 'kihajt, származik, ered' [1792].

sarkalatos [1643] 'alapvető jelentőségű, fontos' Származékszó, melynek töve a *sarok* főnév *sark* tőváltozata, *-l* ige képzőt, *-t* névszóképzőt és *-s* melléknévképzőt tartalmaz. Elsősorban az irodalmi nyelvben használatos szó.

sarkall [1456 k.] Származékszó, alapszava és képzésmódja azonban vitatott. 1. Az alapige a hangutánzó-hangfestő *sorol*, *sarjú* stb. kiterjedt etimológiai rokonságába tartozik. A szó belseji *-k* mozzanatos ige képző (vö. *serkent*), a szóvégi *-l* pedig műveltető ige képző (vö. *kérlel*). Ebben az esetben az ige eredeti jelentése 'nyugtalanít, ösztökél, készlet' lehetett. 2. Az alapszó a *sarok* testrésznév *sark* változata, melyből megnyúlt *-ll* ige képzővel jött létre a *sarkall* ige, s eredetileg a sarokkal való döfködésre, rugdosásra utalt. Mivel *sarok* szavunk eredetét tekintve szintén a *sorol* rokonságába tartozik, a két magyarázat végső soron nem áll szemben egymással.

sarkantyú [1380 k.] Származékszó, a *serkent* ige mély hangrendű párjának főnevesült *-ú* képzős melléknévi igeneve. A feltehető **sarkant* ~ **sorkant* alapige a hangutánzó-hangfestő *sorol*, *sarkall* stb. etimológiai családjába tartozik. Alakjának

és jelentésének megszilárdulására hatással lehetett a *sarok* testrésznév. A szó *-z* igeképzős származéka a *sarkantyúz* [1552], mely az eredeti, 'sarkantyúval döfköd' jelentése mellett a választékos nyelvhasználatban átvitt értelmű, 'valamire buzdít, ösztökél' jelentésben is használatos.

sárkány [1193 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak *sazayan*, oszmán-török *sazağan*: 'sárkány, nagy kígyó'. E szavak eredetüket tekintve talán összetartoznak a török **sāz* 'mocsár, vizenyős terület' alakkal (vö. *sár*). A magyarba átkerült forma **šaraqan* vagy **šarqan* lehetett: a második nyílt szótagbeli *a* a magyarban is és a törökben is kieshetett. A szó eredeti jelentésében valamilyen mitológiai vagy mesebeli állatot jelölhetett, további jelentései ('puska kakasa; játékszer; veszekedős idősebb hölgy; stb'.) metaforikus fejlemények, melyek kialakulására hatással lehetettek más nyelvek 'sárkány' szavának hasonló jelentései, vö. német *Drache* 'mesebeli szörnyeteg; repülő gyík; kardhal; gonosz ember; szélben lebegő játékszer; egy fajta horgony; stb.'. A szlovák *šarkan* 'sárkány' a magyar szó átvétele.

sarlatán [1790] 'kuruzsló, csaló' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *charlatan* 'vásári csodaszerárus, csaló, szélhámos' vö. még: német *Scharlatan* 'csaló, szélhámos'. A francia szó forrása az olasz *ciarlatano* 'ugyanaz'; régi nyelvi 'csodaszerárus', ez pedig az olasz *ciarlare* 'fecseg, locsog' hangutánzó ige származéka.

sarló [1018 k. tn., 1395 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šurla* 'sarló'. E szó a csuvas *šur-* 'hasít' ige származéka (vö. még köztörök *yar-* 'ugyanaz'). Több finnugor nyelv is átvette a csuvasból: zürjén *čarla*, cseremis *sarla*: 'sarló'. A magyarba átkerült alak **čarlaq* lehetett, melyből a szó eleji mássalhangzó deaffrikálódásával (*cs > s*, vö. *sajt*, *sereg*) és a szóvégi mássalhangzó vokalizálódásával (vö. *apró*, *borsó*) alakult ki a *sarló* forma.

sármány [1685] 'mellén sárga tollú pintyféle énekes madár' Származékszó, szóelvonással jött létre a régi nyelvi *sármályú* 'sármány'szóból [1604]. *Az ly > ny* hangfejlődésre vö. *harkály* ~ *harkány*, *vőfély* ~ *vőfény*. A *sármályú*, illetőleg alakváltozatai, a *sármályú*, *sármályó* elhomályosult összetételek, melyek előtagja a 'sárga' jelentésű *sár*, utótagja pedig az *-ú* melléknévképzővel ellátott 'madár begye; állat melli, hasi része' jelentésű, kihalt *mál* főnév.

saroglya [1530] 'szekérderék hátsó, illetve első részén levő rácsszerű szerkezet, létraszerű szállítóeszköz' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schrägəl*, hazai bajor-osztrák *šrāgl* : 'saroglya'. E szavak etimológiailag a német *schräg* 'ferde' családjába tartoznak. A magyarban a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldódott. A szó az egyes nyelvjárásokban különböző alakváltozatokban használatos, a *seráglye*, *sereglye* alakok elhasonulás, illetve az elhasonulás utáni hangrendi kiegyenlítés révén jöttek létre. A *saroglya*, *saraglya*, *saráglya* változatok *o ~ a ~ á* megfeleléseire vö. *láger*, *gróf*. A szóvégi *a* a német *ə* helyettesítője, vö. *cérna*.

sarok [1067 k. tn., 1395 k.] Származékszó egy ősi hangutánzó-hangfestő igeből a *-k* névszóképzővel, vö. *burok*, *hajlék*. A feltételezhető *sar-* ige a *sorol*, *sűrög*, *sarjú* stb. szavak etimológiai családjába tartozik, mely szavak 'forog' alapjelentéséből a 'forgás, fordulás helye' képzeten át alakultak ki a *sarok* főnév jelentései. A szónak számos további származéka él nyelvünkben, vö. *sarkos* [1075 tn.], *sarki* [1347 tn.], *sarkalat*, *sarkallik* [1416 u.], *sarkalatos* [1643], *sarkal* [1735].

saru [1211 tn. (?), 1380 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. gagauz *čard'k* 'házi készítésű cipő', kazah *šard'q* 'nagy bőrcipő'. Ezek valószínűleg a török **čar-* 'körülteker' ige származékai. A magyar szó átdő az alakja **čaruq* lehetett. A szó eleji mássalhangzó deaffrikálódott (*cs > s*, vö. *sátor*, *seprő*), a szóvégi *q* pedig szabályosan magánhangzóvá vált (vö. *apró*), mely magánhangzó később megrövidült (vö. *kapu*). A szó eredeti jelentése 'hosszú szárú cipő' volt, a magyar nyelvi 'szandál' jelentés a török hódoltság idején jött létre. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a 'valaminek a megfogásához alkalmazott szerkezet' jelentése. Névszói származéka a *sarus* [1531].

sarzi [1729] 'alacsonyabb katonai rendfokozat' Ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Charge* 'teher; tisztség, rang; altisztek' (csak többes szám), régi nyelvi 'roham, támadás'. A német szó a francia *charge* 'teher; felelősség, tisztség; roham' átvétele, melynek forrása a népi és középkori latin *carricare* 'megrak' ige (ugyannezen latin szó a végső forrása a *karikatúra* szónak is). A *sarzi* a magyarba katonai szakszóként került. Elavult szó.

sas [1213 tn., 1525 k.] Bizonytalan eredetű szó. Talán ősi finnugor kori szó, vö. zürjén *śúz* 'fülesbagoly', lapp *cisku* 'solyom'. A finnugor alapalak **čac̣ks* 'egy fajta ragadozó madár: sas, keselyű, sólyom, héja' lehetett. A finnugor szavak hangmegfelelései szabálytalanok. A szó belseji *čk* magyar *s* megfelelésére vö. *fos*.

sás [1220 k. tn., 1230 k.] Ismeretlen eredetű szó, mely mocsaras helyeken tenyésző, magas szárú, hosszú levelű növényt jelöl, de nyelvjárásainkban hasonlóságon alapuló névátvitellel használatos a gabonafélék levelének a megnevezésére is. A horvát-szerb *šaš*, illetve a szlovák *šaš*, *šašie*: 'sás' átvételek a magyarból.

sáska [1365 tn. (?), 1395 k.] Ismeretlen eredetű szó. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a *sáska* 'falánk ember' jelentése. A horvát-szerb *šaška*, szlovák nyelvjárás *šaška*: 'sáska' a magyar szó átvételei.

sasszeg [1818] 'a végén kétfelé hajlítható szeg' Összetett szó, előtagja *sas* szavunk, mely önállóan is használatos 'saszeg' jelentésben, utótagja pedig a *szeg* főnév. Az elnevezés a kiterjesztett szárnyú madár és a kétfelé hajlított szeg hasonlóságán alapul. Az azonos jelentésű nyelvjárás *sasóka* [1693] a *sas* szó kicsinyítő képzős származéka, vö. *csicsóka*.

saszla [1893] 'korán érő, édes csemegeszőlő-fajta' Nemzetközi szó, vö. német *Chasselas*, angol *chasselas*, francia *chasselas*: 'saszla'. A szó a franciából terjedt el, és forrása a francia *Chasselas* település neve, mint e szőlőfajta művelésének helye. A magyar szó közvetlen átadója a német lehet. Városnévből alakult szőlőnév például a *kadarka* is.

sasszé [1880] 'csúsztatott tánclépés' Francia jövevényszó, amely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *chassé*; vö. még: német *Chassé*: 'saszé'. A francia szó a *chasser* 'vadászik, üldöz' ige származéka, és a jelentésfejlődés alapja a kérdéses tánclépés és a vadász lopakodó mozgásának hasonlósága. A szó a franciából bekerült más nyelvekbe is: angol *chassé*, orosz *uacce* [saszze]: 'saszé'. Az elavult *saszíroz* 'saszé lépésekkel táncol' [1865] a német *schassieren* 'ugyanaz' átvétele, a mai szóalak a *sasszézik*.

sátán [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin, egyházi latin *satan*, *satanas*, hazai latin *Satan*, *Sat(h)anas*: 'ellenség, ördög'. A latin szó görög eredetű, és végső forrása a héber *šāṭān* 'ellenfél, ellenség'; vö. még: arameus *šāṭānā* 'ugyanaz'. A szó a Biblia révén számos nyelvben elterjedt: német *Satan*, angol *Satan*, francia *Satan*, olasz *Satana*: 'sátán'. A magyar *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *salétrom*.

satíroz [1787] 'színezéssel árnyékol' Német jövevényszó, vö. német *schattieren* '<festményen, rajzon> árnyékol'. E szó a német *Schatten* 'árnyék; sötétség' származéka. A magyar szóvég a német *-ieren* igeképzőnek megfelelő *-íroz* képző, vö. *szervíroz*. Az elavult *satírun* 'varrott minta' [1757] szavunk az ugyancsak a német *Schatten* szóra visszavezethető német *Schattierung* 'árnyékolás, árnyalat' átvétele.

satnya [1792] Bizonytalan eredetű, talán származékszó valamely ismeretlen szótöböl. A szó belseji *ny* képzőnek látszik, de pontos szerepéről és eredetéről többet nem tudunk. A szóvégi *-a* vagy kicsinyítő képző vagy pedig a melléknévi igenév képzője. A 19. század első felében még nyelvjárás szó volt, napjainkban főképpen a bizalmas társalgási nyelvben használatos. Ugyanezen ismeretlen szótó igei származékai a *satnyul* [1789], *satnyad* 'satnyává válik' [1792] és a *satnyít* 'satnyává tesz' [1787].

sátor [1200 k. tn., 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *čatdr*, kun *čatdr*, baskír *satdr*, karakalpak *šatdr*: 'sátor'. Hatalmas területen elterjedt vándorszó, melynek végső forrása tisztázatlan, talán iráni eredetű. Vö. még: újperzsa *čādir*, *čādur*, arab *šādir*, orosz *uamēp* [satyor]: 'ugyanaz'. A magyar szó átadó alakja **čatdr* lehetett. A szó eleji mássalhangzó deaffrikálódott (*cs > s*), vö. *sarló*, *som*. Származékai a *sátoros* [1265 tn., 1525], *sátorozik* [1645].

satrafa [1786] 'vén banya' Származékszó, mely játékos szóalkotással jött létre a nyelvjárás *satra* 'vén banya; izgőmozgó, szeles' [1793] szavunkból. Ez utóbbi a hangutánzó-hangfestő eredetű, önállóan nem adatható *sat-* szótó *-r* gyakorító képzővel és *-a* melléknéviigenév-képzővel ellátott származéka. A szótó kapcsolatban áll a szintén hangutánzó-hangfestő *settenkedik* ige szócsaládjával. Az ige az ide-oda járkálás hangjait jelenítette meg, ily módon a *satra* főnévi jelentése a 'mindenütt ott levő, zavart keltő' jelentésen keresztül fejlődött ki. Ugyanezen szótó igei származéka a *satrat* 'ide-oda járkál' [1816], s ennek főnevesült melléknévi igeneve a *satrantyú* 'vén banya' [1643]. E szavak a nyelvjárásokban élnek, közülük a *satrafa* a köznyelvbe is bekerült. A *satrafa* hangalakjának fejlődésére *fa*-végű szavaink is hatottak, vö. *kofa*, *pofa*.

satu [1572 ?, 1638] Szóhasadás eredménye, a *sajtó j* nélküli változatából jött létre. A vasmegmunkálás műszavaként keletkezett. A *sajtó* és a *satu* jelentéstanai kapcsolata az a körülmény, hogy mindkét eszköz funkciója és működési elve azonos: összeszorítják a közéjük befogott tárgyat.

satyak [1873] 'sapka' Bizonytalan eredetű szó, valószínűleg játékos szóalkotással keletkezett a *sapka*, *sipka*, *sipak* főnevek tréfás alakításával. *Sityak* alakváltozata elhasonulással, a *slatyak* forma pedig további játszi módosítással jött létre. Nyelvjárási szó, tréfás használatban a köznyelvben is előfordul.

sattyog [1881] 'kullog, ballag' Hangutánzó eredetű szó, mely kapcsolatban lehet a *satrat* 'ide-oda járkál' (vö. *satrafa*), *settenkedik*, és talán a *csatangol* igék szintén hangutánzó-hangfestő tövével. A *slattyog* alakváltozat játékos továbbalakítás eredménye. Bizalmas, tréfás használatú, főképpen nyelvjárási szinten élő szó.

sav [1797] Származékszó. Szóelvonással hozták létre a nyelvújítás idején a *savanyú*, *savanyodik* stb. szócsaládból. A szó megalkotására hatással lehetett az etimológiailag szintén ebbe a szócsaládba tartozó *só* főnév birtokos személyjeles alakja (*sava*). A szóelvonáshoz mintául szolgálhatott a német *sauer* 'savanyú': *Säure* 'sav' összefüggés. Származéka a *savas* [1800].

savanyú [1430 k.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. vogul *šēw-* 'savanyít', osztyák *šūw* 'tészta'; vö. még: cseremiszi *šapō* 'savanyú', mordvin *šapama* 'ugyanaz', finn *hapan* 'ugyanaz'. Az alapalak **čapš* vagy **čappa* lehetett, és a rokon nyelvi megfelelések alapján feltehető, hogy e tő az alapnyelvben 'savanyú, savanyodik' jelentésű igenévszó volt. A magyar alak szó belseji *-ny* hangja névszóképző (vö. *vizenyő*), a szóvégi *-ú* pedig melléknévképző. A szó *-ság* elvont főnévképzős alakulata a *savanyúság* [1456 k.], mely az elvont, 'valaminek a savanyú volta' jelentésen kívül az ételekhez fogyasztott savanyú köret megnevezésére is szolgál. A *savany-* szótó további, igei származékai a *savanyít* [1560 k.], *savanyodik* [1577 k.]. A 18. században kémiai műszóként még használatos volt a *savany* 'sav' [1805] főnév is, melyet a nyelvújítók a *savanyú* formából vontak el, de a *sav* elnevezés elterjedésével használata visszaszorult, s végül elavult. A *savany -ka* kicsinyítő képzős és *-s* melléknévképzős származéka a *savanykás* [1844].

savó [1395 k.] 'aludttejből kiváló savanykás folyadék; vérsavó' Származékszó, melynek alapszava a *savanyú*, *savanyodik* stb. szócsalád ugor, esetleg finnugor kori *sav-* töve. Etimológiailag e töre vezethető vissza *só* szavunk is. A *savó* szóvégi *-ó* hangja névszóképző (vö. *ormóltan*). Jelentésfejlődését tekintve a *savó* egyaránt utalhatott az alapszó sósságára és savanyúságára is, mivel a sós és savanyú ízérzetet számos nyelv, így korábban a magyar sem különítette el, vö. *sós tej* 'savanyú tej' [1577]. A 'vérsavó' jelentés névátvitel eredménye, mely azon alapul, hogy a vérsavó hasonlóképpen csapódik ki a vérből, mint a tejsavó az aludttejből.

sávós [1497 (?), 1522] 'sávokkal díszített' Származékszó, mely *sakk* szavunk régi nyelvi változatából, a *sáh* formából alakult az *-s* melléknévképzővel. A szó belseji *v* hiátustöltő hangként a *h* helyébe lépett. A *sávós* eredeti jelentése 'kockamintás' volt, mai jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett. A *sávós*-ból a nyelvújítás idején, szóelvonással keletkezett a *sáv* 'az alapszíntől elütő csík, övezet' [1805]. A *sáv* eredetileg vagy Verseggy irodalmi nyelvi alkotása, vagy pedig a takácsmesterség műszava volt. A *sávós* származéka a *sávolyos* 'sűrű kötésű <szövet>, csíkos, mintás' [1588], a szó belseji *ly* keletkezése és szerepe azonban nem tisztázott, esetleg a *homályos*, *rostélyos* stb. alakok hatottak kialakulására. A *sávolyos* főképpen a takácsmesterség szava, de a Dunántúlon nyelvjárási szóként él. Ebből szóelvonással keletkezett a *sávoly* 'sűrű szövésű kelme, minta, sáv' [1670] főnév.

-sdi [1787] Névszóképző. Az *-s* melléknévképző és a kicsinyítő értelmű *-di* morféma kapcsolatából keletkezett feltehetően már az újmagyar korban. Származékai általában valamilyen játékot vagy nem komoly tevékenységet neveznek meg, pl. *szembekötősdí*, *katonásdi*, *színházásdi*, *alkotmányosdi*. A *-sdi* képzőegyüttest a nyelvújítók ugyancsak felhasználták más jellegű képzésekre is. Így alkották az *ó* 'régí' melléknévből az *ósdí* melléknevet, valamint az *élő* igenévből az *élősdí* főnevet. A köznyelvben viszonylag ritka, de termékeny toldalék.

se [1372 u.] Belső fejlemény, amely a *ne* tiltósó és az *s ~ es* nyomatékosító szó mondattani tapadásával jött létre. Az *s ~ es* eredetét tekintve az *is* kötöszo alakváltozata. Az eredetibb szókapcsolatra vö. *es ne* [13. század eleje]. A *se* forma az *n* hang kiesésével keletkezett a formaszóakra jellemző egyszerűsődéssel. Eredetileg tiltást kifejező határozószo lehetett, kötöszoí funkciója tiltást, illetőleg tagadást kifejező mondatokban alakult ki. A *se-* előtagú összetett szavaink (*sehol* [1519], *sehonnan* [1527], *sehány* [1846], *semennyi* [1846] stb.) mondattani tapadással keletkeztek.

seb [1138 tn. (?), 1260–1270] 'sérülés' Ismeretlen eredetű szó, melynek számos névszoí és igei származéka használatos, vö. *sebes* [1082], *sebesít* [1506], *sebesül* [1506], *sebész* [1832] stb.

sebaj [1821] Összetett szó, mely szintaktikai önállósulással keletkezett. Voltaképpen egy hiányos mondat tagjai tapadtak össze mondatszóvá. Az előtag a *se* tiltószóval azonos, az utótag pedig *baj* főnevünk.

sebbel-lobbal [1571] 'izgatott sietséggel' Összetett szó, melyben rokon értelmű elemek kapcsolódtak össze ikerszóvá. Az összetétel tagjai az önállóan nem adatható *seb-* 'gyorsaság' szótő (vö. *sebes*) és a *lobb* 'ugyanaz; érzelmi felindulás' (vö. *lobog*) *-val/-vel* határozóragos alakjai.

sebes [1181 tn., 1372 u.] 'gyors' Származékszó egy ismeretlen eredetű, önállóan nem adatható *seb-* szótőből. Ez feltehetőleg igenévszó volt. A *sebes* ennek az ősi névszói vagy igei használatú szótőnek az *-s* melléknévképzővel ellátott származéka, vö. *szoros*, *teljes*. Absztrakt névszóképzős származéka a *sebesség* [1372 u.]. A *sebtében* forma [1615] feltehetőleg az igei tő származéka a *-t* névszóképzővel, az *-e* 3. személyű birtokos személyjellel és a *-ben* határozóraggal, vö. *folytában*, *jöttében*. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy a *sebtében* a névszói természetű szótő származéka, ebben az esetben a tő utáni *-t* helyhatározórag. Hasonló felépítésű a nyelvújrási *sebtén* [1750] 'nagyon gyorsan', melynél a birtokos személyjelet *-n* határozórag követi.

second hand [1989] 'másodkézből való, használt, antikvár, bizományi' Angol eredetű kifejezés, mely az angol *second* 'második' és *hand* 'kéz' szavakból keletkezett. A magyar köznyelvben elsősorban jelzői szerepben használatos, vö. *second hand ruha*, *second hand árus*. Bizonyos szintű meghonosodásának köszönhetően magyaros, *szekondhand* írásmódja is lehetséges.

seft [1832] '(nem mindig tiszta) üzlet, üzletkötés' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *gscheft*, hazai bajor-osztrák *kšeft*, német *Geschäft*: 'munka, foglalatosság, üzlet stb.'. Ezek a német *schaffen* 'munkálkodik, tesz' ige családjába tartoznak. A magyar szó alakja a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. A *seft* és igei származéka, a *seftel* [1846] 'üzletel; (régii nyelvi) működik' a bizalmas társalgási nyelv szavai.

segéd [1181 tn., 12. század vége] 'segítő személy; (régii nyelvi) segítség' Származékszó, melynek alapszava megegyezik *segít* igének *seg-* alapszavával. A *segéd* alakban a szótőhöz *-é* és *-d* névszóképzők kapcsolódtak. E szó származéka a nyelvújrási *segél* [1372 u.] 'segít', mely *-l* ikeképzővel, és az így létrejött szóvég hasonulásával, majd rövidülésével keletkezett: *segédl* > *segéll* > *segél*. További származékai a *segédlet* [1831], *segédkezik* [1835].

segély [1772] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. Alapszava megegyezik *segít* igének *seg-* alapszavával, melyhez a *-ly* névszóképző kapcsolódott. Fejlődésére hatással lehetett a *segít* régii nyelvi *segélyt* változata is. Igei származéka a *segélyez* [1842].

segg [1357 tn., 1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *səŋ* 'ágyék', cseremis *šəŋəni* 'hátra'. A finnugor alapalak **šəŋkə* 'ülep, segg' lehetett. A magyar alak szókezdő *s* hangja (*sz* helyett) ősmagyar kori *s ~ sz* váltakozás következménye, vö. *sövény* : *sző*. A vogul megfelelés 'ágyék' jelentését az a tény magyarázza, hogy a testrészneveknél gyakoriak az érintkezésen, hasonlóságon alapuló névátvitelek. Durva szó.

segít [1372 u.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A töre vö. mordvin *čəngode-* 'segít'. A finnugor alapalak **čəŋkə-* 'ugyanaz' lehetett, a szó belseji *ŋk* hangkapcsolat a magyarban *g*-vé egyszerűsödött, vö. *ígér*, *ragad*. E feltevés gyengéje, hogy a magyar szó megfelelése csupán egy rokon nyelvből mutatható ki. A *segít* forma az *-ít* ikeképzővel jött létre, főnévi származéka a *segítség* [1493 k.].

sehonnai [1540] Származékszó, melynek alapszava a *sehol* határozószó *sehon* változata. A szóvégi *-i* melléknévképző, az eredeti forma *sehoni* ~ *sohuni* lehetett, a *sehonnai* alak a 3. személyű birtokos személyjel betoldásával jött létre. Korábban a szóelvonással létrehozott *sehonna* [1740] 'bizonytalan, semmi hely' formát is használták.

sej [1872] Hangulatfestő indulatszó, mely önkéntelen hangkitörésből keletkezett. Főképpen tánc, éneklés közben használatos, gyakran a *sejhaj* összetételben [1872].

sejdit [1518 k.] Származékszó, melynek töve a régii *sajog* 'csillog, fénylik' ige magas hangrendű változata, *s e* szótőhöz a mozzanatos *-d*, illetőleg a műveltető *-ít* képzők kapcsolódtak. Eredetileg a bizonytalan látási érzéklet megnevezésére használták, majd névátvittel keletkezett 'valamit gyanít' jelentése. A nyelvújítás idején kísérleteztek az ige visszaható párjával is: *sejdül* 'sejtelemtől áthatódik' [1823], 'bizonytalanul látszik' [1824]; visszaható értelemben azonban a szintén nyelvújítás kori *sejlik* 'sejtésként tűnik fel' [1848] vált inkább közismertté.

sejk [1837] 'arab törzsfő, úr' Nemzetközi szó, vö. német *Scheich*, angol *sheik, sheikh*, francia *cheik*: 'sejk'. Az európai nyelvekbe az arab és az oszmán-török közvetítésével jutott el, vö. arab *šaiḥ* 'öreg ember; törzsfő', oszmán-török *şeyh* 'öreg ember; derviskolostor főnöke'. A magyarba a francia és a német közvetítette irodalmi úton.

sejt [1527] 'homályos tudása van valamiről' Származékszó, melynek töve a *sajog* 'fénylik' ige családjába tartozik, annak magas hangrendű változata lehet. A szóvégi *-t* mozzanatos vagy műveltető igeképző. Az ige eredetileg a bizonytalan látási érzékletre vonatkozott, névátvitellel keletkezett mai jelentése. *Sejtelem* származéka [1834] *-elem* névszóképzős alakulat, s ez utóbbinak továbbképzett változata a *sejtelmes* [1843], mely főképpen az irodalmi nyelv szava 'titokzatos, rejtett értelmű' jelentésben.

sejt² [1559] 'életteni sejt' Szóhasadással különült el *selejt* szavunktól. A szó elsődlegesen a méz kipergetése után visszamaradott lépet jelölte, s mivel ezt a tiszta mézhez képest értéktelennek, rossznak tartották, a *selejt* főnévi jelentéséhez kapcsolódott. A későbbiekben névátvitellel a méhek hatszögletű kamrácskájára is alkalmazták (a lép *sejtje*), s ebből a jelentéskörből fejlődtek ki a szó mai jelentései, melyekhez a német *Zelle* 'cella; a lép sejtje; életteni sejt; politikai sejt' hasonló jelentései is mintául szolgáltak. A szót a legkisebb életteni alakú egység fogalmának jelölésére először Bugát Pál alkalmazta.

sekély [1533 ?, 1565] Szóhasadással különült el *csekély* szavunktól. Az *s ~ cs* hangmegfelelésre vö. *sajog ~ csillog, kis ~ kicsi*. A régi forrásokban több alakváltozata fennmaradt: például a *kösély* [1565], mely hangátvétellel keletkezett, és a *siker* [1817]. Névszói származéka a *sekélyes* [1604].

sekrestye [1510] 'a szent tárgyak, istentiszteleti eszközök őrzőhelye' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *segrestia, sagrestia*, középkori latin, egyházi latin *sacristia*: 'sekrestye'. Ezek a középkori latin *sacrista* 'templomszolga', és végső soron a latin *sacer* 'szent' szó származékai. Megfelelő szavak más nyelvekben is élnek, vö. német *Sakristei*, francia *sacristie*: 'sekrestye'. A magyar szó hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődött, a szókezdő, illetve a szó belseji *s-re* (*sz* helyett) vö. *salétrom, áristom*, a szó belseji *ty-re* vö. *ostya*.

selejt [1462] Német jövevényszó, vö. német *schlecht* 'rossz, silány'. A szó eleji mássalhangzó-torlódást a magyar feloldotta, a szóvégi *jt* hangkapcsolat fejlődésére vö. *böjt*. A magyarba a kereskedelmi élet szavaként került melléknévi használatban, a főnévi 'valaminek az értéktelen része, alja' jelentése későbbi fejlemény. A *selejt* 'hibás ipari termék' jelentésben a *selejtes* [1654] melléknévképzős származékból keletkezett szóelvonással. Ez utóbbi *selejt* igei származéka a *selejtez* [1836], mely nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

sellő [1792] Származékszó, valószínűleg a nyelvjárási *serlik ~ sellik* 'összesodródik' ige [1838] főnevesült melléknévi igeneve. Az alapigéből magyarázható a szó eredeti 'örvény, zúgó' jelentése, 'vízi tündér' jelentése néprajzi szaknyelvi szóhasználat eredménye lehet.

selma [1703] 'huncut, csintalan férfi, gyermek' Szlovák, esetleg cseh jövevényszó, vö. szlovák *šelma* 'ragadozó állat; gonosz, durva ember; csalafinta ember, gazfickó'; vö. még: cseh *šelma* 'ragadozó állat; bestia <átvitt értelemben is>; csalafinta ember, gazfickó'. E szavak német eredetűek, vö. középfelnémet *schelme* 'pestis, marhavész; dög'. A magyarban jelentésszűkülés ment végbe. Bizalmas használatú, a nyelvjárási és a köznyelv határán élő szó.

selyem [1338 tn. (?), 1416 u.] Vándorszó, vö. angol *silk*, francia *serge*, orosz *уѣмъ* [sjolk], mandzsu *sirge*, mongol *sirgek*: 'selyem'. Végső forrása talán a kínai *se* 'selyem' szó, mely a *se-or* 'Kína északi tartományainak lakói', illetve a görög *Sziresz* [többes szám] 'kínaiak' népnév révén terjedhetett el. Maga a selyem is Kínából került Európába. A magyar szó régi, honfoglalás előtti átvétel lehet valamely kelet-európai nyelvből. A szó belseji *ly* feltehetőleg másodlagos palatalizáció eredménye a korábbi *l*-ből, a szóvég mibenléte tisztázatlan.

selyemfiú [1917] 'szeretőként kitartott férfi' Összetett szó, melynek *selyem* előtagja az elpuhultságra, nőiességre utal, vö. még (argó nyelvi) *selyemlovag* [1921], *selyemlegény* [1927]. A *-fiú* utótag szintén több összetételben szerepel hasonló, pejoratív árnyalattal, vö. *szépfíú*. Az összetétel esetleg a német régi nyelvi *die seiden buben* 'pompás ruhában járó, elpuhult udvari emberek' kifejezés hatását mutatja. Elavulóban lévő bizalmas stílusértékű szó.

selypít [1604] Származékszó egy hangutánzó eredetű szótövből, mely a selypítő, pösze kiejtést jelenítette meg. Hasonló jelentésű, szintén hangutánzó szavak más nyelvekből is ismeretesek, vö. francia *susseyer*, cseh *šeptati*: 'selypít'. A *selypít* alak *-ít* igeképzőt tartalmaz, az ugyancsak erre a töre visszavezethető *selypeg* [1604], illetőleg a már kihalt *selypeget* [1585]

gyakorító igeképzős alakulatok. A melléknévi *selyp* [1138 tn. (?), 1560 k.] talán szóelvonással keletkezett az igei származékokból, vagy azokkal párhuzamos fejlemény.

sem [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg szóösszetétel a *s ~ es* nyomatékosító szóból és a *nem* tagadószóból. A *s ~ es* eredetét tekintve az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos. Az összetétel mondattani tapadással keletkezhetett olyan helyzetekben, amelyben a nyomósító szót és a tagadószót azonos nyomatékkal ejtették. Az eredetibb szókapcsolatra vö. *es num* [12. század vége]. A mai forma az *n* hang kiesésével jött létre. Hasonló hangtani fejlődés ment végbe *se* szavunk esetében is. Vö. még: latin *neque* 'sem' < *ne* 'ne, nem' és *que* 'is'. A *sem* eredetileg nyomatékosító szó volt, kötőszói szerepe páros mondatrészek tagadásakor alakult ki.

séma [1791] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *schema* 'külső forma, megjelenés; vázlat'; vö. még: német *Schema* 'vázlat, külső forma; minta'. A latin szó görög eredetű. A magyar szókezdő *s* német ejtémódot tükröz. A *séma* megfelelői több nyelvben is használatosak, vö. angol *scheme*, francia *schéma* 'séma'. Hasonlóképpen latin jövevényszó (esetleg német közvetítéssel is) a *sematizmus* 'sematikus gondolkodásmód, eljárás' [1818], vö. latin *schematismus*, német *Schematismus*; vö. még: francia *schématisme*, olasz *schematismo*: 'sematizmus'. A latin szócsaládra megy vissza a *sematikus* 'vázlatos, leegyszerűsítve ábrázoló' [1887] és a *sematizál* 'sematikusán ábrázol' [1919] is, e szavak elsősorban német közvetítéssel jutottak nyelvünkbe, és szövegük latinositás eredménye, vö. német *schematisch* 'sematikus', illetve *schematisieren* 'sematizál'.

sémi [1855 k.] 'elő-ázsiai és észak-afrikai nyelveket magában foglaló <nyelvcsalád>' Származékszó, melynek alapszava idegen eredetű személynév, vö. latin *Sem*, görög *Szém*: 'Sém <Noé legidősebb fia>'. A szöveg *-i* melléknévképző, vö. *drákói*. Ugyanerre az eredetre vezethető vissza *szemita* 'sémi' szavunk [1883], mely nemzetközi szóként került nyelvünkbe főképpen német közvetítéssel, vö. német *Semit*, angol *Semite*, francia *sémite*: 'szemita'. A szövegi *a* latinositás eredménye. A vele párhuzamosan élő *sémita* változat a *sémi* szó hatását mutatja. Ugyanerre a forrásra vezethetők vissza az *antiszemita* [1882], *antiszemitizmus* [1893] származékok is.

semleges [1816] Származékszó, mely *sem* szavunkból keletkezett a határozószavak képzésére szolgáló *-leg* képzővel és az *-s* melléknévképzővel. Létrejöttére hatással lehetett a latin *neuter* 'semleges, egyik sem' alak (< latin *ne* 'ne, nem' és *uter* 'egyik'). További származékai az absztrakt főnévképzős *semlegesség* [1844], illetve az *-ít* műveltető igeképzős *semlegesít* [1844].

semmi [1372 u.] Összetett szó: mondattani tapadással keletkezett a *sem* tagadószóból és a *mi* névmásból. Hasonló összetételekre vö. *senki*, *soha*; vö. még: latin *nihil* < *ne* 'nem' és *hilum* 'egy kevés'. Eredetileg névmás volt, főnévi 'a nem létező; jelentéktelen dolog' jelentései másodlagosak. 'Nulla' jelentése nyelvújítás kori alkotás. Több névszói és igei származéka használatos: (*meg*)*semmisít* [1508], (*meg*)*semmisül* [1508], *semmiség* [1536], *semmis* [1554] stb.

semmiházi [1786] 'haszontalan' Összetett szó, mely játshi szóalkotással jött létre a *-házi* utótagú családnevek mintájára, vö. *Mesterházi*. Hasonló felépítésű, pejoratív jelentésárnyalatú elnevezés több is ismeretes, például *Ebházi* (tn.), *Tetűházi* (tn.), *rosszházi* 'pajkos gyerek'. Eredetileg pénztelen emberre vonatkozott, mai 'jöttment, naplopó' jelentése abból a szemléletből alakult ki, amely összekapcsolta a szegénységet a csavargó életmóddal. A *semmiházi* mintájára keletkezett a *senkiházi* összetétel [1899], az elnevezés emberre vonatkozó jelentése miatt a *semmi* előtagot a *senki* névmásra cserélték fel.

senki [1372 u.] Összetett szó: a *sem* tagadószó és a *ki* névmás tapadásával keletkezett. Hasonló összetételekre vö. *semmi*, *soha*, vö. még latin *nemo* 'senki' < *ne* 'nem' és *homo* 'ember', német *niemand* < *nie* 'soha' és *man* 'valaki'. A szó belseji *m* > *n* hangváltásra vö. *ront* (< *romlik*).

senyved [1508] Származékszó egy önállóan nem adatható szótöből, mely *senye* 'balkezes' és *csenevész* szavainkkal lehet kapcsolatban. A *senyved* *v*-je visszaható, a szövegi *-d* pedig gyakorító igeképző. Etimológiailag azonos a *senved* igével, annak szóhasadással elkülönült változata. *Senyveszt* [1660] származéka műveltető képzővel jött létre az *árad*: *áraszt*, *marad*: *maraszt* típusú szópárok mintájára.

seped [13. sz. közepe] 'siránkozik, sópánkodik' Hangutánzó eredetű szó, mely a halk, nem világos beszédet érzékelteti. A szövegi *-d* gyakorító-kezdő igeképző. Etimológiailag kapcsolatban áll *senved* igénnel, a szó eleji *s ~ sz* hangmegfelelésre vö. *sűn*, *sövény*. A *seped* alak csupán az Ómagyar Mária-siralomban fordul elő, de ismeretesek a szótőnek más származékai is: a régi nyelvi *sepeleg* 'sópánkodik' [1817] és a nyelvjárási *sepeg*, *seppereg* 'ugyanaz'. Kihalt szó.

seper [1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *sipir-*, tatár *seber-*: 'seper'. A szó más finnugor nyelvekbe is átkerült a törökből, vö. vogul *səpər*, osztják *səpərka*: 'ugyanaz'. A magyar szó átdó alakja **šipir-* lehetett. *Seprű* [1372 u.] származéka főnevesült melléknévi igenév, ennek igei származéka a *seprűz* [1808].

seprő [1395 k.] 'borseprő' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *čüprä* 'seprő', kazah *šöbrö* 'üledék'. Az átdó alak **čöpräg* lehetett. A szó eleji *č* deaffrikálódott (*cs > s*, vö. *sarló*, *sereg*), a szóvég vokalizálódott, vö. *bő*. 'Valamely közösség alja' jelentése névátvitel eredménye, 'seprőből főzött pálinka' jelentése pedig jelzői szerepben való jelentéstapadással jött létre, vö. *seprő égettbor* [1762].

serbli [1791] 'éjjeliedény' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *sch*□'wa'l, szlovákiai német *scherbli*: 'serbli', német *Scherbel* 'ugyanaz; kis edény'. Ezek a német *Scherbe* 'edény, cseréptárgy' kicsinyítő képzős származékai. A szó a magyarban több változatban él (*serbedli*, *serbéli*), ezek különböző átvételek eredményei. A *li* szóvégre vö. *cetli*, *hecsedli*. Bizalmas használatú, nyelvjárási eredetű szó.

serceg [1789] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a gyenge kaparászás, sustorgás hangjait jeleníti meg. A *serceg* igével egy szócsaládba tartozik a mozzanatos jelentésű *sercen* [1858] és *sercint* [1884] is. Ez utóbbinak 'köp' jelentése szintén a hangutánzáson alapul.

sercli [1892] 'kenyér vége' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Scherzel*, bécsi német *schertz'l*: 'kenyér vége; marhahúsfajta'. Ez talán az olasz *scorza* 'kéreg, héj' szóval függ össze. A *li* szóvégre vö. *cetli*, *hecsedli* szavakat. A bizalmas társalgási nyelv szava.

serdül [1456 k.] Származékszó, melynek *ser-* töve a hangutánzó-hangfestő eredetű *sürög*, *sűrű*, *sarjú* stb. szavak etimológiai családjába tartozik. A szóvég mozzanatos-visszaható képző. A *serdül* eredetileg valószínűleg a növények fejlődésére irányult, más élőlényekre vonatkoztatása későbbi metaforikus fejlemény lehet. Az igének több származéka ismeretes, vö. *serdülő* [1790], *serdületlen* [1835]. A mozzanatos-műveltető igeképzős *serdít* 'buzdít, sürget, növeszt' származék [1770–1780] a *buzdul*: *buzdít*-féle igepárok analógiájára alakulhatott ki.

sereg [1057 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *čärig*, oszmán-török *çeri*, csuvas *šarə*: 'sereg'. A szót több nem török nyelv is átvette, például mongol *čerig*, cseremis *šar*: 'ugyanaz'. A magyar szó átdó alakja **čärig* lehetett. A szókezdő mássalhangzó a magyarban deaffrikálódott (*cs > s*), vö. *saru*, *sátor*. Eredeti jelentése 'nagyobb hadi egység' volt, további 'sokaság, nyáj; fonó' jelentései magyar fejlemények. Számos további származéka ismeretes, például *seregel* [1476 k.], *sereglet* [1785], szóösszetételek gyakori tagja, például *sereghajtó*, *seregszemle*, illetve *hadsereg*. A horvát-szerb *šereg*, lengyel *szereg*, román *șireag*: 'sereg' a magyar szó átvételei.

seregély [1258 tn., 1356] Származékszó, melynek alapszava a *sereg* főnév, végződése pedig az *-ély* névszóképző, a képzés módjára vö. *személy*. A szó keletkezésének alapjául a kérdéses madár társas életmódja, csapatban való repülése szolgált. Hasonló madárnevek más nyelvekben is ismeretesek, vö. ész *karitüll* 'réti cankó' (< ész *kari* 'raj, csapat').

serény [1220 tn. (?), 1380 k.] Származékszó, melynek *ser-* szótöve a *sürög*, *sűrű* stb. szócsalád hangutánzó-hangfestő tövével azonos. A szóvég *-ny* névszóképző, vö. *kötény*. A szótól alapjelentése a gyors mozgás kifejezésére szolgált, ebből fejlődött ki a *serény* buzgó tevékenykedésre, szorgoskodásra vonatkozó jelentése. Ugyanezt a jelentésfejlődést példázza a *serény*-nyel etimológiailag összefüggő, a szócsalád mély hangrendű ágába tartozó *szorgos*, *szorgalom* is. Igei származéka a *serénykedik* [1508].

seriff [1798] Angol jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *sheriff* 'főispán <Angliában>; rendőrfőnök <az USA-ban>'; vö. még: német *Sheriff* 'seriff'. Az angol szó az óangol *soir* 'grófság' és *gerēfa* 'vágróf, helytartó' összetételével keletkezett. A magyarba irodalmi úton került.

serke [1246 tn. (?), 1533] 'tetű petéje' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *sirke*, csuvas *šarka*: 'serke'. A magyar szó átdó alakja **širkä* lehetett. Az elavult 'kása, dara' jelentésű *serke* [1863] idetartozása bizonytalan.

serkent [1229 tn., 1456 k.] Származékszó, melynek önálló alakban nem adatható szótöve a *sürög*, *sűrű* stb. szavak hangutánzó-hangfestő szócsaládjával tartozik össze. A szótól követő *-k* mozzanatos igeképző. Hasonlóképpen *-k* mozzanatos képzőt tartalmaznak a fenti szócsalád mély hangrendű csoportjába tartozó *sarkall*, *sarkantyú* szavak is. Ez

utóbbiakat a feléledésre, ösztökélésre utaló jelentéstani mozzanat kapcsolja a *serkent* igéhez. A szóvégi *-nt* mozzanatos-műveltető igeképző. A *serkent* közelebbi családjába tartozik a *serken* [1456 k.] és a *serked* [1490 k.].

serleg [1381 tn. (?), 1402] Ismeretlen eredetű szó, melynek régebben *cs* kezdetű változata is létezett. A 'szállítószalagon levő tartály' jelentése [1928] másodlagosan jöhetett létre német mintára a műszaki szaknyelvben vö. német *Becher* 'díszes ivóedény; a szállítószalagon levő tartály'.

serpenyő [1395 k.] Vitatott eredetű szó. 1. Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *чepeHa* [cserepna] 'agyag sütőedény', horvát-szerb *crijepnja* 'ugyanaz', szlovén *črepnja* 'cserép, tégely, kalácsütő edény'. Ezek a szláv **čerp-* 'cserép' szó származékai. Ily módon a szó eredetileg *cs* kezdetű volt, miképpen némely régi nyelvi, illetőleg nyelvújrási változata is. A *serpenyő* forma a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, a szókezdő mássalhangzó dezaffrikálódásával (*cs* > *s*), továbbá a szóvégi magánhangzó hangrendi illeszkedésével alakult ki. 2. Német jövevényszó, melynek alapja a középfelnémet **scherpene pfanne* 'agyagserpényő' szószerkezet lehetett. Ez esetben a régiségben, illetve a nyelvújráásokban jelentkező *cs-s* szókezdet szorul magyarázatra. E származtatás további nehézsége, hogy a németből a fenti szószerkezet nem mutatható ki. Mindkét származtatás jelentéstani gyengéje, hogy a déli szláv, illetőleg a német szavak égett cserépre vonatkoznak, a magyar pedig fémtárgyakra.

sért [1355 tn., 1372] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *sérik* 'megsérül, fáj' [1372 u.] ige, ennek töve finnugor eredetű, vö. vogul *čärk-* 'sajnál', osztják *šärj-* 'fáj', finn *särke-* 'törik, fáj'. A finnugor alapalak **čärke-* 'törik, fáj' lehetett. A finnugor **rk* > magyar *r* megfelelésre vö. *jár*. A 'törik' > 'fáj' jelentésváltozás már az alapnyelvben végbemehetett, vö. *fáj*. A *sért* szóvégi *t*-je műveltető igeképző, számos származéka használatos: *sértés* [1577 k.], *sérteget* [1585], *sértetlen* [1585], *sértődik* [1643], *sérthetetlen* [1750]. A *sérik* tövéből *-ül* visszaható képzővel alakult a *séřül* [1474] ige, *-elem* névszóképzővel pedig a *séřelem* [1372 u.] főnév, ennek származékai a *séřelem* [1849] és a *séřelmes* [1372 u.].

serte [1395 k.] 'sörte; (vad)disznó szőre' Vitatott eredetű szó. 1. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šört* 'serte; len- vagy kenderkefe'. A török nyelvekben magas hangrendű megfelelések is találhatók, vö. tatár *širt* 'serte'. A magyar szó szóvégi *e* hangja szintén török eredetű lehet, talán a *serke* szó családjával való keveredés folytán, vö. kalmük *širkə* 'serte'. A magyar szó átható alakja **širte* lehetett. A nyelvújrási egy szótagos *širt* változat későbbi szöelvonás eredménye. Mindenesetre nem zárható ki az a feltevés sem, hogy a *serte* szóvégi *e* hangja elhomályosult birtokos személyjel, vö. *epe*, *vese*. 2. Származékszó: alapszava a *szőr*, melynek *s* mássalhangzós változatára vö. *sőřény*. Az ősmagyar kori *sz* ~ *s* hangmegfelelésre vö. még: *szenyved* : *senyved*, *sző* : *sőřény*. A *serte* alak *-te* névszóképzővel alakult, vö. *pacsirta*. A *serte* származéka a régi nyelvi *sertély* [1685] 'serte', mely *-ly* denominális névszóképzőt tartalmaz, vö. *személy*, *zugoly*.

sertepertél [1793] Ikerszó, alakulásmódja azonban nem világos. Előtagja az önállóan nem adatható *serte*, melynek *ser-*töve talán a *serény*, *sűřög*, *sűřű* hangutánzó-hangfestő szócsaláddal van kapcsolatban, és *-t* igeképzőt, továbbá *-e* melléknéviigenév-képzőt tartalmaz. A *pertél* utótag esetleg a *pereg* ige tövével függ össze, és annak játékos továbbalakításával keletkezett.

sertés [1258 tn., 1533] Származékszó, melynek alapszava a *serte* főnév, végződése pedig az *-s'* melléknévképző. Eredeti szófaja melléknévi volt, főnévi 'disznó' jelentése a *sertés marha*-féle [1608] jelzős szerkezetekből jött létre jelentéstani tapadással. Hasonló jelentéstani alakulásmódra vö. latin *saetiger* 'sertével ellátott; vadkan', német *Borstentier* 'sertés' (< *Borst* 'serte' és *Tier* 'állat'). A nyelvújrási *sertélyes* [1558] 'sertés' a *serte sertély* származékából keletkezett ugyancsak *-s'* melléknévképzővel.

sérv [1774] Származékszó, szőrővidítéssel keletkezett a már kihalt *sérvés* 'testi sérülés, daganat, séřv' [1553] szóból a nyelvújítás idején. Ez utóbbi szintén származékszó, a *séřül*, *séřt* igeik *v-s* töváltozatából alakult az *-és* névszóképzővel.

sétál [1531 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *uemam* [setam] 'jön-megy, tevékenykedik', horvát-szerb *šetati* 'sétáltat, sétál', szlovén *šetati se* 'sétál'. E szó más, keleti és nyugati szláv nyelvekben is ismeretes, végső soron pedig indoeurópai eredetű, vö. iráni *šēt* 'út'. A *sánta*, *sántít* szavaink családjá ugyanezen szláv szótó korábbi átvétele. A *sétál* igéből keletkezett szöelvonással a nyelvújítás kori *séta* [1801] főnév, illetve a *sétány* [1829], melynek alapszava az ige és a főnév egyaránt lehet.

sétafikál [1879] Származékszó a *sétál* igéből vagy annak gyakorító képzős *sétikál* [1669] származékából. A *sétafikál* játékos szóalkotás eredménye, mely latinus igeképzés analógiájára jött létre, vö. latin *glorificare* 'dicsőít' > magyar

glorifikál; vö. még: *trafikál*, *ratifikál* stb. Korábról adatolt változata a *sétifikál* [1835]. A ma elterjedtebb *sétafikál* a *séta* szó hatását mutatja.

sete [1800] 'balkezes, félszeg' Belső fejlemény, vagy a *suta* alaktól különült el hangrendi átcsapással, vagy pedig a *setesuta* 'ugyanaz' ikerszóból [1856] vált ki. A *setesuta* bizalmas stílusértékű, a *sete* nyelvjárási szó.

settenkedik [1843] Származékszó egy hangutánzó eredetű szótöből, melynek hangalakja eredetileg a lassú járkálás, lábsúrlódás hangjait jelenítette meg. E szótó kapcsolatban állhat a *csatangol* igével, ennek magas hangrendű párja lehet. A *settenkedik* gyakorító igeképzős származék. Az azonos jelentésű, nyelvjárási *setteg* [1872] a *settenkedik*-kel közös eredetű, tulajdonképpen a *sattyog* magas hangrendű párja.

sevró [1893] 'finom kidolgozású kecskebőr' Nemzetközi szó, vö. német *Chevreau*, francia *chevreau*, olasz *chevreau*, orosz *уево* [sevro]: 'kikészített kecskebőr'. A szó a franciában keletkezett a *chévre* 'kecske' származékaként. A magyarba elsősorban a németből és a franciából kerülhetett.

sezlon [1854] 'heverő' Nemzetközi szó, vö. német *Chaiselongue*, angol *chaise-longue*, francia *chaise-longue*, orosz *шезлонг* [sezlong]: 'sezlon'. A szó forrása a francia *chaise* 'szék' és *longue* 'hosszú' szavak. A magyarba a német közvetítette, a *sezlon* forma német ejtősváltozatot tükröz. A bizalmas társalgási nyelv szava, elavulóban van.

shake [1960 k.] (ejtsd: [sék]) 'fagylalttal vagy jéggel kevert szeszes ital' Angol jövevényszó, vö. *shake* 'ráz' Érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett a szó kevert italra utaló jelentése. Ugyanerre az alapszóra megy vissza a magyarban már szintén meghonosodott *sékel* '<ital> kever, ráz' és *séker* 'koktéلكeveréshez használatos rázóphár'.

shopping [1990 k.] (ejtsd: [soping]) 'bevásárlás, üzletjárás' Angol jövevényszó, vö. angol *shop* 'bevásárol'. Igei származéka a *shoppingol* 'bevásárol', melyből a *shoppingolás* 'üzletjárás' főnevünk keletkezett. A bizalmas nyelvhasználat újabb keletkezésű szavai.

shoppingcenter [1990 k.] 'nagy bevásárlóközpont' Angol eredetű összetett szó, mely az angol *shopping* 'bevásárlás' és *centre*, amerikai angol *center* 'központ, központ' szavakból keletkezett. Az összetételt számos nyelv átvette.

show [1974] 'szórakoztató műsor' (ejtsd: [só]) Angol jövevényszó, vö. angol *show* 'mutat, megmutat, bemutat'. Előtagja miatt idetartozik a szintén nemzetközileg elterjedt *showman* 'szórakoztató műsor fellépője, vezetője' összetétel, melynek utótagja az angol *man* 'férfi' főnév.

sí [1464 tn., 1527] 'sívít, sír' Hangutánzó eredetű szó, melynek ősiségét az ige képző nélküli volta mutatja. A hangutánzás síkján kapcsolatban áll a *sír*, *sikolt* igékkel, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy ez utóbbiak a *sí* származékai. Elavult szó.

sí 'síléc' [1880–1889] Nemzetközi szó, vö. német *Ski*, *Schi*, angol *ski*, francia *ski*: 'sí'. Ezek előzménye az ónorvég *skīđ*, *skīđa* 'fahasáb; hótalp'. A magyarba a német közvetítette, szókezdő *s* hangja német ejtősváltozatot tükröz.

-si [1410] Melléknévképző. Az *-s* melléknévképző és az *-i* melléknévképző összetapadásával keletkezett az ómagyar korban feltehetően a *városi* szóalak végződésének a mintájára. Elsősorban 'valahova tartozó, valahonnan származó' jelentésű szavakat képez, pl. *falusi*, *tanyasi*, *idevalósi*. A mai köznyelvben ritka, új származékokat nem alkotunk vele.

sicc [1792] Hangutánzó eredetű szó, mely önkéntelen hangkitörésből keletkezett mint macskaüző indulatszó. Ennek játsszi továbbképzéssel keletkezett származéka a *sipirc*, melynek az eredeti macskaüző jelentéséből alakult ki bizalmas köznyelvi 'takarodj' jelentése. A *sicc* további származéka a *sicceget* [1824], vö. *hess*, *jaj*.

siet [1372 u.] Származékszó, melynek töve talán ősi, finnugor kori szó, vö. mordvin *čije-* 'siet'. A finnugor alapalak **čijs-* vagy **cikš-* 'ugyanaz' lehetett. Az egyeztetés nehézsége, hogy a magyar szó megfelelője csupán egy távoli rokon nyelvből mutatható ki. A *siet* szóvégi *-t* hangja mozzanatos igeképző. Az ige nék számos további származéka használatos, vö. *sietés* [1372 u.], mely az *-és* névszóképzővel jött létre, *sietség* [1525], mely *-ség* névszóképzős alakulat, vagy a műveltető igeképzős *siettet* [1575].

sifon [1867] 'ágyneműnek való pamutvászon; ruhás-, fehérneműs szekrény' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Chiffon* 'pamutvászon, selyemszövet'. Ez a francia *chiffon* 'rongy, női ruhák <gúnyos használatban>' átvétele. 'Ruhásszekrény' jelentése az eredeti 'pamutvászon' jelentésből keletkezett névátvitellel, de a szintén a németből átvett *sifonér* 'ruhás-, fehérneműs szekrény' [1845] is hatással lehetett rá. Elavulóban levő szó.

siheder [1774] Származékszó egy önálló alakban nem adatható szótöből, mely talán a hangutánzó *suhog*, *suwad* szócsaláddal tartozik össze. A *siheder* *-d*-je gyakorító-kezdő képző, a szóvég pedig az *-ér* névszóképző lehet. Jelentésanilag a *siheder*-t a fiatal hajtás, suhogó vessző és a fiatal legény közötti szemantikai kapcsolat fűzheti a fenti hangutánzó igékhez, vö. *suhanc*, *suttyó*.

sík [1351 tn., 1456 k.] Bizonytalan eredetű szó. Talán egy hangutánzó eredetű igenévszó névszói tagja. A feltételezett igenévszó a csúszás, simítás, csiszolás hangjait jelenítette meg, és ennek igei származékai lehetnek a *sikamlík*, *sikár*, *sikkaszt*, *siklik* szavak. Nem zárható ki, hogy végső soron a *sík* etimológiailag kapcsolatban áll a *sí* 'sívít, sír' igével, de morfológiai összetartozásuk nem világos. Melléknévképzős származéka a *síkos* [1351], főnévképzős származéka pedig a *síkság* [1663].

sikál [1407 tn., 1519] Származékszó az eredetibb, ma már csak nyelvújításainkban élő *sikárol* 'súrol' alakból, alakulásmódjára vö. *abárol* ~ *abál*. A *sikárol* a *sikár* 'zsurló, súrolásra alkalmas eszköz' [1279 tn., 1661] főnév *-l* igeképzős származéka. A *sikár* egy ősi igenévszó igei természetű tövéből jöhetett létre az *-ár* névszóképzővel, vö. *búvár*, *kopár*. A feltételezhető ősi igenévszó névszói tagja *sík* szavunk. A *sikár* 'zsurló' jelentése azon a tényen alapul, hogy e növény jól használható edények tisztítására, vö. *zsurló*.

sikamlós [1645] Származékszó, melynek alapszava egy régi igenévszó. Ez utóbbi névszói folytatása *sík* szavunk. A *sikamlós* az alapszó igei változatából keletkezett többszörös képzéssel, közvetlenül a *sikamlík* [1604] 'elcsúszik' (< *sikamik* [1585] 'ugyanaz') igei származékból. Eredeti 'csúszós' jelentése háttérbe szorult a napjainkban jellemzőbb 'kétértelmű, pikáns' jelentés mellett. Hasonló jelentésfejlődésre vö. német *schlüpfrig* 'csúszós; kétértelmű, pikáns'.

sikátor [1356 tn. (?), 1649] Valószínűleg latin jövevényszó, vö. középkori latin *secator* '(át)vágó, (át)metsző', *sicator* 'favágó'. Ezek a latin *secare* 'vág; kaszál' ige származékai. A szókezdő *s* hangra (*sz* helyett) vö. *salétrom*. Az egyeztetés jelentéstanai nehézsége, hogy a latin szavaknak nincs 'út, utca'-féle jelentése. A szót a magyarban valószínűleg valamely területet (erdőt) átszelő út megnevezésére alkalmazták, erre utalnak a régi földrajzi névi adatok. A ma elterjedt 'szűk utca' jelentés ez előbbiből keletkezhetett hasonlóságon alapuló névátvitellel.

siker [1650] Belső fejlemény, elvonással keletkezett a *sikerés* [1723], illetőleg a régi nyelvi *sikeretlen* 'sikertelen' [1650] mellénevekből. Az utóbbiak a *sikér* *-s*, illetőleg *-etlen* melléknévképzős származékai, melyek idővel '(nem) ragadós' > '(nem) hatékony' > '(nem) sikeres' jelentésfejlődés révén elkülönültek alapszavuktól. Eredeti jelentésükre vö. *sikerés* 'ragadós' [1415 tn., 1525 k.], *sikeretlen* 'nem ragadós' [1640]. A *sikertelen* [1790], valamint a *sikerül* [1808] a *siker* főnév származékai.

sikér [1415 tn., 1525 k.] 'gabonaszemben lévő fehérjeanyag' Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentése 'a talaj ragadós összetevője; ragadós anyag' volt, ebből mai szaknyelvi jelentése [1645 ?, 1787] talán német mintára keletkezett, vö. német *kleben* 'ragad, ragaszt': *Kleber* 'ragasztó; sikér'. Elsősorban a gabonatermesztés és a malomipar szókinchéhez tartozik, de a köznyelvben sem ismeretlen.

sikít [1772] Származékszó egy hangutánzó szótöből, mely kapcsolatban lehet a *sí* 'sívít, sír' igével. Azt sem zárhatjuk ki, hogy a *sikít* ez utóbbi ige képzett származéka, ebben az esetben a szó belseji *k* mozzanatos igeképző, melyet az *-ít* képzőbokor követ. Ugyanezen szótó további igei származékai a mozzanatos képzőbokorral keletkezett *sikolt* [1444], illetőleg a gyakorító képzős *sikongat* [1801], melynek *n* eleme másodlagos hangbetoldás eredménye. A képzésmódra vö. *ri* : *rikolt* : *rikít*, illetve *visít* : *visong(at)*. Az igei származékok tövének névszóképzős alakulata a nyelvújítás idején megalkotott *sikoly* [1834], vö. *beszéd* > *beszély*.

sikk [1871] Francia jövevényszó, mely ausztriai német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *chic* 'ügyesség, elegancia; elegáns, ízléses'; vö. még: ausztriai német *Schick* 'elegancia, jó ízlés', *schick* 'divatos, elegáns, ízléses'. A francia szó német eredetű, vö. német régi nyelvi *schick* 'szokás, életmód, helyes magatartás', s ez utóbbi a *sich schicken* 'elrendez' igére vezethető vissza. Számos nyelvbe átkerülve nemzetközi szóvá vált, vö. angol *chic* 'elegancia; elegáns', cseh *šik* 'ízléses, elegáns'. A *sikk* melléknévképzős származéka a *sikkés* [1889].

sikkad [1750] 'jelentéktelenné, semmivé válik' Származékszó, melynek töve egy ősi igenévszó. Ez utóbbi névszói tagja *sík* szavunk. A *sikkad* az igei természetű szótó *-d* gyakorító képzős származéka. Ugyanerre a szótőre vezethető vissza az *-aszt* műveltető képzőbokros *sikkaszt* [1659] is. Az alapszó 'csúszik' jelentésén alapulva keletkezett a *sikkad* 'elvész, eltűnik' > 'elkallódik' > 'jelentéktelenné válik', illetőleg a *sikkaszt* 'hirtelen eltűntet' > 'eltulajdonít' jelentése.

siklik [1346 tn., 1789] Származékszó, melynek alapszava egy kikövetkeztethető igenévszó, amelynek névszói folytatása a *sík* főnév lehet. A *siklik* az igei természetű szótóbból keletkezett gyakorító-visszaható igeképzővel.

silabizál [1570 k.] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *syllabizare* 'betüz; szótagol'. A latin szót – mely görög eredetű – számos nyelv átvette, vö. angol *syllabize*, francia *syllabiser*: 'ugyanaz'. A szó eleji *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *salétrom*, *saláta*. A szóvégi *-ál*-ra vö. *ágál*, *dedikál*. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik az elavult *sillaba* ~ *szillaba* 'szótag' szavunk is [1533].

silány [1763] Származékszó, az ősi hangutánzó eredetű *sí* 'sívít, sír' ige *siv-* tövének *-ány* névszóképzős származéka, vö. *foszlány* < *foszlik*. A szó eredeti formája *sivány* volt, a későbbi *silány* változatban a *v*-t hiástülszóként helyettesítette az *l*. A *silány*hoz hasonló jelentés-eltávolodás az alapszóhoz viszonyítva a szócsalád más tagjaiban is megfigyelhető, vö. *sivatag*, *sivár*. Ezeket a 'terméketlen föld' jelentésmozzanat kapcsolja össze, s az alapszó hangutánzó jellegéből kiindulva a jelentésképződés útja 'sívító szél' > 'széltől felkavart <homok>' > 'terméketlen <homokterület>' > 'puszta, kietlen táj' lehetett. Igei származékai a *silányul* [1838], *silányít* [1833] és a *silányodik* [1838].

siller [1618] 'rózsaszínű könnyű bor' Német jövevényszó, mely esetleg bajor-osztrák közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. német *Schiller*, *Schillerwein* 'világos színű vörösbor'. Ez a német *schillern* 'csillámlik, két színben játszik' ige származéka. A *siller* melléknévi, 'vörösese, fakó színű <bor>' jelentése a *siller bor* jelzős összetételben keletkezett.

silling [1538] 'egykori osztrák pénznem' Német jövevényszó, vö. német *Schilling* '(az euró bevezetéséig) osztrák és (1971-ig) brit pénznem', középfelnémet *schillinc* 'középkori érme'. A német szó eredete bizonytalan, esetleg összekapcsolható a gót *skildus* 'cégér, cégtábla' szóval. Az osztrák nemzeti pénz elnevezéseként számos nyelvben megtalálható, vö. horvát-szerb *šiling*, cseh *šilink*: 'silling'. A közös európai pénz váltotta fel, vö. német *Euro* 'euró'.

siló [1872] 'takarmány tárolására szolgáló tartály vagy verem' Nemzetközi szó, vö. német *Silo*, angol *siló*, francia *silo*, spanyol *silo*: 'siló'. A szó végső eredete tisztázatlan, elterjesztésében elsősorban a spanyol játszott szerepet, de a magyarba a német nyelv közvetítette. A *siló* szókezdő *s* hangja (*sz* helyett) betű szerinti olvasáson alapul.

sima [1138 tn. (?), 1529 e.] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó a nyelvjárási *sim(ik)* 'csúszik, csuszamlak' igéből [1893] az *-a* melléknéviigenév-képzővel (vö. *hulla*, *csusza*), mely ige végső soron kapcsolatban lehet a hangutánzó *sí* 'sívít, sír' szóval (a jelentések összefüggésére vö. *sík*). E magyarázat gyengéje a *simik* viszonylag kései adatoltsága, továbbá ritka előfordulása. A *sima* eredeti jelentése 'csúszós' lehetett, a további jelentésképződésekre vö. német *glatt* 'egyenletes, sima, síkos, egyszerű, könnyed, ravasz, egyszínű, előlről lekötött <szem>'. A *sima* számos további származék alapszava, vö. *simít* [1560 k.], *simul* [1604], *simogat* [1636].

simfel [1557] 'ócsárol' Német jövevényszó, vö. német *schimpfen* 'szidalmaz, korhol, gyaláz'. Ez utóbbi a német *Schimpf* 'gúnyolódás, szidalom' igei származéka. Ugyanennek a német igeinek korábbi átvétele a *zsémbel* is. A *simfel* az ausztriai németből, illetőleg a hazai bajor-osztrákból került át a magyarba. A bizalmas társalgási nyelv szava.

simléder [1835] 'sapkaellenző' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *schirmleder* 'sapkaellenző; kocsis, hintó védőernyője'. Ez a német *Schirm* 'ernyő', (ausztriai német) 'sapkaellenző' és *Leder* 'bőr' szavakból alkotott összetétel. A *simléder* a magyarba az osztrák katonai nyelv szavaként került, napjainkban elavulóban van. A szó belseji *r* eltűnésére vö. *funér* ~ *funéroz*. Az azonos jelentésű *simli* és a nyelvjárási *simli* feltehetőleg a német *Schirm* átvétele lehet, melyhez más bajor-osztrák eredetű szavak analógiájára kapcsolódott a *li* végződés, vö. *kifli*. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

sín [1395 k.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *schin*, középnémet régi nyelvi *schene*, *scheen* 'cső; sípcsont; keskeny, hosszú fa- vagy fémlemez', német régi nyelvi *schin* 'vaspánt; kar- és lábszárvédő <vérteték részeként>; sín mint gyógyászati eszköz', (bajor-osztrák) 'abroncs', hazai korai újfelnémet *schin*, *schin* 'vasabroncs, sín', szász *šin* 'fémpánt, lécs, abroncs'. Vö. még: német *Schiene* 'vasúti sín, pálya; sín mint gyógyászati segédeszköz'. A szó feltehetőleg a hazai német iparosok nyelvéből került át a magyarba. Meghonosításában a korai forrásokra jellemző *sínvas* összetétel [1566] játszott szerepet, mely a német *Schineisen* összetétel fordításával keletkezett. A ma használatos *sín* forma a *sínvas*ból jelentéstapadással önállósult.

sincs [1372 u.] Származékszó, mely tapadással keletkezett a *sem* tagadószóból és a *s* ~ *es* nyomatékosító szavakból olyan mondattani helyzetben, melyben a *sem* állítmányi szerepben állt. A tapadás során az utótag elvesztette eredeti nyomatékosító szerepét, és az összetétel tagadó igévé vált. A *sincs* eredeti többes számú formája *sincsek* volt [1555], majd a többes szám harmadik személyű *-nek* személyragos igék hatására jött létre a *sincsenek* alak, melyből szóelvonással keletkezett a *sincsen* forma.

sing [1368] 'régi hossz mérték: kb. 60 cm' Német jövevényszó, átadó alakja azonos *sin* szavunkéval, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *schin* 'bányamérés'. A *sing* talán a *sin* szóhasadással elkülönült párja, a szóvégi *ng* magyar hangtani fejlemény lehet az *n*-ből, vö. *puszpáng*, *rozmaring*. A *singsont* 'az alkar kisujji oldalán levő csont' összetétel [1828] az orvosi szaknyelv szava, nyelvújítás kori alkotás. A jelentés-összefüggésre vö. német *Elle* 'singsont'; a singsonthez hasonló hosszúságú mértékegység (40–45 cm): rőf. A *sing* ma elavulóban levő nyelvjárási szó.

sinkófál [1661 e.] 'eltüntet, elsikkaszt' Latin jövevényszó, vö. középkori latin és hazai latin *syncopare* 'rövidít'. E szó a latin *synopa* '(szó)rövidítés' származéka. A szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *salétrom*, a szó belseji *p > f* megfelelésre vö. *somfordál*. A szó nyelvünkben a diáknyelv révén terjedt el, tréfás jelentésárnyalatú, s többnyire az *el-* igekötővel együtt használatos.

sintér [1780] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schinder*, *schintor*, német *Schinder*: 'sintér'. E szavak a német *schinden* '(meg)nyúz, gyötör' ige származékai. Szavunk *ér* végződésére vö. *cégér*, *fillér*.

sinylik [1531] Származékszó, melynek alapszava az önállóan nem adatható *sin-* igető, végződése pedig az *-l* gyakorító igeképző. Az ismeretlen eredetű szótó kapcsolatban lehet a *sanyargat*, *senyved* szavakkal is. Az egykori tövet tulajdonnévi adatok őrzik: *Sene* tn. [1138], *Senned* tn. [1211]. Ugyanennek a szótónek korábbi adatolt, de mára kihalt, *-d* gyakorító igeképzővel ellátott származéka az azonos jelentésű *sindik* [1416 u.]. A *sinylődik* [1617] a *sinylik* igéből *-ód(ik)/-őd(ik)* visszaható képzővel alakult.

sió [1614 tn., 1792] 'vízelvezető csatorna' Származékszó, a hangutánzó eredetű *si!* 'sívít, sír' főnevesült melléknévi igeneve. A *sió* így módon eredetileg a gyors folyású vizek hangjára vonatkozott. (Hasonló jelentéskapcsolatot figyelhetünk meg a *zúg* ~ *zúgó* szópárnál.) Nyelvünkben elsődleges és egykoron a szépirodalomban használatos jelentése 'hegyi patak' volt; a mai köznyelvben olykor előforduló 'csatorna' jelentés először 1800-ban bukkan fel.

síp [1139 tn., 1405 k.] Származékszó, feltehetőleg a *sípol* [1519] igéből keletkezett szóelvonással. Az ige a *si!* 'sívít, sír' *-l* gyakorító képzős származéka, s a szó belseji *p* vagy mozzanatos igeképző, vagy pedig az alapige *siv-* tövében jelentkező tövégi mássalhangzó *p-s* változata. A *sípol* kései jelentkezése miatt azonban az sem zárható ki, hogy a *síp* névszó keletkezett előbb, s ebből a *sípol* ige. Ebben az esetben a *síp* *p*-je deverbális névszóképző, de a rendkívül szokatlan képzésmód nem teszi meggyőzővé ez utóbbi magyarázatot.

sípcsont [1828] Latin mintára alkotott tükörszó, vö. latin *os tibiae* 'sípcsont' (*os* 'csont' + *tibia* 'síp, fuvola; sípcsont'). Hasonló összetételt más nyelvek is használnak, vö. olasz *osso della tibia*, cseh *holenní kost*: 'ugyanaz'. A magyar *sípcsont* összetétel a nyelvújítás idején keletkezett, valószínűleg Bugát Pál alkotta anatómiai szakszóként.

sipirc [1795] 'takarodj!, kotródj el!' A *sicc* mondatszóból játékos hangsornyújtással keletkezett, vö. *hinta* > nyelvjárási *hílinta*. Eredetileg nyelvjárási macskaúzó szó volt, és a jelentésbővülést követően került a köznyelvbe.

sipít [1788] 'éles, magas hangon beszél' Származékszó, a *si!* 'sívít, sír' ige *-ít* műveltető igeképzős származéka. A szó belseji *p* vagy az alapszó tövéhez tartozik (vö. *sívít*), vagy pedig mozzanatos igeképző. Ugyanezen szótó *-ákol* gyakorító képzős származéka a *sipákol* [1838], mely ma főképpen 'síránkozik' jelentésben használatos.

sír¹ [13. század eleje] 'fájdalomtól, megindultágtól könnyeket hullat' Hangutánzó eredetű szó, mely a hangutánzás síkján kapcsolatban áll a *si!* 'sívít, sír' igével. Nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy a *sír* ezen *si* igének *-r* gyakorító képzős származéka. A *sír* számos származéka használatos nyelvünkben: igei származékok a műveltető képzős *sirat* [13. század eleje], a gyakorító képzős *síránkozik* [1519], *sírdogál* [1702]; névszói származékai a *síralom* [13. század közepe], *sírás* [1416 u.] vagy a nyelvújítás kori *sírám* [1818].

sír² [1055] 'sírgödör, sírhalom' Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. cseremiszi *šüγer* 'temető', *šüγar* 'sír'. A finnugor alapalak **čij3-r3* vagy **čij3-r3* lehetett. A szótörténeti és a hangtani bizonytalanságok mellett az egyeztetés valószínűségét tovább gyengíti az a tény, hogy megfelelés csak egy távoli rokon nyelvből mutatható ki. A szó eredetileg két szótagos volt, a szó belseji *γ* az ómagyar korban tűnt el, vö. *fárad*, *szőr*. A *sír* toldalékos alakjaiban jelentkező mélyhangrendűség másodlagos.

sirály [1791] Származékszó, alapszava a hangutánzó eredetű *sír*, melyhez az *-ly* deverbális névszóképző kapcsolódott, vö. *bögöly*, *aszály*. Hasonló jelentésű hangutánzó elnevezéseket más rokon és nem rokon nyelvek is használnak: vogul *čará*, zürjén *čirak*, szelkup *sār*, *šār*: 'sirály', vö. még olasz nyelvjárási *cirru* 'ugyanaz'.

sirokkó [1781] 'meleg, páras déli szél' Olasz jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *scirocco*, *sirocco* 'meleg, délkeleti szél'; vö. még: német *Schirokko* 'ugyanaz'. A szó végső forrása az arab *šaluq*, *šalūk* 'ugyanaz'.

sisak [1405] Ismeretlen eredetű szó, mely szókincsünk korai rétegéhez tartozik. Eredeti jelentése 'fejfedő', hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek további jelentései (például a 'zárófedél', a 'kupola'), vö. német *Helm* 'sisak' > 'toronyfedél'. A szlovák *šišak*, a lengyel *szyszak*, orosz *ушуйакъ* [sisak]: 'sisak' a magyar szó átvételei.

siserehad [1876] Összetett szó, melynek előtagja *Sisera* bibliai hadvezér nevével azonos, a jelzői összetétel utótagja pedig *had* szavunk. A szó eredeti jelentésében Sisera jöttment, fosztogató seregére vonatkozott. Mai, tréfás használatú 'zajos, nyüzsgő embertömeg' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye, melynek létrejöttében szerepet játszhatott a szó hangutánzó hatása.

sistereg [1766] Származékszó, melynek alapszava feltehetőleg a hangutánzó eredetű, nyelvjárásokban használatos, hasonló jelentésű *siseg* [1604]. Ez utóbbi a *susog* magas hangrendű párja, s esetleg összefüggésben van a *sí* 'sívít, sír' igével, mint annak -s és -g gyakorító képzőkkel ellátott származéka. A *sistereg* – és a nyelvjárásokban használatos további változatok, a *sisterékel* [1779], *sisereg* [1783], *siserékel* [1790] – a *siseg* ige játszi továbbképzésével keletkezett gyakorító igeképzős származékok, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy mindezek párhuzamos fejlemények.

-sít [1604] Igeképző. Az -s melléknévképző és az -ít igeképző összetapadásával keletkezhetett feltehetően még az ómagyar korban. Funkcióját tekintve nagyrészt a denominális -ít képző változatának minősíthető. Az -úl/-ű, -ól/-ő végű főnevek, melléknevek rendszerint ezt az -s-sel bővült alakot veszik fel, pl. *fűsít*, *célszerűsít*, *állandósít*. Elsősorban 'valamilyenné tesz, valamivel ellát' jelentésű származékokat hoz létre. Előfordul ige és határozószó mellett is, pl. *értésít*, *összesít*. Használata csak a 19–20. században vált gyakoribbá. Főnévi alapszavak mellett ma is termékeny, pl. *államosít*, *gépesít*, *bruttósít*.

sitt¹ [1575] 'építési törmelék' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi, nyelvjárási *schichte* 'rendezett rakás, réteg; ásványi ér; műszak', hazai korai felnémet 'negyed, negyed rész', német *Schicht* 'réteg; műszak'. A szó hasonló jelentésekkel került át a magyarba többszörös átvétellel a bányászat szókincsének elemeként. A köznyelvben 'építési törmelék' jelentéssel terjedt el, s az igénytelen nyelvhasználatban jelentkezik.

sitt² [1929] 'börtön' Belső fejlemény, elvonással keletkezett a *(be)sittel* 'bebörtönöz' [1888] igéből. A *besittel* a német argó *verschütten* 'elfog, letartóztat' ige részfordításával jött létre, a német *ver-* igekötő helyén szereplő *be-* a *becsuk*, *bezár* igék analógiás hatásával magyarázható. A *sitt* és a *besittel* argó szavak.

sivalkodik [1498 e.] Származékszó, melynek alapszava a nyelvjárásokban fellelhető *sivall* 'éles hangon kiált <fájdalmában>' [1522 tn. (?), 1565]. Ez utóbbi a hangutánzó eredetű *sí* ~ *siv-* 'sívít, sír' mozzanatos igeképzős származéka. A *sivalkodik* forma *-kodik* gyakorító-visszaható képzőt tartalmaz.

sivár [1843] Származékszó, alapszava a *sí* ~ *siv-* 'sívít, sír', a szóvég *-ár* névszóképző, vö. *búvár*, *kopár*. A *sivár* nyelvújítás kori szókalkotás eredménye, melynek kialakítására hatással volt *sivatag* főnevünk. A jelentéstani összefüggésre vö. *sivatag*, *silány*.

sivatag [1422 tn., 1659] Származékszó, alapszava a *sí* 'sívít, sír' ige *siv-* töve, melyhez az *-atag* névszóképző kapcsolódott, vö. *görgeteg* (<görög¹), *roskatag* (<roskad). Az alapszó hangutánzó jellegéből kiindulva a jelentésfejlődés útja az alábbi lehetett: 'sívító (szél)' > 'széltől felkavart (homok)' > 'terméketlen (homokterület)' > 'barátságtalan, vad (terület, jelenség)'.

sívó [1791] 'síró, sívító, üvöltő; sivár, kopár' Származékszó, melynek szótöve a régi nyelvi *sí* ige *siv-* töváltozata, végződése az *-ó* melléknéviigenév-képző. A *sí* hangutánzó eredetű ige, mely igen régi lehet, összefügg a *sír*, illetve a *sikolt* igék családjával is. Elképzelhető az is, hogy az utóbbi két ige a *sí* származéka. A *sívó* ma elsősorban a *sívó homok* szerkezetben használatos.

skála [1811] Nemzetközi szó, vö. német *Skala* 'lépték, fokbeosztás; értéksor; mérőléc; hangsor', angol *scale* 'létra, lépcső; fokbeosztás; hangsor', francia *échelle* 'létra; fokbeosztás, rangsor; lépték; hangsor', olasz *scala* 'létra, lépcső; fokbeosztás; hangsor; lépték'. E szavak a latin *scala* 'lépcső(fok), létra', hazai latin 'fokmérő' szóra mennek vissza, mely végső soron a

latin *scandere* 'felemelkedik' származéka. A magyar szó 'foksor, fokmérő' jelentése német, 'hangsor' jelentése pedig olasz hatást tükröz.

skalp [1813] 'a fejbőr mint diadalmi jelvény' Nemzetközi szó, vö. német *Skalp*, angol *scalp*, francia *scalp, scalpe*: 'skalp'. A szó az angoltól terjedt el, és az óskandináv *skalpr* 'hüvely, tok' alakra vezethető vissza. A magyarba a *skalp* Észak-Amerikára vonatkozó művek, útleírások fordítása révén került. A szókezdő *s* az angol *scalp* betű szerinti olvasásán alapul, esetleg délnémet ejtősváltozatot tükröz. Igei származéka a *skalpol* [1884].

skandál [1791] '<időmértékes verset > a ritmus erős hangsúlyozásával mond' Latin jövevényszó, vö. latin (*versum*) *scandere* 'skandál', tulajdonképpen 'fellép, emelkedik'. E jelentéstani összefüggést az magyarázza, hogy a verslábak szerinti ütemezést a hangszín és a kéz felemelése, illetőleg leeresztése kísérte. A több nyelvbe is átkerült latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *skándati* 'siet, ugrik'. A szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *skorpió, skót*. A szóvégi *-ál* beillesztő képző, vö. *ágál, dedikál*.

skandalum [1592] 'botrány' Latin jövevényszó, vö. latin *scandalum* 'megütközés, bosszúság, harag', egyházi latin 'botránykö, botrány', hazai latin 'ugyanaz; becsületsértés, viszály'. A latin szó a görög *szkándalon* 'csapás, ütközés; megütközés', s tulajdonképpen 'a csapda csapófája', (bibliai) 'botrány' jelentésű alakra vezethető vissza. A latin szót több nyelv is átvette, vö. német *Skandal*, francia *scandale*: 'botrány'. A magyar *skandalum* szókezdő *s* hangjára vö. *skandál*. A bizalmas társalgási nyelv használja.

skandináv [1842] Nemzetközi szó, vö. német *Skandinavier, skandinavisch*, angol *Scandinavian*, francia *Scandinave, scandinave*: 'skandináv'. E szavak a latin *Scandinavia* 'Skandinávia' földrajzi névre mennek vissza, melynek forrása a svéd *Skåne*, délsvéd területet megnevező földrajzi név. A magyarba a szót több nyelv is közvetítette. A *skandináv* forma a más nyelvekben használatos elnevezések tőalakja lehet, de az is lehetséges, hogy a fenti latin alakból vonódott el.

skarlát [1227 ?, 1395 k.] 'skarlátpiros, skarlátpiros szövet; vörheny' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *scarlat* 'élénkvörös, élénkvörös színű szövetfajta'. Megfelelő szót számos nyelv ismer, vö. német *Scharlach* 'skarlát', spanyol *escarlata*: 'élénkvörös szín, élénkvörös színű szövet'. A szó eredetileg a bíborcsigából nyert vörös festékanyag megnevezésére szolgált, s az arab nyelv közvetítésével terjedt el, vö. arab *siqlāt, siqillāt* 'vörös színű, arannyal átszőtt brokát'. Európában elsősorban a levantei kereskedelem terjesztette el a szót. A magyar *skarlát* 'vörheny' jelentése a *skarláthimlő* összetételből [1771] önállósult, és kialakulásában esetleg latin és német hatás is szerepet játszhatott, vö. középkori latin *febris scarlatina*, német *Scharlachfieber*: 'vörheny' (szó szerint: 'skarlátláz').

skart [1793] 'a játékban nem szereplő, félretett kártyalapok' Olasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *scarto* 'selejt; talon', német *Skat* 'egy fajta kártyajáték', bécsi német *skart* 'félretevés'. Az olaszban a szó a *scartare* 'kicsomagol, félretesz' ige származéka, és végső soron a *carta* 'papír, kártya' szóra vezethető vissza. A magyarban először a *skartol* 'a talont leteszi' [1793] igei származékban jelentkezik. A *skart* kártyanyelvi műszó, de a társalgási nyelvben is használatos a 'mellőz, félreállít' jelentésű *skartba tesz valakit* szó szerkezetben.

skatulya [1544] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *škátula, scrtola, šcátula* 'doboz, skatulya'; vö. még: hazai latin *scatula* 'doboz, szelence, szekrényke'. Az olasz szó a latin *castulum* 'láda, szekrényke' alakra vezethető vissza. A magyarba a *skatulya* elsősorban a kereskedelmi terminológia elemeként kerülhetett át az olaszból, de botanikai, illetőleg orvosi nyelvi szakszóként a hazai latin is közvetítette. Számos alakváltozatát (vö. *iskatulya, katulya, kastulya* stb.) a szó eleji mássalhangzó-torlódás különböző módú feloldása alakította ki, a szóvég pedig *lya* végű szavaink analógiás hatását mutatja, vö. *korcsolya, szablya*. Igei származéka a *(be)skatulyáz* [1849].

skicc [1789] 'vázlat' Olasz jövevényszó, mely feltehetőleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz nyelvjárási *schiz, schézz, schízz* 'vázlat, rajz'; vö. még: német *Skizze* 'ugyanaz'. Az olaszból terjedt el, ahol a szó a *schizzare* 'fröcsköl, fröccsen' ige származéka. Vö. még: angol *sketch*, francia *esquisse*: 'skicc'.

-skodik/-skedik/-sködik [1372 u.] Igeképzőbokor. Az *-s* melléknévképző és a *-kodik/-kedik/-kődik* képzőbokor összetapadásával keletkezett az ómagyar korban. Funkciója alapján tekinthető a denominális *-kodik/-kedik/-kődik* alakváltozatának. Névszói alapszavakhoz járul, általában azt fejezi ki, hogy 'valaki valaminek megfelelően vagy valamilyen minőségben működik vagy viselkedik', pl. *raboskodik, hülyéskedik*. Származékai gyakran hordoznak rosszálló, pejoratív értelmet, pl. *főnökösködik, jópofáskodik*. Mai nyelvünkben gyakori, eleven toldalék.

skorbut [1676] Latin jövevényszó, vö. középkori és orvosi latin *scorbutus, scorbut* 'skorbut'. A latin szó származása bizonytalan, feltehetőleg germán eredetű, vö. óskandináv *skyrbjúgr*, középkori holland *schorbük*: 'ugyanaz'. Megfelelő szavakat más nyelvek is ismernek, vö. német *Skorbut*, francia *scorbut*: 'ugyanaz'. A szókezdő *s* (*sz* helyett), továbbá a régi nyelvi *skorbutus* alak *us* végződése a hazai latin jellegzetessége, vö. *skandál* és *ámbitus*. Az *us* szóvég elmaradása a latin szó tőformája alapján keletkezett (vö. *advent, mód*), de nem zárható ki a német hatás sem.

skorpió [1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *scorpio* 'skorpió; ballangófü', egyházi latin 'kínostor, -korbács'. Ez a latin *scorpius, scorpios* 'skorpió' változata, mely a görög *szkorpiosz* 'ugyanaz' alakra megy vissza. Megfelelő szó más nyelvekben is ismert, vö. német *Skorpion*, francia *scorpion*: 'ugyanaz'. A magyar szó szókezdő *s* hangjára vö. *skorbut*.

skót [1590] Latin jövevényszó, vö. latin *Scoti* (többes szám), *Scotus* 'skót'. A latin szó ismeretlen eredetű. Ugyanerre a forrásra megy vissza más nyelvek megfelelő népeve is, vö. német *Schotte*, angol *Scot*: 'ugyanaz'. A szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *skandál*. A régi nyelvi *skótus* változatra vö. *dán* ~ régi nyelvi *dánus*, *gót* ~ régi nyelvi *gótus*; vö. még: *ámbitus*. A *skót* szó 'fukar' jelentésének kialakulása a skótok állítólagos fővénységén alapul, s feltehetőleg a budapesti társalgási (színházi) nyelvben keletkezett a skót viccek alapján, de hasonló elképzelés más népek körében is ismeretes.

skrupulus [1578] 'kétség, aggály' Latin jövevényszó, vö. latin *scrupulus* 'hegyes kövecske; valamely súlymérték legkisebb része; nyugtalanító érzés'. A latin főnév a latin *scrupus* 'éles, hegyes kő' származéka. Ugyanebbe a szócsaládba tartozik a *skrupulózus* 'aggályoskodó' melléknév [1712], vö. latin *scrupulosus* 'kövecses; aggályoskodó, szorongó'. A magyar szavak szókezdő *s* hangja (*sz* helyett), továbbá az *us* végződés a hazai latin jellegzetessége, vö. *saláta* és *ámbitus*. A *skrupulózus* szó belseji *z* hangja a klasszikus latin és a német nyelv hatását tükrözi, vö. *bazilika*. A *skrupulus* eredetileg egyfajta súlymértéket jelölt, mai jelentése 1583-tól adatható. Hasonló jellegű konkrét > elvont jelentésfejlődésre vö. *font* > *fontos*. Megfelelő szavak más nyelvekben is élnek, vö. német *Skrupel, skrupulös*, francia *scrupule, scrupuleux*: 'skrupulus', 'skrupulózus'.

slafrok [1700] 'hosszú házikabát; pongyola' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Schlafrock* 'kényelmes, reggeli köntös'. Ez a német *Schlaf* 'alvás' és *Rock* 'kabát' szavak összetétele. A szó a magyarba a divat szavaival került át. Elavulóban van.

slag [1938] 'gumi öntözőcső, tömlő' Német jövevényszó, vö. német *Schlauch* 'hajlékony cső'. A német főnév a középfelnémet *slūch* 'lenyúzott kígyóbőr; burok; cső' alakra megy vissza. A *slag* a hazai német iparosok és kereskedők nyelvéből kerülhetett át a magyarba. A szóvégi *g* hanghelyettesítés eredménye.

sláger [1878] Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Schlager* 'divatos zeneszám; hatásos színdarab; kelendő árucikk'. E főnév a német *schlagen* 'üt, csap, ver' igére vezethető vissza. A jelentéstani összetartozás alapja az a körülmény, hogy a sikeres zeneszámok elterjedését a villám erejéhez és gyorsaságához hasonlították.

slamasztika [1901] 'kellemetlen helyzet' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Schlamastik* 'kínos, zavaros helyzet, nehézség'. Ez a német *Schlamassel* 'ugyanaz' főnévből keletkezett a szóvég tréfás, latinos elferdítésével. A német szó jiddis eredetű, vö. jiddis *schlamasl, schlemasl* 'balszerencse', s ez utóbbi a jiddis *schlim* 'rossz, gonosz, ferde' és *masel* 'csillagzat, sors, végzet' szavak összetételével alakult. A magyar szóvég a hasonló végű latinos jövevényszavak analógiájára alakult, vö. *patika, taktika*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

slampos [1903] 'lompos, rendetlen' Származékszó, melynek alapszava a nyelvjárási *slampet* 'ugyanaz' [1875] végződése pedig az *-s* melléknévképző. A német *schlampig* 'ugyanaz' hatására keletkezett. A *slampet* német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schlampet* 'rendetlen, rongyos, mocskos öltözetű <különösen nő>'. Ez a német *schlampen* 'rendetlennek, rosszul öltözöttnek lenni' ige származéka. A bizalmas társalgási nyelv szava.

slejm [1835] 'nyálka, turha' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. hazai bajor-osztrák *slāim*, német *Schleim*: 'sikamlós, sűrű folyadék, nyálka'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. litván *slīžkas* 'földigiliszta'. Nyelvünkben a *slājim* ejtősváltozata is megtalálható, vö. *spejz* ~ *spájz*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

slendrián [1787] 'felületlen, hanyag' Német jövevényszó, vö. német *Schlendrian* 'nemtörődömség, rendtelenség; nemtörődöm, rendetlen', ausztriai német 'szokássá vált rendtelenség, hanyagság; hanyag, lusta ember'. A német szó feltehetőleg összetétel, vö. német *schlendern* 'ballag, kószál' és korai-újfelnémet *jān* 'munkamenet'. A *slendrián* a bizalmas társalgási nyelv szava.

slepp [1789] 'ruhauszály' Német jövevényszó, vö. német *Schlepp, Schleppe* 'slepp; uszályhajó; kíséret'. Ez a holland *sleep* 'ruhauszály' átvétele. A magyarba elsősorban divatszóként került 'ruhauszály' jelentéssel, másodlagosan alakult ki a 'valakinek a kísérete' [1835] és 'uszályhajó' [1879] jelentése. Ma főképpen pejoratív jelentésármalattal használatos valaki kíséretének a megnevezésére.

slicc [1835] 'zárható bevágás a ruhán' Német jövevényszó, vö. német *Schlitz* 'kis nyílás, bevágás, hasíték <főképpen ruhán>'. Ez a német *schlitzen* 'hasít' ige származéka. A *slicc* a magyarba különféle kézműves mesterségek szakszavaként került át.

sligovica [1799] 'szilvapalinka' Horvát-szerb jövevényszó, mely ausztriai német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. horvát-szerb *šljivovica, slivovica* 'sligovica'; vö. még: ausztriai német *Slibowitz, Sliwowitz*, bécsi német *schlögäwitz*: 'ugyanaz'. A német szavak is szláv eredetűek. A horvát-szerb szó a *szilva* szláv előzményének származéka. Elsősorban a nyelvjárások szava, de a köznyelvben is él.

slingel [1821] 'sűrűn hurkolt öltéssel szeg valamit' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *schlingen* 'bizonyos öltésfajttal kivarr, kihímez'. Hasonlóképpen német eredetű az elavulóban levő, nyelvjárási *slingli* 'hurok, zsinórdísz' [1833], vö. hazai német *Schlingelschnur* 'füleszsinór <a gombkötő mesterségben>'. E szavak a magyarba a szabó- és gombkötő mesterség szókincsének elemeként kerültek át feltehetőleg az ausztriai vagy a hazai bajor-osztrák nyelvjárásból.

slisszol [1906] 'eliszkol valahonnan' Jövevényszó, valószínűleg a németből, közelebről bajor-osztrákból, vö. bajor-osztrák *schlaffen* 'járás közben a földet súrolja, csoszogva, lomhán jár'; vö. még: német *sich schleifen* 'elszabadul, kiszabadul'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. középiráni *scailt* 'hasáb', litván *skėlti* 'hasít'. A magyar *slisszol* alapjául a német szó múlt idejű formája (*schliß*) vagy befejezett melléknévi igeneve (*geschlissen*) szolgálhatott. A bizalmas társalgási nyelv szava.

slukk [1917] Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Schluck* 'korty'. Ez a német *schlucken* 'kortyol' igére vezethető vissza. A magyar szó is eredetileg a kortyolásra vonatkozott, és hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre a 'szippantás <cigarettaból>' jelentése. A bizalmas nyelvhasználathoz tartozik.

slussz [1901] Német jövevényszó, vö. német *Schluss* 'valaminek a vége, befejezés, zárás, zárlat, tőzsdei kötés; zárókö <boltívben>; vége!', 'derék, derékbőség <ruhán>; a sertéshús egy része'. A német szó a *schließen* 'bezár, lezár' ige származéka. A *slussz* a magyarba többszörös átvétellel került, különféle mesterségek szakszavaként, s a némethez hasonló jelentésekkel használatos. A bizalmas társalgási nyelv szava.

smaci [1917] 'csók, csokolódzás' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schmatze*, bécsi német *schmatz*, német *Schmatz*: 'cuppanós csók'. Ez a német *schmatzen* 'cuppant, csámcsog' igére vezethető vissza. A *smaci* szavégi *i* hangja a bajor-osztrák szavégi *e* hangját helyettesíti, vö. *gázi, módi*. Argó és az ifjúsági nyelv szava.

smafu [1925] 'mindegy, érdektelen' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *schmafu* 'aljas; kapzsi; gazember <főképpen állítmányként vagy határozószóként>', bécsi német *schmafuu* 'közönséges, ocsmány, szégyentelen'. Ez a francia *je me'n fous* 'fütyülök rá' (tulajdonképpen 'baszok rá') mondatnak szóként felfogott átvétele. A németben a szó Bécsből terjedt el, és feltehetőleg a bécsi németből került a magyarba is. A *smafu* elsősorban állítmányi szerepben használatos, például: *ez nekem smafu*. A bizalmas nyelvhasználathoz tartozik.

smakkol [1835] 'ízlik; tetszik' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schmacken, schmecken*, német *schmecken*: 'ízlik, ínnyé van'. A német szó germán eredetű, vö. középanyol *smakin*, holland *smaken*: 'ugyanaz'. A *smakkol* a bizalmas társalgási nyelv szava, továbbá számos nyelvjárásban is él. A nyelvjárásokban jelentkező *makkol, samakkol* változatok a szó eleji mássalhangzó-torlódás különféle feloldásával keletkeztek.

smaragd [1166 tn., 1416 u.] 'zöld színű drágakő' Latin jövevényszó, vö. latin *smaragdus* 'smaragd'. A szó ősi keleti vándorszó, vö. akkád *baraqtu*, héber *bāreket*, óind *marakata-*, *marakta-*: 'zöldes színű földpát, drágakő, smaragd'. A szó a görögből került a latinba, s innen számos további nyelv is átvette, vö. német *Smaragd*, angol *smaragd*: 'smaragd'. A magyar *smaragd* szókezdő *s* hangjára vö. *skandál*. A *smaragdus, smaragdus* változatok a latin szó hatását mutatják, vö. *ámbitus, az us* szavégi elmaradására pedig vö. *dékán, skorbut*.

smarni [1795–1799] 'császármorzsa' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schmarn*, bécsi német *schmarn*, német *Schmarren* 'császármorzsa; semmiség, vacak'. Ez a német *Schmer* 'zsír' főnév származéka. A

magyar szó *ni* végződése a bajor-osztrák forma mássalhangzó-torlódását oldja fel, vö. *fecni, lokni*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

smárol [1950] 'csókolódzik' Ismeretlen eredetű szó, esetleg összefügghet a régebbi, argó *smárol* 'mellébeszél, halandzsázik', *smár* 'mellébeszélés' szavakkal, melyek a német argóból származnak, vö. német (argó) *schmalen, schmaln, schmalleren* 'rágalmaz, megszól, elárul, beszél'. A *smárol* 'csókolódzik' ige főnévi változata a *smár* 'csókolódzás' [1950]. Argó és ifjúsági nyelvi szavak.

smink [1897] Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Schminke*, régi nyelvi *schmink*: 'arcfesték, szépítőszer'. A szó igei származéka, a *sminkel* [1835] szintén erre az eredetre megy vissza, vö. ausztriai német *schminken* 'sminkel'. A német szavak az ó- és középfelnémet *smeichen* 'simít, simogat' ige származékai. A *smink, sminkel* a magyarba részben a színházkultúra szavaként került.

smirgli [1786] 'csiszolópapír' Német jövevényszó, vö. német *Schmirgel*, régi nyelvi *schmergel* 'csiszolókö, csiszolópor'. Ez az olasz *smeriglio* 'ugyanaz; csiszolópapír' átvétele. A magyarban fellelhető különféle alakváltozatok (*smirgl, mirgli* stb.) különböző átvételek eredményei. A *li* szövégre vö. *cetli, hecsedli*. A szó 'csiszolópapír' jelentése a *smirglipapír* összetételből [1884] önállósult, s ez utóbbi a német *Schmirgelpapier* 'ugyanaz' tükörfordításával keletkezett.

smonca [1913] 'üres fecsegés; fölösleges tevékenység' Jiddis jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is, vö. jiddis *schmonze* 'együgyüen tréfás történet; üres fecsegés', *schmonzes* (többes szám) 'hitelt nem érdemlő történet'. Vö. még: német, ausztriai német (argó) *schmonz, schmonzes* 'üres fecsegés, mellébeszélés; vicc'. A jiddis szó ismeretlen eredetű. A *smonca* szövégi *a* hangjára vö. *cérna*. Elavulóban lévő, bizalmas társalgási nyelvi szó.

smucig [1849] 'szükmarkú, garasoskodó' Német jövevényszó, vö. német *smutzig* 'fösvény, fukar; piszkos'. Ez a német *Schmutz* 'mocsok, piszok, szenny' főnév származéka. A magyarba bajor-osztrák közvetítéssel kerülhetett. Pejoratív árnyalatú, bizalmas használatú szó.

snájdig [1893] 'jövágású; talpraesett' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *schneidig* 'határozott, energikus'. A német szó a *Schneid* 'virtus, vakmerőség' főnév származéka. A *snájdig* a magyarba az ausztriai katonai nyelv közvetítésével kerülhetett. A bizalmas nyelvhasználat elavulóban lévő szava.

snapsz [1796] 'pálinka' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Schnaps*, hazai bajor-osztrák *šnāpps*: 'pálinka'. Ez a hangutánzó eredetű német *schnappen* 'csettint, hangot adva kortyol' ige származéka. A bizalmas társalgási nyelvben és a nyelvjáráásokban él.

snapszli [1928] 'egy fajta kártyajáték' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schnapsel*, ausztriai német *Schnapsen* 'snapszli'. Ez utóbbi az ausztriai német *schnapsen* 'snapszlik' igére megy vissza, mely a *snapsz* alapjául is szolgáló német *schnappen* 'csettintő hangot ad' igével van kapcsolatban. A *li* szövégre vö. *smirgli*. A *snapszli* a magyarba a kártyanyelv szavaival került. A bizalmas nyelvhasználatban él.

snassz [1867] 'szegényes, elhanyagolt' Német jövevényszó, vö. ausztriai német *Gschnas* 'értéktelen holmi', bécsi német 'utánzat, hamisítvány'. Ez a német *Gschneife* 'hulladékfa' főnévre vezethető vissza, s végső soron a *schneiden* 'vág, metsz' etimológiai családjába tartozik. A magyarba a *snassz* a művészetekkel kapcsolatos kifejezésként kerülhetett át. A német alak szó eleji, hármas mássalhangzó-torlódásának feloldására a magyarban a kezdő mássalhangzó kiesett, vö. *seft*. Bizalmas stílusértékű, elavulóban lévő szó.

snidling [1799] 'metélőhagyma' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *Schnittling*, bécsi német *schnidling* 'snidling'; vö. még: német *Schnittling* 'levágott rész; dugvány'. A német szó a *Schnitt* 'vágás, metszés' származéka, s végső soron a *schneiden* 'vág, metsz' igére vezethető vissza. A *snidling* a magyarba a szakácsmesterség szavaként került át.

só [1138 tn., 1368] Ősi ugor, esetleg finnugor kori szó, mely egy, a *savanyú* szócsaládjának tövét is képező, ősi igenévszó névszói tagja lehet, rokon nyelvi megfelelőit lásd ott. E szót az ősmagyar korban kezdhették a 'só' fogalmának jelölésére használni. A jelentés-összefüggést az magyarázza, hogy a savanyú, illetőleg a sós ízérzetet számos nyelv, így az ősmagyar sem különítette el, vö. *sóstej* 'savanyú tej' [1577], *sóska*. A finnugor megfelelőekkel való egyeztetés hangtani szempontból nem kielégítő. A hasonló jelentésű indoeurópai szavakkal (latin *sal*, angol *salt*, német *Salz*, orosz *соль* [szalj]: 'só') való esetleges összetartozás további vizsgálatot igényel. A *só* régi, igei, illetőleg melléknévi származékai a *sóz* [1211 tn.], *sós* [1252 tn.], *sóalan* [1416 u.].

-sól/-ső [1194] Melléknévképző. A legvalószínűbb feltételezés szerint az *-s* melléknévképző és az ugyancsak *-ól/-ő* melléknévképző kapcsolatából tapadt össze képzőbokorra még az ősmagyar korban. Mivel már a korai őmagyar korból adatolható mély hangrendű alakban is (*alsó* [1322]), nem fogadható el az az elmélet, amely szerint az *eső* önálló szóból keletkezett *innen eső* > *innenső* típusú szerkezetek révén. Kezdetben csak valamilyen nyomatékosító, esetleg szófajjelölő szerepe lehetett. A képzések alapszava általában helyet jelölő főnév vagy határozószó, a származékok pedig 'valamilyen helyen levő' jelentésű melléknévek, pl. *alsó*, *belső*, *utolsó*, *végő*. A nyelvújítók is alkottak vele néhány szót, pl. *melső*, *benső*, *oldalsó*. Ma már nem hoz létre új származékokat.

sódar [1422 tn., 1432] '(füstölt) sonka' Német jövevényszó, vö. középnémet, hazai korai újfelnémet *scholder* 'váll; sonka', szász *šoldar* 'ugyanaz'. Ez az indoeurópai eredetű német *Schulter* 'váll' főnévre vezethető vissza. A magyarba a hazai középnémet nyelvjárások közvetítették. A *sódar* második szótagi mély hangrendű magánhangzója hangrendi kiegyenlítődés eredménye. Számos vidéken ismert nyelvjárási szó.

sóder [1781] 'folyami kavics' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schoder*, *schotter*, *schutter*, német *Schotter*: 'kavics, zúzott kő <útépítésre>'. Ez a német *Schutt* 'törmelék, omladék' származéka. A magyar nyelvjárások alakváltozatai (*sóder*, *soter*, *sütér*) különböző átvételek eredményei. Másodlagos, 'üres beszéd' jelentése [1958] a *nyomja a sódert* 'sokat beszél, szövegel' szó szerkezet [1940] tárgyának önállósodásával keletkezett.

sodó [1808] 'édes, meleg mártás' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. francia *chaudeau* 'sodó', régi nyelvi 'meleg leves; meleg tejből készített édes ital'; vö. még: német *Chaudeau* 'borsodó'. A francia szó a *chaud* 'meleg' melléknévre vezethető vissza, s ez arra utal, hogy a sodót eredetileg csak melegen tálalták.

sodor [1452 tn., 1577] Származékszó, melynek önállóan nem adatolható töve hangutánzó szóként keletkezhetett, s a gyors, forgó mozgás képzetét jelenítette meg. A *sodor* szóvégi *-r* hangja gyakorító ige képző. A szónak számos további igei származéka ismeretes, vö. *sodorít* [1604], *sodorgat* [1616], *sodródik* [1786]. Az azonos alakú *sodor* 'sodrat, sodródás; fonal; vágószerszám éle' főnév [1792] kései adatoltsága arra utal, hogy ez utóbbi az igei *sodor* alapján keletkezett. A *sodor* főnévből megszilárdult ragos alakulat a *sodra* 'áramlás <folyóé>', mely gyakran a *kihoz a sodrából* [1817] kifejezésben szerepel. A *sodor* magas hangrendű párja a nyelvjárási *seder* 'sodor, pödör'.

sodrony [1832] 'drót, drótháló, drótkötél' Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a *sodor* igéből az *-ny* névszóképzővel, vö. *mozdony*, *szurony* (< *szúr*). Nyelvújítás kori szavunk. Hasonló jelentés-összefüggést mutat a német nyelv is, melyben a *Draht* 'drót' a *drehen* 'csavar' ige származéka. A *sodrony* 'drótháló', illetőleg 'drótkötél' jelentése a *sodronyrács* [1835], *sodronykötél* [1837] összetételekben keletkezett.

sofőr [1904] Nemzetközi szó, vö. német *Chauffeur*, *Schofför*, angol *chauffeur*, francia *chauffeur*, orosz *уофѣр* [sofjor]: 'gépkocsivezető', a franciában 'fűtő' jelentése is van. A szó a franciából terjedt el, ahol a *chauffer* 'fűt, melegít, hevít' ige származéka. A névadás kezdetben a gőzgépből alakított motorokon alapult. A *sofőr* a magyarba a franciából és a németből kerülhetett.

sógor [1450 tn., 16. század második fele] Német jövevényszó, vö. bajor-osztrák *swoger*, hazai korai újfelnémet *swager*, *swoger*, német *Schwager*: 'a házasárs fivére', régi nyelvi 'após; barát'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óind *śvāsuraḥ* 'az apóshoz tartozó', latin *socer* 'após'. A magyarban a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölődött, vö. *cérna*. A magyar nyelvben a *sógor* elsősorban a házasárs testvérét, illetőleg a testvér házasársát jelöli, de tágabb értelmű használatban a házasárs távolabbi rokonaira, sőt barátokra is használatos. E jelentések egyébként a németben is élnek. A magyarban kifejlődött 'német, osztrák ember' jelentés az osztrákokkal való hosszú történelmi kapcsolatra, a közös uralkodóházra utal. A *sógor* szó gyakori összetételi előtag, vö. *sógornő*, *sógorasszony*, *sógorné*. A *-ság* névszóképzős *sógorság* [1575] a *sógor* jelentéseihez hasonló módon jelöli a házasársak rokonai közötti közelebbi, illetőleg távolabbi rokonsági kapcsolatokat.

soha [13. század közepe] Összetett szó, mely mondattani tapadással keletkezett a *sem* tagadósóból és a 'mikor' jelentésben használt *ha* kötőszóból. Hasonló összetételekre vö. *semmi*, *senki*; vö. még: német *nimmer* 'soha' < ófelnémet *nio*, *nie* 'soha' + *mer* 'többé', latin *nunquam* 'soha' < latin *ne* 'nem' + *unquam* 'valamikor'. A *soha* eredetibb alakja *sēnha* lehetett, az első szótag magánhangzója hangrendi kiegyenlítődéssel mélyhangúsodott, a szó belseji *m* pedig denazalizálódás útján eltűnt.

sóhajt [1577] Hangutánzó eredetű szó, mely a hangutánzás síkján kapcsolatban van a *suhog*, és talán a *sóvárog* szavakkal. A szó hangalakja a légzéskor ki- és beáramló levegő hangját érzékelteti. A *sóhajt* eredeti jelentése ily módon 'mélyet

lélegzik', érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek 'panaszosan nyög; óhajt' jelentései. A szövégi -jt gyakorító szerepű műveltető képző, vö. *óhajt*. A *sóhajt* formából elvonással keletkezett a *sóhaj* főnév [1787], vö. *óhajt* > *óhaj*. Igei származéka még a *sóhajtozik* [1650].

sóher [1862] 'pénztelen; fukar' Jiddis jövevényszó, a jiddis előzmény azonban vitatott. 1. Jiddis *schacherer*, *socher*, *ssaucher* 'zsibárus, vándorló árus'. A szó a jiddis *sachern*, *sacheren* 'kereskedik, üzletel' igére vezethető vissza. A feltehető jelentésváltozás a 'szegény zsibárus' > 'szegény, pénztelen' > 'kicsinyes, szűkmarkú' lehetett. 2. Jiddis *schocher*, *schochor* 'fekete'. E szó az arab *šāḥōr* 'fekete <haj, napégette arc, ló >' átvétele. Vö. még: német (argó) *schocher* 'fekete'. A jelentés-összefüggésre vö. német *schwarz* 'fekete', argó 'szegény, pénztelen'. A *sóher* 'fukar, szűkmarkú' jelentése magyar fejlemény. Bizalmas használatú szó.

sóhivatal [1793] Összetett szó (*só* + *hivatal*), mely feltehetőleg a német régi nyelvi *salzamt* (*Salz* 'só' + *Amt* 'hivatal') 'sóhivatal' tükörfordításával keletkezett. Eredeti jelentésében azt az intézményt jelölte, amely a só állami termelésével és a sójövődékekkel kapcsolatos ügyeket intézte. Mivel a só valaha fontos fizetési eszköz volt, a sóval, majd pedig később a pénzbeli eszközökkel történő kifizetéseket is ez a hivatal intézte. A mai nyelvben a *sóhivatal* tréfás-gúnyos jelentésében olyan kétes hírű vagy nem létező intézményre utal, ahol az ügyeket nem intézik el. Ez a jelentés a sóhivatal egykori szerepének eltűnésével alakult ki. A *sóhivatal* a társalgási nyelv tréfás, illetőleg gúnyos árnyalatú kifejezése.

sok [1138 tn. (?), 1372 u.] Ősi finnugor kori szó, vö. vogul *šaw* 'sok', zürjén *čęk* 'sűrű', cseremis *čakata* 'sűrű, erős, tömör'. A finnugor alapalak **čukkz* vagy **čokks* 'sűrű, tömör' lehetett. A finnugor szó belseji **kk* rövidülésére vö. *csuk*, *rak*. A 'sűrű' > 'sok' jelentésfejlődésre vö. *több*. A szó helynévi összetételekben (vö. *Malomsok* [1271]) jelentkező 'falu' jelentése a sokaság képzetén át alakulhatott ki, vö. latin *civitas* 'polgárság; város'. A szónak nyelvünkben számos további származéka használatos, vö. *sokaság*, *soká* [1372 u.], *sokadalom* [1456 k.], *sokasodik* [1512 k.], *sokall* [1549], *sokszoroz* [1659], *sokszoros* [1743], *sokadik* [1917].

sokác [1772] 'Bácskában, Baranyában élő horvát népcsoport' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *Šokac* 'szlavóniai, baranyai és nyugat-bácskai horvát', horvát-szerb nyelvjárási 'katolikus'. A horvát-szerb népnév a német *Sachse* 'szász' elnevezéssel lehet kapcsolatban, és eredetileg a középkorban a szerbek közé települt németeket jelölte.

sokféle [1533] Összetett szó, előtagja a *sok* számnév, utótagja megszilárdult ragos alakulat: a *fél*² főnév -é > -e helyhatározóragos formája. Hasonló összetételek: *kétféle* [1560 k.], *négyféle* [1604].

sokk [1865] 'megrázkódtatás' Nemzetközi szó, vö. német *Schock*, francia *choc*, angol *shock*, olasz *choc*: '(katonai) összeütközés; megrázkódtatás'. A franciából terjedt el, ahol a hangutánzó eredetű *choquer* 'összeüt, összeütközik' igére vezethető vissza. A szó '(orvosi) sokk' jelentése az angolból származik. A *sokk* a magyarba főképpen német közvetítéssel került, s napjainkban – mivel az 'összeütközés' jelentése elavult – csak 'megrázkódtatás, (orvosi) sokk' értelemben használatos.

-sol/-söl lásd **-csol/-csöl**

sólet [1870] 'rántás nélkül, sütőben készített babfőzelék' Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *scholet*, *schalet*, *tscholent* 'zsidó ételfajta <elsősorban babból és húsból>'. A jiddis szó eredete ismeretlen.

sólya [1416 u.] 'hajó építésére, vízre bocsátására való lejtős pálya' Latin jövevényszó, vö. latin *solea* 'talp, bocskor, szandál; egy fajta hal'. Ez utóbbi a latin *solum* 'talp, talpazat, padlózat, talaj' szóra vezethető vissza. A *sólya* szókezdő *s* hangja (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *saláta*. A szó a magyarba a kolostori öltözék lábbelijének elnevezéseként kerülhetett, napjainkra ez a jelentése elavult, és elsősorban hajózási szakszóként használatos.

sólyom [1138 tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből magyar képzéssel, a töre vö. csagatáj *čavli* 'fiatal sólyom vagy héja; karvaly', oszmán-török *čavli* 'ugyanaz'. A török szavak eredete ismeretlen. A feltételezett török eredetű szótövhöz a magyarban az *-m* névszóképző kapcsolódott, vö. *alom*, *orom*, és a szókezdő mássalhangzó dezaffrikálódott, vö. *sajt*. A madárnévnek, továbbá *solymár* származékának [1255 tn.] korai adatoltsága művelődéstörténeti szempontból is fontos, e szavak a középkori lovagi élet és az udvari kultúra szóincsének korai elemeit képezik. További származékai a *solymász* [1708] és a *solymászik* [1808].

som [1055 tn., 1291] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türkmén *čüm* 'som', kumük *čum* 'bogyó'. A magyar nyelvbe került alak **čum* lehetett, s nyelvünkben a szókezdő mássalhangzó dezaffrikálódott, vö. *sajt*,

sólyom. A *Somogy* földrajzi név [1055] -gy névszóképzővel keletkezett a *som* főnévből, vö. *Füzegy*, *Szilágy*, melyek alapja a *fűz*, illetve a *szil* növénynév.

somfordál [1647] 'sompolyog' Származékszó egy önálló alakban ki nem mutatható szótöbbl. E szótó – mely kapcsolatban lehet a *sompolyodik*, *sompolyog* igékkel – bizonytalan származású, feltehetőleg hangutánzó-hangfestő eredetű. A *somfordál* alakban a feltételezett szótövhöz -*r'* gyakorító igeképző kapcsolódott, majd a szintén gyakorító szerepű -*dál* képzőbokr, vö. *harapdál*.

somolyog [1589] 'hamiskásan, alig feltűnően mosolyog' Szóhasadással keletkezett, a *mosolyog* ige hangátvetéssel módosult formája. Hasonló alakulatokra vö. *köp* : *pök*, *nyervog* : *vernyog*.

sompolyog [1793] 'lassan, lopakodva, rossz szándékkal megy' Származékszó egy önálló alakban ki nem mutatható szótöbbl, mely valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, s kapcsolatban áll a *somfordál* ige tövével. A feltehető szótövhöz -*l* (> -*ly*) gyakorító képző, majd a szintén gyakorító szerepű -*g* igeképző kapcsolódott. Ugyanennek a tőnek a visszaható igeképzős származéka a hasonló jelentésű, nyelvjárásokban ismert *sompolyodik* [1756 ?, 1790].

sonka [1601 tn. (?), 1787] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schunke*, *schonkə*; vö. még: német *Schinken*: 'sonka, csont': A német szó indoeurópai eredetű, vö. óind *sákthi* 'lábszár, comb', óangol *scanca* 'alszár, -comb'. A német szó – részben magyar közvetítéssel is – más nyelvekbe is átkerült, vö. horvát-szerb *šunka*, román *șuncă*: 'sonka'. A magyar alak szóvégi magánhangzója hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*.

sonkoly [1256 tn., 1538] 'a méz kipergetése után visszamaradó lép' Ismeretlen eredetű szó, melynek hangalakja idegen eredetet sejtet, de az átadó alak nem ismert.

sopánkodik [1586] 'siránkozik, tehetetlenül panaszkodik' Származékszó a *si* ~ *siv*- 'sivít, sir' igéből a -*kodik* gyakorító-visszaható igeképzővel. A szó belseji *p* vagy a *siv*- töváltozat *v* hangjával azonos, vagy pedig mozzanatos igeképző. A *sopánkodik* *n* hangja szervesen hangbetoldás eredménye, vö. *pirit* : *pironkodik*. A szó eredeti jelentése a 'siránkozik', mely az alapige jelentésére megy vissza, 'tehetetlenül panaszkodik, bizonytalankodik' jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett.

sor [1525] Bizonytalan eredetű, talán szóhasadással keletkezett a *szer* 'rend, mód, sor, időbeli sor, szertartás' főnév alapján, *sz* > *s* változással és *ě* > *o* hangrendi átcsapással. A szókezdő *sz* ~ *s* váltakozásra vö. *szenved* ~ *senyved*, *sző* ~ *sővény*, a hangrendi változásra vö. *kavar*. A *sor* 'sors' jelentésének (vö. *jó sora van*) létrejöttében a hasonló alakú, latin eredetű *sors* hatásával számolhatunk, a szó egyéb jelentései a 'valaminek az egymásutánisága' alapjelentésből származtathatóak. A *sor* számos további származék alapszava, vö. *soros* [1525], *soroz* [1770], *sorol* [1776–1821], *sorozat* [1792], *sorjázik* [1838], *sorakozik* [1848].

sorompó [1543] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *schrampaum*, *schrampaum* 'sorompó, korlát'. E szavak a középfelnémet *schranc* 'korlát, rács' és *boum* 'fa' főnevek összetételével alakultak. A magyar átvétel a 14. század közepe előtt történhetett valamely bajor-osztrák nyelvjárásból. A *sorompó* forma a német szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával és a szóvégi nazális hanghelyettesítésével alakult. A nyelvjárásokban fellelhető *csörömpő* 'sorompó' hangrendi átcsapás eredménye.

sors [1512 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *sors* 'sorsolópálca; sorsolás, jóslat; osztályrész, sors'. A latin szó eredete ismeretlen. Ugyanerre a latin szóra vezethetők vissza a francia *sort*, olasz *sorte*: 'sors, sorsolás' alakok is. A magyar szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *salétrom*, *summa*. Igei származéka a *sorsol* [1653].

sort [1936] 'rövid, nyári nadrág' Angol jövevényszó, vö. angol *shorts* 'sort'. Az angol szó a *short* 'rövid' melléknév többes számú alakja. A magyarba a szó egyes számú formája került át.

sovrad [1600 k.] Származékszó egy önállóan nem adatolt, ismeretlen eredetű szótöbbl, melynek jelentése 'elgyengül, elpusztul, elhervad' lehetett. A szó belseji *v* visszaható igeképző, a szóvégi -*d* pedig gyakorító-kezdő képző. Ugyanezen feltehető szótó származékai a műveltető képzős *sovraszt* [1770] és az -*atag* melléknévképzős *sovratag* [1836]. Ez utóbbi nyelvújítás kori alkotás, vö. *hervatag* < *hervad*.

sósav [1809] Német mintára alkotott nyelvújítás kori szóösszetétel, vö. német *Salzsäure* 'sósav' (*Salz* 'só' + *Säure* 'savanyúság, sav'). Hasonló módon keletkeztek az azonos jelentésű, napjainkra kihalt *só-savanyúság* [1791], *sósavany* [1808] összetételek.

sóska [1430 k.] Származékszó a *só* főnévből az *-s* melléknévképzővel és a *-ka* kicsinyítő képzővel. Az elnevezés alapja a *só* és a *savanyú* szavak etimológiai összetartozása, vö. *sóstej* 'savanyú tej' [1577]. Hasonló szemléleten alapuló elnevezés más nyelvekből is ismeretes, vö. finn *suolaheinä* 'sóska' (*suola* 'só' + *heinä* 'fű'). A sóska növény több elnevezése is ugyanezen az alapon keletkezett: *sósgyán* 'sóska' [1531], *sóslórum* 'lósóska' [1590].

sovány [1473 tn., 1527] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. mordvin *šuva* 'vékony, finom', finn *hupa* 'kicsiny, mulandó, rossz', *hupi-* 'lefogy'. A finnugor alapalak **čupa* 'vékony, sovány' lehetett. A szó eleji **č* dezaffrikálódására vö. *savanyú*, a szó belseji *p > v* hangváltozásra vö. *levél*, *ravasz*. A magyar forma *-ny* melléknévképzővel alakult, vö. *kemény*, *vékony*. Igei származékai a *soványodik* [1590 k.], *soványít* [1636], *soványul* [1792].

sóvárog [1628] Származékszó: egy önálló alakban nem adatolt szótóból keletkezett gyakorító igeképzővel. A feltehető szótó a *sóhajt* igével tartozhat össze, ezt a két ige jelentése közötti metonimikus kapcsolat is alátámasztja. A *sóvár* 'vágyakozó' [1759 (?), 1784] melléknév a *sóvárog* formából keletkezett elvonással.

sovinizta [1873] Nemzetközi szó, vö. német *Chauvinist*, angol *chauvinist*, francia *chauviniste*: 'sovinizta'. A szó a franciából terjedt el, alapja a francia *chauvin* 'túlzó nacionalista, sovinizta' melléknév, mely a Napóleon hódító politikáját lelkesen támogató Chauvin nevéből vált köznévvé. A magyarba a szót elsősorban a német közvetítette, a szöveg latinositás eredménye. A *sovinizmus* [1873] szintén nemzetközi szó, vö. német *Chauvinismus*, angol *chauvinism*, francia *chauvinisme*: 'sovinizmus'.

sömör [1235 tn. (?), 1577 k.] 'hólyagos bőrkiütés' Származékszó egy önálló alakban nem adatolható, ismeretlen eredetű szótóból. A szöveg feltehetőleg az *-r²* deverbális névszóképzővel azonos, vö. *fodor*. A szónak nyelvjárásainkban számos további származéka ismeretes: *sömörög* 'ránc, pörsenés' [1510], *sömörög* 'ráncosodik' [1533], *sömörödik* 'összetöpörödik, ráncossá válik' [1591], *sömörít* 'ráncossá, pörsenéssé tesz' [1604].

söntés [1703] 'italmérő pult' Német jövevényszó, vö. *Schenktisch* 'söntésasztal, söntéspult'. A német szó a *schenken* 'tölt, önt' ige és a *Tisch* 'asztal' főnév összetétele. A magyar *és* szöveg részben hiperkorrekcióval, részben az *-és ~ -ás* névszóképzős főnevek analógiás hatására alakult. A szó hazai bajor-osztrák és középnyelvi nyelvjárások közvetítésével került a magyarba.

sör [1392 tn., 1395 k.] Vándorszó, vö. középbind *surā* 'szeszital', kazah *sd'ra*, vogul *sārā*, zürjén *sur*, votják *sur*: 'sör'. A magyar *sör* hangtani okok miatt a rokon nyelvi megfelelőekkel (vogul, zürjén, votják) közvetlenül nem függhet össze. Feltehetőleg korán, még a honfoglalás előtt került a szó nyelvünkbe valamely, pontosan meg nem határozható kelet-európai nyelvből. A rokon nyelvek hasonló szavai szintén jövevényelemek. Származékai a *sörös* [1392 tn., 1560], *sörözik* [1762], *söröző* [1900].

sörbet [1618] 'egy fajta hűsítő ital, gyümölcsle' Vándorszó, vö. oszmán-török *šerbet*, román *șerbet*, horvát-szerb *šerbet*, olasz *sorbetto*, német *Scherbett*, *Sorbet*: 'sörbet'. A szó végső forrása az arab *šurbāt* 'italfajta', mely az arab *šariba* 'iszik' ige származéka. (Ugyanerre a forrásra vezethető vissza a szintén számos nyelvben elterjedt *szirup* is.) A szó elsősorban az oszmán-török révén terjedt el, a magyarba több nyelv is közvetítette. Végső formájának megszilárdulásában a *sör* szó alaki hasonlósága is szerepet játszhatott.

sörény [1545] Származékszó, melynek alapszava a *szőr* főnév *s* kezdetű változata, végződése pedig az *-ny* névszóképző. Az *s ~ sz* váltakozásra vö. *sző*: *sörény*, a szövegre vö. *kemény*, *sovány*.

sörét [1640] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *šchröt* (többes szám) 'sörét', hazai bajor-osztrák *šrēd* (többes szám) 'ugyanaz'; vö. még: német *Schrot* 'sörét; durván örölt dara; vashulladék'. A német szó a *schroten* 'durvára öröl' ige származéka. A *sörét* forma a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult.

sőt [1372 u.] Összetett szó, az *és*, *is* forrásául is szolgáló *ēs*, *s* nyomatékosító szó és a *még* határozószó *meg* előzményének a mondattani tapadásával keletkezett. Ily módon felépítése megegyezett az *ismét* határozószóéval, attól szóhasadással különült el eltérő hangtani fejlődése következtében. Az eredeti formára vö. *Esmeg* 'továbbá, még' [1372 u.]. A *sőt* forma a szó belseji magánhangzó labializációjával (*e > ö*), a nazális mássalhangzó kiesésével, és végül a szövegi *g > t* hangváltozással alakult.

sötét [1211 tn., 13. század eleje] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *šātəp-* 'sötétedik', osztrák *čētimo-* 'alkonyodik, sötétedik'. Az ugor alapalak **čētts-* 'sötétedik' lehetett. A szó belseji **tt* rövidülésére vö. *lát*, *öt*. A magyarban

a szóvégi *-t* deverbális névszóképző, mely előtt a magánhangzó megnyúlt. Hasonló jelenségre vö. *ró* : *rovátkol*, *rovátka*, *szakad* : *szakadat* ~ (régí nyelvi) *szakadát*. A szó eredeti jelentése 'sötétség' volt, melléknévi jelentése állítmányi, illetőleg jelzői szerepben fejlődött ki. Nyelvünkben számos további származéka él, vö. *sötétség* [13. század eleje], *sötétes* [1372 u.], *sötétül* [1372 u.] *sötétít* [1416 u.], *sötétedik* [1531].

sövény [1219 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, az ősi, ugor kori *sző* igénk régi, *s* kezdetű nyelvjárási változatából keletkezett a *-vény* névszóképzővel. Ily módon a szó a *szövevény* párja, attól szóhasadással különült el, *s* a szóban a szövéstre, fonásra korlátozódó jelentésszűkülés ment végbe.

spagetti [1907] Olasz jövevénytörzs, vö. olasz *spaghetti* (többes szám) 'spagetti'. Az olasz szó a *spago* 'zsineg, spárga' kicsinyítő képzős származéka. A szót számos más nyelv is átvette főképpen a 20. században, vö. német *Spaghetti*, cseh *spagety*, *špagety*: 'spagetti'.

spájz [1768] 'élelőkamra' Német, közelebről bajor-osztrák jövevénytörzs, vö bajor-osztrák *speis* 'élelem; élelőkamra', bécsi német *speis* 'élelőkamra'; vö. még: német *Speise* 'élelem, élelmiszer, készlet'. A német szó forrása a középkori latin *spensa* 'élelem; élelőkamra', *spisa* 'élelem'. A magyar nyelvben a *spájz* alak mellett megtalálhatók a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett *pájz*, *pájsz* változatok is. A bizalmas társalgási nyelv szava, *spejz* alakban is gyakori, az *á* > *e* váltakozására vö. *slájm* > *slej*m.

spalletta [1865] Német, közelebről ausztriai német jövevénytörzs, vö. ausztriai német *Spalett*, *Spalette* 'ablaktábla'. A német szó az olasz *spalletta* 'ablakkeret, ablakmélyedés' átvétele. A magyar alak szóvége hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*, *ciha*. Elavulóban van.

spam [1990 k.] 'a fogadó által nem kért, tömegesen, többnyire elektronikusan küldött hirdetés, felhívás' Angol jövevénytörzs, mely az angolban mozaikszóként keletkezett egy angol konzervként forgalmazott hústermék, a *Spiced Pork And Ham* 'fűszeres sertéshús és sonka' márkanév szavainak kezdő- illetve záróbetűiből. A *spam* az angolban egy angol komikus filmjelenet, a Monty Python's Flying Circus egyik epizódja alapján lett a „ránk erőltetett valami” jelölője.

spanyol [1539] Olasz jövevénytörzs, vö. olasz *spagnolo*, *spagnuolo*, északolasz *spagnol*: 'spanyol' (< olasz *Spagna* 'Spanyolország'). Ez Spanyolország latin *Hispania*, *Spania* nevével függ össze, csakúgy, mint más nyelvek 'spanyol' jelentésű szavai is, vö. angol *Spanish*, *Spaniard*, spanyol *español*: 'ugyanaz'. A szó a magyarba valamely *š*-ező, északolasz nyelvjárásból kerülhetett. Számos összetétel előtagjaként szerepel, melyek főképpen nemzetközi mintára keletkezett tükörszavak, vö. *spanyolviasz* [1649], *spanyolfal* [1663], *spanyolcsizma* [1842], *spanyolnátha* [1918]. A *spanyolviasz* 'pecsétviasz' (vö. olasz *cera di Spagna* 'ugyanaz') elnevezés létrejöttének alapja az a körülmény, hogy a pecsétviasz készítéséhez használt cinóber egyik fontos előfordulási helye Spanyolország. Az elnevezés napjainkban elsősorban gúnyos jelentésármalattal, a *feltalálta a spanyolviaszt* szólásban használatos. A *spanyolfal* 'paraván' (vö. német *spanische Wand* 'ugyanaz') elnevezés *spanyol* jelzője arra mutat, hogy ezt a keleti berendezési tárgyat dél-európai hajósok hozták be Európába. A *spanyolnátha* (vö. német *spanische Krankheit*) összetétel az 1918-as, Spanyolországból elterjedt, pusztító influenzajárvánnyal van összefüggésben.

spárga¹ [1525 k.] 'a liliumfélék családjába tartozó konyhakerti növény' Olasz jövevénytörzs, vö. olasz régi nyelvi *spargo*, *sparago*, velencei *sparego* 'spárga'. Ez a latin *asparagus* 'fiatal hajtás, spárga' szóra vezethető vissza. A spárga növény és elnevezése a mediterrán kertkultúra meghonosodásával terjedt el nálunk, mint például a *saláta*, *articsóka*. A szókezdő mássalhangzó alapján az átadó alak valamely északolasz, *š*-ező nyelvjárásból származhat, vö. *spanyol*. Az *a* szóvég az átvétel régiségét mutatja, vö. *pálya*.

spárga² [1593] 'madzag, zsineg; egy figura a balettban és a tornában' Olasz jövevénytörzs, vö. olasz *spago* 'spárga, madzag, zsineg'. A magyar *spárga* alak egy korábbi **spága* formára mehet vissza, a szó belseji *r* betoldása a *spárga* 'a liliumfélék családjába tartozó konyhakerti növény' szó hatását mutatja. A szóvégi *a* az olasz *o* helyén szabályos, *s* az átvétel régiségére utal, vö. *pálya*.

sparhelt [1846] 'takaréktűzhely' Német, közelebről ausztriai német jövevénytörzs, vö. ausztriai német *Sparherd* 'ugyanaz'. Ez összetett szó, vö. német *sparen* 'takarékoskodik' és *Herd* 'tűzhely'. A magyar *sparhelt* alak szóvégi *l* hangja elhasonulás eredménye. A szónak nyelvjárásainkban számos alakváltozata használatos. A *parhel*, *parhét*, *porhét* alakok a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek, az *ly*-t tartalmazó változatok (*sparhelyt*) a *tűzhely* népetimológias hatását mutatják, az *ó* magánhangzót tartalmazó formák (*spórherd*, *spórhel*) pedig bajor-osztrák átvételre utalnak, vö. *drót*, *gróf*. A bizalmas nyelvhasználat és a nyelvjárások szava.

speciális [1644] 'jellegzetes, sajátos' Latin jövevényszó, vö. latin *specialis* 'jellegzetes, különleges'. Ez a latin *species* 'látás, látvány; alak, forma; jelleg', s végső soron a *specere* 'lát, néz' ige származéka. Megfelelő szavak más nyelvekből is ismeretesek, vö. német *speziell*, francia *spécial*: 'speciális'. Ugyanerre a latin forrásra vezethetők vissza a *specializál* [1848], *specialista* [1874–1876] szavak is, melyek a magyarba nemzetközi szavakként kerültek be, feltehetőleg német közvetítéssel, vö. német *spezialisieren*, angol *specialize*, francia *spécialiser*: 'specializál', illetve német *Spezialist*, angol *specialist*, francia *spécialiste*: 'specialista'. A magyar szavak végződése latinosítás eredménye.

spékel [1566] 'húst szalonnával megtűzdel' Német jövevényszó, vö. német (ausztriai) *spicken*, bécsi német *spick'n*, régi nyelvi *specken*: 'spékel'. Ezek a német *Speck* 'szalonna' származékai. Ez utóbbi a magyarba is átkerült, vö. *spék* 'szalonnacsík' [1544], ez végső soron indoeurópai eredetű, vö. litván *spėkř* 'erő' szót.

spekulál [1693] 'gondolkodik; bizonytalankodik; kockázatos üzletbe bocsátkozik' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *speculari* 'kikémlél, figyelemmel kísér'; vö. még német *spekulieren* 'spekulál'. A latin szó a latin *specere* 'lát, néz' származéka. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza a *spekuláció* [1698], vö. latin *speculatio* 'kikémlélés, szemlélődés', hazai latin *speculatio mercatoria* 'kereskedői számítás, spekuláció'; vö. még: német *Spekulation* 'spekuláció', illetőleg a *spekuláns* [1796], vö. hazai latin *speculans* 'nyerészkedő'; vö. még: német *Spekulant* 'spekuláns'. Megfelelő szavak más nyelvekből is ismertek, például angol *speculate*, *speculation*, francia *spéculer*, *spéculation*: 'spekulál', 'spekuláció'.

spenót [1500 k.] Vándorszó, vö. német *Spinat*, spanyol *espinaca*, olasz *spinace*, román *spanac*, horvát-szerb *spinač*: 'spenót'; vö. még: latin *spinacium*, *spinaceum*, *spinacia* (többes szám) 'ugyanaz'. A szó végső forrása a perzsa *ispānāh*, *aspanāh*, *asfināğ* 'ugyanaz', s ez az arab nyelv közvetítésével terjedt el Európa nyelveiben. A román és germán nyelvek megfelelő alakjaira hatással lehetett egyrészt a latin *spina* 'tüske' (a spenót növény hegyes magjai miatt), másrészt a *Hispania* földrajzi név is. A magyarba a szót több nyelv is közvetítette, a korai *c* végű formák (*spinach* [1510 k.]) olasz, a *t* végűek pedig német eredetre utalnak.

spicc¹ [1574 k.] 'lábujjhegy; csúcs; hegyesszögű alakzat' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *spitz*, német *Spitze*: 'csúcs, csúcsos tárgy; cipő orra stb.'; vö. még: német *spitz* 'csúcsban végződik'. A magyar nyelvbe a szó többszörös átvétellel került.

spicc² [1810] 'enyhe ittasság' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *spitz*, német *Spitz*: 'spicc'. A németben a szó jelentése feltehetőleg a (*Messer*)*spitze* 'késhegynyi, kis mennyiség' összetétel alapján fejlődött ki, hasonló jelentésváltozásra vö. francia *pointe* 'csúcs, él, hegy; részegség, mámor'. Melléknévi származéka a *spicces* [1882], ennek a tájnyelvekben megtalálható *picces* változata a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. A bizalmas társalgási nyelv szava.

spicc³ [1855] 'hegyes orrú, álló fülű, hosszú (fehér) szőrű kutyafajta' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *spitz*, német *Spitz* 'spicckutya' 'spicli'. A német elnevezés alapja a német *spitz* 'csúcsban végződik' ige. A szó a kérdéses kutyafajta nevévé hasonlóságon alapuló névátvitellel vált. A napjainkra elavult *spicli* [1792] ugyanennek a szónak kicsinyítő képzős változata, vö. bajor-osztrák *spitzel*, bécsi német *spiz'l*.

spicli [1828] 'besúgó' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. bécsi német *spiz'l* 'a titkosrendőrség ügynöke', bajor-osztrák *spitzel* 'besúgó', német *Spitzel* 'ugyanaz, spion'. E szavak alapja a német (argó) *Spitz* 'rendőrségi besúgó'; vö. még: német *die Ohren spitzen* 'hegyezi a fülét, szimatol'. A szó a magyarban az osztrák önkényuralom és besúgórendszer idején honosodott meg. A *li* szövégre vö. *celti*, *hecsedli*.

spiné [1911] 'nő' Származékszó, mely a német eredetű *spi* ~ *spí* 'boltos, kocsmáros, kávéház-tulajdonos, gazda' főnévből [1900] keletkezett a *-né* nőnév-, illetőleg női foglalkozásnév-képzővel. Az előtagra vö. német (argó) *spie*, *spies* 'gazda; kocsmár, vendéglő'. Ez a jiddis *oschpiß* 'gazda' szóra vezethető vissza, melynek forrása feltehetőleg a latin *hospes* 'vendég'. A szó mai, általánosabb 'nő' jelentése a korábbi 'üzlet, kávéház, bordélyház stb. tulajdonosnője, szobaasszony' jelentésekből keletkezett jelentésbővüléssel. A *spiné* argó nyelvi szó.

spinét [1749] 'csembalószerű, régi hangszer' Német jövevényszó, vö. német *Spinett*, régi nyelvi *spinet*: 'spinét'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *spinetta* 'ugyanaz'. Ez vagy az olasz *spina* 'tüske, tövis' főnév származéka, vagy pedig *Giovanni Spinetta* velencei hangszerkészítő nevével van összefüggésben. Az előző feltételezés alapja az, hogy a spinét húrjait tövis alakú tollpengetővel szólaltatták meg.

spion [1707] 'kém, besúgó' Nemzetközi szó, vö. német *Spion*, francia *espion*, olasz *spione*, orosz *шпион* [spion]: 'spion'. A szó feltehetőleg gót eredetű, de az olaszból terjedt el, vö. olasz *spial* 'kém, besúgó'. A magyarba német és olasz közvetítéssel került.

spirál [1841] Nemzetközi szó, vö. német *Spirale*, angol *spiral*, francia *spirale*: 'spirál'. E szavak alapja a középkori latin *spiralis* 'csigavonalú' melléknév, mely végső soron a *spira* '(csigavonalú) csavarodás' származéka. A magyarba a szót főképpen a német közvetítette. A *spirál* alakjára hatással lehetett a német *Spiralfeder* 'spirálrugó', *spiralförmig* 'spirál alakú' összetételek előtagja. A *spirális* melléknév [1865] vagy a *steril*: *sterilis*-féle szópárok analógiájára, vagy a fentebb említett latin *spiralis* hatására keletkezett.

spiritiszta [1872] 'a spiritizmus híve, a spiritizmussal kapcsolatos' Nemzetközi szó, vö. német *Spiritist*, angol *spiritist*, francia *spiritiste*: 'spiritiszta'. Az angol terjesztette el, vö. angol *spirit* 'szellem, lélek'. Ez vagy az ófrancia *esperit* 'lélek', vagy a latin *spiritus* 'lehelet, lélegzet, pára; lélek' főnévre megy vissza. A szót a magyarba elsősorban a német közvetítette, a szöveg latinositás eredménye. Ugyanezen szótó másik származéka, a *spiritizmus* [1872] szintén nemzetközi szó, vö. német *Spiritismus*, angol *spiritism*, francia *spiritisme*: 'spiritizmus'.

spiritusz [1562] 'borszesz; lélek, szellem, ész' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *spiritus* 'lehelet, lélegzet, pára; lélek; élet', orvosi latin *spiritus (vini)* '(bor)szesz'; vö. még: német *Spiritus* 'lehelet; szellem; élet; etilalkohol'. A latinban a szó a *spirare* 'fűj, lélegzik; él' ige származéka. A szó eleji *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége. A régebbi forrásokban található *s* szövégre vö. *ámbitus*, az *sz* szövégre pedig vö. *cirkusz*.

spongya [1519] 'szivacs' Latin jövevényszó, vö. latin *spongia* 'szivacs; gomba, gubacs'. A latinban a szó görög eredetű, vö. görög *szpoggia* 'ugyanaz'; vö. még: latin *fungus* 'gomba'. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismertek, vö. német *Spongia*, francia *éponge*: 'szivacs'. A magyar szó szőkezdő *s* hangja (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *saláta*. A szó belseji *gy* hangra vö. *angyal*. A forrásokban, nyelvjárásokban fellelhető *espongyia*, *éspongya*, *pondzsia* stb. változatok a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek. A *spongya* elavult szó, napjainkban már főképpen csak a *spongyát rá* 'felejtjük el!' szólásban használatos.

spontán [1877] 'önkéntelen; önkéntelenül' Német jövevényszó, vö. német *spontan* 'önkéntelen, ösztönös'. Ez a latin *spontaneus* 'önkéntes, kötetlen' melléknévre vezethető vissza. A magyar szó határozói szerepe igei szókapcsolatokban keletkezett oly módon, hogy a *spontán -n* végződését határozóraggnak fogta fel a nyelvérzék. A mára elavult *spontaneus* 'önkéntes' [1835] a fenti latin alakra megy vissza.

spóra [1875] Nemzetközi szó, vö. német *Spore*, angol *spore*, francia *spore*: 'spóra'. Ez a görög *szporá* 'magvetés; mag, csíra' alakra vezethető vissza, és a tudományos latin közvetítésével, elsősorban szakszóként került az európai nyelvekbe. A magyarba is főképpen a latin közvetítette. Ugyanerre az eredetre megy vissza *sperma* szavunk [1865] is, vö. latin *sperma* 'mag; sperma'. A *spóra* származéka, a *sporadikus* 'szórványos' [1884] szintén nemzetközi szó, vö. német *sporadisch*, angol *sporadic*, *sporadical*, francia *sporadique*: 'sporadikus'.

spórol [1835] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *sparen* 'takarékoskodik'; vö. még: ófelnémet *spar* 'takarékos; szoros, kevés'. Az első szótagbeli *ó* hangra vö. *drót*, *gróf*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

sport [1843] Nemzetközi szó, vö. német *Sport*, angol *sport*, francia *sport*: 'sport'. Az angolból terjedt el, ahol a szó a *disport* 'szórakozás, játék' alakra megy vissza. Ez utóbbi francia eredetű, vö. ófrancia *desport* 'ugyanaz'. A magyarba a *sport* német és angol közvetítéssel került. Származékai a *sportos* [1892] és a *sportol* [1896].

spriccel [1896] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *spritzen*, hazai bajor-osztrák *špritsn*: 'permetez, fröcsköl'. A magyar tájnyelvben a szónak számos alakváltozata él, ezek a szó eleji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével keletkeztek, vö. *piccöl*, *priccöl*, *pirincöl*. Hasonlóan bajor-osztrák eredetre megy vissza a már elavult *spriccer* 'rövid zápor' főnév [1879] is, vö. bajor-osztrák *spritzer* 'ugyanaz'.

sprőd [1932] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *spröd* 'nem hajlítható, merev, rideg, törékeny, gögös, rátarti, elutasító (személy)', német *spröde* 'ugyanaz'. A német szó valószínűleg germán eredetű, vö. flamand *sprovi* 'törékeny'.

srác [1888] Jiddis eredetű jövevényszó, mely valószínűleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. jiddis *schraz*, *sch'raz* 'gyerek'; vö. még: német (argó) *schratz*, *schraatze*, bécsi (argó) *schraz*: 'ugyanaz'. A jiddis szó a héber *šerāšim* (többes szám) 'féreg; gyerek' alakra vezethető vissza. A bizalmas nyelvhasználat szava.

srég [1875] 'ferde; ferdén' Német jövevényszó, vö. német *schräg* 'ferde, átlós; ferdén, átlósan'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. latin *curvus* 'ugyanaz; ívelt'. A magyarban a szónak több alakváltozata is él, a *srég* ~ *sré* alakok külön átvételek eredményei, az *l*-s változatok (*slégenn*) *r* ~ *l* váltakozással jöttek létre, a *ségre*, *serég* formák a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek. Az egész magyar nyelvterületen elterjedt nyelvjárási szó, illetőleg a bizalmas társalgási nyelv szava.

sróf [1559] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. korai újfelnémet *schrauff* 'csavar', hazai korai újfelnémet *schrwff* 'ugyanaz', német *Schraube* 'csavarmentes, csavar' német régi nyelvi, nyelvjárási 'emelőcsiga, emelőcsavar, prés, satu, csavarmentes orsó'. A német szó bizonytalan eredetű, viszonya a francia *écrou*, ófrancia *escroe* 'csavaranya, csavarház' alakokhoz tisztázatlan. A szó belseji *ó*, illetve *á* egyrészt a különböző német ejtésváltozatokra vezethető vissza, másrészt az *au* kettőshangzó helyettesítésére jelenhettek meg. A horvát-szerb *šaraf* 'ugyanaz', illetve az erdélyi román *şrof* 'ugyanaz' magyar átvételek.

-st [1372 u.] Módhatózórag. Az *-s* képzős mellénevekhez járuló ősi *-t* határozórag kapcsolatából alakult az ómagyar korban. A *-t* módhatózó funkciója csak ebben a morfémakapcsolatban mutatható ki, pl. *szorgost* 'szorgosan, sietve', *hűségest* 'hűségesen'. Mai köz- és irodalmi nyelvünkben már elavult toldaléknak számít, csak néhány határozószó őrzi, pl. *örömetst*, *valamelyest*, *bizvást*.

stabil [1835] Nemzetközi szó, vö. német *stabil*, angol *stable*, francia *stable*: 'stabil'. E szavak forrása a latin *stabilis* 'ugyanaz', mely a latin *stare* 'áll' ige származéka. A magyarba a szót elsősorban a német nyelv közvetítette, a *stabilis* 'ugyanaz' változat közvetlenül a latin alakra megy vissza. Ugyanerre az eredetre vezethetők vissza a szintén nemzetközi *stabilizál* [1770] és *stabilizáció* [1948] szavak, vö. német *stabilisieren*, angol *stabilize*, francia *stabiliser*: 'stabilizál', illetőleg német *Stabilisation*, angol *stabilization*, francia *stabilisation*: 'stabilizáció'.

stáció [1620] 'pihenő, állomás, szakasz, kálváriai állomás' Latin jövevényszó, vö. latin *statio* 'megállás, állomáshely', egyházi latin 'kálváriai állomás', hazai latin 'állás, hivatal'. Ez végső soron a latin *stare* 'áll' ige származéka. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismertek, vö. német *Station* 'állomás, állomáshely, tartózkodási hely', francia *station* 'ugyanaz; állás, helyzet'. A szó eleji *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége. A régi nyelvi, tájnyelvi *istáció*, *estáció* változatok a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek.

stadion [1894] Német jövevényszó, vö. német *Stadion* 'sportpálya, versenypálya'. A német szó a görög *stádion* 'távolság, kimért versenypálya' főnév újkori, tudós átvétele. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismertek, vö. cseh *stadión*, orosz *стадион* [sztagyion]: 'stadion'.

stádium [1604] 'állapot, fokozat, szakasz' Latin jövevényszó, vö. latin *stadium* 'meghatározott távolság, hossz mérték, versenypálya-szakasz', orvosi latin 'szakasz, állapot'. Ez a *stadion* forrásául is szolgáló görög *stádion* 'távolság, kimért versenypálya', s végső soron a görög *stádiosz* 'stabil, mozdulatlan' alakra vezethető vissza. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismertek, vö. német *Stadium*, francia *stade*: 'stádium'. A szókezdő *s* hangra vö. *stáció*.

staféta [1697] Olasz jövevényszó, német közvetítéssel is, vö. olasz *staffetta* 'gyorsfutár, küldönc; staféta, váltófutás, -úszás'; vö. még: német *Stafette* 'futár; staféta'. Az olasz szó a *staffa* 'kengyel' főnév származéka. Az elnevezés alapjául az a körülmény szolgált, hogy a gyorsfutár feladatát lovasküldönc töltötte be. A magyarba a szó a hadi terminológia elemeként került.

stafirung [1788] 'kelengye' Német jövevényszó, vö. német *Staffierung* 'felszerelés, kelengye', régi nyelvi 'díz'. Ez a német (*aus*)*staffieren* 'ellát, felszerel, feldíszít' ige származéka, mely végső soron az ófrank **stopfōn* 'beledug, teletöm' igére megy vissza, és holland közvetítéssel került a németbe, vö. középholland *stoffēren* 'ellát, felszerel'. A német *staffieren* ige is átkerült a magyarba az *-ieren* végű német igék átvételekor szokásos *-iroz* képzővel: ez a tájnyelvben használatos (*ki*)*stafiroz* 'kelengyével ellát' [1766] igénk.

stájer [1599] 'Ausztriának Stájerország nevű tartományához, illetőleg annak lakosságához kapcsolódó' Német jövevényszó, vö. német *steierisch*, *steirisch*, *Steier*, *Steirer* 'stájer'. Ennek alapja az ausztriai német *Steiermark* tartománynév, melynek előtagja a felső-ausztriai *Steyr* városnév, utótagja pedig a *Mark* 'határvidék' főnév.

stampedli [1895] 'kupica, kis likőröspohár' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *stampertl*, *stámpə'l* 'talpatlan, száratlan likőröspohár' (tulajdonképpen 'tömszi lábacská'). Ez a német *Stampfe* 'döngölő, sulyok' szóra megy vissza. A magyar alak *dli* szövégre vö. *hecsedli*, *hokedli*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

stand [1878] 'utcai, piaci árusítóhely' Német jövevényszó, vö. német *Stand* 'állás, piaci árusítóhely, kocsik várakozóhelye, állatok elkerített helye az istállóban.'. Ez a középelnémet *standen* 'áll' igére vezethető vissza.

stanicli [1860] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Skarnizel*, *Stanizel*, bajor-osztrák *stá'nizl*, *Starnizel*, bécsi német *staniz'l*: 'papírzacskó'. A német szó eredete tisztázatlan. A bizalmas nyelvhasználat szava.

stangli [1887] 'rúd alakú (sós) sütemény' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *stangl*, *stangəl* 'rudacska, rúd'. A bajor-osztrák szó a német *Stange* 'rúd, karó, pózna' kicsinyítő képzős származéka. A magyar szövégre vö. *kifli*, *nudli*. A 'sós sütemény' jelentés a bajor-osztrák *Salzstangel* 'ugyanaz' összetételnek megfelelő *sós stangli* jelzős szerkezetből [1892] magyarázható. A bizalmas nyelvhasználat szava.

start [1875] Angol jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. angol *start* 'elindulás, kezdés, rajt; elkezd, megindít'; vö. még: német *Start* 'indulás, indítás, rajt'. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismeretesek, vö. cseh *start*, lengyel *start*: 'start'. A magyar *start* alak szókezdő *s* hangja a német közvetítéssel magyarázható.

statárium [1820] 'rögtönbíráskodás' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *statarium (judicium)* 'statárium', hazai latin *statarium (ius)* 'ugyanaz'. Ennek alapja a latin *statarius* 'rögtön-, rögtöni' melléknév, melynek szó szerinti jelentése 'állva történő', s így módon a szó végső soron a *stare* 'áll' ige származéka. A magyar alak szókezdő *s* hangjára vö. *stáció*. Ugyancsak latin eredetre megy vissza a *statáriális* 'rögtönítelő' melléknév [1835], vö. hazai latin *statarialis* 'statáriális'.

statiszta [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Statist*, lengyel *statysta*, orosz *cmamucm* [sztatyiszt]: 'mellékszereplő, statiszta'. Ez a latin *stare* 'áll' igére vezethető vissza. Az elnevezés alapja az a körülmény, hogy a statisztaszzerű mellékszereplők többnyire csak álltak a színpadon. A magyar *statiszta* latinosított forma. Igei származéka a *statisztál* 'mellékszereplőként, tétlen szemlélőként vesz részt valamiben'.

statisztika [1741] Nemzetközi szó, vö. német *Statistik*, angol *statistics* (többes szám), francia *statistique*, cseh *statistika*: 'statisztika'; vö. még: újkori latin *statisticus* 'az államra vonatkozó'. A latin szó a *status* 'helyzet, körülmény' főnév származéka. A szó elterjesztésében elsősorban a német játszott szerepet, a magyarba is német közvetítéssel került. A magyar szöveg latinosítás eredménye. Hasonló eredetre vezethető vissza a szintén nemzetközi *statisztikus* [1794], vö. német *Statistiker*, angol *statistician*, francia *statisticien*, cseh *statistik*: 'statisztikus'.

statuál [1562 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *statuere* '(fel-, oda-)állít, elhatároz, megállapít'. Ez a latin *stare* 'áll' ige származéka. A *statuál* ma már csak a *példát statuál* 'elrettentésül szigorú intézkedést hoz' szókapcsolatban él, vö. latin *exemplum statuere (in aliquem)* 'példásan megbüntet valakit'. A *statuál* szókezdő *s* hangjára vö. *stáció*, a szövégre vö. *ágál*.

státus [1572] 'állapot, helyzet, állás' Latin jövevényszó, vö. latin *status* 'helyzet, állás, körülmény', középkori latin 'állam, rend, kar, apparátus', hazai latin *status (et ordines)* 'karok (és rendek)', *status personalis* 'személyzet'. A latin szó a *stare* 'áll' ige származéka. A szókezdő *s* (sz helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *stáció*, a szövegi *s* hangra vö. *ámbitus*.

stég [1901] 'kikötőhíd, palló, járódeszka' Német jövevényszó, vö. német *Steg* 'palló, keskeny híd; (fém)hasáb <a nyomdaiparban>; beszállóhíd, révhajó'. A német szó a *steigen* 'beszáll' ige származéka. A *stég* a magyarba elsősorban hajózási szakszövegekben került.

stelázi [1774] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. ausztriai német *Stellage*, bécsi német *stellaschi*: 'polcos állvány'. A német szó a holland *stellage* 'állvány' alakra vezethető vissza, ez a holland *stellen* 'állít, helyez' ige származéka. A bizalmas nyelvhasználat elavulóban lévő szava.

stempli [1848] 'bélyegző lenyomata, pecsét' Német jövevényszó, vö. német *Stempel* 'alakverő, nyomódúc; pecsét, bélyeg', ausztriai német *Stempelmarke* 'illetékbélyeg', *stempelpflichtig* 'illeték-, díjköteles'. A német *Stempel* a középelnémet *stampfen* 'topog, dobog, döngöl' igére vezethető vissza. A szó korábbi átvétele az északkeleti és erdélyi bányavidékek nyelvjárásaiban ma is használatos *stempely* 'cölöp, nyomódúc, alakverő; pecsét, pecsétnyomó' [1553]. A *stempli* alak egyrészt az osztrák bürokrácia nyelvéből, másrészt a hazai bányavidékek német nyelvjárásaiból, újabb

átvételtként került a magyarba. Hasonló, kettős átvételre vö. *sámlí ~ zsámoly*. A *li* szóvég alakulására vö. *cetli*. Igei származéka a *stempliz* [1848]. A bizalmas nyelvhasználat szava.

stencil [1941] 'sokszorosításhoz használt papír, sokszorosított irat' Angol jövevényszó, vö. angol *stencil* 'betűsablon, minta, sokszorosító sablon, stencil'. Alapja a *stencil* 'sablonnal rajzol, megjelöl, stencillel sokszorosít' ige. A magyarba nyomdai, irodai műszóként kerülhetett, alakja az angol szó betű szerinti olvasatán alapul. Ma elsősorban 'sokszorosított irat' jelentéssel használatos a bizalmas társalgási nyelvben.

steril [1854] 'terméketlen, meddő; csírátlanitott' Nemzetközi szó, vö. német *steril*, angol *sterile*, francia *stérile*: 'steril'. Ezek a latin *sterilis* 'terméketlen, meddő' alakra vezethetők vissza. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *starīh* 'meddő tehén, még nem ellett tehén', gót *stairō* 'terméketlen'. Hasonló eredetű a szintén nemzetközi *sterilizál* 'terméketlenné tesz, csírátlanit' [1893], vö. német *sterilisieren*, angol *sterilize*, francia *stériliser*: 'sterilizál'. Az ugyanebbe a szócsaládba tartozó, elavult *sterilis* [1865], illetőleg *sterilitás* [1886] alakok latin jövevényszavak, vö. latin *sterilis* 'steril', *sterilitas* 'sterilitás'.

stewardess [1943] 'légikisasszony, utaskísérő' Angol jövevényszó. Az angolban az angol *steward* 'gazdasági intéző, gondnok' főnévre vezethető vissza, a szóvég nőnévképző. Képző nélküli *steward* alakja is használatos 'utaskísérő férfi' jelentésben. Az idegen szavak magyarítására alkották meg nyelvünkben a *légikisasszony* és az *utaskísérő* elnevezéseket.

stikában [1924] 'titkolva (az illetékesek előtt)' Megszilárdult ragos alakulat: alapszava az argó *sticke* 'csend, hallgatás' [1882], *stiké* 'csend, titok' [1924], *stiki* 'titok, titokban végzett cselekvés' [1930], *stika* 'ugyanaz' [1943]. Az alapszó jiddis eredetű, vö. jiddis *schtike*, *schtiko* 'hallgatás, csend'. A *stikában* a bizalmas társalgási nyelv szava.

stikli [1871] 'csíny' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bécsi német *stüick'l*, karintiai *stick'l*: 'darabka; ostoba csíny'. Ez a német *Stück* 'darab, rész; csíny' főnév kicsinyítő képzős származéka. A magyar alak *li* szóvégre vö. *cetli*, *stempli*. A *stikli* a bizalmas nyelvhasználat szava.

stílus [1585] Latin jövevényszó, vö. latin *stylus*, *stilus* 'hegyes karó; íróvessző; írás; írásmód; irodalom; nyelv; beszéd', középkori latin *stil(l)us* 'szerkesztésmód, szokás; modor; divat'. Ez a görög *sztilosz* 'oszlop; íróvessző' alakra vezethető vissza. A szókezdő *s* hangra vö. *stáció*, *stádium*, az *-us* szóvégre vö. *ámbitus*. A szó származékai, a *stilizál* [1725], *stiliztika* [1793] és *stilizta* [1806] nemzetközi szavak, vö. német *stilisieren*, francia *styliser*: 'stilizál', német *Stilistik*, francia *stylistique*: 'stiliztika', illetve német *Stilist*, francia *styliste*: 'stilizta'. E szavak elsősorban német közvetítéssel kerültek a magyarba. A *stílárís* 'a stílust illető' [1845] belső fejlődéssel keletkezett, feltehetőleg a *pólus*: *poláris*-féle szópárok mintájára.

stimmel [1817] 'egyezik, rendben van' Német jövevényszó, vö. német *stimmen* '<hangszert> hangol; egyezik, összhangban van, rendben van'. A szó '<hangszert> hangol' jelentése korábban a magyarban is megvolt, ez azonban napjainkra elavult. A *stimm* 'rendben van, helyes' [1906] a német ige egyes szám 3. személyű alakjának külön átvétele. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

stóla [1416 u.] 'papi ruha; hosszúkás, női kendő; egyházi szolgálatokért fizetett díj' Latin jövevényszó, vö. latin *stola* 'hosszú, női ruhadarab, talár', egyházi latin 'papi nyakszalag', *stola matrimonialis, funeralis* 'házasságkötési, temetési díj'. A szó a görög *sztolé* 'felszerelés, öltözet, dísz' átvétele. A magyar szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége. A *stóla* 'egyházi díj' jelentésében egyházi szó, 'női kendő' jelentése külső hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

stopli [1900] 'dugó, bórsgéz <sportcipőn>' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Stoppel* 'dugó'. Ez a *stoppol* 'lyukat besző' ige alapjául is szolgáló német *stopfen* 'betöm, foltoz, besző' igére vezethető vissza. A *li* szóvégre vö. *cetli*, *hecsedli*. A *stopli* sportnyelvi 'bórsgéz <sportcipőn>' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett.

stopper [1948] Valószínűleg belső fejlemény, a *stopperóra* [1932] összetételből jöhetett létre elvonással. Az összetétel az angol *stopper*, *stop-watch*, német *Stoppuhr*: 'stopper' alapján keletkezhetett.

stoppol' [1882] 'megáll, megállít; lefoglal' Nemzetközi szó, vö. német *stoppen* 'megállít; időt mér; megáll', angol *stop* 'megáll, megállít', francia *stopper* 'ugyanaz', olasz *stoppare* 'megállít <labdát>; időt mér'. E szavak indoeurópai eredetűek, és a *stoppol'* 'lyukat besző' igével azonos forrásra vezethetők vissza, vö. óind *tupáti* 'lök, taszít, döf'. Főképpen angol és német közvetítéssel terjedtek el. A *stoppol* ige a magyarba elsősorban a németből került.

stoppol² [1897] 'lyukat besző' Német jövevényszó, vö. német *stopfen* 'betöm, foltoz, besző'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. óind *tupáti* 'lök, taszít, döf'. Jelentésének kialakulására hatással volt a középkori latin *stuppeare* 'kóccal betöm' ige. A magyar *stoppol* alakban a szó belseji *pp* hasonulás eredménye, a szóvégre vö. *klappol*.

stósz [1927] 'halom, rakás' Német jövevényszó, vö. német *Stoss* 'lökés, taszítás, ütközés; halmaz, rakás', ez a német *stossen* 'lök, taszít, döngöl, döf' ige származéka, és végső soron indoeurópai eredetű, vö. óind *tupáti*, latin *tundere*: 'ugyanaz'. A mai magyarban elsősorban a bizalmas nyelvhasználatban él.

stráf [1770] 'csík, sáv' Német jövevényszó, közelebről bajor-osztrák, vö. *straoff* (ejtsd: [straof]). Elavulóban levő bizalmas használatú szó.

stramm [1893] 'erős, egészséges' Német jövevényszó, vö. német *stramm* 'feszés; kemény, katonás'. Ez a középholland *stram* 'merev, feszes' alakra vezethető vissza. Átvitt értelmű, 'katonás, erős' jelentésű használata a porosz katonai nyelvben alakult ki. A *stramm* a bizalmas társalgási nyelv szava.

strand [1904] Német jövevényszó, vö. *Strand* '(homokos) part, strandfürdő'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. latin *sternere* 'szétszór, szétterít', orosz *нпосмемемь* [prosztjerety] 'kiszélesít'. A *strand* 'szabadban lévő fürdő' jelentése a *strandfürdő* [1921] összetétel alapján keletkezhetett, vö. német *Strandbad* 'strandfürdő'. Igei származéka a *strandol* [1927].

strapál [1895] 'kimerítő munkával terhel, fáraszt' Belső fejlemény, mely az elavult *strapáca* 'kimerítő munka, strapa' [1683], *strapaciroz* 'strapál' [1708] alakokra vezethető vissza. Ezek német jövevényszavak, vö. német *Strapaze*, régi nyelvi *strapatz* 'vesződés, fáradság'. A német szavak olasz eredetűek, vö. olasz *strapazzo* 'strapa, túleröltetés'. A *strapál* a *strapaciroz* alapján keletkezett a képző cseréjével, vö. *blamíroz* : *blamál*. A *strapa* főnév [1874] a *strapálból* jött létre elvonással. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

strázsa [1296 tn. (?), 1535 k.] '(fegyveres) őr, őrség' Szláv jövevényszó, feltehetőleg horvát-szerb vagy szlovén eredetű, vö. horvát-szerb *straža* 'őrség, őrszem', szlovén *straža* 'őrség, őrizet, őrszolgálat'. Vö. még: óegyházi szláv *stražb* 'őr', *straža* 'őrség, őrizet', orosz *сшторозжа* [sztorozsa] 'őrség', *сштороже* [sztorozs] 'őr'. E szavak a szláv **sterg-* 'őv, őriz' igére vezethetők vissza. A *strázsa* feltehetőleg a törökök elleni közös harcok idején került a magyarba. A magyar alak szókezdő *s* hangja a szó belseji *zs* hasonító hatásával magyarázható. A forrásokban szereplő és a népnyelvben használatos alakváltozatok a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek, vö. *istráza* [1565], *starázsa* [1566], *istorása* [1793]. Igei származéka a *strázsál* 'őriz, vigyáz' [1666]. Kezdetben az irodalmi nyelv szava volt, napjainkban régies és népies stílusértékű szó.

stréber [1886] 'törtető személy, diák' Német jövevényszó, vö. német *Streber* 'törekvő, igyekvő személy <főképpen diák, hivatalnok>'. Ez a német *streben* 'törekszik' ige származéka. A *stréber* a bizalmas nyelvhasználat pejoratív árnyalatú szava.

strichel [1961] '<utcanó> magát kelleve fel-alá járkál az utcán' Német jövevényszó, vö. német argó *Strich* 'prostituált magát ajánlgató járkálása', melynek jelentése a németben 'csík, vonal, vonás' volt.

strici [1871] 'utcai nő kitartott szeretője; csirkefogó' Német jövevényszó, vö. bécsi német *strizzi* 'naplopó, csavargó', argó *strizi* 'selyemfű, csavargó'. Ez vitatott eredetű, vagy az olasz *strizzare* 'kinyom, kifacsar' igére vezethető vissza, vagy pedig a cseh *strýc* 'nagybátya, atyafi, szomszéd' átvétele. Az olasz eredet esetén a jelentéstani kapcsolat a striciknek az utcalányokat kihasználó tevékenységén alapul, a cseh eredet jelentéstani összefüggésére vö. a francia *cousin* 'bátya; pajtás, partner' jelentéseit. Durva szó.

strófa [1659] 'versszak' Latin jövevényszó, vö. latin *strophá, strophe* 'fordulat; kardal váltakozva előadott szakasza, strófa'. Ez a görög *στροφέ* 'fordítás; táncfordulat; kardal szakasza' alakra vezethető vissza. Megfelelő szavak más nyelvekben is ismertek, vö. német *Strophe*, francia *strophe*: 'strófa'. A magyar szókezdő *s* hangra vö. *skandál, stáció*. Elavulóban lévő szó.

strucc [1416 u.] Olasz jövevényszó, vö. olasz *struzzo*, nyelvjárási *struz, struzz* 'strucc'. Az olasz szó a latin *struthio* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza, s végső soron görög eredetű. A szó több európai nyelvbe is bekerült, vö. német *Strauß*, lengyel *strus*: 'ugyanaz'. A forrásokban található különféle változatok a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek, vö. *truccz* [1533], *uzturuc* [1541], *istruz* [1599].

struccpolitika [1900] Német mintára alkotott tükörszó (*strucc* + *politika*), vö. *Vogelstrauffpolitik* (*Vogelstrauß* 'strucc' + *Politik* 'politika') 'struccpolitika'. Az összetétel alapja az a hiedelem, amely szerint veszély esetén a strucc nem menekül el, hanem a fejét a homokba dugja. A strucc butaságára utal a korai *bolond, miként strucc* [1531] feljegyzés, és az elavult *strucclogika* [1863] összetétel is.

stuccol [1848] 'rövidre vág' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *stutzen*, német *stutzen*: 'rövidre vág, rövidít'. Ez a német *Stutz* 'csonk' főnév származéka. A *stuccol* elsősorban a nyelvjárások és a bizalmas társalgási nyelv szava.

stúdió [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Studio*, angol *studio*, francia *studio*, olasz *studio*, orosz *cmyдия* [sztugyija]: 'műterem, dolgozószoba, stúdió'. A szó az olaszból terjedt el, s itt latin eredetű, vö. latin *studium* 'tanulmányozás, iskola'. A magyarba a német közvetítette 'műterem, dolgozószoba' jelentéssel, mai 'rádió-, televízió-, filmstúdió' jelentései az angoltól származnak.

stúdium [1712] '<iskolai> tanulmány' Latin jövevényszó, vö. latin *studium* 'tudományos törekvés, tanulmányozás, iskola'. Ez a latin *studere* 'törekedik, tanulmányoz' ige származéka. A magyar *stúdium* szókezdő *s* hangjára (*sz* helyett) vö. *stáció*. Ugyancsak a latin *studere* igére vezethető vissza a napjainkra elavultnak tűnő *studíroz* 'tanulmányoz, elmélkedik' [1790] igénk, mely a magyarban német átvétel, vö. német *studieren* 'tanulmányoz, tanul'. A magyar *-íroz* szövégre vö. *blamíroz, flangíroz*.

stukatúr [1414] 'gipszvakolatos mennyezet, vakolatos nádmennyezet' Német jövevényszó, vö. német *Stukkatur* 'gipszvakolat'. Ez az olasz *stuccatura* 'ugyanaz' átvétele. A *stukatúra* [1708] változat közvetlenül az említett olasz szó átvétele. Az olasz szó a *stucco* 'gipsz, gipszdísz' főnév származéka. A magyar szókezdő *s* hang német hatással magyarázható.

-stul/-stül [1372 u.] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag. Az 'alapszóval megnevezett dologgal vagy személlyel együtt' jelentésű származékai a mondatban körülmény-, illetőleg társhatározói szerepet töltenek be, pl. *ruhástul, mindenestül*. A kései ómagyar korban keletkezett az *-st* módhatározórag és az *-u/-ül* módhatározórag összekapcsolódásával. Jeltelen főnevekhez vagy főnévi értékű szavakhoz járulhat. A beszélt nyelvben hallható *-stól/-stől* alakváltozata nem tekinthető szabályosnak.

suba [1290] Vándorszó, vö. latin *schuba*, középfelnémet *schübe, schüwe*, olasz nyelvjárási *žubba, gúba*, orosz *уyбa* [suba], bolgár *уyбa* [suba]: 'télkabát, bunda'. E szavak forrása az arab *ğubba* 'pamut alsóruha'. A magyarba feltehetőleg az olasz közvetítette, ebben az esetben a *suba* alak a szókezdő *dž* hanghelyettesítésével keletkezett, de nem zárható ki a latin átvétel sem. A *suba* 'prém' jelentése érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Etimológiailag idetartozik *zubbony* szavunk is.

sublót [1635] 'fiókos szekrény, komód' Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. német *Schublade*, korai újfelnémet *schublade*, bajor-osztrák *schublād*: 'fiók'. A német szó összetétel, melynek előtagja a német *Schub* 'tolás, lökés, taszítás; fiók, fiókos szekrény', utótagja pedig a *Lade* 'fiók, láda'. Többszörös kölcsönzéssel került nyelvünkbe. Elavulóban van.

sudár [1545 k. (?), 1685] Származékszó, melynek alapszava a régi nyelvi *súd* 'csúszik, kifeslik' ige. Ez a *suvad* alakváltozata volt, képzője pedig az *-ár* főnévképző, vö. *határ, kopár*. Az alapige eredetét tekintve a hangutánzó *súg* igével tartozik össze, s kezdetben a suhogó hang megjelenítésére volt használatos. A *sudár* mai 'magas, egyenes, karcsú' jelentése a korábbi 'suhogós, csipős <vessző, pálca>' jelentésből fejlődött ki. A *sudár* voltaképpen a *sugár* alaki és jelentésbeli párja, mivel azonos eredetű alapszó származékai azonos képzővel.

sufni [1924] 'fészer, deszkabodé' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schupfen* 'sufni'; vö. még: német *Schuppen* 'fészer'. A szó belseji *f* a német *pf* hangkapcsolat egyszerűsítésével keletkezett, a szövégre vö. *lokni*. A bizalmas nyelvhasználat és a nyelvjárások szava.

súg [1300 k. tn., 1470] Hangutánzó eredetű szó, mely szóhasadással különült el a *suhog* igétől. (Hasonló viszony van például a *zuhog* és *zúg* igék között.) A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A *súg* eredetileg a suhogó hanghatást jelenítette meg, s ebből fejlődött ki 'halk hangon beszél' jelentése, mely alapul szolgált a további 'sugalmaz; besúg, elárul' jelentésekhez. A *súg* számos további ige alapszava, vö. *sugall* [1519], *sugdós* [1787], *sugalmaz* [1863], *sugdolózik* [1876].

sugár [1479 tn., 1541] Származékszó, a hangutánzó eredetű *súg* igéből keletkezett az *-ár* főnévképzővel, vö. *határ, kopár*. Ily módon a szó a *sudár* melléknév alakú és jelentésbeli párja, mivel a *sudár* alapszavául szolgáló *súd ~ suvad* 'csúszik, kifeszlik' etimológiailag összetartozik a *súg* igével. E szavak a suhogó hanghatás megjelenítésére szolgáltak, így a *sugár* eredeti jelentése 'suhogó tárgy' lehetett. A szó számos, további jelentése névátvitellel keletkezett (vö. 'nyúlánk, egyenes; vékony faág, madár tollát alkotó vékony lemezek, fénysugár, szem sugara'), mértani szakszói használata pedig latin mintára keletkezett, vö. latin *radius* 'bot, pálca; kerékküllő; nap-, fénysugár; kör, gömb sugara'.

suhanc [1681] 'nagyobb serdülő fiú' Belső fejlemény, keletkezési körülményei azonban vitatottak. 1. Származékszó, melynek alapszava a hangutánzó eredetű *suhog* igével függ össze, a szöveg pedig játékos főnévképző, vö. *ribanc*. A jelentéstanai kapcsolat a fiatal, suhogó vessző, hajtás és a fiatal legény közötti képzetársításon alapszik, vö. *siheder, sutyó*. 2. A már kihalt, német eredetű *suhancár* 'testőr; suhanc' [1491] főnévből keletkezett elvonással. E magyarázat gyengéje a szóelvonás szokatlan módja. A *suhanc* a bizalmas nyelvhasználat szava, gyakran rosszálló jelentésárnyalatú.

suhog [1565] Hangutánzó eredetű szó, mely eredetileg a rugalmas ág, vessző suhogó hangját jelenítette meg. A hangutánzás síkján kapcsolatban áll a *suhanc, husáng, sújt, csóvál*, illetve a *sudár* alapszavául szolgáló *suwad* szavakkal, és voltaképpen a *súg* ige szóhasadással elkülönült párja. A *suhog*gal azonos eredetűek a mozzanatos igeképzőkkel keletkezett *suhan* [1631] és *suhint* [1784 (?), 1826] származékok. A képzésmódra vö. *csattog : csattan : csattint*.

sújt [1465 tn., 1536] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava a hangutánzó eredetű *suhog, súg* igékkel lehet kapcsolatban. A szövégi *-t* műveltető igeképző, vö. *rejt*. Eredeti 'út <bottal, ostorral>' jelentése közvetlenül a hangutánzáshoz kapcsolódott, a későbbiekben a hanghatás háttérbe szorult, és a gyors, hirtelen mozdulatra utaló képzetársítás vált uralkodóvá. Névszói származéka a *sújtás* 'ütés' [1570]. Az *-ó* melléknéviigenév-képzős *sújtó* a *sújtólég* 'szénbányában a metángáz és a levegő könnyen robbanó keveréke' összetétel előtagját alkotja.

sujtás [1685] 'zsinórdísz díszegyenruhán' Származékszó, alapszava a *sújt* ige, melyhez az *-ás* névszóképző kapcsolódott. A *sújtás* 'ütés' főnévtől alakilag a szó eleji magánhangzó rövidülésével különült el szóhasadással. A jelentésfejlődés az 'ütés' > 'ütés nyoma' > 'csík, sáv' > '<vonalas> zsinórdísz' mozzanatokon alapult. A szó több európai nyelvbe is bekerült, vö. angol *soutache*, német régi nyelvi *schoitash*, francia *soutache*, horvát-szerb *šujtaš*: 'sujtás'.

-sul/-sül [1792] Igeképző. Az *-s* melléknévképző és az *-ul/-ül* igeképző összetapadásával keletkezett feltehetően a *-sít* igeképző párjaként. Funkcióját tekintve nagyrészt a denominális *-ul/-ül* képző változatának minősíthető, az *-ül/-ű, -ól/-ő* végű főnevek, melléknevek rendszerint ezt az *-s*-sel bővült alakot veszik fel, pl. *meghiúsul, állandósul*. Elsősorban 'valamilyenné tesz, valamivel ellát' jelentésű származékokat hoz létre. Használata csak a 20. században vált gyakoribbá. Jóval kevésbé termékeny, mint a *-sít*.

suli [1900] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Schule* 'iskola'. Ez az *iskola* szavunk alapjául is szolgáló latin *schola* átvétele. A szövégi *i* a német szövégi magánhangzónak felel meg, vö. *gázsi, módi*. A *suli* elterjedését a *cigi* (< *cigaretta*)-, *diri* (< *direktor*)-féle képzések segíthették elő. Diáknyelvi szó.

súly [1372 tn. (?), 1527] Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentése 'súlyos tárgy, teher' lehetett. A *súly* számos további származékszó, összetétel alapjául szolgál, vö. *súlyos* [1566], *súlyosbít* [1784], *súlytalanság* [1835], *súlyosbodik* [1851], *súlyzó* [1896], az összetételekre vö. *súlycsoport, súlyemelés, súlygyarapodás, súlyhatár, súlypont* stb.

sulyok [1138 tn. (?), 1355] 'döngölésre használt kalapácszerű eszköz, mángorló' Vitatott eredetű. 1. Származékszó, a *súly* kicsinyítő képzős alakulata. 2. Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *šuljak* 'tuskó', szlovén nyelvjárási *šuljek* 'fatörzsből lefűrészelt darab'; vö. még: szlovák *šul'ok* 'fenyőtoboz; kukoricacső', ukrán *уула* [sula] 'gerenda, kerítésoszlop'. E származtatás gyengéje, hogy a délszláv szavak a magyarsággal érintkező területekről nem mutathatók ki. A *sulyok* elsősorban nyelvjárási szó, a köznyelvben főképpen az *elveti a sulykot* 'túloz' kifejezésben él. Igei származéka a *sulykol* 'sulyokkal vagy más szerszámmal ver, döngöl; gépiesen ismételi, gyakorol' [1604].

sumák [1832] 'sunyi' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *šumak* 'ostoba, buta ember'. Ez a horvát-szerb *šumiti* 'butaságot beszél' igére vezethető vissza. A *sumák* 'alattomos' jelentésének kialakulására a *sunyi* alapszavául is szolgáló *sunyik* 'meglapul, alattomosan viselkedik' ige lehetett hatással. Igei származéka a *sumákol* 'sunyin viselkedik' [1874], mely ma gyakoribb használatú, mint maga az alapszó. A bizalmas társalgási nyelv rosszálló értelmű szava.

summa [1519] Latin jövevényszó, vö. latin *summa (res)* 'fő dolog, összesség, összeg, összegzés'. Ez a latin *summus* 'legfelső, legfőbb' melléknév nőnemű alakjának főnevesülése. A szókezdő *s* (*sz* helyett) a hazai latin jellegzetessége, vö. *salétrom*. A szó *-s* melléknévképzős származéka a *summás* [1666], melynek 'idénymunkás' jelentése oly módon

keletkezett, hogy a summások a napszámokkal ellentétben nem naponként kapták a fizetésüket, hanem egy összegben. További származékai a *summáz* [1784] és a *summázat* [1792].

sunyi [1794] Származékszó, melynek alapszava az elavult *sunyik* [1725–1764] ige. Ez hangfestő eredetű belső fejlemény, s kapcsolatban állhat a *szunyik*, *szunnyad* igékkel. Eredeti jelentése 'lekonyul, lelapul' lehetett, s ebből fejlődött ki 'meglapul; alattomosan viselkedik' értelmű használata. A *sunyi* a *sunyik* ige *-i* képzős melléknévi igeneve, a *sunyít* [1877] -*ít* műveltető igeképzős származék. A nyelvjárásokban számos további származéka ismert, vö. *sunnyog* 'sunnyít' [1767], *sunya* 'sunyi' [1786].

súrol [1600 k.] Hangutánzó eredetű szó, mely a hangutánzás síkján összetartozik a *surrog* igével, s a dörzsölés, érintés surrogó hangjának megjelenítésére keletkezett. A szóvég a gyakorító *-l* igeképző. Nem zárható ki az sem, hogy a *súrol* a szintén hangutánzó eredetű, nyelvjárási *sorol* 'sodor' alakváltozataként jött létre. Visszaható igeképzős származéka a *súrlódik* [1655].

surrog [1771] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a gyors mozgást kísérő hanghatást jelenítette meg. A szóvég a gyakorító *-g* igeképző. Tövének mozzanatos igeképzős származéka a *surran* [1830], melynek jelentésében a hanghatás háttérbe szorult, s a mozgásképzet vált elsődlegessé. Az igék a hangutánzás síkján kapcsolatban állnak a *súrol* szóval.

suska [1844] 'kukoricacsuhé; pénz' Valószínűleg belső fejlemény, a nyelvjárási *sústya* 'a kukorica csövét borító levelek, csuhé' képzőcserével keletkezett alakváltozata lehet. A *sústya* szlovák jövevényszó, vö. szlovák *šúštie*, nyelvjárási *šúst'a*, *šúštie*: 'száraz levelek, száraz kukoricaszárak'. A *suska* végződése a *-ka* kicsinyítő képző. Fejlődését befolyásolhatta az is, hogy a magyar nyelvérzék a szó tövét a *susog* ige tövével kapcsolta össze. A 'kukoricacsuhé' jelentés mellett előfordul szintén nyelvjárási 'gubacs, toboz' értelemben is. Újabban a bizalmas társalgási nyelvben tréfás használatban előfordul 'pénz' értelemben is.

suskus [1644] 'szabálytalanság, csalás' Hangutánzó eredetű ikerszó, melynek összetétel volta mára elhomályosult, alakulásmódjára vö. *bim-bam*. Tagjai önállóan nem adatolhatóak, *sus* előtagja a *susog*, *kus* utótagja pedig a *pusmog* ige tövével lehet kapcsolatban. Az eredetibb formára vö.: *Suspust vallani* [1644]. Idetartoznak a főképpen a nyelvjárásokban, illetőleg a bizalmas társalgási nyelvben használatos *susmus* 'bizalmas beszélgetés, sugdolózás' [1972], *susmusol* 'sugdolózik', *susmutol* 'ugyanaz' szavak is.

susog [1527] Hangutánzó eredetű ige, mely eredetileg a sűgő, zizegő hanghatást jelenítette meg, s a *siseg* [1604] mély hangrendű párjaként keletkezett. A hangutánzás síkján kapcsolatban áll a *suskus* főnévvel és a *sűg*, *suhog*, *suttog* igékkel. A *susog* szóvégi *-g* hangja gyakorító igeképző. A *sustorog* 'sistereg, suttog, magában méltatlankodik' [1792] és a nyelvjárási *sustorékol* 'ugyanaz' [1772] alakok a *susog* ige tövéből keletkeztek gyakorító képzőkkel, de nem zárható ki, hogy a *susog* szóval párhuzamos fejlemények.

suszter [1608 tn. (?), 1766] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schuster*, *schuester*; vö. még: német, ausztriai német *Schuster*: 'cipész; kontár'. Ez a középfelnémet *schuoch* 'cipő' és *süter* 'szabó, varga' szavak összetételével keletkezett. A bizalmas nyelvhasználat szava.

suta [1468 tn., 1655] 'esetlen, félszeg; csonka; szarvatlan, farkatlan; nőstény őz, szarvas' Vándorszó, vö. román *ciut*, *ciută* 'csonka, rövidszarvú, szarvatlan', *șut*, *șută* 'ugyanaz', *ciută* 'szarvastehén', bolgár *uym* [sut] 'szarvatlan', horvát-szerb *šut* 'ugyanaz', szlovák *šuta* 'szarvatlan juh, kecske', *šutý* 'szarvatlan'. E szavak forrása ismeretlen, és az egykori vlah (oláh) pásztorkultúra révén terjedtek el. A *suta* a magyarba elsősorban a románból kerülhetett, de – legalábbis nyelvterületünk nyugati részén – a szláv átvétel sem zárhatjuk ki. A román, illetőleg szláv nyelvekből nem adatolt, de a magyarban meglévő jelentések magyar fejlemények, hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek.

sut [1715] 'kemencezug, kuckó, zug' Német jövevényszó, vö. német régi nyelvi *schutt* 'földhányás, sánc; <a bányásznyelvben> vak akna, aknaszerű térség', német *Schutt* 'törmelék, hulladék'. Ez a német *schütten* 'önt' igére megy vissza. A már elavult *sutton* 'zug, kemencezug' [1577–1580] forma szintén hasonló eredetű, vö. német (bajor-osztrák) *schutten* 'földhányás, sánc; <a bányásznyelvben> akna'. Napjainkban a *sut* elsősorban a nyelvjárások szava, de a *sutba dob* 'félredob, mellőz' kifejezésben a köznyelvben is él.

suttog [1577] Hangutánzó eredetű szó, mely a halk beszédet érzékelteti, s kapcsolatban áll a *sűg*, *susog* igékkel. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. A régi nyelvben, illetőleg a nyelvjárásokban magas hangrendű párja is volt, vö. *setteg* 'suttog' [1553].

suttyó [1795 k.] 'suhanc, siheder' Szófajváltással keletkezett. A nyelvjárási *suttyan* 'suhanc, oszon' ige önállóan nem adatolható szótövének -ó melléknéviigenév-képzős származéka főnevesült. Jelentésére vö. *siheder, suhanc*. Bizalmas használatú szó.

suttyomban [1613] 'titokban, lopva' Szófajváltással keletkezett, a már elavult *sutton* 'zug, kemencezug' főnév megszilárdult határozóragos alakulata. A *sutton* szóvégi *n*-je a *-ban/-ba* ragok *b* hangja hatására hasonult: *sutton* > *suttom*. Eredeti jelentése 'a (kemence)zugban' volt, s ebből alakult ki a mai, absztrakt használat. A korai, konkrét jelentésre vö. *suttonba* [1577–1580], *suttomban* [1583 u.] 'kemencezugban'.

suvaszt [1803] 'elcsen, eltüntet; héjából kifejt' Származékszó, feltételezhető alapszava a hangutánzó eredetű, nyelvjárási *suvad* 'csúszik, kifeszlik' [1568], melynek töve a szintén hangutánzó *suhog* igével tartozik össze. A *suvaszt* e tö gyakoriság-kezdő ige képzős származéka lehet, de annak a lehetősége sem zárható ki, hogy a *suhaddal* párhuzamos fejlemény. A *suvaszt* ma főképpen 'eltüntet, elcsen' jelentéssel használatos a bizalmas társalgási nyelvben. Ilyen értelmű használata az alapszó 'csúszik' jelentésén alapulva keletkezett, vö. *sikkaszt*.

suviksz [1793] 'cipőkrém; csekélység' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák, bécsi német *schuähwix*, német *Schuhwichse*: 'cipőkrém'. Ez a német *Schuh* 'cipő' és *Wichse* '(cipő)tisztítószert' szavak összetételével keletkezett. A nyelvjárási *subick, suviszk* változatok egyrészt a bajor-osztrák szó belseji *v* magyar *b* ~ *v* megfelelésével (vö. *ibolya*), másrészt szóvégi hangátvetéssel, illetőleg affrikálódással keletkeztek. A szó 'csekélység' jelentése tréfás használaton alapul. A bizalmas nyelvhasználat és a nyelvjárási szava.

süger [1199 tn., 1435 k.] 'tüskés uszonyú, izes húsú hal' Ismeretlen eredetű szó. Elavult, 'egy fajta harci eszköz' jelentése névátvitel eredménye, mely a süger tüskés uszonyának és e harci eszköznek a hasonlóságán alapul.

süket [1198 tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. A nyelvjárási *süke* 'félsüket' [1838] a *süketből* keletkezett elvonással, s a *gügye, hülye, lüke -e* képzős igenévi alakok hatását mutatja. A *süket* további származékai a *süketül* [1517], *süketség* [1527], *süketedik* [1577 k.], *süketít* [1585].

sül [1395 k.?, 1405 k.] Származékszó, a *süt* igéből keletkezhetett a *hűt*: *hül, nyit*: *nyil(ik)* típusú ige-párok analógiájára. *Bele-* ige-kötés alakulatának absztrakt értelmű, 'valamiben fennakad, megreked' használata az alapige löfegyverekkel kapcsolatos alkalmazásából ered, vö. *elsül* <a puska>. Fosztóképzős származéka a *sületlen* [1585], ennek továbbképzésével keletkezett a *sületlenség* [1765].

süldő [1229 tn. (?), 1395 k.] 'fiatal <állat>; serdülő <személy>' Valószínűleg belső fejlemény, egy önálló alakban nem adatolható *süld-* tö melléknéviigenév-képzős származéka. A *süld-* a *sül* igével tartozik össze, annak *-d* gyakoriság-kezdő ige képzős alakulata, s így módon a *süldő* eredeti jelentése 'sülésre alkalmas fiatal disznó' lehetett. Hasonló szemléletet tükröz a *bakfis* szó is.

süllő [1138 tn. (?), 1395 k.] 'kis fogassüllő' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šəla* 'fogas'. Ez a csuvas *šəl* 'fog' szó származéka, s hasonló módon fejlődött a magyar *fogas* 'fogassüllő' is. Az ócsuvas alak **šiläk* lehetett, mely megfelel a köztörök **tišäk* formának, vö. ujjur *tiš*, oszmán-török *dış*: 'fog'. A magyar szó közvetlen átdó alakja feltehetőleg **šillik* volt. Hasonló, csuvas *l* ~ köztörök *š* megfelelést mutató szavaink még a *dél, dől, kölyök*. A *süllő* szóvégi *ő* hangjára vö. *bölcső*. Az ausztriai német *Schill* és a román *șalău*: 'süllő' a magyar szó átvételei.

súly [1109 tn. (?), 1500 k.] 'különféle, keléssel, duzzanattal járó betegségek neve: például skorbut, aranyér, vérbaj; fene' Ősi, uráli kori szó, vö. cseremisiz *šəɣəl*, mordvin *šilge*, finn *syylä*, szelkup *šīla, sēla*: 'szemölcs'. Az uráli alapalak **čšklä* vagy **cšklä* 'ugyanaz' lehetett, s az első szótagi magánhangzó *i* vagy *ü* volt. Az ősmagyarban *kl* > *lk* (vö. *toll*), majd *l* > *ly* hangváltozás történt. Népnyelvi szó.

sülyed [1416 u.] Származékszó: ismeretlen eredetű szótövből keletkezett a *-d* gyakoriság-kezdő ige képzővel. Eredeti, a 'víz színe alá merül' jelentéséből hasonlóságon, illetőleg érintkezésen alapuló névátvitellel fejlődtek ki további jelentései: 'leereszkedik, lealacsonyodik, elpusztul'. Ugyanezen ige-tő műveltető képzős származéka a *sülyeszt* [1418 tn., 1495 e.].

sün [1079 tn. (?), 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *soule*, cseremisiz *šülä*, finn *siili*: 'sün'. A finnugor alapalak **šije-le* 'ugyanaz' lehetett, melyben a *-le* ősi névszóképző már a finnugor korban hozzákapcsolódhatott a tőhöz. A szónak a régi magyar nyelvben számos változatát használták (? *Suni*, ? *Suhul*, *zwl* stb.). Az eredetibb formák a finnugor

megfelelések alapján két szótagúak lehettek, az *sz* kezdetűek ősmagyar kori, nyelvjárási *s ~ sz* megfelelésre vezethetők vissza, vö. *sövény* : *sző*. Az *n* szóvég az eredeti *l* szabályos fejleménye. A szó gyakran a *sündisznó* [1550 k.] összetételben szerepel.

sündörög [1760] 'jár-kel, ólálkodik' Származékszó egy önálló alakban nem adatható szótöböl. E szótöhoz az *-r* gyakorító igekepző kapcsolódhatott, s ezen alakulat a *sodor* magas hangrendű párja lehetett. A szó belseji *n* másodlagos, inetimologikus hangbetoldás eredménye. A *sündörög -g* szóvége gyakorító igekepző. Gyakorító-visszaható képzős származék a hasonló jelentésű *sündörgő(d)zik* [1760] és a nyelvjárási *sündörködik* [1585].

süpped [1510 k.] Ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre, vö. vogul *šēp-* 'elmerül, megfullad'. A feltételezett ugor alapalak: **čēpp-* 'elmerül, lemerül', ez hangutánzó szó lehetett. Az ugor **pp* az ősmagyarban szabályosan **p* lett, majd ezután geminalizálódott: **p* > *pp*, vö. *csupor*, *lep*. A süpped végződése a *-d* gyakorító-visszaható képző. A régi magyar nyelvben a szónak számos alakváltozata került lejegyzésre (*sepped*, *suppad*, *sippad* stb.), közülük a magas hangrendűekben a hangutánzó jelleg háttérbe szorult. Az *ü* magánhangzót tartalmazó forma köznyelvivé válásában a *süllyed* ige hatása játszhatott szerepet. Ugyanezen szótöre vezethető vissza a műveltető képzős *süppeszt* [1807] is, mely az *árad* : *áraszt* típusú igeek analógiájára keletkezett újabb származék.

sürög [1057 tn. (?), 1536] Származékszó, melynek alapszava a 'nyüzög' jelentésű hangutánzó *sür* [1840] ige lehet, a *-g* szóvég gyakorító igekepző. Az alapszóra vö. még az alábbi ikerszavakat: *sű-forr* [1819], *sürr-forr* [1833] 'ugyanaz'. A szótó a *serdül*, *serény*, *serkent*, *sűrű* szavakkal tartozik össze, s e szavak eredetileg a gyors mozgást fejezték ki. A szócsalád mély hangrendű képviselői a *sarjú*, a kihalt *sor* 'perdül', a nyelvjárási *sorol* 'sodor' stb. szavak. A *sürög -t* műveltető képzős származéka a *sürget* [1584–1588], nyelvújítás kori névszói származékai a *sürgős* [1832] és a *sürgöny* [1834]. A *sürgős* a *sürgő* melléknévi igenév nyomatékosító szerepű *-s* melléknévképzős alakja, mely a korábbi *sürgetős* formát váltotta fel. A *sürgöny -ny* névszóképzős alakulat, vö. *mozdony*.

sűrű [1374 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek töve egy igen régi ige lehet, ennek adatolt alakja a *sürög* ige *sür*-tövével lehet azonos. Mély hangrendű párja a *sarjú*, *sorol* szavaink alapszava. A szóvég az *-ű* melléknéviigenév-képző. Ugyanezen szótó *-ít* műveltető igekepzős származéka a *sűrít* [1519 k.]. További származékai a *sűrűség* [1517], *sűrűsödik* [1750].

süsü [1792] 'együgyü, ostoba, bolondos' Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban bizonytalan. Talán játszi formálású, szóismétléses alakulat, mely kapcsolatban lehet a hangutánzó *siseg*, *susog* igeekkel. Eredetileg az együgyü emberek selypítő beszédét jelölhette, napjainkban azonban az ostoba, együgyü emberek megnevezésére használatos. A bizalmas társalgási nyelv szava.

süt [1343 tn., 1416 u.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *šit-* 'süt'. A talán hangutánzó eredetű ugor alapalak **čitt-* 'ugyanaz' lehetett. Az ugor **tt* > magyar *t* hangfejlődésre vö. *hat*². A szónak nyelvünkben számos igei és névszói származéka él: *sütés* [1529 e.], *sütkérezik* [1771], *sütemény* [1771], *sütöde* [1845]. A *süti* [1972] a *sütemény* rövidítésével keletkezett, az *-i* szóvég kicsinyítő képző.

sütnivaló [1783] 'ész; kovász' Összetett szó, előtagja a *süt* ige főnévi igeneve, utótagja a *való* melléknévi igenév. Hasonló típusú, főnevesült összetételekre vö. *ennivaló*, *innivaló* [1592]. A szó eredetileg a kovászt jelölte, s ebből a jelentéséből fejlődött ki absztrakt értelmű használata: az a háziasszony, aki nem készített elegendő kovászt, nem volt elegendő sütnivalója, s így nem tudott kenyeret készíteni. A sütés-főzés műveletének szavai és az értelmi tevékenységre vonatkozó elnevezések közötti kapcsolat meglehetősen általános, vö. *kisüt*, *kiforral valamit*, *sületlen (bolond)*.

süveg [1307 tn. (?), 1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šólák*, *šlák* 'kalap, sapka', csagatáj *yelek* 'fejedelmi fejfedő', oszmán-török *yelek* 'ugyanaz'. A török szavak eredete ismeretlen, a magyar *süveggel* való összekapcsolás hangtanilag bizonytalan. A magyar szó közvetlen átadó alakja **č* kezdetű lehetett, a szó eleji mássalhangzó dezaffrikálódására (*č* > *s*) vö. *sarló*, *saru*. A *süveg* eredetileg egyfajta fejfedőt jelentett, további jelentései ('különböző tárgyak, tetőszerkezet csúcsos része; cukorsüveg') hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek.

süvölt [1061 tn., 1405 k.] Származékszó. Alapszava a hangutánzó eredetű *si'* 'sívít, sír' ige *v-s* töváltozata, ehhez az *-lt* mozzanatos képzőbórok kapcsolódott, melynek gyakorító funkciója is van. Ugyanezen ige *-ít* képzős származéka a *süvít* [1780].

süvölvény [1877] 'siheder, kamasz' Származékszó: a *süvölt* igéből jött létre a -vény főnévképzővel. A *süvölt t* hangjának kiesésére vö. *ereszvény* (< *eresztvény*). A jelentésfejlődésre vö. a szintén hangutánzó eredetű, hasonló jelentésű *siheder*, *suttyó* szavakat.

sváb [1294 tn., 1538] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *schwáb* 'sváb; svábbogár'; vö. még: német *Schwabe* 'ugyanaz', ausztriai német *Schwab* 'svábbogár'. A német szó ismeretlen eredetű, összefügg a latin *Suevus* 'egy germán néptörzs tagja' elnevezéssel. A nyelvjárásokban fellelhető különféle alakváltozatok (vö. *sóháb*, *suháb*, *váb*, *zsváb*) főképpen a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek.

svábbogár [1795 k.] Összetett szó, előtagja a *sváb* népnév, utótagja *bogár* főnevünk. Az összetétel kialakulásának körülményei vitatottak. 1. Német, közelebről bajor-osztrák mintára keletkezett tükörszó, vö. bajor-osztrák *schwabm kefo* 'svábbogár'. 2. Belső fejlemény, mely a *sváb* népnév pejoratív árnyalatú használatán alapulva keletkezett, vö. tájnyelvi *sváb szájú* 'bajusztalan (férfi)', *svábtök* 'főtt burgonya'. Hasonló, gúnyos árnyalatú elnevezések több népnévvel kapcsolatban is kialakultak: *cigány-abrak* 'verés', *némethas* 'hasmenés' stb. A svábbogár hasonló alapú elnevezéseire vö. a német *Schwabe*, cseh *šváb*, lengyel *szwab* szavakat. Ugyanezen rovar más népnévvel való megnevezésére vö. magyar *ruszli*, német *Russe*, *Franzose*.

sváda [1767] 'ügyes, könnyed beszélőkészség' Latin jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *Suada* 'a rábeszélés istennője', hazai latin *suada* 'rábeszélés, beszéd'. Vö. még: német *Suada*, *Suade* 'beszédkészség, sváda'. A latin szó a latin *suadere* 'tanácsol, rábeszél' igéből keletkezett *suadus* 'rábeszélő' forma nőnemű alakja. A *sváda* szókezdő *s* hangja a hazai latin jellegzetessége, vö. *saláta*. A szó napjainkban főképpen a *jó svádája van, jó svádájú* kifejezésben él. Bizalmas használatú szó.

svéd [1632] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. német *Schwede* 'svéd'. A német szó ismeretlen eredetű, feltehetőleg a latin *Suiones* (többes szám) 'északon élő népcsoport' elnevezéssel függ össze. Hasonló népvét a svédek jelölésére más nyelvek is használják, vö. horvát-szerb *Šved*, cseh *Švéd*: 'svéd'. A magyar *svédus* változat [1634] latinosítás eredménye, a *svéda* forma [1790] a német *Schwede* megfelelője (a szóvégi *a*-ra vö. *cérna*). Az *isvéd*, *sövéd* [1799] alakok a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkeztek.

svihák [1874] 'léha személy' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *švihák* 'piperkőc; szélhámos'. A szlovák szó a *švihat* 'suhogtat, üt, vesszőz' igére vezethető vissza, s a ruhasuhogtatás alapján fejlődhetett ki a szó 'piperkőc' jelentése, majd pedig ebből a 'szélhámos'. A bizalmas társalgási nyelv szava.

svindler [1855] 'csaló, szélhámos' Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Schwindler* 'svindler'. Hasonló eredetű a *svindli* 'csalás; egyszerű kártyajáték, amelyben szabad csalni' [1871] is, vö. német, ausztriai német *Schwindel* 'csalás, szélhámosság'. A német szavak a német *schwindeln* 'szédül; szélhámoskodik, csal' igére vezethetők vissza. A *svindli* szóvégre vö. *cetli*, *hecsedli*. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

svung [1860] 'lendület, gyors mozdulat; szónoki szárnyalás' Német jövevényszó, vö. német *Schwung* 'lendülés, lódulás, lendület, szárnyalás'. Ez a német *schwingen* 'lenget, lendít, lóbál' származéka. A *svung* a bizalmas társalgási nyelv szava.

SZ

-sz¹ [1055] Névszóképző. Ősi eredetű toldalék, uráli *-s' képzőre vezethető vissza, így származását tekintve azonos a gyakorító -sz³ képzővel. Igéből és névszóból képzett származékai egyaránt megtalálhatóak. Igék mellett elsősorban tövéghangzóval bővült -asz/-esz, névszók mellett szintén az -asz/-esz, valamint -ász/-ész változata terjedt el. Ma ezeket külön képzőkként tartjuk számon. Az -sz névszóképzőnek kialakult zöngés -z variánsa is. Ezekben a származékokban már teljesen elhomályosult a képzőelem, pl. *nehéz, igaz, száraz*.

-sz² [12. század vége] Egyes szám 2. személyű igei személyrag az általános (alanyi) ragozás kijelentő módjában. Funkcióváltással alakult ki az ősmagyar kor második felében. A jelenidő-jelként funkcionáló ősi eredetű -sz³ gyakorító képző az általános ragozás kialakulásakor *tesz, lesz, vesz* stb. igék végén az egyes szám 3. személyt jelölő -n³ személyragos *teszen, leszen, veszen* stb. alakokkal szemben az egyes szám 2. személyt kezdte kifejezni. Ez a funkció átvonódott az összes iktelen ige általános ragozású jelen idejére. Először a Halotti Beszédben a *halsz* igealakban adatható. Mai nyelvünkben az ikes és iktelen ragozás keveredésének következtében ikes igék mellett is megtalálható, pl. *laksz, törődsz*, és a jelen idejű kijelentő módú általános ragozású iktelen igéknek már nem az egyetlen egyes szám 2. személyű személyragja az -sz. A még Petőfitől is használt *keressz, hiszessz, nézessz* helyett ma szabályosan az -l kapcsolódik s, sz, z végű ige után, pl. *keresel, hiszel, nézel*.

-sz³ [1372 u.] Gyakorító ige képző. Ősi toldalék, az uráli *-s'-re vezethető vissza, így származását tekintve azonos a névszóképző -sz'-szel. Néhány ősi származékban tövégi magánhangzó nélkül kapcsolódott az igei alapszóhoz, pl. *metsz, játszik, úszik*. Ez a változata feltehetően már az ősmagyar korban elavult. Az ősmagyar korban a tövégi magánhangzóval bővülve -ász/-ész formában működött mérsékelt gyakorisággal. Származékainak jelentős része ikessé vált. A pusztán -sz eredetileg a cselekvés folytonosságát jelölhette, korai elavulása után az igék egy csoportjában a jelenidő-jel szerepét töltötte be. E funkció azonban nemcsak nem vált általánossá, hanem az érintett igék esetében is elhomályosult, ma az -szel bővülő v tövű igék jelen idejű, kijelentő módú alakjaiban jelentkezik a töv részésként, pl. *tesz, lesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik, alszik, fekszik*. Az -odik/-edik/-ödik ~ -szik képzőváltakozást mutató *gyarapodik ~ gyarapszik, verekedik ~ verekszik* típusú igealakok esetében is az -sz csak kijelentő mód jelen időben mutatkozik, ami szintén egykori jelenidő-jel funkciójára vezethető vissza. Az -sz ige képzőként és időjelként is teljesen elavult, de igei személyragként mai nyelvünkben is tovább él, vö. -sz².

szab [1211 tn., 1481 e.] Ismeretlen eredetű. A szó eredeti jelentése 'meghatároz, elrendel' lehetett, s ebből fejlődött ki a 'valamit meghatározott formára vág' jelentés. Az ige további, 'összeilleszt', 'igazít', 'vág' jelentései szintén az eredeti jelentésre vezethetők vissza, illetőleg absztrakciós fejlődéssel keletkeztek. Igei származékai a gyakorító képzős *szabdal* [1780] és a műveltető ige képzős *szabat* [1807], névszói származékai a *szabás* [1211 tn.], *szabó* [1271 tn., 1481 e.], *szabvány* [1801] és a *szabás* [1881]. A *szabó* főnevesült melléknévi igenév, kialakulására vö. német *Schneider*, francia *tailleur*, horvát-szerb *krojač*: 'szabó'.

szabad [12. század vége] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *svoboda* 'szabad; mentes, nem korlátozott'. Ez a szláv *svo- 'saját' alakra vezethető vissza. A mai szláv nyelvekből csak továbbképzett alakjaiban mutatható ki: bolgár *свободен* [szvobogven], cseh *svobodný*, orosz *свобод(е)н(ый)* [svobogy(e)n(ij)]: 'szabad'. A magyarban korai átvétel lehet, mivel a *szabad* az eredeti, továbbképzés nélküli forma átvétele. Főnévi, 'mentesség, privilégium' jelentése a *szabadság* [13. század eleje] származékából való elvonás eredménye. E főnévi jelentés él tovább a *szabadjára* [1771] lexikalizálódott ragos formában, vö. még *szabadjában* [1621]. A 'szabad természet, szabad levegő' jelentéstapadással keletkezett egy *szabad ég alatt* [1604] típusú szókapcsolatból. A *szabad* igei szerepe [1767] állítmányi helyzetben fejlődött ki, feltételes és felszólító módú, illetőleg jelen idejű paradigmája volt használatos. Ma csupán az egyes szám 3. személyű *szabadna* (feltételes mód) és *szabadjon* (felszólító mód) alakok élnek.

szabadkőműves [1760] Német mintára alkotott tükörszó, vö. német *Freimaurer* 'szabadkőműves' (*frei* 'szabad' + *Maurer* 'kőműves'). Ez az angol *freemason* 'ugyanaz' fordítása. Hasonló összetétellel más nyelvekben is találkozunk, vö. francia *franc-maçon*, olasz *frammassone*: 'ugyanaz'. Az elnevezés létrejöttének alapja a középkori építőmesterek céhe, mely szabadon, a hatóságoktól függetlenül működött, s ily módon az emberiség felemelését, szellemi építését célul tűző újkori titkos szövetségek, a szabadkőműves páholyok nevévé válhatott.

szabadláb [1753] Összetett szó, melynek előtagja a *szabad* melléknév, utótagja pedig *láb* főnévünk határozóragos alakja. A szó német mintára keletkezett, csakúgy, mint a szintén lexikalizálódott *szabadláb* összetétel [1795], vö. német *auf freien Fuß* 'szabadláb', *auf freiem Fuß* 'szabadláb'. Az olasz *a piede libero* 'szabadláb' szintén német mintára jött létre.

szabados [1469] Származékszó, *szabad* szavunk *-s* névszóképzővel ellátott alakja. Az alapszó mind főnévi, mind melléknévi szerepében felvehette a képzőt, erre utalnak a *szabados* napjainkra többnyire elavult jelentései: 'felszabadított rabszolga, jobbágy', 'szabad ember', 'futár', 'örvezető', illetőleg 'szabad, mentesített', 'megengedett', 'szabad gondolkodású'. Ma is használatos melléknévi 'féktelen, fegyelmezetlen' jelentésben.

szabály [1829] Származékszó, melynek alapszava a *szab* ige, végződése az *-ály* névszóképző, a képzés módjára vö. *apály*, *hatály*. A nyelvújítás korában alkották meg. Az alapszó és származéka jelentéstani kapcsolata a *szab* ige 'törvényt szab, előír' jelentésén alapul. A *szabály* névszói származékai a *szabályos* [1832], *szabálytalan* [1833], *szabályzat* [1835], igei származéka a *szabályoz* [1833].

szabatos [1830] 'pontos, szabályos <beszéd, stílus>' Származékszó, a *szab* ige elavult *szabat* [1807] 'szabás, szerkezet, forma' származékából alkották meg a nyelvújítás idején *-s* melléknévképzővel.

szablya [1393 tn. (?), 1479] 'görbe kard' Vándorszó, vö. német *Säbel*, olasz *sciabola*, francia *sabre*, horvát-szerb *sablja*, lengyel *sabla*, orosz *сабля* [szablja]: 'szablya'. Ezt a fegyverfajtát és nevét valamely Kelet-Európába telepedett nép terjeszthette el, pontos eredete ismeretlen. Régészeti leletek szerint a szablyát már a honfoglaló magyarok is használták. A szláv nyelvek megfelelő szavai jövevényszavak lehetnek, a szó nyugati nyelvekbe történő közvetítésében a magyarnak jelentős szerepe volt.

szabódik [1536] Származékszó, alapszava azonban vitatott. Lehetséges, hogy a *szab* igéből keletkezett az *-odik ~ -ódik* visszaható igeképzővel, vö. *oldódik* (< *old*). Az ige eredeti jelentése ily módon 'alkalmazkodik, igazodik valamihez', az igei további, 'mentegetőzik, panaszkodik, vonakodik' jelentései a *szabad* hatására keletkeztek. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *szabódik* a *szabad* származéka, a szóvég pedig a visszaható igeképzőnek érzett *-ik*. Ebben az esetben a jelentés-összefüggést egy 'szabadulni igyekszik'-féle eredeti jelentés magyarázza. Feltehetőleg idetartozik a *szabadkozik* [1561] is, melynek alakulásmódja hasonlóképpen bizonytalan. Talán a *szabadik ~ szabódik* igéből keletkezett képzőcserével, de az is lehetséges, hogy a *szabad* visszaható igeképzős származéka.

szabotál [1921] Nemzetközi szó, hasonlóképpen, mint a *szabotázs* [1926], vö. német *sabotieren*, angol *sabotage*, francia *saboter*: 'szabotál', illetőleg német *Sabotage*, angol *sabotage*, francia *sabotage*: 'szabotázs'. E szavak a franciából terjedtek el, vö. francia *saboter* 'facipőben jár, kopog; elfuserál valamit', *sabotage* 'facipőkészítés'. A francia szavak a francia *sabot* 'facipő; kontár' származékai. A jelentés absztrahálódásának és a pejoratív jelentésármalat kialakulásának az alapja a facipő esetlensége, nehézkessége lehetett, vö. 'esetlenül jár' > 'ügyetlenül, rosszul csinál valamit' > 'szabotál'. A magyar szó közvetlen átadója a német, esetleg a francia lehetett.

szacharin [1897] 'édesítőszer' Nemzetközi szó, vö. német *Saccharin*, angol *saccharin*, *saccharine*, francia *saccharine*, olasz *saccarina*, orosz *сахарин* [szacharin]: 'szacharin'. A német terjesztette el, s itt a szó a latin *saccharum* 'cukorédv' főnév alapján keletkezett tudós képzésként a vegytanban használatos *-in(e)* képzővel, vö. *aszpirin*, *benzin*. A magyarba is német közvetítéssel került.

szád [1055 tn., 1585 k.] 'nyílás' Származékszó, a *száj* főnév korábbi, *j* nélküli változatának *-d* névszóképzővel ellátott alakja. A szó *-l* igeképzős származéka a *szádal ~ szádol* 'nyílást elzár' [1596], melynek főnevesült melléknévi igeneve a *szádalló* 'üveg, hordó csapja; kemence ajtaja' [1792]. Régi nyelvi és nyelvjárási szavak tartoznak e szócsaládba.

szadizmus [1894] Nemzetközi szó, miképpen a vele összefüggő *szadista* [1914] is, vö. német *Sadismus*, angol *sadism*, francia *sadisme*, olasz *sadismo*, orosz *садузм* [szadizim]: 'szadizmus', illetőleg német *Sadist*, angol *sadist*, cseh *sadista*, orosz *садум* [szadist]: 'szadista'. E szavak a franciából terjedtek el pszichológiai szakszavakként, s eredetüket tekintve D.

A. F. de Sade márki [1740–1814] nevére vezethetők vissza, akinek regényeit a túlzott, beteges érzékiség hatotta át. A magyar nyelvbe elsősorban német közvetítéssel kerültek. A *szadista* végződése latinositás eredménye.

szafaládé [1614] Valószínűleg német jövevényszó, vö. ausztriai német *safaladi*, bajor-osztrák *salfaladi*: 'szafaládé'; vö. még: német *Zervelatwurst* 'ugyanaz'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *cervellata*, *zervellato*: 'ugyanaz'. A magyar *szafaládé* alak szövégre vö. *csokoládé*.

szaft [1671] Német, közelebből bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *soft*, német *Saft* 'nedv; húslé; mártás'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. örmény *ham*, latin *sapa*: 'szaft'. A *szafios* 'bő levű; durván szabadszájú' származék [1877] feltehetőleg a német *saftig* 'bő levű; durva' hatására keletkezett. A bizalmas társalgási nyelv szavai.

szag [1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, vö. szelkup *sanga-*, *hāku-* 'ízlel'. Az uráli alapalak **śaŋkə* 'íz, szag; ízlel, szagol' lehetett. Az **ŋk* hangkapcsolat magyar *g* fejleményére vö. *bog*, *mag*. A szó kapcsolatban állhat a jukagir *coŋ-* 'szagol' igével is. A jelentések megfeleltetését a szaglási és ízlelésbeli érzékelés közötti kapcsolat magyarázza. Az egyeztetést bizonytalanná teszi, hogy rokon nyelvi megfelelés csupán egy távoli nyelvből mutatható ki. Igei származéka a *szagol* [1577 k.], *szaglik* [1577 k.] és a *szaglászik* [1833], névszói származéka a *szagos* [1529 e.] és a *szagtalan* [1808].

-szág/-szég [1055] Névszóképző. A *-ság/-ség* névszóképző változata. Ez az *sz-es* alak korán visszaszorult, mai köznyelvünkben már csak elhomályosult származékai élnek, az *úr* szóból képzett *ország* és a *jó* szóból képzett *jóság*.

száguld [1415 tn., 1518 k.] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *šōm-*, osztják *sāḡal-*: 'vágat'. Az ugor alapalak **śšŋs-* 'ugrik, fut, vágat' lehetett. A szó belseji **ŋ* magyar *g* fejleményére vö. *egér*, *jég*. A *száguld* alak *l* eleme esetleg igeképző, melyhez a *-d* gyakorító képző kapcsolódott. Hasonló képzésmód mutatkozik talán a *lövöldözik* ige *ld* elemében. A *száguld* talán az ugor kori lovaskultúra szókincséhez sorolandó. Származékai a *száguldó* [1415 tn., 1550] és a *száguldozik* [1777].

száj [13. század második fele] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *sunt* 'folyó torkolata; edény szája', *sūp* 'száj', zürjén *śu-keś* 'ital' (*keś* 'víz, nedvesség'), cseremisiz *im-šu* 'tűfok' (*im* 'tű'), finn *suu* 'száj, torkolat, nyílás', lapp *čoddâ* 'torok', jurák *śo* 'nyelöcső; üveg nyaka; torkolat', szelkup *suolj*, *soi* 'torok; hang'. Az uráli alapalak **śuβe* 'száj, pofa' lehetett. A vogul *-nt*, a lapp *-ddâ*, s a finnben is jelentkező *-nt* (vö. *suunne*, *suuntee-* 'a tehén helye az istállóban') a magyar tájnyelvi *szád* 'nyílás' *-d*-jének megfelelő ősi névszóképző. A *száj* alak *j* szövége a birtokos személyjeles *szája* alakból vonódott el, vö. *fej*. Igei származékaira vö. *szájaskodik* [1787] és *szájal* [1793].

szajha [1435 tn. (?), 1639] Ismeretlen eredetű szó. Összefügghet a szlovák *sajha*, *cajha* 'ringó', és esetleg a lengyel *salacha* 'öregasszony, kofa, koldusasszony, boszorkány' alakokkal, de a szavak etimológiai viszonya tisztázatlan.

szajkó [1457 tn. (?), 1525 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sojka*, szlovák *sojka*, orosz *coўka* [sojka]: 'szajkó'. E szavak feltehetőleg egy szláv **sij-* 'csillog' igei származékai, s a madarat ily módon tarka, feltűnő tollazatáról nevezték el. A magyar *szajkó* szövégre vö. *kagyló*, *szittyó*, továbbá hatással lehetett rá a *-kó* kicsinyítő képző is. A *szajkó* 'mondandója megértése nélkül fecsegő ember' jelentését az a körülmény magyarázza, hogy e madár kitűnően utánozza más állatok hangját. Ugyanez a jelentés érvényesül a szó *-z* igeképzős *szajkóz* 'megértés nélkül elmond, magol' származékában [1799] is.

szajré [1888] 'lopott holmi, holmi' Jiddis jövevényszó, valószínűleg német közvetítéssel is, vö. jiddis *s'chojro* 'áru, bevásárlás', *β'chōre*, *β'choire* 'áru, lopott holmi'; vö. még: német argó *schore*, *schorje* [*ch* = *χ*] 'ugyanaz'. A jiddis szó héber eredetű. A magyar szó a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult. Argó szó.

szak [1405 k.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó, vö. osztják *jōnsāk* 'jégkása' (*jōn* 'jég', *sāk* 'finomra őrölt, morzsált < só stb.>'), finn *sukku* 'szétzúzott állapot', *lyödä sukuksi* 'darabokra szétver' (*lyödä* 'üt, ver'). Az ugor alapalak **śakks* 'apró darab, rész', az esetleges finnugor alapalak pedig **śukks* 'ugyanaz' lehetett. A szó belseji **kk* > magyar *k* szabályos hangfejlődésre vö. *rak*, *sok*. A szó a magyarban igenévszó lehetett 'darab, rész; részekre szakad, szakít' jelentéssel. A *szak* főképpen nyelvjárási szó volt, illetőleg összetett szavakban fordult elő. Az eredeti névszói jelentés őrződött meg az *éjszaka*, *észak* szavakban. A nyelvújítás idején terjedt el a köznyelvben 'bekezdés, szakasz' jelentéssel, például *időszak*, *versszak*.

szakember [1841] Összetett szó, előtagja a *szakma* főnévből elvonással keletkezett *szak*, utótagja *ember* szavunk. Az összetétel német mintára keletkezett tükörszó, vö. német *Fachmann* 'szakember' (*Fach* 'szak' + *Mann* 'ember'). Nyelvünkben számos, további *szak*-előtagú összetétel használatos, ezek a címszóhoz hasonlóan zömmel német mintára alkotott tükörfordítások, illetőleg az így keletkezettek analógiájára létrejött összetételek, vö. *szakértő* [1829], *szakszerű* [1838], *szaktudomány* [1839], *szakosztály* [1844], *szakirodalom* [1847], *szakavatott* [1853], *szakképzett* [1867], *szakszervezet* [1899], *szakbarbár* [1956]. A német összetételekre vö. német *Fachgemäß* 'szakszerű', *Fachwissenschaft* 'szaktudomány', *Fachabteilung* 'szakosztály', *Fachliteratur* 'szakirodalom' stb. szavakat.

szak [1211 tn. (?), 1416 u.] 'hosszú nyelvű vagy nyeles halászháló' Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. szlovén *srk*, szlovák régi nyelvi, nyelvjárási *sak*, orosz *cak* [szak]: 'szak'. E szavak valószínűleg görög eredetre vezethetők vissza, s a végső forrásuk az akkád *šakku* 'ugyanaz' lehet. A *szak* nyelvjárási és halászati szakszavunk.

szakács [1138 tn. (?), 1405 k.] Valószínűleg jövevényszó, esetleg az orosz nyelvből, vö. orosz (egyházi szláv) *sokačb* 'szakács'. A szó az oroszban is feltehetően jövevény, végződése alapján valamely török nyelvből származhat. Vö. még: óegyházi szláv *sokači*, *sokačiji*, orosz (egyházi szláv) *sokačiji*: 'ugyanaz'. A magyar *szakács* régi, honfoglalás előtti átvétel lehet.

szakad [1055] Származékszó, alapszava a *szak*, egykori igenévszó. A *szakad* az alapszó igei folytatásából keletkezett *-d* visszaható igeképzővel. Hasonlóképpen jöttek létre a szócsalád más igéi is: műveltető igeképzős változatok a *szakaszt* [12. század vége], a *szakajt* [1470 tn., 1779] és a *szakít* [1700], gyakorító igeképzős alakulat a *szaggat* [1372 u.]. Az igék névszói származékaira vö. *szakadozás* [1416 u.], *szakadatlan* [1621], *szakasztott* [1604], *szakajtó* [1792], *szakadár* [1802 tn., 1845]. Ez utóbbi nyelvújítás kori alkotás, a szövégre vö. *búvár*, *hordár*.

szakáll [1086 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *saqal*, oszmán-török *sakal*, tatár *sakal*: 'szakáll'. A török szavak egy **saqa-* 'lelóg' igeformára vezethetők vissza. A magyarba átkerült alak **saqal* lehetett, s az *l* megkettőződése és a második szótag megnyúlása a magyarban ment végbe. A szó másodlagos, 'gyökér vadhajtsága; üstökös fénycsóvája; öreg, unalmas' jelentései hasonlóságon, illetőleg érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. Származékai a *szakállas* [1220 k. tn., 1405 k.] és a *szakálltalan* [1405 k.].

szakasz [1423 tn., 1585] Származékszó, alapszava a *szak*, képzője az *-sz* névszóképző, vö. *tavas*. Az alapszó valaha igenévszó volt, a képzés ily módon egyaránt lehet denominális vagy deverbális. Eredeti jelentése 'rész' volt, további, 'épületrész, írásmű része, katonai egység, útvonal része' jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek.

szakma [1787] Származékszó, mely szóelvonással keletkezett a régi nyelvi *szakmány* 'bérmunka, napszám; teljesítménybér; szakma' [1549 tn., 1561] főnévből a nyelvújítás idején. A *szakmány* a *szak* igenévszó *-mány* ~ *-vány* képzős származéka. Mivel e képző főleg igei tövekhez járul, a *szakmány* alapszava a *szak* igéi változata lehetett. A *szakma* jelentésében egyrészt a *szakmány* munkával kapcsolatos, másrészt a *szak* alapszó 'rész' jelentéséhez kapcsolódik. A *szak* 'tudomány, ismeret, munkaterület ága' [1835] szintén nyelvújítás kori elvonás, alapszava a *szakma*. E szócsalád tagja a viszonylag újabb *szaki* [1920], mely a *szaktárs* összetételből [1842] rövidült az *-i* kicsinyítő képzővel, vö. *csoki* < *csokoládé*, *diri* < *direktor*.

szakóca [1557] 'egy fajta vágószerszám' Szlovén jövevényszó, vö. szlovén *sekalce* 'hidegvágó, véső'. Ez a szlovén *sekati* 'vág' ige származéka. A magyar *szakóca* alak hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett. A *szakóca* a népnyelvben kis, rendszerint hosszú nyelvű fejszét jelöl, a régészeti szaknyelv pedig 'őseMBER kőbaltája' jelentésben használja.

szakrament [1675] 'a szentségit!' Német jövevényszó, vö. német *Sakrament!* 'szakrament'. Ez a német *Sakrament* 'szentség' főnév felhasználása káromkodásként. A magyar nyelvbe főképpen az osztrák katonai nyelv révén került át. Az elavult *szakramentíroz* 'káromkodik' [1711] a német *sakramentieren* 'ugyanaz' átvétele.

szakramentum [1559] 'szentség; a szentségit!' Latin jövevényszó, vö. latin *sacramentum* 'eskü, fogadalom', egyházi latin 'vallási titok, szentség'. Ez a latin *sacrare* 'szentel, szentesít' származéka, s végső soron a latin *sacer* 'szent' szóra vezethető vissza. A szó régi és nyelvjárási alakjainak szókezdő *s* hangja a hazai latin sajátossága (vö. *salétrom*), a köznyelvben elterjedt *sz*-es változat másodlagos, 16. századi latin kiejtésreform eredménye (vö. *szeptember*), de a német eredetű *szakrament* hatása sem zárható ki. Az a *szakramentumát!* szitkozódás 1905 óta adatolható.

szál [1211 tn. (?), 1405 k.] Vitatott eredetű. 1. Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *saʒəl* 'szilánk, lécs' <a halrekesztéken>, zürjén *ʒal* 'lécs, faforgács', mordvin *šalgo* 'pálca, botocska', finn *salko* 'rúd'. A finnugor alapalak **šalkə* 'bot, rúd, vessző;

fatörzs' lehetett. A szó belseji *lk a magyarban l hanggá egyszerűsödött, vö. *gyalog, halad*. Nyelvünkben eredetileg hosszú, egyenesen felmeredő tárgyat, szálfát stb. jelölt, további 'növényi szár, fűszál; szörzet, toll egy eleme; céna, fonal egy darabja; magas, egyenes tartású <személy>' jelentései ebből alakultak ki hasonlóságon alapuló névátvitellel. 2. Belső fejlemény. Szóhasadással különült el a *szilánk* szavunk alapjául szolgáló, eredetileg igenévszói természetű, ma nyelvjárási *szil* 'hasít; szilánk' névszói változatától, s ily módon eredeti jelentése 'vágott, hasított dolog' lehetett. Származéka a *szálás* [1211 tn., (?) 1519].

szalad [1372 u.] Ósi, finnugor, esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *ćuvav-* 'elhalad valami mellett, múlik <idő>', finn *suoti-* 'üzekedni', lapp *cuodde-* 'a rénbika a nyájon kívülre megy réntehenet keresni'; vö még: jurák *sāje-* 'párzik <madár>'. A finnugor alapalak **ćada*; az esetleges uráli alapalak pedig **śada* lehetett, mely feltehetőleg igenévszó volt 'futás, üzekedés; fut, üzekedik' jelentéssel. A szó belseji *δ magyar l fejleményére vö. *áalom, nyél*. A 'fut' és az 'üzekedik' jelentések összefüggésére vö. vogul *χajt-* 'fut; üzekedik'; vö. még: *fut, ívik*. A *szalad -d* gyakortó képzős származék, műveltető képzővel keletkeztek a *szalaszt* [1474] és *szalajt* [1693] alakulatok, vö. *fakad : fakszt : fakajt*.

szalag [1346 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Ósi, ugor, esetleg uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. osztják *sālā* 'a rén hasi hevedere'; vö. még: jurák *sārā-* 'köt, hálót köt, rákot megkötöz', szelkup *saara-* 'megköt'. Az ugor alapalak **sals*, az esetleges uráli alapalak pedig **śada* lehetett. A szamojéd alakok idetartozása esetén az alapszó igenévszó volt 'szalag; kötöz' jelentéssel. Az uráli *δ magyar l fejleményére vö. *elő, szalad*. A *szalag -g* névszóképzővel alakult. 2. Belső fejlemény, a *szál* főnév -g névszóképzős származéka, vö. *balog* (< *bal*).

szalamandra [1551] 'gyíkyszerű kétéltű' Latin jövevényszó, vö. latin *salamandra* 'szalamandra'. A latin szó görög eredetű. A *szalamander* [1604] változat a németből való, vö. német *Salamander* 'ugyanaz'. A német szó is latin eredetre vezethető vissza.

szalámi [1790] Olasz jövevényszó, mely esetleg német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz (északi nyelvjárási) *salame* (többes szám), *salám:* 'szalámi'; vö. még: német *Salami* 'ugyanaz'. Az olasz szó a középkori latin *salame(n)* 'sós húsétel' szóra vezethető vissza, s végső soron a latin *sal, salem* (tárgyest) 'só' főnév származéka.

szaletli [1882] 'lugasszerű kerti építmény' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Saletli* 'szaletli'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *saletta* 'kis szoba'. A magyar szó végződésére vö. *cetli, hecsedli*. Elavulóban van.

szalicil [1925] Valószínűleg jelentéstapadással keletkezett, a korábbi *szalicilsav* [1879] összetétel előtagjának önállósulásával. A *szalicilsav* pedig a német *Salizylsäure* 'szalicilsav' (*Salizyl* 'szalicil' + *Säure* 'sav') részfordításával jött létre. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a *szalicil* a német *Salizyl* átvétele.

szálka [1211 tn. (?), 1456 k.] Származékszó, a *szál* főnév kicsinyítő képzős alakja. A 'halszálka' jelentés kialakulására vö. *szálkás csont* 'ugyanaz' [1600 k.]. Egy bibliai hasonlat alapján a gerendával szembeállítva az apró hibát is jelképezi. További jelentései az alapszó jelentéséből következnek.

száll [1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. Számos származéka és kiterjedt jelentésköre alapján a magyar nyelv régi eleme lehet. Különféle jelentései – melyek különböző igekötő-használathoz kapcsolódnak ('valahová telepedik, megy, közlekedési eszközre lép, átmenetileg lakik valahol, megtámad, elfoglal valamit, apad, fogy' stb.) – metaforikus fejlemények. A ma legáltalánosabb 'repül' jelentése csak későbből adatolható [1772]. A szó igei származékai a *szállong* [1519], *szálldogál* [1621] és a *szállingózik* [1762].

szállás [1211 tn. (?), 1251] Származékszó, a *száll* ige -ás névszóképzős alakulata. Jelentései az alapszónak elsősorban a 'valahová telepedik, átmenetileg lakik valahol' jelentésén alapulnak, illetőleg ebből származó metaforikus fejlemények. A nyelvújítók a *kolónia* magyarosítására is alkalmazták a *gyarmat* szó megalkotása előtt. A *szállás* – főképpen a nomád, félnomád pásztorkodás szavaként – kelet-európai vándorszóvá vált, vö. horvát-szerb nyelvjárási *srĭlās* 'szállás, pásztorkunyhó, tanya', orosz *уанану* [salas] 'kunyhó; árusító bódé', votják *šalaš* 'kunyhó'. Igei származéka a *szállásol* [1791].

szállít [1416 u.] Származékszó a *száll* igéből az -ít műveltető igeképzővel. Jelentései részben az alapszó műveltető értelmű fejleményei, részben metaforikusan keletkeztek. A jelentések alakulását erősen meghatározta a különféle igekötők

funkciója (vö. például *leszállít* 'csökkent' [1708]). Nyelvújítás kori névszói származéka a *szálltmány* [1793], melynek rövid ideig 'gyarmat' jelentése is volt.

szálló [1771] Származékszó: a *száll* ige melléknévi igeneve, mely különböző szókapcsolatokban főnevesült, illetőleg jelentéstapadással önállósult, vö. *szálló hely* [1416 u.]. A nyelvújítók az idegen eredetű *hotel* szó helyettesítésére alkották.

szálloda [1845] Származékszó: a *száll* igéből alakították ki a nyelvújítás idején a *csárda*-, *kaloda*-féle szavakból tévesen kikövetkeztetett *da ~ de* főnévképzővel, vö. *óvoda*, *uszoda*. A nyelvújítók az idegen eredetű *hotel* helyettesítésére alkották.

szállóige [1894] Összetett szó, előtagja a *száll* ige melléknévi igeneve, utótagja pedig az *ige* szó. Thallóczy Lajos történetíró alkotta meg a német *geflügeltes Wort* 'szállóige' (tulajdonképpen 'szárnyas szó') megfelelőjeként. A német kifejezés a homéroszi *épea pterónta* 'szárnyas szavak' fordításaként keletkezett. A német szókapcsolat magyarra fordításának más próbálkozásaira vö. *röpke szó* [1882], *repülő szó* [1886], *szárnyas ige* [1896].

szalma [1086 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *slama*, szlovák *slama*, orosz *солома* [szoloma]: 'szalma'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *culmus* 'gabonaszár, szalmaszár'. A magyarban a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldódott, vö. *szilva*, *szolga*. Átvitt értelemben 'valaminek az üres, tartalmatlan része' jelentése is kialakult, s e jelentésében számos szólásban szerepel.

szalmaözvegy [1790] 'férj vagy feleség, akinek a házastársa (rövid időre) elutazott' Német mintára alkotott összetett szó, vö. német *Strohwitwe* 'szalmaözvegy <nő>' (eredetileg 'elcsábított, megesett lány'), *Strohwitwer* 'szalmaözvegy <férfi>' (*Stroh* 'szalma', *Witwe* 'özvegyasszony', *Witwer* 'özvegyember'). Az összetétel jelentése a *szalma* előtag 'üres, tartalmatlan, nem értékes' jelentésén alapul. A *szalmaözvegy* eleinte csak nőkre vonatkozott, később terjesztették ki a használatát férfiakra is.

szalmiák [1557] Német jövevényszó, vö. német *Salmiak* 'szalmiák'. Ez a német régi nyelvi *salarmaniak*, *salarmoniac* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza, s forrása a középkori latin *sal Armaniakum*, *sal Armoniacum*: 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'örmény só') elnevezés.

szalon [1835] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Salon* 'fogadószoba; irodalmi, művészeti körök fogadóestje; divat-, fodrászszalon; kiállítás.' Ez a francia *salon* 'fogadószoba; kiállítás; üzemhelyiség' átvétele, s végső forrása az olasz *salone* 'terem, helyiség; társalgó; fodrászműhely', mely az olasz *sala* 'terem, szoba, csarnok' származéka. A magyarba főképpen az ausztriai német közvetítésével jutott.

szalonka [1742] Lengyel jövevényszó, vö. lengyel *stomka*, *slonka*, régi nyelvi *stanka*, *slęka*: 'szalonka'. A lengyel szó eredete ismeretlen, megfelelők több szláv nyelvben is vannak, vö. szlovén *sloka*, orosz *слюка* [szluka]: 'ugyanaz'. A *szalonka* a magyar-lengyel főúri kapcsolatok révén került a magyar nyelvbe.

szalonképes [1845] Német mintára alkotott összetett szó, vö. német *salonfähig* ('*Salon* 'szalon' + *fähig* 'képes, alkalmas'). Nyelvünkben több *szalon*- előtagú szóösszetétel keletkezett német megfelelők részfordításával, s ezek számát növelték a már meglévők analógiájára keletkezett további elnevezések, vö. *szalonzenekar* [1916] (német *Salonorchester*), *szalonzene* [1940] (német *Salonmusik*), illetve *szaloncukor* [1890], *szalontüdő* [1953], *szalonspicc* [1964].

szalonna [1249 tn. (?), 1516] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *slanina*, szlovén *slanina*, cseh *slanina*, szlovák *slanina*: 'szalonna'; vö. még: orosz *солонина* [szolonyina] 'sózott marhahús'. E szavak a szláv **sol-* 'sóz' igére, s végső soron a szláv **solb* 'só' szóra vezethetők vissza, ily módon az eredeti jelentésük 'sózott' volt. A magyar *szalonna* alak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, s az *i* kiesésével (kétnyíltszótagos tendencia) keletkezett.

szaltó [1897] Olasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *salto* 'szaltó'; vö. még: német *Salto* 'ugyanaz'. Az olasz szó a latin *saltus*, *saltum* (tárgyeset) 'ugrás' alakra vezethető vissza. Elképzelhető az is, hogy a *szaltó* a nyelvünkbe már korábban bekerült *szaltó mortále* kifejezés [1828] rövidülése. Ez utóbbihoz vö. olasz *salto mortale*, német *Salto mortale*: 'szaltó mortále, halálugrás'.

szalutál [1584] 'katonásan tiszteleg' Latin jövevényszó, vö. latin *salutare* 'köszönt, üdvözöl'. Ez a latin *salus* 'köszöntés, üdvözlet' igei származéka. Megfelelő szó más nyelvekben is él, vö. német *salutieren*, olasz *salutare*: 'szalutál'. Az *-ál* igevégződésre vö. *dedikál*.

szalvéta [1663] Vándorszó, vö. német *Serviette*, bajor-osztrák *salvet, salvet(t)e*, francia *serviette*, olasz *salviéta, salviéta, salvetta*, horvát-szerb *salvet*, orosz *салфетка* [szalfetka]: 'szalvéta', francia, olasz 'kéztörölő' is; vö. még: középkori latin *salvieta* 'szalvéta'. A szó a franciából terjedt el, és ott a francia *servir* 'felszolgál, tálal' származéka. A magyar szó különféle alakváltozatai (*szalvét, szervéta, szalvetta, szárvéta*) különböző átdadó nyelvekre utalnak, francia, olasz, illetve német eredetűek.

szám [1086 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *sum* 'szám', türkmén *sān* 'ugyanaz', karaim *san* 'szám; jelentés; tisztelet'. A török szavak a *szán* 'sajnál' igénk előzményeül is szolgáló **sā-* 'számol; gondolkozik' alakra vezethetők vissza. A magyarba került ócsuvas alak **sam* lehetett, a magánhangzó a magyarban nyúlt meg. Jelentései részben az átvett szótól származnak, részben magyar fejlemények. Nyelvünkben sok származéka használatos, igeképzőkkel alakult a *számlál* [1372 u.], *számít* [1490 k.], *számoz* [1519], *számol* [1567], névszói származékok a fosztóképzős *számtalan* [1372 u.] és a melléknévképzővel keletkezett *számos* 'sok' [1527]. A *számla* [1836] nyelvújítás kori szóelvonás eredménye a *számlál* igéből, vö. *eszme* (< *eszmél*), *séta* (< *sétál*).

számár [1138 tn., 1300 k.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz *somír, šumár*, olasz *somaro*: 'számár'. E szavak a vulgáris latin **saumarius* 'ugyanaz' alakra vezethetők vissza, vö. latin *sagmarius* 'ugyanaz'. *Számár* szavunk olasz jövevényszavaink legrégebbi rétegébe tartozik, s valamely *s* [= *sz*] kezdetű észak-itáliai nyelvjárási forma kerülhetett nyelvünkbe, vö. *szappan, szerecsen*. Származékai a *szamaras* [1296 tn., 1832] és a *szamárkodik* [1598]. A szlovák *somár* 'számár; ostoba ember' a magyar szó átvétele.

számára [1525] Megszilárdult ragos alakulat: a *szám* főnév egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjából keletkezett a *-ra* határozóraggal. Emellett kialakult a paradigma többi személyre utaló formája is: *számomra, számodra* stb. Eredetileg a *szám* főnév 'élőlények rendje, sora' jelentéséhez kapcsolódva jött létre, majd birtokos szerkezetekben névutóvá vált, vö. *részére*.

szamárköhögés [1862] Összetett szó, előtagja a *számár*, utótagja pedig a *köhögés* főnév. A *számár* előtagú összetett szavaink részben a *számár* jellemző tulajdonságaira utalnak. Ilyen összetétel a címszó mellett a vele azonos jelentésű *szamárhurut* [1791], illetőleg a *szamárful* [1789] is. Ez utóbbi 'könyv vagy füzet behajtott sarka' jelentésére vö. német *Eselsohr* 'ugyanaz' (*Esel* 'számár' + *Ohr* 'fül'). Az összetételek másik csoportjába főképpen növénynevek tartoznak, s ezek a *számár* táplálkozási szokásaira utalnak, vö. *szamártövis* 'tüskés gyomnövény' [1300 k.]. A *szamárhíd* 'mentő kérdés, puska' [1803], *szamárpad* 'a rossz tanulók számára fenntartott pad' [1842] típusú összetett szavak *számár* előtagja 'buta ember' jelentésű, s német mintára keletkeztek, vö. német *Eselsbrücke* 'szamárhíd' (*Esel* 'számár' + *Brücke* 'híd'), *Eselsbank* 'szamárpad' (*Esel* 'számár' + *Bank* 'pad'). Ezek analógiájára keletkezett a magyarban a *szamárlétra* 'hivatali rangfokozatok sorrendje' [1857].

számkivet [1456 k.] Összetett szó, melynek utótagja a *vet* ige, *számki* előtagja pedig eredetileg névutós szerkezet lehetett: *szám* 'közösség, emberek csoportja' + *ki* < *kivé* 'valamin kívülre, valamiből ki'. A *ki* ~ *kivé* névutói funkciójának elhomályosulásával, s igekötőként való felfogásával a szószerkezet tagolódása átértékelődött: *szám* + *kivet*. A *számkivet* a középkorban jogi műszóként élt, napjainkra elavult, helyette a *száműz* használatos. Melléknévi igenévi *számkivetett* származéka [1456 k.] a választékos nyelvhasználatban ma is él.

szamóca [1604] Bizonytalan eredetű, talán szlovén jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *samonica* 'vörös áfonya'. Ez esetleg a szláv **samo-* 'maga' és **nik-* 'lefelé görbül' szavakra vezethető vissza, s az elnevezés így módon a *szamócának* a terméstől meggörbült szárára utalna. Vö. még: cseh nyelvjárási *smýca* 'szamóca', orosz *сунуца* [szunyica] 'erdei szamóca'. A magyar szó idetartozása hangtanilag problematikus. A *szamóca* eredetileg az erdei földiepret jelölte.

szamojéd [1750] 'a finnugorok nyelvrokonai, uráli nyelveket beszélő népcsoport' Nemzetközi szó, vö. német *Samojede*, angol *Samoyed*, francia *Samoyède*, orosz *самодуи* [szamogyij], régi nyelvi *самоед* [szamojed]: 'szamojéd'. Az oroszból terjedt el. Az orosz szó ismeretlen eredetű, népetimológiás alakulat lehet az orosz *сamo* [szamo] 'maga, ön' és *ед-* [jed] 'eszik' szavakból, s feltehetőleg ez a téves etimológia terjesztette el a szamojédok emberevő hírét. A *szamojéd* a magyarba a németből, illetőleg irodalmi úton az oroszból került.

szamorodni [1828] Jelentéstepadással keletkezett, a *szamorodni bor* [1845] szószerkezet jelzőjének önállósulásával. A szószerkezet a lengyel *samorodne wino* 'egy fajta bor' részfordítása (*samo* 'maga' + *rodny, -a, -e* 'termő, termőképes' és *wino* 'bor'). Az elnevezés arra utal, hogy ezt a borfajtát – az aszúval ellentétben – az aszúsodott szőlőszemek kiszemelgetése nélkül készítik, azaz a szőlőt teljes egészében felhasználják. A *szamorodni i* szövége feltehetőleg az

ordinári (< *ordináré*) hatására alakult, mivel e borfajta másik elnevezése az *ordinári(um) bor* [1825] volt. A szöveg alakulásában azonban nem zárhatjuk ki a lengyel melléknév hímnemű, *samorodny* alakjának az átvételét sem.

szamovár [1856] Nemzetközi szó, vö. német *Samowar*, angol *samovar*, francia *samovar*, román *samovár*, orosz *самовар* [szamovar]: 'szamovár'. A szó orosz eredetű, jelentése 'önfőző' (*само-* [szamo] 'maga, ön' + *варить* [varity] 'főz'). A magyarba német, illetőleg orosz közvetítéssel került.

számszerij [1380 k.] 'íjhoz hasonló lövőfegyver' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *samostrel*, *samostril*, szlovák *samostrel*, orosz *самострел* [szamosztrel]: 'számszerij'. A szláv szavak összetételek (**samo-* 'maga, ön' + **strěbъ* 'lövés'), s a jelentésük 'önlövő'. A magyar szó forrása valamely nyugati vagy keleti szláv nyelv lehet, mivel a déli szláv nyelvekből viszonylag későn adatolható a szó. A szöveg a magyarban palatalizálódott (*l > ly*), majd *gy*, illetőleg *j* hanggá vált. A *számszerij* forma népetimológiás alakulat, a *szám*, *szer* és *íj* szavak összetétele. A szó napjainkra elavult, a történettudományban még használatos.

számtan [1835] Összetett szó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában a *szám* és a *tan* főnevekből. Más, *tan* utótagú nyelvújítási alkotásokra vö. *alaktan* [1834], *állattan* [1835]. A *matematika* korábbi magyarosítási kísérleteire vö. *számvetés* [1577], *számtudákság* [1792], *számtudomány* [1806].

száműz [1823] Szóösszevonással keletkezett, tudatos szóalkotás eredményeként a nyelvújítás idején. Toldy Ferenc rövidítette az igekötőnek érzett *ki* elem elhagyásával a szintén nyelvújítás kori *számküűzés* összetételből. Ez utóbbit a ma már elavult *számkivet* analógiájára alkották. Más próbálkozásokra vö. *számkirekeszt* [1774], *számkilök* [1835].

szán¹ [1372 u.] 'sajnál; valakinek akar valamit adni, valamit eltervez' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *san-* 'gondol, vél', türkmén *sān-* 'számol, értékel, számításba vesz', csuvas *sun-* 'kíván, akar; jó szándékkal van; remél; vár'. E szavak egy **sā-* 'számol, gondol' igére vezethetők vissza, s ily módon a *szán* igének *szám* főnevünkkel azonos előzményei vannak. A magyarba került alak **san-* 'gondol, akar, tervez', esetleg még **sayin-* 'sajnál, kímél' lehetett, mivel elképzelhető, hogy nyelvünk két török igét vett át, s ezek később keveredtek. Ez magyarázza a *szán* különféle jelentéseit. Igei származéka a *szánakozik* [1604], névszói származéka a *szánalom* [1618], valamint az utóbbiból alakult *szánalmas* [1618].

szán² [1263 tn., 1395 k.] 'szánkó' Vándorszó, összefügg az alábbi finnugor, illetőleg kelet-európai szavakkal: vogul *sun*, finn nyelvjárási *saani*, *sani*, baskír *sana*, csuvas *sona*, román *sanie*, orosz *сану* [szanyi], lett *sanus*, *sanas*: 'szán'. A magyarba még a honfoglalás előtt kerülhetett valamely kelet-európai, feltehetőleg szláv nyelvből. A *szánka* [1577 k.] nem csupán magyar fejlemény, hanem talán szláv kölcsönzés is, vö. horvát-szerb *sanjkatī se* 'szánkázik', szlovén *sanke* 'szánka'. Igei származéka a *szánkázik* [1552]. A *szánkó* [1785] kicsinyítő képzővel keletkezett.

szánál [1897] Latin jövevényszó, vö. latin *sanare* 'gyógyít'. A latin szó a latin *sanus* 'ép, egészséges' névszó származéka. A *szánál* eredetileg orvosi szakszó volt, további, 'vállalatot talpra állít; fizetéseket csökkent, alkalmazottakat elbocsát <államháztartás rendbehozatala végett>; régi épületeket lebont <városrendezés során>' jelentései főképpen német hatásra alakultak ki, vö. német *sanieren* 'gyógyít, fertőtleníti; pénzügyileg rendbehoz; <városrészt> egészséges életkörülményekhez juttat'. Az ige *-ál* végződése szokásos beillesztő képző, vö. *purgál*.

szanaszét [1724] Összetett szó, előtagja az önállóan nem adatolható, ismeretlen eredetű *szana*, utótagja a *szét* határozószó. Hasonló felépítésű az azonos jelentésű *szanaszétjél* [1817] is. A nyelvjáráásokból kerültek a köznyelvbe.

szanatórium [1877] Nemzetközi szó, vö. német *Sanatorium*, angol *sanatorium*, francia *sanatorium*: 'szanatórium'. Az angol terjesztette el, s eredetét tekintve a latin *sanatorius* 'gyógyító, gyógy-' melléknévre vezethető vissza. A latin szó a *sanare* 'gyógyít' ige származéka. A *szanatórium* elsősorban német közvetítéssel jutott a magyarba.

szandál [1773] Vándorszó, vö. német *Sandale*, spanyol *spandalia*, francia *sandale*, olasz *sandalo*, olasz nyelvjárási *síndal*, horvát-szerb *sandal*: 'szandál'. E szavak forrása a latin *sandalium*, *sandalia* (többes szám), kései latin *sandalum*: 'saru'. A latin szavak görög eredetre vezethetők vissza. A *szandál* a magyarba többszörös átvétellel került.

szándék [1380 k.] Származékszó, a *szán* igéből keletkezett a *-dék ~ -dok* névszóképzővel, vö. *ajándék*. A *szándék* jelentése az alapszó 'valamit valamely célra kijelöl' jelentéséből következik. A szó családjába tartozik a *szántszándékkal* [1456 k.] összetétel, melynek előtagja a *szán* ige befejezett melléknévi igeneve, utótagja pedig a *szándék* eszközhatározóragos alakja, ily módon a kifejezés figura etymologica.

szandzsák [1535 k.] 'régi török közigazgatási és katonai egység, illetőleg annak feje; zászló' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán-török *sancak* 'régi török közigazgatási egység; zászló'. Ez feltehetőleg az oszmán-török *sanc-* 'beszúr, leszúr' ige származéka. A korábbi magyar *szancsák* változat a török szó *dzs* hangjának helyettesítésével keletkezett. A szó 'közigazgatási és katonai egység feje' jelentése a *szandzsákbég* összetételből [1540] származó jelentéstapadásos elvonás. A *szandzsák* a köznyelvben elavult, főképpen török vonatkozású művekben használatos.

szangvinikus [1835] 'heves vérmérsékletű, lobbanékony' Nemzetközi szó, vö. német *Sanguiniker* 'heves vérmérsékletű ember', *sanguinisch* 'vérmes, szangvinikus', angol *sanguine* 'vérvörös; pufók; szenvedélyes, lobbanékony', *sanguineous* 'ugyanaz', orosz *сангвиник* [szangvinyik] 'szangvinikus ember', *сангвинический* [szangvinyicseszki] 'szangvinikus természetű'; vö. még: latin *sanguineus* 'véres; vérszínű; vérengző', *sanguinosus* 'vérbő, vérmes, szangvinikus, meggondolatlan'. A latin szó a latin *sanguis* 'vér' származéka, ily módon a *szangvinikus* azon a szemléleten alapulva keletkezett, amely szerint a heves, lobbanékony embereknek sok vérük van. Ezt a szemléletmódot tükrözi a szó *vérmes* (< *vér*) szinonimája is. A szó a magyarba főképpen német közvetítéssel került, a szöveg latinositás eredménye, vö. *flegmatikus* (< *flegma*).

szankció [1791] 'megerősítés; büntető rendelkezés' Latin jövevényszó, vö. latin *sanctio* 'rendelkezés; büntető törvénycikkely'. Ez a latin *sancire* 'szentesít, megerősít' származéka. Megfelelő szó más nyelvekben is használatos, vö. német *Sanktion*, francia *sanction*: 'szankció'. A vele összefüggő *szankcionál* 'megerősít, szentesít' [1804] nemzetközi szó, vö. német *sanktionieren*, francia *sanctionner*, olasz *sanzionare*: 'szankcionál'. A szó legkorábbi adata a franciából van, a magyarba francia, illetőleg német közvetítéssel jutott.

szánt [1018 k. tn., 1372 u.] Származékszó egy önállóan nem adatolható, ismeretlen eredetű *szám-* szótövből. A szóvégi *-t* műveltető igeképző, az *m > n* hangváltozásra vö. *bont* (~ *bomlik*), *ront* (~ *romlik*). Az eredeti *m*-es forma megőrződött az elavult *számlik* '<szántó föld> nyúlik, terjed valamerre; szántódik' [1322] származékban. A *szánt* főnevesült melléknévi igeve a *szántó* 'szántó föld' [1018 k.], névszóképzős alakulata a *szántás* [1344 tn., 1416 u.].

szapora [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *spor*, *-a*, *-o* 'sokáig tartó', szlovák *sporý*, *-á*, *-é* 'kiadós, bőséges', orosz *спор(ый)* [szpor(ij)] 'ugyanaz; termékeny'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *sphirás* 'kövér; bőséges; sok'. A magyar nyelvbe valamely szláv szó nőnemű vagy semlegesnemű alakja kerülhetett, a mai hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. Nyelvünkben számos igei származéka használatos: *szaporodik* [1456 k.], *szaporul* [1456 k.], *szaporít* [1470], *szaporáz* [1783]. Fosztóképzős melléknévi származéka a *szaporátlan* [1668].

szappan [1363 tn. (?), 1416 u.] Olasz jövevényszó, mely talán horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *sapone*, olasz nyelvjárási *sapón*, *sapón* 'szappan'; vö. még: horvát-szerb *sapun* 'ugyanaz'. Az olasz szó a latin *sapo*, *saponem* (tárgyeset) 'ugyanaz' alakra vezethető vissza, s végső soron germán eredetű, vö. óangol *sāpe*, ófelnémet *seifa*: 'ugyanaz'. A szó olasz származtatását indokolja, hogy a szappan a középkori kereskedelem idején Velencéből jutott Magyarországra. A szókezdő *sz* hangra vö. *számár*. Származékai a *szappanos* [1363 tn. (?), 1672] és a *szappanosz* [1559].

szapul [1575] Származékszó az ismeretlen eredetű, nyelvjárási *szapu* 'mosódézsza' [1181 tn. (?), 1395 k.] főnévből az *-l* igeképzővel, vö. *gyalul* (< *gyalu*). A szó eredeti jelentése alapszavának megfelelően '<szennyes ruhát> lúgos vízben áztat' volt. A napjainkban elterjedt 'megszól, leszól' valakit jelentés kialakulására vö. *bemárt* (< *márt*), *eláztat* (< *ázik*).

szar [1086 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *sór* 'ürülék, trágya', cseremis *šara-* 'székel, bepiszkít', mordvin *šeríe-* 'székel'. A finnugor alapalak a **šar3* vagy **čar3* igenévszó lehetett 'ürülék; székel' jelentéssel. A magyarban megőrződött a szó igenévszói jellege. Igei folytatása *-ik* végződésű különült el a főnévtől, *szarik* [1221 tn. (?), 1490 k.]. További igei származéka *szarakodik* [1810]. *Be* igekezővel átvitt értelemben 'megijed' jelentésű, vö. *beszarik* [1910]. Ennek melléknévi származéka *beszari* 'ijedős, gyáva' [1959].

szár [1372 u.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *sor* 'lábszár; csizmaszár', *lāɣol-sor* 'lábszár' (*lāɣol* 'láb'), *kāt-sor* 'alkar' (*kāt* 'kéz'), osztyák *kör-sur* 'lábszár' (*kör* 'láb'), *köt-sor* 'kar' (*köt* 'kéz'). Az ugor alapalak **šsr3* lehetett, és az eredeti jelentés feltehetőleg 'lábszár' volt. További, 'növény szára, valaminek a hosszabb része, nyele' jelentései hasonlóságon, 'nadrág, lábbeli szára' jelentése pedig érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek.

száraz [1227 tn., 1416 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *sūr-* 'szárad', *sūrl-* 'szárit', osztyák *sor-* 'szárad', zürjén *šur-* 'kiszárad', votják *šurmj-* 'megkeményedik <bütyök>'. A finnugor alapalak **šar3-* 'szárad' lehetett. A *száraz* szóvégi *-z* (< *-sz*) hangja deverbális névszóképző, vö. *igaz*, *kopasz*. Ugyanezen ősi szótó visszaható

igeképzős származéka a *szárad* [1508], műveltető képzővel keletkezett a *szárít* [1586], *száraszt* [1456 k.], gyakorító képzővel a *szárogat* [1584].

szárazföld [1519 k.] Összetett szó, előtagja a *száraz* melléknév, utótagja *föld* főnévünk. Mivel mind az előtagnak, mind az utótagnak van 'szárazföld' jelentése, az összetételben a *föld* utótag nyomósító szerepű lehet, vö. *gólyamadár*. Nyelvünkben számos további, *száraz-* előtagú minőségjelzős összetétel használatos, vö. *szárazdajka*, *szárazelem*, *szárazművelés*, *száraztészta* stb.

szárcsa [1322 tn., 1395 k.] 'fekete tollú, fehér csőrű és homlokú vízimadár; fehér homlokú fekete ló' Származékszó, alapszava az elavult *szár* 'világos színű, sárgás' [1018 k. tn., 1395 k.] melléknév, képzője a *-csa* kicsinyítő képző. Az elnevezés ily módon az általa megnevezett állatok világos foltjára utal, vö. német *Bläβhuhn* 'szárcsa' (*blaβ* 'sápadt, halvány' + *Huhn* 'tyúk').

szardella [1600 k.] Olasz jövevényszó, mely talán német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *sardella*, *sardela*: 'szardella'; vö. még: német *Sardelle* 'ugyanaz'. Az olasz szó az olasz *sarda* 'szardínia' kicsinyítő képzős származéka. E halfajtát elsősorban az Adriában fogták, és az olasz kereskedelem révén terjedt el. A szó több más nyelvben is ismeretes, vö. cseh *sardel*, lengyel *sardela*: 'szardella'. A szókezdő *sz* hangra vö. *számár*, *szappan*.

szardínia [1855] Nemzetközi szó, vö. német *Sardine*, angol *sardine*, francia *sardine*, olasz *sardina*: 'szardínia'. Az olaszból terjedt el, és forrása a latin *sardina* 'ugyanaz', mely a latin *sarda* 'ugyanaz' származéka. A magyarba olasz és német közvetítéssel került, eredeti formája *szardina* volt, a *szardínia* alak feltehetőleg *Szardínia* sziget nevének hatására keletkezett.

szarházi [1835] 'hitvány, jellemtelen' Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. 1. Eredeti változata, a *szarházó* az elavult *szarhász*, *szarház* 'kóborol, csavarog' [1790] ige melléknévi igeneve, s a *szarházi* forma népetimológias alakulat lehet. 2. Összetett szó, előtagja a *szar*, utótagja pedig a *ház -i* képzős származéka. Létrejöttét elősegítette a *semmiházi*, *kutyaházi* [1848] összetételek analógiás hatása.

szarka [1217 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, valószínűleg valamely déli szláv nyelvből, vö. bolgár *сврка* [szvraka], horvát-szerb *svarka*, szlovén *sraka*: 'szarka'; vö. még: szlovák *straka*, orosz *сорoka* [szoroka]: 'ugyanaz'. A szláv szó indoeurópai eredetre vezethető vissza, vö. litván *šarka* 'szarka'. A magyar szó a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult. További, 'tarka színű ló; fecsegő ember; tolvaj; cisztercita pap' jelentései a magyarban keletkeztek. Mivel a szarka több tulajdonság általános szimbólumává vált, hasonló jelentések más nyelvekben is létrejöttek, vö. német *diebische Elster* 'tolvaj' (tulajdonképpen 'lopós szarka'), francia *pie* 'szarka; fekete és fehér színű ló', angol *magpie* 'szarka; anglikán püspök'. A román *țarcă* 'szarka' a magyar szó átvétele.

szarkaláb [1532] Összetett szó, előtagja a *szarka*, utótagja pedig a *láb* főnév. A szó különféle jelentései ('a boglárkafélék családjába tartozó növény; szálkás, nehezen olvasható írás; a szem körüli ráncok') alaki hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Hasonló szemléletmódot tükröző elnevezésekre vö. német *Krähenfüße* 'ránc; ákom-bákom írás' (*Krähe* 'varjú' + *Füße* 'lábak'), angol *crow's-foot* 'ránc' (*crow* 'varjú' + *foot* 'láb').

szarkofág [1806] 'kőből készült, a szabadban vagy templomban felállított koporsó' Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. latin *sarcophagus* 'mészke koporsó, koporsó'; vö. még: német *Sarkophag* 'kő-, díszkoporsó'. A latin szó görög eredetű, és eredeti jelentése a görögben 'húsenyészto' volt, mivel az elnevezés olyan mészkefajta vonatkozott, amely gyorsan elenyészett a belézárt holttestet.

származik [13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava bizonytalan. Talán a *szarv* főnévtől szóhasadással elkülönült, földrajzi nevekben előforduló, kihalt **szarm* 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' [1055] szóból keletkezett *-z* igeképzővel, vö. *ágazik* (< *ág*), *virágozik* (< *virág*). Jelentésánál a *szarm* szóval való összekapcsolásnak nincs akadálya, hangtanilag azonban nehézséget jelent az első szótag magánhangzójának a megnyúlása. A *származik* igéből névszóképzővel jött létre a *származás* [1456 k.] és a *származék* [1793], műveltető igeképzővel keletkezett a *származtat* [1628].

szárny [1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, talán *szár* szavunk 'alkar' jelentésű használatához kapcsolódik. A szóvég valószínűleg az *-n*, *-ny* kicsinyítő képzővel azonos, vö. *gyertyány*, *kemény*. Hasonló jelentésű összefüggést más nyelvekben is megfigyelhetünk, vö. vogul *mark* 'felkar; a szárny felső része' : *markäyä* (kettős szám) 'mindkét szárny', latin *ala* 'váll; szárny'. 2. Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šyräm*

'hát', altaji *yard'n* 'hát, váll'. Az egyeztetésnek hangtani nehézségei vannak. A jelentéstani megfelelésre vö. mongol *dali* 'szárny' : *dalū* 'lapocka', orosz *крыло* [krilo] 'szárny' : *крыльце* [krilce] '<állati> lapocka'. A magyarba került alak **šard'n* vagy **šard'n* lehetett. Mindkét feltételezés esetén a szó az ősmagyarban még két szótagú volt, a *szárny* forma magánhangzó-kieséssel keletkezett. Igei származéka a *szárnyal* [1655].

szárnyék [1577] 'nádból, vesszőből készült szélvédő fal a nyáj számára; a vejsze szárnya' Származékszó, a *szárny* főnév -*ék* névszóképzős alakulata, vö. *mellék, tájék*. Az alapszóhoz való jelentéstani kapcsolata külső hasonlóságon alapul.

szaru [1416 u.] Szóhasadással keletkezett, a *szarv* ősmagyar kori *szarβ* változatából különült el, vö. *falu, hamu*. Az ősmagyar szó *szarv* tőalakja, illetőleg a *szarut, szaruból* típusú toldalékos formák kétirányú paradigmatisztius kiegyenlítődéssel keletkeztek. A *szarv* és a *szaru* közötti jelentésmegoszlás viszonylag későn alakult ki, a *szaru* 'szarv' főnévi jelentésű használatára egészen kései adatok találhatók. Ma elsősorban 'szarv <anyagú>' jelentéssel használatos.

szarufa [1493] Összetett szó, előtagja a *szaru*, mely a *szarv* főnév szóhasadással elkülönült változata, utótagja a *fa*. Keletkezését az a körülmény magyarázza, hogy a *szarufa* a lefelé fordított *szarv*hoz hasonlít. Hasonló jelentéstani összefüggésre vö. horvát-szerb *rôg* 'szarv', nyelvjárási 'szarufa', *rôžnik* 'ugyanaz', angol *horn* 'szarv', *horn-bar* 'keresztartó rúd a kocsin' (*bar* 'kereszttrúd').

szarv [1235–1270 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *šārəp* 'jávorszarvas-bika', osztyák *šārpi* 'ugyanaz', zürjén *šur* 'szarv', mordvin *šuro* 'ugyanaz', finn *sarvi* 'szarv; kürt', lapp *čoarve* 'szarv, agancs'. A finnugor alapalak **šorβa* 'szarv' lehetett, s a finnugor alapnyelvben ez indoeurópai eredetű, vö. avesztai *srū-*, középpertsa *sru:* 'szarv; szeg'; vö. még: latin *cervus* 'szarvas'. Az ősmagyar *β* hangra végződő forma szabályos folytatása *szarú* > *szaru* volt, a *szarv* v-je a toldalékos alakokból analogikus elvonással keletkezett. *Felszarvaz* [1865] származékának 'megcsalja a férjét' jelentésére vö. angol *to bestow a pair of horns of one's husband* 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'szarvat rak a férjére').

szarvas [1236 tn., 1395 k.] Szófajváltással keletkezett, a *szarv* főnév -s melléknévképzővel ellátott formája alapján, mely a korábban használatos *szarvas állat* jelzős szerkezetből főnevesült, és mai jelentéséhez tapadással jutott. Az állatnév kialakulásában szerepet játszott a névtabu is. Ez a régi hiedelem más állatok elnevezésénél is hasonló körülményeket eredményezett, vö. *farkas*.

szarvashiba [1785] Összetett szó, előtagja a *szarv* főnév -s melléknévképzős származéka, utótagja a *hiba* főnév. Az előtag a *hiba* feltűnő, kirívó voltára vonatkozik. Hasonló értelmű használatra vö. *szarvas vétek* [1568], *szarvas bűn* [1750], *szarvas csalárdság* [1700].

szász [1239 tn., 1405 k.] 'a németek egyik csoportjához tartozó személy' Jövevényszó egy nyugati szláv nyelvből, vö. cseh *Sas*, szlovák *Sas*, lengyel *Sas*: 'szász'. A szláv szavak forrására vö. ófelnémet *sahso* 'szász'. Vö. még: szlovén *Sas*, ukrán *cac* [szasz]: 'ugyanaz'. A szókölcsönzések irányát földrajzi érvek is alátámasztják.

szatén [1785] Német jövevényszó, vö. német *Satin* 'szatén'. Ez a franciából származik, vö. ófrancia *zatin* 'ugyanaz', végső forrása az arab (*atlas*) *zaitūnī* 'zaituni selyemanyag', amely *Tseu-thung* kínai kikötőváros arab nevéből ered. A szó európai vándorszóvá vált, vö. angol *satín*, olasz *satín*, orosz *camun* [szatyin]: 'szatén'. A magyarba a divat szakszavaként került. Az -*én* szövégre vö. *kretén, refrén*.

szatír [1518 k.] Latin jövevényszó, mely később német közvetítéssel is nyelvünkbe került, vö. latin *Satyrus* 'Bacchus kísérője; félig állat alakú erdei mitológiai lény'; vö. még: német *Satyr* 'betegesen túltengő nemiségű férfi'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *Szaturos* 'Bacchus kísérője; szatír'. A ma használatos *szatír* forma elsősorban a németből ered.

szatíra [1748] Latin jövevényszó, vö. latin *satira, satyra* 'vegyes tárgyú (tartalmú) költemény, gúnyirat'. Ez a latin *satira* (*lanx*) 'megrakott, teli gyümölcsöstál, egyveleg' (*lanx* 'tál') szóra vezethető vissza, s ily módon a latin *satira* a latin *satúr* 'teli, telített', s végső soron a latin *satís* 'elég, elegendő' származéka. A jelentésváltozás hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre. Irodalmi szakszóként több nyelvbe is bekerült, vö. német *Satire*, francia *satire*: 'szatíra'. A *szatirikus* [1801] a latin *satiricus* 'a szatírához tartozó' melléknév átvétele, s ez is számos nyelvben megtalálható, vö. német *Satiriker*, francia *satirique*: 'ugyanaz'.

szatócs [1522 tn., 1577] 'kisebb vegyeskereskedés tulajdonosa' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *satd'ýčd'*, csuvas *sutušo*: 'kereskedő'. A szó a törökség minden ágában él, és a **satd'ý* 'kereskedő', végső soron pedig a **sat*- 'elad, kereskedik' alakra vezethető vissza. Mind az alapige, mind *satd'ý* származéka ismeretes az egész törökségben. Az idegen kereskedőknek az ősi nomád életformában fontos szerepük volt. A magyar nyelvbe egy **satd'ýčd'* alak kerülhetett, melyből a szóvégi *d'* lekopásával és az *d'ý* hangkapcsolat *ó*-vá válásával keletkezett a *szatócs* forma, vö. *ács, szűcs*.

szatyor [1211 tn. (?), 1395 k.] '(bevásárló)táska' Ismeretlen eredetű. A szó 'ellenszenves vénasszony' jelentésének kialakulására vö. német *alte Schachtel* 'vén szatyor' (tulajdonképpen 'régí skatulya'). A horvát-szerb *sačura*, szlovák *sotor*: 'szatyor' a magyar szó átvételei. A bizalmas nyelvhasználat szava.

szattyán [1544] Oszmán-török jövevényszó, amely horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán-török *sahtıyan* 'festett, puha kecskebőr'; vö. még: horvát-szerb *sahtijan* 'ugyanaz'. A török szó perzsa eredetű, vö. újperzsa *sahtıyān* 'kecskebőr'. A törökökre a fejlett perzsa bőripar nagy hatással volt. A szattyán finomra kidolgozott állati (főleg kecske-) bőr volt, melyet leginkább sárgára vagy pirosra festettek, és lábbelit, zacskót, könyvborítót készítettek belőle. A török típusú kézművesség a Balkánon is elterjedt, a szó szinte minden kelet-európai nyelvbe eljutott, vö. bolgár *саhtиян* [szahtıyan], román *saftian*, cseh *safián*: 'szattyán'.

szauna [1958] 'finn rendszerű gőzfürdő' Nemzetközi szó, vö. német *Sauna*, angol *sauna*, francia *sauna*: 'szauna'. A szó forrása a finn *sauna* 'szauna; (átvitt értelemben) verés'. A finn szó feltehetőleg korai közfinn eredetű, vö. észti *saun* 'szauna; kunyhó', lapp *suow'dnje* 'hóba vájt üreg'. A szó az 1936-os berlini olimpiai játékok idején vált közismertté, a német terjesztette el.

szaval [1806] Származékszó a *szó* főnév *szav*- tövváltozatából az *-l* igeképzővel. Köznyelvi használatban 'verset előad, szónokol' jelentéssel a nyelvújítók terjesztették el, a nyelvjárásokban 'sokat beszél, kiabál' jelentése is él. Származéka a *szavalat* [1823].

szavatos [1239] Származékszó, alapszava a régi nyelvi és nyelvjárási *szavat* 'a gyanú elhárítása; vád, rágalom; pletykázó személy' [1213]. A *szavat* szláv eredetű, talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb régi nyelvi *svod*; vö. még: cseh régi nyelvi *svod*, lengyel régi nyelvi *zwód*, orosz régi nyelvi *изводъ* [izvod], *сводъ* [szvod]: 'a lopás vádjának elhárítása, az ártatlanság bizonyítása az igazi tettesre való utalással'. A szláv szavak – melyek jogi műszóként éltek a fent említett nyelvekben – igeikötös összetételek, utótagjuk a szláv **vodъ* 'vezetés' szó, s ily módon tulajdonképpeni jelentésük a '<gyanú> elvezetése'. A *szavat* horvát-szerb eredete mellett szól az a körülmény, hogy a jogi terminológia más elemei is a déli szláv nyelvekből valók, vö. *per*, *poroszló*. A magyarban a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldódott, és a szavég zöngétlenedett. A *szavat* napjainkban erdélyi nyelvjárási szó. A szó *-s* melléknévképzős származéka a *szavatos*, s ugyanezen alapszó igei származéka a *szavatul* [1807], a *szavatos -ság* névszóképzős alakulata a *szavatosság* [1565]. Jelentésük alakulásában szerepet játszott a *szó* főnév hatása is, mellyel a nyelvérzék összekapcsolta őket.

szavaz [1823] Származékszó, alapszava a *szó* főnév *szav*- tövváltozata, képzője a *-z* igeképző. A nyelvújítók terjesztették el, a régiebb *voksol* helyett alkalmazták. A nyelvjárásokban is élő 'mond, szavakkal kifejez' jelentésű használat a *köszönetet szavaz* kifejezés [1852] révén terjedt el. Ez utóbbi német tükörfordítás, vö. német *einen Dank votieren* 'köszönetet szavaz'. Névszóképzős származéka a *szavazat* [1829].

szaxofon [1897] Nemzetközi szó, vö. angol *saxophone*, német *Saxophon*, francia *saxophone*, olasz *sassñfono*, orosz *саксофон* [szakszofon]: 'szaxofon'. Adolphe Sax belga hangszerkészítő (1814–1894) családnevéből képezték a *gramofon*, *mikrofon* típusú szavak mintájára. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

száz [1067 k. tn. (?), 1217] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *šēt*, osztyák *sat*, zürjén *šo*, mordvin *śado*, finn *sata*, lapp *čuotte*: 'száz'. A finnugor alapalak **sata* 'száz' lehetett, s ez az alapnyelvi számnév árja eredetű volt, vö. óind *śatām*, avesztá *satəm*: 'száz'. A magyar alak *z* hangjára vö. *ház, kéz*. A szónak számos származéka használatos, vö. *százaz* [1416 u.], *század* [1519 k.], *százados* [1519], *százalék* [1845], *leszázalékol* [1972]. A *százados* létrejöttében délszláv hatással számolhatunk, vö. horvát-szerb régi nyelvi *sàtnik* 'százados' (< horvát-szerb *sto* 'száz').

százszorszép [1708] Jelentéstapadással keletkezett, a *százszorszép virág* 'százszorszép' [1673] szószerkezet jelzőjének önállósulásával. A *százszorszép* összetétel, előtagja a *száz* számnév *-szor* ragos alakja, utótagja pedig a *szép* melléknév. A virágnév keletkezésében a növény idegen nyelvi elnevezései játszottak szerepet, vö. latin *bellis perennis* 'százszorszép'

(*bellis* 'szép' + *perennis* 'örök, állandó'), német *Tausendschön* 'ugyanaz' (*tausend* 'ezer' + *schön* 'szép'), cseh *stokrása* 'ugyanaz' (*sto* 'száz' + *krása* 'szépség, szép'). Hasonló szemléleten alapuló elnevezésre vö. *ezerjófű*. Vö. még régi nyelvi, nyelvjárási *százsorka* 'százsorszép' [1816 k.]

szcientológia [1980 k.] 'egy fajta vallásos mozgalom, alkalmazott vallási filozófia' Nemzetközi szó, mely tudományos műszóként keletkezett a latin *scientia* 'tudomány' és a görög *logosz* 'beszéd, tanulmány' szavak alapján, a *-lógia* szóvégre vö. *fiziológia*, *tautológia*. Ily módon a szó elsődlegesen 'tudományelmélet' jelentésű. A *szcientológia* egy amerikai vallásos mozgalom elnevezéseként terjedt el és vált nemzetközivé, vö. német *Scientology*, *Scintologie*, francia *scientologie*, finn *skientologia* 'szcientológia'. Nyelvünkbe főleg a német közvetítette.

szecska [1587] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sječka*, szlovák *sečka*, orosz *сечка* [szecska]: 'apróra vágott szalma, szecska'. Ezek a szláv **sěk-* 'vág' igei származékai. Eredeti, konkrét 'apróra vágott szalma, főleg mint keveréktakarmány' jelentése alapján fejlődött az elvont 'értelmetlen, értéktelen jelentéktelen dolog' [1858], s ebből keletkezett a diáknyelvben használatos 'kisdiák' [1906–1914] az értéktelenség mozzanata alapján.

szed [1079] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. mordvin *šinde-* 'tör, letör, széttör'. A finnugor alapalak **šentä-* 'letép, szed, letör' lehetett. A magyar és a mordvin szavak etimológiai összetartozása bizonytalan, a mordvin szó eredetét illetően más magyarázat is elképzelhető. A magyar szóvégre vö. *had*, *lúd*. A *szed* műveltető ige képzős származéka a *szedet* [1395 k.], gyakorító ige képzővel keletkezett a *szedeget* [1416 k.], visszaható és gyakorító ige képzős alakulat a *szedelődzködik* [1835]. A *szed* a gyűjtögető életmód szókincsének eleme lehetett.

szeder [1193 tn., 1395 k.] Ismeretlen eredetű. A szó különféle alakváltozatainak létrejöttében (vö. nyelvjárási *södör*, *szederje*, *szödörgye*, *szödörnye*) az *eper* analogikus hatásával is számolhatunk. Ily módon a *j-s* változatok az *eper* eredetibb *eperj* formájának hatását mutathatják, de más magyarázat is lehetséges, vö. *férj*, *fürj*. A *szederje* alak elhomályosult kicsinyítő képzőt tartalmaz, vö. *eper*. A nyelvjárási *szederin* 'földi szeder; bervéng, téli zöld' [1590], 'málna' [1667] valószínűleg a *szeder* és *in* szavak elhomályosult összetétele.

szedett-vedett [1783] Összetett szó, előtagja a *szed* ige befejezett melléknévi igeneve, utótagja azonban vitatott: vagy a *vesz*, vagy a 'dob' jelentésű *vet* ige nék szintén befejezett melléknévi igenévi alakja. Ha az utótag a *vesz* igéből származik, akkor az ikerszó rokon értelmű tagokból áll, vö. *szedés* *vevés* 'adóbeszedés' [1564]. Ha az utótag a *vet* ige származéka, akkor a tagok ellentétes jelentéssel kapcsolódtak össze. Mindkét esetben a *vedett* szó belseji *d* hangja a *szedett* hatására keletkezett. Hasonló felépítésű ikerszavak pejoratív jelentésáramlatára vö. *jöttment*, *ütött-kopott*.

szédül [1532] Valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A szótőre vö. vogul *säjɣ-* 'forog, gurul, kering, körülmegy, körbejár, szédül <fej>', osztják *sājɣ-*, *sājɣ-* 'forog', *sejɣɣ-* 'szédül <fej>'. Az ugor alapalak **sšjɣ-* 'forog, szédül <fej>' lehetett. A magyar szótó a *j* vokalizálódásával (vö. *fő*) és az eredetileg gyakorító képzői szerepben hozzákapcsolódó *d* hangnak a töbe olvadásával keletkezett. Az *-ül* szóvég visszaható ige képző. Ugyenezen szótó műveltető képzős származéka a *szédít* [1550]. A *szédül* továbbképzett származékaira vö. *szédülős* [1792], *szédület* [1813], *szédületes* [1827]. A gyakorító képzővel alakult *szédeleg* [1533] 'szélhámoskodik' jelentésére vö. német *schwindeln* 'szédül; csal'.

szeg¹ [1138 tn. (?), 1416 u.] 'vág, szegéllyel lát el' Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *säng-* 'tör, zúz', osztják *sönk-* 'üt', zürjén *čeg-* 'tör, török', mordvin *šive-* 'letörök'. A finnugor alapalak **čänk3-* vagy **sänk3-* 'tör' lehetett. Az ősi **ηk* hangkapcsolat magyar *g* fejleményére vö. *dug*, *mag*. A szó az ősmagyarban is nyílt *e*-t tartalmazhatott, az *é*, illetőleg *ö* magánhangzós változatok a *szeg²* 'szöglet' hatására keletkeztek. A *szeg¹* eredeti jelentése 'tör' volt, további jelentései hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek, vö. 'vág; <törvényt> megszeg, <kedvet> tönkretesz; szegélyez, beszeg'. Névszóképzős származéka a *szegély* [1778], mely a nyelvjárásokból került a köz- és az irodalmi nyelvbe a nyelvújítás idején.

szeg² [1067 tn., de vö. *sziget*: 1055] 'szöglet' Valószínűleg belső fejlemény, a *szeg³* 'hegyes vaseszköz: szög' szó jelentéstanilag elkülönült változata. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *csúcs*. Nyelvjárásainkban is elavulóban lévő szó. A mai köznyelvben elsősorban származékai, a *szeglet* [1405 k.], valamint a *szögletes* 'sarokban végződő; darabos' [1585] élnek.

szeg³ [1138 tn., 13. század közepe] 'hegyes vaseszköz: szög' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *sün*, *sänk* 'ék'. Az ugor alapalak **senk3* 'ugyanaz' lehetett. Az **ηk* hangkapcsolat magyar *g* fejleményére vö. *bog*, *mag*. A magyar *szeg* jelentése az ugor szó alapjelentéséből következik. Igei származékai a *szegez* [1138 tn.], *szegel* [1704]. *Szegecs* [1790 k.] származéka nyelvújítás kori szóalkotás eredménye.

szegény [1131–1141 tn. (?), 1195 k.] Ismeretlen eredetű. A szóvég valószínűleg képző, de az alapszó ismerete nélkül ez nem állítható bizonyosan. Eredeti jelentése 'szűkölködő, csekély anyagi eszközökkel rendelkező' lehetett, további, 'szerencsétlen, ügyefogyott; szegény ember, szerencsétlen személy' értelme az alapjelentésből alakult ki.

szegfű [1395 k.] Összetett szó, előtagja a 'szög' jelentésű *szeg*³, utótagja a *fű* főnév. A szó korábban 'szegfűszeg' értelemben élt, 'egy fajta virág' jelentése másodlagos [1500 k.]; a jelentésváltozást a fűszer és a virág alakjának és illatának hasonlósága magyarázza. A *szegfű* 'szegfűszeg' elnevezés keletkezésének szemléleti alapja a szegfűszegfa virágbimbójának és a még kézzel előállított, kezdetleges szögnek alaki hasonlósága, melyre számos nyelvből hozható példa, vö. középkori latin *clavellus* 'szegfűszeg' < latin *clavus* 'szög', német *Nelke* 'szegfűszeg' < német *Nagel* 'szög'. A *szegfű* virágnévként való elterjedését követően a szó eredeti 'szegfűszeg' jelentése elhomályosult, s a fűszernövény megnevezésére elsősorban többszörösen összetett szavak jöttek létre, köztük a már elavult *fűszerszám-szegfű* [1690] és a *szegfűszer* [1783]. A mai köznyelvi *szegfűszeg* összetételnek [1847] az utótagja ugyancsak a 'szög' jelentésű *szeg*³ főnév.

szegődik [1372 u.] Származékszó, alapszava és jelentésfejlődése azonban kérdéses. Talán a *szeg*¹ 'vág, szegéllyel lát el' igéből keletkezett az *-ődik* visszaható képzővel. A jelentésfejlődés útja az alapige 'hajlik, irányát megváltoztatja' jelentésén alapulva 'valamilyen irányba tér', s végül 'valakihez társul' lehetett. Az egyeztetés gyenge pontja, hogy a *szeg*¹ ige fenti jelentése későbből adatolható, mint maga a *szegődik* származék.

szegről-végről [1666] Összetett szó: a *szeg*² 'szöglet' és *vég* szavak *-ről* helyhatározóragos alakjaiból keletkezett megszilárdult ragos alakulat. Az ikerszó elemei eredetileg a térbeli távolságot érzékeltették, s ebből alakult ki az absztraktabb, 'rokonsági fokkal, ismeretességgel kapcsolatban' távolról' jelentés. Korábban az ikerszónak másféle ragos alakjai is használatosak voltak, vö. *szegül végül* 'végre, végül' [1601], *szegre-végre* 'ugyanaz' [1748 u.].

szegül [1805] Származékszó, a *szeg*¹ 'vág, szegéllyel lát el' ige *-ül* visszaható képzős származéka. A *szegül*, *ellenszegül* [1829] 'ellenáll, szembeszáll' jelentése az alapige 'valamilyen irányba tér; iránytól eltér' jelentéséből keletkezett. Eredetileg nyelvjárási szó volt, köznyelvvé a nyelvújítás idején vált. Korábban a *szeg* alapige *szegez* származéka is használatos volt ebben az értelemben, a *szegül* elterjedésével azonban ez visszaszorult.

szégyen [1138 tn. (?), 13. század közepe] Ismeretlen eredetű szó. Igei származékai a visszaható igeképzővel keletkezett *szégyenül* [13. század közepe], a műveltető igeképzős *szégyenít* [1518 k.]. Napjainkban mindkét ige a *meg-* igekötővel használatos. Igei származékok még a *szégyenkezik* [1849] és a *szégyell* [1372 u.]. Ez utóbbi az eredetibb *szégyenl* alakból jött létre *nl* > *ll* hasonlással, vö. *ajánl* > *ajáll*. Névszói származéka a fosztóképzős *szégyentelen* [1456 k.], s az ebből keletkezett *szégyentelenség* [1456 k.].

szégyenfolt [1842] 'erkölcsi szenny' Összetett szó, melynek előtagja a *szégyen*, utótagja pedig a *folt* főnév. Történettudományi műszóként idekapcsolható a megszégyenítésre szolgált *szégyenkő* [1748], *szégyenoszlop* [1748], *szégyenbélyeg* [1824], *szégyenpad* [1788], *szégyenfa* [1794]. Többük kialakulásában a német *Schand-* 'szégyen' előtagú, azonos jelentésű német összetételek is szerepet játszhattak, vö. például német *Schandfleck* (*Fleck* 'folt'), *Schandpfahl* (*Pfahl* 'oszlop'), *Schandmal* (*Mal* 'folt, bélyeg'). A *szégyen-* előtagú összetételeink nyelvújítás kori alkotások, melyek főképpen az igazságszolgáltatás révén terjedtek el.

szégyenszemre [1793] Megszilárdult ragos alakulat, mely egy önállóan nem adatolható *szégyenszem* összetételből a *-re* határozóraggal alakult. A *szem* főnév *szemre* ragos alakjának jelentése: 'látásra'. A *szégyenszemre* határozószó olyan szerkezetekből vonódhatott el, mint a *szégyenszemre (ki)állít* [1861] vagy a *szégyenszemre tesz* [1870]: 'megszégyenítésül közszemlére tesz'.

széjjel [1372 u. (?), 1520] Megszilárdult ragos alakulat, a *szél*¹ 'valaminek a széle, oldala, szélessége' szóból keletkezett, valószínűleg az *-l* helyhatározóraggal, vö. *belül*, *kívül*. A *széjjel* alak a szó belseji *l* kettőződésével és palatalizálódásával alakult: **szélel* > *széll* > *széjlyel* > *széjjel*.

szék [1156 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *seki* 'az oszlop alapzata; ülésre használt kő vagy földpadka', csuvas *sagə*, *sak* 'a falhoz erősített pad, lóca'; vö. még: mongol *següke*, *seüke* 'hordozható szék'. A magyarba került forma **säki* vagy **säkü* lehetett. A *szék* alak a szóvégi magánhangzó lekopásával és a tőhangzó pótlónyúlásával jött létre, vö. *bér*. A szó alapjelentése 'ülőhely, <lerakodásra> pad' lehetett, további jelentései hasonlóságon, illetőleg érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. A szó 'bírói testület, illetőleg annak tanácskozása' értelmű használatát a *törvénytevő szék* [1590], *törvényszék* kifejezésekből való tapadásos elvonás is elősegítette. A 'széklet' jelentés kialakulása a *szék* 'árnyékszék' jelentésén [1557] alapul.

szekatúra [1768] 'zaklatás' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. bécsi német *sekatur* 'ugyanaz'. Az azonos jelentésű ausztriai német *Sekkatatur* az olasz *seccatura* 'szárítás, aszalás; bosszúság' átvétele. Ugyanebből a német nyelvvaltozatból való a *szekíroz* 'zaklat' [1832] és a *szekánt* 'kötekedő' [1835], vö. ausztriai német *sekkieren*, illetve *sekkant*: 'ugyanaz', melyek pedig a hasonló értelmű olasz *seccare* és *seccante* szavakra mennek vissza. Nyelvünkben a *szekatúra*, továbbá a *szekánt* melléknévet gyakran helyettesítő *szekáns* szóalak [1891] végződése latinositás eredménye. A *szekál* ige [1885] a korábbi *szekíroz*-nak képzőcserés módosulata, a jelenségre vö. *blamíroz* : *blamál*.

szekció [1792] 'szervezet, tanácskozás szakosztálya; épület kisebb egysége' Nemzetközi szó, vö. német *Sektion* 'boncolás; szervezet egysége', angol *section* 'vágás, metszés, szelet, rész, övezet', francia *section* 'vágás, szelet, rész, övezet; szervezet egysége'. Forrása a latin *sectio* 'vágás; darabolás; boncolás', mely a latin *secare* 'vág' igére vezethető vissza. Ugyanígy eredetű *szektor* 'gazdaság ága; munkaterület, hatáskör; politikai, közigazgatási övezet; körcikk' szavunk [1897], vö. német *Sektor*, angol *sector*, francia *secteur*, orosz *сектор* [szektor]: 'szektor'; vö. még: latin *sector circuli* 'körselet, körcikk'. A magyarba főképpen latin és német közvetítéssel jutott, illetőleg a *szektor* 'politikai övezet' jelentése [1947] feltehetőleg orosz hatásra alakult.

székely [1131 tn., 1395 k.] Ismeretlen eredetű. A szóvég valószínűleg képző, alapszava azonban ismeretlen. Az Árpád-korban *székelyeknek* nevezték azokat a népcsoportokat, melyeket az ország különböző határvidékeire telepítettek, s határvédelmi feladatokat is elláttak. Egy részük beolvadt a magyarságba, de a délkelet-erdélyi vidékeken élő legnagyobb csoportjuk megőrizte és továbbvitte ezt a nevet.

székelygulyás [1896] 'egy fajta gulyás mint étel' Összetett szó, *székely* előtagja Székely József (1825–1895) költő és levéltáros nevéből ered, aki ezt az ételfajtát először készítette, *gulyás* utótagja pedig az étel elkészítésének módjára utal. Hasonló alapon keletkezett összetételre vö. *dobostorta*.

szekér [1067 k. tn., 1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Talán honfoglalás előtti iráni jövevényszó, vö. óind *śakaṭa*, középbind *sagaḍa*: 'kordé, szekér'; vö. még: középíráni **sakar* (? **sākār*) 'szekér'. A szó megtalálható az osztjákban is (lásd alább), s feltehetőleg külön átvétel lehet mindkét ugor nyelv esetében az indo-szkiták egy iráni ágából. Az egyeztetést bizonytalanná teszi, hogy az iráni nyelvek adatai mind mély hangrendűek. 2. Talán ősi, ugor kori szó, vö. osztják *liker*, *ikər*, *jikər* 'szán; egy fajta sí'. Az ugor szó iráni eredetű lehetett, az ugor alapnyelvre rekonstruált alapalak **sākərə* 'egy fajta közlekedési eszköz'. Az osztják és a magyar szavak szókezdő mássalhangzójának szabálytalan megfelelése az egyeztetést bizonytalanná teszi.

szekerce [1469 tn., 1528] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *sjekirica*, szlovén *sekirica*: 'kis fejsze, szekerce'. A szláv szavak kicsinyítő képzős származékok, vö. horvát-szerb *sjekira*, szlovén *sekira*: 'fejsze, szekerce'. A szó számos szláv nyelvben megvan, vö. óegyházi szláv *sekyra*, szlovák *sekera*, orosz *cekupa* [szekira]: 'ugyanaz'. A magyar *szekerce* forma a harmadik nyílt szótag magánhangzójának szabályos kiesésével és hangrendi illeszkedéssel alakult.

székhely [1395 k.] Összetett szó, melynek előtagja a 'tartózkodási hely' értelmű *szék*, utótagja pedig a *hely* főnév. A *szék* előtag ugyanezen jelentése figyelhető meg a *székház* összetételben is [1621].

székfoglaló [1837] Összetett szó, előtagja a 'tiszttség, hivatal' jelentésű *szék* [1416 u.], utótagja a *foglal* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az összetétel melléknévként és főnevesülve is használatos 'tagság, tiszttség elfoglalásakor mondot, illetőleg arra írt <beszéd>' jelentésben.

székfű [1380 k.] 'egy fajta gyógynövény' Összetett szó, melynek utótagja az itt 'gyógynövény' jelentésű *fű* főnév [1372 u.]. Az előtag vitatott: *szik* szavunk eredetibb *szék* változata, illetőleg a 'valaminek a belseje; tojássárgája' jelentésben nyelvjárásainkban élő, ismeretlen eredetű *szék* főnév [1380 k. (?), 1493 k.] egyaránt lehet. Mindkét magyaráznak van indítéka, ugyanis a székfű szikes talajon tenyészik, és virágjának sárga színű középső része hasonlít a tojássárgájához.

székrekedés [1669] Összetett szó, melynek előtagja a 'széklet' jelentésű *szék* [1577 k.], utótagja pedig a 'megakad, elakad' jelentésű *reked* igéből képzett *rekedés* főnév.

szekrény [1416 u.] Vándorszó, vö. német (középfelnémet) *schrīn* 'koporsó, láda', francia (vallon) *scrin* 'szekrény', ófrancia *escrin* 'ugyanaz; láda, doboz, ékszerládika, nagy ruhásláda', *scrēgn* 'láda, szekrény', olasz *scregn* 'láda, pénzszekrény', horvát-szerb *skrinja* 'láda, koporsó'. E szavak forrása a latin *scrinium* 'szelence, tok, láda, szekrény', mely az újlatin nyelvekben tovább élt, és más nyelvekbe is bekerült. A latin szó eredete ismeretlen. A *szekrény* a magyarba

olasz, francia és esetleg német (közelebről középelnémet) közvetítéssel jutott főképpen a magasabb társadalmi osztályok szókincsének részéent.

szekta [1567–1568] Latin jövevényszó, vö. latin *secta* '(politikai, filozófiai) alapelv, tan, cselekvési mód; valamely tan követői; párt; vallási szekta'. Ez a latin *sequi* 'követ' ige származéka. Megfelelő szó más nyelvekben is ismert, vö. német *Sekte*, francia *secte*: 'szekta'.

szekunda [1844] 'elégtelen osztályzat' Latin jövevényszó, vö. hazai latin *secunda* (*classis, nota*) 'rossz, elégtelen osztály(zat)', *secunda morum classis* 'minőségileg meg nem felelő osztály, másodosztály <iskolában>'. A szó a latin *secundus*, *-a, -um* 'következő, második; másodosztályú, -rendű' melléknév nőnemű alakjának főnevesülése, mely jelentéstapadással nyerte el fenti jelentéseit, vö. *prima*. Az *sz-ez*ő ejtésre vö. *szepember*. A régi diáknyelv szava volt.

szel [1138 tn. (?), 1395 k.] Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *sil-* 'szél', osztják *sül-* 'fölvág, fölnyit <halat>', zürjén *čelal-* 'vág', cseremis *šelä-* 'hasít, hasad', finn *säle* 'faforgács, szilánk', *säli-* 'hasít'. A finnugor alapalak **sälä* 'vág, szel' lehetett, s feltehetőleg hangutánzó szóként keletkezett. Az ige név számos névszói és igei származéka használatos nyelvünkben, az előbbiekre vö. *szelet* [1395 k.], *szelvény* [1819], az utóbbiakra pedig vö. *szeletel* [16. sz. vége], *szeldes* [1780].

szél¹ [1138 tn. (?), 1245] 'határvonal' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *säl* 'oldala, széle valaminek', osztják *sil* 'szél <például kemencének>, szegély, part'. Az ugor alapalak **selsz* 'szél' lehetett. A szó eredeti jelentése 'valaminek a széle' lehetett, s ebből fejlődtek ki további 'határ, határvidék; vízpart; perem; szegélyszinór' jelentései. A 'szélesség, szövetségesség' jelentések a *széles* melléknév hatására keletkezettek. A *szél* igei származékai a (*szét*)*széleszt* [1551], (*szét*)*széled* [1566], névszói származékok a *szélső* [1604], *szélsőség* [1807], megszilárdult ragos alakulat a *széltében* [1590].

szél² [1138 tn. (?), 1390 k.] 'levegőmozgás' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šil*, oszmán-török *yel*, tatár *yil*: 'szél'. Az ócsuvas szókezdő **s* hangot a magyarban hanghelyettesítéssel *sz* váltotta fel, vö. *szőlő*, *szűcs*. A *szél* szó 'lélegzet, levegő; bégáz; híresztelés; szélütés' jelentései az eredeti 'levegőmozgás' jelentésből fejlődtek ki hasonlóságon alapulva, illetőleg átvitt értelmű használatban. A *szellő* [1138 tn. (?), 1416 u.] a *szél* kicsinyítő képzős alakulata, melynek igei származékai a *szellőzik* [1577 k.], *szellőztet* [1664]. A *szellet* [1416 u.] a huszita bibliafordítók alkotása a latin *spiritus* 'szellem; lélek' magyar megnevezésére.

szeleburdi [1767] Összetett szó, mely játszi szóalkotással keletkezett. Az összetétel első tagja a *szél²* 'levegőmozgás' szó, melyhez feltehetőleg az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel kapcsolódott. A *szél²* szóval való jelentéstani kapcsolatra vö. *szélelbelelt* 'szeleburdi' [1748], *szeles* 'ugyanaz' [1181 tn. (?), 1405 k.]. Az összetétel második tagja származékszó lehet, s feltehetőleg összefügg a *bumfordi* szó második tagjával; vö. még: *eszelő burdia* 'okoskodó' [1571 k.], nyelvjárási *kalaburdi* 'meggondolatlan'.

szelektív [1854] 'kiválasztáson alapuló' Nemzetközi szó, vö. angol *selective*, német *selektiv*, francia *sélectif*, olasz *selettivo*, orosz *селективный* [szelektiyivnij]: 'szelektív'. A szó a latin *selectus* 'kiválasztott, válogatott' igenévre, végső soron pedig a latin *seligere* 'kiválaszt, válogat, kiszemel' igére vezethető vissza. Nyelvünkben ma elsősorban a rádiózással kapcsolatos műszóként használatos, illetőleg újabban a hulladékgazdálkodással összefüggésben is általános. A latin eredetű szócsalád tagja a *szelekcio* 'kiválogatás, kiválasztás' [1889] is, mely ugyancsak nemzetközi szóvá vált, vö. angol *selection*, német *Selektion*, francia *sélection*, olasz *selezione*, orosz *селекция* [szelekcija]: 'szelekcio'. Mind a melléknév, mind a főnév elsősorban a német közvetítésével kerülhetett a magyarba. Az újabb *szelektál* 'szétválaszt, elkülönít' [1937] az azonos jelentésű német *selektieren* ige átvétele, mely szó korábbinak tekinthető hosszabb, *selektionieren* alakja az említett latin szócsaládból eredeztethető francia *sélectionner* 'ugyanaz' átvétele.

szelemen [1209] 'vízszintes tetőszerkezeti gerenda' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sljeme, šljeme* 'tetőszerkezeti gerenda', nyelvjárási *sleme* 'ugyanaz; hegygerinc', szlovén *sleme* 'tetőszerkezeti gerenda', szlovák *slemä* 'ugyanaz', *slmeno* 'ugyanaz; hegygerinc', lengyel *slemie* 'tetőszerkezeti gerenda'. A szó más szláv nyelvekben is megvan, valamint a litvánban és a lettben is használatos. A magyarba átkerült forma **slēmę* lehetett, a *szelemen* alak a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. Építőipari műszó, de nyelvjárási szóként csaknem az egész nyelvterületen él.

szelence [1405 k.] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *slanica* 'sótartó', szlovén *solnica* 'ugyanaz', cseh *solnice* 'sóraktár', szlovák *solnica* 'ugyanaz'. Megfelelő szó más szláv nyelvekben is ismert, s forrása a szláv **solb*

'só' főnév. A magyar *szelence* forma hangrendi kiegyenlítődés eredménye, mely folyamatra a *kemence*, *medence* típusú szavak hasonlósága hathatott. Az eredeti 'sótartó' jelentésre a magyarban nincs adat, elsősorban a művelt köznyelv használta 'doboz' jelentésben, mely napjainkra elavult. A műszaki szaknyelvben közismert 'zárt fémedény' értelemben.

szelep [1835] Származékszó, melyet latin mintára alkottak a nyelvújítás idején a *szél* 'levegőmozgás' főnévből a képzőnek érzett *-ep* szóvéggel, vö. latin *ventile* 'szelep' < latin *ventus* 'szél'. Kialakulására hatással lehetett a szintén nyelvújítási *szerep*, *telep* stb. is.

széles [1181 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a *szél* 'határvonal' főnévből keletkezett az *-s* melléknévképzővel, vö. *feles* (< *fél*). A jelentésfejlődés útja a 'valaminek a vége, határa' > 'valaminek a szélei, végei közti távolság' lehetett. Névszói származéka az elvont főnevek képzésére szolgáló *-ség* képzős *szélesség* [1416 u.], igei származékai a műveltető ige képzővel alkotott *szélesít* [1416 u.], valamint a visszaható ige képzős *szélesül* [1416 u.].

szélhámós [1613] Összetett szó, előtagja a 'valaminek a külső része, határa' értelmű *szél*, utótagja pedig a *hám* 'lószerszám' *-s* melléknévképzős formája. Az összetétel eredetileg a ló tartás szokásához tartozott, s jelentése 'a szélső hámba fogott ló' volt. Átvitt értelmű használatban, a 'szélső' jelentésárnyalat alapján fejlődött ki a szó 'szélsőséges' jelentése, 'csaló, szeleburdi' értelme pedig a *szél* 'levegőmozgás' főnév népetimológias hatásával keletkezett. Ez utóbbival kapcsolatban vö. *szeleburdi*, *széltoló*.

szélhűdés [1833] 'agyvérzés, bénulás' Származékszó, az eredetileg 'örjög' jelentésű, elavult *szélhűdik* ige [1519 k.] *-és* névszóképzővel ellátott alakja. Az ige és a főnevet is a nyelvújító Bugát Pál újította fel orvosi szakszóként, 'megbénul', illetve 'bénulás' értelemben. A *szélhűdik* maga is továbbképzett forma, a 'légmozgás' jelentésű *szél* főnévből a *-hűdik* ige képzővel alakult, vö. a hasonlóképpen régi nyelvi *sebhűdik* 'sebesül' [1372 k.]; vö. még: *bűnhődik*, *vénhedik*. A megnevezés azon a babonás elképzelésen alapul, amely szerint a szélben rontást, betegséget hozó lények laknak.

szelíd [1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. A *szelíd* melléknév mellett a régiségben ismeretes volt az igei értelmű, 'művelté válik, megszelídül' jelentésű *szelid* [1575] is. Nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik szófaji használat az elsődleges (vö. *akad*), az ige elszigetelt volta azonban annak másodlagosságát mutathatja (vö. *szabad*). Igei származékai a *szelidít* [1456 k.] és a *szelidül* [1527].

szelindek [1395] 'egy fajta vadászkutya' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *slednik*, szlovén *slednik*, cseh régi nyelvi *sledník*, lengyel régi nyelvi *ślednik*, *szlednik*: 'egy fajta vadászkutya, nyomkövető kutya'. E szavak a szláv **slědb* 'nyom' főnévre vezethetők vissza. A *szelindek* forma a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangátvetéssel keletkezett.

szellem [1808] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. Kazinczy Ferenc alkotása a *szél*² 'levegőmozgás' főnév *szellő* származékából a képzőnek felfogott *-em* szóvéggel, vö. *jellem*. A szóval az elavulóban lévő és csúnyának tartott *szellet* 'szellem' főnevet kívánta helyettesíteni. Származékai a *szellemes* [1823], *szellemtelen* [1838], *szellemiség* [1838] és a *szellemeskedik* [1890].

szélrózsa [1822] Német mintára alkotott összetett szó (*szél* + *rózsa*), vö. német *Windrose* 'szélrózsa' (*Wind* 'szél' + *Rose* 'rózsa'). Hasonlóképpen német tükörfordítás eredménye a háromtagú *szélmalomharc* összetétel [1841], vö. német *Kampf gegen Windmühlen* 'szélmalomharc', mely utóbbi Cervantes Don Quijote című regényében olvasható spanyol kifejezésre vezethető vissza. A *szélrózsa* és a *szélmalomharc* a nyelvújítás korában keletkezett.

szélvész [1527] Összetett szó, melynek előtagja a 'levegőmozgás' jelentésű *szél*, utótagja pedig a *vész* főnév, mely régebbi, 'vihar' jelentésében kapcsolódott az előtaghoz. Ugyanezzel az előtaggal keletkezett a *szélmalom* [1550 k.], a *szélkakas* [1643] és a *széltoló* [1848]. Mindezek valószínűleg belső keletkezésű összetételek, bár a *szélkakas* kialakulására például az azonos jelentésű német *Wetterhahn* (*Wetter* 'időjárás' + *Hahn* 'kakas') is hathatott. A tréfás *széltoló* 'megbízhatatlan (személy)' eredetileg a kezét-lábát lóbáló embert jelölhette, az állhatatlanságra utaló mai elvont jelentés a kapkodásból érintkezési képzetársítással jött létre.

szem [1067 k. tn., 12. század vége] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *šäm*, osztyák *sem*, zürjén *šin*, mordvin *šélme*, finn *silmä*; jurák *sew*, szelkup *saj*: 'szem'. Az uráli alapalak **silmä* 'ugyanaz' lehetett. A szó belseji **lm* magyar *m* fejleményére vö. *csomó*. Az ősi, testrésznévi jelentésből hasonlóságon alapulva, illetőleg átvitt értelmű használatban további, 'növények magja, bogyós gyümölcs termése; rügy; hurok; kis mennyiség; figyelem; megítélés' jelentések keletkeztek. Fosztóképzős

szemtelen származékának átvitt értelmű használatához [1585] vö. *arcátlan*. További származékai a *szemes* [1211 tn., 1456 k.], *szemel* [1551], *szemez* [1791], *szemész* [1832] és a *szemelvény* [1844].

szemafor [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Semaphor*, angol *semaphore*, francia *sémaphore*: 'távjelző berendezés, szemafor'. A szó feltehetőleg a franciában keletkezett tudatos szóalkotással a görög *széma* 'jel' és *forósz* 'hozó, hordozó' szavak felhasználásával, így tulajdonképpeni jelentése 'jelhozó, jeladó'. A szóval először a hajóknak jelzést adó eszközt jelölték, használata később terjedt el a szárazföldi közlekedéssel kapcsolatban. A *szemafor* a magyarba főképpen német közvetítéssel jutott.

szembe [1456 k.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a *szem* főnév, melyhez a *-be* helyhatározórag kapcsolódott. Hasonlóképpen keletkezett a *szemben* határozószó és névutó is [1470 k.]. Eredeti jelentésük 'valakinek a szemébe, látóterébe', illetőleg 'valakinek a szemében, látóterében' volt. A köznyelvben a helyhatározók lokatívuszi, illetve latívuszi iránya gyakran fölcserélődik, s a *szembe* gyakoribb igekötői szerepben. Hasonló, testrésznevekből képzett határozószókra, névutókra vö. *hátra, hátul, mellett*.

szemcse [1828] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett: a nyelvújítás korában hozta létre Bugát Pál a 'mag' jelentésben használt *szem* főnévből a *-cse* kicsinyítő képzővel. Ez utóbbira vö. a szintén nyelvújítási *levélcse, üvegcse* szavainkat.

személy [1214 tn., 1372 u.] Származékszó a *szem* főnévből az *l > ly* névszóképzővel, vö. *harkály, lapály*; vö. még: *körtvély*. Az embernek valamely testrészével vagy jellemzőjével való megnevezésére vö. *fej, lélek*; vö. még: latin *persona* 'álarc; személy'. A szó eredeti jelentése 'arc, arculat; tekintet, kinézés' lehetett, ennek alapján keletkeztek további jelentései: 'ember, egyén; valaki egyedi mivolta; nyelvtani kategória'. 'Személyvonat' jelentése [1918] tapadással keletkezett a *személyvonat* összetételből. A *személy* névszói származékaira vö. *személyű* (szókapcsolatban) [1416 u.], *személyi* [1604], *személyes* [1636], *személytelen* [1645], *személyzet* [1832], *személyiség* [1833], igei származékaira vö. *(meg)személyesít* [1769], *személyeskedik* [1831].

szemenszedett [1613] Összetett szó, előtagja a 'mag' jelentésben használt *szem -n* helyhatározóragos alakja, utótagja pedig a *szed* ige befejezett melléknévi igeneve. Hasonló, igenévi utótagú határozós összetételre vö. *körmönfont*. Eredetileg a szemes gabona tisztítására vonatkozott az összetétel, s azokat a gabonaszemeteket jelölték vele, melyeket vetőmag céljára szemenként válogattak ki. Ily módon a *szemenszedett* kezdetben pozitív jelentésű jelző volt, pejoratív jelentésárnyalatát negatív értelmű szókapcsolatokban nyerte el, vö. *szemenszedett kínzás* [1872], *szemenszedett füllentés* [1879], *szemenszedett hazugság* [1896]. Napjainkban főképpen ez utóbbi szókapcsolatban használatos. Jelzői szerepben történt hasonló pejorativvá válásra vö. *válogatott disznóság*.

szemérem [1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. *Szemérmertes* [1590] származéka a *szemérmes* [1495 e.] és *szemérmetlen* [1372 u.] származékok keveredéséből keletkezett, vö. *alkalmatos* (< *alkalom*).

szemerkél [1784] Származékszó, alapszava valószínűleg a *szemel* 'szedeget, válogat' (< *szem*) ige, képzője a *-kél* gyakorító igeképző. Hasonló szerkezetű az ugyancsak 'csepereg' jelentésű *szemereg* [1807]. Mindkét igében *l > r* elhasonulás történt, vö. *kerekedik* (< *kel*). Nyelvjárási szavakból váltak köznyelvvé, illetőleg a *szemerkél* igének nyelvjárásainkban 'szemelget, válogat' jelentése is él. Más gyakorító képzőkkel keletkezett származékokra vö. *szemergél* 'csepereg' [1838], régi nyelvi *szemercsél* 'szedeget, válogat' [1863].

szemernyi [1843] Származékszó az elavult *szemer* 'gyógyszerészeti súlymérték: 0,073 gramm' főnévből [1833] a *-nyi* mértékképzővel. A *szemer* nyelvújítás kori szó, melyet a 'gabonaszem, mag' jelentésű *szem* szóból hoztak létre a névszóképzőnek érzett *-r* szövéggel, vö. *meder*. A *szemer* megalkotásánál mintául szolgálhatott a latin *granum* 'gabonaszem; súlymérték orvosság és nemesfém mérésére'; vö. még: német *Gran* 'súlymérték orvosság és nemesfém mérésére'. Hasonló szemléleten alapulva az *árpaszem* a régi nyelvben 'súlymérték' jelentéssel is rendelkezett [1529–1541]. A *szemernyi* eredeti, súlymértékre vonatkozó jelentése elavult, napjainkban 'igen kis mennyiségű, kevés' értelemben használatos.

szemét [1086 tn. (?), 1372 u.] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. bolgár *смет* [szmet] 'szemét, hulladék, söpredék', horvát-szerb *smet* 'ugyanaz; hóbuca', cseh *smetí* 'szemét, hulladék, söpredék', szlovák *smet'* 'ugyanaz; rossz, értéktelen holmi'. A szláv szavak a szláv **metь* 'seper' ige **stь* igekötővel ellátott alakjából származnak. A magyarba egy **smet*-féle alak kerülhetett át a 11. század után, vagy esetleg egy **stьmetь* forma korábban, a 10. század körül. A magyarban a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldódott. A második szótagbeli *é* a *levél, tehén* típusú szavak hatására

nyúlt meg, de a rövid magánhangzós *szemet* sokáig használatos volt a *szemét* mellett. Származékaira vö. *szemetes* [1372 u.], *szemetel* [1790].

szemfedél [1405 k.] 'halotti lepel' Összetett szó, melynek előtagja a *szem*, utótagja pedig a *fedél* főnév. A szó jelentése a *fedél* 'takaró' jelentése alapján keletkezett. A szintén 'halotti lepel' jelentésű, a nyelvújítás korában jelentkező *szemfedő* [1830] vagy egy *szemfedő ruha* szókapcsolatból [1754] történt elvonás, vagy a *szemfedél* mintájára keletkezett. A *fed* ige főnevesült *fedő* származékának és a *fedél* főnévnek egyaránt a 16. századból adatható a mai köznyelvi jelentése.

szemfényvesztés [1547] Összetett szó, előtagja, a 'szem világa' jelentésű *szemfény* maga is összetétel, az utótag pedig a *veszt* 'elpusztít, elront' ige -és névszóképzős származéka. Az összetétel eredetileg az ősvallás szókinésébe tartozhatott, s keletkezésének szemléleti alapja az, hogy a varázsolást, bűvészkedést gyakran a szem elkápráztatásával, a látás akadályozásával végezték. Ugyanezen tagokból keletkezett az -ő melléknéviigenév-képzős *szemfényvesztő* [1577] elnevezés is. Jelentéstanilag hasonló szavakra vö. német *Blender* 'szemfényvesztő, szélhámos' (< *blenden* 'vakít'), *Blendwerk* 'szemfényvesztés' (*blenden* 'vakít' + *Werk* 'mű, cselekedet, munka').

szemfog [1708] Összetétel a *szem* és *fog* főnevekből. Feltehetőleg német mintára keletkezett, vö. német *Augenzahn*, *Augzahn* 'szemfog' (*Auge* 'szem' + *Zahn* 'fog'). Az összetétel létrejöttének szemléleti alapja az a körülmény, hogy a szemfogak a szemmel egy vonalban helyezkednek el. Jelentéstanilag hasonló összetételek e fogak megnevezésére más nyelvekben is ismertek, vö. angol *eye-tooth*, francia *dent oeillice*, olasz *dente occhiale*, lengyel *zab podoczny*: 'szemfog'.

szemfüles [1723] Származékszó az elavult *szemfűl* [1604] összetételből, mely jelzői szerepben vette fel az -s melléknévképzőt. A szó jelentése a *szemes* 'figyelmes, értelmes' és a *fülel* 'hallgat, figyel' értelméből magyarázható. Jelentéstanilag felépítését tekintve összefoglaló mellérendelő összetétel, vö. *égre-földre, hegyes-völgyes*.

szeminárium [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *seminarium* 'fa-, növényiskola; előképző intézmény', egyházi latin *seminarium cleri* 'papnevelő intézet'. Ez a latin *seminarius* 'a maggal, a facsemetével kapcsolatos' melléknévre, s végső soron a latin *semen* 'mag, hajtás, facsemete' szóra vezethető vissza. Megfelelő szó több nyelvben is él, vö. német *Seminar* 'papi szeminárium; egyetemi, főiskolai szeminárium', francia *séminaire* 'papi szeminárium'. E szóval a latinon keresztül összetartozik a *szeminarista* [1736], mely nemzetközi szó, vö. német *Seminarist*, angol *seminarist*, francia *séminariste*: 'szeminarista'. A magyarba főképpen német és francia közvetítéssel jutott, az -ista szóvég latinositás eredménye, illetőleg a magyarban már meghonosodott -ista képzős szavak hatására alakult.

szemközt [1754] Összetett szó, előtagja a *szem* főnév, utótagja a *között* névutó *közt* változata. A régi nyelvben és a nyelvjáráásokban az utótag más ragokkal is szerepelt: *szemközbe* [1669], *szemközzel* [1746], *szemközben* [1751], *szemközre* [1892]. Eredeti, konkrét 'a szeme közé, a szeme között' jelentéséből fejlődött ki a mai, elvontabb értelmű használata, vö. *szembe, szemben*.

szemlél [1493 k.] Származékszó, a *szem* főnévből keletkezett a -lél igeképzőbokkal, vö. *gyomlál, számlál*. Névszói származéka a *szemlélet* [1653], s az ebből -s melléknévképzővel képzett *szemléletes* [1826], gyakorító képzős igei származéka a *szemlélődik* [1750]. A nyelvújítás korában Barczafalvi Szabó Dávid vonta el a *szemlél* igéből a *szemlét* [1787], hasonló szóelvonásokra vö. *irka, számla*.

szemölcs [1405 k.] Származékszó a *szem* 'gabonaszem, mag' főnévből az -őcs kicsinyítő képzővel. A szó ily módon eredetileg *l* nélküli volt, az *l* későbbi járulékhang. Keletkezésének jelentéstanilag alapja a gabonaszem, mag és a szemölcs hasonlósága. Nyelvjárásainkban több alakváltozata is keletkezett, további kicsinyítő képzőt tartalmaznak a *szemölcső* [1405 k.] és *szemölcsök* [1755] formák, a *szőcsény* pedig a szintén kicsinyítő képzős *szemölcsény* [1740 e.] összevonásával jött létre. Köznyelvi szintre csupán a *szemölcs* emelkedett.

szemöldök [1405 k.] Belső fejlemény, kialakulásmódja azonban bizonytalan. A *szem* főnév származéka, végződése feltehetőleg a -dök névszóképző, vö. *ajándok ~ ajándék*. A szó belseji *l* szerepe és keletkezése tisztázatlan. Az elavult *szemöld* [1813] nyelvújítás kori elvonás a többes szám jelének érzett *k* szóvég elhagyásával. A *szemöldök(fa)* 'ajtó-, ablakkeret felső gerendája' jelentés [1688] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

szempont [1787] Összetett szó, előtagja a *szem*, utótagja pedig a *pont* főnév. Az összetétel tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején német és latin mintára, vö. latin *visus punctum*, német *Gesichtspunkt*: 'szempont'. Hasonló típusú elnevezést más nyelvek is ismernek, vö. angol *point of view*, francia *point de vue*: 'ugyanaz'. Az idegen nyelvi kifejezésekben a *pont* főnévhez a 'nézés, látás' jelentésű szó kapcsolódik, csakúgy, mint az azonos jelentésű *nézőpont* [1787] összetételben.

szemügy [1519 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *szem*, utótagja pedig az *ügy* főnév 'figyelem'-féle jelentésében. Az összetétel elemei között jelöletlen birtokos, esetleg határozói viszony lehet. A szónak a *vérszemmel* rokon jelentése volt az elavult *szemügyet vesz* [1519 k.], *szemügyet kap* [1660] kifejezésekben: 'észrevesz, lehetőséget felismer, alkalmat kihasznál'. A *szeme ügyében van* [1784] 'szemmel hozzáférhető, látható' szerkezetre vö. *keze ügyében van* [1708]. Az összetétel napjainkban csak a *szemügyre vesz* 'alaposan megfigyel, megvizsgál' [1792] kifejezésben használatos.

szemüveg [1789] Összetett szó, előtagja a *szem*, utótagja az *üveg* főnév. A *szemüveg* német mintára alkotott nyelvújítás kori tükörszó, vö. német *Augenglas* 'szemüveg' (*Auge* 'szem' + *Glas* 'üveg'). Az összetétel a 19. században fokozatosan terjedt el, és felváltotta a napjainkra már elavult *okuláré* és *pápaszem* szavakat.

szén [1214 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, rokon nyelvi megfelelései azonban vitatottak. 1. Vö. vogul *šmaw* 'fatapló', osztyák *sánə* 'ugyanaz, nyírfatapló', votják *senki*, *šénki* 'tapló, szivacs', cseremis *šin* 'ugyanaz', finn *sieni* 'gomba, tapló', lapp *čadna* 'nyírfatapló'. A finnugor alapalak **ššne* 'tapló, tűzgyújtáshoz használt tapló' lehetett. A magyarban a szónak kezdetben 'izzó parázs' jelentése volt, majd a kialudt parázs, s végül a fa-, illetve kőszén megnevezésére használták. Jelentésánál hasonló alakulásra vö. *üszög*; vö. még: német *Zunder* 'tapló, gyújtótapló; salak' és *zünden* 'meggyújt'. 2. Vö. lapp *čidná* 'szén'. A feltételezett finnugor alapalak: **ššine* 'ugyanaz'. Az egyeztetést bizonytalanná teszi a lapp szó csekély adatoltsága, és az a körülmény, hogy megfelelés csak egy távoli rokon nyelvből mutatható ki.

széna [1055] Szláv jövevényszó, feltehetőleg szlovák eredetű, vö. szlovák *seno*, óegyházi szláv *sěno*, horvát-szerb *sijeno*, orosz *сено* [szeno]: 'széna'. A szó indoeurópai eredetű, s a balti nyelvekből a finnbe is átkerült, vö. finn *heinä* 'ugyanaz'. A szlovák eredetet valószínűsíti, hogy a szénagyújtás szókinca a magyarban e nyelvből származik, vö. *kazal*, *petrence*.

szenátor [1559] 'tanácsos, szenátusi tag' Latin jövevényszó, vö. latin *senator* 'a szenátus tagja'. Hasonlóképpen latin eredetű a vele összefüggő *szenátus* '(kormányzó)tanács, szenátorok testülete' [1612], vö. latin *senatus* 'kormányzótestület, államtanács, szenátorok testülete'. A latin szavak a latin *senex* 'öreg, vén' származékai, ily módon a *senatus* voltaképpen az öregek tanácsát mint az antik államok legfőbb vezető testületét jelölte. A fenti szavak több nyelvbe is bekerültek, vö. német *Senator*, *Senat*, francia *sénateur*, *sénat*: 'szenátor, szenátus'. A magyar szavak szókezdő hangja a régi adatok szerint *s* is lehetett, mely a hazai latin jellegzetessége volt, vö. *salétrom*. A ma elterjedt *sz* kezdetre vö. *szepember*, a *szenátus* szóvégi *s* hangjára vö. *ámbitus*.

szende [1823] 'szerény, szemérmes' Tudatos szóelvonás eredménye a *szenderedik*, *szendereg*, *szenderít*, *szenderül* igékből. Toldy Ferenc vagy Szemere Pál alkotta a nyelvújítás korában, eredeti jelentése 'higgadt; enyhe' volt.

szenderedik [1527] Származékszó, melynek alapja egy adatolatlan, de kikövetkeztethető ige lehet, végződése pedig a *-d(ik)* visszaható igeképző. Ez a nem dokumentálható *szender* a *szundít* ige magas hangrendű párja lehetett, és minden bizonnyal maga is továbbképzett alakulat: *-d* és *-r* eleme gyakorító képzőbokrót alkot. A szó *n* hangra végződő abszolút töve, mely ugyancsak nem mutatható ki, feltehetően a *szunnyad* ige alapszavával függ össze. Ez utóbbi valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű, és az alváskor az orrból kiáradó levegő hangját adhatta vissza, miként például a *szundít* ige is. Ugyanennek a tőnek más igei származékai a *szenderít* 'elaltat' [1683], a *szendereg* [1788] és a *szenderül* [1821].

szendvics [1853] Nemzetközi szó, vö. német *Sandwich*, angol *sandwich*, francia *sandwich*, olasz *sandwich*, orosz *сэндвич* [szandvics]: 'szendvics'. A szó az angoltól terjedt el. Tulajdonnévi eredetű, a kenti grófságba tartozó *Sandwich* város nevével azonos. J. Montagu, Sandwich grófja [1718–1792] ugyanis szenvedélyes kártyajátékos volt, s játék közben – hogy a kártyát ne kelljen kezéből letennie – két kenyérselet közé tett hússzeletet fogyasztott. Ugyancsak őröla nevezte el James Cook 1778-ban a Hawaii-szigeteket *Sandwich-szigeteknek* [1793]. A magyar *szendvics* szó forrása az angol és a német nyelv.

szenilis [1865] Latin jövevényszó, vö. latin *senilis* 'öreges, aggkori'. A latin szó forrása a latin *senex* 'öreg'. Ugyanerre a szóra vezethető vissza a szintén latin eredetű *szenilitás* főnév [1897], vö. latin (orvosi) *senilitas* 'öregkori (szellemi) gyengeség'. E szavak több nyelvbe is átkerültek, vö. német *senil*, *Senilität*, francia *sénile*, *sénilité*, angol *senile*, *senility*: 'szenilis, szenilitás'.

szenna [1578] 'egy fajta gyógynövény' Vándorszó, vö. latin (orvosi, hazai latin) *sen(n)a*, francia *séné*, *sénette*, olasz *senna*, *senā*, német (középfelnémet) *sene*, régi nyelvi *senna*: 'szennacserje, szennalevél'. E szavak forrása az arab *sanā*, *sanā* 'ugyanaz'. A magyarba főképpen az orvosi latin közvetítette mint gyógyszervevet, mivel a szennacserje levelét gyógynövényként használták, elsősorban hashajtó hatása miatt.

szent [1156 tn., 12. század vége] Szláv, valószínűleg horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *svet*, szlovén *svet*; vö. még: óegyházi szláv *svęťъ*, szlovák *svätý*, orosz *свят(оу)* [szvjat(oj)]: 'szent; istennek, isteneknek szentelt'. A szó indoeurópai eredetű, vö. avesta *spanta-* 'szent'. A magyarba a keresztény terminológia elemeként került vagy a bizánci, vagy a nyugati típusú kereszténység elemeként. A szláv szavak szó eleji *v* hangjának kiesésére a magyar szóban vö. *hála, kár*, a magyar *szent n* hangjára pedig vö. *abroncs, dorong*. A szónak számos származéka használatos, névszói származékai a *szentség* [1346 tn.], *szentséges* [1372 u.], *szentély* [1844], igeiek pedig a *szenteskedik* [1771], *szentesít* [1824].

szentel [1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *szent* névszó származéka az *-l* igeképzővel, vö. *igazol, másol*. 2. Szláv, valószínűleg horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *svetiti*, szlovén *svetiti*; vö. még: óegyházi szláv *svęťiti*, szlovák *svätiť*, orosz *святить* [szvjatyity]: 'szentel'. E szavak a szláv **svęťъ* 'szent' származékai. Hasonló problémára vö. *ábráz ~ ábrázol*. Az ige 'felajánl, szán valakinek valamit' jelentésére vö. horvát-szerb *posvetiti*, orosz *посвятить* [poszvjatyity]: 'szentel, felajánl'.

szentencia [1474] 'velős mondás' Latin jövevényszó, vö. latin *sententia* 'vélemény, nézet; mondat'. Ez a latin *sentire* 'érez, megért, felfog' ige származéka. A szót több nyelv is átvette, vö. német *Sentenz*, francia *sentence*: 'szentencia'.

szentigaz [1763] Összetett szó, előtagja a *szent*, utótagja az *igaz* névszó. A *szent* előtag nyomatékosító szerepben kapcsolódott az utótaghoz, jelentése 'nagyon'.

szentimentális [1806] 'érzelmes, érzelgős' Nemzetközi szó, vö. német *sentimental, sentimentalisch*, angol *sentimental*, francia *sentimental*: 'szentimentális'. Ez a középkori latin *sentimentum* 'ézés, érzelem' szóra vezethető vissza, mely a latin *sentire* 'érez' ige névszói származéka. Legkorábbi adata az angoltól való. A szóval összefügg a szintén nemzetközi *szentimentalizmus* 'valakinek, valaminek az érzelmes, érzelgős volta; az érzelmességet kedvelő irodalmi és művészeti irányzat' [1817], vö. német *Sentimentalismus*, angol *sentimentalism*, francia *sentimentalisme*: 'ugyanaz'. Ez utóbbi legkorábban a franciából adatolt. Mindkét szó francia és német közvetítéssel került a magyarba. A *szentimentális* forma az elavult *szentimentál* [1815] 'szentimentális' latinositásával alakult.

szentjánosbogár [1794] Összetett szó, előtagja Keresztelő Szent János nevéből ered, utótagja a *bogár* főnév. Az elnevezés keletkezésének alapja az a körülmény, hogy ez a rovarfajta Szent János napja (június 24.) táján világít. Hasonló szemléleti alapot tükröznek a népnyelvi *szentivánbogár, szentiványi bogár* 'szentjánosbogár' nevek is. Más nyelvekben is találkozunk megegyező összetételekkel vagy szószerkezetekkel, vö. német *Johanniswürmchen, St. Johannisfliege*, cseh *svatojanska muska*, lengyel *robaczek świętojański*: 'ugyanaz'. A magyar és német elnevezések keletkezése feltehetőleg összefügg egymással. Ugyanennek a rovarnak régebbi, illetőleg népnyelvi neveire vö. *fényes bogár* [1589], *éjjel tündöklő bogaracska* [1604], *mécsbogár* [1897].

szentjánoskenyér [1778] Összetett szó, előtagja Keresztelő Szent János névvel azonos, utótagja a *kenyér* főnév. Ezzel az elnevezéssel jelölik egy páfrányfajta édes ízű gyökerét, továbbá egy földközi-tengeri fa édes termését is. Mindkét jelentés Szent János legendájával kapcsolatos. A szó első jelentésében magyar fejlemény, s e gyökérfélének más, Szent János névéhez kapcsolódó elnevezései is éltek, vö. *Szent János étele* [1525 k.], *Szent János five, gyökere* [1590]. A második jelentés német átvétel, vö. német *Johannisbrot* 'szentjánoskenyér'. Hasonló idegen nyelvi elnevezésekre vö. angol *Saint John's bread*, svéd *Johannesbröd*: 'ugyanaz'.

szentjobb [1326 tn., 1897] Összetett szó (*szent + jobb*), az előtag Szent István királyra, az utótag pedig az ereklyeként fennmaradt jobb kezére vonatkozik. Az összetétel tagjai jelöletlen birtokos viszonyban állnak. A szó legkorábbi adatai földrajzi nevek.

szentlélek [13. század eleje] Latin mintára keletkezett összetett szó (*szent + lélek*), vö. latin (egyházi latin) *spiritus sanctus* 'szentlélek' (*spiritus* 'lélek' + *sanctus* 'szent'). Hasonlóképpen latin tükörfordítás eredményeként jött létre például a *szentírás* [1372 u.] és a *szentatya* [1416 u.], vö. az azonos jelentésű latin *scriptura sacra* és *pater sanctus* szószerkezeteket. A további idetartozó összetételeink egy része a korábban meghonosodottak mintájára is keletkezhetett, vö. *szentháromság* [1519], *szentegyház* [1590], *szentbeszéd* [1823].

szenved [1372 u.] Származékszó, egy önállóan nem adatható szótöbblől keletkezett a *-d* gyakorító igeképzővel. E szótó ismeretlen eredetű, s feltehetőleg etimológiailag összefügg a *csenevész, senye, senyved* szavakkal, ez utóbbinak szóhasadással elkülönült változata lehet. Az *sz ~ s* váltakozásra vö. *szőr : sövény, sző : sövény*. Az ige *ki-* igeikötős alakjának 'meghal' jelentése [1820] német hatásra keletkezhetett, vö. német *leiden* 'szenved': *er hat ausgelitten* 'meghalt'.

Szenvedelem [1812], *szenvedély* [1820] származékai nyelvújítás kori alkotások. A *szeneleg* 'kényeskedik, mesterségesen viselkedik' [1831 e.] szintén nyelvújítási származék, valószínűleg a *szenved* igéből elvont, már kihalt *szenv* 'szenedés, szenvedély' [1786] főnévből alkották, de nem zárható ki az sem, hogy a *szenved* ige tövéből keletkezett a *-leg* gyakorító igeképzővel az *érzeleg* (< *érez*), *szédeleg* (< *szédül*) igék analógiájára.

szenvtelen [1842] 'érzéketlen, közönyös' Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában. A *szenved* igéből elvont *szenv* 'érzés, szenvedély' (lásd *szenved*) főnév *-telen* fosztóképzős melléknévi származéka, vö. *esztelen, lelketlen*. A választékos nyelvhasználat szava.

szenzáció [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Sensation*, angol *sensation*, francia *sensation*, orosz *сенсация* [szenszácija]: 'érzés, érzet; feltűnés; szenzáció'. A szó a középkori latin *sensatio* 'érzés, érzéki benyomás, felfogás' alakra vezethető vissza, mely a latin *sensus* 'érzés, érzék' származéka, s alapja a latin *sentire* 'érez' ige. A szó a franciából terjedt el, a magyar *szenzáció* elsősorban a németből való.

szennyes [1211 tn., 1519 k.] Bizonytalan eredetű szó, talán a *szén* főnév *szenes* származékának alak- és jelentéstanilag elkülönült változata. A szóhasadást egyrészt jésülés és a szó belseji mássalhangzó megnyúlása (*n* > *ny* > *nny*) kísérte, másrészt pedig 'szenes' > 'piszkos, szennyes' jelentésféjlődés. Ez utóbbi indítéka az a körülmény, hogy a faszénnel történő főzést, tüzelést jelentős szennyeződés kíséri. Eszerint a *szenny* [1211 tn. (?), 1456 k.] elvonással keletkezett a *szennyes*ből. A magyarázat fő nehézsége az, hogy a *szennyes* melléknév korábról adatolható, mint a *szenes*.

szép [1127–1131 tn. (?), 13. század közepe] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *seppä* 'kovács, mester, művész; ügyes', lapp *čšp'pe* 'ugyanaz; okos'. A finnugor alapalak **šeppä* 'ügyes' lehetett. A magyarban 'ügyes' > 'szép', a rokon nyelvekben pedig 'ügyes' > 'mester; kovács' jelentésféjlődés mehetett végbe. Hasonló jelentéstanilag összefüggésre vö. vogul *mašter* 'mester; ügyes', osztyák *tus* 'mester; szép'; vö. még: kazak *šebär* 'mester' ~ karaim *čibär* 'szép'. A magyarban a szó belseji magánhangzó *ě* vagy *i* lehetett, mely később a tövéghangzó lekopása után nyúlt meg. Az eredeti rövid magánhangzó jelentkezik a *szebb* közép fokú alakban. A *pp* szabályos rövidülésére vö. *lep, lép*. Eredeti jelentése 'tetszetős' lehetett, 'jó' értelmű használatára [1525] vö. finn *hyvä* 'szép, jó', 'jókora, nagy' jelentésére [1608] pedig vö. olasz *bello* 'szép; jókora'. Származékai a *szépség* [13. század közepe], *szépit* [1423 k.], *szépséges* [1493 k.], *szépiül* [1522], *szépeleg* [1835] és a *szépitkezik* [1956].

szépanya [1533] Összetett szó, előtagja a *szép* melléknév, utótagja *anya* főnevünk. A jelzős összetételben az előtag 'nagy' jelentésében szerepel, csakúgy, mint a hasonló felépítésű *szépapa* [1565] összetételben. Ily módon ezek az elnevezések párhuzamba állíthatók a *nagyanya, nagyapa* típusú rokonságnevekkel, s ennek megfelelően eredetileg a nagyszülők megnevezésére szolgáltak, s csak később váltak a távolabbi ősök jelölőivé.

szeparál [1644] 'elkülönít, elválaszt' Latin jövevényszó, vö. *separare* 'ugyanaz', mely a latin *se(d)* 'önmagának' és *parare* 'elkészít' szavak összekapcsolása. A magyar igével a latinon át összefügg az elavult *szeparé* [1899] '<vendéglőben, kávéházban, mulatóban> elkülönített szoba, fülke; rekesz', mely német eredetű, vö. német *Séparée, Séparé* 'különszoba, szeparé'. Ez a francia (*chambre*) *séparée* 'elkülönített szoba' átvétele, s végső forrása szintén a latin *separare*. Az elsősorban sajtónyelvi *szeparál* használatát nyelvünk helytelenítik.

szeparatista [1865] 'az elszakadásra irányuló törekvések híve' Nemzetközi szó, vö. német *Separatist*, angol *separatist*, olasz *separatista*: 'szakadár'. Nyelvünkben angol eredetű lehet, az angol *separatist* 'ugyanaz' a *separate* 'elválaszt' ige származéka. Az angol szó a latin *separare* 'elkülönít, elválaszt' szóra vezethető vissza, így a magyarban a *szeparatista* eredetét tekintve végső soron összefügg a korábbi, még németből átvett *szeparál* igével. Ugyanezen szócsalád tagja a *szeparatizmus* 'egy etnikai kisebbség elszakadásra irányuló törekvése' jelentésű főnév is, a szövégre vö. *nacionalista*, illetve *nacionalizmus*.

szepreg [1372 u.] 'szipogva lélegzik vagy pityereg' Hangutánzó eredetű, hangalakja eredetileg a sírást kísérő szaggatott légzést érzékeltette. A szóvégi *-g* gyakorító igeképző. Ugyanezen *szep-* szótó *-n* mozzanatos igeképzős származéka a *szeppen* [1598 (?), 1618]. Eredetét tekintve a szótó összefügg a *szippant, szipog* igék *szip-* tövével, s végső soron a *szív* igével. A (*meg*)*szeppen* 'megijed' jelentése a *szepreg*-éből érintkezéssel alapuló névátvitellel keletkezett, vö. ugyanígy a *retten, reszket* igéinket.

szépfíú [????] Összetett szó, melynek előtagja a *szép* melléknév, utótagja pedig a *fíú* főnév. A bizalmas nyelvhasználat szava, pejoratív, 'tetszetős külsejű, de üresfejű, léha fiatalember' jelentésben használatos.

szépiró [1761] Német mintára keletkezett összetett szó (*szép* + *író*), vö. német *Schönschreiber* 'szépiró' (*schön* 'szép' + *Schreiber* 'író'). Hasonlóképpen német tükörfordítás eredménye a *szépnem* [1748], *széplélek* [1800], *szépművészet* [1824], *szépirodalom* [1844] és a *szépérzék* [1847], vö. az azonos jelentésű német *das schöne Geschlecht*, *Schöngeist*, *die schönen Künste*, *schöne Literatur* és *Schönheitsgefühl* kifejezéseket.

szeplő [13. század eleje] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *sipkil*, üzbég *säpki*, kirgiz *säpki*: 'szeplő'; vö. még: azerbajdzsáni *säpki*, modern ujjur *säpkü*, *säpgün*: 'kiütés'. Talán idetartozik a csuvas *saplek* 'folt' szó is. A török szavak egy **säp-* vagy **sep-* 'szétszór, széthint' alapalakra vezethetők vissza. A *szeplő* származtatásával kapcsolatban nehézséget jelent a szóvége, mely nem felel meg a fenti török szavakban található képzőnek, a magyar szóhoz alakilag legközelebb álló csuvas adat idekapcsolása pedig több szempontból is bizonytalan. A magyarba került török forma **seplik* lehetett, a szóvége alakulására vö. *bölcső*, *gyeplő*. Az első szótagi magánhangzó valószínűleg zárt *ë* volt. Átvitt értelmű használatban fejlődött ki a szavunk 'becsületen, tisztességen esett folt' jelentése. Származékai a *szeplőtelen*, *szeplőtlen* [1456 k.], *szeplősít* [1510], *szeplős* [1519].

szépszerével [1722] Összetett szó, melynek előtagja a 'helyes, megfelelő, jó' jelentésben használatos *szép* melléknév, utótagja pedig a 'sor; mód, eljárás' jelentésű *szer* főnévnek birtokos személyjellel és *-vel* határozóraggal ellátott alakja. Hasonló jelentésű a régi nyelvi *szépszerint* [1687] összetétel is, melynek névutói utótagja szintén a *szer* főnévből alakult.

szeptember [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin (*mensis*) *September* 'szeptember', mely a latin *septem* 'hét' származéka. A szó ily módon eredetileg a márciusban kezdődő tízhónapos év hetedik hónapjára utalt. Hasonló szemléleten alapulnak az *október*, *november*, *december* hónapnevek is. Régi alakváltozatai a hazai latinságban jellegzetes *s* hangot tartalmazták (vö. *sors*, *summa*), az újabbak szókezdő *sz-*e a klasszicizáló latin, illetőleg a német nyelv hatását tükrözik. A *szeptember* régebbi, részben népnyelvi, részben elavult elnevezéseire vö. *Szent Mihály hava* [1540–1550], *előszüret*, *szüret*, *kilenced hó*, *őszelő* [1810 k.].

szer [1372 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *sir* 'mód, állapot, minőség; faj, fajta, nem; szokás, népszokás', osztják *sir* 'nemzetiség', zürjén *šer* 'szokás, mód', cseremisiz *sar* 'természet, jellem; mód, szer, szokás; minőség; felépítés, szerkezet', tavgi *sier* 'dolog'. Az uráli alapalak **šerə* 'sor, rend' lehetett. A *szer* a magyarban gazdag szócsalád alapja. Morfológiai tulajdonságai alapján feltételezhető, hogy korábban igenévszó volt. Alapjelentésében a 'kapcsolódás, társulás' képzete játszott fő szerepet, melyből a szó későbbi jelentései kifejlődhettek. Összetételben való előfordulására vö. a régi nyelvi *szerbeszéd* 'elbeszélés, történet' [1372 u.] és a nyelvjárási *félbe-szerbe* 'félleg-meddig' [1901–1907] alakokat, a szerből keletkezett toldalékokra pedig vö. a *-szerű* képzőt [1350 k.] és a *-szor/-szer/-ször* számhatározóragot [1372 u.]. A szó fosztóképzős származéka a *szertelen* [1470] melléknév, melynek továbbképzett alakjai a *szertelenít* 'rendetlenné tesz' [1470] és a *szertelenkedik* [1630]. Az 'utcasor, falurész' jelentésben a nyelvjárásokban élő *szer* főnév [1200 k. tn., 1575] eredetét tekintve nem ide tartozik, hanem valószínűleg honfoglalás előtti, csuvasos típusú török jövevényszó, vö. csuvas *šar* 'föld'. Ez utóbbi a törökségben eredeti szóelem, és számos török nyelvben megtalálható a nyoma.

szeráj [1579] 'a török szultán palotája; hárem' Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *saray*, régi nyelvi *seray*: 'szultáni palota; palota'. A török szó az újperzsa *sarāy* 'ház, palota, nagy épület; királyi palota; királyi udvar' átvétele. A magyar szó 'hárem' jelentése [1784] a nyugat-európai nyelvek hatására keletkezett. Napjainkban főképpen 'szultáni palota' értelemben használatos történettudományi szakszó.

szerb [1516 tn., 1602] Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *Srb*, *Srbin*, *Srblin* 'szerb férfi'. E szó egy ősi szláv törzsnévből ered, vö. szláv **srъrbъ* 'egy nagycsaládba tartozó személy'. A magyarba először az 1389-i rigómezei csata után került a menekülő szerbek révén. Mivel akkor még a szerbek elnevezése nyelvünkben a *rác* népnév volt, a *szerb* szó kiveszett a használatból. Később, irodalmi úton, s részben a latinosított *servius* [1602], *serbus* [1757] 'szerb férfi' hatására terjedt el.

szerda [1177 tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, valószínűleg horvát-szerb vagy szlovén eredetű, vö. horvát-szerb *srijeda*, nyelvjárási *sređa*, *sřida*, szlovén *streda*: 'szerda'. Vö. még: ógyházi szláv *srěda*, szlovák *streda*, orosz *среда* [szreda], *cepeđa* [szereda]: 'szerda'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *cor*, örmény *sirt*: 'szív'. A 'szerda' jelentés a 'közép, középső' alapjelentésből kiindulva a vasárnappal kezdődő hét szemléletén alapszik ('közép' > 'a hét középső napja'), s feltehetőleg német mintára keletkezett a szláv nyelvekben, vö. ófelnémet *mittawēcha* 'szerda', német *Mittwoch* 'ugyanaz' (*Mitte* 'közép' + *Woche* 'hét'). A magyarba a szó a keresztény szókészlet elemeként, valószínűleg déli szláv közvetítéssel kerülhetett más napnevekkel együtt, vö. *csütörtök*, *péntek*. A *szerda* forma a szókezdő mássalhangzó-torlódás

feloldásával keletkezett, majd ezt követően a *szereda* alakból a nyelvterület nyugati és középső részein a második nyílt szótag magánhangzója szabályosan kiesett.

szerecsen [1138 tn., 1387] 'arab, izmaelita; fekete, néger' Olasz, közelebről északolasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *sarisin, sarasin, saresin*, olasz irodalmi nyelvi *saracene, saracino*,: 'saracén, mohamedán, muzulmán; pogány'. Ez a latin *Saracenus* népnév folytatása, ez pedig az arab *sarkín* 'napkeleti' szóra vezethető vissza. A *szerecsen* legkorábbi olasz jövevényszavaink közé tartozik. A szókezdő mássalhangzó mindvégig *sz* lehetett, vö. *szamár, szappan*. A szó 'fekete, néger' jelentése [1395 k.], mely jelzői használatban alakult ki, érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

szerele [1807] Származékszó, melyet tudatos szóalkotással alkottak meg a *szer* főnévből a nyelvújítás idején az *-l* igeképzővel. Kezdetben főként igekötős alakjai éltek, vö. *fölszerel* [1807], *leszerel* [1852], a katonasággal kapcsolatos, illetőleg átvitt értelmű használata későbbi fejlemény. Névszói származékai a *szerelés* [1807], *szerelek* [1851], *szerelevény* [1859] és a belőle képzett melléknévi igenév főnevesülésével keletkezett *szereelő* [1885].

szerelem [1131–1141 tn., 1200 k.] Származékszó. Alapszava egy olyan ősi igenévszó igei használata lehet, melynek feltehető névszói folytatása *szer* szavunk. Végződése az *-elem* névszóképző. A *szerelem* és szócsaládja keletkezésének alapja a feltételezett alapszó 'társul, egyesül, összeköt, összekapcsol' jelentése lehetett, vö. még a *szer* 'csoport, közösség' jelentését. Ugyanezen *-t* mozzanatos igeképzős származéka a *szeret* [1198]. Az ómagyarban a *szeret* ige mellett a már régóta kihalt *szeret* 'szeretet' főnév [1229 tn. (?), 1520 k.] is élt, ez utóbbi szintén az említett igeből keletkezett a *-t* névszóképzővel. Mind a *szerelem*, mind az igei *szeret* számos további származéknak is alapszava, vö. *szerelemes* [1131–1141 tn., 1200 k.], *szerelemetes* [1518 k.], *szerelemeskedik* [1621], illetve *szerető* [1198 tn., 13. század eleje], *szeretet* [1372 u.], *szerekezik* [1585 (?), 1821].

szerenád [1796] Nemzetközi szó, vö. német *Serenade*, angol *serenade*, francia *sérénade*, olasz *serenata, serenada*: 'szerenád'. Az olaszból terjedt el, melyben szavunk eredeti jelentése 'derült idő'. Ez az olasz *serenare* 'felderít, felvidít' ige származéka, s jelentésének kialakulására hatással volt az olasz *sera* 'este' főnév is. A magyar szó korábbi adatai olasz, a későbbiek pedig német átvételre utalnak. A szóra vö. *marmelád, promenád*.

szerencse [1372 u.] Jövevényszó egy déli szláv nyelvből, vö. bolgár *среча* [szresa] 'találkozás', horvát-szerb *sreća* 'szerencse, boldogság', szlovén *sreča* 'ugyanaz; sors'; vö. még: óegyházi szláv *sręšta* 'találkozás; sors', ócseh *střieca* 'találkozás, összejövetel', orosz *сречеца* [vsztrecsa] 'ugyanaz'. A szláv szavak egy **srę-* 'találkozik' alakra vezethetők vissza. Az eredetibb 'találkozás' jelentésből már a déli szlávban kifejlődött a 'véletlen, sors, szerencse' értelmű használat. A magyarba egy **sręča* vagy esetleg **sręšta* alak kerülhetett át, a hangtani megfelelésre vö. *lencse*. A *szerencse* forma magánhangzó-illeszkedéssel alakult. Szavunk fosztóképzős származéka a *szerencsétlen* [1456 k.].

szereény [1792 ?, 1810] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. A *szer* főnévből alkotta meg Kazinczy Ferenc az *-ény* végű melléknévek mintájára, vö. *kemény, serény*. Az alapszó '<kellő> mód, <megfelelő> mértéktartás' értelmű használatából magyarázhatóak a *szereény* mai jelentései. A szóalkotáshoz mintául szolgálhatott a latin *modus* 'kellő mérték, rendszabás, mód' : *modestus* 'mérsékelt, szereény, nem nagyon sok' jelentés-összefüggés is.

szerep [1787] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, alapszava azonban bizonytalan. Feltehetőleg a *szer* főnévből jött létre a névszóképzőnek érzett *p* elemmel, mely az akkor megszokott szóelvonásokban került a szóra, vö. *telep, terep*. A jelentéstani összefüggés az alapszó 'megfelelő mód' jelentéséből, vagy a sorra kerülés, kapcsolódás képzetéből értelmezhető. Szavunk leggyakoribb származéka a *szerepel* ige [1840] és a *szereplő* főnév [1845].

szerez [1372 u.] Származékszó: a *szer* főnévből keletkezett a *-z* igeképzővel. Az alapszó 'elrendezés, összeillesztés' jelentésszféryéből kiindulva magyarázható a szónak a gondos formálást igénylő alkotásra, apránkénti összegyűjtésre utaló használata. A *szereződik* [1511] és ennek továbbképzései (*szereződött* [1511], *szereződés* [1522]) szintén az összeilleszkedés képze alapján alkalmasak a megállapodás megnevezésére. A *szerez* régi származékai közé tartozik még a *szerezés* [1372 u.], *szerezet* [1372 u.], *szerező* [1416 u.], *szerezemény* [1645].

széria [1896] 'sorozat' Nemzetközi szó, vö. német *Serie*, angol *serie*, francia *série*: 'sorozat'. A szó forrása a latin *series, seria* 'sor, sorozat', mely a latin *serere* 'összefűz, összekapcsol, sorakoztat' ige származéka. A magyarba főképpen német közvetítéssel került, a szóra vö. *láda, példa*.

szerint [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, a *szer* főnév *-int* határozóraggal ellátott formája, melyben a szóvégi *-t* ragnak nyomósító funkciója van. Az *-int* ~ *-ént* ősi *-é* latívuszi, illetve *-n* és *-t* lokatívuszi ragokból tevődik össze. Személyragos használata (például *szerintem*, *szerinte*) feltűnően késői [1818 (?), 1844]. Szavunk jelentése a *szer* alapszónak a 'mód, valaminek megfelelő mód' értelmű használatából magyarázható.

szerkezet [1532] Származékszó, melynek napjainkra már kihalt *szerk* 'csatlakozik, társul' jelentésű igei alapszava [1372 u.] kiterjedt szócsalád kiindulásául szolgált. A *szerk* maga is származék, az ősi igenévszói *szer* igei változatából keletkezhetett a *-k* mozzanatos képzővel, amely *alkot* igénk régi nyelvi *alk* alapszavában is megtalálható. A *szer* 'társul, összeköt, összekapcsol' jelentésén alapulva értelmezhetők a *szerk*-nek és származékainak jelentései; jelentésánál fogva. még: *szerelem*. A szintén kihalt *szerkeszik* 'társul, csatlakozik valakihez; ragaszkodik valakihez' [1372 u.] és *szerket* 'összetársít' [1416 u.] származékok gyakorító-visszaható, illetőleg műveltető igeképzőkkel keletkeztek, a ma is használatos *szerkeszt* [1653] pedig feltehetőleg a *szerkeszik* ige *-t* műveltető képzős származéka. Hasonlóképpen a *szerkeszik*-ből, *-t* névszóképzővel alakulhatott a *szerkezet* [1532], melynek eredeti alakja *szerkeszet* lehetett, a szó mai hangalakjára vö. *kárhozik*. A *szerkentyű* [1972] játszi szóalkotással jött létre a *billentyű*-, *fogantyú*-féle szavak mintájára.

szerpentin [1874–1876] Német jövevényszó, vö. német *Serpentine* 'kanyargós hegyi út'. Ez a latin *serpentinus* 'kígyó-, kígyózó', s végső soron a latin *serpens* 'kígyó' szóra vezethető vissza. A *szerpentin* 'papírkígyó' jelentése [1900] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye, a kialakulásában valószínűleg szerepet játszott az azonos jelentésű francia *serpentin*. Etimológiailag idetartozik a németből átvett *szerpentin* 'egy fajta zöldes színű ásvány: kígyókő' [1866] ásványtani műszó is, vö. német *Serpentin* 'ugyanaz'.

szerszám [1372 u.] Összetett szó, melyben a *szer* főnévhez 'csoport, mennyiség' jelentéssel kapcsolódott a *szám* szó. Az összetétel keletkezésének előzményei olyan szókapcsolatok lehettek, melyben a fenti szavak mellérendelő viszonyban álltak, vö. (*minden*) *szerével számával* [1553]; vö. még: *se szeri se száma* [1870]. A *szerszám* különféle jelentései – 'lőszerszám' [1538 (?), 1540], 'tartozék' [16. század közepe], 'nemzőszerv' [1565] – az eredeti 'eszköz, munkaeszköz' jelentésből keletkeztek részben jelentésszűküléssel, részben eufemisztikus, illetőleg tréfás használaton alapulva. A jelentésfejlődést különféle jelzős kapcsolatok is elősegítették, vö. régi nyelvi *hadakozó szerszám* 'fegyver' [1526] és *fűszerszám* 'fűszer' [1544], továbbá *lőszerszám* [1567].

szertartás [1510] Összetett szó, melyben az itt 'mód' jelentésű *szer* főnévhez a *tart* ige *-ás* névszóképzővel ellátott alakja kapcsolódik. Az összetétel előzményeül a régi nyelvi *szert tart* 'eljárásmódot, szokást követ' [1529 e.] szókapcsolat szolgált. Névszói származéka a *szertartásos* [1847].

szerte [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat: a *szer* főnévből keletkezett a *-t* lokatívuszzal és az eredeti *é*-ből rövidült *-e* latívuszzal. A latívuszi jelentés mellé korán kifejlődött a lokatívuszi értelmű használat is, vö. hasonlóképpen *messze* határozószónkban. A szó mai használatában is megfigyelhető mind a latívuszi, mind a lokatívuszi jelentés: a határozószói, illetőleg ragszerű utótagként való használat (az utóbbira vö. *országszerte*) lokatívuszi, a választékos igekötői szerep (például *szerteágazik*, *szertefoszlik*) pedig inkább a latívuszi árnyalatot képviseli.

szérum [1793] 'vérsavó, oltóanyag' Latin jövevényszó, vö. latin *serum* 'tejsavó', hazai latin *serum (sanguinis)* '(vér)savó'. A szó feltehetőleg indoeurópai eredetű, vö. óind *sarāh* 'folyékony'. A magyar szó szókezdő *sz* hangjára vö. *szeptember*. Biológiai, orvosi szakszó.

-szerű [1300 k.] Melléknévképző. Önálló szói eredetű egyalakú toldalék. A *szer* főnév *-ű* melléknévképzős származéka összetételi utótagként tapadt hozzá egyes szavakhoz, majd a 'valamihez vagy valakihez hasonló' jelentést felvéve már a 14. században megindult a képzővé válás útján, pl. *kisszerű*, *középszerű*, *kényszerű*, *nagyszerű*. Ma is gyakran alkotunk vele új származékokat, amelyek még sok esetben közel állnak a szóösszetételekhez, pl. *lakóparkszerű*, *projektszerű*.

szérű [1015 tn., 1395 k.] 'a csépléshez előkészített terület' Bizonytalan eredetű. Talán jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *šəra*, oszmán-török *yüzük*, üzbég *üzük*: 'gyűrű'. E török szavak *gyűrű* szavunk előzményei is. A *szérű* és a *gyűrű* vagy két különböző ócsuvas nyelvjárásból valók, vagy különböző idejű átvételek. A *szérű* esetében a magyarba került forma **šürük* lehetett, a szóvégre vö. *bölcső*, *csepű*. A törökben az elsődleges jelentés 'kerek tárgy' lehetett, s a magyar *szérű* is eredetileg kerek helyet jelölhetett, mely a régi nyomtató *szérű* kerek alakja révén jól magyarázható. A nyelvjárási és a köznyelv határán álló szó.

szerv [1844] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. A nyelvújítás korában a *szer* főnévből alkották *-v* névszóképzővel, melyet egyes *v*-töví szavaink szóvége alapján tévesen vontak el, vö. hasonlóképpen *érv*, *terv*. A *szerv*

'test alkotórésze', továbbá főképpen a *szervezet* származékában [1848] továbbélő 'meghatározott rendeltetésű intézmény' jelentései az alapszó 'eszköz'-féle, illetőleg az egymáshoz kapcsolódás képzetét magában foglaló jelentéseiből értelmezhető. E jelentésmozzanatok a *szer* szócsaládjának más származékaiban is döntő fontosságúak, vö. *szerkeszt*, *szerkezet*. A *szerv* melléknévképzős származéka a *szerves* [1844], igei származéka pedig a *szervez* [1848].

szervál [1932] 'adogat' Angol jövevényszó, vö. angol *serve* 'kiszolgál, felszolgál; adogat'. Ez a francia *servir* 'szolgál', végső soron pedig a latin *servire* 'ugyanaz' szóra vezethető vissza. A magyarban a tenisz és az asztalitenisz műszavaként honosodott meg. A *szerva* [1953] a *szervál* igéből keletkezett szóelvonással, hasonló szóalkotásra vö. *kapa*.

szervíroz [1843] 'tálal' Német jövevényszó, vö. német *servieren* 'szervíroz'. Ez a francia *servir* 'szolgál', végső soron pedig a latin *servire* 'ugyanaz' igére vezethető vissza. Elavulóban lévő szó. Az *-íroz* végződés beillesztő képző a német *-ieren* végű igéknél.

szerviz¹ [1769] 'étkezéslet' Francia jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. francia *service* 'szolgálat, kiszolgálás; étkezéslet, szervizszolgálat'; vö. még: német *Service*, régi nyelvi *servies* 'szerviz'. A francia szó latin eredetű, vö. latin *servitium* '(rab)szolgaság; szolgálat'. A jelentésfejlődés útja 'szolgálat' > 'felszolgálás' > 'a felszolgálással kapcsolatos eszközök' lehetett, vö. középkori latin *servitium mensae* 'asztali étkezéslet'.

szerviz² [1948] 'gépjavitó-szolgálat' Angol jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. angol *service* 'szolgálat; karbantartás, javítás, szerviz'; vö. még: német *Service* 'műszaki szervizszolgálat'. Az angol szó francia eredetű, vö. francia *service* 'szolgálat, kiszolgálás; étkezéslet, szervizszolgálat'. Ez utóbbi a latin *servitium* '(rab)szolgaság; szolgálat' továbbélése.

szervusz [1815] Latin, közelebről hazai latin jövevényszó, mely esetleg ausztriai német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. hazai latin *servus* (*humillimus*) '(a legalázatosabb) szolgája <köszönő formula>'; vö. még: német (ausztriai) *Servus*, (bécsi) *serwas*, *se^wos*: <tegező köszönő formula, kezdetben főképpen katonatisztek körében>. A hazai latin szó eredetére vö. latin *servus* 'szolga'. Hasonló jelentéstani összefüggésre mutat az olasz *schiaivo*, *sciao*: 'szolga' szóra visszavezethető olasz *ciao* <köszönőforma>; vö. még: *alászolgája*. Eredetüket tekintve idetartoznak a főképpen a fiatalok nyelvhasználatában jelentkező *szia* [1952], *sziasz* [1964], *szió*, *szióka* [1985] tegező köszönések is, melyek játsszi szóalkotással keletkeztek. A *szervusztok* [1856], *sziasztok* [1964] alakok több személy köszöntésére használatosak.

szernet [1372 u.] Származékszó, a *szerez* igéből keletkezett a *-t* névszóképzővel. A szó 'szerzetesrend, papi rend' jelentése a *szerez* ige *szer* alapszavának 'csoport, közösség' értelméből magyarázható. Melléknévképzős származéka, a főnevesült *szernetes* [1372 u.] esetleg a középkori latin hatására keletkezett, vö. középkori latin *regularis* 'szerzetes'; vö. még: latin *regularis* 'szabályszerű'. A *szernet* szót korábban a ma már a *szerez* ige más származékaival jelölt fogalmak megnevezésére, például 'szerződés' [1570], 'szerzemény' [1591] értelemben is használták.

szesz [1531] Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *sis* 'kőd, pára', sór *sd's* 'pára, gőzölgés; kellemetlen, égett szag'. A török szavak eredete tisztázatlan. Az egyeztetést a török adatok gyér volta kétségesse teszi. A *szesz* eredeti jelentése 'gőz, pára, szag' lehetett [1604], mai köznyelvi jelentése [1585] hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett.

szeszély [1815] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. A 16. században 'szeszély, kedv' értelemben is használt *szesz* szóból a nyelvújítás korában alkották *-ély* képzővel (vö. *erély*, *kedély*) a német *Laune* 'kedélyállapot, kedv; szeszély' fordítására. Szavunk melléknévi származéka a *szeszélyes* [1815], s ebből keletkezett visszaható igeképzővel a *szeszélyeskedik* [1830].

szét [1702] Megszilárdult ragos alakulat, a *szél* 'szélesség; valaminek a széle, oldala' főnévből keletkezett a *-t* lokatívuszraggal. Eredeti jelentése 'elszórta, szanaszét' volt, latívuszi, 'több irányba, el' értelmű használatának kialakulására vö. *ellen*.

szexuális [1807] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. orvosi latin *sexualis* 'nemi, a nemhez tartozó'; vö. még: német *sexual* 'ugyanaz'. A latin szó a latin *sexus* 'nem' származéka. A magyar *s-ez* szövégre vö. *fatális*. A latinon keresztül e szócsaládba tartoznak a *szexualitás* [1865], *szex* [1958] és *szexi* 'nemileg izgató' [1965] névszók is. Mindezek nemzetközi szavak, vö. német *Sexualität*, angol *sexuality*, francia *sexualité*: 'szexualitás'; német *Sex*, angol *sex*, francia *sexe*: 'nem, nemiség, szex'; német *sexy*, angol *sexy*: 'szexi'. A *szexepil* 'nemi vonzerő' [1930] az angol *sex appeal* 'ugyanaz' kifejezés átvétele.

szezon [1840] Nemzetközi szó, vö. német *Saison*, angol *season*, francia *saison*, orosz *сезон* [szezon]: 'évad, idény, szezon', a franciában 'évszak' jelentése is van. A franciából terjedt el, s itt a latin *satio*, *sationem* [tárgyeset] 'vetés' szóra vezethető vissza. A magyarba a francia és a német közvetítésével került.

szfinx [1604] 'emberfejű, oroszlántestű mitológiai lény, illetőleg ennek ábrázolása' Latin jövevényszó, vö. latin *Sphinx* 'mitológiai csodalény: szfinx'. A latin szó a görög *Szfigisz* 'ugyanaz' átvétele, s ez utóbbi származékszó; a görög *szfiggo* 'szorosra köt, szorít, fojtogat' igéből keletkezett. Az elnevezés a görög mitológiából ered: a thébai szfinx megölte azt, aki a földott talányt nem tudta megfejteni. Szavunkban az *sz-es* szókezdetre vö. *szeptember*.

szid [13. század második fele] Ismeretlen eredetű. A szó hangteste és a forrásokban való korai felbukkanása arra utal, hogy igen régi szavunk lehet. Régi névszói származékai közé tartozik a *szidalmas* [13. század második fele] és a *szidalom* [1372 u.], igei származéka a *szidalmaz* [1372 u.].

szifon [1867] 'szénsavas ital tárolására alkalmas edény; cső, vízlefolyó' Nemzetközi szó, vö. német *Siphon*, angol *siphon*, francia *siphon*: 'szifon', az angolban és a franciában 'szívócső' jelentése is van. Vö. még: latin *sipho*, *siphonis* [birtokos eset] 'cső; vízlefolyó; lopó; fecskendő; szökőkút'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *szifon* 'ugyanaz'. A franciából terjedt el, a magyarba főként német közvetítéssel jutott.

sziget [1055] Származékszó, a *szeg*' 'szöglet' *szig* változatából keletkezett *-t* főnévképzővel. Eredeti jelentése 'szöglet, körülhatárolt terület' lehetett, s ebből fejlődött ki a 'víztől körülhatárolt földdarab' jelentés. Ugyanezen alapszó származéka lehet a *Szeged* városnév. A *sziget* kezei, nyelvújítás kori származékai a *szigetel* [1818] és a *szigetelés* [1821], ezek mintája a német *isolieren* 'izolál', ami a latin *insula* 'sziget' szóra vezethető vissza.

szigony [1397 tn., 1533] 'vízi állat elejtésére szolgáló eszköz' Ismeretlen eredetű szó. Régi származékai a *szigonyos* [1494 tn. (?), 1548] és a *szigonyoz* [1645].

szigorú [1724] Származékszó egy önálló alakban ki nem mutatható *szigor* igéből, mely maga is származék lehet: egy ismeretlen eredetű, 'kínoz, aggaszt; szigorú <állítmányként>' jelentésű igeiből keletkezett *-r* gyakorító igekepzővel. A *szigorú* feltehetőleg e relatív tő *-ú* képzős melléknévi igeneve. Ugyanezen tő igei származékai a gyakorító-visszaható igekepzős *szigorodik* [1784], és a gyakorító képzővel alakult, ma már nem használatos *szigorog* 'tengődik, nyomorog' [1784], vö. *háború*, *háborodik*, *háborgat*). A szócsalád mai, köznyelvi jelentései feltehetőleg nyelvjárási eredetűek, s köznyelvivé főképpen a nyelvújítás idején váltak. A fenti alakokból szölvonással keletkezett *szigor* 'szigorú, kemény; szigorúság, fegyelem' [1808] nyelvújítás kori alkotás, melynek létrejöttére hatással lehetett a hasonló alakú latin *rigor* 'merevség, szigor, keménység' szó is. Ez utóbbi *szigor* névszó származékai a *szigorlat* [1853], *szigorló* [1884–1885], *szigorlatozik* [1902], illetőleg *szigorít* [1854], *szigorított* [1870]. A *szigorlat* fogalmának jelölésére történt korábbi próbálkozásokra vö. *szigorú kísérlet* [1845], *szigorvizsga* [1848].

szij [1270] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi szó, rokon nyelvi megfelelései azonban vitatottak. 1. Uráli kori, vö. jurák *sā* 'istráng <rénszarvas vagy kutya vonatású fogatban>', jenyiszjei *sa*, *so* 'kötőfék', tavgi *suṇ* 'istráng'. Az uráli alapalak **sʰsβs* 'istráng' lehetett. 2. Finnugor kori, vö. vogul *sow* 'bőr, héj, kéreg', osztják *sōy* '(állat)bőr, (fa)kéreg', észt *suga* 'háncs <cipő, zsák készítéséhez>'. A finnugor alapalak **suka* 'kéreg, héj; bőr' lehetett. A *szij* régi nyelvi *sziu*, illetőleg *szív* változataiban jelentkező szóvég mindkét egyeztetés szerint ősi eredetű, ezzel szemben a mai szóvégi *j* eredetileg hiátustöltő hang lehetett. Szavunk eredetileg mély hangrendű *j* magánhangzót tartalmazott, vö. *szil*. Származékai a *szijas* [1270] és a *szijaz* [1787].

szik [1055] Bizonytalan eredetű. Esetleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *čík*, *säχ* 'só'. Az ugor alapalak **čikkə* 'só' lehetett. Az ugor szó talán ősiráni átvétel, vö. oszét *csʰχ*, *csnχs* 'só'. Az ugor egyeztetést a szókezdő mássalhangzók szabálytalan megfelelése bizonytalaná teszi. Az ősi szó belseji **kk* magyar *k* fejleményére vö. *csuk*, *gyökér*. Származéka a *szikés* [1313 tn., 1565].

szikár [1782] 'csontos és inas, sovány' Származékszó. A feltehető, de nem adatolható szótő a *szikad* ige tövével azonos. Végződése az *-ár* névszókepző, képzését tekintve vö. *búvár*, *kopár*. Választékos stílusértékű szó.

szike [1792] 'egy fajta sebészkes' Ismeretlen eredetű. Esetleg összefügg a nyelvjárási *lecikkent* 'lecsippent, hirtelen vagy egyszerre leszel' igével. Orvosi szakszó.

szikkad [1527] Hangutánzó-hangfestő eredetű. A szótó azonos a *szikár* melléknév tövével, s kapcsolatban van a *szív* igével. Elképzelhető, hogy a *szív* -v nélküli tövváltozatából keletkezett a -k mozzanatos igeképzővel, mely a későbbiekben vált hosszúvá (*k* > *kk*). A szóvégi -d gyakorító-kezdő igeképző. Ugyanezen szótó műveltető képzős származéka a *szikkaszt* [1677]. Az igék eredeti jelentése a nedvesség eltűnésére utalt, s ebből alakult a mai, elsősorban száradásra, megkeményedésre utaló jelentés.

szikla [1490 k.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *skala*, szlovák *skala*, orosz *скала* [szkala]: 'szikla'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. görög *szkállo* 'kapar, vág, ás', gót *skilja* 'mészáros'. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása nyelvünkben szabályszerű. Feltűnő azonban, hogy a szláv alakok és a magyar *szí-* szókezdet között semmilyen közbeeső változat nem adatható. A szó első feljegyzéseiben a *kőszikla* összetételben szerepel, s feltehetőleg ilyen formában vált elterjedté.

szikra [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *iskra*, horvát-szerb *iskra*, szlovák *iskra*, lengyel nyelvjárási *skra*, orosz *искра* [iszkra]: 'szikra'. A szláv szavak egy összláv **ěsk-* ~ **ьsk-* 'világos' szótőre vezethetők vissza. A *szikra* forma hangátvetéssel vagy a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett.

szikvíz [1870] 'szódavíz' Összetett szó, melynek előtagja a *szik* 'szikós, szikes föld', utótagja pedig a *víz* főnév. Keletkezése tévedésen alapul: a szódavíz készítéséhez használt szénsavat tévesen azonosították a sziksóval, azaz a szénsavas nátriummal.

szil [1055] Ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *šol* 'szilfa', mordvin *šel'ej, šáli* 'ugyanaz', finn *salava* 'kecskefűz'. A finnugor alapalak **šala* 'szilfa' lehetett. A szó az ősi finnugor-indoeurópai kapcsolatok bizonyítéka lehet, vö. latin *salix*, német (ófelnémet) *salaha, salha*: 'fűzfa'. A szil az egyetlen olyan lombhullató fa, melynek eredete teljes bizonyossággal feltehető a finnugor alapnyelv korára. E ténynek meghatározó jelentősége van például az Urál vidéki őshazaelmélet érvei között. Szavunk eredetileg mély hangrendű *í* magánhangzót tartalmazott, miként a *szij* főnév is.

szilaj [1468 tn., 1585] Bizonytalan eredetű, talán egy ismeretlen eredetű szótó származéka. A szóvég az -aj deverbális névszóképző lehet, vö. *duhaj, tolvaj*.

szilánk [1220 tn. (?), 1784] Származékszó: alapszava a valószínűleg finnugor eredetű, régi nyelvi, illetőleg nyelvjárási *szil* 'hasít, vág; gyalul' [1405 k.]. Ennek rokon nyelvi megfelelőire vö. finn *sali-* 'szaggat, hasogat', lapp *čuollä* 'vág, hasogat, átvág, fejszével ágat lemetsz'. A feltételezhetően hangutánzó eredetű finnugor alapalak **šale-* 'vág, hasít'. Nyelvünkben az igetőhöz a -k névszóképző járult, a későbbi hangbetoldás eredményeként létrejött *n*-es alakra vö. *fullánk*.

szilárd [1816 e.] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. A *szil* fanévből a nyelvújítás idején Szemere Pál alkotta a *csalárd* melléknévből elvont, s névszóhoz szabálytalanul illesztett -árd képzővel. A szóalkotáshoz mintául szolgálhatott a latin *robur* 'tölgyfa; keménység, szilárdság' > *robustus* 'szilárd, kemény' szavak jelentéstanai összefüggése. Igei származékai a *szilárdul* [1836–1842] és a *szilárdít* [1837].

szilva [1177 tn., 1334] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sliva, šljiva*, szlovák *sliva*, orosz *слива* [szliva]: 'szilva <fa és gyümölcs>'. A szláv szavak összláv előzménye egy 'kékés színű' jelentésű **sliva* melléknév. A magyar szó a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása után eredetileg három szótagos lehetett, majd a második nyílt szótag magánhangzójának szabályos kiesése eredményezte a *szilva* alakot, vö. hasonlóképpen *szalma, szarka*.

szilveszter [1899] Jelentéstapadással önállósult a *Szilveszter-éj* [1840–1851], *Szilveszter-éjszaka* [1848] típusú összetételek előtagjából. Ezek az összetételek feltehetőleg német hatásra keletkeztek, vö. német *Silvesternacht* 'szilveszteréj'. December 31-e volt I. Szilveszter pápa halálának napja (335-ben), ezért ez a nap lett Szilveszter napja. Mivel az óév búcsúztatását ezen a napon tartják, a Szilveszter név köznevesülése jelenti a szilveszteri mulatságot, az óév búcsúztatót, vö. cseh *silvestr* 'az év utolsó napja; szilveszteri mulatság', lengyel *na Sylwestera* 'szilveszterkor'. Igét is alkottunk e szóból: *szilveszterezik*.

szilvórium [1777] 'szilvapálinka' Tudatos szóalkotással keletkezett származékszó. A *szilva* főnévből hozták létre latinos szóvéggel az *oratórium, purgatórium* típusú szavak mintájára. Hasonló szóalkotásra vö. *pipatórium* (< *pipa*).

szimatol [1777] Származékszó, a *szív* igéből keletkezett a -tol gyakorító igeképzővel, a képzésre vö. *puhatol*. Az -m vagy az alapige *m* hangra végződő tövváltozathoz tartozik, vagy pedig mozzanatos képző, ez utóbbira vö. a nyelvjárási *kasmatol*

'kutat' [1779 u.] igét. A *szimatol* eredeti jelentése 'szaglász, szagolgat' lehetett, 'fűrész, nyomoz; megsejt valamit' jelentései névátvitellel keletkeztek. A *szimat* főnév [1860] a *szimatol*-ból történt szóelvonás eredménye.

szimbólum [1518 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *symbolum* '(ismertető)jel, jegy, bélyeg; hitbeli jegyek összessége; hitvallás'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *szímbolon* 'jel(zés), (ismertető) jegy, bélyeg; jelkép', s ez a görög *szimbállo* 'összevet; összetalálkozik, egybeesik, egybevág' ige származéka. A latinon keresztül idetartozik és szintén latin átvétel a *szimbolizál* [1757] és a *szimbolikus* [1796] is, vö. tudományos latin *symbolizare* 'jelképez', latin *symbolicus* 'jelképes'. A *szimbolizmus* [1854] és a *szimbolista* [1897] – melyek a latinon át ugyancsak e szócsaládhoz sorolandók – nemzetközi szavak, vö. német *Symbolismus*, angol *symbolism*, olasz *simbolizmo*: 'szimbolizmus'; német *Symbolist*, angol *symbolist*, olasz *simbolista*: 'szimbolista'. E szavak legkorábról az angoltól mutathatók ki. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutottak, a szöveg latinositás eredménye.

szimfónia [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Sinfonie*, *Symphonie*, angol *symphony*, francia *symphonie*, olasz *sinfonia*: 'szimfónia <zenei műszóként>', az angolban és a franciában van 'összhang, jó hangzás' jelentése is. Vö. még: latin *symphonia* 'többszólamú, összhangzó zene; kórus e zenéhez'. A latin szó a görög *szimfonia* 'összhang, összhangzás; hangverseny' átvétele. A *szimfonikus* [1910] melléknév szintén nemzetközi szó, vö. német *sinfonisch*, *symphonisch*, angol *symphonic*, francia *symphonique*, olasz *sinfonico*: 'szimfonikus', az angolban és az olaszban még 'harmonikus' jelentése is van. A *szimfónia* a magyarba olasz és német közvetítéssel jutott, a *szimfonikus* átadója a német lehetett, a szöveg latinositás eredménye. Ez utóbbi főnévi, 'szimfonikus zenekar tagja' értelmű használatára [1949] vö. német *Sinfoniker* 'ugyanaz; szimfóniaszerző'.

szimmetria [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Symmetrie*, angol *symmetry*, francia *symétrie*, olasz *simmetria*: 'szimmetria'; vö. még: latin *symmetria* 'ugyanaz'. A latin szó forrása a görög *szimmetria* 'kiegyenlítettség, (rész) arányosság'. A magyarba a latinból került, vagy pedig német közvetítéssel és a szöveg latinositásával. A *szimmetrikus* [1835] melléknév szintén nemzetközi szó, vö. német *symmetrisch*, angol *symmetric*, francia *symétrique*, olasz *simmetrico*: 'szimmetrikus'. Vö. még: latin *symmetros* 'arányos'. A magyarba a német közvetítette, a szöveg latinositással alakult.

szimpátia [1770] Nemzetközi szó, vö. német *Sympathie*, angol *sympathy*, francia *sympathie*, orosz *симпатия* [szimpatyija]: 'szimpátia'. A latin *sympathia* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza, melynek forrása a görög *szimpáteia* 'ugyanaz; együttérzés'. A szó a magyarba főleg a latinból került. A *szimpatikus* [1879] melléknév ugyancsak nemzetközi szó, vö. német *sympathisch*, angol *sympathetic*, francia *sympathique*, orosz *симпатичный* [szimpatyicsnij]: 'szimpatikus'. E szavak önálló alakulatok is lehetnek a *szimpátia* megfelelőiből az egyes nyelvekben, de vö. orvosi latin (*nervus sympathicus* 'szimpatikus (ideg)'). A magyar *szimpatikus* elsősorban német átvétel lehet, a szöveg latinositás eredménye.

szimpla [1707] Latin jövevényszó, vö. latin *simpla* 'egyszeri, egyszeres (vételár)', középkori latin 'egyszeri, szimpla'. Ez a latin *simplus* 'egyszeri, egyszeres' melléknév nőnemű alakja, és a latin *simplex* 'egyszerű' melléknév változata. A magyar szó 'kis adag feketekávé' értelmű főnévi használata [1948] jelentéstapadásos önállósulás eredménye a *szimpla* (adag) feketekávé-féle szerkezetekből.

szimulál [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *simulare* 'hasonlóvá tesz; utánoz, színlel'. Hasonlóképpen latin eredetű a *szimuláns* [1868], vö. orvosi latin *simulans* 'szinlelő'. E szavak alapja a latin *similis* 'hasonló' melléknév. Az ige -ál végződése beillesztő képző, vö. *dedikál*. A *szimuláns* szóvégi s hangjára vö. *evidens*.

szin¹ [1067 k. tn., 1456 k.] 'nyitott oldalú gazdasági épület' Nyugati vagy keleti szláv jövevényszó, vö. cseh régi nyelvi *sieň* 'csarnok, terem', *siň* 'tornác', szlovák *sieň* 'terem, csarnok', nyelvjárási 'előcsarnok, pitvar', orosz régi nyelvi *сень* [szeny] 'árnyék, védelem; kunyhó, sátor; mennyezet, baldachin', *сему* [szenyi] [többes szám] 'pitvar, tornác'. A szó indoeurópai eredetű, vö. óind *chāyā* 'árnyék; fény, kép'.

szin² [1146 tn. (?), 12. század vége] 'látási érzet a fénysugarak hullámhossza szerint' Ismeretlen eredetű szó. Magánhangzója eredetileg rövid volt, valószínűleg hangsúlyos helyzetben nyúlt meg. Eredeti 'felület, felszín' jelentéséből [1416 u.] fejlődtek ki további, többek közt 'meghatározott látási érzet; arcszín; festék; valaminek a java' értelmű használatai. Régi származékai közé tartozik a *színes* [1146 tn., 1522 k.], *színtelen* [1551], *színez* [1604]. A *szinlel* származék [1762] 'tettet' jelentése az alapszó 'látzat, ürgy' értelméből [1513] ered, vö. a *más színben tüntet fel valamit* 'szinlelésből; a külső szerint ítélve' szó szerkezetet.

szin³ [1786] 'színpad; színdarab része' Szóelvonással keletkezett a *játékszín* 'színház, színpad' összetételből [1750], és a jelentéstapadás folyamatát a 'nyitott oldalú gazdasági épület' jelentésű *szin¹* főnévtől való jelentésselkülönülés kísérte. A

jelentésfejlődést az a körülmény magyarázza, hogy a régi színészek gyakran lombsátor alatt vagy valamilyen egyszerű színben játszottak.

színarany [1786] Összetett szó (*szín*² 'látási érzet' + *arany*), melyben az előtag 'valaminek a java, valamiből a legkülönb' értelemben szerepel. Hasonló típusú összetételekre vö. *színméz* [1560 k.], *színbör* [1616], *színezüst* [1838], *színmagyar* [1898].

színész [1787] Származékszó, alapszava a *szín*³ 'színpad; színdarab része', képzője a foglalkozásnevekben gyakran szereplő *-ász/-ész* névszóképző, vö. *művész*, *vadász*. A főnév igei származéka a gyakorító-visszaható képzővel alkotott *színészkedik* [1787], névszói származéka a *színészet* [1830]. Nyelvújítási szavak.

színház [1830] Összetett szó (*szín*³ 'színpad; színdarab része' + *ház*). Előtagja 'színház' jelentésben is élt, ily módon a *ház* utótag magyarázó szerepben kapcsolódott hozzá. A *színház* korábbi elnevezésére vö. *játékszín*. Ugyanezen *szín* előtag szerepel a *színjáték* [1806] és *színhely* [1823] összetételekben is. Mindegyikük nyelvújítás kori szóalkotás.

szinkrón [1923] 'egyidejű' Nemzetközi szó, vö. német *synchron*, angol *synchronous*, francia *synchrone*: 'szinkrón'; vö. még: latin *synchronus* 'kortárs', középkori latin 'egyidejű'. Ezek forrása a görög *színhronosz* 'ugyanaz', mely a *szín* 'együtt, egy-' és *hrónosz* 'idő' szavak összetétele. Hasonlóképpen nemzetközi szó a *szinkronizál* ige [1925], vö. német *synchronisieren*, angol *synchronize*, francia *synchroniser*: 'szinkronizál'. Ezen igék az egyes nyelvekben önállóan is létrejöhetnek a fenti melléknévekből. A magyarba mindkét szó főként német közvetítéssel került. A *szinkronizál* szóvégére vö. *aktivizál*, *politizál*. A *szinkron* 'szinkronizálás' [1951] nyelvünkben szóelvonással keletkezett a *szinkronizál* igéből.

szint [1843] Tudatos szóelvonás eredménye, melyet a nyelvújítás korában alkottak meg. Feltehetőleg a *földszint* összetétel *szint* utótagjának önállósulásával keletkezett. Ez az utótag a 'látási érzet' jelentésű *szín* főnévnek a *-t* helyhatározóragos alakja lehet, vö. a régi nyelvi *szintig* 'színig, színültig' [1508] megszilárdult ragos alakulatot. Igei származéka a *szintez* [1843].

szinte [1495 e.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava a 'látási érzet' alapjelentésű *szín*, melynek 'látszat' jelentése is igen régi [1513]. Ehhez járult a *-t* lokatívuszrag. A szóvégi *-e* vagy latívuszrag, vagy egyes szám 3. személyű birtokos személyjel. A szó eredeti jelentése alapszavának megfelelően 'valaminek látszatára, hasonlóságára' lehetett.

szintén [1456 k.] Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava a *szinte* határozószó. A szóvégi *-n* módhatározórag. A nyelvjárási *szintég* 'éppen úgy, is; majdnem, csaknem' [1759] ugyancsak a *szinte* szóból keletkezett, a szóvégi *g*-je nyomatékosító elem, mely a nyelvjárási *ittég* 'itt', *osztég* 'azután' határozószókban is megvan.

szintetizátor [1992] 'elektronikus zenei berendezés' Nemzetközi szó, mely az angoltól terjedt el, vö. angol *synthesizer*, *synthesizer* 'szintetizátor'; vö. még: német *Synthesizer*, francia *synthétiseur*, olasz *sinetizzatore* 'ugyanaz'. A szó végső forrása a görög *színhészisz* 'összetevés, összegezés', ily módon a *szintetizátor* etimológiailag összefügg a *szintézis*, *szintetikus* szavakkal. A *szintetizátor* főnevet a magyarba az angol közvetítette. Igei származéka a *szintetizátorozik*.

szintézis [1826] Nemzetközi szó, vö. német *Synthese*, *Synthesis*, angol *synthesis*, francia *synthèse*, orosz *cuвeс* [szintyez]: 'összegezés, egységbe foglalás; (vegyi) szintézis'. Ide sorolandó a *szintetikus* [1891] melléknév is, mely szintén nemzetközi szó, vö. német *synthetisch*, angol *synthetic*, francia *synthétique*, orosz *cuвeмyчecкyй* [szintyetyicseszki]: 'összegező, egységbe foglaló; mesterséges(en előállított), szintetikus'. Vö. még: újkori latin *synthesis* 'szintézis', *syntheticus* 'a szintézist illető'. E szavak forrása a görög *szintészisz* 'összegezés; logikai, matematikai egységbe foglalás', illetőleg *szintetikósz* 'az összetevéshez, a rendszerezéshez tartozó'. A magyarba főképpen német közvetítéssel kerültek.

színtiszta [1898] Összetett szó (*szín*² 'látási érzet' + *tiszta*), melynek előtagja voltaképpen a *színig* 'egészen, teljesen' határozószóval azonos értelemben szerepel a *szín* szó eredeti, 'felület, felszín' jelentésén alapulva. Hasonló típusú összetételekre vö. *színigaz* [1884], *színjózan* [1899].

színültig [1767] Belső fejlemény, keletkezésmódja azonban vitatott. 1. Megszilárdult ragos alakulat, melynek létrejöttében egyrészt szerepet játszott a *csorog* ige *csordultig* származékának jelentésbeli és alaki hasonlósága, másrészt pedig hatással volt rá a régi nyelvi *színül* 'színig' határozószó [1519]. 2. Összetett szó, előtagja a többek közt 'látási érzet' és 'felület, felszín' jelentésű *szín*² szavunk, utótagja pedig az *ül* ige *-t* névszóképzős származéka, melyhez az *-ig* határozórag kapcsolódott. Hasonló típusú összetételi kísérletekre vö. az azonos jelentésű régi nyelvi *színjártig* [1785], *színálltig* [1881] határozószókat.

színvonal [1838] Összetett szó, melynek előtagja a *szín*² 'látási érzet', utótagja pedig a *vonal* főnév. Itt az előtag eredeti 'felület, felszín' jelentésében él. Nyelvújítás kori fejlemény. Szavunk melléknévi származéka a *színvonalas* [1910].

szipirtyó [1770] Származékszó, a *szív*¹ ige *szip* változatából (vö. *szipog*, *szippant*, *szipka*) keletkezett játszi kicsinyítő képzővel, vö. *kulipintyó*. Hasonló származéka a *szepeg* igének a nyelvjárási, 'ringyó' jelentésű *szepentyó* [1838]. A *szipirtyó* létrejöttét jelentésanilag a szipogással kapcsolatos öregkori tulajdonságok magyarázzák.

szipka [1792] Származékszó, a *szív*¹ ige *szip* változatából (vö. *szipog*, *szippant*, *szipirtyó*) keletkezett a *-ka* kicsinyítő képzővel. E képző deverbális használatára vö. *csacska*.

szipoly [1590] 'gabonaféreg' Származékszó, melynek alapszava a *szív*¹ ige *szip* változata (vö. *szipka*, *szipog*, *szippant*), végződése az *-l* > *-ly* névszóképző, vö. *fogoly*. A szó eredeti jelentése 'moly' lehetett, melynek létrejöttét a moly szívóképességére vonatkozó régi hiedelem magyarázza. A nyelvújítás korában 'pióca, élősködő személy' [1807] és 'uzsorás' [1850] jelentésében is élt, a jelentésváltozásra vö. *pióca*. Szavunk igei származéka, a *szipolyoz* [1886] ma főleg az igekötős *kiszipolyoz* alakban használatos.

sziporkázik [1792] Belső fejlemény, valószínűleg a *szikrázik* ige játszi továbbképzésével keletkezett. A szónak a szellemes társalgásra vonatkozó, átvitt értelmű használatára vö. *csillog*. A 'szellemes megjegyzés' jelentésű, ma választékos stílusértékű *sziporka* [1804] szóelvonással jött létre az igéből.

szippant [1755] Származékszó, a *szív*¹ ige *szip* változatából (vö. *szipirtyó*, *szipka*, *szipoly*) keletkezett az *-nt* mozzanatos-műveltető képzőbokkal. Ugyanezen igeő gyakorító képzős származékai a *szipákol* [1765] és a *szipog* [1792]. E szócsalád legújabb tagja az argóban keletkezett *szipózik* ~ *szipuzik* 'kábitószert belélegez' [1985].

szirén [1604] 'mitológiai lény; tengeri tehén' Latin jövevényszó, mely később a német közvetítésével is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. latin *Siren* 'madárszerű mesebeli lény, mitológiai lény', kései latin *Sirena* 'ugyanaz'; vö. még: német *Sirene* 'ugyanaz; tengeri tehén; csábnő'. A latin szó a görög *Szeirén* átvétele. A *szirén* 'tengeri tehén' jelentésében [1825] állattani műszó. A szó magyarosítására tett kísérletre vö. *sírámok* [többes szám] 'szirének' [1766], mely a *sír* igéből keletkezett *-m* névszóképzővel.

sziréna [1893] Nemzetközi szó, vö. német *Sirene*, angol *siren*, francia *sirène*, olasz *sirena*, orosz *cupena* [szirena]: 'sziréna'. A szó a franciából terjedt el, s forrása a latin *Siren* 'madárszerű mesebeli lény, mitológiai lény', kései latin *Sirena* 'ugyanaz', melyre *szirén* szavunk közvetlenül visszavezethető. A névátvitel a szirén és a sziréna hangjának hasonlóságán alapul. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutott, az *a* szóvég hanghelyettesítés eredménye.

szírom [1790 k.] Szóhasadással keletkezett, tudatos szóalkotás eredménye, a nyelvjárási 'színes bőrszalag' jelentésű *szíromy*¹ szóból alkották növényteni műszóként a nyelvújítás korában. A szóalkotás alapjául a virág szíromlevelének és a bőrszalagnak a hasonlósága szolgált.

szíromy [1138 tn. (?), 1405 k.] 'színes bőrszalag' Vitattott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *szil* 'hasít' ige [1405 k.] származéka, s képzője az *n* ~ *ny* deverbális névszóképző, vö. *bizony*, *haszon* (az *l* > *r* változásra vö. *virág*). 2. Jövevényszó egy török nyelvből, vö. oszmán-török *sırım* 'bőrszj'. A szóvégi *m* > *n* ~ *ny* hangváltozásra vö. *hiszen*, *talán*. A török származtatás mellett szól az a körülmény, hogy a bőrfeldolgozáshoz kapcsolódó egyéb elnevezések is hasonló eredetűek, vö. *ködmön*, *szűcs*.

szirt [1302 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, vö. csagatáj *sd'rt* 'hát <testrés>', tatár *sd'rt* 'ugyanaz; hegyhát, hegygerinc'. A magyarba került szóalak a mély hangrendű **sd'rt* volt, 'hegyhát; hát <testrés>' jelentéssel. Viszonylag korai török jövevényszavunknak látszik. Az átadó nyelv valamely kipszak típusú török nyelv lehetett.

szirup [1550–1570] Vándorszó, vö. latin (középkori latin) *siropus*, *syropus*, *sirupus* 'orvosi főzet', német *Sirup* 'szirup', régi nyelvi 'orvosi főzet', olasz *sciropo*, nyelvjárási *sirñp*, *sirupo* 'szirup, szörp', horvát-szerb *sirup* 'ugyanaz', orosz *cupon* [szirup] 'ugyanaz'. A szó forrása az arab *šarāb* 'ital', mely az arab *šarīb*, *šarība* 'iszik' ige származéka. Latin, illetőleg olasz közvetítéssel terjedt el. A magyarban korábbi 'orvosi főzet' jelentésében latin eredetű, 'cukros főzet' jelentésében [1600 k.] pedig az olasz és a német közvetítette.

sziszeg [1552] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve a hangrendi párhuzam alapján a *szuszog* ige tövével tarthat össze. A szóvég a *-g* gyakorító igeképző. Ugyanezen szótőnek *-n* mozzanatos igeképzős származéka a *szisszen* [1796], mely ma főleg az igekötős *felszisszen* alakban jelentkezik.

sziszifuszi [1847] Származékszó, mely a latin *Sisyphus* személynévből keletkezett *-i* melléknévképzővel. A latin személynév görög eredetű, vö. görög *Sziszifosz*. A görög mitológia szerint Sziszifosz korinthuszi királynak gonosz tetteiért az alvilágban követ kellett a hegyre gurítania, s az mindig visszagurult. A szó napjainkban elsősorban a *sziszifuszi munka* 'aprólékos, már-már reménytelen, hiábavaló munka' [1880] szerkezetben használatos.

szít [1405 k.] Bizonytalan eredetű. Esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adható. A *-t* szóvég valószínűleg műveltető igeképző. Eredeti jelentése '<tüzet> éleszt' lehetett, s ebből fejlődött ki a szó '<érzelmet, indulatot> gerjeszt, növel' értelmű használata [1589–1591]. Régi melléknévi származéka a *szító* [1405 k.].

szita [1237–1240 tn. (?), 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sito*, szlovák *sito*, orosz *cumo* [szito]: 'szita'. A szláv szavak az ősszláv **sej-* 'vet' igére vezethetők vissza. A magyar szó közelebbi forrása bizonytalan. Igei származéka a *szital* [1508].

szitakötő [1782] Összetett szó, előtagja a *szita* főnév, utótagja a *köt* ige melléknévi igeneve. Az összetétel előtagja a szitakötő hálószerű, a szitára emlékeztető szárnyára utal. Az összetétel keletkezése nem világos, mivel a *kötő* utótag szerepének értelmezése problémát jelent. Talán a régi nyelvi *szitakötő* 'szitakészítő mester' [1389] foglalkozásnévből keletkezett tréfás azonosítással.

szitkozódik [1474] Származékszó, mely a *szid* igéből keletkezett gyakorító-visszaható képzőbokkal, vö. *átkozódik*, *csipkelődik*. Régi névszói származéka a *szitkozódás* [1474], a *szitok* [1508] főnév pedig szóelvonással alakult az igéből, a második szótagi magánhangzó ejtéskönnyítő hang.

szittyá [1533] 'szkíta; öntudatos, büszke magyar' Latin jövevényszó, vö. latin *Scythes*, *Scytha*, *Scythae* [többes szám] 'iráni nyelvet beszélő eurázsiai nomád nép az ókorban'. A latin szó görög átvétel, és végső soron iráni eredetű. A korai forrásokban a szó a latinak megfelelő alakváltozatokban és jelentéssel szerepel (vö. *Scytha* [1533]), a viszonylag újabb *szittyá* forma a latin *Scythia* 'a szkíták lakóhelye' földrajzi név hatására keletkezett, vö. *ostya*. A ma általános 'öntudatos, büszke magyar' jelentés [1800 (?), 1809] a régi magyar krónikák hibás értelmezésén, illetőleg romantikus irodalmi és történelmi szemléleten alapul.

szittyó [1495 e.] 'vizes területen növő egyszikű növény, káka' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *sita* 'szittyó, káka', cseh nyelvjárási *sítí* 'ugyanaz', szlovák *sítie* 'szittyós terület'. E szavak az ősszláv **sei-* 'köt' ige származékai. A magyarba egy többes számú **sitoja* alak kerülhetett, a szóvég alakulására vö. *istálló*, *kagyló*.

szív¹ [1456 k.] 'légnemű anyagot belélegez, magához vesz' Hangutánzó eredetű szó. Etimológiailag összetartozik a *szopik* igével, annak alakváltozatából fejlődött, vö. *szipka*. A rokon nyelvekben e fogalom jelölésére hasonlóképpen hangutánzó szavak használatosak, vö. vogul *sipγ-* 'szopik', votják *šupšŕ-* 'ugyanaz', cseremis *šupša-* 'szopik; húz'. A magyar *szív* és a rokon nyelvi megfelelők egyezése a szavak hangutánzó jellege, illetőleg hangtani nehézségek miatt nem bizonyítható egyértelműen. Az igének nyelvünkben számos származéka él, vö. *szivat* [1643], *szivattyú* [1643], *szivárog* [1658 e.], *szívódik* [1677], *szívóka* [1685], *szivattyúz* [1803].

szív² [1372 u.] 'emberi, állati szerv; az emberi érzés, lélek jelképe' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *šäm*, osztják *šēm*, zürjén *šejem*, cseremis *šüm*, finn *sydän*, jurák *šej*, kamassz *sī*: 'szív'. Az uráli alapalak **šīdä(-mə)* vagy **šüdä(-mə)* 'ugyanaz' lehetett. A szó belseji **δ* valószínűleg már az ugor korban eltűnt. Szavunk szóvégi mássalhangzója a ragozott alakokból vonódott el. A szó 'lélek, szeretet' értelmű használata latin mintára alakult ki a középkori fordítás-irodalomban, vö. latin *cor* 'szív; lélek'. Melléknévi származékai a csak szó szerkezetekben előforduló *szívű* [1416 u.], a fosztóképzős *szívetlen*, *szívtelen* [1604], továbbá a *szíves* [1636] és a *szívélyes* [1842]. Igei származékai a *szível* [1750–1771] és a *szível* [1818].

szivacs [1828] Származékszó, amely mesterséges szóalkotással keletkezett. A *szív¹* igéből hozták létre a nyelvújítás idején a *-cs* névszóképzővel, vö. *gyutacs* (< *gyújt*), *dugacs*. Melléknévi származéka a *szivacsos* [1828].

szivar [1837] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején, létrejötténél feltehetőleg kétféle szóalkotás esett egybe. Egyrészt a *szív¹* ige *szivárog* származékából alkották szóelvonással, másrészt közvetlenül a *szív¹* igéből *-r* névszóképzővel. A régi nyelvben már létezett a *szív* igének *szivár* [1585 k.] származéka, de 'szivacs, szívóeszköz' jelentéssel. A *szivar* más, napjainkra már elavult elnevezéseire vö. *szipa* [1837 e.], *szivola* [1844]. A *szivar* alak elterjedését elősegítette a *cigaretta* főnévünk alapjául is szolgáló német *Zigarre* 'szivar' szóval való alaki hasonlósága. Származékai a *szivarozik* [1841] és a *szivarka* [1857].

szivárvány [1416 u.] Származékszó, a *szív* ige -r képzős származékából keletkezett a -vány névszóképzővel. E relatív tő figyelhető meg *szivárog* igékben is. A szó eredeti jelentései az alapige jelentéséből következnek: 'szivacs' [1416 u.], 'szivókút' [1577], 'szivócső' [1585]. A mai köznyelvi jelentés [1533] alapja az az ősi néphit, amely szerint az égen látható szivárványon át egy mitológiai lény vizet szív fel a földről. A szivárvány ilyen mítoszon alapuló elnevezése más népeknél is ismert, vö. votják *vujuis* 'szivárvány' (tulajdonképpen 'vizivó'), olasz (tájnyelvi) *arcumbè* 'szivárvány' (vö. latin *arcus* 'ugyanaz; ív, hajlat' + *bibere* 'iszik') stb.

szívós [1398 tn., 1566] Származékszó, a *szív* igeből keletkezett az -s melléknévképzővel, vö. *lakos, tilos*. Mai alakját az -ós, -ős képzőbokkal létrejött melléknévek hatására nyerte el, vö. *rágós, tudós*. A *szívós* melléknév és az alapige jelentéskapcsolatára vö. a német *ziehen* 'húz' : *zäh* 'nyúlós; erős; kitartó; rágós' szavak jelentés-összefüggését.

szkepticizmus [1789] 'az objektív valóság megismerésének lehetőségében kételkedő filozófiai irányzat; kételkedés' Nemzetközi szó, vö. német *Skeptizismus*, angol *scepticism*, francia *scepticisme*: 'szkepticizmus'; vö. még: újkori latin *scepticismus* 'szkepticizmus mint filozófiai irányzat'. A szóval összefügg a szintén nemzetközi *szeptikus* 'kételkedő; a szkepticizmust követő' [1793] és *szkepszis* 'kételkedés' [1840] is, az előbbire vö. német *Skeptiker, skeptisch*, angol *sceptic*, francia *sceptique*: 'szkeptikus', az utóbbira pedig vö. német *Skepsis*, angol *scepsis*, orosz *ckencuc* [szkepszisz]: 'szkepszis'; vö. még: középkori latin *sceptici* [többes szám] 'szkeptikus filozófusok', illetve *scepsis* 'kétely, kételkedés'. A szócsalád végső soron görög eredetű, s forrása a görög *szképtomai* 'megszemlél, megvizsgál' ige. A magyar szavak latin és német átvételek, és főképpen filozófiai szakszavakként terjedtek el.

szkinhed [1990 k.] 'bőrfejű, garázda, fagyjűlölő fiatal' Angol eredetű összetett szó, mely az angol *skin* 'bőr' és *head* 'fej' szavakból keletkezett 'bőrfejű' jelentésben. Az elnevezés az 1960-as évek brit szubkultúrájában a fiatalok egy csoportjának megnevezésévé vált, azok borotvált hajviseletén alapulva. A szkinhed mozgalom nemzetközi elterjedésével elnevezésük is nemzetközivé vált, vö. német *skinhead*, francia *skinhead*, olasz *skinhead*, észt *skinheadid*: 'szkinhed'. A szó a magyarban elsősorban az ifjúság nyelvében használatos, de a sajtó révén szélesebb körben is elterjedt.

szláv [1783] Latin jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. középkori latin *Sclavus, Slavus* 'szláv ember; szláv rabszolga'; vö. még: német *Slawe* 'ugyanaz'. A latin szó a szlávok ismeretlen eredetű önelnevezésére, a forrásokban már a 9–10. századból adatolható ósszláv **slověninъ, *slověne* [többes szám] 'szláv' alakra vezethető vissza. Megfelelő szó más nyelvekben is használatos, vö. angol *Slav*, francia *Slave*: 'szláv'. Az idetartozó *szlavista* [1872] és *szlavisztika* [1897] szavak feltehetőleg német átvételek, vö. német *Slawist* 'szlavista', *Slawistik* 'szlavisztika'. A két utóbbi magyar alak szövége latinositással keletkezett.

szleng [1979] 'különbféle csoportnyelvi elemekkel keveredett, fesztelen köznyelvi stílusréteg' Nemzetközi szó, mely az angolból terjedt el, és kezdetben a brit bűnözők nyelvének megnevezése volt, majd a különböző szubkultúrák nyelvének jelölőjévé vált, vö. angol *slang*, orosz *сленг* [szleng], finn *slangi* 'szleng'. Az angol szó bizonytalan eredetű, talán a norvég *slengje(ord)* 'sértésül odavetett (szó)' (< *slengje* 'parittyával odavet') alakkal kapcsolható össze. A szó nyelvünkbe az angolból került.

szlovák [1828] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *Slovák* 'szlovák'. Ez a szlovákban egy korábbi, azonos jelentésű *Slovenin* alakra vezethető vissza, mely voltaképpen a szlávok önelnevezéséből származik, vö. ósszláv **slověninъ, *slověne* [többes szám] 'szláv'. E régi formát őrzik a szlovák *Slovenka* 'szlovák nő' és *slovenský* 'szlovák [melléknév]' szavak. A szlovákok elnevezéseként nálunk korábban a *tót* népnév élt, a *szlovák* név az első világháború után terjedt el, általánossá pedig a második világháborút követően vált.

szlovén [1819] Német jövevényszó, vö. német *Slowene* 'szlovéniai ember'. Ez a szlovén *Sloven* 'szláv férfi' átvétele, mely a 16. századig volt a szlovének önelnevezése, és csupán szlovén nyelvjárásokban maradt fenn. A szó a magyarba német tudományos és irodalmi művek révén kerülhetett. A szlovénok másik, napjainkban már elavulóban levő elnevezése, a *vend* [1808] szintén német eredetű, vö. német *Wende* 'szláv, német területen élő szláv, szorb'.

szmoking [1894] Nemzetközi szó, vö. német *Smoking*, francia *smoking*, olasz *smoking*, cseh *smokink, smoking*: 'szmoking'. E szavak az angol *smoking-jacket, smoking-suit* 'házikabát, háziruha' (tulajdonképpen 'dohányzó kabát, dohányzó ruha') elnevezésre vezethetők vissza, vö. angol *smoke* 'dohányzik'. A magyarba elsősorban a német és a francia közvetítette.

sznob [1884] Nemzetközi szó, vö. német *Snob*, angol *snob*, francia *snob*, olasz *snob*, orosz *сноб* [sznob]: 'sznob', az angolban még 'cipész; nem nemes, polgár' is. A szó eredete ismeretlen, és az angolból terjedt el. Idetartozik a *sznobizmus*

[1900] is, mely szintén nemzetközi szó, vö. német *Snobismus*, angol *snobism*, francia *snobisme*, olasz *snobismo*, orosz *снобизм* [sznobizm]: 'sznobizmus'. A magyar szavak átadója főképpen a német nyelv.

sznóbord [1990 k.] 'hódeszka' Angol eredetű, vö. angol *snowboard* 'sznóbord', mely az angol *snow* 'hó' és *board* 'deszka' szó összetétele. Igei származéka a *sznóbordozik* 'hódeszkázik'. A magyarban is elterjedt angol szónak létezik magyar megfelelője, a *hódeszka*.

szó [1213 tn. (?), 13. század eleje] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *sāw* 'szó; hang; dallam', osztják *sāw* 'jajszó; énekszó; dallam'. Az ugor alapalak **safʷ* 'szó, beszéd' lehetett. Az ugor alapnyelvben e szó török eredetű volt, vö. türk *sab* 'szó; beszéd'. A *szó* v-s tövű névszókink közé tartozik, vö. *hó, ló, tó*. Nyelvünkben számos származéka ismert, vö. például *szól* [13. század eleje], *szólás* [1372 u.], *szózat* [1372 u.], *szólal* [1416 u.], *szólit* [1508], *szóltalan*, *szóltlan* [1586]. A *szónok* [1805] és a *szólam* [1812] származékok tudatos szóalkotás eredményei a nyelvújítás korában.

szoba [1221 tn. (?), 1300] Vándorszó, vö. középkori latin *stuba* 'fürdőszoba, gőzfürdő; szoba, kamra', ófelnémet *stuba*, *stupa* 'fűthető szoba, fürdőszoba', középfelnémet *stube* 'ugyanaz', francia *étuve* 'fürdőszoba', óorosz *истба* 'lakóház; fürdőszoba'. E szavak latin vagy germán forrásra mennek vissza, vö. latin **extupa* 'gőzfürdőnek való helyiség' < latin **extupare* 'kigőzöl', vagy pedig ófelnémet *stioban* 'permetez <gőzt>' ~ óangol *stýman* 'gőzölög'. A magyar *szoba* átadó nyelve a középkori latin vagy a német lehetett, a szó eleji *t* kiesésére vö. *szobor, zarándok*.

szobor [1450 tn., 1604] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *сѹбор* [szobor] 'léc-, deszkakerítés, palánk; mellvéd, korlát', ószerb *stobor* 'oszlop', szlovén *steber* 'támasztópillér, oszlop', régi nyelvi *stobor* 'oszlop'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. őind *stámbhas* 'szárfa, oszlop'. A magyarban a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására a *t* kiesett, vö. *szoba*. Igei származéka a *szobroz* [1792], melynek eredeti, 'szobrot készít' jelentése napjainkra háttérbe szorult, s újabban 'váarakozik' [1963] értelemben használatos. Névszói származékai a *szobrász* [1827] és *szobrászat* [1830].

szociális [1834] Nemzetközi szó, vö. német *sozial*, angol *social*, francia *social*: 'szociális'; vö. még: latin *socialis* 'társasági; társas, közös, kollektív' (< latin *socius* 'közös, társ'). E szó családjába tartozik a *szocialista* [1839] és a *szocializmus* [1841] is. Ez utóbbiak szintén nemzetközi szavak, vö. német *Sozialist*, angol *socialist*, francia *socialiste*: 'szocialista', illetőleg német *Sozialismus*, angol *socialism*, francia *socialisme*: 'szocializmus'. Modern jelentésben a francia nyelvből terjedtek el, a magyar szavak átadója pedig főképpen a német volt. A *szocialista* alak szövége latinositással keletkezett. E szónak a népnyelvben számos alakváltozata él, melyek részben szótévesztéssel, részben tréfas népetimológiával alakultak, vö. *cocista, szocilista, szicialista, szucalista* stb. Etimológiailag idetartozik a szintén latin eredetre visszavezethető *asszociáció* 'kapcsolat, képzetársítás' [1865] és *asszociál* 'képzeteket, gondolatokat társít' [1879], vö. latin *associatio* 'társítás; csatolás, kapcsolás', *associare* 'társul ad; csatol, kapcsol'.

szóda [1593] Vándorszó, vö. középkori latin (*Salsola*) *soda* 'hamujában szódát tartalmazó növény (szódanövény)', orvosi latin *soda* 'nátriumhidroxid; nátriumkarbonát', német *Soda* 'nátriumkarbonát', francia *soude* 'ugyanaz', olasz *soda* 'ugyanaz', orosz *содѧ* [szoda] 'ugyanaz'. Elterjesztésében az olasz nyelv játszott szerepet, s itt a szó arab eredetre vezethető vissza, vö. arab *suwwād* 'fejfájás elleni gyógynövény'. A magyarba főképpen az orvosi latin közvetítette. A *szóda* 'szódavíz' [1877] és 'szódabikarbóna' [1914] jelentése a megfelelő összetételekből keletkezett önálló szóval, vö. *szódavíz* [1872], *szódabikarbóna* [1911].

szófa [1762–1787] 'támlás, karfás heverő' Vándorszó, vö. német *Sofa*, francia *sofa*, olasz *soffr*, horvát-szerb *sofa*, orosz *сѹфа* [szofa], oszmán-török *sofa*: 'szófa'. Kelet-Európába az oszmán-török közvetítette, Nyugat-Európában pedig a francia révén terjedt el. Forrása az arab *šuffā* 'párkány, pad'. A magyarba német és talán francia közvetítéssel került.

szoftver [1985] 'a számítógépek működéséhez szükséges szellemi műveleti rendszer' Angol eredetű, vö. angol *software* 'szoftver'. Az angolban a *soft* 'puha, lágy' és *ware* 'áru' szavak összetételével alkotta John W. Tukey 1958-ban a kezdeti számítógépeken futó programok megnevezésére. Az elnevezést számos nyelv átvette, vö. német *software*, spanyol *software*, olasz *software*: 'ugyanaz'.

szója [1884] Nemzetközi szó, vö. német *Soja*, holland *soja*, angol *soy, soya*, francia *soja, soya*: 'szója'. Európában a szót a holland terjesztette el, s forrása a japán *soy, shōyū* 'szójaszósz, szójaolaj'. A magyarba elsősorban német közvetítéssel jutott.

szokik [1348 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Az ige 'valamit rendszeresen, szokásszerűen tesz' jelentése a múlt idejű alakhoz kapcsolódik, és a befejezett cselekvés által előidézett állapotot fejezi ki. Jelen idejű használatra is található példa,

vö. *zoknak* [1476 k.]. A *szokik* névszói származékaira vö. *szokatlan* [1348 tn. (?), 1372 u.], *szokás* [1372 u.], *szokásos* [1581], *szokványos* [1833], igei származéka a műveltető képzővel alakult *szoktat* [1527].

szoknya [1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *suknja* 'szoknya, alsószoknya', szlovák *sukňa* 'szoknya; régimódi, nyaktól térdig érő, női és férfi ruhadarab', orosz nyelvjárási *сукня* [szuknya] 'ruha'. E szavak egy ósszláv **sukno* 'posztó' szó származékai.

-szol/-szöl [1372 u.] Gyakorító igekepzőbokr. A gyakorító *-sz* és *-l* összetapadásával keletkezett. A mai használatban teljesen elavult, csak néhány elhomályosult származék őrizte meg, *unszol*, *vonszol*, *gyömöszöl*. Az *-sz* affrikálódott *-c* változata is előfordul, pl. *boncol*, *hurcol*.

szolga [1138 tn., 13. sz. eleje] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *sluga* 'szolga, cseléd, diakónus', horvát-szerb *sluga* 'szolga <udvariassági formulaként is>, cseléd', szlovák *sluha* 'szolga, cseléd; valaminek hirdetője, híve', orosz *слуга* [szluga] 'szolga <udvariassági formulaként is>, inas, lakáj'. A szláv szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. litván *slaugyti* 'támogat, segít'. A magyar szó átadó nyelve pontosan nem ismert, feltehetőleg ugyanaz lehet, melyből *szabad* szavunk is származik. A *szuluga* változat a szláv alak szó eleji mássalhangzó-torlódásának feloldásával keletkezett. Ebből alakult a köznyelvi *szolga* alak forrásul is szolgáló *szulga* a második nyílt szótagi magánhangzó szabályos kiesésével. Igei származéka a *szolgál* [1372 u.], melynek továbbképzett alakjaira vö. *szolgálat* [1372 u.], *szolgáló* [1372 u.], *szolgáltat* [1456 k.], *szolgalom* [1808].

szolgabíró [1404] 'választott bíró; a főszolgabíró helyettese' Összetett szó, melynek előtagja a *szolga*, utótagja pedig a *bíró* főnév. Az előtag arra utal, hogy e tisztségviselő eredetileg a királyi szolgák, majd később a nemesség ügyeiben bíraskodott. Ez a tisztség a 13. századtól létezett, bár a későbbiekben többféle alacsonyabb rangú hivatalnokot is ezzel az elnevezéssel illettek. A *szolgabíró* napjainkban többnyire történettudományi szakszóként használatos.

szolid [1824] Nemzetközi szó, vö. német *solid*, *solide* 'szilárd, megbízható, szolid', angol *solide* 'szilárd, tömör, erős', francia *solide* 'ugyanaz'. Főképpen a francia közvetítésével terjedt el, s forrása a latin *solidus* 'szilárd, rendíthetetlen, megbízható' melléknév. A magyar szó átadó nyelve a német lehetett. A *szolidnak* a nyelvünkben kifejlődött 'egyszerű, szerény' jelentése [1871] *szelíd* szavunk hatására keletkezett.

szóló [1787] Olasz jövevényszó, mely német közvetítéssel is bekerülhetett nyelvünkbe, vö. olasz *solo* 'egyedül; magánszám, szóló'; vö. még: német *solo* 'egyedül', német *Solo* 'szóló'. Az olasz szó a latin *solus* 'egyedül, egyedüli' alakra vezethető vissza. Hasonló eredetű *szólísta* [1867] főnevünk is, vö. olasz *solista* 'szólísta'; vö. még: német *Solist(in)* 'ugyanaz'.

szombat [1018 k. tn., 1405 k.] Déli vagy keleti szláv jövevényszó, vö. bolgár *събота* [szubota], horvát-szerb *subota*, orosz *събота* [szubota], ukrán *субота* [szubota]: 'szombat'; vö. még: óegyházi szláv *špota*, *špotv* 'ugyanaz'. Megfelelő szavak a nyugati szláv nyelvekben is élnek. A szláv szavak bizánci görög eredetűek, és végső források a héber *šabba* 'a hat hétköznap utáni pihenőnap' főnév. A magyarba a bizánci kereszténység szókincsének részeként került néhány más, régi egyházi szavunkkal együtt (*kereszt*, *pap*). A szó belseji nazálisra vö. *galamb*, *gomba*, a szóvégi magánhangzó hiányára pedig vö. *kolbász*, *lapát*. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az átadó nyelvi forma már nem tartalmazott szóvégi magánhangzót, vö. a fenti óegyházi szláv alakokat. Szavunk a korai forrásokban elsősorban földrajzi névi adatokban szerepel, ezek a szombati napokon tartott vásárokkal kapcsolatban keletkeztek; vö. *Ryma Zumbath* 'Rimaszombat' [1321 tn.].

szomjas [1798] Származékszó, melynek alapszava, az elavult *szomjú* 'szomjas, szomjúság' [1372 u.], ősi összetett szavunk. Ez utóbbi összetétel előtagja, az önálló alakban nem adatolt *szom* 'szomjúság' ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *šima-l* 'éhes, étvágya van', votják *šumem* 'éhes'. A finnugor alapalak **šoms* 'éhség, szomjúság' lehetett. Az utótag a régi nyelvi *juh* ~ *jonh* 'belső szerv, gyomor' szavunk, mely ugyancsak ősi eredetű elhomályosult összetétel. A *szomjú* -ság főnévképzős származéka a *szomjúság* [1372 u.], régi igei származékai a *szomjúhozik* [1416 u.] és a *szomjazik* [1416 u.]. A nyelvújítás korában szóelvonással alkották meg a *szomj* főnevet [1783], melyből *-s* melléknévképzővel keletkezett *szomjas* címszavunk.

szomorú [1211 tn., 1251] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. mordvin *šumur'de-*, *šumor'de-* 'bánkódik, búsul'. A finnugor alapalak **šoms-rš* 'bánat', esetleg 'bánkódik' lehetett. Az egyeztetés valószínűségét gyengíti, hogy megfelelés csak egy távoli rokon nyelvből mutatható ki. A magyarban a *szomor* alapszó igei

természetű lehetett, melynek *-r* szóvége gyakorító igeképző volt. Az igei alapszó mellett létezhetett egy *szomor* névszó is, erre utalnak az alábbi személy-, illetőleg helynévi adatok: *Somur* [1211 tn.], *Zumur* [1268 tn.]. Hasonló párhuzamos képzésre vö. *fintorog*, *fodor*, *komor*. A *szomorú* az igei alapszóból keletkezett az *-ú* melléknéviigenév-képzővel. Az alapszó igei származékaira vö. *szomorít* [1372 u.], *szomorodik* [1372 u.], *szomorkodik* [1512 k.]. E származékokból jött létre a nyelvújítás korában szóelvonással a *szomor* [1785] 'szomorú; szomorúság', melyből melléknévképzővel alakult a *szomorkás* [1793], vö. *édeskés* < *édes*.

szomszéd [1299 tn., 1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *spšědvъ*, horvát-szerb *susjed*, szlovák *sused*, orosz *соседа* [szoszed]: 'szomszéd'. A szláv szavak voltaképpen előljárászos összetételek, szó szerinti jelentésük: 'együtt ülő' (< szláv **son* <igező> + *sědvъ* 'ül'). A *szomszéd* alak szó belseji nazálisára vö. *galamb*, *gomba*. Régi névszói származékai a *szomszédtság* [1372 u.] és a *szomszédos* [1560 k.], igei származéka a *szomszédol* [1795].

szonáta [1796] Nemzetközi szó, vö. német *Sonate*, angol *sonata*, francia *sonate*, olasz *sonata*: 'szonáta', az olaszban még 'csengetés, harangozás' is. Az olasz nyelv közvetítésével terjedt el, s itt származékszó, vö. olasz *sonare* 'hangszeren játszik; csenget, harangozik'. Az elnevezés az énekhangra komponált kantátával szemben a zenedarab hangszeres jellegére utalt. A magyarban a szó átadó nyelve az olasz és talán a német lehetett.

szonda [1782] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. francia *sonde* 'mélységmérő; orvosi, kutató szonda; talajfúró, mintavevő eszköz'; vö. még: német *Sonde* 'ugyanaz'. A franciában a szó ismeretlen eredetű. A *szonda* alak szóvégeére vö. *cérna*, *ciha*. A szó 'rádiós kutatóballon' jelentése [1957] a *rádiószonda* összetételből [1957] önállósodott, mely utóbbi német tükörfordításként keletkezett, vö. német *Radiofonde* 'ugyanaz'. Igei származéka, a *szondáz* [1912] a korábbi *szondíroz* ige [1869] *-íroz* képzőjének helyettesítésével alakult. A *szondíroz* a német *sondieren* 'szondával kutat' ige átvétele volt.

szonett [1789] Nemzetközi szó, vö. német *Sonett*, angol *sonnet*, francia *sonnet*, olasz *sonetto*, orosz *сонет* [szonyet]: 'szonett'. Irodalmi műszóként az olaszból terjedt el, s itt az óprovanszál *sonet* 'dalocska, költemény' (< óprovanszál *son* 'költemény') szóra vezethető vissza. A magyarba többszörös átvétellel jutott német, francia és olasz közvetítéssel.

szontyolodik [1519] Származékszó, melynek töve a hangutánzó eredetű *szotyog* szó [1302 tn., 1766] 'leesik, pottyán' családjával lehet összefüggésben. E tö *-r* gyakorító igeképzős származéka szolgált alapul a már elavult *szontyorít* 'szomorúnak mutat' [1456 k.], illetőleg a korai forrásokban még *r* hangot tartalmazó *szontyolodik* létrejöttéhez. Az előbbi ige műveltető, az utóbbi pedig gyakorító-visszaható igeképzővel keletkezett, a tö belseji *n* feltehetőleg inetimologikus hangbetoldás eredménye. A szócsalád más képzőkkel alakult tagjaira vö. nyelvjárási *szontyolog* ~ *szontyorog* 'szomorkodik' [1843], *szontyola*, *szontyoli* 'szomorú'. A sok alakváltozat valószínűsíti a szó hangutánzó jellegét, de kialakulásában nem zárhatjuk ki a *szomorú* szó családjának hatását sem.

szopik [1211 tn., 1416 u.] Hangutánzó eredetű szó, mely összetartozik a *szív'* igével, illetőleg annak *szip* alakváltozatával, vö. *szipog*, *szipka*. A hasonló jelentésű rokon nyelvi szavakkal való esetleges összetartozásra vö. a *szív'* igét. Igei származékai a műveltető képzővel alakult *szoptat* [1493 k.], a gyakorító képzős *szopogat* [1626–1627], névszói származékai a *szopós* [1360 tn.] és a *szopóka* [1580].

szoprán [1835] Olasz jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. olasz *soprano*, *sopran*, *soprín* 'szoprán <hang; énekesnő>'; vö. még: német *Sopran* 'ugyanaz'. Az olaszban a szó az olasz *soprano* 'legfőbb, legfelsőbb' melléknév főnevesítésével keletkezett zenei műszóként, vö. *alt*.

szór [1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *savur-*, oszmán-török *savur-*, csuvas *сәвур-*: 'szór, hint, dob'. A török szavak előzménye egy ótörök **sav-* 'ugyanaz' ige lehetett. A nyelvünkbe került átadó forma **saβur-* volt, a szó belseji mássalhangzó kiesésére vö. *gyónik*. A *szór* a földművelés szóincsének elemeként került a magyarba, erre utal a korai 'kicséptelt gabonát magasba hány, hogy a szem és a pelyva különváljék' jelentése [1405 k.]. *Szórvány* [1833] és *szórványos* [1833] származékai nyelvújítás kori szóalkotások.

-szor/-szer/-ször [1372 u] Határozószó-képző, más felfogás szerint határozórag a számhatározó kifejezésére. A 'sor, rend, mód' jelentésű *szer* főnévből keletkezett az ómagyar korban. Toldalékká válását határozóragos *szert*, *szeren* alakulatok előzték meg, amelyek kezdetben csak *előszert* 'elsősorban', *utolszeren* 'utolsósorban' típusú jelzős szerkezetekben jelentkeztek. Ezek a szerkezetek megmerevedtek, határozószóvá váltak, és így az eredeti funkció elvesztésével a szóvégi *-t* és *-n* ragok lekoptak. A megrövidült *-szer* végződés analogikusan minden számnévhez kapcsolódhatott eleinte hangrendi illeszkedés nélkül, majd az ómagyar kor végén egyre gyakrabban fordult elő kétalakú

változatban, pl. *többszer, sokszor*, végül a mai használatnak megfelelő háromalakú illeszkedéssel, pl. *negyedszer, ötödször, hatodszor*. Ma is minden sor- és törtszámnévhez automatikusan hozzátehető.

szórákodik [1830] Származékszó, melyet a nyelvújítók német mintára alkottak meg, vö. német *sich zerstreuen* 'szórákodik', *zerstreut* 'szórákozott' (< német (*zer*)*streuen* 'szór'). A *szórákodik* gyakorító-visszaható képzővel alakult, s ennek befejezett melléknévi igenévi alakja a *szórákozott* [1833], alakulásmódjukra vö. *zárkózik, zárkózott*. A nyelvújítás idején az ige más alakjai is éltek, vö. *elszórja magát* [1808], *szórákodik* 'szórákodik' [1835].

szorgalom [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a már kihalt *szorog* 'igyekszik, siet; nyugtalanít' ige [1372 u.]. Ez utóbbi szintén származékszó, alapszava ősi ige lehetett, mely etimológiailag összefügghetett a nyelvjárási *sorol* 'sodor' alapjául szolgáló, már kihalt *sor* 'perdül' igénnel, illetőleg a *sűrög, sűrű* szócsaládjával is, ez utóbbiak mély hangrendű megfeleléseként. Elképzelhető, hogy ősi, ugor kori szó, vö. vogul *sarxt-* 'sürget <lovat>, kerget', *sirxt-* 'ugyanaz; korbácsol', osztják *sarək* 'gyors; nemsokára, azonnal'. Az ugor alapalak **sarə* lehetett, s talán igenévszó volt 'gyors, sürgős; sürget' alapjelentéssel. E feltevést bizonytalanná teszi, hogy a magyar nyelvből idesorolható adatok mind igei alapszóra utalnak, vö. *sarjú, sarkall, sarok, serkent*. A szó eleji *s ~ sz* váltakozás régi nyelvjárási jelenség, vö. *szó* : *sövény, szőr* : *sörény*. A régi nyelvi *szorog* ige gyakorító képzős alakulat, a *szorgalom* az *-alom* névszóképzővel keletkezett, *-s* melléknévképzővel alakult a *szorgos* [1476 k.] és a *szorgalmas* [1508]. A régi nyelvben gyakoriak voltak a *szorgalmatos* [1372 u.], illetőleg a *szorgalmatosság* [1372 u.] származékok is. Ezek elavulásához a nyelvújítás is hozzájárult, mely a *szorgalmas* és *szorgalom* alakok használatát javasolta. A *szorog* és származékainak jelentéseire hatással lehetett a *szoros, szorul, szorong* szócsalád is.

szoros [1086 tn. (?), 1380 k.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *sar* 'két tó közötti erdőhát', osztják *sárt* 'keskeny területsáv', zürjén *mésər* 'száraz terület két folyó között' (*mə* 'föld'), votják *šures* 'út'. A finnugor alapalak **šorə* 'szoros; szorul' volt, mely igenévszó lehetett. Ebben az esetben *szoros* szavunk az alapszó névszói megfelelőjének melléknévképzős származéka. Ugyanezen alapszó igei folytatásának származékai a *szorít* [1372 u.], mely műveltető képzővel keletkezett, illetőleg a *szorongat* [1416 u.], *szorul* [1456 k.] és a *szorong* [1577 k.] igék. Az igei származékok *n* hangja feltehetőleg szervesen hangbetoldás a zárhangok előtt, de elképzelhető az is, hogy mozzanatos igeképző. A szócsalád szorult helyzetre alkalmazott jelentésmozzanataira vö. a *szűk* : *szükség* jelentésviszonyát, illetőleg vö. még: német *Enge* 'szorosság' : *Angst* 'aggodalom, rettegés'.

szoroz [1827] Tudatos szóalkotás eredménye, melyet a *sokszoroz* ige toldalékainak önállósításával hoztak létre a nyelvújítás idején. Hasonló szóalakításra vö. *izmus, vegyít*. A *szoroz* származékai szintén a nyelvújítás korából valók, vö. *szorzás* [1827], *szorzat* [1827], *szorzó* [1834], *szorzandó* [1838].

szortíroz [1830] 'szétválogat, osztályoz' Német jövevényszó, vö. német *sortieren* 'osztályoz, fajta szerint kiválogat, rendez'. A német szó olasz eredetű, és végső forrása a latin *sortiri* 'sorsol, sorsolás útján elnyer; kiválaszt' ige. Ez utóbbi a latin *sors* 'sors, osztályrész' származéka, ily módon a szó etimológiailag összefügg *sors* szavunkkal is. Az *-íroz* magyar nyelvi beillesztő képző. A magyarba főképpen a kereskedelmi nyelv közvetítésével került.

szortyog [1647] Hangutánzó szó, mely a hangrendi párhuzam alapján összetartozik a *szörpöl, szörtyöget* szavakkal. A *szortyog* -g szövége gyakorító igeképző, a szó belseji *ty* hangra vö. *fortyan, hortyog*. A nyelvjárásokban él ugyanezen igező mozzanatos képzős származéka is, vö. *szortyan* 'egyszeri szortyogó hangot ad' [1749].

szósz [1659] 'mártás' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Sauce* 'mártás', bécsi német *sooß* 'ugyanaz; szorongatott helyzet, szóáradat'; vö. még: német *Soße* 'mártás, lé, pác'. A német szó francia eredetű, vö. francia *sauce* 'ugyanaz; szóáradat'. Mindez végső soron a latin *salsus* 'sós, sózott' szóra vezethető vissza, mely a latin *sal* 'só' származéka.

szószóló [1456 k.] Összetett szó, előtagja *szó* főnevünk, utótagja pedig a *szól* ige melléknévi igeneve. Hasonló, *szó*-előtagú, belső keletkezésű összetételekre vö. még a *szóbeszéd* [1527], *szójárás* [1538], illetőleg a régi nyelvi *szófiabeszéd* 'üres szóbeszéd' [1598] és *szófiászó* 'ugyanaz' [1615] alakulatokat. Ez utóbbiak *szófia* előtagja maga is összetétel (*szó* + a *fiú* szó egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakja), mely arra utalt, hogy az általa megnevezett beszédnek, szónak nincs alapja, csak a szó szaporulata, annak a fia.

szótár [1767] Összetett szó, melyet a nyelvújítás korában alkottak meg a *szó* és a *tár* főnevekből. Ennek mintájára később számos *-tár* utótagú összetétel keletkezett, vö. *könyvtár, éleltár, ruhatár, adattár* stb. Hasonló, *szó* előtagú nyelvújítás kori összetételek a *szótag* [1781], *szójáték* [1838] és *szószék* [1823] is. Ez utóbbit a régi nyelvben gyakori *-szék* utótagú

összetett szavak mintájára alkották, vö. *mosószék, pohárszék, szövőszék* stb. Ezekben a *szék* utótag jelentése 'valaminek a tartója, valami számára való állvány' volt. A *szó-* előtagú nyelvújítási összetételeink – mint például a *szótár, szókincs* és a *szójáték* – többnyire német mintára keletkeztek, vö. német *Wörterbuch* 'szótár', *Wortschatz* 'szókincs', *Wortspiel* 'szójáték'.

szottyán [1668] Származékszó, melynek alapszava egy hangutánzó eredetű szótó, végződése pedig az *-n* mozzanatos igeképző. A szótó eredetileg a lehulló, lágy, puha tárgyak keltette tompa zajokat érzékeltette. Érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett a *szottyán* 'lecsúszik, pottyán' jelentése. Gyakran szerepel a *kedve szottyán* [1788] kifejezésben, melyben az ige a gyors mozgás, változás képzetét érzékelteti. Ugyanezen hangutánzó tő gyakorító képzős származéka a főképpen a nyelvjárásokban használatos *szotyog* 'szortyog; hull, potyog; selypít, gügyög' [1302 tn., 1766] és a melléknévképzős *szotyós* 'túlérett gyümölcs' [1598 tn. (?), 1795].

szotyola [1894] Származékszó: a hangutánzó eredetű, nyelvjárási *szotyol* 'ütöget, vereget; ütögetéssel puhít' [1897–1901] ige melléknévi igenevének főnevesülésével keletkezett, vö. *csusza, hulla*. Az alapige a *szottyán* szó családjával van kapcsolatban, *-l* szóvége gyakorító igeképző. A *szotyola* elnevezés keletkezése azon alapulhatott, hogy a napraforgó magját a tányérből bottal ütögetve szokták kiverni, illetőleg az olajütés képzete is indítéka lehetett a névadásnak. A dunántúli nyelvjárásokból került a nem igényes köznyelvbe.

szovjet [1917] Orosz jövevényszó, vö. orosz *совѣтъ* [szovjet] 'tanács, tanácskozás; tanácsadó testület, tanács mint igazgatási testület'. Az orosz szó az egyházi szláv *свѣтъ* 'tanácsadás, tanácskozás, határozat; akarat' átvétele, mely utóbbi az óegyházi szláv *sv* igekötő és a *věť* 'tanácskozás, szerződés' elemekből keletkezett görög mintára, vö. görög *συνούλιον* 'tanácsadás, tanácskozás, tanácsülés'. A Szovjetunió létrejötte után a szó nemzetközivé vált, vö. német *Sowjet*, angol *soviet*, francia *soviet*, cseh *sovět*: 'szovjet'. A magyarban kialakult a bizalmas nyelvhasználatban 'a(z) egykori) Szovjetunióban élő, vele kapcsolatos' melléknévi jelentés is, ebből jelentéstapadással 'szovjet ember' értelem is.

sző [1219 tn. (?), 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *saw* 'hajfonat', *saw-* 'fon', osztják *sōγ* 'hajfonat', *sōγ-* 'fon', votják *si* 'hajszál, szőrszál', finn *sää* 'kötő- vagy cérnafonál, húr, kötél'. A finnugor alapalak **sāne*, illetőleg a finn alak idetartozása esetén **sāks*, **sājs* vagy **sāfs* lehetett. E szó feltehetően igenévszó volt 'haj(fonat); fon' jelentéssel. Nyelvünkben a szó igei jellege őrződött meg. A finnugor alak szó belseji mássalhangzójának magyar fejleményére vö. *hó²* 'téli csapadék' és 'hónap', *jó¹*. Régi származékai a *szövény* [1372 u.], a *szölvő* [1391 tn., 1519] és a *szövényes* [1621], nyelvújítás kori származékai a *szövet* [1779], a *szőttes* [1846] és a *szövődmény* [1870].

szöcske [1275 tn. (?), 1538] Szófajváltással keletkezett, a *szökik* igéből származó, régi nyelvi *szökös* 'ugrik' [1200 k.] *-e* ~ *-ő* képzős melléknévi igenevének főnevesülésével. A *szöcske* forma az eredetileg három szótagú szó második, nyílt szótagbéli magánhangzójának kiesésével, *s* > *cs* hangfejlődéssel, illetőleg hangátvétellel alakulhatott (*szököse* > *szökse* > *szökce* > *szöcske*).

szög¹ [1138 tn. (?), 1270] 'barna, szöke' Valószínűleg ősi, ugor kori szó. *Szöke* melléknévünk elavult *sző* alapszavának ugor kori előzményéből keletkezhetett, vö. osztják *sānki* 'világos; tiszta <nap, víz, tűz, fény>'. Az ugor alapalak **sāns* lehetett 'világos, tiszta' jelentéssel. A *sző* és a *szög* alakok az ugor **η* kétirányú fejlődésével keletkeztek, vö. még *felhő* : *felleg*. A 'szöke' és 'barna' jelentés-megfelelések nem egyediek, a színskála szomszédos színeinek nevét a színnevek gyakran felveszik; vö. még: *szegsárga* 'világosbarna' [1866]. Az eredeti jelentés a 'szöke' lehetett.

szög² [1778] 'a síknak egy pontból kiinduló, két félegyenes által határolt része' Szóhasadással keletkezett: a 'szöglet, sarok, kiszögellés' jelentésű *szeg²* szótól különült el jelentéstanilag és alaktanilag is. A nyelvújítás korában vált geometriai szakszóvá, vö. *háromszög* [1778], *négyszög* [1784], *hatszög* [1784], illetőleg *derékszög* [1784], *tompaszög* [1784], *hegyesszög* [1891]. Az összetételek létrejöttében latin és német minta is szerepet játszhatott, vö. latin *triangulum* 'háromszög', *angulus obtusus* 'tompaszög'; vö. még: német *Dreieck* 'háromszög', *stumpfer Winkel* 'tompaszög'. A magyar számnévi előtagú összetételeket a régi nyelv is használta már, de mértani szakkifejezésként tudatos nyelvújítási szóalkotással keletkeztek, vö. *hat szegű* [1585], *háromszegelet* [1655], *tompa ... szegelet* [1655].

szöke [1181 tn. (?), 1549] Származékszó, melynek elavult *sző* 'szöke' [1086 tn. (?), 1270] alapszava valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. osztják *sānki* 'világos; tiszta <nap, víz, tűz, fény>'. Az ugor alapalak **sāns* lehetett 'világos, tiszta' jelentéssel. A magyar fejlemény hangtani alakulására vö. *nő²*, *sző*. A szó eredetileg általánosan a világosabb színárnyalatokat jelölhette. A *szöke* szóvége kicsinyítő képző, vö. *szürke*. Régi melléknévi származéka a *szökés* [1549], műveltető igeképzős igei származéka a *szökít* [1836].

szökik [1198 tn. (?), 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *sek-* 'ugrik, ugrándozik', csuvas *sik-* 'ugrik, szökell; ráragad <betegség>'. A magyar szó átadó alakja **sek-* lehetett, a *szökik* forma a magánhangzó labializációjával ($e > \tilde{e} > \tilde{o}$), majd ikesedéssel alakult. Eredeti jelentését *szökell* [1410 tn.], *szökdel* [1456 k.], *szökécsel* [1533] származékai örítették meg, míg a *szökik* általános jelentése a 'menekül' lett [1456 k.]. Ez utóbbi műveltető igeképzős származéka a *szöktet* [1405 k.], gyakorító képzővel alakult a *szökös* [1416 u.]; névszói származéka a *szökevény* [1703].

szökőév [1835] Összetett szó, melynek *szökő* előtagja a *szökik* ige régi nyelvi 'ugrik' jelentésében szerepel (vö. *szökell*, *szökdel*). Az elnevezés arra utal, hogy szökőévben Mátyás napja február 24-ről átugrik február 25-re. E napot nevezték a régi nyelvben *Mátyás ugrásának* [1585]; vö. még: *szökőnap* [1750]. A februári hónapot, illetőleg az ilyen napot tartalmazó évet is *szökő* előtagú kifejezéssel nevezték meg: *napszökőhó* [1750], *szökőhónap* [1818]. A szökőév korábbi elnevezéseire vö. *szökellő esztendő* [1519], *napszökő esztendő* [1533], *ugró esztendő* [1667], *szökő esztendő* [1708]. Más nyelvekben is ismertek hasonló szemléleten alapuló megnevezések, vö. angol *leap-year* 'szökőév' (tulajdonképpen 'ugró év'), finn *karkausvuosi* 'szökőév' (tulajdonképpen 'ugrásév').

szökőkút [1782] Összetett szó, mely feltehetőleg német mintára keletkezett, vö. német *Springbrunnen* 'szökőkút' (*Spring* 'ugrás' + *Brunnen* 'kút', tulajdonképpen 'ugró, szökellő kút'). Az összetétel előtagjában szereplő *szökő* melléknévi igenév a képzés alapjául szolgáló *szökik* ige eredeti, 'ugrik, szökell' jelentését képviseli. A szökőkút korábbi, elavult elnevezéseire vö. *ugrókút* [1758], *szökődő kút* [1772], *felszökő kút* [1790], *lövellő kút* [1803].

szőlő [1075 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *širla* 'bogyó, földieper', *išen širli* 'szőlő'; vö. még: tatár *yiläk* 'bogyó', nogaj *yilek*, *yelek* 'ugyanaz'. A magyar szó átadó alakja **širläk* 'szőlő' lehetett; a *szőlő* szó eleji *sz* hangjára vö. *szél*, *szűcs*, a magánhangzók alakulására pedig vö. *bölcső*, *gyűszű*. A magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedhetett a szőlőműveléssel a Fekete-tenger partvidékén, de a Kárpát-medencében létrehozott szőlőművelés már későbbi, több irányból érkező hatás eredménye. Szavunk később keletkezett névszói származékai a *szőlész* [1845] és a *szőlészet* [1857].

szömörce [1282] 'egy fajta díszcserje: cserszömörce' Bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó. Összefügghet a szlovák eredetű, régi nyelvi *szemerék* 'egy fajta fenyő' [1231], illetőleg a déli szláv eredetű, nyelvjárási *szemerke* 'ugyanaz, borókafenyő, cserszömörce' [1389] szavakkal, vö. szlovák *smrek* 'lucfenyő'; vö. még: horvát-szerb *smreka* 'borókafenyő, lucfenyő', szlovén *smreka* 'ugyanaz, vörösfenyő'. A szláv nyelvekben a fenti, *-k* hangot tartalmazó alakok mellett *č-s* formák is vannak, vö. bolgár *смръч* [szmrucs] 'lucfenyő, boróka, gyalogfenyő', horvát-szerb *smrč*, *smrča* 'ugyanaz', szlovák *smreč* 'fenyves'. Problémát jelent, hogy *c-s* változat a szláv nyelvekből nem mutatható ki. Nem zárható ki azonban, hogy a szó legkorábbi adata (*Zemerche* [1282]) *cs*-vel olvasandó. A *ce* szóvég esetleg a kicsinyítő képzőnek érzett végződés cseréjével keletkezett, vagy téves olvasaton alapul. A *szömörce* nyelvjárásainkban él, illetőleg növényntani szakszó.

szömörccsög [1198 tn., 1395 k.] 'kucsmagomba' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *smrčak*, szlovák *smrčok*, orosz *сморчок* [szmorcsok]: 'kucsmagomba'. E szavak egy szláv **smьrčьkь* 'ugyanaz' formára vezethetők vissza. A magyarba került alak **smьrčьkь* lehetett, a szóvég zöngésülésére vö. *hörccsög*, de a zöngésülési folyamatot a *gomba* utótaggal való összetételek hasonulása is elősegíthette (*szömörccsög gomba* > *szömörccsöggomba*). Főképpen növényntani szakszóként él nyelvünkben.

szőnyeg [1395 k.] Származékszó: a *sző* ige elavult *szőn(ik)* változatából keletkezett a *-g* névszóképzővel, vö. *harag*, *sereg*. A szó 'tárgyalás anyaga, napirend' jelentése a *szőnyegre kerül*, *szőnyegre hoz* szó szerkezetekben [1833] az azonos jelentésű és szerkesztésű német *aufs Tapet kommen*, *aufs Tapet bringen* kifejezések hatására alakulhatott; vö. még: francia *être sur le tapis* 'szóba kerül'.

szőr [1307 tn., 1416 u.] Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *šār* 'lófarok', *sāγar* 'lószőr', *sa'ir* 'szőr'. Az ugor alapalak **sāγs-rs* vagy **sākrz* 'szőr(zet)' lehetett. Melléknévképzős alakulata a *szőrös* [1307 tn.], fosztóképzővel keletkezett a *szőrtelen* [1550 k.]. Igei származéka a *szőröz* 'szőrrel ellát' [1833], mely később 'hibát keres' értelemben [1950] vált általánossá. Névszói származéka a *szőrzet* [1833].

szörfözik [1982] 'széllovagol; <interneten> különböző oldalakat keres fel' Angol jövevényszó, vö. angol *surf* 'szörfözik' (< angol *surf* 'széllovaglás'). Az angol szó ismeretlen eredetű. A magyarban az újabb idegen szavak átvételekor általános -z igeképzővel honosodott meg, vö. *internetezik*. Eredeti, 'széllovagol' jelentése mellett napjainkban egyre általánosabb

számítógépes szakkifejezés az internet használatára. A *szórf* [1982] főnév a *szórfözik* igéből keletkezett szóelvonással, de létrejöttét elősegítette a német *Surf-brett*, angol *surf-board*: 'széldeszka' kifejezések előtagja.

szörme [1850] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett, a nyelvújítás idején alkották a *szőr* főnévből a névszóképzőként felfogott *-me* elemmel. Ez utóbbit *-me* végű szavainkról (vö. *kelme*) vonták el a szöveget tévesen képzőnek értelmezve.

szörmók [1893] Összetett szó, melyben a *szőr* előtaghoz a *cókmók* ikerszóból elvont *mók* utótag járult. Vö. még *bajuszmók* 'nagybajuszú ember' [1885]. Tréfás szóalakulat.

szörny [1777] Szóelvonással keletkezett a korábbi *szörnyű*, *szörnyül*, *szörnyülködik* alakokból a nyelvújítás idején, vö. *iszonyú*, *iszonyodik* : *iszony*. A *szörnyeteg* [1788], illetőleg *(el)szörnyed* [1792] származékok szintén a nyelvújítás korából valók, melyeket a *szörny* alapszóból hoztak létre.

szörnyű [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó egy 'megrémit, eltorzít, bepiszkít' jelentésű, ismeretlen eredetű ige lehetett. A *szörnyű* szövége melléknéviigenév-képző. Ugyanezen igei alapszó igei származékai a *szörnyül* 'elszörnyed, megretten' [13. század eleje], *szörnyűdik* 'eltorzul, elszörnyed' [1372 u.], *szörnyekedik* 'csodálkozik, irtózik' [1405 k.] és *szörnyít* 'bemocskol, elcsúfít; szörnyűnek tart' [1493 k.]. Ezen igék napjainkra elavultak, a *szörnyül* gyakorító képzős *szörnyülködik* [1493 k.] származéka azonban ma is él.

szörp [1833] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. A nyelvjárási *szörpöl* 'szürcsöl' [1585] igéből vonták el a nyelvújítás idején. Ez utóbbi hangutánzó eredetű ige, és kapcsolatban áll a *szörtyög*, *szürcsöl* szavakkal: mindegyik a folyadék szürcsölésekor keletkező zajokat érzékelteti. A *szörp* főnév létrehozásánál szerepe lehetett a *szirup* analógiás hatásának.

szörtyög [1848] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve kapcsolatban áll a *szörpöl* 'szürcsöl' és a *szürcsöl* igékkel, és voltaképpen a *szortyog* magas hangrendű párja. A *szörtyög* szövége gyakorító ige-képző. Ugyanezen hangutánzó szótó gyakorító-műveltető ige-képzős származéka a napjainkra már elavult *szörtyöget* 'szürcsöl' [1643].

szösz [1343 tn. (?), 1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *sgz* 'a lenből, kenderből nyert legtisztább, legjobb rost', régi nyelvi 'fonal, rost; kóc, csepű'. A finnugor alapalak **sáčz* vagy **secz* volt, 'finom, kenderből vagy lenből nyert rost' alapjelentéssel. Az egyeztetés csak abban az esetben fogadható el, ha a magyarban szó eleji **s* > *ś* hangváltozás történt, ugyanis a szókezdő *sz* hang csak az utóbbinak lehet folytatása; vö. még: *szűz*. A szó belseji **ć* > *sz* hangváltozásra vö. *keszeg*, *rész*. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a szó ősmagyar kori átvétel a permi alapnyelvből. Gyakran használatos a csodálkozást kifejező *mi a szösz* kifejezésben [1877].

szösze [1509 tn., 1784] Származékszó, a *szösz* főnévből keletkezett a *-ke* kicsinyítő képzővel. Keletkezésének alapja a szöszenek a világosszöke hajhoz hasonló színe lehetett, de a *szöke* analógiás hatása is szerepet játszhatott létrejöttében. A *szösze* alapján keletkezett a hasonló jelentésű *szösz* melléknév [1913] játszi szóalkotással, vö. *csoki*, *diri*.

szöszmötöl [1825] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó hangutánzó eredetű, mely eredetileg a kézzel való babráló mozgás zaját jelenítette meg. A hangrendi párhuzam alapján kapcsolatban állhat a *szuszog* szótóvével; vö. még: nyelvjárási *szuszmotol* 'szöszmötöl' [1870]. A *szöszmötöl* *m* hangja feltehetőleg mozzanatos képző, a szövége pedig gyakorító ige-képző, vö. *kasmatol*, *szimatol*. Idetartozik a nyelvjárási *szöszmölődik* 'szöszmötöl' alak [1861] is.

szöveg [1835] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett, a *sző* ige *szöv-* töváltózatából alkották meg a nyelvújítók a *-g* névszóképzővel, vö. *tömeg*, *üteg*. A szóalkotáshoz mintául szolgálhatott a latin *texere* 'sző' : *textus* 'szövet; szöveg' összefüggés is. Ugyanezen alapszó egyéb, már elavult származékai voltak a szöveg fogalmának jelölésére a *szövet* [1807], a *szövény* [1832] és a *szövedék* [1835]. Ez utóbbiak is nyelvújítás kori szóalkotások.

szövetség [1495 e.] Származékszó, mely a *sző* ige *szöv-* töváltózatából keletkezett a *-t* műveltető ige-képzővel és a *-ség* főnévképzővel. Ugyanezen *szövet-* tövből keletkezett a *szövetkezik* ige [1624] is gyakorító ige-képzővel. Jelentésük a *sző* ige összekapcsolásra, összefonásra utaló jelentéselemének átvitt értelmű használatából következik.

szpáhi [1532] 'török lovas katona' Oszmán-török jövevényszó, melyet a horvát-szerb is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. oszmán-török *sipāhi*, régi nyelvi *spahi*, *sipāhī*, *ispāhī*, *ispai*: 'földbirtokkal fizetett török lovaskatona'; vö. még: horvát-szerb *spahija*, régi nyelvi *sprija*: 'ugyanaz'. A török szó a perzsából való, vö. újperzsa *sipāhī* 'a sereghez tartozó; lovaskatona', s ez utóbbi az újperzsa *sipāh* 'sereg' szó származéka. A szó vándorszóvá vált, és számos nyelvbe eljutott, vö. német *Spahi*, francia *spahi*: 'török lovaskatona'. A török hódoltság idején rendkívül elterjedt szavunk volt, mára a köznyelvben elavult. Főképpen történeti szakszóként használatos.

-szt lásd **-aszt/-eszt**

sztaniol [1788] 'egy fajta fólia' Német jövevényszó, vö. német *Stanniol*, régi nyelvi *stagnol*: 'vékony ón- vagy alumíniumhártya'. A német szó olasz eredetű, vö. olasz *stagnolo* 'ónfüst, ezüstpapír, sztaniol' (< olasz *stagnō* 'ón').

sztár [1896] Angol jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. angol *star* 'csillag; színpadi sztár, filmszillag <főképpen nő>'; vö. még: német *Star* 'ugyanaz, híres sportoló'. Az angol szó indoeurópai eredetű, vö. latin *stella* 'csillag'. Hasonló jelentésfejlődést más nyelvekben is találunk, vö. magyar *csillag*, finn *tähti*: 'csillag; filmsztár'.

sztracsatella [1980 k.] 'csokoládával és mazsolával ízesített vaníliafagylalt' Olasz jövevényszó, vö. olasz *stracciatella* 'ua.'. Az olasz szó az olasz *stracciata* 'tépés' kicsinyítő képzős származéka (< *stracciare* 'tép, hasít').

sztrájk [1861] Angol jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. angol *strike* 'ütés, csapás; munkabeszüntetés'; vö. még: német *Streik* 'sztrájk'. Az angol szó 'munkabeszüntetés' jelentése a *to strike work* 'beszünteti a munkát, sztrájkol' kifejezésben keletkezett. A *sztrájk* igei származéka a *sztrájkol* [1870].

sztrók [20. század] 'agyvérzés, agyszélhűdés' Angol jövevényszó, vö. angol *stroke* 'agyvérzés'. Az angolban a szó az angol *strike* 'üt' ige származéka, tulajdonképpeni jelentése 'ütés, csapás' (e szóból való *sztrájk* szavunk). Az 'ütés, csapás' és 'agyvérzés' jelentésű szavak jelentéstani kapcsolatára vö. *gutaiütés*.

sztyep [1844] 'füves síkság' Nemzetközi szó, vö. német *Steppe*, angol *steppe*, francia *steppe*, orosz *степь* [sztyep]: 'sztyep'. A szó ismeretlen eredetű, az orosz terjesztette el. A magyarba először a németből került be *steppe* alakban, a későbbi *sztyeppe* forma [1941] orosz közvetítésre utal. A mai köznyelvi alakot a *sztyep* ~ *sztyepp* írásmód rögzíti.

szú [1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *sâu*, osztják *soγ*, zürjén *pu-čej* (*pu* 'fa'), votják *pi-čej* (*pi* 'fa'): 'szú', az osztjákban még 'féreg, hernyó' jelentése is van. A finnugor alapalak **čuγз*, **čukз* vagy **śuγз*, **śukз*: 'szú' lehetett. A magyar szó a második szótagi mássalhangzó vokalizálódásával alakult. Régi képzett származékai a *szuvas* [1562] és a *szuvasodik* [1626–1627].

szubjektív [1830] Nemzetközi szó, vö. német *subjektiv*, angol *subjective*, francia *subjectif*: 'szubjektív'. A szó forrása a latin *subjectivus* 'az alanyhoz tartozó, alanyi', tulajdonképpen 'hozzácsatolt, utána vetett', mely a latin *subjectus* 'alávetett' származéka. E szócsaládhoz tartoznak a szintén nemzetközi *szubjektivitás* [1830] és *szubjektivizmus* [1895] főnevek is, vö. német *Subjektivität*, angol *subjectivity*, francia *subjectivité*: 'szubjektivitás', illetőleg német *Subjektivismus*, angol *subjectivism*, francia *subjectivisme*: 'szubjektivizmus'. E szavak főképpen német közvetítéssel jutottak a magyarba. A *szubjektivitás* szövége latinositás eredménye, vö. hazai latin *subjectivitas* 'alanyiság'.

szufila [1858] 'lélegzet, szusz' Szóelvonással keletkezett a *szuflál* 'lehel' [1873] igéből. A *szuflál* alapszó valószínűleg jövevényszó, és összefügghet a francia *souffler* 'lélegzik, (ki)fúj', román *sufila* 'lélegzik, fúj' igékkel; vö. még: latin *sufflare* 'lélegzik, lehel'. E magyarázat a *szuflál* ige kései adatoltsága miatt nem teljesen meggyőző. A *szufila* a bizalmas társalgási nyelv szava.

szuggerál [1616] Latin jövevényszó, vö. latin *suggerere* 'mellékel; kéz alá ad; javasol, tanácsol, sugalmaz'. A latin szó prepozíciós szerkezetre vezethető vissza: *sub* 'alatt, alá' + *gerere* 'visz, vezet'. Nyelvünkben a szöveg beillesztő képző, vö. *ágál*, *dedikál*. E szócsaládhoz tartoznak a *szuggesztio* 'szuggerálás, sugalmazás' [1865] és a *szuggesztív* 'szuggesztión alapuló, lenyűgöző hatású' [1894] névszók is. Ez utóbbiak nemzetközi szavak, vö. német *Suggestion*, angol *suggestion*, francia *suggestion*: 'szuggesztio'; vö. még: latin *suggestio* 'mellékelés, kéz alá adás; javaslat, tanács, sugalmazás'. A melléknévre pedig vö. német *suggestiv*, angol *suggestive*, francia *suggestif*: 'szuggesztív'. A *szuggesztio* főképpen a latinból való, a *szuggesztív* német közvetítéssel juthatott nyelvünkbe.

szuka [1515] Nyugati vagy keleti szláv jövevényszó, vö. szlovák *suka* 'nőstény kutya; erkölcsstelen, szemérmetlen nő', lengyel *suka* 'nőstény kutya', orosz *сука* [szuka] 'ugyanaz; nőszemély', ukrán *сука* [szuka] 'ugyanaz'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *canis* 'kutya'.

szulák [1533] 'egy fajta gyom-, illetve dísnövény' Szláv jövevényszó, valószínűleg déli szláv eredetű, vö. bolgár nyelvjárási *съблак* [szuvlak], *съвлек* [szuvlek], horvát-szerb *svlak*, *slak*, szlovén *slak*; vö. még: cseh régi nyelvi, nyelvjárási *svlak*: 'folyófü'. A szláv szavak az összláv **sv* igekötő és **volkь* 'húzás' szó összekapcsolódásával alakultak, ily módon az eredeti jelentésük 'összehúzás, összehúzóadás, összekuszálódás' lehetett. Szavunk etimológiailag összetartozik a szintén szláv (valószínűleg déli szláv) eredetű *iszalag* növénynévvel. Mindenesetre a *szulák* korábbi átvétel lehet. Elsősorban növénytani szakszó, illetőleg a nyelvjárási szava.

szultán [1535 k.] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *sultān*, *sultan* 'török császár'. A török szó az újperzsa *sulṭān* 'uralkodó, császár' átvétele, mely utóbbi az arab *sulṭān* 'ugyanaz' szóra megy vissza. A törökök révén számos európai nyelvbe eljutott, vö. bolgár *султан* [szultan], horvát-szerb *sultan*: 'török császár'; vö. még: német *Sultan*, angol *sultan*, orosz *султан* [szultan]: 'ugyanaz'. Etimológiailag ugyanez a forrása *Zoltán* személynevünknek [950 k.] is, mely a honfoglalás előtti török érintkezések során került nyelvünkbe eredetileg méltóságnévként.

szundít [1784] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adható. A szótó – mely kapcsolatban áll *szunnyad* szavunkkal – hangutánzó eredetű lehetett, és hangalakja az alvás során az orrból kiáramló levegő zaját érzékeltette. E szótóhoz -*d* gyakorító-kezdő igeképző kapcsolódott, s voltaképpen ez a relatív tő *szundít* igénc alapszava, mely gyakorító-műveltető igeképzővel alakult. Ugyanazén szótó gyakorító képzős származéka a *szundikál* [1792]. A szócsalád a hangrendi párhuzam alapján összefügghet *szendereg* szavunkkal. A főképpen gyermek- és dajkanyelvi *szundizik* [1888] idetartozása kétséges, ez inkább cigány eredetű, vö. cigány *sundéjava* 'álmodik'. A *szundizik* az argóból terjedt el, s e folyamatot elősegíthette a *szundít* igével való alak- és jelentéstan- hasonlósága.

szunnyad [1416 u.] Származékszó, alapszava valószínűleg a nyelvjárásainkban élő *szunyik* 'szendereg, alszik' [1252 tn. (?), 1790] ige. Ez utóbbi hangutánzó eredetű lehet, és összefügg egyrészt a *szundít*, másrészt talán a *sunyít* igék tövével. Ez utóbbi esetében az *s* ~ *sz* hangmegfelelésre vö. *senyved* : *szened*, *seped* : *szepeg*. Mivel a *szunyik* alak első biztos adata meglehetősen késői, nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy ez a forma szóelvonással keletkezett a szócsalád más tagjaiból; vö. *szunnyad*, *szunyókál* [1768], *szunyál* [1820].

szúnyog [1230 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a besenyőből, vö. ujjur *singäk* 'légy', csuvas *šōna* 'ugyanaz'; vö. még: mongol *šimaγul*, *šimuγul* 'ugyanaz; szúnyog'. Szavunk besenyő eredetét a köztörök **ŋ* hang besenyő *n* fejleménye valószínűsíti. A nyelvünkbe került alak **sd'ndq* vagy **sd'nuq* lehetett, az *d'* labializálódására vö. *gyula*, a szó belseji mássalhangzó Jesúsülésére pedig vö. *köpönyeg* szavunkat.

szuperál [1619] 'működik' Latin jövevényszó, vö. latin *superare* 'felülmúl, túlhalad; hátramarad, fennmarad', a hazai latinban még 'a kellenél több van belőle, fölösleges' jelentése is van. A latin szó alapja a 'felett, fölött' jelentésű latin *super* előjárószó. Szavunk *sz-es* szókezdetére vö. *szeptember*. Az igevégződésre vö. *ágál*, *dedikál*. A szó igekötős *kiszuperál* alakjának 'szolgálatból elbocsát' jelentése [1864] a hazai latin jelentésáryalattól ered, 'sikerül' [1867] és 'működik' [1879] jelentései a tárgyatlan ragozású *jól szuperál* szó szerkezetben fejlődtek ki. A bizalmas társalgási nyelv szava.

szupermarket [1974] 'nagy élelmiszeráruház' Angol jövevényszó, vö. angol *supermarket* 'szupermarket'. Az angol szó összetétel, vö. angol *super* 'nagy, extra méretű' és *market* 'piac, vásár'. Hasonló összetétel számos nyelvben él, így nemzetközivé vált, vö. német *Supermarkt*, spanyol *supermercado*, lengyel *supermarket*, míg más nyelvekben „hipermarket”-féle elnevezések használatosak, vö. francia *hypermarche*, finn *hypermarket*, *hypermarketti*: 'nagy élelmiszeráruház'.

szúr [1435 tn., 1527] Ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *šēre*- 'lök, döf, döngöl; <ruhá> sulykol; szúr', finn *surva-* 'dob, lök, döf; ruhát mos', *survo-* 'döngöl, összetapos'. A finnugor alapalak **šurfa-* 'döf, szúr' lehetett. A magyar szó 'fájdalmat okoz' jelentése [1653] érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett, 'valahová dug, hozzátesz, mellékel' értelmű használata [1794] pedig hasonlóságon alapuló jelentésfejlődés eredménye. Régi, igei származékai a gyakorító képzővel alakult *szurkál* [1527] és *szurdal* [1604], nyelvújítás kori névszói származéka a *szurony* [1833].

szurdok [1193 tn., 1267] Származékszó, melynek alapszava finnugor eredetű. A szótő, mely igenévszói természetű lehetett, összefügghet a *szoros*, *szorít* szócsalád *szor-* tövével. A szóvég a deverbális *-dok ~ -dék* névszóképző, vö. *nyomdok*, *szándék*.

szurkol [1792] Származékszó, a *szurok* főnév *szurk* tövváltozatából keletkezett az *-l* igeképzővel. Eredeti jelentése 'szurokkal beken' [1792] volt, ma általános 'szorong' [1844] és 'drukkol' [1879] jelentései a szorongást kísérő testi jelenségek, az egymáshoz szorított kezek ragadása, a félelem okozta izzadás hatására fejlődtek ki. E jelentésfejlődés a bizalmas társalgási nyelvben vagy a diáknyelvben mehetett végbe. Valószínűleg ide sorolandó a *leszurkol* '<összeget> kelletlenül kifizet' alak [1961] is.

szurok [1075 tn. (?), 1416 u.] Ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A töre vö. zürjén *sír* 'mézga, kátrány', votják *sír* 'gyanta, mézga'. A finnugor alapalak **súr3* 'gyanta' lehetett. A *szurok* szóvége a *-k* kicsinyítő képző, vö. *fészek*, *torok*. Melléknévi származéka a *szurkos* [1075 tn. (?), 1527], igei származéka a *szurkoz* [1551] és a *szurkol*.

szurtos [1604] Ismeretlen eredetű. Eredeti változata a *szirtos* lehetett, és mai, *szurtos* formája valószínűleg a hasonló jelentéssel is bíró *szurkos* melléknév hatására alakult. Az elavult *szurt* 'szenny, mocsok, korom' főnév [1784] szóelvonással keletkezett a *szurtos* szóból. A nyelvújítók alkották meg azért, mert a szóvégi *s* elemet melléknévképzőnek érezték.

szuszék [1508] Szláv jövevényszó, vö. bolgár nyelvjárási *съсѣк* [szuszek] 'a hombár egy része', szlovák *súsek* 'hombár', orosz nyelvjárási *сѣкѣк* [szuszek] 'tároló rekesz, a hombár egy része'. A szláv szavak a **sěk-* 'vág' igei képzős alakjai, eredeti jelentésük a 'csűr elkülönített része', a magyarból is adatható 'gabonatarító láda' ennek alapján keletkezett. Ma nyelvújításainkban él, a köznyelvben elősorban az *álomszuszek* összetétel [1815] utótagjaként használatos.

szuszog [1598] Hangutánzó eredetű szó, melynek töve eredetileg a fűjtató, erőltetett légzés hangját érzékeltette, és kapcsolatban állhat a nyelvjárási *szuszakol* 'tömköd' ige [1791], továbbá a hangrendi párhuzam alapján a *sziszeg*, *szöszmötöl* igei tövével is. A szuszogásra utaló jelentés mellett a piszmogásra vonatkozó használatok érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek, vö. *szöszmötöl*; vö. még: német *nuscheln* 'érthetetlenül beszél; piszmog, babrál'. A *szuszog* szóvége *-g* gyakorisító igeképző. Ugyanezen hangutánzó szótő további igei származékai a *szusszan* [1785] és a *szusszant* [1786]. Szóelvonással keletkezett az igékből *szusz* főnevünk [1788].

szuterén [1891] 'alagsor' Német jövevényszó, vö. német *Souterrain* 'lakható alagsor'. A német szó a francia *souterrain* 'föld alatti folyosó' főnév átvétele, mely a latin *subterraneus* 'föld alatti' melléknévre vezethető vissza. A magyar szóvég alakulására vö. *kretén*, *refrén*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

szutykos [1788] Származékszó, melynek hangutánzó eredetű szótöve kapcsolatban állhat a *szutyongat*, *szottyán* igei tövével, végződése pedig az *-s* melléknévképző. Eredeti jelentése 'túlérett, puha <gyümölcs>' lehetett [1838], és hasonlóságon, illetőleg érintkezésen alapuló jelentésfejlődéssel keletkeztek a szó piszkosságra utaló használatai. A *szutyok* főnév [1838] elvonással keletkezhetett a *szutykos* melléknévből. Nem zárható ki azonban az a feltételezés sem, hogy a hangutánzó eredetű igei *-k* névszóképzős származéka a *szutyok* forma, és a *szutykos* ez utóbbinak melléknévképzős származékaként keletkezett, vö. *lucskos*.

szutyongat [1758] Származékszó, melynek hangutánzó eredetű szótöve összetartozik a *szutykos*, *szottyán* szavak tövével. Hangalakja a gyenge ütés, odaütődés hangját érzékeltette, eredeti jelentése ennek megfelelően '<gyengén> üt, ver' lehetett, s ebből fejlődhetek ki 'sanyargat, nyomorgat' [1758], 'bosszant' [1760 k.] értelmű használatai, és a ma általános 'nógat, sürgöt' [1791] jelentése.

szuverenitás [1796] Nemzetközi szó, vö. német *Souveränität*, angol *sovereignty*, francia *souveraineté*, cseh *suverenita*: 'szuverenitás'. Ezzel összefügg a szintén nemzetközi *szuverén* [1806] szavunk is, vö. német *souverän*, *Souverän*, angol *sovereign*, francia *souverain*, cseh *suverénní*: 'szuverén'. A szócsalád tagjai a franciából terjedtek el, s alapjuk a népi latin **superanus* 'felül levő' (< latin *super* 'felett, felül'). A magyarba főképpen német közvetítéssel jutottak, a *szuverenitás* szóvége latinosítás eredménye.

szűcs [1181 tn. (?), 1380 k.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *şovçzo* 'szabó', altaji *yikçi* 'varró, aki varr'. E szavak a csuvas *şovç*, illetőleg a köztörök *yig(i)*, *yik* 'varrás, varrat' főneveknek a foglalkozásnevek képzésére szolgáló *-çi* képzős alakjai, s alapszavuk az ötörök **yi*, **yü-* 'varr' ige, mely

gyűszű szavunk végső forrása is egyben. A magyarba került forma **šijčī* vagy esetleg **šīβčī* lehetett. A magyar szó alakulásmódjára vö. *szatócs*, *bölcs*.

szügy [1138 tn. (?), 1533] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, uráli kori szó, vö. finn *sisä* 'belső rész', *sisälö* 'ugyanaz; kebel', jenyiszeji *šudo*, *šuso* 'mell', *šude*, *suse* 'belső rész', tavgi *šinša* 'mell'. Az uráli alapalak **šičä* vagy **šinčä* 'belső rész' lehetett. A szó belseji mássalhangzó magyar nyelvi alakulására vö. *agy*. A magyar szónak a rokon nyelvi adatokkal való egyeztetését bizonytalaná teszi, hogy nyelvünkben nem mutatható ki az etimológiában feltételezett 'belső rész' > 'test belseje' > 'állat mellrésze' jelentésfejlődés.

szűk [13. század második fele] Ismeretlen eredetű szó. Eredetileg konkrét – helyre, térségre vonatkozó – melléknév lehetett, de átvitt értelmű használatai már korán kifejlődtek. Számos régi származéka él nyelvünkben, vö. *szükség* [13. század második fele], *szükös* [1372 u.], *szükül* [1474], *szükséges* [1474], *szükölködik* [1512 k.], *szükít* [1549], *szükségtelen* [1743], *szükület* [1792], *szükséglet* [1826].

szűkmarkú [1750] Összetett szó, előtagja a *szűk* melléknév, utótagja pedig a *marok* főnév -*ú* melléknévképzős származéka. Az összetétel előtagja az összezárt kézre, és ezzel a zsugoriságra, fősvényiségre utal (vö. *bőkezű*). Hasonló típusú elnevezések használatosak voltak régebben, vö. *szoros markú* [1592], *szűkkezű* [1750]: 'szűkmarkú'; vö. még: *szűklelkű* 'kicsinyes' [1831]. A fősvényiség fogalmát más nyelvekben is jelképezi az összezárt kéz, vö. angol *close fist* tulajdonképpen 'zárt öklű', *tight-fisted* tulajdonképpen 'szoros öklű', francia *avoir la main fermée* tulajdonképpen 'zárt keze van'.

szűköl [1556] Hangutánzó eredetű szó, mely a fájdalmas, elnyújtott hangmegnyilvánulást érzékelteti, elsősorban a kutya vonyítását. A szóvég a -*köl* gyakorító igeképző, vö. *prűszköl*.

szül [1138 tn. (?), 13. század eleje] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *sēl-* 'keres, szerez, vásárol'. Az ugor alapalak **sils-* 'szerez' lehetett. A 'szerez' > 'gyermeket szerez' > 'szül' jelentésfejlődésre más nyelvekben is van példa, vö. latin *parare* 'szerez, elkészít' : *parere* 'szül', angol *get* 'kap, szerez, vásárol' : *beget* 'nemz', német *bekommen* 'kap, szerez' : *ein Kind bekommen* 'gyermek lesz'. Korai származéka a *szülő* ~ *szüle* [1138 tn., 1372 u.], mely a melléknévi igenévi alak főnevesülése. Hasonló, főnevesült melléknévi igenév a *szülött* is [13. század eleje], mely főképpen az *egyszülött*, *elsőszülött* (*gyermek*) típusú kifejezésekben szerepel. További származékaira vö. *születik* [13. század eleje], *szülés* [1372 u.], *születés* [1405 k.], *szülemény* [1519], *szülész* [1817].

szűnik [1372 u.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *sön-* 'kialszik, elcsendesedik, megszűnik', türkmén *sön-* 'kialszik', tatár *sün-* 'ugyanaz'. A magyarba került alak **sön-* lehetett, a magánhangzó hangsúlyos helyzetben történt megnyúlása (vö. *szűr*, *tűr*) és a szó ikesedése későbbi fejlemény. Korai igei származéka a *szüntet* [1416 u.], névszói származékai a *szüntelen* [1372 u.] és *szünet* [1577 k.]. Az utóbbiból tudatos szóelvonással alkották a nyelvújítás idején a *szűn* 'szünet' [1786] főnevet, mely napjainkban már csak a *szünnap* összetételben szerepel.

szűr¹ [1416 u.] 'folyadékot lyukacsos eszközön átbocsát' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *sər-*, *sör-* 'szűr', ujjur *süz-* 'tisztít', kazak *süz-* 'halat fog hálóval'. A magyarba került alak **sür-* lehetett, a magánhangzó hangsúlyos helyzetben történt megnyúlására vö. *szűnik*, *tűr*. Eredeti jelentésében víz szűrésére vonatkozott a szó, és feltehetőleg a halászat szókészletének elemeként élt. A bor szűrésére való alkalmazása [1547] valószínűleg már a magyar nyelvben történt. Származékai a *szűrő* [1528], *szüremlik* [1907].

szűr² [1518 k.] 'durva posztóból készült köpenyszerű ruha' Belső fejlemény, valószínűleg szófajváltással keletkezett a *szürke* színnév *szür* alapszavából. Kialakulása különféle jelzős szerkezetekben történhetett, vö. *szür pokróc* [1544], *szür csuha* [1553 u.], *szür köntös* [1558]. A szó ily módon először az anyag színére vonatkozott, és 'durva posztó' jelentésű [1524] főnévvé jelentéstapadással vált. További jelentéstapadással, illetőleg ráértéssel keletkezett a *szür* ruhadarabra vonatkozó jelentése, vö. *daróc*. Hasonló jelentésfejlődésre vö. középkori latin *griseus* 'szürke' > *grisum* 'egy állatfajta prémje', ófrancia *vair* 'tarka <szövet, toll>' > francia *vair* 'szürke mókuszprém'.

szürcsöl [1585] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a folyadék hörpölésekor keletkező zajokat érzékelteti. Szótöve összetartozik a *szörpöl*, *szörtyöget* igék tövével, a szóvég gyakorító igeképző, vö. *dörzsöl*, *horzsol*. Ugyanezen szótó másik gyakorító képzővel keletkezett származéka az azonos jelentésű *szürcsög* [1805 (?), 1808].

szüret [1471] Származékszó, a *szűr¹* 'bort fejt' ige -*t* névszóképzős származéka, vö. *élet*, *eset*. Gyakori igei származéka a *szüretel* [1743].

szürke [1273 k. tn., 1460 k.] Származékszó, melynek elavult *szür* 'szürke' [1258 tn., 1395 k.] alapszava ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *sēri* 'szürkület, hajnal', zürjén *žor* 'szürke, szürke hajú'. A finnugor alapalak **ćerz* 'szürke' lehetett. A szó eleji *ć* magyar *sz* fejleményére vö. *szeg*. A *szürke* melléknév a több színnevünkben is előforduló *-ka* ~ *-ke* kicsinyítő képzővel keletkezett, vö. *szőke*, *tarka*. A szó melléknévi származéka a *szürkés* [1483 tn.], igei származékai a *szürkít* [1585] és a *szürküil* [1758], ez utóbbi igéből keletkezett *szürkület* [1777] főnevünk.

szütyő [1651] 'zacskószerű tarisznya' Szóhasadással keletkezett, a hasonló jelentésű *tüsző* szóból hangátvetéssel. A *tüsző* korábbi, jésített mássalhangzóval kezdődő voltára utalnak a szó idegen nyelvi előzményei, illetőleg alakváltozatai is (vö. *gyüszü*, *gyüző*). Elsősorban a nyelvjárásokban használatos szó.

szűz [13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *sős* 'valakinek a fia, fiú <megszólításban>', *sēs oāj* 'hajadon, szűz' (*oāj* 'leány'), zürjén *sz* 'tisza, világos'. A finnugor alapalak **šičz* vagy **šüčz* 'tisza' lehetett. Az etimológia hangtani probléma miatt bizonytalan, azonban hasonló, hangtanilag rendhagyó alakulatra vö. *szössz*, *füz*², *hozzá*. Korai névszói származékai a *szűzesség* [13. század eleje], *szűzei* ~ *szüzi* [1510, 1533], *szűzies* [1843]. A *szüzi* melléknévnek a régiségben gyakori *szűzei* alakváltozatára vö. *mennyei*.

szűzföld [1761] Német mintára keletkezett összetett szó (*szűz* + *föld*), vö. német régi nyelvi *jungfernerde* 'meg nem művelt föld' (*Jungfer* 'leány, hajadon, szűz' + *Erde* 'föld'). Az összetétel az előtag 'tisza, érintetlen' jelentésén alapulva keletkezett. Hasonló típusú, szintén német tükörfordításként alakult jelzői összetételek még a *szűzbeszéd* 'parlamentari képviselő első beszéde' [1867], *szűznemzés* [1890], *szűzpecsenye* 'a rövidkaraj belső, hengeres része' [1902]; a német megfelelőkre vö. német *Jungfernrede* 'szűzbeszéd', *Jungfernzeugung* 'szűznemzés', *Jungfernbraten* 'szűzpecsenye'. A *szűzarany* 'tisza arany' [1808], *szűzdohány* 'az állami felvásárlás alól törvényellenesen kivont dohány' [1877] típusú összetételekben az előtag szintűgy 'tisza, érintetlen' értelemben szerepel, ezek feltehetőleg az előbbi tükörfordítások analógiájára keletkeztek.

szűzhártya [1782] Összetett szó (*szűz* + *hártya*), mely a birtokos jelzői előtag 'érintetlen <leány>' jelentésén alapulva keletkezett. Hasonló típusú összetételek más nyelvekben is használatosak e fogalom jelölésére, vö. angol *virginal membrane*. Hasonló szemléleten alapulva keletkezett a szintén birtokos jelzői *szűzkoszorú* összetétel is [1844]. A magyar szavak létrejöttében szerepe lehetett német mintáknak is, vö. *Jungferhäutchen* 'szűzhártya', *Jungfernkranz* 'szűzkoszorú' (< *Jungfern* 'leány, hajadon, szűz').

szvetter [1920] 'meleg, kötött kabát' Angol jövevényszó, melyet valószínűleg a német is közvetített nyelvünkbe, vö. angol *sweater* 'vastag, hosszú ujjú gyapjúpulóver, kötött kabát'; vö. még: német *Sweater* 'pulóver, kötött kabát, blúz'. Az angolban a szó az angol *sweat* 'izzad' igeire vezethető vissza. Számos nyelvbe eljutva nemzetközi szóvá vált, vö. francia *sweater*, olasz *sweater*, orosz *свумер* [szvityer]: 'szvetter'. A magyar alak szó belseji *tt* hangja nyúlás eredménye.

T

-t¹ [1055] Főnévképző. Ósi eredetű toldalék. A leginkább elfogadott nézet szerint az uráli *-*tt* képzőre vezethető vissza, így származását tekintve azonos az igeképző -*t²*-vel. Előfordul igei és névszói alapszó mellett is, de a denominális származékai már teljesen elhomályosultak, pl. *sziget*, *út*. Deverbális képzőként kapcsolódhatott tövégi magánhangzóval, pl. *hit*, *lét*, de gyakoribb nyílt tövéghangzóval bővült -*at/-et¹* változatban, amelyet ma már külön képzőként tartunk számon. Mai nyelvünkben gyakori, minden funkciójában elavult toldalék.

-t² [12. század vége] Igeképző. Ósi eredetű toldalék. Uráli *-*tt-re* vezethető vissza, származását tekintve azonos a névszóképző -*t*-vel. A legrégebbi képzésekben gyakran tövéghangzó nélkül kapcsolódik az ige-tőhöz, mozzanatos (pl. *ért*, *tilt*) és műveltető (pl. *kelt*, *teremt*) értelmű származékokat hozva létre. A pusztá -*t* igeképző mai nyelvünkben teljesen elavultnak számít, azonban tövéghangzóval bővült -*at/-et²* változata műveltető funkcióban jelenleg is teljesen termékeny, gyakori toldalék.

-t³ [12. század vége] Tárgyrag. Az ősmagyar kor elején kialakult, vitatott eredetű toldalék. A legelfogadottabb nézet szerint vagy egy ősi *-*t*- kezdetű mutató névmásból vagy a **tš* 'te' személyes névmásból fejlődött birtokos személyjel vált először csak a határozott tárgy jelölésére szolgáló ún. determináló elemmé. Miután az általános és határozott igeragozás kialakult, és az igeragokkal is ki lehetett fejezni a tárgy határozott vagy határozatlan voltát, ez az elem mindenféle tárgyhoz ragként hozzákapcsolódott. Már a Halotti Beszédben is megtalálható, pl. *paradisumut* 'paradicsomot', *halalut* 'halált'. Mai főnévi ragrendszerünk tagja, minden, a mondatban tárgyi szerepet betöltő főnévhez, főnévi értékben szereplő szóhoz hozzátehető, pl. *kutyát*, *motort*, *ártatlant*, *számítógépet*, *faxot*. Az egyes szám 1. és 2. személyű birtokos személyjeles alakok mellett használata nem kötelező, pl. *nyújtom a kezem ~ kezemet*.

-t ~ -tt¹ [1055] A befejezett melléknévi igenév képzője. A legelterjedtebb nézet szerint uráli (finnugor) *-*tt* képzőre vezethető vissza, és azonos eredetű az -*at/-et* deverbális névszóképzővel. Az ősmagyar kori -*t* igenévképző megnyúlása – a múltidő-jelhez hasonlóan – két magánhangzó között az ősmagyar kor legvégén vagy az ómagyar kor elején kezdődött, abszolút szóvégen pedig csak a kései ómagyar korban alakult ki. Mai nyelvünkben is teljesen eleven és termékeny toldalék, minden teljes ragozású ige megkaphatja, pl. *látott (film)*, *menedzselt (művész)*.

-t ~ -tt² [12. század vége] A múlt idő jele. A cselekvés, történés befejezettségének kifejezésére az ősmagyar kor folyamán alakult ki. Az állítmányi helyzetben lévő -*t* képzős befejezett melléknévi igenevek múlt idejű igealakokká értékelődtek át, így kapta a -*t* az időjel szerepét. Az eredeti rövid -*t* magánhangzó utáni megnyúlása az ősmagyar kor legvégén vagy az ómagyar kor elején kezdődött, először csak két rövid magánhangzó között, pl. *vallottak*, *érdemlettem*, majd az ómagyar kor végére egyre gyakoribbá vált szóvégi helyzetben is a -*tt*, pl. *hallott*. Mai köznyelvünkben az egyetlen múltidő-jel.

-t ~ -tt³ [12. század vége] Határozórag. Ósi eredetű toldalék, amely az ugor korban vált a hol? kérdésre felelő lokatívuszi irányraggá. Eredetileg csak helyhatározói funkciója volt. Időközben kialakult -*tt* változata is, amely magánhangzó után jelentkezik. Az *alatt*, *felett* stb. névutókból, az *itt*, *ott*, *másutt* névmásokból és a *hanyatt* határozószóból is az elhomályosult -*t* lokatívuszragot lehet kielemezni. Már a kései ómagyar korban is alig használták egy-egy városnév mellett, de ezt a szerepét – korlátozott körben – máig megőrizte, pl. *Győrött*, *Pécssett*, *Kolozsvárt*. Az ómagyar korban előfordult mód- és állapothatározó funkcióban is főleg -*s* képzős melléknévek mellett, pl. *szorgost* 'sietve, szorgosan'. Használata szűkkörű maradt, ebből alakult a szintén ritka -*st* képző. A -*t* határozórag ma már nem sorolható főnévi ragrendszerünk tagjai közé.

tabella [1703] 'táblázat' Latin jövevényszó, vö. latin *tabella* 'író-, számoló tábla; jegyzetfüzet; okmány, ügyirat'. Ez a *tábla* szavunk előzményéül is szolgáló latin *tabula* 'deszka, tábla; térkép; jegyzék' kicsinyítő képzős származéka; vö. még: középkori latin *tablellus* 'táblácska'.

tábla [1405 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *tabula, tabla* 'deszka, fatábla; érc-tábla; játék-, író-, számoló-tábla; térkép; jegyzék, lista; föld-tábla; törvény-tábla'; vö. még: latin *tabulas figere* '(törvény)táblákat kifüggeszt; kihirdet', *tabula picta* 'festmény, ábra', középkori latin *tabula, tabla* 'fémlemez, márvány-tábla', hazai latin *tabula comitatus* 'megyei törvényszék'. A latinban a szó ismeretlen eredetű. A magyar szó kétszótagúságára vö. *tégla*. Származékai a *tábláz* [1585] és a *táblázat* [1643]. A horvát-szerb *tabla* a magyar szó átvétele.

tabletta [1918] Német jövevényszó, vö. német *Tablette* 'táblácska; tablettá'. A német szó a francia *tablette* 'lap, lemez; tábla; tablettá' átvétele, s itt pedig a francia *table* 'tábla, lap' kicsinyítő képzős származéka. A *tabletta* 'gyógyszer' jelentésének az alapja az, hogy egyes gyógyszerkészítményeket négyyszögletes alakúra préseltek. A magyar *tabletta* szövégre vö. *cérna*.

tabló [1794] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. francia *tableau* 'kép, festmény; szín <színházban>; tábla, táblázat; kimutatás'; vö. még: német *Tableau* 'kép, festmény; tabló; táblázat; hirdető-tábla'. A francia szó a francia *table* 'tábla, lap' származéka.

tábor [1223 tn. (?), 1383] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből származik, vö. csagatáj *dapqur, tapqur* 'sereg, csapat', oszmán-török *tabyr* 'öv; sánckaró fal', *tapkur* 'ugyanaz; sor, vonal; szekérvár'. A szó számos nyelvben használatos még, vö. mongol *dapqur* 'megkettőzés, sor, rend', újperzsa *tāpquūr* 'megkettőzés; pótadó'. A magyarba került alak **tabur* lehetett. Az átvétel pontos ideje nem ismert. Cím-szavunk *tábornok* származéka [1734] az *asztalnok, pohárnok* főnevek mintájára keletkezett. A bolgár *маѳоп* [tabor], lengyel *tabor*, orosz *маѳоп* [tabor]: 'tábor' a magyar szó átvételei, az oszmán-török *tabur* 'zászlóalj; csoport; osztag' pedig visszakölcsönzés eredménye.

tabu [1817] Nemzetközi szó, vö. német *Tabu*, angol *taboo, tabu*, francia *tabou*, olasz *tabù*, orosz *маѳу* [tabu]: 'tabu'. A szó végső soron polinéz eredetű, vö. polinéz *tapu, tabu* 'szent és sérthetetlen'. Az európai nyelvekbe az angol közvetítette. A magyarba angol és német közvetítéssel jutott.

tacepao [1960 k.] 'köztereken kifüggesztett, többnyire politikai jellegű plakát' Kínai jövevényszó, vö. kínai *tacepao, dazibao* 'tacepao', mely nemzetközi szóvá vált, vö. angol *dazibao*, francia *dazibao*, olasz *dazibao, tatzepao*: 'ugyanaz'. A kínaiiban összetett szó, mely a *da* 'nagy', *zi* 'írásjel' és *bao* 'újság, plakát' szavakból keletkezett, és eredetileg olyan fal nagyságú, kézzel írt nagybetűs posztereket neveztek így, melyeket tiltakozás, propaganda céljára függesztettek ki. Nyelvünkbe elsősorban az angol nyelvű média révén került.

tacsó [1558] Latin jövevényszó, vö. latin *taxo, tasio* 'borz', a szónak 'borzeb' jelentése is lehetett. A latin szó germán eredetű, vö. germán **tahu* 'borz', ófelnémet *dachs* 'ugyanaz'. A magyar alak hangátvétellel alakult: **taksó ~ takcsó > *taskó ~ tacsó*. A szó 'éretlen kölyök' jelentésére [1838] vö. *kölyök, süldő*.

tafota [1391] 'selyemszövet; almafajta' Olasz jövevényszó, vö. olasz *taffetré*, nyelvjárási *taffetré, tafeta, taftré*: 'tafota'. Végső soron perzsa eredetű, vö. újperzsa *tāftā* 'egy fajta szövet' (< *tāftān* 'sző, sodor, fon'). A szó az európai nyelvekbe főképpen az újlatin nyelvekből került át, és elsősorban a kereskedelem révén terjedt el. Nyelvünkben a *tafota* elavult. Az etimológiailag szintén idetartozó, azonos jelentésű *taft* [1857] német jövevényszavunk, vö. német *Taffet, Taft* 'könnyű anyagú selyemszövet'.

tag [1372 u.] Ismeretlen eredetű szó. Eredeti jelentésében testrészt jelölhetett, s ebből levezethetők a további jelentések, vö. 'valaminek a követője, valaminek a része, eleme'. Korai igei származékai a *tagol* [1405 k.], *taglal* [1582], névszói származéka a *tagos* [1416 u.]. Későbbi származékaira vö. *tagozat* [1806], *tagság* [1834], *tagosít* [1835], *tagozódik* [1892], *tagolódik* [1895].

tág [1456 k.] Valószínűleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó azonos lehet a *tát, tár* igeik tövével, a szövége valószínűleg a -g névszóképző, vö. *boldog, részeg*. Származékai a *tágul* [1456 k.], *tágít* [1506] és a *tágas* [1551].

tagad [1202–1203 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg egy önálló alakban nem adatható, ismeretlen eredetű szótó származékszava. A szövégei -d gyakorító ige-képző lehet. Eredeti jelentése feltehetőleg 'nem mond' volt. Régi származéka a *tagadhatatlan* [1589].

tagbaszakadt [1794] Összetett szó, melynek előtagja a *tag* főnév -ba határozóragos alakja, utótagja pedig a *szakad* ige befejezett melléknévi igenévi formája. Az összetétel önállósodással keletkezett a *négy tagba szakadt* kifejezésből [1791],

mely a latin *quadratus* 'négyzetes; zömök; nagy <marha, ökör>', német *vierschrotig* 'erőteljes, tenyeres-talpas' (tulajdonképpen 'négyrészes') melléknevek hatására alakult. Létrejöttét elősegíthette *tag* szavunk *tagos* származékának 'testes' jelentése is.

tagló [1799] 'vágómarha leütésére való súlyos fejsze' Származékszó, amely szófajváltással keletkezett a *tagol* 'testet levág, feldarabol; üt, ver' ige folyamatos melléknévi igeneve alapján. Igei származéka a *taglóz* [1855], mely főképpen igekötővel, *letaglóz* formában használatos, és 'állatot leüt' jelentése mellett általános 'lesújt, megdöbönt' értelemben is.

tahó [1844] 'faragatlan, ostoba <ember>' Ismeretlen eredetű. Talán összefügg a szintén ismeretlen eredetű nyelvjárási *tajfó*, *tajóka* 'ostoba, bamba, hülye' szavakkal.

táj [1435 tn., 1476 k.] Ósi szavunk, pontos eredete azonban vitatott. 1. Ugor kori szó, vö. osztják *tājī*, *tāχə* 'hely'. Az ugor alapalak **taɣə* vagy **takə* 'hely' lehetett. A magyar *táj* szavévi mássalhangzója a toldalékos alakokból vonódott el, az ugor alapnyelvi hangzóközi mássalhangzó pedig kiesett, vö. *fej*, *száj*. 2. Finnugor kori szó, vö. lapp *tāi* 'va' 'darab, rész; szántó föld része; táj, vidék'. A finnugor alapalak **tajβe* 'táj' lehetett. A szó belseji **jβ* magyar *j* fejleményére vö. *hajó*. A finnugor egyeztetés valószínűségét gyengíti, hogy megfelelés csak egy távoli rokon nyelvből mutatható ki. Szavunk korai származéka a névutói *táján* [1510], mely a 3. személyű birtokos személyjellel és az *-n* határozóraggal keletkezett. A *tájék* származék [1677] a rokon értelmű *környék*, *mellék*, *vidék* szavak hatására alakult. Ez utóbbi származéknak számos továbbképzett alakja él nyelvünkben, vö. *tájékoztat* [1858], *tájékozott* [1864], *tájékoztatlan* [1869], *tájékozódik* [1880].

tájfun [1872] Angol jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. angol *typhoon* 'tájfun'; vö. még: német *Tajfun*, *Teifun* 'ugyanaz'. A szó forrása valószínűleg a kínai *tai fung* 'tájfun', melynek szó szerinti jelentése 'nagy szél'.

tajga [1930] Orosz jövevényszó, vö. orosz *маѳа* [tajga] 'tajga'. Az oroszban a szó török eredetű, vö. teleut, sor *tajya* 'ritkás növényzetű sziklahegység'. A magyarba elsősorban az 1945 utáni orosz irodalmi fordítások közvetítették.

tajték [1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű. A szavévi az *-ék* névszóképző lehet, vö. *hajlék*, *nyomorék*. Eredeti jelentése feltehetőleg 'hab' volt, 'habzó nyál, állat habos izzadsága' értelme hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A szó 'tajtékkő' jelentése elvonás a *tajtékkő* összetételből [1533]. A főképpen a nyelvjárásokban használatos *tajt* 'hab' [1816], 'habzó nyál' [1842], 'tajtékpipa' [1856] főnevet szóelvonással alkották a nyelvújítás idején.

takács [1266 tn., 1405 k.] 'szövéssel foglalkozó iparos' Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *tkač*, nyelvjárási *takač*, *těkač*, szlovák *tkáč*, orosz *ткач* [tkacs]: 'takács'. A szláv szavak az ósszláv **tka-* 'sző' ige származékai. Nyelvünkben a szó elavult, de családnévként gyakori.

takar [1211 tn., 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó ismeretlen eredetű, a szavévi feltehetőleg gyakorító igeképző. Lehetséges, hogy a hangrendi párhuzam alapján szavunk összetartozik a *teker* igével. A *takar* eredeti jelentése 'fed, borít' lehetett, és a forrásokban korán jelentkező, a termés betakarítására vonatkozó használatok a '<termést> befed, fedél alá visz' értelméből fejlődtek ki. A szó korai névszói származékai a *takaró* [1211 tn., 1458], *takarás* [1511] és *takarmány* [1561], gyakorító képzős igei származéka a *takargat* [1506].

takarékos [1527] Származékszó, alapszava a *takar* ige, végződése az *-ék* deverbális névszóképző és az *-s* melléknévképző összekapcsolódásával alakult. Az alapszó ugyancsak több képzővel alakult származéka az elavult *takarékony* 'mértékletesség, takarékoság' [1591].

takarék [1808] Származékszó, mely tudatos szóalkotás eredménye: a *takar* igéből hozták létre a nyelvújítás idején, vö. *hajlék*, *hasadék*. A szó 'takarékpénztár' [1880], illetőleg 'takarékláng' [1960] jelentése a *takarékpénztár* [1833] és *takarék gázláng* [1959] szerkezetekben keletkezett jelentéstepadással.

takarít [1513] Származékszó, a *takar* igéből keletkezett a műveltető-mozzanatos *-ít* képzővel. A ma legáltalánosabb 'tisztít, rendet rak' értelmű használata [1777] eredetileg a növények betakarításával volt kapcsolatos, s vagy a behordás utáni rendbetételre, vagy a mező megtisztítására utalhatott. A szó *be-* igekötős használata ma is a kalászosok, gyümölcsök begyűjtésére utal [1552 (?), 1555], *meg-* igekötővel pedig 'takarékosággal szerez' értelemben [1777] használatos.

takarodik [1456 k.] Származékszó, a *takar* ige -odik visszaható képzős származéka, vö. *kavarodik*, *tekeredik*. A szó 'csoportosan el- vagy visszavonul, kotródik' jelentése [1456 k.] a *takar* ige 'összehord, felhalmoz' értelméből keletkezhetett, a tájnyelvi 'betakarít' jelentés [1583 u.] pedig szintén az alapszó hasonló jelentéséből magyarázható. Korai származéka a melléknéviigenév-képzővel alakult *takarodó* [1456 k.], melynek főnévi jelentése 1565-től adatolható.

takaros [1577] Származékszó, a *takar* ige -s melléknévképzős származéka. A szó 'csinos, rendes, formás' értelme valószínűleg az alapige 'termést betakarít' jelentéséből származik, és eredetileg a termésből összerakott boglya, kazal rendes voltára utalhatott. Személyre vonatkoztatása másodlagos.

takony [1405 k.] Ismeretlen eredetű. Melléknévi származéka a *taknyos* [1405 k.], mely főnévi, 'éretlen gyerek' jelentéssel [1763] is bír, vö. német *rotzig* 'taknyos' : *Rotzbengel*, *Rotzkerl*: 'taknyos kölyök'; vö. még: *takonypóc*.

takonypóc [1809] Összetett szó, előtagja a *takony* főnév, utótagja a *polc* nyelvjárási *póc* változata, vö. még: *takonytok* 'fiatal gyerek, aki a koránál többre tartja magát' [19. század vége]. Hasonló szemléleten alapuló lekicsinyítő kifejezések más nyelvekben is ismertek, vö. német *Rotzkengel* 'taknyos kölyök' (tulajdonképpen 'takonycsatorna'), *Rotzlöffel* 'taknyos kölyök' (tulajdonképpen 'takonykanál'). Elsősorban a nyelvjárásokban használatos szó, de a köznyelv is ismeri.

taksa [1559] 'megszabott díj' Latin jövevényszó, vö. középkori latin *taxa* 'meghatározott érték, ár, pénzmennyiség', hazai latin 'adó, díj, illeték, bér'. Hasonlóképpen latin eredetű a *taksál* ige [1599], vö. latin *taxare* '(erőteljesen) megtapogat, (tapintással) értékel'. A latin szavak a latin *tangere* '(meg)érint' származékai. A szó belseji *s*-re vö. *protestál*. Ma a *taksa* 'megszabott díj' és a *taksál* 'valamire értékel, becsül' értelemben elsősorban a bizalmas társalgási nyelvben használatos, a szavak 'fejadó', illetőleg 'megadóztat' jelentése napjainkra elavult.

taktika [1788] Latin jövevényszó, vö. újkori latin *tactica* 'taktika', hazai latin *tactica*, *tactice* 'a hadakozás mestersége'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *taktikí* 'a hadrendbe állítás mestersége, taktika', *taktiká* 'ugyanaz'. Hasonlóképpen a latinból származik *taktikus* melléknévünk [1796], vö. latin *tacticus* 'taktikus', mely szintén görög forrásra vezethető vissza, vö. görög *taktikósz* 'a sereg felállítását illető, az elrendezéssel kapcsolatos'. A görög szavak alapja a görög *tásszo*, attikai *tátto* 'elrendez, felállít' ige. A magyar *taktikus* *s*-ező szóvégre vö. *filozófus*.

taktus [1787] Latin jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. latin *tactus* 'érintés', hazai latin *tactus in musica* 'időmérték, ütem', *tactum dare* 'időmértéket ad, ütemez'; vö. még: német *Takt* 'ritmikus mértékegység, szabályos ütés'. A latin szó a latin *tangere* 'érint, (meg)üt' ige származéka. A zenei jelentés kialakulásának alapja az a körülmény lehetett, hogy az ütemet általában ütéssel, tapssal jelzik. Ugyanez a szemléletmód tükröződik *ütem* főnevünkben is. A *taktus* *s*-ező szóvégre vö. *katalógus*.

tál [1171 tn. (?), 1372 u.] Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *tül* 'étkezéshez használható teknőszerű fatál'. Az ugor alapalak **talz* 'tál' lehetett, s feltehetőleg ugor kori iráni jövevényszó volt, vö. újperzsa *tāl* 'tál, tányér; ércből, aranyból vagy ezüsből készült ütőhangszer'. A magyarban a szó olyan fa- vagy cserépedényt jelölt, melyet főzésre is, tálalásra is használtak. Ez a nagy, régi fatál valószínűleg az asztal szerepét is betölthette, vö. a régi nyelvi *asztalt vet*, *felszedi az asztalt* kifejezéseket. Korai származékai a régi nyelvi *tálnok* [1181 tn. (?), 1585] (vö. *fegyvernök*, *pohárnok*), a melléknévképzővel alakult *tálas* 'edényszekrény' [1402 tn., 1590] és az igei *tálat* [1611].

talaj [1787] Szóösszevonással keletkezett, tudatos szóalkotás eredményeként. A nyelvújítók alkották a *talp* és az *alj* szó összevonásával és rövidítésével: **talp + alj > talaj*. Hasonló nyelvújítási, szócsonkításos összetételekre vö. *csőr*, *talap* (lásd *talapzat*).

talál [1490 k.] Ósi, uráli kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. cseremisiz *tola-* 'jön', finn *tule-* 'ugyanaz, lesz', jurák *to-* 'ugyanaz', szelkup *tü*, *tü* 'ugyanaz, megy'. Az uráli alapalak **tule-* 'jön' lehetett. A 'jön' > 'talál' jelentés-összefüggésre más nyelvcsaládokban is találunk példát, vö. latin *venire* 'jön' : *invenire* 'talál', ófelnémet *finden* 'siet' > német *finden* 'talál'. A *talál* szóvége gyakorító igeképző, vö. *dobál*. Az alapige jelentése a szó 'rábukkan valakire, találkozik' értelmében folytatódott, az 'észrevesz, lel' jelentések kialakulásához vö. *rájön*, *rábukkan*. Az igeének nyelvünkben számos származéka él, vö. *találkozik* [1536], *találmány* [1569], *találékony* [1813] és *találomra* [1792].

talán [1474] Szófajváltással keletkezett, a *talál* ige egyes szám 1. személyű, '(ügy) vélem, ítélem' jelentésű *találom* alakja alapján (ige > határozószó). Hasonló fejlődésre vö. *hiszen*, *lám*. A szóvégi *m > n* változásra vö. *hiszem* > *hiszen*. A szó *tán* változata [1602] újabb összevonás eredménye, vö. *bár* 'noha'. E két alak összekapcsolódásával keletkezett a népnyelvi *talántán* 'talán' összetétel [1372 u.].

-talan/-telen ~ -tlan/-tlen [1211] Foszto képző. Ősi eredetű képzőbórok, amelyben a *-tall/-tel* az uráli **-tt* fosztóképző és az uráli **-l* névszóképző ugor kori kapcsolatára vezethető vissza. Ehhez a *-tall/-tel* képzőhöz a módhatározói funkciójú ősi eredetű *-n* rag járult még az ősmagyar korban. Az eredeti származékok tehát határozók voltak, amelyek „A szerencsétlenség hirtelen történt.” > „Hirtelen szerencsétlenség történt.”-féle szerkezetekben átértékelődtek melléknévvé. Igéhez a fosztóképző megrövidült *-tlan/-tlen* (*-atlan/-etlen*) alakban kapcsolódik. Az így képzett melléknévek lehetnek cselekvő és szenvedő értelműek az ige jelentésétől függően, pl. *ismeretlen* 'akit, amit nem ismerünk', *határozatlan* 'aki nem tud határozni' vagy 'amit nem tudunk meghatározni'. Névszóból 'valami nélkül való, valamit nélkülöző' jelentésű származékokat alkothatunk vele, pl. *ruhátlan*, *izléstelen*. Főnévhez, melléknévhez általában a teljes *-talan/-telen* forma járul, de – különösen magánhangzós végű szavakhoz – kapcsolódhat a rövidebb *-tlan/-tlen* változat is, pl. *komolytalan*, *igénytelen*, *sóltan*, *erőtlen*. A képző különböző alakváltozatainak használata azonos alapszó mellett jelentéskülönbséget is eredményezhet, pl. *gondtalan* ~ *gondatlan*, *tárgytalan* ~ *tárgyatlan*. Ma is minden funkciójában gyakori és termékeny toldalék.

talány [1816] Származékszó, mely mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején a *talál* ige tövéből. A szóvég az *-ány* névszóképző, vö. *nyitány*. Melléknévi származéka a *talányos* [1832].

talapzat [1839] Származékszó, amely mesterséges szóalkotással keletkezett. Alapszava, az elavult *talap* 'talapzat, alap, talaj, talp' [1836] szintén tudatos szóalkotással alakult a *talp* és az *alap* szavak alakvegyülésével. Hasonló képzésmódra vö. *csőr*, *indok*. A *talapzat* a *talap*-ból keletkezett a *-zat* névszóképzővel *alapzat* főnevünk analógiás hatására. Mindkét szó a nyelvújítás korából való.

talár [1798] 'egy fajta bő palást' Német jövevényszó, vö. német *Talar* 'talár'. A szó forrása a középkori latin *talare* 'bokáig érő felsőruha', mely a latin (*tunica, vestis*) *talaris* 'ugyanaz' kifejezés alapján keletkezett, s így módon végső soron a latin *talus* 'boka' főnév származéka.

tálca [1651] Olasz jövevényszó, vö. olasz *tazza* 'csésze, findzsa, serleg, szökökút medencéje', nyelvjárási *tazza*, *táza*, *tása*, *táza* 'pohár, tányér, tál'. Az olasz szó forrása az arab *ṭāssa* 'csésze'. A magyar *tálca* szó belseji *l* hangja *tál* főnevünk analógiás hatását mutatja. A *tálca* korábbi ismeretére, illetőleg használatára utal a hazai latin *tacie* [többes szám] 'tálca' szó; vö. még: középkori latin *tacea, tacia* 'ugyanaz'.

talentum [1541] 'kiváló tehetség(ű személy)' Latin jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. latin *talentum* '(görög) súlyegység, pénzösszeg; észbeli tehetség'; vö. még: német *Talent* 'ókori súly- és pénzegység; tehetség, képesség; tehetséges ember'. A latin szó a görög *talanton* 'mérleg(serpenyő); súly; pénzösszeg' főnévre vezethető vissza. Az eredetileg 'pénzösszeg' jelentésű szónak az észbeli képességre, tehetségre utaló használata az Újszövetségre vezethető vissza, Máté evangéliumában olvasható, hogy az Úr bizonyos összeget adott a szolgálóinak, mellyel ők képességeik szerint gazdálkodtak.

talián [1370 tn. (?), 1553] 'olasz' Olasz jövevényszó, vö. északolasz *talian*, *taliñ*, olasz *italiano*: 'ugyanaz'. A szó az olasz *Italia* 'Itália' származéka, és az északolasz alakok a névelőnek érzett szó eleji *i* elhagyásával alakultak. Elavult szavunk, mely a népnyelvben még él.

talicska [1538] Vitatott eredetű. 1. Orosz vagy ukrán jövevényszó, vö. orosz *тележка* [tyelezska], ukrán *телижка* [tyelizska]: 'kordé, taliga'. A szláv szavak *taliga* főnevünk orosz és ukrán megfelelőinek kicsinyítő képzős származékai, vö. orosz *телега* [tyelega], ukrán *телига* [tyeliga]: 'szekér'. A *talicska* *csk* hangkapcsolata talán már valamely keleti szláv nyelvjárársban kialakult, de magyar fejlemény is lehet. 2. Származékszó, *taliga* főnevünk *-csa* kicsinyítő képzős származéka. Az eredeti forma így módon **taligcsa* lehetett, és ebből hangátvétellel jött létre a *talicska* változat, vö. *szöcske*, *zacskó*. A *taliga* szóvégi *a*-jának képző előtti elmaradására vö. *csuta* : *csutka*, *lepe* : *lepke*. Származéka a *talicskázik* [1773]. A szlovák *talička* 'talicska' valószínűleg a magyar szó átvétele.

taliga [1395 k.] Vándorszó, vö. román *teleagă* 'kétkerékű taliga, kordé, szekér, eketaliga', orosz *телега* [tyelega] 'szekér', ukrán *телига* [tyeliga] 'ugyanaz', bolgár *мануза* [taliga] 'ugyanaz', oszmán-török *talika* 'ugyanaz'. A szó végső forrása vitatott, Kelet-Európából terjedt el. A magyar *taliga* orosz vagy ukrán átvétel lehet, a balkáni nyelvekbe a magyar is közvetítette.

talizmán [1790] Nemzetközi szó, vö. német *Talisman*, angol *talisman*, francia *talisman*, spanyol *talisman*, orosz *талисман* [talizman]: 'talizmán'. A szó forrása a bizánci görög *τέλεσμα* 'varázslat; megszentelt tárgy', melyet az újperzsa *tilism* 'ugyanaz; vallásos rítus' és az arab *ṭilasm* 'ugyanaz' közvetített. A nyugat-európai nyelvekbe feltehetőleg a

spanyolból került át, a magyar szó átadója pedig főképpen a német volt. Az európai nyelvekben jelentkező *an* végződés keletkezése nem világos.

talk-show [1985] 'televíziós csevegőműsor' Angol jövevényszó, vö. angol *talk show* 'talk show'. A szó nemzetközi szóvá vált, vö. német *Talkshow*, spanyol *talk show*, olasz *talk show*, lengyel *talk-show*: 'ugyanaz'. Az angol szó a *talk* 'beszélget' és a *show* 'látványos műsor' szavak összetétele.

tallér [1544] Német jövevényszó, vö. német *Taler* 'tallér'. A német szó a német *Joachimsthaler (Guldengroschen)* 'Joachimsthal-i (aranygaras)' összetétel utótagjából jött létre jelentéstapadással. A szó keletkezése azon a körülményen alapul, hogy a tallérokat a 16. század eleje óta Joachimsthalban (ma Jáchymov Csehországban) verték. A magyar szó *ér* szóvégre vö. *hóhér, kacér*. A *tallér* napjainkban többnyire történeti szakszóként használatos.

talmi [1875] 'tetszetős, de nem valódi' Német jövevényszó, vö. német *Talmi* 'aranyutánzat, talmi arany, talmi dolog', *talmin* 'hamis, értéktelen', ausztriai német *talmi* 'ugyanaz'. E szavak a német *Talmigold* 'aranyutánzat' összetételből származnak, mely a francia *Tallois-demi-or* 'Tallois-félarany' kifejezés részfordításával keletkezett. Az elnevezés azon alapul, hogy a vékony aranyréteggel bevont réz- és cinkötözet feltalálója a francia Tallois volt. A magyarban választékos stílusértékű szó.

talmud [1559] Vándorszó, vö. német *Talmud*, francia *Talmud*, olasz *talmud*, spanyol *Talmud*, középkori és hazai latin *Talmud*: 'a zsidó hagyományok, bibliamagyarázatok, hitviták héber és arámi nyelvű összefoglalása'. E szavak forrása a kései héber *talmūd* 'tanítás' szó, mely a héber *lāmad* 'tanít' ige származéka. A szót a latin terjesztette el, a magyar *talmud* is főképpen latin átvétel. Hasonló szemléletmódú elnevezésre vö. *katekizmus*.

talon [1854] Német jövevényszó, vö. német *Talon* 'értékpapír, kamatszelvény; kártyában a letett lapok összessége'. A német szó francia eredetű, vö. francia *talon* 'ugyanaz; sarok, valami vége'. Ez utóbbi forrása a latin *talus* 'sarokcsont, sarok' főnév.

talp [1211 tn., 1395 k.] Olasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási *talpa* 'mancs', *tolpu* 'alapgerenda', *tálpa* 'macskaláb, pata', *talpe* 'talp'. A magyarba az északolaszból került. Az olasz szó eredete ismeretlen. A szóvégi magánhangzó lekopására vö. *beszéd, lapát*. A magyarban a szó főképpen emberi testrészt jelöl, további, elsősorban valaminek az alsó részére, alapzatára vonatkozó jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Korai névszói származéka a *talpas* [1286 tn., 1533], melynek 'gyalogos katona' jelentése [1669] is kialakult, és e jelentésében más nyelvekbe is átkerült, vö. német *Tolpatsch*, francia *talpache*: 'kuruc gyalogos'. További származékai a *talpal* [1416 u.], *talpalatnyi* [1561], megszilárdult ragos alakulata a *talpig* 'egészen' [1544], ez utóbbihoz vö. még: *talpamiglan* 'a lábamig' [1513]. A román *talpă* 'talp; alapgerenda' a magyar szó átvétele.

táltos [1211 tn., 1416 u.] 'sámán <a magyar ősvallásban>' Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *tūltxati* 'küzd', osztják *tol* 'varázsló', *toltn*, *tolten* 'varázserővel'. Az ugor alapelak **tul̥ts* 'varázslat, varázserő' lehetett. A *táltos* szóvége a foglalkozások megnevezésére is használatos -s melléknévképző, vö. *szekeres, orvos*. Ily módon az eredeti jelentése 'varázslatos, varázserővel rendelkező' lehetett, s a szó feltehetőleg már korán főnevesült. Szavunk a sámánisztikus kultúra szókincséhez tartozott a sámán elnevezéseként, és a későbbiekben a fogalom a népi mitológiában keveredett a regősével és a garabonciás diákéval. A *táltos* jellemzője volt többek között a különféle állatokkal való viaskodás (vö. a vogul adat jelentését), illetőleg az állatokká való átváltozás képessége. Mindez alapja lehetett a *táltos paripa* kifejezés kialakulásának, és a csodálatos képességekkel bíró lóra [1791], illetve bikára [1874] utaló használatnak. Igei származéka a *(meg) táltosodik* [1955].

tályog [1516–1518] Jövevényszó, valószínűleg déli vagy nyugati szláv eredetű, vö. horvát-szerb *talog* 'üledék, seprő', nyelvjárási 'fekete hunyor', szlovén nyelvjárási *talog, táloh, tálov, tēlog* 'ugyanaz', cseh régi nyelvi *talov, tálov* 'genny', szlovák nyelvjárási *tálov* 'ugyanaz'. A szláv szavak előzménye egy összsláv **talb* 'felolvadt' lehetett, és ebből fejlődhettek ki az üledékre, gennyre utaló használatok. A növénynévi jelentés azon alapulhat, hogy a fekete hunyor gyökerét gennyes daganatok gyógyítására használták. A *tályog* nyelvünkben meglévő változatai (vö. például *tályó*) egyaránt utalhatnak déli és nyugati szláv előzményekre is, szavunk jelentése azonban a nyugati szláv adatokhoz áll közel. Más alakváltozatok (vö. *tárgyag, tárigy, tárjog*) egy *l > r* hangváltozással, majd pedig az *r* utáni *j* (~gy) járulékhanggal keletkezettek (vö. *fürj*), de a 'színes, foltos, tarka' jelentésű *tar* (vö. *tarka*) szavunk is hatással lehetett kialakulásukra.

támad [13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava önálló alakban nem adatos. A szótó ismeretlen eredetű, megegyezik *támolyog* szavunk tövével, és további rokonságban állhat a *tántorog, tápászkodik, táplál* igék tövével. A

szócsalád tövének jelentése 'felemelkedik' lehetett, s ez 'életre kel; védelmére indul; segítségül szolgál' jelentésekben folytatódott a *támad* ige családjában. A *tám-* ige további igei származékaira vö. *támaszt* [1416 u.], *támaszkodik* [1416 u.], *támogat* [1495 e.], az igeik továbbképzett származékaira pedig vö. *támadás* [1372 u.], *támaszték* [1613]. A tö *-sz* névszóképzős alakulata a *támasz* [1527].

tamariszkusz [1577 k.] 'egy fajta díszcserje' Latin jövevényszó, vö. latin *tamarix, tamariscus, tamarice, tamarica*, hazai latin *tamarisca*: 'tamariszkusz'. A szó nyelvünkben meglévő szó belseji és szóvégi *s* hangot tartalmazó variánsaira vö. *filozófus*, az *sz* hangú változatokra pedig vö. *amnesztia, cirkusz*. A *tamarisk* alakra [1853] vö. *basilisk* (< *baziliszkusz*), a nyelvjárási *tamaricska, tamaricsku, mariska* alakváltozatok [1879] létrejöttében a népetimológia játszott szerepet. Növényteni műszó.

tamás [1616] 'kételkedő személy' Tulajdonnévi eredetű szavunk, a Jézus feltámadásában kételkedő Tamás apostol nevéből köznevesült. A magyar *Tamás* személynév [1416 u.] latin eredetű, vö. latin *Thomas* 'Tamás', s a szó forrása az arámi *ʿōmā* 'iker'. Bibliai nevek köznevesülésére vö. *júdás, kaján*. Igei származéka a *tamáskodik* [1788].

tambura [1626] 'lanthoz hasonló pengetős hangszer, citera' Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *tambura* 'lanthoz hasonló pengetős hangszer'. Ez utóbbi oszmán-török eredetű, vö. oszmán *tambura, dambura* 'húros, pengetős hangszer'. Végső ismert forrása az arab *tanbūr* 'ugyanaz'. Európába az oszmán-török közvetítette. Szavunk 'pengetős hangszer' jelentésében zenetudományi szakszó, 'citera' értelemben pedig elsősorban a nyelvjárásokban használatos.

támla [1843] Származékszó, mely mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején, és megalkotója feltehetően Jósika Miklós volt. Alapszava a *támad, támaszt* igeik *tám-* töve, mely önállóan is előfordul a *támfal, támpont* típusú összetételekben. A *támla* szövége a *tábla-, számla-*féle szavak névszóképzőként felfogott *-la* végződésének mintájára alakult.

támolyog [1792] Származékszó, melynek *tám-* szótöve azonos a *támad, támaszt* igeik ismeretlen eredetű, önálló alakban nem adatolt tövével, és kapcsolatban áll a *tántorog* szótövével is. A szöveg gyakorító képzőbokr, vö. *imbolyog*. A *támad, támaszt* igeikkel való jelentéstani kapcsolatához vö. még a *támaszkodik, támogat* igeiknek a *támad* szócsaládjához való tartozását.

támpont [1842] Összetett szó, melynek *tám* 'támasz, állvány' [1835] előtagja a *támad, támaszt* igeikből keletkezett elvonással a nyelvújítás idején, utótagja pedig *pont* főnevünk. A *tám* szó önálló használatban nem maradt fenn, szóösszetételek előtagjaként viszont több szóban is szerepel, vö. *támoszlop* [1842], *támfal* [1863]. Ezen összetételek létrejöttében német minták is szerepet játszhattak, vö. német *Stützpunkt* 'támpont', *Stützpfiler* 'támoszlop', *Stützmauer* 'támfal' (< német *stützen* 'támaszt, megtámaszt').

tanács [1213 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A szótó a *tanít, tanul* igeik uráli eredetű szótövével lehet azonos, a szöveg pedig feltehetőleg *-cs* névszóképző, vö. *forgács*. A *tanács* és a *tanít* ige családjának jelentéskapcsolatára vö. a *tanakodik* és a *tanít* kapcsolatát. A magyar szó jelentés-összefüggéseihez vö. még: német *Rat* 'tanácsadás, tanácskozás, akarat, tanácskozó testület, törvényhozó testület, a tanács tagja'. A szó 'szocialista típusú igazgatási egység' értelmű használata orosz hatásra keletkezett, vö. orosz *совем* [szovjet] 'tanácsadás, tanácskozás, tanácsadó testület, igazgatási szerv'. A *tanács* korai névszói származékai a *tanácsos* 'tanácsadó testület tagja' [1416 u.], 'megszívlelendő' [1712 e.] és a fosztóképzővel alakult *tanácstalan* [1632], korai igei származékai a *tanácsol* [1527] és a *tanácskozik* [1512 k.].

tanakodik [1416 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó, melynek alapszava ősi, uráli kori szó. A szótó a *tanít, tanul* igeik tövével lehet azonos, a szöveg pedig feltehetőleg a *-kodik ~ -kedik* gyakorító-visszaható képzőbokr, vö. *bizakodik, cselekedik*. A szó eredetileg a kölcsönösségre utalhatott, arra, hogy a tanakodó emberek egymást kölcsönösen tanítják. Hasonló jelentéstani kapcsolatot a feltételezett, ősi szótó más származékában is megfigyelhetünk, vö. *tanács*.

tánc [1347 tn., 1416 u.] Német jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *tanz*, hazai korai felnémet *tancz*, német *Tanz*: 'tánc'. A német szó francia eredetű, vö. ófrancia *danse* 'ugyanaz'. Hasonlóképpen német eredetű *táncol* ige is [1518 k.], vö. német *tanzen* 'táncol'. Ez utóbbi szintén francia átvétel, vö. francia *danser* 'ugyanaz'. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *táncol* a *tánc* főnév igei származéka. Az ige korai, műveltető igeképzős származéka a *táncolat* [1559]. A *tánc* és a *táncol* az udvari kultúra kifejezéseiként terjedtek el hazánkban.

tángál [1589] Latin jövevényszó, vö. latin *tangere* 'érint', középkori és hazai latin 'üt, ver'. A latin szó eredete ismeretlen. Az *-ál* szövégre vö. *ágál*. A *tángál* napjainkban főképpen *el-* igekötővel használatos.

tangó [1914] Nemzetközi szó, vö. német *Tango*, angol *tango*, francia *tango*, spanyol *tango*, orosz *танго* [tango]: 'tangó'. A szó az amerikai spanyolból terjedt el, eredete bizonytalan, esetleg összefügg egy dobfajta elnevezésével, vö. hondurasi spanyol *tango* 'egy fajta dob'. A magyarba elsősorban német közvetítéssel jutott. Igei származéka a *tangózik* [1914].

tanít [13. század második fele] Ósi, uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. cseremisiz *tunema-* 'tanul, gyakorol', mordvin *tonado-* 'tanul, megszokik', jurák *tanarā-* 'kioktat, megbüntet', szelkup *tanuti* 'tanul, megtanul'. Az uráli alapalak **tuna-* 'megszokik, tanul' lehetett. A *tanít* szövége műveltető igeképző. Ugyanezen ósi szótó visszaható, esetleg gyakorító képzős származéka a *tanul* [1372 u.]. Mindkét igénk kiterjedt szócsalád alapjául szolgál; a *tanít* származékaira vö. *tanítvány* [13. század második fele], *tanítás* [1372 u.], *tanító* [1372 u.], a *tanul* származékaira pedig vö. *tanulság* [1372 u.], *tanuló* [1513], *tanulságos* [1527], *tanulmány* [1700]. A *tan* [1795] elvonással keletkezett az igékből a nyelvújítás idején. Hasonlóképpen nyelvújítás kori szóalkotás eredményei a *tanoda* [1787], az elavult *tanonc* [1830], valamint *tanár* főnevünk [1833]. Egyes származékok esetében feltételezhetjük a *tanú* származékaival való keveredést is.

tank [1917] Nemzetközi szó, vö. német *Tank*, angol *tank*, francia *tank*, spanyol *tanque*, orosz *танк* [tank]: 'folyadéktartály; harckocsi'. A szó az angoltól terjedt el, és származását tekintve hindusztáni eredetű, vö. gujarati *tānkh*, marathi *tānker*: 'folyadéktartály, -tároló'. A szó harckocsira utaló használata az első világháború idején alakult ki az angolban, itt ugyanis gyártási fedőnévként használták. A magyarba angol és német közvetítéssel jutott.

tanti [1808] 'nagynéni' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Tante* 'nagynéni'. A német szó francia eredetű, vö. francia *tante* 'ugyanaz', ez pedig végső soron a latin *amita* 'nagynéni' alakra vezethető vissza, a *t* a gyermeknyelvben került a szó elejére. A szó nyelvünkbe a bécsi németből került a városi polgárság révén. A szövégi *i* hangra vö. *kurácsi, módí*. A bizalmas társalgási nyelv elavulóban lévő szava.

tántorog [1527] Származékszó, melynek önálló alakban nem adatolható szótöve a *tamad*, *támolyog* igék tövével azonos, s ehhez a *-t* mozzanatos és az *-r* gyakorító igeképzők kapcsolódtak. Az így keletkezett *tántor-* relatív szótó több ige alapjául is szolgált. Az *m > n* hangváltozásra vö. *bomlik* : *bont*. Gyakorító képzővel alakult *tántorog* címszavunk, visszaható képzővel keletkezett a *tántorodik* [1508], illetőleg műveltető igeképzős alakulat a *tántorít* [1519]. Az igék eredetileg a támaszkodó járásra utalhattak, és jelentésük kialakulására hatással lehettek a *támolyog*, *támaszkodik* igék is.

tantusz [1810] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *tantus* 'számoló-, játékpénz'. A németben a szó a spanyol *tantos* [többes szám] 'mennyiség, díj, zseton' átvétele. E utóbbi a spanyol *tant* 'ennyi, annyi' szóra vezethető vissza, mely latin eredetű, vö. latin *tantus* 'ugyanaz'. Más, többes számban átvett főnevekre vö. *keksz*, *notesz*. Elavulóban lévő szó.

tanú [13. század második fele] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *tanuq*, tatár *tandk*, csuvas *td'nō*: 'tanú'. A török szavak egy **tanu-* 'megismer, tud' előzményre mennek vissza. A magyarba került forma **tanuq* lehetett, a szövége alakulására vö. *apró, ocsú*. Szavunk honfoglalás előtti jogi terminusaink egyike, vö. *kölcsön*. Korai származékai a névszói *tanúság* [13. század második fele] és a kihalt *tanul* 'tanúként vall' ige [1416 u.]. A nyelvújítás idején keletkeztek a szó *tanúsít* [1835] és *tanúskodik* [1837] származékai. A szó *tanúság* származéka és a *tanul* ige *-ság* képzős *tanulság* alakja tévesen keveredett össze, és ez ma is gyakori nyelvhasználati hiba.

tanya [1109] Szláv jövevényszó, esetleg egy keleti szláv nyelvből, vö. orosz *тоня* [tonya] 'az a hely, ahol a halászhálót kivetik', ukrán *тоня* [tonya] 'ugyanaz, veszélyes mély hely a vízben', szlovén nyelvjárási *tōnja* 'mély víz, víztócsa, mocsár'. E szavak egy szláv, 'elmerít, belefulladás' jelentésű **top-* ige származékai. A *tanya* eredetileg ily módon halászó helyre, vízre utalhatott, a ma általános, a határban lévő kisebb gazdasági településre vonatkozó használat ebből alakult ki névátvitellel. Származékai a *tanyázik* [1754 (?), 1791] és a *tanyasi* [1894].

tányér [1395 k.] Olasz jövevényszó, vö. olasz (északolasz nyelvjárási) *taġr, tajġr, tayġr, taġra*: '(fa)tányér, vágódeszka', olasz régi nyelvi *tagliere* 'vágódeszka'. Az olasz szavak a latin *taliare* 'hasít, bevág' igére vezethetők vissza. A magyarban végbement *ly > ny* hangváltozásra vö. a *fekély* és a *harkály* régi nyelvi, illetve nyelvjárási *fekény, harkány* alakváltozatait. A szó az itáliai ételkultúra révén terjedt el Európa több nyelvében is (vö. német *Teller* 'tányér'), több szomszédos nyelvbe pedig a magyar is közvetíthette (vö. horvát-szerb *tanjir* 'tányér').

tapasz [1211 tn. (?), 1565] Származékszó, alapszava a nyelvjárási *top ~ tap* 'leteper; négykézláb áll, megy' ige, képzője az *-sz* deverbális névszóképző, vö. *eresz, támasz*. Ugyanezen alapige műveltető igeképzős származéka a *tapaszt* [1389 tn., 1416 u.], illetőleg visszaható szerepű gyakorító képzős származéka a *tapad* [1777].

tápázkodik [1802] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A szótó ismeretlen eredetű, és feltehetőleg kapcsolatban áll a *támad, támo lyog, táplál* igék szócsaládjainak tövével. Az *m ~ p* hangok viszonyára vö. *töm : töpörödik*. A *tápázkodik* gyakorító-visszaható képzőbokkal alakult, hasonló képzésre vö. *ragaszkodik, támaszkodik*.

tapasztal [1416 u.] Származékszó, a *tapaszt* igéből jött létre *-l* gyakorító igeképzővel, vö. *magasztal, marasztal*. Eredeti jelentése 'érint, tapint' volt, a ma használatos 'megismer, átél' értelmű használata ugyanolyan konkrét > absztrakt jelentésváltozás eredménye, mint amilyen a *fog : felfog, ér : ért, érdekel* igék esetében is végbement. Származékai a *tapasztalatlan* [1736] és a *tapasztalat* [1778].

tapenol [1930] '<nőt> tapogat, fogdos' Német jövevényszó, vö. német *antappen* '(meg) tapogat', *tappen* 'bizonytalan valamiben', argó 'hozzányúl'. A német szavak a korai újfelnémet *tappe* 'mancs' származékai. Vö. még: jiddis *tapen* 'tapogat'. Alaktanilag érdekes jelenség, hogy a magyarban a német szó főnévi igenévi alakjához járult az *-l* igeképző. Ismert *taperol* változata is. A *tapiz* 'tapogat' [1930] a *tapenol* igéből keletkezett tréfás szóalakítással. Mindkét ige elsősorban az argóban használatos, illetőleg innen terjedt el szélesebb körben.

tapéta [1801] Német jövevényszó, vö. német *Tapete* 'falikárpit, tapéta'. A német szó latin eredetű, vö. középkori latin *tapeta* 'faliszőnyeg' (< latin *tapetum, tapeta* [többes szám] 'ugyanaz'). A *tapéta* szövégi a hangjára vö. *cérna*.

táplál [1456 k.] Belső fejlemény, valószínűleg egy önálló alakban nem adatolt szótó származéka. Ez az ismeretlen eredetű szótó kapcsolatban állhat a *támad, tápázkodik* igék tövével. A *táplál* szövége a *-lál* igeképző, mely főképpen névszóból képez igéket (vö. *gyomlál, számlál*), de ritkán igei alapszóhoz is járulhat (vö. *bóklál, bugyolál*). A *támad, tápázkodik* igék tövéhez jelentésánál oly módon tartozhat, hogy a *táplál* eredeti jelentése 'támogat, gyámolít' lehetett, és ebből alakultak ki az 'etet, éltet, erősít' értelmű használatok. Az ige korai származéka a *táplálás* [1456 k.], nyelvújítás kori további származékai a *táplálék* [1804] és a *táplálkozik* [1833]. A nyelvújítók alkották meg elvonással a *táp* főnevet [1778] is, mely elsősorban szóösszetételek előtagjaként szerepel, vö. *tápszer* [1837], *tápsó* [1929], *táptalaj* [1934].

tapló [1086 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó, valószínűleg egy török nyelvből, vö. ujjur *tupulyak* 'egy fajta növény', csagatáj *topalak* 'ugyanaz', balkár nyelvjárási *toplug* 'gomba'. Hasonló szó van a vogulban is, vö. vogul *tāplex* 'taplógomba, ebből készült gyűjtőeszköz'. A magyarba került alak **toplaq* lehetett, a szövégi alakulására vö. *apró, borsó*. A török nyelvi adatok pontosabb jelentése nem ismeretes. A magyarban a szó eredetileg 'fatapló, taplógomba' jelentésű lehetett, s ebből fejlődött ki tűzgyújtó eszközre utaló használata. Hasonló, 'természeti tárgy' > 'ebből készített használati tárgy' jelentésfejlődésre vö. *kő*; vö. még: német *Schwamm* 'tapló, fagombából készült gyűjtő'.

tapogat [1456 k.] Származékszó, melynek hangutánzó eredetű alapszava a *tapad, tapaszt, tapos* igék alapjául is szolgáló nyelvjárási *top ~ tap* 'lenyom, négykézláb megy, lép'. A szövégi gyakorító-műveltető képzőbokor. Ugyanezen alapszó mozzanatos-műveltető képzős származéka a *tapint* [1736]. Ez utóbbi ige további származékai a *tapintat* [1791], *tapintatlan* [1842] és *tapintatos* [1843].

tapos [1678] Származékszó, melynek hangutánzó eredetű alapszava a *tapad, tapaszt, tapogat* igék alapjául is szolgáló nyelvjárási *top ~ tap* 'lenyom, négykézláb megy, lép'. Ez eredetileg a hangos léptek zaját jelenítette meg, és e jelentése folytatódott *tapos* származékában is. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a *tapos* 'eltipor' [1789], illetőleg az (*évet*) *tapos* kifejezésben a 'valaki adott életében jár' [1864] értelme. Ugyanezen alapszó származéka a *tapos* igével hasonló jelentésű *tapod* [1536], mely ma főképpen a *tapodtat (sem)* [1786] főnévi származékában használatos.

tapsifüles [1643] Összetett szó, melynek előtagja talán a *tapsol* játszi képzésű melléknévi igeneve, utótagja pedig a *fül* melléknévképzős származéka, melynek főnévi használata már korai időkből kimutatható. Az összetétel *tepsifüles* változata *tepsi* főnevünk, illetőleg a *tesped* ige *tepsi* 'szétnyomódott formájú' származékának hatását mutatja. Hasonló alakulásmódra vö. *tepsiszájú* 'nagyszájú' [1873].

tapsol [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava a hangutánzó eredetű, nyelvjárási *top ~ tap* 'lenyom, négykézláb megy, lép', s ebből gyakorító képzővel keletkezett a *tapsol*. A nyelvújítás idején alkották meg az igéből szóelvonással *taps* főnevünket [1786]. Ugyancsak a *tapsol* származéka a *tapsikol* [1797], mely játszi szóképzéssel alakult, vö. *tapicskál*.

tar [1163–1173 tn. (?), 1528] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *taz*, tatár *taz*: 'kopasz'; vö. még: kalmük *tar* 'csupasz, kopasz'. A köztörök *z* ~ csuvas *r* megfelelés alapján a nyelvünkbe került alak **tar* lehetett, vö. *karó*, *sárkány*. A szó *tarol* származékának [1426 tn., 1577] létrejöttére hatással lehetett *tarló* főnevünk, melyet a nyelvérzék melléknévi igenévként foghatott fel.

tár¹ [1643] 'nyit' Valószínűleg hangutánzó eredetű, és eredetileg elsősorban a szájtátás hangképzetét jelenítette meg (vö. *á*). Ha a *tár* szóvége gyakori ígéképző, a *tő* összekapcsolható a *tág*, *tát* szavakkal, de nem zárhatjuk ki, hogy az *r* szóvég a szótó része. A *tár* finnugor eredete is lehetséges, de a szó hangutánzó jellege miatt ez nem bizonyítható, vö. zürjén *taral*- '<szemet> nyit', cseremis *tora* 'messze, széles', *tore*- 'eltol, széttol, szétszór'. A *tár* 'nyitva levő' melléknév [1784] kései adatolsága a szó másodlagos főnevesülését valószínűsíti, de a cseremis megfelelők alapján az is feltételezhető, hogy ez egy ősi igenévszó névszói továbbélése. A *tár* ige származékaira vö. *tárol* [1779], *táru* [1836], *tárlat* [1834].

tár² [1658] 'tárolóhely, gyűjtemény, tölténytár' Valószínűleg szláv eredetű jövevényszó, vö. bolgár *моѳар* [tovar] 'teher, rakomány', horvát-szerb *товар* 'teher, súly, teheráru, fuvar', cseh *товар* 'áru', lengyel *towar* 'áru', orosz *моѳар* [tovar] 'áru, teher'. A szláv szavak török eredetűek, vö. ujjur *tavar*, csagatáj *tavar*: 'tulajdon, áru, jószág'. A magyar nyelvi alak a szó belseji mássalhangzó kiesésével és a magánhangzók összeolvadásával keletkezett. Szavunk etimológiailag azonos a *tár*-előtagú összetett szavak előtagjával, de valószínűleg ettől független, közvetlen szláv átvétel. A *tár* jelentéseire hatással voltak a *tár*-elő-, illetőleg utótagú összetételek, vö. *tárház*, *leltár*. Igei származéka a *tárol* [1890].

tára [1788] 'burkolat-, göngyölegység' Nemzetközi szó, vö. német *Tara*, angol *tare*, francia *tare*, olasz *tara*, orosz *mapa* [tara]: 'tára'. A szó végső forrása az arab *tarh* 'levonás, leszámítás', nyelvjárási *tarah* 'ugyanaz'. E szavak az arab *taraha* 'eltávolít' ige származékai. A szót Európában főképpen az olasz terjesztette el, a magyarba elsősorban a németből került. Kereskedelmi műszó.

tarack¹ [1490] 'egy fajta löveg' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák régi nyelvi *darax* 'egy fajta ágyú, melyből kő- vagy tűzgolyókat löttek ki'. E szó jelentéstapadással önállósult a korai újfelnémet *tarrisbüch*s, bajor-osztrák *tarraßbüchse* 'löveg, melyet a sáncon, a bástyán állítottak fel' összetételből. A német összetétel előtagja francia eredetű (vö. francia *terrasse* 'teras, földhányás'), és etimológiailag ily módon *terasz* szavunkkal is összefügg. A *tarack* szóvége hangátvetés és affrikáció eredménye, vö. *suviksz*. Történettudományi és katonai műszó.

tarack² [1590] 'egy fajta gyomnövény' Bolgár vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. bolgár *тросѳк* [troszuk] 'csillagpázsit; tarack, perje, porcsin', horvát-szerb *troška* 'porcsin, tarack, perje'; vö. még: szlovén *trošk*, *troška* 'eper', cseh *truskavec* 'ugyanaz'. A magyar hangalak a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és az *sz* > *c* hangváltozással (vö. *barack*) jött létre. A szláv szavak eredete ismeretlen.

taraj [1525 k.] Ismeretlen eredetű. A *taraj* : *taréj* : *taré* : *tara* alakváltozatokra vö. *csuhé*, *karaj*. A szót eredetileg a tyúkfélék taréjára alkalmazhatták, további használati hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. A szó további jelentéseire vö. 'fej; tarajszerű, esetleg fogazott tárgy; hegygerinc görbe vonalú éle; hullámok tajtékosa háta'. Más testrésznevek esetében is általános, hogy azokat különféle tárgyak, más fogalmak megnevezésére használják, vö. *fej*, *láb*.

tárca [1834] Származékszó, melyet tudatos szóalkotással hoztak létre a nyelvújítók a *tár* 'tárolóhely, gyűjtemény, tölténytár' főnévből. A szóvég a *tálca*, *mérce* típusú főnevek képzőnek érzett végződése alapján kikövetkeztetett *-ca* képző. Megalkotásában szerepet játszott a német *Portefeuille* 'levéltárca, irattárca; miniszteri tárca' és a német *Feuilleton* 'tárcarovat' szavak magyarításának igénye is.

tárcsa [1688] Német jövevényszó, vö. korai újfelnémet *tartsche*, *tartsch*, német *Tartsche*: 'ovális középkori pajzs'. A német szó forrása megegyezik *tárgy* szavunk francia eredetijével, vö. ófrancia *targe* 'ugyanaz'. A *tárcsa* szóvégi *a* hangjára vö. *cérna*. Szavunk ma általános 'kerek lap vagy korong alakú eszköz, alkatrész' jelentése [1838] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye, de létrejöttében tudatos nyelvújító szándékok is szerepet játszhattak. Igei származéka a *tárcsáz* [1874].

targonca [1575] Ismeretlen eredetű. A szó hangtani felépítése alapján jövevényszónak tűnik, de átadó alak hiányában ez nem bizonyítható. A korai adatok alapján szavunk eredetileg négy szótagos lehetett és *b* hangot tartalmazott, vö. régi nyelvi *tarabonca* [1670]. Származéka a *targoncás* [1838].

tárgy [1495] Francia, közelebbről ófrancia jövevényszó, vö. ófrancia *targe* 'pajzs, hordozható fedezék', francia *targe* 'középkori kerek pajzs'. A szó az ófrank **targa* 'egy fajta pajzs' szóra vezethető vissza. Több nyelvbe is bekerült, így

például *tárca* főnevünk német *Tartsche* 'ovális középkori pajzs' előzménye is erre a szóra megy vissza. A szóvégi *gy* az ófrancia *dž* megfelelője. A *tárgy* a lovagi élet szókincsének részeként került nyelvünkbe, 'pajzs' alapjelentéséből fejlődött ki a szó 'céltábla' [1590] értelmű használata, mivel a pajzs régebben céltáblául is szolgálhatott. Ez utóbbi jelentés szolgált alapul a szó mai jelentéskörének kialakulásához, melyben tudatos nyelvújító törekvések is szerepet játszottak. Származékai a *tárgyal* [1789], *tárgyilag* [1833], *tárgyitalan* [1840] és *tárgyatlan* [1844].

tarhál [1928] 'kéreget, koldul' Származékszó, alapszava az elavult *tarhenol* 'ugyanaz' [1924] német jövevényszó, vö. német (argó) *tarchenen* 'koldul, kéreget'. A német szó jiddis eredetű. A *tarhál* a *tarhenol* igéből alakult képzőcserével az -*ál* végű igék mintájára. A bizalmas társalgási nyelv szava.

tárház [1490 k.] 'raktár' Összetett szó, melynek előtagja valószínűleg vándorszó, vö. ujjgur *tavar* 'tulajdon, áru', kipcak *tavar* 'áru, tulajdon, birtok'. A szó a szláv nyelvekbe is átkerült, elsősorban 'teher, áru' értelemben, vö. horvát-szerb *tovar* 'teher, súly, teheráru, fuvar', cseh *tovar* 'áru', orosz *товар* [tovar] 'áru, teher'. Az átadó nyelv nem ismeretes. A szó hangtani alakulásmódjára vö. *szór*. Az összetett szavakban előforduló *tár-* előtag valójában etimológiailag azonos *tár* 'tárolóhely, gyűjtemény, történetár' főnevünkkel, ez utóbbi azonban későbbi átvétel, valószínűleg szláv eredetű. Hasonló *tár-* kezdetű összetételre vö. még: *társzekér* '(teher) szekér' [1395 k.], *tárkönyv* 'enciklopédia' [1781]. Mindhárom szó napjainkra elavult, a nyelvújítók által megalkotott *tárkönyv* pedig kihaltnak tekinthető.

tarhonya [1600 k.] Oszmán-török jövevényszó, melyet esetleg valamely déli szláv nyelv is közvetített a magyarba, vö. oszmán *tarhana* 'lisztből és aludttejből készült leves; száraz tészta lisztből és aludttejből'; vö. még: bolgár *mapxaha* [tarhana], horvát-szerb *tarana*, régi nyelvi *tarhína* 'tarhonya'. A török szó forrása az újperzsa *tarhāna*, *tarhāne* 'egy fajta sajt'.

tarifa [1711] Nemzetközi szó, vö. német *Tarif*, angol *tariff*, francia *tarif*, olasz *tariffa*, lengyel *taryfa*: 'tarifa'. Forrása az arab *tarīf*, *tarīfa* 'tudatás, kihirdetés, közzététel', mely az arab *ʿarafa* 'ismer, tud' ige származéka. Kereskedelmi műszóként az olaszból terjedt el, a magyar szó főképpen német és olasz átvétel.

tarisznya [1510 k.] Vándorszó, amely egyrészt a német régi nyelvi *tanister*, cseh *tanystra*, szlovák *tanistra*, ukrán nyelvjárási *manicmpa* [tanyisztra]: 'tarisznya' szóalakokkal, másrészt pedig az albán *trajstë*, lengyel *tajstra*, ukrán *maicmpa* [tajsztra]: 'ugyanaz' szavakkal függ össze. Az előbbiekhöz vö. még: latin *canistrum* 'fonott kosár' (< görög *kánisztron* 'ugyanaz'), az utóbbiakhoz pedig vö. még: bizánci görög *tájisztra*, *taisztra*: 'a lovasok abrakos tarisznyája'. A két csoport alakjainak hangtani megfelelései és a szavak pontos etimológiája tisztázatlan. A magyar szó átadó nyelve ismeretlen, feltehetőleg szláv közvetítéssel jutott hozzánk.

tarja [1834] Származékszó, melynek elavult *tar* 'marha, sertés lapockája feletti hús' [1600 k.] alapszava valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *turja* 'a nyakszirt hátsó része', észt *turi* 'nyakszirt, hajbóbita, haj a tarkón'. A finnugor alapalak **turz* 'nyakszirt' lehetett. Az egyeztetés valószínűségét gyengíti, hogy megfelelés csak távoli rokon nyelvekből mutatható ki. A *tarja* forma a *tar* egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel ellátott alakjának megszilárdulásával keletkezett, vö. *epe*, *vese*.

tarka [950 k. tn. (?), 1526] Származékszó, alapszava, a nyelvjárási *tar* 'tarka' [1193 tn., 1395 k.] valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kazak *tarǵdl* 'fekete foltos vörös <tehén>', *tarlan* 'vörös, sárga vagy fekete foltos fehér <ló>', kirgiz *tarlan* 'szürke'; vö. még: csuvas *tur* 'barna <ló>'. A szó nyelvünkben régen lovak színét jelölhette. Kicsinyítő képzős származékai a kihalt *tarcsa* 'tarka' [1163–1173 tn. (?), 1521], és címszavunk, a *tarka*, vö. *vércse*, *tócsa*, illetőleg *hóka*, *szőke*. A *tarka* igei származékai a *tarkít* [1770] és a *tarkállik* [1787].

tarkabarka [1519 k.] Ikerszó, melynek előtagja *tarka* melléknevünk, utótagja pedig ennek játszi szóalakítással módosított változata. Hasonló módon keletkezett ikerszavakra vö. *csecsebecse*, *csigabiga*.

tarkó [1504 tn. (?), 1693] Származékszó, alapszava azonos a *tarja* főnevünk alapjául is szolgáló elavult *tar* szóval, mellyel az állatok lapockája feletti részt nevezték meg. A szóvég kicsinyítő képző, vö. *fakó*, *szánkó*. Hasonló módon keletkezett testrésznevekre vö. még: *torok*, *farok*.

tárkony [1234 tn. (?), 1405 k.] Vándorszó, vö. arab *tarhūn*, oszmán-török *tarhun*, *tarchun*, *targun*, bizánci görög *tarhón*, *trahón*, középkori latin *tarcon*, *tarchun*, francia régi nyelvi *targon*, olasz régi nyelvi *tarchun*, horvát-szerb *tarkan*: 'tárkony'. A szó forrása a görög *drakóntion* 'ugyanaz', melynek tulajdonképpeni jelentése 'kis sárkány, kígyó', vö. görög *drakón* 'sárkány, kígyó'. A szó az arabból terjedt el, a magyar *tárkony* latin vagy olasz átvétel.

tarló [1212 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *tarlay*, tatár *tarlau*, oszmán-török *tarla*: 'szántóföld'. A török szavak egy ősi **tard-* 'megművel' ige származékai. A magyarba került alak **tarlağ* lehetett, a szóvég alakulására vö. *gyarló*, *tiló*. A szó 'szántóföld' jelentéssel került nyelvünkbe, ma általános 'föld, melyről levágták a gabonát; levágott gabonának a földben maradt szára' értelme érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett, de létrejöttében a *letarol* ige is szerepet játszhatott. A *tarló* a honfoglalás előtti földművelési terminológia fontos eleme. Igei származéka a *tarlóz*, *tallóz* [1357 tn., 1552], ez utóbbi átvitt értelmű használata először 1898-ból adatolt.

tárna [1848] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett *tár'* 'nyit' igénekből a nyelvújítás korában. A *-na* szóvég az *akna* főnév analogiájára kapcsolódott az igehez. A *tárna* másik elnevezése volt a szabályos képzésű *táró* [1894–1896] is, mely napjainkra nem maradt fenn. Bányászati szakszó.

tárogató [1611] Jelentéstepadással, a korábbi adatolt *tárogató síp* [1533], *tárogató sípos* [1572] kifejezések első tagjának önállósulásával keletkezett. Maga a szó a *tár* ige gyakorító képzős alakjának melléknévi igeneve, és az elnevezés azon alapul, hogy a megnevezett hangszer megszólaltatása a rajta lévő lyukak lezárásával, illetőleg nyitogatásával történik. Igei származéka a *tárogatózik* [1877].

tarokk [1776] Nemzetközi szó, vö. német *Tarock*, angol *taroc*, *tarot*, francia *tarot*, olasz *tarocco*, cseh *tarok*: 'tarokk'. A szó eredete ismeretlen. Az olaszból terjedt el, a magyarban főképpen német átvétel.

társ [1138 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó, valószínűleg egy szláv nyelvből, vö. horvát-szerb *tovariš*, *tovaruš* 'társ', szlovák *tovariš* 'mesterlegény, segéd' régi nyelvi 'társ, barát', orosz *мосапуш* [tovariscs] 'társ'. A szláv szavak etimológiája bizonytalan, talán török eredetűek. Nem zárható ki, hogy a magyar *társ* forrása is megegyezik a szláv adatokéval, így török eredetű is lehet. Nyelvünkben a szó régi voltát bizonyítja korai egyszótagúsága. Címszavunk számos származéka közül néhány nyelvújítás kori. Régi és újabb származékaira vö. *társalkodik* [1372 u.], *társaság* [1372 u.], *társít* [1474], *társas* [1519], *társatlan* [1743], *társul* [1783], *társadalom* 'csoport' [1786], 'az emberi társadalom' [1834], *társalog* [1790], *társulat* [1829].

tarsoly [1349 tn., 1416 u.] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. német (karintiai) *taschlkrout* 'pásztortarisznya', *täsch-l* 'tarisznya', bajor-osztrák, stájerországi német *taschel* 'ugyanaz', német *Täschel* 'ugyanaz, kis táska'. E szavak a német *Tasche* 'zseb, táska' kicsinyítő képzős származékai. A szó belseji *ss* > *rs* hangváltás disszimiláció eredménye, vö. *farsang*, *hárs*. A szóvég jésülésére vö. *fertály*, *pendely*.

tart [1138 tn., 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *tarttu-* 'fog, megfog, megragad; megakad; odaragad; <betegség> ráragad', vót *tarttu-* 'ugyanaz'. A finnugor alapszó **tartts-* 'megakad, megragad' lehetett. Az egyeztetést bizonytalanná teszi, hogy megfelelés csak távoli rokon nyelvekből mutatható ki. Az ige mindenesetre nyelvünk igen régi eleme, erre utal jelentéskörének, használatának és származékainak gazdagsága. A szó alapjelentése a magyarban 'fog, kezével, karjával fenntart, támaszt' lehetett, a további jelentések ebből vezethetők le, illetőleg különféle igekötős kapcsolatokban szilárdultak meg. A finnugor alak és a magyar szó alapjelentésének kapcsolatára vö. az etimológiailag összetartozó finn *pitä-* 'tart' és mordvin *pedä-*, *pedē-* 'csatlakozik, ragad' igék jelentésviszonyát. A *tart* korai származékaira vö. *tartó* [1269 tn., 1395 k.], *tartás* [1372 u.], *tartós* [1604], *tartalék* [1651], későbbi származékaira vö. *tartósít* [1842], *tartam* [1844].

tartalom [1416 u.] Származékszó, mely valószínűleg tudatos nyelvi alkotással keletkezett a *tart* igéből az *-alom* névszóképzővel. A szó a régi nyelvben csupán a huszita bibliafordításban szerepelt 'írás, beszéd mondanivalója' értelemben [1416 u.], majd a nyelvújítók révén terjedt el. Igei származéka a *tartalmaz* [1833], melléknévi származékai a *tartalmas* [1835] és *tartalmatlan* [1837].

tartály [1843] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Alapszava a *tart* ige, képzője az *-ály* névszóképző, vö. *aggály* (lásd *aggódik*).

tartár [1886] Francia jövevényszó, mely a francia *sauce tartare* 'tartármártás' (< francia *sauce* 'szósz', *tartar* 'tatár') kifejezés második tagjának átvétele. Nem zárható ki az a feltételezés sem, hogy a szó a *tartármártás* [1897] összetétel előtagjának önállósulásával alakult.

tartomány [1372 u.] Származékszó, mely a *tart* igéből keletkezett a *-mány* névszóképzővel. Az alapszó és származékának hasonló jelentés-összefüggésére vö. bolgár *държа* [durzsa] 'tart' : *държава* [durzsava] 'ország, birtok, tulajdon', horvát-

szerb *držati* 'tart' : *država* 'ország, birtok'; vö. még: latin *tenere* 'tart' : középkori latin *tenementum, tenimentum* 'földterület, birtok'.

tartozik [1372 u.] Származékszó: a *tart* igéből keletkezett *-z(ik)* gyakorító-visszaható igeképzővel, vö. *öltözik, rejtezik*. Az ige 'adóssága van, valamit köteles megtenni' értelmére vö. a *köt* : *kötelez* igék jelentéskapcsolatát; vö. még: latin *tenere* 'tart, kötelez' : középkori latin *teneri* 'kötelesnek, adósnak lenni'.

tartóztat [1416 u.] Származékszó, mely az elavult *tartózik* 'tartja magát, tartóztatja magát' igéből [1520 k.] keletkezett műveltető igeképzővel. Az alapszó szintén származék, mely *tart* igénkből keletkezett az *-ózik* visszaható igeképzővel, vö. *hallgatózik, nyújtózik*. A *tartózik* összekapcsolható a rövid *o* hangot tartalmazó *tartozik* szavunkkal, a két alak szóhasadással különült el egymástól. Ugyancsak a *tartózik* alapszóból alakult a *tartózkodik* [1639], mely *-kodik* gyakorító-visszaható igeképzős származék.

táska [1138 tn. (?), 1513] Olasz jövevényszó, vö. olasz *tasca* 'táska, zsák, zacskó'. Az olasz szó valószínűleg germán átvétel, vö. ófrank **taska* 'zseb, táská', ófelnémet *tasca* 'ugyanaz, tarisznya, zsákocskó'. A kereskedelmi nyelv szókincsének elemeként került a szó nyelvünkbe. A *táska* szó belseji *s* hangjára vö. *egres, rest*. Etimológiailag idetartozik *tasak* főnevünk is [1835], mely feltehetőleg a *táska* eredeti *taska* alakjából jött létre hangátvetéssel, vö. *csutka* : *csutak*. A *táska* melléknévi származéka a *táskás* [1577 k.].

tasli [1882] 'pofon' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *taschen, táschl* 'ütés, pofon'. A német szó hangutánzó eredetű. A magyar szóvég alakulására vö. *kifli*. A bizalmas nyelvhasználat szava.

taszít [1456 k.] Származékszó: a nyelvjárási *tosz* 'tol, taszít, dug' ige [1293 tn. (?), 1548] műveltető képzős származéka, vö. *merít*. Ugyanezen alapszó gyakorító igeképzős származéka a *taszigál* [1490 k.], vö. *huzigál*. Az ugyancsak idetartozó *taszint* [1801], illetőleg *taszingál* [1802] alakváltozatok ugyanezen igeképzőkkel alakultak, a szó belseji *n* feltehetőleg másodlagos, inetimologikus járulékhang vagy pedig mozzanatos igeképző.

tat [1585] 'a hajó hátsó része' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *toxt* 'a csónak keresztléce', osztyák *töxt* 'a fatörzsből kivájt csónak keresztléce', zürjén *tjk* 'keresztléc', cseremisiz *töktö* 'hajóborda', lapp *totko* 'csónak, hajó bordázata', jurák *tade* 'csónak keresztléce'. Az uráli alapalak **tukts* 'átlóléc <csónakban>' lehetett. A szó belseji **kt* magyar *t* fejleményére vö. *fut, két*.

-tat/-tet [13. század eleje] Műveltető igeképzőbokor. Elemisméltéssel keletkezett, vagyis műveltető *-t* műveltető *-t*-vel kapcsolódott képzőbokorra oly módon, hogy az eredetileg egyszerű *-t* műveltető képzős származékok kiegészültek a nyílt tövghangzóval bővült *-at/-et* műveltető képzővel. Így jött létre pl. a régi *gyónt* és *ázt* műveltető igékből a ma is használatos *gyóntat* és *áztat*. A *-tat/-tet* funkcióját tekintve azonos a műveltető *-at/-et* igeképzővel, vagyis általában a cselekvés okozását és a cselekvés mással végeztetését fejezi ki, pl. *megnevetet, olvastat*. Jellemzően igei alapszóhoz járulhat. Főnév mellett csak elvéve fordul elő, pl. *büntet*. Ma is termékeny képző.

tát [1416 u.] Valószínűleg hangutánzó eredetű. A szótó azonos lehet a *tág, tár* szavak tövével, a szóvég pedig *-t* műveltető képző. Korai igei származékai a gyakorító képzővel alakult *tátogat* [1518 k.] és *tátog* [1578], későbbi származékaira vö. *tátong* [1822], *tátika* [1892].

tata [1202–1203 tn. (?), 1559] 'papa' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény. A kisgyermek első artikulált hangjait utánzó szó reduplikálódása. Így keletkezett gyermeknyelvi szavakra vö. még: *mama, papa*. Hasonló szó más nyelvekben is használatos. 2. Vándorszó, vö. latin *tata*, görög *tata, tétta*, német régi nyelvi, nyelvjárási *tat(t)e*, jiddis *tate*, horvát-szerb *tata*: 'apa <gyerekenyelvben>'. A magyar szó kétszeres kölcsönzés eredménye: az ómagyar korban latin vagy szláv átvétel, a későbbi formák pedig német vagy jiddis eredetűek lehetnek. A bizalmas nyelvhasználat kiveszőben lévő szava.

tatár [1181 tn. (?), 1505] Vándorszó, vö. csagatáj *tatar*, tatár *tatar*, orosz *mamapun* [tatarin], lengyel *Tatar*, román *tatar*, német *Tatar*: 'tatár'. A szó a mongol *tatari* 'dadogó ember' alakra vezethető vissza, és elterjesztésében a török nyelvek játszottak szerepet. Egyes nyugat-európai nyelvekben, feltehetőleg a latin *Tartarus* 'alvilág, pokol' szó népetimológiás hatásának következtében, szó belseji *r* hangot tartalmazó alakok használatosak, vö. angol *Tartar*, francia *Tartare*: 'tatár'. Nyelvünkben a *tatár* népnév honfoglalás utáni török átvétel lehet, minden bizonnyal kun-besenyő eredetű. A magyarban is jelentkező *r*-es változatok hazai latin hatást tükröznek, vö. hazai latin *Tartari* [többes szám] 'tatár'. A népnév negatív értelmű, 'istentelen'-féle jelentésű használata [1713] nem a tatárjárásra, hanem a török időkben pusztító krími tatárookra utal.

-tatik/-tetik lásd **-atik/-etik**

tataroz [1535 k.] '(épületet) rendbe hoz, felújít' Ismeretlen eredetű. A szóvég valószínűleg igeképző. Az ige megigekötős alakjának 'megver' jelentéséhez [1889] vö. a *rak* hasonló értelmű *megrak* alakját.

táv [1800] Származékszó, amely tudatos szóalkotás eredményeként keletkezett, szóelvonással alkották a nyelvújítás idején a *távol*, *távozik* alakokból. Elsősorban sport- és műszaki nyelvi szó. Névszói származéka a *távlat* [1820].

távcső [1817] Német mintára keletkezett összetett szó (*táv* + *cső*), vö. német *Fernrohr* 'távcső' (német *Ferne* 'távolság, messzeség' + *Rohr* 'cső'). Hasonló, német mintára keletkezett, *táv*- előtagú összetett szavaink még a *távíró* [1838], *távírat* [1845], *távbeszélő* [1877], *távítás* [1958]. E szavakban az előtag jelentése 'távolra, nagy távolságba irányuló'. A *távíró* korábbi, már elavult elnevezéseire vö még: *messzeíró*, *távolíró* [1799].

távköz [1860] Összetett szó (*táv* + *köz*), mely a *távcső*, *távíró* kifejezések analógiájára keletkezett. Hasonló összetételre vö. még: *távgyaloglás* [1875], *távúszás* [1880]. Az összetételek *táv*- előtagjának közös jelentése 'meghatározott távolság, rajthely és cél közötti távolság <sportban>'.

tavaly [1435 tn. (?), 1560] Belső fejlemény, mely valószínűleg szóhasadással különült el *távol* szavunktól. A szóhasadást alakilag a szóvég jésülése, jelentésánál pedig a 'messze' > 'időben messze' jelentésváltozás kísérte, s e folyamat feltehetőleg már az ősmagyar korra lezajlott.

tavasz [1416 u.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. vogul *tūjə* 'tavasz', osztyák *toy* 'ugyanaz', zürjén *tu* 'növekszik, emelkedik <víz>', *tuljś* 'tavasz', votják *tud-vu* 'árvíz' (*vu* 'víz'), *tuljś* 'tavasz; tavasszal', mordvin *tundo*, *tunda* 'ugyanaz', finn *touko* 'vetés, a vetés ideje'. A finnugor alapalak **toβkə* 'tavasz' lehetett. Ha a kérdéses permi (zürijén és votják) adatok valóban idetartoznak, az alapszó esetleg 'árad' jelentéssel is bírt, és ősi igenévszó volt. A nyelvekben meglehetősen általános, hogy az évszakokat, hónapokat a rájuk jellemző természeti jelenséggel vagy munkálatokkal nevezik meg, vö. *kikelet*, *nyár*. A *tavasz* szóvége *-sz* névszóképző, vö. *ravasz*. Származékai a *tavaszi* [1513], *tavaszodik* [1717 e.], *tavasziás* [1859].

távol [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, mely az önálló alakban nem adatolt ősi *tá*- határozószókból keletkezett az *-l* ablatívuszi határozóraggal. A *tá*- tö önmagában is megszilárdult ragos alakulat, amelynek töve feltehetőleg *tova* szavunk szótövével azonos, s e töhöz *-á* latívuszrag kapcsolódott, vö. *ha*. A szó belseji *v* hiátustöltő hang, vagy esetleg az uráli eredetű **-mə* névmásképző folytatása, vö. *tova*. A szó eleji hosszú *á* hangsúlyos helyzetben történt hangzónyúlás eredménye. A szó eredeti jelentése 'távolról' lehetett, az ablatívuszi > lokatívuszi > latívuszi jelentésváltozásra vö. *belől* : *belül* : *alul*, *közel*. A *távol* melléknévi, illetőleg főnévi jelentései *távoli hely*, *vidék* típusú szókapcsolatokban fejlődtek ki. Igei származékai a *távolít* [1748], *távolodik* [1784], főnévi származéka a *távolság* [1792].

távozik [1372 u.] Származékszó, melynek töve *távol*, *tova* szavaink tövével azonos, s e szótóhoz *-z* igeképző kapcsolódott. Ősi igei származéka az *eltávoztat* [1372 u.], ez utóbbi névszói származéka az *eltávoztatás* [1456 k.]. Névszói származéka az *eltávozás* [1456 k.], mely napjainkban rövidített, *eltáv* alakban is használatos 'rövid katonai szabadság' értelemben [1960].

taxi [1929] Nemzetközi szó, vö. német *Taxi*, angol *taxi*, francia *taxi*, olasz *taxi*, *tassé*, orosz *максу* [takszi]: 'taxi'. A szó a franciából terjedt el, s itt a *taximètre* 'taksamérő' összetételből önállósult. Érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett a 'bérautóban felszerelt taksaméter' jelentésből a szó bérautóra vonatkozó használata. A *taxi* a magyarban főképpen német eredetű.

te [13. század eleje] Ősi, uráli kori szó, vö. zürjén *te*, votják *ton*, cseremisiz *təni*, mordvin *ton*, finn *sinä*, lapp *døn*, *døn*, szelkup *tat*, *tan*: 'te'. Az uráli alapnyelvben a névmásnak magas és mély hangrendű változata is lehetett: **tš* 'te <itt>' ~ **to* 'te <ott>'. Az uráli névmás altaji és indoeurópai kapcsolatai nem zárhatók ki, vö. jukagir *tet* 'te', latin *tu* 'te'. A *te* és *ti* második személyű névmások etimológiailag minden bizonnyal összetartoznak. A *te* mai hangalakja vagy a **ti* magánhangzójának nyíltabbá válásával, vagy pedig egy **-ŋ* névmásképzőnek a töhöz kapcsolódásával alakult. E névmásképző nyomát őrzi a *téged* [13. század eleje] alak szó belseji mássalhangzója, vö. még: *engem*.

tea [1664] Vándorszó, vö. német *Tee*, angol *tea*, holland *thee*, francia *thé*, orvosi latin *thea*: 'tea <növény, ital>'. A szó forrása a dél-kínai *t'e*, észak-kínai *ts'a*: 'tea'. A szót nyugat felé a maláj közvetítette, Európában a hollandból terjedt el.

tearózsa [1852] Német mintára keletkezett összetett szó (*tea* + *rózsa*), vö. német *Teerose* 'tearózsa' (*Tee* 'tea' + *Rose* 'rózsa'). Hasonló elnevezések más nyelvekben is ismertek, vö. angol *tea-rose*, francia *rose thé*: 'ugyanaz'. Az elnevezések keletkezése azon alapulhat, hogy a kérdéses virág illata hasonlít a teáéra, illetőleg Kínában e virág szirmait teával összekeverve készítenek illatos teát.

teátrum [1623] 'színház' Latin jövevényszó, vö. latin *theatrum* 'színhely; színház; színházi közönség'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *téatron* 'ugyanaz', és végső soron a görög *teáome* 'néz, figyel, szemlél <színhátékot, látványosságot>' igére vezethető vissza. Idetartozik *teátrális* melléknevünk [1791] is, amely ugyancsak latin eredetű, vö. latin *theatralis* 'a színházhoz tartozó, teátrális'. A szóvégi *s* hangra vö. *április*. Elavulóban lévő szavak, a *teátrális* 'színpadias, hatásvadász' értelemben a választékos nyelvhasználatban fordul elő.

tébécé [1926] Betűszó, mely az orvosi latin *tuberculosis* 'gümőkór' első három szótagkezdő betűjének az összeolvadásából keletkezett. Hasonlóra vö. *ábécé*, *pévécé*.

téblábol [1848] Származékszó, mely a nyelvjárási *tébláb* 'téblábol' [1577 k.] igéből alakult *-l* igeképzővel. Az alapszó ikerítéssel keletkezett összetett szó, melynek előtagja a *tébolyog*, *tévelyeg* igék tövével, utótagja pedig a régi nyelvi *lább* 'úszik' igével azonos. A nyelvjárásokban a *tébláb* szófajváltás eredményeképpen névszói, 'nehézkösen mozgó, másokat akadályozó <ember>' [1872], illetőleg határozószói 'nehézkösen, ügyetlenül' [1872] értelemben is használatos.

tébolyog [1508] Származékszó, melynek alapszava a *tévelyeg*, *tévelyedik* igék tövével azonos. Az eredeti magas hangrendű ige mély hangrendűvé válását elősegíthette a *bolyong* ige analógiás hatása is. A *tébolyog* -g gyakorító igeképzővel alakult, s ugyanezen ige tövével képzős származéka a *tébolyít* [1531], visszaható képzős származéka pedig a *tébolyodik* [1584]. A szó belseji *v* > *b* hangváltozásra vö. *ibolya*. A szóhasadást konkrét > elvont irányú jelentésváltozás kísérte, az eredeti, adott helyről való elmozdulásra utaló szavak az elmebeli megzavarodás kifejezőivé váltak. Nyelvújítás kori szóelvonással jött létre az igékből a *téboly* [1805], melynek további származékai a *tébolyda* [1843] és a *tébolyul* [1852].

technikus [1619] Latin jövevényszó, mely később a németből is átkerült nyelvünkbe, vö. latin *technicus* 'művészi, művi; a művészet tanítója'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *tehnikósz* 'művészi, művi; a művészethez tartozó; tudományos'. Vö. még: német *technisch*, *Techniker* 'technikus'. Az *s*-ező szóvégre vö. *ámbitus*. E szócsaládba tartozik *technológia* [1796] és *technika* [1812] szavunk is. Ez utóbbiak nemzetközi szavak, vö. német *Technologie*, angol *technology*, francia *technologie*: 'technológia', illetőleg német *Technik*, francia *technique*, orosz *техника* [tyehnyika]: 'technika'. E szavakat nyelvünkbe főképpen a német közvetítette. A szintén ide sorolandó *technikum* főnév [1900] pedig a német *Technikum* 'technikum' átvétele.

tégely [1530–1586] Német jövevényszó, vö. középfelnémet *tegel*, *tigel* 'olvasztótégely', német *Tiegel* 'olvasztó edény, kiöntő edény, fazék, tégely'. A német szó az olasz *teglia* 'serpenyő' átvétele. A *tégely* nyelvünkbe a kohászat, illetőleg a gyógyászat szakkifejezéseként került. A szóvégi jésülésére vö. *cikkely*.

tegez¹ [1795] 'valakit „e”-nek szólít' Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején, tövét a *te* személyes névmás *téged* alakjából vonták el, és e tőhöz a *-z* igeképzőt kapcsolták. E fogalom kifejezésére korábban más származékok is keletkeztek, vö. *tezed* [1736], *téget* [1767], *teget* [1775], *tez* [1799]. Az ige visszaható igeképzős származéka a *tegeződik* [1879].

tegez² [1237 tn. (?), 1395 k.] 'nyilak tartására szolgáló tok' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *tāwət* 'tegez', osztják *tūγət* 'puzdra, tegez'. Az ugor alapalak **tāγstə* 'övön hordott tegez' lehetett. Az ugor **η* magyar *g* fejleményére vö. *száguld*, a *t* > *z* szabályos hangváltozásra *kéz*, *ház*. A szó eredetileg a lovas vadászat szókincsébe tartozhatott, mivel a nyíltartónak az övön hordott típusát a lovas vadászok használták. Régebben használatos volt a *tegez* igei, 'nyilat kilő' értelemben is [1654], ami a szóvégi *-z* igeképzőként való téves felfogásával keletkezett, a szó igei használata azonban napjainkra eltűnt.

tégla [1332–1337 tn., 1393] Latin jövevényszó, vö. latin *tegula* 'tetőcserép', hazai latin *tegula*, *tegla* 'tégla'. A latin szó a latin *tegere* 'befed, betakar' ige származéka. A 'cserép' > 'tégla' jelentésváltozás érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. A magyar szó hangtani alakulására vö. *tábla*. Régi származéka a *téglás* [1332–1337 tn., 1643]. A szlovák *tehla* 'tégla' a magyar szó átvétele.

tegnap [1416 u.] Összetett szó, melynek előtagja az önmagában is 'tegnap, nemrég' jelentésű, már kihalt *tege* [1337 tn. (?), 1545] szóból alakult, utótagja pedig *nap* főnevünk. Az előtag egy *té* határozószóra vezethető vissza (vö. *tétova*),

melyhez -g névmásképző és -é latívuszrag kapcsolódott. Az eredetileg *tegenap* alakú összetételből a szó belseji *e* szabályosan kiesett, emellett az előtag fokozatosan melléknévi jelentésűvé értékelődött át. Származéka a *tegnapi* [1416 u.].

tehát [13. század eleje] Összetett szó, előtagja egy ősi, távolra mutató névmástővünk, mely *tova*, *távol* szavaink alapjául is szolgált, utótagja pedig azonos a *hát* határozószóval. Az eredeti *tahát* ~ *tohát* formából elhasonulással jött létre a *tehát*. Az eredetileg helyhatározói jelentésű szó időhatározóvá vált (vö. *mihelyt*, *nyomban*), majd pedig következményes kötőszóvá.

tehén [1296 tn., 1405 k.] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. avesztai *daēnav-* 'nöstény állat', középperzsa *dēnodag* 'nöstény; tej'. Az iráni szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *dhēnā* 'nöstényállat, tehén', középipind *dheṇu-* 'most borjadzott tehén'. Mindezen szavakkal *tej* szavunk előzménye is összefügg. Az iráni szókezdő *d* magyar *t* megfelelése alapján (vö. *tej*, *tíz*) arra következtethetünk, hogy az átvétel még az ősmagyar korszak elején történt. A szó iráni származtatása mellett szól *tej* szavunk hasonló eredete is, az etimológiát azonban gyengítik bizonyos hangtani és jelentéstani nehézségek. 2. Ősi, uráli kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. finn *teva* 'jávorszarvas', *tevana*, *tevene* 'jávorszarvas nösténye', jurák *tī* 'rénszarvas', kamassz *tägō* 'ugyanaz'. Az uráli alapalak **teβā* 'jávorszarvas vagy rénszarvas' lehetett. E szerint az egyeztetés szerint a *tehén* szóvégi *n* hangja névszóképző lehet, vö. *vadon*, *gyertyán*. A szó belseji *h* mindkét származtatás esetén hiátustöltő hang. Származékaira vö. *tehenes* [1296 tn.], *tehénkedik* [1668], *tehenész* [1794].

teher [1348 tn., 1416 u.] Vitatott eredetű. 1. Valószínűleg német jövevényszó, vö. középfelnémet *trehte*, korai újfelnémet *trecht*: 'teher, terhesség'. Ez a német *tragen* 'visz, hord' családja tartozó főnév. A magyarban a szó eredeti formája *tereh* lehetett, mely a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásával, és a tárgyragnak érzett szóvégi *t* hang elhagyásával alakult. A ma használatos *teher* alak hangátvétel eredménye. 2. Belső fejlemény. A nyelvjárási *tér* 'elfér, belefér' ige (vö. még a *terít*, *terjed* igéket és *tér* főnevünket) melléknévi igenévének (*tereh* ~ *térő*) főnevesült alakja. A szó német eredete tűnik valószínűbbnek, mivel a melléknévi igenév eredeti *h* hangja korán vokalizálódott, így szavunkban való kései jelentkezése nem világos, továbbá a 'kiterjedt <dolog>' > 'nehéz dolog, teher' jelentésváltozás sem általános.

tej [1256 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy iráni nyelvből, vö. oszét *dšjyn*, *dšyun* 'szopik', középperzsa *dāyag* 'dajka', újperzsa *dāye* 'dajka, szárazdada', kurd *da* 'anya'. Az iráni szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *dhāyati* 'szopik, iszik', görög *thínjon* 'tej'. A magyar szó magas hangrendje alapján arra következtethetünk, hogy az átadó nyelv egy középiráni, az alánhoz közeli nyelv lehetett, vö. *tehén*, *üveg*. Az óiráni *d* magyar *t* fejleményére vö. *tehén*, *tíz*.

tejfog [1770] Német mintára keletkezett összetett szó (*tej* + *fog*), vö. német *Milchzahn* 'tejfog' (*Milch* 'tej' + *Zahn* 'fog'); vö. még: angol *milk-tooth*, francia *dent de lait*, orvosi latin *dentes lactei* [többes szám]: 'ugyanaz'. Ezek az elnevezések azon a körülményen alapulnak, hogy a gyermekek és az emlősállatok kicsinyei még szopnak, amikor az első, még lecserélődő fogak elkezdnek kinőni. Hasonló szemléletű elnevezésre vö. nyelvjárási *csöcsfog*, *szopósfog*; vö. még: *csikófog*, *bornyufog*.

tejút [1665] Latin, esetleg német mintára keletkezett összetett szó (*tej* + *út*), vö. latin *via lactea* (*via* 'út' + *lactea* 'tej'), német *Milchstrasse* (*Milch* 'tej' + *Strasse* 'út'): 'tejút'. A latin kifejezés fordítása számos nyelvben megtalálható még, vö. angol *milky way*, francia *voie lactée*, lengyel *droga mleczna*: 'ugyanaz'. A magyarban régebben használatos volt a *tejesút* forma [1651] is. Egyéb tájnyelvi, többnyire magyar eredetű kifejezésre pedig vö. *szekérút*, *ég útja*, *hadak útja*, *cigányok útja*.

teke [1566] Ismeretlen eredetű. Igei származéka a *tekézik* [1708].

teker [1200 k. tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből. A következő törökségi szavakkal tartozhat össze: oszmán-török *devir-* 'forgat, fordít, megfordul, visszatér', csuvas *tavār-* 'feltúr; megfordít; visszaad', jakut *tüör-* 'forgat'. Esetleg idetartozik a csagatáj *täkirmän*, oszmán-török *değirmen*: 'malom' is. A magyarba átkerült alak **teker-* vagy **tekir-* lehetett. Az egyeztetést hangtani nehézségek teszik bizonytalanná. Korai igei származékai a *tekereg* [1323 tn. (?), 1456 k.], *tekerget* [1444 tn.], *tekeredik* [1527], névszói származékai a *tekerő* [1200 k. tn., 1538], *tekerület* [1417 tn.], *tekervény* [1490], *tekercs* [1517].

teketória [1704 e.] Bizonytalan eredetű, talán latin jövevényszó, vö. latin *tectorius* 'a (fal) burkolat, mennyezet, födém befestéséhez, mázolásához tartozó', tulajdonképpen 'a befedéshez tartozó', (*opus*) *tectorium* 'stukkó, falfestés', hazai latin 'színes festőmész, női arcpirosító; színlelés, kertelés'. Mindezek a latin *tegere* 'befed' ige származékai. A magyarba a többes számú melléknév semlegesnemű, főnevesült alakja került át. Igei származéka a *teketóriázik* [1704 e.].

tekint [13. század eleje] Valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. osztják *täγn-* 'emlékezik, emlékezetben tart', *täγntäγn-* 'tervez, szándékozik'. Az ugor alapalak **täkkz-* 'néz, szemlél' lehetett, az osztjában 'néz' > 'észrevesz' > 'emlékezik' jelentésképződés ment végbe. A szó belseji *k* osztják *γ* megfelelése ősi **kk-* -ra vezethető vissza, vö. *fakad, rokon*. A *tekint -nt* mozzanatos képzővel alakult. Gyakorító képzővel keletkezett a *tekinget* [1651]. A *tekinget* [1756] pedig valószínűleg másodlagos fejlemény a *tekint* hatására, vö. *bólingat, kacsingat*. A *tekint* névszói származékai a *tekintet* [1510], *tekintetes* 'szép, mutató' [1552], '<megszólításban> nagy tekintélyű' [1644], valamint a *tekinély* [1829].

teknő [1230 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *tekne*, csuvas *takana*: 'teknő'. A nyelvünkbe került alak **täkänä* lehetett, a szó végződése a szóvégi *e ~ ö* váltakozás analógiájára alakult, *penge ~ pengő, szüle ~ szülő*. A két szótagos formák másodlagosak, vö. *sárkány*. A szó *teknőc* származéka [1848] a *teknős* [1272–1290 tn., 1395 k.] alapján keletkezett, természettudományi műszóként alkották meg.

teknősbéka [1395 k.] Összetett szó, előtagja *teknő* szavunk -s melléknévképzős származéka, utótagja *béka* főnevünk. A *teknő* előtag a megnevezett állat szilárd páncéljára utal, az utótag pedig a két állat hasonlóságán alapul, vö. német *Schildkröte* 'teknősbéka' (*Schild* 'páncél' + *Kröte* 'varangy').

tékozol [1416 u.] Származékszó. Alapszava egy önálló alakban nem adatolt, 'szét, szerte' jelentésű ősmagyar határozószó lehet, mely a távolra mutató **to-* névmástöbblől (vö. *tova*) alakulhatott *i* (> *é*) latívuszraggal. A *té-* alapszó *é* hangjának megszilárdulására hatással lehetett a *té-* névmástö is (vö. *tétova*). Ezen alapszóból keletkezett a *-kozik* igeképzővel a napjainkra már kihalt *tékozik* 'elszóródik, elszéled' ige [1456 k.], vö. *barátkozik*. Ez utóbbi *-l* gyakorító képzős származéka a *tékozol*. Ma is élő származéka a *tékoló* [1456 k.].

tékvandó [1990 k.] 'egy fajta koreai harcművészeti sportág' Nemzetközi szó, vö. német *Taekwondo*, angol *taekwondo*, francia *taekwondo*: 'tékvandó'. Az elnevezés a koreai *tae* 'láb', *kwon* 'kéz, ököl' és *do* 'út, tudás' szavakra vezethető vissza, szó szerinti jelentése így módon 'a láb és a kéz útja'. Nyelvünkbe a szó az angolból került.

tél [1269] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tāl*, osztják *täl*, zürjén *tel*, cseremisiz *tel*, finn *talvi*, lapp *dalve*: 'tél'. A finnugor alapalak **tälβä* 'tél' lehetett. A szó régi igei származéka a *telet* [1269], névszói származékai a *téli* [1372 u.], *télies* [1836].

tele [1372 u.] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. 1. Megszilárdult ragos alakulat: a *tel* névszóból (vö. *telik*) keletkezett *-e* latívuszraggal, vö. *bele, ide*. E magyarázat mellett szól a *tele* eredeti határozószói szerepe. 2. Származékszó, amely a *telik* igéből alakult *-e* melléknéviigenév-képzővel, vö. *fürge, kerge*. E felfogás a szó eredeti melléknévi voltát tartja valószínűnek, majd határozói funkcióban jöhetett létre határozószói szerepe.

telefon [1857] Nemzetközi szó, vö. német *Telephon*, angol *telephone*, francia *téléphone*, olasz *telefono*, orosz *телефон* [tjefefon]: 'telefon'. A szót a francia nyelvben alkották meg a görög *tilē* 'messze, nagy távolságra' és *fonī* 'hang, beszéd' szavakból. A *telefon* nyelvünkben elsősorban német eredetű. E szócsaládhoz tartozik a *telefonál* ige [1904] is, mely a korábbi *telefoníroz* alakból [1904] jött létre az igeképző cseréjével, vö. *blamál : blamíroz*. A *telefoníroz* német jövevényszó, vö. német *telefonieren* 'telefonál'. A *telefon* más, régebben használatos elnevezéseire vö. még: *távhangzó* [1882], *távbeszélő* [1897].

telek [1086] Származékszó, amely valószínűleg a kihalt *tel* 'föld, talaj' szavunk (vö. *telik*) *-k* névszóképzővel ellátott alakja, vö. *farok, lélek*. Az alapszó egy ősi igenévszó lehetett, az igei tag folytatása a *telik* ige. Nem zárható ki az sem, hogy a *telek* az ősi igenévszó igei megvalósulásának *-k* névszóképzős származéka, vö. *burok, hajlék*. A szó eredetileg valamivel telített, tele lévő földet jelölhetett, erre vall a *telek* 'trágyázott föld' jelentése [1271]; vö. még: *televény*.

telepedik [1456 k.] Származékszó, melynek szótöve a *tele, teljes, telik* szavak alapjául szolgáló, igenévszói jellegű *tel-* tö, s ehhez *-p* mozzanatos és *-edik* gyakorító-visszaható igeképző kapcsolódott. A *-p* képzővel bővült tö szolgált alapul a *telepít* [1533] és *települ* [1833] igékhez is, az előbbi műveltető képzővel, az utóbbi pedig visszaható igeképzővel jött létre. *Telep* főnevünk [1763] szóelvonással keletkezett nyelvújítás kori származék, melynek létrehozására a *telek* analógiája is hatással lehetett.

televény [1641] 'trágya; zsiros termőtalaj' Származékszó, a *telik* igéből alakult a *-vény* főnévképzővel, vö. *kérvény, sövény*. A földterület telítettségére utaló jelentésmozzanat megtalálható az etimológiailag szintén e szócsaládhoz tartozó *telek* esetében is. Elsősorban mezőgazdasági szakszóként használatos.

televízió [1929] Nemzetközi szó, vö. német *Television*, angol *television*, francia *télévision*, olasz *televisione*, lengyel *telewizja*: 'televízió'. Mesterséges műszóként keletkezett a görög *tíle* 'messze, nagy távolságra' és a latin *visio* 'látás' szavakból, vö. *telefon*. A szó a franciából terjedt el, de a magyar *televízió* átalakítója több nyelv is lehetett. A *tévé* forma [1973] rövidítéssel keletkezett, és létrejöttében idegen nyelvi minták is szerepet játszhattak, vö. német *TV*, angol *TV*, *T.V.*, francia *T.V.*: 'tévé'. A rövidített változatot elsősorban az angol terjesztette el.

telik [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *täwl* 'tele', osztyák *tel* 'ugyanaz', zürjén *dól* 'ugyanaz, egész, teljes', votják *dol-dol*, *dolak* 'ugyanaz', finn *täysi* 'tele, egész, teljes, teljesség', lapp *dšw'de-* 'tölt, teletölt', *tívt*, *tiévt* 'tele'. A finnugor alapalak **täβde* vagy **tälkš* 'tele; ? telik' lehetett, és feltehetőleg ősi igenévszó volt. Névszói folytatása lehetett a már kihalt *tel* 'föld, talaj' [1256 tn.] névszó (vö. még: *telek*). Régen létezett *tel* alakú ige is [1470] 'teljesít, teljessé tesz, megtölt' jelentéssel. A ma is használatos *telik* ige *-ik* végződése a visszaható értelmet hangsúlyozza. A *tel* egyéb származékaira vö. *telhetetlen* [1372 u.], *telhetetlenség* [1456 k.], *telte ~ tölte* (vö. *holdtölte*) [1590], *telít* [1755].

telis-tele [1814] Játszi szóképzéssel keletkezett ikerszó. Utótagja a *tele ~ teli* határozószó, előtagja pedig ugyanennek a szónak *-s* melléknévképzővel továbbképzett változata. Hasonló módon keletkezett összetételekre vö. még: nyelvjárási *teliden-tele* [1577 k.], *telides-tele* [1781], *telised-tele* [1836], elavult *telljen-teli* [1617] és *telesleg-tele* [1792].

telivér [1830] Angol mintára keletkezett összetett szó (*teli + vér*), vö. angol *full-blood*, *full-blooded*: 'telivér' (*full* 'tele, teli' + *blood* 'vér'). A szó meghonosításában Széchenyi Istvánnak lehetett szerepe, aki többek között a magyar lótenyésztés fellendítésén is munkálkodott, és angol kapcsolatokkal is rendelkezett. A *telivér* elterjedéséhez azonban a német *Vollblut*, *vollblütig*: 'telivér' szavak is hozzájárultak. Más képzésmódú hasonló elnevezésekre vö. a korábbi *telivéresség* [1777] és *telivérűség* [1800] kifejezéseket.

teljes [13. század eleje] Származékszó, melynek alapszava a *telik*, *tele* alapjául is szolgáló valamikori ősi igenévszó, a *tel* (vö. *telik*). Címszavunk kiindulásául valószínűleg a *tel* igenévszó névszói tagja szolgált, de nem zárható ki az alapszó igei természete sem. A *teljes -s* melléknévképzővel keletkezett, az *lj* hangkapcsolat az eredeti *teles* alak *l*-jének kettőződésével, majd pedig palatalizálódásával alakult (*l > ll > lj*), vö. *beljebb*, *feljebb*. A *teljes* továbbképzett származékai a *teljesség* [1372 u.], *teljesít* [1372 u.], *teljesedik* [1372 u.], *teljesül* [1372 u.], *teljesítmény* [1853]. A nyelvújítók szövevényekkel megalkották a *telj* 'teljesség, teljesedés' főnevet is [1759], mely napjainkban csupán a *teljhatalom* szóösszetételben [1823] használatos.

téma [1790] Nemzetközi szó, vö. német *Thema*, angol *theme*, francia *thème*: 'tárgy, tétel, téma'; vö. még: latin *thema* 'értekezés témája'. A latin szó a görög *téma* 'ugyanaz' átvétele. A 'közlés tárgya' értelemben [1790] használatos *téma* nyelvünkben latin eredetű, 'zenei motívum' jelentése [1847] pedig német átvétel. Idetartozik *tematika* főnevünk is [1915], mely szintén nemzetközi szó, vö. német *Thematik*, olasz *tematica*, orosz *тематика* [tyematyika]: 'tematika'. A szó a magyarban elsősorban német átvétel, a szöveg latinizálás eredménye.

temet [12. század vége] Származékszó. A *töm* ige *tem* változatából alakult *-t* műveltető igeképzővel (vö. *sirat*, *tölt*), illetőleg az első szótagi magánhangzó illabializációjával (*ö > e*). A 'töm' > 'temet' jelentésképződéshez vö. a *töm* ige adatolt 'temet' [1693] jelentéselemét, illetőleg a rokon értelmű *tölt* szavunk 'halmot csinál'-féle jelentését (vö. a szó *töltevény* 'töltés, gát' származékát). A szó *temető* származéka a *temető föld* [1506], *temetőhely* [1519] szerkezetekből főnevesült [1620]. További régi névszói származékaira vö. *temetvény* [1270], *temetés* [1372 u.], *temetség* [1372 u.], igei származéka a *temetkezik* [1508].

temperamentum [1583] 'lobbanékony természet' Latin jövevényszó, vö. latin *temperamentum* 'helyes arány, középút; mérséklet', *temperamentum caeli* 'mérsékelt klíma' (tulajdonképpen 'égmérséklet'), orvosi és hazai latin *temperamentum sanguinis* 'vérmérséklet'. A latin szó a latin *temperare* 'mérsékel' ige származéka, és végső soron a latin *tempus* 'idő' főnévre vezethető vissza. A szó 'vérmérséklet' jelentése azon a középkori orvosi felfogáson alapul, hogy az egyén temperamentumát a benne keringő testnedvek aránya határozza meg. Melléknévi származéka a *temperamentumos* [1897], melynek 'szenvedélyes' jelentéséhez vö. a *temperamentum* 'élénkség, szenvedélyesség' [1891] értelmét.

templom [1410 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *templum* 'a madárjóstól kijelölt megfigyelőkör; <valamilyen istenség számára> felszentelt hely, templom'. A latin szó bizonytalan eredetű, esetleg a latin *tempus* 'idő, időszakasz' főnévvel függ össze, és eredeti értelmében talán valamilyen behatárolt, körülhatárolt helyre utalhatott. A szónak a magyar népnyelvben fellelhető számos alakváltozata a szó belseji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett, vö. *táplom*, *támpolony*, *taplom*, *teplom*, *támlom*, *támplom*, *tamplony*, *táplony*. A szlovén *templom* és a horvát-szerb nyelvjárási *templom*: 'templom' a magyar szó átvételei.

tempó [1759] Nemzetközi szó, vö. német *Tempo*, angol *tempo*, francia *tempo*, olasz *tempo*, orosz *темп* [tyemp]: 'időtartam, ütem; gyorsaság', a németben még 'viselkedésmód; hajrá! <mondatszö>' jelentése is van. A szó európai elterjesztésében az olasz nyelv játszott fő szerepet, itt a latin *tempus* 'idő' főnév továbbélése. A magyarba elsősorban német közvetítéssel jutott, jelentései közül főképpen az 'ütem' olasz eredetet tükrözhet.

tendencia [1830] Latin jövevényszó, vö. középkori és hazai latin *tendentia* 'tendencia'. Szintén latin eredetű az etimológiailag idekapcsolódó *tendál* igénk is [1865], vö. latin *tendere* 'kifeszít; kiterjeszkedik; megerőlteti magát; törekszik valamire', a hazai latinban még 'irányul, tendál'. A latin szó indoeurópai eredetű. A magyar *tendál* szövége az *ágál* típusú igék analógiájára keletkezett. E szavakkal összefügg, tulajdonképpen ezek származékaként keletkezett a *tendenciózus* 'célzatos, irányzatos' melléknév [1864], mely nemzetközi szó, vö. német *tendenzios*, francia *tendancieux*, olasz *tendenzioso*: 'tendenciózus'. A magyarba több nyelv is közvetítette, a szövége latinosság eredménye.

ténfereg [1685 e.] Bizonytalan eredetű, esetleg szóhasadással keletkezett a *féntereg* ~ *fentereg* igéből (vö. *fetreng*) metatézis útján. Ily módon a szó eredeti jelentése 'hempereg, hentereg' [1685 e.] lehetett, további, bolyongásra, lézengésre utaló jelentései valószínűleg a *tévelyeg* ige hatására keletkeztek. A szónak számos alakváltozata ismeretes, ezek részben az ige hangfestő jellegével, részben játszi szóalakítással magyarázhatóak, vö. *dénbörög*, *tímfereg*, *ténszörög*, *tészölög*. A bizalmas társalgási nyelv szava.

tengelic [1320 tn., 1525 k.] 'tarka tollú kis énekesmadár' Jövevényszó egy déli vagy nyugati szláv nyelvből, vö. bolgár *уузулеу* [stiglec], horvát-szerb *štiglec*, *štiglic*, *štiglica*, cseh régi nyelvi *stehlec*, szlovák *štiglic*: 'tengelic'. A szláv nyelvekben a szó hangutánzó eredetű. A szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldására vö. *kadarka*, *toklász*. A magyar alak szó belseji *n*-je szervesen járulékhang. A főnévnek nyelvünkben számos változata él, vö. *tenglíce*, *stiglic*, *tiglic*, *stiglic*, *istiglic*. A köznyelvben is élő *tenglíce* szövégi *e*-je vagy az *a* végű szláv formára megy vissza, vagy kicsinyítő képző. Az *st* kezdetűek német hatást is tükrözhetnek, vö. német *Stieglitz* 'tengelic'.

tengely [1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *dingil*, karaim *tengil*, csuvas *tənal*: 'tengely'. A nyelvünkbe került alak **tenil* lehetett. A szövége palatalizálódására vö. *keselyű*. Származéka a *tengelyes* [1463 tn.].

tenger [1152 tn., 13. század eleje] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *tāngiz*, tatár *dingez*, üzbég *dengiz*: 'tenger'. A köztörök szövégi *z* csuvas *r* megfelelésére vö. *iker*, *sár*. A nyelvünkbe került alak **tānir* lehetett. A szó eredetileg a Fekete-tengert jelölhette, amelynek partvidékén eleink hosszabb ideig éltek a honfoglalás előtt. Származékai a *tengeri* [1416 u.], *tengernyi* [1750], *tengerész* [1829].

tengeri [1724] Jelentéstapadással keletkezett, a *tengeri búza* 'kukorica' [1533 (?), 1590] szószerkezetből önállósult. A kifejezés a növény tengeren túli származására, illetőleg tengeri szállítására utal. Hasonló alakulatokra vö. *párizsi*, *tokaji*, *kölni*. A *tengeri* elnevezés elsősorban az északkeleti nyelvjáróterületek Tiszától keletre eső részein használatos.

tengerszem [1750] Latin, esetleg német mintára keletkezett összetett szó (*tenger* + *szem*), vö. hazai latin *oculus maris* (*oculus* 'szem' + *mare* 'tenger'), német *Meerauge* (*Meer* 'tenger' + *Auge* 'szem'): 'tengerszem'. A kifejezés feltehetőleg a latinban keletkezett, és azon a téves nézeten alapult, hogy a mély vízű hegyi tavak tengerekből lettek.

tengődik [1689] Származékszó az elavult *teng* 'szűkös viszonyok között él, tengődik' igéből [1531]. Ez utóbbi bizonytalan eredetű, töve feltehetőleg hangutánzó szó, és esetleg összetartozik a *tenyészik* szótövével. A *teng* szövége -g gyakorító képző lehet. Ugyanezen szótő származéka a nyelvjárási *tendül* 'összeszedi magát, erőre kap' [1564], vö. *peng* ~ *pendül*. A tö hangutánzó eredetét erősíti a *cseng*, *leng*, *peng* típusú igékkel való morfológiai felépítésbeli azonosság, vö. még: *teng-leng* 'tengődik, tétlenül tölti az idejét' [1617]. A *teng* és a *tenyészik* esetleges jelentéstani kapcsolatára vö. a *vegetál* ige jelentéseit. A *tengődik* visszaható igeképzős származék. Ugyancsak a *teng* származéka a műveltető igeképzős *tenget* [1578], mely a *tengeti az életét* szókapcsolatban használatos.

tenisz [1819] Nemzetközi szó, vö. német *Tennis*, angol *tennis*, francia *tennis*, olasz *tennis*, orosz *теннис* [tyenyynisz]: 'tenisz'. Az angolból terjedt el, s itt az angol *lawn-tennis* 'gyepen játszott teniszjáték' kifejezésből rövidült. Végző forrása az ófrancia *tenez* 'fogjátok! <a labdát>' felszólító alakú ige (< francia *tenir* 'tart, fog'). A magyar szó forrása az angol, és talán a német is közvetítette. Igei származéka a *teniszezik* [1895].

tenor [1518 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *tenor* 'megszakítatlan folyamat; összefüggés, kapcsolat; tartalom; szótaghangsúly; hangmagasság', középkori latin 'tenorhang', hazai latin 'tenorszólam'. A latin szó a latin *tenere* 'tart,

magában foglal' származéka, s ily módon tulajdonképpeni jelentése 'a vezetőhang(szólam), amely a melódiát tartja'. A latin szó származéka a *tenorista* főnév [1835], mely nyelvünkben valószínűleg német átvétel, vö. német *Tenorist* 'tenorista'. A szöveg az újkori, hazai latin *tenorista* 'ugyanaz' hatására alakulhatott.

ténsúr [1803] <egykori megszólítás> Összetett szó, mely mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Utótagja *úr* főnevünk, *téns* előtagja pedig a *tekintetes* melléknévből alakult az üdvözlésekre, udvariassági kifejezésekre jellemző szórövidítéssel, rövidüléssel, vö. *kend*, *nagysád*. Hasonlóképpen keletkezett a *ténsasszony* összetétel is [1805 e.]. A *téns* korábban más szavakkal kapcsolatban is előfordult, vö. *téns nemes vármegye* [1843]. Napjainkra a *téns* és a *téns*-előtagú összetételek elavultak.

tente [1792] <alvásra biztató szó> Hangfestő eredetű gyermeknyelvi szó. A *tente* és a *tentél* 'alszik' [1792] alaktani és kronológiai viszonya nem tisztázott. Ha a *tente* az alapszó, akkor a *tentél* ebből keletkezett igeképzővel. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *tente* a *tentél* igéből alakult szóelvonással.

tény [1811] Származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak a *tesz* igéből az *-ény* képzővel, vö. *lény*, *vény*. A szó jelentéseinek kialakulására hatással volt a német *Tatsache* 'tény' főnév is. A *tesz* igével való kapcsolata hamar elhomályosult, az alapige jelentése ma már csak a *tény ténykedik* [1816–1831] származékában ismerhető fel. Határozószói származéka a *tényleg* [1830], ebből melléknévképzővel keletkezett a *tényleges* [1833].

tenyér [1405 k.] Jövevényszó, valószínűleg a németből, vö. ófelnémet *tenar*, középfelnémet *tēner*: 'tenyér'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. görög *thénar* 'tenyér, talp'. A *tenyér* nyelvünkbe feltehetőleg mértékjelölőként került, vö. *tenyérnyi* [1584]. A tájnyelvben jelentkező *tereny* alakváltozat hangátvetés eredménye. Melléknévi származéka a *tenyeres* [1938].

tenyészik [1519] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. A szótó összetartozhat a *teng* 'tengődik' és a nyelvjárási *tendül* 'erőre kap' igék tövével, a szöveg az *-ész* gyakorító ige képző. Az ige korán ikessé vált, de az iktelen változatok még sokáig előfordultak. A szó a régi nyelvben elterjedtebb volt, napjainkra használata elsősorban az állattartásra korlátozódott. Műveltető ige képzős származéka a *tenyész* [1531], névszói származékai a *tenyésző* [1519] és a *tenyészet* [1604]. Az összetételek jelzői előtagjául szolgáló *tenyész-* melléknevet a nyelvújítás idején alkották a *tenyészik* igéből, vö. *tenyésznedv* 'spermium' [1802], *tenyészló* [1834], *tenyészbika* [1835]. Ilyen típusú összetételek német mintára is keletkezhetnek, vö. például német *Zuchtstute* 'tenyészló' (*züchten* 'tenyész' + *Stute* 'kanca').

teológus [1588] Latin jövevényszó, vö. latin *theologus* 'az istennel, a vele kapcsolatos dolgokkal foglalkozó személy', egyházi latin 'hittudós'. Hasonlóképpen latin eredetű, s a szócsalád tagja a *teológia* főnév is [1605], vö. latin *theologia* 'az istennel kapcsolatos kutatás, tan', egyházi latin 'hittudomány, vallástan'. A latin szavak a görög *teológos* 'ugyanaz' és *teologia* 'ugyanaz' alakok átvételei (görög *teós* 'isten' és *logía* 'gyűjtés, tan'). A *teológus* szövegére vö. *filozófus*.

teória [1644] 'elmélet' Latin jövevényszó, vö. latin *theoria* 'vizsgálódás, elmélet'. Latin eredetű a szintén idetartozó *teoretikus* 'elméleti' melléknév is [1800], vö. latin *theoreticus* 'vizsgálódó; spekulatív, elméleti'. A latin szavak a görög *teoría* 'szemügyre vevés, vizsgálat; tudományos felismerés, tudomány; elmélet', illetőleg a görög *teoretikós* '<elméletileg> vizsgálódó, (természet)kutató' szavak átvételei. A *teoretikus* szövégi s hangjára vö. *filozófus*, *teológus*.

tép [1274 tn., 1512 k.] Ismeretlen eredetű régi szavunk. Eredeti jelentése 'szaggat' [1512 k.] lehetett. A lelki gyötrődésre utaló *tépelődik* származék [1616] *-l* gyakorító és *-ődik* visszaható képzővel keletkezett, jelentésanilag hasonló alakulásmódra vö. *emésztődik*, *rágódik*.

teper [1742] Belső fejlemény: a *tipor* igétől szóhasadással különült el hangrendi átcsapás eredményeképpen. Napjainkban főképpen *le-* ige kötővel használatos.

tepsi [1513 tn. (?), 1539] Vándorszó, vö. oszmán-török *tepsi* 'tálca, lapos tál', albán *tepsi* 'tepsi', román *tipsie* 'tepsi, serpenyő, kerek tál, tálca', bolgár *menция* [tyepszija] 'tepsi', horvát-szerb *tepsija*, *tapsija* 'ugyanaz'. A szó elterjesztésében valószínűleg az oszmán-töröknek volt szerepe, itt a szó az újperzsa *tabšī* 'tálca, <arany, ezüst, réz> tál' alakra vezethető vissza. A magyar szó forrása először a horvát-szerb (vö. a nyelvjárási *tapszia*, *tepszia* változatokat), majd pedig az oszmán-török lehetett.

tér¹ [1372 u.] 'más irányba kezd haladni' Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *devir-* 'forgat, fordít, megfordul, visszatér', csuvas *tavčr-* 'feltúr <ruhajjat>; megfordít'. E szavak talán összefüggenek *teker* igénk előzményével is. A magyarba került alak **täwār-* lehetett, a szó belseji mássalhangzó

vokalizálódására vö. *kérődzik, szór.* 2. Belső fejlemény. A nyelvjárási *tér²* 'fér' igtől elkülönült jelentésfejlődés eredménye, a jelentés-összefüggésre vö. *megy.* Az egyvezetés jelentésánál mindazonáltal problematikus, mivel címszavunk esetében az irányváltoztatás tartalmi mozzanata elsődlegesnek tűnik. Mozgásigeként elsősorban igekötővel használatos (vö. *eltér, kitér, letér, visszatér*), számos igekötős alakulata az eredeti mozgásképzet mellett absztraktabb jelentéssel is rendelkezik (vö. *meztér* <valamely hitre>, *rátér* <beszéd tárgyra>, *magához tér*).

tér² [1365 tn. (?), 1372 u.] 'terület' Ősi, ugor kori szó, vö. osztják *tir* 'adott szélesség <a halászhálónál>', *tirəη* 'magas, mély <húzóhálóról>', *tärimt-* 'elterül'. Az ugor alapalak **tärs* 'tér, hely' lehetett. A szó feltehetőleg egy ősi, 'széles, tágas; elterül, elfér' jelentésű igenévszó névszói tagja, a nyelvjárási *tér* 'fér' igtel való etimológiai összetartozása mindazonáltal hangtanilag problematikus. A szóból nyelvünkben gazdag szócsalád keletkezett (vö. *terebélyes, terep, terpesz*), az elavulóban lévő alapszót a nyelvújítók elevenítették fel.

terasz [1806] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. francia *terrasse* 'terasz <a házak előtt, kertben>'; vö. még: német *Terrasse* 'ugyanaz; nagy, nyitott erkély'. A francia szó az óprovanszál *terrassa* 'magasított földterület' folytatása, és végső soron a latin *terra* 'föld' szóra megy vissza.

térd [1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, magyar képzéssel. A töre vö. csuvas *čar*, ujjur *tiz*, oszmán-török *diz*: 'térd'. A török alakokban mutatkozó *r ~ z* hangmegfelelésre vö. *ökör*. A nyelvünkbe került alak **tēr* lehetett, a szóvég feltehetőleg *-d* kicsinyítő képző, vö. *apród, gyengéd*. Igei származéka, a *térdepel* [1372 u.] valószínűleg mozzanatos *-p* és *-l* gyakorító képzőkkel alakult. További származékai a *térdecske* [1416 u.] és a *térdel* [1754].

térdkalács [1405 k.] Összetett szó (*térd + kalács*), mely korábbi birtokos jelzős szerkezetből keletkezett, vö. (*vki*) *térdének kalácsa* [1510], (*vkinek*) *térde kalácsa* [1636]. Számos nyelvben megfigyelhetjük, hogy ezt a testrészt a magyarhoz hasonló összetétel jelöli, melyben a 'térd' főnévhez utótagként valamilyen lapos tárgyat jelölő szó kapcsolódik, vö. angol *kneepan* 'térdkalács' (*pan* 'csésze'), német *Kniescheibe* 'térdkalács' (*Scheibe* 'korong'), finn *polvilumpio* 'térdkalács' (*lumpio* 'gomb').

terebélyes [1754] Származékszó: az elavult *terebély ~ terepély* 'nagy lombkoronájú, zömök; lombkorona, terjedelem' [1720 k.] szó *-s* melléknévképzős alakulata. Az alapszó is származék, melynek szóvége az *-ély* névszóképző (vö. *fekély, veszély*), *-p* eleme pedig mozzanatos igeképző. A *-p* képzős származék a *terpeszkedik* ige családjával tartozik össze. A *terebélyest* a nyelvújítás terjesztette el. Igei származéka a *terebélyesedik* [1790].

terefere [1792] Ikerszó, mely játszi szóalakítással keletkezett. Az ikerítés típusára vö. *tarkabarka*. *Tere-* előtagja, mely önálló alakban nem használatos, *-e* képzős melléknévi igenévnek tűnik, és esetleg összetartozik a *trécsel ~ terécsel* igtel. Igei származéka a *tereferél* [1794].

terel [1750] Származékszó: a *tér¹* 'más irányba kezd haladni' igtel keletkezett *-l* műveltető képzővel, és ily módon voltaképpen a *térít* alaktani párja. A szó eleji rövid *e* hangot a *terít, terjed* igei analógiás hatása magyarázhatja. A *terel* gyakorító képzős származéka a *terelget* [1830]. Régebben más képzőkkel alakult származékok is használatosak voltak még, vö. *tereget* 'terel, forgat, térít' [1550 k.], *téreng* 'menekül, szalad' [1624].

terem¹ [12. század vége] 'létrejön, lesz' Ismeretlen eredetű. Az *-m* szóvég esetleg képző lehet, de ez nem igazolható. A szó számos származék alapjául szolgált, ősi voltát mutatják korai származékai, vö. *teremt* [12. század vége], *teremtő* [12. század vége] 'Isten' [1372 u.], *termés* [1416 u.], *teremtés* [1416 u.], *teremtény* [1493 k.], *termék* 'természetes' [1611], 'áru' [1808], *termékeny* [1611], *terméketlen* [1645], *termény* [1649], *termeszt* [1724], *termékenyít* [1766], *termel* [1836], *termékenyül* [1838], *termelékeny* [1953].

terem² [1225 tn. (?), 1395 k.] 'csarnok, nagy helyiség' Jövevényszó egy szláv nyelvből, vö. bolgár *трѣм* [trem] 'csarnok, terem, tornác', szlovák *triem* 'veranda, terem, csarnok, erkély, lépcsőház', *terem* 'terem', orosz *мерем* [tyerem] 'csarnok, terem, toronyszoba'. A szláv szavak eredete bizonytalan, talán a görög *τέμενον* 'ház, lakás' főnévre vezethetők vissza. A magyar szó közvetlen forrása talán a bolgár lehet, vö. *palota*. A szóalak a mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre. A 16. századra elavult, használatát a nyelvújítás idején elevenítették fel.

teremburáját [1846] Szösszevonással keletkezett, a *teremtő urát* káromkodás enyhítő célzatú változtatásával, vö. *az iskoláját, az istenfáját, a kutyafáját*. A szó belseji *b* hang vagy másodlagos, inetimológikus töltőhang, vagy pedig a *burá* (vö. *borít*) hatására került a szóba. Főképpen a tájnyelvben használatos kifejezés.

terep [1784] Származékszó, amely tudatos szóalkotással keletkezett. Alapszava a napjainkra már kihalt *terepes* 'kiterjedt, kövér' [1750], mely voltaképpen a *terepélyes* ~ *terebélyes* melléknév rövidítésével keletkezett. A *terep* valószínűleg szóelvonás eredménye, és eredetileg melléknévi, 'terebélyes' jelentéssel bírt. A szó főnévi használatának uralomra jutását elősegítette az *-s* melléknévképzős származékként felfogott *terepes* alak megléte is.

teringette [1657] Belső fejlemény, mely az *ördög teremtetete* [1660 k.] típusú káromkodásokból elvonódott *teremtette* [1667] szitokszó enyhítő célzatú elváltoztatásával keletkezett, vö. *az iskoláját, a teremburáját*. Az alaki változást elősegíthette az elavult *terenget, teringet* 'terel, térít' (vö. *terel*) igék analógiás hatása is. A *-t* végű *teringettét* [1787] változat a tárgyragos *kutyafáját, teremburáját* típusú szitokszavak hatására keletkezhetett. Főképpen a nyelvjárásokban használatos kifejezések.

terít [1372 u.] Származékszó egy ősi, finnugor eredetű, igenévszói természetű szótöbblől. Az alapszó igei tagjára vö. nyelvjárási *tér* 'fér'; vö. még: *tér!* 'más irányba kezd haladni'. Az alapszavak mai származékai az esetleges egybeesések és keveredések folytán jelentéstanilag meglehetősen összekuszálódtak, vö. *térít*. A *terít* műveltető igeképzővel alakult. Névszói származéka a *terítő* 'aki valamit leterít' [1604], 'amivel valamit leterítenek' [1792] és a *teríték* [1784]. Régi visszaható igeképzős származék a *terül* [1456 k.], amelyből főnévképzővel keletkezett a *terület* [1644]. Gyakorító képzős alakulat a *teregtet* [1522].

térít [1470] Származékszó, a *tér!* 'más irányba kezd haladni' igéből keletkezett műveltető igeképzővel. Ugyanezen alapszó visszaható képzős származéka a *térül* [1510 k.], mely utóbbi gyakran használatos a *térül-fordul* [1577–1580] ikerszóban. Az igék jelentésében alapvető az irányváltoztatás tartalmi jegye. A *térít* szócsaládjában egyes származékok egybeeshettek, keveredhettek a *terít* ige alapjául szolgáló többi különféle származékaival (vö. *terít*). A *térít* további származékára vö. *térítvény* [1833].

terjed [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *tér!* 'más irányba kezd haladni', vagy esetleg a *tér²* 'fér' ige, képzője a *-d* igeképző. A szó belseji *j* másodlagos járulékhang lehet, mely *r* hang után meglehetősen gyakori, vö. *örjöng* ~ *örül*. Ugyanezen alapszó további igei származékaira vö. *terjeszkedik* [1372 u.], *terjeszt* [1372 u.], továbbá *terjeng* [1813], mely utóbbi tudatos szóalkotás eredménye, a nyelvújítók alkották a szócsalád korábbi igéi alapján gyakorító igeképzővel. A *terjeng* napjainkban főképpen a melléknévi, *terjengős* származékában [1864] él. A *terjed* névszói származékaira vö. még: *terjedelem* [1784], *terjedelmes* [1834].

térkép [1833] Összetett szó (*tér²* + *kép*), melyet tudatos szóalkotással alkottak a nyelvújítás idején. Származékai a *térképez* [1855], *térképészet* [1872], *térképész* [1877].

természet [1372 u.] Származékszó, mely a *terem!* igéből keletkezett az *-et* névszóképzővel. A szó belseji *sz* gyakorító képző lehet, vö. *fohász*. Az alapszó és származéka jelentéstanilag kapcsolatra vö. latin *natura* 'természet' < latin *nasci* 'születik, származik; nő, terem; ered, támad, kezdődik'. A szó melléknévi származékai a *természetes* [1405 k.] és a *természeti* [1416 u.].

termet [1416 u.] Származékszó, a *terem!* igéből keletkezett *-et* névszóképzővel, vö. *főzet* < *fő*, *gyülekezett* < *gyűlik*.

terminus [1548] Latin jövevényszó, vö. latin *terminus* 'határ- (jel, kő, vonal), vég, befejezés', középkori latin 'határidő; meghatározás, (rend)szabály'. A szó nyelvünkben 'határidő' jelentéssel él, 'meghatározás, pontos kifejezés' jelentése [1570] elavult, ilyen értelemben a *terminus technicus* 'műszó' [1835] használatos. Az *s*-ező szóvégre vö. *ámbitus*. Eredetét illetően idetartozik *terminológia* [1806] főnevünk is, mely idegen minták alapján honosodott meg nyelvünkben, vö. német *Terminologie*, francia *terminologie*: 'terminológia'.

termosz [1929] Jelentéstapadással önállósult a korábbi *termoszkészülék* [1908], *termoszkulacs* [1912], *termoszpalack* [1927]féle szókapcsolatokból. Ezek angol és német kifejezések részfordításával keletkeztek, vö. angol *thermos flask*, *thermos bottle*, német *Thermosflasche*: 'hőpalack'. Ezen elnevezésekben a *Thermos* voltaképpen gyári védjegy-szó, mely a 'meleg' jelentésű görög *thermosz* alakkal azonos.

terpentin [1550 k.] Vándorszó, vö. latin *terebint(h)inus*, *-a*, *-um* 'terebint-fából való', hazai latin *terpentina* 'terpentin', német *Terpentin* 'ugyanaz', cseh *terpentín* 'ugyanaz', orosz *терпентин* [tyerpentyin] 'ugyanaz'. A szót, mely végső soron görög eredetű, a középkori latin nyelv terjesztette el. A magyar szó forrása a hazai latin és a német.

terpesz [1832] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Szóelvonással hozták létre a *terpeszkedik*, *terpeszt* igékből, alkotásmódjára vö. *torlasz* < *torlaszt*, *vigasz* < *vigasztal*. Eredetileg melléknév volt, főnévi használatát

jelentéstapadás eredményezhette. Napjainkban főképpen összetett szavak előtagjaként áll, vö. *terpeszugrás* [1869], *terpeszállás* [1888]. A szó létrejöttében és megszilárdulásában a sportnyelv fejlesztésének szükségessége játszott nagy szerepet.

terpeszkedik [1585] Származékszó egy önálló alakban nem adatható szótöböl. A szótó a *tér'* 'más irányba kezd haladni' vagy a nyelvjárási *tér'* 'fér' igéből alakult *-p* mozzanatos igeképzővel, vö. *állapodik*, *csillapít*. A *terpeszkedik -sz* gyakorító és *-edik* visszaható képzővel keletkezett, vö. *ereszkedik*, *támaszkodik*. Hasonlóképpen *-sz* képzős származék a műveltető képzőre végződő *terpeszt* [1784]. Az *sz* képző nélküli tövet őrzi a *terped* 'terpeszkedik' [1611]. Az igék szó belseji *rp* hangkapcsolata feltehetőleg másodlagos, egy korábbi, második nyílt szótagi *e* hang szabályos kiesésével keletkezett, vö. elavult *terepedik* 'terpeszkedik' [1766], *terepül* 'ugyanaz' [1807].

terror [1621] Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóvá vált, vö. latin *terror* 'rémület' (< latin *terrere* 'megrémít'); vö. még: német *Terror*, angol *terror*, francia *terreur*: 'terror, rémuralom', a franciában 'rémület, rettegés' jelentése is van. A szót a ma általános 'rémuralom' értelemben a francia terjesztette el, ott e jelentés kialakulása a francia forradalomhoz kapcsolódott. Hasonlóképpen a franciából terjedtek el a *terrorista* [1795], *terrorizál* [1851] szavak is, melyek szintén nemzetközivé váltak, vö. német *Terrorist*, angol *terrorist*, francia *terroriste*: 'terrorista'; illetve német *terrorisieren*, angol *terrorize*, francia *terroriser*: 'terrorizál'. A magyar szavak forrása a francia és a német.

terv [1829] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett. A *terít*, *terjed* igék tövéből hozták létre a nyelvújítás idején az akkor divatos *-v* névszóképzővel, vö. *szerv*, *élv*. A szó megalkotásában szerepet játszhatott a latin *planus* 'sík, egyenes, lapos' és újkori latin *planum* 'terv' jelentéstani összefüggése.

tesped [1814] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatható. Eredeti formája *tepsed* volt, és az ige *-s* gyakorító képzős relatív töve a *tapos* magas hangrendű változata. A *tesped* e töből alakult egyrészt a tő belseji mássalhangzók metatézisével (*ps > sp*), másrészt egy *-d* gyakorító-kezdő képző hozzákapcsolódásával. Az elavult *tespeszt* 'tétlenségre kárhozhat' [1831] a *tesped* alapján keletkezett műveltető igeképzős származék, mely Széchenyi alkotása a nyelvújítás idejéből. Az eredeti, hangátvetés előtti töv változatot több nyelvjárási ige is őrzi, vö. *tepség* 'szétnyomódik, szétterül' [1836], 'tapos' [1863], *tepsen* 'hirtelen elnyúlik' [1863], *tepsel* 'szétnyom, elnyújt' [1874].

tessék [1790] Megszilárdult ragos alakulat: a *tetszik* ige *tetik* előzményének egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja. A szófajváltás a *tessék hallgatni-* [1716], *tessék venni-*, *tessék mondani-*féle kifejezésekben ment végbe, amelyekben az alany az igenévről a megszólított személyre értődött át, vö. *állni kellett, muszáj voltam elfogadni*. Módosítószóvá válása az igenév elhagyásával következett be, vö. *tessék (be)jönni, leülni* stb.). Az ige egyéb ragos alakulataira vö. *tessen* [1793], *tessenek* [1881], továbbá vö. még: *tessék-lássék* [1848–1889]. A címszó igei származéka a *tessékel* [1821], alakulásmódjára vö. *éljenez, láttamoz*.

test [12. század vége] Ismeretlen eredetű. A szó jelentéseire vö. latin *corpus* 'test, holttest; férfiaság; személy, egyén; állomány, anyag, lényeg; testület'; vö. még: német *Körper* 'élőlények teste, törzse; matematikai, fizikai téridom; valaminek a fő része; testület'. Hasonló jelentéscsoportok számos más európai nyelvben is kialakultak az emberi testet jelölő szó használatában. Korai származékai a *testi* [1372 u.], *testes* [1456 k.], *testesit* [1513], *testesül* [1519], *testiség* [1650], továbbá nyelvújítás kori főnévi származéka még a *testület* [1834].

testamentum [1416 u.] 'végrendelet' Latin jövevényszó, vö. latin *testamentum* 'testamentum'. Etimológiailag idetartozik a *testál* 'végrendelkezik' [1563–1571] igénk is, mely a latin *testari* 'tanúsít, megerősít; végrendelkezik' alakra vezethető vissza. Mindkét latin szó alapja a latin *testis* 'tanú'.

testőr [1769] Mesterséges szóalkotás eredménye. A *testet őrző* [1643] szókapcsolat alapján keletkezett *testőrő* [1745] összetételtől rövidült. Nyelvújítási szavunk. Névszói származéka a *testőrség* [1833].

testvér [1650] Összetett szó (*test* + *vér*), mely a korábbi *egytestvér* kifejezésből vonódott el, vö. *egy test és vér* [1625]. Szemléleti alapja valószínűleg az Ótestamentum 'hús és vér', illetőleg 'csont és vér' jelentésű, embert jelölő kifejezéseire megy vissza. Az *egytestvér* formát eredetileg jelzőként használták, vö. *egytestvér atyafi* 'vérokon, testvér' [1644], *egytestvér öcs* 'öcs' [1662]. A 'testvér' fogalom korábbi elnevezéseire vö. még: *atyafi* [1372 u.], *egyvang* [1395 k.], *egy ember lányai* [1533], *egy ember fiai* [1590]. Származékai a *testvérség* [1750], *testvéri* [1772], *testvériség* [1810] és a *testvéries* [1842].

tesz [950 k.tn. (?), 13. század eleje] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *täj-* 'szó', mordvin *teje-* 'csinál, tesz', finn *teke-* 'ugyanaz', lapp *dákká-* 'ugyanaz'. A finnugor alapalak **teke-* 'csinál, tesz' lehetett. A szó indoeurópai és altaji kapcsolataira vö. mongol *tege-* 'ugyanaz', óind *dadhāti* 'ültet, fektet, állít', latin *facere* 'csinál, tesz'. A magyar szó *-sz* gyakorító igeképzővel alakult, vö. *eszik, lesz*. Jelentését tekintve az emberi tevékenység egyik legáltalánosabb megnevezése, nagyszámú igekötős változata a gazdag jelentéskörön belüli differenciálást teszi lehetővé. A szónak nyelvünkben számos igei és névszói származéka él, vö. *tetet, tétet* [1372 u.], *tét* [1372 u.], *tehetség* [1372 u.], *tétel* 'tevékenység' [1372 u.], 'tantétel' [1708], *tett* [1416 u.], *tehetős* 'erős, tevékeny' [1550 k.], 'jómódú' [1835], *tétlen* [1560 k.], *tehetséges* 'erős, hatalmas' [1577–1580], 'alkotóképes' [1857], *tehetségtelen* 'tenni nem tudó' [1604], 'alkotóképességet nélkülöző' [1806], *tevékeny* 'tevő' [1647], 'szorgalmas' [1838], *tettes* [1832], *tettleg* [1832], *teendő* [1836].

teszt [1913] Nemzetközi szó, vö. német *Test*, angol *test*, francia *test*, olasz *test*, orosz *mecm* [tyeszt]: 'próbatétel, kísérlet, vizsgálat, teszt'. Pszichológiai műszóként az angolból terjedt el, ahol is az óangol *test* '<nemesfémek olvasztásában használt> olvasztótégely, próbatégely' jelentésből keletkezett a mai, modern értelmű használata. Az angol szó forrása a francia, vö. ófrancia *test* '(cserép)edény', végső soron pedig a latin *testu, testum* 'ugyanaz' főnévre vezethető vissza. A magyarba főképpen az angol közvetítette. Kései igei származéka a *tesztel* [1977].

tészta [1430 k.] Szláv jövevényszó, vö. bolgár *mecmo* [tyesztó], cseh *těsto*, orosz *mecmo* [tyesztó]: 'tészta'. A szláv szavak egy ósszláv **těsk-* 'nyom, gyúr' ige fejleményei. A magyar szó átadó nyelve bizonyosan nem állapítható meg, valószínűleg a bolgárból való, vö. *kovács*.

tetem [1211 tn. (?), 1405 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. finn *tähti, tähde* 'maradék, maradvány', lapp *dak'te* 'csont'. A finnugor alapalak **täktä* 'csont' lehetett. Az egyeztetést bizonytalanná teszi, hogy megfelelés csak két távoli rokon nyelvből mutatható ki. A szó belseji **kt* magyar *t* fejleményére vö. *két*. A *tetem -m* névszóképzővel keletkezhetett, vö. *orom, álom*. Eredeti jelentése a magyarban is 'csont' lehetett, 'holttest' értelmű használata a 'test' jelentésen keresztül fejlődhetett ki. A 'csont' > 'test' jelentésfejlődés több nyelvben is megfigyelhető, vö. mordvin (moksa) *lovaža* 'holttest' < uráli **luwe* 'csont'.

tetemes [1395 k. (?), 1577] Származékszó, a *tetem* főnévből keletkezett *-s* melléknévképzővel. Eredeti jelentése az alapszó régi, elavult jelentésének megfelelően 'csontos, csontból készített' lehetett, vö. *tetem*. Átvitt értelmű használata metaforikus névátvitel eredménye, hasonló jelentésfejlődésre vö. *csontos hazugság*.

tetemrehívás [1790] Összetett szó, előtagja *tetem* főnevünk *-re* határozóragos alakja, utótagja pedig a *hív* ige *-ás* névszóképzős származéka. A kifejezés keletkezése egy régi, egész Európában elterjedt szokáson alapul: a középkorban a gyilkosság gyanúsítottait elvezették a meggyilkolthoz, mivel úgy vélték, az igazi bűnös jelenlétében a halált hozó seb újra vérezni kezd.

tétova [1372 u.] Összetett szó, mely a régi nyelvi *té* 'ide, erre' és a *tova* 'oda, el' határozószavak összekapcsolódásával keletkezett. A *té* előtag ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tī*, osztják *tīm, tā*, zürjén *ta*, votják *ta*, cseremis *tī*, mordvin *té*, finn *tämä*: 'ez', jurák *tīkī* 'ez', kamassz *tije* 'azonnal, rögtön'. Az uráli alapalak **tä* (~ **te* ~ **ti*) 'ez' lehetett. A szó jukagír, altáji és indoeurópai kapcsolataira vö. jukagír *tiŋ* 'ez', mongol *tere* 'amaz, az', óind *tat* 'amaz, az'. A magyar *té* forma a **te* alapszóból *-i* latívuszraggal keletkezett: *tej* > *té*, vö. *ki, le*. A szó a *tétova* összetételen kívül még az alábbi kifejezésekben szerepelt: *teftoua* 'ide-oda' [1416 u.], *fem the fe towa* 'ide sem, oda sem' [1519]. Eredeti határozói jelentése napjainkra elavult, ma melléknévként használatos. Igei származéka a *tétovázik* [1560].

tetová [1886] Képzőcserével keletkezett, a korábbi, napjainkra már elavult *tetovíroz* igéből [1813], vö. *blamíroz* : *blamál*, *flangíroz* : *flangál*. A *tetovíroz* német jövevényszó, vö. német *tätowieren*, régi nyelvi *tatowieren, tatuieren, tätuieren*: 'tetová'. Ez a francia *tatouer* 'ugyanaz' átvétele, mely utóbbi angol eredetű, vö. angol *tattoo* 'ugyanaz; tetováás'. Az angol szó a polinéz *tatau* 'jel <a bőrön>, tetováás' szóra megy vissza.

tető [1200 k. tn., 1372 u.] Szófajváltással keletkezett: a *tetszik* ige *tetik* 'tetszik' előzményének [1372 u.] *-ő* képzős főnevesült melléknévi igeneve. A szó jelentése az alapszó eredeti 'látszik' értelmén alapul, mivel valaminek a felső része már messziről általában jól látható. Az alapszó elavulásával a *tető* és a *tetszik* elszigetelődött egymástól. A *tető* eredetileg a hegytetőt jelölte, további használatai metaforikus névátvitellel keletkeztek. Névszói származékai a *tetőtlen* [1200 k.] és a *tetős* [1399 tn., 1416 u.], *-z* igeképzővel keletkezett a *tetőz* [1531] és a *tetőzik* [1796]. A szó több szólásban is szerepel, vö. például *tetőtl talpig* 'egész testében' [1506], 'teljesen' [1752], *nincs teteje* 'nincs értelme' [1898].

tetszhalál [1831 e.] Német mintára keletkezett összetett szó (*tetsz* + *halál*), melyet a nyelvújítás idején alkottak, vö német *Scheintod* 'tetszhalál'. A német szó előtagja a *scheinen* 'fénylik, látszik' ige töve 'valamilyennek látszik' értelemben, melyet a magyarban a 'látszik, feltűnik' jelentéssel is használt *tetszik* igével fordítottak le. Hasonlóképpen tükörfordítás eredménye az azonos előtagú *tetszhalott* névszó, vö. német *scheintot*, *Scheintote(r)* 'tetszhalott'. Kezdetben mindkét szót erősen bírálták, mégis hamar elterjedtek.

tetszik [1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a kihalt *tetik* 'tetszik' ige [1372 u.]. A *tetszik* -sz gyakorító képzővel bővült, vö. *játék* : *játszik*. Eredeti jelentésében a *látszik*, *tűnik* szinonimája volt (vö. *kitetszik* 'valamilyennek látszik'), a ma elsődleges 'kedvező benyomást tesz; kedve tartja' értelmű használatok jelentésszűküléssel keletkeztek. (Lásd még: *tessék*.) Származékai a *tetszés* [1585], *tetszetős* [1764], *tetszöleges* [1833] és a *tetszeleg* [1834].

tettet [1416 u.] Származékszó, a *tetszik* ige *tetik* 'tetszik' előzményéből [1372 u.] keletkezett -*tet* műveltető igeképzővel. A szó jelentése az alapszó 'látszik' értelmén alapul oly módon, hogy a színlelő személy láttat, mutat valamit, ami valójában nincs úgy. A forrásokban szereplő -*é*-s változatok (*téttet*) arra utalnak, hogy szavunk keveredett a *tesz* ige műveltető képzős *tetet* ~ *tétet* alakjával. Névszói származéka a *tettetés* [1456 k.].

tetű [1395 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *tākōm*, osztyák *tōytōm*, zürjén *toj*, votják *tej*, cseremiszi *ti*, finn *täi*, lapp *dik'ke*: 'tetű'. A finnugor alapalak **täje* 'tetű' lehetett, melyhez már az ugor korban képző csatlakozott, vö. ugor **täje-iz* 'ugyanaz'. A szó lehetséges távolabbi kapcsolataira vö. grúz *tili* 'ugyanaz'. Az egyeztetés valószínűségét hangtani bizonytalanságok gyengítik, a szó belseji **j* kiesése mindazonáltal nem példa nélküli, vö. *here*, *titok*. Származékai a *tetves* [1410 tn., 1528], *tetvészik* [1735 e.], *tetvészkedik* [1791].

teve [1395 k.] Török jövevényszó, vö. ujjur *töbä*, *täwä*, oszmán-török *deve*, tatár *döyä*: 'teve'. A szó számos altaji nyelvben is megtalálható, továbbá más finnugor és szláv nyelvekbe is átkerült, vö. cseremiszi *tüje*, horvát-szerb *deva*: 'teve'. A magyarba került alak **täβä* lehetett.

tévelyeg [1372 u.] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *tip-* 'téved', osztyák *tēw-*, *tēp-* 'téved, eltéved'. Az ugor alapalak **teps-* 'téved' lehetett. A szó belseji *p* magyar *v* fejleményére vö. *ravasz*. Az ősi igeő nyelvünkben önálló alakban csak a *tébláb* szó előtagjában maradt fenn. A *tévelyeg* -*l* > -*ly* és -*g* gyakorító képzőkkel alakult. Ugyanezen alapszó további igei származékaira vö. *téveszt* [1456 k.], *téved* [1519], továbbá *tévelyedik* [1541], *tévelyít* [1562]. Az igeik utólag kikövetkeztetett *tév* tövéből alkották meg a nyelvújítás idején a *téveteg* [1842] és *téves* [1854] mellékneveket.

tévút [1834] Német mintára keletkezett összetett szó (*tév* + *út*), vö. német *Irrweg* 'tévút' (német *Irre* 'tévedés', *irre* 'téves' + *Weg* 'út'). A magyar összetétel *tév-* előtagját a *tévelyeg* szócsaládjából alkották elvonással. Hasonló *tév-* előtagú, német mintára keletkezett összetételekre vö. még: *téván* [1842], *téveszme* [1843], *tévhit* [1844], a német megfelelőkre vö. német *Irrlehre* 'téván, téveszme', *Irrglaube* 'tévhit'. Nyelvújítás kori alkotások.

textil [1918] Belső fejlemény: a korábbi *textilipar* [1891], *textiláru* [1900] összetételek első tagjának önállósulásával keletkezett. Az iménti szóösszetételek a német *Textilindustrie* 'textilipar', *Textilwaren* [többes szám] 'textiláru' elnevezések részfordításai. A német szavak *Textil-* előtagja francia eredetű, vö. francia *textile* 'szőhető, fonható, szövő-fonó, textil' (< latin *texere* 'sző').

tézis [1645] Latin jövevényszó, vö. latin *thesis* '<retorikai> állítás, tétel'. A latin szó a görög *thészisz* 'ugyanaz' átvétele, és a szó a görögben egy 'elrak, elrendez' jelentésű ige származéka. A szó belseji *sz* hang magyar *z* fejleményére vö. *bazilika*, a szóvég alakulására vö. *április*. Napjainkban főképpen filozófiai szakszóként használatos.

ti [12. század vége] Ősi, uráli kori szó, vö. osztyák -*təγ*, -*ti*, zürjén *ti*, votják *ti*, cseremiszi *tä*, mordvin *tin*, *tín*, finn *te*, lapp *dī*, szelkup *te*, *ti*: 'ti', az osztyákban többes szám 2. személyű személyrag. Az uráli alapalak **tš* 'ti' lehetett. Az ősi személyes névmás további kapcsolataira vö. jukagiri *tit* 'ti, tiétek', mongol *ta* 'ti'. A szó bizonyára összefügg *te* névmásunk előzményével is. A magyar alakban ugor, esetleg uráli kori **ŋ* névmásképző rejlik, mely később vokalizálódott, vö. tavgi *teŋ* 'ti'. E képző nyomát mutatja a szó régi nyelvi *tij* alakja, melyből a kettőshangzó egyszerűsödésével *tí* ~ *tű* keletkezett. A magánhangzók rövidülése a 18. század táján következhetett be. A névmás *titeket* tárgyesete [1372 u.] a *minket*, *benneteket* alakok analógiájára keletkezett.

tied [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *te* személyes névmás eredeti *ti* változatából keletkezett -*é* birtokjellel és -*d* egyes szám 2. személyű birtokos személyjellel, vö. *enyém*, *tietek*. A *tiedé* változat [1604] az -*é* birtokjel ismétlődésével alakult.

tietek [1474] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *ti* személyes névmásból alakult *-é* birtokjellel és a többes szám 2. személyre utaló *-tek* birtokos személyjellel, vö. *enyém, tied*.

tífusz [1818] Nemzetközi szó, vö. német *Typhus*, angol *typhus*, francia *typhus*, olasz *tifo*, orosz *муф* [tyif]: 'tífusz'. Vö. még: középkori latin *typhus* 'láz', orvosi latin *typhus abdominalis* 'hastífusz' (< görög *tífosz* 'füst, gőz, pára; láz'). A magyarba a szót a latin és a német közvetítette.

tigris [1527] Latin jövevényszó, vö. latin *tigris* 'tigris'. A latin szó a görög *tígrisz* 'ugyanaz' átvétele. Ez utóbbi iráni eredetű és eredeti jelentése 'nyíl(gyorsaságú) állat' volt, vö. avesztia *tigrī ~ tigrā* 'nyíl', óperzsa *tigrō* 'hegyes'. A magyar *-s* szövégre vö. *április*.

tikkad [1550] Hangutánzó eredetű, melynek hangalakja eredetileg a levegő után kapkodó, fuldokló ember hangját érzékeltette, vö. a szó eredeti 'fuldokol' jelentését [1784]. A későbbi 'fárad, lankad'-féle jelentések hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. A szöveg *-d* gyakorító-kezdő képző. Ugyanezen szótó műveltető képzős származéka a *tikkaszt* [1617], morfológiailag hasonló alakulásmódra vö. *szikkad ~ szikkaszt*. E szavak etimológiailag kapcsolatban állnak a szintén hangutánzó, nyelvjárási *tikog* 'fuldokolva köhög' [1766], *tikácsol* 'ugyanaz' [1784] igékkel.

tik-tak [1838] <az óra ketyegését utánzó szó> Német jövevényszó, vö. német *ticktack* <az óra ketyegését utánzó szó>, régi nyelvi 'óra ingája, óra'. A német szó hangutánzó eredetű. Hasonló hangutánzó szó számos nyelvben él, vö. angol *tick-tack*, francia *tictac*: <az óra ketyegését utánzó szó>, 'ketyegés'. Névátvitelként a szívdobogás kifejezésére is használták [1838].

tilinkó [1588 tn. (?), 1784] 'egyszerű furulya, pástorsíp' Román jövevényszó, vö. román *tilincă, titilincă* 'furulya, pástorsíp'. A román szó hangutánzó eredetű, hasonlóképpen például a spanyol *tilín* 'harangzúgás'. A szó román eredete mellett szól földrajzi elterjedtségén túl az a körülmény, hogy a *tilinkó* a pástorkultúra szókinésébe tartozik, vö. *furulya*. Eredetileg *a* magánhangzóra végződött (vö. *áfonya*), az *ó* szöveg a *-kó* kicsinyítő képző hatására alakult.

tiló [1555] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *tijl* 'tiló', *tijlla-* 'tilol'. A szó további török megfelelőire vö. sór *tald'q* 'a bőr puhítására való eszköz, ék', tatár *talqā* 'tiló', kazah *talqd* 'tiló'. A csuvas szó *i* hangjának köztörök *a* megfelelésére vö. *tinó, tyúk*. A nyelvünkbe került forma **td'ld'g* lehetett, a szöveg alakulására vö. *gyarló, tarló*. A kenderfeldolgozás műszavaként került nyelvünkbe. Igei származéka a *tilol* [1555].

tilt [12. század vége] Származékszó, melynek alapszava bizonytalan eredetű, esetleg ugor kori, és kapcsolatban állhat a *tolvaj, tulajdon* szavak tövével. Mindezen szavak esetleg összekapcsolódnak *titok* főnevünk alapszavával is. Az egyeztetés mindenesetre hangtanilag és alaktanilag is problematikus. A *tilt* ige *-l* és *-t* eleme mozzanatos igeképzők. Ugyanezen szótó további származékai az *-s* melléknévképzővel létrejött *tilos* [1221 tn., 1560] és az *-alom* névszóképzős *tilalom* [15. századi tn., 1503]. Az előbbieket továbbképzett származékaira vö. még: *tiltakozik* [1843] és *tilalmas* [1511].

tímár [1193 tn., 1237–1240] 'nyersbőrt kikészítő iparos' Jövevényszó, valószínűleg olasz eredetű, vö. északolasz nyelvjárási *tomara, tomčr, tmera, tmara*, olasz *tomaio*: 'finom bőr, a cipő felső, kikészített bőre'. A szó forrása a bizánci görög *tomári* 'bőr' szó. A magyar szóban vagy *o > i* hangváltozás ment végbe (vö. *csipa, gvertya*), vagy pedig az olasz alak szó eleji mássalhangzó-torlódását oldották fel egy *i* hang betoldásával. A szövégi *a* lekopására vö. *beszéd, lapát*. A 'kikészített bőr' > 'bőrkikészítő' jelentésváltozás az *-ár* foglalkozásnév-képzős főnevek hatására mehetett végbe, vö. *bodnár, búvár, kádár*.

timsó [1430 k.] Összetett szó, melynek *tim-* előtagja ismeretlen eredetű, utótagja pedig *só* főnevünk. A *timsó* mintájára hozták létre a nyelvújítók a *timföld* összetételt [1835], melynek megalkotásához a két anyag kémiai hasonlósága szolgált alapul.

tincs [1767] Ismeretlen eredetű szó. A *Tynch* [1491] személynévi adat bizonyára a *Timoteus* név becézett alakja.

tinglitangli [1896] 'alacsony színvonalú zenés szórakozóhely, silány értéktelen <zene, műsor>' Német jövevényszó, vö. német *Tingeltangel* 'alacsony színvonalú zenés szórakozóhely'. A németben hangutánzó eredetű, hangsora a cintányér és a csengő hangját érzékelteti. A *li* szövégre vö. *cetli, hokedli*. A szó 'silány, értéktelen <zene, műsor>' értelme érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Használata elavulóban van.

tinó [1219 tn., 1528] 'fiatal ökör' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *tjna* 'kétéves tehén, tinó', kirgiz, üzbecg *tana* 'kétéves tehén'. A török szavak iráni eredetűek, és minden bizonnyal *tehen*

főnevünkkel azonos forrásra mennek vissza. A köztörök első szótagbeli *a* csuvas *j* megfelelésére, melynek magyar folytatása *i* magánhangzó, vö. *ír, tiló*. A nyelvünkbe került forma **td'na* lehetett. A szóvég alakulására vö. *istálló, kagyló*.

tinóru [1807] Jelentéstapadással, a *tinóru gomba* kifejezés első tagjának önállósulásával keletkezett. A *tinóru* maga is két tagból állt, a *tinó orrú* szavak elhomályosult összetétele. Az elnevezés a kérdéses gombafaj és a fiatal tinók, borjak orrának hasonlóságán alapul. Hasonló szemléleti alapon keletkezett név más nyelvekben is él, vö. német *Kuhpilz* 'tinóru, vargánya' (német *Kuh* 'tehén', *Pilz* 'gomba').

tinta [1219 tn. (?), 1508] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *tinctoria (aqua)* 'festett, színezett víz, tollvonás, tinta'. A latin szó a latin *tingere* 'bemárt, befest, színez' ige származéka.

tipeg [1720] Szóhasadással keletkezett, a *topog* magas hangrendű párja. Kialakulásában szerepet játszottak olyan ikerszavak, mint a *tipeg-topog* [1783], *tipp-topp* <léptek hangja> [1803]. A szó tövéből keletkezett gyakorító képzővel a *tipereg* [1860], melynek alakulásmódjára hatással volt a *toporog*, vö. *teperereg-toporog* [1808], *tipereg-toporog* [1877]. Az azonos jelentésű, nyelvjárási *tipickél* [1664] alapja szintén a *tipeg*, a szó játsszi gyakorítóképzős alakulat.

tipli [1763] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Dippel* 'tipli', *Tippel* 'dudor, tipli', régi nyelvi 'pont, petty'. A német szó germán eredetű, vö. angol *dowel-pin* 'faszeg, pecek'. A *li* szóvégre vö. *cetli, hokedli*.

tipor [1603] Származékszó, melynek alapszava a nyelvjárásokban élő, talán ősi eredetű *top* 'lép, lenyom'. A *tipor -r* gyakorító képzővel keletkezett, az első szótagi *i* hang elhasonulás eredménye, vö. *tipeg*. Az eredeti magánhangzó őrződött meg a *toporog, topog* igékben. Azonos szótőre mennek vissza a nyelvjárási *tipod* [1595] és *tipos* [1854]: 'lép, tapos' szavak, vö. *tapod, tapos*. Gyakorító-visszaható képzős igei származéka a *tipródik* [1791].

tipp [1888] Angol jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. angol *tip* 'döntés, hajlítás; bizalmas hír, értesülés, tanács, figyelmeztetés, ötlet, tipp'; vö. még: német *Tip* 'tipp'. Hasonló eredetű *tippel* igénk [1888] is, vö. angol *tip* 'feldönt; figyelmeztet; tippet ad'; vö. még: német *tippen* 'tippet ad'. A 'tippet ad' jelentés a 'megérint, figyelmeztet' értelem alapján fejlődött ki az angol tőzsdei nyelvben. Az angolban a szó valószínűleg germán eredetű, vö. holland *tippen*, svéd *tippa*: '(könnyedén) megérint'. A *tipp* és a *tippel* a magyarba sportnyelvi szavakként kerültek, alaktani viszonyukra vö. *stop: stoppol*.

tip-top [1962] Német jövevényszó, vö. német *tipptopp* 'kifogástalan, teljesen kielégítő'. A német szó angol eredetű, vö. angol *tip-top* 'elsőrangú, nagyszerű'. Az angol alak a *tip* 'csúcs, hegy' és a *top* 'ugyanaz' szavak összetétele, jelentése voltaképpen a 'csúcs csúcsa'. Kései adatoltsága ellenére a szó már a 20. század elejére bekerülhetett a magyarba.

típus [1563] Latin jövevényszó, vö. latin *typus* 'alak(zat); szabályszerű ismétlődés; modell, típus', hazai latin 'nyomdai betű'. A latin szó a görög *τύπος* 'ütés; nyomat; (érme)veret; alak; minta' átvétele, mely utóbbi pedig a görög *τύπιος* 'üt, ver' származéka. Azonos eredetre megy vissza *tipikus* melléknevünk is [1847], mely nyelvünkbe nemzetközi szóként került, vö. német *typisch*, angol *typic, typical*, francia *typique*, olasz *típico*: 'tipikus'. A magyar szó forrása a német lehet, az *us* szóvég latinosság eredménye, de nem zárható ki a latinból való átvétel lehetősége sem, vö. kései latin *typicus* 'képletes, jelképes, szabályosan ismétlődő'. A szintén idetartozó *tipizál* [1895] német jövevényszavunk, vö. német *typisieren* 'tipizál'.

tiráda [1790] 'szóáradat, fellengzős beszéd' Nemzetközi szó, vö. német *Tirade*, angol *tirade*, francia *tirade*, olasz *tirata*, orosz *мұпада* [tyirada]: 'tiráda', az olaszban 'meghúzás; egyhuzam' is. Az olaszból terjedt el, ahol az olasz *tirare* 'húz, vonszol' ige származéka. A magyarba német és francia közvetítéssel jutott, a szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye. Elavulóban levő szavunk.

tiszafa [1250] Összetett szó, melynek előtagja a szláv eredetű, önállóan nem használatos *tisza* 'tisza', utótagja pedig *fa* főnevünk. Az előtagra vö. horvát-szerb *tis*, szlovák *tis*, nyelvjárási *tisa*, orosz *муч* [tyisz]: 'tisza'. A szláv szavak eredete tisztázatlan. Napjainkban főképpen növénytan szakszóként használatos.

tiszavirág [1847] 'rövid életű kérészfajta' Összetett szó, előtagja a *Tisza* folyónév, utótagja pedig a *virág* főnév. Az elnevezés a kérészek rajzására utal, amikor ezek a rovarok virágszirmokként terítik be a Tisza felületét. Az összetétel a korábbi *Tisza virágja* [1819] kifejezésből jött létre.

tiszt [13. század eleje] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *čbstb* 'elismerés, tisztelet, méltóság', bolgár *чесн* [cseszt] 'tisztesség, dicsőség, becsület', szlovák *česť* 'becsület, tisztelet, megtiszteltetés', orosz *чеснь* [cseszty] 'ugyanaz', régi nyelvi 'cím, rang, kitüntetés'. A szláv névszók indoeurópai eredetűek (vö. óind *cittis* 'gondolkodás, szándék'), és összefüggnek a 'számol' jelentésű szláv szavakkal (vö. ósszláv **čis-* 'számol, megbecsül'). A magyar alak szókezdő mássalhangzójára vö. *tiszta*. A szó eredeti jelentése a szláv szavaknak megfelelően 'elismerés, tisztelet' volt [13. század eleje], 'kötelesség, hivatal' értelme ebből fejlődött ki, 'tisztviselő, katonatiszt' jelentései pedig a *tiszttartó* [1453 k.] és *tisztviselő* [1506 k.] összetételekben jöttek létre. A szónak számos származéka él nyelvünkben, vö. *tisztos* [13. század eleje], *tisztesség* [13. század eleje], *tisztességes* [1513], *tiszttség* [1703].

tiszta [13. század eleje] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *čistb*, *-a*, *-o* 'nem piszkos; érintetlen; átlátszó, világos', horvát-szerb *čist*, *-a*, *-o* 'nem piszkos; érintetlen; keveretlen', szlovák *čistý*, *-á*, *-é* 'nem piszkos; keveretlen; szín-; szeplőtelen; nem terhelt', orosz *чист(ый)* [csiszt(ij)] 'nem piszkos; keveretlen; szín-; nyílt, becsületos; átlátszó, világos; pontos; igazi; nem terhelt'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek. A magyarba valamely szláv melléknév semlegesnemű vagy nőnemű alakja került, vö. *néma*, *puszta*. A *tiszta* szókezdő mássalhangzójára vö. *tiszt*. Különbőféle melléknévi jelentései (vö. 'piszoktól mentes, érintetlen, igaz, ártatlan, frissen mosott, keveretlen, napos, tökéletes') a 'nem piszkos' alapjelentésből nyelvünkben is kifejlődhettek, de elképzelhető, hogy már eleve több jelentéssel került a szó a magyarba. 'Tiszta ruha, tisztás, tisztaság'-féle főnévi jelentései tapadással keletkeztek jelzős kapcsolatok alapján. A szó helynévi jelentésű *tisztás* [1630] származéka feltehetőleg szláv mintára keletkezett, vö. horvát-szerb *čistina*, szlovák *čistina*: 'tisztás'. A szónak nyelvünkben számos származéka él, vö. *tisztaság* [1372 u.], *tisztít* [1372 u.], *tisztul* [1416 u.], *tisztulás* [1456 k.], *tisztátalan* [1518 k.], *tisztogat* [1585], *tisztáz* [1796], *tisztázat* [1824], *tisztázatlan* [1833], *tisztálkodik* [1872].

tisztel [1372 u.] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *tiszt* főnév *-l* képzős igei származéka. Ily módon a szó a *tiszt* eredeti, 'tisztelet' jelentésén alapulva 'tisztelettel lát el, tiszteletet tanúsít' értelmű volt. 2. Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *čbstiti*, horvát-szerb *častiti*, szlovák *ctiť*: 'tisztel, becsül'. A szláv szavak a *tiszt* szláv megfelelőinek igei származékai. A két magyarzat nem zárja ki egymást, hasonló problémára vö. *szent* ~ *szentel*. Fosztóképzős névszói származéka a *tiszteletlen* [1416 u.], névszóképzős alakulata a *tisztelet* [1433–1435]. Ez utóbbiból melléknévképzővel keletkezett a *tiszteletes* [1433–1435], amelynek 'protestáns pap' jelentése későbbi [1836], csakúgy, mint a melléknéviigenév-képzős *tisztelendő* [1372 u.] 'katolikus pap' értelme [1851]. A *tisztel* kései igei alakulata a *tiszteleg* [1842].

titán [1526 tn., 1604] 'óriás; egy fajta fém' Latin jövevényszó, vö. latin *Titan*, *Titanus*, *Titani* [többes szám] 'titán(ok) (görög mitológiai alakok, Uranosz és Gaia gyermekei)'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *titán*, *titánész* [többes szám] 'ugyanaz'. A szó 'óriás' értelme azon alapul, hogy a titánokat nagy termetű lényeknek képelték, vö. *gigász*. A szó kémiai jelentése [1807] az általa jelölt fém nagy keménységén alapul.

titok [13. század eleje] Valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *tujt-* 'elrejt, eldug, eltitkol'. Az ugor alapalak **tajš-tš-* 'elrejt, eldug' lehetett. Az ugor szó feltehetőleg iráni átvétel, vö. avesztai *tāiia*-'lopás', *taiiā* 'titkos, rejtett'. A magyar és vogul szó összetartozása hangtanilag és alaktanilag nem tökéletes, a szó belseji **j* magyar eltűnésére azonban találunk példát más szavak esetében is, vö. *here*, *tetű*. Az alapszó esetleg további kapcsolatban van a *tilos*, *tulajdon*, *tolvaj* szavak tövével. A szóvégi *-k* névszóképző, vö. *ajándék*, *hajlék*. Igei származékai a *titkol* [1416 u.], *titkoló(d)zik* [1775], névszói származékai a *titkos* [1372 u.], *titoknok* [1554]. A nyelvújítás idején keletkezett a *titokzatos* [1876] és a *titoknok* alakot kiszorító *titkár* [1829].

titulus [1531] 'ranggal járó cím' Latin jövevényszó, vö. latin *titulus* 'cím, felirat; kitüntető név, megtisztelő cím'. A szóvégi *s* hangra vö. *július*. Hasonló eredetű *titulál* 'rangja szerint szólít' [1696 u.] igénk is, vö. latin *titulare* 'címez; el-, megnevez'. A latin ige alapja az előbbi latin főnév, melynek eredete ismeretlen. A *titulus* és a *titulál* elavulóban levő szavaink. A román *tituluș* 'titulus' a magyar szó átvétele.

tivornyázik [1750 k.] Származékszó, mely a nyelvjárási *taberna* 'kocsma, csapszék' [1559 tn. (?), 1560 k.] régi nyelvi *tivornya* változatából keletkezett *-z* igeképzővel. A *taberna* vándorszó, vö. német *Taverne*, francia *taverne*, olasz *taverna*: 'csapszék, kocsma'. Az átadó nyelv a német vagy az olasz lehetett. Az igéből elvonás útján újra létrejött egy *tivornya* főnév [1791], melynek jelentése 'vad, fékevesztett mulatozás'.

tíz [1211 tn. (?), 1384] Iráni jövevényszó, vö. avesztai *dasa*, középperzsa *dah*, oszét *dšs*: 'tíz'. Az iráni szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *dása*, görög *déka*: 'ugyanaz'. A szókezdő *d* magyar *t* megfelelése régi átvételre mutat, vö. *tehén*, *tej*. A *z* szóvég zöngésülés eredménye. Származékaira vö. *tizes* [1389 tn. (?), 1604], *tized*, *tizedik* [1416 u.], *tizedes* [1519], *tizedel* [1584]. A *tized*, *tizedes* katonai értelmű jelentéseinek kialakulására vö. *század*, *százados* < *száz*.

tizenkettő [1372 u.] Összetett szó. A *tizen-* kezdetű összetett számneveink előtagja a *tíz* számnév *-n* határozóragos alakja, a szerkezetek tulajdonképpeni jelentése 'egy, kettő stb. a tízen (felül)'. Azonos szerkesztésűek a magyarban a *huszonegy – huszonkilenc* számnevek is. Hasonló szemléletmódú számnevekre vö. még: vogul *low-təmər-kat* 'tizenhat' (tulajdonképpen 'tíz (és) rajta hat'), óegyházi szláv *edinъ na desęte* 'tizenegy' (tulajdonképpen 'egy a tízen'). A *tizen-* előtagú számnevek egytől-egyig adathatók a 15. század elejéről [1416 u.].

tizenéves [1959] Összetett szó. Előtagja a *tizenegy–tizenkilenc* számnevekben is szereplő *tizen* forma, mely a *tíz* számnév *-n* határozóragos alakjaként keletkezett. A *tizenéves* a *tizen-* kezdetű számnevek mintájára alakult az angol *teenager* 'serdülő' kifejezés magyartítására.

-tlan/-tlen lásd **-talan/ telen**

tó [1138 tn. (?), 1372 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tō*, osztják *tōγ*, zürjén *tj*, votják *tj*, jurák *tō*, szelkup *to*: 'tó, kis tó'. Az uráli alapalak **toβs* 'ugyanaz' lehetett. A magyar *tó* tőtípusára vö. *hó* : *havas*. Kicsinyítő képzős származéka a *tócsa* [1519], melynek képzésmódjára vö. *szárcsa*, *vércse*.

toalett [1748] Nemzetközi szó, vö. német *Toilette*, angol *toilet*, francia *toilette*, olasz *toilette*, *toiletta*, orosz *myalëm* [tualet]: 'toalett mint szépítkezés, öltözködés; öltözék; toalettasztal, -szoba; illemhely', a franciában még 'kendő, piperekészlet' is. A franciából terjedt el, itt a francia *toile* 'kelme, szövet' kicsinyítő képzős származéka, és eredetileg olyan terítőre vonatkozott, amelyen a szépítőszerkeket tartották. Később névátvitel útján e szóval jelölték a piperecikket, a pipereasztalt, majd magát a szépítkezést is. A magyarba a franciából kerülhetett, német közvetítéssel is. Napjainkban főképpen 'illemhely' értelemben használatos.

toboroz [1553 u.] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt *tobor-* alapszóból. Az alapszó maga is származékszó, mely *-r* gyakorító képzővel keletkezett a *tipor*, *toporog* igék alapjául is szolgáló nyelvjárási *top* 'lenyom, lép' igéből. A *toboroz* szóvégi *-z* hangja gyakorító igeképző, a szó belseji *b* zöngésülés eredménye, vö. *tobzódik*, *tombol*. Eredeti jelentése az alapigének megfelelően 'táncol' [1553 u.] volt, a később használatos 'verbuvál' értelme [1816] nyelvújítás kori, és az alakilag hasonló *táboroz* ige hatását tükrözi. A ma elterjedt 'embereket gyűjt' jelentése névátvitellel keletkezett. Az ige *toborzó* származéka [1575] melléknéviigenév-képzős alakulat.

toboz [1372 tn. (?), 1554] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'fenyőszurok, fenyőgyanta' lehetett, első adatolt jelentése pedig '(mértékegységnyi) fenyőgyanta, fenyőszurok' volt [1554], mely érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett: a kis dobozokban tárolt fenyőszurkot régen a kereskedelemben mértékegységül is használták. A szó ma ismert, 'elfásodott tengelyű termős virágzat, pikkelyes termés' jelentése [1798] szintén névátvitel eredménye.

tobzódik [1533] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt alapszóból. Az alapszó maga is származék, a nyelvjárási *top* 'nyom, lép' ige *-z* gyakorító képzős alakulata. A szó belseji *b* zöngésüléssel keletkezett, vö. *toboroz*. A szöveg *-ódik* gyakorító-visszaható képző. Hasonló jelentésfejlődésre vö. *tombol*.

tocsog [1848] Hangutánzó szó, melynek szótöve kapcsolatban állhat a *totyakos*, *totyog* szavak tövével. A *tocsog -g* gyakorító képzővel alakult, *toccsan* párja [1893] pedig mozzanatos igeképzővel keletkezett. A népnyelvben ugyanezen szótó másik gyakorító képzővel is előfordul, vö. *tocskol* 'szétfröcsköl' [1897].

tódul [1508] Származékszó, mely a *told* igéből keletkezett *-ul* visszaható képzővel, az *l* hang kiesésével és az ezt kísérő pótlónyúlással. A *tódul* jelentése az alapige 'hozzáad, hozzátesz' értelméből magyarázható. Ugyancsak a *told* igéből alakult a műveltető képzős *tódit* is [1725–1764] hasonló hangtani alakulásmóddal. A jelentésfejlődés útja 'megtold' > 'beszédet túlozva megtold' > 'hazudik' volt. E folyamatra hatással lehetett *lódít* igénk is.

tóga [1759] 'bő felsőruha' Latin jövevényszó, vö. latin *toga* 'rég, római, lepelszerű férfi felsőruha'. Ez a latin *tegere* 'befed, betakar' ige származéka. Ugyanerre a szóra megy vissza a régi nyelvi *tógátus* 'tógát viselő diák' főnevünk is [1694]. A *tóga* főképpen a régi iskolai étellel és a római történelemmel kapcsolatosan használt szó.

tohonya [1795] Belső fejlemény, valószínűleg a szintén 'lusta, lomha' jelentésű *tunya* játszi-hangfestő továbbalakítása. A *tohonya* nyelvjárásokban használt változatai a *döhöme*, *döhönye*, *töhönye* 'idomtalan, nagy'. Ez utóbbiak hangrendi átsapással és részben szó eleji zöngésüléssel keletkeztek.

tojástánc [1847] Német vagy olasz mintára keletkezett összetett szó (*tojás* + *tánc*), vö. német *Eiertanz* (*Ei* 'tojás' + *tanz* 'tánc'), olasz *danza delle uova*: 'tojástánc'. Az elnevezés alapja egy olasz tánc típus, melyben a táncosoknak a földre rakott tojások között kellett lépniük anélkül, hogy a tojásokat összetörnék. Ezt a táncot olasz vándorkomédiások tették ismertté több országban is. A szó a magyarban ma már csak elvont értelemben használatos: a *tojástáncot jár* kifejezésben [1862].

tojik [1536] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. középtörök *tuγ-, toγ-* 'megszül', altáji *tū-* 'ugyanaz; tojást rak; megszületik', csuvas *tu-, tōv-* 'ugyanaz'. A magyarba egy **toγ-* alak kerülhetett át. A szó török származtatása mellett szól *tyúk* szavunk szintén ótörök eredete. 2. Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tōl-* '(el)hoz', osztják *tu-* 'ugyanaz, visz', mordvin *tuje-* 'ugyanaz', finn *tuo-* 'ugyanaz', jurák *tā-* 'ad, hoz', szelkup *tatti-* 'visz, szállít'. Az uráli alapalak **toγe-* 'hoz, visz, ad' lehetett. Az ige 'tojást rak' jelentése nyelvünkben vagy jelentésszűkülés eredménye, vagy pedig a *monyt tojik* 'tojást rak' [1536] kifejezésben fejlődhetett ki. Hasonló jelentésszűkülésre vö. zürjén *vaj-* 'hord, hoz; szül', észt *too-* 'hoz': *muna too-* 'tojást rak'. A magyar alak szó belseji *j* hangja hiátustöltő az uráli **γ* helyén. Az ige névszói származékai a *tojó* [1577 k.], *tojás* [1604] és *tojásdad* [1807].

tok¹ [1138 tn. (?), 1329] 'egy fajta hal' Bizonytalan eredetű, esetleg török jövevényszó, valószínűleg a honfoglalás előtti időszakból, vö. türkmén *doqd'* 'viza', toboli tatár *туγυ* 'tok'. A török szavak talán egy **to-* 'jóllakik' ige származékai. A szó török származtatása mellett szól több halnevünk, illetőleg halászattal kapcsolatos elnevezésünk hasonló eredete, vö. *gyertya, süllő*. Mivel megfelelő szavak csak néhány török nyelvből mutathatók ki, az egyeztetés bizonytalannak tekintendő.

tok² [1138 tn. (?), 1405 k.] 'tartó' Ismeretlen eredetű. A szó eredeti jelentése valószínűleg 'burok, tartó' lehetett, további jelentései (vö. 'termés védőburka; szaruképződmény a madár testén, melyből kinő a toll; ablak, ajtó tartója stb.') hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. A szó *tokmány* [1766] származékának kialakulásmódja szokatlan, mivel a *-mány* névszóképző igékhez szokott járulni, vö. *vívmány*. A horvát-szerb *tok*, szlovén *tok*, román *toc*: 'tartó, hüvely' a magyar szó átvételei.

-tok/-tek/-tök¹ [12. század vége] Többes szám 2. személyű igei személyrag. Kialakulása az alapnyelvi **tš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető. Az ősmagyar kor elején még zártabb, kétalakú *-tuk/-tük* formában adatható, amely a korszak végére már a maival megegyező alakúvá vált. A Halotti Beszédben is így szerepel, pl. *latiatuc* (ejtsd: [látjátuk]). Ma is minden módban és időben ez a személyrag fejezi ki a többes szám 2. személyt azzal a megkötéssel, hogy az általános ragozás kijelentő mód jelen idejében háromalakú, egyébként csak *-tok/-tek* formában alkot komplex (módot, időt, tárgyra irányultságot kifejező) morfémat a mód- vagy időjellel és a tárgyasságot kifejező morfémarésszel, pl. *vártok, néztek, jöttök, várjátok, nézitek, várjátok, nézzetek, várjátok, nézzétek, várnátok, néznétek, vártatok, néztetek, vártatok, néztétek*.

-tok/-tek/-tök² [12. század vége] Többes szám 2. személyű birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Kialakulása az alapnyelvi **tš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető. Az ősmagyar kor elején még zártabb, kétalakú *-tuk/-tük* formában adatható, amely a korszak végére már a maival megegyező alakúvá válik. A Halotti Beszédben található *zumtuchel* 'szemetekkel' (ejtsd: [szümtükkel]) szóalak is még a zártabb változatot mutatja. Minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz hozzákapcsolható, pl. *házatok, emberetek, szőlőtök*.

-tok/-tek/-tök³ [12. század vége] Többes szám 2. személyű személyrag. A *-tok/-tek/-tök²* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, pl. *látnotok, hinnetek, jönnötök*, valamint a *ti* személyes névmás esetragos, illetve névutós szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *veletek, rólatok, feletetek, utánatok*. Ez utóbbi funkciójában csak kétalakú.

toka [1138 tn. (?), 1708] Megszilárdult ragos alakulat, melynek töve szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *tukъ* 'háj, zsír', szlovák *tuk* 'ugyanaz'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. ír *tón* 'hátsó rész, ülep'. A *toka* szóvégi *a* hangja megszilárdult, egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, vö. *moha, zúza*.

tokány [1759] Román jövevényszó, vö. román *tocană* 'egy fajta pörkölt; puliszka'. A román szó a *toca* 'aprít, vagdal' ige névszói származéka. A magyar alak a birtokos személyjelként felfogott szóvégi *a* elhagyásával keletkezett, vö. *beszéd, kolbász*. Az eredetileg csak az erdélyi nyelvjárásban használt szó a vendéglátóipar révén terjedt el.

toklász [1402 tn. (?), 1631] 'a pázsitfüvek porzóit és magházát körülzáró két hártás levélke' Délszláv vagy szlovák eredetű jövevényszó, vö. horvát-szerb *stoklasa* 'egérárpa', nyelvjárási *stoklas* 'zab', szlovén *stoklasa*, nyelvjárási *stoklas* 'rozsnok', szlovák *stoklas*, nyelvjárási *stoklasa* 'ugyanaz'. A szláv nyelvek szavai összetételek: előtagjuk a szláv **sto* 'száz' számnév, utótagjuk pedig a szintén szláv eredetű *kalász* főnevünk szláv nyelvi megfelelői. A magyar alakban a szó

eleji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölődött, vö. *kadarka*. Az eredeti, 'gyomnövény, rozsnok, vadóc' jelentésekből feltehetőleg *tok* főnevünk népetimológiás hatására keletkeztek a 'kalászos növények maghéja; üres kalász; a madarak testén levő szaruképződmény, amiből a toll kifejlődik' értelmű használatok. Elsősorban a tájnyelvekben használatos szó.

toklyó [1661] 'egy-két éves juh; ostoba ember <elsősorban gyerek>' Török jövevényszó, vö. oszmán-török *toklu*, kirgiz *toqtu*, tuvai *toɣdu*: 'bárány egyéves korig'. A magyarba került török alak **toqlu* lehetett, az *l* jésülésére vö. *tengely*. A szó 'ostoba ember, gyerek' jelentésére vö. *barom*, *marha*. Nyelvjárási szó.

tol [1456 k.] Ismeretlen eredetű. A forrásokban és nyelvjárásainkban jelentkező *toj* alakváltozat másodlagos, az *l* toldalékos alakokban való jésülésével keletkezett. A szónak nyelvünkben számos igei származéka él, vö. *tolong* [1575], *tolul* [1600 k.], *tolakodik* [1742], *tolat* [1796], *tolakszik* [1881]. A *tolonc* [1853] és *toloncol* [1886] származékok a nyelvújítás idejéből valók, vö. *lelenc*, *tanonc*.

-tól/-től [12. század vége] Elsősorban a honnan? kérdésre válaszolva 'valami, valaki mellől, közeléből' jelentésű külső helyviszonyt jelölő, önálló szói eredetű határozórag, pl. *mozitól*, *kedvesemtől*. A magyar nyelv külön életében a 'közelség' jelentésű *tő* főnév és az ősi *-l* ablatívuszi határozórag kapcsolatából alakult ki a **tüγül* ~ *tüβül* 'belsejéből, belülről' értelmű ragos névszó. Ez még az ősmagyar kor folyamán elvesztette önállóságát, előbb névutóvá vált, majd a szó belseji *γ-β* kiesésével megrövidült *tül* a korai ómagyar kor elejére raggá vált. Mivel a korabeli helyesírás nem tett különbséget az *ü* és az *ú* jelölése között, illeszkedő mély hangrendű *-tül* párjának megjelenési ideje nehezen határozható meg. A nyelvemlékek tanúsága szerint a kései ómagyar kortól kezdve egyre gyakoribbá vált a maival megegyező nyílabb magánhangzójú *-tól/-től* változat használata. A hosszan tartó ingadozás után az egységes köznyelv kialakulásakor a *-tül/-tül*-lel szemben a *-tól/-től* vált uralkodóvá. Mai főnévi ragrendszerünk tagja. Kialakulására vö. *tőle*.

told [1268 tn.] Származékszó, alapszava a *tol* ige lehet, a szóvégi *-d* gyakorító igeképző, vö. *mond*, *kérd*. A *told* származék keletkezésének jelentéstani alapja az alapszó 'valahová rak, helyez' értelmű használata. Névszói származéka a *toldalék* [1268 tn., 1416 u.], igeképzővel keletkezett a *toldoz* [1577].

toll [1316 tn. (?), 1395 k.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tōl* 'szárny', osztják *tōɣol* 'szárny; toll', zürjén *tijl* 'toll', mordvin *tolga* 'ugyanaz', jurák *to* 'toll; szárny'. Az uráli alapalak **tulka* 'toll; szárny' lehetett. A szó belseji *lk* magyar *l* (> *ll*) fejleményére vö. *gyalog*, *váll*. Névszói származékai a *tollas* [1316 tn. (?), 1416 u.], *tollazat* [1693], igei származékai a *tollászkodik* [1531], *tollasodik* [1585], igekötővel pedig a *megettollasodik* 'meggazdagodik' [1767].

tolmács [1075 tn. (?), 1430 k.] Jövevényszó, átadó nyelve azonban vitatott. 1. Török eredetű, vö. oszmán-török régi nyelvi *dılmaç*, üzbég *tilmâç*: 'tolmács'. A török szavak eredete ismeretlen. 2. Szláv eredetű, vö. szlovén *tolmač*, cseh *tulmač*: 'tolmács'. Szófeldrajzilag és kronológiailag is lehetséges mindkét származtatás. A nyelvünkbe került alak **tdlmaç* vagy **tulmaç* lehetett. Igei származéka a *tolmácsol* [1416 u.].

tolvaj [1138 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava bizonytalan eredetű, talán ugor kori szó. Az alapszó összefügghet a *tilt* és a *tulajdon* szavakkal, melyek végső soron kapcsolatban állhatnak a *titok* szótövével, az egyeztetés azonban hang- és alakotani szempontból problematikus. A szó belseji *v* visszaható igeképző lehet, az *-aj* szóvég pedig névszóképző, vö. *kacaj*, *szilaj*. A fenti szócsaládokhoz a *tolvajt* jelentésánál is a lopás tettének tilos volta kapcsolhatja. Származékai a *tolvajol* [1372 u.], *tolvajság* [1495 k.] és a *tolvajlás* [1506 k.]. A szlovén *tolovaj*, a román *tâlhar*, *tîlhar* 'tolvaj' a magyar szó átvételei.

tombol [1400 tn., 1527] Származékszó, melynek alapszava a kihalt *tomb* 'ugrál, szökdel' [1505]. Ez utóbbi hangutánzó eredetű, melynek hangalakja eredetileg a lábbal való dobogást érzékeltette, és a nyelvjárás *top* 'lép' igtől szóhasadással különült el. A hangtani összefüggésükre vö. *toboroz*, *tobzódik*. A *tomb* szó belseji *m* hangja inetimologikus járulékhang. A *tombol* *-l* gyakorító képzővel keletkezett. Az ige ma főképpen 'dühöng, örvöng' értelemben használatos, e jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett az eredeti, mozgásra utaló használatból.

tombola [1865] Olasz jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. olasz *tombola*, *tümbola*; vö. még: német *Tombola* 'tombola'. Az olasz szó az olasz *tombolare* 'esik, pottyan' igré vezethető vissza. Megfelelő szó más nyelvekben is ismert, vö. angol *tombola*, francia *tombola*: 'tombola'.

tompa [1202–1203 k. tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *tup*, *-a*, *-o*, szlovák *tupý*, *-á*, *-é*, orosz *myn*(*ou*) [tup(oj)]: 'tompa, életlen; nem éles <fájdalom>; fásult; ostoba'. A szláv szavak valószínűleg indoeurópai eredetűek, vö.

ófelnémet *stumpf* 'tomba'. A magyarba valamely szláv nyelv nő- vagy semlegesnemű alakja került. A szó belseji *m* hangra vö. *galamb*, *gomba*. Igei származékai a *tompít* [1517] és a *tompul* [1519].

tompor [1519] Származékszó, a nyelvjárási és régi nyelvi *tomp* 'comb felső része' főnév *-r* képzős alakulata, vö. *sömör*. 'Csípő, derék' jelentésében [1519] elavult, ma elsősorban a combnak a csípő és farcsont közötti területét jelöli a választékos nyelvhasználatban [1600 k.]. A testrésznevek érintkezésen alapuló névátvitele általános jelenség, vö. *ágyék*, *tomp*.

tonhal [1794] Német mintára keletkezett részfordítás (*ton* + *hal*), vö. német *Thunfisch* (*Thun* 'ton' + *Fisch* 'hal'), régi nyelvi *thonfisch*: 'tonhal'. A német szó előtagja a franciából vagy az olaszból való, vö. francia *thon*, *toum*, olasz *tonno*: 'ugyanaz'. Utótagja a 'hal' jelentésű német *Fisch*.

tonna [1548] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *ton(n)a*, *tunna*, hazai latin *tunna* 'hordó; tonna'. A latin szó ismeretlen eredetű. A magyar szó német közvetítése sem zárható ki, vö. német *Tonne* '(nagyobb) hordó; tonna'.

tónus [1708] Latin jövevényszó, vö. latin *tonus* 'kötél, húr megfeszítése; hang, hangsúly; színárnyalat', hazai latin 'társalgási hangnem, modor', orvosi latin 'feszültség'. A latin szó a görög *tónosz* 'feszítés, hang, nyomaték' szóra vezethető vissza. A *tónus* *s* szóvége a hazai latin sajátossága, vö. *július*.

tonzúra [1808] 'katolikus papok feje tetején kiborotvált rész' Latin jövevényszó, vö. középkori latin, egyházi latin *tonsura (ecclesiastica)* '(papi) tonzúra'. A latin szó a latin *tondere* 'nyír' ige származéka, jelentése voltaképpen 'nyírás'. A magyar alak szó belseji *z* hangjára vö. *menza*.

topán [1454 tn. (?), 1751] 'kicsi cipő' Bizonytalan eredetű. Esetleg a nyelvjárási *top* 'lép' ige *-ány* névszóképzős származéka (vö. *foszlik* : *foszlány*), vagy pedig az ebből keletkezett, nyelvjárási *topa* 'hibás lábú, lúdtalpú' *-n* képzős alakulata (vö. *gyertyán*). E feltételezéseket az alapszó és származéka kérdéses alakotani kapcsolata teszi bizonytalanná. A jelentéstani összefüggésre vö. a *toppancs* és *topog* szavak kapcsolatát. A *topán* kicsinyítő képzős származéka a *topánka* [1735]. A *topány* alak szóvégi depalatalizációja valószínűleg a *topánka* származékban ment végbe, és innen terjedt el a *topán*ban is.

topáz [1208 tn., 1416 u.] 'drágakőfajta' Vándorszó, vö. latin *topazion*, *topazius*, *topazos*, *topazus*, középkori latin *topazium*, francia *topaze*, olasz *topazio*, német *Topas*, horvát-szerb *topaz*: 'topáz'. A szó a latinból terjedt el, s ott görög eredetű. A magyarba a latin és a német közvetítette.

topless [1990 k.] 'női fürdőruha vagy estélyi ruha, amely a melleket fedetlenül hagyja' Nemzetközi szó, mely az angoltól terjedt el, vö. angol *topless* 'topless'; vö. még: spanyol *topless*, holland *topless*, svéd *topless*: 'ugyanaz'. Az angolban az elnevezés voltaképpen a *top* 'ruha felső része' fosztóképzős származéka. Egyes nyelvekben az angol kifejezés lefordítása honosodott meg, vö. német *oben ohne* 'topless' (tulajdonképpen 'felső <rész> nélkül'). A *topless* megnevezés csak a nők öltözködésére használatos, hiszen a férfiak esetében a csupasz felsőtest megszokott. Nyelvünkbe a *topless* az angoltól került.

topog [1416 u.] Származékszó: a nyelvjárási *top* 'lépés; lép' igenévszóból keletkezett *-g* gyakorító ige képzővel. Ugyanezen alapszó más ige képzős származékai a mozzanatos képzésű *toppant* [1468 tn., 1585] és *toppan* [18. század eleje], a gyakorító ige képzős *toporog* [1787]. A *toppancs* ~ *tappancs* [1808] *-os* végződésére vö. *pukkancs*.

toportyánféreg [1747] 'medve; farkas' Összetett szó, előtagja az ismeretlen eredetű *toportyán*, utótagja pedig a 'vadállat' értelemben szereplő *féreg*. A *toportyán* előtag önálló nyelvjárási használata jelentéstapadás eredménye. Elavult szó.

toporzékol [1645] Származékszó, a régi nyelvi *toborzék* 'tánc' [1553 u.] (vö. *toboroz*) főnévből keletkezett *-l* ige képzővel. Eredeti 'dobog, táncol' jelentése elavult, napjainkban főleg 'tombol <dühtől>' értelemben használatos.

toprongyos [1792] Belső fejlemény. Valószínűleg összetett szó, melynek utótagja *rongyos* melléknevünkkel azonos, *top* előtagja pedig a 'hopp' értelmű indulatszó [1807] lehet, vö. az azonos jelentésű *hoprongyos* alakot [1809].

tor¹ [1138 tn. (?), 1552] 'lakoma, vendégség' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *torok* alapszavául is szolgáló *torból* keletkezett jelentésselkülönülés útján. A *torok* és a lakmározás jelentéstani összefüggése a *torok* testrésznek az evés-ivásban játszott szerepén alapulhat, vö. *torok* : *torkos*. Hasonló jelentéstani összefüggésre vö. latin *gula* 'nyelöcső, gége, torok; étvágy, falánkság'. 2. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *tor* 'lakoma, vendégség'. A

csagatáj szó eredete ismeretlen. Ez utóbbi magyarázat valószínűségét gyengíti, hogy adat csupán egy török nyelvből mutatható ki. A *tor* 'halotti tor' értelme [1565] ősi népszokáson alapuló jelentésszűkülés eredménye. Ugyancsak jelentésszűküléssel keletkezett a szó 'disznótor' jelentése.

tor² [1808] 'az izeltlábúak testének középső része' Nyelvújítás kori szóalkotás eredménye. Szórövidítéssel hozták létre a latin *thorax* 'mell, mellkas; mellvért, mellény, mellszobor', görög *thórax* 'ugyanaz' főnevek alapján. Állattani szakszó.

torlaszt [1831] Származékszó, melyet tudatos szóalkotással hoztak létre a nyelvújítás idején a *torlódik* alapszavául is szolgáló *torol* 'halmoz, töm' igéből az *-aszt* műveltető igeképzővel, vö. *gyullaszt, mulaszt*. Ugyancsak nyelvújítás kori alkotás a *torlasztból* szóelvonással létrehozott *torlasz* [1836]. A *barikád* magyarítására már a *torlasz* megalkotása előtt is történtek kísérletek, vö. *torladék, torlat, torlaszték*. A *torlasz* igei származéka a *torlaszol* [1848].

torlódik [1786] Származékszó, melynek alapszava a már kihalt *torol* 'halmoz, töm' ige [1508]. A *torol* szintén származékszó, mely a *tol* igéből keletkezett *-l* gyakorító igeképzővel, és a szó belseji *r* elhasonulásával. A jelentéstani kapcsolatra vö. a *tolódik* ige hasonló, 'gyülik, csoportosul' jelentését [1742]. A *torlódik* végződése az *-ódik* visszaható képző.

torma [1270 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *turma* 'répa', tatár, baskir *torma* 'reték'. Az átadó nyelvi alak **turma* lehetett. A szó nyelvünkbeli jelentése a kérdéses növények gyökerének hasonlóságán alapul.

torna [1806] Nyelvújítás kori szóalkotás eredménye. Szórövidítéssel keletkezett a középkori latin, hazai latin *tornamentum, torneamentum* 'harcjáték, lovagi torna' alakból, melynek létrehozásához mintául szolgálhatott a német, régi nyelvi *turnei, tornei* 'ugyanaz' is. A szót Dugonics András alkotta. Igei származékai a *tornázik, tornászik* [1847], főnévi származéka a *tornász* [1869], mely utóbbi egyaránt keletkezhetett a *torna* alapszóból (vö. *gazdász*) és elvonással a *tornászik* igéből is.

tornác [1490] Jövevényszó, az átadó nyelv azonban vitatott. 1. Összefügghet az alábbi nyugat-európai vándorszóval, vö. német *Terrasse* 'terasz', középfelnémet *tërraz, tarraz, tarrāz* 'fal, bástya, barikád; terasz, erkély', ófrancia *terrace* 'földfal; emelvény; nyitott, magasított terem', olasz *terrazzo* 'erkély'. E feltételezés szerint a *tornác* etimológiailag összefügg *terasz* főnevünkkel is. A magyarba a német közvetítette. A szó belseji *rr > rn* elhasonulás oka nem világos. 2. Német jövevényszó, vö. korai felnémet *durniz, dornicz* 'fűthető helyiség, szoba', bajor-osztrák *dornitze, turnitz* 'étkező, vendégszoba'. A német szó eredete bizonytalan, talán szláv átvétel. E származtatás ellen szól a magyar alak *á* magánhangzója, melynek létrejöttét azonban hangrendi illeszkedéssel magyarázhatjuk.

tornádó [1884] Nemzetközi szó, vö. német *Tornado*, angol *tornado*, francia *tornade, tournade*, spanyol *tornado*, olasz *tornado*, lengyel *tornado*: 'tornádó'. Az angoltól terjedt el, és forrása a spanyol *tronada* 'mennydörgés, zivatar'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

torok [1055 tn. (?), 12. század vége] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel, vö. vogul *tor* 'torok', osztják *tur* 'torok, gége'. Az ugor alapalak **turə* 'torok, gége' lehetett. A magyar szóvégi *-k* kicsinyítő képző, vö. *fészek, lélek*. A szó *torkos* [1290 tn.], *torkosság* [1372 u.], *torkoskodik* [1529 e.] származékai jelentéstaniilag a torok testrésznek az evésben és ivásban betöltött szerepén alapulnak. A *letorkol* [1610] igei származék szemantikai háttérére vö. a *torkára forrasztja a szót* kifejezést. További származékaira vö. még *torkolat* [1604] és a *torkollik* [1838].

torokgyík [1489] Összetett szó (*torok + gyík*). A betegségneveknél a különféle nyelvekben meglehetősen általános a – főképpen visszatartónak tartott – állatok nevének használata. Ennek az a magyarázata, hogy régebben az állatokban különféle természeti erők és tulajdonságok jelképeit látták. Vö. *inpók, farkasfene, béka* 'daganat'.

torol [1519 k.] 'megbosszul' Származékszó, melynek alapszava valószínűleg a *tor* 'lakoma, vendégség' főnév, végződése pedig az *-l* igeképző. A szó létrejöttének jelentéstani alapja az lehet, hogy bizonyos népek a levert és megölt ellenség felett lakomát ültek, így módon a tor tartásához hozzákapcsolódott a bosszú mozzanata is. Elsősorban *meg-* igekötővel használatos.

torony [1291] Német jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *turn* 'torony'; vö. még: német *Turm* 'ugyanaz; sakkfigura'. A német szó az ófrancia *torn* 'ugyanaz' átvétele, és végső forrása a latin *turris* 'ugyanaz' főnév. A *torony* alak a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével és a szóvég jesülésével alakult. Melléknévképzős származéka a *tornyos* [1332 tn., 1585], igei származékai a *tornyoz* [1585], *tornyosodik* [1775] és a *tornyosul* [1788].

torpan [1836] Származékszó egy ismeretlen eredetű, önálló alakban nem adatolt szótöböl. A szóvégi *-n* mozzanatos igeképző. A *torp-* szótó *p* eleme is feltehetőleg mozzanatos képző lehetett. A nyelvjárásokban használatos a *torpad* 'megragad, megáll, megakad' alak is [1577 k.], mely *-d* gyakorító képzővel keletkezett. Rendszerint csak a *meg-* igekötővel használatos szavak.

torpedó [1813] Nemzetközi szó, vö. német *Torpedo*, angol *torpedo*, francia *torpédo*, spanyol *torpedo*, orosz *морпедо* [torpedo]: 'torpedó'. A szó az angoltól terjedt el, ahol mesterségesen alkották a latin *torpedo* 'zsibbasztó rája' (tulajdonképpen 'zsibbadtság') főnévből az állat ütése és a lövedék hatásának hasonlósága alapján. Vö. a szó régi nyelvi 'zsibbasztó rája' jelentését [1628] nyelvünkben, mely a latinból ered. A *torpedót* a magyarba főképpen a német közvetítette. Igei származéka a *(meg)torpedóz* 'torpedóval lő' [1916], 'meghiúsít' [1952].

torta [1546] Olasz jövevényszó, vö. olasz *torta* 'kerek, töltött vagy gyümölcsös sütemény'. Ez a latin *torta* 'fonott kalács, torta' főnévre megy vissza.

tortúra [1629] Latin jövevényszó, vö. középkori és egyházi latin *tortura* 'kín, gyötrelem; kínzás, kínvallatás'. A latin szó a latin *torquere* 'csavar; gyötör, kínoz' igére megy vissza. Az inkvizíció révén terjedt el, 'veszélyesség' értelme későbbi [1813], és elsősorban a bürokrácia eljárásaira utalt.

torz [1787] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején, alakulásmódja azonban bizonytalan. Barczafalvi Szabó Dávid alkotta, és alapjául több, jelentésében és alakjában egymáshoz közel álló szó is szolgálhatott, vö. *torzó*, *torzonborz*, *trucc*. Igei származékai a *torzít* [1823] és a *torzul* [1836].

torzó [1851] Nemzetközi szó, vö. német *Torso*, angol *torso*, francia *torse*, olasz *torso*, orosz *море* [torsz]: '(szobor)torzó; hiányos alkotás', az olaszban 'torzsa; felsőtest, törzs' jelentése is van. Az olaszból terjedt el, forrása a kései és középkori latin *tursus* '(növény)szár, torzsa', mely a latin *thyrus* 'ugyanaz; díszbot Bakkhosz ünnepén' szóra megy vissza. A magyarba elsősorban német és olasz közvetítéssel jutott. A szó 'hiányos alkotás' értelme főképpen a *torzóban maradt* kifejezésben él [1881].

torzonborz [1724] Összetett szó, ikerszó, mely a korábbi, nyelvjárási *torzas-borzas* [1628] alakból keletkezett játszi szóalakítással. A *torzas-borzas* szintén ikerszó, mely a *borzas* melléknévből alakult, hasonló alakulatra vö. *hórihorgas*.

torzsa [1219 tn. (?), 1395 k.] Olasz jövevényszó, vö. olasz nyelvjárási (észak-itáliai) *tórso*, *tórs*, *tórso*, *tórš*, olasz irodalmi nyelv *torso*: 'vastag növényi szár, torzsa'. A szó etimológiáját tekintve *torzó* főnévünkkel közös eredetre megy vissza. A szóvégi *a* hangra vö. *datolya*, *pálya*. A *torzsa* ~ *torzs* alakváltozatok kettőssége olasz eredetű.

torzsalkodik [1628] Származékszó, melynek alapszava önállóan nem adatolható. A szótó bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó. A szóvég a *-kodik* gyakorító-visszaható igeképző. Esetleg kapcsolatban áll a *torzonkodik* [1786] és a *törzönkodik* [1790]: 'veszekedik' igékkel.

tósz [1835] Nemzetközi szó, vö. német *Toast*, angol *toast*, francia *toast*, *tost*, orosz *моч* [toszt]: 'pohárköszöntő; pirítóskenyér'. Az angoltól terjedt el, ahol alapja a francia eredetű *toast* 'pirít <kenyeret>' ige; vö. még: francia *toster* 'pirít'. A felköszöntésre utaló jelentés kialakulásának alapja bizonyára az a régi angol szokás, amely szerint köszöntéskor pirítóskenyér mártottak a pohárba. A magyarba főképpen a német közvetítette.

tót [1121 tn., 1405 k.] 'szlovák' Jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Összefügg az alábbi szavakkal: ófelnémet *thiot* 'nép', gót *þiuda* 'ugyanaz', latin *Teutoni* 'egy germán nép', olasz régi nyelvi *todésco* 'német', ólitván *tautr* 'nép', lett *tautr* 'ugyanaz'. E szavak indoeurópai eredetre vezethetők vissza, vö. óírán *túath* 'nép; ország'. Megfelelő történeti és nyelvi adatok hiányában az átadás ideje és az átadó nyelv pontosan nem határozható meg. Az átvétel talán még a honfoglalás előtt történt az ófelnémetből. A szó belseji hosszú magánhangzó diftongusra megy vissza. A *tót* eredetileg a szlávokat általában jelölte, majd pedig a magukat szlávoknak nevező népcsoportok (szlovének, szlávónok, szlovákok) megnevezésévé vált. További jelentésszűkülés eredményeképpen alakult ki a szó mai, csupán a szlovákokra vonatkozó értelme. Közszóként elavulóban van, viszont gyakori magyar családnév.

tótágas [1788] 'kézen- vagy fejenállás' Összetett szó (*tót* 'szlovák' + *ágas*), melynek *tót* előtagja gúnyos, lekicsinylő értelemben szerepel. Hasonló népnévi használatra vö. *cigányútra megy*, *csehül áll*, *franc*. Az utótag 'elágazó oszlop' értelmű, ily módon az összetétel jelentése 'rossz, nem szabályos oszlop'. Napjainkban főképpen a *tótágast áll* kifejezésben él [1801].

totem [1845] 'a nemzetség őse <állat, növény, tárgy>' Nemzetközi szó, vö. német *Totem*, angol *totem*, francia *totem*, olasz *totem*, orosz *момем* [totyem]: 'totem'. Idetartozik a szintén nemzetközi *totemizmus* is [1897], vö. német *Totemismus*, angol *totemism*, francia *totémisme*, olasz *totemismo*, orosz *момемизм* [totyemizm]: 'totemizmus'. E szavakat néprajzi műszóként az angol terjesztette el, forrása pedig valamelyik észak-amerikai indián nyelv, vö. algonkin *totam*, *toodaim* 'öröklődő törzsjelvény'. Ez utóbbi alapja az algonkin *ote* 'nemzetség' szó. A szavak a magyarba német és angol közvetítéssel jutottak.

totó [1950] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Toto* 'sportfogadás a futballban'. A német szó alapja a német *Totalisator* 'fogadóiroda lóversenypályán', és létrejöttére hatással volt a német *Lotto* 'lottó'.

totójázik [1810 k.] Hangutánzó-hangulatfestő szó, alakulásmódja azonban bizonytalan. A szó valószínűleg a dajkanyelvben keletkezett, alapszava a szintén dajkanyelvi *tutul* 'ajnároz, dédelget' [1873] lehet, vö. a *totójázik* korai *l*-es változatait: *totoláz* [1810 k.], *totolászok* [1831]. Az ige 'piszmog, bíbelődik' jelentése érintkezésen alapuló névátvitel eredménye lehet, mely a gyermekkel való bíbelődés és dédelgetés közelségén alapul. A tájnyelvben él a *totojgat* [1875 k.], *tutujgat* [1879]: 'dédelget; bíbelődik' ige is.

totyakos [1799] 'nehézkés járású' Származékszó egy önálló alakban nem adatolt szótöbbl. A szótó kapcsolatban áll a *totyog* igével. A *totyakos* játszói szerepű melléknévképzővel alakult, vö. *csatakos*, *lucskos*. Bizalmas stílusértékű szó. Ugyanebbe a szócsaládba több, más módon képzett vagy elvonással keletkezett nyelvjárási szó is tartozik, vö. *totya* 'totyakos, lomha; széles fenekű edény; lottyadt, szotyós <gyümölcs>' [1832], *totyak* 'totyakos ember', *totyalagos* 'totyakos', *totyompotty* 'mafla, ügyetlen'.

totyog [1774] Hangutánzó szó, melynek hangalakja eredetileg a nehézkés, lomha járás keltette zajokat érzékeltette, majd érintkezésen alapuló névátvitellel vált a mozgásképzet jelölőjévé. Töve kapcsolatban áll a *totyakos* melléknév szótövével. A szóvég gyakorító igeképző. Ugyanezen tö mozzanatos képzős alakulata a *tottyán* 'valahova ernyedten zötytyen' [1799].

tova [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat, melynek töve ősi, uráli kori szó. A szótőre vö. vogul *tát*, *tot* 'az, ott', osztják *tom* 'az', zürjén *tj* 'az', mordvin *tona* 'az', finn *tuo* 'az', jurák *tāki* 'az'. Az uráli alapalak **to* 'az' lehetett. A *tova* -a latívuszraggal alakult, vö. *oda*, *haza*. A szó belseji *v* vagy hiátustöltő hang, vagy esetleg az ősi **m₃* névmásképző folytatója, vö. *távol*. A szó eredetileg latívuszi irányt jelölt, lokatívuszi használata másodlagos, hasonló jelentésfejlődésre vö. *oda*, *messze*; ennek megfelelően a régiségben 'távoli helyre', illetve 'távoli helyen' volt a jelentése. Középfokjellel alakult származéka a *tovább* [1372 u.], ennek további származékaira vö. *továbbá* [1372 u.], *további* [1757], *továbbít* [1798].

tő [1055 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *din* 'vastag faszár vége', *dinjn* '-nál, -nél', votják *dijn* 'a fatörzs alsó, vastag része', *dijnjn* '-nál, -nél', cseremisiz *təŋ* 'gyökérvég, folyótorkolat', finn *tyvi* 'tő, fatörzs, vastag vég'. A finnugor alapalak **tiŋe* vagy **tüŋe* lehetett 'fatörzs, vastag növényi szár vége' jelentéssel. A szó esetleges távolabbi kapcsolataira vö. ótörök *tönörge* 'fatörzs'. A tő magánhangzós szóvége és *v*-s tőváltozata a finnugor **ŋ* > ősmagyar **ɣ* folytatásának különféle hangtani helyzetekben kialakult fejleménye.

több [1372 u.] Megszilárdult középfokjeles alakulat, melynek alapszava ősi, uráli kori szó. Az alapszóra vö. zürjén *top* 'szorosán, szilárdan, szűken', *topid* 'szűk, sűrű, szilárd; erős <ember>', votják *tupit* 'illő, megfelelő, kellő'. A finnugor alapalak **teppə* 'sűrű' lehetett. A magyar *több* alapszavául szolgáló tő jelentése 'sok' lehetett. A 'sűrű' > 'sok' jelentésfejlődésre vö. a *sok* rokon nyelvi megfeleléseit. A *több* -b középfokjellel keletkezett, a szóvégi *p* a középfokjel hatására zöngésült, vö. *szép* > *szebb*. A szónak nyelvünkben számos származéka él, -é latívuszraggal alakult a *többé* [1372 u.], a *többi* [1474] alak -i szóvége a 3. személyű birtokos személyjel. További származékaira vö. *többen* [1372 u.], *többször* [1372 u.], *többes* [1604], *többynire* [1619], *többszöröz* [1770], *többlet* [1853].

tőgy [1554] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *talək* 'csúcs, hegyes vég; a folyó felső folyása', osztják *tōj* 'csúcs, fa csúcsa; folyó felső szakasza', votják *tuljm* 'a fa gyöngye, felső hajtásai', finn régi nyelvi *tutka* 'csúcs; vizgálat; kritika'. A finnugor alapalak **tuδ'ka* 'elálló vég, csúcs' lehetett. A magyar szó magas hangrendjét a *δ* okozhatta, vö. *here*, *hölgy*. A finnugor **δ* folytatása magyarban *gy*, az ősi **k* eltűnése szintén szabályos. A szó belseji *gy* ~ *lgy* váltakozás más szavakban is előfordul, vö. *hölgy*, *völgy*. Az egyeztetés jelentéstani szempontból nem tekinthető biztosnak.

tök [1138 tn., 1405 k.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *тиква* [tikva] 'tök mint növény, tökfaj', horvát-szerb *tikva* 'ugyanaz', szlovén *tikva* 'tök mint növény'. Megfelelések a többi szláv nyelvben is élnek, vö. szlovák *tekvica* 'tök mint

növény, fej, tőkfej', orosz *тыква* [tikva] 'tök mint növény'. A szláv szavak eredete ismeretlen. A nyelvünkbe egy **tiki* alak kerülhetett át, a szó palatális volta szól a déli szláv eredet mellett. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a szó 'here' jelentése [1577], az 'ostoba, buta ember' értelmű használatra [1598] vö. a szláv szavak hasonló jelentéseit; vö. még: *tökfilkó, tökkelütött*.

tökrészeg [1847] Összetett szó, melynek első tagja a *tök* növénynévvel azonos, és az összetételben 'teljesen, egészen' értelemben szerepel, második tagja pedig *részeg* szavunk. Az összetétel az *olyan részeg, mint a tök* szóláshasonlat [1882] alapján keletkezett. Az összetétel mintájára további *tök-* előtagú összetett szavak is keletkeztek, illetve keletkeznek, melyekben a *tök* ugyanebben az értelemben áll, vö. *tökjózan* [1898], *tökmindegy* [1930], *tökhülye* [1957], *tökjó* [1993]. Az előtagra a *tökéletesen* 'teljesen' szó is hathatott.

tőke [1293] Származékszó, a *tő* főnév *-ke* kicsinyítő képzős származéka. Eredeti jelentése a 'növény gyökeres része, fatörzs' volt, ebből fejlődtek ki a 'szőlőtőke, tuskó, növény föld alatti része'-féle jelentések. A növényi *tő* és az állatállomány szaporodási képességeinek hasonlóságán alapulva keletkeztek a szó 'méhkas' [1588], 'állatcsoport' [1787] értelmű használati. E hasonlóság átvitt értelmű alkalmazásával hozták létre a nyelvújítók a *tőkepénz* 'tőke' összetételt [1780], melyhez a német régi nyelvi *stammgold* 'tőkepénz' is mintául szolgálhatott. A *tőkepénz* összetételből jelentéstapadással keletkezett a *tőke* 'pénzalap' jelentésű használata [1798], majd ebből fejlődött ki a szó 'kapitalizmus' értelme [1852]. Melléknévi származéka a *tökés* [1325 tn.], melynek főnévi, 'kapitalista' jelentése is kialakult [1841].

tőkehal [1604] Német mintára keletkezett összetett szó (*tőke* + *hal*), vö. német *Stockfisch* 'száritott tőkehal'. A német szó utótagja a 'hal' jelentésű *Fisch*. A *Stock* 'vessző; tőke' előtag arra utal, hogy e halfajtát vesszőből készített állványokon, tőkéken száritották.

tökél [1372 u.] Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Alapszava valószínűleg a *tesz* ige *te-* ~ *tő-* töve, a szóvég *-l* gyakorító képző. A szó belseji *k* vagy képzőelem (a *-kál, -kél* képzőre vö. *járkál*), vagy pedig a *tő*höz tartozik (vö. a *tesz* finnugor előzményét). A *tökél* ma elsősorban az *el-* igekezővel használatos 'elhatároz' értelemben, de az ige korábban számos más jelentéssel is élt, vö. 'megtesz, végrehajt, megerősít, teljessé tesz; betelik <idő>; készítet'. Melléknévi származéka a *tökéletes* [1372 u.], melynek számos további származéka ismeretes, vö. *tökéletesség* [1372 u.], *tökéletlen* [1456 k.]. A *tökélyt* [1792] a nyelvújítók alkották a *tökél* igéből a hosszú *tökéletesség* alak helyettesítésére. A 'tesz' > 'befejez' > 'tökéletes' jelentések összefüggésére vö. latin *facere* 'tesz' : *perficere* 'végrehajt, befejez' : *perfectus* 'befejezett; tökéletes' és német *vollenden* 'befejez' : *vollendet* 'tökéletes'.

tökfilkó [1792] Összetett szó, melynek előtagja az itt 'buta' jelentésben álló *tök* főnév, utótagja pedig az 'ostoba fiatalember' értelmű *filkó*, mely szlovák eredetű. A kártyajáték nyelvében a *tök filkó* szerkezet jelzője a kártya egyik színére utal, a *filkó* pedig 'felső' jelentésű.

tökkelütött [1724] Összetett szó, melynek előtagja *tök* főnévünk *-val, -vel* ragos alakja, utótagja pedig az *üt* ige melléknévi igeneve. Hasonló felépítésű összetételekre vö. *széllébélelt, szemenszedett*. Az összetétel kialakulásának előzménye egy közmondásszerű igei kapcsolat volt: *tökkel ütett az agya* 'buta, ostoba' [1723].

tölcsér [1405 k.] Származékszó, mely a *tölt* igéből keletkezett az *-ér* főnévképzővel. A *cs* hang kifejlődése és szerepe nem világos, képzőszerű elemnek látszik, vö. *hajcsár*. A szó eredeti jelentése 'folyadék töltésére használt eszköz' lehetett, további használati hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek.

tőle [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava a valamikori *től* határozószó, a szóvég pedig a megfelelő személyrag, vö. *tőlem, tőled, tőle* stb. Az alapszó szintén megszilárdult ragos forma, a *tő* főnév *-l* ablatívusragos alakja. E határozószóból az ősmagyar korban névutó, majd pedig az ősmagyar kor végére vagy az ómagyar kor kezdetére a *-tól, -től* határozórag fejlődött ki.

tölgy [1181] Bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó, vö. oszét *tuldz* 'tölgy'. Az oszét szó valószínűleg indoeurópai eredetű, vö. óind *dāru* 'fa'. A nyugati nyelvjárásokban használatos *töl* alak [1192 tn., 1500 k.] és a *tölgy* egymáshoz való viszonya nem világos, talán kettős átvétel eredményei. A magyar szavak magas hangrendjére vö. *üveg, vért*.

tölt [1358–1359 tn., 1372 u.] Származékszó, melynek alapszava a *tel(ik)* igével azonos, végződése pedig műveltető igeképző. A magánhangzó labializálódására vö. *kel* : *költ*. Névszói származékai a *töltés* [1405 k.], *töltelék* [1574], továbbá a nyelvújítás idején alkotott *töltet* [1835] és *töltény* [1843].

töm [1138 tn., 1577 k.] Ósi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *temə* 'tele', *teme-* 'tölt, töm'. A finnugor **tem3* alapalak igenévszói természetű lehetett, jelentése 'tele; tölt, töm' volt. Igei származékai a műveltető képzős *tömit* [1800] és a gyakorító képzővel alakult *tömköd* [1833]. A szó számos további származékszó alapjául is szolgált, melyeknek az alapszóval való kapcsolata meglazult, vö. *temet, tömb, tömeg, tömlő, töpörödik*.

tömb [1831] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Származékszó, melynek alapszava a *töm* ige. A *b* szóvég a *domb, gomb, gömb* szavak mintájára alakult. Megalkotója Szemere Pál volt. Jelentése közeli a vele egy szócsaládba tartozó *tömeg* jelentéséhez. Hosszabb fejlődés eredményeképpen vált uralkodóvá az 'egység, alaki egybetartozás' mozzanata a *tömb* jelentésében, szemben az elsősorban 'sokaság; teljes terjedelem' értelmű *tömegeg*.

tömeg [1828] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején. Származékszó, alapszava a *töm* ige, végződése a -g névszóképző, vö. *csillag, harag*; vö. még: *köteg, szöveg*. Megalkotója valószínűleg Vörösmarty Mihály volt. Jelentése közeli a vele egy szócsaládba tartozó *tömb* jelentéséhez, hosszabb fejlődés eredményeképpen alakult ki a *tömb* és a *tömeg* közötti szerepmegosztás, vö. *tömb*. Melléknévi származéka a *tömegeg* [1833].

tömény [1213 tn., 1405 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. oszmán-török *tümen* 'tízezer', csagatáj *tümän* 'ugyanaz', ujjur *tümän* 'tízezer; számos, sok; nagy'. A török nyelvekből a szó számos más nyelvbe átkerült, vö. örmény *duman* 'katonai egység', cseremisiz *tümen* 'ezer; számos; millió', orosz *тыман* [tuman] 'tízezer'. A magyarba egy **tümän* alak kerülhetett át. Az átadó nyelvből származhat a szó egykori számnévi, 'tízezer; nagyon sok' jelentése [1405 k.] és főnévi 'sereg, katonai egység' értelme [1515 k.]. A nyelvújítás idején a nyelvérzék a szót az akkor divatos -ány, -ény képzősek sorába tartozónak vélte, és ily módon a *töm* származékaival rokonította, vö. *tömb, tömeg, tömör*. Ez utóbbiak is szerepet játszottak a *tömény* újabb jelentéseinek kialakulásában, vö. 'népes, zsúfolt' [1771], 'vegyi anyag, érc kikristályosodott tömbje' [1813], 'vegyileg telített állapotú' [1829].

tömerdek [1355 tn., 1380 k.] Bizonytalan eredetű. Talán a *töm* ige származéka, alakulásmódja azonban tisztázatlan. A szóvég képző lehet, vö. *vakondok*. Az alapszó és a *tömerdek* jelentésének összefüggésére vö. *tömentelen*.

tömjén [1416 u.] Bolgár vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. bolgár *темян* [tyemjan], *тамян* [tamjan] 'füstölőszer, egy fajta boróka, benzoéfa', horvát-szerb *tamjan* 'füstölőszer; tömjénfa'; vö. még: óegyházi szláv *тъмѣянъ* 'füstölőszer; égő áldozat', orosz *темян* [tyemjan] 'füstölőszer; kerti kakukkfű'. A szláv szavak görög eredetűek. A magyarba a szó egyházi terminusként került, az azonban nem ismeretes, hogy az átadó nyelvet beszélő nép bizánci vagy római keresztény volt-e. Igei származéka a *tömjénez* [1416 u.]. Az ige kései 'hízeleg' jelentésének [1787] kialakulására hatással lehetett a német *Weihrauch streuen* 'tűzoltott dicsér' kifejezés (német *Weihrauch* 'tömjén').

tömkeleg [1760] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Az alapszó esetleg a *töm* igéből keletkezett, de képzésmódja szabálytalan. A *tömkeleg* névszóképzős származék lehet, melynek alakulásmódja szintén nem világos. A forrásokban gyakori a *p-s* változat is (vö. *tömpeleg, tömpelyeg*), a *k-s* és *p-s* alakok egyaránt lehetnek elsődlegesek. A szó 'tömeg' értelmének [1855] kialakulásában szerepet játszhatott a *tömeg* főnév alaki hasonlósága is. Napjainkban főképpen 'valaminek szövevényes sokasága' jelentéssel él. A nyelvújítás idején terjedt el a köznyelvben.

tömlő [1374 tn. (?), 1404] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, szófajváltással keletkezett a *töm* ige melléknévi igeneve alapján. Az *l* másodlagosan, az *emlő, himlő* típusú szavak hatására került a szóba. A *tömlő* eredetileg megtömhető tároló- és szállítóeszközök neve volt, és később vált névátvitellel a különféle üreges tárgyak jelölőjévé. 2. Jövevényszó egy nyugati szláv nyelvből, vö. cseh *tlumok* 'zacskó, bőrzsák', ócseh *telma* 'juhásztarisznya', szlovák nyelvjárási *telma* 'zsákocskas, batyu', lengyel *tlumok* 'zacskó, úticsomag'. A szláv szavak eredete ismeretlen. E magyarázat esetén a magyarba a *telma* alak kerülhetett át, majd a szóban hangrendi kiegyenlítődés és metatézis (*lm* > *ml*) ment végbe, mely folyamatra hatással lehetett a *töm* ige is.

tömlöc [12. század vége] 'börtön' Szláv, talán horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *tamnica*, nyelvjárási *temnica*; vö. még: óegyházi szláv *тъмъница*, szlovák régi nyelvi *temnica*, orosz régi nyelvi *темница* [tyemnyica]: 'börtön'. A szláv szó az ósszláv **тъмънь* 'sötét' melléknév származéka. A szó jogi szokásunk ősi eleme, vö. *per*. A szóvégi *a* lekopására vö. *kolbász, lapát*, az *n* > *l* hangváltozásra pedig vö. *lengyel*. Elavulóban van.

tömör [1773] Származékszó. A nyelvújítók alkották a *töm* igéből az akkor népszerű -r képzővel, vö. *tudor, vidor*. Kialakulására hatással lehetett a *tömény* melléknév alaki hasonlósága is, mely utóbbit, szintén a nyelvújítás idején, ugyancsak a *töm* származékának vélték, és jelentésében megújították. A *tömör* igeképzős származékai a *tömörül* [1844] és a *tömörít* [1844].

tömpe [1392 tn. (?), 1780] Szóhasadás eredménye. Hangrendi átcsapással keletkezett a *tompa* melléknévből, vö. *csúcs* : *csúcs*, *csúcsók*, *kolonc* : *kölönc*. A szó 'zömök' jelentése [1792] feltehetőleg a *tömzsi*, *törpe* névszók hatására alakult ki.

tömzsi [1840] 'zömök' Származékszó, mely a *töm* igéből keletkezett a *-si* kicsinyítő képzővel, vö. *buksi*. A képzőben végbement *s > zs* hangváltozásra vö. *kapzsi*. Az azonos 'zömök' jelentésű *tömzsök* változat [1879] képzőcserés alakulat.

tönk [1211 tn. (?), 1616] Bizonytalan eredetű, feltehetőleg származékszó. Alapszava a *tő* lehet, végződése a *-k* kicsinyítő képző, az *n* pedig másodlagos, szervesen járulékhang. A nyelvjárásokban használt *tönkö* [1211 tn. (?), 1585] hasonlóképpen alakulhatott *-kő* kicsinyítő képzővel, képzéstanilag vö. *tőke*.

tönköly [1427 tn., 1498] 'búzafajta' Német, közelebről felsőnémet eredetű, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *dinkel*, *tinkel*, német *Dinkel* 'egy búzafajta'. A német szó eredete ismeretlen. A magyarba a szó még a 14. századra lezajlott *i > ě* hangváltozás előtt kerülhetett. A *tönköly* alak a magánhangzó labializálódásával és a szóvégi *l* jésülésével (vö. *fertály*) keletkezett.

tönkretesz [1725–1764] Összetett szó, melynek előtagja a *tönk* főnév megszilárdult határozóragos alakja, utótagja pedig a *tesz* ige. A *tönkre* előtag igekötőszerű, vö. *agyon-*. A pusztulásra utaló jelentéskörben való használata kialakulhatott egyrészt a hajózás szókinésében, hiszen a víz alatti fatönkökre ráfutó hajók elpusztultak, elsüllyedtek, másrészt a szó eredetileg jelölhette a favágó tőkét is, amelyen a kidobásra ítélt házi eszközöket felhasogatták. Hasonló összetételekre vö. még: *tönkrever* [1813], *tönkrejut* [1822], *tönkremegy* [1832].

töpörödik [1456 k.] Származékszó. Alapszava, a hasonló értelmű, elavult *töpic* [1577 k.] a *töm* igével áll kapcsolatban. A *töpic* valószínűleg szóhasadással különült el a *tömtől*, az *m > p* hangváltozásra vö. *támad* : *tápázkodik*. A *töpic -ik* végződése visszaható szerepű. A *töpörödik* forma a *töpic*-ből keletkezett *-r* gyakorító, illetőleg *-dik* gyakorító-visszaható képzővel. Ugyancsak a *töpic* származéka a *töpped* [1763]. A régiségben a szócsaládnak egyéb igéi is éltek, vö. *töpörül* [1681], *töpörít* [1786], továbbá a *töpör-* igei alapszó 'ráncos, összeszáradt' jelentésű *töpörű* [1840], *töpöri* [1863] igeneveit is használták.

töpörtyű [1395 k.] Származékszó: alapszava azonos a *töpörödik* ige *töpör-* tövével. A *töpörtyű -t* műveltető képzőt és *-ű* melléknéviigenév-képzőt tartalmaz, vö. *sarkantyú*, *csengettyű*. A szó főnévi jelentése szófajváltás következménye.

töpreng [1693] Származékszó, alapszava a *töpörödik* alapszavául is szolgáló *töpic* 'összefonnyad, összezsugorodik'. A *töpreng -r* és *-g* gyakorító képzőkkel keletkezett, az *n* hangra vö. *sopánkodik*, *eseng*. Hasonlóképpen keletkezett a napjainkra már elavult, azonos értelmű *töprenkedik* alak is [1647]. Az igék és az alapige jelentéstani összefüggésére vö. *aggódik*, *szorong*.

tör [13. század eleje] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'valamit részeire választ, összezúz' lehetett, további jelentései hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek (vö. 'megfőkeztet, megbüntet; <törvény> megszeg; valakire támad; <utat> vág stb.'). A *tör* és a visszaható funkciójú *török* [1456 k.] viszonyára vö. *hall* : *hallik*, *érez* : *érezik*. A *töredelem* [1372 u.] a latin *contritio* 'ugyanaz' tükörfordításaként keletkezett. További származékokra vö. *töredelmes* [1372 u.], *töredelmesség* [1372 u.], *tördel* [1416 u.], *törődik* [1416 u.], *töret* [1476 k.], *töredék* [1548], *törékeny* [1588], *törmelék* [1801], végül igekötővel a *betörő* [1940].

tör¹ [1138 tn. (?), 13. század közepe] 'rövid szúrófegyver' Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. votják *tir* 'fejsze, bárd, szekerce', cseremis *ter* 'él', finn *terä* 'él, csúcs, hegy'. A finnugor alapalak **terä* 'él, hegy' lehetett. A magyarban és a votjában az eredeti alapjelentés 'vágásra, szúrásra alkalmas eszköz' értelművé vált.

tör² [1138 tn. (?), 1372 u.] 'hurok, kelepce, csapda' Bizonytalan eredetű, talán jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *tor*, *tör*, oszmán-török *tor*, kirgiz *tör*: 'madárfogásra használt háló'. A török szavak eredete ismeretlen. A szó további kapcsolatba hozható a mongol *tojur*, újperzsa *tör*, lak *thor*: 'ugyanaz' alakokkal is. Az egyeztetést a magyar alak magas hangrendje teszi bizonytalanná. A szó napjainkban főképpen átvitt értelemben él, ilyen típusú használata a *törbe csal-*, *tört vet-*, *törbe ejt-*, *törbe esik*-féle szókapcsolatokban fejlődött ki.

törek [1262 tn. (?), 1395 k.] 'takarmánynak használatos törmelék' Származékszó, a *tör* igéből keletkezett *-k* névszóképzővel, vö. *rejte*k, *kere*k. Mezőgazdasági szakszó.

törekedik [1416 u.] Származékszó, a *tör* igéből keletkezett a *-edik* visszaható képzőbokkal. Később *törekszik* alakban analógiásan beilleszkedett a *cselekszik*, *veszekszik* típusú igék csoportjába. Az alapige és a *törekedik* jelentésének kapcsolatára vö. a *töri magát* szó szerkezetet. Névszói származéka a *törekvés* [1604].

törköly [1508] 'a szőlő kisajtolása után visszamaradt szilárd anyag' Vitatott eredetű. 1. Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. német *Torkel*, bajor-osztrák *torkel*: 'szőlőprés'. A német szó a latin *torcula* 'ugyanaz' átvétele (< latin *torquere* 'csavar, forgat'). E magyarázat esetén a magyar alakban palatális irányú hangrendi kiegyenlítődésként ment végbe. A jelentésfejlődés 'szőlőprés' > 'a kipréselt szőlő héja, magja' irányú lehetett, vö. *törkölynyomó* [1590]. 2. Belső fejlemény, a *tör* ige *-k* és *-ly* névszóképzőkkel keletkezett származéka, vö. *törek*; vö. még: *személy*, *zugoly*. Az eredetileg három szótagú szóból a második nyílt szótagi magánhangzó szabályosan kiesett. A *törköly* 'pálinka' jelentése a *törkölypálinka* összetételből [1791] önállósult.

törleszkedik [1702] 'dörgölődzik' Származékszó, a 'dörzsöl' jelentésben használt *töröl* igéből keletkezett gyakorító-visszaható képzőbokkal, vö. *dülleszkedik*, *kapaszkodik*. Az alapszó jelentéséhez az a jelenség kapcsolja, hogy a háziállatok (különösen a macska) hízelgésük jeleként az emberhez dörgölöznek. Az alapigének más visszaható képzős származéka is élt ugyanezen jelentéssel, vö. *törlődik* [1566].

törleszt [1833] Származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak az 'érvénytelenít, megsemmisít' értelmű *töröl* igéből az *-eszt* műveltető képzőbokkal, vö. *éleszt*, *meneszt*.

török [1055 tn. (?), 1476 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a honfoglalás előtti időből. Vö. türk *türk* 'a 6–8. században, Kína szomszédságában élt török nyelvű törzs és birodalom neve', oszmán-török *türk* 'egy török nyelvű nép', tuvai *turk* 'ugyanaz', tatár *török* 'ugyanaz'. A török szavak eredete ismeretlen. A szó **türk* alakban kerülhetett be nyelvünkbe. Nagyszámú korai tulajdonnévi adata arról vall, hogy a magyarság e népnévvel már a honfoglalás előtt megismerkedhetett. Az azonban nem ismeretes, hogy az elnevezést általában használták-e a török népekre, vagy csupán egy, meghatározott etnikum neve volt-e (talán a kazároké). A török hódítások idején, a 14–15. században e népnév vált az oszmán-törökök elnevezésévé. A szó újabb értelme, mely szerint a török nyelveket beszélő népeket jelöli, főképpen a tudományos szakirodalomban használatos, és idegen, elsősorban német hatásra alakult ki. A régi bizánci forrásokban a magyarok elnevezéseként is találkozunk e népnévvel, azonban a magyarság e nevet magára soha nem használta. A *török* melléknévképzős származéka a *törökös* [1722].

törökbúza [1577] 'kukorica' Összetett szó, előtagja a *török* népnév, utótagja *búza* főnévünk. Hasonlóan más *török*-kezdettű növényneveinkhez, az összetétel előtagja a növény származására utal, illetőleg arra, hogy a magyarság milyen közvetítéssel ismerte meg. Vö. még: *törökborsó* 'egy fajta borsó' [1577 k.], *törökbab* 'egy fajta bab' [1585], *törökbors* 'paprika' [1604], *törökszegfű* [1664]. E növénynevek többnyire nyelvjárási használatúak.

törökülés [1912] Összetett szó, előtagja a *török* népnév, utótagja pedig az *ülés* főnév. Az összetétel előtagja az ülő helyzet keleten szokásos módjára utal. Hasonló típusú elnevezése e fogalomnak más nyelvekben is használatos, vö. lengyel *siedzenie po turecku* 'törökülés'.

töröl [1416 u.] Származékszó: a 'részeire választ; elpusztít' értelmű *tör* ige *-l* gyakorító képzős származéka. Az alapige jelentésének megfelelően a *töröl* eredetileg 'ledörzsöl, leválaszt' értelmű volt, és ebből fejlődött ki a 'megsemmisít, kihúz'-féle jelentése. Névszói származékai a *törlés* [1474], *törlő* [1478 tn., 1518 k.], *törölköző* [1790]. Igei származékai a gyakorító, illetőleg visszaható képzőkkel alakult *törölget* [1519] és *törölközik* [1711].

törpe [1219 tn., 1395 k.] Származékszó, melynek relatív töve az elavult *töpic* 'összemegy, összeaszik' *-r* gyakorító képzős alakja, vö. *töpörödik*. A *törpe* ennek a *töpör-* igének folyamatos melléknévi igeneve, vö. *szüle*, *penge*. A töben metatézis (a *p* és *r* mássalhangzók cseréje) és a második szótagi magánhangzó kiesése ment végbe. A *törpe* szófajváltással vált főnévvé. Igei származékai az elsősorban *el-* igekötővel használatos *törpít* [1805] és *törpül* [1809].

tört [1838] Jelentéstepadással önállósult a korábbi *törtszám* összetételből [1743]. Az összetétel *tört* előtagja a 'részekre oszt' értelmű *tör* ige befejezett melléknévi igeneve. Az összetétel a nyelvújítás idején keletkezett, létrehozásában idegen minták játszottak szerepet, vö. latin *numerus fractus*, német *Bruchzahl*, francia *nombre fractionnaire*: 'törtszám'. E fogalom más, korábbi megnevezéseire vö. *szegdelt szám* [1591], *osztalom* [1853].

történik [1372 u.] Ismeretlen eredetű. A történettudományhoz kapcsolódó származékai nyelvújítás koriak, vö. *történész* [1836], *történelem* [1842], *történelmi* [1842]. Az ige korai névszói származékai a *történet* [1456 k.] és a *történetes* [1513].

törtet [1773] Származékszó, a *tör* igéből keletkezett *-tet* műveltető képzővel, melynek jelen esetben gyakorító funkciója van. E képző más – elsősorban mozgást jelentő – igéken is gyakran gyakorító értelművé vált, vö. *baktat, nyomtat, lüktet*.

törvény [13. század közepe] Ismeretlen eredetű. A *-vény* szóvég deverbális névszóképzőnek tűnik, ez azonban a szó ismeretlen etimológiája miatt nem bizonyítható. A szónak nyelvünkben számos régi igei és névszói származéka él, vö. *törvénytelen* [13. század közepe], *törvénykedik* [1470], *törvénykezik* [1581], *törvényes* [1583 u.], *törvényesít* [1790].

törvényszék [1604] Összetett szó, melynek előtagja *törvény* szavunk, utótagja pedig a *szék* főnév. Létrejöttében szerepet játszhatott a korábbi *törvénytevő szék* kifejezés [1585]. *Szék* szavunk hasonló szerepű használatára vö. *ítélőszék* 'törvényszék' [1372 u.]. Más nyelvek hasonló kifejezéseire vö. német *Richterstuhl* 'törvényszék' (tulajdonképpen 'bírószék'), latin *sedes (iudiciaria)* 'törvényszék'. Elavulóban levő szavunk. Melléknévi származéka, a *törvényszéki* [1792] szó szerkezetekben ma is használatos, vö. *törvényszéki orvos*.

törzs [1604] Valószínűleg belső fejlemény, a *torzs ~ torzsa* főnév hangrendi átcsapással keletkezett magas hangú párja lehet. A szónak főképpen a nyelvjárásokban használatos, hasonló jelentésekkel bíró *törzsök* változata [1200 k. tn. (?), 1366] azonban jóval korábról adatolható, mint a *törzs*. Ezért nem zárható ki az a lehetőség, hogy a *törzs* a *törzsök* alakból keletkezett szóelvonással. Ha a *törzs* tekintendő alapszónak, akkor a *törzsök* vagy névszóképzős, vagy pedig megszilárdult többesjeles származék. A szó alapjelentése 'fatorzs, tuskó' lehetett, további, 'ember, állat törzse; néptörzs, nemzetség; kezdete, gyökere valaminek'-féle jelentései hasonlóságon alapuló névátvitel eredményei. A *törzsök* melléknévképzős származéka a *törzsökös* 'tösgyökeres' [1724].

tösgyökeres [1560] Összetett szó, mely a *tő* és a *gyökér* főnevek *-s* melléknévképzős származékaiból keletkezett. Az ősiség, a származás képzete több nyelvben is a 'gyökér' jelentésű szóhoz kapcsolódik, vö. latin *iisdem radicibus natus* 'ugyanazon származású' (tulajdonképpen 'ugyanazon gyökerekből született'), orosz *коренной житель* [korenoj zsityelj] 'öslakos' (tulajdonképpen 'gyökeres lakos').

tövis [1249 k. tn. (?), 1284] Származékszó. Alapszava, az elavult, 'szúr, fúr' jelentésű *tövik* ige [1416 u.], ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *täw-* 'szúr, lök, nyom', osztják *töki-* 'betöm, tömít', finn *työntä-* 'lök, tol; erőlködik; kiküld'. A finnugor alapalak **teka-* lehetett, és az eredeti jelentés 'lök, taszít' volt. A *tövis* a *tövik* igtelen alakjából keletkezett *-s* névszóképzővel, vö. *lakos, tilos*. Ily módon a szó eredetileg 'szúrós' jelentésű melléknév volt. A főnevesülés mindazonáltal már az ősmagyar korban végbemehetett. Névszói származékai a *tövises* [1295 tn., 1416 u.], *tövishes* [1327 tn., 1510], *tövisk* [1327 tn., 1506] és a *töviske* [1359 tn., 1894].

tőzeg [1585] Jövevényszó egy török nyelvből. Az átvétel a honfoglalás után történhetett, és az átadó nyelv talán a kun volt, vö. oszmán-török *tezek*, tatár *tizäk*, üzbég *tezäk*: 'szárított, tüzelésre használt trágya'. A magyarba egy **tezak* alak kerülhetett át. A szó eleji magánhangzó nyúlását a hangsúly okozta, a szóvégi *g*-re vö. *hörcsög, maszlag*. A szó eredeti jelentése a magyarban is 'szárított trágya' volt, a ma ismert 'vizes, korhadó növényrészek' jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett.

tőzsde [1843] Származékszó, mely tudatos szóalkotással keletkezett, a nyelvújítók alkották meg a 'kereskedő, főképpen marhakereskedő' jelentésű *tőzsér* [1419 tn., 1506] alapján. A *tőzsde* alapszavául szolgáló *tőzs* önkényes elvonás a *tőzsérből*, a szóvég pedig az akkor divatos *-da ~ -de* képző, vö. *kaloda, zenede*.

trabális [1761] 'idomtalanul tagbaszakadt' Latin jövevényszó, vö. latin *trabalis* 'gerendaszerű, (gerendaszerűen) nagy', hazai latin 'nagy, erős'. A latin szó a latin *trabs* 'gerenda' származéka. A *trabális* szóvégi *s* hangjára vö. *április*. A szó másodlagos, *d-s* változatára vö. *trombita ~ drombita*. Napjainkban főképpen felnőtt személyre vonatkoztatva használatos, *drabális* alakban is.

traccs [1871] Német, elsősorban ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Tratsch* 'csevegés, tereferé'. Hasonló eredetű a *traccsol* ige is [1887], vö. német, ausztriai német *tratschen* 'fecseg'. A német szavak valószínűleg hangutánzó eredetűek. Az ige *taraccsol* alakváltozata a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával alakult. Bizalmas stílusértékű szavak.

tradíció [1605] 'hagyomány' Latin jövevényszó, vö. latin *traditio* 'tan, tanítás; hagyomány'. A szó a latin *tradere* 'átad' származéka, ily módon tulajdonképpeni jelentése 'átadás'. Eredetét tekintve idetartozik a *tradicionális* melléknév is [1848], mely nemzetközi szó, vö. német *traditionell*, angol *traditional*, francia *traditionnel*, olasz *tradizionale*, cseh *tradicionalní*: 'tradicionális'. Vö. még: középkori és kései latin *traditionalis* 'az adományra vonatkozó', hazai latin 'tradicionális (mint

egyházi szó)'. A szó legkorábbi adata a franciából való. A magyar szó forrása egyrészt a hazai latin, nem egyházi jelentéskörben való használata pedig német és francia átvétel lehet. Választékos stílusértékű szó.

trafik [1851] Német, elsősorban ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Trafik* 'dohánybolt'. A német szó a francia *trafic* 'üzlet, kereskedés' alakra megy vissza, végső forrása pedig az olasz *traffico* 'ugyanaz', mely az olasz *trafficare* 'kufárkodik, mesterkedik valamiben' ige származéka. Nyelvünkben a szó *trafika* alakváltozata [1863] az elavult *trafika* 'kereskedés, kalmárkodás' főnév [1841] hatására keletkezhetett, mely utóbbi a *trafikál* igéből jött létre elvonással.

trafikál [1795] 'beszélget, társalog; kufárkodik, fondorkodik' Nemzetközi szó, vö. német régi nyelvi *traffegieren*, *traphigieren*, angol *traffic*, francia *trafiqueur*, olasz *trafficare*: 'kufárkodik, üzérkedik', az olaszban még 'mesterkedik valamiben'. Az olaszból terjedt el, s ott talán katalán eredetű, vö. katalán *trafegar* 'átönt, átesz, átrak <árut>'. Nyelvünkbe olasz és talán német közvetítéssel jutott. A *trafikál* eredeti jelentése 'kufárkodik' volt, 'beszélget, társalog' értelmű használata a beszédnek a kereskedésben, üzletelésben betöltött fontos szerepén alapul. A bizalmas nyelvhasználat elavult szava.

trafó [1949] Német jövevényszó, vö. német *Trafo* 'transzformátor'. Ez a német *Transformator* 'ugyanaz' első két szótagjának a kezdetéből alakult.

tragacs [1876] Jövevényszó, valószínűleg német, közelebbről bajor-osztrák eredetű, vö. bajor-osztrák *trágátsch* 'talicska, targonca'. Ez utóbbi a cseh *trakař*, nyelvjárási *trakač*: 'ugyanaz' átvétele, a cseh szó talán a középfelnémet *trager* 'hordozó, hordár' névszóval függ össze. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett a magyarban a szó 'ócska közlekedési eszköz' jelentése [1956].

trágár [1494–1495] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *trager* 'teherhordó; házaló, kereskedő' (< német *tragen* 'hord, visz'). A *trágár* második szótagi *á* hangja hangrendi kiegyenlítődés eredménye, vö. *bognár*, *kalmár*. Nyelvünkben a szónak 'csavargó komédiás' jelentése [1585] is kialakult a házalók és a csavargó komédiások életvitelének hasonlóságán alapulva. E későbbi jelentés alapján fejlődött ki a szónak 'durva, illetlen' értelmű melléknévi használata [1565]. Névszói származéka a *trágárság* [1578], igei származéka a *trágárkodik* [1589].

tragédia [1558] Latin jövevényszó, vö. latin *tragoedia* 'szomorújáték (mint a komédia ellentéte); szomorú esemény'. Ez a görög *tragodia* 'szomorújáték, tragédia' átvétele, mely utóbbi a görög *tragodosz* 'tragédiai szereplő; tragédiaköltő' származéka. A szó a görögben a görög *rapszodosz* '(vándor)énekes, rapszódosz' mintájára keletkezhetett.

tragikus [1604] Latin jövevényszó, vö. latin *tragicus* 'tragédiai, tragikus; tragédiaköltő, tragikus színész'. Ez a görög *tragikosz* 'tragédiai' átvétele, mely utóbbi a görög *trágosz* 'kecskebak' származéka, és ily módon tulajdonképpeni jelentése 'kecskebakszerű'. Az elnevezés alapja az a körülmény, hogy a tragédia műfaji őseinek (kultikus szertartásoknak, kardaloknak) szereplői kecskebőrbe öltöztek. Az ebbe a szócsaládba tartozó *tragikum* [1832] és *tragika* [1880] szintén a latin *tragicus* alakra vezethetők vissza, azok semleges-, illetőleg nőnemű alakjainak főnevesülései.

trágya [1529] Latin jövevényszó, vö. középkori latin *tragea* 'ételízesítő', hazai latin *tragma* 'gyümölcsal; desszert; ingyencség'; vö. még: latin *tragemata* [többes szám] 'csemege, nyalánkság'. A latin szó görög eredetű, és végső soron a görög *trágo* 'rágcsál, ropog, eszik' igére vezethető vissza. A *trágya* gy hangjára vö. *angyal*. A szó eredeti jelentése nyelvünkben 'édesség, csemege; ízesítő' volt, ma elterjedt jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett: 'ízesítő: amivel az ételt meghintik' > 'amivel a földet meghintik: trágya' [1636]. Igei származéka a *trágyáz* [1616].

traktál [1551] Latin jövevényszó, vö. latin *tractare* 'húz, vonszol; kézbe vesz, bánik valamivel vagy valakivel; megvizsgál', középkori latin 'gondját viseli valakinek; megvendégel valakit'. Ez a latin *trahere* 'húz, von' származéka. A *trakta* főnév [1608] szintén a latinból származik, vö. középkori és hazai latin *tracta* 'huzavona, tárgyalás'. A *trakta* 'lakoma, vendéglátás' jelentése [1788–1789] a 'vendégül lát' értelemben használatos *traktál* hatására keletkezett [1787]. Ma átvitt jelentésben fordul elő, pl. *valakit a gondjaival traktál*.

traktor [1917] Nemzetközi szó, vö. német *Traktor*, francia *tracteur*, spanyol *tractor*, orosz *трактор* [traktor]: 'traktor'. A szó a franciában keletkezhetett, és forrása a latin *trahere* 'húz, von' ige. A magyarba főképpen a német közvetítette. Hasonlóképpen nemzetközi szó a *traktorista* [1950], vö. német *Traktorist*, francia *tractoriste*, spanyol *tractorista*, orosz *тракторист* [traktoriszt]: 'traktorista'. Elsősorban orosz közvetítéssel jutott nyelvünkbe, a szavég latinosítás eredménye.

traktus [1559] 'helyiségek összefüggő sora' Latin jövevényszó, vö. latin *tractus* 'húzás; kiterjedés; fekvés; táj', hazai latin 'hosszú sora valaminek; egyházkerület; emelet'. A latin szó a latin *trahere* 'húz, von' igére vezethető vissza. A szövégi *s* a hazai latin jellegzetessége, vö. *április*.

trampli [1851] 'otrombán nagy darab <személy>' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. *trappel* 'esetlenül járó ember; félbolond ember', *drâmpl* 'esetlen nőszemély', bécsi német *trâmp'l* 'ugyanaz', német *Trampel* 'ügyetlen, esetlenül járó ember <elsősorban nő>'. Ez a német *trampeln* 'nehézkösen, ügyetlenül jár; dobog' ige származéka. A *trampli* -li végződésére vö. *cetli*. A szó 'lomha, otromba' értelmű melléknévi használata jelzői szerepben alakult ki. Alacsony stílusértékű szó.

trancsíroz [1740] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *transchieren* 'szeletel, szárnyast darabol'. Ez a francia *trancher* 'átvág, bevág' átvétele, mely a latin *truncare* 'vág, levág' vagy pedig a vulgáris latin **trincare* 'harmadol' igére megy vissza. A szó *trancsíroz* változata feltehetőleg a *trancsír* -l igeeképzős származéka. A *trancsír* összetételi előtagként használatos, vö. *trancsírkes* [1878]. Ez utóbbi a német *Tranchiermesser* 'trancsírkes' (vö. német *Messer* 'kés') részfordításaként keletkezett; vö. még: *trancsírtányér* [1855], nyelvjárási *trancsírdeszka*.

transz [1897] 'öntudatlan állapot' Nemzetközi szó, vö. Német *Trance*, angol *trance*, francia *trance*, transe, orosz *мрач* [transz]: 'önkívületi állapot', a franciában 'szorongás, rettegés' is. Spiritiszta műszóként az angoltól terjedt el, ahol forrása az ófrancia *transe* 'az életből a halálba való átmenet; kimúlás, halál' (< francia *transir* 'átjár; megdermed, megdermeszt'). A magyarba az angoltól került, esetleg német közvetítéssel is. Napjainkban a szó főképpen a *transzba esik*, *transzban van* kifejezésben él.

transzformál [1812] Nemzetközi szó, vö. német *transformieren*, angol *transform*, francia *transformer*: 'átalakít, transzformál'. E szavak alapja a latin *transformare* 'átalakít' (< latin *formare* 'alakít'). A *transzformátor* főnév [1887] szintén nemzetközi szó, vö. német *Transformator*, angol *transformer*, régi nyelvi *transformator*, francia *transformateur*: 'átalakító, transzformátor'. Nemzetközi technikai műszavak, a magyarba elsősorban német közvetítéssel jutottak.

transzplantáció [20. század] 'átültetés' Nemzetközi szó, vö. német *Transplantation*, francia *transplantation*, angol *transplantation*: 'transzplantáció'. A szó a tudományos latin *transplantatio* szóra vezethető vissza, mely a latin *trans-* 'át' és *plantare* 'ültet' elemekből keletkezett növényteni szakszóként, napjainkban azonban orvosi szaknyelvi, 'szervátültetés' értelmű használata elterjedtebb. A magyarba a németből került.

transzport [1744] Nemzetközi szó, vö. német *Transport*, angol *transport*, francia *transport*, olasz *trasporto*, orosz *мрaчнoпм* [transzport]: 'szállítás, szállítmány'. A *transzportál* ige [1794] szintén nemzetközi szó, vö. német *transportieren*, angol *transport*, francia *transporter*, olasz *trasportare*, orosz *мрaчнoпмупoвaмь* [transzportyirovaty]: 'szállít, visz'. E szavak alapja a latin *transportare* 'átvisz, átszállít'. A magyarba mind a főnév, mind az ige főképpen német közvetítéssel jutott. A főnév és az ige viszonyára vö. *export* : *exportál*, *import* : *importál*.

transzvesztita [1982] 'olyan ember, aki a másik nem viselkedését utánozza' Nemzetközi szó, vö. német *Transvestit*, angol *transvestite*, lengyel *transwestyta*: 'transzvesztita'. Az elnevezés a németben keletkezett, Magnus Hirschfeld alkotta a latin *trans-* 'át' és a *vestere* 'öltözködik' szavak alapján az 1910-es években. Nyelvünkbe valószínűleg a németből került.

trapéz [1827] Nemzetközi szó, vö. német *Trapez*, angol *trapeze*, francia *trapèze*, olasz *trapèzio*, orosz *мрaнeцyя* [trapecija]: 'trapéz'. Ezek forrása a latin *trapezium* 'trapéz' (tulajdonképpen 'asztalka'). A latin szó a görög *trapézion* 'ugyanaz' átvétele. Hasonló eredetű az ugyancsak nemzetközi *trapezoid* [1838], vö. német *Trapezoid*, angol *trapezoid*, francia *trapézodde*, olasz *trapezoide*, orosz *мрaнeцyoуд* [trapecoide]: 'trapezoid'; vö. még: újkori latin *trapezoides* (többes szám) 'trapezoid' (< görög *trapezo-idisz* 'trapezoid' (tulajdonképpen 'asztal alakú)'). E szavakat a magyarba főképpen a német közvetítette.

trapp [1794] 'ügetés' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *trapp*, német *Trab* 'a ló gyors járásmódja, futólépés'. Szintén bajor-osztrák átvétel a *trappol* 'üget; ló-fut' ige [1848], vö. bajor-osztrák *trappen*, német *traben* 'trappol, zajosan lép'. A német szavak indoeurópai eredetűek, hangutánzó jellegűek, vö. latin *trepidare* 'tipeg'. A hadsereg vezényszavaként a monarchia idején kerültek át nyelvünkbe, és hangutánzó jellegüket a magyarban is megőrizték. A bizalmas nyelvhasználat szavai.

trappista [1848] 'egy fajta szerzetesrend, illetve sajt' Nemzetközi szó, vö. német *Trappist*, angol *Trappist*, francia *trappiste*, olasz *trappista*: 'trappista szerzetes', a franciában 'egy fajta sajt, likőr' jelentése is van. A franciából terjedt el,

ahol *Trappe*, a híres cisztercita apátság nevéből képezték. A magyar szó forrása a francia és a német lehet, a szóvég latinosság eredménye, vö. *piarista*.

trécsel [1519 k.] Vitatott eredetű. 1. Hangutánzó szó, melynek hangalakja a gyors beszéd hangképzetét érzékelteti. Összefügg a *terefere* ikerszó előtagjával, a szóvég *-l* gyakorító képző, vö. a szó *terécsel* típusú változatait. A forrásokban szerepelnek azonos tövű, de más képzésű igék is, vö. *terel*, *tereturál* [1808], *terél* [1838–1845] 'trécsel'. A *tr-* szókezdet elterjedésében szerepe lehetett a *traccs*, *traccsol* szavaknak is. 2. Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *trätschen*, *trätscheln* 'fecseg, csacsog'. A német ige hangutánzó eredetű, és *traccsol* szavunknak is forrásul szolgált. A már említett *terécsel* alakváltozat ebben az esetben a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával keletkezett. E magyarázat azért nem teljesen meggyőző, mert a bajor-osztrák adatok későbbiek, mint a magyar szavak.

tréfál [1456 k.] Olasz jövevényszó, melyet esetleg a latin is közvetített nyelvünkbe. Vö. északolasz nyelvjárási *trufar*, *truffar*, olasz *truffare*: 'becsap, megcsal valakit'; vö. még: középkori latin *truff(are)*, hazai latin *trufare*: 'kijátszik, becsap'. Hasonló eredetű *tréfa* főnevünk is [1498 e.?, 1500 k.], vö. északolasz nyelvjárási *trúfa*, *troffa*, *tróffa*, olasz *truffa*: 'tréfa, csevegés, becsapás'; vö. még: latin *truffa* 'tréfa, csalás'. A szó használata kezdetben a középkori mulattatókhoz kapcsolódott. Hangalakja elhasonulással keletkezett, és az első szótagi *é* kialakulása magyar fejlemény. Nem zárható ki, hogy az ige másodlagos, a *tréfa* főnév származékaként keletkezett nyelvünkben. A *tréfál* további igei származékaira vö. *tréfálódik* [1604], *tréfálkodik*, *tréfálkozik* [1759].

treff [1787] Német jövevényszó, vö. német *Treff* 'treff'. Ez a svájci német *Treffle* 'ugyanaz' alakból vonódott el, mely utóbbi a francia *trêfle* 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'lóhere') átvétele; vö. még: latin *trifolium* 'ugyanaz'.

trehány [1867] Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *trhan* 'csavargó, jöttment; nyomorgó ember; csirkefogó'. Ez a szlovák *trhať* 'tép, szakít' ige származéka. A *trehány* nyelvünkben végbement melléknevesülésére vö. *bolond*, *gonosz*. Bizalmas használatú szó.

trendi [1990 k.] 'divatos, felkapott' Angol jövevényszó, vö. angol *trendy* 'ugyanaz'. Az angol szó az angol *trend* 'irány; elhajlás, hajlat' főnév melléknévképzős származéka. Mind az alapszó, mind a származék számos nyelvbe átkerült, nemzetközi szóvá vált, vö. német *Trend*, holland *trend*: 'trend'; vö. még: finn *trendikäs* 'divatos'. A *trendi* elsősorban a fiatalok nyelvhasználatában jelentkezik.

tréning [1822] Nemzetközi szó, mely egy szócsaládba tartozik a hasonlóképpen nemzetközi *treníroz* igével [1822] és a *tréner* főnévvel [1854], vö. német *Training*, angol *training*, francia *training*: 'tréning'; német *trainieren*, angol *train*, francia *entraîner*: 'treníroz'; német *Trainer*, angol *trainer*, francia *trainer*: 'tréner'. E szavakat az angol terjesztette el (< ófrancia *tradner* 'hús, vonszol'). A magyarba a *tréning* és *tréner* főneveket az angol és a német, a *treníroz* igét pedig a német közvetítette, az utóbbihoz vö. még: orosz *тренировать* [trenyirovaty] 'treníroz'.

tribün [1802] Nemzetközi szó, vö. német *Tribüne*, angol *tribune*, francia *tribune*, olasz *tribuna*, orosz *трибуна* [tribuna]: 'szónoki emelvény; karzat; lelátó'. Forrása a középkori latin *tribuna* 'szószék, templomi emelvény', mely a latin *tribunal* 'a néptribun emeltebb ülőhelye; félkör alakú emelvény a római főtisztviselők hivatali széke számára' főnévre megy vissza. A szó a francia és az olasz révén terjedt el, nyelvünkbe francia és esetleg német közvetítéssel jutott.

trikó [1834] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. francia *tricot* 'kötött anyag; kötött anyagból készült ruhadarab'; vö. még: német *Trikot* 'ugyanaz'. A franciában a szó a *tricoter* 'köt' ige származéka.

trilla [1762–1787] Nemzetközi szó, vö. német *Triller*, régi nyelvi *trille*, angol *trill*, francia *trille*, olasz *trillo*: 'trilla'. Zenei műszóként az olaszból terjedt el, ahol hangutánzó eredetű. A magyarba a németből és az olaszból kerülhetett. Igei származéka a *trilláz* [1788].

trillió [1847] Nemzetközi szó, vö. német *Trillion*, angol *trillion*, francia régi nyelvi *trillion*, orosz *триллион* [trillion]: 'trillió'. A franciából terjedt el, ahol mesterséges szóalkotással hozták létre a latin *tri-* 'három' és a francia *million* 'millió' összetételével. Vö. még: amerikai angol *trillion*, francia *trillion*, olasz *trilione*: 'billió: milliószor millió'. Nemzetközi jelentését tekintve a millió harmadik hatványát jelöli: milliószor milliószor millió. A magyarba főképpen a német közvetítette. A szó régi nyelvi *triliom* változata a *billiom*, *milliom* hatását mutatja.

tripla [1627] Latin jövevényszó, vö. latin *triplus*, *-a*, *-um* 'hármias, háromszoros'. Ez a görög *triplusz* 'ugyanaz' < *triplóosz* 'ugyanaz' átvétele. A magyar *tripla* a latin melléknév nőnemű alakjának felel meg, vö. *dupla*, *szimpla*. Igei származéka a *tripláz* [1758].

tróger [1623] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *trager* 'teherhordó', tiroli német *tragär* 'ugyanaz; házáló; oromfa', hazai bajor-osztrák *trōχ* 'teherhordó', német irodalmi nyelv *Träger* 'ugyanaz; tartógerenda'. A *tróger* etimológiája ily módon azonos a nyelvünkbe korábban átkerült *trágáréval*. Az első szótagi *ó*-ra vö. *drót*, *gróf*. A szó 'faragatlan, nyers, aljas ember' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett az eredeti, 'hordár' értelmű használatból.

trojka [1884] Orosz jövevényszó, vö. orosz *mpoйка* [trojka] 'hármias fogat; hármias; férfióltöny mellénnyel'. Ez az orosz *mpoe* [troje] 'összesen három' származéka. A *trojka* a magyarba irodalmi úton került, oroszos használatát napjainkig megőrizte.

trolibusz [1937] Nemzetközi szó, vö. német *Trolleybus*, angol *trolley-bus*, francia *trolleybus*, román *troleibúz*: 'trolibusz'. A szó az angoltól terjedt el, ahol az angol *trolley* 'zsúrkocsi, taliga; áramszedő' és *bus* 'busz' szavak összetételeként keletkezett. A magyarba főképpen a német közvetítette. A *trolis* [1953] a *trolibusz* előtagjának az önállósulása, vö. *automobil* > *autó*.

trombita [1416 u.] Olasz jövevényszó, vö. északolasz nyelvjárási *trombeta*, *trombēta*, *trombēta*, olasz *trombetta*: 'trombita'. Ez az olasz *tromba* 'ugyanaz' kicsinyítő képzős származéka. Az olasz szó az ófrank **trumba* 'kürt, tülök' főnévre vezethető vissza. A *trombitál* ige [1416 u.] is olasz átvétel, vö. északolasz nyelvjárási *trombetar*, *trombetare*, *trombettar*, olasz *trombettare*: 'trombitál'. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy az ige a magyarban keletkezett a *trombita* névszóból, vö. *tréfa*: *tréfál*, *tromf*: *tromfol*.

trombózis [1884] Latin jövevényszó, vö. orvosi latin *thrombosis* 'vérrögképződés'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *trómvosz* 'véralvadék'. A magyar alak *z* hangjára vö. *bazilika*, a szóvégre pedig vö. *április*. A latin szót számos nyelv átvette orvosi szakszövekként, vö. német *Thrombose*, francia *thrombose*: 'trombózis'.

tromf [1585] 'adu; ellenérv' Német jövevényszó, vö. korai felnémet, bajor-osztrák *trumpf* 'diadalmenet; nyerő szín a kártyában', német *Trumpf* 'ugyanaz; visszavágás, döntő érv; előny'. Ez a korábbi német *triumph* 'győzelem; győzelmi bevonulás, diadalmenet' fejleménye, mely a latin *triumphus* 'ugyanaz' szóra megy vissza. A kártyanyelvi jelentések a franciában alakultak ki. A *tromfol* ige [1643] a német *trumpfen* 'kártyázik; nyerő színnel játszik; visszavág' hatására keletkezhetett.

trón [1814] Német jövevényszó, vö. német *Thron* 'trónus'. A német szó az ófrancia *tron* 'uralkodói szék' átvétele, mely utóbbi a latin *thronus* 'ugyanaz' szóra megy vissza. Ez utóbbi szóból származik a *trónus*.

trónus [1734] Latin jövevényszó, vö. latin *thronus* 'emelt ülés, trónus', középkori latin 'uralkodói szék'. A latin szó a görög *trónosz* 'karosszék; trónus; uralkodói hatalom' folytatása. A szóvégre vö. *július*. A *trónus* és a *trón* viszonyára vö. *stíl*: *stílus*, *tón*: *tónus*. A *trónus* a köznyelvi használatban elavult, kivéve tréfas 'emelvényen lévő ülőhely' jelentését.

tropa [1888] 'fáradt, kimerült' Jövevényszó, valószínűleg olasz eredetű, vö. északolasz nyelvjárási *tropo* 'túlságosan sok, nagyon sok; túlságosan, nagyon', *trop* 'túl sok', olasz *troppo* 'túl sok'. Az olasz szó francia eredetű. A magyarba a kártyanyelvből kerülhetett 'huszonegynél több <a „huszonegyes” nevű kártyajátékban>' jelentésben, és 'tönkrement, elhasználódott' értelme azon alapul, hogy a „huszonegyesben” az a vesztes, akinek a kártyái huszonegynél nagyobb értékűek. A szó napjainkban a *tropára megy* 'tönkremegy' kifejezésben él [1930]. Bizalmas használatú.

tropikál [1948] 'ritkás szövésű könnyű szövet' Német jövevényszó, vö. német *Tropical* 'könnyű, nyári öltönyhöz való szövet'. A német szó alapja az angol *tropical cloth* 'tropikál szövet' elnevezés. Az angol *tropical* névszó tulajdonképpeni jelentése 'trópusi, tropikus'. Az elnevezés arra utal, hogy az ilyen szövetből készült öltözet forró időjárásban hordható.

tropikus [1757] Latin jövevényszó, vö. latin *tropicus* 'a naptérítőt illető, naptérítőkör'. Ez a görög *tropikósz* 'ugyanaz' szóra megy vissza. Eredetét tekintve idetartozik *trópus* szavunk is [1884], vö. latin *tropus* 'fordulat' < görög *tróposz* 'fordulás' (< görög *trépei* 'fordul'). Az *s* szóvégre vö. *július*. A 'szókép' értelemben használatos *trópus* [1763] a latin *tropus* 'ugyanaz' átvétele.

trotli [1857] 'gyámoltalan, bárgyú' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Trottel* 'bárgyú, gyámoltalan személy'. Ez talán a német *trotteln* 'poroszkál, baktat, ödöng' igével függ össze. A *trotli* szóvégeire vö. *celli*, *nokedli*. A bizalmas társalgási nyelv alacsony stílusértékű szava.

trotty [1801] 'nehézkés, totyakos öregember' Hangutánzó szó, mely feltehetőleg összetartozik a *totyakos*, *totyog* szavak tövével, és a szó eleji *r* a hangutánzó jelleg erősítésére került a tőbe, vö. *szotyog* : *szortyog*, *tüsszent* : *trüsszent*. *Trottyos* melléknévünk [1863] a *trotty* melléknévi származéka, de az is lehetséges, hogy a szócsalád alapja a *trottyos*, és ebből vonódott el a *trotty*. Ugyanezen alapszóból más, hasonló jelentésű alakulatok is keletkeztek, vö. *tratyu* 'öreg asszony' [1531], *tortyog* 'cuppog' [1838], *tortyan* 'buggyan' [1861]. Durva szó.

trösz [1897] Nemzetközi szó, vö. német *Trust*, angol *trust*, francia *trust*, olasz *trust*, orosz *mpecm* [trjeszt]: 'trösz', az angolban 'bizalom, hitel' jelentése is van. Az amerikai angoltól terjedt el, vö. amerikai angol *trust-company* 'trösztársaság'. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

trubadúr [1824] Nemzetközi szó, vö. német *Troubadour*, angol *troubadour*, francia *troubadour*, olasz *trovatore*, orosz *mpыѡaдyp* [trubadur]: 'középkori szerelmi dalnok', a franciában 'epekedő szerelmes' jelentése is van. Forrása a provanszál *trobador* 'trubadúr', mely végső soron a latin *tropus* '<üdvözlő, köszöntő> vers' szóra vezethető vissza. A francia és az olasz nyelvekből terjedt el, a magyarba elsősorban a francia közvetítette.

trucc [1722] 'dac' Német jövevényszó, vö. német *Trutz*, bajor-osztrák *trutz*: 'dac, ellenszegülés'. A német szó eredete ismeretlen. Hasonlóképpen a németből származik a *truccol* 'dacoskodik' ige is [1724], vö. német, bajor-osztrák *trotzen*, *trutzen* 'dacol, szembeszáll'. A bizalmas társalgási nyelv elavulóban levő szavai.

trükk [1904] Francia jövevényszó, vö. francia *truc* 'fortély, trükk, színpadi fogás; ütés <kártyában>'. Ez a provanszál *truc* 'ütés' szóból ered, mely az óprovanszál *trucar* 'üt, lök' igére vezethető vissza, és végső forrása a latin *trudere* 'ugyanaz' ige.

tuba¹ [1224 tn. (?), 1456 k.] 'nagyéretű rézfúvós hangszer' Vándorszó, vö. latin *tuba*, francia *tuba*, ófrancia *tube*, óprovanszál *tuba*, olasz *tuba*: 'egy fajta fúvós hangszer'. A szó eredete ismeretlen, vö. *tubus*. Nyelvünkbe olasz és talán latin közvetítéssel jutott.

tuba² [1224 tn. (?), 1666] 'galamb' Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Vagy a hangutánzó eredetű, nyelvjárási *tub* állathívó kicsinyítő képzős származéka, vagy pedig egy hangutánzó eredetű tő befejezett melléknévi igeneve. Az igei tő összefügghet a *turbékollal*. A két magyarzat voltaképpen nem zárja ki egymást, amennyiben az állathívó szó és az igei tő azonosak, vö. *zsiba* (lásd *zsibong*). Hasonló hangzású hangutánzó szó a németben is ismeretes, vö. ófelnémet *tuba* 'galamb'. A tő egyéb kicsinyítő képzős származékaira vö. *tubu* [1794], *tubica* [1809], *tubi* [1832]: 'galamb; szerelmesem, kedvesem'. Nyelvjárási szavak, a *tuba* a köznyelv határán.

tubák [1610] Vándorszó, vö. német *Tabak*, régi nyelvi, nyelvjárási *toback*, *tubak*, *tuback*, olasz *tabák*, *toják*, *tabáko*, spanyol *tabaco*, lengyel *tabaka*, orosz *maѡак* [tabak]: 'dohánynövény, dohány'. A spanyolból terjedt el, végső forrása pedig az indián *tabaco* 'egy pipa- és szivarfajta'. A magyarba kezdetben az olasz, majd pedig a német közvetítette.

tubarózsa [1749] Latin jövevényszó, vö. növénytani latin (*Polyanthes*) *tuberosa* 'tubarózsa'; vö. még: latin *tuberosus*, *-a*, *-um* 'gumós' (< latin *tuber* 'gumó'). A magyar szó *zs* hangjára vö. *bazsalikom*. A *tubarózsa* hangtani alakulásában a hangrendi kiegyenlítődesnek és a népetimológiának volt szerepe (vö. *tuba* 'galamb' és *rózsa*).

tubus [1650] Latin jövevényszó, melyet talán a német is közvetített a magyarba, vö. latin *tubus* 'cső, vízcső', hazai latin *tubus* (*opticus*) 'látcső'; vö. még: német *Tubus* 'cső(foglalat), látcső', *Tube* 'csőfoglalat'. A latin szó ismeretlen eredetű. A *tubus* szóvégeire vö. *július*.

tucat [1579] Német jövevényszó, vö. kései középfelnémet *totzen*, *tutzen*, korai újfelnémet *tuzet*, hazai korai újfelnémet *duzat*, *tusin*, bajor-osztrák *totsət*, német irodalmi nyelvi *Dutzend*: 'tucat'. A német szó forrása az ófrancia *dozaine* 'ugyanaz', mely a francia *douze* '12' származéka (< latin *doudecim* 'ugyanaz').

tud [1138 tn. (?), 13. század eleje] Ősi, uráli kori szó, vö. zürjén *tęd*- 'tud, ismer, felismer', votják *tod*- 'tud, ért valamit vagy valamihez', finn *tunte*- 'észlel, érez, tud, ért, ismer, megismer', jurák *tumtā*- 'tud'. Az uráli alapalak **tumte*- lehetett 'érint, tapint, tud' jelentéssel. Az ősi **mt* magyar *d* fejleményére vö. *lúd*, *vad*. Az 'érint, érez' és 'tud, ismer'-féle jelentések

összefüggésére vö. *ér* : *ért*, *fog* : *felfog*. Az igének nyelvünkben számos származéka él, vö. például: *tudatlan* [13. század közepe], *tudomány* [1372 u.], *tudós* [1372 u.], *tudakozik* [1372 u.], *tudás* [1416 u.], *tudakozás* [1474], *tudósít* [1621], *ki tudódik* [1630], *tudomás* [1643], *tudakozódik* [1748], *tudakol* [1774], *tudálékos* [1789], *tudat* [főnév] [1792].

tudniillik [1512 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *tud* ige főnévi igeneve, utótagja pedig az *illik* ige. Feltehetőleg a latin *scilicet* 'tudniillik' (*scire* 'tudni' + *licet* 'szabad, lehet') mintájára keletkezett. Az előtag hasonló szerepű korai előfordulására vö. *tudni mélt* [1372 u.].

tufa [1871] 'egy fajta lyukacsos kőzet' Nemzetközi szó, vö. német *Tuff*, angol *tufa*, *tuff*, francia *tuf*, olasz *tufò*, régi nyelvi *tufa*, spanyol *toba*: 'tufa'. E szavak a latin *tophus*, *tufus* 'ugyanaz' névszóra vezethetők vissza. Európa nyelveibe főként az olasz közvetítette, a magyar *tufa* forrása is az olasz, illetőleg a német. Az elavult *tufkő* összetétel [1796] a német *Tuffstein* 'tufa' részfordításaként keletkezett. A *tufa* egyéb megnevezésére vö. a nyelvjárási *darázs-kő* összetételt [1818].

tuja [1559] Latin jövevényszó, vö. *thya* 'illatos cédrus', növénytani latin *Thuja* 'tuja', hazai latin *thya*, *thyia* 'illatos cédrus, vadciprus'. E szavak végső forrása a görög *thija*, *thiija* 'illatos cédrus', mely a görög *thio* '(illat)áldozatot mutat be' származéka. Növénytani szakszóként terjedt el.

tukmál [1621] 'rábeszél, ráerőszakol; ráfog, ráken' Származékszó, melynek alapszava az elavult *tukma* 'egyezség, szerződés, csere' [1565]. Az alapszó szláv jövevényszó, vö. szlovén *tekma* 'verseny, versengés', szlovák nyelvjárási *tokma* 'ár, érték', ukrán *мокма* [tokma] 'megegyezés, egyezség, szerződés'. E szavak az ósszláv **тукъмъ*, -a, -o 'egyforma, egyenlő' folytatásai. Átadó nyelvként valamely déli szláv nyelv feltételezhető, és a szó régi jogi szókinccsünk eleme lehetett, vö. *per*, *porozsló*. A *tukmál* a *tukma* főnév igeképzős származéka. A mai nyelvben a *valakire tukmál valamit* 'ráerőltet' kifejezésben él.

túl [1231 (?), 1476 k.] Megszilárdult ragos alakulat. Alapja a **to-* távolra mutató névmástő, végződése az *-l* ablatívuszrag, ily módon azonos felépítésű, mint *távol* határozószavunk. A *túl* és a *távol* feltételezhetően szóhasadással különültek el. A hosszú *ú* vagy ősi latívuszrag, vagy pedig a szóban eredetileg meglévő névmásképző folytatásának a fejleménye. A *túl* eredeti jelentése ablatívuszi volt, a lokatívuszi jelentés kialakulására vö. *közel*, *távol*. A szó régi származéka a *túlsó* [1341 tn., 1541], újabb, nyelvújítás kori származékaira vö. *túloz* [1828], *túlságos* [1831], *túlzás* [1831], *túlon túl* [1863].

tulajdon [1372 u.] Származékszó, alapszava az elavult, 'egymaga' jelentésű *tulaj* [1519] lehet. A *tulaj* szintén származékszó, alapszava talán ugor eredetre megy vissza, és összetartozhat a *tilos*, *tolvaj* szavak alapszavával, és további kapcsolatban állhat a *titok* főnévvel. A *tulaj* -*aj* szövége névszóképző, vö. *szilaj*, *tolvaj*. A szó eredetileg 'elkülönülő, elkülönült' értelmű lehetett, a későbbi, 'egymaga' jelentésű használat voltaképpen ragtalan határozószóként értelmezhető. A *tulajdon* -*d* névszóképzővel és -*n* módhatározóval keletkezett. Névmási használata (rendszerint birtokos személyjeles szóval) az *én tulajdon*-, *ön tulajdon*-féle értelmezős szerkezetekben fejlődhetett ki. Főnévvé jelzős szókapcsolatokban jelentéstapadással vált, vö. *saját*. A *tulajdon* további származékaira vö. *tulajdonít* [1372 u.], *tulajdonság* [1416 u.]. A mai *tulaj* 'tulajdonos' [1942] játsszi szórövidítés eredménye a *tulajdonosból* [1510].

tulipán [1587] Vándorszó, vö. német *Tulpe*, régi nyelvi *tulipan*, holland *tulp*, olasz *tulipano*, nyelvjárási *tulipan*, cseh *tulipán*, szlovák *tulipán*: 'tulipán'. Eredetét tekintve a szó *turbán* főnévünkkel azonos forrásra megy vissza. Az elnevezés a kinyílt virág és a *turbán* hasonló formáján alapul, és először egy holland követ használta a 'turbán' jelentésű perzsa-török szót a Drinápoly mellett látott virágokra. A magyar szó átadó nyelve az olasz vagy a német. A *tulipánt* alakváltozat [1651–1675] szóvégi *t* hangja másodlagos, szervesen járulékhang, vö. *rubin*, *szappan*.

tulipiros [1818] 'élénkpiros' Összetett szó, utótagja a *piros* színnév, *tuli* előtagjának eredete és jelentése ismeretlen. A szó 'igen nagy, igen jó <kedv>' értelmű használata [1864] érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezhetett.

tulok [1291–1294 tn., 1395 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből. Összefügghet egy feltételezett östörök **toγ-* 'születik' igével, melyből *-l* igeképzővel és *-q* névszóképzővel jöhetett létre az átadó alak, melynek eredeti jelentése 'fiatal állat; borjú' lehetett. Az egyeztetés valószínűségét gyengíti, hogy a török nyelvekből a feltételezett származék nem mutatható ki, vö. mégis: mongol *туγүл* 'ugyanaz'. Az átadó alak **туγүлүк* lehetett, a szó hangtani fejlődésére vö. *ács*, *bátor*. Régen állattani műszó, ma durva szóhasználatban: 'esetlen, ostoba ember'.

túlpart [1806] Összetett szó, előtagja a *túlsó* melléknév rövidülésével keletkezett, utótagja *part* főnévünk; vö. még *túlvilág* [1810], *túlooldal* [1832]. *Túl*- előtagú összetételeink egy része német mintára is keletkezhetett, vö. *túlerő* [1829], *túlsúly* [1835], *túlnépesedés* [1837], *túlfeszített* [1837], *túlbuzgó* [1841], *túlérzékeny* [1854], *túlszíftolt* [1894]. A német

megfelelőkre vö. *Übermacht* 'túlerő', *Übergewicht* 'túlsúly', *überspannt* 'túlfeszített', *überfüllt* 'túlszűfölt' stb. Ez utóbbi összetételek *túl-* előtagjának jelentése 'túlságos(an), a szokottnál nagyobb fokú/fokban'. *Túl-* előtagú összetételeink egy csoportjában az előtag 'a megszokott határon túl levő, azt meghaladó' értelmű, vö. *túllélés* [1899], *túlóra* [1915], *túlkoros* [1958].

tumultus [1618] 'csődület, tolongás' Latin jövevényszó, vö. latin *tumultus* 'lármás nyugtalanság; tolongás, felfordulás'. Ez a latin *tumere* 'duzzad, dagad; haragra gerjed' származéka. A szóvégi *s* hangra vö. *tropikus*.

tundra [1840] Nemzetközi szó, vö. német *Tundra*, angol *tundra*, francia *toundra*, olasz *tundra*, orosz *тундра* [tundra]: 'tundra', az orosz nyelvjárásokban 'tőzegtalaj; magas kopár hegy' jelentése is van. Az oroszból terjedt el, ahol a finn *tunturi* 'magas, kopár hegy' vagy a lapp *duoddár* 'ugyanaz' átvétele. A magyarba elsősorban orosz és részben német közvetítéssel jutott.

tunika [1725] 'ingszerű öltözék' Latin jövevényszó, melyet a német és a francia is közvetített a magyarba. Vö. latin *tunica* 'ingszerű alsóruha, tunika', hazai latin 'egy fajta kabát'; vö. még: német *Tunika* 'tunika', francia *tunique* 'ugyanaz'. A latin szó végső forrása a föníciai *ktm* 'lenből szőtt öltözék'. Eredetibb latin alakja **ktun-ica* lehetett.

tunya [1381 tn., 1456 k.] 'lomha, tétlen' Bizonytalan eredetű, talán horvát-szerb jövevényszó, vö. kaj-horvát *stúnja* 'tétlen ember' (< kaj-horvát *stúnja* 'hiába, ingyen'). Vö. még: óegyházi szláv *tuine* 'ugyanaz', horvát-szerb *tunj* 'hasztalan', szlovák *tuňi* 'olcsó'. A szó eleji mássalhangzó eltűnésére a magyarban vö. *kadarka*, *toklász*. A *tunya* melléknevesülésére vö. *bolond*, *gonosz*. Az egyeztetés gyengéje, hogy a kaj-horvát szó keletkezési ideje nem ismert. A *tunya* névszói származéka a *tunyaság* [1456 k.], igei származékai az *(el)tunyul* [1456 k.], *tunyálkodik* [1470]. A horvát-szerb *tunjav* 'buta, hülye' a magyar szó átvétele.

tupíroz [1896] Német jövevényszó, vö. német *toupieren* 'hajat felborzolva fésül'. Ez a német *Toupet* 'homlok fölé fésült konty, hajtincs, álkonty' származéka, mely pedig a francia *toupet* 'hajcsomó, hajtincs; üstök' átvétele. A *tupír* főnév [1965] a *tupíroz*-ból keletkezett elvonással. Az *-íroz* beillesztő képző, vö. *treníroz*.

túr¹ [1510 k.] 'földet forgat; kotor, keresgél valamiben' Bizonytalan eredetű, talán ősi, finnugor kori szó, vö. finn *touri-* 'váj, tūr, kiás', *töyri-*, *töyrä-* 'tūr, váj, felás'. A finnugor alapalak **topr3-*, **tokr3-* vagy **toŋr3-* lehetett 'ás, váj' jelentéssel. E származtatás valószínűségét gyengíti egyrészt a finn szó hangutánzó jellege, másrészt az a körülmény, hogy a megfelelések csak két távoli nyelvből mutathatók ki. A szó *dúr* alakváltozata [1839] a *t* zöngésülésével keletkezett, vö. *töm* ~ *döm*, *törzsöl* ~ *dörzsöl*. Gyakorító képzős származéka a *turkál* [1598].

túr² [1152 tn. (?), 1395 k.] 'fekély, sebhely' Szlovén jövevényszó, vö. szlovén *túr*, *tvór* 'fekély, gennyes fekély, furunkulus'. A szlovén szó ismeretlen eredetű. Vö. még: óegyházi szláv *tvorъ* 'valamilyen betegség' (? 'fekély'). A szó nyelvünkben elavult, *túros* származéka [1152 tn. (?), 1537] azonban a *közös lónak túros a háta* 'amit többen használnak, az hamar tönkremegy' közmondásban ma is él.

túra [1884] Valószínűleg a *túrázik* [1894] igéből keletkezett elvonással. Ez utóbbi a német *Touren unternahmen* 'túrát tesz: túrázik' kifejezés névszói tagjának *-z* igeképzős átvétele. A német *Tour* 'túra' a francia *tour* 'forduló, fordulat' szóra megy vissza.

turbán [1644] Vándorszó, vö. német *Turban*, régi nyelvi *turbant*, francia *turban*, olasz *turbante*, horvát-szerb *turban*, oszmán-török *tülbend*, *tulbant*: 'muszlim fejfedő', a franciában 'divatos női fejfedő', a németben emellett 'turbánliliom' jelentése is van. Végső forrása – akárcsak *tulipán* szavunknak – a perzsa *dulbānd* 'turbán'. Európában az oszmán-török terjesztette el, a magyarban főképpen német átvétel.

turbékol [1772] Hangutánzó szó, melynek hangalakja a galambok jellegzetes, bűgő hangját érzékelteti. A töve kapcsolatban lehet a nyelvjárási *tuba* 'galamb' főnévvel. E feltételezés szerint az első szótagi *r* a hangutánzó jelleg erősítésére került a töbe. A *turbékol* szóvége gyakorító igeképző, vö. *kukorékol*, *nyivákol*. A szó 'enyeleg' jelentésére vö. *galamb*, *tuba*².

turbina [1891] Nemzetközi szó, vö. német *Turbine*, angol *turbine*, francia *turbine*, olasz *turbina*, orosz *турбина* [turbina]: 'turbina'. A franciából terjedt el, ahol mesterségesen alkották a latin *turbo*, *turbinem* [tárgyeset] 'örvénylés, forgó mozgás; pörgettyű, motolla' alapján. Az elnevezés alapja az, hogy a turbina a mozgási energiát lapátos szerkezettel forgó mozgássá alakítja át. A magyarba főként a német közvetítette, a szóvégi *a* hanghelyettesítés eredménye.

turcsi [1803] 'piske' Származékszó, a *túr* igéből keletkezett, a szöveg játsz-kicsinyítő képző, vö. *buksi, röpcsi*. Eredetileg melléknév volt, és elsősorban állatokra, például lóra vonatkozott. Főnévvé jelentéstapadással vált. A nyelvjárások és a köznyelv határán álló szó.

turha [1577 k.] 'nyálka, köpet' Ismeretlen eredetű. Feltehetőleg szóhasadással különült el az erdélyi nyelvjárásokban használatos *torha* 'puha, lágy, korhadt' [1694] melléknévtől. A *turha* korán főnevesült. Kissé durva szó.

turista [1798] Nemzetközi szó, vö. német *Tourist*, angol *tourist*, francia *touriste*, olasz *turista*, orosz *mypucm* [turiszt]: 'turista'. Hasonlóképpen nemzetközi szó a vele összefüggő *turizmus* is [1951], vö. német *Tourismus*, angol *tourism*, francia *tourisme*, olasz *turismo*, orosz *myпузм* [turizm]: 'turizmus'. E szavak az angolból terjedtek el, ahol az angol *tour* '(kör)utazás, körút; kirándulás' származékai, ez pedig a francia *tour* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette. A szintén ebbe a szócsaládba tartozó *turisztika* [1886] német jövevényszó, vö. német *Touristik* 'természetjárás, hegymászás, turisztika'. A *turista* és a *turisztika* szövege latinosítás eredménye.

turné [1891] Nemzetközi szó, német *Tournee*, francia *tournée*, olasz *tournee*, román *turneu*, orosz *мыпе* [turnye]: 'turné', a franciában 'ide-oda járkálás' jelentése is van. A franciából terjedt el, itt a francia *tourner* 'forgat; körüljár' származéka, ez pedig a latin *tornare* 'kerekít, esztergályoz' alakra vezethető vissza. Nyelvünkbe francia és német közvetítéssel jutott.

turnus [1854] Latin vagy német jövevényszó, vö. középkori latin *turnus* 'forgattyú; körforgás; váltakozás'. Ez a latin *tornus* 'esztergakés' változata (< görög *tórnosz* 'ugyanaz; körforgás'). A német megfelelőre vö. német *Turnus* 'körforgás, sorrend, turnus'. A német szó forrása a középkori latin *turnus*. A magyar szó latin eredete mellett szól a szövegi *s*, a kései adatoltság viszont a német származtatást valószínűsíti.

túró 1152 tn. (?), 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türkmén *toraq* 'joghurtból készült savanykás étel', csagatáj *toraq* 'sajt', csuvas *torəχ, turəχ* 'forralt, leszedett savanyított tej'. Esetleges távolabbi kapcsolataira vö. görög *tírósz*, orosz *мороз* [tvorog]: 'sajt'. A magyarba került alak **turağ* lehetett, a szöveg alakulására vö. *gyarló, tarló*. A *túró* származékaira vö. *túrós* [1152 tn. (?), 1544], *túrósodik* [1832].

turpisság [1598] Származékszó, melynek alapszava latin átvétel, vö. latin *turpis* 'csúnya, ocsmány; gyalázatos; feslett'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *trápatē* 'szégyenkezik'. A *turpisság* szövege *-ság* névszóképző, vö. *csalárdság, hamisság*. Az elavult *turpis* 'álnok, család' [1819] későbbi elvonás a *turpisság*ból.

turul [1217 tn., 1282 k.] Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *toγrul* 'egy fajta ragadozó madár', oszmán-török *toğrul* 'súlyom'. A török szavak egy őstörök **toγrā-* 'szétszabdal' igére vezethetők vissza. Az átadó alak **toγrul*, esetleg **tuγrul* lehetett. A szó belseji *γ* vokalizálódott (vö. *búza, gyűszű*), és ez első szótagi *ú* hangot eredményezett, melyet a későbbi, 19. századi téves olvasat változtatott rövid *u* hangra. A *turul* Árpád törzsének totemisztikus madara volt. A szó használata napjainkban elsősorban a történettudományhoz kapcsolódik.

tus¹ [1782] 'rajzoláshoz, íráshoz használt, tintához hasonló festék' Német jövevényszó, vö. német *Tusche*, régi nyelvi *tusch*: 'tus'. A német szó a német *tuschen* 'tussal rajzol; egyszínűre festékez' igéből vonódott el, mely utóbbi forrása a francia *toucher* 'megérint; ábrázol; festékez'.

tus² [1784] 'üdvözlésképpen játszott gyors akkordisméltés; ivás valakinek az egészségére' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Tusch* 'rövid hármashangzat, zenei köszöntés'. A német szó a német *tuschen* 'felhangzik, felharsan' ige alapján vonódhatott el. Elavult, 'ivás valakinek az egészségére' jelentése a *tust iszik* szókapcsolatban alakult ki, mely érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezhetett: a tussal való üdvözlést ivás szokta kísélni (vö. *tust húz*).

tus³ [1838] 'bot, lőfegyver vastagabbik vége; puskatus' Származékszó, melynek alapszava az azonos jelentésű, nyelvjárási *tusa* [1435 tn. (?), 1600 k.]. A *tusa* ismeretlen eredetű. A *tus* mesterséges elvonás eredménye oly módon, hogy a *tusa* birtokos személyjelként értelmezhető *-a* szövegét elhagyták, vö. *beszéd, lapát*; vö. még: *torzs : torzsa*.

tus⁴ [1878] 'találat a vívásban; kétvállra-fektetés a birkózásban' Francia jövevényszó, vö. francia *touche* 'érintés; ütés, találat'. Ez a francia *toucher* 'megérint; eltalál, megszúr, megvág' ige származéka. A szónak a birkózásban való használata azon alapul, hogy kétvállra-fektetéskor a vállaknak érinteniük kell a talajt.

tus⁵ [1900] 'zuhany' Német, közelebről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *tuš* 'zuhany', német *Dusche* 'ugyanaz'. A német szó forrása a francia *douche* 'ugyanaz'. A *tus* igei származéka a *tusol* [1900].

tusakodik [1533] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó. Alapszava a nyelvjárási, 'bot, lőfegyver vastagabbik vége; puskatus' jelentésű *tusa* lehet (vö. *tus* 'ugyanaz'). A képzésmódra vö. *fegyver* : *fegyverkedik*, *fejedelem* : *fejedelemkedik*. A *tusa* 'küzdelem, harc' főnév [1814] nyelvújítás kori szóelvonás a *tusakodik* igéből, ennek igei származéka a *tusázik* [1815]. A szavak 'vívódik, vívódás'-féle jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek.

tuskó [1472 tn. (?), 17. század vége] Valószínűleg származékszó, alapszava a 'bot, lőfegyver vastagabbik vége' jelentésű *tus* lehet (vö. *tus*³). A szóvég *-kó* kicsinyítő képző, vö. *buckó*, *bunkó*, *butykó*. A *tuskó* 'faragatlan ember' értelme [1472 (?), 17. század vége] másodlagos az eredeti, 'fatönk, fadarab'-féle jelentéshez képest.

túsz [1295] Ismeretlen eredetű. Nagyszámú ómagyar kori személynévi használata a szó korai voltát és elterjedtségét mutatja.

tuszkol [1787] Származékszó, alapszava feltehetőleg a nyelvjárási 'tol, lök' értelmű *tosz* ige [1293 tn. (?), 1548] lehet, a szóvég *-kol* gyakorító képzőbokr, vö. *iszkol*. A származtatás valószínűségét gyengíti, hogy a *tosz* *u-s* alakváltozata nem ismeretes.

tutaj [1568–1573] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'úsztatva szállított, összekapcsolt szálfasor' lehetett. Melléknévi származéka a *tutajos* [1708], igei származéka a *tutajoz* [1838].

tuti [1904] 'biztos' Német, közelebről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német (argó) *tutti* 'jó, szép; rendben; sikerült', német régi nyelvi *tutti* 'mind együttvéve; kész, vége [állítmányi használatban]'. A német szó az olasz *tutto* 'egész, teljes' többes számú *tutti* alakjára megy vissza. A bizalmas társalgási nyelv szava.

tutyimutyi [1824] 'tehetetlen, gyámoltalan' Összetett szó. Ikerszó, melynek önállóan nem használatos tagjai a *totyog* és *motyog* igékkel állnak kapcsolatban, az *-i* szóvég melléknéviigenév-képző. A szó alakulásmódjára vö. *csetepaté*, *csihi-puhi*. Az előtag minden bizonnyal összefügg a nyelvjárási *tutyi* főnévvel [1837], mely talán hangutánzó-hangfestő eredetű, és a nyelvjárásokban használatos 'papucs; főkötő; sapka' jelentésekkel.

túzok [1350 tn., 1395 k.] Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg honfoglalás előtti, csuvasos típusú átvétel. Vö. csagatáj *toɣdaq*, kirgiz *tōdaq*, tuvai *toɣduq*: 'túzok'. A magyar nyelvbe egy **tuɣðak* vagy **tuðak* alak kerülhetett át, a szó hangtani alakulásmódjára vö. *búza*.

tű [1395 k.] Szófajváltással keletkezett, az elavult *tōvik* ige (vö. *tōvis*) *-ō* ~ *-ű* képzős melléknévi igenevének főnevesülésével. Hasonló típusú eszköznevekre vö. *ásó*, *fűrő*, *seprű*. A szó hangtani alakulásmódjára vö. *hű* : *hívő*; vö. még: *tű* : *tűvecske* [1646]. Eredetileg ruhára szúrható díszítésre, ruhadarabot összefogó eszközre utalt a szó, hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek a 'varrótű, szerszám hegyes része'-féle jelentések. Használatos a *tűvé tesz*, *tűvé csinál*: 'valamit nagyon keres' [1789] kifejezésben is.

tücsök [1595] Származékszó egy önállóan nem adatolt szótóból. A szó összefügg a *prücsök* főnévvel, a szókezdetre vö. *prüszköl* ~ *tüsszent*. A szótó hangutánzó eredetű, a *-k* szóvég kicsinyítő képző. A *tücsök* 'bolondság, rögeszme' értelmére [1817 (?), 1851] vö. *bogaras*, 'kis termetű személy' jelentése [1903] pedig játszi névátvitelen alapul.

tüdő [1193 tn. (?), 1405 k.] Ismeretlen eredetű szó, valószínűleg nyelvünk ősi eleme.

tükkör [1215 tn. (?), 13. század eleje] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *təgər* 'tükkör; szemüveg, üveg', *tügerek* 'kerek'. A csuvas szó alapjelentése 'valami kerek tárgy' lehetett, vö. csagatáj *täkir* 'kerek', oszmán-török *teker*, *tekerlek* 'kocsikerék', tatár *tügäräk* 'kerek; kör'. A magyarba egy **tiker* alak kerülhetett át. Nyelvújítás kori igei származékai a *tükröz* [1794] és *tükröződik* [1818].

tükörszó [1936] Összetett szó (*tükkör* + *szó*), melyet Eckhardt Sándor irodalomtörténész és nyelvész (1890–1969) alkotott a franciában *calque* 'tükörszó' (tulajdonképpen 'másolat, utánzás'), a németben *Lehnübersetzung* 'tükörszó' néven ismert szótípusra. Ezek olyan képzett vagy összetett szavak, melyek az idegen nyelvi szavak elemeinek átvető nyelvi fordításával keletkeznek.

tükörtojás [1899] Német mintára keletkezett összetett szó (*tükör* + *tojás*), vö. német *Spiegelei* (< *Spiegel* 'tükör' + *Ei* 'tojás'). Az elnevezés a megsütött tojás sárgájának kerek tükörhöz való hasonlóságán alapul; vö. még: francia *šufs au miroir* 'tükörtojás'. A tükörtojás korábbi magyar elnevezéseire vö. *ökörsem*, *szemestojás* [1899] és *olasz rántotta* [1835].

tülekedik [1816] Belső fejlemény, valószínűleg mesterséges szóalkotással keletkezett a *dulakodik* ige magas hangrendű párjaként a nyelvújítás idején. A szó elején $d > t$ zöngétlenedés történt. A *tülekszik* alakváltozat [1899] analógiásan jött létre a *cselekedik* ~ *cselekszik*, *mosakodik* ~ *mosakszik* típusú ige párok mintájára.

tüll [1831] Nemzetközi szó, vö. német *Tüll*, angol *tulle*, francia *tulle*, olasz *tulle*, cseh *tyl*: 'tüll'. A franciából terjedt el, ahol a tüllkészítést megindító francia iparváros, *Tulle* nevének köznevesülésével keletkezett. A *tüll* a magyarban francia és német átvétel.

tülök [1560 k. (?), 1781 e.] 'egy fajta üreges szerv' Ismeretlen eredetű. Eredeti alakja, a *türök* összefügghet a *kürt* főnévvel, annak hangátvetéses változata. A *türök* ~ *tülök* viszonyára vö. *iramlik* : *illan*. A *kürt* és *tülök* alakok létrejötte így módon szóhasadás eredménye. A *tülköl* [1574 k.] a *tülök* ige képzős származéka.

tündér [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava a *tündöklük* ige *tünd-* alapszavával azonos, mely utóbbi a *tűnik* ige *tün-* tövének *-d* gyakorító képzős származéka. A szöveg *-ér* névszóképző, vö. *fűzér*, *vezér*. Az alapszóval való jelentéstani összefüggés az, hogy a szó eredetileg olyan lényre utalt, melyre jellemző volt a hirtelen megjelenés, eltűnés és alakváltoztatás. A *tünde* [1830] Vörösmarty Mihály alkotása, a szó személynévként keletkezett, formailag az *-e* képzős ige nevekhez hasonló, vö. *fürge*, *penge*. Közszóként is élt, de megszilárdulni csak a *Tünde* személynévként tudott.

tündöklük [1513] Származékszó, melynek önálló alakban nem adatható alapszava – akárcsak a *tündér* főnév szótöve – a *tűnik* ige *tün-* tövéből keletkezett *-d* gyakorító képzővel. A *tündöklük* szövége gyakorító-visszaható képző, vö. *halódik* : *haldoklik*.

tűnik [1260 tn. (?), 1553] Ismeretlen eredetű. Szókészletünk régi eleme lehet. Eredeti jelentése 'láthatóvá, illetőleg láthatatlanná válik'. Későbbi jelentései levezethetők az alapjelentésből, és főképpen ige kötős kapcsolatokban szilárdultak meg, vö. *eltűnik*, *előtűnik*, *kitűnik*, *feltűnik* stb. Névszói származékai a *tűnet* [1621], *tűnékeny* [1647], *kitűnő* [1771], *tűnemény* [1786]. A *tűnet* mai leggyakoribb, 'jel, szimptóma' jelentése késői [1802].

tűnődik [1712 e.] Származékszó, a *tűnik* ige iktelen változatából keletkezett az *-ődik* gyakorító-visszaható képzővel. Jelentése az alapige 'gondolataiban felmerül, eszébe jut' értelmű használatához kapcsolódik. Ugyanezen alapszó más képzésű, hasonlóképpen 'töpreng, tépelődik' jelentésű származékaira vö. *tűnekedik* [1792], *tűnölődik* [1794].

tűntet [1599] Származékszó, a *tűnik* ige iktelen változatából keletkezett a *-tet* műveltető képzővel, melynek szerepe idővel elhomályosult. A szó jelentései az alapige jelentéséből levezethetők, vö. *eltűntet* 'elrejt, láthatatlanná tesz' [1650 k.], *feltűntet* 'valamilyenre láttat' [1700], *fel-*, *elő-*, *kitűntet* 'látható helyre tesz, feltűnően elhelyez' [1783]. A szó 'demonstrál' értelmű használata [1848] az alapige jelentésével szintén összefügg: 'tiltakozásának vagy egyetértésének látható módon jelét adja'.

tűr¹ [1299 tn. (?), 1372 u.] 'elvisel valamit' Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *töz-*, tatár *tüz-*, türkmén *döz-*: 'eltűr, elvisel, elszenved'. A szó a mai csuvasban nem él, a csuvas *r* köztörök *z* megfelelésére vö. *ökör*, *sár*. A magyarba került alak **tűr-* vagy **tör-* lehetett, a magánhangzó megnyúlására vö. *szűnik*. Az ige nék nyelvünkben számos származéka keletkezett, vö. *tűrhetetlen* [1416 u.], *tűrhető* [1416 u.], *tűrelemesség* [1474]. A *tűrelem* [1792] nyelvújítás kori szóelvonás eredménye a *tűrelemes*ből [1508]. Fosztóképzős származék a *tűrelemetlen* [1792], a *tűrtőztet* ige [1736] pedig a *tartóztat* morfológiai hatására keletkezett.

tűr² [1525] 'gyűr, göngyöl' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ujjur *tür-* 'hajtogat, teker; felhalmoz', csagatáj *tür-* 'ugyanaz', türkmén *düyir-* 'összeteker', jakut *tür-* 'ugyanaz'. Megfelelései a törökség minden ágában fellelhetők. A magyarba került alak **tűr-* vagy **tör-* lehetett. Igei származékai a *tűremlük* [1702] és *tűremlükedik* [1894].

türkiz [1525] Vándorszó, vö. német *Türkis*, középfelnémet *turggīs*, *turkīs*, *turkoys*, *türckis*, spanyol *turquesa*, francia *turquoise*, olasz *turchese*, horvát-szerb *tirkis*: 'türkiz'. A szó a török népnévvél van összefüggésben, mivel ez a fajta drágakő a törökség révén vált ismertté. Az elnevezés Európában a franciából és az olaszból terjedt el, vö. francia *turc*, olasz

turco: 'török'. A magyarba elsősorban a német és esetleg az olasz is közvetítette. A korai forrásokban a szó többnyire *sz* vagy *s* végű. A *türkiz z*-jére a *topáz* is hathatott.

tüske [1410 tn., 16. század közepe] Származékszó, a *tövis* elavult alakváltozatából, a *tüs* főnévből keletkezett kicsinyítő képzővel. A nyelvjárásokban használatos *tüsök* alakban is [16. század közepe], vö. *csutka* : *csutak*.

tüstént [1645] Megszilárdult ragos alakulat, melynek alapszava talán a *tő* 'valaminek a kezdete' főnév. Ehhez a tőhöz *-st* és *-ént* módhatározóragok kapcsolódtak, vö. *ismét*, *megint*. Eredetileg helyjelölő határozószó lehetett, az időhatározói jelentés kialakulására vö. *előtt*, *nyomban*. Hasonló jelentésű, részben eltérő származékokra vö. *tüsténte* [1834], *tüsténtiben* [1853–1854]. A *tüstént* igei származéka a *tüsténkedik* [1791].

tüsző [1510 k.] 'erszény, tasak' Vándorszó, vö. oszmán-török *kese*, nyelvjárási *kise* 'kis zacskó, erszény', albán *gése* 'zacskó, erszény', román *chisea*, nyelvjárási *chisău*, *tisău* 'szelence, dohányzacskó', bolgár *кесия* [keszija] 'ugyanaz', horvát-szerb *kese* 'ugyanaz', lengyel *kiesa* 'ugyanaz'. Forrása valamely sémi nyelv lehet, vö. arámi *kīsā* 'ugyanaz'. A magyarba többrendbeli átvétellel került, részben az oszmán-törökből, a magyarral szomszédos nyelvekbe pedig a magyar is közvetíthette. A szó eleji mássalhangzó változatosságát (*t*, *d*, *ty*, *gy*, *cs* szókezdet) az idegen szó kezdőhangjának különböző hanghelyettesítései eredményezték. Nyelvjárási és szaknyelvi szó.

tüsszent [1590] Hangutánzó szó, melynek töve összefügg a *prüszköl* ige tövével, a szókezdet hangtani megfelelésére vö. *prücsök* ~ *tücsök*. A *tüsszent* szóvége mozzanatos-műveltető képző. A *tüsszög* [1748] és a *tüszköl* [1789] gyakorító képzőkkel keletkeztek.

tütü [1713] 'ital, itóka' Hangutánzó eredetű szó. Valószínűleg gyermeknyelvi szóként keletkezett, és azt a hangot utánozhatta eredetileg, amelyet a kisgyermek hallat az első évések és ivások alkalmával, vö. *tüsszent*, *prüszköl*; vö. még a szó korai, illetőleg tájnyelvi változatait: *prütü* [1713], *ptrütü* [1716], nyelvjárási *piüü*, *tütü* [1792]. A népnyelvben és a bizalmas nyelvhasználatban a szónak kialakult 'szeszés ital' jelentése is [1840]. Az autó hangját utánzó, szintén a gyermeknyelvben elterjedt *tütü* 'autó' [1898] a *tütül* ~ *tülköl* igével lehet összefüggésben.

tűz¹ [1508] 'szúr, valahova erősít, varr, égetően süt' Származékszó, alapszava az elavult, ősi eredetű *tövik* 'szúr, fűr' ige (vö. *tövis*) *v* nélküli változata. A *tűz -z* gyakorító képzővel alakult, vö. *néz*, *nyúz*. Az alapszó és származéka viszonyára vö. még: *fő* : *föz*. A *tűz* gyakorító képzős származékai a *tűzdel* [1792], *tűzöget* [1806] és a *tűzköd* [1850].

tűz² [1372 u.] 'láng' Ősi, ugor kori szó, vö. vogul *tāwət*, *tāwt*, osztják *tōjət*, *tüt*: 'tűz'. Az ugor alapalak **tüʒ-tʒ* vagy **tüʒ-tʒ* 'ugyanaz' lehetett. Az ugor szó esetleges további kapcsolataira vö. tunguz *toʒo*, *tova* 'ugyanaz'. A *tűz* hangtani alakulásában döntő szerepet játszott a szó belseji **ɣ* vagy **β* vokalizálódása és a hosszú magánhangzó létrejötte, vö. *húz*. Az eredeti, 'égési folyamat, láng, szikra'-féle jelentésekből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek a további használatok, vö. 'tűzvész; gyulladás; lőfegyver működése; erő'. A szó több kifejezésben is él, vö. *tűzön-vízen át* [1561], *tűzzel-vassal* [1636]. Származékaira vö. *tűzes* [1372 u.], *tűzesül* [1372 u.], *tűzesít* [1527], *tűzel* [1611], *tűzelő* [1638], *tűzér* [1841].

tüzetes [1843] Származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak a *tűz* 'szúr, varr; valamit célul kijelöl' igéből az *-etes* melléknévképzővel, vö. *épületes*, *rettenetes*. A szó eredeti jelentése 'célul kitűzött' volt, napjainkban viszont 'részletes, alapos, beható' értelemben használatos, és főképpen *-en* határozóragos formájában él.

tűzfal [1782] Német mintára keletkezett összetett szó (*tűz* + *fal*), vö. német *Feuermauer* 'tűzfal' (*Feuer* 'tűz' + *Mauer* 'fal'). A szó eredetileg olyan nyílás nélküli falat jelölt, melynek feladata a tűz tovaterjedésének meggátolása. Hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett nyelvünkben a tűzfal 'oromfal', illetőleg 'a konyha és a pitvar közötti fal' jelentése. Legújabb jelentése: 'a számítógépek védelme'.

Ty

-tyú/-tyű [1792] Főnévképző. Morfémahatár eltolódásával keletkezett toldalék. Egyes nyelvjárásokban bizonyos hangutánzó-hangfestő jellegű *-t* képzős igék folyamatos melléknévi igeneve sajátos hangtani fejlődés következtében *-tyú/-tyű* végűvé vált, pl. *pattantyú* 'pattantó', *pörgettyű* 'pörgető'. A nyelvújítás korában számos hasonló szó került a nyelvbe, pl. *billentyű*, *szivattyú*, *röppentyű*. Ezek alakulhattak mesterséges szóalkotással, de az is elképzelhető, hogy nyelvjárási szóalakok váltak köznyelvvé főnévi értékben. Hasonló végződésű szavak a későbbiekben is keletkeztek, a nyelvérzék a tévesen kikövetkeztetett képzővel új származékokat hoz létre még napjainkban is, pl. *szerkentyű*, *bizgentyű*. Ez a képzésmód általában valamilyen eszköz, szerkezet tréfás megnevezésére szolgál.

tyúk [1181 tn., 1372 u.] Jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *čəχə*, ujjur *taqd'yu*, csagatáj *taɣuk*: 'tyúk'. A szó eredete tisztázatlan, megfelelései a törökség minden ágából kimutathatók. A magyarba került alak **td'ɣuk* lehetett, és az első szótagi *d'* hang – szemben a többi török adat *a* hangjával – utal a csuvasos eredetre, vö. *ír*, *tinó*. A szó belseji *ɣ* kiesésére vö. *gyúr*, *szór*. A szó eleji *t* jésülése az *i* hatására következett be. A *tyúk* nyelvünkben kialakult 'nő' jelentésére [1879] vö. *liba*.

tyúkszem [1585] 'kis kerek bőrkeményedés, főleg a lábon' Latin mintára keletkezett összetett szó (*tyúk* + *szem*), vö. latin *oculus pullinus* 'kerek bőrkeményedés'. Az elnevezés létrejötté alaki hasonlóságon alapul. Az orvosi nyelv révén vált közszóvá.

U, Ú

-ú/-ű ~ -jű/-jű [1350 k.] Melléknévképző. Az -ó/-ő kicsinyítő képzővel azonos eredetű, annak alakváltozataként különült el a 'valamivel ellátott, valamivel rendelkező' jelentésű mellénevek képzőjeként. Eredetileg az -ú/-ű és az -ól/-ő változat egyaránt előfordulhatott kicsinyítő képzőként és melléknévképzőként. A zártabb és a nyíltabb változat nyelvjárási különfejlődés eredménye lehetett. Az alakok keveredése funkciómegoszláshoz vezetett, amelynek következtében ma is az -ú/-ű képez főnevekből 'valamivel ellátott, valamihez hasonló' jelentésű melléneveket. Az -s melléknévképzővel ellentétben csak jelzős főnevekhez, szóösszetételekhez járulhat, pl. *szép szemű, darázsdedekű*. Magánhangzóra végződő szavakhoz egy hiátustöltő *j* hanggal kiegészülve *-jű/-jű* változatban kapcsolódik, pl. *ruhájú, erejű*. Gyakori, termékeny toldalék.

uborka [1405 k.] Déli szláv vagy szlovák jövevényszó, vö. horvát-szerb nyelvjárási *ugorak, ugorka*, szlovén nyelvjárási *ogúrek, ugorek*, szlovák *uhorka*, nyelvjárási *ugorka, oharok, ogarok*: 'uborka'. A szláv szavak végső forrása a kései görög *ánguri* 'ugyanaz', mely feltehetőleg egy görög 'éretlen' jelentésű szóval függ össze. Az elnevezés így módon arra utalhat, hogy az uborkát már a görögök nyersen fogyasztották. A magyar *uborka* az eredetibb *ugorka* alakból elhasonulással keletkezett, a nyelvjárási *buborka* és *gugorka* változatok hasonulás eredményei. A nyelvjárásokban a szónak további alakváltozatai is élnek, vö. *huborka, ogorka*.

uborkafa [1666] Összetett szó (*uborka + fa*), mely gunyorosan az érdemtelenül szerzett előnyre, az alacsony értékre utal, vö. *számárlétra*. Hasonló pejoratív tartalmú összetételekre vö. még: *bolhacirkusz, kutyakomédia*. Az összetétel elsősorban a *felhágott az uborkafára* szólásban [1666] használatos.

uborkaszezon [1893] Német mintára keletkezett összetett szó (*uborka + szezon*), vö. német *Sauregurkenzeit* 'uborkaszezon: pangás az üzleti és politikai életben' (< német *Sauregurke* 'savanyú uborka', *Zeit* 'idő'). Az elnevezés létrejötté azon alapul, hogy a kérdéses időszak az uborkaérés nyári idejére esik. Ugyanezen fogalom egyéb elnevezéseire vö. *uborkaévad* [1877], *uborkaidény* [1887], továbbá *holtszezon* [1899]. Az utóbbira vö. francia *morte-saison*, német *Saison morte*: 'holtszezon'.

uccu [1777] <futásra, tánra biztató szó> Belső fejlemény, valószínűleg származékszó egy önálló alakban nem adatolható alapszóból, mely az *uszít* ige tövével lehet összefüggésben. Az *uccu* alakban az *sz* megnyúlása, majd pedig affrikációja történt (*sz > ssz > cc*). Az *-u* szóvég képző lehet, ennek szerepe azonban nem ismert. A szó eredetileg kutyauszításra vonatkozhatott, majd – alapszavától eltávolodva – a serkentés, biztatás indulatszavává vált.

udvar [1075 tn., 1372 u.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *dvorъ* 'udvar; palota; fejedelmi, királyi udvar', horvát-szerb *dvor* 'ugyanaz', szlovák *dvor* 'udvar; nemesi ülés; úri lak; kíséret', régi nyelvi 'gazdagság', orosz *двор* [dvor] 'udvar; parasztház, porta; uralkodói, fejedelmi udvar'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. óind *dvāram* 'kapu'. Az *udvar* szó eleji *u* magánhangzója a mássalhangzó-torlódás feloldásának eredménye, minőségére hatással lehetett az *udvarnok* hangalakja. A szó alapjelentése valószínűleg a 'ház udvara' volt, az 'uralkodó székhelye; az uralkodó kísérete' jelentései is hamar meghonosodtak a magyar állami terminológiában. E jelentés-megfelelésekre vö. még: német *Hof* 'udvar; tanya, major; fejedelmi lakóhely; fejedelmi kíséret'. Származékai az *udvari* [1211 tn., 1372 u.], *udvaros* [1230 tn., 1614], *udvarol* [1476 k.], *udvariatlan* [1644], *udvarias* [1664] és az *udvaronc* [1835].

udvarnok [1075 tn., 1217] 'udvaronc; kisebb tisztséget betöltő személy' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *udvornikъ* 'vazallus, hűbéres', horvát-szerb *dvornik* 'felügyelő, főudvarmester, jószágkormányzó', cseh régi nyelvi *dvornik* 'udvarbíró, jószágigazgató', *udvornik* 'udvarképes nemesember', orosz *дворник* [dvornik] 'ház körüli munkás, házmester'. E szavak *udvar* főnevünk szláv nyelvi előzményének származékai. A magyar szó eleji *u* származhat az *u* 'nál/-nél' előljárás szláv **udvornik* szóalakból, de lehet pusztá ejtéskönnyítő magánhangzó is. Az *udvarnok* hatással lehetett

az *udvar* főnév szókezdetére is. A szó a szláv nyelvekben magasabb társadalmi beosztásra vonatkozott, a magyarban viszont alacsonyabb tisztet jelölt, hasonló jelentésváltozás az oroszban is megfigyelhető. Elavult szó.

ufó [1972] Nemzetközi szó, vö. német *UFO*, *Ufo*, angol *UFO*, *U.F.O.*, *Ufo*, *ufo*, olasz *UFO* 'ismeretlen repülő tárgy'. A szó az angoltól terjedt el, ahol is az angol *unidentified flying object* 'azonosítatlan repülő tárgy' kezdőbetűinek rövidítéséből keletkezett. A magyarba is az angoltól került. A szónak feltehetőleg nyelvünkben kialakult 'földönkívüli lény' jelentése érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

ugar [1299] Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. bolgár *уґар* [ugar], horvát-szerb *ugar*, szlovák *úhor*, lengyel *ugór*: 'ugar, parlag'. A szláv szavak az ősszláv **gorь* 'égés' **u-* igekötős alakjára mennek vissza, ily módon a szó eredetileg 'égetéssel nyert szántóföld' értelmű volt. Az *ugar* 'műveletlenül hagyott szántóföld' értelemben maradt fenn, de a forrásokban gyakori megfelelője a latin *novalis* 'először felszántott föld' szónak.

ugat [1372 u.] Hangutánzó szó, mely a kutya szagot hangját érzékelteti. Hasonló szerepű hangutánzó igénk a *vakog* is. Az *ugat -gat* gyakorító-műveltető képzőt tartalmaz, vö. *béget*.

ugor [1864] 'magyar, vogul és osztják nyelvcsalád' Nemzetközi szó, vö. német *Ugrier*, *ugrisch*, angol *Ugrian*, *Ugric*, francia *Ougrien*, *ougrien*, orosz *угри* [ugri] [többes szám], *угорскыѹ* [ugorszkij]: 'ugor'. Tudományos szakszökeént valószínűleg a németben keletkezett az ugor (magyar, vogul és osztják) népek jelölésére. A szó végső forrása pedig talán a török *onogur* népnév lehet. Egyes vélemények szerint e szó lett a magyar nép idegen nyelvekben használt elnevezésének forrása is, vö. német *Ungar*, *ungarisch*, angol *Hungarian*, francia *Hongrois*, *hongrois*. Az *ugor* finnugrisztikai szakszó forrása valószínűleg a német.

ugrabugrál [1858] Összetett szó, mely ikerítéssel keletkezett az *ugrál* igéből, vö. *irkafirkál*, *sertepertél*. Az *ugrabugra* [1879] és *ugribugri* [1884] névszók az *ugrik* régi nyelvi *ugra* (vö. *hulla*, *csusza*) és *ugri* (vö. *ugrifüles*) igeneveiből alakultak. E szavakban az ikerítés az ugrásszerű mozdulatok könnyedségét és játékosságát érzékelteti.

ugrifüles [1820] Összetett szó, melynek *ugri* előtagja az *ugrik* ige igeneve, utótagja a *fül* szó melléknévképzős származéka; vö. még: *ugrófüles* [1862]. Az előtag eredetileg az utótaggal jelölt nagyfűlű állat ugrádozó mivoltára utalt, később az összetétel emberre alkalmazva 'pajkos, szeleburdi' jelentésűvé vált.

ugrik [1548] Ismeretlen eredetű. Eredeti tőváltozata az *ugor-* lehet, az *ugr-* tő a második nyílt szótagba került rövid magánhangzó szabályos kiesésével keletkezett. A tő egyéb származékaira vö. *ugrál* [1565], *ugrándozik* [1574], *ugrat* [1594], *ugraszt* [1783]. A *(be)ugrik* 'bedől valaminek' értelme a régi nyelvi *tréfát ugraszt* kifejezéssel [1748] lehet összefüggésben.

úgy [13. század eleje] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. A távolra mutató *az* névmás eredetibb, zártabb magánhangzós *o-* tőváltozatából alakult. 1. Megszilárdult ragos alakulat, melynek *-l* ablatívuszragja palatalizálódott és affrikálódott (*l > ly > gy*). 2. Származékszó, mely *-gy* névmásképzővel alakult. Hasonló alakulatokra vö. *hogy*, *így*. Az *úgy* hosszú magánhangzója hangsúly okozta másodlagos nyúlás eredménye, vö. *így*. Az *úgy -n* módhatározóragos alakja az *ugyan* [13. század eleje], mely ugyancsak megszilárdult ragos alakulat. A szó rövid *u* magánhangzója lehet az eredeti rövid magánhangzó megőrződése vagy későbbi rövidülés eredménye. Az *úgy* és az *ugyan* eredetileg határozószavak voltak, az *úgy* névmási szerepe jelzői funkcióban alakult ki, az *ugyan* kötőszói szerepe pedig ellentétes mondatok kapcsolatában jött létre.

ugyanott [1527] Összetett szó (*ugyan + ott*), mely mondattani tapadással keletkezett, és *ugyan* előtagja nyomósító szerepű. E nyomósító funkció az *ugyan* 'szintén, hasonlóképpen' jelentése alapján alakult. Hasonló összetételekre vö. *ugyanottan* [1372 u.], *ugyanitten* [1486 k.], *ugyanakkor* [1574], *ugyanitt* [1577 k.], *ugyanazon* [1416 u.], *ugyanő* [1503], *ugyanannyi* [1519]. Az *ugyanis* [1514] kötőszói funkciója szintén korábbi határozószói szerepre megy vissza. Hasonló jelentésű határozószói szerepe van ma is az *ugyancsak* összetételnek [1552].

ugye [1585] Összetett szó, mely a helyeslést jelentő *úgy* módosítószó és az *-e* kérdőszó összeforrásával keletkezett a beleegyezést sürgető kérdőmondatokban. A kérdő hangsúly és hanglejtés csökkenésével nyomatékosító módosítószóvá, majd töltelékszóvá vált.

uhu [1822] Hangutánzó szó, mely a bagoly huhogó hangját jeleníti meg. A névszó mellett a nyelvjárásokban megtalálható az *uhog* ige is [1616], mely a hangutánzás síkján összefügg a *huhog* szóval. Hasonló alakulatok egymástól függetlenül más

nyelvekben is keletkeztek, vö. német *Uhu* 'bagoly'. Az állattanban használatos *uhu* 'ugyanaz' minden bizonnyal ez utóbbira vezethető vissza.

új [1177 tn., 1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *viľ*, votják *viľ*, cseremisiz *u*, mordvin *od*, finn *uusi*: 'új'. A finnugor alapalak **βud'e* 'ugyanaz' lehetett. A szó eleji **β* eltűnésére vö. *ón, öt, a j* létrejöttére vö. *fajd, fej*. A hosszú magánhangzó kialakulása az ősmagyarban mehetett végbe. A szónak nyelvünkben számos régi és újabb származéka él. Névszói származékaira vö. *újság* 'új dolog' [1372 u.], 'hírlap' [1763], *újító* [1490 k.], *újítás* [1493 k.], *újonc* [1787], *újdonság* [1792]. Igei származékai az *újul* [1416 u.], *újráz* [1844], *(meg)újhodik* [1860], határozószavak az *újabban* [1372 u.], *újonnan* [1416 u.], *újból* [1845 ?, 1860].

újfent [1838] Összetett szó, melynek előtagja az *új* melléknév, utótagja a *fenn, fent* határozószó, melynek nyomósító szerepe van, vö. *új módra, új formán* [1708]. Az *új* időhatározó-szavakban való szerepére vö. *újabban, újonnan, újra*.

ujj¹ [1372 u.] 'kéz, láb mozgatható, végső nyúlványa' Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tolā* 'ujj, gyűrű', osztják *luj, juj* 'ujj', tajgi *taja-m* 'ujj'. Az uráli alapalak **suδ'ə* 'ujj' lehetett. A szókezdő **s* eltűnésére a magyarban vö. *epe, ősz*, a **δ' > j* hangváltózásra vö. *fej, új*, de számításba jöhet az *ujj* 'ruha ujjá' hatása is. Származékai az *ujjacska* [1416 u.] és az *ujjnyi* [1510].

ujj² [1495 e.] 'ruhának a kart fedő része' Vitattott eredetű. 1. Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *tejat* 'ruhaujj', osztják *lit, tit* 'ugyanaz', zürjén *soj* 'kar', votják *suj* 'ugyanaz', lapp *soaggja* 'ruhaujj, szárny', jurák *cū* 'ruhaujj'. Az uráli alapalak **soja* 'kar; ruhaujj' lehetett. A szókezdő **s* eltűnésére a magyarban vö. *epe, ősz*. A 'ruhaujj' és a 'kar' jelentések összefüggésére vö. német *Arm* 'kar' : *Ärmel* 'ruhaujj', orosz *рука* [ruka] 'kar, kéz' : *рукав* [rukav] 'ruhaujj'. 2. Belső fejlemény. Az *ujj* testrésznévbeli keletkezett hasonlóságon alapuló névátvitellel. E feltételezést azonban sem a rokon nyelvi megfelelések testrésznévi jelentése, sem pedig idegen nyelvi analógiák nem támogatják. Származékai az *ujjatlan* [1531] és az *ujjas* [1585].

ujjong [1837–1843] Hangutánzó szó, melynek hangalakja az örömet kifejező kiáltás hangját jeleníti meg. A szóvégi *-g* gyakorító képző, az *n* szervetlen járulékhang, vö. a nyelvjárási *ujjogat* alakváltozatot. Valószínűleg idetartozik az *ujjé* indulatszó is [1884].

-uk/-ük¹ [12. század vége] Többes szám 1. személyű igei személyrag. Az igeragozási rendszer ősmagyar kori kialakulása során a többes szám jele zárt tövégi magánhangzóval kapcsolódva vált a határozott ragozási sor ragjává a többes szám 1. személy jelölésére. Mivel a pusztán *-k* többesjel már a többes szám 3. személyben is igei személyrag lett, az egybeesés elkerülésére a toldalékhoz hozzátapadt magánhangzó zárt *u/ü*-vé vált. A kijelentő mód jelen időben még egy *j* is a személyragba került, így alakult ki a *-juk/-jük*, amelyet sajátosságai miatt külön tárgyalunk. Az *-uk/-ük* tárgyas igei személyrag ősmagyar kori kialakulásától kezdve a mai napig a *-t* jeles múlt időben és a felszólító módban jelentkezik, pl. *vártuk, néztük, várjuk, nézzük*. Lehetséges, hogy a határozott ragozás többes szám 1. személyű igealakjainál a már visszaszorult elbeszélő múltú *-ók/-ök* és a feltételes módú *-nök/-nök* személyragokban is az *-uk/-ük* bújik meg az *-ál/-é* múltidő-jellel, illetőleg a *-nál/-né* módjellel összeolvadva.

-uk/-ük² [1372 u.] Többes szám 3. személyű személyrag. Az *-uk/-ük* ~ *-juk/-jük* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint az *ők* személyes névmás esetragos, illetve névutós szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *várniuk, nézniük*, valamint *velük, róluk*, illetve *feleltük, utánuk*.

-uk/-ük ~ -juk/jük [12. század vége] Többes szám 3. személyű birtokos személyjel. A *-k* többesjelnek a birtokszóhoz tapadásával alakult ki egyes vélemények szerint már az uráli korban, mások szerint csak a magyar nyelv külön életében. A toldalékban található magánhangzó eredetét tekintve tövégi magánhangzó, amely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában zárt *-u/-ü* formában a személyjel részévé vált. A Halotti Beszédben a *uimad/aguc* 'imádságuk' (ejtsd: [βimádságuk]) szóalakban fordul elő. A *j*-vel bővült *-juk/-jük* változatok egyes magánhangzóira végződő szótövek után már az ősmagyar kor kezdetétől jelentkezhetek. Megjelenésük párhuzamos lehetett az egyes szám 3. személyű *-ja/-je* alakokéval. Mai nyelvünkben az *-uk/-ük* és a *-juk/-jük* váltakozása többnyire hangtani szabályokhoz van kötve, de a *-juk/-jük* használata egyre jobban terjed. A két változatnak jelentésmegkülönböztető szerepe is lehet, pl. *énekkaruk* de: *az embereknek a karjuk*.

ukáz [1711] 'szigorú parancs' Orosz jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. orosz *указ* [ukaz] 'törvényerejű rendelet; vö. még: német *Ukas*, régi nyelvi *ukase* 'ugyanaz, parancs'. Az orosz szó az ősszláv **kazь* 'intés, parancs' **u* igekötős alakjára vezethető vissza. A szó a magyarba a Rákóczi-féle szabadságharc idején került át a cári

Oroszországgal kialakított diplomáciai kapcsolatokat követően. A köznyelvben rosszálló, gúnyos értelme van, egyébként csak történettudományi szakszóként használatos.

ukmukfukk [1912] 'váratlanul; egykettőre' Összetett szó, ikerszó, mely játszi szóalkotással keletkezhetett a *mukk* hangutánzó szóból (vö. *mukkan*). Az ikerszó alakulásmódjára vö. *pif-paf-puf*. Eredeti jelentése 'mukk nélkül' lehetett, ebből alakult ki a 'gyorsan' értelmű használat. Bizalmas stílusértékű.

ukrán [1916] Származékszó, az elavult *Ukránia* [1757] országnévből keletkezett elvonással, vö. *norvég*. Az *Ukránia* az oroszból átvett *Ukrajna* [1636] latinosítása, melynek létrejöttére hatással lehettek a *Polonia* 'Lengyelország', *Litvania* 'Litvánia' típusú országnevek. *Ukrajna* az orosz *країна* [kraj] 'széle valaminek; határvidék' szóra vezethető vissza, s így módon *karaj* szavunkkal azonos eredetre megy vissza.

-ul/-ül¹ [12. század vége] Határozórag. Az ősi *-l* ablatívuszragból alakult. Még a kései ómagyar korban is előfordult honnan? kérdésre felelő helyhatározóragként, pl. 1510-ben a Margit-legendában: *bezprimmeul* 'Veszprémül = Veszprémből' (ejtsd: [beszprimmeül]), de már legkorábbi nyelvelméleinkben betölti a 'valamilyen minőségben', illetve 'valakihez, valamihez hasonló módon' értelmű állapot- és módhatározó ragjának a szerepét is, pl. az Ómagyar Mária-siralomban: *mezuul* 'mézként, mint a méz' (ejtsd: [mészül]). Mai nyelvünkben ez a használata visszaszorulóban van, a legtöbb esetben a *-ként* helyettesítheti. A mellénevekből mód- és állapothatározói értelmű származékokat hoz létre, pl. *vadul*, *angolul*, *hihetetlenül*. Ebben a minőségben az *-an/-en¹*-hez hasonlóan határozószó-képzőként működik.

-ul/-ül² [13. század közepe] Mediális igeképző. Valószínűleg a mai nyelvből közvetlenül ki nem mutatható ősi *-v* visszaható képző olvadt bele az *-l* képzőhöz tapadt tövéghangzóba. Igéhez, névszóhoz, önállóan nem használatos kötött tövekhez egyaránt kapcsolódhat, pl. *nyomul*, *vonul*, *vetül*, *terül*, *tanul*, *gyógyul*, *feszül*, *szépül*, *tágul*. Igei származékainak egy részében érezhető a visszaható jelleg, de fő funkciója tárgyatlan igék képzése. Mellénevekből 'valamilyenné lesz, válik' jelentésű igéket hoz létre. Váltakozhat az *-odik/-edik/-ödik* képzővel, pl. *csillapul* ~ *csillapodik*, *feketül* ~ *feketedik*. Deverbális képzőként ritkább, denominális képzőként gyakori, elavulóban lévő toldalék, de egy-egy új származékot még alkothatunk vele, pl. *hülyül*.

ultimátum [1792] Nemzetközi szó, vö. német *Ultimatum*, angol *ultimatum*, francia *ultimatum*, olasz *ultimatum*, orosz *ультиматум* [uljtyimatum]: 'legvégső felszólítás: ultimátum'. Forrása az újkori latin *ultimatum* 'legvégső akaratkinyilvánítás', mely a latin *ultimatus* 'utolsó' (< latin *ultimare* 'végére jár') alapján keletkezett. A magyarba elsősorban a latin és a német közvetítette. Politikai szakszó.

ultimó [1814] Szófajváltással keletkezett az elavult *ultimó* 'utoljára, végül' határozószóból [1748], mely a latin *ultimo* 'ugyanaz' szóra megy vissza. A latin szó a latin *ultimus* '(leg)utolsó' melléknév származéka. Az *ultimó* a kártyanyelvben a kártyajáték utolsó ütését jelenti. Az *ulti* [1917] az *ultimó* rövidülésével keletkezett. Igei származéka az *ultizik* [1930].

un [1350 tn. (?), 1456 k.] Ismeretlen eredetű. Alak- és jelentéstani tulajdonságai alapján nyelvünk régi eleme lehet. A szónak számos származéka keletkezett, vö. *untat* [1350 tn. (?), 1456 k.], *unos-untalan* [1527], *unalom* [1580], *unalmas* [1613], *unatkozók* [1619].

uncia [1533] 'egy tizenketted rész; egy fajta kereskedelmi súlymérték' Latin jövevényszó, vö. latin *uncia* '<pénz, súly, méret> tizenketted része', középkori latin 'pénz-, terület-, hosszsmérték-fajta'. A szó a latin *unus* 'egy' származéka, és eredetibb jelentése 'egy egység'.

undok [1416 u.] Származékszó, alakulásmódja azonban bizonytalan. Lehetséges, hogy az *un* ige *-dok* névszóképzős származéka, vö. *ajándék* ~ *ajándok*. Az sem zárható ki azonban, hogy a már kihalt *undokol* 'undoknak tart, undorodik' [1405 k.] igéből vonódott el. Az *undokol* szintén az *un* származéka, gyakorító képzős alakulat, vö. *bujdokol*, *fuldokol*. Az *undok* származékaira vö. *undokság* [1416 u.], *undokságos* [1495 e.].

undorodik [1626–1627] Származékszó, melynek alapszava valószínűleg az *un* ige. Az alapszóhoz *-d* (vö. *undokol* 'undoknak tart, undorodik') és *-r* gyakorító képző, valamint *-odik* visszaható képző kapcsolódott. Az eredeti jelentés így módon 'megun, unogat'-féle volt, és ebből érintkezésen alapuló képzettségűvel keletkezett az ige mai értelme, vö. *undok*. Az *undorodik* igéből keletkezett elvonással az *undor* névszó [1772]. Ennek műveltető képzős származéka az *undorít* [1803], melynek melléknévi igeneve az *undorító* [1803].

uniformis [1753] Latin jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. latin *uniformis* 'egyforma', középkori latin 'egyformaság', hazai latin *uniformis vestitus* 'egyenruha, formaruha'; vö. még: német *uniform* 'egyforma', *Uniform*

'egyenruha'. A latin melléknév a latin *unus* 'egy' és *forma* 'forma' szavak összetételével keletkezett. Az uniformis más elnevezésére vö. *formaruha* [1789]. Az *uniformizál* ige [1900] szintén latin átvétel, vö. középkori és hazai latin *uniformisare* 'egyformává tesz'; vö. még: német *uniformisieren* 'ugyanaz'.

unitárius [1638] <az egyik protestáns vallás, felekezet> Latin jövevényszó, vö. latin *unitarius, unitarii* [többes szám] 'unitárius'. Ez a latin *unitas* 'egység, egységesség' szóból keletkezett, és az elnevezés szemléleti alapja az, hogy az *unitáriusok* szerint az Isten személyében és lényegében egy. A magyar alak *s* szövegére vö. *július*. A régi *unitárus ~ unitáros* alakváltozatra vö. *patikárus ~ patikáros*.

-unk/-ünk¹ [12. század vége] Többes szám 1. személyű igei személyrag. Kialakulása az alapnyelvi **mš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető. Az általános (alanyi) és határozott (tárgyas) ragozás ősmagyar kori szétválásakor az általános ragozási sorban rögzült. Az ómagyar kor kezdetén a tövéghangzóval bővült háromalakú toldalékot (*-omuk/-ëmük/-ömük*) feltételezhetünk, de a Halotti Beszédben a rövidebb *-muk* változat (*vogymuk* 'vagyunk') olvasható. A kései ómagyar korban egyes nyelvjárástípusokban megjelent a zártabb magánhangzójú, kétalakú *-unk/-ünk* változat. Az egységes irodalmi nyelv kialakulása után ez vált normatívvá. A pusztá *-unk, -ünk* alak kijelentő mód jelen időben jelentkezik az adott ige általános ragozási sorában a hangrendi illeszkedés szabályainak megfelelően, pl. *látunk, kérünk*. Alapfunkciója és hangalakja a befejezett múlt idejű, a jövő idejű, illetve a felszólító módú igealakokban változatlan, pl. *láttunk, kértünk, látandunk, kérjünk*. Feltételes módban és elbeszélő múltban – hangtani okokból – magánhangzó nélküli pusztá *-nk* alakban jelentkezik és a többes szám 1. személyt jelöli az általános és a határozott ragozásban egyaránt, pl. *néznénk valamit, látnánk azt, nézünk valamit, látánk azt*.

-unk/-ünk² [12. század vége] Többes szám 1. személyű birtokos személyjel. Önálló szói eredetű toldalék. Kialakulása az alapnyelvi **mš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető. Az ómagyar kor kezdetén *-muk/-mük* és magánhangzó-kieséses *-mk* hangalakban is élt. Ezt mutatják a Halotti Beszéd adatai is: *isemucut* 'ösünket' (ejtsd: [isemüküt]), *uromc* 'urunk' (ejtsd: [uromk]). Az *-mk* hangtani okokból *-nk*-vá vált, amelyhez előhangzóként hozzávonódott a középzárt ajakkerekítéses *o/ö*. Így alakult ki az *-onk/-önk* birtokos személyjel. A mai zártabb *-unk/-ünk* forma használatát a középmagyar kor elején kezdett általánossá válni. Minden főnévhez és főnévi értékű szóhoz hozzákapcsolható, pl. *házunk, emberünk*. Az *-a/-e* végűekhez hangtani okokból pusztá *-nk* járul, pl. *anyánk, mesénk*.

-unk/-ünk³ [13. század eleje] Többes szám 1. személyű személyrag. Az *-unk/-ünk²* birtokos személyjellel azonos eredetű toldalék. Mai nyelvünkben is a személyt jelöli a főnévi igenévhez kapcsolva, valamint a *mi* személyes névmás esetragos, illetve névtűs szerkezetet helyettesítő alakjaiban, pl. *várnunk, élünk, valamint velünk, rólunk, illetve felettünk, utánunk*.

unka [1821] 'mély hangú, szemölcsös bőrű kisebb béka' Német jövevényszó, vö. német *Unke* 'unka'. A magyarba tudós átvétellel került. A német szó hangutánzó eredetű, hasonló hangutánzó szóra vö. a magyar régi nyelvi *unkog* 'a varangyos béka unk-féle hangot hallat' igét [1807]. Az *unka* szövegére vö. *gárda, láda*.

unoka [1209 tn., 1283] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *unuk* 'fiúunoka', *unuka* 'lányunoka', lengyel *wnuk* 'fiúunoka', orosz *внук* [vnuk] 'ugyanaz', *внука* [vnuka] 'lányunoka'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. latin *anus* 'agg nő', ófelnémet *ano* 'ősanya'. A magyar *unoka* vagy a szláv szó nőnemű változatának átvétele, vagy pedig az *a* szöveg az egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, esetleg kicsinyítő képző, vö. *apa, anya*. A szó eleji *u* vokalizálódással keletkezhetett (vö. *oláh, olasz*), illetőleg utalhat a szó horvát-szerb eredetére. Az *unoka* elsődleges jelentése a 'szülők valamelyik gyermekének gyermeke'. Az 'unokatestvér' jelentés másodlagosan keletkezett a magyarban, és valószínűleg ezzel függnek össze *unoka*- előtagú összetételeink.

unokabátya [1774] Összetett szó (*unoka + báty*), melynek előtagja 'unokatestvér' jelentésű, és nem egyenesági leszármazottat jelöl. Utótagja egyes szám 3. személyű *-a* birtokos személyjellel van ellátva. Hasonló összetételekre vö. *unokahúg* [1774], *unokanéne* [1774], *unokaöcs* [1774], *unokatestvér* [1803]. *Unoka*- előtagú összetételeink nyelvújítás kori alkotások.

unszol [1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó egy önálló alakban nem adatható alapszóból. Az alapszó az *uszít* ige tövével állhat kapcsolatban, a szöveg gyakorító képző, vö. *vonszol*. Az *n* feltehetőleg másodlagos, szeretlen járulékhang, vö. *szorongat : szoros*.

úr [1009 tn., 12. század vége] Vitatott eredetű. 1. Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. ótörök *urd* 'ifjú', ujjur *urug* 'mag, utód', tatár nyelvjárási *oru* 'szaporodási képesség', csuvas *v̄r̄ə* 'mag'. E szavak egy őstörök

**ur-* 'megtermékenyít, nemz' ige származékai. Az átadó alak **uru* vagy **urd'* lehetett 'jövevény, rokon' jelentéssel. A jelentésváltozás útja bizonyára 'mag' > 'ifjú, örökös' > 'birtoklásra képes személy' volt. 2. Ősi, finnugor kori szó, vö. finn *uros* 'férfi, vitéz, hős', *urho* 'hős, harcos', *uros* 'hím, kan', lapp *vârres*, *vâres* 'hím', *vârek* 'hím rénszarvas'. A finnugor alapalak **urs* 'hím' > 'férfi' lehetett. Az egyeztetés valószínűségét gyengíti, hogy megfelelés csak távoli rokon nyelvekből mutatható ki. Korábban a szó a társadalmi hierarchia magas fokán álló emberekre vonatkozott, később értéksökkenő jelentésfejlődés történt, vö. *asszony*, *tekintetes*. Származékai az *uraság* [1138 tn. (?), 1405 k.], *uralkodó* [1372 u.], *uralkodik* [1416 u.], *ural* [1527], *urizál* [1708–1710], *uraz* [1759–1767], *uraskodik* [1783], *uradalom* [1786] és az *uralom* [1841].

urna [1693] Latin jövevényszó, vö. latin *urna* '(vizes)korsó; pénztartó, sorshúzó stb. edény; hamvveder'. A latin szó bizonytalan eredetű, esetleg az *urere* 'eléget, kiszárit' igére vezethető vissza. A magyar *urna* 'szavazatgyűjtő láda' jelentésének alapja a *választási urna* szókapcsolat [1865].

úrvacsora [1583] Összetett szó (*úr* + *vacsora*), mely a korábbi *úr vacsorája* [1510] szószerkezet alapján keletkezett, vö. *úr napja* [1519] > *úrnap* [1769]. Létrejöttében latin hatás is közrejátszhatott, vö. latin *Coena Domini* 'szentáldozás, oltáriszentség' (tulajdonképpen 'az úr étkezése'). Az elnevezés voltaképpen az utolsó vacsorához kapcsolódik, melynek korábbi magyar megnevezésére vö. *végvacsora* [1513], *utolsó vacsora* [1636]. Az *úrvacsora* az utolsó vacsorához fűződő szertartás megnevezése, mely a magyarban a protestáns nyelvhasználatban őrződött meg.

-us [1348] Kicsinyítő képzőbórok. A kicsinyítő *-u* és a kicsinyítő *-s* kapcsolatából alakult az ómagyar korban. Mai köznyelvünkben nincs palatális változata. Köznevekhez is járulhat, pl. *cicus*, *kutyus*, *babus*, de főleg személynévvel fordul elő, pl. *Annus*, *Menyus*, *Magdus*, *Terus*, *Gyulus*. Nem túl gyakori, de elevennek tekinthető toldalék.

uszály [1822] Mesterséges szóalkotással keletkezett a nyelvújítás idején, szóösszevonással alkották meg a korábbi *úszó alj* 'női ruha hosszan elnyúló hátsó része' [1803] szókapcsolatból. Az elnevezés alapja az *úszik* 'lebeg, lebegve halad' jelentése, vö. *úszó ruha* 'uszály <ruhán>' [1791]. A szó 'vontatóhajó' értelmű jelentéstapadással keletkezett az *uszály hajó* szókapcsolatból [1854], melynek létrejöttében a német *Schleppkahn* 'uszály, vontatóhajó' összetétel játszott szerepet.

úszik [1138 tn. (?), 1372 u.] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *oj-*, osztják *új-*, zürjén *uj-*, votják *uj-*, cseremis *iä-*, mordvin *uje-*, finn *ui-*, lapp *vuoggjá*, szelkup *ū-*: 'úszik'. Az uráli alapalak **uje-* vagy **oje-* 'úszik' lehetett. A szó lehetséges altaji kapcsolataira vö. mongol *oj-*, tunguz *uju-ka-*: 'ugyanaz'. Az *úszik* sz eleme elhomályosult gyakorító képző, vö. *alszik*, *játszik*. Az *-ik* végződés későbbi analógiás hatás eredménye. Igei származékai az *úsztat* [1383 tn., 1519], *úszkál* [1585]. Nyelvújítás kori névszói származékai az *uszony* [1841] és *uszoda* [1843].

uszít [1568] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó egy önálló alakban nem adatolt relatív szótöböl, mely *-sz* gyakorító képzővel alakult, vö. *játszik*, *metsz*. A szótó ismeretlen eredetű. Az *uszít* szövége az *-ít* műveltető képző.

uszkár [1815] <egy kutyafajta> Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak az *úsz(ik)* igéből az *-ár* névszóképzővel, vö. *szikár*. A szó belseji *-k* mozzanatos képző, vö. *úszkál*. Az *úszik* ige egyéb, *-k* képzővel alakult származékaira vö. még: *úszkorál* [1792], *uszkároz* [1885]: 'ide-oda uszkál'. Az *uszkár* név keletkezésének jelentéstan alapja az uszkár vízszertete, vö. az állat német *Wasserhund* nevét (*Wasser* 'víz' + *Hund* 'kutya'); vö. még: *puđli*.

út [1055] Ősi, ugor esetleg uráli kori szó, vö. vogul *āxt* 'vízi út két tó között, lefolyás <tóból>', osztják *oγot* 'földszoros <két víz között>'; vö. még: jurák *nut* 'út, nyom', kamassz *aci*, *aže* 'ugyanaz'; csapás'. Az uráli alapalak **utka*, az ugor pedig **ukta* lehetett, és feltehetőleg eredetileg 'nyom' jelentésű volt. Az ugor korban az uráli **tk* hangkapcsolat hangátvetéssel **kt*-vé alakult. Az *út* névszói származékai az *utas* [1138 tn. (?), 1585], *úti* [1395 k.], *úttalan* [1493 k.], *utász* [1834], igei származéka az *utazik* [1597].

utal [1416 u.] Származékszó, az *út* főnévből keletkezett *-l* igeképzővel, vö. *földel*. Eredeti jelentése konkrét, 'utat jár' értelmű volt, de a szó ebben a jelentésében később elavult. A nyelvújítás idején elevenítették fel az igét az *út* alapszó átvitt értelmű, 'valamihez vezető út, megoldás' jelentéséhez kapcsolódva. Az *utal* névszói származéka az *utalvány* [1835].

utál [1212 tn., 13. század eleje] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *ajt-* 'hány, okád', *ājt* 'hányás, okádás', osztják *aγot-* 'hány, okád', *aγot* 'hányás, okádás'. Az ugor alapnyelvre egy 'hány, okád; hányás, okádás' jelentésű **aktš* igenévszó rekonstruálható. A **kt* magyar *t* folytatására vö. *fut*, *út*. Az *utál* szövége

feltehetőleg *-ál* gyakorító képző, vö. *dobál*. Az egyeztetést hangtani és alaktani nehézségek teszik bizonytalanná. Származékai az *utálat* [1372 u.], *utálatos* [1372 u.] és az *utálatosság* [1416 u.].

után [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Az *út* főnév egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles és *-n* lokatívuszragos alakja. Eredetileg konkrét helyi, 'valakinek az útján' jelentésű főnév volt, majd gyakori használata következtében a ragok funkciója elhomályosult, jelentése általánosult, és névutóvá vált, vö. *számára, részére*. Az *után* gyakori összetételi előtag, vö. *utánképzés* [1835], *utánnyomat* [1843]. Ezek a *nach-* előtagú német összetételek mintájára keletkeztek, vö. német *Nachdruck* 'utánnyomat'. Az *utánoz* [1815] és *utánzat* [1823] nyelvújítás kori származékok.

utasít [1745] Származékszó, az *út* főnévből alakult a *-sít* képzőbokkal, vö. *létesít, tanúsít*. A *-sít* képzőbokor az *-s* végű képzett melléknveken keletkezett, vö. *okosít, világosít*. Az *utasít* jelentése 'irányít, útbaigazít' volt, a későbbi jelentések kialakulásában az *utal* különféle értelmű használatai is szerepet játszhattak. Eredetileg tájszó volt, a nyelvújítók emelték a köznyelv szintjére.

utca [1337] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *ulica*, szlovák *ulica*, orosz *улица* [*ulica*]: 'utca'. Az ősszláv alak **ulъ* lehetett 'üreges fa, méhkaptár' jelentéssel. A magyarban először *ulca* forma keletkezett (vö. *málna, pálca*), majd az *l* kiesésével *úca*, ez utóbbi a nyelvjárásokban ma is él. Az *utca* az *út* szó népetimológias hatására alakult. Kicsinyítő képzős származéka az *utcácska* [1416 u.].

utó [1416 u.] Származékszó, az *út* főnévből keletkezett *-ó* névszóképzővel, vö. *mogyoró, alsó, utolsó*. Eredeti jelentése 'hátralevő útszakasz' lehetett, ebből jelzői szerepben, a 'valaki nyomán, valaki mögött, hátul levő' jelentésen át keletkeztetett a szó mai értelme. Az *utó* a 16. századra kiszorult a használatból, a nyelvújítók elevenítették fel újra. Származékai az *utószor* [1528], *utólagos* [1838], *utólag* [1874].

utó fájdalom [1777] Német mintára keletkezett összetett szó (*utó* + *fájdalom*), vö. német *Nachwehen* (< német *nach* 'után', *Weh* 'fájdalom'). A nyelvújítás idején alkották meg. Hasonló *utó-* előtagú tükörfordításokra vö. *utóhang* [1815] (német *Nachwort*), *utókor* [1821] (< német *Nachwelt*), *utóhatás* [1837] (< német *Nachwirkung*). Ezekben az összetételekben az *utó* szó 'valami után következő' értelemben szerepel. Az *utószó* [1806], *utóvéd* [1835], *utóétek* [1835] összetételek *utó-* előtagjának jelentése: 'valamely egység utolsó tagja'. A német megfelelőkre vö. német *Nachwort, Nachhut, Nachtisch*. Az *utóirat* [1832], *utójáték* [1835], *utóérés* [1877] típusú összetételek előtagja 'pótló, kiegészítéssel szolgáló' értelmű. A német megfelelőkre vö. *Nachschrift, Nachspiel, Nachreife*. Az *utóvégre* [1872] szószaporító (tautologikus) összetétel, mindkét tag a befejeződésre utal.

utód [1828] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak az *utó* 'valaminek az utolsó része, vége' főnévből a *-d* képzővel, vö. *előd*. Filozófiai szakszóként alkották 'következmény' jelentéssel. 'Leszármazott, valakit felváltó személy' értelemben [1833] az *előd* ellentétéként keletkezett. Származéka az *utódlás* [1853].

utol [1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat, az *út* főnévből keletkezett *-l* ablatívuszraggal. Eredeti jelentése 'valaki útjának az irányából' lehetett. Az ablatívuszi jelentés későbbi lokatívuszi és latívuszi értelmére vö. *elől, távol*. Kezdetben helyre vonatkozó határozószó volt, majd jelentése absztrahálódott, időviszony kifejezésére is szolgált, és a határozói szerepen kívül melléknévi és főnévi funkciót is kifejezhetett, vö. *közel, messze*. Származékai az *utolszor* [1416 u.] és az *utóbb* [1416 u.]. Az *utóbb* *-b* középfokjellel alakult, a szóban *lb* > *bb* hasonulás történt.

utoljára [1669] Megszilárdult ragos alakulat, mely az *utol* 'valaminek a vége' főnévből keletkezett egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel és *-ra* határozóraggal. Hasonló alakulatokra vö. *eleinte, javában*. Az *utol* más módon keletkezett, hasonló jelentésű fejleményeire vö. *utolra* [1577–1580], *utolján* [1651].

utolsó [1372 u.] Származékszó, mely az *utol* 'hátul, leghátul; valaminek a vége' szóból keletkezett a térbeli elhelyezkedést jelölő *-só* ~ *-ső* képzővel, vö. *alsó, túlsó, első*. A nyelvjárási *utósó, utóssó* alakok az *l* kiesésével, az *utursó* pedig *ss* > *rs* elhasonulással alakultak. A szó 'aljas, hitvány' jelentése [1906] átvitt értelmű használatban keletkezett névátvitel eredménye.

útonálló [1668] Összetett szó, melynek előtagja az *út* főnév *-on* helyhatározóragos alakja, utótagja az *áll* ige melléknévi igeneve. A szó a korábbi, jelöletlen tárgyas *útálló* [1585] szóösszetétel alapján jött létre, vö. régi nyelvi *őrálló* [1519], *strázsaálló* [1573], *őrönálló* [1538], *kapunálló* [1544], *ajtonálló* [1570]. Az *útonálló* pejoratív értelme az *utat álló tolvaj*-féle kifejezésekben keletkeztetett [1647].

utópia [1791] 'elképzelt eszményi társadalom' Nemzetközi szó, vö. német *Utopia, Utopie*, angol *Utopia*, francia *utopie*: 'utópia'. Ez az újkori latin *Utopia* 'ugyanaz' szóból ered, mely tudatos alkotás eredménye. Az elnevezés Thomas Morus angol humanista 1516-ban megjelent művének címében szerepel, és a görög *ú* tagadószó és *tóposz* 'hely; ország' főnévből áll. Hasonló eredetű az *utópista* 'utópiákkal foglalkozó' névszó is [1841], vö. német *Utopist*, angol *utopist*, francia *utopiste*, olasz *utopista*: 'utópista'. Legkorábbi adata a franciából való. A magyarba e szavakat főképpen a német közvetítette. Idetartozik még az *utópisztikus* 'utópiaként létező' melléknév [1904], mely az angol *utopistic* 'utópisztikus' alapján keletkezett, a szóvég latinosítás eredménye.

útszéli [1835] Származékszó, mely az *útszél* összetételből keletkezett az *-i* melléknévképzővel. Az összetétel kezdetben konkrét, 'az út szélén levő' jelentéssel szerepelt az *útszéli csárda* [1853], *útszéli fogadó* [1873] típusú kifejezésekben, majd érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett 'durva, közönséges' jelentése. A melléknév ez utóbbi, absztrakt jelentésben önállósult.

úttörő [1808] Összetett szó (*út + törő*), melyet a nyelvújítás korában alkottak a német *Bahnbrecher* 'úttörő' mintájára (*Bahn* 'út' + *Brecher, -brecher* 'törő'). Vö. még: angol *path-breaker* 'úttörő'. A szó eredetileg a vad, járatlan helyeken áthatolókra vonatkozott, hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'újító' jelentése. Orosz mintára született az *úttörő* 'ifjúsági szervezet tagja' értelmű használata.

uzsgyi [1792] Bizonytalan eredetű, talán cigány jövevényszó, vö. cigány *uštji* 'állj fel' (< cigány *uštjel* 'feláll'). A cigány szó indoeurópai eredetű, vö. óind *tiṣṭhati* 'áll'. Az egyeztetésnek hangtani nehézségei vannak.

uzsonna [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *užina* 'uzsonna', lengyel nyelvjárási *jużyna* 'ugyanaz', orosz *ужин* [uzsin], nyelvjárási *ужина* [uzsina] 'vacsora'. Ezek a szláv **ugb*, **jugb* 'dél' jelentésű főnév származékai. Kezdetben a szó a déli étkezést jelölte. A jelentésváltozásra vö. szlovén *južina* 'ebéd', *mala južina* 'uzsonna' (tulajdonképpen 'kis ebéd'). A magyar szó hangalakja hangrendi kiegyenlítődéssnek és az *n* megkettőződésének az eredménye. Igei származékai az *uzsonnál* [1643] és *uzsonnázik* [1763].

uzsora [1376 tn., 1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *usura* '<kölcsönzött tőke> használata, kamat(ok)', hazai latin *usura* (*mordens*) '(uzsora)kamat, uzsora'. Ez a latin *uti* 'használ' származéka. A magyar szó *zs* hangjára vö. *bazsalikom*. Származékai az *uzsorás* [1376 tn., 1416 u.] és az *uzsoráskodik* [1527].

Ü, Ú

ücsörög [1905] Származékszó, mely játszi szóképzéssel alakult az *ül* igéből *-rög* gyakorító képzőbokkal, vö. *csepereg*, *sistereg*. A *tő cs* hangja az *áll* igéhez tartozónak vélt *ácsorog* hatására keletkezett. Az *ül* más, gyakorító képzős származéka az *üldögél*, mellyel szemben az *ücsörög* játékosabb hangulatú, továbbá gyakorta pejoratív, 'tétlenül ül, várakozik' jelentésárnyalatú.

üdüi [1578] Származékszó, mely egy önálló alakban nem adatolt szótőre vezethető vissza. A feltehetőleg igei természetű alapszó ismeretlen eredetű és az *üdvöz* tövével állhat kapcsolatban. Az *üdüi* szövége visszaható képző. Az *üdit* [1793] műveltető képzővel keletkezett az *épül* : *épit*, *fordul* : *fordít* igepárok analógiájára. Az *üde* melléknév [1847] nyelvújítási szóalkotás eredménye, a *ferde* : *ferdül*, *ferdít* típusú szócsaládok alapján alkották.

üdvözít [13. század eleje] Származékszó. Alapszava az önálló használatában elavult *üdvöz* névszó [13. század eleje]. Ez szintén származékszó, ismeretlen eredetű, feltehetőleg igei természetű alapszava az *üdüi* szó alapszavával állhat kapcsolatban. Az *üdvöz* *v-*je talán visszaható igeképző (vö. *olvaszt*), a *-z* pedig valószínűleg melléknévképző, vö. *igaz*, *száraz*. Az *üdvözít* az *üdvöz* *-ít* műveltető igeképzős származéka. Hasonlóképpen az *üdvöz* igei származéka a visszaható képzővel alakult *üdvözül* [1372 u.], névszói származéka pedig a *-ség* főnévképzős *üdvösség* [1372 u.]. Az *üdv* [1728] és az *üdvös* [1801] az előbbi származékokból keletkeztek elvonással a nyelvújítás idején, illetőleg az *üdvös* lehet az *üdv* melléknévképzős származéka is. A szócsalád jó egészségre és köszöntésre, továbbá megmentésre, megváltásra utaló jelentésmozzanatainak összefüggésére vö. latin *salus* 'épség, egészség; megmenekülés', *salvus* 'ép, sértetlen; megmentett', *salvere* 'egészségesnek, áldottnak, üdvözöltnek lenni', *salvator* 'megmentő; Jézus'.

üdvözlég [1827] A latin *ave Maria* 'avemaria' (tulajdonképpen 'üdvözölt légy, Mária') mintájára keletkezett *üdvöz légy*, *Mária* [1525] kifejezésből önállósult, vö. *miatyánk*. Vö. még: *iduzleg* [13. század eleje], *Vduoz leg maria* [1416 u.].

üdvözöl [1416 u.] Származékszó. Az *üdvöz* 'üdvözölt, köszöntött' névszóból jött létre *-l* igeképzővel. Ha az alapszó melléknévi természetű volt, a származék jelentése 'áldottnak, jónak, egészségesnek stb. mond' (vö. *drága* : *drágáll*), ha pedig főnévi jellegű, akkor a képzés eredménye 'üdvözt mond' értelmű ige (vö. *énekel*, *szól*). Névszói származéka az *üdvözlet* [1416 u.].

üget [1395 k.] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt, ismeretlen alapszóból. A szöveg vagy *-get* gyakorító-műveltető képzőbokról, vagy pedig gyakorító funkciójú *-t* mozzanatos-műveltető képző. Az ige elsődlegesen állat (főképpen ló, szamár) mozgására vonatkozott, emberre való alkalmazása hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Melléknéviigenév-képzős származéka az *ügető* [1395 k.], melynek kései jelentése a 'lóversenypálya' [1883].

ügy! [1009 tn., 1434] 'folyó, patak' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *víz* főnév ősmagyar kori változatának szóhasadással elkülönült párja. A szókezdő *β-* eltűnésére vö. *imád*. 2. Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén régi nyelvi *zilk* 'nedvesség, vizesség', *zila* 'nedves, lápos, mocsaras hely', *zil'kja* 'nedves, ingoványos'. A finnugor alapalak **siδ's* 'nedvesség; nedves, mocsaras hely' lehetett. A szókezdő mássalhangzó eltűnésére a magyarban vö. *ügy*² 'tény, dolog'. Az egyzetetést bizonytalanná teszi, hogy megfelelés csak egy, távolabbi rokon nyelvből mutatható ki. Az *ügy!* kihalt szó, de földrajzi nevek utótagjaként előfordul.

ügy² [1213 tn. (?), 13. század eleje] 'tény, dolog' Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *zil* 'szorgalmas, serény, gyors, ügyes; szorgalom, buzgalom', *zil'* 'szorgoskodik, igyekszik'. A finnugor alapalak **siδ's* 'buzgalom, gyorsaság, igyekvés; gyors, buzgó' lehetett. Az egyzetetés mellett szól az *ügy!*-nek az alapszótól már elszigetelődött *igyekezik* származéka. Az etimológia bizonyosságát azonban csökkenti az a tény, hogy megfelelés csupán

egy rokon nyelvből adatható. A szó hangtani alakulásmódját illetően a szókezdő *s eltűnésére vö. *ősz*, a szóvég alakulására pedig vö. *hagy*. A szó jelentésgazdagodására vö. *dolog*. Az *ügy* jogi tevékenységekkel, illetőleg az intézkedés, üzletkötés fogalomkörével kapcsolatos származékai nyelvújítás koriak, vö. *ügyész* [1786], *ügyelet* [1794], *ügynök* [1808], *ügyeletes* [1833]. Korábbi származékaira vö. *ügyes* [1213 tn. (?), 1652] *ügyetlen* [1617].

ügyefogyott [1553 e.] Összetett szó, melynek előtagja a jelen esetben 'sors, helyzet' értelmű *ügy*¹ egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakja, utótagja a *fogy* ige befejezett melléknévi igeneve. Kialakulásához vö. az elavult *fogyott ügyű* 'ügyefogyott' kifejezést [1747]. Hasonló felépítésű összetételekre vö. *agyafűrt*, *eszeveszett*.

ügyvéd [1814] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melyet a nyelvújítás korában alkottak. Előtagja az *ügy* 'tény, dolog', utótagja a *védelem*, *védelmez* szavakból elvont *véd* névszó, vö. *honvéd*. Az összetétel előzményeire vö. az elavult *ügyvédő* [1787] és *ügy-védő* [1791] elnevezéseket. A fogalom egyéb, már elavult megnevezéseire vö. *ügymentő* [1793], *ügybiztos* [1803].

ük [1211 tn. (?), 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *jükä*, *ēkə* 'asszony', finn *eukko*, régi nyelvi *euikko* 'öregasszony, nagyanya, asszony, anya'. A feltehető finnugor alapalak **iβkkə* 'öregasszony, nagyanya' lehetett. A későbbi általános 'távoli ős' jelentés a magyarban alakult ki ('nagyanya' > 'távoli női ős' > 'távoli ős'). A **kk* magyar nyelvi rövidülésére vö. *lyuk*. A szó napjainkban összetételi előtagként él, vö. *ükanya* [1783], *ükapa* [1833], *ükunoka* [1884].

ül¹ [1138 tn., 1372 u.] 'ülő helyzetben tartózkodik' Ismeretlen eredetű. Nagy számú korai származéka arról vall, hogy az ige szókinccsünk ősi eleme. Alapjelentése 'valahol ülő helyzetben tartózkodik, valahová leül', további jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek, vö. német *sitzen* 'ül, tartózkodik, börtönben van, ülésezik stb.'. Származékaira vö. *ülés* [1256 tn., 1416 u.], *ültet* [1416 u.], *üldögél* [1531], *ülepedik*, *ülepszik* [1643], *ültetvény* [1792], *üledék* [1808], *ülnök* [1836].

ül² [1456 k.] '<ünnepet> megtart, megszentel' Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Alapszava a török eredetű, kihalt *igy* 'szent', mely *egyház* és *ünnep* szavaink előtagjaként maradt fenn, a szóvég az *-l* igeképző. Az *ül* alak a *gy* szóvég depalatalizálódásával (*gy* > *d*) és hasonulással, majd rövidüléssel (*dl* > *ll* > *l*) alakult ki, az utóbbira vö. *beszél*, *hall*.

üldöz [1416 u.] Származékszó, melynek alapszava és kialakulásmódja vitatott. Az alapszó vagy az *ül*¹, vagy pedig az *öl*¹ ige. Az *ül*¹ esetén a szó létrejötté azon a körülményen alapulhatott, hogy az üldözés gyakran lovon vagy lesben ülve történt, vö. régi nyelvi *utána ül valakinek* 'üldözőbe vesz' [1583 u.]. Vö. még: latin *sedere* 'ül' : *insidiae* [többes szám] 'leshely, csel', *insidior* 'lesben áll, lesekedik'. Ha az alapszó az *öl*¹ ige, akkor a jelentéskapcsolatot az állatok üldözése és leölése között találjuk. Ezt támogatja az *üldöz* elavult 'öldököl' [1604] jelentése. Mindkét feltételezés esetén a szó *-d* és *-z* gyakorító képzőkkel keletkezett, vö. *tol* > *told* > *toldoz*. A régi nyelvben használatos volt a csupán *-d* képzős *üld* ige is [12. század vége]. Az *üldöz* származékai az *üldöző* [1416 u.], *üldözet* [1416 u.], *üldözés* [1519], *üldöztetés* [1761].

üllő [1138 tn. (?), 1395 k.] Szófajváltással keletkezett, az *ül*¹ ige folyamatos melléknévi igenevének főnevesülése. Előzménye az *ülő vas* szókapcsolat lehetett [1508]. A név eredetileg az eszköz szilárd elhelyezkedésére utalt. Az *üllő* anatómiai jelentésének kialakulásához a német *Amboss* 'üllő'; a hallócsontocskák egyike: *üllő*' [1782] szolgálhatott mintául.

ünnep [1372 u.] Összetett szó, melynek előtagja valószínűleg a török eredetű elavult *igy* 'szent' (vö. *egyház*, *ül*² '<ünnepet> ül, megszentel'), utótagja pedig *nap* főnevünk. Az összetételben *dn* > *nn* hasonulás, továbbá hangrendi illeszkedés történt, mely korán az összetételi elemek elhomályosulását okozta. Ennek következtében már a régiségben a szó összetételi előtagként állhatott, vö. *innepnap* [1416 u.]. Eredeti jelentése 'szent nap' volt, és kezdetben egyházi műszóként lehetett használatban. Származékai az *ünneplés* [1416 u.], *ünneplő* [1456 k.], *ünnepel* [1538], *ünnepély* [1816] és az *ünnepség* [1884].

ünő [1193 tn., 1395 k.] 'fiatal nőtény szarvas' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. türkmén, ujgur *ingäk*, csuvas *ənz*, jakut *inah*: 'tehen'. Az átadó alak **inäg* lehetett. A szó hangtani alakulásában a szó eleji magánhangzó labializálódása (*i* > *ü*) és a szóvég szabályos vokalizálódása (vö. *seprő*) játszott szerepet.

üreg [1113 tn., 1551] Származékszó, melynek kikövetkeztethető, önállóan azonban nem adatható **ür-* alapszava ismeretlen eredetű. Ennek további származékai az alapszó ősi, igenévszói jellegét sejtetik. Az *üreg* és *üres* [1372 u.] a névszói természetű alapszó továbbképzései a *-g*, illetőleg az *-s* névszóképzőkkel. Az igei *ürül* [1372 u.] és *ürít* [1548] *-l* gyakorító, továbbá *-ít* műveltető képzővel keletkeztek. Az *ür* [1763] későbbi elvonás a névszói származékok alapján.

ürge [1469 tn. (?), 1525 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. altaji *örkö*, haksz *örke*, *örge*, tuvai *örge*: 'ürge'. Az *ürge* 'férfi, pasas' jelentése tréfás névátvitel eredménye, vö. *pók*.

ümmérték [1836] Német mintára keletkezett összetett szó (*ür* + *mérték*), vö. német *Raummaß* (*Raum* 'ür, tér, térfogat' + *Maß* 'mérték'). Hasonlóképpen keletkezett több *ür* előtagú összetett szavunk is, vö. *ürtartalom* [1872], *ürállomás* [1958], *ürhajó* [1959], *ürkutató* [1960]. A német megfelelőkre vö. *Rauminhalt* 'ürtartalom', *Raumstation* 'ürállomás', *Raumschiff* 'ürhajó', *Raumforschung* 'ürkutató'.

üröm [1212 tn. (?), 1395 k.] Valószínűleg jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. tatár *ärem*, baskír *ärem*, csuvas *aräm*, *aräm*: 'üröm <növény>'. Megfelelő szavak más török nyelvekből is kimutathatók, vö. kirgiz *ermen*, üzbég *erman*: 'ugyanaz'. Az átadó alak **irem* vagy **erem* lehetett. A szó eleji magánhangzó alakulása nem világos. A magyar szó 'keserűség, szenvedés' jelentése az üröm keserű ízén alapul. Az *ürmös* 'borfajta' [1362 tn., 1556] az *ürmös bor* szerkezetből [1585] vonódott el jelentéstapadással. Vö. még: német *Wermut* 'üröm <növény>; keserűség; ürömös <ital>'.

ürü [1395 k.] 'herélt kos' Jövevényszó egy török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. kipcsak *örük* 'fiatal herélt kos', kirgiz *irik* 'hároméves herélt kos'. A magyarba került török alak **irig* lehetett. Nyelvünkben a magánhangzók labializálódtak, a szóvég alakulására pedig vö. *ünő*.

ürügy [1621] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban bizonytalan. Valószínűleg az *örv* 'alkalom, ürügy' régi nyelvi *ör*, *ürü* változatából keletkezett. A szóvég lehet az *ügy* 'tény, dolog' főnév, ebben az esetben az *ürügy* mint szószaporító (tautologikus) összetétel keletkezett. Az is lehetséges, hogy a szó származékszó, és az alapszóhoz -gy kicsinyítő képző járult, vö. *jobbágy*. A szót a nyelvérzék az *ür*, *üres* és *ügy* névszók kapcsolatának érezte, vö. „*üres ügy, Ürügy: Causa sine fundamento, Vanus praetextus*” [1808].

üst [1395 k.] Ismeretlen eredetű. Nyelvjárási *üs* alakváltozata mássalhangzó-kezdetű toldalékok előtt (például *-ben*, *-nek*) a *t* kiesésével keletkezhetett.

üstök [1405 k.] 'hosszú haj' Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'szép, hosszú férfihaj' volt, további jelentései (vö. 'üstökös fénycsóvája; a ló fején levő hosszú szőrzet; tető lecsüngő része') hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Vö. latin *stella crinita* 'üstökös' (tulajdonképpen 'hosszú hajú csillag'), német *Schweifstern*, régi nyelvi *haarstern* 'üstökös' (német *Schweif* 'farok', *Stern* 'csillag', *Haar* 'haj'). Melléknévképzős származéka az *üstökös* [1405 k.].

üsző [1395 k.] 'fiatal tehén' Valószínűleg ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. osztják *ēs*, *ās* 'nőstény állat; anya; jávorszarvas tehén'. Az ugor alapalak **isz* 'anya; nőstény állat' lehetett. A magyar alak szóvége az -ő kicsinyítő képző, vö. *elő*, *vessző*.

üszög [1390 tn., 1395 k.] <növénybetegség> Ismeretlen eredetű. A szóvégi *g* ~ *k* váltakozás a korábbi *g* szóvég zöngétlenedésének eredménye. Eredeti jelentése 'parázs' volt, további, 'üszkösödés; gomba okozta növénybetegség' -féle jelentései hasonlóságon, illetőleg érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. Származékai az *üszögös* [1390 tn., 1489], *üszkös* [1874], *üszkösödik* [1884].

üt [1211 tn., 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *jikt-* 'vág', osztják *öγot-* 'ugyanaz', zürjén *oktj-* 'kivág, levág <fát>', votják *uktj-* 'ugyanaz', lapp *ävtáták* 'favágóhely télen'. A finnugor alapalak **äktj-* 'üt, csap, vág' lehetett. Az egyeztetésnek hangtani nehézségei vannak. Az 'üt' és 'vág' jelentésszefüggésre vö. *csap*, *ró*, *vág*. Származékai az *ütöget* [1372 u.], *ütköző* [1491], *ütés* [1495 e.], *ütközlet* [1517], *ütődött* [1884]. Az *ütleg* [1785] nyelvújítás kori alakulat, vagy az egyes szám 1. személyű *ütlek* alak főnevesülése, vö. *félsz*, *mersz*, vagy *-leg* névszóképzővel keletkezett, vö. *mérleg*. Igei származéka az *ütlegel* [1819].

üteg [1834] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak az *üt* igéből az akkoriban kedvelt -g névszóképzővel, vö. *löveg*, *szöveg*, *tömeg*. Létrejöttében francia minta is szerepet játszhatott, vö. francia *batterie* 'üteg' (< francia *battre* 'üt, ver').

ütem [1843] Mesterséges szóalkotással keletkezett, származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak az *üt* igéből az akkoriban kedvelt -am/-em névszóképzővel, vö. *állam*, *érem*, *üzem*. Az alapszó és az *ütem* jelentés-összefüggésére vö. *taktus*. Az ütem korábbi, elavult elnevezésére vö. *üteny* [1854], mely utóbbi szintén nyelvújítási szóalkotás eredménye volt.

üveg [1359] Jövevényszó, valószínűleg az alánból, vö. oszét *avg*, *avgä* 'üveg mint anyag; palack, üvegedény'. Az alán szó iráni eredetű, vö. középperzsa *āpakēnak* 'kristály', újperzsa *ābgīna* 'ugyanaz; üveg mint anyag'. A magyarba feltehetőleg egy magas hangrendű óoszét alak kerülhetett át. Az *üveg* nyelvjárásokban használatos alakváltozatai a *v* kiesésével, illetőleg különféle hiátustöltő hangok betoldásával keletkeztek, vö. *ëeg*, *ijeg*, *öeg*, *üheg*, *üög*. Névszói származéka az *üveges* [1453 tn., 1590], igei származékai az *üvegesedik* [1791] és *üvegez* [1808].

üvölt [1372 u.] Hangutánzó szó, melynek hangalakja az elnyújtott kiáltás hangját érzékelteti. A szóvég *-lt* mozzanatos képző, vö. *rikolt*, *süvölt*. Ugyanezen tö egyéb származékára vö. *üvít* 'üvölt' [1805]. Nyelvjárási alakváltozatainak létrejöttében a *v* kiesése, vokalizálódása, illetőleg hiátustöltő hangok betoldása játszott szerepet, vö. *üött*, *ühöjtöz*. A szó '<szél> tombol' jelentése [1788] másodlagos, hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett. Névszói származéka az *üvöltés* [1372 u.] és *üvöltő* [1416 u.], igei származéka az *üvöltözik* [1765].

űz [1372 u.] Valószínűleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *it-ńoxs* 'ugró mókus' (*ńoxs* 'mókus, coboly'), *itʒl-* 'ugrik', osztják *it-* '<mókus, coboly> fáról fára ugrál'. Az ugor alapalak **its-* 'futkos, ugrál' lehetett. Az egyeztetést bizonytalanná teszi az a körülmény, hogy a magyar *űz* már a korai adatok szerint is tárgyias ige volt. Az ugor **t* ~ magyar *z* hangmegfelelésre vö. *húz*, *kéz*. A magyar szó eredeti jelentése 'kerget, hajszol' volt, 'valamilyen tevékenységet rendszeresen végez' értelme a 'hajtja, sietteti a munkát' képzet alapján fejlődött ki.

üzbég [1817] Nemzetközi szó, vö. német *Usbeke*, *Ösbeke*, angol *Usbeg*, *Uzbek*, francia *Ouzbek*, *Uzbek*, orosz *узбек* [uzbek], oszmán-török *özbek*: 'üzbég'. Elterjesztésében az oszmán-török játszott szerepet. A szó végső soron az Aranyhorda *Ösbeğ* nevű kánjának (14. század) nevéből ered. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutott.

üzekedik [1628] Származékszó, mely az *űz* igéből keletkezett *-kedik* visszaható képzővel. Az ige *üzelkedik* alakváltozata *-l* gyakorító képzővel jöhetett létre (vö. *megüzel* 'űz' [1671]), vagy esetleg az *l* szeretlen járulékhang. Az *üzekszik* forma a *cselekedik*: *cselekszik*, *mosakodik*: *mosakszik* igék analógiájára keletkezett. A szónak volt 'késztet' jelentése is [1628], napjainkban 'párosodik' értelemben használatos [1643]. Ugyanezen alapszónak más képzőkkel keletkezett származékai is élnek a nyelvjárásokban, vö. *üződik* [1838], *üszköl* [1897]: 'párosodik'.

üzelem [1816] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak az *űz* igéből *-elem* névszóképzővel, vö. *kézelem*, *védelem*. Korábban a szónak volt 'üldözés; üzlet; olyan dolog, amellyel tartósan foglalkoznak' jelentése is, napjainkban azonban már csak többes számú alakban, 'haszonleső, törvénybe ütköző tettek sorozata' jelentésben használatos.

üzem [1862] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melynek alapszava az *űz* ige, képzője a nyelvújítás korában népszerű *-m* névszóképző, vö. *állam*, *ütem*. A szót német mintára alkották a nyelvújítás idején, vö. német *Betrieb* 'üzem, vállalat' (< német *treiben* 'űz'). Igei származékai az *üzemel* [1956] és *üzemeltet* [1958].

üzen [1372 u.] Bizonytalan eredetű, talán származékszó egy önálló alakban nem adatolt, ismeretlen eredetű szótöből. A szóvégi *-n* mozzanatos képző lehet. Alakváltozatai közül az *i-* kezdetűek tűnnek eredetibbnek. Névszói származékai az *üzenés* [1493 k.] és az *üzenet* [1493 k.], igei származéka az *üzenget* [1527].

üzér [1840] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak a 'valamilyen tevékenységet folytat' értelmű *űz* igéből az elavult *-ár* ~ *-ér* névszóképző felelevenítésével, vö. *fűzér*, *vezér*. Eredeti jelentése 'kereskedő' volt, ma is használatos, pejoratív értelme jelentésszűkülés eredménye. Igei származéka az *üzérkedik* [1843].

üzlet [1841] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítás idején alkottak az *űz* igéből, annak 'valamilyen tevékenységet folytat' jelentése alapján. A szóvég az *épület*, *rémület* típusú szavakról elvont *-let* képző, hasonlóra vö. még: *kereslet*, *többlet*. A szó jelentéseinek kialakulására hatással lehetett a német *Geschäft* 'bolt, vállalkozás; adásvétel lebonyolítása stb.'. Igei származéka az *üzletel* [1957].

V

-va/-ve [12. század vége] A határozói igenév képzője. Ősi eredetű toldalék. A *-v* elem azonos a melléknévi igenév *-ól/-ő* képzőjével, az *-a/-e* pedig a hová? kérdésre felelő alapnyelvi eredetű *-ál/-é* latívuszragból vezethető le. Az eredetileg *-vá/-vé* alakú toldalék magánhangzója a korai ómagyar korban megrövidült. Ma már szóalakzáró toldalék, de a nyelv korábbi szakaszaiban személyragozható volt. A kódexekben gyakran olvashatók személyragos alakjai, pl. *imádvám, meghalvád, megmenekedvénk, megfordulvátok*. A mai köznyelvben származékai általában mód- és állapothatározói funkciót töltenek be, de megtalálható idő- vagy okhatározóként is. Ragszerűen termékeny, tehát minden teljes ragozású igéből képezhető *-va/-ve* képzős határozói igenév, pl. *tudva, ígyérve, faxolva, menedzselve*.

-vál/-vé [1416 u.] Eredményhatározó-rag. Ősi eredetű toldalék. A hová? kérdésre felelő *-ál/-é* irányrag (latívuszrag) *v*-vel bővült változata, amely a kései ómagyar kortól kezdve eredetileg magánhangzóra végződő főnevekhez kapcsolódott ebben a formában. Később ez az alak vált általánossá a korábban jelentkező pusztán *-ál/-é* és a *j*-vel bővült *-jál/-jé* változatokkal szemben. A szóvégi mássalhangzóhoz a *v* már korán idomult teljes hasonulással. E határozóragnak a valamivé, valamilyenné válást kifejező funkcióját már az ómagyar kori nyelvemlékek is igazolják, pl. a Bécsi kódexben: *kazdaggá és boldoggá [tenni]*. Mai főnévi ragrendszerünk tagja.

vacak [1829] Szóhasadással különült el a főképpen a nyelvjárásokban használatos *vacok* főnévtől. Jelentése a *vacok* 'rongyos ruha; silány, rendetlen fekhely' jelentésármányalatához kapcsolódik. A szó melléknévi értelme jelzői használatban alakult ki. Igei származéka a *vacakol* [1835].

vacillál [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *vacillare* 'ingadozik; gyenge lábon áll (átvitt értelemben)', hazai latin 'hűségben' ingadozik'. A latin szó valószínűleg onomatopoeitikus eredetű. Az *-ál* végződésre vö. *dedikál*. A bizalmas stílus szava.

vacok [1664] 'vadkörte' Ismeretlen eredetű. A nyelvjárásokban a szónak több alakváltozata is él. A *backar* variáns szókezdetére vö. *vacSORA*. A *vaszkor* forma dezaffrikáció (*c > sz*) eredménye.

vacog [1400 tn. (?), 1790] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a reszkető ember fogainak összeverődésekor hallható hanghatást érzékelteti. A szóvégi *-g* gyakorító képző.

vacok [1538 ?, 1618] Valószínűleg jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Talán összefügg a következő szavakkal: korai újfelnémet *watsackh* 'ruhazsák, tarisznya', hazai újfelnémet *watsak* 'ugyanaz', lengyel régi nyelvi *wacek* 'táska, oldalzsák', cseh *vaček* 'erszény, zacskó', szlovák *vačok* 'ugyanaz'. A szláv szavak a németből valók, vö. középfelnémet *wāt* 'ruha' + *sac* 'zsák'. A magyar szó német vagy lengyel átvétel lehet. Az egyeztetés jelentéstani szempontból azonban bizonytalan. A magyarban a 'táska, tarisznya' jelentés csak egy adatban szerepel (1538 ?), mely voltaképpen lengyel szó is lehet. Ha ez mégis magyar adat, akkor a szó 'silány ruha; szegényes fekvőhely' jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezhetett.

vacSORA [1395 k.] Szláv jövevényszó, feltehetőleg horvát-szerb vagy szlovák átvétel, vö. horvát-szerb *večera*, szlovák *večera*, vö. még: óegyházi szláv *večeŕa*, szlovén *večerja*: 'esti étkezés, vacsora', ezek az ószláv **večerŕ* 'este' alakra vezethetők vissza. A horvát-szerb vagy szlovák eredet mellett szól a *vacSORA* jésítetlen *r* hangja. A magyar alak hangrendi kiegyenlítődésként eredménye. A szó *vacSIRA* alakváltozatára vö. *harisnya*. Igei származékai a *vacSORÁL* [1416 u.] és a *vacSORÁZIK* [1858].

vad [1138 tn., 1298] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztyák *wont, unt*, lapp *vuow'de, vuou'tē*: 'erdő'. A finnugor alapalak **βamta* 'ugyanaz' lehetett. A finnugor **mt* magyar *d* megfelelésére vö. *ad, tud*. A magyar szó jelentése eredetileg 'erdő,

vadon' lehetett, 'vadállat' értelme az 'erdőben, vadon élő' képzeten keresztül keletkezett, vö. latin *silva* 'erdő': *silvaticus* 'erdei; vad'. A szónak számos régi névszói és igei származéka használatos, vö. *vadas* [1138 tn.], *vadász* [1256 tn., 1395 k.], *vadászik* [1405 k.], *vadászat* [1416 u.], *vadászás* [1456 k.], *vadul* [1552], *vadóc* [1567].

vádli [1848] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *wadel*, bécsi német *wäd'l*: 'lábikra'; vö. még: német *Wade* 'ugyanaz'. A *vádli* végződésére vö. *cetli*, *hokedli*. A szó nyelvjárási *vándli* alakváltozata szervesen *n* járulékhanggal bővült.

vádol [13. század második fele] Jövevényszó egy szláv nyelvből, feltehetőleg bolgár vagy szlovén eredetű, vö. bolgár *вадя* [vadja] 'rágalmaz, följelent', szlovén nyelvjárási *vāditi* 'följelent, vádol; nyilvánosan mond, elismer', óegyházi szláv *vaditi* 'vádol, rágalmaz'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. óind *vādati* 'beszél, elárul'. A magyar ige délszláv eredete mellett szól az a körülmény, hogy a szó jogi szókészletünk régi elemeinek egyike, melyek közül több is délszláv eredetű, vö. *perel*, *poroszló*. Az első szótagbeli magánhangzó eredetileg rövid volt, ezt támogatja a szóhasadással elkülönült *vall* ige is. A *vádol* régi származékaira vö. *vádló* [1495 e.], *vádlott* [1520]. A *vádoló* elavult, szaknyelvi 'tárgyeset' jelentésére [1539] vö. latin *accusare* 'panaszkodik, vádol' : *accusativus* 'tárgyeset'. A *vád* főnév [1551] elvonással keletkezett a *vádolból*. Ennek igei származéka a *vádaskodik* [1630].

vadon [1342 tn. (?), 1527] Származékszó, mely a *vad* melléknévből keletkezett *n ~ ny* névszóképzővel, vö. *gyertyán*, *kemény*, *sovány*. A szó eredetileg melléknév volt, főnévi jelentése a *vadon erdő*-féle szókapcsolatokban [1527] keletkezett jelentéstapadással.

vadonatúj [1789] Összetett szó, melynek utótagja az *új* melléknév, előtagja pedig a *vad -n* és *-t* határozóragos alakja. A *-t* rag a korábbi *-n* határozóragot váltotta fel, vö. *vadonamúj* [1621]. Az összetétel *vadonat* előtagja nyomósító szerepű, hasonlóra vö. *újdonatúj*, *végestelen-végig*. A *vadonat* jelző régen más szavakkal is szerepelt együtt, vö. *vadonat idegen* [1858], *vadonat véres* [1871].

vadvíz [1251 tn., 1808] Összetett szó (*vad* + *víz*), melyben az előtag jelentése 'nem várt helyen megjelenő, felesleges, káros'. Hasonló összetételekre vö. *vadhús* [1550], *vadhajtás* [1877]. A *vad-* előtagú összetételek egy másik csoportjában az előtag 'vadon élő, tenyésztetlen, természetlen' értelemben szerepel, vö. *vaddisznó* [1395 k.], *vadmacska* [1395 k.], *vadméh* [1395 k.], *vadalma* [1395 k.], *vadszőlő* [1395 k.], *vadgesztenye* [1808]. Több *vad-* kezdetű összetett szó is német mintára keletkezett a magyarban, vö. *vadházasság* [1796], *vadidegen* [1798], *vadregényes* [1836]. A német megfelelőkre vö. német *wilde Ehe* 'vadházasság', *wildromantisch* 'vadregényes', *wildfremd* 'vadidegen'.

vág [1320 tn., 1372 u.] Ősi, ugor, esetleg finnugor kori szó, vö. vogul *waŋk-* 'út, ver', osztják *waɣ-* 'megmunkál'; vö. még: zürjén *vundj-* 'vág, kaszál', votják *vand-* 'vág, <állatot> levág'. Az ugor alapalak **βaŋkə* 'út, vág', az esetleges finnugor alapalak pedig **βaŋə* 'ugyanaz' lehetett. A magyar *vág* hangtani alakulásmódjára vö. *ág*, *ígér*. A szónak különféle igeiktős kapcsolatokban gazdag jelentésköre alakult ki. Gyakorító képzős igei származékai a *vagdal* [1416 u.] és a *vagdos* [1790], gyakorító-visszaható képzőbokkal keletkezett a *vagdalkozik* [1594 e.]. Újabb névszói származékok a *váगत* [1829] és a *vagdalt* 'egy fajta húsétel' [1937].

vagány [1720 tn. (?), 1888] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba, vö. francia *vagant* 'csavargó'; vö. még: német *Vagant* 'ugyanaz'. A franciában a szó a francia *vaguer* 'bolyong, kóborol' származéka, ez pedig a latin *vagari* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza.

vagány [1777] Származékszó, melynek alapszava a *vág* ige. Végződése az *-ány* névszóképző, vö. *hajtány*. Eredeti jelentése 'csavarvajat', jóval későbbi a ma is használatos 'vasúti sínpar' [1858].

vágóhíd [1536] Német mintára keletkezett összetett szó (*vágó* + *híd*), vö. hazai német *schlachtbrücke* 'vágóhíd' (*Schlacht* 'vágó' + *Brücke* 'híd'). A német összetétel eredetileg arra a deszkapallóra vonatkozott, amelyen leölték az állatokat, és amelyet többnyire hídszerűen patak fölé fektettek le, hogy az állatok leöléséhez szükséges víz kéznél legyen.

vagon [1841] Német jövevényszó, vö. német *Waggon* 'vasúti kocsis'. A német szó az angoltól származik, vö. angol *wag(g)on* 'ugyanaz'. Hasonlóképpen német átvétel a *vagoníroz* ige [1918], vö. német *einwaggonieren* 'vasúti kocsiba bepakol, beszűfol'. Ez utóbbi a németben keletkezett, és a magyarban is általános a *be-* igeiktős változat (vö. német *ein-* 'be-').

vágtat [1760] Származékszó, az 'üt, dob' értelemben is használatos *vág* ige *-tat* gyakorító-műveltető képzős származéka, vö. *kaptat*. Több, mozgást jelentő igéhez hasonlóan elvesztette műveltető szerepét, vö. *baktat*, *léptet*, *lüktet*. A *vágtat* főnév [1843] elvonással keletkezett az igéből, elsősorban a sportnyelvben, a lovassporttal kapcsolatban használatos. Ennek igei származéka a *vágtázik* [1939].

vagy [1372 u.] Szófajváltással keletkezett, a létige korábbi, egyes szám 3. személyű *vagy* (vö. *vagyon*) alakjából. Kötőszói funkciója az ősmagyar kor végére alakult ki. A szófajváltás olyan kérdő mondatokban mehetett végbe, amelyek kérdői jellege elhomályosult, valamint a *vagy* igei funkciója háttérbe szorult. A *vagy* 'körülbelül, legalább' értelmű határozószói szerepe [1551] választó mondatokban keletkezhetett. A szó melléknévi származéka a *vagylagos* [1842].

vágyik [1211 tn. (?), 1527] Ismeretlen eredetű. Igei származékai a *vágyódik* [1527], *vágyakozik* [1581]. A *vágy* [1804] főnevet elvonással alkották az ige korábbi főnévi származékaiból, vö. *vágyakodás* [1604], *vágyás* [1792], *vágyódás* [1808].

vagyis [1739] Összetett szó, mely a *vagy* kötőszó és a nyomósító szerepű *is* összekapcsolódásával keletkezett összetett mondatok mondathatárának eltolódása eredményeképpen. A szónak választó ('vagy') és magyarázó ('azaz') jelentése is van, ez utóbbiból alakult a *vagyis* 'jobban mondva, illetőleg' értelmű használata [1786].

vagyon [1138 tn. (?), 1570] Szófajváltással keletkezett a létige egyes szám 3. személyű, régi nyelvi *vagyon* alakjából. A szófajváltás már az ősmagyar korban lezajlott. Elképzelhető az ige eredeti igenévszói jellege is, vö. a kihalt *vagy* 'létező, meglevő; vagyon, kincs' [1138 tn. (?), 1416 u.] és az elavult *van* 'létező, lény, vagyon' [1835] főneveket, melyek úgyszintén a létige egyes szám 3. személyű alakjaival azonosak. Hasonló jelentéstani összefüggésre vö. csuvas *pur* 'van; gazdagság, készlet'. Származékai többek között a *vagyonos* [1708] és a *vagyontalan* [1772].

vaj [1018–1038 tn., 1395 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wāj* 'zsír', osztják *voj* 'ugyanaz, vaj, olaj', zürjén *vij* 'vaj', mordvin *oj*, *vaj* 'ugyanaz, zsír', finn *voi* 'vaj', lapp *vuoggjā* 'ugyanaz, félig folyékony zsiradék'. A finnugor alapalak **βoje* 'zsír, zsiradék' lehetett. A *vaj* igei származéka a *vajaz* [1600 k.].

váj [1270] Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, a *vásik* igétől különült el szóhasadás útján. A hangtani kapcsolatukra vö. *esik* : *ejt*, *feslik* : *fejt*. A *váj* jelentéstanilag a *vásik* 'kapar, vakar' értelméhez kapcsolódik. 2. Jövevényszó egy török nyelvből, valószínűleg a honfoglalás előtti időből, vö. csagatáj *oy-*, türkmén *ōy-*, tatár *uy-*: 'kikapar, kiváj, kiás'. E magyarázat szerint a magyar *váj* *v* hangja hangbetoldás eredménye. Származékai a *vájkál* [1585], *vájat* [1796], és a *vájár* [1937].

vajákol [1657] 'kiabál; <varázsszót> kiált' Származékszó, mely a hangutánzó eredetű *vaj* ~ *vah* indulatszóból keletkezett gyakorító képzővel, vö. *harákol*. Kialakulására hatással lehetett a *bájós*, *bájol* szócsalád is. Az ige alapján keletkezett a *vajákos* 'kuruzsló' [1856] -s névszóképzővel. Az ige napjainkra elavult, a *vajákos* használata is visszaszorulóban van.

vajda [950 k. ?, 1199] Jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg az oroszból, vö. orosz régi nyelvi *воєвода* [vojevoda] 'hadsergparancsnok'; vö. még: óegyházi szláv *vojevoda* 'ugyanaz; parancsnok, tartományi főnök', horvát-szerb *vojvoda* 'főparancsnok; herceg', lengyel *wojewoda* 'hadvezér; tartományi főnök'. A szláv szavak összetételek (<**voje* 'had' és **vod-* 'vezet'). Az óorosz eredet mellett szól az a körülmény, hogy a szó már a honfoglalás előtt átkerülhetett a magyarba. A magyar szó eredeti alakja négy szótagú lehetett, a *vajda* forma kialakulásában a második nyílt szótagi magánhangzó szabályos kiesésének kétszeres érvényesülése játszott szerepet. A szó jelentésváltozásában a rangot, méltóságot jelölő szavak körében általános leértékelődés figyelhető meg, vö. *asszony*. A *vajda* névszói származéka a *vajdaság* [1435 k.]

vájdling [1812] 'nagy és mély tál' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *waidling*, *weitling* 'mély edény, amelynek a teteje szélesebb az aljánál'. Ez a német *weit* 'széles, nagy' melléknév származéka. A *vájdling* a nyelvjárások és a köznyelv határán élő szó.

vajon [1493 k.] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban bizonytalan. Feltehetőleg szófajváltással keletkezett a létige egyes szám 3. személyű, felszólító módú alakjából: a *val-* igető és a *-j* felszólító módjel, valamint a 3. személyre utaló *-n* rag (vö. *vagyon*) kapcsolata. Eredeti jelentése ily módon 'legyen' lehetett, kérdőszóvá kérdő mondatok előtti helyzetben vált. E folyamat azonban nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható.

vajúdik [1456 k.] Származékszó, melynek alapszava a már nem élő, ismeretlen eredetű *vajik* 'kínlódik valamivel' [1554] ige. A *vaj-* alapszó talán hangutánzó eredetű, eredetileg a fájdalmas kiáltás hanghatását adhatta vissza. A *vajúdik*

visszaható igeképzővel keletkezett, akárcsak az elavult *vajul* [1567–1576] és *vajlódik* [1728] alakok is. Ez utóbbi létrejöttére hatással lehetett a rokon értelmű *bajlódik*, *kínlódik* is.

vak [1138 tn., 1336] Ismeretlen eredetű szó. Nyelvünk igen régi eleme lehet. Eredetileg feltehetőleg melléknév volt vagy főnévi-melléknévi kettős szófajú szó. Igei származékai a *vakít* [1416 u.], *vakul* [1490 k.], névszói származéka a *vaktság* [1416 u.] és a *vaksi* [1604]. Ez utóbbi alakulásmódjára vö. *buksi*. A *vaktában* [1704] megszilárdult ragos alakulat, vö. *folytában*, *sebtében*.

vakablak [1529 e.] Összetett szó, melyben az *ablak* utótaghoz kapcsolódó *vak* jelző a tárgy nem igazi voltára utal. Hasonlóra vö. *vaklárma* [1707], *vakbél* [1782]. A *vakszerencse* [1584], *vaksors* [1785] típusú összetételekben a *vak* 'véletlen' értelemben áll. Egyes *vak-* előtagú összetett szavakban az előtag olyan magatartásra utal, melyben valaki mérlegelés nélkül, „vakon” cselekszik, vö. *vakbuzgóság* [1650], *vakhit* [1659]. Az összetételek egy részének a németben is megtalálható a pontos megfelelése, ezért feltételezhető, hogy egyes szavak – főképpen a későbbi keletkezésűek – német mintára keletkeztek, vö. például *vaktöltény* [1804], vö. német *blinde Patrone* 'ugyanaz'. A *vakbél* szó esetében a német mellett a latin hatás is számításba jöhet, vö. latin *colon coecum* 'vakbél', német *Blinddarm* 'ugyanaz'.

vakáció [1613] Latin jövevényszó, vö. latin *vacatio* 'mentesség; elkötelezetlenség', hazai latin *vacatio a scholis* 'iskolai szünet'. Ez a latin *vacare* 'üres, szabad, mentes valamitől' származéka. A *vakáció* igei származéka a *vakációzik* [1852].

vakar [1372 u.] Belső fejlemény. Esetleg származékszó egy önállóan nem adatolt, ismeretlen eredetű szótövből. A szóvégi *-r* gyakorító képző lehet, vö. *kapar*, *kavar*. Igei származékai a gyakorító képzős *vakargat* [1508], valamint a visszaható képzővel alakult *elvakarodik* 'elkotródik' [1553] és *vakarózik* [1784]. Névszói származékok a *vakares* [1395 k.] és a *vakarék* [1604], az előbbi alakulására vö. *habarcs* (lásd *habar*), *tekercs* (lásd *teker*), az utóbbiéra vö. *kotorék*, *takarék*.

vakkant [1839] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a szaggatott, többnyire kellemetlen hangbenyomást adja vissza. Töve összetartozik a *bakcsó* 'egy gémfajta' hangutánzó keletkezésű madárnév alapszavával és a *makog* ige tövével. A *vakkant* szóvége mozzanatos-műveltető igeképző. A nyelvjárásokban használatos az ige gyakorító képzős változata is, vö. *vakog* [1602].

vakmerő [1372 u.] Összetett szó, melynek utótagja a *mer* 'merészel' ige folyamatos melléknévi igeneve, *vak* előtagja pedig arra utal, hogy a vakmerő ember általában gondolkodás nélkül, „vakon” cselekszik. Vö. még: *vakmerész* [1519 k.]. Névszói származéka a *vakmerőség* [1372 u.], igei származéka a *vakmerősködik* [1756].

vakol [1588] Valószínűleg jövevényszó, esetleg német, közelebről szász eredetű, vö. szász *wacken*, *bewacken* 'házfalat (agyaggal) bevakol'. A szóvégi *-l* beillesztő igeképző. A szó az erdélyi szász építőmunkásoktól került a magyarba. Származéka a *vakolat* [1792].

vakondok [1395 k.] Származékszó, a *vak* szóból keletkezett kicsinyítő képzőkkel, a képzésre vö. régi nyelvi *lependék* 'lepke'. Az elnevezés azon alapul, hogy a kérdéses állatot a néphit vaknak gondolta. A nyelvjárásokban a szónak létezik más kicsinyítő képzős származéka is, vö. *vakoncs*, *vakoncsok* 'vakond'. A *vakond* [1676] téves elvonás eredménye, a többes szám jelének érzett *-k* szóvég leválasztásával keletkezett, vö. *csárda*, *szemöld*.

valag [1416 u.] Ismeretlen eredetű. Eredeti jelentése 'női szeméremtest', 'ülep, fenék' értelme a testrésznevek körében gyakori, érintkezésen alapuló névátvitel eredménye.

-val/-vel [12. század vége] Az eszköz- és társhatározó ragja, önálló szói eredetű toldalék. A sokáig széles körben elfogadott nézet szerint a finnugor (uráli) **wäke* 'erő' jelentésű főnévből és az *-l* ablatívuszragból alakult ki a **vel* határozószó. Egy újabb nézet szerint az uráli **pälä* 'fél, oldal, társ' szóból eredeztethető. Ebben az esetben nincs rajta határozórag, hanem hangtani változással alakult ki a **vel*. Megjegyzendő, hogy az önálló szói eredet mellett hosszú ideig az egyik legelterjedtebb nézet volt a *-val/-vel* ragnak a hiátustöltő *v*-vel kiegészült ablatívuszi *-l*-re való visszavezetése. Ma az önálló szói eredet bizonyítottan látszik annak ellenére, hogy a korai nyelvemlékekből kimutathatók magánhangzóval vagy más mássalhangzóval kezdődő változatai is, pl. az Ómagyar Mária-siralomban: *kynaal* 'kínjával' (ejtsd: [kínáal]), a Halotti Beszédben: *kegilmehel* 'kegyelmével' (ejtsd: [kegyilméhel]). Már korán kimutatható a szóvégen álló mássalhangzóhoz hasonlult alakban is, pl. az Ómagyar Mária-siralomban: *halallal*. Mindezeket a változatokat bonyolult hangtani folyamatok alapján lehet megmagyarázni. Az ómagyar kor második felére uralkodóvá vált a *-val/-vel* mai alaki viselkedése. E ragunk a főnévi ragrendszer tagja. Kialakulására vö. *vele*.

valaki [1372 u.] Összetett szó, melynek *vala-* előtagja a *való* melléknévi igenévvel azonos. Eredetileg a *vala* 'létező, való' jelentésű jelző volt, majd jelentésének elhomályosulásával általánosságot, határozatlanságot kifejező összetételei előtaggá vált. Hasonlóra vö. *valami* [1372 u.], *valamely* [1372 u.], *valamennyi* [1372 u.], *valahány* [1510]. Az összetételek egy csoportja határozószói szerepű, vö. *valahol* [1372 u.], *valahova* [1372 u.], *valamikor* [1372 u.], *valamint* [1493 k.].

választ [13. század közepe] Származékszó, a *válik* ige *-ik* nélküli alakjából keletkezett *-aszt* műveltető képzővel. Származékai a *(ki) választott* [1372 u.], *választás* [1416 u.], *választó* [1474], *választék* [1635] és a *választmány* [1804]. A *válik* ige származékai még az *-sz* névszóképzővel alakult *válasz* [1325 tn., 1372 u.] és a gyakorító képzős *válogat* [1416 u.]. A származékok alaktani viszonyára vö. *támaszt* : *támasz* : *támogat* (< *támad*), *ereget* : *eresz*. A *válasz* igei származéka a *válaszol* [1742], a *válogat* származékai a *válogatatlan* [1456 k.], *válogatott* [1456 k.], *válogatós* [1680].

válaszút [1325–1326 tn., 1763] Összetett szó (*válasz* + *út*), melynek legrégebbi adatai helynevek (községnevek). Közszoói adata a régiségből nem maradt fenn, ez azonban nem zárja ki ilyen típusú használatát. Elképzelhető, hogy az összetételt a nyelvújítók élesztették fel, mely folyamatra hatással lehetett a német *Scheideweg* 'válaszút' (német *scheiden* 'elválaszt', *Weg* 'út'). Az összetétel absztrakt értelmű használata is német hatásra alakulhatott ki, vö. német *am Scheideweg stehen* 'válaszút előtt áll'.

valcer [1793] 'keringő' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Walzer* 'keringő'. Ez a német *walzen* 'forog, pörög, gördül' ige származéka. Előzménye a német régi nyelvi *walzerisch tanzen* 'forgással táncol'-féle szerkezet volt. A szó a magyar nyelvbe Bécs közvetítésével jutott. A német eredetű szó elavulóban van, e táncfajta megnevezésére főképpen a *keringő* használatos.

válfaj [1807] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melyet a nyelvújítók alkottak a *válik* igéből elvont *vál-* előtag és a *faj* főnév összekapcsolásával. Az előtagra vö. *gyógy-* (*gyógyszer*), *tám-* (*támpont*). A szó a *válik* igéhez jelentésánál oly módon kapcsolódik, hogy a *válfaj* a főbb vonásaiban megegyező dolgok, jelenségek csoporton belül elkülönülő, elváló alcsoportjára utal.

válik [13. század közepe] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wajl-* 'leereszkedik', osztyják *wajol-* 'leszáll', cseremisiz *wale-* 'leszáll, lemászik, lemegy', mordvin *valgo-* 'leszáll, lemegy, lenyugszik', finn *valkama, valka* 'kikötőhely, átkelőhely', nyelvjárási *valka-* 'folyik, csörgedez'. A finnugor alapalak **balka-* 'leszáll, lemegy' lehetett. A szó belseji **lk* magyar *l* fejleményére vö. *halad, gyalog*. A magyar szó jelentésfejlődése absztrakt irányban ment végbe a szó eredeti, 'eltávolodik, elkülönül' jelentésmozzanatához kapcsolódva. Névszói származéka a *váladék* [1815].

vall [1372 u.] Szóhasadással keletkezett a *vádol* ige *vadl* tövátváltatásból. A *dl* > *ll* hasonulásra vö. *hadl* > *hall*. Jelentésánál az igék úgy kapcsolódnak össze, hogy a *vádol* szónak is volt 'megvall, kinyilvánít' jelentése. A *vall* régi származékai a *vallat* [1372 u.], *vallás* [1372 u.], *vallatás* [1483]. Újabb származékaira vö. *vallástalan* [1762], *vallásos* [1772], *vallomás* [1787]. A horvát-szerb *valovati*, szlovák *vodlovať*: 'elárul, bevall' a magyar szó átvételei.

váll [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wojlap* 'széles szíj a szán vontatókötelén a vállnál', finn *olka* 'váll', lapp *oal'ge* 'ugyanaz'. A finnugor alapalak **bolka* 'váll' lehetett. A magyar szó hangtani alakulásmódjára vö. *mell, toll*. Melléknévképzős származéka a *vállas* [1418 tn., 1585].

vállal [1603] Származékszó, mely a *váll* főnévből keletkezett *-l* igeképzővel. Eredeti jelentése konkrétan 'valamit a vállára vesz, vállán visz' értelmű volt, egyes absztrakt értelmű használatokra a *vall* ige is hatással lehetett. A *vállal* igei származéka a *vállalkozik* [1636]. Nyelvújítás kori névszói származékai a *vállalat* [1808] és *vállalkozó* [1833].

vallon [1447 tn. (?), 1563] 'francia nyelvjárást beszélő <népcsoport>' Vándorszó, vö. német *Wallone*, angol *Walloon*, francia *vallon*, olasz *vallone*, lengyel *Walon*: 'vallon'. A szó germán eredetű, és a romanizálódott kelták megnevezésére keletkezett, vö. óangol *Walh, Wealh* 'kelták, gallok, rómaiak'. A magyarba főképpen a francia közvetítette.

való [1771 tn., 12. század vége] Származékszó, a létige *val-* tövátváltatának folyamatos melléknévi igeneve (vö. még: *valaki*). A származék *vala* változatára vö. *csusza, hulla*. A *való* eredetileg 'létező, meglévő' jelentéssel bírt, ebből fejlődött a szó 'igaz, valóságos' értelme. Főnévi használatai a melléknévi igenevekre jellemző főnevesülés útján keletkeztek. Származékaira vö. *valóság* [1493 k.], *valótlan* [1577 k.], *valódi* [1780]. A *valóban* [1456 k.] és a *valójában* [1645] megszilárdult határozóragos alakulatok.

valószínű [1827] Német mintára keletkezett összetett szó, melyben az 'igazság, valóság' értelmű *való* szóhoz a *szín* 'megjelenési forma, külső' főnév *-ű* melléknévképzős származéka kapcsolódott. Az összetételt a nyelvújítók alkották, vö. német *wahrscheinlich* 'valószínűleg'; vö. még: latin *verisimilis*, francia *vraisemblable*: 'ugyanaz'. A német szó magyarítására a nyelvújítók korábban létrehozták az *igazszíni* [1812] melléknevet is, mely azonban nem terjedt el. A *valószínű* határozó(zó)i származéka a *valószínűleg* [1835].

válság [1847] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, a *válik* ige *-ság* névszóképzős származéka. A nyelvújítók alkották a *krízis* magyarítására, és kései megjelenése ellenére hamar köznyelvvé vált. A *válság* jelentésánál az alapszó 'döntésre kerül'-féle értelméhez kapcsolódik. Melléknévi származéka a *válságos* [1847].

vált [1138 tn. (?), 1372 u.] Származékszó, a *válik* ige *vál-* tövéből keletkezett *-t* műveltető képzővel, vö. *olt*, *kelt*. Jelentésánál az alapszó elmozdulásra, eltávolodásra utaló jelentésmozzanataihoz köthető. Az ige régi származékai a *változás* [1372 u.], *változtat* [1372 u.], *váltó* [1395 k.], *változik* [1416 u.], *váltság* [1416 u.] és a *változat* [1416 u.].

váltig [1541–1547] Megszilárdult ragos alakulat. A *válik* ige önállóan nem adatolt *-t* névszóképzős származékából keletkezett *-ig* terminatívuszi raggal, vö. *csordultig*, *holtig*, *untig*. Eredeti jelentése 'elválásig', illetőleg bizonyos esetekben 'amíg el nem válik, amíg döntésre nem kerül' volt. A szónak nyomósító határozóraggal ellátott változatai is élnek, vö. *váltiglan* [1791] (vö. *holtiglan*) és nyelvjárási *váltigen* [1510 k.] (vö. *mostan*, *ottan*).

váltó [1812] Belső fejlemény. A *váltó írás* [1771], *váltó levél* [1783], *váltó cédula* [1786] típusú jelzős szókapcsolatok jelzőjének önállósulásával keletkezett. E szerkezetek idegen mintára keletkeztek, vö. német *Wechselbrief* 'váltó' (német *Wechsel* 'változás, váltás, váltó', *Brief* 'levél'); vö. még: angol *bill of exchange*, francia *lettre de change*: 'váltó'. A *váltó* önállósulására hatással lehetett a hasonló német *Wechselbrief* > *Wechsel* változás.

valuta [1813] Nemzetközi szó, vö. német *Valuta*, angol *valuta*, olasz *valuta*, cseh *valuta*, orosz *валюта* [valjuta]: 'törvényes pénznem, fizetési eszköz, valuta'. Az olaszból terjedt el, itt az olasz *valere* 'ér valamit, valamivel egyenlő értékkel bír' (< latin *valere* 'jól van, ereje van') származéka. A magyarba főképpen a német közvetítette.

vályog [1693] 'agyag, mint házfal anyaga' Szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák *váľok*, nyelvjárási *valek*, *válek*: 'égetetlen téglá, vályog', ukrán *ваľок* [valjok] 'nedves agyagcsomó', kárpátukrán nyelvjárási *ваľокъ* [valok] 'égetetlen téglá, vályog'; vö. még: horvát-szerb nyelvjárási *valjak* 'égetetlen téglá, vályog'. Nem zárható ki, hogy a magyarba mind a szlovák, mind az ukrán szó átkerült.

vályú [1121 tn., 1395 k.] 'állatok etetésére, itatására szolgáló, csónak alakú faedény' Valószínűleg jövevényszó egy csuvasos típusú török nyelvből a honfoglalás előtti időből, vö. csuvas *vulč* 'fatörzs; fegyver csöve', *valak*, *vulak* 'kanális, csatorna'; vö. még: tatár *ulaq* 'vályú, csatorna'. A magyarba egy **valuq* vagy **valoq* alak kerülhetett át, a szavég alakulására vö. *apró*, *tanú*. A horvát-szerb *valov*, román *văľau*: 'vályú' a magyar szó átvételei.

vám [1146 tn. (?), 1264] Iráni jövevényszó, vö. középperzsa *abām* 'kölcsön; tartozás; újperzsa *vām* 'ugyanaz', *bām*, *ābām*, *āvām* 'kölcsön', kurd *wam* 'ugyanaz'. Az iráni szavak eredete ismeretlen. A *vám* a kereskedelem révén honosodott meg a magyarban valószínűleg még a honfoglalás előtt. Névszói származéka a *vámos* [1247], igei származéka a *vámol* [1557].

vámpír [1786] 'vérszívó (éjjeli) kísértet' Nemzetközi szó, vö. német *Vampir*, angol *vampire*, francia *vampire*, olasz *vampiro*, horvát-szerb *vampir*, nyelvjárási *upir*: 'vérszopó kísértet; denevér'. A horvát-szerbből terjedt el, és valószínűleg szláv eredetű, vö. bolgár *vapir* [vapir], orosz *упиръ* [upir]: 'vámpír'. A szó az európai nyelvekben a német sajtó révén vált ismertté, amikor 1725-ben, illetve 1732-ben egy-egy vámpír esetéről számoltak be. A magyarba is a német közvetítette.

van [1138 tn., 12. század vége] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *āl-* 'van, lesz', osztják *wāl-* 'él, van, lakik', zürjén *vel-* 'van', votják *vil-* 'van, létezik', cseremisiz *āla-* 'van', mordvin *ulē-* 'van, lesz', finn *ole-* 'van'. A finnugor alapalak **bole-* 'van, lesz' lehetett. A magyar ige *van* eredetileg *l* hangot tartalmazott, a *gy* az *l* jésülésével és affrikálódásával keletkezett, vö. *hogy*, *így*. Az egyes szám 3. személyű *vagyon* forma a korábbi ragtalan ige *van* névszóképzős származéka, mely ily módon eredetileg nominális elem az igeragozásban. Ennek igei funkciója az egyes szám 2. személyű *vagy* megszilárdulásával párhuzamosan alakult ki. Az egyes szám 3. személyű *van* későbbi változat, a többes számú *vannak* igealakból vonódott el. A *vannak* pedig az eredetibb *vadnak*, *vagynak* alakokból keletkezett hasonulással.

-ván/-vén [1372 u.] A határozói igenév képzője. A *-va/-ve* képző korábbi *-vá/-vé* alakjának *-n* határozóraggal bővült fejleménye. A régi nyelvben gyakori volt időhatározói szerepben, pl. *megfordulván* 'miután megfordult', de betölthetett mód- és állapothatározói, pl. *sírván* 'sírva', valamint okhatározói, pl. *megijedvén* 'azért, mert megijedt' funkciót is. A mai nyelvhasználatban visszaszorulóban van.

vandál [1559] 'esztelenül pusztító' Latin jövevényszó, mely később nemzetközi szóvá is vált, vö. latin *Vandali* (többes szám), *vandalus* 'egy keleti germán nép tagja'. A latin szó eredete ismeretlen. A szó nemzetközi elterjedtségére vö. német *Wandale*, francia *Vandale*, olasz *vandalo*: 'vandál; kíméletlenül pusztító ember'. Nemzetközi szóként a magyarba a német közvetítette. A vandálok vándorlásuk során 455-ben Rómát is feldúlták, ezzel kapcsolatban keletkezett a népnév 'kíméletlenül pusztító ember' jelentése. A szó szlovénokra utaló jelentése [1805] a *vend* és a *vandál* közötti hasonlóság miatt keletkezett. A *vandál* szövégre vö. *alán*, *dán*. A *vandalizmus* [1806] nemzetközi szó, vö. német *Wandalismus*, angol *vandalism*, francia *vandalisme*, olasz *vandalismo*: 'vandalizmus'. Ez a franciából terjedt el, ahol a francia *Vandale* 'vandál' alapján keletkezett mesterséges szóalkotással. A magyarba elsősorban német közvetítéssel jutott.

vándorol [1519] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. német, középfelnémet *wandern* 'gyalogol, egyik helyről a másikra jut', hazai korai újfelnémet *wannern* 'utazik, megy'. A szó *vándol* alakváltozata a szöveg hasonulásával, illetőleg rövidülésével keletkezett (*rl > ll > l*), vö. nyelvjárási *pazal* 'pazarol', *vásál* 'vásárol'. Az ige névszói származékai a *vándorló* [1519] és a *vándorlás* [1727]. A *vándor* [1638 k. tn., 1643] a *vándorolból* keletkezett elvonással. Szélesebb körben a nyelvújítás idején terjedt el.

vanília [1745] Vándorszó, vö. német *Vanille*, régi nyelvi *vanilla*, *banille*, francia *vanille*, spanyol *vainilla*, olasz *vaniglia*, régi nyelvi *vainilla*, *vainiglia*, horvát-szerb *vanilija*, lengyel *wanilia*: 'vanília'. A spanyolból terjedt el, ahol a spanyol *vaina* 'tok, hüvely' kicsinyítő képzős származéka. Az elnevezés a növény termésének hosszúkas, tokszerű alakjára utal. A magyarba olasz és német közvetítéssel jutott.

vánkos [1372 u.] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *wangkuss*, *wangeküsse* 'párna'. A német szó összetétel; vö. középfelnémet *wange* 'arc' és *kuss*, *küsse* 'párna'. A *vánkos* szövégi *s* hangja arra mutat, hogy az átvétel a 13. század végére megtörtént, vö. *prés*.

vánszorog [1611] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt *vánszor* tőből. A szótó maga is származékszó, melynek alapszava esetleg finnugor eredetű, és a *ványad* ige tövével azonos. A *vánszor* *-sz* és *-r* gyakorító képzőkkel alakult. Ennek *-g* gyakorító képzővel bővült származéka a *vánszorog*, valamint *-odik* visszaható képzős alakulata az elavult *vánszorodik* [1577 k.]. A nyelvjárásokban további származékok is ismeretesek: *vánszorít* 'gyengít' [1784], *vánszorgat* 'felel, felsegít' [1790].

ványad [1675] Származékszó egy önállóan nem adatolt szótőből, melyből a *vánszorog* ige is származik. A szótó bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *vanu-* 'zsugorodik, összemegy <szövet>', *vanutta-* 'posztót avat, ványol, gyúr', észt *vanu-* 'ványol, zsugorodik'. A finnugor alapalak **βańs-* 'elpáhol, üt' lehetett, és ebből fejlődhetett ki a '<bőrt, posztót> valamilyen eszközzel ütögetve puhít' értelmű használat. Az egyeztetést bizonytalanná teszi az a körülmény, hogy megfelelések csak két távoli rokon nyelvből mutathatók ki. A *ványad* szövége a *-d* gyakorító képző. Az ige napjainkban főképpen *ványadt* igenévi származékában él [1693]. A nyelvjárásokban használatos az alapszónak *-l* gyakorító képzős származéka is: *ványol* '<laza szövetet> tömörít; elkoptat; megdöngönyöz; bőrt hajlékonyá tesz' [1602 tn., 17. század eleje]. Az 'üt' > 'elsatnyul' jelentésféjlődésre vö. *csap* : *megcsappan*, *üt* : nyelvjárási *megütődött* 'megsoványodott'.

-vány/-vény [1055] Főnévképzőbokr. Vitatott eredetű toldalék. A legelfogadottabb nézet szerint az *-ó/-ő* melléknéviigenév-képzővel azonos *-v* igenévképző és az *-ny* névszóképző kapcsolatából alakult a magyar nyelv külön életében. A képzőben található magánhangzók hosszúsága másodlagos nyúlással alakult ki. Lehetséges az is, hogy nem pusztán *-ny*, hanem *-ány/-ény* kapcsolódott az igenévképzőhöz. Ennek a problémának csak akkor van jelentősége, ha az *-ány/-ény* maga is nem másodlagosan megnyúlt tövégi magánhangzót tartalmaz. Elsősorban ígéhez járulhat, funkciója hasonló a *-mány/-mény* képzőéhez, leggyakrabban a cselekvés eredményét vagy tárgyát jelöli, pl. *tanítvány*, *öntvény*, *oltvány*. A nyelvújítók ezt a képzőt is kedvelték, és számtalan új szót alkottak vele, pl. *ültetvény*, *emelvény*, *alapítvány*; sőt főnévhez is illesztették, pl. *jelvény*. Ma is gyakori, de már természetlennek tekinthető toldalék annak ellenére, hogy egy-egy új szót még alkothatunk vele.

vápa [1263] 'árok, gödör; mélyedés' Valószínűleg szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *vapa* 'mocsár, tó', szlovén nyelvjárási *vapa* 'tócsa'. A szó bizonyára indoeurópai eredetű, vö. óind *vāpī* 'hosszúkas tavacska'. Az egyeztetést

némiképp bizonytalanná teszi, hogy a magyar szóval összekapcsolható megfelelés csak kevés szláv nyelvből adható. A magyar alak közvetlen forrása nem határozható meg. A *vápa á*-ja hangsúlyos helyzetben való nyúlás eredménye. Nyelvjárási és szaknyelvi szó.

var [1395 k. ?, 1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg belső fejlemény. Talán összetartozik a *varr* igével, illetőleg annak igenévszói előzményének névszói folytatása lehet. Az igei folytatásra vö. *varr*. A jelentésmegfelelésre vö. zürjén *varis*, votják *wuris*: 'varrás; beforrt seb'. A jelentés-összefüggés újabb keletű, hasonlóságon alapuló névátvitel is lehet a magyarban, vö. cseremisiz *pörem* 'ránc, szegély a varráson; sebhely'. Igei származéka a *varasodik* [1577 k.].

vár¹ [1184 tn. (?), 1372 u.] 'várakozik' Ósi, ugor kori szó, vö. vogul *ōr-* 'vár', *ūr-* 'ugyanaz; őriz'. Az ugor alapalak **βar3-* 'őriz, vár' lehetett. A magyar szó 'valamire számít, valamit remél' jelentéseinek kialakulására vö. latin *expectare* 'vár; remél'. Az igenek nyelvünkben számos régi származéka keletkezett, vö. *várás* [1456 k.], *várakozik* [1527], *váratlan* [1574], *várandós* [1590].

vár² [1055 tn., 1193] 'erődítmény' Iráni jövevényszó, vö. avesztia *vāra-* 'fedezék, védőmű', középperzsa *war* 'vár, erődítmény', újperzsa *bār* 'földhányás, domb; várfal, vár', afgán *bāra* 'erődítmény; töltés'. Az iráni szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *vr̥ṇōti* 'lezár, megtilt'. A magyar szó eredeti jelentése 'földsánc' lehetett.

varangy [1788] Származékszó. Az azonos jelentésű, már nem élő *varacs* [1395 k. (?), 1758] formából keletkezett *cs > gy* hangváltással, illetőleg *n* járulékhang betoldásával, vö. *gööröngy*, *rongyos*. A *varacs* a *var* szó származéka, mely vagy *-cs* kicsinyítő képzőt tartalmaz (vö. *kavics*), vagy pedig *-s* melléknévképzős alakulat, melyben az *s* szóvég később affrikálódott. A nyelvjárási *varacsk* [1577 k.] *-k* szóvége kicsinyítő képző, csakúgy, mint a *varangyok* [1722] végződése, vö. *tövis* : *tövisk*. Jelentésánilag e szavak a *var* alapszó 'állati bőrfelület bibircsókja' jelentéséhez kapcsolódnak.

varázs [1405 k.] Származékszó, melynek alapszava a *varázsol* ige [1416 u.]. Ez utóbbi déli szláv nyelvi vagy szlovák jövevényszó, vö. bolgár *враща* [vrazsja] 'varázslatot űz', szlovén *vražiti* 'gyűlöl, ellenségeskedik; varázslattal árt', szlovák *vražiti* 'varázslatot űz, kuruzsol, igéz'. E szavak feltehetőleg az ósszláv **vorgb* 'ellenség, ördög' származékai. A *varázs* az igéből keletkezett elvonással. A szóelvonás kétszer is végbement, a korai *varázs* kihalt, majd a nyelvújítás idején újra megalkották a szót [1815]. Számos összetételt is alkottak vele, melyek többnyire német mintára keletkeztek, vö. *varázssip* [1797], *varázsvessző* [1823]. A német megfelelőkre vö. német *Zauberpeife* 'varázssip', *Zauberstab* 'varázsvessző'. A *varázsol* ige származékaira vö. *varázslás* [1416 u.], *varázsló* [1423 k.], *varázslat* [1577 k.], *varázslatos* [1845].

varég [1138 tn., 1888] 'normann' Vándorszó, vö. svéd *väring*, *varäg*, *varjag*, izlandi *váering*, német *Waräger*, régi nyelvi *wäringer*, orosz *варяг* [varjag], latin *Varini* (többes szám), középkori latin *Varangus*, *Varingos* (többes szám tárgyeset): 'varég'. A szó forrása az óészaki germán *vár* 'hűség; szolgáló'. Létrejöttében szerepet játszott az a körülmény, hogy a bizánci császár testőrségében varégek is szolgáltak. A szó az oroszból terjedt el. Az első magyar adatok, melyek még tulajdonnévi használatúak lehettek, valószínűleg latin átvételek, a későbbi, már népnévi használatok főleg német eredetűek. Történettudományi szakszó.

varga [1389 tn. (?), 1500 k.] 'cipész' Belső fejlemény. Valószínűleg szófajváltással keletkezett, a *varr* ige *-g* gyakorító képzős származékának melléknévi igenevéből főnevesült. Jelentésánilag a *varr* és a *varga* összefüggését a lábbelikészítés hagyományos, varrásos módja magyarázza. Hasonló összefüggésre vö. latin *suere* 'varr' : *sutor* 'cipész', ósszláv **ši-* 'varr' > cseh *švec* 'cipész'. A *varga* köznévként elavulóban van, családnevként gyakori.

vargabetű [1775] Összetett szó (*varga* + *betű*), mely a *vargabetűt vet-*, *kanyarít-*, *csinál*-féle szólásokból önállósult, vö. *egérutat vesz, talál > egérút*. A szólások azon alapultak, hogy a *varga* a csizmához való bőrt betű formájú, nagy, kanyargós vonalakban szabta. Hasonló, régi mesterségekhez kapcsolódó szólásokra, szavakra vö. *cserbenhagy*, *dugába dől* (< *donga*).

vargánya [1584 k.] Valószínűleg horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *vrganj*, *vrganja* (birtokos eset), *varganj*, *varganja* (birtokos eset): 'vargánya'. A horvát-szerb szó ismeretlen eredetű; vö. még: szlovén nyelvjárási *vrgānj* 'ugyanaz'. A magyarba a horvát-szerb szó birtokos esete kerülhetett át. A horvát-szerbben a *varganj* változat lehet belső fejlemény a *vrganj*-ből, de e változat származhat a magyarból is. Az is lehetséges, hogy a horvát-szerb szó végeredményben a magyar *úrgomba* összetétel [1544] átvétele oly módon, hogy a szóvég a horvát-szerb *-anj* névszóképzővel cserélődött fel. A *vargánya* *úrgomba* elnevezésére vö. német *Herrenpilz* 'vargánya' (német *Herr* 'úr', *Pilz* 'gomba'). A szláv szó eredetével kapcsolatban még megemlítendő az a feltételezés is, hogy szláv eredetű, és a 'görcs, bütyök, dudor, daganat' jelentésű szavakkal függ össze.

varjú [1138 tn. (?), 1395 k.] Ősi, uráli kori szótő, ugor kori képzéssel, vö. vogul *urin-jëkwä* 'varjú' (*jëkwä* 'asszony'), osztják *urnj, wärñaj* 'ugyanaz'. A töre vö. még: mordvin *varaka, varšej, varsi*, finn *varis, vares*, jurák *warñäe*, szelkup *kuerč, kēra*: 'ugyanaz'. Az ugor alapalak **bar3-ŋ3* 'ugyanaz' (< uráli **bar3*) lehetett. A szó hangutánzó eredetű. A magyar *-jú* szóvég az ugor névszóképző folytatása. Alakváltozataira vö. *borjú*.

varkocs [1833] 'hajfonat' Szlovák jövevényszó, vö. szlovák *vrkoč*, nyelvjárási *varkoč, brkoč*: 'hajfonat, copf'. A szlovák szó ismeretlen eredetű; vö. még: horvát-szerb *vrkoč* 'piperkőc, jampec', lengyel *warkocz* 'hajfonat, copf'. A magyar szó szlovák eredetét szöföldrajzi tények támasztják alá: a *varkocs* nyelvjárási szinten a szlovákokkal érintkező területen él. Az irodalmi nyelvben is használatos.

vármegye [1329 tn., 1504] Összetett szó (*vár*² 'erődítmény' + *megye*), mely valószínűleg a *Fehérvár-megye, Vasvár-megye* típusú szerkezetekből keletkezett szólamhatár-eltolódással. A vármegyék valaha jelentős királyi várak körül jöttek létre, és e várak voltak a vármegyék központjai. A *vármegye* eredeti jelentése ily módon 'egy-egy királyi várhoz tartozó terület' volt, és ebből alakult ki a szó általánosabb, 'közigazgatási terület' értelme.

város [1193 tn., 13. század eleje] Származékszó, mely a *vár* főnévből keletkezett *-s* melléknévképzővel. Eredetileg a szó jelzői használatú lehetett, főnevesülése viszonylag korán végbement. A második szótagi *o* hang szófajhoz kötődésére vö. *lábás* : *lábos*. A *város* eredetileg a várak körüli viszonylag sűrűn lakott településeket jelölte. Településtörténeti kultúrszóként több szomszédos nyelvbe is átkerült, vö. horvát-szerb *varoš*, horvát nyelvjárási *varaš*, szlovén nyelvjárási *véraš*, román *oraș*: 'város'.

varr [1225 tn. (?), 1380 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *vur-*, votják *vur-*, cseremisiz *δrϕe-*: 'varr'. A finnugor alapalak **βork3-* 'varr' lehetett. Lehetséges, hogy a szó eredetileg igenévszó volt, a névszói folytatásra vö. *var*. A szóvégi *rr* intervokális helyzetben történt nyúlás eredménye lehet. A *varr* ősi származékaira vö. *varratlan* [1416 u.], *varrás* [1506], *varrogat* [1527]. Újabb származékai a *varrottas* [1796], *varrat* (főnév) [1836], *varroda* [1942 e.].

varsa [1211 tn. (?), 1356] 'vesszőből font halászeszköz' Szláv jövevényszó, esetleg orosz átvétel, vö. orosz *вѣрва* [*versa*], horvát-szerb *vrša*, szlovák *vrša*: 'varsa'. A szláv szavak az ósszláv **vǫrchъ* 'csúcs' származékai. Több, a halászat fogalmi körébe tartozó szavunkhoz hasonlóan a *varsa* is honfoglalás előtti orosz jövevényszó lehet, vö. *tanya, zátony*. A magyar alak létrejöttében a hangrendi kiegyenlítődés játszott szerepet.

vas [1138 tn., 13. század közepe] Ősi, uráli kori szó, vö. vogul *atküš* 'ólom', osztják *wäγ* 'vas, fém; pénz', zürjén *ezis* 'ezüst', votják *azves'* 'ugyanaz', mordvin *uske, viškä* 'drót', finn *vaski* 'érc, réz, bronz', jurák *ješe, wese* 'vas; pénz', kamassz *baza, waza* 'vas'. A vogul, zürjén és votják szavak elhomályosult összetételek. Az uráli alapalak **βaske* lehetett, és a szó valamilyen fémfajtát jelölt. A magyarban jelentésszűkülés ment végbe. A *vas* származékaira vö. *vasas* [1138 tn., 1372 u.], *vasal* [1584], *vasaló* [1792].

vásár [1055] Jövevényszó, valószínűleg iráni eredetű, vö. középperzsa *wāzār* 'vásár, piac', újperzsa *bāzār, wājār, wācār* 'ugyanaz, bazár'. A magyarba egy **βācār* alak kerülhetett át, az *s* hang kialakulására vö. *borsó, keselyű*. A szó valószínűleg az ősmagyar korban, pontuszi kereskedők révén honosodott meg. Származékai a *vásáros* [1345] és a *vásárol* [1536].

vásárfia [1660 k.] Összetett szó, mely birtokos szerkezetből vált valóságos összetétellé, vö. *barátfüle, istennyila*. A *vásárfia* vásárból származó ajándéktárgyat jelöl, az utótag értelme a szóösszetételben 'valahonnan származó, eredő'. A *fia* hasonló használatára vö. *búcsúfia* [1845], *angyalfia* 'karácsonyi ajándék' [1882].

vasárnap [1405 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *vásár* főnévvel azonos, utótagja az 'idő, időtartam' értelemben szereplő *nap*, vö. *hónap*. Hasonló összetételek más nyelvekben is keletkeztek, vö. oszmán-török régi nyelvi *bazar-güni*, azerbajdzsán *basar-güni*: 'vasárnap' (tulajdonképpen 'vásár-nap'). Az elnevezés még a pogány korban keletkezhetett a vásározással, vásártartással kapcsolatban, majd a munkaszüneti napra, valamint a későbbiekben a keresztények általános ünnepnapjára vonatkozott. Eredetileg a *vasárnap* főnév volt, határozószói használatára vö. *tegnap, holnap*. Az első szótagi rövid *a* elhasonulás eredménye.

vásik [1430 k.] Valószínűleg ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *ašk-* 'levakar, letisztít <bőrt késsel>', osztják *wočəγtə-*, *osi-* '<húst> letisztít', zürjén *vuštj-* 'levakar, <húst> letisztít, lekapar', votják *vušt-* 'ugyanaz, reszel'. A finnugor alapalak

**βαῆς*- 'vakar, kapar, dörsöl' lehetett. A finnugor **č* magyar *s* fejleményére vö. *füst, kés*. A *vásik* visszaható értelme az *-ik* végződéssel kapcsolatos. A szó *vásott* melléknévi igenevének [1560 k.] absztrakt jelentésére vö. *romlott*.

vaskalapos [1848] Összetett szó, mely a *vaskalapos tanár-*, *vaskalapos pap-*féle szókapcsolatokból vonódott el. A *vaskalap* [1835] a merev és súlyos, háromszögletű posztókalap neve volt, és elsősorban a protestáns kollégiumi diáknyelvben a maradiság jelképévé vált. A *vaskalapos* 'maradi gondolkodású' értelme azon alapult, hogy azok, akik ezt a régies, németes hivatali fejedőt hordták, többnyire gondolkodásukban is a maradiságot, csökönységet jelképezték a diákok szemében.

vaskos [1746] Bizonytalan eredetű, esetleg származékszó. Talán a *vas* főnévből keletkezett, de képzésmódja szabálytalan, hasonlóra vö. mégis: *nehézkés*. Az alapszóhoz való jelentéstani kapcsolata a *vaskos* jelzővel illetett tárgy, személy zömökiségén és a vas tömörségén, súlyosságán alapulhat. A *vaskos* jelentéseinek kialakulására a *vastag* is hatással lehetett.

vasmacska [1395 k.] Összetett szó, melynek *vas* előtagja a megnevezett dolog anyagára utal, utótagja pedig a macska horgas karmaival való hasonlóság alapján szerepel az összetételben. Hasonló összetételekre vö. *vaskutya* 'síneken haladó tárnakocsi', *vasköröm* 'villás szöghúzó kalapács'. *Vas-* előtagú összetételeink egy másik csoportjában az előtag a vas színére utal, vö. régi nyelvi *vasszűrű* 'vasszínű szűrű' [1594], *vasderes* [1708], nyelvjárási *vasfejű* 'sötétszürke <madár>' [1863]. A *vasgyűrő* [1429 tn., 1787] pedig jelöletlen tárgyas szóösszetétel, mely azt fejezi ki, hogy az erős ember még a vasat is képes tézta módjára meggyúrni.

vastag [1451 tn., 1456 k.] Bizonytalan eredetű. Talán származékszó, mely a *vas* főnévből jött létre, alakulásmódja azonban tisztázatlan, vö. *vaskos*. Az alapszóval való jelentéstani kapcsolata a *vastag* jelzővel illetett dolgok szilárdságán alapulhat. Igei származékai a *vastagszik*, *vastagodik* [1578].

vasút [1828] Német mintára keletkezett összetett szó (*vas* + *út*), melyet a nyelvújítás idején alkottak, vö. német *Eisenbahn* 'vasút' (német *Eisen* 'vas' + *Bahn* 'pálya'). Vö. még: francia *chemin de fer* 'vasút' (francia *chemin* 'út', *fer* 'vas-'), olasz *ferrovia* 'vasút' (olasz *ferro* 'vas' + *via* 'út'). A *vasút* eredeti jelentésében a sínpályát jelölte, 'vasútállomás' és 'vonat' értelmű használatai érintkezéssel alapuló névátvitellel keletkeztek. További, német mintára alkotott *vas-* előtagú összetételekre vö. még: *vasfű* 'egy fajta gyógynövény' [1838], *vasfüggöny* [1895]. A német megfelelőkre vö. *Eisenkraut* 'vasfű', *eiserner Vorhang* 'vasfüggöny'.

vászon [1464 tn., 1507] Valószínűleg jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Végző soron talán összefügg az óiráni *vanhana* 'ruha, öltözék' szóval, mely utóbbi indoeurópai eredetű, vö. óind *vāsana-* 'ruha', latin *vestis* 'öltözék'. A szó a kereskedelem közvetítésével kerülhetett a magyarba még a honfoglalás előtt.

vászoncseléd [1809] Összetett szó, melynek *vászon* előtagja a nők ősi viseletére, a festetlen, fehér vászonból készült ruhadarabokra utal, vö. *fehércseléd*, *fehérnép*. A *vászon* más összetételekben is szerepel hasonló, 'festetlen, fehér' jelentéssel, vö. *vászonkorsó* 'festetlen korsó' [1794], *vászonfazék* 'mázatlan fazék' [1820]. Az összetétel *cseléd* utótagja a *cseléd* szó eredetibb, 'a család vagy a háznép tagja' értelemben szerepel. Hasonló értelmű összetételekre vö. még: *vászonnép* [1777], *vászonszemély* [1879]: 'nőszemély'. Elavulóban levő szavak.

vatelin [1937] 'egy fajta bélésanyag' Német jövevényszó, vö. német *Watteline* 'vatelin: vattaszerű bélésanyag'. Ez a német *Watte* 'vatta' származéka. A *vatelin* szövégre vö. *muszlin*, *gobelin*, *puplin*.

vatta [1818] Német jövevényszó, vö. német *Watte* 'vatta'. A német szó holland vagy francia átvétel, vö. holland *watten*, francia *ouate*: 'ugyanaz'. A *vatta* a szövége hanghelyettesítés eredménye, vö. *cérna*. A régi nyelvi *vattíroz* 'vattáz' ige [1806] a német *vattieren* 'ugyanaz' átvétele.

váz [1416 u.] Ismeretlen eredetű. Jövevényszónak tűnik, átadó alak hiányában azonban ez nem bizonyítható. Eredeti jelentése 'alak, báb' lehetett. A szó 'csontváz' értelme [1643 ?, 1647] tudatos jelentésalakítás eredménye. Nyelvújítás kori a *váz* 'gondolatmenet, keret' jelentése [1831], továbbá '<építményben> tartószervezet' értelme [1873]. Származékai is nyelvújításiak, vö. *vázol* [1794], *váz(o)lat* [1831].

váza [1800] Nemzetközi szó, vö. német *Vase*, angol *vase*, francia *vase*, olasz *vaso*, orosz *ваза* [vaza]: 'váza', a franciában és az olaszban 'edény, urna' is. A franciából terjedt el, végző forrása pedig a latin *vas* 'edény' szó. A magyarba francia és német közvetítéssel jutott. A *váza* a szövége hanghelyettesítés eredménye.

vazallus [1664] 'hűbéres; csatlós' Latin jövevényszó, amelyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. középkori latin *vasallus* 'hűbéres', hazai latin *vasallus* 'ugyanaz'; vö. még: német *Vasall* 'ugyanaz'. Ez a középkori latin *vassus* 'a háznéphez tartozó személy' származéka, mely a latinban gall eredetű. A *vazallus* z-s ejtésére vö. *bazilika*, z-s ejtésére pedig vö. *bazsalikom*. Az *us* szövégre vö. *július*.

vazelin [1884] Nemzetközi szó, vö. német *Vaselin*, *Vaseline*, angol *vaseline*, francia *vaseline*, olasz *vasel(l)ina*, orosz *вазелин* [*vazelin*]: 'vazelin'. Az amerikai angoltól terjedt el, ahol mesterségesen alkották márkanévként a német *Wasser* 'víz' és a görög *elaion* 'olaj' szavak alapján. A szöveg a vegytani terminológiában szokásos *-in(e)* képző, vö. *glicerin*, *lanolin*. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

vécé [1934] Betűszó: az angol *water-closet* 'vízöblítéses illemhely, angolvécé' (tulajdonképpen „víz-fülke”) *WC* kezdőbetűinek magyaros kiejtésével keletkezett. Hasonló alakulásmódra vö. *tévé*. A *WC* rövidítés több nyelvben is használatos, vö. német *WC*, angol *W.C.*, francia *W.C.* Igei származéka a *vécézik* [1972].

vecsernye [1416 u.] 'esti istentisztelet a katolikusoknál' Szláv jövevényszó, feltehetőleg horvát-szerb vagy szlovén eredetű, vö. horvát-szerb *večernja*, szlovén *večernja*, szlovák *večiereň*, orosz *вечерня* [*vecsernya*]: 'esti istentisztelet'. E szavak *vacsora* főnevünk szláv nyelvi előzményeivel együtt a szláv 'est' jelentésű szó származékai. A *vecsernye* horvát-szerb vagy szlovén eredete mellett szól az a körülmény, hogy egyházi terminológiánk jelentős része e nyelvekből származik. A magyarban kialakult 'este, a vecsernye ideje' jelentés [1553] érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. Főként vallási szóként él.

véd [1462 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. osztják *wat-*, *want-* 'megnéz, lát', zürjén *vidlj-* 'lát, néz; megtapogat; megízlel'. A finnugor alapalak **βänts-* 'lát, néz' lehetett. A finnugor **nt* magyar *d* fejleményére vö. *fed*, *köd*. A 'lát, néz' és a 'vigyáz, őriz' jelentések összefüggésére vö. *vigyáz*, votják *ut-* 'néz, szemlél; vigyáz, ügyel; véd'. A *véd* szó használata visszaszorult, majd a nyelvújítók élesztették fel, és több származékát is megalkották, vö. *védtelen* [1794], *védenc* [1815], *védnök* [1834], *védekezik* [1874]. Régebbi származékai a *védelem* [1513] és *védelmez* [1513].

védjegy [1887] Német mintára keletkezett összetett szó, melynek nyelvújítás kori *véd-* előtagja melléknévi igenévi, 'védő' jelentésű. Hasonló nyelvújítási alkotásokra vö. *gyógyv-*, *jár-*, *lát-*. Az összetétel utótagja a *jegy* főnév, vö. német *Schutzmarke* 'védjegy'. Több, nyelvújítási *véd-* előtagú összetett szavunk is német mintára keletkezett, vö. elavult *védfal* [1791], *védangyal* [1794]. A német megfelelőkre vö. német *Schutzmauer* 'védőfal', *Schutzengel* 'védőangyal'. Ezek a köznyelvben nem terjedtek el, helyettük a *védő-* előtagos formák váltak általánossá. A *véd-* előtagúak analógiájára keletkezett a magyarban még a *véderő* [1817] és a *védegylet* [1844].

vedel [1772] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A *víz* főnév *vid-* töv változatából keletkezhetett *-l* igeképzővel, vö. *kezel*, *szemel*. A *z ~ d* hangváltakozásra vö. *iz* : *édes*, *búz* : *büdös*. Az első szótagi *e* a *veder* hatására alakulhatott ki. E származtatás nehézsége, hogy az igének *i* hangú változata nem adatolható.

vedlik [1784] Származékszó, valószínűleg a *vet* ige *-lik* gyakorító-visszaható igeképzős származéka. A *tl ~ dl* hangváltozásra vö. *pántlika* ~ nyelvjárási *pándlika*. A *d* állandósulása az alapigétől való elszigetelődéshez vezetett. E származtatást alátámasztja, hogy a nyelvjárásokban a *vetkezik* ige is használatos 'vedlik' jelentéssel.

vég [1055 tn., 1416 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. finn *viime* 'utóbbi, múlt; utolsó, végső', észt *viimane*, *viimne* 'utolsó, végső'. A finn és észt szavak névszóképzőt tartalmaznak. A finnugor alapalak **βiŋe* 'valaminek a vége' lehetett. Az egyeztetés bizonytalanságát az okozza, hogy megfelelősek csak két távoli rokon nyelvből mutathatók ki. A finnugor **ŋ* magyar *g* folytatására vö. *ég*, *jég*. A szó melléknévi, 'végső, utolsó' jelentései jelzői használaton alapulnak. A *vég* 'szövött anyag göngyölege' értelme magyar fejlemény, kialakulása azonban nincs tisztázva. Származékaira vö. *vég(e)zet* [1372 u.], *végezetlen* [1372 u.], *vég(e)zetes* [1416 u.], *véges* [1449 tn.], *végző* [1468 tn.], *végez* [1474], *végzés* [1528], *végtelen* [1529 e.], *véglet* [1792]. Megszilárdult ragos alakulatai a *végezetül* [1416 u.], *végre* [1527], *végére* [1621], *végül* [1639], *végleg* [1832].

vegetál [1794] Latin jövevényszó, vö. latin *vegetare* 'életre kelt; felvidít; izgat'. Ez a latin *vegere* 'mozgásba hoz, eleven' ige származéka. Az etimológiailag idetartozó *vegetáció* főnév [1808] szintén latin eredetű, vö. latin *vegetatio* 'felélenkülő mozgás; növényi növekedés'. Mindkét szó elterjedt több nyelvben is, vö. német *vegetieren*, francia *végéter*: 'vegetál' és német *Vegetation*, francia *végétation*: 'vegetáció'. A *vegetatív* melléknév [1900] nemzetközi szóként került a magyarba, vö. német *vegetativ*, angol *vegetative*, francia *végétatif*: 'növényi; akarattól független'. További, etimológiailag ide kapcsolódó szavak még a *vegetábilis* [1793] és *vegetáriánus* [1874–1876].

véggett [1563] Megszilárdult ragos alakulat. A *vég* 'valaminek a vége; végcél' főnévből keletkezett *-t* helyhatározóraggal, vö. *miatt*. Korábban az alapszónak *-re* helyhatározóragos származéka is használatos volt hasonló jelentéssel, vö. *mi végre* 'miért' [1456 k.]. A *véggett* eredetileg célhatározói szerepű volt, okhatározói használatának kialakulása a cél- és okhatározói viszonyok közötti logikai kapcsolat következménye, vö. *miatt*.

végig [1372 u.] Megszilárdult ragos alakulat. A *vég* 'valaminek (térben vagy időben) befejező szakasza' főnév *-ig* határozóragos alakulata, vö. *alig*, *mindig*. A régi nyelvi *végiglen* [1416 u.] alakváltozat *-len* nyomósító elemmel bővült, vö. *eddiglen*. A *végig* a 18. század végére igekötővé és névutóvá is vált.

vegytan [1833] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melyet a nyelvújítás idején hoztak létre. *Vegy-* előtagja a *vegyít*, *vegyül* szócsalád alapján kikövetkeztetett tő, utótagja a *tan* főnév. Az előtag jelzői szerepben áll az összetételben, hasonlóra vö. *vegyszer* [1846], *vegykonyha* [1861], *vegyjel* [1874]. A *vegytisztá* [1842], *vegyelemez* [1861], *vegytisztító* [1908] összetételek tagjai között határozói viszony van, az előtag 'vegyileg' értelemben szerepel.

vegyít [1676] Mesterséges szóalkotással keletkezett az *elegyít* ige *v*-vel bővült változatából az igekötőnek érzett *el-* szótag elhagyásával. Hasonlóképpen alkották meg a nyelvújítás korában a *vegyes* [1760] és *vegyül* [1779] szavakat az *elegyes* ~ *elvegyes*, *elegyül* ~ *elvegyül* alapján. A *vegy* [1787] az előbbiekből keletkezett szóelvonással, önállóan azonban nem őrződött meg, hanem a *vegyi* [1854], *vegyész* [1845] származékokban és összetételek előtagjaként él. A *vegyész* alakulásmódjára vö. *bölcsész*. A szócsalád tagjainak további származékaira vö. *vegyülék* [1790], *vegyület* [1792], *vegyészet* [1845].

vehemens [1810] 'heves, indulatos' Latin jövevényszó, vö. latin *vehemens* 'heves, indulatos; viharos, lobbanékony'. Ez a latin *vehere* 'visz, vezet, irányít <járművet>' ige származéka. A latin *vehemens* melléknévi igenév, melynek eredeti jelentése 'valaki mellett elhajtó, elviharzó' lehetett, és a kocsiversenyekkel kapcsolatban lehetett használatos. A magyar *vehemens* szövégi s hangjára vö. *evidens*. Eredetét tekintve idetartozik a *vehementia* főnév is [1877].

vejsze [1055 tn., 1265] 'egy fajta halfogó eszköz' Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *uj-*, zürjén *vej-*, votják *vij-*, mordvin *vaja-*, finn *vajoa-*, lapp *vuoggo-*: 'süllyed, alámerül'. A finnugor alapalak **βaja-* 'ugyanaz' lehetett. Az egyeztetés hangtani szempontból problematikus, az első szótag magánhangzójára vö. mégis: *vessző*. A *vejsze* feltehetőleg *-sz* névszóképzőt tartalmaz, az *-e* szövégi lehet egyes szám 3. személyű birtokos személyjel, de ez a feltevés nem igazolható. Elavulóban levő halászati szakszó.

véka [1395 k.] 'kétfülü kosár' Jövevényszó egy szláv nyelvből, valószínűleg orosz eredetű, vö. orosz *βεко* [vjeko], *βεко* [vjoko] 'szemháj', nyelvjárási 'kosár'; vö. még: szlovén *veka* 'szemháj', lengyel régi nyelvi *wieko* 'kosár'. E szavak szláv eredetűek, és egy korábbi 'háj, kéreg' alapjelentésre vezethetők vissza. A magyar szó elsődleges 'kosár' jelentése orosz átvételre utal (a lengyel adat ugyanis elszigetelt), és az átvétel még a honfoglalás előtt végbemehetett. A *véka* 'gabonafélék úrmértéke' jelentése [1491] érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett. Nyelvjárási szinten az egész nyelvterületen él. A horvát-szerb *vika* és a szász *wekə*: 'véka' a magyar szó átvételei.

vekker [1900] 'ébresztőóra' Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Wecker* 'ébresztőóra'. Ez a német *wecken* 'ébreszt' ige származéka. A *vekker* 'zsebóra, karóra' jelentése a magyarban keletkezett tréfás, részben pejoratív névátvitellel. A bizalmas nyelvhasználat szava.

vekni [1871] 'hosszúkás kenyér' Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *wegken*, *wégkl*, bécsi német *weck'n*, német, ausztriai német *Wecken*: 'hosszúkás kenyér'. A magyar szövégi alakulására vö. *kifli*, *sufni*. Bizalmas köznyelvi és nyelvjárási szó.

vékony [1380 k.] Ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel, a töre vö. zürjén *veki* 'szűk, keskeny', votják *veki* 'vékony, finom; karcsú'. A finnugor alapalak **βekkz* 'vékony' lehetett. A finnugor **kk* magyar *k* fejleményére vö. *gyökér*, *lök*. A *vékony* szövégi kicsinyítő képző, vö. *kemény*, *kicsiny*, *sovány*.

vél [1456 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *velal-* 'megért, felfog; megtanul', votják *valal-* 'ért, megért; felfog, belát'. A finnugor alapalak **βälš-* 'lát' vagy 'megérint, megfog' lehetett. Az egyeztetés gyengéje, hogy megfelelések más finnugor nyelvekből nem mutathatók ki. Az érzékelési és gondolkodási folyamatok jelentéstani összefüggésére vö. *ért*, *belát*, *felfog*. A szónak számos ősi származéka él, vö. *vélekedik* [1456 k.], *vélekedés* [1456 k.], *véletlen* [1456 k.]. Későbbi, nyelvújítás kori származékaira vö. *vélemény* [1748], *véleményez* [1831].

vele [13. század eleje] Megszilárdult ragos alakulat. Alapszava az önállóan nem adatolt, ősmagyar *βel* '-val/-vel', melyhez a megfelelő személyrag kapcsolódott, vö. *velem*, *veled*. Az alapszó maga is megszilárdult ragos alakulat, melynek töve ősi, finnugor, esetleg uráli kori szó. A töre vö. vogul *wāw* 'erő', osztják *wōy* 'ugyanaz', zürjén *jez-vij* 'ízület', votják *joz-vi* 'a test végtagjai', cseremiszi *wi* 'erő', mordvin *vij*, *vi* 'erő; sereg', finn *väki* 'erő; néptömeg', vö. még: jurák *wika* 'erő'. A finnugor (? uráli) alapalak **βäke* 'erő' lehetett. Az ősmagyar *βel* -l ablativuszraggal alakult, és még az ősmagyar korban névutóvá vált, majd pedig más névutók esetében is tapasztalható módon személyragos határozószóvá, valamint határozóraggá fejlődött, vö. *zumtuchel* 'szemetekkel' [12. század vége]. E folyamat még a nyelvemlékes kor előtt végbement, így módon a névutói használatra nincs adat. Újabbán a finnugor *pälä* 'társ' szóból is eredeztetik, vö. *-vall/-vel*.

velence [1647] Vándorszó, vö. angol régi nyelvi *valence* 'finom kendő', francia *valence* 'egy fajta kendő', olasz *valenza* 'pamutfüggöny'. Ezek a szavak valószínűleg a francia *Valence* helynévre vezethetők vissza, ez a hely textiliparáról volt ismert. A magyarba elsősorban az olasz közvetíthette.

velő [1405 k.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wäləm* 'csontvelő', osztják *weləm* 'velő', zürjén *vem* 'velő, agyvelő', votják *vijim* 'ugyanaz', cseremiszi *vim* 'ugyanaz', mordvin *uđem* 'velő; mag', finn *ydin* 'csontvelő; mag'. A finnugor alapalak **βiđs(-m3)* 'csontvelő, agyvelő' lehetett. A *velő* l hangjára vö. *fal*, *nyél*. A szóvégre vö. *elő*, *fenyő*. A 'csontvelő' és 'agyvelő' jelentések összekapcsolódására vö. latin *medulla* 'velő; agyvelő'.

velúr [1854] 'egy fajta szövet' Nemzetközi szó, vö. német *Velours*, angol *velours*, *velure*, francia *velours*, olasz *velours*, orosz *велур* [veljur]: 'velúr'. A franciából terjedt el, alapja a latin *villosus* 'bolyhos' (< latin *villus* 'bolyhos szőrzet') melléknév. Az elnevezés így módon a velúr bársonyszerű, bolyhos felületére utal. A magyarba francia és német közvetítéssel jutott.

vemhes [1086 tn. (?), 1555] 'viselős, terhes' Származékszó, alapszava, az elavult *vehem* '(szamar)csikó; őzgidá, szarvasborjú; magzat' főnév [1416 u.], ismeretlen eredetű. A *vemhes* -s melléknévképzővel alakult a *vehem* hangátvetéses *vemh-* tőváltozatából. A *vemhes* jelentésfejlődésére vö. *borjas (tehén)* 'ellés előtt vagy után levő (tehén)'.

vén [1093–1095 tn. (?), 1372 u.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. zürjén *vener* 'öreg, silány, elnyűtt'. A finnugor alapalak **βšns* 'öreg, régi' lehetett. Az egyeztetés gyengéje, hogy megfelelés csupán egy rokon nyelvből mutatható ki. A *vén* eredetileg pozitív jelentésárnyalatú volt, vö. a szó 'bölcös, tapasztalt'-féle jelentéseit. Pejoratív árnyalat csak az újabb időkben tapadt a használatához. Számos származéka él, vö. *vénség* [1395 k.], *vénséges* [1395 k.], *vénül* [1416 u.], *vénit* [1755]. Több származéka -h igeképzővel alakult, vö. *vénhedik* [1416 u.], elavult *vénhül* [1509]. Ez utóbbiakra vö. *bűnhődik*.

véna [1757] Nemzetközi szó, vö. német *Vene* 'vérér', angol *vein* 'ugyanaz; ércér, telér', francia *veine* 'ugyanaz', olasz *vena* 'ugyanaz'. Forrása a latin *vena* 'vérér; telér; szellemi adottság; költői véna'. Anatómiai szakszöként a magyar *véna* latin eredetű [1813 (?), 1835]. A szó legrégebbi, 'ércér' értelme elavult, 'költői tehetség' jelentésében pedig a választékos stílus szava [1802].

vend [1808] 'hazai szlovén; szorb' Német jövevényszó, vö. német *Wende*, régi nyelvi *winde*: 'szláv; szorb'. A német szó talán latin eredetű, vö. latin *Venedi*, *Veneti* <különböző germán, kelta és ázsiai népek elnevezése>. A szlávokra a germán keleti határon kezdték használni ezt a nevet. A *vend* a hazai latinból már 1626-ból adatolható, és valószínűleg magyar szóként is régebbi, mint az forrásokkal bizonyítható. Elavulóban van, a köznyelvben a *szlovén* népnév vált általánossá.

vendég [1138 tn., 1372 u.] Olasz jövevényszó, vö. olasz régi nyelvi *venedigo* 'velencei', olasz *venetico* 'venét'. Az olasz szó a latin *Veneti* (többes szám) népnévből ered, mely egy régi észak-adriai népcsoport elnevezése volt. A magyar szó *d* és *g* hangja északolasz eredetre utal, vö. továbbá Velence alábbi elnevezéseit: német *Venedig*, horvát-szerb *Venedik*, *Venedika*, oszmán-török *Venedik*. A magyar szó először a velencei telepésekre vonatkozott, majd jelentésbővüléssel vált általában az idegenek megnevezésévé. Származékaira vö. *vendéges* [1237–1240 tn.], *vendégség* [1416 u.], *(meg)vendégel* [1416 u.], *vendéglő* [1808], *vendéglős* [1844].

vendégoldal [1785] Összetett szó, melynek *vendég* előtagja a vele jelzett tárgy alkalmi, nem állandó, valamint nem igazi voltára utal. Utótagja az *oldal* főnév. Az összetétel a szekér két oldalára erősített hosszú rudat jelöli, mellyel ideiglenesen a szekér szélesebbre növelhető. Hasonló, *vendég-* előtagú összetételekre vö. még: *vendégszem* 'üvegszem' [1647], *vendéghaj* 'paróka' [1713].

ventilátor [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Ventilator*, angol *ventilator*, francia *ventilateur*, olasz *ventilatore*, orosz *вентилятор* [ventijl'ator]: 'ventilátor'. Az angolból terjedt el technikai műszóként. Itt az angol *ventilate* 'szellőztet' származéka, ez a latin *ventilare* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

vény [1839] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak a *vesz* ige *ve-* tövéből *-ny* névszóképzővel, vö. *lény*, *tény*. A *vény* 'recept' jelentése a német *Rezept* 'recept' mintájára jött létre, ez pedig a latin *receptum* 'gyógyszerrecept' < latin *recipere* 'átvesz' alakra vezethető vissza. A szó *vevény* változata [1840] *-vény* névszóképzős származék, vö. *növény* : *növevény*. A *vevény* főképpen összetételi utótagként él, vö. *feladóvevény*, *tértivevény*. A *vény* elavulóban van.

venyige [1479] 'szőlővessző' Szláv jövevényszó. Valószínűleg két szláv szó vegyülésével keletkezett. Vö. egyrészt: bolgár *винага* [vinjaga] 'szőlő', horvát-szerb *vinjaga* 'ligeti szőlő', szlovén *vinjaga* 'ugyanaz'. E szavak a szláv **vino* 'bor' és **jaga* 'bogyó' összetételei. Vö. másrészt: szlovén *vejnik* 'rözsényaláb', cseh *věník* 'ugyanaz', orosz *веник* [venyik] 'vesszőnyaláb <orosz fürdőben>'. Ezek a szláv 'köt' jelentésű **vi-* ige származékai. A fenti szavak már a szláv nyelvekben keveredtek egymással, vö. horvát-szerb nyelvjárási *venika*, *vinika* 'ligeti szőlő', szlovén *vinika* 'ugyanaz; szőlővessző', *viničje* 'ugyanaz' [gyűjtőnév], *vinička* 'szőlővessző'. A magyarban meglévő számos alakváltozat (vö. *venyicse*, *vinyikó*, *venyőge*) többszörös átvételre utal.

ver [1138 tn., 13. század közepe] Ismeretlen eredetű. Korai adatoltsága, számos jelentése és származéka azt mutatja, hogy szóképzésünk igen régi eleme. Az eredeti jelentés 'üt, ütlegel' lehetett, a továbbiak egyrészt az ütéssel kapcsolatos cselekvések, másrészt az ütéshez kapcsolódó mozdulatok alapján alakultak ki. A *ver* '<kötelet> fon, sodor' értelmére vö. német *Tau*, *Fäden schlagen* 'kötelet, fonalat készít' (tulajdonképpen 'ver'). Származékaira vö. *verő* [1303 tn.] 'kalapács' [1395 k.], *verés* [1372 u.], *vereség* [1372 u.], *verekedik*, *verekszik* [1529 e.], *verődik* [1584], *verdes* [1585 (?), 1767], *veretlen* [1585 (?), 1594], *vergődik* [1660 k.].

vér [1138 tn. (?), 13. század közepe] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wūr*, osztyják *wěr*, zürjén *vir*, votják *vur*, cseremisiz *wər*, mordvin *ver*, *ver*, finn *veri*, lapp *vārrā*: 'vér'. A finnugor alapalak **βire* 'ugyanaz' lehetett. A szó *-s* melléknévképzős származéka eredetileg *veres* volt, a *véres* forma a *vér* alapalak hatására vált uralkodóvá. Színre utaló származékai az alapszótól elszigetelődtek, vö. *vércse*, *vörhenyő*, *vörös*. Színre utaló jelentések a rokon nyelvi származékoknál is előfordulnak, vö. vogul *wiyr* 'piros, vörös', *wärtmät-* 'piroslik <ég>', finn *verevä* 'véres; vörös'. A szó *véreme* 'állati vérből készült étel' [1548] és *vérmes* 'vérrel készített <étel>' [1585], 'bővérű, heves vérmérsékletű' [1792] származékai *-m* kicsinyítő képzővel alakultak, vö. *alom*, *tetem*. További származékaira vö. még: *véresít* [1372 u.], *véresül* [1372 u.], *vérez* [1513], *vérengző* [1751 k.].

veranda [1842] Nemzetközi szó, vö. német *Veranda*, angol *veranda*, francia *vérande*, portugál *varanda*, olasz *veranda*: '(üvegezett, zárt) előépület; tornác, erkély, balkon, veranda'. Az európai nyelvekbe az angol közvetítette, ahol indiai eredetű, vö. hindi *varandā*, bengáli *bārāndā*: 'ugyanaz'. Ez utóbbiak azonban portugál átvételek is lehetnek, vö. portugál *vara* 'vessző'. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutott.

verbéna [1578] 'kerti vassfü' Latin jövevényszó, vö. növénytani latin *Verbena (officinalis)* '(közönséges) vassfü', ez a latin *verbena*, *verbenae* [többes szám] 'szent fü, babér-, mirtusz-, olajfa- stb. levél, -ág' alakokból származik. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óegyházi szláv *vr̃ba* 'füzfa', litván *viřbas* 'vessző'. A verbéna egyéb elnevezéseire vö. *galambóc*, *szaporafű* [1578], *vassfü* [1708].

verbunkos [1752] 'egy fajta régi magyar tánc' Származékszó, melynek alapszava az elavult *verbunk* 'toborzás, toborzók, egy fajta tánc' [1752] főnév. Ez német jövevényszó, vö. német *Werbung* 'toborzás'. A német szó a német *werben* 'toboroz' ige származéka, mely utóbbival a *verbuvál* ige is összefügg. A *verbunkos* *-s* melléknévképzővel keletkezett, 'verbuváló katona', valamint 'egy fajta tánc és annak a zenéje' értelmű főnévi jelentései tapadással keletkeztek, vö. *verbungtánc* [1785].

verbuvál [1705] 'toboroz' Nyugati szláv vagy horvát-szerb jövevényszó, vö. cseh *verbovati*, szlovák *verbovať*, lengyel *werbować*, horvát-szerb *verbovati*, *vrbovati*: 'toboroz, verbuvál'. Ezek a *verbunk* előzményéül is szolgáló német *werben* 'ugyanaz' igére vezethetők vissza. A *verbuvál* *u* hangja a *verbunk* hatására alakulhatott. Az *-ál* végződés beillesztő képző, vö. *kapál*. Elavulóban levő szó.

vércse [1395 k.] Származékszó, melynek alapszava a *vér* főnév, végződése pedig a *-cse* kicsinyítő képző, vö. *gyermekcse, tócsa*. Az elnevezés alapja az, hogy a madár tollzatának vöröses foltjai vannak. A *vércseszínű* 'vöröses szőrű <ló>' összetétel [1585] *vércse* előtagja valószínűleg nem a madár színére, hanem a vér pirosságára utal.

veréb [1265 tn., 1395 k.] Szláv, esetleg orosz jövevényszó, vö. orosz *воробей* [vorobej], régi nyelvi *вѣрѣбу* [verebiji], nyelvjárási *вѣрѣбу* [virjabej]; vö. még: bolgár *вѣрѣбу* [vrabec], *вѣрѣбу* [vrabej], szlovák *vrabec*: 'veréb'. E szláv szavak származékok, egykori alapszavukat a magyar *veréb* átvétel mellett más finnugor nyelvek is igazolják, vö. a szintén szláv eredetű finn *varpu*, észt *värb*, vót *värpo*: 'veréb' szavakat. A magyar szó közvetlen forrása valószínűleg egy óorosz **verebь* alak lehetett. A (szürke) *veréb* 'átlagember; rászedhető ember' jelentései [1877] tréfás-gúnyos névátvitel eredményei.

verejték [1506] Származékszó, alapszava a *ver* ige '<izzadság> kiütözik valakin' jelentésében, melyhez az *-ejt ~ -ít* műveltető képző és az *-ék* névszóképző csatlakozott, vö. *ajándék, szándék*. A régiségben élt a műveltető képzős tőnek igei származéka is, vö. *verejteznek* 'verejtékezik' [1506]. A *verejték* hasonló, *-z* gyakorító képzős származéka pedig a *verejtékezik* [1533].

verem [12. század vége] Jövevényszó, valószínűleg alán eredetű, vö. oszét *űšrm, űorm, orm*: 'gödör, verem; üreg, barlang'. Az oszét szó iráni eredetű, vö. középperzsa *warm* 'kút; tartály'. A *verem* a magyar hangzóvesztő tövek csoportjába illeszkedett be. Melléknévi származéka a *vermes* [1257 tn.], igei származéka a *vermel* [1583].

vérhas [1508] Összetett szó (*vér + has*), melynek előtagja jelzői értékű, és a nevezett betegség tüneteként jelentkező véres székletre utal. Hasonló, jelzői értékű *vér-* előtagú összetétel még a *vérszem* [1630]. Itt az előtag a dühösséggel, izgalommal együtt jelentkező vértódulásnak az ember szemében való tükröződésére utal. A *vérszem* a *vérszemet kap* [1700 k.] szókapcsolatban használatos.

verkli [1838] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Werkel*, bécsi német *werk'l*: 'zenélő szerszám, kintorna'. Ez a német *Werk* 'munka, mű' kicsinyítő képzős származéka. A *verkli* 'bérkocsi' [1910], valamint 'szakadatlanul ismétlődő munka' [1930] jelentései hasonlóságon alapuló névátvitel eredményei. Igei származéka a *verklizik* [1840]. A *-li* végződésre vö. *sámlí*.

vermut [1904] 'ürmös' Német jövevényszó, vö. német *Wermut* 'ürm, ürmös'. A német szó eredete ismeretlen.

verőfény [1312 tn., 1577 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *ver* ige folyamatos melléknévi igeneve, utótagja a *fény* főnév. Az összetétel szemléleti alapjára vö. *szúr, tűz a nap*. Az összetételből később elvonták a 'napfény, napsugár' jelentésű, már elavult *verő* szót [1772], mely főképpen a költői nyelvben élt. A *verő* a nyelvjárásokban 'a hegy déli oldala' jelentéssel használatos.

vers [1372 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *versus*, régi nyelvi *vorsus* 'barázda; sor, rend, vers(sor, -szakasz)'. Ez a latin *vertere* 'fordít' származéka, és a szó eredetileg az eke megfordítását jelentette. A szóvégi *us* elhagyására vö. *mód*, az *s*-ező ejtésre pedig vö. *sors*. Igei származéka a *versel* [1771], névszói származékai a *verses* [1604], *versezet* [1612] és *versike* [1880].

verseng [1479] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. Az alapszó a *vers* 'sor, ismétlődő szakasz' főnév lehetett. A szócsalád első tagjai az elavult *versent* 'versengve' [1598], illetőleg a nyelvjárási *versen* '-szor, -szer, -ször' [1645] lehettek, melyek az alapszó határozóragos származékai. Ezek igei származékai a kihalt *versenkedik* [1395 k.], valamint a *verseng*, alaktani viszonyukra vö. *töprenkedik* : *töpreng*. A *verseny* [1643] az igékből jött létre elvonással, és ennek *-z* igeképzős származéka a *versenyez* [1645].

verszt [1854] 'orosz hossz mérték' Nemzetközi szó, vö. német *Werst*, angol *verst*, francia *verste*, olasz *versta*, orosz *верста* [verszta]: 'verszt'. Az oroszból terjedt el, ahol ősi, indoeurópai eredetű, a megfelelőek a többi szláv nyelvben is élnek, vö. horvát-szerb *vrsta* 'fajta, minőség, kategória, sor', szlovén *vrsta* 'sor, fajta', cseh *vrstva* 'réteg', szlovák *vrstva* 'ugyanaz'. A magyarba főképpen a német közvetítette irodalmi úton. Elavulóban van.

vért [1086 tn. (?), 1372 u.] Jövevényszó, valószínűleg alán eredetű, vö. oszét *űart, vart* 'pajzs'. Ez iráni gyökerű, vö. középperzsa *vartik, gurtik* 'védőfegyver'. A magyarba egy óoszét magas hangrendű alak kerülhetett át, vö. *üveg*. A *vért* névszói származéka a *vértés* [1086 tn. (?), 1850], igei származéka a *vértéz* [1831].

vés [1211 tn. (?), 1395 k.] Ósi, finnugor kori szó, vö. osztyják *vänit-* 'felvág, felhasít', zürjén *vez-* 'ferdén kettévág', finn *veitsi* 'kés', *veistä-* 'kivág, kifarag'. A finnugor alapalak **βänčez* 'vág; kés' lehetett. Az eredeti igenévszónak a névszói funkciója a magyarban nem őrződött meg. A 'vág' és 'vés' jelentések kapcsolatára vö. német *schneiden* 'vág' : *einschneiden* 'vés, metsz'. A szó főnevesült melléknévi igeneve a *véső* [1395 k.].

vese [1405 k.] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, ugor kori szó, vö. vogul *üčəw, wäsəj* 'hímvesző'. Az ugor alapalak **βščez* 'ugyanaz' lehetett. A magyar *vese* szavégi *-e* hangja a testrészneveken gyakori egyes szám 3. személyű birtokos személyjel lehet, vö. *epe, zúza*. Előfordul személyjel nélkül is, vö. *vespecsenye* [1600 k.]. Az egyeztetés jelentéstani szempontból kifogásolható, a 'hímvesző' > 'vese' névátvitelre vö. mégis: ófelnémet *nioro, niero* 'here; vese; ágyék'.

vesz [1086 tn. (?), 13. század eleje] Belső fejlemény, valószínűleg a *visz* igétől különült el szóhasadás útján. E folyamat korán, az ősmagyar vagy esetleg már az ugor korban végbement. A 'vesz' és 'visz' jelentések kapcsolatára vö. egyrészt a *visz* rokon nyelvi megfelelőinek jelentéseit, másrészt vö. még: óind *bhárati* 'visz; hoz', latin *ferre* 'visz', orosz *ōpamb* [braty] 'vesz'. A *visz* és a *vesz* használata a régi magyarban is gyakorta egyezik, számos adatról nem is lehet eldönteni, hogy melyik igéhez tartozik. A *vesz* régi származékai a *vét* [1211 tn., 1838], *vétel* [1372 u.], *vevő* [1416 u.]. Újabb származékaira vö. *kivételes* [1834], *kivételez* [1858].

vész [1220 k. tn., 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Nyelvünk ősi eleme, már az ősmagyar korban is minden bizonnyal létezett. Szófaji jellegét tekintve igenévszó lehetett 'pusztulás; elpusztul' jelentéssel. A névszói folytatás származékaira vö. *vészés* [1548], *átvészel* [1913]. Előfordul továbbá összetételek utótagjaként, vö. *ízvész* 'lázadás' [1519], *jajvész* 'jajveszékélés' [1604]. A *vész* ige [13. század eleje] ma elsősorban igekötőként használatos, a jelentések az 'elpusztul' alapjelentésből magyarázhatók, de ősiek az 'eltűnik, megromlik'-féle árnyalatok is. Kimutatható *-ik* végződés is: *veszik* [1574]. Egyes igekötős származékainak jelentésére hatással volt a kapcsolódó igekötő. Származékaira vö. *veszély* [13. század eleje], *veszedelem* [1372 u.], *veszedelmes* [1372 u.], *elvészés* [1416 u.], *veszett* [1456 k.], *veszt(e)* [1519 k.], *veszendő* [1495 e.], *veszélyes* [1640], *veszélyeztet* [1832]. Néhány deverbális származéka az alapszótól elszigetelődött, vö. *veszekedik, vesződik, veszt, veszteg, veszteget, vezekel*.

veszekedik [1527] Származékszó, mely a *vesz(ik)* ~ *vész* igéből alakult gyakorító-visszaható *-kedik* képzővel. A szónak analógiásan *v-s* töváltozata is keletkezett, vö. *veszekedő* ~ *veszekvő*. Névszói származékai a *veszekedés* [1585] és a *veszekedős* [1893].

vesződik [1535] Származékszó: a *vesz* ~ *vész* igéből keletkezett *-ődik* visszaható képzővel. A szó 'gyötrődik, kínlódik' értelmének kialakulásához vö. *emésztődik, tépelődik*. Névszói származéka a *vesződség* [1754]. A viszonylag kései, elsősorban a nyelvjárásokban használt *veszkődik* változat [1788] talán a *vesződik* és a *veszekedik* keveredésével keletkezett, vagy pedig *-kődik* visszaható képzővel alakult, vö. *bánkődik, rázkődik*. A nyelvjárásokban még egyéb visszaható képzős származékok is élnek, vö. *veszelődik, vészlődik* 'vesződik, sok veszélyen megy át', *veszkelődik* 'bajlódik, hánykolódik'.

vesző [1325 tn., 1363] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *wošə* 'két rúd, melyekkel a háló végeit rögzítik', osztyják *wäsa* 'csónakrúd', cseremisiz *waze* 'vesző', lapp *vāžos* 'halszárításra szolgáló gerenda'. A finnugor alapalak **βáčz* 'vékony, hajlékony ág' lehetett. A magyar szó hangrendje miatt az egyeztetés nem tökéletes. Az eredeti mély hangrendű magánhangzó talán a *s* hatására vált magas hangrendűvé, vö. *mese, vejsze*. A szavégi *-ő* kicsinyítő képző lehet, vö. *fenyő, velő*. Igei származéka a *(meg)veszőz* [1527].

veszőfutás [1804] Német mintára keletkezett összetett szó (*vesző* + *futás*), vö. német *Spießrutenlaufen* 'veszőfutás: régi katonai büntetés' (*Spießrute* 'fűzfavessző' + *Laufen* 'futás'). Az elnevezés egy 19. századig használatos katonai büntetésre utal, amelynek az elítéltnak 100–300 katona által alkotott két sor között kellett végigfutnia, miközben azok vesszővel ráhúztak. Vö. még a régi nyelvi *veszőt szalad* [1785], *veszőt fut* [1786] szókapcsolatokat. A *veszőfutás* 'megalázó, kínos helyzetek sorozata' jelentése [1871] átvitt értelmű használatban fejlődött ki.

veszőparipa [1805] Német mintára keletkezett összetett szó (*vesző* + *paripa*), vö. német *Steckenpferd* 'botra illesztett lófej mint gyerekjáték; kedvtelés' (*Stecken* 'bot' + *Pferd* 'ló'). Az elvont jelentés kialakulása a németben az angol *hobby(-horse)* 'kedvenc gondolat, foglalatosság, hobbi', régi nyelvi 'kis hátszló, póni' hatására következett be. Egyéb magyar fordítási próbálkozásokra vö. *nádparipa* [1823], *veszőlő* [1850].

veszt [1372 u.] Származékszó, mely a *vesz(ik)* ~ *vész* igéből keletkezett *-t* műveltető képzővel. Hasonlóképpen műveltető képzővel keletkezett a *veszít* [1552], az elavult *veszeszt* [1584] és a nyelvjárási *veszejt* [1728]. Az alakváltozatok alaktani

viszonyára vö. *szakaszt : szakajt : szakít*. Az igék ma elsősorban igekötőkkel használatosak. A jelentések főképpen az alapszó 'elpusztul, tönkremegy' jelentéséhez kapcsolódnak. A *veszt* névszói származékai a *veszteség* [1519] és a *vesztes* [1768].

veszteg [1354 tn., 1372 u.] Belső fejlemény, valószínűleg megszilárdult ragos alakulat. A *vesz(ik) ~ vész* igéből létrejött *-t* képzős *veszt* főnév *-g* latívuszragos alakja, vö. *bezzeg, leg-*. E magyarázat szerint a szó eredeti jelentése 'mozdulatlanul, nyugodtan, csendesen' lehetett, melléknévi értelme pedig jelzői használatban keletkezhetett. E magyarázat azonban vitatható, mivel a *veszteg* legkorábbi adatai melléknévi, továbbá a *-g* latívuszragos határozószavak jelzői szerepe szokatlan. A *veszteg -l* igeképzős származéka a *vesztegel* [1372 u.], melyből elvonással alakult a már elavult igei értékű *veszteg* 'hallgat, tétlenül marad, csillapodik' [1416 u.].

veszteget [1531] Származékszó, mely a *veszt* igéből keletkezett *-get* gyakorító képzővel. Jelentései egyrészt az alapszó jelentéséből következnek, másrészt hasonlóságon alapuló névátvitel eredményei. Gyakori igekötős kapcsolatban, vö. *elveszteget, megveszteget*.

vet [1131–1141 tn., 12. század vége] Bizonytalan eredetű, esetleg ősi, finnugor kori szó, vö. cseremisiz *üde-, wüde-* '(magot) vet, elvet', mordvin *vide-* 'ugyanaz'. A finnugor alapalak **bettä-* 'dob, hajít, vet' lehetett. Az egyeztetés hangtanilag több szempontból is kifogásolható. Az ige gyakran szerepel különféle igekötőkkel, és jelentésánál is nagyon gazdag használatú (vö. *elvet, kivet, megvet, összevet*). Némely esetben jelentésképződésére a kapcsolódó igekötő hatott. A *vet* gyakori idiomatikus szerkezetekben is, vö. *asztalt vet, szemét veti valakire* [1372 k.], *számot vet valamivel* [1416 u.]. Származékaira vö. *vetés* [1265 tn.], *vetődik* [1372 u.], *vetemény* [1416 u.], *vetetlen* [1495 e.], *vetél* [1544], *vetület* [1850], *vetít* [1858], *hozzávetőleg* [1829].

vét [1138 tn. (?), 1372 u.] Ismeretlen eredetű. Valószínűleg szókincsünk régi eleme, számos régi származéka él. A szóvégi *-t* műveltető képző is lehet. Az eredeti jelentése 'eltéveszt, elhibáz' volt, további jelentései névátvitellel magyarázhatóak. Származékaira vö. *vétkes* [1211 tn. (?), 1525], *vétek* [1372 u.], *vétkezik* [1416 u.], *vétkezés* [1470], *vétség* [1551], *vétlen* [1803].

vetélkedik [1372 u.] Származékszó, mely a *vet* ige *vetél* származékából keletkezett *-kedik* gyakorító-visszaható igeképzővel. Jelentésánál is az ige oly módon kapcsolódik az alapszóhoz, hogy eredetileg a vélemények felvetésére, kölcsönös odamondására utalt, vö. *vitat*. A *vetekedik* [1372 u. ?, 1416 u.] alakváltozat kialakulására a *veteket* is hathatott. A *vetély* 'vetélkedés' [1776–1821] nyelvújítás kori szóalkotás eredménye. Ez a *vetélytárs* összetételben maradt fenn.

vetelő [1405 k.] Származékszó, mely szófajváltással főnevesült a *vet* ige *vetél* gyakorító képzős származékának *-ő* képzős folyamatos melléknévi igenevéből. Az elnevezés a szövőszék megnevezett alkatrészének sajátos, dobáló mozgása alapján keletkezett. Népi mesterségszó.

vetélytárs [1831] Mesterséges szóalkotással keletkezett összetett szó, melyet a nyelvújítók alkottak. Előtagja a *vetélkedik* ~ *vetekedik* igéből szintén a nyelvújítás idején elvont *vetély* 'vetélkedés', utótagja pedig a *társ* főnév. Az összetétel előzményére vö. *vele vetekedő* [1604], *vetélkedő társ* [1708], *vetekedő társ* [1750].

vetemedik [1574] Származékszó, melynek relatív alapszava az elavult *vetemik* 'eltér, elfajzik, elhajlik' [1456 k.]. Ez a *vet* igéből keletkezett *-m* mozzanatos képzővel, vö. *élemik, futamik*. Visszaható értelművé az ikes ragozás tette. A *vetemedik* ennek *-d* gyakorító képzős származéka. Hasonlóképpen a *vetemik*ből keletkezett a *vetemül* [1793], *-ül* visszaható képzővel. Ez utóbbi főképpen az *elvetemült* [1793] származékában használatos. Az eredeti jelentés a valamitől való elrugaskodásra utalt, a pejoratív irányú jelentésváltozást már az alapszó hasonló jelentésárnyalatai is alátámaszthatták, vö. *megvet* 'elgörbül' [1873], *nekivet* '<seb> elmérgesedik' [1897].

veterán [1797] Nemzetközi szó, vö. német *Veteran*, angol *veteran*, francia *vétéran*, olasz *veterano*, orosz *ветеран* [vetyeran]: 'veterán'. Alapja a latin *veteranus* 'öreg', *veterani* (többes szám) 'kiszolgált katonák', ezek a latin *vetus* 'idős, öreg, régi' melléknév származékai. A magyarba latin és német közvetítéssel jutott.

vetkőzik [1372 u.] Származékszó, mely a *vet* igéből alakult gyakorító-visszaható képzővel. Műveltető képzős származéka a *vetkőztet* [1372 u.].

vétó [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Veto*, angol *veto*, francia *veto*, olasz *veto*, orosz *вето* [veto]: 'vétó'. Forrása a latin *veto!* 'megtiltom! tiltakozom!', a latin *vetare* 'megtilt' ige egyes szám 1. személyű alakja, mely az ókori Rómában a

néptribun tiltakozó formulája volt a szenátusi határozatok ellen. Latin igealak főnevesülésére vö. *krédó, vivát*. A *vétó* modern értelemben az angolból terjedt el, a magyarba a német és francia közvetítette. Igei származéka a (*meg*)*vétőz* [1877].

vezekel [1831] A régi nyelvi *veszékel* 'jajgat, sirat' [1536] *vezekel* (ejtsd: [veszékel]) alakjának téves olvasata alapján keletkezett. A *veszékel* az ugyancsak elavult *veszék* 'kín, gyötrelém' [1493 k.] főnév származéka, a *veszék* pedig a *vesz(ik)* ~ *vész* igéből keletkezett *-ék* névszóképzővel, vö. *játék*. A *vezekel* eredeti jelentése ily módon 'sirat, siránkozik' volt, vö. *jajveszékel*. Az 'önsanyargatást vállal, lakol'-féle jelentések érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek olyan esetben, mikor a siránkozó ember saját bűneit megbánva vállal büntetést, bűneit megbánva *vezekel*.

vezényel [1834] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak a *vezet*, *vezér* szavakból elvont *vez-* töből az igeképzőnek felfogott *-ényel* végződésével, vö. *igényel*, *merényel*. Ebből szóelvonással hozták létre a *vezény* 'vezénylés' [1848] főnevet, mely ma a *vezényszó* összetételben használatos. A nyelvújítás során a *vez-* igetöből egyéb származékokat is alkottak, melyek nem váltak közkeletűvé, vö. *vezédes* 'parancsnok' [1786], *vezéd* 'parancs' [1787]. A *vezényel* ma is élő származéka a *vezénylet* [1848].

vezér [1372 u.] Származékszó, töve, mely a *vezet* ige alapszavául is szolgál, ősi, finnugor kori szó, a töre vö. *vezet*. A szóvég *-ér* névszóképző, vö. *fűzér*, *tündér*. Eredeti jelentésében katonai vezetőre vonatkozott, további használatai hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Származékaira vö. *vezérel* [1372 u.], *vezérlés* [1517], *vezérlés* [1757].

vezércikk [1841] Német vagy angol mintára keletkezett összetett szó (*vezér* + *cikk*), vö. angol *leading article* (*leading* 'vezető' + *article* 'cikk'), német *Leitartikel* (*Leit* 'vezető-' + *Artikel* 'cikk'): 'vezércikk'. A *vezércikk* és a már elavult *vezércikkely* [1776–1821] megalkotásában szerepet játszhattak korábbi *vezér*- előtagú összetételek is, vö. *vezérgyepőlő* [1604], *vezérsillag* [1645], *vezérürü* [1797].

vezet [12. század vége] Ősi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A tőhöz vö. cseremis *wiðe-* 'vezet', mordvin *veľa-*, *väte-* 'ugyanaz', finn *vetä-* 'húz', észt *veda-* 'vezet, húz, vonszol'. A finnugor alapalak **betä-* 'vezet, húz' lehetett. Lehetséges távolabbi kapcsolataira vö. a veszta *vad-*, óegyházi szláv *vesti:* 'vezet; házasságot köt'. A magyar *vezet* szóvége *-t* műveltető képző, vö. *tilt*. Ugyanezen ősi szótő névszói származéka *vezér* szavunk. A *vezet* származékaira vö. *vezető* [1395 k.], *vezeték* [1510 k.].

vézna [1620] Ismeretlen eredetű. Az a feltételezés, mely szerint egy finnugor szótő származéka, hang- és alaktani okokból kevésbé valószínű.

viadukt [1844] Nemzetközi szó, vö. német *Viadukt*, angol *viaduct*, francia *viaduc*, olasz *viadotto*, orosz *виадук* [viaduk]: 'viadukt'. Az angolból terjedt el, ahol mesterségesen alkották a latin *via* 'út' és latin *ductus* 'vezeték' szavak alapján az angol *aqueduct* 'vízvezeték' mintájára, ez utóbbi a latin *aquae ductus* 'vízvezeték' tükörfordításaként keletkezett. A *viadukt* a magyarba angol és német közvetítéssel jutott.

viasz [1372 u.] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *vosak*, horvát nyelvjárási *vojsk*, szlovén *vosek*, *vosk*, régi nyelvi, nyelvjárási *vōjsk:* 'viasz'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. ófelnémet *wahs*, lett *vasks:* 'ugyanaz'. Megfelelők a többi szláv nyelvben is élnek, vö. óegyházi szláv *voskъ*, szlovák *vosk:* 'ugyanaz'. A magyar szó forrása egy *j* hanggal bővült horvát-szerb vagy szlovén alak lehetett. A magyarban a szóvégi *k* feltehetőleg a *viaszkyvertya* típusú összetételekben esett ki. Igei származéka a *viaszol* [1604].

vibrál [1815] Latin jövevényszó, vö. latin *vibrare* 'rezeg, remeg; vibrál'. A latin szó feltehetőleg indoeurópai eredetű, vö. ófelnémet *wipf* 'lendítés'. A *vibrál* végződésére vö. *deklarál*, *kántál*. Etimológiailag idetartoznak a *vibráció* [1875] és *vibrátor* [1950] főnevek is.

vicc [1799] Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Witz* 'tréfa', régi nyelvi 'értelem, okosság, bölcsesség'. A német szó germán eredetű, vö. óangol *witt* 'szellem, vicc'. A *vicc* melléknévi származéka a *vicces* [1835], igei származéka a *viccel* [1844].

viceházmester [1896] Német mintára keletkezett összetett szó, vö. német *Vizehausmeister* 'segéd-házfelügyelő'. Az összetétel *vice-* előtagja a latin *vice* 'helyett(e)' szónak felel meg. A régi nyelvben több *vice-* előtagú összetétel is keletkezett nyelvünkben a latin megfelelők részfordításával, vö. *vicecsászár* 'tisztviselő a császári udvarban' (< latin *viceimperator*) [1470], *viceplébános* 'lelkész helyettes' (< latin *viceplebanus*) [1533]. Vö. még: *vicekapitány* [1540],

viceispán [1535 k.], *vicepüspök* [1585], *vicebíró* [1604]. Az újabb *vice-* előtagú összetételek már német tükörfordítások, vö. *viceháziúr* (< német *Vizehausherr*) [1871]. Régi nyelvi, illetőleg elavulóban levő szavaink.

vicinális [1857] 'helyiérdekű <vasút>' Latin jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba, vö. latin *vicinalis* 'szomszédos, szomszédi'; vö. még: német régi nyelvi *vizinal* 'ugyanaz; helyiérdekű'. A latin szó a latin *vicinus* 'szomszéd' származéka, ez pedig a latin *vicus* 'házsor, házcsoport' alak származéka. A magyar *vicinális* szóvégére vö. *brutális*. A 'szomszédos' > 'szomszédos helyeket összekötő' jelentésváltozás a németben mehetett végbe. A szó főnévi, 'helyiérdekű vasút' [1896] jelentésének kialakulása részfordítás, majd jelentéstapadás eredménye, vö. *vicinális vasút* [1891], *vicinális vonat* [1894] (< német régi nyelvi *vizinalbahn*, olasz *ferrovia vicinale*: 'vicinális').

vicsorít [1616] Származékszó, mely egy önállóan nem adatható, relatív szótöből keletkezett műveltető képzővel. A *vicsor-* relatív *-r* gyakorító igeképzős alakulat. Az abszolút szótő hangutánzó eredetű, vö. nyelvjárási *vicsog* 'vigyorog; szénylik; acsarkodik' [1750 k.]. Ugyanezen relatív *-r* gyakorító képzős származéka a *vicsorog* [1713]. A *vicsor-* összetartozik a *vigyorog* szócsaládjának tövével, a két szócsalád voltaképpen szóhasadás eredménye. A *gy ~ cs* váltakozásra vö. *agyar ~ acsarkodik*.

vidék [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Lehetséges, hogy *k* végződése névszóképző, ez azonban nem bizonyítható. Származékaira vö. *vidéki* [1511], *vidékiek* [1851].

videó [1958] Nemzetközi szó, vö. német *Video-*, *Video*, angol, amerikai angol *video*, francia *vidéo*: 'videó'. Az amerikai angolból terjedt el technikai műszóként. Itt tudatos szóalkotással keletkezett a latin *videre* 'lát' alapján. A magyarba elsősorban az angol közvetítette. Igei származéka a *videózik* [1984].

vidra [1264 tn., 1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *vidra*, szlovák *vydra*, orosz *выдра* [vüdra]: 'vidra'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *udrás* 'vízi állat'. A magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg.

vidul [1372 u.] Valószínűleg belső fejlemény, esetleg származékszó egy önállóan nem adatható szótöből. A szótő ismeretlen eredetű, és talán a *víg* melléknévvel van kapcsolatban. E felfogás szerint a *vidul* egy *vi-* *-dul* igeképzős származéka, valamint ugyanezen alapszó *-dít* műveltető képzős alakulata a *vidít* [1456 k.]. A szócsalád névszói tagja a *vidám* [1416 u.], alaktani felépítése azonban nem világos. Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az igék keletkeztek másodlagosan a *vidám* alapján *-ul* és *-ít* igeképzőkkel. A *vidor* [1794] nyelvújítás kori alkotás, vö. *bátor*.

víg [1138 tn., 1372 u.] Valószínűleg belső fejlemény, esetleg egy önállóan nem adatható szótő származéka. A *tő* ismeretlen eredetű és a *vidul* szócsaládjával állhat kapcsolatban. A szóvégi *-g* deverbális névszóképzőnek tűnik, vö. *boldog, részeg*. A származékokban jelentkező rövid *i* másodlagos. Származékaira vö. *vigad* [1372 u.], *vigasság* [1372 u.], *vigasságos* [1372 u.], *vigadalom* [1416 u.], *vigadoz* [1495 e.], *vígság* [1526], *vigalom* [1824]. A *vigasság* *ss* hangja nyúlás eredménye, vö. *békesség, bölcsesség*.

vigasztal [1372 u.] Származékszó, mely a régi nyelvi *vigaszt* 'meggyógyít, vidít' [1372 u.] igéből alakult műveltető képzővel. A *vigaszt* a *víg* névszó igeképzős származéka, vö. *hamvaszt, lyukaszt*. Hasonlóképpen a *víg* névszóból alakult a szintén régi nyelvi *vigasztik* 'meggyógyul' [1372 u.] *-ik* visszaható képzővel. A *vigaszt* [1807] nyelvújítás kori elvonás eredménye. Jelentésüket tekintve az igék eredetileg a kedély, hangulat felvidítésára vonatkozhattak. A *vigasztal* származékai a *vigasztalás* [1372 u.], *vigasztaltat* [1456 u.], *vigasztalódik* [1791].

vigéc [1884] 'ügynök' Német eredetű: a német *wie geht's?* 'hogyan van? mi újság?' szókapcsolatból keletkezett és vált a kereskedelmi utazók nevévé. Az elnevezés alapja, hogy az osztrák ügynökök egymást ezekkel a szavakkal üdvözölték. Jellemző szójárásból keletkezett nép- vagy csoportnévre vö. *digó*. Szókapcsolat összetett szóvá válására pedig vö. *kótyavetye, mitugrász*. A *vigéc* igei származéka a *vigéckedik* 'ügynökösködni' [1899]. A bizalmas köznyelv szavai.

vigília [1372 u.] 'virrasztás; nagyobb ünnepek előtti nap' Latin jövevényszó, vö. latin *vigilia* 'virrasztás; őrség', egyházi latin 'virrasztás; előünnep', hazai latin 'ünnepi este, az ünnep előestéje'. A latin szó a latin *vigil* 'éber; éjjeliőr' származéka. A magyar szó *g-s* ejtésére vö. *evangélium, gy-s* alakváltozatára pedig vö. *angyal*. Elsősorban az egyházi étellel kapcsolatos szó.

vigyáz [1372 u.] Ósi, finnugor kori szótő magyar képzéssel. A *tőre* vö. zürjén *viž-* 'öriz, véd, oltalmaz', votják *vož-* 'tart, öriz, véd, óv, bánik (valamivel)', észt *viisa-* 'megles, titokban megfigyel', *viisu-* 'megles, figyel'. A finnugor alapalak **bića-* 'lát, néz, figyel' lehetett. A *vigyáz* szóvége *-z* gyakorító képző, vö. *néz, nyúz*. Az eredeti jelentés a 'figyel valakire,

valamire' lehetett, a 'vigyáz, óv, őriz' jelentések kialakulására vö. *figyelmez*; vö. még: német *sehen* 'néz' : *sich vorsehen* 'vigyáz magára'. Származékai a *vigyázó* [1416 u.], *vigyázatlan* [1581], *vigyázz!* [1809].

vigyorog [1508] Származékszó, melynek *vigyor-* töve a *vicsorit* szócsaládjával tartozik össze, az igék szóhasadás útján különültek el egymástól. A *gy ~ cs* hangváltozásra vö. *agyar ~ acsarkodik*. A *vigyor-* ~ *vicsor-* -*r* gyakorító képzővel keletkezett az abszolút szótöből, mely hangutánzó-hangfestő eredetű, és eredetileg a száj széthúzásának és a fogak mutogatásának mozgásképletét jelenítette meg, vö. nyelvjárási *vicsog* 'vigyorog; szétnyílik; acsarog' [1750 k.] és *viggyan* 'villan' [1820], *vigyog* 'nevetgél' [1832]. A *vigyorog* -*g* gyakorító képzővel alakult, ugyanezen tö műveltető képzős származéka a *vigyorít* [1585], visszaható képzővel keletkezett a *vigyorodik* [1788]. A *vigyor* [1566] elvonással jött létre az igékből, a *vigyori* [1816] pedig játssi szóképzés eredménye, vö. *zsugori*.

vihar [1643] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *vihar, vihor*, szlovén *vihar, viher*, szlovák *vichor*, orosz *вихоръ* [vihorj], *вихрь* [vihrj]: 'förgőszél, szélvihar'. E szavak az ósszláv **vi-* 'fon, teker, köt' ige származékai. A szó a régi nyelvben csak szűk területen élő tájszó lehetett, szélesebb körben a nyelvújítók terjesztették el. Névszói származéka a *viharos* [1825], igei származéka a *viharzik* [1832].

vihog [1581] 'bántón, idétlenül nevet' Hangutánzó eredetű. Hangalakja a szaggatott, éles hangú nevetés hangképletét jeleníti meg, hasonló hanghatású igékre vö. *vijjog, vinnyog, visít*. Ez utóbbiakkal a *vihog* szótöve etimológiailag is kapcsolatban állhat. A *vihog* -*g* gyakorító képzős alakulat, egyéb gyakorító képzőkkel keletkezett a *vihorászik* [1815 k.] és a *viháncol* [1858]. A *viháncol* *n*-je másodlagos betoldás eredménye, alakulásmódjára vö. *boncol*. Eredeti jelentése 'nevetgél, röhög'-féle lehetett, majd érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett a szó ma ismert értelme.

vijjog [1806] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja elsősorban a ragadozó madarak éles, sivító hangját érzékelteti. Hasonló hanghatású igékre vö. *vihog, vinnyog, visít*. Ez utóbbiakkal a szótó etimológiailag is összetartozhat. A *vijjog* -*g* gyakorító képzővel alakult, vö. *károg*. Ugyanezen szótó mozzanatos képzős alakulata volt az elavult *vijjan* 'egy élelet kiált' [1864].

vikend [1928] Angol jövevényszó, melyet a német is közvetíthetett nyelvünkbe, vö. angol *week-end* 'hétvége'; vö. még: német *Weekend* 'ugyanaz'. Az angolban a szó az angol *week* 'hét (nap)' és *end* 'vég, befejezés' szavak összetétele. A magyar szó az angol ejtémódot követi. Igei származéka a *vikendezik* [1942].

viksz [1813] 'viaszos kenőcs' Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *Wichse*, bécsi német *wix*: 'viaszos kenőcs <padló, cipő fényesítésére>', német, ausztriai német *wichsen* 'viasszal fényesít' (< német *Wachs* 'méhviasz'>). A *viksz* alakváltozat hangátvetés eredménye. A *vikszel* 'padlót fényesít' ige [1819] lehet a megfelelő német ige átvétele, valamint a *viksz* főnév -*l* igeképzős származéka is. A nyelvjáráások és a köznyelv határán élő, elavulóban lévő szavak.

világ [12. század vége] Ósi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. cseremis *woljōdo* 'világos, fényes; világosság, fényesség', mordvin *valdo, valda* 'világos, fényes', finn *valkea* 'fehér, fényes; tűz, láng'. A finnugor alapalak **balke* 'világos, fehér, világító; világít' jelentésű, valószínűleg hangfestő jellegű ige-névszó lehetett. A szó igei folytatására vö. *villámlik, villan*. A finnugor **a* magyar *i* folytatására vö. *szil, szilaj*, az ősi **lk l* fejleményére pedig vö. *halad, válik*. A *világ* szóvége -*g* névszóképző, vö. *csillag, harag*. A magyar szó eredeti jelentése 'fény, világosság' volt, a 'világmindenség' értelmű használat szláv hatásra keletkezett, vö. ógyházi szláv *svěť* 'fény; világ'. Az ősi jelentés megőrződött a *szeme világa* [1527] szókapcsolatban. A *világ* régi származékaira vö. *világos* [1275 tn.], *világosság* [1372 u.], *világi* [1372 u.], *világosul* [1372 u.], *világosít* [1372 u.], *világosulat* [1416 u.], *világosítás* [1493 k.], *felvilágosodik* [1493 k.], *világít* [1508], *világtalan* [1508], *világot* [1621], valamint *felvilágosodás* [1789].

világfi [1833] 'előkelő társaságban forgó férfi' Összetett szó, mely a korábbi *világ fia* [1752] birtokos jelzős szószerkezetből keletkezett. E folyamatot elősegíthették a korábbról adatolható *atyafi-, egyházfi-, hazafi*-féle összetételek. A fogalom egyéb megnevezésére vö. *világférfi* [1843]. Ez feltehetőleg a német *Weltensch* 'világfi' tükörfordítása volt (német *Welt* 'világ', *Mensch* 'ember'). Hasonló szerkesztésű elnevezésekre vö. még: angol *man of the world*, francia *un homme du monde*: 'világfi' (tulajdonképpen 'világ embere'). Elavulóban levő szó.

villa¹ [1395 k.] 'egy fajta evőeszköz; többágú, hosszú nyelvű munkaeszköz' Szláv jövevényszó, valószínűleg szlovák eredetű, vö. szlovák nyelvjárási *vidla* 'villaág', *vidly* (többes szám) 'villa mint munkaeszköz', bolgár *вила* [vila] 'ugyanaz', orosz *вилы* [vili] (többes szám) 'ugyanaz'. Megfelelő szó van a többi szláv nyelvben is, és ezek az ósszláv **vi-* 'fon, teker, köt' ige származékai. A *villa* szlovákból való átvétele mellett szól egyrészt a régi *vidla* alakváltozat, másrészt pedig az

ugyanezen jelentéskörbe tartozó *kazal*, *petrence* szavak szlovák eredete. A *villa* forma eszerint hasonulás eredménye. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy a *villa* valamely más szláv nyelvből került a magyarba *vila* alakban, ebben az esetben a *viāla* egy későbbi, külön átvétel lehet a szlovákból. A villa mint evőeszköz használata a középkorban került át Itáliából Magyarországra, Mátyás király olasz kapcsolatai révén.

villa² [1806] 'nyaraló, kertés ház' Latin jövevényszó, vö. latin *villa* 'vidéki ház, tanya, földbirtok', hazai latin 'vidéki ház'; vö. még: középkori latin *villa urbana* 'város közelében épített ház'. A latin szó bizonytalan eredetű, talán a *vicus* 'helység, falu, házsor' főnévvel áll kapcsolatban.

villám [1206 tn., 1519 k.] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt *vil-* szótövből. E tö finnugor eredetű és azonos *világ* főnevünk tövével is, a finnugor megfelelésekre vö. *világ*. A *villám* szóvége *-m* névszóképző, vö. *födém*. A szó belseji *ll* magánhangzóközi helyzetben végbement nyúlás eredménye. Ugyanezen alapszó igei származéka az elavult *villamik* 'virrad, villámlík, fénylik' [1372 u.], mely mozzanatos-visszaható képzős alakulat. A *villámlík* [1533] egyaránt lehet a *villám* *-l* igeképzős származéka, valamint létrejöhetett a *villamik* igéből is *-lík* mozzanatos-visszaható képzővel. A szócsalád eredeti jelentései az alapszó 'fénylik, ragyog, világít' jelentéséhez kapcsolódtak.

villamos [1843] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók hoztak létre a *villám* főnévből elvont *vill-* szótövből *-m* névszóképzővel (vö. *folyam*) és *-s* melléknévképzővel. A szó eredeti jelentése 'elektromos' volt, főnévi használata jelentéstapadás eredménye a *villamos kocsi* [1895], *villamos vasút* [1901] -féle szerkezetek előtagjából. A *villam* főnév [1843] a *villamosság* [1886] és a *villany* szavak elterjedésének következtében elavult.

villany [1831] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók hoztak létre az elektromosság fogalmának kifejezésére a *villám*ból elvont *vill-* szótövből az *-any* végű szavak analógiájára, vö. *alany*, *higany*. A szó *villány* 'villám' változata [1824] szintén tudatos szóalkotás eredménye, *-ány* szóvégre vö. *átalány*, *talány*.

villog [1519 k.] Származékszó, melynek finnugor eredetű alapszava azonos a *világ* tövével. A rokon nyelvi megfelelésekre vö. *világ*. A szóvégi *-g* gyakorító képző. A *villan* [1805] és *villószik* [1854] nyelvújítás kori származékok, melyeket a *csillog* : *csillan*, *döcög* : *döccen* típusú alakpárok, valamint a *hallgatódik*-, *rejtőzik*-féle igék mintájára hoztak létre. Ugyancsak nyelvújítási származék volt a *villó* 'levegő; foszfor' [1792], mely a *vill-* tö folyamatos melléknévi igeneve, és vegytani szakszóként a foszfor magyarítására alkottak.

villong [1474] Belső fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. 1. Szóhasadással különült el a *villog* igétől egy szervesen *n* hang betoldásával. Az *n* járulékhangra vö. *cselleng*, *bolyong*. A jelentéstani kapcsolatra vö. *villámlík*, *szikrázik a szeme a dühtől*. 2. Hangutánzó eredetű, hangalakja a civakodás, veszekedés hanghatását jelenítette meg. Az *-ng* szóvég gyakorító-mozzanatos képző. A *villong* névszói származéka a *villongás* [1474].

vincellér [1396 tn., 1416 u.] 'szőlőmunkások felügyelője' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *vinzürl*, bajor-osztrák *weinzierl*, hazai korai újfelnémet *weincirel*, német, ausztriai német *Winzer*: 'szőlőmunkás'. Forrása a latin *vinitor* 'ugyanaz' (< latin *vinum* 'bor'). A magyar *vincellér* forma létrejöttében a hangátvetés és a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése játszott szerepet. A szóvég az *-ér* foglalkozásnévképző analogikus hatásával is magyarázható.

vinkó [1646] 'gyenge bor' Nyugati szláv, valószínűleg szlovák jövevényszó, vö. szlovák *vinko*; vö. még: cseh *vínko*, lengyel *winko*: 'borocska'. A szláv szavak az ósszláv **vino* 'bor' kicsinyítő képzős származékai. A szlovák eredet mellett szól az a körülmény, hogy a hasonló jelentésű, nyelvjárási *drapák* 'újbor, löre, vinkó' [1861] és *burcsák* 'újbor' [1889] szavak szintén a szlovákból való átvételek. A mai nyelvben a *vinkó* tréfás, gúnyos hangulatú szó.

vinyetta [1805] 'címke' Nemzetközi szó, vö. német *Vignette*, angol *vignette*, francia *vignette*, olasz *vignetta*, cseh *vignetta*, *viněta*: 'képszerű díszítés, záródísz; címke, vinyetta'. A franciából terjedt el, ahol eredetileg könyvekre, levélpapírra rajzolt stílizált szőlőlevél-dísz jelölt (< francia *vigne* 'szőlő'). A magyarba a német és a francia közvetítette, az *a* szóvég hanghelyettesítés eredménye, vö. *blanketta*, *paletta*.

vinnyog [1634] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja eredetileg élőlények magas, éles hangmegnyilvánulásait jelenítette meg. A töve összetartozhat a *vihog*, *vijjog*, *visít* szócsaládokkal, de elképzelhető a *vernyog* igével való kapcsolata is. A *-g* szóvég gyakorító képző.

viola [1276 tn., 1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *viola* 'ibolya(kék) szín; különféle violafajta'. A latin szó bizonytalan eredetű, talán valamely mediterrán nyelvből való átvétel, esetleg a görög *jon* 'ibolya' főnévvel függ össze. A *viola*

kedveskedő megszólításként való használatára vö. *rózsám, virágom*. A nyelvjárásokban 'ibolya' jelentéssel is él, de e virágfajta jelölésére a *violától* egyébként szóhasadással elkülönült *ibolya* vált általánossá.

vipera [1495 e.] Latin jövevényszó, vö. latin *vipera* 'vipera; (álnok) kígyó <szitokszóként>'. A latin szó előzménye a latin **vivi-pera*, **vivo-pera* szókapcsolat, melynek voltaképpeni jelentése 'élőt, elevenet szülő' (latin *vivus* 'élő, eleven', *parere* 'szül, világra hoz'). A *vipera* átvitt értelmű használatára vö. *áspis*.

virág [1237 tn., 13. század közepe] Szóhasadással különült el az ősmagyar korban a *világ* főnévtől, az *l ~ r* hangváltozásra vö. *halánték* ~ régi nyelvi *haránték*, *villog* ~ *virrong*. A 'világosság, ragyogás' és a 'virág' jelentések összefüggésére vö. görög *ánthosz* 'virág, szín; fényesség, ragyogás'. A szó az ősmagyarban általánosabb jelentésű volt, és a rét, mező, fa virágzására utalhatott, a jelentésfejlődés útja 'világító, fehérés színben tündöklő jelenség' > 'virágzás, virágzat' lehetett. Névszói származéka a *virágos* [1237 tn.], igei származékai a *virágozik* [1416 u.], *(fel)virágoz* [1585].

virágének [1541] Összetett szó, melynek jelzői szerepű *virág* előtagja arra utalt, hogy e dalok szerzői a megénekelt kedvest többnyire virágnak nevezik, illetve különféle virágnevekkel illetik, és énekeikben gyakorta alkalmaznak virágmetaforákat, virágzimbólumokat. A szerelmi közlésnek a virágokkal való kifejezésén alapul a *virágnyelv* összetétel is [1838], mely a magyarban német mintára keletkezett, vö. német *Blumensprache* 'virágnyelv'. A szó eredeti jelentése, mely a szerelem ily módon való kifejezésére utalt, elavult, ebből kialakult ma is élő jelentése pedig 'óvatosságból, tapintatból használt jelképes kifejezőmód'. Ugyancsak jelzői szerepű az előtag a *virágkor* összetételben [17. század], ahol a *virág* voltaképpen 'virágozó' értelemben áll, és valamilyen fejlődési szakasz csúcspontját jelöli. Hasonló szemléleten alapuló kifejezésre vö. német *Blütezeit*, olasz *epoca di fioritura*: 'virágkor' (tulajdonképpen 'a virágzás ideje, korszaka').

virágvasárnap [1506] Déli vagy nyugati szláv mintára keletkezett összetett szó (*virág* + *vasárnap*), vö. horvát-szerb *Cvetna nedelja*, szlovén *cvetna nedelja*, szlovák *Kvetná nedelá*, lengyel *Kwietna niedziela*: 'virágvasárnap'. Az elnevezés Jézus Jeruzsálembé való vasárnapi bevonulására utal, amikor is ágakat, virágokat hintettek elé, vö. *pálmavasárnap*. A *virághét* [1580], *virágszombat* [1512 k.] és egyéb, többnyire elavult *virág-* előtagú, valamint napnév utótagú összetétel a *virágvasárnap* mintájára jött létre, illetőleg hasonlóak a szláv nyelvekben is találhatóak, vö. óegyházi szláv *sobota cvetna* 'virágvasárnap előtti nap', horvát-szerb *cvetni petek* 'virágvasárnap előtti péntek'.

vircsaft [1635] 'gazdálkodás' Német jövevényszó, vö. német *Wirtschaft* 'tervszerű tevékenység, gazdálkodás; háztartás; kis mezőgazdasági üzem; vendéglő; rendetlenség, vircsaft' (< német *Wirt* 'házigazda, háziúr, vendéglős'). Bizalmas használatú, rosszálló értelmű szó.

virgács [1704] Latin jövevényszó, vö. latin *virga, virgas* (többes szám tárgyaset) 'vessző (nyaláb)'. Vö. még: iskolai latin *accipies virgas!* 'megvesszőzlek!', *impinge nebuloni duodecim virgas!* 'Sózz oda a semmirekellőnek tizenkettőt!' A magyarba a latin szó többes szám tárgyasetben lévő alakja került át. Az *s > cs* hangváltozásra vö. *grádcis*, de e folyamatban szerepet játszott a *korbács* hatása is. Igei származéka a *virgácsol* [1808].

virgonc [1621] 'játékosan fürge' Származékszó: a *villong* ige *virrog* ~ *virog* alakváltozatából keletkezett játszi szóképzéssel, vö. *lobonc*. Eredeti jelentése 'nyugtalan személy'-féle lehetett.

virrad [1372 u.] Származékszó, melynek finnugor eredetű szótöve azonos a *világ, villog* szavak alapszavával, és amelytől voltaképpen szóhasadással különült el még az ősmagyar korban. A rokon nyelvi megfelelésekre vö. *világ*. Az *l ~ r* hangmegfelelésre vö. *virág*. A *virrad vir-* alapszava jelentkezik a *virul, virít* igében is. A *virrad* szóvégi *d* je gyakorítókezdő igekepző. Ugyanezen szótó műveltető képzős származéka a *virraszt* [1432 tn., 1536]. E szavak a tő eredeti, 'világít, fénylik' jelentéséhez kapcsolódnak, a 'világosság, fény' és a 'nappalodás, hajnalodás' jelentéstani kapcsolatára vö. *pír* : *pirkad*, latin *lux* 'fény' : *lucescit* 'virrad'. Az igeik emberre vonatkoztatása (vö. *virrad* 'valahol ébred', *virraszt* 'ébred várja a napvilágot') analogikus fejlődés eredménye. A nyelvjárási *virrogat* 'virraszt' [1636] későbbi, gyakorító képzős származék, vö. *ered* : *ereszt* : *ereget*. Az igeik további származékaira vö. *virradat* [1808], *virrasztó* [1432 tn., 1508]. A *virradóra* [1566] megszilárdult ragos alakulat: a *virrad -ó* képzős folyamatos melléknévi igenevének határozóragos alakja.

virslí [1803] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Würstel, Würschtel*, tiroli *wirsl*: 'virslí'. Ez a német *Wurst* 'kolbászféle' kicsinyítő képzős származéka. A szóvégre vö. *cetli, hecsedli*.

virtigli [1877] 'igazi, tényleges' Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *wirklich* 'igazi, valóságos' (< német *wirken* 'működik, tevékenykedik; hatást gyakorol'). Katonai műszóként került át a magyarba, a

virtigli alak létrejöttében a mássalhangzó-torlódás feloldása játszott szerepet. A nyelvjárások és a köznyelv határán élő bizalmas használatú szó.

virtus [1584] 'vakmerő tett; erény, érdem' Latin jövevényszó, vö. latin *virtus* 'bátorság, vitézség, rátermettség, erény', középkori latin 'erő; heveskedés'. Ez a latin *vir* 'férfi' származéka, ily módon a jelentése eredetileg 'férfias' volt. A magyar *virtus* szavéig *s* hangjára vö. *kórus*. Elavulóban levő szó. Igei származéka a *virtuskodik* [1882].

virul [1527] Származékszó, melynek finnugor eredetű alapszava szóhasadással különült el a *világ*, *villog* szavak tövétől. A *vir-* szótőre vö. *virág*, *virrad*. A *virul -ul* szavéig gyakorító-visszaható képző, vö. *vidul*. A *virul* ige jelentéseinek kialakulására hatással lehetett *virág* szavunk. A *virít* [1757] nyelvújítás kori származék, melyet a *borul* : *borít*, *tanul* : *tanít* ige párok mintájára alkottak.

vírus [1891] Latin jövevényszó, vö. latin *virus* 'nyúlós nedvesség, nyálka; állati tenyészanyag; mérég', orvosi latin 'szaporodásra csak élő sejtben képes kórokozó'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *visám* 'mérég'. A *vírus s* szavéig vö. *virtus*.

visel [13. század eleje] Származékszó, mely a *visz* ige *vi-* tőváltozatából keletkezett *-sel* gyakorító képzőbokkal, vö. *perzsel*, *tapsol*. Az eredeti konkrét 'visz, hordoz' értelmű használat mellett korán kifejlődtek a *visel* elvontabb párhuzamai. Régi származékai a *viseltetik* [1416 u.], *viselet* [1416 u.], *(el)viselhetetlen* [1416 u.]. A *viselkedik* [1784] nyelvújítás kori igei származék, a *viselő*s [1590] jelentéstani alapjára pedig vö. *terhes*, szlovén *noseča* 'viselő' (igenév) : *nosečna* 'terhes'.

visít [1592] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg élőlények éles, magas hangmegnyilvánulásait jelenítette meg. Hasonló hangutánzó szavakra vö. *vihog*, *vijjog*, *vinnyog*. A *visít* szavéig gyakorító-műveltető ige képző. Ugyanezen szótó gyakorító képzős származéka a *visong* [1826], az igei alaktani viszonyára vö. *sikít* : *sikong*.

viskó [1647] Bizonytalan eredetű, esetleg szlovák vagy ukrán jövevényszó, vö. szlovák *výška* 'magaslat', nyelvjárási 'kamra lakóházban vagy magasabb épületben', ukrán *вишка* [viska] 'torony', nyelvjárási 'csűr, pajta'. A szláv szavak a 'magas' jelentésű melléknév származékai, vö. szlovák *vysoký*, ukrán *високий* [viszokij]: 'magas'. A *viskó -ó* szavéig vö. *kunyhó*. Az egyeztetés jelentéstani szempontból nem kifogástalan.

visz [1372 u.] Ősi, finnugor kori szó, vö. vogul *wü-*, *wiγ-* 'vesz', osztják *wě-*, *wěj-* 'ugyanaz', zürjén *vaj-* 'hoz, visz; megszül', votják *vaj-* 'hoz, behord, előhoz; szül; nemz', mordvin *vije-* 'hoz, elvisz, elvezet', finn *vie-* 'elvisz, elvezet', lapp *vikki-* 'elvezet, elvisz'. A finnugor alapalak **βiγe-* fog, vesz, visz' lehetett. A szó távolabbi, indoeurópai kapcsolatára vö. avesztá *vaz-*, latin *vehere* : 'visz, húz, von'. A *visz sz* hangja gyakorító képző, vö. *lesz*, *tesz*. Származékaira vö. *vitel* [1416 u.], *kivihetetlen* [1811], *kivihető* [1828], *kivitelez* [1956]. A *visz* igtől szóhasadás révén különült el a *vesz*.

viszálykodik [1531] Származékszó, mely az elavult *visszál* 'ellenkezőjére fordít, megváltoztat' [1416 u.] igeből alakult *-kodik* visszaható képzővel, vö. *felfuvalkodik*, *munkálkodik*. A *visszál* pedig a *vissza* határozószó *-l* ige képzős származéka, vö. *igenel*, *hátrál*. A *viszálykodik* igeből alkották a nyelvművelés idején elvonással a *viszály* főnevet [1806], és ez utóbbiból pedig *-s* melléknévképzővel a *viszályost* [1777]. Az *l > ly* hangváltozás eredetileg magánhangzóközi helyzetben a *viszályos* származékban ment végbe, majd innen terjedt el a szócsalád többi tagjában is.

viszket [1405 k.] Származékszó egy önállóan nem adatolt szótóból. A szótó talán hangutánzó-hangfestő eredetű, és eredetileg az enyhe bizsergő érzést jelenítette meg. Hasonló hanghatású igeire vö. *bizsereg*. A *viszket* *visz-* töve feltehetőleg kapcsolatban áll a *viszolyog* és a *fickándozik* igeikkel. A *-ket* szavéig vö. *reszket*. Ugyanezen szótó egyéb származékára vö. a nyelvjárási *viszket* 'viszket' igtét [1767]. Névszói származékai a *viszketés* [1430 k.] és *viszketeg* [1435 k.], ez utóbbi képzésmódjára vö. *reszketeg*.

viszolyog [1824] Belső fejlemény, valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. Szótóve kapcsolatban állhat a *viszket* ige alapszavával, keletkezésében az irtózást kísérő kellemetlen érzet és a viszketés közötti hasonlóság játszhatott szerepet. A szavéig *-log* ~ *-lyog* gyakorító ige képző, vö. *mosolyog*, *támolyog*.

viszonoz [1772] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó. A nyelvújítás idején alkották a már elavult *viszon* 'vissza; ismét' [1460 k.] határozószóból *-z* ige képzővel, vö. *ellenez*. Hasonló értelmű igtét a *viszont*, *viszontag* szavakból is képezték a nyelvújítók, vö. elavult *viszontoz* [1772], *viszontagol* [1792].

viszont [1506] Megszilárdult ragos alakulat. Ismeretlen eredetű töve azonos a *vissza* határozószó *visz-* ~ *vissz-* szótővével. A *viszont* -*n* és -*t* helyhatározóragos alakulat. A hasonló jelentésű, elavult *viszon* [1460 k.] -*n* lokatívuszragot tartalmaz, az ugyancsak elavult *viszontag* [1460 k.] pedig a *viszont*-ből keletkezett -*g* határozói funkciójú nyomósító elemmel, vö. *bezzeg*, *szintég*. A szavak eredeti jelentése 'vissza' volt, a melléknévi, 'kölcsonös' értelmű használat kialakulására vö. *közel*, *messze*.

viszontszeretet [1769] Német mintára keletkezett összetett szó, melynek előtagja azonos a *viszont* határozószóval, utótagja a *szeretet* főnév, vö. német *Gegenliebe* (*gegen* 'ellen' + *Liebe* 'szeretet'). Hasonló összetételekre vö. *viszontszolgálat* [1808], *viszontlátogatás* [1815]. A német megfelelőekre vö. német *Gegendienst* 'viszontszolgálat', *Gegenbesuch* 'viszontlátogatás'. Ezen összetételekben a *viszont-* előtag jelentése 'kölcsonös'. A *viszont-* kezdetű összetételek egy másik csoportjában az előtag a *viszont* határozószó 'ellenkezőleg, vissza' jelentéséhez kapcsolódik, és többnyire a német *Rück-* előtagú összetételeknek felel meg, vö. *viszontkereset* [1807], *viszontválasz* [1816]. A német megfelelőekre vö. német *Rückklage* 'viszontkereset', *Rückantwort* 'viszontválasz'.

viszontlátásra [1857] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *viszontlátás* összetétel [1812] -*ra* határozóragos alakja. Létrejöttében idegen minták játszottak szerepet, vö. német *auf Wiedersehen*, francia *au revoir*: 'viszontlátásra!'. A *viszontlátás* összetételhez hasonlóan 'újra, ismét' jelentésű az előtag a *viszonthallás* [1838], *viszonteladó* [1916] szavakban, melyek a német *Wiederhören* 'viszonthallás', *Wiederverkäufer* 'viszonteladó' mintájára keletkezettek. A *viszonthallásra!* [1958] mint búcsúzó köszönés a *viszontlátásra!* hatását tükrözi.

viszontagság [1572] Származékszó, mely az elavult *viszontag* 'viszonzásul, kölcsonösen, ismét' [1460 k.] határozószóból keletkezett az elvont főnevek képzésére szolgáló -*ság* képzővel, vö. *távolság*. Eredeti jelentése ily módon 'váltakozás, változás, kölcsonosság' volt, negatív jelentésárnyalata a nyelvújítás idején keletkezett 'változás, fordulat' > 'kedvezőtlen fordulat' jelentésfejlődéssel; vö. még: elavult *viszontság* 'viszontagság' [1813]. Melléknévi származéka a *viszontagságos* [1584].

viszony [1805] Mesterséges szóalkotás eredménye. A nyelvújítók alkották elvonással a szintén nyelvújítási, már elavult *viszonyol* 'viszonoz, válaszol; vonatkozik' [1780] és *viszonyos* 'kölcsonös; visszhangzó; viszonylagos' [1780] szavakból. Ez utóbbiak a *viszon* 'viszont' [1460 k.] határozószóból keletkeztek -*l* igeképzővel, illetőleg -*s* melléknévképzővel (vö. *viszont*). A *viszonnak* több származéka is használatos, vö. *viszonylik* [1834], *viszonyít* [1837], *viszonyul* [1839], *viszonylat* [1840], valamint *viszonylag* [1837].

vissza [1237 e. tn. (?), 1416 u.] Megszilárdult ragos alakulat. Szótőve ismeretlen eredetű, és megegyezik a *viszont* határozószó tövével. A szóvég *a* (< -*á*) latívuszrag, vö. *haza*. Eredetileg ellentétességet kifejező helyhatározószó volt, ebből alakultak ki átvitt értelmű használati. A *vissza* eredeti jelentésében igekötői szerepben is állhat. A szó 'valami fonákja, ellentétes oldala, valami ellenkezője stb.' jelentésű főnévi használatára vö. *messze*, *távol*. Származékaira vö. *visszaság* [1474], *visszás* [1586], *visszáság* [1788], *visszakozik* [1848].

visszaél [1416 u.] Összetett szó. Előtagja az igekötői szerepű *vissza*, utótagja a 'használ, igénybe vesz' értelmű *él*, vö. *él valamivel*. A *vissza* pejoratív jelentésű alkalmazására vö. *visszaság* 'visszás állapot' [1474], *visszatetszik* [1624]; vö. még: *visszás*, *visszatetszés*, *visszatetsző*. Az ige jelentésfejlődése 'helytelenül él valamivel' > 'kihasznál' volt.

visszhang [1777] Német mintára keletkezett összetett szó, melynek *vissz-* előtagja a *vissza* határozószó és igekötő megrövidült alakja, utótagja a *hang* főnév, vö. német *Widerhall* 'visszhang' (német *wider* 'ellen', *Hall* 'hangzat, csengés'), hasonlóra vö. még: *visszfény* [1815] (< német *Widerschein* 'visszfény'). A *visszér* összetételt [1828] a fentiek analógiájára alkotta Bugát Pál. Az elnevezés alapja az, hogy ezekben az erekben a vér visszaáramlik a szív felé. A rövid *sz-es visszér* változat minden bizonnyal népetimológias alakulás: az előtagot tévesen a *visz* igehez kapcsolták.

vitamin [1922] Nemzetközi szó, vö. német *Vitamin*, angol, amerikai angol *vitamin*, francia *vitamine*, olasz *vitamina*, lengyel *witamina*: 'vitamin'. Mesterséges műszóként alkották a latin *vita* 'élet' és az angol *amine* 'amin: szerves nitrogénvegyület' szavak felhasználásával. A szó használatát C. Funk, a lengyel származású amerikai biokémikus vezette be 1912-ben. A magyarba a német és az angol közvetítette.

vitat [1546] Származékszó, mely a *vív* ige *ví* töváltozatából keletkezett -*tat* műveltető képzővel, vö. *altat*, *nyomtat*. Az eredetileg a harcolásra utaló ige ily módon átvitt értelemben a szellemi erők összecsapására vonatkozott, és e jelentésváltozásra hatással lehetett a latin *concertare* 'vív, harcol; vitázik, vitatkozik' hasonló jelentés-összefüggése. A *vitat* származékaira vö. *vitathatatlan* [1790], *vitatkozik* [1829], *vitatható* [1902]. A *vita* [1668] elvonás eredménye a *vitat* vagy esetleg a nyelvjárási *vitalkodik* 'vitatkozik' igéből, vö. *vágta* < *vágtat*. A *vita* igei származéka a *vitázik* [1691].

vitéz [1208 tn., 1372 u.] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár régi nyelvi *вѣтез* [vitez] 'katona, lovag', horvát-szerb *vitez* 'lovag, hős', szlovén *vitez* 'lovag'. Megfelelők más szláv nyelvekben is élnek, vö. szlovák *viťaz* 'hős, bajnok', orosz *вѣтязь* [vityazj] 'hős, harcos'. A szláv szavak valószínűleg germán eredetűek és a vikings nevével lehetnek kapcsolatban, vö. ónorvég *vikingr* 'viking'. A *vitéz* régen a művelt irodalmi nyelv szava volt, ma már régies, illetőleg népies árnyalatú. Melléknévi értelme jelzős használat alapján keletkezett. Származékaira vö. *vitézség* [1372 u.], *vitézi* [1416 u.], *vitézkedik* [1416 u.], *vitézlő* [1416 u.].

vitorla [1395 k.] Bolgár vagy szlovén jövevényszó, vö. bolgár *вѣтрило* [vetrilo] 'hajó-, csónakvitorla', szlovén *vetrilo* 'ugyanaz; ventilátor'. E szavak végső soron az ósszláv **větrь* 'szél' főnév bolgár *вѣтрея* [vetrela] 'szelel, párolog', szlovén *vetriti* 'ugyanaz' igei származékából keletkeztek az eszköznevek képzésére szolgáló déli szláv *-lo* névszóképzővel. Megfelelések más szláv nyelvekben is élnek, vö. orosz *вѣтрило* [vetrilo] 'vitorla <a költői nyelvben>'. A *vitorla* igei származéka a *vitorlázik* [1604].

vitrázs [1904] 'egy fajta függöny' Nemzetközi szó, vö. német *Vitrage*, angol *vitrage*, francia *vitrage*: 'vitrázs'. A franciából terjedt el, ahol a francia *rideau de vitrage* 'ablaküvegre való kis függöny' (francia *rideau* 'függöny', *vitrage* 'üvegezés; üvegfal, üveglablak') szókapcsolatra megy vissza. A szó ily módon a francia *vitre* 'ablaküveg' származéka. A magyarba elsősorban a német közvetítette.

vitrin [1926] Nemzetközi szó, vö. német *Vitrine*, angol *vitrine*, francia *vitrine*, olasz *vetrina*, orosz *вѣтрина* [vitrina]: 'vitrin'. A franciából terjedt el, ahol tudatos szóalkotással keletkezett a középkori latin *vitrinus* 'üveg-' szóra visszamenő francia *verrine* 'üveg' főnévből. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutott.

vitriol [1799] 'tömény kénsav' Német jövevényszó, vö. német *Vitriol* 'gálicskő'. A német szó a középkori latin *vitriolum* 'fém-szulfát' főnévre megy vissza, mely a latin *vitreolus* 'finoman üvegszerű' főnevesülésével keletkezett. A latinban végbement névátvitel azon a körülményen alapulhat, hogy bizonyos szulfátok hasonlítanak az üvegre. Lehetséges az is, hogy a magyar *vitriol* a *vitriololaj* összetétel [1781] előtagjának önállósulása. Ez utóbbi a német *Vitriolöl* 'füstölő kénsav' részfordításával keletkezett, vö. még: angol *oil of vitriol*, francia *huile de vitriol*: 'ugyanaz'.

vitustánc [1823] Összetett szó, melynek előtagja azonos *Szent Vitus* vértanú nevével, utótagja a *tánc* főnév. Az elnevezés azon a legendán alapul, amely szerint Szent Vitus meggyógyította Diocletianus császár kóros rángatózásban szenvedő gyerekeit. A *vitustánc* a korábbi *Vitus tánca* [1793] jelzős szerkezetből vált összetétellé. Létrejöttében idegen nyelvi minták is szerepet játszottak, vö. német *Veitstanz*, angol *St. Vitus's dance*, olasz *ballo di san Vito*: 'vitustánc'. A betegség egyéb elnevezésére vö. *Vid-tánc* [1810]. A *Vid* a *Vitus* név magyar megfelelője.

vityilló [1789] Belső fejlemény: a *viskó* játsszi továbbképzésével alakult, hasonlóra esetleg vö. *kagyló* : *kagylló*.

vív [1349] Vitatott eredetű. 1. Ósi, finnugor kori szó, vö. finn *voi-* 'tud, bír, képes', *voitta-* '(le)győz', észt *või-* 'tud, bír, képes', *võita-* '(le)győz'. A finnugor alapalak **boje-* 'tud, bír, képes' lehetett. Jelentésánlag hasonló összefüggésre vö. zürjén *vermj-* 'tud, képes, bír; legyőz'. A finnugor **o* magyar *i* fejleményére vö. *faj* : *fiú*. 2. Belső fejlemény, hangutánzó eredetű. Összetartozhat a hangutánzó eredetű *vaj* indulatszóval (vö. *vajákol*, *vajúdik*) és a *vijjog* szótövével. A *vív* eredeti jelentése eszerint 'harc során jajgat, kiált' lehetett. Mindkét magyarázat szerint az ige *vi* alakváltozata a korábbi, a szóvégi *v* hiátustöltő hang volt. Származékaira vö. *viadal* [1349], *vívás* [1395 k.], *vívó* [1416 u.], *viaskodik* [1456 k.], *viaskodás* [1495 e.], *vívódik* [1782] és *vívmány* [1848].

vívát [1693] Latin jövevényszó, vö. latin *vivát!* 'éljen'. Ez a latin *vivere* 'él' ige coniunctivusi praesens imperfectum egyes szám 3. személyű alakja. Hasonló alakulásmódra vö. *éljen!*.

víz [12. század vége] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *ūt*, *wit*, zürjén *va*, votják *vu*, cseremisiz *wət*, mordvin *ved*, *väd*, finn *vesi*, jurák *jī*, *wit*, szelkup *yt*, *ūt*: 'víz'. Az uráli alapalak **βete* 'víz' lehetett. Az uráli szavak távolabbi, indoeurópai kapcsolatára vö. óind *udakām* 'víz', óegyházi szláv *voda* 'ugyanaz'. Az ósi **t* ~ magyar *z* hangváltozásra vö. *ház*. Származékaira vö. *vizes* [1214 tn.], *vízi* [1395 k.], *vizetlen* [1416 u.], *vízesség* [1456 k.], *megvizesül* [1456 k.], *vizez* [1490], *vizel* [1533], *vizelet* [1533], *vizenyős* [1604], *vizenyő* [1808], *vízhatlan* [1835]. A *vizenyős -ny* névszóképzőjére vö. *savanyú*.

viza [1230] Vándorszó, vö. román *viză* 'tokféle hal', cseh *vyz*, *vyza*, szlovák *vyza*, lengyel *wyz*, *wyza*, ukrán *вѣз* [vız]: 'viza'. E szavak egymáshoz való viszonya és végső etimológiája tisztázatlan, de az valószínű, hogy összefüggenek az ófelnémet *hūso*, középkori latin *huso*: 'viza' főnevekkel. Mivel e halfajta csak a Fekete-tenger vízrendszerében fordul elő,

a szó valamely délkelet-európai nyelvből kerülhetett a magyarba, néhány szomszédos nyelvbe pedig a magyar is közvetíthette, vö. például szlovén *viza* 'viza'.

víziló [1669] Összetett szó (*vízi* + *ló*), melynek létrejöttében idegen nyelvi minták játszhattak szerepet, vö. latin *hippopotamus* 'víziló' (tulajdonképpen 'ló-folyó'), német régi nyelvi *wasserpferd* 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'víz-ló'), angol *river horse* 'ugyanaz' (tulajdonképpen 'folyó-ló'). Az állat más magyar elnevezésére vö. *tengeri ló* [1745].

vizit [1782] Nemzetközi szó, vö. német *Visite*, angol *visit*, francia *visite*, orosz *бuзум* [vizit]: 'vizit, szemle, orvosi beteglátogatás'. A franciából terjedt el, vö. francia *visiter* 'megszemlél, megvizsgál, látogat'. A francia szó a latin *visitare* 'gyakran megnéz, megsejtel; látogat' igére megy vissza, ez pedig végső soron a latin *videre* 'lát, néz' származéka. A *vizit* a magyarba francia és német közvetítéssel jutott. A latin *visitare* ige a magyarba is átkerült, vö. *vizitál* [1495]. Ebből elvonással alakult a nyelvjárási *vizita* 'látogatás; sorozás' [1706]. Hasonlóképpen latin átvétel a *vizitáció* 'látogatás, vizsgálat; sorozás' [1495 e.], vö. latin *visitatio* 'megszemlélés; meglátogatás'. A *vizitál* és a *vizitáció* elavulóban vannak.

vízkereszt [1416 u.] Déli szláv mintára keletkezett összetett szó (*víz* + *kereszt*), vö. bolgár nyelvjárási *водокръст* [vodokrszt] 'a háromkirályok előtti nap', horvát-szerb *Vodokrst* 'ugyanaz', szlovén *vodokrst* 'háromkirályok'. A szláv szavak összetételek, tulajdonképpen jelentésük 'vízkereszt'. Az elnevezés Jézus megkeresztelésére utal.

vízszintes [1808] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók hoztak létre a *vízszint* 'vízszintesen' [1790] határozószóból -s melléknévképzővel. A *vízszint* megszilárdult ragos alakulat a korábbi *víz szint* szókapcsolatból, melyben a *szín* 'felszín' főnév -t helyhatározóragos alakja található, és ily módon a szintagma eredeti jelentése a 'víz felszínén' volt. A *vízszint* főnév [1864] a korábbi határozószó főnevelésével keletkezett. Egyéb próbálkozásokra vö. *vízfektű* 'vízszintes' [1812], *vízszinleg* 'vízszintesen' [1836].

vízum [1921] Német jövevényszó, vö. német *Visum* 'útlevél-láttamozás; beutazási engedély'. A német szó a latin *visa* (többes szám) 'látott (dolog)' igenév alapján alkotott egyes számú latinos alak, vö. latin *videre* 'lát'. Az elnevezés alapja az a körülmény, hogy az útlevél csak láttamozással érvényes. Az angol *visa*, francia *visa*, orosz *виза* [viza]: 'vízum' a többes számú latin alaknak felel meg; vö. még: magyar elavult *visa* 'ugyanaz' [1904].

vizsgál [1531] Származékszó egy ismeretlen eredetű, önállóan nem adatolt alapszóból, mely esetleg összefügg a *vizsla* főnévvel. A -gál szóvég gyakorító képző. A *vizsga* [1804] nyelvújítás kori elvonás az igéből, vö. *irka*. A *vizsgál* igei származéka a *vizsgálódik* [1645], névszói származéka a *vizsgálat* [1747]. A *vizsgál* [1886] a *vizsgából* alakult -z igeképzővel.

vizsla [1350 tn., 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *vižao*, horvát nyelvjárási *vižel*, szlovák *vyžla*, lengyel *wyżel*: 'egy fajta vadászkutya, kopó'. A szláv szavak talán az ósszláv *vyg- 'világos, ragyogó, fényes' melléknév származékai, és az elnevezés ily módon a kutya ragyogó, világos szőrére utal. Az elavult *vizslál* 'vizsgál, fürkészt' [1631 e.] és a nyelvjárási *vizslat* 'keresgél, fürkészt' [1779 u.] igék a *vizsla* igeképzős származékai, képzésmódjukra vö. *szolgál*, *koslat*. 2. Belső fejlemény: származékszó egy ismeretlen eredetű, önállóan nem adatolt szótöbblől, amely a *vizsgál* ige alapszavául is szolgált. A *vizsla* a *vizs-* tő -l gyakorító képzős igei származékának főnevelésűt melléknévi igeneve, vö. *csusza*, *hulla*. A szó e magyarázat szerint először melléknévként élt és később főnevesült. A *vizslál*, illetőleg *vizslat* igék vagy a *vizsla* igei származékai, vagy pedig a *vizsl-* tőből alakultak. E származtatás nehézsége, hogy a *vizs-* igei tő feltételezett -l képzős származéka nem mutatható ki.

vodka [1658] Nyugati szláv, illetve orosz jövevényszó, vö. cseh *vodka*, szlovák *vodka*, lengyel *wódka*, orosz *водка* [vodka]: 'vodka'. A szláv szavak a szláv *voda 'víz' kicsinyítő képzős származékai. A korai átvételek valószínűleg a szlovákból valók, a későbbiek pedig orosz eredetűek; egyrészt orosz szépirodalmi művek közvetítették, másrészt a világháborúk során közvetlenül is a magyarba juthatott a szó.

vogul [1802] Nemzetközi szó, vö. német *Wogule*, angol *Vogul*, francia *vogoul*, olasz *vogulo*, orosz *вогул* [vogul]: 'vogul'. Az oroszból terjedt el, és valószínűleg összefügg a nyugat-szibériai Vogulka folyó nevével, vö. vogul *wōl'-ja*, osztyák *wōχal-jōχan*: 'Vogulka'. Az osztyákban a folyó nevével jelölték a Vogulka mentén lakó ugor csoportokat, vö. osztyák *wōχal'-χuj* 'Vogulka menti ember'. A népvetet a magyarba a német és az orosz közvetítette irodalmi úton. A vogulok saját, belső elnevezése, a *manysi* [1841] is használatos nyelvünkben, vö. vogul *manís*, *mānši*: 'vogul'.

voks [1525] Latin jövevényszó, vö. latin *vox* 'hang; szó; kijelentés, nyilatkozat', középkori latin 'szavazati jog', hazai latin 'szavazat'. A latin szó indoeurópai eredetű, vö. óind *vak*, avesztai *vāxš*: 'nyelv, hang, beszéd, szó'. A *voks* szövégi s hangjára vö. régi nyelvi *féniks* 'főnix'. Igei származéka a *voksol* [1613–1615].

volán [1926] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba, vö. francia *volant* 'kormánykerék'; vö. még: német régi nyelvi *volant* 'ugyanaz'. A francia szó a francia *volant de direction* 'ugyanaz' kifejezésből ered, melyben a *volant* a francia *voler* 'repül' ige származéka. A jelentésfejlődés útja 'repülő' > 'könnyen elmozdítható' > 'kormánykerék' lehetett. A magyar *volán* szóalak a francia ejtésmódon alapul.

volt [1887] Nemzetközi szó, vö. német *Volt*, angol *volt*, francia *volt*, olasz *volt*, orosz *вольт* [voljt]: 'volt'. Elektromosságtani műszóként *A. Volta* olasz fizikus nevéből alkották. A legkorábbi adata a franciából való. A magyarba elsősorban a német közvetítette. Hasonló keletkezésre vö. *amper*, *watt*.

von [1372 u.] Ismeretlen eredetű. Szókincsünk régi eleme lehet, melynek számos származéka jött létre, vö. például: *vonás* [1456 k.], *vonat* [1476 k.], *vonakodik* [1508], *vonaglik* [1708]. A *vonszol* [1704–1712] alapszava a régi nyelvi *vonsz* [1372 u.], mely *-sz* gyakorító képzővel alakult, és a *vommal* azonos értelemben szerepelt, vö. *met* : *metsz*, *tetik* : *tetszik*.

vonal [1793] Mesterséges szóalkotás eredménye, a nyelvújítás idején alkották a *von* igéből *-l* névszóképzővel, vö. *fonal*, *lepel*. A *vonál* alakváltozatra vö. *fonal* ~ *fonál*. A szó 'íróeszközzel húzott nyom' jelentésére régebben a *von* ige egyéb származékai is előfordultak, vö. *vonás*, *vonásocska*, *vonítás*. A *vonal* származékaira vö. *vonalaz* [1834], *vonalzó* [1835].

vonat [1780 k.] Mesterséges szóalkotás eredménye, a nyelvújítás idején a *von* igéből hozták létre *-t* névszóképzővel, vö. *gondolat*, *mondat*. A szónak korábban számos, a *von* egyéb származékaival egyenértékű jelentése volt, vö. 'húzás, vonal, vonás, vonzódás'. A 'vasúti szerelvény' értelme német mintára keletkezett [1840], vö. német *ziehen* 'húz' : *Zug* 'vasúti szerelvény'. A szónak több igekötős alakja is használatos, vö. *kivonat* [1800], *levonat* [1881].

vonatkozik [1755] Származékszó, a *von* igéből keletkezett mozzanatos *-t* és visszaható *-kozik* képzőbokkal, hasonló képzésmódra vö. *csalatozik*, *fogyatkozik*. Az ige 'kapcsolatban van valamivel' értelmű használatára hatással lehetett a német *sich beziehen* 'ugyanaz' (< német *ziehen* 'húz, von'), 'utal valamire' jelentésére pedig vö. a hasonló felépítésű *hivatkozik* igét. Származékai a *vonatkoztat* [1874] és a *vonatkozólag* [1847].

vonít [1815 k.] Származékszó, mely a *von* igéből alakult *-ít* mozzanatos képzővel, és eredetileg a hangadás elhúzott, elnyújtott voltára utalt. Majd az alapigétől eltávolodva bekerült az *-ít* végű hangutánzó jellegű igék hasonló jelentésű csoportjába, vö. *nyűszít*, *visít*. Ez magyarázza a nyelvjárási *vunyít* alakváltozat és *vonyíkol* [1957] származék létrejöttét.

vonul [1771] Mesterséges szóalkotás eredménye, a *von* igéből hozták létre *-ul* visszaható képzővel a nyelvújítás idején, vö. *járuul*, *nyomul*. Főnévi származéka a *vonulat* [1802].

vonz [1760] Szóhasadással keletkezett. A *von* régi nyelvi *vonsz* 'húz, von; vonz' [1372 u.] származékától különült el a szöveg zöngésülésével, vö. *von*. E folyamatot segíthette a *-z* képzős igék analógiás hatása, valamint a *vonsz* *z-s* írásmódja. Származékai a *vonzó* [1760], *vonzódik* [1792], *vonzat* [1800] és *vonzalom* [1830]. A *vonzerő* [1836] összetétel előtagja melléknévi igenévi értékű, vö. *vonszó erő* [1791], az előtag rövidülésére vö. *látcső*, *jármű*.

voják [1791] Nemzetközi szó, vö. német *Wotjake*, angol *Votyak*, francia *Votiak*, orosz régi nyelvi *вотьяк* [votyak]: 'voják'. Az oroszból terjedt el, ott a vojákok *udmurt* önelnevezésének *ud* eleméből alakult az orosz *-як* [jak] népnévképzővel. A magyarba irodalmi úton a németből és az oroszból került. Az *udmurt* elnevezés [1864] szintén ismeretes a magyarban, ez a vojákban feltehetőleg eredetileg 'mezei ember' jelentésű összetétel volt. Az *udmurt* nevet a magyarba az orosz közvetítette, vö. orosz *удмурт* [udmurt] 'voják'.

vő [1086 tn., 1380 k.] Ósi, uráli kori szó, vö. osztják *woŋ*, cseremisiz *wiŋŋə*, mordvin *ov*, *ova*, finn *vävy*, lapp *vivvá*, jurák *jij*, *wij*, szelkup *kuenä*, *kuenek*: 'vő', a szelkupban 'sógor' is. Az uráli alapalak **βäŋe* 'vő, vőlegény' lehetett. Az uráli **ŋ* vokalizálódására vö. *nő*, *tő*. A szó *vej* alakváltozata a *vejem-*, *vejed*-féle birtokos személyjeles alakokból vonódott el, vö. *fő* : *fej*.

vöcsök [1519] Valószínűleg ősi, finnugor kori szótó magyar képzéssel. A töre vö. vogul *uasse* 'kacsa', osztják *wäsəγ* 'ugyanaz', zürjén *vež* 'fűtyülő réce', voják *vali*, *vači* 'kacsa', észt *vais*, *väis* 'bukoréce', lapp *vāž-lo,nte* 'tengeri madárfajta'

(*lopte* 'madár'). A feltételezett finnugor alapalak **fačs* 'egy fajta kacsá'. A magyar szó *cs* hangjára vö. *facsar*, *öcs*, az eredeti mély hangrendű magánhangzó palatalizálódására vö. *mese*, *vessző*. A *-k* szóvég névszóképző, vö. *fazék*, *lélek*.

vödör [1165 k. tn., 1405 k.] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *vědro*, *vědrъ* (többes szám genitívus), horvát-szerb *vjedro*, *vedro*, *vedara* (többes szám genitívus), régi nyelvi *viđar* (többes szám genitívus), szlovák *vedro*, *vedier* (többes szám genitívus), orosz *ведро* [vedro], *ведер* [vjogyer] (többes szám genitívus): 'egy fajta edény, veder'. A szláv szavak, melyek a szláv **voda* 'víz' származékai, régebben mértékegységet is jelöltek. A magyarba valamely szláv szó többes számú birtokos esetben lévő alakja került át, melyet az magyaráz, hogy a szót gyakran használták mértékegységként, és az ötnél nagyobb számok után a szlávban a névszó többes genitívusi alakja áll.

vőfély [1395 k.] Összetett szó, melynek előtagja a régiségben 'vőlegény' jelentéssel is bíró *vő*, utótagja pedig a *fél* főnév 'társ' értelemben. A jelöletlen birtokos jelzős összetétel ily módon a vőfélynak a lakodalomban betöltött szerepére utalt, jelentése 'a vőlegény segítőtársa' volt. A szónak a nyelvjárásokban számos alakváltozata él, melyek részben hangtani úton, részben pedig népetimológiával keletkeztek, vö. *véfőj*, *vőfőj*, *fővély*, *vőfeny*.

vőlegény [1250 tn. (?), 1405 k.] Összetett szó, melynek előtagja a *vesz* ige folyamatos melléknévi igenévi *vevő* alakjából keletkezett, utótagja a *legény* főnév. Az elnevezés arra utal, hogy a régiségben (és egyes népeknél ma is) a leányért fizetni kellett, ily módon az összetétel eredeti jelentése 'vevő legény' volt. E magyarázatot megerősíti a *vőlegény*-nyel párhuzamos *eladó lány* [1643] kifejezés régi volta.

völgy [1211 tn., 1338] Ósi, uráli kori szó, vö. vogul *vuol'* 'két kanyarulat közötti folyószakasz', osztják *wāγa* 'az Ob egyik mellékfolyója', zürjén *vol'* 'egy kis folyó neve', jurák *jaγaw wāej* 'két kanyarulat közötti folyószakasz' (*jaγa* 'folyó'). Az uráli alapalak **βađkz* 'kis folyó; folyószakasz' lehetett. A szó hangtani alakulásmódjára vö. *hölgy*. A magyar szó eredeti jelentése 'folyómeder' volt, ma is használatos értelme érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett.

vörheny [1752 (?), 1763] Mesterséges szóalkotással keletkezett, a korábbi, napjainkra már elavult *vörhenyő* 'pirosas, vöröses' [1416 u.], *vörhenyeges* 'ugyanaz' [1577 k.] mellénevekből alkották elvonással a nyelvújítás idején. Az alapszavak a *vér* származékai, képzésmódjukra vö. *porhanyó*, valamint *förgeteg*, *görgeteg*. A régiségben a *vér* szónak több *-h* képzős igei származéka is élt, vö. *vérheszt* 'vérez' [1508], *vérhedik* 'vértzik, véressé válik' [1516], *vérhüdik* 'olyan betegségbe esik, amelyen vér eresztésével kell segíteni' [1832].

vörös [1121 tn., 1416 u.] Szóhasadással keletkezett, a *véres* melléknév párja. A *veres* alakváltozatban is élő szó eredeti jelentése 'véres' volt, színnév értelme a vér piros volta alapján fejlődött ki, vö. *vércse*, *vörhenyő*. Származékaira vö. *vörösség* [1416 u.], *vörösül* [1510], *vörösít* [1533], *vöröslík* [1536], *vörösödik* [1559], *vöröses* [1585].

vulkán [1786] Nemzetközi szó, vö. német *Vulkan*, angol *volcano*, régi nyelvi *vulcan*, francia *volcan*, olasz *vulcano*, spanyol *volcan*: 'vulkán'. A spanyolban keletkezett a latin *Vulcanus*, *Volcanus* 'a tűz istene; tűz' főnév alapján. Idetartozik a *vulkanikus* melléknév [1861] is, mely szintén nemzetközi szó, vö. német *vulkanisch*, angol *volcanic*, francia *volcanique*, olasz *vulcanico*: 'vulkanikus'. A magyar szó *us* végére vö. *tragikus*. Mindkét szó a franciából terjedt el, a magyarba elsősorban német közvetítéssel jutottak.

vurstli [1896] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Wurstelprater* 'a bécsi Práter vidámparkszerű része'. A német szó a német *Wurstel* 'paprikajancsi' és *Prater* 'bécsi városrész neve' szavakból keletkezett összetétel, melynek az előtagja került át a magyarba, és önállósulva a hasonló szórakoztatóhely nevévé vált. A *li* szóvégre vö. *cetli*, *kifli*. Bizalmas stílusértékű szó.

walkman [1980 k.] 'sétálomagnó' Nemzetközi szó, mely angol márkanévként keletkezett a *walk* 'sétál' és a *man* 'férfi, ember' szavakból, ily módon az összetétel jelentése tulajdonképpen 'sétáló ember'. Az elnevezést a Sony vállalat alkotta meg a hordozható szórakoztató elektronikai eszközök *-man* utótagú márkanéveinek egyikeként, vö. *watchman* 'zsebtelevízió', *discman* 'hordozható CD-lejátszó'. Az elnevezések napjainkra önállósodtak, és nem Sony gyártmányú termékekre is használatosak számos nyelvben, vö. német *walkman*, francia *walkman*, lengyel *walkman*: 'walkman'. A szó a magyarba az angoltól került.

X

xerox [1972] 'fénymásológép; fénymásoló-géppel készített másolat' Angol jövevényszó, vö. angol *xerox* 'xeroxgép, xeroxmásolat'. Az angolban alkották az angol *xerography* 'sokszorosítás, sokszorosítási eljárás' főnév alapján (< görög *szerosz* 'száraz' és *grafí* 'írás'). Igei származéka a *xeroxoz* .

xilofon [1897] Nemzetközi szó, vö. német *Xylophon*, angol *xylophone*, francia *xylophone*: 'xilofon'. A franciából terjedt el, ahol tudatos szóalkotás eredménye (< görög *szílon* 'fa' és *fóni* 'hang'). A *xilofon* nevű ütőhangszer Európába a Távols Keletről, valamint Afrikából került, az európai zenekultúrában először a francia C. Saint-Saëns (1835–1921) zeneszerző használta. A *xilofon* szót a magyarba elsősorban a német közvetítette.

Z

-z lásd **-sz**¹

zab [1211 tn. (?), 1264] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *зоб* [zob] 'abrak', horvát-szerb *zob* 'ugyanaz; zab', szlovén *zob* 'ugyanaz'. A szláv szó indoeurópai eredetű, és *zabál* igénnel azonos forrásra vezethető vissza. Idetartozó szavak más szláv nyelvekben is ismeretesek, vö. cseh *zob* 'madáreleség'. *Zabos* [1212 tn., 1594] melléknévi származékának 'mérges' jelentése [1924] a zabbal megetetett ló élénkségén alapulhat.

zabál [1395 k.] Szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *zobati* 'csipeget <magot>; eszik <zabot>', szlovák *zobat'* 'csipeget, magokat szemelget', orosz nyelvjárási *зобать* [zobaty] 'csipeget; nyel, mohón fal'. A szláv szó indoeurópai eredetű, vö. avesztia *zafar-* 'száj, pofa'. A magyar szó közvetlen forrása bizonytalan; vö. még: *zab*. A szóvégi *-l* beillesztő képző, vö. *kapál*.

zabigyerek [1855] Összetett szó, melynek utótagja a *gyerek* főnév, előtagja pedig a *zab* játszi képzésű *zabi* melléknévi származéka. Az elnevezés egyrészt a *zab* más gabonanövényekhez viszonyított alacsonyabb értékén, másrészt pedig a házasságon kívül született gyermek negatív társadalmi megítélésén alapul. A *zab* hasonló szerepére vö. *zab vitézségű* [1793], *zab leány* 'fattyú' [1795 k.], *zabi kisasszony* 'ugyanaz' [1899]. A *zabigyerek* összetételből elvont *zabi* 'fattyú' [1803] önállóan is élt.

zabla [1393 tn. (?), 1395 k.] Szlovén jövevényszó, vö. szlovén nyelvjárási *zobálo* 'zabla' (< szlovén *zobati* 'eszik <bogyót, cseresznyét>, fal <magot>', vö. *zabál*). Megfelelő elnevezések más szláv nyelvekben is vannak, ezek azonban a szláv **zǫbъ* 'fog' főnév népetimológias hatására módosultak, vö. cseh nyelvjárási *zubadlo*, szlovák *zubadlo*: 'zabla'. A magyarban a szó eredetileg három szótagú volt, majd a második, nyílt szótagból a magánhangzó szabályosan kiesett. A magyarság már a honfoglalás előtt is ismerte a zablát. Korábbi elnevezése *emlő* volt, ezt szorította ki a a szláv jövevényszó, mely esetleg eredetileg e lószerszám új típusát jelölhette. Igei származéka a *(meg)zaboláz* [1470], fosztóképzős melléknévi származéka a *zabolátlan* [1519].

zabrál [1916] Nyugati vagy keleti szláv jövevényszó, vö. szlovák *zabrat'*, lengyel *zabrac'*, orosz *забрать* [zabraty], ukrán *забра́ти* [zabratyi]: 'elvesz, elszed, elrabol'. Ez a szláv **bъr-* 'vesz' ige **za* igekötővel ellátott alakja. Az első világháború során került a magyarba, közvetlen nyelvi forrása nem határozható meg. A magyar szóvégi beillesztő képzővel alakult, vö. *kapál, zabál*. Alacsony stílusértékű szó, melynek használata visszaszorulóban van.

zacc [1900] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Satz* 'készet; tétel zeneműben; kávézacc; mondat, megállapítás, tétel; ugrás; helyzet'. Ez a német *sitzen* 'ül' ige tövéből származik. A bizalmas társalgási nyelv szava. Származéka a *zaccos* [1932].

zaci [1906] Származékszó, mely játszi rövidítéssel és *-ci* kicsinyítő képzővel alakult a *zálogház* [1781] összetétel alapján. Hasonló képzésű alakulatra vö. *ruci* 'ruha'. A bizalmas társalgási nyelv szava.

zacskó [1508] Származékszó. A *zsák* főnév *-csó* kicsinyítő képzős származéka, a képzésre vö. *bakcsó* 'egy gémfajta'. Az eredeti *zsakcsó, zakcsó* változatból hangátvetéssel (*kcs* > *csk*) keletkezett a *zacskó*, vö. *szöcske, tacskó*. A szó eleji mássalhangzó változataira vö. *zsák*. A szó *acskó* alakváltozata téves szóhatár-eltolódás eredménye.

zafir [1300 tn., 1395 k.] Vándorszó, vö. görög *szapfirosz*, latin *sappirus*, kései latin *sapp(h)irus*, német *Saphir*, középfelnémet *saphūr(e)*, francia *saphir*, olasz *zaffiro*, nyelvjárási *saphil, saphyl, žafir*: 'zafir'. Forrása valószínűleg a héber

sappīr 'ugyanaz'. A magyarba részben latin, részben pedig olasz és német közvetítéssel jutott. A régiségben egyaránt élt a szó *s-*, *sz-* és *zs-* kezdőhangú változata is, a *zs-s* ejtés lehetett a leggyakoribb.

zagyva [1567 tn., 1660] Ismeretlen eredetű szó. Igei származéka a *zagyvál* [1598], de az sem zárható ki, hogy a *zagyva* keletkezett az igéből elvonással. Hangalakjának alakulására hatással lehetett a *Zagyva* folyónév [1200 k.], mely eredetét tekintve nem tartozik ide, szláv átvétel. A *zagyvalék* [1787] származék mintája feltehetőleg a *kotyvalék* volt.

zaj¹ [1416 u.] 'lármázás, láрма, zörej' Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *soj* 'hang, hír, zaj', osztják *sōj* 'hang, zaj', cseremis *šakte-* 'hangszeren játszik; hangzik, szól', finn *soi-* 'hangzik, zeng, szól; <madár> énekel', lapp *čuoggjá-* 'hangzik, visszhangzik, cseng'. A finnugor alapalak **soje* 'zaj, hang; hangot ad, zajong' lehetett. A szó hangutánzó jellege a magyarban is megőrződött. Eredeti hangalakja *szaj* volt, az *sz > z* hangváltozásra vö. *zug*. Az igei alapszó a magyarban kihalt, illetőleg származékaiban maradt fenn, vö. *zajong* [1416 u.], *(fel)zajdul* [1561]. A *zaj* névszói származékaira vö. *zajos* [1454 tn., 1519], *zajtalan* [1833].

zaj² [1560] 'jégzajlás' Vitatott eredetű. 1. Belső fejlemény, jelentés-elkülönüléssel keletkezett a *zaj* 'láрма, zörej' főnévből. E folyamat alapja a jégzajlást kísérő erős hanghatás lehetett. 2. Ósi, finnugor kori szó, vö. vogul *saī* 'zajló jég', osztják *foγ* 'vékony, zajló jég', lapp *čuokke* 'jégkéreg a legelőn'. A finnugor alapalak **saka* vagy **čaka* 'zajló jég, vékony jégkéreg' lehetett. Az egyeztetés hangtani szempontból kifogásolható, az ősi **s ~ *c* magyar *sz (> z)* fejleményére vö. mégis *szeg* 'vág; szegéllyel lát el'. A magyar *sz > z* hangváltozásra vö. *zaj* 'láрма, zörej'. Ma már elavult, csak igei származéka a *zajlik* [1788] él.

zakatol [1630 (?), 1737] Hangutánzó eredetű. Töve a *zaklat* ige tövével azonos és összefügg a *zokog* szócsaládjával. A szóvég gyakorító képző, vö. *puhatol*. A nyelvjárásokban létezik az alapszó más gyakorító képzős származéka is, vö. *zakotál* 'lármázik, zajt csap' [1874]. A *zakatol* eredeti jelentése 'zörget, dörömböl, lármázik' volt, a ma elterjedtebb '<gép, szerkezet> ütemesen kattogó hangot hallat' értelme jelentésszűkülés eredménye.

zaklat [1592] Származékszó egy önálló alakban nem adatolt alapszóból, mely a *zakatol* tövével azonos. A szóvég gyakorító-műveltető képző, vö. *caplat*, *vizslat*. A nyelvjárási *zakurál* 'zaklat, hajt' [1745 k.] a *zaklat* játsszi továbbképzésű származéka.

zakó [1881] Német jövevényszó, vö. német *Sacko* 'zakó'. A német szó a német *Sack* 'bő hátú férfi zsákkabát' olaszosan továbbképzett változata, vö. olasz *sacco* 'ugyanaz'. A szó forrása az angol *sack (coat)* 'ugyanaz'.

zálog [1346 tn. (?), 1416 u.] Jövevényszó egy szláv nyelvből, esetleg horvát-szerb eredetű. Vö. horvát-szerb *zalog*; vö. még: óegyházi szláv *zalogъ*, szlovák *záloh*, orosz *залог* [zalog]: 'zálog, zálogtárgy, betét' (<összláv **za* igekötő + **logъ* 'rakás, helyezés'). A magyarba mint jogi műszó kerülhetett, és ez a körülmény a szó horvát-szerb eredete mellett szól, vö. *per*. Névszói származékaira vö. *zálogos* [1422 tn., 1482], *zálogosság* 'zálog' [1493], *zálogosdi* [1789], igei származéka az *(el)zálogosít* [1519].

zamat [1796] Valószínűleg belső fejlemény, tudatos szóalkotással keletkezhetett. Feltehetőleg a *szimatol* ige *szamatol* alakváltozatából hozták létre elvonással; vö. még: *szimat*. A *zamat* a *szimatol* 'valaminek a szagát érzí' jelentéséhez kapcsolódik, a szaglás és ízérezékelés összefüggésére vö. *aroma*, *bűz*, *íz*.

záp [1590] 'megromlott, rossz szagú <tojás>' Ismeretlen eredetű. Kapcsolatban állhat az *áporodik* igével, de a két szó egymáshoz való viszonya az etimológia tisztázatlansága miatt homályos. Igei származéka a *zápul* [1702].

záfog [1405 k.] Összetett szó, melynek utótagja a *fog* főnév, előtagja pedig valószínűleg a *záp* melléknév. Az összetétel jelzői előtagja a hátsó fogaknak a szem- és metszőfogakénál erősebben romló jellegére utalhat. A korai *záp* 'záfog' [1416 u.] adat azonban felveti egy főnévi, önálló alakban 'záfog' jelentésű *záp* szó lehetőségét is, ebben az esetben a *záfog* összetétel szószaporító (tautologikus) alakulat.

zápor [1559] Jelentéstapadással, a *zápor eső* [1519 k.] jelzős szerkezet jelzőjének önállósulásával keletkezett. A jelzős kifejezés szláv mintára alakulhatott, vö. cseh *sporý děšť* 'sűrű, kiadós eső'. A *zápor* etimológiáját tekintve a *szapora* melléknévvel azonos eredetre megy vissza. Igei származéka a *záporozik* [1803].

zár [1395 k.] 'zár, retesz' Déli vagy nyugati szláv jövevényszó, vö. horvát-szerb *zavor* 'zár, retesz', szlovén *zavor* 'fék, kocsifék', cseh *závora* 'zár, retesz', szlovák *zavor* 'ugyanaz'; vö. még: óegyházi szláv *zavorъ, zavora* 'ugyanaz'. Megfelelő szavak a keleti szláv nyelvekben is élnek. A magyarba került *zavor* alakból *zavár* lett, majd ez egyszerűtéssel *zárrá* alakult. A *zár* főnévből *-l* igeképzővel keletkezett a *zárol* [1519 k.], melynek korai *zavárl*, *zárl* alakváltozataiból mássalhangzós kezdetű toldalékok előtt (*zárlnak*, *zárltam* stb.) következett be az *l* kiesése és a *zár* ige [1531] megjelenése. Ez utóbbi igei származékaira vö. *záródik* [1568], *zárkózik* [1575], *zárul* [1832]. Névszói származékokra vö. *záradék* [1796], *zárkózott* [1809], *zárda* [1838]. A *zár* főnév névszói származékai a *zárka* [1881] és *zavárzat* [1892].

zarándok [1222 tn., 1372 u.] Szláv, valószínűleg bolgár jövevényszó, vö. bolgár *странник* [sztrannik] 'idegen, vándor'; vö. még: óegyházi szláv *странникъ* 'idegen', orosz *странник* [sztrannik] 'vándor, búcsújáró'. A szláv szavak az ósszláv **storna* 'ország, vidék' származékai. A magyarba a szó valószínűleg a szláv vándorbarátok révén jutott, de nem feltétlenül a keresztény terminológia szavaként. Hangtani alakulásában a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása, a hangrendi kiegyenlítődés és az *nn* elhasonulása (*nn > nd*) játszott szerepet. A korábbi *sz-* szókezdetet a 19. századra szorította ki a *z-*s kezdetű változat. Igei származéka a *zarándokol* [1416 u.], mely utóbbiból keletkezett a *zarándoklat* [1416 u.].

zászló [1086 tn., 1395 k.] Szláv, esetleg horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *zastava* 'lobogó, zászló', szlovén *zastava* 'ugyanaz'; vö. még: szlovák *zástava* 'ugyanaz', orosz régi nyelvi *застава* [zasztava] 'előretolt osztag, csapat'. A szláv szavak az ósszláv **sta-* 'áll' ige **za* igekötős kapcsolatára vezethetők vissza, és eredeti jelentésük 'szimbólumként állított tárgy' lehetett. A szóvégi *a* elhagyására a magyar alakban vö. *kolbász*, *lapát*, az *szt > szl* hangváltozásra vö. *poroszló*. Melléknévi származéka a *zászlós* [1538], melynek főnévi, 'tisztjelölt' jelentése későbbi [1908].

zászpa [1585] 'a liliomfélékhez tartozó bugás virágzatú növény' Bizonytalan eredetű, talán szláv jövevényszó. Végős soron az ósszláv **zasъpa-* 'elalszik' igével állhat kapcsolatban. Erre utal az a körülmény, hogy a *zászpa* használata a hunyorral változik, tehát az elnevezés a kérdéses növény altató hatásán alapulhat. Vö. ukrán *спячка* [szpjacska], *стюх* [szpjuh] 'beléndek' (< ukrán *снаму* [szpatyi] 'alszik'). Nyelvjárási és szaknyelvi szó.

-zat/-zet [13. század eleje] Névszóképzőbokor. A *-z* igeképző és az *-at/-et* névszóképző összetapadásából alakult képzőbokorra feltehetően még az ómagyar korban. Az *-at/-et* jelentésének megfelelően elvont főneveket alkot, de kialakult gyűjtőnévképzői funkciója is. A nyelvújítók különösen kedvelték, nekik köszönhető a legtöbb idesorolható származék, pl. *domborzat*, *homlokzat*, *személyzet*, *növényzet*, *fedélzet*, *gyökérzet*, *hajzat*, *izomzat*, *bohózat*, *kőzet*, *lábazat*. Gyakori toldalék, ma sem tekinthető elavultnak.

zátony [1254] Szláv, esetleg orosz jövevényszó, vö. orosz *затон* [zaton] 'a szárazföldre mélyen benyúló öböl; halgát; téli kikötő'; vö. még: szlovén *zaton* 'tengeröböl', nyelvjárási *záton* 'sziget', szlovák *zátoň* 'tengeröböl', nyelvjárási *záton* 'sekély víz, gázló'. Mindezek a szláv **ton-* 'elmerít' ige **za-* prepozíciós összetételéből származtak. A szó a halászati terminológia elemeként kerülhetett a magyarba, és ez a körülmény szól orosz eredete mellett, vö. *tanya*. Nem zárható ki, hogy a magyarban is létező 'sziget' [1254], illetőleg 'sekély víz, gázló' [1763] jelentés kétszeres átvétel eredménye.

zavar [1240 tn., 1460 k.] Valószínűleg származékszó, mely egy ismeretlen eredetű, önálló alakban nem adatolt alapszóból keletkezett. A szóvégi *-r* képző lehet, a párhuzamos igei és főnévi képzésre vö. *csavar*, *fodor*. A *zavar* ige származékai *zavarodik* [1575], *zavarog* [1577 k.], *zavargás* [1837]. A főnévi használatú *zavar* [1308 tn. (?), 1470] származékai *zavaros* [1429 tn.], *zavartalan* [1604]. A *zargat* [1838] származék a *zavar* és *kerget* igék vegyülésével keletkezett.

zebra [1793] Nemzetközi szó, vö. német *Zebra*, angol *zebra*, francia *zèbre*, spanyol *cebra*, régi nyelvi *ezebra*, portugál *zèbra*, régi nyelvi *zevra*: 'zebra'. A portugál és spanyol nyelvekből terjedt el. Bizonytalan eredetű, talán a latin *equifer*, vulgáris latin **ecifer*: 'vadló' főnévvel áll összefüggésben. A magyarba főképpen a német közvetítette. A *zebra* 'gyalogos átkelőhely' jelentése [1962] hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye.

zefír¹ [1774] 'könnyű, nyugati szél, enyhe szellő' Latin jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba, vö. latin *zephyrus*, *sephyrus* '(nyugati) szél, szellő'; vö. még: német *Zephir* 'ugyanaz'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *széfirosz* 'északnyugati szél, esti szél' (< görög *szófosz* (~ **széfosz*) 'sötétség, homály; nyugat'). A magyar régi nyelvi *zefirus* alakra vö. *ámbitus*. Irodalmi nyelvi szó.

zefír² [1896] 'könnyű pamutszövet' Nemzetközi szó, vö. német *Zephir*, angol *zephyr*, francia *zéphyr*, olasz *zefir*, orosz *зефир* [zefir]: 'zefiranyag', az angolban 'zefirfonál' jelentése is van. Etimológiája a *zefír¹* 'szellő' szóval azonos: 'enyhe szellő' > 'könnyű, szellős szövet, lazán sodrott fonál'. A magyarba főképpen a franciából került, német közvetítéssel is. Elavulóban van.

zeke [1560 k.] 'durva szövésű rövid kabát' Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *seeg*, korai újfelnémet *sege*: 'rövid női kabát'. A német szó a latin *sagum*, *saga* (többes szám) 'katonai köpenyként használt szövétdarab; rövid kabát' főnévre megy vissza. Hangtörténeti szempontok alapján bizonyára a bajor-osztrák nyelvjárásból történt az átvétel és a 13. századra lezajlott. A magyar alak *k* hangja hanghelyettesítés eredménye. A népnyelv és a köznyelv határán álló szó.

zeller [1624 tn. (?), 1664] Német, közelebről bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *zellərə*, *zella*, bécsi német *zeller*, német *Sellerie*: 'zeller'. A német szó a francia *céleri* 'ugyanaz' átvétele (< északolasz *séleri* [többes szám], *séler* 'ugyanaz'). A magyar alakváltozatok (*selleri*, *celleri*, *celler*) többszörös átvételre utalnak.

zene [1832] Mesterséges szóalkotással, a *zenebona* ~ régi nyelvi *zanabona* ikerszó előtagjának önállósulásával keletkezett a nyelvújítás idején. E folyamatra a *zeng* ige is hatással lehetett. A szó már elavult *zenede* származéka [1850 k.] szintén a nyelvújítók alkotása, vö. *bölcsőde*, *tőzsde*. További származékai *zenész* [1834], *zenél* [1836].

zenebona [1456 k.] Összetett szó, melynek elő-, illetőleg utótagja a *zeng* és a *bong* igék tövével áll kapcsolatban. Az *-e* és *-a* szóvég melléknéviigenév-képző. Hasonló alakulású ikerszavakra vö. *csetepaté*, *csih-puhi*. A régiségben általános volt a szó mély hangrendű előtaggal is (*zanabona*), mely hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett.

zeng [1240 tn. (?), 1395 k.] Hangutánzó eredetű. A szótó a *zenebona* ikerszó előtagjának tövével azonos, a szóvég *-g* gyakorító képző. A *zeng* : *zendül* [1490 k.] : *zendít* [1553] viszonyára vö. *cseng* : *csendül* : *csendít*, *kong* : *kondul* : *kondít*. A szócsalád eredetileg fémtárgyak, valamint hangszerek húrjainak telt, messzehangzó hangját jelenítette meg, emberre, időjárás jelenségekre vonatkoztatott használata másodlagos. Ugyanúgy, mint a *zendül* 'lázad' jelentése [1490 k.].

zerge [1722] Valószínűleg jövevényszó, az átadó nyelv azonban bizonytalan. Összefügghet a következő török szavakkal: csagatáj *särkä*, kazah *serkä*, üzbég *serka*, tuvai *särgä*: 'kecskebak, kiherélt kecskebak'. Vö. még: mongol *serkä* 'vezérkos'. Szótörténeti okok miatt átadó nyelvként török nyelv nem jöhet számításba.

zéró [1787] Nemzetközi szó, vö. német *Zero*, angol *zero*, francia *zéro*, olasz *zero*, orosz *zero* [zero]: 'nulla, zérus'. Az olaszból terjedt el, és forrása az arab *ṣifr* 'üres; nulla; jel, számjegy'; vö. még: *cifra*. A magyarba főképpen német közvetítéssel jutott. A *zérus* [1743] a *zéró* alapján keletkezett, a szóvég latinosítás eredménye.

ziccer [1921] Német eredetű szó, mely a német *sitzen* 'ül; talál <lövés, szó>' ige tövéből a német eredetű *-er* névszóképzővel keletkezett nyelvünkben. A németben a szó ilyen jelentéssel nem adatható. Figyelemre méltó, hogy 'talál'-féle jelentéssel a magyar *ül* ige is rendelkezik. Hasonló képzésmódra vö. *drukker*. Vö. még: horvát-szerb *zicer* 'ziccer'. A sportnyelvből került a bizalmas társalgási nyelvbe.

zihál [1794] Hangutánzó eredetű. Hangalakja eredetileg a fűjtató, nehéz légzés szaggatott hangját érzékeltette. A szótó esetleg a *zivatar* szó alapszavával áll kapcsolatban. Az *-ál* szóvég gyakorító képző.

-z(ik) [12. század vége] Igeképző. Ősi eredetű toldalék, egy uráli **-t* képzőre vezethető vissza. Igéből, névszóból, ritkán egyéb szófajú alapszóból is képezhet új igét, pl. *oldoz*, *kinoz*, *fékez*, *utánoz*, *idéz*. Igei alapszavak mellett gyakorító képzőként működött, legősibb *z* végű szavaink közül is jónéhány a származékai közé tartozik, pl. *néz*, *nyúz*. Tárgyatlan származékai gyakran kapnak *-ik* végződést, pl. *sápitózik*, *ijedezik*. Denominális képzéseinek alapszava lehet a cselekvés eszköze, pl. *zongorázik*, *számítógépezik*, tárgya pl. *cseresznyézik*, *cédulázik*, eredménye, pl. *ágyaz*. Származékai gyakran a valamivel való ellátódást fejezik ki, pl. *virágzik*, valamint számos más jelentéstartalmat is hordozhatnak, pl. *feltételez*, *éjszakázik*, *bearanyoz*, *bolondozik*. A névszóból képzett tárgyatlan igék is ma már szinte minden esetben *-ik* végződéssel egészülnek ki. A *-z* a magyar nyelv története folyamán mindig eleven képző volt, ma különösen főnevek mellett termékeny, ebben a funkciójában gyakoribb, mint a szintén produktív *-l*, amelyet esetenként kiszorít a használatból, vö. *vacsorál* ~ *vacsorázik*, *zsugál* ~ *zsugázik*, *hahotál* ~ *hahotázik*. Igei alapszavakból már alig hoz létre új származékot.

zilál [1792] Származékszó, mely a 'hasít, vág' jelentésű régi nyelvi, illetve nyelvjárási *szil* igéből (vö. *szilánk*) keletkezett *-l* gyakorító képzővel, vö. *dobál*, *ugrál*. A szó eleji *sz* > *z* hangváltozásra vö. *zarándok*, *zug*. A szó eredeti jelentése 'szétszór' volt, 'összekuszál' [1844] értelmű használata ok-okozati érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett.

zimankó [1810 k.] Ukrán jövevényszó, vö. ukrán *зимонька* [zimonyka], *зимонько* [zimonyko] [vokatívusz] 'tél' (< ukrán *зима* [zima] 'tél'). A magyarban a szó eredetileg a rossz időjárást jelölte [1816], 'hideg, havas eső' [1810 k.] jelentése

érintkezésen alapuló névátvitel eredménye. A szó 'megpróbáltatás' [1848], 'veszekedés [1861] értelmére vö. a feltehetőleg hangutánzó eredetű, nyelvjárási *zehernye* 'rossz idő; zürzavar' [1803] és 'zivataros, veszekedő' [1815] jelentéseit.

zivatar [1621] Vitatott eredetű. 1. Horvát-szerb jövevényszó, vö. horvát-szerb *zli vetar* 'rossz, gonosz szél' (*zli* 'rossz, gonosz' + *vetar* 'szél'). A magyar alak a szó eleji mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével és hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett. E feltételezést alátámasztja, hogy a magyar szónak a régiségben elsősorban 'szélvész' jelentése volt. 'Égiháború' értelme érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett. 2. Belső fejlemény. Egy önálló alakban nem adatolt alapszó származéka. Az alapszó a *zihál*, *zuhé* szavakkal tartozhat össze. A szóvég névszóképző lehet, vö. *siheder*. A két magyarázat teljes mértékben nem zárja ki egymást. A nyelvjárásokban használatos *zihar* ~ *zivar* 'szélvihar; égiháború' alak is.

zizeg [1815] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a könnyű tárgyak egymáshoz súrlódásakor keletkező halk zörejeket jeleníti meg. Hasonló alakulatokra vö. *sziszeg*, *sziszeg*. A szóvég gyakorító képző. Ugyanezen szótó mozzanatos képzős származéka a *zizzen* [1856]. A *zizeg* és *zizzen* egymáshoz való viszonyára vö. *zörög* : *zörren*. A szócsaládba tartozott a mozzanatos jelentésű, elavult *zizzent* 'zizzen' [1851] ige is.

zokni [1906] Német, közelebről ausztriai német jövevényszó, vö. ausztriai német *Socken*, *Sockerl*, német *Socke*: 'zokni'. A német szó forrása végső soron a latin *soccus* 'alacsony szárú, könnyű cipő' főnév. A magyar szó alakváltozatai (*szokli*, *zokkelli*) többszörös átvételre utalnak. A szóvégi *-li* ~ *-ni* váltakozásra vö. *cetli*, *dózni*.

zokog [1456 k.] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a sírást kísérő, csukláshoz hasonló hangkitörést érzékelteti. Szótöve kapcsolatban áll a *zakatol*, illetőleg hangrendi párhuzam alapján a *zökken* igék tövével. A szóvégi *-g* gyakorító képző.

zokon [1838] Megszilárdult ragos alakulat, mely a *zokog* igéből elvont *zok* (vö. *zokszó*) formából keletkezett *-n* határozóraggal. A régiségben létezett *-ul* határozóragos változat is: *zokul* [1854]. Keletkezési idejük nyelvújítás kori tudatos szóalkotáshoz utal, de nem zárható ki a szavak spontán keletkezése sem. Napjainkban csak a *zokon vesz*, *zokon esik* kifejezésben használatos, de régebben más igékkel kapcsolatban is előfordult, vö. *zokon legyen (neki)* [1847], *zokul hat (rá)* [1858], *zokon ejt* [1867].

zokszó [1758] Összetett szó, melynek utótagja a *szó* főnév, előtagja pedig a *zokog* igéből vonódott el. Hasonló keletkezésű, jelzői szerepű alakulatokra vö. *gyógy-*, *men-*. A 19. századból még vannak adatok a *zok* előtag más összetételekben való előfordulására is, vö. *zokcsuklás* [1802], *zokpanasz* [1817].

zománc [1490] Vándorszó, vö. német *Schmelz*, középelnémet *smelz*, francia *émail*, ófrancia *esmal*, óprovanszál *esmaut*, olasz *smalto*: 'zománc'. Forrása az ófrank **smalt* 'zománc'. A szó a magyarba többszörös átvétellel jutott, a közvetítő nyelv először a német, majd a francia volt. A *zománc* első szótagi magánhangzója ejtéskönnyítő hang, az *l* > *n* hangváltozásra vö. *sül* > *sün*. Igei származéka a *zománcoz* [1550 k.].

zóna [1619] Latin jövevényszó, vö. latin *zona* '(éghajlati) öv; földövezet'. A latin szó görög eredetű, vö. görög *szóni* 'ugyanaz' (< *szónimi* 'övez'). A magyar *zóna* jelentése eredetileg '(föld)övezet' volt, a későbbiek megfelelnek a szó nemzetközi jelentéseinek (vö. 'környezet, szakasz, körzet'). Újabb értelmű használata a magyarban a főképpen jelzői szerepű *zóna* 'kis adag étel' [1925].

zongora [1787] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak a *zeng* ige alapján a több nyelvújítási hangszernév végén is előforduló *ora* végződéssel, vö. *fúvora* (> *fúvola*), *hangora* 'harmonika' [1846], *tambora* (> *tambura*). Származékai a *zongorista* [1873] és a *zongorázik* [1787].

zordon [1270] Ismeretlen eredetű. Eredetileg sötét színárnyalatot jelölt, a 'félelmetes, komor, barátságtalan'-féle jelentések kialakulásához vö. *sötét* 'feketébe hajló' és 'nyomasztó, zord'. A *zord* melléknévi alak [1808] nyelvújítás kori szóelvonás eredménye a *zordonból*, az *újdon* : *új*, *vadon* : *vad* típusú szópárok mintájára.

zökken [1618] Hangutánzó eredetű. A hangrendi párhuzam alapján kapcsolatban áll a *zokog* igével. A szóvég mozzanatos igeképző. A nyelvjárásokban használatos gyakorító képzős alakulat is, vö. *zökög* [1621]. Nem zárható ki, hogy ezek az igék egy korábbi *zök* 'lök, taszít' [1872] ige származékaiként keletkeztek. Ez utóbbi, nyelvjárási ige kései és ritka adatoltsága azonban kérdésessé teszi ezt a feltevést.

zöld [1215 tn. (?), 1395 k.] Vitatott eredetű. 1. Iráni jövevényszó, feltehetőleg alán eredetű, vö. oszét *zšldš* 'alacsony fűfajta', szogd *zrγwn* 'zöld', újperzsa *zard* 'sárga', *zarda* 'epe'. Az iráni szavak indoeurópai eredetűek, vö. óind *háríta-*

'sárga, zöld'. 2. Belső fejlemény, a *szőke* alapszavául szolgáló régi nyelvi *sző* 'sárga' melléknévből keletkezett *-d* kicsinyítő képzővel. A szó korai lejegyzései egyaránt utalhatnak *sz-* és *z-* szőkezedetre. A *zöld l* hangja másodlagos betoldás, vö. *boldog*, *bölcs*. A 'sárga' és a 'zöld' jelentések összefüggésére vö. a fenti példákat. A *zöld* igei származékai a *zöldell* [1416 u.], *zöldül* [1490], névszói származékaira vö. *zöldes* [1215 tn. (?), 1578], *zöldség* [1495 e.].

zöldfülű [1885] Összetett szó (*zöld* + *fülű*), melyben a *zöld* előtag 'éretlen, fiatal' jelentésében szerepel. A *zöld* hasonló szerepére vö. *zöld ifjúság* [1770], *zöld kor* [1786], *zöldeszű* [1894]; vö. még: nyelvjárási *zöldfejű* 'buta'. Hasonló szemléletmódot tükröző összetételek más nyelvekben is használatosak, vö. német *Grünschnabel* 'kotnyeles gyerek, ifjú' (tulajdonképpen 'zöldcsőr').

zömök [1767] Szóhasadás útján különült el az azonos jelentésű *zomok* melléknévtől [1529 e.], vö. *tompa* : *tömpe*. A *zomok* melléknév a nyelvjárásokban ma is él, előzménye a már kihalt, szláv eredetű *zomak* 'egy fajta kígyó' szó [1086 tn., 1395 k.]. A szó melléknévi jelentése a *zomok kígyó* 'kurta, tömzsi kígyó'-féle kifejezésekben alakulhatott ki.

zöngé [1850] Mesterséges szóalkotással keletkezett, szófajváltással főnevesült a *zöng* ~ *zeng* ige melléknévi igenevéből, vö. *penge*. A nyelvújítók alkották nyelvtudományi szakszökeként. Melléknévi származékai a *zöngés* [1894] és a *zöngétlen* [1894].

zördül [1372 u.] Hangutánzó eredetű. Hasonló hanghatást keltő szavakra vö. *csörög*, *dörög*; vö. még: nyelvjárási *zörömböl* 'csörög, zörög' [1799]. Ez utóbbi létrejöttében a *dörömböl* is szerepet játszhatott. Ugyanezen szócsalád tagja még a gyakorító képzős *zörög* [1372 u.], a műveltető *zördít* [1495 k.] és *zörget* [1519], továbbá a mozzanatos *zörren* [1774 (?), 1814]. A *zörej* [1803] az igék alapján keletkezett, vö. *dörej*, *röhej*.

zötyköl [1734] Hangutánzó eredetű. A hangrendi párhuzam alapján összetartozhat a *szotyog* ige családjával. A *zötyköl* gyakorító képzős alakulat, hasonlóképpen gyakorító képzőt tartalmaz a *zötyög* [1836], és mozzanatos képzésű a *zöttyen* [1838]. A *zötyköl* hangalaki változata a *zöcsköl*, melynek játszi továbbképzése lehet a nyelvjárási *zömöcsköl* 'rázással összetör, összezúz' [1838].

zrí [1900] Bizonytalan eredetű, talán a budapesti argóban keletkezett a valamikori Zrínyi utcai főkapitányság elnevezéséből. Ily módon a *Zrí* voltaképpen a *Zrínyi* tulajdonnév rövidülése, mely eredetileg a fenti kapitányság neve volt, majd ebből fejlődött ki általános 'rendőrség, rendőr' jelentése. A ma használatos 'ramazúri, hecc' értelme érintkezésen alapuló jelentésátvitel eredménye.

zubbony [1570] Vándorszó, vö. olasz *giubbone* 'blúz; bőrzakó', régi nyelvi, nyelvjárási *zubone* 'ugyanaz', nyelvjárási *dzibon*, *zibun* 'alsószoknya', román *zăbun* 'ködmön, csuha, köntös', bolgár nyelvjárási *забун* [zabun] 'rövid felsőruha', horvát-szerb *zobun*, *zubun* 'egy fajta mellény, pruszlík, zeke', albán *zabun* 'szoknya', oszmán-török *zibun*, *zubun* 'vattával bélelt vagy flanell gyermekkabátka'. A szó az olaszból terjedt el, és forrása az arab *ğubba* 'pamut alsóruha', amelyre *suba* szavunk is visszavezethető. A magyar szó átadó nyelve nem világos, szóba jöhet akár valamelyik balkáni nyelv, akár az olasz is. A *zubbony* z nélküli alakváltozatára vö. *zacskó*.

zubog [1651 (?), 1787] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a forrásban levő folyadék vagy az erős sodrású víz zúgó hangját érzékelteti, vö. *zúg*. Lehetséges, hogy a hasonló jelentésű *buzog* hangátvetéses párja. A szóvég gyakorító igeképző. Szintén gyakorító képzőkkel keletkezett a *zuborog* [1786], vö. *topog* : *toporog*. A nyelvjárásokban élnek a szótó egyéb képzésű származékai is, vö. *zuborkál* 'lubickol, felzavarja, felkeveri a vizet' [1795 k.], *zubbán* 'csobban' [1801].

zug [1237 tn. (?), 1625 k.] Ósi, ugor kori szó, vö. osztják *sõň*, *suň* 'sarok, zug'. Az ugor alapalak **suňs* 'ugyanaz' lehetett. A magyar szó hangtani alakulásmódjára vö. *zaj*, *fog*. Az elavult *zugoly* 'ugyanaz' [1531] a zug *-ly* kicsinyítő képzős származéka, vö. *fogoly* (madárnév), *harkály*. A *zegzug* [1669] ikerszó a *szeg* 'szöglet' és *zug* szavak összekapcsolódásával keletkezett; vö. még: *szege szugját* [1788], *zegit zugát* [1792], *szöge-szugát* [1818].

zúg [1171 tn. (?), 1372 u.] Hangutánzó eredetű. Összetartozik a *zuhog* igével, annak szóhasadással elkülönült párja, vö. *súg* : *suhog*. A *zúg* gyakorító képzővel keletkezett. Az alapszó egyéb származékaira vö. *zúdul* [1538], *zúdit* [1777]. A szócsalád tagjainak egymáshoz való viszonyára vö. *zeng* : *zendül* : *zendít*. A *zúdul* és *zúdit* esetében az eredeti, hangutánzással kapcsolatos képzettartalom elhomályosult, és a gyors mozgást megjelenítő elem vált uralkodóvá. A *zúg* gyakorító-visszaható képzős származéka a *zúgolódik* [1569].

zuglap [1844] Német mintára keletkezett összetett szó (*zug* + *lap*), vö. német *Winkelblatt* (*Winkel* 'szöglet, zug' + *Blatt* 'lap, újság'). A nyelvújítás idején alkották meg. Hasonló összetételek a német *Winkel* előtagú összetett szavak mintájára éltek és élnek még, vö. elavult *zugiskola* (vö. német *Winkelschule*) [1835], *zugügvyéd* (vö. német *Winkeladvokat*) [1847], *zugkocsmá* (vö. német *Winkelkneipe*) [1851], sőt a némettől függetlenül újabbak is keletkeznek, vö. *zugívó*.

zuhan [1330 tn., 1604] Hangutánzó eredetű. Hangalakja a magasból lezúduló vagy sebesen folyó víz hangját jeleníti meg. A szóvég mozzanatos képző. Ugyanezen szótó egyéb képzésű származékai a *zuhog* [1572] és a *zuhint* [1792], egymáshoz való viszonyukra vö. *pattan* : *pattog* : *pattint*. A szócsalád összefügg a *zúg* igével, a *zuhog* és a *zúg* szóhasadás útján különültek el egymástól, vö. *súg* : *suhog*, továbbá a szótó azonos a *zuhé* tövével. Névszói származékok a *zuhatag* [1819] és a *zuhany* [1834]. Mindkettő nyelvújítás kori szóalkotás eredménye, képzésmódjukra vö. *balgatag*, *sivatag*, illetőleg *villany*.

zuhé [1643] Származékszó, melynek hangutánzó eredetű töve a *zuhan* szócsaládjának tövével azonos. A szóvég eredetileg *-aj* névszóképző volt, vö. *kacaj*, *robaj*. A *zuhaj* > *zuhé* változáshoz vö. *ganaj*, *karaj*, *paraj*. A szó eredetileg a zuhanó tárgyak keltette hangot jelenítette meg, illetőleg indulatszóként élt. A ma használatos 'eső, zápor' jelentés [1928] érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett.

zupál [1893] Származékszó. Alapszava a *zupa* főnév [1649], amely bajor-osztrák jövevényszó, vö. bajor-osztrák *Suppe* 'leves', a szóvég az *-l* igeképző. Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai argójában keletkezett, hasonló jelentésfejlődésre vö. francia *biscuit* 'továbbszolgáló altiszt', tulajdonképpen 'kétszersült'. Ugyanezen szótó melléknévi származéka a *zupás* [1877]. A régi nyelv bizalmas stílusértékű szavai voltak.

zúz [1219 tn., 1519] 'összetör' Bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó. Hangalakja a kemény tárgyak összeütődésekor keletkező hangjelenséget érzékelteti. A *zúz* ige egy korábbi igenévszó igei folytatása lehet, a főnévi tagra vö. *zúz* > *zúza*. Eredetileg tájszó volt, a nyelvújítás korában vált köznyelvvé. Ebben az időben keletkeztek a visszaható jelentésű *zúzódik* [1806], illetőleg a főnévi *zúzda* [1854] származékok.

zúza [1779] Megszilárdult birtokos személyjeles alakulat. Alapszava a nyelvjárásokban még használatos, azonos jelentésű *zúz* [1405 k.]. A *zúza* bizonytalan eredetű, talán hangutánzó szó. Egy valamikori igenévszó főnévi folytatása lehet, az igei tagra vö. *zúz* 'összetör'. A *zúza* szóvége az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel, melynek a szótóbe való integrálódása gyakori jelenség a testrésznevek körében, vö. *epe*, *vese*.

zúzmara [1573] Szóelvonás eredménye a régi nyelvi és nyelvjárási *zúzmaráz* 'zúzmara' főnévből [1405 k.]. A *zúzmaráz* összetett szó, melynek előtagja az ismeretlen eredetű, elavult *zúz* 'dér, zúzmara' [1527], utótagja pedig a szláv eredetű, ugyancsak elavult, hasonló jelentésű *maráz* [1211 tn. (?), 1519]. A *zúzmaráz* : *zúzmara* alaktani viszonyára vö. *ábráz* : *ábra*. A régiségben hasonló jelentéssel élt a *hóharmat* összetétel is [1585]. A nyelvjárásokban a szónak több alakváltozata is él: az *úzmaráz* formára vö. *zacskó*. A kétszótagos *zúzmar* változatok a birtokos személyjelnek felfogott *-a* elhagyásával keletkeztek.

zuzmó [1807] Mesterséges szóalkotás eredménye, a nyelvújítás idején keletkezett a régi nyelvi és nyelvjárási *zúz* 'zúzmara' főnévből, feltehetőleg a *koszmó* (< *kosz*) mintájára. Az elnevezés ily módon arra utalhat, hogy a zuzmó a fák törzsét és a sziklákat zúzmara módjára lepi el.

züllik [1565] Ismeretlen eredetű. Műveltető képzős származéka a *zülleszt* [1815 k.].

zümmög [1863] Hangutánzó eredetű szó, mely elsősorban a bogarak duruzsoló hangját érzékelteti. A nyelvjárásokban él az ige mély hangrendű párja is, vö. *zumog* ~ *zunnog* ~ *zsummog* [1792]. A szóvégi *-g* gyakorító képző. Ugyanezen szótó ikerítése a méhek hangját utánzó *züm-züm* [1907]. Hasonló hangzású szó 'zümmög' jelentéssel más nyelvekben is használatos, vö. német *summen*, francia *zonzonner*.

zúr [1808] Mesterséges szóalkotással, a nyelvújítás idején keletkezett a *zúrzavar* (~ *zúravar*) ikerszó első tagjának önállósodásával. Hasonlóra vö. *monda*, *zene*.

zürjén [1841] Nemzetközi szó, vö. német *Syrjäne*, angol *Syrian*, *Zyrian*, francia *zyrične*, olasz *sirieno*, orosz *зырянин* [zirjanyin], régi nyelvi *сырьяне* [szirjanye] (többes szám): 'zürjén'. Az oroszból terjedt el, ahol a vogul *sarän*, *saran*, osztják *sarän*: 'zürjén' vagy <egy folyónév az Uralban> főnév átvétele. A magyarba elsősorban a német közvetítette szakszóként. A zürjének önelnevezése a *komi* [1947], mely szintén használatos nyelvünkben.

zűrzavar [1552] Belső fejlemény. Alapja a régi nyelvi *zűrzavar* 'összekever' ige [1460 k. (?), 1559], mely ikerszóként keletkezett a régi nyelvi *zúr* ~ *zűr* 'kavar' és *zavar* igék összekapcsolódásával. Hasonló alakulatokra vö. *csetlik-botlik*, *dűlfül*. A *zűrzavar* főnév létrejöttére vö. a *zavar* kétszófajúságát. A szó ma már csak főnévi értelemben él. Származéka a *zűrzavaros* [1585].

Zs

zsába [1578] 'idegzsába' Szláv jövevényszó, vö. szlovén *žaba* 'béka; a lovak szájbetegsége', szlovák *žaba* 'béka; inydaganat, nyelvrák', orosz *жаба* [zsaba] 'varangy; torokgyík'. A szláv szavak indoeurópai eredetűek. A magyarba a szó általánosabb, 'fájdalmas betegség' jelentéssel kerülhetett át, és jelentésszűküléssel keletkezett 'idegfájdalom' értelme. A 'béka' > 'betegségnév' jelentésfejlődés még a szláv nyelvekben ment végbe, hasonlóra vö. *rák, torokgyík*. A *zsába* napjainkban főképpen az *idegzsába* összetételben használatos.

zsabó [1812] 'fodros dísz' Nemzetközi szó, vö. német *Jabot*, angol *jabot*, francia *jabot*, román *jabou*, orosz *жабо* [zsabo]: 'mellfodor, csipkés dísz, zabó'. A szó a franciából terjedt el, ahol a francia *jabot* 'madárbegy' főnévre vezethető vissza. A névátvitel a madár begyrészén található, sokszor elütő színű díszes tollzatnak és a mellrésze varrt fodordísznek a hasonlóságán alapul. A *zsabó* a magyarba francia és valószínűleg német közvetítéssel került.

zsák [1211 tn. (?), 1372 u.] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *sac* 'táska, tarisznya; zsák alakú háló; gyomor, bendő; test; durva zsákvászon; vezeklőruha', német *Sack* 'durva anyagból készült hosszúkas, tömlőszerű tartó; tarisznya; gyomor; test; zsákvászon; vezeklőruha'. A német szó latin eredetű, vö. latin *saccus* 'ugyanaz', végső forrása pedig az akkád *šaḫḫu* 'ugyanaz'. A latinból elterjedt az európai nyelvekben és vándorszóvá vált, vö. angol *sack*, francia *sac*, olasz *sacco*, horvát-szerb *žak*: 'zsák'. A *zsák* igei származéka a *zsákol* [1505].

zsakett [1859] 'egy fajta ünnepi ruha' Nemzetközi szó, vö. német *Jackett* 'egy fajta férfikabát', angol *jacket* 'férfikabát, zakó; női kosztümkabát', francia *jaquette* 'zakó; kosztümkabát; gyermekköpeny', orosz *жакет* [zsaket] 'ugyanaz'. A franciából terjedt el mint a francia *jaque* 'térdisz' őr ujjas férfiruha' származéka. A magyarba francia és német közvetítéssel jutott.

zsákmány [1399] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *sachman* 'szekerész (katona), rabló', korai felnémet *sakman* 'ugyanaz; rabló katonák csoportja', hazai korai felnémet *sackman* 'rablás'. Ez összetett szó (német *Sack* 'zsák', *Mann* 'ember'), és leggyakrabban a német *Sackmann machen* 'zsákmányol' (tulajdonképpen 'zsákmányolást, rablást tesz') kifejezésben szerepelt, vö. *zsákmányt tesz* [1530–1546]. Hangtani szempontok alapján feltehető, hogy az átvétel már a 12. században bekövetkezett. A *zsákmány* szövegére vö. *ármány, furmány*. Igei származéka a *zsákmányol* [1553].

zsákutca [1822] Német mintára keletkezett összetett szó (*zsák + utca*), vö. német *Sackgasse* 'zsákutca' (*Sack* 'zsák' + *Gasse* 'utca'); vö. még: elavult *zsákút* [1880]. Az elnevezés az egyik végén elrekesztett út és a zsák alakú hasonlóságán alapul. A magyar szó absztrakt, 'kilátástalan helyzet' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett. A *zsákutca* további, elavult megnevezéseire vö. *vak utca* [1811], *vak út* [1820]. Ez utóbbiakhoz hasonlóak élnek más nyelvekben is, vö. angol *blind alley*, cseh *slepá ulice*: 'zsákutca' (tulajdonképpen 'vak utca').

zsalu [1797] Német, közelebbről bajor-osztrák jövevényszó, vö. tiroli német *schallü* 'zsalu', német, ausztriai német *Jalousie* 'ugyanaz'. A német szó a francia *jalousie* 'ugyanaz; buzgalom, féltékenység' átvétele. A szó több újlatin nyelvben is megtalálható, vö. olasz *geloso* 'féltékeny', *gelosia* 'féltékenység; rácsos ablak, ablakredőny, zsalu'; vö. még: latin *zelus* 'buzgalom, féltékenység'. A 'féltékenység' > 'lehúzott ablakredőny' jelentésváltozás az olaszban ment végbe, és a szó innen került át a franciába. A német már csak konkrét jelentésében vette át a szót.

zsalugáter [1786] Német, közelebbről bécsi német jövevényszó, vö. bécsi német *schalluu-gader* 'ablakra szerelhető zsalu, redőny'; vö. még: hazai német *schalugatter* 'ugyanaz'. A német szó összetétel, előtagja azonos a *zsalu* forrásával, utótagja a 'rács, keret, állvány' jelentésű német *Gatter*. A tájnyelv és a köznyelv határán álló szó.

zsálya [1237–1240 tn. (?), 1395 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *salvia* 'zsálya'. Ez a latin *salvus* 'ép, egészséges' szóval van összefüggésben, az elnevezés a növény gyógyító hatásán alapul. A magyar szónak a régiségben több alakváltozata is élt, az *s* kezdetűekre vö. *salétrom*, a *zs* kezdetűekre pedig vö. *zsinagóga*, *zsinat*.

zszámoly [1395 k.] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet, bajor-osztrák *schamel*, *schemel* 'zszámoly, pad, alacsony asztal', német *Schemel* 'zszámoly, hokedli, lábtámasz; szerszámok támasztóként használt alkatrésze'. A német szó azonos *sáml*i főnevünk eredetijével. A szó eleji *zs* hangra vö. *zsák*, *zsinór*, a magánhangzó-illeszkedésre és az *l* > *ly* palatalizációra vö. *ráspoly*, *tarsoly*.

zsandár [1715] 'csendőr' Német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *Gendarm*, nyelvjárási *schandarm*, *schandâr*: 'rendőr, csendőr, zsandár'. A német szó francia eredetű, vö. francia *gendarme* 'fegyveres lovas; csendőr'. A magyar szó -*ár* végződése a *bognár*, *kalmár* szavak hatását is mutathatja. A magyarba az osztrák katonai-közigazgatási nyelvből került. Elavult szó.

zsarátnok [1577 k.] 'parázs' Szláv jövevényszó, valószínűleg horvát-szerb eredetű, vö. horvát-szerb *žeratak* 'parázs, égő szén', óegyházi szláv *žeratykb*, *žaratykb* 'hamu' és a lengyel *żarzątek*, *żerzatek* 'hamu, parázs'. A szláv szavak az ósszláv **gēr-* 'ég' ige származékai. A magyar szó hangtani alakulására az *asztalnok*, *bajnok* típusú szavak hatottak. A *zsarát* [1792] nyelvújítás kori elvonás a *zsarátnok*ból. Régi nyelvi és nyelvjárási szavak.

zsargon [1805] Nemzetközi szó, vö. német *Jargon*, angol *jargon*, francia *jargon*, román *jargón*, orosz *жаргон* [zsargon]: 'csoportnyelv, zsargon', a franciában még 'tájszólás <komédiában>; érthetetlen nyelv, gagyogás' jelentése is van. A franciában keletkezett a francia *gargoter* 'bugyog, bugyborékol' igéből (< ófrancia *gargote* 'torok, garat'), korábbi alakja **gargone* 'fecsegés, gagyogás' lehetett. A magyarba a franciából került, német közvetítéssel is.

zsarnok [1806] Mesterséges szóalkotással keletkezett származékszó, melyet a nyelvújítók alkottak a *zsarol* ige tövéből a -*nok* képzős főnevek mintájára, vö. *asztalnok*, *bajnok*. Eredeti jelentése 'végrehajtás' volt, és jogi műszóként élt. A ma is használatos 'egyeduralkodó' [1829] és 'hatalmaskodó személy' [1833] jelentés kialakulására hatással volt a *zsarol*, vö. a *zsarnok* korábbi *zsaroló* [1801] megfelelőjét. Névszói származéka a *zsarnokság* [1829], igei származéka a *zsarnokoskodik* [1835].

zсарol [1677] Ismeretlen eredetű. Talán jövevényszó, de átadó nyelvi alak hiányában ez nem bizonyítható.

zсарu [1870] 'rendőr' Bizonytalan eredetű, talán játszi szóalkotás eredménye a *zsandár* főnévből. A szó a nyelvjárásokban keletkezett, innen került az argóba, napjainkban pedig már szélesebb körben él. Idetartozik még a *zsernyák* 'zсарu' is [1932].

zseb [1549] Oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *cep*, régi nyelvi *ceb*: 'a ruha zacskószerű, öblös része a keblen', ez az újperzsa *jaib* 'ugyanaz; zseb' alakon keresztül végső soron az arab *jaib* 'kebel, ruhakebel; mélyedés; zseb' szóra vezethető vissza. A magyar *zseb* szó eleji *zs* hangja hanghelyettesítés eredménye, a török *ceb* [dzseb] a magyarban akkor még nem használatos *dzs* hangját helyettesítette, vö. *zsiger*, *zsvivány*. Később éppen az oszmán-török jövevényszavak honosították meg a magyarban a *dzs* hangot. Származékai a *zsebes* [1604], *zsebel* [1786]. A *zsebes* 'tolvaj' jelentése [1930] érintkezéssel alapuló névátvitellel keletkezett. A szász *schäpp*, román *jeb*: 'zseb' a magyar szó átvételei.

zselatin [1837] Nemzetközi szó, vö. német *Gelatine*, angol *gelatin*, francia *gélatine*, olasz *gelatina*, orosz *желатин* [zselatin]: 'zselatin', az olaszban még 'kocsonya' is. Az olaszból terjedt el, és mintája a középkori latin *gelatina* 'kocsonyásodó anyag' volt, ez a latin *gelare* 'megfagy' ige származéka. A magyarba francia és német közvetítéssel jutott.

zselé [1854] Nemzetközi szó, vö. német *Gelee*, angol *jelly*, francia *gelée*, román *jeléu*, orosz *желе* [zselé]: '(gyümölcs)kocsonya, zselé'. A szó a franciából terjedt el, ahol a francia *geler* 'megfagy' ige származéka, ez pedig végső soron a latin *gelare* 'ugyanaz' igére vezethető vissza. A magyarba a francia és a német nyelv közvetítette.

zsellér [1265 (?), 1370] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *seldener*, *seldencre*, *selder* 'zsellér, bérlő, napszámos', korai újfelnémet *seldener*, *seldner* 'ugyanaz', bajor-osztrák *seldner*, *söldner* 'jobbágy egynyolcad telekrésszel', tiroli német *selner* 'zsellér'. Ez a középfelnémet *selde*, *sölde* 'parasztház a hozzá tartozó telekrésszel együtt' származéka. A magyarba a feudális földbirtokrendszer szavaként került át. A magyar alak szó eleji *zs* hangjára, illetőleg annak *s*, *sz*, *z* változataira vö. *zsák*, *zszindely*. A szó belseji *ll* hasonulással keletkezett (< *ln*).

zsémbel [1577–1580] Német, közelebbről középnémet jövevényszó, vö. német *schimpfen*, korai újfelnémet, középnémet *schimpen* 'tréfál, gúnyol valakit'. Az elavult *zsémb* 'szidalom, zsörtölődés' [1640] vagy a *zsémbel* igéből keletkezett elvonással, vagy pedig szintén német átvétel, vö. korai újfelnémet, középnémet *schemph*, *schimp* 'tréfa, gúnyolódás, szidalom', német *Schimpf* 'gúnyolódás, szidalom'. A szó eleji *zs* hangra vö. *zindely*, *zsup*, a *b* zöngésedés eredménye. A *zsémbes* [1566] a *zsémb* főnév *-s* melléknévképzős származéka.

zsemle [1395 k.] Német, közelebbről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *semele* 'finom búzaliszt; búzakenyér; zsemlecipő', hazai korai újfelnémet *semel*, *zemel* 'zsemle', német, ausztriai német *Semmel* 'fehér lisztből készült kerek péksütemény'. A német szó a latin *simila* 'a legfinomabb búzaliszt' szóra megy vissza, és végső forrása valamely keleti nyelvben lehet, vö. akkád *samīdu* 'finom liszt'. Hangtörténeti szempontok alapján megállapítható, hogy az átvétel már a 13. századra lezajlott. A *zsemle* alak a második nyílt szótagi magánhangzó szabályos kiesésével keletkezett. A szó eleji *zs* hangra vö. *zsák*, *zsellér*. A szó melléknévi, 'zsemleszínű' jelentése a *zsemlefakó* [1786], *zsemleszínű* [1891] összetételekből vonódhatott el. A horvát-szerb *žemlja* 'zsemle' a magyar szó átvétele.

zsendül [1551] Származékszó egy önállóan nem adatható, talán hangutánzó eredetű alapszóból. Az alapszó azonos lehet a *zsenge* tövével. A szó hangalakja eredetileg a friss, zsenge növény széttörésekor, rágásakor keletkező hanghatást adhatta vissza, mely az emberi tudatban az élő növényi szervezetben keringő nedvekhez kapcsolódhatott. Ez magyarázza a szó 'érik, kihajt, fejlődik, keletkezik' jelentéseit. A *zsendül* szövége visszaható igeképző. A nyelvjárásokban használatos az alapszó műveltető képzős származéka is, vö. *zsendít* 'sarjaszt, érlel, hizlal' [1804].

zsenge [1283 tn., 1405 k.] Származékszó, melynek alapszava hangutánzó eredetű lehet és a *zsendül* ige tövével tartozhat össze. A *zsenge* relatív töve az elavult *zsenge* 'kihajt, sarjad' [1156 tn. (?), 1577 k.], a szóvégi *-e* melléknéviigenév-képző, vö. *fene*, *fürge*. A *zsenge* a hangrendi párhuzam alapján összetartozhat a *zsong* igével. A *zsenge* 'érik, gyümölcsöt hoz' [1590] származékra vö. *zeng* : *zendül*.

zseni [1789] Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített nyelvünkbe, vö. francia *génie* 'zseni'; vö. még: német *Genie* 'ugyanaz'. Ez a latin *genius* 'védőszellem' átvétele. Hasonlóképpen francia átvétel – német közvetítéssel is – a *zseniális* [1808] és a *zsenialitás* [1827]. Az előbbire vö. francia *génial* 'zseniális'; vö. még: német *genial*, *genialisch* 'ugyanaz', az utóbbira vö. francia *génialité* 'zsenialitás'; vö. még: német *Genialität* 'ugyanaz'. A *zsenialitás* szövége latinositás eredménye.

zseníroz [1795] Német, közelebbről ausztriai német jövevényszó, vö. német, ausztriai német *genieren*, bécsi német *schenir'n*: 'zsenírozza magát'. Ez a francia *gêner* 'kínoz, szorít; akadályoz, zavar; feszélyez' átvétele. A magyar ige végződésére vö. *blamíroz*. Bizalmas stílusértékű.

zsibbad [1604] Hangfestő eredetű szó, a hangfestő jelleg kialakulására és eredetére vö. *bizsereg*, *pezsdül*. A szótó összetartozhat a *zsbong* ige tövével. A szöveg gyakorító-kezdő képző. Ugyanezen szótó műveltető képzős származéka a *zsbaszt* [1621], továbbá gyakorító képzővel alakult a *zsborong* 'enyhén bizsereg' [1868]. A nyelvjárásokban megtalálható a *zsbbed* 'zsbbad' változat is [1872], mely voltaképpen a *zsbbad* magas hangrendű párja.

zsbong [1536 (?), 1594] Hangutánzó eredetű szó, melynek hangalakja a kisebb állatok hangját, továbbá az embertömég halk, zúgó morajlását érzékelteti. A szótó kapcsolatban állhat a *zsbbad*, továbbá a *zsbvaj* és *zsbog* szavak tövével. A szóvégi *-g* gyakorító képző, az *n* szervetlen járulékhang, vö. *zsbong*, *zsbog*. A *zsbong* 'nyüzsgő' jelentése érintkezésen alapuló névátvitellel keletkezett, 'sajog, zsbbad' értelme pedig a *zsbbad* hatására alakult ki.

zsbvásár [1560 k.] Összetett szó, melynek előtagja az ismeretlen eredetű, önálló használatában elavult *zsb* 'tolvaj' [1391 tn., 1527], utótagja a *vásár* főnév. Az összetételben az előtag 'límom' értelművé vált, és ebben a jelentésében más összetételekben is szerepelt, illetőleg szerepel, vö. *zsbvásár* [1793], *zsbkalmár* 'ugyanaz' [1793], *zsbvásár* [1808].

zsidó [1244 tn., 13. század közepe] Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *židovinъ*, *židъ*, *židovi* (többes szám), horvát-szerb *Židov*, szlovák *Žid*, *Židov* (többes szám birtokos eset), orosz *жид* [zsid], *жидов* [zsidov] (többes szám birtokos eset): 'zsidó'. A szláv nyelvekben a szó kölcsönzés a balkáni latinságból, vö. latin *Judaeus* 'ugyanaz'. Forrása pedig a héber *Jehūdā* törzsnév, vö. *júdás*. A magyarba valamelyik szláv szó egyes szám alanyesetű, vagy többes szám birtokos esetű alakja került át, az átadó forma **židovъ* lehetett. Közvetlen forrása bizonytalan, akár bizánci, akár római kereszténységű szláv nép nyelve számításba jöhet. A *zsidó* 'kalmár, kereskedő' jelentésére vö. *görög*. A szó névszói származéka a *zsidóság* [1495 e.].

zsiger [1825] Oszmán-török jövevényszó, mely esetleg horvát-szerb közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett, vö. oszmán *ciğer*, régi nyelvi *ciger*: 'tüdő; máj'; vö. még: horvát-szerb *džigerica*, régi nyelvi *džiger*: 'belsőség'. A török szó perzsa eredetű, vö. újperzsa *fiğar* 'máj; szív'. A *zsiger* késői adatoltsága a horvát-szerb átvételt valószínűsíti. A török, illetőleg horvát-szerb *dzs* hangot a magyar *zs*-vel helyettesítette, vö. *zseb*, *zsvány*. Igei származéka a *(ki) zsigere*l [1835].

zsilett [1921] Német jövevényszó, vö. német (rég nyelvi) *gilette* 'egy fajta borotvapenge'. Ez a zsilétt penge és (ön)borotva amerikai feltalálója, K. C. Gillette [1855–1932] nevével azonos. A magyar szó gyakori a *zsilétt penge* összetétel [1936] előtagjaként; vö. még: német (rég nyelvi) *giletteklinge* 'zsilétt penge'.

zsilip [12. század tn., 1264] Déli szláv jövevényszó, vö. bolgár *желеб* [zsléb] 'fatörzsből kivált vályú', horvát-szerb *žlijeb* 'csatorna', szlovén *žleb* 'csatorna, facsatorna'. A szláv szó eredete ismeretlen. Megfelelők más szláv nyelvekben is élnek, vö. szlovák *žlab* 'vált csatorna, vályú; malomcsatorna'. A magyarba a molnárság szókincsének elemeként került át, és eredeti jelentése 'a malom csatornája' volt, későbbi jelentései hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkeztek. Az első szótagbeli *i* a szó eleji mássalhangzó-torlódást oldja fel. Melléknévképzős származéka a *zsilipes* [1319 tn.].

zsinagóga [1416 u.] Latin jövevényszó, vö. latin *synagoga* 'zsidó (vallási) gyülekezet', egyházi latin 'zsidó zsinatház, templom'. A latin szó görög eredetű, és végső forrása a görög *szinago* 'összehoz, egymáshoz vezet, összegyűjt' ige. Elsősorban a Biblia révén terjedt el. A szó eleji *zs* hangra vö. *zsálya*, *zsinat*, a régiségben előforduló *s* kezdetű változatra pedig vö. *salétrom*. Az *sz* hanggal kezdődő alakváltozatok klasszikus latin, illetőleg német hatásra keletkeztek.

zsinat [1519 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *synodus* 'papi egyesület, kollégium, (egyházi) zsinat', egyházi latin 'egyházi gyülekezet, zsinat'. Ez a görög *szinodosz* 'összejövetel, gyülekezet' átvétele. A szóvégi *us* elhagyására a magyarban vö. *advent*, *apostol*. A szó eleji *zs* hangra, illetőleg az alakváltozatokban jelentkező *s*, *sz* szókezdetre vö. *zsinagóga*. A *zsinat* 'zsvaj, láрма' jelentései a szó hangutánzóknak érzett jellege, valamint a *zsvaj*, *zsvaj* szavakkal való összekapcsolása alapján fejlődhetett ki. Igei származéka a *zsinatol* [1645].

zsendely [1371 tn. (?), 1405 k.] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *schindel*, *schendel*, bajor-osztrák *schintl*, szász *šendöl*, német *Schindel*: 'tetőfedésre használt keskeny deszka'. A német szó latin eredetű, vö. középkori latin *scindula* 'ugyanaz'. A magyarba német házépítő mesterek közvetítették szakszóként. A szó elejei *zs* hangra vö. *zsák*, *zsellér*, a szóvég jésülésére vö. *persely*. Igei származéka a *zsendelyez* [1588].

zsinég [1613] Szóhasadással különült el a *sing* főnévtől a szókezdet zöngésülésével. A *zsinég* jelentésének alapja a *sing* 'mérőlécz, hosszúságmérő eszköz' értelme lehetett, mivel a hosszúságot nem csak léccel, hanem madzaggal is mérhették. Továbbá hatással lehetett rá a hangalakjában és jelentésében is hasonló *zsinór* is.

zsinór [1538] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *snūr*, *snuor* '(sodrott) fonal, szál', hazai korai újfelnémet *schnur* 'zsinór', bécsi német *schnur* '<kuglijátékban> zsinórdobás', német *Schnur* 'zsinór, zsinég'. A német szó indoeurópai eredetű, vö. litván *neriti* 'befűz'. Melléknévi származéka a *zsinóros* [1580], igei származéka a *zsinóroz* [1588].

zsir [1225 tn. (?), 1416 u.] Szláv jövevényszó, vö. szlovén *žir* 'makk; táplálék; termékenység; gyümölcs; haszon', szlovák *žír* 'zsirosság; zsiradék, háj; makkoltatás'. Ez esetleg az ósszláv *ži- 'él' igeitől vezethető vissza. A magyar szó közvetlen forrása bizonytalan. Származékaira vö. *zsiros* [1249 tn.], *zsiritalan* [1508], *zsiradék* [1770], *zsirosodik* [1792].

zsiráf [1798] Nemzetközi szó, vö. német *Giraffe*, bécsi német *schiraff*, angol *giraffe*, francia *girafe*, olasz *giraffa*, orosz *жиряф* [zsiráf]: 'zsiráf'. Az európai nyelvekben az olaszból terjedt el, ahol forrása az arab *zarāfa* 'ugyanaz'. A magyarba német és olasz közvetítéssel jutott.

zsvaj [1704] Származékszó, melynek önálló alakban nem adatolt alapszava a *zsvaj* ige tövével tartozik össze. A szóvég *-aj* névszóképző, mely gyakori képző a hangutánzó szavak körében, vö. *moraj*, *robaj*. Igei származéka a *zsvajog* [1792].

zsvány [1569] Bizonytalan eredetű, talán oszmán-török jövevényszó, vö. oszmán *civān*, régi nyelvi *cevān*, *cifan*: 'fiatal; fiatalember', ez az újperzsa *javān* 'fiatal; fiatalember, legény' alakra vezethető vissza. E származtatás jelentéstani szempontból bizonytalan, a magyarban az oszmán-török szó jelentése nem adatolt. Hasonló pejoratív jelentésváltozásra vö. mégis: *brávó*. A szó eleji *zs* hangra vö. *zseb*, *zsiger*.

zsizsik [1529–1541] Horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. horvát-szerb *žizak*, horvát nyelvjárási *žížek*, szlovén *žížek*, *žužek*: 'gabonabogár'. A szláv szó hangutánzó eredetű.

zsoké [1819] Angol jövevényszó, melyet a francia is közvetített a magyarba, vö. angol *jockey* 'lovász, lovas, zsoke'; vö. még: francia *jockey* 'ugyanaz'. Alapja az angol *Jockey* személynév, mely a skóciai *Jock* férfinév kicsinyítő képzős származéka.

-zsol/-zsöl lásd **-csol/-csöl**

zsold [1193 tn. (?), 1416 u.] Vándorszó, vö. német *Sold* 'katonai illetmény; bér, fizetség, jutalom', középfelnémet *solt* 'katonai illetmény', francia *solde* 'ugyanaz', olasz *soldo* 'ugyanaz; fizetség', cseh *žold* 'katonai illetmény'. Ez a latin (*nummus*) *solidus* 'aranypénz' szókapcsolat jelzőjére megy vissza. A magyarba német és esetleg még olasz közvetítéssel jutott. Névszói származéka a melléknévképzővel alakult *zsoldos* [1357 tn., 1416 u.].

zsolozsma [1234] 'napi (közös) ima' Szláv jövevényszó, vö. óegyházi szláv *služba* 'szolgálat; istentisztelet', horvát-szerb *služba* 'szolgálat, hivatal, működés', szlovák *služba* 'állás, tartós alkalmazás, kötelesség, segítség', orosz *служба* [szluzsba] 'szolgálat, hivatali munka, állás; istentisztelet'. Ez az ósszláv **služ-* 'szolgál' ige származéka, ily módon etimológiáját tekintve a *zsolozsma* közös eredetre megy vissza a *szolga* főnévvel. A szó eleji mássalhangzó eredetileg *sz* volt, majd *s*-sé változott és végül zöngésült *zs*-vé. E folyamat a szó belseji *zs* hatására ment végbe. A szláv *b* ~ magyar *m* megfelelésére vö. *dorozsma* (< szláv *družba*). A *zsolozsma* alakváltozat a 19. századra szilárdult meg.

zsoltság [1372 u.] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *saltare*, *salter* 'zsoltság, zsoltságkönyv', hazai korai újfelnémet *salter* 'zsoltságkönyv', német *Psalter* 'zsoltságkönyv', elavult 'hárfaféle zeneszerszám; rózsafüzér'. Ez a középkori latin *psalterium* 'zsoltságkönyv; hárfaféle zeneszerszám' átvétele. A latin szó görög eredetű, vö. görög *ψαλτήριον* 'hárfá'. A szó a magyarba a 13. században kerülhetett át. A szó eleji *zs* hangra vö. *zsák*, *zellér*, az *ár* szövégre vö. *kalmár*.

zsombék [1386 tn., 1619] Belső fejlemény, valószínűleg származékszó. A szöveg névszóképző lehet (vö. *fazék*, *hajlék*), az alapszó talán az elavult *zsomb* 'zsombék' [1785]. Ez utóbbi esetleg a német (középnémet) *sump* 'mocsár; aknagödör, a bányában az akna legmélyebb része, ahol a bányavíz összegyűlik' átvétele, a szó eleji *zs*-re vö. *zsák*. Az elavult *zsombó* 'mocsaras föld' [1717] a *zsombok* alakváltozatból keletkezhetett elvonással. A *zsombék* melléknévképzős származéka a *zsombékos* [1386 tn., 1643].

zsong [1797] Hangutánzó szó, melynek töve kapcsolatban állhat a *zsenge*, *zsendül* szavak tövével. A szövégi -g gyakorító képző. Hangalakja eredetileg egyes rovarok tartós, zúgó hangját jelentette meg. Érintkezésen alapuló névátvitellel – a zsongó méhek, rovarok szüntelen mozgásán alapulva – keletkezett a szó 'nyüzsög, rajzik' jelentése. Hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye a *zsong* '<dallam, érzés> határozatlanul kavargó a tudatban' értelme. Ez utóbbihoz kapcsolódik a szó újabb használata: *bezsong* 'lázba, izgalomba jön' [1958]. Műveltető képzős igei származéka a *zsongít* [1838].

zsonglőr [1863] Nemzetközi szó, vö. német *Jongleur*, angol *jongleur*, francia *jongleur*, román *jonglér*, orosz *жонглёр* [zsongljor]: 'bűvész, szemfényvesztő, zsonglőr', az angolban és a franciában még (elavult) 'vándorénekes' jelentése is van. A franciából terjedt el, itt az ófrancia *jogler* 'tréfálkozik' ige származéka, ez pedig a latin *joculari* 'ugyanaz' alakra vezethető vissza. A magyarba elsősorban francia és esetleg német közvetítéssel jutott.

zsöllye [1510 k.] Latin jövevényszó, vö. latin *sella* '(trón-, hord-) szék'. Ez a latin *sedere* 'ül' ige származéka. A magyar alak szó eleji mássalhangzójára vö. *zsálya*, *zsinagóga*. A *zsöllye* hangtani alakulásában a hangrendi kiegyenlítődés és az *l* jésülése játszott szerepet. Eredeti jelentése 'kényelmes karosszék' volt, napjainkban 'nézőtéri ülőhely' értelemben használatos [1912].

zsörtölődik [1798] Hangutánzó eredetű, melynek töve a *csörtet* ige szócsaládjának tövével állhat összefüggésben. A *zsörtölődik* -től gyakorító és -ődik gyakorító-visszaható képzőkkel alakult. A nyelvjárásokban él a *zsörtöl* 'veszekszik' [1851] forma is, melynek alakulására vö. *zsémbel* : *zsémbeskedik*. Mindazonáltal az sem zárható ki, hogy a *zsörtöl* a *zsörtölődik*-ből keletkezett szóelvonással. Ugyanezen szótól egyéb, elavult, illetőleg nyelvjárási alakulataira vö. *zsörgölődik* 'ugyanaz' [1791], *zsörtös* 'zsémbes' [1830].

zsföl [1804] Származékszó, mely a *zsup* főnév *zsföl* alakváltozatából keletkezett -l igeképzővel, vö. *tüzel*. Ily módon a *zsupol* 'zsuppal ellát' igével azonos felépítésű, attól jelentésében elkülönülő szó. A *zsföl* jelentése a szalmaszálak szoros

kötegekbe való kötésén, és azok szoros, tömött sorokba való elrendezésén alapul. Visszaható igeképzős származéka a *zsúfolódik* [1863].

zsuga [1862] 'kártya' Olasz jövevényszó, vö. olasz *gioco, giuoco*, régi nyelvi *giogo, zoco*, nyelvjárási *žugo, žogo*: 'játék'. Hasonló eredetű az elavult *zsugál* 'kártyázik' ige [1888], vö. olasz *giocare, giuocare*, elavult *giugare*, nyelvjárási *žugár*: 'játsszik'. Az olasz szavak latin eredetűek, vö. latin *jocus, jocum* (tárgyest) 'tréfa, játék', *jocari* 'tréfál', középkori latin *jocare* 'játsszik'. A *zsugál* alakot kiszorította a *zsuga* főnév *zsugázik* igei származéka [1888]. E szavakat valószínűleg az Itáliában állomásozó magyar katonák terjesztették el nyelvünkben. Bizalmas stílusértékű.

zsugorodik [1510] Ősi, ugor kori szótó magyar képzéssel. Az alapszóra vö. vogul *šunķer-* 'zsugorodik <bőr>'. Az ugor alapalak **čunķə-(rə)* 'zsugorodik' lehetett. Az egyeztetés hangtani szempontból nem tökéletes. Az ősmagyarban létezhetett egy *sugor* 'ugyanaz' ige (a szóvégre vö. *fodor, szomorú*), melynek származékai lehetnek a *Sukoró*-féle helynevek, vö. *Sokorow* [1061]. A *zsugorodik* visszaható ige képzővel keletkezett. Ugyanezen alapszó műveltető képzős származéka a *zsugorít* [1574], gyakorító-műveltető képzőbokkal alakult a *zsugorgat* [1593]. A nyelvjárásokban él a gyakorító képzős *zsugorog* 'zsugorodik, szűkölködik' [1506] ige is. A *zsugori* [1787] névszói származék játszi szóképzés eredménye. A zsugorodás és fősvénység fogalmának összekapcsolódására vö. *kuporodik, kuporog*: *kuporgat*.

zsúp [1234 tn. (?), 1579] Német, közelebről felnémet jövevényszó, vö. középfelnémet *schop, schoup*, tiroli *schâp*, szász *schōf*: 'szalmaköteg, zsúp', ezek a német *schieben* 'tol, csúsztat' ige származékai. A magyar nyelvi alakváltozatok (vö. *zsóp, zsúf, zsuff, zsupa*) különféle német nyelvjárási formák átvételei. A szó eleji mássalhangzóra vö. *zsák, zszindely*. Eredeti jelentése 'szalmaköteg' volt, 'szalmafedél, szalmatető' értelme érintkezésen alapuló névátvitel eredménye; vö. még: *zsúppal fedett istálló* [1637]. Igei származéka a *zsúpol* 'zsúppal befed' [1587].

zsuppol [1899] Származékszó, melynek alapszava a *zsúpon kivitet* 'hivatalos toloncolással elvitet' [1843], *zsúpon elvisz* [1874] -féle kifejezések *zsúp* szava. E kifejezések német mintára keletkeztek, vö. német *auf den Schub bringen* 'kitoloncol'; vö. még: német *Schub* 'toloncolás'. Ez utóbbi a német *schieben* 'tol, csúsztat' ige családjába tartozik. A magyar szó alakváltozataira a *zsúp, zsúpol* is hathatott. A szó napjainkban igeikötővel használatos, vö. *hazazsuppol, kizsuppol*.

zsupsz [1843] Hangutánzó szó, mely a nyelvjárásokban használatos *zsuppan* 'puffan, pottyán' [1536] igéből vonódott el. A szóvégi *sz* nyomósító szerepű elem. A szótó kapcsolatban áll a szintén hangutánzó *csobban* tövével, továbbá etimológiailag szorosan kötődik a nyelvjárási *zuppan* 'zuhan, nagy zajjal leesik' szócsaládjához [1807]; vö. még: *zupál* 'hangosan csapkod' [1838], *zupp* <az esés hangját megjelenítő indulatszó> [1829], 'a szűrőkészítő szerkezet kalapácsának alkatrésze' [1832].

zsúr [1884] 'társas összejövetel' Francia jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba, vö. francia *jour* 'napfény; nap; fogadónap, találkozó'; vö. még: német *Jour* 'fogadónap, vendégség, zsúr'. A francia szó a latin *diurnum* 'nap' folytatása, vö. még: óprovanszál *jorn* 'ugyanaz'.

zsurló [1803] Jelentéstapadással, a *surlófü* ~ *súrlófü* összetétel [1798] előtagjának önállósulásával keletkezett. Az összetételi előtag a *súrol* ige folyamatos melléknévi igeneve. Az elnevezés azon a körülményen alapul, hogy a növény bokros töve és kemény szárai kiválóan alkalmasak a súrolással való tisztításra. A *zsurló* alak a szó eleji *s* zöngésülésével keletkezett.

zsúri [1795] Nemzetközi szó, vö. német *Jury*, angol *jury*, francia *jury*, olasz *giurē*, orosz *жюри* [zsjuri]: 'zsúri', az angolban, franciában és a régi németben 'esküdtársak, döntőbírók' jelentése is van. A szó az angoltól terjedt el, alapja pedig az ófrancia *jurée* 'eskü, bírói vizsgálat'. Ez utóbbi forrása a latin *jurare* 'esküt tesz' ige. A magyarba az angoltól került, francia közvetítéssel is.

A SZAVAK ÉS A TOLDALÉKOK AZ ELSŐ ÍRÁSOS ELŐFORDULÁSUK SORRENDJÉBEN

1000-ig

[870 k.]: magyar [930 k.]: kende [942 tn. (?), 950 k.]: horka [950 k. (?), 1199]: vajda [950 k. (?), 1416 u.]: csorog [950 k. tn. (?), 13. sz. eleje]: tesz [950 k. tn. (?), 1372 u.]: búcsú, íz¹ [950 k. tn. (?), 1395 k.]: fal¹ [950 k. tn. (?), 1405 k.]: keszeg [950 k. tn. (?), 1526]: tarka [950 k. tn., 12. sz. vége]: köz, lesz [950 k. tn., 1329]: árpa [950 k., tn. (?), 1405 k.]: kürt [950 k.]: gyula, -ó/-ő¹ [950]: -d¹ [960 k.]: huj

1001–1050

[1001 tn., 1109]: bálvány [1001 tn., 1251]: füz² [1002 e. tn., 1372 u.]: szánt [1009 tn. (?), 1372 u.]: fül [1009 tn., 1055]: fej² [1009 tn., 1183]: híd [1009 tn., 12. sz. vége]: úr [1009 tn., 1225]: alma [1009 tn., 1372 u.]: kapu [1009 tn., 1434]: ügy¹ [1015 tn., 1395 k.]: szérú [1015 tn., 1490]: nedv [1018 k. tn. (?), 1372 u.]: meleg [1018 k. tn., 1395 k.]: sarló [1018 k. tn., 1405 k.]: szombat [1018 k.]: király, -g² [1018–1038 tn., 1395 k.]: vaj [1024]: -nok/-nök

1051–1100

[1055 (?), 12. sz. vége]: eleve [1055 (?), 1224]: aj¹ [1055 (?), 1226 tn.]: ásvány [1055 (?), 1372 u.]: elő [1055 tn. (?), 12. sz. vége]: torok [1055 tn. (?), 1252]: nyír² [1055 tn. (?), 13. sz. közepe]: bél, hull [1055 tn. (?), 1332]: sár² [1055 tn. (?), 1372 u.]: sár¹ [1055 tn. (?), 1395 k.]: kert [1055 tn. (?), 1476 k.]: török [1055 tn. (?), 1516 u.]: báb [1055 tn. (?), 1395 k.]: apa [1055 tn., 1193]: vár² [1055 tn., 1265]: vejsze [1055 tn., 1269]: lyuk [1055 tn., 1291]: som [1055 tn., 1372 u.]: fehér, tő [1055 tn., 1395 k.]: disznó, orr [1055 tn., 1406]: kenéz [1055 tn., 1416 u.]: vég [1055 tn., 1585 k.]: száz [1055]: -a/-e¹, -a/-e ~ -ja/-je, -ár/-ér, árok, -ász/-ész, aszó, -at/-et¹, berkenye, bokor, -csa/-cse, ér³, fa, fekete, fertő, fok¹, fővény, had, halom, három, hegy, hely, homok, iszik, kerek, kőris, kút, -l ~ -ly, ló, -m¹, megy, megye, mező, mogyoró, nagy, ó¹, ölyv, rá, ravasz, -s¹, sír², -sz¹, -szág/-szég, szakad, széna, sziget, szik, szil, -t¹, -t ~ -tt¹, út, -vány/-vény, vásár, leány [1057 tn. (?), 1291]: két [1057 tn. (?), 1372 u.]: kor [1057 tn. (?), 1395 k.]: sereg [1057 tn. (?), 1405 k.]: kedd [1057 tn. (?), 1535]: káva [1057 tn. (?), 1536]: sűrög [1057 tn., 13. sz. eleje]: bizony [1057 tn., 1372 u.]: hit [1057 tn., 1395 k.]: hazug [1061 tn. (?), 1395 k.]: kos [1061 tn. (?), 1401]: pest [1061 tn., 1135]: patak [1061 tn., 1405 k.]: süvölt [1067 k. tn. (?), 1372 u.]: öcs [1067 k. tn. (?), 1217]: száz [1067 k. tn. (?), 1372 u.]: öt [1067 k. tn. (?), 1405 k.]: hét² [1067 k. tn. (?), 1604]: gubacs [1067 k. tn., 12. sz. vége]: szem [1067 k. tn., 1234]: éger [1067 k. tn., 1372 u.]: levél, szekér [1067 k. tn., 1395 k.]: nyű², sarok [1067 k. tn., 1456 k.]: szín¹ [1067 tn. (?), 1200 k.]: hét¹ [1067 tn.]: szeg² [1075 tn. (?), 13. sz. eleje]: fény [1075 tn. (?), 1405 k.]: cseh [1075 tn. (?), 1416 u.]: szurok [1075 tn. (?), 1430 k.]: tolmács [1075 tn. (?), 1528]: doboz [1075 tn. (?), 1584]: hany [1075 tn. (?), 1666]: malom [1075 tn., 1217]: udvarnok [1075 tn., 1372 u.]: mély, szőlő, udvar [1075 tn., 1380 k.]: kengyel [1075 tn., 1395 k.]: bors [1075 tn., 1405 k.]: hatvan [1075 tn., 1416 u.]: keskeny [1075/1217 tn., 1248]: kereszt [1075/1217 tn., 1337]: kis [1075/1217 tn., 1395 k.]: horog [1075]: arany [1079 (?), 12. sz. vége]: jó¹ [1079 tn. (?), 1395 k.]: sün [1079]: szed [1086 tn. (?), 12. sz. vége]: köt [1086 tn. (?), 1269]: les [1086 tn. (?), 1290 k.]: bátor [1086 tn. (?), 13. sz. eleje]: vesz [1086 tn. (?), 13. sz. második fele]: örök [1086 tn. (?), 1372 u.]: béke, dög, erő, kígyó, szám, szar, szemét, vért [1086 tn. (?), 1380 k.]: részeg, szoros [1086 tn. (?), 1395 k.]: acél, bor, köröm, tapló [1086 tn. (?), 1416 u.]: hang [1086 tn. (?), 1519 k.]: lop [1086 tn. (?), 1555]: vemhes [1086 tn. (?), 1590 k.]: duda [1086 tn. (?), 1792]: kese [1086 tn., 1193]: akol, bükk [1086 tn., 1220 k.]: hárs [1086 tn., 13. sz. eleje]: föld [1086 tn., 13. sz. eleje]: mag [1086 tn., 1372 u.]: bal, farkas, magas, német [1086 tn., 1380 k.]: vő [1086 tn., 1395 k.]: dinnye, nyúl¹, pásztor, szalma, zászló [1086 tn., 1405 k.]: orosz, szakáll [1086 tn., 1478]: komló [1086 tn., 1526]: pogány [1086 tn., 1532]: pányva [1086]: barázda, határ, hosszú, lak, telek, láda, lengyel [1090 k. tn. (?), 17. sz. második fele]: bodor [1091 tn. (?), 1358]: álom [1092]: -a/-e⁵ [1093–1095 tn. (?), 1296]: hím² [1093–1095 tn. (?), 1372 u.]: vén [1093–1095 tn. (?), 1395 k.]: hím¹ [1095]: iker

1101–1150

[1109 tn. (?), 1500 k.]: súly [1109 tn. (?), 1588]: gerencsér [1109 tn., 1351]: hát¹ [1109]: tanya [1111 tn. (?), 1395 k.]: bába [1111]: káliz [1113 tn. (?), 1372 u.]: madár, négy [1113 tn., 1237]: nyár¹ [1113 tn., 1256]: morotva

[1113 tn., 1395 k.]: csík¹ [1113 tn., 1493 k.]: család [1113 tn., 1551]: üreg [1113]: -ás/-és, forrás, lép [1121 tn. (?), 1416 u.]: bér [1121 tn. (?), 1661]: páka [1121 tn., 1206]: liget [1121 tn., 1372 u.]: fon, gyönyörű [1121 tn., 1395 k.]: nád, vályú [1121 tn., 1399]: ör [1121 tn., 1405 k.]: tót [1121 tn., 1416 u.]: vörös [1127–1131 tn. (?), 13. sz. közepe]: szép [1127–1131]: jobbágy [1130–1141 tn. (?), 13. sz. eleje]: húgy² [1131 tn. (?), 1372 u.]: bot [1131 tn. (?), 1372 u.]: orvos [1131 tn. (?), 1405 k.]: kas [1131 tn. (?), 1372 u.]: orv [1131 tn., 1395 k.]: székely [1131–1141 tn. (?), 1195 k.]: szegény [1131–1141 tn. (?), 12. sz. vége]: él¹ [1131–1141 tn. (?), 13. sz. eleje]: ág [1131–1141 tn. (?), 1372 u.]: hűg [1131–1141 tn. (?), 1510]: apad [1131–1141 tn. (?), 1538]: húgy¹ [1131–1141 tn., 12. sz. vége]: vet [1131–1141 tn., 1200 k.]: szerelem [1131–1141 tn., 1395 k.]: borz [1132 tn. (?), 1405 k.]: burok [1135 tn. (?), 1416 u.]: бүдös [1135 tn. (?), 1553–1561]: csömör [1135]: -lt [1137 tn. (?), 1395 k.]: rozs [1137 tn. (?), 1456 k.]: rossz [1138]: -ék¹ [1138 (?), 1416 u.]: fő² [1138 tn., 13. sz. közepe]: szeg³ [1138 tn. (?), 1146]: bán¹ [1138 tn. (?), 12. sz. vége]: eszik, fél², kín, ország, ős [1138 tn. (?), 1230 k.]: agy, gomb [1138 tn. (?), 1245]: szél¹ [1138 tn. (?), 1256]: gát [1138 tn. (?), 1260–1270]: seb [1138 tn. (?), 1270]: szög¹ [1138 tn. (?), 13. sz. eleje]: csoda, egyéb, kér, szül, tud [1138 tn. (?), 13. sz. közepe]: bú¹, édes, fél¹, ígér, szégyen, tör¹, vér [1138 tn. (?), 13. sz. második fele]: bő, éh, háború [1138 tn. (?), 13. század eleje]: hitvány [1138 tn. (?), 1329]: bak, tok¹ [1138 tn. (?), 1348]: él² [1138 tn. (?), 1355]: sulyok [1138 tn. (?), 1365 k.]: baj [1138 tn. (?), 1368]: hat² [1138 tn. (?), 1372 k.]: esik [1138 tn. (?), 1372 u.]: bánt, beszéd, bízik, bújik, egyes, galamb, halad, hó¹, hős, kém, ken, kés, késik, ok, remény, sok, társ, tó, tolvaj, tör², úszik, vált, vét [1138 tn. (?), 1380 k.]: irigy [1138 tn. (?), 1390 k.]: szél² [1138 tn. (?), 1395 k.]: bika, búza, csat, csóka, gém, gomba, hörcsög, ideg, kápa, kasza, kenyér, méh¹, mén, nyom, ősz¹, őz, patkány, rés, süllő, szel, üllő, varjú [1138 tn. (?), 1405 k.]: dob¹, kan, szakács, szirony¹, tok² [1138 tn. (?), 1416 u.]: áru, csont, nyű¹, özön, szeg¹ [1138 tn. (?), 1430 k.]: csepű [1138 tn. (?), 1450 k.]: karácsony [1138 tn. (?), 1456 k.]: csoma, fattyú, köteles [1138 tn. (?), 1470]: kánya [1138 tn. (?), 1500 k.]: káka [1138 tn. (?), 1510 e.]: búb [1138 tn. (?), 1510 k.]: kása [1138 tn. (?), 1513]: táska [1138 tn. (?), 1522]: bog [1138 tn. (?), 1527]: kun [1138 tn. (?), 1529 e.]: sima [1138 tn. (?), 1533]: kova, szűgy [1138 tn. (?), 1542]: busa [1138 tn. (?), 1552]: tor¹ [1138 tn. (?), 1561]: gulya [1138 tn. (?), 1565]: kacs [1138 tn. (?), 1570]: vagyon [1138 tn. (?), 1591]: baba [1138 tn. (?), 1628]: csen [1138 tn. (?), 1651]: lap [1138 tn. (?), 1663]: csenevész [1138 tn. (?), 1708]: toka [1138 tn. (?), a 13. sz. második fele]: kép [1138 tn. (?), 1245]: legény [1138 tn. (?), 1395 k.]: makk [1138 tn. (?), 1519]: nyáj [1138 tn., 1055]: kő [1138 tn., 12. sz. vége]: -ad/-ed, hal¹, keserű, malaszt, munka, nem², van [1138 tn., 1230 u.]: hal² [1138 tn., 1236]: hód [1138 tn., 1298]: vad [1138 tn., 13. sz. eleje]: szolga, fiú, hú¹, marad, tart [1138 tn., 13. sz. közepe]: fog¹, méz, öröm, vas, ver [1138 tn., 1300 k.]: szamar [1138 tn., 1336]: vak [1138 tn., 1368]: só [1138 tn., 1372 u.]: ajándék, eb, erdő, fog², ganéj, hideg, ma, mar¹, okos, olasz, önt, péntek, ül¹, vendég, víg [1138 tn., 1387]: szerencsen [1138 tn., 1395 k.]: bogár, fűrj, horvát, kakas, köles, medve, nyomorék, sólyom [1138 tn., 1405 k.]: ököl, ötven, tők [1138 tn., 1416 u.]: kever [1138 tn., 1500 k.]: pünkösöd [1138 tn., 1527]: bolgár [1138 tn., 1538]: kicsi, korpa [1138 tn., 1577 k.]: töm [1138 tn., 1585]: lök [1138 tn., 1620]: gödény [1138 tn., 1808]: besenyő [1138 tn., 1888]: varég [1138]: -ék¹, légy [1139 tn., 1405 k.]: síp [1146 tn. (?), 1264]: vám [1146 tn. (?), 12. sz. vége]: szín² [1150 k.]: -más/-més, -s² [1150 tn., 12. sz. vége]: asszony

1151–1200

[1152 tn. (?), 1372 u.]: hó² [1152 tn. (?), 1395 k.]: csuka, tūr², tūró [1152 tn. (?), 1416 u.]: folt [1152 tn., 13. sz. eleje]: tenger [1152 tn., 1372 u.]: árva, fereg [1156 tn. (?), 13. sz. eleje]: jegy [1156 tn. (?), 1372 u.]: jelen [1156 tn. (?), 1395 k.]: görög², kemence [1156 tn. (?), 1405 k.]: jég [1156 tn. (?), 1490 k.]: fos [1156 tn., 12. sz. vége]: barát, szent [1156 tn., 1372 u.]: nevel, palást, szék [1156 tn., 1395 k.]: mál [1163–1173 tn. (?), 1528]: tar [1164 tn. (?)]:
kérd [1164 tn., 1372 u.]: gyöngy [1165 k. tn. (?), 1395 k.]: izsóp, kölyök [1165 k. tn. (?), 1559]: csüd [1165 k. tn., 1405 k.]: vödör [1165 tn., 1372 u.]: csal [1165 tn., 1519 k.]: mordály [1166 tn., 1416 u.]: smaragd [1171 tn. (?), 1372 u.]: tál, zúg [1171 tn. (?), 1834]: mulya [1171]: -g¹ (-og/-eg/-ög) [1177 k. tn. (?), 1395 k.]: polc [1177 k. tn. (?), 1416 u.]: ellik [1177 tn. (?), 1372 u.]: gazda [1177 tn., 12. sz. vége]: harag [1177 tn., 1222]: akna [1177 tn., 13. sz. második fele]: nép [1177 tn., 1334]: szilva [1177 tn., 1372 u.]: ösztövé, püspök, szerda, új [1177 tn., 1395 k.]: eper [1180 tn., 1416 u.]: apát [1181 tn. (?), 13. sz. eleje]: atya, mű [1181 tn. (?), 13. sz. közepe]: anya [1181 tn. (?), 1327]: bojt [1181 tn. (?), 1372 u.]: böjt, fűr, széles [1181 tn. (?), 1380 k.]: szűcs [1181 tn. (?), 1395 k.]: csap², hajó, rózsa [1181 tn. (?), 1416 u.]: forr [1181 tn. (?), 1505]: tatár [1181 tn. (?), 1519]: konc [1181 tn. (?), 1549]: szőke [1181 tn., 1193]: rekettye [1181 tn., 12. sz. vége]: segéd [1181 tn., 1372 u.]: mester, ökör, sebes, tyúk [1181 tn., 1395 k.]: bíbor [1181]: tölgy, len [1184 tn. (?), 1372 u.]: vár¹ [1184 tn. (?), 1577]: kökény [1186 tn. (?), 12. sz. vége]: kebel [1192 tn. (?), 1297]: ól [1192 tn. (?), 1395 k.]: kender [1192 tn., 1265]: rév [1192 tn., 1337]: bodza [1192 tn., 1372 u.]: közép, lassú [1192 tn., 1560 k.]: csösz [1193 (?), 1372 u.]: haszon [1193 tn. (?), 1565]: liba [1193 tn. (?), 12. sz. vége]: boldog, int [1193 tn. (?), 1395 k.]: harcsa, rigó [1193 tn. (?), 1405 k.]: boka, tüdő [1193 tn. (?), 1416 u.]: zsold [1193 tn. (?), 1538]: csíz [1193 tn. (?), 1578]: domború [1193 tn. (?), 1620]: koboz² [1193 tn., 12. sz. vége]: ház [1193 tn., 1233]: magyal [1193 tn., 1237–1240]: tímár [1193 tn., 1267]: szurdok [1193 tn., 13. sz. eleje]: város [1193 tn., 1372 u.]: áld, egyház, kel¹, sárkány [1193 tn., 1380 k.]: kovács [1193 tn., 1395 k.]: agár, berek, bivaly, köböl, szeder,

ünő [1193 tn., 1405 k.]: görög¹, konkoly [1193 tn., 1536]: csörög [1193 tn., 1556]: homorú [1193]: -atag/-eteg, cser, -i¹, kútfő, -ra/-re [1194]: -só/-ső [1198 tn. (?), 1372 u.]: juh [1198 tn. (?), 1395 k.]: güzü [1198 tn. (?), 1405 k.]: játék, szökik [1198 tn. (?), 1604]: fitos [1198 tn. (?), 1673]: bök [1198 tn. (?), 1745 k.]: kuka¹ [1198 tn., 13. sz. eleje]: hamar [1198 tn., 1372 u.]: kamara, süket [1198 tn., 1395 k.]: emlő, szömörcsög [1198 tn., a 13. sz. eleje]: lakik¹ [1198]: -l¹ [1199 tn. (?), 1395 k.]: kárász [1199 tn. (?), 1474]: prima [1199 tn. (?), 1577]: buta [1199 tn. (?), 1794 k.]: pina [1199 tn., 1395 k.]: rák [1199 tn., 1435 k.]: sügér [12. sz. vége]: -aszt/-eszt, mi¹ [12. sz. tn. (?), 12. sz. vége]: ad [12. sz. tn. (?), 13. sz. eleje]: gyökér [12. sz. tn. (?), 1405 k.]: orom [12. sz. tn., 1264]: zsilip [12. sz. vége 13. sz. eleje]: -ja/-i [12. sz. vége, 1372 u.]: -ba/-be, -játok/-itek [12. sz. vége]: lélek, -a/-e², -a/-e³, -a/-e⁴, -á/-é¹, -á/-é², -al/-el ~ -ál/-él¹, -alom/-elem, -and/-end, arkangyal, -at/-et², az, -ban/-ben, bele, belül, bírság, bocsát, -ból/-ből, bűn, -d², de¹, egy, előtt, ember, enged, -ért, érte, és, ez¹, faj, felől, gyümölcs, -h, hall¹, hamis, hamu, -hat/-het, hatalom, heon, hogy¹, hogy², -hoz/-hez/-höz, -i², iktat, imád, is, isa, isten, -it ~ -ajt/-ejt, -j, jár, -juk/-jük¹, jut, -k¹, -k², -k³, -k⁴, -k⁵, kegyelem, ki¹, kiált, -l², -m², maga, meg¹, ment, menny, mennyi, mi², mind, mond, múlik, -n², -na/-ne, -ná/-né, -nak/-nek¹, -nak/-nek², nap, neki, nem¹, -ni, -nyi, nyugalom, old, oly, ő, ördög, paradicsom¹, pokol, por, rész, -ság/-ség, -sz², szabad, -t², -t³, -t ~ -tt², -t ~ -tt³, temet, terem¹, test, ti, tilt, -tok/-tek/-tök¹, -tok/-tek/-tök², -tok/-tek/-tök³, -tól/-től, tömlöc, -uk/-ük¹, -uk/-ük² ~ -juk/jük, -ul/-ül¹, -unk/-ünk¹, -unk/-ünk², -va/-ve, -val/-vel, verem, vezet, világ, víz, -z(ik), lát [1200 k. tn. (?), 1750]: pata [1200 k. tn., 1264]: dió [1200 k. tn., 1365]: jó² [1200 k. tn., 1372 u.]: bolond, hó, mész, sátor, tető [1200 k. tn., 1380 k.]: ostor [1200 k. tn., 1395 k.]: bolha, teker [1200 k. tn., 1405 k.]: kóró, poroszló [1200 k. tn., 1512 k.]: gaz [1200 k. tn., 1805 e.]: kazár [1200 k.]: áldomás, oláh

1201–1250

[13. sz. eleje, 1372 u.]: fizet, -nál/-nél [13. sz. eleje]: áll¹, ámen, barom, -dalom/-delem, ég², el, fel, fogad, fogva, fűrészt, gyermek, ha, hanem, hol, hozzá, ihol, illet, ismer, jelenik, kar¹, -képp(en), kezd, kíván, korona, méh², mert, mint, oltár, ől², össze, posztó, rajta, -ról/-ről, róla, sir¹, származik, szentlélek, szeplő, szűz, támad, -tat/-tet, te, tehát, tekint, teljes, tiszt, tiszta, titok, tőle, tör, úgy, -unk/-ünk³, üdvözít, vele, visel, -zat/-zet, lel [1201 tn. (?), 1405 k.]: herceg [1202–1203 k. tn, 1372 u.]: farok [1202–1203 k. tn., 1372 u.]: tompa [1202–1203 tn. (?), 1559]: tata [1202–1203 tn., 1372 u.]: tagad [1205–1235 tn., 1395 k.]: agyag [1206 tn. (?), 1395 k.]: örvény [1206 tn. 1395 k.]: konyha [1206 tn., 1294]: mezsgye [1206 tn., 1372 u.]: bárány [1206 tn., 1405 k.]: csütörtök [1206 tn., 1519 k.]: villám [1208 tn. (?), 1264]: csonka [1208 tn. (?), 1372 u.]: meddő [1208 tn. (?), 1456 k.]: csip [1208 tn., 1372 u.]: drága, vitéz [1208 tn., 1416 u.]: topáz [1208 u.]: -ika/-ike [1209 tn. (?), 1500 k.]: páfrány [1209 tn. (?), 1651]: kerecsen [1209 tn., 1283]: unoka [1209 tn., 1416]: pecér [1209]: szelemen [1210 tn., 1225]: rét¹ [1211 tn (?), 1372 u.]: fekszik [1211 tn (?), 1416 u.]: bolt [1211 tn (?), 1532]: csipa [1211 tn (?), 1550 k.]: csipő [1211 tn. (?), 1229]: pénz [1211 tn. (?), 1230 k.]: gúzs [1211 tn. (?), 1251]: szállás [1211 tn. (?), 1264]: zab [1211 tn. (?), 13. sz. eleje]: bölcs, hír, követ², név [1211 tn. (?), 13. sz. közepe]: érez, könny [1211 tn. (?), 13. sz. második fele]: függ [1211 tn. (?), 1350 k.]: in [1211 tn. (?), 1356]: varsa [1211 tn. (?), 1372 k.]: ég¹ [1211 tn. (?), 1372 u.]: ár⁴, hagy, hála, hold¹, hon, kemény, kéreg, könnyű, nyavalya, nyer, öv, zsák [1211 tn. (?), 1380 k.]: pór, saru [1211 tn. (?), 1384]: tíz [1211 tn. (?), 1395 k.]: bagoly, bölény, far, haj¹, hant, kerék, küllő¹, pele, penész, szatyor, ük, vés [1211 tn. (?), 1405 k.]: cipó, haj, hús, küllő², réz, szál, tetem [1211 tn. (?), 1416 u.]: csemete, hízik, kalász, nyír¹, ősz², szák [1211 tn. (?), 1430 k.]: rojt [1211 tn. (?), 1456 k.]: alacsony, fűrészt, szálla [1211 tn. (?), 1470]: hűvös [1211 tn. (?), 1490 k.]: huny [1211 tn. (?), 1495 e.]: csomó [1211 tn. (?), 1495 k.]: örv¹ [1211 tn. (?), 1506]: nyúz [1211 tn. (?), 1527]: vágó [1211 tn. (?), 1532]: mécs [1211 tn. (?), 1549]: csigolya [1211 tn. (?), 1556]: dal [1211 tn. (?), 1565]: kavics, tapasz [1211 tn. (?), 1577 k.]: rost¹ [1211 tn. (?), 1585]: top [1211 tn. (?), 1604]: bukid [1211 tn. (?), 1613]: gida, lompos [1211 tn. (?), 1616]: tönk [1211 tn. (?), 1621]: dob² [1211 tn. (?), 1750 k.]: kacsó [1211 tn. (?), 1372 u.]: első [1211 tn. (?), 1372 u.]: méltó [1211 tn. (?), 1395 k.]: réce [1211 tn., 1231]: fenyő [1211 tn., 1251]: szomorú [1211 tn., 13. sz. eleje]: sötét, takar [1211 tn., 1338]: völgy [1211 tn., 1346]: regös [1211 tn., 1372 u.]: arat, fed, fegyver, gonosz, hivatal, hús, húsvét, őriz, pap, üt [1211 tn., 1395 k.]: borjú, csemege, hagyma, harang, lúd, talp [1211 tn., 1405 k.]: bab, korom [1211 tn., 1416 u.]: lő, metsz, ocsú, szopik, táltos [1211 tn., 1481 e.]: szab [1211 tn., 15. század]: ró [1211 tn., 1519 k.]: szennyes [1211 tn., 1527]: helyes [1211]: -cs, -talan/-telen ~ -tlan/-tlen [1212 tn. (?), 1225]: gyepű [1212 tn. (?), 1231]: nyest [1212 tn. (?), 1257]: gyep [1212 tn. (?), 1372 u.]: mulat [1212 tn. (?), 1395 k.]: ürom [1212 tn., 13. sz. eleje]: utál [1212 tn., 1395 k.]: tarló [1212 tn., 1795 k.]: kopáncs [1213 tn. (?), 13. sz. eleje]: ékes, szó, ügy² [1213 tn. (?), 1372 u.]: galád [1213 tn. (?), 1422 k.]: baszik [1213 tn. (?), 1456 k.]: rúg [1213 tn. (?), 1500 k.]: gyanta [1213 tn. (?), 1508]: ék [1213 tn. (?), 1509]: lomb [1213 tn. (?), 1520]: koma [1213 tn. (?), 1525 k.]: csikó [1213 tn. (?), 1536]: boly [1213 tn. (?), 1538]: bajor [1213 tn. (?), 1560 k.]: kelepce [1213 tn., (?), 1495 e.]: gyúr [1213 tn., 1372 u.]: csap¹, tanács [1213 tn., 1395 k.]: per¹ [1213 tn., 1405 k.]: tömény [1213 tn., 1525 k.]: sas [1213 tn., 1864]: fegyvernök [1213]: hadnagy [1214 tn. (?), 1372 u.]: görbe [1214 tn. (?), 1395 k.]: szén [1214 tn. (?), 1416 u.]: panasz [1214 tn. (?), 1456 k.]: doh [1214 tn. (?), 1561]: bődön [1214 tn. (?), 1372 u.]: hiú [1214 tn., 13. sz. eleje]: mos [1214 tn., 1327]: hévíz [1214 tn., 1372 u.]: falu, hál, személy [1214 tn., 1395 k.]: csalán, sajtár [1214 tn., 1416 u.]:

mászik [1214]: bárd¹ [1215 tn. (?), 1230 k.]: nyoszolya [1215 tn. (?), 13. sz. eleje]: tükör [1215 tn. (?), 1380 k.]: fék [1215 tn. (?), 1395 k.]: zöld [1215 tn. (?), 1416 u.]: ál [1215 tn. (?), 1546]: guta [1215 tn., 1395 k.]: bajnok, mart [1216 tn. (?), 1527]: mankó¹ [1216]: kék [1216–1240 tn. (?), 1372 u.]: külső [1217 tn. (?), 1372 u.]: apostol, fű [1217 tn. (?), 1395 k.]: hölgy [1217 tn. (?), 1416 u.]: járom [1217 tn., 1247]: ártány [1217 tn., 1282 k.]: turul [1217 tn., 1332]: bánya [1217 tn., 1357]: csónak [1217 tn., 1370]: lanka [1217 tn., 1395 k.]: szarka [1217 tn., 1416 u.]: aszú [1219 tn. (?), 13. sz. eleje]: bezzeg [1219 tn. (?), 1372 u.]: gyékény, kedv, sövény, szó [1219 tn. (?), 1395 k.]: torzsa [1219 tn. (?), 1395]: cseber [1219 tn. (?), 1405 k.]: lusta [1219 tn. (?), 1456 k.]: gőgös [1219 tn. (?), 1508]: tinta [1219 tn., 1372 u.]: al, monostor [1219 tn., 1395 k.]: törpe [1219 tn., 1395]: föl [1219 tn., 1519]: zúz [1219 tn., 1528]: tinó [1219]: -kó/-kő, -p² [1220 k. tn. (?), 1395 k.]: kulcs [1220 k. tn., 1225]: haraszt [1220 k. tn., 1230 k.]: sás [1220 k. tn., 1372 u.]: vész [1220 tn. (?), 1372 u.]: kéz, néma [1220 tn. (?), 1380 k.]: serény [1220 tn. (?), 1395 k.]: holló [1220 tn. (?), 1784]: szilánk [1220 tn., 1372 u.]: hisz [1220 tn., 1395 k.]: meggy [1221 tn. (?), 13. sz. közepe]: jonh [1221 tn. (?), 1300]: szoba [1221 tn. (?), 1604]: csúnya [1221 tn., (?), 1395 k.]: hab [1221 tn., 1395 k.]: görény, nyíl [1221 tn., 1405 k.]: hétfő [1221 tn., 1604]: tomp [1221 tn., 1365 k.]: bársony [1222 tn. (?), 1395 k.]: ács, gyopár [1222 tn. (?), 1574]: fondor [1222 tn. (?), 1577]: komor [1222 tn., 1319]: ösvény [1222 tn., 1372 u.]: varándok [1222 tn., 1395 k.]: karvaly [1222]: -ó/-ő² [1223 (?), 1238]: parlag [1223 tn. (?), 1383]: tábor [1223 tn. (?), 1550 k.]: fen [1223 tn., 1372 u.]: rejt [1224 tn. (?), 1340]: kalló [1224 tn. (?), 1405 k.]: csecs [1224 tn. (?), 1456 k.]: tuba¹ [1224 tn. (?), 1666]: tuba² [1225 tn. (?), 1380 k.]: varr [1225 tn. (?), 1395 k.]: terem² [1225 tn. (?), 1416 u.]: zsír [1225 tn., 1372 u.]: belső [1225]: -bb, gyertyán [1226 k. (?), 1470]: enyv [1226 tn. (?), 1416 u.]: öreg [1226 k.]: akó [1227 (?), 1395 k.]: skarlát [1227 tn., 1372 u.]: part [1227 tn., 1380 k.]: nyereg [1227 tn., 1416 u.]: száraz [1227 tn., 1518 k.]: csorba [1228 tn. (?), 1372 u.]: ajak [1228 tn. (?), 1527]: golyva [1228 tn., 1372 u.]: óv [1228 tn., 1707]: csiperke [1228]: lapos [1229 tn (?), 1395 k.]: borsó [1229 tn. (?), 1395 k.]: kupa, süldő [1229 tn. (?), 1565]: bakó [1229 tn., 1350]: ordas [1229 tn., 1372 u.]: perem, polgár [1229 tn., 1395 k.]: nyuszt [1229 tn., 1456 k.]: serkent [1229 tn., 1508]: mátká [1230 k. tn. (?), 1395 k.]: menyét [1230 k. tn. (?), 1520 k.]: dong [1230 k.]: citera, sája [1230 tn. (?), 1372 u.]: nemes [1230 tn. (?), 1395 k.]: muhar [1230 tn., 1395 k.]: szúnyog [1230 tn., 1405 k.]: teknő [1230 tn., 1510 k.]: reng [1230]: víza [1231 (?), 1476 k.]: túl [1231 tn. (?), 1372 u.]: hajlék [1231 tn., 1267]: láb [1231 tn., 1320]: mocsár [1231 tn., 1395 k.]: kövér [1231 tn., 1510]: ázik [1232 tn. (?), 1533]: görös [1232 tn., 1372 u.]: gyűrű [1232]: juhar [1233 tn. (?), 1268]: bűz [1233 tn. (?), 1372 u.]: gyanú [1233 tn. (?), 1550 k.]: mocsok [1233 tn. 1405 k.]: császár [1233 tn., 1372 u.]: keselyű [1233 tn., 1395 k.]: barlang [1233]: donga [1234 tn. (?), 1395 k.]: torontál [1234 tn. (?), 1405 k.]: dér, tárkony [1234 tn. (?), 1430 k.]: ránt¹ [1234 tn. (?), 1456 k.]: ránt² [1234 tn. (?), 1579]: zsúp [1234]: zsolozsma [1235 tn. (?), 1577 k.]: sömör [1235–1270 tn., 1395 k.]: szarv [1236 tn. (?), 1372 u.]: fene [1236 tn., 1395 k.]: szarvas [1237 e. tn. (?), 1416 u.]: vissza [1237 tn. (?), 1395 k.]: tegez² [1237 tn. (?), 1513]: kap [1237 tn. (?), 1558]: kendő [1237 tn. (?), 1625 k.]: zug [1237 tn., 13. sz. közepe]: virág [1237 tn., 1405 k.]: piros [1237–1240 tn. (?), 13. sz. közepe]: egyed [1237–1240 tn. (?), 1395 k.]: kamasz, marok, zsálya [1237–1240 tn. (?), 1405 k.]: dél, szita [1237–1240 tn., 1395 k.]: bojtorján [1237–1240 tn., 1405 k.]: remete [1237–1240 tn., 1416 u.]: diák [1239 tn., 1405 k.]: szász [1239]: jegenye, szavatos [1240 tn. (?), 1395 k.]: zeng [1240 tn. (?), 1613]: rege [1240 tn., 1460 k.]: zavar [1240]: füst [1241]: gálya [1243]: róf [1244 tn., 13. sz. közepe]: zsidó [1244 tn., 1364]: gesztenye [1244 tn., 1395 k.]: kovász [1244 tn., 1405 k.]: ér⁴, igric, pad [1244 tn., 1527]: alföld [1244 tn., 1708]: döngöl [1245 tn. (?), 1500 k.]: perje [1246 tn. (?), 1395 k.]: könyök [1246 tn. (?), 1533]: serke [1246 tn., 1395 k.]: böszörmény [1246 tn., 1405 k.]: fodor [1246 tn., 1518 k.]: füz¹ [1246]: csipkebokor [1247 k. tn (?), 1521]: csődör [1247 tn., 1300–1320]: fut [1247 tn., 1372 u.]: álnok, oszt [1248 tn. (?), 1456 k.]: rend [1248 tn. (?), 1500 k.]: bogács [1248 tn., 1372 u.]: cserép [1249 k. tn. (?), 1284]: tövis [1249 tn. (?), 1516]: szalonna [1249 tn., 1379]: homlok [1249–1260 tn., 1395 k.]: macska [1250 k.]: fátyol [1250 tn. (?), 1405 k.]: völegény [1250 tn., 1395 k.]: oszlop [1250]: tiszafa

1251–1300

[13. sz. közepe (?), 1372 u.]: ez², hűl [13. sz. közepe]: seped, alél, -an/-en¹, aszik, -ász(ik)/-ész(ik), -atik/-etik ~ -tatik/-tetik, avagy, -d³, -d⁴, -d⁵, én, eped, ér¹, fárad, -g³, húz, igaz, így, -ik¹, -int, -ki², kívül, -l³, -m³, -m⁴, néha, nyújt, ó², öklel, öl¹, -r¹, soha, törvény, -ul/-ül², választ, válik [1251 tn. (?), 1405 k.]: düh [1251 tn. (?), 1508]: falka [1251 tn. (?), 1528]: koboz¹ [1251 tn. (?), 1474]: bög [1251 tn., 1254]: gödör [1251 tn., 1372 u.]: negyven [1251 tn., 1808]: vadvíz [1251]: bárka [1252 tn. (?), 1405 k.]: gyomor [1252 tn. (?), 1525 k.]: pipacs [1252 tn., 1456 k.]: akad [1252 tn., 1372 u.]: lilium [1252]: -ály/-ély [1254 tn. (?), 1372 u.]: kar² [1254 tn., 1517]: káplán [1254]: dülő, zátony [1255 tn., 1570]: kádár¹ [1255 tn. (?), 1349]: barna [1255 tn. (?), 1456 k.]: csere [1255 tn., 1336]: pince [1255]: lucfenyő, mázsa [1256 tn. (?), 1372 u.]: balzsam [1256 tn. (?), 1395 k.]: tej [1256 tn., 1372 u.]: apáca [1256 tn., 1389]: fürdik [1256 tn., 1416 u.]: felső [1256 tn., 1538]: sonkoly [1256 tn., 1771]: ereget [1256]: cseresznye, -gat/-get [1257 tn. (?), 1493 k.]: csepp [1257 tn. (?), 1575]: kabar [1257 tn., 1513]: dörög [1258 tn., 1356]: seregély [1258 tn., 1506]: rekesz [1258 tn., 1533]: sertés [1258 tn., 1565]: fing [1258]: által [1259 tn., 1372 u.]: kietlen [1260

tn. (?), 1553]: túnik [1260 tn., 1405 k.]: alsó [1261 tn. (?), 1347]: csatorna [1261 tn. (?), 1395 k.]: pók [1261 tn., 1395 k.]: pisztráng [1261 tn., 1416 u.]: dézsma [1261]: börtön [1262 e. tn.(?), 1572]: lom¹ [1262 e. tn.(?), 1767]: lom² [1262 e.]: bérc [1262 tn. (?), 1395 k.]: bölcső, törek [1262 tn. (?), 1544]: cső [1263 tn. (?), 1436]: bélyeg [1263 tn. (?), 1372 u.]: keresztény [1263 tn., 1395 k.]: szán² [1263 tn., 1416 u.]: kastély [1263]: vápa [1264 tn., 1357]: kaptár [1264 tn., 1395 k.]: vidra [1265 (?), 1370]: zsellér [1265 tn. (?), 1372 u.]: alszik [1265 tn., 1395 k.]: ás, veréb [1265]: -n ~ -ny [1266 tn (?), 1372 u.]: igen [1266 tn. (?), 1395 k.]: ár¹ [1266 tn., 1291]: istálló [1266 tn., 1372 u.]: eleség, romlik [1266 tn., 1405 k.]: takács [1267]: háló [1268 tn. (?), 1416 u.]: kalitka [1268 tn. (?), 1780]: pagony [1268 tn., 1281]: apró [1268 tn.]: told [1269 tn. (?), 1372 u.]: lepel [1269 tn. (?), 1527]: avat [1269 tn. (?), 1339]: fenék [1269 tn.(?), 1557]: lék [1269 tn., 1282 k.]: ispán [1269]: plébánia, tél [1270 tn. (?), 1533]: kellemes [1270 tn., 1372 u.]: kápolna, meztelen [1270 tn., 1395 k.]: darab, torma [1270]: pej, szíj, váj, zordon [1271 tn. (?), 1416 u.]: bátya [1271 tn., 1372 u.]: pirít [1271]: irt [1272 tn. (?), 1395 k.]: csiga [1272 tn. (?), 1519]: dékán [1273 k. tn., 1372 u.]: gond [1273 k. tn., 1436]: katona [1273 k. tn., 1460 k.]: szürke [1273 tn. (?), 1395 k.]: kelevéz, kémény [1273 tn., 1518 k.]: csintalan [1274 tn. (?), 1395 k.]: mák [1274 tn. (?), 1544]: jós [1274 tn., 1512 k.]: tép [1274]: korong [1275 tn. (?), 1372 u.]: rövid [1275 tn. (?), 1538]: szöcske [1275 tn., 1327]: őrnagy [1275 tn., 1372 u.]: jámbor, méreg [1275 tn., 1395 k.]: árnyék, óriás [1275 tn., 1530]: molnár [1275 tn., 1833]: horhos [1276 tn. (?), 1372 u.]: ágy [1276 tn. (?), 1587]: foglár [1276 tn., 1395 k.]: viola [1276 tn., 1416 u.]: hozsanna [1276]: lator [1277 tn. (?), 1372 u.]: ruha [1277 tn., 1372 u.]: ének [1278 tn. (?), 1372 u.]: hirtelen [1278 tn., 1395 k.]: kecske [1278 tn., 1405 k.]: olt¹ [1278 tn., 1416 u.]: hasad [1279 tn., 1405 k.]: csuklik [1279]: liszt, palota [1280 tn., 1395 k.]: fajd [1282 k. tn., 1372 k.]: könyv [1282 tn. (?), 1291]: csorda [1282 tn., 1372 u.]: gyenge [1282 tn., 1395 k.]: borostyán¹, hattyú [1282]: szömörce [1283 tn. (?), 1519]: bagzik [1283 tn., 1372 u.]: kisdéd [1283 tn., 1395 k.]: daru [1283 tn., 1405 k.]: zsenge [1283]: -dad/-ded [1284 tn. (?), 1372 u.]: közel [1284 tn., 1493]: lugas [1285 tn., 1529]: csille [1285]: -ka/-ke [1287 tn., 1405 k.]: koponya [1288 tn. (?), 1506]: csáklya [1288 tn. (?), 1585]: ondó [1288 tn., 1372 u.]: nő² [1288 tn., 1470 k.]: cimpa [1289 tn., 1372 u.]: oroslán [1289 tn., 1395 k.]: örmény [1289 tn., 1649]: ripacs [1290 k.]: kongat, korhol [1290 tn., 1372 u.]: morog [1290 tn., 1395 k.]: édesvíz [1290]: suba [1291 tn. (?), 1560 k.]: csel [1291 tn. (?), 1561]: boglya [1291 tn. (?), 1594]: csákó [1291 tn. (?), 1645]: gyér [1291 tn., 1372 u.]: paraszt [1291]: torony [1291–1294 tn. (?), 1519]: dorong [1291–1294 tn., 1395 k.]: tulok [1291–1294 tn., 1565]: báró [1291–1296 tn. (?), 1400]: derék [1292 tn., 1430 k.]: kopasz [1292–1297 tn. (?), 1560 k.]: béget [1292–1297 tn., 1416 u.]: lét [1293 tn. (?), 1772 k.]: bitó [1293 tn., 1395 k.]: asztal [1293 tn., 1430]: hanga [1293]: tőke [1294 tn. (?), 1405 k.]: gereben [1294 tn., 1538]: sváb [1295 k. tn., 1372 u.]: akar [1295 tn. (?), 1506]: cseng [1295 tn., 1372 u.]: folyik, idegen [1295 tn., 1395 k.]: béka [1295]: párkány, tús [1296 tn. (?), 1405 k.]: ón [1296 tn. (?), 1535 k.]: strázsa [1296 tn. (?), 1577]: gombóc [1296 tn. (?), 1860]: csér [1296 tn., 1395 k.]: fazék [1296 tn., 1405 k.]: tehén [1296–1313]: huta [1297 tn., 1405 k.]: prépost [1297]: porkoláb [1298]: fészek [1299 tn. (?), 1372 u.]: tűr¹ [1299 tn., 1416 u.]: szomszéd [1299]: ugar [13. sz. második fele (?), 1372 u.]: elég [13. sz. második fele]: árt¹, egész, ige, kór, nemz, száj, szid, szűk, tanít, tanú, vádol [13. sz. vége]: angyal [1300 k. tn., 1372 u.]: hord [1300 k. tn., 1470]: sűg [1300 k.]: fogoly¹, hernyó, pitvar, ragya, -szerű [1300 tn., 1395 k.]: zafir [1300 tn., 1416 u.]: apród [1300 tn., 1533]: cinege

1301–1350

[1301 tn., 1372 u.]: kincs [1302 tn., 1372 u.]: özvegy [1302 tn., 1405 k.]: szirt [1302]: fiatal [1303]: pázsit [1304 tn., 1372 u.]: nyak [1304]: kalmár [1305 k. tn. (?), 1511]: kutya [1305 tn., 1536]: csúcs [1305 tn., 1836]: tat¹ [1306 tn., 1372 u.]: bíró [1306 tn., 1416 u.]: puszta [1307 tn. (?), 1395 k.]: süveg [1307 tn., 1329]: domb [1307 tn., 1416 u.]: szőr [1308 tn. (?), 1395 k.]: retesz [1309 tn., 1372 u.]: omlik [1309 tn., 1395 k.]: olaj [1310 tn., 1395 k.]: répa [1312 tn. (?), 1550 k.]: nyakas [1312 tn., 1577 k.]: verőfény [1312]: középút [1313 tn. (?), 1791]: ferde [1313]: hangya [1314 tn. (?), 1527]: kántor [1315 tn. (?), 1372 u.]: agg [1315 tn., 1372 u.]: ajtó [1315 tn., 1416 u.]: nyaláb [1316 (?), 1372 u.]: láng [1316 tn. (?), 1372 u.]: köszön [1316 tn. (?), 1395 k.]: toll [1317 tn., 1416 u.]: ködmön [1318 tn. (?), 1525 k.]: begy [1318]: -asz/-esz, jász¹ [1319 tn. (?), 1395 k.]: gereblye [1319 tn. (?), 1405 k.]: egyenlő [1319 tn. (?), 1490 k.]: lép⁴ [1319 tn.(?), 1544]: mentő [1319 tn., 1405 k.]: kard [1319]: lép², lép³ [1320 tn. (?), 1372 u.]: ifjú [1320 tn., 1372 u.]: vág [1320 tn., 1395 k.]: gerenda [1320 tn., 1435]: gyalogút [1320 tn., 1525 k.]: tengelic [1321 tn. (?), 1387]: guba¹ [1321 tn. (?), 1395 k.]: ír² [1321 tn., 1570]: csupor [1322 tn (?), 1568]: csirke [1322 tn. (?), 1405 k.]: cékla [1322 tn., 1395 k.]: szárcsa [1322 tn., 1506]: gyárt [1322 tn., 1561]: girhes [1322]: kény [1323 tn. (?), 1372 u.]: mód [1323 tn. (?), 1395 k.]: koszorú [1323 tn. (?), 1560 k.]: harkály [1323 tn., 1372 u.]: hág [1323 tn., 1405 k.]: kormány [1324 tn. (?), 1395 k.]: korlát [1324 tn. (?), 1536]: fákó [1325 tn. (?), 1613]: fortyan [1325 tn., 1363]: vessző [1325 tn., 1395 k.]: lencse [1325–1326 tn., 1763]: válaszut [1326 tn. (?), 1533]: pinty [1326 tn. (?), 1607]: pákász [1326 tn., 1372 u.]: jog [1326 tn., 1897]: szentjobb [1326]: címer, here, lóhere [1327 tn. (?), 1525 k.]: garda [1327 tn. (?), 1598]: morzsa [1327 tn. (?), 1651]: durrog [1327 tn., 1372 u.]: buzog, rúd [1327 tn., 1416 u.]: inog [1327]: galagonya [1328 tn. (?), 1754]: pukkan [1328 tn., 1395 k.]: mandula [1329 tn. (?), 1405 k.]: kapor

[1329 tn., 1405 k.]: mellék [1329 tn., 1504]: vármegye [1329]: bádóg, érik [1330 tn. (?), 1395 k.]: pártá [1330 tn. (?), 1463]: kazal [1330 tn. (?), 1490]: hurka [1330 tn. (?), 1800]: küsz [1330 tn., 1332]: major [1330 tn., 1416 u.]: dönt [1330 tn., 1519]: odú [1330 tn., 1604]: zuhan [1331 tn., 1395 k.]: eke, köszörű [1331]: cserge [1332 tn. (?), 1553]: murva [1332 tn. (?), 1577]: kajla [1332 tn., 1416 u.]: kertül [1332 tn., 1380 k.]: köszvény [1332 tn., 1416 u.]: borotva [1332]: lejt [1332–1337 tn. (?), 1395 k.]: göröngy [1332–1337 tn., 1393]: téglá [1332–1337 tn., 1395 k.]: gyapjú [1333 tn. (?), 1395 k.]: malac [1333 tn. (?), 1548]: kacsa [1333 tn. (?), 1585]: gólya [1333 tn., 1372 u.]: fecske, mese [1333–1335 tn., 1395 k.]: ötvös [1334 e. tn. (?), 1395 k.]: kacér [1334 tn. (?), 1395 k.]: majom [1334 tn. (?), 1530]: gatyá [1334 tn. (?), 1560 k.]: kondér [1334 tn., 1395 k.]: nerc [1335 tn., 1395 k.]: kakukk [1335]: mártír [1336 tn., 1395 k.]: káposzta [1336 tn., 1456 k.]: potroh [1336 tn., 1470]: forgács [1337 tn. (?), 1476 k.]: bont [1337 tn., 1405 k.]: nyál [1337]: utca [1338 tn. (?), 1405 k.]: alak [1338 tn. (?), 1416 u.]: selyem [1338 tn. (?), 1704]: kontra [1338 tn., 1525 k.]: pacsirta [1338]: ritka [1339 tn., 1510 k.]: korcsolya [1340 tn. (?), 1723]: kobak [1340 tn., 1416 u.]: mer¹ [1340 tn., 1578]: ibolya [1341 tn. (?), 1372 u.]: jeles [1341 tn. (?), 1770]: göndör [1341 tn., 1508]: merő [1342 tn. (?), 1372 u.]: fül¹ [1342 tn. (?), 1395 k.]: patkó [1342 tn. (?), 1416 u.]: fül² [1342 tn. (?), 1525 k.]: guba² [1342 tn. (?), 1527]: vadon [1342 tn., 1372 u.]: mell [1342 tn., 1613]: cinkos [1342]: enyészik [1343 tn. (?), 1405 k.]: szösz [1343 tn. (?), 1552]: bolyong [1343 tn. (?), 1416 u.]: foszlik [1343 tn., 1416 u.]: süt [1343 tn., 1590]: fahíd [1343]: -ök/-ők [1344 tn. (?), 1395 k.]: korszó [1344 tn., 1520]: saját [1344]: nehéz [1345 tn. (?), 1372 u.]: fogy [1345 tn. (?), 1395 k.]: pogácsa [1345 tn. (?), 1405 k.]: faggyú [1345 tn., 1372 u.]: sajtó [1345 tn., 1416 u.]: sáfár [1345 tn., 1787]: cinke [1346 tn. (?), 1395 k.]: szalag [1346 tn. (?), 14. század]: cövek [1346 tn. (?), 1405 k.]: guzsaly, koszmó [1346 tn. (?), 1416 u.]: zálog [1346 tn. (?), 1460 k.]: pehely [1346 tn., 1372 u.]: pohár [1346 tn., 1789]: siklik [1347 tn. (?), 1405 k.]: kappan [1347 tn. (?), 1531]: borosta [1347 tn., 1372 u.]: oldal [1347 tn., 1416 u.]: tánc [1347]: birka, labda, laboda [1348 tn. (?), 1372 u.]: szokik [1348 tn. (?), 1647]: cudar [1348 tn., 1416 u.]: teher [1348 tn., 1430 k.]: fullánk [1348 tn., 1668]: mókus [1348]: rokolya [1349 tn. (?), 1519]: gödölye [1349 tn., 1416 u.]: tarsoly [1349]: daróc, vív [1350 k.]: -szerű, -ú/-ű ~ -jú/-jű [1350 tn. (?), 1456 k.]: un [1350 tn., 1395 k.]: túzok, vizsla [1350]: rőt

1351–1400

[1351 tn. (?), 1479]: gömböc [1351 tn. (?), 1527]: gót [1351 tn. (?), 1725–1764]: kerge [1351 tn., 1456 k.]: sík [1351]: -c [1352 tn. (?), 1405 k.]: kolbász [1353 tn. (?), 1519]: róka [1354 tn. (?), 1372 u.]: meny [1354 tn., 1372 u.]: páncél, veszteg [1355 tn. (?), 1405 k.]: harmat [1355 tn. (?), 1613]: pacal [1355 tn., 1372 u.]: gyúlik, kevély [1355 tn., 1372]: sért [1355 tn., 1380 k.]: tömérdek [1355 tn., 1405 k.]: borda [1355]: bála, sajka [1356 tn. (?), 1372 u.]: gyilkos [1356 tn. (?), 1566]: finnyás [1356 tn. (?), 1649]: sikátor [1357 tn. (?), 1405 k.]: bürök [1357 tn., 1405 k.]: segg [1357 tn., 1416 u.]: karika [1357 tn., 1416 u.]: farag [1358 tn. (?), 1393]: gróf [1358 tn. (?), 1560 k.]: kores [1358 tn., 1372 u.]: marha [1358 tn., 1789]: eserje [1358–1359 tn. (?), 1570]: ficsúr [1358–1359 tn., 1372 u.]: tölt [1358–1359]: dúl, nyit [1359 tn. (?), 1380 k.]: dajka [1359 tn., 1416 u.]: adó [1359]: fölül, üveg [1360 tn. (?), 1508]: csúszik [1360 tn., 1536]: sárga [1360]: -i³ [1361 tn. (?), 1585]: kancsó [1361 tn., 1395 k.]: kulcsár [1362 tn., 1416 u.]: ijeszt [1363 tn. (?), 1416 u.]: szappan [1363 tn. (?), 1560]: dac [1363 tn., 1495]: farsang [1363 tn., 1525]: pint [1363 tn., 1550]: pajta [1364 tn. (?), 1372 u.]: hajt¹ [1364 tn. (?), 1416 u.]: hajt² [1364 tn. (?), 1509]: löcs [1364 tn. (?), 1533]: sarjú [1364 tn. (?), 1552]: göz [1364 tn., 1372 u.]: éjjel [1365 k. (?), 1565]: báj [1365 tn. (?), 1372 u.]: tér³ [1365 tn. (?), 1395 k.]: sáska [1366 tn., 1405 k.]: környék [1366 tn., 1667]: málna [1366]: hám [1367 tn. (?), 1671]: koca [1367 tn., 1372 u.]: nyelv, sánta [1367 tn., 1372]: alatt [1367 tn., 1560 k.]: hinár [1367]: fertály, hold² [1368 tn., 1372 u.]: sajt [1368]: sing [1369 tn. (?), 1792]: sarang [1370 tn. (?), 1372 u.]: kár [1370 tn. (?), 1395 k.]: kalács [1370 tn. (?), 1476]: cigány [1370 tn. (?), 1553]: talián [1370]: raj [1370–1380 k. tn., 1405 k.]: fasz [1370–1380 k. tn., 1380 k.]: lágy [1371 tn. (?), 1405 k.]: zszindely [1371 tn., 1416 u.]: gyalog [1371 tn., 1512]: galóca¹ [1372 k.]: nála [1372 tn. (?), 1395 k.]: gyertya [1372 tn. (?), 1527]: súly [1372 tn. (?), 1554]: toboz [1372 tn., 1405 k.]: ingovány [1372 u. (?), 1520]: széjjel [1372 u.]: lép¹ [1372 u.]: á, ablak, abrosz, -adal/-edel, ajánl, ájtatos, akár, aki, alamizsna, aláz, áldoz, alig, alkalom, állat, -andó/-endő, -ant/-ent, annyi, ápol, arc, ásít, áspiskígyó, átkoz, atyafi, azaz, azután, balgatag, bán², baziliszkusz, be¹, -beli, béna, benn, beteg, bír, bocsnát, bosszú, bőr, cella, cinterem, csak, cselekedik, csinál, -cska/-cske, csókol, dicsér, diribdarab, dísz, -dít, doktor, dolog, drágalátos, dug, -dul/-dül, e, -e, -é, ebéd, ébren, edény, egyaránt, egyenes, egyetemben, egyetlen, egymás, együgyű, éj, éjfél, elébe, eledel, eleven, ellen, elme, elől, emel, emlékezik, enyém, ennyi, épít, érc, érdem, erkölcs, ért, esd, esküszik, est, ész, eszmél, esztendő, év, evangélium, ezer, ezüst, fal², fedd, fegyelem, fejedelem, fejt, -féle, felel, felette, félre, felség, fenn, fenyeget, férfi, fest, feszül, foglal, fohászkozik, fordít, fösvény, fráter, fúj, fundál, gazdag, gerjed, gerlice, glossza, gondol, gyakorol, gyaláz, gyapot, gyógyul, gyoics, gyónik, gyors, gyötör, győz, gyújt, gyújt, gyűlöl, háborgat, hadd, hajít, hajnal, hallgat, has, hat¹, haza¹, hever, hint, hív¹, hív², -hodik/-hedik/-hodik, holott, homály, hónap, honn, honnét, hova, hoz, ide, idő, -ig, igyekezik, ij, -ik², illat, illik, ily, immár, íme, incselkedik, indít, ing, ingyen, inkább, innét, ír¹, iránt, irgalom, ismét, ispotály, iszonyodik, íté, itt, izgat, jelent, jobb, jöllehet, jószág, jön, -

k², káptalan, kardinális¹, kárhozik, káromol, kéj, kell, -ként, képest, keres, kérődzik, kész, kétell, kétség, kéve, kevés, kezes, kísért, klostrom, -kodik/-kedik/-kődik, -kődik/-kődik, koldul, konvent, koporsó, -kor, korda, -kodik/-kezik/-közök, költ¹, köntös, könyörül, körül, követ¹, közben, köznép, közönség, közös, között, község, kulcsol, küld, külön, különb, -lag/-leg, -lak/-lek, -lal/-lel, -lkodik/-lkedik/-lkődik, -m², magasztal, magyaráz, manna, -mány/-mény, már, más, még, mégis, mellett, mely, mer², mér, mérföld, mérték, messze, miatt, micsoda, míg, mindenható, minemű, miniszter, mise, morzsol, mögött, mutat, nélkül, nemcsak, nemde, netalántán, nevet, néz, nincs, nő¹, nyájas, nyamvadt, nyel, nyilván, nyög, nyugszik, nyúl², oda, oltalom, olvas, olvaszt, óra, orca, orgona¹, óta, ott, ölel, öltözik, ön², önmaga, ötlík, övé, pajzs, palánta, pápa, parancsol, parázna, páternoszer, pátriárka, példa, pelyva, penitencia, piac, pillant, prédikáció, prior, privilégium, rág, ragad, rágalom, reggel, regula, repül, reszket, retten, révül, rokon, se, segít, sem, semmi, senki, seper, siet, sincs, -skodik/-skedik/-skődik, sőt, -st, -stul/-stül, -sz³, szag, szalad, száll, szán¹, szapora, szár, szárny, szegődik, szelíd, szemérem, szentel, szenved, szepeg, szer, szerencse, szerez, szerint, szerszám, szerte, szerzet, szív², szoknya, -szol/-szöl, szorgalom, szörnyű, szűnik, tag, tartomány, tartozik, távol, távozik, tele, telik, tér¹, térd, terít, terjed, természet, tétova, tetszik, tévelyeg, tied, tisztel, tizenkettő, tova, több, tőkél, történi, tulajdon, tűz², ugat, ujj¹, -uk/-ük², unszol, után, utolsó, ünnep, üvölt, üz, üzen, vagy, vakar, vakmerő, valaki, vall, váll, -ván/-vén, vánkos, végig, vers, veszt, vetélkedik, vetkőzik, vezér, viasz, vidék, vidul, vigasztal, vigília, vigyáz, virrad, visz, von, zördül, zoltár, látogat, le, legenda [1372 u.]: -amlík/-emlík, -szor/-szer/-ször [1372]: leg- [1373 tn. (?), 1575]: gerinc [1373 tn., 1416 u.]: csillag [1373]: ketrec [1374 tn. (?), 1404]: tömlő [1374 tn., 1372 u.]: sűrű [1375 tn., 1456 k.]: eretnek [1375 tn., 1519]: garázda [1376 tn., 1416 u.]: uzsora [1376]: -né [1377]: délceg [1378 tn., 1405 k.]: kilenc [1378]: ánizs, huszár [1379 (?), 1533]: lajt [1380 k.]: ángy, cafrang, erszény, hüvely, ipa, kapca, menyegző, nadrág, nyél, rest, sarkantyú, számszerjű, szándék, székfű, vékony [1380 tn., 1538]: kalauz [1380]: atlasz¹ [1380 k.]: -ány/-ény² [1381 tn. (?), 1402]: serleg [1381 tn. (?), 1604]: csutka [1381 tn., 1456 k.]: tunya [1382 tn (?), 1536]: csoport [1382 tn., 1405 k.]: asztalnok [1384]: lándzsa [1386 tn., 1456 k.]: legel [1386 tn., 1619]: zombék [1387]: bakacsin [1388 tn. (?), 1456 k.]: képes [1388 tn., 1584]: bodnár [1388 tn., 1586]: gúnya [1389 tn. (?), 1395 k.]: darázs [1389 tn. (?), 1500 k.]: varga [1389 tn. (?), 1522]: kosz [1389 tn., 1405 k.]: érsek, házsártos [1389 tn., 1495 e.]: bulla [1389 tn., 1527]: kocsmáros [1389 tn., 1693]: bosnyák [1390 tn., 1395 k.]: üszög [1390 tn., 1519]: előjáró [1391 tn. (?), 1516 k.]: gálíckő [1391 tn., 1585]: macskaszem [1391]: hordó, tafota [1392 tn. (?), 1801]: kúszik [1392 tn. (?), 1780]: tömpe [1392 tn., 1395 k.]: sör [1392 tn., 1716]: bognár [1392 tn., 1739]: javas [1393 tn. (?), 1395 k.]: zabla [1393 tn. (?), 1479]: szablya [1393 tn. (?), 1551]: pózna [1393 tn., 1480]: borbély [1394 tn. (?), 1565]: cakó [1394 tn., 1405 k.]: hegedű [1394 tn., 1525]: kontár [1395 k. (?), 1405 k.]: írha [1395 k. (?), 1416 u.]: férj, küzd [1395 k. (?), 1450 k.]: kapocs [1395 k. (?), 1506]: lélegzik [1395 k. (?), 1577]: tetemes [1395 k. (?), 1405 k.]: sül, var [1395 k.]: -ál/-él², ár², árvíz, asztag, bajvívás, barack, béklyó, béles, bélés, berill, birsalma, bocskor, cédrus, cet, csákány, cséphadaró, csésze, csoroszlya, denevér, egér, egres, elefánt, eszköz, evez, ezerjófű, fácán, fagyal, fahéj, fedél, fej¹, fejsze, fogoly², fok², fokhagyma, frigy, früstök, füge, fülemüle, gallér, gerely, gerezd, gerezna, giliszta, griff, gyeplő, gyík, gyömbér, hadar, hágcsó, haris, héj, héja, heveder, hiúz, hunyor, icce, iga, író, iszap, jászol, kád, kakukkfű, kámzsa, kanál, karó, kárpit, katáng, kecsge, keszkenő, kesztyű, konty, kopoltyú, kosár, kököröcsin, költ², kőműves, kürtő, küszöb, lé, lórom, maláta, mályva, matrac, medence, menta, mérce, metél, moly, mostoha, muslica, must, naspolya, nász, násznagy, nemez, néni, nyárs, olló, öszvér, palack, paplan, paraj, párna, páva, pecsenye, pelikán, perec, petrezselyem, piskóta, pohárnok, rác, remek, retek, ruta, száfrány, savó, seprő, serpenyő, serte, sín, skorpió, szegfű, székhely, szikra, szőnyeg, szű, tajték, taliga, tányér, teknősbéka, tengely, tetű, teve, töpörtyű, tű, uzsonna, üget, ürü, üst, üsző, vacsora, vakondok, varádics, vasmacska, véka, vércse, villa¹, vitorla, vőfély, zabál, zanót, zár, zsámoly, zsemle, lepedő, legyez, lemez [1395 tn. (?), 1416 u.]: nyers [1395 tn., 1416 u.]: mézárós [1395 tn., 1533]: nyes [1395 tn., 1405 k.]: rosta [1395]: szelindek, lepény [1396 tn. (?), 1517]: ludas [1396 tn. (?), 1518 k.]: kotor [1396 tn., 1416 u.]: vincellér [1397 tn., 1533]: szigony [1397]: -r² [1398 tn. (?), 1416 u.]: nyár² [1398 tn. (?), 1585]: bendő [1398 tn., 1416 u.]: pusztít [1398 tn., 1566]: szívós [1398]: pászma [1399 tn., 1495 e.]: negédes [1399]: zsákmány, léc [1400 tn (?), 1577 k.]: csíra [1400 tn. (?), 1527]: fészű [1400 tn. (?), 1777]: bamba [1400 tn. (?), 1790]: vacog [1400 tn., 1416 u.]: otromba [1400 tn., 1519]: csaplár [1400 tn., 1527]: portéka, tombol [1400 tn., 1533]: csángó [1400]: derékalj, ledér

1401–1450

[1401 tn., 1416 u.]: józan [1402 tn. (?), 1631]: toklász [1402 tn. (?), 1662]: barkács [1402 tn., 1416 u.]: fok³ [1403 tn. (?), 1456 k.]: csúf [1403 tn., 1481 e.]: forint [1403 tn., 1493]: ráma [1403 tn., 1508]: ponty [1404 e. tn. (?), 1456 k.]: kopik [1404]: szolgabíró [1405 k. (?), 1416 u.]: fogan [1405 k.]: áll², ámpolna, -an/-en², arasz, bordély, böllér, csörlő, dalmát, dolmány, emészt, esperes, észak, fagy, feleség, félhold, Fiastyúk, forgószél, gabona, gombolyag, harminc, hetven, hinta, hortyog, húr, hüvelyk, ikra¹, íny, iszák, kanonok, kelés, kikerics, kilincs, kiskirály, kocma, köd, köldök, kömény, köpül, kurva, lagymatag, lakat, lidérc, madzag, máj, málna, matring, menyasszony, motolla, mozsár, nyolc, orsó, ösztön, palánk, párdúc, patika, pecek, pép, picca, pilis, porcog, poszog, próféta, rothad, sakk,

szak, szelence, szemfedél, szemölcs, szemöldök, szít, szór, tábla, takony, tenyér, térdkalács, tölcser, uborka, üstök, varázs, vasárnap, velő, vese, vetélő, viszket, zápfog, lant, lánc, lapocka [1405]: -had/-hed, sisak [1406 tn. (?), 1416 u.]: rég [1406 tn. (?), 1510]: pintér [1406 tn. (?), 1554]: póráz [1407 tn., 1519]: sikál [1407 tn., 1538]: comb [1408 tn., 1456 k.]: púp [1408 tn., 1666]: horpász [1408]: hopmester [1409 tn. (?), 1578]: lóg [1409 tn. (?), 1745]: pipitér [1409 tn., 1416 u.]: csépel [1410 k.]: midőn, templom [1410 tn., 1527]: rebeg [1410 tn., 16. sz. közepe]: tüske [1410]: -si [1411]: köszál [1412 tn., 1456 k.]: nagypéntek [1412]: erkély [1413 tn., 1519]: cérna [1413]: francia, kalapács [1414]: puttony, stukatúr [1415 tn., 1518 k.]: száguld [1415 tn., 1525 k.]: sikér [1415]: keresztfiú, -kol/-köl [1416 e.]: becsül [1416 k.]: aroma, hámoz, jaj [1416 tn.(?), 1416 u.]: mozog [1416 tn., 1508]: mosolyog [1416 u.]: -dék ~ -adék/-edék [1416 u.]: a, áhít, alabástrom, alávaló, alkot, alleluja, áloé, amaz, -amodik/-emedik, amott, április, asszír, áttal, augusztus, azonban, bágyad, barbár, bélpoklos, betű, bosszant, buja, bujt¹, büvöl, ceremónia, cimbalom, csikorog, csupa, csüggeszt, csüng, csűr, dagad, dagály, -dal/-del, december, diakónus, -dik, -dokol/-dekel/-dököl, -dos/-des/-dös, ecet, egyedül, eh, éjszaka, ejt, -ékony/-ékeny, elegyít, ellenben, epe, episztola, ér², eső, fakad, fáklya, fanyalog, fáraó, február, fejezet, fér, figura, figyelem, fityma, fojt, font, forraszt, fő¹, fürgeteg, főváros, fűrt, fűt, gádor, -gál/-gél ~ -igál, göngyölít, grádics, gyalu, gyász, hány¹, hány², haza², házas, héber, hengerít, hervad, hiába, hiedelem, himnusz, história, hivalkodik, holnap, horgad, huszonöt, ildomos, íz², izraelita, jácint, január, jel, jotta, július, június, kehely, kén, kényszerít, kereskedik, keresztel, keresztelés, kerub, kinn, kintorna, kóstol, kölcsön, köp, közepett, közöl, kristály, lám, lehel, létra, mágus, május, mammon, március, márt, második, másol, méltán, mennyezet, merész, messiás, mienk, most, mustár, mutál, néember, -nként, november, nöstény, nyal, nyílik, nyolcvan, ócsárol, óhajt, okádik, október, olt², onnan, ordít, oroz, ostya, otthon, öröl, pálma, pára, parittyá, pecsét, példabeszéd, pénzváltó, pernye, pozdorja, prológus, rabbi, rak, ráz, reked, remél, rémul, rí, rózsaszínű, rozsdá, röhög, sármenta, sátán, sólya, stóla, strucc, süllyed, szállít, szaru, szekrény, szeptember, szivárvány, szunnyad, szűr¹, tanakodik, tapasztal, tapsol, tartalom, tartóztat, tát, tavasz, tegnap, tékozol, termet, testamentum, tettet, topog, tömjén, törekedik, töröl, trombita, tündér, undok, utal, utó, utol, üdvözöl, üldöz, -vá/-vé, valag, váz, vecsernye, visszaél, vízkereszt, zaj¹, zsinagóga [1416 u]: mirha [1416]: légió [1417 tn., 1528]: márvány [1418 tn., 1495 k.]: prókátor [1418 tn., 1585]: kopár [1418]: előhegy [1419 tn. (?), 1565]: pár [1420 k.]: hé [1421]: kátyú [1422 tn. (?), 1632]: kopó [1422 tn., 1432]: sódar [1422 tn., 1659]: sivatag [1423 k.]: habozik [1423 tn., 1585]: szakasz [1424 tn. (?), 1460 k.]: pálya [1424 tn. (?), 1536]: rab [1424 tn., 1575]: furcsa [1424]: buzogány [1425]: fillér [1426 tn., 1493 k.]: hóhér [1426 tn., 1511]: osztály [1427 tn., 1498]: tönköly [1427]: harap¹ [1428 tn., 1503]: hágó [1429 tn., 1456 k.]: haj² [1429 tn., 1514]: hajadon [1429 tn., 1519]: perzsel [1429 tn., 1572]: balta [1429 tn., 1582]: csalfa [1429]: dukát, ponyva [1430 k.]: bibic, hályog, idétlen, kapta, no, puska, savanyú, sóska, tézta, timsó, vásik [1430 tn., 1519 k.]: dobog [1430 tn., 1531]: rezeg [1431 tn. (?), 1458]: pendely [1432 tn., 1508]: dől [1434 tn., 1582]: borissza [1435 k.]: hónalj [1435 tn. (?), 1495 e.]: párt [1435 tn. (?), 1508]: kanca [1435 tn. (?), 1560]: tavaly [1435 tn. (?), 1639]: szajha [1435 tn., 1476 k.]: táj [1435 tn., 1507]: másfél [1435 tn., 1527]: szúr [1435 tn., 1538]: favágó [1436]: meredek [1437]: friss [1438 tn., 1560 k.]: puha [1438 tn., 1590 k.]: hej [1439 tn. (?), 1584]: piktör [1439]: darabont [1440 tn. (?), 1501]: franc [1441 tn., 1456 k.]: rút [1441]: lat [1445 tn. (?), 1533]: jérce [1447 tn. (?), 1563]: vallon [1448]: janicsár [1449 tn., 1577]: halk¹ [1450 (?), 1635]: prém [1450 tn., 16. sz. második fele]: sógor [1450 tn., 1604]: szobor [1450]: gyalogfenyő [1451 tn. (?), 1496]: kalyiba [1451 tn., 1456 k.]: vastag [1452 tn. (?), 1493 k.]: pálca [1452 tn., 1577]: sodor [1452 tn., 1645]: nyirkos [1453 tn., 1611]: érdekel [1453 tn., 1635]: portugál [1454 tn. (?), 1519 k.]: komondor [1454 tn. (?), 1751]: topán [1454 k., 1372 u.]: -ják/-ik [1456 k.]: agyar, ágyú, ámul, bimbó, bitang, borít, bömből, cél, csacsog, csattan, csavar, csökken, eszeveszett, fekély, feljebbvaló, fonnyad, goromba, gyámolít, gyarló, gyom, hézag, hízelkedik, hólyag, igéz, ingerel, ínség, istenkáromló, kapál, karattyol, -lál/-lél, lankad, -lék, lep, lohad, marcona, megvált, ólalkodik, örv², pirongat, reszel, riaszt, rög, sarkall, serdül, számkivet, szembe, szintén, szív¹, szószóló, tág, takarodik, táplál, tapogat, taszít, telepedik, tol, töpörödik, tréfál, ül², vajúdik, vél, zenebona, zokog [1457 tn. (?), 1525 k.]: szajkó [1458 u.]: kapitány [1458]: dunyha, kaláris, karmazsin, lobog, lebeg [1460 k.]: garas [1461 tn., 1575]: henyél [1461]: komp [1462 (?), 1604]: ám [1462 k.]: keresztvíz, véd [1462 tn., 1585]: napfény [1462]: selejt [1464 tn., 1507]: vászon [1464 tn., 1527]: sí¹ [1464]: kopja, ostrom [1465 tn., 1536]: sújt [1465]: cirok [1466]: céh [1467 tn. (?), 1673]: lepke [1467 tn., 1499]: abroncs [1468 tn. (?), 1548]: rusnya [1468 tn., 1508]: csuklya [1468 tn., 1558]: pereg [1468 tn., 1585]: szilaj [1468 tn., 1655]: suta [1469 tn. (?), 1525 k.]: ürge [1469 tn. (?), 1531]: sapka [1469 tn. (?), 1650]: presbiter [1469 tn., 1498]: deszka [1469 tn., 1528]: kócsag, szekerce [1469 tn., 1784]: pocak [1469]: félszeg, szabados [1470 k.]: gezemice, himlő [1470]: advent, anyaszentegyház, árboc, bánik, cégér, fok⁴, földöz, főangyal, harisnya, hódol, kóborol, métely, pánt, peng, térít [1471]: szüret, lednek [1472 tn. (?), 17. sz. vége]: tuskó [1472]: felemás [1473 tn., 1527]: sovány [1474]: alkuszik, azonnal, diszciplína, hacuka, hát², hidegletés, idej, ihlet, intéz, kalendárium, kísér, konfirmál, kotyog, különben, meg², paskol, provinciális, szentencia, szitkozódik, talán, tietek, villong, lecke [1475 tn. (?), 1527]: cibere [1475]: bástya, -dogál/-degél/-dögél, ladik [1476 k.]: bég, harcol, kímél, nógat, öfelsége [1476 tn. (?), 1565]: búbjáj [1476 tn. (?), 1571]: gömb [1476 tn., 1517]: csiszol [1478 tn. (?), 1720]: kandalló [1478 tn., 1512 k.]: palló [1478 tn., 1516]: rubin [1479 tn. (?), 1753]: pupák

[1479 tn., 1541]: sugár [1479 tn., 1711]: cipszer [1479]: ara, cirkál, he, naszád, venyige, verseng [1480 tn. (?), 1533]: ecset [1480]: ászok [1481 e.]: bögyörő [1481 tn., 1510]: lakik² [1481]: borona, fullajtár, narancs [1482 tn. (?), 1510]: fáj [1482 tn., 1533]: pöcs [1483 tn. (?), 1767]: pálya [1484 tn., 1494]: pribék [1484 tn., 1552]: galiba [1485 tn., 1518 k.]: halvány [1485 tn., 1596]: avar¹ [1486 tn., 1529]: bojár [1487 tn. (?), 1515]: máglya [1487]: lófő [1488]: kurafi [1489 k.]: ereklye, kelevény [1489 tn., 1544]: csavarog [1489]: köpönyeg, torokgyík [1490 k.]: ép, félszemű, gyere, nadragulya, ólom, pólya, purgatórium, szikla, talál, tárház [1490]: ágyék, basa, fecskendő, flaska, máz, pléh, poéta, pofa, rost², salétrom, tarack¹, tornác, zománc [1492]: csizma, kaloda [1493]: -rétű [1493 k. (?), 1584]: bódít [1493 k.]: döghalál, felleg, gége, gyémánt, hitel, -lódik/-lódik, nádméz, próbál, szemlél, vajon [1493 tn. (?), 1636]: gangos [1493 tn., 1517]: gázol [1493]: folyosó, golyóbis, hanyatt, istráng, menedék, pallér, rizs, szarufa [1494 (?), 1500 k.]: hintó [1494]: kocsi, martalóc, pohánka, pokróc [1494–1495]: abrak, csuha, krajcár, trágár [1495 e.]: álmélkodik, dorgál, egyszersmind, együtt, facsar, farizeus, fázik, fürtelem, iskola, komornyik, majd, másutt, mord, perpatvar, préda, szinte, szittyó, szövetség, ujj², vipera [1495 k. tn., 1514]: furkó [1495 k. tn., 1565]: gáncs [1495 k.]: felebarát, kártya, messzely, mindnyájan [1495]: hajdina, komposzt, tárgy [1496–1499]: körte [1497 (?), 1522]: sávós [1497 tn. (?), 1754]: redves [1497]: kengyelfutó [1498 e.]: sivalkodik [1498 tn. (?), 1549]: kályha [1498]: kancsal, pedig [1499–16. sz. eleje]: itthon [15. század]: lúg [1500 k.]: fánk, főkötő, helyett, iglice, iszalag, kanna, porcsin, saláta, spenót, tisztessű [1500]: lepényhal [1500–1510 tn., 1514]: hajdú [1500–1550]: rokkan [15. sz. vége]: -ék²

1501–1551

[1501 tn. (?), 1707]: pengő [1504 k.]: oklevél [1504 tn. (?), 1613]: botor [1504 tn. (?), 1693]: tarkó [1504]: ballag, pézsma [1505 k.]: boglár [1505 tn. (?), 1525]: bogyó [1505 u.]: orbánc [1505]: himpellér [1506 k.]: kapzsi, pártütés [1506]: botránkozik, évad, fenevad, gondviselő, ingó-bingó, irtózik, képez, lakodalom, megint, rohan, verejték, virágvasárnap, viszont [1507]: bestia, híján [1508]: árnyékszék, botlik, ciprus, didereg, duzzad, faggat, fetreng, filozófia, gyeheña, harsan, hörpint, kilencven, kocog, menik, mered, ocsúdik, öböl, papiros, pepecsel, reped, rostély, senyved, szuszék, tébolyog, tódul, törköly, tűz¹, vérhas, vigyorog, zacskó, leng [1509 tn. (?), 1542–1549]: dudva [1509 tn. (?), 1560 k.]: köpcös [1509 tn., 1585]: döng [1509 tn., 1784]: szösze [1509]: cimbora [1510 k.]: ámbitus, kárál, nyerít, nyűg, süpped, tarisznya, tūr¹, túsó, zsöllye [1510]: ábécé, díj, híg, ilyenféle, kínál, mandátum, moslák, palléroz, pergamen, sekrestye, szertartás, zsuorodik [1511]: földesúr, kuvasz, lektor [1512 k.]: ajtófél, árt², csecsemő, csóvál, fantázia, kába, mészárszék, padló, passió, pompa, rabol, tudniillik, lelkiismeret [1512 u.]: sors [1512]: posta [1512–1526]: idéz [1513 tn. (?), 1539]: tepszi [1513 tn. (?), 1662]: csecse [1513]: ábrázol, állapot, biblia, bőkezű, csillog, hártya, hiányos, hőköl, karbunkulus, körös-körül, litánia, mirigy, pont, sanyarú, takarít, tündöklék [1514]: batka, löre [1515 k.]: ahol, kicsoda [1515]: dupla, költözik, patyolat, szuka [1516 k.]: anyélika, borzad [1516 tn., 1602]: szerb [1516 u.]: farkasfog, meténg, murok, turbolya [1516]: ametiszt, felejt, lajstrom, majoránna [1516–1518]: tályog [1517 tn., 1519]: karaj¹ [1517]: almárium, cédula, disputál, felperes, hahota, katedra, készpénz, krónika, logika, -p¹, padlás, prücsök, legátus [1518 k.]: cifra, drágakő, gyarapodik, mihelyt, noha, sárarany, sejdít, szatír, szimbólum, szűr², tenor [1518]: hering, kullog [1519 (?), 1588]: garád [1519 k.]: dús, eltökél, felekezett, hírnév, hurut, kancellár, kántál, pattan, penna, szárazföld, szemügy, tarkabarka, torol, trécsel, villog, zsinat [1519 tn., 1595]: pék [1519]: ah, alattomban, alfa, állandó, át, bakancs, baromfi, bérmál, dúl-fúl, erőszak, fogház, forma, gumi, gyanánt, hétköznap, hiszen, homlít, iafia, jáspis, kárókatona, -kőzik/-kőzik, megannyi, mindenféle, moccan, nóta, pellengér, pocok, poshad, rongál, rüh, sehol, spongya, summa, szontyolódik, tenyészik, tempor, vándorol, vöcsök [1520 k.]: dolyfős, encián, kapaszkodik, kapotnyak [1520]: gránát¹, kapucni, ösztökél, prelátus, ránc [1521 (?), 1577 k.]: parázs [1521]: émyeg, fintorog, katlan [1522 tn. (?), 1532]: deli [1522 tn. (?), 1545]: dara [1522 tn. (?), 1578]: kósza [1522 tn. (?), 1583]: borbolya [1522 tn. (?), 1750]: bicska [1522 tn. (?), 1767]: kontó [1522 tn., 1556]: salak [1522 tn., 1577]: szatócs [1522 tn., 1602]: fiók [1522]: ág-bog, bajusz, fukar, hornyol, kérkedik, mázol [1523]: kufár [1524]: inas, kondíció, roráté [1525 k.]: angolna, gúnár, gyurgyalag, ménkü, ökörszem, pille, pöfeteg, pulya, puszpáng, rokka, spárga¹, taraj [1525]: kétszínű, koszt, közre, sor, számára, tūr², türkiz, voks [1526 tn., 1604]: titán [1526]: hurok, lakol, perzsa [1527]: láb, -ánk/-énk, csatol, csiripel, -dácsol/-dácsel, diadém, -doz(ik)/-dez(ik)/-döz(ik), eleinte, grácia, gyakran, gyertyaszentelő, hajdan, handzsár, hasáb, hírmondó, -kál/-kél, kalapál, képmutató, kerekedik, kijjebb, líra¹, martalék, merevedik, orja, pityereg, porosz, porta, prüszköl, regisztrál, sejt¹, susog, szélvész, szenderedik, szikkad, takarékos, tántorog, tigris, ugyanott, veszekedik, virul [1528]: cikkely, egyezik, elvégre, gyűszű, kacag, kanóc, négykézláb, olcsó, paripa, rét² [1529 e.]: csoszog, ellát, gömbölyű, keresztül, mezítláb, -ós/-ös, vakablak [1529]: dátum, markolat, trágya [1529–1541]: obulus, zsizsik [1530]: hagymáz, koplal, kozák, porond, saroglya [1530–1540]: muzulmán [1530–1586]: lombik, tégely [1531 k.]: bár¹, kofa, menten, mindjárt, sétál [1531]: alom, bütyök, csetepaté, daganat, edz, glóbusz, hebehurgya, hömpölyödik, istenadta, legyint, lüke, ritmus, rizsma, sínylik, szesz, titulus, veszteget, vizálykodik, vizsgál [1532]: bazsalikom, bazsarózsa, bujt², csata, drót, pereputty, sajtol, szarkaláb, szédül, szerkezet, szpáhi, tyükszem¹ [1533 (?), 1565]: sekély [1533]: babona, bonyolít, búvár,

damaszt, dámvad, delfin, grammatika, holland, kehes, konzul, korall, koriander, levendula, márka¹, mazsola, mezőváros, mirtusz, műhely, nátha, nyilallik, próza, rozmaring, sokféle, szépanya, szittyá, szulák, tobzódik, tusakodik, uncia, leopárd [1535 k. tn., 1555]: sah [1535 k.]: kompromisszum, proponál, protestál, szandzsák, szultán, tataroz [1535]: csipke, júdás, meddig, vesződik [1536 (?), 1594]: zсібong [1536 (?), 1621]: csipog [1536 tn. (?), 1585]: pöce [1536]: aggastyán, aha, bakkecske, csigabiga, fabula, jóformán, kakál, kerget, persely, pihen, piszkál, pöröly, szabódik, tojik, vágóhíd [1537]: pedagógus [1538 (?), 1618]: vacok [1538 e.]: csízio, kotta [1538 k.]: kétes [1538 tn. (?), 1559]: muszka [1538]: agyafürt, bálna, citrom, helytartó, ívik, kenderike, miatyánk, rubrika, silling, talicska, zsinór [1539]: ernyő, impérium, kelet¹, spanyol [1540]: ámbár, csábít, garat, generális¹, hópénz, kótyavetye, muskotály, sehonnai [1540|1550]: kánikula [1541]: dénár, eresz, ihog-vihog, margaréta, nagyanya, nyargal, pfű, pulpitus, restancia, talentum, virágének [1541–1547]: váltig [1542 tn., 1558]: locsol [1542]: beglerbég, csúz, gyaur, sánc, sarcol [1543]: mente, sorompó [1544 (?), 1604]: heged [1544]: aga, cikória, dandár, higgad, húshagyókedd, kocka, kocsonya, marcipán, monarchia, okulár, parmezán, rénes, skatulya, szattyán, tallér, zsásza, lazac [1544–1546]: maszlag [1545 k. (?), 1685]: sudár [1545]: dalia, karima, -kora, sörény [1546]: áfium, bizvást, brindza, cukor, kondás, torta, vitat [1547]: gigász, haramia, matéria, pislog, szemfényvesztés [1548 tn., 1565]: hentes [1548]: cseléd, cséve, dekrétum, exkuzál, fortély, guggol, kápri, kortyant, negligál, ni, pasa, pillangó, rántotta, referál, regiment, rikolt, terminus, tonna, ugrik [1549 (?), 1700 k.]: kagyló [1549]: búkköny, cselleng, dervis, idén, instrukció, jász², muzsika, pemete, rács, rétes, rivall, zseb [1550 e.]: habar, kúrál [1550 k.]: alabárd, bögyöly, cserebogár, hagyján, karcol, kurkuma, nyakra-före, pemzli, terpentín [1550]: alj, aréna, dérrrel-dúrral, hun, kisüt, mácsik, redős, tikkad [1550–1570]: szirup [1550–1575]: purgál

1551–1600

[16. sz. közepe]: kréta [1551 (?), 1793]: konferál [1551]: agyon, ében, éden, fogas, hanyatlik, javall, locspocs, napszám, pozsgás, pörköl, szalamandra, traktál, zsendül [1552 (?), 1644]: csalit [1552]: ajz, babér, bagaria, boszorkány, bűg, cirkalmaz, dialógus, dözsol, hahaha, hárit, hopp, kefe, kólíka, köhög, közakarát, madonna, monstrum, múlva, pajtás, pottyán, puffad, reformál, sámli, sziszeg, zűr-zavar, la [1553 e.]: ügyefogyott [1553 u.]: toboroz [1553]: dárda, katekizmus, keresztül-kasul, rece, ládafia [1553–1559]: mustra [1554]: bong, fűszer, kán, lohol, pestis, pirula, tógy [1555]: cár, direktor, tér², tiló [1556 e.]: perjel [1556]: fióka, információ, ótvar, szűköl [1557]: diéta¹, glória, mintegy, pikszis, prés, simfel, szakóca, szalmiák [1558 k.]: kámfor [1558]: bilincs, co, dézsa, hó³, illa, kádi, karát, maskara, muníció, packázik, pisil, tacsó, tragédia [1559]: ájul, akadémia, alán, albán, amazon, apellál, avar², bibliotéka, dán, degradál, dialektika, diktátor, dirigál, eklézsia, folytat, fríz¹, gall, jezsuita, kannibál, kánon, karmelita, katalógus, kikelet, kódex, kollégium, komédia, komikus, kornyikál, kúria, matematikus, minuta, normann, ókumlál, papucs, produkál, sejt², sróf, szakramentum, szenátor, taksa, talmud, traktus, tuja, vandál, zápor [1560 (?), 1581]: csapszék [1560 k. (?), 1781 e.]: tülök [1560 k.]: alkotmány, buborék, de², főbenjáró, galacsin, hajféle, hárfá, hiba, izzad, klérus, kornyadozik, kórus, koslat, köpöly, mézga, ocsmány, öblít, ölt, pállik, zeke, zсібvásár, lapít [1560 u.]: gányol, juss [1560]: alperes, lakáj, nyakló, országgyűlés, pulzus, tősgyökeres, zaj² [1561 tn. (?), 1770–1780 k.]: pohos [1561]: abál, bolyh, jelenlét, koppant, lóhalálában, marsall, mellesleg, nézve, őszinte [1562 (?), 1622]: opál [1562 u.]: statuál [1562]: árenda, csélsap, délibáb, dörzsöl, -ista, laikus, lézeng, lutheránus, spirítusz [1563]: biztos, típus, végett [1563–1571]: aspirál, differencia [1564 k.]: páciens [1564]: bicsaklik, fuser, kulimász, pondró, porció, ráspoly [1565 (?), 1573]: avik¹ [1565 (?), 1652]: avik² [1565 tn. (?), 1615]: kullancs [1565]: ájer, billeg, bugyog, cikornya, csöröge, dúdul, furfang, góré¹, hevenyében, ikra², karszék, kunyhó, nyalka, suhog, züllik [1566 tn. (?), 1626–1627]: céda [1566]: ágaskodik, berzenkedik, bibi, döf, dülled, faktum, fuj, gebe, hímez-hámoz, huppan, kapar, kelepel, nesze, pópa, spēkel, teke [1567 tn., 1617]: oszmán [1567 tn., 1660]: zagyva [1567]: dedikál, fokos, kanyaró [1567–1568]: szekta [1568]: ágál, dorbézol, generális², kurjongat, levante, nyoszolyólány, protokoll, purdé, uszít [1568–1573]: tutaj [1569]: argumentum, ellenvetés, előadás, expediál, kompozíció, piciny, rebellis, zshivány [1570 k.]: csahol, desztillál, kérész, liga, párol, silabizál [1570 tn. (?), 1591]: csokor [1570 tn. (?), 1708]: felcser [1570]: akceptál, domonkos, faktor, firtat, formula, hárpia, inkvizíció, katolikus, kazetta, kolera, magisztrátus, margó, mór, poronty, primás¹, rektor, rekviem, zubbony [1570–1580 k.]: mar² [1571]: adminisztrál, arab, família, franciskánus, kaftán, kantár, osztriga, sebbel-lobbal [1572 (?), 1638]: satu [1572]: aprehendál, csicseriborsó, csitít, édesanya, fehérorosz, kolléga, meditál, pálinka, publikál, státus, viszontagság [1573]: abesszin, alkonyodik, benneteket, deklarál, dogma, éppen, ind, katalán, passzus, zúzmará [1574 k.]: roppan, spicc¹ [1574]: bukfenc, hörög, karcsú, pászka, vetemedik [1575 e.]: akármí [1575]: bohó, bugyborék, csúfondáros, diktál, fennhájáz, flastrom, frank¹, geometria, gügyög, hodzsá, hugenotta, kászálódik, kolónia, konzekvencia, kudarc, morva, opponál, pallos, platán, ráncigál, roppant, rutén, sitt¹, szapul, targonca [1576]: rekvirál [1577 (?), 1744]: cipő [1577 (?), 1808]: hetvenkedik [1577 k.]: akkora, ámbra, békalencse, bőfög, bögre, csikland, dermed, dőcög, édesgyökér, firkál, fityeg, fizikus, flegma, fodormenta, galanga, gargarizál, humor, íz³, kordul, kóvályog, leves, mágnés, melankólia, múmia, nárcisz, ópium, pezsdül, rebarbara, repce, rotyog, tamariszkusz, turha, zsarátnok [1577

tn. (?), 1748]: pizsok [1577]: aszfalt, cáfol, csizmadia, demonstráció, doromb, egyre, egyszeregy, fecseg, frakció, fülbemászó¹, gémberek, gomolya, hasonlít, hurcol, importál, karakter, kázus, -kod/-ked/-kőd, mínusz, operáció, ostoba, palacsinta, plusz, ráció, sóhajt, suttog, szárnyék, takaros, törökbúza, lebeny [1577–1580]: zsémbel [1577–1598]: ambíció, dívány, fabrikál, imitál, kollokvium, praktikus [1578 e.]: krokodil, labirintus [1578]: aggódik, behemót, bibe, búzavirág, helvét, herbárium, hovatovább, istennyila, kaméleon, korhely, korrigál, kurzus, lonc, macskagyökér, magán, massa, mecset, piha, porcika, ricinus, skrupulus, szenna, üdül, verbéna, zsába [1579]: abszolút, rámol, rop, szeráj, tucat [1580]: avas, citál, csekély, cserebere, etimológia, izmaelita [1581]: -csol/-csöl ~ -zsol/-zsol, horizont, kanavász, konzultál, ócska, rideg, vihog [1582 (?), 1666]: kohó [1582]: honorárium, instancia, izzik, ragyog [1583 tn., 1704]: dragonyos [1583 u. (?), 1607]: kvártély [1583]: derogál, elkövet, interpellál, közfal, motívum, reverzális, temperamentum, úrvacsora [1584 k.]: vargánya [1584 tn. (?), 1757]: póre [1584]: dominál, dominium, hébe-hóba, holmi, hurrog, irány, kacsint, kukucskál, lotyó, medál, reprezentál, szalutál, virtus, lazúr [1585 (?), 1611]: lomha [1585 k.]: lámpa, fuvar [1585]: -aj/-ej, akárcsak, articsóka, árvalányhaj, bámul, barázdabillegető, bokréta, bunkó, csarnok, császármadár, cseveg, csillámlik, csínján, csucsujgat, dada, dadog, derít, diéta², elemözsia, evickél, fáma, ficamodik, finom, főveg, fúria, gágog, gúnyol, gyömöszöl, ibrik, idea, imént, inda, iszamodik, kalóz, károg, kerevet, korbács, kosbor, középszerű, kukorékol, kurrog, külföld, lábos, mártás, mekkora, mérsékel, minium, motoz, múzsa, nemtő, notórius, nyikorog, orgazda, pápaszem, páter, pocsolya, porhanyít, poroszkál, reklamál, rikit, rogyik, stílus, szürcsöl, tat², terpeszkedik, tőzeg, tromf, tyúkszem², ugye, zászpa, lábadozik, lanyha [1586]: cenzúra, emitt, funkció, gyűr, sopánkodik [1587]: affektál, egyre-másra, metropolis, ordináré, repetál, szecska, tulipán [1588 tn. (?), 1784]: tilinkó [1588]: áporodik, cammog, definiál, destruál, durva, felsál, fogamzik, frázis, grasszál, háncs, kóc, konvenció, kriminális, medikus, professzor, teológus, vakol [1588–1589]: echó [1589]: agitál, akció, antipátia, civis, felesel, hitves, konspirál, korrumpál, kunyerál, meghitt, paszomány, pólus, somolyog, tángál [1589–1591]: pulyka [1590]: cölöp, dáridó, fagyöngy, harap², jerke, kotlik, márna, pimpó, portya, poszáta, puffed, skót, szipoly, tarack², tüsszent, záp [1591]: dédelget, memória, móres, óceán [1592]: celebrál, ciklus, csappan, fickándozik, index, kelengye, kör, moderál, pittyed, revízió, skandalum, visít, zaklat [1593]: cincog, fakultás, fanyar, konfekció, luxus, prémium, robot¹, spárga², szóda [1594 e. (?), 1713]: mohó [1594 e.]: büszke, csíny, kálvinista [1594]: bugyor, despota, gézengúz, korántsem, molesztál, országút [1595]: egyszerű, esztergál, gally, -ikó, korhad, merre, pajkos, papír, pióca, sajnál, tücsök [1596]: kamat [1597 (?), 1780]: aszat [1597]: dokumentum, infámis, kakasülő, kompánia, kreál [1598 k.]: kalap [1598]: apró-cseprő, -csál/-csél, csalafinta, hejehuja, hess, hórihorgas, huss, hú², lakmározik, önként, örül, pazarol, percen, perszóna, pite, szuszog, turpisság [1599]: gratulál, kuruzsol, restaurál, stájer, tüntet [16. sz. vége]: fércel [16. század]: mama, rozsomák [1600 k.]: curukk, irdal, málé, paszternák, rajzol, robog, sorol, sorvad, súrol, szardella, szopornyica, tarhonya [1600]: apparátus, dettó, ebihal, fájín, felvég, gyalogposta, respektus, riska

1601–1650

[1601 tn. (?), 1787]: sonka [1601]: összevissza, pástétom [1602 tn. (?), 1650]: csóró [1602 tn. (?), 1792]: göte [1602]: belga, csűr-csavar, dominikánus, enyeleg, hidra, kapucinus, kurátor, marcangol, nővér, óda, pandúr, pettyeget, polip, töméntelen [1603]: mappa, mindegy, probléma, tipor, vállal [1604 (?), 1617]: lapály [1604]: lépcső, achát, ádá, alattvaló, basszus, bazilika, cinikus, csinos, dőre, ejnye, elégia, epikus, érint, félteke, filagória, findzsa, fontol, fű-fa, gajdol, gátor, gebed, gipsz, gránátalma, hiéna, izé, kajszibarack, kentaur, készakarva, kolomp, kopács, körisbogar, kukcő, lajhár, lóca, marasztal, mauzóleum, mecénás, nimfa, pegazus, petróleum, pingál, pozíció, pun, rongy, selypít, -sít, stádium, számóca, szifnx, szirén, szurtos, tőkehal, törvényszék, törzs, tragikus, zsidbad, latin [1605]: démon, imponál, passzol¹, petárda, tradíció [1606]: csárda, dekorál, kártol, muskéta, ortodox, paktum [1607 (?), 1649]: kartács [1607 (?), 1780]: laza [1607]: dzsida, kártékony, kópia [1608 tn. (?), 1766]: suszter [1608]: anyós, após, csillapít, -haszt/-heszt, hombár, kálmos, kohol, kontinens, melódia, nesz, sallang [1608–1621]: pamut [1609]: ákombákom, armada [1610]: be², galeta, iksz, ipszilon, médium, ohó, protekció, tubák [1611]: amnesztia, cserbenhagy, divat, füllent, gazember, iparkodik, iramlík, palatinus, punktum, tárogató, vánszorog [1612 (?), 1736]: karton¹ [1612]: áristom, demokrácia, gondola, pántlika, parlament, porcelán, puritán [1613]: akta, almanach, csöcselék, horda, irónia, kazamata, kótyagos, mameluk, parókia, protestáns, rendkívül, rezidencia, suttyomban, szélhámos, szemenszedett, vakáció, zsineg [1614 tn., 1773]: móc [1614 tn., 1792]: sió [1614]: ármális, cech, diploma, gyanúper, parabola, pátens, provokál, szafaládé, lamentál [1615]: cibál, fajta, intelligencia, iszlám, járvány, kapituláció, kazán, mogorva, noszogat, posvány [1616]: ágens, bökkenő, fontos, gimnázium, hírharang, paragrafus, pisztoly, szuggerál, tamás, viczorít [1617]: csapong, csetlik-botlik, góbé, padisah [1618]: aktus, baksis, diskurál, disztíngvál, fátum, siller, sörbet, tumultus, zökken [1619]: dromedár, génius, gubó, harmónia, hebeg, ja, kabala, konzílium, korifeus, macedón, szeminárium, szimulál, szuperál, technikus, vacillál, zóna [1620]: album, arzenál, borraivaló, csülök, disszertáció, filológus, gesztus, hasmánt, huszita, ímmel-ámmal, inspektor, karám, klasszis, kommentár, konfliktus, minorita, morális, mufti, pótol, propagál, realitás, renovál, reparál, stáció, vézna [1621 tn. (?),

1633]: fickó [1621]: bojtár, cinóber, csermely, füttyül, garaboncia, garmada, hibban, impresszió, kaján, -károz(ik)/-kérez(ik), makulátlan, matróna, momentum, nyafog, parányi, pipere, pöccint, prolongál, rombol, terror, tukmál, ürügy, virgonc, zivatar [1622 k.]: konzervál [1622]: gubancos, kushad, libéria [1623]: asszisztál, etika, furmint, kelta, mereng, teátrum, tróger [1624 tn. (?), 1664]: zeller [1624]: lárva [1625]: huhog [1626 u.]: rinocéosz [1626]: alkörmös, baldachin, lexikon, tambura [1626–1627]: ögyeleg, undorodik [1627]: dereglye, energia, fejtörés, galand, hazard, karabély, periódus, tripla [1628 tn., 1793]: konok [1628]: babusgat, dögönyöz, fater, fülbevaló, gavallér, kávé, kurtizán, mendemonda, sóvárog, torzsalkodik, üzekedik [1629]: csödülni, golyó, harapódzik, herreg, kókler, tortúra [1630 (?), 1737]: zakatol [1630 k.]: csapodár [1630]: fantasztikus, fatális, kaláka, kelet², pizmog [1631 (?), 1792]: dúc¹ [1631]: epilógus, kommandó, ronda, lárma [1632 tn., 1788]: alamuszi [1632]: kecskebéka, kódorog, kupec, novella, svéd [1633]: kalkulál, kiskapu [1633–1634]: durcás, fülbemászó² [1634]: csatlós, hunyáskodik, múzeum, nyüzsög, pirosposztag, rondella, vinnyog [1635]: ezermester, furmányos, kotnyeles, pikkely, sublót, vircsaft [1636]: atléta, barka, biggyeszt, ebadta, fellebbez, fonák, fűzapoéta, istenigazában, izgága, kálmánkörte, kanyarít, kráter, mikrokozmosz, politika, roncsol [1637]: kurd [1638 tn., 1728]: bakter [1638]: hazafi, unitárius [1639]: cica, diszkréció, enyhe, kombináció, máriás¹ [1640]: fecsétel, sörét [1641]: csámcsog, dorombol, embléma, kukta, placc, televény [1641–1718]: potentát [1642 u.]: lótus [1642]: árvácska, bandita, kocmány, szószátyár [1642–1660]: huncut [1643]: bölömbika, furulya, gránát², kampó, kugli, öklendezik, pajzán, reflektál, rikácsol, sarkalatos, tapsifüles, tár¹, vihar, zuhé [1644]: cin, élelem, előkelő, jurátus, konzervatórium, rakéta, régió, retirál, speciális, suskus, szeparál, teória, turbán [1644–1671]: kunszt [1645]: burkus, csámpás, dörömböl, éljen, évődik, feltétel, firhang, gunnyaszt, hetyke, izmos, jáger, kandidátus, képzel, kifogás, klasszikus, kucorog, liberális, nagylelkű, nyámmog, önkény, petyhüdt, sikamlós, tézis, toporzékol, tüstént [1645–1646]: acsarkodik, komisz [1646]: fórum, oratórium, pucér, vinkó [1647 (?), 1673]: csiriz [1647]: atom, bóbíta, csukló, dohány, gacsos, hepehupás, kredenc, maca, obsit, pártfogó, penderedik, rabszolga, somfordál, szortyog, velence, viskó [1648 tn. (?), 1845]: kucséber [1648]: bódorog, egyveleg, kongresszus, pászta [1649]: bankett, fülke, ipse, kuruttyol, majszol, pisszent [1650 k.]: cihelődik, cipellő, dúskál [1650]: balítélet, fészkelődik, kóricál, meglehető, siker, testvér, tubus

1651–1700

[1651 (?), 1787]: zubog [1651]: adjutáns, bál, hentereg, levegő, masni, sakk-matt, szütyő, tálca [1652]: ácsorog, cuppant, hajhász [1653]: ambrózia, aula, centrum, enciklopédia, ív, kalpag, méta [1654]: majális [1655]: admirális, azbeszt, borvíz, kuporodik, pedellus, [1656]: disszidens, kálvária, palóc, rítus [1657]: kirándul, teringette, vajákol [1657–1658]: agresszió, illúzió, intrikál, invitál [1658]: márkí, pórús, tár², vodka [1659]: baktat, degenerált, harácsol, imposztor, kötet, nahát, pikét, strófa, szósz [1660 k.]: dínomdánom, roskad, vásárfia [1660]: illeget, kandikál [1660–1661]: naturalista [1661 e.]: sinkófál [1661]: feketeleves, kátrány, lista, mángorol, pákosztos, paróka, toklyó [1662 u.]: privát [1662]: abajgat, civakodik, dáma, egyívású, kapacitás, píp [1662–1664]: eminencia, prospektus [1663]: csobban, habzsol, lubickol, nyápic, petrence, ponton, szalvéta [1663–1711]: galoppíroz, gárda, kurázi [1664 (?), 1665]: káplár [1664 (?), 1739]: garaboly [1664 e.]: miskulancia [1664]: botanikus, hadonászik, írisz, jázmin, karalábé, karfiol, madártej, randevú, tea, vackor, vazallus [1665]: irkál-firkál, kanális, tejút [1666]: bugyelláris, kabinet, káprázik, oktondi, pityizál, szegről-végről, uborkafa [1667]: incifinci, kivált, magvaváló, ökönyál [1668 (?), 1750]: hajt³ [1668]: fúr-farag, kalandozik, okvetlen, patronál, pfuj, rékli, szottyán, útonálló [1669]: agyabugyál, birkózik, butykos, csihol, dosztig, ej, hupikék, kavár, liheg, parádé, piheg, székrekedés, utoljára, víziló [1670]: javasol, kuruc [1671]: delegátus, plajbász, szaft [1672 k.]: gyujtoványfű [1672]: labanc, általvető, krádog, pipa [1673]: fölösleg, kattog, kötény, makog, nyivákol [1675 k.]: pudli [1675]: lapp, boncol, csinja-binja, szakrament, ványad [1676]: skorbut, vegyít [1676–1678]: mars [1677]: tippan, zsarol [1678 (?), 1807]: mamut [1678]: gácsér, mokány, reváns, tapos [1678–1679]: dévaj [1679 (?), 1777]: manó [1680]: citadella, habog [1681]: blokád, suhanc [1682]: kifog, kucsma, okker [1683]: észrevesz, fiola, galuska, illusztrál, kaskavál, konferencia, passzol² [1684]: anglikán, kancsuka, kegyed, kvóta, lótfut, redukál, rügy [1685 e.]: ténfereg [1685 k.]: bomba [1685]: ampulla, dédanya, filigrán, garnizon, masíroz, sármány, sujtás [1688]: archívum, brokát, regruta, tárcsa, lacikonyha [1689]: körülbelül, tengődik [1690]: amulett, elfogódik, lüktet, pácol, léha [1691]: kukorica, nagykövet [1692]: atlasz², dák, eunuch, illír, imám, kripta, litván [1693]: láz, bábu, biliárd, dóm, dotál, fürge, garral, habitus, hárem, inal, izeg-mozog, kakadu, kókad, kultusz, magazin, másállapot, nulla, opera, prizma, spekulál, töpreng, urna, vályog, vivát [1694]: egérút, gyalogszerrel, jacht, katakomba, lancetta, lebzsel, pilóta [1694–1709]: formális [1695]: asztma, ciráda, esdekel, módi [1696 u.]: pruszlik [1697]: barhent, duzzog, korán², likvidál, staféta [1697–1698]: flanel [1698]: bíbelődik, cirka, favorizál, frank², korrekt, lötyög, perfekt [1699]: adjunktus, csokoládé, gála, inkognitó, ministrál [17. sz. (?), 1791]: retyerutya [17. sz. vége]: mentes, puliszka, surgyé [17. század]: kozma, mámoros, peták [1700 k. (?), 1706]: cikázik [1700 tn., 1703–1704]: csutora [1700]: fehérsnép, konkurál, kultúra, slafrok

1701–1750

[1701 (talán nem magyar), 1704]: herbatea [1702]: banka, foka, pocsekol, poloska, szét, törleszkedik [1703 k.]: bogrács [1703]: bagatell, csapat, flotta, mundér, rostokol, selma, söntés, tabella [1704 e.]: teketória [1704]: bunyevác, cókómók, dákó, expressz, flór, inzultus, kaszárnya, kassza, kussol, mandzsetta, maródi, marsruta, páholy, panzió, pardon, piarista, rang, virgács, zshivaj [1705]: lélekszakadva, bajonett, brigadéros, bumfordi, -iroz ~ -éroz, lotyog, mágnás, markotányos, migrén, papi, pletyka, román¹, verbuvál [1706]: apropó, cirkulál, garancia, imperialista, joghurt, mellöz, nekidurál, ordre, lavíroz [1707 k.]: eszencia [1707]: brigád, faun, gázi, konduktor, spion, szimpla, laboratórium [1708 (?), 1790]: csimpaszkodik [1708]: áfonya, csempe, csiribiri, delikvens, dúc², dunnyog, elpatkol, fitogtat, gardedám, gögicsél, hempereg, idus, indigó, kardinális², karmantyú, kőolaj, lestyán, medúza, millió, norma, óbégat, ószeres, patália, pötyög, ráta, riszál, rökönyödik, százszorszép, szemfog, szirony², tónus [1708–1710]: aktív, aktuális, algebra, anarchia, remeg [1709 tn., 1764]: hóka [1709]: lángos, kávéház, macerál, makaróni, ómega, pesztonka [1710 k.]: fanatikus [1710]: diadal, ejha [1711]: agresszor, galéria, kaliber, tarifa, ukáz [1712 e.]: tűnődik [1712]: halánték, papa, stúdium [1713]: csip-csup, gyatra, kotkodácsol, kukac, kúp, púder, ripsz-ropsz, sanda, tütü [1714]: ovális [1715]: sut, zсандár [1716]: menza [1717 e.]: bóra, pala [1717]: adjusztál, etyepetye, evidens, kritérium, lucskos [1718 e.]: hérosz [1718]: kliens, konstrukció, madám, prostitúció [1719]: bárányhimlő, dírr-durr, guszpus [1720 k.]: csuk [1720 tn. (?), 1888]: vagány [1720]: emigráció, fürkész, kritikus, limonádé, pernahajder, ribizli, tipeg [1721]: periféria [1722 (?), 1859]: céció [1722]: alarm, cetli, extra, poszt, raport, szépszerével, trucc, zerge [1723]: álomszuszék, banya, bunda, csacska, formalitás, idióta, kategória, recseg, szemfüles, majomszeretet, léhűtő [1724]: fehérenemű, gyászruha, kurrentál, szanaszét, szigorú, tengeri, torzonborz, tökkelütött [1725]: akkumulál, gagyog, gyáva, rubel, tunika [1725–1764]: dödölle, flóta, hókuszpókusz, hoppsza, hú, huss, juj, kupica, tönkretesz [1727]: kóser [1728]: csimbók, egzecíroz, kémia [1729]: literatúra, sarzsi [1730]: jubileum, kurkász [1730–1781]: korc [1731 k.]: bozót [1732]: cüg, gyalogszán, kadét [1733 e.]: nyaggat [1734]: egyelőre, trónus, zötyköl [1735 u.]: huzavona [1735]: borvirág, dózis, flóra, hektika, kulacs [1736]: derelye, döbben, gomolyag, kanapé, lajbi, menüett [1737]: persze [1738–1743]: barakk [1739]: épkézláb, földhözragadt, vagyis [1740]: klíma, trancsíroz [1741]: áskálódik, drusza, kecs egetet, krízis, statisztika [1742 (?), 1821]: ír³ [1742 u.]: perc [1742]: aranyér, előszoba, fásli, forszíroz, kötekedik, nyávog, szalonka, teper [1743]: deres, gléda, kvadrát [1744]: betyár, hárslevelű, impertinens, képviselő, transzport [1745 k.]: cic, kandúr [1745]: elegáns, kobalt, utasít, vanília [1746]: front, vaskos [1747]: pamacs, toportyánféreg [1748]: ágynemű, barométer, biléta, csend, dezertál, fricska, hegyibe, himbál, illan, istenhozzád, madrigál, milyen, paprika, pomádé, rakoncátlan, reláció, románc, szatíra, toalett [1749]: dialektus, helyre, karmol, muszlin, pikk, poggyász, spinét, tubarózsa [1750 k.]: hasztalan, tivornyázik [1750 tn., 1785]: fogdmeg [1750]: aj², arány, burját, darvadozik, ellenfél, garnitúra, göthös, játékszín, kortes, köcsög, makacs, masszív, mongol, osztják, rom, rukkol, sikkad, szamojéd, szükmarkú, tengerszem, terel [18. sz. első fele]: kacagány, park

1751–1800

[1751 u.]: kabát [1751]: gümő, halló [1752 (?), 1763]: vörheny [1752]: allé, antikvárius, ateizmus, ciha, embrió, objektum, piramis, verbunkos [1753]: delikát, dollár, finánc, koncert, szabadlábba, uniformis, lagzi [1754]: bajtárs, libeg, sajdít, sarha, szemközt, terebélyes [1755]: befolyás, gabalyít, hahó, kujon, nyihog, szippant, vonatkozik [1756]: batiszt, csikar, csörtet, kacska, nyöszörög [1757 (?), 1788]: kusza [1757]: ananász, atmoszféra, bitumen, bizmut, bórax, centrális, cseppkő, cseremis, csibe, elementáris, éter, foszfor, garníroz, hermelin, hidegvérű, hottentotta, japán, kakaó, kalifa, koffer, kókusz, kolosszus, kordon, mandarin¹, misszionárius, mohamedán, norvég, pisze, tropikus, véna [1758]: akkurátus, kandíroz, páhol, portré, szutyongat, zokszó [1759 (?), 1770]: lurkó [1759 tn., 1792]: maszat [1759]: altiszt, böngészik, briliáns, monda, pajor, pödör, pumi, rengeteg, rézsút, tempó, tóga, tokány, láger [1759–1762]: kiszé [1759–1787]: komorna [1760]: etióp, finn, gúla, mondva csinált, sündörög, szabadkőműves, tömkeleg, vágat, vonz [1761]: abszurd, direktórium, kutyatej, mopszli, pumog, ringyó, szépíró, szűzföld, trabális [1762]: cicoma, jóféle, kaptat, karikacsapás, kutyul, melenget, rigolyás [1762–1787]: szófa, trilla [1763]: alkóv, andalog, bigámia, cincál, coboly, cserkész, csík², dörmög, genny, göcsörtös, matróz, papagáj, ring¹, silány, szentigaz, tipli [1764 e.]: csiricsaré [1764 k.]: maszk [1764]: hullám, róna [1765]: gríz, pakli, patron, puli, reverenda [1766]: bigott, cirógat, sistereg [1767]: csürhe, gang, haddelhadd, kuncog, puhatol, ribanc, sajog, sámfa, sváda, szeleburdi, színültig, szótár, tincs, zömök [1768]: aranka, cirmos, drapp, krumpli, per², pufók, rajkó, spájz, szekatúra [1769]: cirkusz, copf, gáláns, husáng, juhászodik, miféle, ormótlan, paszuly, rözse, szerviz¹, testőr, viszontszeretet [1770]: cisztercita, erény, hodály, kaszabol, kel², kiküszöböl, makrancos, mez, program, pudvás, röffen, stráf, szimpátia, szipirtó, tejfog [1771 tn. (?), 1227]: kurta [1771 tn., 12. sz. vége]: való [1771]: brácsa, ceruza, civilizál, csicsás, kokett, masina, nektár, pörsen, surrog, szálló, vonul [1772]: csatangol, cseng-bong, cserfel, élelmes, elvont, fenség, hajcihó, hajcsár, hápog, kísérel, kíváncsi, mindig, minta, mormol, segély, sikít, sokác, turbékol, vedel, viszonoz [1773]: csapzott, csicsóka, dübörög, eszkábál, görnyed, morc, óperencia, papsajt, szandál, tömör, törtet [1774 (?), 1848]: puszi [1774]: alap, csitri, égisz, fennkölt, kecmereg, klapec, komód, kupak, márga, meglett, nyurga, sérv,

siheder, stelázi, totyog, unokabátya, zefír¹ [1775]: büdöske, cafka, előítélet, ördögszekér, vargabetű [1776]: anyanyelv, biceg, klarinét, plüss, retúr, tarokk [1776–1821]: példakép [1777 u.]: melléknév [1777]: ácsi, csikló, dűnnyög, frizura, langyos, magánhangzó, pagoda, pittypalatty, részére, szilvórium, szimatol, szörny, uccu, utóféjdalom, vágány, visszhang [1777–1783]: cink, platina [1778 (?), 1833]: merev [1778]: ária, bókol, cement, cikcakk, felvonás, karaván, máma, pete, rákfene, sápitózik, szentjánoskenyér, szög² [1779 e.]: bozontos [1779 u.]: kajtat, rosseb [1779]: hecc, keletkezik, mállik, pocskol, pöfög, profán, zúza [1780 k.]: cím, fitymál, közlekedik, mássalhangzó, vonat [1780 u.]: gyök [1780]: boksz¹, eszkimó, felszín, fiáker, frankó, gyöngytyúk, kadarka, körülmény, melák, mukkan, néger, permetez, pizslicsáré, pösze, sinter [1781 e.]: pelenka [1781]: cseperedik, írmag, jé, pimasz, sirokkó, sóder [1782]: balek, burgundi, császármetszés, csücsök, dehonesztál, dobhártya, kádencia, kaffog, kulcsosont, renyhe, szikár, szitakötő, szonda, szökőkút, szüzhártya, tus¹, tűzfal, vizit [1782–1783]: sakter [1783 (?), 1837]: felettes [1783]: akác, bazalt, bólogat, boroszlán, borsóka, buksza, csatakos, csecsebecse, csuvas, észt, galóca², glazúr, hüledezik, invalidus, jelszó, kankalin, kaviár, kvarc, lakk, lóbál, mihaszna, mordvin, névszó, orangután, pannon, pantomim, pizske, politúr, punci, putri, renegát, sütnivaló, szedett-vedett, szláv, lekvár [1783–1791]: bige [1784 k.]: herkópatér [1784]: állomány, babrál, bőszt, csalógány, délkör, dilemma, dór, földém, hergel, hérics, idomtalan, kármin, kolostor, konyul, kotyvaszt, központ, kutat, lokni, lödörög, mácsonya, matat, moha, nádor, nyiszál, orgánium, pillá, pitymallik, potom, püspökfalat, rendszer, repkény, rimánkodik, rittyent, rohad, rozzant, szemerkél, szundít, terep, tus², vedlik [1785 k.]: halmaz [1785]: adoptál, angin, bankó, bronz, degesz, dohog, dózse, dudorodik, felsül, halina, kifli, kötözködik, névnap, piké, plezúr, rebben, sápad, szarvashiba, szatén, vendégoldal [1786]: árgus, átló, barangol, belföld, bonc, bőrrönd, bútor, csupasz, duci, dundi, ex-, fajansz, farkasordító, felület, fészter, galopp, hemzseg, hüppög, iá, iszákos, kacskaringós, kujtorog, lárifári, láva, lile, motyog, necc, nyakleves, nyekereg, nyelvjárás, -onc/-enc/-önc, optika, piff-puff, pilács, pincér, poszméh, rigli, satrafa, semmiházi, smirgli, szín³, színarany, torlódik, vámpír, vulkán, zsalugáter [1787]: bácsi, banda, beduin, berreg, bravó, csuszka, -da/-de, éhenkórász, esernyő, esztétika, fuvola, hamupipőke, hányaveti, időjárás, jajveszékel, kaktusz, káró, katasztrális, kendermagos, kokárda, korán¹, kör, körmönfont, közömbös, közület, kunkorodik, kürtöskalács, lottó, lutri, madárijesztő, mágia, malter, mámi, máriás², matador, matuzsálem, méla, mimóza, mórrikál, motyó, művész, napraforgó, ősapa, őshaza, ötöl-hatol, pacsmagol, pakol, pamlag, paraplé, parolázik, passzíroz, patrióta, pauza, pikáns, pocskondiáz, recept, régimódi, riport, satíroz, -sdi, slendrián, szakma, szempont, szerep, színész, szóló, taktus, talaj, torz, treff, tuszkol, zéró, zongora [1788 k.]: fellengző [1788 u.]: bárd², epizód [1788]: bagázs, balkon, bibircsók, böregér, burlesz, csalé, deviza, éghajlat, elvétve, érdemrend, facér, fagyalt, fuszekli, idill, illuminál, jómadár, kádár², komócsin, kulináris, lakmusz, liceum, licítál, lóden, loval, mahagóni, majolika, manipuláció, meder, orgona², pasztell, patetikus, pécez, pirók, pongyola, priccs, rizikó, rum, sipít, stafirung, sztaniol, szutykos, taktika, tára, tótágas, varangy, vernyog [1788–1789]: abrakadabra, komoly [1789 (?), 1835–1858]: handabanda [1789]: alkohol, anekdota, artista, azúr, dilettáns, dráma, epigramma, etikett, fancsali, fidibusz, frakk, gáz, generáció, holtrészeg, horkant, kajüt, kamásli, karnis, kolibri, kontraszt, kopíroz, korrepetitor, kosztüm, kozmopolita, lopó, mechanika, mérkőzik, mitológia, modell, neglizsé, nyugat, parti, passzió, polemikus, preparál, pucc, pult, rapszódia, serceg, skicc, slepp, szemüveg, szenzáció, szimfónia, szkepticizmus, szonett, vadonatúj, vityilló, zseni [1789–1790]: anyag [1790 k.]: nőszirm, nyüstöl, ribiszke, szirom, ziliz, zsombor [1790]: alany, alpári, angyalbőr, anyarozs, apátia, bizarr, bravúr, brutális, cafra, cingár, drapéria, egyhangú, ezerjő, finesz, főnév, gardíroz, Göncölszekér, hadilábon, herold, hetet-havat, klub, komisszár, lény, likör, manöver, mentor, monopólium, naiv, nefelejcs, önismeret, papírmásé, pedáns, ragu, sarlatán, szalámi, szalmaözegegy, talizmán, téma, tessék, tetemrehívás, tiráda [1791]: angol, arisztokrata, balett, baskír, boróka, broszúra, bugyolál, csacsi, csápol, demagóg, diplomácia, egoizmus, egzisztencia, feudális, gránit, ihaj, impozáns, influenza, kabóca, kanári, káosz, kaszinó, kuncsorog, kupac, kutyafajta, lágyék, lóbab, májfolt, mangalica, mánia, maszatol, mottó, mozaik, ojjé, pá, pacsi, pagát, pát, piknik, reszkíroz, rivális, séma, serbli, sirály, sívó, skandál, szankció, utópia, votják, lent [1792 (?), 1798]: különc [1792 (?), 1810]: szerény [1792 tn., 1835]: oson [1792]: állítmány, aszkéta, bandzsa, bárgyú, batyu, bizsereg, bóbiskol, boc, bódé, cefre, cilinder, cipekedik, ciszterna, csajka, csalinkázik, csótány, csücsül, debella, dekoráció, dinasztia, drákói, égtáj, észlel, filkó, fütykös, góc, gurít, gurigázik, gyagya, gyürke, hancúrozik, hétalvó, horzsol, humanitás, hulló, hülye, hüm, jakobinus, kallantyú, kallódik, kikosaraz, kolonc, kópé, korzó, kötvény, követel, -lat/-let, metropolita, mézsmázos, misztikus, nyimnyám, oldalog, onánia, orgia, pang, panyóka, parfüm, pedz, pirinyó, pszt, republikánus, réteg, rücsök, sakál, satnya, sellő, sicc, spicli¹, süsü, szekció, szike, szipka, sziporkázik, szurkol, támolyog, tente, tereferé, toprongyos, tökfilkó, ultimátum, uzgyi, zilál, latyak, leffeg [1793]: láma², ágrólszakadt, alászolgája, antik, apanázs, arabeszk, ballon, bőrze, brit, buksi, cirbolya, dramaturgia, érdes, farmer, fényűzés, fityfene, flamand, gardrób, gébics, girland, gleccser, guvad, indián, izzé-porrá, joviális, karikatúra, kenyértörés, kontúr, kormorán, kulissza, kuvik, líra², lord, luftballon, lüster, makrapipa, malíciózus, manzárd, mormota, nos, óslakos, papramorgó, pavilon, piszi, pizskafa, portó, profil, rassz, regatta, rezeda, rigmus, rusztikus, sertepertél, skart, skíz, sóhivatal, sompolyog, statiszta, suviksz, szégyenszemre, szérum, szimmetria, valcer, ventilátor, vétó, vonal, zebra, lagúna

[1794]: ábrándozik, atka, bambusz, borovicska, brr, cápa, csusza, delta, fatalista, fázis, firma, gadóc, gazella, hajszol, hímpor, imbolyog, kapitalista, kapric, képmás, kétkedik, kínafa, kirgiz, kontroll, köbgyök, külvilág, lián, nábob, orkán, pupilla, sunyi, szentjánosbogár, tabló, tagbaszakadt, tonhal, trapp, vegetál, zihál [1794–1795]: kiváltság [1795 k.]: barátfüle, bucka, bukta, frivol, guvat, suttyó, svábbogár [1795 tn., 1808]: rianás [1795]: banán, billió, bocí, desszert, elkámpicsorodik, fantom, fejfa, gyarmat, herseg, kankó, lila, limlom, lucerna, milliárd, mulatt, paroli, pátria, plebejus, pódium, povedál, pozitívum, promenád, rája, reakció, sipirc, tegez¹, tohonya, trafikál, zseníroz, zsűri [1795–1799]: smarni [1796 (?), 1807]: hangszer [1796 k.]: agilis, inspirál [1796]: bázis, blokk, büdzsé, cibetmacska, cucli, csörömpöl, deportál, dresszíroz, export, gurgulázik, kampány, krónikus, makulatúra, militarizál, miniatúra, mokka, móló, mumus, optimista, pamflet, pantalló, snapsz, szerenád, szonáta, szuverenitás, zamat [1797]: adresszál, deficit, erjedezik, grimasz, pasztilla, pukedli, sav, veterán, zsalu, zsong [1798]: erély, gótika, hidrogén, iramszarvas, jövő, kuncsaft, mandzsu, mentsvár, minaret, parafa, pempó, pertu, pitypang, rozmár, seriff, szomjas, talár, turista, zsiráf, zsörtölődik [1799]: lappantyú, adu, baka, bonviván, csáp, csapda, csibor, duett, elektromos, fagott, fránya, hajkurász, jaguár, kajak, karnevál, ketyeg, maki, mazurka, modern, nettó, nünüke, paksaméta, pesztra, pipogya, racka, rajcsúroz, sámán, sligovica, snidling, tagló, totyakos, vicc, vitriol [18. század]: alássan [1800 (?), 1808]: karton² [1800 k.]: karakán [1800]: alkat, cickány, futrinka, germán, jávorszarvas, nyák, pávián, pityke, pudíng, rögtön, sál, sáporog, sete, táv, váza

1801–1850

[1801]: balkezes, betlehem, eldorádó, előd, flamingó, főmérnök, halk², harákol, kalikó, kandiscukor, kelme, kenguru, kreol, lett, libabőr, monszun, moszkitó, nomád, pária, pingvin, tapéta, trotty [1802]: akkord, alt, cézár, ellipszis, gallicizmus, króm, kupola, markíroz, mesztic, nacionalista, nüánsz, paródia, penge, prím, rátarti, tápászkodik, tribün, vogul [1803]: állítólag, badar, borostyán², burgonya, csicsereg, dokumentál, ernyed, erotikus, felhang, földrajz, förmed, frappáns, fruska, gitár, gypmester, henceg, hóbortos, hospitál, kapszli, kukker, kuksol, mamlasz, mócsing, módszer, monológ, ödöng, őrmester, poén, suvaszt, ténsúr, turcsi, virsli, zsurló [1804]: amputál, ármány, ász, fakír, fém, fríg, galvanizál, hírforrás, komótos, krém, krokodilkönnyek, kuporgat, letargia, magány, naplopó, prúd, rima, vesszőfutás, zsúfol [1805]: brokkoli, édeleg, egyetem, emberfajta, eseng, kupaktanács, mítosz, muszáj, ormány, plafon, szegül, vesszőparipa, vinyetta, viszony, zsargon [1806]: anyakönyv, bombaszt, csücsörít, egzotikus, egyke, eksztázis, fixíroz, fókusz, formátum, frász, írka, jótékony, kaszt, kelet³, kompromittál, kórház, korvett, krizantém, meteorológia, monoton, műszó, nyanya, ön¹, párbaj, proletár, rádiroz, szarkofág, szaval, szentimentális, terasz, torna, túlpart, vijjog, villa², zsarnok [1807 e.]: gép [1807]: látcső, asztrakán, császkál, defekt, égöv, gitt, gumó, hasonmás, hőmérő, hurrá, intendáns, javadalom, kartell, keshedt, királydinnye, kismama, közöny, közvetve, leffentyű, libatop, moholy, müge, napló, nimbusz, növény, óvatos, papundekli, pirkad, roletta, rovat, szerel, szexuális, tinóru, válfaj, zuzmó [1808 tn., 1838]: lebuja [1808]: -am/-em, bajadér, baptista, batár, brillíroz, csócsál, csökönös, egyensúly, elem, fegyház, fekhely, fuccs, hanyag, hetéra, hübelebalázs, ikon, kobra, kordé, lángész, lucaszéke, maláj, mellső, milliomos, mimika, nivó, nyekken, nyúlszáj, osztrák, paríroz, pér, perkál, porc, pöttöm, rag, részvét, révén, rím, rókázik, sodó, szellem, takaréka, tanti, tonzúra, tor², úttörő, vend, vízszintes, zúr [1809]: álarc, állkapocs, diszkosz, furnéroz, komplikál, kutyaszorító, matyó, prototípus, reuma, sósav, takonypóc, vászonceléd, lavór [1810 k.]: totojázik, zimankó [1810/1896]: hallucinál [1810]: azonos, büfé, depó, dinsztel, harmonika, kackiás, kasmír, kacska, kacska, parketta, pesszimista, ravatal, replikáz, spicc², tantusz, vehemens [1811 e.]: lápisz [1811]: angyalcsináló, hisztéria, milliméter, mimel, skála, tény, latrina [1811–1820]: egzaltált [1812]: eszmény, jellem, nemezis, párhuzamos, passzív, transzformál, vájdling, váltó, zsabó, lavina [1813]: lég, álláspont, étvágy, fivér, grund, ideológia, kamilla, kaszni, könnyelmű, pertli, pillanat, ráf, scalp, torpedó, valuta, viksz [1813–1815]: kényelem [1814]: duruzsol, haránt, hattyúdal, komplett, okirat, telis-tele, tesped, trón, ultimó, ügyvéd [1815 k.]: mellény, vonít [1815 u.]: modor [1815]: alumínium, ballada, biológia, bór, brekeg, csivitel, dominó, draszté, egyén, elv, forradalom, groteszk, hajbókol, impregnál, katasztrófa, képlet, konfetti, konyak, közhely, -ma/-me, náspángol, nikkel, remíz, szervusz, szeszély, uszkar, vibrál, zizeg, zöm [1815–1817]: hühó [1816 (talán nem magyar), 1865]: hektár [1816 e.]: szilárd [1816]: albínó, átalány, bébi, bizsu, civil, csuszpájz, érv, gatszúroz, igény, kamatyol, karthauzi, kazah, kenu, majdnem, négus, nyegle, oszét, pancsol, pucol, semleges, talány, tülekedik, üzelem [1817]: fúga, hercehurca, iktelen, kalamajka, másodperc, negatív, retikul, stimmel, tabu, távcső, üzég [1818]: bifszte, földrész, gyí, kioszk, krepp, kretén, létige, mokasszin, moszat, nebáncsvirág, paszta, pásztoróra, profit, ripakodik, rulett, sasszeg, tífusz, tulipiros, vatta [1819]: bárca, csuromvíz, folyóirat, szlovén, tenisz, zsoke [1820]: áramlik, bakcsó, bricska, ciripel, elévül, famulus, kézen-közön, körömszakadtáig, máriaüveg, marmelád, méltányol, sajna, statárium, ugrifüles [1821]: csőr, élv, honvéd, lakonikus, operett, sebaj, slingel, unka [1822]: lélekvesztő, automata, elképed, fénykép, gobelin, meteor, panoráma, póni, raktár, romantika, szélrózsa, tréning, uhu, uszály, zsákutca [1823]: datolya, fröcsög, mérleg, mosómedve, orgyilkos, puff, pénzügy, precíz, rendőr, száműz, szavaz, szende, vitustánc, lépten-nyomon [1824]: gnóm, gubbaszt, kétely, kuplé, szolid, trubadúr, tutyimutyi, viszolyog [1825]: ajnároz, bazár, boa, járgány,

madárcezesznye, pikula, pilled, szésmötöl, zsiger [1826]: autonómia, bürokrata, fétis, holdkóros, kaucsuk, regény, szintézis [1827]: földszint, köbtartalom, mértan, radikalizmus, reformer, refrén, szoroz, trapéz, üdvözlég, valószínű [1828]: éra, fogalom, gesztikulál, gyógyszer, higany, kvitt, mellkas, merinó, sípcsont, spicli², szamorodni, szemese, szivacs, szlovák, tömeg, utód, vasút [1829]: állomás, bűvész, egykedvű, elfogulatlan, goj, horgony, kacat, káli, kedély, klór, langaléta, lob, pojáca, pótszer, rokonszenv, szabály, terv, vacak [1829–1834]: rovar [1829–1836]: keret [1830 k.]: hangulat, környezet [1830]: csuhé, gyár, ideiglenes, maximum, mozzanat, szabatos, színház, szórakozik, szortíroz, szubjektív, telivér, tendencia [1831 (?), 1837]: cafat [1831 e.]: csillár, tetszhalál [1831]: árverés, bitorol, burjánzik, butik, centrifuga, coca, csettint, drasztikus, dzsenti, elnök, esszé, fakszimile, hatály, hatóság, hotel, indok, Jenki, komfort, kupé, löncs, menhely, rakett, sarabol, torlaszt, tömb, tüll, vetélytárs, vezekel, villany, légyott [1832]: árfolyam, artézi, barikád, célszerű, csekk, demoralizál, gerilla, hajrá, hatvány, hűbér, irodalom, kandeláber, kapatos, lőszer, morfondíroz, patent, percent, pipi, plató, pléd, poca, ruccan, seft, sodrony, sumák, terpesz, zene, lényeg [1833 (?), 1834]: merénylet [1833]: ácsingózik, amatőr, atilla, birizgál, bróm, bú², bugris, colstok, csendőr, ejtőzik, ékszer, filc, generátor, gönc, herdál, hétszilvafás, hitbizomány, hőbörög, kéknyelű, lókötő, matt¹, mezőgazdaság, műt, oxigén, öserdő, ösztöndíj, parazita, rizling, roham, szélhűdés, szörp, térkép, törleszt, varkocs, vegytan, világfi, vinkli [1834 (?), 1840]: lebbencs [1834]: lábatlankodik, bár², bruttó, cserreg, csibész, főnök, kabin, karamell, korridor, közeg, laktanya, mérnök, mérőleges, mucsi, névérték, rajong, szociális, tárca, tarja, tévút, trikó, ütég, vezényel [1835 (?), 1842]: lokál [1835 (?), 1845]: lojális [1835 k.]: digó [1835]: absztrakt, affér, alagút, baklövés, befőtt, burzsoá, didaktika, dimenzió, dinamika, fegyenc, fejdísz, -fikál, fikció, garzon, gordonka, hangsúly, hortenzia, humusz, intim, jármű, kobold, kuglóf, legális, lump, maccs, miákol, mizéria, oázis, ódon, passzátszél, pedál, pelerin, pityókos, pótkötet, primadonna, primitív, püföl, revü, ringló, ripők, saccol, sárgyóka, simléder, slájm, slicc, smakkol, spórol, stabil, szalon, számtan, szangvinikus, szarházi, szelep, szoprán, szökőév, szöveg, tósz, útszéli, leltár [1835–1858]: horoszkóp [1836]: állam, ár³, aszpic, bagó, delej, delírium, egyenruha, fess, foncsor, górcső, gyászvitéz, halva, huri, inga, kóló, kunhalom, madeira, mohikán, tirpák, torpan, úrmérték [1837 tn., 1838]: ósdi [1837]: állag, antilop, csőd, elvtárs, esetleg, ivar, jogar, kamélia, kékharisnya, konkrétum, közvetít, mancs, mandolin, méter, pökhendi, sejk, székfoglaló, szivar, zselatin [1837–1843]: nyárspolgár, ujjong [1838]: lefetyel, légsző, bariton, boleró, cici, dukál, egyöntetű, estély, ferences, hékás, icipici, kakastej, kalimpál, karhatalom, köpönyegforgató, libikóka, mackó, mamusz, nekiveselkedik, nyiszlett, nyüszít, paci, pincsi, pindurka, pipiskedik, póréhagyma, primás², román², színvonal, tik-tak, tört, tus³, újfent, verkli, zokon [1838–1845]: kólint, mutyi [1839]: blúz, csempész, élelmiszer, kübli, macskazene, omnibusz, pecázik, rokokó, röpirat, talpazat, vakkant, vény [1840]: akrobata, artikulál, baloldal, bulvár, csendélet, dokk, gyufa, hall², helyrajz, iszkol, kebelbarát, kilogramm, kommunista, köntörfalaz, könyvmoly, krinolin¹, makadám, mangán, móka, muter, szezon, tömzsi, tundra, üzér [1840–1849]: mozdony [1841]: bankár, egylet, geci, internacionális, liliputi, menekül, pasziánsz, pláne, puplin, razzia, rezsi, spirál, szakember, üzlet, vagon, vezércikk, zürjén [1842]: attrakció, ázsió, barokk, berber, csapadék, epilepszia, filiszter, flott, hederít, ismérv, kamaraénekesnő, kékvérű, krampusz, mersz, pacsul, paprikajancsi, pelargónia, polka, potya, reflektor, rolád, skandináv, szégyenfolt, szenttelen, támpont, veranda [1843]: alibi, alvad, aszúr, bikfic, bubi, cigányútra, cseppfolyós, csirkefogó, direkt, fabatka, falanszter, gettó, hulla, jelleg, kétkulacos, kollektív, konzervatív, magol, matt², minimum, őrs, rovancs, rögeszme, sápkór, settenkedik, sivár, sport, szemernyi, szervíroz, szint, támla, tartály, tózsde, tüzetes, ütem, villamos, zsupsz [1844 (?), 1877]: cakk [1844 (?), 1846]: csomag [1844]: akvarell, anakronizmus, árgyélus, cselló, dália, elektromotor, fiaskó, fotográfia, gikszer, guanó, ingyenc, kamarilla, kékszakáll, kóstál, krocki, mérv, osztag, pályaudvar, préri, rébusz, ribillió, rutin, suska, szekunda, szerv, szilváni, sztyeppe, tahó, viadukt, zuglap [1845]: ádámsutka, agancs, akusztika, ballaszt, bonbon, cincér, cirill, csilingel, eszmeftuttatás, handlé, hasé, jód, karambol, kartárs, kiebrudal, kompót, mandarin², nyugta, óvoda, perverzitás, puccs, ringlispil, rivalda, szálloda, szalonképes, totem, lámpaláz [1846]: bim-bam, biztonság, bornírt, emberöltő, fitying, jelmez, kánkán, karácsonyfa, kelekótya, konvoj, küllem, lornyon, nemrég, sáp, sparhelt, teremburáját [1847]: élc, érem, fikarcnyi, gusztál, hasis, hecsedli, matiné, monogram, motoszkál, nebuló, partizán, premontrei, sziszifuszi, tiszavirág, tojástánc, tökrészeg, trillió, válság, majonéz [1848]: brancs, bross, buldog, caplat, docens, dzsinn, elpasszol, folytán, fotel, gurtni, kampec, krikszkraksz, loboncos, lúdtalp, omlett, plakát, pörkölt, reneszánsz, ripsz, stempli, stuccol, szörtyög, tárna, téblából, tocsog, trappista, vádli, vaskalapos [1849]: istápol, smucig [1850]: bandukol, krúgat, szörme, zöngé

1851–1900

[1851]: adoma, átlag, bikavér, csitt-csatt, doktrína, etnográfia, fizimiska, foghegyről, hindu, kacabajka, kertel, kumisz, muff, paletta, rosszmájú, torzó, trafik, trampli [1852]: aligátor, bencés, humbug, internál, kuli, pech, puma, tearóza [1853]: álca, árkád, cég, finálé, fölény, gong, grenadin, lezser, nemulass, szendvics [1854 (talán nem magyar), 1895]: herpesz [1854]: balalajka, bodega, bólé, burnusz, csihi-puhi, dekadencia, diverzió, drogéria, elit, fazon, grandiózus, hajcsi, hepiciás, inka, kaolin, karrier, klikk, kóma, kozmetika, márka², melasz, minyon, morfium,

muzsik, nemzetközi, operatőr, pápua, parcella, partner, praclí, rabiátus, reflex, reglama, reszort, ripozt, robozstus, rúzs, sampinyon, sansz, sanzon, sezlon, steril, szelektív, szemafor, talon, turnus, velúr, verszt, zselé [1855 k.]: sémi [1855]: arzén, gümőkór, herkentyű, kvaterkázik, monokli, nikotin, ódzkodik, primula, puff, svindler, szardínia, zabigyerek [1856]: buddhizmus, cigaretta, dúvad, évfolyam, fúzió, hamm, háztűznéző, idény, mikulás, paradicsom², szamovár [1857]: leander, árja, banális, csalamádé, csepürágó, csimpánz, egyfajta, -fajta, fifikus, flörtöl, freskó, fukszia, kalucsni, motor, pepita, talkedli, telefon, trotli, vicinális, vizszontilátásra, lepra, lasszó [1858]: alga, cakompakk, értékpapír, kantin, macskaasztal, makáma, mankó², molekula, muskátli, nyakatekert, picula, propeller, revolver, szufla, ugrabugrál [1859]: busz, hercig, müezzín, zsakett [1860]: alpakka, blanketta, csinnadratta, dűrög, epigon, gímszarvas, grafit, hendikep, holtverseny, kenter, lincsel, mátyásmadár, mezőny, mitugrász, monumentális, reklám, rózsafüzér, stanicli, svung, távköz [1861]: feszt, fikusz, irdatlan, katicabogár, pityipalkó, sztrájk, lépfene [1861–1862]: óra [1862]: balhé, dirmeg-dörmög, fasiroz, filé, haver, kajál, krapek, link¹, muri, nyúlgát, piál, sablon, sóher, szamárköhögés, üzem, zsuga, latifundium [1863]: bűnbak, durák, egyedem-begyedem, hajadonfött, hoci, lesipuskás, murci, pánik, partvis, puszedli, sajdul², zümmög, zsonglőr [1864 k.]: hokedli [1864]: finnugor, ugor [1865 (?), 1877]: glicerín [1865 (?), 1887]: lineáris [1865]: szeparatista [1865, 1927]: biankó [1865]: agrónómus, amóba, beton, bója, bon, briganti, cián, dolomit, dűne, fanfár, fauna, felszarvaz, fonetika, foszfát, furunkulus, grafika, gramm, hibrid, injekció, isiász, juszt, klinika, klozett, koksz, kozmosz, lignit, margarin, matrica, menstruáció, nitrogén, plénium, protézis, püré, raccsol, rezsím, roló, sokk, spaletta, szenilis, tombola [1865–1866]: diftéria [1866]: nyuszi, oroszlánrész, pillér [1867]: balerina, dutyi, kábel, konstátál, mindenszentek, sifon, snassz, szifon, trehány [1868]: ankét, benzin, donzsuán, pumpol [1869]: abcúg, bakfis, dinamit, dolina, duhaj, futball, kapcabetyár, kapucíner, krach, kubikol, monitor [1870]: abszint, deltoid, durmol, kispolgár, piláf, sólet, szikvíz, zsarú [1871]: fakszni, képlékeny, kommün, krigli, lösz, sikk, stikli, strici, traccs, tufa, vekni, lampion [1872]: funkcionál, hapták, harakiri, hebrencs, kokott, ózon, paca, sej, sild, siló, spiritiszta, tájfun [1873]: bazsalyog, bennfentes, bugyi, gürcöl, habókos, keksz, kézenfekvő, lófrál, mafla, notesz, rondó, satyak, sovinizta [1874]: cefet, dádá, faramuci, koronatanú, nokedli, pakura, svihák [1874–1876]: szerpentin [1875]: bili, csámborog, filoxéra, fínis, kulipintyó, macesz, menü, mismásol, platni, rafinált, salabakter, spóra, srég, start, talmi [1875–1878]: gejjír [1876]: asszó, békaúszás, blamál, centi, csúzli, deci, jugoszláv, keménykötésű, keszon, lift, malária, patina, peron, presztíz, rönk, siserehad, tragacs [1877]: akvárium, bóklászik, ciklámen, dedós, detektív, drukkol, eltussol, garniszálloda, giling-galang, koktél, meló, nirvána, orchidea, panama¹, pianínó, premier, prézli, ramaty, ring², spontán, stúdió, süvölvény, szanatórium, virtigli [1878]: ászka, budí, bugylibicska, c, golf, macher, rizibizi, rizottó, sláger, stand, tus⁴ [1879]: ajóka, allűr, analfabéta, asszociál, baszk, bauxit, benzol, bumeráng, díva, dunszt, eszcájg, gól, guberál, juta, liter, luft, meccs, nutria, póz, rögbi, sétatíká [1880]: diagnózis, dressz, ekcéma, etruszk, fakultatív, folklór, hangár, interjú, kaverna, klumpa, sasszé [1880–1889]: sí² 'siléc' [1881]: barátkeselyű, gorilla, hoppla, parizer, sattyog, zakó [1882 k.]: irredenta [1882]: antiszemita, franciakulcs, harmónium, jonatan, kacifántos, kokain, kolorádóbogár, krakéler, linóleum, mázli, miszlikbe, rénszarvas, rétoromán, stoppol¹, szaletli, tasli, lej [1883]: azték, bacilus, baktérium, cellulóz, dinamó, dioptria, fonográf, géz, holsúly, kerékpár, maharadza, masszázs, metán, mumpsz, mungó, naftalin, nugát, pálos, panoptikum, pasztórizál, peronoszpóra, petúnia, pikó [1884]: fityula, kapli, karszt, kondorkeselyű, molett, pajesz, pliszé, plomba, póló, prosztata, purparlé, ringli, sznob, szója, tornádó, trojka, trombózis, túra, vazelin, vigéc, zsúr [1885]: bifláz, bliccel, bohém, bordó, cizellál, fesztáv, hapi, káder, kibic, lakli, zöldfülű [1886]: ádámkosztüm, csúrdöngölő, frufu, gulyás, pikoló, rekord, stréber, tartár, tetovál [1887]: cintányér, kocavadász, pacsní, pumpa, rapia, ricsaj, stangli, védjegy, volt [1888]: becsicsent, bumli, hirig, katedrális, markáns, mitesszer, pali, pinka, piti, punci, srác, szajré, tipp, tropa [1889]: krampács, resztelt [1890]: csór, ripojtára [1890–1906]: hettyeg [1891]: avanszál, bicikli, brikett, cvekedli, dekagramm, dudli, exhumál, garantál, keramit, klisé, korvina, nótafa, szuterén, turbina, turné, vírus [1892]: elliptikus, fuga, galvánelem, géppuska, gigerli, kisöreg, sercli [1893]: afrik, akt, antenna, archaikus, batik, bután, centenárium, ciklon, csembaló, csincsilla, dublé, duma¹, dzsungel, ekrazit, hacacaré, háklis, internátus, ion, samott, sasza, sevró, snájdí, stramm, sziréna, szörmók, uborkaszazon, zupál [1894]: dilinós, film, formalin, fríz², gramofon, nudli, opportunist, stadion, szadizmus, szállóige, szmoking, szotyola [1895]: bojkott, infláció, jóga, kalória, karbid, kefir, kerámia, kokilla, krematórium, lombfűrész, maffia, panama², stampedli, strapál, lanolin [1896]: boksz², buzeráns, csim-bum, dobostorta, kiadás, kupleráj, spriccel, székelygulyás, széria, sztár, tinglitangli, tupíroz, viceházmester, vurstli, zefir² [1897]: cerkófmajom, duma², eszperantó, kvargli, martinkemence, marxista, mentol, olyanfajta, pasas, primer, pullmankocsi, rabcifal, rapli, rezsó, rumli, samesz, smink, stoppol², szacharin, szaltó, szanál, szaxofon, transz, tröszt, xilofon [1898]: angyalböggyörő, buci, denaturált, ex, flanc, póker, rámpa, randalíroz(ik), szintiszta [1899]: aszpirin, bejgli, búr, gésa, istenfáját, kismiska, szilveszter, tükörtójtás, zsuppol [19. sz.]: szépfíú, allergia [19. sz.]: iglu, jókli, arbitrás, atavizmus, epilál [1900 k.]: botfíú [1900]: autogram, brummog, csaj, dosszié, enzim, galeri, gépkocsi, grúz, hoki, hórúkk, jassz, kapiskál, konflis, libasorban, lichthof, lóvé, manusz, mufurc, neon, pitizik, popó, radír, ramazúri, röntgen, stopli, strucepolitika, sulí, tus⁵, vekker, zacc, zrí

1901–1950

[1901]: parfé, pingpong, slamasztika, slussz, stég [1902]: bridzs, klappol [1903]: slampos [1904]: argó, bricsesz, demizson, filter, frocliz, grillázs, manikűr, ondolál, paníroz, pedikűr, pikkél, primőr, procc, rádium, raglán, sofför, strand, trükk, tuti, vermut, vitrázs [1905 k.]: csikk [1905]: ipiapacs, jiddis, pálfordulás, ücsörög [1906 (?), 1921]: bokszt³ [1906]: autóbusz, flangál, futballista, halihó, kikupálódik, slisszol, zaci, zokni [1907]: bolsevik, cumi, mozi, spagetti [1908]: cidri, elefántcsonttorony, frigid, kégli, keki, klassz, krepdesin, makkegészséges, nyikhaj, plömplöm, recece [1909]: apacs, autó, garázs, giccs, kabaré, natúrselet, puceráj [1910]: dopping, eternit, futurizmus, grabanc, kimonó, pacni, ródlizik [1911]: lazsál, angóranýúl, antant, aranyeső, gajdesz, happol, hormon, radioaktív, spiné [1912]: bunker, demarkációs, dizöz, elektron, fémjelez, karaj², klott, koton, törökülés, ukmukfukk [1913]: felhőkarcoló, halandzsa, hektó, smonca, teszt [1914]: dzsem, hekus, huligán, tangó [1915]: keljfeljancsi, kord [1916]: lórum, pogrom, ukrán, zabrál [1917]: bunyó, hantál, kartoték, kurbli, naná, ruszki, selyemfű, slukk, smaci, szovjet, tank, traktor [1918]: éhkoppon, foxi, karbantart, matek, tableta, textil [1920]: bővli, fregoli, góré², szvetter [1921]: blöff, briós, feketelista, foxtrott, pizsama, profi, robot², szabotál, vízum, ziccer, zsilett [1922]: barkochba, fasizmus, plakett, vitamin [1923]: helikopter, szinkrón [1924]: bringa, fecni, filosz, grimbusz, hapsi, izotóp, mucsai, plecsni, rádió, resti, stikában, sufni [1925]: ámokfutó, smafu, szalicil [1926]: dzsessz, flekken, kulák, liliomtipró, olimpia, tébécé, vitrin, volán [1927]: jéger, metró, micisapka, muki, stósz [1928]: bakelit, celofán, gengszter, jampec, kombiné, komplé, mixer, pulóver, rómi, snapszli, tarhál, vikend [1929]: dömping, karosszéria, menedzser, overall, praliné, sitt², taxi, televízió, termosz [1930 k.]: blabla [1930]: bigyó, cipzár, frászkarika, kóceráj, lópikula, pancser, tajga, tapenol [1931]: düftin [1932]: frottír, konnektor, roller, sprőd, szervál, landol [1933]: békaperspektíva, csencsel, jogcím [1934]: dauerol, kolhoz, kombáj, vécé [1935–1945]: bekrepál [1936]: bisztró, náci, rekamié, sort, tükörszó [1937]: blőd, csicskás, pucer, ruszli, sampon, trolibusz, vatin [1938]: farkasvakság, fridzsider, roma, slag [1939]: gén, kombinát, kuplung, pendlizik [1940]: lecsó, csörte, eszpresszó, nejlon [1941]: légó, anorák, morze, stencil [1942 e.]: buli [1942]: körözött [1943]: pacák, stewardess [1944]: rósejbni [1945 e.]: linzer [1945]: feketepiac [1946]: hobbi, hóhányó, hőzöng [1947]: diagram, grill, pánamerikai, penicillin, radar [1948]: fesztivál, furgon, gemkapocs, padlizsán, röplabda, stopper, szerviz², tropikál [1949]: reaktív, trafó [1950 u.]: lézer [1950]: konténer, smárol, totó [1950–1952]: fólia

1951-től

[1951]: diszpécsér, fityisz, makett [1952]: diverzáns, röpgyülés [1953]: furikázik, indonéz, kardigán, krinolin², mütyürke, panel [1955]: maszek, mirelit [1956]: cucc, meó, rezervátum [1957]: homokos, kemping, kibernetika, kölni, magnetofon, nukleáris, pufajka [1958]: jatt, kombi, kuka², motel, szauna, videó, laticel [1959]: gebin, kamion, tizenéves [1960]: horror [1960 k.]: hungarocell, shake, tacepao [1961]: strichel [1962 tn., 1994]: nescafé [1962]: bikini, tip-top [1965]: ciki, galaktika [1966]: buldózer [1967]: mini [1968]: komputer [1969]: heroin [1970 k.]: anorexia, avokádó [1971]: hardver [1972]: kóla, ufó, xerox [1973]: jogging [1974]: lemezlovas, legyeskedik, show, szupermarket [1975]: logisztika [1979]: szleng [1980 k.]: epidurális, fitt, szcientológia, sztracsatella, walkman, [1981]: installáció [1982.]: design, szörfözik, transzvesztita [1985]: diszkó, hamburger, szoftver, talk-show [1987]: fájl [1988]: lobbizik [1989]: glasznoszty, nyugdíjpénztár, second hand [1990 k.]: allergén, bankomat, fitness, graffiti, internet, shopping, shoppingcenter, spam, szkinhed, sznóbord, tékvandó, topless, trendi [1991]: ombudsman [1992 tn., 1963]: pizza [1992]: globalizáció, lízing, szintetizátor [1994]: karaoke [1995]: klikkelés [1996]: ketchup [1997]: klónoz, konzumidióta, link², mobil, multiplex, narkó, nassol, parázik, plázázik, rali, rozé [1998]: klezmer [20. sz.]: isler, sztrók, transzplantáció [2001]: netkávészó, [2005]: cunami

A SZAVAK EREDET SZERINTI CSOPORTOSÍTÁSA *

A) ŐSI (ALAPNYELVI) SZAVAK

1. Ősi, uráli kori szavak

aj¹, al, anya?, arat?, atya?, avik¹, bogyó?, bőr, csorog?, csuk?, dorgál?, él¹, elő?, emel?, esik, ez¹, fa, fagyal, fál¹, far?, fārag, fāzik?, fej², fejsze?, fél¹, fél², fészek, fing, fogoly², fon, fordít?, fő¹, föl, fűj, fūr?, fut, hab, had?, hagy, hajnal?, hal¹, hal², halad, háló, hámoz?, hany?, hárit?, hat¹, hát¹, here, hervad?, hím¹, hív¹?, hó¹, hó², holló, hosszú, hős?, húgy¹, húgy², huny, ideg, ij?, in, indít?, irt?, iz¹, jó², kemény?, két?, ki¹?, kígyó?, köd, könny?, lap?, lapos, lát?, lék?, lép²?, máj, mar¹?, mar²?, marad?, megy, meny, mi¹, mi², mond?, mos, mű?, név, nő², nyak?, nyal, nyál?, nyár¹, nyel, nyél, nyíl, nyír²?, nyuszt?, nyű¹, nyű²?, orr?, öl²?, öreg?, ős, öv?, por?, rág?, süly, szag?, száj, szalad?, szem, szer, szirony²?, szív², szűgy?, talál, tanít, tat¹, tat², te, tehén?, ti, tó, tojik?, toll, tud, ujj¹, ujj²?, úszik, varjú, vas, víz, vő, völg

2. Ősi, finnugor kori szavak

ad, agg, ágy, agy?, agyar, áld, áll¹, áll², álom, alszik, apa?, apad?, ár², ár⁴, arasz, árt¹?, árva, avik², bal?, bél?, berek?, bog?, bogyó?, bonyolít?, bújik?, csap¹?, csepp?, csillag, csillámlik, csillog, csíp?, csokor?, csomó, csont?, csúcs?, csupor, dagad?, daru?, dug, ég¹?, ég², egér, éj, ellik?, elő?, ének, epe, ér³?, ér⁴, ereget, eszik, év, evez?, facsar, fagy, faj?, fáj?, fajd, fakad, fal², fasz?, fázék, fed, fehér?, fej¹?, fekszik?, felleg, fen, fény?, fenyő, fēr?, fēreg, fest?, fiú, fog², fogy?, fojt, fok¹?, fos, fül², fül, fűrt?, fűz¹, fűz²?, gyalog, had?, hagyma, háj, hajít?, hajnal?, hál, halk², hályog, hangya, hány¹, hanyatt, harag, harap¹?, harap²?, három, hat², ház, héj, hervad?, homály, horhos?, hornyol?, horog, horzsol, hölgy, húsz, iktat?, iny, iszik, ívik?, íz²?, izé?, jár, játék?, jég, jel, kéj, kell, kemény?, kér, kérődzik?, kerül, kés, kész?, keszeg, két?, kevés?, kéz, ki¹?, kő, köcsög?, könyök, köszvény?, köt, követ¹, követ², köz, küsz?, lágy, lak?, láng?, lép, le?, lé, leg-?, légy, lel?, lep, lép²?, lesz, levél?, lóg, lom²?, lő, lök, lúd, lyuk?, mag?, mál, más, meggy, méh¹, mell, menik, menny, mér?, mérég?, méz, múlik, nagy?, négy, nem²?, néz, nyál?, nyelv, nyes?, nyír¹?, nyír²?, nyugszik, nyújt, nyúl², nyuszt?, nyúz?, odú, old, ólom?, olt², olvas?, olvaszt, ón, orr?, orvos?, ostor?, oszt?, ő, öcs, öl¹, öl²?, ön², öröm?, ősz², öt, öv?, rács?, rak?, ravasz, rés, rész, ró, rogyik?, rongy?, rossz?, rút?, ság?, ség?, segg, segít?, sír²?, sok, sovány, sün, szál?, szalad?, szar, száraz, szarv, száz, szed?, szeg¹, szel, szén?, szép?, szil, szomorú?, szoros, szó, szösz?, szú, szupojkó?, szúr, szurok, szűz?, tart?, tavasz, tél, telik, tér², tesz, tetem?, tetű?, tomp?, tő, tőgy?, töm, tör¹?, tūr¹?, új, úr?, ügy¹?, ügy²?, ük, üt?, vad, vaj, válik, váll, van, varr, vásik?, véd, vég?, vejsze?, vékony, vél?, velő, vén?, vér, vés, vessző?, vet?, vezet, vigyáz, világ, visz, vív?, vöcsök?, zaj¹, zaj²?

3. Ősi, ugor kori szavak

ágyék, akad, alkot?, alom, ár¹, ara, arany, aszik, buzog?, csíra?, csókol?, dob², domb, edz?, ék?, él²?, enyv?, eper, faggyú?, fālu?, far?, fārad, fāzik?, fedél, fejt?, fēk, fekély, fekete?, fog¹, fok³?, folyik?, foszlik?, fül¹, fū, füst, gyalu?, gyökér, hág?, hagyap, haj¹, hamu?, harkály, harmat?, hasad, hattyú, hét¹, hízik, hód, hord?, húz, ígér?, jó¹, jön?, jut, kedv?, kel¹?, keserű, kísér?, köles, könnyű, közép?, küzd?, lép¹?, les, levél?, ló, loll?, marok, márt, meleg, mély, mer¹, mer², mered?, mese, mosolyog?, mozog?, nevet, nyaláb?, nyer?, nyereg, nyolc, nyű²?, oldal?, olt¹?, ostor?, óv?, ragad?, révül?, rokkán, rúg?, savanyú?, só, sötét, süpped, sūt, szāguld, szak?, szár, szédül?, szeg³, szekér?, szél¹, szó, szög¹?, szőr, szül?, tál, táltos, tegez², tekint?, tér³, tévelyeg, titok?, topán?, torok, tűz², út, utál?, üsző?, üz?, vág?, vár¹, vese?, zsugorodik, zug

4. Valószínűleg ősi szavakág?, ázik?, ezüst?, hárs?, haszon?, hegy?, hull?, íz²?, küszöb?, nyom?, szíj?, táj?

B) JÖVEVÉNYSZAVAK

I. Permi jövevényszavak

ezüst?, harminc?, kenyér?, küszöb?, kilenc?, szösz?

II. Iráni (például alán) jövevényszavak

asszony, búz?, egész?, ezer, fizet?, gazdag?, híd, hús?, ing?, kard, káva?, kincs?, legény?, mérge?, nád?, nemez, réz?, sajt, sátor?, szekér?, tehén?, tej, tinó?, tíz, tölgy?, üveg?, vám, vászon?, vár², vásár?, verem?, vért?, zöld?

III. Kaukázusi jövevényszavak

gulya?, kefir?, körte?, legény?, ló?, réz?

IV. Török jövevényszavak

1. Honfoglalás előtti török jövevényszavak

a) Török jövevényszavak általában

ács, ágyú?, ál?, alma, áporodik?, apró?, arat?, árok, árpa, árt¹?, ártány?, ászok?, barom, bársony, baszik, bátor, béka?, béklyó?, besenyő?, bika, bilincs?, bír?, boglya?, bojtortján, boka, bor, borít?, bors, borsó, bosszant, bosszú?, boszorkány, bő?, bögöly?, bölcs, bölény?, böszörmény?, bú¹?, csalán, csalit?, csepű, csipa, csúnya?, enged?, ér²?, érdem, erő, ész, gödény?, güzü?, hajó?, harang?, homok?, illik?, irt?, kanyaró?, kapu, kar², katáng?, kecske?, kék, kende, kender, kép, keselyű?, késik, kikerics, kín, kis, kor, korom, kos, kozma?, kökény, kökörcsin, kölcsön, köldök?, köszön?, küllő¹?, öl, olcsó?, olló?, oroslán, ölt?, örmény?, örök?, örül, sárga?, saru, sátor, seprő, sereg, som, szakáll, szán¹, szatócs, szék, szekér?, szeplő?, szór, szökik, szűnik, tanú, tarló, teker?, teknő, tengely, tér¹?, tojik?, torma, torontál?, tömény, török?, tulok?, turul, tüzok?, tűr², úr?, ünő, ürge?, üröm?, ürü, váj?

b) Csuvasos típusú jövevényszavak

bocsát, borjú, borz?, bölcső, búcsú, búza, dél, dió, disznó, dől, eke, görény, gyaláz?, gyapjú, gyapot?, gyarló?, gyárt, gyász, gyékény, gyeplő, gyermek?, gyertya, gyom, gyomor, gyónik, gyopár, gyöngy, gyötör?, gyula?, gyúr, gyúlik?, gyümölcs, gyűrű, gyűszű, idő?, iker, ír¹?, író?, karó, komló, koporsó, kóró, ködmön, kölyök?, kőrís, nyár²?, ocsú, orsó, ökor, ölyv?, örvény?, sár¹, sár², sárkány, sarló, seper, serke, serte?, süllő, süveg?, szám, szárny?, szél², szerű?, szőlő, szűcs, szűr¹, tar, tenger, térd, tiló, tinó, tükör, tűr¹, tyúk, vályú?

c) Nem csuvasos (köztörök) típusú jövevényszavak

balta, bán²?, betű, bicska?, bot?, böszörmény, büvöl, csatol?, csödör?, dara, ernyed?, hurok, ige?, ildomos?, káka?, kancsuka, kantár, kanyaró, kárókatona?, karvaly?, kérődzik?, kobak, koboz², kolokán, komócsin?, köldök, köpönyeg, kun, kuvasz?, ondó?, orosz, orv?, öreg?, öröm?, sólyom?, szesz?, szirony¹?, szirt, szúnyog, tábor, tapló, teve, tok¹?, toklyó, tor¹?, tör²?, török, tőzeg, tüzok

2. Honfoglalás utáni török jövevényszavak

a) Besenyő, kun jövevényszavak

ajnároz?, balta?, bicska?, csákány?, csalit?, csósz?, dara?, kalauz, koboz²?, komondor, orv?, özön?, szúnyog?, tőzeg?

b) Oszmán-török jövevényszavak

áfium, aga, baksis, basa, bég, beglerbég, bogrács, csiriz, csuha, dandár, deli, dervis, dívány, dohány, dolmány, dzsida, findza, gyaur, handzsár, hodza, hombár, ibrik, imám, iszlám, janicsár, joghurt, kádi, kaftán, kalpag, kán?, kátrány, kávé, kazán, kefe, korbács, kurd, mámoros, martalóc, mecset, mufti, müezzín, oszmán, pajtás, pajzán, pamut, papucs, pasa, sah, szandzsák, szattyán, szeráj, szpáhi, szultán, tarhonya, zseb, zsiger, zshivány?

V. Szláv jövevényszavak

1. Déli szláv jövevényszavak

a) Bolgár jövevényszavak

bátya?, bolgár, diák?, hála?, járom?, karácsony?, ladik, mezsgye, mostoha, nadrág?, nyoszolya?, oláh?, padlizsán?, palást?, palota?, pemete, pest, rozsdá, szerencse?, tarack²?, tömjén?, vádol?, vitorla?, zarándok?

b) Horvát-szerb jövevényszavak

baj, bajnok, bán¹, bérnál?, betyár, borostyán¹?, boroslán, bosnyák, bödön?, bunyevác, cirok?, csata, csatorna, cserje?, csizma, csizmadia, dalia, debella, diák?, dolog?, galóca¹?, garád, gatya, golyva, gomolya?, hajdina, halina?, halva, haramia, horvát?, huszár, iga?, járgány, jegenye?, kabóca?, kadarka, kamat, kár?, katlan?, keresztény?, keresztiség?, király?, kóló, kondér, konyha?, kótyavetye, kucsma?, kukac, kunyhó?, kúp?, kupac, kupica, limány,

lom¹?, mangalica, megye?, oláh?, olasz?, palást?, paprika, parittyá?, paszuly, pazarol?, peták?, pokol?, potom, pribék, ragya?, rekettye?, rusnya, sligovica, sokác, sumák, szekerce?, szent?, szerb, szopornyica?, tambura, tarack²?, tömjén?, tömlőc?, tunya?, turbolya?, vargánya?, verbuvál?, viasz?, zálog?, zászló?, zsiszik?

c) Szlovén jövevényszavak

ablak?, akol?, bémál?, bödön?, cibere?, cirok?, csiricsáré?, darab?, gally?, galóca²?, jegenye?, kabóca?, káposzta, kár?, kúp?, lép³, mácsonya, malac?, megye?, olasz?, parittyá?, pokol?, ragya?, rekettye?, rözse, sulyok?, szakóca, számóca?, szekerce?, túr², viasz?, vitorla?

d) Déli szláv jövevényszavak (általában)

bérc?, berkenye?, bodza?, bútor?, cigány?, cseber?, cser, csiperke?, csóka?, csó, csütörtök, dajka?, drága?, dunyha?, esztergál?, gabona, gát?, gázol, gereben?, gereblye?, gerezd, görbe, görög²?, hála, hörcsög?, iglice?, járom, jérce?, kádár¹?, kalász?, kaloda?, karácsony?, kenéz, kereszt?, koponya?, kormány, kosár, kulcsol?, lúg?, malaszt?, maláta?, mérce?, métely, mocsár?, muslica, nyoszolya, pad, pajta, parlag?, pele?, pesztra?, picsa?, pilis?, pióca?, pogácsa, ponyva?, póráz?, poroszló, pozdorja?, rab, serpenyő?, sétál, szalonna?, szelemen?, szelence?, szelindek?, szemét?, szerencse, szittyó?, szobor, szombat?, tályog?, tengelic?, toklász?, tők, uborka?, ugar?, varádics?, virágvasárnap?, vitéz, zab, zanót?, zár?, ziliz?, zsilip

2. Nyugati szláv jövevényszavak

a) Cseh jövevényszavak

batka, birka?, cseh, csésze?, hentes?, kocka?, komorna?, komornyik, kuka², parázna?, poloska?, ramaty?, robot², selma?

b) Lengyel jövevényszavak

bricska?, galuska, pálha?, szalonka

c) Szlovák jövevényszavak

babona?, bányá?, barázda?, barkács?, balyu?, béna?, berkenye?, boróka, borovicska, bukta, csajka, csiricsáré?, durák, esztergál?, filkó, fricska, gácsér, gát?, gereben?, gereblye?, henyél, jérce?, jerke?, kabát?, kacsá, kádár¹?, kalász?, kaloda?, káposzta?, kasza?, kazal, kelepce?, ketrec, kiske?, klapec, komorna?, komornyik?, krampács, krapek, kukta, kulcsol?, kupec, lazac?, lednek, lekvár, lóca?, mackó, malaszt?, maláta?, mamlasz, mikulás, mocsár?, nátha?, pajor, páka?, pálinka, parlag?, pesztonka?, petrence, pióca?, pletyka, pohánka, poloska?, poszáta?, povedál, pupák, retesz?, ricsaj, riska, róna, sarha, selma?, svihák, szlovák, tírják, trehány, turbolya?, uborka?, vályog?, varkocs, vinkó?, viskó?

d) Nyugati szláv jövevényszavak (általában)

agár?, akó?, bányá, cseber?, csóka?, dajka?, drága?, dunyha?, hörcsög?, iglice?, kabát?, karima?, kocka?, kór, kuvik?, lánc?, lazac?, lúg?, mérce?, pele?, pesztra?, picsa?, pilis?, pondró, póráz?, pozdorja?, szalonna?, szász, szelemen?, szelence?, szelindek?, szemét?, szín¹?, szittyó?, szuka?, tályog?, tengelic?, tömlő?, ugar?, varádics?, verbuvál?, vinkó?, virágvasárnap?, vodka?, zabrá?, zanót?, zár?, ziliz?

3. Keleti szláv jövevényszavak

a) Orosz jövevényszavak

akó?, balalajka, csere?, diszpécser, diverzáns, glasznoszty, görög²?, jász¹, kerecsen, kereszt?, kolhoz, kombájn, kombinát, kulák, muzsik, naszád?, óriás?, ponyva?, potroh?, pufajka, ruszki, szakács?, szovjet, tajga, talicska?, trojka, ukáz, vajda?, véka?, veréb?, vodka?

b) Ukrán jövevényszavak

babona?, harisnya, jerke?, kalamajka, kiske?, kozák, pálha?, pesztonka?, potroh?, pózna?, talicska?, vályog?, zimankó

c) Keleti szláv jövevényszavak (általában)

karima?, pohárnok?, szín¹?, szuka?, zabrá?

4. Szláv jövevényszavak általában

abál, abrak, abroncs, abrosz, acél, akna, aszat, asztag, asztal, bab, bába, bálvány?, bárány, barát, barlang, bátya?, berek?, beszéd, bodnár, bolha, bolond, borda, borona, borotva, buja, cölöp, család, császár, cseléd, cséve, csinál, csíz, csoda, csónak, csorba, csorda, csoroszlya, csömör?, csuka, derék?, deszka, dézsa, dinnye, doh, dorong, duda?, ebéd, ecet, ecset?, galamb, ganéj, garaboly?, garat, garmada, gazda?, gerenda, gerezna, giliszta, gomba, gonosz, goromba, gúnya, gúzs, guzsaly, halom, haraszt, hiba, igríc, ikra¹, ikra², inas?, ispán?, iszap, izgága, jász², jászol, juhar, kacabajka, kakas, kalács, kalapács, kalapál, kalitka, kanca, kánya, kapál, kapca, kapor, kapotnyak, kapta, karaj¹, kárász, kas, kása, kemence?, keresztel, kóc, kocsmá, kocsmáros, kolbász, koma, konc, konkoly, kopja, korcs?, korhol, korong, korpa, kovász, kulacs?, kulcs, kulimász, kuruzsol, kurva, lanka, lapát, lapocka, lapu, macska, máglya, mák, málna, malom, mátká?, máz, medence, medve, méh²?, mér?, mézárós, mézga, molnár, moly, muhar, munka, murok, murva, néma, német, nyavalya, olaj, oszlop, ösztön, páfrány, pagony?, páka?, pákosztos, palack, pálca, palóc, panasz, pára, parancsol, paraszt, párna, párol, pászma, pászta, pásztor, pata?, patak, patkó, pázsit, pecér, pecsenye, pecsét, pelyva, penész, pénz, perje, pince, pizstráng, pitvar, pocok?, pók, pokróc, polc, pólya, porond, posztó, pusztá, raj, rák, remek?, rend, répa, repce, reték, ritka, rombol?, rongál?, rosta, rozs, ruha, sapka, strázsa, szabad, szajkó, szák, szalma, számszerij, szapora, szarka, szecska, széna, szentel?, szerda, szikla, szikra, szilva, szita, szoknya, szolga, szomszéd, szömörce?, szömöröcsög, szulák, szuszék, takács, tanya, tár²?, társ?, terem², tészta, tiszt, tiszta, tisztel?, tompa, udvar, udvarnok, unoka, utca, uzsonna, vacsora, vápa?, varsa, vecsernye, venyige, vidra, vihar, villa¹, vizsla?, vödör, zabál, zászpa?, zsába, zsarátnok, zsidó, zsír, zsolozsma

VI. Latin jövevényszavak

1. Latin jövevényszavak általában

abesszin?, abszolút, abszurd, adjunktus, adjusztál?, adminisztrál, adoptál, advent, affektál, ágál, ágens, agilis, agitál, agresszió, ájer, akadémia, akceptál, akció, akkumulál, akkurátus, akta, aktuális, aktus, alabástrom, alamizsna, alán, albán, allergia, alfa, alga, alleluja, allergia, almárium, áloé, amazon, ambíció, ámbitus, ambrózia, ámen, amnesztia, ampulla, amputál, amulett, anglikán, angol, angolna, angyal, anorexia, antikvárius, antipátia, apellál, apostol, apparátus, aprehendál, április, arab, archívum, aréna, árenda, argumentum, áristom, arkangyal, ármális, aroma, artikulál, aspirál, asszír, assisztál, asztma, atavizmus, augusztus, aula, avar², bálna, barbár, bazilika, baziliszkusz, bázis, bazsalikom, behemót, belga, bestia, biblia, bibliotéka, bigámia, borbolya?, botanikus, brutális, bugyelláris, bulla, cédrus, cédula, celebrál, cella, centrális, centrum, cenzúra, ceremónia, ceruza, cet, cézár, cifra, ciklus, cikória, cimbalom, cinikus, cinterem, ciprus, cirka, cirkál, cirkulál, cirkusz, ciszterna, citál, citera, citrom, cívis, csuklya, dák, dalmát, dán, dátum, december, dedikál, definiál, degradál, dehonestál, dékán, deklará, dekorál, dekrétum, delegátus, delfin, delírium, démon, demonstráció, denaturált, derogál, despota, destruál, desztillál, diadém, diagnózis, diakónus, dialektika, dialógus, diéta¹, diéta², differencia, diktál, diktátor, dilemma, dimenzió, diploma, direktor, direktórium, dirigál, diskurál, disputál, disszertáció, disszidens, disziplína, diszkrétció, disztíngvál, diverzió, dogma, doktor, dokumentum, dominál, domínium, dotál, dózis, dupla, echó, égisz, egzisztencia, egzotikus, eklézsia, eksztázis, elefánt, elegáns, légia, elektromos, elementáris, elemözsia, ellipszis, embléma, embrió, emigráció, eminencia, energia, epidurális, epikus, epilepszia, epilógus, episztola, éra, eszencia, éter, etika, etióp?, eunuch, evangélium, evidens, ex, exhumál, exkuzál, expediál, fabrikál, fábula, fáklya, faktor, faktum, fakultás, fáma, família, famulus, fantasztikus, fantázia, fáraó, farizeus, fatális, fátum, fázis, február, feudális, figura, fikus, filológus, filozófia, finom, fiola, firkál?, fizikus, flaska, flastrom?, flegma, flóra, fóka, fókusz, forma, formális, formula, fórum, frakció, frank¹, fráter, frázis, fríg, fríz¹, fundál, funkció, fúria, furkó?, furunkulus, fülemüle, galád?, galaktika, galanga, gall, galvanizál?, gargarizál, generáció, generális¹, generális², génius, geometria, gesztus, gigász, gimnázium, gipsz, glóbusz, glória, glossza, golyóbis, gót, grácia, grádics, grammatika, grasszál, gratulál, gumi, gusztus, guta, gyehenna, gyömbér, habitus, hallucinál, harmónia, hárpia, héber, hektika, helvét, herbárium, herbatea, hidra, hiéna, himnusz, história, hisztéria, honorárium, hospitál, hozsanna, humanitás, humor, hun, huszita, icce?, idea, idióta, idus, iksz, illír, illuminál, illusztrál, illúzió, imitál, impérium, imponál, importál, imposztor, impresszió, ind, index, infámis, információ, injekció, inkvizíció, inspektor, inspirál, instancia, instrukció, intelligencia, interpellál, intrikál, invalidus, invitál, inzultus, ipse, ipszilon, írisz, ironia, isiász, iskola, izmaelita, izraelita, izsóp, jácint, január, jáspis, jezsuita, jotta, jubileum, július, június, jurátus, juss, kakál, kaláris, kalendárium, kalkulál, kálmos, kálvária, kálvinista, kamara, kaméleon, kámzsa, kanális, cancellár, kandidátus, kánikula, kánon, kántál, kántor, káosz, kápa, kapacitás, kapituláció, kápolna, káptalan, kapucinus, kar¹, karakter, karbunkulus, kardinális¹, kardinális², karmelita, katakomba, katalógus, katasztrófa, katedra, kategória, katekizmus, katolikus, kázus, kelengye?, kelta, kémia, kentaur, klasszikus, klasszis, klastrom, kliens, klíma, kódex, kolera, kólíka, kolléga, kollégium, kollokvium, kolónia, kolosszus, kombináció, komédia, komikus, kommentár, komplikál, kompozíció,

kompromisszum, kompromittál, kondíció, konfekció, konferál, konferencia, konfirmál, konfliktus, kongresszus, konkurál, konspirál, konstrukció, kontinens, kontra, konvenció, konvent, konzekvencia, konzervál, konzílium, konzul, konzultál, kópia, korda, korifeus, korona, korrekt, korrigál, korrumpál, kórus, kotta, kráter, kreál, kréta, kriminális, kriptá, kritérium, kritikus, krizantém, krízis, krokodil, krónika, krónikus, kulináris, kultúra, kultusz, kúrál, kurátor, kúria, kurta, kurzus, kvóta, laboratórium, laikus, lajstrom, lakonikus, lamentál, lópisz, lárvá, latifundium, latin, lazúr, lecke, legális, legátus, legenda, légió, lektor, lepra, letargia, levendula, lexikon, liberális, líceum, licítál, liga, likvidál, liliom, lineáris, líra¹, litánia, literatura, litván, logika, lóbusz, lurkó, lutheránus, luxus, macedón, macerál, mágia, magisztrátus, mágnás, mágnes, mágus, majális, majoránna, május, makulatúra, maliciózus, mályva, mammon, mandátum, mánia, manipuláció, manna, mappa, március, márga, margaréta, margó, mártír, massa, matematikus, matéria, matróna, mauzóleum, mechanika, medikus, medítál, médium, medúza, melankólia, melódia, memória, menstruáció, menta, menza, messiás, méta, meteorológia, metropolis, metropolita, millió, mimóza, ministrál, miniszter, mínium, minorita, mínusz, minuta, mirha, mirtusz, miskulancia, misszionárius, misztikus, mitológia, mizéria, mód, moderál, molesztál, momentum, monarchia, monopólium, monostor, monstrum, monumentális, mór, morális, móres, morfium, mormota, motívum, múmia, mungó, muníció, mutál, múzeum, múzsa, muzsika, nárcisz?, nebuló, negligál, nektár, nemezis, nimbusz, nimfa, norma, normann, nóta, notórius, novella, november, nulla?, objektum, obulus, óceán, óda, október, okulár, ókumlál, ómega, onánia, operáció, ópium, opponál, optika, óra, oratórium, orgánium, orgia, orgona¹, ortodox, ostya, ovális, páciens, paktum, palánta, palatinus, pálna, pannon, pápa, papiros, parabola, paradicsom¹, paragrafus, párdúc, paródia, parókia, passió, pászka, passzus, pátens, páter, páternoszer, patetikus, patika, pátria, pátriárka, patrióta, pauza, páva, pedagógus, pedellus, pegazus, pelikán, penitencia, penna, per², perfekt, pergamen, periféria, periódus, perszóna, perverzitás, perzsa, pestis, petrezselyem, pikszis, piktór, pingál, piramis, pirula, pityizál, pláne, platán, plébánia, plebejus, plusz, pódium, poéta, pogány, polemikus, polip, politika, pólus, pompa, porció, porta, pórus, posta, pozíció, praktikus, préda, prédikáció, prelátus, prémium, preparál, presbiter, prima, primás¹, prior, privát, privilégium, prizma, próbál, probléma, produkál, professzor, próféta, prológus, prolongál, propagál, proponál, prospektus, prostitúció, protekció, protestál, protestáns, protézis, protokoll, provinciális, provokál, próza, publikál, puliszka?, pulpitus, pulzus, pun, punctum, pupilla, purgál, puritán, rabbi, rabiátus, ráció, rája, rapszódia, reakció, realitás, rebellis, redukál, referál, reflektál, reformál, régió, regisztrál, regula, reklamál, rektor, rekvirál, reláció, renovál, reparál, repetál, reprezentál, respektus, restancia, restaurál, reuma, reverenda, reverzális, revízió, rezeda, rezidencia, ricinus, rima?, rinocérosz, ritmus, rítus, rivális, robosztus, róza, rubrika, rusztikus, ruta?, rutén, salétrom, sátán, sekrestye, séma, sikátor?, silabizál, sinkófál, skandál, skandalum, skorbut, skorpió, skót, skrupulus, smaragd, sólya, sors, speciális, spekulál, spiritusz, spongya, stáció, stádium, statárium, statuál, státus, stílus, stóla, strófa, stúdium, summa, sváda, szakramentum, szalamandra, szalutál, szanál, szankció, szarkofág, szatír, szatíra, szekta, szekunda, szeminárium, szenátor, szenilis, szentencia, szeparál, szeptember, szérum, szexuális, szfinx, szimbólum, szimpla, szimulál, szirén, szittyá, szláv, szuggerál, szuperál, tabella, tábla, tacsó, taksa, taktika, taktus, talentum, tamariszkusz, tángál, teátrum, technikus, téglá, teketória?, temperamentum, templom, tendencia, tenor, teológus, teória, terminus, terror, testamentum, tézis, tigris, tinta, típus, titán, titulus, tóga, tonna, tónus, tonzúra, tortúra, trabális, tradíció, tragédia, tragikus, trágya, traktál, traktus, tripla, trombózis, trónus, tropikus, tubarózsa, tubus, tuja, tumultus, tunika, uncia, uniformis, unitárius, urna, uzsora, vacillál, vakáció, vandál, vazallus, vegetál, vehemens, verbéna, vers, vibrál, vicinális, vigília, villa², viola, viperá, virgács, virtus, vírus, vivát, voks

2. Egyházi latin jövevényszavak

dominikánus, franciskánus, kanonok, kerub, klérus, piarista, purgatórium, rekviem, roráté

3. Hazai latin jövevényszavak

báró, delikvens, konzervatórium, korrepetitor, kurrentál, szervusz

4. Középkori latin jövevényszavak

csízió, katalán

5. Tudományos latin jövevényszavak

diftéria, ekcéma, paszternák, petúnia, primula, prosztata, rozmár

VII. Neolatin jövevényszavak

1. Olasz (többnyire északolasz) jövevényszavak

alkörmös, ámpolna, ária, armada, articsóka, bagó, bakacsin, banda, bandita, bankár, bárka?, bástyá, bolt, bórá, bordély, bravó, brigád, briganti, brokkoli, bunyó?, cipó?, csámpás?, csembaló, csemete?, csiribiri?, csonka, csúf, csúma?, dárda, datolya, dettó, dézsma, digó, dózse, dukál?, dukát?, dúsz, egres, ereklye?, eretnek, fácán, fátyol, fűga, fűrfang, fűge, gályá, garaboncia, golyó?, gondola, gúla, indigó, irredenta, istálló, kagyló?, kanavász, kandalló?, kapiskál, kápri, karmazsin, karnevál, kárpit, kastély, katona?, kazamata, kazetta?, kontó, korall, korcsolya?, korzó, kóstál, kuka¹?, kupa, lakat, lancetta, lándzsa, lavina?, lugas, madonna, majolika, mandula, mankó¹, marcipán, maskara, mázsa, mazsola, mester, miniatúra, móka, mustra, narancs, nulla?, opera, osztriga, pajzs, pálya, parádé?, parmezán, part, pasztell, piac, picula, pikoló, pipa, pizza, pojáca, porcsin?, rakéta, rece, remete, rest, rév, rivalda, rizs, rizsma, rokka, rostély, ruta?, sája, sajéta, saláta, sármenta, sirokkó, skarlát, skart, skatulya, skicc, spagetti, spanyol, spárga¹, spárga², staféta, strucc, szalámi, szaltó, számár, szappan, szardella, szerecsen, szőlő, szoprán, sztracsatella, tafota, tálcá, talián, talp, tányér, táská, tímár?, tombola, torta, torzsa, tréfál, trombita, tropa?, vendég

2. Francia jövevényszavak

affér, allúr, amatőr, ankét, argó, árkád, asszó, bizsu, blabla?, blúz, bohém, bonviván, brancs, brosz, broszúra, bulvár, butik, deviza, dizőz, dublé, elefántcsonttorony, elit, érsek?, flamand, frufru?, furmint, garzon, kampány, kánkán, káró, kokilla, kokott, komplé, korc?, kőr, krepdesin, kroki, kuplé, kurtizán, lamé, lornyon, masszáz, milliárd, minyon, mutyi?, müge, naiv, negligés, nivó, nugát, nűánsz, omlett, omnibusz, operatőr, papírmásé, paraj, parfé, pasziánsz, pelerin, pikk, pikó, piti?, plakett, plató, poén, ponton, primer, primór, prüd, purparlé, püré, ragu, raport, razzia, refrén, reglama, reklám, remíz, reneszánsz, reszort, reváns, rezsó, rím, ríposzt, rolád, román², rozé, rűsz, sanzon, sarlatán, sasszé, sikk, sodó, szerviz¹, szonda, tabló, tárgy, tartár, terasz, trikó, trükk, tus⁴, vagány, volán

3. Román jövevényszavak

áfonya, cigány?, cimborá, ficsúr, furulyá, hodály?, hórá, kaláka, kaskavál, lej, lestyán, málé, móc, mokány, padlizsán?, pakura, palacsinta, pohárnok?, pópa, poronty, pulyá?, román¹, tilinkó, tokány

VIII. Német jövevényszavak

1. Német jövevényszavak általában

abcűg, afrik, akt, alpákka, alt, angin, antiszemita, aszpirin, autogram, bagáz, bak, bakfis, bál, bála, ballaszt, bárd¹, barhent, bendő?, bicikli, bigott, billió, bim-bam?, bitang, blanketta, bloká, blokk, blód, bocskor?, bódé, bója, bojár, bólé, bombaszt, bonc, bornirt, borostyán², bówli, börze, brácsa, brigadéros, brillíroz, brit, bruttó, buci?, budi?, buksza, buli, bumli, bunker, cakk, cakompakk, cement, centenárium, cián, cickány?, cigaretta, cikcakk, cilindér, cink, cipszer, ciráda, cirbolya, cirill, civil, colstok, copf, cselló, csinnadratta, csuszpájz, csúzli?, cűg, dáma, dauerol, deci, defekt, deficit, degenerált, dekagramm, demoralizál, depó, desszert, direkt, docens, dresszíroz, drukkol, dudli, egzaltált, egzecíroz, ész, fakszni, fater, fecni, felcsér, feszt, fidibusz, fífikus, filc, filigrán, filiszter, filter, finesz, firma, fitt, fíxíroz, flanel, flór, flott, fólia, forszíroz, foxi, frakk, frankó, frappáns, frizúra, frufru?, fuga, furnéroz, gádor, gála, galand, galeri, gallér, galopp, galoppíroz, gang, gardedám, gardíroz, garníroz, garnitúra, garnizon, gátor, gázsi, gatszúroz, gebin, gerely, gestapó, giccs, gitt, glazúr, gleccser, gléda, grafit, gránit, gríz, grund, guberál?, gusztlá, gyémánt, gyołcs, hacuka, hajcsi?, halló, happol, hárfá, harmonika, hasé, hazárd, həcíg, hermelin, herold, himpellér, hódol, hókuszpókusz, hoppla, hoppsza, hórúkk, huligán, huncut, huta, internátus, ír³, írha, isler, ja, jacht, jasz?, jé?, jóđli, juszt, juta, kacér, kádét, káli, kaliber, kályha, kamarilla, kamilla, kampec?, kanapé, kandíroz, kankó?, kanna, kanóc, kantine, kappan, kapric, kapszli, kaptár, kapucni, karbid, karcol, karfiol, karnis, karszt, kartács, kartell, karthauzi, karton¹, karton², kaucsuk, kégli, kehely, keksz, kémény, kibic, klappol, klott, klozett, klumpa, kobalt, kóborol, koffer, kókler, kocsz, kókusz, kolonc, kombi, komisszár, komisz, kommandó, komód, komp?, komplett, komposzt, konkrétum, konnektor, kontár?, kopíroz, korhely, koszt, köböl, krach, krajcár, krakéler, kredenc, krikszkraksz, kudarc?, kukker, kuncsaft, kunszt, kupleráj, kuplung, kurázsi, kurbli, kussol, kübli, kvadrát, kvarc, kvitt, láda, láger, lajhár?, lakáj, lakk, lakmusz, landol, langaléta?, lant, lárifári, lárma, lat, lator, lavina?, lavíroz, lavór, leander, lécz?, ledér, létra, lezser, libéria, lichthof, lila, link¹, liter, lóden, lófrál?, lojális, lócs, lóre, lősz, lucerna, luft, luftballon, lűszter, maccs, macher, madzag?, mafla?, makáma, málha, malter, mámi?, mandzsetta, mangán, mangold, mángorol, manőver, márka², markáns, markíroz, marmelád, maródi, mars, marsall, marsruta, masina, masíroz, maszk, matróz, matt¹, mesztic, milliméter, mitesszer, modern, módi, mokka, mopszli, morfondíroz?, mozsár, muff, muri, muskátli, muskéta, muskotály, muszáj, muter, nárcisz?, nassol, necc, néger, nerc, nettó, nitrogén, norvég?, óbégat, ojjé?, okker, ordré, ostrom, paesi, pacsulí, pagát, pakol, palánk, panama², páncél, paníroz, pantalló, papa?, papír, papundekli, pár?, parádé?, paraplé, parfüm, paríroz, párkány, parketta, paroli, párt, pártá, parti, passzíroz, passzol¹, passzol², pát, patent, patron, pávián, pavilon, pech, pelargónia, példa, pendely, pendlizik, pepita?, perec, perem, perjel, pernahajder, peron, persely?, pikáns, pikkely?, pincsi, pint, pitizik, placec, plafon, plakát, pléh, plezúr, pliszé, plömplöm, plűss, polgár, politúr, pont, popó, porkoláb, portéka, portó, portré, poszt, potentát, póz,

pozítívum, pöce, pöröly, prém, prices, procc, profi?, promenád, pucc, puccs, pucer, pucol, púder, pudli, puff, puli?, pult, pumpa, pumpol, punci, puplin, puszi, rabol?, rádiroz, rajzol, rámpa, randalírozik, randevú, rang, rapli, ráspoly, ráta, recept, reformer, regiment, regruta, reszkiroz, retikül, retirál, rétoromán, rezervátum, rezsi, rigli, ripsz-ropsz, rizikó, rizling, rokolya, roller, roló, romantika, rondella, róf, rúd?, rumli, sablon, sáf, sajtár, sál, salak, samott, sampon, sáp, sarcol, satíroz, selejt, serpenyő?, sifon, siller, silling, simfel, simléder, sín, sing, sitt¹, slafrok, slag, sláger, slamasztika, slendrián, slepp, slicc, slingel, slisszol?, slukk, slussz, smaci, smafu, smink, smirgli, smucig, snájdig, snassz, sódar, sógor, söntés, spēkel, spinét, spontán, srég, stadion, stafírungr, stájer, stand, stég, stempli, stimmel, stoppol², stósz, stráf, stramm, strand, stréber, strichel, strici, stukatúr, sulí, sut, svindler, svung, szafaládé?, szakrament, szalmiák, szalon, szatén, szerpentin, szervíroz, szlovén, szortíroz, sztaniol, szuterén, tableta, talár, tallér, talmi, talon, tánc, tapenol, tapéta, tárcsa, tégely, teher?, tenyér?, tik-tak, tinglitangli, tip-top, torony, totó, trafó, tragacs?, treff, tromf, trón, tropikál, trucc, tucat, tupíroz, tus¹, unka, vagon, vakol?, vatelin, vatta, vend, vermut, vicc, vigéc, viresaft, vitriol, vízum, zakó, ziccer, zсандár, zsilett

2. Ausztriai német jövevényszav

aszúr, balhé, buzeráns, cipzár, dunszt, eszccájg, eszpresszó, etikett, fasíroz, fiáker, fridzsider, gigerli, gikszer, grillázs, hapták, krampusz, kuglóf, kvargli, máriás², mócsing?, natúrszelet, nudli, paff, parizer, pástétom, pellengér, percent, praliné, puceráj, pukedli, puszedli, ramazúri, retúr, ringló, rizibizi, ródlizik, rómi, sarzsi, sercli, sild, skíz, spaletta, sparhelt, spicli², stopli, szaletli, szekatúra, szósz, tanti, tipli, traces, trafik, trancsíroz, trotli, tus², valcer, vekker, verkli, vinkli, virsli, virtigli, vurstli, zacc, zokni, zseníroz

3. Bécsi német jövevényszavak

bliccel, fess, flanc, kapucíner, kombiné, tus⁵, tuti, zsalugáter

4. Bajor jövevényszavak

adu, akác, bajor, bakter, batár, bejgli, bifláz, bubí, bükköny, céh, cetli, cidri, ciha, cikkely, csap², csaplár, cucli, cukor, curukk, cvekedli, dáko, dinstel, drót, facér?, farsang, fásli, felsál, firhang, frász, fuccs, fuszekli, gesztenye, gróf, gurtni, hákliš, hecc, hecsedli, hóhér, hokedli, jáger, kalucsni, kamásli, káplár, kapli, karalábé, kártol, kaszni, kel², kifli, kintorna?, kóstol, koton, krigli, krumpli, kucséber, kufár, kugli, lajbi, lajt, lakli, lokni, lump, major, marha, masni, messzely, molett, mordály, nokedli, obsit, pá, pacni, pácol, pacsni, pakli, pallér, palléroz, pancser, pancsol, pánt, partvis, pék, pemzli, pertli, pintér, platni, plecsni, pohár, pór, pracli, prés, prézli, pruszlik, puszpáng, puttony, raccsol, ráf, ráma, rámol, rékli, ribizli, ringli, ringlispił, robot¹, roletta, rósejbní, rost², rőt, rukkol, saccoł, sáfár, ság?, salabakter, sallang, sámlí, sánc, sarabol, saroglya, seft, serbli, sintér, slájm, smaci, smakkol, smarni, snapsz, snapszli, snidling, sóder, sonka, sorompó, sörét, spájz, spicc¹, spicc², spicli¹, spórol, spriccel, spród, stampedli, stangli, stanicli, stelázsi, stikli, stuccol, sufni, suszter, suviksz, sváb, saft, talkedli, tantusz, tarack¹, tarsoly, tasli, trágár, trapp, trécsel?, tróger, vádli, vájdling, vekni, viksz, zeller, zsalu

5. Felnémet jövevényszavak

boglár, borosta, böjt?, cech, cél, céna, cin, cinkos?, cövek, csáklya?, csille?, csúz, darabont, daróc?, dóre?, encián, érc, erkély, fegyver?, fájin, fércel, fertály, fillér, flóta, font, fortély, frigy, friss, frocliz, früstök, fukar, fullajtár, fuvar, hám, hamis?, herceg, hering, istráng, ostoba, plajbász, sróf, sublót, svéd, tönköly, törköly?, vándorol, vánkös, vincellér, zeke, zsák, zsákmány, zsámoly, zsellér, zsemle, zszindely, zsinór, zsolttár, zszúp

6. Középnémet jövevényszavak

cégér, csúr, fuser, gúnár, zszémbel

7. Hazai német jövevényszavak

bognár, böllér, kalmár

8. Erdélyi német jövevényszavak

barna, dözsöl, fánk, flekken

9. Szász jövevényszavak

bocs, köpöly

IX. Angol jövevényszavak

bricsesz, buldog, csencsel, dressz, dzsem, dzsenti, futball, globalizáció, hardver, hendikep, heroin, hobbi, humbug, jenki, jogging, jonatán, kenter, koktél, komfort, kord, lift, lincsel, link², lízing, lord, löncs, makadám, meccs, menedzser, mohikán, mokaszin, mumpsz, nejlón, overall, pingpong, póló, póni, préri, propeller, raglán, rakett, rali, riport, serif, shake, shopping, show, sort, spam, start, stencil, stewardess, szervál, szervíz², sznóbord, szoftver, szörfözik, sztár, sztrájk, sztrók, szupermarket, szvetter, tájfun, talk show, tipp, trendi, vikend

X. Cigány jövevényszavak

ácsi, csaj, csór, csóró, dilinós, duma², góré², hóhányó?, kajál, lóvé, manusz, nyikhaj, piál, pimasz?, roma, uzsgyi?

XI. Jiddis jövevényszavak

gój, handlé, haver, hirig, -izál, jampec, jatt, jiddis, klezmer, kóceráj?, kóser, macesz, mázli, meló, pajesz, pinka?, sakter, samesz, smonca, sóher, sólet, srác, szajré

XII. Ismeretlen eredetű jövevényszavak

apáca?, apát?, árboc?, báj?, bélyeg?, bér?, burgonya?, buzogány?, csákány?, csikk?, dereglye?, gaz?, káliz?, karám?, káva?, korsó?, köntös?, matring?, morotva?, persze?, pertu?, pünkösöd?, regatta?, tolmács?, tornác?, tót?

C) BELSŐ KELETKEZÉSŰ SZAVAK

I. Szóteremtéssel keletkezett szavak

1. Hangutánzó, hangfestő szavak

á, áhít, ájul, álmélkodik, ámul, ásít, báb, baba, babrá?, bábu, bágyad, bakcsó, ballag, bámul, bámul, bandukol, be², béget, berreg, berzenkedik, bíbic, biceg, billeg, bim-bam?, birizgál, bizsereg, bong, borzad, bőfög, bög, bömböl, brekeg, brr, brummog, bú², búb, bűg, bugyog, cafka?, cic, cici, cincog, cinke, civakodik, co, coca, cumi?, cuppant, csacska, csacsog, csahol, csalinkázik?, csámcsog, csatangol, csattan, csecs, cselleng?, cseng, csér, cserfel, csettint, cseveg, csicsereg, csihol, csik¹, csikar, csikorog, csilingel, csipog, csiripel, csirke, csiszol, csitít?, csivitel, csobban, csócsál, csoszog, csóvál?, csörög, csörömpöl, csörtet, csucusjgat, csúszik, csücsül, dada, dádá, dadog, dal, de², didereg, dirr-durr, dob¹, dobog, dohog, dong, dorombol, döbben, döcög, döng, dörmög, dörög, dörömböl, dúdol, dunnyog, durmol, durrog, duruzsol, duzzad?, dübörög, dünnög, etyepetye, fecseg, fecsétel, fecske, ficamodik, fickándozik, fortyan, fröcsög, fuj, fűrj?, füttyül, gagyog, gajdol, gége?, giling-galang, gomb?, gömb?, görög¹, göthös, gurgulázik, gurigázik, gurít, guvat, gügyög, gyagya, gyí, habog, hadar, hadonászik, hahaha, hahó, haj², hamm, haptic, hápog, harákol, haris, harsan, he, hé, hebeg, hej, hemzseg, henceg?, hergel, herreg, hess, hetyeg, hibban?, hó³, hopp, horkant, hortyog, hóbörög, hörög, hörpint, hözöng, hú, huhog, huj, huppan, hurrog, hurut, huss, huss, hú², hüm, hüppög, iá, jaj, jé?, juj, kacag, kacs?, kaffog, kakukk, kap, kárál, karattyol, károg, kattog, kelepel, ketyeg, kiált, kongat, kopik?, koppant, kores?, kordul, kornyikál, kortyant, kosz?, kotkodácsol, kotlik, kotyog, köhög, köp, krárog, krúgat, kukorékol, kukucskál, kuncog, kurjongat, kurrog, kuruttyol, kutyul, kuvik?, küllő², láng?, lebeg, lefetyel, leffeg, lepke, lézeng?, libeg, liheg, lile, lobog, locsol, lohad, lohol, lomb, lotyog, lötyög, lubickol, lucskos, majszol?, makog, mama?, maszatol?, miákol, mormol, morog, motyog, mukkan, nesz, no, nyafog, nyaggat, nyámmog, nyávog, nyekereg, nyerít, nyikorog, nyiszál, nyög, nyösörög, nyüszít, nyüzsög, ó², óhajt, ohó, okádik, ordít, öblít?, páhol, pang?, paskol, pattan, pedz, peng, pép, percen, pereg, perzsel, pettyeget, pezsdül, pfúj, pfű, pillant, pinty, pipacs, pipogya?, pisil, pislog, pityereg, pitypang, pittypalatty, poca, pocskol, porcog, poszog, pottyán, pörköl, pösze, pötyög, prüszköl, pszt, puffad, pukkan, púp, püffed, püföl, ráz, rebben, rebeg, recece, recseg, remeg, reng, reped, repül, reszel, retten, rezeg, rí, rikácsol, rikít, rikolt, ring¹, riszál, rittyent, robog, rohan, rop, rotyog, röffen, röhög, ruccan?, sápag, sattyog, sej, seped, serceg, sí¹, sicc, sír¹, sóhajt, sorol, sűg, suhog, súrol, surrog, suskus, susog, suttog, szepeg, szikkad, sziszeg, szív¹, szopik, szortyog, szörtyög, szuszog, szűköl, szürcsöl, tár¹, tát, tente, tikkad, tocsog, top, totojázik, totyog, trécsel?, trotty, turbékol, tüsszent, tütü, ugat, uhu, ujjong, üvölt, vacog, vakkant, vernyog, vihog, vijjog, vinnyog, visít, viszolyog?, vív?, zakatol, zeng, zihál, zizeg, zokog, zökken, zördül, zötyköl, zubog, zúg, zuhan, zúz?, zümmög, zsibbad, zsibong, zsong, zsörtölődik, zsupsz

2. Önkéntelen hangkitörésből származó szavak

ah, aha, aj², c, eh, ej

II. Szóalkotással keletkezett szavak

1. Származékszavak

abajgat, ábrándozik, ábrázol, acsarkodik, ácsingózik, ácsorog, ágaskodik, aggódik, ajak, ajándék, ajánl, ajóka, ájtatos, ajz, akar?, akkora, alacsony, alak?, alap, alattomban, aláz, áldomás, áldoz, alél, alj, alkalom, alkat, alkonyodik, alkotmány, alkuszik, állandó, állapot, állat, állítmány, állomány, álnok?, alpári, alsó, alvad, ám?, andalog, ányg, annyi, anyós, ápol, áporodik?, após, apród, aranka, árnyék?, áru, árvácska, áskálódik, ásvány, aszú, át?, áfall, avar¹, avas, avat, azonos, babusgat, bagzik, bakancs, balgatag, bamba, bánat, barangol, bárgyú, batyú?, becsül, bélés, belső, bibelődik, bibircsók, bíbor?, bicsaklik, bige, biggyeszt, birkózik, bírság, bizony, biztonság, biztos, bóbiskol, bóbíta, bocsánat, bódít, bodor, bogáncs, boglya?, bohó, bojtár?, bojtár?, bóklászik, bókol, bokréta, bólogat, bolyong, boncol, bont, borsóka, botlik, botránkozik, bozót, bögöly?, böngészik, bősít, buborék, buci?, bucka, bugris?, bugyolál, bugyor, bujt¹, bujt², buksi, burjánzik, burok, bűvár, bűdös, bűdöske, büszke, bütyök, cafat, café, cáfol, cafrang, cammog, caplat, cefet, cibál, cibere?, cica, cicoma, cihelődik, cikázik, cincál, cirkalmaz, cirmos, cirógat, cudar?, csábít, csacsi, csákó?, csámborog, csángó, csapat, csapda, csapodár, csápol?, csapong, csappan, csapzott, csatakos, csatlós, csatol?, csavar, csavarog, csecse?, csekély, cselekedik, csenevész?, csépel, cseperedik, cserkész, csibe, csibész, csicskás, csicsóka, csikland, csikó, csillapít?, csimbók, csimpaszkodik, csinos, csintalan, csitri, csomag, csoport, csőcselék, csődül, csökken, csökönös?, csöröge, csúfondáros, csuklik, csuszka, csutka, csücsök, csüggeszt, dagály, daganat, dáridó?, darvadozik, dédelget, dedós, degesz, derít, dermed, dicsér, divat?, domború, dorbézol?, döngönyöz, dölyfös?, döngöl, dönt, dragonyos, drákói, duda?, dudorodik, duhaj, dundi, durcás?, dúskál, duzzog, dülled, édes, egyed, egyenes, egyenlő, egyes, egyetlen, egyezik, egyke, egyszerű, éh?, ejt, ejtőzik, ékes?, élc, eledel, élelem, élelmes, eleség, első, émelyeg, emészt, emlékezik, emlő, enyeleg, enyészik, ennyi, eped?, érdekel, eresz, érez, érint, ért, esd, esdekel, eseng, esküszik, est, eszkábál, eszmél, evickél, évődik, faggat, fajta, fakó, falka, fancsali, fanyalog, farok, fegyelem, fegyvernök, fejedelem, fejezet, felejt, felekezet, felel, feleség, felesel, fellebbez, felség, felső, fene, fenék, fenyeget, ferde, ferences, fészkelődik, feszül, fetreng, fiatal, figyelem, fikarcnyi, fintonrog, finnyás, fiók, fióka, firtat, fitogtat, fitos, fityeg, fitymál?, fizet?, fodor?, fogad, fogamzik, fogan, foglal, foglár, fogoly¹, fohászodik, foldoz, folt?, folytat, fonák, fonnyad, forgács, forrás, forraszt, föld?, förgeteg, förmed, förtelem, főveny?, fullánk, furcsa, furikázik, furmányos, fülke, füllent, fürdik, fürge, fürkész, fürösz, fűt, gabalyít, gacsos, gágog, gangos?, gányol, gebed, gémberedik, genny, gép, gerinc?, gerjed, gida, gombóc, gombolyag, gomolyag, gondol, gordonka, göcsörtös, gödölye, gögicsél, gógös, gömbóc, gömbölyű, göngyölt, görnyed, göröngy, grúz, guba¹, guba², gubacs, gubancos, gubbaszt, gubó, guggol?, gumó, gunnyaszt, gúnyol, guvad, gümő, gürcöl?, gyakorol, gyámolít, gyarapodik, gyertyán, gyilkos, gyógyul, gyömöszöl, gyönyörű, gyűjt, gyűlöl, gyürke, habar, habókos, háborgat, habozik, habzsol, hacacaré, hajcsár, hajhász, hajít?, hajkurász, hajlék, hajó?, hajszol, hajt¹, hajt²?, halánték, hallgat, halvány, hancúrozik, háncs, hang?, hant?, hány²?, hanyag?, hanyatlik, harácsol, harapódzik, harcol?, hasáb, hasonlít, hatalom, hatály, határ?, hatóság, hatvány, házás, házsártos, hebrencs, hederít, heged, héja, hékás, hekus, helyes, hempereg, hengerít, hentereg, herdál?, hetvenkedik, hetyke, hézag?, hiányos, hiedelem, higany, higgad, himbál, himlő, hint, hinta, hirtelen, hit, hitel, hitves, hivalkodik, hivatal, hízelkedik, hóboros, hóka, hold¹, homlít, homlok, homorú, hordó, horgad, horpasz, hőköl, hőmpölyödik, hulla, hullám, hunyázkodik, hunyor, hurcol, hurka, husáng, huzavona, hű¹, hűl, hűledezik, hüllő, hűlye, hüvely, hüvelyk, hűvös, idei, idéetlen, idéz, idomtalan, igaz?, igéz, igyekezik, ihlet, ijeszt, iktelen, illa, illan, illat, illeget, illet, imád, imbolyog, inal, inas?, incselkedik, inga, ingerel, ingovány, inog, ínség, intéz?, ipa, iparkodik, iramlík, irány, irdal, irdatlan, irgalom, irigy, irka, irtózik, istápol, isten?, iszákos, iszamodik, iszkol, iszonyodik, íté?, izgat, izmos?, izzad, jajveszékel, járvány, javall, javas, javasol, jelent, jeles, jelleg, jobbágy, jog, jószág, juhászodik, kába, kacsint, kacská, kacsó, kajla, kajtat, kalandozik, kalimpál, kallódik, kamatyol, kancsal, kandikál, kankalin, kanyarít, kapar, kapaszkodik, kapatos, kaptat, kapzsi, karika, karmantyú?, karmol, káromol, kaszabol, kászálódik, kavár, kecmereg, kecsgetet, kecske?, kedd, kegyelem, kehes, kelés, kelet², kelet³, keletkezik, kelevény, kellemes, kenderike, kendermagos, kengyel?, kényszerít, képes, képez, képzel, kéreg, kerek, kerekedik, keres, kereskedik, kerge, kerget, kérkedik, kertel, keshedt, kétell, kétes, kétség, kever, kezd, kietlen, kikelet, kikupálódik, kilincs?, kímél, kínál, kiseded, kísérel, kísért, kíván, klikkelés, klónoz, koca, kóceráj?, kocog, kódorog, kohol, kókad, koldul, kólint, komor, komótos, konyul, kopács, kopáncs?, kopár, kopasz, koplal, korhad, kóricál, kornyadozik, koslat?, kósza, koszmó?, kotor, kótyagos, kotyvaszt, kóvályog, költ¹, költ², költözik, könyörül, köpcös, köpül, környék, környezet, köröm, kötekedik, köteles, kötény, kötet, kötözködik, követel, közöl, közönség, közös, község, kubikol, kucorog, kujtorog, kuksol, kullog, kuncsorog, kunkorodik, kunyerál, kupak?, kuporgat, kuporodik, kurkász, kushad?, kusza?, kutat, kutya?, küld, külső, kürtő, kvaterkázik, lagzi, lágyék, lagymatag, lakodalom, lakol,

langyos, lankad, lapály, lapít, lappantyú, lassú?, látogat, latyak, lazsal, lebbencs, lebeny?, lebzsel, lecsó, leffentyű, legyeskedik, legyen, legyint, léha?, lehel, lejt?, lélegzik?, leng?, lepel, lét, liba, lóbál, lobbizik, loboncos, lompos, ludas, lüktet, magány, magas?, magasztal?, magol, magyaráz, makulátlan, marasztal, marcangol, markolat, markotányos, martalék, mártás, második, másol, maszat, matat, mázol, meddő?, meghitt, meglehető, melenget, mellék, mellöz, méltányol, méltó, menedék, ment, mentes, mentő, menyegző, menyét, mennyi, meredek, mereng, merénylet, merész, merevedik, mérkőzik, mérnök, merő, merőleges, mérsékel, mérték, mérv, metél, metsz, mez, mezőny, meztelen, milliomos, mind?, mismásol, moccan, modor, mogyoró, moha, mohó, mókus, móríká, morzsa, moslék, motoszkál, motoz, mozdony, mucsi, mufurc?, mulat, mumus, murci, mutat, mütyürke, nemes, nemz, nesze, nevel, nógat, noszogat, nőstény, nyájas, nyalka, nyamvadt, nyargal?, nyekken, nyihog, nyilallik, nyílik, nyilván, nyirkos?, nyiszlett, nyit?, nyivákol, nyomorék, nyugalom, nyugta, nyurga?, ócsárol?, ócska, ocsúdik, óztkodik, okos, ólalkodik, oldal, omlik, orja, ormótlan, orom, oroz, ország, oson, ószeres, osztály, ódöng, ógyeleg, óklendezik, ölel, ölt?, öltözik, öröl, örvény?, ösztökél, ötlük, ötvös, paci, packázik?, pacsirta, pacsmagol, padlás, padló, pákász, pala?, pállik, pálos, pántlika, panyóka?, papi, parányi?, parázik, parolázik, pecázik, pecek, pécéz, hely, pempő, penderedik, pengő, pepecsel, permetez, petyhüdt, piciny, piheg, pihen, pikkel, pillangó, pilled, pindurka, pipiskedik, pirinyó, pirít, pirkad, pírók, pirongat, piros, pizse?, pizsi, piszkál, pizsmog, pisszent, pitymallik?, pityókás, pittyed, plázázik, pocak, pocskol, pocskondiáz, pofa, pohárnok?, pohos, porcika, porhanyít?, poroszkál, poshad, posvány, potya, pozsgás, pöccint, pödör, pöfeteg, pöfög, pörsen, pöttöm, primás?, prücsök, pufók, puha, puhatól, pulyka, pusmog, pusztít, rabol?, rafinált, rágalom, ragyog, rajesúroz, rajkó?, rakoncátlan, ráncigál, ránt?, ravatal, réce, regös, rejt, rekesz, remél, réműl, rengeteg, repkény?, részeg, reszket, resztelt, réteg, rianás, riaszt, ribanc?, ribiszke, rimánkodik, ringyó, ripakodik, rivall, róka, rókázik, rombol?, romlik, ronsol, roppan, roppant, roskad, rost!?, rostokol, rothad, rozzant, rökönödik, rövid?, rücsök, sajnál, sajtó?, sajtól, sánta, sanyarú, sápad, sápiózik, sarang, sárka?, sarjú, sarkalatos, sarkall, sarkantyú, sármány, sarok, satnya?, satrafa, sav, savó, sávós, sebes, segéd, segély, sehonnai, sejdít, sejt!, sellő, selypít, sémi, semleges, senyved, serdül, seregély, serény, serkent, sért, serte?, sertés, sérv, sétafikál, settenkedik, siet, siheder, síkál, síkamlós, síkít, síkkad, síklik, sílány, síma?, síncs, sínylik, síó, síp, sípít, sírály, sistereg, sívalkodik, sívár, sívatag, sívó, slampos, sodor, somfordál, sompolyog, sopánkodik, sordély?, sorvad, sóska, sóvárog, sómör, sórény, sóvény, spiné, sudár, sugár, sújt?, sújtás, sulyok?, sunyi, suvaszt, süll, süllyed, sündörög, sürög, sűrű, süvölt, süvölvény, szabados, szabály, szabatos, szabódik, szád, szakad, szakasz, szakma, szalag?, száka, szállás, szállít, szálló, szálloda, szándék, szánt, szapul, szárcsa, származik, szárnyék, szaval, szavatos, szavaz, szegődik, szegül, szelep, széles, szélhűdés, személy, szemerkél, szemernyi, szemfüles, szemlél, szemölcs, szenderedik, szentel?, szenved, szerel, szerelem, szerez, szerkezet, szerzet, sziget, szigorú, szik?, szikár, szilánk, szimatol, színész, szipirtó, szipka, szipoly, szippant, szirony!?, szít?, szitkozódik, szivárvány, szívós, szomjas, szontyolodik, szórakozik, szorgalom, szotyola, szottyán, szőke, szőnyeg, szörnyű, szösze, szöszmötöl, szöveg, szövetség, szundít, szunnyad, szurdok, szurkol, szutykos, szutyongat, szüret, szürke, tág?, tagló, tajték?, takar?, takaré, takarékos, takarít, takarodik, takaros, talány, talicska?, támad, támla, támolyog, tanács?, tanakodik?, tántorog, tapasz, tápázkodik, tapasztal, tapogat, tapos, tapsol, tárca, tarhál, tarja, tarka, tarkó, tárna, tartalom, tartály, tartomány, tartozik, tartóztat, taszít, távozik, téblábol, tébolyog, tegez!, tékozol, telek, telepedik, televény, teljes, temet, tengődik, tény, tenyészik, terebélyes, terel, terít, térít, terjed, természet, termet, terpeszkedik, terv, tesped, tetemes, tetszik, tettet, tilt, tipor, tisztel?, tivornyázik, toboroz, tobzódik, tódul, told, tolvaj, tombol, tompor, topos, toporzékol, torlaszt, torlódik, torol, torpan, torzsalkodik, totyakos, tőke, tőkél, tölcsér, tölt, töméntelen, tömkeleg?, tömör, tömzsi, tönk?, tőpörödik, tőpörtyű, töpreng, tőrek, tőrekedik, tőrkőly?, törleszkedik, törleszt, töröl, törpe, törtet, tövis, tőzde, tuba?, tukmál, tulajdon, turcsi, turpisság, tus?, tusakodik?, tuskó?, tuszokol, tücsök, tündöklük, tűnődik, tüntet, túske, tűz!, tüzetes, uccu?, ukrán, undok, undorodik, unszol?, uszít?, utal, utasít, utó, utolsó, útszéi, ücsörög, üdül, üdvözít, üdvözöl, üget, ül?!, üldöz, üreg, üzekedik, üzen?, vadon, vágány, vágat, vajákol, vajúdik, vakondok, választ, vállal, való, vált, vánszorog, ványad, varangy, varázs, város, vaskos?, vastag?, vedel?, vedlik, vemhes, verbunkos, vércse, verejték, verseng?, veszekedik, vesződik, vesz, veszteget, vetélkedik, vetélő, vetemedik, vetkőzik, vezér, viczorít, vigasztal, vigyorog, villám, villog, virgonc, virrad, virul, visel, vizálykodik, vizket, viszontagság, vitat, vizsgál, vizsla?, vonatkozik, vonít, zaci, zacskó, zaklat, zavar?, zilál, zivatar?, zuhé, zupál, zsendül, zsenge, zshivaj, zszombék?, zsúfol, zsuppol

2. Képzőcserével létrejött szavak

adjusztál?, adresszál, blamá, cizellál, flangál?, konstatál, köntörfalaz, replikáz, tetová

3. Megszilárdult ragos alak

alatt, alig, állítólag, által, azonban, azonnal, bele, belül, benn, benneteket, bezzeg, bizvást, cigányútra, dérral-dúrral, dosztig, ébren, egyedül, egyetemben, egyre, együtt, egyveleg, éjjel, el, elébe, elég, eleinte, eleve, eleven, ellen, ellenben, előtt, enyém, érte, esetleg, fel, felette, fölül, félre, fenn, fölösleg, fölül, garral, gyakran, ha, hadilábon,

hajadonfőtt, hát², haza², hegyibe, helyett, helyre, heon, hevenyében, hiába, híján, hol, honn, honnét, hova, hozzá, ide, idén, igen, ily, imént, innét, iránt, itt, jelen, képest, keresztül, ki², kinn, kívül, körömszakadtáig, körül, közben, közel, közepett, között, közre, külön, különb, különben, ma, maga, magán, másutt, meddig, meg¹, megint, mellesleg, mellett, méltán, mely, menten, merre, messze, miatt, mienk, míg, mindig, mint, miszlikbe, most, mögött, nála, neki, oda, oly, onnan, óta, ott, önként, őszinte, össze, övé, rá, rajta, reggel, ripityára, rokon, róla, rögtön, stikában, számára, szégyenszemre, széjjel, szembe, szerint, szerte, szét, szinte, szintén, távol, tessék, tied, tietek, toka, tova, tőle, túl, tüstént, után, utol, utoljára, váltig, végett, végig, vele, veszteg, viszont, viszontlátásra, vissza, zokon

4. Játékos szóalkotással létrejött szavak

ákombákom, bácsi, bazsalyog, boci, bringa, cókómók, csalafinta?, csecsebecse, cserebere, csigabiga, csinja-binja, csűr-csavar, dínomdánom, diribdarab, duci, egyedem-begyedem, fickó?, fúr-farag, futrinka, gezemice?, gézengúz, handabanda, homokos, hórihorgas, icipici, ihog-vihog, ipiapacs, kíváncsi, limlom, matek?, mozi, nyanya, nyimnyám, nyuszi, oktondi, ötöl-hatol, paksaméta, piff-puff, pipitér?, pökhendi, pudvás?, sertepertél, tarkabarka, telis-tele, terefere, vityilló, zсарu?

5. Elvonással keletkezett szavak

botor, bőrrönd, busz?, cég, cím, cipellő, csat?, csend, csörte, dúc²?, egyetem, évfolyam, fanyar, foncsor, gönc, gyök, hahota, hercehurca, indonéz, kohó, kolomp, kör, lámpa?, lap?, lapp, lob, meztílláb, morc, mord, mundér, narkó, norvég?, ör, pamacs, parázs, per¹, perc, pilács?, pimpó, píp?, píp?, pipere, piszok?, plomba?, prókátor, pumi, ránc?, rege, rönk, sajna?, sanda, siker, sitt², szín³, szörny, szufla, túra, zúzmará

6. Jelentéstapadással létrejött szavak

bankó, befőtt, centi, drapp?, ér¹, ezerjő, frottír, gulyás, gyertyaszentelő, jéger, kalap, kanári, kelet¹, kivált, kölni, körözött, krinolin², lábos, levegő, mobil, nádor, napló, panama¹, röntgen, szalicil?, szamorodni, százsorszép, tárogató, tengeri, termosz, tinóru, tört, zápor, zsurló

7. Szórővidüléssel létrejött szavak

alássan, alászolgája, át?, bár¹, be¹, bili, bugyi, burkus, diadal, filosz, gemkapocs, hentes?, kicsi, légó, maszek, profi?, resti

8. Szóösszevonással keletkezett szavak

csibor, elnök, hasztalan, indok, jámbor, kegyed, konflis, lám, számúz, talaj, teremburáját

9. Szófajváltással keletkezett szavak

adó, agyon, ajtó, akár, általvető, aszó, béles, bibe?, bibi?, bimbó, bíró, borissza, borraivaló, bögyörő, bökkenő, bunda?, cafra, cakó, cefre, ciki, cinege, csákyá?, csecsemő, csélcsep, csemege, cséphadaró, csepúrágó, csiga?, csigolya, csikló, csinján, csipő, csóka?, csörlő, csuhé?, csukló?, csusza, de¹?, dúlő, -e?, egyszeregy, éljen, elme?, elvéteve?, enyhe, éppen, erdő, ernyő?, eső, fagylalt, farkas, fecskendő, fejsze?, fertő, fésű, fityma, fityula, fogas, fogva, fokos, folyosó, folytán, fő², főköttő, földszint, fülbemászó¹, fülbevaló, gebe?, háború, hadd, haza¹, hernyó?, hiszen, hív², hogy², idény, jelenik, jós, jövő, kallantúy, kalló, kéknyelű, kelengye?, kendő, kengyelfutó, kény, kerék, keszkenő, kesztyű, kezes, kopó, kopoltyú, koszorú, köszörű, kuka¹?, lángos, lepedő, leves, lotyó, mart?, meg², mersz, mező, múlva, nézve, papramorgó, pénzváltó, pilla, pille, pocsolya, pörkölt, rántotta, részére, rétes?, révén, rigó, suttyó, suttyomban, szarvas, szöcske, szűr²?, talán, tető, tömlő?, tú, ultimó, üllő, vagy, vagyon, varga?

10. Szóhasadással keletkezett szavak

árt², baka?, bánik, banka?, bozontos, bútor?, cápa?, cikornya, cipekedik, ciripel, császkál, csel, cserreg, csicsás?, csíny, csömör?, csücsörít, dűrög, elől, érik, fondor, forr, fúr?, gyík?, hajdú, hoz?, ibolya, ingyen, ív, jegy, kalóz, kampó?, karakán, kátyú?, komoly, lép⁴?, manó?, matyó?, még, mert, moholy, moszat, paca, pacák?, palló, pedig, portya, rég, ribillió, rigmus, rigolyás, satu, sejt², sekély, somolyog, sor?, szál?, szaru, szírom, szög², szütyő, ténfereg?, teper?, tipeg, tomp?, tömpe, vacak, vall, virág, vonz, vörös, zömök, zsinég

11. Jelentéskülönüléssel keletkezett szavak

bikavér, csík², deres, fok¹, fok⁴, fontol, fontos, hajt², hajt³, hét², hold², karaj², kétszínű, kisüt, kóla, lakik², loval, meglett, nyakas, nyár², olló?, orgona², örv², rét², ruszli, tér¹, tor¹?, zaj²

12. Tulajdonnévi, személynévi eredetű szavak

ádámcsutka, aggastyán, árgus, atilla, atlasz, bán¹, barkochba, behemót, bencés, betlehem, buddhizmus, cézár, csermely, dália, dobostorta, dominikánus, domonkos, drákói, előd, érsek, fizimiska, flóra, franciskánus, fregoli, fruska, fukar, galád, galvánelem, geci, gobelin, Göncölszekér, gyula, herkópáter, hobbi, hortenzia, huszita, hübelebalázs, isler, izmaelita, izraelita, jezsuita, jonatán, júdás, július, kacér, kadarka, kaján, kálmánkörte, kaolin, kasmír, katicabogár, kereszt, király, kismiska, korvina, labirintus, lacikonyha, levante, liliputi, lucaszéke, maca, madonna, majolika, majonéz, makadám, margaréta, máriás, matuzsálem, mauzóleum, mazsola, mecénás, melák?, mikulás, mirelit, mohamedán, morfium, muki, nescafé, óperencia, őrs, palatínus, pálfordulás, pali, pamflet, pamlag, panama², pánik, pannon, pantalló, paprikajancsi, pej, pepita, pete?, pityipalkó, premontrei, rác, rekamié, ringló, ruszki, sémi, szendvics, szilveszter, sziszifuszi, tamás, varég, zrí, zsoké

13. Szösszetétellel keletkezett szavak

ádámcsutka, ág-bog, ágrólszakadt, agyafúrt, ágynemű, ahol, ajtófél, aki, alagút, álarc, alattvaló, alávaló, alföld, állkapocs, álomszuszék, alperes, amaz, ámbár, amott, angyalbögyörő, angyalbőr, anyakönyv, anyanyelv, anyarozs, anyaszentegyház, árfolyam, árnyékszék, árvalányhaj, árverés, árvíz, áspiskígyó, atyafi, avagy, azután, bajvívás, bakkecske, baklövés, balítélet, balkezes, baloldal, barátfüle, barázdabillegető, baromfi, bazsarózsa, becsicsent, békalencse, békaúszás, bekrepál, belföld, bélpoklos, bennfentes, birsalma, bordó, borvirág, borvíz, botfűlű, bőkezű, bölömbika, bőregér, bugylibicska, bumfordi, búzavirág, cerkófmajom, cintányér?, csalé?, csalfa, csapszék, császármadár, cseppfolyós, cserbenhagy, csicseriborsó, csipkebokor, csirkefogó, csuromvíz, csüddöngölő, dédanya, delej, délibáb, derékalj, dobostorta, dőghalál, drágakő, drágalátos?, dúvad, ebadta, ebihal, édesanya, édesgyökér, édesvíz, egerút, éghajlat, égöv, egyaránt, egyelőre, egyén, egyenruha, egyensúly, egyfajta, egyhangú, egyház, egyívású, egymás, egyszersmind, együgyű, éhenkórász, éjfél, ejha, ejnye, éjszaka, ékszer, elfogódik, elkámpicsorodik, elképed, elkövet, ellát, ellenvetés, előadás, előhegy, előkelő, előljáró, elpatkol, eltökél, elvégre, ember?, emberfajta, emberöltő, emitt, épkezláb, erőszak, és?, észak, eszeveszett, észrevesz, esztendő, évad?, ezerjófű, ezermester, fabatka, fagyöngy, fahéj, fahíd, farkasfog, farkasordító, farkasvakság, favágó, fehérenemű, fehérnép, fejfa, fejtörés, fekhely, felebarát, felemás, félhold, felperes, felsül, félszeg, félszemű, felvég, fémjelez, fenevad, fennhéjáz, fennkölt, férfi, férj, fészter, Fiastyúk, finnugor, fityfene, fivér, fogdmeg, fogház, foghegyről, fokhagyma, forgószeél, főangyal, főbenjáró, földesúr, földhözragadt, főváros, frászkarika, fülbemászó², fűszer, fűzfapoéta, gállickő, galvánelem, gazember, gépkocsi, géppuska, gímszarvas, gondviselő, görcső, Göncölszekér, gyalogfenyő, gyalogposta, gyalogszán, gyalogszerrel, gyalogút, gyászvitéz, gyufa, gyujtoványfű, haddelhadd, hadnagy, hagyján, hagymáz?, hajcihó, hajcsi?, hajrá, halihó, hamupipőke, hanem, hangsúly, hasmánt, hasonmás, hatvan, hazafi, háztűznéző, hébe-hóba, hebehurgya, hektó, hepehupás, herkópáter, hetet-havat, hétfő, hétköznap, hétszilvafás, hetven, hévíz, hideglelés, hímez-hámoz, hímpor, hírforrás, hírharang, hírmondó, hírnév, hoci, holmi, holnap, holott, holtrészeg, holtsúly, holtverseny, hónalj, hónap, hovatovább, hőmérő, hungarocell, hupikék, húshagyókedd, húsvét, huszonöt, hübelebalázs, hübér, hühó, iafia, időjárás, ifjú, ihaj, ihol, ilyenféle, íme, immár, iramszarvas, irmag, is?, isa?, ismét, istenadta, istenfáját, istenhozzád, istenigazában, istenkáromló, istennyila, itthon, játékszín, jávorszarvas, jelenlét, jelmez, jelszó, jóféle, jóformán, jóllehet, jómadár, jonh, jótékony, kacifantos?, kacskaringós, kajszibarack, kakasülő, kakukkfű, kálmánkörte, kapcabetyár, karbantart, karikacsapás, karszék, kartárs, kártékony, katicabogár, kávéház, kecskebéka, keljfeljancsi, keménykötésű, kenyértörés, képmás, képmutató, képviselő, kerékpár, keresztvíz, készakarva, kétkulacos, kézenfekvő, kicsoda, kiebrudal, kifog, kikoszaraz, kilencven, királydinnye, kirándul, kiskapu, kiskirály, kismama, kismiska, kisöreg, kispolgár, kocavadász, kondorkeselyű, konzumidióta, korántsem, kotnyeles, kőműves, köpönyegforgató, kőrishogár, körmönfont, körülbelül, kőszál, közakarát, középszerű, középút, közfal, köznép, kunhalom, kupaktanács, kurafi, kútfő, kutyafajta, kutyaszorító, kutyatej, külföld, kürtöskalács, lacikonyha, ládafia, laktanya, lángész, leány?, lebuji, legott, légyott, léhűtő, lemezlovas, lepényhal, lépfene, lesipuskás, libabőr, libasorban, libikóka?, liliomtipró, linzer, lóbab, locspocs, lófő, lóhalálában, lóhere, lókötő, lópikula, lucaszéke, lucfenyő, lúdalt, mácsik?, macskagyökér, macskaszem, madárcseresznye, madártej, magvaváló, magyar?, majdnem, makkegészséges, makrapipa, máma, martinkemence, másállapot, másfél, másodperc, mátyásmadár, megannyi, mégis, megvált, mekkora, melléknév, menhely, ménkü, mentsvár, menyasszony, mérföld, mézarszék, mézesmázos, mezőváros, miatyánk, micisapka, micsoda, miféle, mihaszna, mihelyt, mindegy, mindenféle, mindenható, mindenszentek, mindjárt, mindnyájan, minemű, mintegy, mitugrász, módszer, mondvacsinált, muszka, műhely, nádméz, nagyanya, nagykövet, nagylelkű, nahát, naná, napfény, napraforgó, napszám, násznagy, nébáncsvirág, négykezláb, negyven, néha, nekidurál, nekiveselkedik, nélkül, némbér, nemcsak, nemde, nemrég, nemulass, nemzetközi, netalántán, netkávészó, nincs, noha, nos, nótafa, nőszírom, nővér, nyakatekert, nyakleves, nyelvjárás, nyolcvan, nyoszolyólány, nyugdíjpénztár, nyúlógát, nyúlszáj, ojjé?, okirat, oklevél, olyanfajta, orgazda, orgyilkos, országút, országgyűlés, otthon, ótvar, őfelsége, ökönyál, önmaga, ördögszekér, őrnagy?, összevissza, ösztöndíj, ötven, pálfordulás, pápaszem, paprikajancsi, papsajt, paradicsom², párbaj, párhuzamos, pártfogó, párttűtés, példabeszéd, példakép, pénzügy, perpatvar, piha, pipi,

pirosposztagás, piszkafa, pityipalkó, póréhagyma, poszméh, püspökfalat, rabszolga, rákfene, raktár, rátarti, rendőr, rendszer, rénszarvas, rosseb, rosszmájú, rózsaszínű, röpgyűlés, röplabda, sámfa, sápkór, sárarany, sasszeg, sebah, sebbel-lobbal, sehol, selyemfiú, sem?, semmi, semmiházi, senki, siserehad, soha, sóhivatal, sokféle, sőt, sütnivaló, svábbogár, szabadlábra, szakember, szállóige, szamárköhögés, számkivet, számtan, szanaszét, szárazföld, szarkaláb, szarufa, szarvashiba, szedett-vedett, szegfű, szegről-végről, szégyenfolt, székelygulyás, székfoglaló, székfű, székhely, székrekedés, szeleburdi, szélhámos, szélvész, szemenszedett, szemfedél, szemfényvesztés, szemfog, szemkőzt, szempont, szemügy, szemüveg, szentigaz, szentjánosbogár, szentjánoskenyér, szentjobb, szépanya, szépfiú, szépszerével, szerszám, szertartás, szikvíz, színarany, színház, szintiszta, színvonal, szitakötő, szolgabíró, szószátyár, szószóló, szótár, szökőév, szökőkút, szórmók, szűkmarkú, szűzhártya, tagbaszakadt, takonypóc, támpont, tapsifüles, tárház, távköz, tegnap, tehát, teknősbéka, telivér, ténsúr, térdkalács, térkép, testvér, tetemrehívás, tétova, timsó, tiszafa, tiszavirág, tisztessé, tizenéves, tizenkettő, toportyánféreg, toprongyos?, torokgyík, tótágas, tökfilkó, tökkelütött, tökrészeg, tönkretesz, törökbúza, törökülés, törvényszék, tősgyökeres, tudniillik, tulipiros, túlpárt, tutyimutyi, tükörszó, tyúkszem¹, uborkafa, ugrabugrál, ugrifüles, ugyanott, ugye, újfent, unokabátya, úrvacsora, útonálló, úttörő, ügyefogyott, ügyvéd, ünnep, vadonatúj, vadvíz, vagyis, vakablak, vakmerő, valaki, válaszut, válfaj, vargabeté, vármege, vásárfia, vasárnap, vaskalapos, vasmacska, vászoncseléd, vegytan, vendégoldal, vérhas, verőfény, világfi, virágének, visszaél, vitustánc, viziló, vőfély, vőlegény, zabigyerek, zápfog, zenebona, zokszó, zöldfülű, zsidóvásár

14. Ikerszavak

apró-cseprő, búbáj, cseng-bong, csetepaté, csetlik-botlik, csíhi-puhi, csim-bum, csip-csup, csiricsaré?, csitt-csatt, dirmeg-dörmög, dúl-fül, egyre-másra, fúr-farag, fű-fa, hányaveti, hejehuja, icipici, immel-ámmal, incifinci, ingó-bingó, irkál-firkál, izeg-mozog, ízzé-porrá, keresztül-kasul, kézen-közön, lépten-nyomon, lőt-fut, mendemonda, nyakra-főre, retyerutya, sertepertél, tarkabarka, tereferere, torzonborz, ukmukfukk

15. Betűszavak

ábécé, tébécé, vécé

III. Tudatos szóalkotással létrehozott szavak

1. Tudatos szóalkotással létrejött szavak általában

adoma, agancs, álca, anyag, anyakönyv, anyanyelv, anyarozs, áramlik, arány, ármány?, árverés, ászka?, átalány, átlag, átló, bajtárs, bitorol, burgundi, cintányér?, cisztercita, csáp, csapadék, csempész, csendőr, csőd, csőr, delej, dúvad, édeleg, éghajlat, égöv, egyén, egylet, éhkoppon, ékszer, élelmiszer, elv, élv, érdes, erély, érem, erény, erjedezik, érv, estély, észlel, eszmeftuttatás, fellengző, fém, fémjelez, fennkölt, fenség, fényűzés, fogalom, fogház, folyóirat, forradalom, földem, fuvola, gadóc?, gépkocsi, gümőkór, gyár, halandzsa, halmaz, hímpor, hitbizomány, horgony, hűbér, igény, iramszarvas, ivar, játékszín, jelmez, jótékony, kartárs, kecses, kedély, kényelem, képlékeny, képlet, kerámia, keramit, kerékpár, keret, kétely, kételkedik, kiváltság, kolostor, körös-körül, körülmény, kötvény, közeg, közlekedik, közömbös, közöny?, központ, közület, közvetít, közvetve, küllem, külön, lonc, melléknév, mellény, mellső, menekül, meó, mérleg, mímel, minta, monda, mucsai, műt, művész, nőszírom, növény, nyák, nyelvjárás, ódon, okirat, ormány, ósdi, osztag, osztrák, óvatos, óvoda, ön¹, parafa, penge, pillanat, pillér, raktár, regény, rendőr, rendszer, roham, rom?, rovancs, rovat, röplabda, számtan, szilvórium, soroz, terpesz, testőr, tor², torna, torz, tömb, tömeg, tülekedik, uszály, uszár, utód, ügyvéd, üteg, ütem, üzelem, üzem, üzér, üzlet, válfaj, válság, vegyít, vegytan, vény, vetélytárs, vezényel, villamos, villany, viszonoz, viszony, vízszintes, vonal, vonat, vonul, vörheny, zene, zongora, zöm, zöngé, zuzmó, zűr, zsarnok

2. Tudatos szóelvonással keletkezett szavak

elem, haránt, merev, porc, rag, szende, szint

3. Tudatos összevonással létrejött szavak

könnyelmű, laticel, lég

4. Tudatos szóalkotással létrejött származékszavak

bűvész, cincér, csalogány, csillár, eszmény, felettes, felület, fölény, ideiglenes, ingyenc, irodalom, ismerv, javadalom, jellem, jogar, sodrony, szellem, szemcse, szenttelen, szerény, szerep, szerv, szeszély, szilárd, szivacs, szivar, szörme, szörp, talapat, táv, terep

IV. MÁS NYELV MINTÁJÁRA KELETKEZETT SZAVAK

1. Latin mintára keletkezett

a) Latin mintára keletkezett tükörfordítás

aranyér?, rendkívüli, sipcsont

b) Latin mintára keletkezett összetétel

dobhártya, elvont, félteke, feltétel, fodormenta, földrajz, gyanúper, helytartó, hópénz, kakastej, készpénz, kifogás, kiküszöböl, kőolaj, libatop, mássalhangzó, rokonszenv, rögeszme, szentlélek, tejút, tyúkszem²

c) Latin mintára keletkezett származékszavak

alany, állam, állam, állomás, felszín, kárhozik, mozzanat, névszó, rovar, tengerszem, turnus

2. Német mintára keletkezett

a) Német mintára keletkezett tükörfordítás

ádámkosztüm, altiszt, aranyeső, bűnbak, hangulat, pályaudvar, pásztoróra, rabicfal, rajong, részvét, struccpolitika, szabadkőműves

b) Német mintára keletkezett összetett szavak

állaspont, ámokfutó, bárányhimlő, befolyás, célszerű?, cibetmacska, császármetszés, csendélet, cseppkő, dámvad, délkör, égtáj, egykedvű, egyöntetű, elévül, ellenfél, előítélet, előszoba, elpasszol, eltussol, érdemrend, értékpapír, esernyő, étvágy, fegyház, fejdísz, feketelista, feketepiac, felhang, felhőkarcoló, felvonás, fénykép, fesztáv, földrész, főmérnök, főnév, franciakulcs, gyászruha, gyepmester, gyógyszer, gyöngytyúk, hangszer, hattyúdal, helyrajz, hétalvó, hidegvérű, holdkóros, honvéd, jármű, jogcím, kandiscukor, karácsonyfa, karhatalom, kebelbarát, kiadós, kínafa, kórház, koronatanú, köbgyök, köbtartalom, könyvmoly, közhely, kulcsont, külvilág, lámpaláz, látcső, légeső, létige, lombfűrész, lőszer, macskaasztal, macskazene, madárijesztő, magánhangzó, májfolt, majomszeretet, máriaüveg, mellkas, mértan, mezőgazdaság, mosómedve, műszó, naplopó, nefelejcs, névérték, névnap, nyárspolgár, ökörszem, önismeret, őrmester, ősapa, őserdő, őshaza, őslakos, passzátszél, pótkötet, pótszer, régimódi, rózsafüzér, rőpirat, sósav, szalmaözvegy, szalonképes, szélrózsa, szépíró, szűzföld, táveső, tearózsa, tejfog, tetszhalál, tévút, tojástánc, tőkehal, tükörtojás, tűzfal, uborkaszeton, utó fájdalom, ürmérték, vágóhíd, valószínű, vasút, védjegy, vesszőfutás, vesszőparipa, vezércikk, viceházmester, visszhang, viszonszeretet, zsákutca, zuglap

c) Német mintára keletkezett részfordítás

hopmester, pullmankocsi?, tonhal

d) Német mintára keletkezett származékszavak

elfogulatlan, fegyenc, főnök, pincér

3. Horvát-szerb mintára keletkezett

a) Horvát-szerb mintára keletkezett összetétel

hárslevelű

b) Horvát mintára keletkezett részfordítás

jugoszláv

4. Szláv mintára keletkezett összetett szavak

fehérorosz, nagypéntek, vízkereszt

5. Olasz mintára keletkezett összetett szó

gránátalma

6. Angol mintára keletkezett összetett szavak

lemezlovas, shoppingcenter, szkinhed

7. Nemzetközi mintára keletkezett összetett szavak

a) Nemzetközi mintára keletkezett összetétel általában

barátkeselyű, békaperspektíva, elektromotor, felszarvaz, kamara-énekesnő, kékharisnya, kékszakáll, kékvérű, kolorádóbogár, krokodilkönnyek, oroszlánrész

b) Nemzetközi mintára keletkezett részfordítás

angóranýúl, pánamerikai

D) VÁNDORSZÓK

achát, alabárd, alarm, almanach, ámbra, ametszt, ánizs, atlasz¹, babér, baldachin, balzsam, bank, berill, bomba, borbély, brindza, brokát, cár, címer, cinóber, citadella, coboly, csárda, cserge, csokoládé, csutora, damaszt, dénár, dóm, dromedár, ében, esperes, forint, gajd, galeta, garas, gavallér, gránát¹, gránát², griff, gyanta, hártya, horda, hugenotta, ispotály, iszák, jázmin, kabala, kacagány, kakadu, kakaó, kalyiba, kámfor, kannibál, kapitány, káplán, karabély, karát, kármin, kártya, kaszánya, kassza, kazár, kecsége?, kerevet, kocsány, kompánia, koriander, kömény, könyv, kristály, kujon, kukorica, kurkuma, kvártély, lista, lombik, magazin, majom, mama?, mameluk, márka¹, márvány, maszlag, matrac, mécs, medál, mente, mise, moher, mongol, mulya, must, mustár, muszlin, muzulmán, nadragulya, naspolya, oltár, opál, ordinaré, padisah, pandúr, papagáj, paripa, paróka, paszomány, patália, patkány, petárda, petróleum, pézsmá, pikét, piskóta, pisztoly, pite, pomádé, porcelán, porosz, prépost, puska, püspök, rebarbara, rozmaring, rozsomák, rubel, rubin, sáfrány, sajka, sakk, sakk-matt, selyem, sör, sörbet, spenót, suba, suta, szablya, szalvéta, szán², szandál, szekrény, szenna, szirup, szoba, szóda, szófa, taliga, talmud, tarisznya, tárkony, tata, tatár, tea, tepsí, terpentín, topáz, tuba¹, tubák, tulipán, turbán, türkiz, túsó, vallon, vanília, varég, velence, viza, zafir, zománc, zubbony, zsold

E) NEMZETKÖZI SZAVAK

abrakadabra, abszint, absztrakt, adjutáns, admirális, agresszor, agrónómus, akkord, akrobata, aktív, akusztika, akvarell, akvárium, albínó, album, algebra, alibi, aligátor, alkohol, alkóv, allé, allergén, alumínium, amőba, anakronizmus, analfabéta, ananász, anarchia, anekdota, anorák, antant, antenna, antik, antilop, apacs, apanázs, apátia, apropó, ár³, arabeszk, arbitrázs, archaikus, arisztokrata, árja, artista, arzén, arzenál, ász, aszfalt, aszkéta, aszpi, asszociál, asztrakán, ateizmus, atlasz², atléta, atmoszféra, atom, attrakció, autó, autóbusz, automata, autonómia, avokádó, azbeszt, azték, azúr, ázsió, bacillus, bagatell, bajadér, bajonett, bakelit, baktérium, balerina, balett, balkon, ballada, ballon, bambusz, banális, banán, bankett, bankomat, baptista, bár², barakk, bárd², barikád, bariton, barokk, barométer, baskír, baszk, basszus, batik, batiszt, bauxit, bazalt, bazár, bébi, beduin, benzín, benzol, berber, beton, bífisztek, bikini, biléta, biliárd, biológia, bisztró, bitumen, bizarr, bizmut, blöff, boa, bodega, bojkott, boks¹, boks², boleró, bolsevik, bon, bonbon, bór, bórax, bravúr, bridzs, brikett, briliáns, briós, bróm, bronz, buddhizmus, bulldózer, bumeráng, búr, burját, burleszt, burnusz, burzsoá, busz?, bután, büdzsé, büfé, bürokrata, cellulóz, celofán, ciklámen, ciklon, civilizál, cunami, csekk, cseremiszt, csimpánz, csincsilla, csuvas, dália, dekadencia, dekoráció, delikát, delta, deltoid, demagóg, demarkációs, demizson, demokrácia, deportál, design, detektív, dezertál, diagram, dialektus, didaktika, dilettáns, dinamika, dinamit, dinamó, dinasztia, dioptria, diplomácia, diszkó, diszkosz, díva, dokk, doktrína, dokumentál, dolina, dollár, dolomit, dominó, donzsuán, dopping, dór, dosszié, dömping, dráma, dramaturgia, drapéria, drapp?, drasztikus, draszté, drogéria, duett, duma¹, düftin, düne, dzsessz, dzsinn, dzsungel, egoizmus, ekrazit, eldorádó, elektron, elliptikus, enciklopédia, enzim, epigon, epigramma, epilál, epizód, erotikus, eszkimó, eszperantó, esszé, esztétika, eternit, etimológia, etnográfia, etruszk, export, expressz, extra, fagott, fajansz, fájl, fakír, fakszimile, fakultatív, falanszter, fanatikus, fanfár, fantom, farmer, fasizmus, fatalista, faun, fauna, favorizál, fazon, fesztivál, fétis, fiaskó, fikció, filé, film, filoxéra, finálé, finánc, finis, finn, fitness, flamingó, flotta, flörtöl, folklór, fonetika, fonográf, formalin, formalitás, formátum, foszfát, foszfor, fotel, fotográfia, foxtrott, frank², freskó, frigid, frivol, fríz², front, fukszia, funkcionál, furgon, futurizmus, fúzió, gáláns, galéria, gallicizmus, garancia, garázs, gárda, gardrób, gáz, gazella, gejzír, gén, generátor, gengszter, gerilla, germán, gésa, gesztikulál, gettó, géz, girland, gitár, glicerin, gnóm, gobelin, gól, golf, gong, gorilla, gótika, graffiti, grafika, gramm, gramofon, grandiózus, grenadin, grill, grimasz, groteszk, guanó, hall², hamburger, hangár, harakiri, hárem, harmónium, hasis, hektár, helikopter, hérosz, herpesz, hetéra, hibrid, hidrogén, hindu, hoki, horizont, hormon, horoszkóp, horror, hortenzia, hotel, hottentotta, humusz, huri, hurrá, ideológia, idill, iglu, ikon, imperialista, impertinens, impozáns, impregnál, indián, infláció, influenza, inka, inkognitó, installáció, intendáns, interjú, internacionális, internál, internet, intim, ion,

izotóp, jaguár, jakobinus, jód, jóga, joviális, kabaré, kábel, kabin, kabinet, kádencia, kajak, kajüt, kaktusz, kalifa, kalikó, kalória, kamélia, kamion, kandeláber, kaolin, kapitalista, karambol, karamell, karaván, kardigán, karikatúra, karosszéria, karrier, kartoték, kasmír, kaszinó, kaszt, katasztrális, kaverna, kaviár, kazah, kefir, keki, kemping, kenguru, kenu, keszon, ketchup, kibernetika, kilogramm, kimonó, kioszk, kirgiz, klarinét, klikk, klinika, klisé, klór, klub, kobold, kobra, kokain, kokárda, kokett, kolibri, kollektív, kóma, kommunista, kommün, kompót, komputer, koncert, konduktor, konfetti, konténer, kontraszt, kontroll, kontúr, konvoj, konzervatív, konyak, korán¹, kordon, kormorán, korridor, korvett, kosztüm, kozmetika, kozmopolita, kozmosz, krém, krematórium, kreol, krepp, kretén, krinolin¹, króm, kuli, kulissza, kumis, kupé, kupola, lagúna, láma¹, láma², lampion, lanolin, lasszó, latrina, láva, lett, lézer, lián, lignit, likőr, limonádé, linóleum, líra², logisztika, lokál, lottó, lutri, madám, madeira, madrigál, maffia, magnetofon, mahagóni, maharadzsa, majonéz, makaróni, makett, maki, maláj, malária, mamut, mandarin¹, mandarin², mandolin, mandzsu, manikűr, mankó², manzárd, margarin, márkí, marxista, masszív, matador, matiné, matrica, matt², maximum, mazurka, melasz, mentol, mentor, menü, menüett, merinó, metán, meteor, méter, metró, migrén, mikrokozmosz, militarizál, mimika, minaret, mini, minimum, mítosz, mixer, modell, mohamedán, molekula, móló, monitor, monogram, monokli, monológ, monoton, monszun, mordvín, moszkító, motel, motor, mottó, mozaik, mulatt, multiplex, nábob, náci, nacionalista, naftalin, naturalista, negatív, négus, neon, nikkel, niktin, nirvána, nomád, notesz, nukleáris, natria, oázis, ombudsman, ondolál, operett, oportunista, optimista, orangután, orchidea, oszét, osztják, oxigén, ózon, pagoda, paletta, pamflet, panel, pánik, panoptikum, panoráma, pantomim, panzió, pápua, parazita, parcella, pardon, pária, park, parlament, partizán, partner, passzió, passzív, paszta, pasztilla, pasztörizál, patina, pedál, pedáns, pedikűr, penicillin, perkál, peronoszpóra, pesszimista, pianínó, piké, piknik, pikula, piláf, pilóta, pingvin, pizsama, platina, pléd, plénum, pogrom, póker, polka, precíz, premier, presztízs, prím, primadonna, primitív, profán, profil, profit, program, proletár, prototípus, puding, pulóver, puma, puncs, radar, radikalizmus, rádió, radioaktív, rádium, rafia, rassz, reaktív, rébusz, reflektor, reflex, rekord, renegát, republikánus, revolver, revü, rezsím, ring², ripsz, rizottó, rokokó, románc, rondó, rögbi, rulett, rum, rutin, sakál, sámán, sampinyon, sansz, sasza, sejk, sevró, sezlon, sí² 'síléc', siló, skála, scalp, skandináv, sofőr, sokk, sovinizta, spion, spirál, spiritizta, spóra, sport, stabil, statisza, statisztika, steril, stoppol¹, stúdió, szabotál, szacharin, szadizmus, szamojéd, szamovár, szanatórium, szangvinikus, szardínia, szauna, szaxofon, szcientológia, szekció, szelektív, semafor, szendvics, szentimentális, szenzáció, szeparatista, szerenád, széria, szezon, szifon, szimfónia, szimmetria, szimpátia, szinkrón, szintetizátor, szintézis, sziréna, szkepticizmus, szleng, szmoking, sznob, szociális, szója, szolid, szonáta, szonett, sztyeppe, szubjektív, szuverenitás, tabu, talizmán, tangó, tank, tára, tarifa, tarokk, taxi, tékvandó, telefon, televízió, téma, tempó, tenisz, teszt, tífusz, tiráda, toalett, topless, tornádó, torpedó, torzó, tóoszt, totem, trafikál, traktor, transz, transzformál, transzplantáció, transzport, transzvesztita, trapéz, trappista, tréning, tribün, trilla, trillió, trolibusz, tróoszt, trubadúr, tufa, tundra, turbina, turista, turné, túll, ufó, ugor, ultimátum, utópia, üzveg, valuta, vámpír, váza, vazelin, velúr, véna, ventilátor, veranda, verszt, veterán, vétó, viadukt, videó, vinyetta, vitamin, vitrázs, vitrin, vizit, vogul, volt, votják, vulkán, walkman, xilofon, zebra, zefír², zéró, zürjén, zsabó, zsakett, zsargon, zselatin, zselé, zsiráf, zsonglór, zsüri

F) VITATOTT EREDETŰ SZAVAK

adjusztál, áporodik, arat, árt¹, át, bátya, batyu, berek, bicska, bim-bam, birka, boglya, bojtár, bögöly, buci, busz, bútor, büz, cibere, csáklya, csámpás, csat, csatol, csiricsáré, csóka, csokor, csömör, cumi, drapp, duda, edz, ér³, érsek, etióp, fejsze, firkáal, fizet, fok¹, fúr, hajcsi, hajít, hajó, hajt², hamis, hentes, hóhányó, inas, ír¹, irt, jé, kecske, kelengye, kérődzik, kilincs, kóceráj, korcs, kuka¹, kuvik, lajhár, láng, lap, leg-, léha, lélegzik, levél, mama, mér, mérég, norvég, nyár², ojjé, olló, olt¹, óriás, ölt, öreg, öröm, örvény, papa, pepita, píp, pohárnok, profi, rabol, rombol, ság, sárga, serpenyő, serte, sulyok, szál, szalag, szárny, szekér, szentel, szirony¹, talicska, tata, tehén, teher, tér¹, tisztel, tojik, tomp, tor¹, tömlő, törköly, trécsel, ujj², úr, ügy¹, váj, vív, vizsla, zaj², zivatar, zöld

G) ISMERETLEN EREDETŰ SZAVAK

ádáz, agyag, ás, atka, bádóg, bagoly, bajusz, bakó, bandzsa, bárca, béke, bikfic, bizik, bocs, bojt, bokor, boly, bolyh, bögre, bök, börtön, bukik, bunkó, busa, buta, bün, bürok, céció, céda, cimpa, cingár, comb, csak, csal, csalamádé, csarnok, csempe, csen, csótány, csupa, csüd, csülök, csüng, csürhe, dac, darázs, délceg, denevér, dér, derelye, dévaj, díj, dísz, dödölle, döf, dög, drusza, dúc¹, dudva, dúl, durva, düh, edény, éger, ép, épít, erkölcs, erszény, eszköz, faramuci, fattyú, fedd, filagória, fősvény, fránya, függ, fűrés, gajdesz, galacsin, galiba, garázda, gém, göbé, góc, gond, góré¹, gödör, göte, gőz, grimbusz, gyanú, gyatra, gyáva, gyenge, gyp, gyepű, gyér, gyere, gyors, győz, gyújt, halk¹, hamar, hanga, harcsa, has, hely, héric, herkentyű, heveder, híg, hím², hír, hisz, hitvány, hiúz, horka, hó, húc, húr, idegen, inda, ír², izzik, juh, kabar, kacat, kamasz, kan, kanál, kancsó, kandúr, káprázik, karcsú, kebel, kelevéz,

kelme, kém, ken, kén, kérész, kese, kócsag, kocsonya, kofa, kondás, konok, kópé, korlát, kosbor, kullancs, kúszik, kút, kürt, lanyha, lepény, lidérc, liget, lomha, lop, lórom, lórum, lusta, madár, magyal, makacs, makk, makrancos, mállik, mancs, marcona, mászik, meder, méla, mén, mész, meténg, mirigy, mogorva, nap, náspángol, nász, nedv, negédes, nehéz, nem¹, nő¹, nyáj, nyárs, nyers, nyűg, ocsmány, orbánc, ordas, otromba, öböl, önt, ördög, örv¹, ösvény, ősz¹, ősztvér, őszvér, őz, özvegy, pacal, páholy, pajkos, pányva, pej, pér, pereputty, pina, poggyász, ponty, pótol, pöcs, póre, pucér, putri, racka, ránt¹, remény, renyhe, rét¹, rideg, rög, rügy, rüh, saját, sás, sáska, seb, séd, serleg, sikér, sisak, smárol, sonkoly, súly, sügér, süket, szab, szajha, száll, szatyor, szeder, szegény, szégyen, székely, szelíd, szemérem, szid, szigony, szike, szín², szokik, szurtos, szűk, tag, tahó, takony, taraj, targonca, tataroz, teke, tép, terem¹, test, tincs, tippan, toboz, tok², tol, tör, történik, törvény, turha, tús, tutaj, tüdő, tülök, tünik, ugrik, un, ül¹, üst, üstök, üszög, vackor, vágyik, vak, valag, váz, ver, vész, vét, vézna, vidék, von, zagyva, záp, zordon, züllik, zsarol, zsázsa

SZAKKIFEJEZÉSEK LEXIKONA

- ablatívusz:** Helyhatározó eset a névszóragozásban, amely a *honnan?* kérdésre válaszol.
- abszolút szótő:** Egyetlen tömorfémából álló, további szóelemekre nem bontható szótő, pl. a *házasság* abszolút töve a *ház*, a *gyógyulás* a *gyógy-*, a *kérdezősködik* abszolút töve pedig a *kér*.
- affrikálódás:** Valamely mássalhangzó (zárhang, réshang) átalakulása zár-réshanggá, pl. *sz* > *c* : *baraszk* > *barack*, *suviszk* > *subick*, latin *pardus* 'párduc' > magyar *párduc*, *z* > *dz*: *kérőzik* > *kérődzik*.
- affrikáta:** Zár-réshang, a hang képzésekor gyors egymásutánban egyazon helyen tökéletlen zár, majd szűk rés keletkezik. Ezt a kombinált akadályt legyőzve keletkeznek pl. a *cs*, *dzs*, *c*, *dz* hangok.
- agglutináció, agglutinálódás:** Az a folyamat, amelynek során egy szó önállóságát elvesztve az előtte álló szóhoz tapadva toldalékká válik, pl. a *-hat/-het* igeképző vagy a *-né* asszonynévképző.
- akkuzatívusz:** Tárgyest a névszóragozásban, amely a *mit?* kérdésre válaszol.
- alaktan (morfológia):** A nyelvészet azon területe, amely a szavak szerkezetét, a szóelemek típusait, fajtáit tanulmányozza.
- alapnyelv:** A nyelvtörténeti, etimológiai kutatások során helyreállított, kikövetkeztetett nyelv, melyet az egy nyelvcsaládba tartozó nyelvek beszélőinek ősei használtak az együttélés idején, vagyis egy nyelvcsalád ősnyelve.
- alapszó:** Az a szó, amelyből valamely toldalék hozzáadásával új szavak jön létre.
- analógia:** A nyelvi változások vonatkozásában az a jelenség, amelynek során valamely nyelvi elem egy másik elem hatására megváltozik, ahhoz hasonlóvá válik. Általában a gyakoribb, „szabályosabb” alakok mintája érvényesül, ezáltal csökken a kivételek száma, pl. az egyalakú szótövek hatására a *v* tövű *szó* szavunk többes száma is változóban van: *szavak* > *szók*, *zászlaja* > *zászlója*.
- belső keletkezésű szó:** Egy nyelv szókészletének olyan új egyede, amelyet nem más nyelvekből kölcsönöztek, hanem a nyelv meglévő szavaiból keletkezett pl. szóképzéssel, szóösszetétellel. Belső fejleménynek tartjuk a hangutánzással, hangfestéssel létrejött szavakat is.
- betűszó:** Egy kifejezés szavainak kezdőbetűiből létrehozott szó, például *ábécé*, *áfa*, *kft.*, *meó*, *mirelit*, *tébécé*, *wc*.
- bilabiális:** Olyan mássalhangzó, melynek képzésében mindkét ajak részt vesz, pl. *b*, *p*, *m*.
- csillagos alak (*):** Nem dokumentálható, de kikövetkeztethető nyelvi adat.
- csuvasos típusú török** lásd **török nyelvek**
- déli szláv nyelvek:** A szláv nyelvcsalád déli csoportjához tartozó nyelvek: ószláv, egyházi szláv, bolgár, macedón, horvát-szerb és szlovén.
- denazalizáció, denazalizálódás:** Mássalhangzó-változási tendencia, amelynek során a nazális eltűnik. A magyar nyelvtörténetben ez mássalhangzó-kapcsolatok átalakulásában mutatható ki, pl. finnugor *nt* > magyar *d*: *lintu* > *lúd*.
- denominális képző:** Olyan képző, amely névszókhoz járulva alkot új szavakat, pl. *-ú/-ű*: *lábú*, *kezű*; *-nyi*: *arasznyi*, *öklömnyi*.
- depalatalizálódás:** Mássalhangzó-változási tendencia, amely során a kemény szájpadráson képzett (palatális) *gy*, *ly*, *ny* mássalhangzók elveszítik lágyított ejtésüket és *d*, *l*, *n* válik belőlük, azaz a képzés helye előbbre tolódik, pl. *ly* > *l*: *lyány* > *lány*, *gy* > *d*: *gyisznó* > *disznó*, *gyió* > *dió*, *fegy* > *fedd*, *ny* > *n*: *topány* > *topán*.
- deverbális képző:** Olyan képző, amely igékből hoz létre új szavakat, pl. *-hat/-het*: *írhat*, *nézhet*; *-ás/-és*: *futás*, *sértés*; *-alom/-elem*: *bizalom*, *kérelem*.
- dezaffrikálódás:** Mássalhangzó-változási tendencia, melynek során zár-réshangból más képzésmódú hang keletkezik, pl. *cs* > *s*: *csekély* > *sekély*.
- diftongus (kettőshangzó):** Egy szótagot alkotó két magánhangzó, pl. a nyelvjárásokban *sziép*, *főüd*.
- disszimiláció** lásd **elhasonulás**
- duális:** Kettős szám. Egyes nyelvek az egyes és a többes szám mellett megkülönböztetik a kettős számot, ez a két dologra való utaláson kívül gyakran használatos két dolog összetartozásának kifejezésére is, azaz mellérendelő szerepe is lehet.

egyszerejtés (haplológia): Ugyanazon szóban két azonos vagy hasonló, egymást követő szótag (hangcsoport) egyikének kiesése, mivel csupán az egyiket ejtjük ki, pl. ómagyar *ájajatos* > *ájatos*, *büntetlen* > *büntetlen*, *artikulálatlan* > *artikulálatlan*, *elegendő* > *elég*, *okvetetlen* > *okvetlen*, *závár* > *zár*.

elhasonulás (disszimiláció): Hangváltozási tendencia, melynek során két, eredetileg egyforma vagy hasonló hang egymástól különbözővé válik, pl. *gyilkos* szavunkban eredetileg mindkét magánhangzó o volt, a mai hangalak a *gyolkos*-ból keletkezett elhasonulással; *l* > *r*: *pilula* > *pirula*, *ll* > *ln*: latin *anguilla* 'angolna' > magyar *angolna*, *gg* > *ng*: *csügg* > *csüng*.

elhomályosult összetétel: Olyan szóösszetétel, melynek elő- és utótagja csak történetileg mutatható ki, a szó szerkezete a mai nyelvérzék számára már nem ismerhető fel, pl. *arc* ~ *orca* < **orr*+*száj*, *jámbor* < *jó*+*ember*, *tinóru* < *tinó* + *orrú*.

elvonás lásd **szóelvonás**

érintkezésen alapuló névátvitel lásd **metonimikus névátvitel**

etimológia: A szavak eredetét kutató tudományterület, szóeredet-magyarázat.

eufermizmus: Az illendőség vagy tapintat miatt egy durva vagy sértő, esetleg kellemetlen hangulatú kifejezés, szó felcserélése egy kevésbé egyértelmű vagy körülírással szépítő kifejezéssel.

figura etymologica: Szótőismétlés, pl. *folyton-folyvást*.

fiktív tő: Önállóan nem használt szótő, amely azonban a toldalékok leválasztásával kimutatható, pl. a *szorít* és a *szorul* igék közös *szor-* töve is ilyen.

finnugor kor: Kr. e. legfőljebb 2000-ig fennállt korszak, melyben a finnugor népek (köztük a magyarok, finnek, észtek és a lappok) elődei éltek.

formaszó (viszonyszó): Elsősorban nyelvtani viszonyok kifejezésére szolgáló szó.

főnevesülés: szófajváltás eredményeképpen, alkalmi vagy állandó használatban egy szó főnévvé válása, pl. melléknévi igenéből lett főnévvé a *mosdó*, *törülköző*.

gemináció lásd **mássalhangzónyúlás**.

genitívusz: Birtokos eset a névszóragozásban.

gyakorító igeképző: Olyan képző, amely az ige által megnevezett cselekvés gyakoriságát fejezi ki, pl. *kísér-get*, *jár-kál*.

hangátvetés (metatézis): Két szomszédos vagy távolabbi mássalhangzó helycseréje egy szóban, például *tereh* > *teher*; szláv *kuhnya* > magyar *konyha*.

hanghelyettesítés: Egy bizonyos hangnak adott hangkörnyezetben másik hanggal való helyettesítése. Pl. az oszmán-török *dzseb* a magyarba *zseb* alakban került, mivel nyelvünk ekkor nem ismerte a *dzs* hangot és ezért *zs*-vel helyettesítette.

hangrend: Törvényszerűség a szó hangszerkezetében. A magyar nyelv azon jellemzője, hogy az egyszerű szavak általában vagy csak magas (pl. *edény*, *tükkör*, *mezőség*) vagy csak mély magánhangzókat (pl. *álm*, *család*, *nyugalom*) tartalmaznak, vagyis vagy magas, vagy mély hangrendűek, lásd még **magánhangzó-illeszkedés**.

hangrendi átcsapás: A szókincsbővülés egy formája, amikor egy mély hangrendű szónak magas hangrendű párja támad, pl. *csal* > *csel*, *kolonc* > *különc*, *tompa* > *tömpe*.

hangrendi kiegyenlítődé: Hangváltozási tendencia, melynek során az eredetileg vegyes hangrendű szó vagy magas, vagy mély hangrendűvé válik, pl. szláv *cseljád* > magyar *család* és *cseléd*; *mogyer* > *magyar*.

haplológia lásd **egyszerejtés**

hasonulás: Hangváltozási tendencia, melynek során két különböző, általában szomszédos hang ejtése közelít egymáshoz, pl. *-val/-vel* ragunk *v*-je hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz: *virág* + *-val* > *virággal*, *kert* + *vel* > *kerttel* vagy *padló* > *palló*, *vagnak* > *vannak*.

hiátus: Két magánhangzó találkozásakor előálló hangűr, amelyet a nyelv egy közbeékelte mássalhangzóval igyekszik betölteni. Hiátustöltő hangként a *v*, a *j* és régebben a *h* fordult elő. A magánhangzóra végződő főnevekhez csatlakozó *-á/-é* latívuszrag a hiátustöltő *v*-vel bővülve vált *-vá/-vé* raggá, pl. *fává*, *túvé*. Az *-a/-e* birtokos személyjel *-ja/-je* változata is hasonlóképpen jött létre, pl. *fája*, *túje*.

honosító képző: Az az igeképző, amelyet az idegen eredetű igék, igetövek nyelvünkbe kerülésekor feltétlenül megkapnak. Ma elsősorban az *-l*, *-z*, régebben az *-íroz*, *-ízál* járulhatott ezekhez az igékhez, pl. *szörföz*, *internetezik*.

igenévszó (nomen verbum): Olyan szó, amely tőalakban igeként és névszóként egyaránt használatos, pl. *nyom*, *les*, *fagy*.

ikerszó: Ikerítéssel keletkezett szó, melynek tagjai egymás hangtani változatai, pl. *irul-pirul*, *gizgaz*, *tarkabarka*, *terefere*.

inetimologikus: A szóeredet szempontjából indokolatlan, a szóba később került, analógiás hatást tükröző hang, pl. *boldog* szavunk *l* hangja, *sopánkodik* szavunk *n* hangja vagy pl. *taszít* > *taszint*.

intervokális: Magánhangzóközi, két magánhangzó közötti.

jelentésbővülés: Jelentésváltozás, amely során a szó jelentésének kiterjedése szélesedik, pl. *poroszkál* 'ló, állat jellegzetes lassú járása' > 'ember lassú ütemben halad', *portéka* 'alamizsna' > 'árucikk', *vendég* 'velencei telepes' > 'idegen'.

jelentéskülönülés: A szóhasadást kísérő folyamat, amikor egy szó alakváltozataihoz eltérő jelentések kapcsolódnak, pl. *nevel* ~ *növel*, *pengő* ~ *penge*.

jelentésszűkülés: Jelentésváltozás, amely során a szó jelentésének kiterjedése csökken, pl. *marha* 'áru' > 'szarvasmarha', *illat* 'szag' > 'kellemes szag'.

jelentéstapadás (tapadás): Jelentésváltozás, amely során egy összetétel vagy szó szerkezet egyik tagja felveszi a másik tag jelentését is, pl. *kanárimadár* > *kanári*, *kölnivíz* > *kölni*, *tokaji bor* > *tokaji*, *szálló hely* > *szálló*, *szászorszép virág* > *szászorszép*, *Szilveszter-éj* > *szilveszter*.

jésített: Lágýított ejtésű, palatális (mássalhangzó), pl. *ny*, *ty*.

jövevényszó: Más nyelvből átvett szó, amely az átvevő nyelvben már meghonosodott, az anyanyelvi beszélők számára a szó idegen eredete már nem érzékelhető, mivel illeszkedett a nyelv rendszerébe.

keleti szláv nyelvek: A szláv nyelvcsalád keleti csoportjához tartozó nyelvek: orosz, ukrán, fehérorosz.

képzőbokor: Összetett képző, amely több képző összekapcsolódásával jött létre, pl. a *-d* gyakorisító képző és az *-l* névszóképző kapcsolatából alakult *-adal/-edel*: *viadal*, *eledel*. A mozzanatos *-n*-ből és a műveltető *-t*-ből az ősmagyar korban alakult *-nt* mozzanatos képzőbokor nyílt tövégi magánhangzóval bővült változata, pl. *pillant*, *füllent*.

képzőhelyettesítés: Egy képzőnek egy másik képzővel való kicserélése, pl. *fixíroz* > *fixál*, *flangíroz* > *flangál*, *fura* > *furcsa*, *vacsorál* > *vacsorázik*.

két nyílt szótagos tendencia: A magyar nyelvre jellemző, hogy a három vagy több szótagú szavakban az egymás utáni nyílt, azaz magánhangzóra végződő szótagok közül az utolsó előtti nyílt szótagi magánhangzó kiesik, vö. *uruszág* > *ország*; szláv *malina* > magyar *málna*; *ebédelő* > *ebédlő*.

kettőshangzó lásd diftongus

kezdő igeképző: Igeképző, amely az igében kifejezett cselekvés megkezdésére utal, pl. *-ad/-ed*: *támad*, *ébred*.

kicsinyítő képző: Névszóképző, amely az alapszóval megjelölt személy, tárgy, fogalom kisebb voltát fejezi ki vagy kedveskedő, becéző megszólításra, megnevezésre szolgál, pl. *-cska/-cske*, *-ci*, *-ikó*: *nyulacska*, *anyuci*, *házikó*.

középigé lásd mediális ige

középmagyar kor: A magyar nyelv történetének az a korszaka, mely a mohácsi vésztől a magyarországi felvilágosodás kezdetéig tartott.

köznevesülés: Tulajdonnévből köznévvé válás, pl. *Gerbaud* < *zserbó*.

köznyelv: A mindennapi nyelvhasználat nyelve.

köztörök lásd török nyelvek

labiális: Ajakkerekítéses (magánhangzó), pl. *a*, *o*, *ü*.

labializáció: Magánhangzó-változási tendencia, melynek során az ajakréses magánhangzó ajakkerekítésessé válik, pl. *i* > *ü*: *gyimilcs* > *gyümölcs*, *e* > *ő*: *veder* > *vödör*.

latinositás: Nem latin eredetű idegen szavak latinus végződéssel való kiegészítése.

latinus végződés: A latin szavakra jellemző végződés nem latin eredetű szavakon, pl. *-us*, *-alis*: *tipikus*, *banális*.

latívusz: Helyhatározó eset, amely a *hová?* kérdésre felel.

lokatívusz: Helyhatározó eset, amely a *hol?* kérdésre válaszol.

magánhangzó-illeszkedés (magánhangzó-harmónia): A magyar nyelv azon jellemzője, amely szerint az egyszerű ősi szavak vagy csak elöl képzett magas (palatális), vagy csak hátul képzett mély (veláris) magánhangzókat tartalmaztak. A magánhangzó-illeszkedés meghatározza, hogy a szavakhoz milyen hangrendű toldalékok járulhatnak, vagyis a magas hangrendűekhez magas hangrendűek, a mély hangrendűekhez mély hangrendűek, pl. *nyugalom-ban*, *kegyelem-ben*, *asztalok-hoz*, *történet-hez*.

magas hangrendű magánhangzó (palatális magánhangzó): A szájüreg elülső részében képzett magánhangzó: *ö*, *ő*, *ü*, *ű*, *e*, *é*, *i*, *í*.

mássalhangzónyúlás (gemináció): Mássalhangzó-változási tendencia, melynek során az egyszerű (rövid) mássalhangzó hosszúvá válik, pl. *nagyob* > *nagyobb*.

mássalhangzó-torlódás: Egy szótag elején vagy végén egymás után álló mássalhangzók csoportja. A magyar nyelv ősi vonása, hogy kerül a szó eleji mássalhangzó-torlódást. A nyelvünkbe került jövevényszavakban ezt gyakran kiküszöbölte, pl. szláv *krály* > magyar *király*, latin *skola* > magyar *iskola*.

mediális ige (középigé): Történet, állapotot vagy állapotváltozást kifejező tárgyatlan igék, amelyeknek felszólító módjuk nem valódi felszólítást, hanem csak óhajt fejez ki, pl. *gyógyulj meg!*, *derüljön ki az ég!*

megszilárdult ragos alak lásd ragszilárdulás

mély hangrendű magánhangzó (veláris magánhangzó): A száj hátsó részében képzett magánhangzó: *a, o, ó, u, ú, á.*

mesterséges szóalkotás (tudatos szóalkotás): A szókincs tudatos bővítésének módja. A mesterséges szóalkotás legerőteljesebben a nyelvújítás idejére volt jellemző. Napjainkban pl. a mozaikszavak, bizonyos hiányzó szakszavak mesterséges szóalkotással keletkeznek.

metaforikus névátvitel: Névátvitel, amelyben egy jelenséget egy másik jelenségre jellemző kifejezéssel írunk le, és a névátvitel alapja a két jelenség valamilyen szempontú hasonlósága, pl. *az üveg szája, foggyökér.* A metaforák áthatják a mindennapi beszédet, és gyakran rendszert alkotnak, pl. az „*élet utazás*” metaforán alapulnak az *életút, életpálya, életszakasz* stb. kifejezések.

metatézis lásd **hangátvetés**

metonimikus névátvitel (érintkezésen alapuló névátvitel): Névátvitel, amely két jelenség időbeli, térbeli, anyagi érintkezésén vagy rész-egész, ok-okozati viszonyán alapul. Pl. *ott volt az egész város* (= a város minden lakója), *Budapest* (= a magyar kormány) *nemet mondott a csatlakozásra, dolgozott a sok kéz* (= sok ember).

módhatározó: A *hogyan?* kérdésre válaszoló határozó, amely azt fejezi ki, hogy az alaptagban jelölt esemény hogyan, milyen módon megy végbe, pl. *gyorsan fut, szeretettel köszönt, akadozva beszél.*

módosítószó: Olyan szó, amely a beszélőnek a közölt tartalomhoz fűződő viszonyát fejezi ki, pl. *talán, valószínűleg, szerencsére.*

morféma lásd **szóelem**

morfológia lásd **alaktan**

mozzanatos igeképző: Olyan igeképző, mely azt fejezi ki, hogy az ige által jelölt cselekvésre a pillanatnyiség jellemző, pl. *villant.*

műveltető igeképző: Olyan igeképző, amely azt fejezi ki, hogy az ige alanya elvégezteti a cselekvést valaki mással, pl. *írat, énekeltet.*

nazális hang: Olyan hang, amelynek képzésekor a levegő az orrüregben át távozik, pl. *m, n, ny.* A nazális mássalhangzók előtt a magánhangzók képzése is orrhangúsodhat.

nemzetközi szó: Olyan szó, amely a tömegkommunikáció révén számos nyelvben megtalálható hasonló vagy azonos alakban és jelentésben, pl. *futball, televízió, internet.*

népetimológia: Főképpen ismeretlen vagy idegen eredetű szó azonosítása egy hasonló hangzású ismerttel, azaz naiv, nem tudományos szómagyarázat, pl. német *Durcdefekt* > *durrdefekt, peronoszpóra* > *fene-rossz-póra, tuberosa* > *tubarózsa.*

nomenverbum lásd **igenévszó**

nominális: Névszói.

nyelvújítás: A 18. század végének és a 19. század első felének mozgalma, melynek célja a magyar irodalmi nyelv megalkotása, a nyelvtan szabályozása és a szókincs bővítése volt.

nyíltabb válás: Magánhangzó-változási tendencia, amelynek során a magánhangzó nyíltabb képzésű (alacsonyabb nyelvvállásfokú) lesz, pl. *u > o: fuk > fok, ü > ö: tium > tüm.*

nyílt szótag: Magánhangzóra végződő szótag.

nyugati szláv nyelvek: A szláv nyelvcsalád nyugati csoportjához tartozó nyelvek: cseh, szlovák, lengyel, szorb.

ómagyar kor: A magyar nyelv történetének az a korszaka, mely a honfoglalástól a mohácsi vészig tartott.

onomatopoetikus szavak: Hangutánzó, hangfestő szavak.

önelnevezés: Egy népcsoport azon elnevezése, melyet az adott nép használ magára. Ez gyakran különbözik az idegenek által használt elnevezésektől, pl. *magyar – hungarus, manyisi – vogul.*

ósmagyar kor: A magyar nyelv történetének az a korszaka, amely a magyaroknak az ugarságból való kiválásától a honfoglalásig tartott.

palatális hang: A kemény szájpadlásnál, elől képzett hang.

palatális magánhangzó lásd **mélyhangrendű magánhangzó**

palatalizáció: A mássalhangzók olyan változása, amely során a hang képzése a szájpadlásra tolódik, pl. *n > ny.*

paradigma: Ragozási sor, az egy szóhoz tartozó ragok, jelek rendszere. Pl. egy ige paradigmájába tartoznak az egyes és többes számú igei személyragok az idő- és módjelekkel együtt.

pejoratív: Kedvezőtlen, rosszálló (értelmű).

pótlónyúlás: Hangváltozás, amelynek során a szóból eltűnő magánhangzó miatt a megelőző szótagbeli magánhangzó megnyúlik. Így keletkezett pl. az eredetileg magánhangzós szóvégű *ház, víz, tűz, nyár* stb. szavak hosszú magánhangzója a szóvégi magánhangzók lekopását követően.

prefixum: Olyan toldalék, amely a szótól előtt helyezkedik el, pl. a magyarban a *leg-* felsőfokjel.

prepozíció: Előjárószo, a mondatbeli viszonyt jelölő szó, mely a névszó előtt áll, pl. angol *in the school, to me*. A magyarban prepozíciók nem használatosak, ezzel szemben a névszó mögött álló névutók fejezhetnek ki hasonló viszonyokat.

rag: A toldalékok egy fajtája, mely valamely nyelvtani viszony kifejezésére (pl. eset, szám-személy) szolgál, és lezárja a szóalakot, mert semmilyen más toldalék nem követheti.

ragzilárdulás (megzilárdult ragos alak): Az a folyamat, amikor a szó morfémaszerkezete átláthatatlanná válik, a ragos szóalak idővel elveszíti „ragozott” jellegét, elemezhetetlen lesz, többnyire ragzilárdulással keletkeztek a határozószavak és a névutók, pl. *rögtön, örökké, mögött, alá*.

regresszió: Az a nyelvi jelenség, amikor egy nyelvi változás megindul, de a régi és az új ingadozásából a régi mégis megmarad és az új visszaszorul.

relatív szótó: Toldalékot tartalmazó szóelem, amelyhez újabb toldalékok kapcsolódnak. Pl. a *barátságos* szó relatív töve a *barátság*, amely a *barát* szó -*ság* képzős származéka.

részhang: Mássalhangzó, melynek képzése során két hangképző szerv olyan közel kerül egymáshoz, hogy a közöttük átáramló levegő hallható súrlódást okoz, pl. *f, z, v*.

részhangúsodás (spirantizáció, spirantizálódás): Mássalhangzó-változási tendencia, amelynek során egy más képzésmódú hang részhanggá alakul, pl. *gólya* [*gól'a* > *gója*].

részfordítás: A tükörszavak létrejöttének egy típusa, amelyben az átadó nyelv összetett szavának egy elemét lefordítják, a másik elemét pedig átveszi átvevő nyelv, pl. magyar *ámokfutó* < német *Amokläufer*.

rokon értelmű szavak (szinonimák): Olyan szavak, melyek hangalakjukban különbözöek, jelentésük azonban megközelítően azonos, pl. *kukorica ~ tengeri, fut ~ szalad ~ vágat, kicsi ~ apró*.

spirantizáció, spirantizálódás lásd **részhangúsodás**

származékszó: Valamely alapszóból szóalkotással, általában képzéssel létrehozott szó, pl.: *asztal + os > asztalos*.

szervetlen járulékhang: Etimológiailag nem indokolt hangbetoldás.

szervetlen szóösszetétel: Olyan összetett szó, amelyben a tagok között nincs nyelvtani kapcsolat, pl. *egyszeregy, nemcsak, ámde*.

szinonimák lásd **rokon értelmű szavak**

szintagma lásd **szó szerkezet**

szóalkotás: Új szó megalkotása már meglévő elemekből. A szóalkotás termékeny és gyakori megoldása a szóképzés, a szóösszetétel és a mozaikszó-alkotás. Ritkább módjai az ikerítés, az elvonás, a rövidülés, a szóösszerántás, a szóhasadás és a tulajdonnév köznevesülése.

szócsalád: Azonos szótőből származó, különféle szóalkotásmódokkal létrehozott (szóképzés, szóösszetétel), etimológiai szempontból egymással összefüggő szavak csoportja.

szóelem: A legkisebb jelentéssel bíró nyelvi egység.

szóelvonás (elvonás): A szórövidülés azon esete, amikor a szóalak szóelemhatáron rövidül meg, tehát szóelemet vonunk el belőle, pl. *sétál > séta, sípol > síp*. A nyelvújítás gyakori szóalkotásmódja volt, pl. *gyár < gyárt, taps < tapsol, cím < címer*. A szórövidülés néha nem tényleges szóelemet érint, hanem szóelemnek vélt szórészt, így vonódott el pl. a -*si* képző az *s* végű -*i* képzős szavakból, pl. *sárosi – városi – falu-si*. Szórövidülés egyszerre több szóelemet vagy akár összetételi tagot is érinthet, pl. *szoroz < sokszoroz, autó < automobil*.

szófajváltás: Az a folyamat, amelynek során egy szó egy másik szófajba lép át. Így keletkezett a magyarban több főnév is melléknévből (pl. *puszta, bolond, idegen*) vagy melléknév főnévből (pl. *ravasz, mostoha*), valamint melléknév melléknévi igenévből (pl. *adó, általvető, tanító, fáradt*) vagy határozószó határozói igenévből (pl. *lopva*). Az alkalmi szófajváltás akkor következik be, ha egy szót a mondatban aktuálisan más szófajként használunk, de ez a fajta használat csak adott szövegösszefüggésben lehetséges.

szóföldrajzi vizsgálat: Egy szó földrajzi elterjedtségével kapcsolatos kutatás.

szóhasadás: Olyan szóalkotásmód, amely során egy szó hangalakváltozataihoz különböző jelentések kapcsolódnak, így párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás következik be, pl. *nevel : növel, toboz : doboz, só : sav*.

szóhatár-eltolódás: A szóhatár helytelen megállapítása. Így keletkezett például *patika* szavunk az *aphoteca*-ból, melyben a nyelvérzék a szó eleji hangot névelőnek érezve levágta a szóról.

szóképzés: A szókincs bővítése során az az alaktani (morfológiai) művelet, mellyel új szót hozunk létre valamely szóhoz járuló képzővel, pl.: *ház > házas*.

szókeveredés lásd **szóvegyülés**

szóösszerántás: Szóalkotásmód, amely során úgy hozunk létre új szót, hogy két szónak csak a részeit illesztjük össze. A nyelvújítás során több szót is alkottak ily módon, pl. *cső X orr > csőr, levegő X ég > lég*. Példák újabb alakulatokra: *citrom X narancs > citrancs, csatorna X alagút > csalagút*.

szóösszetétel: Gyakori szóalkotásmód, amelynek során két vagy több szóalak összekapcsolásával alkotunk új szóegyet, pl. *számítógép, holnapután*.

szösszevonás: Szóalkotásmód, amelynek során egy hosszabb elnevezésből rövidebb formát hozunk létre, és az új szó az eredeti szavak több elemét is tartalmazza, pl. *Mahart (Magyar Hajózási Rt.), Főtaxi (Fővárosi Autótaxi Rt.)*.

szőrövidülés: Szóalkotásmód, melynek során egy hosszabb szóalakulat lerövidül, pl. *tulajdonos > tulaj*. A rövidült szóalak gyakran kicsinyítő képzőt kap, pl. *csokoládé > csoki, tetoválás > tetkő*.

szószaporítás (tautológia): Felesleges szóhasználat. A szószaporító összetett szavak elő- és utótagja is ugyanazt jelenti, pl.: *bajviadal, bazsarózsa, bugylibicska, kajszibarack, rabszolga*.

szó szerkezet (szintagma): Két szó nyelvtani kapcsolata, mely lehet mellérendelő (pl. *írás és olvasás*) vagy alárendelő (pl. *könyvet olvas*).

szóteremtés: A szókincs bővítése indulatszóval, hangutánzó vagy hangulatfestő szóval.

szótó: Az a szóalak, amelyet a toldalékok levágásával kapunk meg.

szóvegyülés (szókeveredés): Szóalkotásmód, melynek során általában hasonló jelentésű két szó részei olvadnak össze, kiinduló szavak, valamint a származékszó egymásnak rokon értelmű megfelelői, pl. *bokréta X csokor > csokréta, buborék X bugyorog > bugyborék, csupa X kopasz > csupas, kerges X zavar > zargat, ordít X kiabál > ordibál*.

tapadás lásd **jelentéstapadás**

tárgyas ige: Olyan ige, amely bővíthet tárggyal, pl. *néz valamit*.

terminatívusz: Eset a névszóragozásban, mely rendszerint hely- és időhatározót azonosít. A magyar névszóragozásban a terminatívusz eset ragja az *-ig*, pl. *határig, estig*.

terminológia: Egy szaknyelv szavainak összessége.

toldalék: Képző, jel, rag.

török nyelvek: Nyelvcsalád, melybe beletartoznak a köztörök nyelvek (ilyen például a mai törökországi török, a tatár és a baskír) mellett a bolgár-török nyelvek (ide sorolható a mai csuvas nyelv is). A magyarra elsősorban az utóbbi hatott a vándorlások korában, elsősorban az 5–9. század között. Ezt a hatást csuvasos (régőbbi megnevezéssel: bolgár-török vagy bolgár-kazár) típusú török hatásnak nevezzük.

tővéghangzó: A szótó végén levő magánhangzó.

tővéghangzó-lekopás: Nyelvi változás, melynek során a szó végén levő magánhangzó eltűnik. Ilyen folyamat eredményeképpen tűntek el a magyar nyelv ősi eredetű szavainak tővéghangzói a 13. század elejére, pl. *háza > ház, utu > út*.

tudatos szóalkotás lásd **mesterséges szóalkotás**

tudós átvétel: Olyan szókölcsonzés, amikor az átvett szó valamely szakszókincs elemeként kerül a nyelvbe, pl. *stadion, unka* 'béka'.

tükörszó (tükörfordítás): A szóátvétel olyan eredménye, amelynek során az idegen szó részeit az átvevő nyelv lefordítja, pl. német *Aufklärung > felvilágosodás*, német *Freimauser > szabadkőműves*.

ugor kor: Kr. e. legfőljebb 500-ig fennállt korszak, melyben az ugor népek (a mai magyarok, vogulok és osztjákok) elődei éltek.

újabb magyar kor: A magyar nyelv történetének az a korszaka, mely 1920-tól napjainkig tart.

újmagyar kor: A magyar nyelv történetének az a korszaka, mely a magyarországi felvilágosodás kezdetétől 1920-ig tartott.

uráli kor: Kr. e. 3000 előtt fennállt korszak, melyben a mai finnugor és szamojédek elődei együtt éltek az Urál hegység közelében.

vándorszó: Jövevényszó, amely elsősorban a régebbi korokban, szóbeli átvétel útján került egyik nyelvből több másikba is, és a szó alakja és jelentése is erősen módosulhatott, pl. *borbély, kaszárnya, tulipán*. A vándorszavak voltaképpen a nemzetközi műveltségyszavak régibb rétegét alkotják.

veláris hang: A lágy szájpadrátnál (hátsúl) képzett hang, pl. *k, g*.

veláris magánhangzó lásd **mély hangrendű magánhangzó**

visszaható igeképző: Olyan igeképző, mely az igét visszaható jelentésűvé változtatja, tehát az ige által kifejezett cselekvés végzője és tárgya azonos, pl. *fészülködik, vagyis fészüli magát*.

vokalizálódás: Mássalhangzó-változási tendencia, amelynek során egy mássalhangzó magánhangzóvá válik.

zárhang: A mássalhangzóknak az a csoportja, melyek a hangképző szervek valamely pontján létrejött zár felpattanásával keletkeznek, pl. *p, g, t*.

zártabbá válás: Magánhangzó-változási tendencia, melynek során a magánhangzó képzésekor a nyelvállás magasabbá válik, pl. *ö > ü: földik > fűrdek*.

zöngésülés: Mássalhangzó-változási tendencia, amely során egy zöngétlen mássalhangzó zöngéssé válik, pl. *k > g: kazdag > gazdag, s > zs: kapsi > kapzsi, t > d: hajtó > hajdú*.

zöngétlenedés: Mássalhangzó-változási tendencia, amely során egy zöngés mássalhangzó zöngétlenné válik, pl. *d* > *t*: *dulakodik* > *tülekedik*, *g* > *k*: *üszög* > *üszök*.